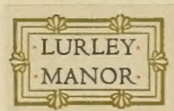

FORT
HILL

·LURLEY·
·MANOR·

HISTORIE
DER
KERKEN
EN
KETTEREN

Van het Jaar onzes Heeren
1500 tot 1600.

Onzydig in 't Hoogduytsch beschreeven, door den Hoog-geleerden

HEER GODFRIED ARNOLD,
Voor deezen Hoog-Leeraar in de Historien tot GIESEN.

In het Neederduyts vertaald.

Vercierd met verscheyde Koopere Plaaten
Door den HEER
ROMEYN DE HOOGHE.

TWEEDE DEEL.

t'AMSTERDAM,
By SEBASTIAAN PETZOLD,
op het Rokkin, in de drie Kroonen, 1701.

REGISTER DER HOOFDSTUKKEN
VAN HET
TWEEDE DEEL.

Naadere verklaaringen over de Hiftorie der Kerken en Ketteren.

VOOR-

VOORREEDE
Op het
TWEEDE DEEL.

1. Booven het geene nu reeds al in den beginne, in de voor-heen-gedaane vermaaninge voor af in 't algemeen is gedagt, zal het noch noodig zyn den Leezer met weinige woorden, eenige zwaarigheeden of aanstootingen te beneemen, welke hem in het Verhaal deezer laatste en nieuwste geschiedenissen noch mochten voorkoomen. Men zal naamelyk bevinden, dat in de eeuwen voor *Luther*, onder 't verval, de Roomsche Kerke wel meest voor alle andere voornaamelyk is beschreeven, en dat de overige Gezintheeden, in de zoo genaamde *Christenheid* achter haar gestelt zyn. Nademaal die zelve zoo aanstonds zich booven alle de andere voor de beste, zuiverste, en algemeene heeft uitgeegeven, en de overige daarenteegen als dwaalende en afvallige heeft verklaart. Doch in deeze twee laatste Eeuwen heeft de *Luthersche Kerke*, niet alleen strax in den beginne, tegen het *Pausdom* een heel grooten toeloop en aanwas van de meeste verkreegen, maar ze ook daarna, tegen alle de andere *Partyen* een voorrang, zoo wel in zuiverheid als waarheid, willen beweeren. Nu zoude het zich gantsch quaalyk schikken, en ons oogwit het ook niet lyden, dat men by de eerste wyze, in de beschryvinge der tyden in en na de *Reformatie* hadde willen verblyven. Te meer noch, door dien deeze Geschiedenissen op zoodanige plaatzen zyn te zaamen gestelt, daar de *Luthersche* Gezintheid nu wel den meesten aanhang heeft. Derhalven heeft men eerst en voor af, na eene getrouwe beschryvinge van *Luthers Reformatie*, ook deszelfs Gemeentens, in 't breede, na haare rechte geschaapenheid, willen voorstellen; en vervolgens ook de zulke, die van de *Luthersche* zyn uitgeslooten en verworpen, voor zoo veel 't van noden is, en de plaats zulks toelaat: waar by men verhoopt dat niemand, ook zelfs niet van de laatst genaamde, deeze wyze van schryven zal mishaagen; nadien een ieder Schryver, na recht en reede, 't eerste en 't meeste van dat gene gewoon is te verhandelen, dat hem het naaste is. En ik twyffele ook geenzins, indien by een ieder der zoo genaamde Godsdiensten of Gezintheeden alle de zonderlinge schriften en oirkonden, heel naauwkeurig, en volgens de booven gemelde regelen, wierden door-gezien, daar zouden eeven zodaanige, indien niet noch volkoomener berichten, aan 't licht koomen: die aanstonds haare byzondere nuttigheid helder en klaar aan hunnen onderzoeker zouden toonen.

2. Maar, daar mochte iemand verder vreezen, dat de andere Partyen hier uit veel tot nadeel en teegenwerpinge zouden konnen neemen, het welke men hadde behooren te verſwygen. Doch, volgens 't geene nu reeds al in de eerſte Voorreede grondig hier ontrent is aangeweezen, zoo ontkenne ik t'eenemaal dat deeze onzydige *Hiſtorie* ſchaadelyk of naadeelig kan zyn, ja zoo verre, dat ik zelfs wel derve zeggen, dat ze veel eer eene onwaardeerbaare nuttigheid zal toebrengen. Want, wat is 'er doch voor eene ſtrydende Kerke noodiger, als, dat zy, voor en al eer ze andere wederlegt, oordeelt, of verdoemt, zich zelfs eerſt, en in alle haare leeden, deelen, handelingen, en leerſtukken heel naauwkeurig onderzoeke en wel leere kennen. Doordien 'er nu reeds al in de laatſte twee hondert jaaren herwaards, de gebreken der overige, en wel voornamelyk der *Papiſten*, genoeg, ja meer als genoeg, zyn open gelegt, en zulks wel meeſt (gelyk immers klaar en niet te looghenen is) met eene overgroote heftigheid, eigene verheffinge, welbehaagen aan zig zelven, en de grootſte eenzydigheid. Dus zoude het dan immers wel zoo heilzaam zyn, indien 'er in de plaats van den ydelen roem, en zoo uittermaate veele valſche vooroordeelen, eindelyk eens uit de eigene huyslyke oirkonden, eene beproevinge van zyn eige toeſtand wierd aangeſtelt. Waar toe dan, uit deeze teegenwoordige en andere diergelyke opregte en ongeveinsde beſchryvingen, een goed begin konde gemaakt werden; en niet alleen door die geene, welke voor alle andere in 't bezit der regtzinnigheid willen zyn, maar ook door alle de overige Gezindheden en *Secten*, als voor welke in deeze twee volgende boeken ook aanleidinge genoeg gegeeven werd. Maar, indien deeze of geene deezen arbeid tot een quaad einde, voornaamelyk om teegen te werpen of te twiſten, wilden gebruiken, zoo zoude dit misbruik t'eenemaal teegen des Schryvers oprecht en God-behaaglyke oogmerk zyn, die dan zoo weinig ſchuld daar aan zoude hebben, als andere, welkers allerbeſte werken nochtans wel tot een boos einde getrokken kunnen werden. Ondertuſſchen blyft evenwel by verſtandige en Godvreezende gemoederen de waarheid eeven aangenaam, eerwaardig, en heilzaam, zy mag ook bekent, uitgeſproken of herhaalt werden van wien ze wil, 't zy vriend of vyand. Anderzins hadden alle die geene, welke een waare *Hiſtorie* geſchreven hebben, wel moogen ſtil ſwygen en t' huys blyven, ja de Schriftuure zelfs hadde alle diergelyke geſchiedeniſſen moeten agterlaaten; alzoo doch doorgaans de misſlaagen, zotheeden, en zonden der menſchen het grootſte gedeelte der Geſchiedeniſſen uitmaaken.

3. Verders, aangaande die geene, welke van meeninge mochten zyn, dat men overal, by de gewoonelyke beſchryvingen en beſchul-

ſchuldigingen der Ketters hadden behooren te blyven, ten minſten der gener, welke immers van zoo veele groote Leeraars verworpen zyn: die gelieven maar de booven-verhaalde algemeene aanmerkingen der Ketter-geſchiedeniſſen in de vreeze Gods aan te ſchouwen, de onderſcheidene verhaalen van elk ſtrijd-punt voor zig te neemen, en zoo dan eerſtelyk acht te geeven, of zy op de gedaane oprechte verbeetering der Ketter-hiſtorien noch quaalyk konnen te ſpreeken zyn. Ik vertrouwe gantſchelyk, dat het de zoo genaamde Ketters, die in 't gemeen zoo fel beſchuldigt werden, alzoo zeer ſmert, wanneer haar het minſte onrecht geſchiet, als eenigzins de Heeren *Proteſtanten*, wanneer de *Papiſten* teegens haar zoo ſcherp uitvaaren. En in tegendeel, gelyk het den *Proteſtanten* een groote vreugde is, als zy zelfs, of door andere, hunne onſchuld klaar konnen aantoonen: zoo kan men immers, uit eene *Chriſtelyke* ſchuldigheid, aan de andere Gezintheeden ook wel vergunnen en toelaaten, dat men hen, zoo wanneer een vaſte grond voor handen is, van dit of dat vermoeden en ongelyk koome te zuiveren. Ja ik zegge noch meer, dat een ieder oprecht menſche, ik laate ſtaan, een waarachtig *Chriſten*, ten hoogſten verpligt is, alle ten onregt verdrukte, beklaagde, en hulpelooze, met woorden en werken, te hulpe te koomen, en de uitgevondene onnoozelheid niet te verdrukken, maar haar, op alle betaamelyke wyzen, van ongeleegentheeden, en boosaardige aanklagten te bevryden. Of nu hier toe, door de gevelde oordeelen over de twiſthandelingen, geene uittermaate gewichtige en bondige reedenen zyn, daar van zullen we zeer gaerne den onpartydigen Leezer het vonnis laaten wyzen, zoo-wanneer hy alle de bygebrachte zaaken maar wel gelieft te overweegen. Gewiſſelyk, al wie de openbaare dwaalingen, Godslaſteringen, ſchandelykheeden en wreeveldaaden, of ook maar de handtaſtelyke zottigheden eenes menſchen op zich neemen wilde om te verdeedigen, die zoude niet alleen een gantſch vergeeſſche, maar ook een godlooze ſtrafwaardige daad begaan. Een verſtandige Leezer zal dan wel kunnen zien, of niet in alle en een iedere zaake eene behoorlyke voorzichtigheid, beſcheidenheid, doch wel inzonderheid, ernſt, oprechtigheid, waarheid, en godvruchtigheid is in acht genoomen. Maar ik eiſſche ook, na recht en billykheid, deeze zelve ſtukken van hem, beneffens een grondig-diepe inzicht in de Goddelyke geheimeniſſen; zonder welke hy eeven zoo ſlim als de reſt, de heerelykſte bekenteniſſen en leeringen voor ketterſche verklaaren zoude, indien hy niet reeds al zulks gedaan heeft.

4. De Verſtandige zullen in 't algemeen uit deeze twee volgende Boeken zelfs oogenſchynlik kunnen erkennen, hoe verre de gemeene inbeeldigen en roem van deeze of geene Kerke ſtrekke, of

aan te neemen, en daar op te bouwen zy. En, by-aldien men deeze naarichtingen met de daagelykſe ervaarenheid wilde te zaamen vergelyken, dit alleen zoude krachtig genoeg zyn, om een oprecht gemoed te beweegen om de algemeene blind- en verhartheid, huichelerye, en andere verleidingen op 't gevoelykſte te beklaagen. Doch God geeve, dat voor alle andere de Machtige, en der zelver Bedienden, deeze zaak eenmaal meede voor haare eerſte ſchuldigheid moogen erkennen, naamelyk, hoe ze zich meer om een waarachtig inzicht in zulk een onbeſchryffelyk verderf, beneevens de noodige hulpmiddelen daar toe, als om iets anders, behoorden te bekommeren. Hy verwekke ook voor haar getrouwe meedehelpers en raadslieden, die de ſchaade *Joſephs* grondig verſtaan, en die geenzins, (gelyk tot noch toe doorgaans is geſchiedt,) met loſſe kalk de oude ſcheuren, en ſchandvlekken des reeds kraakenden gebouws der Kerken, ('t welk haaſt t' eenemaal dreigt neer te ſtorten) zoeken te pleiſteren; die insgelyks ook niet zoo geaart zyn, dat ze, op dat geene ongeleegentheid, onruſt, of ſmaad op haar valle, noch ook, op dat geene ongunſt, verſtootinge, en afzonderinge door haar doch mooge geleeden werden, liever zich onder allerhande grouwelen meede willen begeeven en zich daar meede verontreinigen, dan dat ze, door eene oprechte, waarachtige en ongeveinsde getuigeniſſe te geeven, iets zouden waagen of lyden. De ſchaade is eenmaal openbaar genoeg, en niemand kan het ontkennen, die niet moetwillends wil blind zyn. Gods beloften leggen ook daar, en verzeekeren een onverwinnelyke macht en wysheid tot de doorbreuke en overwinninge, indien die geene, welke zynen naame kennen, zonder eenige menſchelyke vreeze of inzichten, rechtdraads toegaan, ende de ter hand geſtelde middelen en krachten oeffenen willen, op dat den HEERE eindelyk eens een waarachtige Gemeente en leevendigen *Tempel* worde opgerigt, en men niet meer de hoogten van *Baal* en zoo veele valſche Gooden zoo mag koeſteren en optooijen. Want, alwaar de lieden van menſchen weederom tot menſchen, en niet tot *Chriſtus*, bekeert, en van den eenen uitterlyken huicheldienſt tot den anderen gevoert werden, waar de oude Afgooden, of geheel niet verlaaten, of nieuwere en fyndere in de plaats opgericht en geëert werden, aldaar ſtelt zich maar een geheimenis der boosheid, dat tweemaal zoo gevaarlyk is, in den *Tempel Gods* vaſt. De voorbeelden, zoo hier als elders voorkomende, wyzen het zelve, helaas! maar al te klaar aan. Zoo dat men, zoo wel door vreemde, als eigen voor heene geleedene ſchaade, wel eens voorzichtig mocht worden. Onſe Heere *Jeſus Chriſtus* maake eenmaal een einde van alle *Antichriſtenen*, door de waarachtige verſchyninge zyner toekomſte in veeler duizenden herten, waar door alleen, na eene krachtige verkondiginge van het waare en eeuwige *Euangelium*, aan alle boosheid en huichelerye de mond zal geſtopt werden. Wie dan des zelfs trekkinge en roepinge by zich verneemt, die volge, koome, en ontfange om niet, alle de noodige wysheid en kracht, tot zyner en anderer beeteringe, zuiveringe, beveſtiginge, en voleindinge! Zyn loon zal onuitſpreekelyk groot, en zyn erfdeel heerlyk en eeuwig zyn.

Het

Het TWEEDE DEEL.

ZESTIENDE BOEK.

Behelzende de Gedenkwaardigſte Kerkelyke Geſchiedeniſſen van het jaar 1500. af, tot het jaar 1600. toe.

HET I. HOOFDSTUK.

Van den uiterlyken toeſtand der Kerken in deeze Eeuwe; en wel voornaamelyk eerſt, van de Duitſche Keyzers, en Roomſche Pauſen.

1. WY blyven dan by onze orde, en merken eerſtelyk de *Opper-Regenten* in Duitſland aan, onder welkers heerſchappye de meeſte Kerkelyke zaaken dier tyd en wel op den Duytſchen boodem, voornaamelyk in *Saxen*, zyn voorgevallen. Van de voorgaande Eeuwe was *Maximiliaan de Eerſte* noch overig, die ook tot in 't Jaar 1519 het Ryk beſtiert heeft. Ontrent wiens *polityke* Ryks-handelingen, waar van reeds al te vooren is gemelt, ſtaat ons, tot ons oogmerk, het navolgende noch van hem aan te merken. Hy was een Heer van goed verſtand, oprecht van gemoed, en van tamelyke Godvrugtigheid, voor zoo veel die tyden toelieten. Zyn bekende *Hiſtoryſchryver*, *Joh. Cuſpinianus*, roemt noch veel andere hoedanigheden in hem, en wel voornaamentlyk zyn liefde tot de geſchiedeniſſen en geleertheid. Onder allen is aanmerkelyk, dat hy de *Duitſche Vorſten* by alle gelegentheden vermaant heeft, dat zy haare goederen en krachten doch niet met vreeten en zuipen zouden verderven, maar iets goets doen, en het *Chriſtelyke* geloove handhaaven en voortplanten. (*a*) Gelyk hy haar dan ook, door zyn eige maatige en ingetoogene wyze van leeven, zeer beſchaamde, en daar door zyn gezondheid tot in zyn hoogen ouderdom, volkoomen heeft behouden. (*b*)

Duitſche Keyzer Maximiliaan de I.

Zyn lof.

2. Maar, wat aangaat zyn gedrag ontrent de zaaken van den Godsdienſt, zoo is 't vooreerſt gewis, dat die goede Keyzer, ten deele zelfs, en ten deele door de voorſtellinge van verſtandige mannen, veel van der Paapen liſtige ſtreeken gemerkt, en ook inderdaad geroert heeft. Aangezien zy over hem klaagden, dat hy zich van de *Duitſers*, door haare overgeleeverde *bewaareniſſen*, had laaten overreeden, om tegen den *Paus Julius* aan te gaan, en de *Kardinaalen*, die zich teegens hem aankanteden, met volk by te ſpringen (*c*). En, ofſchoon aan deezen Heer, zoo wel als andere, de ligtvaardigheid der Geeſtelykheid heel wel bekent was, zoo taſten zy doch de zelve niet in den grond aan, maar zy lieten alleenlyk zig daar van eenige woorden zomtyds ontvallen, of, zy verzogten, op eene ſtaatkundige wyze, dit of dat daar teegen uit te voeren. Maar, toen de zaak met *Luther* onder deezen Keyzer uitbrak, heeft men van hem onder anderen deeze volgende bekenteniſſe aangemerkt, waar uit zyn gevoelen redelyk wel te zien is. Hy hadde tot *Augsburg* in 't jaar 1518. de ſtel-

Handelingen tegen den Paus.

Gevoelen van Lutherus.

(*a*) Joh. Cuſpian. lib. de Cæſar. (*b*) Idem. (*c*) Abrah. Bzovius Annal. Eccl. A. 1510. n. 5.

ſtellingen van *Luther* geleezen, daar vraagde hy aan *Pfeffinger*, den Keurvorſtelyke raad van Saxen: *Wat maakt uwen Munnik? Voorwaar deeze ſtellingen en zijn niet te veragten: hy zal een ſpulletje met de Paapen ſpeelen.* Hy liet ook met eene den Keurvorſt aanzeggen: *Hy zoude hem doch dien Munnik zorgvuldig bewaaren, of 't gebeuren mogt, dat men hem van nooden hadde* (*d*). Nu is 'er wel op zyn naam, aan den *Paus Leo de tiende* een fel geſchrift tegen *Luther* uitgegaan; maar, wie kenniſſe heeft, hoe dikmaals groote Heeren tot zodaanige ſchriften haare naamen overgeeven of leenen moeten, die zal den goeden Keizer gaerne ontſchuldigen. Veel meer hebben hem de *Papiſten*, door hunne liſtige ſtreeken al zyn vertrouwen benoomen, gelyk men uit zyne eigene woorden kan zien, toen hy de handelingen van *Paus Leo* met de *Franſſen* verſtaan hadde: *Nu is*, zeyde hy, *deeze Paus ook een booswigt aan my geworden: Nu mag ik zeggen, dat nooyt eenig Paus, zoo lang als ik geleeft hebbe, my zyn trouw en beloften gehouden heeft. Doch ik hoope, als 't God belieft, dat deeze de laatſte zyn zal* (*e*).

3. Onderwylen heeft hy echter niets daadelyks in de zelve oneenigheden by de hand gevat, maar is in goeden vreede geſtorven, daar zyn Navolger, *Karel de 5.* in een volle onruſt quam. En ten dien opzichte hadde hy waarlyk geen groote reede gehad, om zoo zeer na het Keyzerryk te verlangen, als men hem zulks wel nageeft. Want eenige willen verzeekeren, dat hy niet alleen by *Maximiliaans* leeven heel gaerne *Roomſch Koning* hadde willen zyn, maar dat hy ook, by den Keurvorſt *Fredrik*, en andere ſterk hadde gekuipt, en haar groote zommen gelds belooft (*f*) Ten minſten heeft hy byzonderlyk by deezen Keurvorſt zyne ſtemme tot het *Keyzerryk* met yver gezogt (voornaamelyk daar den Franſſen aanhang zeer ſterk wierd) (*g*) waarom hy ook aan deszelfs Zoon Prins *Johan Fredrik* een aanzienlyk huwelyk heeft belooft. (*h*) Waar door hy wel te recht een voorbeeld van ydele ſtaatzugt is geworden, door dien hy eindelyk, uit groot verdriet en walginge, de zoo ernſtig-gezochte hoogheid, gewillig heeft weggeworpen. Want hem is, zoo door zyne eigene begeerlyheeden, als door andere, in oorloogen en verdere handelingen, zoo veel te doen gegeeven geworden; dat hy eindelyk, de ydelheid hertelyk moede zynde, in 't jaar 1556 de regeeringe afſtond, en in een Klooſter ging: gelyk meeſtendeels de Verſtandigſte, na veele verwerringen, ook gedaan hebben: alhoewel van eenige gantſch andere oorzaaken en redenen daar van gegeeven worden. (*i*) Maar, behalven dat zyne daaden uit de volgende handelingen over den Godsdienſt omſtandig bekent zullen werden, zoo is 't in 't algemeen zeeker, dat hy veel goeds, ten deele van natuure, en ten deele door menigvuldige oeffeningen, en ook door de genaade Gods, aan zig heeft gehad, ook meer gedaan, als veele andere zyns gelyken. De *Proteſtanten*, en andere Schryvers houden hem zelfs voor een voorbeeld van een volmaakt Vorſt: die enkel en alleen door zyne deugden tot den hoogſten eerentrap is opgeklommen. (*k*) Gelyk ze dan ook zeer veele proefſtukken en getuigeniſſen van zyn treffelyk verſtand, en wel voornaamelyk van zyn ernſtig en geſtaadig bidden, en godzaalig leeven, weeten te toonen, en daar in geheel rechtzinnig van een

Karel de V. begint te regeeren.

Staat de regeeringe af.

Zyn Lof.

(*d*) Vid. To. 1. Altenburg. Luth. p. 124. & 150. (*e*) Ulricus Huttenus Lib. de perpet. Pontificum inob. in Imp. ap. Abr. Scultet. Annal. Evang. A. MDXX. p. 55. (*f*) Ex literis per ſteganographiam ſcriptis Seckendorff. Lib. 1. Comm. de Luth. Sect. 16. § 33. Add. 1. (*g*) Georg. Spalatin. ap. eund. l. c. Sect. 33. § 80. (*h*) Paulus Langius Chron. Ciz. p. 810. Conf. Guicciard. Lib. 13. Sleid. l. 1. comm. de Rep. & Eccleſ. (*i*) Fam. Strada Dec. 1. Bell. Belg. L. 1. p. 16. Thuan. Lib. XVII. p. 541. Wilh. Godelevæus ap. Sim. Schardium Tom. II. Scr. Germ. p. 639. Franc. Haræus Annal. Belg. ad A. 1556. (*k*) Peucer. ad Chron. Car. p. 958. Add. Chytræus L. XIX. Saxon. p. 508. Thuan. Lib. XXI. Sleidan. paſſim. Puffendorf. c. VIII. Introd. p. 870. alii ap. Freher. & Schardium.

een *Katholyke* oordeelen, gelyk wy ook zoo aanstonds, ontrent zyn dood, zullen hooren.

4. Byzonderlyk roemt men zynen yver in 't gebed, waar meede hy alle daagen geheele uuren lang, zomwylen ook over zyn avondmaal, en anders, toegebragt heeft. (*l*) Ook heeft hy veele aanmerkelyke teekenen van zyn goeddaadig en verzoenelyk gemoed gegeeven, zoo dat ook *Luther* zelfs, by zulke grouwzaame verwerringen, in zyne waarschouwinge aan zyne lieve *Duitschers*, teegens de bloedige aanslaagen der *Papisten*, zyne bescheidenheid en goedertierenheid zeer heeft moeten pryzen. (*m*). En *Melanchton* schryft aan *Luther*, in een brief, dat de Keyzer tegen alle de *Paapse* oprokkeningen nochtans een vry geweeten zogt te behouden, (*n*) als ***hebbende een zeer zagtmoedig herte***, (*o*) ***en beneevens zoo grooten geluk, zulk eene bescheidenheid betoonde, dat men geen hoogmoed, noch in woorden, noch in werken, aan hem kon speuren.*** (*p*) Diergelyken lof geeven hem ook andere, uit eigene ondervindinge, (*q*) voornaamelyk ontrent de handelingen met den *Keurvorst Johan Fredrik*, en andere voorvallen, daar hy had konnen toornig weezen, en straffe oeffenen. (*r*) Doch, daar hy te straf heeft gescheenen, daar was hy 'er zeekerlyk van de *Paapen* toe gebragt geworden, welke den goeden Keyzer ook eindelyk de waapenen teegen de *Protestanten* in de hand hadden doen neemen, gelyk *Melanchton* op verscheidene plaatzen klaagt. (*s*) Waar by dan ook noch wel deeze reede zoude konnen gekoomen zyn, dat hy moogelyk wel veele van die leeringen, welke toen op 't tapyt quaamen, mag voor waaragtig, en daar en teegen die der *Papisten* voor ellendig, erkent hebben, (*t*) zonder dat hy zulks voor den zynen veel dorst laaten blyken. Alhoewel hy 't nochtans den *Paus* en zynen aanhang in allen deelen niet regt na den zin konde maaken, en ook zomtyds niet wilde, na dat het zyn staat en belang meede-bragt. Als, wanneer hy teegen des *Paus* wille met den Koning van *Engeland* in een verbond trad, (*u*) en den *Paus*, booven het geene hy reeds bezat, niet alleen in *Duitsland*, niets meer toekoomen liet, maar ook veele dingen zonder, ja teegen zynen wil, in Geloofszaaken aanving, en dat hy ook die van de Geestelykheid na zyn welgevallen in toom hield. (*x*) Zonder te zeggen, hoe dikmaals hy dezelve, met haare onverstandige eyschingen heeft afgeweezen, waarom de *Kardinaal van Ments* dikmaals gewoon was te zeggen: ***Nu wyst ons de Keyzer weer een valsche vyge.*** (*y*)

Andere deugden.

Gedrag ontrent de Godsdienst.

Tegen de Papisten.

5. Dit zelve nu zullen de byzondere voorvallen hier na noch wyders verklaaren, voornaamelyk die merkwaardige daad, als *Karolus Rome* innam, en zeer slecht daar in huys hield, alhoewel hy die geleegentheid, om de *Pauzen* te verootmoedigen, zeer quaalyk gebruikt heeft. Ondertusschen heeft hy ook de Geestelykheid zomwylen meer als te veel gehoor gegeeven, en zig byzonder door 't snorken en opsnyden der *Pauzen* dikmaals teegens zynen zin tot onregtvaardige daaden brengen, en anderzins oogenschynlyk vervoeren laaten. Onder anderen bragt hem de *Pauzelyke Boodschapper*, *Hieronimus Alexander*, zoo verre, dat hy, zonder toestemminge der Ryks-standen, het scherpe en regt bloedige verbod of *edict* tot *Worms* in 't jaar 1521 afkondigde, 't welk niet zonder een geheelen ondergang van *Duitsland* konde uitgevoert worden. (*z*) Zonder op te haa-

Tegen de Protestanten.

(*l*) Auct. dicti & Seckendorf. Lib. II. p. 167. (*m*) Tom. V. Altenb. p. 532. (*n*) Volum. I. Epist. Penc. edit. p. 2. (*o*) Ibid. p. 12. (*p*) Ibid. 363. (*q*) Joach. Camerar. Vita Melanch. C. LXXIV. p. 266. Chytræus. Thuanus. Sleidan. Conf. C. A. Rupertus diss. ad Val. Max. p. 270. (*r*) Lud. de Avila Hist. des Schmalk. Kriegs. p. 165. (*s*) Epist. l. c. p. 12. (*t*) Scultet. l. c. p. 15. (*u*) Petr. Suav. Lib. I. Hist. Conc. Trid. p. 113. (*x*) Conring. & ex eo Severin. de Monzambano c. 1. de Imp. Germ. p. 277. Chr. Thomasius. ib. p. 77. (*y*) Relatio Hist. MSta. de Frid. Maur. & Aug. p. 27. (*z*) Sleidan. Lib. III. Tom. I. Altenb. p. 736.

Lust tot onrust.

haalen, de groote ongerechtigheid die daarna onder die menigvuldige oneenigheeden daar tusschen liep, en die noch al onder den naam van een rechtvaardigen Oorlog doorging. Waar in deezen Heer, zoo wel als andere, nochtans zyne vergenoeginge zogte, en daarom meenige onnoodige, ja ook ongelukkige Veldtogten voornam, waar van hier de tyd niet en is om te spreeken. Hy zal ook in 't vechten, houwen, en steeken zulk een lust gehad hebben, dat hy ook in *Spanje* eens een twee-gevegt in zyne tegenwoordigheid liet houden, 't welk anders Loffelyke Vorsten op 't scherpste pleegen te verbieden. (*a*) Ook klaagen veele Duitschers heevig over hem, dat hy, in zyne Heerschappye, niet op de nuttigheid des Ryks, maar alleen op de verheffinge en het verryken van zyn huis doelde, en het met *Duitsland* gansch niet wel gemeent, maar veel eer den Geloofs-twist tot onderdrukkinge der Standen misbruikt heeft. (*b*) 't Welke ook niet wel te ontkennen is, en zich met de booven geroemde Godzaaligheid heel kwaalyk laat te zaamen voegen, maar veel meer te kennen geeft, hoe haast eenige huichelwerken den naam van het waare *Christendom* by andere kunnen verkrygen.

Zyn byzonder leeven.

6. Hy heeft ook zoo weinig als andere *Potentaten*, of zyn voorzaat *Maximiliaan*, voor onrecht gehouden, met byzitten te doen te hebben, by welke hy ook een zoon, *Johan van Oostenryk* genaamd, en eene dochter, genaamd *Margareta*, gewonnen heeft, en de zoon by een gemeene dochter van *Regensburg*. (*c*). Ten laatsten heeft hy, als boven gemeld is, twee geheele jaaren lang in een *Spaans* Klooster van *S. Justus*, van de order van *Hieronymus*, eenzaam geleeft; alwaar zonder twyffel God meer in stilheid aan hem heeft doen konnen, als in alle de voorige verstroijingen en onrusten. En het staat daar heen, of hy zyne laatste ongelukkige voorvallen, aan de handelingen met den *Keurv. Joh. Fredrik* heeft toegeschreven, (*d*) gelyk eenige willen, en niet veel meer, na 't zeggen van andere (*d*), aan 't blinde geluk of Noodlot, volgens de oude ingewortelde inbeeldinge der Heidenen. (*e*) Ten minsten is het te vergeefs, 't geene een Schryver noch korts ter baan heeft willen brengen, als had hem het Geluk daarom verlaaten, om dat hy de Ketters niet genoeg, en na den zin der *Paus-gezinde* geplaagt hadde. (*f*) Gelyk men dan ook aan de andere kant niet gelooven wil, dat *Karel*, in zyn einde, 't welk in 't jaar 1558. den 21. Sept. gevolgt is, den waaragtigen eenigen weg door *Christus* tot God gevonden zoude hebben, 't welk nochtans veele, uit de eigene getuigenissen der *Spanjaarden*, bevestigen. (*g*) Waar ontrent men noch deeze omstandigheeden vindt, dat zyn geweeze Biegt-vader, *Constantinus Pontius*, (andere noemen hem *Franciscus Biverus*) korts daar na te *Valladolid* als een Ketter, leevendig, of, als andere willen, maar in de schilderye, verbrand is, na dat hy te vooren in de gevangenis gestorven was. (*h*). Ten minsten is 't bekent, dat die goede Keyser zyn voorig leeven wel hertelyk beklaagt en openhertig beleeden heeft. (*i*) Het overige, dat ontrent zyn ziel is voorgevallen, is Gode alleen bewust en over te laaten, nademaal het zwaar om te bewyzen is, dat hy zich in alles van de *Roomsche secte* ten eenemaal afgetrokken zoude gehad hebben, en de andere toegevallen zyn, of, om dat hy om meiningen en twist-vraagen be-

Dood.

kom-

(*a*) Pont. Heuter. Lib. VIII. c. 17. Rer. Belg. (*b*) Puffend. Introd. Hist. lat. c. VIII. p. 588. (*c*) Strada l. c. Peucerus l. c. Mart. Crusius Lib. XI. Annal. Suev. P. III. p. 701. (*d*) Wolffius Cent. XVI. Lect. Memor. Thom. Stybar. Hist. Joh. Friderici sub finem. (*e*) Strada l. c. (*f*) Ant. Varillas Hist. des revolutions &c. (*g*) Jo. Lasicius L. VI. de Fratr. Bohem. Bucholcerus Ind. Chronol. ad h. An. p. 596. (*h*) Conf. iidem & Peucer. Chron. p. 965. Chytræus orat. funebr. in Car. & Libr. XIX. Sax. p. 501. (*i*) Thuan. XXI. p. 638. Wolff. To. I. Lect. præf. Petrus Suavis l. c. Lib. V. p. 468. ac omnino J. F. Mayerus diss. de Evang. morte Caroli V.

kommert is geweest, en, als men zeid, goed *Luthersz* zoude gestorven zyn. Nadien dit in allen deelen eeven zoo weinig waaragtig is, als of men *Chrysostomus*, *Augustinus*, *Thomas Aquinas*, en andere, (niet tegenstaande het handtastelyk verschil) tot goede *Lutherszen* door groote boeken wilde maaken, of men schoon eenige gelyk luidende bekentenissen in hunne Schriften kan aanwyzen.

7. Met deeze aanmerkingen dan, zullen we zoo lange vergenoegt zyn, tot dat wy hier na een omstandiger narigt van zyne geschiedenissen zullen ontfangen. By zyne aflegginge van de regeeringe, als hy de klaarblykelyke elende der Heerschappye moede was, hielp hy echter zynen Broeder *Ferdinand de I.* daar toe, dat hy in 't Jaar 1527. *Koning van Bohemen*, en in 't Jaar 1531. *Roomsch-Koning* wierd. (*h*) Ook wilde deeze daar na geen van beide weder afstaan, als zyn broeder *Karel* zich bemoeide, om zyn eigen zoon, *Philips*, *Koning van Bohemen*, of maar alleen tot *Ryks-Stadhouder*, of *Vicarius* van *Italien* en *Neederland* te maaken, onder voorwendzel, dat de *Keyzerlyke* Hoogheid daar door te veel te kort zoude geschieden. (*i*) Zoo zeer zyn de menschen van natuure tot groote wydluftigheeden en verwerringen geneegen, dat ze uit enkele eergierigheid, zelfs ook de bekwaamste geleegentheeden, om zich van de eene of d' andere last te ontslaan, onder allerhande bewimpelingen, met de voet stooten, en zich ondertussen van het waare en hoogste goed geduurig meer en meer koomen te verwyderen en af te houden Ook bragt Paus *Paulus de IV.* in 't begin deezen *Ferdinand* zeer veele zwaarigheeden toe, door dien hy allerhande beschuldigingen teegens hem inbragt; byzonder, dat hy de Ketters niet genoeg uit en roeide, de *Lutherschе* onder de *Roomsgezinde* met alle vryheid handelen en wandelen liet, zonder toestemminge van den *Paus* zich tot Keyzer opwierp, en wat diergelyke klagten meer waaren. Ondertussen keerde zich *Ferdinand* ten laatsten ook heel weinig daar aan, maakte het als *Rudolf de I.* en drong zich over al als Keyzer in, wyl hem de Keurvorsten eenpaarig daar toe verkooren hadden. Echter viel 'er van te vooren in 't jaar 1531 by zyne verkiezinge tot *Roomsch-Koning*, ook eenige oneenigheid met *Johan Keurvorst* van *Saxen* voor, door dien hy deeze verkiezinge teegensprak: waar van daan ook een heimelyk mistrouwen tusschen haar beiden bleef, 't welk eindelyk teegen *Johan Fredrik* opentlyk uitbrak, niet teegenstaande alles in een verdrag tot *Kadan* scheen afgedaan te weezen. (*k*) En zoo liep alles heel verwart door malkander, gelyk men in 't vervolg verder zal zien.

8. In de Geloofs-zaaken heeft zich *Ferdinand* ook niet altoos eevendrachtig of bestendig getoont, 't welk zonder twyffel, gelyk in andere, uit een overtuigt geweeten, in zommige zaaken, aangaande de waarheid, voortquam. Hy was zomtyds zoo hardt teegen de *Protestanten*, dat ze zich reeds in 't jaar 1532 zeer, op den Ryks-dag te *Regensburg*, daar over beklaagden, doordien hy zich, onder anderen, zoude hebben laaten ontvallen: *Dat 'er geen rust te verhoopen en was, voor en al eer de Lutherschen t' eenemaal uitgeroeit waaren: hy wilde 't ook daar toe brengen, al zou hy schoon moeten beedelen.* (*l*) Om nu niet te zeggen, dat hy zyns zoons *Maximiliaans* Hofmeester, *Wolffgang Seveer*, als verdagt zynde, van het Hof heeft weg gejaagt, (*m*) en van de *Rooms-gezinde*, weegens zynen yver teegen de andere Gezintheeden zeer word gepreezen. (*n*) Ondertusschen heeft hy in 't geheim, en over al, daar hy 't veilig voor de Geestelykheid doen konde,

Zyn gedrag ontrent Geloofs-zaaken, teegen de Protestanten.

(*h*) Joh. Sleidan. Lib. VII. p. 203. Goldastus Polit. Imp. P. II. diss. 2. p. 220. seqq. Godelevæus ap. Schard. To. II. p. 895. (*i*) Thuan. Lib. VIII. & XVI. in fine. (*k*) Sleidan. l. c. Thuan. Lib. II. (*l*) Acta ap. Seckendorff. Lib. III. p. 27. (*m*) Ib. p. 231. (*n*) Bzovius Annal. A. M. D. XXX. n. 93.

konde, met veel eerbiedigheid van *Luthers* leere gesproken, (*o*) maar, uit vreese voor de Geestelyke heeft hy zich nooit opentlyk daar ontrent durven verklaaren. Dog het kan ook wel zyn, dat hy, zoo wel als zyn Heer broeder, zich aan eenige dingen of daaden der *Protestanten* heeft gestooten. Waarom hy onder anderen in 't jaar 1562 tot den *Graaf Gunther van Schwartzenburg*, op eene reize, in 't vertrouwen zoude gezegd hebben, na dat deezen Heer zich voor *Luther* verklaart hadde: ***Het hadde niet veel gescheelt, of Luther zoude hem ook al tot zyn meening gebragt hebben, maar, als hy de Landgraaf van Hessen twee vrouwen hadde toegelaten, toen had hy hem niet meer willen gelooven.*** (*o*) Voor 't overige getuigen de Geschiedschriften, dat hy zyn broeder in zagtigheid en bescheidenheid jegens de Vereenigde der *Augsburgse* belydenisse verre heeft overtroffen, waar van noch eenige gedenk-penningen werden getoont, welke evenwel niet veel zeekerheid geeven, noch ook het Antwoord, dat hy in 't jaar 1537 aan *Luther* zoude geschreeven en gezonden hebben. (*p*) Want dit luidt al te gunstig, en maakt hem geheel *Luthersch*, waar van echter de *Historien*, en zyne eigen daaden niets het geringste aanwyzen. Derhalven was het beeter, dat men met zulke en diergelyke dingen achter bleef, en op iets zeekerders bouwde, te meer, als 'er niet dan een ydele eerzugt agter en steekt. Vorders roemt men ook al van zyne Godvrugtigheid en aandagt in 't gebed, (*q*) zoo dat men wel ziet, dat God ook by zodaanige gemoederen aangeklopt, en zich niet onbetuigt gelaaten heeft. 't Is echter nadenkelyk, en heedensdaags zeer zeltzaam, dat, als hy, na de verjaaginge van *Hertog Ulrik*, eerst als *Aerts-Hertog* tot *Stutgard* ingehuldigt wierd, ende een Rey van jonge luiden hem met deeze woorden toezongen:

Antwoord aan Luther.

Neem Land en luiden wel in agt
Gelyk een trouwe Vader plagt.

hy met groote beweeginge luids-keels geantwoord heeft: *Daar toe helpe my de Genaade des H. Geests! Amen.* (*r*)

Maximiliaans des II. goedheid jegens de Lutherssen.

9. Als hy nu in 't 61 jaar zynes ouderdoms in 't jaar 1564 overleeden was, quam de *Roomsche Koning*, zyn zoon, *Maximiliaan de II.* tot de regeeringe. Van deezen heeft men vry goede narigt, dat hy ontrent Geloofs-zaaken meer kennisse als zyne Voorzaaten gehad heeft. Hy is in zyne kindsheid van den gemelde *Seveer*, *Luthers* goede vriend, onderweezen geworden, welken doch in 't laatste zyn Heer Vader verjaagt, en het aan de Hoovelingen verbooden heeft, dat niemand teegen den jongen Prins van geloofs-punten zoude spreeken. (*s*) „Vorders zoude hy een „Predikant, *Joh. Sebastiaan Pfaufer* by zich gehad hebben, waarom hy „ook in ongenade by zyn Heer Vader zoude gekoomen zyn, en daar „over aan den *Paltz-graaf Fredrik de III.* geschreeven hebben, welken „brief Scultetus noch gezien heeft. Gelyk hy ook noch een anderen „brief aantrekt, daar in *Maximiliaan* aan *Paulus Eberus* tot *Wittenberg* zoude geschreeven hebben: Dat men het *Regiment* van den *Paus* wel konde „behouden, maar ondertusschen moest het *Euangelium* uit de *H. Schrift* „over al gepreedikt werden. (*t*) Inzonderheyd zoude hy opentlyk bekent hebben, dat hy het Avondmaal liever geheel niet, als maar half, of, gelyk men zegd, onder eene gedaante wilde hebben. (*u*) Gelyk hy dan ook by den gewoonelyken eedt de *Heiligen* niet heeft willen noemen

Of hy Luthers zy geweest.

of

(*o*) Paul. Jov. Chron. Schwartzburg MSto ap. Immanuel Weber. Beurth. der Atheist. p. 77.
(*p*) Lyserus Hoë, Gerhardus, Sagittarius, Calovius & ipse Goldastus ap. Seckendorff l. c. p. 162.
(*q*) Chron. Magdeb. p. 146. (*r*) Crusius Annal. Lib. XI p. 572. (*s*) Pallavicinus ap. Seckendorff l. c.
(*t*) Lib. de Vita sua p. 8. (*u*) Adrian. Regenvolscius L. I. Hist. Eccl. Slavon. p. 60.

of aanroepen. (*x*) Waar aan nochtans andere weeder twyffelen. (*y*) Deeze, en diergelyke ooirkonden zyn 't die men hier van voortbrengt. Doch het gaat in 't gemeen zoo, dat zommige eenzydige Schryvers wel alles tot *Lutherſche* zouden willen maaken, daar het ligt, en zonder gevaar of verantwoordinge geſchieden kan. De bekende Godgeleerde en Geſchicht-ſchryver *David Chytræus* wierd eens by deezen zelve Keyſer beſchuldigt, als of hy hem opentlyk voor *Lutherſz* hadde uitgegeeven: waar op dezelve zich ſtrax door een geſchrift verontſchuldigde, en bekende heel gaerne: *Dat zyn Keyzerlyke Majeſteit in allen deelen goed Rooms-Catholyk was*; voegde daar ook nog by, *hoe hy ſelfs uit zyn Majeſteits eigen mond verſtaan hadde, dat hy zich aan de oneenigheeden der Lutherſſen ſeer grootelyks ergerde.* (*z*) En zoo zouden 't d' andere, als de nood aan de man gegaan had, ook gemaakt hebben, by aldien men hen tot bewys gedwongen had.

10. Ondertuſſchen kan men niet ontkennen, dat, niet teegenſtaande de gemelde aanſtootingen, deeze Keyſer zich teegen de *Proteſtanten* zeer genaadig getoont heeft, gelyk wy hier onder, by den aanwas der *Reformatie*, noch uitvoeriger verhoopen te toonen. Daarom roemt men dit, als een groote weldaad, dat hy de Vereenigde der *Augsburgſe belydeniſſe* niet alleen in *Ooſtenryk* geleeden, maar ook teegen haare Geeſtelyke en Weereldlyke vyanden, in zyne beſcherminge genoomen heeft. (*a*) Alhoewel hy daar voor een groote ſomme gelds tot den Turkſen oorlog voor zich bedong; op dat doch niets zonder profyt geſchiede: (*b*) gelyk als men altyd wel gewoon is, om iets ongerymds onder de ſchoonſchynenſte zaaken te mengen. Het is echter zeer aanmerkelyk, dat den goeden *Chytræus* door een *Lutherſchen* yveraar, (zoo als hy hem noemd) uit een Lof-reede ter eeren deezes *Keyſers*, 6 Ketterſche gevoelens zyn voorgeworpen: (*c*) bloot alleen, om dat hy daar in zyn vreedzaam, en vriendelyk gemoed gepreezen, en over de twiſtgierigheid der *Proteſtanten* een weinig geklaagt hadde, gelyk als dezelve nu noch in zyne *Hiſtorien* te leezen zyn. (*d*) En dit alles is niet alleen waar, maar daar en booven heeft hy noch een ongemeen verſtand en ernſt betoont, houdende de *Rooms-* en *Luthers*-geſinden geſtaadig in een *balans*, en derhalven ook in vreede; ook heeft hy zich in alle andere zaaken als een roemwaerdig Vorſt gedraagen, gelyk de Schryvers eenpaariglyk getuigen. (*e*). Byzonder, daar zyn Heer Vader, na de gemaakte vreede ontrent de Godsdienſt, hem het Ryk in een tamelyke ruſte hadde nagelaaten, zoo zogt hy ook, door alle moogelyke middelen, dezelve te bewaaren. Alleen beklaagden toen ter tyd veele oprechte gemoederen, dat de minſte onderzaaten, ook zulke, die zich Euangeliſche noemden, deeze groote weldaad erkennen, en de goede daagen draagen konden, terwyle zy veel eer in zorgeloosheid, oneenigheeden, en argerniſſen vervielen, en daar door de Overigheid verdrietig en van zich afkeerig maakten: waar van hier na breeder. (*f*)

Verdere deugden.

11. Aldus overleed deeze voortreffelyke Vorſt in het twaalfde Jaar zyner Regeeringe; in 't Jaar 1575. laatende die aan zyn zoon *Rudolph de tweede*, die het Ryk een zeer langen tyd, en tot in de volgende Eeuwe, heeft beſtiert; waarom wy ook maar kortelyk iets van deeze Regeeringe voor ditmaal zullen aanteekenen. Doch niettemin zal zyn gedrag in de zaaken van den Godsdienſt ons al dikmaals voorkoomen. Dat hy in alles zynen Heer Vaader gelyk zoude zyn geweeſt,

Rudolph de II.

(*x*) Nota MSta. ap. Gottfrid. Suevum Acad. Witteb. A. M. D. LXII. (*y*) Acta Erud. Lipſ. A. XCI. p. 32. adv. Varillaſium. (*z*) In Epiſtolis p. 644. (*a*) Chytræus l. c. (*b*) Ap. Suevum A. 1568. (*c*) Chytræus l. c. p. 416. (*d*) Saxon. Lib. XXIII. p. 633. ſeqq. (*e*) Vid Thuan. Lib. LXII. p. 135. Chytræus l. c. Peucerus Chron. p. 998. L. Oſiander H. E. Cent. XVI. p. 794. 808. ſeqq. alii ap. Urſtiſium. (*f*) Chytræus l. c. p. 635. &c.

Zyne Vreedelievendheid.

weeſt, kan men wel niet verzeekeren. Nochtans is dit pryswaardig in hem, dat hy, al immers zoo zeer als zyn Vader, de Vreede bemint heeft, en dat hy, behalven den Turkſen kryg, geen onruſt in *Duitſland* heeft laaten opkoomen: alhoewel hy, buiten twyffel, tot de vervolginge der *Proteſtanten*, van de *Jeſuiten* en andere ſtookebranden, en wel voornaamelyk, by geleegentheid van de twiſt over de *Almanak*, en den oproer tot *Keulen* en *Straasburg*, zeer is opgeſtookt geworden. Doch heeft hy echter noch altyd de vryheid van Godsdienſt in zyne Erf-landen beſtendig verleent, en zich over al ten uitterſten genaadig betoont. (g) Dit eenige

En luſt tot ydelheid.

word in hem maar alleen mispreezen, dat hy aan 't ſpeculeeren over de edelgeſteentens, ſchilderyen, en ſtookkunde, (*Alchimie*) al te zeer is vaſt geweeſt; om welke reede hy zich ook den meeſten tyd van zyn leeven in zyn Slot tot *Praag* heeft opgeſlooten gehouden, om zich in alle deeze zaaken wel te oeffenen. Gelyk als men ook, na zyn overlyden, zulk een groote meenigte van goud, peerlen, edelgeſteente, en diergelyke, in zyn *Kabinet* gevonden zoude hebben, dat het te zaamen wel op meer als 17 Tonnen gouds wierd geſchat. (*h*) Of nu wel ſchoon deeze onmaatige en al te koſtelyke luſt in zich zelfs geenſins te pryzen is, zoo is het echter ten minſten voor het land veel verdraagelyker geweeſt, dan die bloedige en verderffelyke oorlogen, welke zyne navolgers zoo langen tyd, met veele zwaare koſten hebben moeten voeren. Men ziet hier uit echter, hoe een gemoed, als men 't laat geworden, in zulk een onverzaadelyken luſt geraaken, en daar in zoo zeer als begraaven blyven kan, dat het den koſtelyken tyd, tot zyn eigen nut, niet wyſſelyker weet te beſteeden.

12. Dit waaren nu de Opper-Heerſchers, welke men in haaren tyd als Hoofden der zoo genaamde *Chriſtenheid* heeft geëert, en onder welkers gebied en beſtieringe het meeſte in Kerkelyke zaaken is voorgevallen. Nu zal men, uit deeze korte ſchets haarer gemoederen, en der zelver geſteltenis, neigingen en verdere handelingen, eenigzins eene bevatting van het geene dat onder hen is voorgevallen, konnen hebben. Wat nu de overige Opper-Magten in *Europa* aanbelangt, een ieders verrichtinge, voor zoo veel dezelve hier toe behoort, zal ons, by 't verhaal van de toe- en af-

Roomze Pauzen deezer Eeuwe.

neeminge der Kerken in elk land, genoeg voorkoomen. Doch, nademaal de *Roomſche Pauzen*, in het begin deezer 16de Eeuwe, ook noch al geweldig geheerſcht hebben; en dat ze zich daar na ook noch al in alles hebben willen mengen, en ten minſten, als andere weereldlyke Vorſten, in haare eigene landen hebben willen aangemerkt werden: zoo willen wy alhier de beſchryvinge hunner perzoonen voor af laaten gaan, om alzoo in de zaaken zelfs dies te onbelemmerder te konnen voortvaaren. In 't begin

Alexander de VI.

deezer Eeuwe zat die groote booswigt, *Alexander de zesde*, noch al eenige jaaren op den ſtoel te *Rome*, wiens heillooze grouwelen hier booven, in ons 15de Boek, nu reeds al zyn aangeroert. Alhoewel eenige pluimſtrykers zich niet en ſchaamen, om zyne overal openbaare ſchande zoo veel zy kunnen te bewimpelen, hem ten deele voor een zeer vroomen *Paus* uitroepende, en ten deele alles gaerne aan het gemeene geroep van hem de ſchuld geevende. Dit gaat zelfs zoo verre, dat een bekend *Hiſtorieſchryver*, *Mariana*, van hem zegt; volgens de aanteekeninge van een beroemd Schryver: „*Dat 'er wel veele dingen van Alexander de VI.* „*door het gemeene geruchte en ſchriften gezegt werden; doch men kan echter niet* „*vaſt*

(g) Vid. Thuan. L. 54. 76. 79. &c. Chytræus Lib. 23. 26. 27. &c. Chriſt. Helvicus Panegyrico in Acad. Giſſenſi dicto. (*h*) Chr. Forſtnerus ad Taciti Lib. XIII. Annal. c. 3. & ex eo J. H. Boeklerus Memorab. ſec. XVI. p. 674. (*i*) Hubertus Vellejus ap. Hottingerum cap. XVI. Hiſt. Eccl. p. 540. Bzovius Annal. Chronol. p. 41.

2. Deel
Pag. 9
LEO. X.

„*vast verzeekeren, of het uit nydigheid, of volgens de waarheid is geschied.* Maar deeze laat echter de laatste woorden van *Mariana* daar uit, waar inne hy bekent, *dat hy niet kan denken dat alles echter maar zoo uit den duim gezoogen en verdigt zoude zyn.* (*l*) Het is ook deeze fraaije *Paus*, die den *Aflaat* allereerst in Duitsland heeft laaten te koop stellen, om daar door voor zyn onechte zoon, *Cæsar Borgia*, geld te vergaaderen. (*m*) Hy is eyndelyk in 't jaar 1503. aan vergif gestorven, het welk hem door een misslag van zyn dienaar was gegeeven, die doch anders van den *Paus* zelfs voor een *Kardinaal* was geschikt. (*n*)

13. Zyn navolger, *Pius de III.* anders *Franciscus Piccolomini*, een broe- Pius de III.
ders zoon van den welbekenden *Æneas Sylvius*, heeft nauwelyks een maand lang, en dat noch in veel verwertheid, op den Roomschen stoel gezeeten, en derhalven ook niets aanmerkens waardigs nagelaaten, (*o*) als alleen, dat hy, door geld te spendeeren, tot den stoel is geraakt. (*p*) *Julius de II.* was een ondeugend reukeloos man, en meer een soldaat als een Julius de II.
mensch, ik zwyge een *Christen* of *Bisschop*. Van hem is het bekent, dat hy, wanneer hy met *Louis de XII.* Kooning van *Vrankryk*, in oneenigheid was, de sleutels uit moeijelykheid in den *Tyber* heeft geworpen, en gezegt: *Nu Pieters sleutel niet meer en wil gelden, zoo moet het zwaard van Paulus het goede beste doen.* (*q*) En met deezen zynen bloeddorstigen zin heeft hy byna geheel Europa in onrust gebragt, veel onschuldige geplaagt en verdorven, en groote streeken lands aan zich getrokken, zoo dat de voorgemelde Kooning eenige penningen liet slaan, met dit omschrift: *Perdam Babylonis nomen! Ik zal Babels naam uitroeijen!* (*r*) Verders heeft hy ook by de Roomsgezinde Schryvers zelfs den tytel van een *Sodomyt*, *Simons* metgezel, zuiperd, e. s. v. (*s*) Op deeze wyze heeft hy tot aan 't jaar 1513 geraast, wanneer hem de bekende *Leo de X.* gevolgt is, die, door zyn oneindlyke aflaat- Leo de X.
kramery, de *Duitse* ten laatsten tot een ander opzet gebragt heeft, alzoo *Luther* toenmaals teegens hem opstond. Uit welke handelingen zyne meeninge genoegzaam openbaar wierd, door dien hy alles liever het onderste booven wilde laaten keeren, dan dat hy *Luther*, en andere, iets het geringste zoude hebben willen toegeeven. Booven dit wil men ook van hem verzeekeren, dat hy alle het Goddelyke, en de leere van *Christus* zelfs, maar voor een louter verdigtzel gehouden heeft. (*t*) Het en is ook dierhalven geen wonder, dat zulke Voorstanders ook veele duizenden *Atheisten* gemaakt hebben, gelyk als toenmaals de Geestelykheid voor 't meestendeel ook zoo was. Zelfs zoude hy een grouwelyk *Sodomyt* en zwelger geweest zyn, en niettemin heeft hy by de meeste noch al een grooten schyn en roem gehad, om dat hy de Geleerde begunstigt, en zich meenigmaal op veel andere huichelagtige wyzen verstelt heeft. (*u*) Hy stierf in 't jaar 1521. na dat hem *Luther* zyn momaangezigt wakker hadde afgetrokken, en zyne wel verdiende eerrytels dikmaals aan hem hadde gegeeven. (*x*)

14. De volgende zyn, (niet teegenstaande hunne lichtvaardigheid daagelyks meer en meer wierd opengeleit) nochtans daarom niet een hair beeter geworden, en, schoon by eenige nog al een natuurlyke goede vonk is geweest, zoo heeft hen de hoogmoed, overvloed, en gierigheid, by zulken schrikkelyken verderf, doch al meê-gesleept. *Adriaan* de VI. is, dewyl hy Adriaan
arm, en een Zyde-spinners zoon was, door zyn geleertheid tot deeze de VI.

 hoogte

(*l*) Henr. Spondan. Auctar. Chronol. p. 41. (*m*) Paul. Jov. Lib. V. Hist. Init. Franc. Guicciard. Lib. III. Hist. fine. (*n*) Jac. Sannazarius, Jovian. Pontan. Guicciard. ap. Hottinger. l. c. (*o*) Guicciard. Lib. VI. p. 204. Append. Platinæ p. 312. (*p*) Onuphr. Panvin. Catal. Pontif. p. 390. (*q*) Gilbertus Dacherius Epigram. ap. Hottinger. l. c. (*r*) Vid. Arnold. Ferronius Hist. Ludov. XII. Guil. Budæus Lib. de asse Fr. Hotomann. in Fulm. Bruto. p. 84. (*s*) Balæus Cent. VIII. p. 642. Jov. L. IX. & X. Guicciard. L. X. App. Plat. l. c. (*t*) Balæus l. c. p. 636 Paul. Ven. de Conc. Trid. L. I. init. (*u*) Thuan. L. III. (*x*) Vid. Tom. I. Altenb. p. 538. seq. Tom. IX. p. 500. &c.

hoogte geſteigert. Eerſt was hy *Cantzelier* in de Hooge Schoole tot *Lóven*, en Leermeeſter van *Keyſer Karel de V.* daar na *Biſſchop en Kardinaal*, en ten laatſten wierd hy, door toedoen des Keyſers, *Paus.* (*y*) Van natuure zoude hy wel, na den aart der Nederlanders, eenige oprechtigheid aan zich hebben gehad, zoo dat hy ook het verdorvene weezen der Geeſtelykheid en des Roomſchen Hofs wel gezien, en in een brief aan de Stenden tot Nurenborg ook zoude beleeden hebben. (*z*) Ondertuſſchen wilde hy echter niet verder gaan, of, gelyk andere willen, wierd hy wel haaſt door de dood, in 't jaar 1523. weggerukt, voor de reſt wil men hem voor zeer gierig en wellustig houden. (*a*) *Luther* heeft hem zyn huichelerye reedelyk grof verweeten, en, volgens zyne gewoonte, in de twiſt-zaaken dapper de waarheid gezegt. (*b*) Hy zoude van zyn *Lyf-Medicus* door vergif zyn omgebragt geworden, of, om dat men noch eenige veranderinge in hem vreesde, of, om dat de *Italianen*, door dien hy een uitlander was, hem niet lyden mochten. (*c*) Onder *Klemens de VII.* die in 't jaar 1523. door geld tot den ſtoel quam, (*d*) vielen die groote verwerringen in *Italie*, en de inneeminge en plonderinge der Stad *Rome*, voor, nadien deeze *Paus*, teegen zyn gegeeve trouw en beloften, den Keyſer *Karel de V.* verliet, en de *Franſche* en *Venetianen* toeviel, waar voor hy ook, tot loon, zich eenige maanden in zyn Slot moeſt beleegeren, en eindelyk, in 't jaar 1527. gevangen na *Boulonje* voeren laaten, gelyk wy op een andere plaats noch zien zullen. (*d*) Verders moet hy een doortrapt, argliſtig, en ontrouw gemoed gehad hebben, gelyk men niet alleen uit de voorgemelde handelingen met den *Keyſer* ziet, maar ook, uit de liſtige verwerringen, die hy geſtaadig in *Duitſland* ſtookte, op dat 'er doch geen algemein vry *Concilie* gehouden zoude werden. Want hy paaide daar de Stenden, die 't meeſte daar op drongen, van de eene dag tot den anderen met zoete woorden, ondertuſſchen ondermynde hy alles heymelyk zoodaanig, dat het ten laatſten op een enkele niet uitliep. (*e*) Waar van hem de *Rooms-gezinde* te vergeefs trachten te ontſchuldigen. (*f*) Die nu meer van zyne handelingen begeert te weeten, kan maar weederom Luther naſlaan, [en zien] hoe hy dikwils met grooten nadruk deszelfs liſtige ſtreeken beſchreeven heeft. (*g*)

Klemens de VII.

Paulus de III.

15. *Paulus de III.* die na deezen *Paus* in 't jaar 1534. volgde, heeft niet min veele merktekenen van de *Paapſche* ſtaatkunde achtergelaten. In 't algemeen was hy een bitter vyand van de *Proteſtanten*, en hy zogt ze door den Keyſer, en op alle bedenkelyke middelen, uit te roeijen. Ja hy hadde in den aanvang zyner Regeeringe liever alle de Kerkelyke goederen daar aan gewaagt, en aan de Keyzer gegeeven, waarom hy ook de *Switzers* teegens hen ophitſte. Maar, als de Keyzer nu al te groote voortgangen ſcheen te doen, trok hy zich te rugge, en hy hadde hem liever in 't onderſpit gezien. Zomwylen ſtelde hy zich aan, als of hy het *Roomſche Hof*, ja de gantſche Geeſtelykheyd op eenmaal wilde hervormen en vroom maaken. Ja hy ving ook, in ſchyn, het *Concilie* eerſt te *Mantua*, en daar na te *Trente*, aan; doch voedde hy die geene, welke op iets goeds van hem hoopten, maar met ydele wind, en wat diergelyke handelingen meer waren, die men elders wydloopig beſchreven vind. (*h*) Hoe hy voor de reſt zyn leeven in 't byzonder op eene aanſtootelyke wyze gevoert heeft, zulks werd van oprechte Schryvers geenzins ver-

(*y*) Onuphrius l. c. p. 581. Append. Platinæ. p. 344. (*z*) Mich. Beutherus Lib. I. Comm. p. 16. (*a*) Bartus Parmenſis ap. Joh. Wolff. Tom. II. Lect. Memor. p. 191. (*b*) Vid. Tom. I. Altenb. p. 751. Tom. V. p. 220. & Tom. VI. p. 1077. (*c*) Beutherus l. c. (*d*) P. Jov. Lib. XXXII. p. 524. Onuphr. l. c. Balæus Cent. VIII. App. Plat. p. 320. (*e*) Sleidan. Lib. VIII. fin. Petrus Suavis S. P. Venetus Hiſt. Conc. Trid. L. I. Seckendorf. L. III. Comm. p. 73. (*f*) Palavicin. L. III. c. 16. adv. Suavem. (*g*) Vid. Tom. V. Alt. p. 537. 546. To. VI. p. 1094. To. IIX. p. 11. (*h*) Pet. Suav. L. I. p. 78. ſeqq. Seckend. L. III. p. 91. ſeqq. Heidegg. Hiſt. Pap. Par. VI. n. 165. ſeqq.

versweegen. (*i*) Hy heeft niettemin 15. jaaren lang op den Roomschen stoel gezeeten, en is eerst in 't jaar 1549. overleeden. De volgende *Julius de III.* was niet veel beeter, niet teegenstaande hy ook het afgebrooke *Concilie* weeder hervatte, en eenige hoop tot beeteringe liet blyken. (*k*) Anders weet men zyne onkuisheid, *Sodomiterye*, zuipen, speelen, en andere gruwel-daaden, niet genoeg te beschryven, welke hy genoegzaam opentlyk zoude beleeden en geroemt, ja ook zyn leeven daar door verkort hebben. (*l*) Waar door hy ook in 't 5de jaar zyner Regeeringe is gestorven, en heeft tot navolger in zyn stoel, zoo wel als van zyn leeven, gehad, *Marcell de II.* Doch deeze *Paus* heeft noch geen volle maand gezeeten, waarom men ook weinig van hem weet te zeggen, als alleen, dat hy zich heel wel geneegen tot eenige hervórming getoont zoude hebben. (*m*) *Paulus de IV.* was by zyn eige volk zelfs in haat, eensdeels om zyn pragt en verspilling, anderdeels om zyn wreedheid, welke hy, om zyn staat te houden, door de *Inquisitie*, oeffende: Waar door het zelve hem ook na zyn dood zeer smaadelyk handelde, en de gevangenis der *Inquisitie* verbrandde, zyn beeltenis het hoofd afsloeg en in den *Tyber* wierp, ja zyn lyk zelfs wierd maar ter naauwer nood van het woedende volk zelfs verschoont. (*u*)

Julius de III.

Marcell. de II.

Paulus de IV.

16. Hier na konden de *Kardinaalen* omtrent de verkiezinge van eenen nieuwen *Paus* in 16 weeken lang niet over een komen, tot dat eindelyk *Pius de IV.* op den stoel geraakte, die dan het 10 jaaren lang achter de bank geleegene *Concilie* van *Trente* weeder voor de hand nam, en ten laatsten in 't jaar 1563. ten einde bragt: by welke geleegentheid hy de Heeren Vaders in 't *Consistorie* opentlyk daar voor bedankte, dat ze het *Pausselyke* gezag in haare besluiten zoo wel hadden in acht genoomen, en zoo zacht afgehandelt, dat hy ook zelfs, indien hy zich en de zyne hadde moeten *reformeeren*, veel scherper daar in zoude geweest zyn (*o*) In zyne heerschappye was hy verders zeer *tyrannyk*, eigenzinnig, hoogmoedig, en gansch onverdraagelyk; in zyn byzonder leeven, ten uittersten wellustig en zoo vuil, dat hy zich zelfs, door zyn eige onkuisheid, heeft om 't leeven gebragt. (*p*) Nu roemt men wel veel van den volgenden *Pius de V.* hy heeft zich ook in der daad veel te doen gemaakt, doch aan iets dat recht is, dacht niemand. Zyne goede werken nu wierden geheeten, dat hy een nieuw *Missaal* of Mis-boek, en het *Breviarium Romanum*, beneevens de *Roomsche Catechismus*, liet uitgaan en instellen, zeekere *agnus Dei* van wasch voor de soldaaten wydde, veel bouwde, en diergelyke beuzelingen meer aanrechte. De openbaare hoerhuizen binnen *Rome* schafte hy in 't eerst wel af, maar hy liet ze terstond, op het verzoek van den Raad, weeder toe. Daar en teegen was hy een grouwzaam vervolger der geener, die hy *Ketters* noemde. Hy maakte de bloedige besluiten des *Trentschen Synodus* werkstellig, en verhinderde, na zyn vermoogen, *Elizabeth*, Koninginne van *Engeland*, in de zuiveringe haares Ryks van 't Pausdom; ook zocht hy den Keyzer *Maximiliaan* van 't verleenen der vryheid des geweetens af te schrikken, en hy liet zelfs veele lieden als Ketters wreedelyk ter dood brengen. (*q*) Ziet zoo verre reikt den lof deezes *Impii Pii*, dat is, godloozen godvruchtigen, welken doch zyne pluimstrykers ten heemel toe verheffen. (*r*)

Pius de IV.

Pius de V.

17. De hier op volgende *Paus*, *Gregorius de XIII.* is wel voornaamelyk door den *Almanaks-twist* bekend, welken hy, zonder eenige noodzaakelyk-

Gregorius de XIII.

(*i*) Sleid. L. XXI. ex Bernhard. Ochino. Balæus Cent. IIX. p. 653. Thuan. L. I. p. 41. (*k*) Sleid. L. XXII. & XXIII. (*l*) Pet. Paul. Verg. Pet. Suav. Thuan. L. XV. Balæus l. c. Sleidan. L. XXI. Panvin. p. 380. & Papir. Masson. in Vita. (*m*) P. Suav. L. V. p. 537. (*n*) Thuan. L. XXIII. P. Suav. l. c. (*o*) Thuan. L. XXXVI. (*p*) Idem Onuphr. p. 340. Pet. Suav. L. VIII. p. 921. (*q*) Thuan. L. XXXIX. & LI. Onuphr. p. 637. Conf. Heidegg. l. c. P. VII. p. 190. (*r*) Turfellin. L. X. Hist. p. 487. Spondanus l. c. p. 56. Laur. Surius. Comm. Hist. Bzovius Annal &c.

lykheid met de Proteſtanten aanving, gelyk als wy hier onder breeder zullen zien. Hy heeft zich anders met vlyt bemoeit, om het Ryk der Geeſtelykheid door allerhande middelen te beveſtigen, en de vermeinde Godsdienſt ook door ſchoolen voort te planten. Onder anderen heeft hy het *Decretum Gratiani* [het Beſluit van Gratianus] laaten verbeeteren, en verbooden, by de Kerkelyke Regts-wet (*Jus Canonicum*) voort-aan iets meer by te voegen, of eenige uitleggingen (*gloſſen*) daar aan te hangen; veele prachtige gebouwen heeft hy opgeregt, en wel voornaamelyk voor de Jeſuiten, die hy ook in andere zaaken zeer heeft begunſtigt. Daar en teegen heeft hy zich teegen de andere Partyen zoo uittermaaten vyandlyk getoont, dat hy ook over de Paryſſche bloed-bruiloft een openbaar Dank- en Vreugde-Feeſt heeft uitgeſchreeven, (*s*) en aan alle die geene vollen aflaat belooft, welke de afgevallene Neederlanders hielpen uitroeijen. (*t*) Insgelyks heeft *Sixtus de V.* die na hem in 't jaar 1585. op den Roomſchen ſtoel quam, onbeſchryſſelyke koſten aan 't bouwen geleit, en daar door het arme volk zoo uitgeput, dat het ſtraks na zyn dood zyn Beeld om verre heeft geworpen. Niettemin heeft hy booven dit alles noch over de 10 Millioenen in gereed geld nagelaaten, en echter de zyne noch genoegzaam verrykt. (*u*) Dit niet teegenſtaande heeft hy by zyne geleerde pluimſtrykers eenen grooten lof verdient, onder anderen ook daar meede, dat hy de Vaticaanſche Biblioteek in een goede ſtaat heeft laaten brengen, ſchoon het alles van het zuire zweet zyner onderdaanen was genoomen. Op de Ketters was hy ook zeer gebeeten, en hy zoude de Koninginne *Elizabeth* ook heel gaerne t' eenemaal te gronde hebben willen brengen, zelfs deed hy ook haar Ryk in den Ban. Men ſchryft ook van hem, dat hy den Moordenaar van *Hendrik de III.* Koning van Vrankryk, voor een Heilig verklaart, en die moord opentlyk door een Reedenvoering zoude gepreezen hebben; welke Koning hy ook te vooren beneevens den Prins van Condé, in de Ban hadde gedaan, en wat diergelyke merkkenen van zyn ondeugd meer zyn. (*x*) De volgende 3 Pauzen deezer Eeuwe, als *Urbanus de VII. Gregorius de XIV.* en *Innocentius de IX.* hebben maar een zeer korten tyd geregeert, en heel weinig, dat dankens- of gedenkens-waardig is, uitgeregt, behalven dat de middelſte, door het oprokkenen der Spanjaarden, Koning *Hendrik de IV.* in Vrankryk heel veel moeite brouwde, alhoewel met zyne overgroote onkoſten, en ſlecht gevolg, alzoo de Raad van Parys zyn bulle door beuls handen liet verbranden. (*y*) De laatſte heeft de Pauſſelyke kaſſe weêr een weinig gevult, alhoewel hy maar 2 maanden heeft geheerſcht. (*z*) En is het alzoo zeeker, dat 'er ten allen tyden onder de Geeſtelykheid de allergrouwzaamſte ſtaats-ſtreeken, en andere aanſtootelykheeden zyn gebruikt geworden, en dat de menſchen, daar onder behoorende, zich alleen onder die Kap hebben verborgen, doch ondertuſſchen in haar binnenſte de allerondeugenſte boeven onder de Zon zyn geweeſt.

Sixtus de V.

Gregorius de XIV. Innocentius de IX.

(*s*) Thuan. L. LIII. (*t*) Idem & Chytræus aliique. (*u*) Thuan. L. C. & CII. (*x*) Idem & Hottomann. in Fulmine Bruto. Barclaus de Poteſt. Pap. cap. 13. (*y*) Thuan. L. C. Beyerling. Chronogr. p. 192. Heidegg. l. c. n. 204. (*z*) Thuan. L. CII.

HET

HET II. HOOFDSTUK.

Van de Oorloogen, die 'er, zoo wel ter oorzaake van den Godsdienst, als andere gedenkenswaardige oorzaaken, in de zestiende Eeuwe zyn voorgevallen.

1. NA deeze korte schets en betrachtinge der voornaamste perzoonen deezer Eeuwe, zal het nu verder, by deezen uiterlyken toestand van zaaken, niet ondienstig zyn, dat we haare handelingen, voor zoo veel die den staat der Kerke betreffen, eens wat naauwkeuriger gaan doorzien. En, door dien deeze doorgaans weeder in Oorlogs- en Vreedens-tyden verdeelt werden, en dat de eerste zeer lang in deeze Eeuwe geduurt hebben: zoo zullen zy ons ook alhier tot de voornaamste stoffe onzer geheele Historie verstrekken; niet verder echter, als, voor zoo veel door dezelve eenige aanmerkenswaardige veranderinge ontrent de Kerkelyke zaaken is voorgevallen. Het is wel waar, wanneer men de belydenissen, zoo wel van veele aanzienelyke mannen, als den uitgedrukten wille des Heeren in 't Nieuwe Verbond, aanschouwt, dat men als dan, ten eersten aanzien, zoude moeten meenen, dat 'er, ten minsten altyd by die geene, welke zich zelfs *Euangelische* laaten noemen, dat is, zoodaanige, die het oprechte Verbond des vreedes met God en de menschen hebben aangenoomen, van geen oorlog of bloedvergieten altoos behoorde gedacht te werden. Nademaal *Luther* zelfs ook in 't eerste daar over, uit *Matth. V.* vers 3. schreef: *De Christenen als Christenen hadden een gansch ander beroep, als om te oorloogen.* En ook: *Teegen de Turken te vechten was eeven zoo veel als zich teegen God te stellen, die ons, om onze zonden wille, bezocht.* Om welke reede hy ook van de Roomsgezinde veel hadde moeten lyden. Dit nu zyn voorige zeggen heeft hy daar na wel eenigzins weeder bepaald, doch hy bleef echter noch al by de woorden Christi, (*a*) en bekende gaerne, *dat 'er in 't geheele Euangelium geen bevel noch raad altoos tot oorlog te vinden was.* (*b*) Gelyk hy ook, in een zeer schoonen brief, aan de twee, toenmaals oneenige, Vorsten, *Jan Fredrik* en *Mauritz*, uit *Matth. V.* vers 9. en andere, uitsteekende vaste gronden wel voortreffelyk ter needer stelde. (*c*) By welke geleegenheid een van zyne Leerlingen, van hem, en zyne practyke daar ontrent, aldus schryft: „*Tot kryg of oneenigheid heeft deezen* „*man nooit geraaden; het welke Ph. Melanchton en veel andere braave mannen* „*insgelyks ook van hem getuigen....Hy ried altyd volgens zyne zinspreuke: Dat men* „*zich moest stil houden, en den vreede over al najaagen.* (*d*)

Jaar MD. tot MDC.

Grond des Oorlogs in 't algemeen.

Volgens Luthers gevoelen.

2. Doch, of hem schoon veele andere hier in overvloedig hebben toegestemt, zoo is het nochtans te verwonderen, hoe deeze klaare zaak daarna zoo zeer is verdonkert, en, door het vernuft reegelrecht teegen Christus uitgedrukte woorden, is verworpen, en van de zoo genaamde Euangelische zoo gansch slegt naagekoomen geworden. Men ziet wel uit *Luthers* brieven, dat *Melanchton* zelfs ook in 't begin van gevoelen is geweest, dat men geene oorloogen altoos onder de Christenen konde of moest toelaaten. (*e*) Doch deeze stellinge heeft hy daar na, beneevens veele andere diergelyke dingen, weeder verandert. En *Erasmus* heeft al in 't jaar 1517. een zeer aardig Tractaatje van den oorlog geschreeven, daar in hy onder ande-

En andere.

Melanchtons gevoelen hier over.

Dat van Erasmus,

(*a*) Tom. IV. Altenb. p. 124. (*b*) Epist. ap. Seckend. L. I. p. 177. (*c*) Tom. V. Altenb. p. 42. (*d*) Jo. Matthesius vom leben Lutheri XIII. pred. p. 171. (*e*) L. I. Luth. ep. 234.

Jaar MD. tot MDC. anderen klaagt, *dat de Godgeleerde zelfs tot kryg en bloedstorten heel veel oorzaak geeven. Waar door den oorlog dan ook zoo zeer gemeen is geworden, dat zich de schynheilige noch wel daar over kunnen verwonderen, wanneer ze iemand aantreffen, die een mishaagen heeft in den oorlog. Ja dat het nu eene goddeloosheid en ketterye is geworden, deeze allergodloosste en te gelyk beklaagenswaardigste zaak, maar eenigzins te mispryzen:* (gelyk als zulks nochtans daar na wel teegen de Mennisten of Weederdoopers van alle gezintheeden geschied is.) Waar op hy, met veele onweederleggelyke gronden, in 18 Hoofdstukken het teegendeel beweert, en alle de teegenwerpingen, van de noodzaakelyke verdeedigingе des Godsdiensts, en diergelyke, heel treffelyk en bondig weederlegt. Gelyk ook daar na *Sebastiaan Frank* heeft gedaan, in een byzonder boekje, wiens tytel is. *Kryg-boekje der vreede:* Of, *een Oorlog des vreedes, om teegen alle verwerringen, oproeren, en onzinnigheid te stryden, met vast-gegrondde bewysreedenen der H. Schrift en Vernuft weederlegt, tot Frankfort aan de Mayn* 1550. *in* 8. Hier toe behoort ook het zeggen van dien voortreffelyken *Michiel Hospitaal*, Cancelier van Vrankryk, in deeze Eeuwe ook aldus spreekende: *Het beste middel teegen alle zoodaanige onheilen zoude wel zyn, wanneer een ieder in zich zelfs ging, en met zyn eige stand te vreede bleef; wanneer de groote Heeren geene vreemde Heerschappye begeerden, noch ook uit eergierigheid zich in alle zulke onrusten inwikkelden.* e. z. v. (*f*) Ook zoude die beroemde Krygs-Overste van dien tyd, *Joris van Fronsberg*, zelfs deeze reedenen teegen het voeren van den oorlog hebben bygebragt, buiten alle twyffel uit eigene ondervindinge. Als, voor eerst: *Door dien het elendige en t' eenemaal onschuldige gemeene volk zoo zeer daar door verdorven wierd.* En ten tweeden: *Om dat de soldaaten altyd trots, ontembaar, en godloos waaren.* (*g*) Diergelyke bekentenissen zoude men wel meer van die zelve tyden konnen vinden, waar van 'er alhier maar eenige weinige werden aangeroert, om van alle de zoodaanige geschiedenissen een recht Christelyke bevattinge te hebben.

Seb. Frank. Mich. Hospitaal. En Fronsberg.

3. Want het verhaal zal ons in 't vervolg van zelfs genoegzaam toonen, hoe schaadelyk en ten uittersten verderffelyk het geweest is, wanneer men over al de zoo lieffelyke wille des waarachtigen Vreede-Vorsts Jesu Christi heeft achter de bank geworpen, en in wraakgierigheid, wreedheid, bloedvergieten, rooven en moorden, de slimste Barbaaren, ja den Vyand van alle liefde en ruste zelfs, is gelyk geworden. Doch wy zullen nu al haast heel klaar kunnen zien, dat de aangeroerde klachte van *Erasmus*, weegens den oorsprong van alle zoodaanige onchristelyke gevoelens ook al na zynen tyd in veele Godgeleerde is waar geweest, of schoon aan eenige, zelfs ook volgens de natuur, de grouwzaamheid der zelve heeft mishaagt en een afgryzen in hen verwekt. Ten weinigsten heeft die man dat zelve als lasterens-waardig begreepen, 't geene reeds al voor langen tyd in zwang moet geweest zyn, die daar van aldus schryft: „*My dunkt, in myne eenvoudigheid, daar kan God de Heere geen verdrietiger „geraas in zyne ooren klinken, als het* Te Deum Laudamus, *dat men in de Ker-„ken, en daar na in die zelve Tempelen, speelt en zingt, waar in men noch kort „te vooren de vuur koogels (of Bomben) heeft geworpen: en de H. Propheeten, „Apostelen en Martelaaren beneevens God den Heere aanspreekt, dat ze zich zul-„len verheugen, om dat eenige* 1000 *gedoopte Christenen door andere Christenen, „in een grouwzaame raazernye en verwoedheid ter needergehouwen en doodge-„schooten, en gelyke geloofs-genooten verslaagen zyn.* (*h*) En evenwel werd het

Oorloogen onder de Christenen.

(*f*) Ap. Thuan. L. XXVII. p. 548. (*g*) Ap. Martin. Cruf. XI. Annal. P. III. p. 605. (*h*) Jac. Andreæ im 100 jaehrigen bedenken van einem Obadia ausgegeben. p. 97.

het doorgaans voor de hoogste eere gereekent, als iemand maar veel menschen-bloed heeft vergooten, en daar door tot een Ridder of Held is geworden, met die geene, voor welke God, by *Ezechiel Cap. XXXII.* zulk een schoon grafschrift gemaakt heeft. Gelyk als men ook toen ter tyd den gemelden Krygs-Oversten *Fronszberger* om die reede den *Menschen-vreeter* noemde, die meede tot zyne zin-spreuke deeze woorden had uitgekooren: *Hoe meer vyanden, hoe beeter geluk.* (*i*) Wat nu diergelyke menschen-vreeters ook voor ellenden toenmaals na malkanderen al hebben aangericht, zulks zal men nu gaan zien, wanneer wy eerst den Boeren-kryg een weinig zullen aangeroert hebben, daar in dan beiderzyds heel veel aanmerkens-waardigs voorkomt.

4. Het is dan met deezen Boeren-kryg allengskens alzoo toegegaan. Al in het jaar 1502 wierd het land-volk ontrent Spiers, teegen hunne Heeren en de Paapen zeer oproerig, en zulks wel, ('t welk zonderling is) na 't voorbeeld der Switzers, zoo als voorheen eenige ook al aangemerkt hebben. (*k*) Om welke reede zy zich ook *Bundschuch* (d. i. Half-steevels) noemden. Doch het gelukte hen niet zoo wel als de Switzers, die noch eenig recht daar toe hadden, maar deeze in teegendeel wierden in 't korte t' eenemaal verstrooit, en aan den lyve gestraft. Tot haar *Woord* hadden zy onder zich deeze woorden genoomen; wanneer de eene vraagde: *Wat is dit voor een weezen?* Zoo antwoordde de ander: *Wy moogen om de Paapen niet geneezen.* Hier uit kan men wel zien, wat het verdriet deezer arme lieden geweest is: Gelyk als zy zich ook verbonden hebben gehad, na 't bygeloove dier tyden, daagelyks 5 maal het Vader onze, en den groet des Engels, (*Ave Maria*) te bidden, en zulks wel, om een goeden uitslag hunner zaaken daar door van God te erlangen. Haar voorneemen was, om zich van de verdrukkingen der Edellieden, en de tienden der Paapen, te ontslaan, en als dan alles vry en gemeen te hebben. (*l*). Verders is 'er, behalven de Erfurtze en Keulze opstand teegens den Raad, byzonder in 't Wirtenbergse Land, een groote onrust geweest in 't jaar 1514. en dat, van weegen de ongewoone groote schattingen en lasten, als ook, om dat de maat en 't gewigt verkleint was. De eerste aanvanger hier van was eenen *Koenraad*, of *de arme Kuntz* of *Koert* genaamt, die van zyn eige naam zoude gezegd hebben: *Ik ben niet Koenraad, maar geen-raad, arme Koenraad heet ik, ben ik, en blyf ik.* (*ll*) Dit maakte nu een groot oproer, zoo dat de Hartog *Ulrik* zelfs moest vluchten. Doch, doordien het arme volk, noch van de Heeren, noch van de Paapen, geene verlichtinge altoos kon verkrygen, maar dat men het zelve daagelyks al wreeder en wreeder handelde, zoo volgde kort daar op, in 't jaar 1524, door gansch *Duitsland* die grouwzaame verwerringe, waar door zulk eene ontelbaare meenigte van menschen om 't leeven quamen.

Boeren-kryg in 't Duitsche Ryk.

En afzonderlyk in Schwaben.

5. Een weinig te vooren was 'er een bloedigen Oorlog in Vriesland ontstaan, die byna van 't begin deezer Eeuwe van den Keyzer *Maximiliaan*, tot aan zyn dood toe, teegen *Karel*, Hartog van Gelder, door *Albert*, Hartog van Saxen, wierd gevoert, en wel, zoo als de Schryvers en omstandigheeden getuigen, met groot onrecht. (*m*) Tot dat eindelyk den Hartog *Joris* van Saxen, Vriesland aan het huis van Oostenryk overgaf, en zyn recht aan *Karel*, de jonge Koning van Spanje, afstond, waar van in een byzonder Tractaat breeder is gehandelt. (*n*) Of nu wel deeze Heeren voor

Vriessen Oorlog.

 God

(*i*) Cruf. l. c. P. Jov. L. VI. Elog. p. 284. (*k*) Joh. Carion. Chron. p. 929. Spondan. Auct. Chronol. p. 41. (*l*) Paralipomena ad Conrad. Urspergensem. Additamenta ad Joh. Naucler. G. Fabricius. L. VII. Orig. Saxon. p. 844. (*ll*) Crusius l. c. p. 550. Chytræus Sax. L. VII. p. 189. Jo. Linturius ap. Pistorium To. II. Rer. Germ. (*m*) Ita Isac. Pontan. Lib. VIII: Hist. Geld. ad Ann. 1473. (*n*) Id. L. XI. Ubbo Emm. L. XXXVII. & XLVIII. Rer. Fris. Pontus Heuterus L. V. Rer. Burgund. c. 7.

Jaar MD tot MDC. God en de Weereld eeven zoo weinig recht hadden, de waapenen in ongerechtigheid op te neemen, als de oproerige boeren, zoo wierd doch alles ontrent de eerſte goed geheeten, en als helden-daaden geroemt. Eeven alzoo vingen de twee Biſſchoppen, van Hildesheim en Minden, in 't jaar 1519 een Oorlog teegen malkanderen aan, en leeverden elkanderen ſlag, op den 18 Juny, alleen, om dat de Biſſchop van Minden de vyanden van den Biſſchop van Hildesheim zoude beſchermt hebben; zoo zeer, dat de vyandlykheeden, van rooven, moorden, blaaken, en branden, teegens malkanderen, wel 5 geheele jaaren duurden, tot dat ze zich eindelyk ter nauwer nood tot ruſte lieten brengen. (*n*) Hier kraaide ook geen haan na, en Vader *Paus* verheugde zich miſſchien, dat zyne zoonen zich zoo dapper hielden. Het was ook maar een eigenzinnige wraakgierigheid, als Hartog *Ulrik* van Wirtenberg de Ryks-ſtad Reutlingen overviel en met het zwaard innam, enkel en alleen, om dat de burgers een van zyne dienaars hadden omgebragt. Om welke reede hy ook in den ban gedaan, en van zyn land berooft wierd, tot dat hem eindelyk *Filip*, Land-Graaf van Heſſen, weer daar in hielp, gelyk wy by den Smalkaldiſchen oorlog hier na noch zien zullen. (*o*) Wat verders ontrent de moord des Hartogs, aan den broeder van *Ulrik van Hutten* gepleegd, uit des laatſten Scheld-reede, aan te merken ſtond, en hoe hy de huisvrouwe des vermoorden, die hy op geen andere wyze machtig konde werden, tot zich heeft genoomen, zulks alles kan men by andere geleegenheid uitvoeriglyk aangeteekent vinden.

En Hildesheimſchen Kryg.

Wirtenbergzen Kryg.

6. Het was ook al immers zoo arg, als den oproer der boeren, wanneer Keyzer *Karels* geheime Raad en Veld-Marſchalk, de Heer *Frans van Sikkingen*, met een los gemoed, en op een ſlecht voorwendzel, (naamelyk, om dat *Richard*, Keur-Vorſt van Trier, aan twee burgers belette eenig los-geld te betaalen) de Stad Trier aantaſte, een Klooſter, daar dicht by geleegen, ter needer wierp, het land verwoeſte, en, zoo als iemand daar van ſchryft, rondsom den Rhyn en Moezel raasde en zworf, en ook aldus weeder na huis trok. Want, doordien dit geen boer, maar een Edelman, en Grooten-Hans gedaan had, en wel op heimelyk aanſtooken van Keyzer *Karel de V.* zelfs, (die op den Keur-Vorſt, alzoo hy hem zyn ſtem geweigert hadde, heel niet wel te vreede was,) zoo quam hy 'er wel ongeſtraft af. Ondertuſſchen had deezen Heer daar na de naam noch al van Euangeliſch, en hadde *Martin. Bucer* lang by zich; hy gaf ook voor, een groote geneegentheid jegens *Luther* te hebben, als ook, hoe hy de Paapen en Vorſten temmen, en onderdrukken wilde. Onder dit woorwendzel blaakte en brandde hy, in 't jaar 1523 in 't Trierſche gebied, tot dat de Palts-Graaf *Lodewyk*, Land-Graaf *Philips*, en die van Trier, hem in zyn Kaſteel, Landſtal, waar op hy zich geretireert hadde, beleegerden; in welk beleg hy ook door een balk gequetſt wierd, daar hy binnen weinige daagen af quam te ſterven. (*p*) De verſtandigſte nu hielden deezen oorlog voor een openbaaren en gevaarlyken oproer, (*q*) en *Luther* zelfs ried hem daar van af, door dien zulke oorloogen God geenzins behaagden, niet teegenſtaande dezelve wel een goed oogmerk ſcheen te hebben, (*r*) maar alles was aan hem te vergeefs. Want andere zoo genaamde Euangeliſche hebben hem als een onvergelykelyken Held gepreezen, die de gerechtigheid, godsdienſt, en goede oeffeningen t' eenemaal is toegedaan geweeſt, (*s*) het geene zeeker in

Handelingen van de Heer van Sikkingen.

(*n*) Vid. Hiſt. Georgii. Sax. Ducis, Gieſſæ 1697. edita, & præterea Juſtin. Goblerus ap. Schard. To. II. Rer. Germ. p. 949. Chytræus L. VIII. toto. (*o*) Id. L. VI. & XIII. Sleidan. L. IX. Cruſius L. X. c. 8. & XI. c. 9. Hubert. Tom. Leod. L. V. Vitæ Frid. & alii ap. Schard. l. c. p. 875. 908. (*p*) Sleidan. L. III. p. 78. Chytræus L. X. p. 258. Cruſius L. X. c. 12. Hub. Thom. Leodius ap. Freher. Tom. III. Scr. Germ. p. 252. (*q*) Chytr. l. c. (*r*) Epiſt. ad Cronberg. Tom. VI. p. 363. (*s*) Auctor Paralipom. Urſpergenſis p. 482. Chytr. l. c.

in hem eene groote inbeeldinge van zich zelfs heeft verwekt, zoo dat 'er daar na geene reedenen meer by hem hebben kunnen helpen. Ondertusschen vindt men, dat over deeze onrust ook groote klachten, alzoo wel als over den boeren-kryg, overvloedig zyn geschiedt. En wie weet, of deezen oorlog niet tot een voorbeeld en aanprikkeling van de boeren-kryg heeft gedient, en dat het blinde volk de Groote hier in heeft willen navolgen? Nadien te vooren, door 't rooven en moorden der zoo genaamde *Hegge-Ridders*, of Edellieden, in Duitsland alles t' eenemaal over hoop was geraakt.

Jaar MD tot MDC.

Hegge-Ridders.

7. Want kort daar op, in 't volgende jaar, begonden de boeren in Schwaben, in het Graafschap Lussen, teegens hunne Heeren, om de groote schattingen, op te staan; by welke zich wel haast de nabuurige voegden, die door de Ryks-Raad wel eenigzins gestilt wierden, maar dit vuur konde doch, alzoo men de lasten niet afschatte, niet wel t' eenemaal geblust worden. (*t*) Hier quam noch al by, dat in dit zelve jaar een Abt, by Ulm, van een boer, op deszelfs dood, na de schandelyke gewoonte van dien tyd, een stuk vee, en van andere zelfs 2 paarden, weg genomen hadde. (*u*) En kort van te vooren hadden zich in 't landschap *Turgouw*, in *Schwaben*, ook veele 1000 Landlieden verzaamelt, die een gevange Predikant, die hun den Abt van Reichenau, in 't gebied van Kostnits, ontnoomen hadde, wilden los maaken. (*x*) Welken oproer dan allengskens, in deeze en de volgende jaaren, in Schwaben, na den Donauw heen, wyd en breed heeft toegenoomen, byzonder na dat *Thomas Muntzer* uit Saxen was gevlooden, en na Nurenberg, en van daar eindelyk in Schwaben, quam, en met hen van de Euangelische vryheid veel hadde gesprooken. (*y*) Onderwylen had de Bisschop van Augsburg, met zyne misnoegde onderdaanen, in de Lente des jaars 1525 een verdrag gemaakt, en beloofd de lasten te verminderen. Welk verdrag *Luther* in der haast drukken liet, op dat daar door die van Thuringen ook tot stilte mochten georagt werden. Doch de voorneemens van deeze, en de andere Rebellen, misprees hy in den uittersten graad, „zynde geweldig t' onvreede „over het misbruik der Euangelische vryheid, en dat zommige menschen „het arme onweetende volk zoo verre vervoerden, dat ze daar door aan „'t Euangelium een quaaden naam maakten. Nochtans bekende hy, dat 'er van de boeren noch al goede hoope was, om dat ze zich op de Schrift beriepen: *Maar de blinde en onzinnige Vorsten en Geestelyke*, gelyk hy ze noemt, *woedden niet alleen teegen het Euangelium, maar ook in haare heerschappye. Wy behoeven*, spreekt hy wyders, *niemand ter weereld voor dit onheil te danken, dan u, Vorsten en Heeren, en wel voornaamelyk, de Paapen en Munnikken, gy, die noch op den huidigen dag verstokt zynde, niet af laat van te tieren en te raazen teegen het H. Euangelium...... Gy die daar en booven in de weereldlyke heerschappye niets anders doet als uitmergelen en schatten, om uwen hoogmoed en pragt in stant te houden, tot dat de arme gemeene man het zelve niet langer kan noch wil verdraagen...... Dit moet gy weeten, lieve Heeren, dat God de zaaken nu zoodaanig schikt, dat men uwe raazernye noch kan, noch wil, noch behoeft langer te verdraagen...... Doen het de boeren niet, zoo moeten 't andere doen. En, of gy ze alle al versloegt, zoo en blyven ze doch niet verslaagen, God zal 'er wel weeder andere doen opstaan. e z. v.* Waar meede de Historieschryvers in dit stuk ten vollen overeenstemmen. (*z*)

Oproer in Swaben.

Deszelfs oorzaaken.

Tyrannye der Weereldlyke en Geestelyke Overigheeden.

8. Noch met veel meer andere woorden verklaarde *Luther* in dien tyd, hoe de Overigheid de meeste schuld in deezen onrust wel hadde: het welke

(*t*) Sleidan. L. IV. p. 42. (*u*) Crusius L. X. p. 583. (*x*) Relatio ap Seckendorf. L. II. p. 5. (*y*) To. III. Altenb. p. 132. (*z*) Ermahnung zum fride auff die 12 art. dr baurschafft in Schwaben. ib. p. 106. Conf. H. Thomas Leodius l. c.

Jaar MD. tot MDC. ke hy ook reeds te vooren, in 't jaar 1512, al nadenkelyk hadde voorzegt, in een brief aan *Wenceslaus Link; Het quam hem voor*, zeyde hy, *als of geheel Duitsland in bloed zwom.* (*a*) Waar in ook byna alle andere Schryvers over een koomen, nademaal men ontrent deezen zelven tyd van zoo uittermaaten veele oproerige beweegingen van alle kanten hoorde, dewyle, gelyk als hier onder noch zal aangetoont worden, toen de schattingen eerst meestendeels bedagt en ingevoert zyn geworden. Al-

Erfortze oproer. zoo hebben die van Erfurt, in 't jaar 1509 van den Raad, weegens hunnen ontfang en uitgaave, reekening gevordert, en 6 jaaren lang daarom over hoop geleegen. (*b*) Tot Spiers geschiedde in 't jaar 1512 iets diergelyks. (*c*) Als ook tot Keulen Anno 1513. alwaar veele uit den Raad, om haare booze handelingen, wierden ter dood gebragt. (*d*) En verders, in 't zelve jaar, tot Worms, gelyk meede tot Bronswyk. (*e*) Ja in den Haage in Holland, hebben de wyven in 't jaar 1524 een volkoomen oproer aangevangen, om dat zy door de tollen zoo zeer belast wierden. (*f*) En dit waaren de vruchten, die, zoo wel de Overigheid als Geestelykheid, van haare tyrannye, achteloosheid, hoogmoed, en brood-dronkenheid inzaamelden. Nadien de Paapen byzonder het arme volk zonder eenige tugt of onderrichtinge lieten heene loopen, met niemand het trouwhertig meenden, daar en booven hen hunnen zuuren zweet roofden, en van hunne aalmoessen maar zoopen en brasten. ,, En iemand zeide zeer wel, by het ,, verhaal deezer geschiedenissen: Al wat de Heeren door haar schraapen ,, en uitmergelen veroorzaaken, dat werpen zy daar na op de Ketters en ,, andere..... Daarom is de onverdraagelyke verdrukkinge en wreedheid, of een boos en godloos leeven, de schuld en eerste oorsprong van alles. (*g*) Dat

Keulze.

Geestelykheid is de oorzaak des oproers. nu de Kerkelyke hier ontrent wel de grootste schuld gehad hebben, is niet alleen, na *Luthers* getuigenis, daar uit af te neemen, dat zy de Overigheid beeter hadden behooren te onderwyzen, en hen, weegens hunne tyrannye, te vermaanen; maar ook, om dat ze zelfs, by na slimmer als de Overigheid, de menschen hebben uitgeput. Een voorbeeld hier van is 'er nu reeds al van den verstorvenen boer in Schwaben verhaalt, daar heene ook de brief van den Rebel te Eppingen in Kruisgouw, Eisenhut, of Yzer-Roed genaamt, behoort, welke aldus aan de andere schreef: *Lieve broeders in Christus. Gy weet dat wy zeer hard van onze Heeren en Arnpt-mannen geplaagt werden, als ook door de Munnikken en Paapen. Doch haare handelingen, die zy gebruikt hebben, zyn ten laatsten aan den dag gekoomen. Hierom vermaane ik u ten allerhoogsten dat gy doch met alle uwe broeders wilt opstaan, en u alhier na Gosheim toe begeeven.* e. z. v. Hier toe behooren ook, na byna ontelbaare andere klachten, deeze navolgende Veerzen van Eobanus Hessus:

Millia multa inopum, gravibus depressa tributis;
Istorum fictâ relligione vides.
Ipsos invenies miserorum sanguine pastos
Plus quam Sicelidum vivere delicias.
Ut jam pura fides, doctrinaque sobria Christi,
In nugas ierint, crasse Epicure, tuas.

De zin hier van is:

De Paapen hadden door haare valsche Godsdienst veel 1000 *arme lieden gemaakt, en zich van haar zuure zweet dik en vet gevreeten, als rechte Epicureesse Zwynen.* (*h*) Zoo dat het altoos waarachtig blyft: *Dat de booze Paapen aan al het onheil, dat in de weereld gebeurt, schuldig zyn.* (*i*)

9. 't Is

(*a*) L. II. Epist. p. 10. (*b*) Nic. Baselius addit. ad Naucleri Chron. p. 301. Chytr. L. VI. p. 167. Huldericus Mutius L. XXX. (*c*) Baselius l. c. (*d*) Idem & Chytræus Mutius l. c. (*e*) Chytræus. Basel. (*f*) Paralipom. Ursper. p. 437. (*g*) Sebast. Frank Kaetzer Chronic. p. 208. (*h*) Crusius Lib. XI. p. 588. (*i*) Lib. III. Heroid. Epist. p. 140. Add. Spanbergers Mansfeldisse Chron. p. 419. Scultet. annal. p. 140. Osiand. Cent. XVI. H. E. L. I. c. 37.

9. 't Is wel niet te loochenen, dat de boeren wel in 't minste geen recht gehad hebben, om zich zelfs, door rooven en moorden, te richten, en het geleedene ongelyk hen in hunne wreed- en wraakgierigheid geenzins ontschuldigt, gelyk hen *Luther* hier van ook zeer nadrukkelyk heeft geschreeven. Ook liep 'er, gelyk het ontrent natuurlyke menschen gaat, een vervaarlyke hovaardye meede onder; te weeten, dat de meeste ook eens gaarn de Groote Heer wilden speelen. Gelyk dan van een boerin by Straatsburg gezegt werd, dat zy zich toenmaals hadde laaten verluiden: *Wy dorpluiden hoopen nu ook in 't korte eens op muilen te zullen gaan.* (*k*) Zoo dat derhalven de hoogmoed der boeren zich ook aan alle kanten opdeed, waar door ze ook van de anderen, alleen door sterke dreigementen, gehoorzaamheid vorderden; zoo als men, tot een voorbeeld, uit de volgende brief kan zien: *De algemeene boerschap doet ernstig en onuitstelbaar hier meede beveelen, dat gy u alle te zaamen vergaaderen, en tot ons hier heen zenden zult*, N. *een man wel verzien met geweer, om de Goddelyke gerechtigheid te helpen bystaan. En, zoo dat niet geschied, zoo zult gy weeten, dat gy uwes lyfs en leevens, met alle uwe goederen, niet zeeker zyt.* (*l*) En deeze hunne groote vermeetelheid hebben zy, daar ze meester waaren, met groote raazernye uitgevoert, als wanneer zy de Kerken geplondert, en zeer slecht gehaavent, ja om de Altaaren gesprongen en gedanst hebben. (*m*) Tot Wynsberg hebben zy, op een Paasdag, den Graave van Helffenstein, en veele andere van den Adel, door de pieken laaten loopen, en jammerlyk dood geslaagen, niet teegenstaande de Gravinne, eene onechte dochter van den Keyser *Maximiliaan*, voor haar met haar kleine kind te voet viel, en met veele traanen om het leeven van haar man bad, doch zy moest, door Gods gerichte, dit treurspel aan hem zien. (*n*) Het slimste van allen was, dat zy den naame Gods hier toe misbruikten, en het Euangelium over al tot een dekmantel gebruikten, dat doch doorgaans recht het teegendeel van de menschen eischt. Daarom noemden zy hunne waapenen *het geweer der Goddelyke gerechtigheid*, en in haar schryven was dit hunnen groet. *Geduld en ootmoedige volstandigheid onzes Zaligmaakers wenschen wy u in alle zwaarigheeden en nooden te vooren.* (*o*) Van welk geduld en ootmoedigheid Christi die ellendige menschen doch niet het minste kenden, en noch veel minder met 'er daad zelve beweezen. Waarom ook *Luther*, en meer andere vroome mannen, dit grouwelyk misbruik des Euangeliums klaar openleiden en verwierpen, en het zelve teegen de beschuldigingen der Papisten overvloedig beweezen. (*p*)

Jaar MD. tot MDC. Boosheid der boeren. Hunne hoogheugheid. Hunne wreedheid. Schynheiligheid.

10. Maar, op dat den opmerkenden Leezer zelfs recht van hun oogmerk zoude kunnen oordeelen, zoo zal ik nu alhier hunne 12 Artykelen, na deszelfs inhoud, uit *Luther* eens op 't nieuw gaan herhaalen; welke zelfs bekent dat de Edelen en Heeren hier door haar rechte loon gekreegen hebben, door dien zy doch na geene vermaaningen of waarschouwingen altoos hadden willen luisteren. Ten eersten begeeren de boeren *het Euangelium te hooren, en het recht te hebben, om zelfs een Predicant te moogen kiezen*, het welke hy goed keurd, mits dat 'er de eigenbaat niet met onder loopt, als willende den Predicant uit de tienden onderhouden, die haar niet eens toe quaamen. II. *De tienden moesten aan den Pastoor en de arme lieden uitgedeelt werden, en het overige tot 's Lands noodzaakelykheid behouden. e. z. v.* III. *Dat 'er geen Lyf-eigenschap zoude zyn, om dat Christus ons alle heeft vry gemaakt.* Doch belooven zy hier neevens de Overigheid *in alle betaamelyke en Christelyke zaaken te zullen gehoorzaamen.* De andere 8 Artykelen,

Hunne Artykelen.

(*k*) Crusius l. c. p. 285. (*l*) Ibid. (*m*) Ibid. (*n*) Sleidan. l. c. & ex eo, Osiander l. c. p. 105. (*o*) Crusius l. c. (*p*) Vid. Luth. l. c. Paralipom. Ursperus p. 484. Frank. l. c. p. 184. Scultet. l. c. p. 239. 241. Osiand. præf. & p. 104. Hottingerus Sec. XVI. H. E. p. 35. seq.

Jaar MD. tot MDC. kelen, *van de vryheid van 't wild, voogelen, visschen, hout, bosschen, van diensten, tzinzen, verhoogingen, doods-zaaken, e.z.v.* laat *Luther* aan de Rechts-„ geleerde over, en wenscht, dat de boeren den Christelyken naam had-„ den achter gelaaten, en liever gehandelt, als die gaarne hun mensche-„ lyk en natuurlyk recht begeerden weeder te hebben. (*q*) Doch, eer ik noch van de volgende onrust spreeke, moet ik noch indachtig zyn, 't geene van een dief tot Wittenberg werd verhaalt, die ontrent deezen tyd aldaar zoude gehangen werden, en in 't uitvoeren tot geen gebed altoos te brengen was. Als hem nu *M. Agricola* by de galg vraagde, waar hy dan zoo doende dagt heen te vaaren? zoo zoude hy daar op geantwoord hebben: Ik wil in de boeren vaaren, en zulk een geweld en beroerte aanrechten, dat de geheele weereld daar van zal weeten te spreeken. Welke beroerte ook kort daar op volgde; en is dezelve aldus gebeurt. (*r*)

11. In Lente-maand deezes jaars 1525 had den opstand in Schwaben en Frankenland nu reeds al een begin genoomen, en, als de boeren *Luthers* vermaaning niet opvolgden, zoo schreef hy teegens haar als teegen oproerige, meineedige, roovers, dieven, en moordenaars zeer fel, vermaande ook alle Over-Heeren hen met vuur en zwaard te vervolgen; het welke, om dat het uit *Luthers* natuurlyke gesteltheid zynen oorsprong scheen te neemen, veele te rugge stiet, die van gevoelen waaren, dat deeze maniere van handelen eeven zoo weinig volgens 't Euangelium was, als die van de boeren zyn kon. Ondertusschen verzuimden de Hoofden des zoo genoemden *Swabischen Verbonds* niet, met dat oordeel van *Luther* uit te voeren. Zy verjoegen dan de boeren by Ulm, verbrandden Wynsberg, en ze hieuwen eenige 1000 man, zonder eenige barmhertigheid, ter needer. Daar op trokken ze voort in Frankenland, alwaar de boeren over de 200 Kasteelen en Kloosters hadden verwoest, Wirtzburg ingenoomen, en den Bisschop in zyn Slot, op geene zyde des Mains, beleegert, welke daar na jammerlyk alle wierden ter dood gebragt. (*s*) Onderwylen had ook *Thomas Muntzer* in Thuringen begonnen het volk teegens hunne Overheeden, om dezelve boovengemelde oorzaaken en lasten, op te hitzen, waar toe hy, beneevens zyn eige onrustig gemoed, (alzoo de mensch buiten dat, na zyne verdorvene natuure, tot alle twist en heerschappye wel geneegen is,) door de beroerte in Frankenland zoude gebragt zyn, zich inbeeldende, dat het nu door geweld zoude moeten beeter werden, al hadden andere, met alle hun leeren en schryven, zulks voor heene onmoogelyk niet kunnen uitwerken. Daar en booven heeft hem zoo wel, als daar na de Munstersche, de gedachte verdorventheid der natuure, en de listigheid des Sathans, vervoert, na dat hy zich eenmaal, van Gods zachte leidinge, en het waare Euangelium, had afgekeert. Gelyk hy dan in der daad van een wonderlyk humeur moet geweest zyn, zoo als ook zyn afbeeldinge wel uitwyst, die in een Hollands boekje, *Van de voornaamste Hoofd-Ketters* voor aan staat, en, indien ze oprecht gemaakt is, eene zeer groote grimmigheid aanwyst. En, of hy wel, zonder twyffel, in 't begin zomwylen eenige beweegingen van God mag gehad hebben, zoo heeft nochtans de natuur in hem de overhand behouden. Want, als hy noch tot Zwikkouw, van 't jaar 1520 af tot 1521 toe, eerste Euangelische Predikant was, heeft hy eens des nachts uit zyn huis geroepen, brand, brand! en daar door een oploop verwekt, alhoewel 'er niets te doen was. Hy heeft ook het volk, teegen een ander Pastoor, op den Preekstoel zoo zeer gaande gemaakt en beweegt,

Swabisch Verbond.

Frankenlandze oproer.

Muntzers handelingen.

Zyn natuur of inborst.

(*q*) Tom. III. Altenb. l. c. Conf. Osiander l. c. p. 101. Chytræus p. 285. (*r*) Andreas Groshenning Hist. Eccl. MSta p. 308. (*s*) Vid. Authores infra dicendi.

4. Deel.
Pag. 21
THOMAS MUNTZER.

weegt, dat het den zelven met drek en steenen ter poorten heeft uitge- Jaar MD. tot MDC.
jaagt. (*t*) Waar uit zyn voorverhaalde onstuimige gemoeds gesteldheid heel wel te zien is. Zoo dat misschien ook van hem wel kan gezegt werden, het geene *Melanchton* op een zeekere plaats van zulke heethoofdige en vuurige menschen getuigt: *Dat'er veele groote mannen in de Kerk door toornigheid en yver ten val waaren gekoomen:* en God hadde, door zyne byzondere genaade, *Luther*, die ook van natuure zeer uitvaarend en haastig was, voor diergelyke buitenspoorigheeden wonderlyk bewaart. (*u*) Waar door men dan ook geenzins eenige onchristelyke daad eenigermaaten in die geene wil ontschuldigen, welke God uit andere oorzaaken in diergelyke verzoekingen vallen, of wel t' eenemaal omkoomen laat.

12. *Muntzer* mach het ook in dit stuk zoo verre wel met ernst gemeent hebben, na 't geene men van hem schryft, naamelyk, dat hy gepreedikt zoude hebben; „dat *Luther* wel iets hadde gedaan in het Pausdom te „ontdekken, maar hy had den grond deszelfs noch niet geheel en al weg „genoomen, en in teegendeel noch heel veel daar van behouden. „Dat „de *Paus* het Geweeten der menschen al te naauw hadde bepaald; maar „dat *Luther* in alles den weg al te breed voor de vryheid des vleesches had„de gemaakt, en dat hy de menschen ook niet verder tot den Geest en „tot God leidde. (*x*) Daar en teegen leerde hy, dat men zyn vleesch „moest kruicigen en verneederen, zich zomtyds van alles aftrekken, en „op God denken, die dan noch al eeven zoo wel met de menschen „door openbaaringen handelde, als voor deezen. Hier voegt men dan noch eenige andere dingen by, die met deeze niet wel over een koomen: waar van op een andere plaats, in de Historie der Wederdoopers, zal gesprooken werden. Als hy nu verders de overgroote ongerechtigheid, wreedheid, en andere zonden in de meeste Voorstanders van Geest- en Waereldlyke zaaken zag, zoo bragt hem deeze schoon-schynende oorzaak, door de list des Duivels, zoo verre, dat hy 'er eerst in 't verborgen veele tot zich trok, welkers naamen hy ook in een zeker boek zoude opgeschreeven hebben. Hier op zoude hy tot Alstad opentlyk teegen de Overigheid hebben gepredikt, en digt daar by, tot Mollerbach de beelden uyt de Kerk genoomen, en de Kerk zelfs verbrandt hebben. Doch doordien hy om die zaaks halven van de Keurvorst *Fredrik*, op *Luthers* aanmaanen, (*y*) wierd verdreeven, en dat hy met ettelyke burgers tot Mulhuizen wel bekent was, zoo begaf hy zich eerst na Nurenberg, en van daar wederom daar na toe, en hy verkreeg wel haast meer aanhang, zoo dat eindelyk de Munnikken daar uitgejaagt, den Raad verandert, en byna het gantsche volk op zyn zyde gebragt wierd. Hier by vergaaderde zich dan ook het land-volk, alwaar zich inmiddels een geweeze Munnik, *Pfeiffer* genaamd, opdeé, die met de andere een uitval in 't Eisvelsche gebied waagde, zommige plaatzen plonderde, en veele gevangens te rugge bragt. Dit verwekte in de overige eenen moedt, zoo dat zy in 't Mansveldze gebied invielen, en dat *Muntzer* zelfs met die van Frankenhuizen t' zaamen spande. Maar Graaf *Albert* van Mansveld viel op een party in, en hieuw 'er over de 2[illegible]0. van ter needer, waarom de overige na Frankenhuizen te rugge toogen. Onderwylen vervaardigen zich de Keurvorst *Jan*, en Hartog *Joris* van Saxen, *Philips* Landgraaf van Hessen, en *Henrik* Hartog van Bronswyk, die de Boeren (welke zig by Frankenhuizen in eene beschansinge geretireert hadden) tot de overgaave vermaanden. Maar *Muntzer* hield hen door allerhande verzeekeringen daar van af, waar toe hem ook veele licht-

Marginal notes: Zyn gevoelen van Luther. — Begin des oproers. — Voortgang.

(*t*) Tob. Schmid. Zwickauische Chronik P.II. p.282. (*u*) In Vita Lutheri Witteb. 1557. edit. p. B. 5. (*x*) Joh. Wigand. de Anabaptismo p. 300. Sleidan. initio. L. V. (*y*) Tom. II. Alt. p. 7[illegible].

Jaar MD. tot MDC.

lichthertige boeven behulpzaam waaren, door dien alles in eene groote wanorde en volle verwarringe toeging, waar door ook, buiten alle twyffel, veele arme, eenvoudige slechthoofden overstemt wierden. Daar by quam noch, dat 'er, terwyle *Muntzer* zyne reeden voerde, een reegenboog verscheen, welk teeken zy juist ook in hunne vaandels hadden, daar door misschien meenig onnozel man noch al meer is versterkt geworden. Waarom zy ook alle luids-keels begonden te zingen: *Kom Heilige Geest, Heere God*, (z). niet weetende, dat de *H. Geest* van de reukelooze afwykt, en niet by de bloedgierige blyft, dewelke gestraft worden met hunne eigene zonden, die over hen werden toegelaaten.

13. Nu waaren de voorschreevene Vorsten, niet alleen door haar zeldzaame brieven van *Muntzer*, aan de Graaf en bergluiden in Mansveld, zeer verbittert, maar ook door zyn eige wreedheid, als hebbende een jong Edelman, die zy aan hem hadden afgezonden, *Maternus van Gehoffen* genaamd, omgebracht. Derhalven tasten zy eindelyk, den 15 van Maeymaand, het Leeger der Boeren aan, en het viel hen heel niet zwaar, om deezen ellendigen onordentlyken en verwarden hoop te verstrooijen. Wat zich niet na Frankhuizen, of over den berg *salveerde* en bergde, wierd op de plaats aanstonds gezabelt: welkers getal eenige op 7000 doch de meeste op 4000 rekenen. Daar op wierd de Stad Mulhuizen, en andere plaatzen ingenoomen, en door 't gansche land alles onder contributie gezet en tot gehoorzaamheid gebracht. (*a*) *Pfeiffer* met eenige andere aanvoerders, wierd door een by Eysenach gevangen, en na Mulhuizen in 't leeger gebracht. Doch *Muntzer* wierd in een huis tot Frankenhuizen, waar in hy zich versteeken had, door een brief aan hem geschreeven, die in zyn zak stak, verraden, en ook daar na toe gevoert, gelyk als deeze en verdere omstandigheden genoegzaam bekend zyn; daar dan met hem, en met alle hunne aanhangers, op eene zeer wreede wyze is gehandelt, gelyk als dan onder anderen van den Hartog *Joris* gezegt word, (*b*) en doorgaans in deezen geheelen Boere-krijg geschied is. Want, om niet te zeggen, dat daar in over de 50000, of wel, na de reekeninge van andere, 100000. boeren zyn verslaagen geworden: (*c*) zoo is 'er ook noch al aan veelen, dien men 't leeven en genaade hadde toegezegt, deeze belofte niet gehouden, maar daar zyn veele 100, ja tot duizenden jammerlyk om den hals gebragt. (*d*) By Frankenhuizen heeft men ter zelver tyd over de 100 van haar, tot Saltz 40, tot Sangerhuyzen 12, tot Leipsig 8, het hoofd voor de voeten gelegt; in 't Schonenburgse gebiedt heeft men 'er 12, zoo onthooft als gehangen, en zoo ging het byna in alle steeden, vlekken, en dorpen door geheel Thuringen, Saxen, Meissen en z. v. daar 'er veele gemartelt, aan 't leeven gestraft, en gevangen gezet wierden, of door geld of anders daarom lyden moesten. (*e*) In Schwaben is inzonderheid den Aanvoerder deezes oproers op eene gantsch onmenschelyke wyze ter dood gebragt, het welke de Generaal uit een grouwelyke wraakgierigheid doen liet, en daarom zelfs hout daar toe aandroeg. „Hy liet hem met een lange keeten aan „een paal vast smeeden, daar by een groot vuur maakende daar hy kon „rondsom loopen. Hier moest zich de arme mensch zelfs allengskens „braaden, zoo dat hy, door onverdraagelyke pyn, schreeuwde, nu „eens: *Ach God neem my weg!* dan weêr: *O duyvel haal my!* en zoo branden

Elendige uitslag.

Muntzer gevangen.

Wreede straffen.

(z) Vid. Sleidan. l. c. Chytræus l.c. Spangenberg. Mansffeldisch Chron. p.427. seqq. Petr. Gnodal. ap. Schardium Tom II. Petr. Crinit. & Hub. Thom. Leod. ap. Freher. Tom.III. G. Fabricius L.II. orig. Saxon. p. 563. Wigand. l. c. &c. Author anon. van de voornaamste Hooft-Ketteren. Leyden 1608. in 120. (*a*) Auct. citati. (*b*) Seckendorff. L. II. p. 13. (*c*) Osiander præf. ad H. E. Cent. XVI. (*d*) Sleid. l. c. (*e*) Chrytræus. l. c. p. 286. Seckend. l. c. p. 12. Sleid. l. c. Schmid Zwick. Chron. 294.

„ den hem de beenen af; waar na hy, met de afgebrande ſtompen, eeven- Jaar MD. tot MDC.
„ wel rondom ſprong, en ten langen laatſten, geheel en al gebraaden, en
„ vermoedelyk in vertwyffelinge, den geeſt gaf. (*f*) Alzoo beſlooten ook de Soldaten tot Fulda 300. Boeren in een hol, en lieten hen daar in van honger ſterven. (*g*) Andere wierden de oogen uitgeſtooken, of op andere wyzen jammerlyk gehandelt, om de wraak en bloed-dorſt daar door ter deege te verzaadigen.

14. Maar of nu de overgebleevene daar door trouw en van herten gehoorzaam zyn geworden, zulks is licht te raaden: Nadien de geſchiedeniſſen melden, dat zy maar dies te meer wierden verbittert en alle gelegentheden gezocht hebben om zich te wreeken. Alzoo, dat ook de Overigheid zelfs by deezen toeſtand, zich heel zeer heeft te buiten gegaan en bezondigt, zoo wel te vooren door de onmaatige belaſtingen, als daar na in 't grouwzaam verdelgen des ellendigen volks. Met *Thomas Muntzer* zoude men ook, in de pynbank of ſmertelyke ondervraaginge, zeer fel gehandelt hebben, door dien men hem in de handen des Graafs van Mansveld, zyn bitterſte vyand heeft overgelevert, die hem dan ſchrikkelyk heeft laaten pynigen. (*h*) Het is zeer nadenkelyk, dat, als men hem nu onthoofden zoude, hy noch opentlyk de Vorſten en Heeren in de kring heeft vermaant, „ dat zy hier namaals doch wat barmhertiger met hunne Muntzers dood.
„ onderdanen zouden omgaan, zoo en behoefden ze niet in zulk een groot
„ gevaar te koomen; en datze doch daar-en-booven de Boeken der Koo-
„ ningen wat naarſtig zouden leezen. e. z. v. Ook is het aanmerkelyk, dat hy ter zelver tyd met traanen beleeden heeft, dat hy onderſcheidene maalen het volk, als het na 't geweer hadde gegreepen, van hun voorneemen hadde afgehouden, doch dat hy het daar toe niet hadde kunnen brengen, en dat hy alzoo teegens wil en dank meêgeſleept, en de wille des gepeupels onderdaanig was geworden. (*i*) Voor de reſt zoude hy zoo uittermaaten ontroert en beſturven by het Gerigte geweeſt zyn, dat hy ook zelfs de *Geloofs-Artykelen* zonder haaperen niet en kon opzeggen, en, wegens zyne mattigheid, noch al veel dronk. (*k*) Zyn hoofd wierd opentlyk op een paal geſtooken, als ook dat van *Pfeiffer*. En op deeze wyze heeft God, door een regtvaardig oordeel, de uitbreekende heevigheid en hoogmoed van hem en andere t'eenemaal gedempt en t'onder-gebragt, en met eene aan alle de overige getoont, hoe dat zulk een grimmigen en toornigen aart nooit iets goeds bevorderen kan, of het ſchoon van de menſchen word verworpen, gelyk als deezen toeleg wierd gedaan, of goed-gekeurt en gepreezen, gelyk als veele andere handelingen dier tyden. Maar wel het allermeeſte is hier uyt af te neemen, hoe dat het Euangelium door geen heerſch-zucht van waereldlyke macht, of eenige andere diergelyke middelen werd beveſtigt of voortgeplant, als het welke niet dan genaade, geeſtelyke kracht, en liefde met zich brengt.

15. Deeze treurige handelinge nu, moet, neevens de daar op volgende Munſterſche, zeer voorzichtig overwoogen worden, nadien de menſch van natuure in zyne oordeelen doch zoo zeer genegen is, om het goede met het quaade te vermengen, en te verwerpen, zoo-wanneer hy het in zich zelve niet wel na behooren komt te onderſcheyden. En wel voornaamelyk ſtaat alhier aan te merken, hoe de boosheid des Satans zoo gaerne het goede, door de verdorvenheid der menſchen, krachteloos, verdachtig, en verwerpelyk zoekt te maaken: het welke daarom ook zeer naauw in acht dient genoomen te werden, op dat men, door een geeſtelyke onderſcheidinge,

(*f*) Cruſius Annal. Suev. L. X. p. 588. (*g*) Meshov. ap. Ottium Annal. p. 20. (*h*) T. III. Altenb. p. 137. Spangenberg l. c. (*i*) Melanchton L. IV. Ep. 20. (*k*) Tom. V. Altenb. p. 481.

Jaar MD. tot MDC. dinge, t'allen tyde Gode zyne werkingen mooge laaten behouden, zonder die, door onze lichtvaardige oordeelen, eenigzins te lasteren; jaa zelfs ook niet die geene, waar door hy by de swakke of boosaardige zomtyds wel komt aankloppen, of op eenige andere wyze zich te beweegen; en dat men daar en teegen weeder van de bedryven van zoodanige menschen in 't byzonder zoo leere spreeken, als men waarlyk bevint, dat ze uit hun boos herte haaren oorsprong neemen. En alzoo zien wy ook de volgende betreurenswaardige geschiedenissen, zoo als ze in 't gemeen verhaalt werden, by gebrek van eenige beetere en onpartydige getuignissen, met erbarmen en medelyden aan; gelyk als ook tot onzer opwekkinge tot waaken en bidden, en niet, gelyk als eenige ongoddelyke Schryvers doen, om daar mêe te spotten en de gek te scheeren. De zoo genaamde Wederdoopers dan waaren ook onder anderen in Westphaalen en te Munster gekoomen, hadden aldaar grooten aanhang gevonden, en lieten in 't Jaar 1533. een boek uitgaan, onder den tytel van Restitutie, of Weder- te recht-brenginge. Korts te vooren hadde een zeker Predikant, genaamt *Barent Rotman*, in de Maurits Kerke, voor de Stad, met grooten toeloop, *Luthers* Leere gepredikt; hy was ook eindelyk, alhoewel na groot teegenhouden der Papisten, binnen de Stad genoomen, zoo dat men daar uit wel konde zien, dat deeze Partye aldaar heel hart afnam. Inmiddels quam 'er een Snyder uit Holland, *Jan Beukelze* genaamd, van Leiden geboortig. Deeze maakte voort kennis met de Luthersche Predikanten, disputeerde met haar van den Kinder-doop, zoo dat *Rotman* zyne toehoorders op den Predikstoel voor dit gevoelen eerst wel waarschouwde, doch daar na zelfs een Wederdooper wierd. De stryd quam eindelyk ook zoo verre, dat 'er opentlyk eene Redentwistinge tusschen beide de gezintheeden gehouden wierd, in welke de Partye der Wederdoopers zoo zeer de overhand kreeg, dat de andere, of hen byvielen, of uit vreeze stilzweegen en alles loopen lieten. Toen naamen de Wederdoopers de voornaamste dingen der stad in hun geweld, riepen de andere uit de nabuurige plaatzen te hulp, daar-en-teegen vertrokken 'er veele Burgers uit de stad. Aldus bemachtigden zy in 't Jaar 1534 ontrent de Vasten, de gansche stad, verkoozen een nieuwen Raad, plonderden de Kerken, maakten alles prys, en gaaven veele voorzeggingen en andere zaaken voor. Wanneer voornaamelyk de voorgemelte *Jan* van Leiden, van tyd tot tyd op alle manieren na de heerschappye, en alle andere vryheit des vleesches zoude getragt hebben, en onder andere, veele gruwel-daaden, door onkuisheid, moorderye en wreedheid hebben bedreeven. Ja hy liet zich eindelyk t'eenemaal tot een Kooning maaken, schikte verscheidene gezanten uit, die op andere plaatzen prediken zouden, en hy liet zich door geen middel van zyne eens opgevatte inbeeldinge afschrikken. (*l*)

Munsterschen oproer.

Jan van Leiden.

16. Men vind in de gemeene beschryvingen hier van, die evenwel niet alle te gelooven zyn, zeer veele teekenen eener schrikkelyke verwerringe, ontrent deeze ellendige menschen. Ook zyn ze zelfs onder malkanderen ten uittersten oneenig geweest, willende een yder met alle kracht de voornaamste zyn, en zouden wel inzonderheid *Barent Knipperdollink* en *Jan* van Leiden te zamen daar om gestreeden, en deeze als ook den ander, aan hun eigen volk veel geweld en moorddadigheden gepleegt hebben. Waaromze God dan ook eindelyk in de handen hunner vyanden overgaf, en de andere Weder-doopers, (welke, volgens haare grondstellingen, voor allen Oorlog een afschrik hadden,) hen ook nooit voor de haare erkent

Jammerlyken toestand der Wederdoopers binnen Munster.

(*l*) Vid. omnino Sleidan. L. X. Chytr. L. XIV. Lamb. Hortensius & Ant. Corvin. ap. Schard. Tom. II. Conr. Heresbach Hist. Anab. Isaac. Pontan. L. XI. Hist. Geldr. & plures.

II Deel.
Pag 25.
IOHANNES BUCHOLDI
Á LEYDA.

kent hebben, gelyk als in haare Historie noch zal getoont werden. Ondertusschen had nu de Bisschop van Munster, met hulp der andere Ryksstenden, de stad beleegert, welk beleg ook tot in 't ander jaar toe duurde, niet teegenstaande dat 'er een schrikkelyken hongersnood in de stad was. Eindelyk in 't Jaar 1535. ontdekten eenige overloopers de plaatsen daar men kon in de stad koomen, zoo dat de Soldaten des nachts de wacht, en alles in de stad ter neêr hieuwen, den Koning, als ook *Knipperdollink* en *Krechtingen*, leevendig vingen, en *Rotteman* in het gevegt dood sloegen. In de gevangenis sprak de Predikant van den Landgraaf *Filips* met *Jan* van Leiden, die dan ook noch voor zyn dood zyne zonden zoude bekent, en om vergiffenis gebeeden hebben, en van alle de voorgeleide punten een bekentenisse onderschreeven hebben, (*m*) daar het in teegendeel de andere geenzins doen wilden. Waar na hy op een verheeve plaats aan een paal gebonden, door twee beuls met gloeyende tangen, meer dan een geheel uur lang gescheurt, van zyn vlees berooft, en ten langen laatsten doorgestooken wierd, onder welke pynigingen hy gestaadig de barmhertigheid Gods heeft aangeroepen. Insgelyks heeft men met de andere twee ook gehandelt, hen in yzere kooijen geslooten, en aan den hoogsten tooren der stad opgehangen. (*n*) En aldus heeft dit treurspel ook een jammerlyk einde genoomen, en de daar in voorgevallene gruuwelen en afwykingen, als ook eenige van haar beleedene aan zich zelfs goede leeringen, hebben het vernuft en den vleeschelyken zin tot op deezen dag, tot een gestadigen dekmantel dienen moeten, daar onder zich zoo veele lasteringen teegen veele goddelyke waarheeden en werkingen plagten te verbergen. Doch echter maar alleen van en by die geene, welke niet alles beproeven, en het goede behouden, maar die zelfs goed en quaad, of ook wel 't goede, maar onder een schyn des quaads, hebben geleert te verwerpen, en wel tot hun eige verdoemenis. Doch hier van zal hier onder noch breeder gehandelt werden.

Jaar MD. tot MDC.

En einde.

(*m*) Ex relatione Ant. Corvini & Joh. Kymæi Seckendorff. Supplem. Comm. num. 40. (*n*) Vid. Auct. dicti & Anonymus van de voornaamste Hooft-Ketteren. Leyd. 1608. p. 85. seqq.

HET III. HOOFDSTUK.

Van den Smalkaldischen Oorlog.

1\. NOch al voor deezen onrust is de beroerte onder de Protestanten, den Pakkischen oproer genaamd, ontstaan, welke, doordien ze eenigermaten een grond tot den Smalkaldischen Oorlog heeft gelegt, hier heene gevoegelyk kan getrokken worden. Namelyk; wanneer de gemoederen in het geheele Duitsche Ryk, door de Religions-twisten nu reeds al t'eenmaal verdeelt en oproerig geworden waaren, zoo dat de onderscheidene gezintheden van malkanderen niet veel goeds meer verwagteden, zoo gebeurde het in 't Jaar 1527. dat *Otto* van Pak, Raad en Kantzelier van den Hartog *Goris* van Saxen, aan *Filips* Landgraaf van Hessen onder schyn van eene groote vertrouwlykheid, in 't verborgen te verstaan gaf, hoe dat de meeste Roomsgezinde Vorsten, een geheim verbond teegen de Protestanten gemaakt hadden. Waar onder de Koning van Boheemen, de Keur-Vorsten van Mentz en Brandenburg, beneevens den Hartog *Joris*, wel de voornaamste waaren. Hy beloofde hem ook het origineele tractaat zelve met haar eigenhandige onder-

Pakkische beroerte.

 cee-

Jaar MD. tot MDC.

teekeningen daar by te zullen beſchikken, als hy maar 4000 gulden daar toe hadde, welke hem de Landgraaf ook terſtond gaf, en daar door het begeerde verkreeg. Toen draalde de Landgraaf niet lang, reisde zelfs na de Keur-Vorſt, vertoonde hem de zaak, en bracht het ook zoo wyd, dat 'er in 't korte een oorlog van *defenſie*, [of verdeediginge,] daar op beſlooten wierd. Nochtans overdacht de Keur-Vorſt de zaak rypelyk, na den raad van *Luther* en andere; doch *Filips* hield zyn Schoonvader, den Hartog *Joris*, het vermeinde Verbond voor, die het zelve volſtandig loochende. Hier uit nu ontſtonden, gelyk licht te denken is, in veele voorname plaatzen, ſwaare beroerten; de Landgraaf liet zonder eenig antwoord van den Hartog af te wachten, een verklaar-ſchrift (*manifeſt*) uitgaan, waar in hy de vermeinde verbintenis verhaalde, daar by betuigende, dat hy niet van meeninge en was om den ſlag te verwachten, maar voor te koomen. Waar teegen zich dan ook de beſchuldigde Vorſten in 't openbaar weeder verantwoordden; onderwylen wierven deeze Vorſten veel volks, perſten ook in der daad de nabuurige Stiften van Mentz, Wirtzburg en Bamberg een deel gelds af. De ſtooker deezer onruſt, *Pak*, verdeedigde ook zyn zaak, toen men hem ondervroeg, zeer ſlecht, en zouden de Saxen wel een kort proces met hem gemaakt hebben, indien de Landgraaf van Heſſen hem niet hadde beſchermt, welke hem daar na echter den lande liet uitwyzen. Zoo dat deezen valſchen allarm ten laatſten noch in der minne bygelegt, en de zich wyd-uitſtrekkende oneenigheeden voor een tyd lang afgedaan zyn geworden. (*a*)

Eerſte aanleidinge of oorſprong des Smalkaldiſchen Oorlogs.

2. Dat 'er nu in die gemoederen, door deeze en meer andere voorvallen, niet wel een heimelyk wantrouwen op malkanderen zoude overgebleeven zyn, zulks is niet wel te vermoeden. Nademaal ook *Luther* zelfs onbevreeſt daar op vaſt ſtond, dat niet alles van deeze verbintenis t'eenemaal was geloogen; achtende byzonder de verontſchuldigingen van den Hartog *Joris* voor zeer koel; (*b*) en doordien de brieven, waar in hy dit aan een vriend hadde geſchreeven, in des Hartogs handen quaamen, zoo raakte hy met hem daar door in eenen heevigen twiſt. (*c*) Wy zullen ook in het vervolg van de Hiſtorie der Reformatie wel zien, hoe deeze en andere misverſtanden van tyd tot tyd de rechte grond tot den Smalkaldiſchen Oorlog hebben gelegt. Waar van de beroemde *Hortleder* in 't gemelde Boek, zeer overvloedig, en zulks wel in de Hoogduitſche taale handelt. Waarom wy ons ook hier wel alleen met de noodigſte aanmerkingen vergenoegen konnen, na dat wy voor af zullen beſchouwt hebben, hoe verre, en waar van daan die Partye, welke zich de Euangeliſche noemt, tot deeze en andere Oorlogen, een goed recht vermeent gehad te hebben, nademaal het begin des voorigen Hoofdſtuks by na het rechte tegendeel heeft getoont. Men vind ook zeekere bewyzen, dat, in 't begin, en ten tyde der gedachte Pakkiſche beroerte, *Luther*, *Melanchton*, en meer andere Godgeleerde, den oorlog teegen de Roomsgezinde hebben afgeraaden, en daarenteegen de vreede en zachtmoedigheid heel ſterk aangepreezen. Echter maar alleen zoo verre, dat zy meenden, dat de Proteſtantſe Vorſten den aanval eerſt zouden moeten afwachten, alhoewel ook dit den Landgraave *Filips* niet behaagde. (*d*) Zoo hebben dan ook deeze zelve mannen, beneevens Dr. *Bugenhagen*, alreeds in 't Jaar 1523. de vraage: *Of een Heer zyne onderdaanen, zoo wanneer zy van den Keyzer, of andere Vorſten, van weegen den Godsdienſt geweld zouden moeten lyden, met de waa-*

Regt deszelven.

(*a*) Vid. omnino Frid. Hortlederus To. I. von Urſachen des Teutſchen Kriegs L. II. Sleidan. L. VI. Chytræus L. XII. Seckendorff. L. II. p. 96. & ſeqq. (*b*) L. II. Epiſt. p. 379. 381. (*c*) Seckendorff. l. c. p. 99. (*d*) Ibid. p. 95. 98.

waapenen wel verdeedigen mogt? met *neen* beantwoord. En is van andere daar deeze reeden bygevoegd, om dat de Vorsten toenmaals van de waarheid des Euangeliums, en by gevolge ook van de rechtvaardigheid der zaak zelfs, die zy verdeedigen wilden, noch niet ten vollen overtuigt waaren. (*e*) Alhoewel men veel meer, uit de overeenstemminge der Historien zoude kunnen besluiten, dat deeze Godgeleerde toen ter tyd van gevoelen zyn geweest, dat aan de Christenen geen oorlogen altoos konde toegelaaten werden, zoo als wy ter gedachter plaatze nu reeds al gezien hebben Gelyk als zy ook daar na noch in 't Jaar 1529. een defensieverbond der Protestanten voor ondienstig hielden. (*f*) Ja, wanneer in die tyd de Landgraaf van Hessen in de Marburgse t'samenspraak, van den Oorlog sprak, zoo antwoordde *Luther* hem wel uitdrukkelyk: *Men moet het God beveelen, hy en de zyne wilden onschuldig zyn. Die de waapens aanvatte, zoude zyn straffe ook niet ontloopen.* (*g*)

Jaar MD. tot MDC.

3. Verder vraagde de Keurvorst *Jan* in dit zelve jaar aan *Luther*, *of men voor den Godsdienst wel een verbintenis mocht maaken*, daar op hy wederom met *neen* antwoordde, en in zyn, en zyne Mede-collegaas naam daar noch by voegde. *Wy mochten liever tienmaal dood zyn, als zulk een geweeten hebben, dat ons Euangelium van eenig bloed-vergieten of schade een oorzaak zoude geweest zyn. Want wy zyn die zelve, welke lyden moeten als slachtschapen, Ps.* 44. *en de wraake aan God beveelen. Rom.* 12. e. z. v. (*h*) Waar uit men wel klaar kan zien, dat *Luther* toenmaals zyne stellinge, aangaande de ontoelaatelykheid des Oorlogs, op het weezen des Christendoms en Euangeliums zelve gegrondvest heeft, en geenzins, als eenige verdeedigen willen, op die staatkundige meeninge, als of de Ryks-Vorsten teegen den Keyzer, als zynde des zelfs eigene onderdaanen, geen Verbond mochten oprechten: het welke hy maar zomwylen, als een byvoegzel tot de andere zwaarwichtige gronden, heeft gestelt. Ja daar na, in 't jaar 1532. by de Nurenburgse Vreede, heeft hy wel uitdrukkelyk alle die geene teegengesprooken, en hunne booze genegentheden verworpen, die onder het voorwendzel des Euangeliums eenigen lust tot de waapenen hadden, en daar by op zyn geweeten betuigt, dat hy dien weg niet konde goed houden: waar in hem reeds al in dien tyd, ('t welk aanmerkelyk is) de Hessische en andere Predikanten teegenspraaken, die de Vreede met den Keyzer niet wilden aanneemen. (*i*) Waarom ook daar na, in 't jaar 1534. de Keurvorst zelfs zich van de Landgraaf afzonderde, als deeze den Hartog van Wittenberg, *Ulrik* met geweld weederom wilde in zyn land helpen. En *Luther* was ook van gevoelen, dat daar door de Leere des Euangeliums wierd omgekeert, en een schandvlek aangewreeven. (*k*) Uit welke alle, en veel meer andere belydenissen van *Luther* men wel zien kan, dat hy in waarheid, zoo wel van de oorlogen in 't gemeen, als van de verbintenissen in 't byzonder, niets en heeft gehouden zoo lang, naamelyk, als hy by zich zelfs, en wel voornaamelyk, de groote schaade, die uit menschen troost en trotzigheid voortkomt, rypelyk overwoogen, en de klaare wille van Christus nagevolgt heeft. Ja dat hy de ongelukkige vruchten van zoodanige handelingen, gelyk zy daar na in der daad ook daar op gevolgt zyn, alle voorzegt heeft. (*l*) Men beschouwe ook hier op de bedenkingen van andere Godgeleerde, die in den aanvang alle eendrachtig daar heene gestrekt hebben: en wel voornaamelyk het bedenken van de God-

Luthers raad daar tegen.

(*e*) Ibid. L II. p. 263. (*f*) Ib. p. 135. (*g*) p. 137. (*h*) Tom. IV. Altenb. p. 564. & Tom. V. p. 13. seqq. Chytræus Hist. Aug. p. 25. seqq. (*i*) Seckendorff L. III. p. 22. (*k*) Lutheri Tisch-Reden cap 45. p. 427. Conf. Hortleder To. I. L. III. c. 9. Dresserus P. II. Millen. VI. p. 553. (*l*) Vid. prælect. in Esai; c. V. 12. Tom. III. Jen. Lat. p. 314. Add. Matthesius Leben Lutheri IX. Pred. p. 109. n. f. 112.

Jaar MD. tot MDC.

Godgeleerde des *Markgraafs Joris van Brandenborg*, *welke stellen*, *dat men des Keyzers geweld niet en moest wederstaan*, *niet teegenstaande wat de Rechtsgeleerde tot Wittenberg ook daar ontrent beslooten hadden*, *en van de Godgeleerden aldaar was goed gekeurt*, in 't jaar 1531. by *Hortleder* in 't gansche eerste Boek, van zyn eerste deel.

Verdeediginge des Oorlogs.

4. Nu zoude men zich met recht daar over wel kunnen verwonderen, hoe dat daar na de Leeraars hier ontrent zoo uittermaaten verre van *Luther*, ja hy van zich zelfs is afgeweeken, datze volkomentlyk het rechte tegendeel koomen te verdeedigen. Een bekent Schryver drukt dit in 't korte aldus uit: ,, *Luther* hadde wel altoos tot noch toe geleert, dat men de ,, Overigheid niet en vermocht teegen te staan, gelyk als zyn boekje daar ,, van ook was uitgegaan. Maar wanneer de Rechtsgeleerden, by de ,, Smalkaldische vergaderinge, in 't jaar 1531. leerden, dat het na Rech- ,, ten wel toegelaaten was, zomtyds te moogen wederstand bieden, ,, (naamelyk, niet teegenstaande dat Christus zelfs gezegt heeft: Gy en ,, zult in geenerleye manieren den quaaden weederstaan) en dat zy te ge- ,, lyk meede aanweezen, dat de zaak zelfs in die tyd op dat geval, ,, waar van de rechten spraaken, nu gekoomen was: zoo bekende *Luther* ,, rond-uit, dat hy tot noch toe nooit geweeten en hadde, dat dit ver- ,, gunt was. Waar op hy ook zyn gevoelen, dat na Christus wille gericht was, verandert heeft, uit oorzaake, *dewyle het Euangelium het natuurlyk recht in geenen deele om verre stiet:* (daar het nochtans alleen daarom gepredikt werd, op dat het door de genaade de natuur veranderen, en een nieuw schepsel daar inne verwekken zoude.) Als mede, *om dat het overal zoo uittermaaten gevaarelyk stond, dat men zich in gevalle van nood wel verweeren moest*, (*m*) waar by de andere Godgeleerde de handelingen van *Konstantyn* teegen *Licinius* wel naarstig aantrekken: welker ongerechtigheyd nochtans hier booven, in 't 4[de] Boek deezer Historie al is aangeweezen. Doch, of schoon *Luther*, ook menigmaal te vooren, eenige verweering voor toegelaaten bekent heeft, zoo spreekt hy evenwel daar van uittermaaten twyfelachtig, en met groote voorbedingen. Want, hoewel hy in 't jaar 1530. in de waarschouwing aan zyne lieve Duitzers, die geene niet verdoemen en wilde, die het rooven en moorden teegenstand deeden, zoo verklaarde hy zich daar beneevens wel duidelyk: *Als een oorlog begon*, *zoo wilde hy niets daar by doen*, *niet af- of aanraaden*, *maar meede lyden*, *zoo als het met andere ging.* Alhoewel hy ook, in dien tyd al, de rechtvaardigheid der waapenen van de Rechtsgeleerde wilde onderzocht hebben, welke zich op die wyze van de leere Christi afzonderden, en een byzondere orde of faculteit zyn, en die niet na de inzettinge van Christus leeven, of Christenen en Godgeleerde zyn wilden. (*n*) Maar daar na, in 't jaar 1531. schreef hy in een boekje teegen een Bedrieger tot Dresden: hy wilde die geene niet voor oproerige en wederspannige houden, nademaal men zich teegens onrechtvaardige aanvallen wel mocht verweeren. (*o*) ,, En hier in volgden de Godgeleerde daar na zyne voetstappen na, ,, wanneerze het Smalkaldische Verbond, des zelfs bevorderinge, verderen voortgang, en andere omstandigheeden, t'eenemaal voor goed ,, keurden, en het recht der verbonden, als een van God geboodene en ,, rechtveerdige zaak uit *Rom.* XIII. en *Esa.* I. verheften. En zulks niet al- ,, leen teegens alle gelyke Stenden en Vorsten, maar ook teegens den ,, Keyzer en de Koningen, wanneer ze openbaar geweld voor haare dwaa- ,, lingen en Godslasteraars, by der hand quaamen te neemen, welke men in

Ook tegen de hooge Overigheid.

(*m*) Sleidan. l. 8. ex eo Osiand. L. II. H. E. c. 9. p. 199. Vid. Consil. Witteb. P. III. p. 94.
(*n*) Tom. V. Altenb. p. 537. (*o*) Ib. p. 563. (*p*) Ap. Seckendorf. L. III. p. 216. 252. 577.

„ in zulk een geval als moordenaars en ſtruikroovers handelen moeſt. Want „ het Euangelium nam het goddelyke, noch ook het natuurlyke recht geen- „ zins wech , onder 't welke ook met geweld wel koſt gehandelt werden , „ en wat diergelyke bygebrachte reedenen meer waaren. (*p*)

Jaar MD. tot MDO.

5. Nochtans mocht het herte den goeden *Luther* zomwylen wel heel wat anders zeggen , wanneer hy zag , hoe de weereldſche menſchen deeze door hem verleende vryheid misbruikten , en niet als op ſlaan , vechten en raazen uitgingen. Wy zullen het eige verhaal van *Matthefius* die toen ter tyd zyn huis- en dis-genoot was , hier ter needer zetten , daar hy ſchryft. *Als 'er in deeze jaaren veele verſcheidene zaaken waaren voorgevallen , zoo begonden eenige , NB. na der Rechtsgeleerden en Krygsraaden gedachten , hondekeetens te ſmeeden , en zich aan vreemde volkeren te verbinden , repreſſalien en lont-recht te gebruiken , met puntige en ſcherpe pennen malkanderen aan te taſten en wallen op te werpen , artillerye in voorraad te vervaardigen , en zich in veele wydluftige dingen in te ſteeken : als toen liet zich onzen Doctor zomtyds zeer ernſtig daar over hooren : De kruik gaat zoo lang te waater , tot 'er eindelyk een ſtuk uitvalt , zooze al niet t'eenemaal en breekt. Et quæ non obſunt ſingula , juncta nocent:* (dat is , de dingen die een ieder in 't byzonder onſchaadelyk zyn , doen nochtans licht ſchaade , wanneerze te zaamen koomen.) *God en groote Heeren konnen yemand wel een tyd lang borgen. Ik wil bidden , ſprak hy verders , en zoo lang ik leef , tot vreede en eendracht helpen raaden* , en z. v. (*q*) En 't kan ook heel wel zyn , dat deeze goede man van de weereldlyke Rechtsgeleerde is overheert , en door eenige daar onderloopende menſchelyke ſwakheid , van zyne voorige zuivere meeninge is afgebracht geworden , daar hy te vooren , wanneer hy van een yder was verlaaten , heel trouwhertig was bygebleeven. De weereldlyke nu misbruikten niet alleen deeze zyne veranderinge , maar ook de zoodaanige , welke wel eer den vreede met een ieder een, volgens haar ampt, hadden behooren te behertigen, en andere daar toe aan te maanen. Alhoewel miſſchien veele , uit vrees alleen haar ſtem daar toe wel konnen gegeeven hebben , zich inbeeldende : indien zy de bedryven der groote Heeren quaad keurden , dat het als dan ook met hun tydelyken welvaart heel kort zoude gedaan zyn , en het met haar wel moogen gaan als met andere , die zich by de woorden van Chriſtus heel ſtrikt hielden , en geen teegenweer altoos voor Chriſtelyk erkennen wilden. Daarom vind men inzonderheid by den aanvang des Smalkaldiſchen oorlogs , hoe zich de Wittenbergers zoo zeer op de macht der Vorſten verlaaten hebben , dat zy niet alleen tot den oorlog rieden , maar dat zelfs ook , wanneer de Keyzer den Keurvorſt en Landgraaf in den ban deed , D^r. *Joris Major een ban en weederban Gods , teegen den Keyzer Karel , en zyn broeder Ferdinand* , drukken liet. En *Melanchton* liet zelfs ook *Luthers* waarſchouwinge aan de Duitſchers teegen den Keyzer weder op de drukpers leggen , doch zoo dat hy 'er iets in veranderde. *Juſtus Menius* ſchreef een eigen boek van de *Noodverweering* , het welke *Melanchton* na zyn zin hier en daar wat veranderde , (door dien het zonder twyffel wel wat te grof was) en opentlyk uitgaf. Andere lieten hier en daar eenige enkele vellen drukken , die *Luther* zoude geſchreeven hebben , en waar door men dit onheilzaam voorneemen byna als heilig verklaaren wilde. „ Daar noch- „ tans , gelyk een zeeker Schryver daar by voegt , veele andere raadgee- „ vingen van *Luther* noch voor handen zyn , waar in hy een gantſch ander „ gevoelen aan den Keurvorſt *Jan* heeft voorgehouden , als 'er van de Wittenbergers werd aangetrokken. (*r*) In 't korte , elk een blies allarm , en alle de Godgeleerde ſtemden hier in met elkanderen overeen.

Luthers mishaagen in onruſt.

Het gedrag der Godgeleerde.

(*p*) Ap. Seckendorff. L. III. p. 216, 252, 577. (*q*) Im leben Luth. XII. Pred. p. 170. (*r*) Autor Relationis MStæ de vita Joh. Frid. Maur. & Aug. p. 18.

Jaar MD. tot MDC. Haar antwoord weegens den Smalkaldischen oorlog.

6. Het laatste antwoord deezer Godgeleerde, aan den Keurvorst *Fredrik* afgegaan, is gedenkwaardig, waar van het eerste handschrift na de neêrlaag, in de vlucht verlooren was, en daar na door een Pastoor weeder wierd gevonden, het welk ook aan Dr. *Major* na Wittenberg weeder wierd overgeschikt, tot een getuigenis, hoe dèn raad van hem en andere was uitgevallen; ook wierden de afschriften daar van door *Melanchton*, als Publycq Notaris, daar na in 't jaar 1568. voor oprecht verklaart, doch ze zyn niet mede onder de Wittenbergze raadslagen gestelt geworden. Want in dezelve raaden, *Bugenhaagen*, *Creutziger*, *Major* en *Melanchton*, niet alleen tot de verdeediginge uit *Rom.* XIII. maar zy neemen ook haaren grond in 't byzonder van dat geene, 't welke men van de vyanden te vreezen zoude hebben, by-aldien men zich niet verweerde. Nu hebben die goede lieden, na datze zich verweert hadden, niet alleen dit moeten lyden, maar noch wel veel meerder. Zy stellen daar in: *dat zoodaanig eene verdeediginge als teegens een hoop moordenaars geschiedde:* (waar door zy de Vorsten ook maar des te meerder verbitterden) *een ieder huisvader was schuldig om zyn lyf en leeven op te zetten, om zulk eene tirannye af te keeren:* (doch die Wittenbergze Heeren gingen zelfs al by tyds uit den weege,) *zoo was het geroep van den aantocht des Keyzers als toen noch onzeeker; ook moest men op God vertrouwen, dat hy onzen wachter en beschermheer zoude zyn, volgens den* XLVI *Psalm: Weest stil en bekent dat ik God ben.* Maar dit herroepenze al straks weeder uit eigene vreeze, en ze maaken het gevaar zeer groot: *De Keyzer, zeggenze, zoude na den perzoon des Keurvorsts en der andere Vorsten zelfs staan, op dat zy en de jonge Heeren, NB. in de gevangenis mochten geworpen worden* (en dit geschiedde na de verdeediginge evenwel.) (*s*) En deeze bevattinge van dien oorlog zochten zy ook de Studenten zelfs in te prenten, gelyk men uit hun patent, van den 8 van Hooymaand, des jaars 1546. ziet. (*t*)

En deszelfs uitslag.

Maar, als God door den uitslag, zyn mishaagen aan dit alles betoonde, zoo verschuldigde men zich, op zyn goed Heidensch hier meede, dat de Keurvorst wel dapper hadde gevochten, maar het geluk was hem teegen geweest. (*u*) Als mede, de Protestanten hadden haar geluk niet recht gebruikt, als God hen den Keyzer in handen hadde gegeeven. (*x*) En het Smalkaldische Verbond, noemde men daar na *een heilig Verbond*, (*y*) daar doch geen zeegen altoos daar by geweest was, schoon dat het al eenige geinteresseerden, en de Keurvorst zelfs, goed en wel gemeent hadden, die de vonnissen der Godgeleerde geloof gaaven en opvolgden.

Hunne vlugt.

7. Nu hadden de Godgeleerde, en andere, door deezen allarm gezocht in zeekerheid te geraaken, doch ze moesten daar na het rechte teegendeel ervaaren. Gelyk dan een zeeker verstandig man heel wel aanmerkte, dat zommige der Kerken-dienaars voor en in den oorlog zeer vry hadden gesprooken, en in hun schryven en brieven gantsch onvoorzichtig geweest, maar datze daar na dies te bevreesder geworden waaren, nademaal het hun andere daar en booven zeer angstig en bang maakten. (*z*) Ja *Melanchton*

Melanchtons vreesachtigheid.

zelfs vluchte niet alleen met Dr. *Major* eerst na Maagdenburg, en uit groote vreeze, verder na Bronswyk, en van daar op den Hartz: (wenschende buiten twyfel, dat hy nooit den oorlog of het soldaaten leeven mocht hebben goed geheeten, maar dat hy by zyn eerste gevoelen was gebleeven,) doch hy leeverde ook, voor de achtergebleevene Professoren van Wittenberg, een Request of smeekschrift, aan den Bisschop van *Arras*, als eerste Keyzerlyke dienaar van Staat, over, en betuigde hooglyk, *dat geen van haar*

(*r*) Auct. Relationis Mstæ de vita Joh. Frid. Maur. & Aug. p. 18. (*s*) Apud G. Suevum Hist. Witt. Ao. 1565. (*t*) Tom. I. Scriptorum Publ. Witteb. p. 172. (*u*) Tob. Schmid Zwik. Chron. P. I. p. 248. (*x*) Hieron. Kromayer. Cent. XVI. H. E. p. 563. (*y*) Matth. Dresserus orat. de Pace Relig. & Augusto. (*z*) Joh. Camerar. vita Melanchton. cap. LXXIV. p. 265.

haar allen ooit eenigen raad of aanleidinge tot dien oorlog en hadde gegeeven. (*a*) En aan *Jan Oberberg*, des Keyzers Secretaris, schreef hy zeer ootmoedig: „Dat hy wel bekende, in Wittenberg geweest te zyn, maar dat „hy echter geen geweer NB. en hadde gedraagen, en zulk eene leere „aan de jeugd voorgehouden, die in alle veranderingen der Republy„ke kon dienstig zyn. Waarom hy dan ook vergiffenis verhoopte, „om dat hy, voor en in den oorlog zeer veel hadde geleeden e. z v. (*b*) Ziet, zoo uittermaaten ras leerde men van taal veranderen, en daar wierd aan de voorige antwoorden, en gevaarlyke aanslagen niet meer gedacht, uit welkers ellendigen voortgang en uitslag, van hunne geschaapentheid wel kan besslooten werden, gelyk men anders van *Muntzers* en de Munstersche bedryven plagt te oordeelen. Doch dusdaanige voorbeelden zyn 'er wel meermaalen in diergelyke geleegentheeden voorgevallen, daar men met een ongelukkigen uitslag tot stryd en oorlog heeft geraaden of geholpen. Hier booven is al iets van de *Heer van Sikkingen* gedacht, waar by ik my te binnen brenge, het geene iemand, aan *Ulrik van Hutten*, die ook meede in alle deeze handelingen ingewikkelt was, zeer heevig en wraakgierig heeft geschreeven, het welke hy daar na ook veel licht wel gewenscht zoude hebben, niet geschied te zyn geweest; nademaal deezen *van Hutten*, reeds al van natuure heet en vuurig genoeg was, en wel lust hadde in bloedvergieten. (*c*) De woorden waaren deeze.

Jaar MD. tot MDC. En onbestendigheid.

Arma manu capienda, quibus cadat hostis inaudax:
Præsidii in libris carminibusque nihil.
Tu potes ingentes Heroas in arma ciere
Quæ possint ipsos arma movere Deos.
Hæ sunt justa, quibus faveat Germania bellis.
Quorum est, quæ periit, NB. *maxima causa, fides.*
Hoc tuus ille animi vigor & genitiva requirunt
Nobilitas, virtus, gloria, fama, fides.

De zin hier van is deeze:

Gy moet den degen en de wapens aanvatten, om de vyanden uit te roeijen, boeken en papier zyn te vergeefs. Want gy kont de groote Helden in 't harnas helpen, waar door zy zelfs de Goden beweegen. Want dat zyn eerst rechtvaardige wapenen, wier oorzaak 't verlooren Geloove is. Het geloof moet door den oorlog herstelt worden. Dit eischt uw Edeldom, staat, eer en achtbaarheid, gelyk ook het Geloof! (*d*)

By aldien men deeze woorden niet door de Heidensche Dichtkunst verontschuldigen wilde, zoo zoude men weinig of niet, dat na eenige reede, ik zwyge na het Euangelium, gelykt in deezen oorlog, of liever bloedige raad, kunnen vinden, alhoewel de maaker deszelfs zich ook noch al voor *Luthers* vriend uitgaf. Ten minsten is 'er uit dit alles wel af te neemen, wie dat aan het opstooken der groote Heeren, en, by gevolge, aan alle dit onbeschryvelyke onheil, en verderf, wel de meeste schuld gehad hebben.

8. Echter zal het korte verhaal dezes oorlogs in zich zelfs, beneevens de droevige uitwerkingen van dezelve wel kunnen doen zien, hoe uittermaaten quaalyk het de raadslieden hebben getroffen, wanneer zy van *Luthers* waarachtige en eerste gevoelen zyn afgeweeken. Ik zal derhalven den inhoud der voornaamste voorvallen deezes oorlogs alhier maar kortelyk ter needer stellen. Na de Reformatie, en de groote veranderinge die daar uit was voortgesprooten, stond het in Duitsland zoodaanig, dat,

Oorsprong des Smalkaldischen Verbonds.

 door

(*a*) Auctor. Relat. MStæ p. 25. (*b*) Volum. I. Epistol. p. 443. Add. Joh. Hagius vita Lotichii p. 450. (*c*) Camerar. l. c. cap. XXV. p. 94. (*d*) Eobanus Hess. Elegia 6. ad Huttenum p. 124.

Jaar MD. tot MDC.

door zulk een ſterke teegenſtand der Roomſche Geeſtelykheid, de Keizer en de Stenden des Ryks, onder elkanderen ten uitterſten zeer verdeelt, en t' onvreede geworden waaren, waar toe de voorgemelte Pakkiſche beroerte ook niet weinig hadde gehulpen. Nu toonde zich wel de Keizer, zoo lang als het gevaar van den Turk daar was, vry zagt, en ſtond aan de Proteſtanten een Godsdienſt-Vrede toe, tot op het beloofde *Concilie*, of algemeene Kerkelyke vergaaderinge. (*e*) Maar deeze wilden zich daar op gantſch niet vertrouwen, en beriepen zich zelfs kort daar op tot Smalkalden te zaamen, alwaar ze, na veele raadpleegingen, eindelyk beſlooten, malkanderen gewaapender hand te beſchermen, wanneer 'er aan iemand onder hen, van weegen den Godsdienſt, eenigen overlaſt quam aangedaan te werden; zoo als het de Schryvers eenpaariglyken wydloopig vermelden. (*f*) Waarom deeze Stad ook by den Keyzer zoo zeer verhaat wierd, dat hy dezelve, na de verkreegene overwinninge, tot den grond toe wilde vernielen, en zich maar ter naauwer nood van de Graaf *Joris Ernſt van Hennenberg*, door de Keurvorſt *Maurits*, daar van liet verbidden. (*g*) Nu hadden zich de Proteſtantſche Vorſten al lang van te vooren door allerhande ongewiſſe geruchten laaten beweegen, om zich in ſtaat van teegenweer te ſtellen: want in 't jaar 1526 wierden 'er al eenige voorbereidzelen en naadere Tractaaten, tot de volgende Verbinteniſſe gemaakt. Tot dat eindelyk, na eenige andere te zaamenkomſten tot Schwabach, in 't jaar 1529, den 29ſten van Slachtmaand, de Keurvorſt *Jan*, met zyn Zoon, daarna Keurvorſt *Jan Fredrik*, de beide Hartogen van Lunenborg, *Ernſt* en *François*, de Landgraaf *Filips* en de Gedeputeerde van de Steeden, Straatsborg, Ulm, Nurnberg, Heilbron, Reutlingen, Coſtnits, Memmingen, Kempten en Lindau, tot Smalkalden te zaamen quaamen. Deeze nu maakten ten laatſten, den 31ſten van Wintermaand, des Jaars 1530, een *Reces* of Beſluit, en bekrachtigden het zelve in 't volgende Jaar, waar van by *Hortleder* en andere wydloopig te leezen is.

Voortgang.

9. Dit Verbond nu maakte ongetwyffelt overal een groot opzien, te meer noch, doordien de Verbondene zelfs heel niet geheim daar meede waaren, en dat *Luther* zelfs ook kort daar op zyne *Waarſchouwinge aan de Duitſche* in 't openbaar liet uitgaan; (*i*) als ook een Schrift, tegen het vermeinde Keizerlyke gebod, na den Ryksdag tot Augsburg, uitgegeeven. (*k*)

Zweinfortze handelingen.

Inmiddels, en doordien de Keyzer teegen de Turken nu hulpe noodig hadde, brachten het de andere Keurvorſten, als Middelaars, zoo verre, dat tot Schweinfort de Vreede-handelingen tuſſchen den Keyzer en de Smalkaldiſche Bondgenooten aangevangen wierden. Waar na, alzoo 'er eenige oneenigheeden, weegens de verkiezinge van *Ferdinand*, tot Roomſch Koning, en andere zaaken, voorvielen, noch eene andere te zaamenkomſte tot Nurenberg wierd aangeſtelt, alwaar dan voor ditmaal, in 't Jaar 1532, den 23ſten van Hooimaand, een Vreede, tot op het naaſtkoomende *Concilium* getroffen wierd; (*l*) die dan ook de eerſte vreede, in zaaken van Godsdienſt is geweeſt, en daar na tot Frankfurt, in 't jaar 1539. weeder is vernieuwt geworden. (*m*) Onderwylen wierd ook het Smalkaldiſche Verbond, in 't jaar 1535. van de Keurvorſt *Jan Fredrik*, van nieuws aan weeder voor tien jaaren verlangt, en noch al meer andere Augsburgſche Geloofsgenooten daar meede ingelaaten. (*n*) Hoe ook verders de Koningen van Vrankryk en Engeland, door Gezandſchappen met de Pro-

Nurenbergze Vreede.

(*e*) Hortleder l. c. L. I. c. 10. (*f*) Idem & Sleidan. L. VIII. Seckendorff. paſſim, ceterique. (*g*) Wolfgang. Moller. Orat. pro Carolo V. p. 18. C. S. Schurzfleiſchius not. ad Mich. Bojemi vitam Alberti. (*h*) Sleidan. L. VI. Tom. III. Altenb. p. 657. ſeqq. (*i*) Tom. V. Altenb. p. 529. (*k*) Ibid. p. 545. (*l*) Hortleder Tom. I. Lib. I. c. 10. ſeqq. Tom. V. Altenb. p. 1026. Sleidan. L. VIII. Seckendorf L. III. p. 19. ſeqq. (*m*) Hortleder l. c. c. 32. (*n*) Sleidan. L. IX. Chytræus Lib. XIV. Thuanus L. I. Hortleder &c.

Jaar MD. tot MDC.

Arnstadsche vergaaderinge.

Protestanten gehandelt hebben, en van deeze in hun verbond zyn aangenoomen geworden, zulks alles valt hier te lang om te verhaalen. (*o*) Hier na wierd 'er in 't jaar 1539. in Arnstad eene vergaaderinge gehouden, op welke de Keurvorst weeten wilde, hoe verre men zich op een ieder der Bondgenooten vast mocht vertrouwen, alzoo hy zich over eenige Leeden der zelve al vry wat bezwaart vond. En in deezer voegen trok dit onweeder eenen langen tyd als rondsom, door dien de eene partye den anderen niet recht vertrouwde, en zich al heimelyk teegen alle voorvallen vast zocht te maaken. Van beide de zyden vielen 'er veele zaaken voor, die het quaad vermoeden al gestaadig vermeerderden, en was de vermeetelheid der Rooms-gezinde allenthalven zeer groot, alhoewel de Weereldlyke van beide de kanten zich veel reedelyker aanstelden, als de Godgeleerde onder malkanderen. Hier quam noch de zaak met den Hartog van Bronswyk by, die alles noch al veel erger maakte, waar van ik hier, eer ik van den voornaamsten oorlog zelfs spreeke, noch in 't korte iets voor af moet laaten gaan.

Voorvallen met Hendrik, Hartog van Bronswyk.

10. Deezen Hartog nu was een bitter Papist, en deed de aangrenzende Protestanten allerhande moeijelykheeden aan, waar over zy ook van haare kant zeer ongeduldig op hem wierden. Nu betrapte de Land-Graaf *Filips* een Geheim-schryver van hem, die na Mentz door Hessen-land trok, en, door dien hy valsche naricht van hem gegeeven, en zich voor een Brandenburgze Bediende hadde willen uitgeeven, zoo liet hy hem heel naauw onderzoeken, en hy vond, in des Hartogs brieven, zoodaanig eene naricht van hem, die hem voor dol uitmaakte, en van zyn haastaanstaande dood spraaken. (*p*) Verders wilde den Hartog de Stad Gotzlar aantasten, welke Stad, om dat ze in 't Smalkaldische Verbond meede begreepen was, de Bondgenooten zich al voort aannaamen, en op Hartog *Hendrik* los gingen; zoo dat hy, in 't jaar 1542 na twee maanden tyds, zyn eigen land moest verlaaten, en daar en booven noch van *Karel* en *Ferdinand*, door veele verhinderingen, geen hulp altoos verkrygen kon. (*q*) Daar na, in 't jaar 1544 wierd 'er, op den Ryks-dag te Spiers, zeer heevig daar over getwist, zoo dat de Land-Graaf en den Hartog *Hendrik*, by na in perzoon wel hand-gemeen daar over zouden zyn geworden. (*r*) Ook quaamen 'er van beide de zyden zeer veele en heevige stryd-schriften in openbaaren druk uit, doch die van Saxen en Hessen brachten wel voornaamelyk de Bewyzen, die zy in 't Slot te Wolffenbuttel hadden gevonden, in 't openbaar, bewyzende dezelve voor de Keyzer zelfs ten alderuitersten verachtelyk en nadeelig te zyn. Als nu de Keyzer ondertusschen, tot den uitslag der zaake, een Stadhouder in 't Land wilde stellen, zoo verdorf Hartog *Hendrik* zyn eige zaak, worf zelfs volk, en dat met Frans geld, wierd daar en booven van de Bondgenooten by Northeim geslaagen, van den Land-Graaf gevangen, en twee jaaren lang in Ziegenhain vastgehouden, tot dat hy namaals van den Keyzer, na dat de Smalkaldische nu geslaagen waaren, weeder wierd verlost. (*s*) Wat voor heevige twist- en laster-schriften, *pasquillen*, en schrikkelyke beschuldigingen 'er onder alle deeze verwerringen van beide de zyden al zyn aan den dag gekoomen, tot eene ergernisse van veele onnoozele, laat zich met weinige woorden zoo niet wel beschryven. De schriften van den Hartog *Hendrik* waaren vol van toorn en heevigheyd, daar en teegen hebben

E 3 hem

(*o*) Sleidan. IX. p. 258. & X. p. 286. Chytræ. l. c. p. 359. Crusius Annal. L. X. p. 629. Seckendorf. l. c. p. 110. seqq. (*p*) Hortleder L. IV. c. 46. (*q*) Seckend. L. III. p. 386. Hortleder l. c. (*r*) Seckend. l. c. p. 477. (*s*) Vid. omnino Lamb. Hortensius ap. Schardium Tom. II. Rer. Germ. p. 450. Sleidan. L. XIV. & XVI. Hortleder L. IV. toto. Chytræus L. XVI. Seckendorff. l. c. p. 386 448. 477. 496. 567. &c. Strauchius differt. Jur. Publ. 12. & 13.

Jaar MD. tot MDC. Quaade handelingen aan beide de kanten.

hem zyne teegenpartyders ook al veele grouwelyke tytels gegeeven, vervaarlyke boosheeden, en wel voornaamelyk, zyne echt-breuk, voorgeworpen, waar onder ook al veele dingen zyn waar geweest. En, door dien hem *Luther*, in zyne schriften, teegens hem en zyne vervolgingen uitgegeeven, maar alleen *Hans Worst tot Wolfenbuttel* hadde genoemt (bezie *Tom. VII. Altenb. p.* 466. 468. 470.) zoo meinden de andere, dat zy het ook wel zoo mochten maaken, waarom 'er dan ook zeer veele schimp-schriften teegens hem uit quaamen. Onder andere is 'er een zeeker schimpschrift in 't jaar 1541 gedrukt geworden met dit opschrift. *Nieuwe tydinge, van twee zendbrieven aan Hans Worst van Wolffenbuttel geschreeven, de eerste van Lucifer, en de andere van den Beul tot Wolffenbuttel.* Waar in hem over de 12 afgryßelyke schend-daaden werden voorgeworpen, en hy zelfs als de ellendigste slaaf werd gehandelt. Buiten alle twyffel, om dat, na *Luthers* voorbeeld, andere meede de vryheid genoomen hebben, om hem zoo uittermaaten verkeert te handelen. En hier uit, meene ik, zal den Leezer den jammerlyken staat der zelve tyden wel genoegzaam kunnen bezeffen.

Verbond der Rooms-gezinde.

11. Maar, om weeder tot de voornaamste hoofd-zaake te koomen; zoo waaren nu de Paus-gezinde, na dat dit Bronswyksche en Naumburgsche geval, van weegen het Bisdom (waar van hier onder) noch daar by quam, ook aan hunne kant niet traag, maar zy verbonden zich insgelyks onder malkanderen, tot Nurenberg, in 't jaar 1538. Het geene zy ook het *Catholyke teegen-Verbond* noemden, (*t*) daar dan de Paus, beneevens de Geestelykheid, dit vier ook wakker hielpen aanblaazen. En, alhoewel dit voorneemen zeer stil gehouden wierd, zoo wierden echter de Smalkaldische Bondgenooten het zelve wel haast gewaar, versterkten zich, op hunne Vergaaderinge tot Frankfurt, in 't jaar 1538 noch meer; alwaar ook *Christiaan de III.* Koning van Denemarken, en *Jan*, Markgraave van Brandenburg, zich by hen voegden. (*u*) Insgelyks wierd 'er eindelyk, in 't jaar 1546 noch eene te zaamenkomste tot Wormbs gehouden, alwaar men zich ten vollen meinde in staat te zetten. (*x*) Alhoewel meest op eene averegtze maniere, en met slechte vrugt, gelyk wy hier ontrent, uit eenige weinige omstandigheeden alleen, heel wel zullen kunnen bespeuren. Voor eerst is dan aan te merken, dat de Keur-Vorst *Jan Fredrik*, zoo haast als hy maar des Keyzers optogt verstaan hadde, al aanstonds vyandlyk teegens hem begost te handelen: waar ontrent de aanmerkelyke woorden van een zeeker Schryver deezes tyds heel wel moogen gehoort werden, wanneer hy aldus oordeelt. *Jan Fredrik zeyde den Keyzer den Oorlog eerst aan, of door opstookinge van andere, of uit vrees voor de Paapsche tyrannye, die de Euangelische Godsdienst met eene geheele ondergang dreigde. En het is buiten alle twyffel, dat het eene byzondere bestieringe van God is geweest, welke die onvoorzichtige gemoederen tot allerleye onheil hadde ingenoomen, op dat alzoo beide parthyen mochten ervaaren, dat de Goddelyke wysheid veel hooger is, als alle menschelyke aanslaagen. Want God heeft niet gewilt, NB. dat het Euangelium van de Euangelische door de waapenen zoude verdeedigt, noch ook, dat het licht der waarheid van de Papisten zoude uitgeblust werden.* (*y*) Ook was het eeven zoo wel teegen de algemeene liefde, als teegen het eigen voordeel, en de noodige voorzichtigheid gehandelt, dat veele Protestanten zich teegen hunne vyanden zoo uittermaaten onchristelyk, ongebonden, en wreed betoonden, of schoon deeze zich ook veeltyds boosaardig genoeg aanstelden. Ik zal hier nu niet voorstellen, hoe hoog de Keyzer de hande-

De Smalkaldische beginnen den Oorlog het aldereerste.

Hunne heevigheid en onvoorzichtigheid.

(*t*) Seckend. L. III. p. 471. Hortled. L. VIII. c. 1. seqq. (*u*) Ibid. c. 13. Seckend. l. c. p. 174. (*x*) Ibid. p. 619. (*y*) Dresser. Millen. VI. P. II. p. 446.

delingen teegens den Hartog *Hendrik van Bronswyk*, *Julius van Pflug*, den *Bisschop van Naumburg*, en andere, heeft opgenoomen. Als, wanneer onder anderen, dien quaadaardigen man, die van de Protestanten in dat Bisdom was gestelt, met naame *Niklaas van Amsdorf*, een penning heeft laaten slaan, op welkers eene zyde een Kardinaals hoofd stond met dit omschrift: *Effigies Cardinum mundi:* [dat is, *Afbeeldinge der steunsels daar de weereld nu op draayt.*] op de andere zyde stont een Gek, met deeze woorden: *Effœminati dominabuntur eis.* [dat is, *De Verwyfde zullen over hen heerschen.*] Welken penning de Hartog *Hendrik*, op den Ryks-dag tot Spiers, opentlyk den Keur-Vorst voor wierp. (z) Dit nu, en veel meer andere diergelyke zaaken, moet wel noodzaakelyk de reeds al ontstelde gemoederen ten alderuitterften teegens malkanderen verbittert hebben; het geene de verstandigste aan beide de kanten, ook heel wel zaagen. (*a*) Jaar MD. tot MDC.

12. Ik wil hier niet zeggen, hoe de Keyzer zelfs wel dikmaals heel vreemd is bejeegent geworden, en hoe hy, zoo wel het Smalkaldische Verbond zelfs, als wel voornaamelyk, de verklaaringe des Oorlogs teegens hen, voor eene zeer groote verachtinge zyner Majesteit, heeft opgevat. Indien men het gelooven mag, zoo hebben de Keur-Vorst en de Land-Graaf hem maar alleen den tytel van *Karel van Gent* gegeeven, die zich zelfs inbeelde Keyzer te zyn. (*b*) Alhoewel dit van Weereldlyke Heeren wel niet zoo zeer te verwonderen zoude zyn, nademaal hunne Godgeleerde zelfs wel eenen *Ban*, onder den naame Gods, teegen de Keyzer, dorsten laaten drukken, gelyk als wy hier booven, van *Dr. Major*, nu reeds al gezien hebben. Als men ook ondertusschen maar wel overdenkt, wat 'er doorgaans al, in den oorlog, voor ongerechtigheid, zonden, schandelykheeden, en laster-daaden over al gepleegt werden, zoo zal men heel gemakkelyk kunnen bezessen, dat het aan alle beide de kanten wel niet zoo eeven toegegaan is. En een zeeker Schryver deezes tyds merkt, „niet zonder groote reede, zeer wel aan; dat men gevreest heeft, dat „eenige de oogmerken des gemeenen voordeels, tot een dekmantel hun-„ner eigene driften en baatzucht wel mochten gebruiken. (*c*) Welke eige baatzucht dan ook zoo uittermaaten klaar gebleeken is, dat'er veele van het Verbond afgegaan, en andere in teegendeel geenzins daar toe te brengen zyn geweest, ja dat zommige, zelfs teegen hunne eigene Geloofs-genooten, den Keizer hebben gedient. Het meeste gebrek, dat daar ontrent beklaagt werdt, was, de groote oneenigheid der Bondgenooten zelfs, onder malkanderen, welke den Keizer ook bevrydde, datze hem, noch by Regensburg, noch by Landshut, of Ingolstad, niet t'eenemaal overhoop wierpen, gelyk als zy zulks op alle die plaatzen wel heel gemakkelyk hadden kunnen doen, doordien hy zyn volk toenmaals op verre na noch niet by malkanderen hadde. Doch op alle die plaatzen zukkelden zy zoo lang, datze den Keyzer ondertusschen de tyd gaaven, om zich heel volkoomentlyk in staat te kunnen stellen, buiten alle twyffel, door de Goddelyke bestieringe. Want het ontbrak veelen wel meest aan de waare vereeniginge met God en zyn welbehaagen, nademaal, of ze schoon zyn Woord en Euangelium al gestaadig in den mond hadden, hun leeven en geheele gedrag nochtans heel iets anders uitwees, en dat het eerste maar alleen tot een voorwendzel wierd gebruikt, of ook wel alleen na de letter, zonder dat 'er eenige de minste kracht of gehoorzaamheid by kwam. Terwyle nu de zaaken waarlyk onder hen op deezen voet stonden, zoo en kost 'er ook onder hen onmoogelyk geene bestendige eenigheid zyn, die langer

Ongerechtigheid.

Oneenigheid onder de Bondgenooten zelfs.

(z) Ap. Seckend. l. c. p. 478. (*a*) Camerar. vit. Mel. c. 68. p. 244. (*b*) Ludov. ab Avila vom Krieg Kays. Carls p. 162. & ap. Hortled. P. II. L. III. (*c*) Camerar. l. c. c. 53. p. 181.

Jaar MD. tot MDC.

ger als een ieders eigen belang of interesse konde duuren. Waarom ook de verstandige, na de natuur, eeven dit zelve voor het voornaamste gebrek des zelven Verbonds hebben gehouden. (*d*) Veele, wanneer ze klaar zaagen, dat 'er doch niets wierd uitgeregt, wilden geen geld meer uitschieten, andere weeder waaren het lange in 't veld leggen al moede; de eene hadde dit, en de andere weeder dat te klaagen, ook stemden de beide Opper-Hoofden des Leegers, naamelyk, de Keur-Vorst en de Land-Graaf, heel zelden in hunne raadslaagen met malkanderen over een. Daar heeft iemand kort na die zelve tyd, zeer nadenkelyk met de volgende woorden daar van geschreeven: *Keurvorst Jan Frederiks volstandigheid in de belydenis heeft de Kerke meer nut toegebragt, als zyne overwinninge moogelyk eens zoude gedaan hebben, nademaal de Bondgenooten zich zelfs onder malkanderen zouden geslaagen hebben.* (*e*) Waar door dan aangeweezen werd, dat het nu reeds al zoo verre met hen was gekoomen, dat, by aldien de Bondgenooten ruste van hunne algemeene vyanden hadden gehad, zy zich zelfs onder malkanderen zouden gebeeten en verslonden gehad hebben.

13. De bekende Generaal, *Sebastiaan Schertel*, die toenmaals voor Ingolstad in 't Smalkaldische Leeger was, verhaalt zelfs ook, hoe dat de Land-Graaf met hem over tafel gedisputeert hadde, om dat hy al te heet tot het slaan was geweest, en hoe hy daar en teegen den Landgraave weeder hadde voorgehouden, dat hy den Oorlog al gestaadig maar verlangde, op dat ze in zyn eige Land niet zoude gevoert werden. Waar op deezen Overste zich ook voort uit de Armee hadde weg gemaakt. (*f*) Inmiddels zochten de Papisten, door allerhande middelen, den eenen na den anderen van de Bondgenooten af te trekken, en het *divide & imperabis* [dat is, *verwekt tweedragt en gy zult heerschen,*] heel vlytig in 't werk te stellen. Men beweegde den Koning van Denemarken, dat hy van haar weeder afviel, gelyk als hy ook, buiten dat, hen nergens in behulpzaam was geweest, als ook, de Hartogen van Lunenburg en Pommeren. De Koningen van Vrankryk en Engeland, hielden ook al niet, het geene zy hen belooft hadden, en quaamen met geene hulpe altoos te voorschyn. De Keur-Vorst van de Palts had de Keyzerlyke zyde gekoozen. *Ulrik*, Hartog van Wirtenberg, zocht genaade en vergiffenis by den Keyzer, en hy nam te liever zelfs de hardste Voorwaarden aan, om dat hy wel te gemoet zag, dat het, na allen schyn, met de Bondgenooten niet wel zoude afloopen. De Ryks-Steeden Augsborg, Ulm, Frankfurt, en Straatsburg, gaaven zich ook al aan den Keyzer over, en ze dorsten zich, by die geleegentheid der zaaken, ook niet langer houden. Hier door nu waaren de krachten deezes Verbonds uittermaaten zeer verzwakt, en viel de gantsche Krygsmacht den Keur-Vorst en Land-Graave by gevolge alleen op den hals. Daar en booven viel des Keur-Vorsts naaste bloed-verwant, Hartog *Maurits*, neevens de Roomsche Koning, *Ferdinand*, de Keur-Vorst ook noch al in zyn land, alwaar ze, met rooven en branden, veele vyandlykheeden aanrechteden: zoo haast en wonderlyk maakte Gods hand te niet alles, wat door zoo veele raadslaagen, bedenkingen, en bekommeringen, van Geestelyke en Weereldlyke, van zoo lange jaaren te vooren was gebouwt geworden; zoo dat hier ontrent geen bepaalen, uitzonderen, antwoorden, of onderscheiden der Godgeleerde, aangaande het recht der verdeediginge, meer hielp: alzoo God alle die vernufts-gronden, beneevens het recht der natuure, met der daad zelve t' eenemaal weederleide en verbrak. Waar door dan ook die geene, welke men, om dat ze van

Verdeeltheid en verzwakking.

(*d*) Thuan. L. II. Sleid. L. XVIII. init. Lud. de Acila l. c. Jod. Godoj. ap. Hortled. P. II. fine.
(*e*) Ap. Suevum Hist. Witteb. A. 1552. (*f*) Ap. Seckend. L. II. p. 71.

van *Zwinglius* aanhang waaren, van het Verbond hadde uitgesloocen, het noch voor een geluk reekenden, dat zy niet een gelyken uitslag behoefden te ondervinden. (*g*) Daar en teegen waaren 'er niet alleen in der daad veele Luthersche in 's Keyzers Leeger, en ook, onder andere, *Jan*, Markgraave van Brandenburg, maar daar en booven maakte Hartog *Maurits* den Keur-Vorst wel de moeijelykste *diversie*, waar van zoo aanstonds noch meer zal volgen, wanneer we de gantsche Historie, van 't begin af na malkanderen zullen verhaalt hebben. Jaar MD. tot MDC.

14. Keyser *Karel* nu hield, in 't jaar 1546, ontrent Paaschen, een Ryks-dag tot Regensburg, op welke men van den oorlog teegens het Smalkaldische Verbond, begon op te heffen. De reede, die de Keyzer hier van aangaf, was geenzins de Godsdienst, nadien hy met 'er daad het rechte teegendeel van dien toonen wilde, geevende aan twee Luthersche Brandenburgze Vorsten, in zyne Armee, daar in hunne vryheid. Maar hy beklaagde zich over de meenigvuldige ongehoorzaamheid en rebellye der zelve, beschuldigde hen van gequetste Majesteit, en verbreekinge der Ryks-Wetten, gelyk ook, dat zy den Hartog *Hendrik*, en *Julius*, Bisschop van Naumburg, met geweld uit hunne landen gedreeven hadden; als ook, dat ze het Ryks-kamergerigte, en deszelfs wettelyke uitspraaken, niet opvolgen wilden. Na dat hy nu twee maanden lang te Regensburg te vergeefs na de komst der Verbondene Vorsten gewagt hadde, (die ook op den voorigen Ryks-dag te Wormbs niet verscheenen waaren) zoo nam hy dit alles voor eene verachtinge op, en hy maakte eenige voorbereidzelen, om in Italie en Duitsland volk te zaamen te brengen, hy liet zich ook opentlyk, teegen eenige afgezondene, verluiden, dat hy eenige ongehoorzaame en oproerige Vorsten wilde straffen, welke de goederen der Bisschoppen en Kloosters hadden aangetast, en den Hartog van Bronswyk gevangen hielden. Hier uit nu konden *Jan Fredrik*, *Filips*, en *Ulrich* wel ligt besluiten, dat het hen nu zoude gelden, en quaamen daarom strax met hun volk op de Beyersche grenzen, by Donawerd te zaamen, zeiden den Keizer, die van Regensburg na Landshut was vertrokken, ordentlyk den oorlog aan, doch die zond hen den brief, onopgebrooken beneffens hunnen Ban, weeder te rugge. Daar na rukte hy, met zyn leeger, tot by Ingolstad, daar heene hem ook de andere volgden, en geschiedden aldaar eenige schermutzelingen. Ondertusschen quam daar een groot volk uit de Neederlanden by de Keyzer, en evenwel stonden beide die Leegers, van Oogstmaand af tot in Slachtmaand toe, by na zonder eenige beweeginge teegen malkanderen. De Bondgenooten verzaagen ook hier door (als hier booven nu reeds al is gemeld) haar kans, maar de Keyzer zocht den oorlog maar te verlangen, en belette in alle manieren, dat 'et tot geen algemeene Veldslag quam, doch hy nam ondertusschen Donawerd in, gelyk ook Lauwingen, en daar na, Nordlingen, veele Steeden in 't Wirtenbergerland, en andere plaatzen, nadien de Keur-Vorst, uit nood de andere t' eenemaal moest verlaaten. (*h*)

Gefschiedenisse des oorlogs.

Karels aanklagte.

Veld-togt der Smalkaldische Bondgenooten.

15. Want de Hartog *Mauritz* maakte hem eene zeer groote *diversie* in Saxen, nadien hy, onder 't afweezen van den Keur-Vorst, met den Koning *Ferdinand*, zyne landen, dewelke, als zynde den Vorst der zelver in den Ban gedaan, van den Keizer doch prys gegeeven waaren, vyandlyk aantaste, en daar in zeer slecht huis hield, van welk onheil zoo aanstonds in 't breede zal gesprooken werden. Maar, als de Keur-Vorst in Thuringen, en van daar, in 't jaar 1547 weeder in zyn land quam, zoo bragt

Hartog Maurits inval in Saxen.

(*g*) Scultet. P. II. Annal. Euangel. p. 341. 345. (*h*) Vid. omnino scriptores belli Smalcaldici & Sleidan. Lib. XVII. & XVIII. Chytræus L. XVI. seq. Thuan. L. II. seqq. Hortled. Tom. II. L. II. c. 20. seqq. Seckendorff. L. III.

bragt hy de meeſte plaatzen wel weeder in zyn geweld, doch hy beleegerde Leipzig te vergeefs; echter hadde hy een gewenſchten uitſlag by Rochlitz. Want de Keizer hadde aan *Maurits* den Markgraave van Brandenburg te hulpe gezonden, doch die liet zich te Rochlitz, door de Vaſtelavonds-malligheeden, ophouden, en wierd aldaar, van den Hartog *Ernſt van Bronswyk*, overvallen, en gevangen na Gotha gebracht: ondertuſſchen quaamen zyn meeſte benden aldaar om hals. (*i*) De Bohemers nu, zoo veele als 'er zich te Praag te zaamen hadden verbonden, en geweigert *Ferdinand* te dienen, met die van der Lausnitz, en Sileſien, waaren ook ſtraks vaardig, en in aantogt, om den Keur-Vorſt te helpen, by aldien de Keizer hen niet overraſt hadde. Want hy quam, in Grasmaand, met zyn gantſche magt, door Bohemen in Meiſſen, en zette alles wyd en breed in zulk een ſchrik, dat zelfs de Keur-Vorſt, en zyne vrienden, daar door zeer beangſt en verleegen wierden. Ondertuſſchen ging ook de Keur-Vorſt van Brandenburg, na dat hy zich te vergeefs bemoeit hadde, om den Land-Graave weeder tot vereeniginge te brengen, tot de Keizer over. (*k*) De Keur-Vorſt was toen te Meiſſen op het Slot, als 'er dit geroep van des Keizers inval quam. Hy maakte zich derhalven op, in willens om na Wittenberg te trekken, en aldaar de hulp-benden af te wachten. Aldus ging hy met zyn volk over de Elve, brandde achter zich de brugge af, en liet by Muhlberg eene genoegzaame manſchap om de ondiepten der Riviere aldaar te bewaaren; en hy zelfs verkoos daar ontrent een bequaame plaats voor zich, of het miſſchien tot een Veldſlag mocht koomen. (*l*)

Des Keizers aankomſt in Meiſſen.

Des Keurvorſts Jan Fredriks optogt.

16. De Keizer volgde hem op de voet na, en quam met een groote ſpoed aan de Elve, en maakte zich gereed om daar over te zetten, of, om dat hy zich op zyn voorige geluk verliet, of, gelyk het andere waarſchynelyker achten, om dat veele van des goeden *Jan Fredriks* volk een zeer naauwe gemeenſchap met hem hielden, en de verraderlykſte en ontrouwſte aanſlaagen gaaven, ook daar na heel ſchelmachtig vochten, en den Keur-Vorſt, voornaamelyk zyne geheele Ruiterye, in den nood verlieten. (*m*) Want zyne Krygs-Raaden zouden van de Keizerlyke partye zyn omgekogt geweeſt, dat zy den Keur-Vorſt van de Leipzigze beleegeringe af, en na de Elve toe, brengen zouden, en dat wel op zoodaanig een ſlechte plaats, daar men de gantſche ſtroom heel gemakkelyk konde doorwaaden. Zy zouden ook voor hem alle de tydingen en kondſchappen verborgen gehouden, en hem noch overreed hebben, dat hy op die gevaarelyke plaats maar zoude blyven; en, niet teegenſtaande dat de Vyanden al begonden door het waater te zetten, hadden ze den Keur-Vorſt noch eerſt eene Predicatie van de Veld-Prediker, *Chriſtoffel Hofman*, laaten aanhooren, doordien het net op dien Zondag *Miſericordia Domini* was, en daar na eerſt goeds moeds het middagmaal houden. (*n*) Want, by aldien de Keur-Vorſt geweeten hadde, dat den aanval des Vyands zoo na by was geweeſt, zoo zoude hy immers wel andere toebereidzelen tot den Slag gemaakt hebben, gelyk als de Schryvers beſluiten. (*o*) Gelyk daar na ook *Ferdinand* zelfs bekent heeft, dat de Keur-Vorſt nimmermeer gevangen zoude zyn geworden, by aldien zyn volk zoo volſtandig, als hy zelfs, gevogten hadde. (*p*) Zoo dat hy daar na ook dikmaals over de ongetrouwigheid van zyn eige volk wel ernſtig zoude geklaagt

Veldſlag en ongeluk.

Door de ongetrouwigheid van zyn volk.

(*i*) Thuan. L. IV. Chytræus XIV. Hortleder L. III. c. 63. ſeqq. Sleid. &c. (*k*) Thuan. l. c. (*l*) Idem & Sleidan. L. XIX. (*m*) Camerar. vit. Mel. cap. 72. p. 260. & 261. (*n*) Relatio MSta de Joh. Frid. p. 22. Conf. Lud. ab Avila L. II. Hortleder P. II. L. II. c. 31. & L. III. c. 89. (*o*) Avila l. c. p. 149. (*p*) Camerar. l. c. p. 252. & de bello Smalc. ap. Freherum Tom. III. Rer. Germ. p. 423. Merkelius von der Magdeburgiſſen belaegerung ap. Hortleder L. IV. c. 19.

klaagt hebben. Daar by quam noch, dat zyne soldaaten te vooren van eenen armen Moolenaar, die eenige den naam van *Strauch* geeven, (*q*) en andere *Barthold Strauchman*, of *Schutzman*, van *Boorsnitz* (*r*) noemen, twee paarden hadden weg genoomen. Waar over zich deezen man aan de Keur-Vorstelyke willende wreeken, aan de Keizersche eene ondiepte toonde, daar zy heel gemakkelyk door konden koomen, waar voor hy ook twee paarden, en 100 kroonen, als ook het bezit van het Heerenhof te Borsnits, voor zyn leeven lang genoot, doch hy wierd daar na van de kinderen maar den Verraader, (*s*) en van de zyne, de Wegwyzer en Leidsman genoemd. (*t*) Aldus toog de Keizer met zyn geheele volk dan door het waater, en alzoo voort, by de Lochauwsche Heide, op het Keur-Vorstelyke Leeger, aan, met zulk een groot geweld, dat deeze, doordien zy in meenigte en getrouwigheid geenzins toegenoomen hadden, terstond de vlucht naamen, en dat alles in de uitterste verwerringe geraakte. Daar bleeven 'er ook over de 1500 van hen op de plaats dood, (alhoewel men in 't getal niet over een komt) en 't gevegt duurde, van de middag af tot in de nacht toe, over de 9 uuren lang, tot dat de Keizer den aftogt liet blaazen. Daar wierden 'er ontrent de 600 gevangen, waar onder waaren *Ernst*, Hartog van Lunenburg, twee Graaven van Gleichen, een Graaf van Beigling, een Graaf van Reufz, en zeer veele Edellieden. Maar ontrent wel 400 hadden zich, beneevens de jonge Prins, *Joan Fredrik*, na Wittenberg gezalveert, en de overige in de bosschen, en elders versteeken. (*u*)

Jaar MD. tot MDC.

17. De Keur-Vorst zelfs nu, zoude, eer hy zich overgaf, gelyk men zegt, zich heel lang verdeedigt, en eerst wel drie Hussaaren met zyn eigen hand omgebragt hebben, en daar beneffens ook in de linker wang gequetst zyn geworden. (*x*) Hy heeft zich ook aan geen Uitlander, maar aan een Duitscher, met naame *Tilo van Trotte*, willen overgeeven, wien hy ook, tot een waar-teeken, twee ringen van zyn vinger heeft toegereikt. Alhoewel de Schryvers het daar over oneens zyn, of het naamelyk een Hungaar, Italiaan, of Duitscher is geweest, die hem heeft gevangen bekoomen. Ten minsten heeft hem de eene den anderen gestaadig uit de handen gerukt, en de eere willen hebben, van hem den Keizer aan te bieden, tot dat het eindelyk de *Hartog van Alba* gedaan heeft. (*y*) Want de Spanjaarden hadden zoo veel met deezen gevangenen in 't zin, dat ze zelfs zyne laarzen, wyl hy een Heer van een groote aanzienelyke gestalte was, na Spanje ten toon zonden, en ook anderzints veel vreugde daar over bedreeven. (*z*) Wanneer nu de Keur-Vorst voor de Keizer zoude gevoert werden, zoo zoude hy noch voor des Keizers tente met deeze woorden uitgeborsten zyn: *O God, erbarmt u, nu zyn wy hier!* (*a*) Als hy daar na voor den Keizer was gekoomen, zoo heeft hy van 't paard treeden, de blikke-handschoen uittrekken, en den Keizer de hand geeven willen, het welk de Keizer alle beide geweigert heeft. Waar op de Keur-Vorst zeide: *Grootmachtigste, allergenaadigste Keizer, ik ben Uw' Majesteits gevangen!* en deeze hem terstond daar op in zyne reede vallende, antwoordde hem: *Noemt gy my nu Keizer? voor heene en deed gy zoo niet.* En, als de Keur-Vorst bad dat men hem toch behoorlyk handelen wilde, zoo antwoordde de Keizer, dat hy na zyne verdiensten zoude ge-

Word gevangen.

F 2 han-

(*q*) Id. l.c.p.1236. (*r*) Chronicon Torgense MStum. p.163. (*s*) Ibid.p.168. (*t*) Avila l.c. p.150. 152. Thuan. L. IV. (*u*) Idem & Sleidanus Lib.XIX. Avila l.c. Spangenberg Saechs. Chron.c.382. Hortleder P. II. L.III. c.70. seqq. (*x*) Chron. Torg. MStum. p.171. (*y*) Vid. ex Ifthuanfio Zeiler. Epist. Lib.III. Lamb. Hortensius L. VII. Natalis Com. L. II. Hist. Crusius L. XI. P. III. Hortleder L. III. c. 69. (*z*) Thuan. L. III. (*a*) Bucholzerus ad A. 1546. Crusius l. c. Funcius Comm. ad Chronolog. ad h. A. Hortleder l. c.

Jaar MD. tot MDC.

handelt werden. Waar op de Keur-Vorst hervatte: Hy was nu in zyn Majesteits geweld, hy zoude het met hem maaken, zoo als 't hem beliefde. Waar by hem de Koning *Ferdinand* zeer hard heeft aangegreepen, en voorgeworpen, dat hy voor gehad hadde, hen alle van land en lieden te berooven. (*b*) De Keur-Vorst wierd ondertusschen heel sterk bewaakt, en namaals van de Keizerlyke over al meede rondsom gesleept, gelyk een weinig hier na noch zal gezegt werden.

Voorbeduidzels deezer nederlaage.

18. Doch, het is iets byzonders, dat 'er, voor deeze groote veranderinge, zeer veele teekenen en waarschouwingen zyn voor heene gegaan, zoo dat men zich wel met recht daar over zoude kunnen verwonderen, hoe doch deeze goede Keur-Vorst, van de zyne, ja van de Godgeleerde zelfs, zoo zeer zeeker, ja blind, heeft konnen gemaakt werden. Het is bekent, en van de Papisten zelfs overvloedig bekrachtigt, dat op dien dag, wanneer de slag voorviel, de Zon geheel en al bloedrood heeft gescheenen, en zelfs ook in de huizen, en elders, een roode weerschyn gegeeven. Gelyk het dan niet alleen door de gantsche Armee, maar ook in veele Ryks-Steeden, ja in Vrankryk en Italie zelfs is aangemerkt geworden. (*c*) Ook hebben de Keizersche, voor den slag booven hun Leeger, langen tyd een Adelaar rondsom zien vliegen, en een Wolf, die uit de bosschen daar ontrent geloopen quam, met den deegen dood gestooken. (*d*) Waar over buiten twyffel al veele vreemde uitleggingen zyn gemaakt. Zoo heeft ook de Keur-Vorst, met zyn Hofstoed, in 't jaar 1542 van Grimma tot Torgau, door zulk een grooten meenigte sprinkhaanen moeten reizen, dat daar door de Zon zelfs geheel en al verduistert was: ook al, zoo als te vermoeden is, tot een teeken van den toekoomende vyandlyken overval. (*e*) Voornaamelyk is het aanmerkens waardig, dat *Melanchton* zelfs, 15 daagen voor dat de Leegers aan malkanderen quaamen, een droom heeft gehad, als of hy in een Grieks Schryver deeze woorden las, Τιμόθεον ναυμαχήσαντα ἁλῶναι. *Timotheus zal in een Zee-slag gevangen werden:* welke woorden hy niet hadde kunnen vergeeten; en hy was echter, van weegen de dubbelzinnige beduidinge des laatsten woords, door eene zonderlinge bestieringe Gods, genoodzaakt, om eerst den uitslag der zaaken tot een verklaarder daar van af te wachten. (*f*) Om hier nu noch te zwygen wat men al van zommige voorzeggingen gewoon is te verhaalen, waar van we hier onder noch iets zullen verhandelen. Doch men moet alhier niet voorbygaan het geene van veele Schryvers voor de waarheid werd verzeekert, naamelyk, als de Dom-Paapen te Meissen, des daags na den slag al vroeg een dank-feest hadden gehouden en zeer vroolyk geweest waaren, zoo sloeg des namiddags daar aan, ontrent 5 uuren, de donder in de Kerk, en heeft drie toorens, klokken, orgelen, en alles verbrand, en dat, zonder eenige voor- of na-koomende blixem of donderslag. (*g*) Waar door God, zonder twyffel, de zotte vreugde deezer menschen over eens anders ongeluk heeft willen straffen, nadien, zonder dat, die geene genoeg waaren verneedert geworden, welke zich in 't eene of 't andere mochten verzien hebben.

En voorzeggingen.

Imborst en leeven van den Keurvorst.

19. By-aldien men eenige byzondere Schryvers mach gelooven, zoo heeft de goede Keur-Vorst zich van andere tot zulke uitterste daadelykheeden vervoeren laaten, en is nooit van zins geweest, om zich zelfs in per-

(*b*) Merkelius l. c. p. 1237. Sleidan. L. XIX. (*c*) Mameranus ap. Hortleder L. III c. 1. p. 233. Lud. ab Avila l. c. p. 166. Sleidan. L. XIX. G. Fabricius L. I. Rer. Misn Camerar. Vita Mel. p. 262. Crusius l. c &c. (*d*) Thuan. L. IV. Avila l. c. Masenius L. VII. Hist. Car. V. c. 22. (*e*) Adam Remp. Saechs. Calend. p 276. (*f*) Jo. Wolfius Tom. II. Lect. Memorab. p. 504. (*g*) G. Fabricius Annal. Misen. p. 87. Wolffius l. c. p. 516.

perzoon te veld en in 't gevaar te begeeven. Maar de Land-Graaf *Filips* zoude hem zoo lang aan 't hoofd gelelt hebben, tot hy eindelyk daar toe noch beflooten hadde, waar over ook deezen Heer zich zoo verheugde, dat hy de eerste, die het hem quam verzeekeren, een schoon paard heeft vereert. (*h*) Nu mag hy waarlyk een Heer van een natuurlyke goedaartdige inborst geweest zyn, of ook, gelyk het dan gaat, aan anderen meer als te veel betrouwt hebben. Waarom *Luther* ook eens zeer zoude geklaagt hebben, dat de Keur-Vorst zyne Raaden al te veel toe betrouwde, die nochtans met des Hartogs *Maurits* volk eene veel te naauwe en gevaarlyke gemeenschap hielden. En *Luther* verhaalde verder, hoe hem zyn Heer Vaader, de Keur-Vorst *Jan*, eens tot Torgau hadde by zich geroepen, en gezegt: *Ach lieve Heer Doctor, myn zoon vertrouwt de menschen al te veel, want hy kent ze noch niet, maar hy zal ze noch wel eens leeren kennen, als hy de slag weg heeft.* (*i*) Doch niemand mag hem wel misschien trouwhertig gewaarschouwt hebben, en, gelyk het plagt te geschieden, hy heeft zich daar op verlaaten, dat, nademaal hem zyne Ziel-bezorgers, en andere, niet teegen spraaken, al zyn doen wel, recht, en goed zyn moest. Hy hield *Luther* zeer hoog, en handelde hem altyd booven maaten beleest en goedertieren. (*k*) Ondertusschen bleef echter het geheele Hof, beneevens het volk, by hunne oude Heidensche gewoontens, men hield 'er, als voor heene, ren- en lust-speelen, Vastelavonds-potzen, en andere gruwelen, noch meer als te vooren, en de Keur-Vorst deed ook over al meê. Gelyk men dan ook veele diergelyke verhaalingen vind, daar van bruiloften, kinder-doopen en diergelyke, altoos, als het gedenkwaardigste, voorgestelt werd, *dat men*, by voorbeeld, *gantsche acht daagen na malkanderen daar by gerent en gestooken, tournoy speelen en andere fraaije vermaakelykheeden, gehouden heeft*; (*l*) *Dat men de geheele week met rennen, steeken, jaagen, en allerhande vreugde-speelen ten Hoove heeft doorgebragt*, 31688 *perzoonen gespyst. e. z. v.* Ik zwyge noch wat men daagelyks al voor werk met dien bekenden *Klaas Nar* heeft gehad, die juist aan het Hof van deezen Keurvorst is geweest, en misschien tot meenigen zotheid aanleiding heeft gegeeven. Nochtans heeft men daar beneevens altoos in nood het woord Gods, de zuivere leere, en het Euangelium in de mond gehad, en, wanneer God kastydde, of dat men zich zelfs iets hadde op den hals gehaalt, dat wierd dan alles voor vervolginge, en onschuldige verdrukkinge uitgekreeten. Doch hier van zal op een ander plaats uitvoeriglyker werden gesprooken. Wat *Luther* zelfs van des Keurvorsts *Jan Fredriks* dronkenschap bekent, welke hem den Hartog *Hendrik* opentlyk heeft verweeten, zulks is in zyne schriften breeder te leezen. (*n*)

Jaar MD. tot MDC.

20. Maar om weeder tot den draad onzes verhaals te koomen; zoo zal misschien de Keurvorst, door deeze zyne gevankenisse, wel taamelyk verdemoedigt geworden, en meer tot erkentenis gebragt zyn, als door alle de voorgaande woorden of oeffeningen. Want, eenige daagen na den slag, liet den Keyzer, in 't leeger voor Wittenberg, hem zyn *proces* maaken, weegens rebellie en gequetste Majesteyt aanklaagen, ja zelfs ter dood veroordeelen. (*o*) Dit vonnis nu, wierd den Keurvorst, in zyn tent aangekundigt, terwyl hy met zyn meede-gevangen, den Hartog *Ernst*, het schaakspel speelde, waar op hy met een blymoedig gelaat antwoordde, zeggende met eene teegen den Hartog, dat hy maar voort zoude speelen. Over welk een onverschrokke moed zich veele

Hoe hy gehandelt wort in zyn gevankenis.

 heb-

(*h*) Histor. Joh. Frid. MSta p. 18. (*i*) Rosinus in vita Joh. Frid. Hist. MSta l. c. Tom. V. Luth. oper. Altenb. p. 154. Conf. Seckendorf. L. III. p. 33. (*k*) Vid. ibid. p. 591. (*l*) Kempius l. c. p. 153. (*m*) Chron. Torgens. MStum p. 146. (*n*) Vid. Tom. VII. Alt p. 459. (*o*) Sleidanus L. XIX. Thuan. L. IV. Hieron. Falerus. L. VI. de Bello German. ap. Hortleder L. III. c. 82. Avila l. c. p. 169.

Jaar MD. tot MDC.

hebben verwondert, die nochtans by deezen Heer van natuure was. (*p*) Hier op bragt hy, door verinaahingen, de zyne zoo verre, dat zy *Wittenberg* aan de Keyzer overgaaven, het welke zy te vooren ten uitterften geweigert hadden. Doch hem aangaande, zyn leevensftraff wierd, op de voorbeede van *Joachim*, Keurvorft van Brandenburg, *Willem*, Hartog van Cleef, en andere, in deeze voorwaarden verandert: „ Dat hy „ van 't Keurvorftendom zoude afftaan, de inftellingen des Keyzers of „ van het *Concilium*, in zaaken van Godsdienft, voor goed keuren, Wit- „ tenberg en Gotha overgeeven, de gevangene loslaaten, en andere dier- „ gelyke afperffingen zoude toeftaan, maar hy zelfs eevenwel noch „ gevangen blyven. Alle het welke hy, uytgezondert alleen het punt van den Godsdienft, heeft belooft te zullen na-koomen, ook zoude hy daarom liever hebben willen fterven, als dit toeftaan. Waarom de Keyzer het zelve ook heeft laaten doorfchrappen. (*r*) Gelyk hy ook anderzins in alles zich zeer genaadig getoont heeft, hy liet de Keurvorftelyke Gemalinne toe, acht daagen lang by haar man in Wittenberg te blyven, en hy heeft haar ook zelfs op 't Slot een bezoek gegeeven: en, als de Papiften van hem begeerden, dat hy *Luthers* lichaam zoude laaten opgraaven en verbranden, zoo antwoorde hy: *Laat hem ruften tot den dag des algemeinen oordeels toe, ik voere met de dooden geenen oorlog.* (*s*) Eindelyk wierd de Keurvorft den Keyzer overal na-gevoert, en hy moeft, in 't Jaar 1548, tot Augsburg, aan Hartog *Maurits* het Keurvorftendom zien overgeeven, en daar na te Augsburg blyven, tot dat hy eindelyk, in 't Jaar 1552, wanneer *Maurits* den Keyzer overviel, is los gelaten, en by de zyne weedergekoomen. Waar van we hier na noch breeder zullen fpreeken.

Des Keizers goedheid.

Gevolgen deezes oorlogs.

21. Hoedaanige merkelyke veranderingen 'er al na deeze voorvallen in zaaken van Godsdienft zyn voorgevallen, en hoe het in des Keurvorfts *Maurits* land is toegegaan, zulks alles zal hier onder, by de hiftorie des *Interims* en op andere gevoegelyke plaatzen noch gezegt worden. Alhier voege ik noch maar eenige getuigeniffen van de fchaade by, welke uit deezen oorlog, die van de Godgeleerde ter verdeedigingé was noodig geacht, is voortgefprooten, en die, uit het gedrag der Protefťanten zelve, wel te vermoeden was. Want, of fchoon de Papiften veel ongerechtigheid en geweld pleegden, na de wyze des oorlogs, zoo zoude 'er echter al heel wat anders van de zoo genaamde Euangelifche te verwachten zyn geweeft, by aldien zy hunnen naam met de daad zelve hadden willen bewyzen. Maar in tegendeel zal hier onder, by de oorloogen van *Maurits* heel klaar te zien zyn, hoe grouwelyk, ja heidenfch men in de meefte dingen heeft gehandelt. Aan de kant van *Jan Fredrik* ging het niet veel beeter toe, door dien men niet alleen de arme onderzaaten dwong, hunnen gedaanen Eed aan den Hartog te herroepen, en aan de teegenpartye te zweeren, maar men perfte hen ook zeer groote geldzommen af, en men bragt alzoo zyne eigene vermeinde Geloofsgenooten te gronde. Daar toe de Keurvorft eenige quaadaardige Edellieden gebruikte, als de Heeren, *Rufz*, *van Thumshirn*, *Plonitz*, en andere. Anneberg moeft toenmaals 5000 goud-guldens voor brandfchatting aan den Keurvorft geeven, (*t*) en andere fteeden niet minder. In Sneeberg hebben zy niet alleen hunne vyanden, de Spanjaarden, ten venfteren uitgeworpen en doodgeflaagen, maar ook de burgers gedreigt op te hangen, wanneer 'er de tyding quam, dat de Keurvorft gevangen was. (*u*) De

Ongerechtigheid der Proteftanten.

(*p*) Faletus l. c. Thuan. L. IV. Natal. Com. L. III. Hortleder l. c. c. 81. (*q*) Avila & ceteri ll. cc. Mafenius L. VII. c 24. (*r*) Sleidan. l. c. Merkelius l. c. p. 1237. Thuan. L. IV. (*s*) Tom. IX. Altenb. p. 1531. (*t*) Paul. Jenifius Annal. Annæberg. P. II. p. 27. (*u*) Melzerus Schneeberg. Chron. p. 59.

De Keurvorst zelfs, wanneer hy uit het leeger der Bondgenooten na zyne landen trok, beleegerde onderweegens Gemunde in Schwaben, en perste van de inwoonders een groote zomme gelds af. De Officieren van zyn leeger naamen daar en booven de wel-gegoedde Burgers alle hun voorraad van kostelykheden af, ja zy verbrandden ook eenige plaatzen. (*x*) In de doortocht moest de Keurvorst van Mentz over de 40000 guldens den Abt van Fulda insgelyks zoo veel, en eenige andere Paapsche Kerkelyke Overheeden groote zommen betaalen. (*y*) Alle het welke, of het van hen als een Euangelische handelinge is opgenoomen geworden, is ligt te denken. Voor alle deeze gepleegde gewelddaadigheeden nu moest men wel haast, door de gemelte zwaare neederlaage, zelfs straf lyden, en alzoo ondervinden, *dat*, gelyk als een verstandig man wel schryft, *het geweld der waapenen de waare Godsdienst en Godzaligheid nooit bevordert heeft.* Want toenmaals hebben 70000 man, welke de Smalkaldische Bondgenooten te zaamen hadden, en waar meede zy den Keyzer zelfs in 't eerst als beleegert hielden, niets uitgeregt. Veel meer is den staat der Protestanten door den uitslag deezes oorlogs in een zeer groot gevaar gezet geworden. (*z*)

Jaar MD. tot MDC.

22. De byna onherstelbaare schaade, daar door veroorzaakt, is niet te beschryven; en die gene, welke noch een Geweeten hadden, erkenden het zelve gaerne voor een straffe Gods, die men in alle manieren wel hadde verdient. Want aldus schreef *Melanchton* straks daarna, in Somermaand des Jaars 1647, aan den Hartog *Joris van Anhalt: Ik hebbe veele Jaaren te vooren by my zelfs groote smerte en droefheid gevoeld, weegens de meenigvuldige opentlyke zonden, op welke nu de wraake Gods gevolgt is. O! dat wy ons nu noch door zulke treurige schouwspeelen lieten waarschouwen, en onze zonden en afwykingen na-lieten!* (*a*) En, terwyle den oorlog noch duurde, schreef hy het volgende, aan een zeeker vriend: *De oorzaaken deezes onheils zyn niet alleen, de begeerlykheeden der Groote Heeren, maar veel meer, de veelvoudige zonden des Volks en der Vorsten te zaamen: want, gelyk als alle ongelukkige veranderingen der Heerschappyen kastydingen zyn geweest der algemeine zonden, zoo zullen ze het ook noch wel zyn en blyven.* (*b*) Diergelyke belydenissen quamen 'er noch al zeer veele in dien tyd uit; gelyk als die van D^r. *Pommer* en andere is, by *Hortleder* (*ziet het* 73. *Cap. des* 3. *Boeks*,) gelyk ook de bekende Predicant tot Straatsborg, voor zyn weg-reizen naar Engeland, in eene afscheid-predicatie, deeze oorzaaken van de elenden dier tyden, in Duitsland, by bragt. „ 1. *Doordien de Satan by de waare Kerk „ altoos een valsche bouwt.* 2. *Dewyl zy alle godloos waaren geweest, waar door „ de vyand onkruid gezaait hadde*, en 3. *De ondankbaarheid teegen het woord Gods.* (*c*) Onder anderen was het ook aanmerkenswaardig, dat dit ongeluk wel voornaamelyk, en ten eersten, de Wittenbergers zelfs moest treffen, als welkers raad de Vorsten, zoo hier in als anderzins, wel het meeste gevolgt hadden. Zoo haast nu als de Keurvorst de bezetting in de Vesting versterkte, trok *Melanchthon* van daar na Zerbst, in het huis van D. *Wolfgang Fabricius*, alzoo hy niets goeds vermoedde. (*d*) Men gaf ook aan de gantsche Hooge-school afscheid, en sloeg aan, dat eenige Professoren te Maagdenborg blyven en leezen zouden. (*e*) Doch de meeste van deeze *Universiteit* hadden nergens een vaste plaats, en daar en booven wierden zy noch van veele met teegen-zin aangenoomen, buiten twyffel, gelyk men schryft, om dat ze aan hunne *Responsa* of Antwoorden

Straffen.

Wittenbergze verstrooijing.

(*x*) Sleidan. L. XVIII. Osiander Lib. II. H. E. c. 63. Crusius Lib. XI. p. 659. (*y*) Sleid. l. c. (*z*) Seckendorf. præf. ad Comm. de Luther. d. 3. (*a*) Volum. I. Epistol. p. 372. (*b*) Ibid. p. 436. (*c*) Crusius Annal. Lib. XI. p. 673. (*d*) Hist. Joh. Frid. MSta p. 19. Camerar. c. 73. Vita Mel. p. 263. (*e*) Vid. Tom. I. Script. Witteb. publ. p. 183. Paul. Eberus Calendar. Histor. d. 6. Novemb. Bucholcerus &c.

Jaar MD. tot MDC.

den heel veel de schuld van alle deezen onheil gaaven. (*f*) Gelyk men het dan ook *Melanchton* daar na zeer quaalyk afnam, dat hy wel in 't eerst geheel na den *Harts* week, maar alzoo daadelyk weeder na Wittenberg quam, den nieuwen Heer aanhing, en den voorigen verliet. (*g*) Doch hier van zal ons haast de rechte grond-oorzaake getoont werden.

Aanmerkelyk gesprek van D. Chilian met Melanchton.

23. Vorders verhaalt men van *Melanchton* zeer nadenkelyk, dat, als de *Syndicus* van Hall, Dr. *Chilian* in Bronswyk *Melanchton* eens was koomen bezoeken, en dat deeze bevreest was dat Kerk en Staat geheel en al zoude te gronde gaan, zoo hadde Dr. *Chilian* hem geantwoord: „ *Domine Præceptor, wy hebben dus verre dikmaals in de Godgeleertheid de plaats* „ *gehoort, de cruce tolerandâ*, [dat is, *van het Kruis geduldig te draagen*,] *en* „ *wy zyn alleen maar* theoretici [dat is, *praaters en disputeerders*] *daar van ge-* „ *weest, maar teegenwoordig wil het ons God de Heere ook leeren oeffenen.* Ja, „ sprak *Melanchton* daar op, *dat laat zich zoo wel zeggen*, sed quis erit tan- „ dem finis præsentium calamitatum? *Welk en wanneer zal doch het einde* „ *van alle deeze onheilen zyn?* (*h*) Laatende zich alzoo verluiden, dat hy de eerste geleegentheid, om weeder in zeekerheid te koomen, zoude aanvatten, gelyk als het ook gebeurt is. En, op dat ik de schaade in 't korte voor oogen stelle, zoo ontstond 'er uit deeze verwerringe, in plaats, dat de Godgeleerde, en andere, vryheid en zeekerheid zochten te verkrygen, des Keizers daar op volgende besnoeijinge der vryheid des geweetens; door dat schaadelyke *interim*, waar door ontelbaare Predicanten, en andere huisgezinnen, in ellende geraakten. De Keyzer ontnam den Bondgenooten de beste dingen, zoo van krygs gereedschap als anders. De Landgraaf moest zyne Vestingen slechten, alle zyn grof geschut overgeeven, en zelfs gevangen gaan. De Boheemers wierden van den Koning *Ferdinand*, weegens hoog verraad aangeklaagt, van alle hunne voorrechten berooft, en zommige zelfs het hoofd voor de voeten gelegt. De Ryks-stenden, en wel voornaamelyk, hun die meede in dit Verbond geweest, en daar inne gedient hadden, heeft men een onmaatig geld afgedwongen, zoo dat men deszelfs zomme wel tot 1600000 guldens heeft begroot. Den Hartog *Ulrik bedisputeerde* men zyne zeekerheid en bezit weeder: tot Augsborg hield de Keyzer gewaapender hand een Ryks-dag, en zocht de Protestanten het Concilium, en meer andere zaaken, op te dringen. En, met een woord, het was voor deeze over al de ellendigste stand des weerelds ten deele teegenwoordig, en ten deele te vreezen. Alhoewel men zich nochtans aan deeze kant weinig daar op beeterde, het welke hier na, by het verval na *Luthers* tyden, noch naader getoont zal werden. Ik zal maar een zaak alhier aantrekken, die my nu juist invalt. In een zeeker Chronyk werd dit, van den 20 van Sprokkelmaand deezes jaars 1547, verhaalt. *Tot Leipzig liepen de soldaaten met hoopen vermomt door de Stad, en 'er waaren op den avond na de Vesper* 19 *Bruiden, die alle soldaaten hadden genoomen. Een ieder was nu weeder vroolyk*: (te weeten, na deeze zwaare beleegering) *De soldaaten krakeelden en sloegen zich daagelyks, en beschaadigden malkanderen zeer.* ----- *Ook zyn 'er wel ontrent de* 300 *maagden, heimelyk, en buiten het huwelyk, ten val geraakt, die met de soldaaten gemeenschap gehad hadden.* (*i*) Zoo schoon beeterde zich het verstokte volk, na alle deeze zoo scherpe land-plaagen. Doch hier van zullen wy hier onder noch uitvoeriglyker handelen.

Schaade deezes oorlogs.

Of vallingschap.

Slechte beetering.

24. Om nu noch iets, van de overige Smalkaldische Bondgenooten, en 't geene hen gebeurt is, gedachtig te zyn, zoo is het van de Landgraaf

(*f*) Camerar. l. c. p. 261. (*g*) Epist. l. c. p. 449. (*h*) Hist. MS a l. c. p. 24. (*i*) Tobias Heidenreich Leips. Chron. p. 139. & 141.

graaf *Filips* bekent, dat, na dat de Keurvorst gevangen, en de andere Verbondene meest met de Keyzer al weeder vereenigt waaren, hy nochtans, alhoewel de Hartog *Maurits*, als zyn schoonvader, en de Keurvorst van Brandenborg voor hem spraaken; noch zoo haast geen vergiffenis by den Keyzer heeft konnen verkrygen. Daar na, als hem de Keyzer veele en harde voorwaarden voorsloeg, en dat hy dezelve ook meest alle aannam, zoo brachten hem de gemelte twee Vorsten met zich by den Keyzer tot Halle. Alwaar te vooren, en eer hy noch voor den Keyzer quam, veel met deszelfs Staats-Dienaar, de Bisschop van Arras, gedisputeert wierd, tot dat hy het poinct van 't Concilium van Trenten, op een vry algemeyn Concilium bepaalde. Daar op wierd hy ingelaaten, alwaar hy dan, voor den Keyzer knielende, door zynen Cantzelier vergiffenis verzocht, en gehoorzaamheid beloofde. Hier na wierd hy van den Ban, lyfsstraffe, en eeuwige gevangenis door *Dr. Sellius*, in den naam des Keyzers vry gesprooken. Als hy nu hier op des avonds na zyn verblyfplaats wilde gaan, zoo hielden hem de Keyzersche aan, brachten hem in des *Hartogs van Albaas* wooning, en voegden hem een sterke wacht toe. Of nu wel de Vorsten van Saxen en Brandenburg hun best by den Keyzer deeden, zoo wierd hy nochtans aan de Spanjaarden terstond in bewaaringe gegeeven, en hy moest den Keyzer als een gevangene, meede naatrekken, niet teegenstaande hy inmiddels het beloofde geld, tot 150000 guldens toe betaalen en zyne vestinge slegten liet. Het bedrog nu, waar door de Keysersche den Landgraave in 't net gekreegen hadden, bestond in een eenig woordje, naamelyk, daar zy in 't opgestelde geschrift geschreeven hadden: *Zonder eenige gevangenis*; dat zelve laazen zy daar na, en leidden het zoo uit; dat het luidde: *Zonder eeuwige gevangenis*: waar van daan ook het vers quam: *Captus erat Princeps non Marte, sed arte Philippus.* [dat is, Vorst Filips wierd niet door Oorlog, maar door list gevangen.] Daar na heeft men hem een tyd lang tot Donawerd, en verders, te Mechelen in Braband, bewaart. (*k*) Ten laatsten hield de Keurvorst *Maurits*, in 't jaar 1551 door een aanzienelyke Bezendinge, beneevens de Koning van Denemarken, en andere Hooge-Overheeden, by den Keizer om zyne verlossinge aan. Maar, alzoo de Keyzer niets zeekers besluiten wilde, zoo dacht Hartog *Maurits* daar na op andere middelen. Doch dit draalde te zaamen zoo lang, dat hy ondertusschen geheele vyf jaaren lang in bewaaring bleef, tot dat de Keyzer, in 't jaar 1552 neevens *Jan Fredrik*, ook de Landgraaf los liet. Maar onderweege wierd hy noch weeder van de Koninginne *Maria* aangehouden, doch, alzoo dit een misverstand was, liet men hem straks weeder vry gaan, zoo dat hy op den 10 van Herfstmaand des zelven jaars gelukkig weeder in zyne landen aanquam; na dat hy, buiten twyffel door de uitgestaane verwerringen, heel veel geleert hadde, waar door hy zyn tyd ook daar na t'eenemaal in stilte doorbragt, tot dat hy in 't jaar 1567 overleed. (*l*) En alzoo nam deezen Oorlog aan alle kanten een bedroefd einde, na dat te vooren ook de twee gevange Vorsten, *Henrik van Bronswyk*, en *Albert van Brandenborg*, op 's Keyzers bevel, van de Bondgenooten waaren los gelaaten. (*m*)

Jaar MD. tot MDC. Landgraaf Filips gevangen.

Endlyke verlossing.

(*k*) Vid. Avila l. c. Sleidan. L. XIX. Chytræus XVI. Thuan. IV. Ofiander l. c. c. 67. Hortleder L. III. c. 84. (*l*) Iidem & Alstedius Chronolog. p. 555. Thuan. L. 41. med. (*m*) Sleidan. l. c. p. 582. seq.

HET IV. HOOFDSTUK.

Van de overige Oorloogen der Protestanten, zoo teegen den Keizer als onder malkanderen: en verder, van de Vreede-handelingen weegens den Godsdienst.

Jaar MD. tot MDC.

I. BY deezen Religions-kryg willen wy nu vervolgens de zoodaanige andere oorloogen, beneevens de daar onder hoorende onrusten, voegen, welke voor zoo verre tot onze Historien behooren, als zy tusschen de zoo genaamde geloofsgenooten, en wel meest uit oorzaaken, de Godsdienst raakende, ontstaan zyn. Ik hebbe voor heene reeds al gedagt, dat de Keurvorst van Saxen, *Jan Fredrik*, veel quaads van den Hartog *Maurits* zyn na-bloedverwant buiten zyn vermoeden, heeft moeten lyden. Hier neevens staat nu de gantsche zaak, volgens haaren oorsprong, aan te merken. Deezen Hartog was des Keurvorsts na-bloedvrind, en daarom had hy niet alleen deszelfs Heer Vader, *Hendrik*, in 't jaar 1539 tot de erffenis van den Hartog *Joris* geholpen, maar ook hem (*Mauritz*) zelfs, om dat zyn Vader in dien tyd noch maar weinige inkomsten hadde, te vooren aan zyn Hof genoomen, en na zyn staat zeer wel, en met zwaare kosten, onderhouden. Van weegen deeze zoo groote weldaaden, en de daar op gevolgde ondankbaarheid, zoude *Melanchton* zelfs, daar na, toen de Hartog *Maurits* in 't Keurvorstendom inviel, zeekere versen gemaakt hebben, waar in hy hem onder het beeld des Ongeluks had voorgestelt, dewelke alzoo aanvangen.

Oorlog tusschen Jan Fredrik, en Maurits.

Deszelfs oorsprong.

Ingrato cuculus nutricem devorat ore. &c.

[De zin hier van is; *De ondankbaare Koekoek verslindt zyn eigen voedster.*]

Item, een opschrift, over Absolon.

Degener immerito rapuisti sceptra parenti &c. (*a*)

[Dat is: *Ontaarde Zoon gy hebt uwen onschuldige Vader van zyn Ryk berooft* &c.]

Nu wil men wel in 't gemein den oorsprong, waar door zyn gemoed zoo zeer afkeerig van hem is geworden, op een zeeker spel schuiven, waar in de Keurvorst den Hartog eens alles, ja een gantsch Steedje, dat hy op 't spel hadde gezet, afgewonnen hadde. Hier over had de Keurvorst hem wat hard toegesprooken, en van 't speelen afgemaant: doch dit zoude hem zoo zeer verdrooten hebben, dat hy van stonden aan op de wraak hadde gedagt. (*b*)

2. Maar andere wyzen een naader en zeekerder oorzaak daar van aan, die ook veel beeter met de omstandigheeden dier tyden over een komt. Naamelyk, de Hartog had noch veele van zyns Vaders Raaden aan zyn Hof, dewelke, met de haastige Godsdiensts- en andere veranderingen, die de Keurvorst, na de dood van Hartog *Joris* gemaakt hadde, heel niet wel te vreeden waaren. Over deeze klaagde niet alleen de Keurvorst zelfs, kort voor die ongelukkige slag by Muhlberg, in een brief aan de Stenden van Hartog *Maurits;* (*c*) Maar *Melanchton* heeft naaderhand, in zyn vlugt tot

Ongetrouwigheid der Raaden.

(*a*) Hist. Joh. Frid. MSta p. 21. (*b*) Thuan. L. II. Conf. Hortled. P. I. L. V. c. 13. (*c*) Sleidan. L. XVIII. Hortleder L. III. c. 55.

tot Zerbst, de voornaamste daar van met naamen genoemt, naamelyk, *Dr. Fax*, *Kommerstad*, *Karlewitz*, *Turk* (welke beide voorheene aan 't Mentze Hof waaren geweest, en de oude bloed-handelingen weeder opzogten) *Dr. Ossa*, en *Julius Pflug*, zeggende daar beneevens dit vers:

Jaar MD. tot MDC.

Hiengen die 6. an einem strik
Das waer Sachsen und Meissen gluk (*d*)

Of op Neêrduits:

Indien men deeze zes zag hangen aan een touw,
Zeer goed voor Saxen en voor Meissen weezen zouw.

Hier door gebeurde het nu, tot eene zeer groote ergernis der Papisten, en verderf der arme onderzaaten, dat deeze twee Prinssen, die niet alleen onderling door 't bloed zoo na aan elkanderen verbonden waaren, maar die ook noch van een en dezelve Godsdienst zyn wilden, malkanderen voor vyanden hielden, en eindelyk noch tot zulke aanstootelyke verstooringen uitbraaken. Zoo dra dan als de oude Hartog *Hendrik* in het Smalkaldische Verbond was getreeden, zoo zeide zyn Zoon, *Mauritz*, het zelve aanstonds op, en gaf daar door genoegzaam te verstaan, hoe hy teegen de Keurvorst gezint was, alhoewel hy het zyne Land-Stenden te laste leide, als die hunne stemmen daar toe niet geeven wilden. (*e*) Waarom hy ook niet op de Vergaaderinge, in 't jaar 1543, quam. (*f*) Daar en teegen wierd hy beschuldigt, *dat hy geen zwaarigheid maakte, om, met de vyanden van den Keurvorst en zyn eige Godsdienst in allerhande nadeelige handelingen te treeden, en dat onder veelerleye schoon-schynende voorwendzels.* Hoedaanig hy zich in 't jaar 1542 teegens het werk met *Julius Pflug*, Bisschop van Naumburg, heeft gestelt, staat op een ander plaats verhaalt te werden. In 't jaar 1544 zoude hy zich op den Ryks-dag te Spiers, na veeler getuigenisse, volkoomentlyk teegen den Keurvorst hebben laaten ophitzen, en, door de belofte des Keurvorstendoms, zich t' eenemaal met het *Interest* der Catholyke laaten vereenigen, waarom hy ook in de *liverye* van zyne dienaars deeze vier letteren heeft laaten zetten, V. G. M. A. dat is, **Vielleicht gelukt mirs auch.** En wat 'er voor diergelyke teekenen meer moogen geweest zyn. (*h*)

Vyandschap van de Hartog Mauritz teegen de Keurvorst.

3. Ook moogen wel alle de zoodaanige aanslaagen en handelingen op de gezogte vermeerderinge en bevestiginge des Staats hun oogmerk gehad hebben, gelyk doch meestendeels den tytel der Godsdienst en verdeediginge, ja Gods naam zelfs, daar toe gebruikt werd. Niemand wilde het gelooven, uitgezondert de geene die 'er voordeel by hadden, als *Mauritz* die geweld-daadige inneeminge der Keurvorstelyke landen, in 't afweezen des Keurvorsts, hier meede verontschuldigde, dat, naamelyk, de Keyzer dezelve had prys verklaart, en dat 'er alzoo een vreemde koomen mogt, en ze aan zich trekken. (*i*) Waar van wy terstond noch naader hooren zullen. Doch een byzonder-schryver vermelt, dat hy in alle deelen getragt heeft den Keyzer te verpligten, ten deele door zyne Veld-togt in Hungarye, alwaar de Keurvorst *Jan Fredrik*, of hy schoon Aards-Marschalk des Ryks was, wierd agter gestelt, en ten deele, als hy met den Keyzer teegen den Koning *Francois* beloofde te zullen trekken. En dit alles geschiedde door het aanstooken des Kardinaals *Albrecht van Mentz*, en eenen *van Carlewitz*, des Hartogs Staats dienaar, die voor deezen Mentzse Raad was geweest. (*k*) Ontrent die zelve tyd, te weeten,

Achterdogt teegen malkander.

(*d*) Hist. Joh. Frid. MSta l. c. (*e*) Sleidan. l. c. Vita Mauritii Ao. 1594 edita. Seckendorf. L. III. p. 371. (*f*) Ibid. p. 418. (*g*) Ib. p. 428. (*h*) Hist. MSta l. c. (*i*) Sleidan. l. c.

Jaar MD. tot MDC. Mauritz broeder word Coadjutor.

ten, in 't jaar 1544 wierd *Augustus*, *Mauritz* broeder, tot *Coadjutor* des Stiffts Merseburg gemaakt, op dat daar door deezen broeder, door list der Papisten, meer en meer van de Keurvorst mocht afgetrokken, en in teegendeel beide allengskens op de zyde der Geestelykheid gebragt worden. (*l*) Want dit was het beste Bisdom in geheel Saxen, en de gemelde *Van Carlewitz* prees het *Augustus* zoo zeer aan, dat hy schreef, hy zoude daar door wel eens zoo veel inkomsten bekoomen, als zyn Heer Vader van alle zyne Erslanden gehad hadde. (*m*) Het welke dan aan de Papisten, die op alles heel naauw acht naamen, een proef verleende, waarom het de Reformateurs ook zomtyds te doen was. Weshalven *Luther* deeze listigheid ook zoude mispreezen hebben, wanneer men naamelyk de inkomsten en Weereldlyke bedieninge aan de Vorst, doch de Geestelyke

Verstand met de Keyzer.

heerschappye aan den Hartog *Joris van Anhalt* toedeelde. Waar op dan de Keizersche stil zweegen, om dat zy Hartog *Mauritz* noodig hadden. Gelyk hy het daar en teegen ook over 't hoofd zag, dat de Keizer zyn gegeeven woord aan den Landgraaf *Filips* niet na quam, en zoo lang daar van stil zweeg, tot dat hy het Keurvorstendom weg hadde, waarom het hem ook meest te doen was geweest. Naderhand schreef men, in zyn Graf-schrift, dat tot Fryberg noch te zien is:

Ob præstitam constanter fidem & navatam strenuè operam Imp. Carolo ab eod. Rom. Imp. Ensifer & Elector ritu solenni declaratur. Dat is: *Hy was Keurvorst geworden, om dat hy de Keizer volstandig, getrouw, en dapper* (teegen zyn eigene bloed-vrinden en geloofs-genooten) *hadde bygestaan.* (*o*) En de Papisten gaaven hem deezen lof: „ Die beroemde Vorst had gestaadig (al-„ hoewel hy Luthers was geweest) met zyn Neef in vyandschap en on-„ eenigheid geleeft. (*p*)

Verwerringen door het Interim.

4. Wat voor verwerringen 'er daar na door het *Interim* zyn voorgevallen, zullen wy in de Historie van die oneenigheeden zelfs melden. Hier uit staat nu noch maar alleen aan te merken, dat hem de andere, die zich oprechte Luthersche noemden, beschuldigt hebben, dat hy van *Luthers* leere was afgevallen, door dien hy door *Joh. Isleben* overreed was, dat het *Interim* zeer wel aan te neemen en te dulden was, (*q*) als ook, om dat *Melanchton* zich zeer stil en bedagtzaam daar ontrent droeg, op welken de Keurvorst, en de Papisten zelfs, zeer naauw hun oogmerk naamen. (*r*) Aangezien hy zoo wel als de andere Vorsten zich al in veele din-

Verleidinge der Predikanten.

gen van de Geestelyke liet leiden, en dezelve volgde, die dan ook, gelyk als de oude schriften uitwyzen, alle die oorloogen, en zoo genaamde Helden-daaden, tot den Hemel toe verhefsten. Men beschouwe maar de Lof-reedenen, Lyk-predikatien, Gedichten, Graf-schriften, en diergelyke, die na zyn dood gehouden en gemaakt zyn, zoo zal men wel bevinden, hoe zeer alle die daaden, ja zelfs ook de zoodaanige, waar door het Luthers bloed met meenigte en zonder nood is vergooten geworden, geroemt en als heilig verklaart werden. (*s*) Ja dat noch meer is, veele van zyne eigene Predikanten stookten hem tot zulke hoog schaadelyke voorneemens goeds moeds op, en bliezen, by geleegentheid, allarm tot het bloedstorten. Waar van ik alleen een voorbeeld, uit een Schryver dier tyd met deszelfs eigene woorden, wil aanroeren. Van den Maag-

Tot den Maagdeborgzen oorlog.

deborgzen oorlog had *M. Morus* aldus gepreedikt: *Maagdenborg moest 'er onder, al was 't dat het in de wolken met yzere keetens vast hing, en, zoo iemand tee-*

(*l*) Ibid p. 18. (*m*) Ap. Seckendorff. L. III. p. 497. (*n*) Ib. (*o*) Nath. Chytr. Delic. Itin. Europ. p. 359. Camerar orat. de Maurit. &c. (*p*) Lud. ab Avila L. I. init. (*q*) Thuan. L. IV. p. 96. (*r*) Hist. MSta l. c. p. 28. (*s*) Vid. rel. Jo. Majoris oratio de Maur. T. V. orationum Melancht. p. 698. Mich. Fendii Programma Tom. II. Script. Witteberg. publ. p. 22. D. Pfeffingers Leich-pred. bey Hortledern. L. VI. c. 15. Camerarii orationes funebr. &c.

teegen die Stad trok, of hy schoon om hals quam, zoo zoude hy doch zoo aanstonds ten Heemel vaaren. „ Als de Predikatie ten einde was, zoo ontmoette hem „ Dr. *Scheffer*, namaals Borgermeester en Professor te Leipzig, die hem „ aansprak: *Myn Heer, gy hebt het gemaakt dat de Lands-Stenden niet wel „ over u te vreeden zyn. Wy zyn hier, op dat wy myn Heer [de Keurvorst] zouden „ afraaden, niet teegen Maagdenborg te trekken, en gy hitst hem ondertusschen „ aan. Du bist een boeve,* antwoordde hem *M. Morus*, *als alle de andere.* „ Deeze pil moest hy verdouwen, en stil zwygen; korts daar op ontfing „ *M. Morus* 300 guldens van den Hartog *Maurits*, en naaderhand noch eens „ 200 guldens, zoo dat hem die Predikatie 500 guldens inbragt. (*t*) En diergelyke voorvallen zullen 'er wel ontelbaare meer gebeurt zyn, doch de meeste Schryvers hebben ze niet derven opteekenen, waar door men dezelve alleen in eenige byzondere schriften noch moet zoeken. Ons is hier nu genoegzaam uit te begrypen, wie aan alle die onrusten wel het meeste is schuldig geweest, welke wy nu teegenwoordig te betrachten hebben. Nademaal eenige den Hartog zelfs als een jong Heer in veele zaaken verontschuldigen, zynde teegens zulke groote bekooringen niet sterk genoeg geweest, nadien hy van een wakker en dapper gemoed was, ook in een vol land quam, en dat hy nu zyn eige meester zonder eenige verhindering was, zoo als iemand van hem spreekt. (*u*) Weshalven hy zich ook lichtelyk tot alles heeft laaten beweegen, waar hy maar lustig wat te doen en te woelen vond. En het was niet noodig, dat de gemelde Predikant, en andere, de bloed-klok zoo sterk trokken, nadien buiten dat dien Heer zoo heet op deezen oorlog was, dat hy zelfs ook een Predikant in Zwikkau, M. *Christophel Erinz*, beval gevangen na Pirna te voeren, om dat hy gepreedikt zoude hebben, dat niemand zich tot den Maagdeborgschen oorlog moest laaten gebruiken. (*x*)

Jaar MD. tot MDC.

5. Deeze omstandigheeden hebbe ik daarom moeten bybrengen, op dat, wanneer men de oorzaaken van zoodaanige aanstootelyke oneenigheeden deezer twee Vorsten aanschouwt, men dezelve niet t' eenemaal voor ongelooflelyk houde. My zy vergunt, dit eenige noch hier by te voegen, dat ook de Hartog *Maurits* zelfs een zeer stout, onrustig, en heevig gemoed heeft gehad, gelyk zyne daaden, zoo wel als de getuigenissen der Schryvers, verzeekeren. Waarom een zeeker Schryver dit ter needer stelt: „ *Het noodlot had, tot zynen ellendigen dood, de hee- „ vigheid zyner driften, en brandende begeerte, om over andere te zeegepraa- „ len, misbruikt.* (*y*) En een ander schreef van een zeeker Officier wee- „ gens deeze slag: *Wolf van Werther is meede in den slag geweest, en heeft zich „ ontrent myn Heer,* dat is, *onder de rechte haanen, vinden laaten.* (z) Van 't gevaar, waar door hy in Hungarye by na was om hals geraakt, spreekt 'er een aldus: *Hy was toenmaals weegens zyne stoutheid in groot gevaar geweest*, (*a*) en wat 'er van diergelyke bekentenissen meer zyn; hier uit zal men nu van de volgende geschiedenissen des te beeter oordeelen kunnen, nochtans zoo, dat men de hoedanigheeden van den Keurvorst *Jan Fredrik*, zoo als ze hier booven beschreeven zyn, daar neevens houde. Deeze bemachtigde in 't jaar 1542 de Stad Wurtz, onder 't Bisdom van Meissen geleegen, en leide onverziens 400 man daar binnen, om dat de Turken-schatting hem, als Lands-Vorst, was geweigert. De meeste oorzaak van deezen twist quam al weederom van een Paap van daan, naamelyk, van den Bisschop van Meissen, *Jan van Maltitz*, die zich teegens

H. Maurits onrustig en vierig gemoed.

Fladen-kryg.

(*t*) Chronicon Torgens. MStum p. 107. (*u*) Hist. MSta p. 10. (*x*) Schmid. Zwick. Chron. im II Th. cap. 2. p. 372. (*y*) Camerar. Vit. Mel. cap. 96. p. 335. (*z*) G. Fabricius Epist. ad Blasium fr. ap. Crusium Annal. Suev. p. 688. (*a*) Rempius Calend. Saxon. p. 101.

Jaar MD. tot MDC.

den Keurvorst aan stelde en den Hartog aanstookte, doordien hy een gedeelte van zyn Bisdom onder deeze zyn gebied had leggen. (*b*) Hier quam de heimelyke haat deezer Vorsten terstond aan 't ligt, en zy vervaardigden zich beide toen reeds al tot een openbaaren oorlog, zoo dat de Landgraaf *Filips* nauwelyks met groote moeite vreede maaken konde. (*c*) Na welken, volgens alle waarschynelykheid, meer als na *Luthers* afmaanschrift is geluistert. (*d*) En iemand merkt hier neevens zeer wel aan, dat dit in een zeer ongeleegenen tyd, te weeten, ontrent Paasschen, voorviel, wanneer men het lyden Christi in de plaats had behooren te overweegen. Hierom is deeze onrust ook *Fladen-kryg* genaamt geworden. (*e*) Andere merken ook aan, dat dit werk gelyk als de Fontein en Oorsprong is geweest, van alle die onlusten, welke, vyf Jaaren daar na, het land zoo zeer bedorven en verwoest hebben.

Inval in 't Keurvorstendom.

6. Deeze Vyandschap brak nu al opentlyk uit, als de goede Keurvorst, verre van zyne Landen, teegens den Keyzer te Velde lag, en noch daar en booven dezelve aan den Hartog *Mauritz* trouwhertig bevoolen had, waar op ook deeze hem alle broederlyke getrouwigheid en nabuurschap hadde belooft. (*g*) Waarom hy hem ook nooit iets diergelyks hadde toevertrouwt, en niet wist, ten deele, hoe hy van zyne eigene dienaars nu al verraaden en verkogt was (gelyk de Commandant tot Wittenberg in dien tyd meede al een van dezelve zoude geweest zyn) en ten deele, wat *Maurits* zelfs voor hadde. Alhoewel deszelfs dienaar, *Frans Kram* genaamt, zich toen ter tyd tot Wittenberg had laaten verluiden, dat de Keurvorst zich wel mocht in acht neemen, want den Hartog *Maurits* had iets in den zin, dat de Keurvorst noch niet wist. (*h*) Het zelve wees zich ook wel haast uit, wanneer de Hartog in 's Keurvorsten land huis hield, de beste plaatzen, uitgenoomen Wittenberg, Gotha, en Eissenach, binnen 15 daagen weg nam, en daar neevens, als gezegt is, voorgaf, dat hy het Keyzerlyk gebod moeste gehoorzaamen, en wilde voorkoomen, dat geen ander het Keurvorstendom van Saxen aan zich trok. (*i*) Over welke groote *diversie* zoodaanig eene blydschap onder de Papisten ontstond, dat zy, in 't Keyzersche Leeger, voor de ooren des goeden Keurvorsts, en tot zyn groot verdriet, alle het grof geschut lieten los branden. (*k*) Daar beneevens was dit ook byzonder bedroeft, en voor de arme onderdaanen ten hoogsten schaadelyk, dat zy, niet alleen nu van deeze, en dan van geene partye, onder *contributie* gezet, geplondert, en in alle deelen quaalyk gehandelt wierden, maar dat ze ook, teegens hun beloofden pligt, nu den Hartog, en daar na weeder den Keurvorst (als hy in 't jaar 1547 weederkeerde, en niet alleen zyne, maar ook alle des Hartogs plaatzen, tot op Leipzig en Dresden na, innam) zweeren en huldigen moesten, en men alzoo, onder de zoo genaamde

Deszelfs schaade.

En ongerechtigheid.

„ Euangelische, met de eeden gelyk als speelde. Daarom klaagen de Jaar-
„ boeken der zelver tyden ook, dat de huldiging, die men aan den Har-
„ tog had moeten doen, maar 8 weeken hadde geduurt, en men had naau-
„ welyks deezen verlaaten en den Keurvorst huldigen moeten, of 't lot
„ was weeder andermaal zoodaanig omgekeert, dat *Maurits* Keurvorst en
„ Lands-Heer wierd. e. z. v. (*l*) By deeze geleegentheeden, hebben de Predikanten in de steeden zich ook reedelyk na 't weeder weeten te voegen,

(*b*) Seckendorf. L. III. p. 403. (*c*) Vid. Sleidan. L. XIV. p. 401. Hortlederus Tom. I. L. V. c. 13. Peckensteinius de Fam. Wittik. p. 21. Spangenberg Chron. c. 372. p. 439. Spenerus Sylloge Hist. Gen. p. 350. Schmid. Zwikk. Chron. p. 334. (*d*) Tom. VIII. Altenb. p. 42. (*e*) Dresserus P. II. Millen. VI. p. 443. (*f*) Peiferus Lipf. Lib. IV. n. 23. p. 461. (*g*) Histor. Joh. Frid. MSta p. 19. (*h*) Ibid. (*i*) Sleidan. L. XVIII. Thuan. L. II. (*k*) Iidem. (*l*) Jerem. Simon Eilenb. Chron. P. III. p. 572. Tobias Schmid. Zwick. Chron. P. I. p. 270. Meltzer Schneeb. Chron. p. 57.

gen, de lieden door haare antwoorden verzeekerende, dat den uitterlyken eed, die men den Keurvorst gezwooren hadde, in deezen gestrenge nood, geen zwaarigheid altoos aan het geweeten konde toebrengen. (*m*) Wat 'er ook verders voor tweedragt, krakeelen en slaan, hier neevens onder burgers en boeren is voorgevallen, terwyl d' een goed *Keurvorsts*, en d' ander goed *Hartogs* zyn wilde, melden ook de geschied-schriften. Ik zwyge noch veele andere aanmerkelyke omstandigheeden.

Jaar MD. tot MDC.

7. Na deeze weederkomst nu nam, als gezegt is, de Keurvorst de meeste plaatzen in Meissen en Saxen weeder in, en beleegerde voornaamelyk *Leipzig*, en dat, gelyk eenige daar by voegen, om zich aan den Hartog te wreeken, waar van doch deeze niets voelde, en wierden de arme onderdaanen maar alleen geplaagt. Gelyk het dan de Schryvers ook *een zwaare en grouwzaame beleegeringe* noemen, waar door de Keurvorst de Stad op de heevigste wyze heeft aangetast. (*o*) Waar onder, als licht te denken is, veel bloed der Luthersche van beide de kanten is gestort, doch waar uit men noch daar en booven op goed *onevangelisch*, maar een kortswyl plagt te maaken, gelyk de Historien wel uitwyzen. De Keurvorst zelfs is aldaar in groot gevaar geweest; als hy, naamelyk, eens over tafel zat, quam 'er uit de Stad een Canon-kogel door zyn tent, en recht midden in zyn schootel vallen, waar van daan de plaats nu noch *Ubel essens*, dat is, *slecht eeten*, zoude zyn genaamt geworden. (*p*) Nochtans merkt men aan, dat het de Keurvorstelyke Officieren in deeze beleegeringe geen rechten ernst is geweest, en dat 'er daarom ook geen *generale* storm geschied was, om dat zy meest hunne huisgezinnen en goederen daar binnen gevlugt hadden. Hier van daan komt het spreekwoord: *Leipzig legt voor Leipzig.* Als meede;

Leipzig beleegert.

Leipzig legt buiten, Leipzig legt binnen,
Daarom kan Leipzig Leipzig niet winnen.

Hier by werd ook van een Hoog-Keurvorstelyk-Officier, de Heer *van Bonikauw*, verzeekert, dat hy, als de beleegeringe nu binnen weinige daagen zoude opgebrooken worden, op een gezette tyd op een wit paard rondsom de Stad heeft gereeden, om aan die van Leipzig het teeken te geeven, dat 'er niet meer na binnen zoude geschooten werden. (*r*) Waar op men de Keurvorst overreedde om af te trekken, en zich na Dresden te wenden, daar Hartog *Maurits* zich ook aanstonds weg pakte. Verders ried men den Keurvorst aan, een deel des Leegers na de Boheemsche grenzen, en het overige na andere plaatzen te zenden, op dat hy daar na des te lichter mogt overweldigt werden, na dat *Maurits*, door den Bisschop van Arras, om des Keyzers aantogt zeer ernstig had aangehouden, waar na dan ook die zwaare neêrlaage volgde, die ik hier booven nu reeds verhaalt hebbe. (*s*) Ondertusschen was 'er over al in 't land groote schaade geschied. In Leipzig had de Keurvorst, door 't vuur-werpen het *St. Pauwels Collegie*, 't welk eerst nieuw gebouwt was, verbrand en gantsch ten gronde geholpen, (*t*) daar en booven had de pest in de Stad zeer geregeert, en veel volks, daar onder ook eenige voornaame perzoonen, in 't graf gesleept. (*u*) Hoe men nochtans van alle deeze onheilen maar kinderspel en jok gemaakt, en zich van beide de kanten aan Gods kastydinge heel weinig gekeert heeft, is uit de booven-gedagte proef-stukken der slechte beeteringe wel af te neemen, gelyk ook het lied,

Het opbreeken der beleegeringe.

Schaade hier uit ontstaan.

(*m*) Schmid. l. c. (*n*) Vid. vel Andreas Mollerus Beschreib. Freyb. Annal. S. P. II. p. 241. (*o*) Schneider Leipsiger Chron. c. VIII. p. 427. (*p*) Caspar Sagittarius de Vita Joh. Frid. §. 18. p. 35. (*q*) Schneider l. c. p. 429. (*r*) Hist. MSta p. 21. (*s*) Ibid. (*t*) Pfeiferus L. III. §. 4. (*u*) Camerar. Vita Mel. c. 77. p. 274.

Jaar MD. tot MDC. lied, het welke in dien tyd gemaakt was, zulks wel aanwyst; waar in de Leipzigers onder malkanderen aldus zongen:

Zy (naamelyk de Keurvorstelyke) *noemen ons* (Leipzigers) *der Paapen-slaaven,*
Als hadden zy gantsch heil'ge gaaven,
En schreeuwen, trek den deegen;
Als hy de Stad niet winnen kon,
Heeft hy maar schaade en schand' verkreegen. (x)

Ook in een ander Lied.

Wat Maurits in goê meining deê,
Heeft by den Keurvorst gantsch geen steê,
Het is een ouden haat,
Die nu het eerst te voorschyn komt,
Die lust heeft, die verstaa 't. (y)

En noch verder, daar ze zich over de hardigheid van den Keurvorst beklaagen:

God wil d' ellenden schouwen aan,
Die ons nu voor onze oogen staan,
En wy noch lyden t' elker uur,
Door roof, en moordery, en vuur,
Waar door de weinige arme schaapen,
Die Christus zuur moest t' zaamen raapen
Veragtet werden en verstrooit. e. z. v. (z)

Verandering der gemoederen.

8. Neevens deeze gepleegde vyandlykheeden der twee Vorsten teegens malkanderen, staat ons noch al een weinig, van de groote veranderinge, zoo der andere zaaken in Saxen, als wel voornaamelyk der gemoederen, aan te merken. Want, na dat nu de Keurvorst was gevangen genoomen, wierden, als vermelt is, aan den Hartog, neevens het Keurvorstendom, ook de daar-onder-gehoorende landen van den Keyzer ingeruimt. Alhoewel ze *Jan Fredrik*, na deszelfs dood, evenwel weeder eischte, en zich daar toe met alle magt vervaardigde, doch hy liet zich noch eindelyk op de Naumburgsche te zaamen-komst van Hartog *Augustus* stillen. (a) Hier openbaarde het zich nu straks oogenschynelyk, in veele geweezene Keurvorstelyke onderdaanen, hoe trouwhertig zy het met hem uithielden, en ook, hoe ze de opgaande Zon, door 't verlaaten der ondergaande, kosten aanbidden. Ik wil hier de eigene woorden van een eerlyk man, welke in dien tyd geleeft heeft, ter needer stellen, wien ook alle die voorvallen heel wel zyn bekent geweest. Zyn schryven luid dan aldus: „Terwyl de Keurvorst nu, door des Keyzers „vergunninge, te Wittenberg was, nam *Dr. Pommer* (toen ter tyd *Super-„intendent* of opperste Predikant) ook voor, om hem eens te gaan aan-„spreeken: hy wierd ook terstond by hem ingelaaten, door dien de „Keurvorst zich inbeeldde, dat hy de eene of de andere troost-ryke „spreuk uit Gods woord, in deezen zynen ellendige staat van hem zou-„de hooren. Maar hy hoorde geenen anderen troost van *Dr. Pommer*, als, „dat hy zyn achterstallig loon of tractament verzogt, en 'er wierd aan „geen vertroosten of beklaagen altoos gedagt. Hier op liet hem de Keur-„vorst de begeerde betaalinge toetellen. (b) En vervolgens schryft hy van

Ook van Dr Pomerens.

(x) Ap. Hortleder P. I. L. III. cap. 56. p. 529. (y) Ib. p. 536. (z) P. 526. (a) Sleidan. L. XXV. Thuan. L. XII. (b) Hist. MSta de Joh. Frid. p. 20.

van den nieuwen Heer zyn Staat-kunde, om daar door by de Geleerde en 't volk zich aangenaam te maaken. „ *Hy vercerde aanstonds aan Dr.* „ *Pommer en Dr. Filips*, *ieder een Pomp-mutze* (gelyk men 't in Saxen „ noemt) *vol daalders, en liet hen daar beneevens ten hoogsten van zyn gunst ver-* „ *zeekeren. Daar en booven vielen hem straks alle de Geleerde tot Wittenberg zeer* „ *toe, en hy verkreeg volkoomentlyk hunne geneegentheid.* Want hier door ver- „ gaaten zy in korte tyd hunnen ouden gevangen Heer t' eenemaal. Want, „ als *Doct. Pommer* eens, in 't besluit des gemeinen gebeds, op den Pree- „ dik-stoel ook voor de Wereldlyke Overigheid gebood te bidden, zoo „ vermaande hy zyne toehoorders, dat ze ook voor hunnen genaadigen „ Heer de Keurvorst zouden bidden. *Doch ik meene hier door niet*, (zeyde „ hy) *de oude Keurvorst*, *Heer Jan Fredrik*, *maar den teegenwoordigen onzen* „ *genaadigen Heer*, *Maurits*, *dat is een regtschaapen*, *goeddaadig en mild Vorst*, „ *hy heeft voor weinige daagen aan den Heer Philips en my*, *ieder een Pomp-mut-* „ *ze vol daalders geschonken.* Hier by werd ook al vermeld, dat niet een „ eenig Professor van Wittenberg den geweezen Keurvorst, door een „ brief, of anders, getroost hadde, behalven alleen de oude Regtsge- „ leerde *Dr. Hieronymus Schurf*, welken man veele (buiten twyfel om zyn „ vroom leeven) voor een halven Papist hebben gehouden. (*c*) Anderzins vinde ik een troost-schrift, aan de Keurvorst, in 't jaar 1548 gedrukt, van *Mr. Kaspar Aquila*, Opper-Predikant tot Saalfeld, waar op geene ook zeer fraay heeft geantwoord. En, of schoon *Melanchthon*, in een brief aan deezen zelven *Superintendent*, de Wittenbergers verontschuldigt teegen de nasprraak, als zouden zy zelfs ook het gebed voor *Jan Fredrik* verbooden hebben, (*d*) zoo blykt doch, uit de overige omstandigheeden, het rechte teegendeel. Nadien men in dien tyd doorgaans, door het geheele land, met deeze woorden het volk de neêrlaag des Keurvorsts opentlyk heeft aangekondigt, ook zelfs in de Luthersche Kerken: *De Vyand was by Muhlberg gevangen*, *en zyn volk geslaagen*, *derhalven zoude men het* Te Deum *zingen.* (*e*) Waar op met recht wel past, het geene hier booven in 't 2de *Hoofdst.* §. 3. uit *Jac. Andreæ* is bygebragt. Of nu ook de nieuwe Keurvorst, by deezen toestand van zaaken, wel een opentlyk gebed voor de Oude zoude hebben toegelaaten, hier van oordeele een ieder zelfs.

Jaar MD. tot MDC.

En der andere Godgeleerden.

9. Doch ik moet my, om de kortheid te betrachten, tot de volgende Oorloogen spoeden, en ook daar in maar de allervoornaamste omstandigheeden aanraaken. De hier naast volgende onrust ontstond met de Maagdenborgers. Deeze weigerden volstandig het *Interim*, op het bevel des Keyzers, aan te neemen, en wierden daarom van den Keyzer, in 't jaar 1547, en weederom, in 't jaar 1549 in den ban verklaart, en alle te zaamen Vogel-vry gemaakt, uit oorzaake, om dat zy het Smalkaldische Verbond noch aangehangen, zich teegens hunne Overigheid opgestelt, en de Majesteit gequetst hadden. (*ee*) Nu hadden ze zich ook in der daad op *Jan Fredrik* zeer verlaaten, en, in 't jaar 1547, als hy weeder te rugge quam, zich teegen de Dom-Heeren als vyanden verklaart, ook hadden ze de inkomsten des Capittels weg genoomen, en anderzins zich veel te verantwoorden gemaakt. (*f*) Doch de Dom-Paapen, en andere Papisten hadden geen rust voor en al eer zy een vuur hadden aangestooken. Aan de andere kant verzuimde men ook niet allerhande vyandlykheeden te pleegen, zich inbeeldende, dat men, weegens het *Interim*, een rechtvaardige zaak hadde, alhoewel het de andere daar wel het minste om te doen was. De yverige Luthersche Predikanten vermaanden

Maagdeborgzen oorlog.

(*c*) Ibid. p. 26. (*d*) Volum. I. Epist. p. 452. (*e*) Schmidius Chron. Cygneæ P. II. p. 353. (*ee*) Sleidan. L. XXII. Hortleder P. II. L. IV. c. 2. (*f*) Chytræus L. XVI. p. 415. Dresserus P. II. Millen. p. 122.

Jaar MD. tot MDC.

het volk en den Raad, om zich te verweeren, en het uitterste af te wachten, ze preezen ook hunne standvastigheid, en dat ze, voor alle andere, hun lyf en leeven hadden gewaagt, waarom ze dan ook de Stad zelfs niet anders, als Bethulien in Saxen noemden, en hunne brieven alzoo onderschreeven. (*g*) Daar en teegen getuigen andere, die zich nu van de yverigste Luthersche afgezondert hadden, dat *Flaccius* en zyne vrinden alleen de voornaamste stifters des opstands onder de burgers in Maagdenburg geweest waaren, niet teegenstaande dat de Stad alreede in den ban was. (*h*) Doch het zy daar meede zoo het wil, het was al weederom zeer aanmerkelyk, dat juist een Luthers Vorst, de Keurvorst *Maurits*, zich liet gebruiken, om, na de wil der Papisten, zyne eigene Geloofs-genooten te verderven en uit te roeijen. Waar over zich de Roomsgezinde zelfs verwonderden, dat de Keurvorst dit evenwel had op zich genoomen, alhoewel het ten dienste der Papisten was, en dat de Keyzer hem de vryheid des Landgraafs niet had willen toestaan. (*i*) Een burger van Maagdenborg schreef in 't begin deezer geschiedenisse daar van aldus. „ *Men ziet, hoe grouwzaam, zonder eenige barmhertigheid de menschen, onder en teegens malkanderen, te werk gaan, als of ze niet dan duivelen waaren, niet alleen de openbaare vyanden, maar ook, die, als vrinden, bescherminge belooven.* (*k*) En een ander noemt het een *harde zaak*, die voor Euangelische naauwelyks verdraagelyk scheen. Een zeeker *Poëet* voert de Stad aldus klaagende in:

Daaden van de Keurvorst Maurits.

Hic pietatis honos? Ea libertatis amatæ
Gratia? Quid fieret, si scelus ausa forem?

Dat is: *Is dit het loon en den dank voor dat ik myn Godsdienst en vryheid heb lief gehad? Wat zoude men my wel aandoen, indien ik iets schelmachtigs hadde bedreeven?*

En wat verder.

Atque utinam sævi potius mea viscera Thraces
Persaque, & extremus dilaceraret Arabs!
---- *Vulnera cognatæ sunt graviora manus.* (*l*)

De zin hier van is: *Ik wilde liever onder de handen der wreede Thraciers, Persianen, of Arabiers gevallen zyn. Want, dat ik dit van myne eigene geloofs-genooten moet lyden, smert my wel het meeste van allen.* (*l*)

Ja, by-aldien ze het ook geweeten hadden, dat de booven §. 4. gemelde *Mr. Morus*, door zyn prediken, de Keurvorst teegens hen hadde opgehitst, en, (gelyk alle zulke bloed-predikanten) by na alleen aan alle het onheil schuldig waaren, zy zouden noch wel heeviger daar over geklaagt hebben, en eindelyk besllooten: *Quaade Predikanten zyn de eerste beginners aller onheilen.*

Beloop deezes oorlogs.

10. Alzoo beleegerde nu de Keurvorst, op zoodaanig een aanstooken, de Stad, van den 4 van Wynmaand des jaars 1550 af, tot op den 3 van Slachtmaand 1551 toe, en alzoo, een geheel jaar en 7 weeken lang. Voor eerst bedreef *Joris*, Hartog van Mekelenborg, (die nochtans ook een Lutheraan wilde zyn) groote ongerechtigheid en boosheid, door dien hy met het allerondeugendste volk uit het leeger van den Hartog *Hendrik van Bronswyk*, in 't Maagdenborgze gebied over al ging blaaken en bran-

(*g*) Nic. Gallus ap. Fechtium P. II. Epist. Theol. p. 28. 29. (*h*) Peiferus L. III. p. 397. (*i*) Spondanus Auct. Chronol. A. 1550. (*k*) Sebastian Besselmeyer vom Magdeburg. krieg præf. (*l*) Dresserus l. c. p. 461. Petrus Lotichius L. II. Eleg. 4. p. 45. 47.

branden, en daar door eene onuitspreekelyke schaade deed, en, gelyk men schryft, *met de menschen heel wreed en onchristelyk omsprong, ende hun veel goeds voor brandschattingen afperste.* Hy sloeg ook daar na, den 22 van Herfstmaand, by Hildersleben, over de 1200 der Maagdeburgers dood. (*m*) Hier voor ontfing hy daar na weeder tot loon, dat hy van de burgers wierd gevangen, en byna onder hunne wraakgierige handen was omgekoomen. (*n*) Alzoo dat 'er, van beide de kanten, na de wyze des oorlogs, ongerechtigheeden en gruwel-daaden genoeg gepleegt wierden, die nooit met het Euangelium kunnen overeenstemmen. Om welke reede „ ook een Papist zelfs met mishaagen aanmerkt, dat men in dien oorlog „ meer met laster-schriften als deegens teegens malkanderen heeft gevogten, doch hy voegt daarook met eene by, dat de Keurvorst de neederlaag van den Hartog *Joris*, door de dood veeler burgeren, genoegzaam hadde gewrooken. (*o*) Een bescheide Godgeleerde schreef toenmaals aan een zyner vrinden: *Dit was voor verstandige lieden wel de grootste smerte, dat die geene, welke het woeden der Tyrannen behoorden te beletten en ook misschien wel konden, noch daar en booven, om den jammerlyken staat van deeze goede Stad, in de vuist lachten.* (*p*) Gelyk dan ook verscheidene, ja de Groote zelfs hier onder hun voordeel zochten. Zoo dat 'er, zelfs van de Luthersche, in 't Mansveldze gebied, verhaalt werd, dat in dien tyd veele van hen daar na toe zyn getrokken, om rykdom te bekoomen, doch ze waaren in teegendeel bloed-arm geworden. (*q*) Gelyk als ook *Spangenberg*, en andere, bewyzen, dat niemand van hen, die teegen Maagdenburg hadden helpen vechten, een natuurlyke dood was gestorven. Doch onze naauwe bepaalinge lyd geen meer aanmerkingen, derhalven zal ik maar van den uitslag dit noch zeggen, dat noch eindelyk, na veel moorden, branden, rooven, en andere vyandlykheeden, gelyk ook, na langduurige onderhandelingen, de Maagdenborgers zich aan den Keyzer moesten onderwerpen, en ze zyn alzoo van de beleegeringe ontslaagen geworden. Nochtans ging het daar meede aldus toe, dat zy wel in 't openbaar beloofden, het laatste Augsburgsche Besluit, ontrent het *Interim*, op te volgen. Doch in 't verborgen had hen de Keurvorst verzeekert, hen daar van te zullen bevryen, alzoo hy buiten dat nu reeds al van zins was, om den Keyzer op 't lyf te vallen. (*r*) Ziet, zoo wierd alles, op eene verdorvene staat-kundige wyze, na ouder gewoonte, afgehandelt, en evenwel moest het den tytel van een heilige rechtvaardige zaak, yver tot den Godsdienst, en diergelyke, voeren. (*s*)

Jaar MD. tot MDC.

Groote wreedheid.

Onrechtvaardigheid.

Uitslag.

11. Doch, als nu te dier tyd, en in 't vervolg, *Maurits* zag, hoe weinig de Keyzer alle zyne beloften na quam, en, 't geene wel het voornaamste was, dat hy zyn Schoon-zoon, de Landgraaf, niet los liet, zoo zogt hy, na gewoonte, eindelyk de zaak met geweld uit te voeren, en hy trad dierhalven met den Koning van Vrankryk in een Verbond. Het gerugte van zyn aantogt, jaagde ook allen reeds eene groote vreeze aan, zoo dat 'er zich veele uit het *Concilium van Trenten* weg pakten, en na huis spoedden, te meer noch, wanneer de Keurvorst zelfs zyne Afgezanten van Nurnberg te huis riep. Ten laatsten, in 't jaar 1552, quam hy met zyn voorneemen opentlyk voor den dag, klaagde, door een openbaar „ geschrift, aan de Ryks-stenden, over des Keyzers onrechtvaardigheid,

Keurvorst Maurits Veldtogt teegen de Keyzer.

(*m*) Spangenberg Chron. C. 387. p. 460. Sleidan. l. c. Beszelmeyer initio. (*n*) Spangenberg Sleidan. l. c. (*o*) Carolus Carafa German. S. Restaur. p. 26. (*p*) David Chytræus epist. ap. Fechtium l. c. p. 21. (*q*) Spangenberg Chron. (*r*) Id. l. c. (*s*) Sleidan. l. c. & ex eo Osiander Cent. XVI. H. E. Lib. III. c. 6. Conf. omnino Hortleder To. II. L. IV. toto & ap. Schardium To. II. Rer. Germ. p. 518. seqq. Chytræus L. XVII. Thuan. L. VIII. Pontus Heuterus L. XIII. Austriac. c. 5. Ammersbach Magdeb. Chron. P. II. p. 132. seqq.

Jaar MD. tot MDC. „ hoe dat men de Augsburgze belydenis maar t' eenemaal zocht te „ onderdrukken , de Landgraaf, alhoewel teegen het gegeeve woord „ gevangen , noch niet wilde los laaten , en de vryheid van geheel „ Duitſland krenkte. Waar door hy, en des Landgraafs Zoon, voornaamen om zyne vryheid door de waapenen te bekoomen. Hier op toog hy dag en nagt, met eene groote vaardigheid, recht op Augsburg aan, en nam die, na eene beleegeringe van 4 daagen, in, en ſtelde den Raad, die te vooren door de Keyzer was afgezet, weeder aan. Verders quam *Albrecht*, Markgraaf van Brandenborg, by Rotenburg tot hem, die rondsom Ulm, met blaaken en branden, zeer ſlecht huis hield, alzoo hy de Stad zelfs niet kon bemachtigen: eiſchte ook van de Stad, Geiſlingen, over de 18000 guldens voor brandſchatting. Ondertuſſchen bemoeide zich de Koning *Ferdinand* wel, om tot Lintz den Keurvorſt te bevreedigen, doch deeze ſloeg hem zoodaanige voorwaarden voor, die hem geenzins aanſtonden. Waarom *Maurits* zich in aller yl na de Alpes toe begaf, alwaar hy des Keyzers volk ten deele ter needer hieuw, en ten deele verſtrooide. Hier op nam hy het vaſte Slot Eerenburg in, en hy was nu niet meer dan twee mylen van Inſpruk, van waar

Des Keyzers vlugt. zich de Keyzer, met Koning *Ferdinand*, over hals over kop weg pakte, en na Villach vlugtte, na dat hy kort te vooren *Jan Fredrik* hadde los gelaaten. De Keyzer nu was hier door vry gedwee geworden, en wendde alle vlyt aan, om, op de aangeſtelde Vergaaderinge tot Paſſauw, alles weeder goed te maaken; de Middelaars moeſten zelfs ook de vorderingen des Keurvorſts voor billyk erkennen, byzonder wat de Vryheid van Duitſland, en de begeerde geloofs-vreede betrof. Doch, doordien de Keyzer noch al tot geen volkoomen beſluit koomen wilde, zoo trok de Keurvorſt weeder van daar, en beleegerde Frankfurt, hoewel te vergeefs. (*t*)

12. Hier quam nu de Koning *Ferdinand* weederom tuſſchen beide, en bragt eindelyk na lange en veelvuldige ſtribbelingen, *Maurits* zoo verre,

Paſſauws Verdrag. dat 'er, in 't jaar 1552 den 2 van Oogſtmaand, een Verdrag wierd getroffen. In het zelve wierd, beneevens de vry-laatinge des Landgraafs, eene te zaamen-komſte binnen 6 maanden aangeſtelt, blyvende inmiddels alles, aangaande den Godsdienſt, in vreede, en zouden als dan alle de verſchillen, op eene godzaalige, goedaardige, en rechtvaardige wyze, t' eenemaal afgedaan, en by gelegt werden. De Augsborgze Geloofs-genooten zouden in 't Kamer-Gerigte toegelaaten, de in den Ban verklaarde ontſlaagen, en die onder de Franſche gedient hadden, ongeſtraft weeder aangenoomen werden e. z. v. (*u*) Hoe hier op de Keurvorſt en Landgraaf op vrye voeten zyn geſtelt, is nu reeds al gemeld: Doch, wat daar en teegen de Markgraaf *Albrecht* heeft by de hand gevat, zal zoo aanſtonds noch gezegt werden. Ondertuſſchen wierd nu de Ryks-dag, tot Pauſſauw beſlooten, tot in 't jaar 1555 opgeſchort,

Ryks-dag tot Augsborg. als wanneer ze ten langen laatſten tot Augsborg, alhoewel in 't afweezen des Keyzers, alleen van *Ferdinand* en de Stenden, op den 5den van Sprokkelmaand, wierd aangevangen. Alhier ſtelden 'er zich veele teegen het genoomene beſluit, dat men in de zaaken van den Godsdienſt eene beſtendige en volkoomene vreede maaken zoude. En de Rooms-gezinde leeverden een vinnig geſchrift, teegen den eiſch der Proteſtanten over, uit wiens kragt het ook zelfs den Biſſchoppen, en andere Geeſtelyke perzoo-

(*t*) Thuan. Lib. IIX. & ſeqq. Sleidan. L. XXIII & XXIV. Chytræus L. XVII. Pontus Heuterus L. XIII. Auſtr. c. 12. ſeqq. Hortleder To. II. L. II. c. 5. ſeqq. Petrus Suavis L. IV. Hiſt. Concil. Trid. &c. (*u*) Sleidan. L. XXV & XXVI. Thuan. L. XVI. Chytræus L. XVIII. Peucer. Chron. p. 976. Schilterus de Libert. Eccl. Germ. p. 1034.

zoonen vry zoude ſtaan, om tot d' Augsborgze belydenis over te moogen gaan. Deeze, en andere ſtribbelingen nu, maakten de zaak zoo zwaar, dat de Koning den Ryks-dag reeds doen ſcheiden, en tot in 't volgende jaar uitſtellen wilde: Tot dat eindelyk de Proteſtanten, zoo wel als *Ferdinand*, ontrent het gedagte poinct, zich na malkanderen een weinig voegden, zoo dat noch, in 't laatſte van Herfſtmaand, de zoo genaamde *Vreede van Religie*, volkoomentlyk geſlooten wierd. Tot onderhoudinge van welke, zich de Papiſten teegen de Proteſtanten, en deeze weeder teegens geene, verbonden, gelyk als daar van de *Artykelen* over al in 't Hoogduits te leezen zyn. (*x*) Doch, weegens het gemelde *poinct* van de Vrye-keur, of, dat de Geeſtelyke perzoonen ook, zonder hun ampt of andere *Privilegien* te verliezen, van 't Pausdom mochten afvallen, ontſtonden op de naaſte Ryks-dag tot Regensburg, in 't jaar 1556, gelyk ook op veele volgende Ryks-daagen, heevige *diſputen*, die nooit tot een volmaakt beſluit zyn gekoomen; maar veel meer heeft men deeze bepaalinge altoos in de Geloofs-vreede geſtelt, dat een Geeſtelyke, van Godsdienſt veranderende, ook van zyne *beneficien* of voordeelen zoude verſteeken zyn, alzoo de Papiſten het voorſchreeve *poinct* gantſch uit niet wilden inwilligen; zoo dat iemand eens zoude gezegt hebben: *Als men dit toeſtond, zoo was het eeven zoo veel, als of men den Roomſchen Godsdienſt het mes op de keel zette.* (*y*) Onderwylen zyn daar over veele twiſt-ſchriften voor en teegen, uitgekoomen: (*z*) waar in men nochtans aan beide de kanten niet veel vreedelievent- of Chriſtelykheid vind.

Geloofs-vreede.

Vrye-keur.

13. Aldus bequaamen dan nu die van de Augsborgze belydeniſſe, na zoo veele uitgeſtaane en langduurige verwerringen, eene taamelyke zeekerheid en uitterlyke ruſt, die hen echter de Papiſten gantſch niet gunden, en door allerhande middelen weeder zochten te ſtooren, gelyk daar van ontelbaare, zoo woorden als werken, t' zedert aan den dag gekoomen zyn: waar uit men wel voornaamelyk gezien heeft, dat ze toenmaals op den Keyzer zeer t' onvreede zyn geweeſt, en, dat ze deeze Geloofs-vreede voor hunne Kerke ten uitterſten ſchaadelyk hebben geacht te weezen, om dat ze naamelyk daar door verhindert wierden, om de Ketters uit te kunnen roeijen. (*a*) Alhoewel de Lutherſche zelfs zich ook al in veele voorvallen zeer aanſtootelyk hebben gedraagen, en wel voornaamelyk niet zelden, ja in die onderhandelingen zelfs zoodaanige oogmerken hebben laaten blyken, daar uit men het rechte teegendeel hunner voorgeevinge wel noodwendig moeſt beſluiten, te weeten, dat men den Godsdienſt ook al maar tot een dekmantel der heerſch-zugt by hen heeft gebruikt. Nademaal het immers niet volgens de oprechte Euangeliſche leere was, wanneer men vreesde, dat het een ſpot voor de Kerke zoude zyn, indien iemand, om haaren 't wille, zyne goederen, eere en achtinge moeſt verlaaten. Ook zullen de hier na volgende beſchryvingen van den inwendigen toeſtand der Kerke, wel klaar toonen, hoe vervaarlyk deeze ruſt is misbruikt geworden. Een eerlyk man van dien tyd, geeft daar van een zeer ſlegt getuigenis. *'t Is te beklaagen*, ſchryft hy, *dat veele deeze guldene vreede en vryheid des waarachtigen Godsdienſts niet aan wenden, om de oprechte godzaaligheid, het geloove, en 't gebed te oeffenen; maar*

Gevolgen hier van.

Misbruik der vreede.

(*x*) Apud Chriſtoph. Lehmannum in Actis publ. & original. de pace Religionis laudatis ab Eiſenharto de fide Hiſtor. p. 92. Arumeum, Beſoldum, aliosque Juris Publ. Scriptores. Conf. Reichs-Abſchede p. 109. ſeqq. Dedekennus Conſil. Theolog. p. 89. Oſiander Cent. XVI. L. III. c. 18. (*y*) Vid Sleidan. l. c. Oſiander l. c. c. 24. & 32. Monzambano Cap. V. de ſtat. Imp. §. II. & ibi Chr. Thomaſius p. 253. (*z*) Vid. Philip. Heilbrunners widerwertige Cenſur und urtheil der Paebſtlichen Scribenten von der Augſpurgiſchen Confeſſion, dabey auch der freyſtellung gedacht &c. Laugingen 1598. in 4to. (*a*) Cornelius à Lapide, Gretſerus, Forerus, Maſenius ceterique paſſim.

Jaar MD. tot MDC.

enkel en alleen, tot vermeerderinge van twist en bitterheid, door veele onnoodige en eergierige disputen. (*b*) En een weereldlyk Schryver klaagt zeer over de groote onbescheidenheid van veele Predikanten, die, vlak teegen de Keyzerlyke instellingen aan, de heilzaame Geloofs-vreede t' elkens, door hun veelvuldig schelden, *disputeeren*, lasteren, en verdoemen, gewoon waaren te stooren, waar teegen hy de Ryks-Besluiten aanvoert. (*c*) Want die arme menschen beeldden zich in, dat zy nu al weeder Heeren waaren geworden, en de magt hadden bekoomen, een ieder door hunne oordeelen te overschreeuwen, gelyk als buiten dat de verdorvene natuure, wanneer men haar maar de minste vryheid toelaat, zeer gaarne de heerschappye over andere aanneemt. Deeze verdorventheid nu vertoonde zich wel voornaamelyk, wanneer de Luthersche de zoo genaamde Calvinisten t' eenemaal buiten deeze Geloofs-vreede flooten, en op elk blad, zonder eenige nood of nut, gestaadig, op de kant, of in de verklaaringen, daar by voegden: *Hier werden de Calvinisten uitgeslooten: de Calvinisten behooren niet onder deeze Geloofs-vreede: Calvinistæ hic excluduntur à pace religionis.* Alhoewel 'er met geen eenig woord van hen gerept wierd; (*d*) ook zyn daar na, in de Osenbrugsche vreede, diergelyke uitleggingen voor valsch en ongegrond verklaart. (*e*) Om welke reede ook een zeeker verstandig Schryver, de heevigheid der Geestelyke voor den rechten oorsprong van deeze en meer andere ongerymtheeden stelt. (*f*) Om de overige Gesintheeden of *Secten* nu, behoefde men niet eens te denken, doordien ze by de weereld t' eenemaal niets geagt waaren, en dat het voor hen niet nut was, door de goede en zeekere daagen met de groote Opper-gezintheeden verdorven te werden.

Uitsluiting der Gereformeerden.

14. Vervolgens hing ook aan de uitslag van den boovengemelden Oorlog, van *Maurits* teegen den Keyzer, de volgende beroerte, welke door den meergenoemden Markgraaf *Albrecht* al straks daar op, met veel aanstootelykheid en schaade, wierd aangeregt, en wel, in 't begin, onder een grooten schyn van een rechtvaardigen yver voor de Godsdienst. Want, als de Keurvorst in den eersten aanvang onderscheidene zwaarigheeden of *gravamina* in 't openbaar liet voorstellen, zoo deed hy van zyn kant ook insgelyks, zich ten hoogsten beklaagende over de ongerechtigheid des *Conciliums van Trenten*, als waar inne de Duitsche Vryheid zeer benadeelt was, en diergelyke zaaken meer. Onder deezen naam stelde de Markgraaf terstond alles wyds en zyds in onrust, en liet daar by ook zynen wreeden, eer- en geld-gierigen inborst booven alles wel blyken. En, zulks niet alleen by het leeger zyner Bondgenooten, in dien tyd, voor Ulm, Nurnberg, en elders, maar wel voornaamelyk alleen, daar hy reeds al in 't jaar 1552 den Bisschop van Bamberg by na alles ontnam, den Bisschop van Wirtsburg 120000 guldens afperste, die daar en booven noch belooven moest zyne schulden, welke zich ontrent de 300000 goudguldens beliepen, te zullen betaalen. (*g*) Hier na raapte hy iets op, en wilde het Passauwsche Verdrag niet aanneemen, nam met zyn volk Wormbs en Spiers in, en plaagde over al de Paapen en Munnikken zoo vervaarlyk, dat alles voor hem de vlugt nam. De Bisschoppen in Frankenland, ja de Keurvorst van Mentz zelfs, maakten zich aan een kant, die van Wormbs moest noch al eens 12000 guldens geeven. Waar na hy voor dat maal met de Keyzer voor Metz, weeder wierd verzoent, alzoo hy den zel-

Markgraaf Albrechts beroerte.

Tyranny en verwoedheid.

(*b*) Chytræus L. XXIII. Saxon. pag. 635. (*c*) Daniel Otto de Jure publ. cap. XXIV. p. 756. (*d*) Vid. Osiander l. c. p. 622. & 629. & ejus consilium ap. Dedekennum P. I. Consil. Theol. p. 407. it. der Theologen zu Wittenberg Respons. ibid. p. 109. (*e*) Articul V. (*f*) Monzambano l. c. cap. V. n. 12. & ibi C. Thomasius p. 255. Conf. Autores Juris publ. universè. (*g*) Sleidanus L. XXIV. Thuan. L. XII. Natalis Comes L. VII. Hortleder Tom. II. Lib. VI. toto.

zelven met een talryk leeger op den hals quam, en hem wel lichtelyk, Jaar MD. tot MDC.
om de Fransche te behaagen, kunnen schaade doen. (*h*) Hier door nu wierd de Markgraaf noch al veel stouter, schryvende op staande voet na huis, aan zyn volk, dat ze den Bisschop van Bamberg weederom zouden aanpakken: Of schoon nu de Keyzer, door de Kamer, wel het eene verbod op het ander liet uitgaan, zoo vraagde doch *Albert* eeven zoo weinig daar na, als na de aangeboodene vreede, trok met zyn Leeger door de Bisdommen, en het gebied van Nurnberg, verwoeste alles, slimmer als de Turken of Tartaren doen konden. En, alhoewel 't de naam hadde, dat het maar alleen op de Papisten was gemunt, zoo moesten doch echter zyne eigene Geloofs-genooten meer van hem lyden, als de andere. Waar door zy ook zelfs heel wel aanmerkten, op wat voor eene tyrannige, ja recht duivelsche wyze hy met het Nurenbergze gebied hadde omgesprongen; hebbende wel 100 Dorpen en 70 Kasteelen verwoest, 3000 morgen lands van hunne bosschen afgebrand, e. z. v. (*i*) Als meede, dat hy, na de bemachtiginge der twee Steedjes, Altorf en Louffen, alle het volk en vee daar in hadde geslooten, met een voorneemen, van hen alle te verbranden, ja dat ook eenige zwangere vrouwen en kinderen heel jammerlyk in 't vuur waaren omgekoomen. (*k*) Andere noemen deeze zyne bedryvens, grouwelyk, schrikkelyk, en bloeddorstig. (*l*)

15. Hier over wierd hy nu wel in den Ban gedaan, doch het koste noch meenig man het leeven, voor al eer deezen Tyran zyn hoofd neederleide. Voor eerst dan maakte de Keurvorst *Mauritz* zich teegen hem op, en bragt zyn geheele magt te zaamen, zoo dat 'er dus doende twee boovenmaaten krygs-zuchtige Heeren, tot hunner beider ondergang, teegens malkanderen optoogen. De Keurvorst deed zyn gantsche Adel op ontbieden, waar van de minste zonder ongenoegen ook zoo wyd buitens lands trokken, gelyk het dan ook zeer ongelukkig daar meede afliep. By Bonkdorp en Sieversshuizen, in 't land van Bronswyk, quam het, op den 9den van Hooymaand deezes jaars 1553 tot een bloedigen slag, welken een geschreevene *Chronyk* van *Halberstad* wel te recht een *grouwelyke moordschande of schandelyke moorderye* noemt; in dezelve zyn over de 250 Edellieden, en 4038 gemeene soldaaten dood gebleeven, van de Groote, *Filips Magnus* en *Karel Victor*, Zoonen van *Hendrik*, Hartog van Bronswyk, en wel voornaamelyk, *Fredrik*, Hartog van Lunenborg, en de Keurvorst zelfs. (*l*) Deeze wierd door een koogel in 't onder-lyf heel zwaar gequetst, zoo dat het gedarmte zeer was beschaadigt, en hy zyn stoelgang niet wel lossen kon. (*m*) Het is ook dierhalven niet ongelooffelyk, het geene iemand, van hooren zeggen, hier by voegt: „*Dat de Keurvorst*, „*door over-zwaare pyn, rondsom in malkanderen zoude gekrompen hebben, en* „*een zeer zwaare dood gestorven zyn.* (*n*) Maar niemand heeft waarachtiger van deeze bedryven gesprooken, als, die ze, met een woord, een *moordschade* noemt. (*o*) Het welke wel met waarheid van alle oorlogen en bloedvergieten kan gezegt werden. Alhoewel 'er veele noch al pluimstrykeryen, ongehoorde lof-reedenen en gedichten daar op gemaakt hebben, gelyk als hier booven, in 't *voorgaande Hoofdstuk*, nu reeds al vermeld is. Iemand voert hem, op zyn dood-bedde, tot een Predikant spreekende, aldus in.

Keurvorst Mauritz teegen-weer.

Tune Dei munus peragis, tibi cuncta potestas
Estque remittendi crimina nostra data?

Ergo

(*h*) Iidem. (*i*) Laur. Surius Chron. p. 242. (*k*) Ibid. p. 244. (*l*) Camerar. Vita Melanchth. Cap. 95. pag. 332. seqq. (*l*) Spangenberg Chron. cap. 359. p. 469. (*m*) G. Fabricius Epist. ap. Crusium Annal. Suev. Lib. XI. P. III. p. 658. (*n*) Laur. Surius l. c. p. 245. (*o*) Pomarius Magdeb. Chron. P. II. p. 139.

Jaar MD. tot MDC.

Ergo mihi mea quæso sacer peccata remitte,
Heu miserum, fateor, me meruisse nihil!

,, Dat is: *Heer Pastoor hebt gy volkoome magt om de zonden te vergeeven:* ,, *zoo vergeeft ze my dan ook, want ik bekenne, dat ik niets altoos verdient hebbe!* Hy zoude ook alle de schuld des oorlogs op den Markgraave alleen geleit hebben; doch, of zyn gemoed al weeder verzoent was, zulks zal hem wel bezwaarlyk afgevraagt zyn geweest: want men schryft wel opentlyk, dat de Keurvorst met de uitterste verbittertheid op den Vyand was aangevallen, om dat de Markgraaf hem hadde laaten zeggen, dat hy nu al driemaal teegen alle reedelykheid gehandelt hadde. (*q*) Waarom hy ook, door eene al te groote heevigheid van zynen imborst, welke buiten dat groot- en hoog-moedig was, onder den Vyand was gesprongen, en deeze scheut daar van hadde gedraagen. (*r*) Men wil ook wel zeggen, dat zelfs iemand van zyn eige volk hem zoude geschooten hebben, gelyk daarom ook booven zyn beeld, tot Leipzig, staan zoude: *Accepto fraudulenti ictus vulnere.* Dat is: *Zynde door een verraaderlyke scheut gewond.* (*s*) Ten minsten altyd zyn 'er veele arme bloeden (gelyk ze een zeeker Schryver noemt) daar na gevangen gezet, en een goed gedeelte der zelver te Halle, terwylen het lyk daar door gevoert wierd, opgehangen. Doch, die wel de meeste schuld hadden, zyn vry gebleeven, gelyk als daar by ook gezegt werd, dit slechte volk heeft men tot zyn moedwil gebruikt, en voor den verstorvenen, gelyk als treurig opgeoffert. (*t*) De wreede *Albert* storf ook niet lang daar na, in 't jaar 1557, in groote ellende en ballingschap, tot Pfortsheim. (*u*) En op deeze wyze nam ook dit treurspel onder de Luthersche een verschrikkelyk einde.

Deszelfs oorzaak.

16. Vervolgens was het nu uitterlyk, onder de Protestanten, booven in Duitsland een tyd lang vreede, tot dat de beroerte met Gotha aanving, en 'er tusschen Deenemarken en Sweeden een zwaaren oorlog ontstond. Het is nu reeds al verhaalt, dat 'er tusschen de twee Saxische huizen van de *Ernestsche* en *Albertsche linie*, na de dood van den Keurvorst *Maurits*, weederom verschillen om 't Keurvorstendom gereezen waaren; die wel haast bygelegt scheenen te weezen; doch ze hebben evenwel eenigermaaten de volgende voorvallen na zich gesleept, waar toe dit wel de eerste aanleidinge gaf. Daar was noch, van de krygslieden des beruchten *Alberts*, een Frankisch Edelman overig, *Willem van Grumbach* genaamt, deezen Heer was door *Melchior Zobel*, Bisschop van Wirtsburg, van zyne goederen verdreeven, om dat hy, niet teegenstaande dat hy zyn Onderdaan was, nochtans voor *Albert* teegen hem gedient hadde. Dit nu verdroot *Grumbach* zoo zeer, dat hy, in 't jaar 1558, den Bisschop, door eenige moordenaaren, in zyn eige Stad, verraaderlyk liet ter neêr schieten. (*x*) Welke gruwelyke daad, door een dienaar van hem, die na Lotheringen was vertrokken, uit quam; waar na hy noch al stouter en onzinniger wierd, raapte een goed deel afgedankte soldaaten van *Alberts* leeger te zaamen, met welke hy Wirtzburg plonderde, en de Dom-Heeren veel gelds afdwong. Wanneer hy nu hier om van den Keyzer in den Ban wierd verklaart, zoo nam de Hartog *Jan Fredrik*, Zoon van de oude Keurvorst hem, met zyne metgezellen, *Willem van Stein*, en *Ernst van Mandelslo*, (gelyk hen het Keyzerlyke Bevel-schrift noemt) tot Gotha in zyne

Beroerte van Gotha.

Grumbachs bedryf.

(*p*) Thom. Winzerus Hist. pugn. ap. Schardium Tom. III. Rer. Germ. p. 563. (*q*) Sleidan. L. XXV. (*r*) Camerar. l. c. p. 334. (*s*) N. Chytræus Delic. Itiner. Europæ p. 376. (*t*) Spangenb. l. c. vide omnino Hortled. l. c. (*u*) Chytræus L. XVII. & XIX. Natal. Comes L. VI. Hist. Thuanus L. XIII. Sleidan. l. c. Hortleder l. c. Spenerus Sylloge Geneal. p. 483. (*x*) Petrus Lotichius in Histor. Narrat. ap. Schardium To. III. p. 1. & Caspar Stilbinus ibid. p. 5. Jo. Hagius Vita Lotichii p. 521. Thuanus L. XXI. G. Fabricius L. IX. Sax. p. 120. seqq.

zyne Vesting, tot zyn eigen ondergang, op, en hy wierd daar over zelfs ook in den ban gedaan, doordien hy hunne gruwel-daaden en schelmeryen, waar door ze den vreede van land en lieden verstoorden, ontschuldigde en verdeedigde; ja hy prees ze noch daar en booven, als eerelyke lieden (gelyk in 't Bevel-schrift staat) ook liet hy zich van geene verstandige hier van verzetten. (*y*) Derhalven wierd nu de uitvoeringe der straffe aan den Keurvorst *Augustus*, als Opper-hoofd van Kreits, opgedraagen, die dan, in 't jaar 1567, Gotha beleegerde; en niettemin bleeven de andere eeven halstarrig. Eindelyk kreeg de Bezetting zelfs een mishaagen in zulke zaaken, vatte *Grumbach*, en de andere, by de kop, zette hen op 't Raadhuis, en liet het zelve aan den Keurvorst weeten. Hier op wierd den Hartog den 13den van Grasmaand, des avonds ontrent 6 uuren, zelfs ook gevangen genoomen, en, 't geene aanmerkenswaardig is, eeven op dien zelven dag en uure, als zyn Heer Vader, net twintig jaaren te vooren, ook van den Keyzer gevangen wierd. (*z*) Hy had het met bidden wel zoo verre gebragt, dat hy by den Keurvorst zoude blyven, doch de Keyzerlyke Afgezondene naamen hem van Dresden meede na Oostenryk. En aldus wierd ook deezen oorlog geëindigt, doch met geene geringe onkosten, want ze wel op 953634 guldens werd begroot, waar van, alleen tot het slechten der Sterkte van Gotha, wel 830.0 guldens voor de arbeiders besteed waaren, welke Vesting te vooren 72 tonnen gouds van bouwen zoude gekost hebben. (*a*) Waar van *Jan Nasz* verhaalt, dat men zommige Kerken heeft om verre geworpen om de Vesting daar meede te bouwen. (*b*)

Jaar MD. tot MDC.

Keurvorst Augustus uitvoerder der straf.

17. Noch zyn hier ontrent al verscheidene gedenkwaardige zaaken voorgevallen, want, voor eerst, raakte de Keurvorst met den gevangenen *Jan Fredrik* in twist, en was gedwongen, om zyne bedryven teegens hem door een opentlyk geschrift te rechtvaardigen, waar in hy hem met eene ook beschuldigde, dat hy hem na 't leeven zoude gestaan hebben: alhoewel in teegendeel andere Schryvers weeder deezen Vorst wel uitdrukkelyk *den Vroomen* hebben genoemt, (*c*) en, zonder twyffel, aangeweezen, dat hy van zyne quaade Raadslieden, en andere, tot deeze handelingen is vervoert geworden. Ook zyn de onderscheidene uitgevoerde straffen meede heel aanmerkelyk. De voornaamste oproermaaker, *van Grumbach*, wierd, op den 18den van Grasmaand daar na leevendig gevierendeelt, (*d*) als ook, de Cantzelier *Dr. Christiaan Bruk*, die te vooren gedroomt hadde, dat 'er een byen-korf in zyn en *Grumbachs* lichaam was, welken men met geweld daar uit nam. (*e*) *Willem Steen* wierd onthooft, en daar na ook gevierendeelt; *David Boomgardner*, een der voornaamste van Augsborg, en *Hieronymus Brandensteen*, de *Commandeur*, wierd meede 't hoofd voor de voeten gelegt, gelyk ook *Justus Jonas* van Coppenhagen, een Rechtsgeleerde, e. z. v. (*f*) Van *Dr. Bruk* vinde ik in een oud geschrift, dat hy anders een verborgen *Calvinist*, of, *half Luthers* en *half Gereformeerd*, of een *Syncretist*, zoude geweest zyn, en de Luthersche Predikanten voor groove ezels en gekken zoude hebben uitgescholden, waar teegens deeze hem alleen *den boozen Calvinischen Rechtsgeleerde* noemden. En men verhaalt daar beneevens deeze Historie, dat, als deezen Cantzelier, om de oneenigheid, die 'er in dien tyd was, over de *Syncretismus*, [dat is, over

Straffen der oproerige.

(*y*) Peucerus Chron. p. 992. (*z*) Id. l. c. (*a*) Schmid. Zwick. Chron. P. II. p. 384. Vid. omnino Thuanus Lib. XXXVI. Chytræus Lib. XXI. alii ap. Schard. To. IV. Casp. Sagittarius Memorab. Hist. Goth. p. 26. (*b*) Cent. IV. Evangel. Warh. p. 207. (*c*) Pomarius Magdeb. Chron. P. II p. 161. (*d*) Georg Ludwigs von Sensheim leben ap. Zeiler cap. XXVII. Trauer-Gesch. p. 1016. (*e*) Ibid. c. VI. p. 199. (*f*) Auctores dicti & Tom. VII. Script. publ. Witteb. p. 300. seqq. Zinkgreff. Apophthegm. P. I. p. 272.

Jaar MD. tot MDC.

ſtellingen die wat van de Lutherſche, en wat van de Calviniſche leere hadden] op des Hartogs bevel wel dertig Predikanten ten lande uitjaagde, een van hun hem aldus zoude toegeſprooken hebben: Dat hy doch den oogappel Gods zoo hard niet zoude aantaſten; waar op de Cantzelier voort weeder zoude hebben geantwoord: By-aldien hy dat deede, zoo zoude hem God immers de hand wel weeder te rugge ſtooten. Daar na zoude hy echter niet eer hebben willen ſterven, voor dat men hem deezen zelven Predikant hadde gehaalt, en dat hy van den zelven eerſt vergiffenis hadde verkreegen. De oordeelen Gods zyn wonderlyk en verborgen: Gelukkig is hy, die, met hem vereenigt zynde, van hem alleen geregeert, beſchermt, getrooſt, en tot zyn einde toe geleid word!

18. En dus verre hebben de oorloogen van de voorgaande Eeuwe eenige gemeenſchap met de Kerkelyke zaaken gehad, zoo dat wy ze niet wel hebben kunnen voorbygaan. Daar waaren 'er noch wel eenige by te voegen, welke de Lutherſche onder malkanderen, met groote aanſtootelykheid en ſchaade, aan weederzyde hebben gevoert. Doch ik kan 'er maar eenige weinige, als tot een proef, kortelyk van aantrekken, alzoo ik my tot noodigere aanmerkingen moet ſpoeden. Op deeze wyze dan hebben de Deenen hunne nabuuren, en vermeinde Geloofs-genooten, heel weinig in vreede gelaaten; want zy hebben, in deeze twee laatſte Eeuwen, na haare gewaande bekeeringe tot het Euangelium, al geduurig het eene bloedbad op het andere aangerigt. In het jaar 1559 ving Hartog *Adolf van Holſtein* een gruwelyk Spel aan, door dien hy die van Ditmarſchen, welke byna over de 300 jaaren lang gelyk als de Switzers, by Paapze nabuuren ongehindert geleeft hadden, nu, als een Lutheraan, met geweld onder zyn gebied wilde brengen, en hun derhalven, beneevens den Koning *Fredrik de II.* een ſlag leeverde, daar in hy zelfs in een groot gevaar zyns leevens geraakte. Waar op die van Ditmarſchen goede woorden gaaven, dewyl 'er veele van de hunne waaren omgekoomen, en ze zonden twee van haare Predikanten, (die, zonder twyffel, de verweeringe te vooren wel hadden goed gekeurt) met witte ſtokjes om vreede aan den Koning, die hen dezelve onder zeer harde voorwaarden gaf, maakende hen byna alle tot ſlaaven, ook bezwaarde hy ze met veel meer ſchattingen als de andere onderdaanen. (g) Alhoewel andere pluimſtrykers daar maar eene lydelyke en genaadige dienſtbaarheid van maaken. (h) Alle deeze bloedige moord-bedryven nu heeft de Hartog, (gelyk de Schryvers bekennen) alleen maar uit enkele gierigheid en hoogmoed, aangevangen; ten deele, om zich zelfs beroemd en een naam te maaken, en ten deele, om een ſtuk lands daar door te verdienen. (i) En daar voegt iemand by: *Deezen ſchaadelyken oorlog ontſtond tuſſchen twee Euangeliſche Heeren, en ze wierd met eene zeer groote verbitteringe der gemoederen gevoert, en zelfs ook, met eene geheele onderdrukkinge van de eene partye.* (k) Maar, op wat wyze de dierbaare naam des Euangeliums met alle zulke Heidenſche daaden en zinnen over een kan koomen, zulks mag men met recht aan die Godgeleerde wel vraagen, welke, door hunne raad-geevingen, alle diergelyke zaaken achten wel toegelaaten te zyn.

Deenſche Oorloogen.

In Ditmarſchen.

Teegen de Zweeden.

19. Noch al grouwzaamer, ja t' eenemaal Barbariſch, ging het toe, in den oorlog, die de Deenen, met hunne Geloofs-genooten, de Zweeden, in 't jaar 1563, aanvingen, waar ontrent ik maar dit weinige zal aanmerken. Het is voor eerſt zeeker, dat de Satan die ellendige menſchen heeft begoogchelt gehad, nadien deeze twee Koningryken, om de na-

(g) Chytræus Lib. XX. Mich. Beutherus Comment. ad h. Ann. p. 109. Bucholcerus Ind. Chronol. h. A. Henricus Petri &c. (h) Chytræus l. c. p. 517. (i) Oſiand. Centur. XVI. H. E. Lib. III. c. 53. (k) Ibid. p. 675.

navolgende zeer flechte reede, geheele acht jaaren lang, met onbeschryf- felyke schaade, zich onder malkanderen geslaagen en verslonden hebben, na dat ook die van Lubek en Poolen daar meede waaren ingewikkelt: of schoon des niet teegenstaande *Denemarken, als een rechtschaape Luthers Koningryk*, zeer werd gepreezen. (*Consil. Witteb. dedic.*) Naamelyk eenige Zweedsche Gezanten reisden, in 't jaar 1562, door Koppenhage na Hessen, om het houwelyk, tusschen eene Landgraaffelyke Princesse, en den Koning *Erik*, te sluiten. Deeze nu hadden geen vry geleide van de Deenen genoomen, en ze wierden daarom ook aangehouden, ja, om dat ze misschien wel wat stout mochten gesprooken hebben, volkoomentlyk vast gezet. (*l*) Waar op 'er aan beide de zyden eene verbittertheid volgde, die wel te recht, gelyk als iemand bekent, een niet-waardige oorsprong hadde: (*m*) en die ook, door veel menschen-bloed gelyk als geboet wierd, nademaal 'er, van beide de kanten, in onderscheidene voorvallen, ten uitterften veel volks omquam. (*n*) In eene slag alleen, die op den 7den van Hooymand 1565 geschiedde, zyn 'er wel 7000 menschen op de plaats gebleeven, en veele scheepen te gronde gegaan. (*o*) Ja daar en booven dreef men noch maar de spot met al deeze groote straat-schenderyen, en men nam, onder 't dekzel des krygs-rechts, de zotste daaden by der hand. De Koning van Zweeden, *Erik*, die aan den oorlog geen schuld hadde, kreeg eens veele Deenen gevangen, welke hy alle met kruinen, als de Munnikken, scheeren liet, en hy liet ze twee aan twee, eeven als de jagt-honden, te zaamen koppelen, en zond ze den Koning van Denemarken, met deeze woorden, weeder toe. „ *Dat de Koning gaarne narren in Munniks kappen hadde, en daarom hadde hy dezelve ook alzoo laaten „scheeren.* Drie daagen daar na quam men weeder tot een schrikkelyk gevegt, waar in de Zweed onder lag, en voor zyn zotheid reedelyk wel gestraft wierd. (*p*) Deeze onzinnige Koning nu wilde ook t' eenemaal van geen vreede-handelingen hooren, welke de Keyzer zelfs en andere, tot beschaaminge der zoo genaamde Euangelische, met groote moeite voorsloegen. Ja, wanneer hy zich aan het bloed der Deenen niet genoeg verzaadigen konde, zoo liet hy zyne voornaamste Raadsheeren, op een bloote achterdogt, door zyn lyfwacht onverhoeds ombrengen, niet weetende wat hy voor raazerny al zoude aanvangen. (*q*) En diergelyke proeven van het oneuangelische gedrag van zulke menschen zyn 'er byna in een ieder jaar der 16de en 17de Eeuwe te vinden. Zoo dat iemand met „groote reede van dien tyd klaagde, dat de Christelyke (doch veel meer „onchristelyke) Koningen hunne magt door inlandsche oorloogen, op „eene zeer ongerymde wyze, zelfs verzwakten en verteerden, die zy, „teegens de Turken immers wel konden aanwenden (naamelyk, wan- „neer ze doch immers tot vechten en bloedstorten lust hadden) (*r*) En „een ander houd de onzinnigheid van alle zulke Regenten wel te recht „voor afgryffelyk, door dien ze zelfs, onder malkanderen, door vy- „andlykheeden en oorloogen woeden. (*s*) Niettemin pryst men in 't gemeen die geene noch al, welke de Papisten zelfs teegen de getuigen der Waarheid helpen vechten, *als of zy hunne voorvaderen in liefde tot de waarachtige Godsdienst en vroomheid niets toegaaven.* Gelyk als men, by voorbeeld, met verwondering van den Hartog *Jan Willem van Gotha* leest, die, uit lust tot den oorlog, en, op dat hy wat te vechten mocht hebben, in 't jaar 1568, na den Koning van Vrankryk, *Karel de IX.* teegen de Huge-

Jaar MD. tot MDC

Koning Eriks tyranny.

I 2 noo-

(*l*) Chytræus L. XX. p. 537. Thuan. L. XXXII. Joh. Loccenius L. VII. Rer. Succ. (*m*) Osiander. l. c. c. 52. (*n*) Loccenius l. c. Chytræus L. XXI. Thuan. Lib. XXXVI. Mich. Beutherus h. Ann. (*o*) Iidem & Bucholzerus Chronic. Ann. h. p. 622. (*p*) Jo. Lætus Hist. univ. p. 386. (*q*) Thuan. Lib. XXXIX. p. 814. (*r*) Chytræus Epist. p. 482. (*s*) Paul. Jovius Lib. XXXI. Histor.

Jaar MD. tot MDC. nooten toog. (*t*) Doch ik moet hier meede nu afbreeken, want anders vond ik in zulke zaaken te verhaalen geen einde.

(*t*) Dresserus P. II. Millen. VI. p. 449.

HET V. HOOFDSTUK.

Van den toestand des Pausdoms voor Luthers tyd; als meede van de werktuigen en bevorderaars der Reformatie, doch inzonderheid, van Luther.

1. NU treeden wy dan eindelyk tot den inwendigen staat der Kerke wat naader, koomende tot die groote en aanmerkenswaardige veranderinge, die in *Luthers* tyden is voorgevallen. Hier van nu heeft men in 't Hoogduits wel narichtingen genoeg: doch ik zal nu alhier maar alleen het aanmerkelykste, en wat tot eene nauwere beschouwinge van den toestand der zelver tyden dienen kan, kortelyk gaan voorstellen. Voor eerst dan achte ik het onnoodig, om eene wydluftige uitbreidinge aan te stellen, hoe ellendig het in 't Pausdom, voor *Luthers* komste, heeft gestaan, alhoewel God zelfs ook in dien tyd, over al, in 't verborgen, de zyne gehad en gekoestert heeft. Want dit is nu reeds al van zeer veele Schryvers voor my gedaan, en, buiten dat, is dit ook, uit de Historie der voorgaande jaaren, van het 4de Boek af, tot op dit 16de Boek toe, volgens deszelfs oorsprong, wasdom, trappen, en andere omstandigheeden genoegzaam af te neemen. Men kan meede, onder anderen, hier van *het laatste Hoofdstuk der inleidinge tot de Historien, van den Heer van Puffendorf* met vergenoeginge naleezen. Doch daar zyn eenige gewichtige aanmerkingen overig, welke ik, beneevens de t' zaamenhang der geheele Historie, tot een beeter begrip der volgende zaaken, na malkanderen zal trachten te verhandelen.

Ellendige staat des Pausdoms voor Luthers tyd.

2. Uit alle de voorgaande Eeuwen waaren 'er niet alleen alle de gruweldaaden, dwaalingen, en misbruiken des Pausdoms, zoo wel in de Heerschappye, als leere en leeven, tot in deeze 16de Eeuwe overgebragt, maar ze waaren ook noch daar en booven met zeer veele andere vermeerdert: het welke nu reeds al voor langen tyd, uit hunne eigene Schryvers, die byna ontelbaar zyn, van veele, en overvloedig is aangeweezen. (*a*) Men hoore maar een eenige bekentenis, eenes Oversten der Augustynen, genaamd *Ægidius van Viterbo*, die noch, op 't *Lateraansche Concilium*, in 't jaar 1512 voor Paus *Julius de II.* onder anderen aldus heeft geklaagt. *Ik zie het noch aankoomen, by-aldien door dit Concilium of eenig ander middel, onze maniere van leeven niet verbeetert werd; en, indien onze eigene vleeschelyke lusten, als de fonteine van alle boosheid, voor de Goddelyke liefde niet eens moeten wyken, zoo is het t' eenemaal gedaan met de godzaaligheid, en met alle die voordeelen, welke onze Voorouders, door de vermeerderinge der Godsdienst, hebben verzaamelt, en die we noch eens, door onze eigene achteloosheid, t' eenemaal zullen verliezen. Want, wanneer is doch ons leeven wulpzer geweest? onze hoogmoedigheid lichtvaardiger? Wanneer heeft men zich meerder en onbeschaamder onderwonden, om teegens alle godzaaligheid opentlyk te spreeken en te disputeeren! Wanneer is 'er onder het volk eene grooter nalaatigheid en verachtinge van den Gods-*

Goddeloosheid der Geestelykheid.

(*a*) Vid. novissime Eliæ Veielii Hist. & Necessitas Reform atque ante hunc Auth. oneris Ecclesiæ Jo. Chemensis Episc. Catalogus Test. Verit. Jo. Wolff. Lect. memor. Jo. H. Hotting. Hist. Reform. ipsiusque Budæi, Mori, Erasmi, Lutheri, Melanchthonis, Flaccii ac cæterorum scripta

Godsdienst, en der Sacramenten geweest? (*b*) Maar, nademaal het algemeene verval altoos oorspronkelyk plagt voort te koomen van die geene, welke zich onderwonden hebben om Leeraars te zyn: zoo bevind men dit hier ontrent ook al zeer oogenschynelyk, en uit ontelbaare nagelaatene gedenkteekenen. Paus *Adriaan de VI.* beleed, in een zeekere Narigt [of *instructie*] zynes Boodschappers: *Dat de onrusten wel voornaamelyk van de zonden der Priesters en Prælaaten of Kerkelyke Overheeden eerst waaren van daan gekoomen: deeze maakten eene scheidinge tusschen God en hen, zoo dat hy ze niet hoorde, want de Schrift zelfs zegt, dat de zonden des volks van de zonden der Priesters voortquaamen.* ---- *Hy wist ook zeer wel*, voegde hy daar by, *dat 'er by de Pausselvken stoel zelfs veele gruwel-daaden omgingen, naamelyk, misbruiken in geestelyke zaaken, uitspoorigheeden in beveelen, en dat alles wierd averegts omgekeert. Het was ook dierhalven geen wonder, dat de krankheid van 't hooft in de leeden, van de Paussen in de andere Prælaaten was voortgekroopen. Wy alle*, zegt hy verder, *zyn afgeweeken, een ieder ging zyn eigen weg, daar was niemand die goed deè, ook niet een*, e. z. v. (*c*) En een zeeker Abt, op „ 't *Concilium* van Pisa, bekende rond uit, men kon teegenwoordig Judas-„ broeders genoeg veroordeelen, die Christus hadden verkoft. De „ Kerkelyke goederen wierden op het schandelykste verquist en doorge-„ bragt, de dispuiten en twisten duurden zonder ophouden onder de „ Geestelykheid, de Opper-machten sloegen zich onder malkanderen e. z. v. Men hadde derhalven ook meer als genoeg te verbeeteren. (*d*)

3. Doch ik zal niettemin hier ter plaatze alleen maar eenige weinige narichtingen in 't byzonder aanroeren, op dat men de zaak zelfs voor geen verdigtzel houde, en ook, op dat men de teegenwoordige tyden, uit ondervindinge, daar des te beeter teegen kan stellen. Ten eersten dan is het openbaar, dat de geheele zoo genaamde Christenheid door de Munnikken en Paapen, als door eene Armée, t' eenemaal als beleegert, ja overstroomt was, die, gelyk een meenigte sprinkhaanen, alles vertreeden en opgeslokt hadden. Onder de Munnikken zelfs nu was eene rechte te zaamenvloeijinge en vuilnis-groeve van alle schandelykheeden en boosdaaden, gelyk als reeds al met alle omstandigheeden genoegzaam in 't breede is beweezen. (*e*) De Paapen hadden zich, gelyk het quaad gewormte, zoo overvloedig vermeenigvuldigt, dat 'er in meenig klein Steedje, dikmaals byna zoo veele vermeinde Zielzorgers als zielen waaren, die hun het brood maar voor de mond weg aaten. Alzoo verhaalt iemand, dat 'er, in dien tyd, tot Gotha 40 ordentlyke Priesters, 14 Kanunnikken, en over de 60 Munnikken en Nonnen waaren. (*f*) Deeze nu waaren geenzins met een kleintje vergenoegt, maar ze vilden en persten de menschen, slimmer als de soldaaten, gelyk wy zoo aanstonds, by het verhaal van den aflaat, noch naader zien zullen. Het ging 'er, gelyk als men nu noch wel aan veele gierige Predikanten ziet, na de beschryvinge van een zeeker oud Doctor. Men zag het Psalmboek heel zelden in haare handen, maar wel dikmaals de tzyns-boeken en reekeningen. Haar geheele praat was doorgaans deeze: *Breng je tzyns, breng je geld, zyn de boeren ook van daag aan hunnen schuldigen arbeid? Hoe staat het in 't veld?* Of, gelyk het heedensdaags onder de Heeren Dorp-Predikanten noch al meest luid: *Hoe staat de haaver? Wat geld het koorn in de Stad?* e. z. v. *Gierigheid is de Vader van 't kind. Geld is het woord.* (*g*) Wat voor onbeschryffelyke gruwelen 'er wel met het koopen en verkoopen der Kerkelyke amp-

Jaar MD. tot MDC.

Groote meenigte van Paapen en Munnikken.

Hunne gierigheid.

Vreeten en zuipen.

(*b*) Ex Edmundo Richerio Seckend. Lib. I. p. 6. (*c*) Petrus Suavis Lib. I. Hist. Conc. Trid. Hottingerus Sect III. c. XVI. p. 893. (*d*) Ritherius l. c. p. 5. (*e*) Vid. ex Lud. Vive Laur. Valla, Erasmo aliisque Hotting. l. c p. 307. 334. 445. 461. &c. (*f*) Frid. Myconius Hist. MSta ap. Seckendorf. l. c. p. 4. (*g*) Caspar Guttelius in Dialogo 16. p. 249.

Jaar MD. tot MDC.

ampten, het verhandelen der vermeinde Geestelyke zaaken, en met schinden en schraapen, gepleegt zyn, daar zoude men alleen wel groote boeken van konnen schryven, en dit is ook nu reeds al genoegzaam geschied. Het verzaamelde geld ondertusschen wierd al meest weeder door de keel gejaagt; en, waar in deeze Geestelyke wel het meeste van de daar na afgevallene verschilden, zulks bestond alleen daar in, dat zy haare wyven en kinderen niets behoefden toe te leggen,om dat zy 'er geene opentlyk hadden. Ondertusschen vraaten en zoopen,speelden en hoereerden de Paapen en Munnikken, zonder eenige de minste schroom of straffe wel dapper, ja zoo zeer, dat ook een zeeker Abt, die een jonge dochter verleid hadde, en haar daar na niets geeven wilde, zich wel op een ordentlyke wet dies aangande dorst beroepen, die zy in haare order hadden, dat een Munnik, in zulk een geval, niet meer als 20 guldens behoefde te geeven. (*h*) Van de zoorten hunner tydkortingen spreekt de booven gedachte Doctor aldus: Zy plachten te schaaken, in 't tiktakbord, en allerhande spellen met de kaart, te speelen, als roemsteeken, scherwentzelen, kornuffelen, e. z. v. (*i*) Van haare onkuisheid, Sodomiterye, en andere gruwelen, wil ik alhier niet eens iets aantrekken.

Haare luiheid.

4. De luiheid en lichthertigheid ontrent hunne bedieninge, was, onder hen, by zulk een grooten overvloed, zoo groot, dat ze zelfs ook de lichtste en kortste diensten, of byna gantsch niet, of, ten minsten, op de allerschelmachtigste wyze, volbragten. *Luther* zelfs heeft verhaalt; dat, wanneer hy, in 't jaar 1510 van zyn Klooster na Rome was gezonden, en dat hy aldaar, voor zyne vrienden, met eene zeer groote aandagt, hadde Misse gehouden, hy vernoomen hadde, hoe dat de andere Mis-Paapen neevens hem ondertusschen wel zes Missen hadden gedaan: daar en booven hadden ze hem ook aangemaant, dat hy zich maar wat zoude haasten, zeggende: *Passa, passa, voort, voort! Send onze L. Vrouw haaren Zoon maar haast weeder na huis toe.* Gelyk als hy ook toenmaals, onder het praaten, gehoort hadde, dat de Paapen, onder de Misse zelfs, als Godverloogchenaars, met hun eige werk den spot dreeven, en deeze woorden, in plaats van de heiliginge, plachten te gebruiken: *Panis es, & panis manebis:* Dat is, *brood zyt ge, en gy zult het ook wel blyven.* (*k*) Van haare ezelachtige onweetenheid en dommigheid, zelfs in de Weereldlyke weetenschappen, ik zwyge in Goddelyke zaaken, klaagt iemand met deeze woorden: *Hoe veele blinde dieren werden 'er Gode niet wel daagelyks opgeoffert? hoe veele Aards-Bisschoppen en andere Prælaaten zyn 'er wel, die blinder zyn als de mollen? Zy hebben wel prachtige Palaizen, kostelyken huisraad, en een groot huisgezin, maar de Heeren zelfs zyn van schelmeryen zwart, duister, en t' eenemaal besmet. Zy heeten opzienders, doch maar alleen op geld en inkomsten* e. z. v. (*l*) Terwyle nu aldus deeze leedige en onnoozele leeraars niets goeds altoos wisten, en dat ze evenwel, in hunne Kerken, het volk iets moesten voorpraaten, zoo quaamen daar door ontelbaare fabelen en zotternyen aan 't licht, die *Henr. Bebel*, *Erasmus*, en andere met meenigten hebben opgeteekent. Hier toe behoort het getuigenis van de Keurvorst *Jan Fredrik*, wanneer hy den grooten Tempel tot Anneberg zag, en een Paap, genaamd *Jan Zeidler*, daar inne hoorde preediken: *Het hok is wel treffelyk, maar de voogel zingt niets goeds.* (*m*) Hoedaanige ellendige voogels 'er, t' zeedert dien tyd, noch al heel veel, zoo wel in deeze, als in andere hokken, tot een groot verdriet des Huisheers, wel geschreeuwt hebben. Zoo heeft men al meede byna ontal-

Vermeetelheid.

(*h*) Bebelius ap. Hotting. l. c. p. 904. (*i*) Gutelius l. c. (*k*) Matthes. Leben Luth. p. 6. Sam. Mart. Collat. Hussit. & Luth. p. 44. (*l*) Philip. Beroald. præf. ad Apulej. (*m*) Jenis. Ann. Annæb. p. 20.

tallyke voorbeelden, hoe de Paapen het arme volk, met beelden, valſche wonderwerken, en diergelyke beuzelingen, hebben bedroogen, waar van de boeken allenthalven vol zyn. Het ſlimſte van allen was, dat de Geeſtelykheid, by alle deeze openbaare boosheid, zich zelfs evenwel noch al voor eene heilige Bedieninge uitgaf, en zich geenzins wilde laaten onderwyzen of verbeeteren. Waarom men ook, onder dit voorwendzel, alle die geene heel zwaarlyk ſtrafte, welke maar het minſte quaad van de leere en het leeven der Paapen ſpraaken. (*n*) Waarom *Luther* ook onder anderen ſchreef: *Men konde eer een Keyzer beteugelen als een ſchurfden Munnik: als men een van hen aantaſte, zoo hadde men God in 't oog geraakt.* (*o*) Ja het wierd, als een geloofs-artykel, vaſt geſtelt, dat men de Geeſtelykheid, noch ook deszelfs minſte leedemaaten, niet opentlyk voor de menſchen beriſpen mocht. (*p*) Welke goddelooze *ſtaats-maxime* altoos een ſchutzel en ſchild der verdorvene Geeſtelyke is geweeſt, tot dat God eindelyk eens heeft doorgebrooken, hen by het volk zelfs heeft veracht gemaakt, en ook deeze hunne ſterktens over hoop geworpen.

Jaar MD. tot MDC.

Hoogmoedigheid.

5. De Opper-machten daar en teegen, en andere verſtandige lieden, zaagen alle deeze dingen zeer wel, alleen, magt en moed ontbrak hen, om zich van dit grouwzaame jok te kunnen of te derven ontſlaan: door dien de Kerkelyke zich zelfs met zoo uittermaaten veele liſtige ſtreeken, als met bolwerken, beſchanſt hadden, dat veele zich het hoofd daar aan te berſten liepen. Alhoewel zommige hen haare groove zotternyen zeer aardig wiſten voor te leggen, voornaamelyk, toen 't ys nu reeds gebrooken was. Gelyk als men van *Jan Fredrik*, de Keurvorſt, verhaalt, dat hy, noch in zyn jonkheid, aan een Paap, die de woorden: *Drinkt alle daar uit*, alleen op de Geeſtelykheid duidde, hadde geantwoord: zoo moeſten ook die woorden: *Gy zyt rein*, *maar niet alle*, op de Paapen ſlaan, en zy alzoo niet rein, maar Judas kameraads, en dieven zyn. (*q*) De ervaarenheid zelve leerde de Overheeden ook genoeg, wat voor eene ellende 'er over al, uit de verdorvene Geeſtelykheid ontſtond, en, hoe zy niet alleen allerhande afſchuwelyke dwaalingen en verleidingen ter baan bragten, maar ook van alle de verdeeltheeden en verſtooringen in 't gemeene beſt in 't gemeen de voornaamſte oorzaak waaren. Men vind zelfs ook hoe dat, voor en omtrent het begin deezer Eeuwe, het ſtraatſchenden en moorden zoo openbaarlyk in zwang ging, dat 'er in de *Ryks-receſſen* van 't jaar 1512 is geklaagt geworden, *dat 'er zulke ongehoorde daaden waaren ingeſloopen, dat de eene den ander in 't heimelyk opſloot, zomwylen aan andere verkogt en overleeverde; als meede, dat men in 't verborgen brandſtigtte, Kaſteelen en Huizen beklom, de menſchen doodſloeg, vermoorde,* e. z. v. Deeze en diergelyke te zaamen-rottingen nu noemde de Keyzer *Maximiliaan de I. Hegge-Ridders*, door welke ook zeer veele onheilen, door geheel Duitsland, zyn veroorzaakt geworden. (*r*) Behalven dit was ook het vloeken en Godslaſteren onder 't volk zoo gemeen geworden, dat de Keyzer zelfs daar over moeſt klaagen, dat de wet van *Juſtinianus* hier omtrent geheel en al in vergeetelheid was gekoomen. (*s*) Van de grouwzaamheid en rechtvaardigheid van 't *heimelyke Weſtphaalze Gerigt*, als ook van deszelfs afſchaffinge, welke door *Maximiliaan* geſchiedde, geeven de Rechtsgeleerde genoegzaam berigt. Andere gedenk-teekenen moet ik ook al, om de kortheids wille, voorby gaan. (*t*)

Groote ſchaade daar uit ontſtaan.

Ook in den gemeenen ſtaat.

6. On-

(*n*) Vid. vel Chron. Portenſe P. I. p. 230. (*o*) To. IV. Altenb. p. 112. (*p*) Manuale Curator. ap. Hotting. l. c. p. 273. & 906. (*q*) Vid. Zinckgraff Spruchw. P. I. p. 104. Wolf. Cent. XVI. p. 515. (*r*) Vid. Mutius L. XXX. Germ. Trith. de Bello Bavar. Conf. Limnæus L. I. Jur. publ. c. 7. (*s*) Comitia Wormatienſia de An. 1495. Tit. vom Gotteslästern. Conf. Paralip. ad Urſperg. p. 464. (*t*) M. Licherus de occultis Weſtphaliæ judiciis Gryphiand. de Weichbild is Saxon. Cap. 54. ſeqq.

Jaar MD. tot MDC.

6. Onder deeze en verdere oogenschynelyke verdorventheid openbaarden zich ook van alle kanten veele klachten en zwaarigheeden, waar onder, naast de Fransche poincten, wel voornaamelyk die 100 *gravamina* of bezwaarenissen der Duitschers bekend zyn, welke, van de weereldlyke Ryks-stenden, meest teegen den Roomschen stoel, in 't jaar 1521 tot Wormbs eerst zyn opgestelt, en daar na, in 't volgende jaar, op den Ryks-dag te Nurnberg ook aan den Pausselyken Boodschapper (*Nuntius*) zyn behandigt geworden, met eene ernstige betuiginge, dat 'er, zoo lang als deeze dingen niet afgedaan wierden, geene gewenschte ruste altoos te verhoopen was. Maar, door dien ze de Geestelykheid niet behaagden, zoo moest de *Nuntius* zich houden, als of ze aan den Paus noch niet overgeleevert waaren. Edoch daar zyn in der daad veele poincten in, welke boovenmaaten naauwkeurige kenteekenen des vervals, ten allen tyden geeven. (*u*) Verders quaamen 'er zoo veele droevige beschryvingen van de algemeine ellende aan 't licht, zoo veel zuchten en verlangen na verbeetering, dat men wel licht konde zien, dat 'er eene groote vreugde en toeloop zoude ontstaan, by-aldien 'er maar iemand eens quam door te breeken. Want alles lag anderzins in den diepsten slaap der zeekerheid als begraaven, en de voorgemelde dachten zoo t' eenemaal op geene veranderinge, altoos, dat ze veel eer de voorneemens van andere, met de uitterste vlyt, op alle manieren zochten te verhinderen, gelyk het zich daar na ook met *Luther* uitwees. Want dit had de Roomsche, en met haar de gantsche Geestelykheid, als de grootste Staats-Reegel, vast gestelt: „ *Geen weereldlyk mensch hadde de macht, om de Geestelykheid in 't minste te kun-* „ *nen verbeeteren.* (*x*) *Of*, gelyk men teegenwoordig spreekt: *Den H. Dienst* „ *mocht van geene andere menschen altoos in kleinachtinge gebragt of gehoont wer-* „ *den.* Wanneer 'er nu evenwel dikmaals zommige oprechte gemoederen eene verbeeteringe zochten aan te vangen, zoo waaren 'er straks de Paapen, met hunne Ketter-maakerye, valsche beschuldigingen, en andere vonden, achter heer, en maakten alle heilzaame aanslaagen te niet en tot wind: „ Paus *Julius de II.* moest volkoomentlyk, by zyne verkiezin- „ ge, een eed doen, dat hy een *Concilium*, tot verbeeteringe der Kerke, „ zoude houden, zoo wel weegens de Opperste als laagste, en, indien hy „ 't naliet, zoo zouden de Potentaten de macht hebben, om zich zelfs „ te verzaamelen en de Kerke, in haar nood, te hulpe te koomen. (*y*) Doch, wanneer men na de verbeeteringe van deeze, en andere buik-Paapen hadde moeten wachten, zoo zoude 'er nu heeden, te deezer uure, noch wel niets verandert zyn geweest. Andere, die het wel gaarne wilden doen, ontbrak het aan moed; zommige weederom vingen het aan 't onrechte einde aan, lieten de grofste misslaagen onaangeroert, en maakten daar en teegen maar ontrent eenige kleinigheeden een aanvang, en, als men noch al eens iets groots voor hadde, zoo belette het de Duivel op allerhande wyzen, gelyk als het den goeden Keyzer met het *Concilium* te Pisa ging; (*z*) Doch hier van meerder als wy tot de *Concilien*, en den staat des Pausdoms na *Luthers* tyd, zullen koomen. In 't korte dan, dit slangen en adderen gebroedzel wist zich zelfs altyd na den wind te richten, en het over al zoo te besteeken, dat men niet lichtelyk tot hen naaderen kon, ja zy stelden zich eerder zelfs zeer yverig aan, als dat ze boovenmaaten vroom wilden werden, alleen op dat de andere daar door gerust en slaaperig zouden werden, en hen, in hunne dingen, verder ongerept laaten. Gelyk als het noch daagelyks alzoo gebeurt, dat de

Swaarigheeden der Duitsche natie.

Voorbereidzelen tot de Reformatie.

Verhinderingen.

(*u*) Vid. Catal. Test. Ver. Lib. XX. p. 916. seqq. & de Germ. Hottinger. l. c. p. 921. (*x*) Hist. Conc. Trid. ibid. p. 949. (*y*) Apud Richerium Lib. IV. Hist. Conc. P. I. p. 147. (*z*) Goldastus Tom. V. Constitut. Imperat. p. 421. & p. XXVII. Polit. Imp. &c.

Jaar MD. tot MDC.

de huichelaars, in geval van nood, alles eer met reede, en uitterlyk, doen, wat hun anders teegens de borst zoude zyn, wanneer ze daar door maar slechts in hunne voordeelen blyven moogen, en met vreede gelaaten werden.

Hoope, en vreugde daar over.

7. Hierom verlangden nu de oprechte gemoederen dies te meer na een doorbreuk in zulk een zwaar-wichtige zaak, en dies te grooter vreugde ontstond 'er, wanneer zich hier of daar maar iets vertoonde, dat eenige hoope tot verandering gaf. Misschien zal men hier beneeden geleegentheid vinden, om van de veelvoudige voorzeggingen en andere teekenen iets te spreeken, die 'er, voor *Luthers* Reformatie, geschied zyn, en de gemoederen zeer opgewekt en aangemoedigt hebben. Alles wierd wakker gemaakt, wat maar een weinig verstand en nadenken hadde. Want daar quaamen terstond allerleye zoodaanige dingen aan 't licht, waar na meenig mensch al lang, onder den zwaaren geweetens-dwang en 't menschen jok, gehaakt en verlangt hadde. Daarom schreef een zeeker *Niklaas Gerbel*, van Straatsborg, aan zynen vriend, van een Predikant, die opentlyk eene Vrouwe genomen hadde: daar waaren veel 1000 menschen te zaamen geloopen, om deeze nieuwigheid te zien. Een onder den hoop hadde luidskeels, midden in de Kerke, geroepen: *Hy heeft hem recht gedaan; God verleen hem duizend goede jaaren!* (*a*) Een ander schreef van zyne „toehoorders, *hy kon niet genoegzaam uitdrukken met wat voor eene vierigheid* „*en aandacht zy het Woord aannaamen, en, hoe gewillig ze zich daar over al toe* „*brengen lieten, waar over hy ook dikmaals, van blydschap, hadde moeten wee-* „*nen, dat ze hem (als een zwak mensche) zoo zeer droegen en lief hadden.* e. z. v. (*b*) Meer voorbeelden zullen 'er op een andere plaats tot genoegen konnen bygebragt werden. (*c*) Het ging ook toen ter tyd, gelyk het gemeenelyk gebeurt, wanneer de Heerschappye der Geestelykheid de overhand neemt, dat veele, die heimelyk onder deezen last zuchteden, daar na met des te grooter vreugde uitborsten. Daarom, wanneer de Munnik tot Steenlausig *Luthers* stellingen (*theses*) eerst zag, zoo lachte hy van blydschap, en zeide; *Nu is hy gekoomen, die u* (Paapen en Munnikken) *tot het trouwen brengen zal.* (*c*) Als *Luther*, in 't jaar 1521, te Wormbs inquam, zoo ontmoette hem, op de straat, een Beijersche Hof-nar, en, wanneer hy *Luthers* naam hoorde, zong hy teegens hem overluid: „*Venisti* „*desiderabilis, quem expectabamus in tenebris.* Dat is: *Gy komt nu ter rechter* „*tyd, welken wy, in de duisternissen, verwachten.* (*d*) Ook was 'er terstond over al een opmerken en drift, zoo dat zich het volk om 't woord als verdrong, en eenen onbeschryffelyken yver daar ontrent betoonde. Wanneer *Luther* door Erffurt naar Wormbs reisde, was 'er zulk een grooten toeloop, dat de straaten, huizen, en alles, gepropt vol was, om hem maar te hooren en te zien, daar, buiten alle twyfel, ook wel meede veel nieusgierigheid zal onder geloopen hebben. (*e*) Waar men, door het verbod der teegenstreevers, geen Luthersch Predikant toeliet, daar liepen de menschen na de naaste, ook wel zeer afgeleegene plaatzen, veele mylen verre, na eene Predicatie. Gelyk als men, onder andere, van die van Anneberg, onder Hartog *Joris* gebied, schryft, dat ze by duizenden na Bucholt zyn geloopen. (*f*) Insgelyks ook tot Zwikkauw, alwaar *Gabriel Didymus* eens preedikte, die een zwakke stem hebbende, zoo was alle het volk uit hun gewoonelyk gestoelte na den Predikstoel toe gedrongen, en hadden byna den gantschen dag toegeluistert. (*g*)

Begeerte na de waarheid.

8. Terwyle nu de zaaken aldus stonden, zoo kreeg *Luther* over al waar-

(*a*) Ap. Scultetum Annal. P. I. p. 169. (*b*) Ibid. p. 135. (*c*) Vid. idem P. II. p. 146. (*d*) Wolff. Lect. Memorab. p. 178. (*e*) Eobanus Hessus Eleg. P. II. p. 119. (*f*) Ap. Seckendorff. p. 180. Lib. I. (*g*) Ibid.

Jaar MD. tot MDC.

Geleegentheid tot de Reformatie.

lyk een zeer grooten aanhang, daar by ook noch die onbeschaamde en buitensporige opveilinge des aflaats quam, die de eerste geleegenheid en aanleidinge tot zynen uitbreuk gegeeven hadde. Doch, dewyl men, by na tot walgens toe, hier van placht te schryven en te praaten, waar in behalven dat de arme *Jan Tetzel* genoeg lyden moet, niet teegenstaande hy over al zoo veele broeders heeft nagelaaten: zoo zal ik het alhier alleen by eenige aanmerkingen berusten laaten, en de zaak zelfs met weinige woorden ontvouwen.

Opveilinge des Aflaats.

De Paus te deezer tyd, verdeed, niet alleen tot zyn eige pracht, en ongebonde leeven, een onuitspreekelyke somme gelds, maar den Aards-Bisschop en Kardinaal van Mentz, *Albertus*, verquiste ook alle zyne zoo ryke inkomsten, van twee Aards- en een enkeld Bisdom zoo uittermaaten lichtvaardig, dat hy noch, tot de betaalinge des Mantels, (*Pallii*) van den Paus daar en booven de macht verkreeg, om, door geheel Duitsland, met het te koop stellen des Aflaats, een groot deel gelds te vergaaderen. (*h*)

Deszelfs oorzaaken.

Jan Tetzels lichtvaardigheid.

Tot dit werk nu liet zich een stoute en lichthertige Munnik, *Jan Tetzel*, van Pirna uit Meissen gebooren, gebruiken, die, als een onder-Commissaris, zoo hy zich noemde, door het geheele land rondom trok, en alzoo de lieden schrikkelyk bedroog. Want, buiten dat doorreisden 'er noch al meer Pausselyke Afgezanten alle jaaren het Land, die geld inzaamelden, nu, tot den Turkschen Oorlog, dan, tot het vernieuwen der St. Pieters Kerke te Rome, en naderhand weeder tot wat anders. Daar dan geen zoo slechte dienst-meid of was-vrouw was, die niet 1. 2. of meer dubbeltjes daar aan te koste hing, om een Aflaats briefje te hebben. (*i*) En, had dit zoo voortgegaan, daar was, binnen korten tyd, niet eenen heller of penning meer in gantsch Duitsland gebleeven: want in Italie wierd alles weeder verspilt en verbrast. (*k*) Inzonderheid nu moet *Tetzel* een zeer onbeschaamde guit zyn geweest, die het volk veele vreemde dingen heeft wys gemaakt. Tot Anneberg, daar de ryke Silver-mynen waaren, zeide hy, met klaare woorden: *Indien zy maar wakker geld wilden geeven, zoo zouden alle de bergen daar om heen in louter silver veranderen.* (*l*) Doch het moet hem aldaar al reedelyk wel aangestaan hebben, dat hy 'er twee ronde jaaren is gebleeven, gevreeten, gezoopen en gespeelt heeft. (*m*) In Fryberg beurde hy, alleen in 2 daagen, 2000 guldens. (*n*) En tot Zwikkauw vong hy deeze pots aan: hy wilde gaarne eens met de Koster vroolyk zyn; hy preedikte derhalven, op den dag van *Juvenalis*, hoe dat de oude Heilige zeer moede om te helpen geworden waaren, en derhalven bragt hy nu deezen nieuwen Heilig te voorschyn, die hen raaden zoude, dat zy maar fraay mildelyk zouden offeren. Daar na zag hy zelfs na, wat een ieder hadde ingeworpen, en vraagde eindelyk aan den Koster, of 'er al genoeg tot het gelag zoude zyn. (*o*) Diergelyke Historien nu zyn 'er zeer veele overig. Uit dit weinige kan men nu den ellendigen staat dier tyden wel afneemen, en wel inzonderheid, voor zoo veel die zich, door de werken der Kerkelyke bedryven, vertoont heeft.

9. Doch het nu reeds al verhaalde verlangen, en de daadelyke toebereidzelen tot eene verbeeteringe, verzeekeren ons, dat 'er noch al zeer veele goede en welmeenende lieden hier en daar onder het Pausdom zelfs geweest zyn, die deeze ellende erkent, iets beeters gezogt en ook in der daad gevonden, en genooten hebben. Maar 't bewys hier van houd ons te lang van ons voornaamste werk af, en kan het zelve ook, uit de gesteltenis der voorgaande tyden, in 't 14de en 15de Boek, verder nagezien

(*h*) Vid. Thuan. L. I. Paul. Langius Chron. Citicensi p. 897. Lutherus ipse passim & Erasmus. Scultetus Annal. P. I. p. 47. Hottingerus P. III. cap. II. p. 25. seqq. & 266. Seckendorff. L. I. p. 9. & 12. (*i*) Idem p. 14. (*k*) Myconius ibid. p. 16. (*l*) Ibid. (*m*) Jenisius P. II. Annæb. p. 3. (*n*) Mollerus P. II. Freyberg. Chron. p. 153. (*o*) Schmid. Zwick. Chron. P. I. p. 380.

Jaar MD. tot MDC.

zien werden. Onder de zoodaanige nu, die over die gruwelen zuchteden, was ook de welbekende *Martin Luther*, neevens veele andere. Doch, indien wy de getuigenissen der Zwitzers en andere, gelooven, zoo als zy daar van in 't breede en met verzeekeringe, schryven, zoo hebben al eenige andere, voor *Luther*, de verbeeteringe begonnen. Ik wil hier niet zeggen, van zommige in het Pausdom zelfs, als, van *Jan Wessels* van Groeningen, die reeds al voor *Luthers* geboorte heeft geleeft. Noch ook, van *Jan Keizersberg*, *Jan Kruiziger*, en andere. Want men berigt voornaamelyk van *Ulrik Zwinglius*, dat hy reeds al in 't jaar 1516, tot Glaris, uit den Bybel teegen het Pausdom aldaar heeft gepreedikt. (*p*) Insgelyks ook, dat hy, in 't jaar 1505, met *Thomas Wittenbach*, Professor te Bazel, de Leere der Rechtvaardigmaakinge, als meede, van het bedrog des Aflaats, geleert zoude hebben. (*q*) Waar op hy daar na, in 't jaar 1519, tot Zurich, de eerste Predikatie in 't openbaar heeft gedaan, en zich wel dapper teegens den Aflaats-kraamer, *Samzon* van Milaanen, heeft gestelt, (*r*) en het Euangelium, recht volgens 't Euangelium, verkondigt; (*s*) hebbende ook meede, teegens den Bisschop en Kardinaal van *Sitten*, weegens het verval der Kerke, gedisputeert. (*t*) Hier in koomen nu de meeste, ook zelfs *Luthers* yverigste Aanhangers, over een; nademaal, buiten dat, dit Goddelyke werk geenen roem altoos van menschen noodig heeft, en het voor oprechte gemoederen eeven veel is, door wiens hulpmiddel God ten eersten is doorgebrooken. Ook is het *Zwinglius*, in 't begin, met *Luther*, in den grond zelfs, (of 't voornaamste werk) geheel eenig geweest, en, gelyk men bekent, namaals eerst, weegens het *point* van 't Avondmaal, en anders, met hem oneens geworden, (*u*) gelyk wy hier onder nôch breeder zullen aanwyzen. En daar loopt aan beide de kanten veel menschelykheid en eenzydigheid, ik wil niet zeggen, groot-spreeken, meede onder, wanneer men met zulk eene heevigheid en moeite stryd, om te beweeren dat deeze of geene de eerste is geweest. Zoo dat men daar door malkanderen aan beide zyden, zonder eenig nut, oorzaak tot klaagen geeft: *De eene wil het werk van Zwinglius t' eenemaal verwerpen*; (*x*) *een ander wil Luthers achtinge over al onderdrukken, en Zwinglius alleen de voortocht in de Hervorminge toeschryven.* e. z. v. (*y*) Die geene doen dan best, welke, met bescheidenheid, een ieder zyn lof laaten, die hem waarlyk toekomt, en die daarom nochtans de Historische waarheid niet te kort doen. Want *op deeze wyze heeft men reede genoeg om zich te verwonderen, dat 'er evenwel ontrent een en de zelve tyd, twee Leeraars, die van malkanderen niets wisten, opentlyk teegens den Paus zyn opgestaan en eenderleye zaak gedreeven hebben:* Het welke een van *Zwinglius* vrienden zeer wel aantrekt, noemende *Luther meede een voortreffelyk instrument Gods, en hen beide, twee van den H. Geest uitgeruste Helden*; (*z*) dat die van de andere kant heel bezwaarlyk zouden willen doen of toestaan.

Reformateurs voor Luther.

Zwinglius.

Wie d' eerste is geweest?

Afgunstigheid hier ontrent.

10. Ten minsten is het zeeker, dat God, na zyne wonderbaare Raadslaagen, veele werktuigen te gelyk ontrent deeze zaak heeft gebruikt, of hy 'er al schoon eenige, en daar onder wel voornaamelyk *Luther*, als de Opperste op het Tonneel voorgestelt, en hem een zeer groote doorbreuk verleent heeft. Van den beroemden *Erasmus* schryft de Luthersche Godgeleerde, die anders *formulas caute loquendi*, dat is, *gemeene spreekwy-*

Lof van Erasmus.

(*p*) Ex Leone Judæ, Bullingero aliisque Regenvolscius Hist. Eccl. Slavon. L. I. p. 42. Scultetus Annal. P. I. p. 8. 12. 45. 47. & 115. Melch. Adami Vita Zwinglii, Beza Icon. CL. Vir. p. 44. Hottingerus Sec. XVI. P. II. Cap. III. p. 198. seqq. P. IV. Cap. III. p. 48. seqq. (*q*) Micræl. L. III. Hist. Eccl. p. 325. (*r*) Sleidan. fine L. I. p. m. 13. & ex eo Osiand. Cent. XVI. L. I. c. 26. Jac. Leydecker Kerkelyke Historie. p. 683. (*s*) Bucholz. è Lavatero Ind. Chronol. p. 486. Dresserus P. I. Millen. VI. p. 210. (*t*) Alsted. Chron. Reform. p. 514. Osiander l. c. c. 23. p. 85. (*u*) Idem p. 69. (*x*) Hottingerus l. c. (*y*) Vid. Kromayerus Hist. Eccl. p. 587. (*z*) Beza Epist. 81. p. 327.

Jaar MD. tot MDC.

zen om voorzichtig te ſpreeken, geſchreeven heeft, met ronde woorden aldus: *De Duitſche hadden op hem gewagt, niet anders als op een Zon, die de binnenſte en gevaarelykſte duiſterniſſen hunner nacht verdryven zoude. Want, die hem* (Eraſmus) *niet voor den eerſten aanvanger der herſtelde Godgeleertheid erkende, die was een leugenaar en ondankbaar kaarel.* (*a*) Andere bekennen van deezen zelven, *dat zynen arbeid, en wel inzonderheid, zyne vertaaling des N. Teſtaments, tot de zuiveringe der Euangeliſche leere heel veel geholpen heeft.* (*b*) Waarom hem *Luther* zelfs ook in 't begin zeer hoog geroemt heeft: (*c*) en hy is het ook waardig geweeſt. Want men hadde het hem immers te danken, dat hy de zotte daaden en gruwelen der Paapen en Munnikken, op eene geeſtige en doordringende maniere ontdekte, de waare wysheid vry wel weeder aan 't licht bragt, en, door zyne ſchriften, meenige, zelfs ook van de Groote, de oogen opende, ja, jeegens den Keurvorſt *Fredrik*, *Luther* trouwhertig ontſchuldigde, en den zelven ried, hem voor al niet aan zyne vyanden over te leeveren. (*e*) Zoo dat zich *Eraſmus*, zoo wel weegens *Luthers* perzoon zelfs, als van weegen de verbeeteringe der Kerke, meer verpligt gemaakt heeft, dan 'er miſſchien daar na wel van veelen, ontrent hem, is erkent geworden. Ik zal nu hier niet zeggen, van andere beroemde mannen dier tyd, die het haare, doch een ieder na zyne gaaven, zoo wel in hunne jonkheid als anders, hebben toegebracht; onder welke *Jan Reuchlin*, *Fagius*, *Ulrich van Hutten*, *Thomas Morus*, en veele andere, bekent genoeg zyn. Van een zeeker Prieſter tot Roſtok, genaamd *Niclaas Ruſz*, vind men, dat hy, reeds al in 't jaar 1516, des nachts heimelyke te zaamenkomſten gehouden, en op alle andere wyzen, teegens het Pauſſelyke bygeloof, den Aflaat, en 't quaade leeven der Paapen, gepreedikt heeft, waar over hy ook veel laſterens, van onkuisheid, en diergelyke, lyden, en ook eindelyk, vluchten moeſt. Van deezen man ſchryft een Lutheraan: *dat hy, ten naaſten by de waarachtige Euangeliſche leere een geheel jaar lang te vooren, eer Luther zich eens openbaarde, in 't byzonder hadde geleert en gepreedikt.* (*f*) Om nu niet te ſpreeken, wat 'er al voor getuigen der waarheid van de Waldenzen, Boheemſche broeders, en andere, noch wel zyn overig geweeſt, die, hier en daar, den Paus grooten afbreuk gedaan hebben. Ja God ontzag zich meede in dien tyd niet, onder de Lutherſche zelfs, ook de zoo genaamde *Weereldlyke ſtands-perzoonen*, tot den dienſt der Reformatie, en onderwyzinge van andere in de waarheid, te gebruiken. Gelyk het dan van *Lazarus Spengler* bekent is, dat hy, eerſt een Secretaris tot Nurnberg, of, als andere ſtellen, een Raadsheer geweeſt zynde, nochtans zommige heerelyke gezangen heeft gemaakt, en anderzins veel tot het gemeene beſte der Kerke toegebracht. (*g*) Op dat ik niet zegge, hoe God ook veele vrouws perzoonen in deeze zaak gebruikt heeft, en dat wel, zonder eenig teegenſpreeken der andere Leeraars, ja zy hebben 'er zelfs eene groote vreugde en welgevallen in gehad. Waarom ook de Papiſten zeer ongeduldig waaren, dat niet alleen veele mannen door haare huisvrouwen van 't Pausdom wierden afgetrokken: (*h*) maar ook, dat de vrouwen met en neevens de Predikanten, boeken geſchreeven hadden, en haar aanbooden, om opentlyk op de Hoogeſchoolen teegens haar te diſputeeren. Waar onder *Catharina Zellin*, en *Argula Grumbach van Stauff* gereekent werden, welke teegen de Hoogeſchool van Ingolſtad geſchreeven hebben. (*i*) En van deeze laatſte telt de Heer van *Sekkendorf* eenige boeken op, als,

En andere Getuigen der waarheid.

Ook Weereldlyke.

En Vrouwen.

(*a*) Apud Fechtium P. VIII. Ep. Theol. ep. 12. p. 823. (*b*) Oſiand. L. I. H. E. c. 19. p. 42. (*c*) Scult. l. c. p. 32. (*e*) Ep. dedic. ap. J. F. Mayer Not. ad orat. Selnec. de Luth. p. 87. (*f*) Pet. Lindeberg L. III. Chron. Roſtock. c. 16. p. 208. (*g*) Bucholc. Ind. Chron. p. 538. Camerar. Vit. Mel. c. 31. p. 104. ſeqq. (*h*) Joh. Naſſ. Centur. IV. p. 144. (*i*) Ibid. & Cent. II. p. 126.

I. Deel.
Pag. 73.
MARTINUS LUTHERUS

als, de Christelyke vermaaninge aan den *Keurvorst van Saxen*, *Paltsgraaf Jan*, *den Raad tot Ingolstad*, en andere: Insgelyks ook, *de weederlegginge der Ingolstadsche Artykelen aan die zelve Academie*, eenige Hoogduitsche veerzen, e. z. v. (*k*) Om nu andere, als *Anna Asker*, de beroemde Godgeleerde (*l*) *Olympia Fulvia Marata*, en diergelyke, hier nu noch voorby te gaan. Jaar MD. tot MDC.

11. Ondertusschen behoud nochtans de zaalige *Luther* hier in de voorrang, dat hy in 't openbaar wel het meeste gedaan, en veele andere eerst opgewekt en aangemoedigt heeft. Doch wy zullen zoo aanstonds de gesteltenis deezes lots wat naader gaan beschouwen. Voor het teegenwoordige staat ons aan te merken, dat, zoo wel in 't algemeen den Reformateuren, als, *Luther*, *Zwinglius*, en andere, *een Apostolisch beroep* toegereekent word: (*m*) als ook, in 't byzonder, aan *Luther*, *eene onmiddelbaare goddelyke ingeevinge*, *drift*, *of vermaaninge werd toegeschreeven:* waar op hy eerst door het Woord is beroepen geworden. Want alzoo luid; onder anderen, zyn grafschrift tot Wittenberg, zoo als het, in de Kerke van 't Kasteel, op de metaale taafel noch te leezen is: (*n*) Luthers beroep.

Ille Dei afflatu monitus, verboque vocatus
Lucem Euangelii sparsit in orbe novam.

[Dat is: *Hy* (Luther) *door Gods Geest en Woord vermaant en beroepen zynde, heeft een nieuw licht des Euangeliums door de weereld verspreid.*]

Om meer andere diergelyke uitdrukkingen voorby te gaan. Hoewel andere daar meede geenzins over een stemmen, en maar een middelyk beroep willen toestaan, het welke alleen iets byzonders heeft gehad. (*o*) Nadien *Luther* zelfs daar na zich altoos op zyn *Doctors tytel*, en beroepinge tot zyne bedieningen, teegen de Sluip-Predikanten heeft beroepen, op dat hy deeze des te eerder konde teegenspreeken. Het geene dan zyne teegenstreevers in 't vervolg weêrom tot haar voordeel gebruikten, en volgens deezen grond, door dien hy niet onmiddelyk beroepen of verlicht was, beslooten, dat hem ook in alles niet te gelooven was. (*p*) Ondertusschen is dit echter zeeker, dat *Luther* zelfs, in 't begin, en, eer men aan 't teegenspreeken en *disputeeren*, teegens Karelstad, en andere, gemaakt was, het geschreevene woord Gods wel hoog geagt en gebruikt heeft, doch daar beneevens heeft hy ook met eene de kracht des Geestes, en verlichtinge van booven, genooten, en ook geroemt, als welke hem, in byzondere *poincten* en ongemeene voorvallen, een richtsnoer en zeekerheid verleenden. Want, men vind in zyne allereerste schriften, zulke nadenkelyke belydenissen, diergelyke veele der geener niet eens gedaan hebben, die naderhand, weegens hunne leere van de verlichtinge, verworpen zyn geworden: doch dit is de plaats niet om hier van nu in 't breede te spreeken. Inmiddels is het echter zeeker, dat hy, tot het gezichte der Paapsche dwaalingen allengskens, en by trappen gekoomen is; gelyk als de verhaalen ook bekent zyn, dat hy, by voorbeeld, tot Erffurt, in den Bybel zulk een overgroot behaagen schepte, dat hy gewenscht hadde, om ook eens zulk een schoon boek eigen te moogen hebben. Insgelyks ook, dat hy veele zotternyen der Paapen al voor heene hadde aangemerkt, en ook reeds van de gerechtigheid Christi een goed begryp gehad. e. z. v. (*q*) Verlichtinge.

(*k*) Supplem. Ind. I. Hist. n. 74. Conf. Scultetus P. I. Annal. p. 175. (*l*) Hotting. præf. P.V.H.E. (*m*) Hotting. P. IV. c. V. p. 325. (*n*) Vid. vel N. Chytræus Delic. itin. p. 365. Suevi Inscript. Witteb. &c. (*o*) Gerhard. LL. Theol. de Minist. Sect. VIII. §. 118. Calov. To. VIII. Systent. Theol. Art. 1. 3. c. 2. q. 2. (*p*) Admonitio Christiana Neostad. de Form. Conc. cap. 6. p. 103. (*q*) Vid. vel Hotting. l. c. p. 759.

Jaar MD. tot MDC.

12. In 't eerste nu hadde het met zyn voorneemen een zeer klein aanzien, door dien hy maar eenige weinige misslaagen der Papisten aantaste, en dat noch, in 't begin, met eene groote zachtzinnigheid en omzicht. Waar door het de meeste Roomsgezinden als zeer slecht voorquam, en het zoude ook, in den aanvang, den Paus *Leo* zelfs niet heel zeer onaangenaam geweest zyn. *Luthers* oogwit was ook, wanneer hy zich teegen *Tetzel* aanstelde, in 't eerst niet anders, dan alleen, dien misbruik des Aflaats te ontdekken: Want de onrechte oogmerken, daar hem de Papisten anders meede beschuldigen, zyn al lange van veele Schryvers klaar genoeg weederleid. Ja dat meer is, hy hing in 't eerste zelfs noch al heel zeer aan 't vooroordeel van de *Authoriteit*, en het ander gezag der Kerke, ja van den Paus zelfs. Waarom hy ook noch al veele zaaken verdeedigde, die hy naderhand heeft verworpen. Hy *appelleerde* toenmaals ook noch met 'er daad aan den Paus, en, by-aldien hy met zachtigheid was bejeegent geworden, daar was moogelyk wel zoo veel niet eens op het *tapyt*, noch in *dispuit* gekoomen. Doch het moest alzoo gaan, dat de Paus hem na Rome *citeerde*, en wel zoo veel blyken liet, dat *Luther* geen Beschermer aan hem hebben zoude. Derhalven brak hy los, en begeerde, dat men zyn zaak in Duitsland doch mochte afdoen, gelyk als wy nu haast zullen zien. Men merkte ook wel, dat veele Grooten in Duitsland, door de strengheid van den Paus, waaren misnoegt geworden, die zich misschien ook wel door zommige Paapen liet oprokkenen, waar van de Schryvers overvloedige narigt geeven. Op dat ik evenwel de omstandigheeden, zoo kort als moogelyk is, mag aanraaken, en daar na tot andere ongemeene aanmerkingen voortgaan; zoo is de zaak zelfs vervolgens aldus gebeurt. Terwylen de zoo zeer grouwelyke boosheid van de kraamerye des Aflaats, in zwang ging, wilde *Luther* zommige, die van *Tetzel* Aflaat gekocht hadden, niet *absolveeren* of vry spreeken, door dien ze, in de Biegt, geene verbeeteringe des leevens wilden belooven. En, wanneer *Tetzel* hier over toornig wierd, en dat andere zich ook daar aan ergerden; zoo kreeg *Luther* geleegenheid, om, in 't jaar 1517, den 31sten van Wynmaand, 95 *Theses*, of stellingen, daar teegen, aan de Kerke van 't Slot te Wittenberg aan te plakken, waar over hy, uit eene oprechte meeninge, onderwys en verbeeteringe begeerde. En *Tetzel*, wien deeze uitberstinge wel het meeste ontstelde, zette 'er eenige weeder teegen, en verders noch 50 andere, waar in hy *Luther* voor een Ketter uitmaakte; hy liet ook daar na eene Predikatie teegen hem drukken, waar teegens zich *Luther* echter zeer wel verantwoordde. En met dusdaanige byzondere geschriften wierd 'er een langen tyd toegebragt, tot dat het tot een opentlyk gevecht quam. Ondertusschen kreeg *Luther* over al, by grooten en kleinen, aanhang genoeg, alzoo hy een goede zaak voor hadde. (r)

Klein beginzel der Reformatie.

Luthers stellingen.

Tetzels teegenstellingen.

13. Kort daar na, in 't jaar 1518, vervoegde zich *Luther*, op 't begeeren van den Keurvorst *Fredrik*, na Augsborg op den Ryks-dag, en, na dat hy vry-geleyde van den Keyzer bekoomen hadde, ging hy, met *Staupits*, *Link*, en zommige andere Keurvorstelyke Raadsheeren, by den Pausselyken Afgezant, den Kardinaal *Cajetanus*, en hy bragt eenige daagen toe, met teegen den zelven te *disputeeren* over de teegenwoordige in verschil staande *pointen*. Ten laatsten, wanneer *Cajetanus* hem met geweld tot een Ketter wilde maaken, en dat deeze niet van zins was om te herroepen, zoo taste de Kardinaal hem al vry hard aan; doch *Luther* beriep zich van hem op den Paus zelfs, en keerde in 't laatste van Wynmaand

Handelinge tot Augsborg.

wee-

(r) Vid. omnino To. I. Altenb. Seckend. L. V. Matthes. Sleid. ceterique Reformationis scriptores, & novissime Dn. Tenzel. im I. theil der neuen Historie des Lutherthums, promissæ in monatl. unterredungen An. 97. p. 905. seqq. Adde Geschichts Calender uber Lutheri leben 1698. 8o. Leipz.

weeder na huis, tot Wittenberg. Daar op trachtte de Paus zynen Aflaat, door een nieuw Besluit, vast te stellen, doch hy noodzaakte *Luther* ook daar door, dat hy, van den Paus, aan een *algemeen Christelyk Concilium appelleerde*, en voor de rest in zyn oud voorneemen met schryven, leeren en leezen, voortvoer; zoo dat 'er daagelyks al meer en meer van de waarheid overtuigt wierden: Inmiddels sturf de Keyzer *Maximiliaan*, en de Paus schikte zynen bediende, *Karel* van *Miltitz*, aan den Keurvorst *Fredrik*, met een gewyde goude roos, verzoekende met eene van den Keurvorst, dat hy *Luther* doch na Rome wilde zenden, of, ten minsten, hem zyn land ontzeggen. Deezen *Miltitz* sprak ook met *Luther*, tot Aldenburg, maar richtte niets ter weereld daar meede uit. Daar op wierd dat bekende *dispuit* tot Leipzig aangevangen, waar van hier onder in 't breede noch zal gesprooken werden, als ook, van de overige aanslaagen, vyanden, verrichtte handelingen, en andere omstandigheeden der Reformatie. Hier zal maar alleen van het hoofd-werk iets volgen, als meede, van de voornaamste perzoonen zelfs, en eindelyk, van den aart en gesteltheid daar ontrent. Want de overige kleene omstandigheeden kan men over al, in de Chronyken en elders, heel gemakkelyk vinden. Het ging dan toenmaals over al, onder de Papisten, op *Luther* los, en een ieder Paap wilde aan hem zyne manhaftigheid toonen; gelyk het dan altyd, wanneer men iets tracht te verbeeteren, zoo gaat, dat alles met schryven en quaad-spreeken zich aan den dag geeft, wat maar eenig voordeel daar by vreest te zullen verliezen. De Hooge schoolen, zoo van Leuven als andere plaatzen, verbrandden *Luthers* boeken, als Ketterfche, en ze zouden het met hem zelfs ook niet beeter gemaakt hebben, indien ze hem maar in hunne handen hadden kunnen krygen. Ondertusschen begost *Luther* nu ook op zyn beurt met haar te spotten; hy nam dan het Kerkelyk Wet-boek (*Jus Canonicum*) en de Bulle van den Paus, en verbrandde die beide, op den 10den van Wintermaand, 1520, voor de Eesterpoort tot Wittenberg, en hy verantwoordde zich ook daar over in een byzonder *tractaat*. Hy wierd ook al gestaadig moediger en onbevreesder, hoe meer de lasteraars op hem raasden en los gingen. En zoo gebeurt het meest altoos, dat de vinnigheid en heete drift der vyanden, ook zelfs in de vervolgde *partye*, eene heevigheid en verhardinge verwekt, by-aldien de volle kracht der liefde zoodaanigen vuur niet by tyds lescht en uitdooft. In 't volgende jaar 1521 dan, trok *Luther*, hebbende eerst vry-geleide van de Keyzer verkreegen, na Wormbs, op den Ryksdag, alwaar hy, voor de Keyzer en de Ryks-Stenden, zyn zaak blymoedig en volstandig verdeedigde, niet teegenstaande men hem schrikkelyk dreigde, en dat de Paus hem reeds had in den Ban gedaan; ook liet hy aldaar genoegzaam blyken, dat hy van zyne belydenisse geenzins zoude afstaan, ten zy hy, uit de Schrift zelfs, met klaare gronden, overtuigt was. Waar na hy met den Keyzerlyken Waapen-voogd (*Herault*) weeder te rugge reisde, doch hy wierd, al voort daar na, op den 8sten van Bloeymaand, door den Keyzer zelfs, in den Ban gedaan. (*s*) Waarom hem de Keurvorst, noch onderweegens, ten deele tot zyn eigen ontschuldiging, en ten deele tot *Luthers* beschuttinge en zeekerheid, door twee getrouwe Edellieden, liet weg neemen, en op het huis Wartburg, by Eysenach, brengen, alwaar hy wel ruim een half jaar lang blyven moest. Maar, dat hy van alle deeze aanslaagen wel moet geweeten hebben, toont zyn eige brief, aan *Lucas Kranag* geschreeven, uit Frankfort, op

Jaar MD. tot MDC.

Appell aan een Concilium.

Vervolgingen teegens Luther.

Luther verbrand het Jus Canonicum.

Hy komt te Wormbs.

En word verborgen.

(*s*) Vid. ap. Goldastum To. I. Const. Imp. & Luth. To. I. Altenb. p. 436. Sleidan. L. III. Seckend. L. I. p. 158.

Jaar MD. tot MDC.

op den Zondag, *Cantate*, 1521 genoegzaam: alwaar hy schryft, dat hy zich liet opsluiten en verbergen, en hy wist zelfs niet waar, e. z. v. (*t*) Doch, of, en hoe dit het *Pathmos*, of de ballingschap van Johannes gelyk zy, daar willen we hier niet verder over twisten. Hoe hy ook daar na, om het werk met *Karelstad*, weederom te Wittenberg is gekoomen, en wat 'er vervolgens al voor verzaamelingen, t' zaamen-spraaken, Ryksdaagen, en meer andere beweegingen, om zyn zaak zyn gehouden geworden, zulks zal ten deele hier onder noch voorkoomen, en ten deele is het nu reeds al, by het begin des Smalkaldischen oorlogs, in de voorgaande Hoofdstukken, al aangeroert. Alleen staat ons dit noch te melden. Daar waaren wel te vooren, op de Ryks-daagen, tot Wormbs, in 't jaar 1521, (daar dat scherpe gebod (of *edict*) teegens *Luther* en zyne aanhangers, is uitgekoomen) en daar na tot Nornberg, in 't jaar 1522, verders, op de volgende Ryks-dag der zelver Stad, A°. 1524, en die tot Augsborg, in 't jaar 1525, veele strenge besluiten teegens *Luther* gemaakt; doch, in 't jaar 1529, op den Ryks-dag tot Spiers, wierd alles wel voornaamelyk weeder opgezocht, en daar en teegen alle bemiddelinge en zachtigheid aan een kant gezet: Waarom dan de Keurvorst *Johan*, neevens eenige andere Ryks-Vorsten, teegens alle zoodaanige besluiten opentlyk *protesteerde*, zich beroepende op de vryheid, tot Spiers, in 't jaar 1526 verleent, en hierom wierden ze naderhand ook alle in 't gemeen Protestanten genaamd. (*u*)

Oorsprong des naams Protestanten.

14. Doch ik zal nu volgens myne beloften, van de Reformatie zelfs, het geene noodig is, aanmerken, na dat ik evenwel te vooren eenige omstandigheeden, van de daar in gewikkelde Opper-machten, zal aangeweezen hebben. De Historien deezer tyden, getuigen doorgaans, dat veele Vorsten, ja Keyzer *Karel* zelfs, van de meeste waarheeden, die *Luther* voordroeg, t' eenemaal zyn overtuigt geweest, gelyk als wy hier booven, in 't *eerste Hoofdstuk*, nu reeds al gezien hebben, schoon hen ondertusschen haar eige voordeel wel meest dreef, om hem, of toe te vallen, of teegen te staan. Inzonderheid was nu de Keurvorst, *Fredrik de III.* in veele deelen t' eenemaal bewoogen, en volgde daar in wel meest de wil en den raad van zyne Godgeleerde. Voornaamelyk moet *Luther*, door *Staupitz*, wel veel by den Keurvorst vermogt hebben; gelyk als hy hem tot Augsburg ook zoo verre beweegde, dat hy te weege bragt, dat de Kardinaal *Cajetanus Luther* zelfs hoorde. (*x*) Daar beneevens nu had *Luther* een zaak voor zich, die de Weereldlyke Heeren ten uittersten aangenaam was, naamelyk, dat der Paapen magt en inkomsten hier door besnoeit, en, daar en teegen, de Hooge Overigheid haar gezag, en wat haar verder rechtmaatig toequam, t' eenemaal weeder gegeeven wierd, gelyk als ook het boek, 't welk *Luther*, van de waardigheid en 't ampt der Hooge Overigheid, in 't jaar 1523 uitgaf, den Keurvorst uittermaaten wel zoude gevallen hebben. (*y*) Om nu noch te zwygen, dat de Leeken, of Weereldlyke Stands-perzoonen, van tyd tot tyd zich nu wat meer vryheid in de geestelyke zaaken aanmaatigden, als te vooren, en zich aan geene bestraffingen der Geestelyke zoo zeer meer keerden; en ook wel naderhand, van haare Zielbezorgers zelfs, door haare averegtze voorstellinge des Euangeliums, of ergerlyke voorgangeren, zyn vervoert geworden. Waar uit dan die overgroote brooddronkenheid en toomeloosheid daar na ontstond, daar *Luther* zelfs wel dikmaals over klaagde, en die ook hier onder, by het Verval der Kerke, noch naader kan gezien wer-

Bescherm-Heeren der Reformatie.

Keurvorst Fredrik.

Andere groote Heeren.

Reede hier van.

(*t*) To. I. Altenb. p. 757. (*u*) Camerar. Vita Mel. p. 30. Sleid. L. VI. & VII. init. Chytræus L. XII. Hortleder Tom. I. L. I. c. 45. seqq. (*x*) Seckendorff. L. I. p. 16. (*y*) Bucholzerus Ind. Chron. p. 504.

Jaar MD. tot MDC.

werden. Gelyk als 'er dan ook al zeer veele eige baatzucht, eere, en andere valſche oogmerken, zich over al meede daar onder mengden, waar door de voortgang des Euangeliums ook merkelyk verhindert wierd. Hier door gebeurde het, dat de Vorſten en Overheeden, wel eenigen ſchyn van de waarheid en goddelyken yver aannaamen, maar dat de minſte echter in 't herte, uit de grond bekeert, en volkoomentlyk als weedergebooren wierden, gelyk als haare werken zulks ook genoegzaam uitwyzen. De Leeraars nu waaren, na de gemeene wyze, met de uitterlyke goede vertooningen, *ceremonien*, en belydeniſſen, heel wel te vreede, en, wanneer maar de Heeren alles goed keurden, of, ten minſten daar niet teegen waaren, wat zy voorſtelden, zoo verhefte men het allerkleinſte huichel-werk der Heeren, zelfs tot den Heemel toe. En aldus bleeven 'er veele in de zeekerheid ſteeken, die zich daar na door gevaarelyke aanſlaagen eerſt ter deege openbaarden. Verſcheidene der zelve waaren de Koningen, *Darius Nothus*, en *Arthaſaſtes* gelyk, die den Tempel te Jeruſalem wel weeder opbouwden, maar die zelfs echter daarom niet tot God bekeert wierden. Die de geſchiedeniſſen deezer tyden maar eenigzins naauwkeurig doorblaadert, die zal de waarheid hier van meer als al te klaar kunnen vinden. Alhoewel *Luther* zelfs het hen dikmaals opentlyk genoeg gezegt heeft; zoo als zyne ſchriften zulks wel aanwyzen.

Wysheid van de Keurvorſt Fredrik de III.

15. In 't gemeen nu ſpreekt men heel veel lof, aangaande de groote wysheid van den gemelden *Fredrik de III.* hem noemende *een weezentlyken zeetel der wysheid, een ſchatkaamer van raadſlaagen* e. z. v. (z) Daar-en-teegen merken andere in hem maar alleen een groote liſt en doortraptheid aan, of gelyk men 't noemt, ſtaatkundige bedriegeryen en ſtreeken. (*a*) Ten minſten bekennen zommige van hem, *dat hy de Reformatie noch geraaden, noch ook heel zeer verdeedigt heeft*; (*b*) als mede dat hy voor andere, zyne geneegentheid tot *Luther* zeer verborgen hield. (*c*) Gelyk hy ook in der daad daarom aan den Paus niet ſchryven wilde, om dat deeze niet zoude denken, dat hy zich heel veel aan *Luthers* zaak liet gelegen leggen, (*d*) ja zelfs ſchreef hy wel duidelyk aan den Hartog *Joris*, zyn Neef, dat hy zich nooit hadde onderwonden, en hy zoude het ook nooit beginnen, om *Luthers* predikatien of twiſtzaaken te helpen verdeedigen. (*e*) Ontrent het zelve ſchreef hy ook aan zyne Gezanten te Roomen, zich ontſchuldigende met het gevoelen; dat het hem, als een waereldlyk Vorſt, niet toe en quam, om van deeze zaaken te oordeelen, en hy liet *Luther* alles, op zyn eige gevaar, verantwoorden. (*f*) Waarom ook *Luther* zelfs niet recht wel met hem te vreede is geweeſt, en zyn vreesachtig ongeloove, (*g*) als ook zyne, by zyn groote voorzichtigheid begaane misſlaagen, wel aangemerkt, en ten voorbeelde voorgeſtelt heeft. (*h*) Ondertuſſchen heeft men echter zeer veele proeven van zyne goedgunſtigheid teegens *Luther*, zoo zeer zelfs, dat 'er ook noch al veel door zyn aandryven, by zyn leeven is uitgerecht. Of men ſchoon anderzins ook wel handtaſtelyk merken kan, dat het beſt met *Luther* geſtaan heeft, toen deeze Keurvorſt noch leefde, om dat hy zich als toen weinig of niet op eenige menſchelyke beſcherminge altoos vertrouwen kon, en derhalven in zyne ootmoedigheid en verloocheninge des te beeter bleef. Men getuigt anders, dat deeze Keurvorſt zeer wel en Chriſtelyk geſtorven is: (*i*) Gelyk als hy ook anderzins veel goeds

Zyne liſtigheid.

En verder gedrag.

(z) Schmid. Chron. Cygn. P. II. p. 235. Albin. Chron. Miſn. Tit. 18. p. 233. (*a*) Ap. Seckend. præt. Comm. (*b*) Dreſſerus P. II. Millen. VI. p. 439. (*c*) Seckend. L. I. p. 53. (*d*) Tom. I. Altenb. p. 257. (*e*) Seckend. l. c. p. 96. (*f*) To. I. Altenb. p. 352. (*g*) L. II. Epiſt. p. 56. (*h*) To. V. Jen. Lat. p. 466. (*i*) Seckend. L. II. p. 69.

Jaar MD. tot MDC.

goeds van natuuren heeft aan zich gehad. Voor de reſt heeft hy altyd buiten het huwelyk geleeft, doch evenwel by een zeekere vrouwe, twee zoons, met naamen, *Fredrik* en *Sebaſtiaan*, gehad. (*k*) Waarom ook iemand van hem ſchryft: *Hy hadde wel ongetrouwt geleeft, maar zich echter niet om het Heemelryk geſneeden.* (*l*) Doch hoe zyne Ziel-bezorgers in deeze zaak met hem moogen te recht gekoomen zyn, zulks vind men nergens aangeteekent. By-aldien deezen goeden Heer wat beeter was aangevoert geweeſt, zoo zoude hy zich ook, miſſchien wel beeter hier ontrent gedraagen hebben.

Keurvorſt Johan.

16. De volgende Keurvorſt *Johan*, quam eerſt recht in de onruſt, weegens *Luther*, en heeft ook door zyne ſtandvaſtige belydeniſſe, een zeer loffelyken naam by de nakomelingen verdient: hy werd doorgaans beſchreeven, als een Heer van een goedaardig gemoed, of hy ſchoon zyn broeder *Frederik* in verſtand niet gelyk is geweeſt. (*l*) Zyne Godvreezentheid en liefde tot het Woord, roemde *Luther* uittermaten zeer, zoo dat hy ook van hem getuigt, dat hy alle daagen, zes geheele uuren lang, zich den Bybel liet voorleezen. (*m*) Daar neevens hy nochtans bekent, dat hy ook noch al in veele zaaken gedwaalt heeft. (*n*) Waar onder mogelyk ook dat onchriſtelyk edict al meede wel kan gereekent werden, door het welke hy, na den oproer der Boeren, verbood, dat geen onderdaan altoos eenig geweer by zich zoude moogen hebben, met dit byvoegzel, dat, die alzoo aangetroffen wierd, van een ieder zoude moogen omgebragt werden. (*o*) Het welke geen natuurlyk recht, ik zwyge Chriſtelyk, of Euangeliſch, was, en, buiten twyffel, door quaade Raadslieden is ingeſtelt geworden. Want *Melanchthon* klaagt op een zeekere plaats over hem, dat hy zeer nalaatig was, om 't een of 't ander heel naauwkeurig zelfs te onderzoeken. (*p*) Voor de reſt was het zeer veel, dat te dier tyd deezen Vorſt, op die groote Ryks-dag tot Augsborg, in 't jaar 1530, zich niet ſchaamde, op de mouwen van zyne Dienaars deeze letteren te laaten borduuren. V. D. M. I. Æ *Verbum Domini manet in æternum.* Dat is: *Het woord des Heeren blyft tot in der Eeuwigheid.* Alhoewel de Papiſten, en zommige Grooten zelfs, daar meede den ſpot dreeven, en deeze uitlegginge daar op maakten: *Verbum Domini manet in Ærmel.* Dat is: *Het woord des Heeren blyft in* (*of op*) *de mouw.* (*q*) Van zynen Zoon, *Joan Fredrik*, den Hartog *Hendrik*, Hartog *Maurits*, en andere, is elders het gedenkwaardigſte nu al reeds vermeld. En, wat zich anderzins voor Vorſten, Overheeden, en andere Geweldige, op alle plaatzen aan de Reformatie eenigzins hebben laaten geleegen zyn, zulks zal wel meeſtendeel, by de Hiſtorie der zelve landſtreeken, voorkoomen, of ook by andere geleegentheeden. Zoo dat ons aldus, onder de voornaamſte perzoonen, *Luther* zelfs, booven alle, noch te betrachten ſtaat, voor zoo veel deszelfs Hiſtorie eenigzins tot de Reformatie behoort. Alwaar dan voor af, zyn ongemeene hem toebehoorende lof, voor zoo veel ze aan eenig menſch toekomt, in allen deelen vaſt blyft; ook kan ze hem van niemand, met eenige waarheid, ontnoomen werden. Men zal ook hier ontrent alleenelyk op de waarheid der geſchiedeniſſe zelve, zonder eenige driften, of andere oogmerken, zien, indien 'er, hier of daar, al iets menſchelyks moet aangemerkt werden. Aangezien het veel raadzaamer is, om, door een onpartydig verhaal, zelfs ook aan de laſteraars deezes dierbaaren mans, liever eene oprechtigheid en liefde tot de waarheid te toonen, als, door een niet-menſchelyken, en al te zeer een-

Deszelfs vroomigheid.

Achteloosheid.

(*k*) Paul. Lang. Chron. Ciz. p. 800. (*l*) Ap. Seckend. l. c. p. 33. (*l*) Seckendorff. L. II. p. 23. (*m*) Lutheri Tiſch-reden p. 439. (*n*) Tom. V. Altenb. p. 972. (*o*) Schmid. Zwick. Chron. P. II. c. 1. p. 242. (*p*) Vol. I. Epiſt. p. 17. (*q*) Cœleſtinus To. I. Hiſt. Aug. Conf. p. 122.

eenzydigen roem, hen eene schoone geleegenheid te geeven, om zich daar door noch al meerder te verhardden. Jaar MD. tot MDC.

17. Voor eerst vind men dan in hem een voortreffelyk afbeeldzel van een waarachtig en oprecht Euangelisch Christen, en Leeraar, in zyne eerste jaaren, en na den eersten grond der Christelyke leere, waar in hy ook vol krachten is geweest, en waarelyk van God zelfs geweldig bestiert en gebruikt is geworden, als een dierbaar werkmiddel zyner genaade. Waar van ik liever met de woorden van een zeeker ander bemind man spreeken wil, die aldus schryft: ,, Wanneer men inziet de gevaaren zy- ,, ner eerste tyden, zyne handelingen met den Kardinaal *Cajetanus*, ,, en te Wormbs, de harde besluiten van den Paus en den Keyzer, teegens ,, hem, zynen onophoudelyken arbeid, die naauwelyks voor een mensch ,, was uit te staan, zyne eige zwakke gesteltenis en gezondheid, den gru- ,, welyken haat van zyne ontelbaare vyanden, en dien stortreegen van ,, lasteringen: en eindelyk zyne ellendige, en kommerlyke leevenswyze in ,, het Klooster: zoo is het een wonder, dat de man heeft konnen leeven. ,, Wanneer men nu op 't inwendige meer dan op het uitwendige ziet, *zoo stellen ons zyne eerste zeeven jaaren de bloeijende jeugd der nieuw-geboorene Christelyke Godsdienst voor, schoon de aanzienelykheid der Grooten, en andere zaaken, daar toenmaals noch niet by waaren, welke veel meer tot praal en pracht, en eene uitterlyke verzeekertheid der belydenisse gedient hebben, als, tot het waare Weezen des Geloofs zelfs.* (r) En gewisselyk, deeze beschryvinge van *Luthers* perzoon is zeer net getroffen, het welke men noch al veel zeekerder zal vinden, als men nadenkt, dat het doorgaans, ten allen tyden, in de onderdrukkinge en neederigheid, wel het beste met de Christenen in 't algemeen gestaan heeft. Doch, wy zullen hem nu eerst eens in zoodaanig een stand wat naader gaan beschouwen, en daar na verder tot andere aanmerkingen overtreeden. Voor eerst dan is het openbaar, dat God, door zynen Geest, hem met een boovenmaaten dierbaar verstand zynes waaren Euangeliums, of welbehaagens, van de herstellinge der menschen door het geloove, heeft begaaft gehad, het welke hy ook op eene zeer heerelyke en doordringende wyze wist voor te draagen. Alzoo, dat deeze krachtige, Godgeleerde, en wyze maniere van verkondiginge, wel noodzaakelyk over al haare magt zoude beweezen hebben, by-aldien ze niet, door de hier na volgende hinderpaalen, was belet geworden. Hoe min nu deeze maniere van leeren iemand van natuuren onbekend, en, in zyn eige kragt, t' eenemaal onmoogelyk is, of hy schoon al de woorden van *Paulus* en *Luther* uitterlyk nazwetste, nademaal de waarachtige openbaaring Jesu Christi in het herte daar toe van nooden is; dies te meer was dan deeze Goddelyke gaave in *Luther* ook dierbaar te achten, en dies te meer zeegens en doorbreuks verleende God in den beginne daar ook aan, voor zoo veel die, door de menschelyke ellende, niet verhindert wierd. Men leeze maar zyne eerste schriften, waar in hy de menschelyke verdichtzels en verdiensten over hoop heeft geworpen, met wat voor een magt en nadruk hy daar en teegen Christus verheft en aanpryst; het onderscheid van de Wet, en het Euangelium, zoo grondig toont, en Gode alleen de eere laat; waar van inzonderheid zyne *verklaaringe des Zendbriefs aan de Galaten*, al in 't jaar 1519, en de *Kerk-Postill*, in 't jaar 1521, uitgegeeven, zeer uitsteekende proeven zyn.

Luthers waarachtige lof. Zoo wel omtrent zyne daaden, Als leere,

18. Ook drong hy gestaadig, in alle dien tyd, zeer krachtig op de waare heiliginge, en wel op de zoodaanige, die alleen uit de genaade en vereeniginge met Jesus Christus, en niet, die uit de Wet, voortkomt:

 ook

(r) Seckendorff. præf. ad Comm. de Luth.

Jaar MD. tot MDC.

ook wees hy heel klaar aan, hoe grootelyks dezelve van alle Pharizeeusche gerechtigheid onderscheiden was; daar van, onder anderen, zyn boekje *van de Christelyke vryheid*, het welke in 't jaar 1520 uitquam, zeer schoon handelt, als meede de gemelde uitlegginge des Briefs aan de Galaten.

En leeven.

Gelyk als hy zelfs ook in zyn leeven onberispelyk was, zoo dat ook zyne vyanden hem niets het geringste met eenige waarheid, konden voorwerpen, of ze schoon anderzins genoeg van hem lasterden en loogen. En *Erasmus*, die altoos onpartydig zyn wilde, schreef van hem, in 't jaar 1518. *Zyn leeven en wandel keuren alle menschen eenpaarig voor goed, ja zoodaanig zelfs, dat het geen klein vooroordeel geeft; dewyl zyne zeeden zoo onnoozel zyn, dat ook zyne vyanden zelfs niets het geringste aan hem te lasteren vinden.* (s) Hier toe nu hielpen zyne meenigvuldige vervolgingen niet weinig, en, daar beneevens, wel voornaamelyk de innerlyke aanvechtingen, over welke hy dikmaals teegens zyne vrienden geklaagt heeft, en waar door hy wel het meeste tot waaken en bidden is aangedreeven geworden. (t) Daarom vind men ook zoo veele getuigenissen, van zyn yverig, gestaadig, en krachtig gebed, het welke de oude *Veit-Diederik* zeer nadenkelyk beschreeven heeft. (u) Alle deeze rechtschaapene oeffeningen en stryden nu hielden, in dien tyd, zyn herte wel in bedwang, en in den ootmoed, en ze drukten de aangeboorene hovaardye, die 'er by alle menschen in den grond gevonden werd, heel wel ter needer. Waar by noch quam, dat hy toenmaals ook van de ingetoogene en neederige maniere des Klooster-leevens noch al iets behouden hadde. Waarom ook zyne eerste bescheidenheid, ontrent het hoog- en zwaar-wichtig werk der Reformatie, ten uittersten zeer gepreezen werd. Als wanneer hy, by voorbeeld, aan den Kardinaal *Albert* antwoordde: *Hy wilde liever gehoorzaam zyn, als wonderen doen, al schoon hy konde.* (x) En aan den Paus zelfs schreef hy: *Hy wierp zich voor zyne voeten neêr, met alles wat hy was en bezat, hy mochte hem dan leevendig of dood begeeren, herwaards of derwaards roepen, verwerpen, of aanneemen.* (y) Om van andere diergelyke gedenkteekenen nu noch te zwygen.

Zyne eerste neederigheid.

Grootmoedigheid.

19. Onder zyne natuurlyke gaaven was wel de voortreffelykste, zyn grootmoedigheid en Helden-aard, voor zoo verre zy door de genaade geheiligt, en in haar rechte gebruik en toeëigeninge stond. Hier door hadde hy niet alleen voor zich zelfs, in zyne aanvechtingen, een helden-geloof, maar hy versloeg ook daar door als een tweeden *Simson*, meenigmaal 1000 vreesachtige Paapen, en andere *Philistynen.* En, of hy al schoon zomtyds eenigzins kleinmoedig scheen te werden, zoo richtte hy zich doch al terstond weeder op, en versterkte zich zelfs, en andere, in de kracht Gods, waar toe ook zyne byzondere uitdrukzelen en manieren van spreeken heel veel hielpen, waar in hem weinige hebben konnen navolgen. Men verhaalt zeer veele proefstukken van zyne dappere onvertzaagtheid, in den tyd der vervolginge, van hem. Onder anderen heeft hy tot Augsborg een Gezant van den Prins van Montferrat, als hy hem vraagde, *waar hy doch dacht te blyven?* zeer aardig geantwoord: *Of onder den Heemel, of booven den Heemel.* (z) En, van zich zelfs heeft hy naderhand verzeekert, *dat, toen hy in Wormbs was gekoomen, hy zulk een moed hadde gehad, dat, al hadde hy geweeten, dat 'er zoo veele Duivelen op hem wachtten, als 'er pannen op de daaken waaren, hy nochtans blymoedig midden onder hen gesprongen zoude hebben.* (a) Hier toe behooren ook zyne schoone en Geestryke gezangen, en wel voornaamelyk dat helden- of triumph-lied,

Ein

(s) Erasmus ap. Sculterum p. 31. (t) Vid. Lib. II. Epist. p. 325. 342. seqq. 350. 353. 356. 359. seqq. (u) Tom. V. Altenb. p. 244. To. IX. p. 1573. (x) Ap. Scultetum p. 17. (y) Ibid. p. 23. (z) Scultetus Annal. P. I. p. 29. Matthesius Leben Luth. p. 14. (a) Tom. II. Jen. Germ. p. 57.

Ein feste burg ist unser Godt &c. waar meede hy zich zelfs en veele andere, dikmaals opgerigt en versterkt heeft. Want dit was hem in 't begin hoognoodig, wanneer alles noch, onder Grooten en kleinen, vertzaagt en bedwelmt was, en dat veele hem dikmaals met twyffelmoedige en vreesachtige gesprekken en brieven plaagden, gelyk als zyne brieven, aan *Melanchthon*, *Spalatinus*, en andere, zulks ook wel uitwyzen. Verders was hy openhertig, vrymoedig, en zonder eenige versteltheid, zoo als zyne meeste bedryven ook te kennen geeven, dat 'er geen verder bewys toe noodig is. Zyne vyanden schreeven zyne onderneeminge aan een grooten hoogmoed, nydigheid teegens de *Dominicanen*, en andere bedriegeryen toe, die hy daar onder beoogde; doch zy wierden daagelyks daar ontrent vry wel beschaamt gemaakt, wanneer ze zoo veele teegenbewyzen van hem zaagen, en wel inzonderheid, hoe hy, in de plaats der ingebeelde eere, alle smaadheid en beleediginge opnam, en, in 't begin, met alle lydzaamheid verdroeg. Eindelyk bespeurde men ook aan hem, dat hy, ongeveinsdelyk, met zeer weinig heel wel vergenoegt was, ja zoodaanig, dat ook zyne vyanden zelfs klaagden, dat alles aan hem te vergeefs was, *dit Duitsche beest achtte geen geld*, hy wilde ook geen geld aanneemen, of men 't hem al schoon aanbood. (*b*) Wat hem zomtyds wel van goede lieden is vereert geworden, zoude hy ook al meest weeder uitgedeelt hebben. Ja, als eens een arm mensch hem aansprak, en dat hy niets anders in der haast vond, zoo zoude hy het peeten-geld van zyne vrouwe, die juist toenmaals in 't kraambedde lag, genoomen, en het den armen man gegeeven hebben. (*c*) Ook is de brief, die hy eens aan den Keurvorst *Joan* geschreeven heeft, wanneer hy hem een nieuw kleed toegezonden hadde, zeer vermaakelyk te leezen, waar in men allenthalven eene groote bescheidenheid en verachtinge der aardsche zaaken, bespeurt. (*d*)

Jaar MD. tot MDC.

Openhertigheid.

Vergenoegtheid.

20. Insgelyks bewees hy ook, in 't begin, eene ongemeene oprechtigheid, jeegens vriend en vyand, en bewoog, door deeze zyne openhertigheid, en ongedwongene en ongemaakte maniere van spreeken en schryven, zeer veele tot de toestemminge der waarheid. Teegens zyne vyanden handelde hy in 't eerste, zoo uittermaaten ongeveinst, dat ze zelfs, door zyne overgroote oprechtigheid, beschaamt wierden, zoo dat ook hunne bedriegeryen, en heimelyke aanslaagen, door het teegenstrydige, aan de weereldlyke daar door openbaar wierden. Van zyne oprechte meeninge, in den aanvang des twists, schreef hy met groote neederigheid, aan den Kardinaal van Mentz, onder anderen, aldus. „ *Jesus* „ *Christus zy myn getuige, dat, dewyl my myn eige zwakheid heel wel bewust is*, „ *ik het lang hebbe opgeschort, het geene ik nu onbevreest doen moet.* (*e*) En ik vertrouwe ook, by-aldien hem zyne vyanden niet zelfs eerst tot zulk een uitterste gebragt hadden, dat hy, in veele zaaken, ook veel gevoegelyker en zachter zoude geweest zyn. Gelyk hy dan in 't eerst van zulk eene groote bescheidenheid en neederigheid was, dat hy heel veel over 't hoofd zag, waar over daar na, toen 't werk zelfs begost te verergeren, een grooten twist ontstond. Alzoo bekende hy ook noch, in 't jaar 1523, „ wel uitdrukkelyk, van de Boheemsche broeders, *dat hy wel hunne ma-* „ *nieren niet voor goed keurde, wanneer ze zelfs ook aan de kleine kinderen het* „ *Avondmaal toedienden, doch hy hield ze daarom echter niet zoo aanstonds voor* *Ketters.* (*f*) Om noch al andere gewichtige *poincten* voorby te gaan, die naderhand, wanneer de stryd aanging, voor verdoemelyk wierden gehou-

Oprechtigheid,

En bescheidenheid.

(*b*) Matthesius l. c. p. 153. (*c*) Ibid. (*d*) Ibid. (*e*) Ap. Seckendorff. L. I. p. 23. (*f*) Tom. II. Epist. p. 133.

Jaar MD. tot MDC.

houden. In 't korte, de ondervindinge leerde ook al, ontrent hem, dat het met de menſchen, voornaamelyk Leeraars, nooit beeter ſtaat, dan, wanneer ze zelfs onder het kruis en vervolginge zyn, en dat ze noch daar en booven geene beſcherminge noch trooſt ergens weeten te vinden. Want als dan heeft het herte, dat hovaardige, en te gelyk ook vertzaagde ding, niets altoos, waar op het zich kan verlaaten, en het moet wel, in den nood, alleen tot God loopen, maar onder de menſchen zich duiken en buigen, en in de neederigheid en verloocheninge blyven. Doch, zoo haaſt het maar eenig zichtbaar beſchutzel en trooſt merkt, zoo wil het terſtond al hooger ſtygen, en het kent zich, midden in den uitbreuk des hoogmoeds, veeltyds zelfs niet; alsdan begint het ook over andere te heerſchen, en zich zelfs groot te maaken, en dat wel meeſt, onder den ſchoonſten ſchyn van yver voor de zuivere leere, van goede oogmerken, ja ook, van de ootmoedigheid en zachtmoedigheid zelfs. Waar van ook ontelbaare voorbeelden, in de Kerkelyke Hiſtorien, ontrent de grootſte Leeraaren zelfs, voor handen zyn. Zoo dat zich niemand heel zeer daar over behoeft te verwonderen, wanneer 'er aan eenige, (door dien zy ook al menſchen, en derhalven vol gebreeken waaren,) die t' eenemaal onberiſpelyk onder den ſtand des kruices waaren geweeſt, naderhand, wanneer ze eenige beſchuttinge of verhooginge hadden erlangt, diergelyke droevige veranderinge beſpeurt is geworden.

Aanmerkelyke veranderinge.

21. Dienvolgende, wil ik hoopen, zal het ook geen verſtandig en beſcheiden gemoed eenigzins vreemd kunnen voorkoomen, wanneer wy, uit de Geſchiedeniſſen der volgende tyden, als de innerlyke oneenigheid onder de Lutherſche begon ſtand te grypen, het eene of het andere zullen aanmerken, het welke met het voorige gedrag van *Luther* niet in allen deelen wel over een komt. Dit geſchied nu als voor Gods oogen, aan wien wy van alle onze woorden, in onze geweetens, reekenſchap zullen moeten geeven, en derhalven geenzins, uit een oogmerk, om dit heerelyke werktuig Gods eenigzins zwart daar door te maaken, en noch veel minder, om de boosaardige laſteraars in 't Pausdom behulpzaam te zyn, als welke, by-aldien ze het niet uit eene oprechte erkenteniſſe der algemeene menſchelyke zwakheid gedaan hebben, daar van eene heel zwaare reekenſchap zullen moeten geeven. Maar, gelyk wy ons eens voor al verbonden hebben, om, door eenige eenzydigheid, aanzien van menſchen, of ongegronde eergierigheid, den ſtaat der Hiſtorie zelfs, nooit te zullen verdraaijen: alzoo zal het ons ook alhier maar alleen om eene grondige narigt te doen zyn, en, wel inzonderheid, om de rechte bevattinge der hinderpaalen, waarom het Euangelium niet in allen deelen zoo zuiver heeft konnen voortgezet werden, en blyven, als het wel begonnen was; als meede, om daar door aan te wyzen, waar van daan de eene en de andere uitſpoorigheid en ſchaade in de Kerke eerſt is voortgekoomen. Waar by ik dan de woorden indachtig werde, die een zeeker geleerd Man, daar hy van *Luthers* en *Melanchthons* gebreeken gewag maakt, ter needer ſtelt, zeggende: *Die zich inbeeld dat het voor groote en beroemde Mannen verachtelyk is, wanneer men iets gebrekkelyks in hen aanmerkt, die heeft al te ſlechten begrip van den ſtaat der menſchen. Want God alleen heeft maar het voorrecht, dat hy zonder gebreeken is, maar de menſchelyke natuur gaat zoo verre niet.* Hier beneevens bediene ik my ook van de volgende woorden des zelven Schryvers, wanneer hy zegt: *Als uitſteekende mannen ergens in mis taſten, zoo kan dat heel zelden zonder eenig gerugt of opmerkinge toegaan. Maar ik zie wel, dat hier ontrent het verhaal eeniger maaten twyffelachtig en gevaarelyk is. Want, by zommige is Luthers naam zoo zeer verhaat, dat ze hem*

hem straks, wanneer ze hem maar hooren noemen, al voort vervloeken. Daar en teegen konnen eenige weederom niet lyden, dat het allerminste zelfs van zyne woorden of werken berispt werd, en die dat doet, die schelden en schreeuwen zy terstond voor een godloos mensch uit. Voor my, ik ben van gevoelen, dat men verhaalen moet, het geene men ondervonden heeft, en weet, waarachtig te zyn, waar by men dan ook, noch misbaagen vreezen, noch gunst zoeken moet. (g) Welke woorden ik dan ook teegenwoordig als de myne aanhaale, wel weetende, dat geen oprecht gemoed anders, als gezeid is, hier van zal oordeelen, ja dat het zulks met ter waarheid ook niet anders kan doen. Jaar MD. tot MDC.

22. Voor eerst bekennen dan de verstandige, en oprechte vrinden van *Luther*, dat hem zommige al te hoog, en byna booven het menschelyke bereik, verheeven hebben, gelyk de gemelde Schryver wyders aldus reedekaavelt: *Die geene, welke zyn gezag en naam zoo zeer roemen, dat ze zich niet ontzien, om hem booven alle maat en bereik des menschelyken geslagts op te heffen, moogen toezien, dat zy het goede geruchte deezes grooten en treffelyken mans, door hem al te veel te looven, niet hinderlyk zyn, en geen hulpe voor haare eigene verwaantheid van zyne uitmuntentheid zoeken.* (h) En gewisselyk, byaldien deezen man al kort na *Luthers* dood deeze subtiele afgoderye onder eenige al heeft gemerkt, wat zal 'er dan naderhand niet wel geschied zyn, toen het menschelyk gezag en 't weezen der Secten, alles overstroomt heeft? Men vind immers nu noch al veele merkteekenen van bygeloof, voornaamelyk onder het gemeene volk, het geene van *Luthers* eerste dierbaare leere niet het minste weet, en dat nochtans aan zyn perzoon en naam, zonder eenig verstand, hangt, enkel en alleen, om dat de verdorvene natuur zoo gaarne gestaadig aan de schepzelen en uitterlyke zaaken vast blyft hangen, en daar en teegen het waarachtige goed, en het eenige noodzaakelyke, daar door t' eenemaal vergeet. Men is noch wel indachtig, wat 'er voor afgoderye, zoo met *Luthers* huis, als met andere diergelyke dingen, is gedreeven, tot dat het God, tot een byzondere overtuiginge, heeft laaten verbranden. Men heeft immers van de posten des zelfs veele 1000 splinters afgesneeden, die dan goed voor de tandpyn, en andere gebreeken zyn zouden, en op deeze wyze heeft men daar door de ellendige Papisten, ontrent den afgooden-dienst, niet het minste willen toegeeven. Of 'er ook al door die al te groote loftytels, veele teegenpartyders bekeert zyn geworden, of iets anders goeds is uitgewerkt, zulks toont de bedroefde ervaarenheid ons overvloedig genoeg. Terwyle *Luther* noch leefde, schreef iemand dit van hem: Bygeloof des volks.

Vix ita, da veniam, magni facundia Pauli,
Movit anhelantes dogmata sancta viros:
Sicut Apostolici moverunt verba Lutheri.

Apostolyke tytels, aan Luther gegeeven.

Dat is: *Paulus hadde door zyne leeringen, de menschen naauwelyks zoo zeer beweegen konnen, als de Apostelyke Luther door zyne woorden wel heeft gedaan.* (i) En elders zegt hy, waarom men *Luther* zoo zeer geëert hadde, (te weten,) om dat hy als een Apostel gekomen was. (k) Deezen tytel vind men zeer dikmaals van hem; inzonderheid by de Godgeleerde, alwaar ze hem noemen, *den getrouwen Apostel en Euangelist der Christenheid*, (l) *die van de Heilige Drievuldigheid zelfs, als een Euangelist der Christenheid, was aangestelt.* (m) *Die een Propheet en Duitschen Apostel, de NB. derde en laatste Elias, de waagen Israëls en zyne ruiteren, Gods zeer lieven Engel, en* een

(g) Joach. Camerar. Vita Melanchth. cap. 67. p. 240. (h) Ibid. (i) Eobanus Hessus Eleg. P. II. el. 3. p. 119. (k) Ibid. b. 121. (l) Matthias Hoe von Luthers gedáchtnis p. 84. (m) Ibid. p. 44. (n) Ibid. (o) Kromayerus Hist. Eccl. p. 570.

Jaar MD. tot MDC.

een man na Gods herte is geweest, (*n*) *Megalander en Theander een groot en Gods man e.z.v.* (*o*) Nu komt hem nochtans, buiten eenig teegenspreeken, het ampt eens *Euangelischen Verkondigers* in de eerste tyden toe, en hy heeft ten minsten den naam eenes *Apostels* wel tienmaal beeter verdient, als die vermeinde Apostelen van den Paus, die wy in de voorgaande boeken zoo slegt hebben beschreeven gevonden. Ook was deezen tytel, in dien tyd, volgens de gemeene bevattingen, niet zeer vreemd, als wanneer men ook, onder anderen *Dr. Joh. Bugenhagen* den *Apostel van Pomeren* plag te noemen. (*p*) Evenwel wyzen de andere omstandigheeden, en de booven aangetrokkene veersen genoegzaam aan, hoe verre men dit heeft willen trekken. Waar toe ook meede behoort, wanneer men hem, met *Moses*, *Elias*, *Johannes*, *Paulus*, en andere, door geheele boeken, heeft vergeleeken. (*q*) Daar aan zig dan ook zyne tegen-partyders, door 't betragten van veele daar teegenstrydende dingen, grootelyks hebben gestooten.

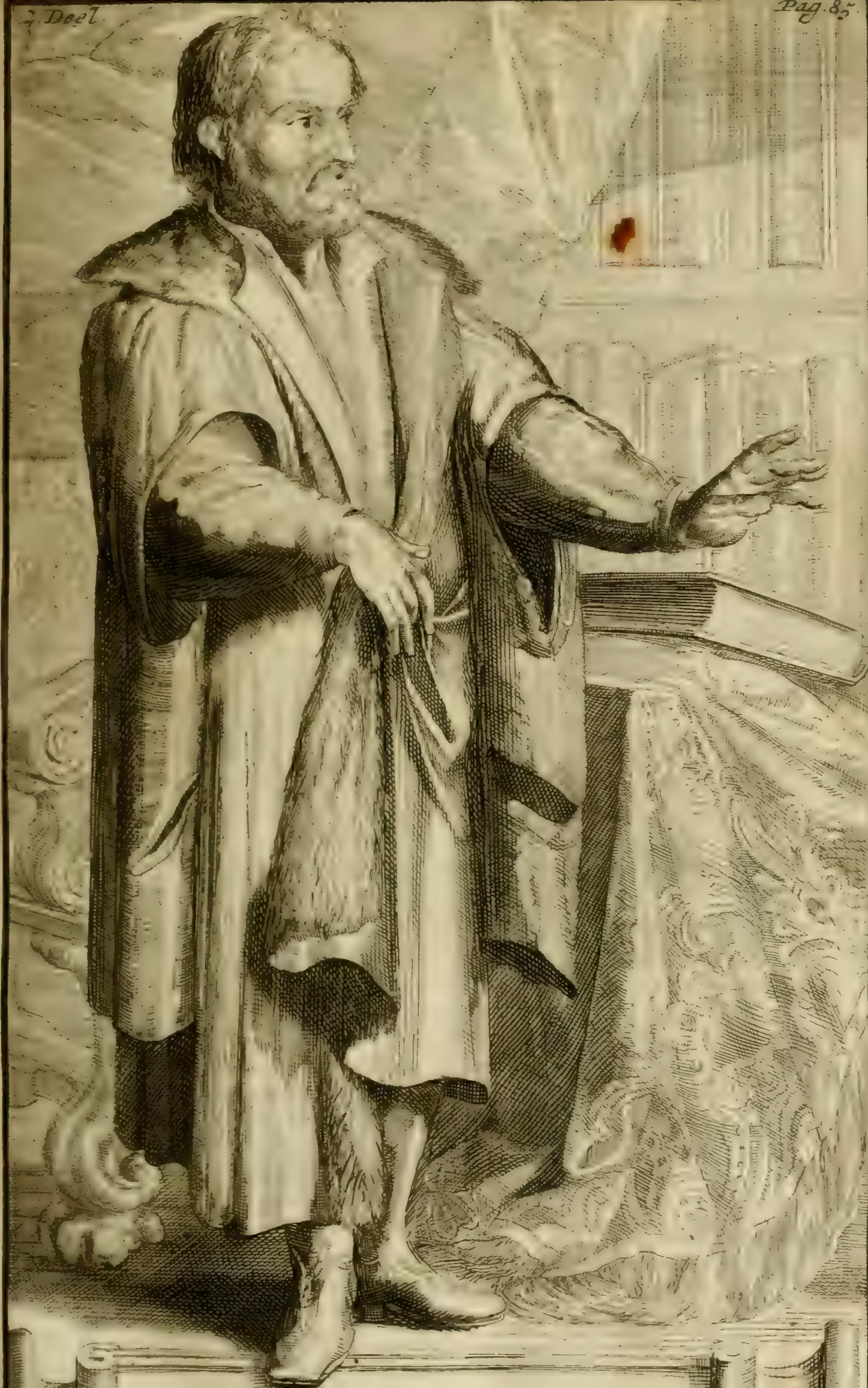
Een heilig man.

23. Men heeft zich ook verder niet ontzien, om hem, teegens het gemeine gebruik der Luthersche, na zyn dood, *heylig*, *den heyligen man*, (*r*) *en den godlyken Luther* te noemen; (*s*) gelyk als mede, van andere aan *Melanchthon, een heyligheid en zuiverheid* (*sanctitas & Integritas*) toegevoegt werd. (*t*) Doch, wat 'er, tot dus verre, al voor uitleggingen van hem, over het XIV. Hoofdstuk der Openbaringe van *Joh.* v. 6. zyn bedagt, en, hoe men hem tot dien Engel, die midden door den Heemel, met het eeuwig Euangelium vloog, heeft willen maaken, zulks is overvloedig bekent. (*u*) Of het schoon, noch met de t'zaamenhang der zelver verborgentheeden, noch ook met de andere omstandigheeden, heel niet over-een en komt: Dog deeze zaak is hier haar plaats niet, om daar breeder over te handelen. Ik zal my ook niet ophouden met de gedachten, die iemand reeds al in die zelve Eeuwe, over den naam van *Elias* hadde, dat naamelyk veele *Predikanten*, *Luther*, *als den derden*, *en laatsten Elias voorstelden*, *op dat zy ook op haare beurten Elisaas mogten zyn*, *op welke de geest van Elias zeevenvoudig ruste*, *en*, *op dat 'er geen ander na hem zoude koomen*, *die hen mogt uitstooten.* (*x*) Echter is het zeeker, dat 'er veele van de buitenlanders, en andere, zich zeer daar aan geërgert hebben, wanneer men aan *Luther* eene zoo volkoomene onfeilbaarheid toeschreef, welke doch aan geen sterffelyk mensch altoos toe en komt, al hadde hy ook noch zulke groote gaaven, ja, waar teegens hy zelfs zich altyd gestelt heeft, gelyk als, onder anderen, deeze zyne eigene woorden uitwyzen. *Daar zyn 'er veele*, *die maar alleen myn woord gelooven*, *maar die gene zyn alleen de rechtschaapene geloovige*, *welke daar in blyven*, *alhoewel zy hoorden*, *dat ik het zelfs*, (*daar God my voor behoede*) *verloogchende.* ---- *Want zy gelooven niet aan deezen Luther*, *maar aan Christus zelfs*, *het Woord bezit hen*, *en zy bezitten weeder het Woord*, *laaten zy deezen Luther vaaren*, *hy zy dan een schelm of een heilig man: e. z. v.* (*y*) Daarom waaren voorzeeker die geene niet onder deeze laatste zoort, welke, by voorbeeld, zeiden: *Hy*, *die van den Goddelyken Luther gepreezen is*, *blyft ook van God en menschen gepreezen.* (*z*) Als meede: *Men behoorde Luthers schriften niet geheel en al buiten het rigtsnoer en weezen der leere te sluiten*, *doordien men Lutherschen genaamd wierd:* (*a*) en wat diergelyke meiningen meer zyn. Welke, na alle

Verheffinge zyner Schriften.

Een Apocalyptischen Engel.

(*p*) Ibid. p.581. (*q*) Vid. vel Johann. Jacob Wagners Luthers-Predigten. Franckf. 1666. (*r*) Vid. Tom. III. Script. Publ. Witt. p.66. Bidenbachius ap. Fechtium Epist. P. III. p. 264. (*s*) Idem ibid. p.299. (*t*) Camerar. l. c. p.419. (*u*) Vid. Calovii Lutherus ante Lutherum Witteb. 1683. Deutschmanni Lutherus Apocalypticus ibid. Phil. Nicolai vom Reich Christi Lib II. p. 461. 464. (*x*) Auctor Admonit. Neostad. Cap. VI. p. 242. (*y*) Tom. II. Altenb. p.119. (*z*) Bidenbachius l. c. (*a*) D. Chytræus Epist. ad Acad. Rostoch. p. 323.

I. Deel
Pag. 85
MELANCHTON.

alle vermoeden, daar uit meestendeels zyn ontstaan, om dat men zag, dat *Luther* zoodaanige zaaken ondernam, tot welke niemand anders veel hart of moed hadde. Daarom verwonderden zich d' andere ook al over zulke bedryven, om dat zy meestendeels wel uitvielen, ze kreegen eerbiedigheid en ontzag voor den man, (het welke hy ook aan zig zelfs wel waardig was,) en ze zochten hem daarna, (gelyk het dan pleegt te gaan,) op alle bedenkelyke manieren groot te maaken. Daar by quam noch *Luthers* vrymoedigen aart, om met de menschen om te gaan, en zyn doorbreekend heet temperament, dat zich aan geen ding heel licht binden liet, en gaarne andere onder zich bragt, of tot zich trok. Doch, wat zyne tegenpartyders, de Papisten, weegens diergelyke omstandigheeden, van hem al ten ergsten geoordeelt hebben, zulks behoort niet tot deeze plaatze. Gelyk alsdan ook deeze zyne uitdrukkinge van veelen zeer wel verontschuldigt werd, daar hy, van de overzettinge des Texts (*Rom.* III. 28.) en de inlassinge van het woordje *Alleen*, wat vry en los geschreeven heeft. *D. Marten Luther wil het zoo hebben, en seid: Papist en Ezel is een ding: Sic volo, sic jubeo, sit pro ratione voluntas.* (*b*) Dat is, *Zoo wil ik 't, zoo gebiede ik het, myne wil verstrekke aan d' andere tot een Wet.*

Jaar MD. tot MDC.

24. Vervolgens zyn 'er, buiten twyfel, (als gezegt is) weeder andere, door eene al te groote en overgeloovige eerbewyzinge aan zyn perzoon, de middelmaat wel verre te buiten getreeden, waar meede de goede man zelfs wel niet veel gedient was. Gelyk als hy van zich zelve bekent, als *Melanchthon* de *Studenten* hadde afgerigt, dat zy, in 't *Collegie*, voor *Luther* opstonden, zeggende: *Ik wouw, dat Filips, met zyne Ordonnantie, was daar hy wel was. Ik moet telkens, om dit opstaan, eenige Vader Onzen meer bidden, en, indien ik zomwylen dorst, ik ging, zonder te leezen, daar van daan.* (*c*) En gewisselyk, by aldien niet meenige braave Leeraars, door de onbedagtzame verheffinge van andere menschen, al te zeer wierden opgezet, men zoude van zoo veele droevige voorvallen en aanstootelykheeden niet hooren. Deeze *Melanchthon* is naderhand zelfs wel in veele dingen van *Luthers authoriteit* en gevoelen afgeweeken, niettegenstaande hy voorheene aan hem in 't aangezigt geschreeven hadde: *Wy hebben, in dit gevaar, geenen anderen troost, als alleen uwe aanspraak.* als ook: *Wy volgen uw' goedvinden na, zelfs ook in de grootste zaaken.* (*d*) Zoo dat 'er, zoo doende aan Gods Geest, en aan zyn gezag, niet eens gedagt wierd. Maar namaals sprak men van *Filips* aldus: *Hem, en andere godzaalige menschen hadden zommige ongerymde en verkeerde spreekwyzen en schriften niet gevallen, welke zich aan Luther zoo gantsch hadden overgegeeven gehad, dat zy niet alleen zyn geheele leere heel greetig aangenoomen, maar daar en booven noch, met onnoodige uitbreidingen, veel grooter gemaakt hadden; of*, gelyk een ander spreekt, *alles wat hem, als een mensch, was ontvallen, voor kostelyk hadden opgenoomen.* (*e*) Dit quam daar van daan, om dat in 't begin zich alles voor *Luther* ontzag, van weegen zyn over-groot aanzien, kloekmoedigheid, en andere gaaven, die men hem hier nochmaals toestaat. (*f*) Veele eerden hem wel voornaamelyk daarom zoo hoog, om dat zy door hem van de slavernye van den Paus taamelyk verlost waaren, welke zy met groot verdriet ondervonden en gedraagen hadden. Hierom zyn deeze getuigenissen uit eene groote liefde tot hem voortgekoomen: *Alles, wat uitmuntende Predikanten heedensdaags, weeten, leeren, en schryven, en, het geene alle Christelyke geloovige van herten gelooven, heeft ons de Geest Jesu Christi door deezen*

Zyn overgroot gezag.

Oorzaaken des zelfs.

II. Deel. *M* *Eer-*

(*b*) Tom. V. Altenb. p. 269. Vid. H. U. Hunnii Argument. p. 242. (*c*) Matthesius Leben Lutheri XII Pred. p. 154 (*d*) Vol. I. Epist. 21. (*e*) Camerar. Vita Melancth. cap. 62. p. 216. Frider. Palatin. Epist. ap. Columesium Epist. sing. n 49. p. 359. (*f*) Camerar. l. c. c. 15. p. 52.

Jaar MD. tot MDC.

Eerwaardigen Doctor, en zyne vrienden, gelukkig laaten verkondigen. (g) Waarom zy zich ook *leerlingen van Christus en Luther* te gelyk noemden, of *Christelyk-Luthersche*, schoon dat het eerste wel meer als genoeg was geweest. (h) Alhoewel nu het voorgaande met de meening van andere niet wel over-een komt, als die hem alleen een middelyk beroep, en derhalven, ook maar eene zoodaanige verlichtinge willen toestaan. Doch hier van zal hier onder noch iets meerder gehandelt werden, by den naam van de *Luthersche*, en der zelver oneenigheeden.

En hoe verre die zich uitstrekt.

25. Ondertusschen konde men hem echter wel voor zoo verre niet tot een algemein Leeraar maaken, als of naamelyk alle de gezonde leere van hem alleen haaren oorsprong hadde genoomen, of ook aan hem, als een eenig richtsnoer, t'eenemaal gebonden was. Nademaal niet alleen de boven aangetrokkene getuigen der waarheid, zonder, en ook voor hem, meestendeels wel de waarheid, midden in het Pausdom hebben begreepen gehad; maar men kan ook wel genoegzaame voorbeelden van zoodaanige mannen aantoonen, die naderhand wel, zonder zyne aanwyzinge of gezag, nogtans regtzinnig zyn geweest. Een diergelyke was Dr. *Caspar Guttel*, by wiens historie de *Heer van Seckendorf* dit navolgende aanmerkt. „ Alle de geleerde en braave mannen, zyn, door de drift „ hunnes geweetens, en overtuiging der Schrift, en niet uit een blinden „ toeval, *Luther* nagevolgt: want, immers hebben die geene door zyn „ bloot gezag alleen, zich niet konnen laaten beweegen, die, in ge- „ leerdheid, stand, en ouderdom, hem, of gelyk waaren of overtroffen. (i) Waarom dan, wanneer 'er naderhand, over eenige gevoelens van *Luther* een grooten twist ontstond, veele beroemde Mannen zyne groote verdiensten en gaaven wel gaarne bekenden, maar ze wilden nogtans daarom juist alle zyne woorden voor reegels en geloofs-poincten niet aanneemen: Gelyk als zich iemand daar omtrent ook rond-uit verklaart, zeggende: *Ik wil gaarne den H. Geest in Luther zyne eere laaten, nogtans beelde ik my in, dat hy maar een mensch, en geen God is geweest: het is dan wel het zeekerste, dat men by het zuivere Woord Gods blyve.* (k) En een ander: *Luther is geenzins myn Christus.* (l) Waar door men dan, zoo als men wel kan afneemen, Gode alleen de eere heeft willen geeven, en daarom echter zyne Werktuigen niet verwerpen, maar den zeekersten weg willen gaan. Want, dat ook, by *Luther* in veele zwaarwigtige *Poincten* het dwaalen zelfs menschelyk is geweest, zulks is allenthalven, uit zyne eigene schriften openbaar; als die, buiten dat, de oneindelyke Zee van waarheeden en geheimenissen Gods, tot de volkoomene herstellinge aller dingen toe, geenzins uitputten. Ook is het voor lange aangemerkt, dat hy den Brief van Jacobus niet alleen voor berispelyk, en geen *Apostolisch geschrift* houd, maar ook *t'eenemaal, voor eene te zaamengelapte leere, van veelerhande stukken, daar in niets aan malkanderen hangt*: in zyne Voorreede over deezen Zendbrief. Insgelyks, dat hy van de Openbaringe van Johannes heeft geschreeven, *dat zy geenzins van het Geloove, of Christelyke leere, maar alleen, van eene Historie handelde, en alzoo, noch Apostolisch, noch Prophetisch was, ja ook, niet van den H. Geest.* En verder: *Dat het al te veel was, het geene Johannes in dit boek beval en dreigde*: e. z. v. (in de Voorreede, die nu meest is uitgelaaten) daar hy eindelyk noch by voegt, en byna gelyk de Enthusiasten of Geestdryvers spreeken: *Een ieder mocht daar vryelyk van gevoelen, wat hem zyn geest ingaf; zyn geest altoos kon*

Dwaalingen van Luther.

(g) Matthes. l. c. p. 1. (h) Petrus Patiens in Epist. Theol P. IV. Epist. 229. 557. (i) Lib. I. p. 247. (k) Ap. Lasicium de Frat. Boh. discipl. Lib. VII. (l) Wolf. Musculus ap. Scultetum P. 1. Annal. p. 397.

kon zich onmoogelyk in dat Boek niet ſchikken, en die reden was hem genoeg, dat hy het zelve boek ook niet achtte, en, dat Chriſtus daar in, noch geleert noch erkent wierd. Om nu noch van meer andere diergelyke ſtellingen te zwygen. Waar uit men wel beſpeuren kan, hoe dat hy, ten deele, in 't begin, van veele zaaken, noch geen zeeker begryp of grond heeft gehad, en hoe hy, ten deele, naderhand, door zoo veele verzoekingen, aan zyne voorige zuiverheid, en geloofs-blydſchap heeft afgenoomen. Gelyk als hy ook, onder anderen, zelfs, kort voor zyn dood, beleeden heeft, *dat hy niet wiſt, of hy noch wel zoo ſterk was, als hy op den Ryksdag tot Wormbs was geweeſt.* (*ll*) Ten minſten hebben, noch by zyn leeven, veele van hem gezegt: *Hy hadde wel in den geeſt aangevangen, en verſcheidene ſlaagen en ſchermutzelingen den Paus afgewonnen; maar nu, dewyle hy de oproerige hadde heeten doodſlaan, was de Geeſt van hem, als van Saul, afgeweeken.* (*m*) Doch dit zy genoeg, aangaande zyn gezag en leere. Jaar MD. tot MDC.

26. Doch wy moeten dit alleen hier by noch gedagtig zyn, dat de navolgende oneenigheeden, aan beide de kanten zeer veel ſchaade hebben gedaan, en, onder anderen ook, de gemoederen, van de eenvoudigheid en zuiverheid des geloofs, en der liefde, tot twiſtgierigheid, jaloufie, haat en ſchelden, allenthalven zeer vervoert hebben. Waar by dan ook noodzaakelyk de kracht des geeſtes, en reinigheid van leere en leeven, in alle deelen zeer veel afbreuk leed, en hier onder, by de hiſtorie der zelve, zal noch klaar vertoont werden, hoe dit alles, door de aangeboorene eergierigheid en de daar uit ontſtaande afgunſt, (als zynde de grooſte peſt onder de geleerden,) is voort gekoomen; dewyle, naamelyk, een alleen maar heerſchen wilde, en niemand neevens zich laaten opklimmen. Om nu niet te zeggen, dat dit ook een onherſtelbaar quaad aan de Kerke heeft toegebragt, dat men niet, gelyk als in 't begin, zuiver by het klaare Woord, en de leidinge des H. Geeſtes, is gebleeven, maar, dat men zich heel dikmaals na de menſchen heeft geſchikt, en van de duidelyke leeringen van Chriſtus is afgeweeken, gelyk als wy hier booven, by het eerſte gevoelen van Luther, ontrent de oorloogen, nu reeds al gezien hebben, dat hy enkel en alleen de Regtsgeleerden, en het vernuft, gevolgt heeft. Van deezen moet ik de eigen woorden van noch een man dier tyden ter needer ſtellen, daar uit den gantſchen oorſprong des tweedrachts met de Gereformeerden te zien is. *Of wel Luther*, zegt hy, *Filips zeer hoog en waard hield, nochtans is het waarachtig, dat Filips altoos, ontrent Luther, in die gedagten was, als wilde Luther geheel en al alleen de voornaamſte zyn, en hem, (Melanchton) niet graag eene geleegentheid toelaaten koomen om ook meede berugt en vermaart te werden.* (*n*) En wyders verhaalt hy, dat *Melanchthon* eens teegen een Mansvelder zoude gezegt hebben: *Ja, gy Hartslanders hebt zulke groote halſtarrige koppen, datge niemand neevens u eenige de minſte plaats vergunt.* (*o*) *Want Filips*, voegt hy 'er by, *had deeze inbeeldinge dat hy (Luther) niemand gaarne eenige gelegentheid wilde toelaaten, om, nevens hem, op te koomen, gelyk als hy zulks ook verſcheidene maalen teegens Michiel Meyenberg; Burgemeeſter tot Noordhuiſen, en andere van zyne vertrouwde vrienden niet duiſterlyk heeft blyken laaten.* (*p*) Waar uit dan de jammerlyke ſtaat en de fonteine en oorſprong van alle verwerringen, die 'er daar na op gevolgt zyn, openbaar is, als een ſpiegel der menſchelyke gebrekkelykheid, en oorſprong van alle de tweedragt onder de God-geleerde. Waar van iemand aldus duidelyk ſpreekt: „*Wanneer hy de Gereformeerden van nydigheid beſchuldigt, dat zy Luthers eere hadden geſchandvlekt, wanneer ze zaagen,*

Zyne driften.

Afgunſt van Melanchthon.

(*ll*) To. I. Altenb. p. 734. (*m*) Matthefius l. c. Pred. VI. p. 57. (*n*) Author Hiſt. Mſtæ de Jo. Frid. Maur. & Aug. p. 5. (*o*) Ibid. p. 6. (*p*) Ibid. p. 7.

Jaar MD. tot MDC.

„ dat zynen naam nu reeds al onsterffelyk was geworden, waarom ze dan ook zyne „ Reformatie voor maar half volmaakt hadden uitgeroepen; als meede, dat zy, „ door deezes grooten mans val, hunne eygene verhooginge hadden gezogt. (q) Doch, wat'er in deeze zaak, aan beide de kanten is voorgevallen, zulks zal hier na noch naaukeuriger, en onpartydig, onderzogt werden.

Luthers hevigheid.

27. Het is bekent, dat *Luther*, onder anderen, van eenen vierigen, en heevigen inborst is geweest, en dat hy zich daar door, in veele reedenen en werken zoo zeer zomtyds heeft te buiten gegaen, dat zyne teegenstrevers daar door heel veel geleegentheid naamen, om quaalyk van hem te oordeelen. Ja, 't geene noch erger is, veele van zyne Liefhebbers hebben ook daar in liever zyne navolgers willen zyn, als in zyne deugden, of, in de zachtmoedigheid en liefde van *Christus*. Waar onder ook wel dien Edelman mocht gereekent worden, die eens zynen yver aan de Gereformeerde toonen wilde, en den Godgeleerden *Joh. Marbach* ophitste, om teegens hen te *disputeeren*, onder anderen ook, door het voorbeeld van *Luther*, zeggende: *Die dierbaare man Gods, Luther, heeft wel geweeten, dat men ze geene Genaade-jonkers moest noemen, hy heeft ze derhalven ook zoo braaf over de Camillen* [dat is heekel] *gehaalt, gelyk als 'er in zyne schriften, van de woorden Christi, overvloedig te vinden is, zoo dat men zich daar na maar behoeft te richten, doch heeft hy 'er zomwylen wel een asperge* [dat is, eenige scheldwoorden] *meede onder gebruikt, waar uit men eenen Christelyken yver in hem kan speuren. Gy zult nu deeze trouwhertige vermaaninge wel verder weeten na te denken.* (r) Maar evenwel heeft *Luther* zelfs zyne heevigheid voor een groot gebrek in hem gehouden, en derhalven dikwils daar over geklaagt, ook veel op de hardigheid zyner vyanden geschooven, die hem, door hun tergen, daar toe zomtyds wel wat reede gaaven. (s) Andere bekenden wel, dat hy van natuuren wel wat oploopende was, doch, dat hy maar alleen met woorden hadde gevochten, en wel uitdrukkelyk verbooden, de waapenen aan te vatten. (t) Waar door dan veele heevige menschen deezen drift van *Luther* heel verkeerdelyk, en, als een dekmantel hunner vinnigheid, en vleeschelyke heethoofdige natuure, gebruikt hebben. Ook hebben, niet alleen de Keurvorsten, en andere Grooten, *Luther* wel meenigmaal, weegens zyne heevigheid, vermaant, ja dikmaals wel uitdrukkelyk gebooden, t' eenemaal stil te zwygen, gelyk als zulks in het werk met den Hartog *Joris* van Saxen gebeurde; maar zelfs ook veel verstandige Mannen hebben hem dikmaals zeer ernstig daar over aangesproken, alhoewel met een slecht gevolg. Onder anderen is de brief van *Erasmus*, die hy, in 't Jaar 1519, en alzo in 't begin der Reformatie, aan hem heeft geschreeven, zeer aanmerkelyk, schoon 'er ook al wel iets van 't vernuft meede onder loopt, gelyk als, met den Paus, en andere omstandigheeden. Doch de volgende vermaaninge was zeer heilzaam geweest, indien men ze werkstellig hadde gemaakt; hy zegd dan aldus: *Het boosaardig geraas en gekyf van zommige menschen, kan men veel beeter verachten, als wederleggen. Doch, voor al moet men zich daar voor wel wachten, dat men niets in hoogmoedigheyd, of alleen als een voorstander van deeze of geene* Secte, *spreeke of doe. Want alzoo beelde ik my in, heeft het de Geest Christi gaerne. Inmiddels heeft men zyn eigen herte voor al wel te bewaren, op dat het niet door toorn, haat, noch eerzucht vervoert werde. Want deeze kwaade en verkeerde hertstochten zyn in 't gemeen gewoon, iemand midden onder den yver der godzaaligheid veel-*

Zyne eigene en anderen klagten.

Erinneringe van Erasmus hier ontrent.

(q) Kromayerus Hist. Eccl. Cent. XVI. p. 591. (r) Wolff. von Kötteritz ap. Fechtium P. III. Ep. Th. p. 168. (s) To. I. Witteb. Lat. p. 311. & To. II. Altenb. p. 207. & 548. It. L. I. Ep. ap. 199. (t) Melanchthon vita Lutheri To. VIII. Altenb. p. 874. & To. II. Witteb. Lat. præf.

veeltyds laagen te leggen. (*u*) En in 't jaar 1523 schreef hy aan den Bisschop van Bazel, na dat hy het teegendeel van zyne vermaaninge in *Luther* ervaren hadde: *Ach! dat deezen man zoo wel door de vermaaninge zyner vrienden tot zachtzinnigheid hadde konnen gebragt worden, als hy wel door den haat van andere is verbittert geworden!* (*x*) Voorheene hadde hy ook al aan *Spalatinus* daar over geschreeven, naamelyk, *dat hy wel wenschte, dat Luther van het disputeeren eenmaal mochte rusten, en het Euangelium zuiver behandelen, zonder zyne eigene driften daar tusschen te mengen, de zaak zelfs zoude moogelyk wel een veel beeter voortgang neemen.* (*y*) Hy merkt ook wel te recht aan teegen een ander, dat *hem in Luthers schriften iets ruuws en vinnigs teegen de borst was, het geene na de zachtmoedigheid des Euangelischen Geests niet altoos en geleek. e. z. v.* (*z*).

Jaar MD. tot MDC.

28. Andere konden ook deeze maniere van doen van hem, als welke zich met het Euangelium zoo uittermaaten kwaalyk schikte, niet zeer verontschuldigen. Waar ontrent men zich onder anderen, over *Melanchthons* vreesachtigheid verwonderen moet; die in zyne Lyk-predikatie over *Luther* deeze zyne hardigheid in hem noch al verschoonde en verdeedigde. (*a*) In teegendeel noemt hy hem daarom alleen in zyne byzondere brieven aan vertrouwde vrienden, met den naame van *Pericles.* (*b*) *Calvyn* schreef zelfs ook om deeze reede aan *Melanchthon: Door wat voor eene hevigheid laat zich uwen Pericles tot zulk een schrikkelyk blixemen wegsleepen?* (*c*) En wat 'er voor diergelyke oordeelen hier over al meer voorvielen. Immers klonk het in teedere ooren en zachte gemoederen, zeer hart en onaangenaam, wanneer hy in het zoogenaamde ernstig en toornig geschrift, teegens Dr. *Simon Lemnius Epigrammata*, [of korte Byschriften] in 't jaar 1538 den Keurvorst en Aardsbisschop *Albert*, maar *den Stads-schryver van Halle, een Duivel, Schytbisschop* (met verlof) *een valschen leugenachtigen kaerel, verdoemden en goddeloozen Paap*, e. z. v. noemt. (*d*) Waar over ook de Keurvorst zelfs, beneevens de Markgraaven van Brandenborg en de Landgraaf *Filips*, aan 't Hof van Saxen zich wel ernstelyk beklaagden. (*e*) Insgelyks ook, wanneer hy den Roomsgezinden *Cochlæus* niet anders als *Dr. Snotleepel* heete: (*f*) en den Hartog *Joris* van Saxen, *den onzinnigen gek, boer, duivels-apostel*, en diergelyke. (*g*) Den Hartog *Hendrik van Bronswyk* gaf hy in 't gemeen maar den naam van *Hans Worst*, en hy verweet hem in zyne schriften veele grouwelyke dingen, (*h*) zoo dat hy, gelyk iemand heel wel oordeelt, alle zyn gal daar in heeft uytgespoogen. (*i*) Den Kooning van Engeland heeft hy al meede zeer quaalyk bejeegent, zoo dat veele verstandige lieden wel wenschten, dat hy wat meer gemaatigheid en zoetigheid, die doch met den H. Geest het beste overeenkomt, daar ontrent hadde gebruikt. (*k*) Van de Ketters, zullen we by *Swenkvelt* een proef zien. „Gelyk als ook „veele andere, ja *Melanchthon* zelfs wel bespeurt hebben, dat hy nooit „veel acht daar op geslaagen heeft, wat zich het beste na het welbehaa„gen der menschen voegde. (*l*) Het geene in hem meenigmaal voor „eene groote blymoedigheid des geloofs wierd uitgelegt; alhoewel hy „zelfs wel gaarne zag, dat hem andere wilden navolgen. Doch het zy daar meede zoo 't wil: Zyne navolgers loochenden van hem ook niet, dat hy na dien tyd (naamelyk, wanneer de verdrukkinge een

Sommige voorbeelden.

 wei-

(*u*) Lib. VI. Epistolar. p. 245. (*x*) Ibid. Lib. XXI. p. 279. (*y*) Lib. XIII. p. 442. (*z*) Lib. XXI. p. 279. (*a*) Tom. III. Orat. Melanchth. p. 25. (*b*) Epist. ad Camerar. p. 144. (*c*) Calvin. Epist. p. 152. (*d*) Tom. VI. Altenb. p. 1252. (*e*) Seckendorff. Lib. III. p. 198. (*f*) Tom. VI. Altenburg. p. 19. (*g*) Epist. ad Linkium Tom. VI. Altenb. vid. ib. p. 3. 11. & 32. (*h*) Tom. VII. p. 443. & ap. Hortleder. To. I. Lib. I. (*i*) Seckendorff. Lib. III. p. 377, 379. (*k*) Vid. Sculcetus. P. I. p. 79. (*l*) Epist. ad Camerar. p. 103.

Jaar MD. tot MDC.

weinig over was) veel oploopender en twiftzugtiger was geworden, het welke zy echter aan den H. Geeft t' eenemaal toefchryven. (*m*) Andere daar en teegen, zyn van meeninge geweeft, dat zyn vuur t'eenemaal en alleen van het vlees van daan kwam, en dat hy het zelfs ook niet recht wel en wift. (*n*) Eeven zoo heeft het ook aan veelen toegefcheenen, dat het vlak teegen het Euangelium, en de liefde der vyanden aan was, wanneer hy tot Smalkalden, in 't jaar 1537. tot de omftanders en *Theologanten* zeide: *God vervulle u alle met den haat des Paus en des duivels*! (*o*) Ten minften hebben, eenen langen tyd herwaards, veele vleefchelyke yveraars, hunne vinnigheyd en razernye daar meede bemantelt, en de zagtmoedigheid, liefde en vreede in Chriftus werktuigen, daar door verkettert. Ik fwyge noch, dat men, nu noch onlangs, als een na-zang daar uit heeft willen maaken, en *Luther*, teegens opregte luiden, daar inne naäpen.

Al te groote vryheid in 't fpreeken,

29. Vervolgends hebben zich ook al zeer veele menfchen aan zyne al te groote vryheid in fpreeken en fchryven, met reede geftooten, het geene hy zelfs ook wel eer bekent, doch echter niet heel zeer verontfchuldigt heeft: Gelyk als 'er dan in zyne fchriften niet weinige plaatfen te vinden zyn, van welke het wel te wenfchen was, dat zy 'er waaren uitgebleeven. Ondertuffchen hebben hem doch noch al veele, na haar vermoogen, zoeken te ontfchuldigen; (*q*) alhoewel meeft alleen daar meede, dat zy [deeze vryheeden in 't fpreeken] den Roomfchen Paapen en Monniken voor-wierpen, die dat zelve in der daad lief hadden en deeden wat hy maar alleen met woorden, en noch dikmaals zonder groot nadenken, hadde voorgeftelt. Nochtans hebben zommige van zyne Begunftigers ook van zyne maniere van leeven zelfs al te openhertig gefchreeven, en noch wel een roem of vreugde daar uit gemaakt, alleen op dat miffchien hunnen ouden Adam ook, in deeze of gene zoort van aardfche liefde, een voorbeeld, en, by gevolge ook een behulp of voorwendzel, voor zich hebben mocht. Ik weet anders niet, waarom men diergelyke verhaalen van hem gemaakt heeft, als, om dat men ook den vreugden-beeker, (*poculum hilaritatis*) en wanneer meenig Godgeleerde of Paftoor ook al eens een dronk booven den dorft doet, daar door heeft willen rechtvaardigen. Als wanneer 'er by voorbeeld, wydloopig, en zelfs op den predikftoel, in Luthers leeven gedagt werd, dat hy, op Vaftelavond, vermomde bergwerkers in zyn huis had ingelaaten, en, als een bedreeven fchaakfpeelder, met hen hadde gefpeelt, *dat fy met malkanderen in alle eere en vroomheid vroolyk geweeft, gezongen en gefprongen hadden. Als ook, dat den Doctor van natuuren by gelegentheid gaerne wel eens meede luftig was geweeft, en ook wel lyden mogt, dat jonge luiden by hem in eene taamelyke en maatige onbedwongentheid vroolyk en luftig waaren.* Ja daar werd noch by gezet, dat deeze hiftorie daarom wierd verhaalt, op dat *men daar uit hooren zoude, hoe zich de eerelyke berg-aart in deezen Berg-werkers zoon ook al beweegt hadde, zoo dat hy gaerne met de Berg-werkers meede eens kortswylig was geweeft.* (*r*) Wat werd hier doch anders aangepreezen, als de verdorvene Natuure, die immers, in den ouden Adam, ook volgens de Kinder-Catechifmus, fterven moet. Al wie nu de ingewortelde quaade geneegentheid des volks tot het zuipen daagelyks ziet en beklaagt, die zal het niet noodig achten, dat zulke

en omgang.

(*m*) Drefferus P. 1. Millenar. VI. p. 185. (*n*) Capito ap. Scultetum l. c. P. II. p. 51. conf. Hottingerus P. II. Sec. XVI fect. 2. p. 790. (*o*) Apud Carpzovium P. III. Ifag. p. 926. (*q*) Vid. Joh. Möllers Lutherus defenfus cap. VII. p. 61. feqq. Seckendorff. Luther. L. I. p. 185. & II. p. 21. Jo. Basnage Hiftoire de la Religion des Eglifes Reformées To. I. P. II. cap. 7. &c. (*r*) Matthefius vita p. 220.

Jaar MD. tot MDC.

ke en diergelyke dingen, van aanzienelyke Leeraars, op de predikstoelen en in schriften zelfs, noch al luid-uit gepreezen werden. Ook is het den goeden *Luther* van veelen niet al te wel afgenoomen geworden, dat hy, tot een middel teegen de *melancholie*, de uitterlyke vreugde hadde aangeraaden, gelyk als by voorbeeld, *rijden*, *jaagen*, *met goed gezelschap vrolyk zyn*. Te meer, om dat hy daar by gevoegt hadde: *het geschiedde dog in Godvreezentheid*, *kuisheid*, *en eere*, *of'er al hier of daar een woordje of luttelt je te veel mogt onderloopen*, *dat mishaagde God niet*. (*s*) Of dit nu tot de kruicignge des vleesches, of, tot des zelfs ruimte en vryheid behoort: insgelyks, of het met de voorbeelden der van God-geleerde en gedreevene Heilige Mannen, *Esa.* x. 2, 3. *Ezech.* IV. 12, 15. te verontschuldigen is, gelyk als het nochtans geschied, (*t*) zulks is licht te bevatten. Ten minsten altyd hebben zyne teegenpartyen hier door groote geleegenheid genoomen, om zyne andere leere verdacht te maaken. (*u*) En de weereldsche menschen hebben geene verschooninge, voor hun zuipen, danssen, en speelen, vaardiger, als juist deeze stellinge van *Luther*, welke nu zoo eeven verhaalt is.

30. Wat nu zyne verdere maniere van leeven aangaat, beneevens de andere en mindere omstandigheden deszelfs, die vind men byna op alle Bybelsche tytels en andere schriften of schilderyen. Van zynen Huwelyken-staat is dit alleen aan te merken, dat hy in 't begin op niets minder dan op trouwen gedacht heeft, nadien de vervolginge zyner vyanden hem veel meer op de voorbereidinge tot sterven deed denken Waarom hy ook noch in 't Jaar 1524, aan een zeeker Edele vrou, die hem tot trouwen vermaant hadde, liet antwoorden: *Het zoude*, *wanneer hy by dat voorneemen bleef*, *'t welke hy tot noch toe hadde*, *niet geschieden*, *dat hy trouwde*, *want hy zoude doch niet leeven*. (*x*) Dat nu ook naderhand niet alle zyne goede vrienden daar heel wel over zyn te vreeden geweest, dat hy de Edele Bagyne *Catharina van Born*, getrouwt hadde, schryft hy zelfs, en klaagt, dat zy daar over goddelooze gedachten en gesprekken onder malkanderen gehad hadden; (*y*) te meer noch, om dat het zoo haastig daar meede was toegegaan; waar door hy dan die oordeelen en quaadaardige naspraaken wilde voorkoomen. Want deeze *Catharina*, of, gelyk ze daar na maar genoemt wierd, *Kate*, was den Pastoor van Orlamunda, *Dr. Glacius*, toegedagt, en zulks wel, op het aanraaden van *Luther* zelfs. Doch, wanneer ze deeze niet wilde neemen, en nochtans niet ongeneegen was, om met een ander te trouwen, en dat hy de woorden van *Dr. Hieronymus Schurff* gehoort hadde, naamelyk, wanneer deezen Munnik een wyf nam, zoo zoude de geheele weereld, ja den Duivel zelfs, daar om lachchen, en hy zoude alle zyne handelingen daar door ongelukkig maaken: zoo heeft hy daar op op staande voet een besluit genoomen, en bruiloft gehouden, als hy nu reeds 42 jaaren oud was. (*z*) In deeze zyne vrouwe merkt een zeeker Schryver eenige hoogmoedigheid en heersch-zucht aan, als ook, eene groote verquistinge in 't bouwen, het geene zy, aan 't goed Zeilsdorp, dat haar *Luther* gemaakt hadde, ook wel beweezen heeft. (*a*) Anderzins heeftze *Luther* zelfs, als vroom, trouw, en eerlyk, zeer gepreezen, en ook gezegt: *Hy wilde zyne Kate niet voor geheel Vrankryk of de Venetiaansche rykdommen geeven!* (*b*) Hy heeft by haar vier kinderen gehad, naamelyk, *Jan*, die een Cantzelist aan 't Hof is geweest, daar na, een Vaandrig, in den Smalkaldischen oorlog,

Luthers huwelyk.

Met eene van Born.

Kinderen.

(*s*) Tom. VI. Altenb. p. 218. 219. (*t*) Möller l. c. p. 189. (*u*) Vid. Bayerling Theat. Vitæ hum. L. H. p. 30. Gretser. Scioppius aliique. (*x*) Lib. II. Epistol. 245. (*y*) Tom. III. Altenb. p. 141. (*z*) Amsdorffius ap. Sculterum. P. I. p. 274. (*a*) Seckendorff. L. III. 651. (*b*) Ibid. & Kromayerus H. E. p. 576. vid. Genealogia Lutherorum in Consil. Witteb. P. IV. p. 16.

Jaar MD. tot MDC.

log, en die naderhand in Pruissen is beroepen; *Marten*, die wel in de Godgeleertheid heeft gestudeert, maar al jong, in 't Jaar 1565, is gestorven; en *Paul*, die de jongste, en een Genees-meester te Jena, en by de Keurvorsten van Brandenborg en Saxen is geweest. Zyn eenige dochter, *Margareta*, is in Pruyssen aan eenen van *Kenheim* getrouwt geweest. Aan des zelfs kinderen, en de Weduwe, heeft de Keurvorst, *Jan Fredrik*, al kort na *Luthers* dood, 2000 guldens laaten schenken, gelyk als ook de Graaven van Mansveld eeven zoo veel daar aan hebben vereert, behalven de andere gunst-betooningen des Keurvorsts. (*c*). De overige tusschen-zaaken kan men in de meenigvuldige beschryvingen wel vinden, die 'er, van zyn leeven, in een groot getal, ook zelfs onder de ongeleerde, te vinden zyn, en met welkers uyttrekzels wy onze naauwe plaats alhier niet zullen vervullen. (*d*) Hier zal derhalven nu niets meer, als het noodige, aangaande zyne Boeken, by-gedaan werden.

En Schriften.

31. Van zyne Schriften behoort eindelyk het navolgende noch tot deeze Historie; men heeft dezelve in acht Hoogduitsche en vier Latynsche Stukken, of Deelen, tot Jena gedrukt; als mede, in twaalf Hoogduitsche, en ses Latynsche Stukken, tot Wittenberg: by welke alle daar na de twee Eifzlebische Duitsche Deelen noch gekoomen zyn, in welke dat geene, wat in de andere was uitgelaaten, voorts vol gemaakt is. Uit deeze alle is dan eindelyk, voor ontrent 30 jaaren, die bekende Altenburgsche Druk gemaakt, alhoewel daar by noch verscheide Stukken, en byzondere groote registers, gekoomen zyn. Ik swyge noch, wat uit de Wolfenbuttelsche Boekery, en anderszins, tot nu toe, zomtyds noch wel uit eigene handschriften, (*Manuscripten*) werd uitgegeeven. Nu is, naast de Jenasche Druk, deeze Druk wel de beste: alle beide zynze na de jaaren te zaamen gestelt, en ze dienen alzoo ook tot een des te beeter begrip van de geheele beloop der zaaken zelfs, na malkanderen. Ook zyn ze, en wel inzonderheid de Jenasche Druk, niet zoo veel verandert, dewyl de verschillende Leezingen (*variantes lectiones*) op de kant zyn gestelt, en niet in de text zelve ingelascht. Aangaande nu voornaamelyk het begin deezer Schriften, zoo heeft de Keurvorst *Jan Fredrik*, noch by *Luthers* leeven, in 't Jaar 1543, toebereidzelen daar toe laaten maaken, dat alle zyne Schriften te zaamen, in verscheidene Stukken, tot Wittenberg zouden uitgaan. Doch daar zyn 'er toenmaals maar twee Stukken van vaardig geworden, doordien den oorlog namaals daar tusschen quam. Waar aan *Jan Aurifaber*, zyn Hof-Prediker, en *Joris Rorarius*, die daarom uit Denemarken was geroepen, hunnen arbeid besteed hebben. Naderhand, als *Jan Fredrik* weederom was los gelaaten, heeft hy, na dat de Jenasche Hooge-School was opgeregt, de gemelde werken volkoomen laaten ten einde brengen. (*d*) Doch de Eizlebische Stukken wilde men naderhand, tot Jena, aan 't Vorstelyke Hof van Saxen, om de oneenigheeden dier tyd, niet drukken laaten, gelyk als *Aurifaber* daar ook over klaagt. Booven deeze voorverhaalde Stukken zyn 'er ook noch zyne Kerk- en Huis-Postillen bekent, als ook de

Deelen der zelve.

Taafel-reedenen.

Taafel-reedenen, buiten welke 'er ook noch andere Latynsche zyn, te Frankfurt, 1571, in 8vo. gedrukt. Van de Tafel-reedenen is meer als genoeg bekent, dat men derzelver aantrekkinge doorgaands teegenspreekt en uitsluit, om dat het maar een t'zaamen-geraapt werk is, en derhalven niets bewyst, indien 'er zomwylen al iets, teegens *Luther* zelfs,

(*c*) Vid. Tom. IX. Altenb. p. 1561. Seqq. Tom. IV. Orat. Melancht. p. 496. seqq. Dedekennus Consil. To. I. p. 1. seqq. Jo. Möllers Lutherus defensus. Chytræus Lib. VII. Chron. Sleidanus L. I. Thuanus L. I. Danhauerus memoria Lutheri renovata. (*d*) Aurifaber Præf. Tom. VIII. Altenb. Seckendorf. Lib. III. p. 471. Sagittarius vita Jo. Frid. p. 68.

zelfs, daar uit aangetrokken werdt. Maar, van de Engelsche overzettinge deezes Boeks, door *Hendrik Belle* gemaakt, word dit verhaalt, dat aan den Vertaaler, die wat fukkelagtig daar in was, des nachts een oud man zoude verscheenen zyn, die hem zigtbaarlyk hadde aangemaant, om dit werk te volvoeren, en belooft, hem tyd en plaats daar toe te zullen verleenen. Waar op hy, kort daar na in de gevangenis was geraakt, waar in hy wel tien jaaren lang moest blyven, alwaar hy dan, in de eerste vyf jaaren, deeze Taafel-reedenen heeft overgezet. (*e*) Jaar MD. tot MDC.

32. Met deeze zaaken van *Luther* is het zomtyds al heel vreemd toegegaan, dewyl men dezelve, onder anderen, op allerleye voorwendzels, zeer heeft besnoeit en verminkt. Kort na zyn afsterven begonden de Wittenbergers toebereidinge te maaken, om alle zyne Schriften in druk te laaten uitgaan. Hier stelden zich *Flacius* en *Amsdorff* zeer hevig teegen, en beschuldigden hen, dat ze zyne Schriften vervalscht hadden, zommige twist-schriften daar uitgelaaten, veele dingen, om ze een goeden schyn te geeven, daar uitgeschrabt, verzweegen, of wel t'eenemaal verandert, en datze daar en teegen, het werk van andere daar weeder hadden ingelast, de vertaalde Stukken daar by gevoegt, die nochtans *Luthers* verstand, en geest niet altyd bereikt hadden. (*f*) Over alle welke beschuldigingen de Wittenbergers zich ook niet heel veel wisten te verantwoorden, zoo dat hunne Stukken by na geheel en al leggen bleeven en niet aan den man wilden. (*g*) Ook hebben de Papisten zelfs hier ontrent aangemerkt, dat 'er een zeer vinnig boek van *Christopher Walther, Corrector* tot Wittenberg, teegen *Jan Goldsmid* van *Whismar* en zyne Eisziebische Deelen, was uitgegaan, dat in dezelve heel veel vervalscht was, (het welke hy hem recht op zyn Luthersch verweet) gelyk als zy zulks daar ook byzetten, en de lust der Luthersche tot schelden en kyven heel wel aanwyzen. (*h*) Doch dit is met eene het zelve geschrift dat ook teegens *Flacius, Amsdorf* en *Rorarius* is geschreeven geweest, en waar teegens *Flacius* hun bewees, dat de Wittenbergsche Stukken vervalst waaren. (*i*) Ja de voorgemeldte *Rorarius* zelfs heeft ook, in eenen byzonderen brief, zich, weegens de schuld der vervalschinge verdeedigt, en alles op de Wittenbergers geschooven. (*k*) Om nu niet te zeggen, dat de Wittenbergse God-geleerde, daar na onder het twisten, deeze vervalschinge den Wittenbergeren ook al hebben voorgeworpen. (*k*) Doch dit bedrog is niet alleen ontrent deeze gepleegt, maar ook, ontrent meer andere voornaame Hooftplaatzen zyner Schriften. Hy zelfs heeft, by zyn leeven, en reeds al in 't jaar 1525, aldus geklaagt: *Zy maakten zyne boeken zoo schandelyk toe, dat hy ze zelfs niet meer en kende, hier was wat uitgelaten, daar was wat verzet, hier weêr vervalst, daar weeder niet gecorrigeert! Men hadde ook de kunst geleert, om Wittenberg voor zommige boeken te drukken, die tot Wittenberg nooyt gemaakt of geweest waaren.* (*l*) Hy heeft ook noch naderhand, in een andere druk der *Kerk-Postill* geklaagt, *dat zy hunnen Duivels-drek aan zyne boeken smeerden.* Voornamelyk is het bekent, en, door het *collationeeren* (of teegens malkanderen nazien) klaar, dat 'er op zommige plaatzen, alwaar *Luther* teegen de gruwelen der Hooge-Schoolen yvert, en de *Universiteiten*, in 't gemeen noemt, men in plaats van 't bloote woord, *Universiteiten*, gestelt heeft, *des Pausf Universiteiten.* En daar en booven is ook al lang beweezen, dat die gedenkwaardige getuigenisse van *Luther*, aangaande de toekoomende bekeeringe der

Verstommeling zyner Schriften.

Twist daar over.

Luthers klachte.

(*e*) Kortholdus Hist. Eccl. p. 722. (*f*) 't Amsdorff. Vorrede übern 1. Theil und Tom. I. Altenb. p. 2. (*g*) Hist. Msta de Joh. Frid. p. 31. (*h*) Laur. Surius Chron. 246. (*i*) Im Register Illyrici etlicher bittern unwarheiten Menii und anderer. Jen. 1558. 4to. p. G. 1. (*k*) Apologia in Tom. III. Jen. (*l*) Kirchen-Postill Winter-theil am ende de Aº. 1525. Wittenberg bey Joh. Grunenberg. fol.

Jaar MD. tot MDC.

der Jooden, uit de nieuwe drukken der *Kerk-Postillen* is uitgelaaten, niet teegenstaande zy, in die van 't jaar 1523, welke Luther zelfs heeft uitgegeeven, van woord tot woord staat. (*m*) Ik zwyge noch hoe dat de Godgeleerde zelfs bekennen, dat men, aangaande zommige schriften, gelyk als van de 200. Spreuken, in 't 8ste Jenaasche Deel, niemand borge stellen noch verzeekeren kan, dat alles van *Luthers* hand vast en zeeker is geweest. (*n*)

Haare schaarsheid,

33. Nu schynt wel *Luther* hier door de vryheid gegeeven te hebben, om zyne boeken met onderscheid aan te neemen, en in de zelve volgens noodzaakelykheid wel iets te moogen veranderen. Nadien hy eens, tot iemand, *Joris Rych* genoemt, zeide, wanneer die aan hem hadde bekent gemaakt, dat de Nederlanders zich aan eenige van zyne Schriften ergerden: *Deugt het niet, zoo schrab het uit, schrab het uit!* (*o*) Alleen is het te beklaagen, dat de ongeschikte Verbeeteraars (*Correctores*) welke buiten alle twyffel, *Theologanten* zullen geweest zyn, over die plaatzen zyn gekoomen, welke het meeste op haar zelfs slaan, en die hen ongetwyffelt ook als een doorn in de voet waaren. Hoewel zoodaanig een bedrog, het welke zy niet openbaar begaan hebben, byna onnoodig was, door dien, buiten dat, de valsche Leeraars het volk *Luthers* schriften zoo wel uit de handen gewrongen hadden, dat men weinig daar van te zien kreeg. De voornaamste oorzaak nu hier van, was wel de grootte en kostelykheid der werken zelve, nadien men, al straks in 't begin, qualyk gedaan heeft, dat men de kleine Schriften van hem alleen, voor den gemeenen man, niet weeder heeft laaten drukken. Ondertusschen hebben veele Godgeleerde over de verachtinge van *Luthers* boeken, zeer geklaagt; het welke ook al, in de voorgaande Eeuwe, zeer op de Verborgene-Calvinisten geschooven wierd. Ja, wanneer nu de laatste Altenburgsche Stukken al met groote kosten opgelegt en voldrukt waaren, zoo heeftze byna niemand eens hebben willen, zoo dat 'er, gelyk men verhaalt uit nood, een groot getal van dezelve over zee na Rusland toe is gevoert geworden, die dan ongelukkiglyk, met het schip zelve vergaan waaren. *Luther* heeft zelfs al voor heene gezegt: *Dat noch metter tyd zyne boeken in 't stof zouden vergeeten blyven, voornaamelyk de zulke, in welke hy wat goeds hadde geschreeven.* (*p*) En na hem klaagt een zeeker Godgeleerde: *Ik bedroeve my, dat teegenwoordig de weinigste, ja byna geene van de Studenten in de Godgeleertheid, eenige de minste vlyt of moeyte aanwenden om Luthers leerzaame schriften te leezen, het geene my ook al in myne jonkheid gebeurt is.* (*q*) Dit zelve nu heeft ook al voor deezen de oude D^r^. *Hieronymus Weller* zeer beklaagt. (*r*) Om nu andere nieuwere getuigenissen voor by te gaan. (*s*) Zoo heeft men t' eenemaal niet eens, na de letter, den naam van *Lutheraan*, eens verdeedigen of voldoen konnen, ik zwyge noch, dat de heerelykste *Christen-naam* in der daad en kragt aan de zodaanige zich zoude kunnen vertoonen. Middelerwylen heeft zich echter de weereld, met haare verkeerde Leeraars, altoos voor regtzinnig (*Orthodox*) en goed Luthersch uitgegeeven, schoon ze ook, in haar gantsche leeven, niet een eenig blad van *Luther* gezien, veel weiniger zyne schriften en lessen zich bekent gemaakt hadden.

en verachting.

Luthers dood.

34. Ontrent zyn afsterven is dit ook noch aanmerkelyk, en wel voor eerst,

(*m*) Vid. Speners Glaubens-lehre. Notâ ad Dom. II. Advent. Conf. Monatliche Unterredungen A°. 95. p. 260. (n) D. Ægidius Hunnius Nothw. Verantwort. des Concord. Buchs. p. 101. (*o*) D. Chytræus Epist. ad Meiendorffium Epist. p. 464. (*p*) Tom. I. Altenb. p. 6. (*q*) Chytræus l. c. (*r*) Apud Fechtium Epist. Theol. p. 174. (*s*) Vid. Joh. Arnds Vorrede über die Teutsche Theologie, zu Halberstadt gedruckt. Paulus Egardus. Stephanus Prætorius. Henrich Müller. Spenerus, aliique.

eerst, dat hem de Papisten ook daar in als een Ketter gehandelt hebben, dat is, datze hem door vervaarelyke lasteringen t'eenemaal swart hebben willen maaken. „ Naamelyk, een geheel jaar lang voor zyn dood, hebben zy in Italie een gerugt uitgestrooyt, dat *Luther* wel een natuurlyke dood gestorven was, maar ondertusschen bevoolen had, dat men zyn lichaam op den Altaar zoude stellen, en goddelyke eere aan doen. „ Doch dit hadde niemand doen willen, en, terstond na zyne begraafsenis, was 'er zulk een onweeder opgestaan, dat men meende, dat de „ Jongsten dag was gekoomen. Eenige hadden de Hostie, die hy noch „ voor zyn dood ontfangen hadde, in de lucht zien zweeven, welke zy „ dan hadden opgenoomen, en aan een heilige plaats bewaart. Des „ nachts nu had zich weeder een diergelyken storm verheft, en des morgens had men zyn lyk niet meer in 't graf gevonden, maar wel in teegendeel, een vuile swaavelachtige stank, waar van 'er veele waaren „ ziek geworden. Deeze fabel nu, quam de goede *Luther* zelfs te leezen, en hy betuigt opentlyk, in een van zyne schriften, hoe wel het hem behaagde, dat de Kettermeesters zoo verstoort op hem waaren. (*t*) Het jaar daar na, naamelyk 1546 wierd *Luther* van de Graaven van Mansveld na Eisleben geroepen, om derzelver verschillen te helpen byleggen, met welke het aldus geschaapen was. Graaf *Albert* was voornaamelyk van zyne Rechtsgeleerde, gelyk ze *Luther* noemt, overreedt geworden, zyne Onderdaanen, die van de Bergwerken, te Eisleben en Hekstad zeer ryk wierden, de Bergwerken te ontneemen en aan zich te trekken. Deeze groote onrechtvaardigheyd spraaken wel de andere teegen, en inzonderheid die twee, welke noch Paaps waaren, naamelyk, Graaf *Ernst* en Graaf *Hojer*. Doch daar hielp geen afraaden of overtuigen aan, en daar door vervielen de Graaven ook in zulk een quistachtig ongebonden leeven, dat zy niet alleen alles doorbrachten, maar ook noch daar en booven ondraagelyk veele schulden maakten, en zich zoo zeer te gronde hielpen, datze van hunne Leenheeren, de Keurvorsten van Saxen en Brandenborg, uit hunne goederen verdreeven zyn, welke daar na onder deeze Vorsten verdeelt wierden. Daar by hebbe ik my in 't Mansveldze gebied, verhaalen laaten, dat *Luther*, wanneer hy zag, dat zy in zyne teegenwoordigheid, den wyn zoo overvloedig door de zaalen uit baldadigheid weg gooten, de trappen was afgegaan, en zoude gezegt hebben: *Na dit begieten zal schoon gras wassen.* Het welke dan ook zoo gebeurt is, nadien het Slot van Mansveld noch heedensdaags voor een groot gedeelte zonder dak is, en eeven ter zelver plaatze de gemakken woest en met gras bewassen zyn. Maar om nu weeder tot *Luther* te koomen; hy was reeds al in 't jaar 1545 met *Melanchton* en *Justus Jonas* daar heene gereist, doch onverrichter zaaken weeder te rugge gekoomen. Daar na hebben de Graaven hem noch eens door hunnen Cancelier verzoeken laaten, welken hy ook gevolgt is: Maar hy bevond de zaak zelfs al in 't begin, door de geldgierige Rechtsgeleerde, zoo uittermaaten zwaar en verwert gemaakt te weezen, en de Graaven op malkanderen zoo zeer verbittert, dat door de *Juristen* hier ontrent niets uit te rechten was, waarom hy ook *Doct. Melchior Kling*, de Mansveldsche Procurateur niet by de handelinge dulden wilde, zich verluiden laatende, hy wilde eerst een boek *teegens de zilvere en gulde Juristen* schryven. (*u*)

35. Terwyle hy zich nu aldus bemoeide, zoo vergat hy daar door zyn eige gezondheid, zoo dat ondertusschen zyn gewoonelyke fontanel was toegevallen, waar door hy zich voor de duizelinge in 't hoofd en andere toevallen hadde bewaard. *N* 2 Des

Jaar MD. tot MDC.

eerst verdigt,

daar na waarachtig.

Reize na Eisleben.

Siekte.

(*t*) Tom. VIII. Altenb. p. 415. seqq. (*u*) Relatio Msta. p. 15. Seckendorff. L. III. p. 634.

Jaar MD. tot MDC. Des avonds voor zyn dood had hy dit vers aan de muur met kryt geschreeven:

Pestis eram vivus, moriens ero mors tua, Papa!

Dat is:

Ik was u ziekte, Paus, terwyl ik was in 't leeven,
Doch stervend zal ik u eerst recht den doodsteek geeven!

Voor de rest was hy ter zelver tyd noch reedelyk vroolyk, of hy schoon voorheene, over de goddelooze vergeefsche Mansveldsche zaak, gelyk ze iemand noemt, veel moeyelykheid hadde gehad, daar hy anders tot Wittenberg noch veele zaaken in ruste zoude hebben konnen uitvoeren. (*x*) Hier na begon hy den 17den van Sprokkelmaand over pyn voor 't herte te klaagen, en daar beneevens heel nadrukkelyk te spreeken, dat hy wel te Eifzleben mocht koomen te sterven, daar hy geboo-
Dood. ren en gedoopt was. En alzoo is hy ook na eenige gebeeden, en duidelyke antwoorden, op de vraagen, van zyn geloove en leere, onder de handen zyner vrienden, en in de teegenwoordigheyd der Graaven zelve overleeden, op den 18den van Sprokkelmaand, (die was de dag van *Concordia*) des namiddags ten 2 uuren, in 't 63ste jaar zynes ouderdoms, waar van meerder omstandigheden elders konnen geleezen werden. (*y*) Het Lyk wierd in een tinne kist gelegt, en voort op den 19 daar na, in de *St. Andries* Kerke tot Eifzleben gebracht, terwyl de Hartog *Wolfgang van*
Begraafenis. *Anhalt*, de Graaven van Mansveld en Swartzenborg, en veele andere het zelve verzelden. In de Kerk deed *Dr. Jonas* zyn Lyk-predikatie, uit 1 *Thess.* IV. en de Graaven hadden het Lyk wel gaerne daar willen behouden, indien het de Keurvorst, *Jan Frederik*, niet tot Wittenberg begeert hadde te hebben. Daar op wierd het den 20sten na dat 'er noch eens eene Lyk-predikatie gehouden was uit *Esa.* 56. onder het gezelschap der gantsche stad na buiten, en zoo voort noch dien zelven dag tot Halle, en van daar eindelyk met een gevolg van eene groote meenigte menschen, gelyk het by zulke geleegentheeden veeltyds gebeurt, door *Bitterveld* na Wittenberg gevoert. Aldaar deed *Dr. Beugenhagen*, weeder een Lyk-predikatie, en *Melanchthon* een Vertoog (*oratie*) en wierd het Lyk daar na, door eenige daar toe bestelde Meesters, (*Magistros*) in 't graf, by de Predikstoel gelegt: Gelyk dan deeze ceremonien genoeg bekent en beschreeven zyn. (*z*) Maar, wat nu de overige Leeraars van dien tyd betreft, zoo konden en mochten dezelve nu ook wel kortelyk na malkanderen beschreeven werden: doch zulks zal by het verhandelen der oneenigheeden, genoegzaam geschieden, zoo dat wy onnodig achten om 't zelve alhier te doen.

(*x*) Relatio Msta. p. 16. (*y*) Vid. Matthesius p. 185. Vitæ it. Tom. XII. Altenb. Justus Jonas Relatione ad Electorem ap. Seckendorff. Lib. III. p. 636. Thuan. L. II. An. 46. (*z*) Iidem & Tom. I. Script. Witteb. p. 150. Jonas Cœlius & Aurifaber Relatione Tom. VIII. Altenb. p. 851. seq. &c.

HET

HET VI. HOOFDSTUK.

Van de hoedaanigheid, het oogmerk, en andere omstandigheeden der Reformatie.

1. GElyk als het nu deezen man in het werk, waar toe hy van God was opgewekt, in den eersten aanvang vry wel meende: alzoo gebruikte hy ook in 't begin goede en heilzaame middelen daar toe. Want zoo men zyne heevigheid, en andere menschelyke zwakheeden, die daar meede onderliepen, wechneemt, zoo kan men wel met waarheid van hem zeggen, dat hy door het getuigenis der waarheid, uit het klaar geschreevene Woord Gods zyne vyanden heeft aangegreepen, de verdorvenheid getoont, bestraft en verbetert, en het waare beginsel des Christendoms geleert. Van welken weg niets meer te zeggen valt, nademaal zyne schriften zelfs alles duidelyk genoeg voorstellen. Het is hem in den eersten aanvang ten uitersten ernst geweest, om de waarachtige vruchten des Euangeliums, als boete en vernieuwinge des leevens, in alle menschen te verwekken: Nademaal de valsche leere der Paapen waarlyk de ongelukkige en eenige fontein van alle zeekerheid en godloosheid geweest was. Maar nu zullenwe eens gaan zien, hoe verre men ontrent dit alles al is gekoomen, en waar aan het doch mag gescheelt hebben, dat 'er naderhand zulke bittere klachten, over de voorloopende verdorventheid, zoo wel van *Luther* zelfs als andere, hebben moeten gedaan werden. Nu is het zeeker, dat 'er al straks in de eerste jaaren der Reformatie, eene groote beweeginge en veranderinge der herten, in ontelbaare menschen, zoo in Saxen en andere plaatzen, als in Switzerland, daar *Zwinglius* leerde, ontstaan is; door dien 'er gewisselyk by veelen noch die eerste liefde was, welke niet alleen van zich zelfs krachtig en vierig, maar ook, door het vuur der verdrukkinge, wakker gezuivert en onderhouden wierd. Doch die veranderde wel haast, wanneer de ruste en zekerheid zich begost te vertoonen, eeveneens byna als het in de eerste Kerke toeging. Want toen ter tyd stonden ze noch waarlyk, *Luther*, *Zwinglius*, en de overige als een eenig man teegens den Paus, ze hadden ook zuiverder oogmerken, en bleeven de aanstootelykheden van twist en andere kwaade driften noch achter, waar door dan ook ongelyk meer zeegens gespeurt wierd.

Hoedanigheid der Reformatie.

Eerste eenigheid.

2. Zoo vind men daar ook in de Historie der Reformatie, dat eenige der eerste Leeraars daar beneevens, ook op eene geheele veranderinge des leevens hebben aangedrongen, en niet, gelyk als naderhand wel geschied is, met het bloote weeten, letterlyk bekennen en fraay klappen, of ook met het schelden alleen op de Papisten zyn te vreede geweest. Om nu alhier maar zommige voorbeelden gedachtig te zyn, zoo gebeurde het, dat in 't jaar 1523 *Dr. Jan Speizer* als *Predikant*, tot Augsborg eerst begost te prediken, waar door het volk ook zoo zeer beweegt wierd, dat zelfs een openbaar hoerhuis geheel leedig en verlaaten wierd, en dat die onkuische menschen een gansch ander leeven aanvingen te leiden. (*a*) Tot Straatsburg wierd den Raad, in 't jaar 1524 alleen daar door bewoogen, om het Euangelische prediken vryheid te verleenen, om dat men zag, dat de inwoonders daar door oogenschynelyk vroomer wierden,

Verbeteringe des leevens.

(*a*) Scultetus P. I. Annal p. 161.

Jaar MD. tot MDC.

den, en zich in alles gemaklyker lieten handelen. (*b*) Tot Kostnitz wierd de Overigheid ook al binnen korten tyd zoo verre gebracht, dat zy alle aanstootelykheeden en gemeene misdryven afschafte en met een grooten ernst verbood en verhinderde. Derhalven ook de *Canunniken* (of Domheeren) die hun voorgaande godloos leeven niet verlaaten wilden, met toorn en misnoegen t'eenemaal van daar trokken. (*c*) In Zurich wierd ook by de Reformatie het vastenavonds-loopen, het gulzig eeten en drinken, de vermommingen, en alle diergelyke dingen afgeschaft. (*d*) Ja zomtyds sloeg het gemeene volk zelfs de handen wel aan 't werk, en ze begonden het leeven der Paapen te verbeeteren. Gelyk als in 't jaar 1532 tot Paderborn gebeurde, alwaar de burgers de boosheid van hunne Paapen niet langer aanschouwen wilden, wanneer zy met haare vrouwen en dochters dansten, en andere dertelheeden pleegden: waarom ze dan ook een oproer maakten, en de moedwillige Paapen verdreeven. (*e*) Om meer andere voorbeelden voorby te gaan. De beschryving der eerste zuiverheid is wonder schoon, welke *Theobald Billicánus*, in 't jaar 1525 van de Gemeente tot Nordlingen opgestelt heeft, met deeze volgende woorden: *Wy koomen alle te zaamen om te leeren, het Woord des Heeren te hooren, en hier oeffenen wy ons in de kennis der heemelsche weldaaden: Gelyk als daar zyn de doodinge des ouden Adams, de leevendigmakinge van den inwendigen mensche, de gemeinschap des Geests, die ons wedergeboorene maakt en herschept, de troost des geweetens door Christus, de hoop des toekoomenden leevens in Christus, de liefde jeegens onze broeders, vrienden, en vyanden. Verders koomen wy ook te zaamen, om te zingen, en God met malkanderen te danken, daar na hebben wy de gemeinschap met het brood en den wyn onzes Heeren, doch niet gedwongen, maar vrywillig, alwaar wy ook oneindelyken lof, en geestelyke gezangen, de heerlykheid der genaade van de Vader, die ons in Christus Jezus verleent is, verheffen, die na de vergeevinge der zonden, ons door de offerhande van Christus reinigt, en ons in 't algemeen tot erfgenaamen en burgers zynes heemelschen Ryks gemaakt heeft. Aldus vereeren wy de gedachtenis van Christus, en wy handhaven de liefde, gelyk het aan de erfgenaamen van Christus Koninkryk betaamt. e. z. v.* (*f*)

Eerste Godsdienst.

Naam der Gereformeerde.

3. En billyk hadde het overal zoo ook behooren te geschieden, gelykerwys als iemand vermaant heeft, naamelyk, *dat dit alleen genoeg was, om zich voortaan voor alle quaad te wachten, nademaal men nu den naam van Gereformeerde of verbeeterde Kerke droeg.* (*g*) Maar ach! het gebeurde, ja het gebeurt noch al by veelen, het geene iemand van een *Secte* alleen schryft: *Zy willen wel alle Gereformeert* (of verandert en verbeetert) *genoemt zyn, doch deezen tytel is niet alleen te algemeen, dewylze alle, die uit het Pausdom zyn uitgegaan, deezen naam willen draagen, maar dezelve past ook daarom op hen niet, om dat ze van 't eene uiterste op 't andere zyn gevallen, en de Gereformeerde Godsdienst veel meer geschandvlekt hebben.* (*h*) Want men vind allenthalven openbaare klachten en bekentenissen, zoo wel van Lutersche als andere Leeraars, dat omtrent het waare Christendom, op de meeste plaatzen, in der daad weinig of geene verbeeteringe is geschied. Waar beneevens men te gelyk de hinderpaalen ook niet moet overslaan, daer onder wel de voornaamste was, dat de Leeraars gezaamentlyk al vroeg in woorden-stryd en twisten vervielen, waar door zy dan de waare verbeeteringe tot de godzaaligheid t'eenemaal lieten vaaren, en ook niet genoegzaam, noch van malkanderen, noch van de Hooge Overigheid, tot de vernietinge der misbruiken en aanstootelykhee-

Hinderpaalen der Reformatie, zyn,

de twistzucht,

(*b*) Jo. Sturmius Anti-Papp. IV. P. I. (*c*) Sleidan. L. III. p. 27. (*d*) Bullingerus Chron. ap. Scultet. l. c. P. II. p. 191. (*e*) Dresserus P. II. Millen. VI. p. 221. (*f*) Apud Scultet. l. c. P. I. p. 313. (*g*) Joh. Calvinus Epist. p. 374. (*h*) Kromayerus H. E. Cent. XVI. p. 594.

heeden geholpen wierden. Ook quaamen de meenigvuldige geschillen met de Papisten daar tusschen, die dikmaals zonder eenige dringende nood, al te heevig, en als het voornaamste werk gedreeven wierden, en daar by was men vergenoegt, als de menschen maar lustig op den Paus hielpen schelden, of ze schoon anderzins in hun leeven t'eenemaal onverandert bleeven. Derhalven bekende een oprecht Godsgeleerde vryelyk uit: *Dat Luther en Melanchthon wel tot aan haar einde toe, in 't zuiveren der leere, en weder-oprechten van een heilige vroomigheid en tucht hadden gearbeid, doch zy hadden het leeven der menschen, te gelyk met de leere onmoogelyk niet verbeeteren kunnen, het welke hy zelfs neevens andere hen dikmaals hadde hooren klaagen.* (*i*) By welke plaats een Predikant, in een zeeker exemplaar deeze woorden geschreeven heeft: *Laat het dan doch, in Gods naam ook maar zoo blyven!* die buiten twyfel voor de verbeeteringe des leevens, en Kerkelyke tucht heeft gevreesd, en derhalven by den ouden trant blyven willen. Zoo bleef het ook meestendeels in dien tyd by het wenschen, voorslaan en overleggen; maar tot het doen, en de uitvoeringe der Kerkentucht, en andere noodige voorbereidzelen, quam het nooit, gelyk als ook hier onder by de beschryvinge des vervals klaar zal vertoond werden. De goede *Melanchthon* zag ook wel veele gebreeken hier ontrent, maar hy bleef nochtans na zyne gewoonte gestadig voortvaaren in het wenschen en in zyne maatigheid. Zyne belydenisse aan *Frans Burchard van Weimar*, getuigt het zelve, welke aldus luid: *Gaave God, dat niet alleen eenigzins een bloote schaduwe der tucht, maar ook een volmaakte bestieringe des leevens en waare oeffeninge der maatigheid weederom alomme mocht ingevoert worden.* (*k*) Maar zoo ging het, dat men wel naarstig was om oprechte luiden te vervolgen, de Grooten teegens hen op te stooken, ook zelfs met groote onkosten en ongeleegentheid van andere: doch, alwaar wat tot verbeeteringe geschieden zoude, daar liet men 't (met den Luyaard *Prov.* XXI. 25.) alleen by 't wenschen berusten en steeken.

Jaar MD. tot MDC.

Lauwigheid,

4. De andere openbaare oorzaaken der zoo uittermaaten slechte verbeeteringe zullen hier nu verders na malkanderen volgen. Daar onder deeze ook al meede behoort, dat die geene dikwils, welke de andere tot beeterschap brengen zouden, zelfs in hunne eigene herten weinig of niet verbeetert waaren. Waarom *Joris van Karlewits*, in dien tyd van de Paapen verhaalde, dat zy ronduit zeiden: *Gy wilt ons Paapen wel beeter maaken: en gy Leeken hebt al ruim zulke groove misslaagen en gebreeken over u, als wy hebben konnen, weest derhalven gedachtig, dat gy u zelven eerst verbeetert!* (*l*) En het is ook waarachtig, dat de verdorvene natuur zich zoo uittermaaten gaarne en ras booven andere wil stellen, om hun den splinter uit de oogen weg te neemen, daar zy nochtans den balk in hunne eigene oogen heeft. Het wierd immers in dien tyd, gelyk als het nu noch is, een recht handwerk, dat hy, die de Papisten maar iets voorwerpen, of dapper op hen schelden kon, de beste was. De Grooten nu zochten alle hun eigen voordeel maar hier by, en hielpen zelfs ook daar toe, gelyk als wy nu al haast zullen gaan zien, doch zy zelfs bleeven zoo na als voor, volgens de waare grond des Euangeliums onverbeetert, schoon dat zy uitterlyk noch zoo zeer de heiligen speelden. Waarom iemand klaagde, *dat veele groote Heeren voor hadden, om alle Kerkelyken-tucht wech te werpen, daar de andere hun ook in toestemden, als dien het genoeg was, dat maar het Pausdom verviel:* (of schoon de Antichrist volkoomentlyk in 't herte zelfs zitten bleef.) *Doch hy hoopte, dat veele oprechte gemoederen het namaals noch beeter*

Onervaren werktuigen.

Huychelarye,

(*i*) Joh. Hemmingius in Pastore præf. (*k*) Volum. I. Epistol. p. 448. (*l*) Apud Seckendorff. Lib. III. p. 209.

 ter zouden overdenken en veranderen, 't geene zy te vooren uit een onbedachten yver hadden aangenoomen. (*m*) En een ander Hoogduits Edelman, die kortelyk eerst van 't Pausdom was afgegaan, en al terstond veele gebreeken onder de zoo genaamde Euangelische hadde bemerkt, zeide kort en goed:

Vernieuwde leer, met eer en deugd gepaart,
Was hoog te looven en veel pryzens waard. (*n*)

De meeste nu bleeven echter t'eenemaal by de uitterlyke kennis en verdere schyndeugd vast, gelyk men hier onder in 't verval der zaaken zien zal. *Wy elendige menschen*, zegd iemand, *beelden ons in, dit was alleen het geloove*, *dat men de leeringen der Augsborgze belydenisse hadde aangenoomen, en dat was alleen den afval, wanneer men tot den Paus, Calvyn, of Photyn overtrad.* (*o*) Doch dit alles zal hier onder noch uitvoeriglyker getoond werden.

5. Maar, op dat niemand, het geene gezegd is, vreemd voorkoome, zoo zal ik *Luthers* eige belydenis hier noch byvoegen, en daarna tot de zaaken zelf in 't byzonder toetreeden. Die dan aldus luidt, zoo als hy ze zelfs, kort voor zyn overlyden, heeft opgestelt: *Ik weet zeer wel, dat'er byna in alle landen, geen volk altoos booven de 20. jaaren lang by hunne eerste zeedigheid en goede tucht, deugd, en eerbaarheid, blyft.* --- *Ja, ziet eens onze vroomheid aan, leert ons de ondervindinge zelfs niet, dat het beginzel der Hemelsche leere zeer lieffelyk en aangenaam is? Maar teegenwoordig werd men die hoe langer hoe meerder moede*, e. z. v. (*p*) Doch voor al is het niet te loochenen, dat 'er noch al zeer veel Paapsche zuurdeessem aan alle kanten by de Reformatie is overgebleeven, gelyk als men vervolgens in allen deelen ook heel wel zal zien kunnen. De geheele Hooge-Schoole van Wittenberg beleed dit zelve ook, in 't Jaar 1564, wanneer ze in een Plakschrift, opentlyk en uitdrukkelyk stelde: *Dat 'er van de Paapsche, ja zelfs Heidensche gewoontens, noch al zeer veel zuurdeessems van goddelooze, onbetaamelyke, en schandelyke zeeden was overgebleeven, die men noch moest uitroeyen.* (*q*) Gelyk als dan ook uit alle de schriften van *Melanchthon*, als andere, bekent is, dat men de Pausselyke oude gebruiken zoo uittermaaten bezwaarlyk, ja veele daar van noch geheel niet, hadde kunnen afschaffen. Om welke reede iemand ook, reeds al in 't jaar 1534 aan *Wilhelmus Bellajus Langæus* schreef. *Dat het daar gansch niet op aangezien en was, dat de Kerkelyke Regeeringe, of heerschappye der Paussen, t'eenemaal zoude vernietigt werden: Noch ook, dat men alle de oude ordonnantien en instellingen, zonder eenige onderscheid zoude veranderen. De voornaamste uit hunne Gemeintens wilden veel liever de gebruikelyke maniere der Kerke, zoo veel als het eenigzins moogelyk was, t'eenemaal behouden.* (*r*) Uit deezen elendigen grond dan, zyn 'er noch alzoo veele grouwelen overgebleeven, en door het langduurig gebruik der zelve, rechtzinnig verklaart; welkers rechten oorsprong wy alleen den Paus te danken hebben. Ja, het geene de geleerde der hooge schoole van Wittenberg, van de Heidensche gewoontens onder de *Luthersche* bekent hebben, is immers uit de daagelyksche ervaarentheid, aan veele duizenden openbaar, zoo dat men geene Reformatie of verbeeteringe speuren kan, en hy moest blind zyn, die zoodanige menschen beeter als de Heidenen, ik zwyge als de Papisten, hield. Doch hier van zullen wy in het kort meer zeggen.

Haastig verval.

Overgebleevene zuurdeessem.

Paapse gebruiken.

6. Ik wil nu de gedachten, welke een zeeker nieuw Schryver, ontrent

(*m*) Simon Sulcerus Epist. ap. Fechtium P. IV. p. 399. (*n*) Joh. Val. Andreæ Brief aan Jo. Saubertus vor dessen zuchtbuchlein. (*o*) Auctor mysterii iniquitatis Pseudo-Evangelicæ cap. II. p. 91. (*p*) In der Ausleg. des I. B. Mos. Tom. VIII. Alt. p. 653. (*q*) Tom. VI. Script. Publ. Witteb. p. 120. (*r*) Ex collectione Colomesii p. 320.

trent deeze zaak heeft hier ter neederstellen, en aan het onpartydig oordeel van den bescheidenen Leezer overlaaten, gelyk hy dan wel onzydig, maar wat al te scherp schynt geschreeven te hebben, alhoewel uit een diepen inzicht in zynen elendigen staat. „ *Luther*, zegt hy dan, *yverde teegens den Pausselyken Baal, gelyk als Jehu, en dit was ten hoogsten in hem te pryzen: Maar hy liet daarom geenzins na, van des Paus gruuwelen, gelyk Jehu van Jeroboams, te pleegen, en dit was ten hoogsten in hem te verwerpen. Hy vergenoegde zich t'eenemaal met de uiterlyke schorsse der Schrift, en de innerlyke kerne verloor hy, verklaarende in de Schrift, dat hy niet verklaaren konde, daar door hy dan eenen nieuwen Antichrist in een schaapskleed wierd. Het Gesternte had zeer gearbeid tot den ondergang van den Paus, waar door ook Trithemius al lang van te vooren uit de sternen eene groote veranderinge in den Godsdienst hadde voorzegd. Deeze invloeyinge van 't gesternte nu, werkte niet weynig by Luther, en dat hy dezelve ook meerendeels is onderworpen geweest, en geen recht Prophetisch Elias-beroep heeft gehad, zulks toont zyn antichristelyk twisten, en verdrietige gewaande uitlegginge. Hy deed de Pausselyke misbruiken te niet, en voerde zyne nieuwe Luthersche misbruiken weeder in; hy leerde den Paus haaten, gelyk als ook zyn Sinspreuk alle en uit een Pausselyken haat voortquam, daar hy maar alleen deszelfs Duivels-kalveren, naamelyk, de Heidensche en Paapsche twist-Theologie, en twist-Philosophie hadde moeten verdelgen, met en beneevens den Antichristischen naame van Doctor, en alle diergelyke zotte aperyen der Hooge Schoolen Maar wat gebeurde 'er! Een schooner schyn der Schrift was 'er wel voor handen, doch deszelfs kracht, eeven als in 't Pausdom, wierd echter verloochent. Ja wat noch meer is, Luther met zyne navolgers, dacht in zyn herte, eeven als Jeroboam: Het volk mocht weeder tot het Pausdom keeren, en dierhalven wilde hy wat van het zelve behouden, en hy maakte van zyne eigene meiningen, nieuwe kalveren in zyn herte, die een ergernis en gruuwel zyn geworden voor de oogen des Heeren, tot op den huidigen dag toe. e. z. v.* (*s*) Met welken, aangaande het punt van de oneenigheeden, een welbekend Doctor overeenstemt, daar hy belyd: *By-aldien de zonden des weerelds deeze twee mannen*, (Luther en Zwinglius) *niet verdeeld gehad hadden, zoo had de Roomsche Antichrist nu al lang overhoop geleegen.* (*t*) Doch gelyk als aangemerkt is, de volgende verhaalen zullen klaar kunnen toonen, of de zonden der geheele weereld, dan of niet wel in 't byzonder der Godgeleerde zelfs, aan alle zoodaanige ellenden en beletzelen van verbeeteringe zyn schuldig geweest.

Jaar MD. tot MDC.

7. Ook is het gewisselyk niets nieuws, dat verstandige en geleerde Mannen de gebreeken aangemerkt hebben, die 'er zoo wel by de Gereformeerden als Luterschen, ontrent het scheiden van 't Pausdom voorgevallen zyn. Het welke ook noch van dien beroemden *G. J. Vossius* geschied is, (*u*) en zommige andere, die zich daar van, noch door eenzydigheid of aanzien van perzoonen, noch ook door menschen-vreeze of eigen voordeel, hebben willen laaten afwenden. Want of men schoon daar door aan de Paapsche onrechtvaardige betigtingen niet schuldig werd, als welke voor 't voornaamste oogwit der Reformatie, de eigenbaatzucht stellen; zoo kan men nochtans ook aan de ander kant niet loochenen, hoe dat reeds *Luther* zelfs geklaagt heeft: Naamelyk, hy heeft wel meenigmaal heevig gekeeven, wanneer hy zommige rooveryen heeft aanschouwen moeten, die de Groote Heeren zelfs begingen, daar ze het gemeene volk daar over bestraften, datze het grootste voordeel der veranderinge daar in zochten, *dat 'er by na niets meer tot de Kerkelyke zaaken uitgegeeven wierd, daar men voorheene der Paapen gierigheid en het uit-*

Misbruik der Reformatie.

Eigenbaat.

(*s*) Quirin Kuhlman præf. Neubegeist. Böhm. (*t*) Beza Epist. p. 327. (*u*) Epist. 23.

Jaar MD. tot MDC.

mergelen wel goeds moeds hadde verdraagen. (*x*) Gelyk hy ook in 't byzonder zeer ernstig over de Edelluiden is klachtig gevallen, en sterk by den Keurvorst, om een Verbod daar teegens aangehouden, doch hy wierd den meesten tyd met bloote beloften alleen afgeweezen. (*y*) Zoo dat dien man hier in groot ongelyk is aangedaan, wanneer hy van de Papisten beschuldigt werd, als of hy met de Edelen zoude hebben t'zaamen gespannen. Naderhand zyn de klachten en getuigenissen van zulke en diergelyke dieveryen der voornaamste, byna zonder getal uitgeborsten: zoo dat men derzelver uitwerkingen nu noch wel overal kan bespeuren; ten deele, aan de behoeftigheid van veele Kerk- en school-dienaaren, en ten deele, aan den oogenschynelyken vloek over die Adelyke en andere goederen, welke van zoodanigen roof waaren afgekoomen. Doch op dat ik alhier maar zommige mag aantrekken, zoo schryft *Matthesius*, by deeze geleegentheid, aldus: *Dewyle men de ongeestelyke goederen niet alle tot godvruchtige gebruiken, en ten besten van God en zyne Kerke, heeft willen besteeden, zoo blyft het daar by, dat Paapen-goed roofgoed is..... Ook willen de weereldlyke, die de Kerke met raad en daad dienen moeten, het heilige Graf niet te vergeefs bewaaren, en dit zoete brood Christi smaakt veele Hof-jonkers al vry wel: God wil het hun en hunne kinderen zeegenen, gelyk het spreekwoord luid.* (*z*) En verders verhaalt hy, uit *Luthers* eigen mond: *Veele zyn 'er goed Euangelisch, zoo lang zy 'er noch Kelken, heilige vaaten, en Klooster-goederen haalen kunnen, maar in 't korte zal het zich zelfs wel uitwyzen, wie van ons het Euangelium met ernst aangenomen heeft, of niet.* (*a*) En een ander spreekt op die zelve wyze hier van; naamelyk, hoe veel schaade de gierigheid der voornaamsten, ontrent de Reformatie wel gedaan heeft, zeggende: *Die geene verachteren en beletten zeer veel het werk van Christus, welke de luiheid en hoogmoed des Antichrists liever hebben, als het Kruis van Christus; en de Edelluiden helpen die geene, welke zich met de Kerkelyke goederen verrykt hebben, en de verwoesting van die Kerken meer hun voordeel schatten te zyn, als hune godzaalige verbeeteringe.* (*b*)

Berooving der Kerkelyke goederen.

8. Zulke en diergelyke oogmerken nu hebben zich met meenigten onder dit werk der *Reformatie* gemengt, en alzoo het zelve verhindert en verdorven, en oogenschynelyk, den zeegen daar van doen afwyken. Veelen lokte ook zelfs de lust tot wat nieuws aan, om de oude Godsdienst te verlaaten. De Grooten lieten zich, voor een groot gedeelte, door de Kerkelyke goederen beweegen; de Kerken-dienaars, door de vryheid om te moogen trouwen; het gemeene volk, door de hoope om van de biecht-plaagerye, en andere lasten daar door ontslaagen te werden. In 't korte, de meeste hadden hun voordeel daar by, voor welke de kennis en liefde der waarhid, tot een dekmantel dienen moest. De voorbeelden van de beroofde Kerken en Kloosters zullen nu kort hier op volgen; in 't algemeen is 'er hier booven, by 't sluiten der Geloofs-vreede ook al yets van gedagt. Een verstandig man merkt ook zeer wel aan, dat 'er in Saxen een sterker toeloop tot het Lutherdom is geweest, om dat men aldaar met de Kerkelyke goederen wat vryer heeft moogen omspringen, en zo zeer niet voor den Keizer behoeven te vreezen, als op andere plaatzen in Hoog-duitsland. (*c*) Het is aanmerkelyk, 't geene van een voornaam man tot Zwikkou, *Mr. Stephen Roth*, verhaalt werd, dat hy in 't eerst een groot vyand van *Luther* geweest zynde, zich daar na met eene Luthersche Juffrouw in een huwelyks-verbond had ingelaaten: de bruilofts dag nu al bestemt zynde, zoo heeft hem de bruid, voor het trouwen, opentlyk aangesprooken: by aldien hy voortaan noch teegens

Verkeerde oogmerken.

(*x*) Seckendorff. præf. p. 2. (*y*) Lib. Epist. p. 321. ad Spalatin. (*z*) XI. Predigt vom Leben Lutheri p. 130. (*a*) Ibid. p. 145. (*b*) Jo. Calvinus Epist. p. 129. (*c*) Monzambano S. Puffendorfius Cap. II. Num. 10.

Jaar MD. tot MDC.

gens 't gevoelen van *Luther* wilde zyn, zou zy hem nooyt voor haar man nemen. *Wilde nu*, schryft de verhaalder, *Mr. Roth niet dapper bespot werden, zoo moest hy zyn bruid haar verzoek wel inwilligen.* (*d*) (Zoo dat hy, om den spot te ontgaan, is Luthersch geworden.) Dat'er nu diergelyke voorvallen wel veel gebeurt zyn, kan men lichtelik gewaar worden als men de geschaapentheid des waaren Evangeliums, en den zin der weereldsche menschen, teegens malkanderen maar wel overweegt als die nooyt te zaamen over een stemmen. Waar door ook noodzaakelyk ontelbare schynheilige meede ingedrongen zyn, die om des buiks wille, alles meê gedaan hebben, te meer, dewyl die werken zoo uittermaaten licht, en voor 't vleesch, niet ongemakkelyk vielen. Men vindt hier van zeer veele beschuldigingen der Papisten en andere haatelyke vertellingen, dat, by voorbeeld, *veele Nebucadnezar en Antiochus hadden nagevolgt, die de oude Stichten, Kerken en Kloosters om verre wierpen.* (*e*) Als meede dat zy uit de (zoo genaamde) Gods-huizen, wyn, koorn, goud, edelgesteenten, misgewaaden, en ook de Nonnen zelfs hadden tot zich genoomen. (*f*) Dat de Gereformeerden in Vrankryk, tot Parys, de Kerk van S. Medard hadden bestormt, en daar onder geroepen: *Pille tout!* Plondert alles! plondert alles! (*g*) Dat zy tot Antwerpen, alle de kostelykheid in de Kerken verdorven, en een Sacramenthuis, wel 1000 gl. waardig aan stukken gebrooken en verbryzelt hadden. e. z. v. (*h*)

Verwoesting der Kloosters.

9. Teegen alle deeze openbaare en versoeyelyke schelmstukken heeft men nu niet veel kunnen inbrengen, alhoewel 'er teegens de andere lasteringen door veele wel genoegzaam is geschreeven. (*i*) Aangezien ook veele Overheeden, door hunne instellingen, bezichtigingen en anderzins, daar teegens allerhande orders gestelt hebben, indien zy maar van hun zelfs, en de andere, wel waaren nagekoomen geworden. In 't byzonder heeft men op veele plaatzen zeer slecht met de Kloosters omgesprongen, zoo wel in de oproeren van 't graauw, als op andere tyden, en meenigmaal wel in 't gezicht der Hooge Overigheid zelfs. Dit alles niet teegenstaande, heeft *Luther* teegen diergelyke voorneemens dikwils heevig genoeg uitgevaaren, en voor zyn deel, zich in alle manieren ontschuldigt, gelyk als *Jan Muller* die plaatzen ook al aanteekend. (*k*) Andere verstandige mannen hebben zich ook meenigmaal daar teegen aangekant, en daar by wysselyk geraaden, *Dat doch de Oppermachten, de Vergaderings-huizen* (collegia) *der eenzaame, mochten aanwenden tot het gebruik, waar toe die in 't begin bestemt waaren, naamelyk, tot de onderwyzinge der jeugd in de waare God-geleertheid, goede weetenschappen, oprechte zeedigheid, en oeffeninge der godzaligheid. Op dat God en hun eigen geweeten daar door niet ten hoogsten beleedigt mocht werden, tot schande van hun eigenen naam, wanneer men met wilde dieren, jagt-honden, paarden en jaagers, de aalmoessen der vroome menschen quam te verteeren. Gelyk men dan met groot verdriet zag, dat veele Regenten zich door dit eenige alleen Euangelisch trachten te toonen, dat zy de goederen van Kloosters en Kerken aan zich mochten trekken, en tot hun eigen voordeel besteeden.* (*l*) Van 't geene hier in 't gros beklaagt werd, daar van zyn byna ontelbaare voorbeelden overig, behalven dat 'er ook hier en daar noch al veele daadelyke gedenkteekenen, tot een bedroefde getuygenis en rampzaalig voorteeken van Gods, aanstaande vergeldinge voor oogen leggen. Om nu maar eenige weinige hier van aan te roeren, die van andere hier

Quaad gebruik der zelve.

O 2 in

(*d*) Schmid. Zwik. Chron. P. II. c. 2. p. 383. (*e*) Nass. Cent. IV. Euang. Warh. p. 323. (*f*) Ibid. p. 355. (*g*) Laurent. Surius Chron. p. 296. (*h*) Id. ibid. p. 354. (*i*) Vid. Melanchthonis Consilia. p. 371. & 427. Tom. VI. Luth. Alt. p. 31. Seckend. Lib. III. p. S. 11. & 264. (*k*) Päbstis. Einwürffe Cap. III. p. 212. Conf. Seckend. L. I. p. 307. (*l*) David Chytræus Epist. ad Comites Stolbergæ p. 286.

Jaar MD. tot MDC. Plondering en berooving.

in gevolgt zyn ; zoo heeft dit den aanvang van de verstooring der Kloosters in Pomeren gemaakt, dat in 't jaar 1522 het gemeene volk tot Straalzond, in 't afweezen des Hartogs, op eenen dag, alle de Paapen en Munniken uit de stad gejaagt heeft. Waar op de Hartog, aan zynen Amptman de Kloostergoederen overgaf om te overreekenen, waar by het naderhand is verbleeven. (*m*) Een *Abt van Stolpen* klaagde aan eenen *van Poorten*, dat de Hartogen van Saxen *onder voorwendzel van bewaaringe, alle de kleinoodien der Kloosters hadden wechgenoomen, en ook de registers van alles wat haar toebehoorde, geeyscht hadden.* (*n*) Gelyk als meede den Raad tot Rostok, en andere gedaan hebben, die de Schatten der Munniken heel fraay in hunne schatkisten hebben weeten te brengen. (*o*)

10. Vorders werd 'er gezegt, dat in 't jaar 1524 tot Torgauw, *Leonard Koppe*, met veele jonge burgers, een werk heeft aangevangen, waar over zich de nakoomelingen verwonderen zullen, en wel, na dat zy door *Luthers* schriften van de zaaken der Munnikken heel wel onderricht waaren. Zy hebben dan het Klooster der *Franciscaanen* overweldigt, en de Munniken, die wat te lang vertoefden, over de muuren geworpen, doch de andere wat zachter gehandelt. Welke daad de Keurvorst ook niet quaalyk genoomen heeft, zoo dat het zonder groote ongenaade is afgeloopen, schoon dat ter zelver tyd de Keyzerlyke Gezanten teegenwoordig waaren. (*p*) Even zoo moesten ook in de Smalkaldische en andere Protestantsche oorlogen, de Kloosters wel het meeste aanhouden. Gelyk als men ook van den bekenden Generaal, *Sebastiaan Schertel* schryft, dat, schoon hy anders niemand eenig leet aandeed, nochtans de Kloosters aan de zoldaaten ten prys gegeeven hadde. (*q*) De Overste van den Keurvorst *Jan Fredrik*, *Veit Paapenheim*, nam tot Merzeborg, (voor de beleegeringe van Leipzig) een groote taafel van Hungaaris goud met edelgesteentens bezet, weg, en betaalde zyne zoldaaten daar meede. (*r*) En van den Hartog van Pruissen, merkt iemand aan, dat hy na de dood van *Wigandus*, alle de inkomsten van dat Bisdom ingetrokken, en in den afgrond der Hof-Casse gestooken heeft. (*s*) Gelyk meede een Papist, van *Hendrik* de VIII. Kooning van Engeland schryft, dat hy de schoonste Kloosters geplondert, verwoest, en tot den grond toe afgeworpen heeft. Waar neevens hy deeze versen stelt:

Millia dena unus templorum sustulit annus:
Quàm timeo, in pœnas vix satis unus erit! (*t*)

Dat is: „ 10000. *Kerken zyn 'er in Engeland binnen een jaar tyds verwoest geworden. Nu zoude naauwelyks een geheel jaar genoeg zyn, om die verwoesters alle te straffen.* Eeven alzoo heeft ook een ander, omtrent het neederwerpen van 40 Kloosters, aldaar in 't jaar 1525 geschied, aangemerkt, dat het niemand der handdaadige naderhand is welgegaan. Alzoo 'er altoos noch wel eenige goede zielen haar in zoodaanige plaatzen kunnen opgehouden hebben. (*u*) En *Luther* zelfs heeft daar van recht wel gesprooken, wanneer hy gehoort hadde, *hoe dat zommige eigenbaatige Heeren, groote Klooster-goederen aan zich getrokken en hunne Hof-jonkers daar meede begiftigt hadden. Esopus leert; wanneer iemand het offer van 't Altaar trekt, zoo blyft 'er gemeenelyk eene gloeyende koole aan hangen, die verbrand het nest met de jongen, gelyk het met den Adelaar gebeurde.* (*x*)

11. Noch

(*m*) Idem L. VI. Saxon. p. 154. (*n*) Pertuchius Chron. Portensi. Cap. III. p. 234. (*o*) Lindeberg. Chron. Rostoch. Lib. IV. c. 2. p. 117. (*p*) Chronicon Torgense Mstum. p. 66. (*q*) Ap. Seckendorff. L. II. p. 71. (*r*) Reiserus Lib. IV. Lipsiæ. §. 25. (*s*) Chytræus Epist. p. 824. (*t*) Sanderus de Orig. Schism. Angl. Lib. I. p. 181. (*u*) Annal. Anglici ap. Sculcetum Annal. Euang. P. I. p. 331. (*x*) Mattheiius Leben Lutheri VII. Predigt. p. 70.

Jaar MD. tot MDC.

11. Nochtans zyn 'er voorbeelden genoeg overig, aanwyzende, dat de affschaffinge der Kloosters en Munnikken, op eene goede wyze en voorzigtiglyk is toegegaan, of men wel zoo ſtraks het regte gebruik der zelver niet ingevoert heeft. Men heeft van zommige Schoolen gemaakt, en de inkomſten daar aan te koſt gelegt, andere zyn door liſt, of anderzins, leedig gemaakt. Een buiten-gewoone en aardige wyze was het, als de voorgemelte borger van Torgauw, uit het Klooſter *Niemitz*, by Grimm, met liſt 9. Bagynen weg-voerde, als of hy haarings-tonnen op had, gelyk het een zeeker Schryver verhaalt. (y) *Luther* heeft zelfs, om eene goede maniere by zulke handelingen te gebruiken, geraaden, en onder anderen, ten Hove voor de *Franciskaner Munnikken* aangehouden, dat men hen doch geen gebrek zoude laaten, daar by voegende deze reede: *daar mogte misschien een onder hen zyn, die, in 't laatſte oordeel, onzer aller Rechter was.* (z) Zoo zyn ook, in 't Wittenbergſche, de Kloosters ongeſchonden bewaart, en alleen met Lutherſche Leeraars bezet geworden, ook wierden de goederen niet vervreemt, 't welk zeer gepreezen werd. (a) Tot Straatsborg, heeft men de Munniken, die de Klooſters verlieten, het Burger-recht geſchonken, en aan de overige, een ſtuk gelds voor haar leeven lang toe-gelegt, de inkomſten der zelve heeft men aan Rentmeeſters in bewaaringe gegeeven, en daar van de Armen en Kerken-dienaars onderhouden. e. z. v. (b) Tot Nurnberg heeft men de Munnikken rondom op de dorpen gezonden, om de Boeren te onderwyzen. (c) *Ulrik*, Hartog van Wittenberg, gaf aan alle de Munnikken, die op zich zelfs leeven wilden, des jaars 40, en aan de ouden 90 guldens. En de Munniken, in 't Klooſter *Zwiefalt*, liet hy ongeſtoort leeven; na dat ze hem eenige duizent guldens gegeeven hadden. (d) En alzoo heeft men het ook in Engeland, en op andere plaatzen, gemaakt. (e) Hoe dat anderzins met de andere Kerkelyke goederen, en overige zaaken is gehandelt geworden, zulks zal ik hier na verder verklaaren, en ik hebbe dit maar alleen, van den ſtaat en hoedanigheid der Klooſters en Kerken, als een voornaam ſtuk der *Reformatie* des Pausdoms, alhier willen te zaamen ſtellen. Waar toe dan ook de handeling met de overige Paapen behoort, welke dikmaals voor deezen ſlecht genoeg geweeſt is: gelyk het altoos gebeurt, zoo wanneer de eene partye de andere te machtig werd. Door deeze bedryven dan zyn 'er noodwendig, aan alle beide de zyden, gruwelyke verbitteringen en vyandſchappen ontſtaan: waar aan het ook in dien tyd, niet ontbrooken heeft.

Goede ledigmaking der Kloosters.

12. Men kan ook verder niet ontkennen, dat onder het dekzel der *Reformatie*, door veele loshoofden en voornamentlyk door het gemeene volk, zeer vervaarelyke buitenſpoorigheeden, en heidenſche ſtukken gepleegt zyn geworden: ook vind men weinig, dat ze daar ontrent van de Overigheeden heel veel belet of beſtraft zyn. Nu was men doende om voornamentlyk de Paapen en Munniken op allerhande wyzen te plaagen, het geene ook wel in zich zelfs, (gelyk het in alle zodaanige veranderingen is,) een rechtvaardig oordeel Gods was. „By voorbeeld, tot Zwickouw hebben verſcheidene burgers, in 't jaar 1525, een Vaſtelavonds „ſpel gehouden, en haaſe-netten op de markt geſpannen, eenige „als Munniken en Nonnen verkleedt, de zelve in de netten gejaagt, „en alderhande ſpotternyen bedreeven. Zommige hebben het beeld van „*Franciſcus* op de markt op de water-kom geſtelt, en het met hoender„veeren en bellen behangen. e. z. v. Weshalven de Munniken zich

Vinnigheden tegens de Paapen.

Onbezonnenheid.

 dan

(y) Chron. Torg. l. c. Conf. Tom. II. Altenb. p. 310. (z) Seckend. Lib. II. p. 64. (a) Ibid. L. III. p. 76. Scultetus P. II. p. 427. (b) Jo. Sturmius l. c. (c) Chron. Norib ap. Scultetum l. c. p. 86. (d) Crusius Annal. Suev. P. II. L. XI. p. 627. (e) Schlidhuritus ap. Colomesium. Epist. ſingul. p. 314.

Jaar MD. tot MDC. dan opgemaakt hebben en uit de ſtad getrokken zyn. (*f*) Of nu deeze malligheeden uit een Euangelis herte kunnen koomen, en, of ze by andere een diergelyk herte maaken konnen, valt ligt te raaden. Alhoewel de Schryver fraay daar by voegt, als of de zaak zelfs treffelyk wel uitgevoert was: *Aldus is het Pausdom al hier afgeſchaft en daar en teegen de zuivere Euangeliſche leere voort geplant.* En wat wonder was 't, dat naderhand zulke verkeerde verbeeteraars, of van hunne eigene vermeinde Geloofs-genooten, als *Maurits*, en andere, of van de Roomsgezinde, alles daar na weederom zeevenvoudig aan haar vergolden wierd? In Eilenborg hebben zommige van zulke gezellen het huis van den Paſtoor overweldigt, waar onder een was die op een eezel in de Kerke quam ryden, waar over de *Hartog Joris van Saxen*, in wiens land het gebeurde, ten uitterſten misnoegt was, en met recht zich over zulke zaaken ten uiterſte verſtoorde. (*g*) Insgelyks hebben de *Studenten*, en andere brood-dronke menſchen, in Erffurt den Papiſten veel moeyelykheids aangedaan, en in eenen openbaaren oploop zeer groote buitenſpoorigheeden bedreeven, zoo dat het *Luther* zelfs ook geenzins konde goed keuren, niet teegenſtaande hy anderzins, gelyk hy zelfs ſchryft, wel gaerne mocht zien, dat de Papiſten wat in 't naauw gebracht wierden. (*h*) Gelyk als het ook die Predicant van Olſzmits, *Wolfgang Cruſius* zeer grof moet gemaakt hebben, dat het *Luther* hem quaalyk afnam, en hem daar over berispte, zeggende: *Hy wierp de oude ſchoenen weg, eer hy noch nieuwe hadde, en hy trok het touwetje al te ſterk.* (*i*) Want daar mengden zich buiten alle twyfel zeer veele ſchandelyke driften, en byzondere eigenbaat meede onder, gelyk als een zeeker Raadsheer van Zwikkouw ook bekende, dat hy uit wraakzucht, de Munniken, die onder zyn gebied waaren, hadde aangegreepen, beveelende *aan eene partye dronke burgers, de Groenheinſche Hoeve, alwaar de Munnikken een gevangen boer hadden zitten, te beſtormen; alwaar zy koomende, deuren en venſters, kiſten en kaſten, daar in aan ſtukken ſloegen, en de bedden verſcheurden, zoo dat zy tot over de enklaauwen toe in de veeren gingen: de boeken wierden ten venſteren uitgeworpen, en niet een eenig glas wierd 'er geheel gelaaten, waar toe ook een glaazemaaker wel het meeſte van allen geholpen heeft.* (*k*) En dit zal doch maar naderhand het graauw alleen moeten gedaan hebben, niet teegenſtaande de Overheid zelve daar aan ſchuld hadde, en de nieuwe Euangeliſche Prediker door de vingeren zaagen, en zich heimelyk daar over verblydden, ja zulks noch wel als een goed werk zullen gepreezen hebben.

Wraakzucht.

13. Diergelyken wraakgierigheid, toorn, en verbitteringe, heeft zich, in alle plaatzen, by eene zodaanige *Reformatie* overvloedig vertoont, ja zelfs ook, daar toenmaals noch een Roomſche Overigheid was, die ook daar door naderhand tot het vervolgen, of veel eer ſtraffen is aangeprikkelt geworden. In des Hartogs *Joris* Land, wiens yver voor het Pausdom bekent was, hebben veele Wittenbergſe *Studenten*, die nochthans de Schryver daar beneevens *goede vroome kinderen* noemt, opentlyk tot Leipzig, tien briefjes aangeſlaagen, waar in zy *Eccius*, welken de Hartog vrygeleide verleent hadde, *dreigden den hals te breeken, ze zongen ſchimpliedjes van hem overſtraat, en ze zonden alle daagen uitdaags-brieven in 6 Kloosters, in welke zy hem den dood ſwoeren.* (*l*) Hier by is aanmerkelyk, dat 'er over de 150 *Studenten* van Wittenberg, alleen maar om zoodaanige moedwilligheeden te pleegen, na Leipzig waaren geloopen, die zonder eenigen twyfel, *Luthers* gewoonelyke harde reedenen op hun voornee-

(*f*) Tob. Schmid. P. II. Chron. c. 2. p. 386. (*g*) Jerem. Simon Eilenburgiſche Chron. P. III. p. 554. (*h*) Vid. Lib. I. Epiſt. Luth. n. 230. (*i*) Spalatinus Epiſt. Mſt. ap. Seckendorff. L. I. p. 282. (*k*) Schmid. l. c. p. 384. (*l*) Ap. Seckendorff. Lib. I. p. 116.

neemen hebben toegepast. Gelyk als hy dan ook daar na, over de zaak van de voorgemelde Pakkische beroerte uitbrak, zeggende: By-aldien de Papisten zich niet wilden stil houden, zoo zoude hy God bidden, en de Vorsten zelfs ook daar toe aanmoedigen, omze alle zonder eenige barmhertigheid t'eenemaal te laaten verdelgen. (*m*) En uit zulk een onchristelyken wraakzucht, zyn 'er veele andere diergelyke bedryven, zelfs by andere *Secten* ontstaan. „ Wanneer men by voorbeeld in Engeland, als de Gereformeerde aldaar weeder meester waaren geworden, het doode lichaam van de huisvrouwe van *Petrus Martyr*, het „ welke de Papisten te vooren opgegraaven en op de misthoopen geworpen hadden, in 't graf van een heilig, *Fridisvida* genaamt, leide, alleen „ maar om hunne teegenstreevers daar door verdriet aan te doen, byaldien anders het verhaal van een Roomsgezind Schryver waaragtig is. (*n*) „ Insgelyks, wanneer onder de regeeringe der Koninginne *Maria*, in dat „ zelve land, een zeeker man, op een Paap, die de eerste Paapsche predikatie aldaar gedaan hadde, zyn pook trok, en die na den zelven, op „ den Predikstoel toegooide, datze in het hout bleef steeken. Het geene „ daar na zulk een groote opschuddinge verwekte, dat de Paap zich voor „ de verwoedheid des volks moest weg pakken. (*o*) Niet minder was het, wanneer de scholieren en burgers tot Riga in Lyfland, over den Almanaks-twist den Rector, die van den Burg-graaf wierd bewaart, met geweld hebben verlost, het Raadhuis zelfs bestormt; het huis van den Burg-graaf *Syndicus* en Pastoor plonderende; waar na ze den Pastoor noch jammerlyk hebben geslaagen. (*p*) Om andere diergelyke bedryven nu noch over te slaan.

Jaar MD. tot MDC.

14. Het is wel waar, dat veele van zoodaanige buitenspoorigheeden ook wel kunnen uit eenen al te heevigen yver en teegenstand gesprooten zyn, waar over ook meenig man heeft moeten lyden. Tot Vehrden quam 'er in 't jaar 1523 eenen *Jan Fonteinmaaker*, tusschen eene groote verzaamelinge van volk, op 't Marien-Feest in den Dom, met een krans van haazenooten-loof op 't hooft, heette den Predikant onder de Predikatie opentlyk liegen, en liep daar op ter poorten uit: doch hy wierd terstond gekreegen, en daar op leevendig verbrandt. (*p*) Maar meerendeels is het wel van de onverstandige, die de zuivere leere maar alleen om de vryheid en zeekerheid des vleesches gezocht hebben, uit enkel moedwil en baldaadigheid geschied. Waar ontrent men teegens de Papisten wel dapper was, doch zich zelfs en zyne aangeboorene ellendigheid wilde men al willens niet kennen. Het zal den Leezer hoope ik niet verveelen, hier van 't een of 't ander voorval te verhaalen, nadien het ook den imborst van zoodaanige menschen al vry wel ontdekt. „ Tot Breemen „ dan, rechten de burgers in de vasten een Mommelspel (*Masquerade*) „ aan, liepen door de Stad met een verkleedden Paus, Kardinaalen en „ Munnikken, ze haalden gebeentens van het Galge-veld, zetten daar „ kaarsen op, en ze maakten zich ten laatsten in eene herberge rechtschaapen vroolyk, ***alles om den Paus en zyne geestelyken daar door te beschimpen en te bespotten***, en gelyk als de Schryver daar by voegt, als of de zaak zelfs daar door al treffelyk afgedaan, en den Paus reeds verdelgt was. (*q*) In Engeland zochten de Studenten een groote meenigte van de *School-Theologische* schriften te zaamen, die droegenze op een doodbaar rondsom door de stad, zongen daar neevens niets anders als rouw-liedjes, en noemden het de Lykstaatzie van *Scotus* en de *Scotisten*. (*r*) Tot Nordelin-

Yver met onverstand.

Moedwilligheid.

(*m*) Lutheri Lib. II. Epist. p. 387. (*n*) Sanderus Lib. II. de schism. Angl. p. 344. (*o*) Ibid. p. 294. (*p*) Chytræus Saxon. Lib. XXVII. p. 757. (*p*) Chronicon Verdense Mstum. ad An. hunc. (*q*) Ibid. ad Ann. 1529. (*r*) Sanderus Lib. II. Scism. Angl. p. 234.

Jaar MD tot MDC. lingen had Keizer *Karel* de V. weederom een Roomſchen Paap ingevoert, welken, terwyl hy Miſſe deed, de jongens met ſteenen van 't Altaar weg joegen, zoo dat hy niet weeder quam. (*s*) Tot Zwikkouw hebben ze 'er meede eenen geſteenigt, zoo als hy de Hoſtie droeg, gelyk als Hartog *Joris* ten hoogſten daar over klaagde. (*t*) Tot Straalzond dreef men op eenen dag teegen wil en dank van de Vorſt des Lands, al de Paapen en Munnikken, in eenen oploop uit de ſtad. (*u*) En tot Riga hebbenze niet alleen de beelden, maar zelfs ook de grafſteenen uit de Kerken geſmeeten. (*x*) Hoe verwart het op veele andere plaatzen, by zulke veranderingen wel is toegegaan, is byna in alle Lands- en Stads-Chronyken, ontrent de beſchryvinge der Reformatie te vinden. Men kan ook onder anderen het voorbeeld van Halle nazien, in de Hiſtorie der wysheid en zotheid van de Heer *Chriſtiaan Thomazius.* (*y*)

Averechtze Verbeetering.

15. Een ernſtig en verſtandig man, heeft van deeze en diergelyke bedryven, in dien tyd zeer wel geoordeeld, wanneer hy aldus ſchryft: *Het is daar meede niet genoeg, dat men zegd: Ik ben Euangeliſch: hoe lichtelyk hebben doch de Hoovelingen, Edelluiden en Boeren geleert, de Paapen en Munnikken uit te ſchelden, hunne gierigheid en andere ſchelmſtukken haar te verwyten, het gebed na te laaten, niet meer te vaſten en weinig te offeren. Zommige Munniken hebben hunne kappen zeer ſneedig afgelegt, andere hebben de houte beelden verbrand, vleeſch gegeeten, en meer andere diergelyke dingen voor de oogen der zwakke gedaan, van welke zy meenen, ja roemen, dat alles Euangeliſch is. Maar het zyn veel eer duivelſche werken. Uit zulke quaade en ſtinkende vruchten kent men geen goede boom. Niemand kan recht Euangeliſch zyn, die het waare geloove niet heeft, en die het door de liefde niet daagelyks oeffent, zyn kruis geduldig draagt en de hoop vaſt houd.* (*y*) Na welke meininge ook andere verſtandige mannen, aangaande de Reformatie, geſchiktelyk en wyzelyk hebben te werk gegaan. „Gelyk als inzonderheid de Graaf van Ooſt-„vrieſland, daar in zeer gepreezen werd, dat hy ontrent het invoeren „der *Luterſche* leere, alles op een goede manier aangevangen heeft, de „beroerten des volks door een ſterke wacht belettende; de Paapen heeft „hy van tyd tot tyd van de Predikſtoelen en Altaaren allengskens afge-„houden, en aan de overige Papiſten heeft hy verlof gegeeven om in „'t *Franciſcaaner Klooſter te moogen gaan*, doch niemand heeft hy willen „dwingen, maar aan een ieder zyne vryheid gelaaten, en nochtans heeft „hy de waarheid heel zeer bevorderd: Waar door ook in een zeer kor-„ten tyd, alles zonder eenig bevel of dwang is verandert geworden, be-„halven zommige Kloofters, die alleen Paaps bleeven. (*z*) Tot Biſſchops-Zelle heeft men de Paapen ook zeer aardig overtuigt, en zich van haar ontſlaagen, door dien de Raad hen ontbooden heeft en opgelegt, datze den Bybel ter deege zouden doorleezen, en daar uit bewyzen, dat de Miſſe en Beelden-dienſt Goode welbehaagelyk was: waar op deeze dan de waarheid bekennen en de veranderinge toelaaten moeſten. (*a*) Deeze wyze van reformeeren nu was ook recht volgens *Luthers* meening, die dikmaals genoeg betuigde, *dat het geen Chriſtenen betaamde, met geweld en gebod op de Paapen los te gaan, maar alleen met het zwaard des Geeſts te ſtryden.* (*b*) *En verder, dat ook de groote Heeren zelfs niemand tot het Euangelium behoorden te dwingen, maar alleen de uiterlyke of openbaare gruuwelen te beletten.* (*c*).

Goede en verſtandige.

16. Doch van dit alles zullen wy de volgende byzondere beſchryvinge der

(*s*) Cruſius Annal. Suev. Part. III. Lib. XI. p. 670. (*t*) Epiſtolâ ap. Seckendorff. Lib. I. p. 217. (*u*) Chytræus Lib. VI. p. 154. (*x*) Idem. (*y*) P. III. p. 1. & 23. ſeqq. (*y*) Caſpar Guttelius Dial. ap. Seckendorff. Lib. I. p. 250. (*z*) Ubbo Emmius Lib. 53. Rer. Friſ. (*a*) Chron. Sangallenſe ap. Scultetum P. II. Annal. p. 92. (*b*) Tom. II. Jen. Lat. p. 592. (*c*) Lib. II. Epiſt. Luth. p. 306.

Jaar MD. tot MDC.

der *Reformatie*, in de voornaamste plaatzen, verdere verklaringen gegeeven werden, als meede, by de Historie van Carelstad, van de Beeldstormers, en andere. Hier staat alleen noch by de hoedanigheid der *Reformatie* te melden, dat dezelve gelyk als in 't begin deezes Hoofdstuks nu reeds al verhaalt is, ten deele in de betuiginge en verkondiginge van *Luthers* leere bestond, en ten deele ook, in de daadelyke afschaffinge van eenige Pausselyke zaaken, waar van ik in het naast-volgende Hooftstuk uitvoeriglyker zal handelen. Het welke dan daar oordentlyk is toegegaan door de onderzoekingen (of *visitationes*) die door de Hooge Overigheid van een ieder plaats, met hulpe van deszelfs Predikanten waaren ingestelt. Waar in men alhoewel zeer laat, en eerst 8 jaaren na *Luthers* opstand teegen het Pausdom, het oude onderzocht en afgeschaft, en weeder iets anders na goeddunken ingevoert, en vast gesteld heeft. Van de byzondere stukken, die verandert zyn geworden, zal zoo aanstonts volgen, als mede, dat het dikmaals wel heel slecht daar meede is toegegaen. In 't gemeen moet men dit weeten, dat de Hooge Overigheden hier in hun recht hebben gebruikt, waar van *Luther* hen voorheene verzeekert hadde, en derhalven zekere onderzoekingen verordent hebben. Alzoo heeft *Luther* dan voor de eerste maal, in 't jaar 1525, Keurvorst *Johan* aangeraaden, diergelyke onderzoekingen door geheel Saxen te laaten doen, op dat 'er wegens de bezoldingen der Predikanten en andere zaaken, de noodige toebereidzelen gemaakt mochten werden. (*d*) Welke dan in 't jaar 1527, eerst wierden begonnen, en in 't volgende jaar ten einde gebracht zyn, waar na 'er een Besluyt omtrent de onderzoekingen (*Visitations-Decreet*) wierd in 't licht gegeeven. De gevolmachtigde nu (*Commissarii*) in des Keurvorsten land, waaren, *Dr. Luther* zelfs, en wanneer hy zelfs belet was, *Dr. Justus Jonas*, en *Bugenhagen*, benevens vier andere Amptenaars. Die dan voor de overige Landen, als Thuringen, Franken- en Oosterland noch andere onder zich hadden. (*e*) Wat nu hunne bedieninge was, zulks kan men uit het boekje genaamd *Onderrechtinge der Onderzoekers*, (visitatores) *aan de Predikanten in 't Keurvorstendom van Saxen, of visitatie-boekje*, wydloopiger nazien. (*f*) als ook uit andere getuigenissen. De voornaamste hoofdstukken nu waar over ze een behoorlyk bevel hadden, waaren meerendeels deeze: ,, Dat ze de leere, en het leeven der Predikanten zouden onderzoeken, de ,, onweetende afzetten, als ook die van een quaad of ergerlyk leeven ,, waaren, of ze schoon anders al recht en wel leerden. De andere zouden ze vermaanen, den volke het Woord Gods eenvoudig t'onderwyzen; die eenige dwaalingen leerden, zouden ze weg-jaagen, insgelyks ook die inwoonders, welke de waarheid niet wilden aanneemen. ,, Het getal der Pastooren en School-meesters zouden zy, na vereisch ,, der noodzaakelykheid, vermeerderen, en hen zeekere inkomsten ,, toeleggen, het opbrengen der Leenen en chynsen en de kleinodien en ,, Kerkelyke goederen zouden ze opschryven, en daar door alles in een ,, goede orde brengen; Godshuysen, aalmoes-kassen, en Kerkelyke ,, Gebouwen zouden ze wel verzorgen, e. z. v. (*g*) Welke instellingen, in alle deelen, wel goed en nuttelyk waaren geweest, by al-dien men die over al maar wel hadde nagekoomen. En iemand merkt wel te recht, ontrent dit zelve onderzoek aan, dat 'er te dier tyd byna ontelbaare gebreeken en misbruiken gevonden wierden, niet teegenstaande dat de *Reformatie*

Verdere gesteltheid der Reformatie.

Eerste onderzoekinge in Saxen.

Der zelver Punten.

 toe-

(*d*) Tom. III. Altenb. p. 301. (*e*) Apud Seckendorff. Lib. II. p. 101. (*f*) Tom. IV. Altenb. p. 389. To. VII. p. 1. (*g*) Ibid. & ap. Seckendorff. l. c. p. 100. Conf. omnino Hortleder To. II. Lib. III. c. 91. p. 1018. Chytræus Lib. XI. Saxon. p. 392.

Jaar MD. tot MDC. toemaals al ruim 12 jaaren lang geduurt hadde. (*h*) Gelyk als ook *Luther* zelfs heel zeer over de groote onweetenheid der meeste Pastooren, in de bekende voorreede over zyn kleine Catechismus klaagde, die hy te dier tyd eerst recht ter deege ondervonden hadde.

17. Men heeft ook namaals wel gezien, dat'er door dit eerste onderzoek noch heel weinig was uitgerecht, door dien 'er bykans noch geene van de gewenschte goede vruchten daar van te voorschyn kwaamen, en dat wel het minste van de Besluiten toenmaals in 't werk gestelt was, gelyk als het naderhand, en den meesten tyd daar na, ook alzoo gegaan is. Waarom ook de Land-stenden zelfs, in 't jaar 1533 om noch een naader onderzoek, by den Keurvorst *Jan Fredrik*, aanhielden, waar beneevens zy wel voornaamelyk begeerden, *dat aan de Predikanten, het by den naam noemen, en aanwyzen der Perzoonen, als meede het onnutte schelden en quaad-spreeken op de predikstoelen, mocht verbooden worden*, (*i*) het welke zich reeds al in dien tyd by de schynheilige dapper openbaarde, en het heeft nochtans daarom niet afgeschaft konnen werden, maar het is tot op de laate nakoomelingen altoos voortgeplant. Derhalven wierden nu, tot het onderzoek nochmaals diergelyke onderzoekers benoemt, die wel besluiten en inzettingen genoeg maakten, doch het waaren al meest klokken zonder kleepels, dat is, zonder eenig gevolg of uitvoeringe. En zoo is 't byna op de andere plaatzen ook al geschied; gelyk als by voorbeeld, Hartog *Hendrik*, na 't overlyden van Hartog *Joris*, in 't *Meissche gebied reformeerde*, en daarom ook een onderzoek in 't jaar 1529 instelde, wanneer 'er ontrent de Edelen, die noch meerendeels Paaps waaren, zeer groote beletzelen wierden gevonden. Waar van hier na by de Leipzigsche reformatie, in 't byzonder noch zal gesprooken werden. (*k*) De Onderzoek-punten nu heeft men ook in 't Hoogduits, gelyk ze toen ter tyd door den druk gemeen gemaakt wierden; daar in onder anderen was „ gebooden, dat de Wederdoopers zouden verdreeven werden; en dat „ de Predikanten en Schoolmeesters, zich van alle dwaalingen wel hadden te wachten, en dat de Ketters geenzins geleeden zouden werden, en diergelyke dingen meer. (*l*) In 't Holsteinsche gebied is 'er op een gelyke voet, reeds al in 't jaar 1527 van den Hartog *Christiaan*, zoodaanig eene toestellinge gemaakt. (*m*) Om nu van andere plaatzen te zwygen die ons hier onder noch zullen voorkoomen. En dit waaren wel de voornaamste middelen, door welke de Reformatie in dien tyd geschied is. Neevens welke de byzondere voorvallen, in deeze of geene veranderinge byna ontelbaar zyn; nadien door den overgrooten teegenstand der Roomsgezinde, de Reformateurs zich wel na de omstandigheeden voegen moesten, en verscheidene zaaken maar alleen stukswys, en onvolmaaktelyk konden uitvoeren, zoo als het zich op 't beste schikken wilde. En dit zal wel een der voornaamste oorzaaken zyn, waarom 'er nu noch alzoo veel onzuiverheids en verkeertheids overgebleeven, of anderzins allengskens weeder ingekroopen is. Waar van nu al haast afzonderlyk, volgens de aanmerkelykste stukken des zelfs, zal gehandelt werden.

Ander Onderzoek.

In Meissen.

Ongemeene soorten van Reformatie.

18. Maar eer dat ik daar toe overstappe, moet ik alhier noch eenige voorbeelden der geener bybrengen, welke, (behalven die geene, welke ik hier booven by de werktuigen der Reformatie hebbe aangetrokken,) op een byzondere wyze van het Pausdom zyn bevryd geworden.

Aan-

(*h*) Camerarius Vita Mel. cap. 33. p. 110. (*i*) Apud Seckendorff. L. III. p. 70. (*k*) Ibid. p. 220. (*l*) Vid. Wekkens Dressdnische beschreib. p. 309. seqq. (*m*) Chytræus Lib. XII. p. 303. & ex eo Scultetus P. II. p. 91.

Aangezien het niet en is te loochenen, dat eeven, gelyk als 'er eene zonderlinge maniere van *Luthers* verlichtinge hier booven is gedacht, zoo ook veele andere wel op eene ongemeene wyze, tot zulke veranderingen zyn geraakt, en daar na geleid geworden: welke ook buiten alle twyffel wel de beſte van alle zyn geweeſt, door dien 'er onder den gemeenen hoop zich ontallyke huichelaars gemengt hebben. En de overeenſtemminge der zelver tyden wyſt heel klaar aan, dat eeven daarom zoo veele mannen zyn opgeſtaan, die ſchier ieder eene byzondere gaave en verlichtinge gehad hebben, doch meerendeels zyn zy van die geene, welke eenig aanzien en beſchuttinge by de Overigheid hadden, verworpen. Maar dit zal in 't laatſte by de Hiſtorie der Ketteren, noch veel nader vertoont werden. Hier werd nu maar alleen gehandelt van zommige, die men onder de Lutherſche en andere noch al als rechtzinnige heeft laaten doorgaan; of zy ſchoon op eene ongemeene wyze waaren aangegreepen. Zoo verhaalt dan de bekende *Fredrik Myconius*, van zich zelfs wydloopig, dat hy reeds al in 't jaar 1510 tot Anneberg in 't Klooſter, ontrent de oneenigheid met de *Aflaatverkoopers van den H. Geeſt*, *midden in zyne duiſternis, te gelyk aan lyf en ziele was bewoogen geworden; noch hy en kon 't niet uitſpreeken, hoe dat God den Geeſt der genaade en der gebeeden, toen al in zyn herte hadde uitgeſtort, zoo dat hy het klaar hadde gevoeld, ja hy hadde ondervonden, dat zyne geheele natuur daar door t'eenemaal was verandert. Wanneer hy nu niemand hadde die hem leerde, of ontſloeg*, (abſolveerde) *zoo had hem de Geeſt zelfs eene hoope ingegeeven, dat God hem genaadig zoude weezen.* „*Welke* „*Geeſt hem dan ook in een droom of nacht-gezichte* (gelyk hy het zelfs noemt) „*hadde ingegeeven, dat hy zich maar t'eenemaal aan Chriſtus zoude overgeeven;* „*waar by hem Paulus verſcheenen was, die hem een goeden raad meedegedeelt,* „*en op Chriſtus geweezen hadde.* Waar op hy niet lang daar na, door *Luthers* ſtellingen (*theſes*) was verſterkt, en uit het Klooſter verloſt geworden. (*n*) Het is meede zeer aanmerkens waardig, 't geene van een Pools Edelman verzeekert werd, hoe dat hy door 't aanſtooken van eenige drinkebroers, zyne huisvrouwe, die toen eene heimelyke vergaaderinge van eenige Gereformeerden in huis hield en met hen bad, hadde overrompelt om haar wat af te roſſen. Wanneer hy nu in de vergaaderinge was gekoomen, terwyl 'er iemand predikte, die zich daar aan niet ſtoorde, maar zyne vermaaninge op den Edelman toepaſte, zoo was deeze man daar door zoo verſchrikt en verſtomt geworden, dat hy ſtil was blyven ſtaan, en als hem de Predikant gebood neder te zitten, zo hadde hy uit eerbiedigheid zulks gehoorzaamt, en hy hadde van vreeze gezriddert, hebbande zyn geheel voorneemen van ſlaan vergeeten; en hy was in teegendeel volkoomen bekeert, en van zyn voorgaande leeven verandert geworden. (*o*) Waar by my invalt, dat eeven iets diergelyks met een voornaam Perzoon onlangs in Engeland gebeurt is, die ook in de verzaamelinge der Quaakers met een bulle-pees was gegaan, van voorneemen zynde hen wakker wat af te roſſen, doch hy was aanſtonds zoo krachtig geraakt geworden, dat hy haare geloofs-belydeniſſe voor goed keurde.

Jaar MD. tot MDCC.

Wonderlyke verlichting.

19. Het is ook by na het zelfde, het geene in 't jaar 1523 tot Milterberg, in 't gebied van Mentz is voorgevallen; alwaar een zeeker zoldaat, die uitgezonden was om een Predikant te vangen, in een oogenblik was verandert geworden; nadien de Predikant hem zelfs was te gemoet gegaan, en onbeſchroomt in zyne arme gevallen, met deeze woorden: *God groete u, myn broeder, want gy zyt immers myn broeder. Ziet, hier ben ik,*

en wegen Gods.

(*n*) Paulus Jeniſius Annal. Annæberg. p. 4. ad 13. (*o*) Adrianus Regenvolſcius vel potius Andræas Wengerſcius Hiſt. Eccl. Slavon. Lib. I. p. 107. è Jo. Laſicii Hiſt. Frat. Bohem. Lib. V.

Jaar MD. tot MDC.

doorsteek my , of hang my ! Waar over den zoldaat zoo zeer was verbaast geworden , dat hy hem niet alleen niet gevangen , maar ook de andere, die hem wilden aangrypen , teegengehouden hadde. (*p*) Op eene andere wyze gebeurde het aan een Munnik tot Nurnborg, die wel een weinig kennis van de waarheid had, doch hy derfde zich niet in 't openbaar uitten. Deezen viel eens in 't opslaan des Testaments deeze spreuke in 't gezicht. 2 *Thess.* III. 6. *Ontrekt u van een iegelyk broeder , die ongeregelt wandelt.* Waar op hy aanstonds zyn voorige leeven verliet. (*q*) En buiten twyfel, zullen 'er noch wel zeer veele diergelyke proefstukken onder de vervolgingen voorgevallen zyn, terwyle de kracht des geloofs, beneevens de eerste liefde , noch in haar volle kracht is geweest; heel anders als het naderhand is geworden, gelyk als hier na noch zal getoond werden. Anderzins reekent men ook den bekenden *Peter Paul Verger* onder die geene , welke op een byzondere wyze zyn beweegt geworden , om van 't Pausdom af te treeden. Doch hy behoort veel eer onder die geene, welke zich eigentlyk aan geene byzondere *Secte* gebonden hebben , buiten twyffel, om dat zy aan alle kanten veele gebreeken zaagen. Zoodanige menschen zyn in die tyden , gelyk meest doorgaans veele geweest, schoon zy zich om eenige reedenen tot een zeeker hoop hebben moeten begeeven, waar van wy in een byzonder Hoofdstuk zullen handelen. Vervolgens is dit ook zeeker, dat zy, die alzoo door God alleen zyn opgewekt en gevoert , en daar en teegen van het menschelyk aanzien afgetrokken geworden , in allen deelen de beste en bestandigste in de waarheid zyn geweest. Want die geene hebben in 't Christendom een zeer slechten grond gehad , welke maar van anderen zoo iets hebben gehoort en opgevangen , daar na dat zelve weeder nageklapt, en niets zeekers van God in hunne herte genooten hebben. Waar van wy in 't volgende breeder zullen handelen.

(*p*) Ludov. Rabus Märtyrbuch. (*q*) Scultetus Annal. P. I. p. 121.

HET VII. HOOFDSTUK.

Van de overige omstandigheeden der Reformatie; en wel voornaamelyk van den tyd en plaatzen, wanneer en waar de zelve is voorgevallen.

Reformatie,

I. NAdemaal dan alhier , in deeze Historie der Reformatie, wel voornaamelyk op de Luthersche in 't byzonder gezien werd , en dat de overige gezindheeden der zoo genaamde Christenheid hier na noch zullen volgen ; derhalven zullen ons ook deeze , 't allereerste in het verhaalen der plaatzen , voor oogen gestelt werden, nochtans zoodaanig , dat men de Gereformeerde ook niet voorby zal gaan , alzoo zy het in 't begin, met de Lutheraanen taamelyk eens zyn geweest. En dus zal eerstelyk voor alle andere zaaken , Saxen , en des zelfs gesteltheid opengelegt worden , dewyle doch in het zelve gebied het beginsel (der Reformatie) opentlyk is geschied. Hier ging het nu in 't eerst zeer traag toe , nadien, gelyk hier booven vermeld is , de Keurvorst *Fredrik*, booven maaten bedachtzaam wilde te werk gaan , en derhalven voor zich zelfs niets veranderlyks aanving. Waarom ook *Luther* noch in 't jaar 1522 aan *Nicolaas Huisman* daar over klaagde , zeggende : „ Deezen man (de Keurvorst) mocht wel „ lyden dat andere iets aanvingen, maar hy zelfs wilde tot niets altoos

in Saxen,

„ raa-

(*a*) Lib. II. Epist. Luth. p. 56.

„ raaden , of als noch eenig bevel geeven , daarom mocsten andere maar „ zelfs toetasten (*a*) En uit deezen hoofde hebben de Augustyner Munniken tot Wittenberg reeds al te vooren, in 't jaar 1521 in eene eigene vergaaderinge, (*Synode*) deeze naarvolgende besluiten gemaakt: (1) *Het zoude aan een ieder vry staan, om in een Klooster te leeven, of daar uit te gaan.* (2) *Die daar in bleeven, konden wel een Monniks-kap behouden, doch uit een Christelyke vryheid.* (3) *In 't gebruiken of niet gebruiken der ceremonien, zou 'er deeze gemaatigheid zyn, dat het geloove daar door niet beleedigt wierd.* (4) *Van het beedelen en de Misse, na dat men het verlooft hadde, zoude men zich onthouden.* (5) *Uit de Munnikken zoude men de zulke kiezen, die bequaam waaren om het Woord Gods te verkondigen.* (6) *De Oversten der Kloosters zouden zy gehoorzaam zyn, uit bloote liefde, en om alle ergernis te vermyden.* (*b*) En dit was de eerste uitberstinge tot Wittenberg der aangevangene daadelyke veranderinge, of schoon wel voorheene de byzondere Missen het allereerste waaren afgeschaft. Gelyk als dit *Luther* ook alzoo goed gekeurt, en in eene byzondere verhandelinge verdeedigt hadde. (*c*) Ondertusschen was men aan 't Hof zeer quaalyk daar over te vreeden, zoo dat niet alleen *Spalatinus* het geschrift van *Luther* daar over geheim hield, en het aan de Augustynen niet overleeverde, daar het nochtans aan geschreeven was, (*d*) maar dat ook de Keurvorst zelfs zynen Raadsheer *D*r. *Pontanus*, alzoo terstond na Wittenberg zond, om de reedenen der gemaakte veranderinge te verneemen. Doch deeze bleeven niet alleen vast by hun voorneemen, maar ze rieden ook den Keurvorst de Misse, door het gansche land, hoe eer hoe liever te verbieden. Het welke echter zommige staatkundige van veel voorzichtigheid en verstand afrieden, maar nochtans, dewyl deeze Munnikken daar zoo vast op stonden, hen door de vingeren zaagen, tot dat de oneenigheid met Karel-stad daar op aanging. By welke geleegenheid *Luther* naderhand op een andere meining viel, en het meeste van de Paapsche ceremonien noch by zich hield, gelyk het dan gaat, wanneer men werd teegengesprooken: waar van wy by Karel-stads zaake noch breeder zullen handelen.

Jaar MD. tot MDC. te Wittenberg.

Vernietiging der Misse.

2. Dit was dan het eerste beginsel van eenige veranderinge, welke tot Wittenberg zelfs in *Luthers* afweezen gemaakt wierd. Waar neevens men nochtans niet alleen de andere Munnikken noch duldde, maar men moest ook tot groot verdriet de Kanunniken in de Slot-Kerke noch al voortschreeuwen laaten, waar over *Luther* meenigmaal heevig heeft uitgevaaren, noemende de zelve een Duivels huis, gelyk als op zyn plaats, van de Domheeren in 't gemeen noch zal gezien werden. Op de andere plaatzen, in Saxen en Meissen ging het nu wat langzaamer toe, na dat de omstandigheeden waaren, of na dat de teegenstand der Papisten zwak of sterk was. In 't Keurvorstelyke gedeelte wierd van tyd tot tyd, byzonder onder de Keurvorst *Jan*, veel verandert, zoo als de plaatzen na malkanderen aanstonds zullen uitwyzen. Maar in 't land van den Hartog *Joris* zukkelde het tot na zyn dood, naamelyk tot in 't jaar 1539 na dat het te vooren groote verwarringen daar rondom heen gemaakt hadde. Want deezen Heer was, gelyk als het volgende verhaal ook zal uitwyzen, *Luther* gants niet geneegen; waarom ook zyne Amptenaars en Landstenden zelfs, over de volgende Reformatie van den Hartog *Hendrik* zeer te onvreeden waaren, en zich 'er op alle manieren teegen aanstelden, ze hielden ook dien heimelyken haat zoo lange by zich, tot dat ze hem daar na, onder zynen zoon, den Hartog *Maurits*, wel ter deege lieten uitbersten, gelyk als booven gemeld is. Ondertusschen, schoon de

In Meissen,

In Hartogs Jorisz. land.

(*b*) Tom. II. Alt. p. 18. seqq. (*c*) Tom. II. Jen. Lat. p. 465. (*d*) Tom. II. Altenb. l. c.

de Bisschop van Meissen, door list, den Hartog *Hendrik* van de Reformatie wilde afhouden, (*e*) zoo verklaarde deezen Heer nochtans ten laatsten, dat hy dezelve volgens de Augsburgsche belydenisse wilde instellen, niet teegenstaande dat deezen Bisschop, beneevens den Bisschop van Meerzeborg, zeer daar teegen was. Maar de Hartog verliet zich daar op, dat zyne meeste onderdaanen daar zeer na verlangden en na toe helden; ook wierd hy in alles trouwhertig van den Keurvorst geholpen. Want hy liet reeds al in Bloeimaand deezes jaars 1539, wanneer den Hartog *Joris* den 17den van Grasmaand naauwelyks gestorven was, tot

In Anneberg.

Anneberg door *Hendrik Lindman* en *Fredrik Myconius*, twee Predikatien doen, onder den toeloop van eene onbeschryffelyke meenigte volks. (*f*) Hier na bracht hy op Pinxteren, *Luther* met zich tot Leipzig, liet

Leipzig.

hem aldaar op 't Slot en in de Stads-Kerke prediken, gelyk ook daar na *Justus Jonas*, waar ontrent de menschen door groote beweeginge, op de knyen vielen en God dankten. (*g*) Het welke hen de lang geleedene verdrukkinge geleert hadde, waar onder zy ook noch aandachtiger en begeeriger geworden waaren, als de andere, welke onder den Keurvorst al lange de zeekerheid genooten hadden. Vervolgens begon men op den 21sten van Wiedemaand tot Leipzig het Avondmaal, in 't Hoogduits, en na *Luthers* instellinge te houden, en daar mocht in de geheele stad geen Paapschen dienst altoos meer gedaan werden, na dat dan *Dr. Creuciger* en *Myconius* den 20sten een lange twistreede met de Pausgezinde gehouden hadden, van welker eenen gezegt wierd: *dat hy, om de sterkte zynes lichaams, veel bequamer was, om hout tot een hout-stapel voor de Ketters te draagen, als te disputeeren.* De grootste snorkers *Cochlæus* en *Vicelius*, hadden zich te vooren al stilzwygens van daar zoek gemaak, en de overige, als *Julius Ploeg*, en andere, wilden zich wel zo terstont niet met de andere voegen, maar ze hielden nochtans het meeste in het herte, waar van zy overtuigt waaren. (*h*) Vervolgens wierd ook de Hoogeschoole met nieuwe inzettingen, bezoldingen en andere noodzaakelykheeden voorzien, waar in *Joachim Camerarius* tot opperste *Professor* wierd aangestelt, (*i*) en *Jan Peffinger*, Predikant van Belger, als Predikant ondertusschen aangestelt, welke van den Keurvorst aan hen geleent was, (*k*) en die de andere Luthersche daar na zoo schrikkelyk hebben doorgehaalt.

3. Doch, of deeze zoo ingestelde Reformatie, na dat het de zwaarwichtigheid van zulk een zaak wel vereischte, al met een heel zuiver en oprecht oogwit geschied is, zulks kan men uit alle de omstandigheeden heel licht zien. Van den Hartog *Hendrik* werd 'er geschreeven, dat hy die zaak des te lichthertiger gedaan heeft, om dat hy zich op 't Smalkal-

Manier van Onderzoek.

dische Verbond verliet. (*l*) Hy heeft zich daar in ook al te zeer gehaast, laatende over hals en kop onderzoeken, alleen met dit oogemerk, op dat hy niet gehouden zoude zyn, om de Keurvorstelyke onderzoekers te gebruiken, en op dat de zyne het geheele werk alleen mochten uitvoeren. (*m*) Wat daar achter geschuilt heeft, en of 'er niet alreede een verborgen argwaan tusschen die twee Heeren is geweest, zulks is licht te vermoeden. Daarom naamen ook zyne *Visitateurs* op eenen dag wel 20 Pastooren te zaamen, en hadden niets anders met hen voor, als alleen, dat zy hen de uiterlyke zaaken aanbevoolen; en de heimelyke Missen, benevens het Avondmaal onder eene gedaante af te schaffen, en zig ver-

(*e*) Ap. Seckendorffium Lib. III. p. 215. (*f*) Ibid. p. 218. (*g*) Tom. VII. Altenb. p. 297. Zacharias Schneider Leipz. Chron. IV. buch. p. 184. Tob. Heidenreich ad An. 1539. p. 110. (*h*) Frid. Myconius ap. Seckendorff. p. 218, 220. (*i*) Heidenreich l. c. (*k*) Schneider l. c. Conf. omnino Jerem. Webers Lipsia Euang. Wie Leipsig zur Lutherissen Religion gekommen, & Dav. Peiferi Lipsia religiosa f. Lib. IV. Lipsiæ. (*l*) Heidenreich l. c. (*m*) Seckendorff. Lib. III. p. 220.

verder na de Augsborgſche Belydenis te richten. Aan de waarachtige veranderinge des herten, en des ganſchen leevens wierd 'er niet eens gedacht, en men was voldaan, wanneer zich de menſchen na 't uiterlyke weezen maar wel voegden, die dan naderhand zich vaſtelyk inbeeldden, dat ze nu al heel goed Euangeliſch en zuiver waaren, om dat ze zommige Paapſche inzettingen verlaaten hadden. En in zoodaanige inbeeldinge is het volk zelfs met zyne Leeraars, met 'er tyd opgewaſſen, en tot heeden toe onderhouden geworden. Daarom bekennen de Schryvers ook gaerne, dat veele Paſtooren zich wel uiterlyk na deeze Reformatie gevoegt hadden, doch dat ze in hunne herten, noch altoos by het oude waaren gebleeven, en tot het Euangelium t'eenemaal onbequaam geweeſt. Weshalven de onderzoekers ook zelfs bekent, en daar op aangedrongen hebben, dat alles, wat nu geſchied was, noch eens, en veel beeter moeſt ter hand genomen werden, of dat anderzins alles te vergeefs zoude weezen, waar meede ook *Luther* zelfs overeenſtemde. (*n*) Maar op dat ik de plaatzen zelfs na malkanderen verhaale, zoo ging men toen het eerſte na Meiſſen, en men hadde aldaar met de Dom-heeren heel veel werks, tot dat men met geweld toetaſte, en de Pauſſelyke ceremonien verbood, het graf van den Biſſchop *Benno* aan ſtukken ſloeg, en daar meede liet men 't goed zyn. (*o*) Verder wierd 'er ook tot Dresden op eene diergelyke ſlechte maniere verbeetert, en *Joh. Cellarius* aldaar tot eerſte Predikant beroepen. (*p*) Van daar quaamen de Onderzoekers tot Fryberg, alwaar de Hartog al in 't jaar 1537 de veranderinge begonnen hadde. Alwaar onder anderen aan de Predikanten bevoolen wierd, de Onderzoek-punten en Augsburgze Belydenis, ten voorſchrift en richtſnoer haarer leere aan te neemen. (*q*) Daar by noch gemeld werd, dat zich de goede Hartog van andere liet voeren en leiden, zoo dat hem de misſlaagen niet moeſten toegeſchreeven werden. (*r*)

Jaar MD. tot MDC.

Reformatie in de ſtad Meiſſen.

Dresden.

Fryberg.

4. Tot Annaberg had het volk al lang te vooren eenige kenniſſe gekreegen, om dat zy *Fredrik Myconius*, in Boekhold, een naby geleegen ſteedje, hadden hooren prediken. (*s*) Doch zy waaren door den Hartog *Joris* geſtaadig belet geweeſt, en den gemeldten *Myconius* hadden de Munnikken van het *Franciſcaaner Klooſter* in 't jaar 1524 in den Ban gedaan, om dat hy op Palm-zondag, het Euangelium opentlyk hadde beginnen te prediken. (*t*) Waarover hy zich ook, door een opentlyk geſchrift, aan de Raad aldaar verdeedigde, vermaanende met eenen de Annebergers tot ſtandvaſtigheid. (*u*) Waar uit men ziet ten deele, dat 'er ook byna in de 20 jaaren, voor de openbaare Reformatie, ter zelver plaatze verlichte Chriſtenen zyn geweeſt, en ten deele, dat zy onder de vervolginge, buiten alle teegenſpreeken, zuiverder en vroomer gelooft en geleeft hebben, als daar na onder de uiterlyke beſcherminge en zeekerheid. Want de Paapen waaren 'er ſcherp achter heer, wanneer iemand maar iets nieuws blyken liet. Waarom zy ook in 't jaar 1530 onder anderen, tot Anneberg een Munnik, die van de Rechtvaerdigmakinge gepredikt hadde, in een gat ſmeeten, en heimelyk ombrachten. En onder 't volgende onderzoek zelfs, in 't jaar 1539 hebben de Paus-gezinde noch een verborgen aanſlag teegen eenen anderen Munnik gehad, maar die wierd ontdekt. (*x*) Tot eerſte Predikant wierd toen aldaar ingeſtelt *Lauwrens Schreuder*, uit Gotha van geboorte, welken *Spalatyn* en *Jonas* beveſtigden. (*y*) Tot Sneeberg is reeds al in 't jaar 1534 gereformeert geworden,

Annaberg.

Sneeberg.

(*n*) Juſtus Jonas & Spalatinus ibid. p. 221. (*o*) G. Fabricius Annal. Urb. Miſn. ad h. An Albertinus Meiſſn. Chron. &c. (*p*) Antonius Weck. Dreſdniſche beſchreibung h. Ann. (*q*) Schenkius ap. Sekkend. l. c. p. 158. (*r*) Ibid. p. 159. (*s*) Seckend. Lib. I. p. 181. (*t*) Bucholcerus Chron. p. 511. (*u*) Vita Myconii ap. Scult. P. I. Annal. p. 211. (*x*) Jeniſius Annal. Annæberg. p. 19. (*y*) Ibid. p. 23.

Jaar M.D. tot MDC.

den, door deezen *Spalatyn* en *Jan Reiman*, na dat den Hartog *Joris* zyn gedeelte aan den Keurvorst *Jan Fredrik* hadde overgegeeven, tot dat eindelyk in 't jaar 1541 de overige Paapsche misbruiken ten vollen wierden vernietigt. (z) In Zwikkouw waaren 'er al voor 't beginssel van *Luthers* leere, zommige liefhebbers der waarheid geweest, doch in 't verborgen, en onder anderen, de gemelde *Myconius*, die van Anneberg daar heen was gevlucht. Doch kort daar na, in 't jaar 1521 quam *Nicolaas Huisman*, van Sneeberg daar na toe. Nochtans ging het van tyd tot tyd alles zeer langzaam toe, eensdeels door de vreesachtigheid van den Keurvorst *Fredrik*, en ten anderen, door de daar tusschen-koomende beroerte met de Weederdoopers, die zich aldaar bevonden, (van welke wy in het verhandelen van haare Historie, uitvoeriglyk zullen handelen;) als meede door de razernye en ongestuimheid der Luthersche Predikanten zelfs, daar ter plaatze. (*a*) In Altenburg had *Luther* reeds al in 't jaar 1519, wanneer hy na Wormbs trok, gepredikt, en naderhand op het verzoek van den Raad, een Predikant, genaamd *Gabriel Didymus*, daar na toe gezonden. Kort daar na is *Wenceslaüs Link* daar heen gekoomen, die aldaar in 't jaar 1523 het Avondmaal voor de eerste reis uitgedeelt heeft: Waar na *Joris Spalatyn*, in 't jaar 1525 aldaar Predikant en Superintendent is geworden. (*b*) Eindelyk, is door de *Visitatie*, in 't jaar 1528 het overgebleevene afgedaan en anderzins geschikt geworden (*c*)

Zwikkouw.

Altenburg.

5. In de overige bekende plaatzen in Meissen is het aldus met deeze veranderinge toegegaan: Tot Zeitz heeft men eerst in 't jaar 1542 de vryheid, om anders te moogen leeren, verkreegen, alwaar, niet teegenstaande het meenigvuldig verzoek, zich de Bisschoppelyke regeeringe, gestadig daar teegens aankante, hebbende den Keurvorst zelfs, wanneer hy den Predikant *Eberhard Brisger*, en den Diaken, *Jan Kraamer*, daar in stelde, heel hard teegen gesprooken. Doch de Keurvorst drong door, en liet niet alleen, voor een Paaps quaad-spreeker de Nikkels-Kerke toesluiten, maar hy zond ook in 't jaar 1542 *Spalatyn*, en een van Einzidel daar na toe, die de Kerkelyke zaaken in order brachten, en aldaar een Predikant bestelden. (*d*) Hoe heevig nu dikmaals ontrent zoodaanig eene Reformatie, beide de Partyen, ja de Groote zelfs, wel aan malkanderen zyn geraakt, toonen ons de geschiedenissen, en ook in 't byzonder, dat meenigmaal de Papisten zelfs wel veel zachtzinniger zyn geweest als de andere, gelyk als hier van *Julius Ploeg*, werd beleeden: (*e*) alhoewel ze zulks wel uit nood moogen gedaan hebben. Wat 'er tot Naumburg voor een stryd, over den Nieuwen Bisschop *Amsdorf* ontstaan is, zulks zal op zyn behoorelyke plaats, ook niet overgeslaagen werden. Ontrent de veranderinge der Godsdienst, deed zich al eenige oneenigheid in 't jaar 1520 op, wanneer eenen *Penning* genaamt, aldaar predikte, die van de Paapen vervolgt, en ter dood gebracht wierd. Doch in den Boeren-oorlog verkreeg het volk door geweld van 't Capittel een Predikant, die naderhand door het uitgedrukte bevel des Keyzers, in 't jaar 1529 weeder wierd weg gejaagt, gelyk als ook in 't jaar 1531 aan *Jan Kraamer* gebeurde, en nochtans stelde de Keurvorst in 't zelve jaar een Pastoor in de Nieuwe-stad. Hier na predikten *Dr. Jonas* en *Dr. Weller* ontrent Paaschen, des jaars 1536 aldaar, en de eerste bleef aldaar tot in den Herfst, onder de beschermingе des Keurvorsts, tot dat eindelyk in 't jaar 1537 *Nicolaas Medber* aldaar tot Pastoor en Opper-Predikant wierd bevestigt, alhoewel met groot on-

Zeitz.

Naumborg.

(*z*) Melther Schneeb. Beschreib. p. 560. (*a*) Scult. l. c. Seckend. Lib. I. p. 178, 213. & 250. Lib. III. p. 17. Tob. Schimd. Zwik. Chron. &c. (*b*) Seckend. Lib. I. p. 213, 214. (*c*) Idem Lib. II. p. 151. (*d*) Seckendorff. Lib. I. p. 391. (*e*) Ibid.

Jaar MD. tot MDC.

ongenoegen der Capittels, die ook in 't jaar 1541 in den Dom zelfs begon te prediken. (*f*) In 't Merzeborgſche gebied ondſtond 'er in 't eerſt ook een zeer groot misnoegen onder de Paapſche Biſſchoppen, *Adolf Vicentius* en *Sigismundus*, tot dat deeze laatſte ſtorf, en dat de Hartog *Augustus*, in 't jaar 1544 het Bisdom verkreeg, wiens *Adminiſtrator* [of Bewindhebber] Hartog *Joris van Anhalt*, wel het meeſte veranderde, alhoewel 'er reeds te vooren al veel hier en daar in 't zelve Bisdom was verbeetert geworden. (*g*) In 't Stigt Wurtzen wierd in 't jaar 1542 na dat den Fladen-kryg bygelegt was, door de Keurvorſtelyke gevolmachtigde *Joris Spalatyn* en *Jan Schreiner* van Grim, den Dom tot een Lutherſche Kerke gemaakt, en de Pauſſelyke reegelmatige Uuren, (*horæ canonicæ*) en andere dingen afgeſchaft, doch de overige zaaken wierden volgens de Onderzoek-punten vaſtgeſtelt, en *Jan Hoffman* tot eerſte Opper-Paſtoor verordent. (*h*)

Merzeborg. Wurtzen.

6. In 't Sticht Quedlinborg had den Hartog *Joris* tot noch toe het Pausdom behouden, en door zynen Stichts-Hoofdman veel gewelds geoeffent, waar van de ſcherpe Beveelen als noch in de Schrift-kamer (*Archiv*) kunnen getuigen. Alhoewel niet alleen een Munnik, genaamt *Vincent*, maar ook een Predikant, reeds al in de Kerk van S^t. *Blaſius* opentlyk hadden beginnen te prediken, na 't zeggen van een geſchreevene Chronyk; ook had de Hartog *Jan Bethman*, die toen ter tyd Predikant in de Nieuwe-ſtad was, ongeſtraft laaten heene gaan, als hy, toen hy verhoort zoude werden, zyne Bybel hadde meê gebracht, en den grond zyner leere daar uit aangeweezen. Doch na zyn dood ving de *Abdiſſen Anna*, Gravinne van Stolberg, aan de Kerke te reformeeren, door den Opper-Predikant, *Tileman Platner*, en zy beriep *Jan Wimmerſtad van Hoxen*. tot de Kerke van S^t. *Blaſius*, die ook al in 't jaar 1559 in eene verhandelinge van 't gebruik der geeſtelyke goederen, teegen de gebreeken onder de Proteſtanten zelfs, al taamelyk vrymoedig geſchreeven hadde. (*i*) De gemelde *Wimmerſtad* nu, was voorheene al in Halberſtad geweeſt, alwaar hy, neevens *Hendrik Winkel*, teegen 't Pausdom hadde gepredikt, tot dat hy in 't jaar 1529 van daar verdreeven wierd. Noch al van te vooren hebben het aller eerſte *Luthers* leere aldaar verbreid, *Jan Wezel van Bronswyk*, en *Hendrik Gebhard*, of *Geferdus van Halberſtad*, twee Predikanten in de S^t. Martens Kerke, in 't jaar 1521. Doch deeze wierden kort daar na in 't jaar 1523 van het Kapittel uit de Stad gejaagt, waar van de eerſte tot Goslar, en de andere tot Groot-quenſtad, Predikanten wierden. Ondertuſſchen begoſten ook de Dom-Prooſt van S^t. *Jans* Kerke, *Evert Widenſe*, en kort daar op *Valenteyn Muſteus*, als ook *Barthold Hamerſted*, de Reformatie te bevorderen. *Muſteus* wierd eens onvoorziens, op het aanſtooken van drie Dom-heeren, van de ſtraat in een Kelder geſleept en aldaar ontmant; waar na ze hem de handen en voeten vaſt-bonden, en alzoo lieten leggen; doch naderhand is hy van den Keurvorſt *Fredrik* bevordert geworden. *Widenſe* wierd ook tot eene eeuwige gevangeniſſe veroordeelt, doch hy ontquam zynen Kerker al haaſt, zoo dat die twee voorverhaalde Predikanten, tot in 't jaar 1529 toe, alhoewel onder veele vervolgingen, daar echter noch al bleeven. Waar na 'er geene openbaare predikatien meer zyn gehouden, tot op het jaar 1540 als wanneer de Biſſchop *Albert*, in 't Maagdenborgſche en Halberſtadſche gebied, de vrye oeffeninge van den Godsdienſt vergun-

Quedlinborg. Halberſtad.

(*f*) Ibid. p. 390. (*g*) Ibid. p. 497. (*h*) p. 400. (*i*) Joh. Gerhardus Exeg. Comm. præf. Chronicon Miſtum Quedlinburgenſe. Conf. Chytræus Lib. XV. p. 387. Dreſſerus Sächſiſche Chronik. p. 578. Seckendorff. Lib. III. p. 244.

Jaar MD. tot MDC.

de, om de begeerde zomme gelds daar voor te genieten. Alwaar dan de Hof-Prediker van den Graaf van *Regenſtein*, *Jodocus Otto*, met den *Licentiaat*, *Antoni Lampadius van Wernigeroda*, in St. Martens Kerke gepredikt hebben. (*k*) Anders hebben tot Maagdenburg noch wel voor deezen *Melchior Miricius*, en andere teegen het Pausdom gepredikt. Twee jaaren hier na, in 't jaar 1524 heeft de Burgemeeſter, *Nicolaas Sturm*, *Luther* van Wittenberg gehaalt, die de Kerkelyke zaaken aldaar een weinig te recht ſtelde, en ook daar na *Nicolaas van Amsdorff* tot het Predik-ampt daar heene zond, die het zelve ook achtien jaaren lang heeft bedient. En eindelyk heeft de Kardinaal *Albert* (als gezegt is) in 't jaar 1539 eene volkoomene vryheid van Godsdienſt verleent. (*l*) Tot Halle ging het al meede in dien tyd heel traag en langzaam voort, door dien de gemelde Kardinaal zich zeer ſtreng betoonde, en onder anderen, in 't jaar 1527 *Joris Winkler*, die zich verſtout hadde om op zyn Lutherſch te prediken, en het Avondmaal uit te deelen, na het gemeene geruchte hadde laaten om hals brengen. Eindelyk ging het in 't jaar 1541 aldaar ook al, gelyk als tot Maagdenborg en Halberſtad, en *Juſtus Jonas* deed op groenen Donderdag des jaars 1541 aldaar de eerſte Predikatie. Alwaar voorheene veelerhande oproeren en misdryven van beide de zyden voorgevallen waaren. (*m*)

Maagdenburg. Halle.

7. Ontrent de beſchryvinge van de Reformatie der andere plaatzen moet ik nu korter zyn, en ik zal derhalven ook maar alleen de noodigſte omſtandigheeden der zelve verhaalen. In Voigt-land hadde nu reeds al in 't jaar 1517 de Schoolmeeſter van 't Hof, genaamd *Marten Helfer*, ter oorzaake der nieuwe Leere, de wyk moeten neemen, en in 't jaar 1524 hadde *Mr. Kaſpar Lohner* ook al begonnen de Reformatie aan te vangen. (*o*) Doch daar na, in 't jaar 1533 quam de Reformatie der meeſte Reuſziſche Heerlykheeden daar by, welke de Keurvorſtelyke Onderzoekers by der hand naamen. (*p*) En eindelyk, 10 jaaren daar na wierd het overige ook in ſtand gebracht. (*q*) Ontrent de zelve tyd, wierd deeze zaak ook in 't Hennebergſche gebied verricht, gelyk als in 't jaar 1544 onder Graaf *Willem*, *Dr. Jan Furſter van Wittenberg* daar heene wierd beroepen, die dan den Godsdienſt aldaar veranderde. (*r*) Doch in 't Thuringer-land, zoo verre als het den Keurvorſt in die tyd toequam, is door de algemeene *Viſitatie* van 't jaar 1528 wel de meeſte veranderinge geſchied, alhoewel reeds te vooren, in 't jaar 1517 *Myconius* in Weimar al tot het Predik-ampt was beroepen, die zulks in Thuringen eerſt recht ter deege geleert hadde, en wel, volgens de taal van een zeeker Schryver, na dat hem God van binnen, en *Luther* van buiten had te vooren gepredikt. (*s*) Naderhand, wanneer nu den Hartog *Joris* overleeden was, liet Hartog *Hendrik*, in 't jaar 1539 door *Juſtus Menius* en andere ook in zyn gedeelte een Onderzoek doen, het welke van noch een in 't jaar 1540 gevolgt wierd. (*t*) In 't byzonder is 'er tot Erffurt, ontrent het jaar 1522 door eenige geleerde Mannen, heel veel hervormt geworden, te meer, door dien *Luther* op zyne reize naar Wormbs, ook aldaar gepredikt had. (*u*) Tot Gotha heeft *Myconius*, in 't jaar 1524 beginnen te prediken, waar in hy, gelyk ook meede in het opzicht over de omleggende Kerken over de twee-en-twintig jaaren lang heeft volhard. (*x*) Tot Weimar wierd 'er in 't jaar

In 't Voigt-land. Hof. In de Heerlykheeden van Reuſz. In 't Hennebergze. Thuringen. Weimar. Erffort. Gotha. Weimar.

1523

(*k*) Dreſſerus Part. II. Millen. VI. p. 207. Chytræus Lib. XV. p. 249. Scultet. Annal. Part. I. p. 81. ſeqq. Hiſt Mſt. ap. Sagittarium Hiſtor. Halberſt. p. 86. 92. (*l*) Chytræus l. c. Dreſſerus l. c. p. 121. Seckendorff. Lib. I. p. 246. II. p. 83. Scultet. I. p. 125. 206. Sagittarius Antiquit. Magdeb. Pomarinus Chron. &c. (*m*) G. Olearius Halygraph. p. 253. ſeqq. C. Thomaſius in ſupplem. Hiſtor. der Weiſsheit u. thorheit III. theil. p. 1. ſeqq. Seckendorff. Lib. III. p. 372. ſeqq. (*o*) Seckendorff. Lib. I. p. 241. (*p*) Lib. III. p. 20. (*q*) Ibid. p. 458. (*r*) Ibid. p. 457. (*s*) Scultetus Annal. Part. I. p. 19. (*t*) Seckendorff. L. III. p. 222. (*u*) Idem. L. I. p. 182. Scultetus. p. 80. (*x*) Ibid. p. 211.

1523 een dispuyt teegen de Misse gehouden, en ter zelver tyd ving *D*r. *Jakob Straus* aan, tot Eissenah te preediken, en de zichtbaare Afgooden te vernietigen: (*y*) na dat 'er voorheene, in 't jaar 1522 twee Monnikken al begonnen hadden, opentlyk teegen het Pausdom te leeren. (*z*) Gelyk als dan in dit zelve jaar *D*r. *Caspar Guttel van Eiszleben*, eenige predikatien op de markt tot Arnstad gedaan hadde. (*a*) De andere plaatzen ga ik met voordacht voorby. Jaar MD. tot MDC. Eisenah. Arnstad.

8. In het Lausnitzer gebied, hebben de Steeden, Gorlitz en Lauben, in 't jaar 1525 zich zelfs van het gebied des Bisschops van Meissen ontslaagen, en de nieuwe maniere ontrent den Doop en het Avondmaal, na het onderwys van den Diaken, *Franciscus Ahenobarbus*, (gelyk als hy zich op Latyn, om dat het beeter luidde als *Rootbaard*, liet noemen,) aangenoomen. (*b*) Noch te vooren hadde tot Kotbus, in 't jaar 1522. *D*r. *Jan Grieszman* in het Klooster al gepreedikt, en hy hadde daar na zyne leere tot Wittenberg openbaar gemaakt. (*c*) In dit zelve jaar 1525 begost ook den Godsdienst in 't Land van Hessen te veranderen, en zulks wel by de volgende geleegenheid. Het gebeurde dan in 't jaar 1524 dat de Landgraaf *Filips*, op eene reize na Heidelberg, *Melanchthon* dicht by Frankfurt ontmoete, en terstond op eenige voorgestelde vraagen, een schriftelyk antwoord begeerde. In het volgende jaar hield hy met den Keurvorst van Saxen, *Jan*, en des zelfs Zoon, de Prins *Jan Fredrik*, een t'zamenkomste tot Kruisburg in Thuringerland, alwaar deeze twee met hem over den Godsdienst in gesprek quaamen, en hem verscheidene zaaken vertoonden, waar door zyne valsche vooroordeelen vry wel wierden weg-genoomen. Ja hy zoude toen ter tyd zelfs zoo zeer beweegt geweest zyn, dat hy zoo aanstonds zich verluiden liet: *Hy wilde lyf en goed, land, luiden, en alles liever verliezen, als van het Woord Gods afvallen;* (*d*) zoo als de Keur-Prins, daar na zulks ook aan den Marschalk van Doltzig verhaalt heeft. Gelyk hy zich dan ook niet aan het afraaden des Gardiaans van Marpurg, noch ook aan het misnoegen van zyn Schoonvader, den Hartog *Joris* van Saxen keerde (*e*) Waar op hy in 't jaar 1526, na den Ryksdag van *Spiers*, de Reformatie ook voort by der hand nam, met raad en daad daar in door een zeeker Fransman, genaamd *François Lamberts* geholpen wordende, die van *Luther* ook zeer hoog geacht wierd. Deezen man nu stelde zeekere stellingen (*Theses*) teegen het Pausdom op, noodigde alle de Paapen en Munnikken daar toe, en verdeedigde de zelve ook zoo wel, dat zy alle beschaamt gemaakt, en daar door genoodzaakt wierden, om het land te ruimen. Hy wierd naderhand op de nieuwe Academie van Marpurg, Professor, en tot Inspector [of Onderzoeker] wierd Adam Kraft, of *Crato*, geboortig van *Fulda*, verordent. Na dit dispuit nu moesten de Munnikken en Bagynen uit het land, en de Pausselyke dienst uit de Kerken wyken. (*f*) In Frankenland, onder het gebied van den Markgraaf van Brandenburg, is 'er door het bestier van den Markgraaf *Joris*, heel veel hervormt, gelyk als uit zyn schryven aan zynen Heer broeder, de Markgraaf *Casimier* wel te zien is. (*g*) Als meede, uit die 17 punten der Reformatie, welke hy aan den Keurvorst van Saxen, en Landgraaf van Hessen, heeft meedegedeelt. (*h*) Daar na, in 't jaar 1528 is 'er een onderzoek in alle die plaatzen gedaan, en daar zyn zeekere Kerkelyke wetten, en andere instellingen gemaakt. Lausznitz. Hessen. Frankenland.

(*y*) p. 163. (*z*) p. 132. (*a*) p. 135. (*b*) Seckendorff. Lib. II. p. 35. Scultet. Lib. I. p. 288. (*c*) Idem p. 135. (*d*) Seckendorff. L. II. p. 35. (*e*) Scultet. L. I. p. 287. (*f*) Idem & Seckendorffius Lib. II. p. 40. Leuchterus de antiqua Hassorum fide Christiana & vera. Clozius de Reformatione Eccles. in Hassia, & Garthius de eâdem. It. Erasmi Sabini Hofneri vom alten Glauben der Hessen. cap. VII. p. 37. seqq. (*g*) Scultet. Lib. II. p. 63. (*h*) Seckendorff. L. II. p. 121.

Jaar MD. tot MDC. maakt. (*i*) Doch de Bisdommen van Bamberg en Wirtzberg, zyn tot op deezen huidigen dag toe in hunnen ouden ſtaat gebleeven.

Brandenburg. 9. In de andere Brandenburgſche landen, zoo als ze toenmaal ſtonden, is het ook al zeer traag en langzaam toegegaan, nadien de Keurvorſt *Joachim* de I. by het Pausdom bleef, en dat zyn zoon, *Joachim* de II. wel door het aandryven zynes moeders de Lutherſche Leeraars by oogluikinge toeliet, maar nochtans zelfs geen opentlyk werk daar van maakte, voor en al eer dat den Hartog *Joris* van Saxen nu reeds al overleeden was. Waar na hy, niet teegenſtaande dat zyn Schoonvader, de Kooning van Poolen, heel heevig daar teegen was, in 't jaar 1539 de vryheid van den Godsdienſt in 't openbaar invoerde, en die zelfs gebruikte, waar toe ook den Biſſchop van Brandenburg, *Matthias*, het zyne deed. Ondertuſſchen was nu de Nieuwe-markt, als ook het Bran-
Kroſſen. denburgſche gedeelte van der Lauſznitz, en het Hartogdom Kroſſen in Silezien, welke Landſchappen zyn broeder *Jan* beſtierde, reeds al in 't jaar 1532 hervormt geworden, en met Saxiſche Leeraars voorzien.
Aanhalt. (*k*) In het Anhaltiſche gebied, hadde *Luther* al in 't jaar 1522 tot Zerbſt gepredikt, en in 't jaar 1528 het Klooſter Munchen-Nieuwborg gereformeert, alles door toedoen van den Hartog *Wolfgang*. En daar na bracht het de bekende Hartog *Joris* zoo wyd, dat in 't jaar 1531 de Heeren zyne neeven, *Jan* en *Joachim*, ook in hun gedeelte den Godsdienſt veranderden, en *Nicolaas Huisman* binnen Deſſouw tot Paſtoor inſtelden, alwaar
Silezien. te vooren zeer heevige vyanden en laſteraars gewoed hadden. (*l*) Onder
Breſlauw. die van Silezie heeft wel voornaamelyk Breſlauw zich al heel vroeg op de Lutherſche zyde begeeven, nademaal de burgers al in 't jaar 1522 door den Markgraaf, *Joris* van Brandenburg, aan het Hof van den Kooning Lodewyk ten beſten daar over verontſchuldigt en verdeedigt wierden, wanneer 'er, weegens deeze haare veranderinge, ten Hoove over haar
Lignitz. geklaagt wierd. Ook hebben ontrent deezen tyd tot Lignitz, onder den Hartog *Fredrik*, *Fabiaan Ekkel* en *Sebaſtiaan Schubart* gepredikt, welke ter-
Munſterberg. ſtond daar na, in 't jaar 1539 *Marten Tectander* noch tot hunnen Amptgenoot kreegen. Die van Munſterberg betuigde ook, door eigenhandige brieven aan *Luther*, haar mishaagen in het Pausdom. (*m*) In 't jaar 1523 begon D[r]. *Jan Hertz* tot Breſlauw in 't openbaar te prediken, hy wierd ook van den Raad, door een byzonder verweerſchrift daar in beſchermt, en van den Biſſchop zelfs beveſtigt, die ook tot de reformatie van Silezie zeer behulpzaam was. (*n*) Doch in het Hartogdom Sagan, liet Hartog
Sagan. *Joris* van Saxen, dien het te dier tyd toequam, geene vryheid altoos toe, of ſchoon wel eenige Paſtooren hier en daar op de dorpen, zomtyds ee-
Jaagerendorp. nige predikatien deeden. Maar over het Jaagerendorpſche, had de Markgraaf *Joris* van Brandenburg het gebied, die daar in zoo haaſt als het hem moogelyk was verandering begoſt te maaken. (*o*) Poomeren nu ver-
Poomeren. kreeg haare Geloofs-veranderinge wel meeſt door *Jan Bugenhaagen*, een inboorling van dat land, die *Luther* in 't eerſt uit het leezen van zyn boek, van de Babyloniſche gevangeniſſe, voor den allerſlimſten Ketter hadde gehouden, doch hy was kort daar na, door dat zelve boek ook bekeert geworden. (*p*) Deezen man rechte met *Andries Knophuis*, de Schoole tot Treptouw op, door welke twee 'er van tyd tot tyd al meer en meer overtuigt wierden, alhoewel andere, weeder een ander Franciskaaner Mun-

(*i*) Sccultet. II. p. 150. Conf. Caſpar à Lilien vita Georgii March. Brandenb. (*k*) Seckendorff. Lib. III. p. 234. Chytræus Lib. XV. p. 388. Andreas Angelus Chron. Brand. Lib. III. p. 331. (*l*) Seckendorff. l. c. p. 40. 505. 507. Scultet. Lib. I. p. 145. II. p. 371. 399. (*m*) Sculterus l. c. p. 44. 118. (*n*) Ibid. p. 147. Seckend. Lib. I. p. 207. II. p. 36. III. p. 244. & omnino Curæus Annal. Silel. Vid. omnino Frid. Lucæ in Schlefiens Denkwürdigkeiten. (*o*) Seckendorff. L. II. p. 62. (*p*) Ibid. p. 179.

Jaar MD. tot MDC.

Munnik, als den eerſten aanlegger van deeze veranderingen ſtellen. Ondertuſſchen begon de Biſſchop van Camin eene vervolginge aan te rechten, zoo dat *Bugenhagen*, in 't jaar 1521, na Wittenberg trok, en den Abt van Beltzig in zyne plaats Paſtoor wierd. Doch in 't vervolg verzochten die van Stettin een Predikant uit Wittenberg te moogen hebben, en ze verkreegen daar op M^r^. *Paul Rhodius*, een Quedlinburger, welken de Raad, in 't afweezen van den Hartog *Bogiſlaus*, en des Biſſchops, liet prediken, het geene den Hartog, na zyn weederkomſt, ook eindelyk door de vingeren zag. Naderhand heeft men al geſtaadig wiſſelbeurten gehad, alzoo het 'er onder Hartog *Joris*, zeer hart, en, onder *Filips*, zeer zacht toe-ging, tot dat 'er, in 't jaar 1544, eene algemeene verbeeteringe beſlooten, en door D^r^. *Bugenhagen* voltrokken wierd. (*q*)

Stettin.

Pruiſſen.

10. Na dat ook *Albert*, Markgraaf van Brandenburg, Groot-Meeſter van de Duytſche Orde, tot Nurnberg op den Ryksdag, door het ſpreeken met *Andries Oſiander*, eenige kenniſſe der waarheid hadde verkreegen, zoo beriep hy, in 't jaar 1523, een vriend van *Luther*, genaamd *Jan Briesman* van Wittenberg, die, onder veel teegenſpraaks en laagen, tot Koningsbergen leerde, tot dat 'er eindelyk door 't bevorderen des Markgraafs, in 't zelve Ooſterſche gedeelte van Pruiſſen, eene volkoomene veranderinge der gebruiken en manieren van leeren gemaakt wierd. Want daar waaren noch, in de twee volgende jaaren, *Paul Speratus*, en *Jan Polyander*, by-gekoomen, welke, beneevens den eerſten, over de 20 jaaren lang aldaar hebben geleert. En, wanneer nu *Albert* volkoomen Hartog van Pruiſſen wierd, en dat de Biſſchop van Sambland, *Joris van Polnitz*, hem de weereldlyke heerſchappye van zyn Bisdom ook overgaf, zoo kreeg hy daar door een veel volſlaagener macht en geleegenheid, om het Pausdom t'eenemaal af te ſchaffen. Naderhand, in 't Jaar 1526, heeft hy ook eene Kerken-orde ingevoert, zoo als het die tyden toenmaals vereiſchten. (*r*) In het overige deel van Pruiſſen, voornaamelyk tot Dantzik, heeft ook al, in 't Jaar 1522, een Munnik eerſt aangevangen op de Euangeliſche wyze te prediken, en hy is dierhalven ook, van den Raad, in de *Marien-Kerke* aldaar, aangenoomen geworden. Naderhand heeft men, in 't Jaar 1525, D^r^. *Bugenhagen* van Wittenberg daar heene beroepen, om een tyd lang aldaar de *Reformatie* te bevorderen, na dat evenwel te vooren den Kooning van Poolen, op het aanſtooken der Paapen, in de ſtad was gekoomen, en de Euangeliſche Predikanten weeder van daar verdreeven hadde. (*s*) Vervolgends hebben daar na de Boheemſche Broeders, in hunne ballingſchap, onder den Kooning *Ferdinand*, zich ook voor een gedeelte na Pruiſſen toe begeeven, en, in 't Jaar 1548, tot Thoorn, en elders, veele van het Pausdom afgetrokken. (*t*) In 't Jaar 1524 hebben ook de Hartoogen van Meekelenburg, *Hendrik* en *Albert*, van *Luther* eenige Leeraars verzocht, als wanneer dan de eerſte, voor zyn deel M^r^. *Gebhard Oenek* bequam, en tot de *Reformatie* nevens andere gebruikte. Hartog *Albert* bleef noch by 't Pausdom, na wiens dood *Hendrik* des zelfs Zoonen Lutherſch liet opvoeden, en het overige veranderen. Wanneer ook inzonderheid de Hartog *Magnus*, Biſſchop van Schwerin, in 't Jaar 1538, de zaak zeer ernſtig voortdreef, of hy al ſchoon van *Albert* wel zomtyds eenigzins daar in belet wierd. (*u*) En wel

Koningsbergen.

Dantzik.

Meekelenburg.

Schwerin.

(*q*) Idem p. 179. Lib. III. p. 139. 510. Scultet. p. 84. 126. II. p. 429. Chytræus p. 356. 376. Micrelius Hiſt. Eccl. p. 548. ſeqq. & omnino Cramerus Pommeriſche Kirch. Hiſt. (*r*) Vid. Chytræus Lib. XI. p. 280. ſeqq. Scultetus P. I. p. 143. 294. P. II. p. 76. Seckendorff. Lib. I. p. 293. 297. II. p. 36 49. Dreſſerus Sächſiſche Chron. p. 522. (*s*) Scult. p. 132. 300. P. II. p. 86. (*t*) Regenvolſcius Hiſt. Eccl. Slavon. Lib. I. p. 59. 63. 113. Lib. III. p. 347. (*u*) Chytræus Lib. XIII. XV. & XVII. Scultet. p. 205. Petrus Lindenbergius Chron. Roſtoch. Lib. IV. c. 1.

Jaar MD. tot MDC. Wismar. voornaamelyk hadde *Henrik Wollensius*, *Alberts* Hof-Prediker, de Papisten tot Wismar al in 't Jaar 1524, geweldig overtuigt, en, beneevens *Hendrik Neuer*, ontrent Paasschen, na malkanderen, met eenen zeer grooten toeloop gepredikt, waar ontrent hen veele voornaame luiden

Rostok. teegens hunne vyanden beschermden. (*x*) Tot Rostok ving *Mr. Joachim Sluiter* eerst aan met de Papisten in 't openbaar te weederleggen, maar hy moest daarom ook in 't kort de stad ruimen, doch hy quam wel haast, op het verzoek der Burgers, weeder, die hem ook, wanneer de Paapen hem in een gat gesmeeten hadden, met geweld weeder uit haare handen verlosten, tot dat 'er, van tyd tot tyd, meer en meer beweegt wierden, zoo dat eindelyk de Raad toeliet, om vry te moogen leeren, tot zoo verre, dat, ontrent het Jaar 1529, en de volgende Jaaren, alles volkoomentlyk hervormt is geworden. (*y*)

Luneburg. 11. In Needer-Saxen, en voor eerst in 't Luneborgsche, tot Zelle, heeft Hartog *Ernst*, al in 't Jaar 1525, door *Marten Oudermark*, den Godsdienst beginnen te veranderen, en hy heeft zyn Heer Vader, die het zelve, door oprokkenen van andere wilde verhinderen, te vreede gestelt. En, door dien hy in de zaak zelfs geen geweld altoos gebruikte, zoo ging het op andere plaatzen al wat langzaam toe. In Lunenburg zelfs hebben *Fredrik Henning*, en *Hendrik Otto*, eerst in 't jaar 1530 den grond der *Reformatie* gelegt. Waar na *Jan Lampadius*, *Hartwich Ekkenberg*, en andere, zyn gevolgt, tot dat den Raad, op het verzoek der Burgers, aan *Stephen Kemp van Hamborg*, eindelyk een plaats inwilligde. Hier na is *Urbanus Rhegius*, door Hartog *Ernsts* vergunninge, twee jaaren lang aldaar geweest, na welke, van tyd tot tyd, *Paul van Rhode* en *Fredrik Henning* zyn gevolgt. Ter zelver tyd is ook tot Gottingen, door *Hendrik*

Bronswyk. *Windzel*, aan het werk der *Reformatie* gearbeidt. (*z*) In Bronswyk was 'er, geheele drie jaaren lang, veel onrust over de veranderinge, dewyl de Munnikken zich daar heel hart teegen aan stelden, en daarom, in 't jaar 1524, eene vergaaderinge aldaar hielden. Naderhand, als de Raad de zotheeden meer en meer bemerkte, zoo liet de zelve *Jan Koopman* en *Koenraad Trutenbell* onverhindert preediken, welke de meeste inwoonders allengskens ook toevielen. Vier jaaren daar na verkreeg eindelyk de Burgerye, dat *Dr. Bugenhaagen* van Wittenberg alles veranderde, en eene Kerken-orde aldaar instelde, waar by *Mr. Martin Gorolitz* de eerste Opper-

Grubenhage. Predikant wierd. (*a*) In het Grubenhaagsche gedeelte, heeft Hartog *Filips* daar na, in 't jaar 1534 eerst beginnen te veranderen, en daar toe *Nicolaas van Amsdorff* gebruikt, en *Ernst Brumeester* tot Opziender (*Inspector*) aangestelt, doch tot Eenbeek heeft hy de twee Collegien van Dom-heeren afgeschaft. (*b*) Ontrent die zelve tyd, is 'er ook al iets diergelyks tot Hanover voorgevallen, alhoewel Hartog *Erik* zelfs, beneevens de ge-

Hanover. heele Raad daar teegen was, die ook daarom uit de stad week. Weshalven aldaar een geheelen nieuwen Raad wierd aangestelt, die *Rudolph Mylius* van Hervort tot Opziender, en *Joris Scarabeus* tot zynen Amptgenoot verordent heeft. Het is waar, de Hartog wilde de stad beleegert houden, doch die twist wierd door Middelaars bygelegt, en daar op

Hildesheim. schreef *Urbanus Rhegius* hen eene Kerken-orde voor. (*c*) In 't Hildesheimsche gebied had de Bisschop de zaak lang teegen gehouden, tot dat, terwyl den Bronswykschen oorlog noch duurde, de Raad, in 't jaar 1524 *Dr. Bu-*

(*x*) Vid. sup. (*y*) Chytræus p. 372. Scultetus L. II. p. 324. Lindeberg. l. c. p. 113. (*z*) Lindebergius l. c. Chytræus Lib. XIII. p. 326. Scultetus p. 210. & P. II. p. 321. Seckend. p. 294. (*a*) Idem Lib. II. p. 120. III. p. 448, 452. Scult. 207. P. II. p. 151, 429. (*b*) Idem P. II. p. 429. & Joh. Leznerus Dassel. und Einbeckische Chron. L. VI. p. 56. seqq. (*c*) Idem l. c. Seckend. L. III. p. 87. 520. Chytræus Lib. XIV. p. 352.

Dr. Bugenhaagen ontbood , die de veranderinge voorts volvoerde. (*d*) Daar en teegen begon dezelve tot Gosżlar , al in 't jaar 1521, wanneer *Jan Kleppen* aldaar in de Voorstad predikte , en wanneer het aan deezen verbooden wierd , *Diederik Smedeken* , die nochtans in de gevangenis weeder afviel. Kort daar na moest *Kleppen* den Predikstoel al weeder beklimmen , en eindelyk wierd *Jan Wezel*, in 't jaar 1524 op eene ordentlyke wyze , aldaar tot Predikant aangestelt : tot dat namaals , in 't jaar 1528 Amsdorff van Maagdenburg alles quam veranderen , en eene nieuwe Kerk-orde maakte , waar by *Johannes Amandus Inspector* wierd. (*e*)

Jaar MD. tot MDC.

Gosżlar.

12. Verders pryst men , in den *Westphaalschen Kreits* , *Koenraad* , *Graaf van Thekelenburg* zeer daar in , dat hy de aldereerste is geweest , die aldaar op de aanspraake van den Landgraaf *Filips* , al in 't jaar 1525 heeft laaten reformeeren , het geene door *Jan Pollius* , een Poëet , is uitgevoert. (*f*) In 't jaar 1529 hebben de burgers van Minden , *Nicolaas Kraag* tot Predikant aangenoomen , en den Pausselyken dienst afgeschaft , alwaar *Albert Nisëus* alreeds eenige jaaren te vooren al gepredikt hadde. (*g*) Vervolgens had ook de Bisschop van Munster , *Fronoisæus* , in de stad van Osnabrugge vergunt te prediken , door dien hy met den Landgraaf *Filip* eene goede vriendschap onderhield. Doch de Dom-heeren stelden zich heel heevig daar teegen , en wierd het werk zelfs ook zoo wel door haar, als door den oproer van Munster uittermaaten zeer verhindert. Nietteegenstaande dat aldaar reeds , in 't jaar 1523 *Barent Rothman* , in de voorstad vryelyk het Woord verkondigt hadde , en namaals in de stad zelfs was gekoomen. Waar na de beroerte met de Weederdoopers begon. Naderhand heeft , gelyk als gezegd is , de Bisschop wel eene hervorminge voor gehad , doch die wierd , door de Keyzerlyke verbodsbrieven , (*inhibitoria*) en den daar op volgenden Smalkaldischen oorlog belet , en hy wierd noch daar en booven van den Paus zeer daar over geplaagt. (*h*) Daar en teegen hebben die van Paderborn , na het overlyden van den Bisschop *Erik* , in 't jaar 1532 twee Luthersche Predikanten aangenoomen , doch de volgende Bisschop , *Herman* , vervolgde hen zeer, en joeg de Predikanten weeder weg. Naderhand zyn onder het werk der Weederdoopers , nochtans twee Kerken , die in de macht van den Raad stonden , met Luthersche Predikanten verzien geworden. (*i*) In Lemgouw en andere plaatzen , is reeds te vooren al veel verandert , alhoewel niet , zonder teegenstand van veele , ook zelfs van de Groote. (*k*) In Breemen begon de verandering al in 't jaar 1522. maar de Misse , en andere dingen , wierden in alle de Kerken , behalven in den Dom , eerst in 't jaar 1525 afgeschaft. In 't allereerste hadde aldaar *Hendrik* van Zutphen , twee jaaren lang gepredikt , en van de Paapen heel veel leeds uitgestaan. Daar na hebben , een Licentiaat , genaamd *Jacob* , beneevens zyn broeder , *Jan Timan* van Amsterdam , de Reformatie by der hand genoomen , tot dat daar eindelyk in 't jaar 1528 ook eenige Kloosters wierden toegeslooten , en dat van de Augustyners , wierd in een *Gymnasium* of Hooge-Schoole verandert : en in 't jaar 1532 wierd de Misse , beneevens de andere Roomsche Ceremonien , in den Dom ook vernietigt. (*l*) En daar door hebben ook de andere plaatzen , daar toe behoorende , eene diergelyke veranderinge begonnen , en in 't byzonder heeft Hartog *Joris* , Bisschop van Vehrden , zich zelfs tot de Luthersche Godsdienst be-

Westphaalen.

Minden.

Munster. Osenbrugge.

Paderborn.

Breemen.

(*d*) Idem. p. 402. 514. Seckendorff. III. p. 397. Catal. Episc. Hildesh. p. 33. (*e*) Chytræus p. 367. Scultetus p. 81. II. p. 153. Dresserus Sächsische Chron. p. 519. (*f*) Scultet. P. I. p. 293. (*g*) Seckendorff. Lib. II. p. 145. (*h*) Lib. III. p. 513. Chytræus Lib. XV. p. 481. Dresserus, Sleidanus, Krenshemius &c. (*i*) Scultet. part. II. p. 371. 447. (*k*) Ibid. p. 322. (*l*) Chytræus p. 248. 330. seqq. Seckendorff. p. 295. Scultet. p. 24. 207. & II. p. 150. 377.

Jaar MD. tot MDC. begeeven, en aan de Predikanten vryheid, en ook het huwelyk toegelaaten. (*m*) Om nu van de andere omſtandigheeden, ten opzichte der Kerke, ſtil te zwygen.

Hamborg. 13. In Hamborg quam in 't jaar 1523 *Mr. Stephen Kempe*, een Franciſcaan, die aldaar met *Mr. Orden Stifel*, onder veele moeyelykheeden zoo lang leerde, tot dat drie jaaren daar na, *Jan Zegenhaagen* van Maagdenburg, en *Jan Fritz* van Lubeek, daar by quaamen. Maar dewyl 'er zoo wel van de Papiſten, als van de Lutherſche Predikanten, op den Predikſtoel teegens malkanderen meer geſcholden, als wat goeds geleert wierd, zoo beval de Raad, om vreedens halven, datze met zachtmoedigheid zouden te werk gaan. En wanneer men echter tot geene ruſte konde geraaken, ſtelde men een openbaar diſpuyt aan, waar in de Paapſche ſchreeuwers te kort ſchooten en daar door gedwongtn wierden te wyken. Kort daar na kwam *Dr. Bugenhaagen* aldaar, en ſtelde de Kerkelyke- en Schoolzaaken in 't jaar 1528 op een beeter voet, waar by men dan een Kerken-orde liet uitgaan, en *Johannes Æpinus* tot Opziender maakte. Lubek. (*n*) Daar en teegen was 'er als noch geene zoodaanige vryheid in Lubek, maar de burgers liepen noch met meenigten na buiten, na Oldeslo, alwaar de Kooning van Denemarken een Lutherſch Predikant onderhield. Eindelyk, wanneer de Raad, in 't jaar 1530 meerder ſchattingen eiſchte, zoo bedongen de burgers daar onder, dat de Predikanten, *Andries Willemszoon* en *Jan Walhoff*, die men omtrent twee jaaren van te vooren, ter ſtad uit hadde gedreeven, weeder zouden herſtelt, en de vryheid van den Godsdienſt op een vaſten voet gezet werden. Het geene zy ook voor zoo verre verkreegen, dat die twee boovengenaamde Predikanten, in de Marien- en Pieters-Kerke weeder zouden moogen prediken. En door dien de Papiſten en Dom-heeren vervolgens wat veel geraas daar over maakten, zoo werkten die maar alleen daar door uit, datze t'eenemaal van alle de Predikſtoelen wierden afgedreeven, en noch Miſſe, noch eenige andere Roomſche ceremonien, meer houden dorſten. Waar op dan *Dr. Bugenhaagen* de zaaken aldaar verder in ſtaat bracht; waar na de vreede tuſſchen den Raad en de Burgerye ook weeder wierd herſtelt. (*o*) Op eene zoodaanige wyze hebben de vrye Ryks-ſteeden meeſt alle moeten doordringen, alwaar de gemeene man, altoos de hooge Overigheid is voorgegaan; en de vryheid haares geweetens zelfs gezocht heeft te Fankfurt. bekoomen. Tot Frankfurt aan den Main lieten eenige uit den Raad, in 't jaar 1522 *Hartman Ibach* in 't Katharinen Kloofter prediken, daar den Raad verder op ſtil zweeg. Deeze man wierd daar na, in 't jaar 1525 van *Dionyſius Melander*, een Franciſcaaner, en *Jan Barentszoon* van Algesheim, een Dominikaaner Munnik, teegen de Papiſten bygeſtaan. Waar na het volk in een oploop, terſtond alle de Paapſche misbruiken t'eenemaal wilde afgeſchaft hebben. Om welke reede den Raad zich dan genoodzaakt vond, om de gemelde twee tot wettige Predikanten aldaar aan te ſtellen, en ten laatſten als de Papiſten met haare weederlegginge niet en koſten te recht geraaken, drie Kerken voor de Lutherſche in te ruimen. De overige omſtandigheeden vallen hier te wydloopig, dewyl 'er buyten dat noch veel noodzaakelyks te verhaalen ſtaat. (*p*)

Nurnburg. 14. De Stad Nurnburg nu is op deeze wyze hervormt geworden, naamelyk, dat *Andries Oſiander*, in 't jaar 1522 den 23ſten van Sprokkelmaand, aldaar de eerſte predikatie heeft gedaan, waar op hy zoo aanſtonds

(*m*) Chronicon Verdenſe Mſtum. (*n*) Dreſſerus Sächſiſche Chron. p. 519. Chytræus p. 250. Lib. X. Scultet. p. 260. II. p. 151. Seckendorff. p. 244. & L. II. p. 120. III. p. 88. & Authores Annalium. (*o*) Iidem Dreſſerus p. 554. Chytræus p. 497. Scult. II. p. 153, 316, 360. Seckendorff. L. II. p. 219. III. 18. (*p*) Idem L. I. p. 343. ſeqq. Scultet. p. 121. & 301.

ſtonds aldaar Predikant wierd, welken ook de twee Kerk-voogden, Jaar MD. tot MDC.
(*Pröbſten*) van S^t. *Sebald* en S^t. *Lauwrens*, *Joris Peſzler* en *Hector Beumer*, toen ter tyd daar inne behulpzaam waaren. Twee jaaren daar na nu hebben deeze de geheele Miſſe, beneevens de andere Paapſche ceremonien, t'eenemaal afgeſchaft, en haare reedenen die ze daar toe vermeenden gehad te hebben, in openbaaren druk uitgegeeven. Doch nadien 'er noch vier Kloosters Paaps gebleeven waaren, zoo ſtelde men een t'zaamenſpraak, tuſſchen de Munnikken en Lutherſche aan. Waar op de Munniken voort t'eenemaal afgeſchaft wierden, en gedwongen om burgers te moeten werden. (*q*) Die van Wormbs waaren reeds al van te vooren, Wormbs.
door *Luthers* ſtandvaſtigheid, overtuigt geworden, en ze hadden in 't jaar 1521, niet teegenſtaande het ſcherpe verbod des Keizers daar teegen, nochtans Lutherſche Paſtooren aangenoomen; en hen, alzoo de Paapen aan haar geene Kerken wilden inruimen, ondertuſſchen op andere plaatzen prediken laaten. Tot dat in den boeren-kryg, in 't jaar 1525 Spiers.
de Papiſten uit vreeze, alles goedwilliglyk toelieten, en de Kerken van zelfs overgaaven. (*r*) Ontrent eeven zoo ging het ook tot Spiers toe, alhoewel eerſt in 't jaar 1540, alwaar den Raad ook al in weerwil des Keyzers, twee Predikanten beriep, en daar meede een begin van de *Reformatie* aldaar maakte. (*s*) Gelyk als nu tot Regensburg wel terſtond, in den Regensburg.
aanvang, in 't jaar 1523 al zommige Auguſtyner Munnikken teegen het Pausdom gepredikt hadden, zoo zyn ze echter geſtaadig, voor den Biſſchop deezer plaatze, daar in verhindert geworden, niet teegenſtaande dat 'er wel in 't heimelyk, en in de huizen hier en daar meenigmaal gepredikt wierd, en dat ook in 't jaar 1538, een ſchoolmeeſter van Wittenberg, genaamd *Kaſpar Navius*, veel goeds by de jeugd ſtichtte. Ten laatſten, wanneer in het Jaar 1541 de Keurvorſt van Brandenburg, en Landgraaf van Heſſen, op de Ryks-dag aldaar haare Predikanten prediken lieten, zoo brak eindelyk de Raad, op het geſtaadig aanhouden der burgers, aldaar door, en begoſt in 't volgende jaar na de Pauſſelyke misbruiken te vernietigen, alwaar toenmaals *Eraſmus Zollner* het eerſte als Predikant aangeſteld wierd, beneevens *Jan Forſter* van Nurnberg, en *Leopold Möſer*, by welke D^r. *Hieronymus Nopus* uit Wittenberg daar na noch bygevoegt wierd. (*t*) En op dat ik Augsburg Augsburg.
hier ook noch aanknoope, zoo heeft in 't jaar 1522 D^r. *Joan Froſch*, een Carmeliter Munnik, het eerſte aldaar begonnen zich teegen de Papiſten aan te ſtellen. By welken niet lang daar na, *Stephen Agricola*, en *Urbanus Regius*, gevoegt wierden, beneevens *Michiel Cellarius*, een aanhangeling van *Zwinglius*. In 't volgende jaar daar na, begon D^r. *Jan Speiſer*, met grooten toeloop en nuttigheid, het Woord te verkondigen, en vervolgens wierd 'er op den Ryks-dag, aldaar het openbaare prediken wel verbooden, maar wanneer die nu geeindigt was, zoo ontbood den Raad, in 't jaar 1531 *Wolfgang Muſculus* van Straatsburg aldaar, die beneevens *Joan Ebinger*, zes jaaren lang in de Kerke van 't H. Kruis predikte, tot dat 'er noch al meer andere, als *Sebaſtiaan Mayer* en *Theobal Nigri*, daar by kwaamen. Wat voor vervaarelyke beroerten 'er toenmaals wel hier ontrent, tuſſchen de Lutherſche en Zwingliaanen zyn voorgevallen, tot groote ſchaade en ergerniſſe van alle menſchen, zulks zal elders noch naader verhaalt werden. De eerſte nu hebben dit maal voor de laatſte wyken moeten, nadien ze van de andere, gelyk als men ſchryft, door reedekaavelen t'eenemaal overwonnen waaren. (*u*).

II. Deel. R 15. In

(*q*) Cruſius Annal. Suev. P. III. L. X p. 575. Scult. P. I. p. 121. 212. 300. Seckendorff. Lib. I. p. 299. Lib. III. p. 169. (*r*) Scultet. l. c. p. 80. (*s*) Seckendorff. Lib. III. p. 300. (*t*) Ibid. p. 396. è Mlto. (*u*) Scult. p. 121. & 161. Part. II. p. 365. Seckend. III. p. 18.

Jaar MD. tot MDC.
Schwaben.
Ulm.

15. In de andere plaatzen van Schwaaben-land is het, in 't vervolg, met de *Reformatie* aldus toegegaan. In 't allereerste is 'er al straks tot Ulm, een Francifcaner Munnik, genaamd *Jan Eberlin*, door *Luthers* stellingen (*theses*) beweegt geworden, die ook met groot genoegen des volks aldaar verder predikte, maar kort daar na weeder weg gejaagt wierd. Doch na hem zyn terstond, *Hendrik Kettenbach*, en andere, gevolgt, welke de Paapen op allerhande wyzen zochten te onderdrukken. Doch in 't jaar 1524, heeft de Pastoor van Leyhe, de meeste Burgers tot zich getrokken, en alzoo eenen goeden grond in de gemoederen gelegt, tot dat 'er kort daar na een regtmaatig Predikant, genaamd *Koenraad Samius*, een *Zwingliaan*, voor eerst in de Francifcaaner Kerke, en daar na, in die van Munster zelfs, wierd ingestelt, wien men, al kort daar na, *Joan Dietzholt*, en eenige andere, tot hulpe heeft bygevoegt. Deeze mannen nu, wierden, in alles, van den Raad heel wel beschermt, zoo dat 'er allengskens de Paapsche Ceremonien t' eenemaal wierden afgedaan, en, in 't jaar 1531, door *Oecolampadius*, *Bucerus*, *Blaurerus*, en andere, eenige nieuwe ordeningen in Kerkelyke zaaken gemaakt wierden. (*x*) In de andere gedeeltens en oorden, is de veranderinge ook al, in 't vervolg van tyd, en byna op eeven zulk eene wyze, geschiedt, gelyk als wy tot nu toe reeds al gezien hebben. Naamelyk, in 't jaar 1522, heeft

Kreichgouw.

Erhardus Schnepfius, tot Kreichgouw, in het Graafschap van den Heer van *Gemmingen*, daadelyk beginnen te *reformeeren*. Tot Gemmingen zelfs,

Gemmingen.

hebben *Mr. Barent Grubler*, en daar na, *Wolfgang Busius*, als ook, die vermaarde Historie-Schryver, *Franciscus Irenicus*, de *reformatie* eerst begonnen. In Eppingen zyn, *Mr. Pieter Erberman*, en *Thomas Rana*, de eerste *Reformateurs* geweest, e. z. v. In 't jaar 1522, wierd 'er, uit de Hooge-

Halle.

Schoole van Heidelberg, *Joan Brenzius* na Halle ontbooden, die daar ter plaatze, benevens den ouden Pastoor, heel veel veranderde, alhoewel de Roomsche Misse aldaar noch al tot in het jaar 1527 in staat bleef,

Kostnitz.

en, by de Ridders van *St. Jan*, tot in het jaar 1540 toe. Tot Kostnitz nu, begon, in 't jaat 1524, *Jan Zwik* te prediken, alwaar dan de Hooge Overigheid het schandelyke leeven der Domheeren verbood, en ze daar door ook wegdreef. Hier na, ontrent het jaar 1523, leerde *Ambrosius Blaurer* ter zelver plaatze, waar op dan, na het houden van eenige *disputen*, de Roomsche Misse, beneevens de Beelden, en alle de andere Paapsche Ceremonien, t' eenemaal uit de Kerken geraakten en afgeschaft wierden.

Nördelingen.

Tot Nördlingen heeft, in 't jaar 1524, *Theobald Billicanus* ook aangevan-

Wittenbergerland.

gen te *reformeeren*: Maar in 't Wittenbergerland begon zulks wat laater, doordien Hartog *Ulrich*, in 't jaar 1519, gelyk als hier booven nu reeds al verhaalt is, verdreeven, en eerst in 't jaar 1534, door de hulpe van den Landgraave *Filips*, en andere, verder in zyn gebied herstelt wierd. Waar

Tubingen.

na hy zoo aanstonds de Hooge-Schoole van Tubingen, door *Melanchthon*, *Simon Grynæus*, en *Joachim Camerarius*, heeft laaten *reformeeren*, doch de Kerken, door *Erhardus Schnepfius*, *Ambrosius Blaurerus*, *Matthias Alberus*,

Stutgard.

en *Valentyn Vannius*: onder welke *Schnepfius* over Stutgard, en de naaste plaatzen daar ontrent, en *Blaurerus* over Tubingen en de daar-aan-grenzende landen, tot Opzieners wierden aangestelt. (*y*)

Elsas.

16. In der Elsas hebben, reeds al in 't jaar 1522, *Kaspar Hedio*, *Martinus Bucerus*, en *Johannes Oecolampadius*, by die van Sikkingen, en elders, geleert; ja *Hedio* heeft zelfs te Maintz, in 't openbaar gepredikt, al-

(*x*) Vid. Scultet. P. I. p. 134. P. II. p. 194. 320. 361. & in vita sua p. 59. Seckendorff. Lib. I. p. 242. &c. (*y*) Iidem; Ille I. p. 122. 124. 134. 160. 222. 419. &c. hic Lib. II. p. 219. III. p. 18. 87. 123. 183. 664. &c. Crusius Annal. Suev. Lib. X. p. 581. Lib. XI. p. 604. 627. &c.

alhoewel hy misschien wel meerder mag gehuichelt, als iets goeds geleert hebben. Afzonderlyk was 'er, tot Straatsburg, in eeven dit zelve Jaar, *Matthias Zellius*, een heel goed, vroom, en oprecht man, welken de Raad ook opentlyk liet prediken, onaangezien alle de hinderpaalen, zoo van den Bisschop, het Kapittel, en alle de Paapen, waar ontrent men haar standvastigheid zelfs noch pryst. In 't volgende Jaar zyn, *Bucerus*, *Hedio*, en *Capito*, aldaar gekoomen, aan welke de Raad, beneevens de voorige, vryheid van prediken verleende, en ten laatsten is dezelve, in 't Jaar 1524, door de gantsche stad gegeeven, en alles in een veel beeter orde gebragt: welk voorbeeld, veele andere meede bewoogen heeft. De overige omstandigheeden nu, als ook, de daar na gevolgde veranderingen en oneenigheeden, werden alle op een ander plaats verhaalt. In Landau heeft *Joan Böder* in 't Jaar 1523, het Euangelium beginnen te verkondigen, en, in Hagenau, *Capito*, in 't Jaar 1525. Om nu van andere plaatsen alhier te swygen. (z) In de Paltz, te weeten in 't Nieuwborgsche gebied, begost *Otto Hendrik*, na de dood zynes broeders, eerst in 't jaar 1542, te *reformeeren*, door zynen Hof-Prediker *Michiel Diller*, en *Andries Osiander*, waar na hy, in een openbaar verklaarschrift zich daar over verdeedigde. Doch in de Keurvorstelyke Paltz, heeft de Keurvorst *Fredrik* twee jaaren daar na, vergunt de Misse in 't Hoogduits te moogen doen, en eenige geloofs-vryheid toegelaaten. Waar ontrent de voorgemeldte *Otto Hendrik* veel deed, die over deeze zaak zelfs in persoon na Heydelberg toe getrokken was. Eindelyk heeft de Keurvorst *Fredrik de III.* na de wyze van dien tyd, het overige in orde gebragt, en zich t' eenemaal by de Switzersche Leeraars gehouden. Maar in het Hartogdom van Tweebrugge hadde de Palts-graaf *Lodewyk* nu reeds al in 't jaar 1523. de *Reformatie* laaten beginnen door *Johannes Schebélius*, en de Paapen laaten wegjaagen. (*a*) In Beyeren heeft de *Reformatie* door de groote tegenstand der Papisten, weinig kunnen doorbreeken, al hoewel 'er misschien wel ontelbaare menschen, in hunne herten, wel van 't Pausdom moogen afgevallen geweest zyn, gelyk als de Historie der vervolgingen hier na ook wel zal uitwyzen. Nochtans als de Onderdaanen van den Hartog *Albert* zoo uittermaaten sterk by hem om vryheid aanhielden, zoo heeft hy aan haar namaals, in 't Jaar 1556 vergunt, om het Avondmaal op eene andere als de Paapsche wyze te moogen houden, alhoewel dit ook al niet lang geduurt heeft. (*b*) Hoe het nu in 't Keulsche gebied met de begonnene *Reformatie* is afgeloopen, zullen we hier onder, by het overweegen der verhinderingen, naader zien. In 't Mark-graafschap van Baaden, hadde de Mark-graaf *Filips*, reeds al ontrent het Jaar 1529, vryheid van te moogen prediken verleent, ja het zelve aan de Predikanten zelfs, wel uitdrukkelyk bevoolen. Maar in 't Jaar 1532 viel hy weeder tot het Pausdom over, en hy joeg daar op alle de Luthersche uit zyn land. Naderhand, in 't Jaar 1556 verklaarde de Markgraaf *Karel* zich weeder voor de Augsburgsche Belydenis, en hy liet de hervorming in zyne staaten, door *Jacob Heerbrand*, *Jac. Andriesz.*, *Maximilaan Mörlin* en *Simon Soltzer* doen. (*c*) Verders begost de Hartog *Jan*, in 't Jaar 1533 in 't Kleefsche, Bergsche en Guliksche land, door openbaare Edicten, (of gebooden) het Pausdom te verwerpen, nochtans zoodaanig, dat hy de oude ceremonien noch al bleef behouden. (*d*)

Jaar MD. tot MDC.

Straatsburg.

Landou.

Hagenouw.

Paltz.

Nieuwburg.

Keur-Paltz.

Tweebruggen.

Beyeren.

Baaden.

Gulik- Kleefs- en Bergsland.

17. In Boheemen hadden, zoo als 'er in 't voorgaande boek nu

reeds

(z) Vid. Bebelii Antiquit. Germaniæ & Ecclesiæ Argent. Scultet. P. I. p. 118. 122. 162. 213. P. II. p. 144. 181. 479. Seckendorff. p. 240. 301. II. p. 122. 144. III. 123. &c. (*a*) Idem Lib. III. p. 397. 616. Dan. Pareus Hist. Palat. p. 219. seqq. Scult. p. 143. (*b*) Sleidan. Lib. XXVI. p. 339. (*c*) Scult. P. II. p. 390. Sleid. l. c. (*d*) Scult. p. 395.

Jaar MD. tot MDC. reeds al gezegd is, de Boheemsche broeders of Hussiten, al voor langen tyd teegen het Pausdom getuigt, van welker toestand, hier onder in deeze Eeuwe noch uitvoeriglyker zal gesprooken werden. Ondertusschen kwaamen ook al straks in 't begin van *Luthers* leere, zyne Navolgers daar na toe, en onder anderen, begost reeds al in 't Jaar 1521, in Jochems-dal de Rector der Schoolen, *Mr. Filips Eberbach*, in zyn School te prediken. (*e*) Maar zoo wyd als des Konings *Ferdinands* gebied zich uitstrekte, ging het met de *Reformatie* eeven als in zyne andere landen.

Oostenryk. Want in Oostenryk, en wel inzonderheid tot Weenen zelfs, onderwond zich *Paulus Speratus*, opentlyk in de *St. Stephens* Kerke teegens de Papisten te prediken, maar hy wierd al voort daar op weg gejaagt, en begaf zich na Iglouw in Moravie. (*f*) Vervolgens liet de Hooge Overigheid in die landen ook niet toe, dat 'er iets het minste in 't openbaar voor den dag quam, gelyk als de vervolgingen hier na ook wel zullen uitwyzen. En wanneer de Stenden van Oostenryk, in 't Jaar 1555, om de vryheid van Godsdienst by den Koning *Ferdinand* aanhielden, zoo sloeg hy hen zulks glad af, onder voorwendzel, dat hy van die Godsdienst niet en mocht wyken, daar in hy gebooren en opgetrokken was, en na de Geloofs-vreede waaren de onderdaanen gehouden, de Godsdienst van hunne Over-Heeren na te volgen. (*g*) Naderhand heeft hy maar alleen zoo veel vergunt, dat zyne onderdaanen het Avondmaal op beide de wyze zouden moogen neemen, het welke in 't Jaar 1564, in de *St. Stephens* Kerke voor de eerste maal geschied is. (*h*) Doch onder *Maximiliaan* de II. die gelyk als in 't I. Hoofdst. nu reeds al gemeld is, de Augsburgsche Belydenis niet ongeneegen was, wierd 'er aan de Steuden toegelaaten, om Luthersche Predikanten te moogen houden, en den Kerkelyken staat volgens de Augsburgsche Belydenisse te schikken, het welke dan in 't Jaar 1567 opentlyk geschied is: als wanneer ook zelfs *Johannes Camerarius* en *David Chytræus*, na Weenen toe ontbooden wierden, die aldaar te zaamen, een heel byzonder boek, aangaande de Leere en de Kerkelyke inzettingen geschreeven hebben. (*i*) Eeven zoodaanig eene vryheid heeft ook de Aarts-Hartog *Karel* van Oostenryk, na des Keyzers voorbeeld, in zyn gebied verleent, en zich beneevens den Keyzer zeer goedgunstig teegen de Luthersche betoont; (*k*) byaldien zy 'er zich zelfs maar na gedraagen hadden, gelyk als wy nu al haast zullen gaan zien. Van die bekende Majesteits-brief des Keyzers *Rudolfs*, welken hy aan zyne Onderdaanen, weegens den Godsdienst gegeeven heeft, zal elders te spreeken vallen. En eeven zoo ging het nu al vervolgens in de overige

Moravie. Oostenrykſche landen. Doch wel voornaamelyk heeft de voorverhaalde *Paulus Speratus*, reeds al in 't jaar 1522, in Moravien geleert, aan welkers inwoonders hy ook eenen schoonen brief heeft geschreeven, waar van hier onder, by het verhandelen der vervolgingen in deeze plaatzen, naader zal gehandelt werden. En zulks alles, behalven de vryheid, die de Boheemsche broeders aldaar genooten hebben, als wanneer 'er in het jaar 1562 ontrent de 188 Kerken-dienaars hunner Gemeenten, op

Steyrmark. een *Synode* getelt zyn. (*l*) In Steyr-mark, is 'er onder den gemelden Aerts-Hartog *Karel*, al eene taamelyke ruste en vryheid geweest. In

Krain. Krain desgelyken, alwaar ook te vooren al eenige in 't verborgen gepredikt hadden, en *Tuberus* zyne belydenis voor den Koning *Ferdinand* zelfs gedaan heeft, en ook het Nieuwe Testament, de Catechismus en andere

(*e*) Scultetus. I. p. 83. Seckend. p. 179. (*f*) Scult. p. 133. (*g*) Sleidanus Lib. XIV. p. 154. (*h*) Bucholcerus p. 619. (*i*) Chytræus Lib. XXII. p. 579. Peucerus Chron. p. 995. Chytræus Epist. p. 364. 662. 663. 673. (*k*) Ibid. p. 158. 320. (*l*) Regenvolscius Eccl. Hist. Lib. I. p. 63.

dere boeken, in de Slavonische taale heeft overgezet, waar door dan ook die leere in de nabuurige landen, ja zelfs tot geheel in Turkyen toe is bekend geworden. (*m*) Jaar MD. tot MDC.

18. Op hoedaanig eene wyze nu de kennisse der waarheid in Switserland een aanvang heeft genoomen, is hier booven, by de werktuigen der *Reformatie*, reeds al aangetrokken. Door deeze aldaar gemeldte Leeraars dan, als *Zwinglius*, *Oecolampadius*, en andere, nam den aanhang der zelve daagelyks al meer en meer toe, zoo dat *Capito*, in 't Jaar 1522, van Basel schreef, dat 'er aan hunnen kant, niets anders als van loutere overwinningen, teegens de Munniken en Paapen, te schryven was; alhoewel alles echter onder veelerhande verzoekingen en moeijelykheeden toeging. Want *Zwinglius* moest zich wel inzonderheid gestaadig tegen den Bisschop van Kostnitz verdeedigen, gelyk als hy, onder anderen, in 't Jaar 1522, in een byzonder Verdeedig-Schrift, aan den Raad van Zurich deed, als ook, in eene Vermaaninge aan de gezaamentlyke Bondgenooten: Waar in hem *Leo Judæ*, *Erasmus Schmid*, *Kaspar Megander*, en andere zeer behulpzaam waaren. Tot *St. Gallen* hebben de Predikanten, *Benedictus Burgarerus*, en *Wolfgang Weter*, na datze de *theses* of stellingen van *Luther* geleezen hadden, al voort teegen den Paus gepredikt, welke daar na door *Joan Keszler* van Wittenberg geholpen wierden. Tot Bern heeft het *Barthold Heller*, een leerling van *Zwinglius*, het eerste gedaan, alwaar de Raad zelfs hen de hand voort booven 't hoofd hield: En tot Basel maakte de Raad, in 't Jaar 1523, *Johannes Oecolampadius*, en *Koenraad Pellicanus*, tot Professooren in de Godgeleertheid. Doch tot Zurich wierd toen ter tyd een *dispuit* tusschen *Zwinglius* en de Papisten gehouden, in welke niemand *Zwinglius* weederleggen wilde, waar door ook zyne leere aanstonds opentlyk ingevoert wierd, zoo wel in de stad als op het land. Middelerwyle verkreegen ook de eerste Predikanten, tot Basel, naamelyk, *Oecolampadius*, *Mr. Wolfgang Weissenborg*, *Marcus Bersius*, *Jan Luthard*, en andere, noch al meer vryheid. Waar na de Raad zelfs het schelden der Paapen verbood, en aan *Farellus* toeliet, om in 't openbaar teegen haar te moogen *disputeeren*. Ook schafte de Raad zelfs aldaar, in 't Jaar 1524, de Misse, Ommegangen en alle het overige Paapsche bygeloove af. Gelyk als ook toen ter tyd tot Zurich met de Beelden geschiedde, en, in 't Jaar 1525, met de Misse. A°. 1528 kreegen de Beelden tot *St. Gallen* eeven het zelve lot. Eindelyk is ook, in 't Jaar 1529, tot Basel alles te recht gebragt, alwaar men op eenmaal, de Beelden aan een kant geworpen, en het overige op een goede orde gestelt heeft. Zulks geschiedde verder ook tot Glaris, en Solothurn, in 't Jaar 1530. (*n*). Wat 'er nu in Vriesland, reeds al in 't Jaar 1520, ontrent dit punt is voorgevallen, zulks is hier booven nu reeds al aangetrokken, alwaar naamelyk de Graaf van *Edhard* de waarheid zelfs bekende, en ze ook in zyne landen plaats gaf. Hierna ontstonden 'er tusschen de Munnikken en Luthersche Predikanten, verscheidene *dispuiten*, en andere handelingen, waar door het de Papisten eindelyk t' eenemaal verlooren gaaven. Alhoewel 'er, in 't korte, onder de Luthersche en Zwingliaanen zelfs veele oneenigheeden voorvielen, doordien de eerste, over de gelukkige voortgangen der laatste, zoo als men schryft, misschien wat afgunstig wierden, (*o*) gelyk als zulks in 't gemeen ook zoo pleegt te geschieden.

Switserland. St. Gallen. Bern. Bazel. Zurich. Vriesland.

R 3 19. In

(*m*) Idem p. 51. & 358. Chytræus Epist. p. 15. 321. & ap. Fechtum. p. 484. Epist. Theol. Conf. Valvassor. Hertzogth. Crain P. II. L. VII. c. 7. seqq. (*n*) Zwinglius ipse in Tom. I. operum. Sleidanus passim. Scultetus Lib. I. p. 67. 69. 115. 130. 184. 216. 221. 304. Lib. II. p. 143. 181. 324. 426. I. (*o*) Idem p. 69. 293. Lib. II. p. 77. 93. 162. 329. 416. Ubbo Emmius Lib. I. Rer. Fris. &c.

Jaar MD. tot MDC. Neder-land. Antwer-pen.

19. In de Nederlanden nu waaren de Papiften wel terftond, in 't begin heel fcherp achter alle getuigen der waarheid her, maar nochtans konden zy hen allen voortgang onmoogelyk niet beletten. Tot Antwerpen had reeds al in 't Jaar 1519 *Jacob Spreng*, volgens *Luthers* gevoelen gepredikt, alhoewel hy daar namaals, in 't Jaar 1521 door de zwaare vervolgingen weeder van afviel. Tot Delft leerde *Fredrik Canirmius* al heymelyk in zyn School, teegen de Papiften en andere elders; doch zy en konden door de groote ftrengheid der Papiften niet wel opkoomen, gelyk als de Hiftorie der Nederlandfche vervolginge zulks ook aanwyft. (*q*) Wat 'er verders al over alle deeze bedryven, voor een onruft en gruuwelyke oorloogen ontftaan zyn, zulks is veel te wydloopig om alhier ter needer te ftellen. Alleen dit moet 'er noch by de *Reformatie* vermelt worden; dat de Gereformeerde in Neederland, na lang bidden en *protefteeren* teegen de Spaanfche *Inquifitie*, eindelyk voor hunne Overheeden zyn heene getreeden, en in 't jaar 1566 openbaare verzaamelingen zoo in Braband als elders gehouden hebben, na dat zy reeds al in 't Jaar 1564 teegen de nieuwe Biffchoppen *geprotefteert* hadden. In Vlaanderen begoftenze de beelden reeds af te breeken, als ook tot Antwerpen, en kort daar na in alle fteeden. Doch als hier na de Hartog van Alba vervaarelyk bloeddorftig door de *Inquifitie* te werk ging, en met eene onmenfchelyke wreedheid tyrannizeerde, zoo ftelde zich de Prins van Oranje, beneevens de andere vereenigde daar teegen, zoo dat het tot eenen openbaaren Oorlog uitbrak, en de zoo genaamde Geuzen, in 't Jaar 1572 eerft den Briel wegnaamen, tot dat van tyd tot tyd de Spanjaarden beeter koop gaaven, en de Hollanders in vryheid en vreede laaten moeften, beneevens eenen onverhinderden Godsdienft. Wat 'er hier onder aan beide de zyden, al voor buitenfpoorigheeden, en andere omftandigheeden zyn voorgevallen, zulks alles werd op een andere plaats breeder befchreeven, en het is ook reeds al in geheele boeken wydloopig gedaan, behalven dat het ook beft paft onder eenen anderen tytel der Hiftorie. (*r*) En hoe wy verder in de verre afgeleegene geweften koomen, hoe we korter zyn moeten, alzoo ons buiten dat de plaats nu reeds al ontbreekt, om alle deeze veranderingen en omwentelingen met meerder omftandigheeden voor te draagen.

Delft. Braband. Vlaandere.

Sweeden.

20. Wat nu de overige landen in Europa aangaat, daar van is het volgende kortelyk aan te merken. In Sweeden had reeds al in 't Jaar 1519 de Kooning *Guftaaf Erik* tot Lubeek, eenige voorfmaak van de waarheid gekreegen. Wanneer hy dan naderhand zelfs tot de heerfchappye quam, zocht hy het Pausdom zoo veel het moogelyk was uit te roeyen. Eeven ter zelver tyd kwaamen 'er twee Sweeden van Wittenbrg weeder na huis, naamelyk, *Lauwrens* en *Olaüs Pieters*, door welke van tyd tot tyd eenige veranderinge gefchiedde, en zulks wel in korten tyd en zonder veel oproer; doordien de Koning de Biffchoppen in zyn geweld hadde gekreegen, en ze naderhand uit het land liet vertrekken. Waar na hy zelfs door zyn geheele Ryk rondsom reisde, inftellingen voor de Kerkelyke zaaken maakte, en ook in 't Jaar 1527, tot Upzal de *Reformatie* beveftigde. (*s*) En gewiffelyk mag het deeze Vorft wel zeer goed gemeent hebben, byaldien hem de naakoomelingen maar wel daar in nagevolgt hadden. Maar wy hebben hier booven by den Deenfchen en Sweedfchen oorlog, het rechte teegendeel nu niet alleen reeds al gezien, maar wy zou-

(*q*) Scultetus Lib. I. p. 136. (*r*) Vid. Famianus Strada de Bello Belg. Grotius Annal. Belg. Meurfius Meteranus, Thuanus aliique infra nominandi (*s*) Benzelius Hift. Eccl. p. 321. Schefferus Memorab. Suec. p. 4. & 220. Loccenius Lib. VI. Hift. Suec. Jo. Boozius Invent. Hift. Suec. Lib. II. Chytræus Lib. IX. Thuanus Lib. I. Guicciard. Lib. III.

Jaar MD. tot MDC.

zouden het zelve noch al meer uit den inlandschen oorlog bekennen konnen, welken de drie Koninglyke gebroeders, *Erik*, *Jan* en *Karel*, in 't Jaar 1568 onder malkanderen gevoert hebben, indien de plaats zulks alhier toeliet, (*t*) om noch van andere dingen te zwygen. Maar in Deenemarken liep het in 't begin der *Reformatie* wonderlyk door malkanderen, en byaldien men het met een onpartydige ooge inziet, zoo is aldaar een slechte grond tot de waare veranderinge des herten gelegt. Voor eerst dan had de Koning *Christiernus*, in 't Jaar 1520 van den Keurvorst van Saxen een Euangelisch Predikant verzocht, of uit liefde tot de waarheid, of gelyk als men daar by voegt, uit begeerte tot de Kerkelyke goederen. Men zond 'er hem dan eenen, *M^r. Marten* genaamt, die tot Koppenhage met grooten toeloop predikte, alhoewel hy zulke vreemde gebaarden over hem hadde, dat de Dom-heeren niet alleen, maar zelfs ook de jongens met hem den spot dreeven. (*u*) Maar *Christiernus* gaf altoos zelfs heele slechte vruchten des Euangeliums van zich, door dien hy niet alleen in Sweeden, *Steno*, den Sweedschen Gouverneur ombracht, Stokholm met geweld innam, en het volk zeer gruuwzaam handelde; maar ook zich in zyn andere bedryven uittermaaten wreed, ja beestachtig betoonde te weezen: het geene hy wel met den ban van *Paus Leo* de tiende zocht te verdeedigen, doch ondertusschen brak hy zelfs alle gedaane beloften en eeden heel moedwillig, liet den voornaamsten Adel, den gantschen Raad van Stokholm, beneevens zeer veele burgers, onvoorziens door beuls handen om den hals brengen, en de lichaamen drie geheele daagen lang op de markt, tot een prooi voor de honden leggen, ja hy hielp 'er wyders noch alle daagen eenige van kant. (*x*) Eindelyk merkte hy wel, dat het door zyne overdaadige groote wreedheid niet langer met hem deugen zoude, en hy vertrok derhalven, al heimelyk met zyne gemalinne uit het Ryk, swerf alzoo wel tien jaaren lang in ballingschap rondom, en quam onder anderen ook tot Wittenberg by *Luther*: doch hy hadde evenwel noch al geen rust, maar bracht in Needer-Duitsland eenig volk te zaamen, waar na hy van de Deenen gevangen, en tot aan zyn dood toe over de 27 jaaren lang, naamelyk tot in het Jaar 1559 bewaart wierd. (*y*) Doch of hy in een yzere kooi als een wild dier, met keetenen is geslooten geweest, gelyk als eenige willen zeggen, (*z*) kan ik niet verzeekeren; noch ook dat hy alleen uit misgunst der Edelluiden, en van zynen Navolger *Fredrik*, uit het Ryk zoude verjaagt zyn, welke zich teegens hem al te moedwillig betoont hadden, gelyk men voorgeeft. (*a*)

Denemarken.

Christierns wreedheid.

Gevangenis en dood.

21. Deezen *Fredrik* nu heeft naderhand, in 't Jaar 1525 en de volgende, de Luthersche Godsdienst, alhoewel met groot teegenstreeven der Papisten, in Deenemarken ingevoert. In 't eerste gaf hy alleen aan beide de Partyen vryheid, doch daar na, in 't Jaar 1529 heeft hy door een uitgedrukt gebod, (*mandat*) de Papisterye t'eenemaal verbooden, en *Joan Tansson* voor eerst in Koppenhage laaten prediken, ook een *dispuit* tusschen de twee Partyen, in 't Jaar 1530 aangestelt, waar na het besluit noch al eens vernieuwt wierd, en hy (de Koning) in 't Jaar 1531 in't Smalkaldische verbond aangenoomen is. (*a*) Na hem is'er onder *Christiaan* de derde, deeze veranderinge noch al voorgevallen, dat de Bis-

(*t*) Thuan. Lib. XLII. Loccenius Lib. VII. Chytræus L. XXII. (*u*) Scultetus Lib. I. p. 59. Chytræus IX. Sleidanus Lib. IV. Meursius P. III. Hist. Dan. Lib. III. Seckendorff. passim (*x*) Joh. Magnus Lib. XXIV. Hist. Goth cap. 3. p. 906. Chytræus l. c. p. 227 seqq Beutherus Lib. I. Comm. p. 7. 11. Jac Zieglerus Hist. Christ. & Excidii Holm. (*y*) Chytræus Lib. XIII. Beutherus l. c. Pontus Heuterus Lib. X. Austr. c. 6. (*z*) Genebrardus Lib. IV. Chronogr. p. 409. (*a*) H. T. Leodius Vita Frid. II. Palat. Lib. XI. p. 210. Conf. omnino Jo. Spaningius in vita.

Jaar MD. tot MDC.

Bisschoppen niet meer in het weereldlyke gezag gekent zyn, en de Augsburgsche belydenis door het geheele Ryk is ingevoert geworden. ( ) In Holstein nu heeft de Hartog *Christiaan*, in 't jaar 1527 het eerste Onderzoek, beneevens de afschaffinge der Papisten, by der hand genoomen, waar toe hy in 't Jaar 1532 *Dr. Eberhard Widensee* van Maagdenburg hadde ontbooden, daar toe anderzins ook *Gerrit Sterward*, als meede *Jan Wend* en *Herman Test* hadde gebruikt. ( ) Van het Kooningryk van Engeland, wil ik voor zoo verre iets kortelyk aantrekken, als het Pausdom daar in nog niet afgeschaft, en de eerste Euangelische Leeraars niet t'eenemaal van *Luther* afgescheiden waaren. Het overige behoort wel voornaamelyk onder de Historie der Gereformeerde. Zoo is dan nu niet onbekend, hoe dat Koning *Hendrik* de achtste in Engeland, het Pausselyke gezag in 't Jaar 1534 t'eenemaal heeft vernietigt, en hoe hy door 't aanstooken zyner Raaden, zich zelfs het hooft der Kerke heeft genoemt; nochtans wilde hy geene veranderinge altoos in de leere dulden, om daar door zyne bestendigheid te toonen, alzoo hy teegens *Luther*, en *Luther* weeder heel vinnig teegens hem geschreeven hadde, waar meede hy toen ook den eernaam van Beschermer des geloofs verdiende. (*d*) Ondertusschen, of hy wel heel ras een groot beginsel tot den val des Pausdoms maakte, en den Kardinaal *Wolsey* vry wel verneederde, zoo heeft hy nochtans, niet alleen in 't Jaar 1533 zyne gemalinne, *Catharina* verstooten, en *Anna Bouseim* getrouwt, (*e*) maar hy heeft ook daar na, in 't Jaar 1535 den geleerden en uitmuntenden *Thomas Morus*, beneevens eenen Bisschop doen ombrengen, (*f*) en andere gruuwelyke onzinnigheeden en booze stukken meer bedreeven. Onder zyne Regeeringe had reeds een zeeker man, *Willem Tyndal* genaamd, veele Nieuwe Testamenten al heimelyk in 't land gebracht, waar door ontallyke menschen de waarheid leerden kennen: waar van misschien by de vervolgingen wat meerder zal gehandelt werden. Ook waaren de meeste der Grooten daar toe nu reeds al vaardig; zoo dat zy terstond na zyn dood uitbraaken; als wanneer ook zynen Navolger *Eduard* de zesde, met hulpe van *Thomas Crommer*, Aardsbisschop van Kantelberg, de *Reformatie* opentlyk by der hand vatte, en ook volbracht. Waar toe dan ook *Bucerus* en *Fagius* uit Duitsland zyn gehaalt geworden, gelyk als hier na noch zal gezegt werden.

Reformatie in Holstein.

Engeland.

Bedryf van Koning Hendrik de achtste.

Hungarien.

22. Ook hadden zich in Hungarie, nu reeds al ontrent het Jaar 1522, eenige getuigen der waarheid op gedaan, en daar was in dien tyd eene, met naame *Martin Cyriacus*, tot Wittenberg gekoomen; welken daar na, in 't Jaar 1524 *Dionysius Link*, *Balthasar Gleber*, en meer andere gevolgt zyn, alhoewel zich de Keyzer teegens alle veranderingen zeer hart aanstelde. (*g*) Om welke reede de *Reformatie* aldaar ook zoo lang achter bleef. En ofschoon, in 't Jaar 1545 de Bisschop zelfs op den Ryksdag tot Presburg, eene verbeetering voor hoog-noodig achte, zoo wilden zy nochtans in het stuk van Godsdienst, niets nieuws toelaaten. Anderzins heeft zich de Koninginne Weduwe, *Maria*, Suster van Keyzer *Karel* de vyfde, door haaren Hof-Prediker *Jan Henkel*, tot de waarheid wel willen laaten leiden, doch ook weeder niet lang daar na, is zy weeder daar van af en tot het Pausdom gebracht, na dat zy tot Regente over de Nederlanden was gestelt. (*h*) Middelerwyle heeft zich onder de heerschappye der Paapsche Overigheid, weinig openbaaren konnen,

Koningin Maria.

na-

(*d*) Petrus Suavis Lib. I. Hist. Conc. Frid. p. 74. seqq. Seckend. Lib. III. p. 89. Chytræus Lib. XIV. p. 353. Sleidanus Lib. XII. (*e*) Iidem ll. cc. (*f*) Sleidan. Lib. IX. Chytræus l. c. Conf. omnino Nic. Sand. de Orig. & progressu Schismatis Anglicani & Gilberti Burneti Hist. reform. Angl. (*g*) Vid. Seckendorff. Lib. I. p. 240. III. p. 579. Nadanyus Lib. III. Flori Hungar. c. 20. seqq. Isthuansius Hist. Hung. p. 342. seqq. (*h*) Tom. V. Alt. p. 157. 805. Scultet. Lib. II. p. 90.

nadien daar door de meenigvuldige vervolgingen alles onderdrukt wierd. Jaar MD. tot MDC.
Behalven dat 'er in 't Jaar 1559 eene bekenteniſſe na de wyze der Augsburgſche Belydeniſſe is uitgegeeven, en aan den Koning *Ferdinand* de eerſte overgeleevert. Naderhand hebben de Keyzers en Koningen van Hungarie, als booven gemeld is, de vryheid van Godsdienſt verleent, en die eindelyk ook tot de kleinſte plaatzen zelfs toe uitgeſtrekt, het welken nochtans eerſt daar na, in 't Jaar 1606 geſchied is, en verders 1608 beveſtigt geworden, en ook A°. 1622 weeder vernieuwt. In Zeevenbergen, als een land daar naaſt aan grenzende, is het ook bykans eeven zoo toe gegaan, waar heene ook in 't Jaar 1556, *Melanchthon* een antwoord (*reſponſum*) aangaande de oneenigheeden met de Gereformeerden gezonden heeft. (*i*) Daar en teegen hebben in Poolen, al ſtraks in het begin des Jaars 1525, *Marten Gloſſa*, *Joh. Seclutianus*, *Mart. Praſnicius*, en andere *Luthers* leere uitgebreid. En in Littauwen, *Dr. Abraham Culra*, in 't Jaar 1539. Wanneer 'er ook in 't Jaar 1549, tot Krakouw eenige Studenten van de Papiſten omgebracht waaren, zoo trokken de andere in Duitsland en Boheemen, kreegen aldaar een goed begryp van de Lutherſche leere en brachten dezelve weeder meede te rugge, waar door zy ook eenen grooten aanhang bequaamen. De perzoonen, plaatzen en andere omſtandigheeden hier van, zyn veel te wydloopig om die alhier op te haalen, en veel daar van zal ons ook in de Hiſtorie der Gereformeerde voorkoomen. Doch vervolgens hebben zich hier en daar veele Augspurgſche Geloofs-genooten by den Adel en andere opgehouden, en in 't Jaar 1563 in Groot-Poolen, in 't openbaar hunnen Godsdienſt in 't werk geſtelt, byzonderlyk tot Poſen, alwaar daar na in 't Jaar 1616 hunne Kerken verbrand zyn geworden. (*k*)

Zeevenbergen. Poolen. Littauwen.

23. Na Lyfland, en inzonderheid tot Riga, quam in 't Jaar 1522 *Andries Knoop*, die van Treptouw uit Pomeren verjaagt was. Deeze man wierd aanſtonds Paſtoor in de *St. Pieters* Kerke, en hy vatte de zaak op zoodaanig een wyze aan, dat hy de andere uiterlyke ceremonien noch ſtaan liet. Kort hier na quam *Sylveſter Tegtemeyer* van Roſtok, die teegen de beelden en andere bygeloovigheeden zoo ſcherp predikte, dat het volk toetaſte en alles in de Kerken omverre wierp, met groot misnoegen van *Luther*, het geene hy in een brief ook wel uitgedrukt heeft. Ondertuſſchen was tot Revel en Derbt de veranderinge ook al voor gegaan. Wanneer nu daar na, in 't Jaar 1524 de nieuwe Aards-Biſſchop, *Jan Blankeveld*, hen te ſtreng in 't ſtuk van den Godsdienſt zyn wilde, zoo onderwierpen zich die van Riga aan den Meeſter der Duitſche orde, *Walther van Plettenberg*, en ze verkreegen ook daar door eene volkoomene vryheid van Religie, verdreeven de Dom-heeren van weegen haare trouweloosheid, en den Aards-Biſſchop moeſt zich eindelyk met de zyne, onder den Meeſter der Duitſche orde buigen. (*l*) Op deeze wyze dan hebben de Lyflanders eenen grooten vryheid gehad, tot dat in 't jaar 1582, *Stephen*, Koning van Poolen, de Jezuiten invoerde, waar door eenen grooten onruſt veroorzaakt wierd, gelyk als elders noch zal verhaalt werden. Verders is het bekent, dat 'er in die geweſten, als ook in de uiterſte Noordſche landen, noch al veele Heidenſche gewoontens zyn overgebleeven, ſchoon dat eenige nu en dan zich wel bemoeit gehad hebben, om die volkeren te bekeeren, die echter miſſchien zelfs wel de waare bekeeringe noch niet eens hadden. Om nu te zwygen, hoe veel

Lyfland. Riga.

(*i*) Conſil. To. II. p. 326. (*k*) Regenvolſcius Hiſt. Eccl. Slavon. Lib. I. p. 72. 92. 119. Hartknoch Lib. 17. de Rep. Pol. 2. è Staniſlai Orichorii Annalib. (*l*) Chytræus Lib. XIX. & paſſim alibi. Seckendorff. Lib. I. p. 299. III. p. 424. Sultet. Lib. I. p. 128. 145. 196. 204.

Jaar MD. tot MDC.

'er aangaande de tooveryen, en duivels-dienſten der zelver landſchappen al langen tyd geleeden, is geſchreeven. Het begin van de Gereformeerde leere, dat in 't Jaar 1570 binnen Moscouw is gemaakt, is van geen aanmerkelyk gevolg geweeſt. De Poolſche Gezanten, die toenmaals aan 't Hof van den Grootvorſt *Jan Baſilides* waaren, waaren de Proteſtantſche Godsdienſt toegedaan, met welke de *Zaar* daar van in geſprek quam, met eenen den Predikant, *Jan Kockita*, die met hen gereiſt was, beveelende voor alle die daar zaaten, zyn belydenis te doen, het geene ook voort geſchiedde: waar op nochtans niets wyders volgde, als dat de Moscoviters daar op in een zeeker boek antwoorden, en zich inbeeldden die zaak daar door ten vollen opgeloſt te hebben. (*m*) In de overige groote Koningryken, behalven in Vrankryk, heeft 'er ook nooit iets beſtendigs konnen opkoomen. In Spanje heeft het de geduurige *Inquiſitie* altoos verhindert, ſchoon 'er dikmaals wel zeer veele getuigen der waarheid opgeſtaan zyn; doordien ze alle aanſtonds weeder onderdrukt wierden. (*n*)

Moskouw.

Spangien.

Italien.

In Italien waaren 'er, als tot Venetie, *Vicenza* en *Trevigo*, wel eenige door *Luthers* ſchriften opgewekt, zoo dat zy in 't Jaar 1542 aan *Luther* zeer ernſtig daar over ſchreeven, en wel inzonderheid over het verſchil van 't Avondmaal klaagden. Doch deeze antwoorde hen, na *Melanchthons* oordeel al te hart, zoo dat het hier door niet veel beeterde. (*o*) Alhoewel nu de Paus met alle liſt en geweld teegen de waarheid was, zoo waaren 'er doch hier en daar, ook zelfs rondsom Roome en elders, zeer veele verborgen, die de *Reformatie* waaren toegedaan, en die met de Duitſche zochten gemeenſchap te houden, waar van de proeven nu noch wel voor handen zyn. (*p*) En aan 't Hof van den Hartog van *Ferrara*, hielden zich in 't Jaar 1528 zommige Euangeliſche Predikanten op. Om nu andere voorbeelden noch voor by te gaan.

Vrankryk.

24. Vrankryk, het geene nu noch overig is, heeft ontrent de veranderinge der Godsdienſt heele zeldzaame wiſſelvalligheeden beproeft, het welke hier na by de vervolgingen noch klaarder zal vertoont werden, gelyk ook ontrent de Hiſtorie der Gereformeerde en der Waldenſen. Voor teegenwoordig zal ik maar tot een beſluit, het beginſel der *Reformatie* aldaar met weinige woorden aanroeren. Men vind in de Hiſtorien, dat zich aldaar reeds al in 't Jaar 1523, en de volgende jaaren onderſcheidene van *Luthers* begunſtigers vertoont hebben, en wel voornaamelyk tot *Meaux* en *Grenoble*. (*q*) Zoo hebben ook al in 't Jaar 1530 de Waldenſen in *Provence*, twee Predikanten, als *Joris Maurel*, en *Pieter Latomus*, na Straatsburg, Bazel en Bern toegezonden, om met de Godgeleerde der Proteſtanten aldaar te ſpreeken. (*r*) En vervolgens ziet men ook, dat de Lutherſche zich met meenigte in Vrankryk en midden in Parys hebben vinden laaten, doordien de Koning *François* de I. veele van hen door beuls handen heeft laaten ombrengen, en zich daar meede verſchoont, dat ze een verraad teegen zyn Ryk hadden voorgehad. (*s*) Alhoewel hy daar door niets altoos beletten konde, alzoo het volk oogzienelyk van den Paus afviel, gelyk ook zeer veele Grooten, die men toenmaals Hugenoten noemde, tot hen overtraaden, uit wat voor oogmerken, is uit de omſtandigheeden op een andere plaats te zien. Diergelyke waaren toen ter tyd en de volgende tyden, die van *Bourbon*, *Antonius*, Koning van *Navarre*, zynen broeder *Lodewyk*, Prins van *Condé*, en andere die nochtans meeſt alle de Switzerſche belydeniſſe waa-

Walden-ſen.

Hugenoten.

(*m*) Regenvolſcius Lib. I. p. 91. Jo. Laſicius in Theologia Moſcov. (*n*) Vid. Beza. Icon. Cl. vir. p. 128. ſeqq. (*o*) Seckendorff. Lib. III. p. 401. 578. (*p*) Idem & Scultetus Lib. II. p. 148. Beza l. c. p. 123. (*q*) Sculterus I. p. 157. (*r*) Idem II. p. 294. (*s*) Sleidan. Lib. IX. p. 250. Freherus Tom. III. Rer. Germ. p. 295.

waaren toegedaan. Verders verkreegen de gemelde Hugenoten groote vryheid op den Ryks-dag tot *Phonthoize*, in 't Jaar 1561. zoo dat zy opentlyk hunnen Godsdienst vermochten te oeffenen. Waar door ook veele voorname luiden zich by hen voegden, alhoewel, na alle vermoeden, meerendeels wel uit een ander oogwit. Naderhand kreegen de aanhangers van *Calvyn* booven de andere aldaar t'eenemaal de overhand, waar over ook zeer veele onrusten allenthalven zyn ontstaan, die ik hier moet overslaan, behalven dat men uit het groote getal der beschreevene Martelaaren de meenigte van die menschen wel kan afneemen. In 't Jaar 1583 trachte de Koning *Hendrik van Navarre*, uit een goede meening, eenige eenigheid tusschen de Protestanten te maaken; hy zond dan dierhalven zommige afgezondene na Duitsland, Engeland en Vrankryk rondom, en liet zich byzonder aan de zaak van den Keurvorst van Keulen, *Herman*, teegen den Paus heel veel geleegen zyn; doch hy werkte weinig uit, doordien de inwendige onrust daar onder quam. Eindelyk rechte Koning *Hendrik* de IV. een Geloofs-vreede op, waar door hy ook aan de Gereformeerde hunne vryheid des geweetens toeliet. De overige geschiedenissen nu, zullen ons ten deele by de vervolgingen, en ten deele by de onderhandelingen en Geloofs-verschillen noch voorkoomen. (*t*)

Jaar MD. tot MDC.

(*t*) Vid. omnino Sleidanus, Thuan. Chytræus, Henricus Petri. Auctor. Commentariorum de rebus in Gallia ob Religionem gestis, & alius de postremis motibus Galliæ, & Gallici scriptores.

HET VIII. HOOFDSTUK.

Van de beletzelen der Reformatie; en wel inzonderheid, van de vervolgingen en afvallen.

1. WAnneer nu in het begin door deeze *Reformatie* het Ryk des Pausselyken Antichrists eenen zeer grooten afbreuk leed, zoo stelde zich ongetwyffeld dit Ryk met noch eene veel grootere razernye daar weeder teegen. Het verdroot de Paapen byzonder, dat alles zoo uittermaate schielyk toeging, eer zy overal op hunne hoede waaren, en 't zelve beletten konden. Gelyk als de Pausselyke Afgezant, *Karel van Miltitz*, zelfs teegen *Luther* klaagde, *dat hy nu reeds al bykans de geheele weereld aan zich, en van den Paus afgetrokken hadde, en dat 'er onder vyf perzoonen in een en het zelve huis, naauwelyks twee of drie meer Katholyke waaren.* (*a*) „En een ander „bejammerde insgelyks daar na, dat die Luthersche pest uit Saxen zoo „haast geheel Duitsland overstroomt, daar na teegens 't Oosten en 't „Noorden, Denemarken, Noorweegen, Sweeden, Gothland en „Hungarie ingenoomen hadde; en teegens 't Oosten en 't Zuiden, zoo „ras Vrankryk, Engeland en Schotland hadde bedekt, en eindelyk „zelfs over de Alpes, tot in Italien toe was gekoomen. (*b*) Doch zoo schielyk als het dikmaals in veele plaatzen toeging, zoo slechten grond wierd 'er ook wel meenigmaal gelegt, en inzonderheid was het by die geene zonder waare vrucht, welke uit valsche oogmerken daar toe waaren overgetreeden. Wy zullen alhier maar alleen de oorzaaken en verzoekingen eens wat naader gaan beschouwen, waar door zoo veele zielen weederom van de waarheid zyn afgetrokken geworden. Alhoewel

Voortgang der Reformatie.

(*a*) Lutherus Epist. ap. Seckend. Lib. I. p. 63. (*b*) Bellarminus præfat. ad disput. de Controv. fidei Christ.

Jaar MD. tot MDC.

wel men onder de voornaamste beletzelen der waare verbeeteringe wel eerst en voor al zetten mocht, de goede daagen en tyden van gerustheid, als door welke ook geheele Gemeentens meest weeder achterwaards, in zeekerheid en laauwigheid gevallen zyn. Doch dit zal hier na, wanneer we van het verval spreeken, veel beeter te bezeffen zyn, byaldien men noch al eenigzins deeze algemeine en zeekere waarheid wilde in twyfel trekken. Alhier zullen nu maar alleen de openbaare vyandschappen, teegenwerpingen en andere hinderpaalen, die daar tusschen zyn gekoomen, den Leezer kortelyk voor oogen gestelt werden.

Valsche beschuldiginge.

2. Voor eerst dan is het zonne-klaar, dat de Paapen en Munnikken op de zaak van *Luther* grouwelyk gelastert en in de menschen een affchrik daar door verwekt hebben. Zy schreeven alles wat 'er ten beste van de waarheid geschiedde, zonder eenig onderscheid of uitzonderinge aan den Duivel toe, en ze dreeven hunne zaak in alle manieren, door schelden en liegen op 't vervaarlykste. By hen had het den naam, en ze heeft het nu noch al by veelen: dat de Duivel zelfs *Luthers* leermeester was geweest, dat de *Reformatie* door den Duivel was opgerecht, e. z. v. (*c*) *Melanchthon*, *Brentius*, en andere waaren maar een deel meedegezellen van het Ryke des Satans. (*d*) De ontelbaare teegenwerpingen, die men teegen de waarheid voortbracht, zyn nu al lang van de Godgeleerde wel aangemerkt, waar onder die van de nieuwigheeden wel de voornaamste waaren, als welke altoos, wanneer iemand eene verbeeteringe voor heeft, van de voorstanders der oude en verdorvene werken werden bygebracht. Ondertusschen is het door ontallelyke getuigenissen openbaar, dat zy, die hier zoo uittermaaten fel teegen zyn geweest, zelfs meerendeels met de grootste godloosheeden bezoedelt waaren, alhoewel ook veele met onverstand geyvert hebben. En daar ontrent waaren de Paapen altyd de eerste oproer-maakers, doordien zy ook wel het meeste daar by verlooren hadden, en dat hun Ryk de grootste schaade daar door lyden zoude. Op deeze wyze nu verrieden zich zelfs in den eersten aanvang der *Reformatie*, de Munnikken van Zurich al te plomp, wat zy met het beletten der *Reformatie* beoogden, wanneer ze zich over *Zwinglius* aan den Raad beklaagden, dat hy hen in eene al te groote verachtinge bracht. (*e*) Waar van *Luthers* schriften, die hy in 't Jaar 1522 geschreeven heeft, wel te leezen zyn, als het eene: *Verantwoordinge en onderrichtinge, waarom hy de groote Protelaaten &c. zoo hard aantaste, en hen in zyne boeken voor zotte en ezels-koppen uitschold*: (*f*) En het andere: *Teegens den ten onrechte genaamden geestelyken stand van den Paus en de Bisschoppen*: (*g*) gelyk ook in veele andere van zyne schriften. Want hy kon ze regt uit de onfeilbaare ondervindinge beschryven, doordien hy met de grootste *Prelaaten* het meeste te doen gehad hadde. Zoo dat de Rooms-gezinde zelfs bekent hebben, dat alleen de voornaamste onder de Paapen het gansche werk altoos weederstaan hadden; maar dat in teegendeel de laagste zoort van menschen, en het gemeene volk t'allen tyden tot eene verbeeteringe, willig en bereid waaren geweest. (*h*) Het zoude veel te wydloopig zyn, om alle de voorbeelden van zoodaanige menschen na malkanderen op te haalen, nademaal die stoffe nu reeds al in zoo veele, en zelfs ook in hoogduitsche boeken te leezen is. De voornaamste nu der geener, welke zich in 't begin met schryven en schreeuwen, teegen *Luther* stelden, waaren de boovengemelde *Jan Tetzel*, en verders *Dr. Jan Eccius*, wiens boosaardig-

Eccius.

(*c*) Vid. Conradus Vetteri Alcoranischer Luther. Nic. Serarii Orat. Luth. Turc. (*d*) Natalis Alexander Sec. XV & XVI. P. I. Hist. Eccl. p. 568. seqq. (*e*) Scultetus Lib. I. p. 101. (*f*) Tom. II. Altenb. p. 158. (*g*) Ibid. p. 160. (*h*) Possevinus ap. Seckendorff. præf. ad Comm.

digheid, onverstand en dommigheid, neevens andere van zyn zottigheeden, genoegzaam zyn bekent geworden. Verders was 'er noch *Sylvester Prierias*, een Dominicaan, die beneevens de voorige teegen *Luther* schreef, en de onbepaalde macht van de Paus, in geestelyke zaaken beweeren wilde. Als meede *Jacob Hoogstraat*, een ongeleerden ellendigen Munnik, welke den Paus in zyn schryven vermaande, dat hy doch voor alle dingen *Luther* by tyds zoude laaten verbranden; want op deeze wyze meende hy 'er wel het beste met eeren af te zullen kunnen koomen. En eindelyk ook *Hieronymus Emser*, een Professor tot Leipzig, om nu van andere Schryvers in afgeleegene plaatzen, alhier stil te zwygen. Jaar MD. tot MDC. Prierias. Hoogstraat. Emser.

3. Men zoude wyders, byaldien het noodig was, van deeze en andere vyanden van *Luther* wel ontallelyke veele gruuwelen en zotternyen kunnen verhaalen. Het is bekent, wat *Erasmus* van *Luthers* teegenstreevers plagt te zeggen, *dat de arme Luther zeer veele ryk maakte*, om dat zy naamelyk door haare weederleggingen, geld en eere verdienden. De twee voorvechters *Fabius* en *Eccius*, waaren wel zoo onbeschaamt, dat zy voor haare weederleggingen der Augsburgsche belydenisse, van de Ryksvorsten een vereering dorsten eisschen, die ze ook verkreegen. *Faber* verdiende het geheele Bisdom van Weenen daar door. (*i*) Gelyk als zy dan ook anderzins loos genoeg waren, om hunnen staat en voordeel te behouden, zoo dat ze byzonderlyk, daar de Leeuwen-huid niet wilde helpen, het Vosse-vel gebruikten. De meeste nu hadden zoodaanige konstgreepen, in Italie en aan 't Roomsche Hof heel wel geleert, gelyk als *Luther* ook van *Karel van Miltitz* verhaalt, dat hy hem by zyne t'zaamenspraak, noch een kus hadde gegeeven, niet teegenstaande hy hem anders geheel en al teegen was, waar ontrent *Luther* zich ook gehouden hadde, als of hy deeze Italiaansche streeken niet eens verstond. (*k*) Wat andere al voor doortraptheeden gebruikt hebben, om zich zelfs te bewaaren, is niet wel te zeggen. „ Van den Bisschop van Straatsburg schryft „ *Capito*, dat hy zich in 't eerste uittermaaten zachtzinnig gehouden had„ de, om die goede menschen des te onverdachter te overvallen en te on„ derdrukken, hy heeft ook getragt de burgers door den ban teegens „ malkanderen op te hitzen, doordien hem zommige verwierpen, en zom„ mige verdeedigden. Op een andermaal hadde hy weeder gedreigt, met „ hulpe van eenige Grooten (of Machtige) door te zullen dringen, en „ de getrouwde Predikanten door hen uit de stad te zullen jaagen. (*l*) Diergelyke listen en looze treeken quaamen 'er ook al van dien welbekenden *Faber* aan den dag, wanneer *Simon Grynæus* hem tot Spiers aansprak, en verzocht, dat hy doch de waarheid niet meer zoude vervolgen. Want toen hield zich *Faber*, als of het hem zeer aangenaam was, en hy bad *Grynæus* om eens weeder by hem te koomen. Doch daar na quam 'er een onbekend man by *Melanchthon* in de Herberge, en waarschouwde hem, dat men *Grynæus* na 't leeven stond. Waar op deeze zich weg pakte; kort daar na wierd hy door veel volks met geweer gezocht, waar door dan de laagen uitbraaken. (*m*) Tot Geneve betrapt men, in 't Jaar 1534 een Secretaris des Bisschops, op schrikkelyke verraaderyen tegen de Gereformeerde, en hoe die in den zin hadde, om alle het onderste booven te keeren. (*n*) Ter zelver plaatze rokkenden de Paapen een vrouwmens op, die zich by de Gereformeerde Predikanten verhuuren, en in de huisgezinnen insluipen zoude om hen te vergeeven; 't welk zy Hungierigheid. Faber. List. Heimelyke vervolgingen.

 ook

(*i*) Scultetus Lib. II. p. 286. (*k*) Apud. Seckendorff. Lib. I. p. 63. (*l*) Scultet. I. p. 200. (*m*) Camerar. Vita Melanchthon. p. 104. (*n*) Scult. II. p. 436.

Jaar MD. tot MDC.

ook aan *Viretus*, en aan een vrouw reeds al hadde volbracht, doch daar na gevat zynde, heeft ze het feit bekent. Waar by ook verhaalt werd, dat de Geestelykheid door dit looze schelmstuk iets had willen te weege brengen, om dat ze in de dispuiten altyd hadde zwichten moeten. (*o*) Hoe dikmaal 'er nu aan *Luther* zelfs, door vergif en andere moord-middelen, wel laagen zyn gelegt, is uit zyne schriften bekent.

Onvoorzichtigheid der Pausgezinde.

4. Niettemin bemerkt men hier ontrent eene groote onbedachtzaamheid van den Paus en van zyne aanhangers, dat ze zich die lompe Aflaatverkoopers zoo uittermaaten heevig hebben aangetrokken. Want zy hebben zich zelfs eenmaal daar door al te zeer verraaden, hoe dat zy, naamelyk, niet de zaligheid der zielen, maar het geld zochten, en gelyk als de wond-heelers door het ongeluk van andere, maar ryk wilden werden. Insgelyks zullen het hunne navolgers wel meenigmaal beklaagt hebben, dat zy den heethoofdigen *Luther* niet door goede woorden en iets anders de mond hebben gestopt, het geene in der daad zeer licht ontrent diergelyke gemoederen geschieden kan, byaldien dat de genaade hen niet beschut. Zoo bekende ook reeds toen ter tyd, in 't Jaar 1537 een Roomsgezinde aan den Hartog *Joris* van Saxen: *Dat hy zeer veel onder hunne Partye zag geschieden, het welke op dien tyd niet en paste. Want men gebruikte de rechte middelen niet, en men volgde ook geene goede vermaaningen, om met zachtigheid de wonden te heelen, en niet met scherpe dingen daar op te vallen.* (*p*) Waar beneevens hy ook verders klaagde, dat hem veele zeer quaalyk bejeegent hadden, die hem beschuldigden, dat hy met de Ketters brieven hadde gewisselt, dewyle hy maar wat vriendelyk met hen gehandelt hadde, om dat 'er voor alle dingen zachtigheid noodig was. (*q*) Zoo dat het van hen wel waar was, het geene iemand in 't algemeen ook in dien tyd schreef: „ *Het is bekent*, zegt hy, *hoe hoog de verwaandheid en onbeschoftheid der geener geklommen is, die nochtans eene heiligheid en gehoorzaamheid jeegens den Godsdienst voorgaaven, daar ze doch al lang de zaak zelfs verlooren, ja den schyn daar van niet eens meer behouden hebben, zoo dat alle ontzag en aanzien nu weg is. In de plaats dat ze nu het gevaar met voorzichtigheid vermyden, en door onderzoekinge der oorzaaken beletten zouden, zoo waaren en bleeven zy echter zoo dom, dat ze met raazen en tieren, zich maar gestaadig hoe langer hoe dieper daar inwikkelden: want zy waaren zoo halstarrig, dat ze haare boosheeden niet alleen niet verbeeterden, maar ook noch verdeedigden, en ze daar door noch erger maakten. Hunne macht hielden ze zoo groot, als of ze nooit ergens zoude kunnen gekrenkt werden*, e. z. v. (*r*) En waarelyk het ging 'er niet anders als het doorgaans geschied, wanneer men onder den naam des H. Diensts, alle wreedheid, hovaardye en eigenzinnigheid pleegt. Het was om te lagchen, wanneer *Eccius* in een zeeker stryd-schrift, van *Melanchthon* schreef: *Dat hy wel goed Grieks en Latyn kon, maar nochtans was hy niet waardig, dat een Godgeleerde met hem van de Godgeleerdheid disputeerde.* (*s*) Op welke gruuwelyken hoogmoed, hem *Melanchthon* zeer aardig antwoorde: „ *Dat hy my voor zoo dom houd, dat ik niets uit de Godgeleerdheid verhandelen kan, verdriet my niet: Wanneer hy maar toelaat, dat ook de gemeene Christenen iets met malkanderen van godzaalige vraagen spreeken moogen.* (*t*) Welk antwoord ook noch op hen alle past, die uit de Godgeleertheid een byzonder ambacht, en van geestelyke zaaken een *monopolium* of alleen-koop maaken.

Hoogmoed.

Vreesachtigheid.

5. Zoo opgeblaazen nu als zy waaren, wanneer ze beschermingen en hulpe hadden, zoo bevreest waaren ze ook weeder, wanneer hen de getui-

(*o*) Idem p. 470. (*p*) Jac. Sadoletus Lib. XI. Epist. p. 425. (*q*) Ibid. p. 437. (*r*) Camerarius cap. V. p. 20. (*s*) To. I. Jen. Lat. p. 363. (*t*) Ibid. p. 367.

tuigen der waarheid aantasten, en in de kracht Gods met hen streeden. In 't byzonder wierd de Paapen geen kleine vreeze aangejaagt, toen het volk met zulk eene overgroote meenigte *Luther* toeviel: Waar uit zy niet anders besluiten konden, als dat nu hun Ryk of bloeyenden staat, een einde zoude neemen. Weshalven iemand zeer ernstig op zyne reize uit Italie na Duitsland, vraagde, wat doch het volk al van den stoel te Roome hield: maar hy ontfing eens van een vrouw een slechte antwoord, welke meende, dat hy haar na gemeene huisstoelen vroeg, zeggende: Wat weet ik, watje voor stoelen te Roome hebt, houte of steene? (*u*) De voornaamste reede nu hunner vreeze, was haare t'eenemaal ongegronde zaak, welke zy ook op geenerleye manieren wisten goed te maaken. Daarom vind men ook, dat ze in zoo veele aangestelde *dispuiten*, t'zaamenspraaken en diergelyke, altyd zyn te kort geschooten. By voorbeeld, wanneer de Afgezand van den Bisschop van *Costnitz*, *Jan Faber*, op het bestemde *dispuit* tot Zurig, midden in de vergaderinge eerst een uitvlucht maakte, dat dit verschil hier toe niet behoorde. Ja, wanneer hem *Zwinglius* perste, dat hy doch zoude antwoorden, zoo zeide hy eindelyk, dat hy het schriftelyk zoude doen, zoo dat, noch hy, noch iemand anders uit den grooten hoop, zoo veel herts of gronds niet hadde, dat hy dorst antwoorden. (*x*) Zulke en diergelyke verloorene schermutzelingen nu, zyn de Papisten altoos ten uitersten nadeelig geweest. En het ging 'er veele, gelyk als dien Munnik, in het Graafschap Hoorn, in 't Jaar 1524, die eens op den Predikstoel vervaerlyk teegens *Luther* uitvoer. Maar, wanneer 'er midden onder de Predikatie, een Lutheraan, genaamd *Adriaan Borschot*, toetrad en sprak: Hy was daar, om van hem te verneemen, wanneer, hoe en waar *Luther* gedwaalt hadde, zoo verstomde de Munnik zoodaanig, dat hy al heimelyk van den predikstoel uit de Kerk sloop, en hy zal ook noch wel weêrom in de Graafschap koomen. (*y*) Een ander in Oost-Vriesland bad, in een openbaar *dispuit*, men zoude doch het gemeene volk daar uit dryven, op dat het naamelyk, zyn zwakheid niet merken zoude. (*z*) Gelyk ook eenige in Engeland begeerden, dat men ontrent zoodaanige handelingen, de deuren zoude toesluiten, en geen gemeene taale spreeken. (*a*) Op deeze wyze nu moest zich alles wel tot de veranderinge schikken, zoo dat de verdurvene Geestelykheid geene andere of beetere waapenen over hield, dan alleen den weereldlyken en vleeschelyken arm, zoo wanneer ze de Oppermachten tot bloedvergieten aanstookte. Want dit was noch haar eenigsten troost, dat ze zich aan het bloed der getuigen Gods vergrypen, en haare gramschap daar aan verzaadigen kost. Maar eer we tot de hoedaanigheid van de vervolgingen, en de overige omstandigheeden der zelve overstappen, zoo is het noodig, dat we te vooren die perzoonen zelfs eens kortelyk gaan betrachten, welke allenthalven vervolgt geworden zyn.

Jaar MD. tot MDC.

6. Deeze dan, waaren buiten alle teegenspreeken meerendeels zoodaanige menschen, die van de gruuwelen des Pausdoms overtuigt, of ook wel zelfs daar onder lang geplaagt en verborgen geweest waaren, die derhalven wel wat beeters kenden, en ook opentlyk bekenden. Waar neevens in der daad ook noch wel allerhande zwakheeden onder liepen, en byzonder veel ontydigen en onverstandigen yver, die wel dikmaals in heete gemoederen, met heel veel aangeboore gramschap en heevigheid vermengt was, en derhalven ook in de vyanden toorn en verbitteringe ver-

Beschryving der vervolgde.

(*u*) Præfat. ad Tomos Lutheri. Lat. (*x*) Sleidanus. (*y*) Hamelmannus ap. Scultet. p. 210. (*z*) Ibid. Lib. II. p. 81. (*a*) Martinus Frechtus Epist. ap. Fechtium P. I. Ep. Theol. p. 9.

Jaar MD. tot MDC. verwekte. De Martelaars-boeken nu vertoonen ons hier van overvloedige voorbeelden, het welke hier alleen tot waarschouwinge en verbeeteringe herhaalt werd. Doch we zullen ons maar van eenige weinige aanmerkingen hier ontrent bedienen, het overige zal een verstandige leezer zelfs wel konnen nadenken. Voor alle dingen staat dan te weeten, na dat de Protestanten zich in twee Hoofd-deelen, als Luthersche en Zwingliaanen, of Calvinisten, gedeelt hadden, dat zy nochtans alle beide, om dat ze in het getuigenis teegens den Paus overeen stemden, van de Roomsche ontrent eeveneens vervolgt zyn. En schoon wel zommige Luthersche Theologanten, de overige, die gemartelizeert en gedood zyn geworden, voor geene getuigen of Martelaaren hebben houden willen; nochtans hebben andere daar van weeder een rechtmaatiger vonnis gevelt. Ik zal hier van maar een eenige getuigenis aantrekken, waar door ook alle de andere, die onder de Paapsche wreedheid geleeden hebben, gelyk als de Weederdoopers, Sociniaanen en andere, reeds al in 't Jaar 1563 op de volgende wyze zyn geoordeelt geworden; wanneer iemand zegt: *Ik zal my nooit zoo verre brengen laaten, dat ik hen alle als Ketters veroordeele en waerdig achte, om uit de gemeinschap der Kerke uitgeslooten, en door den ban aan de zwaarden en vlammen der Papisten opgeoffert te werden, welke in andere Ryken en Gemeentens, de overige leere des Euangeliums, na de overeenstemminge der Propheeten en Apostelen met ons belyden, en die nochtans in dit punt* (van 't Avondmaal) *alzoo onderweezen en overreedt zyn.* (*b*) My is wel niet onbewust dat de yveraars met deezen man, die dit getuigt, ook niet heel wel te vreeden zyn geweest. Doch iemand trekt ook noch het getuigenis van *Lucas Osiander* zelfs aan, die ontrent het Jaar 1571 aldus heeft geschreeven: *Zoo veele als 'er van die menschen* (Zwingliaanen) *door de Papisten om den Godsdienst vermoort zyn, die houde ik voor Martelaaren van Christus, om dat ze haar vertrouwen op Christus ook gestelt hebben. Ik twyffele niet, of de almachtige en genaadige God heeft hen deeze dwaalinge, beneevens de andere menschelyke gebrekkelykheeden vergeeven, en door het bloed zyns lieven Zoons afgewasschen.* (*c*) En ten minsten is het vast en zeeker, dat, door zoodaanige benaauwtheeden, in de vervolgde van alle gezintheeden, niet alleen veel quaads onderdrukt, en zy ook waarelyk verneedert en beproeft zyn geworden, maar dat ook veel meer licht en kracht, als by andere, zich daar door vertoont heeft, schoon dat ook van te vooren veele zelfs wel aan de onrust waaren schuldig geweest.

Martelaaren onder alle gezintheeden.

7. Want voor eerst melden de Historien, dat 'er veele, en inzonderheid Luthersche Predikanten, door hun vervaarlyk schelden en onverstandigen yver, de Hooge Overigheid dikmaals zelfs wel hebben opgehitst, en gelyk als getergt, om haar te beteugelen. Waar van ons wel haast zommige zeer aanmerkenswaardige voorbeelden zullen ontmoeten, nochtans kunnen hier ontrent ook wel eenige proefjes plaats vinden. Van de Gereformeerde bekent iemand zeer gaerne, *dat zy*, in Vrankryk, Engeland en Neederland, *door de ontstaane beroerten en inlandsche oorloogen veel uit een domme yver gedaan hadden, maar niet met verstand, doordien ze de middelmaat waaren te buiten getreeden.* (*d*) En wien de gruuzaame opschuddingen en verwarringen bekent zyn, welke wel dikmaals door de heevigheid der Hugenooten zyn ontstaan, dien zal het geen groot wonder geeven, waarom de Papisten daar na zoo uittermaaten vinnig en wreed geworden zyn: waar van by de Fransche vervolgingen iets meerder. En noch veel slimmer hebben het de Luthersche meenigmaal gemaakt, door haar krak-

Oorzaaken der vervolgingen.

Heevigheid.

(*b*) Paulus Eberus Confess. de Cœna in dedic. p. 3. (*c*) Roelof Isaaks vom streit der alten und neuen Luther. præf. (*d*) Beza Colloq. Mompelgard. p. 328.

krakkeelden en voor Ketters uitschelden, zoo onder zich zelfs als teegens andere. Ik wil nu niet zeggen van die geene, welke wel uit kennisse der Paapsche gruuwelen, maar ten ontyde en zonder eenig verstand, zich zelfs door haar heete drift hebben in gevaar gebracht. Hier booven is 'er een voorbeeld van dien man tot Staaden vermeld. Diergelyke was ook bykans die Pastoors zoon uit Wittenberger land, tot Weenen, welke in 't Jaar 1549 in eene openbaare Processie op den *Sacraments*-dag, (H. Fronleichnams-fest.) den Mis-Paap de Sacraments-kasse uit de hand rukte, en met voeten trad, daar by zeggende, dat hy afgooderye pleegde, en teegen Gods Woord handelde. Waar na hem de tonge uitgesneeden, beide de handen afgehouwen, en hy leevendig verbrand wierd; ook is 'er ter zelver plaatze een pylaar, om andere daar door af te schrikken, opgerecht. Evenwel is hy altoos vroolyk geweest, en hy heeft Christus gepreezen; ook zoude hy gewenscht hebben, dat hy alle de Afgooden in de geheele weereld vertreeden mocht. (*e*) En diergelyke aanstootelykheeden zyn 'er in Oostenryk, en wel voornaamelyk, na dat aldaar de vryheid van Godsdienst verleent was, veele voorgevallen; als wanneer die goede menschen dezelve misbruikt hebben, door de Papisten al te onvoorzichtig en zonder nood, ja op eene rechte zotte wyze te verbitteren. „Hoe onchristelyk en gek-achtig deed doch die Zangmeester in het Oostenrykfche gebied, tot Gratz in Steyrmark, wanneer „hy met zyn leerlingen een blyspel speelde, en door zyne vaerzen op „den Paus eenige steeken gaf, ook de jongens Jezuite-hoeden met „bellen opzette, het welke de Jezuiten geweldig verdroot? Derhalven „de Hartog daar na een rechtvaardig besluit nam, om den Pastoor *Jere-* „*mias Homberger* af te schaffen, doordien hy niet rusten konde, en als hem zelfs het prediken al verbooden was, nochtans andere opstookte. (*f*) En *Pieter Patiens*, Predikant tot Frankfurt, oordeelde recht van deezen man, zeggende: *Dat hy van veelen gehaat was, weegens zyne heevigheid*, die de Papisten zoo wel als de Calvinisten nu reeds al een geruimen tyd lang van hem ervaaren en verdraagen hadden. (*g*)

Jaar MD. tot MDC.

Onbedachtzaamheid.

8. Nu zaagen zommige verstandige mannen dit ook in dien tyd zeer wel en beklaagden, dat door dat gestaadig quaad-spreeken en disputeeren het arme volk van de noodige onderwyzinge, (aanvoeringe) t'eenemaal berooft wierd. Weshalven de oude *David Chytræus*, in 't Jaar 1571 uit Oostenryk ook schreef, waar heene hy van den Keyzer zelfs, om de Luthersche Kerken aldaar in orde te brengen, beroepen was: ***Hy konde niet loogchenen, dat eenige onrustige en ongestuime Predikanten, die uit het boovenste deel van Duitsland verdreeven waaren, nu zeer onvoorzigtiglyk aldaar in't wilde heenschreeuwen.*** (*h*) En hy klaagde ook met eene over zig zelfs, dat hy in die zelve zaak al te onvoorzigtig te werk gegaan hadde, alzoo hy door eenen brief geopenbaart hadde, het geene nochtans de Keyzer zelfs hadde willen verborgen houden; waar door hy ook vreesde, dat de Oostenryksche Gemeentens eenen harden stoot zouden bekoomen. (*i*) Doch dit ging noch al heen, ten opzichte van het onbeschryffelyk raazen, schelden en krakkeelen dat de Luthersche Predikanten in dien tyd onder malkanderen zelfs deeden, tot een schrikkelyke ergernis, zoo wel voor haare eigene Gemeintens als haare vyanden. De zelve *Chytræus* schreef ook eens aan den *Syndicus* in Steyrmark, ***dat'er aldaar een stout en onbeschaamt kaerel was, die niemand noch booven noch neevens zich lyden kost: Zoo lang als die man daar bleef, zoo zoude 'er een onophoudelyk krakkeelen, afgunst, twist, en*** 1000 ***andere bedroefde aanstoo-***

Disputeeren.

Oneenigheid.

(*e*) Crusius Lib. XI. Annal. Suev. p. 675. (*f*) Epist. ap. Fechtium p. 643. (*g*) Ibid. p. 558. (*h*) Chytræus Epist. p. 447. (*i*) Ap. Fechtium Epist. p. 311.

Jaar MD. tot MDC. *ſtooten zyn.* Doch men moeſt hem alleen daarom noch al behouden, op dat 'er niet noch een erger en onverdraagelyker na hem quam. (*k*) Van welken *Thraſo*, gelyk als hy hem noemt, hy noch al op een andere plaats klaagt, dat hy de grootſte verhinderingen teegens alle goede inſtellingen gemaakt, en geene kleine beroertens daar door verwekt hadde. (*l*) En dat alleen, om dat hy zich inbeelde, dat hy door dezelve, veel van zyn gezag verloor. Waarom hy dan ook alle ordeningen t'eenemaal verwerpen wilde, en alles liever verwart en omgekeert zag. (*m*) Insgelyks klaagde den gemelde *Homberger* over een zeeker ander man, genaamt *Steiner*, *dat hy zyn vyand was*, *uit vrees*, *dat hy over haare Kerkelyke zaaken zocht te heerſchen*, waarom hy hem dan ook by alle menſchen zocht gehaat te maaken. (*n*) En noch een ander, genaamt *Dr. Willem Timmerman*, ſchreef in 't Jaar 1587 uit Graatz: *Ik werde alhier daagelyks van de onze vervolgt en geplaagt*, *te weeten*, *van de valſche broeders en onruſtige koppen*, *die alles verwerren*, *en dat veel heeviger als van onze gezwoorene vyanden*, *de Jezuiten zelfs.* (*o*) Diergelyke getuigeniſſen zyn 'er noch al veel meer voor handen, die ons klaar aanwyzen, zoo wel, hoe dat aan de Papiſten de geleegentheid is gegeeven, om alle deeze krakkeel-neſten te verſtooren, als ook, hoe dat God zelfs groote reede heeft gehad, om zoodaanige Huichelaars te verſtooren, die onder den dierbaaren naam des Euangeliums, niets anders als eer- en twiſtzucht mitsgaaders andere zonden, gezocht en ook in der daad gepleegt hebben.

Twiſtzucht en vyandſchap. 9. Van de zoodaanige ſpreekt een zeeker Godgeleerde van dien tyd zeer wel, uit eigene ondervindinge: *De Papiſten vatten deeze geleegenheid met vreugden aan*, *en ze ſtellen ze tot veeler treurigen ondergang ook in 't werk*, *door hen zelfs die het Euangelium aangenoomen hebben*, *weegens hunne onderlinge oneenigheid*, *ter oorzaake van het Avondmaal des Heeren. Zoekende hen alle op het gruuwelykſte te verdelgen*, *met die hoope*, *dat zy geen hulpe altoos van die geene zullen bekoomen*, *met welke zy zelfs over die leere oneens zyn.* (*p*) Een ander Schryver nu vatte den geheelen gruuwel der verwoeſtinge, beneevens de oorzaaken des zelfs, aldus kortelyk te zaamen, wanneer hy van de Geloofs-vryheid dier tyd, onder den Keyzer *Ferdinand* aldus ſchryft: *Van de Euangeliſche Predikanten liepen 'er veele onruſtige hoofden uit de andere geweſten van Duitsland daar heene*, *als tot een Vry-ſtad; deeze dan veranderden ook onder voorwendzel der Euangeliſche vryheid*, *zeer veel ten opzicht van de openbaare inſtellingen der Kerken*, *met groot onverſtand; en ze maakten een geweldig geſchreeuw*, *en groote opſchuddinge. Weshalven de Keyzer Maximiliaan aan zyne onderdaanen de leere der Augsburgſche Belydeniſſe wel vergunde*, *maar hy zocht echter de al te groote vryheid*, *en 't wilde weezen der oproerige koppen te ſtillen*, *doordien ze by na in yder dorp wat nieuws aanvingen.* (*q*) Zoo dat het ook waarheid wierd, daar deeze man op een andere plaats voor vreesde: *Dat de nieuwelyks aangeſtelde gemeentens in een veel grooter gevaar waaren*, *weegens het heftige geſchreeuw van zommige Lutherſche Predikanten*, *als van weegen de vyanden zelfs.* (*r*) Gelyk het de droevige uitſlag onder den Keyzer *Rudolf*, en ook vervolgens wel heeft getoond. Men beſchouwe maar eens hunne toenmaals-uitgegeevene bekenteniſſen, verſchil-ſchriften en verantwoordingen, en men zal 'er niets anders, als louter ſchelden, verdoemen, verketteren, gramſchap en overgroote heevigheid in vinden; doch nergens eene heilzaame voorſtellinge van het waare Euangelium, of des zelfs kracht, om de herten weeder tot gehoorzaamheid en liefde jeegens God en de menſchen te brengen, welke

ze

(*k*) Chytræus p. 167. (*l*) Ibid. p. 180. (*m*) Ibid. p. 322. &. ap. Fechtium p. 484. (*n*) Fecht. p. 602. (*o*) Ibid. p. 692. (*p*) Eberus l. c. (*q*) Chytræus Lib. XXIII. p. 636. (*r*) Idem Epiſt. p. 547.

Jaar MD. tot MDC.

ze zelfs ook niet hadden. (*s*) En aldus ging het aldaar wel recht Babels en verwert toe, wanneer midden onder de Papiſten, nu eens de Lutherſche van de Calviniſten, dan weeder de Calviniſten van de Lutherſche uitgebeeten en onderdrukt wierden. Aldaar klaagden die geene, welke voor rechte Lutherſche wilden gehouden zyn: *Dewyl het de Vrygeeſten* (Adiaphoriſten) *zoo verre door haare loosheid gebracht hadden, dat men niets altoos teegens haare vervalſchingen, ſpreeken, ſchryven of drukken mocht laaten, zoo quaamen hunne leerlingen, Paapen en Studenten in Ooſtenryk, Moravie en Hungarie. Op de eene plaats vergifteden zy het volk door de Calvynſche zwermerye, op de andere plaats weeder door hunne vervalſchingen, die zy van hunne Meeſters geleert hadden, en ze leefden meerendeels zeer wel NB. op zyn* [adiaphoriſtiſch] *vrygeeſts, en epicureeſz.* (*t*) Daar en teegen ſchryven de Gereformeerde: *In Ooſtenryk en elders, wierden de ſchuldige met de onſchuldige verdreeven, alleen daarom, om dat in die landen Luther en Filips genoemt wierden; aan welke vervolging ten minſten de Collatores* [of die daar oorzaak toe gegeeven hebben] *in geenen deele voor Chriſtus Richterſtoel, daar aan zy zoo dikmaals geappelleert hebben, onſchuldig zullen bevonden werden.* (*u*).

Tuſſen de Lutherſen en Gereformeerden.

10. Dus beeten ze zich dan onder malkanderen, en verſlonden zich ook alle zelfs te zaamen door Gods rechtvaardig oordeel. Waar beneevens niet alleen die ellendige ſtryd-vraage van wat 'er in de Kerke te doen ſtond, in de gemelde plaatze ten twiſt-appel dienen moeſt; (*x*) maar ook in 't byzonder het Flacciaanſche verſchil, het welk zommige toenmaals op het nieuw weeder op haalden. (*y*) Hoe uittermaaten quaalyk zich ook de Gereformeerde in de Nederlanden en in Vrankryk, dikmaals wel gedraagen hebben, zulks is hier booven vermeld. Men gaf immers groote reede aan de Papiſten, om namaals over haar te tyrannizeeren, wanneer de Hugenooten tot Parys, om een ontydig klokke-luiden, in een Paapſche Kerke invielen, en daar in zoo ſlecht huis hielden, dat een zeeker Papiſt daar van ſchryft, dat dit Euangeli-looze volk heel weinig na den inhoud van het Euangelium hadde gehandeld. Zy hadden dan een Prieſter die op zyne knien lag, by na het hoofd t'eenemaal afgehouwen, en andere niet weinig gequetſt, het Sacrament hadden ze met voeten getrapt, de Altaaren verbrooken, de Kelken en andere koſtelykheeden weg genoomen, de beelden alle de koppen afgeſlaagen, de glaazen en alles aan ſtukken geſmeeten. (*z*) Diergelyke buitenſpoorigheeden zyn 'er tot Antwerpen ook al geſchied, alwaar de Hartog van Parma zich niet zonder reede ontvallen liet: Dewyle de Gereformeerde zelfs den vreede gebrooken hadden, zoo zoude men ze hen ook niet houden. Doch van deeze ſtoffe is hier booven by de hoedaanigheid der *Reformatie* meerder geſprooken. Eeven zoo quaalyk nu als men dikmaals de goedwilligheid der Papiſten zelfs heeft getracht te bewaaren, zoo zeer heeft men ook meenigmaal de maat om ze te verwerven, te buiten gegaan. Men weet voor zeeker, dat in 't Jaar 1569 den Aarts-Hartog *Karel van Ooſtenryk*, van de Stenden over de 40 tonnen gouds genooten heeft, alleen op dat hy hen de vryheid van den Godsdienſt zoude vergunnen, en daar na noch 9 tonnen gouds voor de beveſtiginge des zelfs. (*a*) Om noch van de zoo genaamde Majeſteits-brief te zwygen, die ook een groot geld gekoſt heeft. En evenwel hebben de Predikanten dit in 't minſte niet erkent

Slecht gedrag der Hugenoten

Tot Parys.

Antwerpen.

Gekogte Geloofs-vryheid.

(*s*) Vid. Chriſtliche bekäntnis de Glaubens etlicher Euangeliſcher Prediger in Oſterreich. Eiſſleben. 1567. 4to. (*t*) Im verzeichnis der beſchwärlichen punčten in D. Georg. Majoris Vorrede der Poſtill. præf. (*u*) Bedenken der Anhaltiſchen Theologen über die præfation des Concordien buchs. (*x*) Vid. Chytræus Epiſt. p. 150. 961. 965. (*y*) Idem ibid. p. 274. 183. & Schluſſelburgius Catal. Hæretic. Lib. II. p. 5. (*z*) Laur. Surius Chron. 296. (*a*) Stratemannus Theat. Hiſt. p. 1075. p.

Jaar MD. tot MDC. kent, noch ook die gunst behoorelyk aangewendt, vlak teegen alle het waarschouwen, verbieden en dreigen der Overheeden aan. In teegendeel wierden ze veel eer des te zorgeloozer daar door, en leefden zoo onbezorgt daar heene, als of hun Ryk eeuwig zoude moeten duuren. Daarom schreef de gemelde *Chytræus* nochmaals aan een zeeker vriend: *In Oostenryk is de vryheid der Religie byna al te groot. Want het loopt alles zonder eenige straffe daar na toe, wat anderzins in Duitsland, wie weet waarom is afgezet. Het grootste gedeelte van deeze lieden heeft heel weinig verstand en reede, en nochtans zoekt een ieder zynen Heer aan zich te trekken.* (*b*) Of nu deeze luiden en haares gelyken, naderhand al met recht voor Christus Ballingen, of vervolgde om Christus wille, zich hebben kunnen uitgeeven, zulks is uit de booven verhaalde omstandigheeden heel licht te oordeelen. Buiten twyfel zyn zy in zulken liefde-loozen en geloove-loozen stand veel eer (*exules à Christo*) verwyderde van Christus geweest, en die als quaad-doenders van hem afgeweezen zyn. Waar onder ik nochtans eenige oprechte luiden geenzins gereekent wil hebben: Gelyk 'er ook al in dien tyd onder den grooten ruuwen hoop noch wel zommige moogen geweest zyn.

Aanmerkenswaardige vervolgingen. 11. Doch op dat we na de vervolgde perzoonen beschouwt te hebben, ook de zaak zelfs zoo veel als noodig is eens moogen inzien, zoo zullen we nu na de plaatzen en landen, ook de vervolgingen, zoo wel teegen de Lutherssche als Gereformeerde eens wat naader gaan aanmerken. De overige *Secten* spaaren wy tot haare beschryvinge in 't byzonder. In Oostenryk. Om dan nu eerst van de gemelde Oostenryksche vervolgingen aan te vangen, zoo staat te weeten, dat wel nu en dan in de eerste tyden der *Reformatie*, waar zich eenige Getuigen der waarheid vertoonden, de zelve doorgaans altyd vervolgt en onderdrukt zyn geworden. Doch naderhand, gelyk als verhaalt is, wierd aan hen onder den Keyzer *Maximiliaan* de tweede, de volkoome vryheid van Godsdienst verleent, tot dat men daar na in 't Jaar 1598 in Oostenryk de Protestanten weeder begost te verjaagen, en dat men ook daar meede in 't volgende Jaar in Steyrmark voortvoer: (*c*) Doch eindelyk in 't Jaar 1600, vatte men de zaak eerst recht ter deege aan, en men joeg alles, wat niet na de Paapsche wilde genoemt zyn, volkoomentlyk ten lande uit. En dit wel meerendeels, op 't aanstooken der Jezuiten, die derhalven meenig scheldwoord lyden moesten, als van Duivels-blaasbalgen, helsche furien en diergelyke. (*d*) De nieuwe Regent, den Aarts-Hartog *Ferdinand*, maakte hier van na *Karels* dood den eersten aanvang. Als wanneer de Papisten zeer slecht met de Luthersche omsprongen: naamelyk, zy stelden zich eerst met louter geweld in het bezit van de Kerken der zelve, en ze trokken ook onder anderen het doode lichaam van den meergemelden *Dr. Willem Timmerman* uit het graf, en wierpen het in 't waater, e. z. v. (*e*) Maar hoedaanig het toen ter tyd, aan beide de kanten na de waare grond des Christendoms gestaan heeft, en of deeze vervolgde alle al waarachtige Martelaars geweest zyn, zulks kan men onder andere merkteekenen, uit de volgende omstandigheeden heel klaar beschouwen. Eeven voor of op deeze beroerte, gaf *Dr. Daniel Kraamer* een geschrift uit, waar in hy tot een aanhangzel, een brief van een Jezuit stelde, welkers uitlegginge zeer veele aanstootelyke uitdrukkingen behelsde, gelyk als by voorbeeld: hy verweet dit den Jezuiten: „ *Zyt gy lieden,* zegt hy, *niet indachtig,*

(*b*) Epist. p. 149. (*c*) Lucas Osiander Lib. IV. H. E. c. 53. p. 1133. (*d*) Ibid. c. 54. (*e*) Vid. Thuanus Lib. 124. Amandus Hanauerus Hist. persec. in Stiria. David Rungius Relat. Hist. tristiss. persecut. in Stiria.

„*tig, hoe het u eens in Beyerenging, alwaar gy een wynvat in uw'* Collegie *Jaar MD. tot MDC.*
„*bracht, doch van binnen zat, met verlof, eene groote* Concubyne *daar in.*
„*God laat toe, dat het wynvat den boodem uitvalt. Ach, ach! daar wierd die*
„*schoone wyn gestort, dat is, daar valt de hoer in het slyk:* En een weinig laager: *Wat zullen wy nu daar uit leeren? dat de Bisschop der Jezuiten een lasteraar is, een leugenaar, een moordenaar, die de leere des duivels dryft, en die een gezwoore vyand is van het H. Euangelium,* e. z. v. (*f*) Of nu de eerste Christenen zich wel op zulk eene wyze teegens haare vervolgers gedraagen hebben, zulks betoonen haare Historien allenthalven genoegzaam.

12. Uit dit eenige staaltje nu kan men de gesteltenis der andere heel licht afneemen, voor zoo verre als zich naamelyk, menschen werk onder Goodes weegen meede gemengt heeft. Want in 't begin der *Reformatie*, wierden veele zielen door de verdrukkingen verootmoedigt en gezuivert, en ook voor zoodaanigen uitbreuk der verdorventheid vry wel bewaart. Die maar onpartydig alles teegens den anderen wil naazien, zal licht kunnen merken, dat 'er in de laatst-gemelde beroerten, zich gantsch een ander weezen vertoont heeft, als in 't begin, wanneer 'er in Moravie en andere plaatzen ook eene vervolginge ontstond. Wanneer *Moravie.* by voorbeeld, de oprechte *Paulus Speratus*, aan de Gemeente tot *Igla* in Moravie, met zeer groote kracht aldus schreef. *Het Euangelium onzes Heeren en Zaligmaakers, het welk niet dan zuivere leevendige woorden is, hebt gy uit Gods genaade door myne verkondiginge gehoort en aangenoomen; ook hebt gy dat met my voor Koningen en Vorsten, ja voor de gantsche weereld wel vrymoediglyk bekennen en verdeedigen willen. Waarom wy dan ook met malkanderen, tot in de elfde maal met groote kosten, moeyte en gevaar hier heen en daar heen, ja ook onze eige vyanden, die tot heeden toe, Christus als noch in ons vervolgen, waar heene zy gewilt hebben, zyn nagereist, doch nergens is 'er iemand gevonden geweest, die ons hadde gehoort of geantwoord; maar zy hebben my na haare oude gewoonte onverhoort, tot in de twaalfde week toe tot Olmutz heel zwaarlyk gevangen gehouden, en u door scherpe Koninglyke beveelen, dat gy my niet houden zoud, verschrikt en belaaden; zy verschrikken en belaaden ons ook noch al verder, byaldien wy van deeze belydenisse Christi afwyken, en ons aan haar raazen en tieren eenigzins keeren wilden. Daar beneevens werd gylieden ook met my, God zy gedankt, voor de ergste Ketters uitgescholden. In al het welke men onzes goeden Konings naam op het schandelykste overal misbruikt, en dat hy overal de naam draagt en een dek-kleed voor haare godloosheid zyn moet, weet God wel. Ach! dat hy uit de klaauwen deezer zielen-moorders eens mocht verlost werden! biddet doch alle daarom, want wy zyn het immers te doen schuldig, e. z. v.* (*g*). Ten minsten nu klonken zoodaanige vermaaningen heel anders, als daar na die raazende scheld- en twist-schriften, waar in niets anders als loutere galle, gramschap, wraakzucht en eigenbaat te zien is. Gelyk als 'er by de twistzucht der vervallene Predikanten ook noch naader vertoont zal werden en aangeweezen. Nu is het dan de tyd, datwe kortelyk de vervolgingen zelfs na malkanderen eens gaan doorzien, en het noodigste daar ontrent aanmerken.

13. Nademaal 'er in Boheemen lang voor *Luthers* tyden, ontallelyke *In Boheemen.* andere zoo wel in 't verborgen als in 't openbaar teegen den Paus gesprooken hebben, zoo is ook de vervolginge aldaar het eerste aangegaan. En wanneer nu Luthers getuigenis en aanhang daar noch by quaam, zoo wierden de Paapen daar door dies te meerder gedrongen, om haar gezag

 en

(*f*) Von der haupt-frage: An Hæretico sit fides servanda; sammt einem aanhange: Von der jämmerlichen verfolgung, so in der Steyrmark und Krain vorm jahr im herbst von den Jesuiten angerichtet worden. Leipsig. 1602. 4to p. L. Conf. Valvassor. P. II. Hertzogthum Krain. Lib. VII. c. 15. (g) Præf. in Librum Lutheri: Eine weise Christliche Messe zu halten. Wittenberg. 1524. 4to.

Jaar MD. tot MDC.

en inkomften door allerhande tyrannye te verweeren. Derhalven ging het 'er inzonderheid, in 't Jaar 1524, tot Praag zeer fcherp toe, alwaar de jonge Koning *Lodewyk*, aan den Gouverneur van Boheemen, *Karel*, Hartog van Munfterberg, beval alle de Lutheraanen en zoo genoemde Picaarders, ten lande uit te dryven. (*h*) Vervolgens heeft men ook geftaadig eenige byzondere belyders verdrukt, en anderzins aan kant geholpen. Als wanneer, in 't Jaar 1526 *Nicolaas Drajer* en *Klara*, eene oude weduwe van 60 jaaren, leevendig verbrand wierden, om dat zy de lichaamelyke teegenwoordigheid Chrifti, onder het brood en den wyn ontkenden. (*i*) Het zelve gebeurde ook, om die eigenfte reede in 't volgende jaar aan een vrouwe, *Martha* genaamt, die ook van iemand op 't nieuw weeder was gedoopt geworden. (*k*) Gelyk in 't Jaar 1528, aan twee Duitfche ambachts-luiden tot Praag, en in 't Jaar 1531 aan een zeeker man tot Katenberg, om nu andere alhier kortheids-halve voorby te gaan. In 't byzonder toonde zich de Koning *Ferdinand* zeer onbarmhertig, wanneer de zoo genaamde *Fratres Unitatis*, of Boheemfche broeders, in 't Jaar 1547 geen hulpe altoos teegen den Keurvorft *Jan Fredrik*, zenden wilden. Want hy liet daar op hunne Kerken toefluiten, en namaals veele van hen uit het land jaagen, ja eindelyk liet hy een volkoomen bevel uitgaan, om de Predikanten in hechtenis te neemen. Waar door deeze dan alomme verftrooit wierden, en andere wierden weegens haare heimelyke t'zaamenkomften, en anderzins gevangen gezet. (*l*) In 't Jaar 1555 nu, fchreef *Melanchthon* eenen Trooft-brief aan de Euangelifche Paftooren in Boheemen, waar uit men den verwoeften ftaat van die Kerken wel kan zien. (*m*) Want toen ter tyd heeft Koning *Ferdinand* alle de Kerken-dienaars, afzetten en verdryven laaten, welke in Duitsland ingefteld of getrouwt waaren, waar van 'er over de 200 in Saxen en in de Paltz zyn gekoomen. (*n*) Hoe ellendig het aldaar naderhand na de verleende vryheid des Geloofs, en *Keyzer Rudolfs* Majefteits-brief is toegegaan, zulks behoort onder de Hiftorie der zeeventiende Eeuwe. Van Hungarie hebben we hier booven nu reeds al iets aangetrokken, alwaar zommige perzoonen, voornaamelyk onder *Lodewyk* en *Ferdinand*, eenige vervolgingen hebben geleeden.

In Duitsland, Hendrik van Zutphen.

14. In Duitsland is al terftond, in 't begin de Martelaars-dood van *Hendrik van Zutphen*, alomme bekent geworden. Deezen man hadden de Papiften nu reeds al voorheene tot Antwerpen gevangen gehad, doch hy was door het toedoen der vrouwen aldaar weeder los geraakt. Naderhand beriepen hem die van Mehldorp in Dithmarfchen by haar, alwaar hem zyne vyanden in 't Jaar 1524, op het aanhouden der Munnikken, door een wreede dood om 't leeven hielpen. (*o*) Van deezen man heeft *Luther* eenen brief aan die van Breemen gefchreeven, waar in hy ook van een *Kafpar Taubens* vermeld, die te Weenen omtrent die zelve tyd verbrand is, als meede van een boekverkooper, *Joris* genaamt, die tot Offen in Hungarie dit zelve ook hadde geleeden. (*p*) Verders is het ook zeer aanmerkenswaardig, dat op die zelve plaats, daar *Hendrik* verbrand was, de Ditmarfchers daar na, in 't Jaar 1559, in een bloedigen flag van de Deenen zyn verflaagen geworden. (*q*) Naaft deeze gewaagt *Luther* in de voorverhaalde brief, ook noch van de allereerfte Lutherfche Mar-

Bruffel.

telaars, gelyk men ze noemt, naamelyk *Hendrik Voes*, en *Jan Effe* of *Neffe*, twee Auguftyner Munnikken tot Bruffel in Braband, die in 't Jaar 1523 den

(*h*) Scultetus Lib. I. p. 190. (*i*) Ibid. Lib. II. p. 88. (*k*) Ibid. p. 3. (*l*) Adrianus Regenvolfcius Lib. II. Hift. Eccl. Slavon. cap. 2. (*m*) Volum. I. Epift. per Peucerum, edit. p. 412. (*n*) Regenvolfcius l. c. cap. 13. p. 106. (*o*) Vid. Beza Icon. Cl. Vir. p. 36. Scultetus Lib. I. p. 102. 192. Rabi Märtyrer-buch. &c. (*p*) Tom. VII. Witt. Lat. p. 492. (*q*) Kortholtus ap. Seckendorff. Lib. I. p. 268.

den 1 van Hooymaand, na een lange gevangenis, op het vonnis van de twee *Inquisiteurs*, *Nicolaas van Egmond*, en den beruchten *Jacob van Hartstraaten*, leevendig verbrand wierden. Van welke men niet alleen een omstandig verhaal in *Luthers* schriften zelfs, (*r*) maar ook in zyn lied heeft, beginnende: *Een nieuw Lied wy heffen aan*, *enz.* Het welke nochtans in weinige Lied-boeken meer te vinden is, nademaal men de eerste liefde en vierigheid nu al lang heeft verlaaten. Van deeze mannen nu, verhaalt men onder anderen, dat zy by het vuur den Lofzang: *Heere God u looven wy*: by beurten hebben op-gezongen, het geene zonder eenigen twyfel, Goode ook veel beeter behaagt heeft, als dat *Te Deum laudamus*, na het vermoorden van veele duizenden van menschen. Een van hen beiden zoude ook onder het aansteeken des vuurs gezegt hebben, *het was hem als of men roozen voor hem strooide*: als ook, *dit was de lang gewenschte dag*, *in welke zy verlost*, *en met Christus vereenigt zouden werden.* In 't vuur nu hadden zy ettelyke maale geroepen: *Jezus*, *Heere*, *Heere*, *ontfermt u onzer!* Waar by dan ook de eene, na dat de touwen nu verbrand waaren; was op de knyen gevallen. (*s*) Ter zelver plaatze, te weeten, tot Brussel, is daar in 't Jaar 1541 *Egidius Tileman*, een Messemaaker, leevendig verbrand, die weegens zyne godzaaligheid en byzondere mildaadigheid overal zeer bekent was. Deeze man heeft onder anderen, met zyne vyanden den spot gedreeven, zeggende: *Waarom zy zoo veel houts te zaamen sleepten*, *om zyn ellendig lichaam te verbranden*, *en ondertusschen zoo veele arme menschen lieten koude lyden?* Ja als men hem voorheene wilde worgen, zoo heeft hy zulks afgeslaagen en gezegt: hy wilde het wel gaerne lyden, doordien hy voor 't vuur niet en vreesde. (*t*) Na zyn dood zouden de burgers de Beedel-Munnikken gestaadig daar meede afgeweezen hebben, waarom zy dien vroomen man verbrand hadden, die aan alle menschen hadde goed gedaan? (*u*)

Jaar MD. tot MDC.

15. Doch op dat we in de Nederlanden blyven, dewyl we eens daar in zyn gekoomen; zoo ging het aldaar op het allerslimste, onder de Spaansche wreedheid toe; waar dat Land ook een recht stryd-tooneel van veele duizenden getuigen wierd. Al voort in 't begin liet Keyzer *Karel* de vyfde de allerscherpste beveelen, teegen alle de zoo genaamde *Secten*, uitgaan: welke hy ook alle jaaren liet vernieuwen, en veel ernstiger in 't werk stellen, als iets anders dat goed was. Ja wanneer iemand maar eenmaal op verboodene daagen vleesch gegeeten, of zich anderzins vergreepen hadde, zoo was aanstonds de *Inquisiteur* met den scherprechter achter hem her. Weshalven men ook uitgereekent heeft, dat 'er in de Nederlanden alleen, zoo voor als na *Karels* tyd, wel over de 50000 menschen door beuls handen zyn omgebracht geworden. Derhalven dan die geene, welke de geschiedenissen van alle de Martelaaren, zoo wel van deeze als de voorige Eeuwe wilde verhaalen, die zoude wel veel *folianten* daar toe van nooden hebben. Alhoewel nu deeze Historien wel waardig zyn, om van een ieder geleezen te werden, voornaamelyk weegens de meenigvuldige uitmuntende voorbeelden; om dat men elders niet lichtelyk zoo uittermaaten veele teekenen van een waarachtig, daadelyk en krachtig geloove zal vinden als hier. Men zie ondertusschen hier ontrent, maar de wydloopige Martelaar-boeken van *Crocius* en *Rabus* na, waar in men een kort begryp van deeze Historien beneevens zoo veele voortreffelyke proeven der Martelaaren, te zaamen vatten kan, om ons te toonen, dat

Spaansche vervolginge.

Inquisitie.

(*r*) Tom. II. Altenb. p. 352. (*s*) Vid. Ibid. & apud Sculteum p. 253. Luth. Epist. P. II. p. 152. seqq. (*t*) Iidem & Rabus. Crocius aliique. Conf. Leonh. Meyers Märtyrer reden u. thaten p. 184. (*u*) Ibidem.

Jaar MD. tot MDC. dat 'er onder de Naam-Christenen geen eene eenige vonk meer van die kracht des geloofs overig is. Om nu maar alleen eenige weinige voorbeelden op te haalen, zoo betuigde *Jan Beek*, een Hollander, by zyn Martelaarschap, eene zoodaanige vroolykheid, dat hy niet alleen den spot met de *Inquisiteurs* dreef, maar ook op de Gerechts-plaats zyn herte zelfs bloot maakte; en wanneer hem de beul na den hals greep, riep hy overluid: *Dood, waar is uwen prikkel? Helle, waar is uwe overwinninge? de Dood is verslonden in de overwinninge onzes Heeren Jezu Christi:* Waar na hy den strop om zyn hals deed, voor zyne vyanden bad, en Christus aanriep. Eene vrouwe in 's Graavenhaage, antwoorde de Rechters, wanneer ze veroordeelt wierd, in 't Jaar 1527 aldus, wanneer zy haar over den dood aanspraaken: *Het is waar, ik hebbe den dood noch niet gesmaakt, noch ik en wil ze ook in eeuwigheid niet smaaken, om dat ze Christus heeft gesmaakt, en zegt: Die myn woord houd, zal den dood in eeuwigheid niet smaaken e. z. v.* En wanneer men haar tot het weeder-roepen wilde dwingen, zoo antwoorde zy: *Ik blyf by mynen Heere, geen dood noch leeven zal my van hem affscheiden. Mr. Pieter Brullius* van Straatsburg, wierd in 't Jaar 1544, na Doornik in Nederland gezonden, en predikte aldaar met eenen grooten toeloop. Maar als de *Inquisitie* daar na op quam, liet hy zich in een mande over de stadsmuur needer, doch het mislukte hem, zoo dat hy van de wachters gevat en daar na verbrand wierd, waar by hy de rechtvaardigheid Gods erkende, dat, doordien hy van zyne schaapen hadde willen weg-vluchten, God zelfs hem hadde vast-gehouden. Ter zelver plaatze wierd een snyders vrouw leevendig begraaven, en ze was daar in zoo wel te vreede, dat ze de doodkist ziende, zeide: *Ei lieve! benje nu van zins, om zulk een Pastey van my te maaken?* en haar man riep ze toe: *Goede nacht, myn lieve Adriaan, ik ga nu na een andere bruiloft toe!* Op dezelve wyze heeft men ook tot Leuven in Braband, in 't Jaar 1540, met eene vrouwe gehandelt, die zich ook al, niet teegenstaande zy zeer zwak van lichaam was, zeer mannelyk heeft gedraagen, en de groote Doctooren, of gelyk men ze by ons noemt, Consistoriaal-Raadsheeren, wel dapper beschaamt gemaakt en overwonnen heeft.

Vroolykheid der Martelaaren.

Geloove.

16. Ontrent die zelve tyd maakten de *Inquisiteurs* eene Lyste van die geene, welke zy in 't heimelyk weg en gevangen neemen wilden. Onder deezen was ook *Justus Jusberg*, een bontwerker tot Leuven, by wien zy een nieuw Testament, en eenige Predikatien van *Luther* vonden. Deezen man, wanneer men hem met het vuur dreigde, viel op zyne knien en dankte God en de Rechters, dat zy hem nu haast van zyn ellendig leeven zouden verlossen. In de gevangenis, terwyl hem eene vreeze des doods overviel, sprak hy de omstanders zeer beweegelyk aan; en onder deeze wierd de voorgemelde *Egidius Tileman* van Gods Geest bewoogen om aan allen te betuigen, datze zich doch niet aan de ellendige gedaante van deezen man zouden ergeren; trekkende daar toe het voorbeeld van Christus zelfs en zyne neederigheid aan. Daar en booven versterkte hy den gevangenen met grooten nadruk, en vermaande hem tot standvastigheid. Onder anderen klaagde hy ook over de gruuwelyke wreedheid der Papisten, waar uit men de overgroote meenigte der Martelaaren wel kan afneemen, zeggende aldus: *Is 'er ook ergens een gevangenis, die onzen zeer ellendigen staat niet beproeft heeft? Hoe veele bossen zyn 'er van hun hout wel berooft, om onze ellendige lichaamen tot assche te verbranden? Hoe veele zwaarden, hoe veele Beulen zyn 'er door ons bloed geverft? Hoe veele herten van godlooze Rechters zyn 'er wel door 't zelve besmet? Wat voor land is niet vervult met ons lyden en rampzaaligheeden? En nochtans zullen wy in dit alles, ja ook in de dood zelf*

Overgroote meenigte der Martelaaren.

zelfs overwinnen. Na dat het gebed dan gedaan was, daar in de andere door veele traanen, Goode de ziele des gevangenen bevoolen, borst hy in deeze woorden uit: *Ik bevinde en gevoele een groot licht, het welke my zoo zeer verheugt, dat ik het naauwelyks kan uitspreeken; en ik begeere van nu voortaan niets meer als te sterven, en by mynen Heere Jezus te zyn.* Het volk ook, dat zyn sterven aanschouwde, wierd zeer bedroeft, dat men zulk een man ombracht, die nochtans niet als van God en 't Euangelium Jesu Christi sprak. (*x*) Tot Antwerpen en elders, heeft men 'er veele alleen daarom by de kop gevat, om dat ze op den gewoonelyken tyd niet gebiegt hadden. Onder deeze nu was ook in 't Jaar 1551, een zeeker man, *Jan van Oostendorp* genaamt, met welken men zich daarom te eerder ten vuure spoede, om dat hy al te krachtig was in hen te overtuigen. Tot Doornik was een Kleermaaker, genaamt *Godfried van Hamelle*, welke beleed, dat, als de Gerechts-dienaars hem by 't lyf greepen, zyn herte aldus in hem geroepen hadde: *O Heere, ik ben gewillig en bereid, om niet alleen in de gevangenis geworpen te werden, maar ook, om voor uwen naame te lyden. Want ik ben uw' eigen, in leeven en in dood! e. z. v.* En in een brief aan eene zeekere Mevrouwe schreef hy: *God weet het best, hoe zeer ik wensche dat zynen heiligen Naame door myn geringe perzoon mag geëert werden, 't zy by my in den dood of in 't leeven daar toe gebruiken wil.* (*y*) Een ander die ter zelver plaatze in 't Jaar 1568 verbrand wierd, *Joris Koopman* genaamt, antwoorde den Markgraaf, die hem het Psalm-zingen by het Gerecht verbood: *Wel aan, ik wil met myn uitwendige stem wel stil houden, maar dat ik inwendig God in myn herte niet pryzen zoude, kunt gy noch de gantsche weereld my niet verbieden!* (z)

Jaar MD. tot MDC.

Groot licht en kracht.

17. En dit zyn nu eenige perzoonen, die ons toonen kunnen, hoedaanig deeze luiden in hunne vervolgingen gestelt, en hoe wyd zy van de andere huichelaars verscheiden zyn geweest, terwyl dat ze door de uiterlyke benaauwtheeden maar alleen beproeft wierden. Welke aanmerkinge, na ik hoope, veel voordeeliger is, als het verhaal van veele uitwendige omstandigheeden, die 'er ook by andere met meenigte te vinden zyn. (*a*) Doch we moeten in 't byzonder noch iets van de wreedheid des beruchten Tyrans, *Ferdinand Alvarez van Toledo*, *Hartog van Alba*, zeggen. Want schoon dat 'er onder de voorgaande Spaansche Gouverneur der Nederlanden, ook wel ontallyk veele menschen waaren omgebracht, zoo heeft nochtans deezen wreed-aart volkoomentlyk alle menschelykheid, om zoo te spreeken, door verwoedheid t'eenemaal uitgetoogen gehad. Hy wierd dan in 't Jaar 1567, Gouverneur van alle de Nederlanden, na-dien hem de Hartoginne van Parma, *Margareta*, het volle bestier daar van overgaf. (*b*) Hoe hoogmoedig en gruuwelyk hy zich nu in alles gedraagen heeft, zulks kunnen de Schryvers niet genoegzaam uitdrukken. (*c*) Zyn grootste roem bestond alleen in moorden en verderven. Wanneer hy in 't Jaar 1573, de Stad Haarlem innam, zoo heeft maar een alleen van zyne beuls, op een Paaschdag 220 menschen, en zyn knecht drie menschen onthoofr en verdronken, en op de werkdaagen noch al veel meer. (*d*) Niet een hair beeter maakte hy het in de overige ingenoomene steeden, als Mechelen, Zutphen en andere, waar in hy met plonderen, rooven en moorden, alles het onderste booven keerde. Weshalven hy zich ook beroemde, dat hy binnen 6 jaaren tyds wel 18000 menschen alleen door beuls handen hadde laaten om hals brengen.

Wreedheid van den Hartog van Alba.

(*x*) Vid. Croci Martyrb. p. 251. 253. 254. (*y*) Ibid. p. 417. seqq. (*z*) Ibid. p. 1562. (*a*) Vid. omnino Strada, Emanuel Meteranus, Grotius, Thuanus, Chytræus, Beutherus, Haræus &c. (*b*) Strada Dec. I. Lib. VII. p. 301. Thuanus Lib. 43. (*c*) Meteranus Lib. III. Thuan. Lib. 46. Grotius Lib. II. Annal. p. 32. Strada Lib. VII. (*d*) Crusius Annal. Lib. XI. p. 751.

Jaar MD. tot MDC. gen. Waar by de Schryver van 't boek, *de Jure Belli Belgici* noch wel 6000 andere voegt. Ja hy verschoonde de Papisten zelfs niet, laatende de Graaven van Egmond en Hoorn in 't openbaar onthoofden, schoon zy alle beide Paapsche mannen waaren, die den Keyzer voor heene veele goede diensten gedaan hadden. Wanneer nu de Prins van Oranje de waapens teegens hem opvatte, en dat des zelfs broeder Graaf *Lodewyk van Nassouw*, het Spaansche Leeger by Groeningen sloeg, zoo wierd hy daar door zoo zeer verbittert, dat hy op eenmaal, wel twee Baronnen en zestien Edelluiden deed sterven, uit enkelen argwaan, dat zy met den vyand hadden t'zaamen gespannen. Doch dit behoort eigentlyk niet tot de Historie der Martelaaren, waar in wy niet anders als loutere lydzaamheid en geloove behooren te vinden, byaldien ze rechtschaapen, en na Christus welbehaagen zyn zal. Deezen Hartog van Alba nu, wierd na 6 jaaren regeerens, in 't Jaar 1573, weeder van zyne Bestieringe te huis geroepen, (*e*) waar op naderhand de Hollanders hunne vryheid bequaamen, gelyk hier booven nu reeds al kortelyk is aangeweezen.

Vervolginge in Beyeren. 18. Doch wy moeten de overige gedeeltens van Duitsland nu ook kortelyk gaan door loopen. In Beyeren heeft de Geestelykheid, in 't begin ook al zeer gewoed, na dat zich onderscheidene getuigen aldaar hadden geopenbaard, die men dan al by tyds uit de weg ruimde, op dat de Paapen hunne eere en andere voordeelen, onverhindert behouden mochten. Tot Ingolstad stelde zich inzonderheid de Hooge-Schoole teegen alles wat goed was in de Godgeleertheid, ze wierp een zeeker jongman, *Arsatius Schover* genaamt, in een slim gat van een gevangenis, op dat hy her-roepen zoude, het geene hy wel deed, maar viel in 't korte weeder om, en trok na Wittenberg, en van daar na Pruissen, alwaar hy, gelyk ook namaals in 't Wittenberger land, een Predikant wierd. Hoedaanig hem de beroemde Vrouwe *Argula van Grombach*, verdeedigt heeft, zulks is hier booven by de werktuigen der *Reformatie* reeds al gemeld. (*f*) Dit geschiede in 't Jaar 1523. In 't volgende Jaar schreef *Luther* zelfs, in een brief: *Dat het kruis en de vervolginge des Woords in Beyeren zeer heevig was, schoon dat aldaar niet eens in 't openbaar gepredikt wierd.* (*g*) In 't

Leendert Keyzers Martelaarschap. Jaar 1527 nu, quam 'er een zeeker man, genaamt *Leendert Keyzer*, van Wittenberg na Rappe in Beyeren, om zynen zieken Vader te bezoeken; doch hy wierd aanstonds door den Bisschop van Passau vast gehouden en ondervraagt, waar in hy veele stellingen teegens het Pausdom beweerde. Waarom hy dan ook van den Hartog *Willem* ten vuure veroordeelt, en tot Scherdingen den 16den van Oogstmaand verbrand wierd, alhoewel de Keurvorst van Saxen en andere Groote, zeer voor hem gebeeden hadden. *Luther* nu, schreef al voor heene eenen troost-brief aan hem, hy zelfs was ook zeer wel gemoed om te sterven, en by 't Gerechte riep hy: *O Heere Jezus lyd met my, bewaar my en geef my kracht!* En midden in het vuur sprak hy overluid: *O Heere Jezus ik ben uwe, behoud my!* (*h*) In dit

Carpentarius. zelve jaar wierd *Joris Carpentarius*, geboortig van Emmeringen, op den 8ste van Sprokkelmaand, tot Munchen verbrand, die onder anderen ook staande hield: *Dat geen Paap iemand in de biecht de zonden vergeeven kon, en dat den Doop aan zich zelfs niet zaalig maakte.* Zyne vrienden baaden hem, dat hy aan haar in 't vuur zelfs een teeken mocht geeven, daar door men zyn geloove noch weeten konde, dien hy antwoorde: *Dit zal u tot een teeken zyn, zoo lang als ik den mond noch kan open doen, zoo zal ik den naame Jezu*

(*e*) Vid. Grotius l. c. Meteranus Lib. III. seq. Harvæus Tom. III. p. 76. Thuanus, Chytr. l. c. (*f*) Ludovicus Rabus Lib. IV. Crocius &c. (*g*) Lib. II. Epist. Luth. p. 243. (*h*) Tom. III. Alt. p. 780. seqq. 790. Sleidan. Lib. VI. fin. Rabus. Crocius.

zu bekennen. In het uitgaan ter dood, was hy zeer vroolyk, zeggende: *Heeden deezen dag zal ik mynen God voor alle de weereld belyden.* En in 't vuur zelfs, riep hy tot zynen laatften adem toe: *Jesu, Jesu!* (*i*) In het volgende jaar wierd 'er eenen van Saleveld, genaamd *Joris Schaerer*, een Franciſcaaner Munnik, tot Radſted in Beyeren, om de zelve reede onthooft. (*k*) Jaar MD. tot MDC.

19. In Switzerland woedde *Hugo*, Biſſchop van Koſtnitz, in zyn Bisdom zeer vinnig, en liet eenen Paſtoor tot Baaden, genaamt *Urbaan Wys*, in de gevangenis werpen; waar meede dan in 't Jaar 1522 de Switzerſche Cantons ook hebben beginnen te vervolgen. (*l*) Die van Schwitz hebben in 't Jaar 1525 eenen Paſtoor of Prieſter, mitsgaaders een Schipper, genaamd *Evert Bolth*, leevendig verbrand, om datze alle beide in veele dingen van 't Pausdom waaren afgeweeken. (*m*) Wat anderzins de Switzers al voor oorloogen teegens de Paapſche Stenden gevoert hebben, zulks alles paſt veel beeter onder de moord- als onder de Martelaars geſchiedeniſſen. In der Elzas, wierden in die plaatzen, daar de Papiſten de meeſters waaren, de Proteſtanten ook niet verſchoont: alhoewel het tot Straatsburg wel ſtil en veilig was. In 't Jaar 1525, namen de Overheeden van 't Ensheimſche gebied, eenen jongman, genaamt *Felix Ulzen*, in hechtenis; om dat hy het Euangelium verkondigt hadde, en ze pynigden hem in de gevangenis op 't gruuwelykſte. (*n*) Doch de verſchillen der Straatsburgers met haaren Biſſchop, Graaf *Jan van Manderſcheid*, over de *Reformatie* des Bisdoms, en van het Opper-ſtift, als de grouwzaame wreedheid des Kardinaals van Lottheringen, ontrent het Jaar 1529 behooren tot deeze plaatze niet, ook zyn die nu reeds al verhandelt. Men kan ook wel lichtelyk denken, dat het in Savoyen, als een land, den Paus zoo na geleegen, en t'eenemaal onderworpen zynde, niet veel beeter voor de Proteſtanten is toe gegaan, alhoewel zich aldaar buiten de Waldenzen niet heel veel geopenbaart heeft. Nochtans naamen de Papiſten, in 't Jaar 1557 eenen Paſtoor van Bergen, uit Piemond gevangen, en verbranden hem daar na leevendig tot Turin. Doch door zyn ſtandvaſtigheid in 't lyden, verſterkte hy 'er veele, en maakte de Paapen aldaar door noch veel boozer. (*o*) Hier na heeft de Hartog door het aanſtooken der Pauſſelyke Afgezanten, eene groote vervolginge teegens de Waldenzen aangevangen, waar door 'er onverziens veele gevangen en verbrand wierden. Ja men doemde naderhand de meeſte zonder eenig onderſcheid, niet teegenſtaande wat men ook bidden of vertoonen mocht, op de galeyen. En nadien de Munnikken in 't byzonder volmacht tot de uitvoeringe van dit werk verkreegen hadden, zoo hebben zy 'er niet alleen veele verbrand, maar ook een hoop ondeugende boeven opgemaakt, die den Waldenzen alle het haare plonderen zouden. Die goede menſchen dan greepen wel eenige maalen na de waapenen, zoekende zich door het zwaard te bevryden, maar ze wierden daar na maar dies te harder aangetaſt: (*p*) Om te betoonen, dat de Heilige alleen maar door lydzaamheid en geloove overwinnen moeten.

In Switzerland.

Elzas.

Savoyen.

Vervolginge teegen de Waldenzen.

20. Op dat ik alhier nu noch eenige aanmerkenswaardige omſtandigheeden aanroere, zoo wierden in 't Jaar 1555, vyf jonge diſcipelen van Calvinus van Geneve uitgezonden, om de leere verder uit te breiden. Deeze dan wierden in Savoye gevangen gezet, onder welke eenen *Guiratius Trigaletus* genaamd, wel te recht ſchreef: *De Kerker is een ſchoole*

V 2 *on-*

(*i*) Iidem. Beza Icon. p. 40. Scultetus P. II. p. 111. Meyer l. c. p. 149. (*k*) Beza. p. 41. Scultet. l. c. p. 177. (*l*) Scultetus Lib. I. p. 101. Rabus. Crocius. (*m*) Iidem. (*n*) Scultetus p. 319. (*o*) Henric. Petri. & ex eo Oſiander Lib. III. H. E. c. 26. (*p*) Iidem & Beutherus it. Hiſtoria Waldenſium.

Jaar MD. tot MDC. Nuttigheid der vervolgingen.

onzes Heeren Jesu Christi, waar in iemand in eenen dag meer leeren, en in 't geloove en leeven toeneemen kan, als elders in een geheel jaar, schoon hy Gods Woord op het aller naarstigste las, en alle de predikatien zonder eenig verzuim heel stiptelyk hoorde. (q) Een ander van dit gezelschap, genaamd *Antonius Laboreus*, antwoorde den scherprechter, wanneer hy hem om vergiffenis bad: *Myn vriend, gy en vertoornt my hier door niet; maar veel eer werd ik, door uwe hulpe uit eene quaade gevangenisse verlost.* Waar op hy den beul omhelsde en kuste, en ging alzoo ter dood, als na een bruiloft. (r) Tot Kostnits wierd in 't Jaar 1527, eenen *Jan Heuglin* van Lindauw verbrand, die, Als hy zyn oordeel hoorde, zeide: *Ach! God vergeeve 't u: want gy weet niet wat gy doet.* Ook wanneer hy uitgevoert wierd, dankte hy God, dat hy hem zoo veel eere bewees en de genaade deelachtig maakte, van een getuige zyner goddelyke waarheid te moogen werden: hy zong ook met een groote blydschap, den Lofzang van Maria, en, *Heere God u looven wy.* Een ander, *Pieter Spengler* genaamd, die voor heene den Bisschop van Kostnitz, door zyne geleerdheid en gaaven zeer lief was geweest, begon de ellendigheid des Pausdoms te beklaagen, hy wierd derhalven gevangen genoomen, en daar na verdronken. (s) In 't gebied van Menz, was van 't begin af, de Kardinaal *Albert* zeer heevig teegen *Luthers* getuigenis, gelyk als het des zelfs schriften ook wel uitwyzen, alhoewel hem *Luther* weederom ook dikmaals al te hard bejeegende, gelyk als wy hier booven gezien hebben. In 't byzonder heeft de Kardinaal de inwoonders van Miltenberg, die twee Euangelische Predikanten hadden aangenoomen, zeer geplaagt, en ook in 't Jaar 1523 den Diaaken verjaagt, van wiens grootmoedigheid hier booven nu reeds al gewag is gemaakt. (t) Aan *Joris Winkeler*, een Predikant te Halle in Saxen, begingen de Paapen dit schelmstuk, uitwerkende dat de Aarts-Bisschop hem van daar na Aschaffenborg citeerde, om aldaar reekenschap van zyn geloove te geeven. Wanneer hy nu weederom keerde, ransden hem eenige opgemaakte moordenaars aan, die hem jammerlyk en met veele wonden om hals hielpen. (u)

Vervolging van Mentz.

Keulen.

21. In het Keulsche gebied ging het niet een hair beeter toe, alwaar de Paapen met veel geschreuw, alle de oorzaaken der land-plaagen van dien tyd op de Luthersche schooven, en het volk zoo zeer daar door ophitsten, dat in 't Jaar 1529, twee jonge menschen, *Pieter Fliestad* en *Adolf Klarebach*, onvoorhoeds voor 't Gerechte, en ten vuure gesleept wierden, waar by zy malkanderen getrouwelyk in 't geloove versterkten. (x) Waar door echter niet belet kon werden, dat 'er niet noch daagelyks veele andere van 't Pausdom afvielen. Het was een zeer slechte oorzaak, daar om men den eersten om 't leeven hielp. Want Fliestad hadde alleen tot Keulen in den Dom voor 't Altaar den hoed niet afgenoomen, en daar by uitgespoogen. Wanneer men hem nu ter dood uit leidde, zoo zeide deeze onder anderen: *Het Paapsche vaagevuur was niets: maar zyn vaagevuur, dat hem Christus nu bereide, was dit zyn teegenwoordig lyden. e. z. v.* Doch wel voornaamelyk beweegde zich het gantsche Ryk der duisternisse teegens het onderneemen van den Aarts-Bisschop, *Herman van Keulen*, die ontrent het Jaar 1543 wilde werkstellig maaken, het geene op den Ryksdag tot Regensburg beslooten was, naamelyk, dat een ieder Bisschop zyn eigen Kerk zoude verbeeteren. Hierom ontbood hy *Bucerus* by zich, die tot Bon opentlyk moest prediken, als meede,

Reformatie van den Aarts-Bisschop Herman.

Jan

(q) Leonh. Meyer Martyr-thaten p. 401. Rabus. Crocius. (r) Ibid. p. 404. (s) Scultetus Lib. I. p. 88. Rabus. Meyer. p. 146. (t) Seckendorff. Lib. I. p. 279. Scultetus l. c. p. 173. (u) Idem Lib. II. p. 110. Seckendorff. Lib. III. §. 31. & 91. (x) Beza Joan. p. 42. Meyer p. 150. Rabus &c.

Jan Pistorius uit Hessen, die een boek te zaamen schreeven, en 't zelve aan het Kapittel van Keulen zonden. Hier stelden zich nu de Paapen met alle macht teegen, drongen op het weeder afschaffen van *Bucerus*, schreeven een boek onder den titel van *Antididogma*, daar in zy opentlyk bekenden, datze liever onder de Turken wilden leeven, als onder zulk eene Overheid, die *reformeeren* wilde. Vorders brachten den Paus en de Keyzer, ja al de Papisten tot dit gewigtige werk, zoo veele beletzelen toe, dat de Paus na eene lange stribbelinge, in 't Jaar 1545 den Aarts-Bisschop in den Ban deed, die zich wel op een vry *Concilium* beriep, maar hy moest nochtans eindelyk voor den nieuwen Bisschop *Adolf*, zynen geweezenen *Coadjutor* wyken. Waar op daar na in 't Jaar 1547 door het geheele Aarts-Bisdom, het oude misbruik, gelyk als voor deezen weeder ingevoert en gedreeven wierd. (y) Jaar MD. tot MDC.

22. In Needer-Saxen heeft Hartog *Hendrik*, *Luthers* bekende vyand, byzonder veele verwerringen en hinderpaalen veroorzaakt, waar voor hy ook van veele ingebeelde Euangelische slecht genoeg wierd gehandelt. Doch alle deeze handelingen behooren onder andere *polityke* vyandschappen, voornaamelyk, doordien ze daar na van beide kanten, noch tot bloedige oorloogen zyn uitgeborsten. *Luther* verwyt hem niet alleen zeer veele vervaarlyke schelmstukken; maar ook in 't bezonder eene vervolginge der Luthersche in zyne landen en elders, gelyk als men aldaar leezen kan. (z) Maar naderhand, kort voor zyn dood, heeft hy daar meede opgehouden, doordien deezen Hartog zich goed Luthersch zoude verklaart hebben. Alhoewel men ook al voor heene wel aan hem gemerkt heeft, dat hy heel veel konde verdraagen; en dat de Paapen, gelyk over, al de meeste schuld wel van alles hebben gehad. Want wanneer deeze hem eens quaamen klaagen, dat het volk *Luthers* gezangen zong, zoo vraagde hy, wat het doch voor liederen waaren, en als hem dit lied getoont wierd: **Es wollt uns Gott genädig seyn:** *God wille ons doch genaadig zyn*: zoo antwoorde hy: *Ei lieve zal ons dan de Duivel genaadig zyn? Wie zal ons genaadig zyn, als God alleen?* (a) Byaldien derhalven het quaade door het goede was overwonnen, en zyne heevigheid met zachtmoedigheid, lydzaamheid en meedelyden wat was gedraagen geweest; zoo hadde men moogelyk wel veele ongeleegentheeden kunnen verhoeden, en men zoude zich ook aan beide de zyden zoo veel schulds niet op den hals gehaalt hebben. Het welke ontrent veele andere in dien tyd wel deegelyk is waar geweest, die uit eenen blinden yver, om dat ze van hunne kindsheid aan niet beeter geweeten hadden, en doordien ze door het ontzag en andere streeken der Geestelykheid, geblindhokt wierden, gemeent hebben Goode eenen dienst daar meede te zullen doen, wanneer ze de zoo-genaamde Ketteryen ter deege te keer gingen. Te meer, dewyle zich ook aan die kant zelfs noch al veel verdorventheids vertoonde, waar aan, en wel inzonderheid, aan de openbaare heevigheid, gramschap, en ook wel wraakgierigheid der *Protestanten* zelfs, zich veele ten hoogsten geërgert hebben; gelyk als zulks wel lichtelyk te denken is.

Bedryf van den Hartog Hendrik.

Onweetenheid der Vervolgers.

23. Een baarblykelyk voorbeeld van dit alles heeft men aan den meergemelden Hartog *Joris* van Saxen, die in Luthers tyden een groot gedeel- Yver van Hartog Joris.

V 3 te

(y) Ibid. Reformatio Hermanni Colon. Archiep. Bonnæ 1545. fol. Buceri defensio ex S. Scriptura & vera onthodoxa doctrina atque universalis Christianæ Ecclesiæ deliberationis de Christiana Reformatione, quam Alp. Colon. ante publicavit. Genevæ 1613. 4to. Conf. Seckendorff. Lib. III. p. 137. p. 432. 448. 453. 614. Beza l. c. p. 31. Camerarius Vita Melanchth. p. 207. Melanchth. Tom. II. Orat p. 131. Sleidanus &c. (z) Tom. VII. Altenb. p. 443. seqq. Sleidanus Lib. 13. Hortleder Tom. I. von ursach des Teutschen kriegs. Lib. IV. c. 16. (a) Seckendorff. supplem. Comm. n. 34.

Jaar MD. tot MDC. te van Meissen en Thuringen in hadde. Deezen Heer nu, was tot op zyn dood toe zeer yverig voor de oude vermeinde Godsdienst, daar in hem ook de Paapen om hun eige voordeel heel vlytig onderhielden. Nu bejeegende hy in 't begin des verschils *Luther* altoos zeer wel, zoo dat deeze zelfs met lof van hem sprak, zeggende, dat hy op het *dispuyt* tot Leipzig ondervonden hadde, *dat deezen Vorst voor zich zelfs Vorstelyk genoeg sprak, wanneer hy na zyn eige meening sprak.* Weshalven hy hem ook *een godzaalig Heer* noemde, erkennende daar meede zynen inborst heel goedaardig. (*b*) Gelyk als dan ook de gemelde Hartog, uit eene enkele begeerte om de waarheid te onderzoeken, het voorverhaalde *dispuit* en wel met groote kosten hadde aangestelt, en ook zelfs bekende, dat hem *Luthers* schriften in 't eerste al vry wel bevallen hadden, naamelyk, toen 'er noch geene heevigheid in was. (*c*) Om nu de proefstukken van zyn oprecht gemoed, midsgaaders zyn goede voorneemen om het quaade leeven der Paapen te verbeeteren, voorby te gaan; waar van elders in een byzonder geschrift is gehandelt. Waarom ook de Heer van Seckendorff heel wel ter zaake aanmerkt, *dat hy door zachtzinnigheid en liefde, moogelyk wel veel lichter hadde kunnen gewonnen werden, wanneer men Luthers groote afkeerigheid van hem wel overweegt, beneevens zyne heftige en vinnige spreekwyzen en schriften teegen hem.* (*d*) Maar de goede Hartog klaagde uittermaaten zeer over *Luthers* gramsteurigheid, en hy hield alles voor valsche beschuldigingen en verdigte lasteringen wat *Luther* geduurig teegen hem schreef, en was 'er ook geweldig moeyelyk om. (*e*) By voorbeeld, wanneer hem *Luther den zotsten onder alle zotten, een Boer en een Duivels-apostel* noemde; (*f*) hem eene boerachtige onbeschaamtheid en dwaasheid, insgelyks ook leugens en lasteringe opdigtte. e. z. v. (*g*) Niet minder was het ook, wanneer men den Hartog, niet teegenstaande het klaare teegen-bewys, en zyne eigene verschooninge, nochtans weegens heimelyke verraaderye, teegen de Protestantsche Stenden beschuldigde. (*h*) Om nu niet op te haalen, hoe lichtvaardig veele menschen, die niet te min noch al Gereformeerde en Euangelische genaamt wilden zyn, zich midden in zyn land en gebied droegen. Wanneer 'er by voorbeeld een zeeker man tot Eilenborg op eenen ezel in de Kerk quam ryden, alleen maar om den Priester te plaagen, wiens huis zy ook bestormden. Ook wanneer ze een ander Priester tot Zwikkouw die het *Sacrament* om droeg, met drek en steenen gooiden. e. z. v.

Reede van zynen toorn teegen Luther.

24. Uit alle deeze omstandigheeden nu is wel lichtelyk af te neemen, dat zulk een groot Heer na de grondreegelen (*principia*) der Papisten, ongetwyffelt toornig is geworden, en dat hy ook om die reede, de vermeinde Ketters, wanneer ze zich in zyn land zeer vermeenigvuldigden, getracht heeft te stuiten. Voor eerst dan verbood hy *Luthers* schriften tot Leipzig en elders, daar hy maar wat te zeggen hadde, als ook zyne vertaaling des Nieuwen Testaments. (*i*) Naderhand deed hy veele Leipziger burgers uit de stad verdryven, en hunne goederen verbeurt verklaaren, zoo dat 'er in 't Jaar 1532, over de 80 burgers met hunne huisgezinnen vertrekken moesten. (*k*) Doch die aldaar sturven, en weegens de Luthersche leere verdacht waaren, die liet hy alle zonder eenige de minste lykstatie begraaven, andere zelfs door den beul op de vilplaats sleepen. (*l*) En in 't Jaar 1524 liet hy een Boekverkooper, om dat hy *Luthers*

Uitberfting des zelfs.

Vervolging in Leipzig.

(*b*) Lib. I. Epist. 114. (*c*) Tom. VIII. Altenb. p. 964. (*d*) Seckendorff. Lib. II. p. 93. (*e*) Epist. ad Erasmum ap. Fechtium P. VIII. Epist. Theol. p. 835. (*f*) Altenb. p. 2. 3. II. 32. &c. (*g*) Epist. ad Linccium Tom. I. Epist. (*h*) Sleidanus. Lib. VI. Hortleder Tom. I. Lib. II. cap. 1. seqq. Georg. Fabricius Lib. VII. Orig. Saxon. p. 870. (*i*) Zachar. Schneider. Leipz. Chron. Lib. IV. p. 178. (*k*) Georg Fabricius l. c. p. 874. Schneider. l. c. (*l*) Fabricius & Schneiderus ll. cc.

thers boeken verkocht hadde, tot Leipzig onthoofden, gelyk ook in 't volgende jaar noch twee burgers. (*m*) Maar of deeze luiden door andere buitenspoorigheeden, of ook wel door quaadspreeken en schelden, hun eigen dood niet wel bevordert hebben, zulks kan men niet eigentlyk weeten. Nochtans zullen 'er buiten alle twyffel de booven verhaalde moedwilligheeden in zyn gebied, van andere wel meer gepleegt zyn geworden. Nademaal zelfs ook van de Wittenbergsche Studenten verhaalt werd, dat zy reeds al in 't Jaar 1520 te Leipzig zyn gekoomen, en opentlyk briefjes hebben aangeslaagen, waar in zy *Eccius* alles quaads dreigden, en den Hartog zelfs ten hoogsten beleedigden. (*n*) Die toen ter tyd om zulk een misdaad geleeden heeft, zal wel geen roem noch troost by zoodanigen lyden gehad hebben. Het is ook zeer nadenkelyk, dat 'er van deeze dus omgebrachte luiden, geene byzondere omstandigheeden altoos zyn bekent geworden, gelyk als men wel in dien tyd, en vervolgens uit verre afgeleegene plaatzen, van andere waare Martelaaren gehad heeft; daar dit nochtans zoo na by Wittenberg was voorgevallen, dat men daar meede heel wel zoude zyn voor den dag gekoomen, gelyk als men met de martel-beschryvinge van *Hendrik van Zutphen*, *Leendert Keizer*, en andere heeft gedaan. In 't korte, daar liep meenigmaal al heel veel menschelykheid en onrecht meede onder, het welke echter het voornaamste werk niet heel licht tot eenig nadeel kan strekken, naamelyk, voor zoo veel het zelve van God is geweest.

Jaar MD. tot MDC.

25. In de andere Land- en Vorstendommen van Europa, is met het Euangelium, als hier booven gezegt is, ook te gelyk met eene de vervolginge om het Woord ontstaan. In Lottheringen ving *Wolffgang Schoech* aan, in 't Jaar 1525 eerst mondelyk en daar na ook schriftelyk van de waarheid te getuigen: Hy ging, na dat de vervolginge nu al begonnen was, zelfs na Nancy, wierd aldaar een geheel jaar lang ellendig gevangen gehouden, en op het aangeeven van een Munnik leevendig verbrant. Waar op hy den 51sten Psalm zong, en als hy tusschen den hout-staapel intrad, zeide hy: *Ik verblyde my, dat tot my gezegt is, dat wy in het huis des Heeren zullen ingaan.* (*o*) Te vooren, in 't Jaar 1524, wierd *Jan Castellanus*, om dat hy tot Metz gepredikt hadde, over de 9 volle maanden in het gevangenis geplaagt, en eindelyk leevendig verbrand. (*p*) Naderhand liet de Hartog van Lottheringen, in 't Jaar 1530 eenige 1000 van zyne onderdaanen, om het Euangelium uit het land jaagen, die zeer jammerlyk in de bosschen en bergen hier en daar omzworven, en loof en gras eeten moesten, tot dat ze noch eindelyk meest door die van Straatsburg, opgenoomen en verzorgt wierden. (*q*) En van die tyd af aan hebben de Papisten van dat Landschap weinig meer te vervolgen gevonden, door dien alles, gelyk ook op andere plaatzen, in eene volkoomene gerustheid geleeft heeft. Nochtans hebben in Vrankryk, de verwerringen by na gestandig geduurt, welke wy, voor zoo veel ze tot deeze Historie behooren, met weinige woorden maar kortelyk zullen aanroeren. In 't eerste, zoo haast als het Euangelium aldaar bekent wierd, verhief zich ook aanstonds de vervolginge meede. Weshalven aldaar, reeds al in 't Jaar 1530, *Alexander Canus*, anders *Laurens van Kruis* genaamd, verbrand wierd; na dat hy zommige verzaamelingen tot Lyons gehouden, en aldaar ook gepreedikt hadde. Ter zelver plaatze wierd hy ook heel scherp ondervraagt, daar na voerde men hem na Parys, pynigde hem aldaar zoo zeer,

In Lottheringen.

Vrankryk.

(*m*) Iidem & Scultetus Annal. Ev. Lib. II. p. 417. Weber Evangel. p. 28. (*n*) Seckendorff. Lib. I. p. 106. (*o*) Beza Icon. p. 39. Scultetus Lib. I. p. 317. Meyer l. c. p. 133. (*p*) Franciscus Lambertus præt. ad Hoseam. (*q*) Scultetus Lib. II. p. 331. Rabus. Crocius. &c.

Jaar MD. tot MDC. zeer, dat zyn eene been daar door in ſtukken brak. Wanneer zyn vonnis zoude volvoert worden, zoo hadden ze hem een narren-kleed aangetrokken, waar voor hy God dankte, zich trooſtende met het voorbeeld van Chriſtus zelfs voor Pilatus; hy bad ook in 't vuur zelfs noch zeer ernſtig. Zoo dat de omſtanders zeiden: *Wanneer die man niet zaalig werd, zoo werd'er niemand zaalig.*

Hiſtorie der Hugenoten. 26 Al langen tyd te vooren, naamelyk, in 't Jaar 1523 moeſt de Biſſchop van Meaux, *Willem Briſſonet*, de twee Leerars, *Jacob Faber* en *Willem Tarell*, die tot dien tyd toe van hem beſchermt en begunſtigt geweeſt waaren, door het uitgedrukte bevel des Konings van zich laaten gaan, die dan ergens anders heene vlooden. (*r*) Ter zelver plaatze, en in 't zelve Jaar nu, hadde eenen zeeker man *Joœnes* genaamd, een Plakſchrift teegen den Paus aangeſlaagen, daar over hy gevat, gegeeſſelt en gebrandmerkt wierd. Zyn moeder riep by de volvoeringe van het vonnis overluid: *Chriſtus Leeve en zyne merkteekenen!* (*s*) Doch deezen man quam daar na in 't Jaar 1524, tot Metz, verbrak de beelden buiten de ſtad, die men des anderen daags zoude aanbidden: om deeze daad nu, wierd hem eerſt de hand afgehouwen, de neus met tangen afgekneepen, de twee armen en borſten verſcheurt, en hy eindelyk tot aſſe verbrand. Midden in deeze afgryſſelyke pynen zoude hy noch al geſtaadig uit den CXV. Pſalm geroepen hebben: *Hunne Afgooden zyn zilver en goud, van menſchen handen gemaakt.* (*t*) In 't volgende jaar wierd *Jacob Pavonas*, die voor deezen in de gevangeniſſe herroepen hadde, op zyne hervatte belydeniſſe, tot Parys, met eene groote vroolykheid verbrand. (*u*) Dit nu waaren maar alleen vervolgingen teegen enkele perzoonen, tot dat in 't Jaar

Edict van Koning François. 1528, de Koning François, door de Paapen overreed wierd, om een algemeen Gebod te laaten afkondigen, dat nademaal alle de ongelukken des Ryks van de Lutherſche van daan quaamen, de Hooge Overigheid daarom de zelve zonder eenige verſchooningen over al zoude laaten ombrengen. Waar op terſtond eenen *Dionyſius de Lyeux*, die de Miſſe hadde

Algemeine vervolgingen. teegen geſprooken, leevendig verbrand wierd. (*x*) En hier door zyn 'er in Vrankryk van tyd tot tyd, zeer vele getuigen der waarheid om den hals geraakt, welke alle te verhaalen, alhier nu onnoodig is. Onder anderen was 'er een voornaam man aan 't Hof, genaamd *Louis Bergoin*, die teegens de Sorbonne zeer heevig uitvoer, en zoo lang ſtreed, tot dat hy verworgt en verbrand wierd, nochtans met eene groote ſtandvaſtigheid. (*y*) Eeven zoo verdiende ook *Joan Cadureus* een Licentiaat in de Rechten, in 't Jaar 1532, daar meede het vuur, om dat hy op Drie-Koningen-dag, in plaats van te roepen: *Leeve de Koning!* met het volk hadde beginnen te zingen: *Chriſtus heerſche in onze herten.* Als meede, om dat hy in plaats van danſſen en ſpringen na den eeten, iets uit den Bybel verklaart hadde. (*z*) Doordien nu deeze en veele andere in hun ſterven, God echter zoo zeer loofden, zoo begon men in 't Jaar 1533, zoodaanige menſchen eerſt de tong af te ſnyden, op dat het volk niet altoos meer van hen zoude kunnen hooren.

27. Maar in 't Jaar 1534, viel 'er iets aanmerkenswaardigs voor, waar meede de voorzichtige heel niet wel te vreede waaren. Daar leerden dan tot Parys, opentlyk onder de beſcherminge der Koninginne van Navarre, *Gerard*, *Rufus*, *Karel Perthandus*, en zommige andere, aan welke het de Sorbonne naderhand verbood. Zommige nu der toehoorders, lieten ee-

(*r*) Seckendorff. Lib. I. p. 281. Auctor Commentarii de ſtatu Relig. & Reip. in Gallia. Thuan. aliique. (*s*) Scultetus Lib. I. p. 178. Rabus. (*t*) Hiſtoria Gall. Eccl. ap. Scult. I. p. 192. (*u*) Ibid. p. 316. (*x*) Lib. II. p. 175. (*y*) p. 255. (*z*) p. 391.

eenige gedrukte Plak-schriften teegens het Pausdom van Geneve haalen, sloegen dezelve overal, ja zelfs ook aan 't Pallais aan, en ze strooiden ze onder het volk. Waar door de Koning zoo uittermaaten verstoord wierd, dat hy ze alle, daar men maar eenig vermoeden op had, vast zetten, en op de wreedste wyze ombrengen liet. Meerendeels wierden ze aan eene *Machine* aan 't lichaam, booven een groot vuur opgehangen, en zoo op en needergelaaten, tot dat hen dikmaals het verbrande ingewand uit het lyf en in 't vuur viel, en zy zelfs ten laatsten ook heel en al daar by. Na deeze rechts-pleeginge heeft de Koning een algemeen dank-feest aangestelt, weegens de verdelginge der Ketteren, en daar in noch zes menschen, op de gemelde maniere, in zyne teegenwoordigheid verbranden laaten. (*a*) Waar over hy zich noch aan de Protestantsche Stenden van Duitsland, door brieven heeft willen verontschuldigen. (*b*) Men vind in *Osiander* en andere gemeene Historien, dat deeze menschen al meest Luthersche zyn genaamt geworden, en dat ze de Papisten zelfs alzoo geheeten hebben. Nochtans heeft eenen *Marten Gonyn*, die tot Grenoble, in 't Jaar 1536 wierd verdronken, daar teegen *geprotesteert*, zeggende: *Ik ben een boekdrukker van Geneve, en geen Lutheraan, ik begeere het ook niet te zyn; alzoo Luther niet voor my gestorven is, maar Jezus Christus, na wien ik genaamt ben, en tot zyner eere wil ik leeven en sterven.* Waar beneevens hy ook, wanneer men hem eenen verdoemden Ketter heete, zeer wel ter zake antwoorde: *Wanneer de Propheeten, mynen Heiland Jesus Christus en zyne Apostelen Ketters zyn, zoo wil ik meede gaerne een weezen; want ik hebbe geene andere leere.* (*c*) Zoodaanige voorbeelden nu, vind men wel met meenigten in de Martelaars-boeken, en misschien zal 'er in 't korte, moogelyk een nuttelyker uittrekzel van de aanmerkenswaardigste geschiedenissen der Martelaaren, zoo wel van deeze als van de voorgaande Eeuwe gemaakt werden, waar in men alles te zaamen zal vinden, het geene hier ter plaatze te wydloopig zyn zoude. Derhalven zal ik alleen de aanmerkelykste en voornaamste verwarringen alhier noch maar by voegen.

Jaar MD. tot MDC.

Of het Luthersche zyn geweest.

28. Na veele vervolgingen van enkele perzoonen, wierd 'er in 't Jaar 1555 al weederom een Koninglyk *Edict* tot Parys afgekondigt, volgens het welke alle de Ketters, die door de *Inquisitie* aangegeeven wierden, zoo aanstonds zonder eenig *appel* zouden ter dood gebracht werden. Het welke nochtans den Raad van Parys ten hoogsten schaadelyk en onrechtvaardig hield te zyn; doordien de *Inquisiteurs*, uit kracht van dit *Edict*, alles doen konden, wat zy maar wilden. (*d*) Niet te min is 'er overal niet alleen heel veel bloeds gestort, maar men heeft ook in 't Jaar 1557 een huis overweldigt, waar in de Hugenoten verzaamelt waaren; welke dan meest alle gevangen wierden genoomen, en met geheele hoopen, daar onder ook veele voornaame vrouwen waaren, verbrand. (*e*) Waar na de overige, door de bemiddelinge der Protestantsche Stenden van Duitsland, wel weeder eenige rust genooten; maar niet lang, alzoo die beruchte Tyran, de Kardinaal van Lottheringen, zonder ophouden zeer vreesselyk woedde, en de Koning *Hendrik* de tweede onmenschelyke dreigementen liet uitgaan; doch hy quam midden in zyn voorneemen jammerlyk om hals. Ook was namaals, onder *Karel* de neegende, de vermeinde Geloofs-vreede, die zy bequaamen, van geene bestandigheid, doordien de Paapen daar heel niet wel over te vreede waaren, gelyk als hier booven reeds al is aangeweezen. Den Aanhang nu van die van Guise kon onmoogelyk niet rusten, en haar Hoofd, de gemelde Kardinaal, deed de ver-

Inquisitie.

Geloofs-vreede, werd verbrooken.

(*a*) Joh. Sturmius Epist. ad Melanchth. ap. Scultetum Lib. I. p. 443. Sleidan. Lib. IX. (*b*) Ap. Hortleder. Tom. I. Lib. I. cap. 18. & Freherum To. III. Script. Germ. p. 295. (*c*) Meyer Märtyrthaten. p. 160. (*d*) Sleidanus Lib. X. (*e*) Auctor de statu Relig. & Reip. Thuanus. Beutherus. Bucholzerus. &c. (*f*) Thuan. Lib. 28. Petr. Suavis Lib. VII. Hist. Conc. Trid. p. 782.

Jaar MD. tot MDC.

vervaarelykste beveelen des weerelds teegen de Hugenoten uitkoomen. Waar beneevens men haar ook verraaderye en andere schelmstukken opdigte: ook wierd den Vleeshouwers op straffe der galge aangezegt, op verboodene daagen geen vlees te moogen verkoopen. Doch ondertusschen naamen de vervolgde van haare kant, ook al eenige onbetaamelyke middelen by der hand, en wilden zich met lichaamelyke waapenen verweeren; ze brachten het ook zoo verre, dat de Koning in 't Jaar 1560 wel een zeer zacht bevel liet afkondigen, maar hy stelde alleen, mitsgaders de andere, zyn gramschap tot een bequaamer tyd, uit. Middelerwyle wierden 'er nochtans al veele door heimelyke listen gevangen, gepynigt, en uit het Koninglyk Pallais opgehangen. En dus ging het 'er namaals heel verwerd door malkanderen, zoo dat het moorden en vervolgen geen einde hadde; waar door 'er ook veel meer bloeds vergooten wierd, als in openbaare veldslaagen. Onder anderen is bekent, de dood van dien beroemde Rechtsgeleerde en Raad des Konings, *Annas du Bourg*, die gevangen gezet wierd, om dat hy in 't Parlament gezegt hadde: *Het was geen kleine zaak, die geene te veroordeelen, welke midden in het vuur Jesus naam aanriepen.* Voor zyn dood heeft hy noch eene voortreffelyke reede aan den Raad gedaan, die een groot geloove betuigde; waar na hy geworgt en verbrand wierd, in 't Jaar 1559. In de volgende jaaren nu, hebben die van den aanhang van Guise, in alle de Steeden des Ryks eene sterke bezettinge gelegt; en doordien de Hugenoten over al hunne Predikanten opentlyk leeren lieten, zoo zyn deeze doorgaans hier en daar om den hals gebracht. En wanneer 'er aldus, in 't Jaar 1570, eene schoonschynende Geloofs-vreede gemaakt wierd, zoo zocht men doch de Hugenoten daar door maar alleen zorgloos te maaken, om haar daar na dies te beeter te kunnen overvallen en uitroeyen, gelyk als korts daar na ook is ondernoomen.

Opstand der Hugenoten.

Dood van Annas Burgius.

29. Want in 't Jaar 1572, viel die zeer vermaarde bloed-bruiloft van Parys voor, waar door de Roomsche Kerke een onuitwisselyke schandvlek is aangewreeven. De geleegentheid nu daar toe was aldus. De Roomsgezinde zaagen de groote voortgangen der andere partye met groot leedweezen aan: en deeze wierden ook door de geruste daagen zorgeloos, en (gelyk het pleegt te gaan) zeer koel en lichthertig, zoo dat zy ook de waarschouwingen, van zich te wachten voor de loosheid hunner vyanden, niet gelooven wilden. Nu stelde men toen ter tyd, in schyn een trouwdag aan, van den Koning van Navarre, *Hendrik van Bourbon*, met *Margreta*, zuster van Koning *Karel* de neegende Op deeze bruiloft nu, wierden alle de Hoofden der Gereformeerde genoodigt, doch eer zy toezaagen, overvallen, en niet alleen zy, maar ook alle het andere gemeene volk, in de gantsche stad van Parys op eenemaal vermoort. Eerst en voor al wierd *Caspar van Colligny*, Admiraal van Vrankryk, vermoort, en zyn lichaam opgehangen, en na deezen ook de andere Grooten. In de stad zouden 'er wel over de 10000 menschen omgebracht zyn, zoo dat het bloed als met beeken door de straaten vloeide; en een goudsmid alleen heeft zich dikmaals daar na wel beroemt, dat hy met deezen zynen arm alleen, over de 400 Ketters hadde omgebracht. De Koning zelfs schreef aan den Paus, dat 'er zoo binnen Parys, als andere plaatzen van zyn Ryk, over de 70000 menschen waaren omgekoomen. Het gemeene volk zal buiten alle twyfel, ook wel veele onbeschryfelyke moedwilligheeden daar neevens gepleegt hebben; dewyle een Straatsburger, die toenmaals in Parys was geweest, verhaalt heeft, dat zy met de beenderen der

Parysche moord,

des zelfs afgryffelykheid.

(a) Beutherus. (b) Thuan. Lib. XXIII. p. 699. Chytræus Lib. XX. p. 519. &c.

der doodgeslaagene lyken, met meenigte na hem geworpen hadden. De doode lichaamen hebben ze gevild, het vel afgetrokken en verkocht, en het overige in 't waater gesmeeten. Na dat deeze afgryselyke daad nu verricht was, zoo is de Koning noch dien zelven avond, uit zyn Palleis, door alle straaten der stad gereeden, en heeft de vermoorde lyken bezigtigt. Ja de Koninginne zelfs heeft zich niet geschaamt, het doode lichaam van een zeeker Edelman opentlyk over al te beschouwen, om dat men gezegt hadde, dat hy van een koude natuur (*frigidæ naturæ*) was geweest. En de oude Koninginne hadde zich voorheene verluiden laaten: De helfte des Ryks moest wel noodzaakelyk verlooren gaan, byaldien 'er een deel van behouden zoude blyven. Het welke ook in der daad zoo geschied is, doordien de Hugenoten namaals over al door den oorlog vervolgt, en hen alle haare vestingen op twee na, t'eenemaal ontnoomen zyn geworden. De Koning zelfs nu zoude naderhand zeer ellendig gestorven zyn: Ten minsten heeft hy zyn leeven niet tot de helfte, en over de 24 jaaren gebracht. (*i*) Doch de Keyzer *Maximiliaan* de tweede, zyn Schoonvader, heeft deeze gruuweldaad wel ernstig bestraft. (*k*) Daar in teegendeel de Paus een Vreugde-Feest daar over gehouden, en gedenk-penningen daar van heeft doen slaan. Wat 'er daar na wyders al voor oorloogen en beroerten teegen de Hugenoten hier uit ontstaan zyn, is veel te wydloopig om hier op te haalen. Ook is het hier booven reeds al gedacht, dat deeze meenigmaal den vyanden reede gegeeven hebben, en al te heftig zyn geweest: doch we hebben nu geen plaats, om voor dit maal hier wydloopiger van te handelen.

Jaar MD. tot MDC.

30. Ik moet nu voortaan ontrent de overige verhaalen veel korter zyn, doordien men uit het voorgemelde nu reeds al zoo veel van het oogmerk der vervolgers, als de gesteltenis der vervolgde, een genoegzaam goed begrip hebben kan. Van Engeland, zoo als het onder Koning *Hendrik* de achtste gestaan heeft, is alreede in 't voorgaande Hoofdstuk, kortelyk iets aangeroert. Deezen Koning dan, gelyk hy zelfs in alle zyne bedryven onbestendig was, alzoo voegden zich ook veele van zyne dienaars na zynen inborst. Van *Cranmer* zullen we nu haast hooren. De bekende *Thomas Cromwel*, wierd van de Bisschoppen, weegens gequetste Majesteit en ketterye aangeklaagt, en daarom ook onthooft. Nu zoude hy wel heimelyk een Lutheraan geweest zyn; doch hy heeft daar ontrent zeer gehuichelt, en den Koning alles ook zelfs teegen zyn eige geweeten ten gevalle gedaan; gelyk nu al lang aangemerkt is. (*l*) Noch al veel aanmerkenswaardiger was de list, die men reeds al in 't Jaar 1526 teegen de Gereformeerde in Engeland gebruikt heeft. Daar was dan een Jongman, genaamd *Jan Randal*, tot Kantelberg, welke van zyn Voogd, die Paaps was, om zyne liefde tot de waarheid zeer gehaat was. Na dat men hem nu veele daagen lang vermist hadde, wierd hy eindelyk in zyn gesloote kantoortje dood gevonden, en wel aan zyn eigen gordel verhangen, met zyn aangezicht na een opgeslaage Bybel gekeert, wyzende met de vinger op een *spreeuk of text van de genade-verkiezinge*. Door welk konstje men de Gereformeerde verdacht en stinkende maaken wilde. (*m*) In dien tyd hielp de bekende *Thomas Morus*, die naderhand zelfs noch op een schavot sterven moest, veele getuigen der waarheid, uit eenen blinden

Vervolgingen in Engeland,

Onder Hendrik de VIII.

Dood van Thomas Cromwel

van Randal,

Morus.

X 2 yver

(*i*) Vid. Thuanus Lib. 50, 51, 52. Auctor. Comm. de statu Relig. Chytræus Lib. XXII. Strada Dec. I. Lib. VII. Natalis Comes Lib. XXIII. Hist. Crusius Lib. XI. Annal. Suev. p. 747. Antonius Cicarella in Vitis Pontif. p. 443. Meteranus P. I. Hist. Belg. Lib. IV. & omnino Ernestus Pharamundus Frissius de Furoribus Gall. Frankensteinius de Nupt. Paris. (*k*) Epist. ap. Goldastum. P. II. Constit. Imp. p. 383. (*l*) Gilbertus Burnetus Hist. Reform. Angl. Seckendorff. Lib. III. p. 261. (*m*) Jo. Foxus Hist. Eccl. Angl. ap. Scultetum Lib. II. p. 87.

Jaar MD. tot MDC.

yver veroordeelen. Onder anderen wierd 'er in 't Jaar 1530, een zeeker man, *Thomas Bilwe* genaamt, verbrand; die voor heene in de gevangenis dikmaals de vinger in de kaars gehouden, en zich zelfs onderzocht hadde, of hy het vuur wel zoude konnen uitstaan. (*n*) Noch voor deezen wierd'er een jong Edelman, *Patritius Hanillon* genaamd, die langen tyd tot Marpurg gestudeert en onderweezen hadde, in Engeland verbrand. (*o*) Een ander wierd alleen daarom ten vuure veroordeelt, om dat hy in in de vasten verkens vlees gegeeten hadde. (*p*) In 't jaar 1532 liet men drie jongmans ophangen, om datze, tot *Doverkourt* een beeld hadden weg gedaan. Een ander, *Joris Bayman* genaamt, nam zelfs, wanneer hy verbrand wierd, de takke-bossen en brandende stoffe, greetig in de armen, waar door hy zyne vrolykheid betuigde; neevens hem wierden 'er noch twee, daar onder een Munnik was, van 't leeven berooft. (*q*) Het zelve is ook noch aan veele andere weedervaaren, alzoo den Koning *Hendrik* zich noch al by den Paus en andere wilde zuiveren, en toonen, dat hy geenzins om den Godsdienst van den Paus was afgevallen, maar dat hy in teegendeel, noch al immers zoo yverig Katholyk was, als ooit voorheene.

Schotland.

31. In Schotland maakte het in dien tyd Koning *Jacob* de vyfde niet een hair beeter, alwaar zelfs eenige als Lutheraanen verbrand wierden, die maar eenigzins over de tienden, met de Paapen in verschil geraakt waaren, en voor de rest van geen andere leere altoos wisten. (*r*) Maar in Engeland, ging na de dood van Koning *Eduard* de zesde, (die, gelyk hier booven al gedacht is, de *Reformatie* by der hand nam) de rampzaaligheid onder *Maria*, dochter van Koning *Hendrik*, weeder op nieuws aan, waar in 'er zeer veele om 't leeven quaamen. Want deeze Koninginne onderwierp zich weederom aan den Paus, vernieuwde de voorgaande beveelen teegen de zoo genaamde Ketters, en wat daar teegen ooit geschied was, verklaarde zy voor nul en van geener waarden. Waar op aanstonds in 't Jaar 1551, tot Londen vyf voornaame luiden verbrand wierden, en ontrent de zelve tyd, binnen twee jaaren over de 800 menschen, door beuls handen omquaamen, daar onder ook veele Bisschoppen en andere Grooten zyn geweest, zoo dat 'er geene gevangenissen genoeg waaren. De eerste Leeraars, *Bucerus* en *Fagius*, die al voor vier jaaren gestorven waaren, groeven de Roomsche weeder op en verbranden ze. Doch het ging 'er ook aan de kant der Gereformeerde, niet in alles toe, gelyk het wel behoorde; doordien 'er dikmaals van eenige zelfs aan de vyanden, reede genoeg tot verbitteringe gegeeven wierd. Dus vingen zy in 't Jaar 1558, tot Edenburg, by een *Processie* of Omgang, in de teegenwoordigheid van de Koninginne zelfs, een zoodanig oproer aan, datze de Paapen een groot beeld uit de hand rukten, in stukken sloegen, en in 't slyk wierpen. Waar door de Koninginne van haare kant, een gruuwelyk bloedbad voornam, doch het zelve wierd haar door de dood, die kort daar op volgde, belet. (*s*) In 't byzonder is het van *Thomas Cranmer* Aarts-Bisschop van Cantelberg, bekent, dat hy in 't eerste onder *Hendrik* de achtste in een zeer groot aanzien was, na wiens *humeur* hy zich ook als een Hooveling al vry wel wist te schikken; daar na, als hem *Ridlei* iets beeters aangeweezen hadde, heeft hy onder *Eduard* de zesde, de *Reformatie* in 't werk gestelt, alhoewel, na *Calvyns* gevoelen, veel te zukkelachtig en langzaam, (waar van hem nochtans eenige verontschuldigen

Wreedheid van Maria.

Oorzaaken des zelfs.

Kranmers Historie.

(*n*) Idem ib. p. 369. Meyer p. 156. Rabus. (*o*) Foxus l. c. p. 176. (*p*) Ibid. p. 367. (*q*) Ibid. p. 391. Conf. omnino Joh. Foxi Martyrologium. (*r*) Scultetus Lib. II. p. 445. (*s*) Vid. Sleidanus Lib. 25. Thuan. Lib. XIII. XVII. Utenhoven Historia singulari. Nicol. Sanderus de orig. schism. Angl. Lib. II. Burnetus de Refor. Angl. &c. Joh. Foxus in Martyrologio.

digen willen,) naderhand, om dat hy de navolginge van Koninginne *Maria*, in 't Ryk hadde teegen gestaan, wierd hy weegens gequetste Majesteit aangeklaagt, en eindelyk na veel stryds, en na dat hy ook al eens weederroepen hadde, ten vuure veroordeelt. Eer dat zyn oordeel nu aan hem wierd uitgevoert, zoude hy die hand, daar meede hy zyne voorige herroepinge onderschreeven hadde, zoo lang zelfs in 't vuur gehouden hebben, tot dat ze byna geheel en al verbrand was; dit nu is voorgevallen in 't Jaar 1555. (*t*) Jaar MD. tot MDC.

32. Spanjen nu is hier ontrent, weegens de *Inquisitie* vermaart, welke in dat Ryk eerst haar begin heeft genoomen, en door welke zoo veele duizenden onnoozele menschen zyn om hals geraakt. Ook is zy van veele omstandiglyk als zoodaanig beschreeven, dat ze alle Heidensche ongerechtigheid en afgryzelykheid verre te booven gaat. Het geene dan ook toen ter tyd, in 't Jaar 1545 van de nieuw-bekeerde Mahometaanen (of *Mooren*) in Portugal aan den Paus zelfs zoo beweeglyk voorgestelt wierd, dat deeze met den Koning daar over een hart verschil hadde, alhoewel hy ondertusschen die gruuwelen in Vrankryk en de Nederlanden zynen ouden gang liet gaan; ja die zelfs noch hielp aanstooken. (*u*) Verders kan men uit de voorgemelde bedryven der Katholyke, in de Nederlanden wel afneemen, dat het in Spanje niet een hair beeter is toegegaan. Want in dat Ryk nam men geleegentheid van de eerste *inquisitie*, welke teegen de gedachte nieuw-bekeerde *Saraceenen* of *Maraanen* ingestelt was, die zich uit vreeze voor vervolginge alleen, voor Christenen uitgegeeven hadden. Na dat deeze dan onder Koning *Ferdinand* meest uitgeroeit waaren, zoo begost men deeze godlooze rechtspleeginge ook teegen de Christenen zelfs in 't werk te stellen, meest door het opstooken der Dominicaaner Munnikken die ook voorheene tot uitvoerders der vonnissen over de Mooren gestelt waaren geweest. Derhalven liet 'er ook de Koning *Filips* zeer veele zonder eenig onderscheid altoos aan de *Inquisiteurs* overleeveren en verbranden. Dit nu quam zelfs ook veele Grooten over, die of sterven of in 't openbaar met groote plechtigheeden weeder afzweeren moesten, gelyk als dit verduivelde bedryf van veelen wydloopig genoeg verhaalt werd. (*x*) Onder de voornaamste getuigen der waarheid nu werden toen ter tyd gereekent, *Augustyn Cacalla*, die Predikant van Keyzer *Karel* de vyfde geweest was, *Joh. Ægidius*, *Varquinus*, en *Konstantyn Pontius*, die alle haar leeven hier door hebben verlooren; om nu van andere te zwygen, welkers naamen men noch opgeteekent vind. (*y*) In Portugal nu gebeurde 'er iets aanmerkelyks, door een jong Koopman van Lissabon, genaamd *Willem Gardiner*, die in 't Jaar 1552, ontrent eene groote plegtigheid, uit grooten yver den Kardinaal in de Misse, by 't hooge altaar, in de teegenwoordigheid van den Koning en het gansche volk, het *Sacrament* uit de handen greep, met voeten trad, en den Kelk uitgoot; waar over hy naauwelyks door den Koning voor de gramschap des volks bewaart zynde, daar na veele daagen lang achter een, jammerlyk gemartelt wierd. Ten laatsten hieuw men hem in de Dom-Kerke, de rechterhand af, die hy met de linker om hoog hefte en kuste, daar na ook de linker; toen sleepten zy hem met een paard na de Gerechts-plaats toe, hielden hem drie geheele daagen lang over een vuur, en verbranden hem zoo allengskens. Waar neevens hy noch op

Spaansche Inquisitie.

Maraanen.

Portugalze vervolging.

(*t*) Sleidanus. Chytræus. Thuanus. Beza Icon. p. 102. & omnino Joh. Stryp e Memorials of the most reverend Thomas Cranmer London. p. 1694. (*u*) Seckendorff. Lib. III. p. 560. (*x*) Vid. omnino Philippi à Limborg. Historia Inquisitionis & liber Inquis. Hisp. (*y*) Beza Icon. p. 128. Thuan. Lib. XXIII. Petrus Suavis Hist. Concil. Trid. Lib. V. Chytræus Lib. XX. Spondanus. Auctar. Chronol. p. 5. Hareus Annal. &c.

Jaar MD. tot MDC. op 't laatste den 43sten Psalm zong. En diergelyke voorbeelden zyn 'er zeer veele in de geschiedenissen der Martelaaren te vinden.

In Italien. 33. Van Italie hebben we nu voor heene al aangemerkt, dat aldaar onderscheidene Getuigen der waarheid zyn geweest: doch deeze, gelyk men wel denken kan, hebben de vyanden niet lang met vreede gelaaten, dien ook het meeste aan hunne ondergang geleegen was. Weshalven Paus *Pius* de vyfde, dan *Antonius Palearius* ook aanstonds ten vuure doemde, om dat hy de *Inquisitie* een moord-geweer genoemd hadde, dat wel inzonderheid teegen de Geleerde gebruikt wierd. Andere liet hy dikmaals op een enkel vermoeden alleen door den beul ombrengen. (z) Zyn voorzaat, *Pius* de vierde, rechte in 't Jaar 1561 een verschrikkelyk schouwspel aan, met 88 zoo genaamde Ketters. De beul band hen alle eerst de oogen toe, daar na sneed hy hen, gelyk als slachtschaapen, met een groot mes de keel af, en liet ze aldus in haar eige bloed wentelen en leggen. Diergelyken gruwzaamheid zou 'er ook ontrent dien tyd in Calabrie gebeurt zyn. (a) Onder deezen zelven Paus, wierd in 't Jaar 1555, *Pomponius Algier*, van Nola, in 't Ryk van Napels, een *Student* tot Padua gevangen genoomen, en na Rome gevoert; alwaar hy onder anderen, zyne belydenisse op de volgende wyze zeer nadenkelyk heeft gedaan: *Ik geloove alleen aan Christus, Christus alleen hebbe ik lief, Christus alleen bidde ik aan, dewyl ik zeeker weet, dat Christus alleen de Middelaar is. e. z. v.* En aan zyne vrienden schreef hy onder anderen aldus: *Ik zal nu van ongelooflyke dingen spreeken: Ik hebbe verquikkinge gevonden in een diepen kuil, ja in de plaatze aller bitterheid hebbe ik ruste gevonden. Ja in den mond der helle hebbe ik blydschap aangetroffen..... De zoete en weldaadige hand Gods heeft my dit alles verleent..... Ziet, nu is hy, die voor deezen verre van my was, zeer na by my: Hy, na wien ik te vooren dorstede, reikt my nu de hand toe en troost my. Hy vervult my met vreugde, en schenkt my zyne macht en kracht. O hoe goed is de Heere, die niet toelaat, dat zyne dienaars booven hunne krachten verzocht werden! O hoe licht is zyn last! e. z. v.* In het Jaar 1560, hadde het Euangelium in 't Ryk van Napels, en inzonderheid in Calabrie, zeer de overhand genoomen; waarom ook aldaar, op het verzoek der heimelyke Gemeente, een Predikant van Geneve quam, genaamd *Jan Lodewyk Paschal*; doch die wierd neevens veele andere ten vuure veroordeelt, en deed ook byna de zelve bekentenisse van de uitgestorte vroolykheid, midden in de gevangenis en dood. Naderhand wierden 'er ook tot Venetie, in 't Jaar 1565 zommige in de zee verdronken, waar onder meede eenen *Antoni Rizeto* van Vincenza getelt word. En tot Rome is te vooren *Julius Cæsar Paschalis Mamertinus* ook verbrand geworden, die zich voorheene eenen langen tyd in Duitsland hadde opgehouden. Andere diergelyke voorbeelden ga ik nu kortheids halve voor by. (b)

Vroolykheid der Martelaaren.

Vervolginge der Waldenzen. 34. Hoe men met de Waldenzen, van den beginne af aan gespeelt heeft, zyn we in 't voorgaande boek reeds al gedachtig geweest. In deeze Eeuwe hebben hen de Papisten niet minder vervolgt, gelyk als hier booven by de Savooische vervolgingen, al eenigzins is aangetrokken. Ontrent het Jaar 1530, hadden ze zommige hunner broederen na Switzerland gezonden, en volgens den raad der Switzers, hunne Gemeentens beginnen te reformeeren. Dit wierden de Paapen nu wel haast gewaar, en ze waaren terstond achter hen. Een zeeker Munnik bedacht ook eene nieuwe maniere van pynigen; naamelyk, hy liet de voeten der arme menschen in laarzen steeken, die met smeer of vet aangevult waaren,

(z) Heideggerus Hist. Pap. period. ult. n. 192. (a) Henric. Petri ap. Osiandrum Lib. III. H. E. c. 45. (b) Crusius Annal. Suev. Lib. XI. p. 691. Rabus. Crocius. Meyerus ceterique.

ren, en hen over een zacht vuur hangen, waar door dan deeze menschen onuitspreekelyke smerten leeden: en de booswicht bespotte hen dan noch vraagende: of ze nu wel marcheeren konden? De overige wierden door de uitgeschikte zoldaaten alle jammerlyk ter needergehouwen, gehangen, verbrand e. z. v. zo dat 'er wel ontrent de 22 dorpen op eenmaal woest wierden. (c) Verders hervatte men de vervolginge noch al eens, doordien 'er in Provence een Edelman, om dat hy eenige te zaamenkomsten gehouden hadde, dood geslaagen, en zyn ingewand rondsom de straaten gesleept wierd. Doch dewyle het de honden niet aanroeren wilden, zoo wilden de yveraars ook daar aan hun gramschap toonen, zich inbeeldende, gelyk men schryft, dat zy ook al Luthers waaren. Een zeeker zoldaat, die in den schrikkelyken inval in Piemond ook zynen yver betuigen wilde, beet eenen armen Waldenzer het halve oor af, zeggende: *Hy wilde ook wat van het vlees der booze Luthersche te huis brengen.* (d) Om nu geen meer andere voorbeelden op te haalen. Daar na, voornaamelyk in 't Jaar 1556, ving men al weederom aan de Waldenzen te quellen, zendende toenmaals Commissarissen aan de zelve, die hen met goede en met quaade woorden onder den Paus brengen zouden. Doch doordien de Waldenzen zich beleefdelyk en krachtig verantwoorden, zoo verwonderden ze zich over hunne groote standvastigheid en ze lieten ze noch eenen tyd lang in rust. Naderhand, ontrent het Jaar 1560, en vervolgens, wierden ze evenwel weeder zeer heevig van den Hartog van Savoyen vervolgt, gelyk als hier booven nu al verhaalt is. In 't volgende Jaar wilde hen de Hartog met geweld Roomsche Pastooren opdringen, en als zy de zelve weigerden te ontfangen, zond hy eenige Compagnien zoldaaten onder hen, doch die wierden van de Waldenzen meest dood geslaagen, en zy zouden ze ook alle omgebracht hebben, indien een van hunne Predikanten hen zulks niet belet hadde. Maar kort daar na wierden ze van andere zoldaaten weeder onvoorhoeds overvallen, die zelfs de jonge kinderen niet verschoonden. Ten laatsten, na eene lange oneenigheid, is 'er een vreede tusschen den Hartog en de Waldenzen gemaakt, en aan deeze de vrye oeffeninge van hunnen Godsdienst in zeekere plaatzen vergunt; welken vreede zy ook, by na tot het einde van van deeze zestiende Eeuwe toe genooten hebben. (e)

Jaar MD. tot MDC.

35. Eindelyk, op dat we ook de Poolsche beroerten noch een weinig aanraaken, zoo heeft by na zoo haast als *Luther* begon te getuigen, in 't Jaar 1525 een Bisschop, genaamd *Andries Coitius*, den Koning *Sigismond*, in eene *oratie*, heftig tot de vervolginge der Luthersche aangemaant. Doch hier is echter niets byzonders op gevolgt; tot dat in 't Jaar 1539, de vrouwe van eenen Raadsheer tot Krakouw, genaamd *Katharina Zalassovia*, om dat zy de Afgoderye ontrent het houden van het Avondmaal verworpen had, door den Bisschop *Petrus Gamrot*, ten vuure gedoemt wierd, het welke zy met een groote blydschap heeft uitgestaan. Verders heeft de Koning, in 't Jaar 1643 alle de Hoogduitsche Protestantsche boeken t'eenemaal verbooden, als meede, dat niemand na een zoodaanige Hooge- of Laage- Schoole trekken zoude. Doch nadien 'er in de volgende jaaren, eene reedelyke goede ruste was, zoo hebben de Paapen daar na, den Koning *Sigismund Augustus*, zoo lange aan 't oor gelelt, tot dat hy in 't Jaar 1550, buiten kennisse der Raadsheeren en Edelluiden, een zeeker bevel teegens de Ketters onderschreef. Alhoewel nochtans de Ridderschap haare vryheid hier in behield, en dat de Ko-

Vervolginge in Poolen.

(c) Thuanus Lib. VI. Scultetus Lib. I. p. 315. (d) Sleidanus. Joh. Lætus. Hist. p. 397. (e) Iidem & ceteri supra Lib. XV. nominati.

Jaar MD. tot MDC.

Koning zelfs zich veel gunstiger jegens de Euangelische betoonde als andere wel gehoopt hadden. Middelerwyle deeden de vyanden doch al vry wel hun beste, om de Predikanten door looze streeken uit de weg te helpen, en de Bisschop van Poozen leide eenen *Joris Israel*, alhoewel te vergeefs, afzonderlyk veele laagen. Deeze dan, midsgaaders andere Grooten, liet veele burgers gevangen zetten en ondervraagen, doch hy moest ze altoos uit vreeze voor den Adel, weêr los laaten. En aldus genoot het volk, alhoewel niet geheel en al zonder teegenspraak, eenigzins vryheid, tot dat de Koning in 't Jaar 1553, alle verzaamelingen t'eenemaal verbood, dien men eenen geruimen tyd lang moest gehoorzaamen. (*f*) Ontrent het Jaar 1564 hadden de Protestanten al weederom eenigen aanstoot, doordien de Roomsche het Koninglyk gebod teegens de Sociniaanen, ook op de andere duiden, en daar door veel onrust aanrechten. Doch waaren veele van de Grooten de zelve in 't heimelyk zeer toegedaan, zoo dat het onder der zelver beschuttinge, tot het einde der 16. eeuwe, en zelfs tot in 't Jaar 1606 toe, alles stil was, behalven dat 'er in 't Jaar 1591 eenen oploop tot Krakouw ontstond, die nochtans wel haast weeder gestilt wierd. (*g*)

36. Aldus is nu, gelyk ik hoope, ook het aanmerkens-waardigste ontrent deeze zaak aangeroert, waar uit wel voornaamelyk het toe- en afneemen der Gezintheeden, midsgaaders de andere omstandigheeden kan gezien werden. Hier konden nu niet alleen de aanmerkelyke afvallen, maar ook de byzondere droevige vervolgingen van zeekere enkele perzoonen wel bygevoegt werden. Maar dit is ten deele al te wydloopig, en ook ten deele byna t'eenemaal onnoodig, nademaal men uit deeze algemeene Historien nu reeds al eene genoegzaame bevattinge hebben kan. Doch zal ik alhier alleen het treurige voorbeeld van den welbekenden *Johannes Diazius* kortelyk aantrekken. Deezen man dan was een Spanjaard van geboorte, hadde tot Parys en elders wel gestudeert, en in 't byzonder eene groote kennisse der waare leere verkreegen. Van Parys quam hy te Geneve, van daar na Bazel en Straatsburg, alwaar hem den Raad, beneevens *Bucerus* in 't Jaar 1546, ook op de onderhandelinge (*colloquium*) tot Regensburg zond. Aldaar trof hy eenen yveraar uit Spanje, genaamd *Pieter Malveroda*, aan, die het terstond aan zynen broeder *Alphonsius Diazius*, die een Advocaat te Rome was, overschreef. Deezen spoede zich dan terstond na Regensburg, en van daar na Nurnburg, alwaar deezen zynen broeder toenmaals was; hy trachte hem dan in 't eerst door goede woorden, van de leere der *Reformatie* af te brengen. Doch als hy nu niets vorderde, zoo veinsde hy zich ook te willen bekeeren, nam een vriendelyk affscheid van hem, doch keerde, vergezelschapt met een goddeloos kaerel, weederom, en hy zond dien moorddaadigen sielt, met een brief aan zynen broeder, die hem, terwyle hy den brief las, onverhoeds met een byl in 't hooft hieuw, dat hy daar af stirf; ondertusschen wachte zyn broeder den moordenaar beneeden, en reed met hem weg. En schoon zy alle beide tot Augsburg wierden vast gehouden, en dat ook de Palts-Graaf, *Otto Hendrik* hen aanklaagde, zoo lieten echter de Pausgezinde niet toe, dat zy over deeze misdaad gestraft wierden, ja ze hebben den moorddaadigen broeder noch daar en booven verschoont en gepreezen. (*h*) En uit dit proefstuk kan men de ander bedryven der Papisten nochmaals genoegzaam afneemen,

Moord van Diazius.

(*f*) Vid Adrianus Regenvolscius è Jo. Lasicio, Stanisl. Orichovio, aliique Lib. II. Hist. Eccl. Slav. Cap. XIII. p. 206. seqq. Cap. XIV. p. 218. Cap. XV. p. 227. seqq. (*g*) Chytræus Lib. XXIX. p. 825. (*h*) Vid. Martini Buceri Libellus singularis de Diazio. Sleidanus Lib. XVII. Beza Icon. Clar. Vir. p. 132. Seckend. Lib. III. à p. 652. ad. 658. & Auctores Martyrol.

nen, zoo dat hier geene verdere uitbreidinge altoos toe noodig is. Jaar MD. tot MDC.

37. Maar naast die geene, welke in zoodaanige vervolginge, door dwang en veelvoudige pynigingen van de bekende waarheid weederom zyn afgevallen, heeft men ook veele andere voorbeelden van zulke mannen, die vry en gewillig, door verscheidene oorzaaken en geleegenheeden weeder tot het Pausdom zyn overgetreeden. De reedenen hier van zyn, gelyk als gezegt is, meenigerlye, en kunnen 'er veele van dezelve uit de voorverhaalde voorbeelden genoomen werden, voornaamelyk uit dat geene wat met den Hartog *Joris*, en andere is voorgevallen; alhoewel andere daar en booven ook veele *polityke* oorzaaken daar toe bybrengen, waarom het werk der *Reformatie* niet zoo is voort gegaan, als 'er in 't begin wel van verhoopt geweest was. Daar onder zy dan ook voor al tellen, den al te heevigen yver en het onvoorzichtig gedrag van veele *Reformateuren*, waar aan zich zeer veele Papisten stieten, die anders tot eene verbeeteringe wel niet heel ongeneegen zouden zyn geweest. Voornaamelyk, dat, de gewelddaadige beeld-stormeryen en 't vernietigen van andere dingen, aan niet weinige mishaagt hebben, die alle zoodaanige zaaken voor t'eenemaal onverschillende hielden. Verders, dat het den Protestanten aan eendracht ontbrooken heeft, en dat de argwaan, afgunst, lasteringen, verketteringen, en diergelyke dingen meer belet hebben, dat zy hunne raadslaagen niet eens uiterlyk te zaamen vereenigen konden, ik late staan, dat ze zich in eene kracht des Geloofs en der liefde, teegens hunne gemeene vyanden, te onder verbinden zouden. Men reekent ook al in 't gemeen niet minder onder de hinderpaalen der *Reformatie*, de tusschen-menginge der andere *Secten* in de Gereformeerde plaatzen; gelyk als die van de Weederdoopers, Sociniaanen en andere. Alhoewel in teegendeel zommige alleen daar uit besluiten, dat den zeegen van den verderen voortgang en bestendigheid des Euangeliums t'eenemaal weg genoomen is geworden, om dat men noch al zoo veel zuurdeessems en gruuwelen van 't Pausdom behield, en dat men noch daar en booven die geene, welke veele dingen met meerder grond aanvatten wilden, daar in teegen stond, en zich van hen scheide, en niet een ieder voor zyn deel, zyne getrouwigheid en vlyt teegen het Pausdom voleinden liet. Om nu niet te zeggen, dat men aanstonds, gelyk het volgende bericht ook zal uitwyzen, by de Gereformeerde Gemeentens, van de oprechte zuiverheid des Euangeliums tot menschen-werk, van de eerste liefde tot laauwheid en zorgloosheid is vervallen. Waar door dan ook alle den aanwas der *Reformatie* op eenmaal gestuit wierd, gelyk als nu aanstonds heel klaar zal werden aangeweezen. Aan de kant der teegenpartye weederom, was de boosheid der Pausgezinde Geestelykheid, wel de voornaamste bron-ader van alle het onheil, die dan de Hooge Overigheid in 't gemeen teegen de getuigen der waarheid oprokkende, dezelve by het onweetende volk, door schrikkelyke leugens en lasteringen haatelyk maakte, hunne boeken verbood te leezen, die ook den Martelaaren niet toe liet tot het volk te moogen spreeken, hunne t'zaamenkomsten verstoorde (eeven gelyk als zulks nu noch al van den Antichrist over al geschied) en die aan alle kanten voor haar eige voordeel en Ryk, met alle boosheid en macht, waakte en in de weer was. Daar by quam noch, dat men nieuwe Ordens stigte, om den bouwvalligen Roomschen stoel, als met nieuwe stutten te onderschraagen, de menschen door allerhande valschen schyn en streeken als betooverde, en ook wel in veele dingen den Protestanten leerde na-aapen; verders, dat de Geestelykheid zelve in hun gemeene leeven, niet meer zoo uittermaaten aan-

Verminderinge der Reformatie.

Oorzaaken des zelfs.

Roomsche verhinderingen.

Jaar MD. tot MDC.

ſtootelyk en beeſtig was; dat men de Proteſtanten zelve zomtyds wel me ſchoone voorſlaagen tot vereeniginge lokte, of anderzins in ſlaap wieg de. Daar en booven, dat men, daar het ſchaape-vel niet helpen wilde den wolfs-huid aantrok, en door de aangeſtelde *inquiſitien*, op het aller naauwſte, ook zelfs het alderminſte goede zaad uitvorſchte en t'onder bracht, en dat men ook wel by geleegenheid de bloedigſte oorlooge aanſtookte, om op alle deeze wyzen, en door alle moogelyke midde len, om zyne teegenpartye daar door te verzwakken en een voordeel af t zien. (*i*)

Afvallen van 't Lutherdom.

Van Staphylus.

38. Maar wat nu zommige voorbeelden van aanmerkelyke afvalle aangaat, en wel in 't byzonder van de Lutherſche tot het Pausdom, zo kunnen deeze weinige navolgende, als tot een klein ſtaaltje genoeg zyn Onder allen is de Hiſtorie van *Fredrik Staphylus* van Oſnabrugge, weegen de meenigvuldige omſtandigheeden des zelfs, ten uiterſten aanmerkens waardig. Deeze man dan, hadde tot Wittenberg meer als tien jaare lang geſtudeert, en zelfs aan *Melanchthons* taafel gegeeten. Op wien voorſchryven hy ook Profeſſor in de Godgeleerdheid tot Koningsberge wierd, van waar hy wel haaſt, weegens veelerhande weederwaardig heeden die hem bejeegenden, na Breſlauw toe trok, doch hy keerd kort daar na weeder te rugge. Hier na reizde hy voor de tweedemaal wee der na Breſlauw toe, om het verſchil met *Oſiander* te helpen byleggen alwaar hy toen ook verder toen bleef. Doch wat hem daar na tot den af val mag bewoogen hebben, zulks zegd een zeeker Schryver zeer open hertig, naamelyk, *de groote oneenigheid der Lutherſche Godgeleerde zelfs on der malkanderen*, en gelyk men daar by voegt; *het groot gevaar daar de Pro teſtanten toenmaals in ſtonden.* (*k*) Waar uit wel licht te beſluiten is, dat dee zen man, die met de voornaamſte Leeraars op 't vertrouwelykſte hadd omgegaan, zich moogelyk wel aan veele dingen zal geërgert hebben het welke hy hen naderhand in zyne ſchriften ook wel verweeten heeft alhoewel met eene groote heevigheid. Zyne Weederleggers hebben ook al veele dingen niet t'eenemaal kunnen loochenen, en *Melanchthon* zelfs antwoord hem op zyn verwyt van de ellendige geſchaapenheid der Lutherſche aldus: *Hy werpt ons onze ellende voor, als of zyn eige Secte vry van alle zonden was; daar is veel zwakheids en beſtraffens waardigs aan beide de kanten, het geene wy ook gaerne toeſtaan moeten, op dat die behoorlyk mochten beſtraft werden, en aan ons tot een opwekkinge verſtrekken, om ons zelfs daar door te verbeeteren.* Op zyne teegenwerpinge echter, aangaande hunne onderlinge oneenigheid, zoo loochent hy dezelve t'eenemaal, en hy beroept zich op de algemeene Belydeniſſen, daar echter de ervaarenheid zelve beneevens de openbaare twiſt-ſchriften het rechte teegendeel wel uitwyzen. (*l*) Om nu alhier van zyn andere ſtellingen te zwygen. Ondertuſſchen is het echter zeeker, dat dit al meede onder de valſche betichtigingen behoort, wanneer de Papiſten, als een oorzaak van zynen afval voorgeeven, om dat hy [*Staphylus*] zelfs gezien hadde, dat de Duivel *Luther* wakker wat afgeſlaagen hadde, wanneer hy hem uit een bezeetene hadde willen uitdryven. (*m*) Maar ik weet ook niet, of het aan de ander zyde wel alles waar en oprecht is, als by voorbeeld, een zeeker Godgeleerde van *Staphylus* dood ſchryft: dat het volk by zyne begraaffeniſſe gezegt zoude hebben: *dat men hem aan den naaſten boom behoorde op te hangen.* Als ook: *dat men hem doch wel ter deege zoude begraaven, op dat hem de*

(*i*) Vid. D. Jo. Fechtii Com. de Hiſt. Eccl. Sec. XVI. ubertate & fructu. Joh. Schilterus de Libert. Eccl. Germ. p. 942. ſeqq. & p. 1055. (*k*) Dreſſerus P. I. Millen. VI. p. 214. (*l*) Tom. II. Conſil. & Reſp. Melanchth. p. 328. ſeqq. (*m*) Spondanus Auctar. Chronol. An. 1555. p. 53.

de Duivel niet weeder uit het graf haalde. e. z. v. (*n*) Ten minſten was het altoos onwaarachtig, het geene iemand voorzeide, naamelyk, dat hy noch een verſchrikkelyke of geweldige dood zoude ſterven, (*o*) alzoo hy aan een kwynende teering, in 't Jaar 1555, volgens het getuigenis van Lutherſche Schryvers zelfs is geſtorven: Zoo dat men op deeze wyze zyne driften niet heeft kunnen inhouden. Anders is hy Raadsheer van den Koning *Ferdinand*, en van veele andere Vorſten geweeſt, en heeft tot Weenen en Ingolſtad geleeft.

Jaar MD. tot MDC.

39. Een ander, genaamd *Vitus Amerbachius* van Wendingen, was ook in't eerſt eenen langen tyd *Luthers* en *Melanchthons* toehoorder, welken ook *Melanchthon* niet wel zoude onthaald hebben, zo dat hem *Luther* veel zagtmoediger gehandelt hadde als *Filips.* (*p*) Deeze e man is ook tot de Papiſten over gegaan, en tot Ingolſtad Profeſſor geworden, alwaar hy ook in't Jaar 1557 overleeden is. (*q*) *Joris Wicelius*, tot Waach in Heſſen, aan de Werre gebooren, was ook in't eerſt by *Luther* in zeer groote achtinge, en hy wierd van hem reeds al in't Jaar 1525 den Keurvorſt van Saxen, als een geleerd en naerſtig man, tot Paſtoor van Niemek by Wittenberg aangepreezen. (*r*) Hy hadde ook al over de tien jaren lang *Luthers* leer nagevolgt, tot dat hy in 't Jaar 1531 tot de Papiſten overtrad, en dat wel wegens het volgende gevoelen. Hy zeide dan, dat de Lutheraanen veel te weinig op de waare godzaligheid drongen, en datze zig zonder nood, van de andere Chriſtenen afſcheiden, daar nochtans de teegenwoordige Kerke, zonder dit wel wederom tot den ſtand der eerſte Kerke konde gebragt en verbeetert werden. (*s*) Nu gebeurde het, dat hy in zyne Paſtorye tot Niemek, een Wittenbergſchen *Student*, genaamt *Joan Campaan*, een tyd lang herbergde, welken men van Arrianiſterye verdagt hield. Derhalven dan, als ook wegens zyn voorſchreeve gevoelen, wierd hy tot Wittenberg gevangen gezet, en niet eerder weeder los gelaaten, voor en al eer hy zwoer, nooit weeder in Saxen te zullen koomen. Waar na hy zich tot Mentz, Fulda, en andere plaatzen heeft opgehouden, leggende in veele ſchriften den Lutherſchen hunne gebreeken voor oogen. Doch hy verſchoonde ook in veele dingen de Papiſten niet, en behaalde meede by deeze door zyne boeken ſlechten dank. Hy zoude ook in het geſprek (*Colloquium*) tot Leipzig, in 't Jaar 1539, wanneer hy met *Bucerus* diſputeerde, gaerne toegeſtaan hebben, dat 'er eene verbeeteringe der Kerke van nooden was; dat de leeringen, aangaande des menſchen val, en des zelfs bekeeringe door Chriſtus; als ook de leere van de *Sacramenten*, boet, Kerkelyke tucht en orde, verbeeteringe der Kloosters e. z. v. gelyk ze van de Godgeleerden voorgeſtelt wierden, recht en goed waaren. Zoo dat hy by na onder die geene behoort, die wy op hun plaats, als neutraale gemoederen [of die zich aan geene *Secte* in 't byzonder verbonden hebben gehad] zullen aanmerken: alleen dat hem de ſchyn en welſtand des Pausdoms wel mag verblind gehad hebben. Zyne ſchriften, als de *Viva regia*, [Koninglyke weg] *Het kort begrip van de oude voetſtappen der Kerkelyke verbeeteringe;* zyne uitlegginge over de Boet-Pſalmen en andere, zouden ook al eenige gemaatigheid toonen: (*t*) en hy zelfs zoude een groote geleerdheid, inzonderheid in de taalen gehad hebben, en ook van een uitmuntend verſtand geweeſt zyn. (*u*) Eenige beſchryven hem aldus: *Dat hy, gelyk als tuſſchen de Sophiſten* [of ſcherpzinnige doch bedriegelyke *diſputeerders*,]

Amerbachius.

Wicelius.

(*n*) Conc. Schluſſelburgius Catal. Hæret. Lib. VI. p. 250. ſeqq. (*o*) Tom. II. Script. publ. Wittcb. p. 188. (*p*) Hiſtor. Mita Jo. Frid. p. 8. (*b*) Bucholcerus p. 600. Ind. Chronol. (*r*) Seckendorff. Lib. II. p. 31. (*s*) Conringius præf. ad Vicelii Viam Regiam. (*t*) Freherus Theatr. Vir. Illuſtr. p. 194. Thom. Jamcſius. Vita & Doctrina Vicelii per Eduardum Brown. Londin. 1690. fol. edita (*u*) E Sixto Senenſi Hulſemannus Man. A. C. Diſp. XVI. p. 786.

Jaar MD. tot MDC. *en Schismatici* [of Scheurmaakers] *in 't midden hadden gestaan, en onzydig was geweest.* (x) Gelyk als hy ook in der daad een leerling van *Erasmus* is geweest, en met ronde woorden van zich zelfs geschreeven heeft: Niemand is het Paapsche weezen meer vyandig als ik zelfs, dat is, dat stuk der Kerke, het welke een schandvlek des Christelyken naams en des Euangeliums is; als ook die nieuwe leeringen, van welke de oude Godgeleerde niet altoos geweeten hebben. e. z. v. (y) Diergelyke ronde bekentenissen vind men allenthalven zeer veel in zyne schriften.

40. De overige voorbeelden van zoodaanige afvallige zyn al te veel en te wydloopig, alhoewel 'er ontrent zommige, noch wel veele aanmerkenswaardige omstandigheeden waaren aan te merken. Men beschouwe ondertusschen de uitgegeeve schriften in diergelyke voorvallen; gelyk als die van den alomme bekenden *Joannes Pistorius* van Nidda, die in 't eerste de Schoole of het *Gymnasium* tot Durlach, in 't Jaar 1583 hielp stigten, en die daar na zelfs weeder afviel, en die daar en booven *Jacob Markgraave* van Baaden, ook daar toe vervoerde, waar door hy zeer groote geschenken verdient heeft. Insgelyks ook de schriften van *Jan Jacob Rabus*, aan zynen Vader, den bekenden Godgeleerde, *Lodewyk Rabus*; als meede die van *Valentyn Pareus*, een Predikant van Leipzig, van *Fleischer* en zeer veele andere, die in de naastvoorgaand Eeuwe, weeder Paaps zyn geworden. Tot de Gereformeerde of zoo genaamde Calvinisten zyn 'er ook zeer veele over gegaan, waar van hier na noch breeder zal gesprooken werden. Nu staat ons noch met weinige woorden, de gedenkwaardige geschiedenisse van *Franciscus Spira* aan te trekken. Hy was dan een Advocaat in 't Venetiaansche gebied, die zeer veel kennis van de waarheid hadde, en die teegens ieder een vrymoedig daar van sprak. Doch alzoo dit den Pausselyken *Nuntius* en Aarts-Bisschop *Joh. de la Casa*, ter ooren quam, zoo liet hy *Spira* voor zich koomen, en hy joeg hem een schrik aan, zoo dat hy zyne leere voor eene dwaalinge bekende, en op het begeeren des Aarts-Bisschops, en het aanraaden zyner vrienden, die hem zyne vrouwe en kinderen voorhielden, opentlyk de waarheid weeder afzwoer en lasterde. Naderhand nu voelde hy zulke schrikkelyke angsten in zyn geweeten, dat hy daar door ook in eene lichamelyke krankheid verviel, waar by hy aan Gods barmhertigheid geheel en al wanhoopte. Men bracht hem wel na Padua, by de beste Geneesmeesters, doch te vergeefs. De Geleerde en daar onder ook *Vergerius*, spraaken hem wel na hun vermoogen aan, doch hy konde voor zich zelfs geenen troost aanneemen, ja hy gebruikte veel eer de vertwyfelste woorden, en wilde ook niets meer eeten, om maar te moogen sterven. Eindelyk bracht men hem weederom in zyn Vaderland, alwaar hy op deeze wyze onder een jammerlyk geschreeuw en vertwyfelinge, overleed. (z) Door dit droevige schouwspel nu, is neevens anderen ook de gedachte *Vergerius* geraakt, en tot de kennisse der waarheid gebracht geworden, waar van in 't voorgaande Hoofdstuk, nu reeds al is gehandelt. En zoo veel zy hier van ook voor ditmaal genoeg gezegd.

Pistorius.

Rabus.

Spira.

Des zelfs vertwyfelinge.

(x) Dannhauerus Myst. Syncret. defect. § 5. (y) Epist. ad Erasmum ibid. (z) Vid. Sleidanus Lib. XXI. Flacius Lib. de Sectis. Dissens. & Contradict. Pontif. præf. Henr. Pantaleon. Contin. de Joh. Foxi Hist. Mart. P. II. p. 7. Ammersbach Spira desperans, oder erschrekliche Geschichte von Franc. Spira. Quedlinb. An. 1675. 4to.

HET

HET IX. HOOFDSTUK.

Van den inwendigen toestand der Luthersche Kerken, en wel inzonderheid van haare maniere van leeren.

1. IK zal, gelyk ik nu reeds al dikmaals vermaant hebbe, hier nu maar alleen de inwendige gestalte der Luthersche Kerke, zoo als die in de naastvoorgaande Eeuwe is geweest, volgens haare bekendste deelen gaan voorstellen; en de andere Gezintheeden zal ik tot de Geloofs-verschillen verschuiven. En doordien de Leere de grondslag der overige zaaken is, zoo zal ik wel zoo zeer niet de Leere zelfs, als wel haare gestaltenisse, handelinge en voorstellinge, hier ter plaatze een weinig naader gaan overweegen, naamelyk, op wat voor eene wyze die in de voorgaande tyden, onder de Luthersche zelfs is gedreeven geworden. Want voor eerst, wat aangaat de stoffe zelfs, die *Luther* uit de H. Schrift weeder aan het licht heeft gebracht, zoo hebben we hier booven nu reeds al van hem gezien, dat hy het begin en den grond der waare gerechtigheid en zaaligheid waarachtig heeft getoont gehad, en dat hy de rechte Godgeleertheid, in haare oorspronkelykheeden, (*principia*) geheel anders heeft begreepen, als naderhand zyne navolgers zulks wel hebben gedaan. Waar door hy zelfs ook onder zyne aanvechtingen noch wel schryven kon: *Dat men geen waarachtig Godgeleerde werden kost, door het verstaan, leezen, of diep beschouwen alleen, maar dat dit alles verzegelt moest gaan, met een goed leeven, ja zelfs met het sterven en de verdoemenis.* (*a*) Het welke zeeker eene veel beetere beschryvinge was, als wanneer men namaals daar over krakkeelde en *disputeerde*: naamelyk, of de *Theologie* een *habitus theoreticus* of *practicus* was, dan of ze eene *habitus theoretico-practicus*, of wat anders was: dat is, *of de Godgeleertheid eene hebbelykheid was, die alleen maar in de bespiegelinge bestond, dan of ze in de bespiegelinge en werkdaadige oeffeninge te zaamen bestond. e. z. v.* Hy heeft echter reeds al in zynen tyd eene zeer groote dwaalinge en Ketterye in 't Lutherdom bespeurt, en de zelve ook teegen gesprooken, wanneer hy aldus schryft in zyne onderrichtinge der Onderzoekers: *Nu bevinden we aan de Leere wel voornaamelyk dit gebrek, dat, niet teegenstaande zommige van het geloove, waar door wy gerechtvaardigt zullen werden, prediken, nochtans niet genoegzaam getoont werd, hoe men tot het Geloove zal koomen, en dat wy by na alle een gedeelte der Christelyke Leere achterlaaten, zonder welke niemand verstaan kan, wat gelooven is of genaamt word: Want Christus zelfs spreekt, Luc.* XXIV: 47. *ook van de bekeeringe: Maar teegenwoordig spreeken 'er veele alleen van de vergeevinge der zonden, en ze zeggen niets of heel weinig van de boete, daar 'er nochtans zonder boete geene vergeevinge der zonden altoos is. Ook kan de vergeevinge der zonden onmoogelyk niet verstaan werden zonder de boete. En byaldien men de vergeevinge der zonden predikt zonder de boete, zoo volgt daar uit, dat de menschen zich inbeelden, alreede de vergeevinge der zonden verkreegen te hebben, en ze worden daar door maar alleen zorgeloos, en onbequaam om eenige goede vruchten voort te brengen; het welke dan eene NB. veel grootere dwaalinge en zonde is, als alle de dwaalinge, die 'er ooit voor deezen tyd is geweest, en waar door het ook waarlyk te vreezen staat, gelyk als Christus spreekt Matth.* XII: 25. *dat NB. het laatste erger zal zyn als het eerste.* (*b*)

Leer-aart.

Waare Godgeleertheid.

Dwaaling van het geloove.

Verachtinge der boete.

2. Dus klaagde *Luther* nu reeds al, in 't Jaar 1528, dat den weg ter zaa-

(*a*) Tom. II. Altenb. p. 601. (*b*) Tom. IV. p. 391.

Jaar MD. tot MDC.

zaaligheid, door zulke en diergelyke grond-dwaalingen van veele Leeraars op zulk eene wyze verdraait wierd. Maar wat zal 'er dan naderhand niet wel geschied zyn, wanneer het daagelyks gestaadig al erger is geworden? Zeekerlyk, wannneer men de predikatien en andere schriften der meeste navolgende Leeraars wat naauwkeurig onderzoekt, zoo werd 'er in 't gemeen maar slechts een krachtelooze klap, van een leevenloos schyn-geloove verhandelt, en niet eens het rechte beginsel der Christelyke leere in kracht, ik zwyge noch van de andere noodige stukken, die wy nu haast zullen gaan beschouwen, gesprooken. Van welke ellendige verdoemelyke en meer als Ketterische Godgeleertheid, iemand kort na *Luthers* dood, in 't Jaar 1555 aldus klaagde: *Nu ter tyd, onder het Euangelium, wil de Duivel noch eens een stuk van de Euangelische leere wegneemen, doordien men alleen van de genaade Gods, en de vergeevinge der zonden gestaadig predikt, de menschen alleenlyk vertroost, en van de predikatie der bekeeringe en de leere des Wets ontslaat.... En daar door vind men teegenwoordig zoo wel leeraars als toehoorders, die den Duivel hier in zeer behulpzaam zyn. e. z. v.* (c) En namaals, in 't Jaar 1578 klaagt noch een ander Schryver op deeze wyze: *My is heel wel en niet zonder groote droefheid bewust, dat de zuiverheid, schoonheid, en lieffelykheid der Euangelische leere van veele onreine, verdorvene, en snoode gemoederen booven maaten werd veracht, en dat teegenwoordig de paerlen rechtschaapen voor de zwynen geworpen werden.* (d) Gelyk als deezen man ook doorgaans in zyne heerelyke schriften, zeer bitterlyk daar over klaagt: Het is ook bekent, en 't zal by de oneenigheeden naader verhaalt werden, hoe dat terstond na *Luthers* dood, het verschil onder de *Theologanten* is ontstaan, of het Euangelium eene Predikatie der bekeeringe was of niet, het welke *Melanchthon* en andere verdeedigden, daar de teegenpartyen, enkel en alleen hier door by na alle de vermaaningen tot boete of bekeeringe t'eenemaal achter lieten, reegelrecht teegen *Luthers* aangetoonde grond aan. (e) Door diergelyk een krakkeel nu, quam het eindelyk ook met beide de partyen zoo verre, dat men, om malkanderen spyt en verdriet aan te doen, de noodigste leeringen en vermaaningen t'eenemaal liet vaaren, ja dat men tot de allerzotste dingen zelfs verviel. Gelyk als dan die Pastoor by Wittenberg, in 't Jaar 1559 wel uitdrukkelyk leerde: *Dat de nieuwe gehoorzaamheid niet noodzaakelyk was, om dat Paulus immers gezegt had* 1 *Cor.* VII:6. *Dit zegge ik u niet uit bevel.* Waarom hem *Melanchthon* ook met recht eenen bedrieger noemde. (f) Wat nu *Nicolaas van Amsdorff*, *Luthers* beste vriend, ontrent die zelven tyd, al voor ergernissen en zorgeloosheid veroorzaakt heeft, doordien hy niet alleen loochende, *dat de goede werken of de waare godvruchtigheid, ter zaaligheid noodig waaren*; maar ook noch daar by voegde, *dat ze zelfs zeer schaadelyk waaren voor onze behoudenisse*, zulks zal al meede, by het verhandelen der oneenigheeden noch naader onderzocht werden. Hier door wierd buiten alle twyfel, gelyk als iemand schreef, *aan alle lusten en begeerlykheeden den ruimen toom gegeeven, zoo dat zich de nakoomelingen zouden moeten verwonderen, dat 'er zulk een dolle-mans Eeuwe was geweest, waar in deeze groove onzinnigheid eenigen aanhang hadde kunnen vinden.* (g) En op deeze wyze is de waare weg tot de weederbrenginge der verlooren zaaligheid, zoo ras heel schandelyk verdraait, en daar door alles verdorven geworden, gelyk als nu haast door de vruchten zelve heel klaar zal aangeweezen werden.

Averegts Euangelium.

Andr. Osiander zallen we op zyn plaats hier van hooren.

Groote zorgloosheid.

Verwerping der vromigheid.

3. Wanneer het dan al immers met de leere der godzaaligheid noch iets zyn

(c) Erasmus Sarcerius von einer disciplin. p. 297. (d) Stephanus Prætorius in Lilio Convallium præf. A. 6. (e) Melanchthon Consil. & Responf. p. 654. (f) Ibid. To. II. p. 358. (g) Ibid. p. 360.

zyn zoude, en op dat ze niet t'eenemaal achtergelaaten of verworpen wierd, zoo bleef het in 't gemeen by de eene of de andere, natuurlyke manierlykheid of vroomheid steeken. De waare kracht van μετανόια of veranderinge des herten, gelyk als het Euangelium die eischt, wierd van de meeste Leeraars t'eenemaal ontkent En moogelyk mag die geene wel iets hier van ingezien hebben, welke *Melanchthons* Godgeleertheid niet alleen eene te zaamen-gelapte leere noemde, maar die ook van de schriften, zoo van deezen als van *Victoryn Strigelius*, en *David Chytræus* bekent heeft, *dat het maar alleen eene Platonische leere zonder eenige geestelykheid was, waar in niets anders, dan alleen eenige Philosoophische bloempjes, spreekwyzen, en sententien* (of zinryke spreeuken) *der Heidenen en Poëten, voorgestelt wierden.* (*h*) Men zoude dit ook wel baarblykelyk kunnen zien, en de waarachtige beproevinge door den H. Geest Gods, zoude het aan een ieder verlicht gemoed zelfs ook wel kunnen toonen, wanneer het eenige zoodaanige schriften maar quam te leezen, in welke, byaldien men noch al eenigzins ergens aan Christus en aan zyn leere denkt, nochtans geen geest, leeven, of kracht altoos bespeurt werd. Men verdoemde het immers wel uitdrukkelyk en moedwillig, als eene hoofd-dwaalinge, wanneer by voorbeeld, *Luthers* oude vriend *Matthesius*, aldus schreef: *Hier op aarde zyn wy voor God rechtvaardig en aangenaam, imputatione*, [dat is, door toereekeninge] *doordien ons God de zonde niet toereekent, en ons voor zyne kinderen houd om zynes Zoons wille, door het geloove* (daar hy nochtans niet eens zegt, hy maakt ons tot kinderen des Lichts) *en inchoatione* [dat is, door een beginssel] *naamelyk, doordien God door den Geest zynes Zoons een nieuw licht en leeven in ons opricht.* (*i*) Dit zegge ik, verwierp men, en men wilde alzoo geen nieuw licht of leeven altoos erkennen of gedoogen, waar door het gantsche overige gedeelte der waare Godgeleertheid t'eenemaal om verre gestooten wierd. (*k*) Ik zwyge noch, dat men al aanstonds de weedergeboorte, enkel en allen in het gedaane werk (*opere operato*) des doops zocht, en alle de gerechtigheid en heiligmaakinge alleen daar in stelde. Verders, hoe ellendig die dierbaare leere, van de vereeniginge Gods met de Geloovige, en weederom der Geloovige met God, is verhandelt geworden, zulks toonen de zoo genaamde *Theologische Systemata* of Godgeleerde t'zaamenstellingen, die van *Luthers* gevoelen volkoomentlyk afwyken, heel klaar, welke ook in zyne eerste jaaren, zeer krachtig van die dingen heeft geschreeven; dewyle men by na niets anders daar van heeft weeten te zeggen, als, wat de *Scholastyke* Leeraars, uit haar zotte vernuft daar van bedacht en gedroomt hebben. Het zyn immers de gemeenste vraagen, of de *substantia physica* of *Natuur-kundige zelfsstandigheid* der geloovigen, met de *substantie* der geheele Drievuldigheid en der menschelyke natuure van Christus, ook zelfs buiten het *Sacrament* waarachtig *realiter* of zaakelyk, en nochtans *impermixtibiliter, illocaliter, incircumscriptivè, per consubstantiationem, sive per transsubstantiationem, vel per essentiæ divinæ approximationem, personaliter*, of anderzins vereenigt werde of niet? dat is, of die zelfstandigheid, echter op eene onvermengelyke, onplaatzelyk en onomschryfelyke wyze, door de meede-zelfstandiginge, of over-zelfstandiginge, of ook wel door de aan-naaderinge der Goddelyke weezentheid, werd vereenigt of niet? Buiten en behalven alle deeze onnutte grillen, zal 'er wel weinig goeds of krachtigs in de geheele gemeene *Theologie* nu noch te vinden zyn; alzoo het die arme zielen aan de leevendige kracht en onder-vin-

Jaar MD. tot MDC. Krachtelooze Theologie.

Verwerping der leere van de Wedergeboorte.

Vereeniging met God.

(*h*) Apud Fechtium P. IV. Epist. Theol. p. 595. (*i*) Joh. Matthesius Leich-Pred. O. 2. (*k*) Conradus Schlusselburgius Lib. VII. Catal. Hæret. p. 43.

Jaar MD. tot MDC. vindinge t'eenemaal heeft ontbrooken. Weshalven zy dan ook, van de waare werkinge Christi en zynes Geests, in de zielen van die Christenen, welke tot een hooger trap gekoomen zyn, of van andere verborgentheeden, of niets altoos, of alles verkeerdelyk geleert hebben. Tot deeze verachtinge en verwerpinge nu van alles, wat maar van den Geest Gods quam, hebben die heevige handelingen, teegen veele luiden van dien tyd, die nochtans ook teegen het Pausdom streeden, heel veel geholpen; waar van hier na iets meerder.

Scholastyke Theologie ingevoert.

4. Aldus wierd dan niet alleen, gelyk alzoo aanstonds hier na volgen zal, de *Scholastyke Philosophie*, maar ook de *Scholastyke Theologie* allenthalven volkoomentlyk weeder ingevoert, en het quam alles by de *Professoren*, *Doctoren*, *Superintendenten* en andere, eindelyk t'eenemaal op eene hooge geleerde wyze van voorstellen weeder uit, daar by de eenvoudige zuivere kennisse van Christus en zyn Euangelium, onmoogelyk geen plaats altoos kon vinden. Ik geeve het den Christelyken en verligten Leezer zelfs eens te bedenken, wat 'er van deeze stellinge van *Melanchthon* te oordeelen is, en of hy daar door niet veel meer duisternis en dwaalingen in de Godgeleertheid *gedisputeert* heeft, als licht en kracht, doordien hy voor het verdorvene vernuft een geopende weg gebaant heeft, om de eenvoudigheid der Christelyke leere t'eenemaal te onderdrukken; en daar en teegen, om door het opgeblaaze *disputeer-zuchtige speculeeren*, de waarheid te verdraayen. Hy wil dan uit de woorden van Paulus, daar hy de Opzienders (*Bisschoppen*) bequaam wil hebben om te kunnen onderwyzen, bewyzen, *dat de Leeraars ook ervaaren in de letterlyke geleertheid zyn moeten. Want*, zegt hy, *schoon 'er al andere en beetere deugden zyn, naamelyk, de godvruchtigheid, de oeffeninge van een goed leeven, de ondervindinge der geestelyke stryden, de voorzichtigheid: evenwel zyn die geene onbeschaamt, welke zich voor verklaarders der Christelyke leere uitgeeven, en nochtans geene vrye weetenschappen of geleertheid altoos daar toe willen brengen, dewelke niet alleen een cieraad der Christelyke Kerke is, maar die ook aan de leere zelfs eenigzins een licht geeft.* Byaldien dit waar is, zoo moet het zeekerlyk de goede Apostelen zelfs, noch al eenigzins aan licht ontbrooken hebben, alzoo zy in de vrye weetenschappen t'eenemaal onervaaren, en niet te min zoo onbeschaamt zyn geweest van zich voor Leeraars te derven uitgeeven. Weshalven zy dan ook wel eene Barbarische en ongeleerde *Theologie* moogen gehad hebben, gelyk als hy van veelen aldaar ook klaagt. (*l*) Diergelyke klachten nu hebben de Geleerde van het Pausdom teegen de getuigen der waarheid, ook al gestaadig gevoert, en noch in deeze Eeuwe, in 't Jaar 1519 schreef iemand aan *Erasmus*, van de *Picardiers*, aldus: *Zy verkiezen op haar eigen hand, Bisschoppen en Priesters, doch die maar leeken en ongeleerde menschen zyn.* (*m*) En deezen zelven *Melanchthon*, en zyn schrander vernuft, (schoon hy het anderzins in veele dingen al wel gemeent, en ook zeer veel gewroet heeft) heeft men den eersten oorsprong der *Systematische Theologie*, (of t' zaamengestelde Godgeleertheid) zoo wel onder de Luthersche, als Gereformeerde te danken: Hy beroept zich ook daar ontrent wel uitdrukkelyk, op de voorbeelden van *Joh. Damascenus*, en den ouden *Grollist*, *Petrus Lombardus*, als welke onder het verval en de vervaarelykste duisternisse, de *Scholastike Theologie* eerst hadden aangevangen te leeren. Oudere nu wist hy niet voort te brengen, maar wel noch eenige (*Suppostititii*) ondergestooke schriften der Oud-vaders, ja *Paulus* brief aan de Romeinen zelfs, wilde hy wel graag, als

Oorsprong der Samenstellingen of Systemata.

(*l*) Epist. de editione Loc. Theol. inter Peucerianas p. 163. (*m*) Joh. Schlechta Castelecius ap. Colomesium Epist. p. 288.

als een *Systema* voorstellen. Hy zelfs nu heeft zich met de voorgemelde voorbeelden getroost, naamelyk, dat ze door haare leerwyze (*methode*) zeer groote gunst en eere over al ingelegt hadden. (*n*) Wat hy nu voor eene leerwyze gemeent heeft, zulks toont hy op eene andere plaats aan, alwaar hy het *voor een groot voordeel des gemeenen stands houd*, *dat* Aristoteles *in de schoolen behouden wierd, en by de Studenten bleef. Doordien 'er zonder deezen Schryver, niet alleen de zuivere Philosophie niet, maar ook geene rechte maniere van leeren of geleert te werden*, (en derhalven ook niet in de Godgeleerdheid) *en konde staande gehouden werden* (*o*)

Jaar MD. tot MDC.

Aristotelische leerwyze.

5. Deeze nieuwe vond nu om menschelyke instellingen, eigene meeningen en herschen-schilderen in te voeren, verkreeg aanstonds eenen grooten ingang, alhoewel by zommige menschen, uit eene goede meeninge. Gelyk als dan *Luther* zelfs de *loci communes* [of algemeene plaatzen] van *Melanchthon*, hooger geacht heeft, dan veele schriften der Oudvaders, (*p*) en Hartog *Joris van Anhalt*, zoude ze *voor het allernuttelykste boek, ja het kostelykste kleinood voor de Kerke, naast den Bybel*, gehouden hebben. (*q*) Andere hebben het (*sacrosanctum opus*) een *heilig* of *allerheiligst werk* genaamt, (*r*) en de zoo genaamde *Crypto* (of verborgene) *Calvinisten*, trokken den lof van dit *Systema* ook wel dapper tot hun voordeel, daar zy *Melanchthon* tot hunnen voorspraak hadden. Hier uit nu quaamen de volgende aanmerkelyke aanpryzingen van dit boek, zelfs noch by het leeven van *Filips*, aan de Studenten: naamelyk, *Dat alles daar in waarachtig en wel begreepen was, wat de naarstigheid van een godzaalig mensch, door het leezen der H. Schrift, volgens de leidinge des H. Geests, vond of vinden konde, en dat dit boek was gelyk als een licht, het welke van de Schrift uitblonk.* En verder: *Dat men daar uit met de wysheid der Heilige kost vervult werden.* (*s*) *Ja zelfs door het gestaadig leezen en herleezen van dit boek, konde men veel beeter tot eene goede bevattinge van alle de stukken der Christelyke leere, en tot de kennisse en aanroepinge Gods koomen, als door alle de andere schriften der menschen te zaamen.* (*t*) *De leere Christi kon nergens beeter uit geleert worden als alleen uit dit boek;* (*u*) en wat 'er van diergelyke afgodische lof-tytels meer waaren, door welke, of niet den Bybel zelfs in vergeetelheid geraakte, zullenwe nu haast gaan zien. Waar toe ook de woorden, in zyn Graf-schrift tot Wittenberg, op de metaalen taafel behooren, daar in hy voor den eersten uitvinder der gewoonelyke *Systemata* verklaart werd, alwaar men dan aldus leest:

Melanchthons Loci communes.

Hun groote roem.

Sancte vir & salve Pater optime! Te tua semper
Nos soboles meritâ religione colet.
Doctrinæ nobis veræ tu Doctor & auctor,
Hæc tua stare ætas munera laudis habet.

De zin hier van is: *Heilige en allerbeste man en Vader! wy, uwe asspruitzels, zullen u altoos met eene schuldige eerbiedigheid eeren; om dat gy ons de waare leere geleert en uitgevonden hebt, waar op deeze eeuwe ook roem draagt.* Alwaar dan niet alleen den goeden *Luther* t'eenemaal werd vergeeten, om dat zyne maniere van leeren niet na de *Schoolen* of den *Professoraalen* stoel rook, maar ook, doordien de oneindige uitgestrektheid der verborgentheeden Gods, aan een eindig mensche, en die daar en booven noch maar alleen zyn vernuft en natuurlyk licht heeft opgevolgt, t'eenemaal gebonden

(*n*) Melanchthon l. c. p. 156. (*o*) Ibid. Epist. ad Leonh. Eccium. p. 295. (*p*) Apud Kromayerum Hist. Eccl. p. 579. (*q*) Apud Amlingium Verantwortung auff Gesshusii Epistel p. 89. (*r*) Vid. Editio Wittenb. An. 1549 8vo. in fronte libri. (*s*) Caspar Cruciger in program. Tom. V. Script. Publ. Witteb. (*t*) Ibid. To. III. p. 133. (*u*) Ibid. p. 186.

Jaar MD. tot MDC.

werd. Zoo dat dan binnen weinige jaaren tot Wittenberg, de *Scholastyke Theologie* t'eenemaal weeder te voorschyn quam, over welkers ondergang zich *Luther* noch korts te vooren zoo zeer verheugt hadde: Want

Luther tegens de School-Theologie.

hy schreef reeds al in 't Jaar 1518, aan *Jo. Langius*, aldus: *Onze Godgeleertheid en die van den H. Augustyn, neemt wakker toe, en heerscht nu in onze Hooge-schoole. Aristoteles gaat aldaar allengskens onder, en schikt zich ten val, die wel voor eeuwig zyn zal. Men bespeurt alhier nu eene groote walginge voor de Scholastyke Theologie van Lombardus*, (die *Melanchthon* kort daar na zoo zeer prees, en ook weeder invoerde) *geen toehoorder kan ook hoope hebben, welke niet die Theologie, dat is, den Bybel, en Augustyn of eenig ander aanzienelyk Leeraar der Kerke, belyd.* (*x*) Dit roemde *Luther* noch van Wittenberg, eer dat *Melanchthon* op quam, die naderhand alles wel haast weeder veranderde. Alhoewel 'er ook toen ter tyd noch altoos de menschelyke uitspraaken, en in 't byzonder, die van *Augustyn* golden.

Melanchthons Godgeleertheid.

6. Dit is nu den eersten oorsprong der *Schoolsche Theologie*, en van de valsch-beroemde konst onder de Luthersche, die in 't eerste door de vermelde schyn-reedenen den menschen heel schoon wierd voorgestelt, en daar na aan de Hooge Overigheid zelfs aangepreezen, door wiens beveelen ze ook verders is ingevoert, en aan de menschen als opgedrongen. Dus wierden *Melanchthons Loci communes*, in 't Jaar 1556 by het Onderzoek, in de algemeene punten, den Pastooren door het gantsche land aanbevoolen; en daar en booven verordent, dat ze in alle Kerken, in 't Hoogduits en Latyn zouden moeten bestelt werden. (*y*) En in 't Weimarsche gebied, wierden ze insgelyks, in 't Jaar 1570 den Predikanten, onder het algemeene Onderzoek, opgedrongen; gelyk als ook in 't Hanoversche en op zeer veele andere plaatzen meer geschiedde. (*z*) En aldus waaren dan de menschen niet alleen geneegen, maar ook

Menschelyke instellingen bevestigt.

gedwongen, om menschen-leeringen op te moeten volgen, en tot haaren richtznoer aan te neemen, waar van men meerder bescheid in de boeken der Geloofs-belydenissen zal kunnen vinden. Weshalven iemand van *Filips* goede vrienden de zaak al reedelyk wel uitdrukte, wanneer hy aldus schreef: *De Leeraars der Kerken hadden uit zyn boek ter deegen moeten kennen, wien zy na te volgen hadden, op dat ze zulke teegenstrydige zaaken niet mochten leeren.* Alhoewel hy zelfs ook met eene bekent, dat zommige Leeraars deeze onderneeminge hadden teegengesprooken, zeggende: *Dat de menschen zoo doende van haare natuurelyke vryheid berooft, en weeder tot de slavernye gebracht wierden.* (*a*) Waar toe dan ook behoort die bittere klachte van de Schryvers der Maagdenburgsche Centurien of Kerkelyke Historie, als naamelyk, *Flaccius*, *Wigandus* en *Matthæus Judex*, die dan aldus luid:

Aanzien der perzoon.

Daar is in deeze tyd eene zeekere afgoderye, ontrent perzoonen en plaatzen opgereezen, en dezelve groeit daagelyks noch al meer en meer aan. Want zommige, die andere in de Kerke, door geleertheid, welspreekentheid, of ampt overtreffen, willen t'eenemaal als gooden aangebeeden zyn, zoo dat ze zich de macht aanmaatigen, of om nieuwe stellingen in den Godsdienst te verdichten, of om de dwaalingen van andere op te pronken en voort te planten. Zy willen zich ook van niemand altoos, schoon met zachtzinnigheid, en zelfs uit het klaare Woord Gods vermaanen laaten, ik zwyge bestraffen. e. z. v. (*b*) En een ander klaagde ontrent deeze zelve tyd aldus: *Al wie in 't Keurvorstendom van Saxen*, Melanchthons Corpus doctrinæ, *of verzaamelinge der leere, niet in alle deelen voor zoo onfeilbaar als de H. Schrift zelfs wilde houden, die moest zoo aanstonds van zy-*

(*x*) Lib. I. Epist. ep. 27. (*y*) Churf. Augusti Kirchen-ordnung p. 105. (*z*) Remp. Sächs. Calender. p. 243. Hannöverische Kirchen-ordnung ap. Seckendorff. Lib. III. p. 520. (*a*) Camerarius Vita Melanchth. p. III. (*b*) Matthæus Ratzenberger Hist. Msta. de Joh. Frid. p. 20.

zynen dienst afgezet, en verjaagt werden: En eeven gelyk als de Jooden, ten tyde van Christus, alleen riepen: Hier is den tempel des Heeren: alzoo hebben de Wittenbergers nu ook heedensdaags geenen anderen grond van haare geheele Godgeleertheid, als de Præceptor, Præceptor, Præceptor! [de Meester zegt het.] (of, gelyk men daar na zeide: *Hier is Luthers stoel.*) Ja wat noch meer is, die bygeloovige hoogachtinge der menschen hadde by veele zoo zeer de overhand genoomen, dat ze waarlyk een Afgod van *Filips* en zyne *Konst-Theologie* maakten. Zyn meergedachte vriend bekent ook zelfs, dat de *Studenten* hem in alles nageaapt hebben; gelyk als by voorbeeld: om dat hy een weinig lispte, zoo lispten 'er veele ook zoo: hy trok in 't gaan een weinig de schouderen op, maakte onder 't spreeken veel gebaars met de handen, vertrok de winkbraauwen, e. z. v. dit alles nu deeden hem veele ook zoo na. Ja zelfs, doordien hy dikmaals acht sloeg op de beduidinge der droomen, zoo maakten zy 'er insgelyks ook veel werks van. (*c*)

Jaar MD. tot MDC.

Naäping der Leeraars.

7. Uit deezen afgodischen, ja meer als Paapschen imborst, sprooten naderhand de zoo zeer ongereymde reeden en daaden der Protestanten, gelyk wy hier booven eenige, by *Luthers* lof-reedenen, van gezien hebben. Wanneer by voorbeeld de Gereformeerde *Theologanten* rond-uit bekenden: Dat zy buiten des dierbaaren mans, *Melanchthons* schriften, in de geheele Godgeleerdheid, niet een eenige goede *definitie*, of bepaalinge voor den dag wisten te brengen. (*d*) Zoo t'eenemaal was by hen alles rechtmaatig, wat *Melanchthon* maar hadde geschreeven, schoon de H. Schrift, en de H. Geest zelfs, noch al zulke waarachtige reegelen gegeeven mocht hebben. Wanneer men ook iemand tot een Ketter wilde maaken, zoo hadde men in 't gemeen, volgens deezen grond des menschelyken gezags, op nieuw deeze woorden vaardig: *Het zyn vervaarelyke dwaalingen, die zommige uit hunne eigene herssenen verbreiden; want zy achten de schriften der geleerde mannen niet*: dat is, op zyn goed Duits, Doordien ze moogelyk meer den Geest Gods, als menschelyke gevoelens en stellingen opvolgden. (*e*) En hier over klaagden 'er dikmaals ook veele, die dit wel zaagen, dat men die maagere en kranke schoolsche maniere van leeren nu weederom in de *Theologie* gebracht hadde: *De Academische Godgeleerdheid*, zeide men, *trekt alles, gelyk als de* Sceptici *doen, in twyfel.... Daar is geen einde noch maat altoos van vraagen: en vraagen over vraagen koomen 'er voor den dag. Men heeft over al oneindige en verwerde spitsvinnigheeden te zaamen gehoopt, en het voor een grooten roem geacht, ook het diepste zelfs uit te vorschen. e. z. v.* (*f*) Waar beneevens ook van de Korte Begrippen en t'zaamenstelzels (*Compendia & Systemata*) der Godgeleertheid, deeze verklaaringe geschiede. *Het gebrek bestaat wel voornaamelyk daar in, dewyle het daar door gebeurt, dat men zelfs den zin Gods, ook in de geloofs-punten, meer aan de menschelyke meeningen en invallen, als aan Gods zeer duidelyk en onfeilbaar Woord, opentlyk heeft beginnen te verbinden. Waar door dan deeze reegelen ook meerendeels verdorven zyn. Men moet de rechte en eigentlyke meeninge Gods uit het onfeilbaare Woord Gods zelfs neemen: Het Woord Gods zelfs, dat in geloofs-zaaken zoo uittermaaten duidelyk en klaar is, moet booven alle menschelyke en Engelsche gevoelens en uitleggingen gestelt worden. De Schrift behoort veel eer door de Schrift zelfs, als door menschelyke boeken verklaart te werden. Uit de Schrift moet men den waaren zin en meeninge in de boeken brengen, en geenzins uit de boeken in de Schrift. De schriften oordeelen de stellingen der menschen,*

Melanchthons roem en groot gezag.

Menschelyk aanzien en verdigtzels.

Academische Theologie.

Uitleggingè des Bybels.

Z 2

(*c*) Camerar. l. c. p. 70. & 78. (*d*) Der Anhaltischen Theologen Bedenken über die Præfation des Concord. Buchs. p. 151. (*e*) Beza Epist. 59. p. 257. (*f*) Flacius cæterique Centur. XIII. Hist. Eccl. præf.

Jaar MD. tot MDC. Oorsprong der Artykel-boeken. *schen , en zyn geene rechters der Goddelyke geopenbaarde waarheeden ; maar alleen der zelver getuigen. e. z. v.* (*g*) En eindelyk besloot men dit daar uit: *Veele willen , dat de Kerke Gods nu op een nieuw weeder aan schriften van menschen zal gebonden werden. Want zy begeeren , dat men het Woord Gods veel eer na de gevoelens van groote mannen zal verstaan en aanneemen , als uit des zelfs eigen aart , onderzoekinge , en nadruk. Aldaar hoort men over al deeze woorden : De Meester heeft het gezegt , dus heeft hy geschreeven en vast-gestelt :* ergo , *zoo is het ook waar. Alle die geene nu , welke van dit gevoelen maar eenigzins afgaan , moeten zinneloo-*

Vervolginge der Waarheid. *ze ezels , en goddelooze kaerels zyn. Wanneer iemand iets het geringste daar teegen spreekt , en Jesus Christus maar alleen voor zynen Meester begeert te erkennen , zoo werd hy van alle menschen uitgelacht , gescholden , en met schimpschriften belaaden; hy moet een afvallig en ondankbaar leerling , een vyand van de Kerke en van alle menschen , heeten te zyn ; die ook niet alleen met de pennen der Schriftgeleerde en Pharizeen , maar ook , door de pieken en priemen , stroppen en swaarden , der Overheid moet uit de weereld gejaagt werden. Wat dunkt u , is dan deezen stand niet bedroeft genoeg , daar voor onze oogen , de Majesteit of Hoog-achtbaarheid des Woords, eindelyk zoo allengskens te niet gaat ?* (*h*)

8. Dit zyn dan nu , van het algemeene verval in de leere , klaare getuigenissen genoeg , die de bedryven dier tyden insgelyks ook genoegzaam aanwyzen , welke ontrent het onderzoek der verschillen , klaar

Dwang des geweetens. zullen konnen gezien werden. Alzoo , dat met 'er daad van veele , die in aanzien waaren , dikmaals het rechte teegendeel zelfs gepleegt wierd , van het geene wel eer teegens de Paus , als onrechtmaatig was uitgesprooken. Als wanneer men zeide: *De Paus verbied het vrye geloove , zeggende , dat men hem moet gehoorzaam zyn , wanneer men zaalig wil werden. e. z.v.* (*i*) En men evenwel daar na beweeren wilde: dat, wie dit of dat menschelyk boek of stellinge niet opvolgde,niet zalig konde werden.e. z. v. In

Geloofs-eed. welken opzichte *Andreas Osiander*, van de *conscientie-dwang ;* mitsgaaders den Geloofs-eed teegen *Melanchthon* opentlyk aldus schreef: *Een Doctor of Magister , tot Wittenberg gemaakt , is een arm gevange man , zynde door eeden in zyn geweeten verstrikt en verwert : Want hy heeft Gods Woord verzwooren , en de leere van Filips beëdigt : Hy heeft zich een gebit in de mond laaten binden , daar inne bestaande , dat hy in gewichtige zaaken , het geloove raakende , niets altoos spreeken zal , voor en al eer hy zulks met de Oudste , die de Belydenisse vast houden , voorheene heeft beraadslaagt , en by die zelve moet hy ook by zynen eed blyven , in de overeenstemminge der Belydenisse , schoon de H. Schrift zelfs al anders zegt , of hy moet zich voor eenen eed-breeker laaten uit-maaken. Hy is dierhalven ook een verborgen bond-genoot van zulk eene t'zaamen-sweeringe , die meer op der menschen , als op Gods Woord vast staat , en welke dierhalven ook niet weinig schaadelyk is aan de geheele Christenheid.* (*k*) Doch hier van zal by het verhandelen der Artykel-boeken , breeder werden gehandelt ; waar heene wy dan voor ditmaal , de Leezer wyzen. Nadien nu *Melanchthon* en andere de *Scholastyke Theologie* eens hadden ingevoert , zoo quam het ook reeds al in deeze eeuwe , daar meede tot eene groote buitensporigheid , schoon dat ze in de volgende eeuwe , noch al hooger is gesteigert , doordien ze voorheene veel eenvoudiger was. Om welke ree-

Scholastyke Theologie. de een bekend God-geleerde , in 't Jaar 1595 reeds al bekende: *Dat de Godgeleertheid zynes tyds al t'eenemaal scholastyk , of vol schoolfratzen was , in welke niets altoos meer van de waare godzaligheid te zien was ; doordien de Godgeleerde malkanderen maar alleen stooken en plaagden , met een deel spitsvinnige woorden en herssenen-schilderyen.* (*l*) Doch ik zal van deeze zaake hier ter plaatze noch

(*g*) Ibid. ad Cent. IX. (*h*) Ibid. (*i*) Apologia A. C. Art. IV. p. 315. (*k*) Apud Schlüsselburgium Lib. VI. Catal. Hæret. p. 79. (*l*) D. Chytræus Epist. p. 1276.

noch eenige onverwerpelyke en onpartydige getuigenissen ter needer stellen, om de zaak zelfs daar door dies te klaarder of handtastelyker te maaken. *Jaar MD. tot MDC.*

9. Ik ben geheel en al van gevoelen, dat veele van *Luthers* ernstige betuigingen en bestraffingen, teegens de *Hooge Schoolen* en *Scholastyke Theologie*, de *Philosophie* van *Aristoteles*, en ander duivels-gebroedsel des *Antichrists*, hem heel dikmaals zyn afgeperst geworden, wanneer de goede man zag, dat *Melanchthon* alle deeze gruuwelen door de achter deure weeder inbracht, terwyle hy ze noch naauwelyks ter voor-deure hadde uitgedreeven. Zyne getuigenissen, aangaande deeze zaake, zyn noch onlangs van iemand te zaamen gezogt, en by malkanderen gedrukt, waarom ikze alhier ook des te liever zal overslaan. Zyn trouwe navolger en leerling, Dr. *Hieronymus Weller*, klaagde ook te dier tyd al zeer over de valsche *Theologanten*, zeggende: *Zy blyven altoos maar enkele onnutte bespiegelaars, die nergens toe dienen. Zy schouwen de H. Schrift maar van buiten aan, eeven gelyk als men zegt, een koe een nieuwe poort; zy leezenze zonder eenig verstand, en de kracht of kerne der zelve, dat is, de oprechte leere en troost kennen ze niet, en ze weeten die ook niet te vinden of uit te vorschen. Van deeze Leeraars nu NB. zyn 'er heedendaags zeer veele, en wel inzonderheid die geene, welke de Philosophie onder de Theologie mengen willen.* (m) En een ander, ontrent die zelve tyd, spreekt wel zeer grof, doch echter waarachtig van de zaak, zeggende: *Aristoteles, dat is, die zoo zoete Philosophie, klimt meer en meer op de predikstoelen van Gods Gemeentens, en ze werd ook veel meer, als het betaamelyk is, onder het Woord Gods zelve gemengt. Want in deezen tyd hebben de menschen nergens anders smaak in, als alleen in dat geene, wat met de Philosophie en haare bloempjens, dat is, met zeer aangenaame gronden en schoone woorden, over al is doorspekt, bestrooit en opgevult. Ondertusschen hoort, merkt, of leert men niets, van de spreuken der H. Schrift, maar deeze werd allenthalve achter de bank in een boek geworpen, en met spinnewebben overtrokken. Derhalven laaten zich ook op de predikstoelen voor het volk, deeze allerheiligste Euangelisten, Plato, Aristoteles, Homerus, Euripides, Pindarus, Sophocles, en andere, van een gelyk gewigte, heel vlytig hooren: niet datze, gelyk als maar by geval, met een woord werden aangetrokken, maar, midden in de gronden en bewysreedenen zelfs. Wanneer nu iemand zich daar ontrent maar eens blyken laat, dat deeze dingen een teeken zyn, dat de waarachtige leere, die van den Heemel zelfs is geopenbaart, hier door verdonkert werd, terstond schreeuwt de gantsche meenigte der Heidensche Philosophen, dat men alle Rhetoricaas, Physicaas, Ethicaas* [reede-kunde, natuur-kunde en zeede-kunde] *t'eenemaal wil uitroeyen, en de oude onweetenheid en Barbaarschheid in de Kerk weeder invoeren, welke moedwilligheid dan ook van alle verstandige mannen moet belet werden. Wanneer iemand nu verders deeze liefhebbers des Heidendoms* (Ethnizantes) *ernstig vermaant, dat men alleenelyk maar het misbruik van dit Heidensche werk berispt; ..... zoo hoorenze al evenwel niet, maar roepen onophoudelyk: groot is de Diana! groot is de Diana! Deeze boosaardige en onzinnige goddeloosheid, moedwille, lasteringe, en razernye der Philosopherende Heidenen is, op deeze wyze een voorboode, (doordien ze door hunne Philosophische lichten, het waarachtige en zuivere licht der Godgeleertheid t'eenemaal uitblusschen,) dat de heemelsche leere schandelyk verduistert is. e. z. v.* (n)

En Klachten daar over.

Aristotelische Theologie.

Verachting der Schrift.

Heidenze wysheid.

10. Dat nu aan de meeste *Theologanten* tot Wittenberg geen ongelyk altoos hier door geschied is, zulks toonen niet alleen hunne eigene schriften, maar ook andere middag-klaare getuigenissen. Het was waarelyk meer als heidensch, wanneer reeds al in 't Jaar 1546, *Justus Jonas*, openbaar

(m) In Analectis Wellerianis P. II. im 2 Brieff an Joh. Beltz. p. 148 (n) Cent. Magd. Tom. IX. præf.

Jaar MD. tot MDC.

Uitlegginge der Schrift volgens de Philosophie.

baar in een Plakschrift, aldus schreef: *Doordien de disputen van Paulus, zonder de geleertheid onmoogelyk niet konnen verklaart werden, zoo laat ons de letter-oeffeningen dies te meerder lief hebben. En waarlyk, die, zonder de Logica,* (Redeneer-konst) *Paulus verklaaren wil, die doet eeveneens, als of hy in een hel-duistere nacht zonder lantaarn zeilen wilde. Ook beveelt ons Paulus zelfs, dat men het woord recht zal onderscheiden; het welke zonder de* Logica *niet geschieden kan.* (o) Wat was dit anders, als de *Logica*, beneevens het menschelyk vernuft, tot een licht des Bybels en beginsel der Godgeleertheid te maaken? *Melanchthon* schreef ook zelfs aldus: *Die niet geleert is, kan de Godsdienst ook niet genoegzaam voordraagen, want men moet in de meeste Theologische plaatzen, altoos uit de andere studien iets ontleenen, en zomtyds ook wel eenige gevoelens der Religie, met de Philosophie te zaamen houden.* (p) Waar van we zoo aanstonds by het verhandelen der geleertheid, noch breeder zullen redeneeren. Het grootste behulp nu, dat men ten opzichte der Godgeleertheid, uit de *Philosophie* haalde, bestond wel meest alleen daar in, dat men anders zommige Konst-woorden niet al te wel verstaan konde, die echter al eeven zoo wel by deeze konst, als by de handwerksluiden noodig waaren. En alleenelyk daar door ontstond dat oneindelyke gekrakkeel der *Theologanten*, terwyle de eene de Konst-woorden uit de *Philosophie* gestaadig heel anders uitleide als de ander; ja zelfs, zoo wanneer ze iemand niet aanstonden, zoo smeet men ze t'eenemaal weg. „Gelyk als 'er van *Jacobus Andreas* werd verhaalt, dat hy in „een zeeker *disputt*, in 't Jaar 1577 de woorden, *Abstractum* en *Concretum*, *inventa Diaboli*, des Duivels uitvindingen genaamt hadde. Elders hadde hy het *Concretum* spotswyze, by een beuling vergeleeken, en het *Abstractum* by de huid, wanneer ze daar van was afgetrokken. (q) Op zoodaanig eene wyze maakten die groote *Theologanten*, zelfs ook voor de weereld hunne zaaken ten spot, zoo dat het geen wonder was, dat de scherpziende tot *Atheisten*; en de eenvoudige tot beesten en wilde menschen wierden gemaakt, terwyle door Gods oordeel, de Leeraars zelfs zich zoo uittermaaten schandelyk ten toon stelden. Dit ongemak nu quam wel meest van het verdorvene vernuft van daan, en dat men het zelve de heerschappye voeren liet, niet teegenstaande alles met den schoonschynenden naam der wysheid, des goeden oogemerks en nuttigheids bewimpelt wierd. Iemand zeide van diergelyke vleeschelyke *Theologanten* aldus: *Zy waaren de rechte Fanatici* [onzinnige] *en blinde leidslieden, die van de Duivel weeder waaren opgewekt, op dat ze de waarachtige, nuttelyke en beste zaaken der geheele Christelyke Godsdienst, met veele schandelyke leugens en Philosophis geschreeuw, uit de zotte herssenen der menschen voortgesprooten, zoo vervaarelyk bezoedelen en verdonkeren zouden.* (r) Om van andere getuigenissen nu hier ter plaatze niet te spreeken.

Logica.

Termini of Konst-woorden in de Theologie.

Fanatici wie?

Disputeer-zucht.

11. Op deezen grooten afval der Luthersche, van de waare Apostelyke leer-wyze, volgde dan aanstonds de disputeer-zucht, die wy ten deele by de verdorventheid der geestelyke, en ten deele by het verhandelen der verschillen byzonderlyk en uit zeer veele getuigenissen, wel klaar zullen kunnen erkennen. Hier staat nu maar met weinige woorden aan te raaken, hoe dat zommige de ellende der Godgeleerde ook al meede hier in gezien hebben. *Luther* zelfs heeft de zyne dikmaals heel trouwhertig voor het disputeeren gewaarschouwt, en onder anderen met deeze woorden: *Daarom moet men deezen reegel wel voornaamelyk vast houden, dat*

(o) To. I. Script. Publ. Witteb. p. 147. (p) Epistolarum Vol. I. p. 162. (q) Apologia der Anhalt. Theologen Bekäntnis wieder die Præf. des Conc. Buchs. p. 384. (r) Centur. Magdeb. Cent. I. præf.

dat wy het Woord met een eenvoudig geloove aanneemen, en geenzins met een opzet, om daar over te disputeeren. Want alle voorbedachte disputen sleepen een onvermydelyken val na zich: het geene hy daar op ook met zommige voorbeelden bewyst. (s) De voorgemelde *Dr. Weller* spreekt insgelyks ook op deeze wyze daar van, *dat de jonge menschen bedroeft en bevreest werden, wanneer ze moeten hooren, dat de Theologanten, Leeraars en Predikanten, zoo grouwelyk en schrikkelyk onder malkanderen gekrakkeelt en elkanderen gescholden hebben.* (t) En elders ried hy eenen Pastoor, *dat hy zich doch wel voor het verwerde en scherpzinnige disputeeren wachten zoude*, als ook, dat hy zyn geweeten gantsch niet daar over bezwaart zoude maaken, *dat hy zyne teegenstreevers den mond niet kon stoppen. Voorwaar*, voegt hy daar by, *het zyn teegenwoordig zeer booze en gevaarelyke tyden, daar en booven ook zwaare en verwerde oneenigheeden, welke de hooggeleerde, beproefde en ervaarene Godgeleerde genoeg te doen maaken.* (u) Naderhand klaagde een ander niet onbillyk hier over aldus: *Het kan door Gods ooglukinge en toelaaten wel lichtelyk gebeuren, dat het den Roomschen Antichrist noch eens gelukke; nademaal wy zien, dat heedendaags niet weinige Theologanten van de H. Schrift, zich af en op allerhande menschelyke gedachten en scherpzinnigheeden, uit enkele eerzucht begeeven; en meer naerstigheid tot het schoolkrakkeel, en de vreemde vraagen der oude Leeraaren gebruiken en aanwenden, dan tot Gods Woord en de H. Bybel.* (x) En noch een ander spreekt, uit ondervindinge van de disputeer-zucht der Hooge-Schoolen aldus: *Onze Hooge-Schoolen zyn plaatzen vol groot gevaar en verschillen, gelyk ik met veel moeyelykheid zelfs geleert hebbe.* (y) Gelyk als deeze zelve Schryver ook, teegen de zoo genaamde *Theologia Polemica*, of woorden-twist zeer wel aanmerkt, dat *Luther* in zyn kleene Catechismus, geene gezindheid altoos met naame genoemt heeft, en daar door ook te kennen gegeeven, wat hy zelfs van de krakkeel-schriften hield. (z) Doch dat men allengskens t'eenemaal van den zin van Christus en zyn Euangelium was afgeweeken, zulks toont de klachte eenes mans van dien tyd genoegzaam, als hy zegd: *Men zag reeds al veel meer op dat geene, wat door veel disputeeren wierd goed gekeurt, als wat men voor een leeven leide. En het verborge vrye leeven wierd alzoo weeder op het nieuw voor den dag gehaalt, dat het ten laatsten op een oneindelyke ongebondenheid uit quam. Daar nochtans als dan het disputeeren eerst goed is, voornaamelyk dat geene, het welke van den Godsdienst, godzaaligheid, den plicht der menschen, en de deugden werd aangestelt, wanneer men niet alleen met woorden iets besluit, maar dat men ook door overeenstemmende werken, het zelve bewyst.* (a) En de voorgemelde Godgeleerde schreef noch al eens uit enkele ervarentheid, wanneer hy een diergelyk krakkel-schrift gedachtig was, dat hy niet eens meer aanzien wilde: *Ik ben zulk een geschreeuw moede, waar in door het veelvoudig krakkeelen, de waarheid maar verlooren, en allen yver ontrent de waare godzaaligheid t'eenemaal verstikt werd. Het is eeveneens, als of de Godgeleertheid maar alleen in woorden, gelyk als een bosch in boomen bestond.* (b)

Jaar MD. tot MDC.

Polemici.

Academici.

Woorden-twisten.

12. En waarlyk de geheele Historie der zelver tyden toont ons in allen deelen, dat men het voornaamste van de geheele Godgeleertheid, rechtzinnige leere, en 't waare Christendom, maar alleen in woordetwisten, en onnutte vraagen gestelt heeft, en de oeffeninge der rechte waarheid, om daar door weeder te rechte gebracht te werden, t'eenemaal heeft vergeeten. Iemand meinde, *daar wierden maar alleen twee zaaken tot den besten stand der Kerke vereischt: als, de zuiverheid der Leere, en de eendracht der Leeraars.* (c) En by deeze hadde de vroomheid des leevens niets

Weeten zonder doen.

(s) To. IX. Alt. p. 57. Add. Tom. VII. p. 622. (t) Analect. l. c. p. 174. (u) Ibid. P. II. p. 150. (x) Philippus Nicolai Histor. des Reichs Christi Lib. VI. c. 6. (y) D. Chytræus Epist. p. 236. (z) Ibid. p. 306. (a) Camerar. Vit. Mel. p. 287. (b) Chytr. ap. Fechtium Epist. Theol. p. 753. (c) Victorinus Strigelius Epist. ad Duc. Würtenb. ap. Schlüsselburg. Catal. Hæret. p. 405.

Jaar MD. tot MDC. niets altoos te doen, wanneer 'er maar alleen uiterlyke woorden en een ydel geschreeuw, midsgaaders eene valsche verbindinge teegens zommige onschuldige golden, gelyk als wy ook hier van ontrent de verhandelinge van de *Syncretismus*, noch iets naaders zien zullen. Toen ter tyd zeide men gemeenelyk, wanneer men een *Theologant* zeer hoog verheffen wilde, gelyk als 'er van *D. Heshusius* geschreeven wierd: *Dat hy een byzonder Christelyk yveraar teegen de* Sacramentarizen *zoude zyn, en ook een wakker disputeerder.* (*d*) Hier ontrent nu was niemand om een goed leeven eens bekommert, maar die het beste swetzen, het volk wat vertellen, en iet aangenaams voor-praaten kon, die was ook de beste man: met de waare weezentlyke stukken des Christendoms wilde zich niemand bemoeyen, nademaal doch de meeste op een valsche en ingebeelde gerechtigheid en schyn-geloove gevallen waaren, waar beneevens zy ook geene leevendige ondervindinge, kracht of genot, noodig, noch ook moogelyk achten. Van de zulke nu schreef de meergedachte *Weller* nochmaals duidelyk, aan een aangevochten Pastoor, zeggende: *De geruste hoogmoedige en vermeetele Theologanten, die de Kerke in onrust brengen, en den H. Geest in veele vroome herten bedroeven, moesten eens door zulk een zwaaren angst aangetast, en daar door in de lieve Kruis-schoole gevoert werden. O! hoe zouden ze zoo ootmoedig werden en hunne vleugels laaten hangen.* (*e*) Met wien een ander Schryver aldus overeenstemt, zeggende: *Het was waarlyk wel te wenschen, dat de Leeraars en dienaars der Kerken alle hunne moeite, raadslaagen, predikatien en doen aanstelden, tot de bevorderinge der waare gehoorzaamheid jeegens God; tot de zachtmoedigheid en goedwilligheid jeegens hunnen eevennaasten, en met een woord, tot de opwekkinge der waare godvruchtigheid, op dat, zoo wel zy zelfs als hunne toehoorders, veel meer door een godvreezend leeven, en de oeffeninge van goede werken, als door een scherpzinnig disputeeren over de punten, zich als Christenen en Godgeleerde betoonen mochten.* (*f*) Doch van deezen ellendigen stand der Kerke, zal hier na by het aanstootelyke leeven van veele Predikanten noch meer verhaalt werden. Hier zal ik alleenelyk noch eenige doende Godgeleerden (*practici Theologi*) aanhaalen, die onder de zoo groote meenigte der Luthersche Leeraars, by na alleen weegens hunnen ernst en yver ontrent het waare Christendom, en des zelfs betrachtinge, na *Luther* bekent zyn geworden, en die men ook noch, als getuigen der waarheid, onder den overigen verdorvenen hoop kan aanmerken; ook zyn ze wel dikmaal alhier aangetrokken.

Yver met onverstand.

Hoogmoed.

13. Van *Fredrik Myconius* hebben we hier booven een zeer schoon verhaal gehoort, hoe dat God door zyn H. Geest, hem tot zich getrokken, en zoo wel den ellendigen staat des Pausdoms, als de waarheid geopenbaart heeft. Van welke ook iemand aldus schryft: *God hadde hem inwendig geleert, wat Luther uitwendig gedaan hadde, waar door hy de verborgentheeden, die hem vertrouwt waaren, aan de andere ook weeder verkondigde.* (*g*) Van *Wolfgang Fabritius Capito*, Pastoor tot Straatsburg, die in 't Jaar 1542 overleeden is, schryft men aldus: *Hy heeft niet veele boeken geschreeven (gelyk als andere wel overvloedig onder 't disputeeren gedaan hebben) maar hy heeft liever zyne leere met 'er daad zelve, als met woorden bevestigen willen.* (*h*) Van den oprechten en geoeffenden *Erasmus Sarcerius* bekende iemand het navolgende: *In dien man blonk eene groote standvastigheid en achtbaarheid uit, hy ontzag geen geweld altoos, noch ook dreigementen of ballingschap, (die hy ook in der daad geleeden heeft.)..... Hy leefde onberispelyk en kuys, was een vyand van alle overdaad, en hy maakte zich ras weg van de gastmaalen, hy beminde de eenvou-*

Voorbeelden van zommige vroome Godgeleerden. Myconius. Capito. Sarcerius.

(*d*) Ap. Fechtium l. c. p. 181. (*e*) Annal. l. c. p. 142. P. II. (*f*) D. Chytr. Epist. p. 501. (*g*) Scultet. Annal. Ev. P. I. p. 20. (*h*) Beza. Icon. Cl. Vir. p. 28.

voudigheid, vervloekte alle slimme streeken, (Sophisteryen) *en hy deed grooten arbeid.* Zyne oprechtigheid blykt meede uit de meenigvuldige klachten, die hy over het verval der Kerke gedaan heeft, als ook daar uit, dat hy zich anders in geene school-krakkeelen lichtvaardig gemengt heeft, maar dat hy in zyne veelvoudige schriften, (die de zaalige *Scriverius uitmuntende en nuttelyke boeken voor de Kerk* noemt) voornaamelyk op het doen (*praxis*) gedoelt heeft. (*i*) *Joh. Matthesius* is ook al meede onder deeze vroome mannen te reekenen, by wien een zuivere eenvoudigheid, en oprecht oogmerk was, om zyn ampt met voordeel en verbeeteringe der toehoorders wel waar te neemen. Zyn dood zelfs, hadde ook zommige nadenkelyke omstandigheeden, naamelyk, in 't Jaar 1565 op eenen Zondag voorvallende, na dat hy van de hoope des eeuwigen leevens noch eerst gepredikt hadde. Zyne schriften zyn nu noch zeer fraai om te leezen, om zyne eenvoudigheid in 't voorstellen, daar geen konst of gemaaktheid altoos in is, schoon 'er zomtyds ook wel andere dingen meede onderloopen. En deezen man was *Luthers* leerling geweest, gelyk als dan die geene meest, die *Luther* zelfs onderweezen hadde, in oprechtigheid, opbouwelyke maniere van leeren, en stichtelyk leeven, ten hoogsten te pryzen waaren: Schoon genoomen, dat ze zich anders wel wat hart en eigenzinnig, in zommige twist of andere zaaken betoonden. Daar in teegendeel zy, die, volgens het vernuft en de konst geleert wierden, gemeenelyk maar tot enkel disputeeren, speculeeren, en allerhande beuzelingen geneegen waaren. Onder *Luthers* discipelen was meede de gedachte *Hieronymus Weller*, Opperste-Predikant tot Vryberg, wiens veelvuldige en zwaare aanvechtingen, langduurige oeffeninge in de vroomigheid, en zeer schoone schriften alomme bekent zyn. Hy sturf in 't Jaar 1573. Als ook, *Nicolaas Huisman*, die van *Luther* zoo zeer gepreezen geweest is, die ook van hem gezegt heeft: *Wat wy leeren of spreeken, dat beleeft en doet hy.* Gelyk als hy ook wel eer, uit eerbiedigheid voor zyn stichtelyk leeven, tot hem zoude gezegt hebben: *O gy heilige Nicolaas, bid voor ons!* Insgelyks is ook meede bekent, de godvreezende, en ongemeen neederige Vorst, *Joris*, Hartog van Anhalt, die zich niet geschaamt heeft, om zelfs te prediken, en verders door zyn gantsche leeven, met Kerkelyke zaaken om te gaan, waar meede hy ook groot voordeel gedaan heeft, en meenig *Theologant*, in bescheidenheid, ootmoedigheid, zachtmoedigheid en wysheid verre overtroffen. Gelyk als dan onder anderen in zyn leeven, dat *Joachim Camerarius* beschreeven heeft, betuigt werd, dat hy zyn Kerkelyk-ampt getrouwelyk heeft waargenoomen, het volk naarstig onderrecht, de verstrooyinge des zelfs verhoed, en tot den grond toe de *Reformatie* uitgevoert. (*k*) Buiten deeze zyn 'er weinige onder die geene, die de leere met hun leeven zelfs bekrachtigden, (en derhalven onder de rechte Godgeleerden) te reekenen, of het moesten *Dr. Joan Haverman*, *Caspar Melissander*, *Lucas Pollio*, *Martinus Moller*, *Stephen Prætorius*, en diergelyke zyn; waar van moogelyk in de volgende eeuwe breeder zal gehandeld werden.

Jaar MD. tot MDC.

Matthesius.

Weller.

Huisman.

Hartog Joris van Anhalt.

14. Doch ik moet dit stuk der Godgeleertheid gedachtig zyn, het welke de uitlegginge van den Bybel verhandelt, op dat men zie hoe het daar omtrent voor deezen al gestaan heeft. Alwaar dan vooreerst van *Luthers* nieuwe vertaalinge des Bybels staat aan te merken, dat, gelyk als den duivel en zyne dienaars in 't gemeen een groot hertzeer werd aangedaan, dat men

Verklaring der H. Schrift.

Luthers nieuwe vertaalinge des Bybels.

(*i*) Apud. P. Albin. Meisn. Chron. Tit. XXV. p. 355. Vid. Scrivers Seelenschats I. Th. 12. Pred. p. 827. (*k*) Vid. Camerar. p. 26. Melancht. orat. in laudem Georgii Tom. IV. orat. p. 597. Melch. Adami Vit. Theol. p. 245. & Veilius Hist. & Necess. Reform. Evang. ex scriptis Georgii exposita.

Jaar MD. tot MDC.

men de menschen de H. Schrift in handen geeft, en dat de Kerkelyke in deeze zaak het *monopolium* niet alleen behouden; alzoo is 'er ook over dit voorneemen van *Luther* eene groote opschuddinge ontstaan; weshalven zich de Paapen ook zeer beklaagden; *dat zyn Nieuwe Testament een groot bederf en verwerringe veroorzaakte, om dat het zoo meenigvuldig nagedrukt en uitgestrooit wierd. Als ook, dat schoenmaakers en snyders, wyven, en allerhande gepeupel, het zelve over al zoo yverig laazen, als of het een fontein aller waarheeden was. Waar door ze zich ook niet hadden ontzien met de grootste Doctooren en Priesters zelfs te disputeeren.* (*l*) De omstandigheden nu van dit nodige werk, waar door de *Reformatie* niet weinig wierd bevordert, waaren deeze. Doordien alle de voorgaande Paapsche Duitsche Bybels een onbegrypelyken walgelyken styl hadden, en dat ze daar en booven noch aan het volk, door de Tyrannye der Paapen verbooden waaren, zoo begost *Luther* in zyn zoo genaamd *Pathmos* de Euangelisten over te zetten, overzag ze daar na met *Melanchthon*, die hem hier in hielp, en hy gaf in 't eerste het Euangelium van *Mattheus* alleen uit, daar na dat van *Marcus*, en de Zendbrief aan de Romeinen, tot dat van tyd tot tyd, in 't Jaar 1522, het geheele Nieuwe Testament eindelyk voltooid wierd. Hier op nam hy het Oude Testament al voort by de hand, en dat waarlyk met eene groote moeite, onder veele onrusten, waar over hy t'elkens zeer klaagde. Na het verloop van veel tyd, quaamen de Propheeten in 't Jaar 1530 volkoomentlyk aan 't licht, tot dat ten laatsten in 't Jaar 1534 de geheele Bybel gedrukt wierd, alhoewel deeze eerste *editie* in de volgende, van de Jaaren 1541 en 1545 heel veel is verandert geworden. In deezen zwaaren arbeid hebben hem geholpen, *Melanchthon*, *Bugenhaagen*, *Justus Jonas*, *Matthæus Aurogallus*, en de *Corector*, *Joris Rorarius*. (*m*) De overige omstandigheeden, als ook de lof-spreuken van deeze vertaalinge hebben veele tot nu toe by een vergaadert, (*n*) alhoewel ook de gebreeken der zelve, van eenige oprechte Schryvers niet vergeeten zyn, die aan *Luther* zelfs buiten dat ook vry wel bekent geweest zyn, en die daar ontrent ook verbeeteringe gewenscht heeft, gelyk als hy op een zeekere plaats zegt: *Of men my mochte aantasten en berispen, dat ik zomtyds in de vertaalinge gedwaalt hebbe, het-zelve wil ik in dank aanneemen.* (*o*) Weshalven gants geenen Afgod van deeze overzettinge te maaken is, maar alles moet liever met dankbaarheid aangenoomen werden, wat God voor licht en wysheid aan andere ontrent deeze zaak heeft verleent. Het is ook onder anderen aanmerkelyk, dat de Kant-teekeningen by de meeste drukken, niet van *Luther* met voordacht zyn gemaakt, maar van den Corrector Mr. *Joris Rorer*, onder het nazien uit zyne reedenen opgeschreeven, en daar by gezet zyn. (*p*) „Ik kan niet nalaaten by deeze „stoffe de volgende aanmerkenswaardige woorden by te voegen, uit een „boek, 't welk in 't Jaar 1650 onder de tytel van Δειπνολογία of *een gesprek* „*en verhandelinge aangaande het Avondmaal*, is uitgekoomen. Hier over nu „mag een verlicht Leezer zyn oordeel vellen, de woorden luiden dan „aldus: *Die maar eenig verstand heeft, weet zeer wel, dat Luthers eerste schrif-* „*ten veel geestryker zyn als de andere of laatste. Het is ook eeven zoo met zyne over-* „*zettinge des Bybels, in 't Hoogduits; naamelyk, Luthers eigene Hoogduitsche* „*vertaalinge komt de waare zin, zoo wel na de Hebreeuwsche als Griekssche text,* „*doorgaans veel naader als de laatste; welke Luther zelfs geenzins gemaakt heeft,* „*maar een burger van dien tyd tot Leipzig, die een goed Hebreër was, maar geen* „*op-*

Het Nieuwe Testament.

Historie des zelfs.

Zyne mede-helpers.

Kant-teekeningen.

(*l*) Cochlæus. Emserus. Maimburgius ceterique. (*m*) Vid. Lutheri Schreiben an Wenceslaum Link Tom. V. Altenb. p. 268. it. Appendix Tom. IX. p. 1574. ad 1580. Seckendorff. Lib. I. p. 203. (*n*) Vid. Joh. Gerhardus Confess. Cathol. Tom. I. p. 163. (*o*) Tom. IX. Altenb. p. 208. (*p*) Mathesius in XII. Pred. vom leben Lutheri p. 160.

„ *oprecht vertaalder, die ze aan Luther zond, om te zien of hy ze wilde voor goed* Jaar MD. tot MDC.
„ *keuren*; (canonizeeren) *het geene hy dan ook gedaan heeft, en wel voornaamelyk,*
„ *op dat daar door, weegens de cierelykheid van het Duits, te meerder menschen,*
„ *onder het leezen tot het Euangelium, gelyk zy meenden, zouden moogen gebracht*
„ *worden. Doch wy zyn schandelyk daar door bedroogen; want, de waare en op-*
„ *rechte overzettinge van Luther is, in 't Jaar* 1529, *in fol. tot Wormbs gedrukt,*
„ *waar van ik het eerste exemplaar, in een oude boek-winkel gevonden, en met blyd-*
„ *schap gekocht hebbe: maar ik ben het zelve, door den oorlog in Boheemen, myn*
„ *Vaderland na den vleesche weeder quyt geraakt. Het andere diergelyke exemplaar*
„ *heeft op myn woord de Zal^r. Vryheer, Jan Bernhard van Kunowitz, uit Moravien,*
„ *een byzonder groot liefhebber der H. Schrift, (alhoewel van de Gereformeerde*
„ *Godsdienst, zoo als men die noemt) door naarstig navraagen in de Stad Sta-*
„ *den eindelyk bekoomen, en hy heeft zich daar over verwondert. Maar waar dit*
„ exemplaar *gebleeven is, zulks is my t'eenemaal onbewust. In deezen* Bybel *is*
„ *ook* het 4de boek Esdre, het 3de boek der Machabëen, en de Zendbrief
„ aan de Laodiceën. *Luthers oprechte eerste overzettinge des* Bybels *is dierhal-*
„ *ven dan t'eenemaal verlooren geraakt. En byaldien wy nu noch van de overzettin-*
„ *ge der H. Schriftuure willen spreeken, zoo behoorde een ieder na deeze gedachte, de*
„ *eerste vertaalinge van Luther, met alle moogelyke vlyt te zoeken, of ze noch*
„ *eens weeder aan den dag mocht koomen. Verders moogen we wel ronduit zeggen,*
„ *dat we niet eens eene rechte* Hoogduitsche overzettinge des Nieuwen
„ Testaments *hebben, ik zwyge den geheelen* Bybel. *En schoon de* onchristely-
„ ke Photiniaanen *al veel van hunne* Hoogduitsche vertaalinge des Nieuwen
„ Testaments *roemen, zoo is die nochtans op veele plaatzen valsch, en wel voor-*
„ *naamelyk in zulke, daar het niet weinig op aan komt. Het is ook t'eenemaal on-*
„ *moogelyk, om de* H. Schrittuure *recht wel over te zetten, 't en zy men eene by-*
„ *zondere gaave des* H. Geests *daar toe heeft. Ook zoude het wel hoognoodig wee-*
„ *zen, dat men maar alleen eene goede overzettinge des* Nieuwen Testaments
„ *hadde, waar toe men wel en licht na Gods wil, en de verleening des* H. Geests
„ *zoude kunnen koomen, wanneer 'er maar een wel-ervaare man in de* Griekſche
„ taale, *beneevens eene goede* Griekſche Concordantie, *by de hand waaren.*
„ *Maar niemand wil zich nu de schaade* Josephs *bekreunen; en myn eige macht*
„ *strekt ook niet verder, als maar alleen om de enkele nooddruft, en naauwelyks het*
„ *lieve brood, van de hand in de tand te bekoomen, met het geene wat my Gods*
„ *goedheid moogelyk heeden of morgen noch zal verleenen. Maar gy verstandige*
„ *(Felten) die het zelve zeer wel zoud kunnen uitvoeren, zult het in den dag des*
„ *oordeels voor* Christus *niet konnen verantwoorden. Doch wat my aangaat, ik*
„ *hebbe reeds al verkooren om een zot te zyn in deeze weereld, en met* Mozes *de*
„ *versmaadinge* Christi *te lyden. Hier by blyve ik gewillig en gaerne met* Christus,
„ *zyne Apostelen en Propheeten, en ik laate my daar aan genoegen, verwachtende*
„ *ondertusschen het Ryke Gods. Het is zeeker, dat de oude Nederduitsche vertaa-*
„ *linge des* Bybels, *als ook die van* Piscator, *veel oprechter is, als de*
„ *heedensdaagsche gemeene zoo genaamde van Luther. Wy moeten dit nu alles*
„ *zyn beloop laaten hebben, en God met* David *bidden, dat hy zyn licht en*
„ *waarheid doch wil zenden, en onze duisternisse en lampe verlichten, op dat*
„ *wy het licht eenmaal klaar moogen zien, en verlost zynde van de duisternisse,*
„ *in zyn heilig licht eeuwig en altoos moogen wandelen.* Dus verre de woor-
„ den uit het gedachte boek.

15. Wat nu verders de uitleggingen, (*Commentaria*) verklaaringen, en aanmerkingen over de Bybel aangaan, zoo betoonen *Luthers* schriften al weederom, dat men van zyn gevoelen t'eenemaal is afgeweeken, terwyle hy den H. Geest tot het waare verstand van de goddelyke wille geëischt heeft. Zyn navolger *Joh. Matthesius*, bekende gaerne; *dat de taa-* Bybelsche aanmerkingen.

 len

Jaar MD. tot MDC.

len midsgaaders het hert-grondige gebed, het heilige kruis, en eene ernstige bestraffinge, wel de beste aanmerkingen en uitleggingen van Gods Woord waaren. (*q*) Gelyk als 'er ook naast *Luther*, veele oprechte mannen, over die terstond uitkoomende en veelvuldige boeken, zeer klaagden en moeyelyk waaren, doordien byna een ieder zich wilde aanmaatigen, om Meester en Leeraar te zyn. Die het echter in 't gemeen zoo maakten, gelyk als we te vooren uit de eige bekentenis van *Justus Jonas* nu al gezien hebben, naamelyk, dat ze stelden, dat, zonder de *Logica*, de Bybel t'eenemaal onverstaanbaar en duister was. Men hoore maar eens, hoe zeer *Luther* zelfs reeds al in zynen tyd, over deeze verdorventheid klaagt, en men neeme daar uit af, wat 'er al na hem, voor eene schrikkelyke meenigte van verschil-schriften, *Systemata*, *Logicaas*, *Metaphysicaas*, *Postillen*, Lyk-Bruylofs-doop- en andere Predikatien, vertoogen, korte verklaaringen, overdenkingen, aanmerkingen, uitleggingen, en ontallyke andere schurfde schriften, uitgevloogen zyn, die nu noch al de oude Kleerverkoopers winkels en laaden opvullen. Aldus schryft hy hier af in zyne voorreede, over het eerste deel van zyne Hoogduitsche boeken, in 't Jaar 1539. *Wy hadden gehoopt, dat het schryven minder, en het leezen in de H. Schrift zelve meerder zoude werden.* Waar na hy, om de H. Schrift, beneevens de geheele Godgeleertheid te verstaan, geen verklaringen altoos, maar alleen het bidden, overdenken, en de aanvechtingen vordert, en eindelyk zeer aardig aldus besluit: „ Voelt ge u nu zoo, n beeld ge u in „ dat ge het heel vast hebt, en kittelt ge u met uwe eigene boeken, lee„ ren of schryven, als hadje het zeer kostelyk gemaakt en treffelyk ge„ predikt: zyt gy van dat slag? ei lieve, tast dan eerst u zelfs eens by de „ ooren, en indienge maar wel toe tast, zoo zult ge een paar groote, „ lange en ruige eezelooren vinden, en dan waagt 'er verders noch zoo „ veel kosten aan, en bepronkt ze met eenpaar guldene bellen, op dat „ men u, waar ge ook heene gaat, ter deegen kan hooren, met vingers „ na u wyzen en zeggen: Zie, zie, daar gaat dat mooye dier heene, „ dat zulke kostelyke boeken schryven, en zoo uitsteekend troostelyk „ preeken kan. Dan zyt ge immers zaalig, ja overzaalig in 't Heemel„ ryk! ja, daar voor den Duivel en zyne engelen, het helsche vuur be„ reid is. (*r*) Met welke groove doch echter zeer waarachtige woorden, hy buiten alle twyfel, ook die ontydige lapzalvers van zynen tyd, onder de *Theologanten* gemeint heeft, welke eeven als onder 't Pausdom, *Thomas Aquinas*, *Scotus*, en hondert andere, zoo veel grouwelyke folianten van haare konst vol kladden, en daar door de zuivere waarheid maar t'eenemaal onderdrukten. Men leeze verders ook zyne voorreede, over Spangenbergs Postill, alwaar hy onder anderen van die zelve tyden aldus klaagt, zeggende: „ Een ieder wil nu met kracht in de winkels te „ koop staan, niet om dat hy Christus en zyne verborgentheid wil open„ baaren, maar alleen, doordien hy zyne eige verborgentheid en schoo„ ne gedachten, die hy over Christus verborgentheid bedenkt, niet wil „ te vergeefs gehad hebben; waar meede hy ook hoopt de Duivelen zelfs „ te zullen bekeeren, daar hy nochtans nooit een mugge bekeert heeft, „ of ook bekeeren kan, byaldien het verkeeren noch niet wel het eerste „ was. Om nu noch andere plaatzen hier van voor by te gaan.

Der zelver groote meenigte.

Boeken schryven.

Luthers klachten.

16. Niet minder hebben ook andere over het veelvuldige Boekenschryven zeer moeyelyk geweest, en voor 't gemeene-best geheel niets goeds daar uit voorgespeldt, terwyle de rechte zaak gedempt wierd, en dat 'er daar en teegen maar een deel ydele woorden en snorkeryen voor den

(*q*) Leben Luth. I. Pred. p. 10. (*r*) Tom. I. Altenb. p. 6. 7.

den dag quaamen en alles vervulden. „ Het ey is nu, schryft iemand, Jaar MD. tot MDC.
„ veel wyzer geworden als het oude hoen, en een ieder Schoolmeester Andere
„ heeft voor zich zelfs een nieuwe spraak-konst verdigt, gelyk als by na getuigenissen.
„ een ieder een Catechismus en Postil heeft willen maaken, zoo dat 'er
„ nu schier zoo veele en meenigerhande leer-boeken als schoolmeesters Postillen.
„ en discipelen zyn. Hier door raakte de Jeugd aan 't dwaalen, en werd
„ by tyds tot krakkeelen en twisten opgetrokken. (s) En de bedroefde
staat dier tyden, onder de Geleerde en Theologanten, heeft, korts
daar na eenen anderen deeze klachte uitgeperst: „ Men vindt teegen-
„ woordig overal veele Boeken, in alle taalen, goede en quaade, en daar
„ zyn zoo veele Schryvers, oude en nieuwe, dat het een wonder, en
„ daar aan geen begin noch einde te vinden is; en, als men alles by 't licht
„ wel beziet, zoo moet men zeggen, gelyk als een zeeker wys en tref-
„ lyk man eens zeide: Daar werden te veele, en te weinige Boeken ge-
„ schreeven. Want veele willen met geweld ook Boeken schryven, en
„ ze doen daar door groote schaade, plaagende de menschen, aan lig-
„ haam, ziel, en geweeten, en, gelyk als Paulus zegt: Zy leeren al-
„ tyd, en koomen echter nooit tot de kennisse der waarheid, doordien
„ ze maar alleen haar eige eeren naam zoeken, op dat zy ook meede
„ geleerd en heylig daar door mochten schynen te weezen, en van het
„ onweetende slechte volk daar voor gehouden werden. Zulke Boeken
„ nu zyn 'er te veel, en men kon ze zeer wel missen, voornaamelyk,
„ (want daar van spreeke ik nu) ontrent de uitlegginge der Goddelyke
„ Schrift. En het is zeeker zoo, gelyk als de dierbaare man D^r^. *Luther*
„ zal^r^. voorzegt en gesprooken heeft, dat het te vreezen stond, en zulks
„ nu reeds al begonnen hadde, dat men al gestaadig nieuwe en andere
„ Boeken maakte, zoo dat, op het laatste, door des Duivels werk, de
„ goede Boeken t' eenemaal onderdrukt zouden werden, en de quaade
„ verderffelyke Boeken, en onnutte dolle dingen, van Algemeene, Uit-
„ trekzel- en Heedendaagsche Zak-boeken, en diergelyke, weêrom in-
„ sluipen, en alle winkels vol maaken zouden. Een yeder wil nu immers,
„ byna wat bedenken, schryven, en disputeeren, afzonderlyk in stryd-
„ zaaken en school-krakkeelen, alleen uit loutere eerzucht en moedwil-
„ ligheid. e. z. v. (t) Noch iemand bejammerde toen ter tyd „ het gruu- Misbruik der Drukkery.
„ welyk misbruik der eedele druk-konst, 't welk ook veele vroomen over-
„ al beschreyt hadden, om dat de Kerk met twist-boeken zoo opgepropt
„ en verwert wierd. (u) En verders: „ Daar geschieden zulke godde-
„ looze en verkeerde dingen, door de onbepaalde vryheid van alle Boe-
„ ken te moogen uitgeeven, en de zinnelooze begeerte der verderfelyke
„ eergierigheid en roemzucht, dat daar door veel meer quaads, ontrent
„ de vroomigheid werd veroorzaakt, als 'er, door het in 't werk stellen
„ van nuttelyke zaaken, werd gevordert. (x) En hier ontrent merken
veele de geld-gierigheid der Boekverkoopers en Drukkers wel te recht
aan, die, uit enkele geldzucht, alles, zonder eenig onderscheid, in
de weereld uitstrooijen. Gelyk als ook iemand van *Erasmus* schriften ver-
haalt, dat *Erasmus* zelfs, by zyn leeven, van de Boekverkoopers schrik-
kelyk geplaagt wierd, doordienze hem onophoudelyk aan de ooren lel-
den om maar veel te schryven, vermids zyne boeken in dien tyd wel
het meeste wierden getrokken. (y) Dit zelve is ook met andere Schry-
vers wel meer gebeurt, waar over *Luther* ook, in zyne Voorreede over
den Hoogduitschen Bybel, gelyk als bekent is, zeer heeft geklaagt.

 17. Maar,

(s) Matthesius l. c. p. 83. (t) Selneccerus Ausleg. der Psalm. Vorred. (u) Peucerus præfat. ad Voulm. I. Epist. Melanchth. (x) Camerarius Vita Melanchth. p. 384. (y) Idem vita Eobani Hessi p. 31.

Jaar MD. tot MDC.

Gierigheid door de Opdrachts-brieven gepleegt.

17. Maar, niet alleen waaren de geld-gierige Boekverkoopers aan alle deeze gruwel-daaden schuldig, maar ook de Geleerde, ja de *Theologanten* zelfs; eensdeels, doordien ze gelyk als verhaalt is, door veele boeken te zaamen te lappen, eere en aanzien by de menschen zochten; en ten anderen, om dat ze door de Opdrachts-brieven en andere vonden, geld daar van maakten. „Het is byzonder aanmerkenswaardig, het geene den bekenden *Theologant, Joris Cœlestinus*, Opziender (*Probst*) tot Keulen in der Mark, van een ander is verweeten; naamelyk, dat hy het „beroemde boek, genaamd de Historie der Augsburgsche belydenisse in „folio, van *David Chytræus* eerst hadde gestoolen, en daar na, voor een ieder „deel zyn eigene Opdrachts-brieven, aan Groote Heeren hadde laaten „drukken, die men nu ook noch in die zelven druk zien kan, alwaar ze „met meenigte staan te praalen, en met groote letters gedrukt zyn. Tot „Straatsburg hadde hy 't geld, 't welke hem de Raad voor de Opdracht „vereert hadde, weederom gezonden, om dat het hem te weinig was ge„weest. Tot Frankfurt aan den Mayn, hadde hy eenige Bybels in 4to op„gekocht en een nieuwen tytel, midsgaaders het afbeeldzel van den „Keurvorst van Brandenburg daar voor laaten drukken, en zyn naam „daar onder geschreeven, om eenige vereeringen daar voor te krygen; „en diergelyke stukken pleegde hy meer, waar door hem de andere „Godgeleerde ook voor eenen schelm en dief uitscholden. (z) Doch of dit alles al zoo net waar is, zulks laate ik daar. Ten minsten ziet men wel uit de schriften van *Chytræus*, en andere veele vreemde bedryven van hem, en wel inzonderheid groote teekenen van een onrustig hoofd. (*a*) Deeze zelve *Chytræus* verhaalt ook van den Koning van Denemarken, *Fredrik, dat hy wel in 't begin zeer mild jeegens de Geleerde geweest was, maar doordien 'er al te veele hunne boeken aan hem opdroegen, zoo hadde hy die mildheid laaten steeken.* (*b*) En op een andere plaats klaagde hy, dat hy zelfs, en de Historieschryver *Reinier Reineccius*, alzoo gevaaren waaren, dat ze niets altoos voor hunne Opdrachten hadden bekoomen, en dat ze alzoo hier na voor zich zelfs en hunne Zang-godinnen eens zingen mochten. (*c*) Het is wel waar, dat 'er aan veele geen ongelyk geschied is, alhoewel het de goede zoo wel als de quaade Schryvers, gelyk als het altoos gaat, hebben moeten misgelden. Ondertusschen leert ons echter de ervaarentheid, dat die boeken, welke in 't begin aangenaam en hoog-geacht waaren, naderhand zoo zeer veracht en vergeeten geworden zyn, dat ze op alle luize-markten leggen, ja aan de muizen en motten, of Kruideniers moeten opgeoffert werden; waar uit de ydelheid en zotheid van alle diergelyke dingen heel licht te zien is. En was het oordeel van die geleerde man wel meerendeels waarachtig, welke van zoodaanige gekladde boeken klaagde: Dat de onweetenheid en begeerte om dromeryen te schryven, zoo geweldig groot was geworden, dat het de gemoederen gelyk een pest hadde ingenoomen, en aan land en luiden, meer als honger of ziekte schaade deed; doordien zich een ieder door boeken eenen naam wilde maaken. (*d*) En echter hadden zulke Schryvers noch allerhande verschooningen, gelyk als dan de Godgeleerde *Dr. Tileman Heshuizen*, niet ten onrechte zyne schriften by de lichte en onnutte geite-hairen vergeleek, alleen maar om ze door deezen tytel te veilen en te verkoopen. (*e*) En een ander weeder openbaarde zyn eigen inbeelding, aangaande zyne eigene krakkeel-schriften al te plomp, wanneer

Zotheid omtrent de boeken.

(z) Vid. Hodœporicon Cœlestini ap. Fechtium P. IV. supplem. Hist. Sec. XVI. p. 593. seqq. (*a*) Chytræus Epist. p. 222. 223. 1087. 1171. Fechtius. l. c. p. 604. 611. (*b*) Epist. p. 794. (*c*) Ibid. p. 811. (*d*) P. Cunæi Sardi venales. p. 41. (*e*) Epist. ap. Fechtium l. c. p. 256.

neer hy klaagde: Dat hy wel twee zeer schoone werkjes gereed hadde leggen, het eene, dat geheel en al volmaakt was, van de rechtveerdigmaakinge, en het andere, van de manieren der vereeniginge, welke beide op het disputeeren van dien tyd, zeer wel zouden passen, doch dat 'er nu geen Boekhandelaar was te vinden, die ze wilde laaten drukken; en dierhalven moesten nu die heerlyke werken te niet gaan; als hy maar noch de vruchten van zynen aangewenden tyd, aan de nakoomelingen konde achterlaaten. e. z. v. (*f*)

Jaar MD. tot MDC.

18. Uit dit alles kan een ieder onpartydig gemoed zelfs wel afneemen, waar aan het in de grond zelfs gemangelt heeft; naamelyk, dat die goede menschen zich enkel en alleen met de uitterlyke letter, door het verwerpen en verlaaten van *Jesu Christi* leevendig Woord, kracht en Geest vergenoegt hielden, en dat ze daar en teegen die geene, welke zich door den H. Geest alleen eenvoudiglyk bestieren lieten, doorgaans teegen stonden. Waar uit dan ook volgt, dat zy in hunne eigene weegen gebleeven zyn, alhoewel zy tot hunne stellingen en meeningen, uit het verhuft en de verdorvene natuure gesprooten, hier en daar de plaatzen der Schrift wel getrokken hebben, en die als hunne richtsnoer voorgegeeven; doch in der daad waaren ze, van de rechte fonteine en oorsprong aller wysheid en heiligheid, meerendeels afgeweeken, en op de menschelyke inzettingen, herssen-vonden, en woord-verschillen gevallen, waar over ze ook onder malkanderen heftig krakkeelden, *disputeerden*, en veele aanstootelykheeden aan elkanderen gaaven, zoo wel in woorden als in werken. Te meerder noch, doordien men niet alleen de Heidensche Philosophie met en neevens de Theologie gestelt, maar de eerste ook tot een noodig middel, om de laatste te verstaan, gemaakt heeft, willende *Christus* met *Belial* vereenigen. En die geene, welke het noch al heel wel scheenen te maaken, hebben nochtans meest maar alleen de uiterlyke woorden der Schrift, zonder in 't herte de kracht en het waare weezen des zelfs te bezitten, op een vleeschelyken zin geduid, en ze zyn op de gemelde weegen al gestaadig meer en meer van de eeuwige waarheid des Euangeliums, en de levendige kennisse van *Christus* afgeweken, tot dat 'er ten laatsten niets altoos meer, als de bloote schorsse, zonder eenige waarachtige vruchten der gerechtigheid, in 't geloove en leeven is overgebleeven. Waar uit dan die zoo zeer ellendige staat der Godgeleertheid, zoo als men die nu noch allenthalven in de Schriften ziet, is voort gekoomen: welke noch al klaarder zal blyken, uit de navolgende beschryvinge van haare overige geleertheid.

(*f*) Ibid. p. 704.

HET X. HOOFDSTUK.

Van den staat der Schoolen en Academien, voornaamelyk by de Luthersche, in de naast-voorgaande zestiende Eeuwe.

1. NAademaal 'er op de uitterlyke geleerdheid, het andere deel in de Godgeleertheid in 't gemeen gebouwt wierd, en doordien men niemand als alleen Geleerde, en die op Hoogeschoolen geweest waaren, tot de Kerkelyke ampten beriep: zoo behoort ook deeze stoffe zelfs, tot onze Kerkelyke Historie.

Jaar MD. tot MDC.

Voor eerst dan is het uit de geheele overige geschaapenheid der menschen deezer Eeuwe heel gemakkelyk af te neemen, gelyk als de oude meerendeels t'eenemaal verdurven, en ontrent het waare Christendom, (gelyk als het zoo aanstonds volgende verhaal zal toonen,) heel qualyk gestelt waaren; dat ook eeven alzoo van hunne opvoedinge en het algemeene verval, daar uit ontstaande, is te oordeelen. Dit betuigen ook de meenigvuldige klachten van Predikanten en andere, welke zy alle over de quaade opvoedinge der jeugd gedaan hebben. Ik zal hier maar voor eerst eenige algemeene klachten ter needer stellen, en daar na op de Schoolen deezes tyds in 't byzonder koomen. *Luther* zelfs klaagde dan onder anderen aldus: *Wy voeden heedensdaags onze kinderen zoo quaalyk op, dat het te bejammeren is. Daar en is geene eere noch tucht altoos. De ouders laaten hunne kinderen haaren wil, zy houden ze in geen bedwang noch vreeze altoos. De moeders slaan geen de minste acht op haare dochters, ze laaten haar alles toe, bestraffen ze niet, en leeren ze noch kuisch noch eerlyk leeven. Daar van daan komt het ook, dat 'er zulk een woest en wild volk onder ons Hoogduitzers en Christenen (alzoo ook Lutheraanen) is, diergelyke men NB. naauwelyks ergens anders in de weereld vind. Het schort ons voor en achter, God wille het verbeesteren..... Dat de Christenheid teegenwoordig zoo uittermaaten slecht staat, dit komt alles daar van daan, dat zich niemand altoos eens om de jeugd bekommert. En byaldien het al eens weeder in eenen goeden stand zoude koomen, zoo moet het waarlyk ontrent de kinderen eerst en voor al begonnen werden.* (a) Zyne andere veelvoudige getuigenissen hier van sla ik als nu over. Zyn leerling *Sarcerius*, schreef ook aldus: *Daar werden veele ouders gevonden, die haare kinderen minder achten als honden, of andere onvernuftige dieren: zy laaten ze gaan en leeven zoo als ze zelfs maar willen, gelukken ze wel, zoo is 't goed, gelukken ze quaalyk, 't is eeven veel; zy trekken ze in geene godvreezentheid op, tot geen ontzag noch deugd, noch eenige eerbaarheid; zy draagen geene zorge voor hen, ze achten hen niet meer als wilde vreemdelingen, en zy vergeeten alzoo alle aangeboorene liefde en getrouwigheid. e. z. v.* (b) En de bekende *Matthesius* houd ook de voorgaande tyden beeter als zyne, zeggende: *Voor veele jaaren en in oude tyden heeft men de jeugd fraaye oude, bedaagde, geleerde en ervaarene mannen tot* Præceptooren *en tucht-meesters gegeeven: Teegenwoordig heeft men jonge paarden, jonge ruiters, en doorgaans jonge leermeesters; daar door waster ook niets byzonders uit.* (c) Waar toe ook noch deeze woorden van een ander behooren: *Wat zullen dat voor Bisschoppen, Pastooren en Raads-heeren zyn, die in de schoolen en in hunne jeugd, gelyk als struikroovers geleeft, geene leere des Euangeliums altoos geleert, noch zich ook tot geene aanroepinge Gods, door godvruchtige oeffeningen gewent hebben.* (d) Doordien 'er nu, gelyk als gezegt is, diergelyke dingen ontrent de meeste niet zyn waargenoomen, zoo is daar uit wel lichtelyk te oordeelen, wat 'er daar na al voor Superintendenten, Pastooren en Hooge Overigheeden moeten geweest zyn.

Quaade opvoedinge.

Klachten hier over.

2. Nu is het nochtans uit de geheele Historie dier tyden, heel wel te bespeuren, dat'er echter noch al veele goede Regenten en Leeraars, geene naarstigheid, moeite, noch ook kosten gespaart hebben, om goede Schoolen en andere noodzaakelykheeden daar toe op te rechten. Zoo dat het 'er waarlyk in teegenstellinge der voorige tyden, overal geheel anders uit zag, gelyk als ik met weinige woorden nu eens zal gaan toonen: byaldien alles maar recht en wel gebruikt was geweest. De voorige dommigheid en Barbaarsheid der Paapen en Munnikken, is uit de voorgaan-

(a) Kirchen Postill. im IV. theil. p. 39. edit Luneb. (b) Von einer Kirchen disciplin. p. 48. (c) Pred. übern Syrach. p. 100. (d) Melanchthon in Reformationis formula Cap. V. de scholis apud. Seckendorff. Lib. III. p. 535.

gaande boeken genoegzaam te zien, en wel inzonderheid uit het vyftiende Boek van de beginnende wasdom der Geleerde mannen. Nademaal zich reeds al in dien tyd, bekent maakten, *Willem Budæus*, *Desiderius Erasmus*, *Lodewyk Vives* en andere. Van welke *Vives*, in zyn boek van de oorzaaken der vervallene konſten, en van de maniere om te leeren, *Budæus*, in zyne boeken *de Aſſe* [van het oude geld] en andere, en *Erasmus* doorgaans in zyne ſchriften, en wel voornaamelyk in zyn *Lof der Sotheid*, het welke in 't Jaar 1508 uit quam, de groote onweetenheid hunner tyden beklaagden. Teegens deeze mannen nu, ſtonden de Monniken inzonderheid met groote meenigten op, en beklaagden zich over de invoeringe der taalen, als over de grootſte Ketteryen. Ja die hen maar het minſte, weegens hunne groove plompheid beriſpte, of die maar wat beeters wilde aanwyzen, dien beſchuldigden ze van een zonde teegen de H. Geeſt. (*e*) En ik moeſt wel een geheel boek vol ſchryven, indien ik alle die gruuwelyke bedryven verhaalen zoude, die ontrent den uitbreuk der taalen en weetenſchappen, van de Paapen wel zyn by der hand genoomen; alhoewel dit ook reeds al van veele geſchied is, alzoo, dat ik het hier onnoodig achte, meerder daar over te ſchryven, en veel eer den navolgenden ſtand voor-ſtellen moet. (*f*) Nu was alreede de Keizer *Maximiliaan*, voor en ontrent het begin deezer Eeuwe, zeer geneegen en yverig, om alle deeze zaaken te doen aangroeyen, doordien hem moogelyk de Geleerde zelfs daar toe aanmoedigden. Derhalven wierd 'er ook reeds al in 't Jaar 1495, op den Ryksdag te Wormbs beſlooten, dat een ieder Keurvorſt in zyn eige land, een Hooge-Schoole zoude moogen oprechten; waar van hier na noch meerder volgen zal. En door zyn [*Maximiliaans*] aandryven, is ook (gelyk men verhaalt) de letter-oeffeninge der taalen en weetenſchappen, het eerſte weeder aan 't licht gekoomen, (g) het geene men uit het verhaal der Hooge-Schoolen ook naader zal zien kunnen. In de andere landen van Europa, waaren te dier tyd de Opper-machten niet minder naarſtig, gelyk als naamelyk in Engeland, Koning *Hendrik* de achtſte, in de Nederlanden, Koning *Karel*, in Italie, Paus *Leo* de tiende, in Spanje, de *Kardinaal van Toledo*, en in Vrankryk, Koning *François* de eerſte, alle welke Vorſten groote Voorſtanders der Geleerde waaren. Ook hadde by na een iedere *Faculteit* of Weetenſchap, hunne byzondere luiden, dien zy eerbiedigheid betoonden, en in achtinge brachten, gelyk als wy nu al haaſt zullen gaan zien. Om nu te zwygen, dat 'er ontrent de Academien, Schoolen en *Gymnaſia*, ook over al groote *Bibliotheeken* en ander noodzaakelykheeden, hier toe verzaamelt wierden; als meede, dat zelfs ook de andere konſten, handwerken, uitvindingen, en diergelyke, van tyd tot tyd daagelyks meer en meer begonden te bloeyen. Waar toe dan ook namaals de geneegentheid der groote Heeren, als *Karel* de vyfde, *Maximiliaan* de tweede, *Rudolf* de tweede, en meer andere Vorſten, wel het meeſte ſtrekte, doordien in 't gemeen alle zoodaanige dingen het vernuft en de natuure veel beeter behaagen en waardiger ſchynen te zyn, om verder voort geplant te werden, als het Euangelium van *Chriſtus Jeſus*, het welke hier door ook zeer veele ſchaade leed, gelyk als volgen zal.

Jaar MD. tot MDC. Aanwas der Weetenſchappen.

Onder Maximiliaan de eerſte.

In andere geweſten.

3. Derhalven wierd dan ook die zelve tyd een *aureum ſeculum* of guldene eeuwe, van veelen genaamt, die in de uitwendige of letterlyke geleertheid, de waare wysheid en gelukzaaligheid zochten. (*h*) Doch, door-

(*e*) Eraſmus Epiſt. ad Cochlæum ap. Hottingerum P. V. Hiſt. Eccl. cap. XVI. p. 286. (*f*) Vid. Oratio de initiis, progreſſion. & increm. doctrinæ eruditæ Tom. V. Orat. Melanchth. p. 375. ſeqq. Hotting. l. c. & p. 96. ſeqq. J. H. Majus Vitâ Reuchlini. Scul. Annal. P. I. p. 3. ſeqq. Eraſ. Morus, Vives, Melanch. ceterique. (g) Cuſpinianus Hiſt. Maximiliani. (*h*) Melanchthon Epiſt. Vol. I. p. 30.

Jaar MD. tot MDC.
Meenigte van Geleerde Mannen.

dien ze die altoos niet en vonden, noch dat ook de gunst hunner Voorstanders altoos eeven bestendig bleef, zoo herriepen ze al straks deeze blinkende tytels, en ze klaagden meede over den ellendigen staat in dit deel. (*i*) Doch tot een beeter verstant der Historien, zyn nu reeds al de vermaardste Geleerden van een ieder *Faculteit* en Weetenschap in de korte Kerkelyke Historie, gemeld, op dat de eerste aanvangers en voort-planters derzelve niet mochten onbekent zyn, alhoewel ze ook al door andere zyn verhaalt geworden. (*k*) Van deeze nu spreekt iemand aldus: *Geen eenige eeuwe hadde voorheene een grootere meenigte van geleerde Mannen gehad, als deeze, ja zy ging alle de voorgaande* 14de *eeuwen hier in te booven.* (*l*) En een ander zegt: *Dat men de Geleerde, die toen ter tyd maar alleen in Vrankryk geleeft hadden, niet eens in geen groot boek zoude kunnen te zaamen brengen.* (*m*) Welke, indien ze alle, of maar meerendeels verkeert zyn geweest, gelyk als het spreekwoord, uit ondervindinge luid, zoo mocht deeze eeuwe wel te recht een verkeerde, en geen gulde tyd genaamt werden. Ondertusschen moeten we echter de voornaamste Schoolen nu ook indachtig zyn, die te dier tyd, na malkanderen zyn opgerecht, en die de meeste geleerde opgequeekt en in de weereld gezonden hebben; het is eevenveel hoe ze voor de rest moogen zyn gestelt geweest: doch van de Academien zal hier onder gewag gemaakt werden.

Vermaarde Schoolen.
Tot Goldberg.

Dus zyn 'er nu reeds al in 't begin der *Reformatie* opgekoomen, de Schoole tot Goldberg in Silezie, in 't Jaar 1520, alwaar die beroemde School-Leeraar, *Valentyn Friedland*, *Trotzendorp*, van een Dorp by Gorlitz, alzoo genaamt, tot in 't Jaar 1556, over de 30 jaaren lang onderweezen heeft, en door wien de meeste Geleerde in Silezie, Hungarie, Poolen en Moravien zyn opgequeekt, hebbende ook weegens zyn strikte school-tucht en oprechtheid grooten lof verdient. (*n*)

Louzanne.

Wyders bloeide, ontrent het Jaar 1530, en vervolgens de Schoole van Louzanne, aan 't Meer van Geneve, en ontrent die zelve tyd, de Schoole van

Kroonstad.

Kroonstad in Zeevenbergen. (*o*)

Straatsburg.
Elbing.
Stettyn.

Daar na wierd in 't Jaar 1538, de Schoole (of 't *Gymnasium*) van Straatsburg gestigt; in 't Jaar 1542 die van Elbing in Pruissen, en in 't volgende jaar de Schoole (*Pædagogium*) tot Stettyn. (*p*)

Meissen.

De Schoole van Meissen is wel voornaamelyk door den beroemden *Joris Fabricius*, gebooren van Kemnitz, in hoog-achtinge gebracht, die aldaar ook 26 jaaren lang *Rector* is geweest, en in 't Jaar 1571 overleeden. (*q*)

Fryberg.
Anneberg.
Sneeberg.

En de Schoolen tot Fryberg, Anneberg, Marienberg, en Sneeberg heeft *Joan Rivius*, Leermeester van *Fabricius* noch opgerecht, en tot Fryberg byzonderlyk heeft hy zulk een roem gehad, dat Hartog *Hendrik* zelfs, de Prinssen Maurits en Augustus, in zyn openbaare Schoole gezonden heeft, en hen Livius laaten leezen. Terwyle moogelyk, byaldien hen de waare vreeze Gods vroeg was ingeplant geweest, in 't toekoomende voor het gemeene beste een veel beeter grond zoude gelegt geworden zyn. (*r*)

Ilefeld.

Van *Michiel Neander*, *Rector* der Schoolen in 't Klooster Ilefeld, in 't Stolbergsche gebied is het bekend genoeg, dat hy naast *Melanchthon*, de algemeene Leermeester van Duitsland is geweest: hy heeft ook zyne letter-oeffeningen noch al vry wel tot wat goeds aangelegt, en om die reeden veele boeken uitgegeeven en geleezen. (*s*)

4. Verders zyn 'er noch al verscheidene andere Schoolen en *Gymnasia*, by-

(*i*) Ibid. p. 143. (*k*) Vid. Petavius Ration. Tempor. Lib. IX. p. 641. Micrælius Hist. Eccl. Lib. III. p. 341. Scultet. l. c. p. 3. seqq. Hottingerus l. c. p. 97. seqq. Bœclerus Memorab. Sec. XVI. p. 278. 420. seqq. (*l*) Micræl. l. c. (*m*) Petavius l. c. (*n*) Vid. Balthasaris Rhau oratio de vita ejus Tom. V. orat. Melanchth. p. 817. & Tom. II. Script. Witteb. Publ. p. 59. Bucholcerus Chronol. p. 597. Regenvolscius Hist. Eccl. Slav. p. 79. (*o*) Swertius Athen. Belg. p. 73. 77. (*p*) Ibid. p. 77. 83. (*q*) Bucholcerus. p. 640. (*r*) Meltzer. Schneebergische Chronik p. 226. Mallerus Beschreibung Freyb. Jenisius Histor. Annab. &c. (*s*) Valentinus Mylius in der Leich-Pred. Neandri. &c.

byzonder bekent geworden, en onder anderen die tot Gorlitz, in de Opper-Lousnitz, welke men in 't 't jaar 1565 oprechte; de Schoole tot Heidelberg, Nieuwhuis en Amberg, in de Paltz, in dit zelve jaar, die tot Brieg in Silezie, van den Harog *Joris*, in 't Jaar 1572 opgericht. De Schoole tot Altorff, in 't Jaar 1575. Die tot Korbach in Westphaalen, in 't Jaar 1578 begonnen. Het *Gymnasium* tot Zerbst wierd van den Hartog *Jan Ernst* gestigt, in 't Jaar 1581. Dat tot Nieuwstad in de Paltz, in 't Jaar 1578. Tot Heilborn in Frankenland, van den Markgraave *Joris Fredrik*, in 't Jaar 1582. De Schoole te Durlag, wierd van den Markgraave *Ernst Fredrik*, in 't Jaar 1583 aangelegt. Die tot Herborn, Ao. 1585, tot Steinfort, Ao. 1587, tot Staade, Ao. 1588. (g) Tot Breslauw heeft *Mr. Pieter Vincentius* het *Gymnasium* ontrent de 36 jaaren lang, tot het Jaar 1581 toe beroemt gemaakt. (*h*) Ja tot Lunenburg heeft die bekende *Lucas Lossius* geheele 50 jaaren lang in 't *Gymnasium* gearbeid, en is eerst in 't Jaar 1503 gestorven. (*i*) Tot Munster in Westphaalen was inzonderheid de Rector, *Joan Glandorp*, zeer befaamt. (*k*) De overige voornaamste Schoolen in Duitsland, zoo alsze in de voorgaande eeuwe zyn opgekoomen, waaren deeze. Die tot Zurich, in 't Jaar 1520. Tot Geneve, 1535. Tot Louwingen, 1560. Tot Dantzig, in 't einde der zelver eeuwe. (*l*) En wel voornaamelyk de drie Vorstelyke Schoolen, in 't Keurvorstendom van Saxen, Meissen, Poorte en Grimme, van welke de eerste, in 't Jaar 1550 van den Keurvorst *Maurits* wierd gesticht. (*m*) Dien daarom ook wel een grooten lof gegeeven werd, alhoewel het zeeker genoeg is, dat wel voornaamelyk zyne twee Raadsheeren, *Ernst van Miltitz* en *Dr. Joris Kommerstad*, daar toe het meeste geraaden en ook geholpen hebben. (*n*) En met alle deeze uiterlyke toebereidzelen, heeft men nu buiten alle twyfel, op het gemeene nut aan zich zelfs wel het meeste gedoelt, gelyk als 'er ook meenig mensch, ten minsten van zyn natuurlyk beestig weezen, wel tot iets goeds daar door is gebracht. Doch de manieren en instellingen, midsgaaders de daar by onderloopende oogmerken, waaren niet juist altoos zoodaanig, als 'er wel tot een Christelyke en volmaakte tucht en onderwyzinge vereischt wierden. Ik zal hier ontrent nu al weederom, uit de klachten der Oude eenige te voorschyn brengen, en dan daar na in zommige stukken, de gebreeken eens wat naader aan gaan wyzen.

Jaar MD. tot MDC. Gorlitz. Brieg. Altorf. Korbach. Zerbst. Nieuwstad. Heilborn. Durlach. Herborn. Staade. Breslauw. Luneburg. Munster. Vorstelyke Schoolen.

5. *Luther* zelfs, heeft reeds al in zynen tyd, zeer veel hier van gemerkt en daar over geklaagt, ook de meeste schuld hier van wel op de Overigheid en weereldlyke gelegt. In 't Jaar 1530 schreef hy aldus daar van: „ Kan een Overheid de onderdaanen, die bequaam zyn, dwingen, „ om piek en roer te draagen, ... hoe veel te meerder dan, dat zy hunne „ kinderen tot de schoole wel houden..... En te vooren: „ Maar nu men „ rechte Schoolen en rechte Kerken zal stichten; doch niet stichten, „ maar alleen het gebouw onderhouden, zyn alle de buidels als met „ yzere keetens toegeslooten, niemand kan 'er iets toe geeven; en daar „ en booven rukt men de kinderen noch daar van af, haar niet gunnende, „ dat ze van de Kerke zouden onderhouden werden, ... maar zy stooten ze liever in de keel van den Mammon, en zy treeden ondertusschen „ Christus bloed als met voeten, en eevenwel blyft men noch al goede Christenen (*o*) Andere plaatzen uit zyne schriften, zyn nu al voor deezen in een byzonder boekje te zaamen vergaadert. *Melanchthon* heeft ook al in 't Jaar 1518, eene geheele oratie gedaan, van de verbeeteringe

Gebreeken der Schoolen.

(g) Vid. Bœclerus Memor. Sec. XVI. p. 511. 580. 692. (*h*) Bucholcerus Ind. Chronol. p. 673. (*i*) Ibid. p. 678. (*k*) Chytræus Delic. Itiner. p. 351. (*l*) Alstedius Chronol. p. 274. (*m*) G. Fabricius orig. Saxon. Lib. IX. p. 98. & Annal. Misnic. p. 93. Seckendorff. Lib. III. p. 454. Pertuchius Chronol. Portens. P. II. p. 2. (*n*) Dresserus P. II. Millen. p. 456. (*o*) Tom. II. Altenb. p. 318.

Jaar MD. tot MDC.

der letter-oeffeningen ontrent de jeugd, gelyk ook na hem *Alexander Alesius.* (*p*) Maar of hier op de rechte verbeeteringe wel gevolgt is, zulks zal nu terstond openbaar werden. Ondertusschen bekende ook een ander, in 't algemeen van zyne gezindheid: *Dat het arme volk maar zoo heen leeft en sterft, gelyk als de beesten, dat de Schoolen, die zaai-tuinen der Kerke zyn, zoo schandelyk veracht werden, en de studien ter neêr leggen: daar van is byna alleen het quaade bestier en gebruik der Kerkelyke goederen te beschuldigen.* (*q*)

Oorzaaken der zelve.

Doch wanneer men de oude schrift en eens wel doorziet, zoo zal men noch al meerder oorzaaken der verdurventheid in de Schoolen vinden. Het is waar, *Melanchthon* was eens van gevoelen, dat de geleertheid enkel en alleen weegens de Geloofs-verschillen veracht wierd. (*r*) Daar nochtans de Papisten zelfs zich ook begosten op de taalen en andere stukken der geleertheid te leggen, en ze geenzins daarom verwierpen, om dat ze de Luthersche ook gebruikten. Een ander wende voor, dat de wysheid om die reeden zoo groot een nadeel quam te lyden, dewyl 'er in de Schoolen niet meer Latyn gesprooken, noch ook zoo veel gedisputeert wierd. (*s*) Weederom klaagden zommige, dat de verzen en taalen van geen waardye meer waaren, zonder twyfel, om dat 'er daar door niet meer zoo veel eere en voordeelen te bekoomen waaren, als men wel gezocht hadde: Waarom die tyden, *improba tempora Musis* [slecht voor de Geleerden] genaamt wierden. (*t*) En de Geleerde *Joh. Posselius* deed 'er in een zeeker bericht aan *Crusius*, noch een oorzaak by, en voorzeide daar uit *eene noch grooter Barbaarsheid als 'er voor hondert jaaren in de weereld geweest was, naamelyk, om dat zich de jeugd niet meer wilde regeeren laaten, en dat de tucht ook niet dan een bloote naam in de Schoolen was geworden.* (*u*) Uit welke getuigenissen dan klaar blykt, dat het van tyd tot tyd met alle dien uiterlyken toestel t'eenemaal verkeert, en quaalyk is afgeloopen.

Verminderring der geleerdheid.

Gebrek der tucht.

Melanchtons voorneemen.

6. Doch, dat God hier toe geenen zeegen en bystand heeft konnen verleenen, zulks blykt daar uyt, doordien 'er zoo uittermaaten weinig, daar ontrent, na zynen Heyligen wille, en tot de waarachtige welstand der Jeugd, en andere zielen, is verordent geworden. Ik wil nu niet zeggen, dat men, volgens de voorgedachte woorden van *Melanchton*, en andere, de *Heidensche Philosophie* zoo zeer noodig tot de Godgeleertheid heeft geacht te weezen, dat men ze oordeelde onmoogelyk niet te kunnen ontbeeren. Alhoewel hy wel meenigmaal gedrongen wierd, om de waarheid te moeten bekennen; naamelyk, *dat de Kerke noch wel eene andere maniere van onderwyzen noodig hadde, schoon genoomen, dat alle de andere weetenschappen noch zoo zeer bloeyden, en dat Duitsland Athenen zelfs hier inne overtrof.* (*x*) Middelerwyle betuigen echter alle de omstandigheeden, dat *Melanchthon* alle die Heidensche dingen in de Schoolen ingebracht, en, als goed en rechtzinnig, verklaart heeft, eeven zoo wel als hy *Aristoteles*, en de *Philosophie*, onder de Godgeleertheid hadde gemengt. Waarom iemand ook van hem schryft, dat hy tot Wittenberg, en elders, het Ryke der Letter-oeffeningen (*Regnum Literarium*) hadde bestiert. (*y*) Men hoore nu eens, hoe iemand, de ergerlyke vruchten van zulk een Heidensch onderwys heeft afgemaalt: *Te deezer tyd hebben de menschen nergens anders smaak in, als, wat uit deeze Philosophie genoomen is. Ondertusschen hoort, merkt en leert men de H. Schrift gantsch niet, maar zy legt weeder achter de bank, in een hoek: Derhalven klinken, zelfs ook*

Heidense onderwyzing.

(*q*) Zepperus Lib. I. Polit. Eccl. cap. 22. p. 156. (*r*) Epist. ad Henric. VIII. R. Angl. Vol. I. Epist p. 71. (*s*) Tom. VI. Script. Publ. Witteb. Anno 1564. (*t*) Eobanus Hessus Lib. VI. Sylv. p. 284. (*u*) Apud Crusium, Lib. XI. Annal. Suev. p. 831. (*x*) Epist. p. 179. (*y*) Joh. Hagius Vita Lotichii p. 445.

ook op de predikstoelen; voor 't volk, deeze allerheiligste Euangelisten, Plato, Aristoteles, Homerus, Euripides, Pindarus, Sophocles en andere van die soort; niet datze hier of daar maar tot een gelykenis dienen, maar ze worden, zelfs in de wichtigste bewysreedenen, bygebracht. Spreekt iemand daar maar iets teegen, terstond schreeuwt de gantsche meenigte deezer Heidensche Philosophen: dat men alle de weetenschappen verwerpt, en de Barbaarsheid weeder invoert. Vermaant iemand zoodaanige Heidenen verder, dat zulke dingen maar alleen spaarzaam, en tot eene verklaaringe, behoorden gebruikt te werden, ... soo schreeuwt men evenwel: Groot is de Diana! het geene dan, booven alles, eene schandelyke verduisteringe der Goddelyke waarheeden betoont. (z) En immers leerden de jonge menschen, door het leezen der Heidensche Schryvers, en wel voornaamelyk der Poëeten, niet alleen de schrikkelykste ondeugden, schandelyke poetzen, en zotte vertellingen, welke, als een pest, die arme zielen zoo zeer innaamen, dat de Oude naderhand te vergeefs over de verdorventheid der Jeugd moesten klaagen, daar en booven vergaaten ze ook, door de naamen en beschryvingen der Heidensche Afgoden, alle het goede, 't geene ze noch al elders hooren mogten. Zoo verhaald ook iemand, dat *Melanchthon*, in 't begin van zyn Professorschap, tot Wittenberg, *Homerus*, en den Zendbrief van *Paulus* aan *Titus*, te gelyk heeft geleezen. Voor welken arbeid hy ook deeze afgodische lof-spraak van zyne Leerlingen bequam: *Dat hy een vriend van de Godinnen der geleerdheid (Musen) was, op wiens haardsteede en altaaren hy een helder licht wilde aansteeken, waar door hy haar ook geenen kleinen dienst aandeed.* (a) Gelyk als hy zich ook niet ontzien heeft, om aan den Keurvorst te schryven: *Dat Terentius, naast de Catechismus, den Kinderen het nuttelykste tot de verbeeteringe des leevens was.* (b) Zoo t' eenemaal moesten zich nu *Paulus* en *Homerus*, *Christus* en *Terentius* te zaamen vereenigen.

Jaar MD. tot MDC.

Gruwelen of schadelykheid der Poëeten.

Zang Godinnen aangebeeden.

7. Het klonk immers Heidensch en Afgodisch genoeg, en gantsch niet Euangelisch, wanneer iemand tot Wittenberg de Studenten tot het leezen der onkuissche verfoeylyke gezangen van *Horatius* aldus aanmoedigde.

Carmina arguti numerosa Flacci,
Et sales gratos lepidosque lusus,
Qui fluunt Dirces scatebris, dicati
Discite Musis.

Wanneer dan *Melanchthon* de arme Jeugd, door die zotte vertellingen en spotteryen der Poëeten, niet aangelokt hadde, zoo zouden hem zyne *Collegien* wel niet zeer betaalt zyn geworden. (c) En daar van daan quam het ook, gelyk als de voorgedachte Schryvers klaagden, dat alle deeze gruwelen in de zielen zyner Leerlingen zoo diep ingeprent wierden, dat hun volle herte, door den mond, daar van overliep. Iemand verhaalt ook, uit *Joh. Wigandus*, dat een zeeker Luthersch Predikant, van het Huwelyk predikende, meer als 20 vaarzen uit *Ovidius*, van de Vrykonst, in eene predikatie hadde aangetrokken. (d) Dit zy nu waar of niet, ten minsten komt men nu noch daagelyks al iets van diergelyke Heidensche dingen op de Predik- en Professoraale-stoelen, te hooren. En men heeft ook, reeds al in dien tyd, ontrent zoodaanige verkeerde liefhebbers des Heidendoms, wel te recht aangemerkt, dat zy ook een Heidensch leeven gevoert, en byzonderlyk in ontucht en dronkenschap

 ge-

(z) Cent. Magdeb. Tom. IX. præf. (a) Apud Bucholcerum Ind. Cronol. p. 484. & Dresserum P. I. Millen. VI. p. 194. (b) Ap. Seckendorff. Lib. III. p. 198. (c) Jonas Tintius in Progr. Tom. III. Script. Witteb. p. 24. (d) Laur. Surius Chron. p. 342.

Jaar MD. tot MDC.

Godde-loosheid der Poëeten.

geleeft hebben. Gelyk als *Melanchthon* zelfs, ter gemeldter plaatze, van de Poëeten (ook de Lutherfche zelfs) bekende: *Dat zy geene vreeze Gods hadden, en alle eerbaarheid t'eenemaal verwierpen, waarom hy ook niet toelaaten wilde dat Stigelius Professor wierd.* (*e*) Van de Poëet, *Petrus Lotichius*, bekent zyn Lof-reedenaar zelfs: *Dat hy verlieft was geweest, het geene alle zyne vaarzen wel uitwyzen; dewyle hy zich hadde ingebeelt, dat alles, wat menschelyk was, hem niet te veel konde zyn.* (*f*) Dat ik nu niet ophaale, hoe die zoo genaamde Euangelische Schryvers, de Heidensche Goden wel uitdrukkelyk aanroepen, en anderzins veele diergelyke spreekwyzen hebben gebruikt, die niet te verschoonen zyn. By voorbeeld, wanneer *Eobanus Hessus* van des goeden *Luthers* aankomst tot Erfort aldus schreef:

Afgoderye der zelve.

Aonidas Comites auguror isse reor.

Dat is: *Hy geloofde, dat de Zang-Godinnen zelve met hem daar heenen gereyst waaren.* En noch:

Expectate diu votis, Martine, tuorum,
Nostra Deûm dextro numine tecta subi.

Dat is: „*Hy zoude hem doch in den naam der Gooden eens aanspreeken.* (*g*) De-„zelve Poëet noodigde ook elders zynen vriend, dat hy hem doch de „geboorte-dag van *Virgilius* zoude helpen vieren, en by hem te gast „koomen, alzoo zy immers ook hunne heilige gooden hadden. (*h*) Een „ander riep ontrent de nieuwe Regeeringe van den Keurvorst van de „Paltz, *Otto Hendrik*, de Gooden aldus na de rang aan:

Jupiter & celsos habitantia Numina cælos
Numina, perpetuâ concilianda prece,
Ferte viam cœptis, & tantos Principis orsus
Dirigite, ut vestrâ res eat omnis ope.

De zin is: *Jupiter en de andere Gooden zouden doch helpen, op dat door hunne hulpe, alles geschieden mocht.* (*i*) Weederom een ander, spreekt *Appollos* aldus aan, als een vader der Poëeten:

Phœbe, Pater Vatum, qui mundum lumine comples,
Mulleri dubias tu moderare vias.
Sic emensus iter dum rursus adiverit Albim,
Ornabunt aram serta rosæque tuam. (*k*)

De zin is: *Hy zoude Muller doch gelukkig weeder te huis laaten koomen, als dan zoude men zyn Altaar met roozen en kranssen vercieren.* En zoodaanige schoone Bloempjes, (of aardigheeden) zyn 'er by na ontelbaare in de zoo genoemde Rechtzinnige Poëeten te vinden, die den eenigen God niet eens zoo waardig gekent hebben, dat zy hem noemen, ik zwyge, van herten hem eeren zouden, offerende ondertusschen aan de Duivelen der Heidenen in zyn plaats.

Verheffinge der Heidenen.

8. Noch al veel lasterlyker en schandelyker quam het voor den dag, wanneer de oude Professor, *Vitus Winsemius* opentlyk schreef, dat *Melanchthon*, noch op zyn doodbed, den *Studenten* tot Wittenberg hadde aangeraaden, *Homerus* te leezen met deeze Lof-spreuke: *Dat 'er zeekerlyk naast den Bybel geene beetere of nuttelyker schriften waaren, als die van* Homerus, Sophocles *en* Euripides, *derhalven moest men die ook altoos in de Schoolen in stand houden.* Waarom hy de *Studenten* ook vermaande, *dat ze alle zoodaanige schriften doch hoog zouden achten, en zich geenzins ontzien, om aan hen het bloeizel hunner jeugd op te offeren.* (*l*) *Johan Major* noemde de leugens en zotternyen

(*e*) Apud Seckendorff. l. c. (*f*) Jo Hagius Vita Lotichii p. 572. 577. (*g*) P. II. Operum p. 118. (*h*) Ibid. p. 268. (*i*) Micyllus Lib. III. Sylv. p. 268. (*k*) Schoffeurs Tom. III. Script. Witt. p. 98. (*l*) Tom. III. Witteb. Script. Publ. p. 80.

ayen van *Homerus*, *divinæ volumina*, dat is, goddelyke boeken. (*m*) En *Vinsemius* schreef andermaal opentlyk: „Dat 'er geen beeter Schoole, noch beeter strydplaats der deugden was, dan wanneer men *Homerus* las, het welke hy met de toestemminge van den Heiden, *Cicero* bekrachtigde, verhaalende ook daar toe nog al de gemelde Lofspreuken van *Melanchton*. (*n*) *Hoe dat hy* Homerus *gelyk als een meester en fonteine van alle volmaakte leeringen noemde.* (*o*) Schoon dat 'er zelfs in de opentlyke wetten der Hooge-Schoole wel uitdrukkelyk geschreeven stond: „ Dat men geenzins in eene „ Schoole van *Plato*, maar in de Kerke Gods moest denken te weezen, „ als waar in God de Vader onzes *Heeren Jesu Christi*, en zyn Zoon teegenwoordig was, en alwaar de *H. Geest*, in veele jonge herten uitgestort „ wierd.... Al waarom 'er ook eene veel ernstiger opmerkinge, ontrent „ de bestieringe des leevens van noode was, als 'er wel in een School van „ *Aristoteles* of *Plato* wierd vereischt. (*p*) Of dit nu met de voorverhaalde buitenspoorige Lof-spreuken der Heidensche Zeede-kunde al wel overeen-komt, is licht te oordeelen. Een zecker oprecht man vermaande ter zelver tyd en plaatze, teegens de zoodaanige zeer wel: *Dat zommige menschen de gedachten van Phocylides, Hesiodus, Phythagoras, Pindarus en andere Poëeten zoo hoog als de Psalmen, of ten minsten niet minder achten, waar door zy niet alleen hunne blindheid te kennen gaaven, maar zy deeden de Christelyke leere daar door ook eene onverdraagelyke smaadheid aan.* (*q*) En hoedaanig *Luther* zelfs ook teegens alle zulke gruwelen en ergernissen der arme jeugd is uitgevaaren, zulks is uit zyne schriften genoegzaam bekent, als waar inne hy *Ovidius*, *Martialis*, en andere *schandelyke onbeschaamde Poëeten* noemt, en *Aristoteles een verdoemden Heiden. e. z. v.* (*r*) Ja *Melanchthon* zelfs, door de waarheid geperst, moest bekennen, dat die verzen, welke door Christenen, en wel van goddelyke zaaken gemaakt waaren, booven de Heidensche met reede moesten gestelt werden. Weshalven men wel lichtelyk, in de plaats van deeze eenige van de andere zoort van Poëeten hadde kunnen invoeren, gelyk iemand in dien tyd al op het tapyt bracht; (*s*) byaldien de Satan niet meerder voordeel met de Heidensche hadde weeten te doen, willende gaerne, terwyle men, zoo 't scheen, het Pausdom hadde afgeschaft, een volkoomen Heidendom, zoo wel in leere als in leeven, op de Hooge- en Laage-schoolen, behouden. Want hoe Heidensch en gruuwelyk, jong en oud, na het voorschrift van zulke Heidensche Zeede-Meesters (*Moralisten*) geleeft hebben, zal het aanstonds volgende verhaal genoegzaam ten toon stellen en bekent maaken.

Jaar MD. tot MDC.

Gevoelens hier ontrent.

9. Doch de Godgeleerde zelfs konden het dikmaals niet aan malkanderen verdraagen, wanneer iemand al te zeer op de Heidensche Schryvers verlieft wierd, alleen maar om dat het voor hun eigen aanzien en hoogheid al te slecht en schoolsch scheen, doch geenzins uit een drift tot *God en Jesus Christus*. Om die reede schreef *Dr. Jacob Andrisz.* van zyn teegenparty, *Victoryn Strigel*, door wien hy zeer slecht gehaavent was: *Die stoute letter-knibbelaar* (Grammaticus) *veracht alle menschen neevens zich: hy zoude veel beeter uit zynen* Pindarus *daar wat konnen heen babbelen, als dat hy de heilige dingen ontheiligt.* (*t*) En dit waaren waarlyk hier van de eerste vruchten, naamelyk, hovaerdye en zotte inbeeldingen van geleertheid, wanneer men het een of het ander Grieks vers uit een oud Poëet bybrengen, en zyne *Oratien*, Brieven, Predikatien, Afdankingen, of an-

Schoolsche zotheid.

(*m*) Ibid. p. 86. (*n*) Ibid. p. 260. (*o*) p. 640. (*p*) Tom. I. Script. Witteb. Append. (*q*) Tom. III. p. 240. & præf. in Comm. in Psalmos. (*r*) Vid. Tom. IX. Altenb. p. 521. & Tom. VII. p. 22. (*s*) Tom. I. Script. Witt. p. 107. Pertuchius Chronol. Portens. P. II p. 69. (*t*) Epist. ad Joh. Marbachium ap. Fechtium Epist. Theol. p. 250.

Jaar MD. tot MDC.

andere geschriften, daar mêe vercieren en oppronken konde. Het welk men in de boeken van de voogaande eeuwe, en ook noch voor een groot gedeelte der volgende eeuwe, eer men van deeze waan-wysheid de walg kreeg, met verwonderinge ziet. Waar van die bekende School-leeraar te recht schryft: *Men behoorde zulke groove, ongerymde, valsche, bygeloovige en zotte vuiligheeden de jeugd, in de Schoolen en Kerken, zoo niet zonder ophouden voor te kaauwen, maar men zoude liever Gods Woord, van menschenverdigtzels en dwaaze vonden bevryt en onbezoedelt, den volke voordraagen. God heeft alle deeze leugens, tot het verkondigen en bevestigen van zyne waarheid geenzins van nooden.* (*u*) En een zeeker Rechtsgeleerde klaagde insgelyks, *dat 'er in de Schoolen groote ondeugden in zwang gingen, midsgaaders schandelyke manieren der Meesters, leelyke en vuile woorden, door het verklaaren der spreekwyzen van Plautus en Terentius.* (*x*) Doch het is ten uitersten nadenkelyk, dat alle deeze quaade gewoontens en misbruiken, onder de Luthersche eerst in Wittenberg, en op *Luthers* stoel zelfs opgekoomen, en van daar verder in alle andere plaatzen voortgeplant zyn: alwaar nochtans de goede *Luther*, in 't begin teegens *Aristoteles*, en het ander Heidendom wel ernstig heeft uitgevaaren; maar, of om dat hy zoo veel anders te doen hadde, of doordien hy vreesde *Melanchthon* te vertoornen, heeft hy aan deezen toegelaaten, dat hy den geheelen hoop van die afschuwelyke en ergerlyke dingen weeder invoerde. Het kan ook wel zyn, dat *Filips*, door het voorstellen van zyne goede oogmerken, en andere oorzaaken, hem daar toe bepraat heeft, dat hy 'er ten minsten niet teegen uitvoer.

Esopus fabelen.

Ondertusschen vind men, dat *Luther* zelfs een groot vermaak in de Fabelen van *Esopus* gehad heeft, gelyk als zyne schriften, en inzonderheid zyne Taafel-reedenen ook wel uitwyzen: hy heeft 'er ook zelfs 16 van in 't Hoogduits vertaalt; doch hy is, om dat hy gewichtiger zaaken te verrichten hadde, niet verder gekoomen, alhoewel hem *Melanchthon* zeer daar toe aandreef, (om dat het iets recht na zynen zin was) en hy beloofde hem by een groot Heer, 1000 guldens voor de Opdracht te zullen leeveren. (*y*) En een ander wilde zyn leezen over de fabelen hier door aanpryzen, om dat ze *Luther* zelfs naast de Schrift, voor een van de nuttelykste dingen hadde geacht. (*z*) Waar over *Filips* ook een geheele *oratie* heeft gehouden. (*a*) Men voerde ook, onder de naam van eene groote nuttigheid, de tooneel-stukken in, by geleegentheid der Heidensche bly-speelen, uit welke, of na welkers voorbeeld zy aangestelt wierden, en zulks al weederom, door *Melanchthons* aandryven, die ook om alle deeze dingen, een algemeen Leer-meester van geheel Duitsland wierd genaamd.

Comedien.

10. Want hy prees de jeugd met veele woorden, de *Heidensche bly- en treur-speelen* aan, als meede, *dat ze zich de verzieringen van* Plautus *en* Terentius *doch ter deegen zouden gemeen maaken, en dikmaals leezen, zoo wel om het Latyn, als om de zeeden:* (*b*) Hy verzeekerde hen ook, dat, *hoe zy de zelve meer zouden herleezen, hoe zy 'er ook meerder lust toe zouden krygen, die beminnen, en zich daar over verwonderen.* (*c*) Het welke, behalven dat ook wel waarachtig was, doordien het natuurlyke herte doch altoos meer tot zulke zotheeden, als tot de kennisse van den Wille Gods geneigt is. Maar, of nu deeze vermaaninge al heel wel overeenstemt, met die andere onnalaatelyke plicht van ons, waar door men schuldig is het Woord Gods dag en nacht te betrachten, en waar in men echter door zyn geheele leeven,

on-

(*u*) Rollenhagen wahrhafft. lügen præf. (*x*) Brunemannus de Jure Eccles. Lib. II. cap. 18. num. 61. p. 710. (*y*) Matthesius Leben Lutheri Pred. VII. p. 68. (*z*) Tom. VI. Script. Publ. Witteb. p. 132. (*a*) Tom. I. Orat. p. 345. (*b*) Adhortatione ad lect. Tragæd. & Comœd. Volum. I. Epist. Witt. p. 251. & Tom. I. Orat. p. 96. seqq. (*c*) Ibid. p. 253.

onmoogelyk niet genoeg kan vorderen, zulks is aan de ander kant, ook licht af te neemen. Van hem is ook het zoo genaamde *Gregorius-Feest*, in de Schoolen eerst opgekoomen, met dat oogwit, om door het zelve meer kinderen in de Schoolen te lokken. Op het welke nochtans, gemeenelyk na den loop deezes weerelds, niets als enkele dwaasheid en dertelheid, tot groote verleidinge der jonkheid, bedreeven werd. Zyn Gedicht, het welke de leerlingen in dit Feest moeten zingen, luid wel zeer goed; dat *Christus* alleen onzen Leidsman, en zyne kennisse onze eerste zorge behoorde te zyn, *(d)* maar tot noch toe is 'er in der daad niets minder, in de meeste Schoolen in acht genoomen. Maar wel veel meer, hebben de meesters zelfs de onnoozele jeugd, op 't schrikkelykste, door hun schandelyk gedrag, geergert. ,, Als wanneer by voorbeeld, ,, die Rector in Moravie, *Peristerius*, midden onder een Roomsche Ove- ,, righeid; om den Jezuiten verdriet en spot aan te doen, met zyne ,, school-jongens, een blyspel van *Susanna*, in Duitsche verzen speelde, ,, waar in veele schimp-scheuten waaren; en in welk Spel hy veele Pee- ,, kelharingen, (*of Gekken*) met Jezuits-mutzen uitruste, die aan de ,, hoeken niet dan met narre-bellen behangen waaren. Waar over de Pausgezinde, ja de Overheid zelfs zoo verbittert wierden, dat zy niet lang daar na, alle de Luthersche wegdreeven. *(e)* En diergelyke vruchten brachten die eens ingevoerde dwaasheeden voort, op dat ik nu veele andere zwakheeden noch oversla. Men roemt gemeenelyk, dat in dien tyd, de taalen weeder in 't gebruik zyn gekoomen, het geene ook, aan en in zich zelfs wel goed en dienstig was. Doch, was de nuttigheid groot, het misbruik en de zwakheeden, die zich daar ook al voort by vertoonden, waaren noch al veel grooter. *Luther* zelfs moest noch al veel daar van ondervinden en merken, die zulk een waan-wyze quant, eens heel aardig afwees. Een zeeker *Student* schreef aan hem eenen geheelen Griekschen brief, zich zelfs inbeeldende, dat hy hem wel uitsteekende hadde uitgeslooft. Den Doctor antwoorde hem in 't Latyn, verzoekende hem voortaan ontrent zulke dingen te verschoonen; doch hy schreef onder aan, deeze woorden met Hebreeuwsche letteren: *Mer David fatis, lis faden ab, do die natis.* Deezen Griekschen Meester ging daar over met alle Hebreen en Rabynen te raade, hy trok eindelyk geheel hier om na Augsburg, en vroeg de Geleerde daar na, aan welke *Luther* reeds die pots hadde bekent gemaakt, zoo dat het ten laatsten op een lachgerytje uitquam, en die man de ydelheid zyner inbeeldinge daar door erkende. *(f)* Elders werd verhaalt, dat het hem tot Smalkalden, op de vergaaderinge zeer verdrooten hadde, *dat eenige Predikanten met Hebreeuwze woorden hadden aangevangen te prediken, en met* Adonai, Kyrie, Domine, *daar onder gereutelt, en zeer veel* Latyn, Grieks *en* Hebreeuws, *daar onder gebrokt.* Waar teegen hy ook over tafel zeer veel hadde gesprooken. *(g)* Van alle welke dwaasheeden, hier onder by het verhandelen der Predikatien, noch wel wat meerder zal volgen. En diergelyke dingen zyn 'er by na ontelbaar, wanneer by voorbeeld, ook de minste Dorp-Pastoor, Schryver of Schout, zyn eige Duitsche naam niet behield, maar die Grieks of Latyn moest doen weezen, hoe zeer die ook gedwongen wierd. Daarom noemde zich *Melanchthon* ook zelfs alzoo, daar hy anders op zyn Duits, *Filips Schwartzert* heete; *David Kookpot* moest *Chytræus* genaamd worden, *Joan Huislichter*, *Oecolampadius*, *Matthæus Richter*, *Judex*, *Boekman*, *Bibliander.* e. z. v. Om nu te zwygen van de grillen en krakkelen, die de *Grammati-*

Jaar MD. tot MDC.

Gregorius-Feest.

Sotte bedryven in de Schoolen.

Taalen.

Derzelver misbruik.

(d) Tom. II. Script. Witt. p. 169. *(e)* Jerm. Hombergerus ap. Fechtium Epist. p. 643. *(f)* Mathesius Leben Lutheri p. 153. *(g)* Idem p. 164.

Jaar MD. tot MDC.

ci en *Critici* (Letterkundige en Taalsifters) wel aangevangen hebben, voornaamelyk, wanneer 'er tusschen *Frischlinus* en *Crusius* de Letter-kryg (*Bellum Grammaticale*) met de vervaarlykste scheldwoorden over en weeder gevoert wierd. (*h*) Om nu veele andere dingen noch voor by te stappen.

Nieuwe Hooge-Schoolen.

Wittenberg.

11. En zoo veel zy nu, van den staat der Schoolen, onder de Luthersche in 't algemeen gesprooken. Waar by wy nu maar in 't korte noch iets aangaande haare Hooge-Schoolen zullen voegen, en wel voor eerst, zullen wy, volgens onze maniere, van alle de toen-nieuw-gestichte Academien in Europa, iets in 't gros verhaalen. Al aanstonds in 't begin der eeuwe, in 't Jaar 1502 wierd 'er op des Keizers *Maximiliaans* aanmaanen, van den Keurvorst *Fredrik*, de Hooge-Schoole tot Wittenberg gesticht, en den 18de van Wynmaand eerst ingevoert. (*i*) Korts daar na, in 't Jaar 1506. ving *Joachim* de eerste Keurvorst van Brandenburg, die tot Frankfurt aan den Oder eerst aan. (*k*) In Spanje, wierd in 't Jaar 1515 die tot *Alcala des Henoiez*, of *Compluto* opgerecht, alwaar dat groote werk des Bybels ook wierd uitgegeeven; en niet lang daar na ook die tot Saragossa, in 't Koningryk van Arragon, van *Karel* de vyfde. Verders heeft *Filips* Hartog van Pomeren, in 't Jaar 1547 die van Gripswalde weeder in stand gebracht. Het jaar daar aan, heeft de Keurvorst *Jan Fredrik*, de Academie tot Jena aangevangen, welke echter eerst daar na van zyne Zoonen, in 't Jaar 1558, recht ter deege is in staat gebracht. De Marpburgze Hooge-Schoole, is van den Landgraaf *Filips*, in 't Jaar 1526 eerst begonnen, en daar na in 't Jaar 1535 weeder herstelt, en ook Ao. 1541, met nieuwe voor-rechten begiftigt. Die van Koningsbergen wierd insgelyks in 't Jaar 1544, door den Hartog *Albert* eerst gesticht. Zoo hadde ook in Denemarken, Koning *Christiaan* de tweede, reeds al die tot Koppenhaagen opgerecht; welke nochtans *Christiaan* de derde, eerst in 't Jaar 1538, na den oorlog weeder in staat stelde. Vervolgens heeft *Filips* de tweede, Koning van Spanje, in 't Jaar 1562, de Hooge-Schoole tot Douay in Vlaanderen ingestelt. En de Straatsborgers, hebben in 't jaar 1566, van hun *Gymnasium* eindelyk ook tot eene Academie gemaakt. In 't Jaar 1570, is die tot *Besançon*, *in 't Franche Comté*, als ook ter zelver tyd, die tot *Compostelle in Gallicie* opgekoomen. Verders hebben de Heeren Staaten Holland, en *Willem*, Prins van Oranje, de Leidsche Hooge-Schoole, in 't Jaar 1575 den 8sten van Sprokkelmaand, ingehuldigt, en den Hartog van Bronswyk, heeft in 't volgende Jaar de Helmstadsche Hooge-Schoolen opgericht. En eindelyk is die tot Franeker, in 't Jaar 1585 in Vriesland gesticht, en in 't Jaar 1592, die van Dublin in Yrland, door de Koninginne *Elizabeth* weeder ingestelt geworden. (*l*) Uit welk verhaal men wel ziet, dat het aan uitwendige toebereidzelen der geleertheid nergens ontbrooken heeft, byaldien het maar werk-plaatzen des H. Geests geweest waaren, gelyk men aan hen dien eertytel wel geeft, doch waar van wy het rechte teegendeel wel haast zien zullen. De verstandigste merkten ook zeer wel aan, dat het instellen van zoo veele nieuwe Academien, meer schaade als voordeel zoude toebrengen, nadien hier door de oude maar t'eenemaal vertreden en verlaaten wierden, en dat de andere daarom ook noch al niet recht in stand waaren, zoo dat het 'er dierhalven ook over al heel ellendig en slecht uit zag. (*m*)

Frankfurt. Compluto. Jena. Marpburg. Konings-berg. Koppen-haage. Straats-burg. Leiden. Helmstad. Brancker.

12. Doch nu de Wittenbergsche Hooge-Schoole de voornaamste, en ge-

(*h*) Crusius Annal. Suev. p. 788. 796. & 810. (*i*) Georg. Fabricius Lib. VII. Orig. Saxon. p. 797. Chytræus Lib. V. Sax. p. 128. Andreas Sennertus in Athenis Witteb. & Suevus in Acad Witteb. Scripto Jubilæi &c. (*k*) Chytræus Lib. VI. p. 148. (*l*) Iidem & Acta Inaugurationum singular. Middendorpius de Academ. &c. (*m*) Chytræus Epist. p. 344.

gelyk als de moeder van alle andere zal geweest zyn, en dat men uit haaren toestand de overige wel het beste zal kunnen leeren kennen, zoo zal ik hier alleen eenige aanmerkingen, aangaande de zelve, ter needer stellen, zoo nochtans dat de andere daarom ook niet t'eenemaal vergeeten werden. Voor eerst dan is het genoegzaam bekent, dat *Luther* deeze Hooge-Schoole, zoo wel als alle de andere, voor zoo verre, alsze niet recht hervormt, en van het Paapsche Heidendom, gelyk gezegt is, waaren gezuivert geworden, verworpen en verdoemt heeft. Want dus schreef hy, onder anderen: *Ik ben van gevoelen, dat 'er geen beeter Pausselyk of Keizerlyk werk geschieden kan, als eene goede verbeeteringe der Hooge-Schoolen; gelyk 'er geen duivelscher weezen altoos is, dan onverbeeterde Universiteiten.* (n) Verders: *Ik hebbe groote vreeze, dat Hooge-Schoolen wyde poorten der hellen zyn, byaldien zy niet heel naarstig de H. Schrift oeffenen en in 't jonge volk instampen.* (o) Maar, hoe nu deeze is ingeprent geworden, zulks toont ten deele het verhaal van de Heidensche Schryvers, en ten deele, het volgende van de Philosophie, waar uit dan het besluit heel licht te maaken is. Elders werd zyn gevoelen aldus verhaalt, en ook van de Luthersche Hooge-Schoolen zelfs. *De Academien en Schoolen beginnen ook al weeder te vallen, en op de zuivere Leere des Geloofs word geen acht altoos meer geslaagen, maar de Schoolastyke Theologie gaat over al geweldig in zwang, en daar worden veele nieuwe stylen en spreekwyzen weeder ter Kerke ingevoert. e. z. v.* (p) Dat dit nu in alle deelen aan Wittenberg, en elders is waar geworden, zulks heeft de bedroefde ervaarentheid genoegzaam van tyd tot tyd aangeweezen. De eerste Hoogduitsche Academien onder 't Pausdom waaren, na de goddelooze manieren der Italiaansche, door den Paus en zyne troetel-kinderen opgerecht. (q) Deeze gruwelen waaren 'er nu reeds al uittermaaten diep ingewortelt, dat de *Reformateurs* in 't begin het zich niet onderneemen dorsten, om zoo veel in dezelve te veranderen. Naderhand stond dit Heidensche en Paapsche weezen (of werk) veele zelfs weeder wel aan, en zy koesterden het onder allerhande schoon-schynende voorwendzels, om dat den ouden *Adam* heele fraaye dekmantels, voor zyn vernuft en eigen-wille daar in vond. En alzoo is het zelve, tot op deezen dag toe al verder voortgeplant; en zyn daar uit de gruwelen der verwoestinge, in alle landen, ampten en leevens-staaten verbreid geworden. Gelyk als nu meerendeels, de leerwyze daar op gegrond zynde, niets altoos en docht, zoo volgde ook noch al een veel goddeloozer leeven daar na; waar van we maar eenige getuigenissen zullen bybrengen. Voor eerst vind men, dat 'er geene, of ten minsten geen genoegzaame order is gehouden geworden, en derhalven de Overheeden zelfs in veele dingen de schuld gehad hebben. Hierom bekenden geheele Vergaaderingen (*Collegia*) tot Wittenberg, opentlyk: *Dat het te wenschen was, dat men de tucht en kastydinge met wat meerder ernst handhaafde. Doch, alzoo de weereld nu oud en zwak was, zoo deed men wat men konde.* (r) En noch: *Men moest wel bekennen, dat het met de Regeeringe op de Hooge-Schoole al te slaaperig toeging; maar dat was nu des weerelds loop, zoo dat 'er over al wat aanscheelde en ontbrak, dewyl ze oud was.* (s) Insgelyks wierd ter zelver plaats in 't Jaar 1562 dit geschreeven: *Wy hebben tot nu toe tot groote openbaare ergernis, en onze droefheid veele schaaden geleeden, door het nalaaten der tucht, die ook noch al daagelyks toeneemen, en de letter-oeffeningen en goede zeeden den ondergang, als ook eene eeuwig-duurende verwerringe dreigen, voerende ook een godlooze en blinde Barbaarsheid in de plaats van een menschelyke welleeventheid in.*

Jaar MD. tot MDC. Gestelteniss der zelve.

Luthers oordeel

Ellendigen staat der Academien.

Godloosheid daar op gevolgt.

Gebrek der tucht.

(n) Tom. I. Altenb. p. 505. (o) Ibid. p. 677. (p) Aurifaber in Tischreden Luth. (q) Conring. de Antiq. Academ. c. 32. (r) Tom. III. Script. publ. Witteb. p. 115. (s) Tom. V. præf.

Jaar MD. tot MDC.

(*t*) Ja een ander zeide ronduit: *Dat alle tucht en ontzag volkoomentlyk op de Universiteiten verdweenen was.* (*u*)

Quaad gedrag der Hoog-Leeraars.

13. De oorzaak nu van zulk eenen bedroefden ſtaat was meerendeels het quaade gedrag der geener, die tot de jeugd zouden aanvoeren. Daar waaren niet alleen zeer veele aanſtootelykheeden onder de Profeſſooren, maar ook voornaamelyk groote oneenigheeden, na-yver, valſche beſchuldigingen, afgunſt en krakkeelen, waar van hier onder noch breeder zal werden gehandelt, wanneer we van deeze ſtoffe zullen ſpreeken. Aldaar benydde de een den anderen, als hy meer toehoorders had, gelyk iemand aan zyn Vorſt klaagde, dat zyn Mede-Amptenaars moeyelyk waaren, om dat de leſſen der Godgeleerde alleen den toeloop hadden, en de andere verlaaten wierden. (*x*) Om nu niet te ſpreeken van de overgroote luiheid en ſlaaperige verhandeling der leſſen, zoo dat ook omtrent de minſte dingen weinig of niets wierd uitgerecht, en de Lands-Heeren zoo veele 1000 ryksdaalders te vergeefs moeſten uitſchieten. Als wanneer by voorbeeld, iemand aanmerkte, dat *Homerus* doolinge van *Ulyſſes* (die nochtans in dien tyd noch al vlytiger als iets anders gedreeven wierd) op geen eenige Hooge Schoole ooit geheel was verhandelt geworden. (*y*) Waar door ongetwyfelt de *Studenten* insgelyks luy, ongebonden en ondeugend wierden. Om nu te zwygen van de andere ongerymtheeden, die 'er zomtyds wel voorvielen, waar onder men miſſchien ook wel reekenen kan, dat men dikmaals kleine kinderen van Hooge-ſtaats perzoonen tot Rectors maakte; weshalven de *Baron van Sonnek* in zulk eene geleegentheid, by de *Oratie* zeer wel zeide: *Ik verwondere my, wanneer ik mynen zwakken ouderdom in onweetenheid betrachte, waarom gylieden juiſt aan een jongeling en kind het Regeerders ampt vertrouwen wilt, gy moogt zelfs bedenken, hoe wel en vorderlyk dit gedaan is.* (*z*) Want, dat men maar alleen eenen heerlyken luiſter en andere dingen gezocht heeft, wanneer men diergelyke mommeryen ſpeelde, is licht te zien; en dat 'er weinig of niets is uitgerecht, wanneer 'er in de naam van zulke kinderen, al iets bevoolen wierd, zulks kan men ook niet loochenen. Derhalven bleef het wilde woeſte leeven, zoo wel tot Wittenberg als elders, al meeſt ongeſtoort, ſchoon genoomen, dat ook *Luther* zelfs aldaar meenigmaal met zyn gezag en ernſtige vermaaningen doorbrak en een ſchrik maakte. Want de volgende ſchriften betoonen genoegzaam, dat men geſtaadig alles moetwillens overtreeden heeft, en dat door de plak-ſchriften en andere al te zwakke middelen, het zuipen, hoereeren, vechten en diergelyke heel weinig belet wierden. Dit quam daar van daan, om dat men doorgaans den waaren grond aller wysheid en vroomigheid, ja God zelfs, met zyn Licht en Regeeringe t'eenemaal vergat, en hem weinige Leeraars en toehoorders recht ter deege getrouw en gehoorzaam waaren; hier door genooten zy ook aan alle kanten de vruchten van haare werken. 't Is waar, *Luther*, en na hem eenige andere, bemoeyden zig wel, om hier en daar noch al iets te beletten; maar het duurde niet lang. Onder anderen is 't openbaar, dat *Luther*, wanneer op een tyd, in 't Jaar 1543 eenige vuile vrouwluiden de *Studenten* zeer vervoerden, in een aangeplakte waarſchouwing zeer plomp, en onbewikkelt, van *de Spekthoeren en Spekt-Studenten*, geſprooken heeft, en gedreigt, dat de Keurvorſt den *Spekt* (een boſch by Wittenberg,) en de viſſcherye zoude doorzoeken laaten: in welke beide neſten noch dagelyks de Satan geoffert, en met zuipen, hoereeren en boeveryen gedient werd. (*a*) Voorheene was

Marginalia: Nydigheid. — Luiheid. — Rectorſchap. — Goddelooze Studenten.

(*t*) Ibid. p. 241. Add. Tom. I. p. 203. Tom. II. p. 139. (*u*) Chytræus Epiſt. p. 241. (*x*) Chytræus Epiſt. p. 991. (*y*) Ibid. p. 296. (*z*) Tom. III. Script. Publ. Witteb. p. 50. (*a*) Tom. VIII. Altenb. p. 343.

was het ook reeds al tot Wittenberg gemein, en gelyk als de moode, dat de *Studenten* met de allerzotste kleederen langs de straaten liepen, en inzonderheid onder hunne korte narre-manteltjes, korte poken droegen (*b*)

Jaar MD. tot MDC.

14. Naderhand nam dit ongebonde goddelooze leeven op de Academien dagelyks meer en meer aan, gelyk als het overal, onder alle staaten van menschen oogzienelyk slimmer wierd. Hier uit dan ontstonden de volgende klachten. *Veele vreeten en zuipen, terwyl de Kerk zeer jammerlyk staat, ze loopen vermomt met geweer door de stad, verontrusten kranken en zwakken, beschaadigen de onnoozele, die hen ontmoeten, en ze pleegen allerhande baldaadigheeden.* (*c*) *Het leeven der geener, die op de Hooge-Schoolen zyn, is regelrecht teegens de instellinge der gemeente Gods, alwaar niet alleen alle wellustig- en moedwilligheid, vreeten en zuipen, ongestraft doorgaat, maar 't is ook zoodaanig eene gewoonte en moode geworden, dat het een ieder, zonder eenig ontzag der Overigheid geoorloft schynt, 't welk nochtans de menschen buiten den heemel sluit. Ja veele hielden 't niet eens voor schandelyk, vermids het op de gemeene wyze geschiede en toegelaten was. Ook zoude men niet eens zyn schande zoo zeer durven bekent maaken, met alle de Academische boosheid te verhaalen. zoo gruwelyk gaat het' er toe.* (*d*) Iemand, die toen ter tyd met die van Wittenberg oneens was, schreef van hen, ontdekkende de wysheid, midsgaders de oorzaaken des onheils, aldus: *'t Is door 't gansche land ruchtbaar, hoe lichtvaardig en goddeloos zich veele onder hen door onkuisheid, speelen, Gods-lasteringen, quaad-spreeken, vloeken, volzuipen, en andere vuile taal en gebaarden draagen. Evenwel moeten ze enkele vroome kinderen zyn, en hunne Meesters gehoorzaam, als zy maar de dwaalingen meede helpen verdeedigen; en niemand moet ongelyk hebben, als alleen, die van hunnen Meester, den Heere Christus niet willen afwyken, voorgeevende dat de menschen geen blokken zyn, en zich niemand zoo naauw aan den heemel binden kan.* (*e*) Waar uit dan klaar blykt, dat moogelyk de blindheid der Professooren zelfs, en hunne ongoddelyke gronden (of *Principia*) van de vryheid heel veel schuld daar omtrent hebben. Dat ook het vechten en slaan reeds zeer gemeen is geweest, toonen andermaal de toen uitgegaane verbod-schriften, en word in 't byzonder gewag gemaakt, dat deeze quaade gewoonte van malkanderen uit te eisschen en dood te steeken, uit Italien te gelyk met de andere vrye konsten was over gekoomen. (*f*) En dit was nu het fraaye Studenten-leeven, het welke de Keurvorst *Jan Fredrik*, uit boerterye alleen *het broederlyk studeeren* plagt te noemen, (*g*) welke dan ook wel haast merkten, wanneer de Overigheid noch een welgevallen aan hun reukeloos leeven had, en het derhalven daar op aan lieten koomen. Op dat ik nu niets zegge, van den onbeschryffelyken hoogmoed en inbeeldinge, waar door de gemoederen, by een ydel weeten wierden opgeblaazen, en tot verheffinge van zich zelfs en tot verachtinge van andere, tot twisten, disputeeren, quaad-spreeken, schelden, en schanden gedreeven wierden. Van *Melanchthon* wil iemand verzekeren, dat hy zoo uittermaaten vast op zyne eigene meeningen heeft gestaan, dat, by-aldien ze iemand niet terstond, als waarachtig (of *authentyk*) wilde aanneemen, hy hem al opstaande voet voor een gaaperd of zot, en botten dommen eezel hadde uitgemaakt. (*h*) Ten minsten is de Academische hovaardye en ydele inbeeldinge, een bron van alle oneenigheid onder de Geleerde, en wel voornaamelyk onder de *Theologanten* geweest. Om nu van de andere gruwelen der Hooge-Schoolen breeder te spreeken, zulks laat teegenwoordig de plaats noch tyd alhier niet toe.

Ongebondenheid der zelve.

Nalaatigheid der Professooren.

Duellen.

Hoogmoed.

(*b*) Tom. I. Script. Witt. p. 21. (*c*) Tom. II. Script. Witt. p. 96. (*d*) Ibid. Tom. VI. p. 410. (*e*) Im verzeichniss der beschwerlichen punčten in D. Majors Vorrede der Postill. (*f*) Tom I. Wittenb. Script. p. 65. (*g*) Sagittarius Hist. Joh. Frid. p. 64. (*h*) Matthæus Ratzenberger Hist. Mst. Joh. Frid. p. 20.

Jaar MD. tot MDC.

Deponeren.

15. Om echter alhier iets van eenige Academische gebruiken, uit het Pausdom overgebleeven, gedachtig te zyn; zoo heeft men tot eene zeer groote ergernisse, en schaade der teedere jeugd, het goddelooze heidensche deponeeren, noch op de zoo genaamde Euangelische Hooge-Schoolen, onderhouden; ja noch wel dikmaals als een zeer groot heiligdom, ernstig verdeedigt. Nietteegenstaande dat de Italiaanen en Fransche, meerendeels zulke zotte poetzen niet meer toelieten, en ook partydige zelfs bekennen moeten, dat het alleen gedaan werd, om de nieuwe aankoomende *Studenten* wat geld uit de beurs te kloppen, (*i*) op dat, naamelyk, de Academische spot-vogels hunne inkomsten niet verliezen zouden, met welk geld zy wel in hun eige geweeten zyn veroordeelt geworden. Maar, hoe slecht alle deeze dingen den Christenen, en wel voornaamelyk de Euangelische passen, zulks is van zelfs klaar. Op deeze wyze heeft men met een en het zelve oogmerk, alhoewel onder een ander voorwendzel de *Promotien* behouden, zoo als die van den Antichrist, volgens het voorgemelde verhaal, wel eer bedacht en ingestelt waaren. Ja, daar tot Wittenberg het gebruik van *Baccalaurizen* te maaken, 't zeedert eenen langen tyd achter gebleeven en vergeeten was, zoo zocht men het zelve nochtans daar na weeder op, geevende daar van deeze reedenen, op dat de menschen dies te meerder van de letter-oeffeningen houden, en de jeugd dies te naarstiger studeeren zoude. (*k*) Alhoewel 'er elders gaerne toegestaan wierd, *dat men juist om deezen tytel niet behoefde te twisten, alzoo het maar alleen eene welleeventheid was, dat men de instellingen, ontrent het gemeene leeven, die eens ingevoert waaren, niet te licht verachte.* (*l*) Met welke reede ook wel andere heidensche en verkeerde gewoontens verdeedigt konden werden. Daar en teegen bekende een ander weederom: „Dat 'er weinig of niets aan geleegen was, of iemand „deezen of geenen naam hadde, wanneer 'er maar anders waare deugd „en gehoorzaamheid was, en wierden zoodaanige getuigenissen van ge„heele Vergaaderingen maar van eenen gemeenlyk vereischt. (*m*) *Luther* zal[r]. spreekt ook meenigmaal heel scherp van de gemeene Doctors-tytel, gelyk als hy ook noch wel veele andere grouwelen aanraakt. *Och wilde God*, schreef hy, *dat 'er eens een grof zwyn van Parys (uit de Hooge-Schoole) voor den dag quam, en het nootje eerst opbeet, op dat ik klaarder en breeder hunne vervoerende duivelsche konst konde voor de weereld open leggen, en aan een ieder vertoonen, wat voor onchristelyke, en vervloekte afgrysselykheeden 'er al onder den Christelyken naam en den tytel van Doctor der Godgeleertheid, in de Hooge-Schoolen verborgen zyn.* (*n*) Op een andere plaats oordeelt hy 'er noch al wat gematigder van, alhoewel hy het voor een slechte zaak houd, schoon men anders daar noch al heel veel werks van maakt, wanneer hy aldus schryft: *Wy behouden in de Hooge-Schoolen die* Gradus *of Trappen, dat men zommige tot* Magisters *en* Doctors *maakt. Alhoewel zulks in zich zelfs een heel slechte en geringe zaak is: maar men moet daar meede de menschen in den nood dienen.* (*o*) Nochtans gaf hy elders genoegzaam te verstaan, dat men nu noch al veele Paapsche gruwelen vast hield, om den Paus daar door te behaagen. Want als 'er in 't Jaar 1523, tot Wittenberg twee Doctooren gemaakt wierden, zoo schreef hy: *De Keurvorst hadde nu goede geleegentheid om te huichelen (die zoo vreesachtig en bezorgt was) dewyl men doch de Pausselyke gebruiken noch al bleef goed-keuren, waar meede hy wel bewyzen konde, dat nu immers noch niet alles was afgeschaft.* (*p*) Gelyk als ook de Paus de

Promotien.

Van Baccalaurizen.

Doctors tytel.

Doctor der Godgeleertheid.

(*i*) Middendorpius Lib. I. de Academ. p. 155. (*k*) Vitus Winshemius Tom. I. Script. Witt. publ. p. 49. & Tom. I. orat. Melanchth. p. 472. (*l*) Tom. I. Script. Witt. p. 37. (*m*) Chytr. Epist. p. 515. (*n*) Tom. II. Altenb. p. 56. (*o*) Tom. IX. Alt. p. 1279. (*p*) P. II. Epist. p. 111.

de beveſtiginge van die zaaken zich nu noch al aanmaatigde, (q) en tot Erfurt, aan de Lutherſche het Magiſter maaken verbood. (r) En het was te wenſchen geweeſt, dat 'er onder zoodaanigen *promoveeren* altyd dat geene gezocht was geweeſt, waar van iemand zeide: *Dat den Doctor-tytel eene bevorderinge tot enkele benaauwtheeden, zorgen, ſtryd en gevaar was, en geenzins tot rykdom, eere of wellust.* (s) Terwyle daar en teegen de klaare ondervindinge heel iets anders, helaas! heeft uitgeweezen. Van de Doctooren in de Rechten, zullenwe in 't 12de Hoofdſtuk meerder hooren. Doch van de Doctooren in de Genees-konſt, hoedaanig die geſtelt waaren, hier toe mag de navolgende klachte van *Theophraſtus Paracelſus* genoeg zyn, die in de Voorreede over zyn 3de boek van de groote Wond-heel-konſt, aan den Keizer *Ferdinand* te vinden is. Alwaar hy dan zegt: „Daar zyn teegenwoordig 300 Doctooren of 400 en meerder, „die in de eerſte tyden geene koks der Genees-meeſters zyn konden, zoo „zeer is de Genees-kunde onder het gemeene ongedierte gekoomen, en „alle die, welke anders nergens toe goed of nut waaren, die werden nu „Genees-heeren, Meeſters en Doctooren, waar van 'er eene ſchrikke-„lyke meenigte onder Duitſche en Italiaanen is, tot groote ſchande van „ons Chriſtenen, dat wy onze conſcientie zoo lichtvaardig achten, en „ons geweeten en vroomigheid zoo uittermaaten ſlecht verkoopen. „Want de Hooge-Schoolen maaken de zulke tot Doctooren, die het ge-„heel niet waardig zyn, en die daar toe ook niet deugdzaam, niet ver-„ſtandig, niet bequaam, niet veilig genoeg zyn. En die Doctooren zen-„den zy dan aan Vorſten en Steeden. e. z. v. Gelyk als ook die van zynen vriend, *Dr. Dalhuizen*, in de Voorreede over des zelfs Heel-kundige werken, alwaar hy aldus zegt: „Het gaat 'er immers over al, ontrent „de kranke zoo jammerlyk en beklaagelyk toe, dat 't my ten hoogſten „wonder geeft, dat dit de Hooge Overigheid doorgaans zoo lyden en „verdraagen kan. De Romeinen hebben wel om veel ſlechter oorzaaken, „alle hunne Genees-meeſters uit de ſtad gejaagt. Indien nu die zelve „Overigheid teegenwoordig noch leefde, ik vreeze datze de heedens-„daagſche *Medicyns* in haar geheele Ryk niet zoude willen dulden; zoo „t'eenemaal is 'er geen konſt, geen verſtand, geen orde meer in de Ge-„nees-kunde. Wat by geval wel gelukt, dat pryſt men.... Doch, dewyl „het nu zoo gemeen is, dat men voor een klein geld Doctor kan worden, „zoo verwondert het my niet, dat de kunſt zelve heel duur en raar is ge-„worden. Want niemand benaarſtigt zich nu meer om de weetenſchap „zelve: zy werd maar vars van de Hooge-Schoolen, met eenige 100 „Recepten, uit de boeken geſchreeven, of anders ook wel geërft, in de „naaſte ſtad, daar hoop is van geld daar meede te winnen, aangevangen. „En wat iemand al niet doen kan, daar mag hy nochtans zich wel geruſt „over beroemen: Want dit is nu by de Genees-meeſters zoo zeer gemeen, „dat men 'er geene acht meer op ſlaat. Hy zie maar alleen toe, dat hy wel „flik-flooyen en een ieder na de mond kan praaten. Als dan, by-aldien „het Kerkhof wel gezeegent werd, zoo is de Genees-heer ook dies te „ryker. e. z. v.

16. In 't algemeen laat het zich aanzien, dat deeze dingen de meeſte menſchen veel hovaardiger en ſtouter gemaakt hebben, waar uit veeltyds krakkeel, twiſt, om de voorrang en meer andere diergelyke aanſtootelykheeden gereezen zyn: Gelyk als iemand dit ook waardig geacht heeft om het in zyn Chronyk of Jaar-boek te zetten, dat 'er tot Zwikkouw, een

Jaar MD. tot MDC.

Doctooren in de Rechten.

In de Genees-kunde.

Hovaardye hier door.

(q) Melanch. Conſil. To. II. p. 165. (r) Scultetus Annal. To. I. p. 81. (s) Chytr. ex orat. inaug. Epiſt. p. 512.

Jaar MDC. tot MDC.

een Archidiaken aan een Pastoor de hooger hand hadde betwist, om die reede alleen, dat hy geen Magister was, waar over zy ook tot hunnen dood toe, teegens malkanderen gekrakkeelt en toornig geweest hadden. (*t*) In 't byzonder ging 'er ook heel veel onrechtvaardigheid met het Magister maaken in zwang, het welke ook t'eenemaal onverantwoordelyk is. Men hadde uit het Pausdom, de Conscientie-dwang en het menschelyk gezag meede gebracht, derhalven moesten ook de *Candidaaten*, *in verba Magistri*, op de meeningen hunner Professooren, volkoomentlyk sweeren. Het geene *Andreas Osiander* die van Wittenberg ook voorhield; wanneer hy schreef: „Een Doctor of Magister, tot Wittenberg gemaakt, „is een arm gevange man, zynde door eeden in zyn geweeten verstrikt „en verwert; want hy heeft Gods Woord verswooren, en de Leere van „Filips beëdigt. Hy heeft zich het gebit in den mond laaten leggen, dat „hy in wichtige Geloofs-zaaken niet spreeken wil, vooral eer hy 't met „de Oudsten, die de belydenis vast houden, heeft beraadslaagt, en met „die zelve moet hy by zyn eed blyven, e. z. v. (*u*) De andere plechtigheeden zyn veeltyds meer eene Comedie, als een werk van verstandige luiden, gelyk geweest, waar door men in de beveelen wel uitdrukkelyk heeft stellen moeten, *dat men doch by de promotien eene ontzachgelykheid in acht zoude neemen, om dat het geen ongebonden Schouwspel mocht zyn.* (*x*)

Magisters titel.

Slemper daar by.

Ook heeft het 'er nooit aan slempen, en veelerhande buitenspoorigheeden daar ontrent ontbrooken, waar op ook meenig man, moogelyk wel meer zal gedacht hebben, als op dat geene wat 'er anders met woorden; na gewoonte en in schyn zoo wat heen wierd gerabbelt. Ten minsten heeft men het altoos tot Wittenberg voor noodig geacht, om in de Jaarboeken te schryven; dat de Keurvorst *Joan Fredrik*, in 't Jaar 1533 eene *Promotie* van een Doctor hadde bygewoont, en een gants Koninglyke maaltyd gegeeven, en met 18 of 20 taafels, die van de *Universiteit* hadde getracteert: (*y*) het welke misschien wel nooit aan de arme, behoeftige, en noodlydende geschied is. Het getal der *Candidaaten* heeft zich ook van tyd tot tyd zeer verandert; gelyk als by voorbeeld, daar 'er tot Wittenberg noch by *Luthers* tyden, in 't Jaar 1544 op eenmaal drie Magisters gemaakt wierden, (*z*) heeft men 'er daar na, in 't Jaar 1551 reeds al 40; en A°. 1602 wel 62 afgevaardigt: (*a*) zoo dat het getal van de aldaar *gepromoveerde Magisters*, van het Jaar 1502 af, tot 1655 toe, 7467 uitmaakte, welke dan daar van daan in de weereld zyn omgezonden. (*b*) Op welk misbruik een zeeker man deeze verzen gemaakt heeft, in het Aanhangzel van 't *Regnum Papisticum* (of Paaps Ryk) van *Thomas Naogorgus. pag.* 41.

Meenigte der Magisters.

Onwaardigheid.

Quamvis sit nostri appellatio vana Magistri
Omni, qui vacuum fert ratione caput;
Attamen est nostro reverentia danda Magistro,
Et suus est asinis attribuendus honos.
Felicem ô nostrum, cui contigit esse Magistrum,
Non tribuit cunctis Läida amare Venus.
Dulce sonat: Bene veneritis, venerande Magister
Noster, *& in primo docte sedeto loco.*
Magna Magistrorum solet esse superbia nostrûm,
Larvas bullati qui subiere Dei.

Pe

(*t*) Apud. Schmid. Zwik. Chron. P. I. p. 391. (*u*) Ap. Schlüsselburgium Catal. Hæret. Lib. VI. p. 72. (*x*) Tom. I. Script. Wittenb. Append. (*y*) Gothofredus Suevus Acad. Witt. ad. h. Ann. (*z*) Tom. I. Witt. p. 83. (*a*) Ibid. p. 330. & Sue sp. 5. (*b*) Ibidem.

Per casus omnes est Bestia stulta Magister,
Inflat quem nuda larva Magisterii.

Jaar MD. tot MDC.

[Dit geheele vers wil zeggen ; *Dat men zeer veel domme en onweetende Eezels tot Magisters gemaakt heeft, die door deezen tytel maar opgeblaazener en zotter zyn geworden.*]

Terwyle men nu te vooren de *Promotien* daar meede verdeedigen wilde, dat de jeugd door de *examens* (of ondervraagingen) beproeft en opgewakkert wierd ; zoo nam kort daar na deeze uitvlucht ook al een einde, doordien men 'er uit eer- en geld-zucht zoo uittermaaten veele te gelyk wilde maaken, dat men onmogelyk daar door met het ondervraagen zoo heel naauw en oprecht, als het wel behoorde, konde te werk gaan. Wat nu aangaat de zotheeden, welke by deeze geleegentheeden gepleegt wierden, die zyn aan ieder een genoeg bekent. Doch men kan wel denken, wat 'er voor eene groote meenigte, op zoo veele andere Hooge-Schoolen wel gemaakt zyn, die zelfs rechte groote en ontzachgelyke leegers zouden konnen uitmaaken; en byaldien die alle oprechte Euangelisten, en niet meerendeels, maar ellendige slaaven des vernufts geweest waaren, zoo was de geheele weereld nu al lang tot *Christus* bekeert geweest.

Gebrek van Voorstanders.

17. Onder de gebreeken der Hooge-Schoolen telde men ook reeds al in dien tyd, dat zich de Voorstanders en Voedster-Heeren daar van onttrokken, alhoewel veele zelfs de oorzaak daar van waaren; doordien zy de Vorsten en Heeren, niet teegenstaande al hun quaad gedrag, nochtans ten uitersten flatteerden, en daar door de zelve in der daad wys maakten, dat ze zeer goed en volmaakt waaren. Om welke reede *Melanchthon* ook aan *Joris Spalatyn* al klaagende schreef: „ Indien den Predi-„ kanten en Schooldienaaren van de groote Heeren, behoorelyk de hand „ gebooden wierd, zoo zoude men de jeugd ook beeter konnen in toom „ houden. Doch ik hebbe dikmaals bespeurt, dat de Hoovelingen wel „ gaerne zien, dat wy ons moede maaken. (*c*) Een ander schoof het op de quaadspreekers, *die de Hooge-Schoolen by de groote Heeren zoo zwart maakten, dat verstandige mannen wel van te vooren zaagen, dat ze noch eindelyk t'eenemaal afgeschaft zouden werden.* (*d*) Het is voor al zeeker, dat 'er van de Groote, ten allen tyde meerder tot veele andere onnoodige en zondige dingen is aangewend geworden, als tot de Schoolen, gelyk als *Luthers* meenigvuldige klachten ook wel betuigen. *Chytræus* schreef dit eens aan den Hartog van Mekelenburg zelfs, met ronde woorden: „ Men ont-„ rooft liever den armen en Schoolen hunne giften, en men werpt het in „ overvloed den zoldaaten toe, die nochtans niet eens daar voor dank „ zeggen, en noch daar en booven hunnen Heer alle onheil toe brengen. (*e*) En elders spreekt hy uit ervaarentheid aldus: „ De Hooven zyn „ gantsch niet mild, noch bereidwillig, om godvruchtige en nuttelyke „ Letter-oeffeningen te onderhouden. Ontrent de aalmoessen voor den „ armen, en de belooningen der Geleerde, zyn ze voor al spaarzaam „ genoeg ; met gasteryen, uitrustingen, zotte gebouwen, verspil-„ len ze op eene dwaaze maniere het allermeeste. (*f*) Doch zoo vasthoudende als deeze zyn mochten in het beloonen, eeven zoo spaarzaam waaren de Professooren ook meerendeels zelfs, in 't arbeiden en verdienen, alhoewel het 'er in 't begin by *Luthers* tyden, voornaamelyk in Wittenberg, noch al heel yverig toeging. Gelyk als de gemelde Schryver ook nochmaals, van de *Faculteit* der Rechtsgeleerde, tot Rostok verhaal-

Luiheid der Professooren.

 de,

(*c*) Volum. I. Epist. p. 434. (*d*) Tom. II. Script. Witteb. præf. (*e*) Chytræus Epist. p. 434. (*f*) Ibi & p. 126.

Jaar MD. tot MDC.

de, dat 'er anders noch al wel taamelyk vlytig geleezen wierd, maar de Rechtsgeleerde waaren midden onder hunne wetten, t'eenemaal zonder wetten, en ze deeden niet veel. (g) Ja men heeft op een zeekere *Universiteit* eenen Professor, genaamt *Joan Jacob Ammianus* niet anders dan *Septilianus* geheeten, omdat hy zeeven geheele jaaren lang over *Quintilianus* hadde gelezen, en de arme jeugd alzoo schandelyk bedroogen. Vervolgens is nochtans ook dit aanmerkelyk, dat het 'er toen noch in 't begin met de Lessen, ontrent veele dingen, beeter gestaan heeft, dan men daar na ingevoert en begonnen heeft. Voornaamelyk in de Theologie, waar in men noch al meenigmaal, in de plaats van het heedensdaagsche school-krakkeel, en de Philosophische menschen-verdichtzels, eenige Bybelsche boeken verklaarde, en wel inzonderheid, hoe men daar na moest leeven. *Matthesius* heeft gelyk als een Lyst, van de Lessen nagelaaten, zoo als ze in zynen tyd gehouden zyn geweest. *Luther* hadde *Esaias* verklaart, na welk leezen hy wel dikmaals, vol van vertrooftinge en vroolykheid was te huis gekoomen. *Bugenhaagen* hadde de Zendbrieven aan die van Corinthen, *Melanchthon*, die aan de Romeinen, en D[r]. *Jonas*, eenige Psalmen uitgelegt. *Melanchthon* hadde een gedeelte van *Cicero*, *de Oratore*, als meede de *Oratie* voor *Atticus*, de *Dialectica*, (Reede-kunst) en de *Rhetorica* (of Reederyk-kunst) ontvoud. *Aurogallus* hadde de Hebreeuwsche, *M[r]. Frantz*, de Grieksche taale, *Tulichius*, de *Officia* (of Plichten) van *Cicero*, en *M[r]. Vach*, *Virgilius* verhandelt, gelyk ook *M[r]. Volmar*, de bespiegeling der Planeeten, en *M[r]. Mullig* de Sphæra. (h) Gelyk als dan ook in de wetten der Academie wel uitdrukkelyk bevoolen is, dat 'er twee Godgeleerde altoos over het Nieuwe Testament, en twee over het Oude Testament zouden beezig zyn, (i) waar van nochtans in 't vervolg tot nu toe, weinig meer te hooren of te zien is. Zoo dat men daar uit wel ziet, hoe dat andere quaade inzettingen en gewoontens wel naarstig onderhouden, maar deeze en diergelyke met voordacht vertreeden zyn geworden. Het allerbezwaarlykste zoude wel zyn, om nu iemand tot het verhandelen van den Catechismus te brengen, het welke men in dien tyd, zich echter geenzins geschaamt heeft, gelyk als hem dan *Simon Paulli* noch, in 't Jaar 1558, tot Wittenberg geleezen heeft. (k) Zoo wierd meede noch, in 't Jaar 1566, onder de Professooren getelt, *M[r]. Joh. Pomeranus Catecheta*, (of Catechizeerder,) die ook noch booven de Professooren van de *Rhetorica* en *Astronomia* (of Sterre-kunde) stond. (l) Zoo t'eenemaal is ook deeze uiterlyke instellinge beneevens veele andere t'eenemaal in vergeetelheid geraakt.

De Godgeleertheid, Lessen en Collegien. Verhandelinge van den Bybel. Catechismus op de Hooge-Schoolen.

Philosophie.

18. Ondertusschen is het zeeker, en niet te loochenen, dat de weeder ingevoerde Heidensche Philosophie doorgaans de meeste oorzaak van de verhinderinge en onderdrukkinge der waare Godgeleertheid, en des Christendoms is geweest; waar van nu reeds al in 't begin deezes Hoofdstuks is gemeld. *Melanchthon*, die het meeste weeder op de baan heeft gebracht, en allengskens ingevoert, wat *Luther* zoo gaerne hadde uitgeworpen, bekende zelfs, dat zyne *Logica*, *Rhetorica*, en andere Philosophische dingen *maar by geval, en uit een drift der jeugd, in zyne jonge jaaren, en niet uit een ryp overleg ontstaan waaren.* (m) Niet te min wierd echter zyne, en *Aristotelis Philosophie*, al zoo aanstonds weeder op den throon, en neevens de Theologie, ja in de zelve gezet, en als rechtzinnig verklaart, zelfs zoo zeer, dat zyne leerlingen gruwelyk scholden, wanneer iemand een andere *Logica*, als van deeze beide wilde invoeren: ja men

(g) Ibid. p. 511. (h) Matthesius Leben Lutheri p. 81. (i) Tom. I Script. Publ. Append. (k) Tom. III. p. 134. (l) Suevus Acad. Witt. ad Ann. 1629. (m) Epist. l. c. p. 143.

men deed de Leeraars, by hun beroep belooven, geene andere Philosophie, als deeze alleen te zullen verhandelen. (*n*) *Luther* mocht daar zoo fel teegens aan kyven als hy wilde: Want, om maar uit eenige weinige plaatzen zyn meening te verstaan, zoo noemde hy onder anderen, den heiligen *Aristoteles*, niet alleen *een leugenaar*, *en boef*, *een aards-zot*, *leedigen eezel*, *die geld en goed*, *en zachte luye daagen genoeg gehad hadde*, *eenen listigen Disputeerder*, *een onrein ellendig mensch*, *eenen Philosophischen snorker*, *e. z. v.* (*o*) maar hy verklaarde zich ook wyders aldus: „Dit was mynen „raad, dat *Aristotelis* boeken, van de Natuur-kunde, Over-Natuur-kun„de, van de ziele en de zeede-kunst, die tot noch toe voor de beste zyn „gehouden geweest, t'eenemaal wierden uitgeroeit, beneevens alle de „andere boeken, die zich van natuurelyke zaaken beroemen, (door„dien 'er daar uit doch niet kan geleert werden, noch van natuurlyke „noch van geestelyke dingen; daar en booven zoo is zyn rechte meenin„ge ook tot noch toe, van niemand ter deege verstaan,) en die met „overtolligen arbeid, studeeren en verlies van zoo veel edele tyd en zie„len, het hooft te vergeefs gebrooken hebben. Ik derve wel zeggen, „dat een pottebakker meer weetenschap heeft in natuurlyke dingen, als „'er in alle die boeken geschreeven staat. NB. Het smert my aan het her„te, dat die verdoemde, hoogmoedige, en snoode heiden, door zyne „valsche woorden zoo veele der beste Christenen over al vervoert en be„droogen heeft: God heeft ons alzoo met hem geplaagt, om onzer zonden wille. (*p*) En elders: „Die ellendige mensch (*Aristoteles*) leert „nochtans, in zyn beste boek, van de ziele, dat de ziel sterflelyk is, „met en neevens het lichaam: alhoewel hem nu veele met een deel ver„geefsche woorden hebben willen verdeedigen, als wy de H. Schrift „niet hadden, waar uit wy zeer overvloediglyk van alle deeze dingen „kunnen geleert werden, van welke *Aristoteles* nooit eens de minste reuk „heeft ervaaren, en ondertusschen NB. heeft hy echter de boeken des „leevendigen Gods verhindert, en byna t'eenemaal onderdrukt. Zoo „dat, wanneer ik zoodaanigen jammer overdenke, ik niet anders ver„moeden kan, als NB. dat de booze geest het studeeren eerst heeft ingevoert. (*q*) En noch daar na; op dat men zie, hoe standvastig hy by dit verstand is gebleeven: „Nu laat ons eens hooren, wie over alle de Hoo„ge-Schoolen de eenige opperste Regent is: niet Christus, niet de H. „Geest, niet een Engel des Heeren, maar een engel uit den afgrond, „dat is, niet alleen een doode, maar een doode uit de dooden en ver„doemden. Wie is het dan? Ay, dat groote licht der natuure, Aristo„teles, die waarlyk te recht Appolion heet, een verderver en verwoe„ster der Kerke, die teegenwoordig op alle Hooge-Schoolen heerscht en „regeert. e. z. v. (*r*) Veele diergelyke andere plaatzen, uit *Luthers* schriften, zal ik nu al willens voorby gaan, alzoo ik hoope dat deeze genoeg zullen zyn. Nadien wy ook nu noch met weinige woorden zien zullen, of men dien goeden man hier in nagevolgt heeft, of niet.

Jaar MD. tot MDC.

Lof van Aristoteles.

Oorsprong van 't studeeren.

Regenten der Hooge-Schoolen.

19. Maar wy vinden, gelyk als hier booven nu reeds verhaalt is, het rechte teegendeel daar van, dat, naamelyk, *Filips Melanchthon*, de Heidensche Philosophie door de achterdeure weeder heeft ingevoert, wanneer ze *Luther* naauwelyks ter voordeure hadde uitgejaagt. Daar ontzag hy zich ook niet, om aan de voornaamste te schryven: *Dat 'er voor 't gemeene beste zeer veel aangeleegen was, dat Aristoteles behouden, en in de Schoolen verhandelt wierd, en tot dienst der Studenten was. Want, zonder dee-* zen

Verheffinge van Aristoteles.

(*n*) Matthæus Dresserus ap. Chytræum Epist. I. p. 824. & Ibid. p. 619. (*o*) Tom. I. Altenb. p. 562. 584. Tisch-reden p. 585. (*p*) Tom. I. Altenb. p. 505. (*q*) Ibid. p. 588. (*r*) Ibid. p. 680.

Jaar MD. tot MDC.

zen Schryver kost men alleen de Philosophie niet bewaaren, maar men kon zelfs geene goede maniere van leeren of onderwyzen staande houden. (*s*) Dit luide heel anders, als *Luthers* krachtige beweegreede, teegen welke *Melanchthon* nu het rechte teegendeel allengskens weeder in 't gebruik bracht, en hy liet ondertusschen *Luther* op *Aristoteles* schelden zoo veel als het hem beliefde. Weshalven hy dan, niet alleen zelfs naarstig over *Aristoteles* las, maar hy wierd ook namaals als een byzonder Professor, over 't *Organum* (of de Redeneerkonst) van *Aristoteles* gestelt, het geene daar na ook *Daniel Kramer* is geweest. (*t*) En het hadde moogelyk wel niet veel gescheelt, indien *Luther* niet zo veel aanzien en moed gehad hadde, de Aristotelische Philosophen hadden hem al immers zoo slim aangetast, als die Italiaan, *Thomas Rhadius*, tot Rome deed, die om deeze reede byzonder op *Luther* schold, om dat hy *Aristoteles een pest der Godgeleertheid* hadde genoemt. (*u*) Dit quam ook daar van daan, doordien de Roomsgezinde wel gewaar waaren geworden, dat 'er geen beeter waapenen teegen de getuigen der waarheid waaren, als deeze dingen. Weshalven een Bisschop van Saltzburg ook van gevoelen was, dat men *Luthers* leere niet eer weeder zoude kunnen verdelgen, dan wanneer men in de Schoolen, *Aristoteles* en andere Heidenen, ook wakker en naarstig verhandelde. (*x*) En een Rechtsgeleerde tot Ingolstad, *Dr. Curtius*, prees daarom de maniere van Wittenberg heel zeer, *om dat het de rechte Aristotelische aart en maniere was, die ook het allerbeste met het vernuft zelve overeen quam.* (*y*) Zoo dat zich dienvolgende de Luthersche en Papisten in dit stuk t'eenemaal weeder vereenigden, niet teegenstaande *Luther*, door zyne gemelde getuigenissen, een gruuwelyke vyandschap verdient hadde. Voornaamelyk vermaande hy noch op een zeeker plaats van de *Logica*; *dat men zich voor al wel van die geene zoude wachten, welke van den boom van Porphyrius, en de Aristotelische Logicaas, mitsgaaders andere Philosophische snorkers, hunne verdichtzels en leugens geleert hadden.* (*z*) Daar en teegen keerde dit *Melanchthon* met zyne navolgers weeder averechts om, en schreef geheele *Oratien* en Plakschriften, tot lof en eere der *Logica* van *Aristoteles*. Waar in by voorbeeld, dit opentlyk gelaakt wierd, *wanneer iemand de Godgeleertheid eerder leerde, als de Logica en de overige Philosophie*, welke hy by een verminkte vergeleek. (*a*) En een ander ontzag zich niet, om in 't Jaar 1546 opentlyk te lasteren, zeggende: *Al wie zonder de Logica Paulus verklaaren wilde, die deed eeven als iemand, die in een stik-duistere nacht, zonder eenig licht wilde te scheep vaaren.* (*b*) Doch het behoorde met recht onder de verborgene oordeelen Gods, wanneer *Melanchthon* met zynen aanhang van zyne eigene leerlingen, door deeze zelve *Logica*, die zy van hem geleert hadden, met bedriegelyke sluitreedenen, (of *Sophisteryen*) aangetast, en zeer geplaagt wierd. (*c*) Zoo dat derhalven het vernuft buiten God en zyne regeeringe, zich altoos maar zelfs pynigt, doordien zy door zoodaanige Heidensche gruwelen meer gevoed, en teegen alle eenvoudige kennisse van Christus verheeven werd, daar ze in teegendeel daagelyks zwakker en krachteloozer behoorde te werden. En aldus konde eindelyk de Duivel alles wel verdraagen, dewyl hem de grondvest van zyn Ryk noch niet omverre gestooten wierd: derhalven was 'er dan ook noch gunst en bescherminge by de menschen.

Des zelfs Logica.

Werd tot de Godgeleertheid vereischt.

Zyne Ethica.

20. Van de *Ethica* (of Zeede-kunde) van *Aristoteles* velde *Luther* dit oordeel: „Het boek van de Zeeden is slimmer als eenig boek; het is reegel-

(*s*) Epist. Volum. I. p. 295. (*t*) Jo. Micrælius Lib. I. Hist. Pomer. p. 35. (*u*) Apud Seckendorff. Lib. I. p. 107. (*x*) Matthesius Leb. Luth. p. 83. (*z*) Tom. I. Altenb. p. 160. Add. Lud. Vives Lib. I. de Corrupt. disciplin. p. 119. seqq. (*a*) Tom. I. Orat. Melanch. p. 387. (*b*) Tom. I. Script. Witt. p. 147. (*c*) Camerarius Vita Melanch. p. 392.

„gelrecht teegen de genaade Gods, en de Christelyke deugden aange- Jaar MD. tot MDC.
„kant: dit boek werd echter noch al voor een van de beste gehouden.
„O! maar wyd van alle Christenen, met zulke boeken! Niemand be-
„hoeft my te beschuldigen, dat ik te veel zegge, of verwerpe, dat ik
„niet kenne. Lieve vriend, ik weet wel wat ik zegge, Aristoteles is
„my moogelyk beeter bekent, als u en uws gelyken, ik hebbe hem ook
„geleezen en gehoort, met meer verstand als St. Thomas en Scotus.
„Men behoeft zich niet heel zeer te verwonderen, dat de leere en The-
„ologie van Paulus zoo t'eenemaal is vervallen en van zoo weinige men-
„schen verstaan, nadien de zulke zich onderwonden hebben, om het
„volk te leeren, welke zeggen, dat de zeede-leere van den Heiden en
„verleider Aristoteles, t'eenemaal overeen-komt met de leere van Chri-
„stus en Paulus, daar zy noch Christus noch Aristoteles, recht ter dee-
„geverstaan hebben. (*d*) En verders: „Den Apostel weet van de Aristo-
„telische Philosophie gantschelyk niet. Zaalig is hy, ô! Heere, dien gy
„onderwyst en uwe Wet leert, op dat hy verlost werde van alle deeze
„dwaaze en booze gedachten, en gy hem beschermt voor deeze ge-
„vaarlyke tyden, tot dat 'er voor den Zondaar het graf gegraaven
„werd. Derhalven moet gy, met den Apostel deeze gewoonte ook ver-
„achten, mitsgaaders alle de andere beuzelingen der zeedelyke Philo-
sophie. (*e*) Doch nu, hoort eens, wat zyn Amptgenoot *Melanchthon*, hier weederom zoo uittermaate listig en behendig teegens ingestrooit heeft, op dat deeze schoone konst niet t'eenemaal verlooren ging. Hy was dan niet alleen van gevoelen, dat 'er in 't algemeen den gemeenen staat grootelyks aangeleegen was, dat de Philosophie van *Aristoteles* onderhouden wierd: maar hy heeft zich ook daar en booven ten uitersten bemoeit, om de overgroote nuttigheid des zelfs klaar te toonen. Alhoewel hy daar beneevens ook bekent, dat men groote zwaarigheeden vind, indien men de geringe meeningen van *Aristoteles* eenig licht wil geeven, of verklaaren. Gelyk als hy ook bekent, dat het hem zelfs ontrent de *Justitia distributiva* [meede-deelbaare gerechtigheid] gebeurt was, die hy niet verstaan hadde, voor en al eer hy gevonden hadde, dat ze uit *Plato* was genoomen, e. z. v. (*f*) Zyne navolgers nu, stelden de Aristotelische Zeeke-kunde om deeze reede wel voornaamelyk booven die van *Plato* en andere, *om dat ze schrander en spitsvinniger was*, *en alles na de kunst voordroeg*. (*g*) Zoo dat deeze arme lieden, aldus na de kunst, en scherpzinnige grillen-vangerye, vroom en goed wilden leeren werden: weshalven ze dan ook zulke fraaye heidensche vruchten in hun leevensgedrag volgden, dat zy niet eens heidensche eenvoudigheid en oprechtigheid, maar enkele hooge weetenschap en arglistigheid, in 't leeren van hunne deugden, beweezen. De ellendigheid van alle die dingen ziet men nu noch klaar, in de oude *Ethicaas*, (of Zeede-boeken,) die 'er op een ry, na de Aristotelische wyze, met meenigten over al beschreeven zyn.

21. Dienvolgende wierd dan nu de *Scholastyke Philosophie*, van tyd tot tyd volkomen weeder ingevoert, en tot eene onherstelbaare schaade, van des zelfs verkeerde liefhebbers gekoestert. In teegendeel, daar in 't begin ten minsten de Grieksche en Hebreeuwsche taalen, alhoewel onder veel misbruik, noch al in zwang waaren, zoo wierden die nu ook wel haast vergeeten. Gelyk als 'er nu reeds al ontrent het midden deezer eeuwe geklaagt wierd; *dat men met droefheid ervaaren moest*, *dat 'er door de algemeene en wel te recht noodschikkelyke traag- en luy-heid*, *weinig of niets meer in*

Verachting der taalen.

 de

(*d*) To. I. Altenb. p. 178. (*e*) Ibid. p. 239. Add. Lud. Vives de Corrupt. Art. Lib. VI. p. 206. (*f*) Epist. Volum. I. p. 195. (*g*) Esromus Rudingerus Tom. VI. Script. Witt. p. 620.

Jaar MD. tot MDC. *de H. Taalen konde uitgerecht werden.* (*b*) Nademaal onder de zoo vervaarelyke vervoeringe der jeugd, de Philosophische ydele beuzelingen van *Aristoteles*, en de School-talmeryen noch meer gehoors en toeloops hadden, dan eenige taale, daar ernst en arbeid toe wierd vereischt, en die noch iets ontzachgelyks en heiligs in zich hadde. En dit alles toont nu klaar, hoe uittermaaten slecht het 'er ook zelfs ontrent de uitterlyke middelen der Euangelische waarheid, gestelt was. Zoo dat derhalven de roem, die 'er van het herstellen en zuiveren der letter-oeffeningen doorgaans gemaakt wierd, in de grond zeer slecht geschapen stond. Want, schoon men billyk met dankzegginge erkennen moet, den arbeid en naarstigheid, die 'er van verstandige mannen hier ontrent is aangewent geworden, zoo moet men ook nochtans die groote gebreeken en openbaare ongerymtheeden, niet onder dat geene, 't welk van God gekoomen is, mengen, noch ook te gelyk met dit teegen de waarheid verheffen. Voor de rest kan nu een ieder hier uit by zich zelfs wel oordeelen, wat 'er van deeze leerwyze der Schoolen voor goede vruchten kunnen gekoomen zyn. Welke wy dan nu vervolgens te beschouwen zullen hebben, na dat we voorheene noch iets, van de maniere van leeren in de Kerken zullen gezegt hebben.

(*b*) David Chytræus Epist. ad David Wolderum p. 632.

HET XI. HOOFDSTUK.

Van het Catechizeeren, Predikanten en den openbaaren Godsdienst, onder de Luthersche, in de voorgaande Eeuwe, en in 't byzonder van hunne Kerken, Zon- en Feest-daagen, Bidden en Zingen.

I. DEeze leerwyze in de Kerken verdeelde men dan, in Catechizeeren en Prediken. Welke beide wyzen ons dan ook andermaal een bezef van den inwendigen staat der Luthersche Gemeentens zullen verleenen kunnen. Het eerste middel nu ving *Luther*, in 't begin met grooten yver aan, alhoewel taamelyk spaade, alzoo hy de groote schaade, door het nalaaten des zelfs veroorzaakt, al wat te laat hadde gemerkt. In 't Jaar 1526 schreef hy, dat 'er *een groove, slechte en eenvoudige Catechismus, voor 't gemeene volk*, vereischt wierd, waar in maar alleen *de tien Gebooden, het Apostolische Geloove, en het Vader Onze* staan zouden: zoo dat hy derhalven toen ter tyd, de Leere van den Doop en het Avondmaal, niet voor zeer noodig hier by achte. (*a*) In 't Jaar 1529 gaf hy eerst zyn kleine Catechismus uit, omtrent 12 jaaren, na dat de *Reformatie* al begonnen was, en zulks om die reede, doordien hy de groote onweetenheid der Pastooren, zoo wel als der toehoorders, met droefheid en verwonderinge gezien hadde. Waar over hy ook in de bekende Voorreede, zeer heevig klaagde. Schoon nu wel deeze kleine Catechismus toen ter tyd, en naderhand doorgaans, tot een grondslag der Catechismus-leere is gelegt geworden, zoo staat nochtans te weeten, dat het toenmaals in geenen deele *Luthers* meening geweest is, om daar door aan iemand altoos eenen reegel voor te schryven,

Luthers Catechismus.

De kleine.

(*a*) Tom. I. Altenb. p. 467.

ven of zyn geweeten daar aan te binden, gelyk als dit van zelfs t'eenemaal onchristelyk zoude geweest zyn. Want hy beleed opentlyk, dat dit boekje maar een voorslag en ontwerp was, op de noodzaakelykheid van die tyden gericht, het welke na vereisch van zaaken, kon verbetert of anderzins verandert werden. Daar toe dan ook die bygevoegde gemeene narichtingen strekten, welke hy maar alleen voor het ruuwe domme volk heeft heen geschreeven. (*b*) Doch hy heeft ook in dit zelve jaar de groote Catechismus, of eene wydloopige verklaaringe der kleine in druk laaten uitgaan, in welkers voorreede hy meede over de luyheid en wispeltuurigheid der Voorstanders zoo wel, als der Predikanten, krachtig klaagde, en allerhande verbeeteringe voorsloeg, die nochtans weinig of niet zyn in acht genoomen geworden. (*c*)

Jaar MD. tot MDC.

De groote

2. 't Is waar, hy roemde daar na reeds in 't Jaar 1530, op die goede instellingen, die 'er in Saxen door zyn naarstigheid gemaakt waaren; naamelyk, dat de jeugd toen al meer in Gods Woord verstond, en beeter antwoorden kon, als meenig Doctor in 't Pausdom. (*d*) Gelyk hy dan ook by alle geleegentheeden, de noodzaakelykheid en het groot voordeel van 't Catechizeeren krachtig voordroeg, en het waarlyk geenzins aan hem mankeeren liet, wat tot onderrichting der jonkheid, volgens zyn kennis, dienen kon. Ja hy hield zoo veel daar van, dat hy plagt te zeggen: *Indien ik Kerkelyke ordeningen mocht instellen, ik zoude het zoo maaken, dat men niemand tot Diaken of Pastoor mocht kiezen, ten zy dat hy te vooren een jaar of drie in de Schoolen, beneevens de goede weetenschappen, de Catechismus aan de kinderen naarstig onderweezen, en met hen hervat hadde.* (*e*) Ook mag zyn voorbeeld en yver, in 't eerste wel zeer veele menschen tot naarstigheid hier ontrent genoopt hebben, zoo dat ook de Keurvorst *Joan*, den Keurprins *Jan Fredrik*, opentlyk in de Kerk, den Catechismus, onder de andere kinderen meede liet opzeggen: het geene wel niemand meer beleeven mogt; (*f*) gelyk als wy dan ook nu reeds al gezien hebben, dat 'er tot Wittenberg noch altoos een der Professooren, als Catechizeerder, van zoodaanigen oeffeninge zyn werk moest maaken; byaldien het anders ooit ter deege geschied is. Insgelyks vind men, dat 'er ook in andere plaatzen, zoodaanige Catechizeerders ordentlyk van de Gemeentens zyn ingestelt geworden, gelyk als onder anderen, *Filips Marbach*, noch in 't Jaar 1574, in 't Styrmark was. (*g*) Doch het is ook met eenen niet te loogchenen, dat veel daar onder niet na de zuivere zin van Gods Woord, noch de noodzaakelykheid der zielen, is toegegaan. Men vind ook geene byzondere zeekerheid, dat ontrent het onderwyzen, alles op de kracht en daadelyke oeffeninge zoo net is aangedreeven geworden; maar meerendeels was men met het uitterlyk zeggen, naklappen, en van buiten leeren wel vergenoegt; en het schynt ook wel, dat de menschen door de voorgeschreevene Catechismussen, den Bybel zelfs al heel zeer hebben vergeeten, en niet naarstig leeren naslaan. Het kan wel een goed oogmerk gehad hebben, wanneer 'er van de Hooge-Overigheid belast wierd: *Dat Luthers Catechismus gestaadig op eene en dezelve maniere en wyze zoude verhandelt, en het jonge volk, tot het uitdrukkelyk naspreeken des zelfs, gewent, gevraagt, onderzocht, en verhoort werden.* (*h*) Doch of dit niet eindelyk op een *opus operatum*, [schyn-werk] en uitwendig vruchteloos geklap, is uitgeloopen, en of de Predikanten, by hunne traagheid (van *Luther* zelfs zoo zeer beklaagt,) zich ook niet al aan

Naarstigheid daar omtrent.

Ook van Hooge-Staats-Perzoonen.

Gebrek ontrent het Catechizeeren.

(*b*) Seckendorff. Lib. II. p. 145. (*c*) Tom. IV. Altenb. p. 476. seqq. Matthesius Leb. Luth. Pred. VI. p. 61. (*d*) Lutherus Epist. ap. Georg. Cœlestinum. Hist. August. Conf. p. 47. Conf. Tom. VII. Altenb. p. 457. (*e*) Matthesius Leb. Luth. XII. Pred. p. 145. (*f*) Rosinus in Vita Joh. Frid. Elect. (*g*) Apud Fechtium P. IV. Epist. Theol. p. 498. (*h*) Churf. Augusti general-artikel von An. 1556. p. 105.

Jaar MD. tot MDC.

aan de uitterlyke letter hebben laaten vergenoegen, zulks is licht te oordeelen. Om nu niet te zeggen, dat moogelyk, het volk namaals niet eens aangeweezen is, dat het zelfs verders moeft leezen, en de Schrift, midsgaaders de Leere des Heiligen Geeftes, betrachten; maar dat het veel eer binnen die voorgefchreevene vormen [of voorftellingen] is ingeflooten, en tot die inbeeldinge gebracht geworden, dat het nu niets meer behoefde te leeren; of verders in kenniffe aan te waffen; eeven gelyk als het zich ook met den uitwendigen Doop en het Avondmaal heel wel vergenoegt hield, en zich om niets verders meer bekommerde. Men bedenke ook eens, of het niet averechts was aangevangen; wanneer men in de Schoolen, volgens *Melanchthons* heidenfche raadflaagen, terftond *na de Catechismi*, *aan de arme jeugd* Terentius *verklaarde*, *en dat*, gelyk als hy daar by voegde, *om de manieren der jonkheid daar door te verbeeteren.* (*i*) Terwyl alles, wat 'er in de Catechismus noch goeds voorkomen mocht, door de fchandelyke beginffelen van deeze Heiden, by de natuurlyke gemoederen weeder om verre geworpen wierd. Ten minfte pafte het niet op malkanderen, indien na 't 6de Gebod, in *Terentius* eens die fraaye fpreuk voorquam: *Non eft vitium adolefcentem fcortari*, *e. z. v.* dat is, *het is geen fchelmftuk dat een jongman by de hoeren loopt.*

Word nagelaaten.

3. Niet te min verging den yver in 't Catechizeeren ook wel haaft onder de Lutheraanen, en gelyk als het de meefte Predikanten enkel en alleen uit dwang, en om het bevel der Overheid hadden aangevangen, alzoo lieten zy het ook wel haaft weeder blyven, inzonderheid na *Luthers* dood, en als het krakkeelen onder hen aanging. Alhoewel 'er in 't begin was ingeftelt, dat men deeze zaak onophoudelyk zoude behertigen, en dat het ook wel ten hoogften noodig was; nochtans zoo maakte het de luyheid der Kerken-dienaars in 't korte heel anders, houdende maar viermaal in 't jaar *Catechismi examen*, of een ondervraaginge over de Catechismus, en iedermaal maar 14 daagen lang, zoo dat noodzaakelyk tuffchen die tyd, ook zelfs de letterlyke weetenfchap weeder vergeeten en uitgefweet wierd. (*k*) Om nu niet te zeggen, hoe dat *Luther* reeds al over de nalaatigheid der Predikanten in 't gemeen, droevig klaagde. (*l*) Gelyk hy dan niet alleen zelfs die groove onweetenheid en traagheid, in het Onderzoek gezien hadde, maar ook anderen hadden het zelve op andere plaatzen zoo bevonden. Als wanneer, by voorbeeld, noch in 't Jaar 1532, in 't Onderzoek van den Keurvorft *Joan Fredrik*, een Paftoor op 't land aangetroffen wierd, die gantfch niet van de Catechismus wift. (*m*) En na dien tyd is by na die zaak doorgaans blyven fteeken en t'eenemaal in vergeetelheid geraakt, zoo dat men in de Jaar-boeken vind, hoe dat, by voorbeeld, tot Fryberg, in Meiffen, eerft in 't Jaar 1578, *wel een* Catechismi examen *weeder was begonnen*, *maar insgelyks aanftonds weeder in duigen gevallen.* (*n*) Andere droegen noch al grooten roem daar op, wanneer zomtyds eens in de Vaften, de kinderen des daags een uur lang in de Kerk ondervraagt wierden: waar uit men bewyzen wilde, dat de Jeugd zeer wel verzorgt wierd. (*o*) Doch, wanneer het immers al heel hoog quam, dat men op zommige plaatzen, het Catechizeeren niet t'eenemaal vergat, zoo wierden 'er dan Catechismus-predikatien aangeftelt, en die fraaye maniere, van door vraagen en antwoorden te leeren, daar door t'eenemaal vertreeden. Want doordien het prediken voor de Paftooren naar hun loop en trant licht was, en dat het Catechizeeren

Katechismus-predikatien.

(*i*) Epift. ap. Seckendorff. Lib. III. p. 198. (*k*) Matthefius Leb. Luth. Pred. VI p. 61. (*l*) Vid. in Lib. Conc. Catech. Maj. Luth. p. 356. 390. 392. &c. (*m*) Sagittarius Hift. Jo. Frid. p. 14. (*n*) Mollerus Freyb. Chron. P. II. p. 329. (*o*) Crufius Annal. Suev. Lib. XI. P. II. p. 757.

ren daar en teegen eene grootere ervaarenheid, en een t'zaamenhang aller waarheeden, als ook meer arbeid, onvermoeide vlyt, en zeer byzondere gaaven vorderde, zoo ſtelde men het eerſte gemeenelyk booven het laatſte. Zoo dat derhalven ook in dit deel des Lutherdoms, het welke voor zoo hoog-noodig erkent was, zich een voornaam en weezentlyk Hoofd-gebrek en verval vertoont heeft, waar uit naderhand de vervaarlykſte blind- en barbaarsheid des volks ontſtaan is, die tot op deezen huidigen dag toe, noch meerendeels over al heerſcht en de overhand behoud.

Jaar MD. tot MDC.

4. Indien wy verders de andere maniere van onderwyzen, naamelyk, het prediken, onder de Lutherſche eens gaan beſchouwen, zoo ſtond het daar meede op de volgende wyze geſchaapen. Voor de *Reformatie* dan, onder 't Pausdom, was het hier ontrent onuitſpreekelyk jammerlyk geſtelt, daar over de verſtandige ook niet genoegzaam wiſten te klaagen. Om nu maar eenige weinige plaatzen dies aangaande aan te trekken, zoo klaagde de geleerde *Beatus Rhenanus*, in 't Jaar 1518, hier over aldus: „Niets bedroeft my zoo zeer, als dat ik zien moet, dat het arme volk „over al, met onnutte ceremonien, ja met onvruchtbaar geklap, over- „laaden werd. Ik weet ook geen andere reede daar van te geeven, als „alleen, om dat de Prieſters, door de bedriegelyke Scholaſtyke Theo- „logie zelfs bedroogen zynde, een recht Heidenſche of Joodſche leere „voordraagen. --- Zy vertellen maar enkele beuzelingen, terwyle zy op „die plaats ſtaan, alwaar het volk alles, wat 'er geſprooken werd, voor „waarachtig houd. e. z. v. (*p*) Een ander ſchreef ontrent die zelve tyd alzoo: „Teegenwoordig ſpringen 'er zoodaanige menſchen op den Pre- „dikſtoel, die door geene onderwyzinge altoos tot dat ampt bequaam „zyn, die onbeſchaamdelyk zich maar op haare tonge verlaaten, ſchreeu- „wen, en blaaten daar zoo wat heen, wat hen maar in de mond valt, „of wat hen andere niet-waardige menſchen eerſt hebben voorgeſchree- „ven, of ook wat hunne onreine driften aan hen ingeeven. Op dat ik nu „niet ſpreeke, hoe wy 'er dikmaals zoo veele wel moeten hooren „prediken, die maar alleen op vlyerye, ſnorkerye, en enkele baat-zucht „het ooge hebben, ja wat noch erger is, op haat en nyd teegens hunnen „naaſten, en dit alles zoo openbaar, dat ook meenigmaal het onwee- „tende volk zelfs opſtaat en daar van aftreed. (*q*) Het is ook alreede, in onze *Afbeeldinge der eerſte Chriſtenen*, ontrent het verval, getoont, wat voor gruwelen 'er onder het Pausdom op de predikſtoelen, in zwang gingen: alwaar men immers ordentlyk de *Zeedekunſt van Ariſtoteles* heeft gepredikt, en het arme volk met verdichtzelen, legenden, en andere zotternyen afgevaardigt.

Predikatien,

Zyn ydel en onvruchtbaar.

5. Nu wierden wel de Paapen en Munniken, door het ontdekken hunner zotheeden, en verkeerde wyze van prediken, niet alleen vry wel beſchaamt gemaakt, maar ze hebben zich ook, onder de Proteſtanten, eenigzins verandert; nademaal *Luther* inzonderheid, uit de volheid zynes herten, geweldig krachtig aanving te prediken, zich daar onder aan geen konſt of andere wetten bindende, het welke ook eenige andere daar na van hem leerden. Doch het is meede niet te loogchenen, dat 'er al voort en zelfs noch al by 't leeven van *Luther*, veele onbehoorelykheeden meede zyn ingeſloopen. Men begon van het geheele prediken, een *opus operatum*, of ſchyn-werk te maaken, en byna het geheele Ampt van een Kerken-dienaar daar in te bevatten, vergeetende het zoo hoognoo-

Gebrek ontrent het prediken.

(*p*) Epiſt. ad Zwinglium ap. Hottingerum Hiſtor. Eccl. P. V. Sec. XVI. p. 262. (*q*) Eraſmus Eccleſiaſt. Lib. II. p. 96.

Jaar MD. tot MDC. noodige Catechizeeren, de byzondere opzicht over de huisgezinnen, en diergelyke dingen meer. Doch voornaamelyk bespeurt men, dat men den Geest Gods niet over al in het prediken een onverhinderde regeeringe heeft laaten behouden, maar zich aan konst, menschelyke reegels en voorschriften gebonden, en anderzins ook de kracht des geloofs op de volgende wyzen belet. Men wilde *Luther* wel eene heldhaftige maniere van prediken toegeeven, doch niemand beelde zich in, dat hy dat zelve dierbaare geloove ook ontfangen kon; maar in teegendeel verviel men, of op het bloote naklappen, of op de valsch-beroemde konst. Weshalven, gelyk als men in andere stukken de kracht des H. Geests niet in acht nam, noch gebruikte; eeven zoo verviel men ook in 't prediken, op de natuure en weetenschap, en men liet het niet meer op het licht en de kracht des H. Geests aankoomen, schoon men met woorden, daarom wel bad. Gelyk dan ook ontrent het einde deezer eeuwe, een zeeker Godgeleerde, van dien beroemden *Theologant*, *Jacobus Andreæ*, niet schroomde te schryven: naamelyk, *Dat hy eene zoodaanige NB. natuurlyke welspreekentheid hadde gehad, dat hy zelfs voor de vuist, en op staande voet, zomtyds wel zeer geleerde en verstandige predikatien hadde gedaan.* (r) Waar by 'er aan God en zyne genaade niet eens gedacht werd. *Luther* zal. bemerkte reeds in zynen tyd al diergelyke inkruipende misbruiken, en zeide dierhalven ook wel dikmaals zyn gevoelen, aangaande de konstige predikatien, ronduit. Wanneer 'er eens eenige een Dorp-Pastoor hadden willen berispen, dat hy den text wat beeter hadde behooren vervat, of gelyk men zegt, die recht na de konst verdeelt te hebben, zoo antwoorde hy aldus: *Ach! wanneer een Predikant voor Christus eenvoudig uit den Catechismus prediken kan, zoo is hy een zaalig en goed Predikant: men heeft niet alleen goude en zilvere vaaten in Moses tabernakel, maar ook koopere en yzere, en nochtans behooren ze alle tot dien dienst van den eeuwigen Zoone Gods.* (s)

Luthers heldhaftige maniere.

Andere Predikatien na de konst.

6. Elders spreekt hy ook zeer nadenkelyk van die hoog-geleerde predikatien, die hy zelfs met zyne ooren moest hooren, dat de Luthersche Predikanten zoo veel geleerd-tuig daar onder lapten, en het schier erger maakten als de Papisten zelfs. *Het verdroot onzen Doctor*, verhaalt iemand, *niet weinig, tot Smalkalden, dat zommige Predikanten met Hebreeuwsche woorden aanvingen, en rabbelden, met* Adonai, Kyrie, *en* Domine *daar onder; zy zyn geene goede Pastoors voor leeken of boeren, ze brokken 'er te veel* Latyn, Grieks *en* Hebreeuws *meede onder. Wy bidden, sprak hy, over tafel, in 't Onze Vader, in Christus Naam, en wy laaten het Goode over; die ook onze nakoomelingen in zulk eene eenvoudigheid lang bewaaren wil. Amen.* (t) Welke Schryver meede deeze volgende waarschouwinge van *Luther* heeft opgeteekent. *Men moet den gemeenen man geenzins door hooge, zwaare en verbloemde woorden, leeren; want hy en kan die onmoogelyk niet vatten: Daar koomen kleine kinderen, dienstbooden, oude vrouwen en mannen in de Kerk, by de zulke doet de hoogdraavende leere geen voordeel altoos, zy begrypen 'er ook niets van, of zy schoon al zeggen: Hy heeft kostelyke dingen gepredikt; want wanneer men ze vraagt, wat was het dan? zoo antwoorden ze, ik weet het niet. Men moet voor die arme lieden elk ding met zyn rechte naam noemen: een schip moet een schip, en een vyg een vyg heeten, en dan vatten zy het noch naauwelyks. Ach! hoe heeft onze Heere Christus zich daar toe bevlytigt, dat hy doch eenvoudig leeren mocht, gebruikende gelykenissen, van den landbouw, oogst, wynstok, en schaapjes; alles daarom, op dat het de menschen ter deege verstaan, begrypen en onthouden zou-*

Geleerde Predikatien.

(r) Osiander Lib. IV. H. E. c. 43. p. 1084. (s) Mathesius Leb. Luth. XII. Pred. p. 151. (t) Idem ibid. p. 164.

zouden. Gy luiden hebt by u volk ryke Gemeentens, waar voor gy by onze God zult reekenschap moeten geeven; daarom benaarstigt u ook, om hen eenvoudig, getrouwelyk, en duidelyk te onderwyzen. (*u*) Ja het erkennen van deeze groote ellende, spelde hem den volgenden openbaaren val voor, zoo dat hy ronduit zeide; het zoude door alle die konstige predikatien zoo verre koomen, dat de Predikanten liever van de waare Leere zouden afwyken, als het volk niet meer behaagen. (*x*) Weshalven hy ook uit eenen yver, andermaal schreef: *Vervloekt en vermaledyt zyn alle de Predikanten, die in de Kerken, na hooge, zwaare, en scherpzinnige dingen trachten, die de zelve voor het volk brengen en daar van prediken, zoekende daar door haar eige eer en roem, en een of twee eergierige menschen te behaagen.* Waar beneevens hy het teegendeel ook met zyn eige voorbeeld betuigt. (*y*)

Jaar MD. tot MDC.

Schadelykheid der zelve.

7. Ontrent alle zoodaanige gruwelen nu moest zeekerlyk het krachtige Woord Gods wel achter staan, en daar en teegen het enkele onnutte geklap allengskens ten voorschyn koomen. Want zoo konstig en schoon als het de verdurvene Predikanten zochten te maaken, zoo smaakeloos en verdrietig was het voor die arme zielen, welke na wat beeters hongerden. Gelyk als noch zulks teegenwoordig de Predikatie-boeken deezer 16de eeuwe, eenige weinige uitgezondert, aan een verlicht ooge klaar genoeg kunnen toonen. En *Melanchthon* zelfs klaagde toen reeds al, die nochtans van alle geleerde zaaken zeer veel hield, over de krachtelooze Predikatien der meeste, wanneer hy onder anderen deeze aanmerkenswaardige belydenisse doen moest: *Daar waaren 'er wel eenige, geleerder als andere, zy spraaken ook wel de waarheid, maar zy maakten zoo veel woorden zonder nadruk* (sine nervis) *en ze verklaarden niets, en brachten ook geene rechte texten by. --- Ja, daar was tusschen hen en de ongeleerde, geen onderscheid altoos, als alleen dat de eerste maar wat meerder woorden gebruikten, en niet zoo grof en eenvoudig spraaken als de laatste. Daar waaren 'er ook zeer veele onder hen, die zich alleen maar daar op leiden, dat zy hunne toehoorders door zulke overtollige reedenen maar ophielden.* (*z*) Dat dit nu van zeer veele wel waarachtig was, bekrachtigt hy niet alleen ter zelver plaatze met voorbeelden, maar een ander verhaalt ook van *Dr. Joan Bugenhaagen; dat hy in zyn Predikatien al te veel woorden hadde gemaakt, meer als de toehoorders hadden konnen vatten.* (*a*) Het welke zyne Predikatien, die nu noch in weezen zyn, ook wel uitwyzen. Ik zal nu niet zeggen, hoe men van tyd tot tyd begonnen heeft, *Heidensche verdichtzels*, *Poëeten*, en andere vreemde Historien, onder de Predikatien te mengen: waar door eene veel grootere schaade is geschied, als door de *Paapsche Legenden* van haare *Heiligen*. De rechte oorsprong hier van, kan uit het voorgaande Hoofdstuk uitvoeriglyk nagezien werden, te weeten, doordien de Predikanten meerendeels, in de plaats van *Christelyke boeken*, in de *Heidensche Poëeten*, en andere gruwelen verdiept waaren. En doordien ze het hoofd hier meede hadden opgevult, zoo hebben zy het zelve ook buiten twyffel over al, en derhalven ook op de Predikstoelen, weeder aan den man willen brengen. Weshalven *Joan Wigandus* niet loochgenen kon, dat hy een Predikant hadden gehoort, die in eene Predikatie, aangaande het huwelyk, meer als over de 20 versen uit de Vry-konst van *Ovidius* hadde aangetrokken. (*b*) Het welk wel een Paaps Schryver uit hem herhaalt, doch het is evenwel, door zeer veele nu noch in weezen zynde predikatien, en de veelvoudige ondervindinge, tot noch toe, helaas! genoegzaam beveftigt geworden.

Krachtelooze predikatie.

Oratorische herzeitgesnork.

Ingelapte fabelen, vaersen en historien.

 Dat

(*u*) Ibid. p. 132. (*x*) Tom. II. Altenb. p. 897. (*y*) Tom. III. Witteb. Germ. p. 196. (*z*) Tom. II. Consil. & Resp. p. 253. (*a*) Dresserus P. II. Millen. VI. p. 188. (*b*) Laurentius Surius Chron. p. 342.

Jaar MD. tot MDC.

8. Dat verders de Predikanten, tot de waare verlichtinge des H. Geests, en des zelfs bywoonende kracht en genaade, niet geweezen of gewent zyn geworden, zulks betoonen ook de navolgende nadenkelyke omstandigheeden. Naamelyk, al voort in den eersten aanvang der *Reformatie*, wees men niet eens de goede luiden altyd op den Bybel, maar op de menschelyke uitleggingen, meeningen, stellingen, en wel voornaamelyk op de Postillen. De oorzaak daar van was, onder anderen deeze; doordien men op veele plaatzen, met het instellen van nieuwe Predikanten al te haastig en te onbedachtzaam te werk ging, alzoo dat men zich veeltyds vergenoegde, als men maar alleen op de Dorpen, zoodaanige Pastooren hebben konde, die uit de Postillen wel wisten te leezen en te prediken. Gelyk als men van de Schwabische *districten* leest, dat aldaar een rechte mengelmoes van allerhande menschen in de Pastoryen is gezet geworden, die de Postillen van *Corvinus* aan het volk heel licht voorlaazen. (*c*) Insgelyks verhaalt een ander, dat 'er tot Fryberg in Meissen, in 't Jaar 1533, een Domheer, genaamt *Valentyn Beltzing*, uit *Luthers* Kerk-Postille, het Euangelium van woord tot woord hadde gepredikt. (*d*) By na niet anders als het van de Moscoviters bekent is; daar de Paapen maar alleen iets uit een Oud-vader aan het volk plachten voor te leezen. (*e*) En dewyle *Luther* zelfs de domme onweetenheid van zoo veele Predikanten wel zag, zoo bedacht hy eindelyk dien aanslag, dat men inzonderheid aan de jonge Pastooren, slechts zoude toelaaten, uit Postillen te prediken, op dat niet een ieder, gelyk als het in 't Pausdom geschied was, *van de blaauwe end-vogels* [dat is, oudewyfs fabelen] *weederom prediken mogt*. Waar neevens hy ook zeer wel aanmerkt, dat de Predikatien niet deugen, byaldien de Geest niet zelfs door de predikatie spreekt. (*f*) Alleen het slimste was, dat ook in dien tyd de arme jeugd niet naarstig, en alleen op dit Licht des H. Geests, gelyk als het zelve de H. Schrift heeft ingegeeven en verklaart, geweezen is, en daar door aangezet wierden, om uit de Geest te prediken; nadien men hen niet alleen maar enkele menschelyke uitleggingen, tot een richtsnoer hunner leere gaf, maar men overlaade ze ook zoodaanig, met de *Heidensche* verdigtzelen der *Aristotelische Philosophie*, en Schoolsche Godgeleerdheid, dat daar door ook noch de minste vonk der goddelyke kracht en wysheid volkoomentlyk in hen onderdrukt wierd. Alle het welke, niet alleen de geschiedenissen der zelve tyden, maar ook de byna ontelbaare *Postillen*, *Predikatie-boeken*, *Zak-boeken*, *Locii communes*, *Promptuaria*, *Cornua copiæ*, *Florilegia*, *Concordantien*, en diergelyke baarblykelyk te kennen geeven.

Postillen.

Reedenen daar van.

Menschen geboođen en leere.

Voorzegging uit menschelyke wil.

9. *Luther* hadde wel een heel goed oogemerk, wanneer hy de *Studenten* ried, dat zy *Melanchthons Loci communes*, en de verklaaringe over den Zendbrief aan de Romeinen, als ook zyne eigene uitleggingen vlytig zouden leezen: (*g*) Maar het voorgaande verhaal van de verklaarende Godgeleerdheid, zal ons overvloedig genoeg kunnen toonen, wat voor uitwerkingen daar uit gevolgt zyn. Die goede menschen wierden, eer zy 'er eens om dachten, van de leevendige oorspronkelyke fonteine, tot uitgehouwene bakken geleid. Ik wil zeggen, de gemoederen leerden zich op menschelyken arbeid en aanvoeringe verlaaten, ze bekommerden zich niet zelfs, of de belofte des Woords ook al aan haar vervult wierd, of werden konde, en ze geraakten daar door in traagheid en onacht-

(*c*) Scultetus P. II. Annal. Euang. renov. p. 424. (*d*) Andr. Mollerus Beschreib. Freib. P. II. cap. 3. p. 218. (*e*) Thuanus Lib. 69. (*f*) Tom. III. Altenb. p. 461. (*g*) Apud Matthesium l. c. p. 153.

achtzaamheid. Waar uit dan verders die krachtelooze leer-wyze, mitsgaaders de daar op gevolgde reukeloosheid des volks, haaren oorsprong nam, het welke zich onmoogelyk niet kost bekeeren, om dat het Woord des Heeren aan hem niet gepredikt wierd. De uitterlyke letter ontbrak 'er zelfs by zeer veele, in wiens plaatze maar alleen menschelyke weetenschap en vonden heerschten, ik zwyge noch, dat 'er geest en leeven zich aldaar vertoont zouden hebben. Men heeft wel eer teegen de Gereformeerde heel heevig, voor de nuttigheid der Postillen gestreeden, misbruikende daar toe openbaarlyk de woorden van 1 *Thess.* v. 19. 20. 21. Eeven als of die geene den Geest uitbluschte, en de prophetien verrachte, welke na Christus belofte van God geleert zynde, zelfs uit den goeden schat zynes herten, oude en nieuwe dingen voortbrengt, en de Postillen, gelyk haaren naam *post illa* [*na die, dat is, welke achter die dingen moeten gestelt werden*] uitwyst, achter het Woord Gods stelt, en voor slechter houd. (*h*) De reedenen nu der Gereformeerde, vervat iemand korrelyk aldus: *Het is klaar*, zegd hy, *dat het zeer wyd van de waare opbouwinge der Kerke vervreemt is, wanneer de Pastooren hunne predikatien uit de* Postillen, *of uit eenige andere Schriften ontleenen, van woord tot woord van buiten leeren, ja die wel zelfs uit hun papier* (concept) *maar heen leezen, en van den predikstoel afrabbelen. Want doordien alle de Gemeentens niet in eenerlye staat zyn, en dat de zelve ook wel alle jaaren en daagen verandert, en ook niet alles op allerley ouderdom en stand past: zoo volgt daar uit dat, het geene voor de eene gemeente goed is, zich voor de andere meenigmaal niet schikt, gelyk als wanneer die jonge Predikant, Luther na-apende, op de Predikstoel zeide: Hy kende den Duivel zeer wel, en hadde al eenige scheepels zouts met hem gegeeten.* (*i*) Op deeze wyze dan leerde de een den anderen het woord als afsteelen, na de maniere der valsche Propheeten, waar aan zich ook de Papisten en andere, ten uiterste gestooten hebben. Weshalven men uit den loop der tyden, wel zien kan, dat, wanneer 'er een beroemd Doctor of Predikant was, den zelven veele andere een goede wyle hebben willen na-bootzen. Het welke niet alleen van *Luther* zeeker is, wiens spreekwyzen, uitdrukkingen, en andere driften, zeer veele hebben nagevolgt; (diergelyke wy ook hier booven, ontrent *Melanchthon* gezien hebben.) Maar eeven dit zelve is ook al meede aan andere weedervaaren, gelyk als wy van *Dr. Saccus*, *Strigenitius*, en andere in deeze eeuwe, van *Balduinus*, *Ræberus*, *Dietericus*, en verders, [welke alle men heeft zoeken na te aapen] wel zouden bewyzen konnen, byaldien het noodig was. Van den oorsprong en het misbruik der Postillen zelfs, als meede van de Zon- en Feestdaags Euangelien, zal ik nu alhier niet meer spreeken, doordien het zelve nu reeds al duidelyk genoeg in onze *Afbeeldinge der Eerste Christenen* is aangeweezen.

Jaar MD. tot MDC.

Postillen-ruiters.

Dwaasheeden der zelve.

Na-aping der Leeraars.

10. Of nu dienvolgende zulke en diergelyke leer-wyzen, nochtans met de eerste Apostelyke gewoontens, eenige gemeenschap hebben gehad, zulks kan men heel licht afneemen. Niet teegenstaande men zich gestaadig daar op beroepen heeft, dat de t'zaamenkomsten, in de Kerken en Schoolen, gelyk als de oude de gewoonte hadden, zyn moesten, het geene men door het bybrengen van *Paulus* woorden, dan wilde bewyzen, daar hy schryft: *Als 'er aan iemand iets geopenbaart wierd, zoo zoude de andere zwygen.* (*k*) Daar 'er nochtans niet eens de bloote schaaduwe meer van deeze Apostelyke maniere overig, of by de *Reformatie* eens in-

Apostelyke leer-wyze.

 ge-

(*h*) Paulus Tarnovius ap. Dedekennum P. II. Consil. Theol. p. 566. (*i*) Wilh. Zepperus Lib. II. Polit. Eccl. cap. 8. p. 424. Conf. Kekkermannus Rhet. Eccl. p. 154. (*k*) Tom. I. Script. Publ. Witteb. p. 54.

Jaar MD. tot MDC. gevoert was. Nadien men immers in de vergaaderingen, alleen maar na de Predikanten hooren moest, het zy dan dat hy uit Gods Geest sprak, of niet; dat geen ander verlicht mensch altoos bestaan dorst, om iets te vermaanen, of ten besten der Gemeente te zeggen. En het zoude wel zwaarelyk in de volgende tyden, zyn goed gekeurt, het geene *Luther* eens uit eene kennisse der waarheid schreef, wanneer de Keizer de Luthersche Predikatien tot Augsburg verbooden hadde: *Is het niet een schoon verstand, en groote wysheid, dat Mr. Eizleben en andere zwygen moeten; maar in hun plaats, treed nu de Keurvorst van Saxen op, mitsgaaders andere Vorsten en Heeren, met hunne schriftelyke belydenisse, en zy prediken vry uit voor zyne Keizerlyke Majesteit, en in 't aanzien des geheelen Ryks, dat zy het hooren moeten, en niets daar teegen konnen zeggen. Ik beelde my in, dat het verbieden van 't prediken hier door reedelyk wel gewrooken is. Zy wilden het aan hunne dienaars niet toelaaten, dat zy de Predikanten mochten aanhooren, en zy moeten ondertusschen zelfs wel iets slimmers, (gelyk zy het noemen) van de groote Heeren hooren en stom staan.* (*l*) In 't korte dan, de middelen die men aanstelde, tot onderwyzinge der onweetende, tot versterkinge der zwakken, en tot overtuiginge der boosaardige, schooten wel baarblykelyk en t'eenemaal in vergelykinge der eerste Kerke te kort. Gelyk als dan *Erasmus Sarcerius* reeds onbeschroomt bekent heeft, dat hy meerder menschen door byzondere gesprekken over de maaltyd, en anderzins overtuigt en bekeert hadde, als door openbaare Predikatien. (*m*) Nademaal de Voorstanders als dan vergenoegt waaren, wanneer het volk uiterlyk zich eenigzins eerbaar aanstelde, de opentlyke oeffeningen, volgens de sleur, meê deed, en ook zich de andere gemeene wetten en gewoonheeden onderwierp: gelyk als nu verders in 't vervolg zal gezien werden.

Kerkedienst een schynwerk.

11. Want wat den uitterlyken Godsdienst in 't algemeen aangaat, zoo wierd de zelve alvoort onder de *Reformatie*, tot een *opus operatum* of schynwerk gemaakt; dat is, dat de menschen zich vergenoegt hielden, wanneer ze maar eene predikatie gehoort hadden, het welke veel lichter voor hen was, als alle de meenigvuldige instellingen des Pausdoms te onderhouden. *Luther zelfs begost deeze gruwelen reeds al te merken, en taste ze by geleegenheid ernstig aan, ja hy vergeleek de naam- en waan-Christenen by de vervallene Jooden, om dat zy op den Doop, en andere voordeelen voor Jooden en Heidenen roemden, en niet te min t'eenemaal zonder geest en geloove waaren.* (*n*) Alzoo, dat ook hier in geene waare verbeeteringe of reiniginge van 't Pausdom geschiede: doordien, gelyk als de ziele des zelfs, naamelyk, het uitterlyk ingebeelde gedaan werk (*opus operatum*) noch altoos in weezen bleef. Was in 't Pausdom dit den inhoud des Christendoms, dat men zomtyds eene Misse hoorde, en des avonds en 's morgens een *Ave Maria* op zeide, zoo nam ook al ras de gewoonte onder de Luthersche de overhand, dat men zich doorgaans met Predikatien te hooren, en andere uiterlyke offeningen, wel te vreede hield. Nu was dit noch het onderscheid, dat aldaar het vleesch noch al eenigzins gepynigt wierd, door vasten, aalmoessen geeven, boete doen en diergelyke; maar dat nu

Dwang.

hier alles lichthertig wierd in de wind geslaagen. Behalven dit wierd ook voor het volk den opentlyken Kerkelyken Godsdienst zelfs daar door haatelyk en veracht gemaakt, doordien men door zeekere geld- en andere straffen, de menschen daar toe dwingen wilde, het welke noch al uit het Pausdom was overgebleeven. Want eeven gelyk als hier het te Kerk-gaan by verbeurte van een schelling en een pond was bevoolen, wierd

(*k*) Tom. I. Script. Publ. Witteb. p. 54. (*l*) Tom. V. Altenb. p. 200. (*m*) Mich. Baumannus Gewiss. Post. p. 530. (*n*) Tom. III. Altenb. p. 424.

wierd. (*o*) Alzoo plagt ook de Hooge-Overigheid by de Lutherſche, die geene met geld-boete te ſtraffen, die de Kerke verzuimden. (*p*) Gelyk als dan ook op zommige plaatzen, in den eerſten aanvang der *Reformatie*, opentlyke Beveelen wierden afgeleezen, behelzende, dat de lieden, ten minſten eens des weeks moeſten ter Kerke gaan. (*q*) Met welke geweldige middelen nochtans weinig of geen voordeel wierd gedaan, nadien het volk evenwel, door gebrek van byzondere onderwyzinge en huis-bezoek, meerendeels zoo voor als na, eeven blind en onbekeert bleef. Waar door dan ook iemand opentlyk klaagen moeſt: *dat, daar voordeezen de Pſalmen, en andere ſchriften aan de lieden zoo gemeen waaren geweeſt, nu naauwelyks d'een of d'ander was, die maar een weinig daar uit van buiten kon.* (*r*) Waar van hier onder by het verval des volks noch breeder zal werden gehandelt. Jaar MD. tot MDC. Door geld-boete.

12. Gelyk als men nu in 't gemeen op de onderhoudinge des uitwendigen Kerken-dienſts zag; alzoo wierden 'er ook noch voornaamelyk zeer veele Paapſche ceremonien en inſtellingen gehandhaaft, ſchoon ze van veele verſtandige altoos zyn teegengeſprooken geweeſt; waar van by de oneenigheid weegens het *interim* noch naader zal geſprooken werden. Hier booven by de uitwerkingen der *Reformatie*, hebben we zommige openbaare getuigeniſſen gehoort, dat 'er noch al zeer veele, niet alleen Paapſche maar ook Heidenſche dingen, onder de Lutherſche gebleeven waaren. Waar ontrent *Melanchthon* zeer veel gedaan heeft, die uit allerhande inzichten, niet heel veel verandert wilde hebben. Dus ried hy in 't Jaar 1525, den Landgraave *Filips van Heſſen*, dat men in de *reformatie* des lands, alle de Kerken-ceremonien zoude behouden, ontrent welke het, zonder goddeloosheid maar geſchieden kon. (*s*) Doch deeze voorwaarde wiſt men daar na, gelyk het gemeenelyk gaat, na zyn eige welgevallen uit te leggen. Niet teegenſtaande *Luther* meenigmaal, en duidelyk betuigt heeft, dat hier in de Chriſtelyke vryheid, kon en moeſt in acht genoomen, en zulks aan de Gemeentens zelve gelaaten werden. (*t*) Daar in teegendeel door zoodaanige inſtellingen, aangaande de behoudinge van deeze en geene, ook zelfs ſchadelyke ceremonien en gebruiken, niet alleen in dien tyd heel veel onheil is geſchied, maar waar van ook naderhand, door die langduurige gewoonte en inetteringe, eene noodzaakelykheid en bygelooye is ingevoert, zoo dat de onverſtandige liever het beſte meenigmaal, als hunne oude gebruiken wilden laaten vaaren. Om nu daar van te zwygen, dat 'er met en neevens het waare Euangelium geene zoodaanige dingen, die alleen maar tot de Wet en den Levitiſchen dienſt behooren, niet ſtaan konnen. Het is waar, men zegt gemeenelyk, dat *Melanchthon* en *Luther* zelfs, hier ontrent verſtandig wilden te werk gaan, willende de menſchen niet zoo plotzelyk als voor 't hooft ſtooten, door alles op eenmaal te veranderen. En het kan ook wel zyn, dat *Luther* veel voor een tyd lang verdraagen heeft, wat niet zoo terſtond, zonder groote beroerte en aanſtoot gemakkelyk kon afgeſchaft werden, nochtans met dat voorneemen, om het zelve met 'er tyd en by goede geleegentheid te verbeeteren. Doch de twiſt met Karelſtad, en de andere, over het *interim* en de bezweeringe zal ons klaar toonen, dat 'er veele dingen met opzet behouden en verdeedigt zyn, om andere daar door aan te lokken, en den aanhang des te grooter te maaken; ja ook moogelyk om de menſchen af te leiden of te bedriegen, en hun

Paapſche ceremonien noch behouden.

(*o*) Pertuchius Chron. Port. P. I. c. 3. p. 350. (*p*) Oſiander H. E. Cent. IV. Lib. II. c. 22. p. 164. (*q*) Cruſius Annal. Suev. P. II. Lib. XI. p. 629. (*r*) Henr. Mollerus Tom. VI. Script. Witteb. Publ. p. 402. (*s*) Apud Dreſſerum P. II. Millen. VI. p. 511. (*t*) Tom. IV. Lat. Jen. p. 352. Tom. VIII. Altenb. p. 342. it. in Epiſt. Tom. II. p. 243. & alibi.

Jaar MD. tot MDC.

hun maar zoo wat zand in de oogen te werpen. Het welke deeze dan namaals als heiligdommen, en noodzaakelyke weezentlyke deelen van den Godsdienst begreepen hebben. Waar uit, niet alleen groote onheilen, tot op deeze teegenwoordige uure, en niet weinige afgooderyen ontstaan zyn, maar men is daar door ook van de Apostolische eenvoudige maniere t'eenemaal afgeweeken. Waar ontrent men echter de woorden van *Luther* wel beeter hadde behooren in acht genoomen te hebben, wanneer hy schryft: *De Paus heeft in alle dingen van onze Heere God zyn vuiligheid geworpen, en zyn meester willen zyn, zoo dat hy hem ook het minste niet heeft onverandert gelaaten. Wanneer men dit alzoo toe geeft, gelyk men het toegeeven moet, zoo kan en mag men ook veranderen, zelfs dat geene, wat aan zich zelfs noch al wel te dulden was; hoe veel te meer dan dat zelve, het welke vol van bygeloove, ergernis en ongerymtheid steekt, en dat wel opentlyk valsch en verkeert is, ontrent alle zulke overtollige ceremonien.* (u) Hy spreekt alhier van de *onchristelyke ceremonie* der bezweeringe.

Eerste vryheid ontrent den Godsdienst.

13. Doch het is nu eens de tyd, om tot de omstandigheeden van den Kerkelyke Godsdienst zelfs te koomen. Waar ontrent wy, eerstelyk de hoedaanigheid en maniere, mitsgaaders de plaats, daar de zelve ontrent dien tyd gepleegt wierd, eens wat naader zullen gaan beschouwen. Hier ontrent nu ging het in 't begin bykans eeven eens, gelyk in de eerste Christelyke Gemeentens onder de vervolgingen. Naamelyk het was in den eersten aanvang der *Reformatie*, de lieden eeven veel, of zy in Kerken, of in gemeene huizen, of op het veld, of elders hunne t'zaamenkomsten hielden, en daar beneevens ook niet altyd, op de aanstellinge van een vast Predikant gezien wierd; waar ontrent het noodig is dat men eenige voorbeelden en omstandigheeden aanmerke. Voor eerst dan is het zeer aanmerkelyk, het geene *Luther* eens, zeer oprecht zelfs bekent heeft; zeggende, „dat de gemeene bevorderinge tot de opbouwinge en den „wasdom der Christenen, alomme zeer ellendig was, doordien men al„les opentlyk, en in 't byzyn van alle menschen, verichten moest. Hy „gaf ook gaerne toe, dat de Gemeentens noch niet in die staat gestelt „waaren, daar in zy, volgens het Euangelium van Christus konden ge„regeert werden, maar, alwaar hen maar alleen een opentlyke aanprik„kelinge en opwekkinge tot het geloove gegeeven wierd. Want dit zou„de eerst eene rechte wyze van een Euangelische verzaamelinge zyn, „daar men niet opentlyk, of zonder eenig onderscheid en met toelatinge „van alderhande menschen t'zaamen quam; maar, alwaar zich alleen die „geene vergaaderden, die met eenen geheelen ernst, waarlyk Christenen „waaren, en het Euangelium met mond en daaden bekenden. Deeze moes„ten dan hunne naamen in een regifter schryven, en hier of daar in een „huis te zaamen koomen, en aldaar zelfs gebeeden, het leezen, doopen, „het Sacrament en andere christelyke oeffeningen aanstellen. In zulk eene „verzaamelinge nu, konde men onderscheiden, verbeeteren en uitsluiten, „na het voorschrift van Christus zelve, *Matth.* XVIII. alle de zulke, die „zich niet christelyk droegen. Hier konden ook vrywillige aalmoessen ver„zaamelt werden, na het voorbeeld van *Paulus*, 2 *Cor.* IX. daar waaren ook „geene lange gezangen noodig &c. Eindelyk belyd hy ook ronduit, dat hy „zoodaanige Christenen noch niet hadde, en derhalven ook diergelyke „niet aanstellen kon, tot dat zich van zelfs zoodaanige Christenen op„deeden. (x) Doch, het welke wel moogelyk onder den uitterlyken „gemeenen hoop noch niet geschied is. Uit welke woorden men wel ziet, dat *Luther* zeer wel gezien heeft, het geene zommige andere Gemeen-

Afgezonderde verzaamelingen, van Luther gepreezen.

(u) Libr. von der Tauff und ihrem anhang. (x) Tom. III. Altenb. p. 465.

meentens met 'er daad zelve hebben in 't werk gestelt, die daar over ook verworpen zyn geworden. Naamelyk, dat 'er noodzaakelyk, na de wyze der eerste Kerke, eene zuivere Gemeente zyn moest, indien het 'er recht en met goede vrucht zoude toegaan; en dat den gemeenen hoop, zoo als de zelve zonder eenig onderscheid, in de Kerke en tot het Avondmaal loopt, niets altoos minder als eene Christelyke Gemeente is. Weshalven hy ook zelfs veele jaaren lang, in zyn huis in 't byzonder gepredikt heeft, en in zyne laatste jaaren, niet heel veel in de Kerk gekoomen is. (*y*) Diergelyke uitzonderingen (of *exceptien*) de Godgeleerde ook in 't gemeen maaken, en de byzondere te zaamenkomsten in vervolgingen, en andere omstandigheeden voor geoorloft houden en verklaaren, dringende ook daar beneevens zeer sterk op de huis-kerken. (*z*) En andere hebben meede de byzondere oeffeningen, na het voorschrift van *Paulus*, opentlyk ingevoert, en ze eene Propheetische oeffeninge genaamt. (*a*)

Jaar MD. tot MDC.

Huis prediking.

14. In den eersten uitbreuk des geloofs nu, begosten *Luthers* vrienden en andere, op allerhande plaatzen en by alle geleegentheeden te prediken, en oeffeningen te houden, zonder eenig onderscheid van plaats te maaken. Het geene dan de vyanden der waarheid *conventicula* [of kleine heimelyke vergaaderingen] noemden, gelyk als zulks ook nu noch daagelyks geschied, en van *de eerste Christenen*, in onze *Afbeeldinge* beweezen is. Weshalven dan de Papisten in Poolen wel uitdrukkelyk daarom de Gereformeerden aanklaagden, *om dat zy heimelyke te zaamenkomsten in hunne huizen, zelfs ook des nachts met de deelgenooten haarer Secte hielden.* (*b*) En in 't Saltzburgsche gebied klaagde de Pausselyke *Nuntius*, of Boodschapper, *dat de Ketters aldaar heimelyke conventiculen hielden, en andere huisgezinnen in haare Ketterye onderweezen.* (*c*) Ja het bleef alleen by het klaagen niet, maar de boosaardige lasterden ook gruwelyk daar teegen aan, en zeiden de zoodaanige menschen de schandelykste schelmstukken na, die zy in zulke te zaamenkomsten bedryven zouden. Reeds al in 't Jaar 1516 beschuldigden de Paapen een getuigen der Waarheid, *Nicolaas Russ* tot Rostok daar meede, *dat hy in zyne heimelyke nacht-vergaaderingen, de schrikkelykste onkuisheid bedreef, en dikmaal vrat en zoop, waarom zy ook de plaats deezer te zaamenkomste, den kus- of zoen-kelder, of* cellam osculorum *noemden.* (*d*) In Vrankryk schaamde men zich niet, de Hugenootse vrouwen voor den Raad dikmaals te vraagen: *Hoe meenigmaal zy in de heimelyke by-een-komsten met haare geloofs-genooten wel onkuisheid bedreeven hadden?* Als of de zaak in zich zelfs heel vast en zeker was. (*e*) Aldus zocht de Duivel altoos dat geene op de waare Christenen te schuiven, wat hy zelfs in de gezelschappen van zyn lieve getrouwe makkers ongestraft pleegde. Gelyk als dan de ondervindinge ook leert, dat alle zuip- speel- en hoervergaaderingen, midden onder de gewaande Christenen, meest altyd van de Overigheid zelfs werden door de vingeren gezien, daar in teegendeel ook maar de minste onderneeminge van eenige Christelyke byzondere oeffeningen aanstonds door den Satan verhaat gemaakt en verbooden werden. In de Saxische Keurvorstelyk ordonnantien, van den Hartog *Augustus* werd wel uitdrukkelyk gedacht. *Dat 'er zoo veele spin-kaamers, onkuische danssen by daage en nachte, scheyd-avonden, vreugde-avonden en andere diergelyke Sodomitische, verdachte en aanstootelyke byeenkomsten, van mans- en vrouw*

Plaats der Godsdienst onverschillend.

Conventicula.

Valsche beschuldigingen daar teegens.

(*y*) Joh. Matthesius Leb. Lutheri Pred. XII. p. 141. (*z*) Consil. Witteb. P. II. p. 62. Heshusius in der antword auff etliche Fragen 1585. 4to. (*a*) Matth. Micron. Ruitingius aliique ap. Hornbekium Epist. ad Duræum de Independent. p. 273. (*b*) Regenvolscius Lib. II. Hist. Eccl. Slavon. cap. 14. p. 219. (*c*) Felicianus ad Archi-Episcopum Salisburgensem in Articulis Mstis num. 26. Fol. 18. (*d*) Lindebergius Chron. Rostoch. Lib. III. cap. 17. p. 109. (*e*) Leonhard Meyer. Reden und That. Martyr. p. 474.

Jaar MD. tot MDC.

vrouws-perzoonen zonder eenige ſtraffe wel waaren toegelaaten geworden, waar door 'er aan de jeugd van de Overigheid en haare ouders, geleegentheid en aanlokzelen tot onkuisheid en lichtvaardigheid gegeeven wierden. (*f*) Maar byaldien 'er zommige maar eenige goede ſtichtelyke vergaaderingen lieten blyken of vertoonden, zoo noemde men hen al voort Ketters, en men deed zyn beſt om alles te verſtooren.

Schoolen, plaatzen der Godsdienſt.

15. Doch die geene, welke nu eenmaal van de waarheid overtuigt waaren, lieten zich hier door geenzins afſchrikken, maar zelfs ook vrouwen gingen uit een verlangen na haare zaligheid, niet teegenſtaande alle het quaad dat haar nageſprooken wierd, in de vergaderingen. Al terſtond in den aanvang hield de Rector der Schoolen, tot Jochems-dal zoodaanige heimelyke byeenkomſten, waar in ook vrouws-perzoonen quaamen. (*g*) Gelyk als ook op een tyd, de Rector tot Riga voor de burgers in zyn School predikte. (*h*) Op andere plaatzen plagt men ter

Huizen.

midder-nacht by een te koomen, om dat zy anders niet dorſten, (*i*) en dat altoos in gemeene huizen, zonder dat men zich op eene overgeloovige en afgodiſche wyze, aan de Kerken bond. In 't Jaar 1525 plachten tot Noordhuizen veele menſchen in de Apotheek te zaamen te koomen, alwaar zy laazen het geen 'er van *Luther* uitquam, waar door zy dan allengskens tot iets beeters wierden opgewekt. (*k*) In Poolen was men ook in 't begin gewoon, dat de voornaamſte, en wel voornaamelyk de Edelluiden, haare huizen aanbooden, om daar in verzaamelingen te houden. (*l*) Ja eenige Predikanten huurden zelfs bequaame huizen, om daar in te kunnen leeren en te prediken. (*m*) In de Ooſtenrykſche Landen deed men ook al eeven eens, en de Lutherſche Predikanten hebben tot Weenen en elders, dikmaals in gemeene huizen, zulke vergaaderingen aangeſtelt, gepredikt en het Avondmaal uitgedeelt. (*n*) Gelyk als 'er ontrent het jaar 1570 tot Keulen insgelyks zulk een gemeene huis-kerke is geſticht, die ook naderhand is voortgezet geworden. (*o*) Doch het is onnoodig om dit alles breeder te bewyzen, alzoo het aan zich zelfs klaar genoeg is. Noch veel minder

Straaten.

was het in dien tyd iets nieuws, wanneer men op ſtraaten, of in 't ruime veld te zaamen quam, en het Woord Gods verhandelde, bykans gelyk als *Paulus* zelfs wel dikmaals gedaan heeft, en de verſtandige Philoſophen, die ook geen onderſcheid altoos ontrent de plaatzen en andere omſtandigheeden, gemaakt hebben. Alzoo hield *Dr. Caſpar Guttel*, tot Arnſtad, in 't Jaar 1522 eenig Predikatien op de markt, die een jaar daar na tot Wittenberg gedrukt wierden. (*p*) Die Predikant tot Roſtok, *Mr. Joachim Sluiter*, ging zelfs uit de Kerk, om dat het volk in de zelve geen plaats genoeg hadde, en predikte daar onder den blaauwen heemel, onder eenen grooten lindeboom. (*q*) Tot Goslar begoſt ook, in 't Jaar 1521, een zeeker man, *Diederik Smeedeke* genaamt, op een groote plaats, welke 't Linde-veld wierd genaamt, met een zeer grooten toeloop van volk te prediken, doch hy wierd daar over gevangen gezet. (*r*) En tot Wormbs lieten de Burgers in dit zelve jaar een kleine Prediкſtoel maaken, die men verdraagen kon, ſtelden dezelve nu hier, dan daar, in de ſtad ter neer, waar op 'er zommige prediken moeſten. (*s*)

16. Behalven dit gebeurde het ook wel, dat de menſchen aan de zee te zaamen quaamen; gelyk als 'er van Antwerpen geſchreeven werd, dat

(*f*) Policey-Ordnung p. 200. (*g*) Scultetus Annal. P. II. p. 83. (*h*) Chytræus Chron. & Oſiander Lib. IV. H. E. cap. 21. p. 966. (*i*) Regenvolſcius Lib. I. H. E. Slavon. p. 100. (*k*) Scultetus l. c. p. 293. (*l*) Regenvolſcius l. c. p. 103. & 128. (*m*) Ibid. p. 105. (*n*) Chytræus ap. Fechtium P. I. Epiſt. p. 294. & in Epiſt. ipſius p. 446. (*o*) Apud Fechtium l. c. p. 577. & Oſiandrum l. c. p. 1142. (*p*) Scultetus l. c. p. 135. (*q*) Lindebergius Lib. IV. Chron. Roſtoch. c. 1. p. 113. (*r*) Scultetus l. c. p. 81. (*s*) Ibid. p. 80.

dat aldaar het volk, voor de stad ter plaatze, daar men de scheepen bouwt, was by een gekoomen. En als eens op een tyd de Predikant niet gekoomen was, zoo was 'er een jong mensch in een schip getreeden, die over het Euangelium van de 5000 mannen zeer wel gepredikt hadde, doch hy was daarom des anderen daags verdronken geworden. (*t*) Heel dicht daar by, tot Melts, heeft iemand insgelyks eenen langen tyd in 't open veld gepredikt, alwaar ook veel volks tot hem was uitgegaan. (*u*) In Oost-Vriesland ving een Predikant, genaamt *Hendrik Oldersheim*, dit zelve aan; want na zyne gewoonelyke Predikatie, sprak hy tot het volk: *Wie de bevestiginge der waarheid, teegen het quaad-spreeken der Paapen breeder begeert te hooren, die volge my.* Waar op hy uit de Kerk, met alle het volk na buiten ging, op een ruim veld, en op een verheeve plaats geklommen zynde, hield hy een lang vertoog, en liet zich ook niet verstooren, schoon dat de Munniken op allerhande wyzen hem zochten te verwerren. (*x*) Doch deeze maniere is niet alleen in dien tyd zeer dikmaals in 't werk gestelt, maar ook in de volgende tyden van de zoodanige, die zich zelfs rechtzinnig noemden, niet voor ongeoorloft gehouden, als het de geleegentheid en omstandigheeden eenigzins zoo meede brachten. Gelyk als ook daar na, in 't Jaar 1591, onder de oneenigheeden over de bezweeringe (*exorcismus*) in Saxen, een Pastoor van Eilenburg, wanneer hy van zynen dienst om die zaaks wille was afgezet, op zyn vertrek, een afscheid-predikatie voor het volk op het oope veld gedaan heeft, niet teegenstaande hem de Overigheid verbooden hadde, om opentlyk afscheid te neemen. (*y*) Derhalven hebben nu de verstandige zich gantschelyk niet aan de Kerken gebonden; ja dat meer is, *Luther* plagt doorgaans zeer ernstig teegen de afgoderye, die hier ontrent gepleegt wierd, te schryven. Waar van ik maar eenige weinige plaatzen zal bybrengen, teegens welke men het gebruik, dat naderhand is opgekoomen, onpartydig zal konnen houden, en de gesteltheid der zaake daar uit ook wel afneemen konnen. Gelyk als dan ook de Smalkaldische punten, in 't Aanhangzel, wel uitdrukkelyk zeggen: *Waar maar eene Gemeente is, aldaar is ook het recht om den dienst des Euangeliums te verrichten.* Zoo dat derhalven, daar 'er twee of drie vergaadert zyn, het zy dan in Keukens, Kelders, of elders, gelyk als *Luther* spreekt, aldaar een Kerk is; ook is juist niet noodig een steene huis daar toe te gebruiken, waar neevens dan ook het voorbeeld van die twee Christenen, uit *Augustinus* bygebracht werd, die malkanderen in een schip gedoopt, en de zonden vergeeven hebben. (*z*) Doch wy zullen alhier *Luthers* klaare woorden zelfs over dit punct hooren, het welke aan veele nu noch onverbreekelyk toeschynt te weezen.

Jaar MD. tot MDC.

Veld-predikatien.

Gevoelens van de Kerken.

17. Hy schryft dan onder anderen aldus: „Daar is geen andere reede „om Kerken te bouwen, zoo 'er al eene reede is, als alleen, op dat de „Christenen moogen te zaamen koomen, bidden, predikatien hooren, „en de Sacramenten ontfangen. En by-aldien die reede ophoud, zoo „zal men de Kerken afbreeken, gelyk men andere huizen doet, wanneer „ze nergens meer toe nut zyn. Maar teegenwoordig wil door de geheele „weereld een ieder mensch een eige Kapelle, of Altaar, of ten minsten „eene Misse oprechten, uit geen ander inzicht, als om dat hy zich in„beeld daar door zaalig te zullen werden, en den heemel als te koopen.... „Het was beeter (*spreekt hy derhalven aanstonds daar na*) dat men alle Kerken en Gestichten in de gantsche weereld, tot de grond toe uitroeide en „tot

Afgodery met de Kerken.

(*t*) Scultetus l. c. P. I. p. 193. (*u*) Ibid. p. 210. (*x*) Part. II. p. 79. (*y*) Jerem. Simon. Eilenbürgische Chronik Part. I. p. 244. (*z*) Lib. Concord. de Potest. Jurisdict. Episc. p. 353.

Jaar MD. tot MDC.

„ tot assche verbrande , en 't was ook minder zonde , schoon 't iemand uit enkel moedwilligheid deed, dan dat een eenige ziele in zoodaanige eene dwaalinge verleid en verdurven zoude werden. Want God „ heeft geenzins van de Kerken, maar alleen van de zielen gebooden gegeeven , die ook eigentlyk zyne rechte Kerken zyn ; van welke de „ H. Paulus 1 *Cor.* III. spreekt: Gy zyt Gods Tempel of Kerke. En die „ deeze Kerke beschaadigt , die zal God verdelgen.... En wat verder: „ Ik zegge nochmaals , het was goed om zoodaanige dwaalingen „ uit te roeyen , dat men alle de Kerken eens door de geheele weereld „ om verre wierp , en in gemeene huizen, of onder den blaauwen heemel predikte , bad , doopte , en alle de Christelyke plichten oeffende. Nademaal ook de aangeweezene oorzaaken, om Kerken te bouwen, maar slechte oorzaaken zyn. Christus predikte meer als drie jaaren lang, en nochtans maar drie daagen in den Tempel te Jeruzalem, op „ de andere daagen predikte hy in de Schoolen der Jooden, in de woestynen, op de bergen, in de scheepen, over de maaltyd, en in de huizen. Johannes den Dooper quam ook nooit in den Tempel, hy predikte „ aan de Jordaane , en op alle plaatzen. De Apostelen predikten op den „ Pinxterdag te Jeruzalem , op de markt en de straaten , Philippus verkondigde het Woord aan den hooveling (of besneedene) op den „ waagen : de H. Paulus , tot Philippis, aan 't waater, in de gevangenis , en hier en daar in de huizen ; gelyk als Christus hen ook *Matth.* x. „ bevoolen hadde , dat zy in de huizen zouden prediken. Ik beelde my „ in, dat ze zulke goede Predikanten zyn geweest, als 'er teegenwoordig „ zyn. Doch alzoo zal het gaan, dat 'er voor de averechtze Predikanten en Duivels-Leeraars, kostelyke gewelfde huizen gehouden zullen „ werden , doch Gods Woord zal geen herberge in geheel Bethlehem „ vinden, daar het gebooren is. (*a*)

Uitroeying der Kerken.

Als onnoodig.

Bygeloof ontrent de Kerken.

18. Met geen minder nadruk spreekt hy ook op een andere plaats van deeze zaak aldus. (*b*) „ Hier uit kan nu een iegelyk wel besluiten, dat „ men God niet dient , met Kerken te bouwen ; en dat alle de moeite, „ die men daar aan besteed , te vergeefs is, indien men daar door God „ wil behaagen , of eenen genaadigen God verkrygen , gelyk wy daar „ van elders gesprooken hebben. Dit ziet gy hier nu reeds al in deeze Historie : want, indien de H. Geest, die door Stephanus alhier spreekt, „ zelfs dat huis verwerpt, het welke God gebooden hadde te bouwen, „ wat zal hy aan ons wel doen, die geen gebod noch uitgedrukt bevel altoos hebben om Kerken te timmeren? Verders: „ Nu is 'er heedensdaags geen Kerk, daar van gy zeggen moogt, die plaats heeft God uitverkooren en gebooden te bouwen. Op deeze zelve plaats zegd hy: „ Niemand kan nu zeggen, dat het gebed in de Kerke beeter is en eerder „ verhoort werd, als op het veld of op een andere plaats. Zoo veel is 'er „ aan geleegen , als God iets beveelt te bouwen of te doen. Heeft nu „ God die Kerke , welke hy zelfs verciert heeft en bevoolen op te rechten , verworpen , wat zal hy van ons zeggen, als wy onze Kerken, „ daar hy niets van weet , zoo hoog gaan verheffen , en ons inbeelden, „ dat wy God daar meede eenen dienst doen! Daar zullen wy dan staan „ als gekken , en als of we op den mond waaren geslaagen, wanneer hy „ aldus tot ons zeggen zal : Gy dwaas, wie heeft het u bevoolen, dat „ gy voor my zoud Kerken timmeren en Altaaren oprechten! Een gelyke taal voert hy op een ander tyd, wanneer hy zegt: (*c*) „ Kerken en „ Tempelen moet men hebben, op dat wy Gods Woord daar in hooren „ en

(*a*) Kirchen-Postill. Part. I. Edit. Luneburg. p. 120. (*b*) Ibid. P. II. p. 54. (*c*) Part. IV. p. 78.

„ en de Sacramenten gebruiken. Maar het is zotte-werk, dat wy waa- „ nen, wy hebben Gode een huis gebouwt, en dat hy ons juist in dien „ Tempel moet verhooren, en niet op andere plaatzen ook. Wy moe- „ ten God danken, dat hy ons verhooringe op alle plaatzen belooft „ heeft. Maar wy willen den wyden Tempel Gods in een naauwe plaats „ dringen, en God met een kort einde vatten, welken heemel en aarde „ niet kan begrypen. Wee u, gy schandelyk ongeloof! Maar wat behoeft „ men zich daar over te verwonderen, dat de weereldsche dingen, en „ wat de menschen bedacht hebben, alzoo voor de weereld schynen, „ en dat, wat volkoomen en Christelyk is, zoo wanschaapen en onaange- „ naam is in onze oogen; nademaal de geheele Schrift betuigt, dat de „ goddelyke wysheid voor de weereld eene dwaasheid is? En Christus „ beneevens zyn Woord, moeten dierhalven ook een verworpen en ver- „ acht ding voor de weereld zyn. Dierhalven moet gy ook niet rich- „ ten noch oordeelen na het uiterlyke aanzien der dingen, maar oordeelt „ met een rechtvaardig en waarachtig oordeel.

Jaar MD. tot MDC.

19. Men zoude nu noch wel meerder plaatzen, die dit alles be- krachtigen, uit den goeden *Luther* kunnen bybrengen, indien de zaak zelfs niet reeds al klaar genoeg uit het voorgaande bleek; doch om echter noch iets daar van gedachtig te zyn, zoo spreekt hy verder hier van al- dus: „ Alzoo heeft het Gode behaagt, dat die leedige en onnutte Bis- „ schoppen nooit iets goeds of nuttelyks deeden, en dat de Afgooden „ der weereld hunne afgooderye behielden; nochtans met dit verschil, „ dat zy al dat geene, daar maar geld van quam, duur genoeg verkochten, „ en het geld voor alle Kerk-deuren laagen leiden, op dat men doch im- „ mers zonder geld niets van hen bekoomen zoude. Hier toe moest dan „ het zweet van 't arme volkje besteed werden. Indien nu iemand ergens „ in zyn testament, eenig geld voor de Kerk gemaakt hadde, dien heeft „ men van den Predikstoel afgeroepen, en aan het volk in haar aandach- „ tig gebed bevoolen, om andere ook daar aan te lokken. Zoodaanig „ geld nu, zoude men de leevendige tempelen Gods meedegedeelt heb- „ ben. Maar die buik-dienaars hadden zelfs noch niet genoeg om te vree- „ ten en te zuipen. Tot die uiterste wille, welke den dooden tempel aan- „ gaat, vermaant men de gantsche weereld om hem doch niet te willen „ vergeeten, op dat hout en steen voor al hun cieraad mochten behouden, „ en immers mooye konstige beelden hebben. Maar aan Gods leevendi- „ gen tempel werd niet eens met een enkel woord gedacht, niemand „ maakt voor den armen een testament, die vergeeten wy t'eenemaal, „ en laaten hen gebrek lyden, alhoewel het Gods uitgedrukte gebod en „ begeeren is. Maar dat heeft geen aanzien voor de weereld, doch wat „ menschen verdichten, dat houd en handhaaft men met ernst, en men „ geeft daar voor, zoo veel als men geeven kan. En wat verder: „ Maar „ wy keeren dit alles nu averechts om, het geene wy aan de leevendige „ tempelen Gods moesten doen, dat leggen wy aan de doode tempels te „ kost. Daarom is het ook geen wonder, dat den donder meer in de „ Kerken als in de hoerhuizen slaat. Ja zelden hoort men dat den don- „ der aan die huizen schaade doet: Want God wil waarlyk daar door „ toonen, dat hem alle zoodaanigen afgodischen dienst ten uitersten zeer „ mishaagt. Doch hoererye en overspel zyn zulke groove zonden, „ dat ook een zwyn die wel met zyn snuit zoude kunnen ruiken. Maar, „ hoe gruwelyk en afgryzelyk deeze afgoderye is, die 'er dus on- „ der den schyn van eenen rechten Gods-dienst door-gaat, zulks „ weet noch begrypt niemand, dan die den Geest Gods heeft.

Kerken zyn door de geld-zucht der Paapen ontstaan.

Averechts gebruik der Kerkelyke goederen.

Jaar MD. tot MDC.

De Kerken der Christenen is overal.

(*d*) En op een andere plaats: *Gy behoeft niet te denken op heerlyke gebouwen, daken, gewelften, altaaren, zingen en speelen. Waar Gods Woord klinkt, het zy dan in 't woud, of op het water, of daar het zyn mag, aldaar is een Bethel, zoo dat men als dan wel mag zeggen, hier woont God. Want, gelyk als wy gehoort hebben, eer immers een eenige steen daar ter plaatze gelegt was, noemde Jacob die leedige steede een huis Gods. Waar van daan wist hy dat? Daar van daan, om dat hy God aan die plaatze hadde hooren spreeken. Derhalven moet men ook voor God geen huis bouwen, 't en zy men voorheene weete, dat hy ook aldaar woont. En als dan woont hy aldaar, wanneer hy zyn Woord aldaar laat verkondigen, dat Hy in ons werkt, en dat het zelve door het Geloove ook bekent werd.* (*e*)

Kerken in de Reformatie behouden.

20. Dit was het gevoelen des zaaligen *Luthers*. Doch, of het met 'er daad in zyne, en de daar op volgende tyden al wel is in acht genoomen, zulks kan de historie zelfs ons op elke plaats voor oogen leggen. Het is waar, men heeft in 't begin der *Reformatie*, of uit nood, of ook wel uit andere inzichten, de prachtige Tempels, die in 't Pausdom gebouwt waaren, behouden, en tot de openbaare oeffeningen aangewend; waar ontrent men ook waarlyk weegens den Afgoodendienst, die wel eer daar in gepleegt was geweest, zyn geweeten niet behoefde te bezwaaren. Maar het is ook niet minder waar, dat 'er ook al voort, na dat de Geloofs-veranderinge geschied was, weederom veel nieuwe afgoderye in den Kerkelyken staat is ingesloopen, en dat men doorgaans in uitwendige pracht, overgeloove en andere misbruiken, den Papisten heel weinig heeft toegegeeven.

Onbequaam en schaadelyk.

In de plaats, dat *Luther* met de eerste Christenen, een ieder gemeene plaats tot de Christelyke oeffeningen heeft bequaam gehouden, zoo heeft men dezelve, ten uitersten strikt aan de uiterlyke Kerken-gebouwen gebonden, niet teegenstaande men dezelve met groote ongemakken dikmaals gebruiken moest, en dat zomtyds een gemeen huis, of bequaame plaats, voornaamelyk by winter-tyd, veel dienstiger daar toe was. Men vind in de Jaar-boeken byzonder veele voorbeelden, dat de Predikanten, in die groote Dom- en andere Kerken, zich krank en dood gepredikt hebben, als meede, dat ook veele andere menschen van het te Kerke gaan, om dat het hen ongeleegen was, zyn afgeschrikt, of ten minsten verdrietig geworden. Gelyk als die Dom-Predikant tot Fryberg, *Mr. Jan Horleheim*, den hoogen Predikstoel in den Dom, aldaar zyn pynbank plagt te noemen, doordien hy zich hees en ziek daar op schreeuwen moest. (*f*) Andere Gemeentens moesten dikmaals haare anders waarde Predikanten laaten gaan, om dat zy deeze of geene Kerk met hunne stemmen niet vervullen konden. (*g*) Gelyk als het weederom aan *Mr. Wolfgang Zeuner* tot Sneeberg gebeurde. Doch het rechte teegendeel hebben verstandige mannen, niet alleen na de voorbeelden der eerste Christelyke Kerken gedaan, maar ook met zeer gewichtige reedenen. „In 't byzonder heeft men noch in de voorgaande „eeuwe zeer wel, teegens het al te kost-baare Kerken-bouwen, ver„maant, dat men noch de Kerke, noch de burgerlyke Regeeringe, „door alle zulke onnoodige uitgaaven, niet behoefde te bezwaaren of „uit te putten, alzoo daar door maar teegen de Christelyke plicht, een„voudigheid en needrigheid gezondigt wierd, wanneer men een al te „grooten verquistinge daar in beoogde. (*h*) Gelyk als dan ook, terwyle de zaaken zo stonden, de Kerken niets minder als Gereformeert heeten konden, daar zulke eene openbaare Paapsche afgoderye noch plaats vond, en

(*d*) l. c. (*e*) Tom. IX. Witteb. Germ. p. 146. (*f*) Andreas Moller Beschreibung Freyb. Part. II. cap. 4. p. 252. (*g*) Christian Meltzer Schneebergische Chron. p. 210. (*h*) Zepperus Polit. Eccl. Lib. I. c. 25. p. 210.

en alwaar men maar met de Jooden, op des Heeren Tempel ſtofte; het geene met het waare Euangelium, en den inwendigen geeſtelyken ſtaat des nieuwen verbonds, in geenen deele kan overeen koomen.

Jaar MD. tot MDC.

Beelden in 't eerſte afgeſchaft.

21. Byna eeven eens was het met de beelden binnen en buiten de Kerken geleegen, die wel aan zich zelfs, en uitgezondert het misbruik, eene onnoozele en zomtyds dienſtige zaak waaren: doch die niet te min, by de eenvoudige veel bygeloofs, en onder de Geleerde veel krakkeels verwekten. Het was ook in 't begin der *Reformatie* niemand quaalyk af te neemen, dat men in den eerſten yver, op het Paapſche gebruik der beelden zoo zeer verſtoort was, zoo dat men ook de beelden zelfs t'eenemaal verwierp en afſchafte, het welke ook al meede onder de Lutherſche, in den aanvang geſchied is. Als wanneer onder andere *Luther* zelfs wel uitdrukkelyk ſchreef: *De beelden moeten afgeſchaft zyn, byaldien ze aangebeeden zouden werden, doch anders niet; alhoewel ik wel wilde, dat ze door de geheele weereld waaren uitgeroeit, om des misbruiks wille.* En een weinig daar na: *Men kan niet loochenen, dat de beelden ſchadelyk zyn van weegen haar misbruik, nochtans konnen wy ze niet verwerpen. Want daar zyn veele menſchen, die de zon en ſterren aanbidden, zouden wy dan daarom toegrypen en de ſterren van den heemel werpen?* (*i*) Dus wierden toen ter tyd, hier en daar van *Luthers* navolgers zelfs, de beelden afgeſchaft. Gelyk als niet alleen in 't Vorſtelyk gedeelte van Pruiſſen, *Paul Speratus*, *Joh. Brismannus* en *Joh. Alexander*, ontrent de Geloofs-vereeniginge, in 't Jaar 1524 gedaan hebben; alwaar tot Koningsbergen, jonge en oude de beelden en altaar-taafelen in den Dom van booven needer wierpen; (*k*) maar zelfs ook, hebben *Erhard Schnepfius*, *Joan Brentius* en *Ambroſius Blaurerus*, in 't Jaar 1534 in 't Hartogdom Wirtenberg, de Kerken van Afgooden en beelden gezuivert. (*l*) Eeven het zelve is meede op zeer veele andere plaatzen, door ordre en toelaatinge der Hooge-Overigheid zelfs geſchied. Wanneer tot Leipzig, in 't Jaar 1542, na de dood van den Hartog *Joris*, *Luthers* leere ingevoert wierd, zoo wierden de beelden overal uit de Kerken en van de Altaaren afgerukt. (*m*) Waar uit toen ter tyd andere beſlooten, dat *Luther* zelfs niet zoo ſtyf-hoofdig en hard-nekkig was, als men hem doorgaans wel nagaf te weezen. (*n*) In 't byzonder ging het zomtyds onder de Gereformeerde hier ontrent al wat oproerig en verwerdelyk toe, doordien het gemeene volk in een oploop toeliep, en groote baldaadigheeden pleegde; waar van hier booven by de hoedaanigheid en maniere der *Reformatie*, zommige voorbeelden te zien zyn. Alhoewel meerendeels de onbeſchaamde bedriegerye der Roomſche Paapen hen daar toe ophitſte, die, door allerhande veranderinge van beelden, een onbeſchryffelyk geld van het blinde volk hadden weeten te verzaamelen, waar door daar na die bedroogene menſchen, buiten alle twyfel heftig hun gramſchap toonden.

Van Luther veroordeelt.

Voorbeelden daar van.

Beeldſtormers.

Bedrog der Paapen met de beelden.

22. In Engeland was 'er onder anderen, een zeeker beeld van Chriſtus, dat zoo konſtig gemaakt was, dat het na het believen der Paapen, byna alle de leeden beweegen kon. Dit ſtelde *Jan Hilcley*, een Biſſchop ontrent de *Reformatie*, eens in de Kerke ter neer, hield van dit bedrog een vertoog tot het volk, doch hy wierd midden in de Predikatie zoo yverig, dat hy het van booven needer ſmeet: waar door dan het volk zeer haaſt toeliep, het zelve in duizent ſtukken ſloeg, en eindelyk verbrande. (*o*) Tot St. Gallen in Zwitzerland, heeft men over de 46 waagens

(*i*) To. VII. Lat. Witteb. p. 275. 278. (*k*) Hennebergerus Chron. ap. Scultetum Annal. P. I. p. 204. & in Vita ſua p. 111. (*l*) Id. Annal. l. c. & Cruſius Annal. Suev. Lib. XI. P. II. p. 629. (*m*) David Peiferus Lib. III. Lipſ. § 36. (*n*) Calvinus Epiſt. p. 54. (*o*) Joh. Hockerus apud Colomeſium Epiſt. ſingul. p. 318.

Jaar MD. tot MDC.

gens vol beelden uit de Kerken, voor de ſtad na buiten gevoert, en aldaar verbrand. (*p*) Op andere plaatzen is niet minder iets diergelyks geſchied. En waarlyk, ook deeze bedryven zyn niet zonder goddelyke beſtieringe geſchied, op dat de meenigvuldige gruwelen, die daar onder verborgen waaren, des te meerder daar door openbaar zouden werden. Doch het was alleen te wenſchen, dat daar meede alle afgooderye en valſchen Godsdienſt t'eenemaal vernietigt was geweeſt. Maar ondertuſſchen kan men veel eer uit de Hiſtorien bemerken, dat 'er in de plaats der oude uitgeroeide afgooden, of noch groovere, of noch fyndere, en derhalven gevaarlyker Afgooden weeder ingeſloopen zyn. Ik zal nu alhier niet ſpreeken van andere ongerymde en ergerlyke gewoontens, die in de Kerken met meenigten te vinden zyn. Alwaar men by voorbeeld, wel het allernaaſte aan het Altaar, en den Predikſtoel, pieken, ſwaarden, vaandels, ſpooren, en andere gedenkteekens van eene voorgevalle bloedſtortinge, reeds al in de voorgaande eeuwe, heeft beginnen op te hangen. Waar ontrent men met recht wel zoude kunnen vraagen, of deeze bloedige teekens al ſtichtelyker waaren, als het eene of het andere beeld van een heilig? Ten minſten hebben zich ook de Papiſten zelfs daar aan geërgert, wanneer men toen ter tyd in Engeland, in de plaats van het afgeworpen kruis van Chriſtus, het Koninglyke waapen heeft opgehangen; naamelyk drie luipaarden in een veld, welke aan d'eene kant een ſlang, en aan d' ander kant een hond met zyne pooten vaſt hield. Dat dan de Papiſten als een afval van Chriſtus tot de ſchepzelen hebben uitgelegt. (*q*) Men vertoont ons ook nu noch tot Wittenberg, in de Pharr-Kerke, aan den Altaar-taafel, hoe dat *Lucas Granach*, die beroemde Schilder, een kinder-doop, en daar by enkele bekende perzoonen na het leeven heeft geſchildert, daar onder hy ook zyn eige vrouw, door groot bidden, doch uit ſpotternye, maar met de rug na vooren heeft geplaatſt. Dit zouden dan ook moogelyk Bybels voor de gemeene man zyn, welke verſchooninge *Paulus Gregorius* de Groote gebruikte, en waar door nu noch de onweetenheid en afgooderye des armen volks onderhouden wierd, als of de H. Schrift zelfs niet volkoomen genoegen was, om te onderwyzen. Ik wil nu niet zeggen, wat 'er op veele plaatzen, en inzonderheid in Saxen op Kersmis, met het zoo genaamde Kindeke Jeſus, en andere ſchandelyke gewoontens wel voorvalt. Verders kan men van het gebruik en misbruik der beelden, als ook van de heevige oneenigheeden hier door gereezen, *Jan Arends Iconographia*, of bericht van de Beelden naleezen, het welke reeds al in 't Jaar 1596 tot Halberſtad is gedrukt, maar tzeedert onbekent geworden.

Vaandels en deegens in de Kerken.

Wonderlyke Schildery.

Tyd des Godsdienſts.

23. Dit was het dan, het geene wy alhier, aangaande de omſtandigheeden der plaatze, ontrent den openbaaren Kerkendienſt hadden aan te merken. Nu ſtaat ons verder te beſchouwen, of de Lutherſche ſtaat ten opzichte des tyds al beeter is geweeſt. Wat men volgens de meeninge des waaren Euangeliums, ontrent de Zon- en Feeſt-daagen hadde behooren in acht te neemen, zulks alles is in onze *Afbeeldinge der Eerſte Chriſtenen* heel klaar aangeweezen. Maar, hoe uittermaaten quaalyk nochtans alle zulke daagen, in deeze eeuwe, vlak teegens de ingeſtelde wetten, zyn geviert en aangewent geworden, zulks geeven zeer veele getuigeniſſen te verſtaan. *Luther* had wel de vryheid der waare Chriſtenen zeer veel voorgeſtaan; maar daar beneevens ook de plicht der geener, die noch zoodaanigen uitterlyke aanvoeringe van nooden hadden, aangeweezen. Hier tee-

(*p*) Schimpfius Chron. Helvet. & ex eo Cruſius l. c. p. 606. (*q*) Nic. Sander. de Schiſm. Anglic. Lib. II. p. 244.

Jaar MD. tot MDC.

teegens nu vind men zeer veele klachten, dat het 'er in 't korte onder de Lutherſche, op de Zon- en Feeſt-daagen, veel goddeloozer toeging, als voorheene in 't Pausdom. Want hier in had men noch al meerendeels eenige geſtrengheid en kaſtydinge behouden: maar aldaar brak het misbruik der weereldlyke vryheid, en het nalaaten van alle Kerkelyke tucht en orde, gelyk als een ſterke waaterſtroom door, zoo dat alles door malkanderen ging. Weshalven iemand openhertig bekende, dat 'er in 't Pausdom, by voorbeeld, de jaarmarkten en kermiſſen nooit op de Zondaagen waaren geſtelt geweeſt: maar in 't Lutherdom deed men het rechte teegendeel: *Hier op*, ſchryft hy, *heeft men toen ter tyd gezien; maar, waar op ziet men nu? Zeeker, wy moogen ons daar over wel ſchaamen. Doch wy willen en kunnen niet gelooven, 't en zy dat ons het geloove als van zelfs in de handen valt.* (r) En een ander heeft de vryheid, die zoo zeer de overhand genoomen hadde, aldus beklaagt, dat ze ook de Hooge Overigheid zelfs zoo ongeſtraft liet heene gaan. *Wat voor een ſtraffe*, zegt hy, *legt men hun op, die op Zon- en Feeſt-daagen voor alle deuren en poorten, onder de Predikatie, en wanneer men het Avondmaal des Heeren houd, dobbelen en ſpeelen? ja ook door onmanierlyk en overtollig vreeten en zuipen ontëeren? Waar worden ze tot kuisheid gehouden, die in echtbreuk en hoereryе zoo ſchandelyk heen leeven?* (s)

Slechte viering der Zon en Feeſt daagen.

Jaar-markten, Kermiſſen.

24. Ook toonen de opentlyke beveelen wel, hoe ellendig het 'er ontrent het vieren der Zon- en Heilige-daagen is geſtelt geweeſt. In Saxen quam 'er noch in 't Jaar 1577, deeze uitdrukkelyke klachte hier van uit: *Dus wierd ook de Sabbath niet alleen, gelyk als booven gemeld is, door het verzuimen der predikatie, maar ook met allerhande paarde-arbeid, en andere onbetaamelyke onderneemingen, tot verachtinge des Goddelyken Woords, ontheiligt. Zoodaanig zelfs, dat 'er op de grootſte en heiligſte Feeſt-daagen, de grootſte zonden en aanſtootelykheeden, met ſlempen, danſſen en zuipen begaan werden. Dat de luiden van 't gehoor des Goddelyken Woords, door de Overigheid zelve in onze Ampten, zoo wel van den Adel als uit de ſteeden tot pacht-dienſten, het verhooren hunner zaaken, het onderzoeken der gevallen, en andere dingen, die men in de week wel kon verrichten, werden genoodzaakt, ook door haaze-jachten en veele andere manieren verhindert. Niet minder werd het volk, in ſteeden en dorpen, van Gods Woord te hooren afgehouden, door gaſtmaalen, tromme ſlaan, en andere ſnaaren-ſpel; als meede, door kaarten, met keegels, en dobbelſteenen te ſpeelen, krameryе, bier in de kelders te doen en te voeren, krygs-oeffeningen te houden, het welke alles voor het eindigen der morgens en middags predikatien toegeſtaan werd, zoo dat wy ons eene beeter orde en regeeringe van onze ſteeden en onderdaanen belooft hadden.* (t) En elders: *Daar is ook eene zeer ſchaadelyke gewoonte op de dorpen ingekroopen, dat de boeren, op en in de Feeſt-daagen, als Kermis en Pinxteren, hunne zuiperyen terſtond met den avond aanvangen, den gantſchen nacht daar in volharden, en des morgens de predikatie, of geheel verſlaapen of dronken in de Kerk koomen, waar in zy dan ſlaapen en ronken als verkens.* (u) Deeze verderffelyke vruchten hebben ook andere wel gezien, en daar van aldus geſchreeven: *Men noemt anders doorgaans de vierdaagen, oorzaaken der krankheeden, om dat in de zelve het meeſte gebraſt en gezoopen werd. Maar in deezen onzen tyd ſleepen de Feeſt-daagen noch al veel meerder gevaar na zich, het welke een groote rampzaaligheid en ſchande is.* (x) En weederom: *Daar is een zoodaanig misbruik der Chriſtelyke vryheid in ſwang, dat men ook zelfs op de Feeſt-daagen geheele nachten door, braſt en zuipt. Doch nu is de ſtraffe voor de deur, doordien de Kerken verwoeſt worden, en de Predikanten met hunne* huis-

Zonden en ſchandaalen op de Zon- en Feeſt-daagen.

Vreeten, zuipen, danſſen en ſpeelen.

(r) Joh. Letzner Dasſeliſche und Einbekiſche Chron. VI. Buch. 7. cap. p. 102. (s) Eraſmus, Sarcerius Concion. de ſignis & cauſis interitus Germ. von 17. zeichen. (t) Hertzog Auguſti viſitations-artikel. p. 198. (u) Ibid. in der Kirchen-ord. p. 141. (x) Tom. V. Script. Witt. publ. p. 510.

Jaar MD. tot MDC.

huisgezinnen in ballingschap moeten swerven , en van honger en kommer vergaan. (*y*)

Pinxter-bier.

25. Noch al schandelyker is de afgryſſelykheid , welke op het Pinxterfeeſt , op het land bedreeven wierd , en die noch al op veele plaatzen , byzonder in Thuringen, toegelaaten werd. Naamelyk, de Boeren plachten opentlyk in de Kerken , die men nochtans anders voor heilig houd , geheele vaaten biers op te leggen , en zich daar in vol en dol te zuipen. En dit is hier ontrent aanmerkenswaardig , dat dit alles met uitdrukkelyke toelaating der Hooge-Overigheid geſchiede , enkel en alleen uit ſtaatkundige en heidenſche reedenen ; waar van de ordre aldus luid : „ Wy „ ordonneeren en beveelen , dat de gemeene bieren in de ſteeden , boer- „ ſchappen en dorpen , op geen ander tyd , als alleen op Kersmis , Vaſtel- „ avond en Pinxteren , en van de Gildens in de ſteeden , op Sacraments- „ dag zullen gedronken werden ; en dat 'er nooit van zulk gemeen bier „ voor 20 perzoonen , die in het gelag , en daar toe genoodigt zyn , „ meer als een vat bier zal gedronken werden ; en wat een ieder gemeen- „ te , in haer dorp jaarelyks na haar welgevallen , of onder gewoonte , of „ door vergunninge haarer Overheid , te verteeren heeft , of verteeren „ wil , dat zullen zy alles te zaamen vergaaderen , en op die drie gezette „ tyden verdrinken. (*z*) De zaaken zelve dan aldus ſtaande , konden namaals de klachten daar over weinig helpen , wanneer men zeide : „ De „ Boeren misbruiken hunne Kerken, die een Bedehuis zyn zouden,tot een kroeg of bierkelder,ze leggen het pinxter-bier daar in,om koel te houden, „ en ze zuipen het ter zelver plaatze,onder veelerhande Gods-laſteringen „ en vloeken uit , en durven wel in de Kerken , de Prieſters en den predik- „ dienſt verachtelyk beſpotten , klimmen op den predikſtoel , ſtellen „ predikatien aan om te lagchen..... e. z. v. (*a*) Welk meer als heidenſch gebruik een ander , in *Luthers* vaderland insgelyks beklaagde. Waar uit men ziet , dat de afgekondigde beveelen daar teegens , nooit werkſtellig gemaakt zyn ; en daar men anderzins de gewaande dwaalingen en ketteryen wel ras en met het uiterſte geweld konde onderdrukken, zo liet men nochtans deeze offerhande der duivelen onverhindert zynen gang gaan. De omſtandigheeden hier van , ſtelt hy op de volgende wyze met deeze nadenkelyke woorden ter needer. (*b*)

In de Kerken uitgedronken.

Onder ſchrikkelyke gruwelen.

26. „ Ontrent deezen tyd , niet teegenſtaande , dat men overal van „ groote teekenen , gezichten en ſchrikkelyke tydingen , gezegt en gehoort heeft , hebben de Boeren doorgaans op de dorpen het pinxter- „ bier booven-maaten onmanierlyk gedronken , en niet daar door , gelyk „ het van ouds de gewoonte was , de vriendſchap beveſtigt , vernieuwt „ en vermeerdert , maar als beeſten gezoopen , en daar en booven , mal- „ kanderen op veele plaatzen , met vuiſten en ſtokken geſlaagen , en door „ Godslaſteringen , en quaade voorbeelden , groote ergerniſſen gegee- „ ven , waar over een gedeelte van de Overigheid ook ernſtig geſtraft , en „ een gedeelte naderhand van God te huis gezocht zyn , zoo dat zy wel „ hadden behooren te merken , dat God zyne boet-predikatien , die hy „ door de zielen-hoeders doen laat , niet wil veracht hebben. Men zegt, „ dat 'er in een plaats by Landsberg , als de Boeren het pinxter-bier dronken , vierenvyftig zuivere droppen bloeds door de loof-huis-jes , „ daar zy onder zaaten , op de taafel zouden gevallen zyn , het geene voorwaar ſchrikkelyk was. Maar het is nu zoo verre in deeze weereld gekoomen , dat men zich aan dryvende teekenen , eeven zoo „ wei-

(*y*) Tom. I. p. 252. (*z*) Ordnungen des Churf. von Sachſen p. 11. (*a*) Ibid. p. 141. (*b*) Spangenberg. Mansfeldiſche Chron. cap. 393. p. 476.

„ weinig keert, als aan dreigende woorden. Daarom moet onze Heere „ God ten laatsten, wyl men hem zoo zeer veracht, met deeze roekelooze weereld een einde maaken. God ontferme zich over zyne arme „ Kerke, Amen! Dit getuigenis ontdekt genoegzaam in de grond, den verdurvenen staat dier zelver tyden. Waar by men noch wel voegen kan, het geene tot Eizleben in 't einde van deeze eeuwe is voorgevallen, alwaar de bergluiden, en andere borsten, den nieuwen *Superintendent*, *Mr. Seidler*, om dat men hem, van in 't verborgen Calvynsch te zyn, (*de Crypto-Calvinismo*) verdacht hield, *met stokken van May-boomen* voor de Kerke hebben opgepast, van zins zynde hem met zyn aanhangers dood te slaan, gelyk als een geschreeven verhaal, van het afsterven van *Mr. Mencelius* vermeld. Dus zyn niet alleen andere tyden en Feesten, die tot den Godsdienst ingestelt waaren, maar ook voornaamelyk die tyd, waar in men het lyden Christi gedachtig is, door heidensche baldaadigheeden geschonden en doorgebracht, welke Vastelavonds-gruwelen ons noch uit het Pausdom zyn overgebleeven. Men wilde de zelve wel, ook reeds al in *Luthers* tyden, als zotte zonden aanmerken, die niet heel veel te beduiden hadden; maar nochtans erkende men ze voor strafwaardig en schaadelyk. Alhoewel de Godgeleerde doch noch altoos het te gast noodigen daar by voor geoorloft hielden, en het ook niet wilden afschaffen. (*c*)

Jaar MD. tot MDC.

Vastelavonds-zonden.

27. Dewyle men nu deeze vertwyffelde boosaardige wonde, niet uit de grond, en door het verdelgen van alle heidensche en Paapsche gewoontens genas, zoo moesten ook de Voorstanders der zelve, zulke gruwelyke uitwerkingen daar van noch beleven. Hier uit ontstonden de klagten, *dat de tyd van de Vasten een recht Feest der razernyen, of helsche Wraakgodinne*, (furialia) *was.* (*d*) Als meede, *dat ter zelver tyd, dag en nacht vermomde perzoonen door de stad liepen, die maagden en vrouwen in vreemde huizen voerden, geheele nachten over de lichtmis speelden, brasten en zoopen, met blanke deegens op de straaten raasden, en die hen ontmoete, beschaadigden.* En noch; *dat zy de dobbelsteenen en kaarten overal by zich droegen, de menschen tot speelen persten, en zich nochtans daar by stom hielden.* (*e*) Insgelyks, dat ook de Euangelische Overigheid niet verbood, *dat men in de Vasten zich vermomde, de mannen in vrouwe- en de vrouwen in mans-kleederen door de straaten swierden, dansseryen aanstelden, en veele andere zonden en schandelykheeden met elkanderen bedreeven.* (*f*) Welke afgryssélykheeden, beneevens haaren oorsprong, naamelyk, hoe zy van de Overigheeden zelfs, ten deele door hunne daadelyke quaade voorgangeren, en ten deele door toelaatinge ontsprooten waaren, een deugdzaam man aldus beschreef: „ En „ gaave God, dat ook het grootste gedeelte der geener, die deeze waar„ schouwinge des toorns zelfs gezien hebben, zich daar na zoo zeer om „ de waare boete en bekeeringe bekommert hadden, als zy zich in die „ nacht, over dit teeken ontstelden, en daar door bevreest waaren. Al„ hoewel 'er ook op zommige plaatzen menschen geweest zyn, die „ zich daar aan weinig keerden, maar, alzoo zy juist op dien tyd het „ heidensche Vastelavond-Feest hielden, de geheele nacht door onbezorgt „ slampampten, zoopen, de trom sloegen en op trompetten bliezen, „ en zy hebben alzoo met God de Heere, ter zelver tyd, als hy ons met „ de lang opgeschorte straffe ernstig en zichtbaarlyk dreigde, op eene „ lichtvaardige wyze, zeer mooi gespot. Want, men weet meeren„ deels

Mommeryen.

Aan de Hooven.

(*c*) D. Joh. Pommer Braunschw. Kirchen-ordn. ap. Seckendorff. Lib. III. p. 454. (*d*) Tom. V. orat. Melanch. p. 780. (*e*) Tom. I. Script. publ. Witteb. p. 252. & Tom. II. p. 96. (*f*) Osiand. Hist. Eccl. Cent. V. Lib. I. p. 41.

Jaar MD. tot MDC.

„ deels zeer wel, wat 'er in die zelve Vaſtelavonds-nacht, voor een leeven van zommige groote Heeren en Vorſten en Hooven is gehouden, „ zoo dat God alleen daarom meer dan reede genoeg hadde gehad, om „ met het helſche vuur daar in te ſlaan, en alles over hoop te werpen. „ Ook hebben het de Jonkers op het land, de burgers in de ſteeden, en „ de Boeren op de dorpen, ditmaal met zuipen, braſſen, en andere „ zonden en lichtvaardigheeden niet een hair beeter gemaakt. Indien „ den toorn des Heeren in die zelve nacht hadde voortgegaan, en de „ menſchen in zulk een leeven en razernye verraſt hadde, zoo zoude „ meenig menſch zeer quaalyk te pas gekoomen, en noch al veel ſlimmer „ gevaaren zyn. (*g*) En eeven diergelyke dingen werden 'er van den Keurvorſt *Johan*, die men anders *den belyder* noemde, verhaalt, en dat hy in de Vaſten heel gaarne Turnooyſpeelen hadde gehouden. (*h*)

Kermiſſen.

28. Onder zulk een ſchyn der oude gewoontens wierden ook de zoogenaamde Kermiſſen, met braſſen, zuipen, ſpeelen, danſſen, en andere boosheeden opentlyk geviert, het welke alles insgelyks ook noch al van 't Pausdom was overgebleeven. Men liet deeze Kermiſſen door openbaare wetten toe, en men wilde wel daar noch reegel en maat voorſchryven, maar men moeſt nochtans bekennen, *dat'er in die tyden, in de kroegen een roekeloos en onbeſchaamd leeven gezien wierd, het welke men nochtans voor geen zonde of ſchande achte.* (*i*) Waar van die Hiſtoriſchryver ook deeze verſen ter neederſteld, na dat hy te vooren vermeld hadde, dat 'er op zoodaanige Kermiſſen zeer veel wyn en bier tot groote ſchaade en onheil verdaan wierd.

Wie zyne huid wil heel bewaaren,
Die laate het Kermis-danſſen vaaren,
En houde zich in ſtilte in huis;
Zoo blyft hy vry van 't boos geſpuis. (*k*)

En een Paaps Schryver verweet aan de Lutherſche insgelyks het misbruik hunner Feeſt-daagen aldus:

Vier Feeſten zy op 't naerſtigtſt vieren,
Met braſſen, zuipen, razen, tieren,
Als Vaſtelavond, Martens-gans,
Het Laſter-feeſt, den Kermis-dans. (*l*)

Van het overige verkeerde vieren der Zon- en Feeſt-daagen, zal ik nu alhier niet meer ſpreeken, alzoo men het uit het aanſtonds volgende verhaal, van de algemeene zorgloosheid en ſlaaperigheid, wel genoegzaam zal kunnen afneemen. Doch hier valt my in, het geen een zeeker Godgeleerde, aangaande de gemeene Dank-daagen, met waarheid ſchreef, voornaamelyk, wanneer ze over het verſlaan der vyanden gehouden wierden: „ My dunkt in myn eenvoudigheid, daar kan God de Heere „ geen verdrietiger geraas in zyne ooren koomen, dan het *Te Deum laudamus*, het welke men in de Kerken, en naderhand in de Tempelen, „ waar in men korts te vooren de bomben wierp, ſpeelt en zingt, en „ waar door men de H. Propheeten, Apoſtelen en Martelaaren, midsgaaders God de Heere aanſpreekt, dat ze zich verheugen zullen, om „ dat eenige 1000 gedoopte Chriſtenen van de andere Chriſtenen, in een

gruw-

(*g*) Spangenb. l. c. cap. 40. p. 484. (*h*) Tob. Schmid. Zwik. Chron. P. I. p. 215. (*i*) Policey-ord l. c. p. 92. (*k*) Letzner Daſſel. Chron. Lib. V. c. 4. (*l*) Joh. Naſs. Cent. IV. Euangel. Warh. p. 303. (*m*) Im 100 jähr. bedenken Jac. Andræ. p. 97.

„ gruwzame razernye en gramschap, neder gezaabelt, dood geschooten, „ en geslaagen zyn, ja zelfs de zulke, die van een en het zelve geloove „ waaren. (*m*) En deeze aanmerkinge verklaart byzonderlyk wel de averechtse gesteltheid der geloofs- en andere oorloogen. Jaar MD. tot MDC.

29. Maar, aangaande nu de oeffeningen op zich zelfs, zoo staat ons voor eerst, van de ingevoerde *Formulieren des Gebeds*, aan te merken, dat zy, tot aanleydinge der onweetende en ongeoeffende eerst zyn ingestelt geworden. Waar ontrent het goede oogmerk der lieve Oude met regt te pryzen is: Gelyk als men ook, den oorsprong des gebruiks, om met de klokken een teeken tot het gebed te geeven, de Turksche beleegeringe van Weenen, die in 't jaar 1529. geschiedde, toeschryft. (*n*) Doch hier van is in de vorige eeuwen nader naricht te vinden. Dit is altoos zeeker, dat men niet alleen de gemoederen aan vaste tyden, maar ook, aan zeekere ingestelde en zomtyds heel quaalyk voegende *Formulieren van bidden* heeft beginnen te wennen en te binden: die wel haast van buiten geleert, en, by gevolge, maar zonder waare kracht en geest, daar heene werden gerabbelt. Dus vind men, in de oude Kerkelyke instellingen, wel veel krachtige gebeeden, voornaamelyk, die onder de verdrukkingen, van verootmoedigde geloovige zielen zyn opgestelt; doch men heeft ook geenzins gebrek aan zeer koele *Formulieren*, en, die, meerendeels, alleen op weereldlyke en niets-waardige zaaken gerigt zyn, welke nochtans door ordentlyke wetten de Gemeentens zyn aanbevoolen. Om nu niet te spreeken van de al te groote meenigte en onzuiverheid der zelve, wanneer, by voorbeeld, een zeeker *Theologant* heel wel aanmerkte, dat'er *eenen oneindelyken hoop van zulke t'zaam-geraapte dingen* in zeer veele Gemeentens waaren ingevoert. (*o*) Waar teegen D[r]. *Bugenhagen* reeds al zeer wel vermaant heeft: *Dit zegge ik, dat niemand een waarachtig gebed doet, die na 't voorschrift van een ander bidt.* (*p*) Het welke ook die vroome Edelman in acht nam, die, met zyne onderhoorige, uit zyn herte, na den aandagt, die hem van God verleent wierd, plagt te bidden, en daarom ook met recht gepreezen werd. (*q*) Voor de rest wil ik van de straks ingebrokene laauwigheid, en andere gebreeken, ontrent deeze oeffeningen, nu niet spreeken, om dat de zorgeloosheid en goddeloosheid des volks ons noch breeder hier na zal voorkoomen. Ook vind men het beginzel der gemeene gebeeden, en t' zaamenstellingen, in de Kerkelyke instellingen van elk land, waar uit noch al meer, weegens de veelvuldige omstandigheeden der zelve, kan gezien werden.

De Godsdienst in zich zelfs. Gebeeden. Formulieren van bidden. Gemeine gebeeden.

30. Het Zingen in de Luthersche Kerken was, in 't begin, wel eenigzins eenvoudiger en stichtelyker ingestelt als naderhand, wanneer 'er uit Italie en andere plaatzen, dat vreemde konstige geschreeuw en gekrysch daar by quam. Nochtans was het ook hier en daar niet, gelyk als 't wel behoorde, noch het kon ook de eerste Christelyke oeffeningen onmoogelyk niet eevenaaren: want, voor eerst, behield men de Latynsche gezangen, en texten, eenen langen tyd, zoo als ze de Antichrist, tot betooveringe des volks, en zyne eigene voordeelen, bedagt hadde. Ja, men pleegt op veele plaatzen noch huiden op deeze uure, Latynsche Vespers te houden, en zulke gezangen te zingen, waar van de gemeene man niet een eenig woord verstaat, maar die daar by met ope mond leedig zit en kykt. Gelyk zoodaanige Latynsche Gezangen, byzonder op hooge Feest-daagen, zelfs nu noch tot Wittenberg, tot een ge-

Gezang. In 't Latyn.

(*m*) Im 100 Jähr-bedencken Jac. Andreæ. p. 97. (*n*) Wilhelmus Stratemannus Theat. Hist. Exit X. p. 1004. (*o*) David Chytræus Epist. ad Chemnitium p. 665. (*p*) Comment. in Psalm. 50. (*q*) Regenvolscius Lib. III. H. E. Slav. p. 375.

Jaar MD. tot MDC.

getuigenis van het verderf, gezongen en gespeelt werden. De voornaamste oorzaake nu, waar door zulke schadelyke misbruiken in stand zyn gebleven, was, om dat de Papisten dezelve, als hunne voordeeligste Staatsgreepen, niet gaerne wilden laaten afschaffen, en dat de Luthersche het ook, uit menschelyke vreeze, of andere inzichten, over 't hoofd zaagen; waar ontrent men nochtans den aanstoot der zwakke, die men by brengt, wel gemakkelyk hadde kunnen verhoeden, wanneer de anders zo zeer geroemde nuttigheid van den Duitschen Kerken-dienst, maar krachtig en ernstig genoeg was voorgestelt geworden. Ten minsten vindt men, dat diergelyke over-gebleevene gewoontens, in een stille en geruste tyd, allengskens zyn vernietigt geworden. Maar, het was geheel wat anders, in den aanvang der *Reformatie*, wanneer men noch geene Hoogduitsche liederen hadde, en dat *Luther* deshalven, noch in 't Jaar 1526 ried, dat men uit nood, in der zelver plaats, de Latynsche, op de hooge Feestdaagen zoude behouden, (*r*) het welke daar na meer als al te zorgvuldig geschied is. Daar en teegen wierd 'er ook wel van de Oppermachten zelfs bevoolen, alhoewel, buiten twyfel, op 't goedvinden der Predikanten, dat men *de Misse noch in 't Latyn zoude doen*, en daar en booven zommige Hoogduitsche gezangen daar onder mengen. (*s*) Het welke op veele plaatzen, en in 't begin, ook tot Wittenberg zelfs geschiede, en wel te recht een half-vermengde Godsdienst heeten mocht, waar van het volk weinig of geene nuttigheid hadde. Dus wierd 'er noch in 't Jaar 1543, in de Bronswyksche Kerken-orde, van de *Theologanten*, *Bugenhaagen*, *Corvinus* en *Gorlitz*, met klaare woorden gestelt: *Dat de Latynsche taale, in zommige dingen van den openbaren Godsdienst noch moest behouden werden, en dat het rechte botterikken en dwaalgeesten* (fanatici) *waaren, die ze door hunne leugenachtige en botte geestdryverye, wilden afschaffen.* (*t*) Op dat doch immers de Antichrist een steunzel zyner heerschappye mocht behouden, en niet moogelyk, die zoo genaamde geestdryverye, het vleeschelyke leeven na de weereld van veele Predikanten beschaamen en overtuigen.

31. Eeven alzoo verordineerde het de gemelde *Corvinus*, in 't volgende jaar tot Hanover ook, naamelyk, *dat men het Latynsche gezang meerendeels zoude behouden.* (*u*) Door alle welke instellingen waarlyk een onbeschryfelyke schaade geschied is, het arme volk weeder volkoomentlyk op het gewaande gedane werk (*opus operatum*) vervallende. Op deeze wyze zyn 'er nu, byna overal, zoo veele gedenkteekens en steunzels des Antichrists overgebleeven, tot droevige teekenen, wat 'er in de *Reformatie* in der daad geschied en verbeetert is, of niet. Gelyk als men by voorbeeld, tot Fryberg, eerst in 't Jaar 1580, de Latynsche Metten, en Vespers op 't Hoogduits heeft beginnen te zingen. (*x*) Die nochtans op veele andere plaatzen, en in myn vaderland, nu noch heeden, tot groote ergernis gebruikt worden. Men vind ook zelfs geheele Antwoorden, (*Responsa*) waar door het Latynsche geschreeuw der Dom-Heeren, in de Dom-Kerken plechtelyk goed gekeurt, en gelyk als rechtzinnig verklaart is, waar toe buiten twyfel, eenige geschenken van zodaanige inkomsten heel veel zullen geholpen hebben. (*y*) Vervolgens werden die bekende half-duitsche gezangen: *In dulci jubilo*, *Puer natus* e. z. v. den ouden *Pieter van Dresden*, Rector tot Zwikkouw, in de 15de eeuwe toegeschreeven, die de zelve door het vergunnen van den Paus gemaakt heeft, om dat hy geen geheele Hoogduitsche maaken dorst. (*z*) Weshalven dan groo-

Latynsche Metten en Vespers.

Gebleet der Dom-Heeren.

Liederen van Pieter van Dresden: *In dulci jubilo. Puer natus in Bethlehem*

(*r*) Ap. Seckendorff. Lib. II. p. 55. (*s*) Scultetus Part. II. Annal. p. 67. (*t*) Kirchen-ordn. im Hertzogthumb Braunschw. Wolffenbüttel ap. Hortled. To. I. Lip. IV. c. 44. (*u*) Seckendorff. Lib. III. p. 520. (*x*) Moller Beschreib. Freyb. P. II. p. 334. (*y*) Vid. Consil. Witteb. Tom. III. p. 66. (*z*) Schimd. Zwik. Chron. P. I. p. 2. & 413.

ook die oorzaak, welke andere bybrengen, t'eenemaal vals is, als waaren ze daarom zoo vermengt te zaamen gestelt, om aan te wyzen de groote verwerringe der Kerke, zoo dat ze zelfs niet wist of ze Latyn of Duits moest zingen. (*a*) Ten minsten kan het ook wel voor een teeken van den onreinen, vermengden en Babelschen staat door gaan, doordien men met droefheid hoort, hoe zeldzaam de menschen de Latynsche woorden rabraaken en martelen. En niet te min toond niemand zoo veel meededoogen over die arme luiden, dat hy zulke dingen eens verbeetert! Heeft wel eer al in *Luthers* tyden, een zeeker Poëet, den onverstandigen Godsdienst der Dom-Heeren, en andere klaar genoeg beschreeven, zoo staat het waarlyk te vreezen, dat het nu ook ontrent andere gezintheeden waar is, wanneer hy aldus schryft:

Jaar MD. tot MDC.

Quis ferat exstructis, quorum tot millia, templis
Invectum fastûs divitis omne genus?
Quorum sacra nihil nisi sunt spectacula vulgo,
Ipse tuum jures, Romule, munus agi.
Insanis resonant clamoribus omnia, credas
Arcadii pecoris rudere mille greges.
Omnia quis referat, quorum conamina lucrum
Destituit veram cum pietate fidem.

Paapen-dienst.

De zin is: „*De Paapen hadden zoo veel* 1000 *prachtige Kerken gebouwt, en* „*met allerhande rykdom vervult. Hunnen Kerkendienst was maar een googchel-* „*spel, ontrent, gelyk als de Feestdaagen der Heidenen. Aldaar hoorde men een* „*geschreeuw, als of 'er* 1000 *eezels by een waaren, en dat alleen maar, om* „*'t geld; waar by noch geloof noch godvreezentheid te vinden was.* (*b*)

32. Wat verders den Antichrist met de Orgelpypen, en andere instrumenten heeft voor gehad, als hy ze in de Kerke invoerde, zulks heeft onder anderen, *Theophilus Groszgebauer* (die in de *Afbeeldinge der Eerste Christenen* is aangetrokken) in zyne **Wächterstimme**/ duits, en duidelyk ontdekt. Deeze dingen zyn nu ook van tyd tot tyd, onder de andere *Secten*, als gecanonizeert geworden: alhoewel het in 't begin, noch al eenigzins eenvoudig was. Men vind in de oude en eerste Kerkelyke instellingen, geene byzondere teekens, dat 'er aan de orgels gedacht is, als hier of daar wel in groote Kerken, van welke zy daar na ook in de kleine zyn gekoomen. Insgelyks ziet men uit de ordonnantie, tot Frankfurt aan de Mayn, na het midden deezer eeuwe gemaakt, dat aldaar eerst toen ter tyd de muzyk ter Kerke is ingevoert, het welke de Predikant van die plaats noch al voor een groote weldaad Gods uitgaf. (*c*) Niet teegenstaande men in de ordonnantie zelfs belyden moest, dat het muziceeren den aandagt belette. (*d*) Het welke toen ter tyd ook reeds een Godgeleerde inziende, de dwaasheeden der muzyk-lievende aldus ontdekte: *Het staat een ieder zanger niet vry, na zyn eige welgevallen, de muzyk en het zingen te veranderen: Op dat niet een ieder Orgelist voor zich zelfs, een eigen voorwerp, noch een ieder Instrument-speelder zyn eige phantasie daar in menge, en de muzyk niet alle daagen, gelyk Africa, een nieuw gedrocht of misgeboorte aan 't licht brenge.* (*e*) Waar meede ook een ander geleert man, in 't begin der zelve eeuwe overeenstemt. (*f*) Als noch een ander, die aldus schryft: *In eene Gemeente kan het allerminste de speel-muzyk geleeden werden, mitsgaaders de kryzende orgelwerken, die een wonderlyk gebleet van stemmen maa-*

Orgels. Muzyk in de Kerken. Oorsprong derzelve. Dwaasheid.

(*a*) Valerianus Herberger in Magnalibus Dei. (*c*) Petrus Patiens ap. Fechtium P. IV. Epist. Theol. p. 537. (*d*) Frankfürtische ordn. vorrede (*e*) David Chytræus præf. in Missale Matthæi Ludeci. (*f*) Erasmus Annot. in 1 Cor. XIV.

Jaar MD. tot MDC. *maaken en de Kerken, als met trompetten, pypen en phioolen, doen weedergalmen: waar in wy wyd van de Jooden en Papisten behoorden te verscheelen.* (g) Welke misbruiken, schoon zy wel alle in dien tyd, voor veele verstandige groot scheenen, nochtans niet te reekenen zyn by de andere, die heedensdaags op 't hoogste geklommen zyn, en een zeekeren aanstaanden val dreigen. Wat nu de gemeene Hoogduitsche Gezangen aanbelangt, zoo is het voor eerst zeeker, dat zy zelfs zeer klaar, van den verdorven staat der Luthersche Kerken getuigen, en opentlyk tot een getuigenis gezongen werden; gelyk als deeze: **Gott hat das Evangelium. Ach Gott / thu dich erbarmen. Ach Gott vom himmel sich darein. Du Friedefurst / Herr Jesu Christ:** en diergelyke gezangen meer. Verders zyn 'er ook veele liederen, zoo onder die van *Luther* als andere, die voor een ieder, of ook voor den heedendaagschen stand, niet dienstig zyn; waar door ook verscheide van *Luthers* eige gezangen, in 't geheel niet meer gezongen werden, gelyk als de ervaarentheid in de liedeboeken, zulks ook uitwyst.

Duitsche Gezangen.

Luthersche gezangen in 't eerst weinig.

33. Vervolgens is het ook waarlyk een groote en dierbaare weldaad Gods geweest, dat *Luther* zoo veele geestryke gezangen, tot onderwyzinge en opwekkinge van de swakken, gemaakt heeft, indien men maar deeze weldaad altoos recht en bestendig erkent en aangewend hadde. Voor eerst was het immers eene groote rampzaaligheid, dat het gemeene volk niet het minste van God wist, noch van den Kerken-dienst verstond. Naderhand kon het weinig helpen, als 'er eenige weinige Duitsche liederen bekent wierden. Gelyk als by voorbeeld, noch in 't Jaar 1543 in de Bronswyksche Kerken-order, maar deeze weinige sterf-liederen in 't Neerduits genoemt worden: *den 51 en 130 Psalm, Midden wy in 't leeven zyn, Het Geloof en den Lof-zang van Simeon.* (h) De Hussiten en Boheemsche broeders, hadden wel al lang van te vooren zeer schoone gezangen gehad en gebruikt, waar van 'er *Luther* ook zommige behouden heeft, alhoewel zeer verandert. Daar quam ook noch in 't Jaar 1596 tot Nurnberg uit, *een liedeboek der broeders in Boheemen en Moravie, die men uit haat en nyd, Pikarders en Waldenzen noemt. in 8°. door Jan Hoorn:* die in de voorreede die zelve *Wichiel Weisz*, zynen meede-broeder noemt, van wien men noch veele schoone liederen, zelfs in de Luthersche gezang-boeken vind, niet teegenstaande hy ontrent het punt van 't Avondmaal, moogelyk met *Luther* het niet eens was. En deeze voorbeelden, zullen buiten twyfel, *Luther* wel zeer opgewekt hebben, dat hy meede op zoodanige gezangen dacht, die hem God ook met een groote kracht gegeeven heeft. En iemand verhaalt van hem, dat hy deeze zyne Overdenkingen (*Meditationes*) door een beroemt *Componist*, genaamt *Ludowyk Seufli*, en andere, heeft op zeekere stemmen en Zang-wyzen brengen laaten, die ook op den inhoud der zelve zeer wel passen. (i) In de gemeene gezang-boeken werden ontrent in de 30 gezangen aan *Luther* toegeschreeven. Van de andere zal ik ook, volgens haare maakers, een weinig verhaalen; alzoo men lichtelyk onderscheiden en erkennen kan, uit wat voor een gemoed dit of dat lied gevloeit is. Vooreerst is dan bekent het lied: **Warum betrubst du dich mein Hertz:** hetwelke een Schoenmaaker en Schoolmeester van Nurnberg, genaamt *Hans Sachs*, gemaakt heeft, en dat men ook noch in alle Kerken zingt, alhoewel het door een Schoenmaaker is opgestelt, gelyk als *Sachs* in 't eerste geweest is. Weshalven een zeeker *Theologant* hem ook teegens de hoogmoedige Ge-

Van de Boheemsche broeders.

Gezangen van Michiel Weisz.

Van Luther zelfs.

Hans Sachs.

(g) Zepperus Lib. I. Polit. Eccl. cap. 13. p. 106. (h) Ap. Hortleder To. I. Lib. IV. c. 44.
(i) Matthesius Leb. Luth. IX. Pred. p. 106.

Geleerde heel aardig heeft verantwoord, en de Schryver der Voorreede voor het Noordhuizische gezang-boek aldus schryft: *De lasteraars der Euangelische waarheid schelden wel schrikkelyk op hem*, (Hans Sachs,) *om dat hy in zyne jeugd, het Schoenmaakers ambacht geoeffent, en noch Grieks noch Latyn verstaan heeft. Maar dit schaad hem echter aan zyn goeden naam niet, het is genoeg, dat verstandige mannen van hem geschreeven hebben, dat zyne verzen niet zonder geest zyn.* En een voornaam Godgeleerde heeft opentlyk beleeden, dat hem, naast den Bybel, niets meer in aanvechtingen vertrooft hadde, als dit lied. (*k*) Hy is gesturven in 't Jaar 1567, in het 81ste zyns ouderdoms. Jaar MD. tot MDC.

34. Deeze zelve Schryver verhaalt ook van *Michiel Franken* het volgende: ,, Dat hy in 't begin, een burger en bakker tot Sleuizigen was ,, geweest, doch door den oorlog alle het zyne quyt geraakt zynde, hadde hy zich na Coburg begeeven, en aldaar de edele letter-oeffeningen, ,, die hy in zyn eerste jeugd naarstig geoeffent hadde, weeder voor 't licht ,, gezocht, waar na hy Præceptor in de Schoole tot Coburg, en een gekroont Poëet was geworden. (*l*) Van deezen Bakker zingt men nu noch deeze liederen: **Ach wie fluchtig/ ach wie nichtig:** als ook, **Herr Gott mein jammer hat ein end:** en, **Wacht auff ihr Christen alle.** Hy is eerst in 't Jaar 1667 overleeden. De godzaalige en in veele benaauwtheeden geoeffende *Paulus Speratus*, een Swabisch Edelman, die in 't eerst in Moravie, om den Godsdienst gevangen zat, doch naderhand Bisschop tot Pomesan in Pruissen wierd, heeft de gezangen gemaakt: **Es ist das heyl uns kommen her: Ich ruff zu dir Herr Jesu Christ:** en, **Hilf Gott/ wie ist der menschen noth.** Van welke met waarheid iemand schryft, *dat zy van geen gemeene, of huichelachtige, maar van eene geestelyke en hoogere Godgeleertheid, getuigden.* (*m*) *Joan Poliander*, of *Graman*, Pastoor tot Koningsberg, heeft het lied: **Nun lob mein Seel den Herren/** opgestelt. (*n*) *Andries Cnophius*, of *Knoop*, eerst *Dr. Bugenhaagens* Amptgenoot in de Schoole tot Treptouw in Pomeren, en namaals opperste Predikant tot Riga in Lyfland, heeft dat voortreffelyke lied gedicht: **Herr Christ der einig Gottes Sohn:** het welke recht de waare kragt des Euangeliums, en het gevoelen der eerste Christenen in zich behelst. Alhoewel eenige het zelve eene vrouwe, *Elizabeth Cruicigers* genaamt, willen toeschryven, waar teegens nochtans zeer veele Schryvers getuigen, om dat zy moogelyk zoodanigen eere aan geen zoo swakken werktuig gunnen. (*o*) *Erasmus Alberus*, eerst Predikant tot Maagdenburg, en naderhand *Superintendent* in 't Land van Meekelenburg, en die 7 maal was verdreeven geweest, buiten twyfel, om dat hy van de waarheid getuigde, heeft deeze liederen gemaakt: **Gott hat das Euangelium: Danksagen wir alle. Ein Engel schon aus Gottes thron. Nun freut euch Gottes kinder all:** en, **Ihr lieben Christen freut euch nun.** Aan *Marten Böhmen*, Predikant tot Lauben, werd toegeschreeven: **Herr Jesu Christ meins lebens licht:** en, **O starker Gott ins himmels thron:** Aan Doct. *Paul Eber*, Professor en Superintendent tot Wittenberg:

Franken. Speratus. Poliander Knoop. Alberus. Eber.

Herr Jesu Christ wahr mensch und Gott:
Wenn wir in höchsten nöthen sein.
Helfft mir Gottes güte preisen.

(*k*) Bericht non denen Authoribus der lieder 1691. 12mo. Wagenseil von den Meister-sängern c. IV. Andreæ Mytholog. p. 35. (*l*) Idem. l. c. (*m*) Chytr. Lib. X. Saxon. p. 256. Micræl. Hist. Lat. p. 413. Dresser. Millen. VI. P. I. p. 206. Christ. Weise Teutsch. Poës. P. II. p. 31. (*n*) Chytr. l. c. (*o*) Micræl. Synt. H. E. p. 363. Melch. Adami Vit. Theol. p. 17. Titius in Loc. Comm. Hist. Theol. p. 1044.

Jaar MD. tot MDC. en van andere.

Herr Gott dich loben alle wir:
Ach wie ein kleinen augenblik;

Aan *Basilius Förtsz* het uitneemende lied:

Heut triumphiret Gottes Sohn. als ook dit:
Ich weiss ein blümlein hübsch und fein.

Aan *Jan Gigaas*, Pastoor tot Vrystad, deeze:

Ach lieben Christen seyd getrost.
Ach wie elend ist unser zeit.

Aan *Jan Göldel*, Pastoor in Denstaed:

Ach Gott und Herr / wie grosz und schwehr; 't Welk andere aan *Dr. Johan Major* toeschryven.

Aan *Simon Graaf*, Predikant tot Spandau:

Freu dich sehr / o meine seele!
Christus der ist mein leben.

Aan *Lodewyk Helmbolden*, Superintendent in Mulhuizen:

Du Friedefürst / Herr Jesu Christ.
Frisch auff mein seel verzage nicht.
Ich weisz / dasz mein Erlöser lebt.
Nun ist es zeit zu singen hell.

Aan *Erhard Hegenwold*. Erbarm dich mein / o Herre Gott!

Van Nicolaas Herman.

Aan *Nicolaas Herman*, Voorzanger in Jochems-dal, aan welken *Joan Matthesius* de meeste zaaken heeft toegedraagen, doch hy zelfs heeft zyne uitsteekende vaerdigheid in 't dichten gebruikt.

Erschienen ist der herrlich tag.
Lobt Gott ihr Christen allzu gleich.
Von Gott will ich nicht lassen.
Wen mein stündlein vorhanden ist.

En zeer veele andere, die in zyn eigen liedeboek en elders te vinden zyn.

en de rest.

Aan *Koenraad Hubert*, Pastoor tot Straatsburg: Allein zu dir Herr Jesu Christ. Alhoewel zommige het aan *Jan Chyomusus* of *Schnosing*, toeschryven. *Dr. Justus Jonas*, Predikant en Professor tot Wittenberg, heeft gerymt. Wo Gott der Herr nicht bey / &c.

Jan Koolrosz: Ich dank dir lieber Herr. als ook: Wo Gott zum haus nicht gibt.

Jan Matthesius: Ausz meines hertzens grunde;

Marten Muller, Pastoor tot Gorlitz:

Ach Gott / wie manches hertzeleid;
O Jesu / Gottes lämmelein.

Dr. Hendrik Muller, Professor tot Wittenberg, maar om de Calvinisterye afgezet en verjaagt: Hilff Gott / dasz mirs gelinge. Waar in hy ook noch in 't laatste van zyn eige gevangenis spreekt.

Dr. Filips Niklaas, heeft gerymt;

Wie schön leuchtet der Morgenstern.
Wacht auff / rufft uns die stimme.
So wünsch ich nun ein gute nacht.

Dr. Joan Poppus tot Straatsburg.

Ich hab mein sach Gott heimgestelt.

Adam Reusner tot Frankfurt aan de Mein, die ook de Psalmen uit het Hebreeuwsch vertaalt heeft.

In

Jaar MDtot MDC.

In dich hab ich gehoffet / Herr.

Bartholomæus Ringwald, Pastoor van Langeveld, die ook een boek, *De zuivere Waarheid*, en een ander, *Den getrouwen Ekhard*, geschreeven heeft.

Herr Jesu Christ / ich weisz gar wol.
Komt her zu mir / spricht Gottes Sohn.
Nimm von uns Herr / du treuer Gott.
Es ist gewiszlich an der zeit.
Hertzlich thut mich verlangen; en zeer veel andere.

Mart. Schalling, Opperste Predikant tot Amberg en Nurenberg: Hertzlich lieb hab ich dich / o Herr.

Dr. Nicolaas Selnekker. Allein Gott in der höh sey ehr. Lobet den Herren / denn er ist sehr fr. Nun laszt uns Gott den Herren. en andere meer.

Lazarus Spengler, *Syndicus* tot Nurnberg: Durch Adams fall ist gantz verderbt.

Om nu van de nieuwe dichters, die 'er in deeze eeuwe met meenigte zyn opgestaan, niet te melden; waar onder de bekentste zyn: *Kornelis Bekker*, in zyne Psalmen; *Barent Derschouw*, van Koningsbergen; *Jan Michiel Dillher*, *Jan Franke*, een Rechtsgeleerde en Burgermeester tot Guben, van wien het lied: Jesu meine freude; als meede Schmüke dich / o liebe Seele / en veele andere zyn gekoomen. *Paul Gerhard*, Diaken van de St. Nikolaas Kerke tot Berlin, daar na afgezet, en Pastoor tot Luben, die zeer schoone en welgemaakte gezangen heeft nagelaaten. *Jan Herman*, Predikant tot Köben in Silezie, die meede zeer liefelyk gezongen heeft: *Jan Rist*, wiens liederen nochtans wat gedwongen, en niet zeer krachtig zyn; en veele andere, welker optellinge alhier te lang zoude vallen.

35. In 't byzonder zyn ook *Luthers* Liederen al aanstonds in het begin, uitsteekend gelieft en gepreezen geworden, zoo dat ze ook de andere gezintheeden, niet alleen veel gebruikt, maar ook uit oprechter herten gepreezen hebben, het welke zy die van Lobwasser, en andere niet gedaan hebben. Weshalven iemand van deeze stoffe aldus schryft: „ *Luther* „ heeft als een rechte *Orpheus* van Duitsland, den inhoud der Christelyke „ leere en alle de stukken van den Catechismus, beneevens de voornaam„ ste geloofs-punten, gelyk ook de stoffen der Feest-daagen, gebeeden, „ vertroostingen en dankzeggingen in Hoogduitschen rym, zeer schoon „ en volkoomen vervat, ook met welklinkende en overeenstemmende „ voizen verzien, op dat ze die zelve beweegingen in de gemoederen „ verwekken mochten, welke de woorden en den zin vereischten, en „ op dat alles van 't ongeleerde volk dies te lichter kon begreepen, ont„ houden, en door de muzyk te dieper in de herten ingedrukt werden, „ en zy aldus de godvruchtige geneegentheeden opwekten en ontstaaken. (*p*) Waar door dan ook deeze gezangen op vreemde plaatzen zoo zeer bekent en gemeen wierden, dat ze de Papisten niet genoeg beletten konden. Zy klaagden niet alleen, *dat de beedelaars en andere luiden*, *Luthers kettersche gezangen op de straaten en anderzins opentlyk zongen*, *en het volk daar door vervoerden*, gelyk als in 't Saltzburgsche gebied geschied is; (*q*) maar zy bedroefden zich ook zeer, over de groote schaade, die *Luther* hen door zyne liederen toebracht. „ *Luthers* liederen, schreeven ze, hebben „ meer zielen gedood, als zyne schriften en predikatien. (*r*) Het is te „ ver-

Luthers gezangen.

haaren lof.

Nadruk.

Werkingen.

(*p*) Scultetus Annal. P. I. p. 315. (*q*) Acta Saltzburgensia Msta in Gravaminibus Nuncii Apost. num. 34. (*r*) Adamus Conzenius Lib. II. Polit. c. 19. p. 100.

Jaar MD. tot MDC. „verwonderen, hoe die gezangen het Lutherdom voortplanten, die „in de Duitsche taale, met meenigten uit *Luthers* werkplaats gevloogen „zyn. Eenige zyn, volgens de Catechismus te zaamen gestelt, eenige „leeren, zommige zyn uit de godzaalige Psalmen genoomen, en zy „verhaalen en bestraffen de misdryven der Christenen. (*s*) En het is zeer vermaakelyk te leezen, het geene in 't Jaar 1546, tot Heidelberg in de Kerke van den H. Geest is voorgevallen, wanneer de nieuwe Keurvorst *Fredrik*, uit vrees voor den Keizer, de Paapsche dingen niet wilde afschaffen. Want als de Misse aldaar eens, op de gewoone maniere gehouden wierd, wierd het volk de gruwelen moede, en begon met eenpaarige heldere stemme te zingen: **Es ist das heyl uns kommen her:** waar door de Keurvorst bewoogen wierd, om het Avondmaal voortaan in 't Duitsch, en op beide de manieren te laaten houden. (*t*) Ook werd 'er noch een ander voorval van dit lied verhaalt: Dat namelyk, na dat het *Speratus* gemaakt hadde, een bedelaar uit Pruissen tot Wittenberg was gekoomen, en het zelve onder anderen ook voor *Dr. Luthers* deure, by geval hadde gezongen, het welke *Luther* gehoort hebbende, hadde het zich noch eens laaten voorzingen, waar na hy van blydschap schreide, om dat God ook op andere plaatzen de kennis der waarheid hadde laaten opgaan. (*u*)

Verval ontrent het Zingen. 36. Maar, zoo aangenaam als in 't begin alle deeze gezangen waaren, zoo haastig nam ook den yver hier ontrent af, doordien het alles, onder de Luthersche, laauw, en, eindelyk, t' eenemaal kout wierd. Waar door naderhand iemant tot Wittenberg opentlyk klaagde, en betuigde; *De Kerke was nu met zoodaanige goddeloosheid overlaaden, en daar was by veelen zulk' eene groote traagheid en dommigheid, dat, schoon de gezangen, volgens gewoonte, in de Kerke, wel gezongen wierden, of in de Schoolen verklaart, nochtans de minste menschen daar door bewoogen wierden, en, datze wel uitterlyk de woorden na-zongen, maar hunne herten ondertusschen stom waaren. Welke nalaatigheid (of achteloosheid) geenzins een van de minste teekens was, dat de Kerke, en de waare godzaaligheid zoude ondergaan.* (*x*) En, op een andere plaats, stelt iemand die nadenkelyke oorzaaken daar by, waar van daan de verachtinge der Liederen, Psalmen, en andere geestelyke zaaken, was gekoomen, naamelyk, om dat men, in der zelver plaats, Heidensche Gedichten in de Kerken en Schoolen hadde ingevoert. *Veele menschen*, spreekt hy, *houden nu meer van Phocylides of Hesiodus schriften, als van de Psalmen.* (*y*) Waar uyt ook blykt, waarom 'er heedensdaags op de Hooge-Schoolen, meer van *Aristoteles*, en andere Heidenen, als van den Bybel gehoort en gezien werd. Want, als God ook insgelyks eenige andere opwekte, en hen de gaave, van stichtelyke liederen te maaken, verleende, zoo heeft men dezelve met alle geweld getracht te onderdrukken, en den geest willen versmooren. Om nu maar een voorbeeld hier van by te brengen, zoo heeft men, van *Ambrosius Lobwasser*, en zyne gezangen, uitdrukkelyk geschreeven: *Dat hy de reegel (of het voorschrift) der Calvinisten daar in hadde nagevolgt, het welke hem de Kerke Christi* (der Luthersche) *gantsch geenen dank wist.* (*z*) *Zyn boek was op plaatzen gedrukt, daar men openbaar Calvinist was* (als of God niet uit allerhande volk Godvruchtige en hem aangenaame menschen verwekken kon) *Hy wilde het wel goed Luthersch maaken, doch kon ondertusschen zich van de Calviniste streeken niet onthouden. Derhalven, schoon wel alle zyne gezangen in 't gemeen niet te ver-*

Lobwassers Liederen.

werpen

(*s*) Thomas à Jesu de Convers. Gent. Lib. VIII. P. II. p. 541. (*t*) Ex Altingio Seckend. Lib. I. p. 271. (*u*) Ibid. (*x*) Henr. Mullerus Programm. inter scripta Publ. Witteb. Tom. VI. p. 402. (*y*) Idem. Præf. in Comment. ad Psalm. (*z*) Lucas Osiander Cent. XVI. Hist. Eccl. Lib. IV. c. 21. p. 971.

werpen waaren, om dat hy fraaye gaaven hadde gehad, nochtans kon men dezelve zonder iemand te benadeelen, de menschen wel ontraaden. (*a*) Met welk oordeel ook andere overeenstemmen, en daarom aan de Luthersche derzelver gebruik verbieden. Waar over ook, tusschen *Dr. Botzak* tot Dantzig, en de Gereformeerde ontrent het Jaar 1655 een grooten twist ontstond, en veele schriften over en weeder gewisselt wierden. (*b*) Deezen man is anderzins van Sneeberg uit Meissen geboortig, een Rechtsgeleerde en Vorstelyke Raad, als ook Professor tot Koningsbergen geweest; hy verstond meede veele taalen, en is eerst in 't Jaar 1585 overleeden. (*c*) Hy heeft ook noch in zyn vaderland, en dienvolgende aan een Luthersche plaats, 500 gl. aan den armen, en 60 Ryxdaalders voor 't Gasthuis vermaakt. (*d*) Welk geld men wel beswaarlyk, als Calvyns zynde, zal verworpen hebben; te meer, doordien diergelyke daaden, onder de Luthersche niet al te gebruikelyk zyn. De meeste vyandschap teegens hem, zal moogelyk, daar uit ontstaan zyn, om dat hy met de zoo genaamde heimelyke Calvinisten, die uit Saxen verdreeven waaren, bekent is geweest, en op het aandryven van *Esromus Rudinger*, geweeze Professor tot Wittenberg, de Psalmen heeft overgezet. (*e*) Nochtans hebben in teegendeel de Predikanten zelfs van hem beleeden; *dat hy 't met het formulier van eenigheid* (formula Concordiæ) *gehouden heeft, het zelve met hand en herte onderschreeven; en een vyand van alle verderffelykheeden geweest is.* (*f*)

Jaar MD. tot MDC.

Deszelfs Historie.

(*a*) Andr. Osiander ap. Dedekennum. Tom. I. Consil. & Resp. p. 279. Vid. Botsacci Project etlicher wolge neinter motiven gegen die einführung des Lobw. lieder; & Anonymi Rejectum Projectum: Botsacci Projectum Protectum, ac alterius Rejectus Protector. (*b*) Polycarpus Lyser, vorrede über Pekkers Psalmen. Dannhauerus in Salve Reform. p. 357. (*c*) Bucholcerus Ind. Chronol. p. 695. Melch. Adami Vit. p. 269. P. Freherus Theatr. Vir. Illustr. p. 896. (*d*) Christ. Meltzer Schneeberg. Chron p. 723. (*e*) Regenvolscius Lib. I. Hist. Eccl. Slavon. p. 65. (*f*) Laur. Cursor. ap. Hartknochium Preussnische Kirchen-Histor. Lib. II. c. 6. p. 409.

HET XII. HOOFDSTUK.

Van den Doop en het Avondmaal, de Biecht, Kerkelyke tucht, (of discipline) *de geestelyke Rechtspleeginge en Rechten.*

1. TOt dus verre hebben wy de voornaamste stukken van den opentlyken Kerkelyken Godsdienst, onder de Luthersche ontrent haar gebruik en misbruik, betracht, en daar neevens, uit klaare getuigenissen gezien, hoe weinig nut daar meede, voornaamelyk, in het straks-opryzende verval gedaan is. Doordien, inzonderheid de huichelerye en de inbeeldinge van volkoomen zynen plicht, omtrent God en den Godsdienst voldaan te hebben, alle oeffeninge in den grond verdorven, en om iets te stichten (of te verbeeteren) onbequaam gemaakt. Met de overige deelen is het ook al niet een hair beeter toegegaan, van welke wy alhier, niet zoo zeer de oorspronkelyke leeringen zelfs, als wel hoe ze geoeffent zyn geworden, of haare practyke, eens wat naader zullen gaan bezien. Van den Kinder-doop, zullen wy by de Historie der Weederdoopers, eenige aanmerkingen vinden. Hier zy het genoeg, uit openbaare schriften, de groote ongereegeltheid en misbruiken te vertoonen, door welke men zoodaanige heilig-genaamde handelinge, byna slimmer ten toon gestelt heeft, als de

Misbruiken by de Doop.

Jaar MD. tot MDC.

de Heidenen hunne Afgooden. Want daar werd in de opentlyke wetten gewag gemaakt, dat niet alleen *veele onchristelyke misbruiken en lichtvaardigheeden, van de daar by- en omstaande geschieden*: maar men klaagt ook met ronde woorden, „dat by veelen, het hoogwaardige Sacrament des H. „Doops om het geld inbinden, geschenken, en de byzondere baatzugt, als „ook uit onbetaamelyke pracht en hovaardye, door eene groote mee- „nigte van Gevaaders te bidden, in een ergerlyke misbruik was getrok- „ken, en dat eenige hier door een kramery, byna gelyk als in de voor- „leedene tyden de Mis-Paapen in 't Pausdom met het Nachtmaal deeden, „oprechteden, en tot een beklaagelyken aanstoot der eenvoudige, in- „voerden, en alzoo eeven gelyk die zelve [Paapen] zondigden, wel- „ke door die lichtvaardigheid, den toorne Gods over hen hadden ver- „wekt. (*a*) Wat deeze menschen nu voor een begryp van den Doop gehad moeten hebben, zulks toont dit hun verhaalde oogmerk klaar genoeg; naamelyk, dat zy, niet anders als de Heidenen, met hunne afgooden woekeren wilden, en niet alleen hunne zaaligheid, maar ook hun tydelyke voordeel daar onder zochten. Waar toe moogelyk, ook wel zeer veel gehulpen heeft, dat het gemeene volk zag, dat de Kerken-dienaars zelfs voor hunne moeite geld naamen. Zoo dat daar uit heel licht te besluiten is, dat het weinig gebaat, of het misbruik vernietigt heeft, als men instelde; *daar zouden van allerhande staaten, niet booven drie Gevaders by eene Kinderdoop, op de verbeurte van* 100 *gl. moogen gebeeden werden.* (*b*) Welke rampzaaligheid aan een verstandig man noch al veel grooter zal voorkoomen, wanner hy den oorsprong der Peeten, ontrent den Kinder-doop, die in onze *Afbeeldinge der Eerste Christenen* verhaalt is, by alle zulke gruwelyke misbruiken, zal houden en overweegen.

Met Gevaders te bidden.

2. Doch het bleef niet by de gierigheid, die den Doop zoo zeer verachtelyk maakte; maar daar beneevens brak ook het brassen en zuipen, midsgaaders allerleye ongebondenheeden, geweldig in, zoo dat het schier van de zaake zelfs niet konde afgezondert werden. Hier uit ontstonden dan de klachten: „Dat meerendeels de luiden zoo gezint waa- „ren, dat de een den anderen in prachtige kleederen, en kosten ontrent „het Kinder-doopen en de gastmaalen, niet toe geeven, maar veel eer „overtreffen wilde. Ja, dat 'er door pracht en brasseryen, veele tot ar- „moede gebracht waaren. (*c*) Insgelyks; „dat het gebras en de groote „onkosten te doen op veele plaatzen, en byzonder op de dorpen, by „den Kinder-doop zeer in swang ging, (*d*) en wat 'er van diergelyke klachten meer waaren, die maar alleen van den uiterlyken inbreuk der verdurventheid getuigden: Ik swyge noch, wat 'er dan by eene zoodaanige gesteltenis, in de herten voor eene verachtinge, verwerpinge, en bespottinge van dit werk moet geweest zyn: Welke waarlyk veel schaadelyker en gevaarelyker waaren, als eenige byzondere gevoelens van andere ontrent deeze of geene punten, daar over zy vervolgt en wel om 't leeven gebracht wierden. En wat had 'er wel voor eene verderffelyker ketterye en dwaalinge konnen bedacht werden, als die 'er uit het Pausdom noch by veele duizenden was overgebleeven, die zich by zulk eene snoode verhandelinge den Doop noch vastelyk inbeelden moesten: „dat „zy den mensche enkel en alleen door het afgedaane werk, (*opus operatum*) de genaade toebracht, of zoodaanig de zonde wegnam, dat men „daar

Slampampen daar by.

Opus operatum.

(*a*) Churf. Augusti General-artikel von A°. 1557. Cap. von der Tauffe. (*b*) Churfürstliche Sächsische ordnung, Cap. von übermässiger kleydung und zehrung. (*c*) Churf. Augusti Ausschreiben und Policey-Ordnung III. theil. p. 32. (*d*) Ejusdem General-Artikel von der Tauffe.

„na geen geloove, ſtryden, lyden, bidden, of eenige andere midde- „len meer van nooden hadde. Dat ten minſten het gevoelen der Papiſten, welkers doop men ook goed keurt, zyn zal, zoo als men uit hen ook bybrengt. (*e*) Om nu niet te zeggen, dat men zich ontrent het geloove der kinderen noch zeer beſwaarlyk heeft kunnen vereenigen, en dat meenig man moogelyk in zyn herte meer twyfelinge als vaſtigheid daar van gevoelt.

Jaar MD. tot MDC.

3. Het is zeer nadenkelyk en aanmerkenswaardig, het geene by zommige Gemeentens, in 't begin der *Reformatie* in 't gebruik was, en van de Lutherſche Predikanten voor goed en Chriſtelyk erkent wierd: naamelyk, dat men den Kinder-doop in de Chriſtelyke vryheid ſtelde, en de menſchen juiſt daar niet toe dwong, of indien zy ze al nalieten, daarom niet vervolgde, gelyk als daar na wel geſchied is. Want aldus ſtaat 'er in een zeeker boekje, 't welk *Renovatio*, of vernieuwinge der Nordling-Kerken genaamt word, en reeds al in 't Jaar 1525 is uitgegaan: alwaar gezegt werd, „Wy doopen kinderen en ook volwaſſchene menſchen. „Wy ſluiten hen niet buiten de Gemeinte, die de kinderen niet ten doop „brengen, maar wy beveelen ze alleen, door het opleggen der handen, be- „neevens het gebed der Kerke, aan Chriſtus de Zaligmaaker en Mid- „delaar. Chriſtus heeft geenen ouderdom om te doopen beſtemt, en noch- „tans ook geene verbooden. Hy heeft zyne Diſcipelen belaſt te doopen, „in den naam des Vaders, des Zoons, en des H. Geeſts. *Matth.* XXVIII. „Hy heeft bevoolen, de kinderkens tot hem te brengen, en de Diſcipe- „len beſtraft, die het beletteden, daar by zeggende: dat aan de zoo- „daanige het Ryke Gods toequam. Nu, wil ik hoopen, zal dat geene „den doop niet beletten, het welke het Ryke Gods ſchenkt: zoo dat het „derhalven ook onrecht is door eene inſtellinge een zaak te willen ont- „eeren, die aan haar zelfs vry is. En byaldien wy in de Concilien lee- „zen, zoo zyn wy van gevoelen, dat men juiſt niet alles moet verwer- „pen, wat die Oudvaders zeggen, dat men verwerpen moet; naame- „lyk, dat wy in hen (de kinderen) ook den heiligen Geeſt zouden loo- „chenen. Het Concilie van Carthago heeft den Kinder-doop goed ge- „keurt, doch eene vrywillige; die behaagt ons ook; wy dwingen nie- „mand, doch wy beletten ook niemand in een zaak, die noch bevoolen „noch verbooden is. (*f*) Byna eene gelyke wet was 'er ook toen ter tyd in 't begin by andere Gemeentens, welke de bedriegeryen des Pausdoms inziende, zich daarom van des zelfs menſchelyke inſtellingen hadden los gemaakt. Tot Waldshut hield men het ook voor eene onverſchillige zaake, zoo nochtans, dat men de ouders die hunne kinderen wilden laaten doopen, het niet belettede. Want dus ſchreef, in het zelve boovengemelde jaar, *Pacimontanus*: „In de plaats van het doopen laate ik de „Gemeente te zaamen koomen, brenge het kindje daar heene, en ver- „klaare het Euangelium, uit *Matth.* XIX. op het Duitſch: Toen brachten „zy de Kinderkens tot hem. Daar na geeve ik het den naam, en de Ge- „meente knielt needer, en bid voor het kind; verder beveel ik het kin- „deke in de handen Chriſti, op dat hy het genaadig zy, en ik bidde voor „het zelve. Doch byaldien de ouders NB. noch ſwak zyn, en met ernſt „het kind willen gedoopt hebben, zoo doope ik het, en ben dan in der „daad, met de ſwakke eenen tyd lang ſwak, tot dat zy beeter onder- „weezen werden, maar in het Woord wyke ik niet voor hen op eene „letter. (*g*) Welke wyze van doen aan een ander, in dien tyd zoo wel be-

Kinder-doop voor onverſchillend gehouden.

Manier der zelve.

(*e*) Gabriel Biel Lib. IV. ſent. diſt. I. qu. 3. Bellarminus. Lib. de Bapt. &c. (*f*) Apud Scultetum Dec. I. Annal. Euang. p. 311. (*g*) Epiſt. ap. eundem l. c. p. 312.

Jaar MD. tot MDC.

behaagde, dat hy wenschte, dat ze over al zoo mocht ingevoert werden. (*h*) Waar neevens noch een ander zet, hy hadde toen ter tyd die schriftuur-plaatzen noch niet gevonden, die den Kinder-doop, als noodzaakelyk bewyzen, om zich naamelyk, noch eenigzins teegens de teegenwerpingen der Weederdoopers te kunnen ontschuldigen, schoon hy geen uitdrukkelyk bevel hier van in de Schrift wist te vinden. Hier teegens verheft een nieuw Godgeleerde deeze maniere der oude Christenen, als wel gegrond zynde, die den Doop tot in den mannelyken ouderdom, of wel geheel tot de dood toe uitstelden, en ze daarom *den schoonen naam van teer-penning* gaaven. Doch hier van elders, alwaar van diergelyke punten ook meer zal gesprooken werden.

Avondmaal,

4. Doch ik moet uit de gemelde Nordlingsche verbeeteringe, noch het zeer fraaye en eenvoudige gebruik des Avondmaals beschryven, gelyk het zelve aldaar, en ook buiten twyfel op veele andere plaatzen als naderhand ontrent het verval gehouden is. „Wy koomen, schryft iemand, „t'zaamen, en hebben gemeenschap in het brood en den wyn des Heeren, „NB. niet gedwongen, maar vrywillig, en wy verheffen met oneindi-„gen lof, en geestelyke gezangen, de heerlykheid en genade van God „den Vader, die aan ons in Jesus Christus geschied is, de welke ons de „zonden vergeeven, en door de offerhande zynes Gezalfden gereinigt „heeft, en die ons gezaamentlyk tot erfgenaamen en burgers des hee-„melschen Ryks heeft gemaakt. Dus houden wy de gedachtenisse van „Christus, en wy handhaaven de liefde, gelyk als burgers des heemels „behooren te doen, zoo dat wy in een brood en beeker, met het lig-„chaam en bloed onzes Heeren, gemeenschap hebben, ons onderling be-„kennen en erkennen, als eensgezinde erfgenaamen van het Ryke des „Heemels. Doch, indien 'er eenige niet aan de taafel meede deelgenoo-„ten zyn (*communiceeren*) en die nochtans aan de heemelsche goederen, „aan de gerechtigheid Gods en liefde, gemeenschap hebben, die stoo-„ten wy daarom niet uit de Gemeente, schoon wy ook wenschen, dat „alle de broeders in den Heere, na het Woord van Christus, ook meede by „het uitterlyk Avondmaal zitten mochten. (*i*) Uit welke beschryvinge men een gantsch andere bezaadigheid en kracht der Christelyke liefde bespeuren kan, dan die zich naderhand by veele vertoont heeft, wanneer men een dwang en gekrakeel van het Liefde-maal gemaakt, en het oogmerk des zelven geheel averechts omgekeert heeft. Het was ook zeer pryzelyk in *Luther*, dat hy de Boheemsche broeders daarom niet wilde voor Ketters houden, *om dat zy aan de kinderen ook het Avondmaal gaaven*, schoon hy het in zich zelfs niet goed-keurde. (*k*) Doordien ook de oude Christenen iets diergelyks dikmaals gedaan hebben, en in veel andere zeldzaame meeningen en gewoontens nochtans malkanderen hebben gedraagen. Insgelyks is't ook zeer aanmerkenswaardig, en wel in acht te neemen, wat hy voor een schoone raadslag tot de waare uitdeelinge des Avondmaals heeft achter gelaaten, maar die noch nooit is in 't werk gestelt geworden. „Want hy schryft onder anderen van de verkeertheid, die „daar meede onder liep, aldus, en bekent rond uit, dat het houden der „Misse, of des H. Avondmaals met groote schaade onder het volk ge-„schiede, waar onder veele noch geloofden, noch Christenen waaren: „maar dat zy alleen daar stonden, als toekykers, zoo dat men deezen „Godsdienst pleegde, als in 't ope veld, onder Turken en Heidenen. „Derhalven was 'er ook noch geene Gemeente altoos in een recht goeden „staat

In 't eerst zonder dwang,

en eenvoudig gehouden.

In vrywilligheid.

aan de kinderen.

Onder geloovige alleen en in 't byzonder.

(*h*) Joach. Hildebrandus Art. Bene moriendi c. 111. p. 25. (*i*) Theobaldus Billicanus ap. Scultet. l. c. p. 313. (*k*) Epist. ad Nic. Hausman Tom. II. Epist. Luth. p. 133.

„ ſtaat gebracht, waar in de Chriſtenen volgens het Euangelium geregeert wierden. Want dit zoude eerſt de rechte maniere zyn, wanneer „ men niet opentlyk, noch ook met toelaating van een ieder een, zonder eenig onderſcheid, te zaamen quam; maar byaldien alleen ernſtige Chriſtenen zich te zaamen vergaderden, *en in een huis*, *Doop*, *Avondmaal*, *en alles verrichten*. (*l*) Waarlyk, die deezen welgegronden voorſlag in 't werk hebben geſtelt, of nog ſtellen willen, hebben midden onder de Chriſtenen, vervolginge, ſmaadheid, ja dikmaals de dood zelfs lyden moeten: en niet te min was het de onnoozelſte en beſte maniere om 't Avondmaal wel te houden.

Jaar MD. tot MDC.

5. Nademaal 'er nu, onder het gemeene Avondmaal houden, zoo veel onbeſchryſelyke ongereegeltheeden en gruwelen omgingen, en 'er ook al voort na de *Reformatie*, een oneindig diſputeeren, krakkeelen, en ſchelden daar over ontſtond, zoo vertoonden zich ook veele aanmerkelyke misbruiken daar ontrent, zelfs ook midden onder de oneenigheid, en 't averechtze reeden-twiſten over de woorden der inſtellinge, moeſten de Godgeleerde toeſtaan, dat dit ten hoogſten ſchaadelyke afgedaane-werk, (*opus operatum*) de nuttigheid des Avondmaals t'eenemaal hadde omgekeert: doordien de Predikanten, door de meenigvuldige verſchillen, de waare oeffeninge, en 't opzicht over de menſchen t'eenemaal vergaaten. Hier door wierd 'er van de zoodaanige gezegt: *Daar zyn veele lieden, die maar alleen uit eene verkeerde gewoonte ten Avondmaal gaan, die ook niet betrachten noch zien, wat zy in 't Avondmaal ontfangen, noch ook waarom zy daar na toe gaan.* Waar neevens dan deeze hulpelooze raad, uit de Philoſophie gegeeven wierd, dat men, naamelyk de menſchen van de *cauſa materialis*, en *finalis*, (*de ſtoffelyke en eindige oorzaak*) des Avondmaals wel onderwyzen moeſt; als of 'er door deeze Philoſophiſche *termen* der valſch-beroemde konſt, aanſtonds goede Chriſtenen gemaakt koſten werden. Waar door dan ook de volgende klachte te vergeefs was, te weeten, *dat de meeſte menſchen zonder eenige waare bekeeringe, of geloove zoo maar heen liepen, die in allerleye zonden teegens hun geweeten zoo heene leefden, en alzoo aan het lichaam en bloed des Heeren ſchuldig wierden.* (*m*) Want het is zeeker, dat al by *Luthers* tyden, de *Simonie* en baatzucht zich in dit werk by de Predikanten vertoont heeft, als wanneer, voornaamelyk, het biecht-geld wierd vaſt geſtelt, gelyk als terſtond zal aangeweezen werden. Van Dr. *Jacob Schenk*, Dom-predikant tot Fryberg, werd ronduit vermeld, *dat hy het Avondmaal niet in alle de Kerken wilde bedienen laaten, om alleen alle het voordeel daar van voor zich zelfs te moogen behouden.* (*n*) Wat hielp daar na van de zoodaanige het klaagen, dat 'er zoo veele, die onwaardig waaren, heene liepen, daar zy immers de luiden wel eerſt beproeven, en die onwaardig bevonden waaren, daar van af houden konden? Maar daar quam dan de geldgierigheid, menſchenvreeze en andere vleeſchelyke inzichten onder, zoo dat het eindelyk wel een wonder zoude geweeſt zyn, wanneer 'er een onder veele duizenden, van het Avondmaal geweert zoude zyn geworden. Daarom diſputeerde men ook noch lang, of die geene, welke *proceſſen* teegens malkanderen voerden, wel konden tot het Avondmaal toegelaaten werden? en men deed daar neevens, voor de twiſtzugtige een aangename uitſpraak; ſchoon dat Chriſtus zelfs noch zoo duidelyk geſprooken hadde: *Wanneer gy uwe gaave zult op den altaar offeren &c. Mat.* v. 23. (*o*) Ja men kon het door opent-

Misbruiken daar onder.

Opus operatum.

Onweetenheid.

Gierigheid der Predikanten daar omtrent.

Toelating der boozen.

(*l*) Lib. de formula Miſſæ ap. Seckend. Lib. II. p. 53. (*m*) Schlüſſelburgius Catal. Hæret. Lib. III. c. contra Sacrament. Epiſt. dedic. p. 5. (*n*) Andreas Moller P. II. Beſchr. Freyb. c. 3. p. 224. (*o*) Melanchthon Tom. II. Conſil. & Reſp. p. 371. ſeqq. it. Tom. V. Orat. p. 153. ſeqq.

Jaar MD. tot MDC. Sonden daar uit ontstaan.

opentlyke wetten en scherpe straffen , niet zoo verre brengen , *dat de menschen op dien dag , als zy ten Avondmaal gingen , zich van de bierkroegen , herbergen , onordentlyke dansseryen en andere lichtvaerdigheeden onthielden.* Dit sproot daar uit , om dat het hen maar alleen op dien dag verbooden wierd , te vooren , en daar na mochten zy vreeten en zuipen , zoo als het hun luste ; gelyk als wel uitdrukkelyk daar by stond : dat , byaldien de boeren , op dien zelve dag geoorlofde gemeene- (of drink-) daagen hielden , hem , die ten Avondmaal geweest was , zyn deel te huis zoude gezonden werden , als aan een kranke. (*p*)

Onthouding daar van.

't Nachtmaal houden der stervende.

6. Terwyle de zaaken nu alzoo gestelt waaren , zoo ontstond 'er in veelen , eene geheele verachtinge en verwaarloozinge des Avondmaals , alhoewel zommige zich ook moogelyk aan de opentlyke misbruiken wel hebben gestooten , en zich ingebeeld , tot het zelve niet zonder ergernis te konnen gaan. Van een Pastoor , by Querfort in Saxen , werd verhaalt , dat hy by een Onderzoek , in 't Jaar 1563 beschuldigt wierd , van in 't openbaar gepredikt te hebben : *Dat een gebraaden appel voor een zieke nuttelyker was , als het geheele Sacrament.* (*q*) Misschien , om dat zich veele menschen daar op , als op een volkoomen afgedaan werk , (*opus operatum*) verlieten , en voor zich zelfs het oordeel aaten en dronken. Gelyk als *Luther* zelfs , in 't Jaar 1539 , in eenen brief aan een Pastoor , genaamt *Antoni Louterbach* , schreef , zeggende : *Hy wenschte dat het Avondmaal uit te deelen , aan enkele perzoonen , maar slechts afgeschaft wierd , en men aan het volk zeide , dat zy drie of viermaal in 't jaar het Avondmaal zouden houden , en daar na konden zy , wanneer ze door het Woord versterkt waaren , altoos sterven , wanneer ze sterven moesten..... Want de Kerke moest ook niet al te zeer tot een slaaf gemaakt werden , en wel voornaamelyk voor die geene , welke anders altyd het Sacrament veracht hadden , en daar na aanstonds wel een knecht hebben wilden , die hen by alle voorvallen opwachte.* (*r*) Doch daar werden ook klaare merkteekenen gevonden , dat de averechtsche handelinge , heel veel schuld aan des zelfs verachtinge gehad heeft. Gelyk als dan in de openbaare beveelen ronduit staat , *Dat het Sacrament des altaars van zommige niet wierd geacht , en zelden , of ook wel nooit gebruikt.* (*s*) Na dat de navolgende woorden voorgegaan waaren : *Waar toe ook op de dorpen , de Dienaars des Woords , door haare nalatigheid , ten deele , moogelyk wel oorzaak gegeeven hebben en niet zonder schuld zyn.* Het welke ook vorders zeer veele *casus* , *responsa* en *consilia* (voorvallen , antwoorden en raadslaagen) uitwyzen , die men weegens zoodaanige menschen heeft opgehaalt , die , of uit blindheid en boosheid , of ook wel , om dat ze zich aan de gemeene verdorvenheid stieten , zich van het Avondmaal onthielden. Waar door men dan ook doorgaans op het dwingen en heerschen over de conscientien , heeft aangedrongen , of de roekelooze , zonder waare proef hunner bekeeringe toegelaaten , en alzoo door den bank het quaad , meerendeels noch al erger gemaakt.

Beschuldigde Afgoderye.

7. Het zoude hier veel te lang vallen , en het zal ook noch elders , *by den twist over het Avondmaal* voorkoomen , hoe zeer zich de gezintheeden der Gereformeerde en Luthersche aan malkanderen gestooten hebben ; doordien de Luthersche van de Gereformeerde daar meede beschuldigt wierden , dat zy van de uiterlyke stoffe des broods en wyns , byna weeder eeven zulk een afgod maakten , als 'er voorheene in 't Pausdom geschied was. Gelyk als dan *Melanchthon* ook reeds al in 't Jaar 1559 , aldus aan den Keurvorst van de Palts zoude geschreeven hebben : *De Papisten en haars ge-*

(*p*) Sächsisc. Ordn. Cap. von der Communion p. 107. (*q*) Godfrid Olearius. Halygraph. p. 276. (*r*) Apud Seckendorff. Lib. III. p. 253. (*s*) Chur-Sächsische Ordnung. p. 197.

gelyken verdeedigen heel heevig, dat het lichaam Christi ook zelfs buiten het gebruik is versooten in de gedaante des broods en des wyns, en zy eisschen daarom eene aanbidding. „*Gelyk als Morlinus tot Bronswyk zeide : Gy moet niet zeggen : Mum, mum, maar gy moet zeggen, wat dit is, dat de Priester in de hand heeft. Sarcerius wil, dat men de afgevallene kruimpjes verzaamelen, ja de aarde uitkrabben, en verbranden zal. Wanneer wy voor twee jaaren tot Wormbs waaren, zoo wierd ons van een zeeker Hof, deeze vraage overgezonden: naamelyk, of het lichaam Christi in den buik na beneeden ging? Deeze vreemde vraagen nu zoude men maar vaaren laaten, en met meerder nuttigheid, den inhoud der woorden Pauli betrachten,* [2 *Timoth.* II. 23.] *en ook de menschen van de vrucht der zelve recht ter deege onderwyzen.* (*t*) Met welke bekentenisse andere Godgeleerde weeder niet wel te vreede waaren, en wel inzonderheid, dat *Melanchthon* wel voornaamelyk op de vrucht des Avondmaals hadde aangedrongen, die nochtans het opperste punt is. Gelyk als dan ook uit alle omstandigheeden wel te zien is, dat men in dien tyd, door den twist over de teegenwoordigheid van Christus in 't Avondmaal, zyne waare vereeniginge t'eenemaal vergeeten heeft, en doordien men de zelve meerendeels maar alleen in uiterlyke handelingen zocht, en zich met eene inbeeldinge behielp, zoo is het daar door ook tot geenen rechten aanwas in 't Christendom ooit gekoomen. „En een ander klaagde toen „ter tyd, dat men de kracht des Woords en der Sacramenten, in der „zelver uitwendige gebruik, al te hoog verhefte, en ze gelyk als kassen, „en beschutzels van de geheele goddelyke genaade noemde. Ja zelfs dat „men in veele dingen, zulk een taal voerde, als of men het Paapsche „*opus operatum*, of voldaan werk, weêrom wilde ter baan brengen, en „diergelyken werk hadde ook de Papisten zeer wel gevallen. (*u*) *Erasmus* schreef, toen de twist van 't Avondmaal ter deege aanging, aan *Hendrik Stromer* aldus: „Niemand wil dulden, dat men leere, dat 'er in 't A- „vondmaal, het waare lichaam des Heeren niet is. Het gemeene volk „werd daar over zoo boos, om dat men hen hun God schynt te ontnee- „men, als of God nergens anders was, als alleen onder dit teeken. De „Geleerde laaten zich door de woorden der Schrift en de meeningen „der Kerke gaerne beweegen. (*x*) En Karelstad, beneevens veele andere, wilde ook onder anderen den menschen die zeekere inbeeldinge beneemen, naamelyk, dat 'er in 't Avondmaal, vergeevinge der zonden verleent wierd, daar het nochtans alleen, om de dood van Christus gedachtig te zyn, en te verkondigen, geschieden moest. Waar over dan naderhand zulk een geweldigen stryd ontstond. (*y*)

Jaar MD. tot MDC.

Aanstootelyke twist.

Oogwit des Avondmaals.

8. Hoe veel zuurdeessems 'er anderzins uit het Pausdom, ontrent alle zulke handelingen, noch al over is gebleeven, dat toonen de droevige teekenen (of overblyfzelen) genoegzaam, doordien 'er in der daad veele gebruiken zonder, ja teegens de instellinge van Christus, en der eerste Kerke, zyn behouden, en daar na als middelmaatige zaaken, zyn aangezien geworden; die men wel aan andere daar voor niet hadde willen laaten doorgaan. Wat 'er al voor oneenigheeden, over de opheffinge der Hostie, het luiden onder 't *consacreeren* (of heiligen) de *Choor-rok*, het *Misgewaad* en andere *ceremonien*, ontstaan zyn, zulks alles zal op zyn behoorelyke plaats verhaalt werden. Want, byna alle deeze dingen heeft men langen tyd na de *Reformatie*, tot Wittenberg en elders, en ten deele ook nu noch behouden, tot eene openbaare

Paapsche gebruiken.

 ge-

(*t*) Apud Osiandrum Cent. XVI. Lib. III. c. 26. p. 687. (*u*) Ubbo Emmius ap. Scultetum P. II. Annal. p. 162. (*x*) Lib. XIX. Epist. p. 604. (*y*) In Libro von dem wieder-Christlichen Missbrauch des Herrn brod und kelch. & in Epist. ad Krantwaldum Tom. IV. Jen. Germ. Luth. p. 377.

Jaar MD. tot MDC. Den Altaar.

getuigenisse, waar toe ze noch behooren. Het is vreemt, dat, als de Luthersche, ontrent het jaar 1577 weeder wat macht in de Palts hadden bekoomen, dat iemand ook dit noch voor pryslelyk hield, *dat zy in de Kerke de taafel weggebrooken, en een nieuwe weeder opgebouwt hadden, die de gedaante hadde van eenen altaar.* (z) Zoo t'eenemaal was men op alle zoodaanige uitwendige dingen gezet, en in 't oude bygeloof verzoopen, waar door men maar de andere ergerde, en meerder verbittering veroorzaakte. Doordien, buiten dat, dit dierbaare Liefde-maal, gelyk als bekent is, in een recht krakkeel-maal verandert wierd, en dat 'er geen punt der Leere altoos tot scheld- en twist-zucht meerder misbruikt was, als eeven dit punt. Waarom dan die bekende krakkeel-zuchtige *Theologant, Tileman Heshuizen*, zich ook beroemde, *dat hy de oorloogen des Heeren voerde, voor de waardigheid des Avondmaals.* (*a*) Als of, naamelyk, door stryd- en scheld-schriften, spitsvinnig en vernuftig disputeeren, de Heere zyne zaake wilde uitvoeren. Niet te min is het dikmaals onder de Godgeleerde zelfs, by het Avondmaal wel zoo ergerlyk toegegaan, dat zich de Heidenen zelfs, ontrent hunnen afgodendienst, wel over zulk een werk zouden geschaamt hebben. Om nu daar van te swygen, hoe men malkanderen in openbaare geschriften, voor de gantsche weereld, ja de vyanden zelfs, bespot, doorgestreeken, gescholden en gelastert, ja vervloekt en verdoemt heeft, en hoe men dit alles echter enkelen yver voor God noemde. „ Om nu maar een voorbeeld daar van by te brengen, tot „ Stettin waaren *Mr. Joachim Stichius*, en *Salomon Gesnerus*, over het Avond- „ maal te zaamen oneens. Om die reede gaf dan de eerste aan de laatste, „ wanneer hy ten Avondmaal quam, de *Hostie* met de slinkerhand, zon- „ der een eenig woord daar by te zeggen, gelyk als anders het gebruik is. Dit geschiede nu voor de geheele Gemeente, en eevenwel moest dit noch al een broederlyk Liefde-maal heeten. (*b*)

Krakkeel ontrent het Avondmaal.

Bitterheid daar by.

9. Diergelyke bedryven zullen ons by den twist over de Sacramenten, zeer overvloedig voorkoomen, om welke reede wy ook de andere aanmerkingen van 't Avondmaal zoo lange zullen spaaren. De droevige vruchten, ten deele van dit disputeeren der Godgeleerde, en ten deele van de overige gebreeken hier ontrent, ontdekte iemand ondertusschen toen ter tyd openhertig, aldus schryvende: *Men gebruikt de hoogwaardige Sacramenten wel, doch in allerhande lichtvaardigheid, zonder eenige de minste aandacht, of verbeeteringe zynes leevens. Daar nochtans alle de Sacramenten, van de Heere ingestelt, ons tot een godvruchtige, deugdzaame en eerbaare handel en wandel aanmaanen. Zoo oeffent en verdeedigt men ook wel den rechten Godsdienst, maar weinig in geest en waarheid, gelyk als God van ons wil geëert zyn.* (*c*) Dit niet teegenstaande, en schoon dat zulk een misbruik der zoo genaamde Sacramenten openbaar was, zoo heeft men nochtans geene noodige uitzonderinge der boozen altoos by der hand genoomen, noch ook de vroome geleert, zich van de quaaden af te scheiden, gelyk als God van zyne dienaars eischt. De sleutel om te binden wierd al aanstonds in 't begin verlooren, en nooit gebruikt, daar en teegen wierd weeder de ontbindinge des te lichthertiger aan een ieder meêgedeelt, gelyk als wy aanstonds zullen gaan zien. Weshalven men ook, by andere gezintheeden moest bekennen, *dat die geene ten uitersten quaalyk en averechts handelden, welke de zoodaanige, die noch door de wet, tot erkentenis of berouw hunner zonden, noch door het Euangelium, tot het verstand en aanneemen der heilzaame genaade Gods gekoomen, noch ook niet recht ter deege on-*

Verkeerde handeling.

(z) Balthazar Bidenbachius ap. Fechtium Epist. Theol. p. 549. (*a*) Ibid. p. 195. (*b*) Micrælius Hist. Eccl. Lib. III. p. 376. (*c*) Erasmus Sarcerius Lib. de signis & causis interitus Germ. signo. 14.

onderweezen waaren , tot de Taafel des Heeren toelieten. Die dan ook zeekerlyk voor de Heere , van zulk eene ontheiliginge der verborgentheeden, reekenschap zouden moeten geeven. (*d*) Zoo dat dienvolgens die beroeminge heel flecht gegrond was , dat men het Avondmaal van de Paapsche grouwelen gezuivert , en tot zyn rechte gebruik weeder gebracht hadde : Daar 'er nochtans in 't Pausdom noch al veele zielen, door de uitterlyke tucht [of *discipline*] voor zorgeloosheid , roekeloosheid en verachtinge Gods bewaart wierden. Terwyle hier ondertusschen, door de steeds-inbreekende toomelooze vryheid , en het toelaaten van allerhande slag van menschen , het Avondmaal voor allerhande swynen gemeen gemaakt wierd , die men daar door ook maar in eene zeekere zoort van zorgeloosheid stelde. Want zy verlieten zich alle op het vermeende afgedaane werk, (*opus operatum*) en het viel hen licht, eens tot de biechtstoel en het altaar te gaan , zonder dat de Ziel-zorgers zich verder eenigzins om haar byzonder leeven bekommerden, gelyk als wy hier onder by hunne achteloosheid , en nu verders by de biechte klaar zullen kunnen zien. Jaar MD tot MDC.

10. Want het is bekent , dat *Luther* van 't begin af de biecht, die in 't Pausdom ingevoert was , behouden heeft , welke gestaadig, door eene onbeschryfelyke tyrannye van de Paapen was in swang gehouden. Zoo dat die vroome *Theologant* , *Jan Geiler Keizersberg* een geheel byzonder boek van de biecht-smerte schreef , en de menschen onder zulk eene geweetens-dwang vertrooste en onderwees. (*e*) Waarom nu de biecht wel in haar geheel konde blyven , daar van gaf *Luther* enkel en alleen reede , dat ze dienen kon tot onderwyzinge en vertroostinge der onweetende en swakke menschen, als meede ter beproevinge der geener, die ten Avondmaal wilden gaan. Doch dit goede oogmerk wierd in 't kort geheel en al verdraait en vergeeten. Dus schreef hy onder anderen : *Alzoo zeggen wy nu van de heimelyke biecht, dat NB. niemand daar toe gedwongen is , en nochtans is ze raadzaam en goed om deeze voorschreevene oorzaake; want waar , en wanneer gy Gods Woord kunt hooren , daar moet gy het geenzins verachten.* (*f*) En wat 'er voor diergelyke plaatzen meer uit zyne schriften bekent zyn , alwaar hy alleenlyk het gemelde oogmerk wil in acht genoomen hebben , doch niet , gelyk als het van tyd tot tyd is ingekroopen, en het nu ook klaar blykt , naamelyk , dat men eindelyk maar een googchelspel daar van zoude maaken , en dat de zoo genaamde biechtvader maar een van buiten geleert *formulier* van *absolutie*, (of vryspreekinge) en de biechtende ook maar een biecht na de sleur daar heene rabbelen zoude , gelyk als teegenwoordig byna doorgaans geschied. Maar gelyk als 'er in de verdeediginge der Augsburgsche belydenisse ook wel uitdrukkelyk staat , *dat 'er toenmaals in 't begin , niet veele op eenmaal mochten ter biechte koomen, op dat ze alle verhoort en onderrecht konden werden.* (*g*) En verder : *De biecht keurde men goed, en men hield een ondervraaginge* (examinatie) *daarom voor nuttelyk , op dat de menschen daar door des te beeter konden onderweezen werden.* (*h*) En insgelyks ook de Smalkaldische punten : *De biecht en de vryspreekinge waaren niet te verwerpen , inzonderheid om de teedere en verschrikte gemoederen , als ook weegens de toomelooze jeugd , op dat men ze daar door mochte hooren , ondervraagen en onderwyzen in de Christelyke leere.* (*i*) Andere Leeraars hielden insgelyks ook de oorbiechte *voor een noodig middel om de Kerkelyke tucht op te rechten , de menschen weegens hun goddeloos leeven aan te spreeken , en met hen van eenige discipline* (*of tucht*) *te spreeken.*

De biecht van Luther behouden. Tot onderwyzing. Des zelfs rechte gebruik. Tot de Kerkelyke discipline.

 Want

(*d*) Beza Epist. 20. p. 125. (*e*) Beatus Rhenanus. Argum. in Tertull. de Pœnitent. p. 471. (*f*) Kirchen-Postill P. I. p. 323. (g) Artic. IV. de Absolut. p. 159. (*h*) Artic. V. de Confess. p. 183. (*i*) Artic. VIII. de Confess. p. 331.

Jaar MD. tot MDC.

Want het ampt van een Biechtvader in de biechte, was, dat hy de menschen tot erkentenis van hunne zonden bracht, de zelve als groot en swaar aan hen voorstelde, daar over Gods toorn en straffe vertoonde, en de biechtelingen daar over berispte en bestrafte, dezelve tot een waarachtig berou vermaande en aanporde; en hen als dan wyders middelen en weegen aanwees, hoe zy van haare zonden zouden kunnen verlost werden, naamelyk, door het geloove aan Christus; als ook, hoe zy na de vergiffenis der zelve, een nieuw leeven moesten aanvangen, waar inne zy zich na Gods wille en in alle goede werken, die God gebooden hadde, moesten benaerstigen. e. z. v. (*k*) Doch of dit goede en voordeelige oogmerk naderhand wel in 't minste eenigzins is in acht genoomen; als ook, of men niet hier ontrent, op het enkele afgedaane werk (*opus operatum*) vervallen is, zulks toonen met en neevens de beklaagelyke ondervindinge, ook zoo veele bittere klachten van verstandige mannen wel genoegzaam, ja overvloedig aan.

In andere Gemeentens.

11. In andere Gemeentens nu, is deeze nuttigheid wel betracht, naamelyk, dat men de biecht alleen tot eene onderwyzinge en vermaaninge gebruikte. Gelyk als dan de Waldenzen in 't begin deezer eeuwe, van zich zelfs getuigden: zeggende; „Wy vermaanen in de biecht een „ieder, na dat zyn verstand en begrip is, dat hy zich uit alle zyn ver„moogen, van alle zonden onthoude, en wy verklaaren aan het volk „de leere van de zonden, zoo goed als we konnen. (*l*) En van de Boheemsche broeders werd het volgende geschreeven: „Het komt aan de „Dienaaren der Gemeente toe, dat zy van de geestelyke melaatsheeden „(of ziekten) oordeelen, de honden het heiligdom onttrekken, ge„trouwe huishouders over de geheimnissen Gods zyn, de bokken van „de schaapen scheiden, de menschen volgens Christus met God verzoe„nen, hen hunne zonden ten deele laaten behouden, en ten deele daar „van verlossen, e. z. v. (*m*) En de Gereformeerde zelfs bekenden dit van zich zelfs, en van hunne Gemeentens. „Wy hebben (uitgezondert het „misbruik, het welke onder 't Pausdom daar meede gepleegt is) het „byzondere gesprek des Kerken-dienaars, met die geene, die zich tot „het Avondmaal willen bereiden, nooit verworpen noch berispt; maar „wy zyn van gevoelen, dat zulks byzonderlyk by deeze ruuwe weereld, „niet alleen nuttelyk, maar ook noodzaakelyk is, om by ons onder„houden te werden, als een onderzoek en beproevinge onzer toehoor„ders, en een zeenuwe der tucht van onze Kerken, en hier ontrent „beroepen wy ons op onze geheele Gemeente. e. z. v. (*n*) Welke getuigenissen, neevens veele andere, de goede meeninge wel toonen, die deeze menschen in dit stuk gehad hebben, na dat de andere zoort van Kerken-tucht gantsch niet wilde in swang koomen. Doch het zy daar meede hoe 't zy, zoo is het nochtans niet te loochenen, dat 'er andere valsche en goddelooze inzichten, al langzaamerhand meede zyn ingekroopen; doordien veele Predikanten, niet alleen hunne eigene heerschappye hier onder zochten vast te maaken, maar dat ze ook, inzonderheid met het zoo genaamde biecht-geld, schandelyke winste begosten te zoeken. Immers moest het van de Hooge-Overigheid opentlyk verbooden werden, *dat niemand gehouden zoude zyn, om voor het Doopzel of Avondmaal, iets aan een Kerken-dienaar te moeten geeven.* (*o*) Maar het mocht ook naderhand ontrent veele wel waar werden, 't geene *Luther* van de Roomsche Paapen hadde geschreeven, zeggende: „Als wy haar

Gruwel met het biecht-geld.

(*k*) Sarcerius von der disciplin. p. 207. (*l*) Apud Scultetum P. II. Annal. p. 300. (*m*) Joh. Lasitius de Ecclesf. disc. & Mor. Fratr Bohem. Cap. XXX. p. 134. (*n*) Der Prediger zu Bremen anzeigung und wiederlegung der zugemessenen Artikel und puncten. Anno 1582. (*o*) Sächsis. Ordn. p. 128.

„ haar vraagen , waarom zy zoo gaarne biecht hooren en de biecht zoo „ zeer pryzen , zoo vind men deeze oprechte oorzaak daar van : De hei- „ lige biecht-penning , die groote nood-helper ! Zoo die niet maakte , „ dat zy voor den buik niet behoeven te vreezen , dat hy mocht nood „ lyden , zoo zoude men wel haast zien , dat het biechten niet noodzaa- „ kelyk noch ook gebooden was. (*p*) Gelyk wy reeds al van een Dom-Pastoor tot Fryberg voorheene gezien hebben , dat hy daarom niet dulden wilde , dat men in een andere Kerk ook het Avondmaal zoude uitdeelen , *op dat hy het genot daar van voor hem alleen behouden mocht.* (*q*) En aldus begonden de koopers en verkoopers al weederom in den Tempel plaats te neemen , en ze zitten nu noch al in de meeste , gelyk als het in 't Pausdom voorheene was geschied.

Jaar MD. tot MDC.

12. Die geene nu , dien het noch eenige ernst was , om de Kerke te verbeteren , verwierpen niet alleen alle zoodaanige misbruiken , maar ze lieten ook de conscientien der menschen in de zaak zelfs by haare Christelyke vryheid. Alwaarom ze ook zeer gaerne , en zonder eenig teegenspreeken , de biecht voor een onverschillige vrye zaak hielden en bekenden , als die in Gods Woord noch gebooden , noch ook verbooden was , zoo dat niemand daar aan juist verplicht was. *Luther* zelfs , heeft niet alleen in de voorverhaalde woorden , maar ook elders bekent , *dat niemand daar toe gedwongen was.* (*r*) Ja hy heeft rond uit toe-gegeeven , *dat zy* (de biecht) *voor de ervaarene en geleerde , als meede voor de geene , die na de Christelyke wetten leefden , als Dr. Pomer , Melanchthon , en andere onnoodig was.* (*s*) En in de artykelen , die *Luther* eerst zelfs in 't Jaar 1530 opgestelt heeft , en daar uit *Melanchthon* naderhand de Augsburgsche belydenis maakte , luid het elfde Artykel aldus : *De geheime biechte moet men aan niemand met wetten opdringen , gelyk als meede den Doop , het Avondmaal en Euangelium , niet door geweld moeten aan iemand opgedrongen werden , e. z. v.* (*t*) Om welke reede , en doordien *Luther* hier in de Christelyke vryheid heel wel betrachte , hem niet alleen de Papisten heevig lasterden , doordien zy den heiligen biecht-penning daar door verlooren , gelyk als hy een weinig te vooren schreef ; maar ook beschuldigden de Hartog *Joris* van Saxen , en de Bisschop van Freyzingen en Naumburg , reeds al in 't Jaar 1522 , de Luthersche wel uitdrukkelyk , in hunne scherpe Edicten teegens haar ; dat zy predikten *onnoodig te zyn , dat men voor 't gebruiken des H. Sacraments eerst zoude biechten.* Als meede ; *dat ze zich niet ontzaagen , om opentlyk in de Duitsche taal , het hoogwaardige Sacrament te heiligen , noch ook , op eene onbetaamelyke wyze , meenigmaal zonder eenige voor-afgaande voorbereidinge der biechte te laaten genieten.* (*u*) Welk laatste , schoon het eene vyandelyke beschuldiginge was , zoo bleef *Luther* nochtans vast by zyne meeninge , en hield de biecht zelfs voor een geheel vrye zaak , die voornaamelyk maar alleen voor de onweetende dienstig was. Waarom 'er ook noch voor de booven gemelde artykelen , in de verdrags-punten , met de Zwingliaanen tot Marpburg opgerecht , dit stond : *Dat de biecht , wanneer iemand by zyn Pastoor troost of raad zocht , wel vry en ongedwongen zoude zyn , maar dat ze echter voor verwerde , aangevochtene , of in zonden vervallene , of vervoerde conscientien , zeer nuttelyk was. e. z. v.* (*x*) Tot deeze verklaaringe nu , hadden beide de Partyen des te grootere reede , doordien zy onder 't Pausdom , de rampzalige dwingelandye des geweetens met groote smerte zelfs ondervonden hadden , en derhalven iets diergelyks nu onder haar

Vryheid der biecht erkent.

Van Luther.

Beschuldiginge daar over.

(*p*) Vorrede übern Sermon von x Auffätzigen. p. a. 1111. (*q*) Moller. Beschr. Freyb. P. II. p. 224. (*r*) Kirchen-Postill. l. c. & Tom. IIX. Alt. p. 884. b. (*s*) Epist. ad Francof. To. VI. p. 114. (*t*) Ap. Scult. P. II. Annal. p. 267. (*u*) Im Mandat sub. dato Nürnberg Montags nach Dorotheæ Virginis. fol. 65. (*x*) Apud Osiandrum Cent. XVI. H. E. Lib. II. cap. 10. p. 139.

Jaar MD. tot MCD.

haar zelfs wilden voorkoomen. Zoo dat men dienvolgende, in deeze geheele eeuwe, de biecht, wel uitdrukkelyk, opentlyk en eenpaarig, voor een onverschillige zaak heeft gehouden, en ze ook aan niemand altoos opgedrongen. Waar door ook noch in't Jaar 1581, een voornaam Godgeleerde, met ronde woorden schreef: *Dat de byzondere vryspreekinge* (of privaate absolutie) onder de middeldinge (*adiaphora*) *of ceremonien in't Woord Gods niet uitdrukkelyk geboden, wierd getelt, over welke men ook voor al niet krakeelen moest.* (*y*)

De biecht, een menschelyke instelling.

13. En noch in't Jaar 1586. schreef een ander opentlyk in een byzonder biecht-boekje: *'t En was gants uit de meening niet, om de geweetens met de biecht, gelyk als in 't Pausdom wel eer geschied was, te beswaaren, noch ook om de vryspreekinge, NB. als een menschelyke overleeveringe, de Kerke op te dringen.* (*z*) Welke oprechte man de biecht en absolutie zelfs dan onbevreest *voor een menschelyke instellinge* houd, waar aan derhalven geen gemoed altoos gebonden is, als alleen, voor zoo verre het eenige nuttigheid daar uit te gemoed ziet. Heel anders, als veele, diė deeze ceremonie voor een goddelyk gebod, en weezentlyk stuk, dat ter zaaligheid noodig is, uit geeven, meenende, dat Christus zelfs by *Johan op 't* xx.

Dwang tot dezelve.

cap. vers 23. de biechtstoel eerst heeft ingestelt, alwaar hy nochtans veel eer aan alle geestelyke Priesters en de geheele waare Gemeente, in de Apostelen de macht van vry te spreeken [van zonden] zoo wel als het Avondmaal heeft nagelaaten. En daarom spraaken de Godgeleerde voor deezen ook zeer bedachtzaam van dit stuk, om de arme conscientien der menschen geenen strik om den hals te werpen. *Luther* zelfs schreef aldus: „God dwingt u niet daar toe, dat gy zult biechten door het geloove in „hem, of door de liefde, teegens uwen naasten. Hy begeert ook niet, „dat gy heenen gaat en doet het, alhoewel ongaerne en met teegen-zin; „maar hy wil, dat gy 't van u zelfs, met liefde en lust van herten zult „doen. Dus dwingt hy u ook niet om de heilige biecht voor den Priester „te doen, byaldien gy zelfs geen verlangen na hebt, en de vryspreekin„ge begeert. (*a*) En de Augsburgsche belydenis bekent zelfs, en trekt een plaats uit het *Jus Canonicum*, of Kerkelyk Wetboek aan, alwaar toegestaan werd, *dat de biecht maar alleen op een menschelyk recht gegrondvest is.* (*b*) Welke stellinge dan onder anderen in de voorgaande boeken, als ook *in het tweede deel van onze Afbeeldinge der Waare Christenen*, genoegzaam is beweezen, naamelyk, dat het biechten, onder het verval des Christendoms van de Pauzen meest is ter baane gebracht geworden. Daar

Misbruiken der zelve.

van ontrent de zaake zelfs zoo veele misbruiken en gruwelen meede ingevoert en behouden zyn. Doordien 'er immers doorgaans een noodzaakelyk punt ter zaaligheid daar van gemaakt werd, of ten minsten altyd een zonderlingen Godsdienst; niet-teegenstaande het niet dan een ingebeeld afgedaan werk geworden was, waar door de meeste menschen voor zich zelfs, maar eene groote vryheid om te zondigen aannaamen; meenende, dat ze alles naderhand op eenmaal met eene biechte wel weeder goed kosten maaken, het welke dan met enkel bygeloove, en vertrouwen op dit uitwendige werk, t'eenemaal verbonden is. Om nu niet te zeggen, dat de Predikanten, met het biecht-geld niet alleen veel ergernis geeven, maar dat ze ook dikmaals hun groote geldzucht baarblykelyk daar door koomen te verraaden, eene openbaare Simonie daar meede dryven, onder malkanderen daar over wel krakkeelen, aan de biechtelingen, die tot hen niet koomen, hunne vyandschap en booze driften toonen. e. z. v. Het zyn geene mindere afgryselykheeden die men im-

(*y*) David Chytræus Epist. ad Conradum Pistorium. p. 387. (*z*) D. Caspar Melissander Beicht-u. Bet-buchl. p. 385. (*a*) Kirchen-Post. l. c. (*b*) Artic. IV. de Abus. p. 28.

immers opentlyk genoeg ziet geſchieden, wanneer de ryke, die het meeſt geeven, ook altoos het eerſte geabſolveert werden, daar de arme tot op het laatſte toe wachten moeten, als meede, wanneer men aan de ryke, langere en trooſtelykere formulieren van vryſpreekinge, als aan de arme voorzegt, of deeze wel t'eenemaal onder allerhande voorwendzels, van de hand afwyſt, en anderszins zeer quaalyk en onvoorzichtig daar ontrent te werk gaat.

Jaar MD tot MDC.

Getuigeniſſen daar teegen.

14. Wy hebben ook in de voorgaande eeuwen, van veele getuigen der waarheid gehoort, hoe dat ze zich alleen op hunne biechte voor God beriepen, en met zoodaanige menſchelyke inſtellingen niet wilden te doen hebben. Een gelyken zin hadden 'er ook veele in deeze eeuwe, zoo wanneer ze uit het Pausdom begoſten uit te gaan. En aldus klaagde noch een yveraar teegens *Erasmus*, over de Picardiers, *dat zy de biecht en boete, die de Prieſters opleiden, voor eene nietwaardige zaake hielden.* (c) Gelyk als dan ook Karelſtad, en andere de biecht t'eenemaal wilden afgeſchaft hebben, nademaal ze noch al zeer veele misbruiken en oneenigheeden daar beſpeurden. (d) Ook mocht die Paſtoor tot Hamburg wel van dit gevoelen geweeſt zyn, van welke een Roomſche Paap, *Dr. Wend*, teegen de Lutherſche Predikanten verhaalde, *dat hy hem niet hadde willen vryſpreeken, om dat hy niet gebiecht hadde, maar gezegt; dat hy voor God reeds al hadde gebiecht.* En als de Doctor hem daar op antwoorde: *Zoo loop heen, en laat Chriſtus u ook abſolveeren!* hervatte de ander; „Weet gy dan een andere „biecht of vryſpreekinge, als van weegen, en in den naame van Jeſus, „de zonden te vergeeven? Of, waar vind gy in de H. Schrift, dat God „de vergeevinge der zonden op zulk eene biecht gegrondveſt heeft? Of, „waar heeft Chriſtus bevoolen de abſolutie niet verder te doen dan men „biecht? Of, houd gy meer van de biecht die men voor u doet, als die „men voor Chriſtus gedaan heeft? (e) En voorzeeker is het waar, 't geene een verſtandig man naderhand wel heeft aangemerkt. Naamelyk, „Wanneer God aan de Apoſtelen de ſleutels overgaf, zoo heeft hy van „zyn macht, om de zonden te vergeeven, of de zondaars aan te neemen niet het minſte verlooren, noch zich ook geenzins verbonden, „om het zelve maar alleen door het middel der dienaaren te doen, willende voor zich maar alleen het hoogſte Gerichte, teegen de ongerechtigheid der Prieſters behouden. Want anderzins roepen wy God „daagelyks te vergeefs aan: Vergeev' ons onze ſchulden. (f) Die ook elders grondig bewyſt, *dat die ſleutels aan de Predikanten geene macht of heerſchappye altoos over de zielen gaaven.* (g) Gelyk ook in eenige Kerken-orders en hervormingen der eerſte tyden deezer eeuwe, de vryſpreekinge maar door een enkel verkondigen der vergiffeniſſe wierd uitgedrukt. Want, in de Keulſche reformatie, wierd met ronde woorden dit formulier van abſolutie geſtelt: *Ik verkondige u de vergeevinge der zonden.* (h)

Vryſpreeking van Chriſtus.

Van gemeine ledemaaten.

15. Verders heeft ook *Luther* zalr. wel gaerne toegeſtaan, dat men niet alleen aan een plechtig ingeſtelt Predikant, maar ook alzoo wel, en met die zelve kracht voor een broeder der gemeente kon biechten. (i) Wyders heeft hy uit de woorden van Chriſtus, *Joh.* xx. heel wel begreepen, „dat de ſleutels aan een ieder toe koomen, die maar een lid der Gemeen„te is, en dat niet alleen volgens de macht, (zoo als men dit placht te „onderſcheiden) maar ook, volgens 't gebruik en in allerhande manie„ren, die men bedenken kan, op dat aan de woorden Chriſti geen geweld

(c) Joh. Schlechta Epiſt. ad Erasmum Ao. 1529. ap. Colomeſium epiſt. ſingul. p. 290. (d) Vid. Luth. Tom. II. Altenb p. 99. & 117. Tom. VII. p. 398. Scultetus P. I. p. 164. (e) Apud J. F. Meyerum Evangel. Hamburg. p. 130. (f) Pufendorf. de Hab. Relig. § 25. p. 94. (g) Ibid. p. 79. § 22. (h) Reform. Colon. per Bucerum. (i) Tom. I. Altenb. p. 791.

Jaar MD. tot MDC.

„ mocht geschieden. (*k*) Het geene dan ook in de Smalkaldische artykelen plechtig herhaalt is, dat, naamelyk, *die sleutels niet aan den perzoon van een enkel mensche alleen, maar aan de geheele Gemeente met recht toebehooren*; (*l*) en by gevolge ook aan een ieder waarachtig lit der zelve. De Luthersche Godgeleerde, hebben voornaamelyk teegen de dwaasheid van het Concilium van Trenten, zeer wel aangemerkt, „ datwanneer een „ leek aan een boetvaardig zondaar de vergiffenis der zonden uit Gods „ Woord verkondigt, God hem als dan zyne zonden ook zeekerlyk, „ om Christus wille vergeeft, en dat die aankondiginge krachtig is, by- „ aldien ze de zondaar zelfs door het geloove aanneemt. Want eene zoo- „ daanige verkondiginge was als een stemme des Euangeliums, die ten „ allen tyde waarachtig is, zy mag ook gehoort werden van wien men wil. (*m*) Van die zelve natuur is het algemeene oordeel uit de Historien, teegens de Papisten, welke Augustinus verhaalt, „ van twee „ die in eene schipbreuke waaren te zaamen geweest; waar van de eene „ als een gedoopt Christen, den anderen gedoopt hadde, en de nieuw „ gedoopte aan geenen de zonden hadde vergeeven; gelyk als deeze Hi- „ storie ook in 't Geestelyk Wetboek zelfs bygebracht en goed gekeurt werd. (*n*) Weshalven dan opentlyk van onze Schryvers beleeden werd, „ dat een ieder, niet alleen voor den Dienaar des goddelyken Woords, „ maar zelfs ook, voor een ander Christen, in geval van nood, in 't ver- „ borgen, Gode zyne zonden belyden, en vergiffenis van hem bid- „ den kan. Want, doordien de leeken zelfs ook wel derven prediken, „ zoo kan men aan hen meede de macht van vry te spreeken, geenzins „ ontneemen, inzonderheid, om dat de vryspreekinge niets anders is, „ als eene zonderlinge toepassinge der algemeene Euangelische leere, op „ een zeeker boetvaardig perzoon. (*o*) Ik kan dienvolgende ook niet zien, wat voor een recht die Schryver hadde, om een Predikant tot Zwikkouw, naamelyk, den *Licentiaat Koenraad Cordatus*, voor een wonderlyk man uit te kryten, om dat hy in 't Jaar 1530, niet voor zyn gewoonen Biechtvader gebiecht hadde, maar aan een Koster, genaamt *Paul Graaf*, *die nochtans noch niet was ingestelt geweest*. Doordien hy buiten alle twyfel, op dit algemeene recht der Kerke maar alleen heeft gedoelt, en andere daar toe ook aanvoeren willen. (*p*)

Vergeeving zonder beproeving.

16. Vervolgens is men ook hier in van de eerste zuivere meeninge van *Luther* afgeweeken; wanneer men noch onder de Luthersche, noch onder de andere Gemeentens wilde toelaaten, dat het algemeene Christelyke recht na de waarheid zelve in 't werk gestelt wierd. Onder welke gebreeken ook dit zeer aanmerkelyk was, dat de Predikanten, of om de groote menigte hunner biechtelingen, of ook meerendeels uit nalaatigheid, een ieder zonder hem eerst te onderwyzen of te beproeven, maar begonden vry te spreeken; waar door immers reegel-recht teegen het voorgemelde voornaamste oogwit gehandelt wierd; nadien *Luther* dezelve (biecht) alleen maar om de menschen daar door te beproeven, uit het Pausdom behouden hadde. Gelyk als hy dan onder anderen ook klaar genoeg schreef, om het misbruik ontrent de vergeevinge der zonden te verhoeden; (doch hy heeft hier in zeer weinige navolgers bekoomen.) „ Doet boete, en zulks te recht, zoo niet, zoo kunt gy ook „ wel zonder my en myne vryspreekinge, enkel voor den duivel vaaren, „ zonder dat gy, met myne absolutie, dubbeld voor den duivel vaart, en

(*k*) Tom. II. Alt. p. 505. (*l*) Append. de Prim. Papæ. (*m*) L. Osiander. Cent. XVI. H. E. Lib. III. c. 7. p. 574. (*n*) Can. Sanctum 36. dist. 4. de Consecr. (*o*) Höptnerus Lib. de Cœna & ex eo Zieglerus ad Lancilotum. Instit. J. Can. Lib. II. tit. 5. n. 8. Brunnemann. Jur. Eccl. Lib. I. c. 4. n. 7. (*p*) Schneid. Zwik. Chron. P. II. c. 2. p. 390.

„ en daar en booven my, zonder myn schuld meede neemt. Neen, maar, „ het heet: Vaart gy maar heen, ik blyve hier, ik ben geen Pastoor, om „ met een ieder een voor den duivel te vaaren, maar om een ieder een „ met my tot God te brengen. (*q*) Deeze ten hoogsten noodige voorzichtigheid wierd ook wel haast van de meeste aan een kant geworpen, wanneer de Gemeentens zeer sterk wierden, en 'er nochtans niet Predikanten genoeg, na de meenigte der toehoorders aangestelt waaren. Gelyk als men by voorbeeld dan vind, dat 'er in volkryke steeden, als in Leipzig, op meenigen Zondag, in beide de Kerken, wel over de 900 *communicanten* zyn geweest, die om 't gebrek van tyd, niet alle biechten konden. (*r*) Omtrent welke omstandigheeden wel zeekerlyk aan geene onderrechtinge, of noodige beproevinge is gedacht geworden. Op dat ik nu niet melde, hoedaanig men door opentlyke leeringen, de waare verbeeteringe der biechtelingen zelfs verhindert, en voor onnoodig aangezien heeft. Als wanneer men voornaamelyk zoo heevig in de weer was, dat 'er immers, by de beschryvinge der boete, van geene nieuwe gehoorzaamheid gedacht mocht werden; onder voorwendzel, dat het streed teegen *Luther* en de Augsburgsche belydenis. Niet-teegenstaande, dat 'er in de verdeedinginge der zelve, klaar genoeg is bygevoegd, dat men 'er zich niet wilde teegen stellen, indien men het derde gedeelte der boete daar by zette, naamelyk, de waare vruchten der zelve, of de veranderinge des gantschen leevens. (*s*)

Jaar MD. tot MDC.

17. Gelyk als wy nu reeds al in deeze Hoofdstukken, uit de getuigenissen der Godgeleerde verhaalt hebben, dat het rechte gebruik der biechte een heel voornaam gedeelte der Kerkelyke tucht is: zoo vloeit hier uit ook van zelfs, dat, wanneer de eerste zoo uittermaaten averechts is gehandelt geworden, ook deeze laatste by de Luthersche in een slechten staat moet geweest zyn. Een zeeker *Theologant* stelde de onbeschryffelyke schaade aldus ter needer. „Het kan niet missen, zegt hy, dat, waar „ geen openbaare Christelyke discipline of tucht is, of aldaar moeten ook „ alle instellingen te vergeefs en zonder eenig gevolg zyn. En de verkondiginge van Gods Woord zal aldaar ook weinig nuttigheid toebren- „ gen, gelyk als, helaas! de daagelyksche ondervindinge zulks wel „ aanwyst. Gods onfeilbaare woord zelfs wyst ons ook daar op: wan- „ neer men nu maar eens van de verbeeteringe van zulk eene wan-orde, „ volgens Gods zuivere Woord, en onze Christelyke Augsburgsche be- „ lydenis begint te spreeken, (die met recht nu ook lange, en te gelyk „ met de geheele uitroeyinge der afgoderye hadde behooren ingestelt, „ en niet het goede met het quaade weggeworpen geweest te zyn;) zoo „ moet men van alle de weereld uitgekreeten worden, dat men de Paape- „ rye wel weeder zoude willen invoeren. Zoo t'eenemaal zyn veele van „ hen vyanden geworden van alle godvruchtigheid, Christelyke tucht en „ eerbaarheid, die echter noch den naam willen draagen, van Euangelisch „ te zyn, en gewillig om Gods eere en zyn Ryk alomme te verbreiden. (*t*) Hier werd dan niet alleen geklaagt, dat 'er de zoo hoog-noodige Kerken-orde t'eenemaal ontbrak, maar noch daar en booven, dat men ook doorgaans geene goede toebereidzelen tot dezelve altoos meer lyden kon. Een zeeker Paapsch Schryver, trekt zelfs het getuigenis van *Joan Wigand* aan, waar in hy, *onder de onheilen der Kerke, de verwaarloozinge der Kerkelyke discipline meede reekent. Ey lieve*, zegt hy, *een ieder onthoude zich*

Gebrek der Kerkelyke tucht.

Verwerpinge der zelve.

(*q*) Tom. VII. Altenb. p. 410. (*r*) Tob. Heydenreich Leipziger Chron. ad Ann. 1575. p. 169. (*s*) Apud D. Chytræum Epist. p. 969. (*t*) Jac. Andreæ Hundert-jähriges bedenken durch einen Obadiam. p. 14.

Jaar MD. tot MDC.

zich van lagchen, Wigand wil nu geheel en al Paapsch werden, hy zegt, de weereldlyke willen niet dulden, dat men de openbaare onboetvaerdige Zondaars der Kerke Christi aanwyze, noch dat men die ook zoo lange voor heidenen en tollenaars houde, tot dat zy leeren boete doen. Ziet daar! Wigand een Predikant, spreekt Gods-lasteringen; hy zoekt de dienaaren des Goddelyken Woords schandelyk te bekladden, hy zegt, dat de Kerken-goederen te plonderen, hoereeren, volzuipen, rooven, woekeren, doodslaan, en diergelyke ontelbaare andere zonden, daarom daagelyks toeneemen, doordien ze de volkoome vryheid hebben om ter deege op te wassen. (u)

Uitwendig verval der tucht.

18. Dit is dan het oordeel van een Papist, aangaande de gesteltheid der Luthersche Kerken, uit de belydenis van een hunner eigene Geleerde: welken veele andere, zonder eenige de minste bewimpelinge of schroom, hier inne toestemmen. *Melanchthon* moest, zelfs al in 't begin, bekennen, *dat 'er noch niet eens eene schaaduwe eener Kerkelyke discipline was ingevoert. ik swyge dan, eene ernstige verandering des gantschen leevens, of eene waare oeffeninge der Christelyke maatigheid.* (x) Een ander Godgeleerde deed eene diergelyke belydenisse, in 't Jaar 1569, van de volgende tyden, zeggende: „ Het ongebonde leeven verontreinigt alle de tucht in de „ Kerken. Alle gedachten maar van eenige goede orde en eerbaarheid, „ zyn, of werden t' eenemaal verworpen, gelyk als het de ervaarentheid zelfs leert; de twist-zucht kan ook niet eens belet werden. Ja „ daar-en-booven is noch het grootste gevaar van die geene voorhanden, „ welke door overmaatige gramschap, daarom toornig zyn, op dat de „ goddeloosheid des bygeloofs overal openbaar werde. (y) Wy zullen nu al haast, ontrent de staat der Overigheid, gaan zien, hoe dat de Groote en Geweldigen zich teegen alle Kerkelyke *disciplyne* zoo heevig aangekant hebben. „ Om nu alhier maar een eenig voorbeeld gedachtig „ te zyn, zoo quam, in 't Jaar 1538. *Ambrosius Blaurer* tot Augsburg, „ en begon aldaar de overgroote pracht, en andere opentlyke misdryven, „ te bestraffen, dringende ook daar op aan, dat men den Kerkelyken „ Ban weeder behoorde in te voeren. Doch de Burgermeester, *Wolfgang* „ *Reelinger*, wees hem niet alleen af, maar hy gebood hem ook te gaan „ van daar hy gekoomen was. (z) Maar het was noch al veel meer te beklaagen, dat de *Theologanten* zelfs, met alle hunne macht begonden te arbeiden, dat den ernst in de Kerkelyke tucht maar vertreeden mocht werden. „ Gelyk als dan *Timotheus Kircherus* van *Dr. Jacob Andriesz.* wel uitdrukkelyk schreef: *Dat hy, in 't Bronswyker-land, de openbaare Kerken-* „ *boete en tucht t' eenemaal hadde afgeschaft*, zoo dat het volk zelfs daar „ over quaalyk van hem sprak. Gelyk als dan deeze man ook zelfs eene „ zoodaanige afschaffinge ten uittersten misprees, om datze tot groote „ ergernisse strekte, en de godlooze in hunne zorgeloosheid niet weinig versterkte. Ja hy klaagde noch daar-en-booven, *dat hy deeze goddelooze instellinge in de reformatie der Saxische Kerken hadde ingevoert*, welke de Keurvorst daar op ook hadde laaten afkondigen. (a)

Word van de weereldlyke Overheid verhindert,

en van de Godgeleerde zelfs verworpen.

Werd voor onnoodig gehouden.

19. Dit was naderhand, toen alles ten uittersten verviel, niet zoo zeer te verwonderen, als wel in 't begin der *reformatie*, wanneer de meeste Leeraars de recht ernstige Kerken-tucht, beneevens den Ban, voor onnoodig of te vergeefs hielden. Gelyk als dan de oude *Matthesius* klaar heeft geschreeven, dat men den Kerkelyken Ban in de Euangelische Kerken wel ontbeeren kon, wanneer hy, onder anderen, dit stelt: *Indien een*

(u) Laur. Surius Chron. p. 343. (x) Ex Vol. I. Epist. p. 448. (y) Apud Fechtium Epist. Theol. P. III. p. 285. (z) Crusius Annal. Suev. P. II. Lib. XI. p. 640. (a) Apud. Fechtium P. V. Epist. Theol. p. 638.

een godvreezende, vroome en Christelyke Overigheid geene opentlyke en bekende boosdoenders en deugenieten duldt, de Godslasteraars op de Kaak stelt, en op deeze wyze in hun ampt voortvaart en naarstig is, zoo doet dit eeven zoo veel als den Ban. e. z. v. (*b*) Op diergelyk eene wyze wist ook *Melanchthon* de zaak te bewimpelen, en beeldde zich t' eenemaal in, dat men aan de Ontbindings-sleutel [de macht van vergiffenis] genoeg hadde, wanneer hy aldus schreef: „ By-aldien iemand zegt, dat onze Kerken een verminkt Euangelium hebben, om dat van de Kerkendienaars den Ban niet gebruikt „ werd, die beschuldigt onze Kerken ten onrechte, alzoo de Euangelische „ bedieninge by ons volkoomen is; na alle de Geloofs-artykelen, en den „ text wel in acht genoomen werd: Wien gy de zonden vergeeft, dien zyn „ ze vergeven, en wien gy dezelve behoud, dien zyn ze gehouden. (*c*) Welke laatste woorden zyn klaare bekentenis teegenspreeken, doordien by hen geene zonden behouden wierden, noch ook door eenige uitzonderinge, of Kerkelyke boeten gestraft. Veel oprechter gaat hier ontrent *Erasmus Sarcerius*, die in zyn schoon en wydloopig boek heele andere getuigenissen hier van geeft. De tytel van dit boek is: *Van eene discipline, om tucht, deugd, en eerbaarheid te planten en te onderhouden, en de openbaare zonden, schandelykheeden, en misdryven uit te roeyen. Als meede, wat hier ontrent het ampt, en de plicht der Hooge-Overigheid, Kerken-dienaars en onderdaanen is. Insgelyks ook, door wat middelen dezelve aangestelt en onderhouden moet werden*, gedrukt in 't Jaar 1556. Welk boek by de Luthersche zoo uittermaaten onaangenaam en veracht is geweest, dat men ook noch by onze tyden, veele ongebondene exemplaaren hier en daar vind. Zoo t'eenemaal heeft men niet eens eenige heilzaame voorslaagen en vermaaningen altoos in eenige schriften lyden konnen, ik swyge dan noch de beoeffeninge zelfs. In dit boek werd dan onder anderen grondig getoond, dat aan 't gebrek der Kerkelyke tucht alle de drie standen te gelyk, doch wel het voornaamste de twee opperste schuld hadden. De rechte oorzaak hier van was, om dat een ieder vreesde, dat hy met eene ook zoude moeten vroomer werden, wanneer deeze of geene eens gestraft wierd. En inzonderheid brengt hy verscheidene teegenwerpingen der Predikanten by, waar door ze zich teegens zulk een ernstig werk noch trachten te verontschuldigen. (*d*)

Jaar MD. tot MDC.

De toeslui-tende sleutel, of macht van straffen verlooren.

Getuigenis van Sarcerius.

20. Het is waar, 't heeft by de Gereformeerde, en elders aan geene zoodaanige vermaaningen, noch ordentlyke beveelen ontbrooken; nadien ook onder anderen, veele toen-ingevoerde Kerkelyke ordonnantien, wel uitdrukkelyk den Kerkelyken ban bevestigt hebben; om nu van de weereldlyke wetten hier ontrent te swygen. Ook is dezelve op zommige plaatzen, een tyd lang noch al geleeden geworden. Gelyk als dan die bekende *Theologant* tot Straatsburg, *Paul Fagius*, in 't Jaar 1549, het volk in zyn afscheid-predikatie, wel voornaamelyk vermaande, *dat zy om de behoudinge der Kerkelyke tucht en ban, God naerstig zouden aanroepen.* (*e*) Doch, wat het in 't werk stellen des rechtvaardigen Bans ook zomtyds wel voor een schrikkelyke oploop en teegenstand verwekt heeft, het welke meenig vreesachtig Predikant heeft afgeschrikt, zulks kan ten minsten, dit navolgende voorbeeld uitwyzen. Een Predikant tot Maagdenburg, genaamt *Bartholomeus Streule*, hadde in 't Jaar 1562, eenige zoo wel van den Raad als uit de Predikanten, weegen hunne veelvuldige buitenspoorigheeden, te zaamen opentlyk van den Predikstoel, in den ban gedaan, na dat hy de noodige trappen, en andere omstandigheeden, eerst wel hadde in acht genoomen. Want, als deezen Predikant

Ban op zommige plaatzen.

Groote beroerte daar door ontstaan.

(*b*) Apud Joh. Saubertum Christliches Zucht-büchlein P. II. c. 41. p. 426. (*c*) Consil. & Responſ. Tom. II. p. 174. (*d*) Loc. cit. p. 155. seqq. (*e*) Crusius Annal. Suev. Lib. XI. p. 673.

Jaar MD. tot MDC. kant nu midden in zyne woorden was, zoo begon de Pastoor, *Otto Omesze*, overluid te schreeuwen: *Gy liegt het als een eerloozen schelm en dief, gy verraader en deugniet, gy zult het op het raadhuis moeten verantwoorden. e. z. v.* Waar beneevens hy ook een brood-mes hadde uitgetrokken, en hy zoude zoo op den predikstoel geloopen hebben, indien hem niet eenige hadden teegen gehouden. Doch, om dat dit oude geschrift zeer weinig meer in handen is, zoo zal ik de noodigste omstandigheeden hier by voegen; waar uit men zal kunnen zien, hoe het met den ban toen ter tyd gegaan, en wat daar op gevolgt is. Des gedachten *Streulens* woorden dan, waaren deeze volgende, na verzeekert te hebben in het geschrifte, dat hy de behoorlyke trappen, volgens Christus bevel, wel hadde in acht genoomen. De tytel daar van is deeze: *Een waarachtig verhaal als ook eene bevestiginge uit Gods Woord, en vernieuwinge des Christelyken Bans, in welke de openbaare lasteraars en vervolgers tot Maagdenburg, de Predikanten en weereldlyke Regenten, in 't Jaar* 1562 *in den ban gedaan zyn: geschreeven door Bartholomeus Streulen, een dienaar des Goddelyken Woords, en balling Jezu Christi, in 't Jaar* 1564. *in* 4.

Maagdenburgsche beroerte.

21. „ Alzoo wy nu reeds, (zeide hy,) bespeuren en ondervinden, „ dat God almachtig zeer grootelyks weegens onze meenigvuldige zonden, en onuitspreekelyke ondankbaarheid, vertoornt is, en dat nochtans een ieder zich inbeeld, dat ons de hooge Goddelyke Majesteit niet „ straffen kan, wil noch zal, om dat 'er alhier tot Maagdenburg, (gelyk wy ons laaten voorstaan) noch zoo veele vroome Christenen zyn, „ welke God de Heere volgens zyne Goddelyke belofte, genaadig moet „ verschoonen; zoo vinde ik my, als een arme dienaar Jesu Christi, „ verplicht, om deezen Duivel het mom-aangezicht eens af te trekken, „ zyn loosheid te ontdekken, en een ieder voor zyne schade te waarschouwen; op dat niemand, op den grooten hoop zie, noch zich daar „ op verlaate, maar alleen op God den almachtigen, en op zyn Woord, „ en zyn leeven ook na het zelve aanstelle. Doch, wat aangaat de groove „ zonden, ondeugden, en vleeschelyke werken, die by ons alhier in „ swang gaan, als brassen, zuipen, hoereeren, lasteringe, gierigheid, „ woeker, haat, nyd, vyandschap e. z. v. die daagelyks op den Predikstoel bestraft werden; door welke wy Gods toorn en straffe verdienen, „ en ons op den hals haalen, ja waar door we ons zelve schandelyk van de „ eeuwige zaaligheid berooven, gelyk als de H. Paulus *Gal.* v. en elders „ meer aanwyst, indien we daar in volharden, en niet by tyds daar van af „ laaten en ons bekeeren. Van deeze en diergelyke ondeugden, zegge ik, „ en zal ik nu teegenwoordig niets altoos zeggen noch melden, maar wel „ van andere swaarigheeden, behalven deeze, die ook eindelyk, vreeze ik, den boodem eens uit het vat zullen stooten, en ons t'eenemaal „ doen te gronde gaan, zoo men zich niet in de tyd der genaade bekeeren, en een waarachtige Christelyke boete doen wil. Voor eerst zal „ dan Uwe Liefden weeten, dat ik met myne meede-heeren en meededienaars des Goddelyken Woords, voorleede Saturdag, op het „ Raadhuis, voor de Heeren, onze lieve en van God gegeevene Overigheid, en voor onze valsche broeders, en alle de School-dienaaren, „ eene grouwelyke en schrikkelyke zonde begaan hebbe, doordien wy „ alle de leugens en lasteringen des vuilaardigen duivels en van zyne dienaaren, gelyk als het behoorde, en ook van nooden was, na vereisch van „ zaaken, niet grondig en genoegzaam weederlegt hebben, en den „ leugen-geest, door het vertoonen der openbaare en welbekende waarheid, niet onder de oogen zyn getreeden, noch ook de zelve, gelyk

„ als

„ als wel billyk en recht was, genoegzaam ontdekt hebben, op dat wy alzoo den leugen-duivel doch een weinig beschaamt en schaamrood gemaakt hadden. Jaar MD. tot MDC.

22. „ Doch dit is dan nagebleeven, en niet geschied, moogelyk uit „ goddelyke toe-laatinge, dat hy ons eenen tyd lang zyne genaade „ onttrekkende, ons onze swakheeden onvermoogen in goddelyke „ zaaken gaave te erkennen, en dat wy niet op ons zelfs, noch ook op onze „ kunst, wysheid of verstand, maar alleen op den almachtigen God ons „ zouden verlaaten, en hem ten allen tyden, wanneer zyne zaaken moe„ ten voorgenoomen en verhandelt werden, en ook anderzins om hulpe „ en bystand ernstig aanroepen. Gelyk ook, op dat wy in der daad ervaa„ ren zouden, wat onze *Synergia* of vermeinde vrye wille, in Gods zaa„ ken kan uitrechten, wanneer het God niet zelfs door ons doet en vol„ brengt, maar zyn hand van ons aftrekt. Of ook daarom, gelyk God „ by *Ezechiel* op 't III *cap.* spreekt: Gy menschen kind, ziet men zal strik„ ken aan u leggen, en u daar meede binden, zoo dat gy hen niet ont„ gaan zult; ende ik zal uwe tonge aan uw' geheemelte doen kleeven, „ zoo dat gy stom zult werden, en hen niet meer kunt straffen, want het „ is een ongehoorzaam volk, e. z. v. Deeze onze gebreeken en swakheid „ dan hebben de onze, behalven de Heeren *Bastiaan* en *David*, alle te„ zaamen van herten erkent en bekent, en God de Heere om vergiffenis „ gebeeden; en wy twyfelen ook gants niet, of de goede God heeft ons „ deeze zonde en swakheid, om de wille van zynen lieven Zoon, *Jesus* „ *Christus*, onzen eenigen Heer, Verlosser en Zaligmaaker, genaadig„ lyk quyt gescholden en vergeeven, zoo dat wy dus doende, met God „ den almachtigen weederom verzoent zynde, met alle andere vroome, „ godzaalige, en geloovige Christenen, met een vroolyk herte, en een „ goed geweeten, het Vader Onze weeder recht bidden kunnen en wil„ len, en dat ons gebed zeekerlyk van God verhoort werd, en hem aan„ genaam en welbehaaglyk is. Hier na zal U. L. ook weeten, hoe dat ook „ onze vyf valsche broeders, als naamelyk, de Pastoor van de Kerke „ des H. Geests, de Heer *Jan Boomgaard*, onze Predikant alhier van St. „ Jacobs Kerke, *Otto Omes*, en de drie Kappelaanen van de St. Jans Ker„ ke, de Heeren *Kiliaan Fredrik*, *Joachim Bone*, en *Jan Meyer* niet alleen „ voorgaande Saturdag op het Raadhuis, maar ook op andere tyden te „ vooren, swaare en schrikkelyke zonden begaan hebben; en schoon zy „ vermaant en bestraft zyn geworden, zoo heeft het nochtans niet ge„ holpen, en alle vermaaninge is aan hen te vergeefs en verlooren ge„ weest, weshalven zy ook daar door waardig zyn en verdient hebben, „ om rechtvaardig van de Gemeente Gods, als onchristenen uitgesloo„ ten, en in den Christelyken ban, tot dat zy boete doen, verklaart te „ werden, op dat de geheele Gemeente niet door hen verdurven, en „ naderhand ook met hen gestraft werde; de zonden nu, die zy bedree„ ven, en daar door ze zich den Christelyken ban op den hals gehaalt en „ verdient hebben, zyn voornaamelyk deeze.

23. „ Voor eerst; dat ze zich bykans gestaadig, zoo lange ik alhier het „ ampt bedient hebbe, zonder eenige rechtvaardige of wettige oorzaa„ ken, van den heiligen dienst deezer kerke afgezondert, gescheiden, „ en oneenigheid aangerecht hebben, en alzoo geweigert, om gelyke la„ sten, met hunne Superintendenten, en andere meede-dienaars te draa„ gen, als eerstelyk over het Frankfurtsche affscheid, desgelyks ook in de „ zaaken der Dom-Paapen, en 't verdrag van Wolmerstad, gelyk als uit „ beiderzyds schriften, brieven en acten, oogenschynlyk te zien is;

„ ten

Jaar MD. tot MDC. „ ten derden, in de betrachtinge teegens het goddelooze en vervloekte „ Luneburgsche of Halsche bevel, alwaar zich ook onze Predikant, de „ Heer *Otto Omes* by de andere valsche broeders gevoegt heeft, met de andere vier weigerende de zelve te onderschryven. Derhalven zy met „ groote onwaarheid voorgeeven, dat deeze verwerringe en tweedracht „ in den dienst, het allereerste in de tyd van onzen Superintendent, de „ Heere *Dr. Tileman* ontstaan is, doordien ze al lang voor zyn aankomst, „ ja eenige jaaren te vooren al is begonnen en voorgevallen geweest. De „ andere zonde is, de verachtinge hunnes Superintendents en des heiligen diensts, waar door zy haare beloofde gehoorzaamheid en plichten „ zeer schandelyk vergeeten hebben, en dikmaals hoogmoediglyk zyn „ achtergebleeven, wanneer ze tot eene te zaamen komste geroepen „ wierden; en dat ook zommige onder hen, als naamelyk, de Pastoor „ van de Kerke des H. Geests, valsche en verraaderlyke brieven teegens „ hunnen Superintendent hebben geschreeven. Ten derden, dat de drie „ Kapellaanen van St. Jan, na hun welgevallen en moedwilligheid de „ sleutels hebben misbruikt, doordien zy den Heer Pieter Eggerds, die „ zuiver in de leere en onstraffelyk in zyn leeven is, niet teegenstaande „ zyn bidden en begeeren, de vryspreekinge geweigert hebben, en voor „ hem den heemel, zoo veel het in hun macht was, op eene tirannyke „ wyze hebben toegeslooten; welken zy echter daar na het hoogwaardige Sacrament des waaren lichaams en bloeds onzes Heeren Jesu „ Christi hebben meedegedeelt en zich alzoo zelfs daar door veroordeelt. „ Ten vierden, om dat die vyf valsche broeders, op Saturdag na St. Michiel, zich heel duivelsch voor den eerbaaren Raad hebben aangestelt, „ in de teegenwoordigheid der Kerken- en van alle de School-dienaaren, „ doordien ze hunnen afwezenden Superintendent t'eenemaal valschelyk „ aangegeeven, en met onbedenkelyke lastertaal verklaagt en vuil gemaakt „ hebben, hem dat opdichtende, het welke zy in eeuwigheid niet kunnen bewyzen noch waar-maaken, ja, daar van ze het rechte teegendeel voor God in haar geweeten betuigen moeten, naamelyk, dat zich „ de Heer Superintendent in zyn ampt, jegens hen en de andere gezaamentlyke Amptgenooten, niet anders dan 't behoorde, ja, gelyk als „ een vader jeegens zyne kinderen, altoos getoont heeft. Waar voor „ hem die valsche broeders zeer slecht beloont hebben.

24. „ Nademaal zy nu deeze en diergelyke zonden en aanstootelykheeden, begaan, gesticht en aangerecht hebben, en doordien ze de„ zelve niet erkennen, veel minder bekennen willen; maar dat ze gantsch „ moedwilliglyk daar in halstarrig volherden, en de menschen noch willen „ doen gelooven dat ze recht en wel daar aan gedaan hebben; zoo moet „ ik, om myn geweeten te ontlasten en myne ziele te redden, myn „ ampt en bind-sleutel teegens hen gebruiken: En ik verklaare dierhalven die vyf valsche broeders, als naamelyk, den Pastoor van de Kerke „ des H. Geests, den Heer *Jan Boomgaard*, den Heer *Otto Omes*, en de drie „ Kapellaanen der St. Jans Kerke, den Heer *Kiliaan Fredrik*, den Heer „ *Joachim Bohne*, en den Heer *Jan Meyer*, van Gods en mynes amptsweegen, in den naame Jesu Christi, in den Christelyken ban, en ik „ snyde hen als vuile stinkende leedemaaten af, van de Gemeente Christi, „ op dat het gantsche lichaam niet door haar vergift aangestooken en verdurven mocht werden; ik sluite voor hen den heemel toe, en de helle „ wyd open, en ik geeve ze den vervaarlyken duivel over, om hen aan „ 't lichaam te pynigen, te quellen en te plaagen, tot verdervinge des „ vleeschs, op dat de geest ten daage des Heeren Jesu Christi, wanneer

„ ze

„ze zich weeder bekeeren, en waarachtige Christelyke boete doen, zaa- Jaar MD. tot MDC.
„lig werde. Ik ontzegge hen ook hier mede het hoogwaardige Sacrament
„des altaars, en dat zy het zelve, voor al eer ze zich zullen gebeetert
„hebben, niet zullen gebruiken. Ik gebiede ook amptsweegen, dat gy
„beneevens de andere Christenen, u van deeze verbannene en buitenge-
„slootene menschen, geheellyk zult onthouden, dat gy met hen
„niet zult eeten noch drinken, noch eenige gemeenschap altoos heb-
„ben, noch hen ook ter bruiloft, of by eenig eerlyk gezelschap zult
„noodigen, dat gy hen tot geene Gevaders zult verzoeken, of hen ter
„plaatze, daar zy verzocht zyn, niet staan laat, hen op de straat niet
„groet, en kortelyk, dat gy hen alle voor heidenen en onchristenen
„zult houden, midsgaaders alle die geene, die hen in deeze hunne zon-
„den aanhangen, en zich dezelve daar aan deelachtig gemaakt hebben,
„het zyn dan School-dienaaren of andere, niemand uitgezondert, tot
„ter tyd toe, dat ze zich voor de hooge Goddelyke Majesteit zullen ver-
„ootmoedigen, haare zonden erkennen en bekennen, zich van herten
„tot God zullen bekeeren, en waarachtige Christelyke boete doen, en
„dat ze zich ook met de geërgerde Kerke, en de beleedigde perzoonen,
„Christelyk weeder zullen verzoenen en volkoomen weeder verdraagen,
„en zich opentlyk in de Gemeente Gods, weeder laaten vry spreeken.

25. „Doordien ook de Heeren des eerbaaren Raads, swaare en schrik-
„kelyke zonden begaan hebben, en nu al een geruimen tyd herwaards
„tot boete vermaant zyn geworden, eerst in 't verborgen, en inzonder-
„heid, schriftelyk en mondeling, en daar na ook opentlyk, op den
„predikstoel, en dat zy die zelve zonde niet erkennen of bekennen,
„maar veel eer pryzen, verdeedigen, en rechtvaardigen, en ze voor
„goede werken en heiligdommen houden, roemen en uitroepen, waar
„door zy dan Gods toorne en straffe, niet alleen over zich zelfs, maar
„ook wel over de gantsche stad en Gemeente, ja over hunne kinderen
„en nakomelingen, brengen en verwekken mochten: zoo moet ik ook,
„om myn geweeten daar door te bevryen en myne ziele te redden, ampts-
„halven, volgens Gods Woord, en uit kracht der sleutels, die my van
„God de Heere en deeze Christelyke Gemeente alhier, aanbevoolen,
„vertrouwt en overgegeeven zyn, den bindsleutel teegen dezelve gebrui-
„ken, en ze in den ban der hooge Goddelyke Majesteit doen en verklaren,
„en aan hen vertoonen, dat zy wegens hunne veelvoudige zonden en hal-
„starrige onboetvaardigheid in Gods toorne, ongenaade, en straffe, geraakt
„en vervallen zyn, en daar in zullen moeten blyven, tot dat zy zig voor de
„hooge Majesteit Gods weeder verootmoedigen, hunne bedreevene zon-
„den erkennen en bekennen, God om genade en quytscheldinge bidden,
„en van herten waare Christelyke boete doen. Ik verklaare derhalven ook,
„de Heeren des eerbaaren Raads, midsgaaders alle die geene, welke hen
„in deeze hunne begaane zonden, hebben aangehangen en nu noch aan-
„hangen, raad en daad daar toe geeven, daar toe hebben geholpen, of
„wat voor een naam het ook anders hebben mag, daar door zy met hen
„deel aan deeze zonden gehad hebben, ze moogen dan zyn van de Ge-
„meente, Schooldienaaren of andere, niemand uitgezondert, die aan
„deeze zonden schuldig zyn mochten, en ik doe ze in den naame Jesu
„Christi in den Christelyken ban, en ik snyde hen als vuile stinkende
„leeden, van de Gemeente Christi af, op dat het geheele lichaam niet
„door hen vergeeven en verdorven werde, en ik sluite hen ook den hee-
„mel toe, en de helle wyd open, en ik geeve ze den heilloozen duivel
„over, om haar na den lichaame te pynigen, te quellen en te plaagen,

Jaar MD. tot MDC. „ tot verdervinge des vleesches, op dat de Geest ten daage Jesu Christi, „ wanneer zy weeder omkeeren en waarachtige boete doen, zaalig werde. Ik ontzegge hen ook hier meede het hoogwaardige Sacrament des „ waarachtigen lichaams en bloeds Jesu Christi, en dat zy het zelve, „ voor dat ze zich zullen gebeetert hebben, niet hebben te gebruiken. „ Ik gebiede ook amptsweegen, dat gy u ook van deeze verbannene en „ uitgeslootene zondige menschen, geheellyk wilt onthouden, dat gy met „ hen niet zult eeten of drinken, noch eenige gemeinschap hebben; dat „ gy hen niet ter bruiloft of by eenig eerlyk gezelschap zult noodigen, „ noch tot geene Gevaders verzoeken, of hen ter plaatze, daar zy verzocht zyn, niet staan laat, hen op de straat of elders niet zult groeten, „ op dat zy daar door dies te eerder hunne opentlyke zonden moogen „ koomen te erkennen en bekennen, daar van af te staan, zich te verbeeteren en waare boete te doen, en alzoo weederom gewonnen te worden. In 't korte, dat gy ze voor heidenen en verbannene onchristenen „ zult houden, midsgaaders alle die geene, welke hen in deeze hunne „ zonden aanhangen, en zich dezelve daar door meede deelachtig gemaakt hebben; tot ter tyd toe, dat ze zich voor de hooge Goddelyke „ Majesteit weeder zullen verneederen, hunne zonden erkennen en bekennen, God den almachtigen om vergiffenis bidden, zich van herten „ tot hem weeder bekeeren, en waare Christelyke boete zullen doen, „ zich ook met de geërgerde Kerke en beleedigde persoonen Christelyk „ en gantschelyk weeder zullen verzoenen en verdraagen, en dat ze zich „ opentlyk in de Gemeente Gods, van hunne zonden weeder laaten ontslaan en vry spreeken.

26. „ De zonden nu die zy in den Raad begaan, en waar door zy deezen Christelyken ban verdient hebben, zyn deeze: Eerstelyk, dat zy „ in 't Jaar 1557, in 't verdrag van Wolmerstad, haare bekentenis niet „ hebben gedaan, maar versweegen en laaten vallen, en de goddelyke „ waarheid daar door verloochent; doordien zy de goddelooze Dom-„ Paapen, en de Paapsche afgryffelyke en Godslasterlyke Godsdienst, „ voor de oude Katholyke bekent, goedgekeurt en ingewilligt hebben, „ en om dat ze nooit geene oprechte boete over deeze zonden gedaan, „ noch de ergernis, die daar door ontstaan en gesticht is, tot op deeze uure „ toe niet weg genoomen hebben. Weshalven ook Christus oordeel, „ *Matth.* XVIII. over zoodaanige zondaars uitgesprooken, hen noch booven 't hoofd hangt. Als meede, doordien ze zelfs hun ampt hebben „ misbruikt, nademaal ze de goddelooze Baals-Paapen, op de nieuwe „ markt, niet alleen by hunne afgoodische, godslasterlyke en duivelsche „ Godsdienst hebben ongemoeit gelaaten, maar om dat ze ook noch daar „ en booven aan hen beschuttinge en beschermingе, verzeekeringe en „ verdeediginge, toegezegt en belooft hebben. Waar op ook straks daar „ na hunne gruwelyke godslasteringe weeder begonnen en ingestelt wierd. „ Ten tweeden, om dat zy hunnen eed en plechtige beloften aan de voorgaande Raad gedaan in vergeetelheid gestelt hebben. Want, schoon zy „ met eeden belooft, en plechtiglyk toegezegt hadden, dat geene getrouwelyk na te zullen koomen, wat de voorige Raad Christelyk en „ wel hadde ingestelt, zoo hebben ze nochtans niet alleen de Superintendenten, teegen haare zeegels en brieven afgezet, en daar door hun „ woord schandelyk gebrooken, maar ze hebben ook byna de gantsche „ Regeeringe daar heene gericht, om alles, wat van de voorgaande Heeren loffelyk en Christelyk was verordent, en wel inzonderheid in Kerkelyke zaaken t'eenemaal om te stooten en te niet te doen, vlak teegen

„ het

„ het tweede gebod, en *Levit.* XIX. *Gy en zult niet valſchelyk by mynen naa-* Jaar MD. tot MDC
„ *me ſweeren.* Ten derden, om dat zy het gedrukte antwoord van *Mr. Wi-*
„ *gandus en Judex*, op de laſter- en ſcheld-ſchriften, het welke zy, na
„ dat ze afgezet waaren, hadden laaten uitgaan, hebben verbooden, en
„ dat de verantwoordinge van de Heer *Dr. Morlinus*, teegens de voorree-
„ de van *Major*, niet gedrukt heeft kunnen werden, niet zonder groot
„ nadeel der waarheid en der Chriſtelyke Kerke, teegens het achtſte ge-
„ bod. Ten vierden om dat zy de Ouderlingen en Stem-hebbende leeden,
„ der Kerke van St. Ulrik, hun Chriſtelyk vry recht van verkiezinge, om
„ getrouwe en Godzaalige Leeraars aan te neemen, verhindert en ge-
„ krenkt hebben. Ten vyfden om dat zy zommige vroome, gehoorzaame
„ en onſchuldige burgers, weegens een ootmoedig Chriſtelyk verzoek-
„ ſchrift, aan hunne Kerken-vaders en Ouderlingen des Kerken-raads
„ geſchreeven, in 't welke zy baaden dat men hunnen ouden getrouwen
„ Ziel-zorger *Jan Wigand* doch weeder mocht aanneemen, gevangen gezet
„ en in diepe gaaten geworpen hebben. Ten zeſten, om dat zy den achtbaa-
„ ren en welgeleerden Heere, *Dr. Tileman Heshuis*, onzen Superintendent,
„ zonder eenige rechtvaardige reedenen, ook zonder eenig billyk gehoor
„ en kennis van zaaken, teegen het beroep, mondelyke verzeekeringe,
„ en teegen hunne eigene zeegels en brieven, het Superintendentſchap
„ op eene gantſch onrechtmaatige, ja tierannyke wyze hebben ontnoo-
„ men, hem bedroogen, en als een quaad-doender hem bewaaken laaten,
„ hem ook van 't Predik-ampt hebben berooft, en in hem den Heere
„ Chriſtus zelfs uit zyn dienſt geſtooten.

27. „ Ten achtſten, om dat zy de Predikanten en Schooldienaaren,
„ die rechtmaatig tot den Heer Doctor, als hunnen Superintendent, ge-
„ weezen waaren, uit enkele baldaadigheid, haat, nyd, boosheid en
„ moedwil zonder eenig ordentlyk proces, en daar en booven, zonder
„ eenige billyke of genoegzaame oorzaake, na hun eige welgevallen,
„ van dien zelven Heer Superintendent weeder hebben afgeweezen, en
„ gelyk de Paus van alle beloofde plichten des ſchuldigen gehoorzaam-
„ heids en eerbiedigheids hebben bevryt, ontſlaagen, los- en vryge-
„ ſprooken, maakende daar door uit zoodaanige hoogwichtige zaaken,
„ niet dan een enkel kinder- en ape-ſpel. Wat 'er ook voor eene erger-
„ niſſe aan allen en een ieder is gegeeven, geſticht en aangerecht, zulks
„ kan een ieder Chriſten lichtelyk zelfs bedenken en afneemen. Wat ook
„ de Heere Chriſtus daar van *Matth.* XVIII. zegt, is wel bekent: Dit zyn
„ ontrent de voornaamſte zonden, welke een eerbaare Magiſtraat in de
„ oude ſtad Maagdenburg, begaan heeft, die niet in 't verborgen, maar
„ t'eenemaal in 't openbaar en landruchtig, eene zeer groote ergerniſſe
„ gegeeven, geſticht en aangerecht hebben, en die derhalven ook den
„ Chriſtelyken ban, beneevens Gods toorn en ſtraffe zeer wel verdient
„ hebben en waardig zyn, en welke zy ook, byaldien ze niet in den tyd
„ der genade boete doen, zeekerlyk voelen en ondervinden zullen. Op dat
„ ik nu als een arm dienaar en wachter Gods, my ook aan zulke gruwelen,
„ zonden en ergerniſſen door hen begaan, en de toekomſtige ſtraffe daar
„ over door myn ſtilzwygen niet deelachtig maake, maar het myne daar
„ toe doen, myn geweeten ontlaſten en myne ziele redden mag, alzoo alle
„ het bidden, ſmeeken, vermaanen en waarſchouwen aan hen te ver-
„ geefs en verlooren zyn: zoo moet ik als een arm, jong onmondig
„ kindje of ſteentje aan Gods tempel, van Gods en mynes ampts weegen,
„ myne ſtemme nu zoo verheffen en roepen, en hen om haare veelvuldige
„ zonden, vervolgingen en aangerechte aanſtootelykheeden ſtraffen, en

 „ hen

Jaar MD. tot MDC. „ hen des almoogenden Gods hoogste ongenaade en ban verkondigen, en „ ik wil ze ook in de zelve hier meede verklaart hebben, uit kracht van „ Gods Woord, daar in zy ook zyn en blyven zullen, tot 'er tyd, dat- „ ze zich van herten voor de hooge Majesteit en machtige hand Gods „ weeder verneederen, waare Christelyke boete doen, en zich uit het „ binnenste haares gemoeds, van hunnen goddeloozen stand bekeeren. „ En ik wil dit alles gedaan hebben, en doe het noch in den naame des ee- „ nig-gebooren Zoons Gods, Jesu Christi onzes Heeren. Ik wil ook alle „ vroome Christenen hier meede gebeeden, vermaant en gebooden heb- „ ben, dat zy doch alle deeze verbannene voor heidenen en vrbannene „ onchristenen willen houden en dezelve myden, gelyk we ook booven „ gemeld hebben. En ik wil ook hier meede, gelyk voorheene gezegt is, „ niet alleen de Heeren des eerbaaren Raads, die deeze zonde bedreeven „ hebben, maar ook alle die geene, welke zulke zonden hebben ingewil- „ ligt, de zelve goed geheeten, gerechtvaardigt, daar toe geholpen en „ raad en daad daar toe gegeeven hebben, en die ook aan de zelve maar „ eeniger maaten deel gehad hebben, en hen daar in aanhangen, zy dan van „ de Gemeente, of wie ze willen en anderzins eenen naam hebben mogen, „ niemand uitgezondert, gemeent en meede ingeslooten hebben.

28. „ *De vruchten deezes bans nu, verhaalt hy daar na aldus*: Wanneer ik „ nu uit de deur ging, zoo volgde my de Marktmeester aanstonds na, „ daar beneevens stonden ook de Stads-dienaars voor de deure, verwach- „ tende myne aankomst. Toen ik nu weeder in de Burgemeesters-kaamer „ wilde gaen, zoo verbooden ze my zulks, belastende my in de „ Schriftkaamer te treeden. Wanneer ik nu daar in quam, zoo slooten „ zy daar op aanstonds de deur achter my toe, en daar na, na een weinig „ tyds, na dat ze my licht gebracht hadden, wierd de deur al weederom „ toegeslooten, en daar en booven noch een ander slot daar voor gehan- „ gen. Ondertusschen beraadslaagden zich de Heeren niet lang, maar „ wierden de zaak wel haast eens, en gingen weg, laatende my zonder „ eenig antwoord die zelve gantsche nacht in de Schriftkaamer zitten. „ Des morgens vroeg voor drie uuren, quaamen de Stads-dienaaren wee- „ der by my met hunne lantaarnen, pieken, vier-roers en ander geweer „ tot my intreeden, wekten my op en spraaken; dat ik zoude neemen „ 't geene my toebehoorde, en met hen gaan, het welke ik dan ook „ deed. Als wy nu beneeden onder het Raadhuis quaamen, zoo stonden „ aldaar de wachters met hunne lantaarnen, pieken, stokken, helle- „ baarden en andergeweer. Toen ben ik met de Markt-meesters en Stads- „ dienaaren midden tusschen hen door gegaan, tot over de straat na *Kei- „ zer Otto*; aldaar stond een waagen met twee paarden; als wy daar by „ quaamen, zoo gebooden ze my uit bevel des Raads daar op te klimmen. „ Schoon ik nu zoodaanig eene eere en heerlykheid, (gelyk zy het „ noemen) ongewoon was, zoo sprak ik doch, in Gods naam, als het „ dan immers zoo zyn moet, en het niet anders zyn kan, en het der Hee- „ ren bevel is, zoo moet ik het doen en den lieven God beveelen. Ik „ klom dan op de waagen en sprak: De lieve goeddaadige God brenge „ dit alles tot een goed einde; ik zette my dan achter in de waagen, en „ liet de twee stads-dienaars voor my zitten, en de knecht des Markt- „ meesters achter my staan, en rolde alzoo voort na S^t. Geertruid, tot „ aan de Brugpoort, aldaar stonden de wachters al weederom, met lich- „ ten en geweer, en na dat ik dezelve gezeegent, en den almachtigen „ God bevoolen hadde, zoo ben ik by nacht, zonder dat men myn „ zaak eens onderzocht hadde, uit de stad tot aan de schans gevoert, al-

„ waar

„ waar ik na een lang gesprek, de Stads- en Markt-meesters dienaars tot „ boete vermaant hebbe, en daar na, als ik ze den goeden God hadde „ bevoolen, ben ik in de naame des Heeren, in den duistere nacht van „ hen gescheiden, en mynes weegs in het ruime leeuwerikken-veld ge- „ gegaan.

Jaar MD. tot MDC.

29. Deeze Historie nu kan ons in 't gros, van den staat der Luthersche Kerken, ontrent dit stuk een kort begrip geeven. Alhoewel 'er ook onder de andere gezintheeden, zelfs geene mindere verdorventheid was ingebrooken, gelyk als het zelve veele der Gereformeerde ook betuigden, schoon zy wel daar ontrent wat yveriger en naarstiger waaren, gelyk als hunne Schriften en Historien dat ook toonen. Niet te min klaagde iemand onder hen, dat de Hooge-Overigheid, beneevens de Predikanten, in die zaak wel haar best gedaan hadden, *doch echter was zulk een werk tot noch toe onvolmaakt gebleeven, ja zelfs door de onrustige kinderen deezer weereld, en meenigvuldige swaare toevallen altoos boosaardig verhindert geworden; alzoo eenige van de Kerkelyke zaaken midsgaaders der zelve disciplin en tucht, ook zelfs niet gaarne hooren mochten.* (*f*) En een ander vermeld van eenige Fransche Hugenooten, dat zy met 'er daad zelve, daarom in Switzerland en elders raad gezocht hadden, *hoe zy het voorneemen van die geene, welke een Kerkelyke tucht wilden oprichten, doch best zouden kunnen verhinderen, waar in hen moogelyk wel zoodaanige behulpzaam geweest zyn mochten, die daar meede wel vergenoegt waaren, als zy maar het Pausdom hadden om-verre geworpen.* (*g*) Gelyk als het nu in dit stuk overal, by alle gezintheeden geschaapen stond, eeven zoo en niet een hair beeter ging het 'er ook al toe, ontrent de andere opzichten en instellingen. Van de Visitatien of onderzoekingen der Kerken, is nu reeds al ontrent de manieren der *Reformatie* gesprooken, hoe langzaam en zelden zy geschied zyn, niet-teegenstaande dat de meeste ordonnantien, ontrent in Kerkelyke zaaken en de geheele onderwyzinge der Gemeentens daar t'eenemaal op rusten. Zoo merkt ook een zeeker Schryver aan, dat het eerste onderzoek van een yedere plaats in 't byzonder, eerst in 't Jaar 1578 op het bevel des Keurvorsts van Saxen is aangestelt, en daar na eenige jaaren na malkanderen onderhouden geworden, doch in 't Jaar 1586 nagelaaten, en 1592 en 98 weeder by der hand genoomen geweest. (*h*) Waar ontrent ook die zelve oorzaak al meede hinderlyk was, die hier booven gemeld is, naamelyk, dat een ieder voor zyn eigen huid vreesde, willende of over zyne reeds gepleegde misdryven niet bestraft zyn, of van 't verbeeteren der zelve en nieuwe plichten gaarne bevryt blyven. De schaade nu die hier uit is ontstaan, is openbaar, en ze werd ook in de Kerken-ordeningen zomtyds wel erkent en aangetrokken, en wel inzonderheid dat de Kerken- en School-dienaaren, wanneer het onderzoek maar tot over een jaar wierd uitgestelt, groote ergernissen aanrechten. Weshalven 'er ook in Saxen bevoolen wierd, dat een ieder Superintendent de zelve onderzoekingen alle jaaren tweemaal doen zoude, en daar van hunne verrichtingen ook alle halve jaaren behoorlyk overleeveren. (*i*) Doch, hoe men dit bevel onderhouden heeft, zulks toont overal de onwraakbaare ervaarentheid zelfs aan die geene, welke daar maar eenige acht op slaan.

Gebrek der Kerkelyke tucht by de Gereformeerde.

Nalaating der onderzoekingen.

30. De natuure nu en maniere van zulk een onderzoek, was ook moogelyk niet altyd volkoomen genoeg, om daar door de gebreeken der Kerken overal te kunnen weg-neemen of verbeeteren. Men plagt de ver-

Hoedaanigheid der zelve.

(*f*) M. Caspar Ulricus Beschreibung eines Theolog. zu Zerbst gehalten. p.55. (*g*) Sulcerus apud Fechtium Epist. Theol. Part. IV. p. 399. (*h*) Jenisius Annæbergensis Annal. p. 40. (*i*) Chur-Sächsische Kirchen-ordnung p. 103. 104.

Jaar MD. tot MDC. verrichtingen des Onderzoeks wel meenigmaal na drie of meer jaaren eerst te zien. Waar door 'er dan van de voorgevallene swaarigheeden, weinige of geene, of ten minsten al te laat konden werden afgedaan. (*k*) De zaaken zelfs, waar na 'er in de *Visitatien* gevraagt wierd, waaren ook gemeenelyk maar alleen zoodaanige stoffen, die op de *theoretische* of *bespiegelende twistvraagen* en zaaken uit quaamen. Aan de rechte verzorginge der arme Gemeentens, aan een byzonderen opzicht en zorge, op een iedere ziele, aan de onderwyzinge der onweetende of dwaalende, aan de te rechtbrenginge der vervoerde en boosaardige en diergelyke, wierd niet eens gedacht. Want, aldus luide doorgaans de orde of onderrechting: *Men zoude verneemen, of de Pastoor al wel van zyne leere verzeekert was, dat dezelve zuiver was, en ook, of hy met genoegzaame bewyzen der Schrift, dezelve leere in alle artykelen deszelfs wel bevestigen en verdeedigen konde; of en hoe hoog hy geleert was, wat voor gaaven hy in zyn leere, in zyn uitspraak of anderzins hadde, wat hy voor eene leerwyze in zyne predikatien gebruikte, of hy ze in 't Latyn of Hoogduits schreef, en wat hy in dit alles konde uitrechten*..... En verder: *De Onderzoeker zoude doch voor al wel in acht neemen, dat zy* [de Pastooren] *beneevens den Bybel, ook het formulier van eenigheid naarstiglyk onderweezen, en heel vast in 't hoofd hadden*; en diergelyke andere dingen meer, die enkel en alleen op een letterlyk weeten en weeder naklappen, uitloopen. (*l*) Gelyk als ook elders aangestelt wierd, dat men by de Synoden, altyd eene Latynsche oratie hield. (*m*) Waar door men van 't eenige noodzaakelyke zich merkelyk af en te rugge heeft gehouden, en maar alleenlyk op het *peroreren*, *disputeeren* en andere snorkeryen is vervallen, de arme toehoorders mochten ondertusschen verzorgt zyn of niet. Alhoewel 'er middelerwylen onkosten genoeg daar op liepen, zoo dat 'er opentlyk geklaagt wierd, *dat dezelve dikmaals onnuttelyk en overtollig tot de jaarlyksche Synoden en reekeningen der Kerken, tot welke de Predikanten op kosten der Kerke wierden afgezonden, zyn aangewend geworden*. (*n*) Om nu van andere onordentlykheeden en ergerlyke dingen te swygen, die deezen staat dier tyden noch al meer bevestigen.

Vreemde Instructie.

Onkosten.

31. Want doordien in alle deeze handelingen, de meeste zorge en opzicht over de Gemeente bestaan zoude, zoo moest ze ook waarlyk zeer slecht en onvolmaakt zyn, nadien de omstandigheeden daar ontrent zoo uittermaaten gebrekkelyk waaren. Indien wy nu de ingevoerde Consistorien, [of Kerken-Raaden] en der zelver eersten aanvang, eens wat naader gaan beschouwen, zoo ging het daar meede in en na de *Reformatie* aldus toe. Voor dezelve hadde de geestelykheid niet alleen aan de Gemeentens haar recht gantschelyk ontnoomen, maar de Paus hadde ook de andere Bisschoppen en Paapen zelfs zoo verre gebracht, dat zy alle hunne zoo genaamde Bisschoppelyke rechten van hem eerst moesten haalen. Deeze Bisschoppelyke rechten nu, zoo als ze onder den Antichrist waaren opgekoomen, wilden de *Reformateurs* in 't begin niet aanneemen, om dat daar door het gedachte recht der geheele Gemeente, ende der zoo genaamde Leeken gekrenkt en om verre geworpen wierd. Derhalven schreef *Melanchthon*, in 't Jaar 1543, onder anderen noch aldus: *Het hoogste gerichte* (en alzoo ook het Consistorie) *is eigen aan de Kerke. De Kerk bestaat niet alleen uit Leeraars* (of Doctooren, Assessooren en Kerken-Raaden) *maar ook uit de andere meenigte. Daarom gaat ook de belofte der waarheid*, (*Matth.* XVI.) *geenzins de eene stand alleen aan, maar de geheele Gemeente. Dienvolgende moet men niet alleen maar de Bisschoppen of Priesters tot Rech-*

Consistorien, hoe ze zyn ontstaan.

Het Bisschoppelyke recht, of het kan toegelaaten werden.

(*k*) Jenisius l. c. p. 51. (*l*) Chur-Sächsische Kirchen-ordnung l. c. p. 205. seqq. (*m*) David Chytræus Epist. p. 48. (*n*) Kirchen-ordnung. l. c. p. 227.

Rechters verkiesen, maar ook de Leeken, die weegens hunnen goede wandel, ernsthaftigheid, en ervaarentheid, daar toe bequaam zyn. Waar beneevens hy na eenige voorbeelden, ook die nadenkelyke woorden van *Paulus* bybrengt, die men anderszins in der daad zeer bezwaarlyk gelden liet: *Indien 'er aan iemand die daar zit, iets geopenbaart werd, zoo swyge de eerste. Ik wil, dat zy alle na orde hunne meeningen zeggen.* Waar uit hy dan verder besluit: *Doordien het gerichte der Kerke het hoogste is, het welke bestaat uit Leeraars en de overige meenigte, zoo moet men ook uit die beide de Rechters verkiezen.* (*o*) Deeze bekentenis dan luide heel anders, dan 't geene men naderhand instelde, wanneer men niet alleen het Bisschoppelyke recht, en byna alle de Rechten der Kerke, alleen aan de weereldlyke Overheid toewees, maar dat men zelfs uit Vorsten en Heeren, tweederleye perzoonen verdichte, naamelyk, dat zy aan de eene kant een weereldlyk Heer, en aan de andere kant eenen Bisschop vertoonden, welk wanschaapen vercierzel ook de Rechtsgeleerde zelfs niet meer wilden laaten doorgaan. Te meer noch, daar immers het leeraars-ampt het weezentlyke gedeelte van een Bisschop moet uitmaaken. (*p*) Dat 'er nu aan de Oppermachten van tyd tot tyd, de Bisschoppelyke rechten zyn in handen gestelt geworden, zulks schynt volgens den draad der Historien, aldus geweest te zyn. In Saxen was het voornaamelyk openbaar, dat de Bisschoppen, die daar in noch overig waaren, als die van Meissen en Mersseborg, welke van de Pauzen over deeze landen gestelt waaren, hun ampt zeer flecht hadden waargenoomen, en van de Heeren des Lands over zeer veele verwerringen beschuldigt wierden. Hier door vind men in de Keur-Saxische Kerkelyke instellingen, en byzonder in de nieuwe lands-ordonnantie van den Keurvorst *Maurits*, van 't Jaar 1543, dat hy heeft voorgegeeven, door de gemelde achteloosheid der Bisschoppen gedrongen te zyn, *om in zyn land het Bisschoppelyke ampt met de Visitatie &c. eenige persoonen op te leggen, om dezelve Christelyk, volgens de heilige goddelyke Schrift te handhaaven.* (*q*) By deeze geleegentheid wierden 'er daar na van tyd tot tyd andere en nieuwe inzettingen in de Kerkelyke Regeeringe gemaakt, gelyk als wy nu verders zullen gaan zien.

Jaar MD. tot MDC.

Leeken tot den geestelyken raad getrokken.

Oorsprong der Bisschoppelyke rechten.

32. Doch voorheene, en eer men de zoo genaamde geestelyke *Consistorien* (of Kerken-Raaden) in Saxen hadde opgerecht, zoo zyn byna alle de Kerkelyke zaaken van *Luther* en zyne Amptgenooten, tot Wittenberg geslecht geworden, gelyk als de Jaar-boeken zulks ook uitwyzen. (*r*) Het welke buiten alle twyfel, ook in de andere Gereformeerde plaatzen alzoo toe gegaan is, dat men het in zoodaanige zaaken heeft laaten aankoomen, op de uitspraake der eerste Leeraars, die men in de overige dingen der *reformatie* plagt te volgen en te vertrouwen. Alhoewel 'er ook moogelyk altoos wel eenige Rechtsgeleerde bygehaalt zyn geweest, wanneer het vermengde zaaken waaren: gelyk als alhier booven uit de vraage van de oorloogen ook wel te zien is. Naderhand begost men zeekere *Collegien* [of Raads-vergaaderingen] op te rechten, die een Kerken-Gerichte in de naam van den Lands-Heer vertoonen zouden. Dus is het *Consistorium* tot Leipzig eerst van den Keurvorst *Maurits* aangestelt geworden, en aan de Professooren dier plaatze daar ontrent het noodige bevel gegeeven. (*s*) Dat van *Jena*, is in 't Jaar 1569, van den Hartog *Jan Willem* eerst opgerecht; om de andere nu voor by te gaan. Waarbeneevens ook ontwyfelbaar die geweldige middelen en andere omstandigheeden by de weereldlyke Gerichten gebruikelyk, wel meede zyn ingevoert geworden,

Eerste geestelyke Gerichten.

Opkomst der Consistorien.

(*o*) Consil. & Resp. Tom. I. p. 527. (*p*) Ibid. (*q*) Sächsis. Kirchen-Ordn. p. 27. (*r*) Tobias Schmid Zwikkauische Chronik P. II. cap. 2. p. 388. (*s*) Apud Seckendorffium Lib. III. p. 455.

Jaar MD. tot MDC. Geweld. den, zoo als het zelve de schriftelyke antwoorden en inzettingen van elk land, ook wel uitwyzen. Schoon dat de Leeraars middelerwyle ook bekennen moesten, *dat men de weereldlyke Rechters van de Euangelische wel moest onderscheiden, en dat zyne wet het menschelyk geslachte regeeren moest. Gods Zoon, het Woord des eeuwigen leevens, hadde uit den schoot zynes Vaders, zyn Euangelium zelfs voortgebracht, en hy wilde ook deeze zyne stemme ongekreukt bewaart hebben, zonder eenige de minste verdraayinge, toe- of afdoen. En met dit zyn woord was hy zelfs krachtig, hy onderhield en richte daar meede de menschen. En schoon dat de Kerke een zichtbaar Rechter was, gelyk als hy zelfs spreekt: Zegt het aan de Gemeente: zoo bond hy nochtans de Gemeente aan een zeekeren reegel, te weeten, aan het geopenbaarde Euangelium.* (*t*) Hoedaanig nu de maniere van doen der *Consistorien*, die daar na volgde, met deeze bekentenisse overeen stemd, zulks kan niemand recht wel weeten, als die de menschelyke inzettingen, valsche uitleggingen, heidensche wetten en gewoonten, geweetens-dwang en andere staat-kundige onchristelyke oogmerken, van de zuivere wille van Christus wel weet te onderscheiden; doordien men immers waarlyk, door de meenigvuldige inzettingen en der zelver uitlegginge, bykans geheel en al weeder te rugge en tot de Paapsche manieren gevallen is. Niet teegenstaande men in 't begin ook toestond: *Dat een Synode of Consistorie zoo t'eenemaal aan het Euangelium gebonden was, dat het geene nieuwe inzettingen altoos daar by voegen kon; dat ook des zelfs uitlegginge, om dat haaren stand aanzienlyk was, juist daarom niet te meer gold; en dat het ook haar gegeeve vonnis, door het weereldlyke geweld alleen niet beschermen kon.* (*u*)

Verbasteringe.

Bepaaling.

Consistorien in plaats van de Concilien.

33. Diergelyke getuigenissen hebben de eerste Godgeleerde toen ter tyd zeer veele teegens het gezag der *Concilien* en *Consistorien* gegeeven, gelyk als men ook hier van, in *Luthers* en andere schriften heel wydloopig leezen kan. Die ook op een zeekere plaatze rond-uit bekent, dat de *Consistorien* in de plaats der *Concilien* gekoomen zyn. (*x*) Nu beweerden zy deeze stellinge heel scherp en ernstig teegen de Papisten, dat men de Synoden maar alleen zoo verre behoorde te gelooven en op te volgen, als zy met Gods Woord overeen stemden. Weshalven zy dit wel zeekerlyk, volgens hunne grond-reegels, ook van de zoo genaamde verkoorene uit de Gemeentens, zoo als de *Consistorien* daar na waaren, verstaan hebben. Zy schreeven dan daar van op de volgende wyze: *De besluiten der Rechters (in de Synoden) hebben geen Koninglyk gezag, of dat na de rechten is, maar om dat zy met Gods leere waarachtig overeen stemmen. Doch byaldienze daar niet meede overeen koomen, schoon zy al met het menschelyke vernuft heel schynbaarlyk overeen koomen; zoo moet in zulk een geval nochtans de goddelyke reegel voorgaan. e. z. v.* Het welke men dan wel hadde behooren aangemerkt en ook in 't werk gestelt te hebben, ontrent de waarschynende besluiten en menschelyke vonden, die onder de naam van een goed oogmerk, de nood, e. z. v. het Goddelyke Woord als het eenige richtsnoer, uit de geestelyke gerichten gelyk als verdrongen, en de oordeelen met enkel heidensche en andere wetten, besluiten, ordonnantien en diergelyk t'eenemaal vervult hebben. Wanneer de geestelyke de weereldlyke Rechters byna nergens in wilden wyken, en over het volk geheerscht hebben, zonder dat zy de waare Euangelische middelen eens wel in acht genoomen hadden. Waar by noch quam, dat men aan de *Consistorien*, tot het beslechten van zoodaanige zaaken, de Hooge-Schoolen, en wel inzonderheid de zoo genaamde genootschappen der Godgeleerde (*Facultates Theologicæ*) aan hunne zyde en tot hulpe gestelt heeft, van welker verdurventheid nu reeds

Derzelver gezag.

Rechten en inzettingen.

Antwoorden der Hooge-Schoolen.

(*t*) Melanchth. Consil. Th. Tom. II. p. 202. (*u*) Ibid. p. 303. (*x*) Melanch. l. c. p. 120.

reeds alhier booven gemeld is. Want aldus drukt het een zeeker Schryver van die tyden uit. *Dat een ieder een by de Consistorien zich* [van zyn ongeluk] *troostelyk beklaagen kon , en dat daar door veele verwertheeden , zoo in huwelyks-zaaken , als ook wat de geheele staat der Godsdienst betrefte , met hulpe der Academien of Hooge-Schoolen , verhoed en weg genoomen wierden.* (*y*) Nu weeken de Godgeleerde heel ras en openbaar, van de waare eenvoudige weg des Euangeliums af , gelyk als dit ook voornaamelyk de ontstaane oneenigheeden , op haar behoorlyke plaats wel betoonen zullen. Daar en teegen viel men weederom te rugge op menschelyke inzettingen , vonnissen en besluiten der Oudvaders en *Concilien* , ja men voerde bykans het *Jus Canonicum* (of geestelyk Wet-boek) volkoomen weeder in, waar teegens nochtans de goede *Luther* zoo ernstig zich gekant en geyvert hadde. En na zoodaanige reegelen en besluiten , zouden zich nochtans geheele landen , en daar onder ook de zielen , die van den Heere verlicht waaren , moeten richten en voeren laaten. Waar ontrent waarlyk de boovengedachte eenvoudige Euangelische wille Gods , t'eenemaal vergeeten wierd.

Jaar MD. tot MDC.

Deszelver grond.

34. Men leeze maar *Luthers* openbaare getuigenissen teegen het Pausselyke recht , en alle menschelyke inzettingen , voor zoo verre als zy van Christus woorden zelfs afwyken : hoe hy zulks alles t'eenemaal tot in de helle toe verdoemt , en voor een van de grootste gruwelen wel-eer erkent heeft ; (*z*) en men vergelyke dit alles dan weeder met de volgende , en nu noch in swang zynde maniere van doen , zoo zal men vinden , of *Luther* nagevolgt werd of niet. Hy zeide dan rond-uit : *Het was best dat men het Pausselyke recht geheel en al buiten sloot , en dat de Vorsten eens eenen moed naamen van zulk een rechts-gebied, macht , en oordeelen , t'eenemaal af te schaffen.* (*a*) En het is bekent , dat hy het *Corpus Juris Canonici* , opentlyk in 't Jaar 1520 , tot Wittenberg voor de Elsterpoort , in de teegenwoordigheid van veele honderden Studenten , en andere verbrand heeft , om daar door te betuigen , dat het voor de Hooge-Schoolen en *Consistorien* , verbannen en verbrand blyven zoude. (*b*) Gelyk als hy dan ook dikmaals zeer ernstig na zulk een verbeeteringe , en *reformatie* in 't Recht en de zaaken van de Regeeringe gewenscht , en veel daar van getuigt heeft , gelyk als ook hier onder by de verdurventheid der Overigheeden , klaar zal vertoont werden. Doch het bleek wel haast , dat de Weereldlyke en Rechtsgeleerde het wel met blyde oogen aanzaagen , wanneer de geestelykheid haare hoogheid , inkomsten en andere voordeelen besnoeit , of geheel en al ontnoomen wierden. Maar toen de beurt ook aan de *Canceleryen* , Raadhuizen , Rechtsgeleerden , *Collegien* en wetten koomen zoude , weerden zy zich met alle hunne macht. Weshalven het in de Rechten , byna gestaadig op den ouden trant is gebleeven , en de goede *Luther* liet zich van de Juristen dikmaals genoeg , ontrent veele zaaken overreeden , die hy dan zoo aannam , om dat hy achte , dat ze niet eigentlyk tot zyne kennisse behoorden , gelyk als hier booven , de zaak van de verdeediginge des oorlogs wel uitwyst. Wanneer hy ook schoon nu en dan over de Rechtsgeleerde toornig wierd , zoo wisten zy doch schoon te praaten en te veinzen , dat zy ondertusschen altoos voortvoeren , met de jeugd hunnen *Justinianus* en *Gratianus* in te stampen, en hunne antwoorden en besluiten daar na te richten , om alzoo de oude afgooden doch immers heilig te behouden. Hier toe hielp ook het vernuft , dat hen lichtelyk voor-

Het Pausselyke recht.

Onrecht der Regtsgeleerde.

Behouding der oude rechten.

(*y*) Petrus Albinus. Meisnisch. Chron. Tit. XXIII. p. 305. (*z*) Vid. Tom. I. Altenb. p. 539. Tom. IX. p. 1568. & Index operum p. 949. it. Tisch-Reden. Tit. 66. von Juristen. (*a*) Lib. I. Epist. p. 237. (*b*) Tom. II. Jen. Lat. p. 334. Sleidan. Lib. II.

Jaar MD. tot MDC.

voorstelde, hoe dat ze het doch niet anders of beeter maaken konden, nadien hen noch het waare Christelyke recht, noch dat der natuure genoegzaam bekent was. Het eerste nu was door de huichelaars onderdrukt en krachteloos gemaakt, en het laatste was, door de oneindelyke gevallen, (of *casus*) en bedriegelyke vonden, t'eenemaal vervalscht en overstroomt. Dewyle zy dan buiten dat, zoo veele *folianten* der oude *Juristen*, *Summisten*, *Casuisten*, *Canonisten* en *Decretisten* hadden, die zy anders nergens toe wisten te pas te brengen; en dat eene geheele verbeeteringe: ook heel veel arbeids en stryd vereischen zoude, daar men voor schrikte, zoo liet men het uit deeze en andere oorzaaken en inzichten noch al liever by het oude blyven, men bepraate ook ten dien einde de Godgeleerde, dat zy maar stilsweegen, en alle deeze gruwelen in hun weezen staan lieten. Daar moogelyk *Melanchthon* wel heel veel meede toe geholpen heeft, die niet alleen uit menschelyke vreeze veel toegaf, maar ook noch ried, dat men zelfs aan de Paapsche Bisschoppen alle macht zoude toelaaten, en by gevolge ook hunne rechten; om nu de andere proeven noch voor by te stappen.

De Regtsgeleerde verdeedigen het Pausselyke recht.

35. Middelerwyle vertoonde zich nu al aanstonds de geheimenis der boosheid, zoo ras als *Luther* het *Jus Canonicum* dus opentlyk hadde verbrand. Want daar spraaken hem de twee Rechtsgeleerde tot Wittenberg zelfs, naamelyk, *Henningus à Göden*, en *Hieronymus Schwarsius* al straks teegen, en zy quaamen met eene *distinctie* (of verdeelinge) voor den dag: *Luther* nu konde wel eindelyk die dingen, die vlak teegens Gods Woord strydig waaren, uitmonsteren, maar de Proces-zaaken moest hy wel laaten staan. Doch *Luther* keerde zich niet eens daar aan, en hy bleef by zyne meeninge, die toen en hier inne recht wel met den wille Gods gelykformig was. Weshalven hy *de Juristen en Canonisten ook ezels* noemde, *en haare zaaken een ezels-konst en duivels-drek*. (ziet Tom. V. Altenb. p. 806.) Dit niet-teegen-staande, zoo voeren niet alleen de Rechts-geleerde voort, met hunne Afgooden aan te bidden, maar *Justus Jonas*, toen *Licentiaat* in de geestelyke Rechten, las ook noch in 't Jaar 1521 ordentlyk daar over, om dat 'er, gelyk als een zeeker Papist heel wel heeft aangemerkt, noch eenig tractement opstond. (*c*) Ja het heeft *Luther* noch al in 't Jaar 1545, en derhalven tot aan zyn dood toe verdrooten, dat de Rechts-geleerde noch al geduurig de huwelyks en andere zaaken, volgens het Pausselyke recht vonnisten. (*d*) En schoon dat naderhand de Protestantsche Stenden en onderdaanen, in 't algemeen door het Passauwsche Verdrag van het Pausselyke rechts-gebied, en dierhalven ook van des zelfs recht t'eenemaal bevryt wierden, zoo bleef men noch al vrywillig onder dit menschelyke jok, om de boovengedachte oorzaaken. Waar toe men dan allerhande schynreedenen wist by te brengen, en wel voornaamelyk, dat dit Recht nu eens in 't gebruik, en door de macht der gewoonte, niet uit het Roomsche gezag, maar om dat de aanneemers des zelfs daar een groote nuttigheid in zaagen, ingevoert was, e. z. v. (*e*) Ja men heeft het in zeekere stukken zelfs beeter als het burgerlyke Recht geacht, en dierhalven ook noch al byzondere Professooren daar van, op de Hooge-Schoolen, tot een getuigenis behouden. Niet-teegenstaande, dat ook de verstandigste zelfs wel gaerne bekenden, *dat 'er altoos veel meer schaade en onheil uit dit Recht, als goed was ontstaan*. (*f*) Het is zeeker, en door de ervaarentheid zelve oogeschynelyk bekrachtigt, dat

Zy worden van Luther slechte tytels gegeeven.

Behouden het Jus Canonicum.

En verdeedigen het zelve.

Schaade daar uit.

(*c*) Pallavicinus Lib. I. Hist. C. T. c. 22. (*d*) Seckendorff Lib. III. p. 580. (*e*) Vid. Casp. Zieglerus. diss. de Orig. & Increm. Jur. Can. Carpzov. Lib. II. Defin. Eccles. p. 152. Num. 3. (*f*) Couringius de Orig. Juris German. cap. 26.

dat de Rechtsgeleerde na *Luthers* tyden, uit de Pauſſelyke inſtellingen haare uitleggingen (*commentarios*) en plaatzen (*locos*) begonden vol te maaken, waar uit dan ook namaals zoo ontelbaare veele Paapſche meeningen wetten, gewoontens en verklaaringen zyn voort geſprooten, als men nu noch daagelyks ziet. Waar door niet alleen Gods gebod, om zulke opſtellingen t'eenemaal vernietigt wierd, maar ook zeer veele Paapſche zaaken, proceſſen en executien zyn ingevoert, werdende alzoo alles zoodaanig averechts omgekeert, dat 'er byna geene inzetting, in Gods Woord uitgedrukt, meer daar ontrent gelden kan.

Jaar MD. tot MDC.

36. Wy zullen ook by de Hiſtorie van *Andreas Karelſtad* zien, hoe dat ook van deezen man, de wetten Gods door *Mozes* gegeeven, veel hooger als de gemeene Rechten van *Juſtinianus* en andere zyn geacht geworden. *Luther* heeft hem ook in die zaak geenzins verworpen, maar veel eer uitdrukkelyk van hem geſchreeven: *Men zoude hem met vreeden laaten, hy wilde moogelyk zynen loop niet beletten.* (*g*) In dit oogemerk heeft Karelſtad buiten alle twyfel de verdorventheid der gemeene Rechten heel wel ingezien, en de goddelyke voor beeter gehouden, of hy ſchoon in allen deelen de omſtandigheeden der Jooden wel niet zeer naauwkeurig mag overwoogen hebben. Doch niet te min heeft *Luther* zelfs alzoo hier van geſchreeven, en *Mozes* wetten niet voor ondienſtig en onlydelyk erkent, hy zegt dan aldus: *Byaldien de Keizerlyke Rechten iets mochten ſtellen, dat teegen God was (daar ik niet altoos van weet) zoo is het zeeker, dat men zich na dezelve niet moet richten. Als ook: Wanneer de Keizer en Vorſten t'zaamen ſpannen, en eendrachtig Mozes Recht aanneemen, zoo zullen wy dezelve ook opvolgen.* Hoewel hy ondertuſſchen ried, by het oude te blyven, om dat hy, volgens zyne bekenteniſſe niet beeter wiſt: gelyk als hy ook elders rond-uit beleed: *Dewyle wy NB. den Heidenen onderworpen zyn, als ook onder hunne rechten en ſwaard ſtaan.* En noch: *Het Euangelium maakt gantſch geene inzettingen, maar het onderwyſt alleen den Geeſt.* (*h*) Ja daar wierden in 't begin der *reformatie* ook noch veele andere mannen gevonden, die ook op de verbeeteringe der wetten aandrongen. Onder anderen verhaalt men van een zeeker Predikant van Weimar, genaamt *Wolfgang Stein*, en een ander tot Eiſenach, *Strauſz* genaamt, dat zy de Keizerlyke Rechten verwierpen, om dat ze van de Heidenen van daan quaamen, en de Canonyke, om dat ze Paaps waaren, en dat ze daar en teegen wilden, dat het Moſäiſche recht alomme zoude ingevoert werden. (*i*) Maar de Weereldlyke, gelyk als het wel licht te denken is, hebben hen hier in teegen geſtaan, om dat hunne zaaken als dan t'eenemaal anders zouden geloopen hebben. Zoo t'eenemaal ſchept nooit het verkeerde vernuft eenig behaagen, om de beſte en gemakkelykſte weg, tot beſliſſinge van alle twyfelachtigheeden en voorvallen in te ſlaan, maar het wil met geweld in alle zaaken zich zelfs, door duizent omweegen, plaagen en moede maaken. Alhoewel ook ondertuſſchen de God- en Rechts-geleerde noch nooit daar inne met malkanderen konden overeen koomen, wien eigentlyk de handelinge of handhaavinge van het geeſtelyke Recht, en alzoo ook van de beſwaarniſſen des geweetens, (*Caſuum Conſcientiæ*) toequam. Nadien eenige onder de Gereformeerde, zelfs het eerſte ook alleen aan de Godgeleerde hebben willen toeſchryven. (*k*) En het laatſte, naamelyk, het oordeelen over zeekere toevallen, in zaaken van conſcientie, den Rechtsgeleerden t'eenemaal afkennen. (*l*) En dat wel op deeze loſſe grond, als was de uitlegginge der H. Schrift, en de beſtieringe der conſcien-

Mozes wetten booven de menſchelyke geſtelt.

Verbeetering der Rechten.

Antwoorden in geweetens-zaaken.

Wien zy toekomen.

Mm 2

(*g*) Apud Scultetum Annal. P. I. p. 90. (*h*) Tom. II. Altenb. p. 815. 816. (*i*) Loc. cit. (*k*) Sam. Mareſius diſſ. de Jure Canon. num. 24. (*l*) Havemannus Lib. de Jure Epiſc. tit. 13.

Jaar MD. tot MDC. ſcientien van God zelfs alleen aan de *Theologanten* overgegeeven. (*m*) Uit welke reedenen men ook de Huwelyk-zaaken, of *cauſæ matrimoniales*, alleen voor de *Conſiſtorien* behouden heeft. Waar van een zeeker verſtandig man aldus heeft geoordeelt. *De Prieſters hebben de huwelyks-zaaken, zonder eenige grond, of ook uit zeer belagchelyke oorzaaken, alleen onder hun Gerichte getrokken, met een groote verongelykinge der hoogſte Overigheeden: welke, gelyk als het hen ook toekomt, volgens het natuurlyke en goddelyke recht, van 't huwelyk wetten hebben te geeven, alzoo moeten zy ook, wanneer 'er eenige oneenigheeden ontrent het huwelyk ontſtaan, daar van het recht uit-ſpreeken. Dewyle ook de Predikanten zich bemoeyen om de zeeden te verbeeteren, zoo hebben de Groote Heeren het recht van te moogen onderzoeken, of de Predikanten ook iets aan de allerheiligſte gebooden onzes Zaligmaakers meede aanknoopen, dat nadeelig voor de hoogſte macht is. Want zoodaanige aangelaſte dingen zyn geen ſtuk der Chriſtelyke leere, maar veel eer ten uiterſten verre daar van afgezondert, e. z. v.* Waar na deeze man verders toond, hoe dat byzonderlyk de *Conſiſtorien* een ſcherpe opzicht noodig hadden. (*n*) Hoe hoog men ondertuſſchen de zoo genaamde Antwoorden (*reſponſa*) en uitſpraaken over de beſwaaringen des geweetens, van tyd tot tyd heeft opgeheeven, zulks wyzen diergelyke boeken zelfs wel genoegzaam uit, niet-teegenſtaande men dikmaals niet eens beſchreeven of heel naauwkeurig onderſcheiden heeft, wat het geweeten zelfs, of de beſwaarniſſen des geweetens zyn: Doordien men onder deezen tytel zeer veel eige meeningen en valſche inzichten heeft verborgen gehad, alzoo men inzonderheid het geweeten tot de beſtieringe en beſlechtinge der twyfelachtige zaaken, heeft ſtellen willen, het mocht dan uit de goddelyke wet behoorelyk onderrecht geweeſt zyn of niet. Zoo dat het dikmaals wel waar geweeſt is, wat de gemelde Schryver elders gewaagt: *Dat men eens ieders Phantaſie of inbeeldinge, de kracht van een wet heeft willen geeven.* (*o*)

Van Huwlyks-zaaken.

Of de Conſiſtorien daar van oordeelen konnen.

Caſus Conſcientiæ.

37. Niettemin heeft men zich ook al bemoeit om de menſchen wys te maaken, dat 'er, zoo wel voorbeelden, als reegels en beveelen, genoeg in den Bybel waaren, en dat men zoodaanige Antwoorden van de Hooge-Schoolen hebben moeſt. Ik wil nu niet zeggen, hoe dat men de plaats *Abel* onrechtmaatiger wyze tot eene *Univerſiteit* heeft willen maaken, en de woorden, uit 2 *Sam.* XX. 18. daar toe heeft willen misbruiken. Immers hebben zich geheele *Faculteiten* niet ontzien, om de woorden van *Paulus*, uit 1 *Cor.* XIV. 29. die hen t'eenemaal teegen zyn, op de *Academiſche* Bedenkingen (of vonniſſen) te trekken: *Laat 'er twee of drie Propheeten ſpreeken, en de andere, laat die oordeelen.* Waar uit men beſluiten wilde: *Dat zich niemand de onfeilbaarheid koſt aanmaatigen.* Eiſchende evenwel ook daar by: *Dat de gevoelens van andere, door God verlichte menſchen, niet verworpen noch veracht moeſten werden, en dat de geeſten der Propheeten zich den Propheeten zouden moeten onderwerpen, voornaamelyk in deeze tyden daar alles aan 't vervallen was.* (*p*) Welken eiſch, naamelyk, dat men alle zoodaanige uitſpraaken onderworpen moeſt zyn, zoo zeer onbillyk was, dat ze ook door eigene bekenteniſſen is krachteloos gemaakt. Nadien men, onder anderen, niet heeft konnen loochenen; *dat 'er dikmaals, van een en dezelve zaak, wel twee, of meer, teegens den anderen ſtrydende gevoelens, of Antwoorden, zyn ingekoomen, en dat derhalven de gaave, van de geeſten te onderſcheiden, nu noch zeer noodig was,* (*q*) *dat ook daarom zoodaanige beſluiten der Kerken of God-geleerde, met voorzichtigheid moeſten aangenoo-*

Antwoorden der Hooge-Schoolen.

Slecht beveſtigt

Voor ſwakke en onzeeker erkent.

(*m*) Id. ibid. (*n*) Pufendorff. de Hab. Relig. Chriſt. num. 44. p. 206 (*o*) Idem. Lib. I. de Jure Nat. & Gent. c. 3. n. 4. (*p*) Conſil. Witteb. præf. (*q*) Facultas Theol. Gryphis Waldenſis præf. ad Dekenni Conſil. Theol.

noomen werden. (*r*) Uit welke dingen klaar blykt, hoe het, moogelyk, met de ſtaat der *Conſiſtorien* is geſtelt geweeſt, nademaal deeze beide ſtukken, naamelyk, het zoo genaamde *Geeſtelyke Recht*, en de *Godgeleerde uitſpraaken*, meerendeels haaren richtſnoer en reegel plachten te zyn. Om nu niet te zeggen, dat men, in zulke voorvallende zaaken ook wel dikmaals heeft beginnen te *diſpenſeeren* [of van de wet te ontſlaan]. Het welke wel uitdrukkelyk in de ordonnantien verbooden is; (*s*) doch dat echter inderdaad, uit gunſt, door gaaven en andere oorzaaken zeer dikmaals, gelyk als de ondervinding toont, geſchiedt is. Dit zelve heeft dan *Melanchthon* ook wel gemerkt, wanneer hy ſchreef: *Men zoude over de Kerk zulke Rechters niet ſtellen, als 'er gemeenelyk in de weereldlyke Rechtbanken zaaten; te weeten, hoogmoedige, gierige, bedriegelyke, modwillige, of tyrannyke menſchen*, diergelyke hy 'er een in de nabuurſchap, met naamen *Rabe*, noemde. (*t*) Ja, hoe het verders in de *Conſiſtorien*, met de meerderheid van ſtemmen, en der zelver ongelykheid en misbruik, insgelyks ook met partydigheid van andere, geſchenken te neemen, acht te ſlaan op bloedverwanten, voorſtanders, gunſtelingen, vreeze voor menſchen, en ontelbaare andere ongerechtigheeden, en goddelooze handelingen, is toe-gegaan, zulks alles zouden zonderling de beſchreevene *Acta*, of verhandelingen, overvloedig genoeg kunnen toonen, by-aldienze niet al te naarſtig bewaart wierden, van hen zelfs, dien daar aan geleegen is. En in deezer voegen heeft zich ook dit misbruik, na dat het allengskens meer en meer hadde toegenoomen, zeer vaſt gewortelt, doordien men, in 't eerſt, maar nu en dan, *Luther* en *Melanchthon* placht om raad te vraagen, gelyk als hunne ſchriften nu noch toonen. Tot dat, van tyd tot tyd, ook andere dit voorrecht zich hebben aangemaatigt, en eindelyk een volkoome recht daar uit gemaakt, dat niemand, zonder haare toeſtemminge, iets zoude moogen doen, of, zonder dit merkteeken, koopen noch verkoopen.

Jaar MD. tot MDC.

Diſpenſatien der Conſiſtorien.

Ongerechtigheid.

38. Om nu in 't byzonder noch iets van de Huwelyks-zaaken te gedenken: zoo is het genoegzaam bekent, dat de Paus de zelve eerſtelyk voor de Rechtbanken der Geeſtelykheid getrokken heeft, om zyn eer- en geld-zucht te verzaadigen; waar in nochtans niets altoos na Gods wille geſchiedde, gelyk als al voor langen tyd beweezen is. (*u*) In 't begin der *reformatie* heeft men zich deeze gruwelen noch niet zoo ras deelachtig gemaakt; maar in teegendeel vind men uitdrukkelyke narichten, by voorbeeld, dat in de onderzoek-artykelen van Hartog *Hendrik* aan de *viſitateurs* wel uitdrukkelyk bevoolen is: *Ontrent de huwelyks-zaaken order te ſtellen, dat de zelve door de geeſtelyke en weereldlyke Overigheid van een ieder plaats, volgens Gods Woord beſlecht, of dat die in ſwaare twyffelachtige voorvallen, NB. door de Rechts-geleerde Faculteit tot Leipzig, na rechten zouden werden beantwoord.* (*x*) Wy hebben ook reeds voorheene al gezien, hoe dat een zeker verſtandig man daar van zeer wel geoordeelt heeft, by wiens gronden men ook noch dit zoude voegen kunnen, dat ten minſten de Godgeleerde en Predikanten hunnen geheelen tyd met zoodaanige handelingen niet behoorden toe te brengen, die doch meerendeels, weereldlyk, tydelyk, en in teegenſtellinge van hunne andere plichten van geener waardye zyn, gelyk *Dr. Willem Biedenbach*, aan zynen vriend in een brief klaagde: *Dat hy de tyd, die hy in de Godgeleerde zaaken wel zoude beſteeden kunnen, met huwelyks-zaaken of andere weereldlyke handelingen en zotternyen, in*

Huwelyks-zaaken van den Paus vervalſcht.

In 't eerſt aan de weereldlyke Overheid overgelaaten.

Den Geeſtelyken onrechtmaatig opgelegt.

(*r*) Ludov. Dunte Caſ. Conſc. prælimin. quæſt. 21. p. 50. (*s*) Churf. Auguſti Ordnung. A°. 1555. p. 54. (*t*) Epiſt. ad Georg. Anhalt. Vol. I. p. 283. (*u*) Melanch. Tom. I. Conſil. p. 436. & omnino Theodoſius Gibellinus Cæſareo-Papia. Rom. p. 219. 227. & 527. (*x*) Antonius Wek. Dreſsdn-Beſchreib. p. 309.

Jaar MD. tot MDC. By wat gelegentheid. *in 't Consistorie verderven moest.* (*y*) Niet te min, en schoon alle deeze zaaken heel verre heen zaagen, en veele andere dingen na zich sleepten, wierden zy echter van tyd tot tyd, de Geestelykheid en het *Consistorie*, zelfs ook onder de Protestanten opgedraagen. Gelyk als men daar van niet alleen *Melanchthons* eige goed-dunken nu noch vind, (*z*) maar ook veele voorbeelden, dat diergelyke zaaken geheel alleen, en zonder de andere leedemaaten der Kerken daar by te roepen, zyn afgedaan geworden. Gelyk als tot Halle in Saxen, van 't Jaar 1545 af tot 1551 toe *Justus Jonas*, beneevens de andere Predikanten, de *Audientie* (of 't aanhooren der Partyen) *de Citatien en vonnissen, in de huwelyks-twist-zaaken gehandhaaft heeft, volgens het uitwyzen der acten* (of geschreeve verhandelinge) *des Kerkendiensts.* (*a*) En dus zyn van tyd tot tyd de Godgeleerde al verder uitgetreeden, en hebben zich niet ontzien, uit het voorbeeld der vervallene Jooden, en verdurvene Grieksche Kerken, en hunner Patriarchen te bewyzen, *dat alle zoodaanige zaaken alleen aan de Rechtbank der Geestelykheid behoorden, maar de straffen* (als het onthoofden, hangen, geezelen e. z. v.) *moesten alleen aan de Weereldlyke Rechtbank overgelaaten werden*, als waar ontrent men zich ten minsten noch al geschaamt heeft: (*b*) Waar teegen de gedachten van verstandige en onpartydige Schryvers nu reeds al genoegzaam bekent zyn. (*c*)

Consistorien Ecclesia repræsentativa genoemt. 39. Dat eindelyk de eerste *Reformateurs* noch moogelyk zoo ras niet op de vond van de *Ecclesia repræsentativa* (of vertoonende Gemeinte) gedacht hebben, zulks ziet men uit *Melanchthons* woorden, die ten minsten noch rond-uit schreef: *Wanneer Christus spreekt: Zegt het aan de Gemeente, zoo moet men niet maar een gedeelte der Kerke, als de Bisschoppen, maar ook uit de overige standen des volks, bequaame Rechters verkiezen, die leedemaaten der Kerke zyn.* (*d*) Gelyk als men dan ook deeze spreekwyze heel bezwaarlyk by de oude vinden zal, aangezien men zich noch misschien geschaamt heeft, om een en dezelve ongerymtheid met de Papisten te begaan, met die perzoonen eene geheele Gemeente te noemen, die geene toestemminge noch volmacht van de gantsche Kerke, en wel inzonderheid van de zoo genaamde Leeken hadden, maar die alleen op het goed-dunken van eenige weinige, tot zulk een vertooninge der Kerke geraakt waaren. Maar in teegendeel begost men naderhand deeze maniere onder de Papisten te leeren. En men gaf het ook de naam by de Gereformeerde: „Dat de Kerke een Stad Gods was. Gelyk als nu in een stad, de Raad de „geheele Burgerye vertoont, eeven zoo *repræsenteerde* het *Consistorium* „de perzoon en het ampt der gantsche Gemeente. Waar teegens nochtans iemand zeer wel inbracht. „De Kerk en een stad konden met mal„kanderen onmoogelyk niet vergeleeken werden. Want daar was im„mers in alle steeden geen eene Raad, of een iedere Raad hadde niet ee„nerley gezag, en de *Consistorien* mochten ook niet alles doen, wat „wel een Raad doen kon. Waar neevens men nochtans die bekende woorden van Christus: *Zegt het aan de Gemeente*, alleen op de Voorstanders of Regenten der Kerken trok, zich inbeeldende, Christus hadde niet op alle en een ieder waar Lidmaat der Gemeente gezien. (*e*) Kortelyk, ook hier in wierd van de zuivere meening Gods afgeweeken, en de heersch-zucht, en andere gebreeken der Geestelykheid wierden aan alle kanten meer en meer openbaar, gelyk als we wat verder beneeden nu wel haast zullen zien.

Beginzel en grond daar van.

HET

(*y*) Epist. ap. Fechtium P. III. Epist. Theol. p. 301. (*z*) Apud Seckendorff. Lib. III. p. 534. & alibi. (*a*) G. Olearius Halygraph. p. 257. (*b*) Dunte l. c. Cap. XIX. qu. 5. p. 935. (*c*) Vid. Pufendorf. l. c. Joh. Schilterus Lib. IV. Libert. Eccl. Germ. c. 2. n. 19. seqq. p. 522. (*d*) Apud Seckendorff. l. c. (*e*) Beza Epist. XXIV. p. 148. 151.

HET XIII. HOOFDSTUK.

Van het algemeen Verval na de Reformatie.

1. HEt teegenwoordige opschrift van dit Hoofdstuk, zal wel na alle vermoeden zommige Lezers heel vreemt voorkoomen, die door gebrek van eene Historische ervaarentheid, noch eene al te ruime en overgeloovige inbeeldinge of begrip van de Luthersche Kerke hebben. Doch byaldien zy zonder eenig vooroordeel of eenzydigheid, en met een behoorlyke geduld en opmerkinge, de volgende getuigenissen hier van leezen en overweegen, zoo zal, hoope ik, alles en buiten teegenspraak aan hen vertoont werden. En het was wel hartelyk te wenschen, dat het by niemand voortaan meer waar was, het geene eenige geleerde en yverige mannen reeds in dien tyd al van zoodanige stoffe geschreeven en gewenscht hebben: „Dat doch „God de Heere aan de kranke en swakke oogen eenig heilzaam middel „verleenen mocht, om de steeds inbreekende onheilen recht te erken„nen. Want dat was recht het teeken van eene aller-uitterste onzinnig„heid, en dat de krankheid de overhand nam, wanneer men met onge„duld lyd, of we geheel en al daar teegen woed en raast, zoo haast als „het openbaare quaad en de rechte oorzaaken van zulk eene overgroote „rampzaaligheid, maar wat duidelyker aangeweezen werden. Waar by ze dan noch dit voegen: „Schoon dat het verhaal van zoodaanige dingen „niet aangenaam is, zoo moest men nochtans ter liefde van de waare Gemeente Gods iets vermaanen. (a) Welke woorden ik met recht alhier weeder te pas brenge, voornaamelyk in zulk een gevaarelyke tyd, daar de erkentenis der verdurventheid, tot eene waare verootmoedinge voor God, en afwendinge der voor de deur staande oordeelen, dienen kan. Doch nu wil ik meede ontrent deeze zaak, in alle oprechtigheid, de eigene getuigenissen en bekentenissen der Schryvers voor oogen leggen, gelyk als in de beschryvinge van dat geene, het welke goed by de Luthersche was, geschied is. Alwaar dan in allen deelen, de waare eenige Leere des Euangeliums, ons tot een richtsnoer dienen moet, volgens welke men alles uit zyne vruchten kan en moet beproeven; voornaamelyk, nadien deeze Gezintheid van den beginne af aan, zich op het Euangelium beroemt heeft. En de bescheide Leezer zal nu zelfs wel uit de voorgaande verhaalen, reeds al zeer veele teekenen van een openbaar verval aangemerkt hebben; waar by nu de volgende berichten noch zullen koomen.

Noodige vermaaninge, of voorbereidinge.

Of men de elendige staat verswygen moet.

2. Dienvolgende zal ik nu voor eerst alleen zulke algemeene bekentenissen aantrekken, die de zaak zelfs duidelyk zullen maaken; naderhand zullen ook de voornaamste en openbaarste oorzaaken, beneevens de andere omstandigheeden voorgestelt werden. Alhoewel, indien men dit al te zaamen in 't korte vervatten wil, zoo komt het eindelyk daar op uit, dat de menschen, gelyk als voor de zondvloed, zich van den Geest Gods niet hebben willen straffen laaten, als meede, dat ze van hunne Leeraars, tot zoodaanigen tucht en leidinge niet trouwhertig genoeg zyn geweezen geworden, of ook wel, om dat ze dezelve niet wel hebben opgevolgt. Zoo heeft dan *Luther* zelfs niet alleen in het zeer swak beginsel der *Reformatie* daar over geklaagt, dat het Woord noch alzoo onkrach-

Bekentenissen der verdorventheid.

Van Luther zelfs.

(a) Auctores Centur. Magdeb. Dedic. Epist. ad Centur. IX. n. 5.

Jaar MD. tot MDC. krachteloos bleef, en dat de menschen niet beeter wierden, maar ook daar na, wanneer de Luthersche Leere overal reeds al uitgebreid en aangenoomen was. In de eerste tyd schreef hy ontrent een jaar daar na, in eenen brief aan *Joan Lange*, aldus: „De kracht des Woords was noch „verborgen, of ten minsten zeer klein in allen, het welk te verwonde-„ren was: Want de menschen bleeven in 't gemeen zoo als voorheen, „hart, ongevoelig, ongeduldig, stout, geneegen tot zuipen, on-„kuisch, twistzuchtig. En in 't korte, het rechte kenteeken en waapen „der Christenen, naamelyk, de liefde wilde zich noch nergens open-„baaren, en het woord van Paulus wierd waarachtig: Wy hebben het „Ryke Gods in woorden en niet in kracht. (*b*) Om dat, naamelyk, zoo weinig geest en leeven daar by was; en waar zich dit al vertoonde, in die geene, welke het beeter kenden, het zelve haast onderdrukt en verworpen wierd; gelyk als 'er by de oneenigheeden klaar zal vertoont werden.

Van de zorgeloosheid. Doch van de toestand in en na de *Reformatie* zyn dit zyne klachten, en wel eerst van zich zelfs: „Ik bekenne voor my zelfs, en zonder twyfel „moeten het andere ook bekennen, dat het my ontbreekt aan zulk ee-„nen yver en ernst, die ik nu veel meer dan te vooren behoorde te heb-„ben, en veel nalaatiger ben dan voorheene onder 't Pausdom, NB. en „daar is teegenwoordig geenen zoodaanigen ernst by het Euangelium, „gelyk men te vooren wel gezien heeft, by de Munnikken en Paapen. Waar van hy den schuld op de boosheid der menschen en den ouden *Adam* legt, „die altoos denkt, 't en heeft geene swaarigheid, of wy schoon „niet veel goede werken doen, en wy werden alzoo onvoorziens luy en „achteloos, en wy verzuimen ons daar in zoo lang, tot dat we het merg „en de kracht des geloofs eindelyk t'eenemaal daar door koomen te verliezen. (*c*) Elders klaagt hy insgelyks: „Dat het Euangelium alleen „(wanneer het naamelyk voor onbekeerde en ruwe herten gepredikt „wierd) luye, vraatige Christenen maakte, die zich inbeelden dat zy niet „goeds behoeven te doen. (*d*) Noch klaagde hy reeds al in 't Jaar 1538, over de verkeerde inbeeldinge der Luthersche: „De meeste menschen „misbruiken heedensdaags de Christelyke vryheid, en roepen genaade, „genaade, derhalven behoeven we dan geen goed te doen, noch quaad te „lyden. Deeze maaken uit genaade moedwilligheid, dat is, een eige „lust om te doen wat zy willen, en uit de vergeeving der zonden, eene „vryheid van te zondigen, gelyk als 'er teegenwoordig maar al te veele „zulks doen. (*e*)

Averechtze verdraijing des Euangeliums.

Ergerlyk leeven. 3. Verders gedenkt hy, dat ook de vyanden zelfs deeze verdorventheid aan de zyne, heel wel waargenoomen en gemerkt hebben: *Zy verwyten ons*, zegt hy, *dat zy wel geduurig het Euangelium van ons hooren prediken, maar wy zien ondertusschen niet Euangelisch*: *Ja, zy zeggen, wy leeren anders, en wy leeven anders.* (*f*) Het welke hy op die plaats wel in de swakke verontschuldigt, maar in de boosaardige elders dikmaals bestraft heeft. Als daar hy onder anderen oprechtiglyk bekende: „De Christenen zyn „niet zoo gemeen, dat 'er zoo veele zich op eenen hoop zouden kunnen „vergaaderen. Een Christen is een zeldzaame voogel. Gaave God! dat „wy (Luthersche) voor het grootste gedeelte, maar slechts goede „vroome Heidenen waaren, die het natuurlyke recht wel in acht naa-„men, ik zwyge noch het Christelyke. (*g*) En daar hy van de ondankbaarheid, en 't verstokte gemoed der meeste menschen klaagde: „Om „de menschen hadde ik wel alle daagen reede om te zeggen: Nu, loopt heen

Meer als Heidens.

(*b*) Apud Seckendorf. Lib. I. p. 202. (*c*) Tom. VI. p. 62. (*d*) Tom. V. p. 736. (*e*) Tom. IV. Jen. Lat. p. 307. (*f*) Tom. VII. Altenb. p. 696. (*g*) Tom. III. p. 118.

„heen en helpt u zelfs, of krygt een ander in myn plaats. Want geen „ding ter weereld verdriet my meer, dan dat ik daagelyks zulk eene „schrikkelyke ondankbaarheid zien en ondervinden moet. (*h*) Inzonderheid getuigt hy van die elende en verdorventheid, die hy het naaste ontrent hem zag, waar uit hy wel licht kon afneemen, hoe het 'er elders buiten zyne teegenwoordigheid, ja ook na zyn dood moogelyk zoude toegaan. Waar van in dien tyd zyn bekende vriend aldus spreekt: *In 't begin des dertigsten jaars ontstak zynen yver teegens zyne eigene Kerkelyke leedemaaten; hy deed voor hen dan eene heftige boet-predikatie, roepende, ach en wee over haar uit, byna gelyk als de Heere Christus teegens die van Capernäum en Bethzäida. Want het scheen hem toe, als wilde men ook Gods Woord zelfs tot een hoon en spot maaken.... De Doctor liet toen genoegzaam opentlyk blyken, voortaan nooit meer te willen prediken, en hy hield daar meede ook een tyd lang op, tot dat zyn gramschap wat verkoelde.* (*i*) Ja daar na, in 't Jaar 1545, is hy in der daad van Wittenberg af, tot den Vorst *Joris* na Merzeburg getrokken; hy schreef ook aan zyn vrouw, dat hy niet weeder wilde daar na toe koomen, en dat zy alle het haare maar verkoopen zoude; want de Elementen zelfs zouden haar doch tot Wittenberg na zyn dood niet willen verdraagen. De oorzaaken hier van werden aldus beschreeven: *Na alle vermoeden wierden 'er in Wittenberg groote ongebondenheeden en ergernissen bedreeven, niet teegen-staande zyne trouwhertige waarschouwingen, vermaaningen en ernstige bestraffingen, die ook hoe langer hoe meerder hadden toegenoomen, waar door hy dan gantsch moede, verdrietig en moedeloos wierd, doordien het hem zeer smerte, dat hy met alle zyn leeren, prediken en aanhouden, zoo weinig zoude moeten uitrechten.* Gelyk als hy dan ook naauwelyks, door veel bidden van den Keurvorst zelfs en andere, zich heeft laaten overreeden om weeder daar heen te trekken. (*k*) Het welke ons in de grond verdorvenen en boozen toestand der Luthersche van dien tyd, waar onder de Wittenbergers wel de eerste en voornaamste zyn willen, genoegzaam voor oogen stelt, als van welkers verbeeteringe *Luther* zelfs t'eenemaal gewanhoopt heeft, en korts daar na ook gesturven is.

Jaar MD, tot MDC.

Luthers toorn.

Vertrek van Wittenberg.

Beschryvinge van den staat van Wittenberg.

4. Neevens *Luther* erkenden ook reeds toen ter tyd al eenige andere, die noch oogen hadden om te zien, deeze rampzaaligheid. Weshalven zy dan ook van de tyden van *Luther*, en des zelfs Gemeentens, zoo als ze van de andere *Secten* onderscheiden werden, zonder eenigen schroom aldus schreeven. *Ook veele andere van de onzen rechten booze ergernissen aan, zoo wel door hun ongebonde leevens als averechtze leeringen. Want na dat zy door het Euangelium, van de dwinglandye der Pauzen bevryd waaren, zoo misbruikten ze de Christelyke vryheid ten uittersten; zy slampampten, leefden in onkuisheid, brouwden de eene oneenigheid op de andere, zy studeerden gantsch niet, en zy leiden zich maar alleen op het lasteren en schelden, zy schonden de Overigheeden, streeken maar de Munnikken en Bagynen wat door, het geene de gemeene man gaerne hoorde.* (*l*) Een ander, die wel niet in alles met *Luther* t'eenemaal overeen stemde, maar die in alle de Gezindheeden veele gebreeken zag, schreef ook reeds al in 't Jaar 1522, zeer nadenkelyk hier van: „Het is „niet genoeg, dat iemand zich voor Euangelisch uit geeft. Veele verlaa„ten nu alles, zy doen geen gebed meer, ze vasten niet meer, geeven „niets meer. Zommige Munnikken hebben de kappen al te ras weg-ge„wurpen, andere hebben de beelden verbrant, vleesch gegeeten, en „andere dingen voor de swakke gedaan, die zich zelfs wel Euangelisch „noemen; maar zy moogen wel veel eer duivelsch zyn. Uit deeze stin„ken-

Getuigenissen van andere Leeraars.

Huichelarye der Euangelische.

(*h*) Tom. VI. p. 60. (*i*) Matthesius Leben Luth. VIII. Pred. p. 88. (*k*) Tom. VIII. Altenb. p. 501. (*l*) Matthesius l. c. XI. Pred. p. 136.

Jaar MD. tot MDC.

„ kende goddelooze vruchten nu kan men geenen goeden boom kennen. „ Niemand kan Euangelisch zyn, 't en zy hy een waarachtig geloove „ heeft, en het zelve door de liefde gestaadig oeffent, zyn kruis geduldig „ draagt, en de hoope vast houd. (*m*) En de bekende *Hans Sachs*, van Nurnberg, schreef noch al te vooren, in 't Jaar 1524, in een uitgegeeve t'zaamenspraak, tusschen een Euangelisch Christen en een Luthersch, (waar in het aanstootelyke leeven van zommige, die zich Luthersche noemen, vertoont, en broederlyk bestraft werd,) onder anderen aldus: „ Indien gy-lieden Euangelisch waart, zoo zoud gy ook de werken des „ Euangeliums doen. Daarom, byaldien gy uit het Euangelium ge- „ booren waart, zoo zoud gy het Euangelium ook aan uwe Meede-broe- „ deren vriendelyk verkondigen, en een godzaalig leeven voeren, ge- „ lyk als de Apostelen. Indien gy Luthersche, zoo vroom en onaan- „ stootelyk wandelt, zoo zoude uwe leere ook een veel beeter aanzien „ hebben voor alle menschen; die u nu Ketters noemen, zouden u dan „ Christenen heeten. Maar met het vleesch-eeten, raazen, Papen-schel- „ den, twist-stooken, bespotten, verachten, en allerhande schaamte- „ loos bedryf, hebt gy Luthersche zelfs aan de Euangelische leere eene „ groote verachtinge toegebracht. Het is, helaas! zonneklaar, e. z. v. Ja een ander verlicht man, heeft onbeschroomt toen ter tyd bekent:

Wie Babel is, en de Antichrist.

„ Dat de Babilonische hoere, zoo wel in het Pausdom als in 't Luther- „ dom, zat en regeerde, en dat wel op eene onbeschaamde vleeschelyke „ wyze, grof genoeg, en dat beide die Kerken zusters waaren, gelyk „ als Sodoma en Gomorra, ja twee rechte Antichristenen. (*n*) Noch andere, die veele dingen, die onrecht en ongoddelyk waaren, in de Gezintheeden zaagen, en die in 't eerste meede teegen den Paus gestreeden hadden, waarschouwden opentlyk de menschen al in den eersten aanvang der *Reformatie*, voor zulk een verval, dat door zich zelfs te verheffen, en andere te verachten en te verwerpen, heel licht geschieden kon. Derhalven schreef iemand reeds al in 't Jaar 1525, aan de Wittenbergers: „ Hy „ zorgde, dat moogelyk die geene, welke het Euangelium het eerste aan- „ genoomen hadden, het zelve ook wel het eerste weeder verliezen moch- „ ten, wanneer ze van den geest der liefde en vreede verlaaten wierden.

Waarschouwinge voor verheffinge.

Oneenigheid.

(*o*) En de beroemde *Erasmus*, oordeelde in 't volgende jaar, van den toestand der Luthersche aldus: „ Luthers aanhang zal zich eindelyk zelfs „ verbreeken, schoon dat ook niemand daar teegen schryft, en de Paus „ en de Keizer maar stil zitten. Want zoo zeer zyn zy onder zich zelfs „ oneens: op dat ik nu niet zegge van het leeven van die menschen, wel- „ ke na ons Euangelium, gantsch niet Euangelisch zyn. (*p*) Het geene hy dan ook in een byzonder boek, in 't Jaar 1529, noch al meer en in 't breede vertoont heeft, waar van den *tytel is*, *Teegen eenige*, *die zich valschelyk Euangelische noemen*. Daar in hy dan onder anderen het volgende aanmerkt: „ Ik kan daar veele van de Euangelische aanwyzen, die erger „ zyn geworden als voorheene. Men heeft wel de beelden uit de Kerken „ geworpen; maar wat voordeel doet dat, wanneer men in 't herte noch „ zoo veel afgooderye heeft? Ik zie ook niet uit wat reede eenige met „ zulk een yver de beelden afgeworpen hebben, als alleen, dat ik het „ voor een teeken hunner overeenstemminge houde. e. z. v. Om nu „ noch van andere plaatzen te swygen.

Oordeel van Erasmus.

Slimmer verval.

5. Dat nu dit niet maar eenigzins van de vyanden aldus is uitgestrooit, maar

(*m*) D. Caspar Guttelius ap. Seckendorf. Lib. I. p. 250. (*n*) Rupertus Mosham ap. eundem supplem. Ind. I. n. 52. (*o*) Joh. Landspergius in προσφωνήσει ap. Sculterum Annal. P. II. p. 39. (*p*) Lib. XVIII. Epistolar. Epist. ad Georgium Sax. Ducem. p. 106.

maar in der daad is waar geweest, zulks zal niet alleen het volgende verhaal toonen, maar dit hebben ook verstandige mannen genoegzaam bemerkt. Gelyk als iemand, die in deeze Historie zeer ervaaren, en echter ook een groot begunstiger van *Luther* was, dit in 't korte vervat aldus schryvende: „Het is wel te gelooven, dat niets altoos de verdere „voortplantinge der gezuiverde Gosdienst meerder belet heeft, als dat „de onderhoudinge der goede zeeden al te zeer verviel, en het leeven „van de heiligheid der Leere zoo baarblykelyk verschillende was. „Het welke aan veele der teegenpartyders deed gelooven, dat men heel „uit andere oorzaaken, als uit drang des geweetens, of om de waarheid „zich van hen hadde afgezondert. (*q*) Ja, wat heeft men meerder bewys daar toe van nooden, daar *Luther* zelfs dit meer als al te duidelyk bekent, en ook van het aanstaande verval gesproken heeft: Gelyk als, toen hy in 't Jaar 1532 schreef: „Wee het welgaan en goede gemak, dat 'er voorheene geweest is, en zy teegenwoordig wenschen en begeeren! Want dat is een „ontwyfelbaar teeken, dat de duivel aldaar met alle geweld heerscht, en „dat geen Christus daar ter plaatze is. Gelyk als ik, helaas! vreeze, dat „het al weeder zoo gaan zal, en NB. dat het Euangelium maar al te vroeg „van ons Duitsche zal weg geraaken, waar toe zulke schreeuwers teegenwoordig hun uitterste best doen. (*r*) By welke woorden in de Altenburgsche druk deeze staan, die van de bedroefde vervullinge der zelve getuigen. *Ach! gy zalige man, wat hebt gy scherpe oogen gehad!* En in 't Jaar 1539, heeft hy aldus geschreeven: „Ik voorzegge niet gaerne, en ik „wil ook niet voorzeggen, want wat ik voorzegge, inzonderheid het „quaade, dat komt in 't gemeen meer als my lief is.... Doch ik vreeze, „het zal ons Duitsland ook noch eens zoo gaan als Jeruzalem.... Maar „wy achten 't niet, ja al immers zoo weinig, als de Jooden de gramschap „der Romeinen, wy zondigen daagelyks maar meer en meer, zoo dat wy „genoegzaam een verdorvene groeve en vat werden.... Want zeekerlyk, „het wil ons Duitschers gelden, inzonderheid in 't spel, dat de Duivel „in 't zin heeft, om dat hy het Woord Gods by ons vind, het welke hy „niet verdraagen kan. En byaldien wy het zelve niet beeter zullen eeren, maar zoo voortvaaren met het te verachten, en in onze verdere „ondankbaarheid, zoo zal noch eindelyk tot ons gezegt werden: Gy „hebt den tyd uwer bezoekinge niet in acht genoomen. Als dan is het „gedaan, en heeft het de Duivel reeds gewonnen. Want, indien wy „het Woord verachten, zoo veracht het ons weederom, en het scheid „zich van ons af, gelyk als wy ons van het zelve afscheiden. Daar voor „ons God ten minsten altoos by onzen tyd, genaadig bewaare! Amen. Waar meede deeze zyne andere woorden ook heel wel overeen koomen, als hy zegt: *Het zal noch al veel slimmer werden, wanneer nu het Euangelium werd weg-genoomen, of dat 'er andere valsche Leeraars koomen, waar van de eene dit en de andere dat leert.* Het welke immers, tot op deezen tyd toe heel wel geraden is. Waar van men wyders het byzondere boekje van *Joan Saubertus*, genaamd, *Lutherus Propheta Germaniæ*, [*Luther*, een Propheet van Duitsland] kan nazien. (*s*) Deeze en diergelyke andere nadenkelyke woorden zyn *Luther*, reeds in dien tyd al door de openbaare en overtollige grouwelen der Luthersche als uitgeperst geworden, daar beneevens hy ook niet duisterlyk te verstaan heeft gegeeven, wat 'er naderhand, als de zeeker- en gerustheid toenam, noch wel gebeuren zoude: Gelyk als dan iemand van hem verhaalt: *Waarlyk, waarlyk, de ziele van deezen vroomen*

Jaar MD. tot MDC.

Hinderpaalen der Reformatie.

Haastig verlies des Euangeliums.

Luthers klachten.

(*q*) Seckendorf. præf. ad Comment. de Luth. (*r*) Tom. V. Altenb. p. 819. (*s*) Ibid. Tom. VIII. p. 328. und in der Kirchen-Postill. VII. Trin.

Jaar MD. tot MDC. *men ouden Heer wierd ook daagelyks geplaagt, door de ongerechtige werken, nadien hy byna zoo veel zien en hooren moest, als de Godvreezende Loth NB. tot Sodom.* (*t*) Derhalven heeft de booven gemelde Schryver ook niet ten onrechte, het Lutherdom een Sodom en Babel genaamt, en andere, die men anders verworpen heeft, hebben meede van des zelfs verbasteringe met waarheid getuigt.

6. Naderhand, in 't Jaar 1556; gaf *Andreas Musculus*, tot Frankfurt aan den Oder, een boekje uit onder deezen tytel: *Prophetie en voorzegginge, van den Soone des leevendigen Gods, onzen Heere Jesus Christus, aangaande de aannaderende, en alreeds voor handen zynde, toorne, straffe, rampzaaligheeden en ongelukken over Duitsland*, in 8vo. Waar in deeze man niet alleen de klachten en dreigementen, voor die zelve tyd, maar ook de voorzeggingen van de volgende tyden, ons heel klaar voor oogen gestelt heeft. In de voorreede stelt hy onder anderen dit ter needer: „Slimmer en „boosaardiger volk, en dat met meerder en swaarder zonden belaaden „was, en is 'er byna nergens, van 't begin der weereld af geweest, als „'er teegenwoordig in Duitsland is. (En derhalven ook in 't Lutherdom, en onder de andere *Secten*.) En noch: „Wy zullen niet ophouden van „roepen, maar onze stemme verheffen, gelyk als zy in de boosheid op„klimt en zich verheft, tot zoo lange, dat het alles te gronde gaat en „overhoop valt, gelyk als het in de Zondvloed tot Sodoma, Gomorra „en Jeruzalem geschied is. In het Tractaat zelfs zegt hy, pag. C. § 1. wel uitdrukkelyk: „Christus heeft *Matth.* XXIV. van de Christenen, in de „Landen na 't Westen woonende, gantsch verschrikkelyk geprophetêert, „dat zy 't met het verachten des Euangeliums, en hunne zorgeloosheid „erger maaken zouden, en Gods toekoomende gramschap en straffen „meerder verdienen en op zich haalen; dan ergens ooit in de overige drie deelen des weerelds geschied is. Hy voegt ook verder, p. C. 3. daar by. „Wy schikken ons t'eenemaal na dat geene, het welde Christus van ons „voorzegt heeft: want van nu voortaan, de boosheid niet alleen de over„hand genoomen heeft, maar ze is ook tot den hoogsten top toe opge„klommen, de liefde is niet alleen verkoud, maar zelfs ook geheel en al „uitgebluft, het Euangelium werd met de uiterste verachtinge gepredikt. e. z. v. Diergelyke bittere en zeer beweegelyke klachten 'er in deeze en andere schriften noch al meer te vinden zyn. Doch ik zal dezelve alhier, om niet al te wydloopig te zyn voorby stappen; en maar alleen noch eenige plaatzen bybrengen, die aanwyzen zullen, hoe het voorts na *Luthers* dood en vervolgens in 't Lutherdom gestaan heeft. *Melanchthon* zelfs, die anderzins zich noch altoos met valsche, vernuftige en andere schyngronden trooste, en die niet veel van eenen rechten ernst en doorbreuk hooren wilde, moest echter zelfs bekennen: „Dat den Lutheraanen „veele aanstootelyke dingen met waarheid verweeten wierden, om dat „men de vryheid misbruikte: waar aan nochtans de Leere in zich zelfs, „noch ook de Hooge-Overigheid niet schuldig was. Want indien de Lee„raars en Vorsten hun ampt recht en wel waar naamen, zoo waaren zy „buiten schuld. Maar hy vermeld ondertusschen noch bewyst niet daar by, dat dit ooit geschied is. (*u*) En op een andere plaats belyd hy ook, *dat 'er in 't korte eene groote duisterniffe zoude ontstaan.* (*x*) *Sarcerius* ging noch al veel oprechter, en loochende niet: *Dat het, helaas! maar al te waar was, dat de menschen in deeze laatste tyden, in eene zoodaanige verwerringe en ongeregeltheid geraakt waaren, dat het zich byna liet aanzien, dat alle moeite om*

Uitterste boosheid.

(*t*) Matthesius l. c. p. 137. (*u*) Libro de officio Principum, quod mandatum Dei præcipiat eis tollere abusus Ecclesiasticos. Witteb. 1539. 8. (*x*) Vol. I. Epist. ad Petrum Petrerium. p. 515.

om eenige goede orde of verbeeteringe, aan te stellen te vergefs zoude zyn. (y) Jaar MD. tot MDC.

7. Verder schryft deeze man ook noch, in 't voorverhaalde Boek. *Het is schrikkelyk om te hooren, dat het Euangelium, doordien wy het misbruiken, den Duivel en zyn ryk zal voordeel doen; Maar, het is noch al schrikkelyker, dat zommige Predikanten, om hun eigen nuts en gemaks wille, hier van de oorzaak zullen zyn, nademaal zy maar een half, en geen geheel Euangelium prediken.* e. z. v. (z) En de booven-gedachte *Musculus* gaf, onder anderen, ook deeze getuigenisse van de Luthersche: *Indien iemand lust heeft, om eene groote meenigte boeven, moedwillige menschen, bedriegers, wisselaars, en woekeraars te zien, die ga maar in een stad, daar het Euangelium gepredikt word, daar zal hy ze met hoopen vinden. Want het is waarachtig, dat men geene moedwilliger menschen, by wien alle eerbaarheid en deugd t'eenemaal uitgebluscht is, ergens vind, noch onder Heidenen, Jooden, of Turken, dan by de Euangelische, by welke de Duyvel t'eenemaal is los gelaaten.* Gelyk als ook noch een ander, ontrent die zelve tyd, aldus schryft: *Nu de Paapsche Godsdienst uitgebannen is, zoo beginnen de menschen niets altoos meer te gelooven; en, doordien zy zien, dat zy van de banden des Pausdoms zyn los gemaakt, zoo willen zy ook, van 't Euangelium, en de gebooden Gods zelfs, geheel ontslaagen, en los zyn, en, dat van nu voortaan, dat geene recht en billyk zyn zal, wat hen haar eige goed-dunken en herssenen maar verbeeld.* (a). En vervolgens gaf *Mr. Joan Cuno*, Predikant tot Saltwedel, een boek uit, met dit opschrift: *Aanleidinge, om den spiegel aller standen te vertoonen, en, dewyle zy alle aan 't vervallen zyn geraakt, hoe zy weeder in staat konnen gestelt werden.* In het welke hy, door alle soorten van menschen, omstandig bewyst en beklaagt, dat alles t'eenemaal, tot de grond toe, onder de Luthersche bedorven was, en derhalven wel eene geheele verbeeteringe, of nieuwe *Reformatie*, van nooden hadde. Het jaar-getal heeft hy in deeze verzen besllooten: [En het maakt uit 1572.]

Averechts Euangelium.

Beschryvinge der Luthersche.

Ongodisterye.

Verdorventheid in alle standen.

Reformatie onder de Luthersche noodig.

Thut buss / ihr stände / allzugleich /
Wolt ihr seyn erb in Christi Reich.

[Dat is : *Bekeert u, gy volkeren en standen al te zaamen,*
Zoo gy van Christus Ryk wilt weezen erfgenaamen.]

Waar uyt men ziet, hoe dat, ten minsten, noch al veele verstandige menschen erkent hebben, dat 'er, in zulk een baarblykelyk verval, wel eene rechtschaapene veranderinge ten hoogsten noodig was. Waar op dan ook de nuttelyke schriften van *Sarcerius*, en andere, gelyk ook, zommige Raadgeevingen, (*Consilia*) gedoelt hebben, doch zonder eenige vrucht. Weshalven een zeeker Predikant wel te recht schreef: „ Niemand kan nu waarelyk loochenen, maar in teegendeel, ieder een moet „ bekennen, dat 'er, byna, geen stand altoos in de weereld te vinden is, „ aan welke men de verbastering niet handtastelyk, en zonneklaar, zien „ kan..... Op dat een ieder, in zyn eigen stand, die gevaarelyke verbasteringe recht mooge bemerken en erkennen, en daar door ook aangeprikkelt werden, om eene ten uittersten noodige reformatie aan te „ vatten. Waar by hy ook noch deeze verzen gevoegt heeft:

Hinc cognoscat enim mundi non munda ruentis
In pejus, quam sint omnibus acta locis.
Omnia quàm vitiis retrò sublapsa ferantur,
Sitque ferè in terris nomen inane, Deus.

(y) Præf. ad Lib. von einer disciplin. (z) Ibid. p. 197. (a) Spangenberg, in der wahrhafftigen erzehlung der Wolthaten Gottes, so Teutschlant durch Lutherum erzeiget seyen.

Jaar MD. tot MDC.

Omnibus inde locis, regionibus, urbibus, aulis,
Et mala, & existunt mille pericla bonis.
Illa secrescentis cumulant modò tempora mundi:
Mundus enim inversus: perditus inde malis. (b)

De zin is: *Hier uit kan nu een ieder zien, dat het overal in de weereld erger en erger is geworden, dat alles door de zonden te gronde gaat, en dat God zelfs maar een ydele naam is op der aarden. Overal in alle landen, steeden en Heeren Hooven, zyn de goede menschen in duizent gevaaren, en zy moeten ontallyke rampen uitstaan. Hier meede is deeze afgaande weereld t'eenemaal vervult: want zy is verbastert en verzoopen in 't quaade.*

8. Weshalven dan ook *Luther* zelfs te zyner tyd openhertig bekent heeft; dat de Luthersche niet alleen in de waarheid en rechtzinnigheid niet bleeven, maar ook de Papisten niet eens gelyk waaren, ja dat ze veel eer *erger wierden, als zy te vooren geweest zyn. Het zoude 'er alzoo gaan, dat naderhand zeven boozer duivels de menschen zouden bezitten, daar hen voorheen maar een Duivel bezeeten hadde.* Waar beneevens hy vervolgt: „Gelyk als het „ontrent de Jooden gebeurt is, die te vooren nooit zoo boosaardig waa-„ren, dan na dat hen 't Euangelium verkondigt was. Eeven zoo zyn wy „ook onder 't Pausdom zeevenmaal (dat is veelmaal) slimmer Heide-„nen geworden onder den naame van Christus, als wy voorheene geweest zyn. Waar na hy 'er noch byvoegt: „Indien wy het verwaarloozen, „zal 't ons na dit groote licht ook alzoo gaan, dat wy slimmer zullen „werden als voorheene. (c) En noch: „Wy moeten ons daar over niet „verwonderen, dat veele het Euangelium lasteren: het is noch al „wonder, dat gy 'er noch twee ziet die oprechte Christenen zyn. (d) Het welke waarlyk geene beetere beschryvinge des Lutherdoms was, als men anderzins van 't Pausdom gewoon is. En verders: „Indien de jongste „dag niet haast komt, zoo zal het weeder zoo, ja noch al erger werden „dan in 't Pausdom. Alzoo, dat ook de Doctooren en andere Leeraars „zelfs, van God noch zyn gebod meer weeten zullen, veel minder „noch van Christus. (e) Ellendiger en bedroefder had hy immers dien toestand niet konnen afmaalen, als hy uit ondervinding daar van getuigde. Naderhand schreef ook een verlicht man hier van aldus: „Het heeft „'er noch nooit zoo slecht en gevaarelyk gestaan of toegegaan, zoo lang „als de weereld geschaapen is geweest, en 'er menschen op de aarde ge-„leeft hebben, als het, helaas! God ontferme zich onzer! in deeze „teegenwoordige tyd staat, en noch werd de ellende en rampzaligheid, van „dag tot dag al gedurig grooter en onverdragelyker. (f) En een zeeker Predikant, ontrent het laatste deezer 16de eeuwe, schryft aldus: „Alle „boosheeden zyn nu op 't hoogste gekoomen, en geheel gemeen gewor-„den, in steeden, landen en volkeren, het zy dat ze Rooms-gezind „zyn of Luthersch, zoo dat men bykans heiligdommen daar uit maakt. (g) Waar door hy dan beleed, dat 'er nu geen onderscheid altoos meer, tusschen Papisten en Lutheraanen te vinden was.

Slimmer gruwelen als in 't Pausdom.

Verlies des Euangeliums.

Geen. 2. Christenen onder de Luthersche.

Gruwel der verwoestinge.

9. Hoe ellendig het 'er in *Luthers* vaderland zelfs gestaan heeft, zulks verhaalen ons de Geschied-schriften van zyn leevens-loop ook noch: Gelyk als voornaamelyk, het goddelooze woeste leeven der Graaven van Mansfeld in dien tyd, waar van nu reeds alhier booven, by *Luthers* overlyden is vermeld. Want zy leefden niet alleen in eene gestaadige vyandschap

Onder de Aarts Lutherschen.

(b) Joh. Letzner Dassel. Chron. Lib. IV. P. II. p. 53. (c) Kirchen-Post. P. I. am III. Sonntag in der Fasten p. 300. (d) Tom. IV. Jen. Germ. p. 119. (e) Hauss-Post. p. 373. (f) Paul Jenisch Burge zu Augspurg im Seelen-Schatz. p. 856. (g) Jenisius Annal. Annæberg. Append. p. 64.

schap, oneenigheid en twist onder malkanderen, maar zy drukten ook de arme onderdaanen zeer hart, en verbrasten haare goederen op de alder-roekeloofste wyze. (*h*) Naderhand schreef haar eige *Superintendent*, *Mr. Cyriacus Spangenberg*, van hen, wat hy zelfs ervaaren hadde, naamelyk, dat de meeste tyd van die Heeren met vreeten en zuipen doorgebracht wierd, en dat zy dat gestaadig overtollig drinken en zuipen, ook zelfs onder de schrikkelykste teekenen van de toorne Gods niet hadden nagelaaten, maar daar in na hunne gewoonte, geduurig onmaatig voortgevaaren. Verders, dat 'er eens de Aarts-Bisschop van Maagdenburg tot hen gekoomen zynde, alles zoo uittermaaten dertel was toegegaan, dat zy ook uit enkele baldaadigheid en jokkernye, hen alle te zaamen de baarden hadden laaten afsnyden. En hy voegt daar noch by: *Dat dit voor die geene, welke over de gramschap Gods, die hen zoo kortelyks verscheenen was, noch met recht ontstelt waaren, en die noch bekommerd behooren te weezen, hoe deeze oordeelen Gods, door waarachtige boete en bekeeringe, doch mogten afgewend werden, ten uittersten bedroeft om aan te zien was geweest.* Of het nu ontrent deeze en diergelyke omstandigheeden meer, waar is geweest, wat iemand niet lang daar na heeft geschreeven: *Dat* namelyk, *Luther, in het Graafschap Mansfeld, zyn geest en penne gelaaten hadde*, (*i*) kan men licht afneemen. Ten minsten gaf naderhand, ontrent het laatste derzelve eeuwe, een ander Superintendent tot Eizleben, van dat Gewest een slecht getuigenis, bekennende, *dat de Kerke-boeken aldaar toonden, dat de Duivel in de kinderen deezer weereld machtig en werkzaam genoeg geweest was*. (*k*) Doch wy zullen eerst noch eenige belydenissen in 't algemeen, van de volgende en laatste jaaren der voorgaande eeuwe hooren, en als dan tot de afzonderlyke betrachtinge van de gesteltenis in 't Lutherdom overstappen. Van deeze groote verdorventheid dan getuigden meede de bekende gezangen, welke ontrent dien tyd gemaakt zyn, opentlyk: gelyk als by voorbeeld, in het lied: Gott hat das Evangelium: staat, *dat het grootste gedeelte niets altoos na het Euangelium vraagde, en dat de geld-zucht en 't woekeren de overhand alomme hadden genoomen. Men roemde wel op het Euangelium, maar niemand wilde nochtans voor zich zelfs vroom werden, men bespotte den goeden God, spreekende niet te min, 't en heeft geen swaarigheid. De weereld pleegde zoo veele boosheeden, als of 'er geen God in den Heemel was, na wien men ook niet gaf: De hovaardye overweldigde alles, liegen en bedriegen was geen schande meer, de gantsche weereld* (en alzoo ook het Lutherdom) *was vol dieven, zy hadden niets dan vreeten en zuipen geleert, de creatuur zelfs was alle deeze gruwelen moede, en wilde dit helsche brandhout niet meer draagen.* e. z. v. Insgelyks het ander lied: Ach Gott thue dich erbarmen: zegt meede: *Dat zoo wel de Herders als de schaapen, de straf nu al lang verdient hadden, en dat het nooit slimmer van 't begin der weereld af geweest was, geen liefde noch geloove was 'er nu meer op aarden, men kon het alles niet uitspreeken, wat de weereld wel met geweld pleegde, zy zoude ook niet eerder daar meede ophouden, voor en al eer God haar t'eenemaal verdelgt hadde: Men dreef met Gods Woord maar de spot, ja men zeide wel daar is geen God*; en wat 'er van diergelyke openbaare klaagliederen meer waaren, die men tot een getuigenis opentlyk in de Kerken zong, gelyk als ook nu noch geschied.

10. Van den welbekenden *Dr. Hieronymus Weller* gedenkt een van zyn goede vrienden, „dat hy altoos gevreest hadde, dat God zyne genaade „weeder van de Luthersche zoude aftrekken, om dat zy zoo uittermaa„ten ondankbaar, en op eene vleeschelyke en aardsche wyze gerust waa„ren.

Jaar MD. tot MDC.

Staat van Mansveld.

Verdorvenheid ontrent het einde der 16 eeuwe.

Getuigenissen der gezangen.

Getuigenissen van D. Weller.

(*h*) Vid. Seckendorf. Lib. III. Comm. p. 634. seqq. (*i*) Mannsfeld. Chron. cap. 393. p. 476. & cap. 400. p. 484. (*k*) D. Joh. Forsterus in der Klag-Buss- und Feur-Predigt zu Eissleben gehalten.

Jaar MD. tot MDC.

,, ren. Gelyk als men dit ook daagelyks meer en meer in alle ſtanden zag ,, geſchieden , werdende de venſteren des onheils , toorns en der ſtraf- ,, fen , aan alle kanten opengezet. (*l*) *Matthesius* , *Luthers* leerling , ſchreef ook onder anderen aldus : ,, God heeft ons nu over de 60 jaaren lang , zyn ,, Euangelium verkondigen en met allerhande genaaden-giften , rykelyk ,, bezoeken laaten e. z. v..... Doch hoe wy ons daar na draagen , hoe wy ,, dat hooren en opvolgen , zulks ſtaat , helaas ! al te klaar voor een ie- ,, ders oogen. Het gaat , gelyk men zegt : Waar Gods Woord het over- ,, vloedigste en 't zuiverſte gepreedikt werd , daar is de verachtinge des- ,, zelfs ook het grootſte , en de uiterſte ſtraffe het naaſte , alzoo God niets ,, minder verdraagen kan , dan het verachten van zyn Woord. Het klein- ,, ſte deel der menſchen , ſtelt zyn leeven na het Euangelium aan , elk wil ,, wel ongeſtraft blyven , maar doet ondertuſſchen wat hem behaagt. (*m*) En diergelyke klachten vind men overvloedig in de overige Predikatien. (*n*) Hier beneevens hebben ook de Geleerde , zelfs op de Hooge-Schoo- len daar van moeten getuigen , en bekennen , ,, dat men nu voortaan meer ,, op dat geene zag , het welke door veel diſputeerens wierd goed gekeurt, ,, als wat men voor een leeven leide. En de leere van de vryheid , die ,, voorheene vergeeten was , had men zoodaanig weeder uit de hoeken ,, gezocht , dat ze nu tot een groote ongebondenheid misbruikt wierd. (*o*) ,, Wat kan men voor een tyd , vraagde iemand , by menſchen geden- ,, ken , noemen , die verdorvener inleeven , en ſlimmer verwert is ge- ,, weeſt , als deeze onze tyd ? Wat voor ſchandelykheeden en zonden ,, pleegt men niet al in deeze daagen ? in welke de goddeloosheid onder ,, onder alle , gelyk als een vuur ontſtooken is. De vreeze Gods is t'eene- ,, maal uitgebluſt , en de zorgloosheid neemt opentlyk de overhand , en ,, met eene ook het vertrouwen op de tydelyke dingen , de huichelerye , ,, ſchynheiligheid , het nalaaten des gebeds , het vloeken en ſweeren , ,, meineedigheid , toverye , het verachten des Woords en van des zelfs ,, dienaars , een ſchrikkelyke en veelvoudige ontheiliginge des Sabbath- ,, dags , ketteryen en dwaalingen , verdrayinge des Goddelyken Woords, ,, verſtervinge der liefde , ongehoorzaamheid jeegens Ouders en Overig- ,, heeden , twiſten , ſlaan , krakkeelen , vreeten , zuipen , onbe- ,, ſchaamtheid , onkuisheid , oneindelyke hovaerdye , nieuwe mooden , ,, in manieren en kleederen , in 't eeten en het geheele leeven, ſteelen, roo- ,, ven , plonderen , uitmergelen , verquiſten , gierigheid , bedrog , ver- ,, valſchen van waaren , gewicht en maate , verhooginge des koorns , ,, nyd , haat , leugen , quaadſpreeken , boosaardige oordeelen , onder- ,, drukkinge der armen e. z. v. het welke alles heedensdaags tot op den ,, hoogſten top geklommen is (*p*) Andere ſchreeven : ,, De gerechtig- ,, heid en vroomigheid was nu t'eenemaal van den aardboodem verban- ,, nen , en dat men dit met beeter recht van deeze tyden , dan de Poëeten ,, van de haare zeggen kon. (*q*) Als meede : ,, De menſchen volvoerden ,, nu niet alleen hunne luſten , maar gantſch en gaar de gruwelykſte on- ,, zinnigheid , in haare zorgloosheid en ongevoeligheid , ſtortende zich ,, zelfs in alle afgryſſelykheeden , waar heen hen maar de razernye dreef. ,, (*r*) Het was zoo verre nu gekoomen , dat 'er noch Godsdienſt , noch ,, Wet , noch Overigheid meer in acht genoomen of ontzien wierd : ja , ,, niet eens de natuurlyke liefde tot het Vaderland , of bloed-vrienden ; ,, geene rechten , noch verdragpunten , noch eeden , konden nu meer gel-

Van Matthesius.

Van Camerarius.

Van Jenisius.

t'Zaamenhoopzel van allerhande ondeugden en gruwelen.

(*l*) D. Nicol. Selneccerus præf. ad Analecta Welleriana. (*m*) In Predigten von der Sündfluth. p. 34. (*n*) Vid. Strigenitius , Erklärung des 6 u. 7 cap. Geneſ. p. 125. Wilhelmus Sarcerius in Paſtorali. p. 2. Joachim. Camerar. Vita Melanchth. c. 82. p. 187. (*p*) Jeniſius Annal. Annæb. p. 63. (*q*). Tom. I. Script. Witteb. Publ. p. 374. (*r*) Tom. VI. p. 840.

„ gelden, doordien de eigenbaat alles verkeert hadde. Men haate, beet „ en ſloeg zich onder malkanderen op 't allergrouwelykſte. (*s*) e. z. v. Jaar MD. tot MDC.

11. De gedachte *Dr. Selnekker* heeft doorgaans in zyne ſchriften hier van zeer veel gewaagt, en onder anderen, dit volgende op een plaats ter needer-geſtelt: „ Hoewy ons, in ons geheele leeven, jeegens de H. Sa„ cramenten houden, dat getuigt een ieder zyn eige geweeten. Ondank„ baarheid jeegens het Woord en de ontallyke weldaden en gaaven Gods, „ het misbruiken en laſteren van Gods heilige naam, groote ſchrikkely„ ke zorgeloosheid in het leeven, en openbaare zonden teegens het ge„ weeten, braſſen, zuipen, bedriegen, baatzucht, woekeren, verwaant„ heid, onmanierlyke pracht, ſchaamtelooze woorden, onkuisheid, „ leugen, achterklap en andere diergelyke zonden, zonder getal of „ ſchaamte, zyn nu zoo gemeen geworden, dat men ze byna niet met „ allen meer acht, en een getrouw Predikant niet weet, hoe hy zoodaa„ nige ondeugden meer beletten zal.... Aangaande ook de Leere, daar „ van wil nu ieder een rechter zyn, ſchoon hy 'er niets altoos van ver„ ſtaat, noch ook God vreeſt. (*t*) Alzoo dat hy zonder eenige ſchroom, beleed, dat het nu overal in leere en leeven, tot op het laatſte toe gekoomen was. Gelyk als meede een zeeker Schryver zyne Hiſtorien van deeze eeuwe alzoo beſloot: *'t Is alles onder de Chriſtenen vol oneenigheid en argwaan, de zonden zyn op 't hoogſte geſteegen, en niemand heeft 'er meer eenig berouw over.* (*u*) Zoo zeer drong de waarheid en daagelykſche ondervindinge veelen tot zoodaanige bekenteniſſen; ſchoon zy anderzins wel altoos gaarne hunne Kerke noch al voor de zuiverſte en beſte wilden aangezien hebben. De meeſte ondertuſſchen hielden de wonde en verdorventheid zoo t'eenemaal voor vertwyfelt boosaardig, dat ze meenigmaal, uit verdriet en vreeze, dat 'er noch al erger gruwelen op mochten volgen, wenſchten, dat de jongſte dag doch maar koomen mocht, en ook in der daad dikmaals genoeg voorſpelden, dat dezelve zeer naby was, en op een kort zoude moeten aanbreeken: gelyk als het de ſchriften der Godgeleerde van die tyd ook wel uitwyzen. (*x*) Veele meenden, het was beeter maar ſtil te ſwygen, als te vergeefs te willen verbeeteren: *dewyl het doch zoodaanige tyden waaren, in welke daadelyk eene noodſchikkelyke omkeeringe aller dingen geſchiede, en waar inne doch geene vermaaningen iets helpen wilden, zoo dat, door de vergeefſche klachten, de ſmerte maar te ſwaarder gemaakt wierd.* (*y*) Ja eenige ſchroomden niet, noch hielden het voor onrecht, de weereld en dienvolgende ook het verbaſterde *Lutherdom*, *een nieuw Babel en Sodom* te noemen, het *welke van een drievoudig vuur in lichte vlamme brande, naamelyk van 't vuur der zonden, die tot in den Heemel ſchreeuwden, en met hunne hoogvliegende vlammen, gelyk als de wolken beſtormden, en van 't vuur der gramſchap en ſtraffe Gods.* (*z*) Daarom ſchreef iemand, na dat hy den ellendigen toeſtand der Saxiſche Kerke verhaalt hadde: *Sodom is nu door de geheele weereld uitgebreid: Loth werd daar in met zyn geheele huisgezin gedrukt, tot dat God hem daar uitvoeren, en Sodom eens met vuur verdelgen zal.* (*a*) Gelyk als 'er ook reeds al van *Luthers* tyden geſprooken is, dat zyne ziele zeer geplaagt wierd, om dat hy byna onder de zyne zoo veel zien en hooren moeſt, *als de vroome Loth in Sodom.* (*b*) Door welke korte voorſtellinge de geheele verdorventheid zeer wel uitgedrukt is.

Van Selnekker.

Voorſpelding des jonſten daags.

Babel en Sodom ook in 't Lutherdom.

(*s*) Tom. VII. Orat. Witteb. p. 8. (*t*) In der Chriſtlichen und nothwendigen Verantwortung wider der Flacianer läſterung. Ao. 1570. (*u*) Cruſius in libro Paralipomenon Annal. Suev. (*x*) Vid. Baſilius Faber, von letzten Händeln der welt. Melchior Nicolai Hiſtorie des Reichs Chriſti. &c. (*y*) Camerar. l. c. p. 242. (*z*) Jeneſius l. c. (*a*) Hombergerus ap. Fechtium Epiſt. Theol. p. 545. (*b*) Mattheſius Leben Lutheri XI. Pred. p. 137.

Jaar MD. tot MDC. 12. Maar, wanneer wy op de oorzaaken van alle deeze rampzaaligheeden willen acht slaan, die ook eenige verstandige mannen toen ter tyd al wel zaagen, zoo staat ons het volgende aan te merken. Voor eerst is 't zeeker, dat het gantsche hoofd krank is geweest, daar het overige lichaam in de uiterste swakheid en verdorventheid lag: gelyk als wy haast wydloopig van de Leeraaars zien zullen. Derhalven bekenden wel voornaamelyk zommige noch yverige Schryvers, dat de averechtze verdraayinge des Euangeliums en des zelfs onzuivere voorstellinge, midsgaaders het daar uit volgende misbruik, wel de meeste schuld hadden aan zoodaanige aankoomende gerustheid en boosheid. De oprechte Hartog, *Joris* van Anhalt, heeft wel eer de oorzaaken der algemeene verbasteringe heel wel ingezien: nadien hy niet alleen het goddelooze leeven der zoo genaamde Euangelische rond-uit bekende, maar ook den oorsprong des zelfs aanwees: „ Want het gemeene volk was niet alleen ongeloovig „ en ongehoorzaam, maar ook de Overigheid zelfs was nalaatig, en veele Predikanten onverlicht en onweetende, die wel veele van 't geloove spraaken, maar die daar beneevens de boete en beeteringe t'eenemaal vergaaten. (*c*) Andere Schryvers hebben naderhand wel gemerkt, dat de meeste Leeraars zich schaamden, om zoo wel de ellendige gesteltenis der Kerke, als des zelfs oorzaaken te belyden. „ Het was, schreeven ze, heel swaar en moeyelyk, om hier ontrent de waarheid uit te vorschen, nadien de ervaarentheid en de zaake zelfs betuigen, dat het bykans eene onmoogelykheid was, om aan een zoodaanig Predikant de waarheid uit te perssen, zoo zeer wilde men alles verbloemen en bewimpelen, en men stemde daar ontrent, alle met malkanderen overeen. Veele waaren in hun zelfs niets goeds bewust, en vreesden derhalven, dat zy mochten beschaamt en bestraft werden. Daarom versweegen zy alles en hielpen malkanderen daar in, en zy gaaven van malkanderen de schoonste getuigenissen, na het spreekwoord: *Mutuum muli scabunt:* dat is, den eenen Ezel klouwt den anderen. Andere beelden zich in, dat dit alles hen niet eens aan en ging; andere weederom, wanneer ze immers van de waarheid getuigenis moesten geeven, gingen alleen op zeer groove zonden; meenende, dat ze daar meede hadden voldaan, voor de rest wilden zy eevenwel hunnen naasten niet verraaden. Ook waaren 'er eenige, die vreesden, zy mochten zich iemand daar door tot vyand maaken, en die ontzaagen alzoo het gezag, of liever de wraakzucht hunner Opper-Pastooren en andere: weshalven zy de waarheid niet zeggen wilden. (*d*) Deeze oneffenheeden nu, hebben zich van tyd tot tyd booven-maaten sterk vertoont, na dat zich de geheimenis der boosheid, reeds al by *Luthers* leeven zeer hadde beginnen te beweegen; waar van nochmaals eene aanmerkenswaardige bekentenisse in zyn leevens-loop te vinden is, alwaar hy zelfs eens deeze taal gevoert heeft: „ Veele zyn ook goed Euangelisch, terwyle 'er noch Kelken, Sacraments-kasten en Klooster-goederen te bekoomen zyn, doch het zal zich in 't korte wel uitwyzen, wie dat met ernst zich aan 't Euangelium gehouden heeft; God laat zich niet bedriegen, noch blindhokken, hy ziet tot binnen in 't herte. Ik vreeze, dat veele, die zich aan onze Leere gehouden hebben, doch schipbreuk aan hun geloove zullen lyden, gelyk ik ook in teegendeel hoope, dat 'er noch veele, die teegenwoordig met een heete drift en enkelen Paapschen yver, ons teegenstreeven, het H. Euangelium noch wel eens zullen aanneemen.

Oorzaaken deezer verdorventheid.

De Leeraars zelfs,

en hun averechts Euangelium.

Vleyery en huichelary der Predikanten.

Geveinstheid der Luthersche.

13. „ Want daar is, vervolgt hy verder, veel meer op een vroom Papist

(*c*) In operibus p. 118. (*d*) Wilhel. Zepperus Lib. III. Polit. Eccl. c. 11. p. 536.

„ pist te vertrouwen, die ernstig op zyn Godsdienst staat, en die „ door zyne werken meent zaalig te zullen worden, als op de andere, „ die door eene vleeschelyke vryheid en baldaadigheid, geduurig maar „ op den Paus schelden, hem vervolgen, en zyne moed-veeren helpen „ uittrekken, en die alleen maar zoodaanige Predikanten gaerne hooren, „ die op de Abten, Dom-Heeren, en hunne teegenpartyders, boosaar- „ dige en vinnige woorden uitbulderen. Manasses en de H. Paulus waa- „ ren vol yvers, gelyk als ook deezen Apostel van zyne broederen ge- „ tuigt, dat zy eenen yver hadden, *sed non secundum scientiam*, dat is, „ maar niet met verstand; doch zoodaanige menschen konnen alle daagen „ en uuren wel bekeert werden. Maar al wie uit huichelarye, eigenbaat, „ of om dat zy hunne nydigheid en ondeugd mochten bedekken, zich aan „ onze Religie houden, die staan zoo lang, als zy 'er eenig genot van heb- „ ben. *Saul* en *Juliaan* bestaan niet, gelyk als de ervaarentheid het uitwyst. (*e*) Deeze woorden konnen ons toonen, ten deele, hoe groote huichelarye 'er zich reeds in dien tyd geopenbaart heeft, ten deele, wat de goede *Luther*, in de volgende tyden, voor een inbreekend geweld van verdraayinge en misbruik des Euangeliums gevreest heeft. Derhalven was het geen wonder, wanneer 'er namaals aangemerkt wierd, dat men wel *Luthers* naam gestaadig in de mond voerde, doch dat men anders niets van hem behouden hadde. (*f*) Gelyk als 'er insgelyks ook op andere plaatzen zich gestaadig diergelyke geveinstheeden, en uitterlyk geswets vertoonde. Als wanneer iemand, uit Engeland, van 't begin der *Reformatie* aldaar schreef: *Onze Heeren Predikanten meenen, dat het genoeg is, wanneer zy by gastmaalen en andere gezelschappen, iets van 't Euangelium snorken konnen, allerhande vreemde vraagen te berde brengen en diergelyke. In 't korte, zoo speelt men met Christus, het H. Euangelium en zyne Gemeente. Zy zoeken alle maar alleen hun eige voordeel, niet dat Christi is. Ik zie niet, hoe dat dit bestaan kan, byaldien men zich met geen grooter ernst en gehoorzaamheid aan Christus onderwerpt.* (*g*) En aldus ging het 'er byna overal, ontrent het begin der *Reformatie* toe, als wanneer de arbeiders, die noch al oprecht waaren, het alles te gelyk konden waarneemen, en daar de overige het deeze wel wat leerden naklappen, doch echter zelfs van de waare kracht en daad t'eenemaal vervreemt bleeven. De woorden en beloften des Euangeliums vatteden zy wel in 't hoofd, leerdenze ook aan andere weeder voorpraaten, daar van *disputeeren*, prediken e. z. v. Maar de weinigste was het ernst, om in de waare boete in te gaan, gelyk als wy zoo aanstonds, ontrent de huichelarye der Predikanten, de zorgeloosheid en de valsche zeekerheid der toehoorders zien zullen. Een wys man oordeelt van den toestand dier tyden zeer wel: „ Dat *Dr. Luther*, in zynen tyd, met de Leere van de „ goede werken, by 't gemeene volk veel te doen hadde gehad, om hen de „ ingebeelde verdiensten der zelve uit het hoofd te praaten. Doch byaldien „ hy korts daar na, of nu weeder hadden moeten opstaan, en zien, hoe „ dat zich byna niemand tot eenig goed werk, ter eere van God bevly- „ tigt, zoo zoude hy buiten alle twyfel, zyne predikatien hier ontrent, „ heel anders ingestelt hebben (*h*) En een ander spreekt ook zeer bescheiden hier van, zeggende: „ Men moest hier ontrent de eerste *Reformateurs* „ wat toe-geeven, dewyle zy eene zoodaanige vuilnis-bak van verdorven- „ heid voor zich hadden, dat ze niet wisten, waar heene zy zich keeren, „ of wat zy het eerste aanvatten zouden. Want zy hadden zich al byna „ geheel afgeslooft, in den grond omverre te werpen, en de verdiensten der „ wer-

Jaar MD. tot MDC.

Papisten voorgetrokken.

Averechtze oogmerken van veel Gereformeerde.

Uitwendig geklap.

Onvolkoome Reformatie.

(*e*) Apud Matthesium Leben Lutheri p. 145. (*f*) Apud Fechtium Epist. Theolog. P. IV. p. 380. (*g*) Paulus Fagius ibid. P. I. p. 11. (*h*) Auctor der Grundfeste des H. Römischen Reichs. p. 31.

Jaar MD. tot MDC.

„ werken, midsgaaders den valschen Godsdienst te beproeven, zy hadden ook noch al veel na de Overigheid moeten zien, op dat de loop der „ hervorminge niet gestuit wierd. Waar benevens nochtans zeer wysselyk vermaant werd, dat men naderhand des te yveriger in de verbeeteringe hadde behooren voort te vaaren, en nu niet alles maar voor goed en rein aan te zien, gelyk als, heelaas! maar al te veel geschied. (*i*)

Vermengde Gemeentens.

14. Deeze nu verhaalde gesteltenis, aangaande de *Reformatie*, geeft ons ook verders een groote oorzaak der verhinderde verbeeteringe te zien; naamelyk, dat men geene behoorelyke en noodige afzonderinge der boozen en vroome gemaakt heeft, en maar den ruuwen of onbeschaafden hoop zoo onder malkanderen heeft laaten heene loopen, in 't algemeen geleert, *geabsolveert*, het Avondmaal uitgedeelt, en aan alle de voorrechten, met de waare Christenen deelachtig gemaakt. *Luthers* bevattinge en aanslag hier ontrent, was zeer heerlyk en aanmerkenswaardig, doch ze heeft nooit voortgang bekoomen. Zyn brief hier van, aan *Nicolaas Huisman*, is zeer fraai om te leezen, en 't is ook met eene te beklaagen, dat deeze gedachten nooit eens zyn werkstellig gemaakt. Hy klaagde dan voornaamelyk *over de listige en lichtvaardige gemoederen, die als vuile swynen zonder geloove, en zonder verstand, overal in vielen, zoekende maar alleen hunne nieuws-gierigheid te voldoen, wanneer 'er iets nieuws aan den dag quam.* Waar na hy toont, hoe dat, indien 't recht zoude gaan, de waare kinderen Gods eene byzondere verzaamelinge moesten houden, in welke zy alle de stukken van den waarachtigen Godsdienst recht krachtig verhandelen mochten. En hy belyd verders, dat 'er iets diergelyks tot noch toe niet aangestelt, maar dat alles noch zeer vermengt was. (*k*) En hier van spreekt hy elders zeer dikmaals, hoe dat hy noch zoo veel staan en onverandert laaten moest, doordien hy geene moogelykheid daar toe zag, nademaal men geen geweld in zulke zaaken gebruiken dorst. (*l*) Andere onderstonden zich noch al veel minder, om hier in iets by der hand te neemen, eensdeels, doordien zy alle op *Luther* en des zelfs bedryven zaagen, en zich ook door zyne handelingen teegens Karelstad en andere, geweldig lieten afschrikken, anderdeels, dewyl de Overigheid ook zelfs nalaatig was, en 't geene zy noch deed, enkel en alleen, op het goedvinden der Godgeleerde verrichte. Hier door wierd men van tyd tot tyd, aan alle kanten, in alle standen zorgeloos en slaaperig, zich inbeeldende, alles was nu reeds wel uitgevoert. Daar by quam dan de uitterlyke vreede en bescherminge, alzoo de vervolgingen, voornaamelyk in Duitsland, niet zoo uittermaaten scherp en meenigvuldig waaren, als wel in andere Landen, en dat ze ook met openbaar geweld door de Vorsten afgeweert wierden. En nademaal men het uitwendige Woord noch hadde en predikte, en ook noch eenige andere goed-schynende gebruiken en oeffeningen pleegde, zoo wierd men gerust hier op, en men meinde ryk en t'eenemaal verzaadigt te zyn, gelyk als de Bisschop van Laodicea, waar door de naaktheid, rampzaaligheid, armoede en blindheid niet eens erkent wierd, gelyk nu verders zal getoont worden.

Gebrek van byzondere verzaamelingen.

Andere misbruiken behouden.

Ingekroopen zeekerheid.

Gestaadige oneenigheeden.

15. Maar, gelyk als nu de uitterlyke ruste een groote oorzaak was van zulk een ellendigen staat, eeven zoo, en noch al veel meer, waaren het de onophoudelyke *disputen* en oneenigheeden, die zich al zeer vroeg onder de Godgeleerde openbaarden. Want door deeze dingen wierden zy niet alleen in 't gemeen verbittert, toornig en wraakgierig teegens malkan-

(*i*) Georgius Francus ad Georg. Vechnerum ap. Joh. Lasitium de discipl. Fratr. Bohem. p. 172.
(*k*) Tom. III. Altenb. p. 461. seqq. (*l*) Tom. IV. Lat. Jen. p. 333.

kanderen, en by gevolge, ook onbequaam tot eenige rechte bestieringe of verbeeteringe der Kerken, maar zy vergaaten ook t'eenemaal daar door hunne uitwendige plichten. In de plaats dat zy hun ampt trouwelyk hadden behooren waar te neemen, en de oeffeninge des Christendoms, eenvoudig en uit gantscher herten helpen handhaaven, zoo leiden ze zich dikmaals alleen op twist-punten, schreeven ontelbaare disputeer-boeken, brachten *Philosoofsche* vraagen op 't tapyt, en maakten malkanderen tot Ketters. Ja dat noch meer was, men wilde niet eens die geene dulden, welke zich de schaade *Josephs* wilden aanneemen; en doordien de Groote van de zoodaanige beschaamt gemaakt wierden, zoo was het de naaste weg, dezelve, door hen Ketters te noemen en te veroordeelen, te dempen en te beschaadigen. Hier meede nu bleef het niet slechts alleen by de oude wyze, maar het wierd noch hoe langer hoe erger. En als 'er dan noch immers al eenige Onderzoekingen, en zoo genaamde *Reformatien* der Kerken aangestelt wierden, zoo liep het alles op 't invoeren van zeekere Geloofs-formulieren, menschelyke inzettingen en nieuwe *ceremonien* uit. Aan de waare oeffeninge der Godzaaligheid, aan grondige onderwyzinge, en stichtinge van jonge en oude, wierd weinig of niet gedacht. Van welke ellende wy hier onder op zyn plaats, zeer veel bittere klachten van eenige noch oprechte getuigen hooren zullen. Weshalven de goedhertige Leezer tot zoo lang zal gelieven gedult te neemen.

Jaar MD. tot MDC.

Verkeertheeden.

HET XIV. HOOFDSTUK.

Van de gesteltenis der Predikanten, voornaamelyk na de Reformatie.

1. NU vaare ik onbeschroomt voort, in de byzondere omstandigheeden, ontrent de verdorventheeden der Luthersche Gemeentens, wat naader te gaan beschryven, vast verhoopende, den bescheide Leezer zal de gronden, zoo wel die in 't begin van deeze stoffe, als in de Voorreede ter needer zyn gestelt, ook verder by zich laaten gelden. Inzonderheid, doordien ik niet van meeninge ben, om het minste van myn eige daar by te voegen; maar ik zal alleen de verhaalen en voetstappen, van de Schryvers dier tyden, getrouwelyk navolgen. Welke ons dan aanstonds ook klaar toonen zullen, of 'er maar nu en dan, en hier en daar eenige quaade leedemaaten in het Protestantische Predik-ampt geweest zyn, dan of 'er niet zeer veele, ja wel de allermeeste, als verdorvene, onbequaame en verkeerde, beschreeven werden. Want het is doorgaans aan zich zelfs, altoos en byzonder in deeze twee laatste eeuwen, van alle de gezintheeden waarachtig geweest, het geene een zeeker Godgeleerde bekent heeft, als hy zegt: *Daar zyn t'allen tyden Annaas en Cajaphassen in de Kerk geweest, en zy zullen 'er ook wel verders in zyn*, dat is, *Epicureesche Paapen, vyanden en onderdrukkers der waarheid, en ook verraderlyke en afvallige Judas-broeders, als meede ondankbaare en onbestendige toehoorders: doch in de laatste tyden des weerelds, zullen zich de zoodaanige noch veel baarblykelyker en gruwelyker vertoonen.* (*a*) Dat dit nu wel geraaden is geweest, zulks ziet men reeds al in *Luthers* tyden, als die niet alleen zelfs over 't gebrek van goede Predikanten geklaagt, maar die ook naauwelyks eenige diergelyke geweeten of gevonden heeft. Nademaal hy onder alle den bekenden *Mr. Nicolaas Huisman*,

Meenigte van booze Predikanten.

Gebrek der goede.

(*a*) Paulus Eberus Confess. de Cœna dedic. p. 3.

Jaar MD. tot MDC.

Na Luthers bekentenis.

man, maar alleen den *Heilman* plagt te noemen, doordien hy anders niemand wist; van hem bekennende: *Alles wat wy leeren, dat betoont hy in zyn leeven*; ja by zyn afsterven, hadde hy de andere maar voor kaf, in vergelykinge van deezen gehouden. (*b*) Ja hy heeft al zeer vroeg van de Luthersche Predikanten gezegt: *Hy wierd van zyn eige volk daar toe genoodzaakt en gedrongen, dat hy by den Keurvorst om een Paape-toorn aanhouden moest, daar in men alle zulke wilde ongebondene menschen, als in een gevangenis werpen konde: Want veele van hen wilden zich doch door het Euangelium niet trekken laaten*, gelyk als de Schryver daar by voegt. (*c*) En elders heeft de goede man, aldus smertelyk gezucht: *Na dat het geweld en Ryke van den Paus by ons geëindigt is, werden de menschen door verachtinge der zuivere Leere, enkel onvernuftige dieren en beesten. De heilige en vroome Leeraars, verminderen gestaadig, en ieder een volgt zyne eigene lusten na.* (*d*) Ja, reeds al in 't Jaar 1524, heeft iemand, *Hendrik Satrapitanus* genaamt, na dat hy *Luther* zynen behoorelyken lof gegeeven had, van des zelfs Predikanten aldus geschreeven: „Eenige steeken hunne hoofden onder 't Euangelium op, gelyk als het looze adderen-gebroedzel, en de opgeblaaze kikvorssen; zy roemen en achten zich zelfs voor het gemeene volk, voor Christelyke Euangelische Predikanten, maar zy brengen nochtans zeer weinige proeven hier van voor den dag. En ik zegge rond-uit, dat deeze Baals-Propheeten, Christus Euangelium, en *Luthers* schriften veel meer voor een dekmantel van hunne groote bedriegerye en gierigheid, als om voor Christus Leedemaaten te winnen, op zich genoomen hebben. Op dat deeze bedriegers, huichelaars en geldzuchtige schreeuwers, by de ryke en machtige Vorsten en Edel-luiden, zich zelfs maar fraai, door schynheiligheid, indringen mochten, en tot wat zy willen, bepraaten, daar dan haar zak, buidel en Mammon vermeerdert, en alle behoeftige armen te gronde gedrukt werden. Het welke deeze Schryver door dit geheele tractaat, ernstig en nadrukkelyk verhandelt, noemende zoodaanige Leeraars *Jaarmarkts-Predikanten*, *dolle gryns-Preedikers*, *Pharizeen*, *e. z. v. die Chrstus woorden nooit recht geleert hadden.* De tytel is: *Eene Christelyke aanspraake en vermaaninge, om zich voor de groote Luthersche schreeuwers en Kantzel-schenders te wachten, die teegenwoordig onder 't Euangelium, haare groote bedriegerye meenen te bedekken, door welke echter een groote afval en verachtinge van Luther, en 't H. Euangelium ontstaat*, in 't Jaar 1524. in 4to.

Straffen der verkeerde.

2. Hier uit kan men nu wel lichtelyk afneemen, hoe het na *Luthers* dood onder de Predikanten geschaapen stond, doordien 'er voorheene noch al veele zich eenigzins ontzien hebben, en dat het noch een weinig stil was. Het is zeeker, dat het straks daar na onder alles zeer grof is door malkanderen geloopen, doordien de meeste met elkanderen in eene groote oneenigheid, en aan 't *disputeeren* vervielen, daar door dan alle de uitterlyke ordeninge t'eenemaal vergeeten wierd. Ik zal hier van maar eenige weinige geloofwaardige uitdrukkingen der beroemtste Leeraars, en die iets byzonders aanwyzen, bybrengen. *Luthers* oprechte navolger, *Erasmus Sarcerius*, heeft, in zyn boek van *de Kerkelyke Tucht*, in veele blaaden, de boosheid en ondeugden van de Predikanten dier tyd, opentlyk verhaalt en bestraft, waar van wy aanstonds, in 't byzonder eenige proeven zien zullen. De befaamde *Dr. Selnekker* schreef onder anderen, korts daar na aldus: „Waarlyk men mag wel bidden om trouwe en standvastige Leeraars in deezen tyd. Want die zyn 'er waarlyk zeer „ wei-

Getuigenissen van andere.

(*b*) Luth. Tisch-reden Cap. 43. Hieron. Weller Orat. in Hausmannum. (*c*) Matthesius Leben Lutheri XI. Pred. p. 136. (*d*) To. IX. Altenb. p. 160.

Jaar MD. tot MDC.

„ weinig, schoon alles vol schynt. De tyd zal zulks ook wel haast, helaas! uitwyzen, waar aan en hoedaanig het ons, in Kerken en Schoolen ontbreeken zal. (*c*) En elders klaagt hy wydloopig aldus: „ Niemand ziet, wat Gods Woord en eere is, en wat de waarheid met zich brengt.... Ik hebbe zelfs als de minste, dikmaals met droefheid gezien en ondervonden, hoe dat die geene, welke de Kerke bedienen, zoo t'eenemaal buiten 't spoor, niet alleen teegens Gods Woord, dat zy zelfs in de mond hebben, maar ook, teegens alle burgerlykheid, tucht, menschelyk vernuft en wet, leeven, zuipen, vreeten, vloeken en schraapen, hovaardig zyn, en brassen, en geen acht altoos op Gods Woord slaan, niet denkende dat ze eens eene zeer sware rekenschap van hun ampt zullen moeten geeven, e. z. v. En noch te vooren, schreef hy: Wanneer men teegenwoordig een trouwhertig vroom Pastoor, Leeraar en Predikant vind, die by de eenvoudige erkende en bekende waarheid, en leere van het Euangelium, slecht en recht blyft, en die ook met eene, met een goed voorbeeld zynes leevens, het volkje van zyne Kerke voorgaat, die is immers heedensdaags in eene groote eere, als eene zonderlinge, dierbaare en zeldzaame schat te houden; want wy zien baarblykelyk, hoe het in deezen tyd met de Leeraars toegaat e. z. v. (*f*) Waar uit dan den jammerlyken toestand, en hoe dat de allermeeste, ja byna alle t'eenemaal verdorven zyn geweest, heel klaar te zien is.

Trouwe Leeraars zyn schaars.

Goddeloo-ze meenigvuldig.

3. Een ander gewaagde ontrent die zelve tyd, dit volgende hier van: „ Die geene, welke het, van weegen hun gewichtig ampt doen en behertigen zouden, die gaan, God zy het geklaagt, op veele plaatzen, zelfs met de weereld aan den dans, zy zyn goede maats met haar, vreeten en zuipen meede, leeven in zorgeloosheid, waar door de menschen dan tot geene boete altoos vermaant, of met goede voorbeelden daar toe geholpen, of voor gegaan werden, op dat ze immers de Duivel des te zeekerder in zyn muil krygen en ter hellen voeren mocht. (*g*) Noch een ander Schryver voerd deeze volgende klachte: „ De meeste Herders, ach lacy! zyn gewoon te slaapen, niet denkende, dat zy behoorden te waaken, en teegens den aanloop der vyanden, voor aan te staan; maar niemand bekommert zich eens daar om, alzoo men dit met de lichaamelyke oogen niet ziet, en de Epicureërs het t'eenemaal, als bloote verzieringen verachten. Hier ontrent zouden de Herders de groote neederlaage der Christenheid wat beeter betrachten, welker rampzaaligheid waarlyk veel grooter is, als men die wel beklaagen of beschryven kan. Want de beschutzels en muuren der goede zeeden leggen immers alle ter needer. (*h*) Met wien eindelyk, ontrent het einde deezer eeuwe, een ander bekend Doctor overeen-stemde, wanneer hy zynen tyd met die van *Noah* en *Loth* vergeleek en aldus besloot: „ Daar zyn veele Leeraars en Predikanten, die zich zelfs wel Euangelische noemen te zyn, maar die nochtans het verbond *Levi* verderven en van 't rechte pad afwyken. Want zy beelden zich in, dat ze hunnen plicht voldaan hebben, wanneer ze recht leeren, en de ondeugden maar in 't gemeen zoo wat bestraffen, ja daar en booven pluimstryken zy de menschen noch, en leggen hen kussens en peuluwen onder 't hoofd; e. z. v. (*i*) Ja, wat verders de Overigheid zelfs, over de aanstootelykheeden der Predikanten, dikmaals wel voor swaare klachten opentlyk gevoert heeft, zulks zal op zyn behoorelyke plaats, noch afzonderlyker

Nalaatigheid der Predikanten.

Pluimstrykery.

(*c*) In der Vorrede uber Hieronymi Wellers Analecta. (*f*) Aufslegung des XII. Psalms p. 34. (*g*) Basilius Faber von letzten händeln der welt. p. B. 11. (*h*) Nicol. Hemmingius de Past. præf. (*i*) Philip. Nicolai, Historie des Reichs Christi Lib. II. c. 10. p. 675.

Jaar MD. tot MDC.

ker voorkoomen. En op de Hooge-Schoolen moeſt men door de waarheid zelfs daar toe gedrongen, rond-uit bekennen: *Dat de Voorſtanders in't handhaaven der tucht op verre na niet yverig genoeg geweeſt waaren, en de andere niet waaren nagevolgt.* (*k*) Ook bad iemand in een opentlyk ſchrift, *dat doch de ſpiegel der Predikanten uit de H. Schrift, eenmaal in't breede mocht open gelegt werden,* doordien het ten hoogſten noodig was, ontrent zoo grooten verdorventheid; dat alle menſchen zonder eenig onderſcheid, dit maar wel mochten betrachten. (*l*) Een yverige Predikant van Maagdenburg, ſprak en ſchreef voor de gantſche weereld, uit loutere ervaarentheid onder anderen, hier van aldus: *Hy hadde meenigmaal gepredikt, dat de oude uitgedreevene en onzuivere geeſt, de vervaarlyke duivel, niet alleen door Gods toelaatinge, om der veelvoudige zonden wille, in de ſtad met de goddelooze Baals-Paapen, weederom ingelaaten was, maar dat hy noch wel zeeven andere geeſten tot zich genomen hadde, het welke men nu zonneklaar, in der daad zien kon.* (*l*)

Nieuwe Pausjes onder de Lutherſche.

4. Doch hier van zal nu al haaſt meerder by 't ergerlyke leeven der Predikanten in 't gemeen, te zeggen vallen. Alleen moet 'er niet overgeſlaagen werden, 't geene reeds al zeer veele verſtandige mannen toen ter tyd in acht genoomen hebben, hoe dat het Pausdom, zoo veel als daar van was afgeſchaft, wel haaſt weeder wierd ingevoert, en 'er in de plaats van eenen Paus, zoo veele kleine Pauzen ingeſtelt en *gecanonizeert* wierden. Nadien de ondervindinge klaar genoeg getoont heeft, dat het aan veele wel haaſt leet is geweeſt, dat den Predikanten hun gezag, hoogheid, inkomſten en andere voordeelen, door *Luther* waaren beſnoeit geworden: weshalven zy ook al voort gezocht hebben, om zulks alles weederom te krygen. Doch, wat aangaat de hoogheid, zoo wierd dit niet alleen van de Leere, ontrent de zich openbaarende verſchillen der *Synergiſten*, *Interimiſten*, *Adiaphoriſten* en *Majoriſten*, gezegt, (waar van op zyn behoorelyke plaats) maar ook van het overige gedrag der Leeraars. Van den ouden *Lyf-Medicus* des Keurvorſtelyken Hofs van Saxen, by den Hartog *Joan Fredrik* genaamt, *Matthæus Ratzenberger*, ſchryft iemand dat hy gewoon was te zeggen: *Hy hadde drië dingen gezien*; (1) *het Pausdom in zyn hoogſte waardigheid*; (2) *het Pausdom vallen door Luther*; *en* (3) *het Pausdom ſterk weeder toeneemen, na 't overlyden van Luther.* (*m*) Andere geleerde mannen ſchreeven, van een zeeker zoort van menſchen, ter zelver tyd aldus: *Hoe gaat het nu heedensdaags? In de plaats van eenen Paus koomen 'er ontelbaare, uit de Weereldlyke* [of Polityke] *voor den dag, die zich op hunne hoogheid en macht verlaaten, en geſtaadig veranderen* (of verwiſſelen) *nu van geeſtelyke dingen op weereldlyke, en ſtraks daar na weeder van deeze op geene vallende. Wie kan alle de bedriegeryen verhaalen, waar meede zy de menſchen zoeken te blindhokken, en daar by doen al 't geen zy maar willen.* Waar beneevens zy ook alle zoodanige menſchen Polityke Pauzen noemen, die door ſtaatkundige ſtreeken de Kerke verwerden (*n*) Een zeeker oprecht Godgeleerde, gaf meede zyn oordeel van zulk een zoort van luiden: *De heerſchzuchtigheid* (φιλαρχία) *recht nu in onze Kerken een nieuw Pauſſelyk Ryk op, en de eige zin onderdrukt, op zeer veele plaatzen de waarheid en vreede.* (*o*) Een verſtandig Vorſtelyk Raadsheer, en Kancelier oordeelde, van de oneenigheeden der Lutherſche Godgeleerde ook alzoo, *dat het hen enkel en alleen maar om de Opperheerſchappye*, (Primat) *en Pauſſelyke macht*, (Papat) *te doen was*, of wie dat onder hen Paus zoude zyn, gelyk als hy van *Flaccius* en *Strigelius* wel voornaamelyk ſchreef. (*p*) Even gelyk als een zeeker ander Schryver, noch

Polityke Pauzen.

Heerſchzuchtigheid der Leeraars.

(*k*) Tom. I. Script. publ. Witteb. p. 203. (*l*) Bartholom. Strehle vom Chriſtl. Bann. p. G. 1. (*m*) Strigenitius Poſtill. Dom. VIII. Trin. p. 301. (*n*) Auctores Cent. Magdeburg. To. VII. præf. (*o*) David Chytr. ap. Fechtium Epiſt. Theol. p. 403. (*p*) Joſias Marcus ap. eund. P. V. p. 610.

noch te vooren de menschen hier van waarschouwde, schryvende aldus: „Men zoude doch voor al wel toezien, dat men niet gestaadig op den „Roomschen Paus gaapte, en ondertusschen den Duivel in een ander „Pausdom verhult, inliet en aanbad. Want hy was nu niet stil, maar „maakte 'er reeds zyn werk al af, en hy zoude ook niet uitblyven: De- „wyle de weereld doch wilde, en moest een Pausdom hebben, al zoude „zy 'er een steelen; wy waaren ook teegens hem niet loos genoeg, „schoon dat een ieder het gras juist niet hoorde wassen, en ten uitterste „zeeker en gerust daar ontrent was. Hy konde ook wel wys in de Schrift „zyn, en niet als loutere schriftuur-plaatzen aan-trekken, ja zelfs mid- „den onder de letter der Schrift zich verbergen, e. z. v. (q) En elders ontdekt hy de gemeene dwaalinge aldus: „Niet dat daarom juist alles „recht is, wat niet Pausgezind is, als of de Paus alleen de Duivel en „Antichrist was, en dat de Duivel geen momme-kleeden meer wist, daar „in hy zich konde vermommen en verbergen. Want de geheele weereld is „vol Antichristen, en niet alleen het Pausdom: Alles wat 'er is, bui- „ten het Christendom en de Gemeente Gods, is niets anders dan enkele „ketterye. e. z. v. (r)

Jaar MD. tot MDC.

De Antichrist is overal, en niet de Paus alleen.

5. Doch het zal nu niet ondienstig zyn, om in 't byzonder zommige aanmerkelyke gebreeken en zonden der Predikanten, van welke men onwraakbaare getuigenissen vind, eens wat naader te gaan beschouwen, nergens anders om, als uit zuivere liefde tot de waarheid, en om den rechten toestand dier tyden wel te leeren kennen. Eerstelyk komt ons dan nu haar beroep en intreede voor, en hoe het daar meede doorgaans geleegen was. Waar ontrent dan in 't gemeen, zoo wel by de Godgeleerde, als Staatkundige van 't Predik-ampt aangemerkt word, *dat zulks juist niet ten hoogsten noodig was, en schoon 'er het Woord Gods wel noodzaakelyk vereischt wierd, zoo kon nochtans eene Gemeente wel zonder den Kerken-dienst* (*ministerium Ecclesiasticum*) *bestaan. Weshalven ook de Leere van 't Predik-ampt niet onder de noodige Geloofs-artykelen stond.* (s) Nadien *Christus* zelfs gezegt heeft: *al waar 'er twee of drie in zynen naame vergaadert waaren, daar was hy midden onder hen. Matth.* XVIII. 20. *Nu, waar Christus zelfs was, daar waaren ook immers genoegzaame middelen ter zaaligheid, teegenwoordig, als het Woord, den Dienaar en de Sacramenten*, schoon dat aldaar ook geen byzonder Predikant weezen moest. (t) Ja veele hebben ook getwyfelt, of de Priesterlyke stand juist al tot de volkoomenheid eener Maat-schappye behoorde, (u) en wat 'er van diergelyke aanmerkingen meer is. In het begin der *Reformatie* nu, hadde men zeekerlyk wel beetere Leeraars noodig gehad, als men ze meerendeels beschreeven vind, en wy ze nu ook allengskens zullen gaan beschouwen. De groote ongereegeltheid, 't gebrek van rechte instellingen, de schrikkelyke onweetenheid en verkeerde gerustheid, midsgaaders, de huichelarye, waaren in 't eerste de oorzaake, dat de Gemeentens zoo slecht verzorgt wierden, terwyle men uit nood wel neemen en beroepen moest, die zich maar wilden laaten gebruiken, hy mocht dan bequaam zyn of niet. Alle de omstandigheeden toonen genoegzaam, hoe slecht de meeste plaatzen daar meede verzien zyn geworden. Naderhand quam de moedwilligheid en duizent andere valsche oogmerken daar by, zoo dat het met het beroep der Predikanten, doorgaans zeer goddeloos en lichtvaardig toeging. De oude *Sarcerius* heeft niet alleen, in zyn boek *van de Kerke-tucht*, zeer wydloo-

Of de Predikanten noodzaakelyk zyn.

Onordentelyk beroep der Predikanten.

(q) Sebalt. Frank. Chron. P. I. præf. (r) Idem. Pabsts Chron. præf (s) Gebh. Theod. Mejerus de initiamentis Christ. n. CXL. p. 143. (t) Puffendorff. de Hab. Relig. § 31. p. 132. (u) Marsilius ap. Schilterum de Prud. Jur. Christ. cap. I. § 13. p. 15.

Jaar MD. tot MDC. pig hier van getuigt, maar ook in een ander Tractaat, aldus daar van geschreeven. *Alzoo behoorde het ook wel te zyn, dat men niet na gunst, maar na bequaamheid, Professooren en Meesters, op de Hooge-Schoolen verkoos. Maar dat geschied nochtans op veele plaatzen zoo niet, alwaar men dan gunst, liefde, geschenken, swaagerschappen, broederschappen en diergelyke dingen gelden laat: Voornaamelyk, wanneer die honde-keetens beginnen in de Universiteiten te koomen, daar de een tot den anderen zegt: Help my, ik helpe u weeder. e. z. v.* (*x*) En *Cyriacus Spangenberg* schreef op de volgende wyze hier van: „Men „vind alle de hoeken vol van zoodaanige maats, die zich wel voor reine „en rechte Leeraars uitgeeven, daar nochtans hun herte vol valsheid, „en hun mond vol bedrog is. Zy koomen tot het Predik-ampt, God „weet hoe, en door wat middelen. Zy dwingen en koopen zich zelfs „in de Kerken-diensten, hebben een welgevallen daar aan en staan het „gaerne toe, dat Christelyke, bestendige, en onovertuigde Leeraars „en Predikanten, onrechtmaatig afgezet en verjaagt werden, om maar „daar door (zonder zich eenigzins om hun geweeten te bekreunen,) „tot goede diensten te kunnen geraaken, en zy willen dan eevenwel noch „al voor Apostelen en Gezanten Gods gehouden zyn. Maar Paulus zegt, „zy zyn valsche Apostelen, want zy werden van God niet gezonden, „noch ook van de Kerke en Gemeente reegelmaatig beroepen, en zy „koomen ook niet door rechte behoorelyke middelen tot den Predik-„dienst. De Gemeentens moeten hen met ongenoegen, en beswaart „geweeten, dulden, ook handhaaven zy dit ampt zoo niet, gelyk als „het God beveelt. (*y*)

Lichtvaardigheid daar omtrent.

Door maagschap.

Door geschenken.

Dwang.

6. Nu hadde de Satan hier in, niet alleen by zulke onrechtvaardige middelen, zyn heerschappye onder die ellendige menschen, maar ook onder die geene, welke zich het recht des beroeps geweldaadiglyk aanmaatigden, en het de Gemeente ontroofden. Van geene, naamelyk de zoodaanige, die zelfs na de Kerke-diensten liepen en draafden, schreef noch iemand aldus: „De *Collatooren*, die Kerken te bezorgen hebben, „behoorden, als 't recht zoude zyn, zoo blind niet toe te tasten, en „zulke loop-broeders, luye maats, weetnietten, en schuim des gepeu-„pels, trosboeven, kokken, ja koorde-dansers, zoo licht niet aan te neemen. (z) En voor hem een ander: „Hoe kunnen het die geene ooit „voor God in haare *Conscientie* verantwoorden, die zich zonder eenige „oorzaak, tot het Leeraars-ampt (Doctor-ampt) zelfs aangeeven, „of in eene Kerke indringen, of in vreemde Kerke-boeken schryven, of „rechtmaatige Leeraars daar uit stooten, of die moedwillig uit hun be-„roep loopen? Het welke God in den Heemel erbarme! (*a*) Als ook, noch een ander, daar hy van de voordeeligste en aanzienlykste diensten aldus schreef: „Hoe zal het dan met die geene gaan, die zoo blindelings „zich tot het Hof-prediken begeeven, niet eens bedenkende, wat voor „een gevaarlyk werk het is.... Maar zulke maats hebben in 't gemeen het „beste geluk, want de weereld kan ze niet haaten. e. z. v. (*b*) Deeze en veele andere diergelyke bekenteniссen, zullen nu zoo aanstonds by het ontdekken der eer- en geldzucht, als ook der andere verkeerde inzichten ontrent het Predik-ampt noch al meerder bekrachtigt werden. Ook kan men van zelfs wel licht afneemen, dat de zulke, die na de ampten zelfs liepen, ongetwyfelt wel de onbequaamste en ellendigste luiden waaren: het welke terstond, by de ontdekkinge der zeer groote onwee-ten-

Loopen en draaven na de Predikdiensten.

Na de beste plaatzen.

(*x*) Von mitteln Christl. Religion. zu erhalten p. 12. (*y*) Vorrede über Andreæ Fabricii heiligen, klugen und gelehrten Teuffel. p. A. 4. (*z*) D. Jo. Cajus præf. in Euang. quadriling. (*a*) Matthes. Leb. Luth. I. Pred. p. 7. (*b*) D. Polyc. Leiser Erklär. des CI. Psalms.

tenheid openbaar zal werden. Doch om alhier noch iets voorheene aan te raaken, zoo klaagde een zeeker man daar over aldus: *Het is wel met recht te bejammeren, het geene, gelyk wy zien, overal en alle oogenblikken geschied, dat, daar 'er voor alle de overige weetenschappen een zeekere tyd, om ze te kunnen leeren, bestemt is, nochtans veele in de Godgeleertheid, eer zy noch eens het korte begryp* (Summa) *der Christelyke leere te recht en geheel geleert hebben, ja, eer zy noch eens de tytels der Hoofdstukken in den Bybel ter deege kennen, tot het over-swaare Leer-ampt voor den dag springen, zich inbeeldende, dat zy als dan al wysheids genoeg hebben, wanneer zy het maar aanvaarden, zy willen andere leiden, daar zy haare eigene onweetenheid noch op verre na niet kennen.* (c)

Jaar MD. tot MDC.

Ontype Leeraars.

7. De oorzaaken nu van dit groote quaad, daar uit alle onuitspreekelyke verwerringen en onheilen ontstonden, kan men in 't gros uit d'algemeene toestand dier tyden genoegzaam wel zien. Naamelyk, men moest zomwylen wel uit nood, en gebrek van rechte bequaame Leeraars, onder de vervolgingen, en de zoo groote algemeene onweetenheid, zoodaanige menschen tot het Predik-ampt neemen, die niet al te wel gestelt daar toe waaren, alleen maar op dat de Gemeentens niet geheel en al verlaaten bleeven. Nu begaaven zich ook zeer veel daar toe, ten deele, uit hoop van een vermaakelyk leeven, en ryke inkomsten, ten deele, om dat zy wisten, daar door vryheid tot trouwen te hebben, (gelyk als zoo aanstonds volgen zal) en om andere diergelyke inzichten meer. Ook wierden alle deeze gruwelen niet weinig vermeerdert, door de Overigheeden en Edel-lieden zelve, die het Meester-Recht (*Jus Patronatus*) gebruikten, en alzoo met het aanstellen der Pastooren na hun eige welgevallen alleen te werk gingen. Gelyk als 'er dan van zoodaanige Heeren, opentlyk geklaagt wierd: „Dat de Edel-luiden en andere „Leen-Heeren, doorgaans ongeleerde maats, of verdorvene ambachts„luiden aansloegen, of hunne schryvers, ruiters of stal-jongens „een Priesterlyk kleed aantrokken, en in de Pastoryen stelden, op „dat ze zig by die zelve te lichter geneeren konden, en op dat zy ook iets „van 't Pastory-goed, dat den Jonker het beste geleegen was, afstonden, of „anderzins hem tot Hof-diensten, met schryven, boekhouden, kinderen „te leeren, e. z. v. verbonden waaren. De Superintendenten nu en andere, maakten het ook dikmaals zelfs niet veel beeter, wanneer zy ontrent met die zelve byzondere inzichten en listige handelingen, (*intriguen*) swanger gingen, en alzoo het arme volk jammerlyk verzorgden. Gelyk als 'er van den bekenden Superintendent van Fryberg, *Dr. Jacob Schenk*, verhaalt werd, dat hy een Jongeling van 18 jaaren, *Jan Vyfgulden* genaamt, die zyn knecht was geweest, en zyn broeder uit Jochems-dal, die een raam-maaker geweest was, tot Predikanten in den Dom gemaakt hadde. (*e*) Doch 't geene in 't begin der *Reformatie* uit nood hier en daar geschied was, daar van beklaagde iemand niet te min in dien tyd de groote schaade, zeggende: *Dat men daagelyks, helaas! meer en meer ondervond, wat voor ergernissen zulke onervaarene jonge lieden aan de Gemeentens gaaven.* (*f*) Alhoewel deeze gesteltenis noch eerder meedelyden waardig was, als toen men moedwilliglyk de plaatzen zoo quaalyk verzorgde.

Valsche inzichten.

Onverstandige Voorstanders.

Het Meester-Recht quaalyk gebruikt.

Lichtvaardigheid der Superintendenten.

Recht van de verkiezinge en het beroep.

8. Maar wat 'er inzonderheid al voor onrechtmaatigheeden, aan de kant der geener, die zich de macht, om Predikanten aan te stellen, aanmaatigden, voorvielen; zulks is al meede uit onderscheidene getuigenissen, openbaar. Wy hebben ontrent de eerste eeuwen, overvloedig ge-

(c) David Chytræus Explicatio Malach. p. 67. (d) Churfürsten Augusti Visitations-Artikel Anno 1557. (e) Schmid. Zwickauische Chronik P. I. p. 390. (f) Martinus Frechtus Epist. ap. Fechtium. p. 4.

Jaar MD. tot MDC.

gezien, hoe dat de Gemeentens en alle der zelver leedemaaten, tot de verkiezinge en het beroep hunner Predikanten, haare ſtemmen plachten te geeven, tot dat van tyd tot tyd, de Overigheid en Geeſtelykheid, dit recht allengskens alleen aan zich getrokken, en de zoo genaamde Leeken van alle hunne voorrechten t'eenemaal berooft hebben. Hoe het in 't begin der *Reformatie*, onder de Proteſtanten hier ontrent geſtaan heeft, zulks toonen die zelve omſtandigheeden, daar *Luther* den Gemeinten haare rechten, die de Paus aan zich genoomen hadde, wel wilde weeder geeven, maar doordien dezelve toen ter tyd, zoo zeer verblind en verdorven waaren, zoo nam de Hooge-Overigheid van een iedere plaats, ook 't beroep der Predikanten op zich, waar by het naderhand ook zoo gebleeven is. Voornaamelyk, wanneer na de neederlaage der oproerige Boeren, den onderdaanen t'eenemaal die vryheid benoomen wierd. En ſchoon men daar na met woorden wel zomtyds bekende, dat de toeſtemminge der geheele Gemeente, in 't beroepen der Predikanten, meede vereiſcht wierd: zoo heeft men nochtans daar beneevens in der daad, en met uitdrukkelyke vonniſſen, (*Reſponſa*) hun het recht, ſtemme, en de verkiezinge daar van afgekent. Ja men noemde het *zeldzaam en goed Weederdooperſch*, zoo wanneer iemand, teegens deeze of geene perzoon, wat zeggen of *proteſteeren* wilde, enkel en alleen, *op dat de lieve Kerkendienſt niet eenigzins in verachtinge mocht koomen*, gelyk als 'er by deeze geleegenheid noch op 't laatſte van deeze eeuwe geſchreeven wierd. (g) Doch wat 'er t'allen tyden al voor krakkeelen en andere gruwelyke ongemakken over 't zoo genaamde *Jus Patronatus* ontſtaan zyn, leeren doorgaans noch daagelyks de bedroefde voorbeelden. En 't waare wel te wenſchen geweeſt, dat *Luther* in deeze en andere diergelyke punten, zich de waarachtige welſtand der Kerken [wat meer] hadde laaten aan geleegen zyn, en de weereldlyke niet zoo veel hadde vertrouwt. Want men ſchryft onder anderen van hem, dat hy zich by de inwyinge van een nieuwen Biſſchop, om 't *Jus Patronatus* niet eens bekommert hadde, maar de Rechtsgeleerde en Staats-kundigen daar voor hadde zorgen laaten. (*h*) Daar is ondertuſſchen niet aan te twyfelen, dat, by-aldien hy de daar op volgende misbruiken van te vooren hadde geweeten, hy de vrye-keur van zoo veele Epicureëſche weereldſche ſwynen, ontrent het beroepen der Predikanten, geenzins zoude goed gekeurt gehad hebben. Wy hebben nu reeds al gezien, wat den Adel meerendeels al voor gruwelen hier inne gepleegt heeft: ja men heeft zich zelfs niet ontzien den Paſtooren, wanneer ze de dienſten hebben wilden, te laaten beloven, *dat zy in alles blindelings (ſimpliciter) zouden gehoorzaamen.* (*i*) Om nu niet te zeggen, wat zich anderzins de Voorſtanders, byzonder de weetnieten (*Idiooten*) in de kleene ſteeden, ontrent dit Recht al ingebeeld, en voor ongereegeltheeden by der hand genoomen hebben; wat voor onrechtvaardigheid, *Simonie* en andere goddelooze ſtreeken, zich vertoont hebben, waar van nu noch daagelyks overal veele voorbeelden voor oogen zyn. Waar uit men dan wel kan afneemen, hoe rechtmaatig en goddelyk zoodaanige Predikanten zyn beroepen geworden, en wat 'er verders goeds van hunne ampten te verwachten was.

Den Gemeenten ontnoomen.

Jus Patronatus qualyk geplaatſt.

Begeerte na ampten uit ſchandelyke eigen-baat.

9. Maar aangaande de gebreeken en ondeugden der meeſte Predikanten van de voorgaande eeuwe, in 't byzonder, zoo werd ook, als men hunne intreede en oogmerk aanſchouwt, de geld-zucht en liefde tot het tydelyke, heel duidelyk en dikmaals aangeweezen. Gelyk noch laatſt ie-

(g) Conſilia Witteb. Tom. II. p. 25. (*h*) Mattheſius l. c. p. 171. (*i*) Conſilia Witteberg. l. c. p. 43.

iemand het volgende daar van ter needer-ſtelde: „ Daar willen 'er veele, „ helaas! Predikanten zyn, die nochtans zelfs wel van nooden hadden, „ dat ze van andere beſtiert wierden. De zoodaanige zien geenzins op „ 't voordeel der ſchaapen, maar zy worden van hunne baat-zucht alleen „ gedreeven, dien het beeter was geweeſt, nooit gebooren te zyn. Dee„ ze zouden de ſchaapen niet zoo yverig zoeken, voor welke zy doch „ niet bequaam zyn, byaldien ze maar wel dachten, wat de ſchaap-ſtal van „ Chriſtus voor een zaak was. (*k*) Dat zich nu deeze huurlings-aart baarblykelyk by veele vertoont heeft, zulks wyzen de middag-klaare gedenkteekenen, in de ſchriften van die tyden genoegzaam aan, midsgaaders de daadelyke voorbeelden der veelerhande zoorten van eene zoodaanige geld-gierigheid, nadien ze zich inbeelden met hun ſtudeeren en arbeiden alzoo veel te verdienen en recht te hebben, als de Paapſche, welker rykdommen meenig geeſtelyke, mogelyk wel met bedroefde oogen aan-zag. By *Luthers* tyd heeft zich reeds al veel diergelyks geopenbaart, zoo dat hy ook opentlyk daar van ſchreef. Onder anderen, wanneer hy miſſchien de quaade inzichten by veele, ontrent de Kerkelyke ampten, bemerkt heeft, zeggende: „ Als ik of een ander predikte, om „ eene goede Paſtorye te verkrygen, en het anderzins licht wel niet doen „ zoude, als dan mag ik wel het Euangelium prediken, doch myn herte „ is niet zuiver, en niets anders als enkele onreinigheid. (*l*) En op een ander plaats: „ De gierigaarts en eerzuchtige kunnen onmoogelyk geene Pre„ dikanten des Euangeliums zyn, maar de zoodaanige moeten het doen, „ die geen goed, eere, luſt, noch leeven achten. Want de gierigheid „ werd in alle de ſchriften, den geeſtelyken Leeraaren heel ſcherp ver„ booden. (*m*) Nu mag men de getuigeniſſen van eenige andere mannen hier teegens houden, wanneer zy by voorbeeld, aldus geklaagt hebben: „ Het is ſchrikkelyk, dat zommige Predikanten, om hun eigen voor„ deels wille, hier toe (tot het misbruik des Euangeliums) moeten „ oorzaak geeven, doordien zy maar een half, en geen volkoomen „ Euangelium verkondigen. (*n*) Hoe veele groote Leeraars zyn 'er wel „ hier en daar, die in echtbreuke en hoererye vervallen zyn? Hoe veele „ leeven 'er wel in gierigheid en woeker? (*o*) De uitterſte noodzaakelyk„ heid eiſcht ook teegenwoordig wel, dat de Godsgeleerde, en Kerke„ dienaars weegens deeze twee ondeugden, naamelyk, eer- en geld„ zucht, wel in toom gehouden werden. (*p*) Gaave God, dat dit niet „ meede in onze tyden gebeurde, naamelyk, dat men maar zulke Zielzor„ gers moet hebben, die het geld wel bewaaren konnen. (*q*) En wat 'er van diergelyke algemeene klachten meer hier van toen ter tyd gevallen zyn.

Jaar MD. tot MDC.

Prediken om voordeel.

Gierigheid der Predikanten.

10. Doch daar zyn ook in 't byzonder van eenige, veele ſchandelyke zoorten van der zoodaaniger gierigheid aangemerkt, die op geenerlye wyze konnen verontſchuldigt werden. Gelyk als by voorbeeld, iemand van de woekeraars ſchreef: „ Dat zy alle hun doen maar alleen op groo„ ten rykdom richten, en met Gods Woord, of met de ſtryd-punten „ handelden, kraamery dreeven, en zulke groote zommen gelds by-een „ vergaaderden, met welke zy naderhand de Joodſche woekerſpeer mee„ ſterlyk wiſten te gebruiken, en in 't woekeren dikmaals beeter bedree„ ven waaren, als in den Bybel, en ook meer te doen hadden met de „ tzynzen, als met dat geene, 't welke onze Heere God, tot winſt uit „ het Predik-ampt zoude toekoomen. Daar beneevens waaren zy onder-

Woeker van hun gedreeven.

 „ tuſ-

(*k*) Nic. Hemming. Lib. de Paſt. P. IV. p. 122. (*l*) Tom. VI. Altenb. p. 37. (*m*) Tom. I. p. 746. (*n*) Sarcer. von der diſcipl. p. 198. (*o*) Selnec. in Pſ. XII. p. 34. (*p*) L. Oſiand. Cent. IV. Lib. II. c. 28. p. 210. (*q*) Mich. Neander ad Sent. Patr. Græc.

Jaar MDC. tot MDC.

„ tusſchen zoo uittermaaten gierig, dat zy den armen naauwelyks een „ ſtukje broods gaaven, hebbende de handen altoos open om te neemen, „ maar om te geeven geſtaadig toegeſlooten. (r) Een ander heeft in zeekere verzen beſchreeven, wat 'er van die geene vereiſcht wierd, welke voor rechtzinnig wilden doorgaan, en onder anderen dit ter needer geſtelt:

Hac perdiſcendâ feliciter arte ſeneſce,
Ponere quæ monſtrant canos in fœnore nummos,
Et quâ verborum conſcribi Syngrapha formâ
Debeat, elabi ne poſſit debitor æris. (s)

Dat is, *Hy moeſt fraai leeren zommen gelds op intereſſe te doen, en weeten hoe men de obligatien en diergelyke, behoorlyk opſtellen moeſt, op dat de ſchuldenaar met het geld niet kon doorgaan.* En alhoewel ook *Luther* zelfs zeer ernſtig teegen den woeker heeft geſchreeven, en dezelve zonder eenige uitzonderinge, verdoemt; ja ſchoon Chriſtus zelfs gezegt heeft: men zoude leenen, zonder iets daar voor weeder te hoopen; des niet teegenſtaande, zoo wiſt men doch allerhande herſſen-vonden te ſmeeden, op dat het niet zoo onchriſtelyk en quaad mocht ſchynen te zyn, wanneer de Predikanten hunne Capitaalen op intereſſe uit-deeden. Als dan doopte men het: Chriſtus hadde van de *mutuatio officioſa* ['t gedienſtig uitleenen] geſprooken: alhoewel hy zelfs wel verſtandig genoeg was geweeſt, om deeze bepaalinge daar by te zetten, by-aldien het noodig geweeſt hadde; en wat 'er van diergelyke behulpmiddelen meer waaren, waar door men de averechtſche verdraayingen der Roomſche niets altoos toegaf. (t) Ja 't quam zelfs, in 't Jaar 1587 zoo verre, dat 'er tot Regensburg vyf Predikanten, die teegen den woeker uit *Luthers* ſchriften gepredikt hadden, op 't goedvinden van andere *Theologanten*, en wel inzonderheid van *Dr. Jac. Andreas* en *Dr. Jac. Heilbronner*, van hunne bediening afgezet, en uit de ſtad gejaagt wierden; op dat doch immers de geldzuchtige en woekerduivel zyn neſt zelfs ook onder de lange wyde rokken, noch verders ongeſtoort behouden mocht. (u)

En verdeedigt.

Oneerlyke hanteeringe.

11. Een andere zoort van geldgierigheid, was de oneerlyke hanteeringe, waar toe de geldzucht meenig man dreef: waar voor ze nochtans *Luther* trouwelyk waarſchouwde, als hy onder anderen aldus ſchreef: „ De Predikanten des Goddelyken Woords, behooren zich niet te mengen in zaaken van weereldlyken handel, en zy moeten zich van dit al„ les onthouden, op dat zy den Heere moogen behaagen. (x) Weshalven dan aan de Paſtoors ernſtig verbooden moeſt worden, „ dat zy geene tap„ teekens uithangen, of gaſten tot gelaagen in hunne huizen zetten zou„ den, op dat 'er niet zomtyds in het doopen en uitdeelen des Avondmaals, „ of anderzins eenige beſpottelykheeden bedreeven wierden. (y) Alhoewel men niet te min ook zelfs van Superintendenten, en aanzienelyke Leeraars vind, dat ze zich door zulke en diergelyke dingen ten toon geſtelt, en de uitterlyke eerbaarheid niet eens in acht genoomen hebben. *Dr. Selnekker* noemde onbeſchroomt in een opentlyk ſchrift, een zeeker Predikant van Noordhuizen, genaamd *Broggrarius*, *een oud Paarde-kooper, en woeſten Paſtoor.* (z) En een ander heete insgelyks, den Superintendent in 't Mansveldſe gebied, *Mr. Menzelius, den ryken Meulenaar, wyn- en bierbrouwer en Scherp-biertapper tot Eiſzleben*; buiten alle twyfel, om dat hy zich op zul-

Tappen, gelaagen zetten.

Paarde-koopen.

Wyn- en bier-ſchenken.

(r) Joh. Cuno Spiegel aller Stände. p. E. viij. (s) Anonymus ap. Melandrum Jocoſer. P. III. p. 320. (t) Melanch. Conſil. P. II. p. 229. ſeqq. (u) Oſiander Centur. XVI. Lib. IV. c. 35. p. 1047. Micræl. H. E. p. 531. (x) Tom. V. Altenb. p. 1097. (y) Churfürſtl. Sächſ. ordn. l. c. p. 117. (z) In Chriſtl. und nothwendiger verantwortung auf der Flacianer läſterung Anno 1570.

zulke hanteeringen, veel beeter verstond en leide, als op 't verzorgen van zyne arme Gemeentens. (*a*) Insgelyks was het niets nieuws, voornaamelyk by die geene, welke noch al over andere gestelt waaren, dat zy uit eeven zoodaanige gierigheid, in onrechtvaardige zaaken, geschenken en giften aannaamen. Ten minsten zyn altoos de arme Dorp-Predikanten, door de meeste *Inspectooren*, [of Opzienders] en *Superintendenten*, van tyd tot tyd, ordentlyk daar toe gewent geworden, dat zy by de intreede in hun ampt, of wanneer ze anderzins iets willen voordraagen, nooit zonder zeekere vereeringen verschynen durven. Gelyk als die *Superintendent* van Thuringen, van een ellendig Pastoor, by den dronk placht te zeggen. *De goede Heer Johan hadde heerlyke gaaven*, (dat is, *geschenken*) *schoon hy noch al wat jong was*, naamelyk, om dat hy hem braaf wat placht te vereeren. (*b*) En een ander verdiende daar meede dit punt-dichtje. (*epigramma*)

Jaar MD. tot MDC.

Quare dicitis esse liberalem
Illum quo nec avarior per urbem
Nec elatior possit esse alius?
Sed quid? Dicitur esse liberalis,
Quod sæpissimè liberat gravatos,
Qui portant lepores, & ova, carnes,
Pisces, vasa repleta lacte, poma,
Lini fasciculos, pecuniamque.

Dat is, *De Heer Superintendent kon daarom wel liberaal* [verstaat, in plaats van mild; losmaakende] *genaamt worden, om dat hy die geene, welke hem veel wiltbraad, vissen, booter, vlas en geld vereerden, van haare lasten bevryde en los maakte.* (*c*) Doch diergelyke geschenken placht een ander, reeds al in dien tyd *een helsch gebraad* te noemen.

12. Noch gevaarelyker was de verbasteringe, wanneer men, eeven gelyk als in 't Pausdom, de Kerkelyke zaaken begon voor geld te verkoopen, en de wissel-banken weeder in de Kerken zelfs op te rechten, die maar ter naauwer nood een weinig vergeeten waaren. „ Als doen vingen 'er veele aan, byzonder van de groote Doctooren, met Gods „ Woord en de twist-punten, handeling en kraamerye te dryven, in de „ Kerken van de biecht-stoelen, wissel-banken en duive-kraamen te maaken, en staaken niet eenen kaars meer op den altaar aan, om alzoo groote zommen gelds by een te brengen. (*d*) gelyk als iemand zeer duidelyk en opentlyk geklaagt heeft. Insgelyks schreef ook een zeker Godgeleerde: „ Dat, al wat 'er in deezen tyd gedaan wierd, alleen op zaayen, planten, koopen en verkoopen, gericht en aangestelt was, alhoewel „ Christus de koopluiden uit den Tempel dreef; trekkende onder de oorzaaken der verachtinge van het Woord Gods, ook het koopen en verkoopen aan. (*e*) Korts te vooren, en by de *Reformatie* hadde men ontallyke klachten gehoort, hoe dat de Roomsche geestelykheid alles om geld verkocht. „ Men kan geen Christen worden, riep men, als men geen „ geld telt, zy trouwen niemand zonder geld, zy hooren geen biecht, „ wanneer ze van geene belooninge verzeekert zyn, zy offeren om loon, „ zy zingen en bidden ook niet te vergeefs, zy deelen het Avondmaal „ ook niet uit, wanneer men hen niets geeft. Ja, zy verkoopen ook de „ begraaffenissen, ja zelfs op een vreemden boodem. (*f*) Insgelyks ook, als een zeeker Poeët by *Luthers* tyd aldus zong:

Simonie.

Nam

(*a*) In der kurtzen widerlegung des Poëtischen Dialogi von der erbsünde. (*b*) Melander l. c. p. 466. (*c*) Jac. Milichius ibid. p. 137. (*d*) Joh. Cuno. l. c. (*e*) Andr. Musculus Propnecey von dem zu nahenden zorn über Teutschland. p. G. V. (*f*) Erasinus Rot. Adag. Chil. I. parœm. 12.

Jaar MD. tot MDC.

Nam quis (ut invidiæ demus paucissima) vestrûm
Non studio lucri pars quota sacra colit?

Dat is, *Wie onder u* (Paapen) *handhaaft wel den Godsdienst, zonder hoope van eenige winst of voordeel?* (g) Dit schrikkelyke quaad begon ook allengskens onder de Protestanten zeer in te breeken; voornaamelyk, doordien 'er in de meeste plaatzen, geene genoegzaame voorzorge gedraagen wierd, om de Predikanten behoorlyk te verzorgen, zonder datze noodig hadden voor de Kerkelyke bedieningen, iets van de luiden in 't byzonder aan te neemen. Maar ondertusschen maakte de onverzaadelyke gierigheid ook veele, buiten nooddruft, zoo onbeschaamt, dat zy zelfs by hunne uiterste overvloed nochtans niets altoos, zonder genot en rykelyke belooninge doen wilden. Zoo dat ook, zelfs de minste Kerkelyke bedienden, hen hier in navolgden, en by voorbeeld, de klokkeluiders, dikwils de menschen, by de begraaffenissen en anderzins, weegens het geld voor 't luiden, overvielen en *executeerden.* (h)

Betaalinge der Kerkelyke bedieningen.

Der begraaffenissen.

13. Nu hadde wel het volk, dat onder 't Pausdom van de geldgierige zoo zeer gedrukt was geweest, verlossinge van alle zoodaanige lasten, gezocht en gehoopt, en die ook by veele Leeraaren, die een *conscientie* hadden, gevonden. Gelyk als by voorbeeld, de Raad en Gemeente tot Breslauw, in 't Jaar 1523, by 't aanstellen van haaren nieuwen Predikant, *Dr. Joh. Hessus*, wel uitdrukkelyk bedongen: „ Dat hy nu voor den dooden en leevendigen zoude moeten zorgen: De leevendige moest hy met „ Gods Woord voeden, en de dooden begraaven, doch niet gelyk zyne „ voorzaaten, die maar alleen na winst gehaakt hadden. Want toen waaren ze alle te zaamen, ze mochten gebooren of gestorven zyn, onder „ contributie gestelt. Ja dat noch het ellendigste was geweest, de doode „ waaren veel hooger geschat geworden als de leevendige, zoo dat Charon, moogelyk veel goedaaardiger was, als de Priesters in 't begraaven der doode. Toen ter tyd hadden zy gestaadig gereekent, zoo veele „ lyken zyn 'er van daag, zoo veel morgen, ô! dat 'er ook maar overmorgen en altyd zoo veele waaren! Waar beneevens zy nochtans niet beloofden, den Predikant eerlyk te zullen onderhouden, noch ook in de Kerk-beurs iets zeekers te zullen geeven, om daar door zich te konnen onthouden, van leevendige en doode te berooven, (i) Doch om nu niet te zeggen, dat diergelyke ordentlyke instellingen, in de minste Gereformeerde plaatzen gemaakt wierden, zoo quaamen 'er echter al langzaamerhand, byna overal de voorheen gewoonelyke rechten, van geld te geeven, weeder op, zoo dat 'er geen doode, zonder te betaalen, konde begraaven werden. In 't eerste stelde men, in de Kerkelyke ordonnantie, *dat het niet verbooden zoude zyn, by de begraaffenissen, aan de Kerk- en School-dienaaren iets te geeven.* Gelyk als onder anderen, in de Bronswyksche ordonnantie, in 't Jaar 1543 gezet wierd. (k) Naderhand wierd 'er allengskens, eene groote en schuldige plicht hier uit, (nadien zich niemand, gelyk men zegt, lichtelyk hier ontrent wilde laaten bespotten) zoo dat ten laatsten, aan de Predikanten, de gang en de Predikatien by het lyk, ordentlyk en onvermydelyk moesten betaalt werden. Doch wat de Lyk-Predikatien in 't byzonder aangaat, zoo vinde ik, dat dezelve op de meeste plaatzen, zeer laat zyn in 't gebruik gekoomen. Gelyk als by voorbeeld tot Zwikkouw, eerst in 't Jaar 1581 de eerste Lyk-Predikatie is gedaan. (l) Doch op die zelve tyd, moesten reeds al eenige ver-

Oorsprong der Lyk-Predikatien.

(g) Eobanus Hessus Eleg. de Conc. Erfurt. p. 120. P. II. operum. (h) Chur-Sächs ordn. p. 143. (i) Apud Sculterum P. I. Annal. Euangel. p. 152. 156. (k) Apud Hortlederum Tom. I. Lib. IV. cap. 44. (l) Tobias Schmid Zwickauische Chronik Part. II. p. 413.

verstandige mannen vermaanen, dat zoodaanige Predikatien niet mochten ἐγκωμιαστικὰ en πανηγυρικὰ, dat is, *vly- en lof-reeden*, werden, waar in men, als in een vliegende brief, alle dieven en meineedige, als lofwaardig en zaalig prees. (*m*) Waar uit dan wel af te neemen is, dat het toen ter tyd, zoo wel onder de Luthersche als andere Gezintheeden, reeds al zeer ongelyk hier ontrent is toegegaan, en al weederom, enkel en alleen om winst, en na dat iemand veel gegeeven hadde. Jaar MD. tot MDC. Vleyery.

14. Alhoewel in 't begin, de belooning voor de Lyk-predikatien maar heel klein moet geweest zyn, nademaal men nu noch in oude instellingen vind, dat 'er van de Hooge-Overigheid, door uitdrukkelyke wetten is bevoolen geworden, *dat men voor eene Lyk- of Bruilofts-Predikatie, niet meer als twee of drie grossen* (vier of vyf stuivers) *zoude geeven.* (*n*) Doch, hoe ook het trouwen (of t'zaamen-geeven) by de huwelyken van de Geestelykheid tot eene noodzaakelykheid gemaakt is, en daar door haare heerschappye en inkomsten vermeerdert zyn, zulks is in onze *Afbeeldinge der Eerste Christenen*, nu reeds al in 't breede getoont. Ondertusschen heeft men deeze maniere onder den naam van eene zeer gevoegelyke instellinge in de *Reformatie* behouden, willende zelfs wel bewyzen, *dat God Adam en Eva aldus zelfs hadde vereenigt;* niet teegenstaande men nochtans bekent heeft, *dat het trouwen door een Priester, in Gods Woord uitdrukkelyk niet gebooden was, en dat, in gevalle van nood, het nalaaten van dien, niemand het geweeten bezwaaren kon.* (*o*) Om nu daar van te zwygen, dat men veele aan zich zelfs onbehoorlyke en gruwelyke dingen, als bloed-schande en diergelyke, namaals wel voor verdraagelyk heeft uitgegeeven; enkel en alleen, gelyk men zegt, ter eeren des huwelyks, en op dat de t'zaamengeevinge, als een werk der Predikanten, niet voor krachteloos aangezien mocht werden. Doch of 'er onder anderen, door zoodaanige inzettingen niet wel meest op de gewoone belooningen is gezien geworden, zulks toont op alle plaatzen d'ervaarentheid wel aan een ieder een, die daar maar acht op slaat. Met het Doopzel dreeven ook de Papisten ook wel eer dezelve schraaperye, by wien *geen Christen, of gedoopt kon werden, voor en al eer men geld hadde gegeeven.* (*p*) Of nu alle deeze misbruiken wel t'eenemaal afgeschaft zyn geworden, zulks kan nochmaals, een ieder ter plaatze daar hy woont, onderzoeken. Moogelyk geschied nu noch wel op veele plaatzen, dat geene, daar in voorige tyden, iemand over klaagde: *Dat men ook zelfs het waater tot den Doop moest betaalen,* of aan de Koster iets zeekers daar voor geeven. (*q*) En dit alles wierd evenwel geëischt, schoon ook het vast-gezette tractement, tot onderhoud groot genoeg was. Want dit was doch by veelen het voornaamste oogmerk en het Ἔργον, waarom het hen in 't Predik-ampt te doen was. Gelyk als men dit inzonderheid in de brief-wisselingen, daar van de beroepen, bezoldingen, 't af- en aan-treeden der ampten, gehandelt werd, doorgaans vind, dat de eerste en laatste bekommeringe by veele, weegens het tractement, en de inkomsten is geweest. Waar omtrent het nochtans schynt, dat eenige wel te verontschuldigen zyn, nadien in 't eerste begin alle deeze zaaken, by de meeste Kerkelyke bedieningen onder de Protestanten, maar heel slecht waaren.

Klein loon.

Het trouwen,

Voor noodzaakelyk gehouden.

Voor het doopen loon genoomen.

Tractementen zyn 't oogmerk van veele.

15. Van Dr. *Joan Bugenhaagen*, eerste Superintendent tot Wittenberg, werd in eene aanteekeninge, van een Keurvorstelyk Lyf-Medicus, die daar by is geweest, verhaalt, dat, na dat de Keurvorst *Joan Fredrik*, ge- Geldzucht der Predikanten.

(*m*) Zepperus Lib. I. Polit. Eccl. c. 13. p. 118. (*n*) Chur-Sächs. Kirch-ordn. p. 120. (*o*) Ludov. Dunte Decis. Cas. Consc. Cap. XIX. sect. 4. qu. 3. p. 983. (*p*) Erasmus l. c. (*q*) Statuta Ecclesiæ Thuricens. ap. Hottinger. P. V. H. E. sec. XVI. p. 851.

Jaar MD. tot MDC. vangen was, en door vergunninge des Keizers, eenige daagen zich tot Wittenberg ophield, *Dr. Bugenhagen*, in zyn bezoek, den Keurvorst van niets anders, als van zyne achterstallige bezoldinge, hadde gesprooken, terwyl de goede Keurvorst, in deeze zyne onverhoopte rampzaaligheid, de eene of de andere vertroostinge van hem hadde verwacht. (*r*) Een ander, die weegens zyn tractement, het welke, alhoewel zeer groot, voor hem nochtans te weinig was, zyne bedieninge aanstonds wilde needer leggen, moest van een verstandig Godgeleerde zeer gebeeden worden, dat hy zich zelfs doch zoo t'eenemaal niet wilde ten toon stellen, en alzoo aanstonds in 't begin eene grootere bezoldinge eischen, maar dat hy zich liever eerst wel geacht zoude zoeken te maaken. (*s*) Van *Dr. Selnekker* werd geschreeven, dat hy van den Raad, door een brief, vermeerdering van zyn loon hadde verzocht, om dat de renten van zyn uitgedaane geld niet behoorelyk in quaamen: het welke hem de Raad van Halle voorgeworpen hadde, wanneer hy zich schriftelyk aanbood, om de opzicht over haare Kerken op zich te neemen, stellende hem met een gouden beeker te vreeden. (*t*) Het is zeeker, dat men by zoodaanige geleegentheeden, als hier booven gemeld zyn, zeer veele teekenen vind, dat dit altoos wel de voornaamste zorge, by de meeste geweest is. Het

Profyten. was gestaadig: *My is deeze of geene Opzicht, Superintendentschap, of Pastorye, opgedraagen met eene zeer reedelyke bezoldinge: Ik hebbe een zeer goed tractement, zoo dat ik het niet beeter wenschen kan.* (*u*) *Hy kan met het grootste gezag, en een overvloedig tractement alhier staan.* (*x*) *Ik hebbe eene groote Gemeente en goede profyten.* (*y*) *Schoon de inkomsten teegenwoordig slecht zyn, zy zullen nochtans wel beeter worden.* (*z*) Ja, om de boovengewaagde profyten, als, het Biecht- Doop- Lyk- en Bruilofts-geld, laagen wel dikmaals de Heeren-Amptgenooten, opentlyk en tot groote ergernis, met malkanderen zelfs overhoop, en begongen byna de gruwelykste uitspoorigheeden. Men vind ten voorbeeld: Dat de Diakens en Pastooren heevig onder zich gekrakkeelt en zelfs vonnissen geligt hebben, doordien de eerste iets van de inkomsten der laatste wilden aftrekken: Welke zoort van oneenigheeden, men met het voorbeeld van *Ananias*, uit de *Hand. der Apost. cap.* v. trachte by te leggen, alhoewel noch niemand de Apostolyke maniere hadde toegestaan. e. z. v. (*a*)

Ryke Godgeleerde. 16. Schoon nu wel weegens veele omstandigheeden, de Protestantsche Predikanten tot zulk een groote rykdom en pracht, als de Paapsche niet quaamen; zoo hebben zich doch meenige op zoodaanig eene wyze, al vry wel verrykt. De oude *Dr. Weller* verhaalde reeds al in zynen tyd, *dat hy niet van die Theologanten was, die in alle hoeken daar zy maar heen zaagen, genoeg en overvloedige rykdom hadden.* (*b*) Ten minsten is 'er van eenige beroemde Godgeleerde eene diergelyke gemeene spraake gegaan, dat ze zeer ryk waaren. Van *Doct. Martinus Chemnitius*, werd in een zeeker schrift verhaalt, *dat hy na zyn dood meer geld, als goede naam hadde nagelaaten.* Ook loochent dit zyn verdeediger in de antwoord niet, maar hy zegt daar op alleen, *men konde het hem niet voorwerpen, noch uitreekenen hoe veel het wel was. Eindelyk, hadde hem God iets verleent, zoo hadde hy daar voor ook moeten arbeiden, om niet was hem wel weinig geschonken. De ondankbaare weereld, die aan geen Predikant iets gunde, maakte de zaak altoos wel tienmaal grooter*, en wat 'er van diergelyke verschooningen meer waaren.

Noch-

(*r*) Matthæus Razenbergius Hist. Elect. Msta. p. 22. (*s*) D. Chytræus Epist. ad. M. Petrum Witteburgium. p. 367. (*t*) Jo. Bulæus Exam. Recit. Selnecc. de Lib. Conc. p. 73. (*u*) Tilemannus Heshusius Epist. ap. Fechtium p. 197. 198. (*x*) D. Chytræus ib. p. 488. (*y*) Polycarpus Leiserus ib. p. 676. (*z*) Helvicus Garthius ib. p. 808. (*a*) Vid. Consilia Witteb. Tom. II. p. 38. (*b*) Im brieft an Joh. Beltz. P. II. Analectorum. p. 153.

(c) Nochtans werd 'er van *Chemnitius* verzeekert, dat hy by de oneenigheeden van dien tyd, onderscheidene geschenken heeft bekoomen. Als tot Halle heeft men hem treffelyk beschonken; wanneer hy aldaar de Kerken, in 't Jaar 1565 onderzocht, en gelyk men spreekt, van de Calvinisterye hielp zuiveren en verbeeteren, het welke *Eberus* en *Strigelius*, hadden afgeslaagen. (*d*) En een zeeker Predikant, schreef ter zelver tyd in 't algemeen: *dat men met alle zyn doen, maar alleen groote schatten en rykdommen beoogde, en dat men met Gods Woord, en de verschillen, handelinge en krameryе dreef. e. z. v.* (*e*) Diergelyken getuigenisse wy ook op zyn plaats, van D^r. *Jacob Andreæ* zullen hooren, naamelyk, wat hem zyne moeite en andere al heeft ingebracht. Korts daar na schreef *Polycarpus Lyserus* van hem, en den gedachten *Chemnitius* gelyk ook van *David Chytræus*, „dat zy door de gantsche weereld, in openbaa„ren druk, en door het gemeene geruchte uitgeroepen wierden, als of „zy booven maaten ryke luiden waaren geweest. Daar nochtans hunnen „rykdom maar maatig en slechtjes heen was, in vergelykinge der groote „moeite, die zy in 't voortplanten der zuivere Leere wel hadden aangewend. (*f*) Maar schoon dat nu ook wel in der daad diergelyke ergernissen van hen, die de grootste ampten bedienden, meede bedreeven zyn; zoo is nochtans ook meenig der mindere zoort, door de zorge voor de kost, by een sterke huisgezin en veele andere kinderen, tot zoodaanige onbehoorlykheeden wel gebracht geworden; nadien veele slechte Predikers, in dit stuk heel zoober verzorgt waaren, zoo dat iemand met waarheid schreef: *De Godgeleerden konden by grooten rykdom, hun ampt wel verzuimen: Doch wel hoovaardig werden, en ook zeer veele Kerk- en School-dienaaren in Duitsland, waaren van dit gevaar t'eenemaal vry, doordien ze niet veele inkomsten hadden.* (g)

Jaar MD. tot MDC.

17. Hoe ellendig en lichthertig het nu hier ontrent, van 't begin af aan, onder de Lutheraanen is toegegaan, zulks is niet wel te beschryven. Want als *Luther* de Weereldlyke de oogen opende, en dat deeze hunne eigene voordeelen zaagen, zoo tasten zy toe, maatigende zich zelfs zoo veel van de Kerkelyke goederen aan, dat de Dienaars der zelve dikwils niet met alle over behielden. Hier door hoort men *Luther* ook zoo overvloedig klaagen en kermen, over de vrekheid en ondankbaarheid van veele der voornaamste, inzonderheid van den Land-Adel, dat zy hunne Dorp-Pastooren byna van honger lieten sterven. (*h*) Waar door deeze dan wel genoodzaakt wierden, by gebrek van hun geloof, om andere onbehoorelyke middelen by der hand te moeten neemen. Om nu niet te zeggen, dat niemand, die van zich zelfs een weinig goederen hadde, zich meer tot het Predik-ampt begaf, maar meerendeels de armste en ellendigste menschen, die tot niets anders koomen konden. Waar van iemand aldus klaagde: „Toon my een Edelman of voornaam burger, „en die iets heeft, die zyn Zoon tot deeze oeffeninge (of studie) houd. „Zy moeten alle of Rechtgeleerde of Koopluiden werden, en het is veelen van herten leed, indien ergens een van haare kinderen zich tot dit „beedelachtig ampt begeeven zoude. En vervolgens klaagde hy over de verkeertheid in 't Lutherdom aldus: „De Vorsten, Heeren en Edel„luiden, tasten noch overal wel toe, als 'er ergens een Bisdom of vette „Domheers-plaats te vangen is, niet teegenstaande zy zulks doen, tee„gens hun eige geweeten. Maar zoude zich heedensdaags een Vorst ook

Gebrek van bezoldingen.

Armoede van veele Predikanten.

(*e*) Ehren-rettung Chemnitii. (*d*) G. Olear. Halygraph. p. 281. (*e*) Joh. Cuno Spiegel aller stände l. c. (*f*) Erklärung des Cl. Psalms. (*g*) Chytræus l. c. p. 105. (*h*) Vid. Catech. Maj. p. 444. Kirch-Post. P. I. p. 268. P. III. p. 187. 226. 254. Edit. Lunæb. Hauss-Post. P. II. p. 106.

Jaar MD. tot MDC.

„ tot den dienst Christi, gelyk voorheen in 's Duivels naam begeeven, hy „ wilde liever, dat hy niet op de weereld was gekoomen. De ouders wen- „ schen, dat zulk een in 't eerste bad aanstonds verdronken was. Dat dit „ aldus waarachtig is, zulks leert de ervaarentheid en de daad zelfs. (*i*) Wat hier uit nu al voor averechtze uitwerkingen gevolgt zyn, is uit de geschiedenissen zelve openbaar, als wanneer het raapen en schraapen van veelen, waarelyk onbeschroomt gepleegt wierd, ja daar ook de rykdom zelfs, by de welzittende noch al gestaadig meerder dorst daar na verwekt heeft. *Luther* schreef hier van zeer wel: „ Indien een Predikant „ na eere, geld en goede daagen tracht, en zyne Predikaatie daar na schik- „ ken wil, zoo zal hy niets altoos uitrechten noch staande blyven. Want „ als dat komt, dat hy zoekt, dan treed hy achterwaards, en werd een „ onchristen, gelyk als voorheen. Maar indien hy het gemeene nut lief „ heeft, zoo stapt hy door.... Doch waar zyn die? Enkele peerlen en dia- „ manten zyn ze, onder den anderen grootsten hoop, zoo veel der gee- „ stelyke, als weereldlyke heerschappye. (*k*) En zoodaanige geldgierige geestelyke met haare vruchten, beschreef een zeeker Luthersch Vorst, als wortelen van alle onheil door het geheele land, uit ervaarentheid aldus: „ Dit is wel aan de Godgeleerde in deeze laatste tyden, ten deele, „ ja schier by de meeste, weeder maar al te waar, zoo dat het derhalven „ met hen gedaan is; welke deugden ook by de heedensdaagsche loop des „ weerelds, wel voornaamelyk uit haare (zoodaaniger Godgeleer- „ den) gierigheid en onverzaadelyke baat-zucht gemeenelyk ontstaan. (*l*) Zoo handtastelyk waaren by de Geestelykheid, alle deeze ondeugden geworden, en zoo opentlyk, zonder eenige de minste schroom wierden ze alomme bedreeven, dat ze ook zelfs aan hooge Personagien in de oogen liepen. Doch dit zy genoeg van deeze haatelyke en nochtans welgegronde stoffe.

Geldzucht en des zelfs schadelykheid omtrent het Leeraarsampt.

Slampampen der Predikanten.

18. De andere voornaame ondeugd der meeste Predikanten, was haar slempachtig, brooddronken en wellustig leeven: het welke niet minder een rechte pest onder alle standen pleegt te zyn. Maar ondertusschen, wanneer men de Historien, van 't begin der *Reformatie* af aan, wat naauwkeurig door ziet, zoo is het niet wel te loochenen, dat de menschen, na dat zy uit de gruwelyke geweetens-dwang, eens in vryheid gestelt waaren, van het eene uitterste op het andere, en van de tyrannyke strafheid der Roomsche Geestelykheid, tot eene groote lichthertigheid en toomeloosheid vervallen zyn. En wanneer de Paapen en Munnikken, inzonderheid na hunne Pharisееusche onthoudinge, (byaldien die noch wel by eenige ernst is geweest) zich al van zoodaanig een jok ontsloegen, zoo mag moogelyk het bedrog der zonden wel meenig een zoo verre verleid hebben, dat hy daar door niet eens op de waare zuivere Euangelische weg eenes Christelyken wandels getreeden is, maar dat hy het vleesch den lossen toom gegeeven, en een welgevallen aan het ongebondene leeven gehad heeft. Dit zullen nu de uitdrukkelyke klachten van die tyden klaarlyk vertoonen, waar van ik 'er nu maar eenige weinige, kortheids halven zal bybrengen. Al voort na *Luthers* tyd, schreef een zeeker oprecht man, wanneer hy de oorzaaken des gruwelyken vervals ontdekte, aldus: „ De Kerken-dienaars zondigen swaarlyk, dat zy voor haare per- „ zoonen, door hun godloos en woest leeven, den zoo edelen en hoo- „ gen schat der tucht t'eenemaal beletten. Ja ook, Gods Woord en Ryke „ hier door hinderlyk en schaadelyk zyn, het welke om haar schelmach- „ tig

Gelee-gentheid daar toe.

Schaade daar uit.

(*i*) Wolffgang. Musculus Prophecey. p. E. ii. (*k*) Tom. VIII. Altenb. p. 104. Add. p. 703. a.
(*l*) Extract eines gesprächs einer Fürstl. person mit D. Kirchnern vom Concordien-buch.

„tig leeven, versmaadinge en lasteringe lyden moet. En byaldien alle „deeze schaadelykheeden en nadeelen der Kerken-dienaaren van hun „aanstootelyk en schandelyk leeven niet konden afschrikken, zoo be- „hoorden zy ten minsten, hier ontrent te betrachten, dat ze zich alle „de zonden en misdryven, die de leeden hunner Kerken begaan, deel- „achtig maaken; als meede alle den toorn en straffen Gods, die daar „over koomen zullen. Doch ik zal alhier niet zeggen, hoe grooten „moeite, zorge en onrust, de Predikanten hun zelfs wel op den hals „haalen, wanneer ze hunne leedemaaten, door een roekeloos leeven, „tot alle ondeugden zelfs oorzaak geeven.... En aanstonds daar na spreekt hy: *Als den Abt dobbelsteenen voor den dag haalt, zoo speelen de Munnikken. En gelyk de Herder is, zoo zyn ook de schaapen.* (*m*) Na deezen schilderde een ander deeze menschen, aldus af: „Zy prediken om geld en een goed „leeven, zeggende: Kom, laat ons goede wyn haalen, vroolyk zyn „en een roes te zaamen brengen, *Esa.* LVI. Gelyk als, helaas! nu byna „NB. overal 't gebruik is, en de ervaarentheid uitwyst. Het grootste ge- „deelte NB. der Wachters is blind. -- Zy gaan daar heene gelyk een blin- „de koe, waar hun herten-lust hen dryft; tot hoererye, gelyk als men „aan de Papisten gezien heeft; tot dronkenschap en goed slampampen, „zoo als men het NB. ontrent onze Heertjes nu ervaart. -- Want in de „zonden, die zy het meeste moesten bestraffen, als de echtbreuk, zui- „peryen en andere ondeugden, leggen zy zelfs tot over de ooren toe „weg gezonken. (*n*)

Jaar MD. tot MDC.

Quaade voorbeelden.

19. Inzonderheid klaagt deeze zelve man over het vreeten en zuipen der meeste Predikanten van zynen tyd, wanneer hy uit ondervindinge, op de volgende wyze spreekt. Zoo zeer is het leeven nu vervreemt van de leere, *dat men naauwelyks meer weet, waar men een fraai man, Leeraar of Pastoor vinden zal, die geene groove ondeugden aan zich heeft.* „Ik spreeke „teegenwoordig niet van natuurlyke menschelyke swakheeden, die in alle „menschen plaats hebben, maar van die zonden alleen, welke teegens „het geweeten zelfs aanloopen, teegen God, teegen zyn Woord, ja „zelfs teegen alle tucht en vroomigheid, gelyk als *echtbreuk, hoererye, gie- „righeid, zuipen, opgeblaazenheid, trotsheid*, en diergelyke ondeugden „meer. Hoe veel groote Leeraars zyn 'er wel hier en daar, die in *echtbreu- „ke en hoererye* vervallen zyn? hoe veele leeven 'er wel in *gierigheid en woe- „ker?* Hoe zeer heeft de overdaad, het vreeten en zuipen wel overhand „genoomen? Zy koomen goeds moeds te zaamen, aldaar stryken zy „dan het vonnis over andere, praaten van de predikatien hunner ampt- „genooten, en zy verachten alles, wat met hunne lapperye niet over- „een stemt. Niemand ziet wat Gods Woord of eere is, en wat de waar- „heid met zich brengt. Ja zy zeggen: Wat is waarheid? als Pilatus aan „Christus vraagde. Daar gaat het dan aan een vreeten en zuipen, tot „zoo lange dat zy niet alleen rood en bleek werden, maar ook de spraak „verliezen, en zy rabbelen als dan maar, wat hen invalt, verontschul- „digen, klaagen, schreyen, schelden, *disputeeren* en zyn zotten, zoo „als zy maar best kunnen. En de zoodaanige zullen na dit alles, noch „al getrouwe Dienaars Gods heeten te zyn; onder de zulke zullen veele ziele onderweezen werden; zy zullen de Schoolen en Ker- „ken regeeren, en met haar voorbeeld andere voorlichten. Waar by hy eindelyk noch voegt: „Dat hy zelfs een Pastoor hadde hooren „zeggen: Wat praat men al, dat de Predikanten niet zouden moogen „zuipen? Wat kan een Predikant van 't zuipen prediken, als hy zelfs „niet

Vreeten en zuipen.

Echtbreuk en hoerery van groote Leeraars.

Dronkenschap.

(*m*) Sarcerius von der disciplin. p. 194. (*n*) Selneccerus in Ps. 58. p. 200.

Jaar MD. tot MDC.

,, niet zuipt? (o) *Vox bovis, non hominis!* [beeste-taal, en geen menschen!] mocht men wel daar by voegen. Ten overvloed zal ons noch de eene of de andere plaats van deeze zaak dienen. Als, wanneer een voornaam Godgeleerde, byna ter zelver tyd gedrongen wierd, om te schryven: *Daar is niets schandelyker, als wanneer een Predikant zich dol en vol zuypt, en de laatste is die na huis toe gaat. Zulk een is niet eens waard, dat hy de geiten hoed, ik zwyge de schaapen van Christus. De zoodaanige werden, van den Apostel Judas, schandvlekken der broederlyke maaltyden genoemt; als die het tydelyke leeven voor wellust achten, en die zich zelfs en andere bevlekken.* (p) En noch een: *Van goede luye Paters, die in de week naauwelyks eens in den Bybel zien, die* bibere *voor* scribere *schryven, en die meer* calices *als* codices [*beekers als boeken*] *hebben, is het getal wel 't grootste. Tellikkers en taafel-vrinden, die alle maaltyden by na eenen nieuwen waard zoeken, en die zich overal, daar 't bier en de wyn het beste is, indringen, zoo goed als zy konnen, heeft men insgelyks ook overvloedig.* (q)

20. Zulke en alle diergelyke menschen nu, noemde iemand uit *Esaias* valsche Propheeten en stomme honden, om dat zy teegens geene ondeugden zich vrymoedig dorsten aankanten; wanneer ze zich in diervoegen, zonder eenige de minste schroom ten toon stelden. (r) Weshalven ook een zeekere geleerde en Godvreezende vrouwe, aan zulk een verzoope Predikant, die in zynen hoogen ouderdom, t'eenemaal een *Epicurist* was, ernstig op deeze wyze schreef: ,, Zulk een man verdurf'er ,, meer door zyn quaad en ergerlyk leeven, daar hy nochtans aan zyne ,, toehoorders tot een voorbeeld van nugterheid en maatigheid behoor- ,, de te verstrekken. Waar beneevens ook die onnoozele en slechte tee- ,, genwerpinge (dat men een swak mensch is,) daar meede wel beant- ,, woord wierd: Dat de Heidenen zelfs zoodaanige zonden, als de dron- ,, kenschap; wel overwinnen konden, hoe zoude dan een Christen, of ,, wel t'eenemaal een Leeraar zich hier ontrent voor swak uitgeeven derven? (s) Niet te min werden 'er in de schriften van deeze tyden, zeer veele bedroefde voorbeelden, van zulk slag van Predikanten gevonden, welkers ongeregelt leeven ook openbaar aan den dag is geraakt: ik swyge noch, wat 'er in 't verborgen wel meer van veelen geschied is. Ja men heeft zelfs niet geschroomt, om zich over zoodaanige zonden, in opentlyke schriften te beroemen, en die voor een onverschillige zaak uit te geeven, wanneer men by voorbeeld, in een gezelschap, geheele daagen met speelen, spotten, snaakeryen te bedryven, lagchen en schreyen, vreeten en zuipen, toegebracht, en den tyd en alles daar door vergeeten heeft. (*Gratioso genio ducente, horas sic paucas bonas & beatas, pro valedictione longè ultimâ, suaviter atque amabiliter, sermone festivo & comi, ludo, joco, risu, atque imprimis lætitiæ bono patre Libero præsenti, duximus ac transmisimus.* Dat is, *Op deeze wyze hebben wy dan eenige weinige goede en aangenaame uuren doorgebracht, onder het geleide van eenen goedgunstigen geest, ter gedachtenisse van uwe gelukkige reize; alwaar wy heel vermaakelyk en zoet zyn by malkanderen geweest, met allerhande vermaakelyke en boertige reedenen, speelen, jokken en lagchen; en booven dit alles, in het byweezen van Vader Bacchus, die tot eene vervullinge van alle vreugde en blydschap moet vertrekken.* (t) Op deeze zelve wyze werd 'er ook van een zeeker Godgeleerde tot Leipzig, genaamt *Barent Ziegler*, verhaalt: *Dat hy niet geschroomt hadde, zyn leeven in eene geschikte vroolykheid, na den aart der Duitsche,*

Roem des smullens en brassens.

(o) Idem in Ps. XII. p. 34. (p) Jo. Hemming in Pastore. p. 109. (q) Jac. Andreæ hundert jähr. bedenk. p. 49 (r) Henr. Bullingerus Lib. II. de Episc. instit. p. 125. (s) Olympia Morata Lib. I. Epist. ep. ult. (t) Jo. Hagius in Vita Lotichii. p. 528.

sche, op eene lustige maniere door te brengen. (u) Andere aanmerkelyke buitenspoorigheeden zyn 'er hier en daar, zeer veel gebeurt. Als, om maar eenige aan te raaken, wanneer een zeeker Dorp-Pastoor, zich des Saturdags na zyn gewoonte, zoo vol hadde gezoopen, dat hy des anderen daags, op Zondag, in de Predikatie, onder het neederknielen, weegens 't Onze Vader, in slaap viel, en als hy van den Koster was opgewekt, diergelyke woorden gebruikte, die hy 's daags te vooren by 't speelen gewoon was te zeggen (x) Wat dit voor een ergernis en opzien aan de Gemeente gegeeven heeft, is licht te vermoeden. Dat ook een ander Pastoor met zyn Jonker, in 't dorp zich daagelyks vol dronk, en eindelyk zich met hem sloeg, is al meede niet verziert. (y) Om nu andere overvloedige voorbeelden alhier over te stappen. Een zeeker Schryver onder de Gereformeerde klaagde meede in 't gros over zulke *Predikanten, die niet alleen by groote Heeren, plachten goed cier te maaken, maar ook, die wel den gantschen dag in kroegen en herbergen zaaten, in de wedde met de boeren gezontheeden zoopen, tot in de nacht toe met kaarten en dobbelsteenen speelden, ook dansten en sprongen, en ten laatsten zich na huis toe moesten sleepen laaten.* (z) En dit zelve heeft men ook meenigmaal onder de Luthersche moeten verbieden *naamelyk, dat de Predikanten en offer-luiden, zich uit de kroegen en herbergen, by verbeurte van hun ampt, zouden moeten houden.* (a)

Jaar MD. tot MDC.

Voorbeelden.

Goed cier maaken.

Dansfen, speelen.

Zuipen in de herbergen.

21. Tot verschooninge en verdeedižinge van deezen gruwel, had de Satan een zonderlinge vond onder de Geleerde uit de hoeken gezocht, wanneer naamelyk deeze uit de heidensche Poëeten, dit als een recht voorgaaven, en aan andere leerden: *Wie een geleerd man, en voornaamelyk een Poëet wilde zyn, die moest braaf konnen zuipen.* Weshalven men inzonderheid van de vermaarde Poëeten deezer voorgaande eeuwe, diergelyke lofreedenen vind, daar het zuipen noch wel voor een konst en deugd, ten minsten altoos voor een geoorloofde zaak voorgestelt werd. Van *Eobanus Hessus* schryft iemand dit volgende, onder zynen lof: *Hy geloofde, dat hem niemand met in de wedde te zuipen overtreffen zoude: waar ontrent hy het ook zoo verre gebracht hadde, dat het geen mensch meer hier in teegens hem waagen dorst.* Waar beneevens hy ook een proef verhaalt (alhoewel hy dit niet rechtvaardigen wil, ook schandshalven niet kan.) *Naamelyk, daar was eens een ander berucht zuiper by hem gekoomen, die hem een groot vat Dantzikkerbier hadde voorgezet, en een ring daar in geworpen, zeggende: als hy dit vat uitzoop, zoo zoude hy hem hebben. Waar op Hessus het vat uitgedronken, omgekeert, en den ring met zich genoomen hadde.* (b) Deezen zuiper nu is wel geen Predikant geweest, maar nochtans een goed vrind, niet alleen van *Joris Spalatyn*, maar ook van *Luther* zelfs, gelyk als daar by gedacht werd. Zo dat hy ook zeer vertrouwelyk met hem tot Erffurt heeft omgegaan, en een vers op zyn intogt aldaar gemaakt.(c) Hy zoude ook eens aan iemand, die hem weegens de dronkenschap vermaant hadde, geantwoord hebben: *Men spreekt wel veel van myn drinken, maar niet van mynen zeer grooten dorst.* (d) En diergelyke Poëeten zullen 'er moogelyk, ook onder de Pastooren genoeg geweest zyn, die onder deezen naam haar Epicureësch leeven hebben rechtvaardigen willen. Weshalven men ook midden onder de zoo genaamde Euangelische, diergelyke verzen onbeschroomt maakte.

Zuipen der Poëeten.

Van Eoban. Hessus.

Heus tu, si bonus esse vis Poëta,
Epota: proprium boni Poëtæ

Est,

(u) Joach. Camerarius Vita Mel. p. 330. (x) Melander Jocoser. P. II. p. 678. (y) Ibid. P. III. p. 23. (z) Bullinggerus Comm. in Esai. p. 286. (a) Hertzog Philipps zu Braunschw. Abschied ap. Joh. Leznerum Dassel. Chron. P. I. Lib. V. p. 37. (b) Joach. Camerar. in Vita Eobani p. 18. 19. (c) Vid. P. II. operum Poët. p. 117. (d) Melander l. c. p. 245.

Jaar MD. tot MDC.

Est, clausis oculis, repentè magnos
Exhaurire ter & quater culullos. (e)

[De zin is: *Indien ge een goed Poëet wilt zyn, zoo moetje wakker leeren zuipen: want dat is de rechte eigenschap van een Dichter.*]

Gasteryen verdeedigt.

Om nu noch andere snoode merkteekenen van eene zoodaanige verdorventheid voor by te gaan. Ook was deeze Heeren zeer veel aan het smullen en gasten geleegen, zoo dat zy de gasteryen byna zoo yverig verdeedigden, als of ze een punt des Geloofs waaren. Derhalven heeft men ook de Weederdoopers zoo heftig teegengesprooken, om dat zy de Doop-maalen en andere diergelyke brasseryen voor ongeoorloft hielden. (f) Een zeeker Schryver vertoonde zyn gevoelen hier ontrent heel openhertig, wanneer hy na 't verhaal van een banquet [of prachtige maaltyd] dit daar by voegde: *Ach! hoe kostelyk en lustig ging het aldaar toe! -- Het bedroeft my al te zeer, dat men de tyd by zoodaanige vroolykheeden, niet verlangen konde noch ooit kan. Want, byaldien dat moogelyk was, hoe veele treffelyke maaltyden, wat voor aangenaam gepraat, schoone muzyk en lieffelyke dansseryen, zouden 'er niet wel altoos duuren. Maar, wie kan het dwingen? Alle dingen zyn maar voor eenen korten tyd. O moeder Eva, hoe hebt gy ons verdurven!* (g)

Epicureesche woorden.

22. Niet teegenstaande alle deeze aardsche liefde en ydelheid, zoo wilden zich nochtans zulke menschen noch al met de verdiensten van Christus, en een waarachtig geloove troosten. Gelyk als dan deeze gemelde man, na die bygebrachte gantsch Epicureesche woorden, uitdrukkelyk doet, bedienende zich daar ontrent van eene averechtze, en valsche Luthersche needrigheid; naamelyk, *hy wilde zich op zyne vroomigheid niet verlaaten*, want zy was maar als een bevlekt kleed. (k) In zoodaanig eene gruwelyke blindheid konden zy, die noch al de geleerdste en beste genoemt wierden, zich zelven noch wel opentlyk pluimstryken, als of alle haar smullen en zuizebollen, vreeten en zuipen, danssen en springen, met eenen boetvaardigen Christelyken wandel, heel wel bestaan kon, waar in men met vreezen en beeven, mogte trachten zaalig te werden. Door welke inbeeldinge, ook zelfs in de geweetens-vraagen, de gasteryen en brasseryen zeer yverig verdeedigt werden, op dat het vleesch doch immers nergens in mocht schaade lyden. Niet teegenstaande de bygebrachte gronden hier ontrent zeer ellendig pleegen te zyn. Doch aan deeze ruuw- en onbeschaamtheid hebben zich ook de Papisten niet weinig gestooten, zoo dat zy ook eene byzondere *Secte* onder de Protestanten gestelt hebben, die zy *ollarii* of *potvrienden* noemden, en beschreeven, *dat zy de gewoonte hadden, van malkanderen gestaadig te gast te noodigen, en lekkere beetjes voor te zetten.* (l) Waarlyk moeten de meeste Predikanten het gasten en brassen zeer overvloedig gemaakt hebben; doordien ook de Hooge-Overigheid zelfs in openbaare beveelen klaagen moest, *dat veele onder hen, haar beroep niet waar-naamen, en zich onder anderen in gasteryen inlieten, waar door zy van hunne bedieningen afgetrokken wierden.* (m) Wat men in zulk eene geleegentheid van zaaken, van 't vasten, kastydinge en andere oeffeningen der maatigheid gehouden heeft, is licht te denken. Veele hebben onder den dekmantel der vryheid, hun vleesch den ruimen toom gegeeven; en zich daar door als goede Luthersche willen betoonen, wanneer zy van het vasten en bidden niets hielden. De oude

Brassen en zuipen.

Secte der Potvrienden.

Verachtinge des Vastens.

(e) Ibid. p. 42. (f) J. Henr. Ottius. Hist. Anabapt. p. 91. (g) Martinus Crusius Annal. Suev. ad Ann. 1562. p. 713. (k) Crusius l. c. (l) G. Marcell. Conspect. Hist. Eccl. Sec. XVI. (m) Churfürstl. Sächsis. Ordnung de Anno. 77. p. 199.

oude *Chemnitius* vond ten hoogsten noodig, om dit zelve te vermaanen, wanneer hy schreef: „ Zommige hebben volkoomentlyk eenen gruwel „ en schrik voor het vasten, ja zoodaanig, dat, als zy maar den naam daar „ van hooren, zy straks te rugge springen, als of 'er van moord of echt- „ breuk gesprooken wierd. Andere verwerpen geheel en al de leere van „ 't vasten, zonder eenig onderscheid onder de menschelyke instellingen. (*n*) En niet lang daar na bestrafte een ander zoodaanige slampampers aldus: „ Ei lieve, ziet my deeze onze valsche Propheeten, en averechtze „ Godgeleerde eens aan, die vyanden des Christendoms, die geest-stor- „ mers, waar in hen doch de Bybel vroomer gemaakt heeft, welke de „ Roomsche tyrannen uit de handen gerukt, en aan de Gemeente wee- „ der gegeeven is. Misschien daar in, dat zy des Vrydaags en Saturdaags „ vlees eeten? Dat de Predikanten den ongehuuwden staat t'eenemaal af- „ geschaft hebben, en de gaave der onthoudinge niet goed keuren, schoon „ men ze ook van God verkrygen kon? Want daar in zie ik, dat de mee- „ ste de gelukzaaligheid onzer Kerken stellen. (*o*) Jaar MD. tot MDC.

23. Om dat ook een of andermaal, *Luther*, het *vroolyk zyn en danssen* der jonge luiden, juist niet voor verdoemelyk hadde gehouden, daar by nochtans wel bedingende, dat het in alle tucht, zeedig- en eerbaarheid toe moest gaan: (*p*) zoo streeden nu de valsche Leeraars voor het danssen, doorgaans veel heftiger, als voor eenig grond-punt der Leere, herhaalende dit hun geloove zoo wel in schriften als werken, zoo yverig, dat men daar uit wel zien kon, hoe veel hen daar aan geleegen was. En op dit hun goedvinden, wierd ook in opentlyke instellingen, het danssen op bruilofften, geoorlooft, verklaart en bevestigt, niet teegenstaande men daar beneevens bekennen moest, *dat by zoodaanige en andere dansseryen, niet alleen de goederen doorgebracht wierden, maar ook, veel andere ontucht en lichtvaardigheid, zonden en schand-daaden, slaan en vechten wierd gepleegt.* (*q*) Het welke alles ter goede gedachtenis der ellendige en heidensche gewoontens, nu noch onder de valsche Euangelische te vinden is. De Predikanten nu maakten hun welgevallen aan alle zoodaanige dertelheeden zelfs openbaar, wanneer zy dezelve noch als iets heerlyks verheften; met een lof, diergelyke men naauwelyks, by 't verhaalen van goddelyke zaaken ergens vind. Dus schreef iemand onder de gedenkwaardige zaaken van een gastmaal, het geene na 't verdelgen der oproerige Boeren, in 't Jaar 1525, tot Zwikkouw van een Burgermeester gehouden wierd: *Daar wierd met de burger-vrouwen en juffers een heerlyk baal gehouden.* (*r*) En hier toe moesten nu zoodaanige leer-stukken tot een grondslag dienen, die ook rechtzinnig en overeen komende met de zuivere leere, genoemt wierden: *Het eerlyk en deugdzaam danssen was nergens van God verbooden.* (*s*) *Men moest de jeugd zulke dansseryen, alhoewel met zeekere bepaalingen, toelaaten.* (*t*) Doch deeze bepaalingen, gelyk als zy maar alleen schands-halven daar by gezet zyn, alzoo werden ze ook nooit van hen, in acht genoomen. En daar zal moogelyk tusschen meenig Predikant, die deeze leeringe met 'er daad zelve plagt te bewyzen, en de Roomsche Paapen wel geen onderscheid altoos geweest zyn, welke zich van diergelyke verlustingen ook al bedient hebben, die nochtans zomwylen van de Leeken zelfs, die de afgryssélykheid daar van erkenden, een slecht loon daar voor hebben ontfangen. Als wanneer by voorbeeld, de burgers van Paderborn, in

Danssen geroemt.

Verdeedigt.

Schaade daar uit.

(*n*) Exam. Conc. Trid. P. IV. de Jejun. p. 745. (*o*) Auctor Mysterii iniquitatis Pseudo-Euang. s. Apol. pro Arndio Cap. I. p. 11. (*p*) To. IX. Alt. p. 671. & Tom. IV. Jen. Germ. p. 133. Kirch-Post. von der Hochzeit zu Cana. (*q*) Chur-Sächsis. Ordn. p. 142. (*r*) Schmid. Zwik. Chron. P. II. p. 296. (*s*) Osiander Cent. IV. Lib. III. c. 38. p. 397. (*t*) Balthas. Meisnerus Coll. Adiaph. disp. XII. p. 222. seqq. it. Rungius in Exod. p. 552 & 1046. Conr. Dietericus Analys. Euang. P. I. p. 198.

Jaar MD. tot MDC.

in 't Jaar 1532, teegen zoodaanige Paapen, die met haare vrouwen en dochters plachten te danssen, een opstand verwekten. (*u*) Hoe zeer zich ook veele der Papisten zelfs aan deeze ergerlyke bedryven der Lutheraanen gestooten hebben (van de Gereformeerde wil ik nu niets zeggen) toonen haare schriften genoegzaam; als waar in zy eene meenigte van voorbeelden der afgryssélyke vruchten van zoodaanige dansseryen aanmerken; en iemand voegt onder anderen, deeze toezang (*epiphonema*) daar by: *Het is goed speelen voor hem, die gaarne danst, hy heeft geen grooten Doctor van nooden.* (*x*) Of men nu hier meede aan die géene, welke daar buiten zyn, geen aanstoot geeft, en niet verre van *Paulus* meeninge afwykt, die liever nooit vlees wilde eeten, als iemand altoos ergeren, zulks kan een goed Christen wel licht afneemen.

Van andere mispreezen.

24. Midden onder alle deeze uitterste gruwelen, hebben nochtans zommige oprechte gemoederen daar teegen geyvert, waar van ik nu maar een eenige plaats zal aantrekken, daar aldus geschreeven staat: *Men duld* (onder ons Luthersche) *en verdraagt, alle aanlokzelen* (*of oorzaaken*) *tot hoererye, niemand doed deeze af, veele bedenken nieuwe, op dat 'er geen schande of onkuisheid ontbreeken mocht. -- Aldaar kan men de vuile schandelyke dansseryen, en oneerlyke gebaarden, met goede oogen aanzien, het om-werpen, draien e. z. v.* (*y*) Doch dit niet teegenstaande, zoo heeft men die geene, welke hier in volgens hun geweeten leerden en handelden, verwurpen en verkettert, voor duivels-apostelen uitgescholden, die zich in engelen des lichts veranderden. e. z. v. (*z*) Die nochtans onder veele benaauwtheeden en verdrukkingen, moogelyk wel beeter zullen geleert hebben, wat de Christenen geoorloft was, of niet. Gelyk als men by voorbeeld, van de zoo lang geplaagde Waldenzen leest, dat zy aan niemand onder hen toelieten te danssen, of eenige andere dertelheeden te bedryven. (*a*) En in andere Gemeentens, heeft men zich niet min ernstig teegen alle zoodaanige ondeugden gestelt. (*b*) Welke dingen voor alle *Consistorien* en geestelyke rechtbanken veel beeter behoorden, als alle andere weereldlyke zaaken. Veele Predikanten hebben zich ook uit een enkele waan, op de aller-ongerymste wyze verontschuldigt, en een onderscheid gemaakt, tusschen een geestelyken en weereldlyken dans. Gelyk als die Dorp-Pastoor, die onder de nieuwe regeeringe van den Keurvorst *Fredrik van de Paltz*, zich dus voor 't Gerichte meende vry te praaten: *dat hy* [*maar*] *een geestelyk dansje hadde gedaan.* Aan wien nochtans de Raad wel te recht antwoorde: *Dewyle gy immers maar een geestelyk dansje wilt gedaan hebben, zoo zult gy ook een geestelyke straffe daar voor lyden en tien guldens in den armbuidel geeven.* (*c*) Ja men heeft zelfs in die plaatzen, daar het anderzins door de Godgeleerde vergunt was, uit de bedroefde ondervindinge leeren en bekennen moeten: *dat het op veele plaatzen beeter was, dat 'er geen danssen altoos geleeden wierd, om dat de menschen in 't gemeen zich heel ontuchtig en ergerlyk daar-by droegen:* Alhoewel 'er nochtans belast wierd, *dat de dansseryen* met alle moogelyke ingetoogenheid *zouden moeten gehouden werden.* (*d*)

Verontschuldigt.

Geestelyke dans.

Speelen.

Diergelyke eene verderffélyke leere vind men ook weegens het speelen, wanneer men de eerste Christenen teegen gesprooken, „om dat zy van „het speelen in een bord, met de kaart of dobbelsteenen zonde gemaakt „hadden, daar nochtans de Bybel nergens zoodaanige dingen verbied. (*e*) Welke gruwelyke blindheid alleen daar uit ontstond, dat men aan de bloote letter der Schrift bleef hangen, en zich inbeelde, wanneer 'er maar

(*u*) Scult. P. II. Annal. Euang. p. 380. (*x*) Joh. Nass. Euangelische warh. Cent. II. p. 20. (*y*) Sarcerius von der disciplin. p. 32. (*z*) Balt. Meisnerus l. c. (*a*) Epist. ad Oecolamp. ap. Scultetum l. c. p. 301. (*b*) Vid. Jo. Calvinus Epist. p. 85. (*c*) Melander l. c. P. II. p. 308. (*d*) Chur-Sächsis. Ordn. l. c. p. 93. (*e*) Osiander l. c. Lib. II. c. 22. p. 180.

maar van geen bordſpel, kaarten of teerlingen, in de H. Schrift ſtond, zoo was alles goed, ſchoon dat anderzins het ſpeelen in 't algemeen, en de vleeſchelyke luſten, mitsgaaders het tyd-verzuim, noch zoo ernſtig verbooden waaren. Behalven dat men zomtyds, in een zeer hooge nood en gevaar, wel eens meede huichelde, en het ſpeelen verbood, zoo wanneer 'er oorloogen of andere landplaagen opreezen. (*f*) Doch hier door velde men maar zyn eigen oordeel, en openbaarde de overtuiginge van zyn eige geweeten.

Jaar MD. tot MDC.

25. Dat het 'er verders aan de overige zoorten der dertelheeden en welluſten, by veelen niet ontbrooken heeft, zulks kan men nu reeds klaar genoeg uit het voor-verhandelde afneemen. Maar niet te min zal ik nu alhier noch iets weinigs gedachtig zyn, doch juiſt niet, hoe zich veele buiten 't huwelyk wel gehouden en gedraagen hebben, maar wat zich dikmaals wel onder des zelfs naam vertoont heeft. Voor eerſt dan is niet te loochenen, dat veele Paapen en Munniken, dat geene, het welke zy in 't verborgen bedreeven hadden, nu onder den dekmantel des huwelyks opentlyk pleegden, en eeven zoo wel als te vooren, een wellustig, verwyft en vuil leeven voerden; het welke zeekerlyk, door den blooten naam des huwelyks alleen, voor God niet geheiligt noch gerechtvaardigt kon werden. Daar zyn ook veele voorbeelden, dat meenige een zich alleenlyk,om vryheid des vleeſches te hebben,tot het Lutherdom begeeven heeft, en uit het Klooſter geloopen is. Gelyk als iemand reeds al by *Luthers* tyden, uitdrukkelyk ſchreef, dat *Luther* geklaagt hadde: „Dat alle die geene, welke om de buik-zorge en goede daagen, in „'t Klooſter geloopen waaren, om vleeſchelyke vryheids wille, daar „weeder uit ſprongen, en dat NB. de minſten, die hy kende, hunnen „Munnik in 't Klooſter hadden gelaaten. (*g*) En een ander ſchreef kort daar na, uit ervaarenheid: „Nu ter tyd is het by ons Duitſchers zoo „verre gekoomen, dat 'er veele menſchen zyn, die in 't huwelyk by na „niets anders zoeken, als enkele weereldſche en vleeſchelyke wellust.-- „Ja indien het niet om de welluſtigheid des vleeſchs geſchiede, men zoude wel veele luiden vinden, die zich nooit tot het trouwen begaaven. e. z. v. het welke hy aldaar ook wydloopig betoont. (*h*) Welke menſchen men *Swenkfelds* brief wel mocht voorleezen, die hy in 't Jaar 1525, aan de Klooſter-Juffers tot Naumburg, uitgaf, „waar aan ze zich, in deeze „teegenwoordige tyden houden, en hoe zy het Klooſter-leeven, na de „vryheid des geeſts, nuttelyk gebruiken zouden. Zoo vind men ook zeer veele voorbeelden, van zoodaanige nieuwe vergeloopene Munnikken, die zoo haaſt als zy eene Paſtorye, onder de Lutherſche bekoomen hadden, ook aanſtonds daar op eene vrouwe, en meerendeels, haar voorheen bekende keuken-maagd, naamen. Gelyk als iemand onder anderen, by 't verhaal van zoodaanige handelingen, deeze aanmerkelyke woorden gebruikt: „De Paſtooren op 't land, in de nabuurſchap, hebben zich dit Jaar (1525) zeer verandert. De Heer *Lodewyk Pleiſzner*, „heeft zich met zyn keuken-maagd, door den trouw laaten vereenigen. „De Heer *Frans Muller* hield bruiloft met eene geweezene Bagyne: de „Heer *Jacob Werman* trouwde insgelyks zyn keuken-maagd, om andere „voorbeelden over te ſtappen. Aldus is het Pausdom alhier afgeſchaft,en „daar en teegen de reine Euangeliſche Godsdienſt voortgeplant. (*i*) Een ander vermeld meede van eene diergelyke *reformatie*, dat in 't Jaar 1542, tot Daſſel, *de Paſtooren haare Dienſt- en Keuken-meiden*, *of wegjaagen*, *of trou-*

Onkuisheid.

Onder 't Huwlyk.

Vergeloopene Paapen en Munnikken.

Trouwen haare keukenmeiden.

(*f*) Tom. I. Scriptor. Witteberg. Publ. p. 61. (*g*) Mattheſ. Leb. Luth. XI. Pred. p. 137. (*h*) Saccerius l. c. p. 32. & 46. (*i*) Schmid l. c. P. I. p. 387.

Jaar MD. tot MDC.

trouwen moesten. (*k*) Hoedaanig nu deeze en diergelyke Predikanten, haares herten grond meenigmaal verraaden, en geopenbaart hebben, dat het vol wellust en dertelheid stak, niet teegenstaande hun gewaande heilig huwelyk, hebben ook zelfs de Papisten wel aangemerkt. Als daar iemand, zelfs uit een Luthersche Godgeleerde bybrengt, *hoe dat een zeeker Pastoor, in een Bruilofts-Predikatie, wel 20 verzen uit de Vry-konst van Ovidius hadde aangetrokken.* (*l*) Een ander heeft uit het boekje van de Huis-Schoole deeze vermaaninge, als aanstootelyk waargenoomen: *Een man zoude ten Hoove prachtig, in de Kerke aandachtig, op de straat ingetoogen, en in't bedde vriendelyk zyn*: Waar beneevens hy heel wel aanmerkt, dat men dit juist de jeugd niet aanstonds behoefde in te prediken, gelyk als dit in een exemplaar van *Luthers* leeven, door *Matthesius* uitgegeeven, daar bygevoegt kan gezien worden, het welke uit Paapsche handen gekoomen is.

Onkuische reede-voeringen der Predikanten.

20. Uit deeze inzichten moogen ook wel dikmaals die ongemeene lof-spraaken en verheffingen des huwelyks voortgekoomen geweest zyn, wanneer men aan het zelve, om zyne eigene vleeschelyke lusten dies te beeter daar door te bedekken, alle heiligheid alleen heeft toegeschreeven; niet teegenstaande men anderzins by na geene heiligheid altoos in het leeven wilde toestaan, en noch veel minder behertigen. Booven dit alles is men niet minder, daar ontrent tot het andere uitterste vervallen, doordien, gelyk als de Paus aan alle Pastooren verbood vrouwen te neemen, men in teegendeel een iegelyk tot het trouwen noodzaaken wilde, en het niet in hun vrye-keur stellen: Ja men heeft wel uitdrukkelyk de zuivere leere daar in gevestigt, dat men den ongetrouwden staat t'eenemaal verwierp, en de gaave der kuisheid niet eens dulden wilde. (*m*) Waar heene men dan wel uitdrukkelyk de woorden van den Apostel *Paulus* getrokken heeft, *dat een ieder man zyne eigene vrouwe zoude hebben.* (*n*) Daar nochtans *Paulus* zelfs, en veele andere oude Leeraars, buiten het huwelyk geleeft hebben. Zoo heeft men ook den Papisten niet weiniger ergernis gegeeven, doordien veele in alle manieren al te plomp verrieden, wat 'er waarlyk in hunne herten was. Ten voorbeeld, zoo wanneer by de eerste Predikants-bruiloft, te weeten, van *Bartholomæus Barent Veldkerk, Proobst tot Kemberg*, een klapachtige snaak (*facetus morio*) *een Bruilofts-dicht, op de maniere als een bruid-misse drukken liet, waar in veele snaakeryen stonden*, buiten twyffel, *om op de bruiloft wat te lagchen te hebben*, gelyk als dan daar by gezet wierd, als of men zich zeer wel uitgeslooft hadde, en het voor een Euangelisch Christen, een heel voortreffelyk en Gode aangenaam werk was. (*o*) Doch alle deeze swakheeden zyn den meedeplichtigen, (*interessenten*) doorgaans door de volgende teegenspoeden, merkelyk zuur opgebrooken. *Luther* zelfs heeft in 't begin, en noch al in 't Jaar 1521, niet alleen in 't zin gehad om niet te trouwen, maar het zelfs ook noch voor de Munniken ongeoorloft gehouden, en daarom Dr. *Karelstad* niet toestemmen willen, maar hy zeide, ,, men mocht mogelyk de *Conscientien* maar noch slimmer pynigen, wanneer men zulk eene ,, groote meenigte vrye perzoonen in 't huwelyk stiet, daar de texten der ,, Schrift noch niet volkoomen klaar en zeeker daar ontrent waaren. (*p*) Maar naderhand, in 't Jaar 1525, hoorde hy eens Dr. *Hieronymus Schurf* zeggen: ,, Als deezen Munnik een vrouw neemt, zoo zal de heele wee- ,, reld en de duivel zelfs daar over lagchen, hy zal ook alle zyne voorige ,, dingen te schande maaken en vernietigen. (*q*) Als nu onder de andere Non-

't Huwlyk als heilig gepreezen.

Noodig gehouden.

Ongehuwde stand verworpen.

Bruilofts potzen en aardigheeden.

Luthers eerste gevoelen van 't Huwelyk.

Trouwen.

(*k*) Lezner. Dassel. Chron. P. II. p. 41. (*l*) Laur. Sur. Chron. p. 342. (*m*) Autor Mysterii Iniquitat. l. c. (*n*) Philippus Heilbrunner von der Augsp. Confess. p. 56. (*o*) Scultetus Annab. P. I. p. 94. Bucholcerus Ind. Chron. p. 494. (*p*) Lib. I. Epist. Luth. epist. 241. (*q*) Scultetus l. c. p. 274.

Nonnen ook *Katharina van Boor*, uit het Klooster was gegaan, en zy aan een ander, naamelyk, aan *Dr. Glacius*, Pastoor tot Orlamunda, ten huwelyk zoude gegeeven werden, daar zy geen zin in hadde, zoo nam ze *Luther* onverziens tot zyn vrouw, en hield in der haast bruiloft, alzoo dat ook *Melanchthon* zelve daar over bekommert was, dat hy in die gevaarlyke tyden, de vyanden noch meer geleegentheid gegeeven hadde om hen schaade te doen. Ja *Luther* zelfs berouwde namaals deeze haastigheid, en was daar over al vry zeer verslaagen en bedroeft, zoo dat ook *Melanchthon* hem daar in noch troosten moest, daar by bekennende, *Luthers* gemoed was in deeze zaak eenigzins week en overwonnen geworden. (*r*) Schoon dat ondertusschen ook eenige verstandige menschen zich daar aan niet keerden, maar na hun eige geweeten en toestand leefden. Gelyk als by voorbeeld, de geleerde *Joris Held*, Leermeester van den Hartog *van Anhalt*, ongetrouwt gebleeven is, (*s*) en eenige andere meer.

Jaar MD. tot MDC.

En droefheid daar over.

27. Doch op dat we tot den toestand der meeste Predikanten deezer eeuwe weederkeeren, zoo sproot nu uit de liefde des weerelds en de wellust des zelfs, hunne nalaatigheid en lichthertigheid, ontrent hunne bedieningen, waar door het zoodaanige menschen geenen ernst altoos was, om de Gemeente, als voor Gods aangezicht, recht wel te dienen. En hier in was de verdurventheid ook zoo groot en baarblykelyk, dat *Sarcerius*, naauwelyks tien jaaren na *Luthers* dood, een geheel boek, van de verbeeteringe der Kerken en andere zaaken schreef. Noch eenige andere, die zich om de schaade *Josephs* bekommerden, toonden ook, hoe dat men in de aller afgryslelykste zorgloosheid en onbeschaamtheid gevallen was, en zulks wel alleenlyk uit liefde tot de weereld: *Wanneer de Opziender der Kerke zelve slaapt, wat is 'er als dan te hoopen? Ja veel eer, wat heeft men niet te vreezen? wat, wanneer hy zich alle daagen vol zuipt? Wanneer de Kerkelyke leedemaaten, door zyn voorbeeld, tot alle schande en ongereegeltheid aangevoert werden? O! hoe ellendig is zulk eene Gemeente daar aan! Wat kan hier anders uit volgen, als 't geene Virgilius eertyds van Troje schreef:*

Achteloosheid der Predikanten.

Zorgloosheid.

Invadunt urbem, vino somnoque sepultam.

Dat is, *Zy overrompelen de stad aan alle oorden, die in haar eersten slaap, en dronkenschap versmoorde.* En wyders duid hy dit op de Luthersche Predikanten, zeggende: *Veele zorgen, helaas! wel voor hun eige lichaam, en andere voordeelen deezes leevens, of zy trachten na gunst, rykdom, eere, ruste en wellusten, maar zy lyden nochtans schaade aan hunne zielen; want, door haare schandelyke ontrouwe, rennenze na de eeuwige straffe. Het welke waarlyk ook geen wonder is; want zy doen niet alleen het werk des Heeren nalaatig, om welke reede zy ook vervloekt zyn: maar zy openen deuren en poorten voor de vyanden, en zy zullen ten laatsten ook wel ondervinden, dat zy het lichaamelyke voor het geestelyke gestelt hebben.* (*t*) *Luther zalr.* heeft ook onder anderen, zelfs zoodaanige luye Paters zeer ernstig en weemoedig aangesprooken in de bekende voorreede, die men voor alle de kleine Kinder-Catechismussen vind, en hen haare verstoktheid hier ontrent te gemoet gevoert, voornaamelyk, doordien het Catechizeeren zoo uittermaaten flaauw in 't werk gestelt wierd, waar van hier booven reeds meer gewag gemaakt is. En na hem moest de Overigheid zelfs opentlyk klaagen, *dat het niet te loochenen was, dat zommige Dienaaren des Woords, hun beroep niet genoegzaam waar-naamen, en dingen deeden, waar door zy van 't studeeren en hun ampt afgehouden wierden.* (*u*) Van welker luiheid in 't overdenken en betrachten des Woords, *Luther*

(*r*) Camerarius Vita Melanch. Cap. XXX. p. 103. Melanchthon Consil. p. 37. (*s*) Carmerar. l. c. p. 221. & Vita Georgii p. 24. (*t*) Joh. Hemming. Comm. in 1. Tim. præf. (*u*) Churf. Augusti Visit. Artik. p. 99.

Jaar MD. tot MDC. Luyheid in het Woord.

ther zelfs aldus klaagde: „Daar zyn zommige luye Pastooren en Predikanten, die zich op de boeken verlaaten, indien ze maar eene Predikatien daar uit neemen konnen, zy bidden, studeeren, noch leezen niet; zy onderzoeken ook niets in de Schrift, eeven als of men de Bybel daarom niet leezen moest. Zy gebruiken zulke boeken, gelyk een formulier of Almanak, om haar jaarlyks onderhoud daar meede te verdienen, en zy zyn niets anders als een deel papegayen of kaauwen, die zonder eenig verstand zoo wat leeren naklappen. e. z. v. (*x*) Van welke zoort van menschen te vooren, by de Postillen al iets is gemeld. Zoo klaagt ook een ander korts daar na, dat het noch niet eens, ontrent den letter een recht goede voortgang hadde, ik swyge noch, dat geest, kracht, en 't leeven, hadde heerschen en zich vertoonen zullen. *Daar is*, zegt hy, *eene zeer groote luyheid en traagheid by alle opgevolgt, en zulks wel in eenen korten tyd.* (*y*) Gelyk als insgelyks noch een ander, ontrent het Jaar 1563, in 't algemeen de oorzaaken met de uitwerkingen der zelve, aldus aanwyst. „Wy hebben de voornaamste cieraaden en steunzels onzes Godsdienst t'eenemaal verlooren. Want, nadien de meeste maar alleen het haare zoeken, en om hun eige rust, hoogheid, inkomsten en wellusten, meer bekommert zyn, als om de eere Christi en het voordeel der Kerken: zoo zien zy 't algemeen gevaar der Kerken met luye oogen aan, en zy beelden zich ook in, dat het hen niet eens aangaat. (*z*)

Verachtinge des Bybels.

Tydelyke zorgen.

Het vermaanen en bestraffen nagelaaten.

28. Van deeze algemeene achteloosheid, en slaaperige zorgloosheid, met het daar aangeknoopte welgevallen aan de zonden der toehoorders, getuigden verders eenige aldus: „Het gaat 'er nu zoo toe, dat meenig man zich zelden, of wel gantsch niet bekommert, wat voor hem in den Bybel geschreeven staat. Ja daar zyn 'er wel veele t'eenemaal van die inbeeldinge, dat, het geene in de Schrift staat, alleen den toehoorders betreft. Een Predikant voldoet zyn Christendom daar meede genoeg, als hy het den leedemaaten uit Gods Woord voorzegt; ondertusschen mag hy verder leeven, zoo als het hem belieft. Ja men vind 'er niet weinige, die meenen, dat, het geene in den Bybel van de geestelyke stand staat, alleenelyk tot die geene, welke in dien tyd geleeft hebben, gezegt is. -- Zy leeven derhalven onbeschroomt in die zelve zonden, welke zy in hunne toehoorders bestraffen, als in brassen, zuipen, woeker, quaad-spreeken en diergelyke zaaken. -- Wat is het dan nu, dat in den geestelyken stand, schrikkelyke straffen of toevallen kan veroorzaaken? *Antw.* Wanneer men den spiegel of het richtsnoer der Predikanten vergeet, of veracht, en achter den bank werpt: dat is, Wanneer men zich zelfs en zyn ampt niet richt, of zich gedraagt na de spreuken, die 'er van den geestelyken stand te vinden zyn. (*a*) Wy leeven teegenwoordig in 't schuim van alle tyden en in 't hoogste gevaar, en nochtans zyn we heel gerust, en slaapen zoo vast, dat wy wel van nooden hadden de slaapzucht eenmaal af te leggen, en ons, weegens ons' verstokte en ongevoelyk gemoed, te schaamen. (*b*) Voornaamelyk vertoonde zich deeze luyigheid en nalaatigheid ontrent de byzondere opzicht op de toehoorders, waar aan by na niemand meer dacht. Ja wanneer zommige der andere Gezintheeden naderhand dezelve al in swang brachten, en des zelfs groote nuttigheid roemden, (*c*) zoo wilden het eenige wel voor eene verdachte nieuwigheid aanzien. Ten minsten

Blindheid en verhartheid.

Zonder opzicht.

(*x*) Tom. VIII. Alt. p. 46. (*y*) Camerar. in Vita Georgii Duc. Anh. p. 16. (*z*) D. Chytræus Epist. p. 1077. (*a*) Jo. Cuno. Spiegel aller stände. p. 50. (*b*) Tom. III. Script. Witt. Publ. p. 75. (*c*) Zepperus Polit. Eccl. Lib. III. c. 9. p. 514. seqq.

ften ziet men wel uit eenige brieven, dat de teegenwerpingen, teegen zulk een heilzaam voorneemen by na geen einde gehad hebben, en hier door hebben zich ook die geene, welke noch al eenigen yver toonen wilden, laaten affchrikken. (d) Wat zal ik verders zeggen, van 't nalaaten der noodige beftraffinge van de openbaare zonden en ergerniffen? Het gefchiede veeltyds uit traagheid en kleinachtinge der zonden, zelve noch veel meerder uit vreeze voor de menfchen, en niet minder, uit laffe vleyerye. Op deeze wyze ried *Melanchthon*, uit het vernuft en andere diergelyke byzondere inzichten, dat men ontrent voornaame perzoonen en Overigheeden veel moeft door de vingeren zien, en niet aan hen al te fcherp beftraffen. (e) Terwyle, in teegendeel een ander oprecht man, toen ter tyd zeer wel fchreef: *Het verwonderde hem, dat veele Euangelifche Predikanten, ter zelver tyd hoorden en zaagen, hoe dat zy, die zich Chriftenen noemden te zyn, zoo zeer ruuw en zorgeloos waaren; alzoo ook, dat ze zoo weinig yver betoonden, om alle het zelve te verbeeteren.* (f) Moogelyk hadde die Schryver van eene andere gezintheid ook wel geen kleine reede van zich te beklaagen: *Dat de weereld de Lutherfche Predikanten, meerendeels niet zonder grond lief hadde, nademaal de menfchen in 't gemeen, door de oogluikinge der zelve, allerhande zonden onbefchroomt pleegen mochten, als men maar daar beneevens de Calviniften vervloekte, en zich voor Lutheraanen uitgaf.* (g)

Jaar MD. tot MDC.

Of vermaaningen.

Ook der voornaamfte.

Vleyery.

Liefde der weereld.

29. Daar toe ftrekten ook de volgende verzen, die iemand op den loop dier tyden maakte, willende den verkeerden inborft van veele Godgeleerde daar door aan den dag leggen, naamelyk, hoe dat zy de gebreeken en zonden hunner toehoorders t'eenemaal vergaaten teegen te gaan, en maar alleen op de Ketters fcholden:

Yemand tot een Ketter te maaken, voor 't voornaamfte werk gehouden.

Stans in fuggeftu, mundi, in delicta ruentis,
Fraudesque & fcelera & Sodomæ fuperantia longè
Flagitia & turpes flammas, homicidia, furta,
Ufuras, artesque malas, vel carpe modeftè,
Vel (mage quod gratum eft) prorfus preme, diffimulando:
In Calviniftas contrà tua fulmina mitte,
Quarto quoque notans verbo: fic ibis ad aftra.

De zin is: *Op den Predikftoel moet gy de booze bedryven des weerelds, fchoonze ook de zonden van Sodoma zelfs overtreffen, als allerhande fchelmeryen, hoereryen, doodflaagen, dievery en woeker, en andere vuile ftreeken, niet als maar heel zoetjes beftraffen, of 't geene noch aangenaamer is, met geflootene oogen voor by gaan. Maar, teegen de Calviniften, fpuwt vry alle vuur en vlam uit: zoo zult gy grooten roem en eere behaalen.*

Ja 't geene noch 't voornaamfte was, de meefte Paftooren vergaaten t'eenemaal van de boete te prediken, en de menfchen van de zonden af te maanen: doordien hen haar geweeten knaagde, om dat zy zelfs noch niet aangevangen hadden meede boete te doen. Niet lang na *Luthers* tyd, wierd iemand door de waarheid genoodzaakt om opentlyk te fchryven: „Het is by na zoo verre gekoomen, dat veele Paftooren en Kerken-die„naaren, om ongunft te vermyden, noch wet noch boete meer predi„ken, ja zy zenden de wet- en boet-predikatien na de Raadhuizen toe, „zy noemen de andere Wet-Predikanten, dwingers, benaauwers, „ftokbewaarders, Zeede-zifters, (*Cenfores morum*) die door de wet „en

Boet-Predikatien nagelaaten.

(d) Vid. Joh. Pappi Epift. ap. Fechtium in Supplim. H. E. p. 415. (e) Confil. Tom. I. p. 662. (f) Fuldnerus im Klag-Gefp. (g) Joh. Balæus Exam. Recit. Selnec. p. 10.

Jaar MD. tot MDC. „ en boete ernstig te prediken, tot vroomheid en goede tucht, vermaanen en aanhouden. (*h*) En *Melanchthon* zelfs moest bekennen, „dat hy „ zeer wel geloofde, dat 'er veele Predikanten waaren, die noch van „ de boete, noch van 't geloove, ter deege vlytig en recht predikten. „ Want weinge verstonden de leere van 't geloove, en de waare aanroe„ pinge zelve. Waar neevens hy gedenkt, dat *Andreas Musculus* de geheele meenigte der Predikanten sterk beschuldigt hadde, *om dat de menschen van de waare boete niet onderweezen wierden.* (*i*) Het welke hy wel, volgens zyne gewoonte, loochenen en bewimpelen wil: doch hy werd ondertusschen door de andere daar van overtuigt. Gelyk als ook naderhand by den twist teegens *Major*, wel uitdrukkelyk en tot grooten ergernis, opentlyk gestelt en verdeedigt wierd: *dat de goede werken, of de godzaaligheid niet noodig, ja dat ze zelfs zeer schaadelyk waaren.* (*k*) Waar van by de oneenigheeden meerder. Hier zullen we nu maar alleenlyk noch eenige klachten, van het zoo uittermaaten schaadelyke nalaaten der hoog-noodige bestraffinge en vermaaninge, aanknoopen. De zoo dikmaals gemelde *Sarcerius* heeft dit volgende hier van nagelaaten: *Het is nu reeds al by zommige Predikanten zoo verre gekoomen, na dat ze gezien hebben, dat zy door de Predikatie der boete, in gevaar en vervolginge geraaken, allerhande ondank verdienen, en het niemand na den zin konnen maaken, zoo laaten zy handen en voeten zakken, en laaten alles gaan, als 't gaat, zy bestraffen noch zonde meer noch ondeugd, en laaten toe, dat een ieder maar leeve, zoo als 't hem goed dunkt. -- Aldus werden deeze Predikanten nalaatig en verdrietig, van de boete te prediken, tot een schaadelyke ondergang van alle tucht. -- Doch dit alles behaagt den Duivel uitsteekend wel, en het dient hem alles tot bevordering van zyn ryk. -- Derhalven vind men heedensdaags ook Leeraars en Toehoorders, die maar den Duivel hier in behulpzaam zyn. e.z.v.* (*b*)

Uitterste traagheid.

Beestachtige domheid.

30. Kort na deezen brak een ander in deeze aanmerkenswaardige klachte uit, zeggende: „Het leeven der Predikanten is zoo uittermaa„ ten verre van hunne leere, dat men NB. by na niet meer weet, waar „ men een fraai man, Leeraar of Predikant vinden zal, die geene groove „ ondeugden aan zich heeft. Niemand ziet wat Gods Woord en eere is, „ noch ook wat de waarheid met zich brengt. Ja zeggen zy: Wat is „ waarheid? -- Ik hebbe dikmaals zelfs wel met leetweezen gezien en „ ervaaren, hoe die geene, welke in het bezit der Kerkelyke ampten „ zyn, zoo t'eenemaal buiten-spoorig, niet alleen teegen Gods Woord, „ maar ook zelfs teegen alle burgerlykheid, tucht en menschelyk vernuft „ en wet, leeven, met vreeten, zuipen, vloeken, hoogmoedig zyn, „ slampampen, en geen achting op Gods Woord te hebben, en het is „ met hun eeveneens, als of zy nooit eenige schrikkelyke reekenschap „ zouden behoeven te doen, van hun ampt, hoedaanig zy 't zelve hebben gehandhaaft. (*m*) En nochmaals. „De huichelachtige en pluimstry„ kende Leeraars behooren ook hier toe, die de ondeugden niet rond-uit „ bestraffen, maar die bevreest zyn, dat zy de goedwilligheid en gunst „ der menschen daar door zullen verliezen, of in eenig gevaar koomen, „ en zyn alzoo maar een deel stomme honden. -- En dewyle zy niet van „ herten na 't Woord Gods kunnen leeren, zoo konnen zy ook geen „ teegenstand doen, dat is, bestraffen, dreigen, vermaanen, maar zy „ zyn stomme honden, swygen stil, trachten maar alleen na rust en „ goede daagen, speelen den huichelaar, en zien toe, laatende al gestaa„ dig de ergernissen, in leere en leeven, ondertusschen meer en meer in-

Vleyeryen.

(*b*) Sarcerius. Lib. de sign. & causis Interitus Germ. sign. XVIII. (*i*) Consil. Tom. I. p. 654. (*k*) Ibid. Tom. II. p. 360. (*l*) Von der disciplin. p. 196. 197. (*m*) Selneccerus in Ps. XII. p. 34.

„ inbreeken. Want in de zonden, die zy 't meeste behoorden te bestraf- „ fen, als echtbreuk, gierigheid, woeker, dronkenschap, verwaant- „ heid, toornigheid, achterklap en andere ondeugden, steeken zy zelfs „ tot over de ooren toe in. e. z. v. (*n*) En noch een ander: *De Hof-predikanten werden enkele huichelaars. Want, doordien de ongunst der Groote Heeren niet veel voordeel aanbrengt, zoo benaarstigen ze zich ook, om alzoo te prediken, dat het niemand te na gaan, of zeer doen kan, zy weeten hun woord zoo te drayen, dat 'er niets als Euangelische troost in te vinden is, en dat de Jonkers van zonden vry gesprooken werden.* (*o*) Diergelyke beschryvingen zyn 'er noch zeer veele overig, welk ook meede de oorzaaken zelfs van alle diergelyke flikflooyeryen aanraaken. Van de voornaamste spreekt nochmaals *Sarcerius* aldus: De reede, waar door de Predikanten tot die schandelyke taal van de onmogelykheid der tucht gekomen zyn, is, „ dat'er zommige zoo „ kleinmoedig zyn, en voor een ritzelend blad zelfs vreezen. Andere „ verblind het vernuft, en de menschelyke wysheid, de derde schuuwen „ de moeite en den arbeid, de vierde ontzetten zich voor 't kruis en de „ vervolginge, de vyfde doordien ze zelfs NB. Epicureësche, Sardana- „ palische, goddelooze en reukelooze mest-verkens zyn, die alleen maar „ den buik en de vleeschelyke lusten dienen, met vreeten, zuipen, „ slampampen, en andere daar aanhangende ondeugden, zoo zyn ze „ heele bittere vyanden van alle tucht, die ze dienvolgende ook niet kun- „ nen lyden of verdraagen. (*p*) Van de eerste oorzaak, te weeten, van de vreesachtigheid, spreekt noch een ander aldus: *Wanneer men in 't Predik-ampt, een riet is, zoo hangt men de huik na de wind, men legt den toehoorderen kussentjes onder den elleboog, dat is, men verschoont de zonden der groote Heeren, men gebruikt hooning, in de plaats van zout. e. z. v.* (*q*) Noch een ander merkt ook zeer wel aan, dat veele zich inbeelden genoeg gedaan te hebben, wannneer zy maar in openbaare Predikatien, wakker wat schol- den, terwyle zy nochtans een ieder in 't byzonder zyne zonden behoorden voor te houden, en het ryke des Satans met kracht te verbreeken. (*r*) En zoodaanige Leeraars waaren 'er, na de belydenis eenes Godgeleerden, zeer veele, onder de zoo genaamde Euangelische, die alzoo het verbond *Levi* hebben verdorven, en van 't rechte pad t'eenemaal zyn afgeweeken. (*s*)

[Margin: faar MD. tot MDC. — Huichelery der Hof-Predikanten. — Vreesachtigheid. — Epicuurdom.]

31. Dat nu alle deeze schrikkelyke gruuwelen in dien tyd, onder de Predikanten, zeer gemeen en gebruikelyk geweest zyn, zuks toonen deeze bygebrachte bittere klachten, en noch veele andere genoegzaam aan, waar van ik 'er alhier noch maar twee zal ter needer stellen. De eene dan luid aldus: „ Men zoekt teegenwoordig met voordacht, na zoo- „ daanige dienaars des Woords, die de groote Heeren wel na den mond „ weeten te praaten, die de zonden, door hunne waarschynelyke glossen, „ eene andere verwe aanstryken, die de ondeugden zeer onduidelyk en al- „ leen maar in 't gros aanraaken, dat een ieder denkt, dat het hem „ niet raakt, maar moogelyk de Antipodes (die met hunne voeten „ teegens ons aangaan.) Zulke konstige Kokken der H. Predikatien, die „ voor alle lekkere monden konnen zaussen maaken, werden overal, „ weegens hunne geleertheid, voorzichtigheid, bescheidenheid en goe- „ de gaaven, tot den heemel toe gepreezen. Daar helpen dan deeze „ Predikanten en de Staatkundige malkanderen dapper, en zy bewimpe- „ len hunne zonden beider-zyds op 't schoonste. Daar moet het geen

[Margin: Flikflooiende Predikanten. — Valsche bescheidenheid.]

(*n*) Ibid. in Ps. XC. p. 200. (*o*) Phil. Nicolai Hist. des Reichs Christi Lib. II. c. 10. (*p*) Præf. in Librum de disciplin. p. 4. (*q*) Joh. Cuno Spiegel der Stände p. 53. (*r*) Hemmingius Pastor. præf. (*s*) Nicolai l. c. p. 674.

Jaar MD. tot MDC. „ zonde zyn , wanneer de Predikant een rechte weer-haan is, en nu „ warm , dan koud , uit een en dezelve mond blaaſt. e. z. v. (*t*) Veele „ Hof-Predikanten , in de plaats dat zy behoorden te beſtraffen , en „ zomtyds eens een Hoff-gramſchap te verdraagen, zoo zyn ze goede „ Staat-kundige, die ergens een Pſalm aldus afſchildert: Zy hebben oo- „ gen en ze zien niet, ooren en hooren niet; en wanneer zy het zom- „ tyds , ſchands-halven noch al eens waagen, en den mond open doen, „ zoo zyn ze doch te gelyk *publici taxatores* en *privati oratores*, dat is, zy „ ſchelden in 't openbaar in de Kerken, loochenen of bidden 't in 't ver- „ borgen weeder af. -- My (zeide eens iemand) gevalt alles wel, wat „ myn Heer de Koning doet. Even-eens maaken het nu teegenwoordig „ de meeſte Predikanten , zy zeggen ook: my behaagt alles wel, wat „ myn Heer de Koning , myn genaadige Vorſt en Heer, myn Jonker of „ myn Heer de Burgermeeſter, doet. Niet teegenſtaande, dat, het gee- „ ne zy doen, afgryſſelyk quaad, teegen Gods Woord en bevel is. Ja daar „ zyn heedensdaags veele Predikanten, die het ſpeekzel en den drek der „ groote Vorſten en Heeren, die zy dienen, wel zouden willen likken, „ en als hun met verlof een vuile ſtank ontgaat, zoo zeggenze; het ruikt „ beeter als een granaat- of citroen-appel. Hier van daan komt het ook „ dat 'er zoo veel boosheid geſchied. (*u*) Door deeze en diergelyke ge- tuigeniſſen nu , kunnen we wel licht verſtaan , hoe en waarom 'er zoo gantſch geene rechte toeſtellinge of ernſt, ontrent de Kerkelyke tucht en de zoo hoog-noodige orde , ooit is gebruikt geworden; waar over de dikmaals gedachte *Sarcerius*, in 't gemelde boek, neevens andere zoo droevig geklaagt en gekermt heeft, doch geen gehoor heeft gevonden.

Geene verbeeteringe in leeven. En een zeeker Godgeleerde , heeft in dien tyd zeer wel aangemerkt, *dat Luther en Melanchthon wel hun beſt gedaan hadden, om de leere en diſcipline te zuiveren , doch zy hadden het leeven met de leere onmoogelyk niet te gelyk verbeeteren konnen , het welke hy hen dikmaals hadde hooren klaagen.* (*x*) En op

Geen Kerk-tucht. een andere plaats, klaagt hy aldus: *Wy betreuren alle , dat de tucht zoo zeer is onder gegaan , en wy wenſchen , dat 'er eens weederom eene ernſtigere orde in alle Kerken mocht gevoert werden. Doch het ſtaat te vreezen, dat de groote meenigte der Epicuriſten en goddelooze , zulk een goede zaak tot veeler ondergang, zal verhinderen.* (*y*) Het welke ten minſten noch al wat beeter luide, als wanneer men tot Wittenberg ſchreef: *Daar was wel een grooter yver ontrent de diſcipline te wenſchen , doch men moeſt in deeze ſlaaperige en zotte tyden der weereld, maar alleen op de voortplantinge der leere, na vermoogen zien.* (*z*) Als of , naamelyk , deeze zonder een heilig leeven en goede tucht beſtaan konde, en het daar meede genoeg was , dat men zyn Gezintheid en meeninge maar wel zocht ſtaande te houden.

Onweetenheid der Predikanten. 32. Zoo booven maaten ellendig ſtond het ook ontrent dit ſtuk geſchaapen. Waar by dan noch al een ander quaad quam , dat niet minder was , naamelyk, de groote onweetenheid en blindheid van veele Predikanten , zoo wel in geeſtelyke als andere bygaande zaaken. Het is nu reeds al vermeld, hoe en by wat geleegentheid, 'er zoo veele onbequaame en onweetende perzoonen, in 't begin tot Predikanten gemaakt zyn geworden. Het welke ook *Luther* zelfs , in 't Jaar 1525 bekent heeft,

Gebrek ook van uitwendige geleertheid. wanneer hy van zyne Hooge-Schoole aldus ſchreef: *Hier zyn veele Studenten , die , wanneer ze ontrent een half jaar tot Wittenberg zyn geweeſt, zoo vol konſten zyn , dat ze zich inbeelden , geleerder te zyn als ik. Als zy dan op 't land by andere menſchen koomen , zoo breekt haare konſt uit, als een ſwaare plas-*

(*t*) Præf. ad To. IX. Cent. Magdeburg. (*u*) Jac. Andr. 100. jähr. bedenk. (*x*) Hemming. Paſt. præf. (*y*) Com. in Rom. præf. (*z*) Tom. III. Script. Witt. publ. p. 115.

plasreegen, die zy meenen hondert ponden swaar te zyn. Waar beneevens hy ook over hunne hovaardye klaagt, en dat zy zich zoo haast derven onderwinden, om andere te leeren. (*a*) Naderhand schreef ook een ander tot Wittenberg, van zulke onrype Predikanten, dit zelve: *Men ziet teegenwoordig de meeste, als zy eerst uit hunne vaderlandsche schoolen koomen, en wat Latyn of iets anders geleert hebben, zich heel ras op de Academien spoeden, en aldaar een jaar of twee doorgebracht hebbende, aanstonds weeder daar van loopen, als of zy als dan reeds al bequaam genoeg waaren, om Kerken en Schoolen te bestieren. Wat nu deeze verhaastinge voor eene groote schaade veroorzaakt, zulks ervaaren onze Kerken daagelyks, en onze nakoomelingen zullen het zelve noch al meerder ondervinden.* En wat verder: *De meeste leeren niet eens zoo veel, dat het eenigzins tot onderhoudinge der weetenschap of der goddelyke leere dienen kan.* (*b*) Terwyle nu, uit Wittenberg de meeste en grootste Kerkelyke ampten vervult wierden, en men nochtans ook niet eens, in de anderzins zoo hoog geachte geleertheid, iets gedaan hadde, zoo is het daar uit wel licht af te neemen, hoe zoodaanige menschen in de goddelyke kennis, en de waare Godgeleertheid moeten gestelt geweest zyn. Zeekerlyk heeft de eene blinde den anderen geleid, en die noch al eenen naam hadden, dat ze geleert waaren, die hebben zich het zelve door de *disputeer-Theologie*, en veel schreeuwens en schryvens doorgaans te weege gebracht, gelyk als het volgende Hoofdstuk genoegzaam toonen zal. Een zeeker bekent man schreef te dier tyd, zeer nadenkelyk hier van aldus: „Het is, helaas! heedensdaags by na over al 't gebruik, en de ervaarenheid betuigt het; dat NB. het meeste deel der Wachters zelfs blind zyn, „dat is, zy laaten Gods Woord t'eenemaal achter de bank leggen, en „doordien zy het Woord niet hebben, zoo konnen zy ook niets, dat „recht is, leeren, noch andere onderrechten, ja zy weeten zich zelfs niet „eens te bestieren, en gaan daar heene als een blinde koe, waar hen haa-„res herten lust na toe dryft. (*c*) Tot welke booven bygebrachte klachten ook noch behoort, dat veele Predikanten uit blindheid gemeent hebben, het geene in den Bybel stond, ging hen gantsch niet aan, maar alleen den toehoorderen.

Jaar MD. tot MDC.

Onrype Pastooren.

Blindheid in goddelyke zaaken.

33. Doch ik zal nu alhier noch eenige getuigenissen, aangaande de groove onweetenheid der meeste, ook zelfs in de slechtste zaaken, byvoegen, waar uit dan heel klaar te zien is, hoe veel minder zy dienvolgende, ook in 't waarachtige getrouw en ervaaren geweest zyn. Want eeven ter zelver tyd, wanneer men zoo hoog op gaf, dat de geleertheid, weetenschappen, konsten en taalen, zoo zeer bloeiden, schreef iemand tot Wittenberg, opentlyk deeze klachte: „De verstandige zien en bejammeren het met droefheid, dat het meeste gedeelte der Studenten de „Godgeleerde studien t'eenemaal verwaarloozen. Maar wat voor eene „Barbaarsheid wel haast hier op volgen, en in de Kerke heerschen zal, „zulks plagt veeler gemoed niet zonder grond wel te voorspelden. Want „hoe weinige 'er teegenwoordig zyn, die eene grondige kennisse der „leere behertigen, ondervinden overal de Gemeentens, die geene rechtschaapene Leeraaren en Voorstanders hebben, en hoe zeer zy ook de „zoodaanige zoeken, nochtans die niet kunnen vinden. (*d*) De oorzaak voegt hy daar by, was de afkeer van het leezen der H. Schriftuure, terwyle het zeekerlyk de arme menschen, maar alleen aan eene rechte aanvoeringe tot de leevendige bron des H. Geests mangelde, en men de ellendige jeugd maar tot de bloote letter, zonder eenig bewys des Geests

Luyheid der Studenten.

in de H. Schrift.

(*a*) Tom. II. Altenb. p. 899. (*b*) Tom. II. Script. publ. Witteb. præf. (*c*) Selneccerus in Ps. 58. p. 200. (*d*) Paulus Crellius Tom. V. Script. Witt. p. 930.

Jaar MD. tot MDC. krachts wees, zoo dat, als het al hoog quam, zy maar uitterlyk wat leerden naklappen. Deeze zelve man klaagde ook verders aldus: „De „verachtinge des goddelyken Woords, is nu zoo groot geworden, dat „ook de Studenten der Godgeleertheid zelfs het naauwkeurige leezen „en betrachten des zelven zoo zeer vlieden, als of ze daar van zat en „moede waaren geworden; wanneer zy het eene of het andere Hoofd-„ſtuk, zonder veel aandacht, geleezen of gehoort hebben, zoo ver-„beelden ze zich, dat ze nu de geheele goddelyke wysheid al op een-„maal hebben opgegeeten. (e) Wat kon hier anders uit ſpruiten als de al-lergrootſte onweetenheid, dwaalingen en domheid, van zoodaanige leedige en ydele Leeraars? gelyk als wy dan hier onder ook zien zullen, dat 'er meenige in veel ſlimmer dwaalingen en ketteryen ſtaaken, als de andere, die van hen zelfs voor Ketters uitgeſcholden wierden. By voorbeeld, als men vind, dat 'er in 't Jaar 1563, in een Onderzoek tot Mordel, by Halle, een zeeker Paſtoor gevonden wierd, *die niet anders wiſt, als dat 'er waarlyk drie Goden waaren.* (f) Te vooren in eene andere *Viſitatie*, wierd in 't Gothaaſche gebied, een zeeker Paſtoor in zulk eene groove onweetenheid aangetroffen, dat hy zelfs niet eens iets van den Catechismus wiſt. (g) Een ander wierd van *Melanchthon*, in een Onderzoek, gevraagt of hy aan zyne Boeren ook den *Decalogus* [de tien geboo-den] leerde: doch deeze niet weetende wat *Decalogus* voor een ding was, antwoorde: *Hy hadde dien Schryver niet.* Waar over Dr. *Hieronymus Schurf* niet weinig moeyelyk wierd. (h) Een ander wilde zich noch wat verſtandiger toonen, en antwoorde den Onderzoeker, (*Examinator*) op zyne vraagen uit de Godgeleertheid aldus: *Het was niet noodig den Heere Superintendent te antwoorden, nadien hy het immers veel beeter wiſt, als men het hem zoude kunnen zeggen.* Om nu van meer diergelyke voorbeelden te ſwygen. Van welke de klachte wel te recht waarachtig was, die iemand ontrent die zelve tyd hier over deed, zeggende: *In deeze ellendige tyden wil ſchier ieder een Leeraar zyn, zoo dat de meeſte eer Leeraars werden, als zy noch waardig zyn om leerlingen te heeten, en meenigmaal bequaamer waaren, om achter de ploeg te gaan of de koeyen te hoeden, als de Gemeente te weyden.* (i) Van welke zoort van menſchen hier booven, by de Poſtil-ruiters, eenige getuigeniſſen bygebracht zyn, wanneer men, naamelyk, in 't begin der *reformatie*, doorgaans zulke jammerlyke onweetende menſchen tot Predikanten aangeſtelt heeft, *die naauwelyks uit een Poſtill iets duidelyk leezen konden*; waar over ook de Papiſten niet weinig gelaſterd hebben. (k) Alhoewel deeze noch al eerder voordeel hadden doen kunnen, byaldien ze maar van God geleert geweeſt waaren, als die waan-kloeke vernuft-geeſten, welke alle de weetenſchappen als opgegeeten hadden, en den H. Geeſt zelfs in haare wysheid wel zouden hebben willen *reformeeren.*

Uitterſte onweetenheid.

34. Het is derhalven wel licht te denken, *dat alle zulke blinde leidsluiden aan andere blinde den weg quaalyk hebben wyzen kunnen, waar door ze dan ook met malkanderen in de gracht zyn gevallen.* Voor hen zelfs hadden ze niets anders als loutere verdurventheid in zich, en van den H. Geeſt lieten ze zich niet onderwyzen, welken zy niet kenden noch volgden; het geene zy noch van andere ſtoolen en naklapten, ſloot zomtyds zelfs na 't vernuft niet altoos, ik ſwyge noch dat het eenige nadruk of kracht zoude gehad hebben. Aldus ging het arme volk met zyne Herders, in de vervaarlykſte blindheid en zorgeloosheid daar heene, zoo dat het 'er dikmaals veel ſlim-

(e) Ibid. Tom. VI. p. 90. (f) G. Olearius beſchreib. Hall. p. 276. (g) Caſp. Sagittar. Hiſt. Joh. Frid. n. VII. p. 14. (h) Melander Jocoſcr. P. II. p. 398. (i) D. Henr. Mollerus Comm. in Malach. p. 47. (k) Scultetus Annal. Euangel. P. II. p. 424.

flimmer uitzag, als in het Pausdom. De oude *Joris Major*, sprak te zyner tyd, in 't Jaar 1570, hier van aldus: „Daar zyn 'er veele, die op „den Predikstoel niet minder doen, als dat zy iets nuttelyks of heil- „zaams spreeken zouden. -- Ook zelfs onder die geene, welke de waar- „heid des Euangeliums leeren, werd in de gereinigde Kerken, van 't „meeste deel der Predikanten gezondigt. Zommige zyn ongeleert, en „prediken niet duidelyk genoeg, verkiezen ook geene nuttelyke stoffen, „maar raapen een hoopen tuigs, zonder eenig verstand t'zaamen, en „mengen alles onder malkanderen. Wanneer nu het volk zulke men- „schen hoort, zoo gaat het gelyk als men zegt; wanneer men tot een „Ezel spreekt, zoo luistert hy toe. e. z. v. (*l*) En een ander, schryft aldus: „Wy hebben in onzen tyd, geen gebrek van de zoodaanige, die „het Predik-ampt onbeschaamt tot zich trekken, daar zy nochtans in „deeze zaak t'eenemaal onbedreeven zyn, en noch kracht om te spree- „ken, noch kennis van zaaken, noch ervaarenheid in de Schrift hebben. „Waar door de toehoorders geene gezonde spyze der zaligmaakende „leere bekoomen, noch ook geene vertroostinge des Woords Gods ge- „nieten konnen, waar door ze dan ook geen kracht of voedzel voor haa- „re zielen, maar enkel ydel geklap, en een deel zotte dingen koomen in te zuigen. (*m*) Eindelyk zegt noch iemand: „Hier in werd zeer swaa- „relyk gezondigt, dat men een ieder met ongewasschene handen „toelaat, niet zoo zeer uit eene begeerte om te onderwyzen, als wel om „inkomsten te bekoomen. Deeze nu willen niet eens leeren, het geene „zy noch niet kennen noch weeten, naamelyk, wat voor een swaar „ampt de bedieninge van het Woord Gods is. (*n*) En wanneer 'er ook noch al iets recht zoude heeten, zoo liep het maar alleen op een cierlyk heidensch geswets uit, het welke doch in der daad niets anders, als blindheid, hovaardye, ydelheid en zotheid was. Men beschouwe maar eens de belydenis van een zeeker Predikant, die in eene onderrichtinge voor de Predikanten, onder anderen aldus schreef: „De „Rhetores of Reede-konstenaars, hebben zommige dingen geschreeven, „die ook al nut konnen zyn, tot het gevoeglyk en net voordissen eener „leere; welke reegelen en manieren ons de *Rhetorica*, (of Reederyk- „konst) aanwyst, waar door wy ook de schriften van andere Leeraars „beeter kunnen leeren verstaan. Dit moet men niet verachten. Want NB. „de H. Geest giet het door geen wonderdaad met een trechter in, wanneer „men het wel natuurlyk hebben kan. Derhalven, laat niet na te leezen, „het geene *Cicero*, *Quintilianus*, *Erasmus*, *Melanchthon* en andere meer, „hier ontrent schryven en geschreeven hebben. (*o*) Aldus trok men de natuurlyke verdurvene krachten voor de werkingen des H. Geests, en men sprak alzoo *Paulus* zelfs in 't aangezicht teegen, die de hooge woorden der menschelyke wysheid voor eene vernietinge des Kruices Christi hield. Waar uit de volslaage afval van zulke Leeraaren, van het voorbeeld der zaligmaakende Leere, klaar te zien, en als met handen te tasten is. Waar op niet quaalyk de oude verzen passen, die iemand, zynde een bekenner van zulk eene rampzaaligheid en een verlangen hebbende na eenige beetere verbeeteringe, gemaakt heeft. (*p*)

Jaar MD. tot MDC.

Onvruchtbaar geklap en looze verleidinge.

Reede-konstige verdichtzelen.

Schaade daar uit.

Ni tandem, tractant qui mystica sacra Jehovæ,
Sint vitâ sancti, sint & ab arte graves;

(*l*) Præf. ad Andr. Pancrat. method. Concion. (*m*) Levinus Lemn. Paræn. ad vitam optimè inst. c. 39. (*n*) Benedict. Aret. Comm. in Matth. p. 32. (*o*) Jo. Eberlin artik. oder regels-brieff, wie der Pfarr-stand an zu fangen, num. XIV. p. D. iij. (*p*) Joh. Leznerus Dassel. Chron. Lib. V. P. II. p. 53.

Jaar MD. tot MDC.

Omnibus inde locis, regionibus, urbibus, aulis,
Et mala, & existunt mille pericla bonis.

Dat is: *Zoo tot Gods heiligdom geen' mannen zich begeeven,*
Die vroom van wandel zyn, en heilig in hun leeven;
Zoo blyft de kudde zelfs gestaadig in gevaar,
En land, en stad en Hof, is niets als quaad voor haar.

HET XV. HOOFDSTUK.

Van de overige stukken der verdurventheid, onder de Leeraars.

Hoogmoed der Predikanten.

I. AAngaande den hoogmoed en groote eerzuchtigheid van veele Predikanten, zullen ons allenthalven zeer veel zonderlinge proeven en getuigenissen voor-koomen, wy zullen derhalven alhier maar in 't gemeen eenige weinige merk-teekenen daar van, den Leezer voor oogen gaan stellen. Als daar de dikmaals genaamde *Dr. Selnekker* op een zeekere plaats schryft: „Wy zien „ten minsten wel, hoe het heedensdaags met de Leeraars gaat, de eene „wil gestaadig booven de andere zyn, de eene wil het beeter maaken als „de andere. Daar uit ontspruiten zeldzaame gedachten, waar door men „de luiden den mond op doet, en geeft hen paarde vygen onder de tong. „Ook is het leeven zoo zeer verwydert van de leere, dat men by na „niet weet, waar men een vroom man, Leeraar, of Predikant vinden „zal, die geene groote ondeugden aan zich heeft. Ik spreeke nu niet „van natuurlyke menschelyke swakheeden, maar van de zonden, die „teegens het geweeten zelve stryden, als hoogmoed, opgeblaazenheid „en diergelyke ondeugden. -- Zy koomen goeds moeds te zaamen, daar „haalen zy dan de menschen door, spreeken van hunne metgezellen, „van de predikatien, zy berispen alles, wat met hunne beuzelingen niet „overeen stemt. -- Zy beroemen zich over de zuivere leere, en willen „alle niet alleen goede Christenen, maar ook de beste Leeraars zyn, en „bewyzen zulks nochtans niet in 't minste. Zy leeven schandelyk, on„eenig, stout, gierig en gulzig. -- Dat zyn immers fraaye Ziel-zorgers! (*a*) Een andet zet, inzonderheid van die geene, welke over andere gestelt waaren, deeze aanmerkinge ter needer: „De zichtbaare Kerke „heeft in een ieder gebied of stad, niet min een zichtbaar hoofd, aan den „Bisschop of Pastoor, als een weereldlyke heerschappye heeft aan den „Vorst of Koning. Ook zyn de Predikanten niet minder zichtbaare, „veranderlyke en wonderlyke hoofden als de weereldlyke Heeren. Ja de „meeste Pastooren en Superintendenten verheffen zich, in de ryken van „hun kleene gebied, niet eenen hair minder, en zy zyn veel eigen-zin„niger, hoogmoediger, toorniger en wonderlyker, als de Heeren zel„ve in hunne heerschappyen. (*b*) En noch een ander beschryft zoodaanige Opper-Pastooren *als groote hoogmoedige Doctooren, die andere naauwelyks waardig achten om met haar te spreeken, en alle het hunne wel gaarne aangebeeden wilden hebben, als enkele orakelen, die van den heemel zelve afkoomen.* (*c*) Waar uit wel lichtelyk af te nemen is, dat 'er behalven de andere ondeugden, ook hoogmoedigheid, zeer openbaare eerzucht, en verachtinge van

Eigenzinnige heerschzucht.

Hoogmoed der Superintendenten.

(*a*) Aufslegung des XII. Ps. p. 34. (*b*) D. Chytr. Epist. 1141. (*c*) Centur. Magdeburg. Cent. VII. præf.

van andere, geen gebrek geweeſt is. Waar toe ook behoort, het geene iemand hier van ſchreef: „Men wil van niemand iets het minſte goed „keuren, buiten 't geene men zelfs bedacht of op de baan gebracht heeft. „Men verwerpt alles, ſpreekt van hooge dingen, en wat men zegt, dat „moet gelden, ja uit den heemel zelve geſprooken zyn; men wil of kan „ook van niemand eenige teegenſpraak, of vermaaninge lyden, maar „zoo haaſt als zulks geſchied, roept men de zoodaanige die dit doen, „ſtraks voor verdachte of Ketters uit. (*d*) Waar van op zyn behoorlyke plaats breeder zal werden gehandelt.

Jaar MD. tot MDC. Aangemaatigde onbedregelykheid.

2. Terwyle nu eenmaal de eige eere niet alleen van natuuren in 't herte lag, maar dat ze ook noch daar en booven door uitterlyke geleegentheeden en aanlokzelen geſtaadig vermeerdert wierd, zoo was daar van niets anders als diergelyke rampzaalige vruchten te verwachten. Hier onder was nu de hoogmoedige verheffinge over andere, die zich zeer openbaar, inzonderheid by de voornaamſte, vertoonde; en wel de meeſte tyd onder een ſchoonen ſchyn van recht, voorrang en noodzaakelykheid: Ontrent welk punt iemand noodig achte het volgende te vermaanen: *Byaldien zy alle Herders zyn, gelyk als zy voorgeeven, zoo behoorden ze zich ook te benaarſtigen, om malkanderen te overtreffen in deugd, Godvreezentheid, vlytigheid omtrent hunne bedieninge, waare ootmoed, en een goede wille jeegens malkanderen; zy behoorden ook geen aanzien voor zich trachten te verkrygen, door goud, koſtelyke kleederen, goude ringen. e. z. v.* (*e*) Niet te min wierd men genoodzaakt, om dit volgende, uit eene beklaagelyke ondervindinge te moeten belyden. *De eergierigheid is zoo hoog opgeklommen, dat 'er niemand ook onder de onnoozelſte maats zelfs zoo ſlecht is, die zich niet inbeeld, dat Luthers geeſt in hem is ingevaaren, die zyn gezag zich niet aanmaatigt en gebruikt, en hem niet na-apen, en eeven ook zoo oordeelen wil.* (*f*) Deeze en diergelyke getuigeniſſen nu, zullen de hier na volgende Hiſtorien der oneenigheeden, noch al veel klaarder ten toon ſtellen, als welke, meerendeels uit loutere opgeblaazenheid en hoogmoed ontſtaan zyn. Doch wat in 't byzonder de eergierigheid aangaat, het was 'er zoo verre van daan, dat de zelve van de grootſte Godgeleerde niet eens geloochent wierd dat men veel eer bekennen moeſt, *dat het wel ten uitterſten nodig was, dat de Godgeleerde en Kerken-dienaaren, daar ontrent wierden in toom gehouden.* (*g*) Gelyk als dan ook de Vorſt van Bronswyk, *Julius*, aan Dr. *Jacobus Andreas*, ontrent de twiſt-zaak met *Heshuizen*, rond-uit en openhertig ſchreef, dat hy uit alle des zelfs bedryven wel zag, *dat het krakkeelen, twiſten en ſchelden, als meede de onbepaalde eergierigheid geen einde zoude neemen.* (*h*) En dat deeze, naamelyk de eere, in zulke en andere zaaken, midsgaaders het eige voordeel wel het voornaamſte oogmerk geweeſt zyn, zulks alles betoonen zeer veele voorbeelden en gedenkteekenen. De gemelde *Jacobus Andreas*, ſchreef aan den Cancelier, van den gedachten Vorſt onbeſchroomt, aangaande Dr. *Heshuizen*: *dat hy* (Heshuſius) *op Wigandus verſtoort was, om dat deeze hem het Bisdom in Pruiſſen hadde uit de neus geboort, waarom hy zich nu aan hem wreeken wilde.* (*i*) Men vind ook noch vraagen en antwoorden, in de Godgeleerde Raadgeevingen genoeg, dat het den *Superintendenten* en anderen, in veranderinge der ampten, enkel en alleen maar om hun eige eere en aanzien te behouden, te doen was. Aan welke ook de genootſchappen (*Facultates*) uit diergelyke gronden, antwoorden: *Myn Heer blyft in zyne opperſte waardigheid, wy zien*

Verheffing over andere.

Eergierigheid.

Afgunſt.

Veranderinge der ampten uit eerzucht.

(*d*) Joh. Cuno Spiegel der Stände. p. 54. (*e*) Joh. Hemmingius Paſtor. p. 86. (*f*) Tom. VI. Script. Publ. Witt. p. 507. (*g*) Oſiander Cent. IV. Lib. II. H. E. c. 28. p. 210. (*h*) Acta und Schrifften zum Concordien buch. gehörig. p. 7. (*i*) Ibid. p. 15.

Jaar MD. tot MDC.

zien derhalven niet, hoe hy in zyne eer en achting kan beleedigt zyn. (*k*) e. z. v. Waar uit den imborst van alle zoodaanige menschen heel licht af te neemen is, naamelyk, hoe wyd en verre dezelve van die der Apostelen, ja van Christus zelfs vervreemt was.

Twisten weegens de voorrang.

3. Men stelde zich ook anderzins in alles zoo t'eenemaal met de weereld gelyk, dat zich veele niet ontzaagen met anderen, om de voorrang in oneenigheid te treeden, of anderzins op eene groove maniere, zyn eerzucht te ontdekken. Dus schryft men van een *Archi-Diaconus*, of liever *Erger-Diaken*, tot Zwikkouw, dat hy den Pastoor van de *St. Katharine Kerke*, *de hoogste plaats betwist heeft, om dat deeze geen Academische trap of* gradus *hadde, en was deeze twist niet dan met de dood van een van beide geëindigt.* (*l*) Zoo zeer had den hovaardigen duivel, weegens den lossen grond der Magister-tytels, de herten deezer menschen bezeeten, dat men ook om de ellendige voor aanzittinge, een tweedracht en haat, tot in den dood zelfs behield. En nochtans waaren deeze twee rechtzinnige Leeraars, die de weereld zeer wel by hunne zeer groove dwaalingen dulden kon, om dat zy doch het haare lief heeft. Ook werden 'er onder de zoo genaamde geweetens-gevallen, (*casus conscientiæ*) wel diergelyke vraagen gevonden: *Of men den Predikanten, ontrent plechtige verrichtingen, wel hunne eer-plaatzen onttrekken mocht, en andere Weereldlyke, die hen anders in rang volgen, in hunne plaatze stellen?* Het welk men dan met een sterken NEEN beantwoorden en bewyzen wil: Waar anders de dubbelde eere bleef, (daar de voorwaarde, op welke hen de eerste plaats met recht toekomt, uitgelaaten werd.) En verder; *waarom men dit tot smaad en verachtinge wilde duiden, dat de Predikanten de schande der weereldlyke hadden, en in het slyk gestooten wierden*, e. z. v. (*m*) Naast deeze en andere middagklaare teekenen des hoogmoeds, en begeerden voorrangs booven andere, gebruikten ook veele hunne byzondere kleedinge daar toe, om iets zonderlings voor andere te zyn. De grond hier van is in onze *Afbeeldinge der Eerste Christenen*, ontrent deeze zaak, al genoegzaam ontdekt; en dezelve is ook by zeer veele te vinden geweest, zoo dat zy ook aanstonds, wanneer ze na het Predik-ampt stonden, hun hair lieten wassen, om een aanzien te bekoomen, en 'er recht eerwaardig uit te zien, gelyk als iemand eens aan een jong *Proponent* ried. (*n*) Ontrent de kleederen, heeft men niet min, den onnoozelen eene byzondere inbeeldinge van heiligheid en eerbied willen inprenten; by voorbeeld: Wanneer 'er in Kerkelyke instellingen bevoolen wierd, *dat de Predikanten lange witte rokken zouden moeten aan hebben, by 't Avondmaal*, met deeze bygevoegde reede: *om dat de lieve Engelen in hun ampt, witte kleederen gebruikten.* (*o*) Op dat alzoo het volk ook het slimste uitschot van menschen, echter voor lieve Engelen, in hunne witte hemden zouden aanzien. Doch die hunne geheele gewaande heiligheid wel op eenmaal verlooren hadden, wanneer het met hen gebeurt was, gelyk dien Predikant tot Sneeberg, wien *Joris Spalatyn* eens zyn Choor-rok verstak, zoo dat hy zonder den zelven, het Avondmaal bedienen, en zich alzoo daar van afwennen moest. (*p*) Een ander paste de woorden van Christus, daar hy beveelt de valsche Propheeten aan hunne lange kleederen te kennen, op die geene, welke uit zulk een onderscheid der kleedinge iets byzonders maaken wilden. (*q*) Waar door dan ook die inbeeldinge al vry wel om verre gestooten wierd.

Jammerlyke beweeringe des zelfs.

Gemaakte kleedinge.

Lang hair.

Witte rokken.

4. Noch al veel grooter en gevaarlyker was, de eigene inbeeldinge en roem-

(*k*) Consil. Witteb. To. II. p. 52. (*l*) Tob. Schmid. Zwik. Chron. P. I. p. 401. (*m*) Dunte Cas. Consc. cap. XVII. sect. IV. qu. 4. p. 836. (*n*) Simon Sulcerus ap. Fecht. Supplem. Hist. E. p. 400. (*o*) Bremische Kirchen-ordn. p. 56. (*p*) Meltzer Schneeb. Chron. p. 561. (*q*) Calvinus Epist. p. 83.

roemzucht aan de innerlyke en geestelyk-genaamde dingen. Gelyk als, wanneer by voorbeeld, de Predikanten uit enkele hoogmoed, hunne geleertheid in 't prediken wilden zien laaten, waarom ze dan een deel zotte vraagen, woorde twisten en *disputen* daar onder mengden, veele vreemde taalen daar meede inlapten, gelyk als wy hier booven nu reeds al gezien hebben. Het geene *Luther* reeds in zynen tyd al zeer bedroefde en verdroot, zoo dat hy wel ernstig schreef: „ Vervloekt en verdoemt „ moeten alle Predikanten zyn, die in de Kerke, na hooge, swaare en „ diepzinnige dingen trachten, en die dezelve aan het volk voor-stellen, „ hun eigen eer en roem daar door zoeken, en een of twee eergierige daar „ meede behaagen willen. (*r*) En elders deed hy deeze hoog-noodige waarschouwinge: „ Het fyne vergift, naamelyk de eerzucht, loopt 'er „ gestaadig meede onder, door welke zonde die geene zelfs meenigmaal „ struikelen, welke Gods Woord zuiver en wel begreepen hebben. En „ uit deeze eenige zonde zyn alle Ketteryen ontsprooten. (*Ambitio mater* „ *omnium hæresium & sectarum.*) De eerzucht is de rechte moeder van alle „ Secten en Ketteryen. Dat iemand uitstapt en zich niet vergenoegen laat, „ met na het gemeene gebruik te leeven, maar iets byzonders zyn wil, „ hier door raakt men allengskens van de weg af, zonder dat men het eens „ merkt. (*s*) Hoe uittermaate net dit nu van zeer veele geraaden was, zulks toonen de omstandigheeden der Historien, en wel voornaamelyk de verschillen in deeze voorgaande eeuwe genoegzaam. Ook hebben de Predikanten van tyd tot tyd, onder veelerhande voorwendzelen en geleegentheeden, zich eene zeekere hoogheid, eigen-geloofwaardigheid en onbedriegelykheid willen aanmaatigen, alleen maar, op dat zy meester mochten blyven, en dat hen niemand zoude derven teegen-spreeken. Waarom zy dan ook hunne eigene uitleggingen en toepassingen der H. Schrift, als alleen zeeker zynde, preezen, en daar uit hunne grond- of fundamenteele-punten maakten, teegen welke niemand kikken dorst, en die zoo stout was, die moest aanstonds een valschen aanklaager of kethond zyn. En wy hebben reeds hier booven al veele klachten gehoort, dat de Pausselyke tyrannye, geweetens-dwang en onbedrieglykheid, meede al volkoomen onder de Protestanten in swang gekoomen was. De voornaamste manieren en middelen hier toe, zyn moogelyk de volgende geweest, voor zoo veel men, in ze na te zoeken, heeft konnen bespeuren. Voor eerst dan waaren die geene, welkers partye de sterkste, en inzonderheid aan 't Hof, de magtigste was, daar op uit, dat alle andere onderdrukt, verwurpen en t'eenemaal verdreeven wierden. Het geene 't volgende verhaal, aangaande de Godgeleerde verschillen, en by na alle de Historien der zoo genaamde Ketters, heel zonne-klaar betoonen konnen. Daar na zocht men dan door alle bedenkelyke, en nochtans niet al te zeer in 't oogloopende middelen en vonden, den Kerkelyken dienst, by ieder een in aanzien, groote achtinge en eere te brengen. Tot zulk een voorneemen nu, was voor alle zaaken noodig, om de Predikanten onder den naam der gantsche Kerke te verkleeden, om door den naame der Moeder, een zeeker eerbiedigheid en onderwerpinge voor haar te zoeken. Hadden de Papisten voorheene het volk daar meede bedroogen, dat zy schreeuwden, gelyk als *Luther* schryft: *Ecclesia dixit!* [de Kerk zegt het] wie wil dat verbreeken, of daar iets het geringste teegen zeggen? (*t*) Zoo voerde men niet lang daar na in opentlyke schriften, ook onder de Luthersche zelfs deeze taal: *Wy hooren in de Predikatie het oordeel der gantsche Kerke, wiens gezag, als dat van uwe moeder, die voor uwe*

Jaar MD. tot MDC.

Grootspreeken der Predikanten.

Onbedrieglykheid.

Onderdrukking van anderen.

Verheffinge des Predik ampts.

Onder den naam der Kerke.

(*r*) Tom. III. Witteb. p. 196. (*s*) Tom. II. Altenb. p. 891. (*t*) Tom. V. Witteb. p. 784.

Jaar MD. tot MDC.

uwe zaligheid zorgt, gy van herten moet hoog-achten, en haare uitspraake als een stem uit den heemel, zelve neederdaalende, gehoorzaamen. (*u*) Op welken grond men ook eeven zoo wel iets anders, aan de eenvoudige menschen inpreeken en opdringen konde.

Der meenigte.

5. In deezer voegen, wierd dan van tyd tot tyd, het vooroordeel des gezags, (*præjudicium authoritatis*) en inzonderheid, der meerderheid van stemmen, ingevoert en voortgezet; zoo dat men voornaamelyk in de twist-zaaken, dit voor het krachtigste middel verkoos, wanneer men maar eenen grooten aanhang maaken, en alzoo door de meeste stemmen, de onschuldige verdrukken, en zich zelfs daar en teegen wettig verklaaren konde. Dus gaf men niet alleen, by andere Gezintheeden onbeschroomt voor: *Dat men alle het geene behoorde voor verdacht te houden, het welke van het gemeene gevoelen van zoo veele, en zulke groote dienaaren Gods afweek, of byaldien immers het geweeten noch al eenigzins twyffelachtig was, zoo moest men zich eerst laaten onderrichten, eer men zelfs leerde.* (*x*) Maar ook moest dit by die geene, welke zich zelfs rechtzinnig noemden ontrent groote stryd-punten, gestaadig meede het sterkste bewys zyn: *De Bronswyksche, Maagdenburgsche, Rostoksche, Pruissische, Mansveldsche Kerken, e. z. v. verwerpen dit*: dienvolgens is het ook onrecht. (*y*) Niet teegenstaande het meenigmaal naauwelyks twee of drie Pastooren deeden, die op verre na de geheele Kerke niet uitmaakten, en daar de Papisten zelfs met zoodaanige bewys-reedenen zoo dikmaals waaren afgeweezen en uitgelacht. Niettemin wierd dit in de *dispuiten*, voornaamelyk teegen die geene, welke de gebreeken der Lutheraanen openbaarden, als onbedriegelyk voor af onderstelt: *Men moet weeten, dat onzen aanhang de waare Kerke Gods is.* (*z*) *Laat ons vast gelooven, dat by onze Gezintheid, de Vader, Zoon en H. Geest, woonen, en voortaan altoos woonen zullen*, (*a*) en diergelyke uitdrukkingen meer. Ten dien einde, als ook, op dat men dies te eerder geloove vinden mocht, zoo hebben dan de Predikanten (*Ministeria*) zich zelfs niet alleen de Kerke, maar ook *de zuivere orthodoxe en recht-geloovige Kerke* genoemt; waar van by het verhaal der oneenigheeden, iets meerder zal werden gezegt. Alhoewel de zoo genaamde yverige, of oprechte Luthersche, (*γνησίως Lutherani*) den tytel van *orthodox* voor hen alleen niet konden behouden, nadien de *Crypto-Calvinistæ* (verborgene *Calvinisten*) zich inzonderheid alzoo noemden, en daar door den naam van Lutheraanen afbrengen wilden. (*b*) Terwyl ondertusschen *Luthers* spreuke, die aan een deur, in de Vorstelyke Schoole te Meissen geschreeven stond, moogelyk wel zal waar blyven:

Onder den naam der rechtzinnigheid.

O δόξα, δόξα, quam magna es noxa!

Dat is, *O meeninge, of orthodoxie, hoe uittermaaten schaadelyk zyt gy!* naamelyk, wanneer de zelve tot twist en hoogmoed misbruikt werd. Als ook het gemeene spreekwoord: *Mundus regitur opinionibus*, of *δόξαις*, dat is, *de weereld laat zich door enkele meeningen alleen regeeren*, en ze verwerpt de zeekere en onbedriegelyke goddelyke gronden en verborgentheeden. Wy zullen ook by 't verhaal des verschils met de *Enthusiasten*, (of Geestdryvers) zien, hoe dat de Luthersche Leeraars zich eeven zoo wel op de ingeevinge en bestieringe des H. Geests, beroemt hebben, als de andere, ja zelfs dikmaals noch al met duidelyke woorden. Om maar een eenig voorbeeld daar van alhier gedachtig te zyn, zoo verhaalt iemand van een zeeker Predikant tot Noordhuizen, die in de Predikatie, op den

Ja des H. Geests zelfs.

(*u*) Tom. I. Script. publ. Witteb. p. 10. (*x*) Beza Epist. p. 48. (*y*) Vid. vel Schlüsselb. Catal. Hæret. inprimis Lib. VII. p. 121 & alibi. (*z*) Melanchth. præf. ad Lib. de Arte Poëticâ Tom. V. orat. p. 974. (*a*) To. III. Script. publ. Witteb. p. 98.

den Raad gruwelyk gescholden, en als men hem zulks voorhield, geantwoord hadde: *Men zoude den H. Geest daar ontrent beschuldigen, die hem onweetende, zulks hadde ingegeeven. De H. Geest zelve hadde hen zoo gescholden, met die zelve mochten zy daar over pleiten.* Dit heetten immers, voegt hy daar by, *dolle, Munstersche, Weeder-doopsche en Enthusiastische raasbollen! (of geestdryvers!)* (*b*) Niet te min stak 'er achter alle zoodaanige voorneemens, eenen onvermerkten yver, om de menschen in te boezemen, dat de Predikanten t'eenemaal onbedriegelyk waaren. Jaar MD. tot MDC.

6. Hoe verhaat ook anderzins den tytel van Heilig onder de Luthersche was, wanneer zy naamelyk zoo uittermaate slechten grond tot dezelve by zich vonden, zoo moest ze nochtans ook zomtyds al tot het voorgedachte oogmerk dienen. Het is wel waar, *Luther* deed het zeekerlyk uit een goed inzicht, en om dat hy wel zal zag, hoe zeer dun de H. Predikanten onder de zyne gezaayt waaren, wanneer hy *Mr. Nicolaas Huisman* den *Heiligen Nicolaas* noemde. (*c*) Doch als naderhand de Predikanten hun *Ministerium, sanctissimum Collegium, een allerheiligst gezelschap der Euangelische bedieninge* noemden, zoo hadde het heele andere oorzaaken. (*d*) Naamelyk, men zocht daar door den menschen in te boezemen, dat zy in der daad zoo heilig, en dienvolgende ook geloofwaardig, ja Heeren des geloofs waaren, hunne werken mochten ook noch zoo zeer het teegendeel vertoonen. En hier toe moest ook de Doctortytel, de ouderdom en andere hulpmiddelen dienen, om alzoo een eigene geloofwaardigheid daar door te erlangen. En dat dit geenzins verdicht is, zal ons deeze navolgende klachte genoegzaam aanwyzen. „By ons is het aanzien, en de aanbiddinge der perzoonen, midsgaaders „de hoogachtinge der plaatzen eenmaal ingekroopen, en het groeit noch „al daaglyks meer en meer aan. Want zommige, die andere in de Kerke, „eenigzins in geleertheid, welspreekentheid, of ampten overtreffen, „willen als afgoden, van elk een aangebeeden zyn, zoo dat zy zich de „macht aanmaatigen, of om nieuwe stellingen in den Godsdienst te be„denken, of om de dwaalingen van andere te bedekken en voort te „planten. Zy willen zich ook rond-uit, van niemand altoos met beschei„denheid, uit het klaare Woord Gods vermaanen, veel min bestraffen „laaten. -- In teegendeel heerscht ook by jong en oud, eene zoodaanige „verblindinge, dat ze die menschen, in welke zy eenige weetenschap „of cierlyke taale, met verwondering aanmerken, terstond voor halve „goden aanbidden, en niet lyden konnen, dat het iemand niet in alles „met hen houde. (*e*) Doch niet alleen klaagde deeze man, dat men uit byzondere perzoonen, goden, en onbedriegelyke Godsspraaken hadde gemaakt, maar ook uit de plaatzen zelfs, naamelyk, uit den stoel van *Luther*: Want aldus vervolgt hy ter zelver plaatze: *Van het voorrecht des zeetels hoort en leest men niet zelden, zulke of diergelyke woorden: Hen, die het met deeze of geene plaatze* (Wittenberg) *houden, moet men alleen voor rechtzinnig achten en bevorderen. Maar die van deezen zoo beroemden zeetel, daar wel eer zulke groote en zuivere Leeraars gewoont hebben, afwyken, moeten voor Ketters, Afvallige, en beroerders der gantsche Kerke, aangezien werden. Geest hier doch wel acht op*, voegt hy daar by, *O gy schaapje Christi, dat door Jesus bloed vry gekocht zyt, wanneer gy de schriften van zommige leest, die met diergelyke Paapsche vonnissen verzien zyn.* (*f*) Gelyk als nu dit ydel grootspreeken, van *Luthers* stoel of zitplaats tot Wittenberg, toen ter tyd reeds al uitbrak,

Der Heiligheid.

Der allerheiligste bedieninge.

Aanzien der perzoonen.

der plaatzen,

des stoels van Luther.

(*b*) Selnecc. in der erinnerung wegen der Flacianer lästerung vom Altenburgischen Colloquio. (*c*) Apud Melzerum Chron. Schneb. p. 213. 215. (*d*) Jac. Andreæ & Streitbergerus ap. Fechtium Epist. Theol. p. 161. & 250. (*e*) Præf. in Cent. Magdeb. To. IX. (*f*) Ibid.

Jaar MD. tot MDC.

brak, en voor veelen ten hoogsten aanstootelyk was, zoo heeft het zelve ook daar na noch dies te meerder de overhand genoomen, hoe men minder grond hadde, om te bewyzen dat men oprecht goed Luthersch was. Dus noemde een zeeker Godgeleerde het *Professoraatschap* in de *Theologie* aldaar, *den Wacht-tooren of top en hoogste plaats, booven welke 'er in de Kerken en Hooge-Schoolen der Augsburgsche Belydenisse, geen hooger noch uitmuntender was.* (g) Een ander schatte het heel groot, dat hy waardig was, om op *den stoel van Luther zelfs beroepen te werden.* (h) En de *Wittenbergsche Godgeleerde Faculteit* [of Genootschap] schreef noch onlangs: *God hadde het dit zyn Zion noch nooit aan mannen laaten ontbreeken, die het Licht en het Recht (de Urim en Tummim, gelyk Aaron) voerden.* Waar door zy ook buiten alle twyffel, de zeekerheid van haare Antwoorden of Vonnissen, willen aanpryzen. Ook noemen zy haar [*Wittenberg*] een *heilige stad, en de Baarmoeder der Luthersche Kerken*, die men by gevolge, ook in alles gehoorzaamen en gelooven moest. (i) En wat 'er van diergelyke menschelyke verdichtzelen en groove Paapsche afgooderyen, meer waaren.

Des zelfs bygeloovige verheffing.

7. Niet te min moesten de Recht-zinnige (*Orthodoxi*) zelfs in deeze voorgaande eeuwe noch al klaagen, *dat zy, die op den stoel van Luther zaaten, zelfs Ketters waaren*, (k) *en dat 'er een groot vuur van hen was opgesteegen.* (l) Zoo dat dienvolgende, deeze houte stoel al immers zoo weinig de zuivere leere bewees, als die men aan *Petrus* tot Rome toeschryft, en daar men zoo hoog op roemt; niet teegenstaande men geene, noch kortelyk met goud heeft overtrokken, en uit eene overtollige eerbiedigheid en bygeloove, de stoffe daar van niet weg werpen willen, op dat doch de roem niet uit mocht zyn. Van den stoel te Rome schreef iemand wel eer aldus: „De Roomsche Kerke, die een moeder aller Kerken heet, „te weeten, betoont zich noch zoo goed niet als een stiefmoeder. Al- „daar zitten de Schriftgeleerde en Pharizeen, en heerschen over 't volk, „maar verstrekken het tot geen goed voorbeeld; zy schraapen veel zil- „ver en goud te zaamen, e. z. v. (l) En op deeze en veele diergelyke andere manieren, volgde men onder de Luthersche, de rampzaalige voetstappen der Paapsche Geestelykheid na, en men zocht zich aan alle kanten vast te maaken. En het was wel waar, wat iemand uit ondervindinge, toen ter tyd schreef: *Hoe onweetender een Godgeleerde is, hoe stouter en onverstandiger hy plagt inzettingen te maaken, en alzoo over andere te heerschen.* (m) Ja de heerschzucht openbaarde zich meenigmaal zoo handtastelyk, dat de Weereldlyke zelfs baarblykelyk zaagen, dat zy maar alleen de overhand, en 't Regiment over alles zochten te bekoomen. Gelyk als by voorbeeld, *Melanchthon* zich over *Albert*, Markgraave van Pruissen, beklaagde, dat hy zich al te zeer in de Godgeleerde zaaken mengde, (*nimiam esse πολυπραγμοσύνην τῦ ἄρχοντος*,) om dat hy, naamelyk, *Osiander* niet aanstonds verstiet. En van Dr. *Jacobus Andreæ*, is bekent, dat hy op de Saxische Hooge-Schoolen, by de *Reformatie* van dien tyd, wilde invoeren, dat 'er een Godgeleerde altyd Cancelier zoude zyn, die niet alleen booven den Rector zoude weezen, maar ook alles in allen regeeren en bestieren, en alleen van 't Hof afhangen. Het welke met zyn onderbeschreeven imborst ook wel te vergelyken is. (n) Om nu van andere diergelyke vonden te swygen. Hoe verders de zoo genaamde Leeken, van hun natuurlyk recht in geestelyke zaaken, reeds al voor veele 100. jaaren herwaards, t'eenemaal zyn verstooten geworden, als ook, hoe de

Pausselyke stoel.

Heerschzucht der valsche geestelyke.

Onderdrukkinge der Leeken.

(g) D. Chytræus Epist. ad Ægid. Hunnium p. 534. (h) Leonh. Hutterus Epist. ad Marbachium ap. Fechtium l. c. p. 765. (i) Præf. ad Consil. Witteb. (k) Jac. Andreæ Epist. ap. Fechtium p. 166. (l) Joh. Pappus ibid. p. 392. (m) Dav. Chytr. Epist. p. 330. (n) Epist. ad Joh. Camerar. p. 669. Hospinianus Conc. disc. Cap. XXV. p. 146.

de Geestelykheid alles alleen aan haar getrokken heeft, zulks alles is hier booven dikmaals genoeg aangeweezen: Ook is 'er aan eenige verbeteringe hier ontrent by de *Reformatie*, weinig of niet gedacht geworden. En een zeeker Schryver merkt zeer wel aan, *dat men zich wel hadde behooren te benaarstigen, om de Onderlingschappen, en der zelver ampt, weeder aan te stellen en op te rechten*, doch men hadde naauwelyks de Leere weederom konnen in stand brengen en bewaaren, zoo dat 'er aan het leeven en de oeffeninge (*praxis*) niet eens gedacht wierd. (*o*) Ja men heeft hier ontrent, zoo gantsch weinig op de eerste Apostolische zuiverheid gezien, dat het zelfs als Kettersch en ongerymt, verworpen wierd, wanneer iemand onder de Ambachtsluiden ook maar iets goeds zocht en Gods Woord behertigde en leerde, gelyk als 'er van Karelstad staat, (*p*) en hier onder noch zal getoont worden. Met wiens gevolgde eenvoudige maniere van leeven men zoo vervaarelyk spotte, dat zich de geleerde hovaardy- en vernuft-geest genoegzaam hier in heeft bloot gegeeven. Weshalven ook de Predikanten, by na eeven zoo wel als de Paapsche, een byzondere *orde* of stand uit zich zelve gemaakt hebben, en zich alzoo van die geene, welke zy verachtelyk *Leeken* noemden, t'eenemaal afgezondert en verre booven hen verheeven. Waar teegens iemand, die noch een oprecht man was, het met recht noodig achte te vermaanen: „Dat het ten uitterssten onbehoorelyk was, den H. Geest perk en maat „te willen stellen: noch het was ook niet genoeg, dat iemand alleen het „Leeraars-ampt bediende. Ook wierd het niet altoos door groote be„quaamheid, nettigheid, en welspreekentheid uitgevoert, dat een alleen „wel veel snappen, en in 't wilde heen snorken kon, maar in dit werk „wierd ook eene goede ervaarentheid vereischt. e. z. v. (*q*)

Jaar MD. tot MDC.

Byzondere order of stand der Predikanten.

8. Het geene men nu door zoodaanige uitvindingen zocht, dat bewees men ook gemeenelyk met 'er daad zelve, te weeten, de onbepaalde vryheid en heerschappye, om in alles te moogen handelen na zyn welgevallen. Men ving dan allengskens aan, ter plaatze daar de Hooge-Overigheid niet heel naauw toe zag, den zoo genaamden Leeken, door inzettingen te verbieden, dat ze zich om den Godsdienst niet meer bekommeren zouden. Dus vind men nu noch eene Ordonnantie, die D[r]. *Joris Kommerstad*, reeds al in 't Jaar 1551, in de School-Poorte gestelt heeft, en aldus luid: *De Rentmeester zal zich t'eenemaal hebben te onthouden, om met ieder een van den Godsdienst en Kerkelyke perzoonen te disputeeren, en alleen zyne huis-heerschappye waarneemen.* (*r*) Wat men nu hier onder gezocht en gevreest heeft, zulks is uit de omstandigheeden dier tyden heel klaar te zien. Het zal moogelyk zonder twyffel, meenig een leet gedaan hebben, dat *Luther* aan de Hooge-Overigheid zoo veel geweld en recht in handen hadde gegeeven, weshalven veele de voorige hoogheid en macht, die de Geestelykheid in 't Pausdom genoot, zeer gaarne weeder gehad hadden. Een zeeker Pastoor tot Duben, by Wittenberg, verriet zyn heerschzuchtig gemoed al te zeer, wanneer hy in een trouw-cedul, deeze woorden stelde: „Ik Bisschop tot Duben, hebbe deeze perzoonen getrouwt, „wie de oorzaak weeten wil, die kome by my, in myn Bisdom, aldaar „zal ik hem myn oordeel in deeze zaak te kennen geeven. Doch nadien de zaak onrecht was, zoo quam de Keurvorst van Saxen zelfs in zyn Bisdom, vatte den gewaanden Bisschop by den kop, en strafte hem na verdiensten. (*s*) *Luther* zal[r]. plagt reeds in zynen tyd al te zeggen:

Volkomen heerschappy in geestelyke zaaken.

Monopolium.

Seldzaame Bisschoppen.

Onmaatige vryheid.

 Affen

(*o*) Jo. Saubert. im zuchtb. cap. XI. P. I. p. 144. (*p*) Kromayerus H. E. p. 589. (*q*) Georgius Mylius Vorrede über Pauli Jenisch Seelen-Schatz. p. B. (*r*) Pertuchius, Chron. Port. P. II p. 31. (*s*) Meland. Jocoser. P. II. p. 242.

Affen und Pfaffen
Lassen sich nicht straffen. (*t*)

Of op 't Neêrduits.

Aapen, Paapen, of Pastooren
Willen geen bestraffing hooren.

Dat hy nu hier meede ook op de eigenzinnige en hoogmoedige imborst van zyn eigen aanhang gezien heeft, daar is schier niet aan te twyffelen: veele weeten het dikmaals in der daad maar al te handtastelyk. Men zocht onder allerhande voorwendzelen, zich de gehoorzaamheid der Overigheid te ontrekken, en schoon eenig voorrecht voor andere Onderdaanen al toelaatelyk was geweest, zoo meende men nochtans veel meer over de Overigheid zelve te heerschen, en in alles vry en ongebonden te zyn, niet teegenstaande aan de arme burgers en boeren anderzins alle beswaaringen opgedrongen wierden. Wanneer 'er ook de gruwelykste buitenspoorigheeden, in schelden en quaadspreeken, in partyschappen en openbaare teegenstand bedreeven waaren, zoo ging het meenigmaal na 't voorbeeld des voorgedachten Predikants tot Noordhuizen, die, wanneer hy, weegens de weereldlyke onlusten, den Raad voor verraaders uitgescholden hadde, alles op den H. Geest schoof, met dezelve mochten zy het afpleiten, wel weetende, dat zy daar geen verhaal aan hadden. Of zoo wanneer de Overigheid niet in allen deelen, na de twisten heersch-zuchtige Godgeleerde leefde, en deeze of geene stellinge toelaaten, of wel geheel en al aan het volk opdringen wilde: zoo was dit het middel van dusdaanige Heeren Pastooren, het welke Dr. *Jacobus Andreæ*, in zynen gewaanden Godsdienstigen yver, in 't Jaar 1576, na Straatsburg, aan den Superintendent, Dr. *Morlach*, schreef: *Men moest zyne gryze hairen* (een teeken des gezags) *aan den Raad, niet alleen ernstig toonen, maar ook in honden* (canos in canes) *veranderen, en voor 't gemeene best, schreeuwen, om den Raad op te wekken*, dat zy, naamelyk, het *Formulier* van eenigheid onderschreeven. (*u*) Ja, als zich de gedrukte perzoonen op 't oordeel der Hooge-Overigheid beriepen, zoo ging het 'er ook dikmaals, als wel eer tot Wismar, alwaar, waneer de uit Engeland verjaagde Ballingen, een diergelyk Appel in den geloofs-stryd gedaan hadden, een zeeker Predikant, genaamt Dr. *Smeedensteede*, zeide: *Wat? zoude de Overigheid daar in rechter zyn? veel eer de Duivel! wat weet of verstaat de Overigheid van de Religie?* (*x*) Dit was het zelve, dat wel eer de Pharizeën zeiden: *Het volk, dat vervloekt is, verstaat de wet niet.*

Ontrekking van de Overheid.

Verwerpinge der zelve.

9. Hier op nu doelden, vervolgens na malkanderen, voornaamelyk de volgende stellingen, alhoewel ze, dikmaals door ongerymde en onnoozele gronden, midsgaaders door veel misbruik der H. Schrift al beweezen wierden: „Het was niet recht, dat de Overigheid hunne ge-
„trouwe Ziel-zorgers en Biecht-vaders, met burgerlyke eeden, en
„daar door by verloop van tyd, met lasten, als schattingen, tollen en
„andere beswaaringen, bedroeven en belaaden zoude. Doordien hier
„door het ampt des H. Geests maar alleen bespot en onteert wierd. Het
„hadde een zeer vreemt aanzien, en 't zag wyd uit, dat de Polityke
„weereld zoodaanige raadslaagen gaf, om daar door de bedieninge des
„H. Geests te binden. 't Was veel meer voor een Christelyke Overigheid
„be-

(*t*) Apud Matthesium Leb. Luth. VII. Pred. p. 61. (*u*) Epist. ap. Fechtium Supplem. H.E. p. 540. (*x*) Historischer bericht, wie die Kirchen in Engeland angefangen und zerstöhret worden. Cap. VI. p. 156.

„betaamelyk, dat zy hune Predikanten eerbiedigheid betoonden. e. z. v. (y) Als ook, wanneer de Overigheid niet terstond alle twist- en laster-schriften wilde drukken of doorgaan laaten, zoo gaf men voor: *Zy waaren het niet, die daar spraaken of schreeven, maar de H. Geest. Wie was nu de mensch, die den H. Geest iets gebieden of verbieden, of maat en perk voorschryven konde? Weshalven men zich daar door aan den H. Geest zelfs verzondigde.* (z) Alhoewel gemeenelyk de twist- en laster-geest, of ten minsten de eigen eere en baatzucht, nyd, haat en gramschap, in dusdaanige schriften baarblykelyk te zien waaren. Derhalven noemde men die geene, welke deeze dingen beletten wilden, Tyrannen; en men stelde opentlyk, *men konde het ook wel teegens haar verbod doen.* (a) En wanneer 'er zomtyds, ontrent zulke buitenspoorigheeden, ergens eene beteugelinge geschiede, zoo gaf men het op goed Joods of Paaps wel uitdrukkelyk, en zonder eenig schaamte of schroom den naam: *Het quam Saul niet toe om te offeren,* 1 *Sam.* XIII. *noch aan Uzias, te rooken.* 2 *Chron.* XXVI. *De Weereldlyke hadden den Geestelyken de Arke des Verbonds ontnoomen.* (b) *De Predikanten waaren niet schuldig, de Overigheid te gehoorzaamen, zoo wanneer die in hun ampt wilde treeden. De Bisschoppen en Predikanten moesten de macht hebben, om ontrent geestelyke geloofs-zaaken in de Kerke, van de Leeken en hunne toehoorders te oordeelen, en niet de Leeken over de Geestelyke in 't Consistorie.* (c) En schoon dat veele weereldlyke perzoonen, ook hier ontrent meenigmaal wel onrecht en te veel gedaan hebben, gelyk hier na zal getoond werden; zo ziet men nochtans wel uit de gewoone heevigheid en bitterheid der Predikanten, dat zy een volkoomen gebied en onbepaalde macht, in alle dingen eischten, en de arme Leeken, (daar onder zy dan ook de hoogste Overigheid, eeven als de Papisten meede gereekent hebben,) van alle hun recht in geestelyke zaaken, uit hun eigen macht, en teegen Gods Woord en 't eerste gebruik, t'eenemaal uitslooten, willende meede in teegendeel, van alle opzicht der Oppermachten, geheel en al ontslaagen zyn.

Jaar DM. tot MDC.

Uitsluitinge der Overigheid buiten de Kerkelyke zaaken.

10. Doch dit geschiede niet alleen gantsch opentlyk, maar daar en booven staaken zich ook de Predikanten, vlak teegen hunne eigene gronden aan, in weereldlyke handelingen; gelyk als wy niet alleen hier booven gezien hebben, dat veele uit geldzucht, allerhande hanteeringen en krameryen by de hand naamen, maar ook noch verders vinden, dat de Hooge-Overigheid zich opentlyk daar over beklaagt heeft, [schryvende:] *Het was niet te loochenen, dat eenige dienaaren des Woords hun beroep niet genoegzaam waar-naamen, en zich in weereldlyke zaaken,* [*als*] *het huis-bestier en diensten der Edelluiden, vogel-vangen, genees-middelen te geeven, onnoodig uit te reizen, koopmanschap te dryven en andere dingen, die hun ampt niet wel pasten, inwikkelden, waar door zy van de boekoeffeningen en hunne bedieningen afgehouden wierden.* (d) Weshalven men ook zelfs diergelyke verbooden moest laaten uitgaan: *De Pastooren zullen zich in allen deelen, beide in leere en leeven, onberispelyk, en zoo als hun ampt meedebrengt draagen, hun bediening en beroep getrouwelyk waarneemen, zich in weereldsche zaaken en bedryven, die hun niet bevoolen, en waar toe zy ook niet beroepen zyn, niet inmengen, maar het geene hun stand en beroep meede brengt, verrichten.* (e) En dat deeze vermaaningen dus wel noodig zyn geweest, zulks toonen veele narichtingen van zoodaanige weereldlyke handelingen, die enkel en alleen, door het bedryf en de listige streeken der Godgeleerde zyn aangevangen geworden. Hier booven is by de oorzaaken des Smalkaldischen oorlogs, al iets

Insteekinge in weereldlyke handelingen.

Inwikkeling in vreemde zaaken.

(y) Theologi Regiomontani ap. Dedekennum P. II. Consil. p. 407. (z) Matth. Flacius & Nic. Gallus ap. eundem p. 593. (a) Matthæus Index. ibid. p. 605. (b) Jo. Pandochæus præfat. in Christ. Ariani praxin Eccles. (c) Conr. Schlüsselburg. Postill. P. II. p. 172. (d) Churfl. S. Ordn. p. 199. (e) Hertzog Philipps zu Braunschw. Edict. ap. Joh. Lezner. Chron. Dassel. P. II. p. 36.

Jaar MD. tot MDC. iets hier van gewaagt, hoe ongelukkig zulke dingen zyn afgeloopen. Van de Godgeleerde tot Wittenberg schreef toen ter tyd een ervaare Hoveling, die alles met eigene oogen hadde aangezien: *Daar was eene groote schaade, door zulk Hoff-handelen, in de Kerke ingebrooken, en men hadde ondervonden, dat 'er schier alle daagen onder den dekmantel der ceremonien van den Priester-rok zeer veele verwerringen in 't heimelyk waaren veroorzaakt.* (*f*) Hoe zich de *Theologanten* heel dikmaals in *polityke* bedieningen hebben ingelaaten, ja in de hoogste eer-ampten, zoo wel ten Hoove als elders, zulks is uit veele voorbeelden bekent. De oude *Johan Brent* was, te gelyk Proobst, (of Opziender) en geheime Raad, by den Hartog van Wurtenberg. (*g*) En hoe *Jacobus Andreæ*, wel eer, by na iets diergelyks met de Godgeleerde in Saxen voor hadde, zulks is voorheene nu reeds al gemeld. De bekende *Joh. Funccius* lukte dusdaanig een voorneemen zeer quaalyk, wanneer hy zyn Ampt van Hof-Prediker, by den Hartog *Albert* in Pruissen verliet, en uit eerzucht een weereldlyk Raad wierd, goude keetens droeg, en Schat-meester van de Vorstinne wierd, e. z. v. Waar na hy om zyne ontrouwigheid, in 't Jaar 1566, opentlyk tot Koningsbergen onthoofd wierd, en deeze bekende verzen zoude nagelaaten hebben:

In staats zaaken.

Weereldlyke ampten der Godgeleerden.

Disce, meo exemplo, mandato munere fungi,
Et fuge, ceu pestem τὴν πολυπραγμοσύνην. (*h*)

Dat is, *Leer door myn voorbeeld maar uw' eige werk volbrengen,*
Doch wilt u nimmermeer in vreemde zaaken mengen.

Hoedanig ook wyders de Godgeleerde tot Wittenberg zig heel ras van den Keurvorst *Joan Fredrik*, na dat hy gevangen was, afgekeert, en hem verlaaten hebben, alzoo dat ook *Dr. Bugenhagen*, het volk op den Predikstoel vermaande, niet meer voor hem, maar voor den Hartog *Maurits* te bidden, zulks is hier booven, by die geschiedenissen, nu reeds al verhaalt. Van andere diergelyke merkteeknen der ontrouwe en onbestendigheid, inwikkelingen in vreemde ampten, e. z. v. was wel veel te zeggen, indien het de plaats toeliet, en men het niet uit het voorgemelde overvloedig genoeg afneemen kon. Ik moet my dierhalven tot de overige stukken haasten, die noch hier toe behooren.

Groote macht in 't geestelyke. 11. Gelyk als dan alle menschen, de eerzucht en begeerte om te heerschen aangebooren is, zoo vertoont ze zich ook inzonderheid by die geene, welke de meeste geleegentheeden en verzoekingen hier ontrent wel onderworpen zyn. Zoo dat het van alle zoodaanige perzoonen, die tot eenig gezag en eere, voor alle andere meenen recht te hebben, minder te loochenen staat: Weshalven ook iemand, in dien tyd aanmerkte, *hoe dat 'er Predikanten waaren, die hun Kerkelyke macht booven maaten plagten te verheffen, welkers hoogmoed men nochtans geenzins konde goed heeten.* (*i*) Doch het bleef 'er niet altyd alleen by de verheffinge, en het gebruik van zulk een geestelyke macht, gelyk als men ze noemt, maar men vind ook al weederom voorbeelden, dat zommige Predikanten zelfs ook lichaamelyk geweld en waapenen gebruikt, of anderzins op eene andere wyze, een tyrannyk bloeddorstig gemoed vertoont hebben. Voornaamelyk in zoodaanige zaaken, daar zy eenig verlies van hunne goederen, eere, of andere voordeelen van vreesden, of reeds al geleе-

In 't lichaamelyke.

(*f*) Matthæus Razenberg. Hist. Msta Elect. p. 30. (*g*) Kromayer Hist. Eccl. p. 580. (*h*) Melchior Adami Vit. Theol. & ex eo Freher. Theat. Vir. Cl. p. 211. Chytræus Sax. Lib. XXI. p. 560. Thuan. Lib. 39. Hartknoch. Hist. Eccl. Pruss. Lib. II. c. 3. p. 411. 415. (*i*) Hemming Pastor. p. 202.

leeden hadden. Ik wil juist hier onder wel niet reekenen, 't geene *Luther* wel eer in eenen yver mag gesprooken hebben, naamelyk, *schoon hy een Doctor of geestelyk man was, zoo wilde hy echter, byaldien 'er een verstoorder des vreedes voor zyn huis quam, hem met zyn piek teegen koomen, en zynen huisvreede verdeedigen. Stiet hy dan zyn piek door zulk eenen oproermaaker heene, zoo wilde hy stil slaan blyven, en roepen: Ik eische alhier Goddelyk en Keizerlyk recht! voor welke hy zich met eere en een goed geweeten, Christelyk en rechtmaatig wilde verantwoorden.* (*k*) Doch of niet het rechte teegendeel, met den zin van Christus en zyn Euangelium, veel beeter overeen komt, en of zulk een goed geweeten, by het andere wel kan bewaart worden, zulks kan een verlicht Christen by zich zelfs wel licht nadenken. Ondertusschen openbaarde zich anderzins in andere bedryven, wraakzucht genoeg, gelyk als wel voornaamelyk hier booven, uit de Historien der Smalkaldische, Maagdenburgsche, en andere oorloogen, en insgelyks ook hier onder uit het vervaarelyk schelden, vloeken en verdoemen, by de verschillen, na malkanderen kan gezien werden. Op deeze wyze dan, wanneer 'er in 't Jaar 1562, wel 30 Predikanten, door *Pontanus* en *Stöffelius*, uit het Gothaasche gebied verdreeven waaren, vloekten en wenschten deeze aan hen alle quaad toe, gelyk als hunne schriften zulks ook uitwyzen. (*l*) Wanneer by een zeeker twist, in Maagdenburg, in 't Jaar 1562, een zeeker oprecht Predikant, genaamt *Bartholomæus Streble*, den geheelen Raad, en eenige Predikanten aldaar, weegens groote gepleegde onrechtvaardigheid, opentlyk in den ban deed, zoo wierd een Pastoor, genaamt *Otto Omes*, zoo raazend dul, dat hy een brood-mes, voor al 't volk in de Kerk uit trok, daar meede na den Predikstoel liep, en den anderen daar meede doorsteeken en van booven needer werpen wilde. (*m*) *Matthæus Welffel*, Pastoor in Siebel, tot Fryberg, hieuw zyn eigen Schoon-zoon en Schoolmeester met eenen spitzen haamer, in toorne, zoodaanig in 't hoofd, dat hy aanstonds dood bleef: doch hy zelfs vlood van daar, en ontquam alzoo de welverdiende straffe. (*n*) *Joris Wust*, een Veld-Prediker, stak in 't Jaar 1597, uit enkele moedwilligheid, een armen ouden Boer op de straat dood, om dat hy hem met zyn wagen niet hadde willen wyken. (*o*) Zoo klinkt ook het verhaal heel zeldzaam, het welke men in een zeeker Jaarboek vind. *In 't Jaar 1594, is tot Eenbeek, de Eerwaardige en Hoog-geleerde Heer Joost Egel, Pastoor tot Wentze, met een boef tot een ongeluk gekoomen, en heeft hem met een hellebaard gehouwen, dat hy daar van sterven moest.* (*p*) En 't geene van een zeeker Dorp-Pastoor vermeld werd, die met zynen Edelman onder 't zuipen, in verschil geraakende, op de taafel hadde gesprongen, zynen rok van zich geworpen, een korten deegen uitgetrokken en gezegt: *Jonker, belieft het u, zoo legt daar de rok, en hier staat de kaarel.* (*q*) Doch wie zoude de gruuweldaaden van alle dusdaanige Euangeli-looze Paapen, die men met meenigten vind, willen verhaalen? Van de overige kenteekenen der twist-zucht, zal in 't begin der Ketter-Historie, in 't breede volgen.

Jaar MD. tot MDC

Wraakzucht en bloed dorstigheid.

Vechteryen en doodslaagen.

12. Wat kon 'er nu uit dit tot dus verre beschreevene gedrag, van zulke valsche herders, doch anders ontstaan, als hunne en hunner toehoorderen, tydelyke en eeuwige rampzaaligheid? Het geene dan ook veele noch oprechte gemoederen, in dien tyd heel wel zaagen en ook beklaagden, ook ten deele meede beleefden en ondervonden, en voorheene wel ernstig aankondigden. Onder deeze nu was de dikmaals bygebrachte *Sarcerius*

Schaade van de goddelooze Predikanten.

(*k*) Matthes. Leb. Luth. p. 82. (*l*) Resp. 30. Exulum ap. Schlusselburgium Catal. Hæret. Lib. V. p. 507. (*m*) Strenlens erzehlung in beftättigung des Christl. banns An. 1564. (*n*) Andr. Mollerus Freyberg. Chron. P. II. p. 381. (*o*) Tobias Heidenreich Leipz. Chron. p. 234. (*p*) Joh. Letzner Dassel. Chron. P. II. Lib. VI. c. 116. (*q*) Melander l. c. P. III. p. 23.

Jaar MD. tot MDC.

cerius , die aldus schreef: „ De Kerkendienaars hebben toe te zien, hoe „ swaarlyk zy zondigen , daar inne , dat zy voor hunne perzoonen, „ door hun goddeloos en woest leeven , den zeer eedelen en dierbaaren „ schat der tucht verhinderen : Ja ook aan Gods Ryk en Woord, hier door „ een groot beletzel en nadeel toebrengen , zoo dat het weegens hun „ schelmachtig leeven , moet gesmaat en gelastert werden. En schoon „ zoodaanige schaaden en onheilen de Dienaaren des Woords , van zulk „ een ergerlyk en schandelyk leeven niet konnen afhouden , zoo behoor- „ de hen hier ontrent nochtans dit te beweegen , dat ze zich aan alle zon- „ den en schandelykheeden , die hunne Leedemaaten begaan , deelachtig „ maaken , midsgaaders , aan alle den toorn en straffen Gods , die daar „ over koomen zullen. Ik wil alhier niet zeggen , hoe grooten moeite , „ zorge en onrust , de Kerkendienaren hen zelfs op den hals haalen, „ wanneer ze hunne Kerkelyke leedemaaten , met een roekeloos leeven , „ tot alle ondeugden zelfs oorzaak geeven. (*r*) En een ander , na dat hy haare gruwelen na malkanderen , onpartydig ontdekt hadde , besloot ten laatsten met deeze woorden : „ Dit heeten immers vroome Ziel-zor- „ gers , zoo dat het geen wonder was , dat het aardryk zich opende , en „ hen met lyf en ziele verslond. Wel aan dan , daar toe is het nu gekoo- „ men , hoe lange het duuren zal , weet God. (*s*) Dienvolgens , dat hy geen gevaarlyker uitdrukkinge van die menschen hadde kunnen doen, zoo zeer boos , en ten uittersten gruwelyk , moet alles gestaan hebben, niet teegenstaande veele het noch al verbloemen en verschoonen willen. De huichelaaren zelfs gevoelden hunne plaagen ook wel , die God met meenigten , tot een loon van haare ongerechtigheid , over hen uitstortte, inzonderheid , kort na *Luthers* dood. Hier uit ontstonden dan deeze klachten: „ De Kerke word teegenwoordig zoo zeer gedrukt en geplaagt, „ dat , schoon wy ook geheel en al in traanen versmolten , wy onze „ rampzaaligheid niet genoeg beschreyen konden , daar in wy nu leggen, „ en in 't toekoomende met onze nakoomelingen in zyn zullen. (*t*) De „ zonden der menschen , die zy in de goede daagen hadden opgehoopt, „ wierden van God gestraft. (*u*) By aldien men de oorzaken der straffen een- „ maal weg nam, zoo zouden ook de plagen zelfs wel afgedaan of vermin- „ dert werden. Maar , doordien men doorgaans zoo in 't wilde maar „ heen leefde , en zonder eenige bekeeringe , zonden op zonden hoop- „ te , zoo zag men lichtelyk , dat de straffe niet verre kon weezen. (*x*) „ Alhoewel het nu zoo verre gekoomen was , dat men zich van de dreig- „ teekenen niet meer ontzette , eeven zoo weinig als van de dreig-woor- „ den, daarom moest God de Heere ten laatsten wel een einde maaken. (*y*) En wat 'er vervolgens noch al , van diergelyke bekenteniffen , aangaan- de die zelve toestand , meer te vinden is.

Straffe der zelve.

Openbaare plaagen.

Algemeen Land-verderf door de booze Predikanten veroorzaakt.

13. Maar dat nu de verbasterde Predikanten hier aan wel meest , en by na alleen schuldig zyn geweest , zulks loochenden al weederom verstan- dige mannen geenzins , maar beleeden het zelve zonder schroom. Als wanneer zy uitdrukkelyk en zonder eenige menschelyke vreeze , dit volgende openbaarlyk ter needer stelden : „ Het is een schrikkelyke en „ ellendige rampzaaligheid , dat juist van de Kerken-dienaaren , die voor „ alle andere , tot de tucht behoorden behulpzaam te zyn , en die aan te „ raaden , zich veele echter zoo quaalyk daar ontrent draagen , dat 'er „ naauwelyks iemand is , die de goede tucht meer , [als zy zelfs ,] ver- hin-

(*r*) Im buch von der disciplin. p. 193. (*s*) Selneccerus in Ps. XII. p. 34. (*t*) Tom. I. Script. Witteb. publ. p. 228. (*u*) Tom. III. p. 164. (*x*) Dresserus Orat. de Maurit. Elect. p. 636. (*y*) Spangenberg Mansfeldische Chronyk Cap. 393. p. 467.

„ hindert en te rugge zet. Over zoodaanige Kerken-dienaaren behoor- „ de men zich billyk te bedroeven , en die ze maar van hun roekeloos „ leeven afhouden konde , moeft zich hier in geene moeite altoos ont- „ zien. Doch het is nu reeds al zoo verre gekoomen , dat men niet alleen „ geen mishaagen aan dusdaanige fchandelyke Kerken-dienaars meer „ heeft , die door hun boos en fchelmachtig leeven , aan de tucht ten „ hoogften hinderlyk en fchaadelyk zyn. -- Maar dat men ook veel meer „ daar toe zelfs helpt, dat zommige Kerken-dienaaren maar zeer quaalyk „ leeven , op dat aan deeze alle de oorzaaken om te kunnen beftraffen , „ maar mogten benomen werden. Want al wie meê zuipt en braft, hoereerd „ en boeverye bedryft , en allerhande fchand-daaden zelfs helpt pleegen, „ die verlieft daar door zyne vryheid , van de goddeloosheeden en on- deugden te beftraffen. (z) En verders : „ Veele Paftooren klaagen , dat „ de Leedemaaten hunner Kerk wild en woeft heen loopen , en dat by „ hen geene tucht , difcipline noch eerbaarheid altoos meer is. Het is „ waar , dat zy klaagen. Maar het is meede niet geloogen , dat zy zelfs „ hier van geene van de minfte oorzaaken zyn. Want het gaat hier ook „ zoo , als den Abt de teerlingen oplegt , zoo fpeelen de Munnikken , „ gelyk de Herder is, zoo zyn ook de fchaapen. (*a*) En hier in merkte men wel voornaamelyk de grootfte verdurventheid aan ; dat , naamelyk , het arme onweetende volk zulke booze voorgangers in alles navolgde , en wat zy maar deeden , voor recht en geoorlooft hield , of ten minften ontrent hunne gewaande averechtze Ziel-zorgers, door hun zoo fchandelyk gedrag, zoo t'eenemaal verbyftert wierd, dat het niet wift, waar 't zich aan houden zoude. Gelyk iemand aan een zeeker Predikant beleed : „ Ik weet „ niet wat of hoe gy Predikanten het maakt , en wien men by na zal kun- „ nen gelooven. (*b*) En noch , daar iemand de verontfchuldigingen des volks aldus verhaalt heeft : „ Was dat onrecht , onze Predikant deed het „ dan wel niet. Onze Predikant doet dit en dat , derhalven moet het ook recht zyn. Waar by hy zeer wel vermaant : „ Is het dan zoo, dat de men- „ fchen meer geneegen zyn om 't quaade , dan 't goede na te volgen ? zoo „ geeft het my wonder , waarom echter zommige Kerken-dienaars zich „ zelven fchuldig maaken , doordien ze door hun roekeloos , goddeloos, „ woeft en ergerlyk leeven , eene oorzaake zyn , dat 'er zoo veele men- „ fchen , noch tucht , noch eerbaarheid lief hebben. En als ik de waar- „ heid zeggen zal , zoo moet ik bekennen , dat 'er geene menfchen al- „ toos op den aardbooden , voor de tucht hinderlyker en fchaadelyker „ zyn , als eeven die zelve roekelooze en woefte Predikanten. (*c*) Met welke een ander aldus overeen ftemde : „ Men ziet , helaas ! teegen- „ woordig veele Kerken-dienaars , van welker leere het leeven al te veel „ verfcheelt , die zich wel voor Leeraaren en Meefters des leevens uit- „ geeven , doch die ontrent alle Chriftelyke plichten , zelfs het fchande- „ lykfte vallen en zondigen. -- Hoe veele zyn 'er wel heedensdaags , „ ('t welk zeer te betreuren is,) die geene Herders , maar bedriegers „ zyn , (*non paftores fed impoftores*) die zich op den predikftoel , wel als „ *Catoos* , of groote Zeede-meefters en Wet-predikers , aanftellen , en „ die ondertuffchen nochtans , in alle brafferyen , welluften en dertel- „ heeden , t'eenemaal verzoopen zyn. (*d*)

Jaar MD. tot MDC

Quaade voorbeelden aan de toehoorders gegeeven.

Navolging der zelve.

14. Noch moet ik eene klachte hier over , uit de laatere tyden alhier ter needer ftellen, die dan aldus luid : „ Het gaat nu voortaan , ontrent het „ Predik-ampt , en de Opzienders des Heeren onzes Gods , in leere en „ lee-

Ergernisfen van de Predikanten.

(z) Sarcer. l. c. p. 196. (*a*) Ibid. p. 193. (*b*) Bartholom. Strehle l. c. p. G. VIII. (*c*) Sarcer. l. c. (*d*) Wigand. Orthius orat. de Vita & obitu Andr. Hyperii.

Jaar MD. tot MDC.

„ leeven zoodaanig toe , dat aan hen niet alleen een ſlappen ernſt , vermaanen en aanhouden , te ſpeuren is ; maar daar is ook niets byzonders by hen te vinden , als ergerniſſen en zeer quaade voorbeelden , tot vervoeringe hunner toehoorders , zoo dat men het klaagen en ſpreeken daar van aan alle kanten hoort , en veele menſchen zich over de meeſte Huurlingen , in deeze orden niet weinig moeten verwonderen en ontzetten. Want gelyk als wel eer God de Heere in de Propheeten , *Eſai.* LVI. *Jer.* II. 6. en 23. *Ezech.* III. *Mich.* VI. en andere plaatzen , klaagt : Haare Wachters zyn blind ; of gelyk het de Heere Chriſtus zelfs uitdrukt , *Matth.* XXIII. (*Dicunt & non faciunt*) Zy zeggen het wel, maar zy doen het niet. Eeven zoo gaat het heeden , in de geeſtelyke Prieſterlyke ſtand, zeer ergerlyk en erbarmelyk toe. (*e*) En zeekerlyk toonen alle de omſtandigheeden , dat aan zulk een goddeloos leeven der Predikanten, niet alleen hunne eigene toehoorders zich ergerden en daar door vervoeren lieten, maar ook zelfs veele van andere gezintheeden. Wy zullen hier onder by het verhandelen der verſchillen , meenigten van bekenteniſſen vinden, van de geene, die zich aan den twiſt van de zoodaanige Godgeleerde , zeer heevig geſtooten hebben. In 't leeven zelfs nu gaaven verſtandige luiden , onder de Papiſten en andere *Secten* , op de Lutherſche acht , en zy vonden dikmaals onder de Predikanten zelfs , 't geene hen meeſt teegen hield, van tot haar over te koomen. Van den geleerden *Joris Agricola* ſchryft men , dat hy wel van zins was geweeſt, om zich by de Lutherſche , onder welke hy tot Themnits woonde, te begeeven ; *Doch hy hadde zich naderhand aan 't onbedachtzaam ſchryven van eenige Geeſtelyke , als ook aan 't leeven van zommige Lutheraanen , zoo zeer geërgert , dat hy de Gereformeerde Godsdienſt , die hy anders niet weinig was toegedaan, was vyand geworden.* (*f*) Een ander Paaps Scrhyver herhaalt uit *Wigandus* deeze woorden ; *dat de wolven de ſchaapjes wreedelyk beroofden en verſlonden.* (*g*) En noch iemand zette deeze navolgende voorſpeldinge ter needer : *Vier dingen zullen met de Euangeli-looze Predikanten een einde maaken : Hunne goddelooze wandel en imborſt, hunne dwaasheid en Gods oordeel. Deeze*, voegt hy daar by , *zullen het Lutherdom den boodem noch eens in ſlaan.* (*h*) Zoo dat men derhalven wel ziet , dat deeze menſchen , uit de grouwelyke zorgeloosheid der Lutherſche , by alle haar zoo hoog geroemde *orthodoxie* , of recht-geloovigheid , ook na 't vernuft zelfs hebben beſlooten , dat het van geene beſtendigheid kon zyn. Het geene ook zeekerlyk meer als al tewaar is geworden.

Omtrent de Gemeinten.

En andere Gezintheeden.

15. Nu bemerkten eenige wel in 't gros , de onuitſpreekelyke ſchaade en algemeene verbaſtering , die door zoodaanige averechtze Leeraars veroorzaakt wierd , en die ook als een vloed alles overſtroomde , en met zich in de ellende heen ſleepte. „ Een quaade Herder , zeide men, is de aller ſchaadelykſte peſt der Kerke ; die geene nu is quaad , die zoo wel quaalyk leert , als quaalyk leeft , en die wel leert , en nochtans quaalyk leeft , als meede een die verkeert leert , en niet te min wel ſchynt te leeven. (*i*) Indien de Wachter zelfs ſlaapt , wat is 'er dan te hoopen ? Of wat is aldaar dan niet veel meer te vreezen ? Wat ? wanneer de menſchen tot alle dertelheid vervoert worden ? O hoe ellendig is zulk een Gemeente daar aan , die zulk een wachter heeft ! Wat geſchied 'er anders , dan 't geene elders ſtaat , toen de menſchen ſliepen , quam de vyand. (*k*) En eindelyk , aangaande de ſchaade , die hen , de quaade Predikanten zelfs aanging , ſprak men : *'t Is geen wonder , dat de* *zoo-*

Zeer groote ſchaade daar van.

(*e*) Jac. Andreæ 100. jähriges bedenken p. 49. (*f*) Petrus Albinus Meiſsn. Chron. Tit. XXV. p. 355. (*g*) Laur. Surius Chron. p. 342. (*h*) Jo. Naſs. Euangel. warheit. P. IV. p. 392. (*i*) Hemming. præf. ad Paſt. (*k*) Idem Comm. in 1 Tim. præf.

zoodaanige in de eeuwige straffe vervallen; want zy 't werk des Heeren niet alleen zelfs nalaatig verrichten, waarom zy ook vervloekt zyn, maar zy verraaden ook het leeger des Heeren aan de vyanden. (*l*) In 't byzonder leerde ook de ervaarentheid, dat God zoodaanige Predikanten met verachtinge strafte, en hen ook deezen Afgod, te weeten de eere, benam. Gelyk als aldus iemand schryft: *God de Heere dreigt zyne Priesteren in de Propheeten, zeggende: Gy zyt van de rechte weg afgetreeden, e. z. v. en ik wil u ook tot verachtinge brengen, zoo dat gy allen volke eenen grouwel en afgryzen zult zyn. Dit was een oprecht en ernstig dreigement, het welke nu in onze tyden vervult werd. Wat is 'er by na rampzaaliger, verachter en bedroefder, als een getrouw Predikant? Want van de andere zorgelooze Predikanten houd men van zelfs niet veel. Maar hoe komt dat? het staat hier geschreeven: het meeste en grootste gedeelte der zelve treed van 't rechte pad af. Zy beroemen zich wel van de rechte Leere, en zy willen niet alleen Christenen, maar ook de beste Leeraars zyn, en zy bewyzen het nochtans geenzins met 'er daad zelve. e. z. v.* (*m*) Een ander hadde hier over deeze navolgende zeer fraaye gedachten: *Veele klaagen teegenwoordig, dat het ontzag des Predik-ampts en der Predikanten, gevallen is; weshalven zy zich zeer moede maaken, om het zelve weeder te herstellen, doch zy beginnen het niet aan 't rechte einde. Want zy verheffen het Predik-ampt met nieuwe, valsche en al te groote lof-spraaken, daar 'er in teegendeel, veel meer eere, zuivere leere, leeven, vlyt en eenvoudigheid, hier toe noodig was. Want de Heere zegt door den Propheet Maleachi: Ik wil op de Leeraaren den vloek zenden, en ik maake u veracht. Byaldien wy derhalven niet weeder op den rechten weg keeren, en de boosheid onzes voorigen leevens veranderen, een zuiverder leeven leiden, en met een veel grooter yver leeren, ziende alleen op Gods eere, en niet op de onze, zoo zal 'er zonder eenigen twyffel, van de herstellinge des ontzags te vergeefs gedisputeert werden.* (*n*) Terwyle de zaaken dan zoo gestelt waaren, bleef het by de eige uitspraake der verdeediginge van de Augsburgsche Belydenisse, *dat men de goddelooze Leeraars moest verlaaten, doordien zy niet den plaats van de Perzoon Christi, maar van den Antichrist bekleeden.* (*o*)

Jaar MD. tot MDC.

Gevolgde verachting der Predikanten.

Geen ontzag des Predikampts.

Verlaatinge der goddelooze Predikanten.

(*l*) Ibid. (*m*) Selnecc. Comm. in Ps. XII. p. 34. (*n*) Bilibald. Birkheimer præf. ad Greg. Nazianz. orat. de offic. Episcopi. (*o*) Art. VIII. de Eccles. p. 155.

HET XVI. HOOFDSTUK.

Van de verdurventheid der toehoorders, zoo wel der Hooge-Overheid, als der Onderdaanen.

I. De onbeschryffelyke schaade, van deeze groote verdurventheid onder de Leeraars, zal noch wel 't allerklaarste uit het gedrag en de overige toestand der toehoorders konnen gezien werden. Waar van, zoo wel in 't algemeen als in 't byzonder, klachten en getuigenissen overvloedig genoeg voor handen zyn. Hier booven in 't begin van deeze voorstellinge der verdorventheid, zyn de klachten van *Luther* zelfs en andere, met meenigten aangemerkt. Hier zullen noch maar eenige uit de volgende jaaren bygevoegt werden, gelyk als ze dan, zoo wel van hooge als laage stands-perzoonen, aldus luiden. De oude *Matthesius* vervatte het zelve noch al by *Luthers* leeven, met weinige woorden aldus: „Veele Predikanten wilden zich door „'t Euangelium niet trekken laaten: Ook rechten de toehoorders, be„neevens de Bescherm-heeren der nieuwe leere, groote ergernissen aan, „de

Algemeene verdurventheid der Luthersche.

Jaar MD. tot MDC.

„ de gemeene man wierd ongebonden en zorgeloos, en zy begonden de „ Kerken-dienaaren (te weeten, die noch oprecht waaren) weinig en „ van geener waarde te achten, veele van hen wilden zich nooit bestraffen noch teegen-spreeken laaten. (*a*) En kort daar na schryft *Dr. Weller* „ aldus: „ In deeze laatste tyden heeft het Epicureësche leeven, over al „ by alle staaten van menschen, van dag tot dag zeer geweldig de overhand genoomen. (*b*) En noch breeder, *Sarcerius*: „ Helaas! by ons is „ het zoo verre gekoomen, dat wy met de ondeugden maar lagchen en „ jokken. Het is ons een vermaak, als de menschen in ondeugden vallen; doet 'er iemand een schandelyke daad, zoo weeten we niet, hoe „ we genoeg daarom lagchen zullen, daar toe wy dan ook onze gemeene „ spreek-woorden hebben: Die niet viel, die stond ook niet op. Deeze „ en geene daad is hier niets nieuws. Men heeft dat en dat wel voor ons „ gedaan, en men zal het na ons ook noch wel doen. Ziet hier alle, dit „ is waarlyk een slechte zaak, dat iemand een- of tweemaal echtbreuk „ begaat: Wie kan zich aan den heemel houden? e. z. v. Hier laaten wy „ het noch al niet by blyven, maar wy achten ook de ondeugden heel „ klein, ja wy maaken zelfs deugden daar uit. Maar zoo moet het gaan; „ wanneer God met een land wil een einde maaken, zoo slaat hy het te „ vooren met zorgloosheid, zoo dat zy eeven als de blinde, in zonden „ voort gaan, en geen straffe altoos achten. Zulk een ongeluk, dat men „ met de ondeugden lacht en de gek scheert, was noch al eenigzins verdragelyk, byaldien 't van de gemeene man alleen geschiede. Maar ik weet „ niemand, die meer met de ondeugden lagchen en jokken, als die geene zelfs, die ze zouden moeten teegen gaan en beletten; die zelve is „ alle tucht by na tot eere, lagchery en jok geworden. Dat merken dan „ de Onderdaanen, en zy neemen hier door geleegentheid, om maar „ stoutelyk in alle ondeugden voort te vaaren, e. z. v. (*c*) gelyk als hy deeze ellendige gesteltenis by na door zyn geheele boek van de discipline, zeer klaar voor oogen legt en beklaagt. Een zeeker Luthersche Histori-schryver stelde de schoone Lof-tytels, en goede werken der Lutheraanen van die tyden aldus kortelyk ter needer: „ Daar wierd overal eene „ groote achteloosheid in de heerschappye gevonden, zoo dat de gerechtigheid niet behoorlyk gehandhaaft, en de zonden met geenen „ rechten ernst gestraft wierden, waar door men dan in alle landen swaare klachten hoorde, van moorden en dood slaan, branden en rooven, „ steelen en neemen, woekeren en uitputten der armen, verraderyen, „ ontrouwe, als ook van zeer veele schandelyke zonden, als echtbreuk, „ hoererye, maagde-schenden, en diergelyke gruweldaaden meer, die „ 'er in deeze jaaren meer dan te vooren gezien, en door de gantsche weereld, over al gepleegt wierden, zelfs in de groote steeden. Daar en „ booven hoorde men op alle plaatzen, van oneenigheid, krakkeel, en „ twist onder de menschen e. z. v. (*d*)

Groote zorgloosen en stoutheid.

Ondeugden en zonden.

Uitterste gruwelen.

2. Verders schryven andere ter zelver tyd, van die ongeneesselyke en algemeene vuile wonde, insgelyks aldus: „ Wy zien voor onze oogen; „ voelen en ondervinden daagelyks, helaas! meer als te veel, waar toe „ de weereld nu geraakt is, en in wat voor eene schrikkelyke boosheid „ en zorgloosheid zy steekt, en hoe zy noch alle daagen, zich hoe langer hoe dieper daar in verzuipt en verzinkt, alzoo, dat 'er nooit eene „ rechte verbeeteringe van haar te hoopen, of zich in te beelden is: Waar „ toe niet veel bewys noodig is, maar een ieder mensch, die zyne vyf zin-

(*a*) Leb. Luth. XI. Pred. p. 137. (*b*) Lib. de offic. Ecclesiast. Polit. & Oeconom. præf. (*c*) Von der disciplin. p. 45. seq. & passim. (*d*) Cyriacus Spangenb. Mansfeld. Chron. Cap. 392. p. 473.

„zinnen machtig is, moet het zelfs besluiten en bekennen. (e) God zy „het geklaagt, het gaat 'er zoo toe, en het staat zoo t'eenemaal slecht „en verkeert in de Kerke Christi! daar is niets als moeite en arbeid, zoo „dat immers elk een wel ziet en voelt, dat het alzoo geen duur hebben „kan, God moet zich op-maaken, en met vuur, blixem en swaavel daar „in slaan; wy zullen het noch wel gewaar werden. In 't gemeene leeven „hebben immers de heilige afgenoomen, gelyk als men over al ziet en „ervaart. Waar is nu eenige de allerminste tucht of eerbaarheid? Waar „trouwe en geloove, barmhertigheid en weldoen? waar zyn nu goe„de voorbeelden, waar is 'er een deugdzaam en oprecht gemoed, „ergens te vinden! waar zyn andere deugden en vroomigheid? ja, waar „is ons' Christelyk geloove, daar wy zoo hoog op roemen? waar zyn de „vruchten des geloofs? leeven we niet in alle zorgeloosheid? Waar is „ergens een huis, daar in geen vloeken, sweeren, brassen, liegen, „vreeten, zuipen, ontrouwe, krakkeel, en twist in swang gaat? waar „wil dit alles dan op 't laatste noch met ons heen? Waar is 'er een stad, „daar in echtbreuk, hoererye, moorderye, woekeren, gierigheid, „en andere ontelbaare ondeugden, niet hun vollen loop hebben? *Exem„plis tragicis non domus illa caret.* Alle geslachten, huizen en steeden, „zyn vol van rampzaalige en gruwelyke voorbeelden. Ja, de jonge kin„deren zelfs, zoo ras zy maar konnen staamelen, gewennen zich al „voort tot vloeken, de jongens tot zuipen, de jongmans tot hoere„rye, de mannen tot echtbreuk, gierigheid, godslasteringe, en ande„re ondeugden; de oude luiden tot quaade voorgangen, lichtvaardige „en aanstootelyk spreekwyzen, en daar is van dit weezen noch maat noch „einde. En eevenwel zullen, ja willen wy alle noch al goede Christenen „zyn, beroemende ons van het Christelyke geloove, en dat wy de lee„re recht en zuiver hebben. (f) By *Luthers* tyd is 'er nooit van zoo veel „beroerte, oneenigheid, quaad en schandelyk bedryf, gevaarlyker of „swaarder tyden gehoort geworden, als nu na *Luthers* afsterven, daar „alles weeder door malkanderen loopt, naamelyk, liegen en moorden, „Antichristelyke leere en een ongebonde leeven, tot dat God het werk „zelfs eens in zyne handen neemt. (g) Het is van ons, helaaas! hee„densdaags meer als al te waar, daar *Esaias* in zyn I. Hooftstuk over „klaagt. Want wy zien het voor onze oogen, hoe de menschen in zon„den leeven, zulke verdurven kinderen zyn het, die door hunne „valsche leere, en door afgodische voorbeelden, het volk verleiden en „verderven, en het is by na eeven zulk een tyd, als het voor den Zond„vloed was. Alle zonden gaan 'er nu in swang, men wil zich nu ook niet „meer van den Geest Gods bestraffen laaten. -- Ook is het vloeken, „sweeren, Godslasteren, en 't verachten van zynen H. Naam, nu reeds „alzoo diep over al ingewortelt by hooge en laage stands-perzoonen, „jonge en oude, ryke en arme, dat het niet eens meer voor zonden werd „gereekent. Als meede, wie houd het woekeren, geld te zaamen schraa„pen, en de arme luiden uit te zuigen, nu voor zonde? By gevolge ziet „men ook wel hoe de weereld brast, zuipt, en geweldige hovaardye „bedryft; en eindelyk, hoe ze in hoererye en onkuisheid, haat en nyd, „tot over de ooren toe steekt. Dewyle ook het overige der dochter Zi„ons zichtbaarlyk afneemt, en het arme hoopje in den Wynberg, van „de Tyrannen, valsche Leeraaren, booze Christenen, en allerleye Dui„vels-kinderen, die nu in de weereld alomme heerschen, aangegreepen, „geschonden en verbrooken is. (h)

3. En

(e) Basilius Faber von letzten händeln der welt. p. 1. (f) Selneccerus in Ps. XII. p. 35. (g) Andreas Fabricius im heiligen, klugen und gelehrten Teuffel. præf. (h) Andreas Heppenrod wider den unzuchts und Huren-Teuffel. præf.

Jaar MD. tot MDC.

3. En wie wilde alle die bedroefde klachten by een vergaaderen, die men met meenigten in de schriften der voorgaande eeuwe, by die geene kan aantreffen, welke noch eenig gevoelen van de schaade *Josephs* hadden. Waar toe ook de booven gemelde liederen, zoo als ze nu noch opentlyk, tot eene getuigenisse gezongen werden, behooren, insgelyks ook de woorden uit het lied: **Soo wünsch ich nun ein gute nacht etc.**

Gedult / gedult / mein liebe seel /
Bisz dich der liebe Immanuel
Von diesen argen kröten etc.

Hoe ellendig het ook met de kinder-tucht is gestelt is geweest; en hoe dat deeze de voornaamste oorsprong van zulk een algemeen verval geweest zyn, hebben de reeds bygebrachte woorden van *Selnekker* nu al eenigzins aangeweezen. Noch al duidelyker beschryft iemand de groote verdurvenheid hier van op de volgende wyze: „ Zy trekken haare kinderen niet op in de tucht en vermaaninge des Heeren, zy laaten haar in „ haare moedwilligheid zoo maar opwassen, zy konnen niet lyden, dat „ ze in de Schoolen of anderzins gestraft werden, zy helpen zelfs tot „ haar verderf, handelen haar niet hart, laaten haar op straat rinkinken; „ rennen en loopen, zoo als ze zelfs willen, zy zelfs geeven haar erger-„ nis met haar dronken drinken, vloeken, lichtvaardigheid, schande-„ lyke blyspeelen, met het verachten en verzuimen der predikatien, on-„ tuchtige woorden, en weereldsche liedjes; zy achten het niet, of zy iets „ leeren of niet, zy houden te veel van zich zelfs, om haar in den Cate-„ chismus te oeffenen, en een goede tucht te onderhouden. e. z. v. (*i*) Een ander spreekt ook al reedelyk goed Duyts, en vry van de gemeene wyze van dien tyd, op deezen trant: „ Wy trekken ook onze kinderen „ zelfs van de wieg af, eer zy noch ter deege droog achter de ooren zyn „ geworden, zoo jonkeraachtig op, met zulke groote kostelyke en duy-„ velze broeken, met korte boessche kleederen, met zyde en fluweel: „ en wanneer al zommige van onze kinderen, zich zelfs teegen onzen „ wil en dank, ten dienste des Heeren Christi wilden geeven, zoo zou-„ den zy weegens de schande doch nergens daar toe konnen koomen. (*k*) Om nu alhier eenige hoofd-zonden aan te voeren, welke by de Lutheraanen, in de voorige eeuwe geheerscht en gebloeit hebben, zoo moet men weeten, dat de *atheisterye* of de verachtinge en openbaare versmaadinge en verloocheninge van God, toenmaals al in vollen swang ging, daar de geruste verkeerde leer-wyze der meeste Predikers ook al toe geholpen heeft, gelyk als wy nu al haast zullen gaan zien. Zoo klaagde men nu nochmaals opentlyk, heel veel aldus: „ Veele vleyen zich zelven al „ te zeer, welke ook de vryheid neemen, om aan alle haare lusten den „ vryen toom te geeven, en die uit eene schrikkelyke verachtinge Gods, „ of t'eenemaal Epicurische meeningen opvatten, of den Gods-dienst „ na haaren staat zoeken te draayen. (*l*) De boosheid der menschen is tee-„ genwoordig zoo groot, dat die geene over al voor de verstandigste heene „ gaat, welke de godzaaligheid maar op het meeste verachten kan. By „ de zulke is alle godvruchtigheid t'eenemaal verdreeven. (*m*) De teegen-„ woordige tyden dreigen ons met eene groote verkleininge der Godde-„ lyke zaaken, en haare uitterste verachtinge, waar door dan de recht-„ schaapene godzaaligheid haar licht en kracht verliezen, en hier teegen

„ schaa-

Godlooze optrekking der jeugd.

Verachtinge en verloocheninge van God.

(*i*) Joh. Cuno Spiegel der Stände. p. 82. (*k*) Andreas Musculus Prophec. von Teutsch-lands Straffen. p. E. III. (*l*) To. I. Script. Witteb. publ. 219. (*m*) To. VI. Ibid. p. 350.

„ de uitterste gerustheid, beneevens een Epicuristische dertelheid, zich ver- „ binden, en neevens een beestachtig en wild leeven, en uitterste verach- „ tinge van alle tucht, t'eenemaal heerschen zal. (*n*) Wie kan doch een „ tyd noemen, die gruwelyker, en in 't leeven zelfs verderffelyker is, „ als de onze? Wat zonde en schande werd 'er nu in deeze ellendige ty- „ den niet al bedreeven, waar in de goddeloosheid onder alle menschen „ als een vuur brand? Daar de godvruchtigheid verlooren is, de gerustheid „ opentlyk de overhand genoomen heeft, en daar meede te gelyk het „ vertrouwen op de schepzelen, de huichelerye en geveinsde godvruch- „ tigheid, de verzuiminge van het gebed, het vloeken, sweeren, too- „ verye, verachtinge des Woords, e. z. v. (*o*)

Jaar MD. tot MDC.

4. By de oude word inzonderheid zoo dikmaals van de schrikkelyke onweetenheid, gerustheid, huichelerye en verachtinge des Woords, gewag gemaakt. *Luther* heeft niet alleen zelfs, te zyner tyd zoo overvloedig daar van geschreeven, en gezegt, maar ook zeer veele andere na hem: „ Dat de herten zoo zeer verkout waaren, dat zy by de alge- „ meene droefheid ook geene gemeene ellende gevoelden, en eeven als „ het domme vee, maar in hunne wellusten zoo heen leefden, (*p*) zom- „ mige vraaten en zoopen in eene groote zeekerheid, eenige vermeerder- „ den ook noch zelver de gevaaren, en haalden zich het ongeluk noch al „ naader op den hals, ten deele, uit onbedachtheid, en ten deele uit „ puure boosheid, lichtvaardigheid, en op veele andere wyzen. (*q*) De „ gemoederen der Lutheraanen laagen in de wellusten t'eenemaal verzoo- „ pen, en in die hoope, dat zy altyd zoo gerust zouden konnen heen lee- „ ven, waaren ze heel zeeker; ook waaren ze het wellustig leeven zoo „ zeer gewent, dat ze recht daar in verhart en gantsch onbeweegelyk „ waaren geworden, zoo dat ze zich door geene dreigementen of andere „ teekenen, week lieten maaken. (*r*) Alhoewel dit nu wel de algemeene en dagelyksche klachten waaren, zoo is het nochtans niet te beschryven, met wat voor een kracht de huichelereye en de valsche roem, van de zuivere Euangelische leere zich alzins geuit heeft. Aangezien alle de schriften, ja alle de bedryven en gedenkteekenen, in 't Lutherdom hier van nu noch vol zyn, daar men zich bloot en alleen daar op verlaaten en geroemt heeft, dat men de rechtzinnige leere hadde, en in de bezittinge der waarheid was, het mocht dan met het leeven zoo ellendig staan als het wilde. De booven-beschreevene dronkaart en Poeët, *Eobanus Hessus*, schreef van de Papisten:

Blindheid en ongevoeligheid.

Valsche roem der zuivere leere.

Horum Euangelicis vita est ita consona verbis,
Ut nihil inde magis credere abesse queas.

Dat is, *Dat haar leeven het Euangelium, aldermeest teegen liep.* (*s*) Maar by de meeste Lutheraanen was dit zelve ook niet zonder grond, ja ook by hem zelfs, gelyk als zyn eige leeven dit ook wel uitwyst. Hier teegen plagt de geleerde Dichter, *Henricus Glareanus* dit vers, van de valsche Euangelische, in de stamboeken te schryven: *Os Euangelion; Cor dæmon; Spiritus inguen.* Dat is: *De mond geeft het Euangelium voor, de Satan bezit het herte, en het overige de wellust.* (*t*) Gelyk als dan ook de eerlyke *Paulus Fagius*, al in 't Jaar 1549, uit Engeland schreef: *Dat de Predikers aldaar genoeg daar aan hadden, wanneer zy maar iets van 't Euangelium konden opsnyen, en een deel onnutte vraagen op de baan brengen. Men speelde ook maar met Chri-*

En van het Euangelium.

(*n*) Ibid. p. 380. (*o*) Jenisius Hist. Annæb. p. II. p. 63. (*p*) To. III. Script. publ. Witteb. p. 153. (*q*) To. V. p. 101. (*r*) Ibid. p. 140. (*s*) l. 1 1 1. Heroid. Epist. p. 104. (*t*) Osiander Cent. LXVI. H. E. p. 753.

Jaar MD. tot MDC.

stus en het Euangelium. (u) En hier na schreef *Jac. Andreæ*, van de Saxen: *Zy waaren voor het Euangelium ten uittersten ondankbaar, opgeblaazen, trots en de allerlichtvaardigste lieden, by welke men, buiten de kennisse des Euangeliums, niets Euangelisch konde zien.* (x)

5. Met deeze geheele koelheid en huichelerye nu, (daar elk een meende, hy was al bekeert, Christelyk en Euangelisch, zonder eenige de minste veranderinge des herten) wierd 'er aan de zielen by na meer schaade toegebracht, als met het voorige Papistische weezen, doordien het de menschen zoo t'eenemaal zorgeloos, hoogmoedig en roekeloos maakte: waar over *Luther* ook wel uitdrukkelyk bekende: *Dit zelve zonde eene veel grootere doolinge en zonde zyn, dan alle doolingen voor deeze tyd geweest zyn*, zoo dat het te bezorgen zoude staan, wat *Christus Matth.* XII. 4. zegd. Wanneer men, naamelyk, vergeevinge der zonden zonder boete predikt, en dat de menschen alzoo meenden, dat ze nu reeds al de vergeevinge hunner zonden hadden verkreegen, en daar door gerust en onvruchtbaar wierden. (y) En na hem yverde een ander op deeze wyze:

Grootste kettery der Lutheraanen.

„ Wee zulke Euangelische, die door haar onordenrlyk en onchristelyk „ leeven, dat zy teegen het Euangelium aan leiden, zulk een groote achterdocht, argwaan, en achterklap maaken. Wee ook de zelve in dit „ geval, om dat zy door haar goddeloos en woest leeven, zoo veele „ menschen NB. die noch onbekeert zyn, van de bekeeringe tot het Euangelium, NB. afhouden en verhinderen. Die Euangelische woeste menschen, was het beeter een moolensteen aan den hals gebonden. Dit ach „ en wee nu, zal in der waarheid zeer beswaarlyk onze woeste en roekelooze Euangelische gezellen treffen, die met haar woest en roekeloos „ leeven, zoo veele schrikkelyke gruwelen en ergernissen aanrechten. „ Hoe swaar en grof zondigen zulke Euangelische mond-christenen, terwyle zy met haar vuil verkens leeven, alle tucht en eerbaarheid t'eenemaal verdrukken. (z) Het oogmerk van deeze goede lieden, was dan om te toonen, dat men niets minder deed, als het Euangelium gehoorzaam te zyn, schoon men zich zelfs al Euangelisch noemde. En het is waarlyk ook niet te loochenen, maar door alle tyden tot hier toe beweezen, dat de huichelaars uit de leere des Euangeliums, niets anders ooit gehaalt of aangenoomen hebben, als alleen de belofte van de rechtvaardiginge en verlossinge. De andere leeringen van *Christus*, welke daar meede onmiddelyk verknocht staan, heeft men alle voor onverschillende, of t'eenemael onnut en schaadelyk geacht. Het geene een zeeker wys man op de volgende wyze voorstelde onder een aardig verdichtzel: „ Het Euangelium, heeft eens eenige *candidaaten*, of ampt- „ verzoekers aangenomen, van welke zich wel dagelyks een groot getal „ quam aangeeven, doordien zy daar by alle hoopten vry te zullen leeven. „ Kort daar na ving het aan, haar voor te leggen, wat het van haar eischte: „ naamentlyk, ten 1. dat zy arm zouden moeten werden, *Matth.* XIX. „ 2. zich zelf verloochenen, *Luc.* IX. 23. 3. het quaade met goed doen „ vergelden, *Matth.* IV. 44. 4. kuisch leeven, *Matth.* XIX. 12. 5. volkomentlyk miltdaadig zyn, *Luc.* VI. 30. 6. de tonge dwingen, *Matth.* XII. 36. „ 7. alle geleegenheeden tot zondigen myden, *Matth.* VIII. 12. 8. niet „ huichelen, *Matth.* VII. 21. 19. 9. doen wat zy leerden, *Matth.* XXIV. „ 10. niet zorgen, *Matth.* VII. 31. Deeze en diergelyke zaaken nu, „ scheenen voor zommige al te hard, en onmoogelyk om na te koo- „ men. Een nu onder haar vraagde aan een oud *Sophist*, (neuswyze) wat

Oneuangelische Christenen.

(u) Apud Fechtium Supplem. H. E. p. 12. (x) Ibid. p. 270. (y) To. IV. Altenb. p. 391. (z) Sarcerius de discipl. præf.

„ wat hy hier in doen zoude? Waar op hy hem al lagchende ant- „ woorde: Wat quelt gy u zelve lang, gy arme bloed, de zaak is „ goed, en kan met een eenig onderscheidinkje uitgelegt worden. Ee- „ nige gebooden zyn Euangelisch, als tiende te neemen, zyn huis te „ verzorgen, en wyn te drinken: en eenige zyn maar alleen raad-gee- „ vende, van welken aart alle de booven-gedachte zyn, die noch geboo- „ den noch verbooden zyn. Daar ziet gy nu in 't korte, wat daar in te „ doen en wat voordeelig is. Wanneer dit nu bekent wierd, zoo heeft „ alle Euangelische gehoorzaamheid voort opgehouden, en eene gruwe- „ lyke meenigte valsche Euangelische huichelaaars gemaakt. (*a*) En gewisselyk is het in der daad, tot op deezen tyd toe niet anders gegaan, als dat men het Woord van *Christus* met allerleye sophistische, ja duivelsche inzettingen en onderscheidingen heeft opgeschikt, en zyne leere nergens willen lyden, ja als ketterschs, t'eenemaal verdoemt.

Jaar MD. tot MDC.

Valsche Euangelische troost.

6. Zeer veele verstandige mannen hebben dit, beneevens de booven-aangeroerde, bekent en beklaagt, wanneer zy de Historien der voorige eeuwe, onzydig aangemerkt hebben. Daarom schreeven zy daar van ook aldus: *Een grooten hoop heeft by het Euangelium, maar alleen vryheid van 't vleesch gezocht, en dat zy na haare lusten en eigene wille, zonder eenige de minste tucht of opzicht zoo heen leeven, op beide de zyden hinken, of Christus en de weereld te gelyk dienen mochten. Dewyle zy zich zelfs valschelyk wys gemaakt hadden, als of de leere der rechtvaardigmaakinge van den zondigen mensche voor God, alleen maar door het geloove aan Jesus Christus, uit loutere genaade, zonder eenig toedoen der werken, haar van de benaarstiginge der goede werken, t'eenemaal vry en los zoude maaken.* (*b*) Ja het bleef niet alleen by zulke ydele en lasterlyke meeningen, maar veele Leeraars zelfs wilden geene waarschouwingen noch erinneringen altoos lyden, daar de gerustheid door gestoort mocht werden. Daarom wierd deeze waarschouwinge ook als eene ketterye verdoemt, en de menschen daar van opentlyk afgemaant: *Gy moet het daar voor niet achten, dat het u tot de zaligheid genoeg zy, dat gy iets geloofst hebt, en ter Kerke gekoomen zyt: eeven gelyk als het de weereldsche menschen niet genoeg is te loopen, maar ook van nooden is om tot het kleinood te spoeden, en alles te doen, op dat zy het zelve moogen verkrygen.* (*c*) Van welke gruwel hier onder by het verhandelen der strydigheeden noch al iets meerder gezegt zal werden, alwaar wy zullen zien, hoe de Leeraars onbeschroomt, de stoutste reedenen, van de schaade der godvruchtigheid en goede werken, zonder eenig de minste verklaaringe of bepaalinge gevoert, en het volk daar meede op alle zorgeloosheid gebracht hebben. Daarom geschieden 'er nu opentlyk zulke schoone Epicuristische bekenteniſſen, het Euangelium genoegzaam tot spot en schande: als, *Het smert my, dat die lust van het gastmaal niet langer geduurt heeft. Hoe veele pragtige banketten, muzyken en dansseryen zyn 'er wel gehouden? Doch alles duurt maar eenen korten tyd. O moeder Eva, hoe hebt gy ons bedurven* (naamentlyk dat wy niet altyd zoo vroolyk moogen zyn.) *Daarom laat ons daar heene, alleen door het geloove aan Christus streeven, want het vertrouwen op onze werken is maar een bevlekt kleed. e.z.v.* (*d*) Van de zulke nu werd het wel te recht gezegt, wat toen ter tyd een zeeker Dichter aanmerkte:

Valsche rechtvaardiginge.

Epicurise bekenteniſſen. Goede werken verworpen.

Nec tantum verbis laudant, qui pollet & ore,
Quale genus passim tempora nostra ferunt.

(*a*) Joh. Valent. Andr. Mythol. Christ. p. 245. (*b*) Joh. Saubertus im Zucht-büchlein Cap. XI. p. 148. (*c*) Wahrhafter Gegenbericht auff D. Majors Anno 1567. durch die Mansfeldischen Prediger. (*d*) Mart. Crusius p. II. Annal. Suev. L. XI. p. 713.

Jaar MD. tot MDC.

Qui Curios simulant & Bacchanalia vivunt,
Sed bene qui faciunt, hoc docet esse bonos. (e)

Dat is, *Veele noemen zich Christenen te zyn, en zy geeven met de mond veel goeds voor, maar in der daad leeven zy op het ergste.* Al het welke, schoon het op de tot hier toe bygebrachte klachten meer als te bekent en gewis is, zoo zal ik doch nu hier in 't gemeen, na de voornaamste heerschende gruwelen, noch iets kortelyk aanvoeren, op dat ook hier in één genoegzaam bericht mag voor handen zyn.

Geestelyke hovaardye der Lutheraanen.

7. Wat dan de hoofd-gruwel, de hovaardye aangaat, zoo is het uit het reeds-gezegde openbaar genoeg, hoe dat de Geestelyke hovaardye al geduurig de overhand genoomen heeft, en dat men by alle boosheid steeds noch geroemt en gebraveert heeft, dat men Gods troetel-kind, rechtgeloovig en Euangelisch was, en alzoo zalig. Zoo dat zulke lieden, den Papisten ten dien opzichte heel weinig voor te werpen hadden, daar zy niet door hunne werken en daaden, maar alleen door een eige-waan, en ydele inbeeldingen, zalig wilden worden, gelyk als *Luther* het huichel-geloove ook beschreeven heeft. Een zeeker Leeraar prees zyne Lutheraanen, kort na *Luthers* dood, aldus: *Ziet en merkt aan, hoe zeer zyn by na alle menschen, niet alleen met innerlyke hovaardye belaaden, waar door de een den ander veracht, en een ieder voor den ander altoos de beste zyn wil. Hoe zeer braveeren en verheffen zich de gemoederen by ieder een, zoo dat schier niemand in alle kunsten, faculteiten en weetenschappen, iets gemeens met andere meer hebben wil, en dat alle dingen alleen tot eige eergierigheid, en tot roem der gemoederen met schrikkelyke verachtinge onder malkanderen gericht zyn. Ik wil van de geestelyke hovaardye, in geestelyke zaaken nu zwygen, naamelyk, hoe eigen heilig en vroom veele willen weezen, in den schyn en onder den dekmantel van 't heilige Euangelium, maar hoe zy in der waarheid, zonder eenige de minste heiligheid en vroomheid, wandelen. Wat zal ik verder zeggen van hunne uiterlyke hovaardye, in gebaarden, woorden en werken, ook aan optooizel en kleedinge, als welke dingen by alle standen zyn te vinden, en op haaren hoogsten top zyn gekoomen, als uitwendige en onfeilbaare teekenen der inwendige geestelyke hovaardye: hoewel nu de hovaardye overal toegenoomen heeft, zoo dunkt my echter, wy NB. Meissemers,* (die voor alle anderen *Luthers* willen zyn) *doen het hier in andere voor.* (f) Het welke dan deeze yverige man en rechte *Jeremias* van zynen tyd, elders heel wydloopig bewyst, onderzoekt en ook het ernstige oordeel Gods daar over duidelyk te vooren verkondigt heeft, inzonderheid in zyn boek van de *discipline.* Een ander hield het ingesloopene quaad, aangaande de hovaardye in kleederen, byzonder voor zoo groot, dat hy alle daar teegen aangewende moeite van beeteringe by na als vergeefs aanzag. (g) En het is waar, na dat, door de nalaatigheid der Voorstanders zelve, zulk een quaad eens ingesloopen, en onder den naam der Euangelische vryheid, vast gezet geworden is, zoo hielpen ook de wetten der Overigheid zelve niets altoos daar teegen, ik zwyge, dat de zachte tucht der leere Christi, eenige de geringste gehoorzaamheid, by die geene gevonden heeft, welke zich Christenen en ook Euangelische noemden. Daarom zag men ook deeze klachten in openbaare schriften: *De kleedinge en pracht is nu onder de Ridderschap, en in de Steeden al vry groot en kostelyk geworden, waar door zy haar ook noch bederven zullen.* (h) *De gemeene boeren kleeden zich nu met uitlandsche stoffen, haare vrouwen en kinderen gebruiken dikmaals zyde laakens.* (i) *Heel weinige bedachten haaren stand en vermoo-*

Uiterlyke pracht.

In kleederen.

(e) Jac. Mycillus l. III. Sylv. p. 271. (f) Erasmus Sarcerius Lib. de signis & causis Interitus Germ. sign. 2. (g) Hemmingius Pastor. p. 83. (h) Chur-Sächs. Ordn. p. 11. (i) Ibid. p. 43.

moogen, maar de een zoekt den ander met pracht, kleedinge en teering, niets altoos toe te geeven, maar veel eer te overtreffen. Waar door 'er dan allerleye ongewoonelyke kleederen zyn ingevoert, en de schandelyke ondeugd der pracht zoodaanig gesteigerd, en de overhand genoomen heeft, dat daar door eenige byzondere perzoonen zelfs in armoede geraakt zyn, (k) en wat 'er van diergelyke klachten meer is. Jaar MD. tot MDC. Nieuwe mooden.

8. Inzonderheid heeft zich al toen ter tyd de gruwel met de nieuwe moodens der kleederen geopenbaart, gelyk als hier booven, weegens de lichtvaardige, korte, doorgesneedene en geprikte kleedingen, e. z. v. al in 't Jaar 1557, en hier voor gedacht is. (l) In welken recht lichtvaardigen aart men noch die oude ten vollen afgemaalt vind, en wel in zulk eene Spaansche gestalte en grootsheid, met ontallyke leuren behangen, met ringen over en over bestooken, zoo dat men zich dikmaals over den walgelyken hoogmoed der lieden moet verwonderen. Niet teegenstaande het genoegzaam bekent is, hoe dat deeze moode in den oorlog van de Spanjaarts, onder de Duitsche, ten tyde van *Karel* de vyfde, eerst gebracht is; zoo dat alzoo deeze de gedachtenisse van haare straffen en plaagen zelfs, aan haar eige lyf tot een pracht verandert hebben. Waar door de Schryvers toen ter tyd ook alzoo van deeze dwaasheid schreeven: *Ontrent het Jaar* 1554 *quam 'er veel ondeugd in kleederen op, naamentlyk, die wyde broeken, welke tot aan de enkels toe hingen. In 't Jaar* 1570 *quaamen die gruwelyke groote deegens op met zulke groote knoppen, dat ze wel na kleene kindere-hoofden geleeken. Kort daar op wierd men dit ook al moede. Nu draagt men groote linne-kraagen aan de hemden, of kostelyk borduurzel. God geeve ons weeder een gezond verstand!* (m) Waar by hy het oordeel van de Hartoginne van Wirtenberg, *Sabina*, hier over vertelt, wanneer zy haar aldus liet hooren: *Gelykt die niet meer na een pekelhaaring, of gek in een klucht, als na een mensch, dien zulke wyde en tot op de aarde toe hangende broeken nasleepen. Ziet doch zyne spitzen toorn-hoed eens aan, hoe die hem in zyne gekheid zelfs wel gevalt!* (n) Een zeeker Godgeleerde klaagde, dat men ook de kleine kinderen zelfs zoo ras gewende, met zulke wyde duivels-broeken, en andere hovaardige dingen, te gaan. (o) Ook schreef een ander hier van: *Daar waare, in zoo weinige jaaren, niet alleen by de Fransche, maar ook by de Duitsche, zoo dikmaals de maniere van kleedinge verandert, en zoo veelerhande wanschaapene moodens bedacht geworden; dat dit zeekere kenteeken der schrikkelyke lichtvaardigheid en onbeschaamtheid, als ook, der aanstaande beschoorne veranderingen waaren. En zy gedenken daar by, hoe schandelyk het gestaan heeft, dat, inzonderheid aan 't Hof, de lieden by na t'eenemaal onbedekt liepen, en zich niet schaamden.* (nec podicem, nec anteriora velante amiculo) *Zoo veranderden ook de Studenten, op de Universiteiten, alle twee jaaren haare kleedinge, aan coleuren, moodens, hoeden en mantels, en wisten zelfs niet, hoe zy zot genoeg daar uit zouden zien.* (p) Het welke alles zoo t'eenemaal in groote onmatigheid bedreeven wierd, dat de vrouwen ook *haare schande, en borsten niet dekten, en met geblankkette halzen, bloote armen, en naakte borsten op de straaten swierden, doorzichtige kleederen, van neeteldoek, gekrult, gepoedert, met uitgetrokkene mouwen, uitgesneedene, geborduurde boorden, en sleepen droegen*, gelyk als het *Matthesius* beschryft. (q) Veele hebben geheele boeken daar teegen geschreeven. Gelyk als daar waaren: *De vermaaninge en waarschouwinge van Andreas Musculus, aangaande de verachte zeedigheid, en de onmaatige baldaadigheeden van kleederen*, daar hy wel acht zonden uittrekt. Te Frankfurt aan den Oder, 1556 in 40. *Ludovici Milichii, ora-*

Spaansche dracht.

Ontblootinge.

(k) Churf. Augusti Ausschreiben P. III. p. 32. (l) Sächs. Ordn. l. c. p. 116. (m) Crusius l. c. p. 692. (n) Idem ib. p. 723. (o) Andreas Musculus Prophezeiung von Teutschland. (p) Dav. Chytræus Epist. p. 931. (q) In Pred. übern Syrach. II. Theil p. 41. und in der Sarepta. 2 Pred. p. 14.

Jaar MD. tot MDC.

oratie teegen de onmaatige kleeder-pracht, en *Melanchthonis oratie teegens de nieuwe moodens in kleedingen*: in II. Tomo. *Joh. Cunonis boek, van de kleederen*, en de Zendbrief van *David Chytræus* daar over, (*r*) om nu noch van andere te ſwygen. In 't laatſte is hier by noch te gedenken, dat ook in de zelve tyden, ontrent het Jaar 1560, de kanten of boordzels op de kleederen, eerſt bedacht zyn geworden, op dat het doch aan geen zoort van overdaad ontbrak. (*s*) Waar by een zeeker Schryver deeze woorden gebruikte: „Wy ellendige menſchen neemen overal aanleidinge, „om hovaardye te bedryven, en wy weeten doch niet, dat, als wy „van goud blinken, het uit de aarde komt, en van zyde kanten, dat „die van een ſlechten worm voort koomen. (*t*)

Kanten en boordzels.

9. Nademaal nu altyd de eene ondeugd uit de ander pleegt te volgen, zo is ook daar by te zien, dat alle zoorten van de zelve in haar hoogſten top geweeſt zyn. Van de andere zoorten van dertelheeden zyn 'er ook noch al veele gedenkteekenen voor handen, gelyk als van de hovaardye en pracht. *Luther* heeft ook te zyner tyd de ſteeds aanwaſſende gruwelen alreede ten vollen erkent en aangeweezen, wanneer hy by voorbeeld aldus geſchreeven heeft: „Wy Duitſche hebben, van het vreeten en zuipen, als van een byzondere ondeugd geen goeden naam in vreemde landen, het geene 'er met preeken ook niet af te krygen is, zoo diep is „het 'er ingewortelt, en heeft de overhand genoomen. Het verlies „van 't goed was noch wel het minſte, wanneer de volgende zonden, „als moord, overſpel, ſteelen, Godes oneere, en alle ondeugden daar maar niet op volgden. (*u*) En elders ſchryft hy: „Zeg my, wie wil nu, „in Duitsland den woeker en 't zuipen beletten? had men in 't Pausdom „de afgoderye maar geweert, zoo zoude het Euangelium wel zuiver „gebleeven zyn. Daar breeken nu ook Italiaanſche deugden in Duitsland „in, niemand ziet het, niemand bekent het, daar na, wanneer wy het „niet meer lyden willen, dan zullen de ruypen in alle bladeren zitten, „en het zal heeten te lang geſlaapen. (*x*) Uit welke, en veele andere bekenteniſſen men wel ziet, hoe dat deeze ondeugd al zoo zeer in *Luthers* tyden gemeen is geweeſt, dat hy ook zelve aan de uitroeyinge van die getwyfelt heeft, dewyle men het zuipen overal voor een nodige zaak, en een onvermydelyk vermaak gehouden heeft, gelyk als hy zegt. (*y*) Ja men ontmoet zoo veele voorbeelden in de Chronyken, dat de lieden het vreeten en zuipen, opentlyk en als door ordentelyke wetten toegelaaten geworden is, daar teegen waarlyk, hier na geen vermaanen of waarſchouwen altoos iets geholpen heeft. Om nu maar aan een eenig voorbeeld te gedenken, zoo ſtelt men wel in openbaare predikatien, deeze zaaken na malkanderen, welke, of ze al Euangeliſch zyn, de Leezer wel beproeven kan. „Het is den Bergſteeden, als een toegelaatene aardſche „vermaakelykheid niet verbooden, dat zy tot een voorbeeld, by een „aangeſtelt ſchieten van jonge lieden, of eenige andere loffelyke oeffeninge, en eerlyke t'zaamen-komſten, een vroolyk herte hebben. Dit „vroolyk gezelſchap nu, in de *Naſrenrotte*, heeft niet veel zilver „gemaakt. De beſtendige hand-werkers in de bierkroeg, hebben ook „uitdeelinge van de varkens-ſwoord gedaan. Derhalven wierd 'er in 't Jaar „1536, tot onderhoudinge van goede tucht, eere en eenigheid der ge„zellen, een loffelyke drink-kaamer, met zeekere artykelen opgerecht, „daar onder deeze ook waaren: Zulke drink-maalen waaren 'er daagelyks

Zuiperye,

In opentlyke wetten toegelaaten.

Zuip- en ſpeel inzettinge.

(*r*) Chytræus l.c. (*s*) Tob. Schmid. Zwik. Chron. Annal. p. 384. (*t*) Jeniſ. Hiſt. Annæb ad An. 1561. (*u*) To. I. Altenb. p. 509. (*x*) To. VI. p. 214. Add. To. IV. Jen. Lat. p. 784. (*y*) Meltzer Schneeb. Chron. p. 780. ſeqq.

„ lyks twee aangestelt : het eerste, van 12 tot 4 uuren, en het andere, „ van 5 tot 9 uuren. Op de Zon- en Feest-daagen, was 'er maar een drink- „ gelag, niemand mocht by heele of by halve drinken, op de boete van „ vyf grossen. De kaarten moesten betaalt werden; niemand mocht bier „ of wyn op de vloer gieten. En, als iemand beschonken was, zoo „ dat hy bier of wyn over gaf, die moest maar tien grossen tot boete gee- „ ven. Als de een den ander een muilpeer, of een slag met de hand gaf, „ of met een kandelaar of iets diergelyks na 't hoofd wierp, die moest „ twee goede schok tot straffe geeven. Op het scheuren van kaarten of „ wegwerpen van dobbelsteenen, stond een straf van drie grossen. Het „ valsch speelen en quaade geld was 'er ook verbooden. e. z. v. (*y*) Zoo vind men ook in andere opentlyke ordeningen deeze gedenkteekenen der Euangelische zinnelooze boosheid, onder de Lutheraanen: „ Het boo- „ ven-maate sterk toedrinken, wierd in alle wynhuizen en elders zoodaa- „ nig opentlyk toegelaaten, dat het ook in 't laatste voor geen zonde of „ schande meer gereekent, en in de wynhuizen een dertel en onbe- „ schaamd leeven geleid wierd. (*z*) Van het openbaar Pinxterbier-zuipen, danssen en springen, is hier booven by de Feest-daagen, al iets gedacht geworden.

Jaar MD. tot MDC.

10. Wanneer nu deezen gruwel alzoo ongestraft bleef, en niet eer verbooden wierd, voor dat andere tot eene schrikkelyke ergernisse, als moord, overspel, en diergelyke daar uit volgden, zoo is het daar uit wel te besluiten, hoe wild het alles aldaar door malkanderen geloopen moet hebben. Waarom men ook zoo veele gedachtenissen hier en daar vind. Zoo staat het dikmaals in de Jaarboeken, *als de wyn wel geslaagen was, zoo hadden zich veele dood gezoopen, en men hadde hem een brandstichter genoemt.* Gelyk 'er ook als een gedenkwaardige zaak, van 't Jaar 1540 vertelt werd, desgelyks ook van 't Jaar 1599, dat 'er in Thuringen veele, inzonderheid de vrouwen, zich krank, zinneloos, ja dood gezoopen hebben. (*a*) *Item*, men heeft op zulke tyden, van veele gevechten, moorden, en voorvallen gehoort. (*b*) *Daar was 'er een uit een huis gevallen, die de lieden met kout waater, weeder wilden doen bekoomen, maar hy hadde geroepen, bier, bier!* Het welke dan de schryvers, alhoewelze noch al geestelyke willen heeten, zeer belagchelyk heeft gescheenen, niet teegenstaande die arme mensch, by zynen zuip-lust, heel slecht tot sterven bereid was, en met de dronkaarts, het Ryke Gods niet heeft konnen beërven. (*c*) *Luther* heeft wel eertyds vermomde vasten-avonds gezellen tot zich laaten koomen, *met haar gespeelt, in eer en tucht vroolyk geweest, gezongen en gesprongen.* (*d*) En wat 'er van diergelyke Historien meer is, waar van men verder na zien kan, *het boek van Matthæus Fredrik, teegen den zuip-duivel, beneevens zyne Zend-brieven, aan de volle broeders in Duitsland.* Item, *een zendbriefje van den helschen Satan aan de toedrinkers, in Frankfurt aan den Oder, gedrukt in 't Jaar 1561 in 4*to. Item, *Sebastiaan Frankens boek van de dronkenschap*, dat toen ter tyd eenige reizen gedrukt is, doordien noch al eenige, door zulke erinneringen het quaad zochten te stuiten. Alhoewel dat echter zoo niet geschiede, of daar quaamen noch altyd nieuwe zoorten van zuiperyen op; en onder anderen wierd in 't Jaar 1585, de tabak voor de eerstemaal in Engeland bekent. (*e*) welkers gebruik en misbruik nu maar al te gemeen geworden is; ook hebben wy al te vooren gezien, hoe yverig de Predikanten het danssen goed gekeurt en verdeedigt hebben. Van waar dan

Vruchten van het zuipen.

Invoering van tabak.

(*z*) Churf. Sächs. Ordn. p. 43. (*a*) Bucholcerus Ind. Chronol p. 553. Meltzer l. c. p. 762. Binhardus Thüringische Chronik. l. III. p. 215. (*b*) Crusius l. c. p. 834. (*c*) Jenisius Hist. Annæb. P. II. p. 33. (*d*) Matthesius Leben Lutheri p. 120. (*e*) Guil. Camdenus. P. III. Britann. p. 416.

Jaar MD. tot MDC.

dan het blinde volk alles in 't gemeen voor goed en geoorloft hield. En men achte het byzonder voor aanmerkenswaardig, wanneer 'er by voorbeeld, een plechtiglyken dans voor de Vasten-avond, van de voornaamste geslachten, in de groote Steeden gehouden, en met vreeten en zuipen beslooten wierd. (*f*) Doch bedenkelyker was het, wanneer men moest aanteekenen, hoe God by zulke dertelheeden, oogschynelyke voorbeelden stelde, en den een of den ander, daar by met een snelle dood overviel, gelyk als by de gewoonelyke Kuiper-dans geschied is. (*g*) *Item*, dat de eene Student den anderen doorstooken hadde, om dat hy hem in 't dansſen hadde doen vallen. (*h*) Daar en teegen men geen of weinig gewisse teekenen of gedachtenisse van het rechtschaape geloof, van liefde, van maatigheid, reinheid en kuisheid vind: maar wel 1000 diergelyke, die het rechte teegendeel bewyzen.

Dansſen.

11. Andere daar by passende zoorten van weereldsche dertelheeden, en dwaasheeden, hebben niet minder op zulke plaatzen ten hoogsten gefloreert en geheerscht. Aangezien by na alle Jaar-boeken en Chronyken van niets anders weeten te vertellen, als van gehoudene steek-speelen, dansſen, speelen, comedien, gastmaalen, en diergelyke heidenze gruwelen, daar van men noch al een groote roem maakt. Niet teegenstaande men ook, in opentlyke inzettingen bekennen moest, en by na dagelyks ondervond, *dat 'er door het speelen, roof, moord, dieverye, veel ergernis en quaads ontstond*, (*i*) en men ook wel voorbeelden zag, dat een speeler om eenen penning, den anderen doorstooken hadde. (*k*) Dies niet te min hebben wy nu al § 9. gezien, dat het door ordonnantien der Hooge-Overigheid zelfs toegelaaten en gewettigt was, zo dat het arme blinde volk noch door die geene in zulk een gruwel versterkt geworden is, die haar, weegens haar ampt en geweeten, tot iets beeters hadden moeten aanvoeren. Ja men heeft zelfs opentlyk geordineert en bevoolen, dat, tot een voorbeeld, de burgers zich op den Zondag in 't schieten, en daar by, (als het de gewoonte is) in 't zuipen zouden oeffenen. (*l*) *Item*, men heeft allerhande lichtvaardige wedspeelen, en heidensche oeffeningen aangestelt, waar by dan de grouwelykste buitenspoorigheeden, ergernissen, narreryen en onbeschoftheeden, gepleegt wierden, tot een onverantwoordelyke ergernisse der onschuldige: tot een voorbeeld, daar zulk een quakzalver met den ander gewet hadde, wie het grootste keelgat hadde, en diergelyken. (*m*) Meenig geringe stad, wende wel op een schoot, 300 Ryksdaalders, welke men den armen te geeven, wel nimmermeer zoude besluiten. (*n*) En by dit alles roemden ook de Predikanten zelfs, dat het daar *by in heerlykheid en vreugde toegegaan was*. (*o*) Van andere zulke grillen, als blyspeelen, mommeryen en diergelyke, zal ik nu niet gedenken om dat hier booven, by de Feestdaagen het noodigste daar van al gezegt is. Echter kan ik niet voor by gaan, dat het licht niet zonder ergernis en lasteringe is, als een zeeker man van zulk een blyspel schreef: „De burgers hadden een *comedie* „van 't jongste gericht gespeelt: doch het tonneel was ingevallen, de helle „verbrant, de duivels waaren weg geloopen, God hadde om hoog gezeeten, en niet om laag konnen koomen, en daar over geknort, en een ieder hadde daar om gelagchen. (*p*) Byaldien nu deeze en andere, in ernst om het laatste gerichte recht gedacht, en het aan andere ook zoo voorgestelt hadden, zoo zoude het zonder twyfel wel een beeter uitgang ge-

Speelen.

Opentlyk toegelaaten.

Schieten.

Comedien.

(*f*) Pomarius Magd. Chron. ad Ann. 1562. (*g*) Letzner Dassel. Chron. P. II. p. 116. (*h*) To. III. Script. publ. Witteb. p. 190. (*i*) Chur-Sächſ. Ordn. l. c. p. 92. (*k*) Schmid Chron. P. II. p. 442. (*l*) Crusius l. c. p. 628. (*m*) Ibid. l. c. p. 635. (*n*) Schmid l. c. p. 403. (*o*) Ibid. (*p*) Crusius l. c. p. 744.

gehad hebben. Doch met zulke en andere voorneemens, maakten de Godgeleerde ten vollen alle haare leere ten ſpot, zoo dat zy zonder nadruk en waare veranderinge der herten bleef. *Jaar DM. tot MDC.*

12. By zulke en andere zo zeer gevaarlyke geleegenheden, was waarlyk ook de overige lichtvaardigheid en andere ſchande, niet verre te zoeken, gelyk als wy hier booven van het Vaſten-avond-ſpel, nu al gezien hebben, en anders ten vollen bevinden, dat deeze heidenſche boosheid, opentlyk en uiterlyk onder de Lutheraanen geregeert heeft, en nu noch al bedreeven word. Het welke dan niet alleen de veelvuldige klachten der *Academiſche Programmata*, of Plak-ſchriften wel uit-weezen, die niet verder als op de Plak-plaatze, en tot geene uitvoeringe van zaaken, ooit quaamen. Maar daar zyn ook noch eenige treurige voorbeelden van over, die van Gods zwaare en rechtvaardige ſtraffen, over zulke dertelheeden, getuigen. Inzonderheid is het gedenkwaardig, wat 'er in zulk een Vaſten-avond-ſpel, in 't Jaar 1570, in het Graaffchap Hohenlo, op het Slot Waldenburg gebeurt is. Naamentlyk, aldaar quaamen de Graaf van *Thulingen*, *Georg*, en Graaf *Everhard van Hohenlo*, neevens veele Edellieden te zaamen, om zich vroolyk te maaken. De vrouwen nu hadden zich als engelen, en de mannen als duivels vermomt, en hadden dobbelſteenen meede gebracht. Eer men het dan voor-zag, zoo raakten de vermomde duivels, haare kleederen in den brand, die van pek, hars en werk gemaakt waaren, en daar verbrandden alzoo drie Graaven, daar onder de waard zelfs was, zeer jammerlyk: eenige Edellieden wierden half gebraaden, en tot een groot oordeel konde men geen waater krygen; maar het wierd, of geſtort, of den bodem viel uit de vaaten, zoo dat zy zoo ellendig vergaan moeſten, en geen helpen daar aan was. (*q*) Evenwel ſtelde men daar by, deezen gruwel was uit geen boos herte geſchied. (*r*) Waar uit men de zin van zulke geruſte lieden wel zien kan, die over de grootſte rechtgeloovigheid noch al roemden, en die noch andere daar toe wilden bekeeren. En, dewyle alzoo alle deeze zoorten van dertelheeden voor geoorloft erkent wierden, en ook van de maatigheid, kaſtydinge en het vaſten, zoo weinig gehouden wierd, gelyk als hier booven getoont is, zoo volgden alle die overige ondeugden waarlyk niet minder daar uit. Daar uittede zich dan die ſchandelyke vuiligheid, van ontucht, hoererye, overſpel, en ſchande aan alle kanten. Ten tyde van *Luther* nu, was het daar al zoo ſlim meede, dat eenige op een voorſtel quaamen, dat men weederom, opentlyk hoerhuizen zoude houden, om ander quaad te weeren, doch 't welk *Luther* afried. (*s*) En voor zyn einde, was de pracht en de lichtvaardigheid der vrouwen, te Wittenberg zoo groot, dat hy ook uit verdriet daar uit wilde trekken. (*t*) „Verders bekende de Overigheid zelfs, dat overſpel, hoererye, ontucht, „verlaatinge en beſwangeringe, zoodaanig aan alle plaatzen gemeen „was, dat 'er een ernſtige toezicht heel hoog van noode was. (*u*) *Item*, „dat 'er overal ſpinkaamers, onkuiſche danſſen, by dag en nacht, verdachte, ergerlyke t'zaamenkomſten, van man- en vrouws-perzoonen „ongeſtraft toegelaaten wierden. (*x*) Het welke dan ook de voorbeelden vol op beveſtigt hebben. Gelyk als 'er te Leipzig, in 't Jaar 1547, kort na de geſchiede kaſtydinge door de beleegering, over de 300 maagden met zoldaaten getrouwt, en noch wel zoo veel buiten den echt, ten val gekoomen waaren. (*y*) Wie meer zulke voorbeelden en klachten lee-

Vaſten-avonds gruwel.

Straffen daar by.

Opentlyke hoererye,

Ontuchtige zaamenkomſt der Lutheraanen.

(*q*) Vid. Simon Schardius To. IV. Rer. Germ. p. 135. Cruſius p. IV. Annal. Suev. Lib. XII. c. 16. p. 740. Zeiler Sendſchreiben. p. 80. (*r*) Cruſius l. c. (*s*) Seckendorffius l. III. Lutheran. p. 313. (*t*) To. VIII. Altenb. p. 501. (*u*) Sächſ. Ord. p. 198. (*x*) Ibid. p. 200. (*y*) Tobias Heidenreich Leipz. Chron. p. 141.

Jaar MD. tot MDC. leezen wil, die leeze den *Egtduivel* van de boovengedagte *Andreas Musculus* die hy in 't Jaar 1561, om zulke ergernisse geschreeven heeft, ook de zoo genaamde *broeken*, *hovaardy-duivel*, waar in hy de ellende zyner tyden heel openhartig ontdekt en bestraft heeft.

13 In 't vertellen van de overige zonden en ergernissen zal ik my nu niet verder ophouden, doordien het niet te loochenen is, dat de zelve van de reeds verhaalde afhangen. Alzoo wierd van 't vloeken, in 't gemeene uitschryven gedacht: „Dat het neevens de andere Godslasteringen, ter zelver tyd, by jongen en ouden, ongemeen zeer de overhand genoomen hadde, zoo dat het te bezorgen stond, dat God de weereld daar nochmaals om straffen zoude. (z) *Item*, dat de afgryſſelyke lasteringen van Gods naam, en van onzes Verlossers lyden, sterven, zyn Sacrament en wonden, by jong en oud de overhand naamen, ja by veele tot een gewoonte wierden. (a) In een byzonder schryven wierd insgelyks geklaagt: „Dat nu by na niets meer voor waar gehouden wierd, 't en ware men het vloeken en zweeren op het gruwelykste daar by deede. (b) Ja dit alles was zoo diep ingewortelt, dat de gemeene lieden in 't byzonder meenden, dat ze niet zouden konnen leeven, als zy daar niet by vloekten. Van waar, by een zeeker *Edict*, teegen het vloeken in Saxen, veele Boeren wel uitdrukkelyk hierom by een Amptman gekoomen zouden zyn, en gebeeden hebben: „dat hy haar doch maar een huis-vloek wilde toelaten, zy konden anders onmoogelyk niet huis houden, of het gezin regeeren. (c) Zoo zeer waaren deeze gruwelen de lieden als eigen geworden. Waar van nochmaals de gedachte *Andreas Musculus*, in een eigen boek gehandelt en geklaagt heeft, onder den tytel van *Vloek-duivel*. Frankfort 1556 in 4°. Zoo zyn 'er ook nu noch zoo ontallyke voorbeelden, van toverye, wangeloove en duivels-konsten, uit de voorige eeuwe bekent, die hier en daar te leezen zyn, gelyk ook de meenigvuldige straffen van recht, die daar over geschied zyn. (d) Zoo heet het nochmaals in de ordinantie der Overigheid: „Dat het heel gemeen gevonden werd, toverye, draaken te houden, zeegen toe te zeggen, en deeze afgodische kunstenaars en verleiders, zonder eenige straf aan te hangen en na te loopen. (e) Van roof, dieverye en andere ongerechtigheeden, getuigen niet minder de gemeene lasten en verbooden, maar inzonderheid, de zoo genaamde bedriegeryen, welke noch uit de Barbaarsche tyden overgebleeven, en zeer bezwaarlyk en langzaam uit te roeyen waaren. Van de gierigheid, dat die zoo gemeen, en als een deugd is geweest, getuigen zeer veele plaatzen, in *Luthers* schriften. Gelyk ook naderhand de zeer bittere klachten over den woeker, als welke, teegens Christus woorden niet alleen opentlyk toegelaaten, maar ook van veele bekrachtigt wierden, zoo dat men ook eens veele Predikanten afzette en bande, die den woeker gelaakt hadden, gelyk als hier booven by de gierigheid der Predikanten nu al getoont is. Van waar een zeeker Schryver wel te recht bekende, *dat de pest van den woeker de Luthersche Kerke t'eenemaal bedurven en ontheiligt heeft*. (e) En een ander gaf daar een heel boek van uit, naamentlyk, *Andreas Musculus* met den tytel: *Van den woeker, gierigheid en rykdom*, item, *van 't Christelyk en godzaalig gebruik der tydelyke goederen, in deeze laatste, gevaarlyke en snelle tyden, waar in de liefde verkout, en de zorgvuldigheid van onderhoud, bedrog, list en finantien, t'eenemaal de overhand genoomen heeft, in 't Jaar* 1556 *in* 8°. Met welke het boek van

Vloeken en sweeren, Godslasteringen.

Toverye.

Roverye.

Gierigheid.

Woeker.

(z) Sächs. Ordn. p. 57. (a) Ibid. p. 198. (b) Camerarius Vita Georgii. p. 45. (c) Hieronymus Wolffius Comm. in Offic. Cicer. p. 335. (d) Bucholcerus Ind. Chron. p. 716. Osiander Hist. Eccl. Cent. XVI. p. 1086. Crusius Annal. l. c. p. 786. (e) Sächs. Ordn. l. c. p. 200.

van *Amersbach*, van de woeker wel te vergelyken zoude zyn, die ook de schriften van *Luther* en van anderen, hier over by een gebracht heeft, zoo dat het niet noodig is, om die hier te herhaalen. Jaar MD. tot MDC.

14. Dit is dan alzoo de korte beschryvinge der lieve ouden, gelyk als zy in 't gemeen genoemt werden, wanneer men zich op haar gezag en voorbeeld, in deeze of geene ondeugd of misbruik, beroept, en zich daar meede verschoonen wil. Inzonderheid zyn'er nu noch de Overigheeden over, om aan te merken, van welke ons hier booven, op 't eerste en de volgende Hoofdstukken, al veele merkteekenen alrede voor gekoomen zyn. Daar ik my dan indachtig maake, die raad, welke *Melanchthon* eertyds aan eenen gegeeven heeft, dat hy in alles de zonden der Overigheid wel aanwyzen konde. (*f*) Het welke alhier des te meerder plaats heeft, hoe meer het ons enkel en alleen om de kennisse des toestands van de voorige tyden te doen is, waar toe wy ook wel door onpartydige vertellingen konnen geraaken. En hier in hebben ons alle die geene voor gegaan, welke ons de volgende onderrechtingen en getuigenissen hier toe achter te laaten, in geen bedenken genoomen hebben. Want *Luther* zelfs, spreekt en oordeelt dikmaals al zeer vry van zulke perzoonen, waar meede hy doch maar de noodige waarheid aanwyst. Als wanneer hy onder anderen, in 't Jaar 1532, opentlyk schreef: *Dat de Vorsten, die men noch wel voor de verstandigste houd, heedensdaags alles na haar eige voordeel handelen en regeeren, en alleen maar het haare zoeken. De andere konnen niets anders, als rossen en ryden, hoereeren en zuipen: Zy laaten alles aan haare Raaden over, die dan ook al maar het haare zoeken, en niets goeds altoos raaden. En alzoo is gansch Duitsland woest, daar niets eerbaars in is, geene toebereidinge tot optrekkinge der jeugd, de wetten zyn gevallen, de konsten en taalen leggen ter needer, geen gerichte noch recht is 'er meer.* (*g*) En een ander vat den toestand der Regenten, in *Luthers* tyden kortelyk aldus te zaamen: *De Satan verwekte onder de Schuts-heeren en toehoorders van u wel eer een groote ergernis, de Gemeente wierd ruuw en zorgeloos, dat moest onze Doctor in zynen ouderdom beproeven.* (*h*) Kort na hem spreekt een ander aldus: *Duitsland neemt nu aan alle plaatzen jammerlyk af, de grondvesten vallen na malkanderen weg, wyze en verstandige Heeren sterven daar heene, de vreede is te gering; wy neemen in macht af, en in pracht toe. De Heeren en Onderdaanen stellen zich niet anders aan, als waaren ze mol-blind, dol en zot, die niet hooren noch zien willen. Zoo men het haar zegt, zoo schelden of spoten zy daar meede; en zy blyven in haar woest leeven, en zy rennen en draaven, met lyf en ziel na den afgrond der helle.* (*i*) En eindelyk noch een zeeker Schryver: *Aan 't Hof gaat het zeldzaam toe, daar heerscht loutere vyandschap, haat, nyd, lasteringe, leugen en bedrog. Ondertusschen hebben de Hofjonkers een goede moed, en mesten zich met het zweet en bloed der arme beangste menschen, zy vreeten, zuipen, speelen, bedryven ontucht en allerleye moedwil. e. z. v.* (*k*) Alle welke diergelyke dingen en andere beschryvingen, wel genoegzaam toonen konnen, of men de oude wel voor zo heilig en goed moet aanzien, als zy gemeenelyk geroemt en geacht werden geweest te zyn.

Verdorvenheid der Overigheeden.

Algemeene ellende.

Goddeloos Hofleeven.

15. De onweetenheid en verachtinge der goddelyke wille, noemde men de grond van alle deeze bedorvenheid; waar van *Luther* zeer dik maals in 't byzonder gesprooken heeft. (*l*) Zoo merkten ook andere, die op de zaaken goede acht sloegen, dit aan, *dat het met de gehoorzaamheid der onderdaanen, in alles zoo niet voort gewilt heeft. Want doordien veele van de groote Heeren, Gods Dienaars veracht hebben, zoo heeft God ook toegelaaten, dat zy wee-*

Onspoed en straffe der Regenten.

(*f*) In farragine Epistolarum per Manlium edit. p. 153. (*g*) To. IV. Jen. lat. p. 271. (*h*) Matthesius. Leb. Luth. XI. Pred. p. 137. (*i*) Selneccerus Auslegung des CI. Psal. p. 360. (*k*) Phil. Nicolai Hist. des Reichs Christi II. Buch. 10. cap. p. 670. (*l*) Vid. To. VII. Altenb. p. 474. 476.

Jaar MD. tot MDC.

weeder van haare onderdaanen niet zeer geëert wierden. Men heeft ook overal eene groote nalaatigheid in de regeeringe bevonden, zoo dat de gerechtigheid niet zoo zeer bevordert, en de zonden niet zoo wel gestraft zyn, als het wel betaamde. Waar door men ook in alle landen, zwaare klachten, van gruwelyke voorbeelden gehoort heeft. (*m*) Gelyk als het nu de hooge hier in zeer slecht gemaakt hebben, alzoo maakten het de laage ook niet veel beeter, zoo dat het meenigmaal noch al veel arger daar uit quam. Van waar men van 't klaagen der Predikanten, over de verachtinge en vervolginge, in de schriften der voorige tyden geen einde ziet. Eenige waaren daar by ook zoo dom en blind, dat ze zich op het ongerymtste en goddeloosste aanstelden. Gelyk als een zeeker Burgermeester, aan een Predikant, die hem bestrafte, en by de daar uit gevolgde vyandschap, zich op Christus voorbeeld beroepen hadde, antwoorde: *Dat het hem, naamentlyk Christus, ook alzoo ging, naamentlyk, dat hy weegens de waarheid om 't leeven gekoomen was.* (*n*) Hoe de Raad te Regensburg, vyf Predikanten, dieswegen, op eenmaal afgezet en verweezen heeft, om dat zy de woeker bestraft hadden, is hier booven al verhaalt. Te Rostok liet de Raad, op de zelve wyze, weegens eenige strydigheden, een Predikant, op een wagen uit de stad voeren, sloot en verzegelde de Kerk, en den anderen dwongen zy desgelyks de stad te ruimen. (*o*) In Maagdenburg maakte men het eertyds niet een hair beeter, gelyk als hier booven by de stoffe van den ban, wydloopig is bygebracht, en licht hier onder noch meer daar van voorkoomen zal. Zoo beswaarden zich ook zeer veele Predikanten, dat de Staatkundige, in geestelyke zaken, haare handen sloegen, en het *Cæsaro-Papia* of *Keizerlyke Pausdom* dreeven. Alhoewel zy meenigmaal eenen zeer slechte grond tot klaagen hadden. Doch men vind hier van ook zulke reedenen, die ten minsten den toestand van die eeuwe wel verklaaren, daar *Luther* ook al van gesprooken heeft, zeggende: (*p*) „Dat 'er in de plaats van eenen Paus, wel ontal„lyke voor den dag koomen, welke het recht omkeeren, en uit Gerechts„in Kerken-zaaken treeden, binnen haare paalen niet blyven, en de Ge„meentens de Geloofs-formulieren, met swaard en staf, ja zelfs met „blixem en donder, opdringen. Daar toe nu gebruikt men veel voor„wendzel. De Overigheid is *custos utriusque tabulæ*, zy moet den stryd „slechten, en die onrustige hoofden weg jaagen. e. z. v. (*q*) Men bekom„merde zich om de schaade Josephs, of de Arke des verbonds, dat is, „om der Kerken en Schoolen toestand, gantsch niet, of men maakte „*decreten*, by gastmaalen, of men gaf aan eigenzinnige en eerzuchtige „lieden, bevel, tot de *reformatie* der Kerken, of zaaken van den Gods„dienst. (*r*) Meenige Overigheid en Staatkundige, strekken haar rechts„gebied al te wyd uit, en trekken de bestellinge der Kerkelyke zaaken, „gantsch alleen en t'eenemaal aan zich. Waar door men wel tot een, die „niet eens verstaat, wat Bisschop voor een woord is, dan noch zeggen „derft: Hy is in deeze Stad of Kerk, Bisschop, daar het doch niet volgt: „De Protestantsche Standen hebben de *jura Episcopalia*; Ergo, zoo is de „Burgemeester de Bisschop van een ieder Steedje, en hy mag in de Ker„ken verrichten, wat hy wil. (*s*) De Staatkundige, hebben op *Luthers* „onderrechtinge, het Euangelium des te begeeriger aangenoomen, op „dat zy het jok der Bisschoppen afwerpen, en de Kerke-goederen na „zich neemen mochten. Maar nu willen ze niet meer op de Kerken-die„naars zien, en over alle wel oordeelen (*t*) Alzoo moet nu de Kerk, na

Vervolginge van de getuigen der waarheid.

Cæsaro-Papia.

Nieuwe Pauzen in 't Lutherdom.

Tyranny en geweetens dwang.

Gewaande Bisschoppen.

Jus Episcopale.

(*m*) Spangenberg Mansfeldische Chronyk. Cap. CCCXCII. p. 473. (*n*) Ap. Dav. Chytræum Epist. p. 454. (*o*) Petrus Lindebergius Chron. Rostoch. l. IV. c. 5. p. 122 (*p*) Vid. To. II. Isleb. p. 312. To. V. Jen. p. 433. (*q*) Centur. Magdeb. To. VII. præfat. p. 10. (*r*) Jon. Cuno Spiegel der Stände p. 62. (*s*) Jac. Andreæ 100. jährig Bedenken. p. 26. (*t*) Dav. Chytræus l. c. p. 126.

„ na de uitspraake van 't Hof, meer als na Gods Woord, geregeert wer- Jaar MD. tot MDC.
„ den. (*u*) Ik zwyge nu noch van andere diergelyke klachten, om dat deeze genoegzaam toonen, hoe dat de eene met den ander niet eenig is geweest, en alzoo ook alles verwert en verwoest moest werden.

16. Hier teegen nu werd verder geklaagt, dat veele in noodige verrichtingen, zoo uittermaaten nalaatig waaren, gelyk als dan daar van gezegt werd: „ Word Gods eere nu ook verhindert? wie verhindert ze? „ als alleen de Overigheid, welke van de inzettingen niet houden. Dit „ is dan dubbele zonde, dat Vorsten en Heeren haar onderdaanen daar „ toe oorzaak geeven, dat zy na de inzettingen, geenen tucht altoos „ aanstellen, en ook daar van niet houden. En alzoo moet alles, wat „ 'er teegens Gods eere geschied, op Vorsten en Heeren vallen, door- „ dien zy niets of weinig tot de tucht doen (*x*) Daar werden, helaas! „ heedensdaags veele schandelyke dingen, van zommige Christelyke „ Overigheeden, niet alleen gedoogt, maar ook bevordert. (*y*) Men „ laat geene arme weduwen en weezen zaaken, ja ook gantsch geene, „ tot zich koomen, daar men doch, om de armen en benaauwden, in de re- „ geeringe van God gestelt is; zy neemen ondertusschen haar vermaak „ met jaagen, schieten, speelen, banketteeren, korswylige narreryen; „ en bekommeren haar in 't minste niet, hoe het met de arme onderdaa- „ nen geleegen is. In de plaats dat men voor Kerken en Schoolen zorge „ zoude draagen, zoo neemt het Stift alles aan zich, en schenkt de eene „ dit, de ander dat: De Jonkers, Ryke en Amptlieden, die haar on- „ derdaanen geweld en onrecht aan doen, geeft men in het geringste geen „ schuld. Men leid geen verbiedingen, noch van Predikanten, noch van ge- „ trouwe Land- en Hof-raaden. e. z. v. (*z*) Onze Regenten leggen in een „ diepen slaap, doch zy zyn wakker genoeg, om onschuldig bloed te ver- „ gieten, en de onderdaanen alles af te perssen. Alzoo kan men den on- „ dergang van 't Vaderland met drooge oogen niet aanzien: (*a*) De mee- „ ste Potentaaten brengen alle haar tyd, met zuipen of met jaagen, „ en andere dwaasheeden door, of zy bouwen slooten, villen de onder- „ daanen, of reformeereen en plaagen de Predikanten en Dienaars, na „ haar eige wel gevallen. De minste bevlytigen zich om de waare wys- „ heid en godzaaligheid, en zy zyn van herten daar toe niet geneigt. (*b*) Dit en diergelyke zaaken meer, merkten de verstandige aan, en beproefden met haare en andere groote schaade, hoe weinig waare vruchten van 't Euangelium, 'er ook by de groote zelfs te zien waaren.

Nalaatigheid.

Zorgeloosheid.

Tyd verdreef.

17. Hierom wierd het arme volk zoo uittermaaten tyrannyk en hard gehandelt, dat men zich dikmaals opentlyk daar over moest beklaagen. Tyrannye.
Daar heerschten over Duitsland niet ergens Turken, maar 't geene noch veel gruwelyker was, zy wierden door de tyrannye van zoo veele Heeren ten uittersten gedrukt. Welk quaad dan alle Barbarische verwoestinge verre overtrof. (*c*) Wanneer men de zulke uit Gods Woord voorhield, dat zulk een handel onrechtvaardig was, zoo zeiden zy: Wat vraagen wy na den Bybel? of gelyk als *Pilatus*: Wat is waarheid? En dien zulks al bejeegent, die derft den mond niet eens meer open doen, ja hy moet noch wel dank toe zeggen. (*d*) Gelyk als men onder de Lutherze Gemeentens daar dan voorbeelden van vind, dat de machtigste partye, de andere zonder eenige schroom, ongelyk aangedaan heeft. Tot Rostok eischte de burgerye, in 't Jaar 1564, reekening van den Raad,

(*u*) Ibid. p. 1077. (*x*) Sarcerius l. c. p. 63. (*y*) L. Osiander Cent. XVI. H. E. Lib. IV c. 41. p. 188. (*z*) Joh. Cuno l. c. (*a*) Sigismundus Gelous ap. Fechtium Supplem. H E. p. 880. (*b*) Præf. ad Disput. Flacii de pecc. orig. & Lib. arb. (*c*) Hemmingius Pastor. præf. (*d*) Joh. Cuno l. c.

Jaar MD. tot MDC.

weegens haaren ontfang, en zy wierden daar over oneens. Ondertusschen begaven zich de Hartogen van Mekelenburg voor die stad, daar, behalven dat, de pest geweldig regeerde, namen zy die in, en leefden daar zoo als zy wilden. (*e*) Te Dantzik onrstont eeven zulk een gevaarlyk oproer, over zulke strydigheeden. (*f*) Om nu van andere voorbeelden te zwygen, waar van 'er zeer veele in de Historien allenthalven te vinden zyn. In 't algemeen moest men toenmaals bekennen, wat een zeeker Poeët schreef.

Postquam expulsa fuit civili Astræa furore
Urbibus, in vili est rure morata tamen,
Vatibus hæc olim doctis recitata querela,
Temporibus nostris verior esse potest. (*g*)

De zin is: *Na dat de gerechtigheid van de aarde is verdreeven geworden, zoo heeft men haar alleen by geringe lieden noch geleeden.* Dit was nu in die tyden recht ter deege waar. Maar de oorsprong van zulk eene ongerechtigheid en tyrannye, ook zelfs by veele Luthersche Overigheeden was, voornaamentlyk de zeekerheid, en daar by ten deele de eergierigheid en hoogmoed, en ten deele de geldzucht. Gelyk als 'er dan zoo veele klachten en moeyelykheeden voor koomen, dat de geweldige alle het goed, niet alleen der onderdaanen, maar ook der Kerken, tot zich geschraapt hebben, daar hier booven by deeze stoffe nu reeds al van gesprooken is. Om nu noch te zwygen wat *Luther* zelfs, van haare kaarigheid, in geestelyk nooddruft, van hunne onbarmhartigheid teegen den armen, noodlydende, en diergelyke, zoo dikmaals verhaalt. (*h*) Waar toe zy dan dies te meerder vryheid en geleegenheid meenden te hebben, hoe meer zy noch al van veele gevleit, en by alle haare boosheid, echter den heemel aan haar wierd toegezegt, ja na hunnen dood, met den tytel van *Hoogzaaligste*, *Christmildadigste gedachtenisse*, *e z v.* genaamt wierden. De zoorten van zulken tyrannye waaren by na oneindig, waar van doch maar eenige, uit de overige gedenkteekenen by te brengen zyn: want hier in wydloopig te zyn, is de moeite niet eens waard.

Onverdraagelyke schattinge.

8. Zoo noemde men het met recht „eene openbaare tyrannye, wan„neer 'er zonder eenige de minste gemeene noodwendigheid, schattin„gen, en andere lasten, het volk opgelegt wierden; als de Edellieden „slecht bier brouwden, en de onderdaanen dwongen, om dat te moe„ten koopen. (*i*) Wanneer men den Raaden, Jonkers en Amptlieden, „die den onderdaanen geweld aandeeden, geen ongelyk gaf, de lasteraars „geloofde, de arme lieden, weduwen en weezen, haare zaaken niet hoor„de, of die in 't lange ophield, in rechts zaaken de perzoon, stand, en „vermoogen aanzag, en het oordeel uitlachte: (*k*) de gelderen de School„meesters, Predikanten en armen onttrok, en aan de zoldaaten of andere „pocchers gaf, of die aan gastmaalen, onnute gebouwen, pracht en „hoogmoed verquiste. (*l*) Waar door dan dikmaals de Hof-predikers wel moesten bekennen, „dat de onderdaanen zoo zeer van alle middelen ont„bloot geworden waaren, dat zy naauwelyk iets om te leeven meer ove„rig hadden, gelyk als een zeeker Prediker in Saxen, A°. 1591 schreef. (*m*) *Item*, dat 'er in 't Jaar 1580, by Torgau, veele lieden in eene brouwerye gekoomen zyn, en, „door armoede en honger, zeer smaakelyk „van den drafgegeeten hebben. Het geene echter de Edellieden naauwe„lyks

(*e*) Autor Epitomes ap. Schardium To. IV. p. 43. Chytræus l. XXI. Sax. p. 555. (*f*) Thuanus l. XLVI. p. 617. (*g*) Vitus Winshemius To. I. Script. publ. Witteb. p. 374. (*h*) Vid. ap. Seckendorffium Epist. L. III. Luther. p. 122. Hausspostill. To. II. p. 83. (*i*) Melanchthon Consil. To. I. p. 665. (*k*) Cuno l. c. (*l*) Chytræus Epist. p. 434. & 726. (*m*) Jenisius Annal. Annæb. p. 45.

„ lyks bewoogen heeft, om de Keurvorstinne te bidden, dat de kooren-„ schuuren doch mochten geopent worden: waar op men het koorn op een „ duuren tyd gehouden, en de arme menschen op eene gruwelyke wyze „ ontrokken heeft. (*n*) En wanneer men vervolgens aan de gruwelyke verhoogingen der schattingen, en andere lasten, denkt, zoo is het niet te loochenen, dat, eeven met de zoo genaamde *reformatie*, de tyrannye, villerye, en ongerechtigheid, op het hoogste gesteegen is. Want alle Historien getuigen, dat men in 't begin van de voorige eeuwe, en verder heen, van geene schattingen altoos in Saxen en elders geweeten heeft, maar dat een ieder Lands-heer zich met zyn overige inkoomen behelpen moest, het welke ook by de zeer matige en eenvoudige Hofhoudinge, wel moogelyk is geweest. (*o*) Aangezien alle die lasten op het gemeene volk, te vooren heel onbekent geweest zyn, tot dat allengskens, de Paapen en Munnikken, uit Italie en andere plaatzen, ongemerkt de slavernye invoerden, zeekere tienden instelden, en alzoo andere dingen al zoetjes opquaamen. Van waar al terstont, in 't begin van de zestiende eeuwe, de Boeren zich ook teegens de geringste belastingen opwierpen, en den booven-beschreevenen kryg aanvingen. Zoo vind men, dat 'er tot een voorbeeld, in 't Jaar 1495, eene instellinge op den Ryksdag te Wormbs, van den gemeenen penning gemaakt wierd, die op vier jaaren ingezamelt zoude werden, naar een ieders geleegenheid, tot een gemeene nood des Ryks, en de Keizer *Maximiliaan* moest belooven, dezelve niet verder uit te zullen rekken. (*p*) Alhoewel hy meer als zyne Voorvaders, met de buitenlandsche volkeren verdaan heeft. Verders merken ook de Schryvers aan, dat men, ontrent het midden van deeze eeuwe, niet eens iets het minste van eenige schattinge geweeten heeft, maar het hadde den naam, men leende het maar aan de zoldaaten, op dat zy het zouden weeder geeven. (*q*) Eindelyk heeft men teegens het einde van de zelve eeuwe, in Saxen aangevangen, eenige schatting-penningen op ieder schok op zeekere jaaren te leggen. (*r*) Het welke dan hier na, als iets bestendigs zoo gebleeven is. Maar men heeft hier by verscheide aanmerkelyke gerichten Gods aangeteekent, als, wanneer de Keurvorst *Augustus* (onder welken veel hier van opgebracht is) eeven op dat zelve uur, de post, van de krankheid van zynen zoon, Prins *Alexander*, gekreegen heeft, als die groote en te vooren ongehoorde schattinge, in 't Jaar 1565, op den Land-dag te Torgau, het volk opgelegt wierd. (*s*) Een ander voorbeeld hier van, kan men leezen, in het tractaat van *Andreas Ortelius*, waar van de tytel is: *Bloedangst- en traanen-geld, gelyk als het ook niets anders is, als het sweet en bloed der arme menschen, met des doorduivelden verraaders Judas bloed geld vergeleeken, alle vroome beangste Christenen tot erinneringe, troost en vermaaninge, aan alle bedroefde, beangste en pynelyke, tot een trouhartige waarschouwinge aangebooden. Gedrukt te Dresden, in 't Jaar* 1640 *in* 4o.

Oorsprong van schattingen.

Schatting penning. Wanneer eerst opgekoomen.

19. In 't algmemeen nu, spraaken eenige van zulke dingen, opentlyk alzoo: *De belastingen, schattingen, nieuwe streeken en vonden, neemen alomme de overhand, en de duivel voert doch alles weeder weg, als of het daar van vloog en stoof, dat noch de Heeren, noch onderdaanen iets van behouden, en zy hebben doch noch geen vreemde vyand. Wat is het meer? Wie vraagt daar na? Wie beetert zich?* (*t*) *De Heeren denken en trachten alleen daar op, hoe zy de arme onderdaanen, door de onmaatige hooge schattingen, zonder eenig meedelyden, heel*

Uitputting der armen.

(*n*) Chron. Torgens. MS. ad h. Ann. (*o*) Razenbergerus Hist. MS. Elect. p. 3. (*p*) Vid. Boeclerus Memorab. sec. XVI. p. 194. (*q*) Schmid. Zwik. Chron. P. II. p. 363. (*r*) Ibid. p. 406. 448. (*s*) Chron. Torg. l. c. ad h. annum. (*t*) Nicol. Selneccert Auslegung des CI. Psalms p. 360.

Jaar MD. tot MDC.

heel moogen uit-zuigen, zoo dat zy ook het minſte als de ſtoppelen, ja ook de lucht zelfs niet meer vry behouden, zy achten het onvermoogen der arme lieden ook gantſch niet. (*u*) *Men belaſt de onderdaanen met allerhande nieuwe ſchattingen, en men drukt haar zoo hart, dat zy dag en nacht daar over zuchten, en tot God in den hemel roepen, teegen zulke onbarmhartige menſchen plaagers. Ondertuſſchen hebben de Jonkers goeden moed, en meſten zich met het ſweet en bloed der armen.* (*x*) Welk laatſte, naamentlyk, het ſwelgen en braſſen, genoegzaam bekent is. *Luther* vond het te zyner tyd al noodig, om de groote Heeren dikmaals in dachtig te maaken, dat zy by de algemeene nood, *dat ſchrikkelyke vreeten, zuipen en ſpeelen, wat zouden maatigen*, om dat hy twyffelde, of zy het ooit al wel zouden willen afſchaffen. (*y*) Een ander noemde zulke Heeren *Bier-ridders, Wyn-helden, en Swyn-kokken*, (*z*) weegens haar ſchandelyk leeven. Gelyk als wy dan hier booven ook al reeds gezien hebben, dat, by voorbeeld, in *Luthers* Vaderland, zelfs de Graaven, heel onmenſchelyk gehuiſt en gezoopen hebben. *Item*, dat, aan der meeſte Heeren en Vorſten Hooven *zulk een leeven gevoert wierd, dat God alleen daarom meer dan te veel oorzaak hadde, om met het helſche vuur daar onder te ſlaan, en alles over hoop te werpen. De Jonkers op het land hadden het ook niet eenen hair beeter gemaakt.* (*a*) Van de andere zoorten van welluſtigheeden, als van jaagen, vechten, en diergelyke zaaken, heeft *Cyriacus Spangenberg*, in een byzonder boek gehandelt en geklaagt, waar van de tytel is: *De Jacht-duivel, of beſtendig en wel gegrond bericht, hoe verre het jaagen rechtmaatig en toegelaaten is; en weederom, waar in het te deezer tyd, meeſt goddeloos, geweldig, ongerechtig en verdoemelyk is, en derhalven, billyk, nagelaaten, of ten minſten verandert behoorde te werden, in 't Jaar* 1560. Waar in hy de zonden, by deeze en andere oeffeningen gewoon, wydloopig aangeteekent heeft. Ik zwyge nu noch van andere gedenkteekenen.

Swelgen van Grooten.

Jagen.

Goddelooze Edellieden.

20. Van de Edellieden der zelve tyden vind men ook heel weinig beeter getuigeniſſen, en men kan maar *Luthers* heftige en meenigvuldige klachten nazien, die hy over haar zoo dikmaals gevoert heeft. (*b*) Insgelyks ook zoo veele treurige voorbeelden, van de meeſte onmenſchelyke ſwelgerye, tyrannye en andere zonden. De andere zoorten der Overigheid, zyn nu al reeds in de booven geſtelde vertellingen meede beſchreeven geworden. Ik moet nu noch maar met eenige woorden kortelyk gedenken, hoe het toen ter tyd met de meeſte Advokaaten ſtond. Deeze wierden dan, neevens de andere Rechtsgeleerde in 't gemeen, nochmaals van *Luther* zeer ſlecht aanbevoolen, die haare ongerechtigheid, bedriegeryen, gierigheid, villerye, en geweld wel dikmaals ontdekt, en ook aan groote Heeren voorgeſtelt heeft, hoe zy *met hun tong, zak en buidel leedig gemaakt*, goede zaaken verwert en bedorven, en zoo doende, groote ſchaade, ook in het gemeene leeven zelfs gedaan hebben. (*c*) Ja hy heeft haare greepen en boosheeden ontelbaar gehouden, en na zyne aangeboorne openhartigheid, geweldig verfoeit. (*d*) Ook klaagde men, in opentlyke ſchriften, over de *ongeleerde en lichtvaardige Procureurs, die de arme menſchen verleidden, en haar tot het verzuim van haare neeringe brachten.* (*e*) Item, *dat zy om haar eigen nut, de lieden aan den ander hitſten, en dat haare lichtvaardigheid nu de overhand al hadde genoomen.* (*f*) *En byzondere perzoonen verdroot het, dat 'er zoo veele* leguleji *en* rabulæ, (*aarts kaakelaars*) *waaren, welke maar alleen op twiſten en ellende aasden, en dat de rechts-gedingen*

Advocaaten.

Boosheid der pleitkakelaars.

(*u*) Cuno l. c. (*x*) Phil. Nicolai l. c. (*y*) To. VII. Altenb. p. 471. (*z*) Caſpar Aquila Epiſt. ap. Seckendorff l. c. p. 473. (*a*) Spangenberg Mansfeldiſche Chronyk c. CD. p. 484. (*b*) Vid. vel To. VII. Altenb. p. 383. 417. To. III. p. 675. V. p. 171. 251. 335. 886. 940. &c. (*c*) To. II. Altenb. p. 998. (*d*) To. IV. Jen. Lat. p. 557. (*e*) Chur-Sächſ. Ord. p. 43. (*f*) Ib. P. III. p. 14.

dingen zo veel gelds kosten, alwaar men aan een ieder een rykelyk speendeeren moest. (g) Gelyk als 'er dan, in 't Jaar 1595, te Leipzig alleen, over de 50 Leeraars in de rechten getelt wierden, die alle Advocaaten waaren, en alzoo ook onderhouden wilden zyn. (h) Alle het welke dan nochmaals eene klaare voorstellinge van de zelve tyden geeft, hoe zeer ellendig en bedurven het 'er in alles toegegaan is. En hierom kan deeze korte vertellinge aan een ieder onzydig Leezer, tot genoege toonen, hoe verre de gewoonelyke roem, aangaande den toestand der Luthersche Kerken reikt. Het welke ook noch het navolgende bericht, byzonder van de strydigheeden wel uitwyzen zal. Voor ditmaal laate ik het nu daar by blyven, en ik ga nu tot de voornaamste t'zaamen-komsten, *Concilien*, en t'zaamen-spraaken over, welke ook wel een goed deel van deeze Historie konnen verklaaren. Jaar MD. tot MDC.

(g) Chytræus Ep. p. 351. 355. (h) Dav. Pfeiffer ib. p. 936.

HET XVII. HOOFDSTUK.

Van de Concilien der voorgaande Eeuwe.

1. Er wy tot de algemeene Kerken-handelingen toe-treeden, zoo zouden wy nu met reede, de in- en uitwendige toestand der Kerken, inzonderheid der Luthersche, eens heel naauwkeurig gaan aanmerken. Maar wy spaaren dat, beneevens de Luthersche Historie van de zeventiende eeuwe, tot op eene byzondere en naauwkeurige Historie. Van daar zien wy nu, volgens onze doorgaans gehoudene orde, de overige voorvallen na malkanderen aan, welke de Kerkelyke Historien verklaaren. En doordien onder deeze de Religions-strydigheeden, wel de gewichtigste van alle zyn, en dat deeze, op eenige *Concilien* en t'zaamen-spraaken als dan afgehandelt werden; zoo neemen wy voor al deeze voor de hand, en zetten eindelyk de Historie der Symbolische boeken daar by. Wanneer wy dan op de ervaarenheid zelve, en de van daar gehaalde meeninge der Luthersche Godgeleerde zien, zoo hebben de *concilien* noch nooit iets het geringste tot heil der Kerken bygebracht, en ze zyn ook daarom van de meeste, voor t'eenemaal onnut en onnoodig gehouden geworden. Want, alhoewel zy nu en dan, aan een vry *Concilium*, *geappelleert* en daar na verlangt hebben, zo hebben zy dit doch maar alleen om de teegenspreekers gedaan. Anders was *Luthers* gevoelen hier van dit, gelyk hy daar al in 't jaar 1524 van schreef: „Dat de naam der *concilien* hem by na al zoo zeer verdacht en gehaat was, „als de naam van de vrye wil, naamentlyk, als die de lieden zeekere „stellingen opdringen. (a) Alwaar een *Concilium* werd gehouden, zoo ge- „beurt daar in niets anders, als, dat men zulke leugens aldaar bekrach- „tige, in alle haare letteren, en dat men alle menschen ter dood en ter „helle toe verdoeme, die zulks niet gelooven willen. (b) Wat opentlyk „voor de oogen leid, dat Gods Woord en wille is, dat wil hy noch van „een *Concilie*, noch van eenige Kerkelyke inzettingen en besluiten ver- „wachten, (c) want zy zyn alle te zaamen onzeeker, en niets is daar „op te bouwen. (d) e. z. v. Het welke dan in de volgende tyden de Godgeleerde herhaalt hebben, (e) en dat men in 't gemeen, aan de daar in ge-

Of de Concilien noodig zyn of niet.

Haar schade en boosheid.

 hou-

(a) Lib. II. Epist. p. 243. (b) To. VII. Altenb. p. 1118. (c) To. II. p. 294. (d) To. II. p. 453. (e) Vid. Salomon Gesnerus Lib. de Concil. Joh. Forsterus in dispp. de Concil. Balth. Meisnerus ap. Dedekenn. P. I. Concil. p. 366. Andr. Kunadus disp. de Concil. Eccles.

Jaar MD. tot MDC.

houdene *Concilien*, ook wel ervaaren heeft, dat zy, naaamentlyk, geen genoegzaame, goede en heilzaame middelen geweest zyn, om de strydigheeden en andere onheilen in de Kerken af te doen, en dat het ook zeer gevaarelyk is, dikmaals zulke te zaamen-komsten der Godgeleerde by een te roepen, doordien in 't gemeen, daar uit noch al meer stryd en onrust onder haar ontstaan is, gelyk als het de Historien wel uitwyzen. (*f*) Maar nademaal de Papisten niet te min, ook zelfs in deeze eeuwe, in 't begin uit staatkundige oorzaaken, en hier na bykans uit dwang, eenige *Concilien* gehouden hebben, zoo zullen wy die kortelyk eens gaan bezien.

2. Doordien het in den aanvang deezer eeuwe, om de Pausselyke stoel al vreemt daar uit zag, gelyk als, ten deele de Historie van de voorige, en ten deele die van de boven-verhaalde Paussen wel leeren kan; zoo zogt men ook met *Concilien* deeze zaak te helpen. Hier booven is al gedacht, hoe slecht Paus *Julius* de tweede huis gehouden heeft. Waar over ook Keizer *Maximiliaan* de eerste, en *Ludovicus* de twaalfde, Koning van Vrankryk, al in 't Jaar 1511, eenige beveelen lieten afkondigen, dat 'er te *Pisa* een *Concilium* teegens hem zoude gehouden werden. (*g*) Waar teegen zich deeze geweldig aanstelde, doch eevenwel zien en hooren moest, dat zyne en der gansche Geestelykheid, begaane boosheid, opentlyk ontdekt en bestraft, en ook de rechtvaardigheid van deezen handel, door geheele boeken, van Rechtsgeleerden beweezen wierd. Want na dit *Concilium*, heeft de Koning van Vrankryk een eige *Synode*, te Tours, teegens deeze Paus *Julius* gehouden, en zyn recht teegens hem beweert; en als hy hier teegen zyn doen, ban en kryg, van geener waarde verklaart hadde, zoo wierd 'er in 't Jaar 1511, een algemeen *Concilium* te Pisa, van 19 Kardinaalen aangestelt, doordien *Julius* de tweede, teegens zynen eed, diergelyken *Concilie* noch al niet wilde aanstellen. Hier wierd nu heel veel van de verbeeteringe der Kerken op het tapyt gebracht, des Paus handel gedoemt, als meede, dat hy aan het *Concilium* onderworpen was, hy wierd ook aldaar voor hardnekkig verklaart, en eindelyk gantsch afgezet. De meeste zittingen wierden, om eenige omstandigheeden te Milaan, hier na en eindelyk te Lions gehouden. (*i*) Daar teegen blixemde nu de Paus, gelyk als licht te denken is, op het gruwelykste, hy stelde een ander *Concilium*, in 't volgende jaar in 't *Lateraan* aan, het welke men het zesde algemeene *Concilium* genoemt heeft, en hy doemde daar op, door een eige bulle, de booven genoemde *Decreta*. Doch hy konde naauwelyks 60 Bisschoppen te zaamen brengen, die noch meest alle daar toe gedwongen waaren, nademaal doch deeze uitterste gruwel zelfs een kind vatten kost. Gelyk als dan de Generaal der Augustynen, *Ægidius van Viterbo*, al straks in het begin een steekend vertoog deed, en op den Paus weegens zyn *martiaal* gemoed zeer stak. Doch, op dat het dat aanzien niet hadde, als of de zoo lang gewenschte *reformatie* de Paus alleen hinderde, zoo huichelde hy ook een weinig daar meede, en snêê in 't lange en 't breede op het *Concilium* van dezelve eeven zoo op, maar daar hy het wel by blyven liet, zonder dat 'er in het minste, tot eenige uitwerkinge gekoomen was. Hy hield dan dit *Synode* draalende, tot in het zeventiende jaar van deeze eeuwe, en alzoo tot in de tyden van *Leo* de tiende, en hy bevestigde onder andere den Aflaat, by welke geleegenheid *Tetzel* hier na dat handwerk al te grof dreef, zoo dat in Saxen de allarm daar teegen uitbrak, wel

Synodus Pisana.

Turonensis.

Lateranensis.

(*f*) Dav. Chytræus Epist. p. 1179. (*g*) Ap. Goldastum Polit. Imp. & in Constit. Imp. To. V. p. 421. (*h*) Philipp. Decius in Apologia ap. Edmundum Richerium l. IV. Hist. Concil. General. p. 233. seqq. (*i*) Vid. omnino Richerius l. c. Guicciardinus l. IX. Hist. Bzovius A. MDXI. n. 3. seqq. To. XIX. Annal. p. 127. Phil. Marnæus Hist. Pap. p. 1351.

wel 7 maanden na het einde van 't *Concilium*. In 't gemeen gingen alle besluiten daar heene, dat des Paus geweld op 't hoogſte gedreeven, en hy over alles gezet, en ook het beſluit van 't *Bazelſe Concilium* om verre geſtooten wierd. (*k*) Jaar MD. tot MDC.

3. Naderhand, als de onruſt in Duitsland nu aanging, vergaaten de Heeren te Rome, onder malkanderen te twiſten, en zy kreegen met *Luther* de handen zelfs vol werk. Derhalven men geen *Synode* verder vind, tot op het *Trentiſche Concilium* toe, waar van nu haaſt volgen zal, als ik eerſt de beroemde *diſputatie* te Leipzig opgenoomen zal hebben. Deeze wierd dan, in 't Jaar 1519, op het ſlot Pleiſſenburg, in de maand Juli, en alzoo kort na den aanvang der ontſtaane ſtrydigheeden, meeſt door het aanhouden van Hartog *Georg*, aangeſtelt, alhoewel de Biſſchop van Morzeburg, *Adolph*, de Hartog van Anhalt, en de gezaamentlyke Geeſtelykheid zich daar hart teegen aanſtelden. Gelyk als dan ook in der daad, geene van haar, uitgenoomen de hair-klover, *Eccius*, daar by verſcheenen; niet teegenſtaande, dat toen ter tyd, drie Biſſchoppen en elf Abten, in 't land waaren, waar van niet een, doordien niemand zich zelfs vertrouwde, en zy alle van haare onweetenheid en ellende wel bewuſt waaren, teegen deeze ſtoute Ketters ſtaan wilde. Deeze waaren nu, *Luther* zelf en *Doctor Karelſtad*, welke laatſte *Doctor Luthers* bekende *Theſes*, in een ſchrift verdeedigt, en hier na tot eene opentlyke *diſputatie*, waar *Eccius* hem uit enkele eergierigheid toe uitgedaagt hadde, bewilligt heeft. Derhalven hy eerſt ook alleen met *Eccius diſputeerde*, en dat van de vrye wil, tot dat het *Luther* hier na op het verzoek van *Eccius*, in de 10 daagen lang deede, niet teegenſtaande hy tot dien einde, niet te Leipzig gekoomen was, maar alleen om *Karelſtad* aldaar te geleiden. *De ſtoffe nu daar van was, van het Primaatſchap of de Opperheerſchappye van den Paus, van de Aflaaten, het Vagevuur, en de genoegdoeninge van de Boete.* De uitſlag was, gelyk bykans by alle de te zaamen-ſpraaken der Godgeleerde, heel ſlecht en ſtrydig. Want *Luther* zelfs bekent: *dat deeze woorden-twiſt voor hem maar een tyd verlies, en geene onderzoekinge der waarheid geweeſt was.* (*l*) Andere bemerken, dat dit het nut daar van geweeſt is, dat *Eccius* en *Melanchthon*, malkanderen ieelyk uitgemaakt, en door geſtreeken hebben. (*m*) Want deeze was daar ook gekoomen, alleen maar uit nieuwsgierigheid om aan te hooren, gelyk als dan eene ontallyke meenigte van volk daar toe geloopen was. Deeze nu hadde zich ook meede onder de gemeene hoop begeeven, om te zien, hoe het aldaar afloopen zoude. Maar zomtyds was hy na by *Karelſtad* gekoomen, en hy hadde hem wat geholpen, waar over hem Dr. Ek eens belaſte te zwygen. (*n*) Hier na ſchreef hy een brief aan *Johan. Oecolampadius*, waar in hy de zaaken verhaalde, en echter van de *diſputanten* zeer eerlyk oordeelde. *Eccius* kreeg deezen brief in zyne handen, en ſchreef terſtont daar teegen, handelde *Melanchthon* daar in, als een Schoolmeeſter en letter-konſtenaar, en gaf zynen Godgeleerden hoogmoed al te bloot, zoo dat hem die te recht antwoorde: *Dat, ſchoon hy hem voor veel te dom aanzag, dat hy die ſpitsvinnige Godgeleerde onderſcheidingen dorſt aanroeren, zoo mocht hy doch de arme Leeken wel vergunnen, dat zy ook zomtyds van goede dingen wat redeneerden.* (*o*) Hier op raakte ook *Luther*, en *Hieronymus Emſer*, Profeſſor te Leipzig, in eene ſchriftwiſſelinge, daar deeze insgelyks in een brief hier van hadde geſchreeven, dien *Luther* nodig vond te weederleggen.

Diſputatie te Leipzig.

Perzoonen daar op.

Stoffe en nuttigheid van de zelve.

Gelyk fal daar.

(*k*) Richerius l. c. p. 11. init. Arnoldus Ferronus Lib. IV. Rer. Gall. Bzovius ad An. h. n. 8. A. MDXIII. n. 17. 19. Baſelius &c. (*l*) To. I. Lat. Jen. p. 294. (*m*) Scultetus P. I. Annal. p. 42. (*n*) To. V. Orat. Melanchthonis p. 274. (*o*) To. I. Witteb. Latin. p. 367.

Jaar MD. tot MDC.

(*p*) En alzoo nam deeze zaak van alle beide de zeiden een vruchteloos einde.

4. Verder heen heeft men allengskens veel, van een algemeen vry *Concilium* gesprooken en geschreeven, daar de Protestanten, tot beslechtinge van haare rechtvaardige zaake, byzonder na verlangden, gelyk als men uit *Luthers*, en andere schriften kan zien. Maar de Pauzen en haaren aanhang, hebben zeer langzaam daar toe verstaan, en zyhadden liever die zaak aan den spyker gehangen, byaldien zy weegens schande, en uit andere oorzaaken eindelyk daar toe niet als gedwongen waaren geweest. De Pauzen in 't byzonder, brachten allerhande ontschuldingen by, *protesteerden* dikwils opentlyk, dat het teegens haare hoogheid was, dat men eerst de zaak in een *concilium* wilde af maaken, zy stelden ook den Keizer en het Huis van Oostenryk die zaak zoo gevaarlyk voor, als of de Protestantsche Standen, door zulk eene begeerte haar maar zochten te onderdrukken, en wat 'er van diergelyke treeken meer was, die men elders wydloopig verhaalt vind. (*q*) Maar de Pauzen gebruikten in der daad eene heel andere wyze tot beslechtinge van deezen stryd, zy zochten, naamentlyk, met geweld door te dringen, gelyk als een verstandig man het in deeze verzen heel wel uitdrukte.

Tridentinsche concilium van den Paus geweigert en verschoven.

Non disceptando, aut subtilibus argumentis,
Vincere, sed ferro mavult sua jura tueri.
Concilium valeat, valeant commenta Lutheri,
Pontifices nunc bella juvant, sunt cætera nugæ. (*r*)

De zin is: *De Paus wil nu niet met disputeeren of spitsvinnige argumenten overwinnen, maar liever met het swaard zyn recht beschermen. De Concilien en verzieringen van Luther moogen welvaaren, de Pauzen hebben nu lust in den oorlog; andere dingen zyn maar beuzelingen.* Ondertusschen stelde zich de Paus nu en dan aan, als of hy daar toe stemde, maar het was hem doch geenen ernst, gelyk als een ander verstandig Schryver, al in 't Jaar 1530 wel aangemerkt heeft. (*s*) Zomwylen maakte hy zulke onmoogelyke en ongerymde voorwaarden, dat hy wel zeeker wist, dat zy het teegendeel nooit konden in-gaan, gelyk als dan in het zelve jaar, de Paus door zyn Nuntius deed. (*s*) Insgelyks, als *Clemens* de zeevende, in 't Jaar 1532, geenen raad meer wist, om het *Concilium*, daar de Keizer sterk op drong, van zich te schuiven, zoo wendde hy voor, dat Vrankryk zyne toestemminge daar eerst ook toe geeven moest, wiens wille hy toenmaals in zyne handen hadde, (*t*) zoo dat hy het alzoo by zyn leeven van zich schoov. En zoo ging het geduurig, tot dat men geleegenheid zag of hoopte, om de Protestanten het net over 't hoofd te haalen, als 'er noch een *Concilium* gehouden moest worden. Daar het dan ten tyde van *Paulus* de derde, de naam hadde, dat het te Mantua gehouden zoude werden, nu te Vincenza, dan elders. Derhalven *Luther* daar van aldus schryft: *Dat de Paus met het arme Concilium omsprong, als de kat met de muys. In Duitsland wil hy het niet houden, te Mantua kan hy het niet houden, als hy voor geeft. Nu zal het te Vincenza geschieden, daar het niet zyn kan, en zy het ook niet meenen. Ik achte, hy wil een* Marcolphus *werden, die nergens een boom kost vinden, daar hy gaarne aan hangen zoude, alzoo kan ook de Paus geen plaats vinden, daar hy gaarne een Concilium wilde houden.* (*u*)

5. Na

(*p*) Vid. omnino præf. Luth. ad Tom. I. Jen. & p. 242. seqq. G. Fabricius Lib. III. Sleidanus l. I. Heidenreich Leipz. Chron. p. 94. seqq. Schneider Chron. IV. Buch. Dav. Peifer Lipsia l. III. p. 340. Jerm. Weber Lips. Evang. p 13. Seckendorf. l. I. p. 72. 81. 85. seqq. (*q*) Petrus Suavis. s. Suave. Polanus s. Paulus Sarpins l. I. Hist. Com. Trid. init. (*r*) Marcellus Palingenius ap. Scultetum P. I. p. 249. (*s*) Paulus Venetus l. c. p. 37. Sfortia Pallavicinus Hist. Conc. Trid. l. III. c. 5. n. 5. (*t*) Ibid. c. VII. n. 1. (*u*) To. VI. Jen. Germ. p. 533.

5. Na dat men nu langen tyd geſtreeden en beraadſlaagt hadde, ook weegens de plaats, veele ſprongen gemaakt, doordien de Proteſtanten naar een vry en zeeker oord verlangden: zoo wierd eindelyk *Trient* of *Trente*, een ſtad op de Italiaanſche grenzen, die doch in een land, het Ryk onmiddelyk onderworpen legt, verkooren, en in 't Jaar 1542 eene bulle, van Paus *Paulus* de derde uitgegeeven, zoo dat het nu zoude aangaan. Ter goeder gelukke, van den Paus ging den oorlog toen ter tyd, tuſſchen den Keizer en den Paus op een nieuw aan, daar dan nochmaals twee volle jaren meede heen gingen, eer men aan het *Concilium* eens weeder denken konde. Maar in 't Jaar 1544, wierd het op een nieuw, op het volgende 45 Jaar aangeſtelt, en den 13 December, de eerſte zittinge gehouden, van welke af tot op de laatſte, A°. 1563, den 4 December, in alles 25 zittingen, in den tyd van 18 jaaren getelt werden. Daar het dan ondertuſſchen, in 't Jaar 1552 afgebrooken en opgehouden, hier na van *Julius* de derde, weeder aangevangen, en in 't gedachte jaar van *Pius* de vierde geeindigt, en ook eens onder *Paulus* de derde, naar Boulonje voor een korten tyd, verlegd geworden is. Hoe verkeert en lichtvaardig het in 't gemeen, op dit zoo zeer beruchte *Concilium* toe gegaan is, hebben tot nu toe zeer veele Schryvers, zoo wel onder Papiſten zelfs als Proteſtanten, zoo klaar als de zon aan den dag gebracht. (*x*) Een vernuftig Leezer kan maar de *Decreta* zelfs, gelyk als zy uit-gegeeven zyn, inzien, of ook de bekende Hiſtorie van *Petrus Suavis*, van dit *Synode* in handen neemen, daar hy dan aan de waarheid van deeze vertellinge in 't minſte niet twyffelen zal. Hier ſchynt nu geene wydloopiger onderrechtinge toe noodig te zyn, aangezien deeze zaak nu alreede binnen de 100 en meer jaaren, van zoo veele uitgevoert is. Met de *reformatie* der Kerken in leere en leeven daar by voor gegeeven, was het louter ſpiegel-vechten, en by het Roomſche Hof, ten minſten de geringſte ernſt niet geweeſt, ſchoon dat ook eenige andere van de Geeſtelykheid nog al iets goeds mogten beoogt gehad hebben. Al wie uit eenige goede uitdrukkingen, in de *Tridentinſche Decreeten*, het teegendeel beſluiten wil, die zie maar het eenige beſluit aan, daar het *Synode* aan den Paus de vrye macht over laat, om de *Canones* naader te verklaaren, en na zyn eige welgevallen toe te paſſen. Ik wil nu niet zeggen, dat in de 25ſte zittinge in 't algemeen, des Paus gezag in alles aangenoomen, en booven alles geſtelt wierd. Waar uit dan lichtelyk te zien is, dat de Paus by alle uitvoeringen der *Canones*, zyn eige voordeel wel in acht genoomen zal hebben. Ondertuſſchen was doch ook dit aanmerkenswaardig, dat de Heeren *Patres* zich niet dorſten verſtouten, om de Ketters met naamen te noemen, doordien zoo veel machtige Potentaaten daar door geraakt wierden, ik ſwyge noch van andere zulke openbaare ſtaatkundige ſtreeken.

Jaar MD. tot MDC.

Eindelyk aangevangen.

En afgedaan.

6. In overdenkinge van dit, begoſten de Proteſtanten al by tyds over zulken handel moeyelyk te worden. Maar van deeze was het te minder wonder, als van zoo veele Papiſten zelfs, van welke wy nu al haaſt hooren zullen; doch eenige Lutherſche Godgeleerde, en onder die *Brentius* en *Marbachius*, zyn in 't Jaar 1552 in perzoon te Trente gekoomen, en hebben aldaar opentlyk gehoor begeert, maar alzoo de Lutherſche leerſtukken nu alreeds meeſtendeel van de Vaders al verdoemt waaren, zoo lieten zy deeze Godgeleerde niet eens voor haar koomen. En als in April van 't zelve jaar, de onverwachte Poſt quam, dat de Keurvorſt

Van de Proteſtanten verworpen.

(*x*) Vid. omnino Paulus Sarpius in Lib. VIII. Hiſt. C. T. Martinus Chemnitius in examine. Joh. Henr. Heideggerus in Anatome Hiſt. Theolog. l. c. nuperrime Jo. Jac. Hottingerus ad Pallavicinum C. T. vindicem. Paulus Antonius in Confutatione. Petrus Surieu Compend. Hiſt. Concil. Tr. Eduardus Stillingflet Conc. Trid. ad Traditionem Cathol. ex am. & reprob. &c.

Jaar MD. tot MDC.

Maurits, en de andere Lutherfche Vorften, Augsburg al weg genoomen hadden, en altyd verder voort gingen, zo vertrokken de overige Biffchoppen over hals en kop uit de Stad, zoo dat 'er deeze maal niets meer gedaan wierd, en de Godgeleerde zelfs, onverrichter zaaken weeder te rugge moeften keeren. Uit deeze en andere oorzaaken, protefteerden de Duitfche teegen dat *Concilium* dan opentlyk, en zy gaaven eindelyk ook een boek uit onder den tytel van *Treffelyke Uitvoeringe*, daar in zy dan de oorzaaken van haare Proteftatie wydloopig aangeweezen hebben. Maar noch aanmerkelyker was het, dat zoo veele Papifte Potentaaten zelfs, opentlyk dit *Concilium* teegen fpraaken. Ja, als het noch niet eens geeindigt was, heeft de Keizer *Ferdinandus* de eerfte, zich in eigene gefchriften, teegens Paus *Pius* de vierde heftig beklaagt: *Dat het niet in zulk een maat en orde gehouden wierd, als de goede lieden wel wenfchten, en de ellendige toeftand der Chriftenheid het vereifchte: dat het ook niet zoo vry, en zonder eenigen dwang daar op toeging. e. z. v.* (*y*) Byzonderlyk is het bekent, hoe dat men zich in Vrankryk, teegen dit *Concilium* opentlyk aangekant heeft, daar de Franfche Gezanten zelfs, de Vaders op het *Concilium* voorgeworpen hebben, *dat zy niets altoos pleegen af te doen, wat te vooren niet van* Rome *overgezonden, en den Paus aangenaam geweeft was.* Item, *dat 'er meer te* Rome, *als de* Trente *afgehandelt wierd, en dat de H. Geeft eerft van* Rome *naar* Trente *moeft koomen, wanneer 'er iets afgedaan zoude werden.* (*z*) Of gelyk het een ander uitdrukt: *De H. Geeft wierd in een valies daar heene gebracht, en als het hoog waater was, zoo moeft hy zoo lange ftil blyven leggen, en die te Trente hadden als dan niets altoos te befluiten.* (*a*) Op dat ik nu niet gedenke, hoe ftandvaftig en heftig, de oude en nieuwe Franfche Schryvers, de vryheid van haare Kerken en des Ryks, als ook de nootwendigheid van eene *Reformatie* teegen dit *Concilium* aan, fteeds beweert hebben. (*b*) Dat het hier na ook onder de Papiften zelfs van zoo veele voor bekent aangenoomen is, hoe 'er niet de geringfte voetftappen van eenige Chriftelyke oprechtheid en waarheid, op dit *Synode* te vinden zyn geweeft. Men ziet ook in eenige hand-fchriften (zoo veele 'er van haar niet onderdrukt en verduiftert zyn) naauwe onderrichtingen, hoe 'er in het Saltsburgfche Aarts-Bisdom, en ook op andere plaatzen, door zeekere *Provinciale Synoden*, zonder eenig bedenken, beflooten wierd, dat de *Decreta* van het *Trentifche Concilium*, niet in alles en op alle plaatzen bequaam waaren, en alzoo ook wel eene uitzonderinge lyden mochten.

Ook van de Papiften zelfs.

7. Na dien tyd is 'er nu tot hier toe, over de 100 jaaren lang, aan geene *Synoden* meer gedacht geworden, en het is niet te gelooven, dat 'er meer diergelyke ooit te verwachten zullen zyn, gelyk alle die geene verzeekeren, welke de ftaat-reegelen van de Pauffelyke ftoel verftaan. Eenige byzondere *Synoden* zyn 'er nu en dan, in zeekere Bisdommen wel gehouden, doch die van geen byzonder gewichte waaren, behalven dat men op eenige van eenige *Reformatie* wilde handelen, en daar meede ftilfwygende de verdurvenheid zelfs genoegzaam te kennen gaf. Diergelyke waaren dan de 6 *Synoden* na malkanderen, te Milaan, in de Jaaren 1565, 69, 73, 75, 79. alwaar inzonderheid de Kardinaal, *Karolus Borromæus*, zich in veele ftukken zeer beyverde, doch met flechte uitkomfte. Doch het is hier veel noodiger, om de gehoudene t' zaamen-fpraaken der Proteftanten aan te zien, en ook de Hiftorie daar uit te verklaaren. In 't algemeen heeft men uit de ervaarenheid, en zoo veele ftrydige uitwer-

Synoden van Milaan.

Colloquia der Proteftanten.

(*y*) Ap. Goldaftum P. III. Conft. Imp. (*z*) Ibid. To. III. Conft. p. 573. (*a*) Andr. Dudithius Epift. ad Maximil. II. (*b*) Paulus Venetus l. VII. p. 731. feqq. Goldaftus l. c. p. 570. Pallavicinus p. III. Hift. C. T. l. XIX. c. 11. p. 112. Conf. omnino Edmund. Richerius l. IV. Hift. Conc. & Suavis paffim, tum Cæfar Aquilinus de tribus Hiftoricis Conc. Trid. Antwerp. 1662. 8o. & fupra dicti.

werkingen van zulke t'zaamen-ſpraaken beſlooten, dat zy zoo wel als de *Concilien* zelve, van geene nuttigheid altoos geweeſt zyn, en veel meer, dat ze meenig groot onheil veroorzaakt hebben. De oude D^r. *Tileman Heshuizen* verhaalt zelver, hoe hy ook op zulke t'zaamen-komſten en verzamelingen, ervaaren heeft, dat de grootſte ſtreeken en grond-reegelen van ſtaat, daar by heerſchten, en dat 'er aan God weinig of niet gedacht wierd. *Alzoo zien wy*, ſpreekt hy, *dat Gods ryke niet alleen achtergezet, maar ook geheel vergeeten werd. Hoe veel ons nu daar aan geleegen is, leert de ervaarenheid zelve. Dewyle wy God en zyn Woord aan een zyde zetten, en niet achten, zoo ontrekt hy ons ook zynen zeegen, alzoo dat alle onze handelingen het gewenſchte doelwit niet bereiken, maar vruchteloos uitvallen.* (c) Zoo dat alzoo ook hier uit wel te zien is, wat daar van te houden is, wanneer wy van zoo veele aangeſtelde t'zaamen-ſpraaken zullen hooren, hoe naamentlyk daar uit geen goede gezeegende toeſtand der Kerken te bewyzen is. De oude nu, zetten de oorzaaken zonder eenig bedenken hier by, naamentlyk, de twiſtzucht en onruſt der Godgeleerde, waar door alles goeds volkoomentlyk bedorven wierd. Om welke reede *Melanchthon* ook, al in 't Jaar 1559 ſchreef: *Hy wilde zich liever op de galyen laaten ſmyten, als onder lichtvaardig gekyf* (vaniſſimas rixas) *te gaan, daar de Hoovelingen en haare panlikkers, geenzins de waarheid zochten, maar alleen met* ſophiſmata *en bedriegeryen ſpeelden. God mocht hem dan alleen helpen.* (*d*) En een goede Hiſtoriſchryver bekende gaarne, *dat men zoo wel in voor-tyden als nu, op alle zulke* Synoden *en t'zaamen-ſpraaken, niet wyſſelyk met den andere geredeneert hadde, maar dat men met ſchelden en ſmaalen hadde gevochten, in de gruwelykſte verbitteringe der gemoederen, en by het ſchandelykſte gekyf, en verbannen van andere.* (*e*) Weederom beklaagde een zeeker Schryver den ellendigen toeſtand, ook zelfs der Proteſtanten hier in aldus: *Daar was zulk eene overgroote verwerringe en wanorde, door de eergierigheid van zommige rechtvaardige en onruſtige menſchen, onder haar ontſtaan, en alles was zoo hitzig, om nieuwe ſtrydigheeden te verwekken, en quaade meeningen te verdeedigen, dat alle die onderrechtingen altoos t'eenemaal afgebrooken en verworpen wierden, welke wel het meeſte noodig waaren, om de waarheid te verklaaren en te handhaaven.* (*f*) In 't korte, de Godgeleerde bekennen zelve gaarne, *dat de diſputatien noch nooit de zaaken en den ſtryd zelfs hebben kunnen byleggen, maar veel eer, dat 'er altyd nieuwe ſtrydigheeden ontſtaan zyn.* (*g*)

Jaar MD. tot MDC.

Stryd-zucht.

Ketter-maaken.

8. De voorbeelden zullen het ook na malkanderen oogenſchynelyk genoeg bewyzen, daar ik dan eerſt de t'zaamen-ſpraaken der Proteſtanten met de Papiſten, by de ſtryd-handelingen van dien tyd verhaalen zal, welke zomtyds noch al te eerder daarom een voordeeligen uitgang gehad hebben, om dat veele menſchen daar door van de loſſe grond des Pausdoms overtuigt geworden zyn. Te Zurich in Switzerland, wierd al in het begin van 't Jaar 1519, een geſprek en verzaamelinge gehouden, daar toe ook de Biſſchop van *Conſtantz*, in welkers Bisdom het geſchiede, D^r. *Johan Faber* zond. *Zwinglius* dan, leide deezen zyne leerſtellingen, in 67 artykelen voor, doch met welken hy zich niet wilde in het *diſpuit* inlaaten, en zich in 't algemeen zoo ellendig droeg, dat de Raad den Predikant daar op belaſte, alleen volgens Gods Woord, en niet meer volgens de leere der ouden te leeren. Kort daar op quaamen noch in 't zelve jaar, aldaar ontrent de 600 Prieſters te zaamen, en *diſputeerden* drie geheele daagen lang, van de Godsdienſt, inzonderheid van de Miſſe, en

t'Zaamen-ſpraak met de Papiſten.

Te Zurich.

(*c*) In Poſtilla p. 340. (*d*) Epiſt. ap. Joh. Fechtium Supplem. Hiſt. E. P. II. p. 90. (*e*) Dav. Chytræus Epiſt. ad Nic. Ciſnerum p. 259. (*f*) H. Mollerus To. V. Script. publ. Witteb. p. 380. (*g*) Nic. Hunnius ap. Lud. Dunte Caſ. Conſc. C. XVI ſect. 1. qu. 9. p. 622.

Jaar MD. tot MDC. en van de beelden teegens *Zwinglius*, waar by het dan nochmaals, aan de zyde der Papiſten, zeer ſlecht afliep. (*h*) Van de reeden-twiſt, ook toen ter tyd te Leipzig gehouden, is al het meeſte nu reeds aangeweezen. Hier op ſtelden de Papiſten en Gereformeerde een t'zaamen-ſpraak te Ilantz, in 't Graubinders land, in 't Jaar 1526 aan, daar de Partyen over de Miſſe, heel ſcherp aan malkanderen raakten, en waar door eindelyk de Godsdienſts-vryheid van weederzyden toegeſtaan wierd. Verders hebben in 't zelve jaar, te Baaden op een *Synode*, door de 12 *Cantons* aangeſtelt, *Oecolampadius*, *Halloy* en anderen, met *Eccius*, *Faber* en *Murnerus gediſputeert*, daar *Zwinglius*, niet teegenſtaande 'er na hem verlangt wierd, en hy vry geleide bequam, echter niet koomen, of zich vertrouwen wilde. *Eccius* toonde zich al zeer heftig en trots, om welke reede *Wolfgangus Capito* ook ſchreef: *Zy waaren aldaar overſchreeuwt*, *maar niet over-bediſputeert*. Eindelyk moeſten de teegenwoordige zich alle na malkanderen verklaaren, welke partye zy by vielen, daar dan de meeſte uit vreeze, *Eccius* gelyk gaaven. Een eenvoudigen Diaken van Schafhuizen, verklaarde zich aldus: *dat hy wilde houden*, *wat zyne Heeren hielden*: daar meede meende hy 'er beſt door te koomen. *Zwinglius* wierd dan van de 9 *Cantons* in den ban gedaan; doordien hy aldaar niet verſcheenen was, en de Papiſte Godsdienſt wierd aan de zelve plaats vaſt geſtelt, en op veele plaatzen, inzonderheit te Bazel, zag het 'er voor de Gereformeerde vry ſlecht daar uit. (*i*) De Landgraaf *Philips van Heſſen*, hadde noch in 't zelve jaar te Homburg een t'zaamen-ſpraak aangeſtelt, waar in *Franciscus Lambertus* zyne ſtellingen, die hy *paradox* (wonderſpreukig) tituleerde, neevens *Adam Crato*, heel wydloopig aan de Papiſten, *Nicolaus Herborn*, en de Gardiaan van Marpurg, gelyk ook aan alle andere Papiſten voor gelegt en verdeedigt heeft, gelyk als hier booven, by de Hiſtorien der *reformatie van Heſſen*, nu reeds al gedacht is, dat deeze *diſputanten* byzonder verleegen maakte, en gedwongen wierden om voort te gaan. (*k*)

Ilantz, Baaden, Homburg.

Te Bern. 9. In 't Jaar 1528, den 7 January ging de t'zaamen-ſpraak te Bern in Switzerland aan, welke de zaaken der Gereformeerde aldaar op eenen goeden voet zette, waarom de *Papiſte Cantons*, zich ook in het begin zoo zeer daar teegen aan ſtelden. Doch de meeſte nabuurige *Republyken* zonden al meeſt haare Afgezanten daar heene, en de voornaamſte t'zaamenſpreekers, op de zyde der Gereformeerde waaren: *Berthold Helber*, Predikant aldaar, en *Franciſcus Colbius*, op de andere zyde, *Alexius Grad* en andere. En de laatſte moeſten hier na zelfs bekennen, dat zy teegens haar niet opkonden, ja zelfs dat een eenig Schoolmeeſter, met naame *Litera*, wel vier Paapen ſtom gemaakt hadde. Daar op begon de Raad opentlyk te *reformeeren*, en de Papiſten te verjaagen. (*l*) In dit jaar *diſputeerde* ook, te Norden in Vriesland, *Henricus Reſius*, met den Abt aldaar, genaamt *Gerhardus Synellius*, van eeven zulke punten. Het welke nochmaals voor de Papiſten heel ſlecht afliep. Verder heen is ook, te Geneve, in 't Jaar 1534, een opentlyke *diſputatie* van den Raad aangeſtelt, tuſſchen *Viretus* en *Farellus*, en een prediker Munnik, genaamt *Furbito*, welke zich ook eindelyk gevoegt, en aan de eerſte gelyk gegeeven heeft. Maar inzonderheid is die t'zaamen-ſpraak te Wormbs bekent, welke in 't Jaar 1540, te Hagenau van den Koning *Ferdinand* wel aangeſtelt, maar hier na te Wormbs, voort-gezet wierd. Hier ging nu

Norden. Geneve. Wormbs.

(*h*) Vid. Zwinglii opera To. II. p. 120. ſeqq. Hottingerus Sect. XVI. H. E. c. 3. p. 628. (*i*) Urſtitius & Bullingerus ap. Sculterum. P. II. Annal. p 9. ſeqq. Sleidanus l. I. & ex eo Oſiander Cent. XVI. p. 113. Hottingerus l. c. p. 639. (*k*) Scultetus l. c. p. 13. ad 31. Hottingerus l. c. p. 647. (*l*) Bucerus Comm. in Johan. Præf. & Jacobus Monaſterienſ. ap. Scultetum l. c. p. 136. Hottingerus l. c. p. 643.

nu *Melanchthon* in 't byzonder met *Eccius* te velde, en *disputeerde* drie gant- Jaar MD. tot MDC.
sche daagen lang alleen van de erfzonde. Doch eer men daar op dacht, quam 'er een bevel van den Keizer, dat de t'zaamen-spreekers haare t'zaamenkomste te Regensborg verder zouden voort zetten. Daar dan by de voorige noch op der Protestanten zyde quaamen, *Bucerus* en *Joh. Pistorius*; op de andere, *Joh. Gropperus* en *Julius Pflug*. Maar als de Keizer hen een zeeker geschrift, tot vereeniginge der strydende partyen, voor leggen liet, en dat geen van allen dat zelve wilde aanneemen, zoo wierd die gantsche handel opgeschort, en de zaak zelve tot op een *Concilium* verschooven, zoo dat alzoo alles zonder eenige vrucht afliep. (*m*) Naderhand is 'er, ontrent het Jaar 1546, nochmaals een *conferentie* aldaar aangestelt geworden, tusschen *Brentius*, *Bucerus*, *Schnepfius* en *Major*, en op de andere zyde, tusschen *Cochlæus*, *Hofmeester*, *Malvenda* en *Billicus*. Waar by het al in 't begin tot den stryd quam, doordien de Papisten geene Notarissen wilden toelaaten, en ook de haare alleen, de voorzittinge wilden hebben. Desweegen de Vorsten dan haare Godgeleerde weeder afvorderden. (*n*) Zoo dat 'er alzoo zeer dikmaals moeite en kosten te vergeefs, by alle zulke menschelyke aanslaagen en voorneemens aangewend zyn geworden.

10. Wanneer nu hier na in Engeland, de stryd met de Papisten zeer toenam, zoo wierd 'er in 't Jaar 1549, tusschen *Petrus Martyr*, en eenige Papisten een t'zaamen-spraak te Oxfort aangestelt. En doordien een van Oxfort.
deezen, *Smith* genaamt, op het begeeren, by de t'zaamen-spraak niet verscheen, maar daar van afliep, zoo gaf dit voor de Gereformeerde een groot voordeel en doorbreuk. En eeven zoo hadde *Bucerus* aldaar ook eene *conferentie*, te Cambrids met de Papisten, in 't Jaar 1550 gehouden. In Duitsland is hier na, in 't Jaar 1557, een nieuwe t'zaamen-spraak te Wormbs, zeer beroemt geweest, welke op den Ryksdag, te Regens- Wormbs.
burg besloten was. Maar die voor de Protestanten misbaarlyk daar uit zag, doordien zy zelfs onder malkanderen, weegens het *interim* en *Dr. Majors* zaak niet eens waaren. Waar over dan te vooren in Frankfurt, eenige Vorsten met haare Godgeleerden te zaamen quaamen, maar dat ook niets hielp, om dat de gemoederen zo zeer tegens malkanderen verbittert waaren, en daarom ook geenen zeegen op deeze t'zaamen-spraaken hadden. Maar in September ging het *Colloquium* zelfs aan, en waaren daar by op de zyde der Lutheraanen, *Melanchthon*, *Schnepfius*, *Brentius*, *Jacobus Rungius van Gripswalde*, *Johannes Pistorius van Nida*, en *Georg Kargius van Anspach*, gelyk ook de twee Notarissen, *Paulus Eberus* en *Jac. Andreæ*. Op geene zyde hadde *Julius Pflug*, Bisschop van Naumburg, de voorzittinge, en de *Assessores* waaren, de Bisschop van Merzeburg, en de *Suffraganeus van Straatsburg*, de Godgeleerde waaren, *Petrus Cunisius*, *Staphylus*, en noch twee van de *Universiteit* van Leuven. (*o*) Als men noch naauwelyks in den reegel van strydigheeden, aangevangen hadde te *disputeeren*, zoo uitteden zich de strydigheeden onder de Godgeleerde zelfs zoo zeer, en met zulk een grooten ergernis, dat de Papisten zelfs niet verder wilden voortvaaren, en alzoo die gansche zaak, zonder eenige vrucht, ja met groote verwytinge weederzyds afliep. Want aldaar begonnen de vyf Godgeleerde van Jena, welke met *Melanchthon* niet te vreede waaren, en *Flaciaanen* heeten, daar op te dringen, dat men eerst de *Adiaphoristen* en *Interimisten* zoude verdoemen, doch wierden van de Wit- Inlandsche stryd der Lutheraanen.

(*m*) Sleidanus l. XIII. & XIV. p. 371. seqq. Hottingerus l. c. p. 707. (*n*) Id. Lib. XVI. p. 481. Seckendorff. l. III. p. 620. seqq. 628. 631. (*o*) Vom Abschied des Colloquii oder Gesprächs zu Worms, Bericht der Theologen und Gelehrten der Augsburgischen Confession zugethan 1557.

Jaar MD. tot MDC.

tenbergers teegen gesprooken, zoo dat die met eene *Protestatie* daar van weg trokken, en deeze zich aanbooden, om met de Papisten verder te *disputeeren*, en daarom een schrift lieten drukken, doch zulks van haar niet verkrygen konden, doordien zy deeze oneenigheid der Luthersche met beide de handen aangreepen, en het haar hier na altyd voor wierpen. Gelyk als zy dan opentlyk schreeven, dat de Luthersche Godgeleerde zoo heftig teegens malkanderen zelfs streeden, als 'er noch nooit teegen de Papisten zelfs geschied was, en men niet wist, welk deel by de Augsburgsche *Confessie* bleef. *Item*, dat zy over de gewigtigste Geloofs-punten onder zich zelfs oneenig waaren, en daar over elkanderen in den ban deeden, en verdoemden. e. z. v. (*p*)

Colloquium te Westmunster.

11. In 't Jaar 1559, stelde de Koninginne van Engeland, *Elizabeth*, eene *conferentie* aan, te Westmunster, tusschen *Richard Cox*, *Gryndall*, *White*, *Baine*, *Watson* en andere, zoo wel Bisschoppen als Predikanten. De stoffen waaren, van de moederlyke taale by den Godsdienst, van het gezag der Kerken, en van de Misse. Maar doordien de Papisten zonder de raad van den Paus, zich niet vertrouwden om hier van te *disputeeren*, zoo naamen zy daar uit de geleegenheid, om by de eerste stryd van dien aart, het *disputeeren* zich te ontrekken, zoo dat daarom niets daar van wierd, en de Gereformeerde daar op vrye macht bequaamen, om haar zelfs door gantsch Engeland en Yrland vast te zetten. (*q*) Twee jaaren daar na, in 't Jaar 1561, heeft de Koning van Vrankryk, *Karel* de neegende, op het aanporren van den Kardinaal van Lottheringen, in zyne teegenwoordigheid, te *Poissi* niet wyd van Parys, de Gereformeerde laaten *disputeeren*, welke waaren, *Petrus Martyr*, *Beza*, *Viretus*, *Marloratus*, *Stuckius*, *Gallasius*, *Merlinus*, *Morellus*, *Boquinus*, *Spina* en andere, tot het getal van 22 toe, die alle van den Koning zeekere geleide verkreegen. Beneevens den Koning en Koninginne, hoorden ook alle de Hoovelingen en Juffers zelfs toe, en de Koning maakte zelfs met een vertoog den eersten aanvang. Waar op *Beza* dan eene schriftelyke belydenisse over gaf. De Paus-gezinde nu, baaden om eenige daagen bedenk-tyd, en zy antwoorden aan de gedachte Kardinaal ook hier na, op de artykelen van 't Avondmaal, wien *Beza* weeder wilde antwoorden, doch dit wierd tot op de naaste byeen-komste verschooven. Tot deeze nu wierd niemand, als de t'zaamen-spreekers zelfs toegelaaten, en als *Beza* zyne verantwoordinge gedaan hadde, zoo eischte de teegen-partye van hem, dat hy de Augsburgsche belydenis zoude moeten onderschryven; het geene hy niet doen wilde. Daar over verviel de geheele t'zaamen-spraak, gelyk als de voorige, zonder eenige vrucht altoos, en de partyen hadden hier na maar meerder stoffe om te twisten, en onder zich dit en dat te zeggen, en malkanderen voor te werpen. (*r*)

Poissi.

Baaden.

12. Ontrent het einde van de voorige eeuwe nu, wierd 'er noch eene *conferentie* te Baaden aangestelt, in 't Jaar 1589, van de Markgraaf *Jacob*, welke aanving van de Luthersche Godsdienst te wankelen, na dat *Joh. Pistorius van Nida*, die tot de Papisten afgevallen was, zich hadde laaten verluiden: hy wilde de Lutheraanen alleen maar met de Schrift stom maaken, desweegen dan de Hartog van Wirtenberg, naamelyk *Lodewyk*, eenen dag den 5 Novemb. tot eene t'zaamen-spraake aanstelde, en zyne God-

(*p*) Laur. Surius Chron. p. 260. Vid. omnino Melanchthon Epist. Volum. I. 106. & 481. & alibi. Camerarius Vita Melanchthon p. 365 seqq. Osiander Cent. XVI. p. 655. Altingius Hist. Reform. Palat. p. 53. & omnino Frid. Fornerus in Histor. hujus Colloquii Anno 1624. edita. (*q*) Eman. Meteranus l. 1. Hist. Belg. Guil. Camdenns Annal. Elis. l. 1. adhunc Ann. & Juellus in Actis MS. ap. Hottingerum Sec. XVI. P. III. c. 3. p. 768. seqq. (*r*) Thuanus l. XXIIX. p. 576. Petrus Martyr & Guil. Stuckius in Actis ap. Hottingerum l. c. p. 714. Petrus Suavis l. v. Hist. C. Trid. p. 508. Chytræus l. XX. p. 526. Hornbeckius l. IV. Summ. Controv. p. 266.

Godgeleerde Dr. *Jacobus Andreæ*, en Dr. *Jacobus Heerbrand*, als ook, Dr. *Stephanus Gerlach* en Dr. *Andreas Osiander*, naar Baaden zond. Hier wierden nu vier zittingen in twee dagen, met *præliminaria* toegebracht, en eer men noch eens tot de hoofdzaak quam, de t'zaamen-spraake zelfs afgebrooken, alwaar *Pistorius* nu *Jacobus Andreæ*, dan deeze aan die de schuld gaf; de eerste zoude zeer moeyelyk daar over geweest zyn, dat de ander niet *logice* genoeg hadde willen *disputeeren*; de Luthersche hier teegen, wierpen *Pistorius*, duivelsche loogens en zatansche lasteringen voor. De Markgraaf zelfs besloot eindelyk de *disputatie*, met betuiginge van zyn misnoegen, en dat zyn oogmerk niet bereikt wierd, zoo dat hy ook hier na opentlyk, neevens zynen Hofprediker, *Joh. Zehendner*, tot de Papisten overgetreeden is. (*s*) Hy stelde echter al in 't Jaar 1590, te Emmendingen, in 't Brisgou, noch eene t'zaamen-spraake aan, daar in de zeeven zittingen gehouden wierden, voornaamentlyk, tusschen *Joh. Pappus*, den Straatsburgzen Godgeleerde, en *Georgius Hænlinus*, en zulks over de boovengenoemde stoffe, naamentlyk, van den artykel der Kerke, en haare bestendige geduurzaamheid. Waar by het 'er al weeder zeer verwert toe ging, en de herts-tochten zich van alle kanten heftig uitteden, zoo dat die *conferentie* ook al zulk een ellendige uitgang kreeg, en de Papisten niet genoeg daar over triumfeeren en pocchen konden. (*t*) En dit zyn dan de t'zaamen-spraaken der Protestanten met de Papisten, daar nu de andere noch by gevoegt moeten werden, welke de eerste onder zich zelven gehouden hebben.

Emmendingen.

13. Als nu de oneenigheeden onder de Protestanten zelfs, allengskens aanwiessen, en dat 'er anders geen middel tot eenigheid wilde helpen, zoo zocht men onder anderen, ook door zulke t'zaamen-komsten daar in te voorzien. Daar toe wierd dan het bekende *Colloquium*, of t'zaamenspraake te Marpurg, in 't Jaar 1529, op de bestellinge van den Landgraaf Philips gehouden, waar over een iedere partye zyn byzonder oordeel, na zyn eige belang uitgesprooken heeft. De Papisten hebben de gantsche zaak maar bespot, doordien ze zonder eenige uitwerkinge vruchteloos afgeloopen is. De Gereformeerde hebben zich eene byzondere wysheid daar by ingebeelt, en de Luthersche hebben de bedryven van *Luther* daar by, voor eene groote standvastigheid uit-gegeeven, gelyk als een zeeker Schryver heel wel aanmerkte. (*u*) Het oogmerk van de laatste was, de Zwingliaanen te weederleggen, en van zyn gevoelen niet het alderminste af te wyken, gelyk als hy ook aan de Landgraaf schreef. Doch van de andere wist hy ook wel, dat zy niet wyken zouden. (*x*) En hy liet zich alzoo ongaarne tot een t'zaamen-spraak beweegen, ja *Zwinglius* zelfs zoude ook naauwelyks van de Straatsburgers daar toe bewoogen zyn geweest, (*y*) zoo dat het begin alreede gedwongen, en waarlyk de handelinge zelfs daar door zonder nadruk en zeegen geweest is. De twistzaak en de andere omstandigheeden, zyn in de Duitze schriften van *Luther* na malkanderen te leezen: (*z*) waar van echter eenige aanmerkelyke narichtingen der Gereformeerden afwyken, zoo naamentlyk, als het eens ieders voordeel met zich brengt. (*a*) Doch de meeste Schryvers getuigen, dat het 'er toen ter tyd noch al taamelyk bescheiden en vreedlievende toe gegaan is, en dat de Godgeleerden zich ook van allen twist en heevigheid al vry wel onthouden hebben. (*b*) Gelyk als zy het dan ook

Colloquium der Protestanten te Marpurg.

 in

(*s*) Vid. Acta des Colloquii zu Baden gehalten, Tubingen 1590. 4°. Osiander Cent. XVI. Hist. l. IV. c. 37. ap. 1056. ad 1083. Joh. Fechtius Hist. Colloquii Emmendingensis C. II. seqq. (*t*) Idem l. c. c. 5. seqq. (*u*) Seckendorff. l. II. p. 136. (*x*) To. IV. Altenb. p. 560. (*y*) Hottinger. Hist. Eccles. Sec. XVI. c. VI. P. IV. p. 442. seqq. (*z*) To. IV. p. 561. seqq. (*a*) Vid. Hottinger. l. c. & p. 451. seqq. Hospinian. p. II. Hist. Sacram. p. 81. seqq. Scultetus p. I. Annal. Euang. p. 206. & 229. seq. (*b*) Joach. Camerarius Vita Mel. p. 1221.

Jaar MD. tot MDC.

in alle punten, teegen het Pausdom wel eenig waaren, uitgenoomen alleen dat van 't Avondmaal. (*c*) Waar in wel de Gereformeerde verzeekeren willen, dat alle ſtryd by gelegt geworden is, behalven alleen op het woord *corporaliter*, of lichaamelyk: (*d*) waar van op zyn plaats meerder zal werden geſprooken. Ondertuſſchen ziet men ook wel uit *Luthers* ſchriften, hoe hy *Zwinglius* en de zynen Chriſtelyk te lieven waardig geagt, maar voor geene broeders gehouden heeft, ſchoon hy wel een Chriſtelyke en vriendelyke eendracht en liefde toe gegeeven, en anders goede hope noch gehad heeft, van verder te zullen koomen. (*e*) Het beſluit weegens het Avondmaal, luide in het byzonder alzoo: „ Het eene deel zouden „ teegen het ander, de Chriſtelyke liefde bewyzen, zoo verre als een „ ieders geweeten het eenigzins lyden koſt, en beide de deelen zouden „ God almachtig vlytig bidden, dat hy haar door zynen Geeſt, in 't rech„ te verſtand verſterken wilde: naamentlyk, of zy ook malkanderen „ niet zouden konnen verſtaan, of het waare lichaam en bloed Chriſti, „ lichaamelyk in het brood en den wyn was of niet. De Godgeleerde nu, welke deeze artykelen onderſchreeven, waaren, *Lutherus*, *Melanchthon*, *Juſtus Jonas*, *Andr. Oſiander*, *Joh. Brentius* en *Stephanus Agricola van Augsburg*. Op de andere zyden deeden het, *Zwinglius*, *Oecolampadius*, *Bucerus* en *Hedius*. De Godgeleerde uit Heſſenland hebben, uit gewichtige oorzaaken, en licht wel als middelaars, dit niet onderſchreeven, op dat zy aan geen deel eenig nadeel beweezen. Alhoewel ook *Melanchthon* zelfs hier na vertelde, dat alle de andere κώφα πρόσωπα, of ſtomme perzoonen geweeſt zyn, en dat *Luther* alleen alles verricht hadde. De t'zaamenſpraake aan zich zelve duurde niet over de drie daagen, doordien de nieuwe ziekte, het Engelze ſweet genaamt, doen ter tyd te Marpurg zeer regeerde, en de Landgraaf zich haaſtelyk van daar begaf. (*f*)

Beſluit van 't Avondmaal.

14 Naderhand zyn 'er noch wel eenige andere zulke t'zaamen-ſpraaken gehouden geworden, maar met eeven diergelyke, en by na al ſlechter uitſlag, alhoewel zy ook zoo beroemt niet zyn, als de eerſte. Te Ulm, *diſputeerde*, in 't Jaar 1531, *Joh. Oecolampadius* en *Georg Oſwald*, met malkanderen over het artykel van 't Avondmaal, en eenige andere punten, waar van de eerſte de leere van *Zwinglius*, en de laatſte die van *Luther* verweeren wilde. Verders is in 't Jaar 1560 bekent geworden, het Heidelbergze *colloquium*, waar in *Wilhelm Klebitz* der Gereformeerde partye verdeedigt heeft, en *Maximiliaan Morlin* en *Joh. Stöſſel*, die van de Lutheraanen. Vier jaaren hier na, heeft de Keurvorſt van de Palts, *Frederik* de derde, neevens de Hartog van Wirtenberg, al wederom de Godgeleerde, in 't Klooſter Maulbrun, te zaamen geroepen. Alwaar dan, op de zyde der Gereformeerde verſcheenen, *Bæquinus*, *Dillerus*, *Urſinus*, *Datherius*, *Eraſtus* en *Xilander*; en van weegen de Lutheraanen, *Brentius*, *Andreæ*, *Schnepffius*, *Bidenbachius*, *Fiſter* en *Lucas Oſiander*, welke, gelyk deeze zelfs ſchryft, Chriſtus zaaken dreeven, alhoewel *Dr. Andreæ* alleen *diſputeerde*, en de andere maar alleen toehoorden. De ſtoffe nu, was van 't Avondmaal, en de daar uit voort koomende vraagen, van de alomme teegenwoordigheid der menſchelyke natuure in Chriſtus. Van deeze zaak dan wierd voor en teegen *gediſputeert*, tot dat 'er eindelyk, doordien niemand den ander iets toe wilde geeven, om meer vergeefſche woorden te myden, een einde van gemaakt wierd. Daar dan naderhand onderſcheidene ſtryd-ſchriften over gewiſſelt, en de ergernis daar door maar

Colloquium te Ulm.

Heidelberg.

Maulbrun.

(*c*) Melanchthon Epiſt. ad Camerar. P. I. Conſil. Theol. p. 82. ſeqq. (*d*) Hottingerus l. c. (*e*) Epiſt. ad Jac. Praveſt. ap Auctores Hiſt. Aug. Conf. p. 96. (*f*) Vid. Auctor. cit. & D. Chytræus Hiſt. A.C. p. 633. Sleidanus l. VI. fine. Matthefius Leb. Luth. VI. Pred.

maar merkelyk meerder geworden is. (*g*) Noch laater quaamen de Godgeleerde, byzonder *Dr. Andreæ* en *Beza*, te Montpeljard, in 't Jaar 1586 te zaamen, en *diſputeerden* van de toenmaals ſtrydige artykelen, na dat *Hendrik*, Koning van Navarre, aanleidinge daar toe gegeeven, en de in ballingſchap ſwervende Franſchen daar by verzocht hadde. De zaaken betroffen de Artykelen van 't Avondmaal, van de Perzoon Chriſti, van de beelden, orgelen en altaaren, van den Doop en van de Genaade-verkiezinge. Na dat men lang over en weeder getwiſt hadde, zoo bleef het doch altyd by het oude afſcheid: *Zy konden elkanderen niet voor broeders erkennen, en moeſten de doolingen weederleggen. e. z. v.* Waar over dan van weederzyden heftige ſtryd-ſchriften uitquaamen, welke nu noch van den zin deezer lieden konnen getuigen. (*h*)

Jaar MD. tot MDC.

Montpeliard.

15. Met de Weederdoopers nu, zyn de navolgende aanmerkenswaardige *diſputatien* gehouden. Eerſtelyk ordineerde de Keurvorſt *Frederik*, van de Palts, in 't Jaar 1571, een t'zaamen-ſpraak met haar, te Frankendal, niet wyd van Spiers, doordien zy in zyne en de nabuurige landen, zich zeer vermeerdert hadden. Deeze duurde dan van den 28 May af, tot den 19 Juni toe, waar by dan alle deeze menſchen een zeeker geleide gegeeven wierd, terwylen zy echter zoo veylig niet waaren, want men veele van haar gevangen gezet, van haare goederen berooft, of anderzins vervolgt hadde. De t'zaamen-ſpreekers van haare zyde, waaren *Diebold Winter*, *Rauf Tiſcher*, *Hans Buchel*, *Anſtat Haverman*, *Peter Scherer*, *Walter van Sleſtad*, *Jooſt Meyer*, *Fejox Federer*, *Hans Sadeler*, *Claas Simmerer*, *Hans Rannig*, *Philip Jooſtlin*, *Hans Bruker*, *Peter Hut* en *Leonhard Summen*. (*i*) Die men licht, weegens haare vreemde naamen aangeteekent heeft. Van de zyde der Gereformeerde partyen, waar de voornaamſte, *Petrus Dathenus*, wien by gevoegt was, *Wenceslaus Zuliger*, *Guilielmus Xylander* en *Martinus Neander*. De *diſputatie* zelfs, geſchiede in 37 handelingen, en de Godgeleerde beklaagden zich, dat zy der Weederdoopers reede en leere niet verſtaan konden. Als ook dat deeze alleen maar op de bloote text der H. Schrift, zonder eenige menſchelyke verklaaringe hadden gedrongen, op dat de klaare woorden Chriſti, door het vernuft niet verdraait en verdonkert wierden, het welke den Predikanten ongeleegen was. Waar uit licht te zien is, dat ook deeze moeite te vergeefs geweeſt is, terwylen de eene partye den zin en meeninge van den ander niet eens kon vatten, ik zwyge noch van weederleggen of verwerpen. (*k*) De Weederdoopers drongen ook ſcherp en ernſtig op de verbeeteringe van 't leeven, by de Gereformeerden vry-uit; *wanneer zy al in de leere eens waaren, zoo zoude zich doch het booze leeven der geene, die zich rechtgeloovige noemden, met de haare niet ſchikken.* De goede Keurvorſt beloofde noch, hy wilde toe-zien, dat zyne onderdaanen vroom wierden: maar dewyle het in zyn macht niet ſtont, zoo waaren alle zulke aanſlaagen te vergeefs. (*l*) Gelyk als ook de gantſche zaak zelfs geen andere uitſlaagen hadde, als dat men de Weederdoopers maar des te felder overviel, en doordien deeze veel, tot beſchaaminge der Predikanten, in de

Colloquia met de Weederdoopers te Franken-dal.

(*g*) Vid. Epitome Colloquii Maulbrunn. inter Theol. Heidelberg. & Witteb. de Cœna Dom. & Maj. Chriſt. Tubing. 1565. It. Brentii gründlicher bericht vom Colloquio. Maulbrun. 1564. it. Epitome colloq. Maulbrun. cum Palatinorum reſponſione ad epitomen Witteb. Theol. Heidelb. 1566. 4o Oſiander l. III. c. 59. p. 791. (*h*) Acta Colloquii Monopelg. Tub. 1587. 4o. Jac. Andreæ Kurtzer Begrif und grundliche Beantwort. Th. Bezæ auf die Acta Hochgedachtes Colloquii Tub. 1588. 4o. Bezæ reſponſio ad Acta Colloq. Genevæ 1589. 4o. Schonbergii Epiſt. ad Belgicas Eccleſias de hoc Colloq. Francof. 1614. Oſiander l. IV. a. c. 23. ad 33. (*i*) Cloppenburgius in gangræna Anabapt. p. 230. Joh. Henricus Ottius Annal. Anab. ad h. An. p. 157. (*k*) Protocoll, dat is, alle handlung des Geſprächs zu Franckenthal mit denen, ſo man wiedertäuffer nennet, gehalten p. 677. & Act. VII. p. 133. (*l*) Ibid. l. c.

Jaar MD. tot MDC. t'zaamen-ſpraak aangeweezen hadden, zoo wierd haar alle religions-vryheid en zeekerheid voort t'eenemaal benoomen. (*m*) Waar toe men ook een andere oorzaak voorwende, om dat zy zelfs teegens des Keurvorſten bevel, onder de t'zamenſpraak gepredikt en *gecommuniceert* hadden. (*n*) In't gemeen was het hen leet, *dat de Weederdoopers daar door niet bekeert waaren geworden.* (*o*) Daar doch deeze van die eerſt beeteringe van haar goddeloos leeven afvorderden, die ook daar op niet in te brengen hadden, en men alzoo twyffelen mocht, welk deel eene bekeeringe meeſt van nooden hadde. (*p*)

Embden. 16. By na eeven zoo ging het met de andere t'zaamen-ſpraaken, daar onder in 't Jaar 1578, van den 27 Febr. tot den 17 May, een te Embden, in Ooſt-Vriesland, aangeſtelt wierd, en dat op 't bevel van Graaf *Johan van Ooſt-Vriesland*, en op het goed-vinden van 't *Synode* te Enkhuizen, met die Weederdoopers, welke zich Vlamingen en Mennoniſten noemden. Waar van, onder den naaam van de Graaf, uit het *protocol*, in de Vrieſſche taale daar van uit gegeeven, het volgende in 't byzonder vertelt werd: De geleegenheid daar toe, was, dat zich de Voorſtanders der Weederdoopers zelfs te Embden vergaadert en beroemt hadden, hoe dat zich niemand met haar in den *diſpuit* dorſt inlaaten, het geen de andere zeer gedaan hadde, waar door ze eindelyk wel tot een t'zaamen-ſpraak moeſten verſtaan. De artykelen, daar van *gediſputeert* wierd, waaren deeze: 1. *Dat God Vader, Zoon en H. Geeſt, zyn drie zelfs onderſcheidene Perzoonen, en echter een eeuwige waarachtige God en Goddelyk Weezen.* 2. *Van des menſchen ſcheppinge.* 3. *Van den val des menſchen en zyne verdorventheid, en dat daar de erf-zonde, en het verlies van de vrye wille uit voort komt.* 4. *Van Chriſtus, naamentlyk, dat Jeſus Chriſtus een waar menſch in een Perzoon zyne menſcheid aangenoomen hadde, uit de zelf-ſtandigheid van Maria zyne moeder.* 5. *Van de Rechtvaardigmaakinge en heiligmaakinge of weedergeboorte des menſchen.* 6. *Van de goede werken.* 7. *Van de Gemeente Gods, en waar aan men die kan kennen.* 8. *Van de verkiezinge en beroepinge der Predikers of Dienaars.* 9. *Van den Doop, en of men ook de jonge kinderen des Verbonds doopen moet.* 10. *Van des Heeren Avondmaal.* 11. *Van 't rechte gebruik of misbruik des bans.* 12. *Van de Hooge-Overigheid.* 13. *Van den eed, en het volkoomen verſtand van het vyfde Cap. Matth.* 14. *Van de opſtandinge van ons vleeſch.* (*q*) Van dit alles is 'er in 124 handelingen, wydloopig *gediſputeert*, daar zich de Weederdoopers zoo verklaart hebben, als wy by haare Hiſtorie, in 't byzonder zullen zien. Haare naamen nu waaren de volgende: *Hans Boſchaart, Paul Bekker, Chriſtiaan Arents, Brixius Gerrits, Pieter van Keulen, Joh. Uphorn. De Præſidenten* waaren, *Okko Frieſz, Droſt te Embden, Helmer Diurley, Onno Tyabborn, Hendrik Geides, en Paulinus. Van weegen de Predikanten*, waaren daar by: *Menſo Alting, Wicherus, Melleſius, Feite Ruwerdi, Joh. Petrejus, en Joh. Nicaſius.* (*r*)

Leeuwaarden. 17. Eindelyk is 'er ook een diergelyke *conferentie* te Leeuwaarden in Vriesland voorgevallen, in 't Jaar 1596, van den 16 Auguſtus tot den 17 November toe, en zulks maar tuſſchen twee perzoonen, naamentlyk, *Ruardus Acromus*, Predikant aldaar, en *Pieter van Keulen*, Dienaar der Mennoniſten. De *acta* daar van, zyn onder den naame van Graaf *Willem Lodewyk van Vriesland* uit gegeeven, daar in de voorreede ſtaat, dat alle andere Weederdoopers daar toe wel genoodigt wierden, maar die beide gedachte mannen hadden alleen maar *gediſputeert*, behalven dat 'er van wee-

(*m*) Thuanus l. XLIIX. p. 1020. (*n*) Protocol. p. 696. (*o*) Fechtius Tab. Chron. Hiſt p. 944. (*p*) Vid. omnino protocollum & acta colloquii zu Franckenthal. 1573. 4o. (*q*) Protocol. d. i. Alle handlungen des Colloquii zu Embden, gedrukt Anno 1597. 4o. p. 1. (*r*) Ibid. p. 372. Ottius Annal. Annæb. p. 166.

weederzyden, eenige deeze by geſtaan hadden. (s) En uit het wydloopig *Protocol*, ziet men, dat by na alle ſtrydige punten voorgekoomen geweeſt zyn. Gelyk als dan de Uitgeevers ongemeen veele doolingen aan *Pieter van Keulen voor wierpen, welke zy vreemde, gevaarlyke, en onwaare manieren van ſpreeken noemen.* (t) Doch waar teegen deeze gezegt heeft: *Dat zyne reedenen Ruardus te ſterk waaren.* (u) Zoo dat op deeze wyze nochmaals de eene partye den ander niet verſtaan heeft, en dat vervolgens het *diſputeeren* ook te vergeefs is geweeſt. In dit *Protocol* word ook gedacht, *hoe zich de Weederdooper beklaagt heeft, dat zyn teegen-partye uitvluchten gezocht, en zyn toevlucht tot de Preſident genoomen heeft, doordien hy hem niet voldoen konde.* Item, *dat de oorzaaken der vervolgingen, van de Predikanten eerſt afkoomen, en dat Ruardus teegens de ordeninge der Commiſſariſſen gehandelt heeft, e. z. v.* (x) Uit alle het welke klaar blykt, dat de Predikanten waarlyk op deeze menſchen verbittert waaren, en daarom ook alle bedenkelyke beſchuldigingen te zaamen gebracht hebben, die men in het gemelte *Protocol* overvloedig vind. (y) Waar door dan de uitgang van deeze t'zaamenſpraak, gelyk als alle andere, nochmaals ellendig en verkeert wierd, en deeze lieden zondaars zyn en blyven moeſten, waar van by haare Hiſtorie meerder zal gehandelt werden.

Jaar MD. tot MDC.

18. Nu is noch overig, om van die t'zaamen-ſpraak en *diſputatie* iets te gedenken, welke onder de Lutherſche zelfs, en haare eigene ſtrydende partyen voorgevallen zyn, welkers voornaamſte Hiſtorie echter tot de ſtrydigheeden zelve behoort. De *diſputatie*, welke te Weimar, tuſſchen *Victorinus Strigelius* en *Matthias Flacius*, van de vrye wil, in 't Jaar 1560, in 't begin van Auguſtus een gantſche week lang gehouden wierd, heeft de geleegenheid tot de groote ſtryd, aangaande de Erfzonde, gegeeven. Maar doordien dezelve Hiſtorie, den ſtryd van *Flacius* wel het meeſte raakt, en ook verklaart, zoo zal ik die zoo lang aan een zyde zetten, en tot daar toe ſpaaren. (z) In 't Jaar 1561, is 'er eene byzondere te zaamen-komſte te Lunenburg gehouden, en zulks wel ter geleegenheid van de ſweevende oneenigheeden, tuſſchen de Wittenbergze, Leipzigers en andere Godgeleerde, inzonderheid, weegens het Avondmaal. Daar dan de Predikanten in Needer-Saxen, te Lubek, Maagdenburg, Bronswyk, Lunenburg en Wiſmar, welke het met de de Jenaaſche Godgeleerde, teegen de Wittenbergſche hielden, te Lunenburg te zaamen quaamen, en met den ander te zaamen-ſpraak gehouden hebben. 1. Van *Melanchthons* boek, het *Corpus Doctrinæ* genaamt. 2. Van de verdoeminge der geener, die niet recht-geloovig waaren, en 3. van de *Jurisdictie des Roomſchen Paus.* (a) Doch dit heeft desgelyks, gelyk als alle de andere, maar meer hout in 't vuur gebracht, en ſtoffe tot twiſt en teegenwerpinge gegeeven, gelyk als men uit de ſtryd-ſchriften van de zelve tyden, hier onder noch naader zien zal.

Colloquia der Lutheraner onder zich te Weimar.

Lunenburg.

19. Naderhand is 'er byzonder veel ſpreekens en ſchryvens van de t'zaamen-ſpraake te Altenburg geweeſt, die van den 20 October 1568 af, tot den 9 Maart 1569 toe, tuſſchen de Keurvorſtelyke en Vorſtelyke Saxiſche Godgeleerden geſchied is. De aanleidinge daar toe, waaren de gruwelyke *diſputen* en oneenigheeden, tuſſchen de Wittenbergze en Leipziger Godgeleerde, eensdeels, en de Jenaaſche en overige Thuringſche, of Vorſtelyke Saxiſche Predikanten, die nu al langen tyd geduurd hadden. Als nu Hartog *Johan Wilhelm* de Predikanten, die het gevoelen van *Victo-*

Altenburg

Aanleidinge daar toe.

(s) Protocol. d. i. Die gantze handlung des Geſprächs, gehalten zu Lewarden in Friesland. Franeker 1598. 4°. (t) Ibid. præf. (u) Ibid. Actione 46. (x) Actione 6. 38. & 40. (y) Vid. præfatio ibidem. (z) Vid. interim diſputatio de orig. peccato & libero arbitrio inter Matth. Flacium & Vict. Strigelium habita. (a) Wilhelm Strateman, Theat. Hiſtor. Epiſt. X. p. 1068.

Jaar MD. tot MDC.

Victorinus Strigelius niet hadden willen aanneemen, en van des Hartogs broeder uitgedreeven was, weederom in 't land gelaaten hadde, en dat hy de teegenſpreekers der *Adiaphoriſten* en *Majoriſten* ſtyfde, zoo ontraade hem de Keurvorſt *Auguſtus*, op het aanhouden van zyne Godgeleerde, dat zeer. En als die maar eens een t'zaamen-ſpraak voor-geſlaagen hadde, zoo drong *Auguſtus* daar zoo lang op aan, tot dat hy daar in verwilligde. En alzo quaamen dan uit Keur-Saxen te Weimar by een *Dr. Paulus Eberus*, *Dr. Heur. Salmuth*, *Dr. Andreas Freyſchub*, *Dr. Petrus Prætorius*, *Dr. Caſpar Creutziger de Jonge*, *Mr. Chriſtiaan Schuts* en *Mr. Henr. Möller*, neevens eenige van den Adel als Preſidenten; van de andere zyde quaamen aldaar: *Dr. Joh. Wigand. Dr. Joh. Frid. Cæleſtinus*, *Mr. Chriſtoph. Frenæus*, *Mr. Barthol. Roſinus*, *Mr. Alexius Breſnicerus*, *Mr. Timoth. Kirchnerus*, *Mr. Mart. Burggravius*, neevens eenige van den Adel en Juriſten. De Hartog *Johan. Wilhelm*, had zelfs de voorzittinge, tot dien einde, *op dat het onder de onruſtige hoofden doch vreedzaam toegaan mochte.* (*b*) Alhoewel de Schryvers doorgaans niet te minder bekennen, en ook klaagen, dat de verwoetheid en grimmigheid der Godgeleerde zich zoo gruwelyk geopenbaart heeft, dat het niet anders als loutere ergernis gegeeven heeft, en geen zeegen of vrucht daar by te verhoopen is geweeſt: *Zy waaren zoo heftig op elkanderen verbittert geweeſt, dat zy niet alleen zelfs malkanderen in opentlyke ſchriften, op het gruwelykſte uitgemaakt en geſchandvlekt hebben, maar dat ook de Vorſten zelfs, teegen den ander in de uiterſte vyandſchap geraakt zyn.* (*c*) De artykelen, waar over zy zouden handelen, waaren deeze: 1. *Van de rechtvaardigmaakinge des Geloofs.* 2. *Van de vrye Wille.* 3. *Van de Middeldingen* (adiaphora.) In 't begin van de *diſputatie*, gelyk als het altyd gebeurt is, wilde geene partye den anderen wyken, en zy gebruikten daar by teegen malkanderen, *de bitterſte en ſchimpigſte woorden*, (*d*) zoo dat de Keur-vorſtelyke Godgeleerde, zelfs noch by het eerſte artykel, al niet verder wilden voortvaren, maar het by den Keurvorſt daar toe brachten, dat de gantſche handeling opgehouden wierd. Hier op ging nu het ſchelden en ſmaalen, beſchuldigen en laſteren, teegen malkanderen, in openbaare ſchriften eerſt recht aan: De Keur-Saxiſche wierden van andere niet alleen beſchuldigt, dat zy de t'zaamen-ſpraak uit loutere vertzaagtheid en een quaad geweeten afgebroooken, maar ook, dat zy het voorheene, op allerleye wyze zelfs gezocht hadden te beletten, en alzoo het licht geſchuuwt. (*e*) Die daar teegen, klaagden de andere opentlyk aan: *Dat zy de* Acta *hadden vervalſcht, dat 'er gantſche ſtukken in haare uitgeevingen daar uitgelaaten, en daar teegen andere vreemde ſchriften, die ten deele niet aangenoomen, en ten deele niet voortgebracht waaren, daar achter aangelapt, eene vergiftige voorreede voor aangezet, de gantſche zaak valſchelyk vertelt, de form der artykelen moetwillig verkeert, en veele perzoonen met valſche achterklap beſwaart hadden. e. z. v.* Waar uit de ongoddelyke zin van beide de partyen heel klaar blykt. Het oogmerk der Overigheid was geweeſt, dat door zulk een t'zaamen-ſpraak, het ellendige en byzonder verdoemen en veroordeelen, in een onverhoorde en onafgedaane zaak, voortaan weg mocht blyven. (*g*) Maar deeze men-

t'Zaamen-ſpreekers.

Haar hevigheid.

Gevolgde ſtryd.

(*b*) Chytræus l. XXII. Sax. p. 580. (*c*) Id. ibid. p. 581. & Oſiander Cent. XVI. l. III. c. 64 p. 809. Kortholt. Sec. XVI. Hiſt. Eccl. c. III. p. 817. (*d*) Idem l. c. (*e*) Hutterus Concord. Conc. Cap. II. p. 28. (*f*) Warhaffter Bericht und kurtze warnung der Theologen beyder Univerſitäten Leipz. und Wittenb. von den neulich zu Jena im Druk ausgegangenen Acten des Colloquii zu Altenburg 1570. 4o. in præfat. (*g*) Endlicher Bericht und Erklärung der Theologen beyder Univerſitäten Leipzig und Wittenberg, auch Superintendenten der Churfl. landen wider Flacium p. 46. Conf. Scripta ſequentia, Colloquium Altenb. de articulo juſtificationis Jenæ ad Salam 1570. Acta ejusdem cum brevi narratione, quæ ibi geſta, bona fide ex originali deſcripta Lipſ. 1570. fol. & Germanice Witteb. fol. Bekäntnüs vom freyen Willen, ſo im Colloquio zu Altenb. hätte ſollen fürgebragt werden von Fürſtl. Sächſ. Theologen Jena 1570. Bericht vom Colloq. zu Altenburg, auff den endl. Bericht der Wittenb. Jena 1570.

menschen deeden recht het teegendeel, en beleedigden alzoo God en de Overigheid, zonder eenigen schroom ongestraft, en dat noch onder den schoonschynenden naam van yver en reine leere. Jaar MD. tot MDC.

20. Zoo dat 'er eene grouwelyke verwerringe, op dit ongelukkig *disputeeren* der Godgeleerde, volgde, gelyk als het toen ter tyd iemand bekende, en het een *tristem lanienam* (droevige vleesch-bank) noemde. (*h*) De Lands-heeren zelfs, geraakten niet alleen door de boosaardige verleidinge van haare gewaande Ziel-zorgers in dood-vyandschap, zoo zeer zelfs, dat, wanneer de eene partye maar wat meer macht hadde gehad, het tot een groot bloed-bad hadde kunnen uitvallen: maar de Godgeleerde zelfs rusten niet eerder, voor dat de eene den ander vernielt hadde. Gelyk als dan, kort na Hartog *Joh. Wilhelms* dood, de Keurvorst de Thuringsche meest uit het land joeg, het welke op het aanhouden van zyne Godgeleerde, en haare wraakgierigheid geschiede. Ja schoon het in 't begin van de t'zaamen-spraak zelfs was, zoo schaamden zy zich over haare boosheid zoo gantsch niet, dat zy elkanderen in de verzaamelingen niet eens wilden groeten, en met de verbitterste gemoedern onderling *disputeerden.* (*animis acerbissimis*) (*i*) Waar by men dan wel licht denken kan, war voor toornige helsche gezichten zy den ander moeten gegeeven hebben tot ergernis der andere, welke *Leeken* heeten, en die zy in haare gruwelykheid en vyandschap gelyk als versterkten (*k*) Als hier na de strydzaaken van *Flacius*, waar van hier onder volgen zal, noch altyd duurden, en dat hier en daar zyne vrienden de andere teegen spraaken, en haar ook over veelerhande huichelerye en andere zaaken beschuldigden, zo wierden 'er onder anderen, twee Predikanten te Lindau in Schwaben, genaamt *Tobias Rupius* en *Sebaldus Schefferus*, daar over bekent, met welke D^r. *Jacob Andreæ*, die toen ter tyd een byzonderen yver liet zien, in 't Jaar 1575, aldaar op het Raadhuis, in 't by-zyn van den Raad en Burgerye, *disputeerde.* Daar dan beide de partyen, eerst haare belydenis, aangaande de erf-zonde, afleiden, en *Dr. Andreæ* naderhand bewyzen wilde, dat de meeninge van *Flacius* teegens den Bybel en de Symbolische boeken vlak aanliep. Maar nademaal *Rupius* niets altoos wilde toe-geeven, zoo maakte de Raad een einde van het *disputeeren*, zond het *Protocol* aan verscheide eenzydige Godgeleerde, als naar *Tubingen*, *Stutgard*, *Straatsburg*, *Ulm* en *Memmingen*, welke dan *Rupius* veroordeelden: en als die beide Predikers haar gevoelen niet wilden onderschryven, zoo wierden zy afgezet, gelyk als het altyd in zulken handel van het machtigste deel *gepractizeert* geworden is. (*k*) Hoe ongoddelyk nu diergelyke *disputatien* gevoert zyn, is ook zelfs hier by openbaar, terwyle men een langen tyd uit de *Logica* over en weeder getwist, en D^r. *Andreæ*, onder anderen aan *Rupius* gevraagt heeft, *in quo prædicamento Consul esset?* welken die geantwoord heeft: *in prædicamento substantiæ*, waar over hy van de andere uitgelagchen wierd, die bewyzen wilden, dat dit woord *in prædicamento relationis* was. (*l*) En met zulke narreryen en woorde-krygen hebben deeze luiden de edele tyd, zoo voor haar zelven als andere, ellendiglyk bedorven.

Jammerlyke uitgangen der zelve.

Colloquium te Lindau.

School- en woord-twist.

21. Deeze zelve D^r. *Andreæ*, ving in 't Jaar 1571, den 10 Augusti met *Flacius* zelfs, eene *disputatie* te Straatsburg aan, alwaar deeze man toen ter tyd, in ellende en op genade der rechtgeloovige leeven moest: doch in welke *Flacius*, gelyk als men klaagt, niet bekeert konde werden. (*m*) Ja deeze heeft hier na opentlyk geschreeven: *Dat alle Pfarheeren te Straats-burg*

Disputatie te Straatsburg.

(*h*) Chytræus Epist. ap. Fechtium Supplem. H. E. p. 312. (*i*) D. Jac. Andreæ ibid. p. 289. (*k*) Osiand. l. c. l. III. c. 74. p. 853. Jo. Wigand. in Manich. p. 534. (*l*) Strateman. l. c. p. 1081. (*m*) Acta Mansfeldensia & Vinariensia ap. Wigandum l. c. p. 437.

Jaar MD. tot MDC.

burg wisten, dat Dr. Jacob het ook, in de naaste Latynsche en Duitsche brief aan hem, zelfs klaar bekent hadde, ook betuigde zulks een handschrift van Matthias Migelinus, Pfarheer te St. Wilhelmus, dat in 't laatste zulke eene t' zaamenspraake alzoo geslooten geworden was, dat zy een Christelyk en broederlyk verdrag eenigheid en overeen-koominge in het artykel van de erf-zonde met den ander gemaakt, en met toereikinge haarer handen bekrachtigt hadden. (*n*) *Flacius* beswaarde zich ook zeer, dat *Andreæ* die t'zaamen-spraak verminkt uit gegeeven hadde. Gelyk men dan in deeze uitgeevinge ook niets vind, dat zyn gevoelen niet begunstigen konde. (*o*) En in 't korte, het liep nochmaals met deeze t'zaamen-spraake af, gelyk als met alle de andere, dat de Boek-winkels met te meerder strydigheeden daar door aangevult, en de gemoederen van alle kanten meer geergert en verbittert wierden. En niet anders ging het met de laatste *conferentie*, welke wy nu noch te bezien hebben, naamentlyk, met die in 't Jaar 1583, te Quedlinburg, in January gehouden wierd. Wy zullen hier van haast wat meerder zien, nu zullen maar de noodigste omstandigheeden in 't algemeen van ons aangeweezen werden. De t'zaamen-spreekers dan waaren, van de Keurvorstelyke Paltzische Godgeleerde: *Timoth. Kirchnerus* en *Wilh. Zimmermannus*; van de Saxen: *Nic. Selneccerus*, *Polyc. Lyserus*, en *Martinus Chemnitius*, en van de Brandenburgsche, *Christoph. Cornerus*: op de andere zyde der Bronswyksche en Helmstadsche, waaren, *Uglerus*, *de Abt van Mariendal*, *Tileman Heshuize*, *Daniel Hofman*, *Joh. Malzius*, Hofprediker by den Hartog *Julius*, *Basilius Satler* en *Henricus Capius*. De aanleiding daar toe nu was, dat de Bronswyksche Godgeleerde, en onder deeze, inzonderheid, *Heshuize*, met de *Formula Concordiæ*, in zommige punten, en wel voornaamentlyk, ontrent het punt der *ubiquiteit*, of aangaande de leere der algemeene teegenwoordigheid Christi niet heel gerust waaren, en men alzoo door een onderlinge gesprek, die stryd zocht af te doen, maar daar door te weege bracht, dat die in der daad maar vermeerderde, zoo zeer zelfs, dat 'er hier na maar des te heftiger en scherper van de zaak geschreeven wierd. (*p*)

Colloquium te Quedlinburg.

Stoffe van dezelve.

21. Daar bemoeiden zich wel eenige, om die zaak in der minne by te leggen, en de voorstellingen der Bronswyksche Godgeleerde, waaren de volgende: „1. Eischten zy een Synode. 2. Wilden zy eene andere verklaaringe van de vrye wille hebben, als die, welke in het Concordie-boek gezet was. 3. Zouden de harde en onbequame manieren van spreeken, van *Luther*, of daar t'eenemaal uitgelaaten of wat verzacht werden. „4. Zoude 'er zulk eene *hypothesis*, of onderstellinge opgestelt werden, „daar in niet slechts in 't gemeen, maar in 't byzonder de doolingen, „beneevens de stichters daar van, verworpen wierden. 5. Waaren 'er „verscheidene zaaken in de *Formula Concordiæ* verandert, na dat zy ondergeschreeven waare geweest. 6. Zoude de *ubiquiteit*, niet (gelyk als „in de Apologie geschied was) opentlyk staande gehouden werden. Van welke laatste stellinge men twee geheele daagen lang, naamelyk, den 14 „en 16 January gedisputeert heeft. Inzonderheid is aldaar van de voorgevallene veranderinge der gedrukte exemplaaren van het *Concordien-boek*, gehandelt geworden, daar de Bronswyksche Godgeleerde over klaagden, dat die met het geschreevene, en het artykel van de vrye wille, en andere punten niet overeen quaamen, waar van zy wel acht oorzaaken

(*n*) In der Wiederlegung des Dialogi, so D. J. Andreæ verfälscht und verstümmelt lassen ausgehen in 4o. (*o*) Vid. Colloquium de peccato orig. Epistola ad Flacium & hujus Resp. cum refutatione D. J. Andreæ Tubingæ 1584. 4o. (*p*) Osiander l. IV. c. 19. p. 949. Vid. Bericht von dem Colloquio der zu Quedlinburg versammleten Theologen über den Artikel von der ubiquität. it. das Judicium Heshuisii von derselben Apologie. Neustad. 1585. 4o.

ken by brachten, waarom zy dat gedrukte exemplaar voor het haare, dat zy onderschreeven hadden, niet erkennen konden: waar van by de zelve Historie meerder. Maar op de boven-gedachte punten, is 'er in 't *reces* (uitstel) dit besluit eindelyk gevolgt, en wel op 't eerste: *Dat de Godgeleerde van weederzyden, aan drie Keur-vorsten haare reedenen zouden bekent maaken, of en waarom 'er voor ditmaal een Synode noodig was of niet.* Op het tweede, weegens de veranderde punten in het *Concordie-boek, dat zulke veranderingen in het verweer-schrift weggenoomen zouden werden.* 3. *De reedenen van* Luther, *konden uit de aan-een-schaakelinge en door andere middelen, gevoegelyk genoeg verklaart en gered werden.* 4. *Zoude de* hypothesis, *of onderstellinge, maar alleen by de uitterste nood gedreeven werden.* 5. *Weegens het punt der algemeene veranderingen, dit zoude,* ad referendum, *uitgestelt worden.* Op 't laatste hebben de Bronswykschе Godgeleerde nochmaals verklaart, dat zy het *proces*, by de *formula concordiæ* gehouden, geenzins goed keurden, en alles op een algemeen *Synode* verschooven, daar teegen de Keurvorstelyke antwoorden, dat dit nu na het geschiede *proces*, onnoodig en al te langwylig was, om daar van te *disputeeren*, *e. z. v.* Verders vond men goed, om niets altoos van deeze *acten* openbaar te maaken, maar alleen op eenigheid en vreede te zien; het welke, hoe het gehouden is of niet, het straks volgende bericht toonen zal. Haare heftigheid en bitterheid blykt ook genoegzaam uit de schriften, welke zy hier na aan de Keur-vorsten gezonden hebben, als waar in zy elkanderen op het uitterste scherp aanklaagen, (q) zoo verre zelfs, dat de oude *Chytræus* blyde was, dat hy daar van blyven mocht, alhoewel de andere daar over zeer op hem te onvreede waaren, gelyk als men uit zyn eige brief wel ziet: (r) En aldus is het uit Gods rechtvaardig oordeel en toelaatinge geschied, dat de Godgeleerde van deeze gantsche eeuwe, niet alleen in schrift en andere byzondere bedryven, maar ook in zulke openbaare t'zaamen-komsten, in 't aangezichte van zoo veele duizende menschen, haares herten grond zoo dikmaals klaar ontdekt, en haare eigene schanden en gebreeken zelfs zoo zeer hebben laaten in 't licht koomen, het geene nochmaals de rechte toestand der zelve tyden merkelyk heeft verklaart.

Jaar MD. tot MDC.

(q) Vid. omnino Leonh. Hutterus Concord. Conc. c. XLV. a p. 280. ad 317. collatus cum Hospinian. Conc. Disc. c. XIV. p. 247. seqq. (r) Epist. ad Polyc. Lyserum p. 1162. Epist. Theol.

HET XVIII. HOOFDSTUK.

Van de Geloofs-belydenissen, inzonderheid der Lutheraanen.

I. TOt deeze verzaamelingen, ter oorzaake van den Godsdienst, behooren ook die besluiten en schriften, welke op de reeds genoemde of andere t'zaamen-komsten, opgestelt zyn. En doordien de zelve een aanmerkelyk deel der Kerkelyke Historien kunnen verklaaren, nademaal 'er zeer veel stryds daar over ontstaan is, zoo zullen wy die nu eens na malkanderen gaan bezien: doch zoo echter, dat maar alleen de noodwendigste omstandigheeden, volgens de zuivere Historische waarheid alhier voorgestelt zullen werden, maar de zaaken zelfs zullen aan de Godgeleertheid t'eenemaal overgelaaten werden. Vooreerst is dan te weeten, dat men ten tyde van *Luther*, en veele jaaren lang na hem, van de zoo genaamde Symbolische boeken, en

Of 'er in 't begin Symbolische boeken geweest zyn.

Jaar MD. tot MDC.

en van de daar na opgegeevene grond-leeren der artykelen, in zulk een verstand en gebruik, als zy hier na opgekoomen zyn, niet het minste geweeten heeft. Maar men heeft toenmaals wel eenige byzondere schriften met de Augsburſche Belydenis gelyk geſtelt, gelyk als zulks de boeken van dien tyd ook wel uitwyzen. Alzoo telde noch, in 't Jaar 1553, een zeeker Predikant, te Frankfurt, genaamt *Hartman Beyer*, onder de boeken, welke het kort begrip der Christelyke leere voordraagen, de *Loci communes Melanchthonis*, zyn *Examen ordinandorum*, en dan eerst de Augsburgsche belydenis, insgelyks ook de Saxische, welke aan het *Concilium* overgegeeven zoude werden. (*a*) Ten minsten is ook de Luthersche Kerke, zoo veele jaaren lang, ten tyde van *Luther*, in die vryheid gebleeven, dat zy aan geen zulke voorgeschreevene geloofs-formulieren gebonden is geweest. Hier na heeft men de Augsburgsche belydenis, de menschen zoo verre als eene bekentenisse voorgelegd, gelyk ook de naam (van *Confessie*) zoo luid, daar de Godsdienst in bevat was, en die de Overigheid opgevolgt wilde hebben. Gelyk als die in 't Jaar 1557, ook zoo uitgeschreeven is geworden. (*b*) En uit de klaare omstandigheeden van die tyden is het heel klaar te zien, en niet te loochenen, dat het waare, en eenige oogmerk der Augsburgsche Belydenisse, en der overige geloofs-boeken, hoofdzaakelyk en alleen maar de voorstellinge en bekentenisse van die leeringen en ontwerpen is geweest, welke de Leeraars en Aanvoerders der Luthersche Gemeentens toen ter tyd gedreeven, en voor waarachtig gehouden hebben. Want deeze eerste bekenners hebben geenzins in den zin gehad, om haare nakoomelingen in alles zoo naauw daar aan te binden, als het hier na wel uit krachte van het navolgende bericht geschied is. En is *Luthers* voorneemen, by de opstellinge der Augsburgsche belydenisse, der Smalkaldische artykelen, en van den Catechismus, wel zeeker geen ander geweest, als dat hy zelfs by zyne onderrechtinge, aangaande de bezoekinge, wel uitdrukkelyk en oprecht bewyst, en daar meede hy zyne Christelyke bescheidenheid, aan alle menschen, tot navolginge voorgestelt heeft: wanneer hy uit een ryp overleg der Christelyke vryheid aldus geschreeven heeft: *Alhoewel wy zulks niet als strenge gebooden kunnen laaten uitgaan, op dat wy niet NB. eenige nieuwe Pausselyke besluiten opwerpen, maar als eene enkele Historie of geschiedenis, en daar by als een getuigenis en bekentenis van ons geloove.* (*c*)

Hier na maar als bekentenissen gehouden.

Christelyke vryheid daar by behouden.

2. In deeze zin nu, hebben de eerste *Reformateurs* haare belydenissen en andere boeken, alle opgestelt, en dit zouden zy ook gewisselyk niet eens gedaan hebben, byaldien zy de schrikkelyke geweetens-dwang geweeten hadden, welke men naderhand daar meede geoeffent heeft. Want gelyk als wy nu gezien hebben, zoo telden zy deeze haare belydenissen, in 't begin onder de andere gemeene schriften, zonder eenig onderscheid of verheffinge van dezelve, booven alles. En uit deeze Historie ziet men wel, dat het onderscheid eerst hier na, by de overhand genoomen hebbende strydigheeden, uitgedacht geworden is: als wanneer men, tot een voorbeeld, op de t'zaamen-komste te Lichtenburg, in 't Jaar 1576, besloten heeft: *Dat de geweetens aan het* Corpus Doctrinæ *van* Melanchthon *niet gebonden zouden werden, noch dat men het zelve aan anderen, als een* Symbolum *niet zoude opdringen, maar het zelve alleen voor een goed, heerlyk en nut boek houden.* Hier teegen zoude naast de drie *Symbola*, de *Augsburgsche belydenisse*, het *Verweerschrift*, de *Catechismus* en *Smalkaldische artykelen*, als een

Aanvang des onderscheids van deeze bekentenisse.

(*a*) Heilsames Manual der fürnehmsten artikel in frag und antwort gestellet, Francfurt 1554. 8°. in der dedication an die Pfaltz-gräffin Elisabeth. (*b*) General Artikel. A. 1556. (*c*) To. IV. Altenb. p. 390.

Jaar MD. tot MDC.

een reegel aangenoomen werden. (e) Waar uit men klaar ziet, hoe veranderlyk en lichtvaardig, het met de verheffinge en opdringinge van zulke Symbolische boeken, toe gegaan is, terwyle men de arme Gemeentens, nu dit boek, en dan dat, tot een reegel voorgelegd, en andere hier teegen weeder afgeschaft heeft, e. z. v. zoo dat wel de minste geweetens hebben kunnen weeten, waar aan zy zich houden, of welke Godgeleerde zy vertrouwen zouden. Het byzondere verhaal van zulk een bedroefden handel, zal dit alles klaar maaken, en voor al aanwyzen, hoe de laatste geloofs-formulieren van zulke perzoonen afgekoomen zyn, welke eenzydig geweest zyn, en daar door de andere maar zelfs op 't lyf willen vallen, gelyk als dan ook de zelve, niet van alle de leedemaaten der Kerken, maar van eenige weinige lieden, teegens welke doch het teegendeel altyd *geprotesteert* en zich uitgezondert heeft, gemaakt geworden zyn. Waar by men by na niet eens op het anderzins ondeugend fondament gesteunt heeft, als of naamentlyk zulke menschen last van de Kerke gehad hadden, om zulk eene beslechtinge te doen; maar wel, dat men, als met geweld is toegevloogen, en die geene, welke zich niet hier na voegden, verjaagt of anders afgeschaft heeft. Daar het doch in waarheid, alle menschen aangaat, wat een zeeker Godgeleerde aan de Hooge-Overigheid schreef: „Dat 'er geen beeter middel, noch rechter weg is, „als dat de weereldlyke Regenten en Overheeden, voor haare perzoo- „nen, de schriften der Godgeleerde, maar voor al de H. Bybel, in waa- „re vreeze en aanroepinge van God, zelfs ook leezen, en dat ze haare „gewaande Ziel-zorgers hier in niet te veel toe vertrouwen, of maar al- „leen met vreemde oogen zien zouden. Want de Heere Christus niet te „vergeefs spreekt: Als de eene blinde den anderen leid, zoo vallen zy „beide in de graft. (*f*)

Symbolische boeken. Canonyk genaamt.

3. Maar nademaal nu zulke boeken, op de gedachte wyze, tot zulk een ongelyken oogmerk gebruikt zyn geworden, zoo heeft men de zelve ook met ongewoonelyke, en zeer aanmerkelyke eer-tytels en lofspreeuken, vereert en gepreezen. Maar inzonderheid hebben zich de andere partyen niet weinig daar aan geergert, dat men de *Symbolische boeken*, *canonici*, of *een reegel en richtsnoer der leere* genoemt heeft, daar men doch de H. Schrift alleen daar voor aangenoomen heeft. Op dat het dan des te grooter aanzien by de onvoorzichtige mocht hebben, zoo ontzag men zich niet, om zulke boeken voor Θεοπνεύςυς of van God onmiddelyk ingegeevene schriften uit te geeven. Want alzoo schreef men te Wittenberg opentlyk, in 't Jaar 1567, van de *Augsburgsche belydenis. Deeze reegel en richtsnoer der leere, is toen ter tyd door de ingeevinge of voorschryvinge des H. Geests* (Spiritu St. dictante) *van* Melanchthon *geschreeven geworden.* (*g*) En een ander heeft onlangs van de *Formula Concordiæ* alzoo gesprooken. *De instelders van dezelve waaren van niemand anders als van den H. Geest gedreeven, en hadden dit hooge werk ook aangevangen.* (*h*) Waar uit dan ook van zich zelve volgde, dat zulke van God ingegeevene boeken, (gelyk als zy noch onlangs van een zeker Wittenbergsche Godgeleerde genoemt werden) een reegel en richtsnoer van het geloove moesten heeten te zyn, gelyk als zy dan ook daar voor uit gegeeven werden, en wel zonder eenige uitdrukkelyke bepaalinge en beding, die men anders met de uitgevondene onderscheidinge van *norma primaria* en *secundaria*, meenigmaal wel pleeg te maaken. Alzoo schreef dan een zeeker Godgeleerde, in 't Jaar 1602,

 aan

(*e*) Ap. Hutterum Concord. Conc. p. 78. (*f*) D. Heilbrunner von der Augsburgschen Confession wiederwärtiger Censur und urtheil der Papistischen Scribenten. p. 121. (*g*) To. Script. publ. Witteb. p. 354. S. X. III. (*h*) Georg. Muller Historie des Conc. Buchs. P. II. c. 1. §1.

Jaar MD. tot MDC.

aan den Keurvorst, *Christiaan de tweede*: *De voorzegginge wierd altyd meer vervult*: *Op den avond zal het licht worden. Want uit de* Augsburgsche Belydenisse *en* Formula Concordiæ, *blinkt zoo veel NB. goddelyks of Godheid*, (divinitatis) *dat zy ook zelfs voor waardig geacht werd*, *NB. om een* Canon, *reegel of richtsnoer des geloofs te zyn.* (*i*) In welke recht schrikkelyke en lasterlyke woorden men dan deeze boeken, niet alleen tot goddelyke dingen, maar ook tot een *Canon* wel uitdrukkelyk gemaakt, en noch daar en booven, aan de Schrift zelfs niet met een eenig woord gedacht heeft. Een ander Schryver noemde *Luthers Catechismus*, en de *Smalkaldische artykelen*, ὀρθοτάτην στάθμην en ὀρθότατον κάνονα, *de allergerechtigste waage en reegel.* (*k*) En elders besluit hy aldus: *Doordien wy Lutheraanen heeten, zoo kunnen de schriften van Luther, van den reegel ook niet uitgeslooten werden.* (*l*) Zoo dat men alzoo uit zulke onrechte meeningen, diergelyke noch slimmer gevolgen heeft gemaakt: Gelyk als hier uit den naam van *Luther*, zyne boeken tot een *Canon* gemaakt werden. Eeven gelyk als men *de Augsburgsche Belydenis, tot een grond en stut* (firmamentum & fundamentum) *des Gereformeerden Godsdiensts aangaf*: (*m*) om nu van andere zulke uitdrukkingen alhier noch te zwygen.

Canon en Reegel des Geloofs.

Grond der Gods-diensts.

De Schrift gelyk geacht.

4. Deeze maniere van spreeken nu was zeer gemeen, dat men de *Symbolische boeken*, met en neevens de Schrift zette, zoo wanneer men de *Canon*, of reegel der *Luthersche leere* beschreef. Zomtyds wachte men zich noch al, om zoo duidelyk zich te uitten, en men sprak daar eenigzins duister van: *Dat men zulke boeken verkiezen moest, welkers achtbaarheid niet twyffelachtig was, gelyk als daar waaren, de boeken der Propheeten en Apostelen, en eenige anderen, welke van deeze leere niet afwyken, die men voornaamentlyk erkennen moest.* (*n*) *De grond des geloofs werd als onbeweeglyk en onweederzettelyk aangeweezen, daar op het Christelyke Geloof steund, en het menschelyke herte onderricht werd; daar het een brandend licht heeft, waar meede het recht tot God kan koomen, en weet wat het hem bewyzen zal, daar het een zeekere haaven heeft, daar in het ten eeuwigen leeven rusten kan.* (*o*) Zomtyds en dikmaals, zette men onbeschroomt, de *Symbola* in een gelyke graad met de H. Schrift, tot een grond des geloofs, als wanneer 'er op de bekentenis der Godgeleerde bevoolen wierd, *dat alle de Predikanten haare predikatie en leere, na de belydenis en de verklaaringe des zelfs, gronden en rechten zouden.* (*p*) Diergelyke uitdrukkingen men in de volgende en naaste tyden zonder getal vind, daar de *Symbolische boeken* altyd met en neevens den Bybel gestelt, en deeze by gevolge, voor ongenoegzaam, tot een volle en eenige reegel des geloofs, erkent werd. Op welke wyze dan de gemoederen ongemerkt en allengskens, van de eenvoudige uitdrukkinge en grond der H. Schrift, op de School-Godgeleertheid, en der zelve Wysgeerige kunst-woorden, *disputeer-zucht* en scherpzinnigheeden, afgevoert werden. Alzoo, dat het niet genoeg was, zyn geloove met de eigene Bybelsche woorden uit te drukken, maar men moest de *formen*, inzettingen, *termen*, en bevattingen van deeze of geene Leeraar, na-spreeken, en zich aan de voorgeschreevene reegel binden. Ja men heeft het ook by de stervende zelfs voor genoegzaam gehouden, wanneer zy dit of dat *Symbolum*, naar de letter alleen na gezegd hadden, voor-af gestelt zynde, dat zy het noch grondelyk verstaan, noch in de kracht en het leeven aan zich zelfs waar hebben laaten werden. Bykans eeven als die man in 't Pausdom, welke op zyn dood-bedde, van den Duivel om 't geloof aangevochten, en niet eer

(*i*) D. Wolfgang. Mamphrasius in praxi Theol. s. panoplia & Milit. Christ. dedic. p. 6. (*k*) Chytræus Epist. p. 214. (*l*) Ib. p. 323. (*m*) Dresserus Millen. VI. p. 1. præf. (*n*) Selneccerus Program. in Script. publ. Witteb. To. III. p. 121. (*o*) Georgius Cœlestinus Hist. A. C. To. II. præf. p 4. (*p*) Churfürst Augusti Visitat. Artickel de Anno 1557. p. 116.

eer vry wierd, voor dat hy zich verklaart hadde: *Hy geloofde, wat de Kerk geloofde.* Waar op hy recht op na den heemel gevaaren was. (*q*) Ik swyge noch, dat door zulke *Symbola* echter de oneenigheid niet opgehouden, maar veel eer steeds toegenoomen heeft. En de Keurvorst *Augustus* klaagde, in 't Jaar 1575, *dat by na elken land zyne eigene belydenisse en geloofs-boeken hadde.* (*r*) Het geene hier na by de stryd over de *Formula Concordiæ*, veel erger wierd. Alzoo, dat men onder de Protestanten, neevens de Augsburgsche belydenis, noch veele andere hadde, gelyk als daar was, de Saxische belydenis, welke in 't Jaar 1551, om het *Trentische Concilium*, opgestelt was: *de Wirtenbergze*, die ook toenmaals geschreeven was: *de twee Saxische Confessien*, teegens de heimelyke Calvinisten: *de Pruisse, in Corpore prutenico* in 't Jaar 1567, *de Pomersche*, in 't Jaar 1593, *de Upsalsche* in 't zelve Jaar: *de groote en kleene van Luther*, van 't Avondmaal. Insgelyks by de overige *Protestanten*, *de Belydenis der vier Steeden*, *of de Swabische*, *Paltsche*, *Boheemische*, *onderscheidelyke Switzerze*, *Engelsse en Fransse*, en diergelyke andere *Confessien* meer.

Jaar MD. tot MDC.

Onnut en schadelyk.

Andere belydenissen.

5. By zulk een ellendigen handel van veele Godgeleerde, kon dan by de onweetende en swakke, niets anders als loutere verwerringe en geweetens nood ontstaan, daar men niet wist, waar men zich aan houden zoude, en nochtans ook op menschelyke uitspraake zich niet onfeilbaar vesten konde. Niet te min ging het zomwylen zeer hart aan, dat de geweetens gedwongen wierden, om zulke zoo genaamde geloofs-boeken te moeten onderschryven, of dat ze door allerhande beweegreedenen, en andere middelen daar toe bewoogen wierden. Zoo vind men, dat by geleegenheid des Antinomischen stryds, van 't Jaar 1532, by de aangestelde *reformatie* te Freiberg, de *Canonici* en *Munnikken*, welke eenige Kerkelyke ampten verkrygen wilden, de Augsburgsche Belydenis hebben moeten onderschryven. (*s*) Zoo dat het alzoo allengskens in het gebruik gekoomen is, na dat die geene, welke een schrift maaken, of anders helpen goed keuren, dat zelve pleegen te onderschryven, van welke het hier na aan alle zulke perzoonen opgelegt is, die men gezocht heeft daar door vast te verbinden. Daar toe ook de toebereidinge behoorde, dat 'er in alle Kerken en Karspelen, de Augsburgsche Belydenis en het verweer-schrift, en *Melanchthons Loci communes*, als in 't begin gekocht moesten werden, gelyk als men in de Kerken-ordeningen ziet. Ja men heeft zulks te onderschryven, ook op andere boeken zelfs uitgestrekt; gelyk als tot een voorbeeld, in 't Jaar 1573, de Predikanten in Saxen, niet alleen de *Symbolische* boeken, maar ook de Saxische Belydenis, ja ook de zes byzondere Predikatien van Dr. *Jac. Andreæ* moesten onderschryven, zoo zy anders by haare Parochien wilden blyven. (*t*) Want het ging 'er waarlyk onder eenig schyn van vryheyd, met de gevaarlykste dwang, alomme toe, zoo dat men iemand de keure gaf, of den dienst, en alles te laaten vaaren of in te willigen; daar van wy by de *Formula Concordiæ* proeven zullen vinden. En dat het in 't algemeen, alzoo voor deezen toe gegaan is, zulks toont de klachte van een zeeker Predikant heel klaar, als hy zegt: *Dat men uit haat tot andere lieden, nieuwe artykelen des geloofs gedroomt heeft, en zyn best doet, om den weereldlyken arm maar te verkrygen, om alzoo hier na de andere met goede woorden, of ook wel met dreigementen, tot de onderteekeninge te brengen.* (*u*) Item, *dat zich de groote Heeren, van onvreedzaame en onrustige menschen, met nieuwe Belydenissen lieten ver-*

Aanvang des geweetens-dwang.

Tot onderschryving van zeeker artikels.

En Symbolische boeken.

(*q*) Petr. Barocius ap. Hildebrandum de Arte bene moriendi. p. 87. (*r*) Epist. ap. Hutterum Con. Cap. IX. (*s*) Tob. Schmid Zwik. Chron. P. I. p. 391. (*t*) G. Olearius Halygraphia. p. 294. (*u*) Joh. Cuno Spiegel allerhand Stände. p. 52.

Jaar MD. tot MDC.

verrassen , om dezelve daar na , met vervolginge van goedhertige en getrouwe Leeraars te bekrachtigen, eer dat die zaaken eens recht ter deege verhoort waaren. (x) Welke rechtvaardige klachten buiten alle twyfel, op den toenmaals in swang gaande geweetens-dwang, beneevens de onderschryvinge van zeekere *formulieren* gezien hebben, gelyk als het zoo aanstonds nu beschreeven zal werden. Welke maniere van doen de Godgeleerde, *Nicolaas van Amsdorf*, anders zeer heevig en oploopend, niet goed pleeg te keuren, daar naamentlyk *de lieden zeekere formulieren voorgeschreeven wierden, daar na zy zich in geloofs-zaaken moesten voegen,* (y) niet teegenstaande het al zeer gemeen stont te werden. Gelyk men dan, zonder eenig bedenken, dit in de zelve en volgende tyden, als onweederspreekelyk, opentlyk wilde bewyzen: *Men moest die formulieren van eene bekentenis eerst heel naauwkeuriglyk leezen, en met Gods Woord vergelyken; vind gy dan dat die daar meede overeen komt, zoo moet gy niet met bedinginge, maar* categoricè (*zonder omweegen*) *onderschryven: niet* quatenus, *voor zoo verre, maar* quia, *om dat zy met de H. Schrift overeen stemt.* (z)

Groote ellende hier by.

6. By zulke besluiten heeft men dan ook wel geweeten, dat 'er in diergelyke gevallen, daar iemand voor het aantreeden van een ampt, zeekere *Symbola* moet onderschryven, niemand heel licht zulks weigeren zal. Om dat de hoop van voordeel, of de vreeze voor vervolginge, hem daar van afhouden mocht, ik laate staan, dat ook de minste *Candidati ministerii* by de algemeene gerustheid, zulke boeken gewoon zyn heel naauwkeurig te beproeven, nademaal haar de zelve, als *Canonyk* en onfeilbaar, volgens het bericht hier booven, aangepreezen werden. En alzoo heet het wel te recht van de zulke, gelyk als een zeeker geleert man schryft: *Wie nu maar alleen de natuurlyke kennisse van goddelyke zaaken heeft, die spreekt daar van met de oude Adamse tonge, en hy bind zich aan menschelyke inzettingen, besluiten, schriften, verklaaringen, meeningen, formulieren, of manieren van spreeken; hy houd het voor een groote en gevaarlyke ketterye, van de zelve eenigzins af te treeden. Maar, al wie van God zelfs met een geestelyke kennisse begaaft is, die bind zich bloot alleen aan de H. Geest, hoe die hem leert e. z. v.* (a) En in waarheid, by de meeste is dit geloove, van de geene die op de *Symbolische* boeken haaren grond leggen, van het Papiste koolen-branders geloof weinig of niet onderscheiden, daar men gelooven moet, wat de Kerk geloost, daar aan der Kerken plaats nu deeze *Symbola* zyn, die men voor *declarationes* (verklaaringen) der gantsche Kerke uitgegeeven heeft, en een ieder daar aan wil binden. Ja wat noch het allergruwelykste is, zoo heeft men 'er zoo veele, die niet eens geweeten hebben, wat daar in stont, op zulke boeken doodelyke eeden laaten sweeren. Over welke heemel hoog-schryende zonden in de voorige eeuwe, al op deeze wyze geklaagt geworden is: „Kan het onze Heere God wel lyden, dat men „zyn boek der Wysheid onderzoekt, en willen de menschen, onder „welke de Groote, gelyk als *David* zegt, ook missen konnen, niet lyden, dat men haare schriften op den toets stelt? of daar men het onderzoeken, al toelaaten moet, daar meet men by na de tyd en uuren af, „op dat men *justum meditandi spatum* (den bequaame tyd tot overdenken) „niet hebbe, of men toont aan iemand naauwelyks de tytel van het boek, „en men wil echter hebben, dat men alles al recht erkennen zal: wanneer men zich dan in zulk een proces wil richten na des Heeren bevel, „*nolite exire, nolite credere*, wilt het niet gelooven en daar uit gaan, hoe qualyk zoude het dan gedaan zyn? (b) Uit welke bekentenis klaar is, hoe licht-

Religions eed.

De goddeloosheid en gruwel daar van.

(x) Ibid. p. 62. (y) Seckendorff. l. III. Comm. p. 395. (z) Sam. Pomarius de Moderat. Theol. diff. VI. § 18. (a) Joh. Pikerus Pred. von der Gottseligkeit. p. 95. (b) Joh. Cuno l. c. p. 54.

lichtvaardig en tyrannyk het in zulk een geval aan veele plaatzen wel mag toe gegaan geweeſt zyn. In de laatſte eeuwe, getuigt, neevens de bedroefde practyke en ervaarenheid, iemand van de rechtgeloovige zelfs aldus, daar hy van het ſweeren op de *Formula Concordiæ* gedenkt, het welke alle nieuwe Kerken-dienaars in Saxen doen moeſten: *By zulk ſweeren gaat het met veele, gelyk als die geene, welke op een vaſte en wel gegronde brugge gaan, die hebben op haare voeten, haare treden, en ſtappen van de zelve, een vaſt vertrouwen, al weeten zy zoo eigentlyk niet van wien, wanneer en waarom, item, met wat voor eene groote moeite en onkoſten die gebouwt is. Alzoo kan ook iemand zeer wel, zonder eenigen hinder van zyn geweeten, op de leeringen in het* Concordie-boek *begreepen, zich veſten, en zich met eede daar toe verplichten, ſchoon hy al niet omſtandiglyk, en van de Hiſtorie des boeks zelve, geen eigentlyk naricht heeft. e. z. v.* (*c*) Doch wanneer het by de bloote onweetenheid der Hiſtorie zelfs noch maar bleef, en dat de zaaken zelfs aan zoo veelen niet t'eenemaal onbekend waaren, die echter noch al zoo heen ſweeren. In 't einde van de voorgaande eeuwe, bekende al een Godgeleerde, dat veele Studenten in de Godgeleertheid, ja de Predikanten zelfs geen Exemplaar eens van de *Formula Concordiæ* gehad hadden: daar nochtans den eed daar op al zoo voort, in 't begin bevoolen en ook gedaan was. (*d*)

Jaar MD. tot MDC.

Eedſweering op onbekende en onbeproefde boeken.

7. Wat voor eene verwardheid 'er nu wel, met zulke afperſſingen van geloofs-formulieren gemaakt is, zal de handel by de *Formula Concordiæ* wel uitwyzen. Om nu maar van eene te gedenken, zoo quam het hier na uit, dat veele toenmaals eerſt wel onderſchreeven hadden, maar met zeer veelerleye gedachten. De eene leide zyne onderſchryvinge zoo uit, hy hadde het in 't gemeen zoo heen gedaan: de andere los heen, of in zomma, de derde in de grond. Weederom eenige aan de voorreede, of aan deeze of geene *paragraphus* (afdeelinge) der zelve. Item, *als een voorwaarde of met uitzonderinge der ſtrytpunten, met voorbehoudinge van eene beetere kenniſſe, of gelyk als een Catechumenus.* Eenige hadden deeze tweeluidende zin geſtelt: *Zoo als ik deeze voorſchreeve artykels goed keure, zoo onderſchryve ik die ook.* (*e*) Zoo dat diergelyken voorneemen maar te vergeefs, en daar en booven voor het geweeten belwaarlyk was. Waar van ook een ander gedenkt, hoe zich veele ontſchuldigt hebben, *dat zy niet* Criticè (*hairkloovende*) *maar* Categoricè (*rond-uit*) *onderſchreeven, en alles in zyne waarde hadden laaten blyven.* (*f*) Een andet hadde ook de Augsburgſche Belydenis zelve alzoo onderſchreeven: *Wanneer zy recht* (orthodoxè) *verſtaan wierd.* (*g*) Diergelyke gevaarlyke dingen zich wel meer by zulke religions-eeden gevonden hebben. Daar ook noch in deeze eeuwe, de bekende Sweedſche Koningine *Chriſtina*, in 't Jaar 1633, opentlyk geſwooren heeft: *dat zy de waare leere behouden en verdeedigen wilde, gelyk als die in de Augsburgſche Belydeniſſe begreepen was.* Daar teegen, en doordien zy den eed gebrooken hadde, en Papiſt geworden was, de Godgeleerden zelfs haar aan eene ſchandelyke meyneedigheid ſchuldig, ja de eeuwige zaaligheid verlooren te hebben, verklaart hebben, niet teegenſtaande zy haar noch toen ter tyd voor een onſchuldig bloed verklaart hebben, en nu alzoo de ſchuld van haar, op die geene noodwendig moeten leggen, welke zulk een jong onſchuldig bloed tot eenen eed, op de *Symboliſche* boeken gedrongen hebben. (*h*) *Luther* laakte ook den Hartog, *Georg van Saxen* zeer, dat hy zyne onderdaanen eenen eed opgeleid hadde, dat zy de

Onderſchryvinge uit valſche inzichten.

Religions-eed der Regenten.

(*c*) Geörg Muller Hiſt. der Form. Conc. dedic. (*d*) Oſiander Cent. XVI. H. E. l. IV. c. 5. p. 871.
(*e*) Förtlerus Theſaur. Catech. in Symb. Apoſt. Dec. I. th. 95. probl. 7. (*f*) Phil. Nicolai Hiſt. des Reichs Chriſti l. II. c. 5. p. 590. (*g*) Boeclerus memorab. Sec. XVI. p. 714. (*h*) G. H. Burchardus Anmerk. wieder Ant. Bournion dedic.

Jaar MD. tot MDC.

de Luthersche Godsdienst zouden schuuwen en verdoemen. (*i*) En men vind ook waarlyk in zyne schriften gemeenlyk niet, dat de *Secten* te zyner tyd, op zulke religions-eeden waaren gedrongen, veel minder, hooge Potentaaten zelfs, daar toe verbonden geworden. Veel meer, wanneer men met *Melanchthons* schriften, en anders begon, yverde *Dr. Andreas Osiander* niet zonder reede nadenkelyk alzo daar teegen: „Een Doctor „ en Magister tot Wittenberg is een arme gevange man, met eede-plichten „ in zyn geweeten verstrikt en verwert; want hy heeft Gods Woord verswooren, en op Philippus leere geswooren, hy heeft hem laaten muilbanden, dat hy in gewichtige zaaken, van 't geloove niet spreeken zal, „ voor dat hy het met de Ouderlingen, die de Belydenis vast houden, „ eerst beraadslaagt heeft, en met dezelve moet hy by zynen eed, in de „ overeen-koominge der Belydenisse, vast blyven, alhoewel de H. Schrift „ al anders zeide, of hy moet zich voor eed-breekig laaten houden. Al„ zoo is hy een heimelyk bond-genoot van zulk eene t'zaamen-spanninge, die meer op menschen dan op Gods Woord staat, en die derhalven „ de Christenheid ook niet weinig schaadelyk is. (*k*) Een schoone *definitie* van een *Doctor Theologiæ*, en *Magister Philosophiæ*, of *liberalium artium!*

Der Candidaten by de Promotien.

Aanvang der zelve.

8. Doch hier uit is heel licht te kennen, dat de geweetens-dwang, met een religions-eed, al in *Melanchthons* tyden, en dat wel op zyn boek, *Corpus Doctrinæ* genaamt, voort gegaan is. Gelyk als men dan naricht vind, dat de lieden, en byzonder de *Candidaaten*, hier op eenen eed moesten sweeren, en haar geweeten daar aan verbinden. (*l*) Het welke hier na, ontrent de tyd van het opgekoome *Concordie-boek*, afgeschaft, en dit daar voor aangenoomen geworden is. (*m*) Het geen dan, niet alleen de Predikanten, maar ook de Professooren en Schoolmeesters, opgelegt is. Daar men zekere bezoekingen aangestelt, en haar de religions-eed te doen, en ook niemand te verschoonen, bevoolen heeft. (*n*) Daar by dan wel licht te denken is, hoe veele, die zich over deeze dingen niet bekommert hebben, haar geweeten daar by beleedigt moogen gehad hebben, nademaal zy alle, uit vreeze van den dienst te verliezen, ja gezeid, en noch wel erger dingen verwilligt hadden. Een zeeker Godgeleerde roemde nochmaals op dezelve tyd: *Dat de Keurvorst (op het aanporren der Godgeleerde) bemoeit geweest was, om de Symbolische boeken van haare Kerken, tot een kenteeken te maaken, en dat alle de onderdaanen die met beide handen aangenoomen hadden, alzoo dat zy ook in de huldiginge zelfs, met eenen eed de standvastigheid geswooren hadden.* (*o*) Een zeeker Schryver maakt ook daar wat byzonders van, zeggende: *'t Zeedert dat de Raadsheeren in de Steeden, op het bevel, den religions-eed moesten doen, zoo waaren alle de Predikatien aanstonds na Gods Woord en de Symbolische boeken t'eenemaal geschikt geweest.* (*p*) Niet teegenstaande wel de tiende man zulke boeken niet eens gezien, ik swyge noch geleezen, of op 't aller minste, na de betaamelyke stukken geproeft hadde. Gelyk men dan ook vind, dat aan de plaatzen, in welke te vooren, uit eenige goede inzichten, de religions-eed noch eenigzins algemeenlyk en gematigt was geweest, hier na, ten tyde van de *Formula Concordiæ*, deeze ook al verandert geworden is, gelyk als onder anderen, *Dr. Jacob. Andreæ*, te Tubingen, in 't Jaar 1566, aangevangen heeft, die dan in de plaats van het *formulier*, *Quod religionem piè & castè colere velit* (dat hy de Godsdienst goevruchtig en kuisch wilde vieren) een andere gemaakt heeft, en hy daar over met een Professor, genaamt *Sidero-*

En voortgang.

By intreeding der ampten.

Meerder intrekking.

(*i*) To. VI. Altenb. p. 6. (*k*) Osiandri Erkäntnus f. B. 2. ap. Schlüsselburgium l. VI. Catal. Hær. p. 79. (*l*) G. Muller l. c. p. 229. (*m*) Idem ibid. (*n*) G. Suevus Hist. Acad. Witteb. Anno 1601. Olearius Wunderl. Güte p. 531. (*o*) Mamphrasius l. c. (*p*) Meltzer Schwäb. Chron. p. 564.

rocrates, in ſtryd geraakt is, welke in de t'zaamenzittinge neevens andere *geproteſteert*, en daar by erinnert heeft: *dat deezen eed de eenige en waare Godsdienſt voor-afſtelt, die Chriſtus ons nagelaaten en geopenbaart heeft, welke men aan een ieders geweeten vry moet laaten, dewyle zy God alleen maar erkennen.* (*q*) Waar op Dr. *Andreæ* hem tot een Swenkfeldiaan wilde maaken. Doch, hoe deeze man met het eed-ſweeren om gegaan heeft, geeven zyne bedryven, weegens het *Concordie-boek* wel te kennen, waar van nu ſtraks volgen zal. In't Jaar 1577, ving hy aan in Saxen, den eed daar op af te perſſen, en dat voor eerſt te Wittenberg en in het gantſche Bisdom. Wanneer nu eenige Land-predikers vraagden, hoe zy doch haar geweeten konden redden, daar zy te vooren op het *Corpus Philippi* geſwooren, en nu op het teegendeel ſweeren zouden? zoo antwoorde hy: *Men maakte haar nu, door de daad zelve, van de verbintenis des voorigen eeds los, dewyle* Melanchthon *verdacht was.* (*r*) Daar meede moeſten zich de arme lieden genoegen laaten, en altyd zoo maar heen ſweeren: licht maakten zy zich indachtig, 't geen eertyds van de Pauzen, ontrent zulke eeden geſchied was, en hoe zy de lieden nu aan de eeden gebonden, en dan naar het voor gegeevene geweld weeder daar van ontſlaagen gehad hebben.

Jaar MD. tot MDC.

Op de Formula Concordiæ.

Spël met de eeden.

9. Evenwel hebben de Lutheraanen zelfs zulke geweetens-tyrannye wel aan andere verworpen en gelaakt. Gelyk als men dan ook *Calvinus* zeer gelaakt heeft, om dat hy de Burgers te Geneve, in 't Jaar 1563 gedwongen heeft, om het Pausdom opentlyk af te ſweeren, en hier teegen op zyn *religie* en leere, eenen eed te doen, alhoewel zich veele lange tyd daar teegen geſtelt hebben. (*s*) Teegens alle zulke onchriſtelyke bedryven, zy geſchieden dan van wien zy ook willen, geld de Kant-verklaaringe van *Luther*, over *Zacharias* voorzegginge, *daar by het wyf of de Babyloniſche hoere, in een Epha of koornmaate zag zitten, waar meede de geweetens met allerhande inzettingen en rechten, gelyk als afgemeeten werden*, ja ook met byzondere en veelvuldige *artykelen*, belydeniſſen, *formulieren*, onnoodige *Symbola, Theſes, Doctrinæ Corpora e. z. v.* waar by hy onbeſchroomt zet: *dat Chriſtus eenen gruwel heeft aan zulke valſche* (meenigmaal tweederley, ja driederley, vierderley, en noch meer, den anderen teegenloopende) *maaten, ellen en gewichten, waar meede onze heedensdaagſche kraamers in Kerken en Schoolen, haare verdichte en opgepronkte leer-punten, om geld uit deelen, leeren en bewaaren.* (*t*) En waarlyk men zoude, byaldien men het heel naauw onderzoeken wilde, wel by de minſte, ja by niemand, eenerley oprecht verſtand, en begrip van alle die dingen vinden, die in zulke *Symbola* ſtaan. Veel minder toont het zich in de practyke, dat zy dat geene voor waarachtig en tot zaaligheid noodig houden, waar op zy zelfs ſweeren, of andere ſweeren laaten. Terwylen die geene, welke over het arme volk heerſchen, zich daarom niet eens bekommeren, hoe doch, tot een voorbeeld, de zoo noodige ſcheidinge der boozen mag geſchieden, die echter in de *Symboliſche boeken*, zoo klaar beveſtigt werd, gelyk als iemand daar te recht over klaagde. (*u*) Op dat ik nu van zulke leeringen en ſtukken niet ſpreeke, die het vleeſch en bloed onaangenaam vallen, en welke heel dikmaals de rechtzinnigſte en yverigſte, in de *practyke* loochenen, of ook in de *theorie* zelfs t'eenemaal verwerpen. Zoo hebben dan nu reeds al in de voorige eeuwe, de Godgeleerde zelfs onbeſchroomt, zeer veele en gewichtige, ja rechte grond-doolingen aangemerkt, die in de *Symboliſche boeken* wel uitdrukkelyk begreepen waaren,

Calvini geweetens-dwang.

Lutheri oordeel over de geweetens-dwang.

Symbola zonder praxis.

 van

(*q*) Siderocratis Hiſtoria Actionis cum Theologis & Senatu Scholæ Tubing. MSS. (*r*) Hoſpinianus Conc. diſc. Cap. XX. p. 117. (*s*) Stratemannus Theat. Hiſt. p. 1071. (*t*) Wahrmund Frey-bürger oder Seidenbecher Chil. S. § 308. p. 438. (*u*) Henr. Lubbertus vom Kirchen-bann. Cap. IIX. p. 70.

Jaar MD. tot MDC.

van welke 'er noch wel veel meerder, uit de opmerkinge van anderen, by gebracht zouden konnen werden, wanneer het de tyd en geleegenheid maar toe liet. Zoo schreef in 't Jaar 1579, *Dr. David Chytræus*, heel uitdrukkelyk, aan *Dr. Jacob Andreæ*, en de andere Godgeleerde in Saxen:

Zyn van doolinge niet vry.

Grond-doolingen in de Smalkaldische artykelen.

„ Dat de H. Geest aan de Vaderen, door de 10 Gebooden gegeeven was, „ gelyk de Smalkaldische artykelen zeggen, zulks stryd uitdrukkelyk „ teegens *Paulus*, *Gal.* III. Dat het gantsche nieuwe leeven zaalig maakt, „ gelyk als de *Apologie* zegd, is waarlyk meer, als dat de goede werken „ tot de zaaligheid noodig zyn; dat de rechtvaardigmaakinge niet alleen „ door de vergeevinge der zonden, maar ook, door de vernieuwinge „ beschreeven werd, gelyk als het in de *Apologie* en de Smalkaldische artykelen, al ettelyke reizen geschied is; ja in de Augsburgsche belydenis zelfs, werd de vergeevinge der zonden, en de rechtvaardigmaakinge, eenige maalen, als twee verscheidene dingen gezet, of als zulke, die wel te zaamen gehooren, maar die echter onderscheiden zyn. „ Dit komt met de verklaaringe van het tweede artykel, in de *Formula Concordiæ*, gantsch niet overeen. Wy kunnen ook niet vergelyken, dat in „ het artykel van het Avondmaal, in de *Formula Concordiæ*, *de Locus Lutheri*, ingevoert is: Dat de Sacrament-schenders, wyl zy niet geloo- „ ven, dat het lichaam Christi daar is, diesweegen, niets als brood en „ wyn hebben. In 't 20 artykel der Augsburgsche belydenis, werd het „ boek van *Augustinus*, *de Spiritu & literâ*, bygebracht, daar doch de „ meeninge van *Augustinus*, van de rechtvaardigmaakinge de *Formula Concordiæ* geheel en al teegen is, en een uit Pomeren de *dissensus* des gant- „ schen boeks aangeweezen heeft. Uit welke en andere oneige spreekwyzen hy dan eindelyk dit besluit: „ Dat het een zeer groote zaak is, dier- „ gelyke 'er niet en is, onder de strydige meeningen, van zulke groote en „ treffelyke lieden, aan de nakoomelingen evenwel een geloofs reegel „ voor te schryven. (*x*)

Der Apologie Augsburgsche Confessie.

10. Op deezen grond schreeven onder andere, de Landgraaven van Hessen, van de *Formula Concordiæ*, en andere menschelyk boeken, aldus: „ Hoe minder menschelyke schriften na Gods Woord, in religions en geloofs-zaaken by gebracht werden, hoe grooter en zeekerder „ het te achten is. Want om te swygen, dat niet een eenig Leeraar, hy „ zy ook wie hy wil, *Augustinus* of *Chrysostomus*, *Lutherus* of *Philippus*, of „ een ander, zonder eenige doolinge of gebreeken gevonden werd, de- „ wyle wy alle menschen zyn, en daarom doolen, vallen, en bedroo- „ gen konnen werden; zoo gebeurt het ook gemeenelyk, dat de menschen, „ wanneer zy met een byzondere neiginge, deezen of geenen Leeraar „ toe gedaan zyn, dien perzoon meer toeschryven, als het wel behoort. „ Gelyk als noch voor weinige jaaren, de Munnikken haare Paters en eer- „ ste Stichters van haare Orden, aangebeeden gehad hebben. (*y*) En het is waarlyk niet te loochenen (schoon men het met allerleye verdraayingen en onderscheidingen wil bemantelen) dat door zulke dingen, God en zyn Woord, de eere ontrooft werd, daar menschen woorden en inzettingen, voor goddelyk en onbedriegelyk gehouden, en de geweetens gedwongen werden, om zich op de zulke te gronden, ja de schrikkelykste eeden daar over gevordert werden, booven welke tyrannye wel geen grooter is, die ook waarachtig den schaadelyken stoel den ondergang dreigd. Want, eeven gelyk als dit toen, in 't begin der *reformatie*, aan veelen de oogen opende, dat de Paapsche Geestelykheid zoo tastelyk over

Symbolische boeken onnoodig.

Aanzien der perzoonen.

(*x*) Epist. Volum. p. 1132. & 1181. (*y*) In Judicio de form. Conc. ap. Hospinianum Conc. disc. Cap. XII. p. 69.

over de geweetens der menschen heerschte; zoo mocht het ook wel by andere geschieden. Een zeeker verstandig man in Deenemarken, heeft niet zonder oorzaake erinnert: *Wanneer men de Symbolische boeken zoo verre trekt, dat zy de waarheid en het geweeten nadeelig zyn, en gebieden om zich de goddelyke wille te ontrekken, en het hoogste gezag der H. Schrift te verminderen; zoo is dit een voorneemen van een recht goddeloos mensch.* (z) Het welke dan by een ieder oprecht gemoed, gewis genoeg zyn zal, wanneer men de booven aangeroerde, en veele andere bevondene feilen en doolingen der *Symbolische* boeken, met zulke en diergelyke inzettingen t'zaamen zal vergelyken, die men over en weeder, in opentlyke schriften vind: *De Symbolische boeken komen in alle stukken met de waare woorden overeen. Daar in is niets te vinden, als Gods waare Woord: zy draagen niets anders, als het eeuwige Woord der waarheid, en woorden des leevens voor. e. z. v.* Item, *Men moet haar in alle en ieder stuk gelooven, en onderschryven.* Welke stellingen deeze boeken teegen spreeken, en bekennen zelve, ,, dat zy geen rechter zyn, ,, gelyk als de H. Schrift, maar alleen eene getuigenisse en verklaa- ,, ringe des geloofs. De H. Schrift is alleen de eenige rechter, reegel en ,, richtsnoer. e. z. v. (*a*)

Jaar MD. tot MDO.

Schaade en misbruik der Symbolen.

Verheffing der zelven.

11. Om dan nu byzonder op de Historie van deeze schriften zelfs te komen, zoo houde ik het voor eerst onnoodig te zyn, buiten de gewichtigste omstandigheeden, met eene wydloopige beschryvinge van alle en enkelen handel, die daar by voorgevallen is, de ruimte tot noodiger zaaken in te neemen, nademaal het ook in de Duitsche taale aan berichten, voornaamentlyk, aangaande de Augsburgsche belydenis, niet ontbreekt, veel minder noch aan den text zelfs, alhoewel ondertusschen niet te loochenen is, dat de minste, die dezelve aanneemen, haaren inhoud en rechten zin, tot genoegen wel weeten: ik laate staan, dat ze dat geene, wat van de kracht des geloofs daar in staat, met haar leeven eens zouden bewyzen, zoo dat ze dan ook niets minder als waare leeden der Augsburgsche belydenis zyn, alhoewel ze haar zelfs veel daar over beroemen. Nademaal dat geene, wat in 't gemeen van de onbetaamelyke verheffinge der *Symbolische* boeken verhaalt werd, de Augsburgsche belydenis in 't byzonder en voor al aangaat. Van welke ook al toen ter tyd, veele tot groote ergernis der andere partyen, niet geschroomt hebben te zeggen, *dat ze liever aan de leere van Paulus zelfs wilden twyffelen, als aan de leere der Augsburgsche belydenis.* (*b*) De Historie aan zich zelve hebben nu reeds al zeer veele mannen, heel naauwkeurig in heele boeken aangeteekent, (*c*) zoo dat ik maar alleen een kort begrip daar van, alhier ter needer stellen zal. Naamentlyk, Keizer *Karel* de vyfde, hadde in 't Jaar 1529, by de steeds duurende religions-strydigheeden, te *Boulonje* met den Paus langen tyd eene t'zaamen-komste gehouden, en daar op in 't volgende jaar, een Ryksdag uit geschreeven, en zich daar op heel goedaardig verklaart, *dat de Religions-zaaken, in liefde, zachtmoedigheid en vriendelykheid afgehandelt, en de waare eenigheid gezocht zoude werden.* Als nu het Keizerlyke Decreet ook aan den Keurvorst van Saxen, *Johannes*, quam, zoo hield deeze met *Luther* en andere Godgeleerde, raad, en beval haar, dat zy zeekere artykelen van haare meeninge zouden opstellen, het geene zy dan ook deeden, en de Keurvorst 17 pun-

Verheffing der Augsburgsche Confessie.

Historie der zelve.

Ryksdag te Augsburg.

(z) Henr. Ernstius Aristarch. Philosoph. præf. (*a*) Conc. buch. f. 229. (*b*) Joh. à Lasco in Epist. ad Regem Polon. & ex eo Gilbertus Genebrardus Chronogr. l. IV. p. 441. It. Scultetus Annal. Euang. P. II. p. 288. (*c*) Vid. omnino Dav. Chytræus, & ex eo Cœlestinus in Hist. A. C. G. Mylius prælect. in eam. Erhardus Lauterbachius & Joh. Saubertus de Miraculis illius; item Borscherus de providentia divina circa A. C. Selneccerus Orat. Histor. de initiis, causis & progressu. it. Hortleder To. I. von Ursachen des Teutschen Kriegs c. 9. Tom. V. Altenb. initio Seckendorffius l. II. & III. passim. Sleidanus. Thuanus &c.

Jaar MD. tot MDC.

punten over zonden. (*d*) Toen brak de Keurvorst, met zynen Prins *Johan Fredrik*, den 3 April van Torgau op, en met hem de Godgeleerde, *Lutherus*, *Jonas*, *Spalatinus*, *Melanchthon en Joh*, *Agricola*. Doch *Lutherus* liet hy ondertusschen te Coburg blyven, doordien hy de Papisten niet vertrouwde. Hier na quam de Land-graaf, *Philips van Hessen*, ook aldaar aan, en de Mark-graaf *Georg van Brandenburg*, *Franciscus*, *Hartog van Lunenburg*, *Wolfgang van Anhalt*, beneevens meer andere Vorsten, daar zy dan ook, aangaande de vereeniginge der partyen, omtrent het Avondmaal raadslaagden, waar in de Land-graaf byzonder yverde. De Protestantsche Predikanten predikten ook opentlyk, in de Kerken te Augsburg, tot dat de Papisten daar over moeyelyk wierden, en dat na lang *disputeeren*, de Keizer eindelyk aan beide de partyen het prediken verbood.

Overgeevinge der Confessie.

12. Na de gedaane voorstellinge op den Ryksdag, ten deele van weegen den Turkschen kryg, en ten deele van weegen den Godsdienst, zoo wierd 'er beslooten, het laatste punt eerst af te doen. Daar dan in de tweede zittinge, na de reede van den Pausselyken *Nuntius*, de Keurvorst beneevens de boovengenoemde Vorsten opstond, en by den Keizer, door den Kancelier, *Georgius Pontanus*, aanhield, dat haare Belydenisse mogt opentlyk voorgeleezen werden, doordien 'er zoo veel ongelyks, van haare leere en Godsdienst, alomme uitgestrooit wierd. De Keizer nu verwilligde heel beswaarlyk daar in, en hy moest wel 2 ja 3 maal daarom gebeeden werden. *Melanchthon* nu hadde die te vooren, in groote beevinge en angst opgestelt, en zich in veele zaaken na de Papisten zeer gevoegt, en ook, gelyk als hy zelfs klaagt, niemand te Augsburg by zich gehad, waar hy recht ter deege een onderling gesprek meede hadde kunnen houden. Doch *Luther* nam daar in alles zyn genoegen in, en schreef te rugge, dat men hem die eens zoude toe-zenden, om ze te overzien, *het zoude niet passen, dat hy iets daar in veranderde, dewyle hy doch zoo zacht niet konde handelen*. Zoo wierd dan den 25 Juny, na de middag de *Confessie*, in den naame der boovengedachte Vorsten, als ook der Steeden Neurenburg en Reutelingen, in des Keizers Palleis, van de gemelde Kancelier voor den Keizer, en alle de teegenwoordige opentlyk voor-geleezen. Waar op de Keizer zich verklaarde, dat hy na ryper overleg, zich in alles genadig en gewillig betoonen wilde. Derhalven gaaven die dan een Duitsch en Latynsch affchrift daar van over, en terstont daar op wierd die Belydenis, van de tegenwoordige Gezanten, door gantsch Europa gestrooit. Doch van den Keizer wierden 'er zeekere Godgeleerde verkoozen, welke die zouden weederleggen. Deeze waaren: *Joh. Faber*, *Joh. Eccius*, *Conradus Wimpina*, *Conr. Collinus*, *Joh. Cochlæus en Medardus Augustinus Marius*, welkers Weederlegginge eerst 6 weeken daar na, naamentlyk, den 3 Augusti uitgegeeven wierd. Maar doordien de Keizer niets daar van wilde voortgebracht, en alle die *disputatien* alzoo afgekort hebben, zoo bleef 'er op deezen tyd, van weederzyde veel krakkeels achter. Ondertusschen trok de Land-graaf *Philips*, heel onvoorziens en heimelyk van daar, het geene den Keizer zeer verdroot, die echter zyne begeerte tot de vereeniginge liet blyken, alhoewel t'eenemaal te vergeefs, doordien de partyen in veele punten, het niet eens konden werden. Ten laatsten liet hy een *decreet* afkondigen, dat de Protestanten in veele stukken teegen was, daar zy byzonder teegen het laatste punt protesteerden, als of, naamentlyk, haare Belydenisse, uit het Woord Gods, genoegzaam weederlegt was. En na dat 'er eenige daagen lang, daar over van beide de zyden getwist was, zoo hadde de Kancelier *Bruk* te vooren, na de afkon-

Uitgang.

(*d*) Chytræus l. c. p. 45. Cœlestinus. p. 25. Tom. V. Altenb. p. 14. seqq.

kondinge, de *Apologie* of verantwoordinge der Belydenisse overgegeeven, welke teegens de Papiste weederlegginge gestelt zynde, echter van den Keizer niet aangenoomen wierd. Waar uit dan hier na de bekende *Apologie* van *Melanchthon* gemaakt is. En dit zyn die beide eerste *Symbolische* boeken der Lutheraanen, van welke, byzonder van het eerste noch iets te gedenken is. (*e*)

Jaar MD. tot MDC.

Apologie.

13. De heftige stryd is genoegzaam bekent, welke over de woorden der Augsburgsche Belydenisse ontstaan was, daar *Melanchthon* (als de eerste *autheur* van de zelve) in de plaats van de eerste woorden, in het tiende artykel: *Quod Corpus & sanguis Christi verè adsint & distribuantur*, dat is: *Dat het lichaam en bloed van Jesus Christus, waarlyk teegenwoordig was, en ook uitgedeelt* (gedistribueert) *wierd*; gesteld zoude gehad hebben: *Quod cum pane & vino, verè exhibeantur Corpus & Sanguis Christi*: dat is, *Dat het waare lichaam en bloed van Christus, waarachtig onder de gedaante van Brood en Wyn, in 't Avondmaal teegenwoordig is, en aldaar ook uitgedeelt en ontfangen werd.* Waar by hy dan deeze navolgende woorden daar uit zoude gelaaten hebben: *Et improbant secus docentes.* (*f*) Dat is: *Daarom werd ook de Teegen-leere verworpen.* Hier over hebben nu die geene, welke het Ryke Gods alleen maar in de woorden gezocht hebben, en die haaren yver hier ontrent hebben willen laaten blyken, op *Melanchthon* zeer gescholden, na dat deeze geschiede veranderinge, in den druk van het Jaar 1540 eerst bekent wierd. De meeste hier teegen nu, wilden hem hier in ontschuldigen, doordien hy dit alleen maar gedaan hadde, om de Switzers den Protestanten daar door tot vrienden te maaken, en alzoo om het gemeene beste. (*g*) Eenige voegen zelfs ook daar by, dat de *clausula* van de *secus docentes*, aldaar wel te recht was uitgelaaten geworden, en wel met *Luthers* eige voorweeten, *doordien 'er al te Augsburg aan de Papisten toe gegeeven was; dat 'er waarlyk eene veranderinge des broods in 't Avondmaal geschiede, en dat men dierhalven, de aanbiddinge van het Sacrament, ook wel konde behouden. e. z. v.* Diesweegen de Land-graaf *Philips* ook eens deeze woorden zelfs uitgesprooken heeft. (*h*) *Item*, men heeft daar by erinnert, dat deeze veranderinge by het leeven, en met kennisse van *Luther* zelfs geschied was, en dat het alzoo geen bedrog of list van *Melanchthon* geweest was, doordien hy het opentlyk voor de oogen van alle de Kerken, die zoo veele exemplaaren in handen hebben gehad, tot het gemeene beste gedaan hadde. *Luther* heeft zelfs ook noch wel vier jaaren lang daar na geleeft, en niet daar aan gedacht, en in 't Jaar 1536, heeft *hy te Wittenberg met de Schwabische en Switzersche Gemeentens, het verdrag na deeze veranderde Belydenisse zelfs gemaakt.* (*i*) En wat 'er van alle diergelyke uitzonderingen meer zyn, die hier veel te wydloopig vallen, om ze alle te onderzoeken. Als, dat *Melanchthon* zelfs, in 't Jaar 1540, op eene t'zaamen-spraake te Wormbs, aan *Eccius* geantwoord zoude hebben: Dat daar in niets altoos verandert, maar alleen verklaart, en dat het van weegen de Papiste *Sophismata*, alleen wat duidelyker gezet was: en men ziet ook uit de oude schriften, dat de Lutheraanen zelfs, onder malkanderen de meeste stryd daar over verwekt gehad hebben. Gelyk als dan de Flaciaanen de Augsburgsche Belydenisse maar een *Cothurnus* genoemt hebben, dat is, *een laars, die aan beide de beenen, of op veele leesten wel past, doordien zy aan een ieder recht dienstig was, om zyne leere daar uit te ver-*

Veranderde Confessie door Melanchthon.

Zyn verdeedigingе.

Stryd daar over.

(*e*) Vid. Autores citati. (*f*) Vid. Hutterus Conc. conc. p. 344. Balduinus Anti-Pazmannus l. IV. c. 11. p. 554. G. Mylius Explic. A. C. P. I. p. 147. Haupt Vertheid. des Aug-apffels p. 343. 375. (*g*) Vid. C. Cellarius Hist. nova p. 169. (*h*) Pezelius Mellif. Hist. P. III. p. 444. & im wahrhafftigen bericht vom verbesserten Exemplar Augspurgischer Confession wider Selnecceri Testament. (*i*) Admonitio Neostad. de l. Conc. c. V. p. 271.

Jaar MD. tot MDC.

verdeedigen. (*k*) Zomtyds hebben zich ook eenige daar op beroepen, dat het exemplaar daar van, in de acten des Augsburgschen Ryksdags, niet meer te vinden is, maar daar uit gesneeden, en dat men zich alzoo daar niet op verhaalen konde. (*l*) Andere en meerder omstandigheeden zal ik nu hier by niet gedenken, alleen dat ik 'er noch maar by voegen moet, hoe dat *Dr. Chytræus* in zyne Historie, in de eerste druk ook geschreeven heeft: *Dat daar geene veranderinge altoos in de Augsburgsche Belydenis, maar wel eene verklaaringe*, communi consilio, etiam Lutheri, *met een gemeen overleg, van Luther zelfs geschied was.* Doch het welke hy hier na herroepen heeft, dewyl hy zoo zeekeren grond daar van niet konde hebben, gelyk als *Chemnitius*, noch op de Hertbergsche t'zaamen-spraake, A°. 1578 erinnert heeft. (*m*)

Of de Symbolische boeken maar alleen na de letter aan te neemen zyn.

14. Uit den handel van beide de partyen, en den onchristelyken twist, ziet men dan wel klaar, hoe ellendig het 'er in 't gemeen afloopt, wanneer men alleen maar op de bloote woorden en letters ziet, en de kracht des Geests, der liefde en zachtmoedigheid daar t'eenemaal by vergeet. Maar de Teegen-spreekers zelfs hebben deeze stellinge wel gebruikt, en daar op gedrongen, *dat de Protestanten maar slechts by de eenvoudige letter der Augsburgsche Belydenisse zouden blyven, en niets altoos daar in noch verklaaren, noch veranderen.* Waar teegen zich deeze dikmaals alzoo verweeren moesten: *Dat zy haar Predikanten niet daar toe verbinden konden, om niet anders als alleen na de letter van de Belydenis te leeren.* (*n*) Gelyk als dan daar over in de t'zaamenkomste te Swynfort, al in 't Jaar 1532 geprotesteert wierd. *Item.* Wanneer men zich hier na dikmaals beswaart heeft: *Hoe de Jesuiten op eene heele Sophistische wyze, de lieden wilden bepraaten, dat men niet verder behoefde te leeren, als, zoo veel 'er in de woorden der artykelen van de Augsburgsche Belydenis begreepen was.* (*o*) Ondertusschen is noch dit, van de gedachte stoffe en de daar uitgesprootene stryd aan te merken, dat men verhaalt,

De veranderde Augsburgsche Confessie goed gekeurt.

hoe dat het zelve zoo veranderde exemplaar, niet alleen by het *Corpus Doctrinæ* der Saxische Kerken gevoegt, maar ook dat het in 't Jaar 1558, van de Keurvorsten te Frankfurt, zoo voor goed gekeurt geworden is. Niet minder is ze ook alzoo, in 't Jaar 1561 op de Naumburgsche t'zaamenkomste, door een gemeen schrift, in den naame der Vorsten, aan den Keizer *Ferdinand* weeder overgegeeven en voor goed gekeurt geworden. (*p*) *David Chytræus*, die zelfs daar by geweest is, verzeekert hier van zoo veel: Na dat de Papisten den Protestanten voor gehouden hadden, hoe zy zelfs onder malkanderen zoo zeer oneens waaren, en dat 'er uit die Belydenisse, welke een ieder, van weegen de religions-vreede genieten wilde, eene rechte verwerringe geworden was; „ (gelyk „ als hy rond-uit schryft) zo waaren dan de Saxische Keurvorsten en Vor„ sten, neevens de Paltzische, Luneburgsche, Hessische, Mekelenburgsche, „ Wirtenbergsche, en veele andere Graaven, te Naumburg te zaamen „ gekoomen, alwaar dan na lange raadslaagen, de Exemplaaren der Augs„ burgsche Belydenisse, uit het eerste hand-schrift, het welke *Spalatinus* „ en *Brentius* zelfs, op den Ryks-dag, in 't Jaar 1530 geschreeven hadden, „ met het eerste Wittenbergze gedrukte, en andere nieuwer exemplaaren „ vergeleeken zyn. Waar op dan de Keurvorsten van Saxen en de Paltz „ gemeent hebben, dat men de nieuwe druk, welke niet in de zaaken „ zelfs, maar alleen in de volkoomene, duidelyke, en nette uitdrukkin„ ge der woorden, van de andere iets onderscheiden was, zoude behouden.

Naumburgsche Convent.

(*k*) Endlicher Bericht der Theologen zu Wittenberg und Leipzig wieder Flacium p. 14. (*l*) Borscherus diss. l. c. Rostochii. 1555. (*m*) Selneccerus in der Kurtzen Christlichen Antwoord auf der Anhaltischen Theologen Warnung p. B. (*n*) Ap. Seckendorff. l. III. p. 24. (*o*) Euangel. Augapffel. C. XVII. (*p*) Auctores Admon. Neostad. l. c.

„ den. Maar doordien de overige Vorsten en Afgezanten gemeent hebben, „ dat de eerste artykelen t'eenemaal zoo, als ze aan Keizer *Karel* de vyfde „ overgegeeven waaren, behouden moesten werden, zoo heeft men zich „ eindelyk zoo verre onder malkanderen verstaan, dat daar een nieu„ we voorreeden bygedaan wierd, waar in de laatste druk, van de Be„ lydenisse en *Apologie*, als met de eerste overeen-koomende een-stemming „ goed gekeurt, en waar in eenige plaatzen der eerste *Confessie* en *Apologie*, „ uitgelaaten wierden, doordien die op de *trans-substantiatie* speelden. „ Teegen welk besluit Hartog *Johan Fredrik* van Saxen-Gotha geprote„ steert, en in 't byzonder begeert heeft, dat de druk der Augsburgsche „ Belydenisse, van 't Jaar 1540, niet behouden zoude werden, nadien „ men by het eerste besluit gebleeven was. (*q*) En aldus heeft het ook hier al gebleeken, hoe waarachtig en gegrond die onbehoorlyke lof-spreuken geweest zyn, daar men voor gegeeven heeft, dat de H. Geest deeze Belydenisse den Autheur zelve ingestort hadde, die hy doch zelfs hier na uit berouw verandert, en in eenige stukken ook herroepen heeft.

Jaar MD. tot MDC.

15. Wat nu de overige *Symbolische* boeken aangaat, zoo is 'er van de *Apologie* nu reeds al gedacht geworden; hoe zy toen ter tyd te Augsburg van *Melanchthon* ingestelt, maar van den Keizer niet aangenoomen is geweest, doordien die van Theologische strydigheeden vol gepropt was. (*r*) De Smalkaldische artykelen nu, heeft *Luther* zelfs op de t'zaamen-komste der Protestantsche Standen, te Smalkalden, in 't Jaar 1537 gemaakt, tot dien einde, op dat die by alle voorvallen, een kort begrip van haare leere, aan het *Concilium* konden voor leggen, wanneer het eens begeert mocht werden. En deeze artykelen hebben hier na zommige Predikanten onderschreeven, zoo dat zy als eene opentlyke bekentenisse van haare Kerken op veele plaatzen aangenoomen wierden. Waar in het dan beeter met deeze artykelen vergaan is, als met die geene, welke ook te Smalkalden, in 't Jaar 1540, ingestelt zyn geworden, als een *formulier*, hoe dat men met de Paapsche leere eenigzins zoude kunnen koomen te vereenigen. Want of zy al schoon, van de aanzienlykste Godgeleerde, als *Justus Jonas*, *Bugenhagen*, en *Creutziger*, gemaakt waaren, (*s*) zoo zyn zy echter geheel verworpen geworden, doordien *Melanchthon* en *Bucerus* daar by geweest waaren. Den *appendix* van het artykel, aangaande de macht, het Primaatschap van den Paus, als ook van het rechts-gebied der Bisschoppen, is buiten alle twyfel van eenige andere, of wel van *Melanchthon* zelfs opgestelt geworden, nadien veel van de oudheid daar mede onder loopt. Doch het is byzonder aanmerkens-waardig, wat *Luther* in de voorreede over dit artykel, aan 't einde schryft, daar hy zelfs bekende, hoe schandelyk en onnut het was, veele diergelyke *Symbola* of Belydenissen te maaken. *Daarom hebbe ik nu*, zegt hy, *eenige weinige artykelen opgestelt, want wy, behalven dat, van God zoo veel bevel hebben, om in de Kerken, by de Hooge-Overigheid en in huis te doen, dat wy dit alles nimmermeer kunnen na koomen. Wat zal het dan zyn? of wat helpt het? dat men daar over veele* Decreta *en inzettingen in een* Concilium *maakt? Inzonderheid, byaldien men deeze Hoofdstukken, zo uitdrukkelyk van God gebooden, niet eens acht noch houd.* (*t*) Waar uit men wel kan zien, hoe beswaarlyk *Luther* zelfs daar aan gewilt heeft, doordien hy wel wist, dat men aan Gods Woord alleen genoeg te gelooven en te houden vond, voor de geene die daar lust toe hadden. Zoo dat het dierhalven ook noch al veel minder zyn oogmerk is geweest,

Apologie is van den Keizer verworpen.

Smalkaldische artykelen.

Aanhangzel van de zelve.

De Symbola en Decreta zyn onnut.

(*q*) L. XX. Sax. p. 526. Conf. Thuanus l. XXIIX. p. 51. seqq. (*r*) Osiander Cent. XVI. l. II. c. 37. Carpzov. Isag. in Lib Symb. p. III. Seckendorff. l. III. p. 151. seqq. 197. &c. (*s*) Sleidanus l. XX. fine. (*t*) To. VI. Alt. p. 1229.

Jaar MD. tot MDC. om voor alle de Kerken een *Symbolisch* boek te maaken: en byaldien hy maar geweeten hadde, dat 'er in het toekoomende, diergelyke geweetens-dwang en ellende in de Kerken daar door zoude koomen te geschieden, zoo zoude hy wel nooit daarom een pen op 't papier gestelt hebben. Nademaal hy zelfs zyne eigene schriften, en alzoo ook deeze alleen maar voor menschelyk, en daarom ook de gebreeken en doolingen onderworpen, zoo dikmaals erkent en beleeden heeft: gelyk ons ook hier booven een zeeker Godgeleerde, uit deeze artykelen wel duidelyk getoont heeft. Veel minder is het noch zyn oogmerk geweest, om zyne beide Catechismi, de groote en kleine, tot *Symbola* te maaken, als, *welke met geene andere meeninge opgestelt zyn, als dat ze eene onderwyzinge der kinderen en eenvoudige zouden zyn*; gelyk als hy ook in de voorreede over de groote zelfs schryft, in 't Jaar 1529, daar in hy ze alle beide geschreeven heeft. En men heeft ook nergens anders door het aanzien, en dat het *Symbolische* boeken zouden zyn, konnen bewyzen, als alleen, doordien de weinige Autheuren van de *Formula Concordiæ* die toen ter tyd daar voor uit gegeeven hebben. (*u*) Ik laate staan, dat 'er zoo veele bittere klachten, van *Luther*, over de traagheid, onweetenheid, en andere ondeugden, van zyne Predikanten, ja der Lutheraanen in 't gemeen, als ook, zoo veele quaade getuigenissen teegens haare gevolgde leere en leeven, daar in staan, dat de meeste daar veel eer schaamroot over moeten werden, als zich daar over te beroemen.

Luthers Catechismi.

16. Behalven deeze booven-gedachte schriften, hebben nu de Lutheraanen op zommige plaatzen, noch een geschrift aangenoomen, naamentlyk, het zoo genaamde *Concordie-boek*. Van het welke, doordien het zeer veel stryds verwekt heeft, het wel noodig is, om eenigzins naauwkeuriger te handelen. Wy zullen dan in de Historie der Sacraments-stryd zien, hoe dat het, ontrent het Jaar 1570, ja van *Luthers* dood af, en verder heen in Saxen en elders, zeer onrustig daar uit gezien heeft, en wel voornaamentlyk, dat de zoo genaamde *Crypto-Calvinisten*, tot een verdriet van alle de andere partyen, aldaar zeer de overhand genoomen gehad hebben. Na dat nu deeze, door eenige andere buitenlandsche Godgeleerde, gelyk als daar ter plaatze wydloopiger gemeld zal werden, al vry zeer uitgemonstert en onderdrukt geworden waaren, en dat ook de Keurvorst van Saxen, *Augustus*, door de buitenlandsche Godgeleerde en Heeren, aangeport was geworden, om op zulk een middel te denken, waar door haare leere weeder op een vasten voet gezet konde werden; zoo hebben de Godgeleerde, dien daar aan geleegen was, zich zeer daar over bemoeit. Waar om de Keurvorst dan, met eenige Godgeleerde, als *Georg. Cœlestinus*, *Mr. Georgius Lysthenius*, *Dr. Martinus Mirus*, en andere zeer aandachtig, gelyk als eenige schryven, te raade gegaan is, waar op hy eindelyk, op het aanraaden van deeze Godgeleerde, en van zynen Raad, in 't Jaar 1576, den 15 Febr. eene te zaamen-komste te Lichtenburg aangestelt heeft, alwaar dan de voorige Acten van Dresden en Torgau, als die de *Calvinisten* al te zeer begunstigt hadden, afgeschaft wierden. Hier quaamen nu 12 Godgeleerde te zaamen, naamelyk, de gedachte twee laatste, als ook, *Dr. Selnekker*, *Dr. Henr. Salmuth*, en *Dr. Wolfgang Harder van Leipzig*; *Dr. Paul Crellius van Wittenberg*, *Dr. Dan. Greserus*, en *Mr. Petrus Glazer van Dresden*, *Mr. Nic. Jager-tuffel van Meissen*, *Mr. Joh. Cornicælius van Haagen*, *Dr. Maximilian Morlin van Coburg*, en *Mr. Joh. Sagittarius van Anneberg*. Deeze dan hebben zoo aanstonds, op de tweede dag van haare zittinge, voorgeslaagen,

Formula Concordiæ.

Convent te Lichtenburg.

(*u*) Rechenbergius Append. ad Lib. Symb. p. 24.

gen, dat de boeken van *Melanchthon*, en der *Calvinisten* t'eenemaal afgeschaft, op het Dresdensche Consent niet meer aangehaald, en de *Symbolische* boeken tot een reegel aangenoomen mochten werden. Zoo dat 'er dan door eenige onverdachte Godgeleerde, naamelyk, door *Dr. Jac. Andreæ*, *Chytræus*, *Chemnitius en Marbachius* eene verklaaringe opgestelt, en den onderdaanen voorgelegt wierd, waar by ook aan niemand vergunt wierd, om na deezen zonder toelaatinge, iets altoos te laaten in druk uit-gaan. (*x*) Toen wierd het ook aan 't Wirtenbergze Hof (alwaar *Dr. Andreæ* was) daar toe gebracht, dat 'er aan *Dr. L. Osiander*, en *Mr. Bidenbach* opgedraagen wierd, om een zeeker geschrift, aangaande de strydigheeden op te stellen, welk schrift hier na eenige Godgeleerde te Maulbrun, een Wirtenbergs Klooster, overzaagen en verbeeterden, en het zelve daar na door den Graave van Henneberg, aan den Keurvorst Augustus toe-zonden, op dat hy daar uit zoude zien, hoe verre zyne Godgeleerden van de andere afgingen. Op dat het ook na de Wirtenbergsche Godgeleerde haaren wensch mocht gaan, zoo moest de Keurvorst, op het aanraaden van zommige, een bericht van *Dr. Andreæ* laaten afhaalen, die dan terstont, de booven-gedachte Maulbrunsche, beneevens eene andere *Formula Concordiæ*, tusschen de Needer-Saxische en Swabische Kerken voor sloeg, dat men die de lieden zoude voor leggen. (*y*) Hier na dreef men dat werk met grooten yver, al verder voort, en men schreef aanstonts in May een t'zaamen-komste te Torgau uit, waar op dan booven de 12 voorige Godgeleerde, noch zes andere buitenlandsche quaamen, naamentlyk, *Dr. Andreæ*, *Chytræus*, *Chemnitius*, *Dr. Andreas Musculus*, en *Dr. Christoph. Cornerus*, van Frankfurt aan den Oder. *Dr Salmuth* was ditmaal zelfs daar niet by, maar *Joh. Zangarius* van Bronswyk, laat *Hutterus* daar af, doch de anderen voegen hem daar by. (*z*)

Jaar MD. tot MDC.

Wirtenbergze handelingen.

Maulbruns Convent.

D. Andreæ ontwerp.

Torgausche Convent.

17. Hier wierden dan nu de Calvinisten voor alle dingen, van alle hoop der vereeniginge t'eenemaal uitgeslooten, en men zocht de Flaciaanen hier teegen, met de andere partyen der Luthersche te vereenigen. Het welke nu dies te eerder konde geschieden, doordien de oude aanvoerders der zelve al lange overleeden waaren, en dat de vierigheid der overige al meest vervloogen was. (*a*) De goede Keurvorst zelfs, die over de ondraagelyke Theologische oneenigheeden zeer verdrietig was, nam alles aan, wat de Godgeleerde, die hy volgde, maar aan gaaven, en maakten, om maar rust te hebben. Hier op naamen ze dan de beide gedachte Schwabische geschriften, smolten die binnen tien daagen onder malkanderen, nadien die byzonder wel aan *Dr. Andreæ* bekent waaren. Welk schrift dan juist de *declaratie*, of verklaaringe, over de XI. strydige artykelen, in de *Formula Concordiæ* is. De gemelde Godgeleerde nu, hebben dat schrift aan veele Protestantische Ryks-standen gezonden, voornaamentlyk in Hessen, de Palts, Bronswyk, Holstein, Pomeren en Meekelenburg, om haarer aller meeninge daar over te verneemen, doch welke verscheiden waaren, en den anderen meest alle teegen liepen. Waar op verder, in 't Jaar 1577, nochmaals drie Godgeleerde, de ingehaalde *censuren* aangevangen hebben te doorzien, naamentlyk, *Dr. Andreæ*, *Selnekkerus en Chemnitius*. En dit geschiede in 't Klooster Bergen, voor Maagdenburg, den eersten Maart, op welken tyd men vertelt, dat 'er verscheidene aanmerkens-waardige dingen geschied zouden zyn. Als dat 'er op de eerste nacht, zulk eene aardbeevinge aldaar geweest was, dat de Koster

Verklaaringschrift.

Ingehaalde Censuren daar over.

t'Zaamenkomste van Bergen.

Merkelyke teekens daar by.

(*x*) Hutterus Conc. conc. p. 75. seqq. (*y*) Idem l. c. p. 87. (*z*) Stybarus & Selneccerus ap. D. Paulum Hofmannum kurtzer bericht vom Concord-werk. (*a*) Hospinianus C. XXVI. Conc. disc. p. 147.

Jaar MD. tot MDC.

Koster vreesde, dat de groote Kerke invallen zoude. *Item*, dat op den anderen dag, als men wilde luyden, de klokken borsten, en een vreemd geluid maakten. (*a*) Insgelyks, dat de donder, na de invoeringe van het zelve, op den 13 Augusti, te Wittenberg, in de Stad, en de Kerke van het Slot, als ook in *Luthers* Klooster te gelyk geslaagen was. (*b*) Ik vinde ook in een exemplaar van het *Concordie-boek*, het geene in de Sacristye te Konneren legt, dat niet verre van Halle is, dat een zeeker mandaar in aangeteekent heeft, hoe dat in de nacht, na de verkondigingevan deeze *Formula*, de gantsche Stad afgebrant was, 't welk ik echter daar by laat. Maar dit is dog gewis, dat, als men in deeze eeuwe, het Jubel-feest, over deeze gemaakte *Concordie*, in dat zelve Klooster vierde, een jonge, met naame *Adam Stein*, midden onder de plechtigheeden, in de Kerke dood viel. Doch, om weeder op de Historie zelve te koomen, zoo was dan de verrichtinge der booven-gedachte mannen, deeze, dat zy onderscheidene dingen in het voorige geschrift veranderden. Want de ingekoomene *censuren* waaren alle zeer oneenig, en hadde de eene dit, de andere dat te erinneren, daar af en toe te doen. e. z. v. Nu willen wel veele geenzins toestaan, dat 'er toen iets hoofd-zaakelyks verandert geworden was. Evenwel bekennen zy zelfs, dat 'er hier en daar in zommige woorden, eene veranderinge geschied is, die dan in Godgeleerde zaaken, gelyk als bekent is, meest wel zeer veel te beduiden mogen hebben. (*c*) Ja eenige bekenden in een byzonder schryven gaarne „ , dat 'er uit de ingebrachte *censuren*, na goed-vinden „ iets ingeschooven, ook iets hier teegen wel uit gedaan, en het andere wat „ meer verklaart, of ook wel beweezen geworden was. (*d*) Zo dat dan ook de Godgeleerde zelfs onder malkanderen, hier over oneenig geworden zyn. zoo zeer zelfs, dat *Chytræus* hier na wel uitdrukkelyk schreef: „ Dat „ het eerste schrift zyne forme, zoo als het in 't eerste ontworpen, onder- „ schreeven, en aan de Augsburgsche Belydenis-genooten gezonden was, „ geenzins hadde behouden. Want de drie Heeren, welke tot deeze zaak „ verkooren waaren, hadden in zyne afweezenheid, uit de *censuren* der „ Kerken, veele spreuken van *Luther*, en wel inzonderheid, aangaande „ de gronden en voornaamste manieren, der lichaamelyke teegenwoor- „ digheid van Christus, als ook meer andere dingen, te Bergen, daar in „ gestelt, waar over hier na de heftigste stryd ontstaan is. (*e*) Waarom hy ook gaarne bekent heeft, „ dat hy de Torgausche ordonnantie verre „ voor de Bergsche stelt, doordien die zonder zyn weeten en wille, van „ deeze drie Heeren, *Andreæ*, *Selnekkerus* en *Chemnitius*, t'eenemaal ver- „ anderd was geworden. Daar dan hier na eerst, *pro formâ*, en om de sleur, „ de andere drie by gehaalt waaren, na dat alles al afgedaan geweest was; alhoewel hy het echter ondertusschen onderschreeven hadde, en het nu niet weeder herroepen wilde. (*f*) Ja hy schreef noch in 't zelve jaar aan Erasmus Marbachius: *Dat deeze* Formula *een* seminarium Discordiæ, of *Kweekhof van twist, onder haar geweest was.* (*g*)

Jubel-feest daar over.

Verandering van de eerste stelling.

Oneenigheid van de Autheurs.

Ontrouwe handel daar by.

Formula Concordiæ een geleegenheid tot tweedragt.

18. Van de andere gemeentens der Augsburgsche Belydenisse nu, geschieden daar wel zommige goede erinneringen en waarschuuwingen, doch met welke voor deeze drie Godgeleerde alleen maar na haar eige welgevallen gehandelt wierd. En alhoewel eenige daar by indachtig maakten, dat men doch *Melanchthons Corpus Doctrinæ* niet geheel en al behoorde te verwerpen, als ook, dat onchristelyke en heftige verdoemen en verbannen daar wat behoorde uit te laaten, en diergelyke zaaken meer,

Verachtinge van erinneringen.

zoo

(*b*) Id. C. XX. p. 117. & ex eo Joh. Lætus Comp. Hist. p. 417. (*c*) Selneccerus in Recitat. Hutterus l. c. p. 255. & alii. (*d*) Balthas. Bidenbachius ap. Fechtium supplem. H. E. P. IV. p. 555. (*e*) Epist. ad Johan. Hermannum Volum. Epist. p. 109. (*f*) Epist. ad Jac. Monavium. Ib. p. 418. (*g*) Ap. Fechtium l. c. p. 547.

zoo wierd nochtans niets altoos daar van ondernoomen. Hier teegen drong men zoo zeer daar op, dat dit gefchrift doch onderfchreeven, en alomme ingevoert mocht werden, byzonder daar zoo veele grooten over al na een *Synode* verlangden, het welke aan deeze Godgeleerde heel verdacht voor quam, gelyk als wy nu al haaft zullen gaan zien. In 't Jaar 1579 wierd dan dit Bergfche gefchrift, op den Land-dag te Torgau, aan de Standen voorgedraagen, en daar na het gantfche voorneemen van de gedachte Godgeleerde in 't werk geftelt, gelyk als nu haaft volgen zal, wanneer wy noch maar eenige andere omftandigheeden van deeze zaak bygebracht zullen hebben. Voor eerft moeten wy nu noch een weinig van de Autheuren van dit boek gedenken, om dat wy gezien hebben, dat 'er nu drie van haar, dan zes aan gegeeven werden. Doch de booven-verhaalde bekentenis van *Chytræus* beflift deeze geheele zaak zelfs, die 'er maar alleen drie (*triumviros*) noemt, en daar meede als aanwyft, dat deeze drie heel eenzydig, en volgens haar gezag gehandelt hebben, maar dat de andere *daar uit gefloten*, *en eindelyk alleen maar*, pro formâ *of om de fleur daar by toegelaaten wierden*, gelyk als hy dan uitdrukkelyk zoo fpreekt. Terwylen ook meer andere ooirkonden dit alzoo bekragtigen Wy zullen ook nu haaft verneemen, hoe men dit gefchrift voor onbedriegelyk, en t'eenemaal goddelyk uit gegeeven heeft. In de Hiftorie zelfs nu, werden de Autheuren genaamt, *fummæ autoritatis & conftantiæ Theologi*, *die het hoogfte aanzien en ftantvaftigheid* (of hoogmoed veel eer) *gehad hebben.* (*g*) En ook, *pylaaren der Augsburgfche Belydenis-verbondene, zoo veel 'er van haar* de Formula Concordiæ *aannamen.* (*i*) En het boek zelf werd getituleert, *eene herhaalinge der eeuwige waarheid*, *die niet alleen met het menfchelyke*, *maar ook met het Kerkelyke gezag der hoogfte Overigheid gewaapend is.* (*k*) Dat alzoo hunne partyen, onder de Gereformeerde klaagden: *Dat men zich t'eenemaal als dwingelanden en trots aangeftelt hadde*, *zoo dra als men maar van de genaaden-gunft van den Lands-heer verzeekert geweeft was.* (*l*) Ja daar de Keurvorft, in 't Jaar 1578, op de t'zaamen-komfte te Tangermunde, de Godgeleerde vermaant hadden, dat zy dit boek doch noch eens zouden door zien en verbeeteren, zoo hadden die op het hoogmoedigfte daar op geantwoord: *Dat het eens voor al de reegel van haare leere was*, *en dat die geene alle Swermers en Sacramentariffen waaren*, *welke daar maar iets het minfte aan laakten.* (*m*) e. z. v. Gelyk als dan ook de gedachte oneenigheid van deeze Godgeleerde zelfs, uit loutere *Emulatie* of afgunft voort quam. Om welke reede ook de andere, die dat aanzien niet hadden, daar uitgeflooten wierden: en deeze befchuldigden de Bronfwykfche en andere Godgeleerde, als of zy enkel en alleen daarom de *Formula Concordiæ* verwierpen, doordien zy daar toe ook niet meede geroepen geweeft waaren. (*n*) Waar teegen de Gereformeerde, aan *Jacob. Andreæ* voorwierpen, dat hy na het Primaatfchap over haar alle ftont, en dat dit hem ook van zyne meede-genooten zelfs opentlyk beweezen geworden was, (*o*) *dat hy een Pausdom in Duitsland hadde willen oprechten*, *en een ieder tot zyne meeningen dwingen*, (*p*) en wat 'er van diergelyke teegen-werpingen noch al meer waaren.

Jaar MD. tot MDC

Afkondinge der Formula Concordiæ.

Autheurs van de zelve.

Verheffinge der zelven.

Tangermundfe Convent.

Volg-yver der Godgeleerden.

Heerfchzucht.

19. Van deezen *Jacobus Andreæ*, als de voornaamfte Autheur en uitvoerder van dat boek, zal ik alhier noch eenige aanmerkingen by voegen, die deeze Hiftorie wat nader zullen verklaaren. Hy was dan by de *Univerfiteit* te Tubingen, Kancelier en Profeffor, gelyk ook, *Prooft*, en by de men-

D. Jac. Andreæ befchryvinge.

(*h*) Hutterus Explic. form. Conc. prolegom. p. 11. (*i*) Helvicus Garthius ap. Fechtium l. c p. 807. (*k*) Joh. Olearius in Conftante Concordiæ conc. p. 64. (*l*) Admonit. Neoftad. C. X. p. 345. (*m*) Hofpinianus l. c. C. XX. p. 131. (*n*) Kromayerus Hift. Eccl. p. 586. (*o*) Admonit. Neoftad. l. c. p. 337. (*p*) Ibid. & 341.

Jaar MD. tot MDC.

menschen in een zeer groot aanzien van weegen zyne veelvuldige uitterlyke stoutheid, bequaamheid, en de gaave van onbeschaamtheid, alzoo dat hy niet quaalyk voor een goed Staats-man kost speelen. Maar van weegen dit werk, werd hy by zyne verwonderaars genaamt, *een hoog verlichte, geest-ryke en hoog-begaafde Godgeleerde*, (*q*) *een Elias; die de heimelyke Calvinisten, als de Baals-Priesters verdreeven heeft.* (*r*) *Een Goddelyk man, een Goddelyk hoofd, een Zuil der Kerken en Schoolen. e. z. v.* (*s*) Hier teegen vind men, zoo wel by de Lutheraanen als andere partyen zelfs, zulke berichten van hem, die ten uittersten aanmerkelyk zyn. De gedachte *Chytræus* gaf hem al veel hier van, in 't Jaar 1571 te verstaan, wanneer hy aan hem schreef: Dat zyne aanhangers *Jacobiten* genoemt wierden, welker aanzien hy echter meende te verdeedigen, schoon ze de beschermінge van zyn Voorstanderschap niet van nooden hadden. (*t*) Anderen hebben hem eeven zoo over zyn bedryf gewaarschouwt, *dat men geen Bisschop of Predikant, hy zy ook zoo hoog verlicht en begunstigt als hy wilde, in 't minste moeste toestaan, dat hy het Predikampt in de Kerken alleen wilde voeren, aan andere Kerken maat en wetten geeven, en alzoo een generaalen Bisschop zyn, het welke een van de voornaamste teekenen des Antichrists is.* Waar by zy opentlyk noch gesteld hebben, hoe hy tot zulk een algemeen werk der vereeninginge van de Gereformeerde niet beroepen is geweest, en dat hy zich alzoo van het kenteeken des Antichrists, op geenerlye wyze ontslaan konde. (*u*) Zyne eigene meede-genooten, als, *Timotheus Kirchnerus* beklaagden zich daar over, dat hy *aan zyne vooroordeelen zoo zeer hing, en de lieden onverhoort verdoemde*, item, *hoe hy zulke ergernissen aangerecht hadde, dat hy ook zelfs de Kerken-tucht en opentlyke boete, in Saxen afgeschaft, en de Keurvorst daar toe verleid hadde: het welke veelen zeer smerte, en de goddelooze in hunne valsche gerustheid maar des te meerder sterkte.* (*x*) Ja *Peucerus* klaagde over hem, dat hy van hem in de gevangenis, by eene t'zaamen-spraake zoo hoogmoedig en trots gehandelt geworden was, als hem van geen Staatkundige ooit was weedervaaren. (*y*) En diergelyken drift ziet men ook uit alle zyne schriften, en in 't byzonder uit de brieven. Als, wanneer hy van *Strigelius* schreef, die hem ook wel niet heel zacht bejeegent mocht gehad hebben: *De stoute Letter-meester mocht liever uit zyn* Pindarus *wat gaan opsnyen, als dat hy de Godgeleertheid ontheiligde* (hy meende dat hy maar een Leek was, die met de Godgeleerde niets te doen hadde) *God strafte hem, dewyl hy de Kerken* (dat is, de Godgeleerden) *zoo hinderlyk was. Kryg ik maar de geleegenheid, ik zal hem zoo haavenen, dat hy zien zal, dat ik geen zot en ben. Ik kenne hem wel, hy is noch verre zoo na niet, dat hy andere gering behoeft te achten. Alle de geleerdheid is niet t'eenemaal in* Pindarus *of* Homerus *geleegen!* (*z*) Diergelyken heevigheid bespeurt men by na doorgaans in zyne schriften, welke uit enkele eergierigheid en hoogmoed afkoomt: hy zelfs vergeleek zich by *Ismaël*, en bekende dat hy niet wist, *hoe dat zyn hand teegens ieder een was.* (*a*) Waarom ook zyne vyanden *wenschten, dat hy doch in zyne schriften, eene Godgeleerde bezaadigheid en deftigheid gebruiken mocht.* (*b*) Dat hem vry zeer ontbrak, wanneer hy by voorbeeld van de Gereformeerde schreef: *Van die schelmen wil ik niet gepreezen, maar gescholden zyn*: en van de dood van *Flacius* schreef hy: *Hy is nu in des duivels keel, hy vreet nu met de duivels in de helle, wanneer zy maar te huis, en niet by zyne spits-gezellen,* Spangenberg, *en andere zyn.* (*c*) Item, *Ik hebbe in mynen baard meer keffende honden* (canes) *als graauwe hairen.* (canos) (*d*) Om

Zyn boven maate groote lof.

Heerschzucht en hoogmoed.

Lichtvaardigheid.

Heevige driften.

Wraakgierigheid.

Lichtvaardige reedenen.

(*b*) Georg. Muller Hist. der Form. Conc. p 286. (*r*) Ibid. p. 300. (*s*) Mart. Crusius in Epitaph. Annal. Suev. l. XI. p. 829. (*t*) Volum. Epist. p. 476. (*u*) Urb. Pierius Abfertigung Phil. Nicolai p. 21. (*x*) Ap. Fechtium l. c. p. 638. (*y*) Historia carceris p. 762. (*z*) Ap. Fecht. p. 250. (*a*) Ib. p. 182. (*b*) Simon Sulcerus ibid. p. 277. (*c*) l. c. p. 519. (*d*) p. 580.

(*d*) Om nu noch van meer andere zulke ongoddelyke en onchristelyke zaaken te zwygen. Jaar MD. tot MDC.

20. Om deeze en meer andere diergelyke omstandigheeden nu, konden ook zelfs de rechtzinnigste Godgeleerde met hem niet overeen koomen, en te vreede zyn, gelyk als zy dan bekenden: *Dan zelfs de alderreinste Godgeleerden zyne handel over het Concordie-werk niet goed konden keuren.* (*e*) *Zy waaren zeer toornig op hem geweest, om dat hy zoo onvoorzichtig de Wittenbergsche Godgeleerde voor goed verklaart hadde.* (*f*) *Insgelyks, om dat hy op de* Jenaasche *zoo gruwelyk gescholden hadde, en de andere opentlyk gevleit.* (*g*) Zoo schreef ook een zeeker Godgeleerde in Schwaben van hem, in 't Jaar 1570, uit Stutgard, en van 't Wurtenbergsche Hof, daar hy zich altyd op beriep, alwaar doch de Hartog zelfs, met alle zyn rondsom reizen, heel quaalyk te vreede was, en hem dikmaals met de scherpste beveelen te huis riep: *Om dat hy in alles zyn eige kop volgt, naar anderen niet eens luistert, om dat hy groote verwerringen in* Saxen *aangerecht heeft, en 't is te wenschen, dat hy het in* Schwaben *ook zoo niet maake. Veele keurden zyne zaaken niet voor goed. Op veele plaatzen heeft hy scheids-man willen weezen, schoon hy zich opentlyk voor de eene partye hadde verklaart. Zommige huichelaars in Meissen, gingen onder zynen naam met niets goeds om. Hy zelfs is als t'eenemaal dronken van ydele hoope op eene guldene* reformatie *der Kerken, en hy weet het zelfs niet wat hy al doet. Hy praalt overal, men heeft alle zyne* Canones *onderschreeven, daar het doch niet waar was; de rechte en deftige Godgeleerde verwonderden zich alle daar over, dat hy zelfs niet oprecht en bestendig is. En het was wel te wenschen, dat hy* Praag *en* Dresden *nooit hadde gezien. Ondertusschen heet het uit* Terentius, *wat gy 'er in gebrokt hebt, moogt gy ook zelfs opeeten* (*h*) En zulke omstandigheeden hebben veroorzaakt, dat hy met *Dr. Chemnitius* zelfs, ontrent dit werk over hoop geraakt, en dat zyn brief aan hem, waar uit men haare onderlinge oneenigheid gezien heeft, overal aan alle Hooven, in 't Jaar 1580, bekent geworden is. (*i*) Om welke reede zommige de Bergsche Godgeleerde by de acht Moordenaars van *Aristoteles* vergeleeken hebben, daar onder eerst vier met vier, daar na twee met twee, en eindelyk de eene met den ander oneens geworden zyn. (*k*) Het is ook bekent, dat hy in zyne meeningen en rechtzinnigheid, zeer onbestendig geweest is. *Chytræus* zelfs verwyt hem opentlyk: *Dat hy te vooren veel op het heevigste verdeedigt heeft, dat hy nu heeft laaten vaaren en voorby gaan.* (*l*) *Wigandus* schreef in 't openbaar eene aanmerkinge van *Dr. Jac. Conciliatorius*, die ook de byzondere verdoeminge der doolingen gedreeven en gewilt heeft. (*m*) *Flacius* schreef van hem, *Dr Schmiedlin* (zoo noemde men in 't gemeen *Dr. Andreæ*, doordien hy een Smids zoon was, en eerst het Snyders handwerk geleert hadde) *heeft eene goddelooze en duivelsche* amnestie (*vereeniginge*) *en vergelykinge willen stichten, bedekken en bewimpelen, en alzoo eene loutere Samaritaansche Godsdienst ter Kerke willen invoeren.* (*n*) Hoe anders over zyne πολυπραγμοσύνην, dat hy zich in allerhande, ook zelfs staatkundige handel gemengt heeft, geklaagd is, zulks is uit zyn bedryf, te Dresden, Praag, Bronswyk, en elders genoegzaam bekent: van welk laatste ons noch verder iets voor koomen zal. Ik laate staan, dat hy zich van de Palts-graaf een Waapen-brief en een adelyken Helm, met een veederbosch heeft laaten geeven, gelyk als 'er in den aanhang van zyn leeven te zien is.

Twist met zyne eige vrienden.

Onbedagtheid.

Onrustigheid.

Zyn stryd met Chemnitius.

Onbestendigheid.

Vermenginge in wereldlyke handel.

21. En deeze man heet dan de voornaamste en gelukzaaligste bevorderaar

(*e*) Osiander Cent. XVI. l. IV. c. 2. p. 863. (*f*) Ib. p. 864. (*g*) Chytræus ap. Fechtium l. c. p. 31. (*h*) Joh. Pappus Ib. p. 325. (*i*) Wilhelm Bidenbachius ib. p. 313. (*k*) Chytræus Ib. p. 628. (*l*) Volum. Epist. p. 457. (*m*) Ap. Schlüsselburg. Catal. Hæret. l. 1. præf. n. 12. (*n*) In der Kurtzen Wiederlegung des Poëtischen Dialogi von der Erb-sünde.

Jaar MD. tot MDC.

De voornaamste Autheur van het Concordie-boek.

raar en autheur van het *Concordie-werk* te zyn. (*o*) Gelyk als hy zelfs ook bekende, dat het geen werk van een alleen was, alhoewel het hem schier gedood heeft, doordien hy het, naamentlyk, alleen verricht heeft gehad. (*p*) Waarom ook zyne teegen-partye zelfs zich daar op beriep: „Hoe dat alle Vorsten, Standen, en menschen wel wisten, dat „hy alleen de Autheur, bestierder en smid van het *Concordie-boek* was, „die dit alles alleen aangestookt, gehandelt en bestiert, en die deeze zaaken, welke alle de Gemeenten aangingen, alleen bewerkt en „beslegt, en de macht aan hem genoomen heeft, van over het heil en „de achtinge van zoo veele menschen eenig en alleen het oordeel uit te „spreeken, en door list en geweld die leere te onderdrukken, die hy „niet anders weederleggen kon. (*q*) En tot deezen einde is hy over de anderhalf jaar lang, aan de Luthersche Hooven rondom gereist, en hy heeft zyne opgeleide en zeer gewichtige ampten, te Tubingen ondertusschen aan een zyde gezet: waar aan zich veele niet weinig geergert hebben. Nademaal hy ook den boozen schyn zelfs daar meede niet vermyden kon, om dat hy van zommige Heeren, aanzienelyke en ryke geschenken genoomen heeft, waarom hy in 't gemeen ook voor zeer ryk gehouden wierd. (*r*) Aangezien men zelfs daar meede bewyzen wil, dat hy by de Keurvorst daarom niet in ongenaade gevallen was, dewyle hy hem eene treffelyke vereeringe gedaan en beloont hadde, waar over hy zelfs ook teegens *Joh. Sturmius* zich beroemt heeft. (*s*) Zoo dat hy zynen loon ook van daar gekreegen heeft. Want hy hadde neegenhondert goudguldens, en eenen vergulden beeker daar door verdient. Het welke hem de andere zeer slecht geduid hebben, wanneer zy schreeven: *De konstige meester Smid heeft geen groove akker- of paarden-arbeid gemaakt, maar enkele kostelyke en fyne kleinodien* secundum quid, *alzoo dat hy niet alleen met groote eere, maar ook met veel zilver-werk* (*dat hy ook wel meest en meerder dan Gods eere, de lieve noodlydende waarheid, en het heil en welvaard der arme verdrukte Kerken gezocht heeft*) *weeder t' huis gekoomen is.* (*t*) Item, *Dat hy van Vorsten en Heeren, met vergulde koppen, beekers, groote hang-beekers, gouden keetingen, vereert geworden is, en het hem niet gebeurt is, als de H. Apostelen, anders zoude hem ook aan der Leeraars* consens (*overeen-koominge*) *niet zoo veel geleegen geweest zyn. Maar nu hy neevens dat geene, dat hy zich zelven een grooten naam gemaakt heeft, ook veel goed en vereeringen, goud en zilver te zaamen geschraapt, en dat niet te min, die groote wedde te Tubingen altyd zynen gang gegaan heeft; zoo was hem deeze* Concordia *ook niet onaangenaam, maar heel voordeelig en dienstig geweest.* (*u*) Op dat ik nu niet gedenke, hoe men vind, dat het by hem en de voorige, in de voleindinge van dit boek, ook niet al te Theologisch, zelf in andere omstandigheeden toe gegaan mag zyn. Zyne eigene amptgenooten hebben het in de Chronyken gezet, dat van zyne reize naar Saxen, de *Universiteit* hem een treffelyk afscheidmaal aangerecht heeft. (*x*) En de Abt te Bergen, *Petrus Ulnerus*, werd van de Schryvers daar over gepreezen, om dat hy de Godgeleerde zoo wel onthaalt heeft. (*y*) Waar by een zeeker Schryver aanmerkt: *Dr. Selnekker heeft den Abt daarom zoo hoog opgezet, om dat hy aan zyne vriendelykheid een byzonder genoegen gehad heeft, dewyle hy hem niet alleen met woorden, maar met eenen goeden dronk wyn vervroolykt hadde.* (*z*) Ten minsten heeft een Lutheraan dit noch-

Zyne vereeringen en belooningen daar voor.

Gast-maalen.

(*o*) Georg. Weissius de Allotrioepiscopia C. III. § 7. (*p*) Ap. Fechtium l. c. p. 553. (*q*) Admon. Neost. C. X. p. 354. (*r*) Polyc. Lyserus uber den CI. Psalm. ap. Geierum Allgegenwart Gottes præf. (*s*) Hutterus Conc. conc p. 159. G. Muller. C. VII. § 33. Ipse in orat. de Concordiæ Negotio ap. J. V. Andreæ in Vita. p. 214. (*t*) Paul Reineckers Vorrede über Flacii Wiederlegung des Dialogi. (*u*) Censura der Leipziger und Wittenberger Theologen über die Grundfeste. (*x*) Crusius l. c. p. 757. (*y*) Muller l. c. C. VI. § 3. (*z*) Joh. Balæus Exam. Recitat. Selnec. p. 71.

nochmaals in eene Chronyke gemeld: *De Abt heeft deeze Godgeleerde altyd wel en heerlyk* (liberaliter & magnifice) *onthaald, het welke God hem vergelden zal.* (*a*) Hy heeft het onvergelykelyke geluk ook gehad, dat deeze vergaaderinge by hem gehouden is. (*b*) In 't gemeen ſchryft een zeeker man opentlyk van hem: *Dr. Andreæ was een verzoope man* (ebrioſus) *geweeſt.* En een ander: *Hy heeft in 't Klooſter Beben-huizen, eene grooten beeker met wyn, in een reis uitgezoopen, en daar by gezegt: hy moeſt doch noch gehangen worden, hy droeg de ſtrik al om den hals.* (*c*)

Concordie-boek onder den naam der Overigheid uitgegeeven.

22. Uit dit alles volgt dan van zelfs, dat 'er aan deeze Regenten, en byzonder den Keurvorſt *Auguſtus*, niets altoos hier van toegeſchreeven kan werden, en dat 'er in deeze geheele vertellinge aan hem niets toe gevoegt werd: niet teegenſtaande dat *Andreæ*, en andere Godgeleerde, deezen tytel tot grooten nadruk pleegen te gebruyken, en men ook alles in zulk een naam voor gedraagen heeft. Gelyk als de voorreede van het *Concordie-boek* ook uitwyſt, (welke *Dr. Andreæ* en *Chemnitius* gemaakt hebben) en de uitdrukkingen der Godgeleerde, als of het heette, *dat het eene reede van de Keurvorſt was, en dat men hem de uitvindinge van dit boek moeſt toeſchryven.* (*d*) Daar teegen niet alleen een Vorſtelyk perzoon zelfs aan *Dr. Kirchner* zoude voor gehouden hebben: *dat de drie Keurvorſten het wel trouwelyk gemeent hadden, maar dat het de Godgeleerde alleen uit enkele hovaardye zoo niet gedaan hadden, maar dat zy der Keurvorſten gezag, tot een behelp harer driften zeer misbruikten.* (*e*) Maar anderen hebben het ook heel ligt beweezen, dat deeze *termen*, die in de voorreede ſtaan, beſwaarlyk uit de Cancelerye gekoomen konden zyn, als, *ſubſtantialiter*, *eſſentialiter*, *formaliter*, *habitualiter*, *ſubjectivè.* &c. Dat is: *Zelfsſtandelyk*, *weezentlyk*, *vormelyk*, *hebbelyk*, *onderwerpelyk*, *e. z. v.* maar dat zy een zeekere andere *Smid*, in *Vulcanus* winkel, uit de ſchandelykſte moeraſſen der *Scholaſtyke* tot een Autheur hadden, alhoewel *Selnekker* onbeſchaamt derft voorgeeven: *dat de Keurvorſtelyke Raaden het gemaakt hadden.* (*f*) Of dit nu wel waar en *Theologiſch* zyn konde, mag een ieder oordeelen. „Dat heet recht over „eens anders geloof heerſchen, en in de Kerke *tyrannizeeren*, wanneer alle „en ieder de meeningen van eenige weinige menſchen, zonder eenige de „minſte onderzoekinge, maar moeſten onderſchryven, het welke eene „onlydelyke ſtoutheid was, die men in de Papiſten beſtraft heeft gehad. „(g) Men wilde nu de menſchen daar meede blind-hoeken, en de Vor„ſten zelfs bepraaten, dat alle de erinneringen van de andere Proteſtan„ten in de voorreede zoo verſcheiden waaren, dat een ieder die zee„ker onderſchryven kon. Derhalven heeft men de naamen van alle die „Vorſten, als een Hoofd van *Meduſa* daar voor aangezet, en met liſt die „geene daar onder getrokken, welkers goedheid zy zoo zeer misbruikt, „en die zy zelfs met valſche vertrooſtingen opgehouden en bedroogen „hebben. (*h*) En wat 'er van zulke klachten noch al meer waaren: welke ook zoo verre niet geloochent werden, om dat men zelfs toeſtaat, *dat deeze* Formula *ook door de achtbaarheid der Hooge-Overigheid gewaapent geworden is.* (*i*) Waar van ſtraks noch meerder zal volgen. Men heeft den Keizer *Auguſtus*, daar over ook byzonder gepreezen, die zich door de booven-gedachte oorzaaken, daar toe hadde laaten beweegen. Alhoewel hy in den eerſten yver en waan, al niet ſtandvaſtig gebleeven is, gelyk als *Andreæ* zelfs klaagde, dat zyne vyanden den Keurvorſt teegens

Van School-termen wederleit.

Bedrog daar onder verborgen.

Keurvorſt Auguſti berouw daar over.

(*a*) Heinr. Meibomius Chronico Berg. To. III. Rerum German. p. 317. (*b*) Joh. Olearius Conſt. Conc. p. 69. (*c*) Melch. Leideck. Not. ad Hornii Hiſt. Eccl. p. 353. Irenæus Agnoſt. Prodrom. Frat. R. C. p. E. 8. (*d*) Hutterus Explic. F. C. proleg. p. 4. (*e*) Extract. eines geſprächs einer fürſtl. perſon mit D. Kirchnern. An. 1582. (*f*) Examen Recit. Selnec. l. c. p. 72. Hoſpinianus Con. Diſc. (g) Hoſpinianus l. c. C. XIIX. p. 102. (*h*) Ibid. C. XXVII. p. 147. (*i*) Jo. Olearius l. c. p. 64.

Jaar MD. tot MDC. gens wilden ophitzen, en de Historien uitdrukkelyk genoeg te kennen geeven, dat hy noch voor zyn dood daar op gedacht heeft, hoe hy de *Formula Concordiæ* best mocht veranderen, en dat *Christianus* de eerste, zulk eene *reformatie* daar door aangestelt heeft: welk verhaal men in de appel van den tooren te Leipzig, in 't Jaar 1592 gevonden heeft. (*k*) Zoo heeft de Keurvorst van Brandenburg zich ook daar na hier op beroepen, dat *Augustus* in 't laatste geklaagt heeft, *dat hy van de gierige Paapen schandelyk bedroogen was geweest.* (*l*) En in de Leipziger Chronyke staat wel duidelyk, van 't Jaar 1580, den 26 Decemb. „ *Dr. Jacobus Andreæ*, dewyle hy „ in 't werk van de *reformatie* te verre gegaan was, heeft op den Zondag, „ door bevel van den Keurvorst *Augustus*, te *Dresden* van de Heeren Kamer-„ Raaden verlof gekreegen, om weeder naar huis te trekken, het welke „ hy zoo ras voor hem niet voorzien hadde, en daarom begeert, „ om met den Keurvorst in perzoon te moogen spreeken. Maar het is „ daar by met dit afscheid gebleeven: Heer *Dr. Jacob* trekt maar heen en „ komt nooit weeder, voor dat gy geroepen werd. (*m*) Gelyk als dan ook *Hutterus* zelfs niet loochent, dat hy met den Keuvorst oneenig geworden was. En een ander heeft by deeze *oratie* geschreeven dat de Keurvorst hem *een goddelooze, leugenachtige, duivelsche Paap* genoemt hadde: waar van onlangs een geleert man verder geredeneert heeft. (*n*) Men zie ook, wat in de Historie der gevangenisse van *Peucerus* al voor woorden van den Keurvorst, en andere omstandigheeden daar by gebragt werden. (*o*) Welke de Leipziger Godgeleerde in deeze eeuwe, zelfs ook niet eens geloochent of weederlegt hebben, (*p*) ten minsten heeft hem de Keurvorst voor zulk een duuren Godgeleerde gehouden, dat hy tot *Chemnitius* gezegt zoude hebben, *dat hy wel vier tonnen gouds daar voor wilde geeven, dat deezen bedrieger nooit in zyn land gekoomen was.* (*q*)

Affscheid aan D. Andreæ gegeeven.

Slechte naklank.

Duure Godgeleerden welke.

Onderschryvinge der Form. Concord.

23. Zoo veel zy dan, aangaande de Stichters van dit *Concordie-boek* gezegt, welkers *proces* of verhandelinge, nu maar met weinige woorden te bezien is, naamelyk, hoe het de onderdaanen voor gedraagen is. Hier ontrent werd nu in 't gemeen zeer hoog geroemt, dat drie Keurvorsten, naamentlyk, die van Saxen, *Lodewyk van de Palts*, en *Johan Georg van Brandenburg*, die alle zelfs onderschreeven hebben, doch de landen van deeze twee laatste zyn daar wel haast van afgetreeden. Noch 22 Vorsten, en zoo veele Graaven, 4 Vryheeren, 35 Ryksteeden, en meer als 8000 Godgeleerde, met welken tytel men teegen de gewoonte, ook alle Pastooren en Schoolmeesters op de Dorpen vereerde, als welke dit groote getal onder deeze 8000 uit maakten. (*r*) Wat nu de aart en wyze aangaat, die is daar over te verneemen by die geene, welke toen ter tyd meede in die zaak ingewikkelt zyn geweest. De *autores formulæ* verzeekerden, dat het van alle goedwillig geschied was, gelyk als *Dr. Andreæ*, op de t'zaamen-spraake te Hertsberg, in 't Jaar 1578, met eeden verklaarde, *dat niemand tot onderschryvinge gedwongen, noch ook weegens de weigeringe afgezet, of verdreeven geworden was, dit wist hy zoo zeeker en waarachtig, als hy zeeker wist, dat de Zoone Gods hem met zyn bloed verlost hadde.* (*s*) Maar *Dr. Selnekker*, en andere stelden daar by zulke omstandigheeden, die zeer bedenkelyk zyn. Tot een voorbeeld, de Keurvorst heeft onder en by de Godgeleerde, van de zaak gewis willen zyn, en alzoo de onderschry-

Of zy vrywillig geweest is.

(*k*) Vid. oratio de Concordiæ Negotio ap. J. V. Andreæ in Vita p. 204. Dresserus Chron. Saxon. p. 761. (*l*) Jo. Olearius Epist. MS. ad Balthas. Meisnerum An. 1614. (*m*) Excerpta ex Schneideri Annal. Lips. ap. Chr. Thomasium Hist. der Weish. P. II. p. 67. (*n*) Ibid. p. 165. (*o*) pag. m. 766. & 787. (*p*) Thomasius l. c. (*q*) Hospinianus C. XL. & ex eo Joh. Lætus Hist. p. 418. (*r*) Micrelius Syntag. Hist. Eccl. l. III. p. 388. Christ. Matthiæ Theatr. Hist. p. 1103. (*s*) Ap. Hutterum Conc. conc. p. 160.

ſchryvinge geeiſcht, en wanneer zich eenige daar over ontſchuldigden, en maar het eerſte deel aannaamen, zoo heeft hy hen laaten weeten, *dat zy de onderſchryvinge van het anderen deel niet konden weigeren.* (*t*) Zoo ſtaat 'er ook in de Saxiſche Chronyke zelf. De Keurvorſt heeft (naamentlyk, op het aanraaden van deeze Godgeleerden) den Kerken in zyn gebied dit boek voorgelegt; (*u*) hy heeft aan zeekere Commiſſariſſen bevoolen, „welke van de onderdaanen zouden afeiſchen, (*exigerent*) dat zy, of „dat boek zouden onderſchryven, of de oorzaaken van haar weigeringe „bekent maaken. Daar dan eenige, die dit weigerden, daar over zonder „uitſtel uit de *Collegien* geſtooten wierden. Ja men heeft bevoolen, dat „alle de *Formula Concordiæ*, in 't toekoomende, by het intreeden van „haar ampt, moeſten onderſchryven. (*x*) *Dr. Jac. Andreæ*, en *Dr. Selnekker* nu waaren rondsom gereyſt, hadden alle Prieſters en Schooldienaars de artykelen der *Formula Concordiæ* voorgeleezen, welke zy *ook alle moeſten onderſchryven.* (*y*) *De Keurvorſt nu hadde zich verklaart, dat hy geene andere ſtrydige leere of meening in zyne Kerken wilde toelaaten.* (*z*) En zoo ging het ook op andere plaatzen. *Dr. Andreæ* zelfs ſchreef toen ter tyd naar Straatsburg, daar den Raad de onderſchryvinge weigerde, aan een zeeker Prediker: „Dat hy zyne graauwe hairen met ernſt aan den Raad zoude „toonen, in honden veranderen, en den Raad wakker aanbaſſen, en „hunne gemoederen ook opwekken, op dat zy van de Kerke, voor deeze „reis niet afkeerig mochten zyn. (*a*) *Lucas Oſiander* bezocht het op een andere manier, en ſchreef daar na toe, hoe aangenaam het den Hartog van Wirtenberg zoude zyn, byaldien het de Raad onderſchreef: *Men zoude die zaak door Dr. Grempen bevorderen e. z. v.* (*b*) Aan welke hier na *Dr. Andreæ* zich beklaagde, dat hy zich niet gunſtig hier ontrent beweezen hadde. (*c*) En door diergelyken middel, is hier en daar, ook by de Grootezelfs, de onderſchryvinge te weege gebracht geworden. Gelyk als dan *Dr. Lud. Rabus* aan *Dr. Wilhelm Timmerman* naar Heidelberg ſchreef: „Hy „hoopte, dat de Keurvorſt aldaar op 't laatſte de onderſchryvinge niet „weigeren zoude, dewyle *Dr. Marbach* nu aldaar beroepen was, die naamentlyk „een vriend van de *Formula Concordiæ* was, en die daarom ook „bevorderen zoude. (*d*) En een ander ſchreef uit de Steirmark: Dat hy eindelyk na een lange t'zaamen-ſpraak, den Lands-Hoofdman de onderſchryvinge afgedrongen hadde. (*e*) Van de voorbaarigheid der Predikers nu, zullen wy in 't XVII. Boek, aan 't 17 Cap. § 47. een voorbeeld vinden.

Jaar MD. tot MDC.

Dwang daar toe door gevolgde ſtraffen.

Gebruikte liſt, overreeding, en verraſſinge.

24. Hier booven in 't begin van dit Hoofdſtuk, en in 't voorgaande lid is nu al gemeld, hoe die geene, welke niet wilden onderſchryven, met verlies van haare ampten en uitzettinge uit het land, geſtraft wierden. Diergelyken handel 'er van dien tyd af, altyd aan zulke plaatzen gebruikelyk is geweeſt. Gelyk als 'er nu noch voor weinige jaaren, opentlyk uit geſchreeven wierd: „Dat de aankoomende bediende, dien het aangaat, „het *juramentum Religionis* (den eed van Godsdienſt) zouden moeten doen, „zonder eenige voor behoudinge of beding de *Formula Concordiæ* te onderſchryven, „en dat ze ook zoo wel by de leer-punten alle te zaamen, als „by de eigentlyke woorden en manieren van ſpreeken, in ſtelling en teegenſtellinge, „NB. zoo lief haar zy om die ſchandelyke afzettinge van „hun ampt te vermyden, volſtandig te volharden, en niet het geringſte, „met hand of mond, door ſpreeken of ſchryven daar teegen moeſten

Dreigement van ſtraffen.

(*t*) In der Warhaften, kurtzen und runden erzehlung nach Churfürſtens Auguſti Leich-Pred.
(*u*) Jeniſius Chron. Annæb. p. 39. Part. II. (*x*) G. Suevus Hiſt. Acad. Witteb. ad Ann. 1581.
(*y*) Schmid. Zwickauſche Chronik. P. II. p. 408. (*z*) Ibid. p. 411. (*a*) Ap. Fechtium l. c. p. 540.
(*b*) Ibid. p. 565. (*c*) Ibid. p. 58. (*d*) Ibid. p. 596. (*e*) Jerm. Hombergerus ibid. p. 679.

Jaar MD. tot MDC.

„ voorneemen, en dat ze met hand en mond daar aan zouden moeten „ gelooven. (*f*) En van zulk een geweldigen en onchristelyken bedryf, gelyk als het in opentlyke schriften en handeligen zelfs, openbaar genoeg is, hebben de andere partyen aldus geschreeven: „ Men heeft die „ menschen vraagen van *inquisitie* voor gelegt, daar op zy maar met ja en „ neen zouden antwoorden; die niet na de leere der *ubiquiteit* (alomme „ teegenwoordigheid) geantwoord hebben, die wierden al voort Sacra- „ ment-schenders geheeten, en men hadde hem een *anathema*, en den ban „ aangezegd, dewyl zy disputeerden. En na dat men deeze *Formula* uit- „ gevoert hadde, hebben deeze Godgeleerden geraaden, dat men de „ onderschryvinge voor eerst van die geene zoude begeeren, welke dat „ boek voor zeeker goed keuren, en welkers achtbaarheid de andere „ dan wel volgen zouden, en die geene, daar men aan twyfelde, zoude „ men tot op het laatste spaaren. Die het weigerden, zoude men de ver- „ willinge der anderen voor houden, en hunne reedenen weederleggen. „ Maar, op dat 'er ook geen uitvlucht meer overbleef, zoo zoude aan „ de Godgeleerde ernstig bevoolen worden, dat een ieder maar alleen „ zyn bloote naam moest onderschryven, zonder eenige uitneeminge of „ verklaaringe, en wel nochmaals, dat de voornaamste eerst zouden be- „ ginnen, daar de geringe dan wel zouden volgen. In de Ryksteeden „ moest de Raad het aan alle Preedikers te gelyk opleggen, op dat het niet „ een zoude derven afslaan. (*g*) Daar dan licht uit te vatten is, dat niet een het ook geweigert zal hebben, om dat hy gaarne by zyne Kerke wilde blyven, gelyk als een zeeker Dorp-Paap tot zynen Edelman, in Thuringen gezegt heeft, als hy dit boek onderschreeven hadde, en daar bedroeft over geweest was. „ Het geweeten kan wel niet gebonden wer- „ den, maar wy arme lieden hebben wyf en kinderen, daarom moeten wy „ wel wat doen, op dat wy niet afgezet en verdreven zouden werden. Waar „ over een daar by zittende Munnik, van Erffurt, zeer gelagchen heeft. (*h*) En dit zoude *Heshusius* zelfs bekent hebben: „ Dat naamentlyk veele „ van hen teegens haar wil onderschreeven, en in hunne herten het zo niet „ gemeent of geloof t hadden. (*i*) Op welke geweetens-dwang een zeeker man *Dr. Luthers* eigene woorden bybracht, die hy teegen *Erasmus* eertyds geschreeven hadde: „ Waar blyft nu de vryheid en macht, om van zulke „ *decreeten* te oordeelen, gelyk *Paulus* I *Cor.* XIV. zegt: de anderen zul- „ len oordeelen. Gy beneemt ons de macht, om over menschelyke inzet- „ tingen te oordeelen, en gy onderwerpt ons, zonder eenig onderscheid „ aan de menschen, daar ons doch de Schrift dit niet beveelt. Waar by „ hy dan over die Godgeleerde moeyelyk werd, welke zich onderstaan, „ om haare meeningen aan alle voor te schryven, en die ondertusschen „ de Gemeente met allerhande list, de vryheid van oordeelen benee- „ men, en die haare menschelyke schriften eeven zoo veel aanzien toe- „ schryven, als de H. Schrift zelfs. Zouden de Papisten (vaart hy voort) „ zich niet beklaagen, dat zulke Doctooren in eene byzondere t'zaamen- „ spraak, hen meer macht aanmaatigen, als die aan hunne gantsche gee- „ stelykheid toe-geeven? Waar door zy zich zelfs en alle Duitsche Ge- „ meentens, tot een spot stelden. Ik laate staan, dat God zelfs over zulk „ een roof van zyn hoogste gezag ten hoogsten vertoornt word. (*k*) En diergelyke gedachten en overweegingen zyn 'er toen ter tyd, en naderhand zeer veel voorgevallen.

Inquisitie en geweetens-dwang.

Heerszucht van enkele Godgeleerden.

25. Hier

(*f*) Hertzog Augusti zu Halle Rescript ap. Olearium Const. Conc. p. 90. (*g*) Auctor Admon. Neost. C. X. p. 346. (*h*) Colloquium Hertzberg. p. 184. & ex eo Hospinianus l. c. Cap. XX. p. 127. (*i*) In Confessione ad Ducem Brunsvic. ibid. (*k*) Ibid. C. XIIX. p. 103.

Jaar MD. tot MDC.

25. Hierom hebben de Godgeleerden zelfs niet geloochent, *dat eenige met een quaad geweeten onderschreeven hebben.* (*l*) En D^r. *Andreæ* klaagde noch in 't Jaar 1578, daar het al meest bekend was, dat hy te Leipzig veele vyanden hadde, en in groot gevaar was. (*m*) Welke doch zyne vyanden alle onderschryven moesten, daar de *Crypto-Calvinisten* zoo zeer de overhand genoomen hadden, dat het gantsche land daar vol van was. Ja de Bergsche Godgeleerde gezaamentlyk, bekenden aan den Keurvorst zelve: *Dat zy al te zeer ervaaren hadden, dat noch in de meeste Saxische plaatzen, veele Predikers zich in de leere zeer hartnekkig betoont hadden te weezen. Dat ook eenige Vorsten en Heeren zelfs met onderscheidene vooroordeelen ingenoomen waaren.* (*n*) Waar uit men wel zien kan, hoe ellendig en verkeert het 'er altyd toegegaan is, nademaal ook die geene zelfs, welke het noch al onderschreeven, by het aanhooren van het ras voorleezen, 't geene op alle plaatzen geschiede, onmoogelyk het verstand en den zin van de zaaken genoegzaam konden begrypen, en daar door een meest onbekent geschrift onderteekent hebben. Ondertusschen kan men ook niet zeggen, gelyk als *Hospinianus* en andere doen, dat het 'er in alles met geweld en dwang toe gegaan is, maar veele hebben zich op andere wyzen tot de onderschryvinge laaten overreeden: en hoe zich de Autheurs, zelfs hier over bemoeit hebben, zulks wyzen nu noch hunne brieven met hoopen uit. Doch het was wel al te heftig geoordeeld, wat een Schryver zonder naam, die ook misschien door zulk een handel gestoort was, in 't Jaar 1589 opentlyk schreef: „Deeze gezellen gingen met louter bedrog en „valschheid swanger, en zy zogten onder den schyn der ingebeelde heilig„heid, niets anders, dan geleegenheid en voordeel, om hunne verschrikke„lyke, verdoemde, en ketterachtige doolingen, die zy met pen en inkt zig „niet meer betrouwden om waar te maaken, beneevens hunne aangeboo„rene regeerzucht en eergierigheid, door het middel van de beschuttin„ge en bescherminge der Hooge-Overigheid, en des weereldlyken arms, „onder der zelven naam en hoogheid in te drukken, den gemeenen „hoop met geweld, en de loffelyke Keur- en Vorsten zelfs, met list „en bedrog, teegens haaren wil en gedachte op te dringen. Daar by „dan ook van die geene niet ten besten gedacht werd, welke aan andere „maar het *placebo* toe zongen, tot eene onderschryvinge, en die zich al„zoo licht lieten beweegen, om alle het voorige te vergeeten. En voor „het laatste van D^r. *Andereæ*, dat veele menschen, een tyd lang in gantsch „Saxen, zich voor hem buigen en neigen moesten, tot dat hy ten laat„sten onverwacht, zelfs ten lande uitgevoert, en uitgeleid geworden is, „van welke uitgang uit Israël hy niet luid geschreeuwt heeft. (*o*) Maar die geene, welke alzoo, of uit dwang, of eige onzeekerheid, of om de menschen te believen, onderschreeven hadden, moogen het ook wel meest zyn geweest, die het hier na weederroepen hebben. Aangezien dit niet alleen veele andere gedaan hebben, maar ook zommige Godgeleerde zelfs, gelyk als alle de Bronswykze, en daar onder, byzonder *Heshuizen*, van wien by de strydigheeden meerder zal te zeggen zyn. (*p*) D^r. *Urbanus Pierius*, Professor te Wittenberg hadde het ook onderschreeven, maar hy zeide daar na, dat hy het niet *simpliciter* gedaan hadde, daar hy D^r. *Andr. Musculus* en *Cornerus* tot getuigen riep: Hier tegen verklaarde hy ook, dat hy zynen naam uitgeveegt, en bekent hadde, *dat hy met deeze zyne onderschryvinge eene groote zonde hadde begaan, en hy bad*

Onderschryvinge met een quaad geweeten.

Bepraating van anderen.

Uit-tocht van D. Andreæ.

Herroepinge van veele, die onderge-schreeven hadden.

Van Heshuizen en Pierius.

 God

(*l*) Hutterus Explic. F. C. proleg. p. 20. (*m*) Epist. ap. Fechtium p. 58. (*n*) Epist. ad Elect. ap. Hospinianum Cap. XIX. p. 111. (*o*) Kurtzer auszug und einfältige aber eigentliche entwerffung der F.C. Vorrede. (*p*) Vid. Osiander Cent. XVI. Lib. IV. C. 19. p. 949. (*q*) Erläuterung der Beweiss-artikel, dass Pierius ein rechter Ertz-Calviniste sey, Anno 1591. Artic. 24. p. E. ij.

Jaar MD tot MDC.

God en alle Christenen, die hier door geergert mochten zyn, om vergiffenis. (*q*) Men heeft 'er ook eenige in 't begin van deeze opleggingе uitgezondert, en van de onderschryvinge verschoont. Gelyk als 'er onder anderen van een Wittenbergs Professor, genaamt *Matthæus Weesenbeek*, staat, dat de Keurvorst hem van het anders algemeene bevel uitgezondert heeft, doch uit wat oorzaaken, werd daar by niet vermeld. (*r*) Maar ik vinde in een zeeker geschrift teegens *Dr. Leizer*, dat hy van hem over de Calvinisterye beschuldigt geworden is, waar van hier onder by de Historie des *Crypto-Calvinismi* breeder staat te melden.

Eenige daar van verschoont.

26. Een van de gewichtigste en aanmerkelykste teegen-werpingen, teegen de beschreeven handel was deeze, dat de onderdrukte partye, onophoudelyk en opentlyk, op een gemeen *Synode* en t'zaamen-komste drong, daar in de aangeklaagden eerst alle gehoort moesten werden, eer men haar veroordeelde. Het welk dan ook uit staatkundige oorzaaken zelfs, byzonder voor de Godgeleerde, raadzaamer scheen te weezen, dewyle zy zich daar door van die achterklap bevryd zouden gehad hebben, als schuuwden zy het licht, en zochten maar om met loutere list en geweld door te dringen, en den meester te speelen. En hebben de Keur- en Vorsten en Standen, na de ingehaalde overweegingen, zich daar toe in 't Jaar 1577 ook werkelyk geneegen getoont, geraaden, en om gewenscht, dewyle zy wel zaagen, dat de meeste Standen daar op gedrongen hadden. (*s*) Maar men was bekommert, dat die zaak daar na zoo niet uitgevoert zoude hebben konnen werden, als men het wel in den zin hadde, of t'eenemaal te rugge zoude gedreeven werden. Daarom stelde men zich ook daar teegen, en men wilde de andere partyen niet eens hooren, en men weedersprak ook de oude eerste Luthersche meeninge, aangaande de *Synoden.* Maar de Godgeleerde ontschuldigden zich heel slecht, wanneer zy voorwenden: *dat zulks aan hen niet hing, maar aan hunne Overigheid*, die hen doch anders in alles involgde. Item: *De Calvinisten waaren ook de lieden niet, met welke men zich op zulk eene wyze moest inlaten.* (*t*) Dit nu duiden hunne partyen in hen maar alleen tot vreeze van een boos geweeten, en van onrechtvaardige zaaken, gelyk ook tot hoovaardye, en zeiden, dat men dat boek, het welke de Vorsten wilden laaten onderzoeken, aan een gantsche vergaaderinge, uit alle Duitsche landen, hadde moeten overgeeven, beneevens de overige zaaken die tot eendragt behoorden. Daar deeze weinige Godgeleerde nu het rechte teegendeel gedaan, en eerst de onderschryvinge van alle afgeperst, en de Vorsten alzoo bedroogen hadden. Tot welken einde zy ook in haar schryven, den Keurvorst voor gestelt hadden, hoe veele ongemakken 'er uit zulk een *Synode* zouden ontstaan: daar in teegendeel, de onderschryvinge zonder eenig het minste gevaar was. e. z. v. (*u*) Ja de Anhaltische Godgeleerde schreeven ook, na de volbrachte onderschryvinge: *Wy geeven de Heeren Godgeleerden vriendelyk te bedenken, doordien 'er zoo veele Christelyke herten zyn, ook onder de onderteekenaars zelfs, welke klaagen, dat zy overvallen zyn geworden, en daarom na eene algemeene t'zaamen-komste zuchten, en dat de hoogloffelyke Keurvorsten en Vorsten, in 't Jaar 1578, te Langen-Saltze daar al reeds op hadden beslooten, gelyk als zy ook teegen de onrechtmaatige byzondere veroordeelingen der Papisten, altyd tot de beroepinge van een wettig* Synode *gestemt hadden, om aldaar, wat men uit Gods Woord wilde voort brengen, te bewyzen, zonder dat men eenig recht hadde om zulks af te kunnen slaan.* (*x*) Waar

Verlangt Synode.

Afgeslaagen en verhindert.

Protestatie daar teegen.

(*r*) Gotofr. Suevus l. c. (*s*) Carpzov. Isag. ad Lib. Symb. p. 19. (*t*) Apologia des Conc. buchs C. XV. p. 336. (*u*) Hospinianus Conc. conc. C. XIIX. p. 101. & 103. (*x*) Bedenken uber die præf. des Conc. buchs p. 184. Conf. de Helmstadiensibus Chytr. Epist. 1195.

Waar teegen hunne partyen wel niet derven loochenen, dat zy tot een *Synode* verbonden waaren, maar dat ze echter van de leere der *Calvinisten* niet langer wilden *disputeeren*, doordien die nu al lang verworpen was, zoo dat zy alzoo gelyk als een bevel daar teegen voorwenden. (*y*) Waar in zy waanden het den Apostelen na te doen, die ook de Ketters alzoo zonder eenige *Synoden* verdoemt hadden, (*z*) maar waar van de grond elders onderzocht geworden is. (Ziet hier booven in het eerste boek) Ondertusschen, alhoewel 'er aan de meeste voor gehouden wierd, hoe zy recht voor het *Synode* beefden, wanneer zy daar van hoorden, (*a*) zoo waaren echter zommige noch al zoo openhertig, dat zy de nuttigheid en noodwendigheid van een *Synode*, by zulk een toestand van zaaken zelfs bekenden, (*b*) en dat ook aan de anderen, die geen lust daar toe hadden, aanrieden: (*c*) alhoewel 'er in der daad nooit iets daar van tot eenige uitwerkinge is gekoomen, van weegen de reeds-bygebrachte reedenen.

Jaar MD. tot MCD.

27. By zulk eene gesteltenisse van zaaken hebben onderscheydene perzoonen, ook in Saxen zelfs toen ter tyd, en verder heen de onderschryvinge en den Religions-eed geweigert. Alzoo deeden noch, in 't Jaar 1581 zommige Professooren te Wittenberg, naamelyk, *Dr. Barthol. Schonborn*, *Dr. Joh. Matthesius*, *en Mr. Lehnerer*; *Mr. Caspar Altenreich*, *Mr. Valent. Ottho*, *en L. Julius Boyma*, welke laatste eerst al onderschreeven hadde, doch hier na door een Notaris zulks herriep. Eenige van die mannen hadden ook zeer schimpige schriften teegens de *Formula Concordiæ* in gegeeven. Waar over zy dan terstont afgezet, en van de *Universiteit* weg gejaagt wierden. (*d*) In 't Maagdenburgsche gebied, liet de *Administrator*, in 't Jaar 1576, de Pastooren te zaamen roepen, om te onderschryven, *maar het hadde voor deeze maal niet kunnen zyn*, gelyk als daar van gesprooken werd, ja ook niet in 't volgende jaar, by eene andere te zaamenkomste, tot dat het in 't Jaar 1578, daar na geschied is, wanneer de Godgeleerde in vryheid van den anderen gelaaten wierden. (*e*) Gelyk als zich dan ook byzonder de oude *Dr. Siegfrid Sack*, *Mr. Nicander*, *Mockenius*, *Mr. Dionysius* en de Pfarheer van Albers-leben en Lebek, *Majus*, met by na alle de andere, al teegen gezet hebben, en de Deken gezegd heeft: *dat die alle dol waaren, die zoo terstont al wilden onderschryven.* (*f*) Het geene ook in Saxen, zelfs veele van de Landstanden gedaan hebben, als die van Bernstein, van Berleps en andere, en ook uit de Steeden en Stiften. (*g*) Alle het welke niet zonder eene groote verbitteringe van de andere partye geschied is. Gelyk als dan in 't Jaar 1579, de gedachte Predikers van Maagdenburg, van den *Administrator*, op de t'zaamen-komste naar *Juterbok* gedaagt zyn, maar van de Dom-Heeren verbooden wierden, om aldaar te verschynen. Waar door ook de Raad zyne Predikers niet gestelt heeft, maar de andere bleeven op de t'zaamen-komst, by haar opzet, en onderschreeven niet, daar zy haar oordeel over moesten afwachten. (*h*) Ondertusschen heeft men hier en daar, byzonder in Saxen, met zulke lieden heel hart gehandelt. En de Autheurs zelfs loochenen ook niet, dat 'er zulke perzoonen van haaren dienst afgezet geworden zyn, welke wel onderschreeven hadden, maar om dat zy verdacht waaren, en hun eigen geweeten beswaart vonden, dat ze daarom weg geloopen waaren. (*i*) Waar van hier onder by de Historie der *Crypto-Calvinisten* meerder

Geweigerde onderschryvinge, te Wittenberg.

Maagdenburg.

Saxische Land-standen.

Verwerringe daar over.

Straffen.

Oorzaaken der weigering.

(*y*) Der 3 Weltlichen Churf. Refutations schrifft wieder der Anhaltischen Theologen bedenken p. 255. (*z*) Ibid. p. 257. (*a*) Jo. Balæus Exam. recit. Selnec p. 72. (*b*) Dav. Chytr. Epist. ad Casp. Paselicum p. 1009. (*c*) Id. ad Heshusium p. 1179. (*d*) Suevus l. c. (*e*) Pomarius Chron. Magdeb. p. 170. (*f*) Hospinianus l. c. p. 129. (*g*) Ibid. p. 145. (*h*) Ibid. (*i*) Refutations schrift der 3 weltl. Churf. p. 262.

Jaar MD. tot MDC.

der naricht te vinden is. De oorzaaken nu, waarom het zoo veele weigerden, waaren verscheide en ongelyk; daar het waarlyk wel veele verdroot, dat deeze weinige Godgeleerde alleen aan alle de andere wetten zouden voorschryven; insgelyks ook, om dat daar door haar rust, en andere inzichten gehindert wierden, en wat 'er van diergelyke zaaken meer waren. Doch de meeste brachten ook andere oorzaaken overvloedig by, die men in zeer veele groote boeken wydloopig genoeg verhandeld vind. Om nu maar eene reede te melden, zoo heeft niet alleen de openbaare teegen-partye, veele stellingen en meeningen daar uit willen bewyzen, welke teegen den Bybel, de Augsburgze Belydenisse, en *Luthers* schriften reegelrecht aanliepen; maar de Godgeleerden zelfs, hebben ook krachtiglyk zommige zaaken willen aanmerken, welke zy onmoogelyk niet te zaamen konden schikken.

Doolingen in de Formula Concordiæ.

28. „De oude *Chytræus* erinnerde aan *Dr. Andreæ* en *Selnekker*, noch in „'t Jaar 1579, dat het raadzaam was, dat men eenige dingen in de *Formula* „*Concordiæ* wat naauwer onderzocht, dat de *status controversiæ*, van de „vrye wil recht gestelt moest werden, dat de vernieuwinge van de natuu- „re door den H. Geest, niet aan de rechtvaardigmaakinge voor gestelt „wierd, dat ook eenige leeringen en verdoemingen der doolingen, met „de andere reegelen of Symbolische boeken niet moesten stryden. De „*Formula* was de Godgeleertheid uitdrukkelyk teegen, om dat die zeide, „dat de gantsche vernieuwinge des leevens zaalig maakte, *item*, om dat „zy de *Transsubstantiatie* bevestigde. De *Formula* stelde in de plaats van „'t Avondmaal, de woorden van Christus: Dat de Sacramentarissen, „daarom niets anders als brood en wyn hadden, dewyle zy niet geloof- „den, dat het lichaam van Christus aldaar teegenwoordig was. Daar doch „evenwel daar by staat, hoe dat noch het geloove der geevende noch „der ontfangende, de oorzaake der teegenwoordigheid is. (*l*) Andere hebben van het navolgende veel gewags gemaakt, gelyk als tot een voorbeeld: *In de Formula Concordiæ, werd als doolende verworpen, dat het geen rechte Christelyke gemeente was, daar geen ordentlyken ban gehouden wierd.* (*m*) Daar zy doch en met hen de Godgeleerde elders stellen: *Alwaar eene Christelyke Kerke is, daar moest ook met eene het sleutel-ampt gehouden werden, en die Kerke is Apostaats, en niet Apostolisch, in welke het hier aan feilt.* „Waar „by andere noch voegen, dat de Autheurs geschreeven hebben, dat zy „door de genade des H. Geests, te Torgau alles al t'zaamen gezet had- „den, wat 'er tot eendracht en verklaaringe diende; daar zy nochtans „hier na bekent hebben, dat 'er noch al veele noodige en nuttelyke erin- „neringen en oordeelen daar by gekoomen zyn, maar daar zy de meeste „van uitgelaaten, of niet geheel en t'eenmaal aangenoomen hadden. „*Item*, dat zy geene vervolgers wilden heeten, daar zy ondertusschen „de onschuldige verdoemden, als goddelooze en ketters, en de Hooge- „Overigheid teegens hen ophitsten, gelyk als de Jooden, *Matth.* XXIII. 30. Eindelyk, dat zy wel voor gaaven, dat zy geene perzoonen, of gemeentens verdoemden, daar zy nochtans hunne stellingen als kettersch verwierpen en verdoemden. (*n*) Hoedaanige zaaken meerder in de stryd-schriften te vinden zyn, inzonderheid in de verantwoordinge van het bedenken der Anhaltische Godgeleerden, teegen de voorreede van het *Concordie-boek*, daar aan gehegt is, *een verhaal van eenige nieuwe afschuwelyke reedenen van 't* Concordie-formulier *teegen de Perzoon en* Majesteit *van* Christus; *met aanwyzinge der bladeren en uitdrukkelyke woorden, volgens het*

Teegenspreekingen daar in.

(*l*) Epist. Vol. p. 1133. & 1181. (*m*) Art. XII. Error. Schwenkfeld. p. 829. (*n*) Admon. Neostad. C. IX. p. 295.

het Dresdenze, Maagdenburgze en Tubingze *voorbeeld, tot een trouwhertige vermaaninge en waarschouwinge, voor alle die geene, welke de waarheid lief hebben, en die zich echter bepraaten laaten, dat 'er in het zoo genaamde* Concordie-formulier, *niets verwerpelyks is, maar dat men alleen uit loutere roekeloosheid en moetwil daar weederstreeft.* De Land-graaf *Wilhelm van Hessen*, pleeg ook over dit boek te klaagen, dat de *pudenda Lutheri, uit zyne groote belydenisse daar in ontdekt wierden.* (o) De Bronswykze en andere Godgeleerde zelfs, hebben byzonder erinnert, *dat men doch de Philosophische school-termen, van* subjectivè, formaliter, habitualiter e. z. v. *daar mocht uit laaten*, nademaal die niet de tiende Dorp-priester, ik laate staan, andere lieden verstonden, en dat zulks maar een groot gekyf geeven zoude. De *Calvinisten*, en *Beza* in 't byzonder, pleegen anders zulke netten voor de Lutheraanen te spannen, en hen in die vuiligheid (*sordes*) te trekken. (*p*) e. z. v.

Jaar MD. tot MDC.

Aangemerkt gebrek van 't zelve.

29. Andere hebben zich allermeest daar aan gestooten, dat zoo veele 1000 Christenen daar in verkettert, verdoemt en verbannen wierden, en zulks, gelyk als men daar by voegt, t'eenemaal onverhoort, eenzydig en geweldig. Waar by men zich noch altyd onder anderen, op het voorbeeld van het *Concilie* van *Trente* beroepen wil, het welke de Ketters ook verdoemt heeft, alhoewel zonder naam. (*r*) De *Calvinisten* waaren ook met recht verdoemt, alhoewel zy niet eerst in gedaagt wierden, zy hadden doch alle vergeefsche moeite gedaan, wanneer zy al in gedaagt geworden waaren. *De Kerke verdoemt ook wel de ketters, schoon zy daar al niet by waaren, of teegenwoordig gehoort wierden.* Christus, de Apostelen, en Patres *hebben het ook gedaan. Het* proces *of de ding-taal, komt de Kerke toe, anders zoude 'er geen ketter ooit verdoemt geworden zyn, byaldien men hen allereerst hadde gehoort. e. z. v.* Welke stellingen men wel zo heen geschreeven, en het bewys van de teegen-partye op de *Calvinisten* geschooven heeft. (*s*) „ Daar teegen nu brachten deeze dit in: Dat boek verdoemde „ die geene, welke met de Schrift, de *Symbola* en de eerste Kerke niet „ overeen stemden, en welke aan die dingen, daar ze hen meede beschul- „ digden, niet schuldig waaren, die ook met de Augsburgsche Belyde- „ nisse wel overeen quaamen. De Wet Gods verdoemt niemand, byaldien „ hy niet te voren verhoort en overtuigt geworden is, wat hy gedaan heeft, „ ook mag niemand een rechter zyn, zoo hy niet rechtmaatig beroepen „ is. Wanneer nu alle deeze Bergsche verdoemingen, zonder eenig „ rechtmaatig vonnis geschied waaren, en dat 'er zoo veele Schoolmee- „ sters en anderen, noch ook daar toe gedwongen wierden, om dit oor- „ deel met hunne onderschryvinge te bekrachtigen, zoo kon het geen „ reegel der Kerken zyn, doordien het die geene tot ketters maakte, „ daar men zulks noch niet van bewyzen kon. (*t*) *De Bergsche Patres waaren op deeze wyze, eeven te gelyk rechters en aanklaagers, gelyk als die van Trente*, (met welke zy ook hier booven vergeleeken werden.) (*u*) Waar van *Simon Stenius*, van Lommatsch uit Meissen, deeze verzen toen ter tyd gemaakt heeft:

Onchristelyke verdoeminge van anderen.

Ellendige ontschuldinge.

Beswaarnissen daar teegen.

Anglus, Belga, Scotus, rapidi prius accola Rheni,
Sarmata cum Gallo, fortis & Helvetius,
Omnes hæretici: Gentes damnare tot audent
Vix sex aut septem Misnica mancipia.

(o) Joh. Pappus ap. Fecht. l. c. p. 604. (*p*) Heshusius in judicio de form. Conc. ad Chemnit. ibid. p. 502. (*r*) Georg. Muller Hist. der F. C. P. II. C. IX. § 12. (*s*) Hutterus Conc. conc. p. 122. & Explic. F. C. p. 28. (*t*) Admon. Neostad. p. 244. & 358. Hospinianus l. c. C. XIIX. p. 106. & alibi (*u*) Examen recit. Selnec. p. 77.

Jaar MD. tot MDC.

Quæ causa? ore negant Christi nos sumere corpus,
Percipit arcanâ quod ratione fides.
O sanctum errorem! quo si quis forte tenetur,
Ut pereat mundo, non perit ille Deo.

Dat is, *de Engelsman, Nederlander, Schot, en Buurman van de snelle Rhyn, de Pool en Fransman, en sterke Switzer, zyn alle ketters: naauwelyks zes of zeeven Meissenze Pedanten derven zoo veele volkeren verdoemen. Uit wat oorzaak? om dat zy loochenen, dat wy Christus lichaam met den monde neemen, het geene het geloove door een geheime reede alzoo geniet. O heilige doolinge! welke zoo iemand heeft, schoon hy voor de weereld sterft, zoo gaat hy echter voor God niet verlooren.* De vergaaderde Standen, op de te zaamen-komste te Frankfurt, hebben ook in een geschrift, aan de Keur- en Vorsten, hun ongenoegen over deeze verdoemingen getoont, die men in het boek, teegen de andere *Augsburgsche Confessions-genooten*, ook heeft uitgedrukt. (*y*) Maar het is'er by de eenmaal geschiede uitspraak gebleeven, na dat men geschroomt heeft, om dit alles te weederroepen, wat zoo opentlyk en te ras nu reeds al geschied was.

Uitwerkingen der Formula Concordiæ.

30. Zulke en diergelyke uitwerkingen dan, heeft dit werk op de voorverhaalde wyze gehad, dat 'er naamentlyk, in de plaats van de gewaande rust, duizendmaal meerder *disputen*, gekyf, scheíden en verdoemen, meerder stryd, en andere onverantwoordelyke ergernissen daar uit ontstaan zyn. Gelyk als wy hier booven nu al gezien hebben, dat de Auteuren van de zelve gantsch niet eenig gebleeven zyn, en hunne tweedracht alom bekent geworden is. Een van haare eigene meede-geinteresseerde, *Chytræus*, noemde hen *interse male cohærentes collegas*, of *Amptgenooten, die met elkanderen heel quaalyk eens waaren.* (z) En haar goede vriend, *Kirchnerus* schreef aldus: „ *Chemnitius* en *Andreæ* konden geene vrienden blyven, „ wanneer deeze zyn voordeel niet liet vaaren, alhoewel ze zich wee„ derom met malkanderen verzoent hadden. (*a*) Onder de anderen wierd 'er nu noch al veel minder eenigheid gesticht, want men moest hier na uitdrukkelyk bekennen: *Men hadde wel eene vereeniginge voor genoomen, maar het opgestelde was van alle niet aangenoomen geworden. Waarom de strydigheeden der disputatie noch niet weggenoomen hadden kunnen werden.* (*b*) En van de zoo genaamde recht-geloovige schryft iemand al zoo voort, in 't Jaar 1586. *Ach! in wat voor ellendige tyden zyn wy geraakt! Onze Godgeleerde zyn oneenig over de alomme-teegenwoordigheid, schoon zy de Formula Concordiæ al onderschreeven hebben.* (*c*) Weeder bekent een ander: *Dit boek was in zyn oord maar een* seminarium, of *Kweek-hof van oneenigheid geweest.* En een ander: *De Formula Concordiæ heeft de twaalfde scheuringe onder de* Lutheraanen *aangerecht.* (*d*) Item: *Deeze vreedens-handelingen hebben deeze verwerringen maar vermeerdert en grooter gemaakt.* (*e*) Ja de Hartog *Julius* van Bronswyk zelfs, moest aan de voornaamste Autheur, *Dr. Andreæ*, weegens *Heshuizen*, opentlyk schryven: *Dat hy ongaarne vernoomen hadde, hoe dat de oude haat, tusschen hen beide noch al glimde, en dat 'er van 't kyven, twisten en smaalen, en van de onophoudelyke eergierigheid geen einde was.* (*f*) Van welke Autheur ook *Joh. Major* deeze verzen gemaakt heeft: (*g*)

Onder de Autheuren zelfs.

Onder de anderen.

Aut mens Vulcanum, aut forceps indocta fefellit,
Εἰρήνην *voluit cudere, cudit* ἔριν.

Dat

(*x*) Apud Abraham Scultet. in Vita per Paul. Kregelium p. 16. (*y*) Literæ ap. Hospinian. Cap. XVII. p. 95. (*z*) Apud Fechtium l. c. p. 628. (*a*) Ibid. p. 637. (*b*) Dresserus Millen. VI. P. I. p. 95. (*c*) Fecht. l. c. p. 547. (*d*) Chytræus ibid. p. 628. & Epist. Vol. p. 995. Andr. Corthym. Florileg. Hist. p. 259. (*e*) Ibid. p. 637. (*f*) Acta und schriften zum Conc. buch gehörig und nöthig ex Missivis p. 7. (*g*) Apud Scultetum l. c.

Dat is: *Vulcaan heeft in 't verstand, of in een tang gemist,* Jaar MD. tot MDC.
Toen hy, in plaats van vreê te smeeden, smeede twist.

En wanneer men de onder beschreevene onrusten, oneenigheeden en veranderingen in Saxen, en elders wel overdenkt, zoo is het besluit licht te maaken, hoe verre de vruchten van dit voorneemen zich wel uit gestrekt gehad hebben. Insgelyks ook, hoe de uitspraak gegrond was, die men voor deezen gegeeven heeft: *De voorstanders der* Formula Concordiæ *waaren de allerstantvastigste, en de stantvastigheid der Saxen was heel onvergelykelyk, alzoo dat 'er na zoo veele afvallen geene van alle de Keurvorsten, of Hartogen van Saxen, ooit van de Papisten verleid zyn geworden.* (*h*) Veel meer, wanneer men op het waare Christendom, en de vruchten van 't zuivere geloove zien wil, gelyk het behoorde te zyn, zoo is daar al van gemeld, dat D^r. *Andreæ* met deeze *Reformatie* en *Unie* in Saxen, eene ellendige gedachtenisse nagelaaten heeft, en een oorzaak van alle inbreekende zorgloosheid geworden is, terwylen hy den Keurvorst zoo verre bepraat hadde, *om de Kerke-boete en tucht af te schaffen*, en dit in de nieuwe Kerke-ordinantie te stellen. *Welk onchristelyk voorneemen aan de meeste ergerlyk, en aan de goddeloozen eene geleegenheid tot alle boosheid geweest is*, gelyk als een zeeker Schryver heel wel aanmerkte. (*i*) Ellendige vruchten.

31. Uit deeze en de noch-volgende omstandigheeden kan een onpartydig Leezer zelfs heel gemakkelyk van de navolgende klachte oordeelen, die iemand hier over nagelaaten heeft, wanneer hy zegt: „ Daar „ waaren veele vroome, geleerde, en rechtschaapene lieden, uit Kerken en Schoolen verdreeven, en hier teegen hadden onvroome, schynheilige, ongeleerde, en buig-dienaars de overhand gekreegen. De geheimenis der boosheid quam met geweld voor den dag, dat is, het onderneemen der nieuwe Pauzen, zoo dat alles met blindheid en duisternis t'eenemaal overvallen was, waar meede die nu alles konden oordeelen, gelyk als de blinde van de couleuren. Waar door zy de Overigheid belooven, dat zy uit de *Formula Concordiæ* alleen Godgeleerden „ zouden maaken, alhoewel ze al anders niet veel geleert hadden. (*k*) Des niet te min hebben de liefhebbers daar van haar ongemeen hoog opgezet, en met haare zeer onbetaamelyke loftuiteryen, aan de anderen maar meer oorzaaken tot ergernis en verbeetering gegeeven. Gelyk als, wanneer de Godgeleerde, zonder eenige de minste schaamte gestelt hebben: *Uit deeze* Formula Concordiæ *sproot zoo veel Goddelykheid, dat zy ook waardig geacht wierd, om een* Canon of *reegel te zyn. Waarom ook alle daar op sweeren moesten.* (*l*) *Dat deeze neevens de andere* Symbola, *voor de* Norma Doctrinæ, *en* regula judicii *of Reegel-maat der leere, en Richtsnoer des oordeels, gehouden zoude werden, volgens deeze moest men gelooven, leeren, en alle doolende leeringen en scheuringen oordeelen en richten.* (*m*) Hier teegen zoude het *Corpus Philippi* niet meer voor een *Canon* gehouden werden. (*n*) Ja men paste, zonder eenig bedenken, de recht Godslasterlyke woorden van een zeeker Papist daar op, die hy van *Thomas Aquinas* gezegt hadde: „ De Papisten zetten „ deezen tot een Leeraar der Kerken, tot een Meester der Hooge-Schoolen, en tot een aanvoerder der geloovigen: zyne leere is van alle doolingen vry, de allerzeekerste reegel der Christelyke leere, waar door „ hy ook de Apostolische Kerke, met weederlegginge van ontallyke „ dwaal-geesten verlicht hadde, zonder eenige de minste doolinge. Al „ wie hem volgt, die struikelt niet op den weg der waarheid; maar die

Loftuiteryen der Formula Concordiæ.

Als Canonyk.

(*h*) Olearius Conc. const. p. 67. (*i*) Kirchnerus ap. Fechtium p. 638. (*k*) Zacharias Ursinus Admon. Neostad. C. XI p. 401. (*l*) Mamphrasius praxi Theol. præfat. (*m*) Jac. Andreæ im schreiben an die Kirchen im Reich apud Fechtium loc. cit. p. 346. seq. (*n*) Micræl. Syntag. Hist. Eccl. l. III. p. 337.

Jaar MD. tot MDC.

„ die daar van afwykt, die is altyd van Ketterye verdacht. Volgens deeze „ leere zoude men als met een toets-steen, in twyfel en stryd, alles een- „ moedig kunnen oordeelen. (*o*) Waar meede men de Papisten, en hunne menschelyke inzettingen, ellendiglyk na volgde, waar van een ander nochmaals alzo redeneerde: „ Men openbaarde de eergierigheid en hoog- „ moedigheid al te zeer; om dat men een ieder dwong, dit *Canonyke* „ werk te moeten onderschryven, zonder eenige uitzonderinge of „ beding, met eene recht Paapsche Hoogheid, eeven als of God by zul- „ ke alleen de geheimenissen verborgen hadde. Een of eenige naamen aan „ zich alleen de macht, om over de leere, het geweeten en doen van zoo „ veele broeders te oordeelen. e. z. v. (*p*)

Als een schrift van God ingegeeven.

32. Tot een grond nu van deeze verheffinge, dat het naamentlyk een *Canonyk* boek moest zyn, leiden zy die andere stellinge; dat het van den H. Geest in gegeeven was. Want dus sprak men daar van: *Wy stellen tot den voornaamsten* Autheur *van 't* Concordie-boek, *niet iets van een mensch of Godgeleerde, of Staatkundige, maar God den H. Geest zelfs, en dat zoo volkoomentlyk, dat wy het in geen bedenken altoos neemen, om het zelve* Θεόπνευστον, *of een van God in gegeeve boek te noemen.* (*q*) Verder: „ De H. Geest heeft „ hier in een menschelyken dienst willen gebruiken, -- door zyn drift en „ inblaazen, heeft *Augustus* dit middel uit gevonden. (*r*) Alle de werk- „ meesters des zelfs, hebben van niemand anders als van den H. Geest zel- „ ve gedreeven zynde, dit hooge werk aangevangen. (*s*) Dit boek is de „ Goddelyke waarheid zelfs, de eenige, beste en zeekerste, de onbe- „ driegelyke, heldere en volkoomenste waarheid, alhoewel ze van men- „ schen weeder by gebracht was, dewyle ook de Vader der loogenen zelfs „ Gods Woord wel bybrengen konde. *Matth.* VI. *Joh.* VIII. om nu noch van andere nieuwe Gods-lasteringen te swygen. (*t*) Waar door men ze ook voor onbedriegelyk opgegeeven, en deeze uitdrukkingen daar toe gebruikt heeft: *Geen* privat (*byzonder*) *perzoon moet de woorden van de* Formula Concordiæ *in twyfel trekken, onderzoeken, laaken, veranderen of verbeeteren. Men moest alles daar na reguleeren, en niets altoos daar in hervormen. Het is zoo wel door den heekel gehaalt, dat niemand daar iets in weet te berispen.* (*u*) Item, *Het oordeel van den H. Geest, welke uit klaare getuigenissen van de H. Schrift in de* Formula Concordiæ *eenstemmig en recht herhaalt, en op de twist-vraagen gepast is geworden, kan en zal aan alle menschen genoegen geeven.* (*x*) Of nu ook de teegen-partye niet eeven alzoo heeft konnen zeggen, dat in haare boeken ook de woorden des H. Geests herhaalt waaren, zulks is wel licht te denken; alzoo ook, dat het eindelyk wel op eene onfeilbaarheid der Autheuren zelve mocht uitloopen; byaldien men nu eens zoo verre gedrongen wierd, zoo hebben veele van de teegen-partye onderzocht, en gemeent, dat men hier onder eenen heerschenden Godsdienst, en een voortocht booven alle de andere Protestanten gezocht heeft; doch zulks behoort tot deeze plaatze niet. In zulk een zin zette men deeze verzen van de zachtmoedigheid en demoedige verdeediginge van dit werk, by het Jubel-feest:

Onbedriegelyk.

Infallibiliteit.

Si mundus durat, durat & iste liber,
Atque supercilio *contemnit ad usque* superbo
Impetus Hostiles quæ mala verba vomit. (*y*)

Dat is: *Zoo lang als de weereld duurt, zal dit boek ook duuren, en het veracht met een trots gezicht, alle het vyandelyk geweld, dat quaade woorden uitbraakt.*

Hier

(*o*) Olearius l. c. p. 62. ex Jo. Bapt. Goneti Clypeo Theol. Thomist. (*p*) Admon. l. c. C. X. p. 337. (*q*) Hutterus Explicat. F. C. proleg. p. 1. (*r*) Ibid. p. 3. (*s*) G. Muller l. c. P. II. C. II. § 1. (*t*) Olearius l. c. p. 62. (*u*) Idem p. 64. & Jac. Andreæ ap. Hospin. l. c. p. 117. (*x*) Olearius l. c. p. 77. (*y*) Ibid. p. ult.

Hier by quaamen noch al andere beschryvingen, als wanneer men 't noemde „ *het laatste werk, en het heerlyk bazuin geluid, dat God noch voor zyn oordeel in zyne Kerken heeft laaten klinken.* (z) *Dat boek zoude ook niet vergaan, zoo lange als de Zon schynen, en Christenen op de aarde zullen weezen.* (a) *Het is het allerheiligste boek*: (b) *een booven-maaten heerlyk en prachtig* Symbolum (longè augustissimum, divinum & sacrosanctum.) Item.

Jaar MD. tot MDC. Andere lofzeggingen, als het beste bazuin-geluid, als allerheiligste.

Sancte Liber, tegis incomperti arcana recessûs;
Detegit è chartis se Deus ipse tuis.
Divinos verè miranda ab origine textus!
Nam quæ vos fecit mens quoque talis adhuc 'st. (c)

Dat is: *Heilig Boek, gy houd de geheimen van onbekende verhoolentheeden verborgen; God zelfs ontdekt zich uit uwe blaaden, en ook waarlyk goddelyke texten, van eenen wonderlyken oorsprong! want de Geest die u gemaakt heeft, is ook zoodaanig. Het heeft de gantsche weereld vervult, en het is machtig genoeg, om alle ketteryen te verschrikken.* (d) *Een werk, dat in de gantsche Christenheid gedenkwaardig is, om God te eeren, en de zaaligheid der menschen te bevorderen.* (e) En wat 'er van diergelyke lof-tuiteryen meer zyn, welkers grond en oorsprong aan alle verstandige licht bekent kan zyn.

33. Het zoude al te wydloopig zyn, om alle de *protestatien*, *exceptien*, en teegenwerpingen, beneevens haare omstandigheeden, alle te verhaalen, welke wel daar teegen gegaan zyn. En wel niet maar bloot uit staatkundige oorzaaken alleen, gelyk als men elders stellen wil, (f) maar uit veele andere Theologische gronden. Alhoewel ook eenige naderhand, toen men ze door den druk uit gegeeven hadde, daarom die niet wilden onderschryven, *nademaal ook de Bronswyksche Godgeleerde opentlyk klaagden: dat zy in de t'zaamen-spraake te* Quedlinburg, *onweedersspreekelyk beweezen hebben, dat zy op zommige plaatzen heel gevaarlyk, en zonder eenige de minste toestemminge van de geene die 'er aan geleegen was, veranderd geworden zyn, na eige willekeur en gezag, ook dat 'er te* Quedlinburg *toezegginge geschied is, dat alles weeder herstelt zoude worden*, daar echter niets op gevolgt is. (g) Zoo hebben dan standvastig geweigert dit te onderschryven, de toen ter tyd vergaaderde Land-graaven van Hessen, *Wilhelm Lodewyk*, *Philips* en *Georg*, *Land-graaf Philips zoonen*, niet teegenstaande men daarom ook zommige Brandenburgsche Godgeleerde, om den schyn (*pro formâ*, gelyk *Chytræus* hier booven zegd) daar by genoomen heeft, op dat Hessen, Anhalt en Pomeren, zich des te eerder daar toe schikken mochten. (h) Doch de Liefhebbers van de *Formula Concordiæ* beklaagden zig, dat byzonder de Land-graaf *Wilhelm* hier na zeer yverig daar teegen geweest, en van eenige, voornaamentlyk van de Superintendent, *Barthol. Meyer*, en *Joh. Pincierus*, daar toe verleid geworden is. Misschien, om dat hy door het slechte beleid van die Godgeleerde, daar van te rugge gehouden wierd, het welke uit het bedryf met *Cœlestinus* ook wel te zien is. Want deeze man hadde, volgens zyne onbeschaamde wyze, (waar over ook andere klaagen) de Hand-Bybel van den Land-graaf, waar inne hy allerhande aanteekeningen geschreeven hadde, van hem afgebeeden; maar hy hadde ze hem niet weeder gegeeven, maar een nieuwe aan hem ge-

Verandering van dezelve.

Verwerpinge geschied. van Hessen.

Oorzaaken daar van.

(z) Selneccerus in der gegen antw. wider D. Petzeln. (a) Wigandus Sacramentar. p.417. (b) Georgius Weissius de Allotrioepisc. C. 1 § 14. (c) Hutterus in titulo libri & status Ungarici in Apol. contra Archi-Episcopum, citante Erharto Lauterbach. in Prager-Predigten p. 5. Dorschæus Carmine in Append. ad vitam D. Andreæ p. a 3. (d) Ibid p. 14. prolegom. (e) Crusius Annal. Suev. l. XI. p. 770. (f) Ericus Benzelius Brev. H. E. p. 34. Micrælius H. E p. 339. (g) Calvisius Chronol ad Ann. MDXXC. p. 817. Acta und schriften zum Conc. buch gehörig p. 23. (h) Lucas Osiander ap. Fecht. l. c. p. 564.

Jaar MD. tot MDC. gezonden met een bril, en daar by geschreeven, *Dat hy de alomme-teegenwoordigheid in den Bybel daar meede zoude opzoeken.* (*i*) Zoo hadde ook Dr. *Andreæ*, in de Keur-Saxische Kerken-raad, neevens andere Godgeleerden, na de Torgausche te zaamen-komste, met hem lang daar van gesprooken, doch hem tot zyn begeeren niet konnen overbrengen, dewyle hy een zeer gaauw en scherpzinnig (ὀξύθυμος) heer was. (*k*) Want als hy na de bybrenginge van veele Godgeleerde gronden, die niet wilden helpen, eindelyk op de staatkundige gevallen was, en dat men inzonderheid die geene, welke nu reeds al onderschreeven hadden, uit de Religions-vreede sluiten wilde; *item*, dat niemand de Augsburgsche Belydenis konde aanneemen, die dat boek verwierp, zoo heeft de Landgraaf daar op geantwoord, „Dat zou de Duivel zyn, Paap Jakhals, waar „staat in de geheele Augsburgsche Belydenis, dat dit boek de uitlegginge „daar van is? Waarom hy zich ook over zyne Sophistische maniere in 't *disputeeren*, en andere streeken beklaagt heeft, gelyk ook over zyne eerzucht, zeggende, „Dat hy zich eenen naam wilde maaken, dat hy „de man was, die alle het kromme recht kon maaken, en dat ze alle op „hem moesten zien, als op hun Duitze Paus of tweede *Luther*, die even„wel dat niet heeft konnen doen, en ook zulks niet eens ondernoomen „heeft. (*l*) En wat'er van diergelyke omstandigheeden meer mag zyn, welke de oorzaaken overvloedig genoeg kunnen aanwyzen, als die ook

Langensaltze zaamenkomst. op de t'zaamen-komste der Keurvorsten en Land-graaven te Langensaltz, in 't Jaar 1578 overvloedig getoont, en de Godgeleerden in 't aangezicht gezegt is, dat zy die geene niet waaren, welke zich alleen tot rechters zouden zetten, en den anderen en meesten deel verdoemden. (*m*) De *Autores* der *Formula Concordiæ*, hebben ook zelfs in hun antwoord over de Hessische *Censure*, die Godgeleerde, en wel voornaamentlyk *Pincierus*, heel scherp aangevallen en verworpen; waar teegen zich deeze, in de ver-

Hombergze t'zaamenkomst. gaaderinge te Homburg verweert, en de Land-graaf *Wilhelm* zelfs, in 't Jaar 1578, zich verklaart heeft; dat hy de Zwingliaanen niet wilde verdoemen, en zich verder heeft geuit, dat *hy eerder zyn hand in eenen oven wilde steeken, als dat boek daar meede onderschryven*: en daar by hy ook altyd na een *Synode* verlangt heeft. (*n*) De derde Heer Broeder, de Landgraaf *Georg van Darmstad*, heeft ook bekent, *dat daar iets in was, dat hart luide, om welke reede hy dit* Concordie-boek *ook nooit heeft willen onderschryven.* (*o*)

34. Hier na hebben zich ook zeer veele andere, de Augsburgsche Belydenis toe gedaane standen, vry zeer daar teegen gestelt, welke ik by gebrek van plaatze, nu maar kortelyk aanwyzen zal. Van de Bronswyk-Lu-

Bronswyk-Luneburgsche. nenburgsche Vorsten is nu reeds al eenige maalen gewag gemaakt; hoe zy wel in 't eerste, de *Formula Concordiæ* onderteekent hebben, naamentlyk de Hartogen, *Julius*, *Otto*, *Hendrik de Jonge*, *Wilhelm* en *Wolfgang*, maar kort daar na die weeder herroepen, en door hunne Godgeleerde, inzonderheid *Heshuizen* en *Hofman*, hebben protesteeren laaten,

Corpus Julium. ook noch te vooren een eige *Corpus Doctrinæ*, dat zy het *Corpus Julium* genoemt hebben, in 't Jaar 1576 hebben uit gegeeven, waar in de Augsburgsche Belydenisse aangenoomen, en de Calvinisten verworpen zyn geworden, door eeven die zelve Godgeleerde, welke hier na het *Concordie-boek* meede hebben helpen maken. Waar van de schriften der Helmstadsche teegen

(*i*) Hutterus Conc. conc. p. 214. (*k*) Hutterus l. c. Casp. Herreswäger in der Leich-Predigt Landgraff Wilhelms. (*l*) Bedencken der Leipziger und Wittenbergischen Theologen uber das buch Grundfeste genant. Conf. Acta ap. Hospinian. C. XXIX. p. 157. (*m*) Ibid. Cap. XXI. 134. (*n*) Hutterus l. c. p. 99. 115. seqq. (*o*) D. Heinrich Leuchter Historische erzehlung vom alten glauben der Hessen.

gen de Tubingers getuigen, waar in van de alomme-teegenwoordigheid, zoo als ze volstrektelyk in de *Formula Concordiæ* staat, werd *gedisputeert*. Als ook de vermaaninge van *Hunnius*, dat men de *Formula Concordiæ* onderschryven zoude, beneevens zyn wissel-schrift. En niet minder, het Boek, met den tytel: *Acten en schriften, tot het Concordie-boek gehoorende*, in het welke tusschen de Vorstelyke-Bronswyksche en Wittenbergsche Godgeleerde, *gedisputeert* werd, of de *Ubiquiteit*, of de leere der alomteegenwoordigheid des lichaams van den mensche Christus, in 't *Concordie-boek* gestelt en begreepen, in Gods Woord grond heeft of niet? Gedrukt in 't Jaar 1589, in 4°. In Pomeren is dit boek echter ook al niet aangenoomen, na dat de Godgeleerde deezes Landschaps, te Wolgast en Stettein eigene *Synoden* daar over gehouden, en in 't Jaar 1577, haar besluit desweegen afgezonden hadden. (*p*) In Holstein hebben de gezaamentlyke Hartoogen, als Hartog *Adolf* te Gottorf, Hartog *Johan* te Huisburg, en Hartog *Johan de Jonge* te Sundburg, het op de zelve wyze afgeslaagen, waar over men op hunne Godgeleerden, *D*r. *Paulus van Eitzen*, Generaal Superintendent, en andere zeer gescholden heeft, dat zy *uit vleeschelyke driften en byzonderen haat teegen* Dr. Andreæ *een scherpe en vergiftige* censure *teegens de* Formula Concordiæ, *aan den Land-graaf Wilhelm van Hessen gezonden hadden*, (*q*) alhoewel anders deeze *van Eitzen*, als een rechtzinnig Leeraar, en yverig vriend der Calvinisten zeer geroemt werd. (*r*) Van de Meekelenburgze, Pruisse, en Saxen-Lauwenburgze landen wil men ook verzeekeren, dat zy het *Concordie-boek* al meede niet onderschreeven hebben, alhoewel andere weeder het teegendeel willen bewyzen, en dat ook waar is, dat *D*r. *Heshuizen* en *Wigandus*, uit Pruissen, de *Formula Concordiæ* waarlyk goed gekeurt hebben, van welke de eerste zulks naderhand weeder herroepen heeft. Aangezien het daar meede, eeven als met andere zulke Godgeleerde strydigheeden toe gegaan is, dat een ieder zich door zyn eige belang laat vervoeren, daar dan alle het andere voor wyken moet. Ondertusschen is het gewis, dat de *Universiteit* van Koningsbergen het toenmaals niet onderschreeven, en de Stad Dantzik het niet aangenoomen heeft. (*s*)

Jaar MD. tot MDC.

Pomeren.

Holstein.

Mekelenburg, Pruissen, Lauwenburg.

35. In Denemarken is de Koning, *Fredrik* de tweede, byzonder zeer gestoort geweest over de gantsche zaak, gelyk als een van de Autheuren aan den Deenschen Kancelier, *Nicolaas Kaar*, zelfs schreef, welkers oorzaak men ook op *D*r. *Hemmingius*, en den Hofprediker, *M*r. *Christoph. Cnophius*, brengen wil, (*t*) waarom hy ook aan alle zyne onderdaanen verbooden heeft, deeze *Formula Concordiæ* te onderschryven, ook geen exemplaar daar van in 't land te brengen, op straffe van banninge uit het land. (*u*) Ja, als zyne Vrouws Suster, gemalinne van den Keurvorst *Augustus*, dit boek in fluweel ingebonden, en met goud en edel-gesteente bezet, overgezonden hadde, heeft hy dat zelfs, in 't huis *Anderscho* in 't vuur geworpen. (*x*) Het welke ook de liefhebbers van het zelve, of versweegen of evenwel niet geloochent, maar daar by erinnert hebben, dat, noch de Koning van Deenemarken, noch anders iemand met zyn gezag hier in iets kon gelden, niet teegenstaande zy anders zelfs veel roems, van de 8000 Godgeleerde gemaakt hebben. (*y*) Men heeft zich ook daar over beklaagt, dat het *Concordie-boek*, aan het zelve Hof voor

Denemarken.

Van den Koning af daar verbrant.

(*p*) Hutterus Conc. conc. p. 152. Micrælius H. E. p. 339. (*q*) Hutterus l. c. p. 106. seqq. (*r*) Micrælius l. c. p. 369. Joh. Mollerus Isag. ad Hist. Cimbr. P. II. p. 177. (*s*) Hutterus l. c. p. 249. Hartknoch. Preufzische Kirchen Hist. præf. & L. II. c. 5. p. 489. L. III. c. 4. p. 725. it. in Addend. p. 3. (*t*) Chytræus Epist p 68. (*u*) Edictum ap. Joh. Angelium de Werdenhagen de Rebus Publ. Hanseat. P. III. p. 434 Hornius p. 356. Hist. Eccl. M. Leidecker H. E. p. 744. Hospin. C. XXV. p. 192. (*x*) Id. l. c. (*y*) Hutterus Conc. conc. p. 250. Autor des alten Anhältischen Glaubens C. II. p. 48. und vertheidigung dessen p. 67.

Jaar MD. tot MDC. voor vergiftiger gehouden is, als elders, te Nieuwstad of te Geneve. (z) Verders hebben de Maagdenburgsche Godgeleerde dit boek niet willen

Maagdenburg. onderteekenen, op de vergeefsze aangestelde vergaaderinge, te Juterbok, daar hier booven al van gedagt is. Neevens deeze heeft dit ook de Raad van Straatsburg geweigert te doen, teegens welke Dr. *Andreæ* de Predikers

Straatsburg. ophitste, gelyk als ook hier booven is aangeweezen. Waar door dan, doordien de Raad daar volstandig by bleef, Dr. *Pappus* en de andere Predikers, opentlyk op den Predikstoel heftig op haar scholden, en een groote onrust daar over in de Stad ontstont, en byzonder *Pappus* en *Sturmius* heevig aan malkanderen geraakten, door opentlyke en ergerlyke stryd-

Frankfort. schriften, waar van hier onder meerder. (*a*) In Frankfurt vond men eeven ook al geen gehoor, en klaagde, in 't Jaar 1577, de *Senior* aldaar, *Petrus Patiens*, dat daar zoo veele vyanden der *Ubiquiteit* en van Dr. *Andreæ* in waaren. (*b*) Gelyk als dan ook, in 't zelve jaar, de Palts-graaf *Johan Casimir*, aldaar eene te zaamen-komste der Gereformeerden hield.

Nurnberg. Van Nurnberg is ook iets diergelyks bekent. Van de overige Protestantsche Standen, welke deezen Godsdienst niet toegedaan waaren, is booven dat licht te denken, dat zy niet meede daar toe gestemt zullen gehad

Weederleggingen en teegenschriften uit Anhalt. hebben, alhoewel zommige ook, in dezelve handelingen, volkoomentlyk te rugge getreeden zyn, en zich van dezelve afgezondert hebben. Van de Anhaltische getuigen de veelvuldige stryd-schriften, gelyk als dan de navolgende waaren: „De aanmerkingen der Anhaltische Godgeleerde, over de voorreede van het nieuw-uitgegeevene *Concordie-boek*. „*Item*, Weederlegginge der drie weereldlyke Keurvorsten, teegen de „gemelte aanmerkingen en *Apologia* der Anhaltische Godgeleerde, teegen de gemelte Weederlegginge. Nieuwstad 1581. 4°. Als ook, in 't Latyn, *Wolfg. Amlingii, Confessio de quibusdam controversis Articulis & refutatio contra libri Concordiæ præfationem. Servestæ* 1582, en andere schriften meer. Van 't Markgraafschap Baden is inzonderheid het schrift bekent:

Baden. „Christelyke bedenkingen van Markgraaf *Ernst Fredrik*, en wichtige wel „gegronde beweegreedenen, welke zyn Vorstel. Genade tot nu toe van „de onderschryvinge der *Formula Concordiæ* afgehouden, ook noch „om dezelve te onderteekenen, weederhouden, gedrukt in 't Slot „Staffort. 1599. 4°.

Palts. 36. Uit de Vorstelyke Palts quaamen 'er deeze boeken daar over uit: *Admonitio Christiana, de libro Conc. per Palatinos Neost.* 1580. 4°. Item, „Van „'t *Concordie-boek*, door eenige Godgeleerde ingestelt, en op den naam „van eenige Augsburgsche Belydenis verbondene Standen, uitgegeevene „Christelyke vermaaninge der Godgeleerde in de Palts, Ibid. *Joh. Balæi examen Recitationum Dr. Nic. Selnecceri de Libro Conc. Neap.* 1582. 4°. Uit

Holland. Holland quam 'er een schrift uit onder den tytel: *Epistola ministrorum in Belgio reformatorum ad auctores libri Bergensis* 1578. 4°. Item, *Calvigeri Satyra in novam discordem Concordiam Bergensem Lugd.* 1582. 4°. In Switzerland schreef hier na *Rudolphus Hospinianus* zyne *Concordia discors, de origine &*

Switzerland. *progressu Form. Conc.* te Zurich 1607. en hier na te Geneve 1678 in folio gedrukt. Ik laate staan, wat 'er in Engeland, Hungarye en andere landen, daar over al gepasseert is; desgelyks ook, wat byzondere perzoonen zich daar al teegen aangestelt hebben, gelyk als daar inzonderheid was, *Ambrosius Wolffius, in fundamentis Lutheri Doctrinæ de Ubiquitate ad orthodoxæ fidei normam expensis, contra Patres Bergenses, Genevæ* 1579. Die met zyn rechte naam *Chrystophorus Herdesianus* heet,

(*z*) Chytræus Epist. ad Petr. Agricolam ap. Hospinian. l. c. (*a*) Vid. Fecht. l. c. p. 565. 623. 650. Hutterus p. 374. Hospin. p. 276. & 144. (*q*) Epist. apud Fechtium p. 567.

heet, (c) op welken zeer veele heel toornig geworden zyn, gelyk als hy dan ook neevens andere, al vry heftig geschreeven heeft. Ik swyge noch van zoo veele anderen, als van *Christophorus Irenæus*, *Heshusius*, *Hofmannus*, en zommige naamelooze Schryvers, of die onder verbloemde naamen zyn voor den dag gekoomen, als *Palmerii Protestatio nullitatis* was, welke *Hotomannus* gemaakt heeft. *Item*, de volgende schriften: *Een kort uittrekzel en eenvoudig, doch eigentlyk ontwerp van de* Formula Concordiæ 1589, daar in over de 50 groote dwaalingen van dezelve aangeweezen werden. *Nova novorum Censura Theologorum quorundam in Germaniâ. Extract van een t'zaamen-spraak van een Vorstelyk perzoon met Dr. Kirchnern. Joh. Nassens Examen chartaceæ Lutheranorum Concordiæ. Ontdekkinge der groote dwaasheeden, schrikkelyke dwaalingen en tastelyke leugens, die in des Smidlins te zaamen-gelapte Concordie-boek begreepen zyn e. z. v.* Waar teegen de veelvuldige weederleggingen der Godgeleerde overal bekent, en in handen zyn. Alhoewel 'er ook over de meeste nochmaals groote nieuwe strydigheeden ontstaan zyn. Gelyk als byzonder het boek *Autorum Formula Concordiæ* uit quam met de *Rubryk* (rootschrift:) Apologie *of verantwoordinge van 't Christelyke Concordie-boek, gestelt door eenige hier toe verordineerde Godgeleerde, Maagdenburg.* 2582. in 4°. Welke waaren, *Kirchnerus*, *Selneccerus* en *Chemnitius*, waar in voornaamentlyk aan de Nieuwstadze Godgeleerde geantwoord is, daar teegen deeze weederom eene *defensio Admonitionum* uit gaaven *contrà Apologiæ Erfurtensis Schismata & cavillationes, scripta ab aliquot studiosis Theologiæ.* 1586. Waar in ook gedacht wierd, dat de meeste Godgeleerde, als de Leipzigers, Wittenbergers, Bronswykze en Meekelenburgze, met deeze *Apologie* niet te vreede waaren. Om nu noch van zulke schriften te swygen, als daar waaren, *Grondlyke weederlegginge der Erffurtze, by het wynvat ingestelde* Apologie, waar in ze genaamd word de *onzaalige lasterlyke Apologie*: insgelyks, *Apologia cuparia* e.z.v. Waar uit dan de onbeschryffelyke ellende en verwerringe van deeze zoo genaamde Christenen, van alle zyden, wel te kennen en te beklaagen is. Welke alle haaren tyd en krachten, in zulk een woord-gekyf en *disputeeren*, t'eenemaal doorgebracht hebben. Waar men ook noch ten minsten altyd eenige schaduwe van wilde behouden, wanneer 'er by het aangestelde Jubel-feest, alles met *disputeeren* gedaan wierd, alhoewel zonder groot gevaar, doordien men *disputen* gehouden heeft, op welke de eene *Præses*, de ander *Moderator*, de derde *Coadjutor*, de vierde *Respondens*, en de *Opponenten* loutere *Clienten* geweest zyn, die dan in twee of drie uuren, een paar *Syllogismi* en *distinctiones*, om de fleur voort gebracht hebben, tot dat het feest met een maaltyd en tractament beslooten wierd: (d) Hoedaanigen handel in andere *disputatien* altoos gemeen is.

Jaar MD. tot MDC.

Apologie der F. C.

Jubel-feest daar over

(c) Joh. Gerhardus P. II. dispp. Theol. p. 489. Hutterus l. c. p. 247. (d) Vid. omnino Joh. Olear. Constans Concordia concors Hallæ 1675. 4°. inprimis Titulus & finis.

Jaar MD. tot MDC.

HET XIX. HOOFDSTUK.

Van de overige Religien der Christenheid, en den toestand der zelve, in de zestiende Eeuwe: en wel voor eerst van de Enthusiasten in 't gemeen, en van Karelstad in het byzonder.

Andere partyen buiten de Lutherſche, en wel I. De Papiſten;

1. VOlgens de gemaakte orde hebben wy nu noch de andere partyen in de Chriſtenheid te onderzoeken, die van de Lutherſche Kerken onderſcheiden, en daarteegen aangeſtelt geweeſt zyn, ook beneevens die geene, de gantſche zo genaamde Chriſtenheid, of algemeene Kerke uit maaken. Daar onder waaren dan kennelyker wyze, de Papiſten de grootſte en machtigſte. Welkers geſteltenis, in 't byzonder in de aanvang deezer eeuwe, en voor *Luthers reformatie*, nu reeds al hier booven voor oogen geſtelt is. Zoo is ook dezelve, volgens de noch overige jaaren, wat de Hoofden of Regenten der zelve aangaat, in de Hiſtorie der Keizeren en Pauzen, al voort in 't eerſte Hoofdſtuk deezes tweeden deels aangeweezen, en niet minder het voornaamſte des zelfs, in de Hiſtorie der *Reformatie* zelfs, en het verhaal der *Concilien*. Zoo dat nu noch maar eenige weinige noodige aanmerkingen meer overig zyn, welke zeekere byzondere veranderingen in 't Pausdom aan gaan, die ik dan tot op het laatſte beſpaaren zal, en nu eerſt van die Gemeentens of Partyen eenig gewag zal maaken, welke zich wel beneevens de Lutherſche, van 't Pausdom afgezondert hebben, maar die echter, van de eerſte t'eenemaal verworpen, of doch door nieuwe naamen afgezondert zyn. De eerſte ſcheuringe nu gebeurde onder de Lutheraanen, met zulke perzoonen, welke men *Enthuſiaſten*, en nieuwe Propheeten noemde, van welke en hun bedryf, de Leezer alhier buiten alle twyfel, een korte doch onpartydige, en waarachtige narichtinge eiſſchen zal, welke ik hem ook oprecht, en zonder eenige de minſte vreeze voor valſche oordeelen zal meede deelen, met een zeekere hoope, dat men de anderzins gewoonelyke heftige yver en toorn op diergelyke perzoonen, ondertuſſchen aan een zyde zal zetten, en de zaaken zelfs, alle in haar rechte grond en weezen, doch niet volgens eenige eenzydige vertellingen zal aanzien. Gelyk ik dan ook bidde, dat men my in deeze en de navolgende punten, eeven als in de booven bygebrachte, op myn woorden alleen niet geloove, als voor zoo veel ik het zelve, na de waarheid uit geloofwaardige Schryvers zal koomen te bewyzen en geſtand te doen.

II. Enthuſiaſten.

2. Om dan voor eerſt in 't algemeen iets van deezen naam en beſchuldigingen te gedenken, doordien ons die zoo dikmaals voor koomen zal, zoo is 'er in onze *Afbeeldinge der Eerſte Chriſtenen*, uit de Oudheid, hier van al iets gedacht geworden, en wel voornaamentlyk, van het valſche gebruik van zulke en diergelyke bynaamen, die in voorgaande en ook in onze tyden, aan de menſchen gegeeven zyn geworden, en in de voorige eeuwe heeft men de *Enthuſiaſten* aldus beſchreeven, *dat het menſchen waaren, die voor gaaven, dat zy buiten haar zelven gezet wierden, en dat ze op zulk eene wyze, als ook in den droom met Godſpraaken, en veele dingen in de andere weereld zaagen.* (*a*) Alhoewel deeze naam ook allengskens, by de verval-

Wie zy geweeſt zyn.

(*a*) Conr. Schlüſſelb. Catal. Hæret. l. XII. p. 23.

vallene Chriſtenen zeer wyt uitgeſtrekt, en alzoo wel haaſt aan die geene gegeeven is, welke zich maar met eenigen ernſt de innerlyke vereeninginge met God bevlytigt hebben, en die niet alleen maar met de uitterlyke huigchelerye, en het mond-chriſtendom vergenoegt wilden zyn. Gelyk als zoo veele voorbeelden hier van genoegzaam toonen zullen, en van welke onder anderen, de zal. *Joh. Arends* in een zeeker geſchrift aldus geklaagt heeft: *Het was veel beeter, dat men zich zelfs tot een muur teegen den toorn Gods maakte, als dat men onſchuldige menſchen en boet-predikers, met ſectiſche ketterze naamen bevlekte, en haar den naam gaf van* Enthuſiaſten, Weigeliaanen, Oſiandriſten, Schwenkfeldiſten, *met diergelyke duivels mom-aanzichten, zal men op verre na, het ryke Gods uit het herte van de vroome niet rukken. O! wat plaagt men zich doch met de* Enthuſiaſterye! *Kan men ook daar van ontſchuldigt werden, wanneer men met de Schrift zegt: Werd vol van den Geeſt, vervult met alle volheid Gods. Zyn dan de* Propheeten *en* Apoſtelen Enthuſiaſten *geweeſt, toen ze vol van God en vol van den Geeſt geweeſt zyn? Was* St. Stephanus *ook een* Enthuſiaſt, *wanneer hy vol van den H. Geeſt was, en zag den heemel geopent en Gods heerlykheid? hebben alle de Chriſtenen zulke beloften niet? e. z. v.* (*b*) Het welke met de gedachte *definitie* zich heel wel te zaamen ſchikt. Insgelyks ook met de volgende erinneringe van een ander, die tot *Arends* verdeediginge aldus geſchreeven heeft: *Het gantſche leeven van een Chriſten is in 't woord* Enthuſiaſmus *begreepen. Voor 't welke de verkeerde Lutheraanen, uit haat teegens de waare en leevendige Godgeleertheid, zulk een afſchrik hebben.* Hier na was ook al in de voorige eeuwe, de naam van *Swermers* in 't gebruik, welken iemand nochmaals alzoo beſchreeven en bygebracht heeft, *De naam van Swermer* (Swermeri) *is van de byen genoomen, die op zeekere tyden uit haare bykorven niet zonder geruiſch of geſwerm vliegen,* 't geene hy op de Gereformeerde, die hy *Sacrament-ſwermers* noemt, toepaſte. (*d*) Want deeze zyn inzonderheid van de Lutheraanen, met deezen gehaatten tytel belaſt geworden, en men heeft ook de plaatzen, daar zy gewoont en hunne Gemeentens gehad hebben, ſwermerneſten (*nidi Swermerorum*) geheeten. (*e*) Diergelyke bynaamen zonder getal ons in de ſtryd-ſchriften aller weege voor koomen. En wel weegens den ſtryd van 't Avondmaal, en ook ten deele weegens de beelde-ſtormerye, gelyk als iemand dat aangemerkt, en daar by geklaagt heeft, dat de Predikanten der Augsburgſche Confeſſie hen *Swermers* noemden. (*f*)

Jaar MD. tot MDC.

Slecht beſchreeven en gehandelt.

Verdeedigt.

Enthuſiaſmus wat het zy.

Swermers.

Aan de Gereformeerden gegeeven.

3. In teegendeel zyn deeze eeven zoo hier meede niet kaarig geweeſt, wanneer zy de in de *Formula Concordiæ* beveſtigde leere van de *Ubiquiteit eene ſwermerye* geheeten, (*g*) en anders met diergelyke tytelen by hoopen daar op geſcholden hebben. Ja de Lutheraanen zelfs, hebben zich onder malkanderen alzoo genoemt, gelyk als uit het boek van *Nicolaas van Amsdorf* te zien is, waar van de tytel is: *Opentlyke bekenteniſſe der zuivere leere des Euangeliums, en weederlegginge der heedensdaagze Swermers,* Jena 1558. Waar op Dr. *Joh. Pfeffinger*, in den naam der zoo genaamde *Syncretiſten*, geantwoord, en het hem zeer verdrooten heeft, dat die *de Univerſiteit van Leipzig, onder andere ſwermerye en ketterye meede ingeſlooten heeft.* Wittenberg 1558. Om nu van andere diergelyke kyveryen te ſwygen, welkers overdenkinge een zeeker Papiſt op de volgende gedachten gebracht heeft: *Men heeft in 't land van Saxen, op veele plaatzen bier, het welke, wanneer*

Aan de Lutheraanen.

(*b*) Epiſt. ad Doct. Theol. de Anno 1620. annexa ejusdem groſſen geheimnis der menſchwerdung Lunæb. 1690. p. 122. (*c*) Autor Myſterii iniquitatis C. III. p. 119. (*d*) Schlüſſelb. l. III. p. 31. (*e*) Wilh. Bidenbachius Epiſt. ap. Fechtium Supplem. H. E. p. 264. (*f*) J. H. Ottius Annal. Annab. An. MDXXIV. p. 13. (*g*) Autor des kurtzen aufzugs und einfältigen berichts von der Formula Concordiæ & alii.

Jaar MD. tot MDC.

neer men daar te veel van drinkt, de kop heel ſwermend of draayende pleeg te maaken. Nu is het gelooffelyk, dat de Euangeliſche Broeders in Saxen, naar hunne gewoonheid dapper zuipen, daar uit veele groote dampen ontſtaan, die om hoog naar het hoofd toe ſtygen. e. z. v. (*h*) Booven deeze naamen nu was 'er noch een, daar men deeze gehaate menſchen meede belaſte, en hen *Fanatyke* heete, welke een zeeker Schryver onlangs alzoo beſchreeven heeft: *Dat zy in de Kerke geenen dienſt des Woords, of der Sacramenten wilden lyden, en roemden, zy konden zich uit hun zelven in de kenniſſe Gods genoeg onderrichten.* Alhoewel hy zich kort daar na zelfs teegen ſpreekt, en bekent, dat ze zich over de inwooninge en invloeyinge des H. Geeſts beroemden, het geene verre van die geene is, die uit zich zelven God wil erkennen. (*i*)

Fanatici welke.

Kerken en afgoden-dienaars.

Anders was het woord *Fanaticus* eigentlyk onder de Heidenen gebruikelyk, van de Kerken-dienaars of zulke lieden, die altyd in de tempelen der afgooden te doen hadden, en aldaar haare God-ſpraaken verwachten. Gelyk als niet alleen de Latynſche Autheuren, (*k*) maar ook zoo veele oude opſchriften uit wyzen, daar zy heeten: FANO ADSCRIPTI. MINISTRI: dat is, gelyk als het verklaart werd, *Sacerdotes circà fanum verſantes, & ſubinde* ἐνθεοι καὶ θεόληπτοι: dat is, *Prieſters, die geduurig ontrent het heiligdom beezig, en zomtyds met Gods Geeſt begaaft waaren.* (*l*) Alzoo bleef dan noch de vraage by zulke beſchryvingen, of die geene al met recht *Fanatici* konden heeten, welke alle hunne verlichtinge en zaaligheid in de Kerken (*in fanis*) alleen zochten, en die de menſchen daar aan bonden; of de andere, welke met de eerſte Chriſtenen, den Vader overal in den Geeſt aanriepen, en ook geeſtelyke gaaven van hem afwachten? Nochtans noemden die partyen, welke anders de *Enthuſiaſterye* zeer teegen waaren, elkanderen zelfs met deeze naamen, zoo dat het geen wonder was, dat zy ook teegens andere daar mild meede waaren, die met hen niet overeen quaamen.

Gereformeerden alzoo genoemt.

4. Zoo was het dan noch niets nieuws, dat de Gereformeerde van de Lutheraanen *Fanatici Calviniſtæ*, en haare leere van de Sacramenten, *fanatyk* by genaamt geworden is, gelyk 'er zoo veele voorbeelden daar van zyn. (*m*) De Lutheraanen hebben malkanderen onder zich zelfs daar meede ook geenzins verſchoont, zoo zeer zelfs, dat ook de overkloeke *Philoſophen* en *Sophiſten* onder hen, van hunne eigene leerlingen daar meede genaamd wierden. Gelyk als 'er dan geen twyfel aan is, dat *Flacius Melanchthon* met de volgende woorden meent, wanneer hy ſchryft: „De „duivel heeft altyd eenige *Fanatyke* en verblinde menſchen verwekt, wel„ke de groote, nutte en waarachtige zaaken, in de Chriſtelyke Gods„dienſt, met hunne *fabelen* en *philoſophiſche* beuzelingen, uit hunne blin„de en dwaaze zinnen ſchandelyk bevlekt en verduiſtert hebben. (*n*) Ook klaagde iemand in Engeland over eenige onder de Gereformeerde, die dit opzet voor *fanatyk* uit ſchreeuwden, *wanneer men de Kerken-tucht en opentlyke boete wilde invoeren.* (*o*) Alzoo dat deezen *term* zich als *Caput-Meduſæ*, of een bullebak moeſte laaten gebruiken, met welke de duivel alle goede onderneemingen gezocht heeft te verhinderen, alhoewel hy byzonder in de ſchool-twiſt der Godgeleerde voor heeft moeten houden, daar nu de Lutheraanen van die, en dan die van deeze, zoo uit ſpot genaamt wierden. Om maar een eenig voorbeeld hier van, uit by na ontallyke by te brengen, zoo ſchreef *Zwinglius*, al in 't Jaar 1526 aldus: Ziet

Lutheraanen.

Toenaamen der twiſtgierige Godgeleerden.

(*h*) Laurent. Surius Chronic. p. 250. (*i*) Stokman. Elucidar. hæreſ. p. 148. (*k*) Vid. Hadr. Turnebus Adverſar. Ludov. de la Cerda Adverſ. ſacr. Cap. XXXI. p. 27. (*l*) Ap. Gruter. Theſaur. Inſcript. p. 312. 313. & 654. Reineſium Inſcript. Claſſ. XIV. n. 139. p. 761. Jac. Sponium Miſcellan. &c. (*m*) Vid. vel Epiſt. Theol. Fechtianæ p. 122. 177. 235. 264. (*n*) Præfat. ad Centur. Magd. Cent. I. Initio. (*o*) Epiſt. ad Calvin. ap. hunc in volum. Epiſt. p. 129.

Jaar MD. tot MDC.

„ Ziet doch, welke *Fanatyke* zyn, of wy het zyn, wy die zulk een open-
„ baar verſtand uit Gods Woord voort brengen, of die geene (*Lutheraa-*
„ *nen*) welke zulk een verſtand aan de woorden toeſchryven, dat geen
„ hert altoos gelooven of vatten kan, en dat maar een enkel verdichtzel
„ is. Voorwaar die geene, welke zeggen, dat het lichaamelyk gegeeten
„ werd, en echter niet minder ook geeſtelyk, die zyn de rechte *Fanaty-*
„ *ke* en *Swermmers*, byaldien ik de naame recht verſta. (*p*) Ja men heeft
„ van weederzyden niet kunnen loochenen, dat alle menſchen van na-
„ tuure rechte *Fanatyke* zyn, daar men aldus van ſchryft: Deeze *fanatyke*
„ en godlooze meeninge (naamentlyk van de afgoderye) legd in de
„ menſchelyke gemoederen (en alzoo ook in de rechtgeloovige, byal-
„ dien ze niet weedergebooren werden) en ze is 'er diep ingewortelt,
„ dat zy op geenerlye wyze uitgeroeit kan werden. (*q*) Maar alhoewel nu alle die geene, welke zich over rechtgeloovigheid beroemt hebben, diergelyke bynaamen van zich geſchooven, en dat ze tot dien einde, ook voor alle zoorte van reedenen en meeningen, waar meede men die verdienen konde, hen zoo veel als moogelyk was, gewacht hebben: zoo vind men echter noch al zeer veele voetſtappen, hoe zy niet minder zonder eenige bepaalinge, eeven diergelyke uitdrukkingen gebruikt hebben, zoo dat 'er tuſſchen hen, en de zoo genaamde *Enthuſiaſten*, te dien opzicht geen onderſcheid altoos te zien was. Waar van ik nu maar eenige weinige proeven van zal voor leggen, en de verſtandige die zal laaten overweegen en daar van oordeelen.

Alle natuurlyke menſchen zyn fanatici.

Enthuſiaſtiſche reedenen der rechtgeloovigen.

5. Veele hebben nu wel die naamen zelfs zoo zeer niet voor quaad gehouden, dat zy die ook van de bekendſte Leeraars zelfs wel gebruikt gehad hebben, wanneer het maar tot hun eige gezag of voordeel van haare partye gedient heeft. Zoo ſchryft 'er een van het lied *Lutheri*: *Onze God is een vaſte burg*: Het kan het bedroefſte gemoed ook verheugen, en *als in een Enthuſiasmus veranderen* (ἐνθουσιάζειν.) Gelyk als ook van zyn brief aan den Keurvorſt uit Pathmos gezegd werd: zyn herte was van een heel goddelyke drift en een ἐνθουσιασμὸς ontſteeken geweeſt. (*r*) Een ander als hy vertelt, hoe *Martinus Cellarius* van de Weederdoopers tot de Gereformeerde over gegaan was, ſpreekt: *Dat hy van den Geeſt Gods daar toe vermaant was, nademaal hy der Weederdoopers partye zeer zwak gezien hadde te zyn.* (*s*) Zy hebben ook malkanderen zelfs van zulke dingen de ſchuld wel gegeeven, waar meede anders de Weederdoopers, en andere gehaat mochten werden. Als daar een zeeker man teegen Dr. *Jac. Andreæ* aldus ſchreef: *Het is wel te begrypen, wie een rechte Muntzerze geeſt zy, of het de Heer Mr. Spangenberg, Volmarius of andere zyn, gelyk hy, Smiedel, duivels op hen laſtert, dan of het Smid zelfs is.* (*t*) Ja men heeft het ook de Dichters zelfs niet voor quaad geduid, wanneer ze zich over een *Enthuſiasmus* beroemen, en zich voor θεοπνεύστους of van God verlichte opentlyk uit gegeeven hebben, ſchoon zy van dwaasheid en gruwelen vol ſtaaken.

Lutherus een Enthuſiaſt.

Ingeeven des H. Geeſts.

Muntzers geeſt. D. Andreæ.

Der Poëten ἐνθουσιασμ.

Sic etiam *ubertas fundentis carmina vatis*
Eſſe *Deum oſtendit, motus & ille Dei eſt*:
Ergo *agnoſce Deum, & juſto venereris honore*,
Cum *docti vatis ſcripta ſonora legis*. (*u*)

Dat is: *Zoo toont de rykheid van ſtoffe van den Dichter, verzen ſchryvende, dat 'er een God is, en dat die beweeginge van een God is. Erkent dan een God, en* draagt

(*p*) Epiſt. ad Eſlingenſes ap. Scultetum. P. II. Annal. p. 49. (*q*) Henr. Mollerus in Tom. V. Script. Witteb. publ. (*r*) Scultetus l. c. p. 270. Chytræus l. X. Sax. p. 247. (*s*) Ottius l. c. p. 15. (*t*) Kurtze wiederleg des Poëtiſchen Dialogi von der Erbſünde mit Pauli Reineckers vorrede (*u*) Melanchthon in Carm. To. III. Scrip. Witt. p. M.

Jaar MD. tot MDC.

draagt hem eene rechte eere toe, wanneer gy de brommende schriften van een Dichter leest. Men vind ook geloofwaardige voorbeelden van zulke lieden, welke in 't begin der *reformatie*, en onder de vervolgers, ook in der waarheid van God geleert en gevoert geworden zyn, waar van de Martelaarsboeken van *Rabus*, *Crocius*, *Meyer*, en andere getuigen. Om nu maar van een voorbeeld te melden, in 't Jaar 1525 quam *Joh. Bornmaker*, van Wittenberg na Vehrden, trad op den dag van de Maagd *Maria*, in de Dom-Kerke, en ging vlak teegen over den Papisten Prediker staan, zette een groene krans van hazelaar op, en schreeuwde overluid den Priester teegen, en bestrafte hem over leugens met eenen grooten drift, waar over hy ook gevangen en verbrant wierd. (*x*) Zoo hebben wy ook al reede, by de verheffinge der Predikers, en by de *Formula Concordiæ* vernoomen, hoe dat ook de Lutheraanen zelfs, zonder eenig bedenken, haare leere en schriften voor θεόπνευστα, uit gegeeven hebben. *Matthesius* schreef van *Luther* zelfs op de volgende wyze: „ Wat alle rechtschaapene Predikers „ heeden weeten, leeren en schryven, en alle Christ-geloovige van herten, tot gerechtigheid gelooven, en met hunnen mond tot zaaligheid „ bekennen, zulks alles heeft ons de Geest Christi, door deezen waardigen Doctor en zyne vrienden, zaaliglyk laaten verkondigen en berichten. (*y*) Doch daar maatigden zich dikmaals deezen roem zodaanige aan, die niets minder als den Geest Gods volgden of beweezen. Gelyk als D^r. *Selnekker* over een zeeker Prediker te Nordhuizen klaagde, dat hy op den Predikstoel teegens den Raad, als verraders schrikkelyk gescholden, en na de geschiede voorhoudinge gezegt hadde: „ Dat hy met de „ handelinge niet te doen hadde, hy wist zelfs niet wat hy al gesprooken „ hadde, men moest den H. Geest daarom aan spreeken, die hem onweetende zulks ingegeeven hadde. De H. Geest had hen voor verraaders uit gemaakt, zy mochten met den zelve daarom rechten. „ Dat heeten dan, voegde hy daar noch by, dolle, Muntzerze, Weederdooperze, Enthusiastische swermers, trotze stoute koppen, en noch „ daar by groove ongeleerde Ezels-koppen. (*z*) Zulke Heeren schaamden zich over de anders zoo zeer verdoemde *Enthusiasmus* niet, maar alleen in zulk een geval, wanneer zy niet anders daar konden door koomen, of haare dwaasheeden wettig maaken, dan moest het behelp zyn: zy waaren *Enthusiasten*!

Der Martelaars. — Der Symbolische boeken — Lutheri. — Van andere Predikers.

6. Ondertusschen hebben ook de eerste Leeraars zelfs, als zy God gehoorzaam geweest zyn, uit eenvoudige herten, en zonder bedenken, zich op den Geest en zyn instorten, drift en licht beroepen: alhoewel zy by de aangaande strydigheeden aangevangen hebben, heel anders te spreeken. Want het uit *Luthers* schriften ten vollen bekent is, dat hy in zyne eerste schriften, van deeze genaade zeer vry, en dikmaals veel aanstootelyker, als ooit de gewaande *Enthusiasten* geschreeven en zich ook maar alleen op den Geest beroepen heeft. Om nu maar een plaats hier van, om de kortheids wille by te brengen, zoo schryft hy van de Zendbrief van *Jacobus*: *Dat een ieder daar van houden zoude, wat hem de Geest ingaf, zyn geest kon zich in dat boek niet schikken, hy achte het ook niet groot.* (*a*) Waar by dan iemand erinnerde: Byaldien een ander van de Gereformeerde zoo sprak, zouden de Luthersche hem niet beschuldigen, dat hy een geestdryver was? (*b*) De andere plaatzen hier van heeft een zeeker vlytig man al lang aangeweezen. (*c*) Welken ook andere, gelyk D^r. *Hieronymus Weller* hier

Ernstige beroepinge op den H. Geest. — Lutheri.

(*x*) Chron. Verdense MS. (*y*) In vita initio. (*z*) Christliche verantwort. auf der Flacianer lästerungen. (*a*) In der vorrede edit. Witteb. 1525. 4°. durch Hans Lufft in aliis editionibus omissa. (*b*) Roelof Isaaks streit zwischen alten und neuen Lutheranern p. 487. (*c*) Henr. Varenius Rettung Joh. Arends p. 576. seqq.

hier in nagevolgt hebben. (*d*) Ja ook de geleerde zelfs hebben, zonder eenig bedenken zulke uitdrukkingen gebruikt, dat, tot een voorbeeld, een *genius of geest, aan hunne gemoederen, hun voorig leeven voorstelde.* (*e*) De Godgeleerde noemden zich ook onder malkanderen Θεοδιδάκτους van Godgeleerde, gelyk als *Melanchthon* van *Luther* schreef: *Hy hield het volkoomentlyk daar voor, dat zyn herte niet door menschelyke vlyt alleen, maar door het goddelyke licht zelfs geregeert geworden was.* (*f*) Een ander schryft van een zeeker Pfarheer te Lindau, genaamt *Mr. Georg Nekker*, dat hy *een Prediker des goddelyken Woords, van God geleert was.* (*g*) Ja *Erasmus* zelfs heeft een Pfarheer te Maagdenburg, met naame *Erasmus Alberus* (die het lied, *God heeft het Euangelium*, gemaakt heeft) een Godgeleerde (Θεοδίδακτον *è schola Lutheri*: dat is, *een van God zelfs geleert man, uit de schoole van Luther*) genoemt. (*h*) Gelyk als men ook onder de Protestanten niet geschroomt heeft, om van het *instorten en inblaazen des H. Geests te spreeken*, gelyk het onder hen geschied is. Wanneer by voorbeeld in *Luthers* Graf-schrift te Wittenberg, op een kooperen taafel dit volgende voor het woord gezet wierd: Jaar MD. tot MDC. Godgeleerde. Inblaazen des H. Geests.

Ille Dei afflatu *monitus, verboque vocatus*
Lucem Euangelii sparsit in orbe novam.

Dat is: *Hy was eerst van God zelfs aangeblaazen en verwekt, daar na door het Woord beroepen, en daar op heeft hy het Euangelium gepredikt.* (*i*) Insgelyks ook als men gebeeden heeft:

Huc ades, & nostras divino lumine mentes
Accensas renova, & flammis cælestibus imple.
Numine *ut* afflati *supero natumque patremque*
Perte noscentes animo credente colamus. (*k*)

Item: Afflatu *recrea languida membra* tuo. (*l*)

Dat is: *Komt hier en vernieuw onze gemoederen door een goddelyk licht ontstooken, en vervult die met heemelsche vlammen, op dat wy door de Opperste God aangeblaazen zynde, en den Zoon en den Vader door u kennende, met een geloovig herte hem moogen eeren.* Item: *Verquikt door uwe aanblaazinge, onze swakke leeden.* En wat 'er van diergelyke uitdrukkingen meer zouden moogen zyn.

7. Hierom nu was geenzins dat geene, wat elders eenige Leeraars, zomtyds teegens alle werkingen van God, al te heftig en onbedacht leerden, voor de algemeene leere van alle de andere aan te zien. Terwyle wy zien, dat zy de ingeevingen, verlichtingen, openbaaringen en leere des H. Geests, niet alleen goed gekeurt, maar ook van zich zelven die niet geloochent hebben. Alleen dat hier na deeze onbedachtheid, zomtyds daar wel by gekoomen is, dat veele menschen aan andere niet wilden toe staan of goed keuren, wat zy doch aan zich zelfs en huns gelyken wel ervaaren, of ten minsten wel ervaaren konnen, byaldien ze zich niet daar teegen gekant hadden. En een zeeker Schryver klaagde naderhand, uit ervaarenheid, met smerte, dat die geene, welke geen lust hadden om den H. Geest en zyn kracht op te volgen, zich meest teegens de andere aan stelden, by welke zy maar een vonkje daar van bemerkten te zyn: „Wanneer ik, schreef hy, de duisternis der voorgaande tyden met onze Onbedachte verwerpinge van dezelve.

Ker-

(*d*) Vid. ejus Analecta. P. II. p. 157. (*e*) Joh. Hagius Vita Lotichii p. 401. (*f*) In vita Lutheri p. B. 5. (*g*) Autores Cent. Magdeb. To. XI. præf. p. 13. (*h*) In Hyperaspiste Diatribæ To. IX. operum p. 1031. (*i*) Vid. N. Chytræus Delic. Itiner. p. 365. (*k*) Micyllus l. V. Sylv. p. 509. (*l*) Lotichius l. IV. Eleg. p. 132.

Jaar MD. tot MDC.

„Kerken te zaamen ſtelle, zoo moet ik vreezen, dat men de zitplaats „des Antichriſts wel verlaaten zal hebben, maar hier teegen dat wy in „des duivels kluiſter geraakt zyn. Terwylen de meeſte, die zich des „Euangeliums beroemen, niet weeten, dat wy maar alleen van de tyran- „nye van den Paus, doch niet van de godzaaligheid, en het geloove op „het onzichtbaare bevryt zyn. Men zie maar onze valſche Propheeten „en valſche Godgeleerde eens aan, de vyanden van Chriſtus, NB. de Geeſt- „ſtormers, de Verraaders van het Euangelium, waar in zy doch uit den „Bybel beeter geworden zyn? licht daar in, dat zy alleen maar na hunne „eigene luſten leeven, en niet eens den naam van vaſten, onthouden, „en van geeſt lyden konnen? (m) Elders wyſt hy aan, hoe dat alle deeze laſteringen teegens die geene, welke de Geeſt Gods dryft, van de uitterſte blindheid en onervaarenheid voort koomen: „Men moet zich, zegt „hy, niet verwonderen, dat deeze Raavens zulke boeken niet verſtaan, „daar zy den H. Geeſt niet hebben, en van een heel andere, dat is, van „des weerelds, des vleeſchs, en des duivels geeſt gedreeven werden. „Want, doordien een ieder de beſte uitlegger van zyne eigene woorden „is, zoo kan ook geen vreemde geeſt de woorden des goddelyken Geeſts „verſtaan of uitleggen. Van daar komt dan die groote blindheid der *Uni-* „*verſiteits* Raavens, die in zulke boeken niets minder als Chriſtus kunnen „kennen. (n) En ik kan niet nalaaten de volgende *deductie*, of verklaaringe van een nieuw Schryver, hier by te voegen, waar inne uit de bekentſte voorvallen getoont werd, hoe de ordentlyke, en van de weereld geziene Prieſters, zulke buiten-gewoone werkingen van den Geeſt Gods altoos willen onderdruken, om dat ze doorgaans vlak teegen het belang der zelve zyn aangekant.

(Valſche Propheeten. Geeſtſtormers. — Blinde leidslieden. — Univerſiteits raven.)

8. De woorden deezes Schryvers luiden dan aldus: „Men zal de lieve „Propheeten, toen ter tyd, wanneer zy noch nieuwe waaren, voor „*Phantaſten*, *Enthuſiaſten*, (byaldien anders dit woord iets quaads bedui- „den kan,) *Droomers*, *Swermers*, ja raazende en dwaaze menſchen, „eeven zoo wel gehouden hebben, als zulks heedendaags in de weereld „teegen zommige, welke God tot zyne rechtſchaapene Dienaars ge- „bruikt, pleeg te geſchieden. De meeſte zullen door hen gehoont en „uitgelagchen zyn, inzonderheid door *het valſche Prieſter en- Paapen-geſpuis*, „alleen om dat zy veel van diergelyke zaken wilden ſpreeken en ſchryven, „het geene de Geeſtelyke en Godgeleerde in haaren zin alleen toekomt. „Men behoorde de dwaze *Amos* by zyne koeyen laaten blyven, en in plaats „van de pen, een herders ſtaf in de hand te geeven. Het betaamde niet, *fal-* „*cem in alienam meſſem mittere*, zyn zeiſſen in eens ander mans koorn te „ſlaan, of in een vreemd ampt te treeden. Wanneer Harders, Schoenmaa- „kers en Snyders veel van *Theologiſche* zaaken wilden ſpreeken, zoo zou- „de men geene Geleerde meer van nooden hebben, welken het vry zuur „gevallen is, eer ze het zoo verre gebracht hebben, dat zy andere kon- „nen leeren. Niemand hadde den *phantaſtyken Micha*, een boode of be- „roepinge toegeſchikt, dat hy zoo ſcherp teegen de heilige drie „ſtanden zoude prediken. Want daar waaren, (zal men verder ge- „zeid hebben) in de geeſtelyke ſtand zoo veele *ordinare Paſtores &* „*Inſpectores*, *Prieſters* en *Leviten*, welke in den openbaaren dienſt zaaten, „aan welke de Hooge-Overigheid een beroep en rechte wedde, in Gods „plaats gegeeven hadde, om de Kerken en Schoolen met alle vlyt te „voorzien, en de lieden te zeggen, wat zy gelooven en niet gelooven „zou-

(Verwerping der Propheeten. — Vooroordeelen teegens hen. — Verheffing der ordinandorum.)

(m) Joh. Valent. Andreæ in diſſert. ap. Autorem Myſterii Iniquit. pro B. Arndio C. I. p. 9. & II.
(n) Ibid. C. III. p. 130.

„zouden. Men moeſt niet denken, dat het maar een deel kinderen Jaar MD. tot MDC.
„of aapen waaren, men hadde hen over lang bequaam genoeg bevon-
„den, aan welke men de zielen van hunne toe-hoorders wel ver-
„trouwen konde. *Daar was by hen en op die plaats zulk een wel beſtelt* miniſte-
„rium, *met zulke deegelyke lieden op 't beſte voorzien, die de inzettingen of den*
„*Bybel, byna van buiten konden, en die de Moſaiſche plechtigheeden* met alle
„vlyt onderhielden. De toehoorders konden hen alle een goed getuige-
„nis geeven, daar was aan offeren en rooken in den tempel geen gebrek,
„men zag zyn luſt, wanneer het volk de H. dienſt zoo talryk bywoonde.
„Was 'er dan ergens eenig gebrek, zoo wel by de Heeren Geeſtelyken,
„als ook by de andere voorgangers, zoo moeſt men het alles zoo voort
„niet op de pees ſtellen. Wy alle waaren menſchen,en in deeze ſwakheid
„konde het ook niet anders gaan. De nieuwe Propheeten wilden een En-
„gels reine Kerke hebben,die God zelfs noit hadde begeert.Niemand kon
„de Wet houden,men vergenoegde zich met de offerhande,als een uitter-
„lyke Godsdienſt. Deeze *Enthuſiaſten* drongen op het innerlyke, die
„men op de Hooge-Schoolen en *Synagogen* nu al lang verdoemt en
„verworpen hadde. Haare eerwaardigheeden, de Prieſters zouden
„op zulke plaatzen meer weeten, als zulk een verloopen droomer
„gelyk *Joël*, die aan andere veel van de boete zeggen en gebieden wil-
„de. Men hadde boet-predikers genoeg in 't land, en geen nieuwe Pro-
„pheeten van noode, *die zich van goddelyke openbaaringen beroemden*, en
„veel van toekoomende dingen, wonderen, en teekens verkondigden.
„Ja de ordentlyke beroepene Prieſters, als trouwe Ziel-zorgers, zou-
„den in 't land, hunne aanbevoolene ſchaapjes wel behoorlyk weeten aan
„te neemen, de zulke voor toekoomende ongelukken waarſchouwen, en
„zy behoefden niet eerſt te wachten, tot dat 'er een *Swermer* quam, en het
„hen heete. God hadde in de Wet niet bevoolen, dat men aan zulke
„droomers gehoor zoude geeven, maar *men behoorde hen veel eer te vervol-*
„*gen en geenzins te gedoogen.* Men zoude maar zien, *wat de dwaaze* Jeremias,
„*met zyn houte en yzere jok noch ten laatſten wilde aanvangen.* Men zoude den
„boef in de gevangeniſſe werpen,eer de ergernis grooter wierd.Het hoog
„eerwaardige *Synedrium*,of de Kerkenraad te Jeruzalem,zoude van weegen
„het ordentlyk *Miniſterium* wel weeten, met wat voor menſchen zy in
„'t land by Kerken en Schoolen voorzien waaren. En die dolle kop,
„*Eſaias* en zyn aanhang,behoorden hen niet eerſt te leeren,hoe zy over de
„zuivere leere en goede Kerken-tucht hen zouden houden. *De arme phan-*
„*taſt en beedel-harder*, Amos, *hadde zich noch niet gewaſſchen, dat hy zyn*
„Excell. den Hoogen-Prieſter, *en andere veel zeggen zoude, hoe zy haar ampt*
„*recht bedienen zouden. Zulke ſlechthoofden zouden met hunne nieuwe aart van*
„*leeren, en met de nieuwe Prophetien ſtilſwygen, zoo zy anders in de ſtraffe van*
„*de Hooge-Overigheid niet wilden vallen. Zyn Majeſteit de Koning Jerobeam,*
„*zoude zulks, wanneer ze het ondernaamen, niet voor goed opneemen, maar na-*
„*demaal hy* Cuſtos utriusque tabulæ, of *beſchermer van beide de ſtanden was,*
„*het* Miniſterium *de helpende hand bieden, en zulke boeven, die* crimen læſæ
„Majeſtatis *begaan hadden, by de kop vatten en hen zetten laaten, daar hun*
„*noch zon noch maan beſcheen, daar mochten ze dan propheteeren, zoo lange als*
„*het hen luſte.*

9. Maar het is tyd, dat wy nu tot het byzondere bericht van zulke perzoonen over gaan, welke in de voorige eeuwe tot deeze zaaken beroepen geweeſt zyn. Onder welke dan, zoo aanſtonds in 't begin der *reformatie* is bekent geworden, *Dr. Andreas Rudolph Bodeſtein*, in 't gemeen Karelſtads leeven. van weegen zyn Vaderland, in Franken, *Karelſtad* genaamt, waar van

Jaar MD. tot MDC.

nu de perzoon en bedryven kortelyk te beschryven zullen zyn. Hy hadde nu in zyn jeugd, na de aart van die tyden wel gestudeert, en voor eerst te Rome, van waar hy te Wittenberg quam, en hy wierd aldaar *Archidiaconus* en *Canonicus* in de Slot-Kerke, en in 't Jaar 1502, Doctor en Professor *Theologie*. *Luther* zelfs is ook, in 't Jaar 1512, onder zyn Deekenschap, Doctor geworden, en hy is daar na ook een van de eerste geweest, die *Luther* hielpen verdeedigen. Zoo dat hy in 't Jaar 1519, in de booven beschreevene *disputatie* te Leipzig, by na alleen in 't begin teegens *Eccius* gestreeden heeft, en een van de eerste geweest is, na *Jonas* en *Bugenhaagen*, die zich in den huwelyken staat, volgens *Luthers* leere begeeven hebben. (*p*) *Luther* heeft hem ook zoo hoog gehouden, dat hy zyn *Commentarius*, over de Zendbrief aan de Galaten, aan hem toegeëigent, en *hem de voornaamste verdeediger der zuivere Theologie*, ja wel uitdrukkelyk zyn *Præceptor*, (Leermeester) en *oudste*, (*Major*) *in Christus genoemt heeft*. (*q*) En aangaande de *disputatie* te Leipzig, heeft hy oprechtelyk verhaalt: *dat* Karelstad *zyne bewys-gronden voortreffelyk en overvloedig uitgevoert en het teegendeel zoo wederlegt heeft, dat hem niemand hadde kunnen weederstaan*. (*r*) Waar meede dan aanstonds *Melanchthons* booze *censure* vervalt, die hy hem hier na opgelegt en geschreeven heeft: *Dat hy een woest mensch geweest was, zonder verstand, zonder geleertheid, ja zonder* sensus communis *of gemeene zin, en die naauwelyks zyne vyf zinnen recht wel gebruiken konde*. (*s*) Waar in hy zich zelfs teegen gesprooken heeft, om dat hy te vooren aldus van hem geschreeven hadde, *Karelstad is een goed vroom man* (bonus vir) *en van ongemeene geleertheid, en hy is geleerder, als men die in 't gemeen pleegt te vinden*, (*rara doctrina & plane nonnihil extrà vulgi aleam eruditus*) (*t*) Hy zelfs heeft ook aan *Luther* weederom een goed getuigenis gegeeven, en onder andere in een trooftschrift aan de Miltenbergers geschreeven: *Dat zy Luthers schriften doch zouden aan neemen, doordien zyne leere ent roost van God was*. (*u*) Aangezien men ook anderzins goede getuigenissen, van zyne goede meeninge en oprechtheid jeegens God en de menschen vind, en dat *Melanchthon* zelfs in de gedachte woorden, hem een rechtschaape vroom man noemt, en dat ook zyne teegen-partye zelfs zich naderhand beklaagde, dat hy al te streng op de van hem uit gegeevene trappen des Christendoms staande bleef. Zyne schriften, zoo veel men ze noch krygen kan, (dewyle zy onder de Lutheraanen zeer onderdrukt geworden zyn) betoonen ook eenen grooten ernst, om God te dienen en te behaagen, gelyk als dan de volgende waaren: „Geloofs-spiegel, „hoe zich geloove en ongeloove, teegen het licht en de duisternis, tee„gen waarheid en leugen, teegen God en den duivel houden. *Item*, het Tractaat met de tytel: „Wat een verlicht en hoog leeven der Christenen „is: En verder: „Of men al terstont gelooft als men Gods waarheid maar hoort. *Item*: *Wat de vrye wille vermag*: *Van het inspreeken van God*. *Van den Ban*. *Item*: „Wie oogen heeft, die zal merken, wat de zonde in „den H. Geest is, voor ruuwe Christenen. De reukelooze Christe„nen zyn in 't kleine, ontrouw en ongelaaten, hoe zouden zy dan in „'t groote getrouw en gelaaten kunnen zyn. Verder: Eene verklaaringe „over *Matth*. XVIII. hoe zich een Christen teegen de swakke draagen zal. „Of men hen zacht zal handelen, en den aanstoot der swakke verhoeden, „in zaaken die de goddelyke eere raaken? (*x*) Item: Libellus de canonicis

Vriendschap met Lutherus.

Zyn lof.

Lastering van Melanchthon.

Zyn vroomheid en godvruchtigheid.

Schriften.

(*p*) Melch. Adami Vitis Theol. in hoc & ex eo Freherus Theatr. Vir. illust. p. 116. (*q*) To. I. Epist. ep. 84. To. I. Lat. Jen. p. 385. (*r*) L. I. Epist. 114. & 116. it. To. I. Jen. Lat. p. 294. (*s*) Lib. de Sententiis Veterum de Cœna Dom. præf. & ex eo Micræl. Marcel. & plures. (*t*) Epist. ad Autorem Paralipom. ad Conrad. Ursperg. p. 476. (*u*) Ap. Ottium Annal. Anab. p. 15. (*x*) Vid. Adami & Freherus ll. cc. Ottius l. c. & ipsa Carlstadii Opera. Add. autographa Lutheri aliorumque ex Bibliotheca Rud. Augusti p. 105. 110. 122. &c.

nicis Scripturis Witteb. 1520. „ Een Zendbrief van de allerhoogste deugd „ der gelaatenheid, aan zyne lieve moeder en vrienden. Ibid. 1521. Van „ de beiderleye gestalte der H. Misse, van de teekenen in 't gemeen, wat „ zy werken en beduiden. Ibid. eod. Een Sermoen van den stand der Christ- „ geloovige zielen, van Abrahams schoot, en 't vagevuur der afgeschei- „ dene zielen. Een Zendbrief aan Antonius Romhilt, Magister en Stads- „ schryver te Annaberg. Verklaaainge over de woorden Pauli: Ik bidde „ u broedets, dat gy alle het zelve spreekt. 1 Cor. 1. Witt. 1521. Onder- „ richtinge, aangaande deeze reede: Het ryke Gods lyd geweld, en die „ geweld daar op doen, neemen het in. Ibid. Bericht van de belof- „ ten. Predikatien over de Propheet Malachias. 1522. Van de afschaffinge „ der beelden, en dat 'er geen beedelaar onder de Christenen behoort te „ zyn. 1522. Van de Sabbath en de geboodene vierdaagen 1524. Wat „ ban en ballingschap zy. *Item*: Van 't Priesterdom en de offerhande „ Christi. Jena 1523. Jaar MD. tot MDC.

10. Tot een proef zal ik nu maar eenige weinige plaatzen, uit zyne eigene schriften hier ter needer stellen, op dat de Leezer zelfs van God, den geest der beproevinge hier over afbidden, en wysselyk gebruiken mag, welke ook teegen alle beletzel des geweetens wel hoognoodig zyn zal. Alzoo schryft hy dan, in de gedachte Geloofs-spiegel, in 't begin: „ Het geloove heeft eene vierige liefde, en groote lust tot het ongeschaa- „ pene licht. *Joh.* 1. Het eeuwige licht neemt dit geloove aan, het bemind „ zulks standvastig, en 't heeft lust daar aan, doch met een uitgestrekte „ lust (welk woord in de grond-text staat 1 *Petr.* IV. 8. *Act.* XII. 5.) en „ heeft eene onnoemelyke vreugde in het licht: Weederom, het onge- „ loove spuuwt het eeuwige licht uit, en neemt het niet aan, veel min- „ der heeft het liefde, lust of vreugde, in het ongeschaapene eeuwige „ licht. Het geloove kleeft aan het licht met een vierige begeerte, ge- „ swinde wille en een uitgestort leeven. Daarom haat het geloove de dui- „ sternis, en het wandelt niet in de duisternis, hoewel het wel duisternis „ lyden moet, nochtans gaat het niet in de duisternis, dat is, het zet „ noch gedachte noch wille in de duisternis. Weederom, in het tractaat van beide de gestaltenissen der H. Misse, schreef hy onder anderen alzoo, van de grond zynes geloofs: „ Ik ben Christi, en zal doove en gesloo- „ tene ooren, tot alle reede, leere en letteren in deeze weereld hebben. „ Daarom dat ik met Christus dood ben, en voor de weereld een zot en „ kruis ben, en weederom, dat my de weereldlyke leere niet alleen een „ dood, maar ook een Kruis is. Ik danke God voor zyne genaade, dat „ hy my uit genaade de weereldlyke instellinge bitter en wrang gemaakt „ heeft. Deeze en diergelyke, zyne reedenen moogen voor geoeffende zinnen wel begrypelyk en klaar geweest zyn. Zoo dat zich veele van zy- ne partydige Rechters te vergeefs beklaagt hebben, dat hy voor hen al te diep en te donker was, en dat ze hem niet konden verstaan; want hy hadde ook zulk een diep gezicht en uitspraake, die niet aangenaam was. (*y*) *Luther* zelfs schreef eertyds van hem: *Hy wenschte dat Karelstads schriften meer licht of duidelykheid hadden, daar doch anders meer als te veel verstand en geleertheid in was.* (*z*) Die ook daarom aan de Switzers ried, dat ze hem maar op eene *Universiteit* zouden stellen, om dat de gemeene man hem niet verstaan kon. (*a*) Verders is ook dit aan hem en zyn leeven te merken, dat hy by de gevolgde teegenspoed, in eene groote armoede geleeft, en echter alles zeer geduldig geleeden heeft. Hy schreef in 't Jaar 1528 uit

Bekentenissen van 't geloof.

Van menschen leere.

Beschuldigde donkerheid.

Diepzinnigheid.

Geduld in lyden.

(*y*) Petrus Mosellanus Epist. MS. ap. Schilt. de Libert. Germ. L. VII. c. 2. p. 845. (*z*) L. I. Epist. ep. 240. (*a*) Epist. ad Bucerum & Lycosthenem ap. Seckendorffium L. III. p. 62.

Jaar MD. tot MDC. uit Kemberg: „ Dat niet een mensch zich over hem ontfermde, dat hy „ alle het zyne moest hy verkoopen, bedden, kleederen, schootels en kannen, en wat hy noch van huisraad had. Dat wisten zy alle wel, en hadden evenwel geen meededoogen altoos met hem, en zy zaagen noch „ daar toe gaarne, dat hy en zyne kinderen van honger sturven. (b) Ja hy schreef aan de Keur-Saxische, *dat hy uit armoede zyn Hebreeuwsche Bybel verkoopen moest.* (c) Zyn handel en wandel by de Switzers zullen wy in 't laatste gaan bezien. Maar hoe hy zich in den stryd met *Luther* gehouden heeft, zullen wy nu gaan hooren; en haar beider gedrag hier in konnen kennen.

Lydzaamheid.

Armoede.

Zyn stryd met Lutherus.

11. Deeze nu viel voor, in 't Jaar 1522, met deeze navolgende aanmerkelyke omstandigheeden. *Karelstad* was in 't begin van dit jaar getrouwt, het welke aan *Luther*, (die toen ter tyd afweezend, en in zyn genaamt *Pathmos*, op het Slot Wartenburg was) zoo wel geviel, dat hy aan *Amsdorf* schreef: *dat God hem tot een goed voorbeeld hier in zoude sterken.* (d) *Luther* hadde wel dikmaals heftig teegen de Mis en het misbruik met eenerleye gestalte in 't Avondmaal gesprooken en geschreeven, byzonder in zyn boekje van de afschaffinge der *private* Misse, in 't voorige jaar. Insgelyks ook over de beelden, en andere Papiste misbruiken, zich genoegzaam verklaart, dat het alles voor God een grouwel, en louter menschen-werk en leere was. Uit deeze en andere gronden, hebben niet alleen *Karelstad*, maar ook met hem uit des Keurvorsten, en drie zyner Raaden, goedvinden en welgevallen, gelyk ook met des Raads hulpe (gelyk ik in eene oude Saxische Chronyk geschreeven vinde) de andere *Professores Theologiæ*, als *Justus Jonas*, *Melanchthon*, *Amsdorf*, en de *Juristen*, Dr. *Schurfius* Dr. *Dolcius*, (welke hier na herroepen hebben, en alzoo de onrust ontgaan zyn) de *private* Misse afgeschaft, de Papiste afgooden-beelden uit de Kerken gedaan, het Avondmaal onder beide de gestalten gehouden, *de oorbiegt*, het *gebeds-formulier aan de Heiligen*, het onderscheid der spyzen, en diergelyke zaaken meer doen ophouden, en ook het beedelen op de straaten verandert. Nu waaren deeze beide, naamelyk *Luther* en *Karelstad*, al te vooren, een wyl tyds niet recht eenig geweest, en zulks wel over het punt van 't Avondmaal, daar deeze byzonder zyn misnoegen, door eenige zoort van reedenen betuigt hadde. Wanneer nu *Luther* van Wartenburg, weeder te Wittenberg quam, en zich teegen dit voorneemen aankante, doordien het zonder eenige orde uitgevoert was, en ook daar van in de vasten, zes daagen na den ander, byzondere predikatien deede; (e) zo wierd *Karelstad* ook in 't harnas gejaagt, en hy wilde zich opentlyk teegen *Luther* verantwoorden. Maar *Luther* bad hem niet alleen, dat hy swygen wilde, maar de *Universiteit* verbood ook de alreede uitgegeevene schriften. (f) Ondertusschen stieten zich veele, ook van *Luthers* liefhebbers zelve, aan dit zyn bedryf, en zy konden zich in zyne verklaaringe niet wel schikken. Wanneer hy by voorbeeld, by deezen stryd, predikte en schreef: *Het is recht uit de Schrift* (naamelyk, de Mis af te doen) *ik beken het ook: maar waar blyft de ordening, want het is in eenen hoon geschied, zonder eenige ordening met ergernis des naasten.* (daar het doch 't gantsche *Collegia* met Keurvorstelyke goedvinden gedaan hebben.) *En byaldien de Mis niet zulk een booze zaak was, zoo zoude ik die zelfs nu weeder oprechten.* (g) Item, van de beelden: *Men kan het wel niet loochenen, dat de beelden quaad zyn weegens haar misbruik, maar echter heb-*

Aanslaginge van zyne schriften.

Heevigheid van Lutherus.

(b) Ap. Scultetum P. II. p. 160. (c) To. IV. Alt. p. 440. (d) Ap. Seckendorffium L. I. p. 196. (e) To. II. Altenb. p. 99. seqq. (f) Epist. Luth. To. II. p. 61. (g) Tom. II. Altenb. l. c. & To. VII. Witteb. Lat. p. 274.

hebben wy die niet te verwerpen. (h) Ja merkt aan; dat hy op *Karelstad* zoo vergramt is geweest, dat hy het Avondmaal onder beiderlye gestalte, *eene nietwaardige zaak* genoemt heeft, dewyle die het eerste weeder ingevoert hadde. (i) Jaar MD. tot MDC.

12. Toen schreef *Luther* in de eerste hitte van zyn gramschamp, zonder eenige schroom, en ontdekte den toestand van zyn gemoed aldus: *Karelstad heeft al straks een nieuwe meester willen werden, en zyne ordeningen by 't volk, met onderdrukkinge van zyn* (Lutheri) *gezag verheffen.* Insgelyks ook, in 't boek teegen de heemelsche Propheeten, stelt hy onder andere dit: *Dat hy na zyne weederkomste te Wittenberg, niet afgelaaten, noch hem* (Lutherus) *gehoorzaamt hadde. Ik achte, dat hy my voor een van de geleerdste te Wittenberg houd, en hy spreekt doch zelfs in myn gezicht, dat dan my niet veel is.* (k) Uit welke en meer andere omstandigheeden, veele toen ter tyd, en anders willen besluiten, dat de gantsche stryd uit een na-yver ontstaan was, om dat *Luther* in alles regeeren wilde, en daar door dit voorneemen van *Karelstad* zoo quaalyk opgenoomen, en hier na die ordeninge voorgewend hadde. „Gelyk als dan deeze zelfs zich teegens hem daar „over beklaagt heeft, dat hy alle andere aan zyn gezag wilde onderwer„pen, en hen niet toe laaten, om daar teegen te schryven noch iets te „doen, daar hy geen voorganger was. (l) Maar het zal niet ontydig zyn, om *Karelstads* eigene woorden, uit zyn boekje te hooren, dat hy in 't Jaar 1525, met de volgende tytel uit gegeeven heeft: „Aanwyzinge van ee„nige hoofd-artykelen der Christelyke leere, in welke *Luther* door val„sche oplagen en achterklap, *Andries Karelstad* verdagt gemaakt heeft. Dit boek vangt hy dan aldus aan: „*Andries Karelstad*, om der waarheid „wille onverhoort verdreeven, tot de loutere verkondiginge des „Kruices Christi, van God den Vader verkooren en beroepen: wenscht „de Broederen aan de Sahl, en die door de rechte weg God zoeken, „of gaarne wilden zoeken, liefde, genaade, waarheid, verstand, sterk„te en troost van God den Vader, die ons kent, en van onzen Heere „Jesus Christus. Amen. Alhoewel wy *Dr. Luther*, voor onze oneenigheid „myn lieve broeder, als een erkent en gepreezen heeft, die iets van de „stukken der Christelyke leere weet; zoo laat zich de arme man noch„tans van zynen toorn nu overwinnen, en hy hoont my nu, als een, die „van deeze stukken niets altoos weet, van welken nu ook de kinderen „praaten, en hy acht het gering, dat hem heel quaalyk past, zyne ei„gene leugens te bestraffen, en dat geene te loochenen, het welke my„ne veelerhande boeken, en myne veele gehoudene disputatien te Wit„tenberg, opentlyk genoeg bewyzen, en het geene hy zelfs bekent „heeft. Dit alles was noch al te vergeeven en te vergeeten: Maar dat hy „teegen zyn eige geweeten my schelt, en zoodaanig handelt, als of on„ze God zoo blind was, dat hy in onze herten niet zien kon, zoo on„gerechtig, dat hy *Dr. Luthers* boosheid niet straffen wilde, zoo swak, „als konde hy niets vergelden, zoo onbarmhertig, als of hy deeze „verdrukte verlaaten, en die geene, welke zyne goddelyke hulpe al„leen, en geene andere hebben, niet wilde verlossen. En om kort te „gaan, *Dr. Luther* doet, als of hy niet wist, dat alle die geene, welke „Israël overweldigen en verslinden, zich daar aan bezondigen, en als of „men den oogappel Gods niet raakte, wanneer men de minste van zyne „knechten getroffen heeft. Nademaal *Dr. Luther* my teegen zyn gewee„ten onbeschaamdelyk oplegt, dat ik niets van de Hoofdstukken der „Chri-

Emulatie en heerschzucht onder den ander.

Karelstads verantwoordinge.

Zyne beswaaringen over Luther.

(i) To. II. Epist. ep. ad Casp. Guttelium p. 56. (k) To. III. Altenb. p. 51. (l) Libello vom misbrauch der Messe p. 1. seqq.

Jaar MD. tot MDC.

„ ſtelyke leere weete of houde , en hy doet my daar door voor zyn eige „ geweeten onrecht (daar ik God tot een getuige toe neeme) en hy „ treft my gruwelyker , als of hy my met ſwaarden of roers , zoodaanig „ getroffen hadde , dat ik daar over onmachtig geworden ben. Nu moet „ ik zulks aan God klaagen, en hem alleen ons laaten richten, hy weet hoe „ het met onzer beider herten nu geleegen is , en hy zal geen quaad onge- „ ſtraft laaten. Het zy echter verre van my , dat ik iemand zoo beſwaaren „ zoude , als my *Dr. Luther* beſwaart heeft. Want ik houde meer van de „ goddelyke waarheid , gerechtigheid , macht en barmhertigheid , dan „ dat ik teegen myn eige geweeten , zoo zeer zonder eenige oorzaake , „ de geringſte die 'er leeft , beleedigen en laſteren zoude , gelyk als *Dr.* „ *Luther* my beloogen en gelaſtert heeft , en ik ben verzeekert , dat hy „ noch God vreeſt , noch van God iets houd , welken hy echter belyd , „ want ik kan en derve hem wel uit zulke vruchten richten , dewyle ik „ wel weet , dat het rechte geloove aan God zulke duivelſche leugens „ niet lyden kan. Deeze oorzaaken nu zie ik in *Dr. Luthers* laſter-boekje , „ (teegens de heemelſche Propheeten genaamt) maar ik kan niet eenen „ letter oprecht bewys in zyn geheele ſcheld-boekje vinden , dat alzoo „ zyn moeſt , als *Dr. Luther* ſchryft. Maar *Dr. Luther* houd het doorgaans „ daar voor , dat ik reeds genoegzaam overtuigt ben , als hy maar iets „ van my ſchryft. Maar daar miſt hy verre in , want hy ſmyt my zoo vee- „ le onwaare woorden op den hals , en zoo veele onbehoorelyke ſtuk- „ ken , dat ik *Dr. Luther* niet kan gelooven , wanneer hy my pryſt , en „ myn vriend was. Maar nu *Dr. Luther* myn vyand is, wat zal ik doen ? Wie „ kan zyne bloote woorden alleen gelooven ? Voor my wil ik liever op „ uw zyde (gy knechten Gods) ſtaan , en de donderſlaagen van *Dr. Lu-* „ *ther* verdraagen , en met u ſterven , dan met *Dr. Luther* juichen en vroo- „ lyk zyn. Heet dat het vertrouwen uitbluſſchen , wanneer men de ge- „ naade Chriſti zuiver verkondigt , zoo wil ik dat geſchreeuw wel gaarne „ hebben. Heet dat ook een rook en damp maaken , wanneer men teegen „ het misbruik en valſch vertrouwen der creatuuren ſchryft , zoo wil ik „ gaarne rook uitblaazen , roet en damp uit werpen , en het vertrou- „ wen op de creatuuren uitbluſſen , op dat Gods eere maar verkondigt „ werde.

Luthers ſwakheid.

13. Hoe verre nu deeze verantwoordinge van *Karelſtad* waar is geweeſt of niet , zulks mag deeze gantſche Hiſtorie ſcheiden. Het is gewis , wat een zeeker man bericht , dat ze toen ter tyd alle *Luthers* gezag ontzien hebben , en dat daar door de andere van *Karelſtad* wel afgeweeken zyn , maar dat hy op zyne meeninge vaſt is blyven ſtaan , waar door 'er des te meerder verbitteringe veroorzaakt wierd. (*m*) Gelyk als men dan ook , voor den nieuwen druk van het Altenburgſchen deel op de tytel-print , deeze zaak voor geſtelt heeft , onder een man , die de beelden ter needer ſmyt : met dit byſchrift : *Ook myn vriend zelfs treed my onder de voeten* : als of toen ter tyd niet de waarheid , maar *Luther* van *Karelſtad* beleedigt geworden was. Het geene by na overeen-komt met de aanmerkingen, welke een ander Schryver hier van gemaakt heeft , en aldus luiden : „ Het was „ in *Luther* geenzins te pryzen , dat hy na zyn weederkomſte , als wan- „ neer hy gezien hadde , dat alle deeze veranderingen zonder hem ge- „ ſchied waaren , dat geene , wat hy anders verworpen hadde , goed ge- „ keurt , en wat hy te vooren goed gekeurt hadde , verworpen heeft , „ enkel en alleen uit yver voor zyn gezag en toorne teegen hem , van „ welken hy meende achtergeſtelt te zyn , zoo dat hy ook niet te vreede „ is

(*m*) Joach. Camerar. Vita Melanchth. p. 52.

„ is geweest , met die maniere te laaken en te verbeeteren , maar veele „ zaaken goed aan zich te verwerpen en te verdoemen. *Item* : dat hy deezen jongen man , die in een drift ergens in gestruikelt en gedoolt hadde, „ niet met den geest der zachtmoedigheid heeft zoeken te recht te brengen , maar hem zoo ras , met bittere en smaadelyke predikatien en „ schriften , vyandlyk heeft aangetast , met een goudgulden ten stryde „ uitgedaagt , de beelden en oprechtinge van de Hostie , weeder heeft „ ingestelt , van welke hy in zyn kleine Belydenis bekent, dat hy ze „ heeft willen afschaffen , maar die echter weeder heeft behouden , „ op dat het niet scheen , als of hy iets van den duivel geleert hadde. (*n*) En deeze Schryver zet wel , en onpartydig daar by , dat *Karelstad* zelfs ook veel ontydig , met gevaar en ergernis der lieve Gemeente gedaan heeft , en *Luther* niet meer heeft toe gegeeven , die doch aan gaaven , en beroep van God voor hem gestelt wierd , gelyk als dan zyn aart ook vierig en heftig was, zoo als men die beschreeven vind. Waar voor hy ook al vry veel heeft moeten lyden , en die vierige dampen achterlaaten. (*o*) Maar al wie *Luthers* bedryven , zoo wel als zyne schriften teegens hem , inzonderheit het schrift van de heemelsche Propheeten en zyne Predikatien , zonder eenzydigheid leest, die zal wel licht kunnen merken , dat 'er groote voorbaarigheid en wanstalligheeden van hem begaan zyn. Maar ik moet nu het volgende verloop der zaaken na malkanderen , en in 't byzonder , *Karelstads* voornaamste meeningen gaan verhaalen.

Jaar MD. tot MDC.

Karelstads heevigheid

14. Wanneer *Karelstad* , op gedachte wyze , met zyn voorneemen zoo slechten opgang gehad hadde , en dat *Luther* de beelden , en de oprechtinge der Hostie , weeder hadde ingevoert, en dat ook alle de andere , welke hem te vooren geholpen hadden , uit vreeze voor *Luther* , hem verlaaten hadden ; (*p*) zoo zag hy wel , dat 'er voor hem aldaar niets langer te doen was : hy trok ook dan in 't Jaar 1524, van Wittenberg weg, en verlangde een t'zaamen-spraak over dit verschil te moogen houden , en hy bood aan in alles toe te geeven , by aldien men hem zyn swaarigheid in die zaak maar konde afneemen. (*p*) Maar hy wierd te Orlemunda , een steedeken in Thuringen , aan de Sahl , tot prediker van de burgers beroepen , (*q*) alwaar hy dan aanstonds de beelden afschafte , en zyne andere leeringen opentlyk voor droeg , die wy nu zullen gaan bezien. Derhalven reisde *Luther* naar Jena , predikte aldaar op den 22 Augusti van 't zelve jaar , teegens diergelyke dingen , en teegens *Munsters* handel, en hy *disputeerde* hier na teegen *Karelstad* zeer heftig in de herberg van de Swarte Beer , daar hy by hem quam , en hem over zyne gehoudene predikatie aanspak , dat hy hem daar meede gemeent hadde. „ Onder andere woorden-wisselingen , beklaagde zich *Karelstad* daar over , dat men „ zyne boeken te Wittenberg beslaagen , en het schryven en prediken „ verbooden hadde. Hy verklaarde ook hooglyk , dat *Luther* hem nooit „ alleen , of met een of twee getuigen vermaant , maar op een bot opentlyk op hem gescholden hadde. En als *Luther* hem voor wierp , *dat hy* „ *over al zyn zeil in top wilde voeren* , *en alleen verheeven en gezien zyn* , zoo „ antwoorde die daar op , *dat Luther over al zyn eige roem zocht* , en wat 'er „ van diergelyke voorwerpen meer waaren. Eindelyk , als zy op het „ opentlyk weederleggen quaamen , zeide *Luther* , dat hy het doen zoude : *Hy wilde hem een gulden daar opschenken. By aldien ik het niet doe* , sprak hy , *zoo ben ik een schalk ! Neemt deezen gulden aan* , *en toont u maar dapper tee-*

Zyn vertrek.

naar Orlamunda,

Disputatie met Luther.

Pactum op een schriftelyke disputatie.

(*n*) Zachar. Ursinus. Admon. de F. C. c. IV. p. 217. Add. Pezelius Mellif. Hist. P. III. p. 440. & 445. Alstedius Chronol. p. 520 Hornius Hist. Eccl. p. 380. &c. (*o*) Vid. Seckend. l. I. p. 79. & 97. (*p*) Carlstadt in der handelung zu Jena To. II. Altenb. p. 799. (*q*) Seckendorf. L. I. p. 302. Scultetus Annal. Part. I. p. 228.

Jaar MD. tot MDC. *teegen my!* Waar op *Karelstad* hem ook aangenoomen hadde, gelyk als 'er verder verhaalt werd: *Dat Karelstad daar op Luther de hand gaf, en Dr. Luther bracht hem een dronk daar op toe, en Karelstad deed hem bescheid.* (r) Op deeze voorwaarde heeft zich *Luther* hier na ook beroepen, wanneer hy nu al zoo voort, den 24 Augusti te Orlamunda quam, en dat *Karelstad* neevens andere by hem gekoomen was, en gevraagt hadde: *Lieve Heer* Doctor, *kunt gy het lyden, zoo ontfange ik u.* Waar op hy gezegt zoude hebben: *Neen, ik kan het niet lyden; gy zyt myn vyand, en ik hebbe u daar op een gulden gegeeven!* En als deeze verder de t'zaamen-spraak van *Luther*, met den Raad wilde aanhooren, zoo riep *Luther* tot de knecht: *Span in, span in, ik hebbe met Karelstad niet te doen, wil hy niet weg, zoo vaar ik voort.* Waar op *Karelstad* weg gegaan is, en de Raad heeft neevens eenige burgers, met *Luther* over de beelden gesprooken, en voornaamentlyk over den brief, die zy aan hem geschreeven hadden, want *Luther* was daar moeyelyk over, zeggende: *Gy hebt my een vyandelyken brief geschreeven, gy geeft my mynen tytel niet, die my nochtans ettelyke Vorsten en Heeren geeven, zelfs die myne vyanden zyn.* (s) Want zy hadden aldus geschreeven: *Den Christelyke Leeraar*, Martinus Lutherus, *onzen broeder in Christus.* En na eenige woorden van de beelden: *Maar, dat gy ons als leedemaaten Christi, door den Vader ingeplant, onverhoort en onbeweezen, opentlyk schelt en lastert* (om dat hy ze doolende swermerse geesten genoemt hadde) *zulks bewyst, dat gy van deeze waarachtige Christus en Zoone Gods zelfs geen lid en zyt, dewyle gy smaadelyke scheld-woorden, en niet Christelyke en broederlyke straffe, als u van Christus opgelegt is, Matth.* XIIX. *teegens ons voorneemt.* --- *Hier neevens bieden wy ons voor u en ieder een aan, ja ook, wanneer de gedaante des doods verschynt, om van ons geloof en geloofryke werken, door de goddelyke kracht, hulpe en bystand, bekentenis en reekenschap te geeven.* (t)

Luthers driften en voorbaarigheid. — *Titel.*

Karelstad uitgezet. 15. Hier op volgde dan, gelyk het licht af te meeten is, dat *Karelstad* uit het land verdreeven wierd, en neevens hem eenige andere, als *Sertarius Westerburg* van Keulen, en een Prediker te Jena, genaamt *Martin Richard*, welke hem aangenoomen, en de *Acta* uitgegeeven hadde. (u) Maar *Karelstad* liet een brief achter, aan die van *Orlamunda*, waar inne hy zich onderschreef: *Andreas Bodenstein, onverhoort en niet overwonnen, door Martin Luther verdreeven.* (x) En waarlyk niet alleen hy, maar ook andere hebben hier na dit alles aan *Luther* toegeschreeven, naamelyk, dat hy de hooge macht daar toe aangezet hadde, of ten minsten niet afgeweert. Hy zelfs heeft hem niet geschroomt te bekennen, *dat hy met Hartog Johan Fredrik gesprooken, en Karelstads roekeloosheid en dorst aangeweezen, en hem alzoo aangeklaagt hadde.* (y) Ondertusschen trok *Karelstad*, in zyn ballingschap naar Straatsburg, daar hem *Otto Braunfels* byzonder toeviel. Van daar ging hy naar Bazel, alwaar hy eenige schriften van 't Avondmaal uitgaf. Maar dewyle hy *Oecolampadius* en andere, die aldaar het aanzien hadden, niet daar over begroet hadde, zoo wierd de Drukker gestraft, en de schriften wierden te Zurig verbooden, tot dat *Zwinglius* zich zyner aannam, en die daar teegen de lieden aanprees, niet teegenstaande hy niet in alles met hem eens was. (z) Ja ook de anderen als *Oecolampadius* en *Leo Judæ* vielen hem ook by, zoo dat zyne schriften en gevoelens, in korten tyd wyd en breet bekent en geliefd wierden. En *Luther* zelfs klaagde, *dat hy, wyl Karelstads vergif zich over al uitbreide, daar door ver-*

Door Lutheis raad. — Zyne reize na Switzerland.

(r) Handlung Lutheri To. II. l. c. (s) Ibid. p. 800. (t) Ibid. p. 801. Conf. Scultetus l. c. p. 229. (u) Seckendorf. L. II. p. 28. Scultet. l. c. (x) To. II. Epist. Luth. p. 236. 237. (y) Melch. Adami in vita, & ex eo Freherus l. c. Scultet. l. c. Joh. Cochlæus aliique, Lutherus wieder die himmlische Propheten. To. III. Altenb. p. 19. Conf. p. 50. 104. & 303. & To. V. p. 964. (z) Scultet. p. 230. seqq.

deemoedigt wierd. (*a*) Ondertusschen hadde hy geen blyvende plaats, maar moest in ballingschap heen en weeder, door Booven-Duitsland trekken, tot dat hy in 't Jaar 1525, te Rotenburg aan de Tauber zich ter needer zette, en aldaar de beelden ook afschafte. Maar dewyle toen ter tyd de Boeren-kryg een einde nam, en dat veele Predikers en burgers van de Papisten flecht gehandelt, eenige onthooft, en veele de oogen uitgestooken wierden, zoo moest zich *Karelstad*, by nacht, en mistig weeder, over de muur in een korf aflaaten, en zich weg maaken. (*b*) In deezen angst schreef hy eene *Apologie*, teegen de beschuldiginge des oproers, en hy bad *Luther*, dat hy het wilde laaten drukken, en hem ontschuldigen. het welke deeze ook daarom deed, dewyle hy voor andere zyn toevlucht tot hem genoomen hadde. Verders schreef hy aan hem, dat hy het punt van 't Avondmaal maar alleen om te *disputeeren* afgehandelt hadde. En eindelyk verkreeg hy door *Luthers* voorspraake, een vrygeleide van den Keurvorst, dat hy in Saxen mocht koomen en blyven. (*c*) Daar op zette hy zich te Kemberg by Wittenberg ter needer, doch hy moest belooven, dat hy aldaar noch prediken noch schryven zoude. En daar meede waande men meer voordeel te hebben, als wanneer hy buitens lands rondsom reisde, en altyd meer en meer aanhang kreeg. (*d*)

Jaar MD. tot MDC.

Ballingschap.

Verdrag met Lutherus.

Weederkomst in Saxen.

16. Alzoo heeft hy dan een tyd lang te Kemberg, en in een Dorp Segren, by Wittenberg geleeft, en ook in 't Jaar 1526 een kind laaten doopen, daar hy *Melanchthon*, *Justus Jonas*, en *Luthers* Huisvrouwe, tot Peeters toe verzocht heeft. (*e*) Maar hy moet daar in eene groote armoede geleeft hebben, om dat hy in 't Jaar 1528, die boovengedachte klachte van zyn gebrek aan *Swenkveld* geschreeven heeft. En als *Luther* hoopte, dat hy zich in alles weeder schikken zoude, zoo vertrouwde hy zich zoo weinig op hem, dat hy ook al haast weeder weg trok, (*f*) en naar Zurig zich begaf, alwaar hy in 't Jaar 1530, van *Zwinglius* tot Diaken aangestelt wierd, en hier na te Bazel, tot Professor *Theologiæ*, in 't Jaar 1531, na *Zwinglius* dood beroepen wierd. Daar hy dan eindelyk, in 't Jaar 1543, den 24 December, aan de Pest gestorven is. (*g*) Maar dat zyn vrees niet zonder grond is geweest, die hem gedrongen hadde te vluchten, zulks werd van de Schryvers niet geloochent, maar bekent, dat *Luther* het daar toe gebracht hadde, *dat men zich van hem in Saxen zoude verzeekeren*, op dat hy hem niet weg mocht maaken. (*h*) En *Karelstad* hoopte waarlyk ook niets goeds van *Luther*, hy schreef ook daar van in de gedachte brief: *Luther zal my, zoo het schynt, al weederom uit jaagen, of anders my een groot ongeluk zoeken toe te brengen.* (*i*) Tot zulk eene bekommernis geraakte hy, door het onthaal. dat hy voor deezen van veele ontfangen had, daar hem met woorden en werken, veel ongelyk geschied was. Om nu maar iets te gedenken, men noemde hem *aller Swermers en Stormklokluiders Vader.* (*k*) *Een Vader van alle ketters, zoo veele van haar de zon beschynt. Een aanvoerder der Sacramentarissen en* fanaticorum Coryphæus. (*l*) *Zulk een, die een verkeerde geest hadde, die niet anders als met inzettingen, zonden en werken, de geweetens dacht te vermoorden.* (*m*) *Hy wilde, als de allerhoogste Geest aangezien zyn, die den H. Geest* (absit blasphemia dicto) *met veeren en al opgegeeten hadde.* (*n*) *Hy was een wild, trots, en dom gezel*, gelyk als wy uit *Melanchthon*, neevens zyne ongegrondheid nu al gezien hebben, en wat 'er van diergelyke tytels noch al meer moogen zyn, by welke ook

Armoede.

Vlucht uit Saxen.

Dood.

Beschuldingen teegens hem.

 noch

(*a*) To. II. Epist. p. 246. (*b*) Erhardus Schnepfius ap. Scultetum l. c. p. 250. (*c*) Ibid. & Seckendorff. l. c. (*d*) Idem ibid. (*e*) Melch. Adami l. c. (*f*) Idem & Scultetus l. c. (*g*) Idem l. c. & P. II. p. 161. & 455. (*h*) Seckendorff. l. c. p. 83. (*i*) Ap. Scultetum l. c. p. 160. (*k*) Matthesius Leben Lutheri VI. Pred. p. 35. (*l*) Laurentius Rhodomannus L. I. Vitæ Lutheri p. E. Kromayerus Hist. Eccl. p. 589. (*m*) To. III. Altenb. p. 41. (*n*) Ibid. p. 42.

Jaar MD. tot MDC.

noch zoo veele andere belaſtingen en ſwaare beſchuldigingen quaamen (niet teegenſtaande men op zyn leeven en wandel niets altoos te beriſpen vond, daar men niets van verſweegen zoude gehad hebben, indien 'er iets ſtrafbaars aan hem bevonden geweeſt was) waar meede men enkel zyn ondergang gezocht heeft te bevorderen, waar van ik nu maar eenige weinige ſtaaltjes zal ophaalen.

Van oproer.

17. *Luther* zelfs heeft hem in 't geſprek tot Jena, de ſchuld van de Munſterſche oproer niet konnen geeven, (*o*) en ook hier na in een openbaar geſchrift hem daar van ontſchuldigt, en geſchreeven: *Dat Karelſtad,* (die wel zyn vyand was) *zich zelfs te recht aanbood, en lyden wilde, wat 'er te lyden was, byaldien hy oproerig bevonden, en daar van overtuigt wierd.* (*p*) Alhoewel hy hem te vooren wel uitdrukkelyk de ſchuld gegeeven hadde, *dat hy een oproerigen, moordachtigen en muitachtigen geeſt hadde*, gelyk die van Alſtad (Munſter.) (*q*) En daar door heeft men ook naderhand van hem teegen de waarheid geſchreeven: *Karelſtad heeft zich van Wittenberg met zyn heemels gezelſchap weg begeeven, en zich by Thomas Munſter en andere vervoegt, van welke de oproer der Weederdoopers en der Boeren afgekomen is.* (*r*) Niet minder: *Hy heeft een oproerigen geeſt gehad, en tot de Munſterze onruſt den grond gelegt.* (*s*) Doch de Gereformeerden hebben ook niet willen lyden, dat men hem onder de Weederdoopers gereekent heeft. (*t*) Alhoewel andere toe ſtaan, dat zyne ſchriften aan deeze in 't begin wel aan geſtaan hebben. (*u*) Maar voornaamentlyk is de gruwelyke vertellinge van zynen dood bekent, welkers omſtandigheeden men heel ſchrikkelyk verzonnen heeft. Naamentlyk, *Karelſtad heeft voor zyn einde van den predikſtoel, den boozen geeſt zichtbaarlyk gezien, en is van hem verſchrikt geworden.* (*x*) Waar toe anderen noch dit zetten: „De Duivel was hem in de gedaante van een wanſchaape man verſcheenen, in des Burgermeeſters ſtoel getreeden, van daar was hy in *Karelſtads* huis gegaan, hadde zyn zoon gevat, en om hoog gelicht, als wilde hy hem weeder teegens de aarde aan werpen. Hier op hadde hy teegens het kind gezegt, wat hy aan zyn Vader zoude zeggen, *dat hy binnen drie daagen weeder wilde koomen, en hem haalen. Waar over Karelſtad zeer verſchrikt en krank geworden, en daar op in drie daagen geſtorven was.* (*y*) Nu hebben deeze fabel zeer veele herhaalt, vermeerdert en verbeetert, zoo zeer zelfs, dat de Papiſten zich ook daar over gekittelt, en met vermaak dit na gekaakelt hebben. (*z*) Alhoewel ondertuſſchen de vertellers zeer oneenig zyn, en nu maar ſlecht heen zeggen: *Hy heeft een ſchrikkelyk einde genoomen,* (*a*) of: *Hy was in vertwyffelinge geſtorven.* (*b*) Dan, zich op een onwis hooren zeggen beroepen. (*c*) Andere zetten onbeſchroomt, op dat het maar ſchrikkelyk uit komt: *De Duivel was in een ſchrikkelyke ſpooks-gedaante gekoomen, en hadde hem weg gehaalt, daar hy moeſt zyn.* (*d*) Hier teegen beroepen zich andere weeder op het verhaal der Switzers, en houden deeze vertellingen voor duivelſche leugens. Gelyk als dan *Petrus Boquinus*, een Godgeleerde te Heidelberg, die toen ter tyd te Bazel zelfs geweeſt is, en het lichaam ter begraavenisſe de laatſte eere aangedaan hadde, betuigt heeft, dat toen niet een enkel woord van alle deeze dingen bekent geweeſt was. (*e*) En *Joh. Jacobus Grynæus* heeft dit hier na van *Karelſtad* geſchreeven: „Of 'er van het proces van *Karelſtad*, „uit *Luthers* vooroordeel, iets goeds te oordeelen zy, is niet onbekent.

Van zyn dood.

Getuigeniſſe van zyn leeven en dood.

„Dit

(*o*) Seckend. L. I. p. 198. (*p*) Ibid. L. II. p. 3. (*q*) To. III. Altenb. p. 44. 51. (*r*) M. Chriſt. Kittelman. Beweiſs von der Calviniſ. lehre p. 10. (*s*) Colberg Platoniſch Chriſtenthum. P. I. p. 340. 342. (*t*) Ottius Annal. Anab. p. 13. 15. (*u*) Scultet. l. c. p. 233. (*x*) Mattheſ. l. c. VI. Pred. p. 64. (*y*) Gründl. warhafte Hiſtorie von der Augspurgiſch. Confeſſion etlicher Theologen wieder Ambroſium Wolfium p. 22. Hammer im Blumg. p. 88. & alii. (*z*) Bzovius Annal. Eccl. ad An. MDXXV. n. 44. (*a*) Stokman. Elucid. Hær. p. 98. Colberg. l. c. (*b*) Kromayer. l. c. (*c*) Micrælius H. E. L. III. p. 330. (*d*) Rhodomann. l. c. (*e*) Apud Melch. Adami l. c. p. 88. 89.

„ Dit is te berichten, dat, als hy van *Luther* verdreeven was, hy tien jaaren lang aan de Pieters Kerk, by ons trouwelyk gedient heeft. Hy is in onze *Universiteit*, met alle lof, *Rector* geweest, heeft de ordening en tucht zeer lief gehad, onstraffelyk geleeft, en is Godzaalig ontslaapen, ten tyde, als *Boquinus* hier geweest is. De schrikkelyke leugens van het duivelze spook, laaten wy aan haaren auteur den Satan over. (*f*) — Jaar MD. tot DMC.

18. Daar zich nu alzoo beide de partyen op eenige byzondere schriften en getuigenissen beroepen willen, was het wel veel noodiger, om op de perzoonen zelfs te zien, of die in zulk een staat geweest zyn, dat de Satan macht over haar gehad heeft, om hen te vernielen. En dan was het raadzaam die groote bitterheid van de vyandlyke verhaalders aan te zien, welke ook hier meede hem op het lyf willen vallen, nademaal zyn vertrek uit Saxen, en geschiede bevordering in Switzerland hen wel zeer onlustig gemaakt mag hebben, gelyk als een zeeker Schryver aangemerkt heeft, (*g*) en eenige bekennen zelfs, wanneer ze met verdriet verhaalen, dat men *hem in Switzerland zoo vriendelyk ontfangen heeft*. (*h*) Hoe dat ook zyne kinderen zelfs aldaar zeer wel gevaaren hebben, en dat zyn eene zoon, *Adam Bodestein*, te Bazel een *Medicus* is geweest, die de boeken van *Paracelsus* in 't Hoogduitsch en Latyn uitgegeeven heeft, en eerst in 't Jaar 1577 aldaar gestorven is. (*i*) Om nu van zyne leere ook iets aan te roeren, zoo is daar van het volgende aan te merken: Dat hy den Bybel tot een grond van zyne leere gelegt heeft; zulks heeft hy in zyne schriften over al beweezen, wanneer hy tot een voorbeeld, in zyn boek van beiderleye gestalte der H. Misse gestelt heeft: *Weereldlyke inzettinge heete ik alle leere, die niet in den Bybel staat, en die men echter voor Gods eere, lof en wille wil doen heene gaan, die* Esaias *en* Christus *als een duivel zoeken te myden.* En op dit woord van God heeft hy zich ook by zyn leere en strydigheeden altoos beroepen, en hy is daarom ook van de Gereformeerde, zoo veele jaaren lang, in 't predik-ampt tot aan zyn dood toe behouden geworden. Ondertusschen heeft hy echter ook in en by het Woord, de kracht en 't licht van de H. Geest voor noodig gehouden, gelyk als hy onder anderen geschreeven heeft: *Het is immers gantsch onmoogelyk, dat iemand Gods vriend of zoon kan werden, zonder de inwendige en heemelsche openbaaringe van God,* (*Joh.* XIV. 21.) *zoo weinig als het geschieden kan, dat iemand uitterlyk Gods Woord aanneemt, en voor een woord des Bruidegoms, van vroolykheid, van troost, en uitgestrekte lust hou,* (ziet van dit woord in de grond-text 1 *Pet.* 1. 12. *cap.* IV. 8. *wanneer God zich niet te vooren, of in 't uitterlyke gehoor met zyn heldere en lichte aanraakende straal openbaart, zoo veel, dat hy hooren kan, wie God is, wat hy is en wat hy wil.* (*k*) Uit deeze en andere zyne verklaaringen volgden dan de beschuldingen, wanneer men van hem zeide: „ Hy voegde zich by de heemelsche Propheeten. Die gaaven voor, dat ze met God spraaken, en God met hen, dat ze beroepen waaren om te prediken, en echter dorst niemand voor den dag koomen, en zich voor doen, maar zy waaren heimelyk met elkanderen oneenig, en schonken hun vergift in D^r. *Karelstad*, die dreef het dan met mond en pen door. (*l*) Insgelyks, wanneer beleeden wierd: dit is de nieuwe hooge kunst Gods, uit de heemelsche stemme, die wy te Wittenberg het geloove en liefde leerende, (wanneer maar deeze ook met 'er daad zelve geoeffend en beweezen waaren) niet konnen verstaan of weeten. Dit is dan het schoone ontwerp, oeffeninge, tyd-verdryf en duivelsche

Zyn kinderen. — Zyne leeringen. Van de H. Schrift. — Van het licht van den H. Geest.

 gek-

(*f*) Apud Bucholzer. Ind. Chronol. p. 60. (*g*) Ottius l. c. (*h*) Gründlicher bericht von der Augspurgschen Confession, l. c. (*i*) Melch. Adami Vit. Medic. p. 232. Freher. Theatr. p. 1273. Thuan. L. XIV. p. 212. (*k*) Im Glaubens-Spiegel initio. (*l*) To. III. Altenb. p. 52.

Jaar MD. tot MDC. gekkernyen. (*m*) Van de waare bekeeringe drukt hy zyn zin aldus uit, in zyne verklaaringe over *Matth.* XVIII. p. B. 2. „ Het Euangelium werkt „ niet in de groote, blinkende of opgeblaazene menschen, maar in de „ kleene ootmoedige, die kinderen zyn in de boosheid, zulk een kind „ stelt hy midden onder hen, om daar meede te bewyzen, dat aan alle „ en een ieder leerling van Christus, deeze leere gegeeven wierd, wan- „ neer hy zegd: Voorwaar ik zegge u, dat gy omkeert, e. z. v. Der- „ halven zult gy ook verzeekert zyn, by aldien gy niet verandert werd, „ en u bekeert, en alle uwe vleeschelyke begeertens aflegt, en de geheele „ natuure, eigenschap, en eenvoudigheid van dit kind aanneemt, zoo „ zult gy geene Christenen zyn, Christus zal in u niet regeeren, zyn ryk „ en zal in u niet zyn, veel minder zult gy na eenige hoogheid, of eeni- „ ge heerschappye over andere trachten. Voor eerst keeren wy ons om, „ daar na werden wy als de kinderen, wanneer wy aan ons zelven en aan „ alle onze krachten, wantrouwen, en geheel en al gestorven zyn, de „ bekeeringe nu gaat voor de afstervinge, en door de bekeeringe en af- „ stervinge koomen wy tot de kindsheid. Al wie zich zelven nu vernee- „ dert, dat is, die zich zelven voor de allerslimste zondaar erkent, aan „ hem zelfs, en alle zyne vroomigheid mistrouwt, die zich alleen op „ Gods genaade en Christus gerechtigheid verlaat, die in alle zyn doen „ volkoomentlyk op God, en niet op zyne eigene krachten vertrouwd, „ maar zich geheel en al aan den wille van God overgeeft, die zyne eige „ duisterheid, en het onvermoogen zyner natuurlyke krachten erkent, „ als ook, hoe hy zonder de genaade Christi, gantsch niets vermag, die „ is de grootste in 't heemelryk. En verder, van de rechtvaardigmaakin- ge en des zelfs vruchten, stelt hy dit volgende, in zyn boek van 't Prie- sterdom, pag. B. 2. en C. 2. „ Het geloove maakt ons door Christus by „ God rechtvaardig, onstraffelyk, en zonder gebrek in onzen wandel. „ Want Christus offerhande, is onze offerhande, en zyn Priesterdom is „ ons Priesterdom: dit nu is waar, zoo de offerhande van Christus dier- „ baar en hoog-geacht in onze en herten en oogen is. Nademaal het zo zyn „ moet, dat ons de verhoogde Christus tot zich trekt, en ons een vleesch „ en bloed met hem, een eige wil met zyn wil, en een geest met zyn geest „ maakt. Zoo zyn wy dan alle te zaamen, (zoo wel engelen als men- „ schen) in den wille Christi, door de offerhande van 't lichaam Jesu „ Christi, en door de volkoomene gehoorzaamheid Christi, alle te ge- „ lyk op eenmaal gerechtvaardigt geworden. Alle nu, die Christus in „ zyne gerechtigheid, hertelyk erkennen, die begeeren ook, dat ze zy- „ ner gerechtigheid deelagtig moogen werden, zy beminnen dog Christus „ niet, met vindinge van haare eigene ziele, maar met eene gesterkte „ liefde, en zy zouden gaarne alle haare ongerechtigheid door Chri- „ stus gerechtigheid willen afleggen, en zich door Christus met God den „ Heer vereenigen, en aangenaam willen maaken. Wanneer ze dit ver- „ stand van den Vader gehoort en geleert hebben, (die ons alleen trekt „ en aan Christus bind) zoo verheugt zich haar herte, en het zingt „ Gode en Christus lof toe, en het heeft eene vierige begeerte, om tot „ zulk een Priester te moogen koomen, om zyne wysheid, vreede, ge- „ rechtigheid, gehoorzaamheid, en oordeel, en alles van hem en door „ hem te ontfangen, dat tot een Priester gehoort. En verder: Een lief- „ deryke kenner van Christus is daar in nu reeds al te vreede en gerecht- „ vaardigt, dat hy aan Christus ziet, en in Christus erkent, dat Chri- „ stus zulk een hoogen God, aangenaamen Priester en offerhande is, dat „ hy

(*m*) Ibid. p. 55.

„ hy alle zyne zaaken, voor God voordraagt. Daarom houd hy zich ook „ aan Christus, met eene ernstige lieffelykheid, en hy gaat door Christus tot den Vader. Christus is ook met zyne liefde bereid om zyne goederen aan den vriendelyken kenner meede te deelen, en hy geeft ook „ alle zyne Priesterlyke schatten, cieraad en optooizel, mildaadelyk „ weg, en hy maakt alzoo alle geloovige (die Christus aanneemen, dat „ is, lieven en erkennen,) tot Priesters. Zoo dat zy voor Gods oogen, „ zonder vreeze bestaan moogen, als aangenaame Zoonen Gods en broeders van den geene, dien de Hoogen-Priester verbeeld heeft. Dat is, „ gy hebt ons tot Priesters gemaakt, voor God vroolyk en onstraffelyk als „ gy zyt. Jaar MD, tot MDC.

19. Van het Avondmaal, daar ontrent hy wel het allermeeste met *Luther* verscheelde, was in 't algemeen dit zyne belydenisse. *Ik weet wel*, zeide hy, *dat gy uw' gantsche leeven lang, zonder dit Sacrament wel moogt blyven, en dat niemand altoos daar toe gedwongen is, dat hy dit Sacrament eens of dikmaals neemen moet, wanneer hy maar anders vast in de toezegginge Christi staat en daar in volhart: Maar wanneer gy dit Sacrament neemen wilt, zoo zult gy dat neemen gelyk als Christus dat geeft en niet anders.* (n) Zoo dat hy daar geen wet of dwang altoos uitmaaken en toelaaten wilde, maar het in de Christelyke vryheid van den mensch gestelt heeft. Maar, van de zaake zelfs, is dit zyne verklaringe geweest, dat het Avondmaal na Christus inzettinge, onder beide de gestalten gehouden moest werden, waar in *Luther* ook met hem eens was, alleen dat hy zyn toebereidzelen, daar hy de Paapsche Misse, en het misbruik met eenerleye gestalte afgeschaft, niet goed wilde keuren, niet teegenstaande hy zelfs bekende: *Dat de inzettinge van den Paus, niet zonder eene gruwelyke zielen-moord, overal gehouden kon werden, om in eenerleye gestalte, tegens de klaare zin van het Euangelium dat te genieten.* (o) Van 't Avondmaal, of het noodig zy. Van beiderlei gestalte.

„ Hier van was dit zyne stellinge, dat het lichaam van Christus, in 't „ Avondmaal met de mond niet gegeeten werd, maar de gedachtenis „ des lichaams werd daar gehouden, dat voor ons gegeeven, en des „ bloeds, dat voor ons vergooten is. En het woordeke τῦτο (van waar „ de naam van τυτισμὸς gekoomen is) als een *neutrum* gehoort niet tot ἄρτον „ *het brood*, maar tot σῶμα *het lichaam*. Derhalven moest 'er nootwendig een „ *tropus*, of verbloemde maniere van spreeken, in de woorden Christi zyn, anders zoude men moeten zeggen: Het brood is gekruicigt, „ het eeten van 't vleesch is in de Schrift bevoolen. Het vleesch was ergens toe nut. e. z. v. Alle het welke doch onwaar is. Hy hadde ook „ verders in zyn boek *van het Anti-Christisch misbruik van het brood en den* „ *Kelk des Heeren*, *zich zeer aan die stellinge geëergert: als of men in 't Avond-* „ *maal de vergeevinge der zonden moest zoeken, daar ons doch alleen maar bevoo-* „ *len werd den dood des Heeren te verkondigen*, 't geene volgt uit de gedach- „ tenisse Christi, en dit uit het onderscheid van 't lichaam en bloed des „ Heeren, en dit nochmaals, uit de hertelyke betrachtinge des lichaams „ Christi, hoe dat voor ons in den dood gegeeven is. Al wie nu dit niet „ doet, die werd schuldig aan het lichaam en bloed des Heeren, eeven „ als de moordenaar, dewyl men dan zoo niet gestelt was, als Christus „ vereischte. Daar by heeft hy niet toe gestaan, dat het Sacrament een „ pand der verlossinge is, dat de H. Geest maar alleen is: daar staat ook „ nergens geschreeven, dat het brood en de wyn de herten bevreedigen „ zoude, anders was het bevoolene beproeven te vergeefs. e. z. v. (o) Van Christi inzettinge. Nuttigen van 't Avondmaal.

20. Dat hy in het stuk van den Doop, *Luther* ook niet teegen gesproo- Van den Doop.

 „ ken

(n) In 't boekje von beiden gestalten der Heiligen Mess. § 25. (o) Scultet. P. I. p. 230. seqq. & alibi.

Jaar MD. tot MDC. ken heeft, zulks ziet men uit de gedachte doop van zyn eige kind, dat hy heeft laaten doopen, en van de Wittenbergers ten doop houden. Alhoewel hem *Luther* nu hier in niet vertrouwt heeft, maar altyd gemeent, dat hy het echter met de Weederdoopers hield, die den Kinderdoop t'eenemaal verwierpen. (*p*) Van het welke hem ook die geene, welke hem onder de Weederdoopers getelt hebben, willen beschuldigen.

Van de Beelden. Maar hy heeft byzonder eenen grooten stryd over de beelden en haar gebruik gehad, nademaal hy op de gedachte wyze, de beelden te Wittenberg zelfs, met de byl afgehouwen, afgerukt en verbrand, en de altaaren ook afgeschaft heeft: waar in hy dan wel voornaamentlyk de woorden Gods heeft willen navolgen, die in 't eerste Gebod staan, als ook de overige verbooden hier van in de Schrift, nademaal de gruwel daar meede in 't Pausdom zoo schrikkelyk was, waar van noch veel afgoderye in de herten stak. Gelyk als het *in zyn boek, van de wegneeminge der beelden, in 't Jaar van* 1522 *uit gegaan*, te zien is. Van de *Adiaphora* en middelbaare dingen, als ook van de Christelyke vryheid, was hy ook al niet van *Luthers* meeninge afgeweeken, alleen dat deeze zeide, dat het al te ontydig in 't werk gestelt was, 't geene hy anders voor hoognoodig erkent hadde. Gelyk als ook van de biegt voor viel, welke *Luther* kort daar op weeder invoerde, beneevens de oprichtinge van de Hostie, ja hy zoude volgens zyne eigene bekentenisse, de Misse zelfs ingezet hebben, by aldienze hem niet al te gruwelyk voorgekoomen was. Om deeze en andere punten, beswaarde men zich zo zeer over *Karelstad*. „ Aangezien zy „ uit het Euangelium geleert hadden, dat een Christelyk leeven niet be- „ stond in praal, beelden, kleedingen, vasten, eeten en drinken, maar in „ den geest en het geloove, en dat vleesch en eyeren te eeten, niet van God „ verboden, maar op een iedere tyd met dankzegginge te genieten, toegelaten is, en dat de Paus de oorbiecht, en macht hadde om te gebieden, zoo „ quamen daar andere by, stieten de byzondere Missen om verre, storm- „ den en verbranden de beelden, verstoorden de altaaren, schaften „ de oorbiecht af, lieten de gezangen en plechtigheeden der Kerken val- „ len, wilden niet meer kelken en schootelen gebruiken, liepen onver- „ hoort en niet aangegeeven tot het Sacrament, en zy wilden in deeze „ stukken de Christelyke vryheid bewyzen: e. z. v. (*q*) Daar by beswaarde men zich, dat hy de Leeken (gelyk men ze noch uit het Pausdom verachtelyk noemde) *het Sacrament in de handen gegeeven, en de Predikers verlof gegeeven heeft om te moogen trouwen*, (*r*) (het welke doch al voor hem geschied was) *en gemaakt hadde, dat de lieden trotzelyk eyeren en vleesch gegeeten hebben.* (*s*) En wat 'er van diergelyke beschuldigingen noch al meerder waaren.

Van de Adiaphora en Christelyke vryheid.

Biecht.

Van heidensche inzettingen. 21. Eindelyk hadde hy ook de Godgeleerde daar meede ten uitersten beleedigt, dat hy de weereldlyke heidensche wetten voor ongeoorlofd onder de waare Christenen gehouden heeft, en de Mozaïsche daar voor heeft willen invoeren; en verder, dat hy de weereldlyke geleertheid niet in alles wilde laaten doorgaan. Waar van hy in 't algemeen, dit in zyn boek, van beide de gestalten gestelt heeft: „ Ik ben Christi, en ik zal „ doove en toegeslootene ooren hebben op alle reedenen, leeringen; „ en letteren van deeze weereld: om dat ik met Christus dood ben, en „ voor de weereld een zot en kruis ben, en weederom, dat my de wee- „ reldlyke leere niet alleen de dood, maar ook een kruis is. Ik danke „ God voor zyne genaade, dat hy my de weereldlyke wetten bitter en „ wrang

(*p*) L. II Epist. ep. ad Amsdorffium p. 312. (*q*) To. II. Altenb. p. 99. (*r*) Chytræus Saxon. L. X. p. 222. Dresserus Millen. VI. P. I. p. 61. (*s*) Matthesius l. c. p. 35.

„ wrang gemaakt heeft. Maar inzonderheid verdroot het de Geleerde zeer, dat hy zyn Doctorschap niet hoog achte, maar zich met de andere menschen eeven gelyk gehouden heeft. Ofgelyk het in yver beschreeven word, „ dat hy zich in 't Jaar 1524, een myl van Wittenberg, te Kemberg met ter woon needer gezet heeft, een Marktkraamer is geworden, „ brandewyn, zoete koek, spiegels, veeters, en diergelyke dingen „ heeft te koop gehad, by tyden hout uit het bosch gehaalt, en naar „ Wittenberg te markt gebracht, zich ook als andere rechte boe- „ ren heeft gekleed, in een groove boeren py om gewandelt, met „ een oude roestige deegen op zyn zyde, die in een gebrooke scheede met „ gaaten stak, en een groove boere vilt op zyn hoofd. Hy heeft ook niet „ anders genoemt willen zyn, als een andere boer, Buurman Andries. (t) Waarom *Luther* ook van hem geschreeven heeft: „ Wat dunkt u? is „ het niet eene fraaye nieuwe geestelyke ootmoedigheid? een graauwe py „ en een vilt hoed te draagen, niet Doctor te willen heeten, maar broeder „ *Andries*, en liever buurman, gelyk de andere boeren, den rechter te „ Orlamunda onderworpen te zyn, en te gehoorzaamen, als een gemeen slecht burger. (u) En een ander, „ Buurman *Andries* gaf de school de schop, „ wierd een boer, en liep uit zyn beroep. (x) Alzoo klaagde men nu, dat hy niet alleen de schoolen veracht, de zoo genaamde vrye konsten voor onnut gehouden, maar ook de Academische tytel van Doctor en Magister verworpen heeft. En hoe hy noch in 't Jaar 1522, als een Deeken, twee Doctores moest maaken, waar van *Luther* deeze woorden in het *Universiteits* boek geschreeven heeft, als volgt: *Ik betuige met deeze myne hand, dat ik hier in deeze* actus *geweest ben, en deeze gruwelyke reeden* (sacrilegas voces) *uit zynen Godslasterlyken muil gehoort hebbe, (die ik toen ter tyd opentlyk niet dorst teegen spreeken.) Ik doe met weeten onrecht, om dat ik om twee gulden promoveere*, waar by hy bewyzen wilde uit *Matth.* XXIII. dat niemand vader of meester mag heeten. En ook in dit boek heeft *Karelstad* het jaar te vooren, deeze woorden geschreeven: *Het was beeter dat de eedsweeringen afgeschaft wierden, dewyle niemand daar door beeter, maar wel veel erger werd. Al wie God niet ontziet, zal ook geenen eed ontzien. Daarom behoorde die op te houden.* (y) Waar uit zyn zin en oogmerk aan de verstandige en onzydige openbaar genoeg kan zyn.

Jaar MD. tot MDC.

Doctoratus.

Zyn landleeven.

Teegens de tytel van Doctor, en eed-sweeren.

22. Hier na zyn ook de Geleerde toen ter tyd op hem zeer vergramt geweest, om dat hy hen hunne gewoonelyke achtinge in alles niet wilde geeven, maar ook, om dat hy de zoo genaamde Leeken wel iets wilde toe geeven. Onaangezien nu hunne meeninge noch uit het Pausdom af quam, en dat *Luther* zelfs, van het geestelyke Priesterdom, en het gemeene recht aller Christenen, zoo duidelyk geschreeven hadde, zoo wierd het *Karelstad* niet te min voor eene groote zonde toegereekent, wanneer hy zeide, gelyk men hem daar van de schuld geeft: *dat een handwerk beeter was, als het studeeren*: Item, *dat hy zyn studeeren zelfs verlaaten, en de menschen alle tot een hand-werk vermaant heeft.* (z) Ja dat noch meer is, *dat hy de waare zin der Schrift in de werk-plaatzen der gemeene lieden gezocht heeft.* (a) En dit waaren nu de swaare beschuldigingen, die men van deezen man vind. Uit welke een verlicht oog zelf licht zal konnen merken, wat daar van met Christelyke, verlichte, en zachtmoedige herten, na Christus woorden wel hadde verdraagen kunnen werden of niet. Deeze strydige partyen nu moogen wel van menschelyke hertstochten ingenoomen

Teegen het studeeren.

(t) Autores der gründlichen Historie der Augspurgischen Confession. p. 21. Bzovius Annal. Eccles. An. 1525. n. 44. p. 604. (u) To. III. Witteb. p. 55. (x) Matthesius Leben Lutheri VI. Pred. p. 35. (y) Ap. G. Suevum Hist. Acad. Witteb. P. I. An. MDXXII. & Kortholdus ex Actis Facult. Theol. in Hist. Eccl. p. 765.

men zyn geweest, zoo dat zy hier na malkanderen weinig hebben verstaan, veel minder in liefde verdraagen, of te recht geweezen hebben. Nademaal ons de Schryvers van beide de Hoofd-perzoonen, *Luther* en *Karelstad*, verzeekeren, dat zy van een heftige vierige geest geweest zyn, en door heimelyke nayver en andere geleegenheid daar toe gekoomen zyn. Maar God heeft buiten alle twyfel, beide deeze deelen ook hier door trouwelyk willen verneederen; deezen door veele ellenden en droefheeden, dien door diergelyke teegenspreekingen, en anderen onaangenaamen handel. Ondertusschen is het zeer bedenkelyk en gevaarlyk; dat men in diergelyke strydigheeden, voornaamentlyk op die zyde, welke zich door de weereldlyke macht sterker bevonden, zoo veele schrikkelyke uitdrukkingen vind, waar in alles in 't algemeen, verdoemt, vervloekt, ja den Satan toegeschreeven en overgegeeven werd, zonder dat men te vooren typelyk, en zonder eenzydigheid of vooroordeel, in stilte eens overwoogen heeft, of er onder dat geene, dat men alzoo heeft willen verwerpen, niet iets goeds, en van God afkoomende was, waar aan men zich met zulk onbedacht wreevelig lasteren, swaarlyk bezondigen mocht. Wy zullen ook diergelyken bedroefden handel, in de volgende Historie des bekenden *Swenkvelds* konnen zien; welke ik alhier nu zal gaan verhandelen, doordien zy in *Luthers* tyd noch al meede zyn voorgevallen, en wel meest met bybrenginge van zyne eigene schriften, dewyle deeze zeer ongemeen en onbekend zyn, en dat men in de strydschriften teegen hem, heel zelden zyne eigene woorden bygebracht vind.

HET XX. HOOFDSTUK.

Van de Strydigheeden met Swenkveld.

Swenkvelds leeven.

I. DEeze man wierd met zyn vollen naam, *Caspar Swenkveld van Ossing* geheeten, gebooren in het Sileziſche Hartogdom Lignits, drie mylen van die Stad, uit een oud, voornaam en adelyk geslachte; maar dat nu uitgestorven, en van de weereld, van weegen deeze zyn stant, met veel smaad, verdonkert geworden is. (*a*) In zyn jeugd heeft hy onder anderen, twee jaaren te Keulen gestudeert; en hier na eenige jaaren lang op andere Hooge-Schoolen. Waar op hy zeer lang aan verscheide Vorsten Hooven, inzonderheid aan het Hof van Hartog *Karel*, te Munsterberg geweest, en als een Hoveling verkeert heeft. (*b*) In welke tyd, en na de wyze van dien tyd, hy waarlyk niet alles noodigs, aangaande de taalen en andere zaaken, zoo grondelyk geleert heeft, maar eerst hier na in de Griekſche taale, van *Valentinus Krautwald* onderweezen is geworden, waar van men veele merkteekenen in zyne schriften vind; dat hy ze wel verstaan heeft, en byzonder in de Griekſche Oudvaaders zeer geoeffent is geweest. (*c*) Na deezen tyd van zyne onweetenheid, heeft hem God (gelyk men van hem zegt.) in 't herte geraakt, zoo dat hy niet alleen tot kennisse van zich zelfs, en voornaamentlyk van God en zyn Zoon; maar ook van 't algemeene bederf in de Christenheid gekoomen is, en zich met eenen grooten ernst naar

Studie,

Taalen.

Bekeering en verlichting.

(*a*) Conrad. Schlusselburg. Catal. Hæref. L. X. p. 27. Kromayerus H. E. p. 598. Frid. Lucæ Schlesiens denkwürdigkeiten p. 308., & 1847. & fere omnes. (*b*) Im zweiten Buch des II. Theils des Epistolars Herrn Caspar Schwenkfelds Epist. XXXIII. p. 497. (*c*) Siehe das I. Buch des II. Theils. Epist. XXIV. p. 213.

2 Deel.
Pag. 437.
SCHWENKFELD.

Jaar MD. tot MDC.

maar iets beeters heeft gewend. In zulk een verlangen, wanneer toen der tyd alles in Duitsland in rep en roer was, heeft hy zich in 't begin, by de Proteſtanten, teegen de Papiſten gehouden, en eindelyk al in t Jaar 1524, in January een boek uit gegeeven, en aan den Biſſchop van Breſlau, *Jacobus* opgedraagen, waar in hy hem ook krachtiglyk vermaant, *dat hy de zuivere leere van 't Euangelium doch aanneemen en bevorderen zoude.* (*d*) Waar door de Schryvers aanmerken, dat hy het toenmaals met *Luther* gehouden, en hem en zyne leere, of de algemeene zaake des Euangeliums, opentlyk verdeedigt heeft. (*e*) Echter heeft hy al in 't zelve jaar, in Junius, daar op een ander geſchrift uit gegeeven, *van het misbruik des Euangeliums, tot geruſtheid des vleeſches*, en het aan den Hartog van Lignits, *Fredrik* opgedraagen. (*f*) Waar meede hy buiten eenigen twyfel, by veelen geenen dank altoos behaalt, maar wel een groot misnoegen, doordien de veranderingen van dien tyd, aan de meeſte menſchen, weegens het vrye en geruſt leeven, zeer wel aanſtonden, en ten hoogſten aangenaam waaren. Doch dit wees reeds aan, dat het deezen man een groote ernſt was, om de rechtſchaape vrucht des Euangeliums, om dat hy zich zoo ras door zyne bekenteniſſen en vermaaningen, van de huichelaars afzonderde. In welk opzet hy ook wel met reede, te onderhouden en te beſchutten geweeſt was, na dat men van zyne oprechtigheid en trouwe, teegens God en de menſchen, volgens zyn eige bekentenis, ten vollen verzeekert geweeſt is. Alzoo, dat men hem waarlyk ook in liefde en zachtmoedigheid hadde behooren te draagen, by aldien men al de eene of de andere meeninge van hem niet zoo terſtont begrypen konde.

Teegens het misbruik des Euangeliums.

2. Maar die geene, welke als zyne teegenſpreekers, ook het geringſte zelfs in zyne leere aangegreepen hadden, hebben in zyn leeven en wandel zoo gantſch niet te beſtraffen gevonden, dat hem zelfs wel uitdrukkelyk eenen grooten lof is gegeeven, en 't geene zelden aan zulk een beruchten ketter gebeurt, van geen ondeugd of ergerlyk ding altoos de ſchuld toegeſchreeven is. Want zy moeſten van de waarheid overtuigt zynde bekennen: *Dat het Swenkveld aan een goed hert niet geſchort heeft, maar aan een goed gereguleert hoofd* (dat moogelyk het vernuft hadde moeten op-volgen.) (*g*) *Hy was niet alleen zeer beezig geweeſt, om een nieuw en heilig leeven aan te beveelen, en het booze te beſtraffen, maar hy hadde ook zeer dikmaals heel aandachtig tot God gebeeden, en een nuchteren en kuiſch leeven geleit.* (*h*) Om welke reede zy ook geklaagt hebben, *dat hy zich in de gemoederen van die geene, welke noch rechtſchaapen waaren, heel licht wiſt in te dringen.* (*i*) *En dat hy hen door eene geveinsde heiligheid*, (gelyk men oordeelde) *verblinde.* (*k*) En niet minder: „ Hy was van een ingetoogen, nuchteren „ en maatig leeven geweeſt, hy hadde de zyne vlytig tot boete en god„ zaligheid vermaant, was yverig in 't gebed geweeſt. e.z.v. (*l*) Waar by men noch, aangaande zyne eerſte jaaren gedenkt: *Dat hy veele hoog-geleerde lieden, ja zelfs de voornaamſte Hoofden der Reformatie, in 't begin zoodaanig heeft weeten te winnen, dat zy een heerlyk getuigenis van vroomheid en godvruchtigheid van hem nagelaaten hebben.* (*m*) Want Dr. *Bugenhagen* heeft eens in een t'zaamen-ſpraak met hem te Wittenberg, tot hem gezegt: *Ik geloove niet, dat gy zulks uit een boos herte leert, want ik houde u voor een vroom man.* (*n*) Om kort te gaan, men prees hem als *een eerwaardig man, van weegen* zyn

Zyne godzaaligheid.

Van vyanden geroemt.

Gebed, Nuchterheid.

Zyne vroomheid.

(*d*) Bucholcerus Ind. Chronol. p. 510. Scultetus Annal. Euang. P. I. p. 237. Cruſius Annal. Suev. L. X. P. III. p. 583. Lucæ l. c. Ottius Annal. Anab. p. 40. Freherus Theatr. p. 190. (*e*) Bucholcerus Scultet. ll. cc. (*f*) Scultetus l. c. (*g*) Bucholcerus & ex eo Scultetus l. c. p. 169. Seilerus Verſtelter Widertäuffer p. 66. (*h*) Scultetus l. c. (*i*) Ambroſius Blaurerus ap. Ottium l. c. p. 62. (*k*) Schluſſelburg l. c. p. 35. (*l*) Seilerus l. c. (*m*) Idem Ibid. (*n*) Schwenkfeld im II. Theil operum Epiſt. IV. p. 33.

Jaar MD. tot MDC.

Bescheidenheid. Minzaamheid,

zyn heilig leeven en aanzienlyke gestalte. (o) Nochmaals gaaven hem zyne vyanden dit getuigenis: *Dat hy aan de menschen, weegens zyne groote bescheidenheid en vriendelykheid, byzonder lief geweest is, om dat hy de teegenspreekers nooit qualyk handelde, maar heel zachtmoedig aangehoort heeft.* (p) Waar in hy de andere zeer verre overtroffen en beschaamt gemaakt heeft, welke het weezen van haaren yver, aanzien, en rechtzinnigheid, in louter tieren, schelden en verdoemen gezet hebben. Hy zelfs schreef dit van zich oprecht en zeer nadenkelyk aan iemand: *Dat gy Philippus ontschuldigt,*

Zachtmoedigheid, liefde tot zyne vyanden.

kan ik u niet qualyk afneemen. Ik hebbe het ook ergens gedaan, alhoewel het my dikmaals al veel moeite toegebracht heeft, om Luther en andere over haar schelden te ontschuldigen, en zulks aan den Geest Gods toe te schryven, dat wil my God in der eeuwigheid vergeeven, want het is het werk van Gods Geest niet. En ik zegge voorwaar, dat my deeze mannen in myn herte lief zyn. Het is my ook van herten leet, dat zy teegen den leevendigen Christus en zynen Geest, zoo groovelyk zullen aanloopen: daarom zullen wy God voor hen trouwelyk bidden. Want het moet doch eindelyk daar toe koomen, dat zy neevens ons, met malkanderen hunne onweetenheid, voor den eenigen meester Christus, bekennen zullen, en hunne wysheid met alle vleeschelyke moed zullen vaaren laaten, zal het hen anders wel gaan. Daar helpe hen allen, en ons God toe, door Christus in den H. Geest, Amen! (q)

3. Hier uit ziet men heel klaar, zyne onvervalschte liefde ook zelfs teegen zyne bitterste vyanden. Gelyk zich dan ook de Uitgeever van zyne brieven daar op beroept, dat in zyne geheimste Zendbrieven, aan de vertrouwste vrienden niets anders geschreeven heeft, als hy in opentlyke boeken, en overal zonder eenige de minste valschheid of bedrog geweest is. (r) En eeven zulk eene ongeveinsde ootmoedigheid, heeft hy in alle zyne andere zaaken ook beweezen, welke, behalven dat, de grond der waare zachtmoedigheid zyn moet. Het geen dan ook uit zyn byzonder schryven te zien is, wanneer hy by voorbeeld schreef: „Wy „moeten ons in Gods zaaken niet voor meesters uitgeeven, noch van „een eenig mensch roemen, of iemand ten gevalle gelooven, maar ons „onder de meesterschap Christi, en van zyne Schoole houden, hem alle „leere voordraagen, en hem om eene rechte kennisse yverig bidden. „*Item*: Ik geef my voor geen Rabbi uit, ben zelf maar een arme leerling „des Heeren, aan wien zyne swakheid en onweetenheid heel wel bekent „is, en hoe langer hoe meerder bekent werd. Daar by bid hy, dat men „hem doch geen meester wil noemen, ook op geene menschen, oude of „nieuwe wyzen. (s) En elders schryft hy: *Dat gy my zoo veele tytels geeft, is gantsch onnoodig.* (t) En hoe het hem alzoo, naar alle omstandigheeden, zelfs eenen rechten ernst om het waare Christendom is geweest: alzoo heeft hy ook andere daar toe trouwelyk, en wel niet met bloote monde en veel gepraat, maar krachtig en geestryk zoeken te vermaanen. Waar van ik alleen eenige proeven alhier zal ter needer stellen. Alzoo schreef

Geestelyke deemoedigheid.

Ernstige vermaaningen aan anderen.

hy aan zyne vrienden: „O lieve kinderen, laat ons doch godzaalig leeven, vroom, trouw, en rechtvaardig op deeze weereld wandelen, „en den Rechter, de Heere Jesus, van herten lieven, op dat hy ons ook „daar genaadig zy, en wy den toorn Gods moogen ontvlieden. -- „Laaten wy ook gewillig ons aan de kastydinge Gods alhier gehoorzaamelyk onderwerpen, op dat wy van zyn aangezichte daar niet verstooten werden. Alhoewel ik hoope, en ook bidde, dat God de Heere ons altyd meer en meer in zyne waarheid (welke Christus is) door „zynen

(o) Jo. Jac. Boissardus P. IV. Vit. Vir. Doct. & ex eo Freherus l. c. (p) Georg. Hornius H. E. p. 316. M. Leidecker. H. E. p. 746. (q) Im I. Theil des Epistolars Epist. XXC p. 681. (r) Praef. ad Tom. II. Epist. (s) To. I. Epistolars Epist. LXXIX. an M. Johan Badern. p. 631. (t) Ibid. L. II. To. II. Epist. XLI. ad D. Jac. Andreae p. 568.

„ zynen H. Geeſt wil geleiden en voeren, op dat wy den Heere van gantſcher herten moogen lief hebben, zoeken, met ons geloove eeren, „ en onder alle rampen, altyd door zyne genaade en weldaaden, een „ goed en vroolyk geweeten hebben. (*u*) En dit heeft ook zyne teegenpartye zelfs wel aan hem gemerkt en mispreezen, als hy gezegt heeft: „ Dat hy van den geeſt leerde, hoe hy inwendig werkte, en dat „ de menſchen al hier naar den Geeſt leeven moeſten, anders konden zy „ zonder vroomheid voor God onmoogelyk niet gerechtvaardigt werden. (*x*) *Item*, dat hy in zyn leeringen heftig daar op drong, dat men „ rein en kuiſch moeſt leeven, (*y*) en alzoo zeer ernſtig op de uitterlyke „ heiligheid des leevens ſlond. (*z*) Daar uit dan een oprecht gemoed wel licht begrypen kan, wat 'er van alle deeze klachten en beſwaaringen te houden is.

Jaar MD. tot MDC.

4. By zulken zynen ernſt en kenniſſe zag hy dan licht in teegendeel, met groote droefheid, hoe dat het overal, zoo wel by de Papiſten in 't algemeen, als de Gereformeerde in veele ſtukken noch zeer mangelde. Gelyk als dan de geleegenheid tot den ſtryd met hem van zyne partye zelfs alzoo beſchreeven werd. „ Wanneer hy zag, dat *Luther* de doolingen des Pausdoms wel beſtrafte, en ook erkende, hoe dat de beeteringe des leevens, by de meeſte zoo niet volgde, gelyk als zulks het „ Woord Gods vereiſchte; zoo wilde hy onzydig zyn (en zich by zyne *Secte* houden.) (*a*) Men hadde derhalven misnoegen over hem, „ dat „ hy wel belooft hadde, dat hy de Lutheraanen teegen den Paus wilde „ helpen, maar dat hy zyn Sataniſche klaauwen wel haaſt zien liet, om „ dat hy gezegt had: Dat de Lutheraanen maar alleen het begin van het „ ryke Chriſti hadden, daar waaren noch veele geheimeniſſen achter, „ die men ook begrypen moeſt. (*b*) *Item*: Hy konde zich wel aan geen „ zyde houden, alhoewel hy aan een ieder iets goed keurde. (*c*) En met zulke bekenteniſſen maakte hy nu waarlyk de Lutheraanen op hem verſtoort, dewyl deeze zich al voor rein, ryk, en verzaad hielden, van welkers ellende en gebreeken hy doch getuigen moeſt. Daarom noemden zy die geene ſchelmen, uit grooten yver, welke met *Swenkveld* ſchreeven: „ Dat de Lutheraanen geene Kerke waaren, doordien 'er eene groote meenigte van goddelooze menſchen onder hen was (*d*) Welken tytel *Swenkveld* niet achte, maar echter ſchreef: „ Wy moeten wel voor „ ons zien, dat wy *Luther* en andere niet meer ontſchuldigen, als het de „ eere Gods lyden kan, want dit is gewis, zal het *Magiſterium unici Ma-* „ *ſtri noſtri* (de meeſterſchap van onzen eenigen Meeſter) in zyne glorie, „ voor hem gaan, zoo moet het *Magiſterium Lutheri*, en zyne glorie met „ het nieuw gevondene Euangelium ondergaan. (*e*) En op een andermaal leide hy aan een Lutheraan zonder eenzydigheid, dit te bedenken te vooren: „ De uwen hebben weinig daar na getracht, hoe zy in de verleende „ genade den Heere Chriſtus uit allerleye menſchen, eene Kerke mochten verzaamelen, die naar zynen Geeſt geaart, en zyn H. Bruid was. Ja de „ gantſche weereld, by aldien zy quam, neemt gy tot uwe Nachtmaal, „ wanneer ze zich maar tot uwe leere en Sacramenten vervoegen, en „ den hoop helpen groot maaken. Waar door gy u wel zelfs een Kerk, „ door des Overigheids geweld en bevel kunt verzaamelen. Maar hoe het „ voor God, ontrent de Chriſtelyke Kerke ſtaat, en wat de Prophetiſche „ en Apoſtoliſche ſchriften daar van zeggen, zult gy met reede meer moe-

Zyne inzichten, in het gebrek der Reformatie.

En der Lutheraanen.

Kkk 2

(*u*) L. I. To. II. Epiſt. p. 254. (*x*) Schluſſelburg l. c. p. 33. (*y*) Ibid. p. 35. (*z*) Ibid. p. 41. (*a*) Jo. Wigand. & ex eo Schluſſelb. l. c. p. 30. Kromay. l. c. (*b*) Mart. Freher. ap. Fecht. Supplem. H. E. p. 36. (*c*) Schluſſelb. l. c. (*d*) To. III. Script. Witteb. publ. p. 90. (*e*) To. I. L. I. Epiſt. LXXX. p. 679.

Jaar MD. tot MDC.

„ moeten bedenken. (*f*) Verder waarschouwt hy de menschen aldus: „ Het laat zich aanzien, dat het u Luthersche, zoo gy u niet bekeert, „ met 'er tyd eeven ook alzoo vergaan zal, gelyk als wy nu eenige voor- „ beelden met *Osiander* en de Wittenbergers met Maagdenburg, en de „ Leipzigers, en ook met de Predikanten in Hessen, behalven wat 'er al „ voor oneenigheid in 't heimelyk onder veele is, oogschynelyk hebben. „ God de heemelsche Vader wil de uitverkoorene in Christus, zynen „ Zoon, door zyn eeuwig Euangelium, en zaaligmaakende kennisse „ reinigen, zonder wien 'er geen waare bestandige Kerke kan gevonden „ werden. Amen! (*g*) Diergelyke vermaaningen men overvloedig, op alle plaatzen in zyne schriften vind, die hier alle veel te wydloopig zouden vallen om aan te wyzen.

Swenkvelds onzydigheid.

5. Wanneer hy nu aldus by alle de Partyen, de ellende ontdekte, en zich by geene *Secte* altoos wilde houden, of daar meede eenige voor goed en recht erkennen, zoo konde het voorwaar ook niet anders zyn, als dat hy van hen alle lyden moest, als wy hier onder noch zullen zien. Daarom heet het, „ hy wilde onzydig, een *Scepticus*, een afgezonderde „ zyn. (*h*) Hy hield het noch met de Papisten, noch met de Lutheraanen, noch Sacramenteerders, noch Weederdoopers, hy vond by „ een iedere *Secte* maar iets goeds, en hy stelde daarom een nieuwe en by- „ zondere forme van religie op. Zomwylen zegt hy, dat hy noch al meer- „ der zeekerheid zocht. Zomtyds, hy konde in alles noch niemand by- „ vallen, hy wilde de waarheid noch vlytiger navorschen, en de open- „ baaringe Gods verwachten. (*i*) Maar hy zelfs openbaarde zynen zin hier

Oorzaak daar toe.

op de volgende wyze: „ Dat ik my nu onder geene partye of *Secte* begee- „ ve, hoe men ze ook heet, noch Papisten, Lutheraanen, Zwingliaa- „ nen, noch Doopsgezinde, met myn geweeten, daar van zyn veele oorzaa- „ ken, en dat brengt my niet weinige vervolgingen en haat van hen allen „ toe. Maar ik bidde den Heere, dat hy my by hem behouden wil, en „ wat goed, recht, en Gode welgevallig is, niet laaten verachten. Doch „ ik zie by de eene partye wel veel meer goeds, als by de andere, maar „ of daar meer godzaaligheid en voorbeelden van deezen gekruiste Chri-

ZyneChristelyke vryheid.

„ stus zyn, dat kan ik niet verneemen. Om kort te gaan, ik houde noch „ volkoomentlyk myne vryheid, die voor my zonder eenige uitterlyke „ oorzaak van Gods Zoon zelve verworven is. Ik hoope, dat ik zoodaa- „ nig voor hem ben, als het mynen Verlosser niet onaangenaam is, voor „ wien ik ook stil sta, en laate hem door zyne genaade, zyn werk aan my „ polysten, my leeren en voeren tot zyn heemelsch ryk, daar ik my, „ zoo veel als het moogelyk is, om bekommere, als ook om de kennisse „ van God den Vader en zynen Zoon, Jesus Christus, daar het eeuwige „ leeven in bestaat, daar ik een geestelyk oordeel in bevinde, zoo dat ik „ alle leeringen, ja ook de geesten zelfs beproeven mag, het geene my „ ook in deeze laatste gevaarlyke tyd, byna van nooden zyn zal. (*k*) En

Afzonderinge van anderen.

hy verklaart zich verder hier over met deeze woorden: „ Van weegen de „ afzonderinge neeme ik voor my geene altoos in 't geheel aan, ik achte „ het ook voor gewis, dat het een Christen by na noodig is, dat hy niets „ onreins aanraake, gelyk 'er geschreeven staat, en dat hy niet aan het „ jok trekke met de ongeloovige, noch met de werken der duisternisse „ eenige gemeenschap hebbe. Om kort te gaan, dat hy met zyn gehee- „ le herte, van deeze booze erge weereld t'eenemaal uit ga, op dat hy zyn „ her-

(*f*) Ibid. Epist. XXCIX. p. 746. (*g*) Ibid. p. 747. (*h*) Wigand. in Schwenckfeldianismo p. 358. Schlüsselb. l. c. p. 28. Micræl. H. E. L. III. p. 513. Kromay. H. E. p. 598. & plures. (*i*) Idem p. 31. (*k*) To. I. L. I. Epist. XXVII. p. 202.

„ herte altyd verder daar heen rechte, daar zyn schat is, naamelyk Jesus „ Christus, booven zich in 't heemelsche weezen. Al wie zulks met „ ernst voorneemt en dat ook na komt, die zal voorwaar kruis genoeg „ hebben, alhoewel hy al ook nooit uiterlyk gedoopt wierd. Hy zal ge- „ wisselyk zyn deel in de gemeenschap des lydens Christi wel daar van „ brengen, dit en geen anders. (*l*) En in zyn antwoord aan Dr. *Jac. Andreæ*: Ik vraage u of het niet beeter is, dat ik in zulk eene meenigvul- „ dige scheuringe, voor my zelfs de Christelyke vryheid gebruike, die „ myn Heere Christus voor my met zyn bloed verworven heeft, en „ als ik in de genaade Christi iets vermochte, dat ik dan de godvruchtige „ by alle nu gemelde Gemeentens, onzydig eerder dienen mocht, als wan- „ neer ik my by eene partye begaf, en andere daar meede verdacht maak- „ te. Gelyk 'er dan veele in onzen tyd zyn, die op haare verzaamelde „ Kerke zien, en die op de algemeene nu verstrooide Kerke, weinig acht „ slaan. Ik laate staan, dat zy alle andere, die van haare partye niet zyn, „ Sectarissen heeten, haar uit kryten, verdoemen, vervolgen, en by „ ieder een gehaat maaken, onder welke God doch ook de zynen zonder „ twyfel heeft. (*m*)

Jaar MD. tot MDC.

En bekentenis van de algemeene onzichtbaare Kerke.

6. Echter heeft hy ook niet nagelaaten, de waarheid na te vorschen, met een ieder een, by geleegenheid daar van te spreeken, en iets van hem te leeren, of ook over zyne zaaken met andere te reedewisselen. Gelyk als hy dan in 't Jaar 1525, Vrydags na *Andreæ*, ook met *Luther* zelfs te Wittenberg, op het bevel van den Vorst van Lignits gesprooken, en op het punt van 't Avondmaal in 't byzonder, in 't byzyn van Dr. *Bugenhagen* geredeneert heeft, en zulks wel met een groote bescheidenheid, gelyk als het verhaal luid: „ daar in hy dan onder anderen betuigt: Dat zy „ (de Silesiers) wel wisten, wat God hen door *Luther* al voor goeds ge- „ daan hadde, zoo hadden zy dan voor billyk aangezien, eer zy zulks „ (de meening van 't Nachtmaal) in 't licht gegeeven hadden, met hem „ en anderen te vooren daar over gesprek te houden, op dat alles „ naar Gods wille ten besten van de gemeene Christenheid mocht gedyen. „ Waar op hy om een uurs gehoor gebeeden heeft, die hy ook 's anderen „ daags verkreegen hadde. Daar hy dan eerst aan *Luther* zyn onverstand „ vertoont heeft, dat hy veel te gering was, om met hem van zulk een arty- „ kel te handelen, en als God het hem al in 't verstand gegeeven hadde, „ zoo konde hy het doch niet naar behooren uitspreeken. Doch hy wilde „ zich daar in troosten, dat *Luther* een Christen was, en niemand verach- „ te, dat hy 't geene, wat hy hem zeide, verder bedenken, en het ter herte zoude neemen. Waar op hy dan zyne meeninge van 't Avondmaal, en de daar by geschiede leidingen Gods verhaalt, en eenige schriften daar van aan *Luther* voorgelegt heeft, en in vreede weeder van hem vertrokken is. (*n*) Hy heeft ook anders naar zyne kennisse, dat geene, wat aan een iedere partye of ook ziele, goeds geweest is, oprecht bekent en gepreezen, geenzins gelastert, verkettert of verdoemt, gelyk het aan hem wel geschied is. Als wanneer hy in een grooten ernst geschreeven heeft: *Van het* Ministerium *der Luthersche Godgeleerde, heeft ons God de Heere ook iets geopenbaart, hem zy lof. En wy erkennen het voor een ampt der H. Schrift, dat uit eene genaadige gaave Gods, nu wat helderder voor den dag gekoomen is. Wy houden de Dienaars van dit* Ministerium *voor Predikers der H. Schrift, zoo veel als God hen te verstaan gegeeven heeft; doch wy houden het daar ook voor, dat zy daar aan zeer quaalyk doen, dat zy haaren dienst voor den dienst des H. Geests uit geeven,*

Zyn t'zaamenspraak met Luther.

In groote deemoedigheid en zachtmoedigheid.

Zachtzinnigheid teegens de Lutheraanen.

(*l*) Ibid. p. 203. (*m*) To. II. L. II. Epist. XLI. p. 569. (*n*) L. II. To. II. Operum Epist. IV. p. 24 seqq.

Jaar MD. tot MDC.

ven, en de onderwyzinge der Schrift, en ook wat het ampt en de inwerkinge van den H. Geest zy, niet onderscheiden, ja dat ze het eene ampt met het andere vermengen, en niet verder zoeken, noch om beeter gaaven yveren. (o) En van *Luther* stelt hy elders dit: *Ik ben schuldig om God voor Luther te bidden, want hy heeft den een en den ander veel tot de erkentenis der waarheid gedient. Ik wil hem, noch iemand, iets ontrekken, wat hem God gegeeven heeft. Doch meer zal ik niemand, tot schande van Christus toeschryven, my geschiede daar over zoo als het God wil.* (p) Gelyk ook van de Predikers in 't gemeen: *Ik houde, dat 'er veele geleerde lieden onder hen zyn, die het gaarne goed zouden zien, en in de H. Schrift zich oeffenen, welke zy van menschen, of uit eige vlyt uit de boeken geleert hebben, en om haare wedde voor den volke prediken, leezen, uitleggen en voordraagen, doch de eene beeter als de andere, en zy zyn alle gemeenlyk reinder en ryker, als voorheene de Paapen.* (q) En aan hen zelfs schreef hy: *Alhoewel ik in alle punten u niet kan onderschryven, noch met u stemmen, zoo erkenne ik echter, dat ik u naast God en de waarheid, alle liefde, eere en goed schuldig ben, dewyle ik uwen dienst in 't begin meede genooten hebbe. Zoo wel als ik God den Heere, voor u naar myn arm vermoogen te bidden, noch niet nagelaaten hebbe.* (r) Uit alle welke bekentenissen dan zyn ongeveinst, dankbaar en oprecht gemoed, genoeg te erkennen is, by aldien men maar de vooroordeelen een weinig aan een zyde zetten, en den geest der beproevinge van God afbidden en gebruiken wilde.

Liefde teegens Luther.

Zyn oordeel van Taulerus.

7. Diergelyke bescheidene en wyze oordeelen vind men ook van andere perzoonen in zyne schriften. Want van *Taulerus* schryft hy aldus: „Ik „hebbe hem voor 20 jaaren, door en door geleezen, en my zoo ik hoope, „vry daar uit gebeetert. Hy is een heerlyken Prediker geweest, waar uit „men speurt, dat God de Heere voor 200 jaaren, ook aldaar in de groo- „te Sophistische donkerheid, de zyne bezocht heeft. Maar zy hebben zich „uit veele en swaare Egyptische duisternissen en doolingen, en uit de Baby- „lonische gevangenis niet konnen redden. Het Pausselyke jok en het „aanzien der Kerken, heeft hen (*Taulerus* en anderen van zynen tyd) „in de vrye Schoole des H. Geests verhindert, zoo dat zy zyne leere en „inspraake, niet in alle punten hebben konnen inschikken. Het geene „dan by *Taulerus*, van een geestelyke Leezer wel aan te merken is. Al- „hoewel hy anders op een gantsch volkoomen leeven, als een mensch in „deeze weereld koomen kan, ernstig dringt, maar donker en verwert „op zommige plaatzen, zoo dat een ieder die niet verstaan kan. (s) Maar gelyk als hy naar de waarheid van dat geene, wat recht en goed geweest is, ook zyn getuigenis gegeeven heeft, zoo heeft hy het ook van het teegendeel niet verborgen of gehuichelt. Waar door men, niet teegenstaande zyne bygebrachte bekentenis, op hem misnoegt geweest is. *Hy heeft van het gantsche* Ministerium, *verachtelyk en ergerlyk gesprooken, veele met berispinge der Predikers verblind.* (t) *Hy voerde neevens andere* Fanatyke, *de menschen van die zoo zoete spreuke af: Hoe lieffelyk zyn de voeten der booden, die den vreede verkondigen. Daarom moest men de Harders ook hunne eere geeven, en zyne goede wille betoonen, met aan het* Ministerium *eerbied te bewyzen.* (*naamentlyk dat zy om het altaar gingen, en het* Ministerium *geld offerden, gelyk het te Wittenberg en op andere plaatzen gebruikelyk is.*) Maar wy willen zyne eigene woorden in deeze zaake ook verneemen, welke dan met de booven geschiede beschryvingen des vervals vergeleeken konnen werden: „Zy verheffen, schryft hy, zich zelfs tot in den heemel toe, zy geeven

Misnoegen der Predikers.

Bekentenis van 't Ministerium.

(o) L. I. To. I. im Buch von den Kirchen-Ceremonien. p. 58. (p) To. I. Epist. IIX p. 97. (q) L. II. To. II. in Judicio von den Predikanten p. 611. (r) Ibid. Epist. LIIX. p. 701. (s) L. I. To. I. Epist. XCV. p. 834. (t) Schlusselburg. l. c. p. 27. 31. Joh. Wigand. p. 859.

„ ven zich zelfs voor middelaars uit, dat de hooge Apoſtelen niet
„ gedaan hebben. En 't geen de H. Schrift van de hooge Apoſtelen Chriſti
„ zegt, dat trekken zy op de Lutherſche *Superintendenten*, *Paſtooren* en
„ *Licentiaaten*, en zy willen hunne middelen met der Apoſtelen geſchie-
„ denis verdeedigen, dat 'er zoo veele by de predikinge van *Petrus* zaa-
„ lig geworden zyn. Waar zyn nu heedendaags 3000 of 5000, van die alzo
„ door het herte ging, en boete deeden? (*x*) Gy moogt zien, wat on-
„ derſcheid daar zy tuſſchen onze leere en geloove van Chriſtus, en der
„ Lutherſche Predikanten leere en geloove, en waarom zy ons haaten,
„ myden en vervolgen, en dat juiſt om deeze gaave en kenniſſe, die de
„ Heere Chriſtus aan ons eenvoudige en ongeleerde, naar zynen Geeſt
„ en andere ſtanden, uit genaade geopenbaart, en zulks aan hen,
„ als de wyzen, Kunſt- en Schriftgeleerden verborgen heeft. Gelyk als
„ zy dan ook hem van herten niet zoeken, noch om zyne zaligmaakende
„ kenniſſe, die in den H. Geeſt is, bidden. Eenige derven het wel voor
„ ketterye houden, zyn in haar geweeten en School-kunſten, ook van
„ weegen de letteren der Schrift, die zy hebben zoo opgeblaazen dat zy
„ haar voor laaten ſtaan, dat haar niets altoos meer ontbreekt. O hoe
„ gaarne wilden wy hen met dat geene, wat ons de goede barmhertige
„ God verleent heeft, dienen en voort helpen. Maar zulke groote *Docto-*
„ *res* en *Magiſtri* achten het voor een ſchande, wanneer zy van ons arme
„ Leeken iets zouden leeren. (*y*)

8. Aangaande deeze zaak nu, heeft de wyze Vorſt, de Landgraaf *Philips* van Heſſen, in 't Jaar 1559 een zeer aanmerkelyk oordeel, aan Hartog *Joh. Fredrik* van Saxen geſchreeven, het geene onder anderen aldus luid: „Wy hebben *Swenkvelds* boeken zelfs geleezen, en ook voor (Landgraaf Philips oordeel van hem,)
„ eenige jaaren met hem geſprooken, en wy zien met groot verdriet, dat
„ hy van het *Miniſterium* zulk een afkeer heeft. Wy bekennen, dat hy van
„ de heerlykheid Chriſti, meenigmaal by na wel ſchryft, het welke ook
„ ten deele, met de oude Leeraars der eerſte Kerke overeen-komt. *Item*:
„ Dat hy niet zonder oorzaak van eenige onverſtandige Predikers wel
„ aanwyſt, die het uiterlyke Woord al te hoog verheffen, en daar zulk
„ een kracht aan geeven, dat zulks zonder Gods Geeſt, of Gods inner-
„ lyke dryvinge en werkinge veel vermag. --- *Item*: Daar is *Swenkveld*
„ ook teegen, naamentlyk dat een goddeloos menſch, de gaaven Gods
„ onmoogelyk niet ontfangen kan, daar dan *Cyprianus*, en andere oude
„ Leeraars niet verſcheiden van ſpreeken. *e. z. v.* (*z*) Zoo dat men hem ook hier in alles niet teegen kan ſpreeken. Maar wy zullen nu zyne voornaamſte ſtellingen, in welke hy van andere teegen-geſprooken werd, eens met zyne eigene woorden gaan verhaalen, en verders de overige omſtandigheeden van zyn leevens-loop, als daar toe noodzaakelyk daar by voegen. Voor eerſt ſtaan ook zyne teegen-partyen zelve toe, en bekennen, *dat hy den dienſt des Woords en de Sacramenten, als nietig t'eenemaal verworpen heeft.* (*a*) Maar hy heeft zich zelfs op de volgende wyze, in zyne ſchriften hier over aldus verklaart en verantwoord: *Het zal klaar blyken, dat de Vorſtelyke Godgeleerde in Saxen die zaaken niet recht, maar Godslaſterlyk voor draagen, wanneer ze zeggen*, Caſpar Schwenkveld *wil ſtaande houden, dat het Gods wille en bevel gantſch niet is, dat hy ons door de predikinge en oeffeninge der H. Schrift, door den H. Geeſt verlichte en bekeere. Zy zullen zulk een form van haare laſterlyke voorſtellinge, uit myne boeken nooit bewyzen.* (*b*) Elders (Zyne leeren.) (Van de H. Schrift en het Predikampt.)

(*u*) Melanchth. To. II. Script. Wittenb. Publ. p. 57. (*x*) Im judicio über Herrn Joh. Brentzen lehre vom Nachtmal Anno 1558. in fine. (*y*) To. I. L. I. Epiſt. XCIX. p. 864. (*z*) Epiſt. ap. Ottium l. c. p. 131. ſuppleta & collata cum MS. à me viſa Gieſſæ. (*a*) Dreſſerus Millen. VI. P. I. p. 213. (*b*) Antw. auff die Furſtl. Theol. To. II. L. II. p. 490.

Jaar MD. tot MDC. ders heeft hy op de vraage, of hy het predik-ampt verachte, geantwoord: *Hy hadde het niet geloochent, maar God den Heere ernstig gebeeden, dat hy noch veele trouwe arbeiders in zynen oogst wilde uitzenden.* (c) En nochmaals: *Of schoon de uiterlyke dingen, als het Predik-ampt der H. Schrift, de Sacramenten, Kerken-ordeninge, het gebed, en anders, zoo het in de genaade gaat, daar toe kunnen dienen en vorderlyk zyn, dat de mensch weedergebooren, en in zyn hert vernieuwt werd: zoo vermag doch geen uiterlyk ding of element, de weedergeboorte zelve te geeven, noch dezelve te bereiken.* (d) *Item*: „Van weegen de „predikinge wenschte hy wel, dat niet alleen in de Kerken, maar ook „in de huizen, op de markten en daaken, te waater en te lande, de naa- „me Jesu Christi recht bekent wierd, ja dat in de gantsche weereld, het „Euangelium Jesu Christi, en den rykdom zyner genaade, alomme ver- „kondigt en uit gebreid en gepredikt wierd. Maar ook, dat het recht „verkondigt, waarachtig en met getuigenissen der H. Schrift bevestigt, „gepredikt en standvastig wierd geleert. Nuttelyk was het, dat het in de „kracht Gods, en naar den Geest Christi, verkondigt, uitgebreid en „gepredikt wierd, op dat het, naamentlyk, tot bekeeringe der arme „zondaars mocht dienen, tot opbouwinge en versterkinge des ellendi- „gen en swakken geweetens, en dat het tot dien einde mocht strekken, „tot welken het van God in 't begin verordineert was, waar door wy alle „te zaamen, in vreede, liefde en eenigheid, tot het Koninkryke der „heemelen zaaliglyk moogen opwassen, en daar in toe-neemen, „en dat wy een ieder doch niet mochten zoeken uit te dryven, noch „den moed daar toe uit te blussen, en NB. iets altoos zonder de Schrift „mochten spreeken of handelen, maar met ernst en dapperheid, „gelyk *Paulus* zegt, als uit oprechtheid, als uit God, als voor het aange- „zichte Gods, in Christus Jesus, dat NB. des Predikers leeven en leere, „woorden en werken, mond en herte, in de liefde en vreeze Gods, „met malkanderen overeen mochten stemmen. (e) Uit welke eigene woorden van hem een ieder wel zien kan, of hy het Woord en de H. Schrift, beneevens den rechten dienst der Predikers verworpen, of goed gekeurt, en in wat voor een ordeninge hy alles voor heilzaam erkent heeft.

9. Waar uit dan ook de gedachte Landgraaf *Philips*, in dit punt, verders zeer wysselyk, en beeter als veele, die meesters van de Schrift willen zyn, van hem oordeelde: *Hy berispte niet ten onrechte zommige onervaarene Predikers, die het uiterlyke Woord al te hoog verheffen, en daar zonder de goddelyke en inwendige werkingen meer als het behoorde, aan toe schryven. Hy leerde ook niet quaalyk, dat eenige zonder het uiterlyke Woord, als* Joannes, Jeremias, *en andere, tot de kennisse Gods gekoomen en geheiligt geweest zyn, alhoewel de uitterlyke middelen geenzins te verachten zyn.* (f) En van deeze

Van het ampt des H. Geests. noodige band des H. Geests, met het Woord, heeft hy zelfs overvloedig geschreeven, en zyne teegenspreekers zelfs voor gehouden, hoe zy pleegen te zingen: *Nu bidden wy den H. Geest.* Item: *Gy waardig licht geef ons uw' schyn e. z. v. Doch men liet het gemeenelyk by het zingen alleen blyven, zoo dat het weinige van hen ter herten naamen, en 't geene zy zelfs zongen en baaden, heel weinig na dachten.* (g) Hy schreef ook aan hen zelf: „Men „zal met God nimmermeer bevinden, dat ik noch de waare mensheid „Christi, uit *Maria* verloochent, noch de H. Sacramenten, noch de ui- „terlyken dienst der Christelyke Kerken, of het Predikampt ooit verwor- pen

(c) Im bericht, wie auff der Lutherisch. Inquisition zu antworten. ibid. p. 982. (d) To. I. p. 608. & ap. Wigand. l. c. p. 9. (e) To. II. L. I. p. 162. (f) Ap. Ottium l. c. (g) To. II. L. I. Epist. XXX. p. 249.

„ pen hebbe, alhoewel ik van 't misbruik der zelve, en daar by van de „ Lutherſche doolingen, ook aan hen zelve tot vermaaninge, doch zon„ der eenigen ſchimp of laſteringe, gelyk het noch in myn boekje te zien „ is, tot voordeel der goddelyke waarheid, met getuigeniſſen der H. „ Schrift, met zachtmoedigheid hebbe geſchreeven, doch 't welk my tot „ laſter leelyk verdraait geworden is. (*h*) En een van zyne vrienden antwoorde aan *Dr. Andreæ* te Tubingen, aldus: als hem deeze voorhield, „ dat *Swenkveld* dien voor een Godslaſteraar hield, die het uitterlyke „ woord voor een middel der zaaligheid ſtelde: *Chriſtus is krachtig, en hy* „ *werkt in den dienſt van zyne Dienaaren en Apoſtelen, en deeze kracht en werkin*„ *ge is Chriſti des Heeren, niet die der knechten en der uitterlyke dingen, en dit is* „ *het rechte kenteeken van 't waare Gezantſchap en der Kerken. Het Euangelium is* „ *volgens* Paulus *een kracht Gods ter zaaligheid, voor alle de geloovige. Nu is* „ *Chriſtus naar* Paulus *uitſpraake, eeven dezelve kracht Gods, die ons zaaligen* „ *rechtvaardig maakt, en weederbaart, en die alles in allen, zoo wel by de Leeraars* „ *als toehoorders werkt, gelyk het de H. Schrift bewyſt.* Daarom is het leeven„ dige en weezentlyke Euangelium, niet anders als het Woord des lee„ vens en des geloofs, door den vinger Gods, van God zelfs in de tafelen „ der herten geſchreeven, of Chriſtus zelfs geheel God en menſch, die „ in onze herten woont, die onzen vreede is, onze gerechtigheid, wys„ heid, verloſſinge, heiligmaakinge, drank, ſpys, en alles in allen, „ gelyk de Schrift overal betuigt. Maar die geene was een groote dwaas, „ die dit wilde leeren, en echter daar by een Chriſten heeten, naament„ lyk, dat de H Schrift, den dienſt des Woords, en de Sacramenten, „ van geene nuttigheid altoos waaren. e. z. v. (*i*) Hier beneevens heeft hy op de zuivere leere des Euangeliums, en de rechte verdeelinge des Woords, zeer ernſtelyk gedrongen, en onder anderen betuigt: *Dat zich zoo weinige, ik mochte ſchier zeggen, niemand van de leere der Predikers beetert, daar van is de oorzaak, dat zy* Mozes *daar meede onder mengen, waar door de geweetens niet geſticht, noch getrooſt, maar verſchrikt werden, waar door de zonden niet weggenoomen, maar noch al meer op een geſtapelt, en vermeerdert werden.* (*k*) Van de andere menſchelyke boeken, en de *Symbola* heeft hy de volgende bekentenis nagelaaten: *Wy willen de Augsburgſche Belydenis in die punten, daar zy met de* Propheetiſche *en* Apoſtoliſche *ſchriften in overeen ſtemt, geenzins verwerpen. Maar dat wy die voor het Euangelium Chriſti zouden houden, of daar op zweeren, daar wil ons God voor behoeden. Houden de Lutherſche de ſchriften der Oudvaders, als die van* Auguſtinus, Hieronymus, Hilarius, Cyrillus, e. z. v. *voor menſchen leeringen, en wyzen zy ons daar van op de H. Schrift zelve, hoe kunnen wy met de* Augsburgſche Belydenis, *die* Melanchthon *gemaakt heeft, anders doen? Zy kunnen die niet tot een* Reegel maaken, *noch by de H. Schrift vergelyken, daar geene doolinge in is: Maar in de* Augsburgſche Belydenis, *zoo wel, als in de ſchriften der H. Vaders, is meer dan eene dooling te vinden, het welke alles noch met 'er tyd, in de heldere opgang van het genaadige heemelſche licht Chriſti, wel openbaar zal werden.* (*l*)

10. Uit dit alles nu mag de rechte grond van zyne leere wel openbaar genoeg zyn, waar van de Uitgeevers van zyne boeken ſchryven: „ Niemand zal zich door die reeden laaten verleiden, die daar zeggen, *Caſpar* „ *Swenkveld* maakt het al te geeſtelyk, zyn ſchryven is een onnoodige „ zaak, de Leeken moeten zich om die dingen niet bekommeren, het „ is te hoog, en diergelyken. Zulks alles is het oordeel en bedrog van de „ booze geeſt, waar meede hy de menſchen, door zyne valſche voor„ geevinge van God en zyne waarheid afleid, en de waare kenniſſe

Jaar MD. tot MDC.

En Chriſti woorden.

Van de verdeelinge des Woords.

Van de Symboliſche boeken.

Grond van zyne leere.

(*h*) Ibid. Epiſt. XXI. p. 205. (*i*) Samuel Eiſenmenger ſ. Siderocrates in Hiſt. MS. Actionis cum Theol. Tubing. (*k*) To. I. L. I. Epiſt. XXXVII. p. 152. (*l*) To. II. L. II. Epiſt. XXXIII. p. 496.

Jaar MD. tot MDC.

„ stellingen, van God en zyne waarheid maar afvoert, en de waare kennisse Christi, die na den Geest is, verduistert, gelyk als men nu „ veele hondert jaaren lang, genoeg gewaar geworden is, zoo wel als de „ goddelyke geestelyke wysheid daar door verlooren werd, en een aards „ menschelyk vernuft en wysheid in de plaats der zelve, in goddelyke „ zaaken, opgerecht en voor goed gehouden werd. (m) En eeven zulk een uitdruk, vind men ook van het hoogste doelwit, en kort begrip zyner leere, die hy Christus alleen en hooftzaakelyk noemt, wanneer hy by voorbeeld stelde: „Dit is de oorzaake en reekenschap van onzen „ dienst, om Christus den regeerenden Genaaden-Koning te pryzen, van „ hem en zyne weldaaden, met het getuigenis der H. Schrift te getuigen; „ ook om de menschen alleen tot hem, en door hem tot God in Religie-„ zaaken te wyzen, waar toe wy beroeps genoeg hebben, dat ons „ de H. Geest, door de openbaringe der zuivere en gezonde leere Christus, „ in onze herten en geweetens niet alleen aanwyst, maar daar beneevens „ tot onze meerder verzekeringe in 't licht des geloofs, allerleye doolinge „ en afval van Christus, die 'er te vooren, en nu noch in swang gingen, „ genadiglyk leert kennen, waar van wy ook gaarne een ieder een, in de ge-„ nade Christi wilden helpen, en daar voor waarschouwen. Maar wy „ weeten ons van geene hooge Apostolische zendinge, noch ook van ee-„ nige Apostolische rykdom te beroemen, eeven zoo weinig, als wy „ zelfs voor Apostelen gehouden willen werden. Want wy hebben „ de volheid des H. Geests, naar den spiegel van 't Apostelschap, tot „ zulk een ampt noch niet ontfangen, wy blyven dierhalven ook in de „ nedrigheid, en schryven ons niets toe, als wat wy van Christus getui-„ gen, tot Christus een ieder nooden, Christus met zyne overvloe-„ dige weldaaden alomme prediken, en zoo veel in ons, arbeiden, dat „ Christus waarachtig gekent mag werden. (n) En een ander schreef ook „ van hem: „Het werd ook bekent en openbaar, dat deeze Christelyke „ Leeraar, in alle zyne schriften en boeken niets anders gezocht heeft, „ als den Heere Christus, met alle zyne weldaaden te eeren, en ten „ hoogsten bekent te maaken, en om ieder een tot hem, als onzen ee-„ nigen volkoomenen Verlosser en Zaligmaaker te wyzen, zich „ in de genaade Christi zeer bevlytigt, en bearbeid heeft. O wee alle „ die geene, welke des Heeren werk, en den loop en gang van zyne ge-„ naade verhinderen en stooren! (o) Gelyk als ook een van zyne leerlin-„ gen, van hem voor de *Universiteit* te Tubingen bekent heeft: „ Ik was „ over de groote en veelvuldige stryd der Protestanten onder malkande-„ ren zeer verwert, maar zoo dat my echter altyd de woorden van Chri-„ stus zelve in 't herte waaren: *Vleesch en bloed heeft u dat niet geopenbaart.* „ Daar door wierd ik dan gedreeven om Christus aan te roepen, op dat hy „ my zelfs by het gevaar den weg wilde wyzen: Eindelyk heeft my Chri-„ stus, de eenige Meester, zelfs wonderbaarlyk en krachtig geleert, en „ ik hebbe voor eerst *Swenkvelds boek*, van 't *Euangelium* geleezen, en „ geene doolinge altoos daar in gevonden, maar ik ben over zyne teegen-„ spreekers verschrikt geworden. e. z. v. (p) Ja de gemelde Landgraaf zelf, heeft in de meer gedachte brief bekent, en de Saxische Godgeleerden voor gehouden: *Swenkveld schreef zomtyds niet quaalyk van de heerlykheid Christi.* (q) Waar op dan ook zyn verkoore spreeuke zag: *Nil Christo triste recepto. Christus ontfangen hebbende, zoo is 'er niets droevigs altoos voor my.*

Van Christus alleen.

11. Dier-

(m) Præfat. ad To. II. L. I. p. 3. (n) To. I. L. I. p. 58. (o) Ibid. præfat. (p) Siderocrates l. c. (q) Ap. Ottium l. c.

11. Dierhalven is het dan bekent, wat hy al voor beschuldigingen en toenaamen heeft moeten verdraagen, wanneer men hem uitdrukkelyk en opentlyk aangeklaagt heeft, „dat hy de allergrootste Aarts-ketter „(*antesignanus*) en zoo onbeschaamt en wreevelig was, dat hy de gantsche zomme der Christelyke leere op 't lyf viel, daar de andere Ketters „maar iets of wat daar van vervalschten.(*r*)Hy rammelde overal van geest „en van geestelykheid, hy wilde loutere openbaaringen en verlichtingen „hebben. e. z. v. Gelyk zulks alles overvloedig genoeg in de stryd-boeken te zien is. Daar dit vers ook op sloeg, dat iemand op hem gemaakt heeft.

Jaar MD. tot MDC. Klachten teegens hem.

> *Natus Eques, pia sacra colo, sed voce Jehovæ*
> *Edita, non verbi voce Ministerii.* (*s*)

Dat is: *Een ridder gebooren zynde, eere ik de godvruchtige heiligheeden, die ik door het Woord van God zelve, en niet door het woord van eenig Predikant ontfangen hebbe.* Na dit punt heeft men ook inzonderheid teegens hem, aangaande de beide natuuren in Christus gestreeden, van welke zaaken wy liever nochmaals zyne eigene woorden zullen hooren. En deeze zyn wel wydloopig in zyne schriften, van de heerlykheid Christi te leezen. „Maar men heeft ook elders zich beklaagt, en geklaagt, dat zyne „teegenspreekers hem uitgekreeten hebben, als was hy *Hofmannisch*, „*Manicheïsch* of *Valentiniaans*, dat is, dat hy van de waare menschwerdinge Christi niet hield, als of hy niet geloofde, dat de eeuwige Zoone „Gods, Jesus Christus, zyn vleesch van de Maagd *Maria* hadde aangenoomen, het welke doch eene opentlyke lasteringe en onwaarheid is. „Want hy heeft klaar beweezen, dat de mensche Jesus Christus, van „den H. Geest ontfangen, en uit een H. Maagd, van haar waarachtig „vleesch, natuure en zelfstandigheid gebooren was. Zy willen hem ook „gaarne, by de verheerlykte vergoodde Christus, met andere Ketteryen „beschuldigen, naamentlyk dat hy het met de *Eutychiaanen* hield, en dat „Christus niet meer van tweederlye natuure zy, dat hy heeden geen „waar mensch is; maar waar in zy hem opentlyk onrecht doen. Want „in zyn boekje van de *Heerlykheid Christi*, staat dikmaals geschreeven: „alhoewel men ook aan de tweede natuure, in Christus, of den mensche „van rechts-weegen, alle goddelyke eere, majesteit en heerlykheid, „met het Woord, als in een onverdeelt perzoon, naar de waarheid van ons geloof, geheel en al moet toe schryven, dat daarom de „menschheid niet weeder vernietigt is, noch de waarheid van zyn lichaam, bloed en vleesch verydelt is of uitgeblufcht; maar het blyft ook „na de inneeming zynes weezens in den heemel, de mensche Jesus Christus, geheel en al, met lichaam en ziel, vleesch en been, gantsch „t'eenemaal een volkoomen mensch, maar in der waarheid en in 't weezen Gods, en ook in oneindige klaarheid en glorie Gods. (*t*) Hier van is zyn schrift, *aan Fredericus Staphylus, dat hy geen* Manicheër, *noch* Eutychiaaner, *of diergelyke een is*, (*u*) *Item*, in een ander geschrift van hem, „dat de gemeene naam van Creatuur, aan den mensche Christus, tweemaal, naamentlyk, om zyne geboorte en weedergeboorte, „smaadelyk en oneerlyk zy, (*x*) naauwkeurig te leezen; insgelyks ook in zyne andere tractaatjes, byzonder in het schrift teegen *Joh. Brentius, judicium contra Casp. Swenkveld, libellos de gloriâ Christi*, daar in zyne andere duystere manieren van spreeken, als, *dat Christus*

Zyne leer van de twee natuuren Christi.

(*r*) Confutatio præcipuarum Corruptelarum Joh. Frid. D. Saxon. p. 3. (*s*) Caspar Cunradus Prosopogr. Melica Millen. I. (*t*) To. II. Lib. I. p. 163. (*u*) Ibid. p. 156. (*x*) Ibid. p. 607.

Jaar MD. tot MDC. *nu geen creatuur meer heeten konde, e.z.v.* duidelyker verklaart geworden zyn.

Van 't Avondmaal. 12. Daar en booven nu waaren de andere, ontrent de verklaaringe van de woorden van 't Avondmaal, het met hem niet eens, gelyk als booven uit zyn gesprek met *Luther* wel te zien is. Want aldaar bekent hy, dat hy by den ruuwen hoop, een schrikkelyk misbruik vind, en dat hy daar door God, om 't rechte verstand en gebruik daar van gebeeden heeft. Hier op verklaarde hy ook die woorden teegens *Luther* aldus: *My a lichaam dat voor u gegeeven werd, is dat, naamentlyk, wat het gebrooken en gegeeten brood is*: Welke meenig *Luther* bekent heeft, dat hy voor drie jaaren ook gehad hadde. (*y*) Vorders leid hy zyne grond, in zyne schriften aldus voor den dag: Als voor eerst, van het misbruik des Avondmaals, tot gerustheid, en dan de rechte nuttigheid des zelfs: „De Heere Christus „heeft niet gezegd, doet dat tot vergeevinge der zonden, tot versterkin„ge des geloofs, en om den duivel te overwinnen, genaade en aflaat al„daar te vinden, maar alleen, doet dat tot myner gedachtenisse. De Heere „wil, dat men aan zyn en zynes kruices weldaad, waar door hy tot een „spys des eeuwigen leevens werd, zal gedenken, hem daar voor lof en „dank zeggen, zynen dood verkondigen, de broederlyke liefde „oeffenen, en om de t'zaamen-voeginge der Christelyke Kerke, in Chri„stus het Hoofd in een lichaam, en des eeuwigen leevens, ons door „Christus verworven, eenen vierdag en feest houden. (*z*) Verder, aangaande het verstand der inzettinge zelve: „Ik geloove, dat het li„chaam van Christus, dat voor ons gegeeven is, zelfs een brood ende „eene spyze van onze ziele is, zoo wel als zyn bloed de drank tot het „eeuwige leeven is. Maar het Sacramenteelsche brood houde ik voor het „brood des Heeren, dat hy tot zyner gedachtenisse te breeken, en ons „den kelk der dankzegginge te drinken, in zyne vergaaderde Christely„ke Gemeente ingestelt en bevoolen heeft. Maar ik houde Christus zelve „voor het brood des leevens, gelyk als de Heere *Joh.* VI. zelfs zegt: Ik ben het leevendige brood, dat van den heemel komt. (*a*) „En in 't alge„meen, ontdekt hy zyne meeninge aldus: Ik weet ook by deeze onee„nige weereld niets anders nu te raaden, als dat gy te vooren innerlyk, „in de kennisse van Christus wel gesticht werd, en ook weet, wat des „Heeren Avondmaal zy, waar in het bestaat, wie de taafel-gasten zullen „zyn, hoe het rechte Avondmaal gehouden werd, wat voordeel en „vrucht daar uit volgt. Want het is daarom niet altyd zeekerlyk het „Avondmaal houden, wanneer men maar uitterlyk tot het Sacrament „gaat, maar des Heeren Avondmaal werd eerst in 't recht geloove ge„houden, en het heet met den Heere te eeten, en aan zyne goddelyke „taafel te zitten. Het heet geestelyker wyze van hem, ja door en uit „hem, met zyn H. lichaam en bloed, dat vol van genaade, liefde en „zoetigheid, ja vol van geestelyke kracht en leeven is, verzaadigt te „werden. Daar toe dan hongerige herten, God liefhebbende menschen, „en leerlingen van Christus, met 'er daad zelve gehooren, die ook zulks „in haar innerlyk gebed, ze zyn ook waar ze willen, uit genaade kon„nen verkrygen, dat het waare Avondmaal, door het geloove, inner„lyk in de ziel, ja in den heemel zelve, daar de eeuwige Hooge-priester, „Jesus Christus, de geloovige taafel-gasten in 't heiligdom Gods noo„digt, werd gehouden, en aan geen uitterlyk ding altoos noch hier „noch daar gebonden is. Zoo dikmaals dan als de mensch de goddelyke „zoetigheid in Christus bevind, zoo houd hy ook met den Heere Chri-

Zyn doelwit. (margin)

Het waare lichaam en bloed Christi. (margin)

„stus

(*y*) To. II. L. II. p. 26. (*z*) L. I. To. I. Epist. XXCIX. p. 747. (*a*) Ibid. p. 982.

„ stus zelve het Avondmaal. Wy moeten ons ook daar toe bevlytigen, „ dat wy het daagelyks met hem moogen houden. (*b*) Welke zaak hy „ anders elders wydloopig en overvloedig uitvoert en verhandelt. Hy „ heeft ook daar by bekent: „ Dat hy daarom uitterlyk niet ten Avond„ maal ging, doordien de Godgeleerde noch zelfs onder malkanderen „ oneens waaren, elkanderen daarom verketterden en verdoemden. Hy „ moest dierhalven alzoo voor hem zien, dat hy, met daar toe te treeden, hem zelve het oordeel niet aate. Hy gebruikte hier in zyne Christelyke vryheid, gelyk het dan *Paulus* zelfs in die vryheid ook alzoo beschreeven hadde. (*c*)

Jaar MD. tot MDC.

Zyn onthouding van 't Avondmaal.

13. Wat nu den Doop aangaat, zoo heeft hy voor al stantvastig geloochent, dat hy het met de Weederdoopers hield, en zich ook verder in een byzonder geschrift, alzoo verklaart: „ Dat het die arme gezellen „ (de Weederdoopers) aan Christus en zyn waare kennisse en geest ont„ brak. En gelyk als gy (Lutheraanen) de menschen tot uw Avondmaal „ dryft, zoo dryven zy de geweetens, tot haaren uitterlyken Doop. „ Alzoo, dat het uitterlyke, by Gods geheimenis, ook overal de voor„ gang, en de letter de regeeringe heeft. Maar, waar blyft de regeerende „ Genaade-Koning, Jesus Christus, daar de Doopers tot hier toe niet al „ te veel van gedacht hebben. (*d*) Item: Dat gy u om de zaak van *Hofman*, „ en *Franken*, bekommert, ik wilde wel gaarne, dat zulks nimmermeer „ zonder den raad en toelaatinge van onzen Meester Christus geschie„ de, anders vreeze ik, dat de doolinge u al te sterk zal vallen, en in haare „ tente, van de waarheid af, gevangen weg voeren. (*e*) En in zyn brief aan *Leo Judas* heeft hy zelfs bekent: *dat hy* Hofman *en de* Weederdoopers, *niet meer verdeedigde, dan voor zoo verre zy met den Geest Christi, gelykformig waaren.* Waar door ook eenige Godgeleerde hem zelfs van de Weederdoopers afzonderen, en noch voor een *minus malus & absurdus* minder quaade en ongerymde, (naar haar begrip) houden. (*f*) Waar meede dan alle die zoo veelerhande beschuldigingen teegen hem, van zelfs vervallen, daar men hem doorgaans onder de Weederdoopers pleeg te stellen. Maar hy zelfs heeft zyn eige begrip, aangaande den Doop in 't algemeen, uitgedrukt als volgt: „ De Christelyke Doop is ons niet in „ de plaatze van de besnydenisse der vleeschelyke kinderen gegeeven, „ maar zy gehoort aan de kinderen des Nieuwen Testaments, *iis, qui ex* „ *Deo nati sunt. Joh.* I. dat is, *aan de geene die uit God gebooren zyn.* Het ge„ loove moet dan voor gaan: zoo gy gelooft, mag het wel zyn, sprak „ *Philippus.* En de Heere beveelt aan zyne Apostelen, dat zy voor eerst „ het Euangelium zouden prediken, zy zouden alle volkeren tot leerlin„ gen maaken of aanneemen; dit heet μαθητεύσατε, en dan doopen: het „ welke ook de rechte instellinge van Christus is, *Matth.* XXVIII. (waar „ meede hy het ook uit de eerste Kerke bewyst) Maar na dat de instellin„ ge Christi verkeert is geworden, zoo is den Doop ook in misbruik ge„ raakt. Alhoewel ook de natuure zelfs ons leert, dat een kind eerst „ moet gebooren werden, voor dat het gedoopt en gewasschen werd. „ Waar uit dan licht af te neemen is, dat de geestelyke weedergeboorte, „ door het Euangelium, dat een kracht Gods is, met den kinder-doop „ waarlyk onder gegaan is, maar verdichter wyze, aan het Doop-waater „ is gehangen geworden. Waar op dan de spreuke *Joh.* III. gedraait is, daar „ doch Christus niet van het Doop-waater, maar van het waater, dat hy „ gee-

Van der Doop.

Van den Kinder-doop.

Van de innerlyke Doop.

(*b*) L. I. To. II. p. 103. Conf. p. 294. 449. &c. (*c*) To. I. L. I. p. 982. (*d*) To. I. L. I. Epist. XXCIX. p. 746. (*e*) Ibid. Epist. XLIII. p. 292. (*f*) Ap. Ottium l. c. p. 62. Vid. Voetius. P. II. Polit. Eccl. L. II. Tr. 1. c. 1. p. 217.

Jaar MD. tot MDC. „ geeven zoude, spreekt, waar van het volgende vierde en zeevende „ Cap. verders handelt. Weegens den Doop zal dan uwe oeffeninge en „ beede tot God zyn, dat gy innerlyk in uwe herten, ziele en geweeten „ recht gedoopt, en met het dierbaare bloed van Jesus Christus, dat voor „ onze zonden vergooten is, besprengt en gereinigt moogt werden. Dat gy „ in de overgietinge van het heemelsche waater der genaade Christi, door „ zyn H. Woord nieuw gebooren werd; dat uwe herten altyd meer en „ meer verandert zynde, dat geene moogen betrachten, wat daar booven „ is, en dat gy in de liefde Gods en des naasten moogt toe neemen, en „ den H Geest ontfangen, welke ook de waare Doop des Heeren „ Christi is: de uitterlyke is maar het teeken daar van. Wy nu willen op „ de grond, en op dat geene zien, daar de uitterlyke doop op wyst, het „ welke wy alles by den Heere Jesus konnen vinden. Wanneer wy hem „ in 't geloove recht vatten, en met het cieraad der liefde tot in ons herte „ trekken, zoo hebben wy Doop, Avondmaal, en alles, want in hem „ alleen is de volheid. Recht van God gedoopt te werden, raakt in 't herte, „ en van zonden afgewassen, en weedergebooren te zyn, is een goed Chri- „ sten te zyn, een vrolyk, rein en goed geweeten, en den H. Geest te heb- „ ben, het welke alleen aan den heemelschen Hoogen-priester, Jesus Chri- „ stus, te geeven staat. Hy zal en kan u alleen in den H. Geest doopen. (g)

15. Elders heeft hy zich ook eeven eens op deeze wyze uitgedrukt: „ Dit is de rechte Christelyke Doop, welke voor God geld; naamentlyk „ door het bloed Christi van zonden in 't geloove afgewasschen te zyn, „ en door den Geest Gods, dien Christus met zyn lyden, voor alle Chri- „ stenen verworven heeft, om heilig en rechtvaardig te werden, zonder „ welken Doop ook de uitterlyke niet geld. Maar, dewyle ik den uitter- „ lyken waater-doop, te vooren by my en die geene vinde, welke myne „ onderrechtinge, in deeze en andere zaaken van 't geloove begeeren, „ zoo wyze ik hen niet weeder achter zich, tot het Doop-waater, maar „ booven zich, tot zulk een rechte heemelsche Doop des herten, die zy „ by den eenigen Heere en Hooge-priester, Christus vinden, gelyk als „ ook *Hieronymus*, over de Zendbrief aan de Galaten, en veele oude en „ nieuwe Leeraars, (*Erasmus*, *Bucerus*) alzoo daar van geschreeven „ hebben. Daarom zoo bekenne ik vrymoediglyk, wat het uit- „ terlyke aangaat, met die geene, daar ik in myn kindsheid meede ge- „ doopt ben, Doops genoeg van menschen te hebben, en geen anderen „ uitterlyken Doop te begeeren, (het welke hy teegens de Weederdoo- „ pers zeide) zoo dat ik om 't waater geen twist noch kommer altoos „ hebbe, noch voor myn perzoon, noch voor andere. Eindelyk heeft hy ook, aangaande het werk der zaaligheid en de rechtvaardigmaakinge, door het geloove, het volgende onder anderen gezegt: „ Gelyk als de „ Papisten, aan de werken al te veel toe schryven, tot nadeel van het „ rechtvaardigmaakende geloove; alzoo schryven de Luthersche aan „ hunne predikatie der Schrift, en de Sacramenten al te veel toe, tot „ nadeel van den regeerende Genaden-Koning, Jesus Christus. Daarom „ zoude het goed zyn, wanneer men in alle dingen het midden mocht „ houden, het welke alleen in de waare kennisse van Christus staat. Al „ wie Christus recht kent, men zegge hem dan van geloove of werken, „ zoo weet hy wel, waar ieder ding toe behoort, op dat God de Heer „ alle eere gegeeven werd. Ook zoude het wel goed zyn, dat de Luther- „ sche tusschen het rechtvaardigmaakende geloove, en een Historisch ge- loove een recht onderscheid maakten. (i) „ De Luthersche hebben eenen Hi-

Van de rechtvaardigmaking.

Geloof.

Historisch geloof.

(g) To. II. L. I. p. 99. & 103. (h) L. I. To. I. Epist. LXXIII. p. 491. Add. ibid. p. 983. (i) To. II. L. I. p. 407.

„ Historische Christus , dien zy naar den letter kennen , naar zyne „ geschiedenissen , leeringen , wonderwerken en daaden , maar niet zoo „ als hy heeden leevendig is en werkt. Gelyk als zy ook een Historisch „ vernuft geloove , en eene Historische rechtvaardigmaakinge hebben , „ die zy op de beloften stellen , niet acht geevende , op wien zy toepasse-„ lyk zyn. Gelyk op de spreuk *Ps.* XXXII. *Wel hem , dien de zonden vergee-„ venz yn.* Welke spreuke zy niet recht verhandelen , als ook den vol-„ genden , *in wiens geest geen valschheid is* ; daar uit laaten , haare gerech-„ tigheid is alleen uitwendig, de vergeevinge der zonden, het geloove, ge-„ lyk men ergens aflaat koopt, en dat ons God om Christus wille, de zon-„ den niet wil toe reekenen : dat is, alhoewel wy zondaars zyn, en booze „ boeven blyven , zoo werden wy doch om het geloove in Christus, van „ God voor rechtvaardig gehouden en aangenoomen : Gelyk zy ook „ meenen , als of God tot ons in 't sterven , of ten jongsten daage zeggen „ zoude : Komt hier gy booze boeven , in den heemel , om Christus „ mynes Zoons wille , God houd niemand voor rechtvaardig , in wien „ gantsch niet van zyne weezentlyke rechtvaardigheid is. De recht-„ vaardigmaakinge nu is uit den trap der genaade te oordeelen , waar „ in zy aan ons zal geraaken , en hoedaanig zy ons ook , door den „ H. Geest te huis koomen zal. Daarom trachten zoo weinig Luthersche, „ na eene rechtschaapene boete en beeternisse des leevens , en alzoo werd „ de heiliginge des Geests , de vernieuwinge des gemoeds , en de rechte „ vroomheid in Christus , gelyk ook de nieuwe geboorte , de goede wer-„ ken , en boete , t'eenemaal verduistert, op dat ik niet zegge , geheel „ uitgebluft. Daar teegen zoekt de teegen-partye , in 't gemeen de vroom-„ heid of gerechtigheid , in hunne eigene werken , *applicationes* „ (toe-eigeningen) verdiensten en plegtigheeden , voornaamentlyk , de „ regeerende en rechtvaardigmakende Christus , moet overal achter af „ staan. Zy willen den nieuwen mensch van den ouden niet onderschei-„ den, noch het nieuwe schepzel , het welke in Jesus Christus voor God „ geld. 1 *Gal.* VI. niet recht bedenken. Als God rechtvaardig maakt , zoo „ handelt hy niet alleen menschelyker wyze met den mensch , zoo dat hy „ alleen hem de zonde vergeeft en quyt scheld , en hem van de schuld los „ maakt , maar hy maakt hem ook met eene beeter, dat doch geen mensch „ pleeg te geeven , noch ook geeven kan ; want hy schenkt hem den H. „ Geest , die zyn herte reinigt , door de liefde Gods , die uit gegooten „ werd , op dat hy dat geene , het welke goed en recht is , begeere , en „ wat hy begeert , met het werk ook volbrenge. e. z. v. (*k*)

Jaar MD. tot MDC.

Valsche boete en beeternis.

16. Uit deeze en diergelyke voorstellingen nu ziet men wel , dat hy de gemeene zorgeloosheid , en huichelerye wilde voor koomen, waar meede hy wel toorn verdient heeft , gelyk hy ook daar verder van spreekt : „ Zy „ houden , dat het waare geloove wel zonder de liefde zyn kan. Maar „ hoe kan een bloot geloove alleen , dat zonder de liefde is , de gaave des „ H. Geests verkrygen ? Daarom ziet men wel , dat de Geest des Heeren, „ die van Gods zaaken oprecht , zuiver en onderscheidentlyk spreekt en „ schryft , by beide de partyen niet met hen in kondschap is. Haar doen „ is maar stuk-werk , het gaat , gelyk het te bedenken staat , niet van rei-„ ner harten , zoo dat men alleen en louter , de eere Gods en Christi „ zoekt. Waarom dan ook aan het ampt van de regeerende Christus zoo „ weinig , maar aan zyne verdiensten alleen gedacht werd , daar hy doch „ zelfs ook voornaamentlyk de rechtvaardiger is , en dat in allen handel , „ God de voorgang, de eerste stem, ampt en werkinge zal hebben en behou-„ den

(*k*) To. I. L. I. Ep. XCIII. p. 812.

Jaar MDC. tot MDC. „ den. (*l*) En op een andere plaats spreekt hy met groot onderscheid, zeer aanmerkelyk hier van: *Het Euangelium Lutheri, zyn ampt en werk, is eene wonderbaare bazuine van God, teegens het valsche geweld, de leere en valsche Godsdienst des* Antichrists. *Want deeze drie, geweld, leere en Godsdienst, gehooren van rechtsweegen Christus toe, die de* Antichrist *hem ontstoolen heeft. Zulks heeft God aan* Luther *geopenbaart, en ten deele laaten verkondigen en aanwyzen. Daarom zoo is* Luthers *Euangelium, in 't begin niet meer als eene verstooringe des Pausdoms, met de letteren der H. Schrift, welke hy Gods Woord noemt. Maar het is dat eeuwige Euangelium niet, daar in de Openbaaringe van geschreeven staat: Het heeft niet genaade en den H. Geest, gelyk als het Euangelium van* Paulus, *en het ampt der Apostelen gehad heeft. Zoo kan dan niemand, uit* Luthers *leere alleen voor God weedergebooren, vroom en rechtvaardig werden. Zyn ampt brengt de verzoeninge, vergeevinge der zonden, en vernieuwinge des herten, niet met zich. En alhoewel het een schriftuurlyk ampt is, zoo werd doch de H. Schrift daar in maar alleen naar vleesch en bloed, dat is, naar de menschelyke begeertens, en niet in eenvoudigheid des herten, en in de goddelyke genaade, maar in menschelyke kunst en wysheid verhandelt.* (*m*) Tot dien einde heeft hy ook van de uitterlyke dingen alzoo geschreeven: „ Ons boos „ vleesch gebruikt dikmaals veel huichelerye, het bekleed zich met ee- „ nen uitterlyken schyn, en Godsdienst, op dat het zynen aart en na- „ tuure des te vryer zoude moogen oeffenen, en men zyne nukken „ niet zoude merken, en het voor heilig en vroom gehouden werden, „ het lapt en verstelt zich als een beedelaars mantel met meenigerleye *ce-* „ *remonien* en uitterlyke dingen, zoo dat het zich onder de gekruiste Chri- „ stus niet zoude derven begeeven, waar door het dan gedood moet „ werden, en tot een nieuw en godzaalig leeven koomen. O hoe meenig „ eedel mensch blyft 'er in deeze uitterlyke Godsdienst steeken! (*n*) Die „ kan het Woord Gods, Christus, in 't leerampt niet dienen, in wien het „ Woord, Christus, niet weezentlyk woont, zoo dat het zich in „ hem en zynen dienst, met genaade zelfs predikt. Daarom zal de „ Christelyke Kerke, de huichelaars en booze Priesters, of de zelfs loo- „ pende Predikers, geenzins verdeedigen, veel minder noch die zoo „ opentlyk zondigen, in haare Gemeente dulden, noch aan hen en de „ Sacramenten, eenige goddelyke kracht toe schryven. Want zulks heet „ Christus, en den H. Geest, in zyn ampt tasten, ja zyne eere ontstee- „ len, en aan de schepzelen toe leggen. Zy mag ook niemand het daar „ voor laaten houden, dat de Sacramenten met de toereikinge of ontfan- „ ginge geschieden, maar anders leeren, wat voor af gaan en ge- „ schieden moest. (*o*) Hier wilde ik gaarne met de werk-stormers spree- „ ken, en van hen hooren: of ook ten Avondmaal te gaan, en predika- „ tien te hooren, ter zaaligheid noodig zy? Zeggen zy neen, waarom „ dryven zy, en hitzen de Overigheid daar toe op, om de stille lieden te „ verjaagen. Moet men zich niet erbarmen, dat zy teegens *Luthers* en „ haare eige leere, eene noodzaakelykheid daar uit maaken, het geene zy „ daar uit bewyzen, dat zy altyd roepen: Dat, dat, dat doet, dat is „ het bevel des Heeren. Alhoewel het een heel ander aanzien met dat „ woord heeft, doet dat, als zy bedenken, (*p*) e. z. v.

Luthers ampt en leere.

Euangelium.

Van de uitterlyke Godsdienst.

Dat die ter zaligheid niet noodig is.

17. Van de Kerkelyke plegtigheeden, schreef hy onder anderen dit: *Ik haate of verwerpe geenzins de Kerkelyke plegtigheeden en gewoontens der Kerken, (byzonder die geene, welke ten tyde der Oudvaders geweest zyn) by aldien zy de lauterheid en reinheid van het Euangelium niet teegen zyn. Gelyk die dan veeltyds uit*

Van Kerkelyke plegtigheeden.

Haare toelaatinge.

(*l*) To. I. l. c. (*m*) Ibid. Epist. XLVI. p. 599. (*n*) Ibid. Epist. IV. p. 4. (*o*) Ibid. Ep. XC. p. 791. (*p*) Epist. XXC. p. 936.

uit eene regte Christelyke meeninge, tot een verbeeldinge van het geestelyke ryke van God voor de uitterlyke menschen, en ook zelfs voor de jeugd en swakgeloovige, in den stand der genaade verordineert geworden waaren. --- Doch, dat men geen vertrouwen, heil, noch zaaligheid, op de ceremonien *zette, ook de geweetens daar meede niet verstrikke, wat naam zy ook moogen hebben, maar dat men zyn herte alleen op God en den Heere Christus, by alle plegtigheeden booven zich stelle.* (q) Van de biegte was dit byzonder zyn raad, aan die hem daarom vroegen: *Wat de biegte aangaat, gy moet voor alle dingen, aan den eeuwigen Hoogen-Priester, onzen Heere Christus biegten. --- Weet gy dan ergens een vroom, trouw, geestelyk, en verstandig man, daar moogt gy ook wel aan biegten; dat is, alles hem voor leggen, wat u in 't geweeten mocht beswaaren, zyn raad daar in gebruiken, hem vermaanen, om God meede voor u te bidden. Maar zulke biegtvaders zyn heel ongemeen in onze tyden. God wil die genaadiglyk aan ons geeven. Doch ons geweeten is noch aan 't uitterlyke biegten, of andere uitterlyke oeffeningen verbonden. Een ding is noodig, spreekt de Heere tot* Martha, e. z. v. (r) En op dat ik dit verhaal niet al te lang maake, zoo heeft men hem ook toegeschreeven, als of hy de *studien* en geleertheid t'eenemaal verwierp, waar van hier booven in 't begin, zyn eige bekentenis te zien is. Van daar quaamen de klachten: *Dat hy de* Logica *en* Rhetorica *verachte, om dat hy ze zelfs niet geleert hadde.* (s) Dat hy de Godgeleerde beschuldigde, dat zy hem maar alleen Philosophische dingen voor stelden, waarom hy hen ook *Vocalisten* noemde. (t) *Dat de Stenkveldiaanen een lied zongen, dat t'eenemaal zonder de Zang-godinnen gemaakt was* (ἄμουσον) *teegen het* Ministerium e. z. v. (u) Ook verdroot het haar: *dat hy zyne zaaken niet* methodice *beschreef, zelden eene* definitie *stelde, en die dan noch zoo wanschaapen, dat zy daar voor verschrikten.* (x) Maar van deeze zyne schriften zyn 'er eerst eenige uit gekoomen, (welke men in de 80 tot 86 toe stelt) en hier na zoo veel men van haar noch vinden kon, alle te zaamen van zyne liefhebbers, in 't Jaar 1564 en noch laater, zonder naam van de plaats, in folio gedrukt geworden. Het eerste deel heeft deezen tytel: *Het eerste deel der Christelyke, rechtzinnige boeken en schriften, des eedelen, dierbaaren, van God hoogbegnadigden, en godzaaligen man,* Caspar Swenkveld, *van den huize Ossing, welke van zyn 24 jaar af, tot op zyn 62 jaar toe, van hem zelfs beschreeven, en in 't licht gegeeven zyn. Maar die door de meede bekenners, en liefhebbers der glorie en waarheid* Jesu Christi *nu te zaamen gevoegt, en in orde gebracht zyn. III. Boek Esdra. 3. De waarheid is groot, en overwint.* Anno 1564. Hier toe gehoort: *Het Epistolar, of Christelyke leerzaame Missiven en Zendbrieven van 't Jaar 1525 tot 55 in 't Jaar 1566 gedrukt.* Zyn tweede deel houd in zich 4 boeken, van de leere der Papisten, Lutheraanen, Calvinisten en Weederdoopers, e. z. v. Neevens het welke ook eene *Postille* uit gekoomen is met den tytel: *Korte uitleggingen over de Euangelien, eenvoudig gepredikt en beschreeven, door Johannes Wörner. Gedrukt in 't Jaar* 1586. Welke men hem ook pleeg toe te schryven: Alle zyne *Opera* zyn ook in 4 quartobanden, in 't Jaar 1592 uit gekoomen, gelyk men die ook noch vind. (y) Maar in 't algemeen klaagde men al toen ter tyd, dat deeze schriften dikmaal gedrukt, en hier en daar gestrooit geworden waaren, en ook groote toejuichingen gevonden hadden. (z)

Jaar MD. tot MDC.

en vryheid.

Van de biegt.

Geleertheid.

Methode.

Zyne schriften.

I. Deel.

II. Deel.

Postille.

18. Alzoo schynt het, als of het verbieden deezer schriften, en andere geweldige middelen zoo weinig geholpen hebben, als de Spaansche en Roomsche *Indices prohibitorum librorum.* Welke ook met de Protestan-

(q) To. I. L. I. p. 47. (r) To. II. L. I. p. 103. (s) Schlüsselburgius l. c. p. 38. (t) Ibid. p. 49 (u) Melanchthon To. III. Script. publ. p. 25. (x) Schlüsselb. p. 38. (y) Vid. Bibliotheca Diezliana. P. I. p. 58. (z) Wigandus Schwenkfeldianismo p. 3.

Jaar MD. tot MDC.

ten hier in overeen koomen, en hem *Schuvenchfeldium* noemen. (Ziet *Ind. Expurg. Antonii à Sotomajor in Reg. Gen. reg. 2.*) Zoo dat *Schwenkvelds* ſchriften, niet alleen van de Papiſten, en door een *Decreet* des Ryks, (*a*) maar ook van de Lutheraanen, verbeurt gemaakt, en verbooden geworden zyn te koopen. (*b*) Want die geene, welke anders teegens hem niet op koſten, wenſchten ten minſten, dat zyne boeken onderdrukt mochten werden. (*c*) Waar door *Bullingerus*, onder de Gereformeerde, in 't Jaar 1564, eens een groote partye *Swenkveldiſche boeken*, van den Boekdrukker te Mulhuizen liet weg haalen. (*d*) En elders wierd een zeeker Boekhandelaar, in 't Jaar 1570, zyn gantſche winkel weg genoomen, en hy uit het land verweezen, waar onder zeer veele zulke boeken waaren, op dat, gelyk daar by ſtaat, *dat vergift niet meer onder de menſchen zoude koomen.* (*e*) Deezen handel heeft dan zoo veel uitgewerkt, dat ook zyne weederleggers zelfs zyne boeken niet gehad hebben, en alzoo hem niet eens hebben konnen leezen, gelyk onder anderen *Schlüſſelburger* zelfs bekende, (*f*) en *Wigandus* maar een *Tomus* weet te noemen, daar hy doch by naar alles uit deeze geſchreeven, gelyk men aanmerkt, *en met zyne kalven geploegt heeft.* (*g*) Waar uit dan wel te zien is, hoe trouw en oprecht zyne ſtellingen by gebracht en weederlegd geweeſt moogen zyn. *Schwenkveld* zelfs, heeft over deezen handel, zyne gedachten en klachten aldus geopenbaart: „Om dat ik niet alles, wat zy voorneemen, goed hee-„te, rechten zy een heemel hoog geſchreeuw aan, en zy belaſten my met „zulke gruwelyke ketteryen en doolingen, van welke my, God lof, „niet een eenige in den zin gekoomen is, en zy hebben het met haare „vooroordeelen zoo verre gebracht, dat my alle verantwoordinge, ook „den druk zelfs verbooden, benoomen en verhindert is geworden, zoo „dat ik niet zonder groot gevaar, my zelfs teegen de onwaarachtige be-„laſtingen kan verantwoorden. Ziet myne weederſpreekers, de Predi-„kanten weeten ook wel, by aldien myne leere en boeken, op de markt, „vry en opentlyk mochten verkocht werden, dat haar valſch voor-gee-„ven, en myn onſchuld en de groote onbillykheid, die my van hen aan-„gedaan werd, wel haaſt bekent, en ik ontſchuldigt zoude werden, en „veele eerlyke gemoederen bewoogen, zich over my erbarmen, en „myne leere ter herten zouden neemen. Want waar is het ooit gehoort „geworden, dat myne teegenſpreekers alleen vrye tongen moogen „hebben, om my en te vooren myne zuivere onvervalſchte leere, die „doch niet de myne, maar des Heeren Chriſti, en zynes Geeſtes is, op „alle Predikſtoelen zoo te ſchenden, daar teegen te ſchryven, en hunne „boeken op alle markten te moogen verkoopen; en dat daar teegen aan „my afgeſlaagen, en geheel verhindert werd, om my mondelyk of ſchrif-„telyk te moogen verantwoorden, het welke nochtans teegen alle wee-„reldlyke en geeſtelyke rechten is, en ten hoogſten gemyd moeſt wer-„den, dat niemand onverhoort, niemand verkort, of zonder genoeg-„zaam bewys, veroordeelt en geſtraft wierd. (*h*) En op een andere „plaats verhaalt hy, hoe een Prediker te Ulm, genaamt *Martin Frecht*, zyne „boeken zelfs verbeurt liet maaken. (*i*) Insgelyks, hoe het in 't Wir-„tenbergſche gebiet geſchied is. (*k*) Over welken yver een andere Prediker de Overigheid in Sileſie roemde: „Als uwe E. W. vermerkt heeft, „dat des Swermers ſchriften by eenige alhier ingebracht waaren, dat „uwe E. W. uit eenen Chriſtelyken yver terſtont bewoogen geworden is, „om

Verbeurtmaaking van de zelve.

En de daar door ontſtaane zeldzaamheid.

Schwenkvelds klachten daar over.

Roem over de yveraars.

(*a*) Dreſſerus Millen. VI. P. I. p. 212. (*b*) Theologi Mansfeldenſ. ap. Schlüſſelb. l. c. p. 81. (*c*) ap. Fecht. Supplem. H. E. p. 574. (*d*) Ottius Annal. Anab. p. 142. (*e*) Ibid. p. 150. (*f*) L. X. Catal. Hær. p. 82. (*g*) Schwenkfeld. p. 385. ſeq. Vid. Scultet. Annal. Anab. P. I. p. 270. (*h*) L. I. operum. To. I. Epiſt. LXXIII. p. 490. (*i*) Ibid. Ep. XXCIV. (*k*) Ibid. Epiſt. LII. p. 675.

„om eene *inquiſitie* aan te ſtellen, en voor te neemen, om alle zulke „ſchriften en onreine boeken weg te doen, en aan een zeekere plaatze „te laaten brengen. Tot zulk een hoog heilig werk, en Gode aangenaa„men dienſt hebbe ik, met dit myn openbaar geſchrift, een zaalige toe„wenſchinge willen doen. (*l*) Op welke woorden iemand deeze aanmerkinge gezet heeft: „In zulk eenen yver liet *Antiochus* de Wet-boeken „verbranden. De *Inquiſiteurs* koomen weeder op de baan! Maar wie zal „'er teegens hen onderzoeken? De valſche Propheeten willen zich aan„genaam maaken, naar den vleeſche, *Gal.* vi. De zondaar word van de „valſche begeerte gepreezen, in de begeerte van zyne ziele, en de onrechtvaardige werd gezeegent. *Pſ.* ix. (*m*) Eindelyk gedenkt *Swenkveld* ook, dat men te Lauben in der Lausnitz, zyne boeken verbrand heeft, maar dat daar de meeſte van God over geſtraft geworden waaren, als ook, dat zyne ſchriften beeter onder de Papiſten geleeden wierden, als onder de Lutheraanen. (*n*)

Jaar MD. tot MDC.

Inquiſitie.

Verbrandinge van zyne boeken.

19. By zulken handel beklaagde hy zich ook opentlyk, en bad om een Chriſtelyker procès: „Want, zoude men naar hun (der Luther„ſche) uitſchryven oordeelen, zoo zoude het een zeer blind oordeel „zyn, en zeer te beklaagen. De Kerkelyke Oudvaders hebben niet op „het aangeeven en de laſteringen van andere lieden, maar op haar eigen „zelfs hooren, leezen en bevinden, en het bekennen der Ketters zelve „geoordeelt. (*o*) Ik wil om Godes, om der gerechtigheid, en ook om „uws (*Luthers*) geweetens wille, gebeeden hebben, dat gy my hier „meede daar onder ook wilt hooren, zoo zult gy, als ik hoope, wel „wat anders bevinden, en dat gy de Belydenis van myn geloove van den „Heere Chriſtus, doch voor af wilt leezen, en grondelyk wel overwee„gen, en dan daar over oordeelen, of u dunkt, dat de eere van Chriſtus, „en het geloove daar in te kort gedaan werd, of waar in gy houd, dat ik „doole, my dan vriendelyk te vermaanen, en my zulks aan te wyzen, „ook my dan beeter, gelyk elders aan andere meer geſchied is, met het „getuigenis der H Schrift, te vooren te onderrechten, en niet alzoo „onhebbelyk en onervaaren, met diſputeeren in uwe ſchriften, teegens „alle Chriſtelyke liefde aan, my beſwaaren, daar God buiten alle twy„fel, een goed gevallen aan zal hebben. Zoo wilde ik het voor myn per„zoon, als een byzonderen dank aanneemen, ook my als een, die door „het middel der genaade Gods, den Heere Chriſtus recht voor alle din„gen begeert te erkennen, en die met alle moogelyke vlyt, zyn ryk „gaarne wilde zoeken, in alle Chriſtelyke betaamelykheid gaarne laaten „vinden. (*p*) Elders bekent hy: *dat hy van herten geneigt is, om met godzaalige geleerde mannen, van alles een vriendelyk en Chriſtelyk geſprek te houden.* (*q*) Niet teegenſtaande nu deeze en andere verklaaringen, zoo antwoorde *Luther*: „Doordien zoo veele en groote vermaaningen en waar„ſchouwingen aan hen verlooren zyn, --- zoo ben ik ook niet zoo „zeer gering daar toe, dat zy zich van my zouden willen laaten vermaa„nen. --- Al wie dat niet gelooven wil, die laat my maar in vreede, met „brieven, ſchriften of woorden, en hy hoope by my geen gemeenſchap, „daar zal doch niet anders uit werden. Hier meede hebt gy myne oor„zaak, waarom ik dien laſtermuil, *Swenkveld*, niet hebbe willen hooren „en hem antwoorden. (*r*) Elders betuigt hy, dat hy hem, *Karelſtad*, *Zwinglius* en andere, *verdoemt hadde, en dat Stinkveld zyn onverzoenelyke*

Zyne aanbiedinge.

Luthers teegen antwoord.

Verdoeming.

 vy-

(*l*) Caſpar Radecker im Auſsſchreiben vom aufheben des Caſp. Swenckf. bücher præf. (*m*) Theophil. Agricola im Gegenbericht auff dasſelbe. Ibid. (*n*) To. II. L. II. p. 460. (*o*) To. II. L. II. Epiſt. XI. p. 214. (*p*) Ibid. Ep. LIIX. p. 701. (*q*) To. II. L. I. p. 206. (*r*) To. IIX. Altenb. p. 350.

Jaar MD. tot MDC. Schrikkelyk oordeel.

vyand was. (s) Item : in hem was *een jonge H. Geest, die de oude H. Geest, Stinkveld, uitgebroeit hadde.* Van waar hem ook zyne navolgers een *oude Grille-meester, met zyn duif van bonte veeren en verwen geheeten hebben*, om dat hy altyd van den H. Geest sprak, en deeze lieffelyke duive prees. (t) Ja, als deeze aan *Luther*, in 't Jaar 1543 een boekje en een brief toe zond, (zonder twyfel op die nu bekende bescheide aart) zoo antwoorde *Luther* den boode aldus : *Myn boode, lieve man, gy zult aan uw' Heer,* Caspar Swenkveld, *tot antwoord zeggen; dat ik van u den brief en de boekjes ontfangen hebbe: en wilde het God, hy zoude maar ophouden. Want hy heeft te vooren in Silesien, een vuur aangestooken teegens het H. Sacrament, het welke noch niet uitgeblust is, en dat op hem eeuwiglyk branden zal. Booven dat vaart hy voort, met zyn* Eutychëers *en* creatuurlykheid, *en hy maakt de Kerk doolende, daar hem doch God niet belast noch gezonden heeft.* „ *En de uitzinnige zot, van den duivel bezeeten „ zynde, verstaat niets, en hy weet niet eens wat hy bid. Maar wil hy niet ophouden, zoo laate hy my met vreede, met zyne boekjes, die de Duivel uitgespoogen heeft, en hy hebbe hier meede myn laatste oordeel en antwoord: „ de Heere schelde u, gy Satan, en uwen geest, die u beroepen heeft, en den „ loop daar gy in loopt, en alle die van uw' deel zyn, de Sacrament-schenders en „* Eutychëers, *zyn met u en uwe Godslasteringen verdoemt, gelyk 'er geschreeven staat, Zy liepen, maar ik en zond ze niet; zy spraaken, en ik heb het hen „ niet bevoolen.* (u) Welk oordeel de andere overvloedig herhaalt en vermeerdert, ja onder de *Responsa Theologica* gestelt hebben, alleen om dat het *Luther* gezegt heeft. (x) Maar van dit laatste, naamentlyk van zyn beroep, daar van hebben wy hier booven zyne meeninge al vernoomen, daar hy zich tot prys en eere van Christus, erkent beroepen te zyn; en elders spreekt hy 'er aldus van: *Nademaal myn Heere Jesus Christus my, van de duisternis tot zyn wonderlyk licht beroepen, ja van de dood der zonden zelve tot het leeven gebracht*, en zich voor my arme onwaardige, zaaliglyk te kennen gegeeven heeft, zoo achte ik my schuldig te zyn, waar de Geest des Heeren my ook toe dryft en vermaant, dat ik zyn deugd, genaade en weldaad, liefde en barmhartigheid, zoo veel my moogelyk is, altyd zal pryzen, van zyne glorie ook getuigen, en hem naar zyne beide standen; naamentlyk, naar zyne verneederinge en kruis-ampt, en daar op van zyn verhooginge en heerlykheid, aan een ieder een zal helpen bekent maaken, en tot de regeerende Genaaden-Koning, Jesus Christus, die my geholpen heeft, zelfs zal wyzen, en van hem schryven, zingen en spreeken. (y) (*Ziet ook num. 21. lit. k.*)

En vervloeking. Swenkvelds beroep.

Vervolginge der Predikers teegens hem. Door de Overigheid.

20. Hier over nu hebben hem de Predikanten wel meest op 't lyf gevallen, om dat zy meenden, dat hy hun ampt, aanzien en stand, allermeest aantaste. Derhalven bad *Melanchthon* alle Vorsten en Heeren, „ dat „ zy zelfs door hun gezag, zulk een pest der Kerken, die de leere en „ het *Ministerium* in verachtinge bracht, doch mochten onderdrukken, „ en de voortplantinge en de behoudenis van 't openbaare *Ministerium*, „ bevorderen, gelyk als haar bevoolen was: Kusset den Zoone, op dat „ hy niet toornig werde: maakt de deure wyt, e. z. v. (z) En een van de Gereformeerde schreef van een *Swenkvelder* aldus : „ Wanneer men nie- „ mand tot het waare geloove mag dwingen, zoo hebben deeze nieuwe- „ lingen, wat zy willen; maar konden zy niet achter dit schild, de „ gantsche weereld eindelyk besmetten? Hy klaagt, dat hem van ons „ ge-

(s) Ibid. p. 354. (t) Ibid. p. 348. Andr. Hoyerus beständige Lehre contra Rothmannum p. E. 2. (u) Luth. p. 344. (x) Schlüsselb. l. c. p. 42. Consilia Witteb. Theol. To. I. p. 770. Nic. Baringius warnüng fur den Proph. p. 251. Wigandus aliique. Conf. Seken. L. III. p. 469. qui acerrimam expressionem illam vocat Operum Swenkfeldii To. II. L. II. p. 723. (y) To. II. Op. L. II. Epist. XLI. p. 570. (z) Epist. Volum. I. p. 260.

„ geweld en onrecht geschied. (*a*) *Brentius* zelfs oordeelde aldus van *Swenkvelds* boeken: „ *Het was te wenschen, dat de man zich van boekenschry-* „ *ven onthield, en de Kerken in rust liet.* Waar by een zeeker man gevoegt „ heeft: dat is, *de Luthersche Leeraars.* (*b*) In 't 18 lid, hebben wy ook „ van een Silesisch Predikant gehoort, hoe hy de *Inquisitie* teegens *Cas-* „ *par Schwenkveld* gepreezen, en ook op de zelve plaats, alzoo te „ schryven voortgevaaren heeft. En nu zyn van God uwe E. W. en alle „ andere Overigheeden gezeegent, die alzoo met ernst, door zulk „ eene huiszoekinge, en andere middelen, alle vlyt en achtinge daar „ toe gebruiken, dat de reinigheid der goddelyke dienst, en der Sacra- „ menten behouden mag werden. Maar daar teegen zullen hier mee- „ de niet gezeegent zyn alle die geene, die zulk een heilig nootwendig „ werk lasteren of smaaden willen. Waar by iemand deeze aanmerkinge stelt, die buiten alle twyfel geen rechtzinnige is geweest, noch die dee- ze zeegeninge veel geacht heeft: *Dat is 'er een van de nieuwe booze Luther-* „ *sche booze Pauzen, die het ryk weeder oprecht, en die met nieuwe aflaaten, en* „ *den ban weeder te voorschyn komt. Dat is het tweede dier, Openb. Joh.* XIII. „ *Uwen zeegen en gebenedyen werde in eenen vloek verkeert, dewyle gy den rech-* „ *ten weg verlaat, en volgt den weg* Balaams *na. Dat zyn zulke gezellen, die het* „ *volk vervoeren en prediken, het zal wel gaan, by aldien men hen den buik maar vol geeft. Michæ* II. *Lutherus in Ps.* III. *Hominis non est benedicere.* (*c*) Maar het was geen wonder, dat zulke ophitzingen, de Overigheid, wanneer ze zoo aangevoert wierden, tot zulk een bedryf bewoogen. Zoo dat alzoo deeze swermerye, gelyk als iemand schryft, om deeze oorzaake, van de Overigheid, door geweldigen dwang, van het Predik-ampt, door weederlegginge en verstootinge uit de gemeinschap der Kerken, belet is geworden. (*d*) En dat de Papisten zich dan ook op zulk een geweldigen handel der Protestanten zelfs, met de Ketters heel stoutmoedig beriepen. Gelyk als *Swenkveld* dan door een Raadsheer van Ulm, daar over klaag- de, dat iemand van Adel, die hem geherbergt hadde, om zynent wille van den Keizer was gestraft geworden: „ Gy weet nu, dat alle dat booze „ onwaarachtige geschreeuw, van de booze Luthersche Predikanten, al- „ leen maar uit loutere nyd en haat afkomt, gelyk zy dan op alle plaat- „ zen, teegen my aangespannen hebben. (*e*) En elders: „ De Luthersche „ vallen my met haaren aanhang zoo lastig, dat ik nergens voor hen zee- „ ker ben, noch ergens heene kan gaan, zonder eenig merkelyk ge- „ vaar. (*f*)

Jaar MD. tot MDC.

Van nieuwe Pauzen.

Door geweld en dwang.

Van Papisten door de Lutherschen aangedreeven.

21. Echter gedenkt *Swenkveld* zelfs, dat hem alle de partyen te gelyk „ vyandig waaren. De Papisten hadden daarom te meerder afschrik van „ hem, doordien hem *Luther* als den argsten Ketter, beschreeven hadde. „ De Zwingliaanen handelden ook teegen hem, en *Panthaleon*, een Hi- „ storischryver hadde hem onder het getal der Ketters gezet: zoo was hy „ ook aan alle de Voorstanders der Doopsgezinde, eenen gruwel in haare oogen. (*g*) *Item*, hy schreef; „ De Switzers en Zwingliaanen zoeken „ over al oorzaak, om zich met de Lutheraanen te verbinden. en zy be- „ geeven zich tot de Augsburgsche Belydenis: Zy willen geene Swer- „ mers meer zyn, het kruis valt haar te swaar. Het buigt alles naar des „ weerelds loop, tot den grooten hoop. God de Heere wil ons behoe- „ den! (*h*) Ondertusschen betoonde hy zich vroolyk, en schreef het vol- gende hier by: „ Wy hoopen en hebben het goede getuigenis, dat onze

Van Gereformeerden.

 loop

(*a*) Ap. Ottium l. c. p. 161. (*b*) In Judicio ad Libell. Casp. Swenkv. de gloria Christi. (*c*) Theoph. Agricola l. c. (*d*) Fredric. Lucæ Schlesisch denkwürdigk. p. 311. (*e*) To. II. Operum Lib. I. p. 271. (*f*) Ibid. p. 206. (*g*) To. II. L. I. p. 99. (*h*) L. II. Epist. XXC. p. 936.

Jaar MD. tot MDC. Zyn vroolykheid, zachtmoedigheid en gedult.

„ loop, arbeid en leere, uit goddelyke bevorderinge niet te vergeefs in den „ Heere zal zyn, op dewelke ook het kruis, vervolginge en teegenfpreeken van deeze tyd volgt, alzoo dat deeze *Secte* (Act. xxviii.) naamentlyk, de Chriſtelyke *Secte*, en gezonde zuivere leere van Chriſtus op alle plaatzen teegen geſprooken werd (gelyk als toen ook geſchied is) en wy werden om de glorie van Chriſtus, daar alle onze „ boeken van getuigen, door het uitſchreeuwen der teegenſtryders, die „ alle in aanzien zyn, ſchier van alle menſchen gehaat, alhoewel wy „ niemand verdoemen, niemand in zynen loop hinderen, noch iemand „ leet doen, alleen dat wy Chriſtelyk vermanen, om de doolingen te verbeteren, maar wy hoopen, dat Chriſtus ons by hem zal behouden, *Pſ.* „ ix. (*i*) En op *Luthers* hier booven-verhaalde antwoord, ſchreef hy het volgende: „ Ik hebbe noch *Luthers* gunſt, noch ongunſt van andere lieden met myn zenden tot *Luther* willen zoeken, gelyk ik my dan ook „ weinig gunſt van hem voorzien hebbe. Maar God de Heere zy lof! myn „ ſchikken is my ten beſten gelukt. En my moet billyk ſchande en ſmaad „ weedervaaren, op dat aan den Heere Jeſus alle eere gegeeven werde. (*k*) Doch hoe beſcheidender, ootmoediger en zachtmoediger, hy zich hier in bewees, hoe heeviger en harder hy bejeegent wierd, zoo dat men noch ſchryft en roemt: „ *Zwinglius* heeft den Swermer op het „ hartſte aan de kappe getaſt. (*l*) Eeven als een ander zoo yverig teegens hem was, dat hy van zich zelfs bekende: „ dat hy *Bullingerus* boeken „ heel van buiten leerde, op dat, wanner hy die weeder bybrengen of „ gebruiken zoude, (in de diſputatie met de Schwenkvelders) de vyanden verdrinken, en in hun vergift vergaan mochten. (*m*)

Toenaamen en ſcheldwoorden.

22. Maar op dat ik noch van eenige andere zoorten van onthaal teegens hem gedenke, zoo noemde men hem in 't gemeen, een Aarts-Ketter, (*n*) een *Scheurmaaker*, *Sectaris*, *Weederdooper*, *e. z. v.* (*o*) Alzoo dat ook zyn naam zelfs eerloos en ſchandelyk gehouden wierd, onder die geene, welke het niet beeter wiſten, gelyk het bekent genoeg is. Aangezien ook de Godgeleerde, uit de naamen van zyn geſlacht zelfs, zeldzaame verdraayingen gemaakt hebben, en hem *Stinkveld*, item, *Smytsveld*, en *Stankveld*, gelyk ook zyne vrienden, *Stinkveldiſten* noemden: (*p*) en wel met een zoo groote bitterheid, dat zy het niet erg genoeg maaken konden, gelyk als men onder anderen ook, in de ſchriften van den anders zeer zachtmoedigen *Melanchthon* ziet. Maar op dat het aan oorzaaken niet ontbrak, zoo ſtelden zy deeze oorzaaken daar by: „ Dewyle hy een ſtinkende doolinge, uit de moeraſſen van het vernuft, voor „ den dag gebracht hadde: (*q*) niet teegenſtaande hy zich altyd op den H. Geeſt beriep, het welke men doch niet lyden wilde. Maar hy ſtelde een ander reede hier van, teegen het ſchelden van *Nic. Gallus*: „ Dat men den „ voogel daar uit haaſt leerde kennen, want by aldien hy een vroom, en „ een geeſtelyk Godgeleerde was, zoo zoude hy *Swenkveld* zyn behoorlyken naam gegeeven hebben, en hem niet voor ſtinkende uit maaken, „ en ſmaaden. (*r*) Zoo ontzag men zich ook niet, om met *Luther* alle zyne ſchriften en ſtellingen, den Duivel als den autheur van de zelve toe te ſchryven, gelyk als wy hier booven nu reeds al gezien hebben. Derhalven noemde men die *Duivelſche furien*: (*s*) „ Hem zelfs een Godslaſteraar, die waardig was, dat hem de helſche furien verſcheurden: (*t*)

Stinkveld.

Duivelſche Gods-laſteraar.

Ins-

(*i*) To. I. L. I. p. 58. (*k*) L. I. To. I. Epiſt. XXCVII. p. 732. (*l*) Frid. Lucæ. l. c. p. 310. (*m*) Tob. Eglin. ap. Ottium. l. c. p. 147. (*n*) Schlüſſelb. l. c. p. 27. Jac. Schopperus Chronograph. ſ. Hiſt. Teutſcher Nation. P. II. p. 573. ſeqq. & alii. (*o*) To. II. Operum Lib. I. p. 163. (*p*) Wigand. Swenkveld. p. 365. Schlüſſelburg. l. c. p. 30. (*q*) Idem p. 27. (*r*) To. II. L. II. Oper. Ep. XXXII. p. 479. (*s*) Wigand. l. c. (*t*) Ibid. p. 1.

Insgelyks oordeelde men van hem, „ dat hy voor den Duivel, zyn Heer, „ die hem gezonden hadde, ruimte en plaats maakte. Hy was een uitzinnige dolle duivel, over wien de hel zyne kaaken opgesfpalkt, en „ hem vol gespoogen hadde, van alle zyne grondzoppen van gift en gal, „ waar van hy ook zoo vol en dol geworden was, dat hy swindelde, en „ niet wist, wat hy quylde. Maar die hem voert, die weet het heel „ wel, en hy zal hem ook ter rechter tyd zynen loon wel geeven. Waar by men, door yver wenschte, dat de jongste dag doch ras mocht koomen. (*u*) Item, „ men vervloeke en verdoeme van gantscher herten alle deeze zyne Ketteryen. (*x*) Daar zy geene Gemeente, die hem niet als een gruwel en afschuwzel, vervloeke en vermaledye. (*y*) Diergelyke antwoorden nu te maaken, schynt wel een slechte kunst te zyn, maar dies te meerder bewys te vorderen. Met zulke en diergelyke verschrikkelyke *termen*, is hy ook van de Godgeleerde, op de booven-beschreevene Smalkaldische t'zaamen-komste verdoemt geworden, na dat *Martinus Frechtus* hem van het *Eutychianismus* beschuldigt, en de uitspraake daar over aan deeze vergaaderinge overgegeeven hadde. Alhoewel die daar teegen stantvastig *geprotesteert* hadde, om dat het besluit, niet van de Protestantsche standen, maar van de Paapen (*Pfaffis*) gemaakt geweest was. (*z*)

Jaar MD. tot MDC.

Gruwelyke oordeelen.

En vervloekingen.

23. Doch het bleef 'er niet by de woorden, maar men zocht alle middelen en scherpe uitvoeringen voor den dag, om hem en zyne zaaken te dempen. Want na dat hy in 't begin, van de Lutheraanen allengskens in zyne schriften af ging, en in 't Hartogdom van Silesie eenen byzonderen grooten toeloop kreeg, alzoo dat in 't Jaar 1526, de Kinder-doop en het Avondmaal, by na t' eenemaal nagelaaten wierd, (*a*) zoo konden de Predikers niet langer toezien. Dies weegen dan kort daar op, na dat *Swenkveld*, in 't Jaar 1529, noch een schrift van 't Avondmaal hadde laaten drukken, de Koning *Ferdinand* neevens Hartog *Fredrik*, hem uit geheel Silesie heeft verdreeven. (*b*) Van welken tyd af, hy by na nergens geen blyvende steede vinden, of zeeker zyn konde, gelyk als hy onder anderen zelfs alzoo geschreeven heeft. *Ach, hoe werden my schier alle herbergen op de gantsche weereld ontnoomen! maar God mynen Heere heeft noch veele herbergen.* (*c*) „ En aan den Hartog van Wirtenberg beklaagde hy zich: dat „ 'er een uitschryven, zoo in zyne landen, te Smalkalden, van de Geleerden teegens hem gestelt, en ook in zyn vaderland gekoomen was, „ en hem tot geen kleine schaade en nadeel gestrekt hadde, dat hy door „ dit en andere zyner afgunstige nageeven, teegens alle billykheid, by hooge en laage Standen, gehaat en in argwaan geraakt was; zoo verheugde „ hy zich echter daar by, weegens zyn onschuld en de waarheid. (*d*) En de Godgeleerde bekenden ook zelfs, dat dit alles geschied was, om dat hy het *Ministerium* verkleint, en de menschen verleid hadde. Desweegen moest hy nu tot straffe, in de dooling omswerven. (*e*) In 't Jaar 1527 is hy uit Silesie eerst te Straatsburg gekoomen, en hy heeft aldaar eenige schriften teegens *Luther* uit gegeeven, daar hem eenige van de Predikers toegevallen zyn, zoo dat *Wolfgangus Capito*, voor zyn boekje van 't Avondmaal, in 't Jaar 1527, eene voorreede gemaakt, en het aangepreezen heeft. Even als *Oecolampadius* zyn boek, van de loop van Gods Woord, zonder zyn wee-

Dadelyke vervolgingen.

Banning.

Ellende.

Swerft rondom.

Van eenige Predikers aangenoomen.

(*u*) Joachimus Martinus, im urtheil der Braunschweigischen und Hannoverischen Theol. ap. Schlüsselb. l. c. p. 57. (*x*) Schlüsselburg ibid. p. 616. Add. Schopperus l. c. (*y*) Beza Epist. ad Conr. Corranum p. 251. (*z*) Ad. Fechtium l. c. p. 37. (*a*) Seckendorff. supplem. Indicis imi. (*b*) Ibid. & Scultetus Annal. P. I. p. 137. 169. Bucholzerus Ind. Chronol. p. 521. (*c*) To. I. Op. L. I. Ep. XVII. p. 139. (*d*) To. II. L. II. Ep. LV. p. 685. (*e*) Wigandus l. c. p. 359. & Schlüsselb. l. c. p. 33.

Jaar MD. tot MDC.

weeten en wille heeft laaten drukken. (*f*) Waar over de anderen zo verſtoort wierden dat zy ſchreeven, dat Capito *ook tot een nar geworden was.* (infatuatus) (*g*) *Men zoude wel iets willen geeven, dat hy van Swenkvelds meeninge niet was*: naamentlyk dat Chriſtus, in 't brood, noch in geene aardſche ſtoffe te zoeken zy. (*h*) Men heeft ook anders geklaagt, dat hy 'er te Straatsburg, meer van haar met zyne ketterye aangeſtooken hadde. (*i*) En dat alzoo dit verjaagen uit Sileſie zoo weinig geholpen hadde, ja de yveraars maar meer ſchaade gedaan, gelyk als wy hier booven ook aan *Karelſtad* reeds al gezien hebben.

Oorzaaken van zyn ballingſchap.

24. Wat nu zyne ballingſchap aangaat, zoo heeft *Swenkveld* zelfs, aan *Dr. Joh. Kneller*, hier van aldus geſchreeven: „Daar was zonder zyn weeten „en willen, een boekje in Switzerland gedrukt, waar door de Koning *Ferdinand* opgehitſt wierd, als of hy dat boekje by zyne vyanden drukken „liet. Ook was hy van *Dr. Faber*, Biſſchop te Weenen, en andere by „den Koning aangebracht, als of hy loochende, dat Chriſtus een waarachtig lichaam gehad hadde, e. z. v. Waar door de Koning aan den „Hartog geſchreeven heeft, dat men hem zoude ſtraffen. Maar dewyle „zyn Vorſtelyke Genaade zyn onſchuld onbekend was, zoo hadde het „zyn Genaade voor goed aangezien, dat hy voor een tyd lang, hem wat „aan een zyde zoude begeeven. Alzoo was hy dan niet als een ſchuldige, „maar om zich te verantwoorden, en ongenade te vermyden, weg-getrokken. Hy gedenkt ook daar by, dat hem een genaade-brief van den Koning aangebooden geweeſt was, wanneer hy zyne meeninge maar wilde herroepen, en zich met de andere voegen: waar teegen hy zyne reedenen in bracht. (*k*) Daar door is hy in Sileſie ook niet weeder te rugge gekoomen, maar hy heeft zich in de Ryks-ſteeden meeſt opgehouden. In Ulm heeft hy van *Martinus Frechtus*, en de andere Predikers veel teegenſpraak geleeden, alhoewel zich deeze met *Bucerus* en *Blaurerus*, eertyds met hem te Tubingen verdraagen hadde, waar op hy zich ook hier na beriep. (*l*) Byzonder en ten langſten, is hy te Augsburg gebleeven, en hy heeft aldaar veele ook van de voornaamſte, en niet weinige vrouwen tot zich getrokken, ook daar by dikmaals heen en weeder gereiſt, als een Apoſtel, gelyk een zeeker man ſpotswyze ſchryft, en vergaaderingen gehouden. (*m*) Aldaar hy by *Bonifacius Wolffhardus*, in 't Jaar 1537 gehuisveſt geweeſt is, dien men daar over ook voor zeer verdacht en verleid gehouden heeft. (*n*) Ook mag hy voor deezen den Landgraaf van Heſſen, *Philips* wel geſprooken gehad hebben, die hem de booven-gedachte onpartydige getuigeniſſe gegeeven heeft. (*o*) In 't Wirtenbergſche gebied zyn de Godgeleerde zeer ſcherp teegen hem geweeſt, byzonder *Dr. Andreæ*, die ook zommige brieven met hem gewiſſelt heeft; want men de volgende klachten by hem vind: *Daar is een hoogbeſwaarlyk* Mandaat, *aan de Landvoogden, over my arme van Adel uit gegaan, by aldien men my in zyn Vorſtelyke Genaaden gebied betrappen konde, om my gevangen te neemen. Alwaar men ook vermerken zoude dat ik van eenen van Adel, opgehouden en opgeſlooten wierd, dat men zulks terſtont aan zyn Vorſtelyke Genaade zoude overſchryven.* Waar uit volgt, dat de Predikanten by zulk een uitſchryven niet geviert hebben, en hy daar door in onſchuldige zaaken, meer verdacht en gehaat gemaakt is. (*p*) En diergelyken mag wel noch al veel meer van de yveraars teegens hem aangeſtelt, en onder de hand gezocht geworden zyn.

Vervolginge in Wirtenberger Land.

25. Wat

(*f*) Scultetus l. c. p. 170. To. I. Op. Schwenkf. L. I. Ep. LXXIX. p. 673. (*g*) Schlüſſelb. l. c. (*h*) To. I. Oper. Schwenkf. L. I. Ep. LXXIX. p. 674. (*i*) Cruſius Annal. Suev. P. III. L. XI. p. 602. (*k*) To. II. L. I. p. 68. (*l*) Ap. Ottium l. c. p. 95. (*m*) Wigandus & Schlüſſel. ll. cc. (*n*) Cruſius l. c. p. 633. (*o*) Ap. Ottium p. 131. (*p*) To. II. L. II. Epiſt. LII. p. 675.

25. Wat nu eindelyk die geene aangaat, welke hem gevolgt en aangehangen hebben, zoo beklaagen zich de Godgeleerde van dien tyd daar over, dat 'er zeer veele van hen geweest zyn. *Dat hy hem onder de eenvoudige, eenen grooten aanhang gemaakt, en veele andere op zyn zyde gebracht heeft.* (q) *Hy heeft zich by die geene, welke noch oprechter* (cordatiores) *geweest zyn, bemind gemaakt.* (r) Ontrent het Jaar 1544, hadden de Schwenkvelders in Schwaben, ongemeen toegenoomen, en de gemeenschap der Kerken veracht. (s) Hy hadde veele beschermheeren onder de Edellieden, in Algow en Schwaben was overal zyn zaad uitgestrooit. (t) Daar waaren 'er ook veele van haar in de Graubinder-landen, (u) en te Zurich wilden ze zelfs eigene vergaaderingen aanstellen, (x) en wat 'er van zulke klachten meer waaren. Inzonderheid was men heel quaalyk daar over te vreeden, dat 'er zoo veel voornaame Heeren, Graaven, Vryheeren en Adelyke perzoonen, *Swenkveld* lief hadden en onderhielden. (y) Gelyk als men dan in zyne schriften, zeer veel vertrouwde brieven aan diergelyke lieden en groote Heeren van veele Hooven vind. Aan hem zelve is ook, onder anderen, in 't Jaar 1559, van het Brandenburgsche Hof geschreeven geworden, dat de Keurvorst met zyne schriften wel te vreede was, behalven alleen in 't punt van 't Avondmaal, dat hy ook gaarne met hem wenschte te spreeken. (z) De Geleerde, die inzonderheid onder zyne vrienden genoemt werden, waaren beneevens de gedachte *Capito*, *Dr. Joh. Valentinus*, *Craboaldus* of *Krautwald*, *Pfarheer* en *Professor*, of *Lector* in Lignits, en gelyk hem andere noemen een Canunik, die in 't Jaar 1523, al te Lignits, over de Zendbrieven van *Paulus*, in 't Klooster, opentlyk belydenis gedaan hadde, (a) en die ook by de vyanden zelfs geroemt werd, dat hy *een goed eenvoudig man is geweest, en den Godsdienst lief gehad heeft*, (b) andere noemen hem een geleerd man. Doch wat hy daar over al heeft moeten lyden, zulks werd in *Swenkvelds* schriften, overvloedig verhaalt, byzonder van die veelerhande beschuldigingen, (c) wanneer men hem ook al onder de oproerige Weederdoopers gestelt heeft. (d) Beneevens deeze wierd ook *Joh. Werner*, of gelyk hem andere noemen, *Joh. Sigismund Werner*; item, *Sigmund Rengersdorffer*, met de Postil bekent, uit welke *Flacius* een gantsche regisler van ketteryen getrokken heeft. (e) Men schryft ook aan deezen den Catechismus toe, die in 't Jaar 1546, met *Swenkvelds* voorreede gedrukt, en in 't Jaar 1600 weeder herdrukt is, insgelyks ook de t'zaamen-spraak van Christus verhooginge en verneederinge. (f) Gelyk als men van *Krautwalden*, een Latynsch boek, noch heeft, genaamt *Novus Homo*, en gedrukt in 't Jaar 1584 in 8o. De eerste heeft in 't Jaar 1549, met *Melanchthon* te Wittenberg, een t'zaamen-spraake gehouden, en dewyle hy het niet weederroepen wilde, en ook heimelyk met de zynen het Avondmaal gehouden heeft, zoo heeft men hem afgezet, en alle de Swenkveldiaanen onderdrukt. (g)

Jaar MD. tot MDC.

Zyne vrienden en navolgers.

Haare groote meenigte.

Van voornaame luiden.

Krautwald.

26. Om nu noch aan eenige te gedenken, welke men onder *Swenkvelds* aanhangers vind, zoo heeft hy onder anderen, aan een zeeker Prediker te Landau, *Mr. Johan Badern*, zeer vertrouwelyke brieven geschreeven, (h) doch of deeze onvervolgt gebleeven is, vinde ik niet. Hy verhaalt ook van een ander Lutersch Prediker, die hem 10 jaaren lang hadde helpen vervolgen, en die nu van den Heere Christus weeder gebracht was. (i)

Andere.

(q) Frid. Lucæ l. c. (r) Ottius l. c. p. 62. (s) Ibid. p. 103. (t) Ibid. p. 116. (u) p. 152. (x) p. 177. Add. Wigandus l. c. p. 3. & 364. (y) Frechtus ap. Fechtium l. c. Hier. Pappus ap. Ottium l. c p. 110. (z) To. II. L. I. Operum p. 461. (a) Seckendorff. l. c. Scultetus l. c. p. 156. & 269. (b) Schlüsselburg l. c. p. 29. (c) To. I. L. I. p. 854. (d) Kromayer. H. E. p. 591. (e) Ap. Schlüsselburg. L. X. p. 255. seqq. (f) Ottius l. c. p. 108. (g) Seckend. l. c. (h) To. I. L. I. Ep. LXXIX. p. 630. (i) To. II. L. II. Ep. XXCI. p. 940.

Jaar MD. tot MDC. Siderocrates.

Van den *Professor Matheseos* te Tubingen, *Samuel Siderocrates*, of *Eisenmenger*, is nu reeds al eenige maalen gedacht geworden, hoe hy van *Dr. Andreæ*, voor een Swenkvelder aan gegeeven is, en zich opentlyk teegens hem verantwoord heeft, en hoe hy zich ook op zyn Swenkvelds, voor de gantsche *Universiteit* verweert heeft: waar van zyn eige verhaal zeer wel te leezen is. Hy is anders een treffelyk *Medicus* geweest, en hy werd weegens zyne ootmoedigheid en godzaaligheid zeer hoog geroemt, ook is hy wyt en breet gebruikt, en zelfs van *Chytræus* hoog gehouden geworden. (*k*) In Silesie werd 'er noch een Prediker genoemt *Eckelius*, die ook daar door afgezet is geworden.(*l*) En een ander, *Benedict Meler*, teegens welken, in 't Jaar 1561, de Wittenbergsche *Theologanten* ten antwoord geschreeven hebben, en geoordeelt, *dat hy met den Swenkveldsche geest hart bevangen was.* (*m*) Te Straatsburg was een Raadsheer, genaamt *Michäel Theurer*, die daarom zyn ampt needer leide, op dat hy tyd hadde, om in een schrift, *Swenkveld* te kunnen verdeedigen: en een ander, genaamt, *Michäel Elwein*, verdeedigde hem ook teegens zyne aanklaagers. (*n*) In Ulm hadde hy een vertrouwt vriend aan een Raadsheer, genaamt *Walther Ehingern*, gelyk men uit zyne brieven ziet. Zoo is ook een Prediker, met naame *Bernhard Herxheimer* daar over afgezet, waar van zyn boekje, neevens een schrift: *Fasnachts Küchlein* te zien is, de tytel van 't boekje is: *Bekentenis van 't Christelyke geloove, van Bernhard Herxheimer, afgezette Pfardienaar en Schoolmeester, in Christus Jesus, de Heere der heerlykheid, tot prys en eere bekent. e. z. v.* in 8°. (*o*) In de volgende tyden en tot nu toe, hebben de Lutheraanen en Gereformeerde, malkanderen zelfs met deeze naamen uitgescholden, gelyk hunne schriften wel te kennen geeven. En het heeft ook aan zulke lieden niet ontbrooken, die men zoodange naamen met hoopen opgelegt heeft, by aldien men maar eenig teeken van zulk eene leere by iemand kon vinden, gelyk als eene beroemde Holsteinsche Poëterze klaagt:

Herxheimer.

De naam van Swenkvelders aan veele gegeeven.

Komt iemand hier en zegd van geest,
Word als de pest gehaat, gevreest,
Ja als een Ketter aangeklaagt,
Gevangen, of uit 't land gejaagt:
Genoemt Swenkvelder *of* Phantast,
Rosencruiker, Enthusiast,
Chiliast, Weigelianist,
Davidianer, Neutralist,
Wie niet met d'allergrootste hoopen,
Den breeden weg ook willen loopen,
Maar zich naar Christi *leere houden,*
Die zyn gehaat, by jong en ouden. (*p*)

En men klaagt nu noch, dat *Swenkveld* een vry groot deel van zyn zuurdeeg in Silesie nagelaaten heeft, het welke ook onmoogelyk, naar zyn aanzien heel schoon afgeveegt kon worden. *Ondertusschen*, gelyk men daar by gestelt heeft, *leefden zy stil en ingetoogen, waaren getrouw, in hunne plichten aan hunne Overigheid, met betoonen van een schuldige gehoorzaamheid, buiten de vergaaderingen en lieten ze zich niet weeren.* Tot op heeden deezen dag is daar noch zaad van over, het welke men noch meest vind, ontrent Spitsberg in 't Goldbergsche gebied. Van waar men zegt: *Dat de Satan met*

Hun lof.

Heedendaagsche Swenkvelders.

(*k*) Vid. Melch. Adami in vitis Medic. Freherus Theatr. Chytr. Epist. p. 301. (*l*) Scultetus l. c. P. II p. 389. (*m*) Consil. Witteb. To. I. p. 770. (*n*) Ap. Fechtium Epist. Theol. p. 574. (*o*) To. II. L. I. p. 271. (*p*) Vid. Ottius l. c. p. 240. 261. 345. Anna Ovena Hoyerin geistliche Poem. p. 165. & Polemici universe.

met een zak vol Swenkvelders door de lugt gevlogen is, maar hy hadde aan den berg gestooten en die uitgestrooit.(q) Door welke spot en smaat zich echter weinige lieten afschrikken, van welke de Uitgeever der Swenkveldische schriften geschreeven heeft: „ Dat veele goedhertige en yverige menschen, door „ Gods genaade, met heete zuchten en eene hertelyke begeerte, in de „ langduurige scheuringe der Godsdienst, naar de rechte vaste Aposto- „ lische leere des Euangeliums Jesu Christi, trachteden en onderzochten, „ als ook naar de waare Gode welbehaagelyke Godsdienst, zoo wel uit „ de openbaaringe van God, als uit de zaaligmaakende kennisse Christi, „ die naar den Geest is, een verlangen hadden, en tot troost van haare „ zielen, die ook ernstig aannaamen, welken de Heere ook hun verstand „ geopent hadde, zoo dat zy de Leeraars en leere van die partye, uit het „ bevel des H. Geests, met een onzydig en eenvoudig oordeel begonnen „ te beproeven, en wat recht en goed is, van wie het ook gezegt word, „ te behouden. (r)

Jaar MD. tot MDC.

27. Doch hy zelve heeft den quaaden waan van een *Sectaris* daar meede van hem willen afweeren. „ *Swenkveld* hadde, noch verzaamelde, voor „ zich zelfs eenige eigene Kerke: maar hy wyst de menschen alleen op den „ Heere Christus, en op den invloed van zyne genaade door het geloove: „ op dat wy in alles hem voor onzen eenigen Verlosser, Heiland en Zaalig- „ maaker mochten leeren erkennen. Ik weet van geenen Swenkveldschen „ aanhang. (s) Wy hebben geene vergaaderingen, noch afgezonderden „ hoop of Kerke. Gelyk ook wy, die deeze leere van Christus, of van „ zyn roem, belyden en de zelve lief hebben, zeer weinige zyn, die wy „ weeten of kennen, nadien wy in de verstrooyinge, alleen maar in den „ Geest der genaade verzaamelt zyn: Wy zonderen ons ook niet met den „ wandel en gemeenschap van den anderen af: die Christus bemind, en god- „ zaalig leeft, hy zy ook wie hy wil, dewyle wy weeten dat God onder „ alle de gezintheeden ook de zyne heeft, die de waarheid in 't verbor- „ gen, of naderhand met 'er tyd opentlyker koomen te erkennen, haar „ tot boete begeeven, en Christelyk beginnen te leeven. Doch wat den „ uitterlyken Kerk-zeedigen Godsdienst aangaat, scheiden wy ons al- „ leenlyk van dat geene af, het welke wy voor dwaalend, of afgodisch „ en onrecht erkennen, en 't geene wy met een goed geweeten niet kon- „ nen doen. (t) Eindelyk, om ook iets te verhaalen van zyn dood, daar af is het bericht eenigzins ongelyk. Eenige stellen het Jaar 1558, en wel dat die in Schwaben zoude zyn geschied. (u) Andere het 1561 Jaar, na de geboorte van Christus, en het 71 Jaar zynes ouderdoms; het geene ook waarachtig is, en van veelen werd bevestigt. (x) Zommige melden, dat hy in zyn ridderlyke plaats *Ossing* begraaven zoude zyn, daar men nu noch zyn grafsteen, neevens zyn drinkschaal, in de Kerk te toonen weet, als meede booven des zelfs afbeeldinge, deeze verzen:

Of Swenkveld een Sectaris geweest is.

Zyn afzondering.

Dood.

Schwenckfeld gebohrn von edlem Stamm
Viel bücher schrieb / macht mir grossen nam:
Allein gefiel mir mein schwärmerey /
Verführt viel leut mit list dabey. (y)

Grafschrift.

Dat is:

Swenkveld, *van Eed'len Stam gesprooten,*
Veel boeken schreef tot 's naams vergrooten.

 My

(q) Frid. Lucæ l. c. p. 309. 311. 442. (r) To. II. præf. (s) Im bericht, wie auf der Lutherischen Inquisition zu antworten. Tom. II. Operum Lib. II. p. 982. (t) To. I. Lib. I p. 59 (u) El. Reusnerus Isagoge Histor. (x) Bucholzerus Ind. Chronolog. p. 615. Scultetus l. c. p. 270. &c (y) Frid. Lucæ l. c. p. 310.

Jaar MD. tot MDC.

My lust' alleen myn swermery,
'k Vervoerd' veel volks door list daar by.

Zacht en zaalig einde.

De omstandigheeden zynes doods werden aldus verhaalt; dat hy de uure zynes doods van te vooren wel geweeten heeft, geen groot pyn of byzondere ziekte gevoelde; zyne leere op 't laatst noch bevestigt, en een stemme gehoort heeft: *Op, op, in den heemel!* Diergelyken stemme hy ook by den uitgang uit zyn Vaderland hadde gehoort: *Op, op, uit het vuur!* Waar by hy in zyn bedde was opgestaan, met de handen hadde geklopt, en overluid gelachen. Vorders heeft hy zich teegen de smaadheeden zyner vyanden, hertelyk getroost, met de woorden van Christus, en altoos zyn gebed tot hem gedaan, ook geduurig de zaaken van den Heere Christus in zyn mond gehad, en hem voor zyne vyanden gebeeden. Daar beneevens is hy altyd vol troost en vreugde geweest, zoo dat hy zeide: „Hoe zeer hy zich verwonderde over de gerustheid, die hem „de Heere gaf, daar hy hem niet in den heemel nam. Waar op hy ten laatsten deeze woorden heeft gesprooken: „O Heere Jesus Christus! laat u „uwe zaake, en het begoste werk uwer openbaaringe aanbevoolen zyn. „Verwek anderen, die uw Woord in alle onvervalschtheid voordragen tot „uwen lof. Dus heeft hy zynen geest in de handen van Christus bevoolen, en hy is in zyne ruste ingegaan, op den 10 December, des Jaars 1561. (z)

28. By dit korte verhaal der Historie van *Swenkveld*, zal ik noch een kort uittrekzel van zyne leere hier by voegen, het welke een oud Prediker, genaamt *Johan Werner* heeft opgestelt, en dat *Swenkveld* zelve in eene voorreede, voor het zyne erkent heeft. De tytel daar van is als volgt: *Een nieuwe recht Christelyke Chatechismus, voor de kinderen Gods, gestelt op de artykelen van 't gemeene verbond des Christelyken geloofs.*

Vraage.

Welke is de grondvest van onze zaaligheid?

Antwoord.

Jesus Christus, 1 *Cor.* III.

Wat is Christus?

Jesus Christus is de eenig-gebooren Zoone Gods, waare God en waare mensch, die is de grondsteen onzer zaaligheid. *Matth.* XIIX. *Joh.* I.

Waar uit weet gy dat?

Voor eerst weet ik zulks uit Gods des Vaders genaadige openbaaringe, als meede uit het Verbond des algemeenen goddelyken geloofs. *Matth.* XVI.

Welke is de gemeene belydenisse des Christelyken geloofs?

Ik geloove in God den Vader, den almachtigen Schepper des heemels en der aarden.

Hoe verstaat gy dat?

Alzoo, dat God, die van eeuwigheid een Zoon heeft voortgebracht, waarom hy ook Vader genaamt werd, en de zelve eenig-gebooren Zoon, die het Woord, de Wysheid, en de Kracht des Vaders is, alle dingen heeft geschaapen.

Is de mensch ook zoo gebrekkelyk, en in zonden geschaapen?

De mensch is wel en goed zonder zonden geschapen, maar de oude slang, de booze geest heeft hem bedroogen en verleid, zo dat hy God ongehoorzaam, en een zondaar geworden is; daar door dan het oordeel Gods, naa-

(z) Jacob Held Endschaft und auflössung des mannes Gottes Casp. Schwenkfelds edit. Anno 1597. in 8o.

naamelyk, de dood en verdoemenis over den menschen is gekoomen. Jaar MD. tot MDC.

Zyn dan alle menschen zondaars en verdoemde?

Van natuure en weegen haare eerste geboorte, zyn alle menschen, die van den ouden *Adam* voort koomen, zondaars, verdoemt, kinderen des toorns, en alle te zaamen ondeugende geworden: doch God heeft na zyne grondelooze barmhartigheid, de menschen door zynen eengebooren Zoon, door den welken hy hem in den beginne geschaapen hadde, ook weeder herstelt en begenaadigt, als ook van den eeuwigen dood, helle, en verdoemenisse verlost.

Wie is de zelve Zoon?

Het is Jesus Christus onzen Heere, want alzoo bekennen wy: Ik geloove ook in Jesus Christus zynen eenig-geboorenen Zoon, onzen Heere. *Joh.* XI.

Waarom noemen wy hem onzen Heere?

Daarom voornaamentlyk, om dat hy ons uit het geweld van den tyrannigen Heere, naamentlyk van den boozen geest heeft verlost, en met zyn dierbaar bloed ons voor hem en zynen Vader tot een eigendom heeft weeder gekoft, wanneer naamelyk, dezelve Zoone Gods, waare God, het Woord, en de kracht Gods des Vaders, mensch is geworden.

Hoe is zulks geschied?

Alzoo dat den Engel tot de maagd *Maria* zeide, de H. Geest zal van booven af in u neederdaalen, en de kracht des Allerhoogsten zal u overschaduwen, daarom ook dat heilige, dat uit u gebooren word, zal Gods Zoon genaamt werden. *Luc.* I.

Waar uit weet gy dat?

Daar uit weet ik het, dewyle ik geloove en belyde, dat hy ontfangen is van den H. Geest, en gebooren uit de maagd *Maria*.

Hoe verstaat gy dat?

Alzoo dat in 't neederdaalen des H. Geests, en in de overschaduwende kracht des Allerhoogsten, het Woord Gods, in en van het lichaam der H. Maagd, heeft vleesch aan zich genoomen, wanneer de Zoone Gods in haar is ontfangen, (*Verbum incarnatum* een vleesch geworden woord) en daar na uit haar is gebooren een waare God en waare mensche, welke is Jesus Christus, een Zoon van God en de Maagd. *Luc.* I. *Esa.* VII.

Waarom is dat geschied?

Daarom, om dat de menschelyke natuure in *Adam*, door de zonde zynde verdorven, wy alle zondaars en verdorvene menschen geworden zyn, en ook niemand zich zelven heeft helpen konnen; derhalven heeft dan God, uit zyne zonderlinge goedheid en meededoogen, eenen anderen nieuwen mensche, den heemelschen *Adam*, willen laaten gebooren worden, die niet des ouden *Adams*, maar Gods Zoon zoude zyn: zoo dat wy door den zelven, van onze zonden bevryd en verlost werden, en dat is Jesus Christus onzen Heere en God, in welken alle onze zaligheid is en bestaat *Rom.* V. I *Cor.* XV. *Eph.* II. 2 *Cor.* V. *Gal.* IV. I *Cor.* I. *Act.* IV.

Hoe zyn wy dan door Gods Zoon, Jesus Christus, verlost?

Alzoo, dat hy onder *Pontius Pilatus*, heeft geleeden, gekruist, gestorven en begraaven is geworden.

Hoe verstaat gy dat?

Alzoo, dat ik geloove en belyde, dat Jesus Christus God en mensch, in eenigheid des Perzoons, waarachtiglyk heeft geleeden; ja, dat niet de bloote menscheid alleen, noch de eene natuure van den anderen afgezondert zynde, maar dat God en mensch, de Perzoon des eenig-ge-

Jaar MD. tot MDC. boorene Zoone Gods, heeft geleeden en ons verlost; dat de gantsche eenig-geboorene Zoone Gods, voor onze zonden waarachtig aan 't kruis is gestorven, zoo wel als hy waarachtiglyk van de maagd *Maria*, *God en mensch*, in een Perzoon, een gantsche Zoone Gods, onverdeelbaar is gebooren.

Waar is hy dan begraaven?

Ik geloove en belyde, dat Jesus Christus, na dat hy aan 't kruis is gestorven, van 't kruis genoomen, ook na de Schrift begraaven is: en niet alleen begraaven, maar ook needergedaalt ter hellen. *Eph.* IV.

Hoe verstaat gy dat?

Alzoo, dat ik geloove en bekenne, na dat Christus aan 't kruis, door den dood is vry gestelt, dat hy als het eeuwige Woord, vereenigt zynde met de ziele, na beneeden is gedaalt, tot in de helle, aldaar in den geest, de geloovige Oudvaders heeft bezogt, haar het Euangelium verkondigt, dezelve verlost, en uit de gevangenis gevoert. I *Petr.* III. *Joh.* II. I *Petr.* IV. *Es.* XLII.

Hoe is dat toe gegaan?

Alzoo, dat hy, naamelyk de Heere Jesus Christus, uit den dooden weederom is opgestaan, gelyk ik ook met de H. Christelyke Kerke, geloove en belyde, dat hy ten derden daage weeder is opgestaan van den dooden. *Matth.* XXVIII. *Marc.* XVI. *Luc.* XXIV. *Joh.* XX.

Wat gedachten hebt gy by deezen Artykel des geloofs?

Daar by bedenke ik, hoe dat Christus, het almachtige Woord, met de ziele vereenigt zynde, den Satan in zyn Ryk, bezocht, bestreeden, en overwonnen heeft: de geloovige zielen uit de helle heeft gevoert, zyn heilig lichaam van den dood weeder opgewekt, en alzoo een heerlyke zeege-praal van overwinninge gehouden, zoo dat zich de heemelen daar over verheugt hebben: en dat hy alzoo een oorzaak der eeuwiger zaaligheid is geworden, voor alle de geene, die in hem gelooven.

Is dan de zaaligheid alzoo door den dood, en door de Opstandinge van Jesus Christus verworven?

Ja, de zaaligheid en hoope des eeuwigen leevens, is den menschen, door de dood en opstandinge des Heeren Jesu Christi verkreegen, maar ook moeste de Heere Jesus Christus ten heemel vaaren, gelyk ik derhalven ook geloove en belyde, dat hy ten heemel opgevaaren is, zit nu ter rechterhand Gods, des almachtigen Vaders, van waar hy zal weeder koomen om te oordeelen de leevende en de doode. *Rom.* IV. *Act.* III. *Ps.* LXVII.

Hoe verstaat gy dat?

Alzoo, dat ik geloove en belyde, dat Christus Jesus, God en het eeuwige Woord, 't welke vleesch is geworden, zyn vleesch of aangenoomene menschheid, in den heemel heeft gevoert, en zyne goddelyke klaarheid en heerlykheid gantsch gelyk en eeveneens heeft gemaakt, dat alzoo het vleesch, met het Woord vereenigt zynde, nu in een goddelyke kracht en macht, een Heere Christus, aan de rechterhand zynes Vaders, met den Vader in eene gelyke heerlykheid leeft, werkt en regeert: en dat de Zoone Gods, Jesus Christus, in zoodaanige zyne en zynes Vaders heerlykheid, zal weeder koomen om te oordeelen de leevendige en de dooden. I *Petr.* I. *Matth.* XXVI. *Marc.* XVI. *Apocal.* VII.

Waarom heeft Christus moeten ten Heemel op vaaren?

Daarom, op dat de mensche Jesus Christus, van God zynen Vader, tot een heemelsch Koning wierde gekroont, en het ryke Gods moeste aanvaarden, om het aan alle geloovige meede te deelen; dat onze Heere Jesus Chri-

Christus, ook zelfs na zynen vleesche, van den Vader de toezegginge des H. Geests ontfing, en de zelve over het vlees van alle geloovigen uit giet, daarom is hy ten heemel opgevaaren, naamelyk, op dat hy den menschen de heemelsche gaaven in haare herten mocht geeven, en haar met den H. Geest vervullen, rechtvaardig maaken, en ook de verworvene zaaligheid aanbrengen en meede deelen: op dat ze dezelve deelachtig, en tot het erfdeel van het Ryke der Heemelen, door den H. Geest verzeegelt en verzeekert werden mochten. Daarom ik ook geloove in den H. Geest. *Hebr.* II. *Actor.* II. *Eph.* I. Jaar MD. tot MDC.

Wat is de H. Geest?

Hy is waare God, met den Vader en den Zoon, een eenig God, die van den Vader en den Zoone uit gaat, die de herten der uitverkoorenen heiligt, met genaade vervult en vervaardigt, zoo dat ze gelooven kinderen Gods te zyn, in alle goede werken wandelen, en eeuwig zaalig werden. *Joh.* XVI. *Jer.* XXVII. *Joël.* II. *Hebr.* VIII. *Actor.* II. *Rom.* XVI.

Welke zyn de uitverkoorene en kinderen Gods?

Het is de H. Christelyke Kerke, daar op dan volgt de gemeenschap der heiligen, daar van ik zegge, dat ik geloove en belyde een H. Christelyke Kerke, de gemeenschap der heiligen. *Matth.* XVIII. *Eph.* III.

Wat is de H. Christelyke Kerke?

Het is het getal der uitverkorene en verordeneerde ten eeuwigen leeven, en het zyn alle waare geloovige, weedergebootene menschen, in wiens herten Christus door het geloove woont: want ik geloove, dat 'er op de gantsche aarde, ook onder alle *Secten* of teegenwoordige partyen, God de almachtige de zyne heeft, dat is, een vroom, heilig, uitverkooren, en byzonder volk, en goedhertige menschen; dewelke zyn van eenerleye liefde tot God, gelyke erkentenis, en van een leevendig geloove in Jesus Christus, begaaft met den H. Geest. En schoon zy wel door de gantsche weereld, na haare lichaamen zyn verstrooit, zoo zyn ze doch eenig in 't geloove, en in Christus Jesus door zynen Geest, tot een lichaam verzaamelt. Dit is dan de H. Christelyke Kerke, die heerlyke Bruid, en 't lichaam onzes Heeren Jesu Christi, in wiens Kerke ook de gemeenschap der heiligen is, die niet anders meede brengt, dan dat alle de waare leeden der Christelyke Kerke, door Christus heilig, en aan alle des zelfs heemelsche goederen, genaaden en weldaaden, ja ook aan Christus zelve, als aan het Hoofd der Kerke, deel en gemeenschap hebben, ook onder malkanderen als leeden eenes lichaams, in de liefde en volle vreeze Gods leeven. *Actor.* XIX. *cap.* XX. *Tit.* II. I *Petr.* I. *Eph.* IV. *cap.* II. *vers* 5. *Col.* III. I *Cor.* XII. *Col.* I.

Hoe komt de mensch in deeze heilige verzaamelinge en gemeenschap?

Door het leevendig geloove in Jesus Christus, en door deszelfs waare erkentenis, want zoo haast als de mensch in Christus van herten gelooft, Christus recht erkent, en in den naame van Christus boete doet, zoo werd hy alzoo door den H. Geest nieuw uit God gebooren, zoo komt hy in de gemeenschap der heiligen, werd Christus als den Hoofde ingelyft, en een lid van de Christelyke Kerke, in de welke ook is de vergeevinge der zonden; gelyk ik ook dieshalven geloove eene vergeevinge der zonden. *Luc.* XXIV.

Hoe verstaat gy dat?

Alzoo, nademaal wy alle, gelyk als gehoort is, van natuuren zondaars zyn, en dat immers geen zondaar (den welken de zonde niet uit genaade vergeeven, en die niet door het bloed van Christus, daar af gereinigt, geheiligt en afgewasschen werd) in den heemel kan koomen,

zoo

Jaar MD. tot MDC. zoo geloove ik, dat alle boetvaardige en waare geloovige menschen, dien haare zonde berouwt, die daar van af staan, zich aan den Heere Christus over geeven, ook een nieuw leeven in Christus beginnen, en gelooven, dat Christus voor haare zonden, en de zonden van alle menschen, door zyn lyden, dood, en bloed vergieten alleen genoeg gedaan heeft, waarachtiglyk alle zonden vergeeven worden: dat haar ook door Christus, altoos verdere genaade werd gegeeven, waar door zy alzoo, in het waare geloove in Christus, tot een volkoomen man opwassen, en in een nieuw Christelyk leeven, tot aan haar einde toe volharden. *Actor.* II. *Hebr.* x. *cap.* III. *Rom.* II.

Zeg my dan, wanneer de mensch in het waare geloove sterft, waar heene hy vaart?

De geloovige mensch, die in Christus komt te ontslaapen, die werd ontbonden, en zyn ziel geraakt in de eeuwige rust en vreugde in Christus, zyn lichaam werd tot assche en aarde, doch Christus als den Heere, zal hem ten jongsten daage weeder opwekken, daar dan lyf en ziel, van alle waare Christ-geloovige, ter eeuwiger heerlykheid, en de gemeinschap des weezens van Christus onzen Heere en God, in de opstandinge des vleesches, weederom vereenigt zullen werden; daarom ik dan geloove en belyde, de weeder opstandinge des vleesches. *Actor.* II. *Hebr.* x. *cap.* III. *Rom.* II.

Maar, hoe moet dat toe gaan?

Alle, die in de graaven zyn, zullen de stemme van den Zoone des menschen, onzen Heere Jesus Christus, hooren: en zy zullen voor het licht koomen, en opstaan, en die het goede gedaan hebben, zullen opryzen ter opstandinge des leevens, doch die het quaade gedaan hebben, tot de opstandinge des oordeels en der verdoemenis. *Joh.* v.

Zoo glooft gy, na dit leeven het eeuwige leeven?

Ja ik geloove, dat 'er een eeuwig leeven is; gelyk als dieshalven de Heere Christus spreekt: Wie in my gelooft, die heeft het eeuwige leeven; en hy, naamelyk de Heere Jesus Christus, is waare God en het eeuwig leeven. Amen! *Joh.* VI. 3. 1 *Joh.* v.

§ 29.

Van de Sacramenten van Jesus Christus, en de Christelyke Kerke.

Wat achtinge hebt gy voor de Sacramenten van Jesus Christus, en de Christelyke Kerke?

Dewyle ik geloove in Jesus Christus onzen Heere en God, zoo houde ik van de Sacramenten, het geene hy zelfs geleert en verordent heeft te houden. *Joh.* xx.

Wat leert dan Christus van de Sacramenten?

Van den Doop leert hy alzoo: *Johannes* heeft wel met waater gedoopt, maar gy zult gedoopt worden met den H. Geest. *Actor.* I.

Hoe verstaat gy deeze woorden?

Alzoo, dat 'er tweederleye Doop is, de eene in waater, en de andere in den. H. Geest: en dat de Dienaaren der Kerken van Christus, in 't recht gebruik met waater doopen, maar dat Christus zelve alleen met den H. Geest doopt. *Matth.* III. *Joh.* I.

Is ook den Doop van nooden tot de zaaligheid?

Den Doop onzes Heeren Jesu Christi, die in den H. Geest geschied, is aan alle menschen noodig ter zaaligheid: want het is den innerlyken Doop, en het Wasch-bad der weedergeboorte, der reiniginge en vernieuwing des herten, door den H. Geest, in het Woord des leevens, welke is Jesus Christus. *Joh.* XIII. *Tit.* III. 1 *Cor.* VI.

Heeft

Heeft niet Christus aan zyne Discipelen bevoolen, dat ze met waater zouden doopen?

Ja, hy heeft gezegt tot zyne Discipelen, wanneer gy zult uit gegaan zyn in de gantsche weereld, zoo verkondigt het Euangelium aan alle schepzelen, al wie gelooft en gedoopt werd, die zal zaalig werden, doch die niet en gelooft, die zal verdoemt werden. *Marc.* XVI.

Hoe verstaat gy deeze reede van Christus?

Alzoo, dat Christus aan zyne Discipelen bevoolen heeft, na dat hy haar den H. Geest hadde gegeeven, te prediken de boete en vergeevinge der zonden, in zynen naame aan alle volkeren, die dan zouden gelooven, boete doen, vergeevinge der zonden ontfangen, en gedoopt werden, die zouden zaalig worden.

Is 't dan niet genoeg, wanneer een mensch met het uitterlyk Doopwaater gedoopt werd, dat hy een Christen zy, en zaalig werde?

O neen, maar 't en zy dat iemand van booven af, uit waater en den H. Geest gebooren werde, anderzins kan hy het ryke Gods niet zien. *Joh.* III.

Hoe verstaat gy deeze woorden?

Alzoo, dat niemand zaalig werden kan, 't en zy dan, dat hy een nieuw mensch werde.

Hoe werd men een nieuw mensch?

Wanneer iemand met heemelsch waater, door het leevendige Woord Gods, Jesus Christus, in de daadelyke kracht des H. Geestes, in zyn herte en ziele vernieuwt, van zonden afgewasschen, inwendig gedoopt en gezuivert werde. *Joh.* IV. en 3. *Ezech.* XXXVI.

Ey lieve, hoe gaat dat doch toe?

God de heemelsche Vader, die zynen Zoone Jesus Christus, van den dooden opgewekt, en aan zyne rechterhand in den heemelschen staat gestelt heeft, doet hem geworden uit genaade, een kind en erfgenaam des heemelryks te zyn, door Jesus Christus, als door den onvergankelyken zaade, in het Woord der waarheid, 't welke hy uitgiet door den H. Geest, in de herten der uitverkoorene, zoo dat ze God den Vader, en Christus zynen Zoone, met zyne weldaaden erkennen, en door het geloove kinderen Gods werden. *Actor.* II. *Ps.* CX. *Joh.* I. *Jac.* I. 1 *Petr.* I. *Joh.* XVII. *Joël* II.

Waar door weet de mensche dat hy nieuw gebooren is?

Zyn hert, zin en gemoed, zyne gedachten, woorden en werken, verwisselen zich, hy verlaat het quaade, hy bevlytigt zich om het goede te doen, hy is met Christus in de zonde gestorven, en in den dood van Christus gedoopt, om voortaan Christus te dienen, God te looven, en in de liefde zynes naasten, zyn leeven lang te wandelen. *Eph.* IV. 1 *Petr.* III. *Rom.* VI. 1 *Joh.* III. *Luc.* I.

Werden dan de zonden door den Doop van Jesus Christus geheel en al weg genoomen?

Daar blyven noch wel eenige overblyfzelen der zonde, daar teegen de gedoopte alle de daagen zynes leevens te stryden heeft, alhoewel ze den geloovigen van God niet werden toe gereekent tot verdoemenisse. *Joh.* XIII. *Gal.* V.

Werden dan de zonden in den Waater-doop niet weg genoomen?

De vergeevinge der zonden is in het bloed van Jesus Christus, en niet in de hoofdstoffe des Waaters, noch in eenig vergankelyk ding. *Apoc.* I. 1 *Joh.* I.

Wat is dan de Waater-doop?

De Doop des Waaters, wanneer die in een recht gebruik, na de leere en

Jaar MD. tot MDC. en wille der inzettinge van Christus gehandelt werd, zoo is die den geloovigen een uitterlyke indachtigmaakinge, openbaare betuiginge, of bekentenisse der genaaden-gifte en het geschenk van God, die den gedoopten van God den Vader, door Jesus Christus zyn beweezen, en ook noch beweezen werden, naamentlyk, dat hy inwendig in zyn herte en geweeten gedoopt zynde, van zyne zonden is vernieuwt, door het bloed van Jesus Christus afgewasschen, en met God bevreedigt. Zulk eene innerlyke reiniginge en afwasschinge der zonden nu, is de waare Doop onzes heemelschen Hoogen-Priesters, Jesu Christi, die in den H. Geest geschied, als welke door den uitterlyken Waater-doop, die, uit de bekentenis der goddelyke eenigheid in de Drieheid, of in den naame van Jesus Christus geschied, by den uitterlyken mensche werd betuigt en bezeegelt. Op gelyke wyze, als het lichaamelyk waater rein maakt van de lichaamelyke vuiligheeden des lyfs, alzoo zuivert Christus, het heemelsche waater, in de werkinge des H. Geestes, de Christ-geloovige ziele van de innerlyke en geestelyke onreinigheid der zonden, maakt een goed vroolyk geweeten, door zyne heilige opstandinge van den dooden. *Hebr.* IX. en X.

Zeg my, word niet iemand een Christen, wanneer hy uitterlyk met waater werd gedoopt?

Het uitwendige zichtbaare waater maakt geen Christen, maar de regeerende Heere Jesus Christus in den H. Geest, door de weedergeboorte en deelachtigheid des Geestes Gods, ja des leevendigen geloofs, daar door de mensch Christus aantrekt, in Christus werd ingelyft, van Christus door zyn Geest gezalft, en die Christus met zyne weldaaden, na den Geest gevoellyk recht erkent, dat maakt een Christen. *Rom.* IIX. I *Joh.* IV. Doch, wat het gebruik en ampt van 't uitwendige doop-waater zy, zulks is teegenwoordig en ook van te vooren al gehoort, daarom zal het niet genoeg zyn, wanneer iemand uitterlyk gedoopt werd, dat hy daarom voor God een Christen zoude zyn, maar het is de Heere, die het gedyen geeft, en men moet het inwendige van 't uitwendige, in den handel Gods behoorlyk onderscheiden, I *Cor.* III. gelyk ook *Petrus* doet. I *Petr.* III.

Waar aan zal men dan een Christen kennen?

De Heere Christus spreekt; daar aan zal men bekennen, dat gy myne Discipelen zyt, dat gy malkanderen zult lief hebben: want de liefde is een gaave des Geests van Christus, alwaar die niet is, beneevens het leevendige geloove, en de andere gaaven des H. Geests, daar en is ook geen Christen noch Christendom: het is eeven veel of de mensch met waater gedoopt, of weedergedoopt zy, of anders een naam hebbe hoe hy wil. *Joh.* XIII. I *Cor.* XIII. I *Joh.* IV.

§ 30.

Van het Sacrament des Avondmaals des Heeren.

Wat gevoelt gy van des Heeren Avondmaal?

Het is eene groote en heilige geheimnis, in welke God de almachtige zyne kinderen, de nieuw geboorene menschen, met spyze en drank verzorgt, op dat ze in de nieuwe geboorte en stand, dien zy door Christus uit God hebben, moogen opwassen, daagelyks toe neemen, en bestandig tot aan haar einde toe, daar in blyven. *Eph.* IV.

Wat is de spyze en de drank, daar meede God zyne kinderen spyst en laaft?

De spyze, waar meede God zyne kinderen spyst, is het waare lichaam van zynen Zoone Jesus Christus: en de drank daar meede hy haar drenkt, is het bloed van Christus.

Waar

Waar uit weet gy dat?

Jaar MD. tot MDC.

Ik geloove, 't geen de Heere Jesus Christus heeft gezegt: Myn Vader geeft u het waare brood van den heemel. Ende myn vleesch is waarachtig een spyze, ende myn bloed is waarachtig een drank. *Joh.* VI.

Hoe verstaat gy deeze woorden?

Geheel eenvoudig verstaa ik die, gelyk als de mond der Waarheid, Christus zelve die uitgesprooken heeft, alzoo, dat het lichaam van Christus, het welke voor ons waarachtiglyk gegeeven is, eene waarachtige spyze onzer ziele, en een volkoomen geestelyk voedzel zy: en zyn bloed, het welke tot vergeevinge der zonden is vergooten, waarlyk een drank onzer zielen, en eene eeuwige verquikkinge zy: en dat, zonder deeze spyze en drank, niemand het eeuwige leeven genieten zal. *Matth. cap.* XXVI.

Wie heeft u dat geleert?

Ik hebbe dat uit de leere van den heemelschen Meester, Christus, die daar spreekt: Het zy dan dat gy zult eeten het vleesch van den Zoone des menschen, en drinken van zyn bloed, zoo hebt gy geen leeven in u. *Joh.* VI.

Hoe kan de mensch het vleesch van Christus eeten, en zyn bloed drinken?

In den geloove moet hy het zelve eeten en drinken, gelyk als Christus zelfs zegt: Wie tot my komt, die zal geenzins hongeren, en wie in my gelooft, die zal nooit dorsten. *Joh.* VI.

Hoe mag dit doch toe gaan?

Dit geschied goddelyk, heemelsch en geestelyk, ja waarachtig: want nadien het vleesch van Christus waarachtig, goddelyk, heemelsch en geestelyk is, in de klaarheid Gods, zoo werd het ook waarachtiglyk, op zoodaanig eene wyze, in den H. Geest, van den geloovigen gegeeten en genooten. (Men eet het lichaam van Christus, *verè*, waarlyk, niet *Symbolicè*, toepasselyk.)

Wat is het te zeggen, het vleesch van Christus in den geloove te eeten?

In den geloove het vleesch van Christus te eeten, en zyn bloed te drinken, is Christus na den Geest recht te erkennen, en zyne weldaaden innerlyk in 't herte te gevoelen, in Christus ingelyft te zyn, in hem te wassen, te voelen en te smaaken, hoe zoet en lieffelyk de Heere is; daar van nochtans de ongeloovige niets weet, noch genieten kan.

Zoo gelooft gy, dat alleen de geloovige het vleesch van Christus eeten, en zyn bloed drinken?

Alzoo geloove ik, dat alleen de kinderen Gods eeten het brood haares Vaders.

Wat is het brood Gods?

Het brood Gods is, het welke van den heemel is needergedaalt, het leevendige brood, een brood der eeuwiger verzaadinge, het welke aan de weereld het leeven geeft, en 't is het ingevleeschte Woord, Jesus Christus, (*Verbum incarnatum*) *Joh.* I.

Wie heeft dat gezegt?

Christus de Heere zegt; het brood Gods is, dat van den heemel is needergedaalt, en ik ben het brood des leevens, op dat iemand daar van eete en niet sterve. *Joh.* VI.

Is Christus dan een brood?

Ja hy is een brood, maar een geestelyk brood des leevens, en het leevendigmaakende brood, 't welk allen honger der zielen en versmachtinge van ons geweeten weg neemt, ja dat zoo sterk en krachtig is, dat,

Jaar MD. tot MDC. wie daar van eet, hem noch dood, noch zonde kan doen ſterven, noch de helle verſlinden. In 't korte, het heeft zulken eigenſchap en werkzaamheid, dat alle, die van deezen broode gegeeten hebben, daar door leevendig, eeuwig gevoed, en in 't eeuwige leeven eeuwig behouden werden.

Uit wat grond zegt gy zulks?

Uit deezen grond zegge ik het; dat de Heere heeft gezegt: Ik ben het leevendige brood, dat van den heemel is afgekoomen, zoo iemand van dit brood eet, die zal leeven in eeuwigheid. *Joh.* VI.

Hoe, mag dit ook van zyn vleeſch verſtaan werden?

Christus zegt zelfs: het brood, dat ik geeven zal, is myn vleeſch, dat ik zal geeven voor 't leeven der weereld. Dewyle Gods Zoone, het almachtige Woord, van den heemel needergedaalt zynde, het menſchelyke vleeſch heeft aangenoomen, zich met het zelve in een Perzoon heeft vereenigt, en Christus voor de zonden des weerelds geſtorven is, en ook van den dooden opgeſtaan, verklaart, en zyn vleeſch aan de rechterhand Gods gezet heeft; zoo is het nu met den woorde (dat vleeſch geworden is) in Gode verheeven in een en dezelve heerlykheid en weezen; het is in eenerleye kracht, macht en vermoogen, dat Christus geheel God en menſch, aller waarer geloovigen ſpys, waarachtig brood, en eenig onderhoud der zielen is, en hy ſpyſt ons tot het eeuwige leeven. *Joh.* VI. *Luc.* I. *Actor.* II.

Wat gevoelt gy van de woorden, die de Heere in 't Avondmaal geſprooken heeft, toen hy zeide: Dit is myn lichaam, dat voor ul. gegeeven werd?

Het zyn woorden, die geeſt en leeven zyn; woorden, die Christus het leeven van de leevendige en leevendigmaakende ſpyze onzer zielen heeft geſprooken. *Joh.* VI. *Joh.* XIV.

Hoe verſtaat gy dezelve woorden?

Alzoo verſtaa ik die. De Heere Jeſus in den nacht, toen hy verraaden wierd, nam hy het brood, en gedankt hebbende, brak hy het, en gaf het aan zyne Diſcipelen, zeggende: Neemt het, (en ik geloove, dat zy 't zelve met ter haaſt genoomen hebben) eet het, (en ik geloove, dat ze het zelve ook haaſtelyk, op het bevel van den Heere, hebben gegeeten) en toen zy het gegeeten hadden, ſprak hy; dit is myn lichaam, het welke vooor ul. gegeeven werd.

Welk is dan het lichaam van Christus, dat voor ons gegeeven is?

Even dat zelve, het welke daar is een gebrooken en gegeeten brood.

Wat is dan een gebrooken en gegeeten brood?

Het is een ſpyze; en zulks is het lichaam van Christus ook, het welke voor ons gegeeven is, naamelyk een ſpyze. Want, eeven gelyk als een gebrooken en gegeeten brood het lichaam ſpyſt, het natuurlyke leeven onderhoud, voed, verlengt, enz. Alzoo is het lichaam van Christus, dat voor ons aan 't kruis gebrooken is, een wonder-hooge en ryke ſpyze voor de geloovige zielen, daar aan ze het geeſtelyke en goddelyke leeven kan eeten, hebben en eeuwig bezitten. *Joh.* VI.

Wie heeft u deeze uitlegginge geleert?

De Heere Christus zelfs heeft my die geleert, want hy zegt: Myn vleeſch is waarachtig een ſpyze, en het brood, het welke ik hem geeven zal, is myn vleeſch.

Hoe verſtaat gy dan de woorden by den beeker, daar de Heere zegt: Dit is myn bloed, het welke voor ul. en ook voor veele vergooten werd, tot vergeevinge der zonden?

Alzoo, na dat zy het Avondmaal gegeeten hadden, nam de Heere den

den beeker, en na dat hy gedankt hadde, gaf hy dien aan zyne Diſcipelen, en hy zeide tot haar: Drinkt alle daar uit, en zy dronken alle daar uit, en hy zeide tot haar: dat is myn bloed, het welke voor ul. en voor veelen vergooten werd, tot vergeevinge der zonden. *Luc.* XXII. *Matth.* XXVI. *Marc.* XIV. *Matth.* XVI.

Wat is dan het bloed, dat voor ons tot vergeevinge der zonden vergooten is?

Het is den geloovigen, 't geene een uitgedronkene wyn is uit den beeker.

Wat is een uitgedronkene wyn?

Een drank is het, en dat is het bloed van Chriſtus ook, naamentlyk, een drank, een waare drank der dorſtige ziele. Want, gelyk als een uitgedronkene wyn een drank is voor het lichaam, alzoo ook het bloed van Chriſtus, het welke tot vergeevinge der zonden vergooten is, en dat een bloed is des eeuwigen Teſtaments, is een drank voor onze ziele.

Wie heeft u dat geleert?

De Heere Chriſtus zelfs, die daar zegt: Myn bloed is waarachtig een drank: en komt tot my alle enz. en gy zult ruſte vinden voor uwe ziele. *Joh.* VI. *Matth.* XI.

Is dan het zichtbaare brood in 't Avondmaal niet het lichaam van Chriſtus, en de natuurlyke wyn zyn bloed?

Het lichaam van Chriſtus, en zyn bloed is een ſpys en drank, die niet verderft, maar die blyft tot in 't eeuwige leeven; daarom, alles wat verderft en verteert werd, kan onmoogelyk het lichaam of bloed van Chriſtus niet weezen. *Joh.* VI.

Hoe verſtaat gy de woorden des Heeren, welke hy geſprooken heeft tot zyne Diſcipelen, daar hy zegt: Doet dat tot myne gedachteniſſe?

De Heere Chriſtus heeft aan zyn Diſcipelen en geloovigen bevoolen, het brood te breeken: zoo dikwils als ze zouden te zaamen koomen, des Heeren Avondmaal houden, het brood eeten, en uit den beeker drinken, zoo zouden ze zyner daar by gedenken, en zulks doen tot zyne gedachteniſſe, hem voor zyne geeſtelyke ſpyzinge, weldaaden en verloſſinge, dank zeggen, en zyn dood daar by verkondigen. I *Cor.* XI.

Doch wat zouden zy doen, dewyle hy zegt; doet dat?

De Heere Chriſtus heeft daar meede niets anders bevoolen, als zoo meenigmaal als zy in de Gemeente zouden t'zaamen komen, om des Heeren brood te breeken en te eeten, dat ze zulks zouden doen, tot zyner gedachteniſſe: het is dan om het gedenken te doen, op dat ze de weldaad van Chriſtus, in den geloove zouden bedenken, naamelyk, hoe zy de zelve zyn deelachtig geworden, ja op dat zy met het lichaam van Chriſtus, inwendig geſpyſt en met zyn bloed gelaaft zouden werden, en hem ook daar voor hertelyk dank zouden zeggen, hem pryzen en looven, en ook altoos te meerder lieven en erkennen.

Is dan het brood-breeken ook noodig ter zaaligheid?

Het brood des leevens is noodig ter zaaligheid, en niets uitterlyks, want een is van nooden. *Joh.* VI. *Luc.* X.

Mag ook eenig menſch het brood des leevens eeten, wanneer hy het brood-breeken, of uitterlyke Avondmaal, niet meede houd?

De kinderen Gods bidden den Vader aan, in de Geeſt en waarheid, en zy bidden hem in Geeſt en waarheid, om het daagelykſche overweezentlyke brood, en de Vader geeft haar ook zoodaanig brood, in den Geeſt en in der waarheid. En is alzoo deeze heemelſche ſpyze, of ſpyzinge geenzins aan eenige uitterlyke dingen, noch ook aan eenige plaatze of

Jaar MD. tot MDC. of tyd gebonden, maar de Vader spyst vryelyk zyne kinderen, met het brood des leevens, wanneer en wien hy wil. *Joh.* IV.

Wat kracht heeft het brood des leevens?

Christus zegt: Wie dit brood eet, die zal leeven in eeuwigheid: en wie myn vleesch eet, en myn bloed drinkt, die heeft het eeuwige leeven, en ik zal hem opwekken ten jongsten daage. *Joh.* VI.

Heeft niet Judas in 't Avondmaal, het brood des leevens, het lichaam van Christus, ook met de andere Discipelen gegeeten?

De geloovige Discipelen hebben het brood des leevens, het brood, den Heere zelve, gegeeten. Doch *Judas* heeft niet gegeeten, het brood, den Heere, maar het brood des Heeren, teegen den Heere. *August. Tract.* 59.

Wat is het brood des Heeren?

Het is het zichtbaare lichaamelyke brood, het welke de Heere in zyn Avondmaal heeft gebrooken, en dat de Apostelen in Gods Gemeente, tot gedachtenisse des Heeren, hebben gebrooken en gegeeten, dat is, en werd ook genaamt het brood des Heeren.

Waarom heet het een brood des Heeren?

Daarom, dat het van de Heere, tot zyner gedachtenisse, aan zyne Discipelen, bevoolen en ingezet is, te breeken en te eeten. Wanneer ook het Avondmaal, na de inzettinge en ordeninge des Heeren, van de genoodigde Disgasten, in zyne genaade werd gehouden, dan eeten de geloovige, niet alleen het brood des Heeren, maar ook het brood, den Heere zelve, zy eeten als dan het brood des leevens, het lichaam van Jesus Christus uit zyn leevendig woord, door het waare geloove: Doch de ongeloovige eeten alleen maar het brood des Heeren, en dat noch onwaardig, weshalven zy ook schuldig werden aan het lichaam en bloed des Heeren; daarom, dat ze niet onderscheiden het lichaam des Heeren, noch Christus met zyne weldaaden, noch den Geest recht erkennen, en om dat ze tot het geestelyke gastmaal des heemelschen Konings, zonder bruilofs-kleed binnen treeden, aan de taafel van den Heere Christus willen eeten, en zy zyn noch geene Discipelen des Heeren, noch waare Christenen geworden. I *Cor.* XI. Daarom zegt *Paulus* ook, by de beschryvinge van des Heeren Avondmaal: Maar de mensche beproeve hem zelven, en eete alzoo van deezen broode, en drinke van deezen drinkbeeker: Want, wie onwaardiglyk eet en drinkt, die eet en drinkt hem zelven een oordeel; daar meede, dat hy niet onderscheid het lichaam des Heeren.

Waar in bestaat die beproevinge, daar Paulus van spreekt? of wat is het, zich zelfs te beproeven?

De beproevinge bestaat daar in, dat zich de Taafel-gast van des Heeren Avondmaal, te vooren in zyn geweeten, eerst wel zal onderzoeken, of hy al een waarachtig leevendig geloove heeft, of hy ook Christus en zynen naasten, al wel lief heeft, en of hy de geestelyke spyze van des Heeren Avondmaal al recht wel kent, en weet wie het geeft, of waar in het zelve voorgedraagen werd: Van gelyken, of hy de woorden, dat is myn lichaam, enz. al wel te recht heeft verstaan; en ook vast gelooft, dat het lichaam en bloed van Christus de waare spyze en drank van onze zielen zyn. Ook zal tot deeze beproevinge behooren, dat de mensche, die het brood der dankzegginge, in des Heeren Avondmaal, met de Christelyke verzaamelde Gemeente wil breeken, te vooren de weldaaden van Christus, en van zyne kruissinge, aan zyne ziele deelachtig is geworden: dat is, dat hy met het lichaam en bloed van Christus, tot het

het eeuwige leeven, door het geloove inwendig gespyst en gelaaft werd. En kortelyk, dat de mensch, die aan de taafel des Heeren waardiglyk wil gaan, voor heene weedergeboren, en in Christus ingelyft moet zyn, en door Christus in zyn genaade, een ander nieuw mensch geworden. Wat 'er noch wyders, tot de verhaalde noodwendige proeve, der Dis-genooten van des Heeren Avondmaal, zal behooren, zulks zullen de Godvreezenden na de aanleidinge der H. Schrift, wel te bedenken weeten, 't en zy ze zich anderzins zelve niet willen verleiden, haar zelven het oordeel eeten, en aan 't lichaam en bloed van Christus schuldig worden. Jaar MD. tot MDC.

Einde van den Catechismus of Onderwyzinge.

HET XXI. HOOFDSTUK.

Van de Weederdoopers.

1. WY koomen nu verders op een zeer wydluchtige en ten uitterften verwarde Historie, waar af zoo veele groote boeken nu noch in weezen zyn, zoo dat het noodig zal schynen, het aanmerkelykste en voornaamste nu maar in acht te neemen, en alle groote wydloopigheid te vermyden; nademaal het tot deeze onze verkortinge gevoeglykst is, dat wy ten minsten een genoegzaam, waarachtig en grondig begrip van zoodaanige zaaken in 't algemeen moogen bekoomen, maar de gantsch onnutte omstandigheeden ter zyden stellen, en zulks volgens ons vast gesteld voorneemen, alles onpartydig, en volgens de Historische waarheid. Zoo zal ik dienvolgende den Leezer, uit het bericht van *Andreas Karelstad*, indachtig maaken, hoe men deezen gemeenlyk plagt te beschuldigen, dat hy der Weederdooperen, en aller onzinnigen oorsprong en Vader zoude geweest zyn, welke meeninge uit het volgende af te neemen is. Als deeze *Karelstad*, van Wittenberg weg getoogen, en na *Orlamunda*, volgens het voorige verhaal, was geweeken, zoo wierden met hem tot Zwikkau, zeekere lieden bekent gemaakt, met welkers doen en bedryf, de Leeraars aldaar niet wel vernoegt waaren. De naamen nu van deeze menschen, werden in 't gemeen gemeld te zyn, *Nicolaas Storch*, *Marcus Stubner*, *Martin Cellarius*, *en Thomas Muntzer*, daar by andere noch eenige voegen, die in Zwitzerland daar by quaamen, als *Balthazar Hubmeyer*, *Felix Mantzern*, *Conrad Gröbeln*, *en Georg Blaurok*. (*a*) De Weederdoopers zelve noemen deeze alzoo, uitgenoomen *Muntzer*, voor den welken zy *Leonard Keizer* zetten, in haare bekentenis, die in 't Jaar 1664, in 't Duitsch is uitgekoomen. Van *Muntzer* is voorheene, by den Boeren-kryg al bericht gedaan. Doch *Cellarius* heeft in 't Jaar 1525 weederroepen, en zich zelven *Borrhans* genoemt, hy is binnen Bazel, in 't Jaar 1536, *Professor Rhetorices*, en daar na ook van de Godgeleerdheid geworden. (*b*) *Stubner* hadde by *Melanchthon*, tot Wittenberg *gestudeert*, en zich opgehouden. Doch *Storch* was een Wolleweever. Deeze werden nu gemeenlyk voor de eerste opheffers der Weederdoopers aangegeeven, den welken ook niet alleen zeer veele van de gemeene lieden hebben aangehangen, maar dien ook in 't eerst *Melanchthon* zelve eeniger maaten is toegevallen, gelyk als wy

Eerste aanvang der Weederdoopers.

Eerste aanvoerders daar van.

Keizer.

Cellarius.

Stubner.

(*a*) Scultet. Annal. Euang. P. I. p. 76. & Annales universe. (*b*) Hornbekius Controvers. p. 338.

Jaar MD. tot MDC.

wy wel haaſt zullen zien. *Karelſtad* echter, die des tyds noch tot Wittenberg in 't Leeraar-ampt, en in de *Profeſſie* ſtond, is wel niet zoo zeer haar aanvanger geweeſt, als dat hy haar in veelen heeft nagevolgt, en zy hem weederom daar na zyn toegevallen. Beide willen de Schryvers voor niet ongerymt houden, dewyle men kort na de *Reformatie* noch niet alles zoo heel naauw heeft konnen weeten. (*c*) Dieshalven ook *Luther*, uit zyn *Pathmos*, na Wittenberg heeft geſchreeven; „dat ze zich in 't oor„deelen niet zouden verhaaſten, maar de geeſten beproeven. Men hadde „*Gamaliels* raad voor zich, ten voordeele. (*d*) En *Melanchthon* ſchreef ook aan den Keurvorſt zelve, over deeze lieden: „Ik hebbe groote oorzaaken, „die my beweegen, dat ik de zelve niet verachten wil: want men merkt „uit veele teekenen, dat ze haare gewiſſe geeſten moeten hebben, van „dewelke nochtans niemand, als *Marten Luther* oordeelen kan. En dit mag ook wel de oorzaak zyn geweeſt, waarom hem eenige onder de gezellen van *Storch* hebben geſtelt.

2. Dit ſchreef *Melanchthon*, als eenige van deeze menſchen te Wittenberg gekoomen waaren, naamelyk, twee Laaken-maakers, en eenen die *geſtudeert* hadde, welke eeven de eerſt genoemde waaren: want de overige had men tot Zwikkau, om des oproers wille, in 't gevangenhuis gebracht. (*e*) Doch deeze zaake hadde zich alreede in 't Jaar 1521, aldaar opgeheeven, alwaar niet alleen *Muntzer* tot Paſtoor verkooren was, maar daar ook *Nicolaas Storch* al een aanhanger van die *Secte* zynde, op den 26 December door de Leeraars en den Raad was verhoort geworden, daar hy maar ter naauwer noot uit geraakt, en daar na tot Munchen in Beyerland is geſtorven. (*f*) Of hy nu voor hem 12 Apoſtelen en 72 Diſcipelen, gelyk als Chriſtus gekoozen hadde, gelyk men ſchryven wil, (*g*) zulks is zonder eenige zeekerheid; nademaal wy hier vooren van zoodaanige perzoonen, die men voor nam ten vollen verhaat te maaken, zulke vertellingen wel meer verdicht hebben bevonden te zyn. Alhoewel onderwylen zulk zeggen daar door ook wel gekoomen mag zyn, dat zyne leerlingen hadden verklaart, hem beeter te gelooven als alle de anderen. En ook dat een ander van zyn aanbevoolen zaak niet heeft willen aflaaten, tot dat zyn meeſter overtuigt was. (*h*) Uit deeze omſtandigheeden nu is het gewis, dat het eerſte begin der Weederdoopers, in 't Jaar 1521 wel dient geſtelt te zyn, en dat de eerſte daar van *Storch* is geweeſt, waar in men echter de Schryvers zoo weinig, als in hunne andere beſchuldigingen, eenſtemmig bevind. (*l*) Dewyl zommige deezen *Storch* ook *Turk* noemen. (*k*) Zommige zetten, dat hy tot *Cygnea*, in Swicavia, een Sileſiſch ſteedeken gebooren zoude zyn. (*l*) Eenige noemen het 1520, andere het 21 of 22 jaar tot der zelver aanvang, enz. Doch dit is niet te loochenen, dat die menſchen op *Luthers* voorſtel, van de vryheid der Chriſtenen, zich hebben beroepen, wanneer hy in 't Jaar 1520, in zyn boekje *Van de Chriſtelyke Vryheid* hadde gezet: „dat een Chriſten menſch een heer is van „alle dingen, en aan niemand onderworpen. Waar door die Schryvers ook ſtellen; dat uit de leere van *Lutheri* de *Libertinen* ontſtaan zouden zyn: (*m*) en dat ze zich ook op hem hadden beroepen. (*n*)

Weederdoopers tot Zwikkau.

Valſch bericht daar van.

3. Na

(*c*) Lib. II. Epiſt. p. 42. 46. (*d*) Epiſt. Mſta ap. Seckendorff. Lib. I. p. 192. Vid. Arnold. Meſchov. Lib. I. Hiſt. Anab. n. 2. (*e*) Melanchthon ap. Seckendorff. l. c. (*f*) Leonh. Krensheim Lib. VII. Chronol p. 367. Schmid Zwickauiſche Chronyk. Part. 2. p. 284. (*g*) Georg. Fabricius Lib. VII. Orig. Sax. p. 865. (*h*) Schmid l. c. (*i*) Vid. Meshovius Lib. II. Num. I. ſeqq Nic. Gerbelius de Ortu & Progr. Anab. Jo. Henr. Ottius. Annal. Hiſt. de Orig. Progr. & Sect Anab. Joh Gaſſius de Exord. Anab. Kloppenburgius, Petrus Bontemps & plures paſſim. (*k*) Succeſſio Anabaptiſtica. p. 15. (*l*) Ottius l. c. p. 6. (*m*) Bucholzerus Ind. Chronol. ad an. XII. p. 500. (*n*) Hier. Kromayerus Scrutin. Relig. diſp. V. Theſ. 10. Spanhemius de Anab. diſp. I. theſ. 4.

3. Gelyk wy nu uit *Melanchthons* schryven hebben vernoomen, zoo zyn zommige van deeze lieden in 't zelve 22ste Jaar, tot Wittenberg by hem geweest, en hebben zich aldaar een tyd lang opgehouden. *Nicolaas Storch* zoude af en aan gereist zyn: Maar *Marcus Stubner* bleef een half jaar by *Philippus* in zynen huize, hield t'zaamen-spraak met de Geleerde en anderen, en bracht veele van haar over, tot zyne meeninge, gelyk als geklaagt werd. (*o*) Inzonderheid heeft hy *Mart. Cellarius*, die noch voor deezen tot Tubingen, met *Melanchthon* gestudeert heeft gehad, tot zich getrokken, van dewelke nu alreede gewag is gemaakt. Maar als *Luther* kort daar na weeder tot Wittenberg quam, zoo hebben ze na eenige gehoudene t'zaamen-spraaken, (waar by het zonder twyffel al vry hard moet toe gegaan zyn) zich voort van daar na Kemberg begeeven; van waar ze eenen scherpe brief aan hem te rugge gezonden zouden hebben, waar in ze hem met Gods verlaatinge en straffe wel derfden dreigen. (*p*) Hier op ging dan de stryd met haar opentlyk aan. Zy begaaven haar meestendeel in Opper-Duitsland, voorts in Franken, Swaben, Schweits en de Neederlanden, alwaar zy naderhand, voort meerendeel hebben gehuisvest, en haar vermeenigvuldigt. Alhoewel 'er onderwylen in Saxen, Meissen en Thuringen, zeer veele van de Weederdoopers zyn overgebleeven, ook zelfs na den gestilden Boeren-kryg, byzonder in de gewesten aan den Zaal, alwaar ze in 't eerste ook waaren ontstaan, gelyk het de lyf-straffen wel haast zullen uitwyzen; zoo dat 'er onder anderen, in 't Jaar 1536, drie der zelver tot Jena opentlyk zyn onthoofd, en veele andere hier en daar het land verbooden, gevangen gezet, en op andere wyze gestraft. (*q*) *Luther* schreef ook in 't zelve jaar na Fryburg, dat ze zich doch wel zouden wachten voor Schuil-predikers, die haar wilden wys maaken, dat een ieder Huis-vader het Sacrament binnens huis wel konde geeven. (*r*) Van gelyken hadde hy meede heel veel te doen gehad, met eenige tot Torgau, waar onder een Goudsmid was geweest; alwaar 'er naderhand twee, als Weederdoopers zyn aangetast, en tot eene eeuwige gevangenisse verweezen geworden. (*s*) Wat de overige gewesten aangaat, daar ze meest bekent en vermeerdert zyn, zoo vind men narichtinge, dat 'er van dezelve ook in Hessen niet weinige gevonden wierden; aangezien de destyds regeerende Landgraaf *Philips*, aan den Keurvorst van Saxen, om haaren 't wille dikmaals geschreeven heeft, en hem getrouwelyk afgemaant, dat men deeze lieden niet geweldelyk moest handelen, en t'eenemaal om 't leeven brengen. (*t*) Waar over men zich toen ter tyd heeft beraadslaagt, gelyk als hier na noch volgen zal. Inzonderheid hebben ze ontrent de zelve tyd, in Giessen zeer toe genoomen, daar over de Landgraaf nader bestel derwaards heeft gezonden, en belast in die geleegentheid goede voorzorge te draagen. (*u*) In de overige Duitze landen, zyn 'er niet minder zoodaanige lieden by hoopen te vinden geweest, alhoewel, op de eene plaatze in grooter getal, als op de andere, na dat men haar hardelyk gehandelt, of vryheid vergunt heeft. Doch zyn ze ten meesten of bestandigsten gebleeven in Switzerland, waar heene zy niet alleen, kort na haaren aanvang, en al in 't Jaar 1525 zyn gekoomen, maar daar ook noch al eerder als elders geduld en aangenoomen zyn, schoon het 'er meenigmaal aan beide de zyden, zeer wonderlyk heeft uit gezien. (*x*) Zy hebben haar ook ontrent de zelve tyd in Mahren laaten

Jaar MD. tot MDC.

Aanvang van den stryd.

Vervolgingen onder pe Lutheraanen, aan lyf en leeven.

Eeuwige gevangenis.

Zachtigheid van Landgraaf Philips teegen haar.

Haare meenigte in Switzerland.

(*o*) Camerar. Vita Mel. Cap. XVI. p. 51. seqq. (*p*) Idem ib. (*q*) Ottius l. c. p. 19. (*r*) To. V. Alt. p. 948. (*s*) Chron. Torg. Mstum. ad An. MDXXV. & LXXIII. (*t*) Apud Seckend. l. c. (*u*) Acta Casell. ap. Ottium l. c. p. 86. & 88. (*x*) Vid. Frid. Seiler Verstelter Wiedertäuffer Cap. IX. seqq. p. 129. seqq. Scult. l. c. p. 256. & omnino Ottius.

Jaar MD. tot MDC.

zien, en van tyd tot tyd zeer versterkt, ook alzoo voortaan haar aldaar geduurig opgehouden. (y) Om nu niet te melden, hoe ze in Vriesland en andere Neederlanden, in de Palts, in der Elzas, Swaben, en voorts heel in Sweeden en Engeland haar hebben uitgebreid, alhoewel ze ook meermaalen onderdrukt, verjaagt, en anderzins gestraft zyn geworden, waar af ook de Hoogduitsche Historien genoegzaam voor handen zyn.

Ongelyk verhaal van haar.

4. Wat nu de perzoonen zelve, en haare handelingen aangaat, zoo bevind men nu, wanneer men de Schryvers teegens malkanderen overweegt, zeer veele strydige, en voor 't meerendeel, teegens malkanderen aanloopende berichten van dezelve. Weshalven een waarheid lievend gemoed, dat na de gronden zelve ten naauwsten verneemt, voor alle dingen van nooden heeft, om alles deezen aangaande, door het waare licht des Geestes, volgens het goddelyke Woord, onzydig te onderscheiden, op dat een ieder zyn behoorlyk oordeel toe gevoegd werde. Dewyle nu wyders bevonden zal worden, dat 'er veele gebreeken en misslaagen aan haar werden aangemerkt, alzoo ontmoet men nochtans veele duidelyke merkteekens, die haar ook in veele gewichtige stukken, t'eenemaal ontschuldigen, daar van ik tot een proef, alhier eenige weinige dingen zal bestaan op te haalen. Aangezien het onder de Christenen geenzins is verbooden, maar veel eer te erkennen, als van God ernstelyk bevoolen, dat men zelfs by zyne ergste vyanden, ik swyge by zoo veele, meest uit onweetenheid alleen dwaalende, alles ten besten zoude duiden. Dienvolgende wil ik ook niet ophaalen, 't geene *Luther* van haar bybrengt, en met eene voor onbehoorlyk houd; „dat de Weederdoopers

Bekentenis van haaren vlyt in de Godzaaligheid.

„zoodaanige gedachten hadden opgevat, dat ze voor zuiver wilden leeven, dat ze in geen ding altoos quaamen te zondigen, en zy verbeelden „haar alzoo de allerschoonste deugden, in haare gedachten. (z) Desgelyks, dat ze haare quaade bedryven een schoone verf aanstreeken, en diesweegen hooglyk preezen, en op haar Christelyk geduld, liefde en eenigheid roemden. (a) Maar ik werde nu indachtig van eenige opentlyke getuigenissen, uit geheele Republyken en Collegien, van haare eigene teegenstreevers: en wel voor eerst, van het gemelde schryven des Landgraafs, *Philips van Hessen*, aan den Keurvorst van Saxen, daar in hy van de Weederdoopers met eene behoorlyke onderscheid oordeelt, en de oproerige wel geraaden hadde te straffen, maar ook daar en teegen bekent, dat 'er veele vroome goedaardige lieden onder dezelve zyn geweest. „Zy zyn „ongelyk, schreef hy: zommige zyn eenvoudige vroome lieden, zoo „dat met haar derhalven wel bescheidelyk te handelen is. (b) Daar na van het schryven, dat den Raad van Beern, in der Sweits, wel eer weegen de Weederdoopers heeft laaten uit gaan, daar inne dit gemeld word, dat het quaad leeven der Leeraaren, en van andere de oorzaake was, waarom de gezintheid zoo toe nam. „Welke, zoo men daar zeide, de voornaamste oorzaak is, dat veele vroome godvruchtige lieden, die Christus van herten zoeken, zig ergeren aan onze Kerken, en scheuringen en „afzonderingen maaken. (c) Door welke oprechte lieden, men wel de Weederdoopers verstond, als over welke men wel het meeste klaagde, dat ze zich afzonderden. Waar aan dan zoo veel minder is te twyffelen, dewyle in eene anderen brief van den Predikant tot Zurig, aan den Raad aldaar, deeze woorden wel uitdrukkelyk gemeld werden; Zy, de

Onderscheid der zelver.

Oprechtheid van veele onder haar.

Ellende van haare vyanden.

(y) Scult. l. c. p. 268. Ottius l. c. p. 36. Zach. Theobald. Wiedertäuff. Geist. Cap. IIX. p. 150. seqq. Alex. Ros. Relig. der welt. p. 396. &c. (z) To. IX. Alt. p. 190. (a) To. VI. p. 1131. (b) Apud Ottium l. c. p. 131. (c) Ibid. p. 173.

te weeten de Weederdoopers, voerden eenen uitterlyken schyn en geveinsde vroomigheid, voor de oogen van de weereld. (*d*) Welke uitdrukkingen zy daarom zeekerlyk gebruyken moesten, nademaal zy zelve zeer quaalyk leefden, gelyk als ook aldaar de klachte der Overigheid te kennen geeft. Jaar MD. tot MDC.

5. Het is wel waar, dat deeze goede getuigenissen, den geenen niet kan toe koomen, die in den oproer van *Muntzer*, en tot *Munster* zich zoo wreevelig en onchristelyk hadden betoont, waar van hier voor in dit boek, de noodige narichting te vinden is. Het is echter uit veele verklaaringen openbaar, dat de overige Weederdoopers, niet alleen aan deezen allen geen deel altoos, maar ook daar en teegen eenen gruwel en affchrik daar af hebben gehad, en 't zelve ten hoogsten altoos verworpen en onbillyk gekeurt. Zoo dat haare teegenstreevers zelve, uit haare schriften bekent en betuigt hebben, „ dat zy, inzonderheid de „ *Mennoniten*, met die van *Munster* nooit hebben meede gestemt, maar het „ houden van veele vrouwen t'eenemaal verworpen. En dat *Menno Simons* „ zelve een eigen boek teegen de Godslasteringen van *Jan van Leyden* „ heeft geschreeven. (*e*) Het welke in zyne Neederlandsche geschriften, in 't Jaar 1646 gedrukt, onder deeze tytel te vinden is: Dat Jesus Christus de waare belootde *David*, en *Koning der Koningen is*: (Zie aldaar p. 934. en volgende.) Van gelyken, „ dat de Nederlandsche Wederdoo- „ pers haar veel geschikter en vromer achteden, als die geene, welke in 't H. „ Roomsche Ryk den Boere-kryg hebben aangevangen, en het Koningryk „ tot Munster opgeregt. (*f*) Ja men heeft zich over haar beklaagt, dat, gelyk als de eerste haar in 't al te veel vergreepen, en de magt der Overigheid aan zich trokken, de andere zich alzo vergreepen in 't al te min, en verwierpen alle de daaden van de voorige, zoo wel als haare veel-vrouwen-echt en geest-dryverye. (*g*) De Weederdoopers zelfs hebben ook met ernst en by alle geleegenheid, teegen deeze beschuldiginge en aantyginge, opentlyke onschuldiginge gedaan, en alle het bedryf der andere, voor een swaare misdaad en zonde gehouden. Ja zy hebben, wanneer men haar ook om 't leeven heeft gebracht, tot in den dood toe onveranderlyk verklaart, dat ze met den handel van Munster en Amsterdam, in 't allerminste niet te doen hadden: Gelyk als onder anderen, eenen in Neederland, genaamt *Jacob van Auch*, in 't Jaar 1558, heeft gedaan. (*h*) En *Sebastiaan Frank*, heeft in gelyke geleegentheid, alhoewel in 't Jaar 1541, hem opentlyk aldus verklaart; „ quade menschen maaken geen oproer, zy kon- „ nen 'er ook geene maaken, maar de dwinglandye der Overigheid. Quaa- „ de lieden zyn wel een werktuig van den oproer, die God van weegen de „ zonde der Vorsten, haar laat over koomen, die anderzins geen handen „ konden opheffen. Daarom is alle schuld, en de voornaamste oorzaak van „ dit alles, de onlydelyke onderdrukkinge en geweldenaary, of liever het „ goddeloos leeven. (*i*)

6. Deeze Weederdoopers nu, van de oproerige onderscheiden zynde, werden wyders van haare vyanden alzoo beschreeven, dat ze eene uiterlyke heiligheid aan zich vertoonden. (*k*) Desgelyks, „ dat ze een onschul- „ dig leeven hadden beweezen, vergenoegt in spyzen waaren ge- „ weest, in slechte kleedinge hadden gegaan, zeer weinig gesprooken op de „ regtvaardigheid der werken, op een godzaalig en bestendig Christendom, „ met eenen grooten yver, eeven als de Paaps-gezinden, hard hadden aan- Lof van der zelver vroomigheid.

 ge-

(*d*) Apud eundem p. 181. (*e*) M. Leidek. not. ad Hornii Eccl. p. 342. (*f*) Protocol. des Colloq. zu Embd. præf. (*g*) Ott. l. c. præf. (*h*) Ibid. p. 129. (*i*) In der Ketzer-Chron. p. 208. (*k*) Sleid. Lib. X. init.

Jaar MD. tot MDC.

„ gehouden; waar door het geweeten der Euangelische zeer verwart was „ geworden;als die reeds al geleert hadden,dat in de gerechtigheid des ge- „ loofs de zaaligheid alleen maar te zoeken was. (*l*) Welk oordeel, hoe verre het reiken kan, en hoe verre de klachte daar by, booven haare ernstelyke vermaaninge ter godzaaligheid, gelden mag, zulks is voor een recht Christen, met gemak uit te vinden. Ja wat noch meer is, de bekende Leeraar, *Wolfgang Capito*, heeft die getuigenis achtergelaaten, en zich niet ontzien, uitdrukkelyk te schryven: „ dat zommige onder de „ Weederdoopers godzaalige, en waare knechten Gods waaren, Marte- „ laars of getuigen van Christus, en lieve broeders der rechtgeloovige. (*m*) Het welke ook haaren heftigsten teegen-streever, *Theodorus Beza*, zelfs niet heeft konnen teegen-spreeken,maar noch daar by getuigt; *dat eenige onder haar meer meedelyden, als straffe waardig waaren: en dat men met recht een onderscheid onder hen maaken moeste.* (*n*) Als men ook haare eigene schriften, zonder eenzydigheid wel in ziet, zoo zal men deeze getuigenisse, buiten eenig beswaarnis, wel konnen toe vallen. De gemelde *Sebastiaan Frank*, heeft haaren zin en ernst aldus uitgedrukt, wiens eigene woorden ik alhier tot een proef stellen zal. „ *Eenige onder haar willen dat een Christen zy, „ zulk een heilig, eenvoudig, onstraffelyk, en afgestorven ding, dat hy nimmer- „ meer na den vleesche koome te leeven, noch iets, dat op aarden zy, mag zoe- „ ken. Alwaarom een Christen ook niet meer zoude of mochte voor de weereld leeven, „ en niets weerelds meer achten: het moest hem eeven eens zyn, te sterven of „ te leeven, ja dien dit leeven maar eene lange vertoevinge was, dien alle dingen „ eeven eens zyn, voor- en teegenspoed, die geheel verloochent zynde, zyns zelfs niet „ meer is, zoo dat hy alle schepzelen verzaakt heeft, en hy niets altoos meer na „ den vleesche kenne; die het sterven voor een gewin moest achten, den rykdom „ voor slyk, ja des weerelds vreugde, wellust, eere en leeven, voor leed, onlust, „ schande, en dood reekenen; die zich in teegenspoed en armoede beroemt, „ en het tydelyk geluk voor een ongeluk achte, en ook bedroeft daar „ over werde, die zyne vyanden lief heeft, zeegent die hem vervloeken, die „ van alle dingen, in alles Gode leedig, vry en gelaaten, in eenen onbelemmer- „ den Sabbath of ruste staa, in welken God altyd zyn plaats en werk kan hebben. „ Die gewillig en gaarne geweld wil lyden, die als hem het zyne met geweld ont- „ noomen is, het niet weeder eischt, die ieder een gaarne geeve en leene, die „ voor 't afgebeedene, of geleende, niets weeder verhoopt, die voor al gee- „ nen eed doe, niets voor 't Gerechte handele, geenen oorlog voere, geen geweer „ draage, die geene weereldlyke heerschappye, schattinge, of macht wil „ hebben, die alle dingen, gelyk een verstorven mensch, laat heenen gaan, zelfs „ zonder eenige de minste cieraad, die niets eigen mag hebben, en die niets altoos „ met de weereld gemeen heeft, als vergastinge, vreugden-maaltyden, on- „ lusten, gilden, gezelschappen, herbergen, hoogtyd, danssen en diergelyk. „ Een Christen moest ook niet alleen geen weereldlyke wellust zoeken, maar wel die „ ontvlieden, en alleenlyk in kruis, ellende en armoede, hem verheugen, of „ alleen zoeken wat daar booven, en niets dat op der aarden is, het neemen voor „ geeven, het sterven voor leeven, het missen voor hebben, en armoede voor ryk- „ dom achten, te hebben, als niets bezittende, ja de weereld moest hy alzoo ge- „ storven zyn, dat hy ongevoelyk geworden was na den vleesche, dat alles by hem „ eeven veel gelt, dat by hem geene zonde, nyd, twist, of booze lust eenig plaats „ hebbe, of zulks schoon al in 't vleesch zich mogt beweegen,zoo moest het echter door „ den Geest overwonnen en verdrukt worden,zoo dat de zonde niet op kon koomen.* (*o*)

Een verzaakinge.

7. Alhoewel 'er echter noch al veele menschelyke blindheid, swakheid en dwaasheid, by veelen meede onderliep, zoo was 'er nochtans by mee-

(*l*) Scultet. l. c. p. 265. (*m*) D. Adrianus ap. Bezam, Epist. IV. p. 33. (*n*) Ibid. p. 38. (*o*) Loc. cit. p. 196.

meenige der zelve eene groote eenvoudigheid, en trouwe der gehoorzaamheid te zien, nadien zy de letteren der Schrift zoo naauw zochten na te koomen, dat ze daar door zelfs in de quaadaardige oordeelen van anderen vervielen, en zelve in schande en schaade geraakten. De Schryvers weeten doorgaans niet genoeg te boerten en te spotten, wanneer ze zoodaanige zeldzaame dingen van haar, of met leelyke omstandigheeden te boek stellen, of anders ten eenemaal verdichten. Doch, inzonderheid haalt deeze Schryver haare wyze van doen aan: *Veele welmeenende menschen, die na God yverden, trokken zy met haaren goeden schyn, en ook met de letter der Schrift (die ze styf voor haar hielden) tot zich: want zy leerden niets als van liefde, geloove en kruis, zy betoonden haar in veel lyden gantsch geduldig, ootmoedig, enz.* (*p*) En vorder: *Ik achte voorwaar, en houde het geheellyk daar voor, dat 'er veele vroome eenvoudige lieden onder deeze gezintheid zyn geweest, en dat ook veele van haare Voorstanders na God hebben geyvert, doch, volgens myn gevoelen, niet na de konst (of erkentenis.)* (*q*) Tot een voorbeeld van zoodaanige meeningen konnen de volgende voorvallen dienen. Onder de Weederdoopers leerde eenen *Antoon Kurssener* in der Sweits; dat alle Christenen haare zonden ook opentlyk moesten bekennen, om dat *Jacobus* schryft: *de eene bekenne aan de andere zyne zonde.* Waar op veele van haar hunne voorgaande ondeugden teegen een yder zouden hebben verhaalt, zoo dat zich de andere daar over heel zeer verwonderden. Een ander, met naame *Goldsmid*, zoude uit die spreuk: *Indien gy u niet bekeert, en wordet gelyk de kinderen, zoo zult gy in 't heemelryk niet koomen*, veele hebben overtuigt, dat ze zich in gebaarden, en andere dingen, gelyk als de kleene kinderen moesten aanstellen, ook speelen en ander kinderlyk bedryf ter hand neemen. (*r*) Welk slag van menschen men anderzins Apostolische te noemen pleeg; dewyle zy alles voor naamen, de bloote letter der Schrift op te volgen, waar van haast breeder. Diergelyke aanvechtingen zyn om niet alleen op de bekende wyze, den ouden *Origenes* bejeegent, gelyk hier vooren in 't derde boek in 't breede is verhaalt: maar ook anderen, den welken de gehoorzaamheid van Gods Woord recht ernst is geweest; gelyk ik tot een voorbeeld, in een geschreeve Tyd-boek bevinde, dat een burger tot Torgau, genaamt *Leonhard Kremberger*, in 't Jaar 1562, den 26 van December, zich zelve met een vleeschhouwers byl, de hand heeft afgehouwen, doordien hy de woorden uit *Matthæus* XIIX. (*Indien uwe hand u ergert, houw de zelve af*) na den letter had verstaan, en wel in zyne gedachten herhaalt, 't geen hy daar meede bedreeven hadde. By welke, en diergelyke gevallen wel gelden mochte, 't geene de gedachte *Sebastiaan Frank*, na de aangetoogene woorden bybrengt: *Men moeste zich alzoo niet met geweld teegens haar aan gesteld hebben, schoon zy als hardnekkige haar niet wilden laaten onderwyzen, maar die alleen Gode bevoolen laaten, die alleen het geloove geeven, en de zaaken, zoo 't behoort, best beschikken kan: daar beneevens zoude een iegelyk gedenken, dat ons allen noch wel veel kon ontbreeken.* (*t*)

8. Dienvolgens is het uit onverwerpelyke Schryvers zeeker, dat 'er zeer veele, ja de meeste onder haar, van 't geene zy gezegt en gedaan hebben, niet anders overtuigt zyn geweest, en 't geene, dat ze erkent, of van andere gehoort hebben, in groote eenvoudigheid hebben gevolgt, gelyk als onder anderen ook, in 't Jaar 1545, *Myconius* aan *Bullingerus* schreef: *Die geene, dewelke van de Weederdoopers afvallen, verzeekeren, dat zy in 't eerst, niet uit boosheid des gemoeds alzoo gedoolt hadden.* En *Joh. Hospini-*

Jaar MD. tot MDC.

Eenvoudige gehoorzaamheid.

Na de letter van de Schriftuur.

Onovertuigt geweeten.

(*p*) Sebast. Frank l. c. p. 196 (*q*) Ibid. (*r*) Scult. l. c. p. 266. (*s*) Wigandus in Anabapt. initio & Schlüsselburg. Catal. Hær. Lib. XII. p. 22. (*t*) Loc. cit. p. 193.

Jaar MD. tot MDC. *nianus* zegt van eenen anderen, die zich voor een Propheet en Apostel had uit gegeeven, en heftig teegens het Predik-ampt der Protestanten gesprooken: *deeze man schynt een yver voor God te hebben, maar niet na de waare kennisse, en ik vermoede, dat hy met de Weederdoopers eens gezint is.* Volgens deeze oprechtigheid haares verstands, heeft men haar ook geene waare goddelyke gaaven, en zonderlinge, ja ook over-natuurlyke dingen, konnen afspreeken. *Melanchthon*, als die de eerste van haar lang ondervraagt en onderzocht had, schreef van haar aan *Luther*, 't geene hier booven, § 1. is aangeteekent; 't welk ook andere verhaalt en bekrachtigt hebben. (*y*) Daar uit dan te zien is, dat met 'er daad zulke krachten en uitvloeyingen der Geesten, zich aan haar hebben ontdekt, 't welke ook haare teegenstreevers voor wat hoogers, als menschelyk moesten aanschouwen. Gelyk ook hier vooren van de Weederdoopers tot Wittenberg, in dien tyd, een hoog vernuftig man, *Melanchthons* vertrouwste vriend, te kennen gaf, „dat deeze lieden een „zonderbaare gaave Gods van haar voor gaaven, als dat ze toekoomende „dingen wisten te voorzeggen. Men hadde ook bevonden, dat veele onder „haar, in den droom, wonderbaarlyke gezichten hadden gehad. En aan eeni„ge, alhoewel weinige, ook des daags, en waakende, gewisse verschy„ningen waaren voor gekoomen. Ook was het zeeker, dat 'er onder haaren „hoop, zelfs vrouwen geprophetcert hadden. Hy voegt daar na by: „dat „*Nicolaas Storch* hem hadde geveinst, dat hy niet *gestudeert* hadde, of dat hy „in waarheid ongeleerd was geweest, en daar by verklaart hadde, dat hy „zyne heilzaame kennisse van God zelve ontfing. (*z*) Hier over schreef *Wolfgang Capito* aan *Wolfgang Musculus*, in 't Jaar 1533, van dezelve, dat, het geene zy deeden, geenzins voor niets te achten, of te ontkennen waare, en dat men daarom met haar voorzichtiglyk en zachtjens te handelen hadde. (*a*) Ontrent welke tyd ook een zeeker Tyd-beschryver dit, als iets overnatuurlyks hadde opgeteekent, dat een Weederdooper tot Bazel geheele 19 daagen lang zonder eeten en drinken hadde geleeft. (*b*) En haare eigen Martelaars-boeken geeven, van zulke zeldzaame geschiedenissen, zeer veele voorbeelden, alhoewel het meeste, dat noch goed aan haar is geweest, door haare weederstreevers is onderdrukt en versweegen, of wel verandert geworden. Het welke die geene ook wel gelooven konnen, die haare Historie naauwkeurig onderzoeken.

Yver.

Goddelyke gaaven.

9. Daar ook, gelyk veele onder haar, inzonderheid den geenen, die haar aan den oproer schuldig hebben gemaakt, geenen Christelyken zin moogen betoont hebben, zoo word doch de overige Weederdoopers het teegendeel, neevens een groot geduld en standvastigheid, weederom van haare tegenpartyen bestandig na gegeeven, het welke wel, behalven dat, haare meeninge van den oorlog en wraak kan aanwyzen. Men vind van haare ombrengingen eeven zodanige beschryvingen by hen zelve, als eertyds van de eerste Christenen, by de Heidensche Geschicht-Schryvers. Als by voorbeeld, dat 'er in 't Jaar 1527, tot Waldzee, zes der zelve, in een bestandige bekentenis van 't Weederdopers geloof, van de Paus-gezinden ter dood waaren gebracht. (*c*) Desgelyks, dat 'er een Boer, die om des Euangeliums wille, veel hadde geleeden, na S^t. Gallen was gekoomen, en aldaar van den Weederdoop hadde gepredikt, en veele lieden vervoert. Hy was eevenwel daar op gevangen genoomen, en leevendig verbrand geworden, waar by hy met alle zyn gebaar, zyne vroolykheid in 't sterven betuigt hadde. (*d*) Op een zelve manier werd 'er verhaalt,

Geduld en zachtmoedigheid.

Vroolykheid, ook in den dood zelfs.

(*u*) Apud Ottium p. 107. (*x*) Ibid. p. 138. (*y*) Seckend. Lib. I. p. 192. Kortholdus Hist. Eccl. p. 765. (*z*) Joh. Camerarius Vita Melanch. p. 46. (*a*) Apud Jo. Fechtium Epist. Theol. p. 438. (*b*) Continuator Chronici Palmeriani. p. 168. (*c*) Scult. l. c. p. 264. (*d*) Ibid. Idem.

haalt, van *Felix Manzius*, een Weederdooper tot Zurig, dat, wanneer men hem verdrinken zoude, hy God by zynen uitgang hooglyk hadde gepreezen, wiens waarheid hy met zyn dood verzeegelen zoude: want zulks (te weeten de Weederdoop) was in de klaare getuigenis des Woords gegrond: en zoodaanige zoorten van den dood der geloovigen, waaren van den Heere zelve te vooren verkondigt geworden. Ook hadden hem zyn moeder en broeder tot volstandigheid vermaant, en hy zelve hadde by zyn dood, dien Psalm gezongen: *In uwe handen beveele ik mynen geest.* (*e*) Ook klaagden de Leeraars heftig over zulke lieden, dat ze, gelyk zy het noemden, zoo hardnekkig waaren, en haar niet van haare leere wilden laaten afbrengen. Van eenen, met naame *Gartner*, schryft *Eglinus* aan *Bullingerus*: „Hy blyft by zyne halsstarrigheid, en wil „liever den houthoop en het vuur verdraagen, als weg loopen, en dat verhoeden. (*f*) Ook van een vleeschhouwer: Hy laat hem hooren, dat hy „nog na onzen Leeraar wilde luisteren, noch weg loopen, maar liever alles „verwachten, in de gevangenis gaan, en hem het hoofd laaten afslaan, „als zich gezeggelyk aanstellen. (*g*) Insgelyks verhaalt een ander Leeraar: „Wy bevinden meer dan te veel, dat de Weederdoopers niet lichtelyk „weeder laaten vaaren, 't geene zy eenmaal opgevat hebben. (*h*) En noch een ander schryft: Ik kan haare hardnekkigheid niet genoeg doen. (*i*) *Luther* zelve schreef, in 't Jaar 1527, aldus aan een Land-leeraar in Breslau: „Men kan deeze gedrochtens, noch door sweerd, noch door vuur „bedwingen, zy verlaaten wyf, kind, huis en hof, ja alles wat ze hebben. (*k*) Het welke hy dieshalven alles, uit onbedachten yver, den duivel heeft toegeschreeven, vermids de goede man, tusschen de Munstersche en de andere, die zoo veele aangestelde Leeraars een getuigenis van vroomigheid en eenvoudigheid gegeeven hebben, geen onderscheid heeft gemaakt. Eeven gelyk als *Melanchthon* dies tyds waarschouwen wilde; „dat „zich niemand daar aan moest ergeren, wanneer de Weederdoopers zoo „getroost ter dood gingen, en alles konden lyden, doordien haar de Satan „hadde verhard, enz. (*l*)

Jaar MD. tot MDC.

Standvastigheid.

10. Onder anderen is ook erbarmelyk te leezen, 't geene van de Weederdoopers, in de landen van Oostenryk verhaalt werd, te weeten; dat de Koning *Ferdinand* haar hadde verjaagt uit Maaren, dat ze zich derhalven wyder inwaarts, aan eenige woeste plaatzen in Hungarie hadden needergezet, en dezelve met grooten arbeid vruchtbaar gemaakt. Korts daar na wierden zy weederom, in 't Jaar 1548, over hals over kop van daar verdreeven, en dat wel midden in 't hardste van den winter, alwaar zy met vrouwen en kinderen, beneevens veele kranken, onder den blooten heemel neederleggen, en vergaan moesten, dewyle haar alle toegang geweert wierde. Gelyk als *Jacob Hutter* diesweegen aan de Regeerders van Maaren, alzoo ging klaagen: „Wy zyn van onze wooningen en „goederen verdreeven, leggen aldaar in de wildernis, op een woeste heide, „onder den blooten heemel; dat neemen wy nochtans aan met groot geduld, en wy looven God, die ons waardig gemaakt heeft, om te lyden „om zynes naams wille, alhoewel het ons, uwenthalven, een smert en „herten leed is, dat gy lieden zoo quaalyk handelt met de vroome kinderen Gods. (*m*) En diergelyke proeven vind men by meenigten, die ten minsten aanwyzen, dat die lieden niet anders zyn overtuigd geweest, en daar door, 't geene zy eens erkent hebben, by 't zelve getrouw en standvastig,

Verzaaking van alles.

(*e*) Idem P. II. p. 91. (*f*) Apud Ottium p. 152. (*g*) Ibid. p. 148. (*h*) Julius Mediolanensis ibid. p. 121. (*i*) Hoperus ibid. p. III. (*k*) Lib. II. Epist. p. 327. (*l*) Confutatione Msta ap. Sagittarium introd. in H. E. p. 831. (*m*) Epist. ap. Ottium p. 75. Conf. p. 109.

Jaar MD. tot MDC.

valig, ook zelfs in 't aldergrootſte lyden zyn gebleeven. Haare beſchuldigers zelve hebben eenige onder hen alzoo beſchreeven, dat ze zich *ſeparati*, of afgezonderde van de weereld, en ook geeſtelyke te noemen plagten; dewyle zy zich t'eenemaal van de wereld onttrekken, en dezelve afſterven wilden, in kleedinge, eeten, gaan, lagchen, enz. als meede van de hoogtyden, gaſteryen, konſtig gezang, oorloogen, en andere diergelyke dingen een afkeer hadden, (*n*) daar van wy te vooren *Sebaſtiaan Franks* beſchryvinge hebben gehoort. Gelyk men ook ettelyke onder haar *Euchiſtæ*, *Præcatii*, of biddende placht te noemen; doordien ze alle kracht, om het quaade te overwinnen en het goede te bekoomen, in het gebed gingen zoeken, en het voor noodig hielden, om het zelve alleen den tyd toe te wyen: alzoo, dat men ook geenerleye nooddruft van elders zoeken moeſte, maar alles onmiddelbaar van God verwachten. En de geene, die men *Cathari*, of de reine, heilige, en volmaakte noemde, om dat ze vaſt ſteiden en vorderden, dat de haare van zonden moeſten vry en t'eenemaal gezuivert zyn: Gelyk meede, de broeders der liefde, dewelke alles verkoften, en 't geene men niet betaalen wilde, om niet maar weg gaaven, en 't andere aan den armen uitdeelden. (*o*) En wat 'er van diergelyke beſchryvingen meer by haare wangunners by meenigte gevonden worden; waar uit een oprecht gemoed licht alles onderſcheiden kan. Wy zullen echter nu haare voornaamſte Leer-punten, kortelyk en duidelyk eens gaan open leggen, nadien ons haare handelinge zelfs uit onverwerpelyke Schryvers bekend is geworden.

Verzierde afzondering.

Reinigheid.

11. Doch voor eerſt bekennen de Geleerde, wanneer ze haar weederleggen willen, dat de boeken der Weederdoopers beſwaarlyk te bekoomen zyn. (*p*) En 't is ten hoogſten te beklaagen, dat van zulke lieden, zoo weinig geheele ſchriften, tot naauwer narichtinge, maar ſlechts eenige ſtukken, daar van men zich ten meeſten teegen haar bedient, overig zyn. Waar door het dan met de beſchryvinge en verwerpinge haarer leere, wel dikmaals alzoo toe gegaan mag zyn, als wy in de voorgaande Hoofdſtukken hebben gezien, zich veele, zonder grondige doorleezinge en onderzoekinge aller punten, dit hebben opgevat, en de gemeene beſchuldigingen geloof gegeeven. Wat nochtans de zaake zelve betreft, zoo heeft een vermaart man onder den Gereformeerde by gebracht; „dat de Weederdoopers, niet zoo zeer door haare leere, die „van de rechtzinnige weederſtreefden, door het byvoegen van een andere „of nieuwe, als dat ze deeze niet te recht quaamen te vatten en te verſtaan. (*q*) Neevens welke aanmerkinge ook dit zeer noodig is om indachtig te maaken, hoe de Schryvers in 't gemeen bekennen, dat zy zelfs in alle en een ieder punt, niet eenerley gelooft en geleert hebben, en dat men daarom niet zoo naauw, eene volkoomene t'zaamenſtellinge van haare gevoelens geeven kan, noch alle en een iegelyk toeſchryven, wat zommige maar alleen gezegt hebben. Om welker oorzaake wy hier alleen de voornaamſte en algemeene zullen ter needer ſtellen, en het overige hier na by der zelver *Secten* zullen vermelden. Zoo is dan voor eerſt, uit het reeds gemelde bekent, dat ze de H. Schrift zoo geheel niet verwerpen, dat ze ook de uitgedrukte letter in alles hebben gezocht na te koomen; gelyk ze zich derhalven ook in haare voorſtellen, op der zelver getuigenis beroepen, inzonderheid van den Doop. Ja eenige hebben wel uitdrukkelyk

Haare ſchriften zelden te bekoomen.

Of haare leere verwerpelyk is.

Onderſcheidelyk.

Haar leer van de H. Schrift.

(*n*) Wigand. & Schlüſſelburg ll. cc. Ottius Præf. cæterique Antianabaptiſtici Scriptores. (*o*) Iidem ibid. (*p*) Colberg in Platon. Chriſtenth. Cap. XI. §. 11. p. 383. (*q*) Hornbeckius Summa Controv. p. 363.

yk voor haar uitbedongen, dat men de schriften van andere Leeraars achter moest laaten, en alleen by den Bybel blyven. (*r*) Doch deeze achteden het van nooden, dat op de zyde des menschen de H. Geest zyn ampt zo u- de verrechten, en met zyn licht alles klaar en zeeker maaken. Daar door het dan gebeurde, dat veele van de letter der Schrift, als een dood ding in zich zelve quaamen te spreeken: En *Muntzer* zelve, die in zyne ree denen zeer aanstootelyke uitdrukkingen heeft voortgebracht, zoude gezegt hebben: Wat *Bybel*, *Bubel*, *Babel*? Doch anders hadde hy zich teegens *Melanchthon* alzoo verklaart: „De mensch leeft niet van brood „alleen, maar van een ieder woord, dat uit den mond Gods gaat. „Ziet, uit den mond Gods gaat het, en geenzins uit de boeken. De getuigenis des waaren Woords is wel uit de boeken, doch indien het niet „in de herten ontspringt, zoo is het maar eenes menschen woord, dat „de listige Schriftgeleerde verdoemen, die eenen anderen het Woord „ontsteelen. *Jer.* XXIII. De Heere heeft niet tot haar gesprooken, en zy „gebruiken eevenwel zyne woorden. O gy geliefde ziet toe, dat gy „moogt voorzeggen, anderzins zal uwe Godgeleertheid niet eenen penning waardig zyn. Zoek uwen God wanneer hy na by is, en niet wanneer hy verre van u is. (*s*) Jaar MD. tot MDC. Van de verlichting.

12. Alzoo gaf, in 't Jaar 1527, *Jacobus Cautus*, tot Wormbs deeze instelling uit, en bood zich aan een iegelyk daar van reekenschap en antwoord te geeven: „*Het woord, dat wy uit-spreeken, verhaalen en schryven,* „*is niet het leevendige eeuwige Woord Gods, maar alleen een getuigenis, en teeken van het inwendige, waar meede het uitwendige genoeg geschiede. Geen* „*uitterlyk woord, of teeken, of Sacrament, ook geene uitterlyke belofte, heeft* „*zulk een kracht, dat die den innerlyken mensche kan versterken of vertroosten.* (*t*) Daar door schryft men haar ook de volgende leerstukken toe; dat men niet alleen Gods Woord (dat is, den Bybel) moet hooren, maar ook de byzondere openbaaringe Gods, en wel moet men de stemme Gods zelfs verhoopen en hooren, en het werk Gods in zich zelve gevoelen, wat voor een pond een iegelyk is toegevoegt. Dat men de Schrift alleen niet moet gelooven, maar daar beneevens de openbaaringen. En wel behoort men vrywillig God te bidden, wanneer het herte aan God vertwyffelt, en aan zyne zorge en liefde tot ons. Van gelyken: dat *Thomas Muntzer* dien God heeft verworpen, met den welken hy niet teegenwoordig konde spreeken als *Moses* en *Abraham*. God openbaarde ook nu noch zyne wille door droomen, het welke dan een gewisse getuigenisse was, dat men den H. Geest hadde ontfangen. De Geest betuigt, dat men alle boeken des Ouden en Nieuwen Testaments moest verlaaten, en de gedachten en openbaaringen des herten volgen, enz. (*u*) En daar heene strekken de verhaalingen, dat ze by voorbeeld, haare predikingen altoos hebben aangevangen, met de woorden uit *Matth* XI. *Ik pryze u Vader en Heere des heemels en der aarden, dat gy zulks den onmondigen geopenbaart hebt.* Ook hadden ze met een betuigt, dat ze niet zouden spreeken, als 't geene haar van God geopenbaart zoude werden. (*x*) Desgelyks, dat eenige onder hen daagelyks nieuwe beveelen van God geopenbaart hebben. *Ettelyke waaren daar over verrukt geworden, andere hadden gebeeft, onbeweeglyk geleegen, zomwylen wel twee of drie daagen lang, waar na ze weeder tot haar zelven zynde gekoomen, hadden zy geprophe teert, en wondere dingen gezegt, als waaren ze in een andere weereld geweest, en dat meenden ze met* Paulus *gemeen te hebben, uit* 2 *Cor.* XI. *Veele konden de verborgentheeden niet uit-spreeken, die* Van het uiterlyke Woord. Van de Openbaaringen. Verrukkingen.

(*r*) Leonhardus Sartorius ap. Ottium p. 120. (*s*) Epist. ap. Bucholz. Ind. Chronol. p. 510. (*t*) Apud Sculterum P. II. p. 89. (*u*) Wigand. de Anab. p. 1. (*x*) Scultet. P. I. p. 164.

Jaar MD. tot MDC.

ze aldaar gezien hadden. Andere hielden veel van gezichten en droomen, maar zommige ook niet met allen, en hielden haar aan de letter der Schrift. Eenige hielden gantsch niet, noch van Leeraar, noch van boeken, enz. (*y*) En van zulke zoorten van openbaaringen vind men zoo veele voorbeelden, daar ze dan vermelden; als dat ze Christus hadden gezien. (*z*) Dan, dat ze met God in gesprek waaren geweest. (*a*) Daar na, dat de Engelen haar dit of dat hadden bevoolen. enz. (*b*) Gelyk als hier vooren is verhaalt. En van die dingen verkreegen ze in 't eerst den naam van heemelsche Propheeten, teegens welke *Luther*, alhoewel des tyds in de eerste hirte, een geheel boek heeft geschreeven, en dezelve, als iemand zegd, spottelyk door gestreeken. (*c*) Welks kort begrip iemand heeft verhaalt, en veele ongerymde dingen daar uit getrokken, als dat de beelden in 't N. Testament niet verbooden zouden zyn, dat de Apostelen het Avondmaal meede een Misse hadden geheeten, dat het brood-breeken de uitdeelinge zoude weezen, enz. (*d*)

Enthusiasten.

13. Van de ketterye der geener, die men *Enthusiasten* of Geestdryvers noemt, werd aldus verhaalt; „ dat niemand behoefde *in liberali otio* te *studee-* „ *ren*, noch van elders zyne weetenschap of kennisse te hebben, als alleen „ van de goedheid Gods, die geen menschelyke hulpe altoos noodig heeft. „ Want daar is gantsch geene oorzaake, waarom iemand God eeren en „ aanbidden zoude, zoo hy ook niet desgelyks aan ons die weldaaden, die „ hy den H. Vaderen hadde beweezen, gewaardigde. En daarom moest „ men eeven een zoodaanig gesprek en ommegang met God in 't gebed „ zoeken, 't geen ook den geenen gebeurt, die dezelve begeert. (*e*) Uit dit alles is wel te zien, dat de Weederdoopers den Bybel niet verworpen hebben, ja zy hebben veel eer ook, neevens de zoo genaamde Canonyke boeken der zelve, de *Apocrypha*, als *het boek der Wysheid*, *Syrachs*, en andere voor haaren reegel gehouden. (*f*) Ondertusschen nochtans hebben ze dit van 't Oude Testament gezegt: „ Wy neemen uit het Oude „ Testament, alleenlyk voor geloofwaardig aan, 't geene de leere van „ Christus niet teegenstreeft. Gelyk ze meede van 't V. Hoofdstuk van „ *Matthæus* zeggen, dat *Christus* aldaar nieuwe en volkoomene wet- „ ten heeft ingevoert; dewyle hy het einde des Wets is. *Matth.* XI. 13. *Rom.* X. 4. *Gal.* III. 24. (*h*) Desgelyks, dat de leere van Christus de leere van *Mozes* niet gelyk is, en dat men de Wet wel houden kan, dewyle de Schrift overal daar op dringt, enz. (*i*) En zoo veel van de beginzelen haarer leere, dewelke zy, zoo wel het inwendige, als het uitwendige woord noemden. Na welke dieshalven de Hoofdstukken zelfs in 't korte te zien zyn.

Gevoelen van de Apocrypha in den Bybel. Van 't Oude Testament.

Leere van God.

Van 't Goddelyke Weezen hebben ze anderzins gewoonelyke reedenen gevoert, behalven, dat ze zomwylen de Schoolwoorden, *perzoon*, *bestaanlykheid*, enz. niet wel verstonden, doordien die niet in den Bybel gevonden wierden. Voor 't overige heeft *Menno Symons*, inzonderheid, na de getuigenis van zyne tegenstreevers, zeer beweeglyk van 't goddelyke weezen gesprooken, en tot Lubek met een *Sociniaan*, genaamt *Adam Pastor*, langen tyd gereeden-twist. (*k*) Niet te min is haar dit noch te laste gelegt, dat moogelyk haare meeninge niet is geweest, daar van ik slechts een voorbeeld stellen wil. In 't gesprek binnen *Embden*, heb-

(*y*) Sebast. Frank. l. c. p. 194. (*z*) Sartorius l. c. (*a*) Jac. Hutter in de aanteekening van de tweespalt der Gemeente in Mahren. (*b*) Hans Sturm ap. Tob. Schmid. Zwik. Chron. P. II. p. 308. (*c*) To. V. Script. Witt. publ. p. F. 5. (*d*) Scultetus l. c. p. 242. (*e*) Script. Witteb. l. c. (*f*) Menno Simonis Summar. Part. II. p. 22. (*g*) Protocollum Colloquii Frankenthalensis Art. I. n. 7. (*h*) Protocoll. Colloq. Embdani, Act. CXX. n. 1. (*i*) Petrus Matthias im klaren beweisth. p. 28. Glaubens-bekäntnus der Mennisten. Art. XI. p. 43. Bullingerus & ex eo Wigandus l. c. p. 6. (*k*) Vid. Seilerus Anab. L. IV. P. II. p. 19.

hebben de Weederdoopers uitdrukkelyk die woorden: *Ik zal hem tot een Vader zyn, en hy zal my tot een zoone zyn*, na de aanwyzinge van *Paulus, Hebr.* I. op Christus geduid en gezegd, dat daar niet wierde gesprooken van den zoon des Aardsvaders *David, Act.* II. maar van den hooggeloofden Zoone Gods, des heemelschen Vaders, dewelke wel, volgens de belofte, een Zoone *Davids*, *Abrahams* en *Adams*, genoemt wierde, *Matth.* I. *Luc.* II. en nochtans een waarachtige Zoone Gods is. Eevenwel hebben haare teegenspreekers aldaar op de kant uitdrukkelyk gezet: Hier is *David*, der Weederdoopers God. (*l*) Hoedaanige quaade duidingen ons zeer dikmaals voor koomen. Gelyk als ook de Sociniaanen eenige van deeze, als *Lodewyk Hetzer*, en *Joh. Hut* tot haare gezintheid zoeken te trekken. (*m*) Jaar MD. tot MDC.

14. Van den Perzoon en de natuuren van Christus hebben ze nochmaals niet na de Schoolwyze, en meede uit de *Philosophie* en 't vernuft genomene beschryvingen weeten, te spreeken. Alwaarom ze zig in den stryd van de twee natuuren in Christus en der zelver vereeniging, meededeeling, eigenschappen enz. liever niet wilden verklaaren, als iets zeekers uit de Schrift vast stellen, en alzoo aanstootelyk zyn. Gelyk zulks, zoo uit de t'zaamen-spraak tot Frankendaal te zien is, (*n*) als uit de Mennisten Catechismus, (*o*) en die tot Embden, alwaar ze bekent hebben, dat ze daar van tot noch geen woord of schrift hadden. (*p*) In 't gesprek tot Leeuwaarden, bekende *Petrus van Cöln* zoo veel: dat Christus was uitwendig en inwendig Godes Zoon, zoo dat hy ook eenes menschen Zoon genaamt wierde, niet dat hy den menschen belooft is geweest, enz. Welke uitdrukkingen men hem aldaar zeer quaalyk heeft geduid. (*q*) Doch anderzins is bekent, hoe haar ten laste gelegt word, datze zouden leeren, dat Christus zyn lichaam van den heemel hadde gebracht, en in het vleesch was gekomen, gelyk *Johannes* spreekt, welk lichaam ook geestelyk, goddelyk en heemelsch was geweest. (*r*) Alhoewel ze daar by bekennen, dat, 't geene van *Maria* is gebooren, van den H. Geest was, uit *Luc.* I. 35. *Matth.* I. 21. En de meeste hebben in deezen allen niets anders willen vast stellen, als 't geene de Schrift daar van uitdrukkelyk heeft. (*s*) Eenige nochtans, byzonder de Mennisten komen met de regtgeloovige hier in overeen. (*t*) Gelyk ze ook met dezelve van 't werk der wederbrenginge aldus spreeken: Dat God alle menschen, uit genaade door Christus, van de erfzonde vry gemaakt, verlost, en in den stand der genaade heeft gestelt. (*u*) Daar en teegen heeft men haar toegereekent, als loochenden zy de erfzonde, dewyle zy, uit I *Cor.* VII. 4. de kinderen der geloovigen voor zalig hielden, en de kracht der verlossinge aan den weedergeboorenen zoo krachtig erkenden, dat ze niet zondigden, ook niet konden zondigen, dat alzoo ook de verderflykheid aan haar was verzwakt, en allengskens gantsch vergaan, of den ouden *Adam* verdronken en gedood. Van de verlossinge nogtans hebben ze bekent: „ dat al 't geen door *Adam* ter verdoe„ menis was geschied, door Christus, zonder onderscheid der volkeren, „ weeder weg genoomen was. (*x*) Desgelyks, dat door de geregtigheid van „ Christus de rechtvaardigheid des leevens over alle menschen was gekoo„ men, niemand, ook zelf *Kain*, niet uitgenoomen. (*y*) Wesweegen de Gereformeerde heftig teegens haar yveren, eeven als teegens haare ei-

Van des zelfs perzoon en natuuren.

Zyn Menschwerding.

Verlossing.

Erfzonde.

(*l*) Protocoll. Colloq. Embd. Act. XXIX. p. 89. (*m*) Ex Chron. MS. Moravorum Fratrum & Franckio C. C. Sandius Lib. III. H. E. enucl. p. 424. (*n*) Actione X. n. 6. 7. 24. & 27. (*o*) Artic. IV. (*p*) Art. XXXIIX. n. 2. (*q*) Art. LX. & LXII. (*r*) Protocoll. Col. Embd. Art. XIIX. XIX. &c. (*s*) Regnierus Wybrand. Catech. P. II. Art. 3. Protocoll. Franckenth. Act. LV. LXIII. seqq. (*t*) Im glaubens bekäntenis p. 74. (*u*) Im Hornischen glaubens bekänt. Artic. IIX. (*x*) Protoc. Franckenth. Act. XII. n. 2. (*y*) Coll. Embd. Act. XV. n. 7.

Jaar MD. tot MDC.

eigene bekentenisse, van de genaadige verkiezinge, daar de Weederdoopers bekennen: dat de gehoorzaame zyn verkooren, doch de ongehoorzaame verdoemt, enz. Desgelyks, dat God de gehoorzaame weeder in genaade aanneemt, of zy schoon van te vooren al verworpen waaren. (z)

Verkiezing uit genaade.

Van 't geloove,

15. Van de middelen der zaaligheid, naamelyk, het geloove en de rechtvaardigmaakinge door het zelve, vorderen zy, dat die volkoomen moet zyn, en niet alleenlyk in een vertrouwen, op Gods genaade bestaan, maar ook in een gehoorzaamheid van alle de woorden en geboden Gods. Van daar komen deeze stellngen: „dat Jesus Christus op geene „andere wyze voor ons heeft geleeden en genoeg gedaan, als byaldien wy „zyne voetstappen na volgen, en den weg dien hy heeft gegaan, ook be„wandelen, en het bevel zynes Vaders gehoorzaamen, eeven gelyk de „Zoon; een ieder na zyne maate; die anders van Christus gevoelt, die „maakt van Christus een afgod: 't welk alle de *Doctores Theologiæ* en valsche „Euangelisten, met de geheele weereld doen. Insgelyk hoe het uit„terlyk eeten van den verboodenen boom, noch *Adam*, noch zyne na„koomelingen geschaad zouden hebben, indien niet de innerlyke lust tot „eeten daar toe gekoomen waare, alzoo is het lichaamelyke lyden van „Christus geen waare genoegdoeninge en verzoeninge met den Vader, „zonder de innerlyke gehoorzaamheid en hoogste begeerte, om den eeu„wige wille gehoorzaam te zyn. (*b*) Waar in dan deeze lieden alle overeen stemmen, en duidelyk van de rechtvaardigmaakinge, door een daadelyk geloove aan Christus, na de Schrift spreeken, hoe hy onmiddelbaar de gehoorzaamheid en liefde werkt en met zich brengt. (*c*) Veele van haar hebben ook de verzoeninge door Christus een zoodaanige algemeene oneindelyke kracht toegeschreeven, dat alles wat verlooren was, weeder te rechte gebracht, en met 'er daad verlost werden zoude. En hebbenze alreede in den aanvang van haare *Secte* geleert, dat alles, wat in den ouden *Adam* vervallen en gestorven was, in den tweeden *Adam, Jesus Christus*, veel heerlyker weeder leevendig zoude gemaakt werden, en opstaan, en wel in zyne rechte ordeninge. (*d*) Inzonderheid heeft een *Johannes Denk*, een zeer needrig, en daarby geleerd man, alreede in 't Jaar 1525 dit opentlyk bekent: dat 'er geen mensch, ook geen booze geest, in alle eeuwigheid verdoemt zoude blyven, dewyle God wilde dat alle menschen zouden geholpen worden, en om dat Christus zegt: dat het een Herder en eene kudde zoude werden. (*e*) Deeze *Denk* heeft de volgende geschriften daar van in 8°. uit gegeeven: *Of God een oorzaak zy van 't quaade*: desgelyks, *hoe de Wet heeft opgehouden, die nochtans vervult moest werden*: voorts, *van de herscheppinge aller dingen, de ordeninge Gods en der schepzelen.* Deeze tractaatjes zyn in 't Jaar 1680 tot Amsterdam weeder gedrukt met den tytel, van 't *Geestelyk Bloemhofken; bestaande in zes stichtelyke oude Theologische tractaatjens; als* 1. *eene ordeninge Gods en der schepzelen werk.* 2. *Van de waare liefde.* 3. *Verklaaring van eenige geloofs-punten.* 4. *Breede beduiding over de vraage, of God een oorzaak van 't quaade zy?* 5. *Van de Wet Gods, hoe de zelve heeft opgehouden, en niet te min vervult moest worden.* 6. *Christelyke ordening van een waarachtig Christen, tot beantwoording der aankomst zynes geloofs, waar by noch gevoegt is, een Schriftmaatig bericht en getuigenis van den rechten Christen-doop, Avondmaal, gemeenschap, Overigheid en Echte staat.* Daar en booven werden hem meede de sluitreeden toegeschreeven

En den rechten aart van dien.

De rechtvaardigmaaking.

Algemeene herstelinge.

(*z*) Jacob Duterman in der HeiternBeweisung Art. 1. 32. (*a*) Glaubens bekänt. der Mennisten p. 50. seqq. Nicolaus Nicolai in Confess. p. 206. (*b*) Jac. Cantius ap. Scultet. P. II. Annal. p. 90. (*c*) Nicolai l. c. p. 194. Jo. Petrus van der Meulen, Christ. Animadv. præf. (*d*) Cantius l. c. (*e*) Scultet. P. I. p. 265.

en, welke gemeenlyk aan 't einde der Duitsche *Theologie* meede angehecht zyn. Ook verhaalt *Ludowig Haetzer* in de voorreede van zyne vertaaling der Propheeten (die tot Wormbs in 't Jaar 1527, in 8º. zyn uit gekoomen) dat *Hans Denk*, hem hier in als een helper is toe gevonden, en hem van Gods weegen te wille geweest is, en in 't vertaalen heeft geholpen. De navolgers van *Denk* noemde men *Dæmoniaci*, en men leide hen te last, dat zy geheellyk den duivel loochenden. (*f*) Of zy wel alleenlyk zeiden: ,, dat door Christus ook zelfs de verloorne geesten zouden weeder gebracht werden, in dat geene, daar zy van uit gegaan waaren. (*g*) Waar in haar de *Ukowallisten* of *Groningers* noch heedensdaags zouden zoeken na te volgen. (*h*) Gelyk als *Origenes*, en de zoo genaamde *Misericordes*, of Barmhertige voor deezen hier inne zyn voor gegaan. (*i*)

Jaar MD tot MDC.

Dæmoniaci.

16. Dienvolgends hebben ze verder eene zuiveringe der zielen na den dood gelooft, gelyk moogelyk de eerste onder haar deeze zaake noch uit het Pausdom moogen behouden hebben, eeven gelyk als *Luther* de zelve noch een geruime tyd na de *reformatie* heeft gehad, als men in zyne Postillen, en andere schriften kan zien. En het is bekent, wat des tyds tot Wittenberg, met *Marcus Stübner* is voorgevallen, die eens by *Melanchthon* aan zyn studeer-tafel zittende, ten laatsten in slaap is geraakt, en na dat hy weeder ontwaakt was, hem heeft gevraagt, wat hy van *Chrysostomus* hield? Als hem nu *Philippus* zeer prees, alhoewel hy veele van zyne woorden niet goed keurde, zoo heeft *Stübner* geantwoord: Ik heb hem zoo terstond in 't Vagevuur in eenen bedroefden staat gezien. Waar over *Melanchthon* lagchende, was weg gegaan. (*k*) Alzoo is meede bekent, dat eenige onder hen hebben gemeent, dat de zielen der menschen wel onsterflelyk waaren, doch dat veele van haar na den dood, geene eigene werkingen hadden, maar eeven als in den slaap waaren. Teegens welke *Calvinus* in zyn boek, 't welke hy *Psychopannychia* noemt, in 't Jaar 1536 heeft geschreeven. (*l*) Daar by noch eenige Teegenspreekers stellen, dat ze ook hebben gelooft, als of de goddeloozen eindelyk tot niet gemaakt zouden werden. (*m*) Het welke men nochtans by haar alzoo niet kan vinden. Veel meer bekennen de meeste, niet te weeten, waar heene de zielen na den dood zouden vaaren, (*n*) en zy beroepen zich daar op de meede-stemminge van *Calvinus*. (*o*) Doch in 't gemeen stellen ze vast, eene nieuwe scheppinge en herstellinge aller dingen. (*p*) En dit zyn wel de voornaamste punten, waar in ze van de gemeene meeningen pleegen af te wyken. Daar zyn echter eenige andere overig, als naamentlyk, in 't byzonder van den Doop en Avondmaal, dewelke na den grond te bezien zyn. En 't is nu meer als al te bekent, zelfs uit haare naamen, dat ze den Doop der kinderen voor onnoodig, en ongeoorloft hebben gehouden: gelyk als zy dieshalven ook met den aanvang, daar over meest zyn bestreeden, dat ze zeiden: De Kinder-doop was eerst in 't *Concilium* van *Carthago*, in de vierde eeuwe opgebracht, en door den Paus *Nicolaas*, en alzoo van den Antichrist aan bevoolen geworden, waar van in de eerste eeuwen melding is gedaan; daarom ontkenden ze ook, dat den Doop in de plaats van de besnydenis was gekoomen, en doopten die alle noch eens, welke in haar kindsheid gedoopt waaren. Zy beriepen zich hier over op de klaare letter der Schrift, nadien nergens noch gebod noch belofte, noch ook eenig voorbeeld daar van stonde, en dat daar

Van de reiniging der zielen na den dood.

Van den Kinder-doop.

(*f*) Hosius de Hæres. & ex eo G. Marcel. Tab. H. E. sec. XVI. (*g*) Sebast. Franck Kaetzer Chron. p. 197. (*h*) Ottius Annal. Anab. præf. (*i*) Vid. Augustin. Lib. XXI. de Civ. Dei. c. 17. (*k*) Joach. Camerarius Vita Melanch. cap. XIV. p. 50. (*l*) In Tract. Var. P. II. p. 449. (*m*) Bontemps Lib. III. de Err. Anab. c. 18. seqq. (*n*) Nicolai l. c. p. 495. (*o*) Idem ibid. Art. XXII. ex Lib. IIX. Instit. Calvini c. 25. (*p*) Colloq. Frankenth. Art. XXIIX. num. 44. & XXIX. n. 3.

Jaar MDC. tot MDC.

daar en teegen Chriſtus wel uitdrukkelyk heeft gebooden, eerſtelyk te leeren of diſcipelen te maaken, en daar na te doopen. *Matth.* XXIIX. 19. en den geloovigen alleen te doopen. *Marc.* XVI. 16. Ondertuſſchen hebben ze den kinderen de zaaligheid toe geſtaan. (*q*) Gelyk als van dit alles haare ſchriften, en de woorden by de Godgeleerden aangetoogen, overvloedig aanwyzinge doen.

Van den Waaterdoop.

17. Zy hebben ook hier na geleert, „dat den Doop, of uitterlyke afwaſſchinge geene zaaligheid aanbrengt, maar een verbond is van een „goed geweeten met God. Het waater, als een ſwakke hoofdſtof, kan „geen Chriſten maaken, of in Chriſtus behouden. Chriſtus geeft aan niemand de zaaligheid, om des Doops wille, noch ook weegen eenige andere teekens. De Doop is geen teeken van genaade, noch van vreede of „vergeevinge der zonden, of van een goed geweeten, maar alleenlyk des „gehoorzaamheids, die Chriſtus gebooden heeft. Die alzoo vergeevinge „der zonden door den Doop zoekt, die verſmaad het bloed van Chriſtus, „en maakt zich uit den Doop eenen afgod. De *Exorciſmus*, en de Gevaders „of Peeten, waaren ook van geene nuttigheid, enz. (*r*) Dit was zoo wel een misbruik, als het ſmullen op de Doopmaalen. (*s*) En dit alles hebben wel de Weederdoopers in 't gemeen beweerd. Doch hebben eenige onder haar, die men *Adiaphoriſten* noemde, eindelyk den Kinder-doop onder de middelbaare dingen gereekent, en alzoo dezelve niet geheellyk verworpen. (*t*) Die daarom hier in beſcheidener hebben gehandeld, als zommige van de eerſte, die den Kinder-doop niet anders als een *honds-bad* hebben geheeten, en gezegd: „'t was eeven veel, of men een kind of een kat „doopte, de eene verſtond 'er zoo veel van als de andere. (*u*) Het welke de rechtzinnige, als grouwelyke Godslaſteringen hebben verdoemt, en dieshalven haar met quaad geloont. Voor 't overige bemerkt men ook uit de ſchriften van haare teegenſtreevers, dat ze dikmaals om rechte beſtandige gronden van den Kinder-doop, zeer zyn bekommert en in angſt geweeſt, en dat de eene den anderen, om meedelinge van zulke bewyzen, wel ernſtig heeft gebeeden, doordien de Weederdoopers haar daar teegen te beroemen plachten, en het volk heel krachtig en ras konden overreeden. Als tot een voorbeeld, iemand klaagde, dat ze de woorden van *Muſculus* voor haare zaake te pas brachten, en hy bad ook, dat hem *Bullingerus* de *argumenten* teegens haar voorſchryven mochte. (*x*) En een ander, „dat hy wel niet gaarne op haare inwerpingen wilde verſtom„men, maar nochtans niet geſchikt genoeg daar teegen wiſt te antwoor„den, dewyle hem wel bewuſt was, hoe weinig voorraad hy daar toe „hadde. (*y*) enz. Ook hebben de aanzienlykſte Leeraars, toenmaals in de heftigſte ſtrydigheeden niet geloochent, „dat de Kinder-doop met „allerhande reedenen heel wel konde twyfelachtig gemaakt werden, en zich daar by beroepen op de eerſte Kerke, die korts na de Apoſtelen is geweeſt. Insgelyks ook op deeze gronden, dat 'er buiten de Kerke geen heyl zy, dat de belofte der zaaligheid ook den kinderen aangaat, enz. (*z*) Van gelyken, indien de Kinder-doop onrecht of verbooden waare, zoo waaren 'er in duizend en meerder jaaren, geen godzaalige lieden geweeſt. (*a*) En wat 'er van zulke ſluitreedenen meer waaren, die men met de overige, in de hier voorgaande §. kan vergelyken. Maar hier toe behoort maar een onpartydig verhaal. Eenen van Naumburg, genaamt *Joh. Wiſamer*, hadde in den Jaare 1554, aan *Bullingerus* geſchreeven en verzocht,

Duivelbanning.

Doopmaalen.

Zwakheid van haare weederſtreevers.

En haare gronden.

(*q*) Ibid. Art. XXXII. num. 5. & Embdan. Art. XCIV. n. 2. 3. Conf. Wigandus de Anab. p. 9. (*r*) Wigand. l. c. (*s*) Colloq. Marpurg. ap. Ottium p. 91. (*t*) Idem in præf. (*u*) Ap. Scultet. l. c. p. 263. Oſiand. H. E. ſec. XVI. p. 118. (*x*) Mycon. ap. Ottium l. c. p. 124. (*y*) Engelbert. Fabricius ibid. p. 128. (*z*) Melancht. Conſil. P. II. p. 160. (*a*) To. IV. Altenb. p. 376.

[Jaar MD. tot MDC.]

:ogt,dat hy doch de Weederdoopers wilde weederleggen. Doch hy stelde daar by, „ dat men meede de dwaasheid van de onze moest aanmerken,die „ na haar meesters voorschrift ons leerden,dat de kinderen de woorden van „ den doop verstonden, en daar aan geloofden,welke leere de eerste gelee- „ gentheid heeft gegeeven , dat de lieden eerst van den Weederdoop heb- „ ben begonnen te spreeken , en daar na die opentlyk vast te stellen. Men „ moest ook den geenen teegen spreeken , die meer met bygeloovigheid „ als godzaaligheid leeren,dat men ook terstond de kinderen doopen moe- „ ste , als of ze anders niet zaalig konden worden. (*b*)

[Bekentenis daar van.]

18. Over dit alles heeft *Melanchthon* zelfs toenmaals , in den aanvang , in 't Jaar 1522, by de Keurvorst bekent , dat *Augustinus* den Kinder-doop nergens anders meede, als met de gewoonte alleen beweezen hadde , en dat het in zich zelfs een overzwaare vraage was , die ook *Luther* zeer wel wiste. (*c*) En *Wolfgang Capito* schreef aan *Marbachius*, dat *Bucerus* voor den Kinder-doop een bevel zocht , het welke de andere niet goed keurden,en schreef: „ Ik weet wel de gronden,die men voor den Kinder- „ doop by brengt , die alle ydel en nietig zyn. (*d*) Ook hebben veele Leeraars en gemeentens , over deeze zaak gantsch niet gestreeden , maar die in de *practyke* , of in het gebruik voor goed geacht. Eeven als de *Reformatie* der Gemeente tot Nordlingen , noch in 't Jaar 1525 , onder anderen gestelt hadde : „ Wy doopen kinderen , en volwassene perzoonen , en wy „ stooten die geene niet uit van de Kerke , die haare kinderen niet ter doop „ brengen, maar die alleenlyk door de oplegginge der handen , en 't gebed „ der Kerke , den Heere Christus werden aanbevoolen. Christus heeft gee- „ nen ouderdom te doopen belast , maar ook geene verbooden. Welke woorden een anderzins scherpe penne-stryder , niet heeft willen oordeelen , maar aan een iegelyks voorzichtigheid over laaten. (*e*) Van gelyken de Gemeente tot Waldshut , daar echter de Leeraar alleenlyk over de kinderen te bidden plagt , en slechts die geene te doopen , wiens ouderen noch swak waaren , en het kind enkelyk gedoopt wilden hebben. Het welke ook aan *Oecolampadius* zeer wel heeft behaagt. (*f*) Gelyk ook de Boheemsche broederen , noch ontrent het Jaar 1530 , alom den Weederdoop te onderhouden plachten , daar door ze haar van de Gemeente af te zonderen dachten , gelyk als 'er wel uitdrukkelyk verhaalt word. (*g*) Niet minder word van de zoo genaamde *Picardiërs* gemeld , als dat ze die geene , welke haar alzoo quaamen toe te vallen , weederom hebben gedoopt. (*h*) Op dat ik niet zegge , hoe de Lutheraanen aan Calvinus de schuld hebben gegeeven , dat hy veele kinderen ongedoopt hadde gelaaten , zoo dat ze ook alzoo weg gestorven waaren. (*i*) Het welke de Gereformeerde volstandig loochenden. Ten minsten is 't niet ongelooffelyk, dat in den aanvang , veele onder de Protestanten van die meeninge zyn geweest , als die tot Nordlingen. Doch daar na , by 't ontstaan van den stryd , teegen-spreekinge en vervolginge , die weeder hebben verlaaten. Weshalven te vergeefs geloochent werd , dat *Oecolampadius* eertyds niet erkent zoude gehad hebben , dat de Kinder-doop in de Schrift niet gegrond zoude zyn , daar wy te vooren zyne toestemminge nu reeds al gezien hebben , en hy zulks ook teegens *Hubmeyer* zoude hebben bekent. (*k*) Ook heeft eenen in 't Jaar 1659 willen beweeren , dat *Zwinglius* , in den

[Toestemming van anderen.]

(*b*) Apud Ottium l. c. p. 118. (*c*) Apud Seckendorffium Lib. II. p. 193. (*d*) Ap. Fechtium supplem. H. E. p. 844. (*e*) Apud Scultetum Annal. Anab. P. I. p. 311. & Ottium p. 35. Conf. Hornbekius summa Controv. Lib. V. p. 365. (*f*) Scultetus l. c. p. 312. (*g*) Idem P. II. p. 177. Confessio Bohemica Art. XII. (*h*) Joh. Schlechta Epist. ad Erasmum ap. Colomesium Collect. Epist. p. 289. (*i*) Vid. Kurtze anzeigungen und widerlegungen der zugemessenen Artickel wider die Prediger zu Brehmen 1582. 4to. (*k*) Apud Ottium l. c. p. 335.

Jaar MD. tot MDC.

den aanvang, den Kinder-doop heeft willen afschaffen, doch dat hy te zeer voor de Papisten hadde gevreest.

Weeder-doop der Protestanten.

19. Ook zal ik nu niet op-haalen, hoe de Protestanten zelve geene zwaarigheid altoos maaken, van eenige gedoopte perzoonen, als de Sociniaanen, weeder te doopen, en zulks ook met 'er daad een *Anabaptismus* of Weeder-doop noemen, het welke noch onlangs wydluchtig is verhandelt. (*l*) Daar ook geheele *Synoden* der Gereformeerde, beslooten hebben, die kinderen, dewelke van vrouwen gedoopt waaren geworden, noch eenmaal te doopen, doordien de eerste doop niet met allen gelden mocht. (*m*) Zoo gantschelyk heeft een ieder partye, den eenmaal opgevatte eige wille aan zich behouden, en de andere, weegens haar strydig gevoelen en besluit, op 't heftigste bestreeden, schoon dat ze ook

Der Papisten zelve.

den klaaren letter der Schrift voor haar hebben gehad. De Paapsgezinden zelve, die doch daar in de yverigste zyn, en na der Weeder-doopers meeninge, de eerste aanheffers van den Kinder-doop zyn geweest, hebben hier inne haare inzettingen zeer dikwils gebrooken. Zy hebben in 't Jaar 1528, zommige menschen in de Latynsche taale herdoopt, om dat ze met duitsche woorden te vooren gedoopt waaren geweest. (*n*) Om welke reede *Luther* ook heeft geschreeven, dat zy de rechte Weederdoopers waaren, en daar beneevens betuigt, dat zulks tot Mulhuizen van een Papist was geschied. (*o*) En een ander heeft wel verhaalt; dat de Papisten met haare ordens, alle Weederdoopers waaren, dewyl ze de ordens voor den anderen doop hielden, en haare kinderen desweegen ook andere naamen gaaven. (*p*) Om nu te verzwygen 't geene eertyds van *Cyprianus*, weegens *den Weederdoop der Dwaalgeesten*, is by gebracht, daar van hier voor iets in 't *derde Boek*, gelyk meede van de Getuigen der waarheid, weegens deeze zaake, in de Historien der voorige tyden, te berde is ge-

En Grieken.

bracht. Als meede 't geene van de heedendaagsche Grieken en andere gezintheeden gezegt werd; dat ze niet de kinderen, maar volwassene lieden alleen tot noch toe te doopen pleegen. En zoo veel zy meede gezegt van dit stuk, daar by ik noch ettelyke andere te voegen hebbe.

Van het Avondmaal.

20. Van 't Avondmaal hebben ze in 't eerste vast gestelt, „dat daar in „geenzins het weezentlyke lichaam en bloed van Christus was, en dat het „ook van de Protestanten niet recht gehouden wierde. (*q*) Het was maar „van Christus alleenlyk ingezet, tot een teeken en gedachtenis zynes ly- „dens, gelyk ook van de liefde Gods en des naastens, doch niet tot versterkinge des geloofs, of verzeekeringe van de gemeenschap der geloovigen „met Christus en zyne weldaaden. (*r*) Want de H. Geest was het pand en zeegel des heils, *2 Cor.* 1. 21, 22. (*s*) Ondertusschen bekenden ze, dat het lichaam en bloed van Christus, by het Avondmaal, van de geloovige, geestelyker wyze genooten wierd, zoo dat, gelyk als de mond het teeken, alzoo ook het hert de waarheid des lichaams van Christus ontfangt. Waar by met eene zommige zonderlinge meeningen hadden; als dat men het ook niet dikmaals houden moeste, maar alleenlyk in grooten ernst, en meest in doods nooden, wanneer men gerust was om te sterven, en den eenen voor den anderen lyf en goed op te zetten. (*t*) Van de andere Kerkelyke gewoonten moogen ze meede, gelyk als men licht denken

Van 't Kerken gaan.

kan, weinig of niets hebben gehouden, daar ze zoo zeer op 't innerlyke hebben gedrongen. Dus hebben ze in Switzerland, een eigen boekje laa-

(*k*) Apud Ottium l. c. p. 335. (*l*) Vid. Joh. Frid. Meieri dissertationes Kilon. & Hamburg diss. XIIX. De Lutherano veroque Anabaptismo. (*m*) Synodus Tigurina ap. Ottium. p. 188. (*n*) Wigand. de Anabapt. p. 448. (*o*) Im brief von der Widertauffe an 2. Pfarherrn. (*p*) Sebast. Frank. l. c. p. 207. (*q*) Joh. Cantius ap. Scultetum P. II. p. 90. (*r*) Jo. Petrus van der Meulen. Catechis. p. 165. Menno Simonis Summ. I. p. 144. & Summ. II. p. 163. (*s*) Protocoll. Colloq. Embdan. l. c. (*t*) Sebalt. Franke l. c. p. 198.

laaten uit gaan, met den tytel, *Waarom ze niet ter Kerke gingen.* Dieswee- gen men haar ook met geweld tot het ter Kerke gaan heeft willen dwin- gen, zoo als nu wel haast zal aangeweezen werden. Gelyk als men zich meede over haar heeft beklaagt, dat ze den Sabbath niet onderhielden, als meede dat eene, met naame *Marius*, alle de zyne daar toe vervoert hadde, dat ze geen onderscheid altoos hielden, tusschen Feest- en ande- re daagen. (*u*) Desgelyks ook dat ze leerden: dat geen dag booven den anderen hoog was te houden, doordien het Gebod van den Sabbath in 't Nieuwe Testament was afgeschaft. (*x*) Verder dat ze ook stelden, dat de biecht voor den Leeraar en de *absolutie*, of 't ontslag van zonden, een gruwel was, waar uit zoo veel quaads was voortgekoomen, alzoo God alleen machtig is om de zonden te vergeeven. (*y*) Alzoo hebben ze zich ook van de Predikers niet willen laaten te zaamen voegen of trouwen, maar ze hebben met 'er daad, buiten bevestiging haar echt aangevangen; hoe men zich ook over haar beswaart getoont, en desweegen haar hart aan- gemaant heeft, doordien ze dit alles voor bloote inzettingen van men- schen hebben gehouden. (*z*)

Jaar MD. tot MDC.

Sabbath.

21. In 't stuk van den echt heeft men haar deeze stellingen toegeschree- ven, dat zoodaanigen echt voor hoerery zoude gehouden werden, daar de eene perzoon geloovig, en de andere ongeloovig mocht zyn, en het geloovige deel zoude het ongeloovige moogen verlaaten, en een ander neemen. De echt der goddeloozen zou zonde zyn, en geen echt voor God, maar als eene onreinigheid en hoererye. Inzonderheid zegt men van de Weederdoopers tot Munster, dat ze de veelheid der vrouwen vast- gestelt, en in gebruik gebracht hebben. (*a*) Aangaande de gemeenschap der goederen, hadden ze deeze inzettingen: dat alle goederen gemeen moesten zyn, gelyk ze ten tyde der Apostelen waaren geweest. (*b*) Wel- ke zaak, schoon die in de voorgaande ongereegeltheeden binnen Mun- ster, en elders in zyn oogwit was gemist, zoo is die in 't gemeen echter, van verstandige lieden niet verworpen, maar veel eer onder waare geoef- fende Christenen voor goed, en alzoo ook voor geene ketterye gehou- den. (*c*) Alhoewel ook ondertusschen de Weederdoopers zelfs zoo verre werden ontschuldigt, doordien ze zulk een gemeenschap slechts op haare meedegenooten zochten te trekken, als waar uit noch roof noch moord zoude kunnen ontstaan, gelyk als men meende daar uit te moeten volgen. (*d*) Alzoo was het meede met de overige stryd-vraagen van den eed, den oorlog, en het ampt der Hooge-Overigheid geleegen, dat men alles met onderscheid en voorzichtigheid mocht aanzien. Wat den eed aangaat; het is wel bekend, dat ze allen eed voor verbooden hebben gehouden, alzoo Christus uitdrukkelyk gezegt heeft: *Gy zult gantschelyk niet sweeren*, en dat het genoeg is, ja of neen te zeggen. *Matth.* v. 34. *seqq.* Om welke reede het ook niet geoorloft is, over zaaken te sweeren, die men als twyfelachtig, zeeker daar door zocht te maaken. (*e*) En daar hebben ook in allen gevalle verstandige Overigheeden het geweeten van deeze menschen zoo verre ingeschikt, dat ze haare toezegginge en verzee- keringe, in de plaats van eenen eed hebben aangenoomen, op dat ze niet op eene Paapsche wyze, teegens het geweeten iemand quaamen te dwin- gen, gelyk ze wyslyk 't zelve ook zoo hebben daar by gevoegd. (*f*) Nade- maal ze booven dien niet bevonden, dat diergelyke toelaatinge met ge- vaar of schaade ooit was geschied. Gelyk als ook onder anderen, de Prins

Van den echten staat.

Gemeinschap der goederen.

Eed.

(*u*) Ap. Ottium p. 160. (*x*) Wigandus l. c. (*y*) Ibid. p. 9. (*z*) Ottius p. 129. & 190. (*a*) Wigandus l. c. p. 13. (*b*) Ibid. (*c*) Vid. vel. Conr. Rittershusius Lib. IIX. Lect. Sacr. c. 7. p. 594. Zieglerus aliique. (*d*) C. Thomasius Histor. der Weisheit und thorh. P. III. p. 45. (*e*) Wigandus l. c. Vid. Colloq. Frankenthal. Art. XXI. n. 1. 2. Embdense Art. CXIX. n. 1. Menno Simonis Summ. II. p. 394. Nicolai l. c. p. 392. (*f*) Apud Ottium p. 165.

Jaar MD. tot MDC. van Oranje, in 't Jaar 1577, niet alleen zelfs in de Neederlanden heeft gedaan, maar ook de Switzers daar toe heeft vermaant, dat ze deeze luiden vryheid van haar geweeten, en ontleedigingе van den eed vergunnen mochten. Het welke dan des te lichter en zeekerder was, dewyle zy, behalven dat, haare belastingen, schattinge en tol, in alle oprechtigheid op-brachten. (g) Welke zy ook zelfs haare Overigheeden schriftelyk plagt te belooven. (h)

Overigheid. 22. Op gelyke wyze hebben de Mennoniten, in de t'zaamen-spraake binnen Embden, haar zoo wel van den eed, als 't Overigheids ampt verklaart, gelyk als hier na volgt: „Wy willen hier meede voor eenen ie„gelyk gaarne verklaart hebben, dat wy aan de Overigheid en der zelver „Heeren geenen eed doen, om een eenige oorzaak. Want wy vreezen „het Woord Gods, in 't welke het Christus zoo uitdrukkelyk verbooden „heeft. Anderzins zyn wy gaarne, in onze zwakheid, na ons vermoo„gen gehoorzaam, en dat niet minder, als of wy met eed-sweeren waa„ren verplicht, aan de Overigheid ons *jaa* getrouwelyk te houden, en „ook aan alle menschen, daar wy het *jaa* teegen haar gebruiken, tot be„vestiginge van eene zaake. Wy verklaaren ook daar beneevens, dat „wy der Overigheid onderdaanen zyn, onder dewelke wy nu zyn, of „hier na zyn moogen; indien de zelve Overigheid, eenige ontrouwe „aan onze beloften quam te bevinden, daar meede wy aan de Overigheid, „in de plaats van eeden zyn verbonden, en dat 'er in eenige getuige„nis, of Stads- en Lands-trouwe, eenig gebrek aan ons wierde bespeurt, „dat ons de Overigheid dan vry mag straffen, na policy-recht, gelyk als „men eenen meineedigen gewoon is te straffen. (i) En in 't *Leeuwaarder Gesprek* desgelyks, „Wy bieden ons aan, met oprechter herten, dat wy „niet meenen de weereldlyke Overigheids macht te weeders-preeken, en „'t gebod over haare onderdaanen, volgens haare byzondere beschreevene Lands-rechten en ordeningen, die ons in 't allerminste niet betaamt „te berispen, maar dat wy veel meer schuldig zyn, volgens de leere „van *Paulus*, *Rom.* XIII. en 1 *Pet.* II. aan de Overigheid onderdaanig te zyn. „Het welke wy dieshalven ook gaarne willen doen, en waar in wy ook „nooit onwillig bevonden zyn, om haar te gehoorzaamen, in alle het „geene wy verstaan konnen, dat het niet stryde teegens Gods H. Woord. „En wy vertrouwen ook op den almachtigen God, die der Koningen, „Vorsten, en aller Overheeren herten in zyne hand heeft, dat hy haar „in 't zelve voorneemen zal laaten blyven, gelyk als wy onder haare ge„naadige bescherminge, zoo lange in aller onderdaanigheid hebben ge„zeeten. (k) Inzonderheid heeft *Menno* hier van aan de Overigheeden zelfs, die recht regeeren, aldus geschreeven: „Indien gy zoodaanig „doet, zoo zyt gy niet alleen Koningen na den vleesche, maar ook na „den geest, dewelke by het Hoofd aller Koningen zyt gelieft, met zynen „bloede van zonden afgewasschen, en die u tot Konigen en Priesters „Godes en zynes Vaders gemaakt heeft, *Apoc.* I. om te heerschen en te „overwinnen met alle kinderen Gods, de weereld, vleesch, bloed, „zonde, dood, duivel, valsche leere, en alle poorten der hellen! (l) En elders heeft hy bekent, dat een Christen zeer wel het ampt der Overigheid bedienen mag, en met eenen ook een Christen zyn, ook daar by gewenscht, dat de Christenen in vreede en vryheid haares geweetens, alle de daagen haares leevens Gode mochten dienen, onder eene Christelyke Overigheid en rechte Leeraars. (m) En deeze haare bekente-

Gehoorzaamheid.

(g) Ibid. p. 166. (h) Ibid. & p. 177. (i) Actione CXIV. p. 335. (k) Act. CXXXVII. p. 438. Conf. Colloq. Frankenthal. Art. XXIV. n. 6. & 12. (l) Im alten Fundament-buch Lit. P. num. 1. (m) In der erklärung des 25. Psalms fine.

tenisse, die men noch veele in haare schriften vind, hebben ze ook met 'er daad zelve beweezen, daar in, dat ze eeven als andere onderdaanen, 't zeedert overal stil en gerust hebben geleeft, het haare beschikt, en alle gehoorzaamheid beweezen, in alle 't geene God en zyn Woord niet weederstreefde. Gelyk als zich, by voorbeeld, die in den Neederlanden, in de voorgaande eeuwe zoo hebben betoont, dat ze alle lasten en bezwaaringen meede hebben helpen draagen, en alles gedaan, dat een trouw burger toe staat. (*n*) Ook geeven die nieuwe Schryvers haar dit getuigenis, dat de Weederdoopers in Holland *goede onderdaanen* zyn. (*o*)

Jaar MD. tot MDC.

23. Nu 't is bekend, dat het bedryf van *Thomas Muntzer* en *Jan van Leyden*, wel den anderen Weederdoopers in 't gemeen meede te last gelegt werd, en dat zy dieswegen van de Godgeleerde, in verdachtheid werden gebracht, als wilden ze geene Overigheid altoos lyden. Maar het is nochtans alreede aangeweezen, hoe de gemelde *Menno* zelfs een boek teegen de aanhangers van *Muntzer* heeft geschreeven, van gelyken, hoe dat tot den Munsterschen oproer de dwinglandye en verdrukkinge der booze Overigheid zelve heel veel aanleidinge heeft gegeeven. Zoo dat ook de volgende Weederdoopers, met die eerste niets willen te doen hebben, en dat ze zich invoegen vooren verhaalt, van de rechte Overigheid, wel hebben weeten te uitten. Onderwylen, wanneer ze van de geestelyke oppermacht onder de Christenen reede voerden, zoo wierd haare meeninge alzoo geduid, dat ze niemand voor een geestelyk lid van haare Gemeente wilden houden, die een Overigheids ampt hadde bekleed; of wel onderwylen alle de Weederdoopers de Overigheid in alle andere billyke zaaken wilden gehoorzaam zyn. (*p*) En daar heen mochten haare reedenen ook wel strekken, wanneer ze zeiden; dat de Overigheid wel van God was, doch een Christen konde zoodaanigen ampt niet bedienen, en te gelyk een lid der waare Kerke zyn (*q*) God zelve heeft ook het voorneemen der Jooden voor onbillyk geoordeelt. 1 *Sam.* IIX. 5. *Hos.* IIX. 4. en het slechts eene menschelyke ordeninge genaamt. 1 *Pet.* II. 13. Christus heeft het zelve ook ontvlooden, *Luc.* XII. 14. *Joh.* IIX. 11. *cap.* VI. 15. en den Christenen verbooden, *Luc.* XXII. 25. *Marc.* X. 42. (*r*) Eeven gelyk ze ook de lyf en leevens straffen, onder waare Christenen niet voor geoorloft hielden. En op het *Colloquium* tot Embden, als meede met D[r]. *Andreæ* tot Pfedersheim, hebben ze het ook niet willen toe-laaten, dat de Overigheid de boosdoenders mocht ombrengen. (*s*) Eensdeels, om dat Christus de Gerechts-wet der Jooden, in 't Nieuwe Testament hadde afgeschaft, en alzoo ook het gebruik des zwaards, na dat het dien harden volke slechts een tyd lang was vergunt geweest: Andersdeels, doordien Christus zegt, dat men den boozen niet zoude weederstreeven, en zyne vyanden lief hebben. *Matth.* V. 39. 43. 44. Daar en teegen waren de Kerkelyke discipline, de Tucht-huizen, en andere zachte en gemakkelyke middelen genoegzaam, om de zonden te weeren. Al-hoewel ook onderwylen *Menno* de Overigheid haar zwaard voor toegelaaten bekent, doch het weeder op andere plaatzen zeer bepaalt heeft. (*u*)

Geestelyke oppermagt.

Leevens-straffen.

24. En niet anders was het ook met haare meeninge, aangaande den oorlog geleegen, zoo dat ze meenigmaal heele zeldzaame en wonder- Van den Oorlog.

 baa-

(*n*) Vid. Ottius p. 166. (*o*) Huberus iu Hist. Civil. ap. Thomasium Fursten-recht p. 8. (*p*) Idem Hist. der Weissh. l. c. (*q*) Colloq. Frankenth. Art. XXIV. n. 4. Nicolai l. c. p. 123. (*r*) Idem Art. XXI. Sect. 1. (*s*) Protocoll. præf. Vita Jac. Andreæ p. 77. (*t*) Alt fundament p. 209. 225. 236. (*u*) In disp. contra Micronium. p. 9.

Jaar MD. tot MDC.

baare reedenen daar van voerden, dewelke nochtans van haar zelve, of anderen, geſchiktelyk zyn verklaart geworden. Op het geſprek tot Embden deeden ze dusdaanigen bekentenis: „ Wy vinden niet in het Nieuwe „ Teſtament, dat Chriſtus zyne Diſcipelen ooit geleert heeft, of de A„ poſtelen ook t'haaren tyde hebben gebruikt gehad, eenige waapenen „ teegen haare vyanden. En of wy het alzoo niet anders uit Gods Woord „ verſtaan konnen, gelyk het ook niet is; zoo verklaaren wy nochtans, „ met oprechter herten, dat wy hier meede niet meenen, de weereldly„ ke Overigheids macht te weeder-ſpreeken. (*x*) En uit anderer lieden verklaaringen werd dit te berde gebracht: „ *Dat de wraake der Jooden,*

Wraake.

„ onder Moſes wel is toegeſtaan, doch onder Chriſtus behoort ze noch aan de Ove„ righeeden, noch aan de onderdaanen. Al wie Chriſtus wil dienen, die moet alles „ verzaaken wat hy heeft, daar toe zyn eige leeven, en de Apoſtelen navolgen, by „ den welken geen gebruik des zwaards werd gevonden. Ook mocht men geene wraa„ ke of ſtraffe door de Overigheid daar over vorderen, vermits daar af noch bevel „ noch voorbeeld, in 't geheele Nieuwe Teſtament te vinden is, enz. De geloovi„ gen in 't Nieuwe Teſtament, hebben ook het oorlog voeren, korts na haare bekee„ ringe, eenmaal verlaaten: En *David* hadde daarom ook, in 't Oude Teſtament den tempel niet moogen bouwen, 1 *Chron.* XXIIX. 2. (*y*) In deeze meeninge ſchreef *Jacob Hutter*, in Mähren aan de Regeerders, en ſchoof

Teegenweer.

alle de beſchuldigingen der onruſt tot Munſter van zich af. „ Al eer wy „ eenig menſch met weeten, eenen penning ongelyk zouden doen, veel lie„ ver lieten wy ons hondert guldens berooven, en eer wy onze grootſte „ vyanden eenen ſlag gaven met een hand, ik zwyge met een ſpiets, zwaard „ of hellebaard, gelyk de weereld wel doet, liever ſturven wy, en lieten „ ons eerder het leeven neemen. Wy voeren ook geen uitterlyk geweer, „ 't zy ſpiets of ſchietbus, gelyk als een iegelyk wel zien kan, en het zoo „ klaar als den dag is. Wy wilden ook wel dat al de weereld waare, eeven „ als wy, en dat wy een ieder een tot dit geloof konden brengen en bekeeren, zoo zouden alle oorloogen en ongerechtigheeden wel haaſt

Schatting.

een einde konnen hebben. (*z*) Ook hebben de Huttriaanen in de Schweits, niet teegenſtaande alle het ernſtig bevel der Overigheeden, het zy onder den naam van byſtand-geld tot den oorlog, of andere hulp-penningen en voortzetting willen geeven, ook niet tot voor-koominge van gevaar en verraderye iets willen belooven, waar over zy ook zeer vyandelyk aangetaſt zyn geworden. (*a*) Daar en teegen, wanneer de Menniſten, in 't Jaar 1572, aan *Willem*, Prince van Oranje, een aanzienlyke zomme gelds, in 't leeger, met groot leevens gevaar hadden gebracht, zoo heeft haar den Prins wel hooglyk gedankt voor dien goeden en getrouwen dienſt, die zy aan de gemeene zaake beweezen; (*b*) maar de Predikers hebben daar meede ſlechts den ſpot gedreeven, en haar *naakoomelingen der Munſterſche* geheeten, dewyle zy in 't Leeger waaren gegaan. (*c*) Haar ook anderzins de oorzaak des oorlogs altoos toe ſchryvende, als of God het land ſtrafte om haaren 't wille. (*d*) Zoo dat deeze lieden het op geene zyde, en inzonderheid op die der verbitterde Leeraars, recht maaken konden, of wel de Overigheid hier in veel verſtandiger en Chriſtelyker gehandelt heeft.

25. De rechte oorſprong deezer vyandſchap teegen de Weederdoopers,

(*x*) Act. CXXXVII. p. 438. (*y*) Nicolai Confeſſ. p. 480. Colloq. Leoward. Act. CXXXIII. & CXXXV. Embd. Act. CVII. n. 2. 3. CIX. n. 2. CXI. n. 1. &c. Conf. Wigand. l. c. p. 9. (*z*) Apud Ottium p. 77. (*a*) Idem p. 158. (*b*) Korte ontſchuldiginge teegen Jac. Bontemps p. 30. & in de Ontſtelde Leeuw. p. 534. (*c*) Bontems Noodige aanmerking p. 30. (*d*) Epiſt. ap. Ottium p. 177.

pers; en der zelver daar uit ontſtaande klachten; was haare opentlyke bekentenis van den verdorven toeſtand aller Staaten, Gezintheeden en Godsdienſten. Aangezien ze niet alleen deeze voorverhaalde dingen en gewoontens, maar ook zoo veele andere voor quaad en onchriſtelyk hielden en bekenden. In den eerſten aanvang plachten ze aan de *Reformatie* zeer veel gebreks en beriſpens te zien, inzonderheid dat de Paapſche misbruiken noch zoo ſlecht en ſpaarzaamelyk afgeſchaft waaren. (*e*) Het quam ook den lieden zeldzaam voor, wanneer ze hen heimelyk en opentlyk tot boete vermaanden, ook wel op de ſtraaten uitriepen, dat men boete moeſt doen, enz. Daar door dan zeer veel onruſt en oproer verwekt wierd, en zy alle ongemak moeſten uit ſtaan. (*f*) Niet min beſchuldigde men haar over geeſtelyke hovaardye, om dat ze dachten beeter te zyn als de andere Chriſtenen, en zonder zonde; (*g*) dewyle zy de zonden beſtraften. Niet teegenſtaande haare weederſtreevers zelfs bekenden; dat de oorzaaken van haaren wasdom waaren, de gruwzaame zonden der rechtzinnige, en om dat het vreeten, zuipen, ſpeelen, echtbreeken, en diergelyke zonden, zoo ongeſtraft bedreeven wierden, waar aan de Weederdoopers haar ergerden, en geleegentheid tot ſcheuringen naamen. (*h*) Ja zy zeiden verder: dat de leere der Predikanten niet met het Euangelium overeen quam, overmits ze zoo gantſchelyk geen goede vruchten altoos voort brachten. (*i*) Daar teegens de zoodanigen zulks wel ontkenden, doch daar beneevens nochtans zoo veel belyden moeſten; dat ze van haare zwakheid wel bewuſt waaren, en bemerkten, hoe veel daar toe wierde vereiſcht, wanneer iemand de breuke der Kerken wilde heelen. Onderwylen wenden ze byzondere vlyt aan, op dat de Kerke, (of de Kerkelyke) in ruſt blyven mochten. (*k*) En de Overigheid deed desgelyks een openbaar beklag teegen de Weederdoopers, dat 'er echtbreuk, gierigheid, bedriegery, woekeren, vloeken, hoogmoed, zweeren, en dronkenſchap onder hen in zwang gingen. Het welke de voornaamſte oorzaaken waaren, dat veele vroome en Godvruchtige lieden, die Chriſtus van herten zochten, zich ergerden en van de Kerke afſcheurden. (*l*) Desgelyks, dat ettelyke der Kerkendienaars zelve, helaas! zomwylen ergerlyk en eerloos leefden, (*m*) den welken het derhalven door opentlyke uitſchryvinge, wel diende verbooden te werden; op dat de Ketters niet iets mochten hebben om haar voor te werpen. (*n*)

Jaar MD. tot MDC. Haar getuigenis van 't algemeene verderf.

Boet-predikatien.

Getuigenis teegen de quaade Leeraars.

26. Waarom de oudſte Schryvers aanmerken, dat de eerſte aanleydinge tot deeze *Secte* zoude zyn geweeſt, wanneer *Nicolaas Storch*, en andere hadden aangevangen de geeſtelykheid in 't Pausdom, en anders te beriſpen. Het welke haar des te lichter is geweeſt, hoe meer men zulke lieden allerhande misdaaden onderworpen heeft gezien te weezen; die het volk in de oogen ſtaaken. (*o*) Ook hadden de eerſte Weederdoopers getracht, de Euangeliſche Leeraars verdacht te maaken, en veel aan haar leere en leeven gelaakt. (*p*) Zy hadden 'er zommige beſtraft, dat ze te luy en traag waaren om het ryke van Chriſtus, en 't zuivere Euangelium weeder in weezen te brengen. (*q*) Zy hadden *Zwinglius* genoemt den ouden draak, en de andere

Geleegenheid daar toe.

(*e*) Apud Scultetum P. I. Annal. p. 256. (*f*) Ibid. p. 257. (*g*) Apud Ottium p. 87. (*h*) Ibid. p. 91 (*i*) Colloquium Marpurgenſe ap. eundem p. 92. (*k*) Bullingerus adv. Juſtum Velſchium ibid. p. 139. (*l*) Ibid. p. 173. (*m*) p. 182. (*n*) Ibid. p. 172. (*o*) Camerar. Vita Melancht. p. 44. (*p*) Scultetus l. c. p. 264. (*q*) Wigand. Anab. p. 444.

Jaar MD. tot MDC.

Leeraars zyne zeeven Hoofden geheeten. (r) enz. De volgende hebben meede veele punten opentlyk voort gebracht, die den Leeraaren geenzins gevallen konden. Als by voorbeeld, dat onder haar geene hoogheid, verheffinge, of heerschappye altoos behoorde te weezen; (s) dat ze geen loon of jaargeld behoorden te trekken, uit *Matth.* x. 8. 2 *Thess.* III. 8. 9. (t) Dat de Hooge-Schoolen, Vrye Konsten, *Doctor*, *Magister* en andere eernaamen niet Christelyk zyn; dat ze ieder een, zonder onderscheid, ten Avondmaal toe laaten, en den sleutel om te binden niet eeven zo wel als om vry te spreeken, quamen te gebruiken, enz. Desgelyk dat ze de Ketters wel zochten te verbannen, maar haare eigene schaapen en toehoorders, als dronkaarts, gierigaarts, hovaardige, enz. niet uit des duivels kaaken trachten te rukken; en dat men aan haar niet meer goede vruchten bemerkte, als aan de Papisten. (u) Alle het welke deeze lieden geen gunst by den *Superintendenten* en *Prelaaten* verwekken konde, immers zoo weinig als dien Weederdooper te Geneve die *Calvinus* voor 't Gerichte antwoorde: daar leefde geen mensch beeter en bequaamer als de Kerken-dienaars, waarom ook de zelve voor een beest uitgescholde moeste worden. (x) En over diergelyke beschuldigingen klaagden de Leeraars genoegzoem overal, doordien ze van de Weederdoopers wierden genaamt, *wolven*, *valsche Propheeten*, en diergelyke. Als meede wysaarts en kloekaarts van deeze weereld, en vervoetders van het volk. Dat ze ook den heiligen man, *Zwinglius* lasterden, den Leeraaren harde en spottelyke brieven schreeven, en den toehoorderen wys maakten; dat ze by de gemeinschap haarer Kerke, Predikatie en Godsdienst, onmoogelyk niet konden heilig of zaalig werden; dat men in haare predikatien niets goeds quam te hooren, dat de predikanten de Gemeente maar vervoerden; die met de Predikanten te doen hadden, wierd met ongelyk bejeegent, haare geheele gemeente was vol van zonde. Zy spraaken gantsch geene waarheid, leefden schandelyk, lasterlyk, en ergerlyk; drongen bloeddorstelyk op haar lyf en leeven; zoo dat men ze met vuur en zwaard vervolgen moest enz. (y)

Hoogmoed der Leeraars.

Haare gierigheid.

Valsche geleertheid.

Nalaatigheid.

Daar uit ontstaane vervolgingen.

27. Als zich nu de Leeraars van deeze menschen beleedigt bevonden te zyn, zoo zogten ze met haare ontzagchelykheid door te dringen, en haar anderzins op allerleye wyzen te dempen, en van haar ontslaagen te werden. Maar met reeden-twisten en weederleggen richteden ze heel weinig uit, wanneer ze zich op haare aanzienlykheid beriepen, en by voorbeeld, stelden: Dat de Weederdoop buiten der Kerken toe-stemminge aan-gevangen was, waarom die ook niet recht was, gelyk als *Zwinglius* wel eer hadde gedaan. (z) Die ook een zyner vrienden hadde bekent; dat hy een Weederdooper al te heftig hadde uitgescholden, om dat hy met den Weederdoop de burgers vervoerde. (a) En daar heene strekken ook de meenigerleye beschuldigingen, op dat men haar by hooge en laage, verhaat mochte maaken. En niet minder de aanmaaninge aan de Overigheid, dat ze het *brachium Seculare* (of de weereldlyke macht) teegen dezelve (ook den gerusten en stillen) te werk zoude stellen, want van den oproerigen valt niets meer te zeggen. Tot een voorbeeld;

Door de Overigheid.

(r) Zwingl. in Epistol. p. 83. Elencho Catabaptistar. (s) Colloq. Embd. Act. XXXIIX. n. 4. (t) Ibid. & Nicol. Nicolai l. c. p. 238. (u) Colloq. Leovard. Art. XIV. p. 10. (x) Calvinus epist. p. 81. (y) Vid. Ottius p. 110. 143. 149. 155. 179. 180. 182. 184. &c. (z) Elench. in Catabaptistas l. c. (a) Epist. ad Gynoræum p. 186.

eeld; wanneer onder de Lutheraanen *D. Joh. Wigand* de Overigheid in 't gemeen aldus aanſprak en uitvoeriglyk redeneerde: „Zult gy zulke ſchrikkelyke vyanden van den H. Doop, en die ſchenders, ja Godslaſteraars der H. Drievuldigheid, die u in den Doop heeft weedergebaart, met geduld in uwe beſcherminge verdraagen? wilt gy op zulke gewichtige zaaken niet zien? waar is den yver voor het Huis Gods? waar is den yver der eere Gods? zoude de Chriſtelyke Overigheid den geenen, welke de zelve zoo ſmaaden, en die niet op de wacht willen trekken, noch wooninge verſchaffen, beſchuttinge en neeringe toe laaten? wat is dat voor eene gerechtigheid of billigheid? buiten twyfel word de zeegen van alle zyden verdreeven, daar zulke ſchaamteelooze en Godslaſterlyke lieden onder den Chriſtenen zich vervoegen. Het is waarachtig, wat in de Spreuken in 't VIII. Hoofdſtuk ſtaat: *De zeegen des Heeren maakt ryk*, daarom maakt de vloek des Heeren daar en teegen arm. Alwaar nu zoodaanige lieden, als Jooden en Weederdoopers, werden geduld, daar is noch genaade noch zeegen. Uit welke woorden iemand zeer wel beſluit, dat *Dr. Wigandus* de Overigheid, alleen maar om haar tydelyk nut en voordeel tot zulken ernſt heeft aangemoedigt. (*b*) Zoodaanige, en noch veel ſcherpere ophitzingen zyn 'er zonder getal door de Predikanten gedaan, somwylen ook zelfs op de Predik-ſtoelen; zoo dat men zich niet heeft te verwonderen, van waar doch de zeer harde handelingen, teegen deeze lieden (niet alleen onder de Papiſten, maar ook onder de zoo genaamde Gereformeerde) mogen van daan gekomen zyn. Doordien haar de Weederdoopers voor hielden, dat de Leeraars in 't gemeen, haare meermaalen beweerde ſtellingen, anderzins teegen de Pausgezinde, als dat men de Ketters niet vervolgen moeſt, gezocht en voor gegeeven hadden, die op allerhande wyzen te weederroepen, of te bepaalen. De Overigheid moeſte daar in haar ampt gebruiken, dat ze de afgoderye en goddelooze leere meede t'onder brachten en ſtraften, dewyle de Overigheid de waare *Cuſtos utriusque tabulæ*, bewaarder van beide de Wets-tafelen was, enz. Doch dat men dit beſluit, by haare vervolgingen niet heeft toe-geſtaan, maar haar voor goddeloos gehouden, zulks wyzen de Stryd-ſchriften allenthalven genoegzaam uit. (*c*)

28. Hier vooren is reeds al uit gewiſſe oirkonden gemeld, dat 'er onder de Lutherſchen veele van de Weederdoopers, door den beul zyn ter dood gebracht, en dat alzoo den Roomſchen Antichriſt dit kenteeken niet alleen is gelaaten geworden. Op *Luthers* en *Melanchthons* goed-dunken, heeft buiten allen twyfel, de Keurv. *Johan.* alhoewel in 't Jaar 1528, het volgende ſcherpe *Edict* doen afkondigen, gelyk als ik het uit den oorſpronkelyken brief, hier in te voegen noodig geacht hebbe. Het luid dan van woord tot woord aldus:

Jaar MD. tot MDC.

 Door

(*b*) Wigandus Anabapt. Dedicat. & ex eo Ottius p. 171. (*c*) Ibid. p. 90. Conf. Hartknoch. Preuſſiſche Kirchen-hiſt. Lib. II. c. 3. p. 403.

Jaar MD. tot MDC.

Door Gods genaade, Johannes, Hartog van Saxen, en Keurvorst, Landgraave in Turingen en Markgraave tot Meyssen. enz.

ALlen en een iegelyk onzer *Prelaaten*, Graaven, Vryheeren, Amptluiden, Schouten, Burgermeesteren en Raaden der Steeden, Rechters en Gemeenten, zy onze groetenis voor af. Eerwaardige, welgeboorene en eedele, lieve, aandachtige en getrouwe: Ons werd bekent gemaakt, dat eenige, die den Weederdoop, als ook het mis-verstand van 't hoogwaardige Sacrament des waaren lichaams en bloeds van Christus, en andere onchristelyke meeningen en leere aanhangen, hier en daar in onze Vorsten-dommen meede trachten in te sluipen, en zich daar binnen te bergen, het arme eenvoudige volk, zulke onchristelyke gevoelens met prediken, spreeken, reeden-twisten, en anderzins door andere weegen, als door boeken en schriften, die teegen Gods Woord zyn, en daar teegen t'eenemaal strydig, tot verdoemelyke en bezwaarlyke vervoeringe in te beelden en uit te breiden. Op dat nochtans zoodaanigen onheil en boosheid, door Gods genaade, zoo veel moogelyk is, mag voorgekoomen worden, zoo is ons ernstig begeeren, dat gy, onze Amptlieden, Schouten, Burgermeesteren en Raaden der Steeden, Rechters en Gemeentens, in onze Landschappen, Steeden, Vlekken, Dorpen en Gerechten, ook gy, Graaven, Heeren en Ridderschap in uwe gezag-plaatzen en Gerichts gebieden, wilt vervoegen, en daar op zeer naauw letten, gelyk zich ook een ieder van u zelve daar in niet anders houden of betoonen zal, dat niemand, hy zy dan van Adel, Burger, Boer, of van wat stand hy mag zyn, geestelyk of weereldlyk; behalven de bestelde Dorp-priesters, Predikers en Kaplaanen, den welken op iedere plaatze de Ziel-zorge en het Predik-ampt is aanbevoolen, en die daar toe aangestelt zyn, toegestaan werde, om te prediken, te doopen, en andere diergelyke diensten, die den Godsdienst aangaan, te oeffenen en vervorderen, de afgekeurde boeken of geschriften te koopen noch te verkoopen, of te laaten leezen, maar dat een ieder, die het gewaar werd, dat zulks by vreemde of bekende, buiten behoorlyk bevel ondernoomen werd, aldaar aan ul. of den Rechters

ers van die plaats, daar het geschied, zal moeten bekend naaken; op dat die ter gevangenis gebracht, en ook na gelegentheid van haar misdryf en quaade handelinge gestraft moogen worden: en indien 't vreemde, of ook bekende en gezeetene lieden mochten zyn, die zulks onderstonden, daar van het te bezorgen waare, dat ze mochten ontvluchten, indien 't by het Gerechte mocht uitgestelt worden, dat als dan de geene, die het gewaar wierd, met hulpe der nabuuren, terstond daar op aan gaan, de zelve aangrypen, en geenzins zal laaten ontkoomen, tot dat het den beampten des Gerechts zy aangedient, en dezelve ter gevangenis gebracht, en daar in bewaard wierden; alles op straffe en verlies van lyf en goed, zonder verschooning van de geene, die 't zelve weeten en bevinden, en echter niet ontdekken, en die ook niets daar toe doen, of die hen op de vorderinge niet laaten volgen, en den geenen, die zulks in haare huizen en goederen toelaaten, of het zelve doen, gehengen, vergunnen, verleenen en aanhangen, iets anders voor-wenden; dat ook niemand mag onderstaan eenige byeen-komste te houden, onder den naam van gemeen gelag, doop-maal, vergaştinge, of iets diergelyks; 't en zy hy dan alvoorens, u of den Gerechts-houderen zulks hebbe aangezegt, by vermydinge van onze ernstige straffe, op dat gyl. of die van u daar toe gestelt worden, daar over opzicht zouden moogen hebben, en weeten, wat 'er al in zulke verzaamelingen gehandelt, gesprooken, gedreeven, en voorgenoomen mag werden: en wilt daar voor zorgen, dat het alles, gelyk als aangeweezen is, volbracht, en vastelyk nagekoomen werde, en dat ook de overtreeders gevankelyk werden aangetast, op dat teegen een ieder, over zyne misdaaden en booze handelingen, daadelyke en ernstige straffe mag aangewend werden; gelyk wy dieshalven hier af ook in 't naast-voorgaande jaar, weegens diergelyke zaaken, ook een gebod hebben laaten uit gaan op den *Zondag Lætare*, 't welke wy ul. ook niet hebben willen verbergen. En geschied daar aan onze ernstige meeninge.

Jaar MD. tot MDC.

Ten oirkonde is deezen met ons opgedrukte geheime Zeegel bezeegelt, en gegeeven binnen Torgau, op den Vrydag van *Antonius*, in 't Jaar onzes Heeren. MDXXVIII.

Dat ook die drie weederdoopers, welke tot Jena, 1536, onthoofd zyn geworden, op *Melanchthons* raad en goed-dunken, en niet door der

Weederdoopers op Me-

Jaar MD. tot MDC.

lanchthons raad onthooft.

der Rechtsgeleerden oordeel alleen, zyn gedood, wyzen zeer veele omstandigheeden uit. Deeze lieden nu waaren genaamt, *Heinrich Kraut*, een Kleermaaker van Esperfeld, *Just Muller van Schonau*, en *Johannes Prisker van Eutersdorp*, of *Klein-ritzensdorp*. Met deeze was *Melanchthon* langen tyd in reeden-twist neevens *Caspar Creutziger*, en *Antonius Musa*, den Dorp-priester, tot dat men haar eindelyk op den 27. van Januarius, de hoofden liet afslaan, dewyle zy niets het geringste toe-geeven wilden. Nu was *Melanchthon*, eeven op dien tyd, hem op-houdende binnen Jena, om dat tot Wittenberg de pest regeerde, en hy schreef zulke artykelen teegens haar, dat de Rechts-geleerden niet anders als den dood haar toereekenen konden. (*d*) Hy schikte ook eeven in 't zelve jaar, eene beantwoordinge aan den Landgraaf, *Philips van Hessen*, weegens de Weederdoopers, van deezen inhoud; „dat men hen konde „en moeste, met het zwaard bedwingen; die geene, welke na „hunne verbanninge uit den lande weeder quaamen, moest men „met den zwaarde vervolgen. (*e*)

Welk oordeel buyten twyfel hem den yver heeft af-gesparst, om dat hy deeze lieden met woorden, niet wist te bedwingen, dat hy met het zwaard daar in dacht te slaan. Gelyk dan dusdaanige bloedige oordeelen de gantsche Godgeleerde vergaaderinge tot Wittenberg, en doorgaans alle de andere Luthersche amptenaaren, en Academien dies tyds aan de Landgraaven gezonden hebben.

Bloed-Gerechte der Lutherische Leeraars.

Gelyk als daar waaren de Lunenburgsche, welke schreeven: dat de Overigheid de Ketters met den swaarde vervolgen moeste, want men konde haar (NB.) *met het Woord alleen niet langer bedwingen*, daarom moest men dan het zwaard wel te werk stellen. Die van Ulm gaaven tot antwoordt; om des Gods-diensts halven mogt men wel niemand straffen, maar echter wel weegens de Ketterye. De Tubingers antwoorden; dat men de verleiders met den zwaarde wel straffen mocht, enz. De minste hebben toenmaals eene gemaatigder en bescheidener oordeel gevelt. (*f*) Alzoo, dat men wel by na meenen mogte, dat de Spaansche *Inquisitie* en vervolginge des tyds ook onder haar was aan gegaan, die daar teegens wel ernstelyk *geprotesteert* hebben.

Ten minsten mag een Christelyk gemoed, zulken bloed-raad, die de weereldlyke Overigheid, van den geenen die zich dienaars van den zachtmoedigen Jesus noemen, gegeeven worden, niet zonder bedroeftheid leezen. Gelyk dan ook de genoemde Land-graaf loffelyk heeft belast, dat ze in zyn gebied alleenlyk uit den lande verbannen zouden werden, ook desweegen aan den Keurvorst, *Johan Fredrik*, ernstelyk heeft geschreeven en beweerd, dat, dewyl 'er onder de Weeder-doopers, veele vroome en eenvoudige Lieden waaren, men met dezelve bescheidentlyk moeste handelen, na den aart der liefde met haar stryden, haar onderwyzen, en alle vlyt onophoudelyk aan haar besteeden, en ook haar gehoor geeven. Indien zy niet wilden by de waarheid verblyven, dat men ze dan wel mocht weg wyzen, doch de zelve aan 't leeven te straffen, zulks zoude men met het Euangelium niet wel konnen ver-

Landgraave Philips goedigheid.

(*d*) Seckend. Lib. III. p. 115. Melanchthon im verzeichnis ap. Thomasium Hist. der Weish. P. III. p. 27. 31. 42. (*e*) Apud Ottium l. c. p. 86. & 89. (*f*) Ibidem p. 86.

erantwoorden. Ook waaren de Christelyke Leeraars, *Augustinus*, *Chrysostomus*, en andere op 't heftigste daar teegen. (*g*) Desgelyks, alzoo het geloove alleen Gods gaave is, zoo staat het niet in der menschen macht. Ook is te vreezen, dat het voorbeeld van zulke scherpigheid over de protesteerende verder uit mogt loopen, dat naamelyk de Papisten eeven zoo te werk zouden gaan met de Lutherschen, als deeze met de Weederdoopers. (*h*) En 't is zeer aanmerkelyk, dat deeze goede Landgraaf van dat voorneemen niet is afgeweeken, alhoewel hem *Justus Menius*, de *Superintendent* tot Eyzenach, (een groot vyand van deeze lieden) neevens de andere, hem daat toe trachten te overreeden. Ja deeze stryd zoude tot in 't Jaar 1545, en langer hebben geduurt. (*i*) Als wanneer kort daar op, de Keizer met de rechtzinnigen van gelyken hadde konnen handelen, 't en zy hy haar door zyne zachtmoedigheid, hadde gezocht te recht te beschaamen en te overwinnen. Jaar MD. tot MDC.

29. Doch de Geschied-boeken en oude schriften geeven duidelyk genoeg te kennen, uit welken inzicht dit alles zoo is toe gegaan. Daar niet alleen de bygebrachte woorden van *Wigandus* uytwyzen, dat men de weereldlyke lieden, alleen met het tydelyke voordeel, en vrees voor schaade, tot zulke bloed-gerichten heeft beweegt; maar daar ook anderzins verzeekert werd, dat eenige Protesteerende Vorsten, zich by den Koning van Engeland, *Henricus*, wiens vriendschap en hulpe zy verzochten, daar door dachten in eene hartelyke liefde tot haar te brengen, hem ontdekkende, dat ze een Weederdooper in hechtenis hadden gebracht, en des zelfs zaaken aan hem meededeelden. (*k*) Hardigheid en valsche inzichten der andere.

Gelyk dieshalven niet alleen in de Augsburgsche Belydenis, maar ook in 't verdrag van Frankfurt, des Jaars 1539 de Weeder-doopers van alle Ryks-vreede wierden uitgeslooten, op dat de Protestanten, om haarent halven, geen ongeleegentheid door de Papisten mochten hebben. (*l*) Daarom rieden nu de Leeraars gemeenelyk, dat de Overigheid haar uit het land zoude jaagen, en hen noch wooning noch vryheid vergunnen. *Luther* zelve schreef alzoo aan den Graave Schlicken in Bohemen; dat hy de *Swermers* slechts voort zoude jaagen. (*m*) *Wolfgang Capito* verhaalt van *Bucerus*, dat de Burgermeester tot Straatsburg, het zelfs voor een gruwzaamheid hield, daar de zelve bestond te prediken, dat men de Weederdoopers alles met een ander moest beneemen. (*n*) Vyandschap der geestelyken teegens haar.

En als nu de Predikers deeze lieden het land hadden laaten verbieden, zoo meendenze dat het daar meede nu t'eenemaal was gereinigt, gelyk eenen van Wismar eens heeft geschreeven. (*o*)

't Welk men meende te verrichten, als men haare boeken verbood en verbeurt maakte, gelyk gins en weeder, en onder anderen, noch in 't Jaar 1564, binnen Wurtenberg gedaan wierd, (*p*) of wanneer men de zelve gantschelyk door den beul liet verbranden, doch de Schryvers der zelve met roeden geesselen, gelyk als *Calvinus* met eenen tot Geneeve gehandelt heeft, in 't Jaar 1546. (*q*) Wiens voorganger, *Zwinglius*, ook het boek van *Haetzer* onderdrukte, gelyk Verbeurtmaaking van haare boeken. Verbranding der zelver.

(*g*) Apud eundem p. 81. Epistolâ collata cum Msto Giessensi de an. 1559. d. 7. Martii. (*h*) Seckend. l. c. (*i*) Idem ibid. (*k*) Seckend. l. c. p. 181. (*l*) Ibid. p. 203. (*m*) Matthesius Leben Lutheri II. Pred. p. 42. (*n*) Apud Fechtium Epist. Theol. p. 844. (*o*) David Chytræus ibid. p. 154. (*p*) Mart. Crusius Annal. Suev. Lib. XI. P. III. p. 721. (*q*) Calvinus Epist. p. 82.

Jaar MD. tot MDC. lyk als men buiten bedenken geschreeven, en het Roomsche geding ten naauwsten gevolgt heeft. (*r*)

Gelyk als ook de Gereformeerde in 't algemeen, in diergelyke voorvallen, de Paus-gezinden niets hebben toe-gegeeven. Van welke ik nu maar eenige zulke pynelyke handelingen zal gaan verhaalen, doch de andere geringer zoorten over slaan; waar meede zy ook de Weederdoopers gedacht hebben, t'eenemaal te zullen kunnen dempen en uitroeyen.

30. Men vind echter by haar zeer veele en bedenkelyke voorbeelden van diergelyke treurspeelen, die met zoodaanige lieden, buiten alle bedenken, wierden gespeelt. Eeven in den aanvang des Jaars 1525, heeft de Raad tot Zurig, een openbaar gebod laaten afkondigen, daar in alle Weederdoopers, en de geene die haar aanhingen, of die anderzins *conventiculen* toe lieten, de dood-straf van verdronken te werden, wierd aangedient. (*s*) Daar op in 't Jaar 1527, den 5 January, eenen *Felix Manzius* genaamt, aldaar opentlyk verdronken, en *G. Blaurok*, met roeden gegeesselt is. (*t*) In den Jaare 1528, heeft men al weederom twee der zelve verdronken, met naamen *Jacob Falk*, en *Henrich Regenau*, dewylze in de bossen vergaaderinge hadden gehouden en gedoopt. (*u*) In 't volgende jaar wierd 'er een tot Bazel het hoofd afgeslaagen. (*x*) In den Jaare 1532, zyn 'er veele van haar binnen Bern, door den Beul in 't waater versmoort, doordien ze de Prediker met de Schrift niet overtuigen konden, alhoewel ze door diergelyken vervolginge maar des te meerder aangroeiden, het geene iemand zeer beklaagt. (*y*) In 't zelve jaar zyn 'er van de zelve tot Neuforn ook vyf door 't Gerechte omgebracht. (*z*) En alzoo is 't geduurig al voort gegaan, dat 'er by na alle jaaren hier en daar onder de Gereformeerde, eenige of ook zeer veele, haar leeven hebben moeten laaten. En wel meestendeels nochtans op erkentenis, oordeel, en aandryven der Leeraaren zelve. Alzoo maakten 't die van Schafhuizen ook, gelyk de gemelde *Wigand*, doordien ze den Raad zeer hooglyk hebben gebeeden, dat ze doch de Weederdoopers wilden straffen, op dat haare regeeringe geen schaade daar door quam te lyden. (*a*) Een ander roemde *Zwinglius* daar over, dat hy met veel moeite en sweet, deeze ontzinde geesten onderdrukt en verjaagt hadde. (*b*) Op eene Kerkelyke vergaaderinge beslooten diergelyke Leeraars, dat men deeze schelmen scherper moest aangrypen, op dat andere daar door afgeschrikt mochten werden. (*c*) Ja zy konden van de Staat-kundige geene bescheidenheid of goedertierentheid altoos dulden; zoo dat ook eenen *Petrus Dathenus*, tot Geneve, in 't Jaar 1577, den Prince van Oranje opentlyk op den Predikstoel voor een Antichrist en goddelooze uitschold, om dat hy de Weederdoopers niet t'eenemaal verjaagde. En *Beza* sprak dieshalven een Prediker heel hart aan, wanneer hy zich verluyden liet, dat men die lieden ten onrechte om 't leeven bracht. (*e*) Weshalven haar ook deeze menschen zeer smertelyk beklaagden, dat alleen de Predikers bloed-dorstelyk op haar lyf en leeven drongen, zoo dat men hen met vuur en zwaard ging vervolgen en uitroeyen. (*f*) En op de byeen-komste tot Leeuwarden, heeft eenen *Pieter van Keulen*, opentlyk geklaagt, dat de oorzaake haarer vervolginge van de Predikanten alleen voort quam. (*g*) Gelyk als ze ook in-

Ombrenging der Weederdoopers.

Door verdrenken.

Onthoofden, verbranden, &c.

Op der Predikers oordeel.

En aanstigten der Overigheid.

(*r*) Ottius p. 56. (*s*) Vid. Ottius l. c. p. 41. (*t*) Ibid. p. 47. (*u*) p. 94. (*x*) p. 56. (*y*) p. 62. (*z*) p. 168. (*a*) Ap. eund. p. 101. (*b*) Ibid. p. 148. (*c*) p. 153. (*d*) Ibid. p. 165. (*e*) Beza Epist. p. 34. (*f*) Ibid. p. 184. (g) Protocol. Act. XXXIIX.

inzonderheid heftig op haar verbittert zyn geworden, wanneer ze niet in haare predikatien wilden koomen, daar ze haar met geweld moeften dringen, en den geenen die tot haar afvielen, eenen eed op leiden, dat ze in haare Wyk-Kerke, tweemaal des jaars ten Avondmaal moeften koomen. (*h*) Waar meede zy dan goede Chriftenen meenden gemaakt te hebben, en geen bedenken meer hadden, om den Roomfchen Antichrift te volgen.

Jaar MD. tot MDC. Dwang tot Kerkegaan.

31. Hoe de Papiften met haar handelden, is licht uit alle de verhaalde omftandigheeden, en de gefteltheeden van beide de partyen af te neemen. Men vind ook gantfche groote boeken, daar in de Weederdoopers de halsgerechten van de haare, en de aanmerkenswaardige gefchiedeniffen daar by hebben opgeteikent, alhoewel ze eeven als haare andere fchriften, door haare teegenftreevers heel raar en zeldzaam gemaakt zyn. En of wel in den aanvang by de eerfte verwarringe, eenige om des onrufts wille, of ten minften uit verdachtheid, of valfche aanklachte, moogen omgebracht zyn; zoo blykt doch, uit de t' zaamen ftemminge der Hiftorien, dat de andere meeft om de getuigenis van de boosheid haarer geeftelyke, en der zelver misbruiken, hebben moeten fterven.

Vervolginge teegen de Weederdoopers onder de Papiften.

Haare Martelaars-boeken.

Ook zal geen onzydig gemoed, na het leezen van de gemelde Martelaars-boeken, konnen loochenen, dat 'er by het marteldom en dood deezer lieden veel ongemeens en nadenkelyks is gebeurt, en dat uit allerleye volk, de oprechte Gode aangenaam zyn geweeft. Daar was ook van deeze gedoode geen klein getal, daar men alleen in den aanvang, over de twee duizent der zelver heeft getelt, die door de Papiften zyn vermoort, en onder de zelve, alleen tot Ensheim zouden 'er wel 600. alzoo omgekoomen zyn. (*i*)

Haare meenigten.

De eerfte, die de Menniften onder haare Martelaars te reekenen pleegen, waaren *Johan Koch* en *Leonhard Meifter*, welke in 't Jaar 1524 tot Augfpurg omgebracht zyn, gelyk meede *Cafpar Tauber*, tot Weenen. (*k*)

In den Jaare 1525, is tot Schweits een Boer, met naame *Hippolytus*, verbrand, die eene groote vrolykheid daar by betoont heeft, en ook van te vooren, om des Euangeliums wille, veel hadde geleeden. (*l*)

Groote vreugde in de dood.

In 't Jaar 1527, is tot Kotenburg aan de Nekker, *Michiel Satthler van Stauffen*, neevens eenige andere mannen, en ook vrouwen verbrand, dewelke haar alle zeer vroolyk en welgemoed zouden hebben betoont. (*m*)

In 't zelve jaar is meede tot Munchen in Bayeren, *Georg Wagner* verbrand geworden, een vroom en kloekmoedig man, gelyk men hem befchryft. Alwaarom de Vorft zelve, in de gevangenis, om hem uit te brengen, is gegaan, ook zyne vrouwe en kind tot hem heeft gefchikt: Waar op hy echter antwoorde; dat de Vorft hem met zyn geheele Vorftendom, zyn vrouwe en kind niet kon betaalen, doch om der zelver wille, wilde hy zynen God niet begeeven, maar alles verlaaten, ook zich zelven en zyn eigen leeven ten beften geeven. (*n*)

Ter zelver tyd is ook in Bayeren, tot Scherdingen, eenen *Leonhard Keizer* verbrand, waar van te vooren is vermeld.

In de volgende jaaren is het hier en daar noch veel gruwelyker toe ge-

(*h*) Der abftehenden und bekehrten Wiedertäuffer eyd. Ibid. p. 176. (*i*) Sebaft. Franke Kätzer Chron. p. 193. (*k*) Martyrolog. Hornenfe initio & Harlemenfe p. 1. (*l*) Scult. Annal. P. I. p. 264. (*m*) ranke l. c. p. 176. Martyrolog. Harlem. præfat. & Joh. Schlegelii Hiftoria de Mich. Sattlero. (*n*) Franke l. c.

Jaar MD. tot MDC.

gegaan, daar door 'er echter maar te meerder zyn ontstaan.

Zoo zyn 'er in 't Jaar 1528, tot Waldzee, zes van de zelve ter dood gebracht, als *Balthazer Hubmeyer*, is tot Weenen verbrand, zyne vrouwe onthoofd, en noch 18. andere tot Saltzung, gelyk ook eenige andere van haar, en 20. tot Rotenburg zyn gerecht geworden.

In 't Jaar daar na, is *Ludwig Hetzer* tot Kostnits onthoofd, en *Georg Blaurok* neevens noch eenen, tot Clous verbrand geworden.

In 't voorgedachte 1527[ste] Jaar, is ook eenen jonge-dochter, in den Haage door 't vuur gedood, dewelke, wanneer men ze vraagde, of ze den dood niet vreesde, dewyl ze die noch niet gesmaakt hadde? zoo heeft ze geantwoord: *Ik zal die niet smaaken in der eeuwigheid.* En toen de Paapen daar op zeiden, dat ze doch zeekerlyk sterven moeste, heeft ze daar op weeder gezegt: *Ik ben voor langen tyd al gestorven, doch Christus leeft in my.* Op de vraage, of ze niet biechten wilde, zou ze geantwoord hebben: *Ik hebbe aan Christus genoeg, dien biegte ik.* En als men haar noch eenmaal aansprak, en vraagde; wie haar dat geleert hadde: zoo was haar antwoord geweest: *De Heere, die alle tot zich roept; ik ben zyn schaapje, ik hoore zyne stemme, en by kent my, enz.* (*p*)

Zoodaanige bedenkelyke reedenen, en voorbeelden vind men zeer veel in zulke Martelaars-boeken, daar in ook de gedoode, na de jaaren, ordentlyk in groote en wonderbaare meenigte verhaalt werden. (*q*) 't Welke alles eer een boek, dan deeze enge plaatze bevatten zoude.

Vermeenigvuldiging door de vervolging.

32. Doch dit alles ongeacht, zoo schryven echter de oude Historischryvers, van deeze en alle andere lieden, die de Papisten dachten uit te roeyen; „dat doorgaans, als men ze hadde gepynigt, zy „op 't meeste hadden toegenoomen, en dat allerleye tyrannye, die „men aan haar mogt te werk stellen, zoo gansch niet hadde geholpen, „dat ze daar door maar te talryker geworden zyn, moogelyk, uit beweeginge van haar stantvastig sterven; of dat God daar door de dwinglanden bespot, om dat ze de kettery met den zwaarde meenen te „verdelgen, en daarom dezelve des te meer deed voort koomen. (*r*) „Want, door het voorbeeld en de preedikinge van haar bloed, wierden 'er eerst noch veel meer beweegt, om tot de rechte Gemeente, „die om der waarheid wille vervolginge leed, toe te treeden, vermits „een ieder man meende, dat ze de rechte proeve hadden, en dat „het rechte geluk van 't Euangelium by haar alleen maar te vinden was. „Derhalven veele vroome en eenvoudige lieden haar by dit gezelschap „hebben vervoegt, van dewelke veele bestandig daarom haar bloed „hebben vergooten. (*s*)

Daar door quam het meede te gebeuren, dat veele onder haare Leeraars voor 't Gerechte bekenden, dat ze 300 en meer, van de haare hadden gedoopt. (*t*) Desgelyks, dat het daar uit openbaar wierd, dat 'er op veele eenzaame plaatzen, over de 300 perzoonen waaren weedergedoopt. (*u*) Ook beklaagden zich haare teegen-streevers, dat het Ryk of den aanhang van *Menno*, zich zoo wyd en breed uitstrekte, dat het in Duitsland, alle Zee-plaatzen, van Vlaanderen af, tot aan Dantzig toe, hadde ingenoomen, gelyk als *Myconius* tot Wismar, in

(*o*) Vid. Ottius omnino p. 45. 50. 69. 83. 98. 112. 121. 128. 136. 141. 151. &c. (*p*) Het Offer des Heeren. Harlingæ 1599. p. 11. (*q*) Vid. Idem omnino & martyrologia dicta. It. Liber editus. Ausbnnd aliique. (*r*) Sebastian. Franke l. c. p. 197. (*s*) Ibid. p. 193. (*t*) Hutmeyer apud Ottium p. 25. (*u*) Ibid. p. 34.

n den Jaare 1627 heeft geschreeven. (x) Ontrent welken tyd men ook leest, dat van der Yſel af tot in Mahren toe, in de 50 Gemeentens, van welke een ieder over de 500 tot aan 600 toe, zyn sterk geweest, dat 'er ook wel in de 50 Leeraars der Weederdoopers binnen Straatsburg zyn verzaamelt geweest. (y) Waar uit men zien kan, hoe deeze lieden ook hier en daar geduld, en daar by zeer vermeerdert zyn. Eenige jaaren daar na klaagde weederom een van haare teegenstreevers, dat ze zich vermeerderden, dat men 't merkte. En noch een ander, dat ze 'er zeer veele vervoerden. (z) Alhoewel men anderzins van haar wel wist en zeide, dat het meestendeel ongeleerde lieden waaren. Jaar MD. tot MDC.

33. Na deeze aanmerkinge, aangaande den toestand der Weederdoopers, achte ik het verder al te wydluchtig en onnoodig te zyn, om alle zoodaanige beschuldigingen voor te stellen, als 'er wel in zoo veele groote boeken, by meenigten zyn voortgebracht; aangezien den bescheiden Leezer zeer wel uit de onderrechting der Historien afneemen kan, hoe verre dezelve konnen reiken, en of ze alle of meestendeels, onder de waarachtige verhaal-schriften behooren. Want al is het wel zoo, dat het niet geloochent kan worden, en onzydige gemoederen, dien de geschiedenissen bekent zyn, het gaarne toe geeven, dat 'er wel veele aanstootelyke en berispelyke dingen onder deeze menschen zyn voorgevallen, ook zelfs, dat 'er onder haar veel huichelaars zyn geweest; zoo zyn nochtans dezelve, van de andere zyde, of op eene onbetaamelyke wyze voorgedraagen, of teegen heug en meug misduid, of met verdichte en haatelyke verzierzels zeer vermeerdert geworden; om te verswygen, dat zoo veele harde aanklachten, na een naauwet onderzoek, valsch bevonden zyn, en noch meer, dat dingen, die in zich zelve goed en onschaadelyk waaren, door het verkeerde vernuft, na den ydelen wandel der weereld ten quaaden zyn geduid. Wat 'er ook noch van eenige uitspoorigheeden in waarheid is geweest, zulks is door de vervolging en dood van zulke perzoonen genoegzaam bestraft. Ons is hier noch overig, de veelerleye *Secten* en naamen der zelve, in 't korte door te loopen, welke ons, vervolgens het overige van haare Historie, open leggen konnen, om 't geene ons van haare leere, deugden, gebreeken, gewoonten, zeeden en andere omstandigheeden dient geweeten te werden, aan te merken. In 't algemeen hebben de nieuwe Weederdoopers, zulke haare scheuringen zelve bekent en beklaagt, gelyk als by 't volgende blykt: „De Satan heeft deezen loop van 't „Euangelium door listige middelen gezocht te verhinderen, doordien hy „onder haar tweedracht en oneenigheid heeft verwekt, waar door 'er, helaas! verdeeltheeden zyn ontstaan, en groote ergernissen by de andere „Christenen, en meest in Nederland zyn aangerecht geworden, het geene „dan de vreed-lievende zoo zeer heeft bedroeft, en ter herten is gegaan, „dat ze niet alleen op middelen hebben gedacht, om zulk eene scheuringe „te heelen, en de eendracht weeder op te rechten; maar ook de zaake „zelfs by der hand hebben genoomen, en in 't Jaar 1591, tusschen de „Hoog-en NederduitscheGemeentens, eenen loffelyke Vreede tot Keulen „hebben opgerigt.--- Daar is ook door ettelyke vreedlievende, in de Jaren „1628 en 1630, ten tweedemaal eene *conferentie* gehouden, en ook in den „Jaare 1632, den Vreede getroffen, en in 't Jaar 1639, tusschen de Duitsche en Vlaaminge, binnen Amsterdam, op gelyke wyze gehandelt. (a)

Gebreeken der zelve.

Scheuringen en Secten.

 An-

(x) Apud. eundem p. 126. (y) Guy de Bres la Racine Source & Fondement des Anabaptistes de nostre temps in præf. (z) Ottius p. 129. (a) Im Glaubens bekäntn. der Mennoniten Edit. 1664. Amst. p. 126.

Jaar MD. tot MDC.

Andere onder haar hebben nu dikmaals haare teegen-partyen erinnert, dat men hen daar over niets voor te werpen hadde, doordien 'er onder alle andere partyen niet weiniger, in dien niet meerder verschillen wierden gevonden.

Overtollige naamen.

34. Veele Schryvers hebben wel een zeer lang Register, van de *Secten* der Weederdoopers t'zaamen gezet. Eevenwel, wanneer men daar op naauwe achting heeft, zoo vind men daar onder zoo veele leedige naamen, dat het getal daar door zeer groot en wonderlyk te voorschyn komt, gelyk als by voorbeeld, wanneer men als eigene byzondere *Secten* heeft opgetelt, de *Fanatyke*, *Enthusiasten* of Geestdryvers, *Euchiten*, *Ejulanten* of Huilende, *Lacrymantes*, of Weenende, *Pneumatici* of Geest-dryvers, *Mahrlandsche broeders*, *Swenkveldiaanen*, *Heilige en Geestelyke broeders. enz.* Wy zullen nu alhier de bekendste gezintheeden op 't kortste eens gaan beschouwen, gelyk als ze meest van haare partyen bygebracht en toegenaamt zyn geworden.

Huttiten. Hoyerische.

De *Huttiten* dan, of *Huttische*, en ook de *Hoyerische broeders*, stellen zommige, van *Jacob Hutter* afgekoomen te zyn. (*b*) Andere, van *Jacob Hut*, een Silezier, die met veele, eerstelyk in Beyeren, daar na in Mahren heeft gewoont, en zoo grooten aanhang gehad zoude hebben, dat 'er ontrent het einde van de voorige eeuwe, wel ettelyke duizenden, uit Tyrol, Beyeren, en andere plaatzen tot haar zyn over gegaan. (*c*) Hy zelfs zoude tot Inspruk verbrand zyn geworden. (*d*) En zyn leeven is van zyne teegenstreevers met groote verbittering, gelyk 't zichtbaar zig vertoont, beschreven. (*e*) Gelyk men dan op in 't gemeen op de Historien, in zulke voorvallen van Ketters, niet zonder eenen zekeren grond betrouwen mag. Wie lust en tyd hadde, konde oogenschynelyk toonen, hoe de gemeene berichten van deeze en anderer leere en leeven, zoo reegelrecht teegens veele verhaalen der rechtgeloovige aanliepen, dat daar in ook de minste t'zaamen-stemminge niet was te vinden, en dat de Schryvers, over deeze *Secten* zelve zich weederom in veele gezintheeden en meeningen te verdeelen pleegen. Derhalven ik slechts een kort verhaal hier van meene te doen. Aldus schryven eenige deeze *Huttiten* de volgende leeren toe.

Haare beschuldigingen.

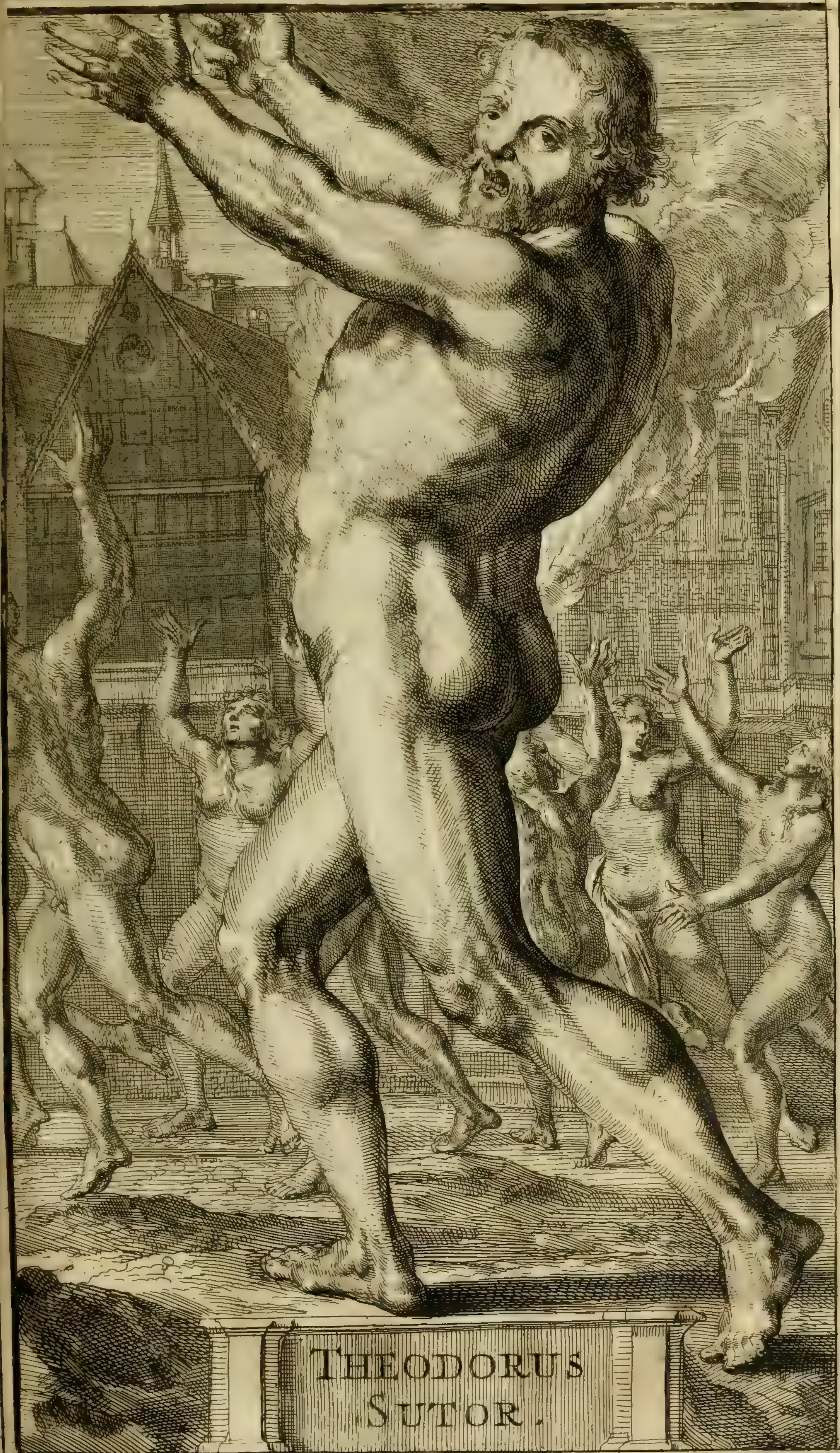
„ Als dat ze lichaamelyk het volk Israëls waaren, „ en dat ze de *Cananiten* met den zwaarde wilden verdelgen, daar toe God „ de bequaame tyd hen zelfs aanwyzen zoude. Vervaarlyke gezichten van „ God gaaven ze voor; de jongste dag was zeer na by, weshalven zy „ haare goederen ook hadden door gebracht, en eene vrywillige armoede „ aangenoomen, of alle 't haare den broederen en zusteren omgedeelt. „ (*f*) Daar en teegen stellen andere dit van haar. Zy hadden in 't „ eerste geen geweer gedraagen, doch daar na naamen ze lange messen en „ schiet-bussen, verwierpen de Kerken, en predikten tweemaal ter wee- „ ke in haare huizen. Het Vader Onze, of wel de vyfde Beede, wilden „ ze nooit bidden. Hare Apostelen waaren uit gegaan, hadden eenen schyn „ van byzondere heiligheid laaten zien, met needergeslaagene oogen, eenvoudige kleederen, vriendelyk gelag, en geveinsde verduldigheid hadden ze de lieden uit het kleine Nieuwe Testament voorgeleezen.

Hunne geschriften.

De geschriften van *Hutter* zyn de volgende: *Reekenschap van onzen Godsdienst, leere en geloove van de broederen, die men de Huttersche noemt.* Desgelyks, *een aanslag en voorwending der weereld en alle goddelooze teegen de vroome.* Als meede *van de 7 zeegelen des geslootenen boeks*, en andere tractaaten meer.

35. Deeze

(*b*) Jac. Altingius Theol. Hist. p. 72. (*c*) Vid. Andreæ Fschers Widertäufferischer Tauben Kobel contra Huttit. (*d*) GabrielKirschner im Leben Jac. Hutters ap Ottium Annal. p. 80. (*e*) Idem ib. p. 50. & 76. (*f*) Joh. Wigandus & ex eo Schlüsselburg Catal. Hær. XII. p. 24. (*g*) Vid. Bulling. Anab. Larv. p. 48. seqq. Hornbek. Sum. contr. p. 343. secq. Seilerus Anab. Larv. p. 28. seq. &c.

THEODORUS
SUTOR.

35. Deeze nu zouden zich in *Moravien*, van den *Gabrieliten* hebben afgescheurt, als, de welke eenen *Gabriel Scherding* hadden aangehangen, die, ontrent het Jaar 1530, en daar na, nevens *Hutten* in 't eerst deeze Leere daar heenen heeft gebragt, na dien zy, op andere plaatzen, niet langer geleeden wierden. Hy zelve daar na van daar verjaagt zynde, is in *Poolen* gesturven. De *Augustiners* zouden haare naam van een uit *Boheemen* hebben, die *Augustinus* geheeten heeft, en veele gezichten en openbaaringen zoude hebben voorgegeeven. De *Hofmannisten*, of *Melchioristen*, haaltmen van eenen *Melchior Hofman*, een Witwerker uit *Schwaben*, van welken ontrent het Jaar 1539. eerst in *Neederland* de Wederdoopers zyn afgekoomen, die dan ook tot *Embden*, en elders zeer veel zouden hebben toegenoomen. Maar eenige maalen binnen *Straatsburg* zynde, heeft hy aldaar een t' zaamenspraak met de Godgeleerde begeert, welke in 't Jaar 1532. ook gehouden is geworden. Daar op is hy aldaar in de gevangenis gesturven, na dat hy, zoo men schryft, zich zelve groote hoop van zyne verheffinge, en andere toekomstige dingen, ingebeeld zoude gehad hebben. En van deeze Gezintheid heeft men, niet alleen *Jan van Leyden*, met de *Munstersche*, maar ook noch een eige *Secte*, doen afkoomen, diemen de *Batenburgers* noemde, van *Johan Diedrich Batenburg*, een *Burgermeester* tot *Steenwyk*, die het bedryf tot *Munster* verdeedigde, en alle andere *Wederdoopers*, die 't zelve verwierpen, voor vertzaagde zoude hebben uitgescholden. Van de zoo genaamde *Adamiten*, of *Adamianen* dient de beschuldiginge by na niet weder opgehaalt, welke wy van eenen anderen aart, van zoo genaamde Ketters in de voorgaande Eeuwen nu reeds al hebben bezien; den welken evenwel de Schryvers, buiten alle bedenken, na spreeken, alleen maar, op dat het aan geen achterklap ontbreeken zoude. Echter zal een bescheide leezer, zoo ik hoope, de booven by gebragte omstandigheden overwegen, en wel bezwaarlyk over een brengen konnen, wanneer 'er, by voorbeeld, ook dit na gegeven werd; datze met malkanderen ontucht hadden bedreeven, haare by een komsten met naakte ligchaamen gehouden, enz. ook met eene den echt een duivelsche staat genaamt, als ook, den geenen alleen voor haaren broeder en zuster gehouden, die des anderens naaktheid zonder eenige booze lust zoude konnen aanschouwen, enz. In 't korte, dit zyn eeven de zelve oude verdichtzels, diemen nu van nieuws weeder opgewarmt heeft. De naam der *Libertinen*, of Vrygeesten is van de eerste tyden af al bekent geweest, en de Schryvers zelve weeten niet, wie zy onder dit getal van de voorige eeuwe al zullen zetten. Zomwylen geevenze *Henrik Nicolaï*, *David Jorisz.*, *Swenkveld*, *Sebastiaan Frank*, ja zelfs *Taulerus* daar voor aan. Zomwylen ook wel andere, byzonderlyk *Engelsche*, gelyk als men uit de schriften der yveraars overvloedig verneemt. *Calvinus* heeft by na den meesten oproer veroorzaakt, toen hy, in 't Jaar 1545. een boek heeft geschreeven, *Contre la Secte des Libertins*, (teegens den aanhang der Vrygeesten) en, by gevolge, voor uitvinders der zelve aangegeeven *Coppinus*, *Quintinus*, *Bertrandus*, *Claudius Persevela*, en *Antonius Poquinus*, die in *Braband*, *Vlaandere* en *Vrankryk*, haaren aanhang gehad zouden hebben. Doch of deeze lieden al *Weederdoopers* zyn geweest, kan men zoo heel naauw niet verneemen, alhoewel men zeer over haar klaagt, datze alle kerkelyke instellingen, leeren, en gewoonten, voor onnoodig geacht, of voor vry gehouden hebben. En in zulken verstand mag het wel een van de wydloopigste Gezintheeden des weerelds zyn.

Jaar MD. tot MDC.

Gabrieliten.

Hofmannisten.

Adamiten.

Libertinen.

36. Noch een andere soort van *Weederdoopers* noemt men de *Familisten*, of *Hendrik-Nicolaiten*, van een man met naamen *Henrik Nicolaï*, tot *Munster* in *Westfalen* gebooren, die, ontrent het Jaar 1556. en verder, in de *Ne-*

Familisten, Henrik Nicolai.

Jaar MD. tot MDC.

derlanden, en byzonderlyk binnen *Amsterdam*, en eindelyk ook in *Engeland*, een eigen gezelschap zoude hebben opgericht, dat zich de *Familia Charitatis*, of, *het Huis der Liefde* heeft genoemt. Daarom ook zyn *Symbolum*, of geloofs-spreuk is geweest, *Charitas extorsit*, of, *de liefde heeft ons hier toe gedrongen*, het welke by alle zyne schriften is te vinden. (*h*) Wanneer nu de weereld deeze menschen van de liefde hoorde spreeken, zoo kondenze niet anders als op vleeschelyke dingen denken, nadien zy niet beeters in haare eigene herten hadden; alhoewel nochtans haare wederstreevers niet dorsten onderstaan, om hen iets kwaads achter den rugge na te zeggen, behalven dat'er wierd gezegd, datze het vrouwvolk gemeen hadden. Doch zy bevinden haar hooglyk bezwaart over dien zelven *Nicolaï*, om dat hy een ongeleerd, fijn, en schynheilig man is geweest, die zekere openbaaringen heeft derven voorgeeven, en met den *Engel Gabriel* zelfs meende te spreeken. Hy hadde hem zelven, in zyne Schriften, alhoewel heel donker, genoemt, een mensche dien God van den dooden hadde opgewekt, die met den *Heiligen Geest* was gezalft en vervult, die met God was vereent, in den geest zyner liefde, en met *Christus* tot erfgenaam gemaakt van de heemelsche goederen, verlicht met den Geest der hemelsche waarheid, en het waarachtige licht des volkoomenen Weezens, enz. (*i*) En, als hy iets, uit *Paulus*, van de hooger achtinge der liefde hadde gesprooken, zoo wierd hem na gegeeven, dat hy zich zelfs boven *Moses* en *Christus* verheeven hadde, door dien hy zeide; dat *Moses* alleenlyk de *Hoope* hadde gepredikt, en *Christus het Geloove*, maar hy, *de Liefde*, de voorige waaren slechts in het voorhof en in het heilige ingelaaten, doch hy, in het allerheiligste.' Het welke buiten alle twyffel eene moedwillige verdrajinge zyner woorden is geweest, gelyk als zulks zyne boeken ook wel uitwyzen, waar uit men zeekere narichting van alles hebben kan. Daar worden evenwel de navolgende *boektytels* van den zelven op genoemt: Als, *Spiegel der Gerechtigheid*, *het Euangelium des Koningryks*, *het Land des Vreedes*, *een Vermaaning*, *een Verbeetering*, *en*, *een Prophetie van den Geest der Liefde*, enz. In een boekje in 8°. hebbe ik de volgende schriften van hem na den anderen gevonden, aan welkers einde altoos de letteren H. N. gestelt, en die in 't Jaar 1549. gedrukt zyn. De *tytels* daar van zyn de volgende: (1) *Prophetie des Geestes der Liefde*, (2) *Van des menschen heerlykheid in den aanvang, van zyn afval, dood, en verdoemenis, en van zyne weder oprichtinge in zyne voorige heerlykheid. Een grondig bericht geschreven en gezonden aan de liefhebbers der waarheid, die haar onder de gehoorzaamheid der Liefde verootmoedigen; op datze tegenwoordig in den laatsten tyd gelokt en genoodigt moogen werden, om haar alle tot eenen mensche Godes, en den waarachtigen ligchaame van* Jesus Christus *te vergaaderen, tot eene volkoomene heerlykheid Godes en der menschen.* Eph. IV. (3) *Eene onderwyzende vermaaninge aan de Goedwillige, die haar tot de gehoorzaamheid der Liefde geheelyk overgeven.* (4) *Eene opwekkinge des herten tot de navolginge van* Christus, *in het lyden zynes kruisses.* (5) *Grondig bericht en onderscheid der uitleggingen na de waarheid der H. Schrift, daar mede H. N. beantwoordt, een brief, aan hem geschreven.* (6) *Een brief, geschreven en gezonden aan een Liefhebber der waarheid, die te vooren een lasteraar van den dienst der Liefde was geweest, en die zich daar na, met groote droefheid over zyne zonden, tot den dienst der zelve, om eene gehoorzaamheid te bewyzen, heeft bekeert, daar in veel liefelyke onderwyzin-*

Zyne Leere.

Schriften.

(*h*) Vid. Hornbekius Controv. p. 393. ex Henr. Anthoni præf. ad Syst. Theol. Altingius hist. Theol. p. 63. Voëtius Polit Eccl. P. 11. p. 217. & in Biblioth. Theol. it. Catech Remonst. Rossæus de Relig. p. 317. (*i*) Scilerus l. c. p. 62. & omnino Henricus Ainsworth & Johan. Knewstat in Refut.

wyjingen worden voorgelegt. (7) *Eene klaagreede, die de Geest der Liefde en H. N. nevens* Abia, Jojakim, Daniel, *en andere doet*, enz. Wyders, een Latynsch boek genaamt, *Familiæ & servitii amoris seniores*, of Oudsten des Huisgezins en dienst der Liefde, het welke *D. Calovius*, in zyn *Anti-Bohmius*, uit *Jacob Böhms* Leere, daar toe trekt, daar het echter over de hondert jaaren voor *Bohmens* tyd, by 't leeven van *D. Luther* al van deezen *Nicolaï* is geschreeven. Hy is anderzins *David Jorisz.* goede vriend geweest, die ook aan hem met een vol vertrouwen heeft geschreeven, gelyk als uit het tweede deel van 't boek zyner Zendbrieven wel is te zien. Zyne navolgers hebben wel, in 't Jaar 1575, eene geloofs-bekentenisse in *Engeland* uitgegeeven, doch de Koninginne *Elisabeth* heeft, in 't Jaar 1580, een opentlyk verbod teegen dezelve doen afkondigen. Voor haare wederstreevers werden doorgaands gereekent twee andere, als, *Adriaan Vissenhort*, en *Balthazar van Antwerpen*, die men van gruwelyke leeringen, doch zonder eenig bewys, beschuldigt, inzonderheid, om datze de veranderinge en vrydom, in allerleye Gods-diensten, voor geoorloft hebben gehouden. Jaar MD. tot MDC.

37. Verder heeft men in *Nederland*, een gedeelte van de *Weederdoopers* genaamt na haare Taale, *Drekwagens*, of *Hamaxarii*, *Borboriten*, of *Waaterlanders*, en ook van haare strattigheid, *Rigidi*, en *Excommunicantes*, doordien zy de *Frieslanders* hebben tegen gestreeft. Doch zy zouden in haare vergaderingen allerleye *Ketters* inneemen, en niemand verdoemen, maar alle de geenen, die *Christus* voor *haaren Heiland* aannaamen, als haare broeders ontfangen en erkennen. Daar door zy dan ook met de *Friesen* oneenig wierden, en, wegens den *Ban*, in verschil geraakt zyn. De *Apostolici* wierden beschuldigt, datze alles den *Apostelen* wilden na doen, en den klaaren letter der Schrift alleen volgen, als, huis, wyf, kinderen, en alles verlaaten, al-om reyzen; en de lieden bekeeren, enz. De *Separati*, *Solitarii*, of afgezonderde; desgelyks ook de *Spirituales*, of Geestelyke, zouden belydenis gedaan hebben, datze haar geheelyk van de weereld wilden afzonderen; slechte spyze en kleedinge gebruiken, niet lagchen, of anderzins vroolyk zyn, alle hoogtyden, gasteryen, en andere weereldlyke dingen verachten, waapenen, en oorlog verdoemen. De *Orantes*, *Euchiten*, of Biddende, en ook *Deorelicti*, noemt men de geene, die beleeden, datze in Goode gelaaten stonden, en gewoon waaren, altoos te bidden na 't bevel van *Christus*, en ook, dat ze aan 't gebed alle kracht in alles toeschreeven, en aan God zich gantschelyk over gaven, enz. De *Tacentes*, of swygende, zouden gemeent hebben, dat het nu een tyd was van te swygen, en niet noodig, om te prediken, nadien de deur nu was geslooten, en de tyden boos waaren, volgens de woorden van *Paulus*. Ook, om dat de weereld het *Euangelium* niet waardig waare. Wanneer men haar na de Godsdienst ondervraagde, zoudenze niet een enkel woord hebben geantwoord. Andere meenden, datze alle hunne heiligheid hadden gestelt in de stilswygentheid. Men vind ook by de Schryvers noch veele andere by-naamen, die echter, of uit yver verdicht, en, in zich zelve, t'eenemaal ongerymt, of met de reeds verhaalde eenerley zyn; gelyk als daar zyn; de *Ubbonisten*, eene soorte van *Mennisten*. De *Stablarii*, die, volgens de woorden van *Christus*, geen tasch noch waapen, maar een wandelstok wilden draagen. De *Scripturarii*, dewelke alleenlyk den letter der Schrift wilden opvolgen. De *Sanguinarii*, die menschen bloed gezoopen zouden hebben, welke gruwelyke leugen de Verhaalders zelve zich schaamen. (*Vid. Ottius Præf. Annal.*) De *Sabbatharii*, die geenen *Sabbath* hielden. De *Puri*, of *Perfectionarii*, en *Cathari*, dat is, *Reyne*, dewelke in alles een volkoomentheid vorderden. De *Podonipta*, die het voetwasschen van *Christus*

Drekwagens. Waaterlanders. Frieslanders.

Afgezonderde. Geestelyke.

Biddende.

Swygende.

Andere naamen.

Jaar MD. tot MDC.

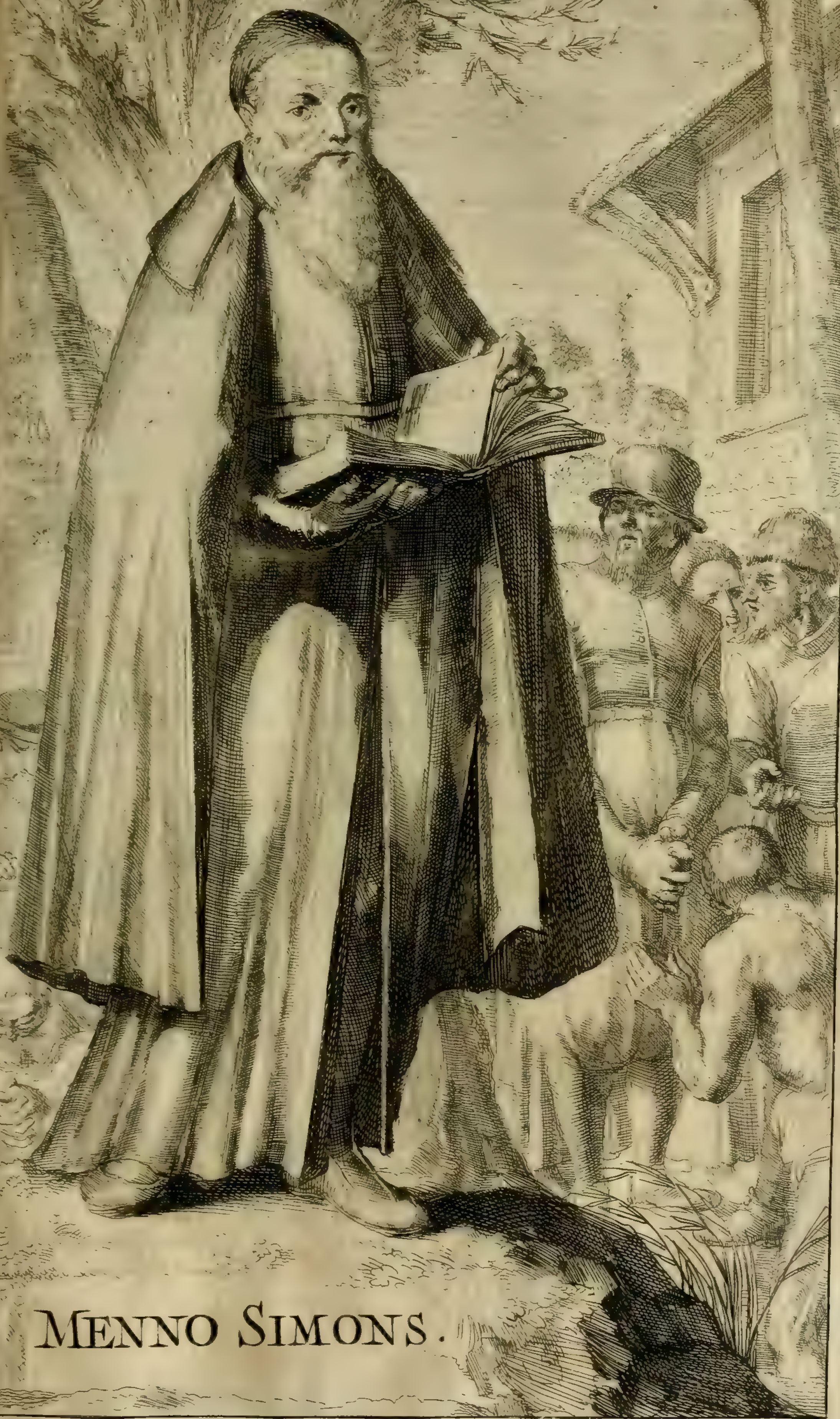
zoo hoog bevoolen hielden te zyn, als het Avondmaal zelve, en wat naamen daar noch al meer mogen zyn.

38. Maar wy hebben niet te min, noch drie beroemde mannen overig te beschryven, die elk eene groote en zonderbaaren aanhang hebben gehad. De eerste der zelver was dan *Menno Simons*, die al in 't jaar 1528. tot *Pinjum*, in *West-Friesland*, niet verre van zyn geboorte plaats *Witmarssum*, een *Paaps Priester* was geworden, en die in 't jaar 1530. alreede begost een bekommering te krygen aangaande den Gods-dienst, tot dat hy, in den jaare 1536. den Wederdoopers toegevallen, of uit *Babel* gegaan is, gelyk als hy zelve in zyn leevens loop, van hem zelfs heeft geschreeven. Gelijk mede de Schryver van dat kleyne boekje, genaamt, *Uitgang of bekeeringe van M.* S. 1554. Doch de beschryvers der geschiedenissen schynen te klagen, dat hy, nadien hy een voorstander onder de zelve was geworden, door zyn vlyt, geheel *Friesland*, *Gelderland*, *Holland*, *Westfaalen*, *Braband*, ja het gantsche ryk aan de *Belt*, tot aan *Lyfland* toe, met zyne *Secte* aangestooken heeft. (*k*) Al hoe wel ze hem anderzins gaarne dat lof laaten, dat hy een vreede lievend man is geweest, en die tegens de onbezonnene voornemens van andere zich ernstelyk aangestelt heeft. (*l*) Hy is in 't jaar 1561. tot *Oldeslo*, tusschen *Lubek* en *Hamburg*, gesturven. En van deezen heeten nu noch de meest bekende *Wederdoopers*, *Mennoniten*, of *Mennisten*, al hoewel deezen naam in *Holland* by na aan allen gemeen is geworden, schoon ze niet alle de meeningen van *Menno* na volgen, waar van hier vooren by de Leeraars al iets is gedacht, en in de volgende Eeuwe verder melding gedaan zal werden. Onder de voornaamste Leeraars der *Mennisten* zyn in den beginne getelt, *Adam Pastor*, anders *Rudolph Martini* genaamt, *Henrich van Urnen*, *Anthoni van Keulen*, *Gillis van Aken*, *enz.* met veele andere, door de welke haare Leere wyd en breed is verspreyd. Nochtans is 'er namaals eene groote scheuringe onder deeze alle ontstaan, nademaal, in den jaare 1555. *Leonard Brouwenzoon*, den Ban, of afzonderinge der boosaardigen van de Gemeinte, niet alleen over de Geestelyken, maar ook, over de burgerlyke, en huisselyke verbindindingen uitstrekte, te weeten, dat, door den ban, ook de ouders van de kinderen, en de echte lieden, haar van den anderen onthouden moesten. De geleegentheid daar toe gaf een voorval binnen *Embden*; met eene getrouwde vrouwe, die zich van haaren getrouwden man, na dat hy in den ban gedaan was, niet wilde afzonderen, gelyk als *Brouwenzoon* bevolen hadde, met de welke ook *Hendrik Naaldemaaker*, en *Georg Heins*, neevens andere, toestemden. Waar op *Menno* met den eersten die strafheid ontraaden heeft, doch daar na die eeniger maaten voor rechtvaardig verklaart. Daar uit dan veel oneenigheid is gevolgt, zoo dat zich die *partyen* openbaarlyk van den anderen hebben gescheyden en gescheurt. Die het met *Brouwenzoon* hielden, hebben haar zelfs de rechte *Mennoniten* genoemt, gelyk ook de *Nammingen*, by anderen heetenze de *Harde Banners*. Men heeft haar noch al wederom verdeelt in *Nammingen*, en *Frieslanders*, doch de *Vlaamingen*, in *Huiskoopers*, *Teegenhuiskoopers*, en *Neutralisten*, maar de *Friesen*, in oude en nieuwe of jonge Friesen, ook *Lubbentisten*, enz. (*m*) Zoo dat alzoo haare weederstreevers hier door groote aanleidinge genoomen hebben, om van haar kwaalyk te oordeelen, en de schuldige zelve haaren grond opentlyk te ontdekken.

Menno Simonis. Aanzien. Vroomigheid. Mennisten. Voornaamste Leeraars. Scheuring over den ban. Harde banners. Vlaamingen. Huiskoopers. Neutralisten.

39. De

(*k*) Spanhemius Diatr. Hist. §. 22. Successio Anab. p 81. Hornbekius l. c. p. 352. Ottius Annal. p. 84. Benthem Holland. Kirchen-staat. p 825. (*l*) Kippingius Contin. Hist. Eccl. Pappi p. 40. Leidekerus ad Hornii Hist. Eccl. p. 342. (*m*) Vid. Auct. cit. & Spanhem. pag. 17. Successio p. 91. Ottius p. 119. Hornbek. Hans Alenson, Dorislaar, &c.

2 Deel
Pag. 533.
MENNO SIMONS.

39. De andere omstandigheeden en voorvallen by deeze *Secte* zyn hier al te wydloopig, en ze werden daar en booven van de meeste gantsch ongelyk verteld. Ten zeekersten konnenze, uit de eigene Schriften van *Menno* zelfs genoomen werden, die in de Nederlandsche Taale in 't jaar 1681. tot *Amsterdam*, weeder op 't nieuw met malkanderen, *in Folio*, op de pars gelegt zyn met den *tytel*; *Alle de Godgeleerde werken van Menno Simons*, daar in veele bedenkelyke *Tractaaten* begreepen zyn, als, het Fundamentboek van 't rechte Christelyke Geloove, het welke des menschen hert omkeert. Leere en vermaaninge tot de Hemelsche geboorte en de nieuwe Creatuure. Vermaaninge aan de verstrooyde en onbekende kinderen Gods. Troost onder kruis en vervolging, enz. Ondertusschen bekennen zommige zelve, dat hy in de meeste dingen al te hart en styfzinnig is geweest, zoo dat dieshalven deeze luiden wel voor zich zelven vroom en onstraffelyk pleegen te leeven, maar niet te min, veel eer een *Phariseesch*, als een leevendig en oprecht *Christendom*, na des zelfs *Euangelische* kragt, gevoert zouden gehad hebben. (*n*) *David Jorisz.* heeft ook eertyds aan deezen *Menno* ernstelyk en scherp geschreeven, en hem willen toonen, hoe veel hem noch aan waare goddelyke erkentenis ontbrak, hy hadde alleen de letteren, en noch lang niet den Geest, enz. (*o*) Na de uitterlyke gaaven nochtans zoude hy wel ter taale, en geschikt zyn geweest, waar over hem ook zyne aanhangers zo hooglyk hebben verheeven, dat zich andere daar aan zeer geërgert hebben. (*p*) Gelyk dan doorgaands de t'zaamenrottingen der *Secten* niets goeds altoos koomen te stichten, en daarom van *Paulus* ook werden verworpen. Wat aangaat het overige, moetenze wel zeekerlyk, by de andere tegenstreevers veel vyandschap hebben verdient, dewylze gantsch niet eerbiedig, van haare Geleerden, Priesters en Godsdienst hebben gesprooken. By voorbeeld, wanneer *Menno* zelfs van de *Predikers* en der zelver toestand schreef: *Ik vreeze, datze alle te zaamen, die om loon dienen, niet zyn Priesters des Allerhoogsten*, 2 Kon. XII. *maar valsche Propheeten*, Math. VII. *dieven en moordenaars.* Joh. X. (*q*) En van de geleerde zeide hy: *Zy leeren slechts vleeschelyke dingen, en hebben niet de hemelsche waarheid nevens het zuivere woord Gods.* (*r*) Van gelyken schreef hy van de Kerken, datze alleenelyk waaren *eene vergaaderinge van onrechtvaardige Hoeren, Sodomiten*, enz. (*s*) Om nu andere diergelyke stellingen alhier noch te verzwygen.

Jaar MD. tot MDC. — Schriften van Menno. — Gebreken. — Gaaven. — Getuigenis tegens andere huigchelaars. — En haare Kerken.

40. De tweede van de voorgenoemde drie mannen, was *Sebastiaan Franck*, van den welken de meeste niet weeten watze zullen maaken. Eenige noemden hem een *Swenkvelder.* (*t*) Alhoewel *Swenkveld* zelve, in de meeste punten met hem niet over een kwam. Andere, een rechten *Wederdooper*, enz. Doch hy zelve heeft zich, in zyne Schriften, aldus verklaart: *Het gaat my ook met zommige alzoo, daarom, dat ik de Schrift allerwegen, en op alle plaatzen niet even eens versta, gelyk als zy; maar myne gaaven, ten goede van Gods gemeinte, niet voorlegge als artykelen des Geloofs, maar alleen, om te proeven, en daar af te oordeelen: Zoo scheld den eenen my voor een Afgezonderde, de andere voor een Sectaris, deeze voor een styfkop en Weederdooper, die voor noch erger; daar 't doch geheel tegen myn zin en gemoed strydig is, en daar ik my tot noch toe, door Gods genaade, zoo onzydig tegens ieder een hebbe gehouden, ja zoo grooten mishaagen in alle* Secten, *en afzonderingen heb gehad (uitgenoomen die men met des werelds gruwelen en zondigheden heeft) dat ik, zelfs noch onder de Paus-*

Sebastiaan Franck. — Zyn Religie.

(*n*) Mehrning Hist. de Bapt. ap. Ottium Anal. p. 136. (*o*) David Joris III. theil der Epist. p. 63. (*p*) Rossæus von Relig. 296. Seilerus l. c. p. 35. (*q*) Im Fundament-buch p. 611. (*r*) In der vermahnung d. 7. (*s*) Im Fundam. p. 542. (*t*) Kekermannus de Nat. Hist. p. 209. & ex eo Zeilerus im Sendschreiben Ep. 51. p. 290.

Jaar MD. tot MDC. *Pausgezinden*, *Turken*, *en alle* Secten, *volkeren*, *en landaarten*, *myne broeders*, *en leeden des ligchaams van* Christus, *achte te weezen*. — *Deeze getuigenisse en bevindinge nu hebben my geleert*, *ieder een te verdragen*, *by aldien hy ook my wil dulden*, *en in alles vry laaten*, *en my niet*, *gelyk ik hem meede niet begeere*, *gevangen wil neemen*, *en handelen*, *als of ik zyn knecht was*, *en in zynen naame gedoopt*, *ja zelf als sta of valle ik hem*, *en geloove in hem. Die moest ook zeeker wel een zot zyn*, *die my arme bloedbeuling*, *voor eenen afgod wilde houden*, *en die iets*, *tot mynen dienst*, *zonder het getuigenis zynes herten*, *ging gelooven of aanneemen*. -- *Onzen roem moet in God zyn*; *en op geene menschen staan*. Paulus *wil niet lyden*, *dat zich iemand na hem* Pauwelsch *zal noemen*. *Wat willen wy arme aardwormen*, *en vleesch-klompen*, *dan iets zoo groots begeeren*, *dat wy*, *na een mensch*; Paaps, Zwinglisch, Luthers, of Doops-gezind, *zouden genaamt werden*; *dewyle wy*, *en zy in den naame van* Christus *zyn gedoopt*, *na* Christus Christenen, *en niet* Benedictyners of Turksche *genaamt zyn*. *Doch ik houde*, *met* Petrus, *voor mynen broeder*, *ja voor myn vleesch en bloed*, *alle de genoemde*, *en ook*, *onder alle volkeren*, *die God zoeken*, *al is't datze noch*, *tot den tyd haarer uitvoeringe en verlichtinge*, *in* Of hy een Weederdooper is geweest. *doolingen omswerven*. (*u*) Uit welke zyne eigene bekentenisse dan genoegzaam blyken kan, dat hy zich niet geheelyk voor een *Weederdooper* bekent gemaakt heeft; nademaal hy ook veel eer, in zyne *Ketter-Chronyke*, haare meeste leeringen en gewoontens, heel vry en naauwkeurig heeft berispt, zoo dat hy zeekerlyk zich niet t'eenemaal by haar gehouden heeft, schoon hy wel zommige dingen in haar, heeft goed gekeurt, en ook van haar is gepreezen, en in hooge waarde gehouden geworden.

41. Hy heeft ook elders zyn gevoelen hier van wel duidelyk ontdekt, en zich van allen aanhang, eenzydigheid, en veroordeelinge onthouden, gelyk als hy, op de aangetoogene plaatze, verder schryft; Des zelfs bescheidenheid en ootmoed. *Ik danke niemand*, *ja ik houde hem zelfs voor een dwaas*, *die my iets ten gevalle gelooft*, *of aanneemt*, *'t geene hem de zalvinge niet in zyn herte verzeekert*, *zoo zeer wil ik een vryen Leezer en oordeelaar*, *en niemand in 't verstand eenigzins gebonden hebben*, *gelyk als my andere begeeren te doen*. *Ik wil ook myne Schriften*, *schoon ik my van geen misslag of dwaalinge altoos bewust ben*, *niet anders verdeedigt hebben*, *dan zoo verre*, *als die met de Schrift over een koomen*: *het oordeel der Propheeten of den zittenden proef en recht*, *uitstaan*, *en de zalvinge*, *Gods woord*, Christus, *het licht en leeven der menschen*, *in ons*, *getuigenis geeven*. *Al wat niet Godes*, *maar alleen het myne is*, *dat vervliege ten allen tyden*, *en worde met recht van alle* Christenen *veroordeelt*. -- *Alzoo hebbe ik my zoo onzydig teegens een iegelyk gehouden*, *dat ik my nooit in eenige byzondere* Secten *hebbe ingelaaten*, *dat ik anders niemand voor een* Christen *hebbe gehouden*, *maar voor enkele hellebranden*, *die het niet t'eenemaal met ons houden*; *ik ben ook wederom van niemand afgescheurt of gescheiden*, *dewyl ik wel wist*, *dat de Gemeente Gods niet met den vinger aan te wyzen was*. Insgelyks ook in de voorreede over zyne Chronyke: *Daar is voor my maar eene waarheid*, *eene waarheid hebbe ik maar lief*, *God geeve ook wieze mag zeggen*, *zelfs onder de ketters*, *en ik bidde God voor de overige dwaalingen*, *op dat hy die bedekke*, *vergeeve*, *of ontdekke*. *Ik ben het doolen en missen in alle menschen al gewoon*, *zoo dat ik geen mensch op den aardboodem daarom haate*, *maar my zelve*, *myne elende*, *en staat daar in beweene*, *erkenne*, *en zie*. *En daar by gedenken kan*, *dat my mede noch veel ontbreekt en misgaat*. *Derhalven*, *wilde God*, *dat een ieder my zoo wel wilde draagen*, *als ik ieder een*, enz. En eindelyk, in de voorreeden over het tweede Deel, zegd hy aldus: *Ons herte zal*, *om geen uit-*

(*u*) In dem verbutschirten und verschlossenen buch im Beschlus oder Apologia.

uitwendig ding, daarom men nu zoo zeer twist, van iemand, die anders na God en de vroomigheid yvert, afgescheyden zyn, het zy Joode *of* Griek, Paapist *of* Lutheraan, Zwingliaan *of* Doopsgezinde, *alhoewel 'er noch veele aan de uitterlyke kerkpligten hangen, en verscheidene zeeden gebruiken, zullen wy over al altoos indachtig zyn hoe zeer wy noch te kort koomen. Alzoo leert ons* Christus, *beide met leere en voorgang; Hy zoekt de zondaars, stelt zich midden onder haar, en loopt de zelve na, die evenwel zelfs zoo grooten vyand van de zonde was.* Gelyk hy nu zich alzoo aan geene zeekere gezintheid heeft gehouden, zoo heeft hy ook, na zyne verklaaringe, in een ieder aangenoomen, 't geene hy voor goed keurde. Dieshalven hy ook van *Luther* zelfs heeft geschreeven: *dat hy een aanzienelyk, konstryk, en Schriftwys man was geweest, wel ervaaren in de Hebreeuſche, Latynsche en Duytsche taalen,* en wat hy hem meer voor lofspreuken heeft gegeeven. (*x*)

Jaar MD. tot MDC.

Lof van Luther.

42. Hy is echter daar en booven, niet alleen van de Godgeleerden tot *Smalkalden*, neevens *Swenkveld*, in den jaare 1540, door een eigen schrift verworpen, waar by *Melanchthon* gemeenelyk de penne heeft gevoert, en zich, zonderling over zyne *Paradoxa*, of Wonderspreuken, bezwaart getoont; maar *Luther* zelve heeft ook, in 't jaar 1545, na de dood van *Sebastiaan Frank*, zeer eenzydig van hem geoordeelt, in eene voorreede, over een gesprek, ter eere van den Echten staat. Alwaar hy van den zelven, onder anderen schryft, dat hy teegen zulken snooden mensch niet hadde willen schryven, door dien hy hem al te zeer had veracht, hy was een waaren Lastermuil, des duivels eige en allerliefste mond geweest. Ja, hy verhaalt verder; „zoo verre ik 't gesnuif van myn neus na-speuren en oordee„len kan, zoo is hy een *Enthusiast*, of Geestdryver, die niewers in behaa„gen heeft, als in Geest, Geest, Geest, die van het woord *Sacrament*, en „'t Predik-ampt niet met allen houd, maar dat men enkelyk na den Geest „moet bidden, enz. Waar na hy inzonderheid heeft misprezen, dat hy der menschen misgreepen, in zyn *Tyd-boek* had ontdekt; en hem dieshalven zeer stinkkende en aanstootelyke toenaamen geeft, en die noch op 't Duitsch ten ergsten verklaart, (*y*) ook elders van hem oordeeld, dat hy door alle drek is heen gewandelt, en in zyn eige versmoort. En diergelyken vonnis hebben ook andere Leeraars over hem uitgesprooken. Gelyk zich inzonderheid die van *Ulm* over hem hebben bezwaart getoont, en zyne Schriften verworpen gehad. (*z*) En die van *Straatsburg* hebben hem geheelyk uit haare Stad verdreeven. (*a*) De oorzaaken van zulke mishandelingen, waaren, ten deele, zyne voor deezen bygebragte onzydige belydenis, weegens welke men hem voor een *Heyden*, en *Atheist*, of Godverzaaker, hield, (*b*) hy mogt zich ook verklaaren zoo hy wilde: ten deele, om dat hy de misbruiken en afgoderye met de uitterlyke dingen bestrafte, en daar over by alle Gezintheeden geenen dank verdiende. Daarom men hem ook beschuldigde, dat hy den *Bybel*, het *Sacrament*, en alles verwierp. Daar en teegen hadde hy hem echter, onder andere, alzoo verklaart, en zelve uit gegeeven: *Dit zegge ik, ter hoogster eere van de Schrift, en houde en geloove vastelyk, dat die na Godes zin moet verstaan, en in den H. Geest uitgelegt worden, dat zy als dan waarlyk Gods Woord is, 't welke ook, eer de grond des weerelds was gelegt, in God den Vader van eeuwigheid was, en altoos zal zyn, dien ik ook, onder alle uitterlyke dingen, gelyk mede het uitwendige Woord, de Profetie, en uitleggingе der Schrift, geheelyk houde voor de allerligtste gaave, die God zyne knechten na gelaaten heeft, gelyk als* Paulus 1 Cor. 11x. Ephes.

Verbanning van de Lutheranen.

Van Luther zelf.

Vervolging.

Zyne Leere van de H. Schriftuur.

(*x*) Vid. Part II. Chron. p. 167. (*y*) To. IIX. Altenb. p. 471. (*z*) Vid. Epist. Frechtii ap. Ottium Annal. p. 70. 95 97. (*a*) Bzov. Annal. Eccl. A. MDXXIX. n. 46. (*b*) Ibid.

Jaar MD. tot MDC. Ephes. IV. *verhaalt. Doch de Schrift heeft, eeven als de mensch, en alle dingen, een Geest, en letteren, eenen Geest en een ziele. De letter dood, het vleesch geeft geenen nut, maar de geest maakt levendig. Myne woorden,* zegt Christus, *zyn geest en leeven. Hy zegt niet, myne Schrift, is een doode letter, of ydele lucht, of menschen adem, maar zy brengt mede Godes Wezen, den H. Geest,* Christus, *in onze herten wezentlyk met kracht en daad. In 't korte, de Schrift is den verlichten een God, Gods Woord, Geest en leven waarachtig, gelyk hy die in den H. Geest, die in hem woont, ten vollen verstaat. Den Goddeloozen is zy een strik, de dood, en niets minder als Gods Woord, gelyk als haar ook God geen God is,* Psalm. IX. *Ons herte is mede een doode letter, en een donkere lantaarne, wanneer het niet met den vinger Gods overschreeven, en leevendig gemaakt werd.* (c)

43. Hier uit mag den Leezer nu zyne meeninge zelve bezien, waar by dan, voor 't overige oprechtelyk aan te merken is, dat deeze man zeekerlyk, in zyne Schriften, byzonderlyk in zyne wonderspreuken, veele ongewoonlyke, zeldzaame, en dikmaals hartklinkende, ook wel vergezochte uitdrukkingen, van Goddelyke dingen, heeft voorgestelt, die wel meer aanstoot en ydele roem, als verbeeteringe tot God te weege brengen konden. En men mogt, uit de wonderreedenen alleen, lichtelyk wel zeer veele ketteryen maaken, indien iemand daar toe lust en vryheid hadde. Gelyk als ook, in 't gemeen zyn gemoed al vry straf en ruuw zal zyn geweest, daar toe ook de geleegentheid zynes Vaderlands wel veel geholpen mag hebben. Doch zyne Schriften zyn nu zelden meer te vinden, en Boekenı. bestaan de geene, die my ter handen zyn gekoomen, in de *Paradoxa*, of 280. wonderreedenen, en raadzels uit de H. Schrift, dewelke al eenige maalen, en noch nieuwlyks tot *Lunenburg*, op de drukpers zyn gelegt. Voorts, eene schriftelyke en gantsch grondelyke uitlegginge dan den 64. Psalm, betreffende de valsche Propheeten, Leeraars, Leugenaars, Bedriegers, Gods vyanden, en Eerdieven; hoe, en met wat behendigheid, zy bestaan, en in 't werk stellen om *Christus*, en zyne Leeden, uit te roeyen, en te verdelgen, hoe verre zy het brengen, en hoe verre zy haar zelve beschaadigen en in haar eige kuil en strik vallen, voltrokken in 't jaar 1539. buiten alle menschelyke lust en believen. Van gelyken een boek den *Diefsspyker* genoemt, daar in allerley bedrog des weerelds word ontdekt. Daar en boven, het verzeegelde boek, beslooten met zeven zeegelen, dat niemand anders open doen, leezen of verstaan kan, dan alleen het Lam, en die, met het Lam beteikent, het Lam toe behooren, in 't jaar 1539. Daar by ook een besluit is van alle zyn voorgaande boeken, als een *Apologie* of verdeediginge. Wyders noch de *Guldene Arke*, daar in het pit en de beste hoofdspreuken der *H. Schrift*, oude Leeraars en Vaders der Kerken, ook van de verlichte *Heidenen* over de Gemeenmaaking der H Schrift is, daar aan het hecht en de wet van onze zaaligheid geleegen is, en daar aan het Christen geloof, als in een angelroe gehecht blyft, gedragen, begrepen en ingeleid is, tot *Augsburg* gedrukt in 't jaar 1539. Desgelyks een boek van het Ryke van *Christus*, 't welk in den jaare 1611. ook in 't Hollandsch door een *Remonstrant Tombergius* is gemeen gemaakt, nevens een ander van den Boom der weetenschap van goed en kwaad, met eenige andere. Doch Chronyk. inzonderheid is zyne *Chronyke*, of Tyd-beschryvinge, bekent, die hy tot in 't jaar 1543, nevens een andere, tot in het jaar 1555. heeft vervolgt. De welke wel in alles niet zoo heel net, en naauwkeurig is, maar die niet te min veele noodige narichtingen en oordeelen open legt, en ook door de geleerde dik-

(c) Im versiegelten buch, præf.

DAVID JORIS.

dikmaals gebruikt, en met eene aangepreezen werd, dat het een loflyken arbeid is, daar uit men, tot de Kerkelyke Historien, veel goeds neemen kan. (*d*) Waar na hy ook geschreeven heeft een *Weereld boek*, *Spiegel en afbeeldingen van den geheelen Aardbodem* in vier deelen, gedrukt tot *Tubingen*, in den jaare 1534. Hem zelve heeft ook iemand gehouden voor een hoog geleerd, godzaalig, en zeer verlicht perzoon, alhoewel hy daar door zelfs eenen zeer slechten lof by zyne wangunstigen heeft verdient. (*e*)

Jaar MD tot MDC.

44. Noch een perzoon is'er overig aan te merken, over den welken by de Godgeleerden veel te klaagen valt, wiers grond ook nu in 't korte na te spooren is. De zelve is *David Jorisz.*, den welken niet alleen, de *Gereformeerde*, maar ook alle Gezintheden, verwerpen, en als eenen verderfselyken *Ketter*, verfoeyen, (*f*) ja, dien zy erger als een *Aarts-ketter* uit maaken, (*g*) en hem met ongehoorde en gruwzaame misdaaden beschuldigen. Zyn leevens loop werd dan in 't korte aldus verhaald; Hy is gebooren tot *Delft in Holland*, in 't jaar 1501. Zyn Vader, *Joris van Amersfort*, zoude een speelman, of na de meeninge van andere, een verstandig koopman zyn geweest. (*h*) Zyn Moeder, genaamt *Maria*, is in den jaare 1537. tot *Delft*, als een Weederdoopster, onthooft. Hy zelve heeft in zyn jeugd het Schilderen geleert, en is anderzins van een groot verstand geweest, gelyk als zyne aanklaagers zelve verklaaren. Hy heeft echter nooit verder gestudeerd, en alleenlyk zyn moeders taal, te weeten, het *Hollandsch*, konnen spreeken. Als nu in deezen tyd de *Melchior-Hofmannisten*, met de andere *Wederdoopers*, haar zeer uitbreiden, en bekent wierden, heeft hy hem by haar begeeven, en is van *Obbe Philips*, een van haare Leeraars, gedoopt. Aangezien hy den gruwel des *Pausdoms* wel heeft doorkent, en by deeze luiden verhoopt hadde iets beeters te vinden. Gelyk als hy ook in zynen eersten yver, de geheele *Paapsche Geestelykheid*, by een *Processie*, of omgang, op de straat, zeer hart bejegent, den Raad, en alle die daar teegenwoordig waaren, van diergelyke Afgoderye af, en tot boete zeer ernstelyk aangemaant heeft, zoo als men van hem schryft. Waar over hy ook lang gevangen heeft gezeeten, op 't schavot is gegeesselt, en hem door den beul de tonge door boort. (*l*) Het welke alles bezwaarlyk met die beschuldiginge kan bestaan, als of hy zich door eer- en geld-gierigheid alleen van 't *Pausdom* hadde afgewend. (*k*) Hy hadde ook dies tyds al veele liedjes, en andere kleine schriftjes, gemeen gemaakt, die van de lieden begeerlyk aangenoomen wierden, in de zelve tyd van vervolginge. Voorts heeft hy, in 't jaar 1536. de strydige *Partyen*, onder de *Wederdoopers*, tot *Boekholt*, in *'t Sticht Munster*, als een middelaar, verzoent, en in korten tyd een boek daar van geschreeven, waar door hy nochtans van beyde zyden maar mistrouwen en haat heeft verdient, en dieshalven heeft hy naderhand voor zich zelven geleeft, en haar met malkanderen laaten gewerden. Byzonder daar hem ook de *Munstersche* en *Hofmannisten* tot *Straatsburg* verworpen hadden. Hy heeft ook ontrent dien tyd al van zich zelve geschreeven, dat hy toenmaals heeft begost zeekere gezichten en openbaaringen te verneemen, en zulks wel, na veel vasten en bidden, zoo dat

David Jorisz.

Leeven.

Afval van 't Pausdom.

Getuigenis daar teegen.

Zyn handel met de Wederdoopers.

Openbaaringen.

(*d*) Vid. Slüter. Propyl. H. E. Sect. I. p. 24. (*e*) Herbold Tomberg. ap Jac. Trigland. P. IV. H. E. p. 770. (*f*) Laur. Surius Chron. An. MDLVI. pag. 254. (*g*) Buschenses ap. Henric. Petri Hist. Gen. Lib. V. pag. 307. (*h*) Gegenbericht auf ein Laster- und Schelt-buch, getituleert: David Joris aus Holland des Erts-Ketzers waarhaftige Historie seines Lebens, und verführischen Lehre, ausgegangen im jahr 1559 (*i*) Nicolaus Blesdikius in Historia D Georgii edita per Jac. Revium p. 15 & ex eo Frid Jessenius in der auffgedekten Larve Dav. Joris hist. 7. P. 1. p. 4. Ottius Annal. p. 45. (*k*) Jessenius l. c.

Jaar MD. tot MDC.

dat hy van zyn werk-tafel heeft moeten opstaan, en buiten zich zelven verrukt werden. (*l*)

In Holland.

45. Hier na, wanneer zich in *Holland* en *Westphaalen*, eene felle vervolginge over de *Wederdoopers* verhief, en dat 'er in 's *Gravenhaage* alleen 35. der zelve door beuls handen wierden omgebragt, en zelfs met groote vrolykheid, wierd ook zyn moeder meede onthooft, daar hy overal teegenwoordig was. Hy schreef dan een wydluftige vermaan-brief aan den *Hoogen Raad van Holland*, en noemde zich zelve een knecht Gods des Heeren *Zebaoth*, doch den boode daar van wierd de kop afgeslaagen. Ook heeft hy, in den jaare 1539. een brief aan den *Landgraaf van Hessen* gezonden, en daar by den zelven gebeeden, dat hy doch zyne lasteraars niet gelooven zoude, en hem teegens zyne vyanden beschutten. Waar op hem de *Landgraaf* zyn land, bescherminge, en hulpe heeft aangebooden, indien hy zich tot de *Augsburgsche Belydenis* begeeven wilde. (*m*) Naderhand heeft hy zyn *Wonderboek* geschreeven, en in den jaare 1542. uit gegeeven. Hy is ook met *Menno Simons* in reeden-stryd geraakt, daar over ook, in 't jaar 1546. een gesprek by *Lubek* tusschen beide de partyen is gehouden. Doch te vooren hadde de *Regeeringe van Braband* aan de *Graaflyke Weduwe van Oost Vriesland* geschreeven, en verzocht, datze de *Mennoniten*, *Gereformeerden*, *en David Joris gezinden* uit den Lande verdryven zoude. Waar op hy in den jaare 1544. den 1 April met eenlyke verwanten en vrienden, na *Basel* is getoogen, en aldaar zich genoemt *Johan van Burk*, alwaar hy tot Burger is aangenoomen, heeft in de Stad een Huis, en voor de Stad een Burgt, genaamt *Binningen*, met andere Land-goederen, gekocht, en hy heeft zich tot den Godsdienst en gewoonten van *Bazel* in alles geneegen getoont, en overal liefde en gunst gevonden, gelyk ook zyne vyanden zelfs van hem schryven; dat hy, door zynen vriendelyken ommegang, veele gemoederen tot zich getrokken heeft. (*n*) Hy is niet grammoedig of haastig van hoofd, maar zeer zachtzinnig geweest. (*o*) Hy, en zyne vrienden, hebben haar, als goede *Christelyke* lieden, gedraagen, met aalmoessen aan den armen, vertroostinge aan de kranken, hulpe aan den nooddruftigen, en andere diergelyke goede werken te doen. (*p*) Zyne huishouding en pragt is wel groot geweest, doch zoodanig bestelt, dat alles in rust en stilte is toegegaan: want een ieder heeft zyne bedieninge gehad, en niemand is gedwongen geworden om iets booven zyn vermoogen te moeten doen. Zyne zoo zeer geroemde vriendelykheid is ook uit zyne afbeeldinge te zien, die, onder anderen, in een *Hollandsch Boekje*, van de voornaamste Hoofd-Ketters, in een koopere plaat gedrukt staat p. E 4. Waar in anderzins de gewoone beschuldigingen werden op gehoopt, en daar by gezet word, dat hy een aanzienelyk man was geweest, van wel gestelden lyve, met blinkende graauwe oogen, ernsthaftige spraake, groote zeedigheid, schynende niet anders dan deugdzaamheid in hem te hebben. Wyders beklaagen zich zyne wederstreevers daar over zeer, dat hy, door zyne schynheiligheid, zoo veel volks hadde vervoerd, en den *Oostvrieschen Superintendent*, *Johannes à Lasco*, zoo zeer verblind, dat de zelve zeer dikmaals aan hem heeft geschreeven, en, noch in 't jaar 1541. met dit opschrift; *mynen meest geliefden broeder David Jorisz Prediker des Goddelyken Woords*, enz. (*r*) Daar beneffens bekennen zy meede, hat hy een schynheilig leeven heeft gevoert, gelyk zy het na haare hertstogten uit drukken (*s*), hy is tot alle vroomigheid geneegen

Schryven aan den Landgraaf van Hessen.

Wooning tot Bazel.

Vriendelykheid.

Lof zyner vyanden.

(*l*) Blesdikius l. c. Conf. Voetius P. II. Polit. Eccl Lib III. c. 10. p. 695. (*m*) Jessenius l. c. (*n*) Jessenius l. c. (*o*) Idem ibid. p. 3. (*p*) Jacob Stolterfoth Hist. von David Georg P. 1. §. 5. (*q*) Idem ibid. & Henric. Petri l. c. Osiander Cent. XVI. Lib. III. c. 25. p 645 Jessenius l. c. (*r*) Ortius l. c. p. 106. Frid Seilerus Anab. Larv. p 53. Blesdikius p. 137. Benthem Holl. Kirchen Staat p. 828. (*s*) Jessenius Stolterfoth &c. ll. cc.

Jaar MD. tot MDC.

gen geweest, gelyk het heeft gescheenen, alzoo, dat niemand eenig kwaad vermoeden of achterdenken van hem heeft gehad. Ook is hy yverig, en als brandende, in 't bidden geweest. (*t*) Zyn huisgezin is, in haare zeeden, na de godzaaligheid, zoo afgericht geweest, dat men zich verwonderen moest, gelyk als de *Superintendent* tot *Cassel*, in 't jaar 1559. van hem schreef. (*u*) Al waarom ook de *Predikanten*, die zelve by de strafpleging aan zyn dood lighaam, teegenwoordig waaren, zyne achter gelaatene vermaanden: „Na dien „men tot noch toe aan haar hadde bespeurt, de liefde tot stilte, en vreedzaam„heid, mildaadigheid tegen den armen, maatigheid in eeten en drinken, een „afkeer in haare reeden van alle Gods-lasteringe, zoo zoudenze doch voortaan „ook daar inne volharden. (*x*)

Ernst en yver ten goede.

46. Die geene nu, welke hem anderzins op allerhande wyzen zoeken verdacht te maaken, hebben doch niet t' eenemaal derven lochenen, of konnen wederleggen, dat hy den zynen, zonder ophouden, zoo wel met geschriften, als woorden, van zonden heeft afgemaand, tot kruissinge des vleesches, afstervinge des ouden, en aanlegginge des nieuwen mensches, tot liefde en gehoorzaamheid, heeft aangedreeven; dat hy aandachtig is geweest in het Gebed, ootmoedig en vriendelyk, doch stil en zeedig in zynen omgang; het welke zy altyd maar voor eene geveinsdheid in hem uit gegeeven, en de spreuke *Matth.* VII. van de valsche *Propheeten*, nevens veele redenen der Oudvaderen, daar toe by brengen, doch het kenteeken aan de vruchten daar altoos uitlaaten, als ook, dat *David Jorisz.* in zyne Schriften, zich, als een yverig Leeraar der Godzaaligheid, met veele hooge en uitgeleezene woorden en reedenen uit de H. Schrift, of *Taulerus*, en *Thomas à Kempis*, heeft beholpen. Maar zy willen echter daar uit alleen niet laaten besluiten, dat hy recht geloovig en vroom is geweest. (*y*) Haare grondsteun is deeze, door dien alleen zyne vrienden van zyne vroomigheid getuigen, 't welk echter de andere zeer vaardig gaan omkeeren, en daar benevens de beschuldigingen der tegenstryders verwerpen, door dien die van zyne vyanden voort kwaamen, welke hem doch ten minsten een uitterlyk vroom, eerbaar leeven, eenstemmig hebben toegestaan, gelyk als wy wel hier vooren gezien hebben. Daar en tegen heeft hy ook zyne verdeedigers gevonden, die hem zeer hebben geroemt, en, niet tegenstaande zoo veele yveraars, uitdrukkelyk geschreeven: „Dat hy een zoodaanigen *Theosophus Mysticus*, of geheime Godgeleerde is geweest, dat zyns gelyke Schriften nimmer „werden geleezen, een waarachtig man Gods, die God, ten besten der men„schen, zelve verwekt hadde. (*z*) Een vermaarde Dichtersche van Holstein, geheeten, *Anna Ovena Hoyerin*, in haare Geestelyke Rymmen (Poëm. p. 262.) heeft van hem deeze verzen na gelaaten:

Lof van anderen.

Dit heft juw gezegt De truw Gottes knecht, Den gy verdömen.
Syn lyf is verbrand, Syn ziel in Gotts hand, Ich darff hem niet nömen.

Aanhangers.

Gelyk ook anderzins noch altoos geklaagt werd, dat men veele van zyne aanhangers als noch vind, die hem pryzen en verdeedigen, ook zyne boeken in hooge waarde houden, als, in *Holland*, in 't *Land van Holstein*, en *Eyderstede*, in *Oostvriesland*, en elders. Al waarom ook altoos de Leeraars de oude aanklachten weder plachten op te haalen. (*a*) Doch wat de overige omstandigheeden zynes leevens belangt, hy hadde nu al een geruime tyd, op de

 voor-

(*t*) Surius l. c. Jeffenius l. c. p. 33. (*u*) Epist. ad Fechtium supplem. H. E. p. 91. (*x*) Henric. Petri Lib. V. p. 345. (*y*) Jessenius in der Vorrede VI. Frage p. 21. seqq. (*z*) Christian Hoburg im onbekanten Christo p. 143. & 176. (*a*) Apud Mollerum Isag. Hist. Cimbr. P. II. p. 143. & alibi. Conf. Pezelius Mellific. Hist. P. III. p. 447. Hornius H. E. p. 344. Sagittarius Introd. H. E. p. 931. Burchardus wieder Ant. Bourignon Dedic. p. c. 11. &c.

Jaar MD. tot MDC.

Dood.

voorverhaalde wyze, binnen *Basel* geleeft, tot dat hy, in 't jaar 1556. den 25. dag van *Oogstmaand*, aldaar is gestorven, en zelfs, na dat drie daagen te vooren, zyne echte vrouwe *Dirkje Willems*, ook door den dood was weg gerukt. Zyn lighaam is in de kerke tot *St. Leonhard*, met de gewoonelyke plechtigheeden begraaven. Doch kort te vooren waaren 'er eenige voorteekens gezien, te weeten, dat het onweeder, zyn huis, in de Stad aan brand stak, het tweede, dat zyn lusthuis, op zyn hofsteede desgelyks onvoorziens is afgebrand, en in zyn wooninge, eenige planken van de zolderinge onverwacht zyn in gevallen. (*b*) Waar van wel het aangetoogene tegenbericht vermeld, dat het slechts een jammerlyk hutje is geweest, en dat wel in de grootste steeden en kerken veel grooter brandschaden meermaalen geschied zyn, die men doch geenzins op Gods toorn dersde duiden, dewyl het ook *Job* zelfs wel hadde getroffen.

Beschuldiginge van zyn schoonzoon.

47. Na zyn dood nu is eerst het lasteren en schelden over hem aangegaan, al hoe wel vry langzaam, en op de volgende maniere, gelyk zyne aanklagers zelfs schryven. Noch by zyn leevens tyd is zyn schoonzoon *Nikolaus Blesdikius* met hem in oneenigheid geraakt, en heeft zich eindelyk in 't openbaar van hem afgescheyden, en is tot zyne vyanden over gevallen. Doch, of deezen stryd over het gevoelen is voort gekoomen, dat *Blesdyk* zyn schoonvader *David Jorisz.* niet voor den *Messias* wilde erkennen, zullen wy nu haast zien, by 't onderzoeken deezer aanklachte. Onderwylen is aan te merken, dat *Blesdyk* daar na een *Predikant* onder de *Gereformeerde* in de *Palts* is geworden, na dien hy zich, door dusdaanige bedryven by hen een groot vertrouwen hadde gemaakt. (*c*) Al hoewel eenige in *Holland* echter voor gewis willen verzeekeren, dat *Blesdyk* dit geschrift met oogen niet gezien heeft, veel min, zelfs dit zoude geschreeven hebben, maar dat het zelve, door *David Jorisz* vyanden, onder dien naame gemaakt was. Doch deeze is de aanleydinge der gevolgde verbitteringe tegen *David Jorisz.* geweest, dewelke echter geduurende den tyd zyns leevens, niet is uit gebrooken. En dit is des te bedenkelyker, door dien echter zyne Schriften alreeds zoo langen tyd in openbaaren druk voor 't licht hadden geleegen, dat noch niet te min, deeze zyn behuwden zoon, noch iemand anders, zich daar mede bemoeyt heeft, en hem zyne gruwel, by zyn levens tyd, te gemoet gevoert, daar hy doch, na 't gemeene bericht, (*d*) anderen heeft gewaarschouwt, en ook in zyn geweeten verbonden was, om zulks te erkennen, en deeze geheimenis der boosheid te ontdekken. Waar uit wel te zien is, dat men, moogelyk, zich mistrouwt heeft, om tegen den levendigen aan te gaan, en dieshalven met het doode lighaam, en zyn bevreesde huisgenooten, verhoopt, te eerder vaardig te

Geweldlyke rechtsvordering tegens de nagelaatene.

zullen werden. Want, wanneer 'er na zyn dood, oneenigheid onder zyne vrienden ontstond, mogte misschien een der dienaars zich niet anders hebben weeten te wreeken, dewyle hy door andere wierd uitgedreven, als, dat hy zynen nieuwen heer, die een geleerd man was, zommige zaaken, zynde zonderlinge geheimenissen van *David Jorisz.* heeft vertrouwt. Hier op openbaarde het deeze man zoo aanstonds aan de *Predikanten* en Geleerde, en deezen aan de Hooge Overigheid. Die derhalven in den jaare 1559. den 13. van *Maart*, deeden verdagvaarden, alle, en een ieder van zyne huisgenooten, vrienden, en bekenden, welke men, wanneer zy niet wilden verklaaren, dat hy eene eigene *Secte*, of Godsdienst, hadde gehad, of, dat hy, in 't heimelyk, of in 't openbaar, hadde geleert, in de gevangenis heeft laaten werpen, haare goederen

(*b*) Historia Basileënsium, Blesdikius Henric. Petri. Surius, Jessenius ll. cc. (*c*) Seiler im Verstelten Wiedertäuffer pag. 51. (*d*) Jessenius in der Hist. David Iorisz. P. I. p. 27. Stolterfoth P. I. §. 11.

goederen en geschriften alle doorzoeken en bezien. Verders heeft men, op de veelvuldige scherpe ondervraagingen en bedreigingen, uit geene der gevangenen iets anders konnen gewaar worden, als, dat ze gantsch geen kennisse hadden van de voorgehoudene *artykelen* zyner Leere, hadden die ook nimmer van hem gehoort, geleezen, of verstaan, zy hielden de zelve ook voor schandelijk en verdoemelijk. (*e*) En dit is in zonderheid aan te merken, dat hier door het zeggen van de zyne t'eenemaal weg valt, en, alle het bewys, dat hy zoo gruwzaam zoude geleerd hebben, alleenlijk op zyne vyanden berust, den welken immers niemand verder gelooven kan, als, voor zoo veele zy, uit zyne eigene klaare woorden, zonder loos besluit, zulks zullen konnen bewyzen. Gelijk als dieswegen ook de gedachte *Superintendent*, *Sulcerus*, zelve op dien tyd schreef; dat deeze lieden alle, zoodaanige Leere, als haar was voorgehouden, hadden vervloekt, of wel, gantsch niet daar af geweeten, nadien hy het niet eens, aan zyne eigene kinderen hadde willen vertrouwen. (*f*) Waar by men wel hadde moogen vraagen, of hy zich dan wel hadde moogen vertrouwen, om in openbaare schriften te bekennen, 't geene hy doch niet eens aan zyne kinderen heeft derven ontdekken?

Jaar MD. tot MDC.

Valsche aanklachte.

48. Ondertusschen, en niet teegenstaande men, noch uit hem zelve, noch uit de zyne, iets nadeeligs heeft konnen verneemen, bragten het evenwel de *Predikanten* zoo verre, dat de *Raad* beval, de allerschandelijkste en gruwzaamste lasteringen op te stellen, en dit moest den naam noch al hebben, dat het uit zyne Schriften gehaald was, welke men derhalven, om de fleur, de gezaamentlijke Leeraars, en hooge Schoolgeleerden, te be-oordeelen gaf, dat zy, of (gelijk het wel noodig was geweest,) eenige aanzienlijke en onzydige vergaaderingen, of perzoonen, de zelve met *David Jorisz.* Schriften zouden vergelijken, en onderzoeken, of zy, getrouwelijk, en voor Gods aangezichte, zonder eenig bedrog of eenzydigheid daar in, klaar en ongedwongen, waaren te vinden, nademaal de beklaagde niet meer in 't leeven was, noch eenig voorspreeker hadde, en, daar alle zyne huisgenooten zoodanige aanklachten volstandig loochenden. By zulken gantsch verkeerden en onrechtvaardigen rechtshandel viel het licht, de navolgende plechtigheden na malkanderen te houden, om de menschen een sterken indruk te doen hebben, wat deeze man voor een Ketter moest geweest zyn. Naamelijk, men hield den 13. dag van *Mey*, een openbaar bloed gerichte over 't lighaam, voor drie jaaren al overleeden, groef het uit de aarde weder op, liet het, met zyne boeken en afbeeldinge, door den beul buiten de Stads-poort onder de galge sleepen, en aldaar met vuir verbranden. Doch zyne nakoomelingen, en alle huisgenooten, moesten daar op in de kerke, te *Basel*, openbaarlyk verschynen, en de XI. voorgeleezen *artykelen*, die hem te laste gelegt wierden, vervloeken, en voor Gods-lasterlijk verklaaren: daar en tegen, na spreeken, de Leerstukken die hen door de Kerken-dienaars wierden voor gezegt, en daar en booven de kerke om vergiffenis bidden. (*g*) Waar mede men dan meende, niet alleen deezen Ketter, en zyn misdryf, voor eeuwig uitgeroeit te hebben, maar ook, dat men zich tegen alle vyanden van 't Predik-ampt hadde vast gestelt. Dat dan dit gantsche bedryf oorspronkelijk op 't aangeven en aanraaden der Leeraars is geschied, toonen, neevens andere diergelijke geschiedenissen, ook de omstandigheden zelve, alzoo zy het meeste, by zulke ketteryen, haare eere en voordeel in gevaar zagen gezet. Dieshalven ook den Schryver van 't verhaal-

Beschuldigingen.

Oordeel daar over.

Straf over den dooden.

Op der Predikers aandryven.

(*e*) Jessenius l. c. pag. 37. Surius l. c. Henr. Petri l. c. Lib. II. pag. 71. Osiander l. c.
(*f*) Apud Fechtium l. c. (*g*) Vid. Authores cit. & Wigand. Anab. p. 541. Thuan. Lib. XXII. Hist. Academ. Basil. Osiander l. c. Urstisius Chron. Basil. Lib. IIX. c. 23. 24. Ubbo Emmius Hist. Spirit. Dav. Jor. Descript. ap. Schard. T. III. Rer Germ. p. 30. & alia p. 136. Nic. Baringius Warnung vor den neuen Propheten Cap. IIX. p. 41.

Jaar MD. tot MDC. de tegen bericht in 't besluit aldus bestaat te klaagen : de *Predikanten* hadden gaarne gezien, ja haar vonnis was daar toe alreede over gegeeven, dat men, niet alleen het doode lighaam, maar ook, alle de zyne, met vuur zoude verbranden, op dat alzoo niets overblyven mogt; daar door zy door de *Overigheid* zelve, zyn bestraft en afgeweezen. Onderwylen hadden de Leeraars aan de *Overheeren* geen rust gelaaten, voor dat ze haar grimmig gemoed hadden gestilt. Het is ook geloofwaardig en wel te bewyzen, dat de kinderen en swaagers den *Superintendent Sulcerus* hebben aangesprooken, en verzocht, dat ze doch het doode lighaam mochten laaten rusten. Daar op hy haar heeft geantwoord; al waare ook *Christus* zelve in perzoon noch al daar, zoo zoude hy echter moeten branden. Weswegen zy ook aldaar een schynheilig bloedgierig geslacht zyn genoemt, en de woorden van Christus Matth. XXII. 12. Luc. VI. 26. op haar getrokken geworden.

Oordeelen hier van. 49. Ook heeft naderhand eenen met naamen *Andreas Huigelmumzoon* een boek hier van teegen dat van *Ubbo Emmius* over de geschiedenis van *David Jorisz.* geschreeven, 't welk my noch niet ter hand gekoomen is. Hy zoude de Leeraars en den Raad tot Basel wegens deeze mishandeling van *veele leugenen en onwaarheeden*, als mede van *tyrannye* hebben beschuldigt, en over deeze rechtsvordering zeer heftig geklaagt. De Paaps-gezinden zelve hebben het niet konnen voor goed houden, en ten deele daar over den spot gedreeven, ten deele den yveraars zelve haar eigene Leer-regel voor gehouden, daar zy anderzints niet van meening wilden zyn de Ketters te vervolgen, en ze nu zelve het tegendeel hadden gedaan. Want alzoo schryft iemand hier van: *Op zulke wyze zoude men zeer lichtelyk alle ketteryen konnen verdelgen, doch deeze wet zouden de Leeraars der Gezinden van Zwinglius en diergelyke niet lichtelyk toelaaten. Men moet de strengigheid des oordeels aanmerken. --- Wy evenwel, die door Gods genaade Catholyken zyn, weeten genoegzaam, dat men met goed recht de Ketters ernstelyk mag straffen. Maar niet te min, wanneer de Paus, en de Catholyke Overheid zulks doed, hoe heerlyk zy by den dwaalzinnigen dieshalven gepreezen worden, wyzen haare Schriften klaar genoeg uit. Ja waarlyk wanneer de Gezintheeden van Zwinglius en Luther of andere diergelyke de Ketters straffen, is zulks onder de deugden en lof te stellen.* (i)

Aanmerkingen der Paaps-gezinde. Swaarigheid van 't bewys tegens hem. Daar by ze de verbranding der lighaamen van *Bucerus* en *Fagius* in Engeland by brengen, hoe de Gereformeerden haar daar over beswaard hadden, daar zy het doch zelve aan andere deeden, en daar over nu een vond hadden bedacht, hoe zy zich van de vervolging mogten onttrekken. (k) Doch wat nu de beschuldigingen zelfs aangaat, daar de geheele zaak op berustende is, zoo is behalven de aanmerkingen hier vooren alreets gedaan, aangaande den aart om de doolingen te bewyzen, dit volgende in acht te nemen. Voornaamelijk beleed de meer gemelde *Superintendent Sulcerus* zelve, dat de geschriften van *David Jorisz.* niet alleen in de Brabandsche, en alzoo in een duistere spraak beschreeven waaren, maar ook de geheimenissen daar in zoo donker en verward, dat het bezwaarlijk zou zyn, den rechten inhoud en zin daar uit te begrypen. (l) De tegenspreeker zelve heeft ook rond uit bekent, dat hy zynen

Duisterheid zyner Schriften. zin byzonder heeft verborgen, zyne gantsche reeden zoo onordentelijk, dubbelzinnig en bedriegelijk in malkanderen vermengt, dat men zonder groot geduld het einde daar af niet konde verwachten, noch zonder swaarigheid tot den rechten grond en eigentlijk verstand van zyne meeningen koomen. (m) Of nu wel uit de navolgende aanwyzinge een genoegzaame duidelijkheid en bevatting zyner

(h) Sciterus l. c. p. 58. (i) Surius l. c. (k) Idem ibid. Conf. Spondanus Contin. Baron. Annal. p. 53. Joh. N. ll. Evang. Wahr. P. II. pag. 64. & 128. (l) Apud Fechtium l. c. (m) Jessenius Vorrede VII. Frag. pag. 25. & 34.

zyner Schriften van den verstandigen aangemerkt kan worden, zoo ziet men niet te min uit deeze klagten van zyne wederstreevers, dat ze hem niet, of zeer zelden recht grondelyk hebben konnen, of ook willen verstaan, en by gevolge onmachtig geweest zyn, om daar uit eenige zeekere, en met een zulke gruwelyke zaaken te trekken. Hy zelve heeft ook zynen leezers gewaarschouwt, dat indienze niet van den Geest Gods verlicht waaren, zy hem niet verstaan zouden, en daar toe de woorden uit Esai. XXIIX. II. en 1 Cor. IV. aangetrokken. En zyn laatste wederlegger heeft eindelyk dit voor uit klaar en zonder schroom geschreeven, en het geheim der boosheid al te zeer verraaden: *Het mocht misschien zoo grooten onrecht niet zyn, indien men in alles juist de meeninge en het geheim der boosheid van zulk een bedriegelyke en heimelyke Ketter, zoo naauwkeurig niet hadde getroffen. Want hier in was niemand de schuld, als hem zelve met recht toe te reekenen, nadien hy niet heeft willen verstaanbaar zyn. Van gelyken, met konde zich aan zyne ordening niet laaten verbinden, en noch minder uit de voorgaande, en navolgende reedenen, zyne klaare en duidelyke woorden verklaaren, maar het zoude genoeg zyn, dat men die stukwyze bybragte.* (*n*) Maar de waarheid zelfs zal alles ten besten voor den dag brengen.

Jaar MD. tot MDC.

Syne Schriften.

50. Doch eer dat ik tot de Leeringen zelfs kome, zal ik alvoorens een register zyner voornaamste Schriften alhier op stellen, op dat de leezer, indien hem moogelyk eenige voor oogen mogten koomen, daar van mach verzeekert zyn. Hem worden dan de navolgende boeken ten deele onfeilbaar, en met gewissen grond, ten deele door gissinge toegeeigent, alzooze alle buiten benoeming van de plaats en tyd gedrukt zyn geworden, en wel in de Brabandsche en Nederlandsche spraake. Het grootste, en het best bekende is het zoo genaamde *Wonderboek*, van 't welke ik eenige drukken en formaaten heb gezien, *daar in alles wat van den beginne des weerelds was beslooten geopenbaard is*, op nieuws verbetert en vermeerdert by den Schryver zelve in den jaare 1551.

Verklaaring van de Schepping aan u l. myn lieve kinders en broeders, liefhebbers van Christus alleen geschreeven.

Een zeer schoon en heerlyk Tractaat, of onderwyzinge van Gods Geest en Liefde, nevens een reeden met de verlooren mensche, dit zyn zamen spraaken, en begrypen in zich hondert bladen, gedrukt in 't jaar 1553. den 14. der maand Januari.

Een onderwyzend en Christelyk gesprek tusschen een Gods-geleerden, een Bybel-geleerde, en neuswys-geleerde. Waar in het rechte verstand der waarheid van Christus verhandeld werd, waar men de rechte moeder der Heilige Kerke, of de Gemeinte Gods, zoeken en vinden zal, enz. Dit Tractaat bevat in zich honderd t' zamenspraaken, in 39. blaaden, en daar by is geschreeven, dat het in 't jaar 1548. uitgegeeven is.

Verklaaring van eenige woorden, als God, Almagtig, Vader, Zoon, Christus, enz. houd in zich 42. bladen, en is gedrukt in Januarius des jaars 1556.

Sendbrieven in twee boeken afgedeeld, daar van ieder vier deelen in zich begrypt, de titel luid aldus: Christelyke Sendbrieven, inhoudende zeer veele en verscheydene schoone Godlyke vermaaningen en onderrechting op allerley vraagen en aanvechtingen, die by deeze tyd den menschen mogten bejegenen, alle bekommerde waare God-dienende herten tot troost en hulp zeer nut en dienstig, den 28. van Mey maand 1549.

Ernstige *Klachte*, leere en onderwyzinge aan alle Regenten en Overheeden, *over de nydige, bloed-dorstige dienaars en medegenooten van Belial en den*

(*n*) Ibid. p. 33.

Jaar MD. tot MDC. *den Anti-Christ*, die eigenzinnig raaden en leeren, van niemand om het geloof of geweetens gevoelen te vervolgen, en te dooden. Waar by beweezen word, dat zoo lange zoodanige het gezag voeren, gehoord werden, en te beveelen hebben, de straffe en plaage over ons niet zal ophouden, ja nooit vreede noch eenigheid koomen kan. Matth. VII. 1. Luc. VI. 37. uitgegeven den 20. Octob. 1544. vervat 32. blaaden.

Een waarachtige goede *reeden en t'zamenspraak tusschen twee broeders* A. en Ω. uit den goeden schat van een mildadig hert uitgevloeid en gesprooten. Matth. XIII. 28. en 29. Gal. IV. 29. houd in 12. bladen, zonder den dag te stellen.

Kort bericht en schriftelyk *antwoord van David Jorisz. op den brief van den Eerwaardigen Heer J. A. L.* Prov. XV. 32. uitgegeven in 't jaar 1544. den 26. dag van de Mey maand, begrypt in zich 30. bladen.

Antwoord en Onderrechting van *David Jorisz.* op de vraage en voorgeeven van den Welgeleerden Heer Scipio N. naamelyk, *of der menschen wysheid of menschelyke geleerdheid niet nut of noodwendig zy voor den Geloovigen, om de Schrift te verstaan*, gelyk zommige meenen? tot overlegging der Geleerden en ongeleerden dienstig geschreeven. Luc. XVI. 25. 1 Cor. II. 4. Cor. III. 18. uitgegeven in Maart des jaars 1556. behelst 19. bladen.

Een zeer schoone aanwyzing en ontdekking van de *verborgene wysheid Gods, neevens den geheimen grond van den nieuwen en ouden mensch*, haar beider aart, natuur en weetenschap. Insgelyks, hoe de mensch in zyn zelve verlooren en verdoemd zynde, nochtans door de erkentenis van zyn zelven tot zyn rechte beproeving in het geloove, eindelyk na veele bekooringe den beloofden Messias, den H. Geest der waarheid wederom gevonden, gered en te rechte gebragt werd. Esa. XXIX. 25. uitgegeven op 't einde des jaars 1550.

Een zeedig bewys na het welke zich zelven iemand roemen kan den rechten Geest te hebben, en *dat de geschreevene Schrift* na den letter alleen, *zonder den waaren geest en zin van Christus, zonder kragt is*, op dat men niemand wegens zyn Geloof zoude vervolgen, dooden of ombrengen. Alle goedwillige, oprechte, Godmeinende broederen tot troost en vermaaninge uitgegeven, behelst 37. bladen Luc. VI. 36, 37. Matth. III. 23. Luc. III. 32.

Waarachtige aanwyzing en klaar bewys *van de wedergeboorte des menschen, ook van den bedriegelyken, valschen, arglistigen aart van Lucifer*, hoe hy zyn fenyn in deeze laatste tyden door zyne dienaars uitschudden zal, en van zynen val. Heeft 32. bladen. Matth. XXIII. 12.

Van den aart, blindheid, dwaaling en duisternis van deeze booze weereld, hoe, en welke het lichaam van Christus zy, met aanwyzinge van den rechten weg, ook wat vruchten van de kunst-Philosophie, en van het vleeschelyk vernuft voort koomen, *en waarom de geleerdheid schaadelyk zy*, met meer andere schoone leeringen en openingen van de H. Schrift, bestaat in 26. bladen, uitgegeven in de maand van January in het jaar 1556. Luc. XIV. 7. 1 Cor. I. 17.

Christelijke waarschouwing aan alle Regenten en Overheeden van hoogen en laagen staat, *dat men niemand wegens zyn geloof behoord te beleedigen noch vervolgen, veel min dooden.* Geschreeven voor alle liefhebbers der waarheid, rust, vreede en gemeene Lands besten, tegens alle Cananiten, bloeddorstige, onwyze en verkeerde herten, op 35. bladen, uitgegeven in den jaare 1554. Matth. V. 20. Joh. XIII. 34.

Een noodwendige *vermaaning en bedachtzaame reeden* voor alle goedwillige, tot spoedige verbeetering geschreeven, op 13. bladen. Joh. VIII. 37. cap. IX. 41.

Een

Een Goddelyke antwoord en korte onderwyzing op de vrage, *of men ook meer leeringen en beeter bericht, als in de beschreevene Heilige Schrift gemeld en aangeteikent is, van nooden heeft.* Voorts, of iemand, die daar acht op geeft, onstraffelyk kan voortgaan, of ook noch vorder, als daar in begreepen en vervat is, mag zoeken, iets begeeren en verwachten, behelst 8. bladen, Luc. XI. 33.

Waarschouwing voor den dag des Heeren, dat niemand iets wyzelyks of waarachtigs aanvangen, of verrichten kan, zonder de eeuwige wysheid, waarheid en kennis van Christus, en *waarom de Schrift-geleerden voor dieven, en moordenaars van Christus geacht en gescholden worden*, en *waarom men van de zaaligheid moet verzeekert zyn*, van gelyken, hoe en waar in God alleen te dienen is, op 8. bladen, in de Mey-maand 1551 Luc. XXI. 32, 33.

Van de vreemde tongen en taalen der menschen, aan een van myn lieve kinderen geschreeven. 1 Cor. XII. 1, 2. op 11. bladen, uitgegeeven in 't jaar 1545.

Een t'zaamenspraak tusschen Pieter en Johannes, twee Godgeleerden, wel spreekende, en verstandige mannen. Psalm 11. 1, 2. op 20. bladen beschreeven.

Een twist-reeden, waar in de *grond van de Goddelyke Religie* tusschen twee overeenstemmende perzoonen, al *Pasquillus* en *Religiosus*, ten eersten om alle twist en tweedragt wech te neemen, word verhandeld, en ten laatsten door een *Jesuyt*, tegen een groot meester klaarder en bescheidener ontdekt. Sap. XIII. 17, 18. beschreeven op 15. bladen, in 't jaar 1547.

Spreuken der kennisse na de eeuwige Hemelsche waarheid. Eccl. III. Sap. XIIX. vervat op 156. bladen.

Wat *de Wet is*, waarom en waar toe die noodig en gegeeven is, ook wat onderscheid tusschen de werken van de Wet van *Moses*, en die van *Christus* is. Waar by gevoegt is een klaar bericht van de zonden, of mensche der zonden, Gal. IV. 23, 24. Rom. VII. 12, 13. is op 57. bladen beschreeven in den jaare 1554.

Een troostelyk vreugden woord en leevendig verstand van de waare Goddelyke kennis, dat men zich in het Geloof bevestigen, en in eenigheid tot God begeeven moet, ook van de waarheid en ongelykheid der ingelyfden in Christus, aan alle nooddruftige, klaagende, bedroefde, elendige, bekommerde, goedwillige, geloovige herten, die niet uit moedwilligheid zelfs geoordeeld of verdoemd zyn, maar die haar wel onderwyzen, en onderrechten willen laaten door den H. Geest, en 't Woord der oneindelyke eeuwige waarheid. Esa. xliij. 19 20. Den 1. Sept. 1550. op 30. bladen.

Een stichtelyke t'zamenspraak tusschen twee broeders, waar in beweezen word, *dat de zaaligheid niet in een letterlyke weetenschap en belydenisse bestaat, maar in de kracht des Geloofs, en dat de naspooring en liefde des Geloofs een waarachtig gezicht en verzeekering geeft*, in welke men moet aanwassen van den eenen deugd en klaarheid tot den anderen, Gal. V. 6. Matth. XXIV. 20, 21. in Augustus 1555. op 32. bladen.

Van den rechten waaren aard en kracht des Geloofs, ook hoe de Geloovigen in krygs-nood haar houden en gedraagen moeten, voor kinderen en honderdjaarige. Ebr. V, 1, 2, 3. op 9. bladen.

Een zonderlinge verklaaring *van de natuur door God zuiver geschaapen, en nu boosaardig en verdorven*, waar by te zien is, wat voordeel de slechte, eenvoudige en recht arme van Geeste meer dan de schalkachtige, dubbeld geleerde en ingebeelde herten hebben. Sap. II. 23. Ezech. XXXVI. 25, 26, 27. in Julius des jaars 1552. op 16. bladen.

Jaar MD. tot MDC.

Een hertelyke wensch, dat *de Waarheid*, die hier klaar voorgestelt, en beweezen word, voor *alle vleeschelyke en Schriftwyze verborgen te zyn*, aangenoomen mag werden. Desgelyks, hoe en waarom Christus belooft, ook hoe men tot zyne en ons zelfs erkentenis koomen mag, met meer andere verhaalen van veele verborgentheeden en voorbeelden der H. Schrift. Joh. XIV. 21. Luc. IIX. 10. in de Mey maand des jaars 1551. op 20. bladen.

t' Zaamenspraak van twee leerlingen met haare meesters, waar in een zeer schoone *Hemelsche Philosophie* verhandeld word. Inzonderheid waar door men *God in aandacht kan verkrygen*, *en altoos by zich behouden*, met meer bedachtzaame toegevallene reeden, uit Psal. XLV. 1. Rom. IIX. 1. in Nov. 1551. op 30. bladen.

Byzondere krachtige reedenen, godzaalige hertelyke leeringen en vermaaningen tot aanneeming der Goddelyke waarheid uit grondelyke liefdens drift geschreeven. Joh. III. 16. Matth. XX. 37. in April des jaars 1554. op 16. bladen.

Heftige en sterke reedenen van zyne zendinge met ondermenginge van eenige scheldwoorden, en meer andere Godzaalige vermaaningen, voor den goedwilligen leezer tot aandacht en nadenken uit voorzorge der yverende liefde, tot stigtinge geschreeven. Psal. XCV. Ebr. III. 7, 8. Joh. XII. 20. groot 17. bladen, zonder bepaalinge van tyd.

Een byzondere, ernstige, yverende reeden, den boetveerdigen tot troost, raad en leere, doch den moedwilligen boozen tot bedreiging, straffe en waarschouwing aan den dag gegeeven. Ebr. VI. 4. c. IX. 6. Luc. XII. 47, 48 in Augustus des jaars 1552. op 32. bladen.

De overige, die men noch van hem heeft, zal ik voorby gaan, en in der zelver plaats een brief alhier zetten, dien hy aan Luther heeft geschreeven, gelyk die in 't III. Boek des IV. Deels op 't getal van 79. gedrukt staat, en aldus luid: *In den naame mynes Heeren. Hoort Martin Luther, een knecht des Heeren, beroepen en gestelt tot een licht en voorganger van het volk des Heeren. Ziet toe, dat gy u wel wacht, dat gy in geene kromme wegen verdoold, door uw eigene wysheid en vernuft. Weest daar in niet hoovaardig, maar wederstaat zulken duivel, te weeten, de laatdunkentheid, en wagt u, dat gy niet, terwyl gy zulks doet, het volk tot een verleider, duisternis en Satan moogt zyn, en dat gy niet gestraft word, op zoodaanige wyze, als onze God en Vader in der eeuwigheid gewoon is geweest te handelen, de welke u en my noch harder als andere zal straffen en pynigen, en van hem uit den eerenstoel verstooten en verdoemen. Indien wy niet getrouw en oprecht in het kleine met nedergeslagen oogen, verbrooken en gezuiverde herten, of ootmoedigen geest bevonden worden. Ziet, zoo zal ons niet het grootste gegunt of gegeeven, veel minder toe vertrouwt worden. Geeft acht daar op, en overwint het kwaade door het goede, op dat gy het zelve bezitten en leeven moogt. Wacht u voor booze, verkeerde en duivelsche gedachten, gy alle, die begeert den Engelen des Heeren gelyk te worden. Zyt God bevolen.*

Zyn brief aan Luther.

Zyn Leeringen.

Van Christus en den H. Geest.

51. Aangaande nu de Hoofd-punten, die men hem toegeschreeven heeft, daar van zal ik nu tot een proef eenen der swaarwigtigste bybrengen, gelyk men hem uit zyne Schriften pleeg te bewyzen; de zelve was deeze: *Dat hy was de waare Messias, en Christus, de lieve Zoon des Vaders, aan den welken hy een welgevallen heeft, gebooren niet uit den vleesche, maar uit den H. Geest, en den Geest van Christus. Welke Geest van Christus, wanneer hy na den vleesche vernietigt was geworden, van den Vader op een plaats, die alle Heyligen onbekent is geweest, tot op deeze tyd behouden, en nu ter tyd* David Joris *geheel en al gegeeven, en in zyne ziele in gegooten is. Dat hy daarom de geene is,*

is, die het huis Davids, en de kinderen Levi weder oprechten zoude. Dat hy de magt heeft van zaalig te maaken en te verdoemen. Dat hy de geene is, die de geheele wereld ten jongsten dage zal oordeelen, enz. Dit en noch veel meerder brengen alle de bygebrachte Schryvers te berde, en den eenen schryft het uit den anderen, gelyk het in zoodanige beschuldigingen pleegt te geschieden. Doch het bewys heeft niemand zeekerlyk daar by gezet, behalven den nieuwsten Schryver, *Fredericus Jessenius*, die dan hier toe eenige plaatzen uit *David Joris* Schriften aanmerkt, de welke door een geschikten en onzydigen leezer wel te rechte gebragt, en beproeft konnen worden, die dan van zelve zal moeten bekennen, of niet ieder een, ja zelfs de zuiverste Leeraar zyne woorden wel ten ergsten konnen werden uitgelegt. Eerstelyk wil hy dit daar meede bewyzen, p 240. dewyl *David Joris*, als hy van *Christus* spreekt, en de Schrift daar van aanhaald, niet oprecht handeld, maar verdraajingen en twyffelachtige reedenen maakt, die op hem zelven passen, en echter met voordacht zoo gedraaid zyn, als of ze ook een ander inzicht hadden. Waar door hy zich zelven verdacht maakt. De voorbeelden daar van zouden dan de volgende zyn. (1.) Eerstelyk, uit den titel van 't Wonderboek, door dien daar staat, *Hoog geloofd moet zyn de geene, die als een Gezant komt gezonden in den naame des Heeren*, en op de andere zyde: *Hosianna den zoone Davids*, enz. uit Matth. XXI. Waar meede hy nochtans op Christus heeft gezien, het welke evenwel *Jessenius* zonder eenige reeden op zyn perzoon zoekt toe te passen. (2.) Uit het zelve boek in 't 61. hoofddeel, daar hy de woorden van Christus by brengt uit Joh. VIII. *Was God uwen Vader, enz. en maakt een omschryvinge, als wilde hy zeggen: Ik ben Isaac, die met u spreekt, te weeten, de zoone des gezeegenden zaads der beloften.* en op de kant, *die met uw spreekt, verstaat*, enz. dat zoude hy wederom op zich zelven geduid hebben: daar hy immers oogenschynlyk Christus, het Woord des leevens heeft gemeent, die met den geloovigen spreekt, en zich aan haar openbaart. Daar toe ook het (3.) bewys behoord uit het 12. hoofdstuk van het Wonderboek in deeze woorden: *Dien (Christus) zult gy hooren, als Moses, naamentlyk als Jesus Christus zelve: want hy zelve is 't, die met uw spreekt, gisteren en heeden, de zelve in alle eeuwigheid. Merkt daar wel op, het zal alzoo bevonden worden.* Noch duidelyker is de verdraaying op de 4 plaats uit het 17. hoofdstuk met letter B. *Ey lieve, zegt my, hebt gy niet onthouden, wat van den Propheeten in deezen, en ook van my* (à me) *te vooren gezegt was? Hebt gy de Schrift niet geleezen, of was die u al vergeeten? naamentlyk, verheugt u gy Dochter Sion, want ziet uw Koening komt.* Hier uit beschuldigt men hem, dat hy de belofte van den *Messias* op hem zelve geduid heeft: van hem (*de*) waaren ze gegeeven, daar hy doch duidelyk schryft, *van my*, (*à me*) is het gezegt. Edoch zet men daar by: wie merkt hier het bedrog des menschen niet? ja waarlyk; even als men uit deeze woorden bewyzen wil, dat hy zich zelve Christus heeft genoemt in 't III. deel, capittel 35. ,, God heeft door den eenigen Geest en den ,, nieuwen mensche Christus te oordeelen beslooten. Waar in ik u in den zel- ,, ven alzoo zeeker zeggen moet; waakt op gy die daar slaapt, staat op van ,, den dooden, zoo zal u Christus (het waarachtige licht) verlichten. Desgelyks uit het opschrift zyner brieven, daar hy heeft gesteld: *Immanuel, door wiens God, God met ons is, als wy met hem zyn.*

Jaar MD. tot MDC.

Beschuldigingen en daar over.

En bewys.

52. Ten anderen zegt men p. 243. hy verheft zich wegen zyne nieuwe geboorte niet alleen boven Christus, maar schryft zich meede toe de geboorte, gaaven, ampt, eere en eigenschap, de welke aan Christus David toebehooren, hoe wel hy zet zelve zoo plomp niet heeft uit gesprooken, en gezeid; *Ik ben Christus.* Tot bewys brengt men by, dat hy zich noemt: (1) *Den geboo-*

Jaar MD. tot MDC. *boorene Gods van den Heemel , die het eeuwige leeven heeft gevonden , het morgen licht van den eeuwigen dag gezien.* En in de Voorreede des Wonderboeks : *Behalven welken geen ander God is , als die hier in met hem is , ibid.* (Welke woorden van de voorgaande zyn af gescheurd , en van Christus wel duidelyk luiden.) *Ja die zelve het woord , en het woord hy zelve geworden is.* (Wederom van Christus,) „ Dien de goede Heilige Geest , Christus „ zynes Vaders aart en Geest ingestort , zynen adem des levens en der waarheid „ ingeblaazen , en het oneindige licht der gedachten tot rechter erkentenis als een „ licht aangetrokken heeft. En zoo zyn alle de overige beschryvingen gestelt , dat ze , naamelyk haar opzicht hebben , of op zyne verlichting , heiliging en wedergeboorte , en zonder lasteringe op hem passen , of aan Christus alleen van hem klaarlyk toegevoegt worden , die ook niet zonder lichtzinnige boosheid konnen worden verdraait. Zoo gantschelyk , dat ook de aanstootelykste reeden zeer wel alzoo genoomen worden , als die men met groote letteren heeft gezet. „ Dat hy is een zoo waarachtigen getuige , als 'er ooit eenen van den Heere „ Heere gezonden is. De Heere hadde hem arme , kleine en onwaerdige daar „ toe in zynen sterken Geest der wysheid opgewekt , alleen uit genaaden om het „ recht Gods alleen , (*te weeten , en geen ander , echter niet zonder Gods of „ anderer hulp en bystand*) op aarden aan te vangen , en het waarachtig oor„ deel der weereld in deeze te doen , dat zich noch een iegelyk zal verneederen „ onder de geweldige hand Gods , en hem als een getuige en gebieder in der „ waarheid hooren , en zich reinigen laaten , enz. *Van gelyken* , Houd en „ doed myn woord , zonder aanzien van myn perzoon , of leelyke gestalte , „ want in myn woord is het eeuwige leeven en licht , vreede en vreugde verbor„ gen. Namentlyk , even als ook Joh. III. 34. XV. 20. XVII. 14. 20. Luc X. 16. en elders staat geschreeven. Dat alzoo het verstand en misverstand van die hooge en duure voorrechten , dewelke waarlyk de weedergeboorene hebben , zich zoo zeer hebben verraaden en betoont , hoe de weereld noch Christus noch de zyne kend , of haar geloofd.

53. Nu voortaan zullen de klaare woorden koomen p. 247. waar in hy zich voor *Christus* en *Messias* zelfs duidelyk zoude hebben uitgegeeven, de zelve zullen de volgende zyn : (1.) Uit het kort bericht op den brief aan J. A. L. op 't eerste blad , „ Nadien de Eeuwige God den mensch geheel verlooren , hem „ onbekwaam, vol blindheid , ongerechtigheid en elende gezien had , heeft hy „ my onwaerdig uit genaden zyne hoogste goedheid en barmhertigheid door „ hem zelfs tot een getuigenis te openbaaren in de laatste dagen tot zynen naa„ me , beeld en heerlykheid , onverdient , door het woord des geloofs , op„ gewekt, met den levendigen adem van zyn Geest , in 't aangezicht geblaazen, „ licht en kennis zynes woords en willens van deezen dag , en H. verstand in „ volheid gegeeven , my tot verbintenis , en om niet te missen, zelfs by de hand „ genomen , en (hoewel ik op geene droomen , gezichten of openbaaringen „ vast gaa ,) nochtans ingesprooken : Gy zyt myn knecht , ja myn geliefde „ zoon , die alle mynen wille zal volbrengen , enz. (Hier stelt de Schryver een NB. met deeze aanmerking : *indien , enz. steekt noch iets , dat hy niet durft zeggen* , en evenwel zal 't een uitdrukkelyke bekentenisse zyn.) Het andere bewys is uit het vierde deel des III. boeks van de Zendbrieven , n. 125. p. 139. daar *David Jorisz.* uit een anders brief verhaald : „ Dat de Heere my „ tot een waakend ooge , bezorger en voorganger heeft opgewekt , en ons alle „ uit wonderlyke genade , als een eenige Geest der Waarheid , die ons te zaa„ men in alle waarheid leyden zal , toegeschikt heeft. (Hier zoude zich David Joris zelve meenen , daar hy immers klaar van den H. Geest gaat spreeken , gelyk hy vorder zegt,) „ van welken eenigen eeuwigen Geest de Apostelen en Pro-

„ Propheeten nevens den Heere Christus zelve zoo een heerlyk getuigenisse ge- Jaar MD. tot MDC.
„ geven hebben, op dat wy hem in de openbaaring zyner rechte toekomste in
„ acht zullen neemen, en dat het allermeest voor u l. zelve op een vast betrouwen
„ mag staan, dat is, dat alzoo het voorneemen uwer herten recht gestelt zy, dat gy
„ nimmer tegen den raad van de zelve Geest zult doen, u l. eerbiedig, tot allen
„ tyden gewilliglyk bereid (het mag schynen in u l. oogen zoo het wil) te laaten
„ vinden: maar alleen, op dat gy myne gunst in den Geest, wille en zin moogt
„ genieten, u l. niet, om uwe aangebooren natuur te verwerpen: dewyle gy
„ gelooft en weet, dat het geene ik binde, zal gebonden, en wat ik ontbinde, in
„ den heemel ontbonden zal zyn. Deeze woorden zoude hy nu qualyk op zich geduid, en als een slechte oprechte getuigenis gehouden hebben: hoewel de Leeraars in 't gemeen de woorden van Christus altoos op haar zelven toepassen: *Wie u l. hoort, die hoort my*: en evenwel van geene lastering of Kettery dieswegen beschuldigt willen zyn. Hy zelve heeft zeer bedenkelyk daar by gevoegt: *Daar zouden zich veele uit een verheeven stouten geest, of schalkheid daar aan ergeren.* Een verstandig leezer zal echter alles wel onderscheiden, en het zal hem door Gods genaade licht zyn, zulke duistere uitdrukkinge te erkennen.

54. Daar na word ook de 12. brief van dit boek bygebragt, als dat hy de woorden uit Psalm. XXCIX. 20. 25. op zich zoude duiden in deeze reegelen:
„ Gedenkt dat ik u l. zulks gezegt, en uit vryer herten voort gebragt hebbe in
„ 't heimelyk, niet willende (gelyk ik meede aan u begeere) dat gy 't zelve zoud
„ openbaar maaken behalven te zyner tyd, als ik myn kracht weder bekoomen
„ zal hebben, dewelke my en (NB.) alle waare geloovigen in een lichaam van
„ Christus is belooft. (Hier maakt hy van zich zelven niets bezonders) *dat God de Heere heeft belooft en gezeid: Ik zal den held te hulpe koomen*, enz. Welke woorden hy waarlyk op alle geloovige duidelyk toeeigent. En vorder op 't 33. blad; *Ik hebbe meer magt, als ik u l. te kennen geeve in mynen God, die zult gy ook beeter gevoelen, houd slechts sterk aan, u zelven verneederende voor den Heere in uw herte, bid, indien 't u anders ernst is, want hier is Immanuël, en geen ander God, als die met my is.* (Hier zoude hy zich zelve tot God maaken.) Wyders uit den 81. brief op 't 100. blad: *Weest kloekmoedig en verheugd u met my in de waarheid, God is met ons, en daar is geen ander God meer, behalven die God, die met my is. Het zal zich alles voor my moeten buigen, en alle tongen bekennen en zeggen; Immers is God onze gerechtigheid en sterkte.* Hier haald hy de spreuk zonder voorgaande t'zaamenvoeging aan, en verstaat daar onder, *spreekt de Heere*, of diergelyke manier van spreeken, die men daar omtrent gewoon is. En hoe? indien hy nu volgens de belofte van Christus hadde gezeid, dat hy grooter werken wilde doen dan Christus? 't welk immers met Gods woord ganschelyk overeenkoomende is, zoude hy zich daarom tot een Christus, of hooger als Jesus zoeken te maaken? en evenwel heeft men hem de volgende woorden daar toe willen duiden, die het laatste bewys hier van zullen zyn, als van 't blad 101. *Geloost u zelve niet, volgt mynen raad en betrouwt God, die zal u helpen, en het water des leevens om niet geeven. Van mynen lyve zullen vloeyen stroomen des levendigen waaters, die daar springen zullen in 't eeuwige leeven; koomt alle die hongerig en dorstig zyt, neemt het water des leevens om niet*, Joh. VII. Esa. LV. Deeze zullen u de klaarste getuigenissen zyn, daar meede hy zich zelve tot Gods Zoone zoude hebben gemaakt, boven welke men geen duidelyker heeft konnen vinden. Alwaar een leezer, die naauw van gemoed is, zelve de slechtigheid en onmagt der hertstogten uit zien en besluiten kan, hoe ongegrond en gedwongen ook andere zoodaanige beschuldigingen moogen zyn, daar in de voornaamste beschuldiginge zelve zoo slechten bewys volgt.

 55. Doch

Jaar MD. tot MDC.

55. Doch op dat een naauw naſpeurend gemoed hier in een volkoomen genoegen mag hebben, zoo zal ik de eigene korte Verantwoordinge van David Joriſz. in het verbeeterd Nederduits hier byvoegen, daar hy noch lange voor zyn dood op alle deeze beſchuldigingen geantwoord heeft. Aangezien het de moeyte wel zal waardig zyn, een proeve van 't ongegrond Ketter-maaken in zoo gewigtige beſchuldigingen te zien, en de andere handel der rechtzinnige yveraars daar door te leeren kennen. Aldus luid de zelve na den titel en inhoud, daarin met eenen alle andere punten, die wy noch alhier wegens het vervolg der geſchiedeniſſen ter baan zouden gebracht hebben, znllen verhandeld en beſlecht worden.

ONSCHULD

van

DAVID JORISZ.

Gedaan en vertoont aan de Welgebooren Vrouw, Vrouw Anna, gebooren Graavinne van Oldenburg, enz. Graavinne tot Embden, enz. in den jaare 1540. tegens de verkeerde valſche artijkelen, die hem overal nageſchreeven en nagezeid worden.

Deut. XXVII.

Vervloekt is de geene, die zynen naaſten heimelyk ſlaat, en alle 't volk zal zeggen, Amen.

Syrach XXIIX. 21, 22.

Een ſlaande tonge is gelyk het byten der ſlange, veele koomen door het zwaard om, maar noch veel meer door de tonge.

Ontſchuldiging van David Joriſz.

Gedaan en voorgedraagen aan de Welgebooren Vrouw, Vrouw Anna, gebooren Graavinne van Oldenburg, &c. Graavinne tot Embden, &c. teegens de verkeerde artijkelen in vyandſchap hem overal na-geſchreeven.

Hoort doch woorden en verdeedigings woorden.

„WElgeboorene, Genaadige Vrouw, nevens Uwer Genaaden Hoog-
„ wyze Raaden: Door beede der kleynen en overweldigden, bidde
„ en begeere ik ootmoediglyk, dat Uwe Gen: my arme verſmaade, veracht-
„ ſte, minſte en onwaardigſte, zachtmoediglyk in deezen gelieve te hooren,
„ en

„ en goedertierentlyk myne verantwoordinge in te zien. Indien die Uw Gen. „ te lang mogt vallen, zoo gedenkt dat die my noch te kort is: en dat een „ bescheiden antwoord zoo gering als de vraage, en de ontschuldiging zoo kort „ als de beschuldiging, niet weezen kan.

Jaar MD. tot MDC.

„ Na dat ik zeedert langen tyd zeer geduldig heb gezweegen, alle ondeugden „ ongeacht aangehoord, den stinkenden vuilen stroom des grooten waaters van „ de oude slange en roode draak na my, als altyd tegens alle heiligen uitgewor„ pen, geleeden, naamentlyk, alle schalkheid, list, leugen en bedrog, „ vuile, ongezoutene, moord-daadige woorden, en verkeerde, lasterlyke, „ doodelyke reedenen, en my tegen die wel heb getroost, heeft het my, wee„ gen wettige oorzaaken, dat alle volkeren zyn ontrust, land en luiden opge„ rooit, en tegens my onschuldige, booven maaten met nydige gramschap ont„ steeken, verschrikt, en vervaart gemaakt, om mynen allergruwelykften „ uitgewischten naame, dieshalven goed gedacht, om deeze verantwoording by „ Uwer Gen: die zulks niet vreemd, den handel in deezen ten deele door on„ dervindinge wel bekent is, te bevorderen, 't geene ik hoope Uwe Gen: ten „ goede wel zal gelieven te doen, dat een ieder hier en daar door ondervin„ ding en onderzoeking met het Antwoord der waarheid, tot verzeekerder „ rustе en stilte, wel mag weeten, welke anderzints tot haare eigene schaade, „ en ongelyk van myne benyders, zonder waare oprechte oorzaak in booze „ gramschap, loogentaal en oproerigheid gehouden, en ten kwaaden noch meer „ opgewekt mogten worden, op dat ze, naamentlyk, myne benyders, zoo ze my „ verslinden en vernielen mogten, te beeter haar wille en gehoor, vriendschap „ en vreede in de weereld mogten hebben, waar in ik haar mynent halven ge„ troost zynde, te vreeden stellen wil. Want alhoewel zy haar te heilig hou„ den, „ en my in de waarheid niet willen hooren, behoorlyke antwoord gewei„ gerd, als onreedelyke dieren gescholden, gelastert, en overal tot een gru„ wel gemaakt hebben: zoo ben ik niet te min wel gewis en verzeekert, dat ze „ in 't Gerichte Gods zullen te schande worden. Want, als God my gunstig „ is, vermoogen zy niet met al; het eeuwige licht, en de Heemelsche waar„ heid konnen zy niet weeren, uitbluſſchen, noch tot leugen maaken, noch „ de wysheid, die myn hert en mond door Gods genaade uit te spreeken is ge„ geeven, eenigzins weederstaan, gelyk haar klaar en wel bekent is. Hoewel „ zy, des niet teegenstaande, als onbeschaamde, my van alle menschelyke „ hulpe verlaaten zynde, niet te min vry stoutelyk by Uwe Gen: en overal in „ myn afweezen zoeken bespottelyk, vuil en veracht te maaken, door alle „ kwaade geruchte, en oplegging van schande, recht na de leer der Aposte„ len, (zoo men over de schouderen zien mag,) die zy haar luiden beroemen. „ Het welke ik my, (die den beschuldiger, welke met het Bloed des Lams „ overwonnen zal worden, in zyne aangebooren aart kenne,) tot dus lang ge„ troost hebbende, alles met geduld, zonder daar acht op te slaan, heb aange„ hoord. Doch hier in nu vry, schoon niet voor my zelven geworden zynde, zal „ ik myne onschuld in deeze Artykelen, met Gods en Uwer Gen: believen, laa„ ten weeten. Maar op dat ik het niet te lang maake, zal ik Uw Gen: en een „ ieder, (die deeze myne toe-geschreevene Artykelen geleezen, of gehoord „ mag hebben,) op 't kortste waarachtig antwoord geeven, zonder arg of list, alzoo van deeze stoffen te houden.

„ Ten eersten, Dat ik David Jorisz my zelven voor den derden David uitge„ roepen, en Christus gelyk te zyn zoude gemaakt hebben, is geloogen, en „ zegge daar volkoomen neen op. Ik ben (God dank) wyzer: en weet wel, „ dat Christus Gods Zoon in der eeuwigheid is, en niet Joris Zoon, uit den „ bloede van een vrouwe gebooren geweest kan zyn; welken Christus ik in „ de

Jaar MD. tot MDC. „de tweede geboorte des Geloofs of Geests na jaage met gantscher herten en „zinnen, om hem in alle manieren gelyk te werden, vleesch van zynen vleesche en been van zyne beenen, om een lichaam met hem te zyn, zoo onze „beroeping uitwyst, doch de geheele volkoomentheid en oudheid van Christus, in de kragt verkreegen te hebben, beroem ik my niet: hoe wel ik zoo „wel als iemand op der aarden, zyne eeuwige Heemelsche erkentenis na de „waarheid van Gods genaade te hebben, my roemen en beproeven wil. Daar op „beroep ik al wat leeft, en verstand heeft op der aarden, om zulks voor het aangezichte des firmaments te onderzoeken, ter eeren van het lichaam Christi.

„Ten tweeden, dat het alle letter-dienaars zouden zyn, (zoo my na geschreeven word,) die zich met de H. Schrift willen beschermen en verweeren, „ontkenne ik ook geheellyk, door dien ik 't zelve meede doe, want ik wil de „Heilige Schrift gebruiken in alles wat ik geloove, doe, of aanneeme: ik „heb wel gezeid en geschreeven, zegge 't zelve ook noch, dat ze zulks alle Jes. 33. Matth. 22. Marc. 12. 1 Cor. 14. „leezende en weetende, (gelyk daar geschreeven staat,) niet verstaan; derhalven zyn de zelve alleen letterlyke, en niet geestelyker wyze, die haare „kracht en aart na den Geest niet kennen.

Psalm 32. Jes. 29. Job. 31. 4 Esr. 16. Prov. 18. Matth. 5. Marc. 1. Luc. 17. Jac. 5. „Ten derden, dat men alle zonden, misdaaden of schulden, aan andere perzoonen moet biegten of opentlyk bekennen in 't gemeen, dat heb ik zoo niet „geschreeven. Doch dat belyd ik met schriftelyk en reedelyk bewys, eensdeels wel recht en goed te zyn, zoo iemand zyne zonden, schulden, of misdaaden ziende, voor zich neemt die te laaten, zich zelven verzaaken, den „duivel of het zondige vleesch ontzeggen en weederstaan wil, dat de zelve den „ouden mensche der zonden nimmer moet zoeken te verschoonen, verbergen, „noch voorstaan: maar vry vuil en leelyk maaken, zyn kleed ontdekken, en „vry uit spreeken 't geene hem drukt, voor een oprecht Geestelyk mensch, „en zich niet schaamen voor den zelven, wanneer hy van voorneemen is, „zulks niet meer te doen: gelyk de H. Geest, de Schrift, en den Heer, neevens zyne jongeren daar van getuigt hebben.

„Ten vierden, dat 'er geene Engelen zyn, maar verheugde menschen: daar „zeg ik ook neen toe, heb zulks nooit uit mynen monde noch in Schriften laaten uitgaan: maar houde het kort om alzoo, gelyk de H. Geest in de Schrift „daar van getuigt.

„Ten vyfden, dat 'er geen zichtbaare of weezentlyke Duivels zyn, heb ik „geenzints gezeid: want ik weet, dat de Heere Jesus zelve, Petrus een Satan, „en Judas een Duivel noemd. Doch dat beken ik, dat myn verstand van de Duivelen, gelyk het langen tyd by veelen daar voor gehouden, gemeent, en afgeschilderd is, nu zoo niet en is, als dat hy buiten my, aan my, van hem „zelven alleen, niets vermag: daar daag ik ook zulke Duivels toe uit, (hoe „veel 'er in de helle immermeer zouden moogen zyn,) indien ze van eenige „magt, buiten God van haar zelven zyn, dat ze haar vermoogen zonder „my aan my moogen betoonen: doch is 'er, (na dat het Woord Vleesch geworden is, en God zyne Engelen tot Geesten, en zyne dienaars tot vuur vlammen heeft gemaakt,) noch iemand overgebleeven, die van zyn bloed of geslacht is, die mag 't voor hem verantwoorden. Ik David zegge, dat hy in „het nieuwe Testament, van hem zelve, (gelyk de lieden meenen,) niets is, „zonder eenig vermoogen, buiten den mensche, zeg ik, en Gods gramschap. De mensch is zich zelven een vyand en Duivel: hy heeft zich voor „niemand meer, als voor zich zelven te wachten: dit zal zich zoo met den „cx. Psalm van den vyand bevinden.

„Ten VI. Dat Christus zelve niet zal weederkoomen ten oordeel, gelyk „hy is opgevaaren, heb ik niet gezegt: ik belyde gantschelyk daarentegen,

„zulks

„ zulks immer geschied te zyn: naamentlyk, dat hy alzoo weederkoomen zal, Jaar MD, tot MDC.
„ gelyk hy opgevaaren is: en dat zeggen weinige: gelyk geschreeven is. Doch Matth.
„ dat zegge ik dieshalven, dat een iegelyk van zyne boosheid wel ophouden, Marc. Luc.
„ waaken en bidden mag: want hy komt waarlyk als een dief in der nacht: Thess.
„ dat is, als de weereld daar het minste om denkt, of op verdacht Petr.
„ is.

„ Ten VII. Dat het laatste oordeel zal geschieden in den rechtvaardigen
„ door David Jorisz. en zyns gelyken: daar op antwoorde ik aldus: dat de
„ rechtvaardige of heilige niet alleen de weereld, maar ook de Engelen, (ge-
„ lyk Paulus en de Schrift opentlyk getuigt,) oordeelen zullen. Doch dat het Jes. 3. Psalm.
„ door David Jorisz. geschieden zoude, werd my, als andere dingen meer, Ecc. Sap. 3.
„ na-gegeeven, en toe-geschreeven: dierhalven staat zulks beweezen te moe-
„ ten worden. Doch dit is eens deels waarachtig, naamentlyk, door den
„ rechtvaardigen na de Schrift, onder welke ik in de weedergeboorte verhoope
„ met haar te zullen zyn. Doch dat het door David Jorisz. zoude geschieden, is Marc. 12. 19.
„ myn woord niet. Ik ben waarlyk zoo plomp en kwaatspreekend niet, dat ik 1 Cor. 9. 2 Thess. 1.
„ de Schrift niet geheel en ongeschonden zoude laaten: ik weet wel wat'er ge- Jud. 1.
„ schreeven is, daar ik in der eeuwigheid niet teegen wil zyn.

„ Ten VIII. Dat men den 3. David Jorisz. nu op der aarden zoude moeten
„ waarneemen, heb ik zoo niet gedacht, veel min gezeid of geschreeven.
„ Maar dat men den derden David, (van welken de Schrift, meen ik, zegt: en Ps. 89. Jes. 55.
„ ik in Geest en waarheid gemerkt en bekent heb,) nu zal moeten waarneemen, Jer. 23. 30. 33.
„ naamentlyk, den Geest der Eeuwige waarheid. Doch ik heb David Jorisz. Esa. 34 37. Hos. 3.
„ daar niet voor uitgeroepen, maar den Gezalfden David, zeg ik, gemeent; Zach. 12.
„ van den welken de Schrift met naamen zoo ryklyk betuigt heeft: die op 't laat-
„ ste verwacht word en toekoomende voorzegt is. Leest het.

„ Ten IX. Dat Christus niet, maar David Jorisz. die perzoon is, welkers
„ stemme, alle die zaalig willen zyn, moeten hooren, daar zeg ik echter neen
„ toe; want ik houde den zelven, naamentlyk Christus, voor myn Hoofd en
„ Heer: luisterd niet na myne, maar na zyne stemme, hoe ik het eeuwige, al-
„ machtige, en krachtige Woord des Geests, op 't beste recht zal beleeven, na
„ volgen, en zonder ophouden doen, en dat zelvige raad ik een ander zoo wel
„ als my.

„ Ten X. Dat die alle die buiten David Joris Gemeente bevonden worden,
„ katten en honden zouden zyn, heb ik niet gesprooken noch geschreeven: zy
„ hebben dat woord, neevens andere meer, om my te onderdrukken, val-
„ schelyk my na-gegeeven en uit haar eigen hoofd verzierd. Doch wat de Apoc. 21.
„ Schrift zegt, van de geene, die buiten de rechte Gemeente van Christus, als
„ buiten de Arke bevonden worden, dat zelve stemme ik zoo wel over
„ my, als over eenen anderen. Maar niet, dat ik iemand zaalig of onzaalig
„ genoemd heb, die met David Jorisz. gemeenschap houd of niet. Want
„ onze gemeinschap zy met den Vader, en met zynen Zoone Jesus Chri- 1 Joh. 1.
„ stus, na den Geest en Waarheid: daar geld buiten dat anders
„ niet.

„ Ten XI. Dat myne Leere in zich houd, dat moorden, steelen, dood-
„ slaan, liegen en bedriegen vry staat, teegens de geene, die niet met my van
„ een gezintheid zyn: ziet hier is zoo grof gesponnen, dat ik 't zich zelve wil
„ laaten ontwinden: recht het teegendeel zal van my blyken: wat kan ik hier
„ meer toe zeggen, als dat ik nu moet zyn als een doove en gelyk een stomme,
„ die zynen mond niet open doet. Ik mag wel zuchten tot mynen God, en
„ hem die zaake overgeeven, op hoope, dat zy het eens zullen moede worden,
„ en zich zullen leeren schaamen. Wat andere doen, die my stoutelyk den

Jaar MD. tot MDC. „naam zonder daad na geeven,) dat trekke ik my niet aan; want het is zoo „verre van myn hert, als de heemel van de aarde is. Dat betuigen alle myne „Schriften.

„Ten XII. Dat men geen vrouwe meer behoorde te trouwen, maar dat „men die alle gemeen hebben moest. Dat ik zulks geschreeven, of iemand ge„leerd zoude hebben, zal men ook niet bevinden: het zy verre van my, al„zoo ik zulken zaak zelfs teegen zoude gaan, hoe zoude ik het aan anderen dan „raaden of leeren? Doch door dien ik des Heeren Woord wel hebbe verhaald, „gelooft en recht bekent, die naamentlyk zulks voor heen gezegt, en teegens „de Sadduceen betuigt heeft, zeggende; de kinderen deezer weereld trouwen „en laaten haar trouwen, maar die waardig zullen zyn de toekoomende wee„reld te verkrygen, en de beloftenissen van den dooden, die zullen niet trou„wen, het zy † mannen of wyven, want zy konnen voortaan niet meer sterven, „want zy zyn den Engelen gelyk, en kinderen Gods, alzoo ze kinderen der „verryzenisse zyn. Wat dit aangaat, bekenne ik geschreeven te hebben, „maar niet, dat men de vrouwen daarom in 't gemeen moet hebben. Al myn „roepen en spreeken is daar teegen, te weeten, dat men het zondige vleesch, „den ouden mensche, (die na diergelyke dingen luistert,) dooden, en gant„schelyk in zyne booze lusten zal uit trekken, en den nieuwen mensche aan„doen. Hoe komt zulks met malkanderen over een? Maar dat ik wel gezegd „hebbe, hoe dat wy alle te zaamen een lighaam in Christus gelyk moeten zyn: „dat beken ik ook alzoo wel, gelyk wy beroepen zyn, alle daar toe gedoopt, „of met eenen Geest gedrenkt, en dit is de leere van Christus en Paulus. „Doch of daar iemand ongeschiktelyk na den vleesche wandelende, zyn vry„heid, (in welke wy, die in Christus vereenigd zyn, staan,) tot een oorzaak daar „toe gebruiken wilde, dat gaat de zuivere leere niet aan: die zy ook, (ten zy „hy hem bekeere of verbeetere, en hertelyk rouw en leedweezen bewyze,) verre „van ons. Want ik weet wel, dat die niet na den Geest, maar na den vlee„sche wandelen of leeven, zullen moeten sterven, als geschreeven is. Alzoo „zy onzen handel en wandel voor den Heere, na de waarheid in het licht. „Wilde God, dat alle menschen engelen waaren, dat ze het zagen, en zee„kerlyk wisten.

Matth. 22. Luc. 20.

† Mannen of wyven. Dat is, zich niet met de zelve vereenigen, dan alleen met God na den Geest.

Gal. 5.

„Ten XIII. Dat men ongeschikte vrouwen verlaaten zal, hoewel de „zaak zich anders bevind, (na uitwyzen onzer Schriften van den Echtenstaat „uitgegaan,) vermits meer barmhertigheid by ons behoord te zyn: zoo is dat „ook daar en booven met bescheidentheid niet zoo wonderlyk, of ook tegen „de Schriftuur: want by *Ecclesiasticus* staat dat opentlyk, en Paulus wil dat „zelve ook. Even zoo zegd Christus, dat men om de zonden van overspel, „alzoo zoude moogen doen. Doch wanneer ons een eeuwige liefde ontmoet „is, die de Heere zelfs zoo lichtelyk niet verwerpt, maar zoo veel om ons te „behouden doet, wie zyn wy, die niet vergeeven, anders als hy zoude wil„len doen? des niet te min, is 't dat iemand anders doet, dien zal desgelyks „gedaan worden.

„Ten XIV. Dat de verryzenis der dooden al geschiet is: daar op ant„woord ik aldus; dat het t'eenemaal is verziert, en my uit venynigheid na ge„schreeven word. Want die zulks zeggen, ben ik in 't openbaar met beschei„denheid kennelyk teegen. Waar over my, (nadien ik Gods waarheid zoek „voor te staan, en zyne heerlykheit beschermen wil), des te meer vyanden of „wederstreevers zyn overgekoomen, want de versmaadingen der geener, „die zyn woord, dat met allen ernst daar teegen stryd, versmaaden, val„len dieshalven op mynen halze, en die zulks alles begunstigen. Maar nade„maal het alzoo is voorgeschreeven, troost ik my met alle Heiligen, houden-

„de

„de, zoo de Schrift getuigt, zeer veel daar van, moogelyk booven alle myne „beschuldigers. Jaar MD. tot MDC.

„Ten XV. Dat het Ryke van Christus uitwendig op aarden zal zyn: dat „houd ik met bescheidenheid waarachtig te weezen: want dat zegd Daniel „niet alleen, maar ook de gantsche Schrift over al genoeg. Doch ik bekenne „ook dat het Heemelsch en Eeuwig weezen zal, volgens de H. Schrift, die „van eene andere weereld, van eenen nieuwen Heemel en nieuwe Aarde „spreekt, op welken ons geloove staat, houdende van een toekoomende tyd „of weereld, en van een eeuwig leeven. Welke nieuwe weereld, nieuwe „heemel en nieuwe aarde van niemand dan inwendig in een waarachtig geloo„vig herte wel gezien en verstaan word. Doch daar van getuigd de Schrift „zeer rykelyk, ieder geloove het die wil. En ziet, hier inne zoude de ge„rechtigheid woonen, gelyk de Heere belooft, en Petrus meede verklaart „heeft. Maar het Ryke Gods is inwendig, een geestelyk verborgen Hee„melsch ryk, 't welk de wedergeboorene in den Geest en waarheid alleen zien, „kennen en weeten: en die, in zuiverheid (een kindeken gelyk zynde,) nee„men het in, teegen den Duivel of zondig vleesch met geweldige herten. Maar „het Ryk van Christus, (of de Gezalfde) is niet alleen Geestelyk, in„wendig, onzienlyk, maar ook zichtbaarlyk: want hy niet alleen Godde„lyk, maar ook menschelyk, naamentlyk, God en Mensch is. Daarom, „wie van geen zichtbaar Ryk houd of gelooft, die houd noch gelooft ook „niet van een uiterlyke verryzenis, noch van eenen nieuwen heemel en de nieu„we aarde: noch van een toekoomende weereld, in de welke gerechtigheid „woonen zal: en loochent ook de menschheid van Christus. Laat zich „daarom niemand verwonderen: want is 'er een uitterlyke verryzenis, zoo is „is 'er ook onweedersprekelyk een uitterlyk ryk, vreugde, leeven en „vreede.

„Ten XVI. Dat David Jorisz. in 't Ryke van Christus een Koning zoude „zyn: dat wilde ik waarlyk wel dat het waar wierde: naamentlyk, met den „Heere te moogen zitten op zynen troon, ook ter rechter zyde: een Koning „en de Priester na de Schrift voor hem te zyn, gelyk hy den overwinnaars in „het Geloof, en aan alle kinderen Gods belooft heeft. Doch dat ik zulks „van myn perzoon zelfs zoude gezegt hebben, begeer ik, dat men my daar „van overtuige of zulks bewyze: want myn roemen is alleen in den Heere, „wat hem belieft, zal ik zyn. Maar myne oogen zien niet na dat hoog is: „myn herte en is zoo stout niet: God bewaare my daar voor. Ik wil my niet „verheffen teegen mynen God, om dit of dat te zyn, dan alleen een dienaar „des Heeren, en uit myn geloove en vertrouwen een Zoone des Allerhoog„sten. Ik heb God ook mynen Vader genoemt, gelyk alle Christenen doen: „en dit volkoomentlyk te moogen zyn en te blyven, is myn dagelyks smeeken „en bidden. Derhalven heb ik ook niemand zaalig noch verdoemd genoemt, „dan alleen in het leevendige of doodelyke woord staande: Niemand verder „aangenoomen noch uit gestooten, want dat den Heere toekomt, dien ik „echter bekenne, en gewisselyk weete, dat zyne dienaars magt heeft gegeeven „om te binden en t'ontbinden, gelyk geschreeven staat. Alzoo verwachte „ik myn eere of kroone, de belooninge des Ryks met alle waare Heiligen, „niet van den menschen, maar alleen van den Heere en door den Heere, en „zegge vorder, eeven als hy over alle waare geloovigen in den heemel had „voorgenoomen te geeven. Want die is niet wys, ryk, zaalig noch ge„zond, die het met den monde van zich zelven roemt, maar die het van de „wysheid, rykdom en zaaligheid overtuigt, en gezond te zyn beweezen „word.

Exod. 19. Lev. 11. 20. Deut. 20. Jes. 66. Hos. 4. 1 Petr. 2. Apoc. 3. 20. Esdr.

Jaar MD. tot MDC.

„Ten XVII. Dat de heemelen en wolken geestelyk te verstaan zyn. Ziet
„ dat zelve beken ik recht na de Schrift, op zyn plaatze met bescheidenheid ge-
„ sprooken te hebben: te weeten, dat ze tot den Geest in figuuren, in een andere
„ spraake gebruikt worden: maar zy zullen my zoo niet hooren, zegt de Heere,
„ daarom kan niemand van deezen heemel en wolken getuigen, van welken de
„ Geest der waarheid spreekt, dan die zelve eenen daar van is: te weeten, die
„ God in hem heeft, naamentlyk de liefde: ende een wagen, zeetel, werk-
„ tuig, of wolke des Heeren is: uit wiens mond den reegen der gerechtigheid
„ needer stort, om de drooge aarde te bevochtigen of te krachtiger en vrucht-
„ baar te maken. Dat dit waar is, betuigt alleen het Woord des Geests door den
„ mond Davids, daar hy zegt: Ik wil mynen mond open doen door gelykenis-
„ sen, (die voorgaan,) en uitspreeken de verborgentheeden, die van het be-
„ gin der weereld zyn. Wie is 't, die zulks tegen spreekt? Ziet de Heere,
„ (zegt Paulus,) zal neder koomen in een stemme des Aarts-engels: Ziet
„ doch toe, dat gy hem daar inne, naamentlyk, in het Woord der eeuwige
„ waarheid waarneemt: op dat u het gezichte, na de figuurlyke heemel uitter-
„ lyk niet ontbreekt, en strafbaar bevonden word, wanneer hy in de herten
„ verschynd.

Jes. 29. 1 Cor. 14. Deut. Jes. 65. Joel 3. Ps.

Psalm.

Ter middernacht is een stemme gehoord: Gaat uit uwen Bruidegom te gemoet. Cant. 1.

„Ten XIIX. Dat het goed der Heidenen den Christenen toekoomt, en
„ vry moogen neemen, waar zy by kunnen koomen. Dit word my, gelyk al
„ het andere toe geschreeven: doch het zy verre, dat ik zulks zoude leeren,
„ raaden of doen. Want dit is door etlyke van de onze met den bloede be-
„ tuigt, dat recht anders geleerd en geraaden word: te weeten, dat zy het ry-
„ ke Gods en zyne gerechtigheid zouden zoeken, en wat booven dien van noo-
„ den is, haar zal toe geworpen worden, na het Woord des Heeren. Blyft
„ iemand hier over in gebreeke, die is zich zelve een getuige, dat hy na het
„ Ryke Gods en zyne gerechtigheid, (daar het zelve in verkreegen word,) niet
„ en tracht: want hy mist de beloften der waarheid, om dat die hem heeft ge-
„ mist, dat anders onmoogelyk waare, (indien het by hem recht van herten
„ gezocht en gemeend wierd,) dat hy door gebrek neemen of steelen zoude,
„ nadien de mond der waarheid het zelve gezegt heeft. Hier blyf ik by. Maar
„ was 't zoo niet, zoo zouden my zommige (alzoo gezinde,) zoo zeer niet
„ haaten en teegen zyn en haare schuld my niet op leggen.

„Ten XIX. Dat het Kinderdoopen vry, onnoodig en al geindigd is, daar
„ zeg ik eensdeels ja, en geen neen toe, dat het my vry staat: hoewel
„ zulks onnoodig is: niet alleen den kinderen, maar ook den mannen, die
„ zulks zonder des Heeren bevel, ongezonden, buiten de kracht des H. Gee-
„ stes aanneemen. Want het is kindere en geen mannen werk: en maakt
„ niemand in 't waater alleen, maar in het heilige geloove en den Geest der
„ waarheid, rein en vry. Welk geloove zich niemand, zonder waarachtige
„ boete en recht berouw, (die door eens anders hert, zin en gemoed word
„ aangenoomen) aanmatigen mag, naamentlyk: waar door een ander doopzel
„ des Geests, die beeter spreekt dan het figuurlyk waater, aangeweezen word.
„ Gelyk de Heere Jesus zelve bevestigd, en van eenen anderen Doop heeft ge-
„ sprooken, zeggende: ik moet gedoopt worden met eenen Doop; en hoe
„ ben ik zoo bange, tot der tyd toe, dat die volbragt is? Tot deezen Doop
„ der waarheid koomen weinige: want het is den Doop des Geests, daar dien
„ zelven man, die na Johannes koomen zoude, en nochtans voor hem ge-
„ weest was, meede doopen zoude, zoo als geschreeven staat: dat door het
„ waater word uitgesprooken, hebbende zynen loop en werking, tot dat het
„ rechte waare weezen tegenwoordig is. Want wanneer het daar toe koomt,
„ houd het beeld, figuur, schaaduw, en letter op, even gelyk het kind
„ in

't Is zaalig, zeit den Apostel, dat hem niemand een geweeten maake over dat geene 't welk hy aanneemt. Rom. 14.

Marc. 1. Luc. 3.

„in den manlyken ouderdom, Johannes in Jeſus, en Chriſtus na den vleeſche „voor den Geeſtelyken: eeven als het maanlicht voor de zonne doet. Het „welk daarom tegenwoordig eerſt ſchynen moet, eer het andere daar voor op „houden mag. Anders indien de Doop des waaters iemand het geweeten kon-„de reinigen, heilig en rechtveerdig maaken, zoo waare *Simon Magus*, en „alles wat alzoo gedoopt is, Chriſtus toebehoorende, 't welk anders bevonden „word, en alzoo niet weezen kan. Jaar MD. tot MDC.

„Ten XX. Dat ze vry in alle Kerken mogten gaan, afgoodery zonder „zonden doen; ziet hier in vangt zich myn beſchuldiger zelve: want hy „houd geen uitterlyke plaatzen voor goed, dat die iemand reinigen of heili-„gen zouden moogen, niettemin ſcheld en oordeeld hy my daar over, gelyk „of ze my onrein waaren, welke ik voor een vrye plaats erkenne, die niet „meer onrein is als alle andere. Want hadde de plaats iemand heilig of goed „moogen maaken, Adam was niet afgevallen, de Engelen hadden haare „woonſteede niet verlooren, en Chriſtus was ook gewiſſelijk in de helle ge-„bleeven. Dieshalven is den reinen alle ding rein. Wie vermag daar teegen? „Afgoodery nochtans moet verre van ons zyn, gelijk ook de gierigheid, die „ook afgoodery word genaamt, om dat alles in alle manieren en plaatzen met „de herten geſchied. Want wy gelooven in den eenigen glorieuzen God, „die heemel en aarde, zichtbaare en onzichtbaare dingen heeft geſchaapen en „gemaakt, en in Jeſus Chriſtus, enz. na de Artykelen des Heiligen Ge-„loofs.

„Ten XXI. Dat men den Doop over de kinderen toelaat, is (even als) of „men den Afgooden diend en met den Heidenen Avondmaal houd. Ziet „deeze woorden ontkenne ik gantſchelyk, en is ook myne uitlegging of ſpreu-„ke nooit geweeſt, hoewel ik op die uitlegging, indien die niet te lang zoude „vallen, veel meer te zeggen had.

„Ten XXII. Dat de leere van Paulus een dozyn-werk zoude weezen, „teegen Davids leere, heb ik niet gezegt: maar Paulus zegt zelve aldus, dat „zyn weeten en voorzeggen ſlechts ſtuk-werk is, en dat het voor het volkoo-„mene zal ophouden. 't Welk ik dan ook goed te zeggen hebbe. Doch dat „woord, ſtuk-werk, was de lieden al te klaar. Een dozyn-werk nochtans „is een ſchamper woord, en dat diende my beſt op gelegt. Wilde God, dat „zy eens verſtonden, en haar kaakebeen ſtil hielden, dat zy in 't heimelijk „daar meede niemand meer dooden, gelijk als Caïn zyn broeder Abel. „Doch aangaande, dat ik dat woord der hooge kenniſſe Godes, (dat my „geopenbaard en kondig gemaakt is,) hoog loove, en geen ſtuk-werk te zyn „gezegt heb, (gelijk Paulus van zich zelve bekent,) daar wil ik voor het aan-„gezichte des firmaments, (zoo daar zagtmoedig gehoor komt,) wel op aan „den dag koomen, teegen alle geleerde en wyze deezer weereld. Niet om „haar te behaalen of beſchaamen, ('t welk ik wel in de magt zoude hebben,) „maar om de eeuwige wysheid en waarheid hoogloffelijk te maaken. Men „geeve my maar een weinig zachtmoedig gehoor, en onderzoeke met der waar-„heid, of zy den Vader en den Zoone bekennen, of ik? En of myn woord, „leere en verſtand, booven dryft of het haare, en deeze tyd, van den „welke ik getuige, niet de voorgaande, overtreffen zal tot onzer glorie. „Ziet, men legge myn woord of raade by de haare, gelijk Moſes tegen Jannes „en Jambres heeft gedaan, wat geld het? haare roeden zullen van de myne „ingeſlokt worden.

„Ten XXIII. Dat liegen, en de waarheid verzaaken geen zonde zoude „zijn: en dat men de Artijkelen des Geloofs, die te hoog zijn, vry mag laaten „vallen. Het eerſte, verwerpe, verzaake en loochene ik: heb zulks nooit ge-

Jaar MD. tot MDC. „sprooken, gedacht, noch geschreeven. Het andere van de Artykelen, die „te hoog zyn, te laaten vallen, daar af heb ik ook al niet van gesprooken: „want ik houde my by het woord van Christus Jesus, zeggende: zorgt niet
Math. 10. „wat gy zult zeggen, enz. Ik wil ook na zyn bevel, raad en ingeevinge doen, „en verwachte in dien tyd te spreeken, (gelijk in alle andere tyden,) 't geene my „de Vader ingeeven zal. Dit, en niet anders is myn woord, raad, en leere. „Het zal zoo bevonden worden.

„Ten XXIV. Dat de weereld geestelijk vergaan zal. Dit bekenne ik „eensdeels recht en waarachtig te zyn. Doch uitterlijk, en ook in 't zondelijke weezen. Maar, zoo de gemeene man meent, die van God niet en weeten, rechts noch slinks, licht noch duisternis, rein noch onrein, vleesch „noch geest, na de waarheid kennen, is myne meening niet. Te weeten: „dat hout en steen, enz. zouden vergaan, anders als men dagelijks ziet: „doch dat is de weereld niet, want die is in den mensche, en de mensche in de „weereld, die maaken en zyn te zaamen een weereld vol boos bedryf: daarom „word dezelve hoe langer hoe erger uitgesprooken: over welke weereld God „met toorn en ongenaade koomen zal, die hy echter eerst zulken liefde beweezen heeft. Niet, zeg ik, steen en hout, maar de mensche; gelijk „geschreeven is. En dat die ook niet alle ontslaapen, veel min vergaan zul-
1 Cor. 15. „len, getuigt Paulus opentlijk aan die van Corinthen: behalven alle andere getuigenissen, die my te lang zouden vallen hier alle op te haalen, als in de „Psalmen, Jesaias, Jeremias, Ezechiel, enz. genoeg op alle plaatzen uitgedrukt staan. Alzoo hoord gy, dat zulks recht is, als het wel begreepen „word. Doch is het dat deeze weereld hout en steen is, zoo zalze daar in ook „vergaan: Doch de woorden, die gy gehoord hebt, beduiden wat anders. „Maar dat heeft ieder een niet geweeten.

„Ten XXV. Dat de zaaligheid der Heiligen niet in den heemel, maar op „der aarden weezen zal. Dat heb ik zoo niet gezegt, noch gewilt, maar gelijk de Schrift getuigt. Ook is die spreuk dubbelzinnig, daarom kan ik die „met weinig woorden zeer bezwaarlijk beduiden. Vermits eenige moogelijk „mogten zeggen, dat het gesprooken waare van de geene, die haare zaaligheid „in alle aardsche dingen en lusten des vleesches stellen, dewelke haaren buik „tot eenen God hebben. Doch dat zyn de vyanden des kruis van Christus, die tot „aardsche dingen gezint zyn. Andere mogten zeggen, het is gesprooken van „die de zaaligheid en de verryzenisse hebben, op deezer aarden haare wandel „en ommegang, niet in den heemel wilden hebben. Daar op ik kortelyk antwoorde, en zegge; dat ze de lichaamelijke verryzenisse gedenken, en zien „wel, dat ze geschieden zal op der aarden of in den heemel. Is 't dat ze op „der aarden zal zyn, daar de begraaving is, (want daar de begraaving is, daar „is ook de opstanding,) zoo zal men niet denken, dat wy daar by verminderd „zyn, en te minder verkeering, lust, vreugde, en leeven, in zulken heemelschen weezen zullen hebben, zoo wy menschen maar alleen slechts vergoodet waaren, het ryke Gods in ons hadden, zoo waaren wy zeekerlyk „overal in den heemel, daar wy lichaamelijk zouden zyn. Want de Heere van „den heemel heeft zelve zulks voor de verryzenisse, en na zyne verryzenis gedaan: ja gegeeten en gedronken. Wat is dat gezegt? Niet teegenstaande is „by ons hier over geen verschil, maar daar zyn kleine woorden onder de „onze van. De Zaaligheid zal in God en in zyne Zoone in der eeuwigheid zyn. „Zoo deeze niet en koomt, gelijk hy gezegt heeft, om ons onzaalige zaalig „te maaken, onder ons woone en wandele, de aarde na zyne beloften te bezitten geeve, zoo zal ik met de geene, die zulks denken, gemist hebben. „Maar alle vleesch is hooi, verdord en neemt af, doch het Woord van onzen

„God

„ God blijft in der eeuwigheid. Gelukzaalig is hy, die zich daar in na de „ waarheid bevind. Jaar MD. tot MDC.

„ Ziet dat is kortelyk den inhoud en 't besluit van myn kleine antwoord en „ ontschuldiging aan Uwe Genaade, van deeze en diergelijke oproerige Arty- „ kelen, die in verscheide manieren hier en daar overal uit gaan, en der zelver „ onbescheidene stinkende reedenen meer, die my, (en de geene, die zoo wel „ als ik met de eeuwige waarheid Gods eenig zyn,) over al vast na geschree- „ ven worden. Welke ik met geduld van Gods genaade lange heb aangehoord, „ geleeden, ja ten uittersten verdraagen, en noch wil: want ik denk by my zel- „ ven aan dat oude spreekwoord, te weeten: Psalm. Ezech. Zach. 2. Joh. 14. 2 Cor. 6.

Al is de leugen noch zoo snel,
De waarheid achterhaaltze wel.

„ Hoewel ik myne zaake aan God, en Uwe Gen. neevens deeze reedenen te „ oordeelen beveele, zoo begeer ik daarom evenwel, dat Uwe Gen. van dit „ antwoord of bericht worde verwittigd, om tot rust en vreede in zachtmoedig „ gehoor der waarheid te koomen, die door dusdaanigen kwaaden middel, „ den behoeftige herten onthouden word: Als meede door etlijke Schriften on- „ der mynen naame, na myne wyze en gewoone woorden, (by geval, van „ zommige, die buiten myn weeten haar roemen van de onze te zyn,) voort „ gebragt, die eensdeels daar af, (gelijk ik vermoede,) ook de oorzaak „ zyn. Voorts verzoek ik, dat men ons op zommige plaatzen, daar heenen „ deeze artykelen gezonden worden, beschryve, dat dit de artykelen zyn van „ die Embden aanneemen wil, en andere diergelijke steeden meer, daar door „ de geheele weereld voor moet verstommen, en ieder een leugenachtig daar „ in bevonden zal worden, gelijk wy tot noch toe onder ons bevinden, hoe „ leed het onze teegenstreever en benyder is, wiens voeten snel zyn, om on- „ schuldig bloed te vergieten, waar door Gods toorn over 't gantsche land „ word verwekt. Zoo zal Uwe Genaade dan weeten, en alle die dit geschrift „ leezen, bekennen; dat ik zulken verkeerden zin altoos teegen geweest ben. „ Dat ik het geheele land veel goeds en geen leed gedaan heb, en het zwaard, „ tot bloed-vergieten gemaakt, ter neder gelegt heb; en een ander zwaard des „ Geests, tegen zich zelve, weder in haare handen gegeeven, waar meede „ groote bloedstortinge, moord en brand, met verderf van de vruchten weg ge- „ noomen is. Dat men 't alzoo, en niet anders by my bevinden zal, geeft dat „ vry geloof: het welk men t' zyner tyd zeekerlijk weeten zal. Wiit den on- „ schuldigen niet dooden, want ik recht veerdige den Godloozen niet, zegt de „ Heere. Prov. XXXI. 8, 9. gantsch. item. Prov. XXIV. 1. Syr. IV. 9. Prov. „ XVII. 15. Want de Heere haat even zoo wel die den boosdoender onge- „ straft laat heenen gaan, als die den onschuldigen veroordeeld en straft. Nu „ kan Uw. Gen. Welgeboorene Vrouw, en gy Eerzaame Heeren nimmer- „ meer zeggen: Wy wisten 't niet. Denkt niet, dat die het herte gemaakt „ heeft, zulks niet zoude weeten: en die uw gemoed heeft geschikt, niet „ zoude zien. Prov. XXIV. 12.

Uitgegeeven in den jaare 1540.

Een

Jaar MD. tot MDC.

Een verantwoording van ons gevoelen en Christelijken Geloofs, ſchriftelijk en ook kortelijk in deezen inhoud vervat.

„ONs Geloove en Leere zy van, aan en in den eenen, eeuwigen, almagtigen God, Vader, Zoon en H. Geeſt, door des zelfs H. Verſtand ons geopenbaard, hier zoo verre het moogelijk is, letterlijk, op 't kortſte beſchreeven, aan een ieder gegeeven die het wil onderzoeken en beproeven. Wat niet volkoomen is, zal God ons in Chriſtus (met den welken wy teegen ons zelven, door zyn licht en verſtand t'allen tyden ſtemmen, en bekennen onzen Heere en Meeſter, na den Geeſt, in de waarheid te zyn,) volgens beloften daar van geeven. Want wy alle tyd met goeden wille zyn woord, (het zy door wien het wil,) gaerne hooren, en na onze vermoogen ook doen willen.

„Wy gelooven aan God den Vader, den Almachtigen Schepper des Heemels en der Aarden, met alles wat daar in is. Ende in Jeſus Chriſtus zynen eenigen geboorene Zoon: daarenbooven alles wat hy geleerd, geſprooken, geleeden en gedaan heeft. Dat hy van boven koomende van den H. Geeſt is ontfangen: ter weereld gebooren van Maria: onder den Rechter Pontius Pilatus gekruiſt, geſtorven, en begraaven, needer gedaald ter hellen: ten derden dage opgeſtaan: daar na ten heemel opgeklommen, en ter rechter hand in de kracht van zyn heemelſchen Vader is zittende of ſtaande: dat hy ten jongſten daage, volgen szyn woord, zal weeder koomen, en oordeelen de levende en de doode.

„Wy gelooven in den H. Geeſt, eene gemeenſchap der Heiligen, vergeevinge der zonden, opſtanding, of verryzenis des vleeſchs, en na dit leeven, een ander waarachtig eeuwig leeven. Amen.

Het geloove is een werk Gods.

„Doch nu leeren wy onze kinderen aldus: Hoe dat de Heilige Kerk van Chriſtus (Gods Heilige Geloovige Gemeente) het geſprookene, uitwendige, woordlijke Geloove, niet houd voor 't waare Geloove der kracht na den Geeſt. Derhalven men daar toe andere oogen, ooren en verſtand, of zin des herten ſcherpen en gereed maaken moet, daar het Geloove meede overlegt, bevat en begreepen, aangemerkt en verſtaan word. Zoo leeren wy haar, op dat ze zich niet mogten laaten dunken het zelve waarachtiglijk te hebben, of te bekoomen, zoo zy daar in, uit of door geen ander hert, zin, wille en gemoed na God, als na den vleeſche uit haare menſchelijke geboorte, een gevoelen hebben.

„Voorts leeren wy haar meede de woorden onzes Heeren Jeſus Chriſtus recht verſtaan, (na onze beſte verſtand,) gelijk men ons na het Euangelie heeft geleerd, en in de H. Schrift des Bybels beſchreeven word. Hoe dat wy die niet moogen na ons verſtand, eigen menſchelijke zin, of eigen wille trekken, buigen, of verſtaan: maar na den wille en zin des Geeſts van Chriſtus, dat de zelve Geeſt onze menſcheid of vleeſchelijke zin en wille aller weegen gantſchelijk teegen, in dier voegen daar over niet ruſtende is (aan den geenen die hem hoord en gelooft) tot dat hy het zelve, door veelerley ſtraffingen, tuchtingen, beriſpingen en onderwyzingen heeft t'onder gebragt, en ons alzoo voor 't eeuwige verderf bewaart, en van zonde, dood, duivel en helle bevryd.

Hier

„ Hier toe leeren en raaden wy haar het dagelyks gebed van Christus dikmaals „ te bidden, in het H. Geloove toe te neemen, na den Geest, en niet in ondeugden na den vleesche te leeven: dewyl men anderzints daar in mogt sterven, ook met God en zynen Christus niet kan vereenigen of hen behaagen, „ door dien het zelve altyd teegen den Geest geneegen is en doet, ook geduurig teegen den Geest des Heeren wederspannig is. Derhalven moeten zy dagelijks met 'er tyd zulk weezen afleggen en een teegenzin daar in krygen, door op zien en aanmerken den Heiligen reinen Geest en deugden „ Gods.

Jaar MD. tot MDC. In ondeugden, dat is, in booze en verderfelyke dingen onzer zielen.

„ Vorders raaden en leeren wy haar, dat ze haare herten van alle ydelheid, „ boosheid, argheid, en schalkheid, ja van alle ondeugden onttrekken, behoeden en wachten zullen, op dat ze daar door in 't licht des Heiligen Heemelschen verstands wandelen, en rein mogten werden, gelijk hy rein „ is. Want in hem, en door hem, zullen en moeten wy aan onze zielen van „ alle onreinigheid, en de doode werken, vry en zuiver afgewassen werden, „ door het bloed aan zyn kruisse, en zyne werkelijke liefde, tot den welken „ wy, (die gemeenschap en eenigheid met hem hebben willen,) koomen moeten.

„ Hier by leeren en raaden wy, dat ze zich zelven uit het zondelijk oude „ kwaad moeten trekken, en tot Christus, een eeuwig, heemelsch, oprecht, deugdig weezen weeder ingaan: dat ze anders van hem niet leeren, zyne „ leerlingen, kinderen of jongers niet en kunnen zyn, zyne Heilige Sacramenten anderzints niet waardiglijk of nuttelijk genieten, zyne dood en verryzenisse deelachtig moogen werden, noch geloovige genoemt worden: 't welk „ wy met meenigerley gelijkenissen bewyzen. Alzoo dat wy ons het zelve in den Doop hebben verplicht en schuldig gemaakt, onze kinderen dat zelve voor te houden, en daar in na ons vermoogen door Gods genaade op te „ brengen, op dat ze in zeegeninge, en niet in vervloekinge, (gelijk van den „ Godloozen geschreeven is,) gebooren werden, en haar deel niet vervloekt „ mogt zyn.

„ Daarenbooven raaden en leeren wy haar, datze, om hier in niet onmagtig, spaarzaam, traag en onnut te werden, altoos moeten waaken en bidden, haare ouderen gehoorzaam zyn, ook God, na zyne geboden boven alle dingen lief hebben, eeren en vreezen van gantscher herten, van gantscher zielen, uit alle onze krachten en vermoogen: daar na, dat ze haaren naasten „ zullen lief hebben als zich zelve. Voorts, dat ze eerbiedig, beleeft, en vreedzaam (zoo verre het immer moogelijk is) teegen alle menschen moeten zyn. Dat ze om zulks te bevorderen, na 't bevel van den Heere ook goed „ weeten te doen den geenen, die haar het kwaade doen: hertelijk liefde bewyzen, die haar haaten: ook zeegenen of welspreeken van de geene, die alles kwaads van haar spreeken: dat ze zullen bidden voor den geenen, die haar alle leed aandoen. Op dat onze oude mensch t'eenemaal overwonnen, en met den voeten, in zyn booze, ongeloovige schalken aart met 'er tyd „ vertreeden, weg- en te niette gedaan mag werden, en ons de rust en vreede in „ Christus gegeeven, mochte ontmoeten.

„ Ten laatsten leeren en raaden wy, dat ze haare Overigheid van Gods wegen gehoorzaam zullen zyn, God voor de zelve bidden, dat het haar in alles goeds altyd wel mag gaan, lang moogen leven, en haaren dienst, na zyn welbehaagen moogen uitdienen, de rechte arme, weduwen, weezen, en „ vreemdelingen der aarden, voorstaan; en de goede teegen de kwaade beschermen. Datze vreede, liefde en eenigheid alzoo onderhouden, en niemand het zyne onthouden, rechtvaardig en vroomelijk zonder huichelery vry-

Jaar MD. tot MDC. „hertig leeven, op God in alle voorvallen vast betrouwen en dankbaar zyn „moeten. In 't kort, wy leeren haar, dat ze haar geloove van herten recht „beleeven, bekennen, weeten, verstaan, en 't zelve in Goddelyke waare „kracht door den dag bewyzen, niet op uitgesprookene woorden alleen laa-„ten staan: dewyle zy daar in geen Christen, onder de gemeenschap der Hei-„ligen, maar na de waarheid in den oprechten Geest der volmaaktheid zul-„len verschynen, met God en zyn eeuwig woord in waarheid te zyn, altyd „en eeuwiglijk tot 'er dood en bloede toe. Daar toe helpe en sterke God ons „allen door Jesus Christus. Amen.

DAVID JORISZ.

Ontschuldiging.

De roem van onzen hoop, in alle zulken grond, is deeze:

„NAamentlijk, alleen op eenen genaadigen, waarachtigen God der eeu-„wige vreede, liefde en gerechtigheid. Indien wy deezen verkrygen, „bekoomen wy met hem en in hem alle dingen. Te weeten, geen ding hier, „noch hier namaals immermeer gebrek te hebben, wy zyn dan (genoomen in „des menschen oogen) ryk of arm, wy willen ons daar aan wel vergenoegen, „en zullen rykelyk met God en in God meer dan genoeg begoed zyn, dewyle wy „gelooven en weeten, dat in hem alle volheid des leevens, licht en verstand, „rust, vreugde en vreede is: ook in dier voege ons nergens anders meede troosten, „gerust stellen, bevreedigen of verheugen, noch geen roem van bevinden of „gevoelen, als in de vereeniginge der liefde van Christus en volkoomene waa-„re kennisse Gods, daar in onze vaste grond en boodem eeuwig onwikkel-„baar zal blyven staan: doch wat daar buiten is, moet alles vergaan.

De liefde, daar wy na staan, of in zulken geloove en hoope begaan, is deeze:

„TE weeten, dat wy te zaamen voor al ter herten neemen, dat wy aan an-„dere even als ons zelve het goede, en geenzints het kwaade gunnen: nie-„mand by ons weeten en vermoogen, in nood of gebrek verlooren of te rugge „laaten gaan: geene van de zelve vergeeten, na de maate van een iegelyks ge-„loove: de liefde van ons geloove te bewyzen met hert, zin en gemoed: Niet „alleen het geene haar uitwendig aan het lichaam ontbreekt, maar inwendig „aan de ziele. Het welk voor al ten aller eersten moet gezocht en bevorderd „worden. Want de lichaamelijke oeffening is niet voordeelig: maar de „Godsdienstigheid doet van binnen veel voordeels: want de Heere Jesus is al-„leen daarom gezonden, gekruist, gestorven, en opgestaan. Zoo iemand „hier in niet oprecht bevonden word, die moet zyne berispinge, straffe, rouw, „en leed daar over draagen: Indien zulks niet geschied, zoo gaat de zelve in „hem zelven uit, en word een godlooze en duivel: want hy valt in den toorn „Gods in eeuwigheid, die, zeg ik, dewelke zich niet wil verbeeteren. Doch „wy snyden niemand af, die in de liefde staande blyft: wy bidden liever, als „dat wy vloeken. Dewyle wy hoopen het kwaade te overwinnen door het „goed, zoo worden wy in de liefde niet moede, daar ons God door zynen

„Christus

„ Christus voor wil behoeden. De Rechter, Koning, en Heer der geheele „ weereld, verzorgd de zyne altoos. Ziet, dit is den korten zin van ons „ geloof en leere, gelyk de Apostolische Christelyke Kerke over al, na by „ en van verre leerd. Jaar MD. tot MDC.

Volgt nu hier op het boven meede aangetoogene

TEEGEN-BERICHT,

Op een laster- en scheld-boekje, genaamt

DAVID JORISZ.

Uit Holland, des Aarts-Ketters waarachtige Historie zyns leevens, en verlydelyke leere, enz. uitgegeeven in 't jaar 1559.

Joan. VII. 51.

Oordeeld onze wet een mensche, eer men hem verhoord en erkent wat hy doet?

Actor. V. 39.

En nu zeg ik u l: laat af van de menschen, en laatze vaaren, is de raad of dat werk uit den menschen, zoo zal 't vergaan: Maar is 't uit God, zoo kond gy dat niet te mete doen, op dat gy niet bevonden word, als die teegen God willen stryden.

VOOR-REEDE.

Tot den goedwilligen Leezer.

Nadien voor een recht natuurlyk mensch niets ondraagelyker noch zwaarder is, om aan te zien of te lyden, als dat zyn allerliefste wyf, kind of broeder geweldiglyk en wreevelyk, of door een groot ongeluk van hem word afgescheiden, en van natuuren niet zoude konnen na-laaten, den zelven te helpen of bystand te doen, daar hy konde of mogte, zoo kan men denken, hoe veel zwaarder en onverdraagelyk het dan moet weezen, aan iemand die de liefde van Christus en God booven al dat op aarden is, lief en waard heeft, te hooren, te zien, en te lyden, dat men zyn Heer en rechte liefhebber, en vrind der eenwige waarheid Gods, zoo schandelyk met leugens, geweld en moedwil komt overvallen, en zyns gelyke leedemaaten of meede genooten in den Geloove, zulk lyden en ongeluk moet zien aandoen.

Dewyl ik dan ook een weinig van zoodaanige liefde en lyden gevoelyk ondervinde, en met opene oogen inzie, dat zulks over den vroomen, Godzaaligen David en zyne Leer is geschied, en noch dagelyks van onweetende gedaan word, en langen tyd gewicht heb, of daar iemand koomen mogte, die hem in deeze grove onbeschaamde leugen verontschuldigen zoude, of voor zyne Leere ver-

Jaar MD. tot MDC.

verantwoorden: ende niemand gevonden of gehoord hebbende, ben ik zeer verwonderd geweest, over de groote langmoedigheid en 't geduld der Davids gezinden: ziende, dat by geene gezintheid of volk op der aarden, noch by my, noch by andere menschen zoo grooten lydzaamheid en geduld te vinden was: Dieshalven ik eindelyk genoodzaakt ben, des voorschreevenen Davids boeken met eenen langmoedigen zin en goed voorneemen verder na te denken, en te onderzoeken: daarom die leezende, zyn myne oogen hoe langer hoe meer geopent, alzoo dat ik ten laatsten zeer sterk ben gedreeven, om myne meening en gevoelen daar over in 't korte te verklaaren, en de zaak van deezen ten onrecht beschuldigden vroomen man (na myn klein verstand) te verantwoorden: en zulken ongebruikelyken tyranny, geweld en wreevel, die de Spaansche Inquisitie zeer gelyk is, met reeden en bewys der waarheid teegen te staan, gelyk den jongen Daniel door Gods hulpe teegen de twee valsche Rechters, om de vroome Susanna te beschermen, gedaan heeft. Bidde derhalven u waarde eerzaame leezer, dat gy de verscheidene geruchten, tot nadeel en lasteringe der geloovigen uitgegaan, wel gelieft te onderzoeken: dewylze altyd door het goede en het kwaade, door spot en smaad moeten heene gaan, en gemeenlyk van den ongeloovigen als verleyders moeten geacht zyn, hoe vroome Apostelen en Booden Gods zy ook waaren, gelyk gy 2 Cor. 6. *kund leezen.*

Daarom oordeeld niet onbekent van een zaake, die u l. niet wel bewust is, denkt wat de Alweetende God ons tot een voorbeeld heeft voor gedaan, die het geruchte van Sodoma en Gomorrha, dat voor zyne gezeegende ooren was op geklommen, eerst had willen onderzoeken, of het ook alzoo ware, gelyk het geroep daar van ging. Leest Gen. 18. ver. 21. *Laat u l. dat voorbeeld meede ter harten gaan, op dat gy ook bedenkt en naarstelyk onderzoekt, of dat gerucht der valsche onrechtveerdige Schriftgeleerden ook alzoo is, op dat gy den onschuldigen met de verkeerde Geleerden door onbedachtzaamheit niet veroordeelt. Want daar in is groote schaade, ja zelfs verdoemenis geleegen: gewisselyk weetende, dat alle valsche tongen, die haar teegen den rechtvaardigen stellen, in 't rechtvaardig oordeel Gods, zullen verdoemd worden. Leest* Esai. 54. ver. 17.

Derhalven roep ik met den jongen Daniel over deeze valsche rechters en beschuldigers, en tot ontschuldiginge van de beschuldigde: Ik ben rein van deezen bloede, waarom zyt gy lieden zoo dwaas, niet oordeelende en bekennende 't geene waarachtig is? Gy hebt verdoemd de Dochter Israëls, keerd weeder tot het Gerechte: want zy hebben een valsche getuigenis teegens haar gesprooken: gelyk ik u l. nu uit uw' eigen mond en woorden, die in het lasterboekjen zyn gezet, opentlyk bewyzen zal.

Vaar wel.

TEE-

TEEGEN-BERICHT,

Op een laster- en scheld-boekje, genaamd

DAVID JORISZ.

Uit Holland, des Aarts-Ketters waarachtige Historie, van zyn leeven en verleydende Leere.

HOord nu eens gy verkeerde Geleerden uwe eigene getuigenis, of gy niet met uwe tonge gedwaald hebt, en daar door verstrikt word, in 't geene gy alle eenpaarig van hem getuigt: want gy pryst ten eersten het leeven en de leere van David Jorisz., hem ter eeren, en u l. zelf tot een eeuwige schande: en naderhand daar en teegen lastert gy zyn leeven en leere: gelyk zulks breeder in uw eigen laster-boekje op 't 6. blad verhaald is.

Text. Fol. 6.

Zoo lange hy tot Bazel heeft gewoont, heeft hy hem met alle de zyne voor aller burgeren oogen en ooren zoodanig gezocht te bewyzen, met onderhouding van alle burgerlyke gerechtigheid, en gebruik der Gods-dienst, met aalmoessen aan den armen te geeven, vertroostinge der kranken, en hulpe der nooddruftige, met andere diergelyke werken, enz.

Van gelyken Fol. 7.

Want hy voerde een hoffelyke pragt en swier in zyne huishoudinge: en of ze schoon heerlyk en groot was, zoo was die nochtans zoodaanig aangestelt, dat alles in vreede en stilte toeging: want een ieder had zyn bevoolen werk en ampt, en alles was in een zoo grooten huishouding zoo geschikt, dat een iegelyk wiste wat hem te doen stond, en niemand wierd daar toe zoo hard gedrongen, dat hy iets booven zyn vermoogen en wille behoefde te doen, enz.

Volgen de getuigenissen die gy geeft van zyne Leere.

Text. Fol. 35.

Voor eerst heeft hy hoog en ernstelyk geleerd en door willen dringen, dat men zich zelve moet afsterven en verloochenen, enz.

Antwoord:

Hier op word hy nu valschelyk van u l. beschuldigd, dat hy in alles recht het teegendeel gedaan en gepleegd zoude hebben, en zich zelve in alle wellust des leevens gewenteld. Doch hoord nu het antwoord, en oordeeld niet na het aanzien, maar oordeeld een rechtvaardig oordeel. Joh. VII. 24.

Indien dit u l. schryven waar is, zoo is het eerste van u l. loogen: Waarom geeft gy dan zoo goeden getuigenis van zyn leeven en huishoudinge? Een van

Jaar MD. tot MDC.

tweën, het eerfte of het laatfte van uwe getuigeniffen moet loogen of waarheid weezen. Is het loogen, waarom geeft gy dan een goede getuigenis? Is het waarheid? wee dan u l.! want gy moet een eeuwige fchande begaan, dat gy den oprechten teegen de getuigenis uit uw eigen hert blameerd en onteerd. Foei u l., dat gy zoo opentlyk teegen u zelfs fpreekt en fchryft.

Gy fchryft vorder:

Dat hy de ootmoedigheid geleerd zoude hebben, en zelve met zyne kinderen in alle praal, hoogheid en pragt geleeft heeft, gelyk de gantfche Stad en Landfchap Bazel bewuſt is.

Antwoord:

Hier getuigd gy weederom alles teegens u zelven: want ter zelver plaatze luiden uwe eigene woorden, Fol. 5.

Text.

De man was van een eerlyk aanzien, van een fraaye geſtalte, gelyk een vroom man behoord te zyn: hy hadde een wel geſtelt lichaam, een geelen baard, graauwe oogen, die hem in het hoofd glinſterden: was ernſtig van reedenen, doch zagtmoedig, de gedaante van zyn geheele lyf was zoodanig geſtelt, gelyk het zich aanzien liet, eeven of de vroomigheid alleen by hem woonde: daarenbooven was hy met alle de zyne, die by hem waaren, op zulken wyze gekleed, dat men anders niet konde afneemen of bemerken, dat'er iets quaads verborgen was. In 't korte, niemand had anders konnen zeggen, dan dat hy een dapper aanzienlyk man waare, die met waarheid en gerechtigheid omging, zoo zeer ſchikten zich alle dingen te zaamen, enz.

Wat dunkt u l. hier nu, gy nydige Schrift-geleerde, koomt uwe getuigenis hier meede niet wel over een?

Vorder fchryft gy ook Fol. 35.

Dat hy verdraagzaamheid heeft geleerd: en zelfs met alle wreevelmoedige ſtoutigheid onder den zynen geheerſcht.

Antwoord:

Het teegendeel blykt meede wel uit u l. eigene getuigenis van zyne huishouding Fol. 7. daar gy getuigt, dat alle dingen in ruft en ftilte toegingen, en dat niemand van zyn huisgezin boven zyn vermoogen en wille wierd gedrongen iets te doen.

Ziet hier uwe eigene woorden, zynze niet zelve ftrydende? Ja zy zyn 't zeekerlyk. Wee u lieden, ja wee u lieden! gy moogt u wel fchaamen van zulke openbaare ftrafbaare loogen: wat dunkt u lieden? is dit noch geen valfche getuigenis?

Ten 4. Schryft gy ook:

Dat hy kuiſcheid en reinigheid geleerd heeft, doch dat hy zelve in teegendeel in alle geilheid geleefd hadde.

Ant-

Antwoord :

Deeze leere houde ik voor recht en goed : doch waar meede hy bezwaard is geweest, bewyzen genoegzaam zyne Schriften : en het is den geenen het beste bekent, die Christus recht in de weedergeboorte na volgen. Doch ik zegge opentlijk, dat deeze uwe getuigenisse even zoo waar is, als de voorige, en daarom wel voor een openbaare loogen gehouden mag worden. Indien gy zoo wel geschreeven had, waar meede gy zelve belaaden zyt, zoo had gy wel gedaan : Gy zoud den splinter in uw broeders ooge laaten steeken, en den balk uit uw eigen ooge getrokken hebben. Hoe oprecht gy in alles gehandeld hebt, zal de Heere met 'er tyd ontdekken, en alle de steen-werpers (die doch niet zonder zonden zyn) haar eigene steenen op haar hoofd laaten koomen, wanneer het openbaar word, dat gy kwaalyk hebt geoordeeld, en valsche getuigenis hebt gegeeven, ook eenstemmig teegen den oprechten vroomen David met een valsch gerucht geroepen, en onrecht gehandeld. Doch de tyd zal met 'er haast koomen, dat deeze valsche Rechters van den anderen gescheiden, en uit den stoel van haar vermeeten oordeel verstooten zullen worden : als dan zal men bevinden, hoe onrechtvaardig het zaat van Canaan geoordeeld, de onschuldige onderdrukt, en de schuldige vry gelaaten heeft.

Nu weet ik, gy zult hier op veel weeten te antwoorden, als naamentlyk, dat David geen onrecht is geschied in 't geene de Geleerden uit zyne Schriften hebben getrokken. En aangaande de XI. Artykelen, waarom hy in zyne leere voor een Aarts-Ketter is gehouden en veroordeeld, is opentlyk gebleeken, en zy staan genoeg in zyne Schriften, zoo dat ze niet te loochenen zyn. Desgelyks de verandering van zyn naam, en de openbaare loogen der zynen, die haar vaders naam verzaakt en namaals beleeden hebben, waarom ook Fol. 15. op de kant, dit volgende is gesteld.

„ O onbeschaamde, stoute, huichelachtige Heiligen, en openbaare loogenaars, hoe recht treed gy de voetstappen uwes vaders en meesters na ? maar „ toen het bloed-gerechte (zoo hier na volgd) haar ondervraagde, wisten zy wel „ anders te zeggen, bleeven derhalven by haares vaders en leeraars leere, gelyk „ de haaze by zyne jongen, daar eenige haare eere, lyf en goed voor hadden op „ gezet.

Antwoord.

Wat belangt het uitschrift der Geleerden, dat bevind ik zeer loogenachtig, nydig en partydig gedaan en geschreeven te zyn, 't welk ik hier na opentlyk zal weederleggen en anders bewyzen, zoo wanneer ik eerst met reeden zal verantwoord hebben, het loochenen van zyn naam, en 't verzaaken der zynen, hoe, en waarom dat zulks is geschied. Maar ik geeve u l. voor eerst te bedenken en te verantwoorden het gemeene gerucht der burgers en inwoonders, het geene op Fol. 19. is te vinden. Was dat geroep waarachtig, dat het verstorvene lichaam van David als een God vereerd wierd ? Of was het een openbaare verdichte loogen ? Wie was hier anders de oorzaak af, als gy lieden ? O gy verkeerde Schriftgeleerden ! Waarom hebt gy over zulken onbeschaamden loogen, die zoo openbaar, buiten nood verzierd was, niet meer geroepen, en uw' eigen loogenaars gestraft ? Nu ik zal u laaten vaaren, en koomen tot de verantwoordinge, als gy hooren zult.

Ten eersten is kennelijk, dat de Godvruchtige David door weelde niet gevlucht is uit Nederland, maar de bittere bloedgierige *placcaten* door 't aanstooken van uwe Canaänietsche broeders, zyn daar de oorzaak van geweest :

welkers

Jaar MD. tot MDC. welkers vervolging zoo ſtreng was, dat de vroome man (na des Heeren raad) zich had moeten wachten voor zulke luiden, en met zyn wyf en kinderen van de eene ſtad in de andere vluchten : door dien ze op zyn lyf en leeven een groote zomme gelds hadden gezet, en veele, die de waarheid geloofden, (gelijk gy zelve bekend,) omgebragt, en van haare goederen berooft, wyf en kinderen op de ſtraat gezet, en zoo berooit laaten loopen.

Zoo is 't geſchied, dat niet alleen hy met zyn wyf en kinderen, maar ook veele van zyne vrinden met hem na Duitsland zyn gereiſt, en aldaar gezocht onder de beſcherming der Euangeliſche, (gelijk men die noemd) tot Bazel te woonen, 't welk hem eindelijk, door des Heeren voorzienigheid en genaade vergunt is geweeſt.

Aldaar woonende, hebben ze haar, volgens uw eigen verklaaring, alzoo gedraagen, gelijk gy zelve, op Fol. 6. opentlijk toont, dat ze niets hebben na gelaaten, waar meede zy meenden zich als goede Chriſtelijke luiden te bewyzen, enz. Want gy toond daar ook, dat ze de Overigheid getrouwelyk voor oogen hebben gehouden, en zich in de gemeenſchap der burgeren in alle zaaken en handel na haar vermoogen gevoegt, enz. Het volgende van u l. getuigeniſſen moogt gy voort leezen.

Belangende, dat hy zyn naam zoude geloochend hebben, is onwaarachtig: Want in zyn jeugd na het oude Paapſche gebruik by het Formzel is hy door den Wy-Biſſchop *Johannes* genaamt, en veele jaaren daar na alzoo geheeten. Doch door begeerte van zyn broeders, die ook zyne broeders in den geloove waaren, is hy bewoogen geworden zynen eerſten Doop-naam wederom aan te neemen, 't welk hy ook gedaan heeft. Anderzins was hy Johannes genaamt: ook in de kerke tot Delft Johan van Brug afgekondigt, toen hem zyne Huwelijks-geboden aldaar wierden gegeeven. Doch ſchoon zulks niet waare, gelijk het echter in der waarheid alzoo is, wat was daar in miſdaan? Wie is daar by te kort gekoomen? als het bloedgierige ſlangen gebroedzel, die dien Godwyzen man allerwegen hebben na geſchreeven, en veel kwaads van hem en zyne leere uitgeſpoogen en na gegeeven, om hem en den zynen gehaat te maaken, ja van der aarden weg te helpen? heeft daar ook iemand anders over te klaagen, als dat zelve bloeddorſtig geſlacht, om dat ze hem niet leevendig hebben moogen verſlinden? Of wilt gy om deeze oorzaak de vroome veroordeelen en verdoemen, door dienze de handen der dwingelanden en goddelooze door allerley middelen trachten te ontgaan? zoo zoud gy ook Abraham, den vader des geloofs, moogen beſchuldigen, die zeide, dat Sara zyn zuſter was. Deſgelijks ook Iſaac, die Rebecca meede voor zyn zuſter verklaarde.

Ten 3. moeſt gy ook veroordeelen den vroomen Jacob, die tot zynen vader zeide, dat hy Eſau was, leeſt Gen. XXVII. 19. of is 't u ook vergeeten wat David deede? toen hy voor Saul uit nood moeſt vlieden, leeſt hier van het eerſte boek Samuëls 't XXI. hoofddeel, en diergelijke meer. Maar wat zal ik vorder hier van zeggen, alleen ſpreek ik dit noch tot uwen beſten, dat gy op moogt houden de vroomen te veroordeelen, u l: biddende, dat gy doch in achting neemen wilt de oorzaak, waarom zulks alles geſchied, en diergelijke dingen meer, daar over gy altoos roept en ſchreeuwt, naamentlyk, over zyn rykdom en koſtelijke kleederen, ook over zyne hoogheid en ſchynende Eedeldom, dien hy in uwe oogen na menſchelijk aanzien gehad mogt hebben, als in 't bouwen van ſchoone huizen, en meer andere onnutte dingen, die te lang vallen, om alhier alles te verantwoorden. Doch op dat den aanſtoot, dien gy den onweetenden en eenvoudigen doorgaans in den weg legt, eens mogte weg genoomen worden, en den menſchen een effener en ſlechter weg te voor-

ſchyn

schyn brengen, heb ik niet konnen na laaten, de zelve wreede voorstellen eensdeels te verhaalen, en met bescheidenheid weederleggende te ontdekken. Jaar MD. tot MDC.

Zoo zegge en betuige ik dan, dat de rykdom en al dat andere volgende, in uwe oogen kwaalijk gebruikt, van den Godvruchtigen David niet dan tot nooddruft, bescherming en onderhouding van het natuurlijk leeven, en tot bevordering van zyne diensten en beroep gebruikt wierde, op dat hy door zulken middel en behulp des te beeter mogt vorderen en uitvoeren dat werk, waar toe hy van God geroepen en verkooren was: en dat hy onder eenen weereldlijken schyn, even als Jacob in Esaus kleed, ook den zeegen ontfangen moeste. Maar hoe zyn hert is gestelt geweest, en wat hy in 't heimelijk door Gods genaade gearbeid heeft, zullen zyne lasteraars en teegensprekers eerst te zien krygen, wanneer zyne oorsprong en geslacht-regifter getoont zal worden, te weeten, den rechten adel en weedergeboorte, die voor God geld, en den nieuwen naam, daar meede de Almachtige Heer hem heeft genoemd. Doch dan zal het met veelen te laat zyn, wanneer ze den rechtvaardigen in groote heerlijkheid zullen zien staan teegen de geene, die hem hebben benyd, en zynen arbeid verworpen. Zulks ziende, zullen zy met vervaarlyke vreeze worden aangetast, met verwondering over de zaaligheid, die ze niet vermoedden, zuchtende van bangigheid des Geests, zorgende by zich zelve, leedweezen bewyzende, en van benaauwtheid des herten roepende: dat is hy, dien wy wel eer hebben bespot, en uitgelachchen: wy uitzinnige menschen hebben zyn leeven voor razerny geacht, en zyn einde zonder eere: Ziet, hoe is hy onder de kinderen Gods gereekend? en zyn deel is onder de Heiligen, enz. in 't boek der Wysheid, V. hoofdstuk. Ziet, wanneer gy dat zult zien, dan zult gy wel anders spreeken, die nu uwen mond zoo wyd tot lastering opent, en uwe giftige tonge tot achterklap en beschuldiging gebruikt hebt, en noch doet. Doch dan zal uwe gerechtigheid aangeweezen worden, en uwe werken zullen u niet baaten, hoe wel gy 't nu waant, dat de Heere als dan zal zwygen, Esa. lvij. 17. Daarom laat af, eer u het strenge oordeel Gods overvalt.

Het is zeeker kennelyk en openbaar, dat hy zyn rykdom van u l. noch den uwen niet geroofr, noch met ongerechtigheid aan zich getrokken heeft, ik heb niemand daar over hooren klaagen. Doch wanneer het wel bezien word, zoo zoude dat vermoogen zoo groot niet zyn, als veel valsche beschuldigers wel roepen en roemen. Zegt gy, gelijk gy doet, dat het hem van alle kanten is toegebragt: dat mag eensdeels wel zoo weezen, dat veele trouwhertige door meedelijden bewoogen, hem en den zynen, die met hem waaren, tot nooddruft zomwylen wat toegezonden hebben. Zegt eens, wie is onder u l. die zulks afslaan en weigeren zoude? Beziet u zelven eens, gy beschuldigers, gy opperste heilige Leeraars: Dunkt u dat zoo grooten kwaad te zyn, dat de geene, die zyne Geestelijke goederen deelachtig zyn geworden, ook den vroomen David in tydelyke goederen wel betaamelijk verschuldigd zyn geweest om dienst te bewyzen tot zyne nooddruft. Leest Rom. xv. 27. Of wilt gy den Ossen den bek toebinden, die het koorn uittreed? of dunkt u, dat den geenen, die Geestelyke dingen zaaid, dan te groot is, dat hy haare vleeschelijke dingen maaye? Leest 1 Corinth. ix. Of zullen de geene, die met woorden onderweezen werden, den geenen niet alles goeds meede deelen, die haar onderricht. Leerd dat Paulus niet? Galat. vi. ver. 8. Wat wilt gy doch zeggen, gy rechte huurlingen en loon-preedikers, gy die ongezonden van zelve voort loopt om een stuk brood en een hand vol gerste? Wanneer het uw nooddruft aangaat, zoo kond gy het volk wel om uw onderhoud aanspree-

Jaar MD. tot MDC.

ken, en haar tot geeven vermaanen, gy alle zit zonder vervolging gemakkelyk in vreede: dies moogt gy uwe lastertonge over den vroomen ook wel snoeren. Doch 't is kenbaar, dat des vroomen Davids kinderen, na haar eigen zeggen, rykelyk genoeg geheiligt waaren: het was haar immers schande geweest, dat ze haaren Godvruchtigen Vader gebrek zouden laaten lyden, en niet eerlyk in kleederen en nooddruft onderhouden hebben, na dien zy van macht daar toe genoegzaam waaren voorzien, en aan de voornaamste Adel uitgehuwt, door welken de voornoemde David als toen genoeg middelen hadde, ten aanzien van de goede kennis en vriendschap, die hem daar toe behulpelyk kon zyn, om een woonig of meer te maaken of te koopen, niet voor zyn perzoon alleen, maar ook voor alle verdrukte en verdreevene lieden, die hem dagelyks kwaamen bezoeken, by hem te herbergen, en wat goeds te doen. Hy heeft zich zelve anders klein genoeg, (gelyk ieder een, die met hem in huis hebben omgegaan, getuigen moet,) gehouden, en liever de laagste en neederigste staat gewenscht te beleeven, als in zoo grooten aanzien en achting verheeven te zyn. Ja hy heeft zelfs genoegzaam aan den Eerbaaren Raad aldaar te kennen gegeeven, dat hy niet van Adel was, ook daar voor niet begeerde aangezien te zyn, maar dat men hem slechts voor een gemeen burger wilde houden, hoe wel het hem niet heeft moogen gebeuren, zoo dat hy teegen zyn wille en dank de weereldsche eere heeft moeten genieten, ja van de Heeren der Stad zelve zoodaanige eere is gegeeven. Nu dit overgeslaagen, men bevind dagelyks onder de hand, dat wel de aller snoodste en godlooste boeven, die arm en elendig, ja gantsch eerloos zyn, bankerottiers en guiten in waarheid zyn geweest, dat ze wederom tot groote rykdom, eere en Staat koomen, en noch hoog verheeven worden, doch daar over heeft men zulke vuile, stinkende, ongezoutene woorden niet uit gespoogen, noch daar teegen geroepen, als over den oprechten vroomen David, die by manier van spreeken, in een vinger tienmaal beeter is, als de andere in haar geheele lyf en leeven. Of hier nu geen aanzien des perzoons is, en men na des weerelds waan, en vleeschelyke oogen oordeeid, geef ik alle onzydige te bedenken, en daar uit te oordeelen.

Wyders aangaande den openbaaren leugen der zynen, als dat ze haars Vaders naam en leere zouden verzaakt hebben, en naderhand wederom bekent, als het bloed-gerecht haar vraagde, dat ze wel anders wisten te spreeken, en niet bleeven by de leere van haar Vader en Meester, daar andere en meenige haar eere, lyf en goed by hadden opgezet, enz.

Daar op antwoorde ik: dat hier uit genoegzaam uwe bloeddorstige aart aan den dag komt, ja, dat gy bloed-honden liever gezien had, dat ze alle waaren omgebragt, en van het bloed-gerechte met gelyken vonnis ter dood veroordeeld, dan dat de Heere haar door zyne voorzienigheid in het leeven behouden heeft. Ziet, of gy nu niet in Caïns wegen gaat, en na den kinderen Edoms aart, die zeggen: rein af, rein af, tot aan den grond toe: ja, die de verstootene dochter gelyk zyn, Psalm. CXXXVII. 7. Doch uw vonnis was alreede uitgesprooken, dat alle de geene die daar zoude koomen de leere Davids te verantwoorden, gelyke straffe aan lyf en goed zouden ontfangen. Dat is vast by u lieden omgegaan, met noch veel meer. Wat dunkt u l. was 't hier niet wel te raaden het heiligdom den honden te geeven? of de kostelyke peerlen voor de verkens te strooyen? op dat ze de zelve met haare vuile voeten vertreeden mochten, en zich tot haar om-

omkeerende, hen verscheure. Was dat de leere van Christus Matth. VII. 5. Prov. IX. 8. Of was haar hier niet geleert voorzichtig te zyn, gelyk de slange, en zich van al zulke bloeddorstige menschen te wachten, Matth. X. 17. Ook hebbenze haare Vaders zuivere leere niet geloochent, maar uwe giftige spinnen uitbroedzel, en groove leugens, die gy na uw verstand hun op 't aller gruwzaamste hebt voorgestelt, de welke zy licht te loochenen hadden: want dat geene, 't welk gy haar voorstelde, was uw eigen, en niet haar vaders leere, zoo gy met onderscheid en opentlyk bemerken zult in 't wederleggen der XI. Artykelen, die ik den eenen na den anderen, met reeden en bewys der Schrift, zal voorneemen en verhandelen, rond uit bekennende, hoe verre myn geloof en verstand, van een ieder Artykel gaat, wat ik daar in voor recht of onrecht houde, op dat uwer aller lastermond eenmaal mag gestopt worden, en de waarheid van dien opentlyk gezien en bekent zyn, op hoope, dat nu de tyd gekoomen is, dat men in Geloofs-zaaken niet meer zoo bloedgierig zal zyn, maar voor zoo verre het geloove en geweeten aangaat, gantsch vry gelaaten worden, om de tarwe met het onkruid te zaamen, zonder uitroeyen, na den raad van Christus, te laaten groeyen, tot dat de Heere ten dage des oogsts, zyne Engelen en oprechte gezanten zal zenden, die het onkruid van de tarwe scheidende, een iegelyk daar toe zy behooren, eindelyk zullen brengen, Matth. XIII.

Jaar MD. tot MDC.

Hier volgen nu de XI. Artykelen, die gy in uw lasterboek stelt, met de wederlegging en Antwoord daar op gedaan.

Het eerste Artykel.

I. *Dat alle leere, die tot noch van God, en door Moses, of de Propheeten, ja door Jesus Christus, zyne Heilige Apostelen en leerlingen zelve is gegeeven, was wankelbaar en onvolmaakt, ja ook onnut, om de waarachtige en volkoomene zaaligheid te verkrygen, en alleen daar toe ingesteld, dat de menschen, gelyk als kinders en jongelingen in tucht gehouden, en tot op deeze tyd in alle eerbaarheid op gevoed, en onderhouden wierden. Doch dat de leere van hem David Jorisz. volkoomen en krachtig is, om alle menschen, die de zelve aan neemen, zaalig te maaken.*

Antwoord:

Dat ontkenne ik, en zegge opentlyk, dat zulks Davids leere geenzins is geweest: te weeten, dat de leere van God, (zy mag zyn gedaan door Moses, door de Propheeten, door Christus, de Apostelen, of zyne leerlingen,) zoude wankelbaar en onvolmaakt, ja ook onnut zyn: door dien ik de leere Gods versta standvastig, en niet wankelbaar te zyn, volmaakt, en geenzins onvolmaakt, niet onnut, maar zeer nut. *Want alle schrift van God in gegeeven, is nut tot leeringe, tot bestraffing, tot verbeetering, en tot onderwyzing in de rechtvaardigheid, op dat ook een mensche Gods zy volkoomen geschikt tot allen goeden werke.* 2 Timoth. III. 16. Ik weet wel, dat ook de Schrift getuigt, dat geen Prophetie der Schrift geschied na eigen uitlegging: *Want daar is geene Prophetie*, enz. 2 Petr. I. daarom houd ik ze ook niet onnut, of in haare Propheetische woorden wankelbaar, als of ze konde missen.

Jaar MD. tot MDC. Maar ik moet u vraagen, of ons niet geleerd word, dat wy daar op wel zullen acht geeven, (te weeten, op het vaste Propheetische woord,) als op een licht, dat in een donkere plaatze schynt, tot der tyd, (merkt hier) dat den dag aanbreekt, en de morgen sterre (schynende hoe langer hoe klaarder) in onze herten op gaat, 2 Petr. I. 19. Ook gaat het eene licht (gelyk gy weet) het andere in klaarheid te boven. Want *een andere klaarheid heeft de zonne, een andere de maane, een andere de sterren*, enz. 1 Cor. xv. 41. Alzoo ook de diensten overtreffen den anderen zeer in licht en klaarheid: gelyk als Paulus verhaald 2 Cor. III. Want de dienst, die door de letteren dood, en de verdoemenisse preedikt, heeft klaarheid: hoe zoude niet veel meer de dienst, die den Geest geeft, en de gerechtigheit preedikt, overvloediger in klaarheid zyn? Ja, hy is zoo overvloedig in klaarheid verhoogd, dat ook dat deel, 't welk te vooren al verklaart was, niet voor verklaard was te achten, tegen de overvloedige klaarheid, die eerst in 't laatste daar by koomt. Daarom zeg ik, dat 'er een groot onderscheid is tusschen de eene klaarheid en de andere. Want was daar geen onderscheid, ja geen blijvend weezen, zoo behoefde Paulus hier ook niet af te schryven tot onzer leere, bestraffing en onderwyzing. En indien de eene klaarheid de andere niet overtrefte, zoo behoefden wy ook niet van de eene klaarheid in de andere geleid en verklaart te worden: hoewel dat alles van eenen Geest des Heeren geschied.

Ik bid derhalven, dat gy doch de Schriften van den hoog verlichten vroomen man David, die wel en recht geschreeven zyn, niet langer alzoo ten ergsten duiden en trekken wild, maar die in haaren rechten volkoomen zin (u l. verborgen) laaten staan. Zyn zin is niet, dat men geen acht zoude neemen op de Schrift, of op het Propheetische woord, dat daar schynt in een donkere plaatze, maar dat men voort vaaren moet na de getuigenissen der Schrift, opwassen en toeneemen in de kennisse des lichts en dage Gods: dat men de morgensterre, die in meerder klaarheid doorbreekt, niet vermindere, maar des te meer aanziens geeve, op dat wy van daar tot de zonne der eeuwige gerechtigheid in een eeuwige klaarheid der eeuwige morgensterre en dage Gods koomen mogten, daar alle voorige lichten koomen op te houden, en tegen de klaarheid, die boven alle klaarheid gaat, niet als stukwerk werden gereekend, het welk op houd, wanneer het volkoomene tegenwoordig is.

Wilt gy nu breeder bescheid hebben, hoe het eene licht door het andere zyn schyn verliest, den eenen dienst voor den anderen moet ophouden, het oude vergaan, en alles nieuw en vernieuwt worden, wat in den heemel en op aarden is, zoo leest 't geen Paulus tot den Hebreen van het oude Testament zegt, dat voor het nieuwe ophouden en verouden moet, hoe goed en heilig het in zyn begin was geweest. Doch wanneer het meerdere en beetere aankoomt, moet het mindere en geringere, gelijk de nacht voor den dag, weg wyken: niet te min moet daar eerst het mindere weezen, zal het meerdere daar toe konnen koomen: 't welk alle schepzelen, planten, boomen en bloemen u te kennen geeven, die altyd eerst van klein tot groot, van minder tot meerder opwassen, en ten laatsten eerst haar volkoomentheid en schoonheid in de grootheid voortbrengen en vertoonen: alzoo ook den opgang der zonne en maane, enz.

Dat gy nu vorder verhaald in het zelve artykel, dat David leeren zoude, dat de leere die hier voor beschreeven is, alleen daarom gegeeven zoude zyn, om de menschen, gelyk als kinders en jongelingen onder de tucht te houden, zoo dat ze tot deeze tyd toe in alle eerbaarheid opgevoed en onderhouden mogten worden. Doch dat David Joris leere volkoomen en krachtig zoude zyn, om alle menschen, die de zelve aanneemen zouden, zaalig te maaken, enz.

Hier

Hier op antwoorde ik aldus : dat gy niet alleen David Jorisz. woorden, maar ook de leere van Paulus ten allerergsten trekt en buigd na uw verdurven verstand. Word niet aan de Galaaten , in 't *III.* en *IV.* hoofddeel verhaald, hoe dat de Wet onze leider is geweest tot op Christus, en dat, zoo lange, als de erfgenaam een kind is, als dan tusschen hem en een knecht geen onderscheid is, hoe wel hy een Heer is van alle goederen. Want hy is onder Voogden en beschermers tot den tyd toe, dien de Vader gestelt heeft. Alzoo ook wy, wanneer wy kinderen waaren, zoo waaren wy gevangen over de uitwendige inzettinge des weerelds, doch toen de tyd vervult was, enz. Jaar MD. tot MDC.

Ziet, deeze woorden hebt gy in de Schriften van den vroomen David gevonden, daar ze met verstand verhaalt zyn, waar uit gy uw vergift hebt gezoogen, om hem met moedwil stinkende te maaken. Maar hier meede word gy zelve strydende bevonden tegen de eigen woorden van Paulus: gy moet zien hoe gy dat zult verantwoorden. Is het dan waar, dat de Wet onzen leidsman is geweest tot op Christus, zoo is 't ook waar, dat Christus ons meede begeert te geleyden door den Geest der waarheid : welken Geest der waarheid hy belooft heeft te zenden, op dat de zelve den menschen voort in alle waarheid zoude geleiden. Doch deeze Geest word allerminst bekent, om dat hy voor de weereld onzichtbaar zynde, van binnen en niet van buiten waar te neemen is. Echter blyft men veel liever by den voogd, by den lydsman, en by Christus na den vleesche, in een uitwendige letterlyke kennisse, maar die zal niet bestaan: want alle zodaanige kennisse moet noch ophouden, en de rechte innerlyke erkentenis in den Geest en in der waarheid te voorschyn koomen. Want zoo lange het voorhangzel, het welke is het vleesch van Christus, (gelijk Paulus tot den Hebreen x. 20. verhaalt) niet weg gedaan word, zoo mag men het allerheiligste niet te zien krygen, noch dat onbeweeglijke Ryk ontfangen, Hebr. XII. 27. waar in de rechte vernieuwing geschieden zal. Daarom gelukzaalig, die met Paulus, 2 Cor. I. zoo verre gekoomen is, dat hy zeggen mag : *Van nu voortaan kennen wy niemand na den vleesche : en indien wy ook Christus gekent hebben na den vleesche, zoo kennen wy hem nu niet meer. Daarom, is iemand in Christus, zoo is hy een nieuw schepzel: het oude is vergaan, ziet het is alles nieuw geworden.* Waar nu de vernieuwing des herten en der zinnen te rechte is geschied, daar zyn alle dingen in een waarachtig weezen verandert, en de Geest van Christus na de belofte ontfangen, het Nieuwe Testament bevestigt, en opgericht, beelden en schaduwen, ja alle dat letterlyke weezen door het nieuwe Geestelyke vergaan, en het onvolmaakte stukwerk weg genoomen ; ja wat meer is, den aanvang van 't Christelyke leeven te rug gelaaten ; en ter volmaaktheid voort gevaaren, 1 Cor. XIII. Hebr. VI. 1. Doch dewyle bewyslyk is, dat Christus tot zyne leerlingen toen noch niet heeft willen zeggen, 't geene hy wel te zeggen hadde, om dat zy zulks niet verdraagen konden, heeft hy ten laatsten belooft eenen anderen Trooster te zenden, zeggende met uitgedrukte woorden, Joh. XVI. *Indien ik niet wech en ga, zal de Trooster niet tot u koomen : maar indien ik van u wech gaa, zoo zal ik hem tot u zenden.* Hier uit ziet men klaarlyk, en staat onfeilbaar te besluiten, dat noch de volkoomene kennis verborgen en niet verkreegen was. Zoude dan de vroome David niet moogen schryven, en betuigen 't geene de Apostelen zelve ook getuigt hebben, 1 Cor. XIII. dat de Profeetien zullen ophouden, dat de Taalen zullen ophouden, en de kennisse zal ophouden, dat alle haare weetenschappen niet dan stukwerk, alle haare voorzeggingen niet dan stukwerk zyn geweest ; de welke voor het volmaakte moesten ophouden. Neemt gy dat zoo kwaalyk, dat u dit tot een opmerking van den vroomen David word voorgehouden, op

Jaar MD. tot MDC. dat gy tot opwassing, en volmaaktheid in 't Christendom door den Geest der waarheid en des verstands mogt geleid worden, en gebracht tot meerder kennisse van u zelven en van God: of zyt gy verder gekoomen, als de Heilige Paulus? die zelfs bekende, dat hy tot dien tyd geen volkoomen kennisse van zich zelven had: doch dan (zeyt hy) *zal ik kennen, gelyk ik gekent ben*, gelyk hy noch klaarder op een andere plaats zegt, Phil. III. 12, 13, 14. Wat kan men u meerder zeggen? Doch wilt gy breeder onderrechting hebben, zoo leest eens des vroomen Davids wel geschreevene Schriften, met een onpartydig oordeel beeter over: beziet wat hy schryft in zyn *Wonderboek*: leest dat, gelyk u de Voorreede daar van aanwyst. Desgelyks ook *het boek van de Schepping*, daar in ook verhaald word een t'zamenspraak tusschen Gods Geest, stemme en liefde, en den verloorenen mensche: als meede een t'zamenspraak tusschen een Godgeleerde, een Bybel-geleerde en een konst-geleerde, daar in u de grond der waarheid duidelyk genoeg te kennen gegeeven word. Nu, het moet zoo lange verborgen, verzeegeld en beslooten blyven, tot dat de Heilige Gemeente gezuivert, u de oogen geopent, en het dekzel der blindheid van uwe herten genoomen word, dan zult gy eerst zien, wat gy gelastert en teegen gesprooken hebt. Doch ik moet u hier noch een zoodaanige Text, dien gy zegt te gelooven, tot een naader overweeginge bedenken, uit de Heilige Schrift verhaalen. Is 't dat gy de zelve nu nut en dienstig acht, zoo laat u die onderwyzen.

Hebr. VII. 15, 16, 17, 18, 19.

En het is noch klaarder, dat na de ordening van Melchizedech een ander Priester koomt, die niet na de Wet des vleeschs, enz.

1 Cor. XIII. 10.

Wanneer koomen zal 't geen volmaakt is, dan zal het stukwerk ophouden, enz.

Hebr. VI. 1.

Daarom laat ons de leere van het begin van Christus, enz.

Volgt de beschuldiging van het II. Artykel.

Vorder, zegd gy, dat hy de waare Christus en Messias, de geliefde Zoone des Vaders, in den welken hy een wel gevallen heeft, is: niet uit het vleesch gebooren, maar uit den Heiligen Geest, en den Geest van Christus Jesus, welke Geest van Christus, toen hy na den vleesche te niete is geworden, van den Vader op een zeekere plaatze, die alle Heiligen verborgen was, is gebleeven, tot op deezen tyd behouden, en nu aan David Jorisz. geheel en al gegeeven, en in zyne ziele in gegooten.

Antwoord.

Dat den vroomen David Jorisz. ergens zeggen of schryven zoude, dat hy de waare Christus en Messias, de lieve Zoone des Vaders zoude zyn, is opentlyk geloogen, gy hebt dat nergens in zyne Schriften gezien noch geleezen,

leezen, maar wel het teegendeel. Leeſt maar eens het Tractaat van den voornoemden David, aangaande zyne zendingen, beginnende aldus: *Daar ik van God (in mynen oog alleen,)* enz. en de andere ſtukken meer, daar van noch veel voor handen zyn, gy zult het wel anders verneemen, indien gy maar wilt. Desgelyks leeſt een ſtukje, uitgegaan in 't jaar 1542. beginnende: *Een zeer goede vermaaning of onderwyzing voor alle goedwillige Godvruchtige herten des Geloofs*, enz. Van gelyken, *dit is den weg, den zelven gaat*, enz. Beziet daar, wat de vroome David van zich zelve houd, en wien hy voor den beloofden waaren Chriſtus en Meſſias uit roept. Want daar luiden zyne eigene woorden aldus: *Die dan van den Gezalfden geſlachte Davids niet is, den Geeſt van Chriſtus niet heeft, behoort God niet toe: noch is ook niet van zyne gemeente, ô neen: hier meede word David Joriſzoon niet gemeent na den vleeſche, die als andere menſchen in zonden ontfangen en gebooren is, en de genaade Gods, even als een ander menſch, van nooden heeft: maar de beloofde David, Gods Zoon, die van den Geeſt, in 't Woord des leevendigen Gods gebooren, een plante der gerechtigheid, een Zoon des Allerheiligſten Geloofs is, den nieuwen menſche van den Heiligen Heemel. Die David Joriſzoon zoo wel, als een ander ontfangen heeft, bid, dat hy genaade by den Heere door de barmhertigheid vinden mag.* Ziet, dat zyn andere woorden, die teegenſtrydig teegen u aanſtreeven, en haar zelven uitleggen, zoo dat men ze op geenen anderen zin duiden of trekken kan, 't en waare met moedwil. Of meent gy, dat de vroome David hier alleen is uitgeſlooten, dat hy den Geeſt van Chriſtus niet zoo wel als een ander mag ontfangen? door welken Geeſt men roept, Abba, lieve Vader, en tot een Kind Gods van God gebooren word. Zegt eens, waar wilt gy met deeze ſpreuken heen, die nochtans in de letterlyke Schrift begreepen ſtaan? Waar uit men genoegzaam bewyzen kan, dat een weedergebooren menſch, een Kind en Zoone Gods, ja een Geeſt met God is, door de gemeenſchap der Goddelyke natuur en der genaade Gods, uit het Geloove, zoo dat haar door het Geloove zulk een macht gegeeven is, om kinderen Gods te worden, en genaamt te zyn: 't welk genoegzaam blykt uit deeze Texten, die gy moogt na leezen: als Pſalm LXXXII. vers 6. Johan. I. 12. Johan. III. 6. 1 Cor. VI. 17. Rom. IIX. 9. 2 Cor. VI. 18. Gal. III. 26. 1 Joh. III. 1. Verſtaat nu, O gy valſche Schriftgeleerden, wat dit alles te zeggen is, en gelooft nu de Schrift, daar gy zoo veel van roemt. Hebt gy nu ooren om te hooren, zoo hoort noch vorder, Apoc. III. 12. en 21.

Jaar MD. tot MDC.

Volgt de beſchuldiging des III. Artykels.

Derhalven is hy de geene, die het huis Davids, en de voorige kinderen van Levi, (naamentlyk die zyne leere aanneemen en navolgen,) te gelyk met den waaren tabernakel Gods in den Geeſt weederom zal oprechten: niet met het kruis en lyden, gelyk Chriſtus gedaan heeft: maar in enkele zachtmoedigheid, en met liefde en genaade van den Geeſt Chriſti, welke hem van den Vader gegeeven is.

Antwoord:

Ziet, hier aard gy al wederom na de ſpinne, die het kwaade uit het goede zuigt, en niet alleen des vroomen Davids, maar ook het getuigenis van vroome Propheeten verdraait en teegenſpreekt. Hebt gy niet geleezen wat de Propheet Jeſaias in zyn lviij. hoofddeel vermelt, van den geenen, die daar

Jaar MD. tot MDC. daar onder andere woorden zeggen : *Waarom vasten wy , en gy bemerkt het niet ? Waarom doen wy onze lighaamen leed aan , en gy wilt 'er geen acht op geeven?* Maar wat word haar voor antwoord toegevoegd ? Dat moogt gy leezen en zien, of de Heer ook een welgevallen heeft, dat een mensch zyn lighaam kweld, en zyn hoofd laat hangen als een bies ? of in zak en assche gaat leggen ? Ziet , of het met zulke uiterlyke dingen gedaan zal zyn, 't geen den Heere wel gevalt ? let daar op, of daar meede allerley zwaarigheeden worden weg genoomen , zoo dat men niemand meer met vingeren na wyst, noch kwaalyk spreekt, gelyk gy lieden hier doet , meent gy hier meede den Heere te behaagen ? of te ontfangen, het geene de Heere zynen geloovigen belooft heeft ? Wat is dat, moogt gy vraagen ? Ik antwoorde, dat geene, dat gy in den geloovigen spots wyze verloochent en schandelyk veracht , dat door de zelve weeder op getimmert zal worden , dat lange woest geleegen heeft , en dat ze grondvesten zouden , die altyd blyven , dat ze genaamt zullen worden als die de tuinschutting herstellen , en de weegen verbeeteren , dat men daar woonen mag , Esai. lviij. en lix. 3. Deeze zullen de rechte Priesters des Heeren genaamt worden, en men zalze heeten dienaaren van onzen God. Is 't nu zaake , dat gy deezen vroomen David niet voor zulk een geloovige houd , noch hem voor eenen rechte Boode Gods wilt erkennen of aanneemen, 't welk voor u zelve kwaalyk zal uitvallen: het zal evenwel onder de hand alzoo bevonden werden, dat hem God tot een dienaar uitverkooren en gezonden heeft, gy moogt het gelooven of niet. Wyders, dat gy schryft *van den Tempel Gods, den welken hy in den Geest weeder oprechten zal, doch niet met het kruis en lyden, gelyk als Christus gedaan heeft:* Ziet, dat heeft hy ook zoo niet geschreeven of geleerd, het zyn uwe verdichte openbaare leugens : want het teegendeel is genoegzaam verklaard, door dien veele daarom hebben moeten lyden, gelyk gy van dat zelve , tot uw schande , op Fol. 15. een getuigenisse hebt gehad, dat 'er meenige eere, lyf en goed daar by hebben opgezet, en zulks met hun bloed betuigt, enz. Doch dit is waar, dat niet alleen de vroome David, maar ook de H. Schrift op veele plaatzen betuigt, dat men niet alleen door zulk uitterlyk kruis en lyden mag God genoeg doen , dewyle Christus voor ons met zyn onschuldig bloed daar in heeft genoeg gedaan, derhalven wy met onze onryn bloed daar toe niets moogen helpen of uitrichten, maar wy moeten geduurig dagelyks het kruis opneemen , en het sterven van onzen Heere Jesus Christus in onze lighaame over al omdraagen. Van welke grond de genaamde David zuiver heeft gehandeld in een boekje genaamt *Catechesis*, dat is, onderwyzinge in een t'zaamenspraak tusschen Vader en Zoon, enz.

Aldaar kond gy den grond zien, of alle leeren haar behooren te strekken tot afstervinge van den ouden mensche, en tot een herleeving van den nieuwen mensche. En nadien gy ook zelve getuigt Fol: 35. Dat David voor eerst en voor al zeer yverig en ernstelyk geleert heeft van zich zelve af te sterven en verloochenen , zoo verwonderd my niet weinig , hoe gy deezes vroomen mans wel geschreeve Goddelyke geschriften , zoo verkeerd hebt konnen neemen , en ten ergsten duiden. Nu wel aan , het moet geleeden zyn , de knecht is niet beeter dan zyn Heer. Doch dat zeg ik noch ten overvloed , dat ik bevinde , dat vleesch en bloed niet gaarne wil aan het sterven en verloochenen van zich zelve : want dat lieflyke eigene verkoorene leeven met zyn lust en begeerte staat men niet gaarne af: en daarom lyd men niet gaarne in het vleesch , maar veel liever uitwendig aan het vleesch , op dat men daar van roem bekoomen mogte : daar in gelykende

Baäls

Baals Paapen of Priesters, die haar zelven met messen en priemen staken, na haare wyze, tot dat het bloed daar na volgde, 1 Reg. xiix. 29. En ziet, al zulk uiterlyk lyden is waarlyk van weinig nuttigheid, en daarom moogt gy deeze Text wel overleggen en beeter bedenken, als 1 Cor. xiij. 3. 1 Petr. vj. 2. Gal. v. 24. Gal. vj. 16. Leest voorts Rom. vj. beziet daar, waar in het rechte kruis en sterven bestaat. Jaar MDC

De beschuldiging des IV. Artykels.

Dat hy de macht hadde van zaalig te maaken of te verdoemen, de zonde te vergeeven of te behouden: en dat hy daarom die geene was, die de gantsche weereld ten jongsten dag zoude oordeelen.

Antwoord.

Dat de vroome David zulks in zyne Schriften zoude geschreeven, of anders gezegt hebben, te weeten, dat hy geweld of macht zoude hebben, om zaalig te maaken of te verdoemen, is een openbaare verzierde leugen, van u, nydige Schriftgeleerden, daar by gestelt. Doch ik beken, dat de vroome man wel uit de Schrift verhaald heeft, daar gezegd word: Joh. xx. 2.. — *Ontfangt den H. Geest, den welken gy de zonde*, enz. Matth. xvj. 19. en xiix. 18. Ziet dit is een geduurige waarheid, want de zelve Schrift brengt gy tot uw eige veroordeelinge by. O gy ongezondene Predikanten! gy die u zoo stoutelyk en vermeetelyk, als dienaars in plaats van Christus stelt, en aan het volk de vergeeving der zonden verkondigt: of anders, waar toe diend de opneeming en de uitsluiting, of het bannen in uwe Gemeenten? Stryden uwe woorden niet teegen uw zelve? en maakt gy u zelfs hier niet krachteloos? waarlyk ja. Wat aangaat, dat de vroome David zoude geschreeven hebben, dat hy de geene weezen zoude, die de gantsche weereld ten jongsten dage zoude oordeelen, enz. daar moogt gy zyne eigene kleine ontschuldiging in het 7. Artykel van leezen, daar zal hy u zelven door zyne Schriften genoeg van onderrechten: hy schryft daar niet, gelyk als gy hier doet. Het is klaar, dat Paulus 1 Cor. vj. 2. verhaalt, dat de Heiligen de weereld zullen oordeelen. *Weet gy niet* (zegd hy) *dat wy over de Engelen oordeelen zullen?* Van gelyken, Sap. iij. 7. Matth. xix. 28.

De beschuldiging des V. Artykels.

Dat Christus Jesus daarom van den Vader is gezonden, en in 't vleesch gekoomen, op dat hy door zyne leere en Ceremonien der Heilige Sacramenten, de menschen, gelyk als kinderen, de welke niet machtig genoeg waaren, of verstandig om de volkoomene leere te begrypen, in bedwang of tucht zoude houden, tot den tyd dat David Joris zoude koomen, die de volkoomen en krachtige leere aan den dag brengen zoude, en den menschen tot een volmaaktheid brengen, en met alle kennisse van God, en van David Jorisz. vervullen.

Antwoord:

Dit zyn uwe uitgetrokkene, valsche en by een geraapte, verzierde leugens, die gy zelve uit groote nydigheid hebt verdicht, maar niet die de vroome David Jorisz heeft geschreeven. Men zal by ondervinding wel anders bevinden, vermits zyne Schriften (God lof) noch meest in weezen zyn, die gantschelyk niet op zyn menschelyke perzoon, maar alleen en geheellyk op

Jaar MD. tot MDC. den Geeſt van Chriſtus, de eeuwige waarheid, wyzen, en aanleiding geeven: ook in alle dingen volkoomen onderſcheid genoeg geeven, aan alle navorſchende bekommerde herten, die de waarheid Gods oprechtelyk zoeken en beminnen.

De beſchuldiging van het VI. Artykel.

Doch dat zoude niet menſchelyker wyze geſchieden, gelyk voormaals door Jeſus Chriſtus, maar door den Geeſt en een verborgene wyze, die niemand verſtaan konde, dan de geene, die aan David Joriſz. geloofden en zyn bevel voldeeden.

Antwoord:

Hier bekent gy immers zelve, dat de vroome David, op den Geeſt Gods heeft gedreeven, niet menſchelyker wyze, gelyk gy hem valſchelyk hebt na gegeeven, maar op een verborgene, en geeſtelyke wyze, volgens uw blind en vleeſchelyk begryp. Hoe koomt het, dat gy dan zoo ſtout en verkeert, teegen uw eigen getuigenis, alle dingen na uw menſchelyk en vleeſchelyk gehoor oordeeld, en noch boven dien, over deeze leugen ſpreekt en ſchryft, even of hy alle dingen, die van den Geeſt ſpreeken, op zyn eigen perzoon geſchreeven of geſprooken hadde. Waar leeſt gy ergens in des vroomen mans Schriften, dat hy aan zich zelven wil gelooft hebben? Hy hadde (dat is waar) wel gewilt, dat men niet alleen aan den Vader en den Zoon, maar ook niet minder aan den H. Geeſt zoude gelooven, en het bevel Gods na koomen. Het welke voor een iegelijk in zynen tyd, goed, nut en dienſtig is in alle gehoorzaamheid te volgen. Ook zegd hy opentlijk genoeg in zyn gedrukte handboekje Fol. 138. aldus luidende: *Daarom wil ik, dat gy niet op my, noch op eenig perzoon zult zien, maar alleen het woord, en van wien het koomt, waarneemen: en die het ſpreekt, zal zich dieshalven ook niet laaten voorſtaan,* enz. Van gelijken op een ander plaats in 't zelve handboekje, Fol. 52. zegt hy: *Ziet geen perzoon, maar de waarheid en wysheid aan*, enz. Hier uit is kennelijk genoeg, dat hy aan zyn perzoon niet begeerd gelooft te hebben, maar alleen aan het Woord, den Geeſt, en de Waarheid. *Dat gy my niet en acht* (ſchryft hy noch in het zelve hand-boekje) *dat reeken ik myns perzoons halven zeer weinig, doch daar door zult gy u zelfs voor God en zyne Engelen, te ſchande en in verachting brengen. Want God heeft my met zyn Woord, Geeſt, en verſtand verziert, en dat gy my daar in niet aanziet, en uw eigen geſnap en gekal, met uwen ſchynheiligen ſchalkgeeſt, of eigen vleeſchelyke zin en wille liever hebt, of beeter behaagt, dat zal u tot een groot verdriet gedyen, zoo gy alle niet voor u ziet, bedenkt eens hoe gy daar meede vaaren zult*, enz. Ziet, dat heeft hy zyne eigene kinderen geleerd. Wat zegt gy nu hier van? O gy valſche uitleggers en verdraayers van des vroomen mans woorden! Wel te recht zyt gy de geene, die zelve niet ingaan, en ook niet toelaaten wilt, dat een ander ingaat. Wee, ja wee u lieden! wanneer wilt gy u eenmaal leeren ſchaamen, en uw eigen vleeſchelijke, eenzydige, valſche oordeel afleggen? Denkt gy niet dat een vleeſchelyk menſch niet goeds en ſmaakt van den Geeſt, dat 'et hem maar een dwaasheid is, en dat hy 't niet begrypen kan, ja niet erkennen? 1 Cor. ij. Nu uw onverſtand zal noch alle menſchen openbaar worden, dan zal u eerſt *het wee* treffen, dat de Heer voor langen tyd, over u uitgeſprooken en geroepen heeft.

De

De beschuldiging van het VII. Artykel.

Om zulks te beweeren, misbruikt hy eenige plaatzen der Schrift, en getuigenisse van de zelve, (zoo bekent u in alle zaaken,) even of Christus en zyne Apostelen niet op haar zelfs, en altyd op de Kerken, maar op de toekomst van David Jorisz. met de Schriften, die hy in 't licht heeft gegeeven, hadden geduid.

Antwoord:

Dat gy den vroomen David van 't misbruiken der Schrift (daar aan gy nochtans zelve schuldig zyt) gaat beschuldigen, is niet te verwonderen, nadien gy des vroomen mans reedenen, na de Taal van den H. Geest, niet verstaat of kent, door dien het de Heer voor u lieden, ô gy eigen wyze! heeft verborgen. Daarom handeld gy hier in, even als voormaals uwe meede broeders, de valsche en nydige Schriftgeleerde gedaan hebben, die altyd de reedenen van de vroome Propheeten verdraayende, de zelve valschelijk beschuldigende, onder zulken schyn veroordeelden, daar door ze het rechtvaardige oordeel Gods op haaren halze hebben gehaald.

Vorder wanneer gy schryft, dat de vroome David alle Schriften op zyn perzoon en Schriften zoude geduid hebben, en niet op den Geest van Jesus Christus en zyne leedemaaten, ofte de kerke, enz.

Is van u een groot onverstand, of een stoute en onbeschaamde leugen: want gy oordeeld hier na uw vleeschelijk en blind gezicht, niet willende weeten, dat David alleen wyst op den Geest der waarheid: dierhalven gy deezen Text ook niet wel overweegd, of moedwillens vergeeten hebt, Joh. XIV. 16. ibid. v. 27. Joh. XVI. 12.

Beschuldiging des IIX. Artykels.

Derhalven maakt gy u besluit aldus: Indien de leere van Christus en zyne Apostelen, de waarachtige en volkoomene leere waare geweest, zoo was ook de kerke, die door de leere van Christus en zyne Apostelen opgerecht en gebouwt is, wel staande gebleeven, en niet wederom vernietigt: want de waare kerke, konnen ook (gelyk Christus Jesus zelve zegt) de poorten der helle niet overweldigen. Nu is 't immer zonne klaar, dat de Antichrist de Apostolische leere en het gebouw, tot in de grond toe uitgeroeit heeft, gelyk het zelve (zegt hy) in het Pausdom klaar te zien is. Waar uit hy meent klaarder te besluiten, dat der Apostelen leere en gebouw of timmering vergeefs en onvolmaakt is, dat David Jorisz. opgerecht en te voorschyn gebracht heeft.

Antwoord:

Ziet, hier volgd gy al wederom moedwillig uwen ouden giftigen slangen aart, die zyn fenyn uitspouwt, en zingt uwen ouden lofzang. Zeg doch, waar heeft de vroome David gezegd of geleerd, dat de leere en het gebouw der Apostelen vergeefs zoude zyn? Maar wel ter deegen heeft hy het tegendeel geleerd, daar 't noodwendig alzoo van 't kleine moet beginnen, en met het groote voleinden. Want dat hy geschreeven heeft, dat het begin van 't Christelijke leeven, noch het einde en de volmaaktheid niet en was, is met bescheidentheit recht gesprooken en geschreeven. Want was haar gebouw volmaakt geweest, zoo waaren alle die leevendige steenen, die daar na

Jaar MD. tot MDC. noch gekoomen zyn, veel te laat gekoomen, ja zy hadden niet eens tot het geestelijke huis Gods gereekent konnen worden. En indien ook te dier tyd alle dingen volmaakt waaren geweest, zoo moesten wy nakoomelingen voor al daar buiten blyven, en niemand eenige zaaligheid meer hebben te verwachten: Doch nu blijkt het tegendeel. Op dat gy ook weet, hoe gy u zelve in beide deelen tegenspreekt, zoo is 't openbaar, dat 'et veele door den Geest van den Anti-Christ vervallen en verdorven is. En indien 'er niets vervallen, verdorven en verwoest waare, zoo paste het u ook geen Reformatie of verbeetering in de kerke in te voeren: daar al uw dagelyks roepen en schreeuwen is van herstelling en verbeetering teegen den Roomschen Antichrist. Nadien dan door ondervinding waarachtig is, dat de gruwel der verwoestinge noch in veelen staat aan de Heilige plaatze, waar van de Propheet Daniel geschreeven heeft, en Christus ons bevoolen heeft acht daar op te geeven, zoo kan ik ook niet tegen de waarheid spreeken, ziende dat de zelve nedergeslagen, hy een iegelijks roof had moeten zyn, die het woord der waarheid door het Geloof heeft aangenoomen: zoo dat recht en gerechtigheid niet hebben moogen te voorschyn koomen: na dien den afval van God hoe langer hoe meer geschied, en de nacht der menschelijke duisternisse, hoe langer hoe meer is ingebrooken, gelijk de vroome David dat zeer wel bewyst en grondelijk verhaald in een gedrukt boek, genaamt: *De eerste zullen de laatste zyn, en de laatste de eerste:* Aldus getuigt ook den Apostel Paulus van deezen gruwelijken afval zelfs met deeze woorden, 2 Thess. ij. 3. *Laat u van niemand verleiden in geenerlye wyze: want hy komt niet*, (naamentlijk, den dag of verklaaringe van Christus met zynen Geest;) *'t en zy dat te vooren den afval koome, en de mensche der zonde, en het kind der verdoemenis geopenbaard worde, die daar is een wederwaardige*, enz.

Hier uit blijkt klaarlijk, dat den afval van Christus eerst moeste voorgaan, en ook eensdeels voor gegaan is, waar van gy zelve in veele van uwe boeken, ja noch in uwe dagelijkze preedikingen getuigenisse geeft: want waarom is 't anders, dat gy alzoo tegen de leere van den Antichrist roept en schreeuwt, hoe wel gy zelve de rechte dienaars van den Antichrist meede zyt.

Vorders aangaande, dat David leeren en schryven zoude, dat de leere van Christus en zyne Apostelen, de waare en volmaakte leere (in den Geest en waarheid, en niet in letteren bestaande) vervallen zoude zyn, is na myn bedunken ook des vroomen Davids leere niet: want zoo weinig als de Wet Gods, welkers geest en leeven meede geestelijk is, vervallen mag, zoo weinig kan ook het woord van Christus en zyner Apostelen vervallen: want het woord Gods blijft in der eeuwigheid. Doch wel verstaande, dat de mensche daar van wel afvallen, en wy ook meer op den Geest en zin Gods te zien hebben, als op de letteren en zin des vleeschs, weetende dat de letter dood, maar de Geest leevendig maakt, en dat de wet door het vleesch is gekreukt, en dat ook het Woord om onzent wille is vleesch geworden. 't Welk van weinige is in gezien en verstaan. Daarom ook by veelen geen onderscheid gemaakt word tusschen de letter en den Geest, 't welk een groote dwaasheid en blindheid veroorzaakt: want zy zien niet dat de letter en de verbeeldende schaaduwe ophoud, ja de kennisse van Christus na den vleesche: ook dat alle weetenschap en Propheteeringe maar stukwerk is: en dat eerst alle dingen door den Geest en waarheid in zyne hoogste volmaaktheid stand houden: gelijk ik genoegzaam in de beantwoording van het eerste Artykel heb beweezen. Laat het derhalven daar meede genoeg zyn. De Geest heeft door den Godzaaligen David hier van overvloedig genoeg geschreeven: Leest het boek van de *Uitvloeyingen van de Propheetische Fonteine*, en een *Tractaat* handelende van het rechtvaardigen in

Zion

Zion en Jerusalem: Aldaar zult gy den grond hier af breed genoeg ontdekt vinden. De Heere zy eeuwiglijk gepreezen, voor dat die noch behouden zyn, ja meer als gy zelve wel gemeent of gehoopt hebt: want gy meende het alles uit te roeyen, 't welk u onmoogelyk was, en ook eeuwiglijk onmoogelijk zal zyn. Nu, de volgende tyd zal de waarheid van deezen klaarlijk aan den dag brengen. Jaar MD. tot MDC.

Hier volgt de beschuldiging des IX. Artykels.

Hy heeft ook gezegd, dat hy veel hooger was als Johannes den Dooper en alle Heiligen, die voor hem hebben geweest: want de minste in het Ryke Gods is meer dan Johannes, gelyk Christus zegd: Naamentlyk, onder den geene, die van vrouwen gebooren zyn, is'er geen opgestaan, die meerder en grooter is als Johannes den Dooper. Doch de minste in't Ryke Gods, is meer dan Johannes, enz. Die zelve zoude zyn David Jorisz.: want zyn ryk zoude zyn een heemelsch volkoomen ryk. Daar uit besluit hy vorder, dat hy niet alleen meer moest zyn als Johannes, maar ook als Christus zelve, welke van een vrouwe uit het vleesch gebooren is, maar hy uit den Heiligen Geest Heemelsch gebooren, en tot een Christus gezalft.

Antwoord:

Dewyle gy zelve belijd, dat Christus gezegd heeft, dat de minste in het Ryke Gods, meer is, als Johannes de Dooper, hoe komt het, dat gy de woorden van Christus niet gelooft, maar u daar aan stoot, en ergert? Daar over verwonder ik my, dewyl gy bekend, dat de vroome David zich zelven den kleinsten David, en niet den grootsten noemt, hoe gy dan zulke opgezette boosheid en nydigheid tegens hem betoont, en alzulke schandelijke leugens tegens hem verdichten derft? Doch gy spreekt hier niet alleen den vroomen David tegen, maar ook de eigene woorden van Christus, 't welk zeekerlijk te kennen geeft, dat gy de woorden van Christus geenzins gelooft, ja dat gy zelve noch van den kleinsten, noch van den grootsten in't Ryke Gods weezen kond, ja ook, dat gy daar toe niet behoord. Waarom dan eenen anderen, die zich, na uw zeggen, den kleinsten maakt, te oordeelen, te blaameeren, te schenden en beliegen, schryvende, dat hy zich zelve meer, ja hooger als Christus gehouden heeft? Is dit nu ook in alles oprecht gehandeld, en getuigenis der waarheid gegeeven? of word gy nu hier in uwe eigene woorden gevangen, verstrikt en te schande gemaakt? Zegt gy groote loogenaar, waar hebt gy ooit in Davids Schriften zulks geleezen? Waar staat in zijne Schriften geschreeven, dat het Rijk van David Jorisz. een heemelsch volkoomen Rijk zou zijn? Waar zegd hy, dat hy tot een Christus gezalft is geworden? Schaamt u doch eenmaal zulke leugens te liegen, die men met handen tasten kan. Leest eens zijne groote en kleine ontschuldiging, en ook het boek des Wets, daar zult gy wel wat anders in gewaar worden, indien gy niet door haat en nyt verblind waart.

Maar wat helpt iemand kaars of bril „ Wanneer hy toch niet zien en wil?

De beschuldiging des X. Artykels.

Hy zegt ook dat alle zonden in den Vader en Zoon gedaan, worden vergeeven en wech genoomen, gelyk Christus zelve getuigt, maar de zonde in den H. Geest,

Jaar MD. tot MDC. *H. Geest, dat is, de zonde teegen David Jorisz. begaan, werd nimmermeer vergeeven, noch hier noch in de andere weereld. Want hy besluit (zegt hy) dat hy veel meer moet zyn, en hooger, als de Heere Christus.*

Antwoord:

Dit zyn al wederom opentlijke loogens, dat David Jorisz. zulks van zyn perzoon gezegt zoude hebben. Dat zoude men in der eeuwigheid niet konnen bewyzen, naamentlijk, dat hy zoude geschreeven hebben, dat door de zonde in den H. Geest, die niet vergeeven zal worden, geen andere zonde te verstaan is, dan die tegen David Jorisz. begaan word. En dat hy gezegt of geschreeven zoude hebben, veel meer en hooger als Christus te zyn, in welk boek of Schriften hebt gy zulks ooit geleezen? zal ik 't u zeggen? 't is geweest in uw eigen valsch, verzierde, opgemaakte leugenboek, maar niet in des vroomen Davids Schriften. Doch dat is wel waar, dat hy geschreeven en gezegt heeft, dat de zonde, die tegen den H. Geest geschied, noch hier, noch hier namaals zal werden vergeeven: en gelijk hy zelve schryft, uit de eigene woorden van Christus, die ik u hier noch een maal ten overvloed moet voorstellen, gy moet die gelooven, gelijk gy alle woorden van Christus gelooft. Leest Matth. xij. 31. *Daarom zeg ik u lieden, alle zonde en lasteringe zal*, enz. Marc. iij. 28. Luc. xij. 10.

De beschuldiging van het XI. en laatste Artykel.

Dat de Echte staat vry is, en niemand door den zelven aan een vrouw alleen verbonden is: Van gelyken, dat de voortteelinge der kinderen gemeen is, aan den geenen, die door den Geest van David Joris weeder gebooren zyn.

Antwoord:

Met openbaare leugen hebt gy uwe Artykels begonnen, met openbaare leugen moet gy die ook eindigen. Leest het 25. Artykel in Davids eigene ontschuldiging, die hy in 't jaar 1540. gedaan, en vertoont heeft aan de Welgebooren Vrouw, Vrouw Anna, Graavin tot Embden. Als meede, het boekje van den Echten staat, hoe zy zich houden, en met malkanderen verdraagen zullen. Wat geld het? gy zult het daar wel anders verneemen, als gy hem na gaat schryven. Het is ten allen tyden kennelijk en openbaar genoeg, dat alle zyne Schriften genoegzaam een volkoomen raad en leere te voorschyn brengen, om het herte van alle vleesch en bloed af te trekken, en alleen aan den Heere te hangen. Insgelijks, hoe men gehoorzaame en Godvreezende kinderen opvoeden moet: een vrouw hebbende, als of men ze niet en had, en deeze weereld te gebruiken, even of men ze niet gebruikte. Deeze en meer andere leeringen en vermaaningen worden in verscheidene boeken door den Godvruchtigen David geleerd. Doch het schynt, dat alle zyne Schriften van u (ô gy nydige herten!) valschelijk worden geduid, en op eenen anderen zin en meeninge verdraait: Doch de Heere God zal zulks eindelijk openbaaren: als dan zal men zien, hoe dat de slaafze zoon den vryen vervolgt en bespot heeft, en hoe gy vleeschelijk gezind, en het herte aan vleesch en bloed zoekt vast verbonden te houden, en te beletten, dat het nimmermeer vry en met den Heere vereenigt werde. Wie zyt gy doch, mocht ik wel vraagen, ô gy geveinsde! die uw Evennaasten veroordeeld, in die dingen, daar gy zelve van God (in een echte hoerery) meer schuldig bevonden word? Ziet, gy hebt den vroomen David, gelijk de valsche Rechters van Susanna beschuldigd, om dat hy in uwe

on-

onkuifche luften en booze begeerte niet heeft willen toeftemmen: maar gy zelve zyt openbaar fchuldig voor God en zyne Engelen bevonden. O gy echtbrekig geflacht! Wee u, die een mug uitzeiget, en een kameel door zwelgt, reinigende het buitenfte des drinkbeekers, maar van binnen zyt gy vol van roof en onmaatigheid, ja gy hebt oogen vol echtbreuk, en een hert doorwrocht met gierigheid: gy legt met de onkuifche hoere Jefabel op het bedde der ongerechtigheid, hoereerende als Efau met allerhande Afgooden, na uwes herten goeddunken: gy zyt met de groote hoere Jerufalems, als met eener zoppe overgooten. Leeft Ezechiel xvj. en xxiij. Beziet of gy niet meede zyt van dat geflachte: maar ik weet gewis, dat gy noch veel onreiner en ongeneeflyker zult bevonden worden, wanneer de Heere over u koomt te oordeelen met recht en gerechtigheid: niet na dat de ooren van buiten hooren, of zoo de oogen uiterlijk zien, maar na de grond en meeninge van uwe hert en begeerten: met welke begeerlykheid der fchalkoogen tegen den Heere meeft gezondigd, en het herte des menfchen meeft onrein gevonden werd. Want hier voor hebt gy u niet bewaard, dat gy eindelijk zult moeten draagen een kwaad geweeten, ja een worm, die u zal afknaagen, en een vlammende toorn des Heeren in uwen vleefche, die u verteeren zal: want gy hebt den vloek lief gehad, die zal u ook overvallen. Gy wilt den zeegen niet, hy zal ook verre genoeg van u blyven. Het zal u gaan gelijk in den cix. Pfalm gefchreeven ftaat: welke Pfalm ik u, en alle lafteraas of kwaadfpreekers tot een befluit aan wyze om te leezen en te overdenken.

Jaar MD. tot MDC.

Befluit-reeden.

Hier hebt gy goedhertige leezer de wederlegging in 't korte; hoewel nochtans eenige dingen achter zyn gebleeven, niet waardig te beantwoorden: want ze zich zelve genoeg bewyzen, enkele beuzelingen, ja kinderwerk te zyn: als naamentlijk, dat de vader van David Jorifz. een Tooneelfpeelder zou zyn geweeft, enz. 't Welk nochtans onwaarachtig is: maar vermits hy zeer eedel van Geeft, kloek en fcherpzinnig van verftand, booven veele van God begaaft is geweeft, is hy in zyne jonge jaaren een tyd lang op de Reedenrykers kamer geweeft, welke oeffening des tyds in de Nederlanden zeer wierd geëerd, bemind, en in waarden gehouden, zoo dat ook de voornaamfte en rykfte haare kinderen tot de zelve konft aan porden en rieden, ja ook veele bejaarde mannen haar daar in hebben begeeven: gelijk alle de geene, die de zelve landen kennen, of aldaar gehandeld hebben, zullen konnen getuigen, en van deeze klocke fraaye Geeften, groot lof, eere en deugd weeten te fpreeken: maar die werd by de groove Hoogduitfche veracht: doch nu begint ze hoe langs hoe meer bemind te worden, enz. Aangaande zyn handel, doen en laaten, was hy een welgeftelt Koopman, gelijk ook zulks in Holland en elders zeer gemeen en gebruikelijk is. Desgelyks word ook in uw lafterboek verhaald van des vroomen Davids en zyner kinderen huizen, als dat het eene door den brand, het ander door den donder getroffen en vernielt zou zyn, zoo zy zeggen: hoe wel het flechts een oude hutte was, die door ouderdom in viel. Waar meede zy meenen te bewyzen, en den menfchen te betoonen, dat de plaage en ftraffe Gods over den vroomen David en den zynen was hangende: doch zy hebben zich zelve vergeeten, dewyle wel in haar eigene Steeden groote branden zyn voorgevallen, zelfs ook wel in haare Kerken, daar zy zoo veel van houden, en die by na voor een heiligdom achten, om dat aldaar de Sacramenten gebruikt worden, alwaar de blixem en donder wel in geflagen zyn. Gelyk zelfs in deeze tyd tot Bazel is gebeurd, in een kerke genaamt *Munfter*: als meede tot

Straats-

Jaar MD. tot MDC. Straatsburg en andere plaatzen meer, daar 't noch dagelijks geschied. Is dan Gods straffe over haar niet gevallen? Waarom hebbenze zulks daar uit over haar zelve niet beslooten? Dus doende, zouden ze op 't laast noch wel den vroomen Job durven veroordeelen, de welke ook veel ongevals is wedervaaren, gelijk gy Job aan 't eerste Hoofddeel leezen kond. Doch zeer vriendelijke leezer, hier uit, en uit het voorgaande, kond gy lichtelijk bemerken, het verkeerde en valsche oordeel van deeze nieuwe Schriftgeleerde, die zich niet hebben ontzien, door haar ongebonden nydigheid, haaren moorddaadigen, bloeddorstigen aart te toonen, welke niet alleen gebleeken is, aan het lang verstorvene doode lichaam, dat ontrent drie jaaren in de aarde begraven geweest was, wanneer zy 't zelve daar na wederom deeden op graaven, en tot asch en stof verbranden: maar ook haar tyrannig vonnis, het geene zy gestreeken hebben, naamentlijk, dat alle de geene, die deeze leere wilde verantwoorden, met gelijke straffe zouden worden gestraft; en dat noch meer is, de Predikanten hadden ook gaarne gezien, ja haar oordeel alreede schriftelijk over gegeeven, dat men niet alleen het doode lichaam, maar ook alle zyne kinderen, vrienden en aanhangers, jong en oud, wyf en kind, met vuur verbranden zoude, op dat alzoo niet daar van mocht overblyven. Daar de Overigheid, (ik moet het bekennen,) zulk vonnis leezende, haar daar over bestrafte, en geenzins verlof daar toe wilde geeven. Evenwel het geene dat ze deeden, geschiede den voorschreeven Schriftgeleerden ten gevalle, als daar toe gedwongen. Want zy alleene de geene waaren, die de Overheid dag en nacht daarom aanliepen, en niet konden rusten, voor dat alles was volbracht, en zy haar raazend, grimmig gemoed, hadden gekoelt. Ook is geloofwaardig te bewyzen, dat als Davids kinderen en haare zwaager, den oversten Predikant of *Superintendent*, genaamt *Simon Sultserus*, over zulken snooden voorneemen gingen aanspreeken, en vriendelijk bidden, zyn beste te willen doen, op dat ze doch het doode lichaam van haar zaalige vader mogten laaten rusten, al zoude het haar een goed gedeelte gelds koomen te kosten, enz. hy haar ten antwoord gaf, dat hy zulks gaarne zoude doen, maar dat het hem heel onmogelijk was, en zeide ook daar en boven: *dat al was Christus in perzoon tegenwoordig, zoo zoude hy moeten branden.* Nu kond gy hier uit afneemen, goedhertige leezer, wat men voor goeds uit deezen geveinsden bloedgierigen aart te verwachten heeft, of men haar ook gelooven mag, die met haar eigen mond zich zelve zoo schendig tegen spreeken, en in haar eigene getuigenissen zoo leugenachtig en valsch bevonden worden, enz.

Ik raade derhalven alle goedwillige God zoekende menschen, dat ze doch een afkeer neemen, en zich wachten voor deeze naamroovers, schenders, verdervers, achterklappers en leugenaars. Want alle die de enkele waarheid alleen zoeken, (naamentlijk alle onzydige,) die zullen zelfs getuigenisse van deeze zaake moeten geeven, en bekennen, dat deeze de rechte Schriftgeleerde en verkeerde zyn, daar over Christus alle de *Weeën* heeft uitgesprooken, en ons alle gewaarschouwt ons daar voor te wachten. Nu vaar wel, en bedenkt hier op deeze woorden van Christus onzen Heere: Matth. xxiij. 12. Luc. xj. *Wee u gy Schriftgeleerde en Pharizeen! gy geveinsde, die het heemelryk toe sluit voor de menschen, gy komt 'er zelve geenzins binnen, en die daar in willen gaan, die en laat gy niet ingaan.* Luc. vj. 26. *Wee u! wanneer de menschen wel van u spreeken, want desgelyks deeden haare vaders den valsche Propheeten.*

Einde van het Teegen-bericht.

'Het

PARACELSUS.

Jaar MD. tot MDC.

Het XXII. HOOFD-STUK.

Van *Theophrastus Paracelsus*, en de overige zoo genaamde Geest-dryvers, ook eenige enkele perzoonen in de zestiende Eeuwe, die zich aan geen party bekent of vast gemaakt, ook meestendeel geene openbaare Ampten bediend hebben.

§. 1.

Ewyl wy eenmaal in 't verhaal en de beschryving van zoodaanige lieden zyn geraakt, zullen wy die na malkanderen voort gaan bezien, en daar meede ons dan tot een anderen aart van Geloofs-strydigheeden wenden. Daar word nu van de yveraars voor den eersten aanvanger, en voornaamste stichter der Dwaalgeesten voorgesteld *Theophrastus Paracelsus*, volgens zyn ampt een Genees-meester, geboortig uit Swaaben, of gelijk andere met meer zeekerheid stellen, uit een vlek genaamd *Einsidelen*, in Switzerland. Hy is gebooren in 't jaar 1493. zyn vader was een Genees-meester aldaar, en hy heeft in zyn jeugd niet alleen Duitsland, Italien, Vrankryk en Spanjen, maar ook Moscovien, Asien, Egipten en Arabien door reist, en overal ongemeene dingen in de natuur aangemerkt, ook gelijk men schryft, veele van de zwaarste en wanhoopigste krankheeden geholpen, daarom hem die van *Bazel* tot het Opper-meesterschap van de Natuurkunde en Heelkonst (*Professor Physices & Chirurgiæ*) hebben beroepen, alwaar hy door veel goede geneezingen en Schriften, ook groote toeloop der toehoorders, beroemt is geworden. Naderhand, wanneer de Rechter hem eens voor zeekere geneezing een al te geringe belooninge toe leide, sprak hy te hard daar tegen, waarom hy hem op aanraadinge van goede vrienden van daar begaf, en in *Neder-Elsas* vertrok, brengende alzoo zyn leeven voortaan door, met geneezen hier en daar, tot dat hy in den jaare 1541. geraakte te sterven, en tot *Saltsburg* begraaven wierd. (*a*) Nu hebben de verstandige en onzydige, zich niet alleen over zyne natuurlijke en geneeskonstige weetenschappen zeer verwonderd en die geroemt, maar ook van zyne andere belydenissen heel wel geoordeeld. Onder anderen verhaald een nieuwe rechtzinnige en beroemde Schryver het volgende van hem: *Onder de Mistiquen en Theosophisten, of Godwyze, en geheime schryvers, moet met recht voor anderen gereekent worden de Geneesheer Paracelsus, een man van een uitmuntend verstand en voortreffelyke verdiensten, die ook in de natuurkunde en geneeskonst een groot licht gegeeven heeft. Doch even gelyk doorgaans zoodaanige Schryvers de Godgeleerdheid met de weetenschap der Natuur-geheimenissen hebben vermengt, alzoo koomt hy ook by geleegentheid op Godgeleerde reedeneeringen. Maar meest zyne Schriften zyn na zyn dood van anderen uitgegeeven, dewelke, indien hy die had willen gemeen maaken, heel anders in 't licht zouden zyn gekoomen. Daarom ook niet alles, wat uit zyne briefjes heeft konnen by een gebracht worden, van koppige en eigenzinnige beknibbelaars,* ten

Het leeven van Paracelsus.

Roem en voortreffelykheid.

Ontschuldiging.

(*a*) Melch. Adami in vitis Medicorum Bucholcerus Ind. Chron. p. 556. Paulus Freherus Theatrum Vir. illustr. p. 1223. Chytræus Lib. XV. Saxon. p. 397. Zwingerus Theatrum V. H. To. X. p. 3176.

Jaar MD. tot MDC.

ten kwaadsten moet geduid worden. Ook heeft een ander Luтersche Godgeleerde hem den naam gegeeven, van *Temmer der ondieren*, en onder de wonderen van de zestiende Eeuw gereekend, en meede voor onwederleggelyk gehouden. (*b*)

Godgeleerde gevoelens.

2. Of nu wel de Geleerden voor een goed deel en niet alleen Genees-meesters, maar ook Godgeleerden niet met hem, en zyn wyze van leeren vergenoegt zyn, zoo bekennenze nochtans, als door de waarheid overtuigt zynde, *dat men hem, als een geleerd man, met recht had hoog te achten, nademaal zyne goede uitvindingen roemwaardig waaren*, gelyk van hem noch onlangs iemand, die hem anderzins zeer kwaalyk voorstelt, heeft geschreeven. (*c*) Wat *Johan Arends* van hem heeft gehouden, zullen wy hier na in 't zeeventiende boek by des zelfs geschiedenis of verhaal ontmoeten, maar wat zyn Christendom, en leere belangt, zoo kan men den grond der zelve uit zyne woorden ten besten bemerken, daar hy op een zeeker plaats het volgende bekent heeft van de geheime verborgene Wysheid. *Derhalven moeten deeze dingen gegrondvest worden op de Heilige Schrift, en op de leere van Christus, welke waarlyk een gewisse en vaste grond is. Daarom willen wy hier den grond en eerste hoekfteen leggen op drie voornaame punten: als op het Gebed; daar toe behoord zoeken en kloppen: daar door wy God den Almachtigen verzoeken en doen gedenken het geene hy belooft heeft, indien dit op een rechte manier met reinen aandachtigen herten geschied, als dan werd ons gegeeven, en wy vinden 't geen wy zoeken, en ons word ontslooten en open gedaan alles wat ons verborgen en opgeslooten is. Het tweede punt is het geloof, dat de bergen verzet, en in de zee werpt; dien dan alles moogelyk is, zoo Christus zelve zegt. Het derde is de inbeeldinge, indien de zelve in ons gemoed recht werd ontsteeken, kan ze met dit geloof licht over een koomen.* (*d*) Elders steld hy desgelyks dit Gebed als een middel om de waare wysheid te krygen: *O Heilige Geest, wyst my het geene ik niet weet, en leer my het geene ik niet kan, en geef my 't geene ik noch niet hebbe. Geef my 't volle gebruik myner vyf zinnen, zoo dat gy Heilige Geest daar in woont, met de zeeven gaaven zult gy my begiftigen, en ik zal uwe Goddelyke vreede genieten. O Heilige Geest, leer en wys my, dat ik recht leeven kan, voor God en mynen naasten, Amen.* (*e*) Diergelijke uitdrukkingen vind men veel in zyne Schriften, alwaar hy bekent, dat alles, ook zyne weetenschap van God koomen moet. Gelijk hy onder anderen zeer bedenkelijk schreef: „Een mensch, die in zulke diepe gedachten is, „en in zyn gemoed alzoo verrukt, die is, even of hy zyne zinnen verlooren „had, en word van de weereldlingen voor den grootsten zottebol gehouden; „maar by God is hy de allerwyste man, aan wien hy zyne geheimen bekent „maakt, en in het verborgene zien laat, meer dan aan alle weereldwyzen. „Want, door het gemoed koomen wy tot God, door het geloove tot Christus, en door de inbeeldinge bevinden wy den H. Geest. Op die wyze werden wy gelijk de Apostelen. Wy en vreezen, noch dood, noch gevangenis, noch kwellingen, noch pyn, noch arbeid en armoede, honger noch „iets anders diergelijke. Insgelijks, wy kunnen den duivel uitdryven, kranke „gezond maaken, doode leevendig maaken, bergen verzetten, enz. (*f*) En zoo veel zy genoeg, aangaande het beginzel van zyne leere. Waar by hy aanstonds verworpen wierd, door dien hy van de *Sacramenten* geen gewag maakte, als een middel der verlichtinge, al hoe wel hy de Heilige Schrift hier booven

Der zelver grond. Gebed.

Het geloove. De inbeeldinge.

H. Geest.

Verlichtinge.

(*b*) Morhofius Lib. I. Polyhist. c. 10. p. 94. & Epist. de transmut. Metallorum conf Herm. Conringius Introduct. in art medic. p. 53. & 65 Jo. Val. Andr. Menippon. XLII. p. 102. & Mythologiâ pag. 316. Weidenhagen Psycholog. p 497. (*c*) Colbergius Platon. Christenth. P: 1: C. 4 p. 180. (*d*) L. de occulta Philosoph. in operibus edit. Argentor. 1616. fol. p. 285. (*e*) L. de Lap. Philos. ibid. p. 687. (*f*) L. de Imaginibus p. 308.

booven wel duidelijk genoemt heeft: men zie, in 't algemeen, het boekje, dat in 't jaar 1517. te *Goslar* gedrukt is geworden, onder de tytel: *Theophrastus non Theophrastus, of duidelyke ontdekkinge, wat van Theophrastus Paracelsus te houden is, of hy zyne hooge wysheid en konsten, van God, of den Duivel, gehad heeft*, uit zyne eigene Schriften, met eenige getuigenissen en voorbeelden, by gebragt, door den *Auteur Elnodarii.* Jaar MD. tot MDC.

3. Aangaande zyne overige *Theologie*, zoo is het voor eerst aan te merken, dat hy onder de *Papisten*, meest geleeft, en dat hy na zyne eigene belijdenisse, zich, om de meeningen der Godgeleerde, en haare *termen*, niet zeer bekommert heeft, waar door hy zyn begrip van Goddelijke dingen zoo uitgedrukt heeft, dat het niet altyd, met de uitdrukzelen der Godgeleerde heeft schynen over een te koomen. Daar by komt noch, dat hy, na zyn land aart, een harde en onverstaanelijke taale gevoert heeft, en dikmaals ook, na zynen aart, zeer vry in 't spreeken geweest is, dat hy het meeste tot dien einde niet heeft geschreeven, dat het in handen van andere zoude koomen, daar het anderzins heel anders geluid zoude hebben, gelijk als *Morhof* hier booven heel wel heeft aangemerkt. En het is ook niet ongeloofelijk, dat'er by meenigen *Medicus*, *Jurist*, en andere zoo genaamde Leeken, ook midden onder de rechtzinnige zelfs, eene zeldzaame *Theologie* voor den dag zoude koomen, by aldien zy den rechten grond van haar herte zouden open leggen. Ondertusschen is het waarschynelijk, en de overeenstemminge der *Historie* geeft het ook te kennen, dat *Paracelsus*, alle die beschuldigingen, en kwaade oordeelen, enkel en alleen daar meede verdiend heeft, om dat hy van de gemeene doolingen zeer vry, en doch na waarheid te reedeneeren gewoon was. Het eerste, naamentlijk, dat hy onder de Papisten geleeft heeft, verzeekerd de uitgeever van zyne Schriften, *Joh. Husserus*, wanneer hy in de Voorreede aldus schryft: *Anderen willen hem van wegen de Religie ook zeer verdacht maken, dewyl hy aan eenige plaatzen, tegens eenige misbruiken reedeneert: maar daar in is hem na myn oordeel ook ongelyk geschied. Want wat zyn geloof aangaat, het is kennelyk en bewust, dat hy zich van de Catholyke Roomse Kerke niet afgezondert heeft, gelyk hem hier van het Aarts-Sticht en de Stad Saltsburg, alwaar hy in 't jaar 1541. Christelyk gestorven en eerlyk begraven geworden is, getuigenisse geeven kan.* Het tweede, naamentlijk, dat hy veel misbruiken en dwaasheeden bestraft heeft, vind men overvloedig in zyne Schriften hier en daar. Hoe wel hy ook noch veele leeren behouden heeft, als onder anderen het vagevier, waar van hy in een geheel boek wytloopig geschreeven heeft. Van de gemeene doolingen zal ik maar eenige plaatzen uit zyne schriften by brengen, waar uit men licht zal konnen zien, dat hy daar meede by geen party lof en dank verdient heeft.

Van zynen Godsdienst.

Onder de Papisten.

4. Van het verderf in de gemeene Godgeleerdheid spreekt hy aldus: „Hier „uit onspringt de onweetende plompheid der Godgeleerden, die groote uitleggingen over 't geene maken, dat de meeste niet verstaan, en 't geen voor ons „menschen niet klaar is, hoe het die gemeent heeft, die het gegeeven heeft: „en zy doch zyne woorden alzoo na haare hovaardy en gierigheid buigen en „trekken, daar veel bedrog uit ontstaan is, en alle dagen nieuwe gevonden „worden. Waarom wy het vernuft, dat met de verborgentheeden gegrond- „vest is, zichtbaarlijk voor niet achten. (*g*) En van de huichelery onder de Preedikers heeft hy vry uit geschreeven, zeggende: „Weet dan voor af, dat „gy acht hebt op haar leeven, of het Pharizees, of het boetvaardig is, of zy „in Gods Woord yverig zyn, of zy leeren, en het zelfs niet doen. Tegen- „woordig is het alles uit. En de valsche Heiligen zyn licht te kennen in hun „teekenen en leeven: het geene van God is, komt klaar aan den dag, en is

Getuigenis tegens de Geestelykheid.

Huychelaars en Pharizeeen.

(*g*) In Archidox. l. 1. 788.

Jaar MD. tot MDC. ,, zeer zichtbaar, daar het andere al te maal duister te voorschyn koomt. ,, Neemt dan een voorbeeld by de Apostelen, hoe snel en behendig zy gewerkt ,, hebben, de Duivelen uit geworpen; en de dooden opgewekt. Alzoo zullen alle die bewyzen en teekenen geeven, die zich geestelijk noemen. Want ,, die is niet geestelijk, die de kleedinge draagt: maar die is geestelyk, die de wer- ,, ken van het Hoofd, dat is, van Christus doet. De andere zyn navolgers ,, van Simon en kwaaddoenders. En een weinig laager: ,, Derhalven zie nu ,, wat onze kerk op aarden is, dewyl wy niemand onder ons hebben, als de val- ,, sche Apostelen, valsche Propheeten, en valsche Christenen. Die hebben ,, geen sterkte, want zy zyn niet heilig, zy zyn niet in Gods naam, maar val- ,, sche en bedriegelijke lieden. Daarom zoo kennen zy God niet, en zoeken ,, bondgenootschap en sterkte by de menschen, want by God zyn zy verlaten. (*h*) Met deeze en diergelijke ernstige getuigenissen, konde hy bezwaarlijk andere belooning als de tytel van een Ketter verdienen, op dat hy zyn aanzien verliezen, en by de lieden met zulke vertooningen geen geloof mogte vinden: en licht kan in deeze omstandigheeden de oorzaake steeken, waarom hem doch de Lutheriaanen meerder en heftiger (hoe wel lang na zijn dood) aangedaan hebben, als de Papisten, om dat hy onder haar geleeft, en zoo duidelijk tegens haar niet gesprooken, maar van de eerste te vrymoediger geoordeelt hadde. Gelijk zy haar dan neevens de Gereformeerden beklaagen, dat hy gezegd zoude hebben: *Dat hy zich verwonderde, dat Luthers en Zwinglius Schriften zoo veel toestemminge vonden, daar het doch enkel Bacchanten werk was, wanneer hy begon, zoo zoude hy haar en den Paus eerst recht in de schoole voeren.* (*i*) Doch in zyne Schriften staan onder anderen noch deeze woorden: *Ik weet niemand, die Luthers vyand is, als die geene, welkers kerk hy verbeetert heeft.* (*k*) Waar in hy licht aan Luther eenige *Reformatie* toegestaan heeft.

Valsche Geestelyke Apostelen.

Tegens de Lutheriaanen en Gereformeerden.

5. Tegens het bygeloof van de Papisten, vind men zeer veel getuigenissen by hem, ook een geheel boek: *Van het bygeloof en plechtigheeden, maar byzonder van de beelden.* (*l*) En elders heeft hy van de vervalle Leeraars in 't algemeen op de volgende wyze vrymoedig bekent: *Ik spreeke uwe Heilige Vaders teegen, want zy hebben alle voor het lichaam en niet voor de ziel geschreeven, zy hebben de Dichtkunde en niet de Theologie geoeffend: Zy hebben het op streelende aangelegt, en niet op de waarheid. — Ook is 'er geen van haar martelaar geworden. Zy zyn alle goede biegt-kinderen gebleeven, die in de heemel en niet in de helle plaats hebben, alle Leeraars en Preedikers des buiks, en geen van de eeuwige Zaligheid.* (*m*) Tegens de verheffing der schepzelen, en bygeloovigheid der Geestelijkheid heeft hy dit erinnert: ,, Wat door Chri- ,, stus geschied, dat zal den geenen, door wien het ons ontmoet, niet toege- ,, reekent werden. Want het maakt een bygeloof. Want de mensch zy zoo ,, Heilig, als hy wil, noch kan hy niets, noch hy is niets, zoo veel aan hem ,, zelfs is, als de minste bloem op het veld, die heeft meer kracht in zich, ,, die de haare is, als de mensch heeft. (*n*) En tegen de kracht der zichtbaare dingen, en het bygeloof dat daar in gesteld word: ,, Die het rechte Geloof ,, hebben wil, die moet het niet haalen uit de plechtigheeden, noch uit de ,, beelden en schilderyen: maar hy moet het uit Christus, en door geen ander ,, middel neemen. Daarom zoo is dit het woord, dat ik leeren zal, daar kond ,, gy geen beeld, schildery, noch plechtigheid in vinden, als alleen den eeni- ,, gen Geest, dat is, de Heilige Geest. Want zoo u het Geloof verkondigt, ,, en

Buyk en biegt dienaars.

Van het bygeloof.

(*h*) Lib. de Sanctorum beneficiis & vindictis. p. 244. (*i*) Ap. Freher. l. c. p. 1227. (*k*) In fragmentis Medicis p. 150. Operum. (*l*) To 11. Operum p. 247. seqq. (*m*) Lib. de VII. punctis Idololatriæ. (*n*) Lib. de Benefic. & Vindictis. p. 241.

„en gepreedikt word, zoo is het alleen daarom, dat gy het in uw hert zoud „behouden, en daar aan gelooven. By aldien het niet in uw hert vallen wil, „maar in de ceremonien, beelden, schilderyen, en dat gy die zelve moet „hebben, zoo weet, dat gy een boos herte bezit. Want of zy u al beweegen, „en tot zuchten brengen, zoo is doch de grond en 't begin niets, dat is, gy „hebt het begin van beelden genoomen, en het gaat wederom in de beelden. „Want de dingen gaan alle weder in haar eerste begin, daar zy uitgegaan zijn. „Zijn deeze beginzelen gebrekkelijk, doodelijk, vergankelijk, zoo zal het „Geloof ook gebrekkelijk, doodelijk, en vergankelijk zyn, hoe wel gy daar uit „gezont geworden zyt, maar door een overspeelige aart, daarom zoo gaat „ook een overspeelige vloek over u. (*o*)

Jaar MD. tot MDC.

Uitterlyke middel-dingen. Beelden.

6. Dit heeft de Geleerden het allermeest gesmert, dat hy van hunne gemeene meeningen, stellingen en gewoontens dikwils zeer vry geoordeeld heeft, en de doolingen na de maat van zyne kennisse reedelijk klaar ontdekt. Waar door het hem waarlijk niet anders konde gaan, als alle *Reformateurs* altyd beproeven moeten. Ik zal maar eenige plaatzen voorbeeldze wyze by brengen, waar uit men van de overige zaaken wel een besluit kan neemen. Voornaamentlijk heeft hy geraaden, den grond aller wysheid en kunst, niet in Aristoteles of andere boeken, maar in het licht Gods zelfs te zoeken. *Weet*, schryft hy onder anderen, *dat wy van Christus een bevel hebben, waar na wy ons alle moeten gedraagen en leeven. Niet alleen dat zyne gebooden en leeren op het eeuwige dienen, maar ook in het licht der naature. En dit bevel is aldus: Zoekt, zoo zult gy vinden. Dat is nu de konst, die de mensch weeten moet, zoekt, zoo vind gy het. Zoo nu het zoeken geboden is, en men zonder te zoeken, geene verborgentheeden kan vinden, (want wien vliegt een gebraade duif in de mond? of wien loopt de wynstok na?) zoo moet men hem na gaan. Nu geschied het zoeken op meenigerley wyzen, gelyk 'er dan meenigerley spyzen zyn, en diergelyken. Maar het geene ons leert zoeken, dat moet behouden worden, en dat zal onveracht, en niet onderdrukt blyven, gelyk van de Godgeleerde geschied is.* (*p*) Van de hooge Schoolen, en haare *Faculteiten* heeft hy zyne gedachten aldus geopenbaard: „Wy houden het vernuft, dat met de „verborgentheeden gegrondvest is, zichtbaar voor niets. Gelijk de Regtsge„leerde, die na haar goeddunken, wetten en ordinantien geeven, alleen om dat „zy niet verderven, daar nochtans het gantsche gemeene best verblind is. De„wyl zulke onzeekere zaaken in zulke *Faculteiten*, meer dan hen toe komt, „gebruikt worden, laaten wy haar in haare waarde heen gaan, tot zyner tyd „toe, en laaten wy ons ook over hun gesnap en ydelheid niet bekommeren. „Want zy zeggen van God meer, als hy hen te weeten gegeeven heeft, en „willen boven hem verstaan, als of zy in zijn raad zaten. Zoo zy dat gering „achten, en de natuur de verborgentheeden onttrekken, en verachten de *Phi„losophia*, (naamentlijk de waare,) daar zy noch begin noch einde van weeten, „en alleen hun geschreeuw het beste is. Gelijk als of zy die waaren, die het „geloof alleen hebben, en by aldien zy 'er niet waaren, dat dan heemel en aar„de zoude vergaan. Ach! wat groote dwaasheid en bedriegerey? Zy houden „haar voor het geene zy niet en zijn. Wy zullen dit aan een kant stellen, en „de verborgentheeden der natuur onderzoeken, daar het einde den grond der „waarheid aan wyst, en dat niet alleen den grond toond, maar de verborgent„heeden Gods, en de liefde in de menschen vervult, en bewerkt, dat is de „schat van 't hoogste goed, enz. (*q*) Meer hier van is in de Sermoenen tee„gens de Antichristen, valsche Propheeten en Leeraars zoo wel van 't Oude

Tegens de gemeene Geleertheid.

En van de waarachtige.

Van Universiteiten.

(*o*) Lib. de Superstit. & Cerem. p. 250. (*p*) L. 1. Philosophiæ Sagacis p. 385. (*q*) Lib. 1. Archidox. p. 788.

Jaar MD. tot MDC.

„ als 't Nieuwe Testament, vorder, in de uitlegging van de zendbrief Judæ te zien, „ waar in de kenteekenen van een rechten Apostel, hier na de merkteekenen „ der ongeloovige Antichristen af geteekent worden. Nieustad 1618. en „ Frankfort by Lucas Jenis. Zoo heeft men aan hem niet weinig gelaakt, dat hy geschreeven heeft : *Een Arts leert en ervaart niet alles in de hooge Schoolen; maar hy moet ook zomtyds by oude wyven, heidenen, oude boeren, en diergelyke gaan. Want deeze hebben meer weetenschap van zulke dingen, als alle hooge schoolen.* (*r*) Niet minder, dat hy meest in 't Hoogduitsch geschreeven, (*s*) en ook op de Stoel weinig Latyn gesprooken, en gezegt heeft : *De waarheid behoefde maar goed Duitsch te spreeken.* (*t*)

Artzeny-konst.

Geleedene vyandschap.

7. Met zulke en andere uitdrukkingen, heeft hy grooten haat en nyd verdient, zoo zeer, dat ook veele Artzen hem met vergift het leeven hebben zoeken te beneemen, alleen, om dat hy in de geneezinge der kranken meer gedaan heeft, als zy. (*u*) Door dien hy zich nu in zyne zaaken wel had gegrondvest, heeft men hem over zyn Godsdienst meest willen tegen gaan. Daarom heeft men hem na zyn dood beschuldigt: *dat hy nooit tot de Godsdienst gekoomen was.* (*x*) 't Welk hem by zoo groote verdorventheid der kerkplegtigheeden, en bygeloovigheeden niet kwaalijk afgenoomen is, gelijk hy dan zelfs opentlijk aldus geschreeven heeft: *Indien ik met u meer in de spelonken* (hy meent in de kerken) *kwam, zoo zoude ik tot het volk zeggen: wacht u van de bedriegery, die van den Duivel gezonden is.* (*y*) Ook heeft iemand hem byzonder over Goddeloosheid willen betichten, dewyl men hem nooit had zien bidden. (*z*) Daar het nochtans zijn geheele bevattinge van God en den Godsdienst te kennen geeft, dat hy de uitterlijke schyn met ernst geschuwt, en op het innerlijke waare weezen meer gedrongen heeft. Dat hem weegens eenige manieren van spreeken de schuld gegeeven word, als of hy een toovenaar geweest was, ontschuldigen andere omstandig, en bewyzen dat zyne aanklaagers zulke geheimenissen der Natuur niet verstaan, en met de toovery uit onweetenheid of boosheid vermengt hebben. (*a*) Byzonder, dewijl zelfs uitdrukkelijk in zyne Schriften *de bezweeringen met grooten ernst verdoemd worden*, als die recht teegen God zelf, zyn Woord en Gebod, en het licht der Natuur strydende waaren: waar van eenige boeken *van de geheime Philosophie en de Caracters* te leezen zyn. Maar dat hem eenige ondankbaare leerlingen hier in gelastert hebben, is uit boosheit en nyd geschied. Welke dan ook krachtiglijk beschaamd en wederlegd geworden zyn, door zyne ernstige en goede belijdenis van het waare Christendom. Daar hy ook van alle Artzen voor af, als een weezentlijk deel, de waare Godzaaligheid vereischt heeft : *dat zy voor God getrouw, voor de menschen rechtvaardig, en voor zich zelven eerbaar moesten zyn.* Waarom de verstandigen van deeze en andere lasteringen hem ook vry gesprooken hebben. (*b*) Waar meede dan te gelijk de achterklap vervalt, als of hy een dronkaart en Epicurist geweest was, het welk buiten dien, met de byzondere gaaven die hem van God verleent waaren, niet bestaan kan, zoo weinig als een verstandig man gelooven zal, dat hy een Atheïst te noemen is, (*c*) gelijk van die yveraars geschied, om welke hy zich ook met zyne oprechte bekentenisse wel verdiend gemaakt had, die hem daarom heevig doorhaalen, als *een stichter van een nieuwe Theologie*, waar uit *Boheme*, *Weigel* en andere haare zaaken genoomen zouden hebben. (*d*)

Nalaating van te kerk te gaan.

Beschuldinge van Toverye.

8. Niet

(*r*) L. de occulta Philosoph. p. 366. (*s*) Joh. Husserus Præf. ad Opera Paracelf. (*t*) Jo. Bapt. Helmont de Tartaro ap. Freh. l. c. p. 1227. (*u*) Joh. Husserus l. c. (*x*) Colbergius l. c. p. 182. (*y*) L. de VII punctis Idolol. præf. (*z*) Joh. Oporinus ap Melch. Adami in Vita. (*a*) Florentinus de Valentia in Rosa reflorescente ap. Colb. l. c. Conf. Zuingerus Theat. vit. hum. f. 3176. (*b*) Gabr. Naudæus ap. Bœclerum Memorab. sec. XVI. p. 446. Conf. Freher. l. c. (*c*) Hornbek. Summa Controv. p. 401. (*d*) Vid. omnino Bohemus H. E. p. 652. seqq. Hornbeck. l. c.

8. Niet te min zyn zyne beginzelen en uitvindingen van zeer veele met groote begeerte aangenoomen, en worden noch in de voorige eeuw onder zyne navolgers geteld uit de Artzen, de boven gedachte *Adam Bodestein*, *Dr. Carelstads* zoon, die hem allerbest verstaan en uitgelegt heeft. (*e*) Insgelijks *Wolfgang Thalhauser*, *Physicus in Augsburg*, *Josephus Quercetanus*, *Joachim Tanckius*, *Georgius Horstius*, *Gerhardus Dormæus*, *Mich. Toxites*, in zyne *Basilica Chymica*, *Oswaldus Crollius*, *Henrich Cunrath*, (van welke in 't volgende boek,) *Henricus Nollius*, *Rulandus*, en andere. Gelijk ook *Joh. Huserus*, die zyne geschriften in 't jaar 1618. te Straatsburg uitgegeven, en die aan den Keurvorst van Keulen, *Ernestus* toegeeigent heeft, als welke *Theophrastus* zeer hoog gehouden, en de onkosten tot den druk gegeeven heeft. Ook heeft eenen, met naame *Adam Haselmeyer*, in deeze eeuw een *Extract* uit zyne *Theologische* Schriften gemaakt, en het boek *Jesuit* genaamt, dewyl hy daar in beweezen heeft, : *dat een ieder Christen waarachtig in Jesus moet wandelen, leeven, zyn, en blyven.* (*f*) En noch onlangs is in Italie de bekende *Alchimist*, *Franciscus Josephus Burrhi*, wegens deeze *Philosophie* en *Theologie* vervolgt, en eindelijk verdreeven geworden. Maar de Schriften van *Paracelsus* zyn niet alleen in 't Duits en Latyn overgezet en gedrukt, maar ook in de Italiaanze en France, ja zelfs in de Griekze Taal. En hier en daar zouden veel handschriften van hem by de liefhebbers verborgen zyn, en in groote waarde gehouden worden. Het gemeene gevoelen is, dat hy 53. *Medicinale*, en 235 *Philosophische* boeken geschreeven heeft. Van de *Theologische* zal ik maar tot een proef alleen de tytel van eenige by brengen, dewyl de andere tot onze Historie zoo niet behooren. Gelijk in Nieuwstad in het jaar 1618. uitgekoomen is, *Een Theosophisch boekje, van het waare overgeblevene zaad Gods in ons, dat na den val overgebleeven is, en waar uit de Heilige Vaders en Propheeten zoo groote mannen geworden zyn, waar door noch dagelyks kinderen Gods gebooren worden, tot dien einde in druk gegeeven, op dat wy het in ons verborge paareltje leeren zoeken en kennen, van Theophrastus Paracelsus.* Vorders noch: *Zyne uitlegging over de Zendbrief Judæ, waar in hy voor eerst de kenteekens van een rechten Apostel Jesu Christi aangeweezen heeft, hier na schoone merkteekens, zoo wel der ongeloovigen Antichristen, als der waare kinderen Gods, zoo wel om de Godloozen van haare duisternis te overtuigen, als de vroome in het waare licht te versterken.* Insgelijks het boek de *Pœnitentiis*, de *Astronomia Olympi novi*, de *Theologia Cabalistica de perfecto homine in Christo Jesu*, *de uitlegginge over Daniel. Leeven en leerpunten des Woestyniers Nicolaas*, welke alle te Nieustad of Halle gedrukt zyn, in het jaar 1618. in 4. En de *Sermoenen tegens den Antichrist.* Vorders, een boek over de woorden *Sursum corda! hoe wy onze harten altyd boven ons tot God verheffen moeten, en wat daar boven is zoeken*, Frankfort 1619. Desgelijks in zyne werken, het boek tegens de plechtigheeden, beelden, en bygeloovigheeden, en die voor weinig jaaren nieu gedrukte *Hand en gedenk Bybel*, als ook eenige, die de letter-zifters hem niet toeschryven, als het boek van de eeuwige *Limbus*, en andere meer. Om van de *Philosophische* en andere geen gewag te maaken, gelijk ook van des zelfs uitlegging by na over de gansche Bybel, die noch in een handschrift in eenige Boekzaalen bewaart worden.

Jaar MD. tot MDC.

Zyne navolgers.

Schriften.

Theologische Boeken.

Becmannus Exerc. Theol. xxi. p. 245. Andr. Libavius in Neoparacelf. Nic. Hunnius in der Betrachtung der neuen Paracelfistischen und Weigelianischen Theologie: Thom. Erastus & Anonymus im gründlichen beweisz, wie Theoph. Weigel, &c. mit grosser heucheley umgehen. (*e*) Vid Nic. Chythræus Delic. Itin. p. 439. Bucholcerus Ind. Chron. p. 660. Adami Vita Theol. p. 231. Thuanus l. Lxiv. (*f*) Colbergius. p. 190. (*g*) Ibid.

Jaar MD. tot MDC.

Andere onzydigen.

9. By deeze man wil ik noch eenige andere voegen, welke met hem eenerley bejeegeninge van de gemeene hoop ontfangen hebben, dewyl zy, of niet alle zaaken meede goed wilden keuren, of het geene, dat zy voor onrecht erkent hebben, bestraft en verworpen, of anders eige meeningen gehad hebben. Daar is nu byzonder ontrent de helft van de voorige eeuw een bekent geweest, *Guilielmus Postellus*, van afkomst een Vransman, gebooren in een Dorp van *Normandie*, van zeer geringe Ouders. Maar hy heeft in zyne eerste jeugd al begonnen anderen te onderrechten, en daar meede, als ook met zyne eige geleerde oeffeningen veele jaaren doorgebragt, tot dat hy te *Parys* in de hooge schoole *Professor* der uitlandze Spraaken, als ook der *Philosophie* en *Mathesis* geworden is. Kort daar op heeft hy zich op reis begeeven, en is 26. jaaren in vreemde landen wyt en breet, en by na door de halve weereld, byzonder in 't Oosten rontom gereist, daar hy dan na zyn oogmerk zeer veele ongemeene dingen aangemerkt heeft gehad. In 't laatst zoude hy te *Rome* over eenige beschuldigingen vast gezeeten hebben, en by geleegentheid van de groote oploop na de dood van Paus *Paulus* de IV. in 't jaar 1559. ontsnapt zyn. Van daar is hy te *Venetien* gekoomen, alwaar hy een tyd lang zyn verblijf nam. Eindelijk is hy wederom naar *Parys* gekeerd, alwaar hy met groote toeloop der *Studenten* en andere Geleerden opentlijk geleerd heeft. Maar de nyd van zyne afgunstigen konde hem niet langer verdraagen, zoo dat hy eerst wegens veele beschuldigingen van zyn ampt opgeschort, en hier na wederom hersteld is, maar hy vond zich genoodzaakt, om haare verbolgentheid te ontgaan, en zich van daar aan 't Hof van den Keizer *Ferdinand* I. te begeeven. Hier zoude hy na eenige tyd de doolingen en meeningen hem toegeschreeven, verworpen hebben, waar door hem weeder vryheid gegeeven wierd na *Parys* te keeren. Hoewel andere, als *Thuanus*, stellen, dat hy te *Parys* in een brief aan de koninglijke Moeder zyne doolingen niet zoo wel wederroepen, als bemanteld heeft, in 't jaar 1564. Maar men konde hem aldaar niet langer dulden, zoo dat hy zich ten laatsten in *S. Martyns* klooster verborg, alwaar hy in stilte zyn leeven geindigd, en dat na de getuigenis van *Natalis Alexander* zeer Godzaalig door gebragt heeft, en in het jaar 1581. overleeden is, na dat hy by een geduurige gezondheid by na 100. jaaren oud geworden was, 't geene hy *zyne onthoudinge van alle vleeschelyke lust* toegeschreeven heeft. (*h*) En dit is de korte inhoud van zyn leevens loop, voor zoo veel zyne teegenparty ons nagelaaten heeft. Daar anders geen twyffel aan is, dat veele merkwaardige en byzondere dingen van hem geschied zijn, welke onderdrukt, of met verkeerde omstandigheeden bygebragt worden. Aangezien die mannen meestendeel zoodaanig een lot pleeg te treffen, welke de gemeene menschelijke dwaasheid en ydelheid hebben gezien, en boven 't gemeene volk wys geweest zijn.

Postellus.

Zyn leevens loop.

Vervolgingen.

Lof.

Dood.

Christelyke Geloof en Godsdienst.

10. Wat nu zijne Godsdienst aangaat, zoo verzeekeren bezaadigde en rechtschaape mannen, die zijne Schriften met behoorlijke opmerkinge onderzocht hebben, ,, dat hy alle andere dingen en de gantsche weereld aan Christus, ,, en de Christelijke geheimenissen onderwerpt, en daar van haare beginzelen af-,, leid. Dat hy ook verder uit de Schriften der Jooden, Turken en Heidenen, ,, ongemeene zaaken uit zoekt, tot bevestiging der Christelijke waarheid, ge-,, lijk byzonder in 't boek van de laatste geboorte des Middelaars te zien is; insgelijks in het boek *de Origine Etruriæ*, als waar in heele Capittelen te vinden zijn, *die van de waarheid der Christelyke Godsdienst handelen*, hoe wel

Algemeene wysheid.

(*h*) Scævola Sammarthanus L. III., Elog. Gallorum Doctrina illustr. p. 22. & ex eo Freherus Theatr. Vir. illustr. p. 1475. Osiand. Cent. XVI. H. E. l. III. c. 31. p. 670. Thuan. l. LXXIV. pag. 96. To. II. Spondan. Contin. Annal. Baron. pag. 60. Natal. Alexand. Select. H. E. C. Sect. 16. Hist. Hær.

wel hy van alle doolingen niet vry gesprooken word, zoo weinig als alle andere menschen: Ondertusschen kan men hem met geen goed geweeten een *Atheist* noemen, (*i*) En gewisselijk wie ook zijne Schriften eenigzins inziet, zal, (zoo hy anders niet moetwillens blind, en zelf een *Atheist* wil zijn,) oprecht moeten bekennen, dat deeze man juist daarom verworpen en aangevochten geworden is, dewyl hy meer, als veele andere gekent en gezien heeft. Zoo dat hem ook zijne aanklaagers zelfs een ongemeene en voortreffelijke weetenschap en geleerdheid moeten toestaan, byzonder in spraaken, der zelver geheimenissen en merkwaardigheeden. (*k*) Alzoo dat zy bekennen, dat hy door de Arabische en Oostersche spraaken, zich byzonder wel gezien gemaakt heeft. (*l*) 't Welk dan ook zijne Schriften uitwyzen, daar hy in een boek alleen, twaalf heel verscheide spraaken verklaard heeft, dat men hem tot een ydele roem uitgeleid heeft. (*m*) Die geene, die hem met vlyt hebben geleezen, ontkennen niet, *dat men in zyne boeken veel scherpzinnige zaaken vind, welke een diepe wysheid en geleerdheid aanwyzen.* (*n*) Dat hy ook de algemeene bedorvenheid in de Christenheid wel gekent, en daar van vrymoedig gesprooken heeft, daar van staan zoo veel bekentenissen in zijne Schriften, welke hem ook zonder twyffel alle zijne vervolgingen en lasteringen op den hals gehaald hebben. Om maar aan een te gedenken, zoo schryft hy in een brief aan D. C. S. aldus: „Die zoeken een groote tyranny in de weereld in te voeren, „welke zich inbeelden, dat de herstellinge aller dingen nooit zal geschieden, „dat het schynt, dat de Satan meer verdorven heeft, als Christus weeder oprechten kan. Van waar die geene, welke zich nu voor Euangelisten of „Euangelische Preedikers uitgeeven, van alle vorderen, dat men op haare „woorden zweeren zal, als of zy alreede Heeren der gantsche weereld waaren. Waarom zy uit een eenige kerk, hen zoo veel enkele eigene kerken „verdicht hebben, met veel grooter tyranny, als de Babyloniers in voorleede „tijden. Wie op haare woorden, meeningen, belijdenissen niet zweerd en „zegd: Ziet hier is Christus, dien stooten zy gelijk als uit de schoole. O wat „eene erbarmelijke *Philautie*, of eigen liefde!

11. By deeze omstandigheeden konde het niet anders zijn, of die geene, welke zich in diergelijke aanklaagingen geraakt bevonden, moesten zien, hoe zy hem zwart en gehaat zouden maaken, op dat zijne getuigenissen geen plaats noch geloof mochten vinden. Waar door zy hem zonder schaamte en schroom, opentlijk voor een *Atheist*, (*o*) *voor een deugniet*, (*p*) *voor een vader en auteur aller zoo genaamde Deisten*, (*q*) uitgeroepen hebben. Ja men heeft hem voor den maaker van 't schandelijke boek *de tribus Impostoribus* gehouden, maar waar meede hem het *hoogste ongelyk*, na de uitspraak van *Morhofius* geschied is. (*r*) Hoewel hunne getuigenissen gantsch niet over een komen, daar ook die geene, welke hem groote geleerdheid en ervaarenheid toestaan, noch echter de lieden bepraaten willen, dat zy hem voor een uitzinnigen, dwaazen mensch moesten houden. Zoo dat men van hem geschreeven heeft: *Dat hy niet boosaardig geweest is, dewyl hem zyne waanwysheid van dit vermoeden bevryde.* (*s*) Tot dien einde heeft men hem vreemde dingen na gegeeven, en byzonder dat hy zich te Venetien van een oude Juffrou had laaten wys maaken: *dat Christus maar voor de mannen genoeg gedaan had, en het vrouwelyk geslacht noch niet ten vollen verlost was, en in het toekoomende eerst geschieden zoude*, en wel, gelijk anderen daar by zetten, *van deeze Vene-*

Jaar MD. tot MDC.

Beschuldigt over Atheisterey.

Geleerdheid in spraaken.

Getuigenis teegens de huichelaars.

Van Religie eeden, en Symbolze boeken.

Geleedene beschuldigingen.

Van de verlossing der vrouwen.

(*i*) Morhofius Polyhist. l. 1. c. 8. p. 73. (*k*) Joh. Wolffius Lect. memorab. Cent. XVI. p. 473. (*l*) Joh. Scaliger Epist. ccclxII. p. 648. (*m*) Sammarthan. l. c. (*n*) Morhof. l. c. p. 74. (*o*) Matth. Sutlivius in Turco-Papismo l. 1. p. 187. & ex eo Theoph. Spizelius in scrutinio Atheismi. p. 60. (*p*) Sutliv. l. c. (*q*) Theophil. Rainandus ap. Morhof. l. c. (*r*) Henr. Ernstius. ibid. (*s*) Jo. Scaliger. l. c.

Jaar MDC. tot MDC.

Andere beschuldingen.

Van de verhuizing der zielen.

Verrukking in den heemel.

Openbaaringen.

Van de vernieuwing aller dingen.

Venetiaanse Juffrou Johanna. (*t*) Welke dwaaze waan zonder twyffel uit zijne leer van de herstellinge aller dingen genoomen, en onrecht geduid geworden is. *Natalis Alexander* heeft noch onlangs die gansche beschuldiginge voor valsch verklaart. Insgelijks, „dat hy zich voor de ziele van Adam uitgegeeven had, „en eene ziel verhuizinge (μετεμψύχωσις) gestelt had. (*u*) Vorders, dat hy „die geene voor zijn broeder gehouden heeft, die te Toulouse verbrand geworden is, dewyl hy zich voor den Euangelist Joannes zoude uitgegeeven hebben. (*x*) Zoo verhaald men ook van hem, hoe hy na zyne langduurige „reize weeder na Parys gekoomen is, en heel jong en frisch daar uitgezien „heeft, daar hy doch al oud, swak, en grys weg getrokken was; hy had „voor gegeeven, dat *hy gestorven, en al in den heemel geweest was*, doch „hier na weder jong geworden, en in deeze weereld was gekoomen. (*y*) In 't korte, het ging hem, gelijk het zulke lieden in 't gemeen pleeg te gaan, die men de allerongerymste en gruuwelijkste dingen, die maar bedacht konnen werden, aan wryft, waanende hen daar meede voor de weereld swart te maaken. Derhalven een geleerd man van *Postellus* zeer wel erinnert: *Het is heel licht by onervaarene en onweetende in vermoeden van Atheismus en andere ondeugden te vallen, ook door de geringste oorzaaken.* (*z*)

12. Men heeft hem ook daar over gescholden, dat hy van zyn boek *van de laatste geboorte des Middelaars*, geschreeven heeft, dat het hem de Heilige Geest ingegeeven had, niet minder als hy gezegt heeft: dat *de Engel Raziel hem veel geheimenissen geopenbaard had.* (*a*) En, dewyl hy zich op openbaaringen beroepen heeft, mag die meening daar uit onstaan zyn, als of hy zyne zaaken of Kettery van Schwenkveld geleerd hadde. (*b*) Daar men doch niet vind, dat deeze beide ooit den een den anderen zyne schriften noch perzoonen gezien heeft. Doch voornaamentlijk word hem de volgende leer als Kettersch uitgelegt, wanneer hy onder anderen aldus geschreeven heeft: „Het is t'eenemaal noodig, dat het menschelijk geslacht in deeze weereld tot de volmaaktheid weeder geraake, die zy tot op deezen dag noch niet heeft, nademaal die „door de zonde overal verlooren is. Want anders had de zonde door de verdorvenheid meer vermoogen gehad, gelijk ook zoo veel ontallijke boos„wichten, die de ordening der natuur door tyranny en booze lusten omgekeert „hebben, als God, dat hy haar tot hun oogmerk brenge. Maar dewyl het „Goddeloos gehandeld was, van de Goddelijke goedheid te gedenken, dat „zy van eeuwigheid alles te vooren geweeten, en deeze weereld in deeze erbarmelijke plaagen gestort had, dat zy daar nimmermeer van ontslagen zoude worden: zoo is t' eenemaal noodig, dat de Duivel en de zonde, en wat „door beider aanleidinge ontstaan is, buiten het middel der zaaligheid uit de „weg genoomen worde. Alzoo dat ten tyde des hoogen ouderdoms der kerken, die nu na de kindsheid der natuur, na de jeugd van de Schrift, en na de „mannelijke jaaren der genaade zeer na by is, welke alle dingen vereenigen, en „aan haar plaats weeder brengen zal, eindelijk in der daad het oogmerk bekent „zal werden, waar toe God deeze weereld geschaapen heeft. Gelijk als nu in „de eerste mensch, eer dat de gansche nakoomelingschap in zich zelf verzwakte, „natuur en genaade noodwendig malkander gelijkmatig was, zoo dat hy op „God door de Middelaar en door de schepzelen in alles het doelwit had: alzoo „moet ook eene vernieuwing van alle dingen geschieden, daar de verderving „geschied is, alzoo dat zy alle in dit leeven van God geleerd zyn, 't welk dan „noch

(*t*) Thuanus l. c. Osiander l. c. ex Henric. Petri. Bucholcerus Ind. Chron. p. 673. Micrælius Syntagm. A. E. l. III. p. 314. Joh. Böttiger Isag. Hist. l. 1. p. 402. (*u*) Theod. Beza Comm. ad Joh. XXI. ver. 22. (*x*) Idem ibid. (*y*) Sammarthanus l. c. (*z*) Morhofius l. c. (*a*) Natalis Alexander l. c. Petrejus Catal. Hær. in Postell. ex Palladii Catal. Hær. (*b*) Petrejus l. c.

„ noch niet geschied is, en dat alle nakomelingen van Adam te gelijk alles dat „ geene met groote woeker weeder verkrygen, wat hy ooit van volmaakt- „ heid hadde, of gehad mag hebben, by aldien hy niet gezondigt had, alzoo „ dat waarachtig de gaave zoo niet is, als de schuld. (c). Jaar MD. tot MDC.

13. Wegens deeze voorstellinge heeft men hem *een gedrogt of wanschepzel genoemt, 't welk uit alle Ketteryen van alle tyden te zaamen gesteld is.* (d) Men heeft hem te last gelegt, dat hy geloofde, *dat uit allerhande Secten en Religien, de menschen door Christus zouden zaalig worden*, of gelijk Petrus spreekt, allerley volk, dat God vreest en recht doet, is hem aangenaam. (e) Maar daar van konnen zyne Schriften een meerder en gewisser getuigenis geeven, welkers tytels ik, voor zoo veel de zelve genoemt worden, hier needer stellen zal, hoewel veel van de zelve noch niet eens gedrukt zyn, maar alleen in handschriften bestaan, en als juweelen gehouden worden. De 4. boeken *de orbis terræ Concordia*, of van de eendracht des Aardboodems, heeft *Natalis Alexander* zelfs ook onlangs gepreezen, en aan bevoolen. De boeken, die de kunsten en spraaken aangaan, zyn van de Geleerden in 't gemeen geroemt, en dikwils gedrukt geworden, als het boek *de Phœnicum literis*, of *de Origine Græcæ & Latinæ Linguæ*, te Parys, 1552. *De originibus sive de Ebraicæ Gentis & Linguæ antiquitate deque variarum linguarum affinitate*, ibid. p. 1558. *Alphabetum sive introductio & legendi modus linguarum* XII *characteribus differentium sc. Ebraicæ, Chaldaicæ veteris & receptioris Samaritanæ, Arabicæ, Indicæ, Græcæ, Georgianæ, Tzewianæ, Illyricæ & Latinæ. Liber de Universitate. Grammatica Arabica. De moribus, religione & Rep Turcarum. Liber de Republica Atheniensium, Cosmographia. Liber de Monarchia.* Vorders de andere Schriften, daar hy over aangevochten is: Πανθενωσία *de Compositione omnium dissidiorum s. tubæ penultimæ stridor Heliæ Panochæi Basileæ* 1544. *Orbis terræ concordia, ibid. eod. anno. Absconditorum à constructione mundi clavis, qua mens humana tam in divinis quam in humanis pertinget ad interiora velaminis æternæ veritatis, Paris.* 1546. *& Amstelod.* 1646. *per Abrah. à Frankenberg. Liber de Nativitate Mediatoris ultima, nunc futura & toti orbi terrarum manifestanda. Basil.* 1547. *Doctrina seculi aurei vel de Euangelista Regni Jesu Christi Regis. Gallicè. Liber de æterno Christi in inferioribus regno. Liber de Etruriæ originibus & de aurei seculi doctrina & vita præstantissima. Florentiæ* 1551 *in* 4. *De* VII *sigillorum libris ab Agno apertis. De ostio aperto æterni mysterii. De Euangelio æterno s. de Naturæ & Gratiæ conjugio. Clavis Scripturarum. De formidando Eliæ adventu. De forma Eupolitiæ s. opus reformationis ad aurei seculi vitam restituendam. De Sathanæ Monarchiæ destructione. De Filio perditionis, &c.* Zyne Schriften.

14. By deeze man moet ik noch een ander voegen, die niet minder in 't gemeen verworpen, en kwaalijk beschreeven word. Deeze was *Franciscus Puccius*, een voornaam Edelman uit Florentie, wiens geslagt by *Thuanus* en andere zeer beroemt is. (f) Deeze zoude in zyn jeugd met *Faustus Socinus* een tyd lang verkeeringe gehad hebben, als hy te Basel en Rackau in Poolen leerde. Maar dewyl hem zyn leer niet geviel, is hy eerst na Engeland, en van daar, wyl hy vervolgt wierd, na Holland gereist, alwaar hy zich in *Gouda* needer gezet, en met de Weederdoopers gemeenschap gehouden heeft. Aldaar heeft hy ook het boek, daar hy meest over lijden moeste, in 't jaar 1592. uitgegeeven, en is eindelijk in Boheemen getrokken, heeft, als men meent, zich tot de Papiste gezintheid weeder begeeven, en is eindelijk te Praag overleeden Puccius. Zyn leeven.

(c) In Clave Absconditorum Cap. III. p. 6. (d) Beza Epist. XXCI. p. 328. (e) Rossæus von Relig. der Welt. p. 303. & Theologi passim.

Jaar MD. tot MDC.

den. (*f*) Waar door het andere verhaal valsch bevonden word; als of hy te Saltsburg gevangen genoomen, na Rome gevoerd, en verbrand geworden was. (*g*) Het boek dat hy geschreeven heeft, voerd deeze tytel: „Een Catholijke *assertio*, of bevestiginge van de kracht van Christus, den Heiland in alle „en ieder mensch, in 't byzonder voor zoo verre zy menschen zyn, welke, „volgens de Goddelijke en menschelijke billijkheid, door de gansche Heilige „Schrift, en der Heilige Oudvaders overeenstemminge, volgens de beproe-„vinge des Geests (met 120. gronden) bekrachtigt, teegens de schoolen, die „wel zeggen, dat Christus de Heiland genoegzaam is, maar zyne heilzaame „werkinge in een ieder loochenen, aan Paus Clemens VIII. In dit boek verklaard hy zyn gevoelen onder anderen aldus: „Salomo getuigt, dat God „zich over alle ontfermt, en aan alle hunne zonden vergeeft, op dat zy zich „verbeeteren; hy bemint alle dingen, en verschoont alles, dewyl het alles „des Heeren is, die de zielen lief heeft. En aldus besluit hy: dat zyne onver-„anderlijke Geest in alles is, waar door hy de geene die zondigen, bestraft, of „verbeetert, dat zy van ondeugden bevryt worden, en in hem leeren geloo-„ven. Daarom moet men alle menschen aanzien, als in den stand van zaalig-„heid, eer zy de zelve onveranderlijke Geest van God en Christus verachten; „naamentlijk, de reeden (λόγον, het woord,) 't welk een ieder mensch ver-„licht, die in deeze weereld komt. Joh. 1. (*h*)

Boek van het algemeene licht.

15. Hier uit, en uit zyne overige verklaaringen beschuldigt men hem, dat hy het natuurlijk licht en het vernuft, dat in alle menschen is, voor krachtig genoeg ter zaaligheid geacht heeft. Om deeze reeden gaf men het de naam, als of hy gezegt hadde: *dat een ieder mensch door een natuurlyk geloof, 't welk op den eenigen Schepper ziet, zaalig kon worden.* (*i*) Maar de aanklaagers zyn daar over noch niet eens, om dat eenige van de Rechtgeloovige uitdrukkelijk stellen, dat het zyn meening niet is, dat alle menschen *door de natuurlyke kracht, of door een geloove uit de natuur gevat, zaalig worden. Maar dat zy een inwendig geloof of Christus in haar hebben.* (*k*) 't Welk dan ook uit zyne eigene woorden klaar beweezen kan worden, daar hy schryft: *Het Goddelyke licht, 't welk Christus is, verlicht alle menschen, die in deeze weereld koomen, en schynt zonder twyffel voor hen heilzaamelyk. Daarom is niemand het gevaar van de verdoemenis zoo na by, als wanneer hy halstarrig de weereldlyke gezelschappen der duisternis aanhangt, welke dit licht niet vatten, maar verachten.* (*l*) En tot bewys hier van, heeft hy die Schriftuur-plaatzen bygebracht, Joh. 1. 9. Handel. IX. 34. 35. Coloss. 1. 23. en andere. Gelijk zy ook van de Quaakers aangetrokken worden. Want deeze en andere hebben ten dien opzichte met hem eenerley meening: even als ook veele oude Martelaars en Leeraars, gelijk van *Justinus Martyr* en veele anderen uit de bovenste eerste boeken bekent is. Insgelijks uit de nieuwe van *Zwinglius*, *Moses Amyraldus*, *Curcellæus*, *Socinus*, enz. en van der Papisten zyde, *Erasmus*, *Latomus*, *Tannerus*, *Andradius*, gelijk zy van de Godgeleerden wytloopig genoemt worden. (*m*) Zoo dat zy ook klaagen, *dat deeze galgenaas* (*furcifer*) (zoo noemt hem de Theologische zachtmoedigheid) *zyn gift overal uitgestrooit hadde; dewyl hy zich beroemt, dat zyn leere eindelyk over al heerschen zal, en al veele in Engeland, Duitsland, Polen, Vrankryk, Zwitzerland wel behaagde, en waar hy maar iets daar van voort bragt.* (*n*)

Van 't geloof.

(*f*) Kippingius Supplem. Hist. ad Pappum p 56. (*g*) Osiand. Cent. XVI. L. IV. c. 46. p. 1100. & ex eo Fœclerus Memorab. Sect. XVI. p. 688. Kortholt. H E. p. 835. (*h*) L. de Christi Servator Effic. cit. p. 26. Edit. in 8. (*i*) Benzelius H. E. p. 365. Lötger Isag. Hist. p. 402. Osiand. Kortholt. &c. (*k*) Colberg. Platon. Christ. P. II. c. 14. p. 631. (*l*) Loc. cit. p. 34. (*m*) Kromayer. H. E. p. 604. (*n*) Osiand. l. c.

16. Meestendeel heeft men deeze stellingen voor Godslastering gehouden, welke men uit zyne boeken getrokken heeft, namentlijk: *Dat de eenvoudige onweetenheid en het ongeloove, en het gebrek van den Doop, by aldien daar geen boosheid by is, niemand schaad. Alle, welke op God waarachtiglyk vertrouwen, en hem aanhangen, worden door een Goddelyke ingeevinge verlicht, en stemmen met de waare Christenen over een, wanneer zy maar vreedzaam en goedertierend tegens ieder een, en met geen haat bezeeten waaren, en vervolgden.* „En daarom heeft hy nu de naam van een gedrocht, dat uit de Mahometaanen, „Jooden, Heidenen, Papisten, Swenkvelders, Wederdoopers, Calvini-„sten en Chiliasten te zaamen gezet is. Nademaal hy met de Swenkvelders de „noodzaakelijkheid van het *Ministerium* af-schaft, met de Calvinisten de „kracht der Sacramenten vernietigt, den Heidenen den Heemel opent, en de „Jooden in de Kerke der kinderen Gods in voert. (*o*) In 't kort, het heeft de Preedikers byzonder gesmert, dat hy die, welke zich voor reine en rechtgeloovigehouden, niet alleen voor kinderen Gods achten, maar ook aan anderen zulke voorrechten gunnen wil. En eindelijk heeft hen niet aan gestaan, dat hy hunne teegenwoordige toestand der Christenheid niet voor zoo goed erkende, maar noch een beetere wilde verwachten. Als wanneer hy onder andere hadde geschreeven: „De Propheeten en de Heer beschryven eenen verwerden toestand der „weereld en der kerken, zoo lang de voleinding der Christenheid niet geschied „is, dat naamentlijk, het onkruid met het goede zaad opwast, en de boeken „der Propheeten, voor het Joodze volk en veele anderen gesllooten blyven, „daar de vroomen, die hun opgeleid lyden verdraagen, tot vervulling van 't „lichaam der Christenheid, en daar de Sathan woed, en ontallyke vervoert, „ook de Godloozen en *Sectarisen* overal hen uitzinnig aanstellen, en eenige „van de Geleerden af vallen, en de Antichrist alle loogens en zonden in de naa-„ste *periode* vernieuwt, van het aangezicht des Heeren, die daar weederkeert, „gelijk te vooren gezien en gezegt was. Maar wanneer de Duivel en de Anti-„christ in de Helle geworpen en op geslooten zullen zyn, enz. (*p*) Van wegen deeze en andere diergelijke stellingen hebben de Godgeleerden noodig geacht, hem tegen te spreeken. En *Osiander* schryft aldus van zich: *Ik Lucas Osiander Doctor hebbe het byzonder met een opentlyk schrift, ('t welk de Theologische faculteit met een heerlyke Voorreede verciert en aan bevoolen heeft,) wederleit, en dit myn schrift is te Tubingen in 't jaar* 1593. *uitgegeeven.* (*q*) Onder de tytel van *Puccius* schrift, heeft hy het *een Sathans of Duivels boek* genoemt, dewyl het handeld van de algemeene kracht Christi in alle menschen. Ook heeft toen ter tyd eenen *Franciscus Julius* te *Leiden* daar tegen geschreeven, en *Nicolaus Serrarius* onder de Papisten

Jaar MD. tot MDC.

Van de algemeene Zaligheid.

Van het uiterlyke Preedikampt.

Van de verdorvenheid der Christenheid.

Tegenspreeking daar van.

17. Onder de enkele zoo genaamde Ketters, welke wel geen eigene genaamde *Secten* hebben gemaakt, behoord noch in de zelve tyden *Bernhardus Ochinus*, een gebooren Italiaan van *Siena*, die wel onder de Papisten opgevoed was, ook de zoo genaamde *Capucyne* orde onder hen gesticht, en wegens zyne vroomheid en gaaven groote lof verkreegen heeft, maar hier na is hy te gelyk met *Petrus Martyr* uit *Italien* getrokken, en tot de Gereformeerden over gegaan. (*r*) Aldus heeft hy eenige jaaren in *Engeland* geleeft, ook te vooren in *Straatsburg* en *Augsburg* eenige gehoudene Predikatien uitgegeeven. Waar op hy te *Zurich* in *Zwitzerland* zich needer gezet, en onder een zeekere Gemeente gepreedikt, ook een vrou getrout heeft. Alwaar hy ook zoo wel als in *Engeland* de getuigenis van alle bekoomen heeft, dat hy zich met alle Preedikers

Ochinus.

Zyn afval van 't Pausdom.

Aanneeming onder de Gereformeerden.

 dikers

(*o*) Osiander l. c. (*p*) Libro citat. p. 200. (*q*) Loc. cit. p. 1100. (*r*) Beza Icon. Vir. clar. in Vita P. Martyris. Thuan. Lib. XIII. p. 267. Sleidanus l. XIX. pag. 235. Bzovius Annal. Ecc. An. 1542. n. 34. & alii ap. Sandium Biblioth. Anti-Trin. p. 3.

Jaar MD. tot MDC.

Stryd met de zelven.

dikers in leer en leeven eendrachtig beweezen, ook op haar leer een eed gezwooren hadde. (*s*) Maar eindelyk heeft hy eenige t' zaamenspraaken in de Italiaanze taal geschreeven, welke terstont van *Sebastiaan Castllio* in 't Latyn overgezet en gedrukt, doch zoo voort op 't aangeeven der Preedikers, en byzonder van *Bullingerus*, (welken hy den *Zurikzen* Paus, ook een hooggezach-hebber, en een dwingeland genoemt heeft,) van den Raad verbeurt verklaart zyn. (*t*) Daar op is hy zelf, dewyl hy zich het oordeel van 't *Ministerium* niet onderwerpen, en zich daar na voegen wilde, in 't jaar 1564. voort afgezet, en uit Stad en Land met de zynen uitgedreeven. Daar hy dan in een schrift zich opentlyk hier na beklaagt heeft, *dat men hem in zyne hoogen ouderdom*, (wanneer hy al 87. jaaren oud was,) *niet tegenstaande hy gebeeden had, dat men hem maar de winter over zoude laaten blyven, in 't felste van de winter met veele kleine kinderen uitgestooten hadde*, daar hy het zyne verteeren, en elendig leeven moest, na dat hy het meeste al te Zurich verkoft had. Hy heeft zich van Bazel na Mulhuizen begeeven, alwaar *Bullingerus* terstont scherpe brieven na toe gezonden heeft, dieswegen hy zich eindelyk na Poolen gekeert, en gelyk men schryft, na dien tyd by de Sociniaanen geleeft heeft. (*u*)

Verjaaging.

Ballingschap.

Stryd punten.

18. Maar de punten, daar men hem om verworpen en uitgestooten heeft, zyn volgens het voorgeeven van zyne aanklaagers, de volgende, zoo als het *Ministerium* te Zurich die uit zyne zaamenspraaken getrokken heeft. (*x*) Eerstelyk had hy in de 27. t' zaamenspraak geschreeven, *hoe hy alle Gereformeerde Gemeentens doorgegaan was, om te zien, in welke hy blyven en rusten konde: maar hy had onder alle geen gevonden, daar in hy met een goed geweeten leeven mogt.* Welke bekentenis dan krachtig genoeg was, om hem vyandschap te verwekken. Ten anderen, liet hy ook in de 13. t'zaamenspraak deeze stellingen niet gelden, *dat men alleen door het geloove zonder de werken gerechtvaardigt werd:* en voegde daar by, *dat het noodig was, dat men niet moest zondigen, maar rechtvaardig zyn: de mensch konde zonder zonden leeven.* Alle het welke zyne aanklaagers Leeringen der Jooden noemen. Ten 3. in de 7. t'zaamenspraak: *daar staat in den Bybel, dat de Messias voor de zonden der uitverkoorenen geboet heeft*: namentlijk, voor deeze alleen, gelijk de Gereformeerden leerden. Ten 4. in de 27. t'zaamenspraak verdeedigt hy heel duidelijk de Weederdoopers, zoo dat men ziet, dat hy geen vyand van hun is, en dat de kerk (Geestelijkheid) zyne schriften alzoo wel ontbeeren kon. Ten 5. zette hy in de 13. t'zaamenspraak: dat nergens bevoolen is, *dat de Christenen steeds om vergeevinge der zonden zouden bidden.* Maar voornaamentlijk heeft hy in de 21. t'zaamenspraak van de echt schandelijk geleerd, en gesprooken, en zich noch daar by op het voorbeeld van *Petrus Martyr* beroepen, die ook opentlijk op de Stoel van de *Polygamie* of veel-vrouwen-echt geleerd heeft: daar doch *Ochinus* de grond daar van wel aangevoert, maar heel flaauw wederlegt hadde. Waar toe zy tot een voorbeeld deeze woorden by brengen: *Gelyk als Abraham, Jacob, en veele anderen tot de veel-vrouwen-Echtschap van God zyn beroepen geweest, alzoo wy ook.* En verder, daar hy den raad gegeeven heeft: *Men moet geen meer wyven neemen, maar God bidden, dat hy de gaave van onthoudinge gaf, 't welk hy doen zal, wanneer men hem getrouwelyk aan roept. Maar by aldien het aan geloof en aan verhooringe gebrak, zoo zoude men doen, daar God iemand toe dreef, wanneer men*

Van de bedorvenheid der Gereformeerden.

Van 't geveinsde Geloof.

Wederdoop.

Echte-staat.

Veel-vrouwen-Echt.

Kuisheid.

(*s*) Bullinger. in testimon. ap. Boxhorn. Hist. univ. p. 1144. (*t*) Id. ibid. Ottius Annal. Anab. p. 142. (*u*) Bullingerus & Ottius. l. c. (*x*) Ministri Ecclesiæ Tigurinæ in Spongia, adversus aspergines B. Ochini, qua veræ causæ exponuntur, ob quas ille ab urbe Tigurina relegatus repetita ab Hottingero Sec. XVI. H. E. part. V. cap. 3. p. 475. seqq.

men zyn God lelyke wil verzeekert is, zoo zondigt men niet. Want in de gehoorzaamheid tegens God kan men niet dwaalen.

Jaar MD. tot MDC.

19. Wegens deeze meening, naamentlijk, dat zoo wel in 't Nieuwe als in 't Oude Testament toe gelaaten is, veel wyven in de echt te hebben, word hy nu meest van de Godgeleerden verworpen, en een *Samosateniaan* genoemt. Welke ook verklaaren, dat hy buiten dat rechtgeloovig is geweest. (*y*) Van waar hem eenige zonder schuld voor een Atheist uitroepen (*z*), als ook voor den *Autheur* van 't boek van de drie Aarts-bedriegers, *De tribus impostoribus.* (*a*) Maar waar tegen de verstandigen zeer wel erinneren, dat dit boek al bekent is geweest, eer *Ochinus* by na gebooren was. (*b*) Het is hem gegaan, gelijk het gemeenlijk die geene geschied, welke door deeze en geene byzondere meening eens in kleinachtinge by de Predikers en Geleerden koomen, welke men hier na gaarne alles op een reis toe schreef, en de schuld gaf, by aldien men maar konde. Doch onlangs heeft de geleerde *Morhofius* ten dien opzichte hem verdeedigt en rond uit bekent, dat *in zyne Schriften niets God verloochenende stak*, en hy stelde maar de veel vrouwen Echt, hoe wel hem eenige tot een *Arriaan* wilden maaken. (*c*) Nochtans heeft hy de Heeren Gereformeerden ook niet behaagt, om dat hy meende: *Dat men de Ketters, wanneer zy al lasterden, moest verdraagen, en niet met den zwaarde straffen.* (*d*) Door dien dit tegen haare veelvuldige *practyk* is geweest, gelijk wy reeds aan de Wederdoopers hebben gezien, en haast van *Servetus* en *Gentilis* zullen gewaar worden. Aangezien *Ochinus* zelfs in zyne Schriften hier na zich beklaagt heeft, dat hy daarom vervolgt geworden was, dewyl hy van haar getuigt hadde, dat zy noch geen rechte reine Gereformeerde Gemeente hadden, enz. (*e*) Gelijk hy dan ook noch te vooren in zyne Schriften in 't gemeen aldus tegens de gemeene huichelery en verdorvenheid geschreeven heeft: *Dewyl het Euangelie de menschen tot niets maakt, en God maar alleen alle eer geeft, zoo hebben de menschen het altyd bestreeden: de Jooden en Heidenen opentlyk, de valsche Christenen heimelyk met list, en byzonder daar zy om loon leeren, en niet het Euangelie, maar Fabelen, Historien, menschelyke weetenschappen en verdichtzelen, of op het hoogste de Wet. Zy leeren het Euangelium niet, als maar op een verkeerde wyze, dat zy de zaaligheid ten deele in Christus, ten deele in ons stellen. Maar dewyl de Heilige Schrift dat tegen spreekt, zoo hebben zy die onder het Latyn gestooken, en de Geleerden hebben niet daar in, maar in de wereldlyke konsten gestudeerd. Wanneer eenige daar maar eens in gekeeken hebben, zoo hebben zy uit inbeeldinge, dat zy alles wel verstonden, niet gezocht iets daar uit te leeren, maar die op hunne eige meening getrokken, om hunne doolingen daar meede te bedekken.* (*f*)

Zyn valsche betichtingen. Ontschuldinge. Getuigenis van valsche Euangelisten. Schriftgeleerden.

20. Dewyl verder by verscheidene, byzonder onder de Papisten, van de geleerde *Henricus Cornelius Agrippa* veel zeltzaame dingen voorgegeeven worden, en hy onder alle partyen verdoemt is, mach hier ook niet zonder oorzaak gewag van hem gemaakt worden. Wat zyn leeven aangaat, hy was een voornaam Edelman van Nettesheim, en gebooren te Keulen, in het jaar 1486. Eerst was hy Geheimschryver by Keizer *Maximilianus* I. hier na een Amptenaar in de Venetiaanze oorlog, tot in 't jaar 1515. Waar op hy een reis door Italien, Spanjen, Engeland en Vrankryk gedaan, en zich eindelijk neder gezet heeft, en getrouwt is, en hy is te Metz *Syndicus* en *Legatus* van

Agrippa. Leevensloop.

(*y*) Vid. Beza de Polygam. Repudio & Divortio: Gerhardus loc. de Conjug. §. 202. seqq. & reliqui. (*z*) Ap. Morhofium Polyhist. l. c. p. 75. (*a*) Auctor Religion. Medici. p. 126. (*b*) Bælius Epist. ap. Deckerum de Script. Adesp. p. 375. Stanislaus Lubieniecius l. 11. Hist. Reform. Polon. c. 3. p. 50. (*c*) Loc. cit. (*d*) Spongia ap. Hottinger. l. c. p. 489. (*e*) Ibid. p. 498. 505. (*f*) Præfat. ad Commentarium suum in Epist. ad Rom. Augustæ Vindel. per Philippum Ulhardum editum.

Jaar MD. tot MDC. van de zelve stad geworden. Dit verveelde hem ook in 't kort, hy ontsloeg zich daar van, en begaf zich tot de *Medicyne*, en *practizeerde* daar in te Fryburg en elders met groot geluk. Hy wierd ook van des Konings Moeder in Vrankryk na Lions ontbooden, welkers Hof *Medicus* hy wierd, tot dat hem ook zyne vyanden tot veranderen drongen, van waar hy eerst na 't Hof van Borgondien, doe na Mechelen in Braband, en eindelijk weder in Duitsland trok, en van de Hartogin *Margareta*, Keizer *Caroli* V. *Historicus* en *Raad* genoemd wierd. Te Bon had hy zich weder van zyn vrou laaten scheiden, en zoude in 't jaar 1534. te *Grenoble* in Vrankryk in groote armoede gestorven zyn. (*g*)

Getuigenis van de valsche wysheid. Deeze man is nu neevens zyne andere *Historische*, *Theologische*, en *Physicalische* Schriften byzonder bekend geworden, door het boek *van de onzeekerheid en ydelheid der weetenschappen en konsten*, waar in hy de gemeene doolingen en dwaasheeden in alle staaten, byzonder der Geleerden zeer vry en openhartig getoond heeft. Waar over hy by Keizer *Carel* zelf niet alleen eenigzints in ongenaade gekoomen is (*h*), maar ook de Geleerden hebben by na alle zich beleedigt bevonden: weshalven zy naderhand zich altyd bezwaard hebben, *dat hy op een Sophistize wyze uit alles iets uitgezocht heeft, dat belacchelyk, gehaat, en kinderachtig is. Maar dat hy het goede verborgen en verzweegen heeft.* (*i*) Derhalven hebben hem anderen dit opschrift gemaakt, en toegevoegd:

Inter Divos nullos non carpit Momus;
Inter Heroas monstra etiam insectatur Hercules.
Nullis hic parcit.
Contemnit, scit, nescit, flet, ridet, irascitur, insectatur, carpit omnia.
Ipse Philosophus, Dæmon, Heros, Deus, omnia. (*k*)

Dat is,

Onder de Goden is 'er niet een, die Momus niet laakt. Onder de Helden vervolgd Hercules ook de Monsters. Deeze spaart niemand. Hy veracht, hy weet, hy weet niet, beschreit, belacht, is toornig, vervolgd, laakt alles. Hy zelf is een Wysgeerige, een Duivel, Held, God, alles.

Tegens de Geestelykheid. 21. Op het allermeest heeft hy zich in ongeleegenheid en slecht aanzien gebragt; om dat hy de Geestelykheid met hunne streeken en gruwelen ernstig aan getast; en de waarheid niet gespaart heeft: gelyk uit zyne Schriften en zendbrieven, en zyne strydigheeden met die van Keulen, Leuven, en andere te zien is. Hy heeft ook *Lutherus* zelfs ongemeen gepreezen, en onder anderen in een brief aan den gantschen Raad te Keulen in 't jaar 1533. aldus opentlyk

Van Lutherus. geschreeven. „Als *Marthyn Luther* nu opgestaan was, die de geoeffenste *Theosophisten* een schrikkelyke tegenstreever was, en de Paryze *Universiteit* en de Kerkenraad te Rome zelf van hem noch niet wilden oordeelen, „hebben echter onze stoute Meesters, eenige artykelen met der haast by een „geraapt, en hem zonder bewys-gronden, zonder oorzaak, zonder schrift, „zonder geloofwaardigheid, en geleerdheid, nochtans *doctrinaliter*, of vol„gens haar leer over Kettery beschuldigt en verdoemd. Als nu deeze verdoe„ming der kerken niet geholpen heeft, en veele niet op *Martinus* verbolgen „wierden, maar de Keulze onze Meesters uitlachten en bespotten, was voor

„uwe

(*g*) Melch. Adami in Vitis Medicorum & ex eo Freherus Theatr. ill. Vir. p. 1224. (*h*) Idem ibid. (*i*) Victorin. Strigelius. P. 1. Loc. Theol. p. 115. (*k*) Nic. Reusner. Icon. Clar. Viror.

„ uwe Meesters hunne bloote verdoemenis genoeg, die doch slecht en onbe- „ weezen was, en zy zeegenpraalden nu over hunne overwinninge. Onder- „ tusschen liepen zy als van hunne posten weg, wierden geheel stom, en lieten „ aan anderen over, om deeze Kettery te wederleggen, enz. (*l*) Met deeze en diergelyke rechtschaapene getuigenissen ging deeze oprechte man openhartig door zee, en schroomde niemand, maar beminde en verdeedigde de waarheid by vriend en vyand met groote getrouwigheid en bekwaamheid, nademaal hy ook een voortreffelijk verstand en groote gaaven van God hadde. Men vind in 't doorleezen van zyne Schriften, hoe zeer hy de Paapen en Geleerden toen ter tyd stom gemaakt, en haar dwaaze hoogmoed, gierigheid en alle andere ondeugden ontdekt heeft, alzoo dat hy een rechte geessel der verdorve Geestelykheid geweest is. Ja hy heeft ook onschuldige perzoonen ernstiglyk tegens hen verdeedigd, en geen gevaar ontzien: gelyk hy onder anderen een vrouw, die van de Paapen al over Kettery verdoemd was, en zonder twyffel verbrand zoude geworden hebben, als haar Voorspraak beschermd en behouden (*m*), ook eenige andere alzoo gered heeft. (*n*) Waar door hem de Priesters een Ketter-Voorspraak genoemd (*o*), en de Pausselyke Schryvers hem ook voor een Lutheraan gescholden hebben. (*p*)

Jaar MD. tot MDC.

Verdeediging der onschuldigen.

Der Ketters.

22. By deeze zoort van wraakgierigheid bleef het niet, dewyl zy, en na hen veele andere, ontydige Rechters en Kettermeesters, hem, niet tegenstaande alle zyne ernstige *belydenissen*, *voor een Atheist*, *en uiterste verkeerde booswicht uitgemaakt hebben*: gelyk men deeze tytel van hem by zoo veelen vind, welke in de voetstappen der Antichristische yveraars treeden. Maar voornaamentlyk hebben zy hem opentlyk over toovery en duivels konsten beschuldigd, en onder anderen de volgende gruuwelyke dingen van hem verhaald. Dat hy een zwarten hond altyd by hem gehad heeft, die een booze Geest was. Deezen hadde hy op zyn doodbedde den halsband afgedaan, en gezegt, *Gy vervloekt beest*, *gaat van hier*, *gy die my tot de verdoemenis brengt.* Waar op zich de hond in de rivier *Saone* gestort heeft. (*q*) Insgelyks was 'er eens een van zyne disgenooten in zyne afweezentheid op zyn Studeerkamer gekoomen, die den Duivel geroepen had, en van hem verworgt was. Welk lichaam dan *Agrippa* hier na gevonden, en den Sathan bevoolen hadde, het doode lichaam op de markt te Leuven te draagen, en in dat lichaam onder de Studenten te wandelen. 't Welke dan ook geschied is, tot dat de Duivel het lichaam verlaaten heeft, en het neder gevallen is, als of hy schielijk gestorven was. (*r*) Niet minder heeft men noch achter zyn rug gezegd, dat al het geld, wat hy uit gaf, daar na in stukken van hoorens of andere vodderyen pleeg te veranderen. (*s*) Tegens deeze, en andere zulke fabelen der Paapen, hebben hem veele rechtschaape mannen grondig verdeedigt. Onder anderen heeft een zeeker man, die hem zeer wel gekend heeft, en by hem geweest is, betuigt, dat de boven gedachte hond, een natuurlijke hond geweest is, die *Monsieur* geheeten heeft, welke *Agrippa* zeer lief had, alzoo dat hy met hem dikwils gespeeld, en hem aan de tafel, en ook in 't bedde by zich gehad heeft. Dewyl hy nu van alle plaatzen veel brieven wisselde, en dikwils in 8. dagen niet uit zyn studeerkamer ging, en nochtans van veele dingen had weeten te spreeken, zoo hebben hem zyne vyanden de schuld gegeeven, dat het deeze hond hem moest zeggen. (*t*) En zoo is het met de andere fabelen ook gestelt geweest, gelijk het de Geleerden tot

Valsche betichtingen van Atheisterry.

Tovery.

Verdeediging daar tegen.

(*l*) Vid. To. II. Operum l. VII. Epist. 25. p. 1042. seqq. (*m*) L. II. Epist. 38. p. 684. & de Vanit. Scient. C. 96. p. 281. (*n*) L. II. Epist. 59. p. 717. (*o*) L. II. Epist. 38 p. 685. (*p*) Sextus Senensis l. v. Biblioth. S. Conf. Gysb. Voetius Dissert. Select. P. III. p. 616. (*q*) Paul. Jovius in Elogiis Doct. Vir. & ex eo alii. (*r*) Simon Majolus l. II. Dier. Canic. t. 2. Coll. 3. p. 174. (*s*) Idem ibid. p. 19?. (*t*) Jo. Wierus l. II. de Præstig. Dæm. c. 5.

Jaar MD. tot MDC.

hier toe, en noch heel onlangs een zecker man, grondelijk beweezen heeft. (*u*) Welk ook anderzints wel aan geweezen heeft, hoe verre men hem *de boeken van de geheime Philosophie en andere Magische zaaken* toe schryven kan. Daar zy ook vorders niet loochenen, gelijk hy zelf toestaat, dat hy de *Alchimia* zeer toegedaan was, en daar over ook veel heeft moeten lyden, en dikwils in de gevangenis geworpen is. (*x*) Vorders heeft hy met de grootste lieden van zyn tyd, byzonder met *Trithemius* (die even ook zulke achterklap heeft moeten lyden, gelijk wy in 't voorige boek gezien hebben,) en *Erasmus*, (welken de Paapen ook voor een Atheist gehouden hebben,) (*y*) brieven gewisseld, en vriendschap gehouden, gelijk ook met veele Potentaaten en Prelaaten, ook met de Paus en Keizer *Karel* V. zelfs, gelijk het zyne brieven uitwyzen.

Magische konsten. Magia.

23. Maar op dat het noch klaarder blykt, waarom de zoo genaamde Geestelijken, deezen man zoo schrikkelijk zwart gemaakt hebben, zullen wy eenige getuigenissen uit zyne Schriften bybrengen, hoe hy van haar ellenden openbaarlijk getuigenisse gegeeven heeft. Alzoo schreef hy van de Kettermeesters, of *Inquisiteurs* : *Zy voeren alle haare oordeelen uit na 't Jus Canonicum en Pausselyke Decreeten op het gruuwlykste, als of de Paus onmoogelyk doolen konde : maar de Heilige Schrift achten zy niet meer als doode letters, ja als een schild der Ketters, als zy die noemen. Zy neemen de leer der Ouden ook niet aan, maar alleen de Roomze Kerk, welke niet doolen kan, en de Paus, wiens Hofhoudinge zy hen tot een doelwit des geloofs voor stellen. Zy vraagen ook in de Inquisitie niet anders, als of hy in de Roomze Kerk gelooft? Antwoord hy, ja ; zoo heet het verder, De Roomze Kerk verdoemd deeze en geene leer als Kettersch of argerlyk, of om dat zy der Kerken geweld te na komt, en alzoo dwingen zy hem haast te wederroepen. — De Kettermeesters zyn zomtyds zelfs de argste Ketters, daarom zullen zy niet met duistere Sophisteryen, en twistachtige besluit reedenen, maar met Gods Woord stryden.* (z) En verder van de gemeene School Theologie : *De nieuwe Theosophisten en vervalschers des Goddelyken woords, die maar haar Doctor-tytel koopen, hebben uit zoo hooge zaaken een woorden stryd gemaakt, loopen in de Schoolen en Universiteiten om, brengen vraagen voor, smeeden meeningen,* (δόξας ὀρθὰς,) *dwingen de Schrift met gewelt, en bedenken altyd nieuwe zaaken tot strydigheid, terwylen zy de* formæ *abstraheeren, de woorden tot* genera *en* species *maaken, en een ieder zyne Ketterye bevestigen wil. Zy maaken zelfs ons Geloof voor de wyze menschen deezer weereld te schande. Die hen tegenspreekt, die heeten zy een ezel : niemand word by hen voor een Godgeleerde gehouden, die niet wakker kan kyven, loogens verdichten, en wanschaape termen voorwerpen, die geen een mensch verstaan kan. En deeze heeten hier na* Doctores, *als zy het zoo verre gebragt hebben, dat hen niemand verstaat, die loopen de Studenten na, en meenen dat zy alles uit de diepste wysheid gehaalt hebben. Zoo moeten zy dan op de woorden van hunne Meesters zweeren, en waanen, dat zy alles weeten. Van waar die hooge Faculteiten op de Hooge Schoolen zoo veel Ketteryen in gevoerd hebben. Dewyl de Godlooze huickelaars en stoute Sophisten, alle oude Godgeleerheid met hunne nieuwe meeningen verduistert hebben.* (*a*) En eindelijk van de Geleerden in 't gemeen : „ Alle weetenschap en „ kunsten sterven eindelijk, en worden vergeeten, zullen ook niet altyd in de „ ziele blyven, maar met de dood in de dood gaan, gelijk Christus „ zegt : Alle planten, die myn Heemelze Vader niet geplant heeft, zullen „ uit-

Oordeel van Ketter maken.

Van de School-Theologie.

School-termen. Doctores.

Geleerdheid.

(*u*) Thom. Crenius P. II. Animadv. Philolog. & Hist. p. 12. (*x*) Vid. L. 1. Epist. 10. p. 601. & alibi. (*y*) Mart. Delrio l. 11. disquis. Magic. qu. 26. Sect. 1. &c. (*z*) L. de Vanit. Scient. C. xcvi. p. 278. (*a*) Ib. C. xcvii. p. 282.

„ uitgeroeit worden. Zoo kan dan de Geleerdheid niet onsterffelijk maken: „ maar het woord Gods alleen blyft in eeuwigheid. Daar is ook geen zoort „ van menschen tot het Christendom onbekwaamer, als die, welke met veele „ meeningen van hunne geleerdheid het gemoed in genoomen hebben. Want „ deeze zyn daar op gestelt, dat zy den Heiligen Geest geen plaats laaten, en „ verlaaten zich zoo zeer op hunne eige krachten en verstand, dat zy voor geen „ waarheid wyken, of zy werd *Syllogistice*, of met een besluit-reeden „ voort gebracht, enz. (*b*) Deeze en diergelijke bekenteniſſen waaren eindelijk noch wel waard, dat zy van de Paapen verkettert wierden.

Jaar MD. tot MDC.

24. Maar dewyl wy nu op zulke perzoonen gekoomen zyn, welke zich tot geen zeekere party zoo naau gehouden hebben, maar by een ieder na naauwer beproevinge veel aanstoots gevonden, en ook veel goet gekeurd, en behouden, alleen dat zy het *Sectarische* menschen aanzien, aan een zyde gezet hebben; zoo zullen wy noch eenige diergelijken hier by brengen. Nademaal zy doch den Ketter-tytel naaulijks of gantsch niet ontgaan konnen, hoewel eenige met zulke lieden zeer voorzichtig en wysselijk, ook zachtmoedig gehandeld hebben. Men leest van *Joh. Staupitius* in de Historie van *Lutherus* zeer veel, en byzonder merkelijke getuigeniſſen van zyne Godzaaligheid, oprechtigheid, en waare kenniſſe. Want *Lutherus* zelf schryft noch in 't jaar 1535. van hem, dat hy tot hem (*Luthero*) gezegt had, *Dat hy hem meest vertrooste*, *dat die leere des Euangeliums alle eer en prys aan God alleen gaf*, *en niets aan de menschen.* (*c*) Gelijk hy dan ook in 't begin van 't jaar 1518. aan *Lutherus* van Saltzburg zeer wel schreef: *De gekruiste Christus is al lang zoo gehaat geweest*; *ik zie ook niet wat u anders als kruis te wachten staat.* Waar by hy hem bid, dat hy by hem tot Saltzburg wilde koomen, op dat zy *t'zaamen leeven en sterven mogten.* (*d*) Niet te min word over hem geklaagt, dat hy al te ootmoedig en bevreest geweest, en haast uit Saxen na Saltzbnrg getrokken is, alwaar de Aartsbiſſchop zyn beschuts Heer was, en hem een Abdy gaf. *Lutherus* heeft wel van hem gemeend: *Dat hy tusschen Christus en den Paus in 't midden hing.* (*e*) Edoch heeft hy in 't jaar 1522. noch van hem geschreeven: *Dat hy over zyn Geest geen rechter wilde zyn*, hy heeft hem ook noch *zyn Vader en Leeraar in Christus genoemt*, *en zich in zyn gebed bevoolen.* (*f*) Ja hy heeft noch in 't jaar 1523. bekent, dat, hoewel hy aan *Staupitius* niet meer geviel, hy hem echter niet vergeeten kon, *dewyl het licht des Euangeliums door hem allereerst in zyn* (*Luthers*) *hert geschreeven was geworden.* En hy wilde wel gaarne een ieder in zyn meening laaten, maar hy vreesde, dat hy noch in 't gevaar zoude koomen, van Christus te verloochenen. (*g*) Maar kort daar op is *Staupitius* in 't jaar 1524. gestorven, en heeft te vooren de oorzaak van zyne afwendinge van *Lutherus* te verstaan gegeeven, als hy hem tot ootmoedigheid vermaande: om dat hy meende, dat deeze zyne maniere van doen niet bestaan konde. (*h*) Na zyn eerste stand is hy een Edelman uit Meiſſen geweest, heeft wel gestudeerd gehad, dat hy ook *Doctor Theologiæ*, en hier na *Generaal Vicarius* des Augustyners ordens in Duitsland geworden is. Hy heeft ook *Luther* allereerst in 't jaar 1508. van Erfurt na Wittenberg getrokken, in 't jaar 1512. tot *Doctor* helpen maaken, en toen de Bybel te leezen onder de Monniken aan bevoolen. (*i*) Vorders heeft men een zeer treffelijk boekje van hem, dat *Johan Arends* en anderen dikwils uit gegeeven hebben: *Van de liefde*

Liefde tot de waarheid van Staupits.

Leeven onder de Papisten.

Lof van Lutherus.

Oordeel van Luthers bedryven.

Leevens-loop.

En Schriften.

(*b*) Cap. C. p. 303. & CI. p. 306. (*c*) To. VI. Altenb. p. 561. (*d*) L. I. Epist. Lutheri ep. 61. (*e*) Ibid. L. 1. ep 211. (*f*) Epist. ex MS. ap. Seckendorff. l. 1. p. 48. (*g*) Ibid. (*h*) ap. Melch. Adami in Vita. (*i*) Vid. Petrus Albin. Meisz. Chron. Tit. XXV. p. 340. Adami l. c. Paul. Freher. Theatr. Vir. Clar. p. 120.

Jaar MD. tot MDC. *de Gods*; ook andere, *van de gelykheid des doods Christi en van het Heilige Christelyke Geloof.*

25. Onder zulk een getal, die wel met *Lutherus* anders in de voornaamste en meeste punten eenig waaren, en echter zich niet tot zyn party hielden, of Lutherſch wilden heeten, was ook een Auguſtyner Prior te Eiſzleben, en *Doctor Theologiæ*, *Casparus Guttelius*, welken *Lutherus* zoo hoog hield, dat hy hem een goede vroome Vader (*optimus Pater*) noemd, ook van hem wederom als een werktuig bemind, en oopentlijk gepreezen wierd, waar door hy verlicht geworden was. Gelijk dan ook deeze *Guttelius* heen en weder in Saxen het Euangelium geleerd, en onder anderen te Arnſtad op de vrye markt op het begeeren van de borgers gepreedikt heeft; gelijk ook dikwils te Brix in Boheemen, te Zwickau en elders. (*k*) Zyne verantwoording en geloofs bekentenis is in 't jaar 1535. te Erfurt gedrukt geworden, waar in hy zich wel in de meeste dingen met *Lutherus* gelijk ſtelt, maar echter elders in een ander ſchrift aan de Graaven van Manſveld uitdrukkelijk *geprotesteert* heeft: *Ik wil niet, dat men my Luthers naam en ſtryd opdringe, dat zy verre van my, dat ik Martini of Petri of Pauli zy, ik neeme van Christus alleen de naam, genaade en zaaligheid, enz.* (*l*) Men vind ook niet, dat hy over deeze vryheid en Chriſtelijke verklaaring veroordeeld geworden is, daar de geene veel meer, welke noch van het gezag der menſchen niet blyven af hangen, zulks moeten goet keuren. Ik leeze ook in een geſchreevene verhaal van Keurvorſt *Johan Frederiks* zaaken, dat men toen ter tyd den bekenden Regtsgeleerde te Wittenberg *D. Hieronymus Schurffius* noch voor een Papiſt gehouden, en uitgeſchreeuwt heeft, dewyl hy in de oeffening der vroomheid zeer yverig was geweeſt. Hoe wel hy anders *Luther* in veele dingen met raad en daad bygeſtaan heeft. Na vermoeden zyn 'er ook veele, ook midden in de Luterze Landen nu en dan geweeſt, welke wel met alle bedryven en meeningen van *Luther* niet te vreeden waaren, echter uit liefde tot vreede, of ook wel uit vreeze of ſchande en ſchaade, zich met de gemeene hoop gelijkformig betoond hebben. Nademaal zy wel gezien hebben, hoe het met Carelſtad en andere gegaan was, welke in 't minſte zich tegens hen gekant hadden.

Lof van Guttelius. — *Leer.* — *Schriften.* — *Verwerping der Secten.* — *Schurffius van gelyke zin.*

26. Van de beroemde Pauſſelijke *Nuncius*, en naderhand Biſſchop te *Capo d'Istria*, *Petrus Paulus Vergerius* is bekend, dat hy na veele bediende Pauſſelijke gezandſchappen en andere reizen, eerſt aan het Pauſdom begonnen heeft te twyffelen, na dat hy ook met *Luther* te Wittenberg lang mondgeſprek gehouden had. Maar als men hem te Rome daar over verdacht hield, en hy door wederlegginge der Lutheranen zich in een boek wilde verantwoorden, gaf God, dat hy in 't doorleezen der Proteſtantze boeken, in 't hert geraakt wierd, en neevens zyn broeder, een andere Biſſchop in *Istrien*, het Euangelium over al leerde. Daar over wierd van de *Inquisitie* hard op hem aangedrongen, wanneer hy ondertuſſchen van 't *Concilie te Trente* verſtooten, en te *Padua* door het ſchrikkelijk voorbeeld van de wanhoopige *Franciscus Spira* noch meer bewoogen geworden is, dat hy eindelijk in 't jaar 1548. vrywillig uit Italien en in het Graubunder land ging, en aldaar tegens den Paus en het *Concilie* ſchreef. Maar van daar wierd hy van den Hertog van Wurtenberg na Tubingen ontbooden, alwaar hy eerſt in 't jaar 1565. geſtorven is. (*m*) Hoe wel de gemeene Schryvers hem voor een Lutheraan houden, (*n*) zoo merken echter de naaukeurige Hiſtoriſchryvers van hem aan, *dat hy zich aan geen belydenis of party ge-*

Vergerius. — *Afval van 't Pauſdom.* — *Onzydigheid onder de Proteſtanten.*

(*k*) Seckendorf. L. I. p. 241. 247. ſeqq. & ſupplem. Ind. 1. h. c. (*l*) Ibid. p. 248. (*m*) Vid. Sleidanus L. XXI. Melch. Adami Vit. Theol. Exter. p. 116. Regenvolſcius Hiſt. Eccl. Slavon. p. 346. Freherus Theatr. p. 206. Odoricus Raynaldus Annal. A. MDXLVI. n. 29 & XLIX. n. 23. Seckendorff. Comm. paſſim. (*n*) Vid. Micræl. Synt. H. E. L. III. p. 4. Oſiand. H. E. Cent. XVI. p. 501. Matthiæ Theat. Hiſt. p. 1070. &c.

gebonden heeft, ſchoon hy het Pausdom ernſtelyk tegen geſprooken hadde. (*o*) Waar over hy ook met *Jacobus Andreæ* te Tubingen in ſtryd geraakte, en van de Godgeleerden aldaar, kort voor zyn dood over muitery tegen den Hartog in 't punt van een Gezandſchap na Parys beſchuldigd wierd; insgelijks dat hy de verſcheide gezindheeden vereenigen, en tot de Papiſten weder over gaan wilde. (*p*) 't Welk nochtans bygelegt, en hem van *D. Andreæ* een lijkpredikatie gedaan is, waar in hy evenwel gezegt heeft; *dat hy de controverſien of twiſtreeden niet wel hadde verſtaan* (*q*), zonder twyffel, om dat hy zich in alles na de meeninge der Lutheraanen niet heeft willen ſchikken.

27. Aangaande de Geleerden van de zelve tyd, welke wel van de Pauſſelijke dingen niet gehouden, en doch tot geen andere hoop over gegaan zyn, daar van zal ik noch al eenige by brengen. Als voor eerſt, *Beatus Rhenanus*, een man door veele ſchriften en getuigeniſſen vermaard, van welke men ſchryft: *Dat hy de waare Godsdienſt wel goed gekeurd, maar die evenwel niet vry beleeden heeft*, of om dat hy al te vreesachtig is geweeſt, (dewyl hy in zyn Vaderland ook geen oopentlijk ampt aanneemen, noch trouwen wilde, niet tegenſtaande hy zeer ryk was,) of dewyl hy hoopte, dat 'er eens eene eenigheid van gezintheeden zoude koomen, of ook om dat hy *Eraſmus* gevolgd had. Deswegen meent men, dat hy niet gelukzaalig geleeft heeft, niet tegenſtaande men bekend, dat hy zich onberiſpelijk, en goedertieren tegens alle menſchen beweezen heeft, ook voor veelen tot kenniſſe de weg gebaand, insgelijks den Godgeleerden *Caſpar Hedio* zeer lief gehad, hier tegen van de Papiſten verworpen is. (*r*) *Cælius Secundus Curio*, een geleerd man te Bazel en *Profeſſor* aldaar, heeft ook by eenige de naam, *dat hy niet geopenbaard had, wat hy van de Godsdienſt gevoelde.* (*s*) Niet tegenſtaande hy niet alleen weegens de waarheid, gevangenis en alle ongemak van de Papiſten geleeden heeft, en uit Italien, zyn Vaderland, vrywillig in elende gegaan is, maar ook weegens zyn vroomheid en verlichting zeer geroemd word, die dan uit zyne Schriften byzonder te kennen is. (*t*) *Michael Hoſpitalius*, *Cancelier* in Vrankryk, word even zoo beſchreeven; dat hy wel een rechtſchaape ſtantvaſtig man is geweeſt, maar de waare Godsdienſt dieswegen niet beleeden heeft, op dat hy zich zelven niet in den weg mogt weezen om de vroomen te helpen, en andere met zich uit het verderf te trekken. (*u*) *Rudolphus Agricola* was in 't begin de Gereformeerde Godsdienſt niet weinig toe gedaan, maar hy *argerde zich aan het onbedacht ſchryven van eenige Geeſtelyken, en het leeven van eenige Lutherzen*, zoo dat hy midden in Saxen zich nochtans tot hen niet begeeven wilde, en alzoo ſturf. (*x*) Keurvorſt *Herman van Ceulen*, keurde de leer van Luther ook voor de Papiſten voor goed, maar hy verklaarde echter, *dat hy noch met Lutherus, noch Bucerus, noch andere iets te doen wilde hebben.* (*y*) Van een Antwerpze Koopman, *Gillis Hofman* genaamd, word verhaald, dat hy by zyn dood, zoo wel de Papiſten als Lutheranen, gelijke Aalmoeſſen gemaakt heeft. Waar uit men beſloot, *dat hy weinig onderſcheid tuſſchen beide gezintheeden gemaakt heeft.* (*z*)

Onzydigheid B. Rhenani.

Vroomheid en oprechtheid.

C. S. Curio.

Hoſpitalius.

R. Agricola.

Hermannus.

28. Die geene, welke gaarne ieder een in hunne meening dwongen, beklaagden zich ook zeer over diergelijke lieden, en voornaamentlijk, om dat 'er zoo veel van hun over al waaren. Alzoo ſchreef een Papiſt toen ter tyd: „Die, welke zich van de Catholijke Kerke onttrokken, of van de gemeen-

Meenigte van Onzydige.

 „ſchap

(*o*) Hiſt. Eccl. Gotth. P. 11. p. 764 Seckendorff. L. III. p. 601. ex Joh. Val. Andreæ Vita Jac. Andreæ p. 133. (*p*) Ibid. (*q*) Ap. Cruſ. Annal. Suev. P. III. lib. XII. p. 725. (*r*) Beza Icon. Clar. Vir. p. 36. Thuan. L. III. & adv. cum Joh. Bapt. Gallus p. 11. Epitaphium ap. Nic. Chytræum Delic. Itin. p. 429. Freher. aliique. (*s*) Oſiander H. E. p. 814. (*t*) Vid. Urſtiſius & ex eo Freherus aliique. (*u*) Beza l. c. p. 76. (*x*) Albinus Meiſz. Chron. Tit. XXV. p. 355. (*y*) Vid. Dreſſerus P. 11. Iſeg. p. 81. (*z*) Oſiander l. c. p. 940.

Jaar MD. tot MDC. „ſchap der Heiligen berooft hebben, zyn booven maaten veel, die niemand „alle noemen of kennen kan, en worden de *eigenſinnige* genaamd. *Zy zyn* „*des Duivels heimelyke huisgenooten*, want zy willen niet Luterſch zyn, niet „Calviniſch, noch Wederdooperſch, maar Euangeliſche; vraagen niet veel „na eenig geloof, laaten het gaan zoo als het gaat, waar dat zy koomen, is „hen even veel. Zy hebben voor een ſpreekwoord: Een ieder zie toe. (*a*) Waar uit men ziet, dat de weereld ook de allerſlimſte yveraars en Kettermaakers noch eer heeft konnen lyden, wanneer zich iemand tot een zeekere *Secte* en naam begaf, als of hy geene onder alle voor volkoomen en onbedrieglijk, maar zich alleen aan God wilde houden. Dewyl de Duivel wel gezien heeft, dat God alleen daar door de eer gegeeven wierd, en alle menſchen valſch verklaard worden. En eenige hebben zulke lieden *Clancularii*, of de *heimelyke* genoemd, dewyl zy met de mond niets beleeden, maar het geloof in 't herte voor genoegzaam geacht hebben, zonder twyffel na die omſtandigheeden, daar men hunne belijdenis niet lyden kon. (*b*) Andere hebben hen *Generaliſten* geheeten, dewyl zy geen van de Meeſters, als *Melanchton*, *Calvinus*, en diergelijken, met naamen wilden genoemt hebben, ook niet wilden verdoemen. Desweegen men hen uit yver zelfs vervloekt en verdoemd heeft. (*c*) Dewyl aan de verdorve natuur niets ſtrydiger en onverdraagelijker is, als liefde en zachtmoedigheid, zoo lang zy noch in haar oude toorn en blinden yver ſtaat. Maar ik had by na by deeze ſtof, een beroemde onzydige vergeeten, welke daarom van alle *Secten* geſcholden en gelaakt geworden is, naamentlijk, *Eraſmus van Rotterdam*. Van deeze hebben wy in dit Capittel al gezien, dat hy opentlijk voor een Atheiſt geſcholden is, en wy zullen het aanmerkelijkſte van hem hier noch by voegen.

Heimelyke.

Generaliſten.

Eraſmi lof.

29. Deeze man is van zyne boven gemeene geleerdheid, verſtand, en andere gaaven zoo bekent en vermaard, dat hy geene wytloopige leevens-beſchryvinge van nooden heeft. Zyn groote bezaadigdheid in *Theologiſche* ſtrydigheeden, hebben toen ter tyd al veel verſtandige hoog geacht, en onder anderen *Petrus Moſellanus* in een vertoog. (*d*) Het is ook niet minder bekend, hoe hem hier om veele voor een Atheiſt, andere voor een *Lucianus* en ſpotter, ja voor een Ketter in 't gemeen uitſchelden, nademaal hy nevens de verſtandigſte lieden van die tyd, als *Reuchlinus*, *Rhenanus*, *Morus*, *Agrippa*, *Huttenus*, de dwaasheeden der Geeſtelijkheid zeer ſcherp en openbaar door geſtreeken heeft, gelijk zelfs de jongens uit zyne t'zaamenſpraaken bekend is. Men heeft hem ook onder de Arriaanen gereekend, en *Ariaſmus* geheeten, dewyl hy in zyne aanteekeningen veel plaatzen in 't Nieuwe Teſtament op zyn Arriaans verklaard, ook *Hilarius* wegens zynen zeer heftigen yver tegens de Arrianen beriſpt, en eindelijk zelfs bekend zoude hebben: *Ik zoude het met de Arriaanen houden, by aldien het de Kerk maar gedaan had.* (*e*) Maar dat hy in de ſtryd toen ter tyd ontſtaan onverſchillende is geweeſt, is uit zoo veele klachten klaar, en noch veel meer uit zyne eigene woorden. Als daar hy aan *Marcus Laurinus* aldus ſchryft: *Ik ſluite daarom niemand van myne vriendſchap uit, dewyl hy Luther toegedaan is, ik ontzegge die ook aan niemand, wanneer hy tegens Luther verſtoord is: want zy doen het beide met een goed oogmerk.* (*f*). Insgelijks, toen hy in 't jaar 1533. een heel boek uit gaf over den 84. Pſalm, *van de lieffelyke eendracht der Kerke*, waar in hy beide partyen, Papiſten en Lutheraanen, een weg tot eenigheid wilde toonen, ook taamelijk klaar aan den dag gaf, dat hy aan beide zyden veel gebrek zag, en hen alle over

Getuigeniſſe tegens de Geeſtelykheid.

Beſchuldiging van 't Arianiſmus.

Onverſchillendheid.

Verlangen na de eenigheid.

(*a*) Joh. Naſſ. Euangel. Wahrheit. P. IV. p. 79. (*b*) Alex. Roſſæus von Relig. der Welt. p. 295. (*c*) Schlüſſelburg. Catal. Hæret. L. 1. præf. n. 12. (*d*) Ap. Seckendorff. L. 1. p. 89. (*e*) Ap. C. C. Sandium Nucl. Hiſt. Eccl. L. III. p. 423. (*f*) L. XXIII. ep. 6.

over hun Chriſtelijke plicht vermaande, waar van wy hier onder breeder zullen handelen. In 't begin heeft hy zich zeer voor *Lutherus* en zijne zaaken in gelaaten, en niet weinig in de *Reformatie* voor hem gearbeid, gelijk van anderen al over lang getoond is. (*g*) En wel niet altyd uit ſtaatkundige inzichten, gelijk men hem gemeenlijk toe ſchryft: maar *Melanchthon* zelfs heeft hem deeze getuigenis gegeeven, dat hy tegens *Frederik* Keurvorſt van Keulen in 't jaar 1520. alzoo rond uit bekent hadde: *Dat Lutherus twee groote zonden had begaan, dat hy de Monniken na hunne buiken, en den Paus na de Kroon gegreepen heeft. Hy beriſpte ook met recht de doolingen, en dat de Kerk eene beetering hoog noodig had. Den inhoud van Luthers leer was waar, alleen wenſchte hy, dat hy wat zachtzinniger was.* (*h*) *Luther* heeft hem ook in 't begin in groote waarde gehouden, en gezegt: *Dat hy hem zelfs tegen alle onweetende op het trouwelykſte hielp beſchermen, en niets geleerder noch ſcherpzinniger gezien hadde, als hem, hoe wel hem aan de kenniſſe van Chriſtus noch veel ontbrak.* (*i*)

Jaar MD. tot MDC.

Getuigenis van Luther.

En deeze wederom van hem.

30. Maar als *Eraſmus* veel dingen aangemerkt had, die hem aan de zyden der Proteſtanten niet behaagden, heeft hy het ook altyd ernſtelijk erinnert, en in zyne Schriften te kennen gegeeven. Eerſtelijk heeft hy aan *Lutherus* zelf van alles naaukeurig zyn raad geopenbaard, waar van wy boven by de wyze der *Reformatie* iets by gebragt hebben. Aan *Spalatinus* ſchreef hy ook noch in 't jaar 1519. aldus: *Ik wenſche, dat onze lieve Heere Chriſtus de maniere van ſchryven van Luther en zyn hert alzoo maatige, dat het veel vrucht der Euangelize Godzaaligheid voort brenge, en aan eenige een andere zin geeve, welke hunne eige eer door Chriſti ſchande zoeken. Ik zie wel, dat onder die, welke Luther benyden, veele zyn, die meer de weereld als Chriſtus gelykvormig zyn. Doch op beide zyden word gemiſt. Ik wenſche dat Lutherus van deeze twiſt een tyd lang ruſte, en de zaake van 't Euangelium onbeſmet handelde, zonder zyne herts-tochten daar onder te mengen, zoo zoude het licht beeter gelukken, enz.* (*k*) Maar nademaal hy uit de volgende Schriften en bedryven zag, dat het na zyne opgevatte raad niet toe ging, en Paus *Adrianus*, als ook de Koning van Engeland *Henricus* VIII. neevens andere Groote ſteeds by hem aanhielden, dat hy doch door een opentlijk ſchrift verklaaren wilde, wat hy van *Lutherus* gevoelde; gaf hy eindelijk in 't jaar 1524. *het Tractaat van de vrye wil* uit. 't Welk dan *Lutherus* zeer ſmerte, die ook in 't volgende jaar zyn boek *De Servo arbitrio*, of *ſlaafze wil* in 't licht gaf, zoo dat deeze ſtryd een tyd lang door ſchriften over en weder onderhouden wierd. (*l*) Waar by ook groote ſtryd en twyffel voor viel, of *Lutherus* niet in dit boek, het zelve met *Calvinus* van het *abſolutum decretum* of *onbepaald beſluit* geleerd had, als hy tot een voorbeeld ſtelde, *Zoo God niet by ons is, zoo is alles boos, wat wy doen, en wy werken noodzaakelyk dat geene, wat niet ter zaaligheid helpt*, enz. Waar over dan ook de Lutherze Godgeleerden zelf onder den anderen ſtrydig wierden, alzoo de meeſte zeiden, dat hy zulke harde reeden in de uitlegging over het eerſte boek Moſis wederroepen heeft. (*m*) Ondertuſſchen is *Eraſmus* alzoo op zyne eerſte verklaaring, zoo wel van de *Reformatie* als de *Theologie* gebleeven, en daarom van de meeſten over veele dingen beſchuldigd geworden. Daar tegen hy zich taamelijk verdeedigd, en bekend heeft: *Dat hem zyn geweeten alleen afgehouden had, dat hy*

Oordeel van het gebrek; Lutheri.

Stryd met hem.

Luthers meeninge van de vrye wil.

Eraſmi ontſchuldiging.

(*g*) Vid. vel Scultet. Annal. P. I. p. 31. ſeqq. 36. G. Voëtius P. III. Polit. Eccl. L. III. Tract. 2. c. 9. p. 480. Sleidan. paſſim. Luther. To. I. Altenb. p. 142. & 524. To. V. p. 163. Seckendorff. L. I. p. 96. & 125. L. III. p. 77. (*h*) In Chron. Carion. L. V. p. 704. (*i*) Ep. ap. Scultetum l. c. p. 32. (*k*) L. XIII. Epiſt. 40 (*l*) Vid. omnino libri ipſi & Seckendorff. l. 1. p. 307. ſeqq. L. II. p. 29 (*m*) Jac. Martini lib. de cauſa peccati. Chemnitius, Hunnius, Schlüſſelb. aliique. Confer. Scultetus Annal. P. II p. 35.

Jaar MD. tot MDC. *hy zich tot de Gereformeerden niet vervoegd heeft, wyl hy niet gezien heeft, dat zulk een handel van God was, en de meeste onder hen zonder eenige Euan-*

Ellende der Gereformeerden. *gelische zuiverheid leefden, 't geene hy zelf ondervonden had, en wel niet alleen aan de gemeene lieden, maar ook aan die, welke zich iets laaten voorstaan.* Van anderen wilde hy niet oordeelen. *Maar hy wist, dat veel van haar erger geworden waaren, maar niemand beter. Zoo waaren ook de voornaamste zelfs oneens,* Zwinglius, Lutherus, Osiander. *De tyranny der Grooten keurde hy nooit goed, maar zy wierden ook van de Euangelize verbitterd, terwylen zy het Euangelium door een heilig en zachtmoedig weezen aangenaam hadden behooren te maaken.* (*n*) En in zulken staat van het Religie-werk van die tyd is hy in 't jaar 1536. te Bazel overleeden, na dat hy noch op zyn doodbedde zich met zyn tegenspreeker een Zurikze Predikant verzoent, en van *Bullingerus* ook wel gesprooken hadde: Dat hy alzoo uit alle partyen het beste heeft willen behouden. (*o*) De overige omstandigheeden zyns leevens behooren hier niet, en zyn al over lang van veele naaukeurig verhandeld. (*p*)

Lof en verdiensten van Castellio. 31. Ik had hier bykans de beroemde *Professor* te Bazel *Sebastianus Castellio* vergeeten, hoewel ik zyn leven en merkwaardigste zaaken alreede in de Voorreede *over zyn onlangs vertaald boekje van de lastering der boozen tegens de vroomen* bygebragt heb. (Frankfort 1696. in 8.) Hy heeft zich niet alleen met zyne byzondere geleerdheid by vrienden en vyanden in groote achtinge gebragt, maar ook in schriften en andere bedryven zeekere proeven van zyne oprechtigheid nagelaaten, en tegens de algemeene bedorvenheid onder alle

Getuigenis der waarheid. *Secten* toen ter tyd ernstig getuigd. Inzonderheid heeft hy van de Gereformeerden, onder welke hy geleeft heeft, zeer veel uitgestaan, ja eindelijk in groote ellende moeten sterven, alleen om dat hy de ellende en het verderf van die geene, welke het aanzien onder hen gehad hebben, onbeschroomd ontdekt,

Tegens het absolutum decretum. ook *Calvinus* in 't punt van de *Prædestinatie* stantvastig tegen gesprooken heeft; hy had naamentlijk tegens hem geloochent, *dat God alle menschen niet wilde zaalig hebben, of dat hy maar een zeeker getal in 't begin ter zaaligheid geschaapen had, die niet verdoemd konden werden; maar de anderen ter verdoemenis, welke niet konden zaalig worden.* (*q*) Want hy zag, gelijk iemand daar by voegde, *dat de meening van Calvinus de lieden zorgeloos en hoovaardig maakte*, dewyl zy waanden, dat de uitverkoorene doch niet konden vallen: Andere, brachte die *tot wanhoop*, door dien zy uit hunne zonden besluiten wilden, dat zy verworpen waaren. (*r*) Ook sprak hy zyn andere meening teegen, *daar de natuurlyke mensch maar als een blok aangezien word*, die niet de minste pooginge tot het goede konde hebben; hy beklaagde ook altyd, *dat het schyn en geveinsd geloof zoo veele bedroog, die zonder alle gerechtigheid en geloof zoo los heen leefden.* (*s*)

Vervolgingen van Borrhæus. 32. Over deeze getuigenissen heeft hy nu de vyandschap en lastering van *Calvinus* en bykans ontallijke anderen moeten lijden, byzonder van zijn Amptgenoot op de *Universiteit*, *Martin Borhuis*, dewijl deeze zijn tegenspreeker al te vooren in groot aanzien geweest was, en hy ook anders met een onstraffe-

Calvinus. lijk leeven hem beschaamde, gelijk men hem daar over roemd. *Calvinus* was zoodaanig op hem verbitterd, dat hy hem *een giftig, ontembaar, en halstarrig beest* noemd. (*t*) In een opentlijk schrift, *Calumnia nebulonum* genaamd,

(*n*) Epist. ad Bucerum. Ibid. pag. 105. Conf. p 250. & P. I. p 91. 101. 186. 188. Lutherus To. II. Altenb. p. 864. & VI. p. 433. (*o*) Seckendorff. L. III. p. 137. (*p*) Vid. omnino idem lib. 1. p. 240. Scultetus l. c. P. II. p. 889. Jovius Elog. 95. Swertius Athenis Batav. p. 206. Freherus p. 1443. & omnino Beatus Rhenanus in Vita. (*q*) Vid. ejus Dialog. IV. de Prædest. Electione, Libero Arbitr. & Fide; & Præfat. sub nomine Felicis Turpionis ibid. (*r*) Ibid. in Præf. (*s*) Ib. Conf. Thuan. L. XXXV. Hist. (*t*) In Epist. ad Sulcerum p. 183.

Jaar MD tot MDC.

naamd, beschreef hy hem als *een Godslasterlyken lasteraar*, *een hond*, *een onweetende*, *beestachtigen*, *en onbeschaamden bedrieger*, *een verachter Gods*, *en aller Godsdienst*, en eindelijk besloot hy het boek met deeze woorden: *God maake u te schande*, *gy Sathan!* (*u*) Hy schold hem ook voor een Ketter, heete hem een scholier en broeder van *Servetus*, die hy had laaten verbranden, beschuldigde hem over *diefstal*, *meineedigheid*, *Godslastering en Goddeloosheid.* (*x*) Zyne aanhangers hebben hem niet minder in 't getal der Ketters gezet, 't welk hy byzonder daar meede verdiend zoude hebben, dewyl hy de booven gedachte *Dialogi* van *Ochinus* overgezet, en aangepreezen heeft. (*y*) Zoo heeft men ook zyne nieuwe *overzetting des Bybels daarom verworpen.* (*z*) dewyl hy zich aan geen menschelijke achtbaarheid gebonden, en veele zonderlijke en ongemeene aanmerkingen daar in hadde, gelijk het veele verstandige erkennen en achten. (*a*) Neevens dit, heeft hy ook de boeken van *Thomas à Kempis*, van de *Navolginge Christi* in 't XV. boek beschreeven, in goed Latyn overgezet, om de studeerende daar door tot wat goeds te brengen. Uit het welke, en zyne andere arbeid, zyn oprecht gemoed genoeg te zien is.

Tegens zyne Bybelze overzettinge.

33. Maar dat hy zich in geen paalen van menschelijke achtbaarheid en *Secten* heeft laaten insluiten, maar zonder onderscheid de gemeene doolingen en dwaasheeden bestraft, vind men doorgaans in zyne Schriften, waar uit ik maar eenige proeven alhier te voorschyn brengen zal. Hy heeft byzonder in het gedachte vertaald boekje in geheele hoofdstukken verhandeld, dat zyne tyden, die doch de naam van een *Reformatie* en betering hadden, de gruuwelijkste waaren. (*b*) Hy heeft het bedrog der Geleerden en aanzienelijke aangeweezen, wanneer hy onder anderen geschreeven heeft: „Ik zie, dat uwe Geleerden u voorschryven, dat gy niemand zonder haar uitspraak als na rechte „in Godsdiensts zaaken derft dooden. Wel aan dan, wy willen zien, wat „dit voor lieden zyn, en uit wat voor rechtvaardige oorzaaken zy u deeze „raad gegeeven hebben; want ik weet heel wel, hoe gevaarlijk het is, met „deeze lieden aan te spannen. Maar de waarheid en de begeerte om de onweetende te helpen, is zeer dier. Daarenboven zoo schelden wy niet op de vroomen, gelijk eenige onder hen zijn, welke dan zoo weinig verstoord op ons „zullen werden, dat zy ons veel meer vrywillig zullen liefhebben, en zoeken deeze vlyt te bevorderen. Maar wy spreeken tegens deeze gruwelijke en „bloeddorstigen, die de waarheid altyd tegengestaan hebben. Wy ondekken „deeze, dit bedrog brengen wy aan 't licht, op dat de onvoorzichtige leeren „uit haar oogen zien, en door zulke waarschouwing zich wachten. Zoo is nu „dit voor alle dingen klaar, dat de Geleerden altyd zich tegens de waarheid gekant hebben, en het volk schaadelijk geweest zyn. (*c*)

Gemiveenissen tegens de gemeene dolingen.

Van de geweetens dwang onder de Protestanten.

34. Verder schryft hy: „Daar word gevraagt, of noch heedensdaags in de „Kerken Schriftgeleerden en Pharizeen zijn? Hier zullen de Geleerden zich „heevig verdeedigen, en bewyzen willen, dat zy haars gelijken niet zijn. En „ik spreeke waarlijk niet van die geene, welke haar niet gelijk zijn: maar van „die, welke de anderen in de vervolging der vroomen na volgen. En op dat „men die zaaken te beeter zoude begrypen, zoo vraagd u de waarheid zelf, „zijn uwe Kerken wel Christelijk? Ja zy zijn het. Is dan onder hen het deel

Tegens de Huichelaars en Schriftgeleerden.

(*u*) Vid. Castellionis defensio adv. hunc in Operibus p. 370. seqq. (*x*) Ibid. p. 372 seqq. Conf. Uytenbogardus Hist. Eccl. P. II. p. 70 seqq. (*y*) Vid. Eisting. ap. Ottium Annal. Anab. p. 153. 154. (*z*) Vid. præter Pontificios Beza in notis ad Nov. Test. & Castellionis Defensio Bibliis annexa. Rivetus Isag ad Script. c. 2. T. II. Operum 117. Vossius Instit. Orat. P. II. L. IV. p. 6 (*a*) Vid. Polus Synops. Bibl. Crit. To I. Præf. Hyperius L. II. de Stud. Theol. C. 1. p. 82. Arnoldus Boët. ap Koningium Biblioth. p. 174. Melanchthon, Humfredus aliique novæ editioni Bibliorum Lipsiensi præfixi. (*b*) Lib. de Calumnia Cap. XI. p. 32. seqq. (*c*) Ibid. Cap. XIV. p. 44.

Jaar MD. tot MDC. „der Goddeloozen grooter als der vroomen? Ja; want dit bekennen niet al-„leen uwe Leeraars, maar zy fchryven het ook, en de zaak zelfs is al te open-„baar. Zijn dan onder deeze ook Schriftgeleerden en Pharizeen? Wat ant-„woord gy daar op? Zegt gy neen, zoo zal men zich verwonderen, dat zulk „eene Gemeente, die meer Goddeloozen als vroomen heeft, en die de Jood-„ze Gemeente nagevolgd is, zich alleen voor een Kerk uitgeeft, vry van „Schriftgeleerden en Pharizeen, byzonder, daar zy nergens anders als in de „Kerken konnen zijn. Zijn zy nu daar, (gelijk zy voorzeeker daar zyn, zoo „als wy zullen bewijzen,) zoo wacht u dan voor de Schriftgeleerden en Phari-

Geweld in zaaken van Religie. „zeen, uwe raadgeevers. (*d*) Verder: „Zy dwingen de lieden tot zondi-„gen, niet meer door voorbeelden, maar ('t welk veel erger is) door keete-„nen en banden, door uitzettinge uit den Lande, door lasteringen en ver-„fmaadheeden. Want als iemand op haar leer niet zweeren wil, of weigerd „te ftemmen in de verdoemenis en dood van een ander, die zy haaten, dien „plagen, pynigen, en kwellen zy zoo lang, dat veele van hen uit vreeze tee-„gen haars herten zin hen toevallen, en hun geweeten alzoo kwetzen. De

Huichelery der Predikers. „Joodze Schriftgeleerden antwoorden Herodes, als hy vroeg Matth. II. 4. „Waar de Kooning der Jooden gebooren zoude worden? te Bethlehem, om „dat 'er alzoo in de Schrift ftond, daar zy meede omgingen. Maar daarom „gingen zy zelfs niet na Bethlehem. Zoo ook wanneer men deeze vraagd, „hoe dat het leeven van een Christen gefteld moet zijn? zoo antwoorden „zy: het moet heilig zijn, ootmoedig, rampzaalig, en ellendig in de „weereld. Maar tot zulke armoede en ellende willen zy zich zelfs niet „fchikken. (*e*)

Vervolging der vroomen, 35. Noch verder bewijst hy; „hoe het niet te gelooven is, dat die geene „boos zouden zijn, welke van de Geleerden vervolgd worden, en zegt: „Maar dat wy gezegt hebben, dat zy de vervolgers der vroomen waaren, dat „zullen zy ftijf en fterk loochenen, en zeggen: Zy vervolgen de vroomen niet, maar de Ketters. „En dit heeft my byzonder tot fchryven bewoogen, „dat ik hunne lafteringen in dit ftuk aan den dag mochte brengen. Voor eerft, „daar de Schriftgeleerden en Pharizeen weerelds gezind zijn, (gelijk zy het dan „waarachtig zijn,) of ik weet niet, wat eindelijk weerelds gezind zal zijn; „zoo is het niet waarfchijnlijk, dat andere weereldgezinde, van die vervolgd

Als Ketters. „zouden worden. Want na het gemeene fpreekwoord, eet de eene wolf den „ander niet, of gelijk Christus fpreekt: *Waart gy van de weereld, zoo zoude „de weereld het haare lief hebben: maar nu gy van de weereld niet zyt, haat „u de weereld*, Johan. xv. 19. Waaren deeze zoo genaamde Ketters van de „weereld, zoo zoude de weereld hen lief hebben. En dat is byzonder daar-„om zeeker, om dat deeze Schriftgeleerden en Pharizeen anders voor de kin-„deren des weerelds geen affchrik hebben. Want zy pleegen al te gemeen-„zaam met gierigaarts, woekeraars, uitzuipers, pluimftrijkers, fpotters, „hoogmoedige, en onbarmhertige om te gaan. En hoewel zy al zomtijds „teegens zulke lieden op de Preekftoel in 't gemeen fchelden, (want dat moe-„ten zy als dan doen, zoo lang zy op de ftoel Mosis zitten,) hebben zy echter „in 't geheim met geen menfchen meer gemeene omgang, konnen ook nie-„mand vlijtiger ontfchuldigen, of hunne zonden yveriger bedekken. Waar „uit lichtelijk te zien is, dat zy de weereld niet haaten. Want by aldien zy die „kwaamen te haaten, zoo zouden zy die eerft aan zich zelven, en hier na aan „hunne bekende haaten. (*f*)

(*d*) Cap. XV. p. 47. (*e*) Cap. XVI. p. 55. feqq. (*f*) Ibid. C. XVII. p. 61. feqq. adde p. 74. feqq. 94. feqq. & in Defenfione pag. 379 397. 399. &c.

36. In

36. In 't laatste vinde ik in 't nazoeken noch een gedenkwaardig perzoon onder de Nederlanders, met naame *Robbert Robbersz. le Canu*, die ontrent het einde van deeze Eeuw te Hoorn geleeft; en van de Zeevaart-kunst zijn werk gemaakt heeft. Deeze heeft een boekje in 't Nederduits geschreeven, onder den tytel: *Korte inleidinge tot de Feesten Israëls*; of *rechte tyd kaarten, waar in men zien kan, hoe veel groote jaaren de weereld gestaan heeft, en noch staan zal*. Dat te Franeker in 't jaar 1693. wederom gedrukt is. Hier in bekend hy van zijne onzydige zin pag. 84. „Men hoord nu meenigerley „winden van leeren ruischen, met groote storm, het licht stryd tegen de dui-„sternis, de waarheid tegens de loogen, het geloof tegens het ongeloof, de „Christen tegens de Antichrist, en alles is onder een gemengd, het yzer is on-„der de kley in groote onreinigheid gemengd, Dan. II. Het rijk van Babel „verdeeld zich onder zich zelven hoe langer hoe meer in meenigerley partyen, „en zal nu gantsch tot niet gaan, p. 85. Zy verbannen, rechten, en ver-„doemen malkander, 't welk een zeeker teeken des ondergangs van hun rijk „is. Matth. XII. En noch verder roemd hy de vryheid in de Nederlanden, dat aldaar alles gedrukt en uitgegeeven mag worden, wat anders door de Duivel onderdrukt word. Waar uit dan zijn onzijdig gevoelen eeniger maate gezien kan worden, en niet minder uit zijne klachte, die men p. 120. vind, dat hem zijn broeders veracht, bespot, en beschimpt hebben, weegens zyn verstand in de geheimenissen, zoo zeer, dat zy bekommerd waaren, dat hy noch zinneloos mocht worden. Daarenbooven heeft hy aardige liedjens gemaakt, gelijk onder anderen een *klaaglied van de verwoesting der uiterlyke kerken, gezongen van een bekommerd hert, dat in de Stad Babel woond, die vol twist, geraas, stryd en argwaan is.* Ja hy is gedwongen geworden tegens zyne lasteraars zich onder anderen aldus te verantwoorden: *Ik zegge niet, lieve broeders, dat alle het geene, dat ik doe, van den Heere door my gedaan word, gelyk myne wederparty my ten argsten na geeft: Maar ik zegge: Alle het goede, dat ik doe, dat doe ik niet van my zelven, maar dat werkt en doet de Heere uit genaade door my onwaardige: Hem komt de eere daar van toe, en niet my.* In welke needrigheid hy zich ook pleeg te onderschryven, *Robbert, die, zoo het God gelieft, gaarne uwe en aller Creaturen voetbankje wil zyn.* Vorders gedenkt ook *Fredrik Brekling* van *Robbert Robbertz. wonderbaar Prophetisch boek van den tempel Gods*, dat my niet te vooren gekoomen is. En uit dit, en de voorschreeve voorbeelden mocht wel openbaar genoeg zijn, hoe de onzijdige Godsdienst, en de verachting van alle menschelijk aanzien, oprechte gemoederen, zoo gantsch niet schaaden konnen, maar dat zy veel meer tot de waare kennisse des eenigen Meesters Jesu Christi alleen daar door gedreeven, en daar in ten eeuwigen leeven gebragt worden. Hier teegen, dat nu en altijd in de Kerken het *Sectarize*, twistzieke, baatzuchtige weezen, een onzaalige bron van alle jammer en verderf geweest is, gelijk het de klaar blijkelijke voorbeelden na malkander overvloedig betuigen.

Jaar MD. tot MDC.

Robbert Robbertsz.

Zyn getuigenis.

Verwerping.

En verantwoording.

Oomoedigheid.

37. Doch ik moet evenwel den beroemden Wysgeerigen *Hieronymus Cardanus* by deeze gelegenheid niet t'eenemaal voorby gaan, nademaal zijn leer en leevens aart ook taamelijk *paradox*, en met de gemeene loop niet juist altijd gelijkformig is geweest. Waar door hy ook nu voor een Geestdryver, dan heel voor een Atheist gescholden wierd. Wat van deeze zaak is, zullen wy nu in 't korte zien. Hy was een Italiaan, uit een raadsheerlijke en voornaame *familie* te *Milaan* afkomstig, gebooren in 't jaar 1501. en in uitsteekende weetenschappen zeer wel geoeffent, byzonder in de *Chiromantia*, en de *Astrologie*, hy onthield zich den meesten tyd te *Rome* of tot *Boulonje*, en hy stierf in 't jaar 1576. nalaatende, beneevens zyne natuurkundige boeken, noch onderschei-

Het leeven van Cardanus.

Jaat MD. tot MDC.

Zyn Schriften.

Beschuldiging van de Atheïsterye.

dene Schriften van de *Zeede-kunst*, byzonder zyne zeeven boeken, genaamd, *De Arcanis Æternitatis*, of *Geheimenissen der Eeuwigheid*. Vyf van *de Sapientia*, of *Wysheid*; ende een van 't *hoogste Goed*, *de Summo Bono*. (g) Deeze man hebben veele menschen voor een *Atheist*, of *Godverloochenaar* gehouden, om dat hy, in de bekende boeken *de Subtilitate*, of van de *Scherpzinnigheid*, de gronden van de *Christelyke*, en de *Heidenze Religie* teegens malkanderen heeft gesteld, en de eerste niet genoeg na de gemeene trant der Hooge Schoolen, altyd heeft beweerd; waarom men hem heeft zoeken de schuld te geeven, dat hy met vlyt de *Christelyke Religie* heeft willen ondermynen. (h) Maar het blykt veel eer, uit alle zyne Schriften en handelingen, dat hy niet zoo zeer een *Atheist*, of *Godverloochenaar* is geweest, als dat hy van veelen werd beschuldigd, de *Enthusiasmus*, of zoo genaamde verrukkinge in den Geest, toegedaan geweest te zyn, en dat men hem daarom meer voor een *Fanatyk* of *Geestdryver* moest houden, en, om de volgende oorzaaken, van de *Atheistery* vry heeft moeten kennen. (i)

Onwaarheid.

Zyn eigen verhaal van zyne gezichten.

En droomen.

38. Hy schryft van hem zelfs dan aldus; „Indien ik wil, zoo kan ik buiten „myne zinnelijkheid in verrukkinge geraaken. Ik hoore wel, maar de stem„me is zeer zacht, en ik verstaa niet, 't geene gesprooken word. Als ik „wil, kan ik zien, al 't geene ik begeere, met myn oogen, als beelden. (k) „Ik zie ook in mijn slaap, en droomen, de afbeeldingen van alle zaaken die „my zullen ontmoeten. En ik kan my niet bezinnen, dat my wat kwaads, „of goeds, of middelmaatigs, ooit over gekoomen is, daar af ik te vooren, „door een droom niet ben gewaarschouwt geworden. (l) Van zich zelfs verzeekerd hy, de boeken, *de rerum varietate*, of *veranderingen der dingen*, en *de Subtilitate*, of *Scherpzinnigheid*, nadien hy door een droom daar toe was aangemaand, geschreeven te hebben. (m) Behalven dit, moeten ook zyne aanklaagers zelfs bekennen, dat hy, in zyne Schriften, de waare Godsdienst, en de hoope van een ander leeven, voor de eenigste grond van de waare gelukzaaligheid heeft vast gesteld. Waar meede zy hem dan met eenen, van de beschuldiginge, als of hy een *Godverloochenaar* geweest was, t'eenemaal vry spreeken, en deeze zijne verhaalingen niet verwerpen, maar voor wat buiten gemeens en wonderwaardig aanzien. (n)

Zyn overig Paradox leeven.

39. Maar de meeste partydige gedachten van hem, moogen daar uit wel voortgekoomen zijn, *eensdeels*, om dat hy veele ongewoonelijke zaaken van zich zelfs bekend, en in zyn ommegang heeft doen zien, *anderdeels*, om dat hy de gemeene dwaalingen heeft gelaakt, en in twyffeling getrokken. Het eerste ziet men uit de verhaalingen, dat hy, by voorbeeld, altyd in slechte kleederen is te voorschyn gekoomen, dat hy een vrouw trouwde, die weinig huwelijks goed hadde, en dat hy in zynen ommegang, de manier en oordeelen der menschen weinig gaade sloeg. (o) Dit vind men ook by de Schryvers, daar ze zich wonder over gebelgd houden, dat hy onbevreest gezegd hadde: dat 'er in 1000. jaaren pas een volmaakt *Medicus* of Genees-meester, te voorschyn kwam, onder welke hy zich zelve voor de zeevende uit gaf. (p) *Item*, dat hy van zich zelfs hadde geschreeven: dat hy daar toe gebooren was, om de weereld van haar dwaalingen te recht te brengen, en te bevryden. (q) En, dat 'er niets diergelijks was uitgevonden, als hy te voorschyn hadde gebracht. Hy hadde

Zyn onaangenaame bekentenisse.

(g) Vid. Joh. Philip. Thomasinus, lib. 1. Elog. Doct. p. 415. seq. & ex eo Freherus Theatr. Vir. ill. pag. 1272. Thuanus lib. LXII. &c. (h) Vid. Weberus Beurth. Atheist. p. 54. (i) Samuel Parkerus Disp. de Deo, & Provid. div. Disp. I. Sect. 26. p. 70. (k) Libro IIX. de Rer. Variet. c. 43. p. 539. seqq. (l) Lib. XIX. de Subtilit. p. 1202. & de Variet. lib. XVI. c. 93. p. 1072. (m) Ibid. lib. XIV. c. 68. p. 910. & de subtilit. lib. XIIX. p. 1180. (n) Parkerus l. c. (o) Confer. Kortholtus de opinione Cardani de animalitate Hom. p. 232. seqq. (p) Parkerus l. c. (q) Thomasinus l. c.

hadde alle de weetenschappen hersteld, en diergelijke zaaken meer. (*r*) Ja dat zyn natuur, op de hoogste top der menschelijke natuur en geschaapenheid was geklommen, en de onsterffelijke Geesten het naast was geplaatst. (*s*) Met welke, en veele andere vermeetele uitdrukkingen, hy zich veel nydigheid en teegenspreekens heeft op den hals gehaald. Gelijk als het ook bekend is, dat hem *Scaliger* daar over zeer sterk heeft geheekeld, en al te hard en onbillijk gehandeld. Welke vuiligheid ook de Geleerde, in haare gewaande wysheid, al te zeer aanhangt, en gemeen is. Jaar MD. tot MDC.

(*r*) Lib. VII. de Rerum Variet. c. 33. p. 336. (*s*) pag. 332. & Tract. de libris propriis p. 111. (*t*) Ibid. p. 168.

Het XXIII. HOOFD-STUK.

Van de Goddelijke Prophetien, droomen, gezichten, en andere buiten gemeene verkondigingen in de zestiende Eeuwe.

§. I.

HET zal niet ondienstig zyn, dat wy, by de Historie der zoo genaamde *Enthusiasten*, en *Neutralisten*, noch voegen, eenige gedenkwaardige voorbeelden, van zeekere openbaaringen, droomen, verrukkingen, en verschyningen. En zoo veel te meer, om dat de zelve daar inne van de *Orthodoxen*, of *Rechtgeloovigen* zelfs aangemerkt en bekrachtigd werden. Ik zal dan van de zaaken, die men by de Schryvers vind, niet een zoo groot of wydloopig *register* en aanteekeninge maaken, als men wel vind, by *Job Fincelius*, in zijne boeken van de wonderteekenen; by *Peucerus*, van de hoedaanigheeden der Prophetien, by *Johannes Wolfius*, in zyne gedenkwaardige Schriften; by *Conradus Lycosthenes*, van de wonderteekenen; by *Casp. Goldworms*, in zyn beschryvinge veeler wonderteekenen; by *Baptista Fulgosius*, in zijne gedenkwaardige spreuken en handelingen; by *Simon Majolus*, en andere; maar ik zal alleen eenige heilzaame aanmerkingen, van zulke uitgeleezene geschiedenissen voor oogen stellen, die tot deeze stoffe behooren. Eerstelijk is het kennelijk, dat men van de Geloofs-veranderingen, onder *Lutherus* voorgevallen, veele *Propheyten*, en voorbooden heeft aangemerkt, van welke ik de voornaamste nu alhier moet herhaalen. Overmits dit dies te zeekerder kan geschieden, om dat men die zaaken rechtvaardigd, en opheft, welke de overeen koomende voordeelen niet teegen gaan. Daar in teegendeel, andere zaaken, van welke men iets diergelijks niet te gemoed ziet, maar iets kwaads vermoed, heel anders altoos werden op genoomen. Prophetyen van de Reformatie.

2. Zoo heeft zich dan dien volgende, *Melanchton*, in zijne *Apologie*, of verdeedigingе van de *Augsburgze Confessie*, op de bekende voorzegginge van *Johan Hilten*, een *Franciscaaner Monnik* tot *Eysenach*, in *Thuringen*, beroepen. (*a*) Want deeze zoude in zijne verklaaringe over den *Propheet Daniel*, het jaar 1516. genaamd hebben, in het welke de *Pauzelyke Macht* tot een groot verval koomen zoude. En *Melanchton* heeft verklaard en getuigd, dit boek, met de eigene hand van *Hilten* geschreeven, gezien te hebben. (*b*) Gelijk hy dan ook deeze zaake veelmaalen herhaald heeft, en Joh. Hiltens.

 hem

(*a*) Art. XIII. de Votis Monast. p. 276. (*b*) Vol. II. Epist. p. 81. Scultetus Annal. P. I. p. 5. & Hottingerus H. E. Sec. XVI. Sect. III. p. 272.

Jaar MD. tot MDC. hem een geleerd, vroom, en zachtmoedig man genoemd, en ook verders heeft aangemerkt, dat hy van den op- en ondergang van het *Turkze Ryk geprofeteerd* heeft, en dat het *Hungaryen* vermeesteren zoude. (*c*) Daarom hebben de *Papisten* deeze *Hilten* een *Mameluk*, en *Leugen-propheet* genoemd, om dat zyne zaaken met haar belang geheel niet over een kwaamen: (*d*) Zy hebben hem ook in de Gevangenisse geworpen, en zeer kwalijk gehandeld. (*e*) In dier voegen, als *Lutherus*, A. 1508. tot Leeraar van de hooge Schoole te *Wittenberg* beroepen wierd, zoude *Martinus Pelichius Mellerstad*, dit van hem gezegd hebben: Deeze Munnik zal alle *Doctoren* dwaalende maaken, eene Nieuwe Leere aanvangen, en de geheele *Roomsche Kerke* hervormen. (*f*) Welke woorden echter van anderen aldus verhaald werden: Deeze man heeft zoodaanig een uitsteekend verstand, dat hy de gemeene wyze van Leere wel zal veranderen. (*g*) Daar zoude ook een *Franciscaaner Monnik tot Roomen* voorzegd hebben: dat een *Eremyt* het *Pausdom* zoude aantasten. Het welke *Staupits*, A. 1510. of 1512. tot *Roome* zynde, zelfs zoude gehoord, en namaals op *Luther*, die van de order der *Eremyten* van *Augustinus* is geweest, toe gepast hebben. (*h*) De voor verhaalde *Mellerstad*, zoude ook van de hooge Schoole van *Wittenberg*, gezegd gehad hebben, dat ze door haar licht, alle de hooge Schoolen van *Duitsland* zoude doen verdonkeren. (*i*) En *Doctor Fleck* zoude ook by de inwyinge van de zelve, opentlijk in zyne *Predikatie*, voorzegd gehad hebben: dat de geheele weereld van deeze *witte berg* wysheid zoude verkrygen, en, wanneer *Luther* zyne *Thesis* of stellingen, eerst opentlijk deed aanplakken, volmondig uitgeroepen hebben: *Ha! ha! deeze zal het doen, hy komt, op wien wy lang gewacht hebben!* (*k*) Maar wy hebben nu reeds al diergelijke voorzeggingen in 't *vyftiende Boek* verhaald, die van anderen ook al genoeg zyn vergaaderd, en aangeteikend geworden. (*l*)

Mellerstads.

D Flecks.

Tot Rostok. 3. Doch dit is ook noch aanmerkens waardig, dat 'er, A. 1516. tot *Rostok* een man is omgeloopen, welke men de *Propheet* noemde. Die dan, by alle kerken, en op alle plaatzen van de Stad, met luider stemme riep: dat de verlossinge *Israëls*, uit de *Babylonische gevangenisse*, na by was, dat de menschen haar moesten bekeeren. *Waakt op*, riep hy, *gy Paapen, uit uwen diepen slaap der zonden; en bekeerd u! waakt op gy burgers, uit uwe dwaalingen, en bekeerd u! uwe verlossinge en vryheid is na by, ô gy boozen!* enz. Hier over hebben hem veele bespot, maar de Regeeringe heeft hem uit de Stad gebannen. (*m*) Eene gelijke voorzegginge vind men ook van *Antonius Torquatus* van *Ferrara*, die op het laatste van de XV. *Eeuwe* heeft geleeft: welke *Prognosticatie Caspar Goldworm* in het *Duitsch* vertaald, en A. 1558. heeft uitgegeeven, waar in van den oorlog van Keizer *Karel* V. teegen den *Paus*, en het verval van het *Pausdom* werd gesprooken. De *Gereformeerden* in *Poolen*, hebben eene zeekere *Prophetie*, die eene vroome vrouwe van *Posen*, genaamd, *Dorothea*, huisvrouwe van *Daniel Crassen*, van haaren vader verhaald, naauwkeurig aangemerkt, welke hy, te weeten, A. 1536. heeft *geprophetеerd*, dat 'er over 12. jaaren, menschen in *Poolen* zouden koomen, die eene zuivere Leere met zich zouden in voeren, het welke ook een *Canunnik* daar ter plaatze, in 't jaar 1548. hadde voorzegd. Waar op dan, in het zelfde jaar, de *Boheemze broeders*, van *Ferdinand den eersten*, uit *Boheemen* zyn

Torquatus.

In Poolen.

(*c*) To. I. Script. publ. Witteb. p. 62. (*d*) Joh. Nass. Euangelische Waarheid. P. II. p. 228. (*e*) Apocal. A. C. l. c. (*f*) Matthesius Leb. Luth. I. Pred. (*g*) Melanchr. apud Seckendorff. l. 1. p. 19. (*h*) Ibid. (*i*) Matthesius l. c. (*k*) Ibid. Pred. II. p. 12. (*l*) Vid. Micrælius H. E. p. 152. seqq. Joh. Sauberti Lutherus Propheta Germaniæ Norib. 1632. Philippi Schmids Prophet. Weissagungen aus Luthero und andern Wittenb. 1615. Salzmanni Singularia Lutheri, Joh. Lapæus, &c. (*m*) Petrus Lindeburgius Lib. III. Chron. Rostok. c. 17. p. 110.

zyn verdreeven geworden, en zich met der woon in *Poolen* hebben neederge- zet. (*n*) Van *Luther* zelfs, is het genoeg bekend, dat hy zich zelfs een *Propheet* heeft gezegt te zyn, zyne eigene *Prophetien* aangeweezen, en van anderen ook daar voor is gehouden geworden. Niet teegenſtaande de *Papiſten* zeer daar meede ſpotten, om dat zy zoodaanige gaaven, buiten haar, niet voor goed keuren, of aanneemen willen. Ondertuſſchen is het gewis, en zeeker, dat hy, na zeekere teeken, naaukeurige aanmerkingen, en geſteltenisſen, veele zaaken heeft voorzegt gehad, en wel in 't byzonder, den boeren oorlog, de onruſt en beroerte na zyn dood, het verlies by de zyne, van het waare *Euangelium*, en andere zoodaanige zaaken meer, welke men in *Duitſche boeken* zelfs ten genoegen kan vinden. En ſchoon men zomwylen alles al geene rechte of eigentlijke *Prophetyen* wil noemen, en dat men die maar alleen voor giſſingen, en zeekere gevolgen, uit deeze of geene omſtandigheeden getrokken, wil doen door gaan. (*o*) Gelijk als hy ook, van zich zelfs heeft gezegd, *dat hy niet bekwaam was, om een Propheet te zyn, of door droomen, openbaaringen te hebben: dat hy anderen, in haare gaaven, niet wilde verongelyken, indien iemand, buiten de Schrift, door droomen, gezichten, of engelen, wat kwam te openbaaren.* (*p*)

Jaar MD. tot MDC.

Luther.

4. Wy zullen dan nu gevolgelijk maar alleen eenige andere gezichten verhaalen, die, van de *Proteſtanten* voor goed gekeurd, en, als voor Goddelijke, en waarachtige, gehouden zyn geworden, en zulks wel, zoo als ze ons, in 't nazien zyn ter hand gekoomen, ſchoon dat de zoorten der zelven onderſcheiden, en de meeſte, kortheids halven, zyn voorby gegaan. Met den aanvang van de voorgaande Eeuwe, is byzonder wel bekend, dat, A. 1538. een zeeker *Raadsheer*, tot *Smalkalden*, genaamd, *Sigismund Grautamar*, (andere noemen hem *Badner*,) een zeer nadenkelijk gezichte in den ſlaap heeft gehad, het welke niet alleen opentlijk, in dien tyd is beſchreeven, maar dat ook van *Peucerus*, ter gedachteniſſe is verhaald geworden, en dat wederom, A. 1636. in 't *Duitſch* is vertaald, en gemeen gemaakt geworden, onder deezen naam: *Gedenkwaardige gezichte, van de moedigheid van den waarachtigen Weſterſche Leeuw, des zelfs uitgang, voortgang, beletzelen, wonderlyke, en onverhoopte overwinninge.* Maar, in dien tyd heeft men, in 't gemeen, dit gezichte, op de veldtocht van den *Landgraaf Philips* geduid, om dat den inhoud daar op uit kwam: —*Hy zag dan, in een groote zaal, een oud man aan de tafel zitten ſlaapen; neevens hem, op de bank, lag een Leeuw. Van vooren ſtonden 'er veele mannen, met lange rokken, die teegen den Leeuw raad hielden. Teegen welke de Leeuw daar na op ſprong; deeze nu wederſtonden hem, met kleine dolken na hem ſteekende, en zy kreegen hem met een ſtoel gevangen, en hieuwen hem de ſtaart af. Maar hy ontworſtelde zich weeder uit haare handen, en de ſtaart wies hem wederom aan, de mannen weeken met groote vreeze uit de zaale, en de Leeuw leide zich wederom op de bank needer. Ondertuſſchen gingen de zelve mannen dan weer na buiten, en dan na binnen, teegens hem geduurig raadſlaande, tot dat hy haar wederom aanviel, waar op zy uit groote benaauwtheid ſchreeuwden, en den ouden man uit den ſlaap opwekten, die dan den Leeuw met de hand wenkte dat hy terugge keerde, en by den ouden man kwam. Waar op de Leeuw in de gedaante van* Chriſtus *veranderde, welke ook begon te leeren, zoo dat hem de mannen te voet vielen, en haar ſchuld bekenden. Waar op het gezichte verdween.* Deeze openbaaringe hebben veele herhaald, en op de naakende toeſtand der *Lu-*

Gezichte tot Smalkalden.

(*n*) Adrianus Rogenvolſcius Lib. I. H. E. Sclavon. p. 100. (*o*) Vid. Joh. Gerhardus. Loc. Theol. To V. p. 1281. Joh. Müller Luthero defenſo p. 274. & Päblll. Irrlicht p. 226. & plures. (*p*) To. XI. Witteb. J. Comm. in Geneſ.

Jaar MD. tot MDC. *Lutherſche Kerke* geduid, en ook nooit daar aan getwyffeld, of de zelve verworpen, om dat men de uitlegginge daar op na wenſch maaken kon. Daar toe behoord ook de droom van den Keurvorſt *Frederik de derde*, aangaande *de penne van Luther*, welke tot *Rome* toe reikte, en de kroone van den *Paus* zelve, aan 't waggelen hielp. Als ook, dat hem een Leeuw, door het oore en hoofd was door gegaan, waar aan wel veele menſchen twyffelen, doch dat noch onlangs door de maandelyke onderhandelingen is beveſtigd geworden. A. 97. p. 919. (*q*)

5. Wy hebben ook hier vooren in het verhaalen van den ſtaat der *Gereformeerden*, eenige ongemeene omſtandigheeden, aangaande de bekeeringe van *Frederik Myconius* gezien, welke ook ontrent een gelijke droom, of waarſchouwend gezichte, A. 1546. van zich zelfs verhaald, by na over een koomende met het voorgenoemde van *Smalkalde*, naamentlijk, dat hy een lam, met den helſchen hond hadde zien ſtryden, en de overwinninge verkrygen. (*r*) En eeven zoo roemd men ook van *Melanchton*, dat hy veele zaaken zoude hebben voorzegd, en dat hy veelmaals onfeilbaare, en baarblijkelijke gezichten in den ſlaap heeft gehad, die daar na ook zyn koomen te gebeuren. (*s*) Diergelijken ook te vooren, over het gevangen neemen van den *Keurvorſt Johan Frederik* is gedacht, gelijk meede op andere plaatzen, van dien onbekenden man, van wien *Simon Grynæus*, tot *Spiers*, voor het nagaan zyner vyanden is gewaarſchouwd geworden, die, van *Melanchton*, en andere, gehouden werd, een engel geweeſt te zyn. Waar by *Camerarius* noch voegd: dat hy hier in de bygeloovigheid geen plaatze geeft, maar vaſt ſteld, dat de kracht Gods in dier voegen zich noch wel veelmaalen op aarden openbaard. (*t*) Ook werd 'er van een zeeker *Propheet* verhaald, die *Hertog Georg* voorzegd heeft, dat zyn broeder *Hendrik* des zelfs Landen noch zoude erven: gelijk als ook in der daad is gebeurd. (*u*) Van de bekende *D. Hieron. Weller* ſchryven de Godgeleerden zonder eenige ſchroom: dat de engelen veel maalen tot hem zyn gekoomen, en met hem geſprooken hebben, het welke onder de menſchen tot *Freyberg* een algemeen geruchte is geweeſt. Gelijk als dan ook het zelve, aan des zelfs oudſte zoon en knecht is geopenbaard, overmits zy, rondsom zyn bedde, een zeer klaar ſchynend licht, als een vlamme vuurs, hebben zien zweeven, en hem daarom hebben opgewekt. Welke daar op zeide: zy zouden niet vreezen, dat het niet kwaads was, maar dat het de Heilige Engelen waaren. (*x*) Zoo is het ook van *Keurvorſt Johan Fredrik* niet onbekend, dat hem, voor zyn dood, een man is verſcheenen, tot hem zeggende: *Gy lieve man, wanneer gy die geene haddet, die u heeft onderhouden, opgevoed, en die altyd is by u geweeſt, en die alle uwe zaaken weet, zoo was u geholpen.* (*y*) Op gelijke wyze, als *Chriſtiaan de tweede Koning van Denemarken*, A. 1559. door een Engel de dag van zyn dood is bekend gemaakt. (*z*) En de Geleerden hebben ook al voor langen tyd, naauwkeurig aangemerkt, dat de bekende *Petrus Lotichius*, in 't 4. *klaag-digt van zyn 2. boek*, aan *Camerarius*, met uitgedrukte woorden, het inneemen en verwoeſten van *Maagdenburg*, heeft voorzegd gehad, het welke de navolgende woorden heel duidelijk uitwyzen, daar hy de ſtad alzoo klaagende te voorſchyn brengt:

[Margin notes: De droom van Myconius. — Van Melanchton. — Propheet by Hertog Georg. — D. Wellers Gezichte. — Keurvorſt Joh. Frederik. — Openbaaring aan Koning Chriſtiaan van Denemarken. — Prophetie van Lotichius.]

(*q*) Vid. Caſp. Peucerus de Divin. Gener. Cap. de ſomm. Conr. Lycoſthenes de Prodig. & Oſtent. ad A. C. 1538. p. m. 370. Jobus Fincelius aliique. (*r*) Epiſt ad Seckendorff. Lib. III. p. 629. (*s*) Camerarius in Vita. p. 78. (*t*) Ibid. p. 115. (*u*) Ibid. p. 186. (*x*) Rivander Feſt-Chron. P. I. p. 100. (*y*) Idem ibid. Zeilerus Trauer-Geſch. p. 192. & Sagittarius Vit. Joh. Frid. p. 78. (*z*) Rivander l. c. p. 22. Zeilerus l. c. (*a*) Vid. Opera Lotichii p. 45. & Conf. cò Zeilerus in Topographia Saxon. p. 175. Fabritius von Geſichteren. p. 157.

Efferus

Jaar MD. tot MDC.

Efferus ex imis evertere sedibus hostis
Nititur & veniæ jus superesse negat.
Heu mihi! qualis erit, quod abominor, exitus urbis,
Concidet hostili si reserata manu?
Hæc, oculi quæcunque vident, cinis omnia fient,
Utraque dicetur flebile ripa solum,
Ergo dies veniet, qua mœnia nulla tuebor,
Parvaque restabit nominis umbra mei. (*a*)

't Welk een Liefhebber van onzen tyd aldus vertaald heeft:

De wreede vyand dreigd en poogt my om te scheuren
Ten gronde, en 't is vergeefs noch op genâe gewacht.
Helaas! hoe zal het end (welks komste my doet treuren)
Der Stad zyn, als ze valt door 's Vyands hand verkracht!
Al, wat hier de oogen zien, zal gants in stof verkeeren,
En beî myn oevers zyn een treurenswaardig veld.
Zo komt de dag, dat ik geen wallen zal verweeren,
En slechts de schaduw van myn naam zal zyn gemeld.

6. By deeze voorbeelden kan men ook andere voegen, welke by de *Orthodoxe*, of rechtgeloovige Schryvers ook niet verworpen werden, alhoewel grooter en gewichtiger omstandigheeden daar by koomen. Zoo verhaald zelfs de *Hooge Schoole* tot *Wittenberg*, dat A. 1551. zeeker mensch, in een gezichte *Christus* zoude hebben gezien, en de Kerke voor hem knielende, aan welke den Kelk des Toorns ingeschonken wierd, die zy ook moest uitdrinken. (*b*) Insgelijks ook, dat het aan *Melanchton* is voorgekoomen, hoe hem bevoolen wierd van de Vorsten, een *Hyæna*, of monsterdier te schilderen, het welke een draak zeer wel geleek met eenen langen staart, en echter met een lieflijk aangezicht, waar over hy zeer beroerd wierd, om dat het voor zeeker zyne valsche *Theologie* zal verbeeld hebben. (*c*) Ja men heeft ook aan het *Saxische Hof* bemerkt, dat den bekende *Claus Hofnar*, tot getuigenisse van de *Lutherschen* heeft moeten *propheteeren*. Want, als hy eens, tot *Weimar* met een groot geraas in de Geheime Raad kwam loopen, en zeggen: *Gy lieden houd hier wel raad over groote en gewichtige zaaken, maar niemand denkt, hoe men den brand tot* Koburg *zal blussen*: zoo is'er op de zelfde uure en tyd, tot *Koburg*, een grooten brand ontstaan, het welke men om de verre afgeleegentheid der plaatze onmoogelijk niet konde weeten. (*d*) En alhoewel men over de hoedanigheeden van zoodaanige zaaken, alhier niet wil twisten; zoo zyn echter de volgende geschiedenissen, als wat buiten gemeens, en aanmerkens waardigs, van de *Lutherschen* zelfs, aangeteekend. In 't jaar 1560. viel 'er tot *Freyberg*, een boeren dochter, van *Mehrendorp*, genaamd, *Wendelina Bersdorffer*, in eene *Ectasis*, of verrukkinge van zinnen, waar in zy lang over de derde half uuren, ongevoelig bleef leggen, tot dat zy ten laatsten, met luider stemme, veele toekoomende zaaken alvoorens verkondigde, en de gemeene zonden bestrafte, en, met spreuken uit de *Heilige Schrift*, de menschen tot bekeeringe vermaande; en zulks alles, in 't by zyn van Dr. *Weller*, en andere Predikanten. Maar als zy nu wederom tot haar zelfs was gekoomen, zoo heeft ze niets altoos daar af geweeten, en, als een

Verschyninge van Christus.

Droom van Melanchton.

Waarzegging van Claus Nar.

Verrukkinge van een Maagd.

(*b*) Tom. I. Script. Witt. publ. p. 370. (*c*) To. III. p. 286. (*d*) Zinkgräffius Apophthegm. Germ. P. V. p. 159.

Jaar MD. tot MDC.

eenvoudig mensch, geen kennisse daar af gehad, ja als men haar dit haar zeggen, en verkondiginge kwam voor te leezen, zoo hield zy haar daar over zeer vreemd en verwonderd, en zy zuchte heimelijk by haar zelfs. De Leeraars hebben haar in dien tyd ook, gelijk als namaals wel is gebruikelijk geworden, niet verworpen of gelasterd, maar *Dr. Weller* heeft de geheele geschiedenisse, met alle haar reedenen en vermaaningen, in druk laaten uitgaan, en een schoone Voor-reede, die wel waardig is om geleezen te werden, daar voor gemaakt. Zy zelfs is kort daar aan koomen te sterven, en in de kerk begraaven geworden. Of schoon zich veele spotters, gelijk als gemeenlijk geschied, hebben bevonden, welke haar, om dat het een slecht en eenvoudig mensch was, hebben veracht, waar meede ook iemand van dat getal, in dit *Chronodistichon*, of *tyd-en jaar-gedicht*, zyn kunst heeft willen toonen:

Oordeel der Predikanten en daar van.

RVstICa FreIbergæ eXortItVr bene stVLta pVeLLa
VatIcInans, VVLgo hanc nVMen habere pVtant. (*e*)

Prophetie van een Schoolmeester.

7. In het jaar 1573. leefde tot *Lunenburg* een zeeker Schoolmeester, *Paul Grebner* genaamd, geboortig van *Schneeberg* in *Meyssen*. Deeze schreef A. 1574. een voorzegginge, aangaande de naakende groote veranderinge van 't *Roomsche Ryk*, aan de *Kooningen van Vrankryk*, *Denemarken*, *Engeland*, en andere: aan de *Keurvorsten*, *Graaven*, *en de Heeren van 't Ryk*, waar in hy onder anderen, dit steld: *Ik hebbe, niet alleen de zaake, die my God getoond heeft, gelyk als in een beeld of vorm gezien, maar het is in diervoegen met my gesteld geweest, als of een zeekere stemme, met wel verstaanbaare menschelyke woorden, zich hadde laaten hooren, die met my sprak: zoo dat my bevoolen wierd, de zelve met het geene daar toe behoord, getrouwelyk uit te voeren. Waar uit het dan oogenschynlyk blykt, dat my myne voorzeggingen van God waarachtig zyn in gegeeven. Als, het geene ik van* Prins Hendrik van Valois *hebbe voorzegt: naamelyk, hoe hy uit* Vrankryk *tot den troon van* Poolen *zoude geraaken, zich aldaar niet lang ophouden, maar zeer bedektelyk, zich wederom na huis toe begeeven. Insgelyks ook, 't geen ik van* Duc D'Alba, *dat hy de* Nederlanden *zoude moeten verlaaten, voorzegt hebbe, het welke ook alles is geschied.* Eeven alzoo zal nog verders, al 't geene is achter gebleeven, en dat noch niet gebeurd is, als de groote veranderinge in de *Nederlanden*, *Spanje*, *Vrankryk*, van het *Keyzerryk* in *Duitschland*, en de verwoestinge van de Hoofdstad van den *Antichrist*, *Roomen*, de tyd en ondervindinge noch wel uitwyzen. Deeze Schriften zyn in het XVII. *seculum*, ofte eeuwe, wederom herdrukt, en in Duitsche Rymen over gebracht. Ook heeft *Dr. Simon Geddicus*, *Hofpredikant tot Maagdenburg*, A. 1596. een geschrift, met zyne Voorreede, uitgegeeven, onder den naam: *Een wonder gezichte, het welke, in het Aartsbisdom Maagdenburg, by Wolmerstad, tusschen 2. Dorpen, Elberg, en Meitzendorf, aan een Meysje van* 18. *jaaren by klaaren en helderen dag is verscheenen. A.* 1596. *den* 16. *December, Maagdeburg by Johan Franken.* Aan dit Meisje, is dan op de weg by geval, een gezichte verscheenen, door dien het een perzoon van omtrent 9. jaaren, op eenen heuvel, aan een Autaar zag zitten, met witte kleederen aan, een *Choor-rok* niet ongelijk, hebbende het aangezichte met een witte sluyer, en 't hoofd zoodaanig omwonden, dat men niets daar aan konde bekennen als de oogen. Deeze Geest dan, hadde de handen na den Heemel uitgestrekt, hebbende in de rechterhand een glad wit kruis, op de rechte zyde van 't welke een roode roos was, en op de slinker zyde een witte noote-muscaat, en boven de hand een roode naagel

Wonder gezicht van een Meisje.

(*e*) Andreas Müllerus Chron. Freib. P. II. p. 274. Jobus Fincelius von Wunderzeich. P. III. & Hier. Wellerus in Oper.

naagel ſtak, in de ſlinkerhand had hy een bloot zwaard, daar af de kling bloed-rood was. Daar beneevens hadde hy zeer jammerlyk uitgeroepen: *ô wee, wee u* Chriſtenen! Als het Meisje dit nu wilde ontwyken, zoo konde het niet, waarom het op het gezichte recht toe ging, het welke opgeſtaan zynde, met haar meer als een quartier uurs was voort gegaan, zeggende: De weereld zal vergaan, ik hebbe lang voor u gebeeden, en ik zal noch voor u bidden, indien gy u wilt bekeeren. Maar de weereld is al te boos, zy wil haar niet bekeeren. Als het Meisje nu aanving te weenen, zoo hadde het gezegd; weent niet, myn kind, zy zal doch vergaan! het welk verſcheide maalen van hem wierde herhaald, met eene de hovaardy en andere zonden beſtraffende. Gelyk als de voorverhaalde beſchryvinge, die tot *Maagdenburg*, by *Johan Franken* is gedrukt, wydloopig verhaald. — Jaar MD. tot MDC.

8. Verders hebben de *Hiſtorie-Schryvers* aangemerkt, dat A. 1532. een jongetje van 7. jaaren in een Dorp in *Swaben*, genaamd, *Chriſtiaan Hooven*, veelmaals in verrukkinge plag te vallen, in welke hy het volk tot bekeeringe vermaande, en daar teegen de gemeene zonden ernſtig beſtrafte. (*f*) Insgelijks ook, dat een ander jongetje van 10. jaaren, A. 1580. in een krankheid, zeer wonderbaare en ſchrikkelijke dingen gedaan, en van gruwelijke ſtraffen zoude hebben geprophetéerd. Hy heeft ook den Zoone Gods genoemd, en aan geroepen, en de booze met Gods toorn en de helle gedreigd, en gezegd, dat 'er in korten tyd, een teeken aan den heemel zoude gezien werden, en dat 'er oorlog, moord, en Peſtilentie zoude ontſtaan. Hy heeft hem zelfs ook een wonderwerk Gods, en een *Propheet* genaamd. Als hy wederom tot gezontheid kwam, heeft hy niet het geringſte van dit alles geweeten. Waar meede dan die ruuwe menſchen, haar, na den aart van haare zorgeloosheid, en boosheid, hebben uitgelaaten, dat het de uitwerkinge van eene zwaare *Melancholie* was, en daarom moeſt men hem niet gelooven. (*g*) Diergelyke oordeelen zyn met'er tyd zeer gemeen geworden, om dat deeze zaaken buiten gemeen zyn, en dat de oude eenvoudigheid der Leeraaren verdoofd is. Want te vooren, gelyk als wy gezien hebben, naamen de Geleerde niet alleen zelfs zoodaanige waarſchouwingen gaarne aan, maar zy maakten het ook aan het volk bekend, verklaarden het zelve, en preezen het den volke aan. Maar daar na, als men in loutere woorden-ſtryd, en, tot volkoome weerelds-gezindheid, kwam te vervallen, zoo wierden deeze dingen ſtoutmoediglyk veracht, of wel, geheel en al verdoemd, gelyk in de XVII. Eeuwe is geſchied. Tot *Dreſden* liet zich in 't jaar 1589. een groot grys man zien, met eenen lange tabberd, op de borſt en rugge met roode kruiſſen, hebbende op zyn zyde een dolk, welke zeide een *Propheet* te zyn, en dat hy met den *Keurvorſt* wilde ſpreeken. Maar het wierd hem geweigerd, en den *Hofpreediker* laſt gegeeven, met hem in onderhandelinge te treeden, maar hy wilde hem geen antwoord geeven, en ging daar op weg. (*h*) Op gelyke wyze is 'er eens, tot *Munden* in *Saxen* een man, van eene ſchrikkelyke geſtalte, met verſcheurde kleederen, met een ſtaf in de hand, door alle de ſtraaten geloopen, met luider ſtemme het volk vermaanende, *dat men zich zoude bekeeren, het Woord Gods aanneemen, en de Afgoderye verlaaten.* Welke ook buiten alle twyffel, ſlecht is beloond geworden. Het is ook wel te vermoeden, dat die geene, insgelyks ook zoodaanige vermaaningen, in den naame Gods en *Chriſti* zullen hebben voort gebracht, welke men in de zelve eeuwe verjaagd, of omgebracht heeft, eeven als of ze zich zelfs, voor Chriſtus, of den Heiligen Geeſt, hadden uitgegeeven, of, om dat men hen niet wel verſtaan heeft, of, om dat men, uit

Verrukkinge van een Jongetje.

Prophetie van een ander.

Verachtinge der zelven.

Propheet tot Dreſden.

Munden.

Iiii 2 lou-

(*f*) Cruſius Annal. Suev. P. III. lib. XI. p. 621. (*g*) Ibid. p. 773. (*h*) Anton. Weck Dreſsdniſche Chron. p. 373. (*i*) Conr. Lycoſthenes de portent. p. 396.

Jaar MD. tot MDC. loutere boosheid, haare woorden heeft verdraaid. Gelijk als by voorbeeld, een *Poolsch Edelman*, genaamd, *Jacob Melstinski*, daarom heeft moeten lijden, als of hy aan zich zelfs den naam van Christus hadde gegeeven, en twaalf zyner meedestanders tot *Apostelen* verklaard, welke men van roverye beschuldigde. (*k*) Gelijk als zulks meede aan een Kuiper tot *Schledstad*, genaamd, *Marten Steynbach*, is weedervaaren, die zich zelfs voor den Heiligen Geest zoude hebben uit gegeeven. (*l*) Ook is meede de Geleerde man, *Justus Velschius*, A. 1561. van de hooge Schoole tot *Bazel*, daar om verworpen geworden, om dat hy zich zelfs een *Propheet* en *Apostel Gods* hadde gezegt te zyn: onaangezien hy overboodig was, om zyne zaake, teegens alle, en een iegelijk, wie het ook zoude moogen zyn, staande te houden, werdende van allen toegestaan, dat hy eenen grooten yver voor God hadde. (*m*) Gelijk als ook het zelve aan veelen in diervoegen is geschied.

9. Met het eindigen der XVI. Eeuwe, is ook onder anderen, het navolgende geschrift, met goedkeuringe, en opentlijke bekrachtiginge van een rechtzinnig *Lutersch Predikant* zelfs gemeen gemaakt: gelijk als het opschrift en inhoud des zelfs ook uitwyst, aldus luidende: *Waarachtige, grondige, en Goddelyke openbaaringe, welke door de krachtige en doordringende woorden Gods, wegens de verachtinge, zorgeloosheid, en ongerechtigheid, en daar op volgende zwaare oordeelen en straffen Gods, aan een Christelyk perzoon, A.* 1591. *en wederom, A.* 1599. *in een gezichte is geopenbaard, het welke in dit kleine boekje is vervat, en aan alle Christelyke liefhebbers van het woord Gods is bekend gemaakt, om alleen op het eedele Woord Gods te bouwen, en in alle zwaare bezoekingen, teegen den dood, duivel, en alle geweldenaaren, te kunnen triumpheeren, in oopentlyke druk vervaardigd, door Johan Kosen, burger tot Colleden. A.* 1601. *den Christelyken leezer tot waarschouwinge, nademaal den dag des Heeren na by is, en dat alle menschen haar moeten bekeeren.* Den inhoud van deeze onderrichtinge is dan als volgd:

A. 1591. Wanneer God my *het eerste gezichte* in den Geest vertoonde, op een Zondag, des morgens vroeg, wierd ik in den Geest, ter aarde needer geslaagen, en ik zag een perzoon, met luider en toorniger stemme, heemel en aarde roepen, in gevolge van den L. *Psalm*, hy roept heemel en aarde, dat hy zyn volk richte. Het ongeluk kwam uit den *Westen*, en teegens my, een klein hoopje volks, het welke in een zonneschyn aan my vertoond wierd, volgens den L. *Psalm*, Myn heil, *Leid my*, enz. Ik zag ook te dier tyd met eene hoe de booze Geesten, en de menschen, die haar aanhangen, schrikkelyk woeden, en raasden teegen de vroome *Christenen*.

10. De perzoon, die my met Gods Woord trooste, hertelyk vermaande, en alle menschen voor mis-troostigheid getrouwelyk waarschouwde, en die teegen het *Oosten* stond, kwam tot my, in de gedaante van een man, die vriendelyk en lieflyk was om aan te zien, by hem was een ernstige zeedigheid, en hy kwam my, en het kleine hoopje volks, (gelyk als vooren gemeld

(*k*) Joh. Böttiger Hist. Eccl. p. 402. (*l*) Bayerlingius Theatr. Vit. Hum. Litt. H. pag. 32. (*m*) Ottius Annal. Anab. p. 137.

meld is,) te hulpe, my geevende een vriendelyke ſtreek over de wange, gelyk als een goedertieren vader aan zyn kind doet, waar op dan het ongeluk, en de booze Geeſten, beneevens de menſchen, die haar aanhingen, als kaf van de wind, verdweenen, ingevolge van den I. en XV. *Pſalm*. Jaar MD. tot MDC.

De *tweede Openbaaringe* was deeze. Als ik, den 17. February, zynde een Saturdag, gedwongen wierd, het I. boek *Samuels* tot het xxiv. *Capittel* tot aan de woorden, *zoo zweert my dan by den Heere*, te leezen, zoo bleef ik zitten als een doode en ſtomme, die niets kon ſpreeken, ophoudende by de ſtraks verhaalde woorden, waar op dan *M. Ambroſius Sidelius*, *Predikant tot Colleda*, door Goddelijke beſtieringe is geroepen, om dit wonderwerk meede te zien en te hooren, welke my deeze woorden voor las, *zoo zweerd my nu dan by den Heere*. Waar over ik wederom met vreugde tot my zelfs kwam, en door beweeginge des Geeſtes, met opgeheevene twee vingeren: *Zoo waarachtig als God leeft, van eeuwigheid tot eeuwigheid*, met eene ſterke en luide ſtemme drie maal hebbe moeten zweeren, en als ik in vertrouwelijkheid, als den eenen vriend den anderen doet, eenige Capittelen, als het ix. x. xij. xiv. xv. uit het eerſte boek *Samuels* hadde voor geleezen, toen heeft de Geeſt des Heeren door my, gelijk een klein kind geſprooken; ik hebbe den *Predikant* dan deeze *Cap.* aangeweezen, en, door myne vingeren, die gelyk als dood waaren, vertoond, dat uit de Stamme *Iſaï*, een takje, uit de wortel voort gekoomen, weder vruchten zoude voort brengen. Waar van *Eſaias* aan 't xi. *Cap.* en by *Jeremias* xxv. en xxxiij. *Cap.* werd geſprooken, en ik hebbe die nacht over tot aan den morgen toe, het xxiv. *Cap.* van het I. boek *Samuels* moeten leezen. En, wanneer des Zondaags de klokken wierden geluid, om ter Kerken te gaan, zoo wierd ik gedwongen, om met een vollen loop, den *Bybel* en het *Nieuwe Teſtament* in de Kerke te moeten draagen, in gevolge van 't geene de *Propheet* ſpreekt I. *Samuel c.* xv. *v.* 22. *Gehoorzaamheid is beeter als offerhande*, enz. en het Woord Gods aan te hooren: en als my de burgers van *Colleda*, als een raazende, en dol menſche, gelijk zy meenden, aan de ketting hadden gelegt, en op den Zondag, Maandag, en Dingsdag, niet t'eenemaalen hadden opgeſlooten, zoo zyn de volgende letteren, tot bekrachtiginge van zulk een Goddelijke openbaaringe, van den Engel des Heeren, met bloed roode couleuren, op myn kleed gedrukt geworden, gelijk als alhier gezien kan werden.

Jaar MD. tot MDC.

Volgd het getuigenisse van de Predikant.

Ik ondergeschreevene *Mag. Ambrosius Sidelius*, *Predikant en bedienaar des Goddelyken Woords tot Colleda in Thuringerland*, de Werthische heerschappye onderworpen, ben, van Gods weegen, die een Heer aller Heeren is, door een Lidmaat van myne Gemeente, genaamd, *Johan Koose*, wiens vader voor veele jaaren hier *Diaken*, en een getrouw dienaar van het Woord des Heeren onzes leevendigen Gods is geweest, verzocht om getuigenisse te geeven, hoe hy zich teegens God, zyn Heilig Woord, en de *Sacramenten*, heeft gedraagen, en in zyn leeven en wandel ontrent alle menschen gehouden heeft.

11. A. 1596. heeft ook een *Lutersch Predikant tot Strapen*, met naame, *Georg Schreck*, zeekere openbaaringen en gezichten, van een Edelmans kind, aangaande hooge en heemelsche zaaken, uit gegeeven, welke in de Schriften van de Godzaalige *Stephanus Prætorius* §. 34. herhaald zyn, waar uit ik het voornaamste hier by zal voegen. In de Voorreede dan, zegt de voorverhaalde *Predikant*, dat de *Prophetie* van *Daniel*, in 't II. Capittel, ver. 28. is vervuld, en hy uit zyne gedachten verder als volgd: „Ik stelle voor vast, dat „zulke gezichten niet zyn van kleine zaaken, welke de sterrekundige ook wel „kunnen voorzeggen, maar, van zeer groote en heemelsche zaaken, als van „het *Ryke Jesu Christi*, hoe het zelve gesteld zy, en op wat wyze het zelve, „onder de lievelingen Gods werd uitgedeeld, het welke voor zeeker een zeer „heerlyke vertooninge moet zyn. Want, wat kan'er doch lieflykers bedacht „werden, als, God de Heere, in zyne genaade en weldaaden, met de oogen „des herten recht te aanschouwen en te erkennen? Zulke gezichten geschieden, „niet alleen buiten den lichaame, gelijk als aan den *Heiligen Stephanus* en *Paulus* wedervaaren is, als die den heemel geoopent gezien, en veel wonder„lyke dingen aanschouwt hebben, maar ook, in den lichaame zelfs, door „verlichtinge van de *H. Geest*, welke echter uit eene naarstige en aandachtige „behertiginge en betrachtiginge van het Woord Gods voort koomen.

12. Van de gezichten zelfs, zal ik het 1. 2. 4. en 5. hier by voegen.

Het eerste Gezichte.

Wanneer ik een jongetje van ontrent 12. jaaren was, zoo wierd my mijn vader en moeder door den dood ontnoomen, en ik wierd zeer arm en elendig, en, des morgens vroeg, op 't veld gaande, om mijn ongeluk en armoede te beklaagen, zoo ontmoete my een helderheid en blinkende klaarheid van eenen leevenden Engel, welke tot my sprak: Volgd my na, en zyt niet meer bedroefd, ik zal u uwen waaren troost aanwyzen. En hy bracht my, door eenen dikken neevel en damp, in een heerlyken tempel, uit louter fijn goud gemaakt. Aan weeder zyden zaaten de Heilige Engelen, drie dubbeld over malkanderen, op banken van *Saphyr*, gelijk als de schoolkinderen, hebbende goude boeken in haare handen. Haare gestalte was zoo lieflijk en schoon, dat ik het niet kan uit spreeken. In 't midden van den Tempel zat een groot

jon-

jongeling, op een gouden Troon, die de heerlijkheid Gods boven zijn hoofd hadde, van welke het geheele vertrek verlicht wierd. Want het was al licht en klaarheid in de zelve plaatze, en, na dat my mijnen Engel daar in gevoerd hadde, zoo ſtonden alle de Heilige Engelen op, en bukten haare hoofden: maar ik wierd zeer verſchrikt, en begon te weenen. Waar na de jongeling, die op den gouden Troon was gezeeten, tot my ſprak: Weend niet, ik zal u uwen trooſt aan wyzen, my toonende een gouden Altaar, aan zyne rechterhand, waar op een Lam ſtond, met vyf wonden, en hy zeide tot my: Ziet, dit is het Lam Gods, het welke om uwent wille aan het kruis met wonden is doorboord. Waar na alle de Engelen begonden te weenen. En een van haar liep toe, en kuſte het Lam, zeggende: *Gloria tibi Domine, Gloria tibi Sancte:* Heerlijkheid zy u ô Heere, Heerlijkheid zy u ô Heilige. En mijn Engel nu, die my daar in gebracht hadde, nam eenen gulden beeker van het Altaar, die vol was van het bloed van *Jeſus Chriſtus*, en hy ſprak tot my: Neemt weg, en drinkt het aangenaame bloed van het Lam Gods, in uw herte, het welke voor uwe zonden vergooten is. En ik dronk het uit, en myn herte wierd vervuld, en het is nu noch vol, van het bloed van *Jeſus Chriſtus*. Waar na de groote en hoog verheevene jongeling tot my ſprak: Verheugd u, ô gy Edel kind, dat het bloed van den Zoone Gods, voor u vergooten is; want nu zyt gy gereinigt van alle uwe zonden. Edoch moet gy u laaten waſſchen. En het Lam op den Altaar ſprak tot mynen geleyds-Engel: Geeft hem een brief en zeegel zyner verloſſinge. En de Engel nam een ſneeu-wit Perkament, en hy ſchreef op het zelve uit den gulden Beeker, de volgende woorden: *Hic puer nobilis eſt unus ex ſalvatis in Domino: ideoque concedo ipſi libertatem ab omni accuſatione & damnatione æternâ*, dat is, *dit Edel Kind is een van de verloſte des Heeren, waarom ik hem geeve, eene eeuwige vryheid van alle aanklaage en verdoemeniſſe.* Aan deezen brief wierd gehangen een gouden Zeegel, waar op ſtond het beeld van het Lam Gods. Deeze brief is nu myn trooſt en geheele ſchat, in myn armoede en ellendigheid.

Jaar MD. tot MDC.

Het tweede Gezichte.

13. Wanneer ik nu met den Engel weederom te rugge uit den Tempel ging, zoo overviel my op den weg een zachten ſlaap, voortkoomende van den rooden wyn, die ik uit den beeker des Heeren hadde gedronken, en ik geraakte in ſlaap, want ik hadde te vooren niet veel geſlaapen. In den ſlaap docht my, dat ik, in het

Jaar MD. tot MDC. het bloed, en op het herte van *Jesus Christus* ruste. En my kwam in den slaap wederom alles te vooren, dat ik in den Tempel gezien hadde, ja meer als ik verhaalen kan. *Jesus*, *Jesus*, hoe vloogen de Engelen door malkanderen? hoe omhelsden en kusten zy het Lam Gods? wat voor een antwoord wierd hen gegeeven? wat voor woorden wierden hen, door den Vorst, die op den Troon zat, voor geleezen? hoe speelden zy op de harpen? maar myn Engel stiet my aan, en sprak: Ontwaakt, gy moet met my in het Heilige bad gaan, en hy geleidde my, door eenen Heiligen weg, tot eene guldene Fonteine, en het water liep uit de zyde van het Lam Gods. Na by de zelve plaatze zag ik ook het Lam Gods, booven over de guldene Fonteine. En ik sprak: Heere, wie is deeze Fonteine? de Engel antwoordde my, en zeide: het is de Fonteine des Heils, in welke de Geloovige en Uitverkoorene menschen zaalig werden. Want deeze Fonteine heeft God gezeegend, en hy heeft haar de kracht van het bloed zyns Zoons gegeeven, en alle zeegeningen daar in gedaan. En Hy heeft aan haar de macht gegeeven, om zaalig te maaken, alle de geene, die het bloed van zynen Zoone in haare herten hebben, en buiten deeze Fonteine is 'er nergens eenige zaaligheid te vinden, noch in den heemel, noch op der aarden. Al wie in dit waater werd gedompeld, die werd ook met eene gedompeld, in de geheele zaaligheid, en hy werd de zelve deelachtig. Hy werd daar meede, als met een eedel kleed, aan gedaan. Toen sprak ik: Ei lieve, doopt my dan ook doch met dit waater; en hy nam my, en ontkleede my geheel moeder naakt, en hy dompelde my driemaal in dit waater; in den Naame des Leevendigen Gods, reinigde hy my van alle myne zonden, en hy zeide tot my: Verheugd u nu, myn lieve zoon; want dit waater heeft alle uwe zonden van u weg genoomen. Zy en zullen in het toekoomende aan u niet meer verdoemelijk zyn, noch van God aan u toegereekend werden. Gy zyt teegenwoordig voor God zuiver en klaarder als de zonne: gy zyt nu wedergebooren, en hebt nu wederom uw voorige beeld, het schoone en lieflijke beeld, in genaade verkreegen. En hy gaf my een wit zyden kleed, zeggende: trek aan het zuivere kleed Gods uit den heemel, tot een teeken van uwe onnoozelheid, en wandeld daar meede steeds in vreugde. Ziet ook wel toe, dat dit kleed niet meer werde besmet, of u ontnoomen, maar houd vast het geene gy hebt. Want het geene God door den Doop eenmaal gereinigd heeft, dat moet geen mensche verontreinigen.

En ik hoorde uit den heemel eene heerlijke stemme van my, zeggende: Dit kind is myn lieve kind, aan het welke ik een wel-

geval-

gevallen hebbe. Verheugd u, gy heemelen over dit myn kind, het welke heeden wederom tot zijn voorige eere, schoonheid, en heerlijkheid is gekoomen. Waar op alle snaare speelen in de heemelen klonken, en daar was een zeer groot vreugde-feest, en zy preezen het bloed des Lams, en het waater des Doops. Jaar M D. tot MDC.

Het vierde Gezichte.

14. In het dertiende jaar mynes ouderdoms, zat ik in myn kaamertje, voor my hebbende den Heiligen brief Gods uit den heemel, aangaande myne zaaligheid, en over las hem. Want deezen brief is het boek van mijn herte, mijn eenig boek, ja mijn geheele boekzaal. Ik behertigde ook het vroolijke en genaadige Woord Gods: Gy zyt mijn geliefde Zoone, in welken ik mijn welbehaagen hebbe, en ik hadde daar uit eenen uitspreekelijken troost. En ik bad ook met eenen God mijnen heemelschen Vader, dat hy my doch zijn vriendelijk en vaderlijk aangezichte mogt toonen, op dat ik mogt zien, wat voor een Vader ik aan hem hadde. En daar kwam iemand aan mijn kaamertje kloppen, aan wien ik vraagde: Wie zyt gy? en hy antwoorde my, ik ben de lieflijkheid Gods. Deezen genaaderyken Engel liet ik tot my in koomen, en ik sprak tot hem: Alderliefste Engel, waar zyt gy zoo lange geweest? hy antwoordde, by God in den heemel, als ook, by u op der aarden. Want ik ben alle oogenblikken by u geweest, en ik hebbe u voor den helschen Draak behoed. En ik verschyne nu by u zichtbaarlijk, op dat ik u in den heemel over voere, en u aan toone het lieflyke en genaadige aangezichte Gods uwes heemelschen Vaders. Daarom, sluit uwe oogen, en volgd my na. En, als ik die toe gedaan hadde, was ik aanstonds in den heemel, welke uit een groot Cristalyn gemaakt zynde, vol van de heerlykheid Gods was. Daar was geen zonne, maar de klaarheid Gods was zyne zonne. En ik zag aldaar God den Vader zitten op een zeer heerlyken stoel, van louter goud bereid. Uit zyn gezeegend aangezichte blonk loutere vaderlyke liefde en trouwe, en hy was onuitspreekelijk genaadig, en lieflyk. Voor hem zaten alle uitverkoorene Weeskens in witte kleederen, tot de welke hy sprak: ik ben uwen Vader, en gy zyt myne kinderen. Hy blies ook over haar uit, den geest zyner genaade, en hy gaf haar zyne genaade te proeven. Zeggende, neemt aan myne genaade in uw' herte, en proeft hoe zoet de zelve is. En hy verzeegelde de zelve in haare herten. En hy nam in 't byzonder een klein, bleek, en arm meisje, en hy zette het op zyn schoot, en sprak tot het zelve: Gy zyt van de weereld afgezon-

Jaar MD. tot MDC. derd, en gy zult nu myn zeer lief dochtertje zyn, de andere koomen noch de leevendige toe. De Engelen des Heeren aan weederzyden hadden guldene kroonen in haare handen, en zy zetteden de zelve het weesje op het hoofd, met dit omschrift: Gods kind, Gods herte, Gods lust, Gods vreugde. Eene diergelyke kroone wierd my ook toegelegd, en ik draage de zelve noch op myn hoofd, die veel hooger achtende, als alle de koninkryken der aarde.

Het vyfde Gezichte.

15. Na het verloop van vier weeken, verscheen my wederom, de zoete Engel myner vertroostinge, en hy sprak veel met my, van de uitneemende schoonheid der kinderen Gods, in myn ontsteekende eene hertelyke begeerte, om de zelve in haare hoogste heerlykheid en majesteit te aanschouwen. Tot de zelve sprak ik dan: Ach! myn zoete Engeltje, en teeder broertje, voerd my doch noch eens in die heerlyke zaale der hoogste heemelen, tot de aangenaame kinderen Gods, op dat ik haar aangezicht in Gerechtigheid eens mag aanschouwen. En hy nam my op, en voerde my in den heemel, daar ik vier weeken te vooren geweest was, my stellende midden onder de kinderen Gods, welke aldaar vergaaderd waaren. Maar ik zag de Heere op zynen gouden Troon niet zitten. En ik begon te spreeken: Waar is God de Heere, myn alderliefste Vader? Hy antwoorde my, zeggende: hy is in zyne kinderen. Ziet, de klaarheid Gods is in de zelve, en zyne zoonen en dochteren zyn des zelfs tempel, in welken hy woond, en die hy zelfs met zyne heerlijkheid vervuld heeft. En ik zag om, na duizendmaal duizend kinderen Gods, en ik wierd gewaar, dat zy straalden, van de innerlijke klaarheid Gods, als klaare en heldere zonnen. Daar zag ik ook leevendige *Saphieren* en *Robynen*. Het licht des Heeren straalde in haare lichaamen, en zy beweegden haar zoo sterk, dat zy niet konden stille staan, want de klaarheid des Heeren is een leevendige klaarheid. En zy wierden van den Engel des Heeren gehouden, zoo dat zy niet vlieden konden, waar heenen zy wilden, want haaren tyd was noch niet gekoomen. En daar sprak een van de oversten der Engelen: gy zyt alle vol des leevendigen Gods. Dit is uwe eere, teegens de schande der weereld. Weest dan lijdzaam in deeze weereld, en vertroost u met deeze groote heerlijkheid. Maar in my ging een zoodaanig licht op van de klaarheid des Heeren, dat ik God midden in 't herte kon zien, en zyne groote liefde, en zijn heemelsche raad, teegens my, erkennen. Ik zag hem wel niet uiterlijk, maar ik kende hem

hem doch innerlijk, want zyn licht was in my, en ik wierd daar door zoodaanig vol vreugde, dat ik by na daar af was gestorven. Want, waar God de Heere is, daar is ook zijne Wysheid en vreugde. Maar kort na dit oogenblik, wierd my een scherpe prikkel in 't vleesch, dat is, eene groote droefheid in 't herte, gegeeven, op dat ik my over zulk eene groote heerlijkheid niet verheffen, noch de zelve, door zorgeloosheid niet misbruiken zoude. En een ieder verlichte kwam met my wederom op zijne plaatze, en in zynen ellendigen staat, tot op den dag der vernieuwinge.

16. En zoo veel zal nu voor dit maal genoeg zyn, aangaande de voorbeelden van zeekere openbaaringen, in de voorgaande Eeuwe, en wel de zulke, die met 'er daad zelve, in de *Luthersche Kerke* meest zyn geschied, en die van de zelve Leeraaren voor waar en waarachtig zyn erkend, en meestendeels in druk gemeen gemaakt geworden. Welke dan niet alleen de voor verhaalde strydigheeden met de zoo genaamde *Enthusiasten* verklaard, en die ons, ontrent het onderzoeken en oordeelen van de zelve, eene groote voorzigtigheid leerd gebruiken: maar die ook overvloedig toond, op wat voor ellendige gronden, in die tyden, en namaals, diergelijke Goddelijke uitwerkingen in twyffelinge getrokken, of wel geheel en al zonder onderzoek, t'eenemaal zyn gelasterd, en verworpen geworden. Aangezien 'er zulke onwederspreekelijke bewyzen, beneevens de Heilige Schriften, ons ten vollen kunnen verzeekeren, dat het niet onmoogelijk, noch ongewoonelijk is, dat het onafhangelijkste, liefderykste, en meededeeligste weezen Gods, zich na zyn welbehaagen, aan zyne schepzelen zoude koomen meede te deelen, en te openbaaren, en die zich ook niet altyd door menschelijke wetten en ordonnantien laat bepaalen. Nademaal hy nooit noch door woorden, noch door werken, zich heeft verbonden of bekend gemaakt, dat hy zich niet zoo wel in 't Nieuwe als 't Oude Verbond aan de menschen wilde openbaaren. Maar veel meer, dat hy het rechte teegendeel hier van, wel heerlijk en klaar in de Schrift belooft heeft, en in alle tyden krachtig beweezen, het welke ook de verstandige altyd aangemerkt, en tot haar voordeel aangenoomen hebben. En zeeker, by aldien de *Lutersche*, en anderen, door zoodaanige Goddelijke vermaaningen, zich hadden willen laaten onderrechten, zoude men veele groote en onverzettelijke schaaden, zelfs in het uiterlijke, daar meede hebben kunnen voorkoomen, gelijk als in 't volgende boek, van de Duitsche oorloogen, ook wel zal konnen gezien werden. Ja mat meer is, men zoude daar uit hebben konnen gewaar werden, dat men zich, door de gestaadige regeeringe des Heiligen Geestes alleen wel kan laaten leiden. Maar wy moeten ons wederom tot het verhaal der *Historie* zelve keeren, en nu tot de andere strydigheeden ons haasten, en over gaan.

Jaar MD. tot MDC.

Het XXIV. HOOFD-STUK.

Van de innerlyke ſtrydigheeden onder de *Lutherſche* zelfs, en wel eerſtelyk, van *Oſiander*, en *Stancarus*.

§. I.

Lof van Oſiander.

Y gaan dan nu over tot de oneenigheeden, die 'er onder de *Lutherſche* zelfs, zyn ontſtaan; en om dat *Andreas Oſiander*, van weegen zyn Leere, onder de *Enthuſiaſten*, of Geeſtdryvers, meede wierd geteld, zoo kan hy de eerſte plaatze ook wel hebben, alhoewel de *Antinomi*, of vyanden van de Wet, volgens de tyd reekeninge, noch voor hem zyn geweeſt. Deeze was dan, gelijk als bekend is, eerſt tot *Nurnberg*, en daar na tot *Koningsbergen in Pruiſſen*, *Predikant* en *Profeſſor*. Maar anderzins was hy van zyne afkomſte, welke was A. 1498. van *Guntzenhuizen*, in *Frankenland*, geboortig. Zyn vader was een Smit, en hy wierd met zyn rechte naam, *Hoſeman* genaamd, waarom men hem ook in zyn jonkheid; *Hoſemantje*, gelijk als een zeeker man daar van ſchryft, ſpotsgewyze noemde. (*a*) En, dat hy, in zyn jeugd, na den trant, die in dien tyd gebruikelijk was, uitſteekend wel geſtudeerd, en zich geoeffent hadde, zulks bekennen ook zelfs zyne aldergrootſte vyanden, welke verhaalen, dat hy, om zyn doordringend verſtand, naarſtigheid, welſpreekendheid, en deftige weetenſchap, in den begimne by alle menſchen was bemind. (*b*) Dat *Melanchthon* zelfs zyn groote wysheid in voortreffelijke zaaken, namaals noch zeer hoog heeft geroemd, en *Luther* zelfs, in zyne *Diſchreeden*, van hem hadde gezegd: *Oſiander* is een geleerd man, hy moet zich aan den *Bybel* zetten, en de gewoonelyke uitlegging daar op maaken. (fol. 272.) A. 1560. (*c*) En de *Mandsveldſche Godsgeleerden*, bekennen opentlijk, in het twiſt-ſchrift teegens hem: *Andreas Oſiander*, was zonder eenige teegenſpreeken, een doorgeleerd man, niet alleen in de eene of de andere weetenſchap, maar, in alle de zoorten der geleerdheid was hy treffelijk geoeffent: alzoo en in dier voegen; dat hy van alle zaaken in 't gemeen met groote wysheid heeft konnen ſpreeken en oordeelen. Hy is ook in de Taalen uitſteekende geweeſt, en hy hadde een wonderbaare en zonderlinge welſpreekendheid. (*d*) Die ook zyne ſchriften met aandacht na leeſt, zal deeze getuigeniſſe voor de waarheid moeten erkennen.

Zyn lof onder de Lutherſche.

Aanzien en verdienſten.

2. In 't begin, en noch by 't leeven van *Luther*, is hy by alle menſchen, in eene hooge achtinge geweeſt, om dat hy, door de eerſte *Diſputen* teegen de *Papiſten* eenen grooten roem hadde verkreegen. (*e*) Daar ſchreef ook *Melanchthon*, onder anderen aan hem: dat zy eene groote gemeenſchap en liefde, ook zelfs in haare leeringen en oeffeningen, met malkanderen hadden. (*f*) Zyne vyanden getuigden ook van hem, dat hy, in den beginne, een getrouw dienaar *Jeſu Chriſti* was geweeſt, door dien hy, met eene rechtvaardigen yver, volgens het bevel van den leevendigen God, het *Interim* niet heeft willen aan-

(*a*) Joach. Camerarius Vitâ Mel. n. LXXXV. p. 300. Seckendorffius Hiſtor. Luther. L. 1. p. 241. Melch. Adami Vit. Theol. & ex eo Freherus Theatr. Vir. Illuſtr. p. 158. ac omnino Hartknoch Preuſs. K. Hiſt. Lib. II. c. 2. p. 309. ſeqq (*b*) Camerar. l. c. Regenvolſcius Lib. III. H. E. Slavon. p. 348. M. Adami l. c. & plures (*c*) Camer. l. c. p. 302. 305. (*d*) In Confeſſione de Sectis horum temporum, apud Schlüſſelburgium Catal. Hær. Lib. VI. p. 252. (*e*) Camerarius l. c. p. 300. (*f*) Epiſt. Volum. I. p. 317.

aanneemen; maar liever het land heeft willen ruimen. (*g*) Zy staan wel toe; dat de *Markgraave Albert van Brandenburg*, *Groot-meester in Pruissen*, bekend heeft, dat, door het Preediken van *Osiander*, eerst het licht van de zuivere Leere des *Euangeliums*, in zyn herte was ontsteeken. (*h*) Gelijk als hy dan, van het jaar 1522. af, het *Euangelium* ook tot *Nurnberg* met grooten zeegen verkondigd, en de hervorminge aldaar ten hoogsten heeft helpen bevorderen: tot dat hy, gelijk als hier boven is gedacht, weegens de oneenigheeden van het *Interim*, van daar is geweeken. By welke geleegendheid, hy de *Papisten* niet, gelijk als andere *Luthersche* wel gedaan hebben, heeft willen liefkoozen; waar over hem ook zyn behoorlijken lof gegeeven werd. (*i*) Hy heeft ook in dien tyd veele van zyne Schriften laaten uitgaan: gelijk als 't vermoeden van het naaken der laatste tyden, en het einde der weereld. *Nurenberg* 1545. Van de bespotters van Gods Woord, *ibid.* en diergelijke werken; behalven die geene, welke namaals noch zyn uitgekoomen, en die beneeden noch zullen genoemd werden.

Jaar MD. tot MDC.

3. Ondertusschen zegt men verder, dat hy zyne byzondere gevoelens al lang te vooren heeft gehad, en de zelve ook heeft doen blyken, byzonderlijk, op het *Colloquium*, of de t' zaamen-spraaken tot *Marpurg* in een *Predikatie*, A. 1529. welke hy by de tyden van *Luther*, niet heeft derven openbaaren. Insgelijks, dat hy, des zelfs dood vernoomen hebbende, opentlijk zoude hebben gezegt: dat, nu den leeuw dood was, hy wel haast de vossen en haazen zoude bedwingen. Of schoon daar beneevens werd toegestaan, dat hy eerst A. 1549. den 24. *October*, in 't *Preediken*, en andere vergaaderingen, met zyne Leere is te voorschyn gekoomen, het welke over de 3. jaaren na de dood van *Luther*, en alzoo met het voorverhaalde niet wel over een komt. (*k*) Te meer noch, om dat de geleegentheid, tot het uitbersten van dit verschil, van des zelfs zoon *Lucas Osiander*, (die in allen deelen voor een rechtgeloovige en waarachtig Leeraar werd gehouden, en die ook zelfs by alle deeze handelingen teegenwoordig is geweest, gelijk als hy schryft) op de volgende wyze grondig en klaar beweezen werd. Dat naamentlijk, hy *Osiander*, in een zeekere vergaaderinge zoude hebben gezegt: dat men uit de waare Leere van het beeld Gods wel kon zien, dat de Zoone Gods echter de menschelijke natuur zoude hebben aan genoomen, al hadden wy schoon niet gezondigd. En om dat zich veele daar aan stieten, zoo hadde hy zich daar over in een zeeker geschrift verklaard, en *geprotesteert*, dat hy met niemand wilde twisten. Waar op alles wel wederom wierd bevreedigd, tot dat hy in een ander *dispuit*, eens eene andere beschryvinge van de bekeeringe op de baan bracht, onderscheiden van die van *Melanchthon*: te weeten, dat ze was eene bekentenisse en vermydinge der zonden, met een vast voorneemen van veranderinge des leevens, en vergeevinge der zonden. Hier over hielden zich veele beleedigd, gelijk als ook daar over, dat hy, in zyne *Predikatien*, altyd sterk daar op drong: dat God in den mensche woonde, en dat men daarom wel moest toe zien, dat men hem, met het zondigen teegen de *Conscientie*, niet uit zich kwam te verdryven. Maar *Melanchthon* ontschuldigde hem toenmaals met eenen grooten ernst, zoo dat de gemoederen ook daar meede gestilt wierden. (*l*)

Begin van den stryd.

Leere van de mensch-werding Christi.

Van de bekeeringe

4. Maar eindelijk schreef hy een zeeker *Dispuyt*, en stelde daar in voor vast, dat de mensche, door eene weezendlyke gerechtigheid Gods, die in ons woond, wierd gerechtvaardigd: dat *Christus*, volgens zyne Goddelyke Natuure,

Van de rechtvaardigmaakinge.

(*g*) Hoornbeckius Summ. Controv. Lib IX. p. 732. Schlüsselburgius l. c. p. 42. (*h*) Caspar. Schüts in Chron. per Chytræum continuato Lib XI. p. 507. Melch. Adami l. c Hartknoch. l. c. p. 267. (*i*) Bucholzerus Ind Chron. p. 573. Hartknoch l. c. p. 309. 311. (*k*) Schlüsselburg. l. c p 43. Wigandus de Sacramentar. p. 497. Hoornbeckius l. c. (*l*) Epist. Hist. Eccl. Cent. XVI. Lib. III. c. 1. p. 554. seqq. Hartknoch. l. c. p. 312. seqq.

Jaar MD. tot MDC. tuure, ten eersten onze gerechtigheid was, en dat de gerechtigheid dat geene was, het welke ons beweegt om oprecht en vroom te leeven. Van deeze stellingen verhaald zyn zoon verder: dat hy daar meede niet anders hadde gemeend, als het geene *Paulus* zegt: *dat God in ons werkt, beide het willen en het volbrengen*, welke verklaaringe hy veelmaalen van hem zelfs hadde gehoord. Ondertusschen hadde hy echter niet geloochent, ja zelfs opentlijk geleerd, dat *Christus* voor ons de Wet volkoomentlijk hadde volbracht, voor de zonden der geheele weereld hadde voldaan, en dat de menschen, door het geloove aan *Christus*, de vergeevinge der zonden verkrygen. Hy hadde maar alleen het woord van *rechtvaardigmaakinge* voor de *weedergeboorte* en *vernieuwinge* genoomen, gelijk als het ook voor zeeker de Schrift zelve doet; door dien de verdeelinge alleen in de gedachten geschied, en dat de spreuke *Pauli* van de *rechtvaardigmaakinge uit genaade*, op de inwooninge van de weezentlijke gerechtigheid Gods werd toegepast. Waarom dan ook de *Wurtenburgsche Godgeleerde*, aan welke hy ook door zyne Schriften beeter is bekend geweest, en in 't byzonder *Brentius*, zyn oude en vertrouwden vriend, beneevens veele andere, *hem niet hadden willen verdoemen of verketteren.* (*m*) Welk waarachtig verhaal van anderen ook herhaald, (*n*) en hy zelfs zoo veel als het moogelijk was, verontschuldigd werd, met te zeggen (*o*), *dat de zin van hem beeter was als zyne woorden.* (*p*)

Ontschuldiging van de zelve.

Zyn eige bekentenisse.

5. Doch op dat de gevoelens van *Osiander* van den begeerigen leezer zelfs moogen bekend en verstaan werden, zoo zal ik zyn eerste *Dispuit*, dat hy zelfs A. 1550. met den druk heeft gemeen gemaakt, en dat hy daar na, A. 1551. den 12. *September*, tot *Koningsbergen* in 't *Duitsch* heeft laaten uitgaan, hier by voegen, en luid dan het zelve van woord tot woord, als volgd:

Wanneer de *Heilige Apostel Paulus*, in den brief aan de *Galaten*, op het 3. *Capittel* spreekt: *want, was daar eene Wet gegeeven*, enz. daar meede heeft hy de geheele kracht van onze rechtvaardigmaakinge op het kortste en aldervolmaakste by malkanderen vervat:

39.

Want in Christus woond de geheele volheid der Godheid lichaamelijk, en by gevolge, ook in die geene, in welke *Christus* woond, *Coloss.* ij.

40.

By-aldien zulks in iemand geschied, zoo heeft *Christus* dit door zijn gebed verkreegen, wanneer hy zegt: *Ik en bidde niet alleen voor hen, maar ook voor de geene, die, door haar woord, in my glooven zullen, op dat zy alle een zyn: gelyk als gy Vader in my, en ik in u, dat zy ook in ons een zyn, op dat de weereld geloove, dat gy my gezonden hebt. En ik hebbe haar de heerlykheid gegeeven, die gy my gegeeven hebt, op dat zy een zyn: gelyk als wy een zyn.* Joh. xvij. 21, 22.

41. Boo-

(*m*) Osiander l. c. (*n*) Vid. M. Adami l. c. Wilh. Stratemannus Theatr. Histor. Exitu X. p. 1049. (*o*) A. Osiander nepos Disp. IV. in Form. Conc. p 147. (*p*) G. Olearius Annot. Bibl. Append. Memorab. Script. p. a. 3. Conf. omnino Joh. Val. Andreæ Vita Jac. Andreæ p. 57. seqq. Hartknoch l. c. p. 346. seqq. 364.

41.

Booven dien heeft hy ons ook belooft en toegezegt, dat het zoo zal geſchieden, zeggende: *wie myn vleeſch eet, en myn bloed drinkt, die blyft in my, en ik in hem*, Joh vj.

42.

Item: Zoo iemand my lief heeft, die zal myn woord houden, en mijn Vader zal hem lief hebben, en wy zullen tot hem koomen, en wooninge by hem maaken. Joh. xiv.

43.

Item: Ik zal den Vader bidden, en hy zal u eenen anderen trooſter geeven, op dat hy in eeuwigheid by u blyve, naamentlijk, den Geeſt der waarheid, welke de weereld niet kan ontfangen: en die den Geeſt van *Chriſtus* niet en heeft, die komt hem niet toe. Joh. xiv. Rom. viij.

44.

Item: In dien dage zult gy bekennen, dat ik in den Vader ben, en gy in my, en ik in u.

45.

Hy vermaand ook vlytig, dat wy in hem zullen blyven, zeggende: Gy zyt nu rein om des Woords wille, dat ik tot u geſprooken hebbe: blyft in my, en ik in u. Joh. xv.

46.

Om die zelve reede roemd den *Apoſtel Paulus*, dat hy een dienaar is, van God geroepen, om te verkondigen het Woord Gods, dat het is de verborgentheid, die verborgen is geweeſt van alle eeuwen, maar die nu is geopenbaard geworden aan zijne Heiligen: den welken God heeft willen te kennen geeven, wat rykdom daar zy van deeze heerlijke verborgentheid onder de Heidenen, welke is Chriſtus in u, dewelke is de hoope der heerlijkheid. Col. j.

47.

Waarom hy ook met vrymoedigheid ſpreekt: Ik leeve, doch niet meer ik, maar *Chriſtus* leeft in my, want dat ik nu in deezen vleeſche leeve, dat leeve ik in den Geloove des Zoons Gods. Gal. ij.

48.

Item: Gy onderzoekt, dat gy eens beproeven moogt, wie in my ſpreekt, naamentlijk *Chriſtus.* 2 Corinth. xiij.

49.

Daarom vermaand hy die van *Corinthen* ook, zeggende: onderzoekt u zelven, of gy in het Geloove zijt, of kend gy u zelven niet, dat *Jeſus Chriſtus* in u is? t'en zy gy verwerpelijk zijt.

Jaar MD. tot MDC.

50.

Item: Den Tempel Gods is heilig, die gy zyt. 1 Corinth. iij. en vj. 2 Corinth. vj.

51.

God heeft zyn eigen Zoone niet gespaard, maar hy heeft hem voor ons allen over gegeeven: hoe kan het dan zyn, dat hy ons met hem niet alles zoude schenken? Rom. viij.

52.

Maar, die ons alles met hem schenkt, die heeft ons veel meer den Zoone geheel geschonken, gelijk als 'er geschreeven is: een kind is ons gebooren, een Zoone is ons gegeeven; enz. Esa. ix.

53.

Weezentlyke gerechtigheid.

Daarom zyn wy met zyne weezendlijke gerechtigheid gerechtvaardigd; men zal hem noemen *Jehova*, die onze gerechtigheid is. Jerem. xxiij. en xxxiij.

54.

Want *Jehova*, gelijk als 'er in 't *Hebreeusch* staat, is Gods onuitspreekelyke Naame, die men aan geen schepzel kan geeven, en die naam beduid het eenige Goddelyke Weezen der drie Perzoonen, Vader, Zoon, en H. Geest, met aanwyzinge dat de Zoon mensch zoude werden.

55.

Daarom vervalschen zoodaanige menschen gevaarlyk de Schrift, welke willen, dat men alzoo zal leezen: יהוה, want deeze rechtvaardiger en eigener is, en zulks wel, teegens de bekende eigenschap van de Heilige Taale, het welke ook de *Jooden* zelfs niet ontkennen.

56.

Weezentlyk leeven.

Om die reeden leeven wy ook met zyn weezentlyk leeven, en wy zullen ook in het toekoomende leeven, gelyk als hy zelfs spreekt: Gelyk als my de leevende Vader gezonden heeft, en ik leeve door de Vader, alzoo ook wie my eet, de zelve zal leeven door my. Want Christus is de waare God en het eeuwige leeven. Joh. vj. 1 Joh. v.

57.

En, zoo wanneer wy het vleesch van den Zoone des mensche niet eeten, of zyn bloed drinken, zoo hebben wy het leeven niet in ons.

58.

Maar, zyn vleesch te eeten, en zyn bloed te drinken, wil op deeze plaats niet anders zeggen, als te gelooven, dat hy onze zonden aan zyn lichaam gedraagen, en opgeofferd heeft, en dat zyn bloed vergooten is, tot vergiffenisse der zonden, doch

alzoo,

alzoo, dat wy, door dit Geloove, met hem een vleesch werden, en door zyn bloed van de zonden gereinigt werden. 1 Pet. ij. Matth. xxvj. Ephes. v. Apoc. 1. Jaar MD. tot MDC.

59.

Daarom zyn wy dan heerlyk door zyne weezentlyke Godheid; want; die daar bid: Vader verheerlykt gy my, met de heerlykheid, die ik by u hadde, eer de weereld was; de zelve zegt ook: ik hebbe haar gegeeven de heerlykheid, die gy my gegeeven hebt. Joh. xvij. Weezentlyke Godheid.

60.

Want, die hy heeft geroepen, die heeft hy ook gerechtvaardigd, die hy gerechtvaardigd heeft, die heeft hy ook verheerlykt. Rom. viij.

61.

En wy alle, met onbedekten aangezichte, aanschouwen de heerlijkheid des Heeren als in een spiegel, en wy werden veranderd, in het zelve beeld van heerlykheid tot heerlykheid, als van des Heeren Geest. 2 Corinth. iij.

62.

Zoo zyn wy dan kinderen Gods, en het is noch niet geopenbaard wat wy zyn zullen; maar wy weeten, als hy zal geopenbaard zyn, dat wy hem zullen gelijk weezen, want wy zullen hem zien, gelijk hy is. 1 Joh. iij.

63.

Daarom werden wy ook met zyne weezentlijke liefde ontfonkt, om hem te lieven, en onze naasten, om zijnent wille. Want de liefde Gods is in onze herten uitgestort door den Heiligen Geest, die ons gegeeven is. Rom. v. Liefde Gods.

64.

De Geest der liefde; want God is Liefde, en wie in de liefde blijft, die blijft in God, en God in hem. 1 Joh. iv.

65.

Maar wy hebben deezen schat in aardsche vaaten: op dat de uitneemende kracht Gods zy, en niet uit ons. 2 Corinth. iv.

66.

Ja, de dood van *Christus*, in wien wy, door den Doop zijn in ge-ent, is ook machtig in ons, om het lichaam der zonden te vernietigen, en te dooden den ouden mensche, gelijk 'er geschreeven is: Zoo Christus in u is, zoo is het lichaam wel dood, om der zonden wille, enz. Rom. vj. Ephes. iv. Coloss. iij.

67.

Een iegelijke Geest, die beleid, dat *Jesus Christus* op deeze De komste van Christus in 't vleesch.

Jaar MD. tot MDC. wijze gekoomen is, en dat hy noch komt in ons vleesch, die is uit God. 1 Joh. iv.

68.

En een iegelyk Geest, die niet belyd, dat Jesus Christus op deeze wyze in het vleesch gekoomen is, die is uit God niet; maar deeze is de Geest des Antichrists, van den welken gy gehoord hebt, dat hy koomen zoude, en hy is nu reeds al in de weereld.

69.

Dwaalingen. Waarom de zulke dan dwaalen, zoo verre den heemel van de aarde is, niet waardig zynde Godgeleerde genaamd te werden, hoe veel en hoe groot ook haar getal is, welke meenen, dat wy, door andere, als door den leevendigen God, Vader, Zoon, (die mensch is geworden:) en Heiligen Geest, gerecht, leevendig en Heilig gemaakt worden.

70.

En, wie deeze wyze van onze rechtvaardigmaakinge niet gelooft, al bekend hy schoon met den monde wat hy wil, zoo is het doch zeeker, dat hy *Zwinglius* in zyn herte is toegedaan.

71.

Van het Avondmaal. Want het is onmoogelyk, dat hy zoude gelooven, dat het waare lichaam van Christus, in het brood, en dat zyn waarachtig bloed in den beeker zy, welke niet en geloofd, dat Jesus Christus waarachtiglyk in den Christelyken mensche woond.

72.

Maar al wie deeze wyze van onze rechtvaardigmaakinge, als een Godgeleerde, voor vast houd, die kan heel licht verstaan, dat niet brood ende wyn, maar het waarachtige lichaam, en het waarachtige bloed Christi, het *Sacrament* van deeze verborgentheid zyn moet, al zyn ze schoon onder wyn en brood bedekt.

73.

Valsche vergiffenisse der zonden. En leeren ook de geene zeer ongerymde zaaken, welke leeren, dat wy alleen om de vergiffenisse der zonde wille, voor gerechtvaardigd gehouden werden, en ook niet om der gerechtigheid Christi wille, die door het geloove in ons woond.

74.

Want God is zoo onrechtvaardig niet, noch hy en bemind zoodaanig niet de ongerechtigheid, dat hy die geene voor gerechtvaardigd zoude houden, in welke geheel niets en is van de waare gerechtigheid, gelyk als 'er geschreeven staat: Gy zyt niet een God, die de goddeloosheid bemind. Ephes. iij.

75. En

75.

En de zulke preediken niet de gerechtigheid Gods, maar zy veinzen, en liefkoozen zeer schandelijk de meenigte des volks, die zoodaanig met zonden bevlekt is, dat God nooit in haar en kan noch wil woonen, op dat zy niet gewaar zouden werden, dat zy noch zeer verre van het ryke Gods zyn.

Jaar MD. tot MDC.

Veinzerye en huichelye.

76.

Want de gerechtigheid van *Christus* werd ons toegereekend, maar niet, als de zelve in ons is, gelijk 'er geschreeven staat: God heeft hem, die geen zonde gekend hadde, tot zonde voor ons gemaakt, op dat hy de rechtvaardigheid zoude hebben, die by God geld. 2 Corinth. v.

77.

Aan deeze gerechtigheid van *Christus* nu zyn wy t'eenemaal schuldig, dat wy onze leeden aan God, tot onze Heiligmaakinge, overgeeven, tot waapenen der gerechtigheid. Maar, om dat wy de zelve in dit leeven niet geheel machtig zyn te volbrengen, zoo moeten wy bidden, dat ons onze schulden vergeeven werden. Rom. vj.

Vruchten der gerechtigheid.

78.

Onze werken, hoe goed die ook moogen zyn, maaken ons niet rechtvaardig, noch leevendig, noch heilig, want dat komt God alleen toe: maar die werden uitgewerkt door die geene, die rechtvaardig, leevendig, en heilig gemaakt zyn. Want een kwaade boom, kan geen goede vruchten voortbrengen. Matt. vij. en xij.

79.

En, of wel die geene, welke reets is gerechtvaardigd, noch al verder zal gerechtvaardigd werden, zoo werd doch zulks van de zelve niet door onze werken uitgevoerd, maar met de kennisse van den Zoone Gods, door het geloove, door het welke wy, met hem, van dag tot dag, hoe langer hoe meerder werden vereenigd, tot dat wy alle daar toe koomen, dat wy een volkoomen mensch werden, welke daar zy na de maate des volkoomenen ouderdoms van *Christus*. Apoc. xx.

Wasdom.

80.

Daar is geen leere, die den mensche meer noodigd om goed te doen, als deeze heemelsche leere van onze rechtvaardigmaakinge.

81.

Want God is door zynen Heiligen Geest, van welken de kinderen Gods gedreeven werden, krachtig in de geloovige, en zy zyn hem van herten gehoorzaam, en ze vreezen God te beleedi-

 gen,

Jaar MD. tot MDC.

gen, om dat zy gelooven dat hy by haar teegenwoordig is, en in haar woond, op dat zy niet, van hem verlaaten zynde, wederom in de voorige dood koomen te vervallen.

Getuigenisse van Osiander.

6. Maar, dat deeze man, in deeze en zyne andere stellingen teegens de algemeene zorgeloosheid, en het misbruik van het *Euangelium*, getuigt heeft, zulks kan men aan deeze zyne verklaaringe en verder gedrag heel klaar zien. Gelijk als 'er onder anderen van hem verhaald werd, dat men tot *Nurnberg* hier over met hem al hadde beginnen te twisten, om dat hy de gewoonelijke en algemeene vryspreekinge, of zeegen, die 'er na de Predikatie gebruikelijk is, niet hadde willen afleezen, om dat veele onwaardige, zonder eenige waare bekeeringe, haar trachten deelachtig te maaken van de vergiffenisse der zonden, (q) en heeft *Luther* zelfs, beneevens de overige Godgeleerde van *Wittenberg*, in een zeeker geschrift aan den Raad, A. 1539. hem meede dit getuigenisse gegeeven: dat hy het alzoo wel als de andere partye, getrouwelijk, en met een goed *Christelyk* herte meende, en dat hy in deeze zaake, niet anders zocht als de algemeene verbeeteringe. (r) Maar het verdere van zyn voorneemen, kan men uit zyne voorheene gedaane verhaalingen ten genoegen verneemen, waaraf ik noch wat hier by zal voegen.

Van het misbruik der absolute of vryspreekinge.

Van de geveinsdheid der Luthersche.

7. Alzoo schryft hy dan, in het boek, waar af de *tytel* is: *Van den eenigen Middelaar Jesus Christus, en de rechtvaardiginge der Geloofs bekentenisse van* A. Osiander, A. 1554. uitgegeeven: in de Voorreede, aan *Albert Markgraave van Brandenburg:* Op dat men haar ook voor goede *Christenen* zoude houden, is het haar zeer aangenaam, dat men zoodaanige leeringen preediken, onder welke zy haar ook, als goede Christenen moogen voor doen, en te markt brengen, en zy hooren dierhalven gaarne, dat de geveinsde prediken, dat onze rechtvaardigmaakinge niet anders is, als dat ons God voor rechtvaardig houd, al waaren ze schoon noch zoo boos en Goddeloos, en dat onze rechtvaardigmaakinge, buiten ons, en niet in ons is, want by deeze leere konnen zy ook wel voor goede en heilige menschen gehouden werden. En in het boek zelfs zegt hy verder: want het is bekend, dat alle het geene, wat *Christus*, onze getrouwe Middelaar, om onzent wille, door zijn lijden en sterven, en de voldoeninge der Wet, met God zijnen Heemelschen Vader, gedaan heeft, dat is al voor 1500. jaaren en meerder geschied, wanneer wy noch niet eens gebooren waaren. Daarom kan het ook, om eigentlijk te spreeken, onze rechtvaardigmaakinge niet geweest zijn, of genaamd werden. Maar alleen, onze verlossinge, en de voldoeninge voor onze zonden. Want wie gerechtvaardigt wil werden, die moet gelooven; moet hy nu gelooven, zoo moet hy gebooren zijn, en ook blijven. Daarom heeft ons *Christus*, die wy teegenwoordig leeven en sterven, niet gerechtvaardigd, maar wy zijn daar door bevryd van Gods toorn en de helle.... Daarom staat 'er in de Schrift zoo veel van ver-

Valsche gerechtigheid.

Verzoeninge.

(q) Vid. Seckendorff. Lib. III. p. 253. (r) Tom. VII. Altenburg. p. 398.

verzoeninge en verlossinge, Luc. j. Matth. ij. Ephes. j. 1 Pet. j. Hebr. ix. 1 Joh. ij. Maar, dit is ontwyffelbaar waar, dat hy ons daar door de voldoeninge der Wet, en, door zijn lijden en sterven, deeze groote en onbegrypelijke genaade, van God zijnen Heemelschen Vader, voor ons heeft verkreegen en verwurven, dat hy ons niet alleen de zonden heeft vergeeven, en de onverdraaglijke last der wet van ons heeft afgenoomen, maar dat hy ons ook, door het geloove aan Christus, wil rechtvaardig maaken, en de gerechtigheid, of rechtvaardigmaakinge, over ons uit storten, en door de meedewerkinge van zijnen Heiligen Geest, en door den dood van Christus, waar in wy, door den Doop Christus zijn ingelijft, de zonde, welke ons alreeds is vergeeven, maar die noch in ons vleesch woonen, en die het zelve noch aankleeft, dooden, uitwissen, en t'eenemaal vernietigen, by aldien wy hem maar waarlijk na volgen. Daarom is dan het tweede deel van het ampt van onzen beminden en getrouwen Heere en Middelaar, *Jesus Christus*, dat hy zich teegenwoordig tot ons wende, en met ons arme zondaaren, als met schuldenaaren handele, op dat wy zulk eene over groote genaade moogen erkennen, en door het geloove, met dankbaarheid aanneemen, op dat hy ons, door het Geloove, van den dood der zonden, leevendig en rechtvaardig maake, en de zonde, welke ons wel vergeeven is, maar die echter noch al in ons woond, en ons vleesch aankleeft, en die wy in zijn dood afsterven, in ons geheel en al gedood en vernietigd werde; en dit is dan het eerste van onze rechtvaardigmaakinge, enz. - - - Hier door ontstaat 'er in haar eene heimelijke vreeze, dat haare leere, welke zy voor de rechte hebben aangenoomen, en gelooft, door de Goddelijke Schrift bestreeden, overwonnen, en t'eenemaal ter needer geworpen mochte worden. Waarom zy haaren toevlucht ook neemen tot vleesch ende bloed, zy maaken heimelijke aanhangen, oproeren, en verbinteniſsen, zelfs ook onder eede, zy schuwen en vlieden het licht, vreezen voor de beweeginge van een blad, kunnende geenen vreede altoos, nochte ruste vinden of dulden. - - - En zoo haast als ze maar een woord van de oprechte en zuivere leere hooren, zoo beginnen zy aanstonds te twisten, en moeite aan te rechten.

8. Met deeze zyne verklaaringen, wierden, gelijk hy klaagd, de *Wittenbergsche Godgeleerde*, en zommige andere noch niet bevreedigd, gelijk wy nu al haast zullen zien. Want of zy wel in den beginne, en inzonderheid *Melanchthon*, al vry bescheiden oordeelden, zoo kwaamen ze echter, kort daar na, met zoo veel te meerder heftigheid te voorschyn. En zy antwoordden voornaamentlijk dit daar op: Dat hy van de waare meeninge en het gevoelen

Jaar MD. tot MDC.

Twist daar teegen.

Jaar MD. tot MDC. van haare kerke af ging, en de eenigste troost in den laatsten stryd verduisterde ja t'eenemaal kwam uit te bluffen, de menschen tot eene weezentlyke gerechtigheid wyzende, en geenzints tot de belofte, welke de barmhertigheid Gods, door de gehoorzaamheid van den Middelaar ons kwam aan te bieden, dat men zyne maniere van spreeken niet konde voor goed keuren, om dat ze eene groote onzeekerheid na zich sleepte, en onder het volk oneenigheid baarde. (s) Maar, om dat ik hier vooren hebbe aangeroerd, dat hy ook van het evenbeeld Gods zelfs wat zonderlings hadde op de baan gebracht, zoo zal ik buiten het geene uit zyne voor verhaalde stellingen klaar te zien is, als ook, uit zyn boek, dat nu haast genoemd zal werden, het verhaal van een ander, hier kortelijk byvoegen: Naamentlijk, dat hy leerde, dat het eevenbeeld Gods, eigentlijk van den Zoone Gods, of van het Woord, (het welke vleesch is geworden,) de *substantie*, of het weezen zoude zyn, want de zienelijke *Christus*, was het beeld des onzienlijken Gods, na wiens eevenbeeld de mensch geschaapen was. En, indien deeze plaatze, van het eevenbeeld Gods, recht verhandeld en uitgelegt wierd, zoo zoude het klaar blyken, dat, of schoon de zonde niet eens in de weereld was gekoomen, de Zoone Gods echter de menschelijke natuur zoude hebben aangenoomen. (t)

Leere van het eevenbeeld.

Van geheimnissen.

9. Uit deeze leere volgd dan voor zeeker verder, dat hy zeer sterk op het innerlijke dronge, en het zelve van het uiterlijke heel klaar wilde onderscheiden hebben. Waarom 'er ook van hem verhaald werd, dat hy al te diepzinnig sprak, en de *Mystike Schryvers*, in haare byzonderheid te veel na volgde. Doch wy zullen alhier nochmaals zyne eigene woorden verhaalen, en den verlichten leezer het oordeel daar van overlaaten. Hy zegt dan aldus: *Ik stelle een innerlyk en uiterlyk woord, en ik zegge aangaande het uiterlyke Woord, dat het is eene stemme, die, in de ooren der toehoorders, verdwynt: dit woord nu, kan het woord Gods niet genaamt werden, want het woord Gods vergaat zoo niet, gelyk als de stemme, die komt op te houden.* (u) *Wy hooren eerst het uiterlyke woord, in de menschelyke spraake, welke wederom verdwynt, in onze ooren. Maar wanneer wy het innerlyke woord, dat daar in verborgen is, verstaan, bemerken, en behouden, tot dat wy het gelooven, als dan begrypen wy, door het geloove, eeven dat zelve innerlyke woord, het welke waarachtig God en Mensche is, en dat zelve woord is, blyft, en woond als dan in ons.* (x)

Van het innerlyk woord.

Tweederley woord.

„10. Wanneer ons *Christus*, door het uiterlijke woord werd voorgedraa-„gen, dan ontfangen wy hem, door het Geloove, tot onze rechtvaardig-„maakinge, en wy weeten, dat wy hem ook alzoo, in het innerlijke woord, „het welke in onze herten blyft, voor zeeker hebben, en wy konnen ons ook „met het zelve, in alle aanvechtinge des gemoeds, teegen alle de poorten der „helle, troosten, verblyden, en het zelve gebruiken. Ten tweeden, brengt het „*H. Euangelium*, door het uiterlyke woord, het innerlyke woord van God den „Vader, voort, het welke hy in hem zelfs, en van hem zelfs, van alle eeuwigheid „af teeld, het welke ook de waare God, en God zelfs is. Gelijk als *Johan-„nes* in zyn eerste *Capittel* daar van spreekt: *In den beginne was het Woord, „en het Woord was by God, en het Woord was God.* Maar zulk een Woord „komt niet t'eenemaal naakt, gelijk als het, in zyne Goddelyke natuure kleen „is: want zoo zouden wy het niet kunnen bevatten, maar gelijk als het „mensch is geworden, zynde onze Heere, verlosser, en Middelaar, *Jesus „Christus*, die dan door het Geloove in ons woond. Waar by hy de woorden van *Luther*, over het *Euangelium* van *Kers-dag*, by brengt. „Ten „derden, om dat *Christus* zelfs, het *Euangelium* in onze herten voort „brengt,

Christus is het Woord des Vaders.

Zyn ampt en werkinge.

(s) Melanchthonis Consil. & Resp. P. II. pag. 158. (t) Caspar. Schütz. l. c. p. 507. (u) Seckendorffius l. c. p. 241. (x) Allegante Schlüsselburgio l. c. p. 72. (y) Ibid. p. 74.

„ brengt, zoo dat wy door det zelve opgewekt zynde, in God, en door God „ wederom leeven, en dat God zelfs ons leeven is: zoo toont hy ook al verder zyn macht, en hy rechtvaardigd ons ook door hem, dat is, hy maakt ons „ gerechtvaardigd op gelyke wyze, als hy ons leevendig maakt. Gal. iij. toonende, met zulke woorden krachtiglijk aan, dat ons niet kan rechtvaardigen, of het moet ons ook met eene leevendig maaken, en wederom, het „ geene machtig is om ons leevendig te maaken, zulks kan ons ook met eene „ rechtvaardigen. (z)

Jaar MD. tot MDC.

11. Hy heeft ook in dit boek veele plaatzen uit de schriften van *Luther*, voor zich, en zyn gevoelen, aangeroerd, als het boekje van *tweederlye gerechtigheid. Item*, uit de *uitlegginge* over het 14. en 15. *capittel Joh. over den brief aan de Galaaten, en de tweede van Petrus.* De eerste aangetrokkene plaats, is byzonder nadenkelijk, alwaar hy aldus schryft: *Daarom werd door het Geloove in Christus, de Gerechtigheid Christi, onze gerechtigheid, en alle 't geene dat hem toe behoord, ja hy zelfs werd ons eigen. Dienvolgende noemd haar de H. Apostel Paulus*, *Rom.* 1. *De gerechtigheid Gods. De gerechtigheid Gods nu werd geopenbaard, en ontdekt in het Euangelium, gelyk als 'er geschreeven is: de rechtvaardige leeft door den Geloove. En op die wyze werd ook zulk een geloove de gerechtigheid Gods, gelyk als Paulus spreekt.* Rom. iij. Wy houden het voor vast, dat de mensche door het Geloove werd gerechtvaardigd. *Dit is die oneindige gerechtigheid, welke alle zonden in een oogenblik verteerd, want het is onmoogelyk, dat 'er eenige de minste zonde, in of aan Christus kan hechten, of hem aanhangen, maar, wie in Christus gelooft, die is aan hem vast gehecht, hy is vereenigd met Christus, en hy heeft des zelfs gerechtigheid ook met hem: en dierhalven is het onmoogelyk, dat de zonde noch in hem zoude kunnen blyven. Dit is dan de eerste gerechtigheid, de grond, oorzaake, en oorsprong, van alle eigene, of door andere werkende gerechtigheid. Want zy werd waarachtiglyk gegeeven, voor de eerste en oorspronkelyke gerechtigheid, die in Adam verlooren was, en zy werkt eeven dat geene, ja meer, als de oorspronkelyke gerechtigheid uit gewerkt heeft. Daarom is dat eene vreemde gerechtigheid, en zonder eenige onze werken, en die alleen door de genaade in ons is gestort, indien ons de heemelsche Vader, inwendig tot den Zoone, Christus, trekt, en zy werd teegen de erfzonde gesteld, welke ons vreemd is, en zonder ons toe doen, alleen door de geboorte, ons bygekoomen, toegebracht, en aangewassen is. En de Heere Christus verdryft alzoo, van dag tot dag den ouden Adam meer en meer, na maat dat het geloove en de kennisse van Christus in ons toe neemt. Want deeze vreemde gerechtigheid werd ons niet geheel en te gelyk in gestort, maar zy begint, wast op, en werd door de dood volmaakt in ons; de andere gerechtigheid is ons eigen, niet daarom, om dat wy de zelve uitwerken, maar, om dat ze, met de eerste en vreemde gerechtigheid vergezelschapt is en werkt, dat is de goede oeffeninge in de goede werken. Eerstelyk in de dood, en de vernietiginge van 't vleesch, en de kruicinginge van de begeerlykheid teegen hem zelfs.* Gal. v. 26. *Ten tweeden, in de liefde teegens onzen naasten. Ten derden, in de ootmoedigheid en vreeze jeegens God*, waar af den Apostel Paulus, en de geheele heilige Schrift, *vol van is. Maar Paulus vervat zulks alles kortelyk*, Tit. 1. 12. *zeggende, dat wy maatiglyk*, (dat is, teegen ons zelfs, in de kruicinginge van het vleesch,) *rechtvaardiglyk*, (teegen de menschen,) en *Godzaaliglyk* (teegen God,) *in deeze weereld moeten wandelen.*

Lutherus van de waare gerechtigheid.

12. Maar, behalven deeze leere en belydenisse is men over *Osiander* ook zeer kwaalyk te vreeden geweest, om dat hy een boekje zonder naam heeft uit-

Osianders belydenisse van de Overigheid.

(z) Im buch von dem einigen Mittler. (a) Tom. I. Altenb. p. 392.

Jaar MD. tot MDC. uitgegeeven, het welke alzoo begint: Alle die geene, welke tot hier toe van de *Hooge Overigheid* geschreeven hebben, die hebben weinig daar af verstaan, of zy hebben de *Vorsten* schandelijk geliefkoost. Het welke men een ergerlijk, schandelijk, en oproer verwekkend geschrift noemde, maar om dat ik het noch nergens hebbe kunnen vinden, zoo zal ik geen verder gewag daar af maaken. (*b*) Maar de Schoolgeleerde waaren noch veel meer over hem misnoegt, dat hy zelfs, niet alleen geen *Doctor*, *Magister*, enz. op de *Academien* was geworden, en dat hy echter de hoogste hoogeschool- en kerkelijke bedieningen bezat, maar, om dat hy daar en booven noch zeer slecht en kwaalijk daar van oordeelde. Waar over zy klaagden, hy was een αὐτοδίδακτος, die geen Leermeester hadde gevolgd, die van zich zelfs was geleerd geworden, en die in geen leeringe op eenige hooge Schoole was geweest. (*c*) Hy hadde geen *Gradus* om *Doctor* genaamd te werden op de *Universiteit*, of hooge Schoole verkreegen, of hy schoon al met een heerlijk verstand van God begaafd, en zeer welspreekend was, en dat hy niet alleen in de Godgeleerdheid, en *Hebreeusche Taale*, maar ook in de *Mathesis*, of *Wiskonst*, by uitsteekendheid was ervaaren. (*d*) Ja, dat hy de *Promotie*, of verheffinge tot eer-ampten op de hooge Schoole, en de gewoonlijke *Ceremonien*, of plechtigheeden daar by, met verachtinge hadde verworpen, en, in 't byzonder, den daar by gewoonlijken eed. Hy hadde ook de beloften gelasterd, waar meede die van *Wittenberg* de *Candidaten*, in haare eerste verheffinge, zich aan haar doen verbinden, naamentlijk, dat ze zich van de zuivere onvervalschte Leere van het *Euangelium*, van de Geloofs-belijdenissen, en de *Augsburgsche Confessie*, deelgenooten moesten verklaaren, dat ze daar by zouden blyven, en die helpen voorstaan, en verdeedigen, en, by-aldien 'er eenige nieuwe strydigheeden aangaande de Leere, ergens kwaamen te ontstaan, dat zy in zoodaanig een voorval, de oudste Leeraars in de Kerke van *Wittenberg*, en des zelfs toegevoegde raad en oordeel, zouden op volgen en aanneemen. Dit *Sacrament* ofte belofte nu, onder eede, hadde hy gelastert, zeggende, dat daar door eene *tyrannige* en oproerige t'zaamezweeringe wierd ingevoerd; waar door alle menschen maar alleen aan *Melanchthon*, als maaker der *Augsburgsche Confessie*, en aan de uitlegginge des zelfs moesten verbonden zyn. Weshalven dan ook in deeze strydigheeden, teegen zyne vyanden, welke al aan *Philippus* verbonden waaren, de oordeelen, gewysdens, en uitspraaken van *Melanchthon*, van geene uitwerkinge altoos konden zyn. (*e*)

Van de Hooge Schoolen.

Van de eer-tytelen van Doctor en Magister.

13. Maar zyne eigene bekentenisse, aangaande deeze zaake, zal den verlichten leezer kunnen aan toonen, of, en wat hy zoude gelasterd gehad hebben. Want aldus schreef hy aan *Dr. Moerlinus*: Ik zal met Gods hulpe aan de *Christelyke Kerke*, in geheel *Europa* bekend maaken, en te oordeelen geeven, dat 'er een zeer groot onderscheid is, tusschen een geleerd man, en een *Wittenbergsche Doctor*, welke de Zoone Gods vergeeten heeft, en gezwooren, dat hy van de *Augsburgsche belydenisse* niet zal afwyken. Daar doch alle menschen leugenaars zyn, en *Melanchthon* zelfs ook niet vry daar van is. Zyt dit indachtig en let wel daar op! (*f*) Zyne andere woorden hier van verhaalen zyne vyanden aldus: Een tot *Wittenberg* gemaakte *Doctor*, of *Magister*, is een arm gevangen man, met eede in zyn gemoed verwerd en verstrikt; want hy heeft het Woord Gods afgezwooren, en de leere van *Philippus* met eede bezwooren, hy heeft zich den mond laaten snoeren, dat hy in zaaken van gewichte, het geloove betreffende, niet spreeken zal, zonder voorgaande raads-

Van de Wittenbergsche.

(*b*) Melanchthon l. c. p. 210. (*c*) Dresserus Millen. VI. p. 201. Bucholzerus Chron. Ind. pag. 578. Chronologiæ Ecclesiastico-Polit. Tomo II. Chronici Chronicorum p. 1067. &c.
(*d*) Casp. Schütz l. c. p. 507. (*e*) Ibid. p. 511. Conf. Hartknoch l. c. 322. 328. 334. 337. &c.
(*f*) Epist. ap. Schützium l. c. p. 510.

raadspleeginge met de oudste, welke het by de bekentenisse vast houden, en met de zelve, moet by zynen eed, en de eenigheid van de *Augsburgsche Geloofsbelydenisse* blyven, al zeide de Schrift schoon anders, of hy moet hem voor meineedig doen uit kryten. En hy is alzoo een heimelyke bont-genoot van zoodaanig eene t'zaamenzweeringe, die meer op menschen als op Gods woord berust, en die derhalven ook de *Christenheid* ten hoogsten schaadelyk is. (*g*) Van weegen deeze en zyne verdere verklaaringen, klaagden de vrienden van *Melanchthon*, dat hy de kerke in verwerringe hadde gebracht, en aan *Melanchthon* heel veel te doen hadde gemaakt. (*h*) Maar de *Wurtenbergsche Godgeleerde* hadden hem niet willen verdoemen, noch ook rechters in die zaake willen zyn. (*i*) — Jaar MD. tot MDC.

14. Maar, naast die van *Wittenberg*, waaren zyne voornaamste vyanden, tot *Koningsbergen*, *D. Joachimus Moerlinus*, *Predikant tot Kniephoft*, die hem byzonder sterk met Prediken en Schriften heeft aangevochten, *Dr. Petrus Hegemon*, *Georgius Venetus*, *Michaël Stüvelius*, en veele andere, zoo wel ten Hoove, als op de Hooge Schoole, en in de Kerken van 't geheele Land, van welke een zeeker man over de 800. telt. (*k*) Men heeft ook na zyn dood, verscheidene *Synoden*, en kerkelyke vergaaderingen in *Pruissen*, teegen zyne leere aangesteld, byzonder na dat zyne vyanden wederom de overhand hadden gekreegen. (*l*) Maar, hoe het met zoodaanige *Dispuyten* veelmaals is toegegaan, zulks kan men uit de voorverhaalde maniere van *School disputeeren*, zeer wel bevatten. Een groot yveraar, en vyand van *Osiander*, wilde de zaake veroordeelen, en de Goddelyke verborgentheeden, na zyne *School-logica*, of *reedenkunst*, en listige treeken, in voegen als volgd, beslissen: *Osiander* stelde de gerechtigheid, *in prædicamento substantiæ*, of de weezentlykheid, de *Papisten*, *in prædicamento qualitatis & actionis*, of in de hoedaanigheid en werkzaamheid, maar wy, *Orthodoxi*, of rechtgeloovige, in *prædicamento relationis & passionis*, dat het niet is eene toereekeninge in ons, of van ons, maar dat alles is in *Christus*, enz. Waar meede hy bewyzen wil, dat de *Swaabische* en andere Godgeleerde, deeze strydigheeden te vergeefs tot een vergelyk zochten te brengen, en dat *Osiander* veel meer als de *Papisten*, van de *Orthodoxen* of rechtgeloovige was vervreemd. (*m*) — Deszelfs weder-partye. — Dispuiten, tegen de zelve.

15. Aangaande de verdere omstandigheeden van deeze oneenigheid, zoo kan men wel niet ontkennen, dat *Osiander*, in het behandelen der zelve, ook al te voortvaarend en driftig is geweest, gelyk dan deeze kwaade gewoonte in dien tyd de *Mode*, en na de zwier was: doch *Hartknoch* heeft ons hier vooren indachtig gemaakt, dat zyne Schriften aan *Martinus*, in 't *Duitsch* overgezet, in die taal veel meer hardigheid en bitterheeden hebben, als in 't *Latyn*, het welke veel zachter vloeid en klinkt. Maar zyne vyanden zyn ook niet met veel meer zachtigheid voor den dag gekoomen, en in 't byzonder, de voorverhaalde *Moerlinus*. Want, niet teegenstaande *Osiander* zich ten eersten met een groote bescheidenheid verklaarde: dat hy het zeer wel zoude moogen lijden, dat men het woord *weezendlyk* uit liet, wanneer men de gerechtigheid Gods maar ter deege aan een iegelijk deede begrypen en verstaan. Onaangezien *Osiander* zich ook ten hoogsten daar over beklaagde, dat hem veele lasterden, als of hy de toereekeninge weg nam, het welke ten uitersten valsch en verzierd was. *Item*, dat hy leerde: dat elk mensche, van natuure God was, waar teegen hy zeer ernstig *protesteerde*. (*n*) Dies niet te min, wierd hy van hartnekkigheid, ongehoorzaamheid, en hovaardye, zeer zwaarlijk beschuldigd. — Osianders eerste bescheidenheid.

 Waar

(*g*) Apud Schlüsselburgium l. c. p. 79. (*h*) Dresserus l. c. (*i*) Schüzius l. c. Hartknoch. p. 346. 364. (*k*) Schlüsselburg. l. c. p. 43. (*l*) Wigandus Osiandrismo p. 320. 336. 355. 390. (*m*) Nicolaus Gallus von Irrthumben und Secten Theses und Hypotheses. p. 11. (*n*) Im buch vom einigen Mittler. fine.

Jaar MD. tot MDC.

Waar af de eene party zoo wel als de andere niet t'eenemaal vry is geweest. Te meer, om dat alle de Schryvers gewillig toestaan, dat men weederzyds met een groote hardnekkigheid hadde te werk gegaan, en dat den een den anderen niet wilde wyken. (*o*) Dat de Godgeleerde, met tong en penne teegen *Osiander* hadden oorlog gevoerd. Dat 'er door zyne stoutmoedigheid, en de ongestuimigheid zyner vyanden, door geheel *Duitsland*, twist en oneenigheid was ontstaan, enz. (*p*) Nu werd het wel *Melanchthon* tot een byzondere lof toegereekend, dat hy in deeze zaaken zeer zachtmoedig is geweest. Maar zyne Schriften en handelingen geeven klaar genoeg te kennen, dat hy zoo wel by dit, als andere voorvallen, zich zeer *polityq*, of geveinsd, heeft gedraagen. Om dat hy, niet teegenstaande zyne zachtschynende antwoorden, heimelijk aan anderen alzoo schryft: dat men niet toelaaten zoude, dat men na de stellinge van *Osiander* leerde, of hy al schoon oopentlijk een vergelijk over zijne gevoelens voorstelde, of iets daar af repte. Waar af, wie na voorgaande vermaaninge, de Kerke met oneenigheid verwerren, of *Osiander* zoude voorspreeken, en een vergelijk voorstellen, dat die van zyne bedieninge zoude afgezet werden. (*q*)

Heftigheid zyner vyanden.

Vervolging teegen Osiander.

16. Waarom het ook is koomen te gebeuren, dat 'er op zijn aanraaden, twee *Predikanten* tot *Nurnberg* met 'er daad zijn afgezet, en verdreeven geworden, om dat zy in het opgestelde Schrift van *Melanchthon*, geen genoegen genoomen hadden, maar de zaake verder wilden onderzoeken. (*r*) En schryven ettelijke van *Osiander*, dat hy, uit vreeze van zijne vyanden, zoo schrikachtig wierd, dat hy ook op de straat, kantzel, en in 't gestoelte, een deegen onder den rok verborgen droeg. (*s*) Het welke echter een veel klaarder bewys vereischt, om dat de Schryver hem alleen op een hooren zeggen, komt te beroepen: en zeeker *Historieschryver* meende, om zoodanige geweldenaryen, reeden te hebben, om te zeggen: dat *Osiander*, van 't vleesch, of de vleeschelijke menschen, en van de onnutte en verkeerde *Philosophie*, was aangetast, en besprongen geworden. (*t*) Ten minsten heeft men altoos de gewoonlijke bynaamingen teegens hem niet gespaard, om dat hem de *Papisten*, ontleenende het zelve uit de *Luthersche* Schryvers, niet alleen een *Haresiarcha*, of Aartsketter, noemen (*u*), maar dat ook zelfs de andere *partyen*, hem op die wyze hebben beschreeven. (*x*) Ja *Calvinus* zelfs, heeft hem uit groote gramschap, een *Bellua*, of wild en toomeloos dier genoemd, en *Melanchthon* bestraft, om dat de *Luttersche Osiander* ooit onder haar hadden geleeden. Andere noemen hem een *Antichrist*, zwarten duivel, draak, booswicht, ja een Joode. Zy hebben ook van hem verbreid, dat 'er altyd twee duivelen, gelijk als twee zwarte honden, met hem gingen, waar over de *Papisten* haar zelven zeer kittelden. (*y*) Gelijk als men ook met wonderlijke beschryvingen en beschuldigingen niet spaarzaam is geweest, waar af de strydschriften ten overvloed konnen getuigen.

Toenaamen en versmaadingen.

Kwaad onthaal.

17. Hy zelfs klaagd over de groote onbillijkeid zyner vyanden, hoe verkeerd zy met zyn eerste hier voor aangeroerde *Dispuit* zyn te werk gegaan, zoo haast de zelve in druk was uitgegaan, want hy schryft aldus: *Zy is door geheel Duitsland, door myne vyanden, by geschrifte en by monde, op het alderschandelykste gelasterd geworden, en hebben by die geene, welke geen Latyn verstaan, veel leugen taale daar by gevoegd, het geene daar in niet begreepen is, en*

(*o*) Sagittarius Hist. Joh. Frid. El. n. XXVI. p. 65. (*p*) M. Adami l. c. Camerarius l. c. 301. (*q*) Consil. P. II. p. 158. (*r*) Camerarius l. c. n. CIII. p. 355. (*s*) Schlüsselburg. l. c. p. 241. (*t*) Joh. Funccius Chronol. in Ind. voce Andr. Os. (*u*) In Indice Expurgatorio Hisp. & Rom. Antonii de Soto major. p. 19. & Bzovius Annal. Eccl. An. MDXLIX. n. 57. (*x*) Schlüsselb. l. c. p. 43. (*y*) Epistola ad Melanchthon. p. 146. & ap. Hoornbek. l. c. p. 733. Stanisl. l. c. p. 733. Stanisl. Hosius de Hæres. ap. Hartkn. l. c. p. 355.

en het beste, dat daar in is, als of het niet daar in gevonden werd, is verzweegen, onder zich gehouden en verdrukt geworden; welke boosheid ik niet beeter aan den dag hebbe kunnen brengen en straffen, als dat ik het Dispuit zelve, in't Pools en Duits in druk heb laaten uitgaan. (z) Maar, om dat men in de Leere niet wel met hem kon over een koomen, zoo taste men de perzoon aan, en men beschreef die, (vergeetende de voorgaande loftuitingen,) zeer leelijk en grouwelijk: naamentlijk, dat hy een man was, van een knorrig gezichte, veryaarlijk zwart, dat hem veele menschen voor een *Afrikaansche Moor*, of gedoopte *Joode*, aanzaagen. (a) Dat hy geheel geene lieffelijkheid of bescheidenheid van reeden hadde, om dat het hem aan eene goede opvoedinge hadde ontbrooken. (b) Ja *Melanchthon* heeft, zonder eenig bedenken, in de verklaaringe van den *Text* uit het *Euangelium*, buitenspoorige, *oneuangelische*, en in eene *Predikatie* weinig te pas koomende zaaken van hem verhaald en gemeen gemaakt: hy plagt, zegt hy, des nachts van 9. uuren tot vroeg in den morgenstond, tot een en twee uuren te studeeren. Ik hebbe hem meenigmaal, als wy tot *Augsburg* by malkanderen waaren, gesprooken. Hy stond vroeg op; al wierd het eeten schoon op de tafel gedraagen, kwam hy echter, de broeken op den arm draagende, de trap af, waarom ik tot hem plag te zeggen: Heer *Andreas*, gy zoud de zop wel haast verslaapen hebben: waar op hy my tot antwoord gaf: ik weet den tyd wel te treffen: gelijk hy ook zeer wel eeten en drinken kon, het welk den aart en eigenschap van *Melancholische* menschen is, die gemeenlijk vraatig zyn. Daar na ging hy een of twee uuren wandelen, de derde en vierde uure bracht hy door met leezen en schryven, waar op hy zyn avondmaaltyd hield, en gegeeten hebdende, begaf hy zich ten neegen uuren weeder tot zyne *studien*, en oeffeningen; hy heeft eindelijk de waaterzucht gekreegen, het welke ik aan deeze gewoonte toeschryve. Als hy in *Pruissen* kwam, heeft hy met de hovelingen, om de weddenschap willen drinken, gelijk hy zeer wel kon doen, om dat hy een sterk man was. Ook verhaalenze van hem, dat hy een goude ketting om zyn hals droeg, op dat hy van de Melaatsheid niet besmet mogt werden, waar voor hy zeer vreesde. *Item*, dat hy zich den tweeden *Enoch* hadde genaamd, en wat 'er van zulke zaaken meer zyn. (c)

Jaar MD. tot MDC.

Rugspraak.

18. En of schoon het grootste getal van zyne vyanden, zyn dood eenvoudig weg beschryven, en daar by niets aanstootelijks verhaalen. Zoo heeft doch een van zyne heftigste en snoodste vyanden zich niet ontzien, de zelve zeer veraarlijk af te schilderen: te weeten, dat zeekere vrouwe, die by zyn sterven is geweest, haar hadde laaten verluiden, dat zy haar zoodaanigen dood niet toe wenschte. Daar by voegende: dat hy in de grootste mismoedigheid, door den dood was weg gerukt geworden, en dat hy in zyne Godslasterlijke Ketterye, tot het laatste toe was blyven volharden. Na zyn schandelijke dood, was hy in de kerke der oude Stad begraaven. En overmits hy in een vreemd graf was gelegt, had men hem namaals daar uit gesmeeten, en in een ander hoek gelegt, zoo dat men niet wist, waar hy teegenwoordig lag. Insgelijks, dat de eer- en trouwlooze *Antichrist*, en de vader van alle Aarts-ketters, was gestorven, enz. (d) Maar hy is eigentlijk aan eene beroerte gesturven, A. 1552. den 17. October. Diergelijke verhaalen heeft men ook al van zyne vrienden uitgestrooit, en in 't byzonder, van *Melchior Isinderus*, die, om dat hy *Osiander* was toegevallen, kort daar na, in eene zoodaanige zinneloosheid, en knaaginge des gemoeds was geraakt, dat men hem in zyn eigen huis, in een af-

Van zyn dood.

Van de dood van Isinderus

 ge-

(z) In præfat. Disp. German. (a) Schlüsselburg. l. c. p. 42. (b) Camerarius l. c. p. 306. (c) Part. IV. Explic. Euang. p. 206. & ex eo Hoornbekius, Adami, Hartknoch. l. c. (d) Joach. Mörlinus & ex eo Schlüsselb. p. 72. Chronicon MStum. ap. Hartknoch. l. c. p. 354.

Jaar MD. tot MDC. gezonderd gemaakt bolwerk, heeft moeten opsluiten, waar in hy, met een erbarmelijk schryen, huilen, en klaagen, over zyn begaane afval, over de twintig jaaren lang, aan veelen een schrikkelijk *spectakel* zoude zyn geweest. (*e*)

19. Maar wat 'er van diergelijke verhaalen te zeggen valt, die het laatste einde en de dood van de Ketters, die haar niet meer kunnen verantwoorden, zoo schrikkelijk en grouwelijk af-schilderen, dit alles is voor heene al zoo wel uit die op andere plaatzen voorgestelde overweegingen, als overvloedige voorbeelden, van den voorzichtigen leezer wel af te neemen: ten minsten, niemand is zoo zeer van zinnen beroofd, dat hy dit toeval, aan de leere van *Osiander* zoude derven toeschryven: hier zullen wy nu maar kortelijk de voortgang, en het einde van deeze oneenigheeden gaan aanwyzen, welke echter niet heel lang geduurd heeft. Want *Osiander* vond 'er by zyn leeven veele, by grooten en klenen, die hem aan hingen, maar na zyn dood nam die zaake een geheel anderen keer, tot dat het eindelijk t'eenemaal stil daar af wierd. Onder die geene, welke hem aanhingen, wierden in 't byzonder genaamd, *Johannes Funccius*, zyn schoonzoon, *Johannes Sciurus*, *Hoog-leermeester in de Hebreeusche Taale tot Koningsbergen*, *Isinderus*, *Hoog-leermeester in de Godgeleerdheid* aldaar, *Ottmarus Eplinus*, Vorstelijke Hof-Predikant, *Dr. Andreas Aurifaber*, Lyf-genees-meester, en des zelfs broeder, *Johannes*, een Godgeleerde, insgelijks ook veele bediende van *Hartog Albrecht*, die ook zelfs *Osiander* zeer hoog begunstigde, en in alle deeze strydigheeden, op het uitterste beschermde. (*f*)

Voortgang van oneenigheeden.

Voorvechters.

Commissie.

20. Waarom ook de geweezene *Keurvorst van Saxen*, *Johan Frederik*, in 't jaar 1553. een eigen gezandschap aan hem af zond, aan welken *Osiander*, en des zelfs meede standers, eene *Confessie* moesten over geeven, daar over weederzyds lang, doch zonder eenige vrucht, wierd *gedisputeerd*, tot dat de gevolmachtigde, onverrichter zaake eindelijk weederom na huis moesten keeren. (*g*) En op dat *Moerlinus* met *prediken*, niet te heftig mocht te werk gaan, zoo heeft hem de Vorst desweegen af gedankt, daarom hy zich na *Bronswyk* begaf, en aldaar weederom in zyn beroep is gesteld. De Vorst liet een vergelijk tusschen *Osiander* en *Brentius* uit gaan, en hy gaf die alle haar afscheid, welke het zelve niet wilden onderteekenen. (*h*) En wat 'er verder met *Johannes Funccius* is voorgevallen, zulks hebben wy op andere plaatzen nu reeds al aangeroerd. Het einde van deeze zaake was dit, dat kort daar na, in 't Jaar 1556. *Hartog Albert de jonge*, op 't verzoek van zyn Schoonzoon, *Johan Albert*, *Hertog van Mecklenborg*, de *Predikanten* dwong, dat zy, in het toekoomend, alleen maar volgens het voorschrift der *Augsburgsche Confessie* zouden moeten leeren. Waar meede dan zoo wel in *Pruissen*, als op andere plaatzen, de oneenigheeden kwaamen op te houden, zynde eindelijk gelijk als met de hoofd-voorstanders te gelijk ten graave gedaald. (*i*)

Einde der strydigheeden.

Strydigheeden van Stancarus.

21. Maar, by deeze oneenigheeden, is door het heftig twisten en *Disputeeren*, onder de vyanden van *Osiander*, *Franciscus Stancarus*, tot eene andere buitenspoorigheid vervallen, en om dat *Osiander* de rechtvaardigmaakinge, (na zijn verstand, gelijk een zeeker man daar by voegd,) aan de Goddelijke natuure van *Christus* alleen toepaste, zoo kwam deeze daar teegen, het geheele werk der verlossinge, de menschelijke natuure van *Christus* alleen toe te schryven.

(*e*) Rivander in der Fest. Chron. Domin. IIX. Trinit. (*f*) Schlüsselb. l. c. p. 43. Micrælius Hist. Ecclesf. Lib. III. p. 513. (*g*) David Chytræus Saxon. Lib. XVII. Wigand. Osiand. l c. Rosinus in vit. Joh. Frid. (*h*) Melanchthon & Flacius Epist. apud Fechtium Supplem. Hist. Eccl. p. 31. 32. Chrytræus l. c. Thuanus Lib. XI. Wigandus &c. (*i*) Luc. Osiand l. c. p. 638. Dresserus l. c. Schlüsselburg. l. c. Adam Henric. Petri General-Chron. Lib. II. p. 47. Sleidanus Lib. XX. & cæteri.

Jaar MD. tot MDC.

ven. Hy was een *Italiaan*, geboortig van *Mantua*, en hy leerde de *Hebreeusche Taale*, op de *Hooge-Schoole* van *Koningsbergen*. Hy moet een man van een wonderlijke gesteldheid, en van eene zeer groote inbeeldinge van zich zelf geweest zyn. Waarom de *Luthersche* zich ook zeer over hem bezwaart hebben, dat hy haar, inzonderheid de Godgeleerde, maar *Doctorellos*, (kleine Doctoortjes,) *Lutheranillos*, weet-nieten, en diergelijken, heeft genaamd, *Melanchthon*, een *Grammaticus*, of Schoolmeester, en *Antichrist*. *Item*, dat hy in zyne Schriften zeide, een *Petrus Lombardus* was meer waard, als honderd *Luthers*, 200. *Melanchthons*, 300. *Bullingerus*, 400. *Petrus Martyrs*, en 500. *Calvynen*, welke alle met malkanderen, in een vyzel te zaamen gestooten zynde, niet een once van waare *Theologie*, of Godgeleerdheid zouden kunnen by malkanderen brengen. (*k*)

Gevoelen van de Protestansche leere.

22. Daar meede kwam hy zeeker ook den haat van alle deeze menschen op zyn hals te haalen, zoo dat hy niet alleen afgezet, en ten lande uit verdreeven, maar ook met Schriften wederom zeer geheekeld wierd. Zy noemden hem oopentlijk een *Arriaan*, en zeiden, dat hy voor de *Italiaansche Tritheiten*, de deure en poorten oopende, en het met haar hield. (*l*) Ja, veele willen hem de schuld geeven, dat hy aan de nieuwe *Arriaanen* eerst de geleegentheid heeft gegeeven, dat zy in *Poolen* zyn ingedrongen. (*m*) Het welke echter niet t'eenemaal met zyne eigene bekentenisse kan bestaan, om dat hy de *Gereformeerde*, weegens haare algemeene leere, aangaande den Middelaar *Christus*, voor *Arriaanen*, *Apollinaristen*, *Eutychiaanen*, en diergelijken heeft gehouden. (*n*) De *Luthersche* hebben hem voor een *Calvinist* gehouden, om dat hy van gevoelen was, dat *Christus*, na zyne menschelijke natuure in den heemel was, maar, na zyne Goddelijke natuure, by zyne geloovige op der aarden. *Item*, dat de mond, in het *Avondmaal*, alleen brood en wyn, maar het geloove, het vleesch en bloed van *Christus* nam: insgelijks ook, dat hy de beelden wilde afgeschaft hebben. (*o*) De *Gereformeerde* zyn hem ook dies niet te minder zeer teegen geweest, zoo wel in afzonderlijke twist-schriften teegen hem, als in geheele *Synodaale* vergaaderingen, welke zy, byzonder, en ten opzichte van hem alleen, van het jaar 1555. af, tot 1560. toe, op onderscheidene plaatzen hebben gehouden. (*p*) Hy is eindelijk in 't jaar 1574. in *Poolen* gesturven, waar meede de strydigheeden dan ook haar einde hebben genoomen. (*q*)

Uit den lande gejaagd.

Beschuldiging van Arianismus.

Calvinismus.

Afsterven.

(*k*) Osiand. Hist. Eccles. l. c. p. 641. Schlüsselb. Lib. IX. Catal. Hær. p. 36. (*l*) Beza Epist. I. p. 12. & XXVIII. p. 160. (*m*) Sandius Nucl. Hist. Eccl. Lib. III. p. 427. (*n*) In Confessione sua edita Anno 1570. ap. Osiand. l. c. p. 641. &c. Schlüsselburg. l. c. (*o*) Osiand. l. c. (*p*) Vid. Regenvolscius Hist. Eccl. Slavon. Lib. I. p. 83. Hoornbekius l. c. p. 735. & è Jo. Lasicio Jo. Lætus Histor. Univ. p. 391. Vid. Auctores dicti & Melanchthon. Orat. Tom. IV. pag. 765. 774. (*q*) Sleidanus Lib. X. p. 463. Colomesius Epist. Sing. p. 304.

Jaar MD. tot MDC.

Het XXV. HOOFD-STUK.

Van de *Antinomi*, of *bestryders der Wet*.

§. I.

Antinomi.

Och al voor het ontstaan van deeze oneenigheeden, en als *Luther* noch leefde, ontstond'er een grooten twist, over de vraage: van het gebruik der Wet, tusschen *Luther* en zyne *Discipelen*, en de zoo genaamde *Antinomi*, of *bestryders der Wet*, welke, van dat slag van menschen in *Engeland*, die men ook *Antinomi* plag te noemen, en die in het volgende boek noch op het *tapyt* zullen werden gebracht, t'eenemaal waaren onderscheiden. Der zelver voorganger was dan, *Johannes Agricola*, of van zyn vaderland, *Eisleben*, *Islebius* genaamd, in 't eerste een leerling van *Luther*, en dat al in 't jaar 1519. in welk jaar hy, op het *Colloquium*, of t'zaamenspraake te *Leipzig*, het *Protocol*, of de aanteekeninge heeft helpen houden, en die in dien tyd, beneevens *Melanchthon*, *Baccalaureus*, in de Godheid is geworden. (a) Daar na is hy *Rector* te *Eisleben*, en *Predikant* met eene geweest, tot dat hy 1525. zich na *Frankfort aan den Main* begaf, en aldaar eenigen tyd preedikte, en hy wierd in het volgende jaar, op den Ryksdag te *Spiers*, Hof-predikant van den *Keurvorst Johan*, hy is ook A. 1530. by het overgeeven van de *Augsburgsche Geloofs-belydenisse*, te werk gesteld, en hy heeft de zelve, beneevens *Melanchthon*, en *Brentius*, teegen de *Papisten* helpen redden, als wanneer hem de *Graave van Mansfeld* by zich heeft gehad. Alzoo dat men zich by de *Reformatie*, van hem hier en daar met voordeel heeft bediend. (*b*)

Haar voorganger Islebius.

Zyn leeven.

Begin van de oneenigheeden.

2. In 't jaar 1536. begaf hy zich wederom na *Wittenberg*, begon daar te leeren, en verkreeg ook van den *Keurvorst* een vast onderhoud. Nu hadde hy reeds al voor 9. jaaren *Melanchthon* aldaar teegen gesprooken, zoo dat hy, in het onderwys der onderzoekers gesteld hadde: *dat de boete van de vreeze Gods moest aangevangen werden. Item*, dat hy op de predikinge der Wet al te hard drong. (*c*) Deeze strydigheeden nu wierden wel haast bygelegt, tot dat ze by deeze geleegentheid met des te meerder kracht weeder kwaamen uit te barsten. Want *Agricola* gaf in deezen tyd, zonder zynen naam daar by te voegen, zeekere *Theses*, of stellingen uit, waar in hy zeide: dat de bekeeringe niet uit de Wet, maar uit het *Euangelium* moest geleerd werden, want uit het *Euangelium* wierden de menschen zoodaanig bekeert en gerechtvaardigd, dat de predikatie der Wet, noch tot het begin, noch tot het midden, noch einde der rechtvaardigmaakinge, noodig was. Maar ik zal zyne stellingen, of spreuken, die genaamd zyn: *Positiones inter fratres sparsæ*, of, *stellingen onder de broeders gestrooit*, hier by voegen, op dat de leezer zelfs daar van zoude kunnen oordeelen. (*d*)

Van de Wet.

Des zelfs stellingen over de Leere van 't Euangelium. Van des zelfs genoegzaamheid tot de bekeeringe.

3. 1. De bekeeringe moet niet uit de *tien Gebooden Gods*, of uit eenige *Wet van Moses*, maar uit het lyden en sterven van den Zoone Gods, door het *Euangelium* geleerd werden.

2. Want Christus zegt in het laatste Capittel van Lucas: Alzoo moest de Christus lyden, en tot zyne heerlykheid ingaan, op dat 'er in zynen naame, verkondigd wierd, bekeeringe en vergiffenisse der zonden.

3. Ook

(*a*) Vid. G. Suevus. Acad. Witteb. ad An. 1519. (*b*) Seckendorff. Lib. II. Hist. Luth. p. 135. Lib. III. 142. Schlüsselburg. Lib. IV. Cat. Hær. p. 35. (*c*) Epist. Luth. Tom. II. pag. 363. Melanchthon Epist. ad J. Camerar. p. 112. Texco Scultetus Anal. Euang. P. II. p. 108. Seckendorf. Lib. II. p. 90. 107. (*d*) Ex Tom. VII. Altenburg. p. 314.

3. Ook zegt Christus Joh. xvj. 8. dat de Geest, om der zonden wille, de weereld straft, en niet de Wet. Jaar MD. tot MDC.

4. En het zelve leerd Christus ook in zyne laatste predikatie, Marc. xvj. 15. Gaat heene, en verkondigd het Euangelium aan alle Creatuuren.

5. Als ook de Heilige Paulus, Phil. ij. 5. 12. daar hy spreekt: Dat gevoelen zy in u, het welke ook in Christus Jesus was, enz. op dat gy zaalig werd, met vreezen en beeven, besluit zeer aardig, dat de bekeeringe, (welke hy vreezen en beeven noemd,) uit de gedachtenisse Christi, en niet uit de Wet, moet geleerd werden.

6. Uit de predikatie van *Paulus* en *Barnabas*, dat de Wet in geenen deele tot onze rechtvaardigmaakinge noodig is. Rom. iij. 20. en volgende verzen. Actor. xiij. 38. en volgende verzen.

7. Zonder welk middel de Heilige Geest gegeeven, en de menschen gerechtvaardigd werden, dat zelve middel heeft men ook niet noodig te leeren, noch tot het begin, midden, noch einde van onze rechtvaardigmaakinge.

8. Nu is eertyds, en werd noch van tyt tot tyd, de Heilige Geest gegeeven, en werden de menschen gerechtvaardigd zonder de Wet, alleen door het *Euangelium* van *Christus*. Rom. iij. 28.

9. Daarom is het niet noodig, dat de *Wet van Moses* geleerd werde, om te dienen, tot het begin, midden, of einde van de gerechtigheid des menschen.

10. De *Major*, of het eerste voorstel nu, is onfeilbaar waar, uit de ondervindinge zelfs, het welke de *Predikatie* van *Paulus* en *Barnabas* ook uitwyzen.

11. En zoo oordeelen wy dierhalven ook van de *Minor*, of het tweede voorstel, want de Heilige Geest is in eene zichtbaare gedaante op de menschen needer gedaald.

12. Wat onderstaan zich dan zommige menschen, om, zonder Christus, zijn Woord, of de voorbeelden der *Apostelen*, eerstelijk de Wet, als een noodig stuk en deel van de leere der gerechtigheid des menschen te maaken?

13. Op dat dan de *Christelyke leere*, zuiver en onvervalscht onderhouden werde, zoo moet men die geene teegenstaan, welke leeren, dat het *Euangelium* niet moet verkondigd werden, als alleen aan die geene, welkers herten te vooren door de wet zyn verschrikt, en verslaagen geweest.

14. Want die geene, welke van de woorden Christi, zulk eene vreemde reeden voeren, en te kennen geeven, dat men eerst de Wet, en daar na het *Euangelium* moet verkondigen, die doen de woorden van *Christus* geweld aan, en zy blyven niet by het eenvoudige verstand der woorden van *Christus*.

15. Want zoo vast als men moet staan op den eenvoudigen zin deezer woorden, dat is myn lichaam, eeven zoo vast moeten wy ook staan op de eenvoudige meeninge deezer woorden: gaat heene, verkondigd het *Euangelium*, en doopt, enz.

16. De Wet straft alleen de zonde, en zy doet zulks zonder den H. Geest: daarom straft ze ook tot de verdoemenisse.

17. Maar nu hebben wy noodig, eene zoodaanige leere, welke met groote kracht, niet alleen verdoemd, maar ook zaalig maakt: eene zoodaanige leere nu is het *Euangelium*, ons neevens de bekeeringe, met eene leerende, de vergiffenisse der zonden.

18. Want het *Euangelium* van *Christus* ontdekt ons wel den toorne Gods uit den heemel, maar daar beneevens ook, de gerechtigheid, die voor God aangenaam is, Rom. 1. 17. Want het is eene leere der bekeeringe, waar aan de belofte vast is, welke ons verstand van natuure wel niet begrypt, maar die door de Goddelijke openbaaringe, aan het zelve bekend gemaakt werd.

4. Maar

Jaar MD. tot MDC.

De bevestiginge deezer Leere, uit Luther zelve gezocht.

Als ook uit andere.

4. Maar veele bemerkten hier by, dat *Agricola* uit de Schriften van *Luther* zelfs, tot dit gevoelen geleegentheid hadde gekreegen, om dat de zelve veelmaals, byzonder in zyne verklaaringe over den brief aan de *Galaten* hadde geleerd: dat de boetvaardige zondaar niet noodig hadde, om *Moses* te hooren, maar hy hadde alleen maar op *Christus* te zien. (*e*) Gelyk als ook *Luther* zelfs schryft, dat de *Antinomi* haar op zyne boeken zelfs hadden beroepen. (*f*) Ten minsten is het bekend, dat men daar na, *Melanchthon* noch al heeft beschuldigd, dat hy het met de *Antinomi* gehouden, en geleerd hadde: dat het *Euangelium* eene leere der bekeeringe is, en de zonden bestraft. (*g*) Het welke ook zyne leerlingen, *Johannes Memmingius*, *Caspar Cruciger de jonge*, en *Dr. Paulus Crellius*, hebben na gevolgd. (*h*) Die men ook daarom *Antinomi*, of *Wet-bestryders* heeft genaamd. Waar meede ook *Dr. Andreas Musculus*, in zyne Schriften, is over een gekoomen, welke daar over van *Abdias Pratorius* zeer is bestreeden, met wien hy eenige Schriften heeft gewisseld. (*i*)

Wederspreeken van de Mansvelders,

En Luther zelfs.

Teegenwerpinge van het misbruik.

5. Dit nu wierd, niet alleen van *Luther*, maar ook van het overige gedeelte der Godgeleerde, te dier tyde, krachtelijk teegen gesprooken, en onder anderen, van de *Mansveldsche Predikanten*, *Dr. Gaspar Guttelius*, en *Mr. Michaël Cœlius.* (*k*) *Luther* heeft in 't jaar 1539. tot *Wittenberg*, oopentlijke *Dispuiten* teegens hem gehouden, welke nu noch in zyne boeken te vinden zyn, (*l*) het welke, gelijk als het gemeenelijk komt te gebeuren, en zyne na gelaatene Schriften ook aanwyzen, niet zonder eene groote heevigheid is afgeloopen. De grootste teegenwerpinge, welke de zaaken en gevoelens van *Agricola*, by het meerder gedeelte, verdacht maakte, was deeze, dat de menschen, door zyne leere, haar maar tot de zorgeloosheid kwaamen te begeeven, en over de begaane zonden zich niet wilden laaten straffen. Gelijk als dan bekend is, dat men de *Antinomi* de schuld daar van gaf, als of zy alle oopenbaare zondaaren, onder den dekmantel van 't geloove, vergiffenisse beloofden, en zeiden: aan de galg met *Moses*, enz. Het welke men doch by geene oude Schryvers vind, en wel van eenige andere mogt gebruikt geweest zyn. (*m*) En het kan zeeker wel gebeurd zyn, 't geen zommige hebben willen verzeekeren, dat 'er in dees tyd, eenige in de *Hartogdommen* van *Lunenburg* en *Pomeren*, mitsgaaders, in het *Graafschap Mansfeld*, zouden geleerd hebben, dat overspel, en diergelijke zonden, met het geloove wel konden bestaan. (*n*)

Zyn ontschuldiginge.

6. Maar, dat deeze teegenwerpinge, aangaande het misbruiken van eenige leere, niet genoeg en is, om die aan zich zelfs daar door verwerpelijk te maaken, daar op hebben de *Luthersche* zelfs, op de teegenwerpingen der *Papisten*, en andere, zeer sterk gedrongen. Ondertusschen heeft hy dit zelfs, als eene valsche beschuldiginge, verworpen, als of hy de Wet in 't geheel niet wilde dulden, en om die reede toeliet, vryelijk te zondigen, *Christus* en den *H. Geest*, aan een zyde zette, en geene bekeeringe hebben wilde; daar doch zyne Schriften en boeken het rechte teegendeel wel uitweezen. (*o*) Dit ziet men uit de twist-schriften en woorden van *Luther* zelfs, dat 'er hier en daar, zeer veel partyschap meede onder heeft geschuild, die de gemoederen onbekwaam heeft gemaakt, om malkanderen met vreede en zachtmoedigheid te ver-

(*e*) Osiand. Epist. Hist. E. lib. III. c. 39. p. 312. (*f*) Tom. VII. Altenb. p. 310. (*g*) Vid. Aug. Conf. varicata Artic. IV. V. & XX. Tom. I. Operum ex Melanchthon. p. 39. seqq. & loci comm. loco de Euang. p. 194. ibid. (*h*) Vid. Crellii Diss. Witteb. Anno 1571. habita. (*i*) Vid. horum scripta & conf. Petrus Piscator Disp. VII. in F. c. p. 247. Schlüsselb. l. c. p. 35. Scherverus System. Theol. p. 273. (*k*) Confessio Mansfeldensis. (*l*) Tom. VI. Altenb. p. 316. seqq. (*m*) Vid. Tom. eod. p. 272. Tom. IX. p. 478. 485. &c. Confutatio Errorum Joh. Frid. D. Sax. p. 13. Confess. Mansfeld. &c. (*n*) Ap. Sagittarium Introd. Hist. Eccl. p. 840. (*o*) Tom. VII. Altenb. p. 325.

verstaan, en alle woordenstryd aan een zyde te zetten. Het mocht *Melanchthon* wel al te veel gehinderd gehad hebben, dat *Agricola* ook eenigen aanhang en toeloop tot *Wittenberg* hadde gekreegen. Waarom *Luther* ook schreef: Die eezels, (*de antinomi*) willen beeter *dialectici*, of *reede-konstenaars* zyn, als *Mr. Philippus*, en *Aristoteles*. Van *Luther* zal ik niets zeggen, om dat de *Paus* alleen het gevoelen daar van heeft, doch zy zyn al te verre gegaan. (*p*) Insgelyks: De Ratten en Muizen-leerlingen van *Agricola* hebben hier na geschreeven: Ik meene dat de *Wittenbergers*, aan *M. Eisleben* een man hebben gekreegen, die haar de *Godgeleerdheid*, beneevens de *Redekonst* eerst te recht zal leeren. (*q*)

Jaar MD. tot MDC.

Æmulatie en nydigheid.

7. Uit het verdere verhaal van de geheele zaake, zal noch al klaarder blyken, hoe verre de andere beschuldigingen teegens hem hebben kunnen gaan. Want de *Wittenbergers* gaaven de zaake ten eersten aan den *Keurvorst* te kennen. *Agricola* gaf ook A. 1540. een verzoek schrift aan den zelven, waar op hy trachte om de *partyen* weederzyds tot een vergelijk te brengen, doch te vergeefs, doende *Agricola* belooven, voor de uitspraake der zaake niet uit het land te zullen wyken. Maar hy vertrok van daar na *Berlyn*, by den *Keurvorst van Brandenburg*, die aangaande *Agricola*, aan *Melanchthon* schreef, betuigende hem daar na toe geroepen te hebben. Te vooren hadde hy wel, kort na de voorverhaalde *Dispuiten* van *Luther*, een *Formulier* van herroepinge op gesteld, die echter, om dat *Luther* den brief, welken hy aan *Guttelius* dies aangaande hadde geschreeven, met den druk hadde gemeen gemaakt, niet tot eenig *effect* kwam. Maar nu, te weeten, in 't jaar 1540. deed hy eene herroepinge in 't *Duitsch*, aan de *Predikanten* en *Raad* tot *Eisleben*, drukken, waar inne hy onder anderen, van zich zelfs schreef: *Dat hy veel liever tien duizend maal wilde sterven, als het Woord Gods in 't geringste besmetten, of de zuivere leere verdonkeren.* En hy beroept zich daar by op die van *Eisleben*, dat hy altyd het *bestraf-ampt* van de Wet, tot de uiterlijke tucht, en intoominge van de zwakke en onweetende, als meede, de Goddelyke straffe teegen de zonden hen hadde te gemoet gevoerd. Hy hadde maar alleen deeze nuttigheid van de Wet, voor zoo verre bepaald, dat de zelve geenzins de gerechtigheid voor God meede deelde, noch ook de vergiffenisse der zonden ons toebracht. Waar op hy na de wederhaalinge van eenige andere zaaken, besluit, en bekend, dat men de leere en verkondiginge der Wet, in geenen deelen moest nalaaten, en dat het ampt van de Wet, en de predikinge der bekeeringe, onder het *Euangelium* meede moest begreepen werden. Maar om dat *Luther* hem niet betrouwde, en zich over de vier jaaren lang, niet met hem verzoende, zoo kon het wel geschied geweest zyn, dat hy zich tot het *Interim* liet gebruiken, gelijk als wy in het volgende hoofdstuk noch zullen hooren. (*r*)

Proces teegen Agricola.

Vertrek van Wittenberg.

Herroeping, en verklaaring.

8. Want, dat hier meede, door eene al te grooten drift en heevigheid, de *Christelyke liefde*, en de vereeniginge der herten, maar alleen is verachterd geworden, zulks kan men uit de Schriften en handelingen heel klaar afmeeten. En de *Historien* vermelden ook hier en daar, van een deezer aanhangers van *Agricola*, te weeten, van *Dr. Jacob Schenkens Superintendent* tot *Fryberg*, welken *Dr. Luther* maar *Dr. Jekelen*, en *Agricola*, *Mr. Griekelen* noemde. De zelve wierd na veele strydigheeden, en het aanraaden van *Luther*, in 't jaar 1538. van zyn ampt af gezet, en eindelijk gevangen na *Torgau* gevoerd, tot dat hy, A. 1542. het land t'eenemaal is uitgebannen. (*s*) Onder andere zyne beschuldigingen, ziet men ook deeze, dat hy een bestryder der Wet was, en zich met

Zwakheeden daar by gepleegd.

(*p*) Ibid. p. 273. (*q*) Ibid. p. 325. (*r*) Vid. Seckendorff. l. c. p. 309. seqq. (*s*) And. Mollerus Beschreib. Freyberg. P. II. p. 205. Schmid. Zwik. Chron. P. I. p. 391.

Jaar MD. tot MDC.

met *Agricola* hadde vereenigt. Met zulke en diergelijke onthaalen, zyn de gemoederen der menschen, buiten, en behalven die geene, welke reeds al met malkanderen oneenig waaren, meer en meer van malkanderen vervreemd, en by de toehoorders, de vrucht van het *Euangelium*, t' eenemaal verlooren gegaan. Voor 't overige, is *Agricola* eindelijk A. 1556. in het 74. jaar van zynen ouderdom, tot *Berlyn* gestorven. (*t*) En doch zyn met hem deeze strydigheeden niet begraven geworden, om dat men hem, niet teegenstaande daar geene teegenspraake meer voorhanden was, in schriften altyd noch heeft aangeroerd, gelijk als de *Landgraave Philips*, A. 1559. in zeeker schryven aan *Hartog Johan Frederik*, klaagde. (*u*)

(*t*) Seckendorff. l. c. p. 310. (*u*) Epist. Msta de Confutatione Corruptelarum Jenæ edita.

Het XXVI. HOOFD-STUK.

Van de *Interimisten*, en *Adiaphoristen*, of *onzydige*.

§. I.

Oorspronk van deeze handelingen.

DEeze voorgaande *Agricola*, heeft zich in 't jaar 1548. meede tot dat werk laaten gebruiken, waar over namaals zoo veele *Dispuiten* en strydigheeden zyn ontstaan. Naamentlijk, als den *Keyzer* de *Protestanten*, in den *Smalkaldischen oorlog*, zeer hadde verzwakt, en na de uiterlijke schynende vreede, in 't *Duitsche Ryk*, ook gaarne eene innerlijke vreede, tusschen de *Papisten* en *Protestanten*, hadde gemaakt, zoo wierd hy op den *Ryksdag* te *Regensburg*, te raade, om dat 'er noch geen hoope was tot een algemeen *Concilium*, deeze zaake, de *Religie* betreffende, aan ettelijke *Commissarissen*, of gevolmachtigde, op te draagen. Maar na dien de zelve niet konden over een koomen, zoo wierd het aan drie *perzoonen*, met eene zeer groote stilzwygentheid, toevertrouwt, om zeekere *punten*, aangaande de Leere, *Ceremonien*, en *Reformatie*, of hervorminge der kerke, op te stellen. Deeze perzoonen nu waaren, *Julius Pflug*, *Bisschop van Naumburg*, *Michaël Sidonius*, *Suffraganeus*, of *Wey-bisschop* tot *Maints*, en daar na, *Bisschop van Merseburg*, en eindelijk de voorverhaalde *Agricola*.

Begin van het Interim.

Auteurs daar af.

Naamen.

2. Dit boek noemde men, in het *Reces*, of ryks afscheid: *Declaratio Religionis*, of *Religions-ordonnantie*, maar in 't gemeen gaaven de menschen het den naam van *Interim*, om dat het maar *Interim*, of zoo lange stand zoude houden, tot dat alles, door een algemeen *Concilium* zoude zyn vereffent. Waar van de menschen, in dien tyd, door onderrechtinge der *Predikanten*, het spreekwoord geduurig in den mond hadden: het boek *Interim*, heeft de *Schalk hinter ihm*, of achter hem. *Item*, zaalig is de man, die op God vertrouwen kan, en die niet bewilligd tot het *Interim*, want het heeft de *Schalk hinter ihm*, of achter hem. De *Keyzer* kwam het den *Ryksstanden*, op den *Ryksdag* voor te leggen, op dat het een *Formulier*, aangaande de Leere en *Ceremonien*, tot op het algemeene *Concilium*, zoude zyn. Maar de meeste *protesteerende Godgeleerden* zagen wel, dat het teegens haare eerste beginzelen, en

Voorgedraagen, en wederlegt.

en hunne tot hier toe voorgebrachte leere, kwam te stryden. Waarom zy, niet teegenstaande de scherpe *Keyzerlyke beveelen*, met meenigten daar teegen schreeven, voornaamelijk, *Brentius*, *Flacius*, *Wigandus*, *Cœlestinus*, *Gallus*, en veele andere, hier en daar. Op der zelver aanmaaninge, kwaamen ook veele *Ryksvorsten* zich daar teegen aan te kanten, welke waaren de *Keurvorst*, *Johan Frederik*, met zyn *Prins*, *de Markgraave Johannes van Brandenburg*, *Hartog Wolfgang van Tweebruggen.* (*a*) En ook veele onder de *Papisten* zelfs, waaren daar meede zeer t' onvreeden, werdende tot *Roome* zelfs veel daar af gesprooken, en het hoofd daar over geschud. (*b*) Jaar MD. tot MDC.

3. By de geschaapenheid van deeze zaake, hadde nu zeeker elke *partye* haare eigene inzichten en *interest*, het welke ook, meerendeels niet op rechte Christelyke en betaamelyke gronden steunde. Zoo dat men aan de zyde der *Protestanten*, niet kan loochenen, dat men met het verwerpen van het *Interim*, al te bitter en heevig is geweest. (*c*) Insgelyks ook, dat 'er by alle deeze strydigheeden, zeer veele menschen, niet zoo zeer op de waarheid, en gerechtigheid der zaake zelfs, hebben gezien, als wel haare eigene driften hebben gevolgt, welke partye, of perzoon, zy voor zich zelfs zouden verkiezen. Waarom men niet zoo veel om de zeekerheid der zaake, en om de zelve door een gezond en onpartydig oordeel te beslissen, is bekommerd geweest, maar men heeft van beide de zyden, zyner vermeende teegenpartys woorden en werken, met de grouwelykste scheldwoorden en verwytingen maar zoeken verdacht te maaken. (*d*) En men heeft zich daarom ook des te minder te verwonderen, dat de machtiger de zwakke, in zulk eene algemeene verbitteringe, zeer gedrukt en zwaar geplaagd heeft gehad. Heevigheid daar teegen.

4. Gelyk als dan in 't byzonder de *Luthersche Predikanten*, in die plaatzen, daar men het *Interim* hadde aangenoomen, moeten wyken en het Land ruimen. In dier voegen, dat 'er in *Swaaben*, en aan den *Rhyn*, over de 400. afgedankt wierden. (*e*) *Brentius* moest uit *Halle* in *Swaaben*, met vrouw en kinderen, heimelyk de vlucht neemen. *Wolfgangus Musculus* vertrok van *Augsburg* na *Zwitzerland*, *Andreas Osiander*, van *Nurenburg* na *Breslau*, en van daar na *Pruissen*. *Sarcerius*, *Snepfius*, *Flacius*, *Amsdorf*, *Gallus*, *Aquila*, en veele andere, moesten zich verschuilen, en aan verscheidene plaatzen kwaamen de *Papisten* de handen aan haar te slaan; tot *Ulm* zette de *Keyzer*, niet alleen den geheelen *Raad* af, maar deed ook 4. *Predikanten*, die het *Interim* niet hadden willen onderteekenen, in bewaaringe neemen, en weg voeren, zoo dat zy eerst na het verloop van ettelyke maanden, weeder in vryheid geraakten. (*f*) Tot *Halle* in *Saxen*, liet de *Raad* ook, op *Keizerlyk bevel*, weegen de Predikatien en Gebeeden, de *Predikanten* in bewaaringe neemen, met deeze vertroostinge: dat de tyden het nu zoo vereischten (*g*), en de *Aarts-Bisschop Johan Albert* was daar ter plaatze zoo yverig, dat hy de menschen onder de poorte van het Hof, uit de *Luthersche Kerke* koomende, met een stok sloeg. (*h*) En het viel veelen in 't byzonder, zeer smertelyk en verdrietig, dat de *Luthersche* zelfs, op verscheidene plaatzen, haare eigene Geloofs-genooten, in deeze gesteltheid van zaaken meede hielpen vervolgen. Straffen van die geene die haar daar teegen aankanten. Afzetting en gevangenisse.

5. Invoegen dat de oude Schryvers klaar te kennen geeven, dat veele van de aanzienelykste Godgeleerde van dien tyd, daadelyk afgevallen, en haar de Toeval van veel Luthersche.

 Conscientie-

(*a*) Vid. Joh. Sleid. Comm. Lib. XX. p. 632. seqq. XXI. p. 640. Thuanus Histor. lib. V. p. 91. Osiand. Lib. II. c. 68. à p. 424. ad 490. & ceteri. (*b*) Petrus Suavis Hist. Conc. Trid. Lib. III. p. 328. (*c*) Matth. Dresserus Sächs. Chron. p. 599. (*d*) Camerar. Vita Georgii Ducis p. 27. (*e*) Melancth. Consil. Theol. P. II. p. 87. (*f*) Osiand. l. c. p. 497. 499. 558. (*g*) H. Olearius Halygraphia. p. 262. (*h*) Ibid. p. 263.

Jaar MD. tot MDC. *Conscientie-dwang* der *Papisten* hebben onderworpen, onder welkers getal in het byzonder genaamt werden, eerstelyk, *Melanchthon* zelfs, daar na, *Paulus Eberus*, *Dr. Pfeffinger*, *Justus Menius*, *Dr. Major*, en veele andere. Van welke ook uitdrukkelyk toegestaan werd, en in 't byzonder van *Melanchthon:* Dat men daar op gezien en gedoeld hadde, dat, als men doch alle schaaden en ongeleegenheid niet kon verhoeden en afkeeren, men echter zorge moest draagen, om het hoofd en het leeven te behouden, en den geheelen ondergang der kerke af te keeren. (*i*) Gelyk als hy dan ook in dien tyd van zich zelfs schreef: dat men door zoodaanig eene *Moderatie* en bedaartheid, verkrygen moest, dat de leere en Godsdienst niet veranderd en de Predikanten niet verjaagd wierden. (*k*) Waar van wy echter nu haast meer zullen hooren. En van deeze, en diergelyke menschen, lieten haar veele Groote Heeren, en in 't byzonder, *Hartog Maurits*, in *Meissen*, overreeden, dat zy dit *Interim* aannaamen, en den *Keyzer* daar over bedankten. (*l*) Waar by een zeeker verstandig Hooveling in dien tyd, zeer wel heeft aangemerkt, hoe dat *Melanchthon* zoo uittermaaten beevende, wankelbaar, en onbestandig is geweest, dat hy aan de Godgeleerde in *Saxen*, die noch volstandig waaren gebleeven, hadde geschreeven: dat zy de oude standvastigheid, van haaren Landaart doch zouden behouden, en alle veranderinge myden; schryvende daar teegen aan de Predikanten in *Frankenland:* dat zy, om de gemeene vreede te onderhouden, wat zouden inwilligen, op dat men daar door tot geene verdere verwyderinge mochte geraaken. (*m*) En aan *Osiander* hadde hy tot antwoord gegeeven: hy, en die van zyne gezindheid waaren, zochten maar voornaamentlyk, *otium & tranquillitatem*, vreede en gerustheid.

Inzichten hier by.

Verwerringe en schaade daar af.

6. Maar in 't gemeen kwam 'er uit alle deeze zaaken en handelingen, eene onbeschryvelyke schaade en scheuringe te volgen. Het zwaarste raakte het gemeene volk, het welke, in alle deeze twisten en strydigheeden van haare zielzorgers, en verwerde staat van de kerke, niet wist, waar aan het zich houden, of wien het gelooven zoude. Waarom ook die van *Wittenberg* in dien tyd, A. 1549. klaagden: dat in het grootste gedeelte van *Duitsland*, de oude Predikanten verdreeven, de kerken verwoest, en zonder toehoorders waaren. Dat 'er op veele plaatzen de Afgoderye weder wierd ingevoerd, de Gemeente verstrooit, de Heilige Geest bedroefd, het Gebed, by de Godvreezende herten, door twyffelinge, of droefheid belet, en by de goddelooze, de onbeschaamtheid en aldersnoodste gevoelens, bekrachtigd: dat de noch overige Predikanten, met haare *familien* gingen dwaalen, en de soldaaten alle moetwilligheeden, en buitenspoorigheeden kwaamen te bedryven; dat de Schoolen verstrooit, goede wetten en tucht ter needer laagen, en de huishoudingen verwert, en tot opvoedinge der kinderen t'eenemaal onbekwaam was gemaakt. (*o*) Deeze onrust nu, heeft wel vier geheele jaaren lang geduurt, te weeten, tot het jaar van 1552. waar meede het *Interim* door de *Passausche* vreede, is vernietigt, en aan de *Protestanten*, vryheid van *Religie* is gegeeven, gelyk als hier vooren al is aangeroert geworden.

Voortgang der oneenigheeden.

7. De Godgeleerde konden echter hier meede noch al niet rusten, maar met deeze uiterlyke vreede, begonnenze al wederom haare innerlyke beroertens en oneenigheeden te hervatten. Want, na dien de *Luthersche* eens onder malkanderen waaren oneenig geworden, en dat eenige een groote standvastigheid by de oude leere en manieren van haaren Godsdienst betoonden, en de andere onderscheidene veranderingen daar inne maakten: zoo wierden de gemoederen daagelyks

Tusschen de Adiaphoristen.

(*i*) Camerarius l. c. p. 32. (*k*) Epist. Vol. I. p. 447. (*l*) Vid. Osiand. l. c. p. 502. 511. Camer. l. c. p. 296. Dresser. Millen. VI. p. 459. (*m*) Matth. Ratzenberger Hist. Relat. Msta de Joh. Frid. p. 29. (*n*) Ibid. p. 35. (*o*) Tom. I. Script. Publ. Witteb. p. 243.

gelyks meer en meer teegen malkanderen verbitterd, gelyk als wy in dit, en 't volgende *Hoofd-stuk*, noch verder zullen zien. De laatste *partye*, welke de *Papisten* het eene en het andere in volgde, noemde men de *Meisseners*, of de *Godgeleerde uit Meissen. Item*, *Adiaphoristen*, *Interimisten*, *Pseudo-Eusebiers.* Waar onder de voornaamste waaren, *Pfeffinger*, *Major*, *Eberus*, en *Menius*, welke tot *Leipzig*, *Wittenberg*, en verder in *Meissen*, haar verblyf hadden. De andere waaren in *Saxen* en *Thuringen*, onder welke *Amsdorf*, *Flacius*, *Wigandus*, en andere, den troep voerden. Nu hadden de eerste de *artykelen* van het voorgemelte *Interim*, om het bevel des *Keizers* te gehoorzaamen, eenigzints veranderd, en voorgenoomen, om eenige *Ceremonien* van de *Roomsche kerke* weeder in te voeren. Waar by zy dan te kennen gaaven, dat men den vreede der kerke daar door wel kon onderhouden, om dat de vraage maar van de *Adiaphora*, *Indifferente*, en onzydige zaaken, was. By voorbeeld, aangaande de *Choor-rok*, by het *Avondmaal*, van was-kaarssen, en diergelyke. Waar uit dan de naam van *Adiaphoristen* ontstond, en de zaake zelfs, het *Leipziger Interim* genaamt wierd. Jaar MD. tot MDC. En andere Luthersche.

8. Maar de wederpartye wilde niet alleen daar meede niet te vreeden zyn, maar ook met de overige stellingen, welke de leere zelfs betroffen. Want de eerste gaaven ook deeze stellingen voor *Adiaphora*, of onzydige leeringen uit: dat de mensch voornaamentlyk door het geloove gerechtvaardigd wierd: dat men, over het woord *alleen*, (in de *propositie*, of het voorstel, *alleen door het geloove*,) niet noodig hadde te twisten, maar dat ook de Christelyke deugden, en een goed voorneemen, moeten aanvangen, en daar by gebleeven werden, doch alzoo, dat het vertrouwen niet op de zelve, maar alleen op den Zoone Gods, moest gesteld werden. Dat de goede werken verder tot de zaaligheid noodig waaren, als, geloove, liefde, hoope, en andere deugden. Dat God in den mensche niet werkt gelyk als in een kloot, welke niets doet, maar dat hy den mensche zoodaanig trekt en bekeerd, dat by de volwassene en verstandige, de wille ook wat daar by doet, en door de kracht Gods bestierd werd. Men heeft ook deeze menschen zeer verdacht gehouden, om dat zy bekenden: dat zy over het getal der *Sacramenten* niet wilden twisten: insgelyks ook, dat zy daar op hart drongen, dat men het volk tot het gebed, tot vasten, en 't geeven van aalmoessen, moest vermaanen. (*p*) En wat 'er van diergelyke strydige punten meer zyn, waar van het geheele boek, het welke A. 1559. tot *Wittenberg* wierd uitgegeeven, onderrechtinge geeven kan, waar af den *tytel* is: *Ex Actis Synodicis & aliis diligenter & fideliter collecta Expositio eorum, quæ Theologi Academiæ Wittenbergensis, & harum Regionum alii, qui his adjuncti fuerunt, in deliberationibus provincialibus, & alioquin, extrà has, de rebus ad Religionem pertinentibus, monuerint, suaserint, docuerint, responderint, concesserint, illo tempore, quo, & de his ipsis, & de libro Augustano, qui nominatur* Interim, *qualis esset, quæsitum fuit & tractatum.* En dat in onze Taale aldus luid: *Verklaaringe, van 't geene de Godgeleerde van de Hooge Schoole tot* Wittenberg, *en andere Leeraaren van deeze Landen, haar, in, en buiten der zelver provinciaale vergaaderingen, en 't onderzoek van zaaken, de Godsdienst en leere betreffende, toegevoegd, hebben vermaand, geraaden, geleerd, geantwoord, en toegelaaten, in dien tyd, in welke de zaake van het* Augsburgsche boek, *genaamd het* Interim, *verhandeld, en des zelfs hoedaanigheid onderzocht wierd. Uit de Synodaale acten, en andere handelingen, getrouwelyk by malkanderen gebracht, en naarstiglyk by een vergaaderd.* Stryd over de Leere en indifferentismus van de zelve. Stellingen van de Adiaphoristen.

(*p*) Vid. Acta Synodica p. V. 1. 2. Y. 2. Ff. 2. Gg. 2. Ii. 4. Oo. 2. Zz. 1. 2. &c.

Jaar MD. tot MDC.

Teegenwerping der anderen.

9. De grootste teegenwerpinge teegen haar, was, dat zy de *Papisten*, in de *Artykelen* van de *Erf-zonde*, van de *vrye wille*, en *goede werken*, te veel toegestaan, en voor *Adiaphora*, of onzydige zaaken, verklaard hadden, welke echter niet zoodaanig waaren. Zy hadden ook zelfs in die zaaken, welke in der daad *Adiaphora*, of onzydig waaren, de *Papisten* niets altoos moeten toegeeven, en diergelijke zaaken meer. (*q*) Daarom heeft haare teegen partye haar ook, met eene groote heevigheid van scheldwoorden, vervolgd, gelijk als het groote getal, van de met malkanderen gewisselde twist-schriften, ook wel uit wyst, en de Godgeleerde zelfs bekennen, dat het aan beide de zyden, by de zwakke eene groote ergernisse, en by de *Papisten* eene groote vreugde veroorzaakt zoude hebben. (*r*) En geeven de schriften zelfs wel te kennen, dat de yverige *Orthodoxi*, of rechtgeloovige, in dit stuk, veel meer verbitteringe als de *Adiaphoristen* hebben doen zien, en in 't byzonder, *Nicolaus Amsdorf*, die zich wel over de lasteringe van zyne weederpartye, en voornaamelijk van *Justus Menius*, heel kwalijk houd, maar hy zelfs heeft niet anders als vuur en vlam van zich gegeeven. By voorbeeld, hy schreef: *Menius* ging niet anders aan, als of hy t'eenemaal met den duivel bezeeten was, ja erger en grouwelijker als een al-verslinder, die zich aan den duivel hadde overgegeeven. Hy noemd de andere het *looze corporaalschap der Adiaphoristen*. *Item*, het *goddelooze corporaalschap* van *Leipzig*, enz. (*s*) Ja zy hebben malkanderen de schandelijkste toenaamen opentlijk gegeeven, noemende zeekeren *Conrector* met den naame van een *dorre Hefs*. (*t*) Ja zy hebben malkanderen wel t'eenemaal met vechten en smyten kwaalijk gehandeld, gelijk als 'er van een zeekere *Wittenbergsche Student* verhaald werd, dat hy zyn eige vader, om dat de zelve teegens de vervalschinge der *Adiaphoristen* sprak, zoude geslaagen hebben. (*u*) En wat 'er tot *Maagdenburg*, in de tyden van deeze strydigheeden, is voorgevallen; naamentlijk, dat een zeeker *Predikant*, den anderen, in de kerke, met het mes in de hand, heeft te keer gegaan, en het leeven heeft willen beneemen, zulks is hier vooren al door de schriften van den *Predikant Bartholomeus Strelens* verhaald. De meer gemelte *Landgraave*, *Philips van Hessen*, oordeelde hier af, in een zeeker geschrift, aan *Hartog Johan Frederik*, gelijk het eige handschrift luid, in de navolgende manieren: Wy vinden God beeterd, dat de liefde, van weederzyden t'eenemaal verkoud is, niet teegenstaande zy malkanderen vriendelijk behooren te vermaanen, verdraagen, en te lieven: gelijk als *Paulus*, en de andere *Apostelen* gedaan hebben, en haare schriften ook wel uitwyzen. Ook behoorden billyk den eenen met den anderen geduld te hebben, en niet te schelden, of uit hoovaardye en opgeblaazenheid, des anderens eere, en goeden naam te verkorten, dat was loffelyk, Christelyk, en stichtelyk: dan zouden haar alle volkeren liever tot de bekentenisse van onze leere begeeven. O God! hoe verkoud is nu noch de liefde by die geene, welke haar Christenen noemen te zyn? die geene, welke zoodaanige ergernissen zelfs geeven, zullen voor God, van haar doen reekenschap moeten geeven, en zwaare oordeelen daar over moeten dragen, enz.

Verbitteringen en heevigheid daar by.

Scheldwoorden en bynaamen.

10. Uit alle welke omstandigheeden dan klaar genoeg te zien is, dat alle beide de deelen van den Geest Gods zoo zeer vervreemd zyn geweest, dat ze ook zich zelven, en onder malkanderen, uiterlyk voor de weereld zelve te schande gemaakt hebben, en niets minder als Christenen, ik zwyge noch God-

(*q*) Osiander l. c. C. LXXIII. p. 511. & Scripta Flacii, Galli, Amsdorfii universè impr. Flacii libellus: Quod hoc tempore nulla penitus mutatio in religione fit in gratiam impiorum facienda 1549. 8. it. Confutatio Duc. Sax. C. IX. p. 48. seqq. &c. (*r*) Ibid. p. 512. (*s*) Amsdorf im Tract. dasz Justus Menius seine vocation und Kirche heimlich verlassen und von der reine Lehre des Euangelii abgefallen sey. p. 1. 2. (*t*) Item in der öffentlichen bekäntnisz der reine Lehre und Confutation der jetzigen schwärmer p. G. 1. (*u*) Verzeichnisz der beschwerlichen Puncten in D. G. Majors Vorrede der Postil. p. 1.

Godgeleerde geweest hebben. Hoe Goddeloos en lichtvaardig het 'er nu by zulke twist-handelingen, in 't leeven zelve is toe gegaan, zulks hebbenze malkanderen zelfs, in openbaare schriften genoegzaam voor geworpen; waar uit men dan wel licht kan besluiten, dat het 'er onder het gemeene volk, eeven zoo gruuwelyk toe gegaan is, als 't welke deeze blinde leidslieden, na den kuil, wel gemoed nagevolgd, en daar in meede gevallen zyn. Op deeze wyze schreeven dan eenige van de *Adiaphoristen*: *Door dien het dan de* Adiaphoristen *zoo verre gebracht hebben, dat men niets altoos meer teegens hunne vervalschingen, spreeken, schryven, noch drukken mag, zoo koomen hunne jonge Paapen, en Studenten na beneeden in* Oostenryk, Mahren, en Hungarye. *Op de eene plaatze vergiftigen zy de menschen met de* Calvinische *zwermerye, aan een ander oort, met de vervalschingen, die ze,* (gelyk zy zeggen,) *van hunne Meesters geleerd hebben, en zy leeven daar by, ten deele, zeer goed* Adiaphoristisch *en* Epicurisch. En verder, *het is weereldkundig, hoe licht en goddeloos veele zich onder hen met de ontucht, speelen, God schenden, lasteren, vloeken, vol zuipen, en andere ontuchtige reedenen en gebaar houden. En noch moetenze enkele vroome kinderen zyn, hunne Meesters gehoorzaamen, wanneer ze maar de doolingen meede helpen verdeedigen, en niemand moet ongelyk hebben, als alleen die geene, welke van hunnen Meester, den Heere Christus, niet willen afwyken. Maar dit doet de* Adiaphoristische leere *van de vrye wille, dat die lieden geene blokken zyn, en dat zich niemand zoo heel naauw aan den heemel kan houden.* (*x*)

Jaar MDtot MDC. — Goddeloosheid daar by.

11. Men ziet dan wel uit alle deeze woorden, en meer andere bescheiden, dat de *Adiaphoristen* zich by de groote Heeren gevoegd hebben, als welke in deeze veranderinge des Godsdiensts een welgevallen hadden, en die de zelve, door oopentlyke beveelen, aan hunne onderdaanen hebben voorgeschreeven. Gelyk als dan in 't byzonder van *Keurvorst Maurits* bekend is, dat hy het *Leipziger Interim*, het welke de *Wittenbergsche* en *Leipziger* Godgeleerde hadden opgesteld, aan zyne *Standen* en Predikers bevoolen hadde, na te koomen, en wie zich daar teegen zoude willen stellen, gedreigd hadde te straffen. (*y*) Het welke dan waarlyk de andere partye geweldig verdroot, die ook daarom des te vieriger daar op los gingen. Gelyk als dan een zeeker vriend van *Melanchthon* wydloopig klaagd: *Dat men de* Meissenze *Godgeleerde, in alle hunne woorden en werken hadde gelasterd, en ook den overleeden* Hartog, Georg van Anhalt, *zelfs niet verschoond, dat men daar by eenen byzonderen yver voorgewend; en veele voornaame perzoonen ook daar meede geblinddoekt hadde, voornaamelyk het gemeene volk, met die ongehoorde naamen, die het niet verstond, byster en doolende gemaakt.* (*z*) Maar zoo gevaarlyk, en gruwelyk als toen ter tyd, en verder heen, deezen stryd gemaakt is, en de *partyen* malkanderen verketterd hebben: zoo gering pleegen die hier na de Godgeleerde te maaken, wanneer de eerste vierigheid een weinig onder hen hadde opgehouden. Desweegen reeds al omtrent het einde der voorige eeuwe daar over geoordeeld wierd: *Dat de Godgeleerde daar by iets menschelyks aan zich hadden laaten zien, en van den regel der heilzaame woorden af laaten voeren.* (*a*) Het welke dan noch andere naderhand herhaald, (*b*) en alzoo die geene, welke voor deezen met louter duivelen hier by uitvoeren, niet toegestemd gehad hebben.

Onheil en ergernis. — Gewichtigheid van den stryd. — Geloochend.

12. By deeze stoffe van de zoo genaamde *Adiaphora* konnen wy heel gevoegelyk de *Historie* van den *Almanach-stryd* kortelyk meede voegen, en wel zoo veel,

Almanach stryd.

(*x*) Im verzeichnusz der Vorrede &c. p. 1. (*y*) Sleidanus & ex eo Osiander l. c. p. 513. (*z*) Camerar. l. c. n. LXXXIII. p. 292. (*a*) Osiander l. c. p. 514. (*b*) Kromayerus Hist. Eccl. p. 583. Conf. omnino Schlüsselburg Cat. Hær. L. XIII. Acta Synodica præf. Thuan. Colloquium Altenburg &c.

Jaar MD. tot MDC.

veel, als die eigentlyk tot de *Kerkelyke Historie* gehoord. Het is bekent, dat men al van lange tyden af, op een bekwaam *reglement* van den *Almanach* bedacht is geweest, zoo dat noch in de XV. eeuwe op de *Bazelze* en *Costnitze Concilien*, diergelyke zaaken, alhoewel zonder eenige uitwerkinge op het *tapyt* zyn gekoomen. Eindelyk heeft *Paus Gregorius* de dertiende het met ernst aangegreepen, en door onderscheidene *Wiskundige*, den *Gregoriaanschen*, of nieuwen *Almanach*, nu aan veele plaatzen gewoonelyk laaten invoeren. Maar op dat zich in't byzonder de *Duitsche*, tot bewys van hunne aloude vryheid, hier inne niet teegen hem aan kanten mochten, zoo prees hy in't jaar 1582. deezen *Almanach*, den *Keizer Rudolphus* de tweede, zeer hoog aan, die hem ook *authoritate publicâ*, zoude invoeren en vast stellen. Maar alhoewel, zoo wel in de *Keizerlyke Erflanden*, als in de andere *Roomsch Catholyke* plaatzen, door gantsch *Europa*, daar teegen geene teegenspreekinge gevonden wierd; zoo *protesteerde* echter het *Saxische* huis, beneevens de andere *Protestantsche Standen*, daar teegen. Hunne reedenen steunden meestendeels op de inzichten van hunne vryheid, welke zy ook hier inne niet weg geeven wilden, voornaamentlyk, om dat de *Paus* deeze zaak zoo scherp en yverig, ja, op straffe van den Ban, aan drong. De andere beweegreedenen, alzoo ze, zoo wel uit de *Wiskunst*, als andere oorsprongen genoomen waaren, zyn in de daar over uitgegeevene schriften wytloopig te leezen. (*c*) De *Roomsch-Catholyke* hebben zich wel, by deeze voor oogen gestelde teegenspraake, naderhand dikmaals bemoeid, om de *Protestanten*, tot aanneeminge van den nieuwen *Almanach* te beweegen, gelyk als noch in't jaar 1613. *Keizer Matthias*, op den *Ryksdag* te *Regensburg* deed, en wat laater, *Ferdinand* de tweede, in't jaar 1628. gelyk ook *Keizer Leopold*, in de jaaren 1664. en 76. Maar, tot deezen tyd toe, te vergeefs. (*d*) Zoo dat ook den arbeid van die Schryvers, tot deezen tyd toe, te vergeefs is geweest, welke een *Middel-Almanach* hebben uitgevonden, om ze beide daar door te vereenigen. (*e*)

Almanach-stryd te Riga.

13. Maar deeze zaake is ook op zommige plaatzen, niet zonder onrust en oproer afgeloopen, voornaamentlyk in beide de steeden, *Augsburg* en *Riga*. In de laatste plaats hadde den Raad, en het *Luthersche Ministerium*, op het bevel van den *Kooning van Poolen*, als hunnen Landsheere, den nieuwen *Almanach* reeds al aangenoomen, zoo dat men niets minder als een oproer hier uit te gemoet zag. Maar het gemeene volk wierd van eenige in't heimelyk zoo zeer opgestookt, dat het zich oopentlyk daar teegen aankante, en, noch ter Kerke, noch ten Avondmaal ging; hier teegen nu liepen zy, op Kers-tyd, in't jaar 1584. te zaamen in de Kerk, alwaar de *School-Rector*, *Mr. Joh. Rivius* met hen zong, en eene *predikatie* voor hen las. Deezen handel verdroot den *Kooninglyke Burggraave* zeer, byzonder daar de *Rector*, voor zyne scholieren in de schoole, aangevangen hadde te prediken, alwaar zich ook veele burgers gevonden hebben, derhalven liet hy hem op't Raadhuis vast zetten. Maar hier over rechten de schoolieren, neevens het gemeene volk, een gruwelyk oproer aan, bestormden het Raadhuis, en braaken het met geweld op, haalden den *Rector* daar uit: daar na liepenze na de huizen van den *Burggraave* en *Syndi-*

(*c*) Vid. Gregorii XIII. Constitutio ap. Goldastum Tom. III. Const. Imp. p. 577. seq. & scripta Sethi Calvisii, Henr. Buntingii, Herlicii, Moerlini, Viegæ, & imprimis Scaliger, & adv. hos Pauli Guldini Defensio contra Calvisium, Octaviani Marini Statera temporum. Hugolini Matelli clavis Calendarii & Assertio S. Temporum, Clavius, Scultetus, Petavius, Ricciolius &c. de Historia conf. Thuanus l. LXXVI. p. 579. D. Chytræus l. XXV. Sax. p. 711. seqq. Meteranus l. XI. Hist. Belg. G. Fabricius l. IX. Orig. Sax. p. 130. &c. (*d*) Vid. Schilterus de libert. Eccl. Germ. lib. VII. c. 12. p. 2072. Theatr. Europæi Tom. I. p. 1102. & omnino Tobias Pfanerus lib VII. Histor. Comit. Imp. (*e*) Vid. Jac. Ekrodii Mittelcalender A. 1654. edit. & Joh. Henrich Vogts vergleich und vereinigung des Julian. und Gregor. Calenders in einen Leopoldinischen Reichs Calender. Hamb. 1668. &c.

Syndicus, bestormden en plonderden die, ja verschoonden ook hunnen eigenen *Pharheer*, *Georgius Neuner* niet, wiens huis zy desgelyks bestormden, en hem jammerlyk afsloegen. Zy vielen ook daar na den Raad zoo lang moeyelyk, tot dat de nieuwe *Almanach* weder afgeschaft en vernietigt wierd. Maar de *Kooning* nam deeze zaake zeer hoog op, besloeg de stad in een groote geldboete, en liet zich naauwelyks weerhouden, dat hy haar met gewaapenderhand niet aan taste. (*f*) Zoo dat deeze Predikers, by hunne eigene toehoorders, moesten beproeven, en de proeve zien, of zy rechte *Euangelische Christenen*, of *Barbarische Heidenen* waaren. Jaar MD. tot MDC.

14. Maar noch een veel erger *allarm* ontstond 'er in *Augsburg*, over deeze nieuwe *Almanach*. Aldaar waaren, in den Raad, de meeste *Roomsch-Catholyk*, welke alle daar toe stemden, dat den *Keyzer* hier inne gehoorzaamt moest werden. Hier teegen *protesteerden* de burgers meestendeels, als *Lutheraanen*, teegens dit besluit, keerden zich tot de *kaamer van Spiers*, en brachten ook daadiglyks een *Decreet* te weege, door het welke zy by de oude *Almanach*, eeven als de andere *Augsburgsche Confessions-verwanten*, blyven mochten. De Raad deed een teegen-bericht aan die kaamer, en bragt deeze navolgende reedenen by, waar op ook het eerste *Decreet*, in 't jaar 1584. weeder vernietigt wierd: „Deeze zaake is niet *merè spiritualis*, (enkel geestelyk,) maar ze „heeft ook haare vernuftige oorzaaken, en zy strekt niet alleen tot onderhou„dinge van eene goede *politie*, rust, vreede, en vertrouwelykheid tusschen de „inwoonders van een Stad, daar in de beide in 't *Heilige Ryk* toegelaatene *Re„ligien* in 't gebruik zyn; maar ze is ook tot voortzettinge der hanteeringe, „burgerlyke neeringe, en koopmanschappen, (zonder welke geen burgerlyk „weezen altoos in der daad bestaan kan,) zeer dienstig, om met de nabuuren, „tot den toevoer van dagelyksche mondkost, houdinge en bezoekinge der „jaarmarkten, die op zeekere tyden en vierdagen vast gesteld zyn, eene gelyk„heid te onderhouden, doch het geweeten is daar in 't minste niet aan gebon„den, of 'er tien dagen vroeger of laater, het *Pascha*, en andere gewoonely„ke heilige dagen, gevierd en onderhouden werden, waar inne, als in een „middelbaare zaake, de *weereldlyke Overigheid*, na geleegentheid van tyd, „plaats, en perzoonen, wel maat en order geeven, en veranderinge in maa„ken mag, het welke de onderdaanen ook, met een zuiver, goed, en onge„kwest gemoed, wel konnen na koomen, en zich daar gantsch niet teegen „behooren aan te kanten: door dien de leere van het heilige *Euangelium*, in „de weereldlyke stand en staats zaaken, geene veranderinge lyd, en de onder„daanen haare overigheid in dat alles, wat niet teegen Gods gebod is, ook „weegens het geweeten zelfs, schuldig is te gehoorzaamen: gelyk als dan ook „vreemde *Natien*, die het *Pausdom* niet aan hangen, evenwel op de nu ver„haalde en andere staatkundige oorzaaken meer, deeze nieuwe *Almanach*, „zonder eenige de minste kwetzinge hunnes geweetens gebruiken. (*g*) Te Augsburg.

15. Nu hadden zich in veele andere Ryksteeden, de *Luthersche Predikers*, in deeze zaak meest geschikt, en de zelve, als eene burgerlyke handeling aangezien, en die ook alzoo aangenoomen. Maar de *Deeken* toen ter tyd in *Augsburg*, *Dr. Georg Mylius*, of *Muller*, stelde zich hier in alleen zeer heftig teegen den *Raad*, en verklaarde zich, neevens zyne Amptgenooten, dat zy, in kerkelyke zaaken, Feestdagen, en diergelyke, den nieuwen *Almanach* niet wilden na koomen. Derhalven verkondigden zy in 't jaar 1584. den 24. May, op alle de

(*f*) Vid. Dav. Chytræus l. XXVII. p. 756. seqq. 773. Thuan. l. XXCII. Histor. Bucholzerus Ind. Chron. p. 687. L. Osiand. H. E. l. IV. c. 21. p. 967. Kippingius Supplem. Histor. Eccl. Pappi p. 54. (*g*) Vid. Scriptum der Herren Pfleger und geheimen Räthe zu Augsburg wahrhafter Gegenbericht der Augsburgschen händel, und gegründtem widertreibung D. G. Mullers famosen gedichts (an. 1587.) p. Y 4.

Jaar MD. tot MDC. de Predikstoelen, dat zy op den 28. van die Maand, eerst het Feest der Hemelvaart wilden houden, het welke de *Catholyken* nu reeds al voor een Maand gevierd hadden. Dit onderstaan der Predikers nam den Raad zeer kwaalyk, en, dewyl de meeste schuld van deeze zaak aan *Dr. Mylius* toegeschreeven wierd, zoo maakte men met hem een kort *proces.* Zy lieten hem terstond 's anderen daags zyn dienst en wedde op zeggen; zonden hem een waagen voor zyn deur, daar hy op gaan zitten, en uit de Stad vertrekken moest. Hy zelfs heeft naderhand de omstandigheeden van dit *Proces*, in een eigen geschrift, onder den *tytel* van *Polityken handel*, beschreeven, maar door dien ik dat niet machtig heb konnen worden, en maar alleen het reeds aangeroerde teegen-bericht van de *Augsburgsche Raad* in handen hebbe, zoo zal ik daar uit het aanmerkenswaardigste hier by voegen, daar dan het verhaal van *Mylius* meede vergeleeken kan werden. De uitspraake van de *Augsburgsche Stadvoogd* bericht het volgende. Wanneer hy in den naame des Raads, het booven gedachte aan *Dr. Mylius* moest gaan aan zeggen, zoo hadde zyne vrouwe en kinderen zulk een geschreeuw op de straat aan gerecht, dat de burgers met hoopen te zaamen liepen, en veele gewaapend uit kwaamen. Als nu *Dr. Muller* op den waagen bykans aan de poort was gekoomen, en dat hy met zyne zwaagers, die met hem op den waagen zaten, overluid begon te zingen, *Op u heb ik gehoopt ô Heere.* zoo was het volk op den waagen aan gevallen, hadden den voerman daar af geworpen, en *Dr. Mylius* was zelfs onder het gedrang weg geraakt, zoo dat hem niemand weeder vinden konde. Hoe wel hy nu den Stadvoogd met eede te vooren toegezegd hadde, den Raad te zullen gehoorzaamen, en zich gewillig uit de Stad te laaten brengen, zoo heeft men hem doch hier na niet weeder konnen vinden. Maar het volk heeft zich ondertusschen, op veele plaatzen in de Stad, gewaapend, in slag orde gesteld, ook den Stadvoogd zelfs door den arm geschooten, en veel meer andere moetwil bedreeven. (*b*)

16. *Dr. Muller* zoude daar op, volgens het bericht, van een dienstmaagd zyn verborgen, en in vrouwe kleederen, uit de Stad gebragt geworden. (*i*) Toen hadde hy zich een gantsch jaar lang, te *Ulm* opgehouden, tot dat hy, te *Wittenberg*, tot de *Theologische Professie* beroepen wierd: van waar hy, in 't jaar 1589. na *Jena*, en in 't jaar 1603. wederom na *Wittenberg* was getrokken, alwaar hy in 't jaar 1607. is gestorven. (*k*) De gedachte *Augsburgsche Raad* nu, heeft in deszelfs Teegenbericht, zich weegens veele punten, beleedigd gevonden, zoo wel, wat zyne bedryven te *Augsburg* aan gaat, als het uitgegeevene verhaal, waar in zy hem over 154. onwaarheeden beschuldigen. En alhoewel zy, in waarheid, haare herts-tochten daar inne ook merkelyk te kennen geeven; zoo zyn daar ook veele baarblykelyke omstandigheeden in begreepen, welke aan de *Catholyke* tot geene geringe ergernisse en voorwerp hebben konnen dienen. Om nu maar iets hier van te melden, zoo klaagd den Raad hier en daar over *Dr. Mylius* zyne groote heevigheid, en oproerige *Predikatien* teegen den Raad, waar door de burgers teegens haare overigheid zeer opgehist geworden waaren, zoo dat ze daar door oopentlyk ongehoorzaam en wederspannig wierden. Onder anderen werd 'er het navolgende voorval hier van vertelt: *Wanneer hy de opgereezene* Almanach-stryd *de gemeene man teegens de Overigheid op het hoogste verbitterd gemaakt, en het zelve geheel en al overreed was, dat het t'eenemaal met haaren Godsdienst gedaan was, en dat de* Catholyke *Overigheid, door het* op-

(*b*) Vid. Augsburg. Gegenbericht, Append. p. Bb 4. seqq. (*i*) Martin. Crusius Annal. Suev. l. XI. P. III. p. 789. (*k*) Vid. Micræl. H. E. l. III. p. 399. Freher. Theat. V. Illust. p. 343. Strateman. Th. H. p. 1104. &c.

opstooken der Jesuiten , *al lange niet anders in den zin hadde gehad , en nu noch hadde , zoo was het licht de* Euangelische *burgerschap , om de gemeente in 't harnas te brengen , noch daar aan gemist , dat men hen de grootste vreeze voor hunne aanstaande gewisse ondergang noch moeste aan jaagen , of zy daar door (men kan het anders niet achten) tot eenen openbaaren opstand te brengen mochten zyn , het geene volgens de hoope van veele menschen , gelyk als* Dr. Mullers *zendbrieven, uit* Ulm *wel te kennen geeven, het middel hadden moogen zyn, om de* Catholyke *Overigheid , of uit de Stad te jaagen, of, t'eenemaal om 't leeven te brengen. Alzoo is 'er een gerucht ontstaan, dat men op den dag van de H.* Apostelen, Simon *en* Judas, *alle de* Euangelische *binnen* Augsburg *zoude overvallen en vermoorden. Niemand onder de* Predikanten *heeft dit goddeloos en leugenachtig verdichtzel teegen gesprooken, maar ieder een heeft daar toe geholpen , dat het vermeerderd wierd , en aanwiesch : van den Predikstoel heeft men ook veel klaagelyk en jammerlyk geschrey, eenige weeken lang, dagelyks gehoord, het welke de gemeene man oorzaake heeft gegeeven, om dat geene ook te gelooven, wat hunne voorstanders, als die, om hun onverstand, niet liegen of doolen konden, (want zy zouden het ook , van weegen hunnen stand en ampt , niet doen,) zelfs al voor gewis bezorgd , en daar teegen ook het gemeene gebed dies te yveriger aan gesteld hebben. Hier op is terstond in de Stad zulk eene toerustinge van teegenweer, (gelyk het de naam gehad heeft,) geschied, dat de vermoogenste burgers hunne wooningen op 't hoogste hebben beginnen met keetenen te sluiten, te laaten bewaaren , te vertimmeren , en niet alleen met eene meenigte van roers , en borstweeringen , te laaten voorzien , maar ook , knechten in de huizen , met een goed onderhoud van spys en geld, aan te neemen, en zich niet anders aangesteld , als of de Burgers van de* Turken *beleegerd geweest waaren : en alzoo moest men doen , wanneer men de* Catholyken *by den gemeenen man gehaat wilde maaken , op dat de* Predikanten *hun oogmerk en wraake , door het middel der gemeene hulpe , onderstant , en toedoen , mochten verkrygen. Daar is een zeekere straat al hier, alwaar de burgers eenige honderden roers , van allerlye zoort toebereid hadden, die zy nu noch by zich hebben.* (*l*)

Jaar MD. tot MDC.

17. De Raad aldaar klaagd verder , dat *Dr. Mylius* in zyne *Predikatien*, zeer veel, aangaande het onderscheid van een aangebooren en verkoore overigheid, gepredikt, en van deeze laatste zoort gezegt heeft, dat men die wel konde af-schaffen; het welke dan voor het rouwe volk, eene gewenschte alarm-blaazinge tot oproer, moorden, en bloedvergieten geweest was. De *Catholyke* Overigheid heeft hy , beneevens de andere Predikers, gemeenelyk *Goddelooze en verdoemde vyanden der waarheid* , *duivels leedemaaten*, *tyrannen , vervolgers der waarheid , en huichelaars* genoemd : van welke zy dan oordeelen : dat *zulke smaad-woorden niets goeds aan richteden , geen liefde , zachtmoedigheid , vriendelykheid , of burgerlyke ommegang planteden, maar zy hadden tusschen de verbondene van beide de* Religien, *in de stad, alle het onderlinge vertrouwen , vriendschap , en staatkundige vreede, t'eenemaal doen ophouden , en de Overigheid maar gehaat en veracht gemaakt. De lieden waaren na een yder predikatie, noch bitterder na huis gegaan, en wanneer men van het Avondmaal gekoomen was , zoo hadde men bespeurd, hoe in 't gemeen die geene , welke zich voor lieten staan , de beste Christenenen te zyn , de allermeeste afkeer , en vyandlykheeden teegens de Catholyke lieten blyken.* (*m*) Zy naamen het hem ook zeer kwaalyk af, dat hy zyne wedde te *Augsburg* , van 400. fl. *een spot-geld* genoemd hadde , en zy zeggen ; *Deezen* Doctor *was veel duurder , als de Apostelen zelfs , die met weinig vergenoegd waa-*

(*l*) Gegenbericht p. tit. 4. (*m*) Ibid. p. tit. 3.

Jaar MD. tot MDC.

waaren. (*n*) Insgelyks ook, dat hy des Raads kleeder-ordeninge voor onnoodig uitgemaakt heeft, waar door zy hem beſchuldigen, dat hy een aangenaam weereld-prediker is geweeſt, en zich door de wyven, die hy in haare hovaardye verſterkt heeft, by de mannen hadde bemind gemaakt, gelyk als dan ook de gantſche ſtryd, maar een Predikanten, en wyven-ſtryd geweeſt was. (*o*)

18. Wat nu de overige omſtandigheeden aangaat, zoo hebben de andere Predikanten, na *Dr. Mullers* afſcheid, zich gevoegd, en den nieuwen *Almanach* in hunne kerken aangenoomen, en is de ſtryd, van de *Wurtenbergſche* en *Ulmze* Afgezondenen, alzoo bygelegt geworden, dat de Preedikers plegtiglyk op den Predikſtoel *geproteſteert* hebben, dat zy hier inne niet den *Paus*, maar den *Keyzer* volgden, waar meede het dan voor deeze reis bedaard is geworden. Maar de Raad klaagde verder, dat *Dr. Mylius*, van Ulm, door zyn geduurig ſchryven, deezen vreede te rugge wilde dryven, waar door ook de zelve niet lange duurde. Want het *Miniſterium*, en de Ouderlingen, ſtonden na het recht van 't verkiezen en beroepen der Predikers, het geene de Raad zich zelfs aanmaatigde, waar over het, in 't jaar 1586. tot zulk een uiterſte kwam, dat de Raad, op den 13. July, alle de *Lutherſche* Prieſters op een maal afzette, en voor zonnen ondergang ter Stad uit joeg, en ook in hun plaats terſtond andere *Lutherſche* Predikers, van *Neurenberg*, en elders, beriep. Maar het volk was hier over zoo misnoegd, dat het in langen tyd, noch in de kerke, noch ten Avondmaal kwam, alzoo, dat de Raad genoodzaakt wierd, de nieuwe Predikers, allengskens, op eene bekwaame wyze, weeder af te ſchaffen, en anderen in haare plaatze te beroepen. Welke oneenigheid veele jaaren na malkanderen, noch altyd geduurd heeft, zoo dat zeer veel burgers die Predikers, noch eeren, noch erkennen wilden, waar meede men dan ook elders kwaalyk te vreeden is geweeſt. (*p*) En alzoo mocht dit nochmaals wel een aanmerkelyk treurſpel heeten, het welke, door waare wysheid, zachtmoedigheid, en ootmoedigheid der belang neemende, buiten alle twyffel, wel voorgekoomen, en daar meede te gelyk, die groote ergerniſſe en het kwaad, zoo wel by het arme onweetende volk, als de andere *partyen*, welke op de bedryven der *Lutheraanen* een ſcherp ooge hadden, afgewend hadde konnen geweeſt zyn.

(*n*) Gegenbericht p. 2. (*o*) p. t. 4. (*p*) Vid. Oſiander. l. c. p. 975. & Auctores dicti.

Het

HET ZEEVEN-EN-TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de Majoristen.

§. 1.

AAn de nu verhaalde ſtrydigheyd hing ook, *die, van de goede werken, en der zelver noodwendigheyd*, welke wy nu eens kortelyk zullen gaan bezien, welke ook al voor *Dr. Majors* tyd op het *tapyt* gekoomen was, maar die hier na, in zynen tyd, het allermeeſte verhandelt geworden is. Want van *Luther* wierd al in 't Jaar 1537 een woordenſtryd hier over gehouden, waar uyt men wel ziet, dat al toen ter tyd deeze vraage van zommige opgeworpen was. Na dien tyd heeft inzonderheyd het gedachte *Interim* deezen ſtryd weeder opgewekt, wanneer men, in het *artykel* van de liefde en goede werken, deeze woorden geſteld heeft: „Verders, alhoewel de werken, die van God bevoolen zyn, „als noodig ter zaaligheyd, byzonderlyk gedreeven moeten werden, „volgens de woorden: Wilt gy ten leeven ingaan, zoo onderhoud de „gebooden: zoo moeten ook die geene aangepreezen werden, welke by „die gebooden nog gevoegt zyn, en die ook Godzaaliglyk en wel voor„genoomen werden. Wanneer nu de gedachte *Meiſſenſche* Godgeleerde, over deeze woorden, onder anderen, eene verklaaringe maakten, en dit voorſtel, *niemand werd zonder goede werken zaalig*, verdeedigden, zoo begon hunne teegenpartye die daarom ook voort te weederleggen. (*a*) — Begin der vraage van de goede werken.

2. Eyndelyk ſchreef *Dr. Georg Major* toen ter tyd *Profeſſor Theologiæ* te *Wittenberg*, in 't Jaar 1552, een boek teegen *Nicolaas van Amsdorf*, en in 't volgende Jaar, nog een, *van Paulus bekeeringe*, waar in hy deeze leerſtellingen op de zelve wyze herhaalde. Deeze *Major* nu was een leerling van *Luther*, en aan hem zeer lief geweeſt, die ook op zyne aanbeveelinge, *Rector* in de *Schoole* te *Maagdenburg*, al in 't Jaar 1529, was geworden, alwaar *Luther* zyne trouwe zeer hooglyk geroemt heeft. (*b*) Zeeven jaaren daar na wierd hy *Superintendent* te *Eisleben*, daar hy egter niet lange bleef, maar naar *Wittenberg* trok, en aldaar *Doctor* en *Profeſſor* wierd. In den *Smalkaldiſchen oorlog* moeſt hy met de zynen in ballingſchap gaan, daar hy dan een tyd lang, van *Hertog Auguſtus*, tot *Hof-prediker* aangeſtelt, en naderhand, in het *Graafſchap Mansfeld*, van den *Keurvorſt*, tot de opzigt der Kerken verordineert is geworden, tot dat hy in 't Jaar 1552 weeder te *Wittenberg* kwam; alwaar deezen ſtryd dan aanging. (*c*) Maar als hy de gedachte ſchriften uytgaf, zoo hebben *Flacius*, *Amsdorf*, *Gallus*, en andere, zig terſtont daar heftig teegen aangekant, gelyk als wy nu haaſt zullen gaan hooren. Een toen ter tyd leevende *Lyf Artz* van den *Keurvorſt Johan Fredrik* wilde verzeekeren, dat *Major*, van *Dr. Kommerſtad*, *Raads-heer* van *Keurvorſt Mauritz*, daar toe bepraat geworden was, dat hy deeze ſtellinge, op den Predikſtoel, en elders voortgebragt hadde, op dat zy de *Papiſten*, aan 't Hof, dies te beeter daar door vleijen konden: maar welke verhaalinge ik aan zyn plaats laate. (*d*) — Majors belydenis. — Zyn leeven.

3. Wat nu de leere aan zig zelven aangaat, die zoude in de navolgen- — Leer-punten.

(*a*) Vid. omnino Schlüſſelburg. Cat. Hær. lib. VII. p. 28. ſeqq. & nominandi. (*b*) Vid. Epiſtola ejus ap. Seckendorfium lib. III. p. 62. (*c*) Melch. Adami & ex eo Freher. Theatr. Vir. Illuſtr. p. 235. (*d*) Ratzenberger. l. c. p. 32.

Jaar MD. tot MDC.

de ſtellingen beſtaan hebben: *De goede werken zyn noodig ter zaaligheid; Niemand is zonder de goede werken zaalig geworden: Het is onmoogelyk, dat een menſch zonder goede werken, zaalig kan werden.* Zyne eygene woorden hier van werden aldus verhaald, welke een zeeker yveraar goddeloos en godslaſterlyk noemt: „Dit bekenne ik, dat ik voor deezen

Zyn eyge uytdrukkingen.

„geleert hebbe, en nu nog leere, en voortaan al myn leeven zoo leeren „zal, dat de goede werken ter zaaligheyd noodig zyn, en ik zegge „opentlyk, met duydelyke klaare woorden, dat niemand door booze „werken zaalig werd, en dat ook niemand zonder goede werken zaalig „werd, en ik zegge nog meer, dat al wie anders leert, ook zelfs een „Engel uyt den Heemel, die is vervloekt. *Item*, Daarom is het onmoo„gelyk, dat een menſch zonder goede werken kan zaalig werden. (*e*)

Verklaaring en voorwaarde daar by.

Deeze zyne woorden zyn niet alleen van hem zelfs, maar ook van anderen, alzoo verzagt en verklaart geworden, *dat hy aan de goede werken geen verdienſte nog oorzaake ter zaaligheid toegelegt heeft.* Het welke ook verſcheydene Godgeleerde naderhand herhaalt en erinnert hebben; (*f*) van waar het ook zyne aanklaagers zeer verdrooten heeft, dat veele van

Ontſchuldiging van anderen.

hen opentlyk getuygt hebben, *dat* Major *openbaarlyk ongelyk geſchiede.* (*g*) Maar wy zullen liever zyne eygene woorden daar van eens gaan bezien, waar uyt men zelfs de zaak beſlechten kan.

Majors eyge deductie.

„4. Dewyle my de *Flaciaanſche partye*, weegens de noodwendigheid „der goede werken in de weedergeboorene grouwelyk aangeklaagt, en „duyvelſch overgehaalt heeft, ook my beſchuldigt, als of ik geleerd „hadde, dat de goede werken ter zaaligheid noodig zyn; in zulk een „zin, dat volgens der *Papiſten* en *Origeniaanſche Synecdoche* (vervan„ginge) de werken met en neevens het geloove de vergeevinge der zon„den verdienen, en eene oorzaake der rechtvaardigmaakinge voor God „zyn: alzoo betuyge ik voor God, dat ze my het hoogſte onrecht aan-

Beroep aan Chriſti richterſtoel.

„doen, en gedaan hebben, waar ze my voor den richterſtoel van Gods „Zoon reekenſchap van zullen moeten geeven, aan wien ik in deezen „mynen hoogen ouderdom, als aan den rechtvaardigſten Rechter en „herten kenner, die in myn binnenſte ziet, my beroepe. Ik hebbe nooit „of gemeent, of geleert, dat de werken eenige oorzaake der rechtvaar„digmaakinge zyn, maar met de geduurige overeenkoominge der H. „Schrift en der algemeene Kerken *Chriſti*, hebbe ik het daar voor altyd „gehouden en ook geleert, dat de gantſche weldaad der verloſſinge en „zaaligmaakinge, uyt loutere genaade geſchied, dat ze alleen aan Gods „barmhertigheyd, en de verdienſte zynes Zoons, onzes eenigen Hey„lands *Jeſu Chriſti* toe te ſchryven is, en dat ze alleen door het geloove

Beſcheydenheyd.

„aangenoomen werd. Maar ik hebbe wel duydelyk betuygt, dat ik „deeze ſtellinge, de werken zyn noodig ter zaaligheyd, voortaan niet „meer gebruyken zal, door dien die met haare dubbelzinnigheyd „zommige geſtooten heeft. In deeze bekenteniſſe zal ik met Godes „hulpe leeven en ſterven, ik die met myn eene voet nu al in het graf „ga, en met dit geweeten wil ik voor den richterſtoel des Zoons Gods

Vroolykheyd.

„treeden, den welken, dewyle hy alle myne gedachten en werken weet, „het ook bewuſt is, dat ik nooit iets het geringſte van zyne eere en goed„heyd hem onttrokken hebbe, maar dat my van myne vyanden valſche„lyk de ſchuld daar van nagegeeven werd. (*h*)

5.

(*e*) Im buch wider Amsdorffenn p. C. 1. & ex eo ap. Schlüſſelburg. l. c. p. 29. (*f*) Dreſſerus Millen. VI. p. 203. Chriſt. Matthiæ Theatr. Hiſt. p. 1029. & alii. (*g*) Schlüſſelburg. l. c. p. 388. (*h*) In Commonefactione Hiſtorica de Statu &c. & Confeſſione D. G. Majoris recitata Anno 1567. Tom. I. Operum ejus pag. 1203. & in Tom. VII. Scriptorum Publ. Witteb. p. X. 4.

5. Uyt deeze duydelyke verklaaringe van *Major* is dan zoo wel zyne meeninge, als ook de oorzaake te kennen, waarom hy zich in 't laatste voor deeze strydigen voorstellinge gewacht, en de van *Jacobus Andreæ* opgestelde Artykelen, in 't Jaar 1569. onderschreeven heeft. (*i*) Want gelyk als de verstandige heel wel aanmerken, zoo is hy het in den grond met de anderen eens geweest, en hebben maar alleen die geene, welke hem daarom verworpen hebben, zyne woorden op een vreemde en *Papiste* zin getrokken. Gelyk als dan ook zyn goed oogmerk daar by niet te loochenen is, het welke zyne teegenpartyen-zelfs uyt zyne schriften ook aangemerkt hebben: *Hy heeft naamentlyk met zulke lieden moeten kampen, die door eene valsche vryheid de menschen tot een* Epicurisch *leeven verleyd hadden, deswegen hy dan de noodzaakelykheyd der goede werken heeft moeten verdeedigen.* (*k*) Diergelyke aan zich zelven oprechte inzichten en trouwe waarschouwingen, voor de gewoonelyke gerustheyd, en het *Papiste opus operatum* of schyn-werk, in zyne schriften wel te vinden zyn, waar uyt ik maar eenige tot een proef alhier bybrengen zal.

Jaar MD. tot MDC.

Onthoudinge van de voorige propositien.

Goede inzigt.

Teegens de zorgeloosheyd en huychelery.

6. Alzoo schryft hy dan naar de onderrechtinge der *Mansfeldsche Predikers*: ,,Gy moet het niet daar voor houden, dat het u tot de zaligheyd genoeg is, dat gy zoo wat gelooft hebt, en ter Kerke gekoomen ,,zyt, gelyk als het de prys-loopers niet genoeg is te loopen, maar dat ,,het ook van nooden is, tot aan den prys te spoeden, en alles te doen, ,,op dat ze dien verkrygen moogen. En verder: ,,Alhoewel alle de geloovige onder den kring des geloofs begreepen zyn, zoo zullen doch ,,de geene die oprecht leeven, alleen de heemelsche belooninge verwerven. En wyder: ,,Het is niet genoeg het geloove te hebben, en ,,eenigerwyze te kampen, maar by aldien wy ons niet alzoo in 't loopen ,,oeffenen, dat wy ons tot aan het doel toe onverwinnelyk houden, en tot ,,aan het voorgestelde loon komen, zoo zullen wy gantsch niet verkrygen. Waar over de *Predikers* aldus oordeelen: ,,Wanneer nu deeze en veele ,,andere reedenen in *D. Majors* boeken niet genoeg beweezen, dat hy de ,,meeninge der *Papisten* in zyne schriften heeft gevolgt, en gelyk als ,,zyne voorstellingen natuurlyk luyden, die hy ook zelfs verklaart heeft, ,,dat zy de zaligheid aan de verdienste der goede werken binden, en ,,ook zulke reedenen aan het geloove en de werken te zaamen, de zaaligheyd en het heemels loon toeschryven; zoo zullen ze doch ten ,,minsten dat geene betuygen, dat *D. Major* oneygentlyk en verdacht ,,gesprooken, en ontydig met schaade en gevaar der zuyvere waarheyd, ,,zulke reedenen tot krakkeel uyt eenige Oudvaders genoomen en gebruykt heeft. (*l*) En uyt deeze grond schreef de Landgraaf *Philips*, in 't Jaar 1559. aan Hertog *Johan Frederik* hier van aldus: ,,Wy vinden ,,dat 'er wel een misverstand zyn moet, en dat zy in de reedenen ongelyk zyn, maar in de zelfstandigheyd en zin zelve, zyn ze eenig. Want ,,zy in alle deelen willen, dat het geloove niet leedig zy, maar de hoop, ,,liefde, belydenis en goede werken, by zich hebbe, of dat deeze daar ,,uyt moeten volgen. Hy *Major* heeft doch een treffelyk *argument* uyt ,,*Rom.* x. *Zoo men van gantscher herten gelooft*, enz. Maar wy zyn zonder twyffel, by aldien een *Christelyk Synodus* gehouden wierd, zy zouden in dit artykel licht met den anderen over een koomen, (gelyk als het handschrift luyd.)

Schynwerk der Luthersche.

Oordeel daar teegen.

7. Doch *D. Major* heeft ook, niet teegenstaande alle teegenspreekinge altyd

Majors laatste verklaaringe en testament.

(*i*) Vid. Jac. Andreæ Epist. ap. Fecht. Supplem. H. E. p. 287. & 289. (*k*) Schlüsselburg. l. c. p. 333. (*l*) In dem wahrhafften Gegenbericht op D. Majors Repetition, An. 1567.

Jaar MD. tot MDC.

altyd voortgevaaren, om zich op de gedachte wyze te verklaaren, en te verdeedigen, en nog in 't Jaar 1570. zyn *Testament* uytgegeeven, waar inne hy het nu bygebragte, en noch veel meer wydloopig weederhaalt, zich tot de *Luthersche* geloofs-boeken met hert en mond belyd, en hier teegen alle *Papiste*, en aan hem zelfs schuldig gegeevene doolingen, aangaande de rechtvaardigmaakinge en goede werken, verdoemt en verwerpt, ook toezegt de gedachte voorstellingen te zullen laaten vaaren. (*m*) Des niet te min hebben zich zyne vyanden daar niet meede willen laaten afwyzen, maar zy hebben voorgegeeven, dat *Major* de schimp niet wilde hebben van zyn gevoelen te herroepen; daar ze doch hier teegen *Major* te kort deeden, om dat zy de eens op de baan gebragte beschuldigingen, nog altyd, niet teegenstaande zulke klaare vertooningen, zochten te bevechten. Deeze zyne teegenspreekers waaren in 't begin *Flacius*, *Gallus* en *Amsdorf*, welke terstond drie byzondere geschriften teegens hem uytgaaven. Hier na zyn 'er ook noch andere teegens hem opgestaan, als *Joh. Wigandus*, *in de vermaaninge*, *aangaande de nieuwe boete* van *Dr. Major*; de *Jenaasche Godgeleerde*, in hunne zoo genaamde *weederlegginge*, onder den naam der *Saxische Vorsten*, in acht *Capittelen*; de *Lunenburgsche Predikers*, in haare *belydenisse*, insgelyks ook de *Mansfeldsche*, *Gerasche*, of *Reus-blausche*, en andere, gelyk ook het *Bronswyksche Ministerium*, in hunne aanmerkingen over de *Repetitie* van *Dr. Major*.

Zyne vyanden.

8. Maar het mag wel van de meesten, zoo niet van allen, waar zyn, wat een zeeker geleert, en anders niet min yverig Schryver, van *Schlusselburgs Ketter register* aangemerkt heeft; „dat hy, naamentlyk, hier en „daar goddelooze en lasterlyke dingen naar den aart van zyne *disputatien*, „aan *Major* opgedrongen heeft. *Item*, dat *Majors* teegenspreekers hem „eene onrechte meeninge hebben toegeschreeven, alleen maar uyt enke„le ongegronde twistgierigheyd, welke zy teegens de waare en opregte „leeraart gedreeven hebben. (*n*) De baarblykelykheyd zelve geeft zulks ook in alle die stryd-schriften genoegzaam te kennen, hoe lichtvaardig, onchristelyk en wraakgierig de gemoederen geweest zyn, welke recht daar door hebben betoont, dat ze de goede werken minder als niets geacht hebben. Van *Amsdorfs* recht zinneloozen handel hier by, gelyk als zyne eygene vrienden die zelfs genoemt hebben, zullen wy nu haast hooren. Men heeft zig niet geschroomt, uyt te strooijen, als of de Leere van *Major* de menschen tot het *Pausdom* bragt, en eyndelyk, t'eenemaal in vertwyffeling, gelyk als men van een zoo genaamden *Majorist*, genaamt *Stephanus Agricola*, die in 't *Mansfeldsche gebied* daarom afgezet was geworden, heeft voorgegeeven, dat hy zich hier na in de zee hadde gestort, waar by men noch deeze spot-reede gevoegt heeft: *daar was geen walvisch gekoomen, die hem ingeslokt, veel minder, weeder op 't land uytgespoogen hadde.* (*o*)

Hun ongelyk en valsheyd.

Onbedagtheyd en ellende.

Lasteringen.

Teegenstellinge.

9. De meer gedachte *Wigandus* stelt den volgenden inhoud in 't begin van zyn gemelte geschrift, waar meede hy op zyne maniere bewyzen wil, dat *Major*, niet teegenstaande zyne zoo duydelyke verklaringe hier booven, echter nog voor een Ketter te houden is:

1. *Dat de voorstellingen en leere van* Major *aan zig zelven valsch en onrecht zyn, en* Majors *uytleggingen of zin niet lyden konnen* (niet teegenstaande men in 't gemeen zegt, *Optimus interpres verborum quisque suorum*, een ieder is de beste uytlegger van zyne eygene woorden.)

2.

(*m*) Wittenberg 1570. 4. (*n*) Hornbek. Summa Controv. L. x. p. 811. & ex eo Sagittarius Introd. H. E. p. 815. (*o*) Ex Tit. Hist. Georg. Müller Hist. der Form. Conc. C. vi. §. 7.

2. *Dat* Major *nog al veel meer doolingen door zyne uytleggingen in de Christenheyd ingevoert heeft.* Jaar MD. tot MDC.

3. *Dat* Major *ook anders aan meer doolingen en vervalschingen van de Goddelyke leere opentlyk schuldig is, en met zyne verdraayinge daar van zich uit het oordeel der Kerken* (dat is, van eenige weynige, en van andere zelfs verketterde menschen, gelyk als *Flacius* en *Wigandus* waaren.) *onmoogelyk niet kan of zal trekken.*

4. *Dat* Major *zyne doolinge zelfs niet kent, maar die met de Goddelyke waarheid vereenigt.*

5. *Dat het daar meede niet genoeg is, dat hy zulke voorstellingen na deezen niet meer gebruyken wil.*

6. *Dat hy met onwaarheid de Christenheid verblind en verleyd.*

7. *Van de boovenmaate heilige zachtmoedigheid, lydzaamheid, vriendelykheid, en zeer overvloedige liefde van* Dr. Major *teegens alle zyne weederspreekers, daar uit blykt, dat hy de grootste heilig is, en zyne teegenpartyen de grootste zondaars. Dat is recht!*

In het schrift zelfs gebruykt hy, eeven als in deeze laatste woorden, geduurig veel spotternye en hoon, welke aan geen mensch, veel minder nog aan een Godgeleerde betaamelyk zyn. En desgelyks is ook in andere strydschriften met hoopen te vinden.

10. Men heeft ook teegens alle verklaaringe en *protestatie*, de gedagte meeninge van *Major* verdoemd, en van alle Godvrugtige afgevordert, dat ze die uyt de Kerken zouden verbannen. (*p*) Ja zelfs, op dat het te schrikkelyker daar uyt mocht zien, heeft men gesteld, *dat de* Papisten *nog al veel beeter leerden als de* Majoristen. (*q*) Men heeft eenen grooten roem daar uyt gemaakt, wanneer men de Staatkundige overreeden kon, dat zy zig hier in yverig betoonden. Gelyk als dan daar over eenen *van Assenburg* gepreezen werd, dat, als hem een *Majorist*, genaamt Mr. *Johan Ranftius van Noordhuizen*, een zeeker Boek toegeeygent hadde, genaamt *Verklaaringe der geheimenissen van het Lyden Christi*, hy als een man, die van yver brandde, het Boek aan den Maaker, zonder eenige vereeringe, weeder te rugge zond; diergelyke zaaken dan de andere, als Rechtgeloovige, des te billyker eysschen konden. (*r*) Zoodanige zeldzaame dingen zyn by deezen stryd nog meer aan te treffen, maar die ik om de kortheid moet voorby gaan, alleen dat ik nog de schrikkelyke verleiding des Satans, by de teegenspreekers van van dien tyd, uit het voorbeeld van den gedachten *Nicolaus van Amsdorf*, hier kortelyk aanroeren moet. Verkeerde yver.

11. Deeze Man nu heeft zich inzonderheyd in deezen stryd heel dapper willen toonen, en om die reede zeer veele schriften na malkanderen teegens *Major* uytgegeeven. Maar het is hem byna vergaan, gelyk als alle andere verkeerde yveraars, dat hy naamelyk zulk eene meeninge heeft willen verdeedigen, die zelfs onder de blinde *Heidenen* niet eens geleeden zoude konnen werden. Naamentlyk hy hadde teegens de bekentenisse van *Major* deeze stellinge gezet; *dat de goede werken aan de zaaligheid schaadelyk en verderffelyk zyn.* Deeze meeninge nu wisten de *Orthodoxen* zeer aardig te ontschuldigen, en zy verklaarden die van de verdienste, het welke zy echter by de zaaken van *Major* doorgaans niet doen wilden, niet teegenstaande deeze man zelfs, als de beste uytlegger van zyne eygene woorden, zig wel uytdrukkelyk, volgens de waare grond des *Euangeliums*, hier over verklaart hadde. Edog hebben eenige hier oprechter van geoordeelt, en deeze meeninge, ten deele voor

Amsdorfs teegenstellinge en Kettery.

Zyn verdeediging.

(*p*) Schlüsselburgius l. c. c. 53. (*q*) Ibid. p. 273. (*r*) Dedicat. p. 15.

Jaar MD. tot MDC.

voor *uytzinnig*, (*s*) ten deele voor *ongerymt*, (*t*) en ten deele voor *ten hoogsten schaadelijk en verderffelijk* verklaart, *en die eene moeder van alle ergernissen, en een Epicurisch leeven*, genaamt. (*u*) *Melanchthon* noemde het een *grouwelijke leugen*, en hy schreef: *Dat de nakoomelingen zig zouden verwonderen, dat die eeuwe zoo t'eenemaal raazende geweest was, door dien deeze groote uytzinnigheyd nog al haaren toeloop daar in gevonden hadde.* (*x*) Maar die dit noch al ergens in ontschuldigen wilden, hebben het nogtans voor *heterodox* (dwaalende) erkent, en onder het getal der ketteryen moeten zetten. (*y*) Alhoewel de *Formula Concordiæ* deeze stellinge echter nog al niet t'eenemaal verwerpen wil. (*z*) De *Papisten* hebben ten minsten eene eygene *Secte* daar uyt gemaakt, die zy *Amsdorffiaanen* en *rigidi Confessionistæ* genoemt hebben. (*a*)

Amsdorfs norsheid.

12. Verders moet men zig over de hardigheyd van de gedagte *Amsdorf* niet verwonderen, dewyle hy geduurig, in alle zyne schriften, een regt wild en toomeloos gemoed van zig speuren laat. Teegens deezen *Major* heeft hy altoos zeer harde uytdrukkingen gebruykt, welke ook niet minder als *Euangelisch* geweest zyn. Gelyk als hy, in *zyne korte onderrechtinge op Majors antwoord*, onder anderen, deeze stellinge by zyne bekentenisse gezet heeft: *Ik zorge, dat* Georg Major, *in zijn herte, teegens zyn eyge geweeten een Pelagiaan of Papist moetwillens draagt. Want zulks toonen zyne onbeschaamde, wreevelige, en vermeetele woorden genoegzaam, daar hy, in zijn antwoord teegens my aldus spreekt: Ik hebbe alzoo geleert, en ik zal ook alle myne daagen zoo leeren, dat de goede werken ter zaaligheid noodig zijn, en ik zegge opentlijk met klaare en duydelijke woorden, dat niemand door booze werken zaalig werd*, (God bewaare ons voor grooter konst!) *en dat ook niemand door de goede werken zaalig werd, en ik zegge verder, al wie anders leert, zelfs ook een Engel uyt den Heemel, die zy vervloekt*, (nettekens lieve gevader!) *Wel aan dan hoe gevalt u nu dat? Dat heet iemand, meene ik, een knip op de neus zetten, en hy zegt verder, alzoo ik weete, dat dit de rechte Prophetische en Apostolische leere is*, (hoe of het faalde, en niet waar was! maar hy voegt daar by) *zoo ze recht verstaan werd.* (dit staat wel daar by, en het is ook hoog noodig.) (*b*)

Kwaade uytleggingen.

13. En daar hy zelfs zyne voorstellinge, aangaande de verdienste, maar alleen verstaan en bepaalt wilde weeten te zyn, zoo liet het dog zyne teegenpartye niet toe, maar hy schreef stout in 't openbaar: *Derhalven zegge ik*, Nicolaas van Amsdorf, *al wie deeze woorden, zoo als ze daar staan (de goede werken zyn tot de zaaligheid noodig) leert en predikt, dat de zelve een* Pelagiaan, Mammeluk, *en verloochenaar van* Christus, *en een dubbelde* Papist *is.* (*c*) En elders: *Wy verdoemen die voorstellinge, de goede werken zijn tot de zaaligheid noodig, want die woorden, gelyk als ze daar staan en luyden, konnen niet anders verstaan worden, als dat de werken de zaaligheid verdienen, daarom konnen of zullen wy die in onze Kerken geenzins gedoogen, nog lyden.* (*d*) Hier over heeft hy ook zyne meeninge, die met recht van een ieder was verworpen, echter in een eyge schrift willen verdeedigen, alhoewel op eenen zeer slechten grond, gelyk als wel licht te bevroeden is. De tytel van dit boek is: *Dat de voorstellinge: de goede werken zijn schaadelijk voor de zaaligheid, eene rechte Chri-*

Ketter-maakery.

(*s*) Hornbek. l. c. & alii. (*t*) Osiander l. c. C. XXXI. p. 669. (*u*) Bucholzerus Ind. Chron. p. 581. & ex eo Janus Gruterus in Chronico Chronicor. To. III. p. 1068. (*x*) Consil. & Resp. P. II. p. 360. & Orat. To. V. p. 595. (*y*) Dresserus Millen. VI. p. 188. Stockmannus Elucid. Hæres. p. 23. (*z*) Vid. Hutterus Explic. F. C. p. 437. (*a*) Vid. G. Marcel. Chronol. Eccl. Sec. XVI. p. 1. (*b*) Im unterricht Anno 1552. p. A. 4. (*c*) Ibid. p. seqq. (*d*) In der offentlichen bekäntnusz der reinen lehre des Euangelii. p. D. 2.

Chriſtelijke voorſtellinge is: in 't jaar 1559 *in* 4°. Zyne andere meeninge is uyt zyne ſchriften nog al klaarder te zien, welke doorgaans niets anders als ſtrydigheeden, en daar by ontallyke ſcheldwoorden, in zig houden. De verwerde onluſten, welke te *Maagdenburg* met hem zyn voorgevallen, zyn niet onbekent, alhoewel het hier de plaats niet is, om zulks te verhaalen. (*e*) Wat voor een ſchrikkelyken onruſt daar over ontſtaan is, dat hy zich zelfs tot *Biſſchop van Naumburg* hadde laaten maaken, wanneer niemand van de *Capitulaaren*, of iemand anders, daar aan gewilt heeft, zulks zal elders verhandelt werden, en daar is hier booven ook al eenigzins iets daar van aangeroert. (*f*) Maar dit is niet voorby te gaan, wat eenige hier by aanmerken, dat deeze veranderinge tot den *Smalkaldiſchen oorlog* by na de grootſte aanleydinge heeft gegeeven. (*g*) Ja de *Papiſten* hebben opentlyk en ernſtelyk haar verdriet daar over getoont, dat *Amsdorf* toen ter tyd eenen penning liet ſlaan, daar op de eene zyde, een *Cardinaals hoofd* met dit opſchrift, gemunt was: *Effigies cardinum mundi* (de gedaante van de heeren des weerelds) en op de andere zyde, *een zots kap* met de woorden: *Effœminati dominabuntur eis* (de verwyfde zullen over hen heerſchen.) (*h*) Maar of dit de rechte aart al was, om 't *Euangelium* voort te planten, zulks kan een ieder heel licht beſeffen.

Jaar MD. tot MDC.

Onruſtige handel.

14. Hy is anders by na van de zelve ouderdom als *Luther* geweeſt, en hy hadde met hem byzonder wel konnen over een koomen, aangezien de vierige geſteltheid van hun beyden hen wel mag vereenigt hebben, nademaal hy al in 't Jaar 1525. en laater, zeer vierig teegens de *Domheeren* te *Maagdenburg*, en andere *Papiſten*, geſchreeven en gepreedikt heeft, waar door hy ook wel meenig zwak gemoed te rugge gedreeven mag hebben. (*i*) Eyndelyk is hy in eenen zeer hoogen ouderdom, in 't Jaar 1565. te *Eyzenach* geſtorven, maar zyn teegenparty *Dr. Major*, in 't Jaar 1574, op wiens graf-ſteede, in de *Slot-kerke te Wittenberg*, onder anderen, deeze woorden ſtaan: *Hy ruſt in Chriſtus, en hy heeft den arbeid, de zorgen, ſmerten, en ellende van dit leeven, afgelegt: wat hy geleeft heeft, dat heeft hy in 't geloove voor Gods Zoon geleeft, die hem lief heeft gehad, en zig zelven voor hem gegeeven.* En zoo veel was ook van deeze ſtrydigheyd aanmerkens waardig te gedenken.

Heftige heid.

Amsdorfs en Majors dood en begraavenis.

(*e*) Vid. Matth. Judicis & Joh. Wigandi ſcripta adverſus eum, inprimis illius von des Herrn Nic. Amsdorffs ſeilurtheil und wiederruff deſſelben in der Magdeburg. ſache von auſzführung der Predicanten An. 1564. 4o. (*f*) Vid. Seckendorf. l. III. p. 391. 409. 461. Melch. Adami p. 68. Freherus Theatr. p. 400. (*g*) Bucholzerus Ind. Chron. p. 557. & alii. (*h*) Vid. Seckendorf. l. c. p. 478. (*i*) Vid. Scripta wider die lügenprediger des hohen Thumbs zu Magdeburg N. A. Wittenb. 1525. auf erfordern der Thumprediger zu Magdeburg, erbeut zich zu diſputiren auff dem künfftigen Reichstag zu Regenſpurg N. A. Auff Cyclops antwort replica N. A. 1525. u. ſ. w.

HET ACHT-EN-TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de Synergiſten.

§. 1.

MEt deeze ſtrydigheeden waaren nu verder nog eenige andere verknogt, waar over byna eeven den tot nu toe beſchreevene perzoonen teegen den anderen te velde zyn getrokken. Want als de *Lutherſche Leeraars* nu eenmaal verdeelt, en tegens elkanderen zelfs in mistrouwen

Verdere verdeeltheeden der Lutheraanen.

en

Jaar MD. tot MDC. en verbitteringe geraakt waaren, zoo bleef het niet by een eenig strydig punt, maar daar wies altyd de eene stoffe of twist-appel uyt de andere, zoo dat het 'er over al, in de kerken, ten uyttersten verwert onder een ging, en die geen waare grond in Gods woord, en de kragt des *H. Geests* zelve hadde, die wist niet, waar hy zich aan houden zoude. De zoo genaamde yverige *Luthersche* hadden eens, teegen *Melanchthon*, en zyne aanhangers eene uyterste vyandschap opgevat, waar door zy hem over de voorheen gedachte dwaalingen nog meer beschuldigden, en hem onder anderen, ook de aanvoerder van de *Synergisten* noemden. Maar door dien deeze man, in de nu reeds verhaalde, en volgende twist-zaaken, altyd, gelyk als op een tooneel verschynt, en dat de meeste grond van de na *Luthers* dood voorgevallene *disputen*, in desselfs verdeeltheid van *Luther* bestaat: zoo zal ik alleen, hier ter plaatze, sommige noodwendige aanmerkingen dies aangaande voor af ter needer stellen, welke de gantsche zaak verder verlichten zullen, waar by de Leezer ook de nieuw uytgekoomene *Historische Calender* van *Melanchthon* kan nazien.

Melanchthons handel.

Vernuft- en twyfelgronden.

2. Voor eerst is het dan meer als al te gewis, en onder de verstandige genoegzaam bekent, dat hy aan zyn eyge vernuft al te zeer heeft gehangen, daar door hy ook, niet teegenstaande zyne scherpzinnigheyd en *Philosophie*, heel dikmaals in zyne oordeelen en bedryven gemist heeft. De veelvuldige bestraffingen van *Luther*, over zyne bevreestheid en ongeloove, zyn uyt zyne schriften bekent, alwaar hy, inzonderheid op de *Philosophie* van *Philippus*, zeer t'onvreede is geweest, en hem dikmaals van derzelver verleidinge heeft overtuygt. (*a*) Noch is het verder uyt de schriften van dezelve tyden, en in 't byzonder van zyne eygene openbaar, dat hy zyne grootste wysheid en kennisse uyt de *Heydensche* schriften gehaald, en zich ook in de gewichtigste handelingen, nu en dan, met een vers of spreuke uyt eenig oud *Heidens Bacchant* getroost en onderrecht heeft. Zyne boovenmaaten groote, ja verderffelyke neiginge tot de *Heidensche schriften*, en de *Aristotelische Philosophie*, is hier booven naar behooren nu reeds al aangeweezen geworden. Waar uyt dan ook aldaar en elders in 't gemeen klaar blykt, hoe hy in de plaats der Godelyke en boovennatuurlyke werkingen van Gods Geest, in 't gemeen op de natuurelyke wysheid en kragt is gevallen, en daar inne ook gerust heeft. Waar in hy dan ook van zyns gelyke natuurelyke verstandige gemoederen, dies te eerder toeval en achtinge gekreegen heeft, hoe meer de natuurelyke welspreekentheid en andere gaaven, de menschen tot zig lokken konden. Om welke reede het een zeeker Schryver, in dien tyd, ook niet kwaalyk uitgedrukt heeft, dat hy te *Wittenberg* het *regnum literarium*, of letter-ryk, in gehad heeft. (*b*) En een ander Schryver verhaalt, dat, al wie hem niet aangestaan heeft, die heeft hy voort eenen onverstandigen ezel geheeten. (*c*)

Heidensche wysheid.

Letterlyk Ryk.

Vleyery teegen Lutherus.

3. In 't begin schikte hy zich wel byna geduurig naar de luym van *Luther*, en vleidde hem op het allervriendelykste, hy noemde hem zynen *liefsten Vader*, en wist zich hier in heel verstandig te houden. (*d*) *Erasmus* merkte ook in 't Jaar 1529. aan, dat *Melanchthon*, *Luther* altyd zachtjes naging, en weeder goed zocht te maaken, dat hy hadde verwerd. (*e*) Maar allengskens reezen 'er veelerhande twisten tusschen hen beyden, en wel voornaamentlyk over de reeds gedachte leere, van de noodwendigheid der goede werken. Want als aan *Luther* die leere eens van

Aanvangende oneenigheeden met Luther.

(*a*) Luther Tom. v, Altenb. p. 163. seqq. & al. (*b*) Joh. Hagius Vita Lotichii. p. 445. (*c*) Ratzenberger Hist. MS. p. 6. (*d*) Epist. ad eu. Vol. 1. Epist. p. 290. (*e*) Libro contra quosdam, qui se falso jactant Euangelicos, repetent. Sculteto Anal. Ev. P. 11. p. 249.

van een toehoorder van *Melanchthon*, genaamd *Conradus Cordatus*, voorgebragt wierd, zoo hield die terstont daar eene *Disputatie* teegen. Maar alhoewel dit aan *Philippus* heimelyk verdroot, zoo liet hy echter daar niets altoos van blyken; evenwel was hem *Luther* verdagt, als of hy maar alleen groot wilde zyn, en hy onderhield ondertusschen vlytig eene onderhandelinge met *Bucerus*, en de *Switzersche Godgeleerde*, gelyk als een zeeker Man toen ter tyd heel wel aangemerkt heeft. *(f)* Omtrent de zelve tyd, in 't Jaar 1537. hadde de *Keurvorst* aan *Luther* ook al geklaagt, dat *Melanchthon* en *Cruciger* andere manieren van spreeken, aangaande de rechtvaardigmaakinge en de goede werken, gebruikten, en ook dat de eerste in de uytgeevinge der *Augsburgsche Belydenisse* eenige woorden verandert hadde. *(g)*

Jaar MD. tot MDC.

Nayver.

4. Verders hebben *Luthers* vertrouwste vrienden, en hy zelfs, *Philippus* nooit ter deege vertrouwt, zoo dat het wel tot eene openbaare afbreekinge gekoomen zoude geweest zyn, by aldien de *Keurvorst* zelfs *Luther* niet ernstig toegesprooken hadde: dat hy hem dog wat verschoonen zoude, en hem niet zoo opentlyk met naame weederleggen; *(h)* want *Melanchthon* was nu al gewoon, in het punt van het *Avondmaal*, en anders, zeer van *Luther* af te wyken, en hier teegen de *Switzersche Godgeleerde* naader te koomen, alhoewel hy het echter meest altyd bedekt en heimelyk deed, doch 't welke *Luther* heel wel merkte. *(i)* Ook kwam hier nog al by, dat de natuur en gesteldheid van deeze twee Mannen zeer teegen den ander strydig was, door dien *Luther* vierig en toornig, maar den ander gemaatigt, loos, geheim, vreesachtig en bezaadigt was; en wanneer *Luther* in eenige heevigheid uitspatte, en iets verzag, zoo zmerte het *Melanchthon*, en hy schreef wel aan zyne vertrouwde vrienden: *Dat God dog deezen misgreep zelfs wilde verbeeteren. (k)* Men verhaald ook, dat een zeeker *Magister* te *Wittenberg*, genaamt *Georgius Æmilius*, een Landsman van *Luther*, *Melanchthon* eens in 't punt van 't *Avondmaal* gevraagt heeft, en als deeze antwoordde: dat *Luther nimis crasse* (al te plomp) van die zaake geschreeven hadde, en die daar op zeyde, dat men zich echter met *Luther* daar over moest verdraagen, zoo heeft *Melanchthon* met ongeneugte daar op gezegt: *Gy Hartzlanders* (gelyk als *Luther* ook was) *zyt zoo hartnekkig, dat gy niemand neevens u wilt laaten gelden. (l)* Hy zoude ook na de dood van *Luther*, teegen *Dr. Kilian Goldstein*, te *Halle*, gezegt hebben: *dat het nu de tyd was, dat hy zyne meeninge ook eens vry uit mogt zeggen, het geene hy by* Luthers *leeven nooit hadde derven doen. (m)*

Vyandschap tusschen hen.

Ongelyke gesteldheid.

Oordeel van Luthers heevigheid.

5. Wien de gemoederen der Geleerden, en hunne gewoonelyke hoogmoedigheid, als ook de daar uyt ontstaane nayver, afgunstigheid, lasteringen en strydigheeden bekend zyn, gelyk als die ook nog wel daagelyks voorvallen, dien zullen alle deeze zaaken geenzins ongelooffelyk voorkoomen. Byzonder daar dit wel te recht de grootste en zwaarste strik is, waar door de Satan zelfs de aanzienelykste Mannen, van weeder zyden, gezogt heeft te doen vallen, en onbekwaam te maaken. Waar by ook meestendeels de onverstandige verheffinge, loftuyterye, en verwonderinge, welke de Leeraars in 't gemeen van hunne toehoorders en schutsgenooten weedervaart, dit zoo schaadelyke vuur pleegt op te blaazen, waar door zy, by aldien ze niet voorzichtig en neederig blyven, zig al gemeenelyk laaten opblaazen, en alzoo onvoorziens koomen te vallen.

(*f*) Ratzenberger l. c. p. 5. (*g*) Ap. Seckendorffium lib. III. p. 165. (*h*) Ap. Seckendorf. l. c. p. 448. & 581. (*i*) Vid. omnino Theol. Witteb. Refutatio Tractatus Histor. de Sententia Melanchth. de Cœna S. Witt. 1599. in Apol. (*k*) Epist. Volum. ad Camerar. p. 103. (*l*) Ratzenberger l. c. p. 7. (*m*) Ibid. p. 26.

Jaar MD. tot MDC.

Dat nu *Melanchthon* van zulke verzoekingen niet t'eenemaal vry is geweest, hier aan laaten ons zyne schriften in die tyden geenzins twyffelen, in welke hy by na doorgaans van allen, als *de algemeene leermeester van gantsch Duytsland, als een Kooning en juweel van alle Geleerden*, en diergelyke, *getituleert word.* Men prees hem als een *Regent der waagens van Israel, het ligt van Duytsland, het eenige ooge van de Universiteyt, na welkers verlies zy alle in't duister zouden moeten tasten.* (*n*) Maar waar van hier niet verder te melden is, als dat wy het begin en den grond van de zoo langduurige en schrikkelyke oneenigheid tusschen de leerlingen van *Luther* en *Melanchthon*, uyt de gezeyde omstandigheeden zullen aanmerken, welke wel hier na by de Historie der *Gereformeerde* breeder verhandelt zullen werden, en het geene hier booven ook al eenigzins geschied is.

Verheffing en lofuyteryen van Melanchthon.

6. Om nu tot onze voorhebbende zaake te koomen, deezen stryd, van het *Synergismus*, ontstond oorspronkelyk uyt de beschreevene toestand van *Melanchthon*, en den handel met het *Interim* gaf daar de geleegenheid verder toe. Want de booven beschreevene Godgeleerden, welke de artykelen van het *Interim* iets toegaaven, deeden zulks ook in het *artykel van de bekeeringe des menschen*, dat zy, naamelyk, eenige συνέργειαν, of *meedewerkinge der genaade en des vryen wils*, toegestaan hebben. De eerste oorsprong nu van deeze aangegeevene doolinge wierd nochmaals uyt de schriften van *Melanchthon* gehaalt, als die in de veranderde *Augsburgze belydenisse* gezet hadde. *De H. Geest helpt ons, in de bewerkinge der Geestelyke geregtigheid, in ons.* Item: *De H. Geest helpt in onze herten de inwendige beweegingen opwekken, wy ontfangen den H. Geest, wanneer wy het Woord Gods toevallen.* (*o*) Insgelyks in de Duitsche druk van zyne *Apologie*: *Wy zeggen, dat de vrye wil, en het vernuft, in geestelyke zaaken, alleen niets vermoogen.* (*p*) En eyndelyk in de nieuwe druk van zyne *loci communes*: *Men kan eenigermaaten het Euangelium gehoorzaam zyn, den Zoone Gods hooren, en wanneer men zig met Gods Woord onderhoud, zoo helpt God dan verder.* (*q*) Van deeze zelve meeninge wierd ook *Dr. Johan Pfeffinger* gezegt te zyn, dewyle hy in't Jaar 1555. eene *Disputatie* van de vrye wille heeft gehouden, in welke hy in de XIII. *stellinge, drie oorzaaken der bekeeringe heeft gezet, naamentlyk, de H. Geest, die door het Woord het gemoed des menschen beweegt, dat het overweege, en de wille, die de H. Geest gehoorzaam is, en Gods hulpe aanroept.* (*q*) *Item*, gelyk het iemand herhaald: *De mensch, eer hy den H. Geest ontfangt, kan alreede God niet veragten, hy kan hem byvallen, ja ook met zugten zyne hulpe aanroepen.* (*r*)

Oorsprong van 't Synergismus.

Uyt de schriften van Melanchthon.

En D. Pfeffinger.

7. By deeze voegd men noch al meer andere, die van deeze zelve meeninge zouden zyn geweest, gelyk als *Dr. Major*, uit zyn *Postil*, over de *zendbrieven*, *Dr. Paulus Eberus*, uyt de belydenisse van de vrye wille, welke hy in 't Jaar 1561. aan den *Keurvorst Augustus* heeft overgegeeven, *Dr. Paulus Crellius* uyt eene *Oratie*, en wel voornaamentlyk, *Victorinus Strigelius*, met welke het byzonder veel werk daar over gegeeven heeft. Gelyk als hy dan ook in die bekende *Disputatie*, welke 'er tusschen hem en *Flacius*, aangaande dit punt, is voorgevallen, deeze stellinge verweert zoude gehad hebben: „De mensche heeft voor de wee- „dergeboorte noch zoo veel natuurelyke kragt overig, dat hy zich eeniger-

Uyt andere. Major Eberus. Crellius. Strigelius.

(*n*) Mich. Lucius Epist. ap. Fechtium Epist. Theol. P. IIX. p. 883. (*o*) Artic. XIIX. (*p*) To. IX. Witteb. Germ. pag. 361. (*q*) Loco de lib. Arbitr. vid. Hutterus Explic. Form. Conc. p. 228. Autor des Geschichts-Calenders der Leipz. Superint. Num. I. (*r*) Amsdorff in der öffentlichen bekäntnisz p. d. 4.

Jaar MD. tot MDC.

„germaate tot de genaade Gods voorbereyden, hem dezelve toeëigenen, en de Goddelyke beloften byvallen kan, alhoewel heel zwakkelyk. (s) Eindelyk reekent men ook daar by den *Professor* en *Superintendent* te *Jena*, *Dr. Joannes Stöſſelius*, welke de ſtellinge van *Strigelius* ook aangenoomen, en neevens hem heel veel gewoel daar over gemaakt heeft.

Stoſſelius.

Onruſt in Thuringen daar over.

8. Wat voor onruſt en verwerringe daar toen ter tyd ook al ontrent die zelve zaak voorgevallen is, zulks kan men uit de oude oirkonden wel zien. Want als *Strigelius* in 't Jaar 1557. van *Flacius* over de gedachte meeninge aangevallen, en hier na, beneevens eenige andere, in de gevangenis geworpen wierd, zoo wierd de verbitteringe onder malkanderen altyd maar grooter. Al waarom, wanneer *Strigelius* hier na, beneevens *Stoſſelius*, aan 't Hof weeder gehoor, en daar door magt kreegen, zoo brägten zy het ook daar toe, dat 'er in 't Jaar 1562. wel 30. Predikers in 't zelve Land afgezet en verdreeven wierden, waar toe den *Cancelier* te *Weymar*, *Dr. Christian Pontanus* of *van den Brugge*, zich ook liet gebruiken, dien God daarom hier na ook geſtraft heeft, gelyk als hier booven by de *Gothaſche Oproer* nu reeds al verhaald geworden is. Maar deeze Predikers hebben de opgeſtelde *Declaratio Strigelii* niet willen onderſchryven, welke hen de Vorſtelyke Raaden, en Godgeleerde, (daar onder *Dr. Maximilianus Morlinus*, *Joachimus Strigelius*, en de gedachte *Stoſſelius* waaren) voorgelegt hadden. Hoe dat toen ter tyd ook *Flacius* moeſt wyken, zal elders te zien zyn. Maar *Strigelius* is kort daar op naar *Leipzig* geweeken, en aldaar *Professor Theologiæ* geworden, alwaar ook in 't Jaar 1567. de verdreevene Predikers weeder herſteld zyn geworden, van daar is hy in 't Jaar 1566. eyndelyk in de *Paltz*, en na *Heidelberg* gekoomen, en drie jaaren daar na aldaar, aan eene geraaktheid, geſtorven. (t)

Afzettinge der Predikers.

Ellende van de twiſtzieke Godgeleerden.

9. En alzoo heeft ook deeze ſtryd, met de doodelyke afſcheid der belang-neemende, allengskens opgehouden, alzoo dat ook de *Regenten* zelve zig wel gaarne tot ruſt begeeven zouden gehad hebben, wanneer maar die geene van de Geeſtelykheid zich ſtil gehouden hadden, welke dit vuur in hen opgeblaazen hadden. Aangezien het uyt deeze Hiſtorie van *Strigelius* nogmaals blykt, hoe dat alleen de Godgeleerde aan alle zulken onruſt de ſchuld gehad hebben, welke zig ook al eenigzins by zulk een twiſt, in het gemeene weezen verder heeft uytgebreyd. Insgelyks blykt het hier uyt, hoe uyttermaaten ongelukkig zulke Heeren geweeſt zyn, die in de handen van diergelyke twiſt-zieke Mannen zyn geraakt, en van hen tot veele tyrannye, geweetens-dwang en beleedigínge der onſchuldigen, opgehitſt zyn geworden; daar zy naderhand wel berouw over hadden, en het weeder herroepen moeſten, gelyk als alhier aan den *Weimarſchen Vorſt*, *Hertog Johan Frederik de tweede*, wel te zien is. Ook is de erbarmelyke toeſtand van zulke vleeſchelyke Godgeleerde openbaar, welke over de bekeeringe, of andere geeſtelyke zaaken, onder malkanderen getwiſt hebben, eer zy noch zelfs eens waarlyk in hunne herten verandert, en alzoo bekwaam geweeſt waaren, om over geeſtelyke zaaken, ook geeſtelyk te konnen oordeelen, gelyk als men dan,

 van

(s) Vid. omnino Schlüſſelburg. Catal. hær. L. v. p. 13. ſeqq. & Strigelii ſcripta omnia eriſtica. Item derer Theologen zu Jena bekäntniſz von 5. ſtreitigen Artikeln, Jena 1570. in 4°. Etliche ſchriften und handlungen der Wittenberg. Theologen und Vict. Strigelii was zu halten ſey von ſeiner Synergia Wittenb. 1563. 4°. Nic. von Amsdorf wider die Synergiam V. Strigelii Magdeburg. 1564. Heshuſ. de ſervo hominis arbitrio & converſione ejus per Dei gratiam contra Synergiæ Aſſertores. Ibidem 1564. &c. (t) Vid. Vita ap. Melch. Adami & Freher. alioſque Schüſſelb. l. c. p. 88. ſeqq. & in Poſtilla P. 1. p. 188. Remp. Sächſ. Calender. p. 16. 86. 279. 313. Fechtius Supplem. Hiſt. Eccl. p. 91. 249. 253. 259.

Jaar MD. tot MDC. Ellende van Strigelius.

van deezen *Strigelius*, in het byzonder, uit zyne schriften ziet, dat 'er niets anders als louter vernuft, en een natuurlyk Heidensch weezen en opznyerye, by hem alzins geheerscht heeft; ik laate staan, dat 'er daar en booven allerhande onbetaamelyke dingen van hem verhaald werden, die ik nu voorby ga. Van *Stoffelius* wil men verzeekeren, dat, als hy van weegen het *Crypto-Calvinismus*, uit zyn *Superintendentschap* (opperkerkvoogdyschap) te *Pirna*, daar hy van den *Keurvorst*, na zyn vlucht uit *Jena*, beroepen was geweest, op de sterkte *Senftenberg*, gevangen gezet geworden is, daar hy in vertwyffelinge gevallen, en ook daar in gesturven is, na dat hy zich zelfs des *Zatans lyf-eygen genoemd hadde.* (u) Alhoewel andere aan deeze omstandigheeden willen twyffelen, om dat dit verhaal van zyne teegenpartye afkomt. (x)

Eynde van Stoffelius.

(u) Vid. Dillher im weg zur seligkeit Part. 1. cap. 2. (x) Adrian. Bayerus & Freherus l. c. p. 240.

HET NEEGEN-EN-TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de Flaciaanen.

§. 1.

DEeze wytloopige en langduurige stryd zal de *Historie* der *Luthersche oneenigheeden* volkoomentlyk wel verklaaren, door dien *Flacius* en *Melanchthon*, de *Lutheraanen* in 't gemeen, na *Luthers* dood gelyk als in de weegschaale gehouden hebben, en in twee leegers verdeelden, welke onder deeze twee aanvoerders, teegen malkanderen streeden. *Flacius* dan was een balling uyt *Illyricum*, en van de stad *Albona* geboortig, van waar hy, in eene groote armoede te *Basel* kwam, in 't Jaar 1539, en aldaar van *Simon Grynæus* aangenoomen en onderweezen wierd. Daar na hield hy zich een tyd lang te *Tubingen* op, en kwam eyndelyk in 't Jaar 1541 naar *Wittenberg*; aldaar begon hy ook aanstonds de *Studenten* in de *Grieksche* en *Hebreeuwsche* taalen te onderwyzen. Ontrent die tyd heeft hy onbeschryvelyke aanvechtingen uytgestaan, voornaamentlyk, over de punten *van Gods toorn*, *van de verkiezinge*, *en van de zonde*, alzoo dat 'er ook opentlyk op den Predikstoel, voor hem gebeeden wierd. Na dat hy nu hier van verlost was, wierd hy *Magister*, en hier na, in 't Jaar 1544 *Professor Hebr. Ling.* aldaar. Maar door dien de *Smalkaldische oorlog* zich daar heene wende, zoo week hy naar *Bronswyk*, en voer in 't onderwyzen voort, hy hadde ook weegens zyne bekwaamheid, een grooten toeloop. Na de geeyndigde oorlog, kwam hy weeder te *Wittenberg*, en geraakte wel haast over het uytgegeevene *Interim*, met *Melanchthon* in stryd, dewyle hy neevens de *Neder-Saxische Godgeleerde* zich teegens hem aankante, en de *Papisten* niets het geringste toegeeven wilde. Nu kwam, by de beroerten van dien tyd, ook *Nicolaus Gallus* van *Regensburg* daar heen, met welken *Flacius* zich byzonder sterk verbont, buyten alle twyffel, om dat zy van een zelve zin en gesteltheyd waaren, zoo dat ze ook met malkanderen, vrywillig, en heymelyk naar *Maagdenburg* trokken, alwaar hy in de drukkerye eenen tyd lang *corrigeerde*, en te gelyk, teegens het *Interim*, en de zoo genaamde *Adiaphoristen*, allerhande zaaken schreef. (a) Ziet hier booven het IV. *Cap.* §. 9.

Leevens-loop van Flacius.

Aanvechtingen.

Zyn leeven te Wittenberg.

2. Na

(a) Vid. H. Pantaleon Vir. Illustr. Germ. P. III. p. 438. Melch. Adami Vit. Theolog. pag. 272. Freherus Theatr. p. 236. Quensted. Patr. Illustr. Vir. p. 262.

2. Na die tyd wierd hy op de nieuwe *Universiteyt* te *Jena* beroepen in 't Jaar 1557. maar in 't Jaar 1562 aldaar weeder afgezet, over den handel, die nu haast verhaalt zal werden. Diesweegen hy zyn overige leevens tyd in ballingschap onder veelerhande twist en ongemak, ten deele te *Regensburg*, ten deele te *Antwerpen*, *Straatsburg* en *Frankfoort*, doorgebragt heeft, alwaar hy in 't Jaar 1575 in den ouderdom van 55 Jaaren ook gestorven is. (*b*) En dit nu is zyne korte leevens beschryvinge, van welke ik my nu tot de strydigheeden zelve ga wenden; die wel, wat het *Interim*, en de *Adiaphora* aangaat, reeds al in de *voorige hoofdstukken* beschreeven zyn. Het begin der oneenigheeden, tusschen hem en *Melanchthon*, werd dan alzoo beschreeven: *Flacius* was eigentlyk geen leerling van *Melanchthon*, en om die reede by hem ook in geen groot aanzien, maar wel veel eer met zyne vermaaningen, hem verdrietig en lastig geweest, wanneer hy hem tot standvastigheid teegen het *Interim*, en anders, vermaande: Men klaagde ook over hem, dat hy de *Wittenbergers*, terwyl hy by hen was, op alle hunne zaaken heel scherp hadde nagegaan, alle hunne reedenen en bedryven naauwkeurig uytgevorscht, en dat hy in 't byzonder de boekzaal van *Melanchthon* altyd doorsnuffelt, en alle de briefkens daar in doorgezien, ja zoo zeer, dat hy ook eens daar op betrapt wierd, dat hy zijn gesloote taafel opgebrooken, en zijne geheime brieven geleezen hadde. Hy heeft ook, na dat hy een groote voorraad van allerhande beschuldigingen by een vergaadert hadde, onderscheidene schriften, op verdichte naamen, teegen de *Wittenbergers* uitgegeeven: om welke reede men hem ook alomme heeft zoeken verdagt te maaken, als een *turbator tranquillitatis publicæ*, *desertor Academiæ & Ecclesiæ*, *ingratus ergà Præceptorem*, *&c.* Dat is: *als een verstoorder der algemeene ruste*, *verlaater der Hooge Schoole en Kerke*, *en als een ondankbaare jeegen zynen Leermeester*, *enz.* En zulks alles nog wel des te meerder, na dat hy zig op eene heymelyke wyze, uyt de stad *Wittenberg* hadde weg gemaakt. (*c*)

Jaar MD. tot MDC.

Te Jena.

Ballingschap.

Oneenigheid met Melanchthon.

3. En het is voorwaar heel wel te gelooven, dat die twee ongelyke natuuren, van weederzyden malkanderen niet wel hebben konnen verdraagen, waar by dan nog wel een sterke na-yver gekoomen mag zyn; door dien *Flacius*, weegens zyn scherpzinnig verstand en hooge geleertheyd, van veelen zeer hoog geacht wierd, welke gaaven men ook nu nog, in zyne schriften, en inzonderheyd, in zyn groote werk der *Kerkelyke Historie*, zien kan. Gelyk als hy dan in 't gemeen, van de Geleerde zeer daar over geroemd word, dat hy, niet alleen met zyne schriften groot nut heeft gedaan, maar ook, om dat hy, ten tyde van het *Interim*, met zyn weederstand teegen de *Papisten*, heel veel goeds heeft uitgewerkt. (*d*) Men zegt ook, dat hy ten uytterstèn oprecht is geweest, en van die geene het meeste heeft moeten lyden, welke zig zelfs voor Rechtgeloovige en *Luthersche* uytgegeeven hebben, maar die het echter ondertusschen met andere in 't heymelyk gehouden hadden. (*e*) Ja men heeft hem wel uytdrukkelyk, als *een om de Kerke Gods hoog verdient man*, *een heylige Kerken-leeraar*, *een verstandig en hoog verligt Godgeleerde*, *en zeer voortreffelyk man gepreezen.* (*f*) En wel dit alles, midden onder de regtzinnige, en

Lof en verdiensten van Flacius.

(*b*) Autores dicti. (*c*) Vid. Matth. Ratzenberger. Hist. MS. p. 29. 30. David Peiferus l. III. Lipsiæ p. 395. seqq. Endlicher bericht und erklärung der Theol. zu Leipzig und Wittenb. p. 30. Joach. Camerarius Vit. Melanchthon. Cap. XXCII. p. 289. (*d*) Vid. L. Osiander H. E. L. III. c. 74. p. 853. Quenstedius de Patriis Illustr. Vir. adv. Guil. Budæum p. 262. (*e*) Micræl. Syntagm. H. E. l. III. p. 372. Pezelius Mellific. Hist. p. 440. H. E. Goth. l. II. c. 5. sect. I. p. 758. (*f*) Georg. Müller Hist. der Form. Conc. P. I. c. 6. §. 20. & 26. Christian. Scriver. Seelenschatz P. IV. p. 849. & p. 1125. è Glassii Anfechtungs Schule P. II. p. 204.

Jaar MD. tot MDC.

en zyne eygene teegenspreekers, enkel en alleen daarom, dewyle hy zig ook voor een yveraar uytgegeeven, en zich alzoo met de vleeschelyke zin van de andere vereenigt hadde. *De Hertoogen van Saxen* hebben hem ook toen ter tyd in eeven zulk eene hoogachtinge, om zyne gaaven naar *Jena* getrokken, en by de zelve *Universiteit*, hem byna de geheele bestieringe daar van overgelaaten. Het welke alles waarlyk, *Philippus*, en zyne vrienden niet gaarne gezien hebben, ook daar door maar na een goede geleegenheyd gewagt, om hem ergens, in de leere of anders, verdagt te maaken. Ik vinde in een zeeker eygen handschrift der *Jenasche Godgeleerde*, 't welke zy na zyne afzettinge, in 't Jaar 1567, aan den *Hertog van Weimar* gezonden hadden; dat het hen zeer gesmert heeft, *dat* Illyricus *toen ter tyd ten Hoove als op de handen gedraagen wierd*; Item: *Hy was het* Fac totum *geweest*, *zoo dat hy alles*, *by de* Universiteit, *na zyn eige believen schikte*, *enz*. Waar uyt dan ten vollen blykt, met wat voor scheele oogen deeze man van zyne afgunstige wierd aangezien.

Benyders te Jena.

Heevigheid en onverstandigen yver van Flacius.

4. Maar de verstandige merken zeer wel aan, dat hy zyne geleedene vervolgingen met zynen al te heftigen yver heel wel verdient, en als eene vergeldinge, op zich zelven gehaalt heeft. Vermits hy, te *Jena* zynde, den Heer Keurvorst, *Johan Frederiks* zoon, tot diergelyken yver meede opgehitst zoude hebben, na dat hy de t'zaamenspraake te *Worms*, tot eene groote ergernisse der *Papisten*, afgebrooken en verhindert hadde, gelyk als hier booven, by hunne Historie, reeds al gemelt is. Hy zoude ook de genaade van de zelve Heer al vry zeer, teegens de aanhangers van *Melanchthon*, misbruykt gehad hebben, en onder anderen, in een zeeker smeekschrift, teegens hen hebben geschreeven: „Dat „den ernst, by de Hooge Overigheid, zoo wel noodig is, als den yver „en achtbaarheid by de Predikers: het eene zonder het andere konde „niets helpen: het kwaad was nu zoo verre gekoomen, dat men het uyt„terste moest verwachten, by aldien het de Magistraat niet met ernst, „en een Prediker met yver geneest. Gelyk als zyne woorden, in het gedagte handschrift, van de *Jenasche Professoren*, bygebragt werden. Welke hem dan ook eenig en alleen de schuld daar van geeven, dat onder der zelver *Hertoogen* naam, de bekende *Confutatio præcipuarum corruptelarum*, *sectarum*, *&c.* in 't Jaar 1559 uytgekoomen is, waar door dan, niet alleen by de vreemde, de innerlyke oneenigheeden der *Lutheraanen* meer bekent en affchouwelyk geworden zyn, maar dat 'er ook in 't land, van den Predikstoel niet als van *Synergisten*, *Adiaphoristen*, *Swenkfeldisten*, *Majoristen*, *Osiandristen*, *Schwegisten*, en diergelyke gehoort wierden. Alzoo dat die Predikers voor de beste gehouden wierden, welke net veele zulke ISTEN op de vingers konden tellen. Ja hy heeft het zoo verre weeten te brengen, dat de gedagte *Confutatie* alle zondaagen, na de predikatie, stuks wyze afgeleezen moest werden. (g) En wat 'er voor diergelyke proeven van zynen al te vierigen en heftigen zin meer zyn, die ook, zoo wel in zyne eygene schriften, als in die zyner vrienden, byzonder in die van *Amsdorf* en *Gallus*, nog genoeg te zien zyn.

Kettermaakery.

5. Dog door alle zulke handelingen haalde hy waarlyk eene groote vyandschap van de andere partye op zig, die dan maar alleen na geleegenheyd zochten, hoe zy hem onder eenigen goeden schyn mochten aanvallen. Deeze kwam hen dan naar wensch in de hand, wanneer hy, over de stoffe van *de Erf-zonde*, op eene ongewoonelyke en *paradoxe* uytdrukkinge viel, het welke aldus toeging. Daar was te *Jena* een ander *Pro-*

Begin van de stryd van de Erf-zonde.

(g) Endlicher bericht und erklärung l. c. p. 40.

Professor, de booven beschreevene *Victor Strigelius*, die uyt *Melanchthons* manieren van spreeken, de vrye wille des menschen, by zyne bekeeringe, uyt de overgebleevene kragten der natuure, aan de συνέργεια of meedewerkinge toeschreef. Deezen nu sprak, neevens *Dr. Simon Musæus* ook zyn byzynde amptgenoot, *Flacius* teegen, waar uyt groote verwyderingen te bezorgen waaren. De Regeeringe nu wilde dezelve voorkoomen, en stelde, in 't Jaar 1560, in *Augustus*, tusschen *Strigelius* en *Flacius*, te *Weymar* eene t'zaamenspraake aan, en door dien deeze haast ruchtbaar wierd, zoo kwaamen 'er uyt alle gewesten, veele Geleerde en Studenten by, gelyk ook de vereysche *Raaden*, *Superintendenten*, *Pastooren*, en de *Hertooge* zelfs in perzoon. In deeze groote vergaaderinge begon *Flacius* teegens *Strigelius* te *argumenteeren*: *Dat de menschelyke natuur, volgens de schrift, door Adams val, t'eenemaal verdorven was; Ergo, kon ze ook niets werken, of meede werken, gelyk als* Strigelius *meende.* Deeze loochende daar op, *Dat de mensch zoo zeer verdorven was, dat ook zyn vrye wille zelfs, van welke de menschelyke werkingen afhingen, verdorven was.* (*h*) Jaar MD. tot MDC. Weimarsche zaamenspraak.

6. *Flacius* begon dan hier op, uyt de Schrift, eenige getuygenissen by te brengen, behelzende, *dat de Erf-zonde, ipsum veteris hominis figmentum* (zelfs de *form* van den ouden mensche) *was. Dit wierde van allen, voor de* Massa ipsa *(de zaak zelfs) genoomen, volgens Ezechiel cap.* XI. *vers* 19. en *cap.* XXXVI. *vers* 26. naamelyk, *dat het een steenen herte was, en dat 'er een geheel nieuw herte geschaapen moest werden.* enz. *het geene de zelfstandigheid van den mensch zelfs heel klaar kwam aan te wyzen.* Hier op vroeg hem *Strigelius*, *Of hy dan loochende, dat de* Erf-zonde *een* accidens *(toeval) was?* Waar op *Flacius* antwoorde: *Luther loochent wel uytdrukkelyk, dat het een* accidens *is.* Toen wierd hy moeijelyk op *Strigelius*, om dat hy aldaar, uyt de *Philosophie*, van de *substantia & accidens* lang wilde disputeeren, het welk dog in *Religions-zaaken* en *Theologische stoffen*, geen plaats hadde. Insgelyks ook, om dat hy de *justitia originalis* een *accidens* heete, het welke teegens de leere der Kerken was, waar by hy den zin van *Luther*, en alle de getuygenissen der Schrift, voor by ging, en de *Sophisten* volgde. Hy zoude niet uyt *Donatus*, of uyt de Wysbegeerte, maar uyt Gods woord, het geweeten, en de waarheid, bevestigen. Men kon wel uyt *Aristoteles* en de Wysbegeerte, het onderscheid tusschen *substantia* en *accidens* hebben, dog men moest niet, uyt *Aristoteles* of de blinde *Philosophie*, maar uyt Gods woord bewyzen, of de mensch, naar zyne zelfstandigheid, of naar zyn *accidens* (toeval) verdorven was. (*i*) Uyt deeze en andere omstandigheeden van de zelve *disputatie* ziet men wel, dat *Flacius* gaarne by de Schrift wilde blyven, en het vernuft, neevens der zelve looze verleydinge, daar van uytsluyten. Gelyk als dan ook, toen ter tyd, de *Hertog* en den *Raad*, *Strigelii* onnutte grillen wel aangemerkt en verbooden hebben, door dien de *Cancelier*, opentlyk, in *consessu* gezegt heeft: *Zyne Vorstel. Doorl.* laat *Victorinus* aanzeggen, dat hy zyne *sophismata*, *argutiæ*, en *philosophische* spitsvindigheeden zal nalaaten, en maar alleen uyt Gods woord, volgens het voorgeschreevene *proces* voort *disputeeren.* (*k*) Flacii uytdrukkinge van de Erf-zonde. Dat die een zelfstandigheid is. Verklaaring daar van.

7. Niet minder is *Flacii* zin en voorneemen daar uyt ook te kennen, hoe hy, naamentlyk, naar den algemeenen *Christen-pligt*, en naar de voor- Ontschuldiging.

(*h*) Vid. Disputatio de Orig. Pecc. & Lib. Arbitrio inter Matth. Flacium Illyricum & Victor. Strigel. publicè Vinariæ per integram hebdomadam præsentibus Illustriss. Sax. Principibus Anno 1560. initio mens. Aug. habita. (*i*) Vid. Acta disputationis cit. p. 18. 26. & 48. (*k*) Ibid. p. 84.

Jaar MD. tot MDC.

voorgeschreevene ordeninge van de *Regenten* zelfs, by de Schrift wel wilde blyven, en het vernuft en de daar op gegronde *Heydensche Philosophie* daar van uytsluiten. Waarom ook de Godgeleerde, en andere Geleerde in 't gemeen, hem op alle moogelyke wyzen ontschuldigt hebben. Als daar ze zyne meeninge in dat verstand hebben aangenoomen, in welke het bekende lied voor rechtzinnig gehouden word:

Door Adams val is heel bedorven
Der menschen weezen en natuur.

Item, het andere lied:

Hun' weezen is verdorven zeer,
Een grouwel zelfs voor God den Heer.

Om welke reede men ook zyne uitdrukkinge, *daar hy de zonde het weezen des menschen noemd*, maar eene harde maniere van spreeken genoemd heeft. (*l*) Men heeft ook een onderscheid gemaakt, tusschen *Flacius* zelfs en de *Flaciaanen*, door dien, niet zoo wel hy, als deeze, het woord van *zelfstandigheid* alzoo gebruikt hebben: *Item*, tusschen de meeninge van *Flacius* en zyne woorden, (*m*) daar de eerste uit zyne uitgegeevene *Apologie* genoeg te zien is, *waar in hy aan den rigterstoel Gods appelleert, wat voor een groot ongelyk daar aan hem geschied is, daar meede, dat men aan hem Godslasterlyke meeningen toeschryft, als of hy God voor een* Auteur *der zonden hield enz.* Insgelyks voegt hy 'er by, in zyne *Christelyke belydenisse* (p. P. 3.) *Het is een herhaalde lasteringe teegens my, dat ik zoude zeggen, de erfzonde is eene zelfstandigheid* enz. Ook is'er uit zyne veelvuldige ronde verklaaringen en *protestatie*, heel wel aangemerkt geworden, dat hy maar alleen teegen de *Synergisten*, die de menschelyke natuure al te veel ingeruimt hebben, de bedorvenheid der zelve recht grof en schrikkelyk heeft willen maaken. (*n*) Gelyk het zonder dat niet grof genoeg te maaken is. Insgelyks ook, dat hy niet van het natuurelyke, maar van het geestelyke weezen des menschen heeft gesprooken, het welke zyne aanhangers naderhand niet recht wel verstaan en onderscheiden hebben. Zoo dorst men hem ook hier over niet voor zulk een weetniet houden, dat hy geen onderscheid tusschen de *substantia* en het *accidens* zoude geweeten hebben; maar hy heeft alle deeze *Philosophische termen* in de *Theologie* alleen niet willen toelaaten. (*o*)

Uyt Luthers beschryvinge en byval.

8. Hy zelfs en zyne aanhangers, hebben zich doorgaans op de *Apologie A. C.* en op *Luther* zelve beroepen, hoe dezelve de *erfzonde uyt Gods Woord eene natuur- of perzoon-zonde genoemd heeft.* Item, *Eene zulke weezentlyke zonde, welke niet maar slegts een uur, of een tyd lang zondigt, maar waar en hoe lang de perzoon is, daar is ook zonde.* Hy heeft ook die zonde beschreeven te zyn, *de gantsche natuure, die van Vader en Moeder gebooren werd; de mensche is een* massa perditionis, *niet alleen een zondaar, maar de zonde zelfs. Zyn gantsche weezen is enkele zonde, wy zyn niets anders als zonde, alle de weereld is de zonde zelfs,* enz. Behalven wat ze noch uit de *Outvaders* en *Symbola* genoomen hebben. (*p*) Eenige hebben zig ook toen ter tyd, en laater, wel in deezen twist

(*l*) Micrælius l. c. p. 373. (*m*) Vid. Kilianus Rudrauffius Sylloge Quæst. Extens. Disp. IV. quæst. 10. p. 106. Kromayer. H. E. p. 585. (*n*) Calov. System. Theol. To. IV. p. 576. (*o*) Rudrauf. l. c. diss. 6. p. 118. Conf. omnino Jo. Musæus præf. in Flacii Clavem Scripturæ S. (*p*) Ex Postill. in Euang. in Festo Circumcis. & To. XII. p. 377. a. & 378. b. 392. a. &c. & Tom. I. Jen. p. 303. To. II. p. 426. Glossa ad Rom. III. Ps. XXXII. &c. Andreas Fabricius im heiligen, klugen und gelehrten teuffel. p. f. 7. seqq. & Cyriacus Spangenberg. præf. ibid. Joach. Magdeburgius in der reinen wahren lehre von der sünd und erbsünd p. B. 1. seqq. & p. F. 1. seqq. omnino; item Flacius ipse, Gallus, Irenæus in Scriptis suis passim.

twist zelve niet willen mengen, edoch tusschen beyde partyen eene uytspraake willen geeven, en het zelve ook op onderscheydene wyzen bezocht. Want in 't *Concordie-boek* is kennelyk, dat zoo wel de *terminus substantia* als *accidens* is verworpen geworden, naamelyk, hoe dat beide deeze stellingen voor doolende erkend geworden waaren. *Dr. Andreæ* heeft ook by de voorgenoomene vereeniginge, *Flacius* zelfs zoo verre bepraat gehad, dat hy zyne voorige uitdrukkingen wilde laaten vaaren, wanneer maar de teegenpartye de erfzonde geen slecht *accidens*, of toevallige en geringe zaake wilde noemen, dewyl hy dit voor eene *Pelagiaansche* of *Paapsche* dwaalinge heeft gehouden, waar door de erfzonde gantschelyk niet gekent wierd. (q) Omtrent deeze zelve tyd hebben de Predikanten in 't Graafschap *Swartzenburg*, eene belydenisse hier over aan de Graaven opgesteld, waar inne zy echter de middelweg inslaan, en ook klaagen, *dat ze daar over van alle beyde de partyen aangevallen waaren, en Nulharder broeders gcheeten wierden.* Uit deeze belydenisse nu, zal ik eenige punten hier invoegen, dewyle zy aan de gantsche zaake en stoffe eene verklaaringe geeven, en tot nog toe niet door den Druk gemeen geworden zyn.

Jaar MD. tot MDC.

Vergelyking en vereeniging der strydende.

9. Hier van schryven ze dan aldus: „Voor zoo veel de teegenwoordige heftige en heel gevaarelyke stryd betreft, en wat in 't byzonder die „beyde voorstellingen aangaat: *Peccatum est substantia*, en *peccatum est* „*accidens*, dat is, *de zonde is een zelfstandigheid of toeval:* is eerstelyk „dit ons oordeel, dat, niet teegenstaande de gedachte voorstellingen en „diergelyke *phrases*, of manieren van spreeken, welke daar na smaaken, „en hen gelykvormig zyn, zoo veel als de verklaaringe en meeninge „van beide de deelen aangaat, wanneer men die niet, *Sophistischer* wy„ze, uyt hunne boeken trekken, of uyt het eene of 't andere zegs-woord, „maar uyt de onafgebrookene aan-een-schaakelinge der reede zelve, daar „van oordeelen wil, dat noch *Illyricus* van eenige *Manicheesche* meenin„ge, noch de Heeren Godgeleerde te *Jena*, van eenige *Pelagiaansche*, „*Paapsche* of *Synergistische* meeningen met waarheid beticht konnen wer„den, gelyk als dan ook beide de deelen ten uyttersten daar teegen *pro*„*testeeren.* Want de meeninge van *Illyricus* en van die het met hem hou„den, geenzins deeze is, dat 'er een *individuum* of ondeelig, t'eenemaal „verdweenen was, en dat de Duyvel weeder eene heel nieuwe zelfstan„digheid, in de plaatze der voorige, zoude hebben geschaapen, maar „dat des menschen van God geschaapene gantsche natuure en weezen „van 't lichaam, en afzonderlyk van de ziele, van den Duivel door de „zonde omgekeert, in de grond verdorven, verandert, hervormt, en „verkeert is geworden, gelyk als dan de Heeren Godgeleerden zelfs „ook voor deezen tyd geleerd hebben, zoo als haare boeken uytwyzen, „en nu noch leeren, dat de erfzonde een schrikkelyke duivelsche ver„dervinge, verontreiniginge, en omkeeringe des edelsten, schoonsten, „en heerelyksten kleinoods, in de menschen, ja van den gantschen men„sche aan lyf en ziele is. *Item:* des menschen verdorven herte en ver„blind gemoed, zoo als dit van God is afgewend en God weederstreefd, is „de rechte bron en oorsprong van alle andere zonden, ja de Vader der „zelve, die alle andere zonden doed, begaat, en uytrecht. *Matth.* xv.

Oordeel van eenige Predikers.

Van de erfzonde zelfs.

„10. Wat nu het woord *accidens* of toeval aangaat, het is bekend, „dat het in deezen stryd maar alleen als een *Philosophische* of *Dialecti*„*sche* term gebruikt werd. Nu moeten wy wel bekennen, dat, wanneer „wy deezen stryd, *Philosophischer* wyze, of reedekonstiglyk, zullen

Van het woord accidens.

(q) Vid. Jac. Andreæ Epist. ap. Fechtium Supplem. H. E. p. 356. 384.

Jaar MD. tot MDC.

„verklaaren, dat de zonde veel eigentlyker een *accidens*, als *ſubſtantia* „genaamt kan werden, maar dewyle wy dit *artykel* naar Gods Woord „oordeelen, en van de geeſtelyke zaaken, ook geeſtelyk moeten oor-„deelen, gelyk als de Heilige *Paulus* ſpreekt, zoo kan dierhalven die „zonde eigentlyk, noch *ſubſtantia*, noch *accidens* genoemt werden, „maar wy weeten wel, dat de *Philoſophie* eene heerelyke en byzondere „gaave Gods is, die ook haar plaats en rechte gebruik wel in de Kerke „heeft, maar door dien ze niet meer is, als een kracht of vermoogen „van het menſchelyke vernuft, zoo mag dan ook de *Philoſophie*, in „haare vrye konſten, niet meer en verder in alle Goddelyke zaaken gel-„den, als alle de andere vermoogentheeden en kragten van de vrye wil-„le. Daarom moet men daar by ook blyven, gelyk als de Heilige *Petrus* „zegt: *Zoo iemand ſpreekt, dat hy ſpreeke als de woorden Gods. Item:* „Ziet toe, dat u niemand door de *Philoſophie* bedriege. Eyndelyk be-ſluiten zy: „Dat geene van beide die woorden, als Gods Woord gelyk-„vormig goed gekeurt kan werden. Zy houden het ook daar voor, zoo „daar ergens iemand om deeze onze meeninge, noch *ſubſtantia*, noch „*accidens* wilde aanneemen, (wanneer hy echter anders van de erfzon-„de maar recht leerde, gelyk als men te vooren, eer deezen ſtryd aange-„vangen wierd, in onze Kerken geleert heeft) en daarom van zyn Prieſter-„ſchap afgezet zoude werden, dat het zwaarlyk zal te verantwoorden „zyn, en dat de ſpreuk van *Luther*, over alle zulke uyt zal gaan, daar „hy zegt: *Hy wilde liever met Judas den Verrader in de Helle bran-*„*den*, enz. *(r)*

Slecht onthaal van Flacius.

11. Veele andere hebben ook deezen laatſten raadſlag voor goed en noodig gehouden, in't byzonder ten aanzien van den perzoon van *Flacius* zelfs, als welke zich zoo wel verdiend gemaakt heeft, dat men hem met reede vriendelyker en goediger hadde behooren te bejeegenen. *(s)* Byzonderlyk, daar hy zich weederom verklaart heeft, *dat hy het gehaatte woord* ſubſtantia, *om de algemeene vreede, wel wilde laaten vaaren, wanneer maar de andere, de erfzonde zoo gering niet maakten*, gelyk 'er byzonder uit het geſprek met *D. Andreæ* te zien is. *(t)* Maar hy heeft ook daar meede, inzonderheid by de *Wittenbergers*, en andere, eenen grooten toorn verdiend, dat hy de *Philoſophie* in de *Theologie* niet wilde laaten gelden, gelyk hy al in de gedachte *Weymarſche Diſputatie* dikmaals erinnerde. Daar door zeiden ze niet alleen, dat hy zyne ketterye uit enkele onweetenheid begonnen hadde, *(u)* maar zy waaren ook moeijelyk op hem, *om dat hy als een* Cynicus, *de ſtudien der* Philoſophie *verachtte, (x) hoe hy als een tweede* Julianus, *de menſchen wilde wys maaken, dat, hoe onbekwaamer iemand in de geleertheid was, hoe bekwaamer hy in de gemeente van* Chriſtus *was, om aldaar te leeren. Men moeſt het gantſche geleerde weezen uit de* Chriſtelyke Schoolen *t'eenemaal afſchaffen*, enz. *De* Flaciaanen *hadden ook haare byzondere vyandſchappen teegen de* Philoſophie, *ſtudien, en haaren voornaamſten Beſchuts-heer* Melanchthon *uytgeworpen. (y) Ja* Flacius *hadde de Univerſiteiten met zyne aanhangers gelaſtert, zoo dat een zeeker* Superintendent *opentlyk op de Predikſtoel gezegt heeft: Lieve Moeder, wanneer gy uw' Kind, dat gy onder uw' herte gedraagen hebt, nam, en hem het herte afſtak, zoo deed gy zulk eene groote zonde niet, als wanneer gy het na* Witten-

Getuygenis teegen de Philoſophie.

Teegens de Univerſiteiten.

(r) Conf. omnino Epiſt. anonymi ad Marbachium ap. Fecht. l. c. p. 378. & omnino D. Caſp. Meliſandri klarer bericht von der erbſünde voor den einfältigen Teutſchen Mann. Wittenberg. 1580. 4°. (s) Vid. Sagittarius Introd. H. E. p. 245. (t) Epiſt. ap. Fecht. pag. 335. 381. 384. (u) Vid. H. E. Goth. p. 758. Kortholt H. E. p. 814. Kromayer. l. c. (x) To. III. Script. Witteb. Publ. p. 148. (y) To. V. p. 121.

tenberg, *of op de* Hooge Schoolen *schikt.* (*z*) En *Dr. Musæus* heeft *Wittenberg* in eene plechtelyke reede, *een stinkend riool des Duyvels* genoemt. (*a*) Een ander heeft gezegt: *Dat het beeter was, zyne kinderen in een boerhuys te zenden, als op eene Universiteyt.* Door alle welke en diergelyke reedenen de Geleertheid, die behalven dat, merkelyk afnam; zeer veracht en beleedigt is geworden. (*b*) Jaar MD. tot MDC.

12. En daar door geraakten nu de vyandschappen van weederzyden aan 't woeden, welke niet alleen in openbaare schriften, en op het papier, te zien waaren, maar die ook in geweldige bedryven en daadelykheeden uitborsten. De teegenstryders van *Flacius* verheugden zig weederom, dat hy uyt de *Universiteit* van *Jena* weggejaagt was, daar hy te vooren andere uitgebeeten hadde. (*c*) Daar en teegen klaagde deeze, met zyne vrienden: ,, Dat zyne vyanden altyd met den yzeren Bybel dispu- ,, teerden, en de *argumenten* los maakten, ook hem en veele andere, ,, die de nieuwe *Pelagiaansche*, *Paapsche*, en *Monchische*, *Philosophi-* ,, *sche* en *Heidensche* zwarmerye, met een goed geweeten niet konden ,, aanneemen, van haare ampten met geweld wierden afgezet, vastge- ,, houden en geboeit, met vrouwen en kinderen weggejaagt, haare zol- ,, dye onthouden, haare goederen afgenoomen, het gemeene volk ge- ,, bannen, hen de begraaffenis ontzegt, van huys en hof gejaagt, *enz.* *Flacius* zelfs wierd uyt *Jena*, op de gedachte wyze, in 't Jaar 1562. verdreeven, van waar hy zich naar *Regensburg* begaf, alwaar hier na, gelyk ook naar andere plaatzen, om zynent wille, veele lieden uytgezet, en andere flecht gehandelt zyn geworden. (*d*) Ook heeft de *Keurvorst van Saxen* naderhand alle de zoo genaamde *Flaciaanen* uyt de Thuringse ampten gedreeven, zoo veel als 'er aan den *Keurvorst* gehoorden, welke Hertog *Johan Wilhelm*, in 't Jaar 1571. weeder aannam. (*e*) In *Eisleben* liet de Graaf, in 't Jaar 1575. op het aangeeven van den *Superintendent*, *Mencelius*, alle de *Flaciaanen* uyt het land zetten. (*f*) Om nu van andere plaatzen nog te zwygen.

Vervolgingen teegens hem. Ballingschap. Verdryvinge van anderen.

13. Maar op dat de bezwaaringen, van beide de zyden, wat naauwer bekend moogen werden, zoo zal ik de oorzaaken der afzettinge van *Flacius*, te *Jena*, hier invoegen, gelyk als ik die, in een zeeker handschrift, gevonden hebbe, het welke uit het verhaal der *Vorstelyke Commissarissen* toen ter tyd was uitgetrokken. De punten zyn dan de volgende:

Beschuldigingen teegens Flacius.

,, *Ten eersten*; Dat zy by de zuyvere instellinge van 't Goddelyke ,, Woord, volgens de leere van *Luther*, daar ze voornaamentlyk op be- ,, steld en aangenoomen waaren, niet waaren gebleeven, maar dat ze die ,, zaak, welke Gode alleen toekwam, hen eigen gemaakt, en zich te ,, zaamen gerot hadden, een *Pausdom*, en dwang van ban, met verwer- ,, pinge van Doop en Avondmaal, naar hun eigen welgevallen, teegens ,, de Christelyke leere hadden willen invoeren, om de Hooge Overig- ,, heid, en den Predikstoel, van alle gezag en geweld te berooven, waar ,, door dan verder, niet alleen Gods eere, maar ook met eene haar eyge ,, voordeel, roem en geweld gezocht geworden was.

,, *Ten tweeden*; Dat zy niet alleen in haare twist-boeken, maar ,, ook in haare schoolen Sophistische stellingen geleert hadden, veele ,, heerlyke troost-spreuken verkeert, en naar haar oogmerk getrokken,

(*z*) Academia Jenensis in Epist. MS. ad Duces Saxon. Ann. 1567. p. 14. (*a*) Ibid. pag. 16. (*b*) Ibid. (*c*) Endlicher bericht und erklärung l. c. p. 41. (*d*) Vid. Præfat. ad To. VII. Centur. Magdeburg. p. 6. seqq. & Paulus Reinecker in der Vorrede uber Flacii kurtze wiederlegung des Poëtischen Dialogi von der erbsünde. (*e*) Vid. Epist. ap. Fechtium l. c. pag. 381. (*f*) Ibid. pag. 516.

Jaar MD. tot MDC. „daar beneevens allerleye verboodene lasterschriften en schamperheed en „van hooge en nedrige Standen uytgestrooit hadden, waar door de vriend- „schap van veele hooge Standen afgebrooken, de geweetens verwert, de „gemeene vreede bedroefd, en tot oproer niet weinig oorzaak gegeeven „was geworden.

„*Ten derden;* Om dat zy de Christelyke en noodwendige Order van „zyn *Vorstelyke Genaade*, als ook die des *Consistorium* en des *Predik-* „*stoels* te *Jena*, daar zy doch zelfs met hunne wreevelige mishandelin- „ge de grootste oorzaak toe hadden gegeeven, onderstaan hadden, met „ongegrondheid en *Sophistische* lasteringen te berispen, te verdoemen, en „te verhinderen. Terwylen zy *zyne Vorstelyke Genaade* met onwaarheid „belast, en tot oproerige voorbeelden aanleidinge gegeeven hadden.

„*Ten vierden;* Om dat zy met eene gelyke ongegrondheid, den *Su-* „*perintendent* te *Jena*, in zyn ampt gelastert, en de Kerken aldaar, die „uyt loutere Goddelyke genaade, van hunne *Sophistische tyrannye* eenig- „zins verlost, en in verbeeteringe gebragt waaren, op een nieuw be- „droeft, en zonder oorzaake, onderstaan hadden, weeder te ver- „warren.

„*Ten vyfden;* Om dat zy *zyner Vorstelyke Genaade* heilzaame en nood- „wendige *mandaaten* en gebooden, uyt eene trotze ongehoorzaamheid, „dikmaals veracht, en stoutelyk overtreeden hadden, als dat ze de *Theo-* „*logische* zaaken met schimp zaaken niet zouden vermengen, in druk „niets zouden laaten uytgaan zonder verwilliginge van *zyne Vorstelyke* „*Genaade*, in welke ongehoorzaamheid te willen volharden, zy zich wel „uitdrukkelyk verklaart hadden.

14. Maar of en hoe alle deeze *punten* gegrond zyn geweest, zulks valt alhier zoo naauw niet te onderzoeken, nademaal het teegenantwoord van *Flacius* hier op niet by der hand is. Aanmerkelyk was het, wat de *Jenasche Professoren* noch in 't Jaar 1567. aan den *Vorst van Weymar* schreeven: *Zy waaren*, zeggen ze, *bekommert, wanneer de* Hofprediker Mr. Christophorus Irenæus *niet afgeschaft wierd, dat de Vorst ligtelyk weederom ingenoomen en daar toe bepraat zoude konnen werden, dat* Flacius *er alle zyne aaanhangers, weederom aangenoomen wierden, deswegen zy dan ook heftig daar teegen streeden, en protesteerden.* (*g*) Insgelyks was hier by, op de verhaalinge van den *Luthersche* Godgeleerde, *Joannes Pappus*, wel acht te neemen, die hy van de *Jenasche* Godgeleerde, in 't Jaar 1571. schreef: „Dat naamentlyk, de weederspreekers „van *Flacius*, te *Weymar*, twee *Diakonen* in hunne huyzen opgeslooten „hadden, dewyle zy het *accidens* niet wilden aanneemen. *Item*, dat zy „hem op eene *Disputatie* gedrongen hadden, welke doch, noch *Flacius* „voor deezen, noch de *Wittenbergers* te *Altenburg*, hadden konnen ver- „krygen. Maar deeze list stak daar achter, door dien beide deeze *Dia-* „*konen* juyst niet zeer geleerde mannen waaren, die men licht hoopte den „mond te zullen konnen stoppen, en door Sophisterye van haar oogmerk „af te brengen. (*h*)

Geweld en list van zyne vyanden.

15. Dat het 'er nu waarlyk op zulk eene wyze, en zeer verkeert toegegaan is, zulks verklaart een van *Melanchthons* vertrouwste vrienden zelfs, en hy voegt daar by, dat *Melanchthon* daar meede noch al niet te vreeden is geweest, (*i*) gelyk als dan *Flacius* van de *Philippisten* beschuldigt is geworden, *dat hy de* Augsburgsche Belydenis *en de* Universiteiten, *haar voorige aanzien, vertrouwen, en goed geloove benoomen, en dat*

Onrecht.

Klachten teegens hem.

(*g*) In Epist. MS. (*h*) Epist. ap. Fechtium l. c. pag. 381. (*i*) Camerarius Vita Melanch. pag. 357.

dat hy alzoo uit de Luthersche Kerken *alle geregte, ordeningen, en reegelen uitgebannen heeft, waar door dan een ieder ontrent de leere en ordeningen der plegtigheeden zig onderstaan hadde, niemand altoos als een Regter te willen lyden.* (*k*) Ja men heeft hem wel uytdrukkelyk tot een *Arriaan* willen maaken, en beschuldigt, *dat hy te* Maagdenburg, *in zyne brieven, het vergift van* Servetus *al voortgebragt hadde;* en dat hy hier na ook in zyne *Glossa compendiaria* over het *Nieuwe Testament*, geschreeven hadde: *Dat de Zoone Gods maar alleen door eene* Metaphora λόγ❀ *of het Woord genoemd wierd.* (*l*) Uyt welke betichtingen andere hier na deeze dingen weeder herhaald hebben, zoo dat ze *Flacius* wel uitdrukkelyk een *Arriaan* hebben genoemt, (*m*) gelyk ook een Manicheër, waar van hier booven al in 't *derde Boek* gedacht is geworden. Niet teegenstaande de doolinge hem van niet eenen *Lutheraan* beweezen heeft konnen werden, maar dat deeze lasteringen zoo wel hy, als zyne vrienden, ernstelyk en in geheele schriften van zig afgeweezen hebben. (*n*)

Jaar MD. tot MDC.

Van Arriaanery.

16. Over deeze scheld- en bynaamen hebben zyne teegenstryders ook anders hem gezocht te beschimpen, gelyk hy dan zelfs ook daar over geklaagt heeft, dat *Strigelius* hem al te *Jena* een *sycophanta* of menschenbedrieger, een vyand der Augsburgsche Belydenis, een uytvinder van een nieuwen Godsdienst, enz. genaamt heeft. (*o*) *Flinnerus* heeft hem altyd *Gryllihricus* geheeten, (*p*) *Joannes Major*, de *Wittenbergze Digter*, maakte een lang vers op de *Asini Flaciani*, of *Flaciaansche Ezels*, waar in hy hem en de zyne recht ligtvaardig doorstreek. (*q*) Te *Jena* heeft men zyn huys door de Studenten laaten bestormen, en ook na zyne afzettinge, zyn afbeeldzel uyt de rey der andere *Professooren* weggenoomen, en in een hoek alleen gezet: het welke men hier na aldus heeft uytgelegt, dat men hem wel niet voor rechtzinnig gekent heeft, doch men hoopte, dat hy zig voor zyn eynde noch mogt bekeeren. (*r*) De andere vyandlykheeden moet ik nu om de kortheid overslaan, dewyle zy, behalven dat, in de oude schriften nog wel te vinden zyn, als welke, en in 't byzonder de boeken van *Joannes Wigandus* teegens *Flacius*, de gedagte *Pappus* maar voor bittere en Sophistische schriften erkende. (*s*) Ook werd het van veele staande gehouden, dat zy uit eenen bitteren haat teegens *Illyricus* hem verdoemden; en als men hen de reede daar van afvraagde, zy daar op niet anders wisten te antwoorden, als het geene die menschen gezegt hadden, welke *Aristides* hadden verdoemd. (*t*) Diergelyke zaaken 'er ook al van het gemeene volk geschieden, het welke van hunne *Predikanten* zoo dom gemaakt wierd, dat de boeren in de kroeg malkanderen ten eersten altyd vroegen: *zyt gy een* substantzer *of een* accidentzer? En die, wanneer de eene met den andere geen gelyke naam wilde voeren, malkanderen de kan na de kop smeeten. Zoo uyttermaaten beestachtig betoonden zich deeze *Oneuangelische menschen.*

Bynaamen.

Bitterheid van zyne teegenpartye.

17. Na zyn dood heeft men hem ook nog altoos verdoemt, gelyk als dan *Dr. Andreæ*, zeer lichtvaardig en goddeloos, in 't Jaar 1573, van hem schreef: *Illyricus is een duyvels kind, ik hebbe met hem niet meer te doen, dewyle ik niet twyffele, of hy zal nu al met alle duyvels vreeten moeten, by aldien ze nu maar te huys zyn, en niet ergens zyne meedegezellen,*

Verdoeminge na zyn dood.

(*k*) Endlicher bericht l.c. p. 146. (*l*) To. VII. Scriptor. Witteb. Publ. p. Ttt. 5. (*m*) Vid. è Confess. Mansfeld. Petræo aliisque Sandius H. E. p. 428. Anton. de Sotomajor Ind. Expurg. pag. 776. (*n*) Joach. Magdeburgius Anatomia Manichææ Hæreseos. Ann. 1580. 4°. (*o*) In Epist. Disputationi Vinariensi annexa l.c. (*p*) Referente Lud. Rabo ap. Fecht. l. c. p. 420. (*q*) To. III. Script. Witt. p. 11. (*r*) Vid. Sagittarius l.c. G. Müller l.c. §. 27. (*s*) Ap. Fecht. l.c. p. 355. (*t*) Ibid. p. 413.

Jaar MD. tot MDC.

len, Spangenberg, *en de andere geleyden.* (*u*) Aan welke *Flacius* men egter, kort te vooren, in een brief van 't Jaar 1571, met dit opschrift geschreeven hadde: *Aan den eerwaardigen, beroemden en geleerden man* Dr. Matthias Flacius, *mynen vriend en broeder.* (*x*) Andere hebben echter veel bescheydener van hem geoordeelt, welke ten minsten gehoopt en gewenscht hadden, *dat hy op zyn einde zig met God zoude verzoent hebben.* (*y*) Ja *Dr. Heshusius*, anders ook zeer yverig, noemde hem *een leevendigen martelaar van Christus.* (*z*) En ik vinde, in eene oude geschreevene tydinge, dat de ontwerper daar van *dit byzonder voor eene schikkinge van God gehouden heeft, dat* Flacius *eeven voor den tyd gesturven is, welken hem de Frankfoorders gezet hadden, dat hy uyt de stad zoude moeten wyken.* In welk geschrift ook met eene gemeld werd, dat hem in zyne langduurige krankheyd, twee *Predikers* bezocht hadden, naamelyk *Mr. Herman Beijer*, *en Matthias Ridder*, teegens de welke hy ontrent het punt van de erf-zonde, niets altoos heeft willen herroepen, maar in zyne voorige belydenisse gesturven is. Maar wat van de *Frankfoorder* voorgenoomene uytjaaginge gedagt is, zulks is ook te *Straatsburg*, *Regensburg*, en op andere plaatzen geschied, daar de Geestelykheid de Overigheid zoo lange gekwelt heeft, tot dat ze hem uyt de stad gejaagt gehad hebben.

Zyn dood.

Verjaaging der Flacianen.

18. Alzoo hebben ze ook al met zyne aanhangers gehandelt. In het *Mansfeldsche gebied*, heeft men, in 't Jaar 1575, 35 burgers van *Mansfeld* gevangen naar *Giebichenstein* gevoert, de stad met geweld ingenoomen, de lieden gebannen, en de gesturvene niet als andere willen laaten begraaven, (*a*) daar meede zogt men deeze menschen te onderdrukken, door dien de zoo genaamde *Flaciaanen*, in het Graafschap zig zoo verre uytgebreyd hadden, dat niet alleen de voornaamste *Predikers*, als *Cyriacus Spangenberg*, en *Irenæus*, maar ook de *Graaven* zelfs, en in 't byzonder, Graaf *Kaarel* en *Wolfraad*, *Flacius* toevielen, (*b*) waar van de uytgegaane weederzydsche schriften konnen getuygen. De gedachte *Spangenberg* wierd eyndelyk ook afgezet, en ten lande uytgejaagt; hy sturf in 't Jaar 1604 te *Straatsburg* in ballingschap, by na in het tachentigste jaar zynes ouderdoms, (*c*) welke dan van veelen, weegens zyn vlyt, opregtheyd en ervaarenheyd, betreurt wierd, en ook ontschuldigt, dat hy maar de *Philippisten* niet hadde willen wyken, en daarom hadde moeten lyden. (*d*) Hy hadde zyne teegenspreekers, met verscheydene schriften, zig zelfs op den hals gehaalt, daar hy, onder anderen, nog in 't laatste, onder den naam van *Candidus Sylvester*, een teegenberegt, teegens *Dr. Hunnii verklaaringe van de erf-zonde*, uytgegeeven heeft; gelyk ook *Joachimus Magdeburgius* een antwoord schreef, op de vraage, *Wat hy van de schriften van Spangenberg hield, en waarom hy, by na van alle de voornaamste en geleerdste Godgeleerde, uytgemonstert is?* in 't Jaar 1580.

Gevangenis.

Vermeerdering.

Van Spangenberg.

Zyn onschuld.

Schriften.

19. De andere hier van uytgegaane schriften waaren: „Eene verhaalinge, van alle de handelingen, hoe, en waar over, de verdeeltheyd „onder de Predikers, in het Graafschap Mansfeld zig toegedraagen „heeft: als ook, eene weederlegginge van 't Eislebensche boek, waar „van de tytel is: Grond der Leere. *Eisleb.* 4°. 1574. Eislebische Predi„kers verantwoordiginge, op het schrift, dat onder den naam van de Heer „Wolfraad, en Heer Kaarel, Broeders, en Graaven van Mansfeld, in druk

(*u*) Epist. ad Marbachium ap. Fechtium l. c. p. 519. (*x*) Ibid. p. 397. (*y*) G. Muller l. c. p. 27. (*z*) Ap. Fecht. p. 258. (*a*) G. Olearius Halygraphia p. 296. Müller l. c. (*b*) Vid. Wigandus in Manichæismo p. 403. seqq. 460. seqq. Fechtius l. c. p. 433. (*c*) Scultetus in Vita sua pag. 63. (*d*) Micrælius l. III. H. E. p. 545.

„druk uytgegeeven is. *Eisleb.* 4°. 1574. Ernftige erinneringe en ftraf- „fchrift aan M. Hier. Menzelius, waar uyt te zien is, dat hy, en zyne „aanhangers te vooren regt geleert, het *accidens* verdoemt, maar nu het „teegendeel verdeedigt hebben. *ib.* 4°. 1574. Mansfeldze Predikers be- „richt weegens de dwaalingen, die 'er tuffchen hen, en eenige Geleer- „den, in de Univerfiteiten en elders, zig toegedraagen hebben, ook „hoe verre en waar in zy met de zelve ftrydig zyn geweeft. *ib.* 4°. 1569. „1574. Antwoord en Teegenberigt der Predikers in 't Graaffchap Mans- „feld op het laatfte bericht der Heeren Godgeleerde, by de Univerfi- „teyten van Leypzig en Wittenberg. *ib.* 4°. 1571. 1574. Twee vraagen „aan de Chriftelyke Kerke, over de leere van de Erf-zonde, van zom- „mige Mansfeldifche Predikers, te zaamen geftelt. *ib.* 4°. 1574. Berigt „weegens de Graaven van Mansfeld. *Leipzig* 4°. Hier. Menzelii leere „van de erf-zonde, neevens een berigt, of hy van Gods Woord, de „Augsburgfche Belydenis, Smalkald. Artyk. en zyne voorige belydenis, „afgevallen is. *ib.* 4°. 1574.

Jaar MD. tot MDC.

20. Neevens deeze *Mansfeldifche* waaren 'er nog al veele anderen, welke op *Flacius* zyde waaren, als de *Hertog van Weimar*, *Joan Wilhelm* zelfs, zyn *Hof-prediker*, *Chriftoph. Irenæus*, *Martinus Wolffius*, *Paftor te Orlamunde*, *Matthæus Snyder*, *een Thuringer Pfarheer*, *Hieronymus Opicius* te *Regensburg*, en *Tobias Rupius*, met wien *Dr. Andreæ* eene t'zaamenfpraake heeft gehouden, gelyk als hier booven nu reeds al gemeld is. Verders, *Dr. Joan. Cæleftinus*, *Antonius Otto*, *Wilhelmus Sarcerius*, *Joh. Beatus*, en zeer veele in *Ooftenryk* en *Steyrmark* onder de *Predikers.* (*e*) Van de gedachte *Irenæus* fchryft *Micrælius*, dat hy, door langduurige ballingfchappen zeer afgenoomen en geplaagt geworden is. (*f*) Insgelyks ook, van *Matthæus Judex*, ook een vriend van *Flacius*, dat hy een *corpus doctrinæ* gefchreeven heeft, het welke men voor de kinderen pleeg te gebruyken. (*g*) Van de overige, als *Amsdorf*, *Gallus*, en andere, is booven hier en daar al gewag van gemaakt, insgelyks ook, kort te vooren, van *Joachim Magdeburgius*, die zich een prediker in 't *Slot Grafwerd* genoemt heeft. Met de dood van alle deeze lieden, en die van hunne teegenfpreekers is ook allengskens deezen ftryd in ftilte geraakt, alzoo dat 'er daar na eeven diergelyke en nog wel aanmerkelyker manieren van fpreeken zomtyds gebruykt wierden, daar men dan echter niet eens op gelet heeft, door dien de eerfte vierigheeden van zulke *difputatien* voorby gegaan waaren. Niet anders, als het by andere zulke ftrydigheeden ook wel toegegaan is, daar men hier na, de fchriften, en voornaamentlyk de *predikatien* en *Poftillen* van zulke te vooren verworpene lieden aan een ieder toegelaaten, en niets daar teegen gedaan heeft, veel minder, die tot Ketters gemaakt, welke die geleezen, bemind, of ook gepreezen hebben. Zoo dat hier na ook openbaar geworden is, hoe het gewoonelyke Kettermaaken, in 't gemeen, maar alleen van verhitte en verbitterde gemoederen, uyt booze hertstochten ontftaan, en ook met hen te gelyk weeder vergaan is.

Andere Flacianen.

Irenæus.

Judex.

(*e*) Conr. Schlüffelburg. lib. 11. de Secta Manichæorum p. 5. (*f*) Hift. Eccl. lib. 111. pag. 385. (*g*) Ibid. l. c.

HET

Jaar MD. tot MDC.

HET DERTIGSTE HOOFDSTUK.

Van Samuel Huberus, *en eenige andere in 't byzonder, als meede van de innerlyke ftrydigheeden der* Lutheraanen *in 't algemeen.*

§. 1.

ONder de oneenigheeden, welke tusschen de *Lutheraanen* zelfs voorgevallen, en tot hier toe na malkanderen beschreeven zyn, is 'er nog eene strydigheid overig, die zig ontrent het eynde van deeze eeuwe opdeed. Want wat de *Crypto-Calvinismus* aangaat, die zullen we tot op de Historie der *Gereformeerde* bespaaren, en hier teegen in dit Hoofdstuk in 't voorby gaan eenige getuygenissen, aangaande de innerlyke strydigheeden der *Lutheraanen*, tot een besluyt van haare Historie, hier by voegen. Zoo is het dan, volgens de omstandigheeden, in 't korte aan te merken, dat deeze *Samuel Huberus*, van geboorte een *Switser* was, uyt de Heerschappye van *Bern*, in welk Landschap hy ook een tyd lang Pfarheer is geweest. *(a)* Naderhand is hy uyt *Switzerland* in *Swaaben*, tot de *Lutheraanen* gekoomen, en hy heeft aanstonds, in *Tubingen*, op de *Universiteit*, zyne hier na bestreedene meeninge opentlyk voorgestelt, en daar van zeekere *Theses* of stellingen, in eene *Disputatie* openbaar gemaakt, gelyk als de *Wittenbergze Godgeleerde* verklaaren. *(b)* Waar op de *Tubingze* toen ter tyd ook stil gezweegen hebben, door dien hy zich teegen de *Gereformeerde*, in dit punt, zeer yverig betoonde, en haar alzoo hier door wel behaagde. Hy zelfs heeft zig op het getuygenisse van *Doctor Gerlachius* beroepen, dat de oude *Brentius* eeven alzoo hadde geleert, *(c)* gelyk als dan ook de *Formula Concordiæ* zelfs ook verhaald, dat 'er onder de *Lutheraanen* hier van niet altyd een en dezelve reede is gevoert geworden. *(d)*

Aankomst en begin van Huberus.

Eerste openbaringe van zyn gevoelen.

Meede-stemminge van andere.

2. Maar wat het strydige punt zelfs aangaat, wy zullen naar onze gewoonte, zyne eigene uytdrukkingen daar van bezien, zoo als die in zyne belydenisse te vinden is, welke in 't Jaar 1595. te *Ursel*, met de volgende *tytel* is uytgekoomen: *Stantvastige bekentenisse van* Doctor Samuel Huberts. *Of God door zyne lieve Zoone* Jesus Christus, *maar alleen eenige weinige menschen, of gezaamentlyk alle menschen, van den dood verlost, en alzoo ook ten leeven, heyl en zaaligheid alle te zaamen verkooren en verordineert heeft.* In dit schrift begint hy dan aldus: „Ik „*Dr. Samuel Hubert* hebbe altyd gelooft, geleert en bekent, en ik ge„loove, leere en bekenne stantvastiglyk nu noch altyd, dat God zyn „Zoon tot een Heyland gezonden heeft aan het gantsche menschelyke „geslachte, die ook met zyn bitter lyden en sterven, alle menschen van „de zonden en de dood heeft verlost, op dat ze alle mochten leeven, „en alle zaalig werden; en ik bekenne daarom, dat hy in zynen raad „heymelyk niemand altoos verlaaten en voorby gegaan heeft, gelyk als „hy ook aan zyn Zoon alle menschen gegeeven, en door hem aller men„schen heyl en zaaligheid gezocht en begeert heeft. Derhalven beken„ne ik hier meede ook, gelyk als *Paulus*, *Ephes.* 1. zegt: *God heeft ons voor*

Zyne eyge verklaaringe, aangaande de verkiezinge.

(a) Quenstedius de Patr. 111. Vir. & ex eo Freherus aliique. *(b)* In der gründlichen widerlegung der schmähkarten Huberi: Vorrede p. B. 2. *(c)* Apud Kromayerum Hist. Eccl. p. 586. *(d)* Artic. XI. p. 797.

,,*voor het begin des weerelds door* Christus *verkooren, op dat wy heylig en* ,,*onstraffelyk zyn zouden;* dat hy tot zulk een eynde door zyn Zoon, ,,niet maar eenige, niet maar weynige, niet maar een zeeker uytschot, ,,uytgeleezen en verkooren heeft, maar gelyk als Christus een algemee- ,,nen Heyland, en in de weereld gekoomen is, om de zondaars zaalig ,,te maaken, en dat hy is gekoomen, om de weereld het leeven te gee- ,,ven, en op dat wy heilig, zaalig en eeuwig mochten leeven; alzoo ,,heeft ook God alle zondaars, naamentlyk alle menschen, door zyn ,,Zoon verkooren en verordineert, tot het leeven, heyl en zaaligheid. ,,Dit bekenne ik van God en zyn volkoomen genaaden-werk, het geene ,,hy door zynen lieve Zoone getoont en volbragt heeft, teegens het gant- ,,sche menschelyke geslachte.

Jaar MD. tot MDC.

Verdere verklaring van de zelve.

3. Verder schryft hy: ,, Daar by geloove en bekenne ik ook, gelyk ,,ik altyd geloofT, geleert en bekend hebbe, dat wanneer nu zulk een ,,algemeen genaade-werk Gods over alle menschen, aan de menschen ,,komt, geleert, verkondigt en gepredikt werd (gelyk het dan Christus ,,zelfs bevoolen heeft, door de gantsche weereld te preediken) dat zich ,,de menschen aldaar, door geloove en ongeloove, in twee hoopen ver- ,,deelen, de eene hoop volgt en gaat het geene na, waar toe hy van ,,God verkoozen en beroepen is, en hy verkrygt alzoo door het geloo- ,,ve dat geene, waar toe hy in Christus verkooren is, naamentlyk, hy ,,verkrygt het eeuwige leeven, hy werd heylig, zaalig, een kind en ,,erfgenaam Gods in Christus, door wien, gelyk *Paulus* zegt, ons God ,,tot het kindschap verordineert heeft. De andere hoop, en helaas! de ,,grootste, wil naar het *Euangelium* niet hooren, en als hy 'er al naar ,,hoort, zoo veracht hy het, ja hy vervolgd het terstond, en hy wil ,,daarom uyt eyge moetwilligheyd en schuld, dat geene niet opvolgen ,,of nagaan, daar toe hy van God, door zyn lieve Zoon, niet minder ,,als de andere voorzien, verordineert en verkooren was. Derhalven ,,dan deeze hoop, daar onder alle de onboetvaardige zondaars staan, ,,het zy *Jooden*, *Turken*, *Duytsche*, *Waalen*, *Fransche*, en *Chri-* ,,*stenen* of geen *Christenen*, dewyle ze niet aanneemen, wat haar door ,,*Christus* verwurven en verordineert was, zoo gaan ze alle te zaa- ,,men verlooren en verdoemt, en gelyk als ze in 't ongeloove sterven, ,,alzoo werden ze ook eeuwiglyk verdoemt, en gaan verlooren. Haar ,,weedervaart ook zulk een eeuwig gerichte en verdoemenis, van wee- ,,gen haar ongeloove, dat is, dat zy den lieven God niet gehoort ,,en gevolgt hebben, die haar door *Christus* van den dood verlost, en ,,tot het leeven verordineert hadde. Daar is nu de schuld van haare ver- ,,doemenis aan haar zelven, en in geene voorgaande heymelyke Raad ,,Gods, als of daar iemand denken wilde, God heeft haar met een be- ,,sluyt van alle eeuwigheid af uytgeslooten en afgezondert, beyde van ,,*Christus*, en van het leeven in *Christus*; en hy heeft hem eene heyme- ,,lyke verkiezinge gemaakt, welke hy alleen door *Christus* ten leeven ,,uytgeleezen en verkooren heeft, en alzoo de overige alle te zaamen ,,jammerlyk en eeuwiglyk voorby gegaan, verlaaten en verstooten. Van ,,zulk eene heymelyke verkiezinge weet de H. Schrift gantsch niet, maar ,,zy verklaart *Christus*, van God, ja uyt den schoot Gods, met de o- ,,penbaaringe aller heymelykheid, een Heyland, aan het gantsche men- ,,schelyke geslachte toegezonden en toegeschikt te zyn, en daar was nu ,,in Gods raad, in Gods verordeninge, wille en besluyt, geen mensch ,,altoos voorby te gaan. Alzoo luyd en leert overal het gantsche *Euan-* ,,*gelium*. Gelyk als dan ook de goddelooze, van weegen haar ongeloo-

Jaar MD. tot MDC.

„ve, niet verdoemd konnen werden, wanneer haar God van alle eeu-„wigheid, door zyn raad van *Christus*, en het leeven in *Christus*, af-„gezondert, afgezet en uytgestooten heeft. Want by aldien ze in Gods „voorgaande eeuwige raad alzoo waaren verlaaten, voorby gegaan en „verstooten geweest, zoo hadden zy ook in den geheelen tyd van haar „leeven, en van haar moeders lichaam aan, geen geloove ter weereld ge-„had, en zy hadden derhalven ook van weegen haar ongeloove niet ver-„doemd konnen werden, maar God moest in zynen heiligen raad de „schuld en oorzaake van haare verdoemenisse op zich zelven hebben, „dewyle die arme menschen alzoo ter dood en eeuwige pyn verordineert „waaren geworden. En dit heeft hy in zyne andere schriften herhaald, en noch breeder uytgelegt. (*e*)

Oordeel daar van.

4. *Dr. Hutterus* schreef van deeze zyne bekentenisse aldus: *Zyne meeninge daarom is gewis beeter als zyne uitdrukkinge, en wie tusschen de liefde, beroepinge en verkiezinge van God geen onderscheid kan maaken, die zal* Huberus *meeninge wel haast byvallen, zijne verdoemenisse voor onregt erkennen, en de* Meisnische Kerken *en* Leeraars *met een zwaar vooroordeel belaaden, gelyk als veele van haar dit deeden. (f)* Laat ons nu den stryd zelfs, volgens de voornaamste omstandigheeden, eens gaan bezien. *Huberus* dan, na dat hy zig door de gemelte *Disputatie* teegen de *Calvinisten*, te *Tubingen*, zeer wel verdeedigt hadde, is in 't Jaar 1592. naar *Wittenberg* tot *Professor* in de Godgeleertheid beroepen, waar op de stryd met hem ook haast aangegaan is. Want in 't Jaar daar aan hadde hy al met *Doctor Ægidius Hunnius* in 't byzonder daar over op eenmaal reeden gewisselt, ook in *twee boeken*, teegen de *Gereformeerde*, die zaak meede hier in gebragt, en in een reede-twist teegen *Dr. Gesnerus* opentlyk daar van *gedisputeert*. Ondertusschen, alhoewel de stryd al vry zeer de overhand genoomen hadde, heeft men hem echter tot Leeraar in de Godgeleerdheid gevordert. Maar dewyle hy evenwel, zoo in zyne lessen, als schriften en brieven, op zyne meeninge vast is blyven staan, is de stryd teegen hem altyd heeviger geworden: en als men hem voorhield, dat hy het *formulier van Eendragt* bezwooren hadde, het welke met hem niet overeen stemde, zoo heeft hy geantwoord: *Ik hebbe in myne boeken alzoo geschreeven,* Doctor Jacobus Andreæ *en de* Tubingers *hebben dat geleezen, en goed gekeurt,* Doctor Andreæ *is de voornaamste* Auteur *van het* Eendragtboek, *daarom stryd myne leeringe en meeninge niet daar teegen. (g)*

Begin des stryds daar over.

Te Wittenberg.

Zyne beroeping op der Tubinger toestemming.

Bezochte vergelyking.

5. Na lange *disputen*, en als *Doctor Polycarpus Lyserus*, zyn amptgenoot, hem alreede de broederschap hadde opgezegt, zoo heeft hy zig, door *Dr. Gesnerus*, teegens die amptgenooten, alzoo verklaart: „Wanneer het de Heeren Broeders in myne uytlegginge verstaan, en die zel-„ve uytlegginge voor goed houden, en dat wy het in de hoofdhandel „eens blyven, zoo zal ik ter liefde van de vreede, met de bewuste *ter-„men* en voorstellingen ophouden. Maar zoude men in de Leere, in „gevolge, wat anders meenen, of my daarom aantasten, en daar over „lasteren, en zelve smaad aandoen, zoo wil ik myne *termen* weeder „gebruyken. (*h*) Daar op liet *Doctor Hunnius* eenige *theses*, of stellingen, van de *prædestinatie* uytgaan, met welke het *Huberus* nochmaals niet eens wilde zyn, en daar over hy dan op een nieuw weeder in stryd geraakte, voornaamentlyk wanneer hem *Doctor Lyser* in de t'zaamenspraake,

En nieuwe ontstaane misverstand.

(*e*) Vid. ejusdem Beständige entdekkung des Calvinischen Geistes p. 162. seqq. Item Rettung seiner allzeit beständigen Bekäntnis p. 5. Resp. ad Censuram Tubingens. & alibi. (*f*) Epist. apud Fechtium Epist. Theolog. p. 757. (*g*) Theologische Facultät zu Wittenberg in der gründlichen wiederlegung præf. p. E. 1. seqq. (*h*) Grundliche wiederlegung loc. cit. p. D. seqq.

ſpraake, voor een Ketter uytmaakte, gelyk zich *Huberus* daar over beklaagde. Derhalven wilde hy, met deeze Amptgenooten van de zaak opentlyk, voor de gantſche *Univerſiteit*, *diſputeeren*; het welke deeze niet wilden toeſtaan, op dat het niet in 't byzyn der *Studenten* geſchieden zoude. Waar meede zy deeden kennen, als of zy geen goed vertrouwen op haare zaake hadden; waar op het eyndelyk, na veel ſtrydens, van zyne teegenpartye, aan den *Adminiſtrateur van Keur-Saxen* berigt wierd, en een bevel door haar uytgewerkt, *dat hy deezen ſtryd, nog in 't openbaar nog in 't byzonder meer zoude ophaalen.* Waar teegen het *Huberus* echter, in *collegien* en *predikatien*, gedaan heeft, en by het navolgende *Keurvorſtelyke bevel*, in 't Jaar 1594, niet heeft willen wederroepen, (*i*) zoo dat hy eyndelyk t'eenemaal is afgezet, en als in zyn leevens verhaal ſtaat, (gelyk het met die geene, welke men gaarne weg wil hebben, gemeenelyk geſchied,) in genaade en met eene vereeringe, in 't Jaar 1595, van zynen dienſt ontſlaagen geworden is. (*k*)

Jaar MD. tot MDC. Verketteringe.

Afzettinge en ontſlaginge van dienſt.

6. Wat verdriet hy nu over deezen handel, en andere vervolgingen, gehad heeft, zulks geeven zyne ſchriften uytdrukkelyk genoeg te kennen. Zyne weederleggers verhaalen ook, dat, ſchoon hy in *Tubingen* wel van de Genaade-verkiezinge veel geſprooken en geſchreeven heeft, men het echter voor goed opgenoomen hadde, door dien hy zich op de ſpreuke 1 *Timoth.* II. 4. 2 *Petr.* III. 9. beroepen, en men niet gedacht heeft, *dat het teegen het Formulier van eendragt was.* Hier na, als de *Wittenbergers* hem alzoo aangeklaagt hadden, *heeft men, voor eerſt, zyne voorgaande ſchriften doorzogt, en veele dwaalingen daar uyt getrokken*, (*l*) welke maniere van doen teegen de ketters altyd zeer gemeen is geweeſt. Zyne teegenſpreekers hebben ook, ontrent veele van zyne betichtingen niet konnen ontkennen, dat ſchoon hy al in der daad gedwaald hadde, zy echter in de handeling teegens hem te wyt gegaan waaren. Ook zyne grootſte vyanden, onder de *Gereformeerde*, hebben van hem bekent, *dat zy de twee voornaamſte deugden van een* diſputeerder *by hem gevonden hebben, naamentlyk, geduld, om zyne teegenſpreekers, in de verklaaringe van haare meeninge te hooren, en zagtmoedigheid, om ook zelfs harde reedenen te verdraagen.* (*m*) Hier teegen mogt wel het regte teegendeel aan zyne weederpartye maar al te openbaar geweeſt zyn, ten deele uyt de bedryven zelfs, en ten deele, uyt haare reedenen en ſchriften. Als in 't Jaar 1611, *Keurvorſt Johan Georg* in de Regeeringe trad, zoo trok *Huberus* naar *Dreſden*, en verzogt nog eens, dat hy gehoort, en tot een reedentwiſt met de Godgeleerde toegelaaten mogt werden. Waar over een zeeker Godgeleerde toen ter tyd aan een ander ſchreef: *De zotte man denkt, dat wy alle ezels zijn, daar hy alleen op zoude konnen ryden, zoo als hy wilde.* Hy is ook toen ter tyd weederom afgeweezen geworden. (*n*) Een ander hadde gehoort, dat *Huberus* zig te *Jena* onthield, daarom ſchreef hy aan *Dr. Georg Mylius* alzoo: *Wat de ligtvaardige* Huberus *by u uytbroeit, hebben wy niet zonder groote onſteltenis van 't gemoed vernoomen. Ik wenſchte zeer, dat men* (1) *zig van zynen ommegang onthield; dewyle het met het* Torgauſche reces *ſtrijd, uyt welkers kragt aan* Huberus *alle onderhoud in deeze landen verbooden word.*

Verkeerde en zydige veroordeelinge.

Getuygenis zyner vyanden.

Zyn vergeefs aanhouden om gehoort te werden.

Vervolging aan andere oorden.

(2.) *Door dien de ſtryd nu niet meer byzonder is, maar de gantſche Kerke raakt, waar door hy ook van geene byzondere perzoonen, ſchoon het de* Cancelier *zelfs al hebben wilde, onthaalt mag werden.*

(*i*) Ibid. pag. D. 4. (*k*) Joach. Mauritius in der Chriſtlichen Leich-Predigt H. Samuel Huberi Goſslar 1624. p. D. 1. (*l*) Oſiand. H. E. & ex eo Sagittar. Introd. H. E. p. 982. (*m*) Abrah. Scultetus von ſeinem Lebenslauf pag. 51. (*n*) D. Helvicus Garthius in Epiſt. ap. Fechtium l. c. p. 809.

Jaar MD. tot MDC.

(3.) *Door dien de* Huberiaansche geest *dog nimmermeer tam zal worden.*
(4.) *Dewyle alzoo de* censuren, acta, *verdraagingen, en* recessen, *van onze en andere Kerken, twyffelachtig gemaakt werden,* NB. *als of* Huberus *nog niet regt gehoort geworden was.*
(5.) *Dewyle ons het besluyt van de Staatkundige te* Weimar *met reede verdagt is. Want waarom zoekt hy het vonnis der zaaken niet by ons?*
(6.) *Door dien de stellingen van* Huberus, *aangaande een verdrag, hem nog de vryheid over laaten, om zyne leere te verdeedigen.*

Waar op hy eyndelyk besluyt, en bid, dat *Huberus*, of door het gezag der Hooge Schoole, of op eenige andere wyze mogt weg gejaagt werden, op dat de *Universiteit* niet t'onder ging. (*o*)

Vyandlykheeden teegens hem.

7. De *Opper-hof-prediker te Dresden, Dr. Hoe*, schreef toen ter tyd van *Huberus* op de volgende wyze: *Hy is met groote schimp uyt de stad, en het gantsche Keurvorstelyke gebied geweezen. De gantsche schuld schuyft hy op my, en ik beken het, my geschied hier geen ongelijk in: want ik hebbe den raad gegeeven, dat de uytterste boosheid van deezen man met een scherp* decreet *ingetoomt behoorde te werden, daarom behoord 'er, tot een harde knuyst, ook een harde beytel.* (*p*) Nog een prediker schreef uyt *Maagdenburg* aan *Doctor Meisner* naar *Wittenberg* aldus: *Onze Raad heeft de weederlegginge van* Huberus, *teegens de* disputatie *van* Försterus, *verbeurt gemaakt. De goede* Huber *heeft my ook al willen bekeeren, en eenige Staatkundige houden het ook voor zeeker met hem.* Doctor Meisner *pryst hy, weegens zyn verstand en geleertheid, maar hy mist aan hem de Godgeleerde opregtheid, die hy te* Dresden *by hem niet gevonden heeft, want de Heer* Doctor *heeft hem aangesteld, als of hy een vreemdeling was. Hy zegt ook, men heeft hem niet gehoort, en hy verzoekt nog een t'zaamenspraak of twee.* (*q*) Men heeft ook toen ter tyd een van zyne teegenpartyen, *D. Lyser* zelfs, by voorval van deezen stryd, over eenige kettersche leere willen beschuldigen, naamelyk: 1. *Dat niet alle menschen tot het evenbeeld Gods geschaapen zyn.* 2. *Dat de Zoone Gods de natuur van alle menschen niet aangenoomen heeft*, enz. Waar in hem eeven zoo licht weedervaaren kon, wat aan *Huberus* en andere gebeurt is. (*r*) Ondertusschen heeft deeze alzoo moeten omzwerven, en zich by alle de *Universiteyten* en *Ministeria* des *Lutherdoms* aangegeeven, of'er noch eenige eenigheid te treffen was, alhoewel te vergeefs. Want daar zyn teegen deezen eenigen man zoo veele stryd-schriften na malkanderen, van alle *Luthersche* Godgeleerde, uytgekoomen, met welke de *Gereformeerde* zelfs zich ook hier over vereenigt hebben. De *Wurtenbergers* gaaven dan uyt, de *Acta Huberiana*, of bericht van haar stryd met *Huberus*; desgelyks wat'er in't Jaar 1595. met hem te *Tubingen* gehandeld was geworden. De *Wittenbergers* schreeven zeer veel teegens hem, in 't byzonder *Ægidius, Lyserus* en *Gesnerus*, gelyk ook eenige te *Jena*, als *Petrus Piscator*, en eyndelyk, *Doctor Hoe* zelfs, in zyn antwoord op *Huberi Appellatio* en *Provocatio*, te *Leipzig* in 4°. om nu van de byzondere weederleggingen nog te zwygen. (*s*)

Aanslaaginge van zyne boeken.

Verzocht gehoor.

Schriften teegens hem.

Zyn leevens-loop.

8. Zoo dat deeze man zyn gantsche leeven, in een groote onrust door gebragt heeft, daar hy niet alleen in zynen ouderdom in ellende zoo veele jaaren lang heeft moeten omzwerven, maar ook in zyn jeugd onder

(*o*) Hutterus epist. MSta ad G. Mylium de Anno 1600. in volumine Epistolarum *ἀυτογράφων* ad B. Meisnerum Tomo 11. n. 17. (*p*) Epist. ad B. Meisnerum in Volum. dicto Tom. 1. num. 4. (*q*) M. Simon Salichius ad eundem Anno 1613. num. 293. (*r*) Vid. Lyseri Erlauterung uber 3 fragen, welche D. Samuel Huber mit seinem examine erreget hat. 1598. 4°. (*s*) Vid. vel Hunnii Opera Tom. 1. pag. 688. Tom. 11. p. 1031. Hutterus in F. C. 1150. & in Loc. Comm. p. 819. Gerlachius disp. 2. Affelmannus Syntag. 1. disp. 18. p. 516. seqq. &c.

der de *Gereformeerde* veel heeft geleeden. Want, gelyk zyn leevens beschryvinge verhaald, zoo is zyn Vader, *Petrus Huberus*, eerst in *Switzerland*, te *Bern*, een Schooldienaar, en *Zwinglius* aanhanger, doch hier na de leere van *Luther* toegedaan geweest, en hy heeft zyn Zoon desgelyks daar in opgevoed. Van waar zich ook deeze teegen de *Gereformeerde*, te *Bern*, al in 't Jaar 1587. aangekant heeft, en daarom van zyn dienst, te *Burgdorf*, zyn Vaderland, afgezet, en ook een tyd lang te *Bern* in de gevangenis gehouden is geworden. Doch God heeft hem met de zyne niet alleen toen ter tyd, maar ook in 't laatste, wonderlyk geleyd. Want in zyn laatste ballingschap heeft hem de *Hertog van Bronswyk*, *Frederik Ulrik*, uyt het Klooster *Reiffenberg*, een jaarlyks onderhoud laaten toekoomen, gelyk als *Huberus* zelfs ook roemt, en in zyne *Lykpredikatie* gedacht werd. Eindelyk, als hy geene uytkomste in zynen stryd gezien heeft, (behalven dat hy noch beleeft heeft, hoe God zyne vyanden in de Duytsche kryg, aangevangen heeft te vergelden) hebben hem zommige goede voornaame lieden, gelykals aldaar verhaalt werd, geraaden, dat hy zich daar van ontslaan zoude, 't geene hy ook gedaan heeft. Waar op hy zig te *Halle*, in *Saxen*, hier na te *Erffurt*, onthouden, en aldaar ook eenige stryd-boeken teegen de *Papisten* en *Gereformeerde* geschreeven heeft. Ten laatsten is hy na zyn Schoon-zoon en Dochter naar *Oosterwieg* gereyst, en hy heeft zig aldaar na het getuygenis des *Predikers* stil en ingetoogen gehouden, en is niemand lastig gevallen; hy heeft ook by ontstaane zwakheid het *Avondmaal* genoomen, gelyk als hy al te vooren ook dikmaals, in *Goszlar*, op kennis der Godgeleerde, te *Helmstad*, gedaan hadde. Waar op hy in 't Jaar 1624. den 25. Maart, in 't 77. Jaar zynes ouderdoms, zachtelyk en stil is ontslaapen, en ook met eene aanzienelyke begraaffenis en Lykpredikatie, uyt *Psal.* CXVI. ỳ. 7. 8. 9. vereert, en voor zaalig gepreezen is geworden. (*)

Jaar MD. tot MDC.

Wonderlyke onderhoudinge.

Zyn stil leeven.

En dood.

9. Wat verders zyne vyanden, aangaande zyne aanhangers geklaagt hebben, dit vind men in de schriften van de zelve tyden heel klaar. *Doctor Hutterus* schreef al in 't Jaar 1595 van *Ulm*, dat eenige Staatkundige aldaar, door de belydenis van *Huberus* bewoogen wierden, om hem zoo zeer te beschermen, als of ze daar op gezwooren hadden. (*t*) *D. Garthius* klaagde ook, *dat de Professor Hebrææ Linguæ te Wittenberg*, *M. Fabritius*, *het met* Huberus *altyd gehouden hadde*, *dog men nam scherp op hem agt*, *en men maakte slegte agtinge van hem*; *hy verstont ook de* status controversiæ *of het hoofdpunt van 't verschil niet.* Hy noemt ook eenen *Caspar Hirsch*, die ook eenen *assecla* of navolger van *Huberus* was. (*u*) *Dr. Winkelman* verhaalde, in 't Jaar 1612, van een *prediker* te *Amsbach*, die *Huberus* ook aanhing en hielp, desweegen zig de andere *predikers* ook van hem afgescheyden hadden. (*x*) Byzonder heeft zig te *Eisleben* een *Doctor Juris* en *Assessor* van de *Hallische Regeeringe*, genaamt *Johannes Keckius*, in 't Jaar 1610. op gedaan, die te *Halle* een boek in 8°. drukken liet, met den *tytel*: *Responsio ad quæstionem: Utrum prædestinatio ad vitam æternam sit universalis an particularis.* Dat is: *Antwoord op de vraage*, *of de* prædestinatie *ten eeuwigen leeven*, *algemeen of byzonder is.* Waar teegen de *Mansfeldsche* Godgeleerde een schrift uytgaaven, onder de tytel: *Noodzaakelyke weederlegginge van het uitgegeeve Boek van* Doctor Johan Kecken, *waar inne hy de doolinge van* Huberus, *aangaande de algemeene* prædestinatie, *wil verdeedigen.* Deezen *Doctor Kec-*

Zyne vrienden en liefhebbers te Ulm.

Wittenberg.

Anspach.

Halle.

(*) Jo. Mauritius in der Leich-Predigt. l. c. und dessen lebens lauf. ibid. (*t*) Epist. apud Fechtium loc. cit. (*u*) Ibid. l. c. p. 809. (*x*) Epist. MS. Vol. 1. ad B. Meisnerum num. 24.

Jaar MD. tot MDC.

Keckius heeft te *Halle*, *Huberus* een tyd lang by hem in zyn huys onderhouden, tot dat de Raad het deezen langer geweigert hadde, en hem met eene vereeringe van daar heeft laaten trekken. (*y*) Hy heeft ook de Godgeleerde, in het gedachte Boek, maar *Particulariſten*, en *prævisionarii* genaamt, ook hen t'eenemaal van het *Calviniſmus*, *Papiſmus* en *Mahumedaniſmus* beſchuldigt, en teegens haar de getuigeniſſen der oude Godgeleerde, voor zig bygebragt. Daar op begonnen de *Predikers* te *Eisleben*, op den Predikſtoel, hem te weederleggen, maar hy verzocht een t'zaamenſpraak met haar, die ze ook in 't Jaar 1610. den 6. *Auguſti*, met hem houden moeſten, daar hy echter by zyn gevoelen bleef. In 't laatſte gaaven de *Wittenbergze* Godgeleerde deezen raad, *zy zouden hem in den ban doen*, 't geene zy ook deeden, en hem eyndelyk, neevens den zoon van *Huberus*, *Præceptor* van zyne kinderen, uyt het *Mansfeldſche gebied* banden. (*z*) Zoo dat alzoo de hoop van *Oſiander* niet na zyne meening uitviel, naamelyk, *dat deeze ſtryd met den Auteur te gelyk zoude ophouden.* (*a*)

Eenige byzondere ſtryd-punten onder de Lutheraanen.

Amerbachii.

10. En tot hier toe hebben wy de inwendige ſtrydigheeden van de *Lutheraanen* onder haar zelfs, kortelyk bezien. Op welke dan de overige verdeeltheeden nu in orde zullen volgen, welke tuſſchen deeze en de andere *partyen* der zoo genaamde Chriſtenheid, in de voorige eeuwe zich hebben op gedaan. Doch voor af zullen we nog eenige byzondere ſtrydigheeden in 't korte aanroeren, welke wel niet tot een openbaare ſcheuringe uitborſten, maar die echter zommige bedenkelyke punten betroffen hebben. Alzoo vond men, ten tyde van *Luther*, te *Wittenberg* een *Profeſſor Philoſophiæ*, met naame *Vitus Amerbach*, een ſcherp *Speculator* en *Diſputator*, gelyk hy beſchreeven werd, welke niet alleen in de Wysbegeerte, maar ook in de Godgeleertheid, zyne eigene zwaarigheeden hadde, en die daarom van *Melanchthon* ook niet al te wel gehandelt wierd. (*b*) Doch hy ſtelde zyne meeningen aan alle beyde voor, welke dan inzonderheid daar in beſtonden: „In de zaake der rechtvaardigmaakinge was het woordeke *ſola* alleen, door het geloove niet „eeven zoo noodig. Door het geloove wierd alleen eene erkenteniſſe der „barmhertigheid, maar geenzins het vertrouwen te gelyk verſtaan. De „Paus moeſt evenwel eenige macht tot ordineeren en tot ſtellen hebben, „de gantſche Kerke hadde onmoogelyk in zulke gewigtige punten konnen doolen. (*c*) Door dien hy nu hier van te *Wittenberg* geene voldoeninge meende te zullen konnen krygen, zoo trok hy van daar na *Ingolſtad*, liet zig van 't *Lutherdom* los maaken, en hy wierd aldaar *Profeſſor Philoſophiæ.* (*d*)

Naogeorgi.

11. Ontrent de zelve tyd brak een zeeker *Pfarheer*, in *Thuringen*, te *Kahle* aan de *Saal*, genaamt *Thomas Naogeorgus* of *Kerkmeyer*, met zulk eene ſtellinge uyt, *dat naamentlijk, de uytverkoorene den H. Geeſt niet konden verliezen, ſchoon ze al willens en weetens in zonden vielen.* Waar op *Luther*, *Melanchthon*, en *Buchenhagen*, in 't Jaar 1536 geantwoord hebben, en geraaden, dat men des *Pfarheers* uytlegginge over *Joannes*, die hy in druk wilde uytgeeven, zoude onderdrukken. (*e*) Egter is deeze zelve man, in 't Jaar 1546, hier over nog eens in ſtryd geraakt met den *Superintendent* te *Saalfeld*, *Caſpar Aquila*, waar over hy voor den Kerkenraad gedaagd wierd, maar, nademaal hy voor geweld bekommert was,

(*y*) G. Olearius Halygraphia p. 342. (*z*) Vid. Conſilia Witteberg. P. 1. pag. 654. ſeqq. & Scriptum Mansfeldenſium Præfat. & p. 269. ſeqq. Conf. Andr. Caroli Memorab. Eccleſ. Sec. XVII. l. 1. cap. 67. 68. & 75. (*a*) Epit. Hiſtor. Eccleſiaſt. l. IV. cap 45. p. 1095. (*b*) Matthæus Ratzenberger Relat. Hiſtor. MS. p. 18. (*c*) Melanchthon Part. 1. Conſil. & Reſp. p. 511. (*d*) Ratzenberger l. c. (*e*) Vid. Tom. VI. Lutheri Altenburg. 1041.

was, zoo maakte hy zig weg; alhoewel hy eyndelyk te *Weymar* toen ter tyd zig weegens eene andere beschuldiginge gezuyvert heeft, naamelyk, als of hy van 't *Heylige Avondmaal Zwingliaans* leerde. Hy had zig ook aldaar weegens zyne voorige meeninge aldus verklaart: „Men „moest de leedemaaten der Kerken op tweederleye aart aanzien, een„maal volgens haare openbaare dingen, en dan ook naar de verborgene. „Naar die wierden in de Kerken alle gedoopte voor uytverkoorene en „kinderen Gods gehouden. Maar volgens deeze kon God alleen Rech„ter zyn, die daar wiste, welke zyne verkoorene waaren. *Rom.* IX. 6. „20. 29. welke dan ook niet verderven, nog ten doode zondigen, of „den H. Geest verliezen konden. *Rom.* XI. 29. 1 *Joh.* III. 9. *Joh.* VI. 37. en XIV. 16. (*f*) Hy zoude hier na nog in 't *Wittenbergze* een *Prediker*, en in den tyd des *Interims* daar uytgejaagt, maar hier na weeder ingezet geweest zyn. (*g*) Jaar MD. tot MDC.

12. Nog heeft een Hofpreediker te *Anspach*, genaamt *Georg Kargius* of *Parsimonius*, die de t'zaamenspraake te *Worms*, in 't Jaar 1557 hadde bygewoont, in 't Jaar 1563 zeekere stellingen van de rechtvaardigmaakinge openbaar gemaakt, waar van den inhoud de volgende is, gelyk hy die in 't Jaar 1570, als hy van de *Markgraaf*, *Georg Frederik* naar *Wittenberg* daar over gezonden wierd, verklaart heeft: „De Wet verbint „ons, of tot gehoorzaamheyd, of tot straffe, maar niet tot alle beyde te „gelyk. Derhalven, dewyle *Christus* de straffe voor ons reeds al geleeden heeft, zoo heeft hy de gehoorzaamheyd voor ons vervult; *item*, „wat hy vervult heeft, dat behoeven wy nu niet te doen, daar zyn wy „ook niet toe verbonden. Maar de gehoorzaamheyd van de wet moeten wy „vervullen. Derhalven heeft dan *Christus* niet voor ons, maar voor „zig zelven de wet der gehoorzaamheyd vervult, op dat hy een onbe„vlekt en Gode welbehaagelyke offerhande waare. Waar by hem dan, op de kennisse der Godgeleerde, bevoolen wierd by haare meeninge te blyven. (*h*) Ondertusschen heeft hy hier na de eere gehad, van onder de Ketters meede op haar lyst te staan. (*i*). Kargii.

13. Nog te vooren is over deeze stoffe een *prediker* in *Hungarye*, genaamt *Matthias Lauterwald*, met zyne amptgenooten strydig geworden, om dat hy van die meeninge was; *dat de boete, en de nieuwe gehoorzaamheyd, de belofte der genaade hadden, en die zig toeeygende, waar door dan de mensch gerechtvaardigt wierd. De genaade wierd aan de geheele boete in de Schrift toegezegt.* Waar by hy door het geloove, maar alleen het historische verstond, dat zonder de liefde zyn kon, en om die reede heeft hy deeze stellinge, *Sola fide justificamur*, dat is, *Wy werden door het geloove alleen geregtvaardigt*, een *riool des Antichrists* genoemd, zonder twyffel weegens het schrikkelyke misbruyk en de valsche *Euangelische*. Waar over hy verworpen, en de Raad te *Eperies*, van *Melanchthon* opgehitst geworden is, dat men hem zoude afzetten. (*k*) En diergelyken misverstand heeft 'er zeer veele, die teegen het misbruyk der *Euangelische leere* geyvert hebben, in het *Ketter-regifter* gebragt. Lauterwalds.

14. In 't Jaar 1568. ontstond 'er te *Rostok* een stryd tusschen den *Pfarheer* te *St. Nicolaas*, *Johannes Beatus*, en de andere *Predikers*, daar die bewyzen wilde, dat de *Consecratie* of Heyliginge in 't *Avondmaal*, enkel en alleen door het uytspreeken der ingezette woorden geschiede, waar by Beati.

(*f*) Ex MS. Sekkendorffius l. III. p. 665. (*g*) Idem ex Henr. Pantaleonis Prosopographia. ibid. (*h*) Ap. Abrah. Scultetum in Vita sua Edit. Germ. p. 61. 62. (*i*) Vid. Scherzerus System. Theol. p. 425. Kromayerus H. E. p. 587. (*k*) Vid. Melanchthon. Epist. Volum. I. p. 422. & Consil. To. I. p. 190. Strigelius in Refutatione impiæ & blasphemæ opinionis M. L. in Confessione ejus p. Y. 3. Anno 1588. edita. Consilia Witteberg. P. I. p. 95.

Jaar MD. tot MDC. by ook gevraagt werd, of het brood en den wyn in 't *Avondmaal*, voor en na het gebruyk, het lichaam en bloed van *Christus* was: en door dien deeze man op zyn meening bleef staan, zoo wierd hy op het oordeel van buytenlandsche Godgeleerde van zyn ampt afgezet. (*l*) Te *Straatsburg* kreeg *Dr. Marbachius* ook stryd met eenige andere, over het punt van de menschelyke natuure van *Christus*, dewyle hy zeyde: *Dat deeze terstont van zyne ontfangenis af aan, ten heemel gevaaren was.* Insgelyks, *Dat* Christus *volgens zyne beyde natuuren, zyne Ouders gehoorzaam geweest was.* enz. Waar over hem *Doctor Joachimus Moerlinus*, in 't Jaar 1566. in 't byzonder aansprak. (*m*) Zoo kwam ook de *Professor Philosophiæ* te *Tubingen*, *Jacobus Scheckius*, by de Godgeleerde aldaar in achterdocht, dat hy, in het punt van de persoonelyke vereeniginge met haar niet volkoomen overeen kwam, doch waar over hy zig naderhand alzoo verklaarde, dat zy met hem te vreede moesten zyn. (*n*)

Marbachii. Scheckii.

15. Te *Hamburg* wierden de *Predikers* te zaamen, en in 't byzonder, *Joachimus Westphalus*, met haare amptgenooten, *Doctor Johannes Æpinus* strydig, om dat deeze van *Christus* leerde, *dat hy by de hellevaart nog wat geleeden hadde*, waar van hy ook een *Tractaat* geschreeven heeft, met den tytel: *Brevis explicatio Articuli de descensu Christi ad inferos.* Dat is: *Korte uytlegginge, aangaande het neederdaalen van* Christus *ter* Helle. Maar door dien deeze Man by de *Luthersche Kerke* groote verdiensten hadde, zoo wierd die stryd allengskens vergeeten, te meer dewyle hy in 't Jaar 1553. kwam te sterven. (*o*) Eeven zulk een kryg ontstond 'er ook tusschen *Doctor Tilemannus Heshusius*, en *Johannes Wigandus*, als ook tusschen het *Koningbergze Ministerium*, alwaar die toen ter tyd *Professor Theologiæ* was. Want hy hadde in een zeeker strydschrift geschreeven: *Dat men niet alleen moest zeggen, de Zoone Gods moet men aanbidden, almagtig en leevendmaakend* in concreto, *maar ook: Het vleesch van* Christus *is aanbiddens waardig* in abstracto. En alhoewel *Wigandus* bekennen moest, dat zy in de zaak het eens waaren, zoo noemde hy het doch eene gevaarelyke maniere van spreeken, en hy ving daar een grouwelyke woorden-kryg over aan. Andere Godgeleerde als *Chemnitius* en *Kirchnerus* verdeedigden *Heshusius* reedelyk wel, het welke hem by *Wigandus* echter niets hielp, die *Heshusius* t'onder hebben, en geduurig tot herroepinge dwingen wilde. Hy bragt het ook met zyn raazen en tieren zoo verre, dat hy van zyn Bisdom wierd afgezet, en *Wigandus* dat zelve Bisdom, neevens nog een ander, aan zig trok, ook eenige *Diakonen*, om dat ze *Heshusius* voor onschuldig hielden, afzette. Welke *Theologische tyrannye* zoo lange duurde, tot dat de *Administrator*, *Markgraaf Georg. Frederik*, in 't Jaar 1578. met kennisse van de andere Godgeleerde, hem gebood te zwygen. Gelyk als *Hartknoch* in de *Pruysse Kerkelyke Historie* wytloopig en opregt daar van schryft, als ook noch van een andere stryd aldaar, van *Doctor Isinderus* met *Gnapheus*. (*p*)

Æpini. Heshusii. De concreto & abstracto.

16. Noch een andere tweedragt verhief zich in *Pomeren*, te *Straalzund*, alwaar de nieuwe *Superintendent* en *Pastor*, *Mr. Johannes Frederus*, naar de gewoonelyke wyze, noch niet geordineert was, en echter anderen aanving te ordineeren. Welke stryd dan eenige jaaren na malkanderen duurde, dat zich *Frederus* niet wilde schikken, maar de gewoonelyke *ordinatie* een strik voor het geweeten noemde. Waarom hy eyn-

Frederi. Van de ordinatie.

(*l*) Lindebergius Chron. Rostoch. l. IV. c. 10. p. 130. (*m*) Ep. ap. Fechtium Ep. Th. p. 221. (*n*) Hospinianus ap. Fechtium Chronol. p. 951. (*o*) Vid. Micrælius Hist. Eccles. l. III. p. 522. Joh. Böttiger Kirchen Hist. p. 404. (*p*) L. v. c. 2. p. 463. seqq. Micrælius. l. c. p. 522. 523.

eyndelyk, in 't Jaar 1548, zynen dienst verliet, en in het *Mekelenburgze* ging, alwaar hy *Superintendent* te *Wismar* wierd, en in 't Jaar 1562, met zyn gantsche Huysgezin, schielyk kwam te sterven, zoo dat men geloofde, dat men hem vergift in gegeeven hadde. (q) En dit zyn nu ook de byzondere strydigheeden onder de *Lutheraanen*; gelyk als zy alle, of wel de meeste, met groote ergernis van het gemeene volk, en in 't byzonder der *Papisten*, gevoert zyn. By welke ik nu nog eene aanmerkelyke zaak zal byvoegen, die nogmaals den ellendige en verkeerde toestand van die tyden heel klaar zal openbaaren. Jaar MD. tot MDC.

17. De woeker hadde, onder andere dingen, te *Regensburg* zoo zeer de overhand genoomen, dat vyf onder de *Predikers* (die iemand aldaar als opregte en geleerde mannen beschreeven heeft) opentlyk daar teegen spraaken, en volgens de klaare woorden van *Christus*, beweezen, dat *de woeker en interest-neeminge in 't algemeen een groote zonde was.* Dit konde nu de gierige Duyvel zoo wel onder Geest- als Weereldlyke, waarlyk niet lyden, en door dien dit getuygenis veelen uyt den Raad aldaar, *die deeze Predikers heimelyk vyandig waaren*, (gelyk men verzeekert) het geweeten roerde, en alzoo niet aanstont; zoo verborgen zig deeze agter zulke Godgeleerde, aan welke diergelyke leere niet aanstont, en die teegens haar *practyke* aanliep. Deeze nu waaren met haare antwoorden vaardig, om deeze oprechte lieden, als doolende af te maalen, ja dat afgryssélyk was, heel voor onbekwaam tot het ampt, en voor *Calvinisten* zonder eenige haare schuld (gelyk iemand aldaar verzeekerde) te verklaren. Daar onder was nu de voornaamste *Dr. Jacob Andreæ*, neevens de andere *Wurtenbergze* God- en Rechtsgeleerde, op welkers uytspraake deeze vyf *Predikers* in der daad afgezet, en uyt de stad, in 't Jaar 1587, gejaagt wierden, alleen maar dewyle zy de *Paradoxa*, of ongerymde dingen niet goed wilden keuren, daar zy anders de billykheid niet teegen waaren, wanneer zy uyt de Schrift, of natuure, of de regten, daar van overtuygt wierden, gelyk als zy haar verklaarden. De arme toehoorders waaren daar over ook ten hoogsten ontstelt en onwillig, gelyk daar by bekend werd, (r) en zy zyn waarlyk, in haare ondeugden neevens alle andere *Lutheraanen* door deeze grouwelen niet weynig versterkt geworden. De Raad zogt zig wel hier over voor de weereld te rechtvaardigen, en gaf daarom, in 't Jaar 1588, een schrift uyt met den tytel, *Berigt en vermaaninge der E. E. Camerheeren en Raaden der stad Regensburg, over de vyf Kerken-dienaars, die in 't jaar* 1587 *hun afscheid gegeeven is.* Maar waar teegen de *Predikers* (dewyl men haar de schuld van schrikkelyke ondeugden gaf, om zig te verdeedigen) een teegenberigt uytgaaven. Alhoewel *Jacobus Andreæ* zig al weeder daar in mengde, dewyle hy zelfs te *Regensburg* geweest was, en deeze lieden hadde helpen vervolgen, en hy schreef eene *Afvaardiginge van 't ongegrond berigt van de Predikers te Regensburg in 't jaar* 1587 *afgedankt, neevens der E. E. Camerheeren en Raaden aldaar bygevoegt berigt, en Christelyk bedenken der Regtsgeleerden Faculteit te Tubingen, aangaande den woeker, Lubek* 4°. 1589. Over deezen schrikkelyke handel ontstont 'er in de stad een zeer groot oproer, door dien deeze vyf mannen van veele 1000 perzoonen goede getuygenissen hadden, gelyk als *Hombergerus* schryft, daar in zig ook de *Mansfeldsche* en *Saxische Godgeleerde*, gelyk ook de Rechtsgeleerde gemengt hebben: daar ondertusschen, gelyk die van *Regensburg* berigten, die goede lieden, met wyf en kinderen, in ellende omzworven, en wyl zy van

Stryd te Regensburg van de Woeker.

Oordeel der Godgeleerden.

(q) Vid. Melanchthon Ep. ad eum Volum. I. p. 389. 393. Micrælius l. c. p. 373. (r) Martin. Crusius l. xi. P. 111. Annal. Suev. p. 808.

Jaar MD. tot MDC.

van *Dr. Andreæ* zoo zwart gemaakt waaren, van niemand aangetrokken wierden. Maar de *Papisten* verblyden zig zeer, dat de *Lutheraanen* elkanderen zelfs zoo haavenden *(depectere.)* (*s*)

Inlandsche twist der Lutheraanen.

18. Deeze laatste klagte geeft my nog geleegenheid, om nog eenige andere, tot besluyt van de inlandsche *Luthersche* strydigheeden, hier by te voegen, welke van vriend en vyand daar over gevoert wierden, waar uyt, ten overvloed, de ellende van de zelve tyden openbaar kan zyn.

Haare eyge bekentenisse daar van.

De verstandige zelfs onder haar zyn in deeze klagten uytgeborsten: „Alle daagen ontstaan 'er nieuwe onrusten der schadelykste strydigheeden „en verwerdste vraagen, die altyd oorzaaken tot groote scheuringen gee-„ven, daar de gemoederen der meeste, door eergierigheid opgeblaazen, „en van haat en nyd ontsteeken zynde, gelyk als te post na haar onder-„gang rennen. (*t*) Daar is geen gemeenschap onder de Leeraars der Ker-„ken, maar een ieder neemt de vryheid, van de allergrouwelykste doo-„lingen te bedenken, en die aan anderen op te dringen. (*u*) Wanneer „wy deeze onzaalige en innerlyke strydigheeden nalieten, en dat het ge-„zag van *Luther* ons eeven zoo heylig was, als wy zyn naam wel dik-„maals in den mond neemen, zoo zoude het licht met ons, en onze „Kerken, veel beeter staan. Maar nu woeden wy teegens ons zelven, „zoo arg, als of wy anders onze dapperheid niet konden toonen, of, „als of daar geene vyanden waaren, denkende alzoo niet aan de vermaa-„ninge van *Paulus:* zoo gy u onder malkanderen byt, ziet toe, dat gy „den ander niet verteert. (*x*) Men ziet wel, dat de verdeeltheeden van „dag tot dag grooter werden, en dat de *Secten* zig weeder in nieuwe „verdeelen, als meede, dat geene heylzaame en bezaadigde middelen „staat willen grypen, maar dat de heerschzugt onder voorwendzel van „den Godsdienst, een nieuw *Paaps ryk* in onze Kerken opregt, en de „eygenzinnigheyd der Leeraars verderft de waarheyd, en den vreede aan „alle oorden. (*y*) In deeze laatste oneenige tyden konnen veele van „haar niet oordeelen, welke Paapen men gelooven moet. Eenige willen „de geestelyke genaamde by na de schuld geeven, als rechteden zy alle „het ongeluk in de weereld aan, en dat zy die geene waaren, daar men „in een spreekwoord van zegt, *hoe geleerder, hoe verkeerder.* Het is dan „een schande, en te beklaagen, dat men de *realia* of waare zaaken, laat „vaaren, en het woorden-getwist zoo zeer aanhangt, gelyk als, helaas! „heedendaags, by die geene, welke zig Christenen roemen te zyn, waar-„lyk zeer onchristelyk geschied. Maar wat recht de Duyvel niet aan, „wanneer men hem ruymte geeft? (*z*)

Schaade daar van.

19. Den onverzettelyke schaaden hebben de menschen toen ter tyd niet alleen ten deele gekent, maar ook gevoelt. Ja de *Potentaaten* zelve hebben hier over met smerte geklaagt, en zig aan de boosheyd der Godgeleerde niet weynig geërgert.

Klagte der Regenten over de boosheyd en twistzugt der Godgeleerden.

Tot een voorbeeld, wanneer de *Keurvorst Augustus* aan zyne Raaden geschreeven heeft, *Wat de oneenigheyd onder de Godgeleerde, in deeze landen, en in andere gewesten, voor goed gewerkt heeft, geeft, helaas! de ervaarenheyd genoeg te kennen.* En verder: *Dewyle ik geen hoop uyt de voorgaande geschiedenissen en ervaarenheyd vatten kan, dat de Godgeleerden (och het is God geklaagt!) door eenige te zaamenspraake, of andere t'zaamenkomsten, te beweegen zouden zijn, om met den ander te verzoenen, over een te koomen, of de een den ander opregt te hooren, veel minder eenige eenigheyd onder haar zelfs te vermoeden is.*

(*s*) Vid. omnino Jerem. Hombergerus Epist. ap. Fecht. Epist. Th. p. 699. quo conf. Micræl. l. c. p. 530. Böttger l. c. p. 405. Chytr. Epist. p. 627. (*t*) Camerarii Vita Mel. p. 89. (*u*) Lud. Rabus ap. Fechtium l. c. p. 121. (*x*) Ibid. p. 380. (*y*) D. Chytræus Epist. 16. p. 403. (*z*) Henr. Conrad. Lipsiens. Confess. C. VIII. p. 290.

is. (*a*) En nog te vooren ſchreef de *Landgraaf Philips*, aan den *Keurvorſt Johan Frederik. Helaas! alle vyanden van den Godsdienſt lacchen in haare vuyſt, dat men zig alzoo verdeelt, ik zwyge nog, wat voor eene groote ergernuſſe meenig Chriſten, die gaarne tot deezen Godsdienſt zoude koomen, gegeeven werd.* Ook hebben weereldwyze Schryvers dit voor de eenige oorzaake aangegeeven, *waarom de Proteſtanten, de kragt van haare teegenſpreekers, door hunne innerlyke ſcheuringen, zelve geſterkt hadden, naamentlyk, de hartnekkigheid der Prieſters in de verdeedigınge, niet zoo zeer van haare leere, als achtinge, daar voor zy eene verminderinge bezorgen, wanneer zy voor die maar een weynig zouden wyken, die iets duydelyker of vreedelievender voortbrengen. (b)* Ook bekennen de Godgeleerde, uyt ervaarenheyd, dat dit de grootſte teegenwerpinge der Papiſten geweeſt is, *dat de Augsburgſche belydenis-verbondene zoo zeer onder elkanderen zelfs oneenig waaren, dat de eene, die het Pausdom verlaaten wilde, niet weeten koſt, aan welke* Secte *by zig moeſt houden. (c)* Zy klagen ook zelfs, dat deeze ſcheuringen zeer veel ſchaade aan de Kerke toebrengen: dog zy meenen, en trooſten zig, dat het 'er in de eerſte *Apoſtolyche Kerke* ook zoo toegegaan is, (*d*) maar welkers teegendeel hier booven uyt de eerſte boeken van deeze *Kerkelyke Hiſtorie* heel wel te zien is.

Jaar MD. tot MDC.

Haar eyge bekentenis.

20. Veel oprechter doed *Sulcerus* zyne bekenteniſſe hier van: *Het ſmert my*, zegt hy, *aan 't herte, dat, daar we met zoo veele vyanden van alle kanten omringt zyn, wy nog voor haar gewenſchte blyſpeelen en triumphen met onze innerlyke kyveryen houden. Maar dit zyn de ſtraffen, die op onze zonden paſſen; daar is ook geen ander middel teegen, als dat we ons van herten tot God bekeeren, en om verzagtinge bidden.* (*e*) En een ander, die de zelve tyden beſchryft, zegt: *Daar was toen ter tyd, zulk een nors en veelvuldig woorden-twiſten, zulk een ſchelden en ſmaaden, kyven en byten onder malkanderen, dat die geene voor de dapperſte gehouden, en in top verheeven wierden, welke den ander, met doorhaalen, toeſnaauwen, vegten en raazen, op het heftigſte aanvielen. Daar zag men alle boekwinkels vol verweerſchriften, klagten, weederleggingen en grouwelyke ſtrydſchriften. (f)* De *Hiſtory Schryvers* loochenen ook niet, dat veele alleen daarom van de *Lutheraanen* weeder zyn afgevallen, om dat ze de oneenigheyd der Godgeleerde onder hen gezien hebben, gelyk als 'er onder anderen van *Staphylus* ſtaat, (*g*) en waar van hier booven by de Hiſtorie van zulke lieden, iets gedagt is. Zoo is het ook niet onbekend, hoe de vreemdelingen de *Saxiſche Godgeleerde* in 't byzonder daarom gelaakt hebben, dat zy al te harde of ſteene koppen *(ſaxea capita)* hadden, gelyk als uyt de ſtryd-boeken over en weeder klaar is. (*h*) En een zeeker *Papiſt* heeft van de *Sacraments-ſtryd* het volgende ter needer geſtelt, alhoewel op eene ſpottelyke wyze. „In 't land van Saxen vind men op veele plaatzen bier, het welke als men daar te veel van drinkt, iemand het hoofd doed zwindelen. Nu is het geloofſelyk, dat de Euangeliſche broeders, door geheel Saxen. volgens haar Lands gebruyk, ſterk zuypen: daar uyt nu ontſtaan veele rauwe en dikke dampen, die opwaards naar het hoofd ſtygen, de herſſenen zeer bedwelmen, en maaken, dat deeze menſchen ſchier niets nuchteren konnen ſpreeken nog ſchryven. Maar de-

Van de vreugde en voordeelen haarer vyanden hier over.

Hardigheid der Godgeleerden.

(*a*) Ille ap. Hutterum Conc. conc. Cap. XI. è quo Schilterus Libert. Eccl. Germ. lib. VII. Cap. II. Hic in MS. Ep. de anno 1559. d. 7. Martii ad J. Frid. de confutatione corruptelarum. (*b*) Menzambano C. VIII. §. 8. (*c*) Oſiand. H. E. p. 863. qui in margine ponit: L. OS. D. qui expertus iſta ſcribit. (*d*) Tom. III. Script. Witt. Publ. p. 206. (*e*) Ep. ap. Fechtium l. c. p. 329. (*f*) Camerar. l. c p. 361. (*g*) Dreſſerus Millen. VI. p. 214. (*h*) Vid. vel Sam. Mareſii Obſerv. ad Colloq. Caſſel. p. 57.

Jaar MD. tot MDC.

„dewyle de Switzers geen wyn hebben, zoo drinken ze niet ongaarne „waater, en dat haaten de Saxen boovenmaaten zeer. (*i*)

21. Tot zulke en diergelyke kwaalyk luydende oordeelen, volgens de gedagte bekentenis, is 'er aan de *Papisten*, waarlyk veel geleegenheid gegeeven: om welke reede zy dan overal in de weereld geschreeven hebben: „Uyt de drie *hoofd secten* der *Lutheraanen*, *Zwingliaanen* en *Weederdoopers*, waaren 'er zoo veele onder elkanderen strydende *Secten* en „*Ketteryen* ontstaan, dat men ze naauwelyks optellen konde; zommige „stellen 'er van haar 52, zommige 65, andere 90, ja *Caspar Hedio* zelfs „heeft 'er 128 van haar geteld, (*k*) zy hebben ook aangemerkt, *dat de goddelooze wandel en verdeeltheeden der zoo genaamde Euangelische, haar ten ondergang zoude brengen.* (*l*) Alhoewel ze waarlyk, by zulk een uytdruk, veele onwaarheeden en daadelykheeden daar meede onder mengen, daar by ze ook zoo veele zeldzaame *Secten* en naamen bedagt hebben, alleen maar om de lyst der Ketters zoo veel te aanzienelyker daar meede te maaken. Welke uytvindinge zy niet alleen gedreeven, maar ook de natuurlyk bedurvene gemoederen onder de *Protestanten*, daar meede behaagt hebben, alzoo dat haar diesweegen gelyk met gelyk vergolden wierd. Het zoude veel te wytloopig zyn, om zoo veele Sectische naamen alhier te zetten, die alle wel aan de *Lutheraanen* toegeschreeven werden: de Geleerde konnen die by de Paapsche Schryvers zelfs genoeg vinden, (*m*) beneevens haare daar uyt gemaakte besluyten, (*n*) en by de Luthersche Schryvers daar op nazoeken, wat 'er op die gedagte tegenwerpinge al geantwoord is, en hoe na het ook eenigzins by de Historie zelfs komt. (*o*) Ik haaste my nu tot de Historie van de overige gezintheeden, in de zoo genaamde Christenheid, naamelyk, zoo als die in de zestiende Eeuwe geweest is.

Sectische verdeelrheeden der Protestanten.

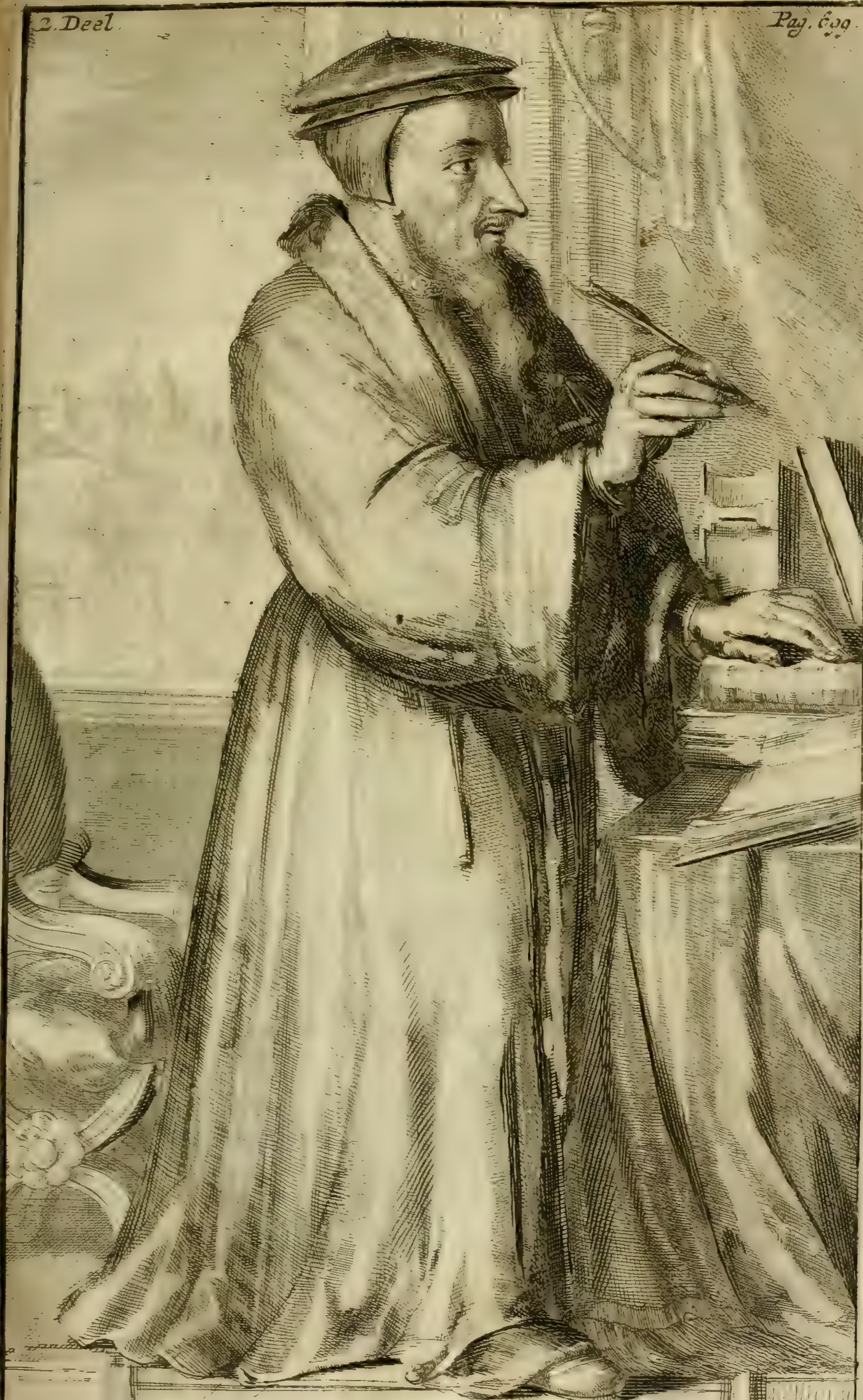
(*i*) Surius Chron. p. 250. (*k*) Gilbertus Genebrardus l. IV. Chronograph. p. 445. (*l*) Johan Nasz Euangelische warheit Part. IV. p. 392. (*m*) Vid. Genebrardus l. c. p. 452. Bayerlingius Theat. Vitæ hum. To. V. lit. H. pag. 34. seqq. G. Marcel. Conspect. Chronol. Eccles. Sec. XVI. Carolus Carafa German. S. restaur. p. 35. Petrejus Catal. Hær. passim & plures. (*n*) Vid. Iidem & Bzovius Annal. Eccles. ad Ann. M. D. XXX. n. 99. Spontanus Contin. p. 45. Bellarminus l. IV. de Eccl. c. 10. Thomas Bozius Eugubinus l. III. p. 204. &c. Forerus in Bello Ubiquitistico. (*o*) Vid. Gerhardus loc. de Eccles. c. X. & XI. Johannes Muller Päbstische einwürffe p. 281. seqq. &c.

HET EEN-EN-DERTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de zoo genaamde Gereformeerden.

§. 1.

DEezen naam gebruykt men hier wel op zyn bekwaamste, ten deele, om dat die nu, in onze tyden, wel de gemeenste en bekendste is, en ten deele, om dat die naam ook van haar zelfs gelieft is, en dat de andere naamen, die haar van zeekere perzoonen, als *Zwinglius* en *Calvinus* gegeeven zyn, van hen verwurpen en niet erkent werden. In het verhaal zelve, moet niemand eene volkoomene Historie van dezelve verwagten, nademaal myn voorneemen zig bepaald heeft, om zoo breet niet te gaan uytweijen; en ook om dat haar leere, stryd-handel, en andere omstandigheeden zoo overvloedig in ontallyke boeken, uytgegeeven zyn, dat het, behalven dat overtollig zoude zyn, zig daar in af te willen slooven. Weshalven 'er dan alhier maar eenige weynige noodwendige aanmerkingen bygebragt zullen werden, die volgens ons oogmerk,

2. Deel
Pag. 699
CALVINUS

merk, de waare geschaapenheyd van die Gemeente, klaar zullen konnen aanwyzen. Dog eer ik daar toe treede, zoo moet ik van de *Boheemische broeders* het noodzaakelykste niet voorby gaan, dewyle deeze hier na, tot de *Gereformeerde*, wel meest getelt werden. Doch de toestand der zelven is uyt het voorgaande *vyftiende boek* deezer *Historie* zoo verre al ontdekt, dat ze, naamentlyk, voor de tyden van *Luther*, al in een groote onrust en vervolginge geweest zyn. Ontrent het begin van deeze *zestiende eeuwe*, in 't Jaar 1519, schreef *Erasmus*, aan een zeeker *Boheems Edelman*, zyn gevoelen, aangaande deeze broeders, daar in hy dan, onder anderen op de volgende wyze haar pryst: *Dat zy haare broeders tot Priesters verkiezen, zulks is met de oude wyze overeen koomende. Want op die wyze zyn de* H. Nicolaus *en* Ambrosius *wel eer verkooren geworden. Dat zy ongeleerde daar toe neemen, was nog lydelyker, als een godzaalig leeven de geleertheid ophaalde. Dat ze zig onder elkanderen broeders en zusters noemen, kan niet gelaakt werden: ô, dat maar deeze naam der liefde onder de* Christenen *staan bleeve! dat ze aan haare Leeraars minder toeschryven als aan den Bybel, daar aan doen zy zeer wel, enz.* (*a*)

Jaar MD. tot MDC. Boheemische broeders.

Haar toestant in de XVI. Eeuwe.

Kerkelyk gebruyk en goede voorbereydzelen.

2. In deezen reedelyk-goeden toestand van zulk eene Gemeente, hebben ze, in 't Jaar 1522, twee, midden uyt haar, aan *Luther* gezonden, na dat zyne schriften nu reeds al in *Boheemen* aangekoomen waaren, en ze hebben haare vreugde en eenstemmigheid met zyne belydenisse betuygt. (*b*) Hy heeft ook toen ter-tyd, in een brief aan haar, gaarne bekent, *dat hy het nog zoo wyt niet brengen kon, dat het 'er in leere en leeven alzoo toeging, als hy van haar hoorde, en daar ze van anderen voor de ergste Ketters gehouden wierden, zoo betuygt hy, dat hy haar het* Euangelium *veel naader erkent te zyn, als eenige andere.* (*c*) En diergelyke goede getuygenissen vind men meer van deeze lieden, zoo lange als men, naamentlyk, niet op het hier na volgende gekyf, uyt eyge liefde, en *secterye*, vervallen is. Een zeeker *Pools* Edelman heeft haare Kerkentucht, en overige manieren van leeven heel net beschreeven, en ook de getuygenissen van haare beroemste Leeraars, uyt de voorige eeuwe, van haar te zaamen gebragt, waar in men waarlyk zeer veele aanmerkelyke en navolgens waardige dingen vind, welke andere reyn-gepreezene gezintheeden wel met recht beschaamen konnen. (*d*) Maar hoe heevig zy geduurig van de *Papisten* vervolgt geweest zyn, zulks hebben haare eygene Schryvers heel vlytig aangeteekent. Want men heeft niet alleen de oude *Boheemsche compacta*, in 't Jaar 1525, weeder vernieuwt, (*e*) maar ook haar met veele beschuldigingen gedrukt. Ja zelfs, wanneer, in de *Smalkaldische oorlog*, in 't Jaar 1546, *Kooning Ferdinand* haar verzogt, dat ze den *Keurvorst*, *Johan Frederik*, in zyn land vallen, en den *Keyzer* proviant verschaffen zouden, zoo weygerden zy zulks geduurig, uyt liefde tot de *Lutheraanen*, en zy wierden hier na daar over, op eenmaal, van alle haare vryheeden, goederen en kragten berooft, waar by zy zeer veel moesten uytstaan, en zig by meenigten naar *Poolen*, *Pruyssen*, en andere gewesten, begeeven. (*f*) Onder de Keyzers, *Maximilianus de tweede*, en *Rudolphus*, hebben ze weederom wat meerder vryheid en rust bekoomen. (*g*)

Vereeninge en kondschap met Luther.

Goede Kerkentugt.

Vervolgingen.

Trou tegen de Saxen.

(*a*) L. XIV. Ep. ad Joh. Slechtam p. 484. 488. Tom. II. Operum & ap. Colomesium Epist. Select. p. 288. (*b*) Camerarius lib. de Fratribus Bohem. p. 99. & 127. (*c*) To. II. Jen. p. 220. 231. conf. Osiander H. E. l. I. c. 22. p. 87. (*d*) Jo. Lasitius de Eccles. disciplina moribusque & institutis Fratrum Bohemorum per Jo. A. Comenium Amst. 1660. &c. à pag. 151. ad 174. (*e*) Camerar. l. c. Scultetus Annal. Euang. ad Annum hunc. Auctor Bohemiæ Piæ lib. VII. toto. (*f*) Scultetus l. c. p. 273. Thuanus lib. XIII. ad A. 1547. Chytræus l. XVI. Saxon. (*g*) Regenvolscius Hist. Eccles. Slavon. l. I. c. II. p. 62. seqq. Auctor Histor. Persecut. Bohem. c. 39.

Jaar MD. tot MDC. Eenigheid met Lutherus.

3. Wat nu haare eenigheid met *Luther* aangaat, zoo hadde hy al in 't Jaar 1521. zich daar over verheugt, dat ze eenige van zyne boeken in de *Boheemsche Taale* hadden overgezet, en gebruykt. (*h*) In 't Jaar 1523. hebben zy over haare nieuwe *Duytsche Catechismus* met hem brieven gewisselt, en daar na iemand aan hem afgezonden. (*i*) In 't volgende Jaar zochten ze hem tot een naauwer Kerken-tucht, en beeter orde in zyne Gemeente te beweegen: maar door dien het, volgens haaren wensch, zoo niet aangenoomen wierd, zoo is hier na die onderlinge kondschap, wel 10 jaaren lang, t'eenemaal achter gebleeven, zoo zeer zelfs, dat *Luther* van haar niet ten beste begon te oordeelen. (*k*) Echter hebben ze in 't Jaar 1536. en nog laater, met hem brieven gewisseld, en zoo wel van hem als van *Melanchthon*, *Dr. Buchenhagen*, *Justus Jonas* en *Kruiciger*, de goedkeuringe van haare leere en kerken te weege gebragt. Ja te *Wittenberg* wierd haare belydenisse des geloofs, met de voorreede van *Luther*, in 't Jaar 1538. gedrukt. (*l*) En nog in 't Jaar 1542. zoude hy tot eenige *Boheemsche Predikers*, in 't byzyn van veele *Professooren* te *Wittenberg* gezegt hebben: *Zyt gy lieden Apostelen van de Slavonen; ik wil met de myne een Apostel der Duytsche zyn.* (*m*) Na zyn dood hebben zy onder anderen in 't Jaar 1560. nog eenige afgezondene aan de Duytsche Protestantsche Gemeente gezonden, en onder anderen van de *Wurtenbergze* Godgeleerde, *Brentius*, *Jacobus Andreæ* en *Vergerius*, de toestemminge van haare belydenisse gekreegen. (*n*)

Goedkenning van haare boeken.

Haare vreedelievendheid, en onzydige handel en wandel.

4. Maar hier by is het aanmerkenswaardig, dat deeze goede lieden niet weinig ontstelt wierden, wanneer ze die groote oneenigheeden van de *Protestanten* zelve vernaamen, en dat ze echter teegen beyde de *partyen* in eene betaamelyke liefde bleeven staan. Daarom, wanneer niet alleen *Luther* op de gedachte wyze haare belydenisse uytgaf, maar dat ook de *Switzers* te *Zurich*, die desgelyks lieten drukken, en dat beyde de partyen van haar weeten wilden, welke zy voor de haare hielden; zoo hebben zy veel liever gantsch niet daar op willen antwoorden, als haar eenzydig te toonen. (*o*) Om welke reede zy ook nog al laater, zoo wel met de *Lutheraanen* als *Zwingliaanen*, gehandelt hebben, en eyndelyk opentlyk, gelyk als het bekend is, in *Poolen*, en elders, haar meestendeel tot de zoo genaamde *Gereformeerde* gevoegt hebben. Gelyk ze dan nog al by het leeven van *Luther*, in 't Jaar 1540. haare gemeenschap met *Johannes Calvinus*, *Capito*, en andere, pleegden, welke haare leere voor zuyver en opregt gehouden hebben. (*p*) Ja deeze hebben, neevens *Bucerus*, *Zanchius* en *Beza*, als ook *Zacharias Ursinus*, *Polanus*, *Altingius*, en de overige *Gereformeerde Leeraars*, zoo wel van haare treffelyke Kerken-tucht, als gantsche leere, zeer gunstige getuygenissen gegeeven. (*q*) Alzoo dat de andere partyen niet wel met haar te vreede waaren. Ondertusschen zyn 'er echter nog ook zelfs onder de *Lutheraanen*, veele *oude gezangen van de broederen in Boheemen, gebruikt en gelieft geweest;* welke te zaamen te *Neurenberg* uytgekoomen zyn: ik laate staan, dat een zeeker Prediker onder haar, genaamt *Lucas Pragensis*, nog een ander boek van zulke liedekens heeft uytgegeeven; die ook altyd pleeg te zeggen: Deeze Gemeente behoefde niet voor de vervolgingen, maar wel voor het verval van haare Kerkentugt, te

Gevolgde neiginge tot de Gereformeerden.

Kerkentucht.

Gezangen.

(*h*) Epist. ad Spalatinum ap. Seckendorffium l. 1. p. 276. (*i*) Bucholcerus Ind. Chron. pag. 594. Schultetus l. c. Part. 1. p. 257. Regenvolscius l. c p. 56. Lutherus Tom. 11. Altenb. pag. 299. seqq. (*k*) Regenvolsc. l. c. (*l*) Sub titulo: Ratio fidei, cultuum ac ceremoniarum Fratrum in Bohemia & Moravia. Vid. Scult. l. c. & Regenvolsc. l. c. (*m*) Id. p. 58. (*n*) Ibid. p. 62. (*o*) Scultetus l. c. (*p*) Regenvolsc. l. c. pag. 58. Lasitius l. c. p. 159. (*q*) Ib. p. 158. 163. & seqq.

te vreezen, want deeze en niet de eerften zouden die bederven, (*r*) het welke dan ook metter daad zelve alzoo is gebeurt. Jaar MD. tot MDC.

5. Wy koomen nu tot de meergemelte *Gereformeerde*, welke men in 't begin *Zwingliaanen* heeft genoemt, door dien *Zwinglius* van haar tot een Voorganger was verkooren. Maar hier booven by het begin der *Reformatie*, is nu reeds al vermaant geworden, dat by na op de zelve tyd, als *Luther* begon te *reformeeren*, deeze ook, neevens de andere, in *Switzerland* desgelyks teegen den *Paus* opgeftaan, en in dit werk met *Luther* het eens geweeft zyn. Vermits in die eerfte tyden by de gemeene zaaken en gevaar, alle de getuigen der waarheyd van dien tyd teegen het *Pausdom*, als een derde man, zig vereenigen moeften, alzoo dat zy niet alleen zelfs nog aan geene fcheuringe altoos gedagt hebben; maar ook van de Papiften zelfs, als een algemeene vyand aangezien wierden. Uyt beyderzyds fchriften is ook wel te zien, hoe zy den ander in haare werken voor regt en goed erkend hebben, en hoe dat *Luther* in 't byzonder, van die geene, welke hy naderhand zoo zeer teegen geweeft is, nog altyd naar verdienfte, en met lof gefprooken en hen hoog gehouden heeft. Aangezien hem de *Switzerfche Leeraars, een heylig man, een groot, getrouw, vlytig en dapper Dienftknegt Gods, nog altyd geheeten, zyne gaaven gepreezen, en anders zig zeer eerbiedig teegens hem getoont gehad hebben.* (*s*) Ja zelfs, alhoewel hy met eene groote heevigheid, teegen haar gefchreeven en gefprooken heeft; hebben zy echter altyd gewenft, dat zy als gemeene vyanden des Pausdoms, met hem eenig blyven mogten. *Calvinus* zelfs fchreef ook aan *Bullingerus*, als *Luther* zeer yverig op haar los gegaan was: *Ik bidde u, bedenkt wel, wat voor een groot man* Luther *is, van wat voor groote gaaven, van wat voor eene grootmoedigheid, ftandvaftigheid, weetenfchap, en nadrukkelyke leere hy in de onderdrukkinge van het* Anti-chriftifche Ryke, *en voortplantinge der heilzaame leere, hy zig beweezen heeft te zyn. Ik hebbe dikmaals gezegt: fchoon hy my ook een duyvel noemde, zoo wilde ik echter hem de eere wel doen, en hem voor een byzonder dienftknegt Gods erkennen. Alhoewel hy ook neevens zyne voortreffelyke deugden, groote gebreeken aan zig heeft.* (*t*) Diergelyke oordeelen van hem nu zyn 'er in meenigte te vinden. (*u*) Zwingliaanen. Zwinglii reformatie. Eerfte lof van Luther by de Switzers.

6. Op wat wyze nu deeze getuigen der waarheid gezaamentlyk al in 't begin, onder den ander over hoop geleegen hebben, en daar door tot een grooter voortgang der *Reformatie*, onbekwaam geworden zyn, zulks moet men nu alhier kortelyk, na de waarheid, en onzydig verhaalen. In 't Pausdom was het bekend, dat 'er in het *Avondmaal* de allergrouwelykfte Afgoderye en boosheid van de Paapen bedreeven wierd; daar teegen yverde, nu onder anderen, voornaamelyk *Luther*, zoo wel als *Zwinglius*, beneevens de haare. Deeze nu hielden het daar voor, dat de misbruyken niet eerder met nadruk afgefchaft konden werden, zoo lang men de teegenwoordigheid van het lichaam en bloed van *Chriftus* in 't *Avondmaal* nog geloofde. *Luther* daar teegen, hield zig aan de klaare woorden der inzettinge, en hy wilde geene verklaaringe of verdraayinge derzelve toeftaan. Wanneer nu, in 't Jaar 1525. *Zwinglius*, by den ftryd teegen de *Papiften*, met zyne nieuwe verklaaringe over de woorden Begin van de fcheuringe tusfchen Luther en die. Over de meeningen van 't Avondmaal.

(*r*) Ap. Joh. Lætum Hiftor. Univ. p. 365. (*s*) Bullingerus. Vadianus aliique ap. Hotting. Hiftor. Ecclef. Sec. XVI. Part. III. cap. 3. p. 770 feqq. (*t*) Ep. ad Bullingerum ib. p. 771. (*u*) Vid. Beza Icon. Illuftr. vir. p. C. 4. & lib. adv. Brentium omnipræf. Chrifti affirm. p. 190. Zwinglius Erklärung des XVIII Artickels wider die Päbft. & plures.

Jaar MD. tot MDC.

Eerste bescheide manier van disputeeren.

Syngramma der Swabische Predikers.

den der inzettinge voor den dag kwam, (*x*) gelyk ook *Oecolampadius*, die een geschrift van hem aan de *Euangelische Broeders* in *Swaben*, hier van uytgaf, zoo maakte dat terstond een groot nadenken. (*y*) Evenwel ging het woorden-twisten van weederzyden noch al taamelyk bescheiden toe, alzoo dat zy elkander nog al *Vaders en Broeders in Christus* noemden, gelyk als 'er uyt het zoo genaamde *Syngramma* van de te *Halle* in *Swaaben* vergaaderde *Predikers* te zien is. (*z*) Ja *Luther* zelfs, heeft in het begin van *Oecolampadius*, en de andere, heel bescheidentlyk geoordeelt, (*a*) alzoo dat 'er wel een andere uytslag te verhoopen geweest was, by aldien men van weederzyden binnen de paalen der *Christelyke liefde*, bescheidenheid en ootmoedigheid, maar vast gebleeven was. De *Swabische Predikers* zyn ook in het *Syngramma* van de meeninge der *Switzerze*, zoo heel verre niet afgegaan, zoo dat zy veel eer daar op drongen, *het lichaam Christi wierd door het geloove genooten.* Maar door dien ze echter de teegenwoordigheid van het zelve in 't *Avondmaal* staande hielden, zoo geviel dat *Luther* zoo wel, dat hy van meeninge was om het te vertaalen, doch het welke hier na van een ander geschied is. (*b*)

Aanleydinge tot verdere verwydering. Karelstads stryd.

Na-yver, weegens de eere der reformatie.

7. Tot deeze ontstaane oneenigheid kwaamen zeer veele oorzaaken by, welke die, ten deele verwekten, ten deele vermeerderden, en verder uytgebreyd hebben. De eerste was de stryd, welke *Luther* met *Karelstad* hadde, in 't Jaar 1522. waar van de Leezer hier booven in 't *neegentiende Hoofdstuk van dit Boek*, een wydloopig bericht vinden kan. Want door dien deeze nu zig eyndelyk tot de *Switzers* begaf, zoo verdroot zulks *Luther* niet weinig, het welke hier na uyt zyne uytgegeevene schriften genoeg te zien was. Daar toe kwam nog die bedroefde nayver, tusschen *Zwinglius* en *Luther*, daar men uyt menschelyke zwakheid met elkanderen om den roem wilde twisten, wie dat allereerst begonnen hadde te *reformeeren. Zwinglius* nu, die van natuure van een heete gesteltenis was, gelyk als zyne vrienden zelfs bekennen, (*c*) beroemde zich opentlyk, *dat hy het* Euangelium *al in 't Jaar* 1516. *aangevangen hadde te prediken, toen de naam van* Luther *daar nog niet eens gehoort was.* (*d*) Welken roem de zyne dan ook hier na dikmaals herhaalt hebben. Hier teegen bezwaarde zig *Luther*, dat *Zwinglius* hem hier over verkleinde, *om dat hy roemde, dat* Christus *eerder van hem bekend was geworden.* Desgelyks ook, dat het hem onverdraagelyk was te zwygen, als die spraken, welke zyne Kerke verwerden, en zyn gezag verkleinden: enz. (*e*) Ondertusschen is het waarlyk wel zeeker, dat *Luther*, (die de klaare woorden der Schrift voor zig heeft gehad, en die daar over vaster, als over andere, den vleesche onbetaamelyke punten, heeft gehouden) uyt eenen ernstigen yver tot de waarheid, niets het geringste heeft willen toegeeven, alhoewel 'er ten aanzien der aart en wyze van zulk een stryd, veele bedurvene hertstochten, van weederzyde, daar meede onder liepen.

Aart en wyze des Sacramentstryds.

8. Maar ik vinde het niet noodig, om alle de omstandigheeden van deezen stryd te herhaalen, om dat 'er, gelyk als een zeeker Schryver spreekt,

(*x*) Epist. ad Matth. Alberum Reutlingensem & Comm. de vera & falsa religione Tom. I. Operum it. in Subsidio. Vid. Scultetus l. c. p. 227. 232. 234. 235. 245. Hospinianus Hist. Sacram. Part. II. p. 35. Wigandus Sacram. & plures. Schlüsselburgius lib. III. Cat. Hær. (*y*) Libro de gemina verborum Domini, hoc est corpus meum, juxta vetustissimos auctores expositione ad dilectos in Christo fratres per Sueviam Jesum Christum annunciantes. (*z*) Vid. Init. Syngrammatis & alibi. (*a*) Vid. Tom. IV. Jen. Germ. p. 326. 349. (*b*) Ejusdem vorrede über das büchlein Syngramma genannt. Tom. III. Altenb. p. 473. (*c*) Theod. Bibliander præf. ad Oecolampadium & Zwinglium.) (*d*) Erklärung der Artic. wider die Päbstische Artic. 18. (*e*) To. II. Ep. p. 202.

ſpreekt, geheele voeder-vaaten van boeken daar van alomme in handen zyn. Deeze geeven te kennen, dat *Luther*, uyt verdriet over de valſche uytlegginge der ingeſtelde woorden, zeer hart teegen den andere geſprooken en geſchreeven heeft, waar uyt dan de verbitteringe taſtelyk aangegroeit is. De *Switzerſche Godgeleerde* wilden van haare zyde ook niet veel toegeeven, veel minder van haar gevoelen afſtaan: alhoewel het haar anders zeer bedroefde, dat *Luther* zoo uyttermaaten ſcherp op haar los ging, voornaamentlyk, wanneer hy zig in weynige woorden van hen uytte, *dat een party van des Satans dienaars moeſt zyn, daar was geen raad of middel meer toe.* Ondertuſſchen vermaanden die niet alleen elkanderen zelfs, dat ze dog alle vriendelykheid en zagtmoedigheid, by deezen ſtryd zouden gebruyken, (*f*) maar zy bemoeiden zig ook, om door vriendelyke voorſlaagen, en andere middelen, met hem weeder te verzoenen, gelyk als hier onder nog naader aangeweezen zal werden: maar 't geene hy meeſt voor huychelerye en geveynſtheyd hield, en alzoo verwierp, gelyk als blykt uyt haare eygene uytgegeevene ſchriften. En daar meede nam dan de oneenigheyd altyd toe, terwylen de Satan niet ſtil zat, om allerhande nieuwe ſtoffe en geleegentheeden tot twiſt voor te werpen. Met de ſtryd-ſchriften wierd 'er van weederzyden volhard, wanneer *Luther*, voornaamentlyk in 't Jaar 1526, zyn boek uytgaf, genaamt: *dat deeze woorden van Chriſtus (dat is myn lichaam) nog vaſt ſtaan, teegens de Swermers;* en twee jaaren daar na zyne *groote belydeniſſe van 't Avondmaal Chriſti; (h)* welke ſchriften dan, neevens de andere, vol vuur en hitte zyn. Op zulk eene wyze is daar meede ook voort gegaan, wanneer voor 't laatſte, in 't Jaar 1544, *Luther* noch zyne korte belydeniſſe, van 't *Sacrament* uytgaf, en eyndelyk over deezen ſtryd kwam te ſterven.

Jaar MD. tot MDC.

Zyne heeviġheid.

Toeneeming en vermeerdering.

9. Naderhand hield de ſtryd hier over wel een weynig op, dog ze wierd, in 't Jaar 1522, weeder te grouwelyker aangeſtooken, wanneer veele, uyt *Engeland* gevluchte *Gereformeerde*, in *Neder-Saxen* zig nedergezet, en dat land meerder, als haare inwoonders lief was, bevolkt hadden. Nu hadden veele, en ook de *Lutheraanen* zelfs, de gedagten, als of de toenmaals beroemde *Calvinus*, niet in alles, met *Zwinglius*, en de oude *Switzers*, aangaande het *Avondmaal*, leerde. Daar op gaf nu *Joachimus Weſtphalus*, *Prediker* te *Hamburg*, een boek uyt, met deezen tytel: *Farrago confuſanearum & inter ſe diſſidentium opinionum, de cœna Domini ex Sacramentariorum libris congeſta.* Dat is: *Rommelzoo van veelerhande verwerde en van elkanderen verſchillende gevoelens, aangaande het Avondmaal des Heeren, uyt de boeken der Sacramenteerders zelve te zaamen geſtelt.* Daar ſchreef *Calvinus* eerſt teegen, en daar na *Beza*: waar in zig dan ook andere mengden: waar door deeze penne-kryg nog al veel erger en langer gevoert wierd, als ooit te vooren. Daar ik nogmaals niet breeder van zal gedenken, door dien het, gelyk als een zeeker man wederom ſchryft, bekent genoeg is, wat de *Lutheraanen* en *Gereformeerde* hier over voor eene meeninge hebben; men leeze daar van maar de *Hiſtoriſche Almanach* van *Calvinus*, onlangs te *Leipzig* uytgegeeven, alwaar deeze op zyn beſte ontſchuldigt, maar *Weſtphalus* als de eerſte aanvanger van alle het onheyl, hier by beſchreeven werd. Daar wierden ook nog andere perzoonen in deezen ſtryd ingewikkelt, die ook, in byzondere boeken, haare eygene tweegevechten wilden uytvoeren, gelyk als daar waaren, *Tilemannus Heshuſius*, en *Wilhelmus Clewizius*, te *Heydel-*

Vernieuwinge hier van.

Tuſſchen Calvinus en Weſtphalus.

Gelyk ook anderen.

(*f*) Apud Hottingerum l. c. p. 775. ſeqq. (*g*) To. III. Altenb. p. 691. (*h*) Ibid. p. 812.
(*i*) Tom. VIII. p. 345.

Jaar MD. tot MDC.

berg. (i) *Johannes Pappus*, en *Sturmius*, te *Straatsburg*, (k) en diergelyke meer. Wie die schrikkelyke grouwelen, die daar by, tot ergernis der gantsche weereld, zyn uytgeworpen, kennen wil, die behoeft maar alleen de stryd-boeken van die tyden in te zien, zoo zal hy, by aldien hy *Christus* anders recht geleert heeft, ten vollen konnen leeren kennen, of 'er wel een eenig vonkje van gemeene natuurelyke liefde, ootmoedigheid, of zagtmoedigheid in te vinden is.

Schaade en grouwel van deeze stryd.

10. De *Luthersche Godgeleerde* zelfs moesten bekennen, *dat de Duyvel door deezen stryd van 't Avondmaal, een groote vreugde, en de Kerke, niet anders als leedweezen en schaade gekreegen heeft, door dien men de aanleydinge om zonder eynde te woeden, van die zaaken neemt, van welke men eene volkoomene liefde en eenigheid billyk zoeken zoude, by aldien de Geest en zin van* Christus *heerschte, waar over ze dog alle met elkanderen wilden roemen, en echter hield men dit nog al voor geene ontheyliginge des Avondmaals, schoon het al de schandelykste zaak was.* (l) *Met zulke bittere schriften werd de waare leere niet onderhouden, maar veel eer gehoont, en de Kerke met ergernis aangevult, waar uyt de* Epicuristen *geleegenheid tot haare goddeloosheyd neemen.* (m) De klagten der *Gereformeerde* zal ik hier nu niet gedenken, die ook niet weynig zyn: maar wat de andere vyanden der *Protestanten* daar van geoordeeld hebben, zulks is in 't voorgaande hoofdstuk nu reeds al aangeweezen. Van deezen stryd over het *Avondmaal* hebben ze wel in 't byzonder aangemerkt: dat de *Luthersche* kryg teegen de *Zwingliaanen*, door de *Smalkaldische oorlog*, wel eenen tyd lang, door een geveynsde eendragt, in stilte geweest is, dog hier na heeft *Westphalus* die weeder aangevangen, zoo dat hy niet opgehouden, maar nog veel meer aan brand geraakt is, daar op beyde de zyden, geleerde en ongeleerde, zoo veele boeken, vertoogen, t'zaamenspraaken, belydenissen, brieven, en diergelyke gesmeed, en met de grootste uytzinnigheyd, die zaake gedreeven, en alles het onderste booven gekeert hebben. (n)

11. En waarlyk, de jammer, onder die geene, welke zig de beste voor anderen dachten te zyn, was zoo groot, dat die ook de vreemdelingen zelfs heel sterk in de oogen viel, en allen roem van reynigheid, geschiede *reformatie*, en beeterschap, t'eenemaal te schande maakte. In de plaats dat men van weederzyden malkanderen, dewyle men niet anders overtuygt was, in de liefde, zoo dier van den hoogsten Meester aan ons bevoolen, hadde behooren te draagen, en het aan den Heere over te laaten, zoo verdoemde en vervloekte de een den ander, zelfs by die zaaken, welke ook de bitterste gemoederen zelfs tot bescheydenheid hadden moeten beweegen. Doch het moest onder hen altyd zoo gaan, die naar de gewaande *reformatie* eenen nieuwen Afgod oprechten, en die over de uytterlyke dingen, keeven, en ondertusschen het grootste gebod en het waare oogmerk van *Christus* en *Paulus*, noch kenden noch genooten. Van daar verdroot het de partyen onder malkanderen, als de eene de woorden van *Christus* alzoo aannam, *dat beduyd myn lichaam*, of, *dat is de gedaante van myn lichaam*, gelyk als *Zwinglius* en *Oecolampadius* stelden, of ook, *het lichaam Christi is in den Heemel, en alzoo, verre van 't Avondmaal*, gelyk als *Calvinus* wilde; hier teegen bleeven de andere op de klaare woorden pal staan: en daar over konde men wel zeer yveren, en op de letter dringen; maar wanneer ook de andere

Verscheide meeningen van Zwinglius, Calvinus en Lutherus.

(i) Vid. Scripta utriusque & conf. Osiander H. E. p. 685. (k) Vid. Pappi Scripta & Sturmii Antipappus. Hutterus Conc. conc. p. 201. 269. Wigandus de Sacram. p. 419. &c. (l) Cassiodorus Reinius ap. Fechtium Epist. Th. p. 195. (m) Sulcerus ibid. p. 56. (n) Gilb. Genebrardus Chronogr. lib. IV. p. 448.

andere woorden van *Christus* bygebragt wierden, die het vleesch niet aanstaan, en die nogtans in eeven zulk eene waarde gehouden moesten worden, zoo wilde niemand in zulk een geval van hooren. Ja men heeft die geene, welke by de verloocheninge van alle dingen, by de vermydinge der wraake, regts-gedingen en diergelyke, op de klaare letteren der Schrift gestaan hebben, wel t'eenemaal tot Ketters willen maaken. Alzoo dat waarlyk de ellende, by deezen stryd, onbeschryffelyk groot is geweest, alhoewel veele onvoorzichtige, door dit of dat voorwendzel en schyn, overgehaald, of meede daar in gesleept geworden zyn. De verbitteringe is van alle kanten zoo groot geweest, dat zy ook dikmaals in haare Kerkelyke vergaaderingen, opentlyk is uytgebrooken. Gelyk als, wanneer de *Pfarheer* te *Stettyn*, *Mr. Joachim Stichius*, by het *Avondmaal*, aan *Dr. Salomon Gesnerus*, het brood met de linker hand, zonder het gewoonelyke *formulier*, toereykte, zoo hield deeze hem voor een *Sacraments-bespotter*, en hy trok daarom weg naar *Straalsondt*. (o) En diergelyke voorbeelden vielen 'er zeer veel voor, die ik alhier moet overslaan.

Jaar MD. tot MDC.

Verbittering daar by.

Openbaare ergernis.

12. Eeven alzoo ging het ook met de overige strydige punten toe, waar over onder deeze partyen zoo lang gevochten is. Inzonderheyd daar 'er over de vraage van de *alom teegenwoordigheid der menschelyke natuure Christi* nogmaals ontallyke scheldwoorden uytgeworpen, en de grootste heevigheyd en bitterheyd in 't werk gestelt is geworden. Gelyk als of het toegelaaten was in het aangezigte van *Christus*, weegens zyne teegenwoordigheyd, malkanderen te verdoemen, en alle vyandschappen uyt te voeren. Maar wy zullen in 't vervolg zien, hoe het de meeste, hier by geenzins waarlyk om de eere van *Christus* te doen is geweest, daar zy wel andere weegen, om die te redden, zouden ingeslaagen hebben, maar om haare eygene behoudenisse, en andere voordeelen. Nademaal ze bezorgt waaren, dat, wanneer de teegenpartye, gelyk gegeeven, of maar nagezien wierd, die licht in leere of leeven aan de Groote beeter mogt aanstaan, en haar alzoo de schoen uyt de voet treeden. Deezen stryd ontstont dan uyt de voorige, om dat *Luther*, in het boek, *dat de woorden nog vast staan*, onder anderen, deezen grond voor zyn gevoelen, aangaande de teegenwoordigheyd des lichaams en bloeds Christi in 't Avondmaal, geleert hadde: *dat het lichaam Christi, ook zelfs na zyne Heemelvaart, te gelyk in den Heemel, en ook in 't Avondmaal was, dewyle hy ter regter hand Gods zit.* (p) Dit kwam de teegenpartye zoo vreemt voor, dat ook al aanstonds daar nieuwe woordentwisten uyt voort kwaamen, nademaal *Zwinglius*, en de zyne alreede te vooren als vast gestelt hadden, dat *Christus* met zyn lichaam, ten Heemel opgevaaren was, en nu ter rechter hand Gods zat, en dat hy daar door in 't Avondmaal niet kon teegenwoordig zyn. Dit geschiede al in 't Jaar 1527, wanneer *Luther*, in 't volgende Jaar, in zyne groote belydenisse, zyne stellinge breeder uytvoerde, en zig in 't byzonder, over de wyze der alomme teegenwoordigheyd, alzoo verklaarde: *Christus, over-natuurlyk, met God een en dezelve perzoon zynde, is, en kan ook, naar de over-natuurlyke wyze, overal zyn, daar God is.* (q) Alhoewel hy op 't laatste besluyt: *Deeze dingen zyn onuytspreekelyk, en voor de eenvoudige, onnoodig, en voor de zinnelooze, of zwermers, heel onnut.* (r)

Stryd van Christi teegenwoordigheid.

Oorsprong hier van.

13. En het was waarlyk des Satans list en bedrog, daar men aan eene gron-

(o) Micræl. l. III. Hist. Eccl. p. 375. (p) Vid. To. III. Altenb. p. 705. seqq. (q) Ibid. p. 829. seqq. (r) Ibid. p. 838.

Jaar MD. tot MDC.

grondelyke *reformatie* der Gemeenten, ook zelfs in dit leeven hadde behooren te denken, dat 'er zulke vraagen meer opgebragt wierden, dan eenige beeterschap tot God. Van waar nochthaals een bekend Godgeleerde wel zeyde, en staande hield, „dat 'er zeer veele ongemakken „daar uyt voort kwaamen, wanneer deezen twist, van de *Ubiquiteyt*, „of overalheyd, al te wyt voortgezet of uytgestrekt wierd, byzonder, „wanneer men aanvangt te woorden twisten, of Christus lichaam ook „in hout, steenen, appelen en peeren is. (*s*) En een ander heeft zig daar over aldus verklaart: „Die wonderbaarelyke *Ubiquiteit* verwerp ik „van herten, daar men meent, dat het lichaam van *Christus* van die zelve aart zoude zyn, als de onafmeetelyke Godheid, en dat het naar zyn „weezen, en weezentlyk-meedegedeelde eygenschap, over al uytgebreid „en de Godheid t'eenemaal gelyk gemaakt is. (*t*) Waar by hy te gelyk nu en elders heel bedenkelyke errinneringen van deezen stryd stelt. De oude *Hertog Julius van Bronswyk* heeft ook, aangaande die zaak, aan *Dr. Jac. Andreæ*, niet ten onrechte geschreeven: *dat deeze woordentwist, in de Bronswyksche Kerken-ordeninge, die hy* (Doctor Andreæ) *zelfs hadde helpen maaken, dog uytgestelt, en tot in den Heemel toe gespaart geworden was!* (*u*)

Stryd van de Ubiquiteit.

Zyn grond en nuttigheid.

Oorsprong.

14. Niet te min, en als die zaak eens op 't tapyt gekoomen was, is die echter, met de allergrootste yver, voortgezet geweest. Alhoewel eenige willen aanmerken, dat deeze meeninge reeds al van de *Papisten*, tot een grond van haare afgoderye met het Avondmaal, gelegt geworden is, terwylen al in den aanvang van deeze eeuwe, *Jacobus Faber Stapulensis* die op de baan gebragt heeft: (*x*) Waar teegen ook niets byzonders ingebragt word. (*y*) Ondertusschen hebben eenige *Luthersche* Leeraars zich daar in zeer yverig getoont, voornaamentlyk, *Johannes Brentius* en *Jacobus Andreæ*, die, na de dood van *Luther* en *Melanchthon*, in 't Jaar 1560, en verder heen, deezen stryd weederom hervat hebben, (*z*) alzoo dat die niet alleen tot op de gemaakte *Formula Concordiæ* geduurt heeft, maar ook hier na nog veel heeter, tusschen de *Wirtenbergze* en *Bronswykze* Godgeleerde, voortgezet geworden is. (*a*) Want wat *Luther* aangaat, zoo heeft hy, niet alleen op de t'zaamenspraake te *Marpurg*, in 't Jaar 1529, deeze vraage niet meer voorgewend, maar ook, nog in de *Augsburgsche Belydenis*, nog in de *Smalkaldische artykelen*, iets daar van gedacht. Daar zyn ook verscheyde *Luthersche* Godgeleerde met de overige hier in niet te vreede geweest, waar onder men *Wigandus*, *Moerlinus*, *Westphalus*, en *Heshusius*, beneevens de andere *Bronswykze* Godgeleerde reekent, alwaar het eene deel *eene algemeene teegenwoordigheid van 't lichaam Christi, aan alle plaatzen en creatuuren, en alzoo, ook in 't Avondmaal*, gestelt heeft; en het andere deel, *eene zonderbaare teegenwoordigheid, welke maar alleen aan die plaatzen te zoeken is, daar zig Christus met zyne beloften, aan heeft gebonden.* (*b*) En daar het eene deel, de naam van *Ubiquiteit*, hier by niet dulden wilde, beklaagden zig hier teegen de *Bronswyksche*, dat hy dit maar zoo lange hadde gedaan, tot dat hy de onderschryvinge der *Formula Concordiæ* verkreegen hadde, waar op men onbeschroomt de zelve *term* ge-

Vernieuwing en heevigheid.

Verscheide meeningen.

Naam der Ubiquiteit.

(*s*) Martinus Chemnitius Ep. ap. Fechtium p. 203. (*t*) David Chytræus Ep. ad Paselicum. p. 1008. Conf. ibid. p. 941. (*u*) In den acten und schriften zum Conc. Buch gehörig. pag. 7. (*x*) Ita Scultetus Annal. Evang. P. 1. p. 226. (*y*) Vid. Seckendorffius lib. 1. p. 303. (*z*) Vid. Brentius de personali unione duarum naturarum & de Majestate Christi &c. itemque in Recognitione Doctrinæ de Majestate Christi &c. Jac. Andreæ Theses & Apologia, it. Assertio piæ & orthodoxæ Doctrinæ de personali unione &c. (*a*) Vid. Hospinianus Conc. Disc. præf. & c. 1. p. 9. seqq. Hutterus Conc. conc. p. 1. 11 & 319. seqq. (*b*) Hospinianus præf. l. c.

gebruykt heeft. *(c)* In 't korte, het ging ook hier over, terwylen men de *Majesteyt van Christus* voorgaf te verdeedigen, zoo verwert, ergerlyk, en bitter toe, dat een ieder daar uyt wel konde zien, hoe dat niets minder, als *Christus heerlykheid* en *Majesteit*, door dit gekyf bevordert wierd. Uyt welke reede ook de *Papisten* geheele boeken, over dit ellendige gekyf, tot schande van de *Lutheraanen*, vol gemaakt hebben. *(d)*

Jaar MD. tot MDC.

15. En met deeze beyde strydige punten, heeft men by na dien gantschen tyd, in de voorige eeuwe, doorgebragt, en de hoofdzaaken daar door vergeeten, en laaten vaaren. Doch allengskens zyn daar noch al andere punten by gekoomen, welke die scheuringen, tusschen de *Lutheraanen* en *Gereformeerden*, noch al meer verwydert hebben. Waar onder dan de voornaamste wel geweest is, van de *Genaade-verkiezinge*, door dien *Calvinus* van de volkoomene *prædestinatie* ter zaaligheid of verdoemenisse, booven alle andere, zeer aanstootelyk en slecht schreef, en ook zeer veele navolgers kreeg: *(e)* waar door hy met eene, geen geringen stryd op nieuws verwekte. Want te vooren was men over zulke vraagen, vry stil geweest, en *Luther* hadde, voornaamentlyk, zeer bescheiden daar van geoordeeld, wanneer hy op deeze stoffe gekoomen was, zeggende: *Men zoude wel veel hier van (van de verhardinge) preediken, maar ik doe het ongaarne, om de schandelyke en al te nieuwsgierige natuure, die altyd lust heeft, om iets zeldzaams en nieuws te weeten, dat ik dan gaarne myde, als ik het ontgaan kan. God haat dit kwaad zeer, en hy kan het kwaalyk verdraagen, wanneer men roemen, trots en gezien zyn wil, buyten de H. Schrift. (f)* Maar het zoude te lang duuren, by aldien men een iegelyke byzondere historie van deeze oneenigheeden na malkanderen zoude uytvoeren, gelyk als ook niet minder, wat 'er ontrent de punten van de Beelden, van de Tiengebooden, van de plegtigheeden, en andere diergelyke stoffen, na malkanderen, tot in deeze teegenwoordige eeuwe toe, van weederzyden, in byna ontallyke boeken, voor en teegen, *gedisputeert* is, in 't byzonder op die plaatzen, daar de *Lutherſche* van de *Gereformeerde* eenigzins verdrukt zyn geworden.

Andere stryd-punten tusschen de Lutheraanen en Gereformeerden.

Van de genaden verkiezing.

Oorsprong hier van.

16. Maar verstandige Mannen, zelfs onder de haare, hebben de groote schaade van deeze woorden-twisteryen gekent en betreurt. Nademaal zy uyt de Historien, en de daagelyksche ervaarenheid zelve, wel konden zien, dat deeze oneenigheeden, onder de voornaamste Godgeleerde, „de zaaken van de zoo genaamde Euangelische vry zeer neergeslaagen „hebben. Want daar naauwelyks de Gemeentens ergens in gebeetert „waaren, wierden zy terstond in twee teegenstrydige partyen verdeelt, „daar zommige het gevoelen van *Luther*, en andere dat van *Zwinglius*, „aannaamen. Daar door traaden veele weeder te rugge in *Babel*, an„dere wachten met ontstelde gemoederen, welke doch eyndelyk de uyt„spraake der Godgeleerde zoude zyn. De booze hadden haare vreugde „daar aan, de vroomen zuchtten daar over, gelyk het een zeeker man beschreeven heeft. *(g)* Met deeze stemt een ander Schryver zeer openhartig over een, die niet ontziet, om de *Protestantsche Kerken* voor een *Babel* te houden, wanneer hy schryft: „Ach, hoe zeer zyn de „tongen der Protestanten verdeelt, en gelyk als de bouwlieden in *Ba*„*bel!* hoe blaast men dog op de laster-trompette *Seba?* Hoe is de Bruid

Schaade uyt der Protestanten oneenigheid.

Wie Babel is?

 Christi

(c) Acta und schriften zum Conc. buch. præfat. (d) Vid. Laur. Foreri Bellum Ubiquitisticum vetus & novum inter ipsos Lutheranos bellatum, & necdum debellatum, ex quo evidenter demonstratur Ecclesiam Lutheranam esse falsam Ecclesiam, quia non est unitate fidei una. Dilingæ 1627. 12°. & adv. eum Keslerus. (e) Vid. Calvin. Instit. Theolog. l. III. c. 21. seqq. Petrus Martyr l. de Prædestinat. Piscator l. de Gratia Dei, & reliqui magno numero. (f) To. III. Altenb. p. 568. (g) Scultetus l. c. p. 89.

Jaar MD. tot MDC.

„ Christi, die wel eer als *Jerusalem* een stad was, en schoon te zaamen „ gevoegt, maar die nu al tot een *Thamar* is geworden, en heeft door „ meenigen *Perez* een schaadelyke kloove geleeden! gaat het niet met „ den Godsdienst, als wel eer met de Dochter van *Plutarchus*, welke, „ dewyle zy alle haare vryers tot geen deel kon werden, eyndelyk van „ dezelve in stukken verscheurt wierd? (*h*) Ja de *Potentaaten* zelve hebben de Godgeleerde ernstelyk vermaant, dat men met zulken gekyf en verdoeminge, zich altyd zelfs onder malkanderen maar werk gaf, daar de *Jesuiten* ondertusschen daagelyks toenaamen, en meer toeloop kreegen, en de *Protestanten* in teegendeel altyd afnaamen: alzoo dat het te bezorgen stond, dat men zich zelfs, en de nakoomelingen, nog eens van de leere zoude berooven, en weederom in de Paapsche duysternis koomen te vervallen. (*i*)

Ergernis van de Papisten.

17. Wat de *Papisten* zelve hier by voor gedachten hebben gehad, zulks is in haare schriften genoegzaam te vinden. Zy hebben in 't byzonder op de groote bitterheid, scheldwoorden en dreigementen, geweld en onrechtvaardigheid, heel naauw acht genoomen, die de *Protestanten* zelfs teegen malkanderen gebruykten. Daarom hebben ze by voorbeeld, zulke bloempjes uyt de stryd-schriften getrokken. Joachimus Westphalus *heeft van de* Zwingliaanen *geschreeven, haare lasteringen waaren waard, dat ze met den staf der Overigheid, en niet met schryven, weederlegt wierden.* (*k*) Beza *heeft twee t'zaamenspraaken, teegen* Heshusius, *uytgegeeven, waar van de eene* Cyclops, *en de andere* Sophista *genaamd werd; waar uyt men de* Euangelische tucht *onder elkanderen heel wel verstaan kan. Clebizius* heeft een Boek geschreeven, met den tytel: *Overwinninge der waarheid, en val van het* Saxische Pausdom. *Maar dewyle het* Saxische Pausdom *van* Luther *zeer hoog gekoomen was, zoo hadde het niet konnen vallen, voor dat het met eene den hals brak. Dit willen de Sacramentaarize wel gaarne hebben, maar de* Luthersche *zullen haaren* Saxischen Paus, Luther, *niet verlaaten.* Sturmius *heeft opentlyk geklaagt, dat de* Luthersche *met haare ongestuymigheid en ongeregtigheid, den loop des Euangeliums verhinderden. In 't laatste zegt hy: By aldien de* Overigheid *aan deeze menschen haar swaard drie daagen lang overgaf, dat'er als dan terstond grouwelyke donderslaagen, vlammen en blixemen van verdoemenis op zouden volgen,* enz. *Ook zegt hy: zy beweeren dien ze willen, en wat zy willen, en weederom, wat, en welke zy willen, die verwerpen, kwellen, verdoemen en verdryven ze, zy maaken die schier aan galg en paal vast, zy dryven haar schier in de stook-oven, in 't vuur,* enz. (*l*)

Pausdom onder de Lutheraanen.

Verdeeltheid der Protestanten.

18. Aldus heeft de Satan al in 't begin alles goeds verdorven, en het oogmerk Gods, dat door de eenigheyd behouden kon werden, geheel verkeert, en die geene, welke getuygen der waarheid hadden behooren te zyn, voor haare gemeene vyanden zelfs, tot schande en tot spot gemaakt. Gelyk als het helaas! terstont na de aangaande stryd over het *Avondmaal*, geschied is, dat de partye van *Zwinglius* zig van de andere altyd meer afgescheiden, en hier na elk weeder een eyge zoo genaamde Gemeente of Kerke gemaakt heeft. Daar dan hier namaals de zoo veelvuldige gezochte vereeniginge vruchteloos afgeloopen is, en tot nu toe, by de nog duurende laauwheid, in de leevendige navolginge van *Jesus Christus* niet te hoopen is. Ik zal dan, na deeze korte beschryvinge der voornaamste strydigheeden, nog eenige omstandigheeden, aan-

(*h*) Frid. Seiler Anabapt. Larv. præf. (*i*) Landgravii Hassiæ Ep. ap. Hospinianum Conc. Disc. c. XII. p. 69. (*k*) Laur. Surius, Chron. p. 243. (*l*) Id. ibid. p. 294.

aangaande derzelver aart en wyze, alhier achter aanvoegen, en als dan noch iets, aangaande de uytterlyke toeſtand van de zelve Gemeentens in de zeſtiende Eeuwe, daar meede bydoen. Jaar MD. tot MDC.

19. Doch by de maniere van den ſtryd zal ons weynig vermaakelyks voorkoomen, nademaal de ſtrydende partyen, op de gedagte wyze, al terſtond in het begin in zulk een diepe nayver, afgunſt, en verbitteringe teegens elkanderen vervallen zyn. Want de oude ſchriften doorgaans getuygen, hoe de een den ander, over haaren uytterlyken welſtand, toeloop en wasdom, benyd, en daar door verkleint, verketterd, onderdrukt, en vervolgd heeft, waar van ontallyke voorbeelden voor handen zyn. Wanneer de eene *partye* in een land wat gehoor gevonden hadde, zoo heeft de andere dat met een ſcheel ooge aangezien, en wel opentlyk geſchreeven: *Dat het te wenſchen was, dat daar heene beetere Leeraars gezonden geweeſt waaren, zoo zoude dat ryk van die het onze* (naamentlyk der *Lutheraanen*) *zyn geweeſt* (*dubio procul regnum iſtud eſſet noſtrum*) gelyk als van *Engeland* van iemand geſchreeven werd. (*m*) En uyt deezen grond kwaamen alle die kwaade bejeegeningen voort, die men den ander aandeed, waar van ik maar een weinig met beyderzyds ſtellinge van de ſtrydige *punten* zelfs, en haaren grond of ongrond uyt haare ſtrydſchriften zal aantoeren. Men heeft dan elkanderen met de allerſchrikkelykſte uytdrukkingen, zwart zoeken te maaken, op dat de teegenpartye geen aanzien by iemand vinden mocht. De ſchriften der *Lutheraanen* zyn bekent, als het boek van *Dr. Nicolaus: Der Calviniſten God, de Duyvel*, waar in hy onder anderen, *den Calviniſte Heere God* (gelyk hy hem noemt) beſchryft, dat hy *een ligtvaardige, geile, onkuyſſche, looze, argliſtige, bedriegelyke, en bloeddorſtige Moloch is.* (*n*) Item: *Een brullende os, een oſſen god, de helſche brullende os, de oude booze vyand, en vervloekte Leviathan.* (*o*) Welke Schryver dan ook doorgaans, in zyne ſchriften, een ſchrikkelyke verbitteringe teegen de *Gereformeerde* laat zien, en onder anderen, de ſprinkhaanen in de *Openbaaringe Johannis*, voor de *Zwinglıaanen* en *Calviniſten* heeft gehouden. Waar voor hy ook van haar weeder moeſt lyden, zoo dat zy, met de zelve bitterheyd, van hem geſchreeven hebben, *De helſche geeſten hebben den uytzinnigen Schryver, als hem, midden onder donder en blixem, de vervloekte ziele uytgevaaren is, uyt dit leeven weg gerukt, om aan God reekenſchap van zyne laſteringen te geeven.* (*p*) Ik zwyge nog van andere diergelyke dingen, welke van tongen, door de helle ontſtooken, van de Godgeleerde van weederzyden, uytgeſpoogen zyn geworden.

Nyd teegen den ander.

Vyandſchap der Lutheraanen teegen de Gereformeerde.

Schrikkelyke bynaamen.

20. Alhoewel ook de *Gereformeerde* teegens de naam van *Calviniſt* altyd ernſtig *geproteſteert*, en opentlyk betuygt hebben, dat ze zig van geene menſchen wilden laaten noemen: zoo heeft men dog gezogt haar daar meede leed aan te doen, en daar toe nog veele andere vreemde naamen bedagt, gelyk als men haar *Sacramentaarize* of *Sacrament-Swermers* geheeten heeft, op dat het dog voor al ſchrikkelyk klinken mocht, gelyk als uyt de ſtrydſchriften bekent is. Men heeft haar vier *Patriarchen* gegeeven, *Carelſtad*, *Zwinglius*, *Oecolampadius* en *Calvinus*. (*q*) Waar door dan ook de *Papiſten* aangehitſt wierden, dat zy, in *Vrankryk*, en elders, alle die geene, onder den naam van *Sacramentaariſſen*, omgebragt hebben, welke iets teegen de *Miſſe*, en andere afgoderye, getuygt hebben. Ja daar zyn nog al erger toenaamen op de baan gekoomen, zoo dat

Calviniſten.

(*m*) Kromayerus Hiſt. Eccl. p. 593. (*n*) p. 26. (*o*) Ib. p. 10. & 31. (*p*) L. 11. Hiſt. Regni Chriſti c. 5. Vid. Dav. Paræus Colloq. Sulzbac. Collat. 2. ap. Lubertum vom Kirchenbann. p. 116. (*q*) Vid. Wigandi Sacramentariiſmus in titulo.

Jaar MD. tot MDC.

Arriaanen, Neftoriaanen.

dat men haar, als *Arriaanen*, en andere grouwelyke Ketters befchreeven heeft. (*r*) De *Neftoriaanfche tytel* was heel gemeen, daar nu de *Lutherfche* van de *Gereformeerde*, en dan deeze van die, voor uytgemaakt wierden. (*s*)

Antichriften, Turken.

21. Zy hebben ook *Antichriften (t)* ja *Turken*, en *Heidenen*, by de *Lutheraanen* moeten heeten, dat de *Calvinifche Draak* met de *Mahometifche* grouwelen zwanger ging, en met de *Turken* eenig was. (*u*) Het geene men in heele boeken heeft willen vertoonen, gelyk als het boekje getuygt met den tytel: *Liever Turk, als Calvinift.* Alhoewel het bewys daar van meenigmaal zeer zwak gevallen is, als wanneer men heeft gezegt: *De Zwingliaanen, zoo de Overigheid haar niet met geweld dempt, zullen over gantſch Duytsland, een groot ongeluk, en eyndelyk, de Turkze Mahometze leere, leeven en gewoontens, invoeren: om dat ze den Bybel van Luther vervalfcht, zyne gezangen verminkt, en zynen Catechifmus verlaaten hebben.* (*w*) Zoo heeft men ook alle haare dingen den Satan alleen toegefchreeven: gelyk als uyt het genoemde boek van *Dr. Nicolaus* te zien is, als ook uyt andere, daar in hy de *Calviniften* aldus toefpreekt: *De Duyvel moet uwen God en toevlugt zyn, (x) gy eert God niet, maar den Duyvel in de plaats van God. (y)* Een ander yveraar fchreef, aan den *Raad* te *Straatsburg*, van *Zanchius* en *Sturmius*: *zy zouden zig teegens haar, als afgevallene, en Duyvels dienaars houden, en haar alle verdriet aandoen, zoo veel als haar eenigzins moogelyk was. (z)* Item, *Hy hoopte, dat de Duyvel haar ondertuſſchen zoude wegvoeren, op dat men eens van haaren twift verloft wierde. (a) Men heeft haar Sacraments-Duyvels, item, Hugenottifche Duyvels, geheeten. (b) Die niet alleen geeftelyk, maar ook lichaamelyk, bezeeten waaren. (c)* Ik zwyge nu noch van andere diergelyke toenaamen, die nooit eenig *Chriften*, ja zelfs ook geen *Heydenen* paffen. Gelyk als haar *Andreæ*, *Nebulones*, en de *leugenachtigfte fchelmen, die de aardboodem draagt*, genoemt heeft. (*c*) *Heshufius* noemt ze, *doortrapte, argliftige, fchalke, bedriegelyke, goddelooze, valfche, tweetongige, onbefchaamde, lafterlyke Swermers*, Zwingliaanen, *en* Calviniften, Sophiften, *fchaadelyke, hoogmoedige, roekelooze, leugenachtige en Epicurifche geeften, ja oneerbaare boeven en Sacramentaarifen.* (*d*)

Duyvelfche naamen.

Schelmen.

Valfche betichtingen.

22. Hoe ongereegeld het ook in deeze ftrydigheeden zelfs toegegaan is, was wel, met byna ontallyke voorbeelden, te bewyzen, by aldien het niet hier booven reeds al zoo overvloedig getoont was. De *Gereformeerde* hebben haar zeer befwaard, dat men niet alleen de fchuld van openbaare valfche dingen haar aangewreeven, maar ook eenige gebreeken of eigene meeningen van een of ander Schryver aan haare gantfche Gemeente heeft toegefchreeven. Onder de eerfte hebben zy gereekent, en als lafteringen aangegeeven: „Dat zy de Almoogendheid Gods loochenden. „Dat ze God tot een oorzaak der zonden maakten. Dat de God der „*Calviniften* de Duyvel zelfs zoude zyn. Dat ze *Chriftus* in den hee„mel infloooten, gelyk een voogel in een kou, of als een gevangen „aan een ketting. Dat ze leerden, dat 'er in de Sacramenten alleen maar „bloote teekens waaren, maar niet het hoofd-goed: alleen de doppen, „en niet het pit. Dat ze de erfzonde loochenden: en de kinderen van na-

Lafteringen.

(*r*) Vid. Jac. Reneccius de Calvin. ortu, curfu & exitu, c. III. totum p. 62. Ofiander H. E. p. 818. 440. &c. (*s*) Wigandus l. c. p. 169. 173. 226. Schröderus de Neftorianifmo & Eutycheifmo contra Grotium Witt. 1594. 8°. (*t*) Vid. Wigand. l. c. p. 218. 283. (*u*) Nicolai Hift. Regn. Chrifti l. c. p. 531. (*w*) Zachar. Faber 100. unwarheiten der Calviniften præf. è Chemnitio. (*x*) In der erften Victorie p. 88. (*y*) Ibid. p. 90. (*z*) Apud Fechtium l. c. p. 148. (*a*) Ibid. p. 188 & 191. (*b*) p. 216. 434. (*c*) Ibid. p. 508. 518. (*d*) Nothwendige verantwortung Amlingii wieder Heshuf. p. 32.

Jaar MD. tot MDC.

„natuure voor heylig hielden, dat is, zonder zonde. Dat ze leerden, „al wie in de volkoomene en bloote raad Gods tot het eeuwige leeven „uytverkooren is, die moeſt zaalig werden, alhoewel hy al willens in „de allergrootſte zonden leefde: En daar teegen als hy verworpen was, „zoo hielp dog alles niets, al hadde hy meerder geloove en vroomheid „als *David*, *Petrus*, en de *Maagd Maria*. Dat 'er alleen een halve „*Chriſtus* voor ons geleeden heeft, en dat 'er maar een halve *Chriſtus* „by zyne Kerke op aarde is. Dat ze den menſche Chriſtus van de aan„roepinge uytſluyten, en maar alleen de bloote en afgezonderde God„heid aanroepen. (*e*)

Eigene byzondere meeningen.

23. Onder deeze andere zoort hebben ze het gereekent, wanneer men de meeninge van *Zwinglius* aan alle de andere toegeſchreeven heeft, daar hy ſteld: *Voor myn perzoon houd hy het daar voor, nademaal 'er onder de* Heydenen *zoo veele vroome mannen geweeſt zyn, als* Socrates, Ariſtides, *de* Scipiones, *en andere, dat die ook zouden zaalig werden.* Daar doch *Luther* zelfs gezegt hadde: Cicero, *een wys en naarſtig man, heeft veel geleeden en gedaan: ik hoope dat onze Heere God, hem en zyns gelyken genaadig zal geweeſt zyn.* (*f*) *Dat veele* Heydenen *door eene toevallige barmhertigheid Gods zyn zaalig geworden.* Insgelyks ook, als men het *Zwinglius* kwaalyk afneemt, dat hy geſchreevens heeft, *dat hem een geeſt in den droom de verklaaringe der ingeſtelde woorden ingegeeven, maar dat hy niet geweeten hadde, of hy wit of zwart geweeſt was.* Waar teegen zyne verdeedigers de voorbeelden van *Paulus*, *Ambroſius*, *Hieronymus*, *Auguſtinus* en *Lutherus* zelfs bygebragt hebben, als welke door droomen van God vermaant zyn geworden. (*h*) Noch heeft men openbaare laſteringen aangemerkt, daar aan zulke menſchen de ſchuld van zoo veel grouwelyke zoorten van ſterven gegeeven werd. Hier booven in 't *neegentiende Hoofdſtuk* is het valſche bericht van *Carelſtad* al ontdekt geworden, het geene zoo veele Lutherſche Schryvers teegens de waarheid gedaan hebben. Van *Zwinglius* is iets diergelyks, uyt waarachtige oirkonden, te zien, welke, alhoewel hy anders waarlyk groote gebreeken, en heerſch-zucht aan zig gehad heeft, echter na zyn dood niet na de waarheid van veele beſchreeven is geworden.

Van des Heidenen Zaligheid.

Droom van Zwinglius.

Aart van zyn dood.

24. Naamentlyk, zy berichten, als dat, toen *Zwinglius* in de ſlag in 't Jaar 1531. gebleeven was, de vyanden hem gevilt, in vier ſtukken gehouwen, en met zyn vet, de laarzen, ſchoenen, en yzers der ſpietzen geſmeert, en het lyf verbrand hadden. (*i*) Hier teegen hebben andere niet alleen beweezen, dat deeze omſtandigheeden meeſt alle verdicht zyn; (*k*) maar zelfs eenige Lutherſche Schryvers hebben die ook voor verziert gehouden. (*l*) Daar over het die dan dikmaals gemoeyt heeft, dat de *Lutherſche* in haare *predikatien*, brieven, verzen en boeken, zig over de neederlaage der *Zwingliaanen* verheugt, en het voor een ſtraffe Gods uytgegeeven hadden. (*m*) Van *Oecolampadius* heeft men ook voorgegeeven, dat hy zig zelfs hadde willen ombrengen. (*n*) Hy was door des duyvels verzoekinge van rouwe geſtorven, en op zyn bedde by nagt verzmoort geworden. (*o*) Waar teegen zyne vrienden nochmaals het teegendeel omſtandiglyk beweezen hebben. (*p*) Ja de verhaalders hebben

Van Oecolampadius.

(*e*) Vid. Baſeliſcher bericht vom urſprung und ſtreitigkeiten in Religions ſachen zwiſchen den Calvin. und Luth. p. 14. ſeqq. & plures alii. (*f*) In Tiſchreden p. 544. (*g*) Comm. in Geneſ. Cap. 4. & 9. Vid. Bericht vom ſtreit p. 30. (*h*) Pezelius Mellific. Hiſt. P. III. p. 439. (*i*) Kromayerus H. E. p. 988. Georg. Muller Hiſt. der F. C. c. VII. §. 26. Greſerus in Vita ap. Chriſt. Schlegelium p. 33. Wigandus & plures. (*k*) Scultetus l. c. p. 347. ſeqq. Sleidanus Bucholcerus Ind. Chr. p. 535. Alſtedius Chron. p. 531. &c. (*l*) Micrælius l. c. p. 423. (*m*) Scultetus l. c. p. 152. (*n*) G. Muller l. c. §. 30. (*o*) Lutherus To. V. Altenb. p. 805. To. VI. p. 89. Tom. VIII. p. 348. Mattheſius in Vita Lutheri p. 72. (*p*) Scultetus l. c. p. 355.

Jaar MD. tot MDC.

zig dikmaals zelfs verleegen gevonden, als zy het gedicht van *Carelstads* dood op *Oecolampadius* gepast, en geschreeven hebben, *dat hem een groot man in 't bedde geworgt hadde, die hem te vooren onder de predikatie ook verscheenen was.* (q) De andere historien van *Adam Neusserus*, die uyt een *Calvinist*, een *Arriaan*, en eyndelyk een *Turk* zoude geworden zyn, als ook van de andere *Arriaanen*, als *Servetus*, *Gentilis*, *Blandrata*, en andere, zyn omstandiglyk van zeer veele onderzocht geworden, en ook klaar beweezen, dat de afval van die aan de *Gereformeerde*, zoo zeer niet toe te schryven, of ook hen voor te werpen is, nademaal 'er, uyt de *Lutheraanen*, alzoo veel, gelyk als, *Joh. Sommerus van Pirna*, *Osterodius*, *Smalcius*, en veele andere, ook *Arriaanen* geworden zyn; dog hier is 't de plaats niet, dat wy daar meerder van spreeken.

Neuseri afval.

Oproer teegens de Gereformeerden.

25. En alzoo is het met woorden hier by toegegaan, daar de daad dan ook wel op gevolgt is, naamentlyk, zoo veel oproer, oploop, en openbaare muyterye, teegens zulke Overigheid, die men voor *Calvinist* gehouden heeft. Waar van de Historien, in die landen, daar de *Gereformeerde* allengskens in geraakt waaren, goede onderrechtinge konnen geeven, en in de *Chronyken* vol op staan. Ook leggen noch daar de schriften, waar in men de *Landvoogden*, en onderdaanen in 't algemeen, onderrechtinge en aanwyzinge gegeeven heeft, hoe ze zich teegen de zoo genaamde *Calvinische Overigheid*, in zulk een geval stellen, haar uyt de Kerken tot de Godsdienstige oeffeningen verjaagen, en teegen haare instellingen en beveelen, anderzins leeven mochten. (r) Wat voor openbaare muyteryen daar wel op gevolgt zyn, geeven de Historien genoegzaam te kennen, en onder anderen, de schrikkelyke oploop te *Marpurg*, alwaar de *Luthersche burgers*, in de Kerken, de *Gereformeerde Predikanten* van het Koor needer geworpen, en zommige by na dood geslaagen hebben, welk grouwelyk Treurspel van de Landsheer zelfs ter naauwer nood gestilt heeft konnen werden, die daar ontrent met eene groote voorzichtigheid, weegens de schrikkelyke verbittertheid, moeste handelen. (s) Om nu van andere diergelyke bedryven te zwygen, hoe het 'er te *Pfortzheim*, en elders, toegegaan is. (t) Desgelyks ook te *Berlyn*, waar van in 't volgende boek breeder zal werden gehandelt.

Muyteryen.

Te Marpurg.

Afzetting der Gereformeerden.

26. Wanneer men over deeze lieden machtig kon werden, zyn ze wel haast uyt haare ampten en andere waardigheeden, gestooten geworden, waar van ook nog de raadgeevingen van de Godgeleerde voor handen zyn. (*) Ja men heeft haar wel haast uyt Stad en Land verdreeven, uyt vreeze, dat ze daar te zeer mochten innestelen, waar toe dan deeze en andere oorzaaken bygebracht wierden, naamelyk: *dat een Christelyke Overigheid zulk een magt hadde om de Sacramentaarissen af te schaffen, dewyle zy* custos utriusque tabulæ, *of een bewaarder van beide de Wetten, is. Zy hebben het regt wel om dieven en moordenaars, brandstigters, en diergelyke te verdryven, waarom zouden ze dan de valsche leere niet verbieden?* (u) Op zulk eene wyze is 'er van de verbitteringe onder malkanderen, geen eynde geweest, waar uyt men noch daar en booven een groote Godsdienst gemaakt heeft, en wel zeer gebeeden: *dat God het herte van deeze of geene Vorst, met haat teegens de* Calvinisten, *dog mogt vervullen!*

Verjaaging.

Oorzaaken.

Gebed teegens haar.

(q) Kromayerus l. c. (r) Vid. Consilia ap. Dedekennum P. 1. p. 410. 417. Stattliches, ausführliches Schreiben der Ritterschaft im Furstenthum Anhalt, so mit der Calvinischen Reformation nicht zu frieden, mit einer Vorrede D. Joh. Olearii Hall. 1598. 4°. & alia. (s) Historischer bericht der im neulichen Monat Aug. zugetragenen Marburgischen Kirchen-händel, Marburg 1605. 4°. &c. (t) Vid. Osiander H. E. p. 1143. (*) Vid. Dedekennus l. c. p. 422. 429. Duntæ Cas. Consc. p. 820. (u) Wigandus l. c. p. 360.

vullen! (x) Insgelyks ook, *dat God de* Calvinische *ondankbaare en onreyne voogels dog wilde weeren. (y) Dat hy de Godslasterlyke en bedriegelyke brandvossen, de* Calvinisten, *dog wilde stooren en weeren! (z)* Jaar MD. tot MDC.

27. Ook heeft men yverig gestreeden en gearbeyd, dat de *Gereformeerde* doch gezaamentlyk (gelyk hier booven al gemeld is) van de *Religie-vreede* en de *Augsburgze Belydenis*, t'eenemaal uytgeslooten mogten werden, het welke men dan met veele schriften en gronden toenmaals wilde bewyzen. *(a)* Alhoewel teegens alle zulke voorwendingen, na langen stryd, en de overeenstemminge van veele verstandige, *(b)* eyndelyk de *Gereformeerde*, in het *Osnabrugze Vreedens-besluyt*, onder deeze *Religie-vreede*, opentlyk meede ingeslooten, en daar in bevestigt zyn geworden. *(b)* Ondertusschen heeft haare teegenpartye uyt den ouden ingewortelden haat, zig teegens haar echter zoo gedraagen, dat ze haar, van andere *beneficien* of voordeelen, na haar vermoogen hebben uytgeslooten, ja, wanneer zy van de *Papisten* verdreeven waaren, of anders nood leeden, haar niet bygestaan hebben, maar haar veel eer van haare grenzen, met vrouwen en kinderen verdreeven, gehindert, en alle vyandschap beweezen, waar van ik maar eenige weynige voorbeelden alhier zal bybrengen, op dat het voor geen verdichtzel gehouden werde.

Uytsluytinge van de Religie-vreede.

Verlaating in ellende.

28. Daar is dan het voorval bekent, het welke, ontrent het Jaar 1553, met de *Gereformeerde* vluchtelingen uyt *Engeland* voorgevallen is. Deeze hadden, na de dood van Kooning *Eduard de zesde*, uyt het zelve Kooningryk moeten wyken: derhalven begaaven ze zich van daar, eens deels te scheep naar *Denemarken*, in hoope van aldaar wel voort te zullen koomen. Haar hoofd was *Johannes à Lasco*, een *Pools Edelman*, welke, met haar veelen, in 't hartste van de winter, te *Coppenhaagen* aankwam, en om onderhoud en beschuttinge aldaar aanhield. Nu hadde haar, gelyk als zy verhaalen, de *Hof-prediker*, *Noviomagus*, in 't byzonder, zyn meedelyden wel betoont, en by de Kooning, een aanbeveelinge op haar smeekschrift, toegezegt. Maar zoo dra als hy op den predikstoel kwam, voer hy teegens deeze lieden uyt, waarschouwde de Gemeente voor haar, noemde ze, *valsche Leeraars, en onregtgeloovige, aan welke alles verlooren, en welkers eynde, het eeuwige verderf was, en op welke men met vingeren wyzen zoude, op dat een ieder zig voor haar konde wagten. (c)* Zy verhaalen, dat hy voor zyne andere Amptgenooten, een brief van *Luther* voor den dag haalde, waar in hy, aan een *Breemer Pfarheer*, geschreeven zoude hebben, *Daar staat geschreeven, Welhem, die niet en gaat in den raad der Sacramentaarissen, nog wandelt op den weg der Zwinglianen, nog zit, daar de Zurikkers zitten. (d)* Als nu deeze vluchtelingen over zulke bejeegeningen der *Luthersche Predikers* om een *religie-gesprek* aanhielden, zoo wierd het haar van den Kooning afgeslaagen, en hier teegen aangezegt, *zy zouden zig terstont uyt het Kooningrijk weg maaken, zoo ze haar, tot de geheele Leere, en alle de Kerkelyke plegtigheeden, niet bekwaam wilden toonen:* en alhoewel zy weegens het koude en ongestuymige weeder en vorst, om huysvestinge aanhielden, zoo moesten

De Ballingen uyt Engeland.

Vervolging in Denemarken.

Verjaaging daar uyt.

 ze

(x) Timoth. Kirchnerus Ep. ap. Fechtium l. c. p. 693. (y) Joh. Olearius l. c. p. ultima. (z) Ap. Jerem. Simonem Eulenburg. Chron. p. 624. (a) Vid. Resp. Theol. Rostoch. & aliorum ap. Dedekennum. P. I. p. 95. 106. 433. Bidenbach. Consil. Dec. VII. Conf. 8. 9. Heilbrunner von der Augspurgischen Conf. widr. Censur p. 86. 89. Osiander H. E. præf. & p. 636. 629. & plures. (b) Vid. Waremundus ab Ehrenberg de fœd. p. 158. 190. Goldastus Polit. Imper. c. 4. p. 29. Quirinus Kubach Quæst. Illust. Dec. ult. qu. 7. Monzambano de Statu Imp. Cap. V. n. 12. Dn. Zechius Europ. Herold p. 532. (c) Historischer Bericht, wie die Kirche aus Niederland und andern ausländischen Orten in Engeland angefangen und wiederum verstöret worden Anno 1553 und 1554. verteutscht durch Barthol. Rhodingum Cap. III. pag. 31. (d) Ibid. pag. 104.

Jaar MD. tot MDC. ze echter, in een schip, naar *Lubek* afvaaren, na dat ze in een zeer groote en bittere koude, gelyk ze schryven, door een diepe sneeuw, met vrouwen en kleine kinderen, onder een grooten spot van menschen de stad hadden moeten ruymen. (*e*)

Te Rostok. 29. Hier op kwaamen de meeste van deeze lieden te *Rostok*, alwaar haar den *Raad* in 't begin verdroeg, en door de vingeren zag, tot dat een zeeker *Prediker*, genaamt *Dr. Hendrik Smedenstad*, al te heftig teegens haar, in zyne predikatie uytvoer, daar door het volk opgehitst wierd, en die onder anderen, van haar uytstrooide: *dat zy des nagts haare te zaamenkomsten hielden, en in 't donker allerleye ontugtigheid met elkanderen bedreeven.* (*f*) En een ander *Prediker* zoude deeze woorden teegens haar gebruykt hebben. *De Duyvel heeft u; schelmen en boeven, hier gevoert, wanneer gy zoo voort vaart, zoo zal onze Lands Vorstelyke Overigheid het zwaard over u trekken.* (*g*) Te *Lubek* gaf haar de *Superintendent* maar den tyd van 10 daagen te blyven, om dat hy het met den Raad alzoo besloten hadde. Dog de Raad verdroeg haar, tot het eynde van February toe, niet teegenstaande de Predikers opentlyk teegens haar predikten. Eyndelyk moesten ze, niet teegenstaande alle hun bidden en smeeken, ook van daar wyken, als wanneer ze te *Hamburg* aankwaamen. Hier zouden de burgers haar ook wel geleeden hebben, by aldien de *Predikers* haar nogmaals niet voor *Swermers* uytgekreeten hadden, en by de oproerige te *Amsterdam* en *Munster* vergeleeken. De voornaamste onder haar, *Joachimus Westphalus*, gebruykte in eene te zaamenspraake met haar, onder anderen, deeze woorden: „Wanneer wy „uw' begeerte toelieten, zoo zoude het wel schynen, als of wy zelfs „aan onze leere twyffelden, welke wy echter voor t'eenemaal zeeker en „waarachtig houden: deeze hebben wy nu veele jaaren lang, in goede „rust en vreede van onze Kerken geleert, zy is op de Hooge Schoolen „overwoogen, voor regt erkent, en aangenoomen geworden. Te *Wit-„tenberg* werd geen *Doctor*, *Magister*, en diergelyke gemaakt, voor dat „hy met eenen eed, op dezelve leere, zweert. En by aldien ze nog al „twyffelachtig en ongewis mogt zyn, zoo heeft onzen Raad en de Door-„luchtigste Kooning van Denemarken, zwaarlyk gezondigt, dat zy tee-„gens u lieden een bevel hebben laaten uytgaan. (*h*)

Lubek. Hamburg. Handel van Westphalus.

30. Daar op wierd 'er van den *Raad*, teegens deeze *Sacramentaarize*, een bevel afgekondigt, en in alle Kerken geleezen en aangeplakt: *Om dat de Predikers zoo grouwelyk teegens haar schreeuwden*, stond daar in; zoo dat die alle uyt de Stad gedreeven wierden, en als zy voor de Stad van een zeekere Weduwe wierden ingenoomen, zoo heeft men deeze in een geldboete beslaagen. (*i*) Eyndelyk zyn de meeste, na veel omzwervens, in *Oostvriesland*, te *Embden*, van de *Graavinne van Oldenburg*, *Anna*, aangenoomen. (*k*) Na die tyd zyn 'er veele van zulke Ballingen, inzonderheid *Neederlanders*, met *Johannes à Lasco*, naar *Frankfort aan den Main* gekoomen, waar over de *Frankforders*, van de Lutersche Godgeleerde, zeer aangevochten wierden, zoo dat *Westphalus* een geheel Boek teegens *à Lasco* geschreeven heeft. (*l*) Veele hebben zich te *Straatsburg* ter needer geslaagen, en zyn eyndelyk nog al vry wel verdraagen geworden, en andere te *Wesel*, maar welke *Melanchthon* naauwelyks verbidden kon, dat zy niet in 't Jaar 1556. van daar verdreeven

Ontfangen in Oostvriesland. Te Francfort. Straatsburg. Wesel.

(*e*) Ibid. Cap. IV. p. 119. 125. Conf. Regenvolscius Hist. Eccl. Slavon. l. III. p. 411. Pezelius Mellific. Hist. P. III. p. 455. Osiander H. E. lib. III. c. 15. p. 668. (*f*) Histor. Bericht l. c. c. VI. p. 135. (*g*) Ibid. p. 139. (*h*) Cap. VIII. p. 217. Regenvolscius. Osiand. ll. cc. (*i*) Hist. Bericht l. c. c. IX. p. 242. seqq. (*k*) Regenvolscius l. c. (*l*) Osiander l. c. p. 650.

ven wierden. (*m*) Alzoo hebben de *Gereformeerde*, niet alleen van de *Papisten*, grouwelyke vervolgingen geleeden, maar hen is ook van anderen niet weynig benaauwtheid aangedaan, wanneer ze maar de geleegenheid daar toe hadden. Ondertusschen hebben zy dit ook niet minder aan andere gedaan, waar by men dan met reede wel zoude moogen denken, hoe haar zelfs zulk een onthaal moet gesmaakt hebben. Wy hebben in de Historie van *David Jorisze* en de *Weederdoopers*, al zommige openbaare voorbeelden daar van gezien, en wy zullen van haar noch al meer by den *Sociniaanschen* handel vinden, aangaande de onbarmhertigheid der *Gereformeerde*, in de voorige eeuwe. Jaar MD. tot MDC.

31. Het is klaar, hoe zy haaren Godsdienst met het zwaard dikmaals teegen de *Papisten* verdeedigt hebben, gelyk als dan de slag in 't Jaar 1531. in *Switzerland* voorgevallen, byzonder wel bekend is. Van welken men toestaat, dat *Zwinglius* zelfs, zich om dit inzicht, midden daar onder begeeven heeft, om niet den naam te hebben, dat hy de menschen, in zyne *predikatien* daar toe hadde aangemoedigt, maar hier na, in het gevaar zelf, slap wierd. (*n*) Hoe *Calvinus* zig zelfs altyd met het uytterlyke geweld ondersteunt, en teegen zyne teegenstryders verweert heeft, hebben veele over lang al aangemerkt. Zyne zeer vinnige aart, is in 't byzonder uyt zyne gemeenzaame brieven genoegzaam te zien, wanneer hy *Castellio een vergiftig, ongetemt, en hartnekkig beest* noemt, (*o*) en diergelyke harde reedenen meer gebruykt. Hy heeft ook zelfs bekend, *dat hy in zommige van zyne schriften al te zeer verstoort is geweest*, doch hy ontschuldigt zig hier meede, *dat hy maar eenige onreyne honden wat al te hart vervolgd hadde.* (*p*) *Beza* heeft zyne ongestuymigheid en lust tot kettermaaken, in zyne stryd-schriften, duydelyk genoeg beweezen, het geene ook niemand licht loochenen zal. Hy heeft ook, neevens de andere, de *Lutheraanen* niet zelden *Sacramentaarize*, *Capernaïten*, *Cyclopen*, *Menschen-vreeters*, en diergelyke, *getituleert*. Zoo heeft hy ook de *Calvinische* Overigheid aangemaant, en daar in ontschuldigt, dat zy teegen de *Weederdoopers* het zwaard gebruikt hadden, ook aan een ander kwaalyk geduyd, die dezelve de grouwelykste *Tyrannen* genaamd hadde, dewyle zy teegens andere zulke Leeraars, deeze luyden onmenschelyker wyze hadden omgebragt. (*q*)

Religions kryg der Gereformeerden.

Heevigheid van Calvinus.

En toorn.

Ongestuymigheid van Beza.

32. Waar uyt dan wel licht te kennen is, waar van daan 'er zoo veele bloed-stortingen geschied zyn, welke op die plaatzen, daar de *Gereformeerde* de overhand hadden, teegen de *Weederdoopers*, en andere, in 't werk gesteld zyn geworden, en dat zy ook noch ongelyk meer menschen om den Godsdienst gedood hebben, als de *Lutheraanen*. *Calvinus* verhaalt zelfs, van eenen verloopen Munnik, dat, nademaal hy teegens zyne leere van de *Prædestinatie* gesprooken hadde, hy in de gevangenis geworpen, en voorts heel slegt gehaavent geworden was, gelyk als hy hem dan ook zeer slim afschildert, en doorgaans een guyt noemt, en ook van voorneemen is, *om zyne Kerke van deeze pest te zuyveren*, buyten alle twyffel door den beul, *op dat hy niet elders ga en schaade doe.* (*r*) Op zyn raad en wille is *Servetus*, te *Geneve*, ook verbrand, gelyk als wy hier onder noch naader zullen zien. Op het goedvinden, en de uitspraake van *Beza*, is in de *Paltz*, *Servetus* aanhanger, *Sylvanus*, ook omgebragt geworden. (*s*) Wat voor een bloedvergieten 'er in de *Neederlandsche* oorloogen, aan het eynde der voorige eeuwe, zoo wel van de

Bloedvergieting der Gereformeerden.

Wreedheid teegen de doolende.

Vvvv 3

(*m*) Consil. & Resp. Tom. II. p. 251. (*n*) Scultetus l. c. p. 347. (*o*) Epist. ad Scultetum p. 183. (*p*) Epist. ad Valdenses p. 319. (*q*) Epist. IV. p. 34. (*r*) Epist. ad Helvet. pag. 140. (*s*) Hist. Eccl. Goth. Lib. II. c. 5. Sect. 2. p. 783.

Jaar MD. tot MDC.

de *Papisten* als *Gereformeerde* wel geschied is, zulks geeven de Historien omstandig genoeg te kennen. In *Engeland* is'er ten tyde van *Eduard de zesde*, een *Arriaan* van de *Gereformeerde* opentlyk verbrand geworden, daar een *Papist* alzoo van geoordeeld heeft: *Dat het teegens haare geveinsde en bedriegelyke zoetigheid, ja teegens haare meeninge geschied was, dat niemand tot het Geloove gedwongen moet worden,* (*t*) het geene dan ook niet geloochent kan werden, nademaal de *Gereformeerde* Leeraars by na doorgaans de pynelyke bestraffinge der ketteren toegestemt, en ook verdeedigt hebben: (*u*) zoo dat derhalven geene partye den ander hier in iets te verwyten heeft.

Geweetens dwang. Ergernis der Papisten hier over.

33. Deeze en andere onchristelyke dingen, heeft men egter nog altyd met eenigen schyn bedekt, en zig niet te min, gelyk als de andere, over de zuyvere leere en *reformatie* beroemt. De huychelerye is in dezelve Gemeente ook al vry hoog gestygert geweest, waar in men zig, of op het uytterlyke woord, kerkelyke en andere oeffeningen, als enkele *opera operata*, of schynwerken, of wel op den vleeschelyken arm, en het weereldlyke geweld verlaaten heeft. Gelyk als 'er dan van *Oecolampadius* zeer gaarne bekend werd, dat hy zeer onregtvaardig gedaan heeft, wanneer hy aan *Grynæus* van den toestand der *Switzers* geschreeven heeft: *Dat het met haare oneenigheid geen gevaar hadde, want de magtigste steeden hadden zig onderling verbonden, om de eere van het* Euangelium *te verdeedigen, en de vyanden waaren ook veel te zwak.* (*x*) En een ander klaagde in 't gemeen van de zyne: „Zy roemden al te zeer „op haare meenigte en magt, dit moest God noodzaakelyk mishaagen, „zoo dat hy haar onmoogelyk konde bystaan. De Papisten waaren wel „zeer boos, en zy wierden daar over bestraft, dog de Gereformeerde „zondigden ook zoo veel, dat zy door Gods rechtvaardig oordeel moe„sten gekastyd werden: daar was ook geene zoodaanige boete, welke „die geene aanstond, die de Goddelyke waarheyd en goedheyd erken„den. (*y*)

Huychelery en schyn.

Zorgeloosheid by weereldlyk geweld.

Verderf en ellende.

34. Zoo zag en bekende ook *Calvinus* zelfs van de zyne: „Dat zy „niet uyt een afschrik, het jok van den Antichrist van zig geworpen „hadden, om het jok van *Christus* zelfs op haar te willen neemen. Want „die geene, welke den geweetens dwang in 't Pausdom hadden beproefd, „gebruykten nu het *Euangelium* maar tot een dekmantel, op dat ze „zonder eenige tucht of wet, zouden konnen leeven. Alzoo ging het „die geene, gelyk als de *Apostel*, aangaande de valsche Apostelen, klaag„de: 2 *Cor*. XI. 20. De meeste waaren te vreede, dat een ieder naar zyn „eygen believen leefde, en zy hielden het genoeg te zyn, wanneer 'er „maar opentlyk gepredikt wierd. (*z*) Ja men heeft ook in de openbaare *Mandaaten*, die teegen de Ketters afgekondigt waaren, wytloopig van de ellende der *Switzersche* Gemeente geklaagt: „Dat in deeze laat„ste tyden, alle de Standen zeer boos geworden waaren, en weynige „van haar zyn 'er, die met leeven en wandel, zig zoo houden en too„nen, als zy behoorden te doen, in 't byzonder onder u, *Predikanten* „en *Kerkendienaars*, en eenige zyn ook zeer traag in 't prediken en huis„houden, maar aan het wellustige leeven, de dronkenschap, en slemperye, „en ook aan andere dertelheid en ontucht, t'eenemaal overgegeeven. „In den weereldlyken stand zyn diergelyke ondeugden, och arm! ook „al openbaar, gelyk als de echtbreuk, gierigheid, het bedrog, de woeker,

Traagheid en valsheid der Gereformeerden.

Schynwerk.

Algemeen verderf.

Der Predikanten zelf.

Schande en ergernis daar van.

(*t*) Nic. Sanderus de Schism. Angl. l. II. p. 263. (*u*) Vid. Bezæ liber de Pœnis Hæreticorum. Alstedius de memb. Eccl. milit. C. XIV. §. 8. & Cap. XV. omnino. Althusius in Polit. c. 28. p. 426. Tilenus Disp. P. II. disp. 32. n. 10. seqq. &c. (*x*) Scultetus l. c. p. 350. (*y*) Wolfgangus Musculus Epist. ap. eundem. p. 351. (*z*) Epist. ad Delphinates p. 376.

„ker, hovaardye, het vloeken, zweeren, en de dronkenschap, aldaar „genoeg in zwang gaat, dat ook de voornaamste oorzaaken zyn, waarom „veele vroome en Godvrugtige lieden, die *Christus* van herten zoeken, „zig daar aan ergeren, van onze Kerken zig afscheuren en afzonderen, „dat zoo veel niet zoude geschieden, wanneer onze inzettingen en or-„dinantien, welke teegen gemelde ondeugden uytgegeeven zyn, met „ernst onderhouden wierden, en dat de *Predikanten* zelfs een ernsthaf-„tige en tuchtigen wandel hielden, en haare kudde en Gemeente met „een goed voorbeeld voorgingen, en dat aan hen toonden. (*a*)

Jaar MD. tot MDC.

35. Dat het 'er in *Duytsland*, onder de *Gereformeerde*, niet een hair beeter gestaan heeft, zulks geeft nogmaals haar eyge getuygenis te kennen, wanneer ze aldus geschreeven hebben: „Wy zien, dat de Gemeen-„tens hier en daar geene Leeraars hebben, dat het volk, in dorpen en vlek-„ken, zonder de noodige onderregtinge van Gods Woord, daar heene „gaat, dat 'er geen *Catechiseeren*, kerken-tucht of gebruyk der Sacra-„menten, in 't gebruyk is, niet anders als Schaapen zonder Harder, ja „als het onvernuftige vee; dat de *Kerkendienaars* uyt het gemeene volk, „als *idioten*, zoldaaten, oorlogs-volk, die niets geleert hadden, op „den predikstoel gesteld werden, ja dat 'er niet alleen Ketters, maar „ook *Atheisten* voorkoomen, en het gemeene volk niet beeter, „als het vee onderricht zynde, leeft en sterft zoo heen. De Schoo-„len werden overal veracht en verzuymt, en zoo voort. (*b*) Men „mag wel toezien, dat, als wy uyt het Pausdom gekoomen zyn, „wy niet erger zyn geworden, als te vooren. Want hoe staat het „met ons leeven, hoe wassen wy op voor God, in de gehoorzaam-„heid zyner waarheid, en in de doodinge van ons zelfs, en de onthou-„dinge van alle lusten des vleeschs, in winninge en liefde van onzen „naasten? O hoe treft ons het Woord des Heeren aan de zynen: Zegt „uwe Broederen, uw' volk, en uwe Susters, die voor haar barmhertigheid „verkreegen hebt: Rechtet met uwe Moeder, want zy is myne vrouwe niet, „en ik ben haar Man niet, dat zy haare hoererye van haar aangezigt, en haar „overspel van haare borsten weg doe. Dit hooren wy wel in de Gemeente, „dog wy keeren ons niet daar aan, maar wy wenden onze herten daar van af. „Daarom is de Kerke een dag van angst, een dag van schelden en laste-„ren voor handen. Want alles is byna op zyn uytterste gekoomen, en „de Satan arbeyd volkoomentlyk daar toe, dat hy inwendig en uytwen-„dig stryd en ergernis verwekke: en daar wy aan anderen de onbillyk-„heid met recht verwerpen, merken wy aan ons zelfs niet, dat ons de „oogen nog moeten geopend werden, om dat een ieder maar alleen „voor hem zelfs leeft, en maar het zyne zoekt, niet dat van *Jesus Chri-„stus* is. (*c*)

Nalaatigheid en blindheid.

Ketteryen en Atheismus.

Goddeloosheid en trotsheid van haar.

36. Zoo hebben ook andere *Gereformeerde*, in *Duytsland*, van het gebrek van haare Kerken, en in 't byzonder van de Kerken-tucht, zeer geklaagt, het geene waarelyk by de grouwelyke twist van haare *Predikanten*, altyd vergeeten, en het volk alzoo in haare gerustheid gesterkt geworden is. In 't *Vorstendom Anhalt* zeyde een zeeker man daar van aldus: *Het werk der Kerkentugt was tot nu toe nog onbereyd en verhindert gebleeven, en 't was te wenschen, dat God dit gebrek eindelyk door heylzaame middelen en werktuygen, eens mogt verzien, de zenuwe der Kerkentugt verleenen, om met wysheid, verstand, en alle Christelyke bescheidenheid, de hand daar over te houden, en allerleye booze ergernissen, die anders by het hel-*

Nalaatinge van de Kerken-tucht.

(*a*) Apud Ottium Annal. Anab. p. 173. (*b*) Wilh. Zepperus l. 1. de Polit. Eccl. c. 22. p. 186.
(*c*) Anonymus lib. de Ecclesia Neapoli Nemetum edito Anno 1596. p. 66.

Jaar MD. tot MDC.

heldere ligt des H. Euangeliums, *en der waare Godsdienst pleegen in te kruypen, ernstelyk te weeren.* (*d*) In *Engeland* heeft iemand niet minder in 't Jaar 1550. deeze klagte, aangaande de ellendige toestand van dezelve *Reformatie*, aan *Calvinus* zelfs gedaan: ,, De groote zochten daar ,, by meerder de verwoestinge der Gemeenten, als eene Godzaalige ver- ,, beeteringe. Veele bekommerden zich niet om de waare boete, het ge- ,, loove, de goede werken, de gemeenschap of tucht der Kerken, zy ,, dachten maar alleen, dat zy van eene uytterlyke meededeelinge van ,, *Christus* in de *Sacramenten* spraaken, dat dog ter Godzaaligheid niet ,, diende. Veele schryven wel opentlyk, het is een geestdryvend onder- ,, neemen, wanneer men eenige Kerkelyke tucht wilde oprechten. De ,, Gemeentens wierden meest aan zulke Predikers toevertrouwt, welke ,, niets altoos van *Christus*, noch wisten, noch daar na verlangden, *enz.* (*e*) Van de *Hugenooten* in *Vrankryk* moet ik diergelyke gevoerde klachten nu overslaan, alhoewel deeze door de byna geduurige vervolgingen, wel iets of wat naauwer in toom gehouden wierden, en nogtans, by aldien ze maar wat lucht kreegen, ook zelfs met geweld, en met het zwaard, haare vyanden teegen gegaan hebben, waar van hier booven, by de vervolgingen, nu reeds al gedagt geworden is.

Vereeniging met de Luthersche gezogt.

37. Na deeze aanmerkingen was 'er nog wel zeer veel te verhaalen, van de dikmaals bezogte, of ook geschiede vereeniginge en verdrag, van deeze Gemeentens met de *Luthersche*: by aldien het zelve niet van andere tot genoegen reeds al geschied was. Wat 'er by de *Marpurgsche* te zaamenspraake, in 't Jaar 1529, ontrent deeze zaaken is voorgevallen, zulks is hier booven in het XVII. *Hoofdst.* in 't korte verhaalt. Maar het is gewis, dat hen *Luther* toen ter tyd voor geene broeders wilde erkennen, waar over ook de *Landgraaf*, *Philips van Hessen*, tot de vereeniginge nog altyd, en kort daar op, op den Ryksdag te *Augsburg*, sterk gedrongen heeft. Gelyk als dan ook toen ter tyd de bekende *Martinus Bucerus*, die, in den naame der 4 Steeden, *Straatsburg*, *Memmingen*, *Constantz* en *Lindau*, eene belydenisse geschreeven heeft, en die alzoo hadde ingestelt, dat ze aan beyde de partyen niet mishaagen konde. Hy is ook toenmaals in perzoon tot *Luther* naar *Coburg* gereyst, heeft hem op allerhande wyze, tot een vergelyk zoeken te brengen, dog te vergeefs. Die dan ook verder onderscheydene Vorsten, als, *de Landgraaf Philips*, *de Hertog van Bronswyk*, en andere tot dit werk van vereeniginge, opgewekt hadde, dog evenwel in der daad niets grondelyks heeft konnen uytwerken. (*f*)

Op de zaamenspraak te Marpurg.

Te Augsburg.

Bemoeijing van Bucerus.

38. Eyndelyk heeft men zig van weederzyden vergeleeken, om te *Eyssenach* te zaamen te koomen, alwaar ook *Bucerus*, *Capito*, *Lycosthenes*, *Wolfgangus Musculus* en *Martinus Frechus*, in 't Jaar 1536, na toe gereyst, en van daar, dewyle zy *Luther* niet gevonden hadden, te *Wittenberg* aangekoomen zyn, aldaar zyn ze met de Godgeleerde, *Jonas*, *Buchenhaagen*, *Cruciger*, *Melanchthon*, *Menius* en *Myconius*, in gesprek gekoomen, dog *Luther* verwierp, eens voor al, de *figuurlyke* uytleggingen. Maar *Bucerus* bekende, in zynen, en der *Switzers* naame, *dat het brood het waare lichaam Christi, en de wyn, waaragtiglyk het bloed Christi was, en waaragtig aldaar toegereikt, en niet alleen met het herte, maar ook, met den monde genoomen wierd, van de waardige wel ter zaaligheid, maar van de onwaardige, ten oordeel.* Waar by dan *Melanchthon* een

Handeling te Wittenberg.

(*d*) Casp. Ulricus in Beschreibung eines voornehmen Theologi. p. 55. (*e*) Ap. Calvin. Ep. p. 129. (*f*) Vid. Scultetus P. II. p. 397. 406. 459. Chytræus Saxon. p. 258. 364. & omnino Martinus Disenbachius in Tract. pecul. pro Bucero nuper edito.

een zeeker *formulier* opstelde, het welke men eyndelyk, van beyde de zyden, den 26 *May*, in 't Jaar 1536, heeft onderschreeven. (*g*) *Bucerus* en *Capito* waaren daar over zoo verheugt, dat zy weenden, en alle de andere hebben met opgeheevene handen, God gedankt. (*h*) Maar die vreugde heeft niet lange geduurt, om dat, niet teegenstaande veele moeiten van *Bucerus*, de *Switzers*, met de verklaaringe van hem, niet te vreeden wilden zyn, en haare meening hier na, in *Duytsland*, verder uytgebreid gehad hebben. (*i*)

Jaar MD. tot MDC.

39. Aldus is dan de tweespalt altyd meerder en grooter geworden, en eyndelyk, door eygene geloofs bekenteniſſen en *Symbola*, ook van de *Gereformeerde* zelfs bekragtigt. De *Lutheraanen* leyden dit voor eene openbaare oorzaake van scheuringe uyt, dat de gedachte *vier steeden*, haare eygene en byzondere *Belydenisse*, te *Augsburg*, in 't Jaar 1530, door *Caspar Hedio* aan den Keyzer overgaaven, alhoewel ze, nog aangenoomen, nog voorgeleezen wierd. (*k*) Deeze noemde men maar alleen de *Swaabische belydenis*, of *die van de vier Steeden*, en die zoude ook maar alleen, in 't *punt van 't Avondmaal*, van de *Saxische belydenisse* onderscheyden zyn. (*l*) Men vind die ook nu nog, onder de *Belydenissen* der *Gereformeerde*, zoo als zy, in 't Jaar 1551, te *Geneve* in 4°. uytgegeeven zyn geworden, onder deezen tytel: *Harmonia Confessionum fidei orthodoxarum, & reformatarum ecclesiarum, quæ, in præcipuis quibusque Europæ regnis, nationibus, & provinciis, sacram Euangelii doctrinam purè profitentur - - - quæ omnia, ecclesiarum Gallicarum & Belgicarum nomine, subjiciuntur libero & prudenti omnium judicio.* Dat is: *Overeenkomste van zommige belydenissen des Geloofs, der Regtzinnige en Gereformeerde Gemeentens, die, in veele der voornaamste Gewesten, Ryken en Volkeren van Europa, de heylige Leere des Euangeliums zuyverlyk belyden. --- Alle welke zaaken, op den naam der Fransche en Neederduytsche Kerken, aan het vrye en voorzigtige oordeel van alle menschen werden onderworpen.* Hier in nu zyn vervat, (1) de *Augsburgsche Confessie*, van het Jaar 1530. (2) De gedachte *Swaabische Confessie.* (3) De *Bazelsche* van de Jaaren 1532 en 1561. (4) De eerste *Switzersche Confessien*, van de Jaaren, 1536 en 1537. (5) De *Saxische*, van 't Jaar 1551. (6) De *Wurtenbergsche*, van 't Jaar 1552. (7) De *Fransche*, van de Jaaren, 1556, 1661, en 1566. (8) De *Engelsche*, van 't Jaar 1562. (9) De tweede *Switzersche*, van 't Jaar 1566. (10) De *Neederlandsche Confessie*, van 't Jaar 1579. (11) De laatste *Boheemsche*, van 't Jaar 1573. By alle deeze *Confessien* is hier na nog de *Heydelbergsche Catechismus*, beneevens het *Synode* van *Dordrecht*, als een *symbolisch boek*, inzonderheid, in de *Vereenigde Neederlanden*, aangenoomen en bevestigt geworden. Na dat de *Remonstranten* dat, onder haare *censure*, of toets, hadden willen neemen. (*m*) Maar de *Engelsche Kerke* heeft naderhand, met *het Dordrechtsche Synodus*, te gelyk ook den *Catechismus* weeder verlaaten, en voor zich zelfs, twee eygene *Symbolische Boeken* uytgegeeven, naamentlyk, de 39 *artykelen*, die onder *Eduard de zesde* zyn uytgekoomen, en die hier na, onder *Elizabeth* eenigzins veranderd zyn geworden, en dan, *The Book of Homilies*, alhoewel het, met derzelver onderschryvinge, nu

Overeenkominge der vier Steeden.

Belydenisse der Gereformeerden.

(*g*) Chytræus Hist. A. C. p. 680. seqq. Hospinianus Hist. Sacram. P. II. p. 134. seqq. Tom. VI. Altenb. p. 1045. seqq. (*h*) Myconius ibid. p. 1052. (*i*) Vid. dicti Autores & conf. omnino Seckendorffius Lib. III. p. 130. seqq. p. 168. Chytræus Saxon. p. 603. Matthesius Leb. Luth. p. 107. Melanchthon Conf. To. III. pag. 253. Ambros. Wolffius de Confess. Aug. & de Conc. M. Lutheri cum M. Bucero & Helvet. Ecclesiis Anno 1579. &c. (*k*) Chytræus Hist. A. C. p. 678. Scultetus P. II. pag. 291. Seckendorffius Lib. II. pag. 198. seqq. Osiander H. E. pag. 191. (*l*) Sleidanus Lib. VII. (*m*) Sess. 148. Synod. Dordrac.

Jaar MD. tot MDC.

nog al lydelyk toegaat, die maar alleen voor een tyd lang geschied. (*n*) Zoo dat, alle voor en na die tyden bezochte vergelykingen, tusschen de *Protestanten*, tot nu toe, t'eenemaal te niet geloopen zyn.

40. Hier zoude ik ook nog wel, volgens de belofte, hier booven, by de plaatzen der *reformatie*, gedaan, die Gewesten na den ander konnen beschryven, alwaar de *Gereformeerde*, of op de *Papisten*, of *Lutheraanen*, gevolgt zyn. Maar die zaak is al te wytloopig, en zy overtreed de paalen van het bestek, dat 'er, voor noodiger aanmerkingen, nog overig mogt zyn: en alhoewel 'er by zulk een verhaal, nog al veel voorkoomen zoude, dat den toestand en zin der van alle zyden belang-hebbende, merkelyk konde openbaaren: zoo zal ik echter, tot een proef van zulken handel, die zig by diergelyke Gods-diensts-veranderingen voordoet, maar alleen die omstandigheeden, kort na malkanderen, gaan vertoonen, welke zich, by de bekende *Religie-strydigheeden* over het *Crypto-Calvinismus*, in *Saxen* voor oogen gestelt hebben. Uyt welke een bescheyde Leezer als dan, aangaande het overige, genoegzaame narigt en een bekwaam begrip zal konnen neemen.

(*n*) Benthem Engl. Kirchenstaat p. 76. und 95. & Holländ. p. 144. seqq. it. 194. seqq.

HET TWEE-EN-DERTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de zoo genaamde Crypto-Calvinisten.

§. 1.

Der Crypto-Calvinisten oorsprong van Melanchthon. Zyne neyginge tot de Gereformeerde. Bewys daar van.

DE aanleydinge van deezen stryd haalt men in 't gemeen van *Melanchthon* af, en dat niet zonder oorzaak, wanneer men maar hier weeder ophaalt, wat 'er voor deezen, aangaande het heymelyke misverstand, tusschen hem en *Luther*, gezegt is. Ook is'er juist geen bewys van noden, dat *Melanchthon*, met de *Gereformeerde*, in veele, zoo niet in alle zaaken, overeen gestemt heeft. Die voor *Luthers* meeninge yveren, hebben het in zeer veele schriften wytloopig verklaart. Men zie ten minsten maar in het boek der *Wittenbergsche Godgeleerde*, waar van de tytel is: *Libelli Calviniani, cui titulus, tractatus historicus de clarissimi Viri Philippi Melanchthonis sententia de controversia Cœnæ Domini, à D. Casparo Peucero ante plures annos scriptus &c. Refutatio exstructa ex immotis sacrarum literarum fundamentis, & infallibilibus historiarum publicorumque annalium monumentis, in quâ, non modò calumniæ, in Lutherum, ejusque doctrinam, refutantur, sed etiam Philippi Melanchthonis hæsitatio & Calvinianæ molitiones, sub nominis ejus periculosa auctoritate diversis temporibus tentatæ, in apertissimam lucem producuntur.* Dat is: *Weederlegginge, van een zeeker Calviniaans Boekje, welkers* tytel *is: Historisch Verhaal, aangaande de meeninge van den vermaarden Heere*, Philips Melanchthon, *weegens de twistzaake van het Avondmaal des Heeren; van de Heer* Caspar Peucerus *voor veele Jaaren beschreeven. enz. Getrokken, uyt de onbeweegelijke grondvesten der Heylige Schriftuure, en onfeilbaare overblyfzelen der openbaare Historien en Jaarboeken. Waar in, niet alleen de lasteringen teegens* Luther, *en zyne leere, grondiglyk werden weederlegt, maar ook de twyffelinge van* Philips Melanchthon, *beneevens de onderneemingen der Calvinisten, die, onder de gevaarelyke Achtbaarheid van deezen Man, op onderscheydene tyden zyn in 't werk gestelt, in het heldere licht werden gebragt.* Te *Wittenberg*, in 't Jaar 1599. in 4°. Insgelyks ook, *Christiaan Kittelmans bewys teegen de*

Jaar MD. tot MDC.

Calviniſche leere van 't Avondmaal, daar hy, in een byzonder hoofdſtuk verhandelt, *of Philippus wel ontſchuldigt konde werden.* (*a*) Om nu van andere wytloopige ſchriften, aangaande deeze ſtoffe, te zwygen. (*b*) Onder welke voornaamentlyk ook die geene behooren, welke teegen de veranderinge der *Augsburgſche Belydeniſſe*, daar hier booven van geſprooken is, geſchreeven hebben. (*c*) De *Gereformeerde* zelfs hebben haare eenigheyd met hem niet geloochent, maar wel opentlyk daar op geroemt. (*d*) En uyt zyne eygene ſchriften is die waarlyk overvloedig genoeg te zien. (*e*)

2. Uyt deeze oorzaaken hebben ook eenige yverige *Lutheraanen*, *Melanchthon* zelfs na zyn dood, verdoemt, en *Hutterus* zoude eens, by een vertoog, waar in hy teegens hem geyvert hadde, zyn beeld, het geene, neevens dat van *Luther*, van pleyſter, by den ſtoel te *Wittenberg*, gehangen hadde, uyt toorne, opentlyk afgenoomen, en op de aarde aan ſtukken geworpen hebben, waarom men aldaar nu noch maar het beeld van *Luther* alleen ziet hangen. Een ander yveraar hadde die geene, welke hem eeven zoo niet in den ban wilden doen, *Generaliſten* geheeten. (*f*) Onder welke dan ook vervolgens veel Godgeleerde moeſten zyn, die *Philippus* voor zynen Heere lieten ſtaan, en die het voor haar onbetaamelyk achten te zyn, om van hem te oordeelen, en die *ook niet twyffelden, of hy zoude wel zaalig geworden zyn.* (*g*) Veele hadden nu deezen Man verdacht, en zy bevonden het hier na met der daad zelve, by den ſtryd te *Breemen*, met *Dr. Hartenberger*, een *Calviniſt*. Want aldaar gaf hy, beneevens de *Wittenbergſche Godgeleerde*, zulk een antwoord, het welke de *Neederſaxiſche*, en *Thuringers*, als *Calviniſt*, verwierpen. Nu begonden de *Gereformeerde*, op veele plaatzen, toen ter tyd zich wyder uyt te ſtrekken, de Staatkundige zaagen het door de vingeren, ja zy naamen, in die veranderinge, zelfs een welgevallen. (*h*) Waar door dan de overige *Lutherſche Godgeleerde* wyde oogen kreegen, en merkten, waar het heene wilde. In welk jaar echter eygentlyk het *Crypto-Calviniſmus* in *Saxen* ingeſloopen is, zulks kan niemand zoo heel naauw weeten, door dien het heel zagtjes, en taamelyk bedekt geſchied is, tot dat het eyndelyk uytgebrooken is, dat ook *Wittenberg* voornaamentlyk, daar de Leerſtoel van *Luther* geſtaan hadde, *Calviniſch* geworden was, gelyk als daar een van ſpreekt. (*i*)

Melanchthon word verdoemt.

Aanvang des Crypto-Calviniſmi.

In Saxen.

Wittenberg.

3. Want in 't Jaar 1563 verrieden zig de *Hooge School-Leeraars* aldaar zelfs, in een antwoord, aan den *Keurvorſt Auguſtus*, aangaande het *Avondmaal*, zoo zeer, dat de *Keurvorſt* haar terſtont daar op van nieuws opleyde, om haare belydeniſſe daar van te moeten doen, het geene *Eberus* dan in zyn boek deed, onder den tytel van, *Pia & in verbo Dei fundata aſſertio, declaratio & confeſſio Dr. Pauli Eberi Kitingenſis, Paſtoris Eccleſiæ Wittenbergenſis, de ſacratiſſimâ Cœnâ Domini noſtri Jeſu Chriſti.* Dat is: *Eene Godvrugtige, en in Gods Woord gegronde verdeedidinge, verklaaringe, en Belydeniſſe, van* Dr. Paulus Eberus, *van* Kitingen, *Predikant*

Eberus boek van 't Avondmaal.

(*a*) P. 34. 59. (*b*) Vid. Oſiander H. E. p. 685. 703. &c. Micrælius H. E. p. 334. Euſ. Bohemus H. E. p. 1099. Kromayerus H. E. p. 580. & Scrutin. Relig. pag. 218. Strauchius Contin. Sleid. p. 498. Conſilia Witteb. To. 1. p. 303. 324. Hoë contra Gretſerum §. 1. p. 10. Hutterus & plures inprimis D. Joh. Matthæi Quæſtiones 2. 1. Num doctrina D. P. Melancht. de Cœna Dom. ſit quædam media. 2. Utrum P. Mel. ſecutus ſit Calvin. dogma de Cœna Dom. an v. conſtanter in doctrina Lut. perſeveraverit. Francof. (*c*) Hutterus Conc. conc. p. 344. Balduinus in Anti-Pazmanno l. IV. c. 11. p. 554. G. Mylius Explic. A. C. P. 1. p. 147. ſeqq. (*d*) Vid. Scultetus l. c. P. 11. p. 236. 239. & plures. (*e*) Vid. ejus Conſilia & Epiſtolæ cæteraque opera; it. Calvin. Epiſt. p. 145. 147. 211. 327. &c. (*f*) Schlüſſelburg. l. 1. Catal. Hær. præf. n. 12. (*g*) Hutterus loc. Theol. C. 111. prolegom. p. 9. (*h*) Oſiander H. E. p. 734. (*i*) G. Muller Hiſt. der F. C. c. VIII. §. 6.

Jaar MDC. tot MDC. Leere der Wittenbergers van 't Avondmaal. *dikant in de Kerke te* Wittenberg; *aangaande het heylige Avondmaal van onzen Heere Jesus Christus.* te Wittenberg, in 't Jaar 1563, in 8°. Dog daar meede waaren de buytenlandsche gantsch niet te vreede, en zy gaaven dit in 't byzonder voor een nieuw gevoelen aan, dat hy, onder de onwaardige, een onderscheyd maakte, en van de goddelooze zeyde; *Zy krygen niets in 't Avondmaal, als enkel brood en wyn.* (*k*) Verders wierden ze, van de *Wittenbergsche* Godgeleerde op de proef gezet, wanneer men haar *het nieuwe boek van* Brentius, *aangaande de perzoneele vereeniginge en van de beyde natuuren in Christus*, voorleyde. Waar op zy haar nog al verder los gaaven, voornaamentlyk, aangaande *de onnutte stryd teegens de Calvinisten, van de eenerleye aart* communicationis idiomatum, *van de gemeenmaakinge der eygenschappen, dat de menschelyke natuure van Christus niet almagtig is*, enz. (*l*) Verders gaf het ook veel afziens, wanneer zy, in 't Jaar 1567, twee *studenten* in de Godgeleertheyd, genaamt *Albertus Schirmèr* en *Conradus Schlüsselburg* in de gevangenisse wierpen, en eyndelyk banden, om dat zy wat al te grof haar teegen gesprooken hadden. (*m*)

Van de Natuuren van Christus.

Haar Catechismus. 4. Eyndelyk braaken ze in openbaare schriften uyt, en zy gaaven, in 't Jaar 1571 een *Catechismus* in 't ligt onder deezen tytel, gelyk als de Duytsche overzettinge luyd: *Korte en noodige vraagen en antwoorden, zoo, neevens de* Catechismus *van de eerwaardige Heer Doctor* Martinus Lutherus *voor de kleyne kinderen, en slegte eenvoudige menschen, wel gebruykt moogen werden, die andere lange uytleggingen niet vatten, nog onthouden konnen. Waar by geen naam stond, en van 't Avondmaal maar deeze twee vraagen gestelt wierden. Waar toe is het Avondmaal des Heeren* Christi *ingezet? Op dat het een gemeenschap van het lichaam en bloed* Christi *zoude zyn, waar door alle de boetvaardige en geloovige* Christenen, *in haar geloove gesterkt, en verzeekert zouden werden, dat zy, met het bloed van* Jesus Christus *afgewassen zyn, die in haar blyven en woonen, en haar ten eeuwigen leeven sterken, regeeren, beschutten, en behouden wil. Wie ontfangt het Avondmaal van* Christus *tot zyner zaaligheid? Een* Christen, *die waarlyk boete doet, dat is, die zyne zonden bekent, en die hem leet laat zyn, die aan den Heere* Christus *gelooft, en die om zynent wille om de vergeevinge der zonden bid, met een hertelyk vertrouwen en toeverzigt, en die een goed voorneemen heeft, om zig voortaan voor zonden te wagten, die ook den Heere* Christus, *voor zijn lyden en sterven, van harten dankt, en die ook, om zynent wille, weederom alles goeds aan zyn naasten bewyst.* De aanleydinge nu tot dit boek heeft *Peucerus*, die daar over wel het meeste heeft moeten lyden, aldus verhaalt.

Leer van 't Avondmaal.

Aanleydinge daar toe. 5. „De Schoolpoorte is wel voornaamentlyk de oorzaak geweest, van „het maaken van deezen *Catechismus*, als die in de *Catechismus* van „*Chytræus* geen genoegen hadde, om dat hy eenige nieuwe, vreemde „en *Flaciaansche* meeningen en woorden-twisteryen, in de nieuwe Druk „hadde ingevoegd, die zy om de kinderen voor te houden, in bedenken naamen. Waarom zy hem dan om raad gebeeden hebben, hoe zy „zich zouden draagen, en wat zy aan de geene, die verder gekoomen „waaren, na de *Catechismus* van *Luther* zouden geeven, die het *Examen ordinandorum* noch te veel en te hoog was. Hier over hebben de „*Visitatores* met malkanderen gesprooken, en zy zyn het eens geworden, „dat het goed zoude zyn, dat 'er een kleyn boekje, uyt het *Corpus Doctrinæ* by een gesteld wierd, daar in wat meer, als in de *Catechismus* van „*Luther*, en minder dan in het *Examen ordinandorum* begreepen was. Dit

(*k*) Vid. Osiander H. E. p. 751. 752. (*l*) Ib. 793. (*m*) Ib. p. 806. & infra nominandi.

„Dit hebbe ik, neevens myne meedegezellen, op my genoomen, om „met onze Heeren Godgeleerden te ſpreeken, en na dat dit geſchied „was, zoo is het Boek vervaardigt geworden, daar ik niet meer van „zeggen zal, hoe het toegegaan is; maar den *Rector* van de School-poorte, „hebbe ik, van weegen de afſpraake, een af-ſchrift toegezonden, nee„vens een brief, die my naderhand wierd voorgehouden. (*n*) Doch de *Jenaſche* Godgeleerde, *Wigandus*, *Heshuſius*, *Cœleſtinus* en *Kirchnerus*, hebben terſtond teegen deezen *Catechiſmus* geſchreeven, en hem verdagt gemaakt, dat hy van 't *Avondmaal* en andere punten, niet recht oordeelde, gelyk ook *Selneccerus*, de *Mansfeldſche*, *Halliſche* en *Neederſaxiſche* Godgeleerde. Maar de *Wittenbergers* gingen nog verder, en ſchreeven het volgende Boek:

Jaar MD. tot MDC.

Wederlegging daar van.

6. *Van de perzoon en menſchwerdinge onzes Heeren* Jeſu Chriſti, *het fondament der waare* Chriſtelyke Kerken, *teegen de nieuwe* Marcioniten, Samoſatenen, Sabelliaanen, Arriaanen, Neſtoriaanen, Eutychiaanen, *en* Monotheliten, *onder de* Flaciaanſche *hoope. Door de* Godgeleerde *te* Wittenberg, *uyt de* Heilige Schrift, *uyt de* Symbola, *uyt de voornaamſte* Concilien, *en eenpaarige overeenſtemmige van alle de beproefſte Leeraars gehaalt en opgeſteld, tot eene trouwe leere en ernſtige waarſchouwinge, aan alle vroome en Godzaalige* Chriſtenen. *Neevens eene waarachtige verantwoordinge op de vergiftige en booze laſteringen, die van de voorſtellingen en* Catechiſmus, *te* Wittenberg, *uytgegeeven, en van veele deezer tyd uitgeſtrooit geworden zyn. Wittenberg* 1571. 4°. Hier in hebben zy van de perzoon *Chriſti*, en andere punten, uit de Oudvaders, en *Luther*, veel bygebragt, en teegen *Brentius*, *Dr. Andreæ*, *Wigandus*, *Chemnitius*, *Selneccerus* en *Mœrlinus*, zulke, in den tytel genoemde Ketters, zeer ſcherp, ja zoo geſchreeven, dat die waarlyk op andere middelen denken moeſten. Eyndelyk gaaven zy ook in 't Jaar 1574. een *Exegeſis*, of uytlegginge, van 't *Avondmaal* uyt, en dewyle daar geen naam by ſtond, zoo wierd de Boekdrukker, *Erneſtus Vegelinus*, te *Leipzig* gevangen gezet, en in eene zwaare geld boete gedoemd, en hy moeſt ook eyndelyk byna naakt en bloot, gelyk men ſchryft, het Land ruymen. Ondertuſſchen kwaamen daar zeer veele ſchriften uyt, zoo dat alles in volle verwerringe en verbitteringe teegens malkanderen ſtond. (*o*)

Grondveſt.

Exegeſis.

7. Doch deeze Godgeleerde te *Wittenberg* waaren het alleen niet, welke men over het *Calviniſmus* beſchuldigde, maar die te *Leipzig* wierden daar ook al meede ingetrokken. Want de *Leipzigers* hadden aan de uytgeevinge der gedagte *Exegeſis* ook helpen arbeyden, en als 'er teegen de *Wittenbergers*, van *Dr. Andreæ* onderzogt wierd, zoo deelden zy elkanderen die ſtryd, door brieven, als anders, meede. (*p*) In *Dreſden* waaren 'er eenige aan 't Hof verdacht, voornaamelyk, *de Keurvorſtelyke geheyme Raad en Cancelier Dr. Cracau, en de Hofprediker zelfs Mr. Chriſtiaan Schutze.* Hier bemoeiden zich nu de andere Godgeleerde, om alle dreygende ongeleegenheid voor te koomen, en deeden derhalven den *Keurvorſt Auguſtus*, in 't byzonder, door eenige vreemde Vorſten toeſpreeken, dat hy dog teegen de verdachte wilde onderzoeken. (*q*) De gemelte *Peucerus* nu had den oorſprong van dit *proces* aan *Dr. Andreæ* alleen toegeſchreeven, *welke, als hy op de* Univerſiteit *van* Wittenberg, *geen toeſtemminge voor de* Brentiaanſche leere *van de* Ubiquiteit *gevonden hadde*,

Crypto-Calviniſten te Leipzig.

Dreſden.

Inquiſitie teegens de zelve, van D. Andreæ.

Xxxx 3

(*n*) In Hiſtoria Carceris Peuceri p. 438. Conf. ibid. p. 88. 154. & 155. (*o*) Vid. Hutterus Conc. conc. c. IV. p. 49. Hoſpinianus Conc. Diſc. c. IV. p. 23. (*p*) Hutterus Conc. conc. p. 32. & 265. (*q*) Micrælius H. E. p. 335.

Jaar MD. tot MDC.

hadde, die hooge Leeraars daar over vyandlyk aangevallen, verkettert, aan't Hof aangegeeven, en door brieven ook zelfs het vrouw-volk opgehitst hadde. (r) Andere van zyne *partye* schreeven insgelyks, zy hadden den goeden *Keurvorst* overreed, als dat hy geene van zyne bedienden moest vertrouwen, en dat het niet op de *Luthersche* Godgeleerde, maar op zyne *Doorlugtigheid* zelfs aangezien was. *(s)* Waar over men terstond de vyanden in de *Inquisitie* getrokken hadde, als *Greserus van Dresden, Heydenreich van Torgau, Everhard van Meissen*, en diergelyke andere meer. *(t)*

Peuceri voorwendzelen en ontschuldingen.

8. De perzoonen toen ter tyd in de *Inquisitie* getrokken, hebben ook verders bygebragt, dat de *Keurvorst* alleen van andere, tot zulk een rechtsgeding aangedreeven was geworden: hy zelfs was met den handel van *Peucerus* en andere in 't eerst wel te vreede geweest, hy hadde hem altyd den *Aarts-Calvinist* geheeten, en echter nog met zyne Gemalinne te *Wittenberg* by hem gehuysvest, ook niets daar teegen gezegt, wanneer hy zig teegens den Keurvorst verklaart hadde: *God wilde hem voor de meeninge des Keurvorsten van Brandenburg* (die, weegens den Godsdienst van *Peucerus* vyand was geweest) *bewaaren.* Ook dat hem de Keurvorst op zyn veelvuldig aanhouden, daar hy zoo veel schryven teegens hem bekoomen hadde, echter nog van 't Hof, nog van de Hooge Schoole hadde willen zenden. Ja, als hy de verklaaringe van *Peucerus* geleezen hadde, was hy zoo verschrikt, dat hy zeyde: *God weet het, ik ben heel in twyffel, wat ik gelooven, of waar in ik myn rust vinden zal. Myne nieuwe Predikers brengen my alle daagen wat nieuws voor*, enz. *(u)* Daar by hebben ze verder geschreeven, dat *Dr. Andreæ* zich achter de *Kooninginne van Denemarken* verstooken heeft, welke aan de *Hartoginne van Wurtenberg* geschreeven hadde: *Dat men* Peucerus *dog by tyds van 't Saxische Hof zoude verzenden, eer dat hy den Keurvorst ook met zulk een vergift ontstak*, het welke *Peucerus* ook vernam, en daar door nogmaals om ontslaaginge aanhield, doch hy wierd vermaant te blyven, en maar getroost te zyn. *(x)* De Keurvorstinne *Anna* was ook hier na van den *Jenaschen* Geheymschryver teegens hem zoo verbittert, dat ze zich teegens den Landgraave van *Hessen* verklaarde, wanneer deeze voor de loslaatinge van *Peucerus* gebeeden hadde: *Dat hy, zoo lange als zy leefde, nimmermeer zoude los koomen. (y)* Het welk dan ook daar op geschiedde, nademaal hy eerst na haar dood, by het hertrouwen van den Keurvorst, vry raakte. Het verdriet zoude meest daar uyt ontstaan zyn, dat *Peucerus*, in een zeekeren Brief, aan den Hof-prediker *Schutzen*, iets van de Vrouwelyke Regeeringe aangeroert zoude gehad hebben. *(z)*

Des Keurvorsts genade tegens hem.

Vyandschap der Keurvorstin.

Torgausche zamenkomst en artykels.

9. Maar deeze omstandigheeden moogen aan haare plaatze blyven: alhier zullen wy alleen maar de veranderingen na malkanderen kortelyk aanzien. Kort na de gedachtte uytgeevinge, wierd 'er in 't Jaar 1574. eene t'zaamenkomst te *Torgau* aangesteld, alwaar de Wittenbergsche Godgeleerde gedaagt, en haar 30 *Artykelen* voorgelegt wierden, waar op zy met ja of neen zouden moeten antwoorden. Van deeze *Artykelen* erinnerden hier na evenwel de rechtgeloovige, *dat zy niet opregt Luthersch waaren*, maar die met het *Calvinismus* heel ongemerkt aangestooken waaren geweest, niet teegenstaande *de allerscherpzinnigste die in't begin ook voor goed gehouden hebben. (a)* Even als drie jaaren te vooren, in 't Jaar 1571.

(r) Hist. Carceris p. 265. (s) Hospinianus l. c. C. xxv. p. 146. (t) Peucerus l. c. pag. 272. (u) Hist. Carc. l. c. p. 471 & 772. (x) Ibid. p. 126. (y) p. 772. (z) p. 113. (a) Vid. omnino Osiander H. E. p. 840. ad 850. Hutterus Conc. conc. p. 60. seqq.

Dresdensche Confessie.

1571. in de *Dresdensche* t'zaamenkomste, zulk eene belydenisse van het *Avondmaal* opgesteld geweest was, welke de *Calvinisten*, zoo wel als de *Luthersche*, onderschryven konden, en metter daad ook onderschreeven. (*b*) Maar nademaal 'er in deeze *Torgausche artykelen* de te *Wittenberg* ingevoerde meeningen van *Melanchthon* t'eenemaal verworpen waaren, en ook eenige andere onbetaamelyke manieren van spreeken, aangaande de Sacramenteele teegenwoordigheid, en diergelyke daar in stonden, zoo wilden de *Wittenbergers* die niet onderschryven, nog van de meeninge van *Melanchthon* afwyken, maar zy beriepen zich op het *Corpus Doctrinæ*, en de *Dresdensche artykelen.* (*c*) Daarom wierden ze dan voor *Calvinisten* gehouden, en dewyle zy het stantvastig bleeven weygeren, voor eerst te *Torgau* in beslag genoomen, en daar na op het *Leipziger Slot* gevangen gezet, naamentlyk deeze vier, *Dr. Caspar Creuciger* de Jonge, *Dr. Hendrik Muller*, *Dr. Frederik Wiedebram*, en *Dr. Christoffel Pezelius.* De andere *Superintendenten* en *Pastooren* hebben alle de gedachte artykelen onderschreeven, zonder twyffel, om dat zy gezien hebben, hoe het de Wittenbergers bekoomen was, niet teegenstaande wel meenige in 't herte heel andere gedagten hadden.

Weygeringe der onderteekeninge.

Beslag der Wittenbergers.

Onderschryvinge te Leipzig.

10. Doch in *Leipzig* hebben de Godgeleerde zich eyndelyk onder zeekere voorwaarden verklaart, en daar uyt gelaaten, waar meede zy de genoemde *artykelen* onderschreeven, maar die van de Keurvorstelyke Commissarissen niet schriftelyk aangeteekent, en ook den Keurvorst niet toegebragt wierden. Hier op wierden zy teegens een *revers* of verbintenisse, uyt haare banden ontslaagen, dog zy moesten haar te Wittenberg in haare huyzen stil houden, en afwachten, wat de Keurvorst met haar verder doen zoude. Eyndelyk bekwaamen zy haare volle ontslaaginge, en wierden uyt het Land gestuurt, dog met toelaatinge van haare regtmaatige verdeediginge. (*d*) In haare plaatzen stelde men, te *Wittenberg*, neevens andere, eenige *Pastooren* van 't Land, door dien men haar anders toen ter tyd niet hebben kon. Naamentlyk, aan 't *Pastoraat* kwam *Dr. Caspar Everard*, *Pfarheer te Meissen:* in de plaats van *Cruciger*, *Dr. Paulus Crellius:* in de plaats van *Dr. Muller*, *Dr. Johan Avenarius* van *Jena:* in de plaats van *Dr. Pezelius*, *Mr. Martinus Oberendorf*, geweezene *Pastoor* te *Mitweida*. Aldaar geschiedden ook groote veranderingen, zoo dat 'er veele Professooren afgezet wierden, die men anders voor geleerde en aanzienelyke Mannen erkennen moest. (*e*) Als daar waaren: *Mr. Wolfgang Crellius*, *Professor Logices*, van *Meissen*, die eerst te *Torgau* gevangen gezet was, en daar na van de *Universiteit*, en uyt het gantsche Land verweezen wierd. *Mr. Esromus*, *Rudingerus*, Schoonzoon van *Camerarius*, die na het *Torgausche* beslag, wanneer men by hem tot onderschryvinge der *Torgausche Artykelen* hart aanhield, heymelyk van daar en uyt het Land trok. Gelyk ook de twee Schoonzoonen van *Peucerus*, *Joachim Eger*, *Doctor* en *Professor Juris*, en *Hieronymus Schaller*, *Med. Doct.* en *Physic. Professor*, vrywillig weg trokken.

Ontslaaginge der Godgeleerde.

Vervanginge van anderen.

Verdryvinge van andere Professooren.

Reformatie aan 't Hof.

Gevangenis van Stösselius.

Gevangenis van den Hofprediker Schuts.

11. Aan 't Hof wierd ook een *Lyf-Medicus*, genaamt *Dr. Johan Herman*, afgeschaft, door dien hy het met *Stösselius* gehouden hadde. Deeze *Stösselius* zelfs, dewyle hy den Hofprediker *Schuts* zoude verleyd hebben, wierd uyt zyn *Superintendentschap* te *Pirna*, op de sterkte *Senftenberg* gebragt, alwaar hy ook, gelyk als booven gedacht is, in de gevangenis gesturven is. (*f*) Doch *Schuts* is ook, om het *Calvinismus*, van zyn ampt afgezet, en in zyn huys voor zyn leeven lang vast gesteld. Hy was

(*b*) Osiand. l.c. Micrælius l.c. p.336. (*c*) Iidem & ceteri. (*d*) Vid. Hutterus l. c. p. 62. Hospinianus l.c. cap. VII. (*e*) G. Suevus Hist. Wittenberg. Anno 1575. (*f*) Suevus l. c.

Jaar MD. tot MDC.

was de Leermeester van den Keurprins *Christiaan de I.* geweest, en daar na, by het begin van dezelve handel, inzonderheid met *Peucerus*, ingewikkeld geweest. Want deeze hadde een brief aan hem geschreeven, waar over hier na veel vraagens was: alzoo hy veele heymelyke dingen daar in aan hem geschreeven, en voornaamentlyk hem tot standvastigheid aangemaant, ook over *Selneccerus* en den *Dresdenze Pfarheer*, als leugenaars en lasteraars geklaagt, en eenige drukken van de *Wittenbergze Catechismus*, om ze uyt te deelen, hadde toegezonden. (g) Deezen Brief hadde men by hem gevonden, wanneer men by hem en *Dr. Stöffelen* huyszoekinge deed, nademaal *Mr. Schuts*, zyne teegenpartye, door eene *predikatie*, aanleydinge daar toe gegeeven hadde. *Schuts* is daar na onder *Christiaan de I.* in 't Jaar 1589. weeder vry geraakt, door de hulpe van *Dr. Crellius* en *Pierius*, maar hy wierd nog op zyne begraaffenisse beschimpt, terwylen de jongens een zwarte Hen op zyn kist wierpen, en riepen: *Hier vliegt de Calvinische Duyvel.* (h)

Handel en ellendige dood van Cracovius.

12. De boovengedagte *Dr. Georgius Cracovius* moest het ook in 't byzonder ontgelden, dat hy deeze lieden aan 't Hof en anders behulpzaam was geweest, waar over men hem *der Calvinisten Messias*, als ook *den Elias der Wittenbergers*, geheeten heeft. (i) Hy was anders een geleert man, en hadde te *Wittenberg* lang in de Rechten geleezen, alwaar hy ook in 't Jaar 1554. *Doctor* en *Professor* geworden is. Men heeft hem niet alleen over deeze zaaken aangeklaagt, maar ook, om dat hy met den Keyzerlyken Lyf-Medicus *Dr. Crato*, gevaarlyke onderlinge kondschap hadde gehouden. (k) En men wil verzeekeren, dat hy te *Leipzig*, in een kwaade en stinkende vuyle gevangenis, van al te zwaare pyniginge, koude en stank, eyndelyk ellendig gestorven is. (l) Onder de

Dr. Henricus Muller.

Wittenbergsche Godgeleerde van dien tyd is *Dr. Hendrik Muller* in 't byzonder noch bekent en gelieft, ten deele van weegen zyne schriften, welke men in 't gemeen voor zeer goed en geleerd houd, (m) (die ook zeer veele nutte dingen, en in 't byzonder smertelyke klagten, over den toestand der Kerken, in zig houden) en ten deele, weegens zyne gezangen van 't lyden Christi, die hy gemaakt heeft, als onder anderen het lied: *Help God, dat my gelukke.* Waar in hy in de laatste verzen, zeer net en bescheidentlyk, van zyn eigen lyden aldus gedenkt:

Recht laßt uns alle bitten
Christum für Obrigkeit /
Ob wir schon von ihr lidten
Gewalt / auch für all feind /
Daß ihnen GOTT woll gnädig seyn /
Zu lobe seinem namen /
Um Christi tod und pein.

Na zyne afzettinge is hy eyndelyk, te *Hamburg*, in zyn Vaderland, in 't Jaar 1589, gesturven, alwaar hy als een vergeeten burger geleeft heeft. (n)

Gevangenis van Peucerus.

13. Met *Peucerus* hebben de zaaken lang geduurt, door dien 'er aan hem wel het meeste geleegen was, en de grootste schuld aan hem gezogt wierd. Hy wierd, in 't Jaar 1574, den 1. April, te *Wittenberg*, van de

(g) Peucerus Hist. Carc. p. 113. & 153. (h) Ibid. p. 434. & M. Christ. Schlegel Lebens-beschreib. Glaseri p. 115. (i) Peucerus l. c. p. 153. D. Muller l. c. §. 25. (k) Peuc. p. 340. (l) Hospinianus c. VII. p. 39. Lætus Hist. Univ. pag. 416. (m) Micrælius l. c. p. 396. Quenstedius de Patr. III. vir. & ex eo Freherus Theat. V. I. p. 273. (n) Iidem & Bucholcerus Ind. Chron. p. 715. Regenvolscius Histor. Eccles. 371.

de Slots Hoofdman in beslag genoomen, zyne zaaken doorzocht, en hy zelfs naar *Dresden* gedaagt. De oorzaaken zouden de volgende geweest zyn: „(1) Dat hy, door heymelyke practyken, nieuwe Sacraments-„leeren ingevoert hadde. (2) Dat hy daar brieven en boeken van uytge-„strooit hadde. (3) Dat hy de Godgeleerde tot verdeedigínge van deeze „leere, aangemoedigt hadde. (4) Dat hy de buytenlandsche Godgeleer-„de teegen de Saxische Gemeentens hadde opgehitst. (*o*) Daar op wierd hy, na de verhooringe in den Kerkenraad te *Dresden*, vast gehouden, en hier na op het Leipziger slot gevoert. Hy heeft de boovenschreevene beschuldigingen alle geloochent, dog hem wierd echter bevoolen, eene bekentenisse te onderteekenen, daar in hy zig aan de aanklagten schuldig, en de behoorlyke straffen onderwerpelyk maaken moest: dog met deeze *protestatie:* „dat hy zig op den rechterstoel Gods beriep, en Gode „den regtvaardigen Rechter, de wraake beval, dat men met hem zoo „handelde, en dat hem voor zyne trouwe en verdienste teegen deeze „landen, zulk een slegten dank gegeeven wierd. Nu hadde men geen ander bewys teegen hem in handen, als een brief, waar in hy den *Rector* in de schoolpoorte de gedachte *Wittenbergsche Catechismus* aangepreezen hadde: waar uyt men dan zyne heymelyke kondschap en *practyken*, aangaande het *Calvinismus*, trekken wilde. Hy hadde den gedagten brief, aan den Hofprediker *Schutz* ook geschreeven, waar uyt zy hem in 't byzonder, deeze woorden gevaarlyk uytleyden: „dat de waarheyd, wel-„ke, in Vrankryk en Neederland, zoo veele bloedstortingen niet had-„den konnen dempen, ook in deeze landen noch eens triumfeeren „zoude.

Jaar MD tot MDC.

Aanklagten teegens hem.

Gedwongene bekentenisse en protestatie.

Grond van zyne beschuldiging.

14. Nu was *Peucerus* toen ter tyd over al in een zeer groot aanzien, en ook by den Keurvorst in eene byzondere genaade geweest, die hem ook, tot zynen Prins *Adolf*, beneevens *Melanchthon*, en *Dr. Nesin*, tot *Peeters* verzogt hadde. Booven dat was hy *Melanchthons* schoonzoon, en met veele zoo genaamde *Calvinisten* bekent, en vermaagschapt. Waarom men het ook niet voor raadzaam hield, om hem los te laaten, schoon hem al toegezegt was, dat hy weeder naar Wittenberg trekken, en aldaar blyven mogt. Want, als hy het gedagte schrift hadde onderteekent, zoo wilde men hem, uyt deeze zyne eygene bekentenisse, aan 't leeven koomen, maar daar teegen rieden andere, men zoude hem naar *Leipzig* voeren, het welke ook geschiede. Van daar bragt men hem na *Rochlitz*, alwaar hy, door *Dr. Hieronymus Rauschern*, Burgemeester te *Leipzig*, verhoort, en by aldien hy niet vrywillig bekende, met de pynbank gedreygt wierd. (*p*) Van *Rochlitz* voerde men hem hier na weederom naar *Leipzig*, alwaar de Godgeleerde by hem gelaaten wierden, welke hem, in de gevangenis, by zulke geweldigen maniere van handel, bekeeren zouden. Maar hy bleef by zyn zeggen, zoo na als voor, en hy schreef ook, na zyne loslaatinge, nogmaals opentlyk: „Ik „hebbe het geloochent, en zal het in alle eeuwigheid loochenen, daar „ik God tot een getuyge toe aanroepe, dat ik ooit iets, door t'zaamen-„zweeringe, of practyken voorgenoomen hebbe, of dat ik eenige val-„sche leeringen, wat voor naamen ze ook hebben moogen, ingevoert „hebbe: en, wanneer ik van mynes schoon-vaders meeninge, in een by-„zonder schryven, eenig gewag gemaakt hebbe, zoo kan men dog met „geen schyn van waarheyd zeggen, dat ik eenige slimme streeken of t'zaa-„men-zweeringen, gestigt hebbe. (*q*)

Afgeslagene vryheid.

Onthaal in zyn beslag

(*o*) Hist. Carc. Peuceri pag. 92. & 101. coll. cum Refut. Witteberg. (*p*) Ibid. pag. 126.
(*q*) Ibid. p. 124.

Jaar MD. tot MDC. Klagte over zyne vyanden.

15. Hy hadde zig ook smertelyk daar over beklaagt, dat zyne vyanden, uyt enkele haat en nyd hem alzoo vervolgden, om dat ze zaagen, dat de Keurvorst zig zoo zeer verneedert hadde, om niet alleen in zyn huys, te *Wittenberg*, zyn verblyf te neemen, maar met hem ook tot *Peter* verzogt te hebben. (r) Waar door ze hem hier na des te verbitterder op hem gemaakt hebben, alzoo dat zy, nog op des Keyzers *Maximiliaans* verzoek, nog op het aanhouden van den Landgraaf, *Wilhelmus van Hessen*, hem hebben willen los laaten, welke beyde van gedachten waaren hem tot haares lyfs gezontheid te gebruyken. Over het slegte onthaal, dat men hem heeft aangedaan, heeft hy zeer geklaagt, het welke ook zyne vyanden niet ontkent hebben. Zy hadden hem, dewyle ze hem zyne vryheyd niet geeven wilden, in de gevangenis hier na bykans *geene artzenye altoos toegelaaten, en hem byna niet als een mensch gevoed.* (s) De *Commissarissen* hebben hem dikmaals met de pynbank gedreygt, en *Dr. Rauscher* heeft hem eens een Keurvorstelyk bevel getoont, daar in *hem de dood aangekondigt wierd*, zoo wanneer hy niet weederroepen wilde, daar toe men hem agt daagen in zyne bedenkinge gegeeven heeft. (t) Men heeft hem gedreygt, op het *slot Hohensteyn* te voeren, en in een gat te werpen, daar in hy van stank en vuyligheyd zoude moeten sterven. (u)

In haare aanklagten by de Keurvorst.

Hard onthaal.

Bykomend ongemak.

16. Wanneer ook zyne huysvrouwe, van hertzeer, ondertusschen gestorven was, zoo heeft hy haar daar over de schuld gegeeven, dog zy hadden stil gezweegen, en hem ondertusschen, nog inkt nog papier gelaaten, en ook den *Bybel* t'eenemaal weg genoomen. (x) Na dat ook de Godgeleerde, *Andreæ* en *Selneccerus*, te vergeefs met hem gereedentwist hadden, zoo was hy in de gevangenis, altyd harder gehandelt geworden: alzoo, dat hy, weegens de slegte spyzen, geheele vyf jaaren lang, in eene groote zwakheyd van lichaam geleegen heeft, en met geduurig braaken, en andere toevallen, gantsch uytgeteert was. (y) Door al zyn bidden en smeeken had hy geen *Grieks Nieuw Testament* konnen krygen, en in zyne grootste zwakheid, heeft men teegens hem nog gezegt: „Men zoude niemand toelaaten, om hem te troosten, of te geneezen, „en als hy sturf, zoude men hem op de mest hoop smyten. (z) Alhoewel ook de *Dresdensche Kerkenraad* hier van het volgende aan den *Keurvorst* geschreeven heeft: „Wat de begraaffenisse aangaat, het zoude wel „niet onrechtvaardig zyn, dat *Uwe Keurvorstl. Genaade* andere tot een „schrik, een byzonder voorbeeld aan hem stelde, als de voornaamste „stookebrand en hoofdman van de zoo groote onverzettelyke schaade, „in de Kerke Christi gedaan: maar dewyle zulks eenigzins, by onze „teegensspreekers, de *Papisten*, teegens de rechtgeloovige Christenen, „ook gelukken mogte, zoo is het ons onderdaanigste bedenken, dat „*Uwe Keurvorstelyke Genaade* hem alleen daar meede laat dreygen, en „alzoo in de gedagte blyven, als zoude hy niet, neevens andere Christenen, begraaven werden: maar, by aldien hy komt te sterven, zoo „laat hem, zonder eenige plegtigheyd, op het Kerkhof brengen. (a)

Dreygement weegens zyne begraavenis.

Zyne verlossing.

17. Aldus heeft hy tien geheele jaaren lang gevangen gezeeten, tot dat in het Jaar 1585, den 1. October de Keurvorstinne gesturven is, en de Keurvorst eene Anthaltsche Princesse, *Agnes Hedwich*, getrouwt heeft. Op de zelve dag van haar overlyden, schryft *Peucerus*, dat hy gedroomt heeft, als zag hy de lykstaatzie, en dat 'er een strik aan de klok brak, waar

(r) Ibid. p. 429. (s) Idem Testamento suo. (t) Histor. Carc. p. 351. (u) 352. Conf. Uytenbogaart Kerk. Hist. P. II. 115. seqq. (x) Ib. p. 355. (y) p. 356. 363. (z) P. 673. 754. (a) p. 757. Conf. Refutatio Historiæ Peucer. Witteberg. p. 13. seqq. Consilia Witteberg. P. I. p. 160. seqq.

Jaar MD. tot MDC.

waar by hem de woorden inschooten : *onze ziele is het ontkoomen*, *gelyk een voogel den strik des voogelaars.* (*b*) Gelyk als hy dan ook, op de beede der nieuwe Keurvorstelyke Gemaalinne, en die van haar vader, *Joachim Ernst*, terstont daar uyt geraakte, en op vrye voeten gestelt wierd, daar hy te *Dessau* nog, als *Anhaltsche Lyf-medicus* en *Raad*, 16 jaaren lang geleeft heeft, 78 jaaren oud geworden, en in 't Jaar 1602 gesturven is. Weshalven niet beweezen kan worden, dat hy, gelyk als men voorgeeft, schandelyk, en met schimp, weg gejaagt is geworden. (*c*) Het geene de gedagte omstandigheeden wel anders uytwyzen. Hy hadde voor zyne loslaatinge, moeten belooven, dat hy zyne gevangenisse, nog in, nog buyten regten, gedenken zoude; dog naderhand hadde hem de Keurvorst, *Christiaan de eerste*, van deeze zyne verbintenisse ontslaagen. (*d*) Waar op hy ook de Historie van zyne gevangenisse en loslaatinge geschreeven heeft, waar uyt ik eenige byzonderheeden, die men anders niet wel vind, alhier bygebragt hebbe. Maar de Keurvorst *Augustus*, is weinige daagen daar na, ook onvoorziens koomen te sterven; van welken *Peucerus*, in de gevangenis, gezegt zoude hebben: dat hy wel wist, dat de Keurvorst hem niet om 't leeven zoude brengen; nog ook, dat zyne vrienden hem zouden begraaven. (*e*)

Inzichten der Godgeleerde hier by.

18. Aldus is dan de *Religie-veranderinge* in *Saxen* toen ter tyd afgeloopen, dat de Godgeleerde haar gewenscht oogmerk bereykt, en de aangegeevene Ketters uyt het land, door des Overigheyds geweld, gedreeven hebben. Het welke haar dan ook dies te noodiger gedagt heeft te zyn, hoe zwaarder het in 't begin was, om deeze lieden regt by te koomen, welke zig zoo lang, onder allerhande schyn, behouden hebben. Om welke reede *Dr. Andreæ* ook, al in 't Jaar 1572, aan een zeeker goed vriend schreef: „dat zy uyt haare hoolen moesten koomen, en „haar niet langer konden verbergen : de tyd zal het uytwyzen hoe het „'er afloopen zal. (*f*) En in 't Jaar 1574 schreef hy met vreugde : *Dr.* „*Cracau* is al afgezet, en in zyn huys vast gehouden. Der Calvinisten „Hoofdman te Leipzig, *Camerarius*, gelyk als *Selneccerus* beregt, is „ook dood. *Dr. Peucerus* zit in zyn huys gevangen, gelyk ook, *Dr.* „*Stöffelius*. De Hofprediker *Christiaan* zit ook nog gevangen, en eerst „daags zal men daar iets van hooren. (*g*) Ook zoude 'er, volgens de verhaalinge van *Peucerus*, *p.* 254. in des Keyzers teegenwoordigheid, te *Dresden*, toen ter tyd een pilaar, by een vuurwerk, vertoont geweest zyn, met dit opschrift: „Gelyk als *Hercules* de *Lerneesche Slange*, een „veelhoofdig gedrogt, met vuur overwonnen, en ter dood gebragt heeft: „alzoo zal *Augustus* K. v. S. die treffelyke held, de Calvinische Secten, „die heymelyk in deeze landen ingesloopen zyn, en bedriegelyk onder„houden werden, met Gods hulpe onderdrukken, en overwinnen. Zoo groot als de vreugde toen ter tyd geweest is, zoo kort heeft ze ook, op haar beurt geduurt, nademaal het 'er, na het ingevoerde *Eendragtboek*, weederom in *Saxen* haast heel anders uytzag, en dat de zoo genaamde Calvinisten nogmaals aldaar zig bevonden en op deeden.

Andere uytbreekinge der Crypto-Calvinisten.

19. De *Luthersche* Godgeleerde zelfs beschryven den aanvang hier van aldus: „De nieuwe Keurvorst, *Christianus de eerste*, heeft al te veel ver-

 trouwt,

(*b*) Histor. l. c. p. 773. (*c*) L. Georg. Weisius de ἀλλοτριοεπ. c. 1. §. 22. & im verzeichnisz des gesprächs. (*d*) Hospinianus. c. 47. Conc. disc. conf. Hutterus p. 1229. (*e*) Histor. Carc. p. 754. Conf. omnino Johann. Brendels Leich-predigt Doctor Peuceri zu Zerbst gehalten 1603. 4°. Welsii verzeichnisz des gesprächs D. C. P. im Schlosz zu Leipzich in der Pleissenburg 1576. den 16. Novemb. gehalten, aus einem alten MS. der reinen Lutherischen Religion und Christlichen Antiquität zum besten mit nützlichen anmerkungen erklärt. Colditz 1683. 4°. & alii.
(*f*) Epist. ad Marbachium ap. Fechtium l. c. p. 411. (*g*) Ibid. p. 494.

Jaar MD. tot MDC.

„trouwt; om dat hem eenige looze menſchen overreed hebben. Daar „waaren maar eenige weynige Godgeleerde geweeſt, die, met het t'zaa„menlappen van het *Concordie-boek*, zyn Heer vader misleyd hadden. „Ook hadden zig eenige andere Godgeleerde, met een zeekere ſomme „gelds, tot de onderſchryvinge van het Eendragts-boek laaten omkoo„pen. En zulks hebben ze alleen tot dien eynde voorgegeeven, dat „het *Palladium* weg gebragt en geſtoolen, dat is, dat het Eendragts„boek aan een zyde gezet, en de Chriſtelyke, goede, heylzaame Ker„ken-ordeninge, verzwakt zoude werden. (*h*) Hier by kan zig de Leezer erinneren, wat eenige hier booven, by de Hiſtorie van dit boek, verhaalen, als of de oude Keurvorſt, *Auguſtus*, in zyne laatſte jaaren, op *Dr. Andreæ*, en zyne vrienden, zeer vergramt geworden was, en uyt kenniſſe van veele zyner ongerechtigheeden, zig zeer tot de andere partye geneygt getoont hadde. Ten minſten geeven de omſtandigheeden wel zoo veel te kennen, dat de *Gereformeerde*, aan 't Hof, en anders, in 't land, doorgaans nog altyd overig bleeven, en by de verkondiginge van 't Eendragts boek, maar alleen een wyl tyds wat gelaaveert, en ſtil gezeeten hebben. Wanneer 'er nu, voor *Chriſtianus*, als Keur-Prins, in 't Jaar 1581, een eyge Hofſtaat gemaakt wierd, zoo wierden hem onder anderen *Dr. Crell*, (die hier na over het *Calviniſmus* aangeklaagt wierd) *Chriſtoffel Kolruyter*, en andere, tot Raaden en Bedienden, toegevoegt, welke alle van de *Gereformeerde* zeer geroemt en geagt waaren. (*i*)

Oorzaaken van de zelve.

Keurvorſt Chriſtiaans I. Hiſtorie.

Zyne opvoedinge.

20. Dat deeze jonge Heer zich licht tot het eene of het andere heeft konnen laaten beweegen, zulks ziet men klaar, uyt de beſchryvinge zyner opvoedinge, en onderwyzinge. Want hy hadde terſtond, uyt het *examen* van *Philippus*, de *Definitiones* van buyten moeten leeren, en de uytleggingen der *Euangeliſche Hiſtorien* verhandelen. (*k*) Zoo dat het 'er by een recht uytwendig leeren gebleeven is, en niets inwendigs, waarachtigs, of grondelyks altoos, daar by gekoomen is, gelyk als het de vruchten hier na ook wel getoont hebben. Zyne aanvoerders zyn ook wel te vreede geweeſt, dat hy, uyt zyn Heer vaders bevel, de ſchriften van *Melanchthon* lief gehad heeft. (*l*) Maar of Gods woord, en de H. Geeſt zelfs, aldaar wel recht plaats gevonden heeft, zulks vind men niet uytgedrukt: veel meer vind men, in zyne lofreede, duydelyk: „Dat „hy de Vorſtelyke pragt nagevolgt, en een zeer grooten luſt tot bou„wen gehad heeft: (*m*) dat de onderdaanen, dewyle de treffelyke ge„bouwen groote onkoſten vereiſſchten, wel dikmaals geklaagt, en ſlegt „daar van geſprooken hebben, door de opzettinge van nieuwe ſchattin„gen, waar door veele gemoederen verbittert geworden waaren. (*n*) Hy „liet zig heel ligt tot heevigheid vervoeren, waar op hy dan dikmaals „ſterk plag te drinken, tot groot nadeel van zyne gezontheid, en nog „grooter nadeel van 't gemeene beſte. (*o*) Als men hem indachtig maakte, dat hy zig dog een weynig van 't jaagen mocht ſpeenen, zoo hadde hy daar niet na geluyſtert, en gezegt: „Ik wil de tyd gebruyken, die „ik nog overig hebbe. (*p*) Ja men ſchryft, dat het ſterke drinken wel „voor de tyd een oorzaak van zyne zwakheid geweeſt mogt zyn, gelyk „als ook, in voortyden aan *Alexander*, daar de Duytſche haar al te grof „in te buyten gingen. (*q*) En wat 'er van diergelyke omſtandigheeden meer mag zyn.

Maniere van leeven.

21.

(*h*) D. Polycarpus Leyſer im Calviniſmo oder erklärung des Catechiſmi in der vorrede p. B. 2. (*i*) Vid. das leben und ſterben Churfurſt Moritz und Chriſtians aus dem Latein verteuſcht und gedrukt im J.C. 1594. 410. p. B. 1. (*k*) Auctor des lebens Churf. &c. l. c. p. A. 4. (*l*) Ib. (*m*) Kurtzer und grundlicher bericht vom leben en abſchied Chriſt. 1. Dreſden 1596. 4°. p. E. 2. (*n*) Autor anon. l. c. p. B. 3. (*o*) Ibid. p. C. 2. (*p*) Ib. p. C. 4. (*q*) p. D. 3.

21. Die geene nu, welke deezen Keurvorst willen ontschuldigen, geeven ook deeze oorzaake aan, waarom hy zig tot het *Calvinismus* heeft laaten verleyden: *Dat hy weegens zyne jonkheid, en trek tot het ryden, de bedriegeryen niet eens gemerkt hadde, (r) en dewyle hy met het bouwen zoo veel te doen hadde. (s)* Waar meede dan niet geloochent; maar bekrachtigt werd, dat hy met de partye der *Gereformeerde* gehouden heeft: nademaal men ook opentlyk, zonder eenig bedenken, gesteld heeft: Dat de *Calvinische* verwerringen met deezen Keurvorst t'eenemaal gesturven waaren, daar hy, buyten alle vermoeden (of eer als de Rechtgeloovige het noch gehoopt hadden) door een ontydige dood weggenoomen wierd. Van waar de vrienden van *Crellius* veele omstandigheeden bybrengen, dat de Keurvorst met vergift vergeeven zoude zyn, en zyn lichaam niet geopent, nog de ingewanden daar uyt genoomen waaren. (*in de Lykpr. Teegenbericht pag.* 42.) (*t*) De Luthersche Schryvers verhaalen ook, dat deeze Heer eenige Staatkundige en Geestelyke Amptenaars by zich heeft gehad, welke zyn gemoed van de waare *Augsburgze Belydenisse* op de veranderde gebragt hebben, om de leere en gebruyken van *Luther* af te schaffen, en nieuwe daar voor in te voeren. (*u*) Het is altoos zeeker, dat zy op zyn naam, en buiten alle twyffel, ook op zyn bevel, *Mandata* uytgeschreeven en verkondigt hebben, welke de *Lutheraanen* teegen haar daar na geduyd hebben. Byzonder wierd 'er in 't begin van 't Jaar 1588. door het gantsche Land een gedrukt ernstig bevel aangeslaagen en afgeleezen, behelzende: *Dat de Predikers alle het ontydige verdoemen, schelden en smaaden, over al, en in 't byzonder, op den predikstoel, zouden nalaaten.* (*x*) Van dien nieuwen handel, weegens het duyvel-bannen zullen wy nu terstond zien. Men verhaald ook deeze woorden, die hy eens gezegt zoude hebben: *Ik ben nog* Calvinisch, *nog* Flaciaans, *ik ben een* Christen, *ik laate de* Flaciaanen *haaren heemel, daar in zy ook de helle brengen willen.* (*y*) Andere geeven voor, dat hy teegens *Dr. Mirus*, den Hof-prediker, gezegt zoude hebben: *Ik ben geen* Calvinist, *en wil'er ook myn leeven daagen geen werden, en de Duyvel haal alle* Calvinisten! Echter hebben de *Gereformeerde* uyt deeze en andere omstandigheeden altyd gezegd, dat hy van haar gevoelen is geweest. (*z*)

Jaar MD. tot MDC. Van zyn Godsdienst.

Mandata teegens de Lutheraanen.

22. Maar dit heeft zich in 't byzonder zeer geuyt, ontrent de afschaffinge van den *Exorcismus* of *Duyvelsban*, by den Doop, waar van men wel meest aan *Dr. Urbanus Picerius*, *Professor* te *Wittenberg*, en *Dr. Gunderman* te *Leipzig*, de schuld gegeeven heeft. Want die hadde eene bedenkinge daar van opgesteld, die, aan de *Superintendenten*, te *Leipzig* vergaadert, in 't Jaar 1591. den 18 May voorgelegt, en haare verwilliginge en onderteekeninge daar by verzogt wierd. Maar deeze *protesteerden* daar teegen, en baaden, men mocht haar doch by de oude plegtigheeden laaten blyven. Doch zy bewilligden, dat een ieder aan zyn eigen *Pfarheer* die zaake ontdekken, en by haar aanhouden zoude, om haare toehoorders bescheidentlyk van 't *Exorcismus* te onderrechten, dat het geen weezentlyk stuk van den Doop, en van eenige wel misbruikt was

Afschaffing van de Exorcismus.

(*r*) Dresserus Orat. de Christiano I. p. E. 4. (*s*) Hartnaccius Contin. Hist. Univ. pag. 1043. (*t*) Kromayerus H. E. p. 623. (*u*) Dresserus l. c. (*x*) Tobias Heidenreich Chron. Lipf. l. IV. g. 194. Vid. Leben Churf. Moritz und Christ. l. c. p. B. 4. Sculterus in Vita sua p. 31. (*y*) Auctor des lebens Churf. Mor. &c. p. B. 3. Examen Examinis Pieriani pag. 136. & ex eo Christian. Schlegel Vita Glaseri p. 65. item Gegen-Bericht der freunde Crellii p. 42. ubi & pag. 46. seqq. Epinicium Lutheranorum de morte Elect. legi potest, quem Senacherib & Goliathum vocant. (*z*) Idem & Bucholcerus Ind. Chron. p. 723. Alstedius Chron. Thes. p. 561. Sculterus l. c. & in der Jubel Predigt zu Heydelberg. Hornius Hist. Eccles. & ibi in notis Leydeckerus pag. 355. Elector Palatinus Confess. ap. Colomesium Epist. singul. p. 359. & plures.

Jaar MD. tot MDC.

Omstandigheeden daar by.

was geweest. (*a*) Men hadde daar over verder onderscheidene t'zaamenkomsten gehouden, alhoewel meest te vergeefs: te *Dresden* hebben de *Predikers*, welkers *Superintendent*, *Dr. Georg Schooneveld* was, op den 4. July, den *Exorcismus* uytgelaaten, en ook de schel van het Altaar afgeschaft, het welke als een groote schaade verhaald werd, en andere onderscheidene zaaken zyn in 't Land verandert geworden. (*b*) De *Predikers* alleen kantten zich meestendeels zeer heftig daar teegen, zoo dat het gemeene volk over al hierom opstond, en heel t'onvreede was, en in 't byzonder op de verdachte *Predikers* los ging. Te *Dresden* liet een vleeschhouwer een kind doopen, bragt het met gewaapent volk in de Kerk, en zwoer hoog teegen den Prediker: *By aldien hy den* Exorcismus *niet behouden wilde, dat hy hem den kop voor den Doopsteen zoude klooven.* (*c*)

Oproer teegens de verdagte.

23. Daar ontstond ook in 't Land hier en daar zeer veel oploop, zoo dat het zelden zonder groote oproer of schaade, en van weederzyde niet zonder zonde en ongeregtigheid, list en geweld toeging, gelyk als 'er by zulke Sectischen handel pleeg te geschieden. Te *Eulenberg* pasten de handwerks-gezellen eenen verdagten *Prediker*, genaamt *Mr. Matthæus Kempsen*, na zyne *predikatie*, voor de Kerk-deure op, scholden, en wierpen hem met steenen en aarde kluyten, en vervolgden hem alzoo door de straaten, tot dat hy in een Tuyn, onder de Haagen, als dood needer viel. Ook zouden ze hem voort omgebragt hebben, indien hy zig niet in een huys verborgen gehad hadde. (*d*) Te *Zwikkau* verwekten de lieden, onder de *predikatie* van *Mr. Wolfgang Heldens* van *Annaberg*, zulk een geraas, met kloppen en tieren, dat hy moest ophouden, en weggaan, en de verhaalder steld daar by: *Het zoude met deezen* Calvinischen *Swermer voorzeeker slegt afgeloopen hebben, by aldien ondertusschen de Raad niet by een gekoomen was, het volk wat gestilt, en hem te huys gebragt hadde, en zommige oude Burgers hebben verhaald, dat hy voorzeeker gesteenigt zoude geweest hebben, zoo hy niet tusschen twee Burgermeesters, waar onder* Dr. Christoffel Seling, *het beste gedaan hadde, geweest was.* (*e*) Te *Fryburg* wierden daagelyks zoo veele schimpschriften op *Mr. Caspar Riedelen*, een verdacht Prediker, aangeslaagen, dat men insgelyks voor een oploop begon te vreezen. (*f*) Te *Wittenberg* hebben de Studenten en Burgers teegen *Dr. Pierius*, die zy maar *Bier-Urben* noemden, niet alleen alle daagen schimp-schriften gemaakt, maar ook zyn huys dikmaals bestormt. (*g*) En zoo ging het 'er by na door het gantsche Land toe.

Bloedgierigheid des volks.

Schimpschriften teegens haar.

Teegens Pierius.

Afzettinge der Predikers weegens den exorcismus.

24. Het maakte het volk zeer verdrietig, dat eenige Predikers, over de gedachte *Exorcismus*, en zyn toebehooren, afgezet, en weg gejaagt waaren. Met welken geweldigen handel hier na de straffe der vergeldinge meestendeels op zig gehaald wierd. Het bevel teegen den *Exorcismus* hadde dit besluyt by zich, dat, die het niet onderschryven, nog gehoorzaamen wilde, van zynen dienst afgezet zoude werden. Derhalven schikten zich de meeste daar na, en onderschreeven het gemakkelyk, alleen maar, op dat zy haaren dienst mochten behouden: van waar dat spreekwoord gekoomen is: *Schryf, op dat gy by uw' predikampt blyft;* om dat een Predikers vrouwe, by deezen handel, tot haar Man gezegt heeft: *Lieve man, schryf dog, op dat gy by uw' predikampt blyft!* (*)

Alzoo

(*a*) Vid. Heidenreichii Chronicon p. 185. Jer. Simon Eilenburg. Chron. P. 111. p. 613. Tob. Schmid Zwik. Chron. P. 11. pag. 633. Antonius Wecke Dresdnische Chron. pag. 313. & alii. (*b*) Ibidem. (*c*) Weckius l. c. (*d*) Simon l. c. p. 620. (*e*) Schmid l. c. P. 1. pag. 395. (*f*) Andr. Mollerus Beschreib. Freyb. P. 11. p. 243. (*g*) Melch. Adami Vit. Theolog. & ex eo Freherus Vit. III. vir. p. 384. (*) Wecke l. c. p. 344. Schneiderus l. c. p. 186.

Alzoo hebben in het gantſche Wittenbergſche Gebied, alle en een ieder dit onderſchreeven, uytgenoomen de twee Predikers te *Graffenhangen.* (*b*) De *Superintendent* te *Eulenberg*, *Mr. Caſpar Starke*, wierd den 7. *Auguſti*, in 't Jaar 1591. hier over gevangen gezet, en den 24. uyt de Stad verdreeven, daar hy noch eene *Affcheid-predikatie*, onder den blooten heemel, gehouden heeft. (*i*) Te *Wittenberg* wierden ook twee *Diakens* hier over afgezet. Te *Leipzig* is *Doctor Selneccer*, al in 't Jaar 1589. en kort daar na de *Diaken* te *St. Thomas*, *Mr. Petrus Heſz*, afgezet, in welkers plaats *Chriſtoffel Gunderman* van *Halberſtad* geſteld wierd, gelyk als in *Selneccers* plaats, *Doctor Wolfgang Harder*. *Doctor Martinus Mirus*, de Hofprediker, wierd over eenige onbetaamelyke praat teegens den Keurvorſt beſchuldigt, en naar *Konigſtein* gevoert, dog al haaſt weeder los gelaaten, en te *Halberſtad* Paſtoor gemaakt. En alzoo ging het 'er ook toe, te *Fryburg*, *Pirna*, *Colditz*, *Naumburg*, en op andere plaatzen: alhoewel de meeſte, op de gedachte wyze, het gaarne onderſchreeven, wanneer ze daar door maar in hunne dienſten konden blyven. (*k*) In de andere Saxiſche Landen zag het 'er ook zeer gevaarlyk uyt, alwaar de Hertogen de Jenaſche Godgeleerde het ſchelden en uytvaaren teegen de *Wittenbergers* hadden verbooden, en deeze zig daar teegen aan ſtelden. (*l*)

Jaar MD. tot MDC.

25. Maar men vind, dat tot vermydinge van grootere langwyligheeden, de *Exorciſmus*, op zommige plaatzen, wel haaſt weeder toegelaaten is geweeſt. Gelyk als dan die te *Dreſden*, al ſtraks, na vier maanden tyds, den 3. November, na de dood van den Keurvorſt, weeder ingevoert wierd. (*) Nademaal zyne verdeedigers zich zelfs, behalven dat, zoo verre beſcheidentlyk verklaart hadden, dat het geen weezentlyk en hoognoodig ſtuk van den Doop was: maar dat zy niet lyden konden, dat het als een afgodiſch, onchriſtelyk, en boos werk beſchreeven wierd, gelyk als het de andere beweezen. Ondertuſſchen verkeerde dit ſpel al haaſt heel wonderlyk, terwyle den Keurvorſt *Chriſtiaan*, in 't Jaar 1591. heel ſchielyk krank wierd, en dat zoo plotzelyk, dat men meende, dat hem vergift van die geene ingegeeven was, welke met zyne regeeringe niet te vreede waaren; hy ſturf den 25. September, na dat hy naauwelyks vyf jaaren geregeert hadde: waar by men zyn regtzinnig geloove en zaalig einde, met deeze gronden bewyzen wilde: *Hy was wel zoo rein als een Engel niet geweeſt, maar egter zaalig geſturven, om dat hy de regte kenniſſe Gods gehad hadde, en zig echter voor een arme, groote, en zwaare zondaar erkent, en zig met de verdienſte van* Chriſtus *getrooſt, en het Heilige Sacrament in waare aandagt gebruykt hadde*, enz. (*m*) Zoo dra als hy nu de oogen toegeſlooten hadde, liepen de zaaken in den Godsdienſt geheel anders. Men nam dan den *Cancelier Crellius*, nog voor de begraaffenis van den Keurvorſt, in beſlag, die den 17. November, al terſtond na *Konigſtein* gevoerd wierd. (*n*) De Lutherſche Godgeleerde hadden al lang te vooren op zulk een geleegenheid gewagt: waarom zy ook al in 't begin van zyne regeeringe, alhoewel te vergeefs, gewenſt en gebeeden hadden: *Dat God den Keurvorſt met haat teegen de* Calviniſten *mogt vervullen!* (*o*) Maar nu greepen zy dat des te begeeriger aan, en hielden voor al by de Keurvorſtelyke Weduwe, *Sophia*, om beſchuttinge en hulpe aan. Deeze noemden zy *eene vroome* Eſther, *die* Hamans *aanſlaagen teegen geſtaan hadde: Ja, gelyk als*

Schielyke verandering door de dood van den Keurvorſt.

Arreſt van Dr. Crellius.

Yver van de Keurvorſtin.

(*b*) Ibid. (*i*) Simon. l. c. p. 614. (*k*) Heidenreich l. c. pag. 186. 187. Ziegler Schauplatz der Zeiten p. 1219. (*l*) Calovius Rumore ἀδεσπότῳ p. E. 3. (*) Anton. Wecke l. c. (*m*) Grünlicher bericht vom leben Chriſt. I. p. F. 2. (*n*) Heidenreich l. c. p. 188. (*o*) Kirchnerus apud Fechtium Ep. Th. p. 693.

als den Duyvel den eersten mensche door eene Vrouwe verleyd hadde, zoo, zeyden zy, *hielden nu de Vrouws-perzoonen, by de Hooge Potentaaten, yveriger over den Godsdienst het ooge, als wel de mannen.* (p) Maar dewyle by de minderjaarigheid van den Prins, toen ter tyd Hertog *Frederik Wilhelm*, uyt de *Ernestische stamme*, der *Keursaxen Administrator* wierd, zoo wierd'er, door zyn toedoen en bevel, kort daar op een Kerken-bezoeking aangesteld, waar door maar een verdere inbreuk der zoo zeer gehaatte leere gestuyt mogte werden, *en de heimelyke en looze* Calvinisten, *uyt de Kerken, Schoolen, Regeeringen en Rechtbanken, zonder eenig aanzien van perzoonen, uyt gemonstert wierden*, gelyk als het bevel inhield. De *visitatores* van de Godgeleerde wierden dan met vlyt besteld, naamelyk, *Doctor Selneccer, Doctor Mirus, Doctor Mylius, Doctor Hunnius, Doctor Hartwart, Mamphrasius, Wirthius*, en andere. Op dat dog dit werk te ongehinderder voort mogt gaan, zoo wierd de burgers op het Raadhuys opgelegt, dat zich niemand daar teegen zoude zetten, maar veel eer dit werk behulpzaam zyn, op dat de *Calvinische*, en andere Secten, uytgeroeyt, en de *Augsburgsche Belydenis*, neevens de *Formula Concordiæ* gehouden en voortgeplant wierd. Alle die dit nu niet wilden onderschryven, die zette men van haare ampten af, of in de gevangenis, gelyk als het in zulk een handel, onder zulke lieden, altoos pleeg toe te gaan. (q)

Bediening van Frederik Wilhelm.

Visitatores.

Teegens de Calvinisten.

Artykels van Visitatie.

26. By deeze *visitatie*, of bezoekinge, wierden vier zoo genaamde *visitatie-artykelen* opgesteld, welke nog eenen langen tyd daar na, neevens de andere *Symbolische Boeken*, tot een *Geloofs-reegel* gebruykt zyn, en onderschreeven moesten werden, die ook reegelrecht teegen de *Gereformeerde* gezet waaren, naamentlyk, *van 't Avondmaal, van de perzoon Christi, van den Doop, en de Genaade-verkiezinge.* (r) Waar meede dan eeven het zelve *Proces* gehouden wierd, gelyk wy eenigzins hier booven, by de *Formula Concordiæ*, gezien hebben. Het gantsche werk was waarlyk maar alleen op die geene aangezien, welke tot nu toe in 't Land den meester gespeeld hadden. Waar over verscheide, uyt vreeze zig weg maakten, eer men nog eens recht na hen vraagde. Gelyk als een te *Wittenberg*, met naame *Rennecher*, deede, die, zoo dra de post van des Keurvorsten dood kwam, terstond de poort uytging, (s) buyten alle twyffel, dewyle hy de voorgaande voorbeelden noch in de gedachtenis hadde, gelyk het 'er onder *Augustus* toegegaan was.

Oproer teegens de Calvinisten te Leipzig.

27. Ook mochten veele door de razernye van het gemeene volk, wel angstig geworden zyn, dewyle zy voor haar rechte geloove, gelyk zy meenden, met zwaarden en stokken vogten. Te *Leipzig* ontstond 'er in't Jaar 1593. na de *Paasch-misse*, een grouwelyk oproer, dat naauwelyks weeder te stillen was. Want na dat te vooren de *Keurvorstelyke Commissaris*, in eene byzondere bezoekinge, alle de perzoonen, van 't *Calvinismus* verdagt, ondervraagt, uytgemonstert, afgezet, en den Regtsgeleerden het *practiseeren* hadde verbooden, van welke men 14. te *Leipzig* geteld, en alle *Calvinische, Breemensche, Herbornsche, Heydelbergsche* en *Nieustadsche* boeken verbooden hadde: (t) zoo meenden

de

(p) Leyserus l.c.p.A.7. (q) Vid. Heidenreich l.c. p. 198. Schmid l.c. P.1. p.306. P.11. p.435. Meltzer Schneebergische Chronyk p.563. Hutterus Conc. conc. p. 326. 533. Micrælius H.E. p.340. Hist. Eccl. Goth. p.419. Lætus H. Univers. p.459. &c. (r) Vid. Autores dicti & Jenisius Chron. Annæb. Part. 11. p.46. Balduinus diss. pro libello Visitat. Anno 1607. Mamphrasii Erotemata in IV. Artic. Visitat. Hunnii gründliche verantwortung der vier streitigen Artickel &c. (s) Hutterus Conc. conc. 332. (t) Tobias Heidenreich Chron. p.199. Schneidnerus Chron. ad annum 1593. & supplementum ap. Chr. Thomasium Hist. der weiszh. und thorh. P.11. p.72. Uytenbogaart l.c.p.131.

de Studenten en Burgers ook recht te hebben, om zulk eene geweldige onderzoekinge aan te stellen. Daar wierd dan heymelyk een brief op een bord aangeslaagen: (buiten twyffel van de vyanden der *Gereformeerde*) *Men zoude het huys van Adolf Weinhuysen of Capo de Calvinist bestormen.* Daar op liep alle het jonge volk te zaamen, en wierp deeze man de vensters uyt, doch die eenige schooten deede, en eenige quetste: hy hadde ook eenige vrienden uyt *Neederland* by zich, daar het meede op gemunt was. De bittere yveraars rechten nog dezelve nacht een galg op de nieuwe markt op, en schreeven daar op: *Hier aan zal Weinhuysen gehangen werden*: het welke ook geschied zoude geweest zyn, indien ze hem gekreegen hadden. Hier op gaaven de Burgers, aan den Raad, een lyst der *Calvinisten* over, die zy zouden uitdryven, het welke ook geschiedde. (*u*) Daar dan in 't laatste bygevoegd wierd, dat de beyde *Doctores*, *Georg Muller* en *Martinus Mirus*, neevens de andere Stads-Predikers, in 't laatste, (naamelyk, na het ontstaane en gestilde oproer) *op de genoemde Calvinisten in haare predikatie, niet meer zoo hart uytgevaaren hadden, als in 't begin.* (*x*) Waar uyt te zien is, dat van haaren heftigen yver eeven dat groote onweeder ontstaan was, gelyk het plegt toe te gaan. De Heer *Administrator* nu hadde de zaaken, door een scherp gebod, bygelegt. (*y*) Alhoewel ik echter niet vinde, dat 'er vier van haar, over het oproer, zouden gerecht zyn geworden, gelyk als eenige willen. (*z*)

Jaar MD. tot MDC.

De oorsprong hier van de Predikers.

28. Ondertusschen zogten de eens uytgedrongene Predikers haar van alle kanten weederom vast te zetten, en haare teegenpartye met gelyke maat weeder in te meeten, gelyk zy deeze en haare andere oogmerken, opentlyk deeden zien. Zoo schreef, terstont daar op, in 't Jaar 1597, *Dr. Polycarpus Leyserus*, aan de Keurvorstelyke Weduwe, *Men heeft groote en hoogwichtige oorzaaken gehad, om den zuurdeeg der* Calvinische *leere, in deeze landen, zoo veel het altyd moogelyk was, weeder weg te doen: want het gewis is, zoo wy niet in 't korte, de gantsche* Christelyke *leere vermallen en verliezen willen, zoo moeten we het* Calvinismus *in 't geringste by ons niet laaten inwortelen.* (*a*) Die dan ook nog, voor heene deeze hoope, van de Keurvorst, alhoewel zonder gevolgde uytwerkinge, hadde en schreef: *Zyne Doorluchtigheid heeft eene heel buytengemeene miltheid teegens de zynen, welke hy zelfs ook ervaaren hadde, en daarom hy te grooter hoope op de toekoomende dingen hadde.* (*b*) En een ander schreef, na dat hy de *Formula Concordiæ* geroemt hadde, van deeze overwinninge der *Lutheraanen*, aan den Keurvorst *Christiaan de tweede*, aldus: *O wat ziet men voor een verbaastheid aan de zyden der* Sacramentaarissen! *De* Calvostoici *voelen nu de geessel der* furien *(wanneer ze naamentlyk van die verdreeven wierden) en het herte is haar in de schoenen gezakt. Maar dat is juyst het regte loon, dat de vyanden, voor haare aangeboorene hovaardye, toekomt. Wie zoude deeze Goddelyke weldaaden met woorden konnen uytspreeken?* (*c*) Wy zullen dan eenige proeven van dien aart, aan zommige perzoonen, gaan bezien, hoe het *Calvinismus* toen ter tyd verdreeven geworden is, welke dan ligt, met de waare eerste bedryven der eerste Christenen, in geloofs-zaaken te zaamen gehouden en bygelegt konnen worden.

Inzichten van dezelven.

29. Eeven na des Keurvorsts dood wierd de *Superintendent* en *Professor* te *Wittenberg*, *Dr. Urbanus Pierius*, gevangen genoomen, en op het Slot

Gevangenis van Pierius.

(*u*) Ibid. p. 204. (*x*) p. 229. (*y*) p. 214. (*z*) Vid. Joh. Lætus Hist. Univ. p. 459. Conf. Pieter Jansz. Twisk van Hoorn. Chronicon P. 11. p. 1452. (Hornæ 1620. edit.) (*a*) Præfat. in Calvinismum p. A. 3. (*b*) Epist. ad Marbachium ap. Fechtium l. c. pag. 676. (*c*) Wolfgangus Mamphrasius Praxi Theol. Panoplia & Militia Christiana Epist. Dedic. p. B.

Jaar MD. tot MDC.

Slot te *Wittenberg* gezet. Hy was te vooren te *Kustrin*, in de *Mark-Brandenburg*, *Pastoor* geweest, en hadde den Keurvorst, *Christiaan de eerste*, die hem eens hoorde preediken, zoo wel gevallen, dat hy hem, op *Dr. Krellius* raad naar *Dresden*, tot *Superintendent* en *Hof-prediker* beroepen, en daar na ook, in 't Jaar 1589, te *Wittenberg*, tot *Professor Primarius*, *Pastor* en *Superintendent* hadde aangestelt. (*d*) Maar, dewyl hy, met de *Formula Concordiæ*, niet in alles overeen stemde, en zig hier na, met het afschaffen van 't *Exorcismus*, zeer gehaat hadde gemaakt; zoo taste men, by de gevolgde veranderinge, hem de eerste van allen aan; hy moest ook wel een gantsch jaar lang gevangen blyven, (alwaar ook de Godgeleerde, *Hunnius*, *Mirus* en *Mylius*, een t'zaamenspraak met hem gehouden hebben) en eyndelyk heeft hy in 't Jaar 1593, een *Renvers* van zig gegeeven, waar in hy bekennen moest, dat hy het *Eendragts-boek* voor deezen wel onderschreeven hadde, maar dat hy daar na, met het *Exorcismus*, en andere dingen, veranderingen hadde begonnen. Waar by hy met eene belooven moest, dat hy zich, nog in eenige *Saxize*, nog *Brandenburgze* of *Hesse landen* zoude ter needer zetten of gebruyken laaten. (*e*) Zoo is hy dan op het voorbidden van de Kooninginne *Elisabeth* van *Engeland*, los geraakt, en eerst te *Zerbst* gekoomen, daar op in de *Palts*, te *Amberg*, alwaar hy *Generaal Superintendent* geworden, en eindelyk te *Breemen*, in 't Jaar 1616, is gesturven. (*f*)

Vlugt en beslag van Dr. Gunderman.

30. Te *Leipzig* taste men den booven genoemde *Dr. Christoffel Gunderman* aan, die ook daar na van zyn ampt afgezet, en in zyn plaats, *Mr. Georg Weinreich*, *Pastoor* te St. *Thomas* wierd. Hy zelfs, als hy hoorde, wat 'er te *Dresden* en *Wittenberg* gebeurt was, vertrok terstont naar *Naumburg*, en van daar naar *Cale*, in zyn vaderland. Maar men schikte hem booden na, met dreigements-brieven, dat, wanneer hy niet goedwillig wilde weederom keeren, zy hem ter needer zouden werpen, en gevankelyk wegvoeren. Met deeze kwam hy dan weeder te *Leipzig*, dog hy wierd terstont daar na op het Slot gezet, zyne zaaken verzeegelt, en het huys bewaakt. Waar over zyne huysvrouwe, (die anders stil, vroom en godvruchtig beschreeven werd geweest te zyn) haar zelfs uyt droefheid aan een strik verhing. (*g*) Men heeft ook toen ter tyd den *Superintendent*, *Dr. Hadderen* afgezet, en een *Dorp-Pfarheer* ook in 't Slot gevoert, die de beelden afgerukt, en van een *Crucifix* visch-hout gemaakt hadde. (*h*) By den uytstel van zyne gevangenisse is *Dr. Gunderman* eindelyk aan de hand gekoomen, en wierd, in 't Jaar 1592, den 20ste May, na een opgestelt *renvers*, los gelaaten, van daar hy dan naar *Cale* getrokken, en aldaar, als een vergeeten burger voor zig geleeft heeft. (*i*)

Zelfsmoord van zyn vrouw.

Gevangenis van de Hofpredikers.

31. In *Dresden* zyn ook de beide Hof-predikers, naamelyk, *Lic. Johan Salmuth*, en *David Steinbach*, in beslag genoomen. Gelyk als dan ook het volk haare huyzen bestormt heeft, *Salmuth* de vensters ingeslaagen, en hem zelfs willen ombrengen. Daar op zyn ze uyt *Dresden*, op de vesting *Stolpen* gevoert, daar men het rechtsgeding teegens haar voortgezet, en haar eyndelyk na een uytgestelt *Renvers* heeft los gelaaten. (*k*) Maar het voorval met den gedagten Cancelier *Krellen* is byzonder aanmerkens waardig, gelyk ik dat kortelyk alhier zal aanteekenen. Hy was van natuur een bekwaam man, die zig ook, op *Schoolen* en

Leeven van Dr. Krellen.

(*d*) Melch. Adami Vit. Theol. Pierius ipse in Examine der Leichpredigt D. Krellii p. 235. Hutterus Conc. conc. p. 335. (*e*) Hutterus l. c. p. 336. Conf. Colloquium Theol. Visitatorium cum U. Pierio habitum 1593. 8o. (*f*) Adami l. c. Freher. Theatr. p. 383. (*g*) Heidenreich l. c. p. 189. Schneideri Supplementum apud Thomasium l. c. p. 71. (*h*) Heidenreich l. c. (*i*) Ibidem p. 193. (*k*) Antonius Weckius Chron. Dresd. p. 313. Heidenreich l. c. p. 188.

Jaar MD. tot MDC.

en *Univerſiteiten*, zeer wel geoeffent hadde: gelyk als hy dan te *Leipzig*, als een *Magiſter legens* geleeft, en de Wysgeeren, weegens haare *pedanterie*, dikwils beſchimpt heeft, en die ook maar *notiones ſecundas* genoemt. (*l*) Daar uyt ziet men wel, dat hy veele algemeene misbruyken gezien heeft. Van hem werd ook verhaalt, dat, als hy te *Zwikkau*, de lieden eens, voor en na de maaltyd, hoorde bidden, hy in verontwaardinge (zonder twyffel van het *opus operatum* of ſchynwerk) gezegt heeft: *waar toe dat geklap nut was?* en eindelyk daar van weg gegaan was. (*m*) Anders voegt men zig na de gemeene overleeveringe, byzonder in de *Poſtillen*, dat naamentlyk, zyn Meeſter, *Siberus*, als hy te *Grimme* in de ſchoole ging, tot hem gezegt zoude hebben, *Gy zult uw' Vaderland nog eens tot een peſt zyn!* dog 't welke zyne vrienden voor een fabel houden. (*n*)

Kennis en verſtant.

32. Maar deeze man is naderhand, van *Chriſtiaan de eerſte*, des Keur-Prinſſen Raad, en eyndelyk zyn Cancelier in 't Keurvorſtendom, geworden, waar by hy zig nooit aan de *Formula Concordiæ* heeft willen laaten binden, nog daar op zweeren, gelyk zyne vrienden, in het teegenbericht op *Bloemens lyk-predikatie* zetten. (p. 17. 18.) Hier na is hy in de booven gedachte handel meede geraakt, en daarom, ſtraks na de dood van den Keurvorſt, gevangen genoomen. Dat hy zich, van de zoo genaamde Geeſtelyke, tot deeze of geene zaak hadde laaten bepraaten, zulks zoude hy, in zyn bericht, hier na zelfs bekent en beklaagt hebben, met deeze woorden: *Ik laate my voorſtaan, dat van de Geeſtelykheid veel afkomt, want die hebben veel ondernoomen, daar ik en andere weynig gevallen in gehad hebben.* Gelyk 'er ook in zyne gehoudene *Lyk-predikatie* ſtaat, van welke zyne vrienden gedenken, dat die van *Dr. Polycarpus Leyſerus*, verbeetert en vermeerdert, en ook tot alle bewys, als partydig t'eenemaal onbekwaam is (*p.* 23.) (*o*) Maar men heeft hem voornaamentlyk de ſchuld gegeeven, *dat hy zyn eer, trouwe, en pligt, teegens den Keurvorſt en het land vergeeten, en zig in de Godsdienſts zaaken ingemengt heeft.* (2) *De Keurvorſt en het Landſchap zoo in den ander ingetrokken, dat het ligt ongeluk en mistrouwen veroorzaaken konde, om dat hy geraaden heeft, men zoude den Adel de jacht-vryheyd in trekken.* (3) *Dat hy een ſchaadelyke kondſchap met den* Kooning van Vrankryk, *tot nadeel van de* Rooms-Keyzerlyke Majeſteyt, *voor zig zelve, buyten weeten van de andere Raaden, aangevangen en verrigt hadde.* (*p*) Hier na hebben hem de Predikers, in de gevangenis, voorgeworpen, dat *hy haar vervolgt hadde, en daar meede Godes oogappel en Profeeten aangetaſt.* Byzonderlyk hadde hy een zeeker *Pfarheer*, uyt vermoeden van een ſchimpſchrift, drie daagen lang laaten pynigen. (*q*) Het welke nogtans zyne verdeedigers hier na geloochent hebben, en beweezen, dat deezen Paap, over eenige ſchimpſchriften en dreygbrieven (die teegens den Keurvorſt uytgeſtrooit waaren) ondervraagt geworden was, nademaal hy zelfs ſtantvaſtig bekent heeft, dat deeze, en alle andere bloedige *practyken*, niet van hem, maar van een ander, die een tyd lang aan 't Hof geweeſt was, gemaakt waaren. (*r*) En, dat hy zig altyd, *over de verleydinge der ſchelmſche Paapen beklaagt, die hy loogenaars en de boosheid zelfs, genoemt hadde.* (*s*)

Zyn val en oorzaak daar van.

Aanklagten teegens hem.

Vyandſchap van de Geeſtelykheid.

33. Een voornaam Keur-Saxiſch Amptenaar verzeekert hier by opentlyk,

Rechts-geding teegens hem.

(*l*) Alberti Eros Lipſ. pag. 6. (*m*) Schmid Zwickauiſche Chronik Part. II. p. 427. (*n*) Vid. Carolus Memorab. Sect. XVII. pag. 26. & conf. Gegenbericht pag. 148. (*o*) Nicolai Blumii Leich-predigt über den cuſtodirten D. Nicolaum Krell. pag. 36. (*p*) Wecke Dreſdniſche Chron. pag. 314. (*q*) Leichpredig. p. 47. 48. (*r*) Ibid. pag. 52. & der freunde gegenbericht pag. 83. (*s*) Ibid. pag. 50.

Jaar MD. tot MDC.

lyk, *Dat het uyt de* acten *niet te kennen is, dat een eenig mensch*, (alhoewel dit eertyds de Genaadigste Heer, tot nadeel nagegeeven wierd) *om de Godsdienst*, (op het aanhitzen der Calvinisten) *in 't heimelyk omgebragt geworden was, het welke ook, van de* Fiscaal, *niet zoude verzweegen gebleeven zyn, dewyle zulks den* Inquisiteur *of onderzoeker, merkelyk hadde bezwaart. (t)* Het rechtsgeding hadde tien geheele jaaren lang geduurt, om dat hy, als een verstandig en treffelyk Regtsgeleerde, met opschortende hulpmiddelen, zig zeer bekwaam wist te behelpen. Eindelyk heeft men het oordeel te *Praag*, by de *Boheemische appel-kaamer* gehaalt, welke hem het zwaard toegelegt heeft. Maar hy heeft daar heftig teegen gesprooken, dewyle hy niet genoeg gehoort was, en zulks niet van den Keyzer, maar van de *Boheemische appel-kaamer* uytgesprooken, en over zulks niet rechtmaatig was. Waarom hy ook, aan den Heer *Administrator* van Keur-Saxen, eene zuyveringe, en zyne vrienden aan het *Kamer-gerecht van Spiers* (het welke nogmaals, by straffe, de opmerkinge aanbevoolen was, om hem in zynen nood te hooren) een *appel* bygebragt hebben, maar men heeft de zuyveringe voor onaanneementlyk gehouden, om dat de misdaadige, binnen de 10 jaaren, tyds genoeg tot verantwoordinge gehad hadde. Dog zyne vrienden hebben hier na opentlyk geschreeven, dat hy van alle verweeringe, troost, raad, bystand, geheel en al, en van alle dingen, die gantsche tien jaaren lang, berooft is geweest. *(u)*

Veroordeeling.

Zyne protestatie.

34. In de hier bygebragte *lyk-predikatie* werd gedagt, dat hy bekent heeft: *Dat hy wel gezondigt, en dikmaals te veel gedaan hadde, dog uyt onweetenheid, goede meeninge, en niet teegen zyn geweeten.* Andere neevens hem hadden daar nog veel meer toe gedaan en gehulpen, welke men echter wel verschoonde. Hy hadde, nog gevangenis, nog dood, daar meede verdient, ook nooit gehoort, dat men iemand tien jaaren lang daarom gevangen gehouden hadde, en met den zwaarde gedood, *om dat hy, in zaaken van den Godsdienst, en in raadgeevingen, gedoold hadde.* Waar op hem de *Prediker* geantwoord heeft: Men doode waarlyk niemand daarom, maar daar staaken veele andere zaaken onder, de Keyzer hadde hem ter dood veroordeelt, de Heer *Administrator* heeft het goet gekeurt, daar waaren zoo veele getuygen en getuygenissen, welke niet onrechtvaardig waaren (van welke getuygen zyne vrienden berigten, dat zy zyne ergste vyanden, en ook zonder naam, geweest zyn.) Men konde niet gelooven, dat zoo veele perzoonen een valsch getuygenis zouden gegeeven hebben, enz. *(x)* Daarom wilde men hem nu laaten regtvaardigen, op dat *veele zig aan hem spiegelen en stooten, en Gods dienaars in vreede konden leeren*, enz. Ja men wilde hem tot dien eynde den lieven God, gelyk als opofferen. En als *Dr. Krell* deeze, en diergelyke reedenen, niet wilde aanneemen, zoo verhaalen de Predikers, *dat zy* Moses *hoorens opgezet, en hem, met eenen yverigen geest, voorgeworpen hadden: hy was de oorzaake, dat veele kinderen met den Doop opgehouden, veele dooden weegens het gebrek der scholieren, niet aan 't graf bezongen wierden, dat het lieve Predik-ampt, zyn gezag, eerbiedigheid, en gehoorzaamheid verlooren hadde, van 't welke alleen hy het helsche vuur verdient hadde*, en diergelyke zaaken meer. Ten laatsten gedenken ze ook, dat hy veel wilde uytzonderen en *appelleeren*, maar zy hadden hem overreed, dat hy stil gezweegen heeft, en alles willen lyden. *(y)* Maar dewyle zyne aldus gevoerde reedenen niet geheel, gelyk als die van de Predikers, gemeen ge-

En ontschuldiging.

Teegenstellinge van de Predikers.

Inzichten van zyn dood.

(*t*) Wecke l. c. p. 315. (*u*) Ibid. p. 316. Vid. Gegenbericht p. 7. seqq. & 149. (*x*) Leichpredigt l. c. p. 39. 40. (*y*) Ibid. p. 45. seqq. 54. 56. 60.

gemaakt wierden, zoo moogen die gevoegelyk hier meede bygevoegt werden, gelyk als ik die, in een oud handschrift, te *Dresden*, nog gevonden hebbe, onder den tytel, *Het pynelyk regts-geding van den Heer Dr. Krellen, en beschryvinge van zyn einde, den* 9. *October* 1601. Dat men dan met dat geene vergelyken kan, wat in het teegenberigt van zyne vrienden, *pag.* 120. *seqq.* te vinden is. Jaar MD. tot MDC.

35. Den 6. October bragt de Drost *Doctor Krellen* van *Konigstein* naar *Dresden*, op het Raadhuys, in de kleine Rechtkaamer, en wanneer de drie Predikers, Heer *Nicolaus Blumius*, *Pfarheer* te *Dona*, Heer *Tobias Rudolph*, en *Adam Moller*, Diakonen, om hem ter dood te bereyden, haar vlyt aangewend hebben, zoo heeft hy zich echter niet anders hier op verklaart, als dat hem geweld en onregt geschiedde, gelyk het de na zyn dood gedaane schoone *Lykpredikatie* wyder meld. (NB. uyt deeze woorden blykt klaar, dat de insteller hier van geen *Calvinist* is geweest.) Op de pynelyke aanklachte des Scherprechters, *Meester Kuntze Poltz*, hadde de *Doctor* nogmaals *geprotesteert*, en gezegt: *Dat hy voor zyn perzoon, de tyd zyns leevens, niet met een eenig mensch, eenige heymelyke verbintenisse of aanslaagen hadde gemaakt, zulks was ook in zyn herte en gedagten, de tyd van zyn leeven, niet gekoomen, nog voorgenoomen, veel minder hadde hy daar toe een pen in de hand genoomen.* Als hem het vonnis voorgeleezen wierd, heeft hy geantwoort: *Ik betuyge voor deeze Christelyke Gemeente opentlyk, dat ik deeze punten, in't vonnis begreepen, geheel en gantsch niet bekenne, en ik beroepe my derhalven op myne bygebragte regtmaatige verklaaringe, en van myne vrienden ingebragte* appel *aan het Kamergerigte van Spiers.* Naauwer omstandigheden van zyn veroordeeling. Zyne verantwoording.

36. Als hem de Fiscaal, *Mr. Abraham Gieszbach*, gezegd hadde, dat zyne *Keurvorstelyke Doorlugtigheid* de uytvoeringe van 't recht, niet tegenstaande de zuyveringe en het *appel*, terstond bevoolen hadde te doen, heeft hy geantwoord: *Dat hy voorzeeker wist, dat de* Keurvorst *de zuyveringe nooit gezien hadde, dat hy hem altyd hadde gebeeden, hem in zyn nood te willen hooren, dog dat hy daar niet toe hadde konnen koomen.* De Rechter (naamentlyk *Christoffel Kehling*, welke eenige weeken daar na schielyk aan een beroerte (*apoplexia*) gestorven was, gelyk in het Teegenberigt p. 138. staat) antwoorde hier op: *Heer Doctor, uw' verzoek kan voor dit maal geen plaats vinden, want men uytdrukkelyk bevel heeft, zig met u niet in te laaten, en niet te hooren.* Waar op de Heer *Doctor* gezegt heeft: *Waarom hebt gy Heeren, dan opentlyk uytgeroepen, dat, wie voor dit Geregte iets te verrigten of te klaagen heeft, dat die zyn nood en teegenberigt, wat hy hier in bekend of niet, in te brengen heeft, en daar op gehoort zal werden?* Maar men heeft terstond de Staf gebrooken, en den Scherprechter bevoolen, dat hy zulk een vonnis aanstonds, zonder eenig beletzel, aan den beklaagden zoude hebben te volbrengen. Dit drukte *Dr. Krell* nochmaals zeer, zeggende: *Men pleeg zelfs iemand, die het oordeel geheel ontkend, niet daar na lyf en leeven te beneemen, maar men was hem schuldig te hooren. Hy beleed niet een eenig punt van 't oordeel, hy was ook, naar regten, niet overtuygt*, enz. gelyk het in het Teegenberigt p. 125. enz. wytloopig te leezen is. Doch alle het welke, schoon zyn vertoog van hem heel cierlyk, heerlyk, en onvertzaagt gedaan was, niets heeft mogen helpen, maar het gerechte wierd geëindigt, en de banken omgestooten: daar dan de *Doctor* eyndelyk op gezegt heeft: *Wel aan, daar geschiede in Gods naame, des Keyzers en des Keurvorstens wille!* En alzoo is hy op een stoel naar het Joodenhof, op het opgerechte Schavot, gedraagen, en na een hertelyk gebed, onvertzaagt, tot Verdere ontschuldingen. En herhaalde protestatie. En vergeefze poogingen.

Jaar MD. tot MDC.

groote verwonderinge der toezienders, onthoofd geworden. Het teegenberigt zet hier, dat de beul met het lichaam slegt gehandelt, het hoofd opgeheeven en gezegt heeft: *Krell, hoe gevalt u de Calvinische slag? daar zyn'er nog al meer van de uwe onder den hoop, zy zullen ook nog in myne vuysten koomen*, enz.

Laatste gebed.

37. Zyne laatste woorden zyn deeze geweest: *Ach God Heemelsche Vader, gy die my geschaapen*, Jesus Christus, *gy die my verlost, ach God Heilige Geest, gy die my geheiligt hebt, ik wil u nu overgeeven dat gy eens geheiligt, en my in dit leeven bereyd hebt, 't welke gy alzoo van my aanneemen, en weedergeeven wilt.* Dus verre de gedagte verhaalinge. En hy heeft voor heen teegen de gedagte Predikers gebiegt, en het Avondmaal genoomen, gelyk als zy schryven. De Historie Schryvers melden ook, dat zyne opschortende hulpmiddelen en *protestatien*, met de allerverstandigste, beweegelykste en wyze reedenen altoos geschied zyn. Insgelyks ook, dat de Keurvorst, op den dag te vooren, naar *Hayn* vereyst was, buyten alle twyffel, op dat het *appel* niet verder tot hem mogt koomen. De moeder van den Keurvorst hadde de uytvoeringe van het regt, op de Stal (om dat die op het Joodenhof geschiede) aangezien en gezegt: *Zy wilde het regt over den man zien doen, die haaren zaaligen Heere zoo leelyk verleyd hadde.* (z) Zyn lichaam is op het Kerkhof, by de *Lieve Vrouwe Kerke*, begraaven, en, gelyk men schryft, dit volgende Grafschrift voor hem gesteld geworden: *A Deo pro Justitiâ, Christianus* II. D. G. *Dux & Elector Saxoniæ, supplicio de hoste pacis & quietis publicæ turbatore, secundum leges sumto, Patre Patriæ & Cæsare justè vindicante, in pœnæ memoriam, audaciæ terrorem, atque sceleratis in exemplum. Rom.* XIII. Die Obrigkeit trägt das Schwerdt nicht umsonst. TIME DEUM, HONORA CÆSAREM. Dat is: *Van God, en voor het Geregte komt dit. Christiaan de tweede, door Gods genaade, Hertog en Keurvorst van Saxen; na dat hy, volgens de Wetten, eene rechtvaardige straffe hadde laaten neemen, over den vyand der vreede, en verstoorder der algemeene ruste: door het rechtvaardige handhaaven van den Vader des Vaderlands, beneevens den Keizer; heeft dit Grafschrift alhier doen stellen, ter gedagtenisse der uytgevoerde straffe, tot een schrik voor de stoute, en een voorbeeld voor de schelmen. Rom.* 13. DE OVERIGHEYD DRAAGT HET ZWAARD NIET TE VERGEEFS. VREEST GOD, EERT DEN KOONING. (a) De van de gedagte Prediker gedaane *lyk-predikatie*, is in 't Jaar 1601, te *Leipzig* gedrukt, en te *Dresden*, in 't Jaar 1622, gelyk ook op veele andere plaatzen, herdrukt geworden. Teegens welke zyne vrienden het ondergenoemde Schrift, en *Dr. Pierius*, te *Breemen*, in 't Jaar 1603, een *Examen* en verklaringe uytgegeeven heeft, het geene hier na, in 't Jaar 1611, *Dr. Philippus Nicolai* te *Hamburg*, *in Examine Examinis Pieriani*, weederlegt heeft. En dit is den uytslag van het zoo genaamde *Crypto-Calvinismus* in *Saxen* geweest.

Andere omstandigheeden van zyn dood.

De Keurvorst vertrekt.

Keurvorstin ziet het regt.

Zyn Grafschrift.

En Lykpredikatie.

Rechtsgeding teegens Grentzheim.

38. Aan andere oorden is 'er van weegen deezen stryd, ook al veel onrust en veranderinge voorgevallen, gelyk als 'er in 't byzonder, in het *Hartogdom Lignitz* in *Silesie*, in 't Jaar 1593, teegens den daar zynde *Superintendent Leonhard Grentzheim*, door *Dr. Hunnius* en *Mamphrasius*, eene bezoekinge aangestelt is. *Lucas Osiander* noemt hem nog hier na,

(z) Wecke l. c. p. 317. (a) Hartnaccius Auctar. Hist. Univ. pag. 1043. Confer. aliud Epigramma ap. Michael. Sachs Part. IV. der Kayserlichen Chron. pag. 483. & omnino D. Krellens freunde und andere der warheit liebhaber in der antwort und warhafftigen Gegen-bericht auff die Leich-Predigt Nicol. Bluhms 1605. 8o. Lundorpius Contin. Sleid. l. XXXI. To. II. p. 835. Osiand. H. E. p. 1145. Ziegler im Schauplats der zeit p. 1216.

Jaar MD tot MDC.

na, in 't Jaar 1598, een voortreffelyk *Theologus* en *Chronologus*. (*b*) De gedachte Godgeleerde hebben hem echter, in de zelve bezoekinge, over eene valſche leere, aangaande het Avondmaal, beſchuldigt, en ook den Landvorſt, Hartog *Frederik*, daar toe bewoogen, dat hy van zyn ampt afgezet, en uyt het land gebannen wierd, waar van een geſchrift in 't Jaar 1595 uytkwam, onder den tytel: *Een net berigt, aangaande de bezoekinge der Kerken, in 't hoogloffelyke Hartogdom Lignitz in Sileſie.* Het meeſte vermoeden mogt wel uyt twee brieven voortgekoomen zyn, die *Grentzheim* aan *Dr. Pierius* te *Wittenberg* geſchreeven hadde, daar uyt men hem over veele dingen beſchuldigde. Maar de overige Leeraars in 't Hartogdom, zyn zeekere punten, aangaande het *Avondmaal* en de perzoon *Chriſti* voorgelegt, om te onderteekenen, en alzoo is die ſtryd geſtilt geworden. (*c*) Dog *Grentzheim* is naar *Poolen* getrokken, en te *Vrouſtad* Pfarheer geworden, alwaar hy ook, in 't Jaar 1598, geſturven is; (*d*) wat 'er wel in andere Landen, weegens deeze zaaken, is voorgevallen, zulks laat my het beſtek niet toe, dat breeder uyt te voeren, en deeze voor verhaalde voorvallen, van de andere veranderingen, konnen een bekwaam begrip aan den Leezer meede deelen.

Zyne verjaginge.

Sleſiſche bezoeking.

(*b*) Hiſt. Eccl. Epit. Lib. IV. c. 52. p. 1129. (*c*) Vid. Auſzführlicher bericht. pag. 70. ſeqq. (*d*) Oſiand. l. c. Bucholcerus Ind. Chron. h. An. Regenvolſc. H. E. Slavon. l. III. p. 357.

HET DRIE-EN-DERTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de Sociniaanen.

§. I.

NU koomen wy tot eene *Secte*, welke niet zoo terſtond, maar eerſt na den tyd der *Reformatie*, hier en daar bekent is geworden, en die, voornaamentlyk de *Proteſtanten* zelfs, allengskens zeer veel werks verſchaft heeft. Haaren oorſprong haalt men gemeenelyk van de beyde *Socini* af, welke ook waarlyk haare leere wel het meeſte van allen uytgebreid en bekent gemaakt hebben, van welke ook eindelyk de benaaminge van deezen aanhang werd afgenoomen. Dog by aldien men naauwer gaan wil, zoo moet men den oorſprong hier van noch al verder ophaalen. Ik wil evenwel niet zeggen, dat *Eraſmus* van zyne teegenſpreekers onder anderen ook van het *Arianiſmus* beſchuldigt wierd, zoo wel, om dat hy den yver der aloude Rechtgeloovige teegen de *Arriaanen* gelaakt heeft, als ook, om dat hy veele ſchriftuur-plaatzen, volgens deezen grond uytgelegt heeft. (*a*) Eeven zoo wil ik ook aan die beroemde lieden niet gedenken, welke de bekende *Sandius* by deezen hoop getelt heeft, en zulks wel, niet altyd zonder een zeekere grond, gelyk het oogſchynelyk is. (*b*) Nog minder mag ik my daar in mengen, wat de *Papiſten* en *Lutheraanen*, teegens *Calvinus*, en zyns gelyken, wel bygebragt hebben, dewyle hy veele ſchriftuur-plaatzen, om de *Drieëenigheid* te bewyzen, voor niet voldoende gehouden heeft, en daarom ook al een *Arriaan* heeft moeten heeten. (*c*)

Oorſprong der Sociniaanen.

Of zy van Eraſmus afkoomen.

Of van anderen.

2. Echter word voor de eerſte ſtichter van deezen aanhang, wel meeſt, vande Hiſtory Schryvers *Michaël Servetus* of *Rennes*, weegens zyne *profeſſie*

Leeven van Servetus.

(*a*) Vid. præfatio ejus in Hilarium inter Ep. p. 1640. Miniſtri in litteris ſupplicibus ad R. Ungar. Bellarm. Poſſevinus aliique. Conf. C. C. Sandius, Lib. III. H. E. Enucl p. 423. & in Biblioth. Anti-Trinit. in init. (*b*) Ibid. & pag. ſeqq. (*c*) Spondanus Annal. Contin. ad An. MDLXI. aliique ap. eundem p. 425.

Jaar MD. tot MDC.

feſſie een *Artz* gehouden, die, al in 't Jaar 1525, in geſchrift en met monde, dat geene bekent gemaakt heeft, wat *Socinus* hier na verder heeft uytgevoert, en dat hy, inzonderheid in 't Jaar 1531, zyne zeeven boeken, *de Erroribus Trinitatis*, of *Doolingen der Drieeenigheid*, heeft uytgegeeven, welke nog, voor 50 jaaren eens voor 100 ducaaten betaalt zyn, gelyk als de Franſche Schryver *Varillas* getuygt. Deezes mans ſchriften zyn toen ter tyd in *Italie* al reedelyk wel onder den man geraakt, zoo dat veele, welken het Pausdom niet meer aanſtond, hem zyn toegevallen. Ja het wierd alomme zoo ruchtbaar, dat ook zelfs, in 't Jaar 1539, *Melanchthon* den Raad te *Venetien* ſchriftelyk vermaande, dat zy deeze Ketteryen, dog niet zoude laaten opkoomen, nademaal die al over lange in de Kerken allenthalven verdoemt waaren. (*d*) Uyt welke reede het ook wel gebeurt mag zyn, dat 'er te *Venetie* in 't Jaar 1546, twee van zulke menſchen, met naame, *Julius Treviſanus*, en *Franciſcus de Ruego*, in 't waater zyn verdronken geworden, de andere hebben moeten vlugten, ten deele na het Ooſten, en ten deele elders heen: zoo dat *Lælius Socinus* dan ook toen ter tyd in *Switzerland* kwam. (*e*)

Toeloop in Italie.

Vervolging door Melanchthon.

Reformatie van Servetus.

3. Deezen *Servetus* dan, van geboorte een *Spanjaard*, van *Tarragona* uyt *Catalonie*, mogt niet alleen onder de *Papiſten*, maar ook onder de *Gereformeerde* zelfs niet geleeden werden, door dien hy eene eygene *Reformatie* op zig zelfs voor hadde, en daarom ook een byzonder boek geſchreeven heeft, het geene hy *Reſtitutio Chriſtianiſmi* genoemt heeft. (*f*) Want dat hy teegens het *Pauſdom* ernſtig geſchreeven heeft, zulks geeven zyne ſchriften genoegzaam te kennen: en *Luther* zelfs gedenkt, dat *Servetus*, zoo wel teegen den *Paus*, als hem, heeft geſchreeven (*in 't* VII *Altenburg. deel.*) Wat zyne leere aangaat, die werd verſcheidentlyk verhaalt, ook van veelen, gelyk als het pleeg te geſchieden, zeer vergroot, en ook ongelyk voorgedraagen. In 't gemeen zoude hy de leere van *Photinus*, van *Paulus Samoſatenus*, en diergelyke, weeder vernieuwt hebben. Hy hadde voor al de gewoonelyke naamen, van *Trinitas*, of *Drievuldigheid*, ὁμοουσία, en diergelyke, verworpen, waar by men nog ſtelt, dat hy de *Heylige Drievuldigheid* een *Cerberus* heeft genoemt, daar egter eenige aanmerken, dat hy dit, van het groove afgoodiſche, en vleeſchelyke begrip der onweetende verſtaan heeft, welke zig de Godheid, uyt de gemeene onbetaamelyke ſchilderyen, in drie menſchelyke ja dierſche geſtalten, inbeelden. *Melanchthon* en de andere Godgeleerde, gedenken van hem, *dat hy het Woord*, by Johannes, *niet van een zelfſtandige en van den Vader onderſcheide perzoon*, *verſtaan*, *maar dat hy het alleen den raad*, *het voorneemen*, *of de beraadinge des Vaders* genoemt heeft, en zig daar by, op *Irenæus* en *Tertullianus* beroepen. Ik zal alhier zyne eygene woorden ter needer ſtellen, gelyk als hy die, voor zyn dood, nog uytgedrukt zoude hebben. (*g*) Alhoewel die de verhaalder zelfs, als een *Sociniaan*, niet alle goed keurt, dog daar by meent, dat *Servetus* het vuur daar meede niet hadde verdient: zy luyden dan aldus:

En leere.

Bekentenis van Servetus.

„Die geene, welke drie zelfſtandige perzoonen of weezens in de Godsdienſt ſtellen, beelden ons drie van natuure gelyke Goden in. Want „zy ſtellen ons drie zelfſtandige en van den ander onderſcheydene voor, „en willen, dat een ieder van deeze weezens (*hypoſtaſes*) een GOD zy: „Daar uyt nu maaken ze noodwendig drie gelyke en onderſcheidene Gooden.

(*d*) To. I. Ep. p. 100. ſeqq. & in Conſil. & Reſp. P. I. p. 336. ſeqq. & ex eo Joh. Cloppenburg Narrat. Hiſt. ap. Boxhorn. Hiſt. Univ. p. 1140. Conf. Hornius H. E. p. 345. (*e*) Andr. Wiſowatius ap. Sandium Append. Nucl. Hiſt. Eccl. p. 86. (*f*) Sculțetus Annal. Euang. P. II. p. 370. Hornius l. c. Ottius Annal. Anab. p. 54. (*g*) Epiſt. l. c. Confutatio corruptelarum à ducibus Saxon. p. I. Lubieniecius Hiſt. Ref. Polon. Lib. II. c. 5. p. 99.

„den. Want als deeze perzoonen, of *hypoſtaſes, re & numero differen-*
„*tes*, dat is: zelfſtandige weezens, in de zaake zelfs, en ten opzigte
„van het getal onderſcheyden zynde, van God alle in 't byzonder gezegt
„werden te zyn: zoo volgt noodzaakelyk daar uyt, *tot eſſe prædicata,*
„*quot ſubjecta;* dat is: dat 'er eeven zoo veele uytſpraaken zyn, als on-
„derwerpen, en naar het getal der perzoonen, werd ook het getal der
„Gooden vermeerdert. En of ze wel met woorden ons maar alleen van
„eenen God zeggen, zoo beelden ze ons dog in der daad zelfs drie Go-
„den in. Want daar is geen verſtand zoo ſcherp of louter, dat niet ziet,
„dat hem driederleye voorgeſtelt werden, om te eeren. Daar heeft nog
„nooit iemand konnen zeggen en leeren, hoe men deeze drie, waar van
„een ieder, een God is, dog die maar als een God moeten werden aan-
„gemerkt, zoude konnen leeren verſtaan. Hier uyt nu blyft 'er in den
„geeſt en het verſtand, een onoploſſelyke twyffel en verwerringe over,
„hoe dat drie een zyn, en een drie zyn. Want of al het verſtand zig
„geheel op eenen God keert, en zig ook eenen God in den geeſt te ee-
„ren voorſtelt, en met zyn gantſche vernuft maar alleen op de Eenheid
„ziet, zoo vertoonen zig echter terſtont drie onderſcheydene voorwer-
„pen, en die zweeven voor de oogen des gemoeds, waar van het ieder
„voor een God erkent, en dat 'er hem alzoo in der daad drie gelyke on-
„derſcheydene Gooden hem ſteeds voor oogen zweeven, terwylen hy nu,
„Een en Drie, by zig zelfs in eene groote verwerringe overleyt, zoo kan
„hy echter nog al tot geen beſluyt koomen, en dat is de uytgang der
„Griekſche Drieheyd of Drievuldigheyd. Wanneer wy nu, na het af-
„getrokkene dekzel, deeze gantſche zaake teegens het heylige woord
„Gods als de rechte toetsſteen houden, en volgens de uytſpraake van God
„zelfs, de kenniſſe Gods navorſchen, zoo zal buyten twyffel alle ver-
„werringe wyken, en ons verſtand zal niet gedwongen werden, om iets,
„dat met zig zelven ſtryd, aan te moeten neemen. Alzoo is dan voor
„eerſt te weeten, dat God een *nomen appellativum* of algemeen Naam-
„woord is; dat aan alle heerſchaplyk geweld en Overigheyd gemeen is,
„en eygentlyk den geenen toekomt, welke booven alle is, die de voor-
„naamſte onder allen is, die een Kooning der Kooningen, en Heere der
„Heeren is, van welken alles afkomt en afhangt, die alleen de Vader en
„Schepper van allen is. Maar wanneer deeze naam in zulk een eygent-
„lyken verſtand niet genoomen werd, zoo kan die naam ook wel aan de
„Schepzelen toegevoegt werden, en een ieder, die geweld en opper-
„heerſchappye heeft, die hem van God over iemand is gegeeven, die kan
„ook wel zyn God genaamt werden. Gelyk als *Moſes Pharaos God, Exod.*
„VII. I. en *Cyrus* een *God Iſraëls, Eſa.* XLV. 3. genaamt werd. En wan-
„neer men by voorbeeld, ook Weereldlyke by Geeſtelyke zaaken derft
„ſtellen, zoo heet de Keyzer *Auguſtus* een *God* van *Virgilius*, en *Len-*
„*tulus* een *God* van *Cicero*, door dien deeze aan die zyne verloſſinge te
„danken hadde. En op zulk eene wyze noemt de H. Schrift die geene
„Gooden, welke de hoogſte en eeuwige God met eenige genaade, magt
„en vryheid booven andere verciert en verheeven heeft. *Pſal.* LXXXII. 6.
„*Exod.* XXII. 28. Dog deeze zyn geenzins van natuure Gooden, maar
„door de genaade en gifte van de hoogſte God. Waar over zy ook nooit
„met zulk een naam der Godheid genaamt werden, welke alleen den hoog-
„ſten God toekomt. Want zulke Gooden en Heeren, werden by de
„*Hebreën* (welke onder deeze naamen der Godheyd, een eygentlyk on-
„derſcheyd maaken) *Elohim* of *Adonai* genaamt, maar haar word nooit
„den eygentlyken en byzonderen naame van GOD *Jehovah* toegevoegt.

Jaar MD. tot MDC.

„En van daar vangt de *Apostel Paulus* zyne brieven met deeze woorden „aan: Genaade en vreede zy u, van God den Vader, en onzen Heere „*Jesus Christus*. Maar drie Gooden, die in natuure gelyk zyn, te stel„len, is de grootste godslasteringe, en eene vervloekte goddeloosheid. „Want het moet alles op een gebragt worden, naamentlyk, tot den gee„nen, van welken alles afkomt, en die alles naar zyn welgevallen ge„schaapen heeft. Want deeze is alleen van natuure en van zig zelven „GOD, maar de andere, welke van zig zelven geene Gooden zyn, ont„fangen haare Goddelykheid van deezen eenigen God de Vader, en zy „werden Gooden van God genoemt; want deeze allerhoogste en opperste „God kan de schepzelen wel heyligen en met Goddelykheyd vervullen. „Maar drie Gooden, die van natuure gelyk zyn, konnen wy niet bewy„zen, anders moesten wy ook noodwendig drie *Pantocratores* of drie „Scheppers der dingen, en drie Vaders stellen. Want alleen de Vader, „die van zig zelfs God is, en die alles gemaakt heeft, komt de naam „van God eenvoudiglyk toe, en hy werd alleen met regt *simpliciter &* „*absolutè* God genaamt. Nu kan men uyt het booven gestelde wel licht „besluyten, hoe onze Heere *Jesus Christus*, de waare Zoone Gods, ook „*God* genaamt werd. Want de aart van zyne Godheid, werd van God „den Vader afgenoomen, en hy werd een waare God, van de waare God, „genaamt, en wel een God van alle schepzelen, maar niet een God des „Vaders, welke alles aan hem onderworpen heeft. Ja, de Vader zelfs, „welke van natuure en van zig zelfs *God* is, is ook des Zoons Heere en „God, *Johan.* XIV. 28. XX. 17. *Matth.* XXVII. 46. *Apocal.* III. 13. „En de uytlegginge der geener past gantsch niet, welke zeggen, dat „de Zoone alhier als een mensch, en niet als God gesprooken heeft. „Welken geantwoord werd, dat den aart der Godheid, welke in den „Zoon is, hem ook als een mensch toekomt; want de Zoon is een god„delyk mensch, of die met Godheyd vol is, van daar werd de opper„heerschappye des Vaders ook over den Zoone zelfs niet omgestooten. „Want alhoewel ons de Zoon van den Vader tot een Heere, God, en „hoofd gemaakt is: zoo is dog de Vader ook een Heere, God en hoofd „des Zoons, I *Corinth.* II. ℣. 3. en de Zoon is den Vader onderwor„pen, I *Corinth.* XV. ℣. 28. Hy is de Voogd en huyshouder van het „Vaderlyke huys, *Hebr.* III. X. 8. Om welke reede de Zoon als onze God „en Hoofd, de Godheyd en Opperheerschappye des Vaders, ook over „hem zelfs erkent heeft. Gelyk als dan de Profeet, deeze dubbele aart „der Godheyd, des Vaders en des Zoons, ook uytdrukkelyk alzoo uyt„gelegt heeft, *Psalm.* XLV. ℣. 3. 7. 8. Op welke plaats men ziet, dat „*David* den Zoone *God*, en den Vader een *God des Zoons* noemt: want „de woorden *Sedes tua Deus*, *& unxit te Deus*, of, *uwen Throon*, *ô* „*God, en God heeft u gezalft*, enz. zyn *vocativi casus*, of, *in een roe*„*pend geval te verstaan*, en zy mikken op den Zoone. En wanneer hy „daar na daar by zet, *Deus tuus*, zoo spreekt hy van God den Vader, „die den Zoone gezalft en geheyligt heeft. Op eene gelyke wyze roept „de wysheyd, welke den Zoone Gods verbeeld, uyt *Eccles.* XXIV. ℣. 16. „Derhalven houde ik het daar voor, dat een ieder, die zig op de Schrift „wil vesten, klaar genoeg ziet, dat de Zoone God zy van den Vader, „en van den Vader, aan alle, als een God is voorgestelt, die de God„heyd en Opperheerschappye des Vaders booven hem erkent, alhoe„wel 'er by de *Grieken* en *Latynen*, dit onderscheyd der Goddelyke naa„men niet gevonden werd, en alle maar met een gemeene naam God ge„noemt worden. Alzoo is 'er maar een God van natuure, en van zig

zel-

„zelven, die eeuwig, de allerhoogste en opperste is, onsterffelyk, onzigt- „baar, onbegrypelyk, die in een licht woont, daar niemand by koo- „men kan, die alles geschaapen heeft, die alles regeert, van wien alles „is, en voort komt. Deeze is de God der Gooden, Kooning der Koo- „ningen, en Heere der Heeren, de JEHOVAH en Vader, welken al- „leen de Schrift, enkel en eenvoudig, God en Vader noemt, als ook „een algemeene Vader van alle, maar eygentlyk en in 't byzonder, van „onzen *Heere* en *God*, *Jesus Christus*, 1 *Corinth.* VIII. ℣. 5. Waar uyt „dan blykt, dat de schepzelen ook wel met den naame der Godheyd ver- „eert werden, dog door de genaade en aannaaderinge des eenigen aller- „hoogsten Gods, welke is een God der Gooden, de voornaamste en Va- „der van alle booven alle, door alle en in allen, *Eph.* IV. ℣. 6. Op wel- „ken, als den eenigen en natuurlyken van zig zelven God, alle de an- „dere zien, hem onderworpen zyn, en toebehooren, en deeze veelheyd „der onder Gooden maakt geene de minste verwerringe, en zy neemt ook „van de *Goddelyke Eenheyd* niets altoos af, om dat alle schepzelen God „den Schepper looven, en deezen alleen als den hoogsten en oppersten „God voor oogen hebben, en naar hem zuchten, hem alleen eeren en aan- „bidden, waar van de gantsche *H. Schrift* getuygt; als *Deut.* VI. 4. X. 17. „*Psalm* L. 1. *Gal.* IV. 8. 1 *Tim.* VI. 15. 1 *Thess.* I. 9. 1 *Tim.* I. 17. II. „5. VI. 13. *Tit.* II. 11. 13. 14. Waar uyt wy zien, hoe de H. Schrift „tusschen God en den Zoone Gods een onderscheyd gewoon is te maa- „ken, en wanneer men de Schrift vlytig inziet, zoo zal men bevinden, „dat ze altyd, uytgenoomen op drie of vier plaatzen, enkel en eenvoudig, „den Vader, *God*, en *Jesus Christus*, zyne Zoone noemt. Dog de God- „heyd des Zoons is ook al van de andere Gooden onderscheyden. Om „welke reede God de Vader, andere geheyligt en andere vergoodet heeft, „volgens een zeekere maat, eeven als *filii adoptivi*, die hy in de plaats „van Zoonen heeft aangenoomen, en daarom zyn *Moses* en *Cyrus*, *par- „ticulares*, of byzondere Gooden van *Pharao* en *Israel* geweest, maar „God heeft *Christus*, als den eygen Zoone den gezeegenden, zonder „maate geheyligt, en hem geheel met zynen Heyligen Geest en alle God- „heyd vervult, van welkers volheyd wy alle ontfangen hebben. En het „stryd ook niet met het voorzeyde, dat de Zoon aan Godheyd, macht „en heerlykheyd, den Vader gelyk gemaakt is, door dien alle de God- „heyd, heerlykheyd en gelykheyd des Zoons, alleen van den Vader is, „en van den Zoone, als een geschenk des Vaders erkent werd. *Matth.* „XXVIII. *Act.* II. 16. *Phil.* II. 10. *Hebr.* I. 8. *Ephes.* I. 22, 23. *Hebr.* „I. 13. *Apoc.* V. 12. En daarom zegt *Paulus*, dat deeze Godheyd en „gelykheyd met den allerhoogsten God de Vader niet ten aanzien des „Vaders zelfs, maar ten opzigte van de Schepzelen te verstaan is, 1 *Cor.* „XV. 27. Alhoewel nu de Zoon door de gifte des Vaders aan kragt, heer- „lykheyd en geweld, zig den Vader gelyk gemaakt te zyn erkende, zoo „heeft hy echter deeze gaave der gelykheyd geenzins willen misbruyken, „of voor een roof achten. *Phil.* II. 9. God heeft hem booven alle hoog- „heyd verheeven, en heeft hem alles onderworpen, wat 'er in den hee- „mel, op der aarde, en onder der aarde is. Hy heeft hem ook als een „God en Heere gestelt, om van alle schepzelen aangebeeden te werden; „in 't korte, Hy, de almachtige Vader, heeft zoo veel kragt, geweld, „genaade, zeegen, heerlykheyd en Godheyd, op zynen allerliefsten Zoo- „ne gelegt, als hy gekonnen heeft, en in zyne gelykheyd heeft hy hem „op zynen troon gezet, en heeft begeert, dat men hem zoo veel eere „bewyzen zoude, als hem zelve, alzoo, dat wie den Zoone niet erkent,

Jaar MD. tot MDC. „ook den Vader loochent *Act.* I v. ỳ. 12. als die is een waarachtig God, „en onze God, *Joh.* xx. ỳ. 28. En wien daarom met den Vader, den „allerhoogsten en genaadigsten God, zy lof, eere en heerlykheid, in „eeuwigheyd. Amen. Dus verre *Servetus* belydenisse, tot de welke ik nog den inhoud van zyn boek, de *Christianismi Restitutione*, of, van de *Herstellinge des Christendoms*, ook uyt *Sandius* zal voegen uyt het *Exemplaar*, dat nu nog in de Vorstelyke Hessen-Casselsche Boekzaal staat. De tytel is: *Restitutio Christianismi, hoc est, totius Ecclesiæ Apostolicæ ad sua lumina vocatio, in integrum restituta, cognitione DEI, fidei Christi, justificat. nostræ regenerationis, Baptismi & Cœnæ Dominicæ manducationis, restituto denique nobis regno cœlesti, Babylonis impiæ captivitate solutâ & Antichristo cum suis penitus destructo. In Tomo II. lib. I, de homine Jesu Christo & simulacris falsis. II. de 20 scripturæ locis. III. de personæ Christi in verbo præfiguratione, de visione Dei & verbi hypostasi. IV. de nominibus Dei, ejusque essentiâ omniformi, & rerum omnium principiis. V. de Spiritu Sancto. VI. & VII. Dialogi 2. (1) de legis umbris & Christi complemento, angelorum, animarum & inferni substantia: (2) de modo generationis Christi, quod ipse non sit creatura, nec finitæ potentiæ, sed verè adorandus, verusque Deus. Tomi II. lib. I. de Fide justificante, & regno Christi. lib. II. de Legis ac Euangelii, Judæi ac Christiani, differentiis. II. de charitate, cum fide collatâ, & de Bonis operibus. Tomi III. de regeneratione & manducatione supernâ & de regno Antichristi, ubi lib. I. de orbis perditione & Christi reparatione, item de cœlesti, terrestri, & infernali Satanæ & Antichristi potestate, & de nostrâ victoria. II. De circumcisione verâ, cum reliquis Christi & Anti-Christi mysteriis, omnibus jam completis. III. De ministeriis Ecclesiæ Christi, de eorum efficaciâ. IV. De ordine mysteriorum regenerationis. V. Signa 60 Regni Anti-Christi, & revelatio ejus jam nunc præsens. VI. De mysterio Trinitatis ex veterum disciplinâ, ad Melanchthonem & ejus collegas Apologia.* Dat is: „Herstellinge des Christendoms, dat is, een te rugge roepinge der geheele Apostolische Kerke, tot desselfs aldereerste beginsselen: in het geheel weederom herstelt, door de rechte kennisse van GOD, het Geloove in „Christus, van de regtvaardigmaakinge, onze weedergeboorte, den Doop, „en het eeten des Heyligen Avondmaals; en eyndelyk, door het weedergeeven aan ons van het Kooninkryke der Heemelen, door onze verlossinge uyt de gevangenisse van het goddelooze Babylon, en het geheele vernietigen van den Anti-Christ, en alle de zyne. In drie deelen. „Het eerste Boek handelt, van den Mensche Jesus Christus, en de valsche afbeeldingen desselfs. Het tweede Boek, is eene uytlegginge over „twintig Schriftuur-plaatzen. Het derde Boek handelt, van de voorschaaduwinge van den perzoon van Christus, in het Heylige Woord, „als ook van het gezigte Gods, en het zelfstandige Weezen des Woords. „(*Hypostasis Verbi.*) Het vierde Boek behelst, eene verhandelinge van „de Naamen Gods, zyne Algemeene Weezentheyd, en de beginsselen „van alle dingen. Het vyfde Boek handelt, van den Heyligen Geest. „Het zesde en zeevende Boek vervat twee te zaamenspraaken. Naamelyk, de eerste, van de schaaduwe der Wet, en de vervullinge der „zelve door Christus; als meede, van de zelfstandigheyd der Engelen, „Zielen, en van de Helle. De tweede t'zaamenspraake handelt, van „de maniere der Geboorte van Christus; naamelyk, dat hy geen Schepzel is, nog ook van een eyndige macht, maar dat hy waaragtiglyk God „is, en dat hy dienvolgende ook waarlyk moet aangebeeden werden. „Het eerste Boek des tweeden deels handelt, van het rechtvaardigmaakende

„kende Geloove, en het Kooningryke van Christus. Het tweede Boek „handelt, van het onderscheyd dat 'er is, tusschen de Wet en het Euan- „gelium, en tusschen een Jood en een Christen. Het derde Boek handelt „van de liefde, vergeleeken zynde met het geloove, en de goede wer- „ken. Het derde deel handelt, van de Weedergeboorte, het geestelyke „of heemelsche eeten, en van het Ryke des Antichrists. Waar van het „eerste Boek handelt, van den ondergang des Weerelds, en de herstel- „linge desselfs, door Jesus Christus; als meede, van de Heemelsche, „Aardsche en Onderaardsche Macht, van den Satan en Antichrist; en „eyndelyk, van onze overwinninge op den zelve. Ten tweeden, van de „waarachtige besnydenisse, als meede van alle de overige, en nu reeds „al vervulde verborgentheeden (*Mysteria*) van Christus, en den Anti- „Christ. Ten derden, van de bedieningen (*Ministeria*) der Kerke Chri- „sti, als ook van de kragt en uytwerkinge der zelve. Ten vierden, van „de orde der verborgentheeden, ontrent de Weedergeboorte. Ten vyf- „den; zestig teekenen van het Ryke des Antichrists, en de openbaarin- „ge desselfs, die nu aanstaande, ja voor de deure is. Ten zesden; Eene „*Apologie*, of verantwoordinge, aan *Melanchthon*, en desselfs ampt- „genooten, aangaande de verborgentheid der Drie-eenigheyd, (*Myste- „rium Trinitatis*) getrokken, uyt de stellingen en leer-stukken der aloude „Schryvers. *Sandius* schryft hem ook de *Thesaurus Animæ Christianæ* of *Desiderius Peregrinus*, toe, die eerst in de *Castiliaansche* of *Spaansche* taale, en daar na, bykans in alle de Europische taalen is uytgekoomen, met de tytel van, *Schat der God-begeerige zielen*, waar in alle de omstandigheeden, die *Sandius* daar aan geeft, wel over een koomen. Alzoo dat dit boek, dat over al zoo zeer bemint en gepreezen word, van deezen verdoemden en tot stof verbranden Ketter afkomt, het geene nu nog een openbaare getuyge is, van zyne waare en diepe grond in 't *Christendom*, alhoewel de *Duytsche* en *Hollandsche* overzettinge, van 't Jaar 1678, zeer vervalscht, en gelyk men zegt, t'eenemaal in verdachte spreekwyzen verandert is: zoo bout men dikmaals de graaven van die geene op, welke van de voorvaderen zyn gedood geworden!

Jaar MD. tot MDC.

4. Wat aangaat de overige punten, zoo verhaalt men die in 't algemeen aldus, van welke, by gebrek van zyne eigene schriften, die van zyne aanklaagers onderdrukt zyn geworden, hier niet verder van te zeggen is: Hy heeft, naamentlyk geleert: *Dat God, zoo wel in weezen als in perzoonen, eenig is.* Christus *is, voor zyne geboorte uyt* Maria *maar alleen in de zin van God, beeldswyze* (per ideam) *geweest.* Christus *werd God genaamd, weegens de ontfangenis uyt den* H. Geest, *en van weegen de inwooninge der Goddelyke genaade en der zalvinge: Het Goddelyke weezen is een deel van alle de schepzelen, en het is zelfs ook in de Duivelen: de kinder-doop is niet nut*, en diergelyke; waar by men nog voegd: *Dat hy de onsterffelykheid der zielen geloochent heeft, de oude Joodsche kerke een verkensstal genoemd, en* Moses *een lasterlyke bedrieger*, enz. Maar op dat het regts-geding, het welke hem hier na te *Geneve* is aangedaan, wat klaarder blyke, zoo zyn 'er nog eenige omstandigheeden aan te merken. Deeze man dan was in 't Jaar 1553. daar naauwelyks aangekoomen, van voorneemen zynde, om daar maar door te reyzen; maar zoo dra als *Calvinus* het vernam, liet hy hem aanhouden, en in beslag neemen. Nu hadde hy kort te vooren noch in *Vrankryk* (alwaar hy uit *Duitsland* gevlugt was, wanneer hem die van *Bazel*, na eene gehoudene te zaamenspraak, hadden weggejaagt) een boek geschreeven, en hy was daar over te *Vienne* gevangen genoomen, dog kort daar op weederom ontslaagen ge-

Andere meeningen.

Zyne aankomste te Geneve.

Zyn gevangenis, door 't aanraaden van Calvinus.

Jaar MD. tot MDC.

geworden. Van waar hy een tyd lang door *Italie* over en weeder gereist heeft, en eyndelyk te *Geneve*, in 't Jaar 1553. gekoomen is. *Calvinus* schreef toen ter tyd aan *Sulcerus*: *Ik loochene het niet; dat ik het myn pligt geagt hebbe te zyn, deezen verstokten en ontembaaren Mensche te betoomen, op dat hy niemand verder aansteeke. En daar de* Papisten *haare bygelovvigheid zoo scherp verdeedigen, daar behoorde de Christelyke Overigheid zig te schaamen, dat zy de waarheid niet beeter voorstaat, aan welke God het zwaard gegeeven heeft. (h)* In een anderen brief aan *Farellus*, schryft hy: *Ik hoope, dat hy het ten minsten met het leeven zal moeten betaalen!* En aan het *Ministerium* te *Frankfort* schreef hy: *Zy zouden dog de boekwinkels doorzoeken, en zyne boeken verbranden.* Men heeft ook *Servetus* toen ter tyd 200 goude kroonen, en een goude keeten, die hy by zig hadde, afgenoomen, waar over hy nog aan zyne geregts-plaats geklaagt, en gewag van gemaakt heeft, dat men daar wel droog hout, tot brandstapels, voor hadde konnen koopen. *(i)*

Zyne verbittertheid teegens Servetus.

En zyne boeken.

5. Men ziet alzoo niet alleen uyt alle deeze omstandigheeden het voorneemen van *Calvinus*, om *Servetus* aan een kant te helpen, maar ook uyt zyne eigene woorden, welke *Hugo Grotius* in een nog niet gedrukte brief te *Parys* gezien heeft, waar in hy schreef: *Ik hoore, dat* Servetus *alhier zal koomen, om met my te spreeken: maar ik zal myn best doen, zoo ik by de Overigheid iets vermag, dat hy niet weeder leevendig daar af koome.* Waar over *Grotius* gezegt zoude hebben: *Dat de* Antichrist *niet alleen aan de* Tyber, *maar ook aan de* Geneefze Zee, *verscheenen was. (k)* Gelyk als dan *Calvinus* ook zelfs verhaalt heeft, dat, *als* Servetus *in de gevangenis op hem hadde gescholden, als of hy hem onderworpen was, hy hem weeder na zyn verdienste daar op ontfangen hadde.* En na zyn dood noemde hy hem noch een *Spaanschen Hond*, waar over iemand deeze verzen gemaakt heeft:

En voorneemen om hem om te brengen.

Cur tibi sum, Calvine, canis? Tuus efficit ardor,
Ne canis heu! dicar, sed miseranda cinis. (l)

Maar op dat het regtsgeding een beeter schyn mogt hebben, zoo wierd 'er van buytenlandsche Godgeleerde, het oordeel gehaald, niet teegenstaande de vrienden van *Calvinus* niet loochenen, dat hy zelfs het vonnis gevelt, en den *Raad* daar toe bewoogen heeft. *(m)* Ondertusschen hebben de Predikanten te *Zurich*, *Basel* en *Bern*, haare antwoorden, gelyk als het in zulker Ketters regts-gedingen pleeg toe te gaan, ingeleevert: welke deeze punten voornaamentlyk raakten: „(1) Van God. „(2) Van de Godheid, het Goddelyke Weezen, en de zelfstandigheid. (3) Van de hoogheylige onnaspeurelyke Drievuldigheid. (4) Van „het eeuwige Woord Gods. (5). Van de Menschwordinge Christi. „(6) Van de ziele Christi. (7) Van den H. Geest. (8) Van de Engelen. (9) Van des menschen ziele, en van zyn geest. (10) Van de „dood-zonden. (11) Van den Kinder-doop. *(n)* Op deeze lieden haar uytspraake en goeddunken, is dan *Servetus* kort daar op den 27. October te *Geneve* leevendig verbrand geworden, als wanneer eenige bekennen, dat hy, midden in de vlamme, Gods barmhertigheid aangeroepen en geschreeuwt heeft: *Misericordia, Misericordia!* En andere stellen, dat hy altyd heeft geroepen: *O God, behoud myne ziele! ô Jesu, gy Zoone*

Oordeel der andere Godgeleerden.

Gerechte van hem.

(h) Volum. Epist. & Respons. Tomo III. Operum p. 153. *(i)* Ibid. pag. 154. 155. Conf. Sandius Biblioth. Anti-Trin. p. 8. *(k)* Vid. ex Sorberianis Acta Erud. Lips. An. 1694. p. 163. Stanisl. Lubieniecius. Lib. II. Hist. Pol. Ref. c. 5. p. 106. *(l)* Epist. ad Farellum l. c. p. 154. Add. Lubieniec. Lib. II. Hist. Pol. Ref. c. 5. p. 106. ex Calvini Comm. in Act. Apost. cap. 20. *(m)* Vid. Ottius Annal. Anab. p. 116. *(n)* Vid. Libellus Belgicus, De voornaamste Hooft-Ketteren Leidæ 1608. Sandius l. c. p. 8. 9.

Zoone des eeuwigen Gods, ontferm u over my! Hy heeft ook wel drie uuren lang in 't vuur rondsom geloopen, en om dat het hout groen was, heeft hy niet eerder konnen ſterven. *Farellus* heeft hem altyd toegeroepen, dat hy aan den eeuwigen Zoone Gods gelooven zoude. In 't laatſte heeft hy zynen Geeſt in de handen des Vaders bevoolen. Eenige verzieren, dat hy met Godslaſteringen heen geſtorven is, welk bericht dan ook van zyne vyanden waarlyk niet anders te verwagten was. Jaar MD. tot MDC.

6. Nu is het bekend, dat *Calvinus*, in zyne *Inſtitutiones*, te vooren uytdrukkelyk geleert heeft, dat men *den Godsdienſt niet met eenig geweld moeſt voortplanten, maar dat de geweetens veel eer van alle menſchelyk geweld vry moeſten zyn:* maar als het hier op de practyke zelve aankwam, zoo geſchiede, buyten alle bedenkinge, reegelregt het teegendeel, het geene *Calvinus* ook in een byzonder boek zogt te verdeedigen. Zyne vrienden maakten noch eenen grooten roem daar van, zeggende: ,, Deeze groote *Calvinus* heeft *Servetus* op het allermagtigſte, met het ,, zwaard van Gods Woord, *(veel eer des Scherpregters)* ter needer geſlaagen, en weegens zyne vervloekte Godslaſteringe, met de allergeregtigſte leevens ſtraffe geſtraft. *Item*: *Servetus* was onder de Papiſten ,, vylig geweeſt, maar te *Geneve* heeft hy by *Calvinus*, het geweld der ,, waarheid, en by den Raad eenen heiligen ernſt beproefd. *(o)* De *Lutheraanen* keurden toen ter tyd deeze zaake ook voor goed, en preezen *Calvinus* daar over, en in 't byzonder ook *Melanchthon*, weegens zyne zagtzinnigheid zoo hoog geroemd, die wel uytdrukkelyk aan hem, als een allerlieffte broeder, ſchreef: ,, Dat Gods Zoon in deezen ſtryd zyn ,, loon zoude zyn, en de Kerke zoude in haare nakoomelingen het hem ,, nog dank weeten. Ik, ſchryft hy, ſpringe uw' oordeel in alles by: ,, ik zegge ook, dat uwe Overigheid regt en wel gehandeld heeft, dat ,, zy deezen Godslaſteraar in een ordentelyk Gerichte omgebragt heeft. *(p)* Insgelyks ſchreef hy ook aan *Bullingerus*: *Ik keure uwe godzaaligheid en oordeel voor goed, en verwondere my daar over, dat zommige deezen ernſt laaken. (q)* Hy heeft ook een geheel antwoord daar van opgeſteld, *(r)* daar *Calvinus* zig ook op heeft beroepen, die zig desgelyks ook met de uitſpraake van *Bucerus* getrooſt heeft, door dien deeze op den Predikſtoel gezegt hadde: *Dat* Servetus *waardig was, dat men hem het ingewand uyt het lyf haalde!* Op deeze, en van de anderen, als *Beza*, *Aretius*, *Muſculus*, *Bullingerus*, enz. haar goedvinden, beroepen zig de voorvechters ook. *(s)*

Grond en roem van de zelve.

Melanchthon valt hem toe.

Yver van Bucerus.

7. Dog wat onder die, ook anders bloedgierige, kettermeeſters der Papiſten, van dit bloedig bedryf, geoordeeld is, zulks kan men genoeg uit haare ſchriften zien. Terwylen zy niet alleen by haare geweldige *proceduuren*, teegen de *Hugenooten*, in *Vrankryk* en elders, altyd dit voorbeeld hen voorgeworpen: *(t)* maar ook van de zaake zelfs uytdrukkelyk geſchreeven hebben: ,, Dat men zig verwonderen moeſt, ,, niet alleen daarom, dat *Calvinus* niet beeter was als zy, maar ook daar ,, deeze Euangeliſche niet wilden, dat men de ketters zoude dooden, dat ,, *Calvinus* in teegendeel deeze zyne daad zoodaanig oppronken wilde, ,, dat hy zelfs ook de gantſche Hiſtorie in openbaare ſchriften vervat en ,, geleerd heeft, dat men de ketters met den zwaarde moeſte regten. Zoo ,, ſtandvaſtig is de nieuwe Euangeliſche leere! *Sleidanus* beſtraft deeze ,, dood wel niet, maar hy zal die ook niet pryzen, zoo het ſchynt, wanneer

Ergernis en oordeel der Papiſten hier over.

(o) Beza Epiſt. xxci. p. 329. Dan. Chamier To. II. Panſtrat. Lib. I. c. 5. §. 4. (p) Inter Epiſt. Calv. p. 197. P. I. p. 416. & Diſp. Select. P. III. tit. de Hæreſ. (q) Ib. p. 236. (r) Conſil. & Reſp. per Pezel. edita P. II. p. 205. (s) Epiſt. p. 154. ad Sulcer. Conf. Voëtius Polit. Eccl. (t) Vid. Auctor. der monatl. unterred. An. 1693. p. 823.

Jaar MD. tot MDC.

Teegenwerpinge van Calvinus boosheyd.

„neer de Paus of de Catholyken zulk een dood de ketters aangedaan „hadden. (*u*) Zoo hebben ze ook deeze daad, by de voorgevalle ſtryd, aangaande de ſtraffe der ketters altyd weeder opgehaald. (*x*) By de andere is *Calvinus* hier over zeer gehaat geworden, (*y*) en hy heeft de teegenwerpinge altyd moeten hooren, in 't byzonder van de *Remonſtranten*, *Sociniaanen* en *Quaakers*, gelyk ook van *Dirk Koornhert*, in zyn *Tractaat van 't Ketter-dooden*, en in het verweerſchrift van *Caſpar Koolhaas* en andere: by welke men deeze en diergelyke erinneringen vind, *dat hy te gelijk aanklaager en Regter teegen* Servetus *is geweeſt.* (*z*) Ja men kan zig op zyne gegeevene onderregtinge, aangaande de leere van *Servetus*, ook niet verlaaten, maar men wil wel zeggen, dat hy de Papiſten aangeport hadde, om zyne eyge navolgers des te geruſter na den brandſtaapel te geleyden. Deeze voelden nu de ſtraffe wel, door dien de onſchuldige *Servetus* van haar verbrand is geworden, die haar echter geen leed altoos aangedaan hadde, maar alleen door *Geneve* hadde willen reyzen, dog die van goede vrienden aldaar opgehouden wierd, op dat hy *Calvinus* eens mogt hooren prediken, enz. (*a*)

Schrift van Socinus hier over.

8. *Lælius Socinus*, een heymelyke navolger van *Servetus*, is toen ter tyd by het verbranden van *Servetus* geweeſt, en daar over zoo zeer geergert geworden, dat hy, in 't Jaar 1554, teegen de uytgegeevene ontſchuldiginge van *Calvinus* een ſcherp geſchrift, onder den naam van *Martinus Prellus*, heeft laaten uytgaan, op de wyze van een t'zaamenſpraak tuſſchen *Vaticanus* en *Calvinus*, welke hier na dikmaals herdrukt is. Ook heeft, in 't zelve Jaar, *Sebaſtiaan Caſtellio*, welken *Calvinus* ook met geweld weg gejaagt hadde, een *Farrago* uytgegeeven met eene *voorreede*, onderzoekende, *of men de Ketters vervolgen mag?* Doch ik zal de ſchriften van *Socinus* zoo aanſtonds, na vereiſch van zaaken, gedenken, wanneer ik nog maar van zommige andere eenig gewag zal hebben gemaakt, welke desgelyks een geweldige dood, over deeze leere, hebben moeten lyden. Onder de leerlingen van *Servetus* was ook een Italiaan, genaamt *Valentinus Gentilis* van *Conſenza* uyt *Calabrie* van geboorte. Deeze hadde, by eene ontſtaane vervolginge, ook uyt *Italie* moeten wyken, en hy was, neevens meer andere, te *Geneve* gekoomen, alwaar hy ook zulke meeningen, die van de gemeene leere afweeken, met monde en ſchriften, verder uytbreyde, maar door dien hy met vreeze aangedaan wierd, by eene voorgevalle teegenſpreekinge, onderſchreef hy eene belydeniſſe, by de *Predikers*, aangaande de *Drievuldigheid*, in 't Jaar 1558 opgeſtelt, en hy geraakte alzoo vry. Maar, wanneer hem zyne andere meedegenooten, en inzonderheid, *Joannes Paulus Alciatus*, en *Georgius Blandrata*, daar over beriſpten, zoo herriep hy deeze onderteekeninge, dog hy maakte zig met eene van *Geneve* weg, en trok naar *Vrankryk*, daar hy zich een tyd lang in 't *Dauphiné* ophield. (*b*) Ten laatſten kwam hy weeder in *Switzerland*, in 't Jaar 1566, en hy wierd te *Bern* gevangen ingebragt; daar de *Predikanten* een tyd lang met hem *diſputeerden*, na dat hem een Amptman aldaar, uyt vreeze, aangebracht hadde, met die gedachte, dat men hem niet aan 't leeven zoude koomen. (*c*)

Gentilis eerſte wederroepinge te Geneve.

Vertrekt uyt Geneve.

Gevangen te Bern.

9.

(*u*) Laur. Sur. Chron. p. 276. (*x*) Joh. Naſſ. Euangel. warh. pag. 65. & 143. Spondan. Annal. Contin. 48. & 52. & alii. (*y*) Thuan. Lib. XII. Hiſt. pag. 241. (*z*) Protoc. des geſprächs zu Leward. præf. ex Actione 36. (*a*) Rob. Barclay Apolog. p. 379. Jerem. Felbinger ap. Benthem. Holl. Kirchen Staat. pag. 907. Uytenbogaart Kerk. Hiſtor. Part. II. pag. 74. 76. (*b*) Cloppenburgius l. c. p. 1142. Benedictus Aretius Hiſtoria Val. Gentilis & ex eo Steph. Curcellæus Quatern. Diſput. adv. Mareſium §. 118. p. 219. (*c*) Ottius Annal. l. c. p. 144. Lubieniecius l. c. p. 197.

Jaar MD. tot MDC.

Zyne leere.

9. Zyne leere werd op de volgende wyze verhaald: *God de Vader was maar alleen de eenige waare God. De Zoone is* Deus essentiatus, *of van den Vader tot een Weezen gemaakt: De Vader, Zoon en H. Geest, waren drie* substantien, *of drie zelfstandige weezens, en drie eeuwige Geesten, maar de Vader was grooter als de Zoon en de H. Geest, en ook voor de Zoone geweest. De Vader alleen is een* Spiritus ἀγένητος, *of ongeschaape Geest, en de Schepper, maar de Zoon is uit God, op eene onuitspreekelyke wyze voortgekoomen, die den wille des Vaders ook uitvoert*, enz. *Het* Symbolum Athanasii *is* Sophistisch *ingesteld, en het maakt wel vier Gooden, het verscheurt ook den Heere* Christus *in veele deelen. Item*, hy heeft in 't Jaar 1562. op een Synode bekend: *Dat God in de diepte der eeuwigheid, een zeer treffelyke Geest voortgebragt heeft, die hier na in de volheid des tyds mensch geworden is.* Hy heeft ook de spreuke van *Tertullianus* byzonder gepreezen: *Fuit tempus, quando filius non fuit.* (daar is een tyd geweest, dat de Zoon niet geweest is.) En die van *Ignatius*: *De Zoon is niet zonder begin.* Hy zelfs zoude in een voorreede aan den Kooning van *Poolen* geklaagt hebben: *Dat deeze onheilige en onbequaame woorden of* termen *in de kerken ingevoert geworden waaren, als* persona, essentia, unitas, trinitas, ὁμοούσιος enz. waar door alle de Goddelyke geheimenissen verkeert, en de eeuwige God, beneevens den Zoone en Heiligen Geest, t'eenemaal onbekent gebleeven waaren. (*d*) Zyne belydenisse, aangaande de Drie-eenigheid, heeft hy met eene voorreede aan de kinderen der Kerke uitgegeeven. En om deeze dingen is hy dan te *Bern*, in 't Jaar 1566. den 9. September, onthoofd geworden: en dat nogmaals op het aanporren van *Calvinus*, die *de Overigheid daar toe opmaakte.* (*e*) Want alzoo verklaaren by na alle de Schryvers, maar niet als *Hornius*, die schryft, *men heeft hem verbrand.* (*f*)

Van de Godheid en van Christus.

Van woorden buyten de Schrift.

Onthoofd te Bern.

Andere gedood onder de Gereformeerde.

10. Daar zyn 'er nog al andere van deeze lieden, onder de *Gereformeerde*, ontrent dezelve tyd, omgebragt geworden. *Bullingerus* schryft in 't Jaar 1554. aan *Calvinus*. Daar was een *Ebioniet* uit *Italie*, *Titianus* genaamd, te *Zurich* gekoomen, die buiten alle twyffel met vuur verbrand zoude zyn geworden, by aldien hy zyn gevoelen niet hadde weederroepen: echter hadde men hem gegeesselt, en uyt het Land gebannen. Want, zegt hy daar in, men moet de goddelooze en lasterlyke lieden niet alleen vermaanen, maar ook opsluyten, en aan 't leeven straffen, waarom ook God het heilige voorneemen van *Calvinus* (met *Servetus*) zoude bystaan. (*g*) Ook werd 'er verhaald, dat 'er in de *Paltz* eene, met naame *Sylvanus*, op het aanstooken van *Beza*, onthoofd is. *Item*, dat de *Gereformeerde* in *Engeland*, onder de regeeringe van Koning *Eduard de zesde*, een zeeker *Arriaan*, genaamd *Georgius Parisius*, leevendig verbrand hebben, en zulks wel, gelyk als een *Papist* daar by voegt, *vlak teegens haare eigene verdigtte zagtzinnigheid en meeninge aan, naamelyk, dat zy geen geweetens-dwang in 't geloove lyden willen.* (*h*) Deeze mag ligt wel dezelve geweest zyn, van welken een ander schryft, dat hy het *Photinianismus* zoude bekent hebben, de Universiteiten uytgelagchen, en dezelve werkplaatzen van alle *Sophisterye* genaamt, geene sluytreedenen of *instantien* hebben willen toelaaten, en altyd in den mond zou-

Oordeel van de Universiteiten.

(*d*) Vid. C. Sandius Hist. Eccl. p. 427. & in Bibliotheca Anti-Trinitat. p. 26. & Part. II. p. 107. Conf. Thuanus l. XXXIIX. fine. Beza lib. de Val. Gentilis perfidia, Genevæ 1567. & Epist. pag. 10. Hornius l. c. p. 348. Calvinus impietas Val. Gent. detecta. Genevæ 1567. (*e*) Iidem ll. cc. & Ottius Annal. p. 144. Thuanus l. XXXIIX. Chamier Panstratia. Tomo II. l. I. de Trinit. cap. 4. Aretius in Historia singulari. (*f*) l. c. p. 349. (*g*) Epist. ap. Calvinum Volum. Epist. pag. 197. (*h*) Hist. Eccl. Goth. l. II. c. 5. sect. 1. §. 23. p. 783. Lubieniecius l. c. p. 108. Nic. Sanderus de Schism. Anglic. l. II. p. 263.

Jaar MD. tot MDC.

zoude gevoert hebben: *Zoo 'er drie perzoonen zyn, zoo zyn 'er ook drie Gooden, gelyk als drie menschen*, en in deeze meeninge is hy tot in zyn dood toe, volstandig gebleeven, en te *London* verbrand geworden. (*i*) Eeven zoo is ook *Jacobus Palæologus*, in 't Jaar 1585. te *Rome*, en nog een ander te *Norwich*, in *Engeland*, met naame *Matthæus Hamand*, in 't Jaar 1579. den 20. Mey, verbrand geworden, om dat hy *de Godheid van Christus, en van den H. Geest, gelyk ook het gebruik van den Doop, en der Sacramenten, zoude verworpen hebben*. Een ander, genaamd *Herman van Vlekwyk*, is te *Brugge*, in *Vlaanderen*, in 't Jaar 1569. ook verbrand geworden. (*k*) En dit waaren maar eenige weinige voorbeelden van die geene, welke om deeze leere het leeven gelaaten hebben: van de andere heeft men ten minsten de Boeken verbrand, als men haar zelfs niet magtig konde worden. (*l*)

Andere Socinianen. Gribaldus.

11. Onder de leerlingen van de gedagte *Gentilis* werden ook geteld, *Gregorius Pauli*, *Jacobus Palæologus*, *Joannes Paulus Alciatus*, en in 't byzonder *Matthæus Gribaldus*. Deeze laatste nu was een Rechtsgeleerde, en een heel oud zoldaat onder deeze lieden, gelyk als hem *Beza* noemde. (*m*) Welke dan ook daar onder teld den booven beschreevenen *Bernardinus Ochinus*, en een beroemden *Artz*, genaamd *Georgius*

Blandrata.

Blandrata. Deeze was ook een Italiaan van *Saluzzo*, een stad in *Piemond*, gebooren, en hy wierd om de leere van *Servetus*, uyt *Geneve*

Zyn geluk in Poolen.

verdreeven: daar na kwam hy in *Poolen*, en wierd des Koonings Lyf-Medicus en geheyme Raad, dewyle hy zeer gelukkig in zyn geneezingen was. Waarom *Calvinus* uyt spyt aan de Predikanten in *Poolen* schreef: *Zy deeden hem zoo groot eene eere aan, als of hy een Engel, uyt den Heemel gekoomen, was, daar hy dog by andere volkeren niets geacht wierd*. (*n*) Niet te min beschutte hem de *Vorst Nicolaus Radzevil*, zond hem op een Synode der Gereformeerde, in 't Jaar 1561. alwaar hy zyne

Verkrygt getuigenis.

belydenisse aldus afleide, en daar over eene getuigenis bekwam: „ Ik „ bekenne, dat ik geloove, aan eenen God den Vader, aan eenen Jesus „ Christus, zynen Zoone, en aan eenen Heiligen Geest, waar van een „ ieder weezentlyk God is. Ik verwerpe de veelheid der Goden, dewy- „ le wy maar eenen God hebben, die in weezen ondeelbaar is. Ik beken- „ ne dat 'er drie onderscheidene ὑποστάσεις, of zelfstandige Weezens zyn, „ en Christi eeuwige Godheid en *generatie*. Ook een Heiligen Geest, „ als waarachtige en eeuwige God, die van beiden uitgaat. (*o*) Hier in zoude hy maar alleen geveynst gehad hebben, gelyk men hem nageeft. (*p*) Ondertusschen zoude *Gentilis* zelfs met hem niet te vreede geweest zyn, en gezegt hebben: *Dat hy de dwaalingen van* Sabellius *en* Samosatenus *aangenoomen hadde*. (*q*)

Aankomste der Socinianen in Poolen.

12. Door deezen man nu is deeze leere byzonder sterk in *Poolen* ingevoert en voortgepland, terwylen allenkskens veele andere zig daar toe begeeven, en onder de voornaamste veele Beschuts-heeren gevonden hebben. (*r*) Over *Franciscus Lismaninus* werd in 't byzonder geklaagt, dat hy zig meest regtgeloovig verklaart, maar teegen de *termen*, *trinitas*, *perzoon* en diergelyke, zeer prysselyk gesprooken heeft, dat die uyt de *Scholastyke Godgeleerdheid* van *Lombardus* gesprooten, en maar alleen dekzels of duystere reedenen waaren. (*s*) De andere Leeraars van dee-

(*i*) Scultetus in Vita sua p. 85. (*k*) Ottius l. c. p. 167. Benthem Hollandschen Kerken-staat. p. 878. Sandius Biblioth. Anti-Trin. p. 58. (*l*) Vid. Hornius Hist. Eccl. p. 367. (*m*) Epist. LXXXI. p. 329. Conf. Sandius l. c. p. 17. & 28. (*n*) Epist. ad Vilnenses ap. Joh. Lætum Hist. Univ. p. 392. (*o*) Regenvolscius Hist. Eccl. Slavon. l. 1. p. 85. (*p*) Idem & p. 86. (*q*) Sandius l. c. p. 428. & in Bibl. p. 28. Conf. Kippingius Supplem. H. E. Pappi p. 52. & omnino Joh. Stoinius Epist. Histor. Orig. Unit. Polon. p. 184. seqq. (*r*) Regenvolscius l. c. p. 87. (*s*) Ibid.

deezen aanhang, moet ik nu voorby gaan, de Geleerde konnen haar by *Sandius* vinden, en de andere zullen niet veel met haar Regifter gedient zyn, nademaal de aanmerkenswaardigfte nu al zyn befchreeven. En na dat deeze menfchen zig een tyd lang onder de *Gereformeerde* opgehouden hadden, zyn zy eindelyk in 't Jaar 1562. in eene t'zaamenfpraake, van deeze afgefcheyden, waar op ze altyd meer toegenoomen zyn, en zoo wel uyt de Predikanten, als andere, zeer veele aan haar getrokken hebben. (*t*) Toen ter tyd is *Faustus Socinus* ook in *Poolen* gekoomen, van welken, en zyn oom, *Lælius Socinus*, noch iets te zeggen valt.

Leeven van Lælius Socinus.

13. De oude *Socinus*, naamelyk *Lælius*, was ook een *Italiaan* van *Siena*, in 't *Florentyns* gebied, geboortig, die al van het Jaar 1547. af, en het 22. Jaar van zynen ouderdom, door *Vrankryk*, *Engeland*, *Holland*, *Duytsland* en *Poolen*, gereyft heeft, tot dat hy zig eindelyk in 't Jaar 1551. te *Zurich* heeft needer gezet (*u*) Op deeze reyze is hy in 't Jaar 1550. te *Wittenberg* geweeft, en onder den *Rector*, *Doctor Joan. Vorsterus*, ingefchreeven, daar hem dan *Melanchthon* aangenoomen, en drie gantfche jaaren lang gehouden heeft, om dat hy zag, dat hy eene groote begeerte hadde, om de ftrydigheeden van dien tyd grondelyk te onderzoeken. (*x*) Wanneer hy nu te *Zurich* kwam, zoo woonde hy by den Geleerden *Conradus Pellicanus*, en hy heeft met de bekendfte Proteftanten, als *Melanchthon*, *Brentius*, *Musculus*, *Bullingerus*, *Martyr*, *Zanchius* en *Calvinus* zelfs veele Brieven gewiffelt. Om dat zy hem weegens zyne gaaven, zonder twyffel, zeer geacht hebben. (*y*) Ondertuffchen hadde hy zyne byzondere meeningen al vry wel weeten geheym te houden, welkers oorzaake men bybrengt, om dat hy voor het vuur bevreeft was, daar inne hy nog onlangs *Servetus* hadde zien verbranden. (*z*) Maar men klaagde, *dat hy ongelooffelyk bequaam geweest was, om een hoop knoopen te knoopen, en dan nog teegen te spreeken.* Men heeft ook niet eer zyne ketteryen vermerkt, als na zyn dood. (*a*) Hy hadde zig ook dikmaals, als men hem perfte, reedelyk regtgeloovig verklaart, echter hier en daar ook wel wat onder gemengt, waar over hy egter altyd verdagt bleef, evenwel kon men hem zoo opentlyk en met eenigen fchyn niet bykoomen. (*b*)

Zyn verblyf te Wittenberg.

Te Zurich.

Zyn loosheid en verborgenheid.

14. Maar elders heeft hy zig, in een byzonder gefchrift, in 't Jaar 1555, aldus verklaart. *Hy hielt de oudste* Symbola, *als het* Apoftolifche, Niceenfche *en* Conftantinopolitaanfche, *in eere, zoo zeer hy konde en behoorde. Hy loochende ook met de onverstandige gantsch niet, dat die woorden,* trinitas, perfona, ὑπόστασις, confubftantialitas, unio, diftinctio, *en diergelyke, nu niet eerst verzonnen, maar wel* 1300 *Jaaren lang gebruykelyk waaren geweest. Dog hy wilde deeze veel eer goed keuren, wanneer men het* Euangelifch *en* Apoftolifch *geloove, ook met de woorden van* Chriftus, *der* Apoftelen *en* Euangeliften *zelve verklaarde. Dog hy loochende echter niet, dat die* termen *voor de Vaders noodig geweest waaren, om de Catholyke leere des te aanzienelyker voor te stellen. Veel minder trekt hy den grond der* Chriftelyke *leere in twyffel, welke by alle rechtgeloovige gewis moest zyn, en hy wilde wenschen, dat het hem maar regt zeeker*

Zyne bekentenis van de Symbolen.

Van de Schrift-woorden in geheimenissen.

(*t*) Idem l. c. p. 89. Conf. omnino Joh. Stoinii Epit. Hiftor. Originis Unitar. in Polon. annexa Sandii Biblioth. p. 183. feqq. Wiffowat. ibid. pag. 209. feqq. Staniſl. Lubieniecius l. 1. Hiftor. Ref. Polon. cap. 5. & l. 11. c. 1. feqq. ibidem. (*u*) Cloppenburgius l. c. & auctor Vitæ ejus apud Sandium Biblioth. Anti-Trinit. (*x*) Suevus Hiftor. Academ. Wittenb. ad h. Ann. Joach. Camerarius Vita Melanchthon. cap. XCIX. p. 344. Hottinger. loco citando. (*y*) Cloppenburg. l. c. (*z*) Kippingius l. c. p. 36. (*a*) Beza Epift. LXXXI. p. 329. (*b*) Vid. Epift. Julii Mediolan. ap. Ottium Annal. Anab. p. 120. & aliæ ap. Hottingerum H. E. Sec. XVI. Part. V. c. 3. p. 421. feqq. Vid. omnino Sandius l. c. p. 19. feqq. & Sam. Przipcovius in Vita.

Jaar MD. tot MDC. *ker gemaakt wierd, dewyle hy niet daar over streed, dat de Vader eeven die geene zy, als de Zoon en de Heylige Geest. Hy beelde zig geene drie* Jehovah *of gelyk-weezentlyke Gooden in. Hy verdeelt* Christus *niet, maar hy laat een perzoon toe; maar hy vreesde voor onbedagte koppen, en wagte zig daarom, voor alle schaadelyke* paradoxen *of wonderspreuken, hy ontweek ook alle doolingen der* Weederdoopers; *de leere van* Servetus, *en het gantsche* Arrianismus *verdoemde hy, en had 'er een afschrik van. Hy had geen verlangen naar een eenige nieuwe zoort van leere, maar alleen na dat geene, wat hem ter zaaligheyd noodig was, en hy wenschte, dat men de waarheid daar van daagelyks meer en meer mogt bewyzen, en dat zulks van de Godgeleerde eenpaariglyk geleert wierd, op dat hy zynen God met liefde, des te kragtiger mogt aanhangen, en alle die woorden-twisteryen, en strydigheeden over meeningen, scherpzinnige vraagen, en verwerringen mogt verlaaten, en daar teegen in de eenvoudigste waarheid zoude konnen rusten. Ten laatsten bid hy, de vryheid te hebben, om in de erkentenis van Goddelyke dingen, bescheidentlyk en eerbiediglyk verder te moogen onderzoeken, door dien dog de Leeraars, niet alle de plaatzen der H. Schriftuure, en hy zelfs nog veel weyniger oplossen konde. (c)*

Waarom hy ook niet verbrand of gedood is.

15. Deeze maniere van verklaaringe en belydenisse, welke hy altyd, met eene byzondere gemaniertheyd en bescheydenheyd voort kon brengen, is dan ook een groote oorzaak geweest, dat men hem niet met geweld, en straffen, eeven als de andere, heeft aangetast. Waar by nog kwam, dat hy, aan de *Switzersche Predikanten*, van *Italie* door een *Wittenbergzen Minister*, byzonder hoog aangepreezen was, als een zoon zynde van een voornaam man en van een Regtsgeleerde, die *Marianus Socinus* geheeten was, *(d)* waarom men hem ook wat beleefder handelen moest. Maar men ziet verder, dat hy, met de zelve Godgeleerde, over zeer veele punten *gedisputeert* heeft, waar van ik maar eenige, tot een proef, hier zal by voegen: „Hy kon niet zien, hoe dat door de Sa„cramenten, als door een zeegel, de Goddelyke beloften verzeegelt „wierden. Hy vond niet in de Schrift, dat deezen naam des zeegels, „by de Sacramenten, waarachtiglyk en eygentlyk gestelt wierd, of „dat God zyne beloften met eenige menschelyke handelingen ooit hadde „bevestigt. Hy hield het daar voor, dat het woord tot onderrechtinge „gegeeven was, maar de Sacramenten, tot eene getuygenisse, dat men „onderrecht was. Men schreef de Sacramenten al te veel toe, enz. Zyne andere meeningen zyn uyt zyne schriften zelfs te zien, wanneer ze by der hand zyn. Alhoewel zyne stellingen ook niet altyd oprecht verhaalt werden; en men ook nog aan eenige schriften van hem twyffelt. Want de uytlegginge over *het eerste Cap. van Joannes*, willen eenige aan *Faustus Socinus* toeschryven. *(e)* Dog andere aan *Lælius*: ten minsten volgen de *Sociniaanen* deeze verklaaringe hier in na. Daar is ook een klein *tractaat*, van *het gezag der Heylige Schriftuure*, van *Conradus Vorstius*, in 't Jaar 1611, uytgegeeven, het welke de *Bazelsche Godgeleerde*, in 't Jaar 1592, uytgenoomen in drie punten, voor goed gekeurt hebben, en dat de *Papisten* ook voor goed hebben aangenoomen, in meeninge, dat het de *Jesuit*, *Dominicus Lopez*, geschreeven hadde. Tot deeze heeft zich *Faustus*, in zyne brieven, bekend, gelyk als hy ook noch in de *Sociniaansche Catechismus* in 't *Artykel* van de H. Schrift, aangehaald word.

Andere zyne teegenwerpingen van de Sacramenten.

16. Maar hy is zeer jong, in het 37ste Jaar van zynen ouderdom, in 't Jaar

(c) Apud Hottingerum l. c. p. 421. seqq. (d) Ib. p. 455. seqq. (e) Vid. Leidekker. ad Hornii Eccl. Hist. p. 349. Boxhornius l. c. p. 1145. Conf. omnino Sandius in Biblioth. Anti-Trinit.

't Jaar 1562, gesturven, als wanneer zyn broeders zoon, *Faustus*, zyne schriften tot zig heeft genoomen, die dan hier na, zonder of ook met zyn naam, zyn uytgegeeven. Door deezen laatsten nu is het *Socinianismus*, byzonder in *Poolen* en *Zeevenbergen* zeer uytgebreyd geworden, alzoo, dat hy zelfs ook, in 't Jaar 1594, op de *Universiteit* te *Crakau*, ondernoomen heeft, een openbaare reeden-twist, *de Christo Servatore*, (van Christus de Zaligmaaker) uyt te geeven, daar veel over te doen was. Nog te vooren hebben, in 't Jaar 1568 en 1569, te *Weissenburg*, in *Zeevenbergen*, eenige Predikanten, verscheydene zulke schriften uytgestrooit, en zig *Dienaars der Gemeenten genoemt*, *welke*, *van eenen God den Vader*, *met elkanderen over een stemden.* Te *Klausenburg* predikte toen ter tyd *Franciscus Davidis*, die met *Blandrata*, te *Weissenburg*, in stryd geraakte, over de aanbiddinge Christi, welke de eerste loochende, tot welkers bylegginge *Faustus Socinus*, in 't Jaar 1577, ingehaalt wierd, daar over kwam dan *Davidis*, op het bevel van den Vorst van Zeevenbergen, in hegtenis, en hy stierf ook in de gevangenis, het welke daar na aan *Socinus* dikmaals teegengeworpen wierd. Hier op begaf zig deeze weederom naar *Poolen*, daar nog verscheydene andere scheuringen onder deeze lieden ontstaan waaren, en hy stierf eyndelyk, in 't Jaar 1604, na dat hy verscheyde leerlingen na gelaaten had, waar onder *veele Saxen*, *en geweezene Lutheraanen* bekent zyn, als *Christophorus Osterodus* van *Goszlar*, *Johannes Volkelius* van *Grimma*, *Valentinus Smalcius* van *Gotha*, *Johannes Crellius* uyt *Frankenland*, enz. Inzonderheyd hebben zig de meeste *Antitrinitarii* na de nieu geboude Stad *Rakau* begeeven, alwaar ze hier na veele van haare schriften hebben laaten drukken, waar van in 't volgende boek licht meerder zal te zeggen vallen. *(f)*

Jaar MD. tot MDC.

Dood van Socinus, en aankomst van Faustus.

Aanhang en voordeel in Poolen en Zeevenbergen.

Tweedragt onder de Sociniaanen over Christi aanbiddinge.

Socini dood.

Rakau der Sociniaanen wooning.

17. Om nu de leere van deeze lieden in 't byzonder te verhaalen, zulks zoude alhier veel te wytloopig zyn, en het is ook, behalven dat te vooren, gelyk ook in de stryd-boeken overvloedig genoeg geschied, alhoewel ook hier in, niet altyd naauwkeurig en opregt genoeg, volgens haare eygene meeninge en uytdrukkinge, zoo als zulks de oogen-schynelykheid zelve, en de naauwe vergelykinge van haare, met haare weederleggers schriften, genoeg te kennen geeft. Dit blykt, ten minsten uyt haare voor deezen bygebragte belydenissen, dat de andere leer-punten allereerst, na die tyd, in de 17[de] eeuwe, omstandig van haar zyn voorgedraagen, dog toen ter tyd, maar meest de leere van de Godheyd raakten. Insgelyks ook, dat ze zig wel het meeste aan de in de Godgeleertheyd ingevoerde *schoolsche termen* gestooten, en liever gezogt hebben, met de woorden der Schrift zelve te spreeken. In welke meeninge haare vervolgers doorgaans gebleeven zyn, van welke ik maar een eenige hier nog by brengen, en alzoo haare Historie daar meede besluyten zal: *Het Artykel van de Heylige Drievuldigheyd, het welke zommige menschen zoo zeer gehaat maakt, was billyk met Gods eygene woorden te beschryven, voor zoo verre het voor noodzaakelyk ter zaaligheyd geacht werd te zyn. Laat ons van God den Vader, Zoon, en Heyligen Geest dog spreeken, gelyk als zy van zig zelfs spreeken, dewyle het regt is, dat men van God niet anders als alleen met God spreeke. Laat ons niet alleen de gevolgen en heimelyke meeningen wegdoen, die in eens anders herssenen gebooren zyn, maar ook die* Symbola, *welke van verscheidene menschen, buyten de Schrift gemaakt zyn, het geene ook des te billyker by die geene behoorde geacht te werden, welke teegen de oude inzettingen van menschen alleen maar op de klaare Schrift dringen. (g)* In 't volgende boek, zal de Leezer hier van meerder vinden.

Overige Leeren.

Gedagten van de beschryvinge der Godheyd.

 HET

(f) Vid. omnino Regenvolsc. l. c. p. 84. seqq. 86. 89. seqq. Beza Epist. p. 331. Thuanus Lib. XXXIIX. p. 180. Sandius Lib. III. p. 430. & Append. p. 89. & plures. (g) Jonas Schlichtingius Notis in Grotii votum pro pace proleg. p. 17.

Jaar MD. tot MDC.

HET VIER-EN-DERTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de overige partyen, als de Papisten en Grieken; in 't Oosten en Westen: gelyk ook, van den toestand der Jooden, in de Zestiende Eeuwe.

§. 1.

NAdemaal wy dan alzoo de voornaamste partyen der zoo genaamde Christenheyd kortelyk overloopen hebben; zoo moet het nu van ons niet geeyscht werden, dat wy nog een byzonder verhaal van het Pausdom zouden doen, naamelyk, zoo als het in de voorgaande eeuwen daar meede geleegen is geweest. Want behalven dat de geschaapenheid desselfs hier vooren van ons genoeg hier en daar aangeteekent is, daar wy in 't *eerste hoofdstuk*, het leeven der *Pauzen* en haare geleegenheyd verhaalt hebben, en ten deele, in de volgende boeken, by de *Historie* der *Reformatie*, gelyk als wy ook, by de gehoude t'zaamenspraaken, de ellende van die menschen bekent hebben; zoo zyn 'er ook van deeze stoffe, by na ontallyke boeken, zelfs ook in de *Duytsche taale*, uytgekoomen. Alhoewel waarlyk ook hier in wel meenigmaal te veel geschied mag zyn, overmits al in *Luthers* tyden, veele haar *Christendom* daar in zogten, dat ze op den *Paus* en de *Munnikken* scholden: want, alhoewel de jammer in 't *Pausdom* onbeschryffelyk groot is geweest, en nu nog is; zoo heeft nochtans God daar onder ook nog altyd de zyne gehad, en die by alle uytterlyk gevaar en verleydinge bewaart. Oprechte History Schryvers merken ook zeer wel aan, dat 'er midden onder die groote duysternis, nog altyd regtschaapene gemoederen gevonden zyn, welke ten deele, de gemeene grouwelen ingezien en beklaagt, en ten deele, iets beeters en *fondamenteelders* gekent hebben. De getuygen der waarheyd, in de voorige eeuwen, bekragtigen dit ook overvloedig. In deeze zestiende Eeuwe zyn ze by na niet te tellen geweest, door dien 'er nog al veel meer van haar, door den grooten opstand teegens den Paus aangeport, en gelyk als uyt een duystere nagt opgewekt en opgeroepen zyn geworden.

Geschaapenheyd des Pausdoms in de XVI. Eeuwe. — *Andere goede daar onder.*

2. Echter zyn die geene, welke zoo gestelt zyn geweest, niet alle volkoomen doorgebrooken, zoo zeer dat ze zich, opentlyk en uytterlyk, van 't Pausdom t'eenemaal afgescheyden, en tot een zeekere andere partye begeeven hebben. Daar moogen wel veele Munnikken, en andere, in 't heimelyk zyn blyven steeken, welke God alleen, zonder eenig aanzien van menschen hebben aangehangen, en alzoo noch veel minder den Paus, van welke ons alreede hier booven, in 't *XXII. Hoofdstuk* veele voorbeelden voorkoomen. Zoo weet men ook uyt de Historien van verscheyde geleerde, wyze en aanzienelyke perzoonen, die met de *Protestanten*, een naauwe verbintenisse en vriendschap gehouden hebben, en die ook wel haare meeninge, teegens de *Hierarchie*, en andere tastelyke misbruyken geuyt hebben. Ja men weet ook wel uyt *de XVI. Eeuwe*, van verscheyde, in het amptgenootschap der *Cardinaalen* zelve, welke zig hier ontrent wyzer en vryer aangesteld hebben, als zulke lieden in 't gemeen doen. Men reekent dan hier onder, *Casparus Contarenus*, *Reginaldus*, *Polus*, en in 't byzonder, *Jacobus Sadoletus.* (a) Veele *Protestanten* pryzen deezen laatsten zeer, om dat, behalven zyne schriften zulks uyt-

Onzydige gemoederen. — *Verborgene des Heeren.* — *Bekentenis van waarheyd ook onder de Cardinaalen.* — *Byzonder Sadoletus.*

(a) Vid. Seckendorf. Hist. Lutheri præf. p. C. 2.

uytwyzen, hy het ook waardig is geweest. *Hartog Georg van Anhalt* kende aan hem een zeer goed gemoed, het welke de goddeloosheid der Geestelykheid in 't gemeen gantsch niet aanstont, maar veel eer ernstig laakte. Want hy beklaagt, dat hy, of door zyn eyge vernuft, of door andere verleydinge, van de grondelyke kennisse der waarheid afgehouden wierd. (*b*) Zyne brieven, die hy met *Melanchthon, Calvinus*, en andere gewisselt heeft, laaten eene zeer groote bescheidenheid, wysheid, verstand en ootmoedigheid van zig zien, zoo dat men meenen zoude, dat hy volkoomen gewonnen was, by aldien men hem maar met eene waarachtige kragt des Geests by gekoomen was. (*c*)

Jaar MD. tot MDC.

3. Door deeze en diergelyke perzoonen is 'er nu en dan wel eene *Reformatie* des *Pausdoms* op het tapyt gekoomen. Gelyk als dan deeze genoemde *Cardinaalen*, in 't Jaar 1537. neevens sommige andere, eene raadspleeginge, aangaande de verbeeteringe der Kerken, aangesteld, en hier na afgekondigt hebben. (*d*) Maar door dien 'er, gelyk wel ligt te denken is, uit zoo veele beletzelen, vooroordeelen, eigen liefde, eergierigheid, en diergelyke, niets altoos tot de daad zelve gekoomen is, zoo heeft *Luther* die ook schimpig gehandeld, dewyle daar door weinig of niets van eenige grondelyke wegneeminge der openbaare grouwelen verrigt wierd. (*e*) Wat hier na in 't *Aarts-Bisdom van Keulen* dieswegen voorgenoomen wierd, zulks is alreede hier booven gedagt. De Keyzer hadde ook in 't Jaar 1544. op den Ryksdag te *Spiers*, een ieder der Ryksvorsten aanbevoolen, een zeeker ontwerp tot een *Reformatie* op te stellen, het welke dan alzoo op den Ryksdag te *Worms* zoude voorgesteld werden. (*f*) Dog op dit en andere diergelyke toestellen, is al weeder het geringste niet gevolgt, dewyle het den Paus en de Geestelykheid ongeleegen kwam, om door diergelyke veranderingen haare voordeelen te verliezen, dog zy zogten alleen maar die zaake, met het *Concilium*, door diergelyk een voorgeeven, sleepende te houden. Waar over de geleerde *Beatus Rhenanus*, in 't Jaar 1546. aan den Bisschop te *Vienne* schreef: *De Pauzen zyn, helaas! de Reformatie zoo lang teegen geweest. Men verwondert zich over deeze noodschikkelyke scheuringen der Kerken, die nog al daagelyks grooter werden, en die ook teegens den wille der Potentaaten ontstaan zyn, op dat de Geestelykheid dog eens op eenige beeternisse denken mogte, de pragt en hoogmoed afleggen, en wat maatiger leer de leeven.* (*g*)

Verzogte Reformatie in 't Pausdom.

Van Lutherus uytgelagchen.

Rhenani oordeel hier over.

4. Andere onder de *Papisten*, wanneer ze gezien hebben, dat het op deeze wyze niet voort wilde, hebben het op een andere gezogt, om de schaade te heelen, naamelyk, dat zy de strydende partyen, na het vernuft en haar scherpzinnige uitvindingen, op allerhande manieren eenig wilden maaken, gelyk als in 't byzonder van *Georgius Wicelius* bekend is. Men weet dat *Luther* zelfs, en andere *Protestanten*, in 't byzonder *Melanchthon*, zig zeer dikmaals bloot gegeeven hebben, hoe wyt men de teegenpartye toegeeven konde. De eerste schreef nog in 't Jaar 1530. naar *Augsburg*, op den Ryksdag, *by aldien de teegenpartye ook ditmaal niets toe wilde geeven, zoo zoude hier na te vergeefs ooit iets van die zaake te hoopen zyn.* (*h*) *Erasmus* heeft ook, tot zyn dood toe, niet gerust, om die strydigheeden, op allerhande wyzen, by te leggen, *waar by hy ook eene vry groote bescheidenheid, vreedelieventheid en verstand zien liet, maar daar ook veel vernuft en menschelyke weetenschap meede onder liep.* In

Bezogte vereeniging der Papisten en Protestanten.

Aart en bedingingen van de zelve.

Erasmi bemoeijinge daar over.

(*b*) Ap. Joh. Camerar. in vita p. 44. (*c*) Vid. Epistolæ ejus lib. XVI. Coloniæ 1580. & ibi Vita per Anton. Florebellum. Item Epistolica disceptatio inter hunc & Calvin. Neostadii 1608. (*d*) Vid. Sleidanus l. XII. initio & Scriptores Conc. Trident. (*e*) To. VI. Altenb. pag. 1253. (*f*) Seckendorf. Lib. III. p. 521. (*g*) Epist. ad Frid. Nauseam ap. Colomesium Epist. Sing. p. 370. (*h*) To. V. Altenb. p. 238.

Jaar MD. tot MDC.

In 't Jaar 1530. dreef hy die zaak by den Cardinaal *Campegio* zeer ernstig aan, dog ook te vergeefs. (*i*) Gelyk ook by het gevolgde *Neurenbergze verdrag*, daar het van weederzyden omgestooten wierd, en de *Roomsche Geestelykheid*, met bestraffinge van haare ondeugden, en de *Lutheraanen*, met ontdekkinge van haare gebreeken, aanstoot gaf, waar van hier booven in 't *XXII. Hoofdst.* al meerder is gehandelt. De aangewende moeite van de *Protestantze Godgeleerde* zelfs, heeft iemand ordentlyk by een gestelt, daar onder *Martinus Bucerus* de booven rang heeft, neevens *Caspar Hedio*, als ook *Melanchthon*, en anderen, welke in 't Jaar 1534, op des *Koonings van Vrankryks* verzoek, haare meeningen, aangaande *den Vreede der Kerken*, opgestelt, en aan hem toegezonden hebben. (*k*) Onder andere werden ook getelt, het schrift van *Joachimus Camerarius, de dissidio Religionis nostrorum temporum; Wizelii Methodus Concordiæ Ecclesiasticæ*, een geschrift zonder naam, *Consilium, de pace Christianarum Ecclesiarum constituendâ: Matthiæ Bretenbachii, Tractatus de dissidiis Ecclesiæ componendis*, en diergelyke andere schriften meer. (*l*)

Voorneemen van andere hier in.

Gassanders voorslaagen en beroep daar toe.

5. De bekende en geleerde *Georgius Cassander* heeft zig hier in ook zeer bemoeit, die op het bevel van de Keyzers, *Ferdinandus de eerste* en *Maximilianus de tweede*, *eene* consultatie *over de* Augsburgze Confessie, *geschreeven heeft, aangaande de Godsdienst-punten, die tusschen de Catholyken en Protestanten in geschil waaren.* Insgelyks ook, *een oordeel, aangaande de pligt van een godzaalig en gemeene rust lievend man, by deezen Godsdiensts-stryd.* Daar zyn verscheidene beveelen hier over, van den Keyzer *Ferdinandus*, naamentlyk, van 't Jaar 1564, van den 18 Junii en 15. Julii. Dog veele hebben zig daar teegen gestelt, en in 't byzonder, *Joannes Calvinus*, welke in de meeninge, als hadde *Franciscus Balduinus* dat oordeel geschreeven, al vry onbescheyden hem aangetast heeft, dog van hem, onder den naam van *Veranius Modestus Paci-Montanus*, in 't Jaar 1564, te *Keulen* weederlegt is geworden. Hy heeft anders in 't gemeen, by verstandige, dien lof, dat hy van eene ongemeene bescheidenheid en vreedelieventheid is geweest, zyn gantsche leeven met zulke vreedensgedagten doorgebragt heeft, en daar door aan die geene wel tot een voorbeeld mogt voorgestelt werden, welke in twist haaren lust hebben. *Dr. Andreæ* heeft ook zelfs dit oogmerk, teegens den Keyzer *Maximilianus de tweede*, gepreezen. (*m*) Maar wat voor een dank hy met dit zyn voorneemen verdient heeft, zulks is ook niet onbekend: onder de Papisten hebben hem veele tot een Ketter willen maaken, en onder de andere is men met hem ook niet te vreede geweest. Dog beyde de genoemde Keyzers hebben hem zeer hoog geacht, en de laatste zoude hem nog wel verder gebruykt gehad hebben, indien hy niet al te vroeg, naamentlyk in 't 52ste Jaar zynes ouderdoms, in 't Jaar 1566, te *Keulen* gesturven was. (*n*) Na de dood van deezen, is 'er in de zestiende eeuwe, door het onophoudelyk woorden-twisten der Geleerde aan den vreede der Kerken, weynig of niet meer gedagt geworden.

Weederlegginge hier van.

Lof en bescheydenheyd.

Overige toestand des Pausdoms.

6. Wat nu de overige toestand des Pausdoms aangaat, die moet alhier overgeslaagen werden, om dat 'er zoo veele, het toe- en af-neemen van het zelve, naar alle omstandigheeden beschreeven hebben, zoo dat ik de tyd

(*i*) Vid. Seckendorf. Lib. II. p. 196. (*k*) To. v. Operum p. 394. (*l*) Appendix ad Cassandri Judicium p. 51. seqq. Conf. Jo. Laterman. præfatio ad Cassandr. (*m*) Thuanus Lib. XXXV. Hist. p. 713. Conf. ejusdem Lib. XXIIX. p. 541. & Epitaphium ejus ap. Freherum. Jac. Herbrandus in Parent. Andreæ. (*n*) Id. ib. Conf. Freherus Theatr. v. I. pag. 206. & omnino Cassandri opera Paris. 1616. ac Consultatio edita cum annotat. H. Grotii 1642. & per Conringium Helmstadii, itemque Calixti scripta in hanc rem edita, nec non præfatio Latermanni in Cassandri libr. de Officio pii viri 1650.

Jaar MD. tot MDC.

tyd en arbeyd daar over wel tot iets noodigers gebruyken kan. Ik zal dan nog maar iets van de *Jesuiten* in deeze eeuwe opgekoomen gedenken:

Jesuiten orde, haar aanvang.

deeze *orde* is dan in 't Jaar 1540, van *Ignatius Loyola*, een Spanjaard, eerst aangevangen. Deeze was een zoldaat, en in den oorlog zwaar gekwetst geworden, waar door hy naderhand tot de gedachte kwam, om eene afgezonderde maniere van leeven te onderneemen. Waar uyt eyndelyk allengskens deeze *orde* is gesprooten, die van *Paus Paulus de derde*, in 't genoemde Jaar bevestigt, als ook van de volgende *Pauzen* en het *Trentische Concilium*, meer en meer vast gestelt wierd. (*o*)

Aanvechtingen.

Deeze lieden hebben niet alleen van vreemde, maar ook van haare eygene Geloofs-genooten, geweldige teegenspraake geleeden, waar van zoo veele schriften, voor en teegen, tot nu toe, van alle kanten zyn uytgekoomen. (*p*)

En vermeerdering.

Egter zyn ze altyd vermeerdert, en veel meer, aan macht, rykdom, aanzien en diergelyke, zoo zeer toegenoomen, dat ze bekwaam geweest zyn, om de gewichtigste dingen uyt te voeren, en teegens haare belydenisse, zig in de grootste Staats-zaaken gemengt hebben, maar daar niet noodig is, alhier veel van op te haalen.

Andere orde.

Neevens deeze *orde* zyn 'er in de zestiende Eeuwe, ook nog andere opgekoomen: gelyk als 'er in 't begin van die Eeuwe waaren, de *ordo peregrinorum pauperum*, *der Indiaanen orde*, *de orde Mariæ semper virginis*, het gezelschap der Goddelyke liefde, der Paulinen orde, (*q*) en in 't byzonder *de orde der Capucynen*, welke in 't

Capucynen.

Jaar 1525 opgekoomen is. (*r*) Booven deeze zyn 'er nog eenige andere gestigt geworden, doch die zoo zeer niet bekent zyn als de booven genoemde.

Toestand der Grieken in 't Oosten.

7. Dog wy laaten dit alles nu staan, en wenden ons tot de *Griekze Gemeentens*, op dat we haaren toestand, zoo veel als het by myn bestek moogelyk is, bekent moogen maaken. Dezelve vinden we dan by na eeven zoo ellendig, als wy haar in de xv^de^. Eeuwe gelaaten hebben.

Der zelven ellende naar het uytterlyke.

Na het uytterlyke waaren de Christenen, onder de Turken vry zeer gedrukt, om dat de *Sultan*, booven de gewoonelyke schattinge, altoos eene groote Somme gelds van de nieuw verkoorene *Patriarchen* vorderde.

Eergierigheid en grouwel haarer Paapen.

Maar de Griekze Paapen hadden daar zelfs de schuld van, door dien een ieder gaarne *Patriarch* van *Constantinopolen* wilde zyn, en daar altyd de een den ander in 't bieden overtrof, en zocht onder te drukken. Alzoo dat die somme eindelyk, in 't Jaar 1522. op 45. duyzend Ducaaten beliep.

Verkooping van het Patriarchschap.

Ja hier na in 't Jaar 1557. wanneer de Paapen weederom over het *Patriarchschap* twisteden, eischte de *Turksche Keyzer*, booven de gedagte somme, nog 3000. Ducaaten. Daar uyt dan terstond openbaar is, hoe dat by deezen Godsdienst, zoo wel uytterlyk, als innerlyk, ook toen ter tyd zelfs, alles bedurven is geweest, zoo dat ze by zulke grouwelyke dingen naauwelyks nog den blooten naam behouden konden.

Onzeekerheid en benaauwtheid van de Turken.

De Turken hebben ook anders deeze lieden altyd zeer geplaagt, en gedreigt, of haar weg te jaagen, of haare Kerken te verbranden, alleen maar om geld uyt haar te perssen: gelyk als 'er nog in 't Jaar 1536. op het aanhitzen der Turksche Paapen, in de nieuw veroverde plaatzen geschiede. (*s*) Ondertusschen zyn 'er, ontrent het *eynde van de xv*^de^. *Eeuwe*, en verder

(*o*) Vid. Hospinian. Orig. Monach. pag. 294. Laurentius Surius Hist. Comment. Thuanus Lib. XXXVII. Seckendorf. Lib. III. p. 314. 325. 331. Chemnitius, & contra eum Jacob. Poya de orig. Societat. Jesu & plures alii. (*p*) Vid. ex multis Montaltii Literæ provinciales. Conclave Ignatii Hasenmulleri Hist. Jesuit. Alphonsi de Vargas Relatio ad Reges & Principes de Stratagematis & Sophismatis Polit. Jesuit. Lucii Cornelii Monarchia Solipsorum s. Jesuit. Eugenii Philanthropi secta Heroica Beatrix reformatrix, eademque Jesuitiperda & Gallici libri innumeri. (*q*) Vid. Hospinian. l. c. pag. 292. Bzovius Annal. Eccles. Anno MDI. MDIII. MDVI. &c. (*r*) Idem ad Ann. MDXXV. n. 76. Hospinian. p. 297. (*s*) Martinus Crusius in Turco Græcia. Joh. Leunclav. in Annal. Turc. aliique.

Jaar MD. tot MDC. Vryheid in Italien. heen, nog altyd veele na 't *Westen*, en *Italie*, geweeken, alwaar haar ook hier na de Pauzen, ontrent het Jaar 1526. en laater, de vryheid van haaren Godsdienst toegelaaten, en bevestigt hebben. (*t*)

Vervolgingen in 't Oosten. 8. Hier teegen zyn de *Grieken*, in *Turkyen*, by na nooit recht zeeker geweest, zoo dat ze niet dikmaals onvoorziens de vyandschap der Turken hebben moeten beproeven. Onder de beroemde Turkze Keyzer *Amurath* wilde men haar weederom alle haare Kerken ontneemen, gelyk 'er ook twee daar van in der daad tot *Turkze Moskeën* gemaakt wierden, de Patriarch *Jeremias* zelfs wierd met keetens gebonden, en door de Stad omgesleept, en hier op na het Eiland *Rhodus*, ontrent het Jaar 1580. verzonden. Dog het wierd kort daar na weeder taamelyk stil met haar. Alhoewel een eergierige Griek, met naame *Pachomius*, die wel gaarne *Patriarch* was geweest, eenige jaaren hier na vry veel onrust maakte. (*u*) Innerlyke bedorvenheid. Wat hunnen inwendigen toestand aangaat, men kan licht uyt alle deeze omstandigheeden zien, dat die ongemeen ellendig en bedroefd geweest is. Men weet voor zeeker, dat zoo wel in andere tyden, als ook in *deeze zestiende Eeuwe*, de Paapen met het volk, in de grootste onweetenheid en blindheid, en daar door in zoo veel bygeloove, valsche Godsdienst, en schyn-werken, gestooken hebben. Zy hebben zig met zommige schriften der Kerkelyke Oudvaders beholpen, aan den *Bybel* weinig of niet gedagt, ik laate staan, dat ze de kracht en geest daar van zouden genooten hebben. Een Griek, die in 't Jaar 1588. te *Tubingen* kwam, bekende zeer gaarne: *Dat de* Verbod van 't leezen van den Bybel. *Griekſche Bisschoppen en Paapen, aan het volk, het leezen van de Bybel niet toelieten, waar door zy ook van 't Euangelium niets hoorden, nog wisten.* (*x*) Wat nu hier uyt voor een leeven gevolgt is, zulks kan men van zelfs wel verstaan. Alles stak in de grootste bygeloovigheid, dwaasheid en ydelheid, ja zelfs in veelerhande boosheid en natuurlyke verdorvenheid, het welke men in haare schriften, belydenissen en historien, handtastelyk kan zien. Tot een proefje mag dit staan, als de Patriarch *Jeremias*, in zyn antwoords-brief aan de *Wittenbergze Godgeleerde* in 't gemeen, zyne bygeloovige zaaken op deezen grond stelde: Bygeloof en menschen vindinge. *De eenige Heilige Catholyke en Apostolische Kerke onderhoud die plegtigheeden, en andere dingen alzoo, als die van de allerheiligste Vaderen nagelaaten, en door haare* Canones *goed gekeurt zyn. De zeeven* Sacramenten *wil hy in 't byzonder daar meede bewyzen, dewyle* Esaias *zeeven gaaven van den H. Geest noemt, en deeze waaren door de zeeven* Sacramenten *eerst kragtig.* (*y*) Ik zwyge nu van andere proeven meer.

Geestelyke hoogmoed. 9. Niet minder stonden de arme lieden in eene dwaaze inbeeldinge en hoogachtinge van haar zelfs, preezen haare gewaande Kerke, voor de alleroudste en beste, en schreeven, zonder eenig bedenken van zich zelfs: *De heilige Kerke Gods, die by ons is, is de moeder der Kerken, en zy overtreft die, door Gods genaade, in de kennisse, zy roemt op haare zuiverheid in de liefde der Apostolische en Vaderlyke instellingen.* (*z*) Huychelery en zorgeloosheid van de zelve. Zy bedroogen zig zelve, wanneer zy het oordeel Gods, by haare ootmoedigheid, niet wilden erkennen, maar meenden nog al overvloed te hebben, en wilden zig zelve voor heele heilige en vroome lieden roemen. Gelyk als dan de gedagte Patriarch *Jeremias*, aan *Chytræus* schreef: *Alhoewel 'er eene dienstbaarheid over ons geslagte gevallen is, zoo regt het door de Godzaaligheid zig weeder op, en het blyft in de verkondiging der* zaa-

(*t*) Leo Allatius de Eccles. Or. & Occid. perpetuo consensu Lib. III. c. 7. (*u*) Chytræus Saxon. Lib. XXVII. ad Annum 1584. (*x*) Martin. Crusius Annal. Suev. P. III. Lib. XI. pag. 809. 191. (*y*) In Actis & Scriptis Theol. Wittenb p. 56. (*z*) In Actis & Scriptis loc. cit. c. 13. p. 103.

zaaligheid ſtaan. (*a*) Ja de Patriarch te *Alexandrie*, noemde zich zelven *een rechter der weereld.* (*b*) En tot deeze ſchaadelyke dingen mogten de brieven-wiſſelingen met de Duytſche wel veel helpen, of ten minſten die altoos verder bevorderen en verſterken. De zendbrieven, die nog gedrukt voor handen zyn, welke tuſſchen de Griekſche Prieſters en de Wittenbergſche Godgeleerde gewiſſelt zyn, geeven te kennen, hoe zy van weederzyden elkanderen booven maaten vleijen, en in 't aangezigt pryzen. Zy *tituleeren* malkanderen met *allerwysſte*, *heilige Vaders*, *godzaaligſte getrouwe Harders*, enz. Waar door dan waarlyk de gemoederen maar alleen opgeblaazen, en tot hooggevoeligheid van zig zelven opgewekt wierden, nademaal 'er dog, by alle beide die deelen, niets diergelyks waarachtig was. Wy zullen dan nu deeze gedagte gemeenſchap der Grieken met de Lutherſche, na hunne noodigſte omſtandigheeden, alhier eens wat nader gaan bezien.

Jaar MD. tot MDC.

Vleyende en ydele tytelen tegens malkander.

10. Nademaal de Grieken nog altyd, met den Paus, en zyne inzettingen, oneens waaren, zoo wel over het punt van zyn gezag, als over andere leer-ſtukken, en wel inzonderheid, *van 't Avondmaal*, *van de Aflaaten*, *van de Oorbiegte*, enz. zoo is het gebeurt, dat zy met de Lutheraanen in brieven-wiſſelinge en kondſchap geraakt zyn. Want *Melanchthon* zond aan den Patriarch van *Conſtantinopolen*, door een Grieks Diaken van *Conſtantinopolen*, genaamt *Demetrius*, de *Augsburgze Confeſſie*, in de *Griekſche Taale* overgezet, onder den naam van *Paulus Dotſchius*, toe, dewyle deeze uyt Griekenland te Wittenberg gekoomen, en aldaar een half jaar lang geweeſt was. (*c*) Niet lang daar na, in 't Jaar 1575. geraakten de Grieken, en in 't byzonder haaren Patriarch, *Jeremias*, met de Tubingſche Godgeleerde, in brieven-wiſſeling, welke door *Stephanus Gerlachius*, een Reys-prediker van den Keyzerlyken Afgezant te *Conſtantinopolen*, de *Augsburgze Confeſſie*, door *Martinus Crucius* in 't Grieks overgezet, en het *Compendium Theologicum*, van *Doctor Jacobus Heerbrand*, aan den Patriarch zond. Hier op antwoordde deeze, en daar wierden verſcheidene brieven over en weeder gewiſſeld, waar by de eene partye aan de andere altyd haar gevoelen wilde aangenaam maaken, en tot zig trekken. (*d*) Maar verſtandige oordeelden daar van, *dat het de moeite niet waardig was*, *alleen*, *dat de Grieken eindelyk daar door bevonden*, *wat de Lutheraanen leerden.* (*e*) Item: *Dat deeze daar ſlegt voordeel van getrokken hadden.* (*f*) Ten laatſten heeft de Patriarch daar niet meer meede willen te doen hebben, maar zig in 't Jaar 1581. verklaart, dat hy het met de Lutheraanen in deeze punten niet eens was: (1) *Van het uytgaan van den H. Geeſt.* (2) *Van de vrye wille.* (3) *Van de regtveerdigmaakinge.* (4) *Van het getal der Sacramenten.* (5) *Van de aanroepinge der Heilige.* (6) *Van de verdienſten van 't Munnikke-leeven.* (*g*) Hy zoude zig ook zeer daar over verwondert hebben, dat de Lutheraanen zoo gaarne over den Godsdienſt pleegen te ſtryden en te *diſputeeren.* (*h*)

Stryd der Grieken met de Paus.

Brieven-wiſſeling met de Lutherſchen.

Slegt gevolg daar van.

Diſputeerzugt van de Grieken gekent.

11. De Tubingſche Godgeleerde hebben hier na deeze *Acta* uytgegeeven, teegen welke een *Pools Jeſuit*, genaamd *Staniſlaus Socolovius*, ge-

Ccccc 2

(*a*) Ap. Chytræum de Statu Eccleſiarum in Græcia, Aſia &c. (Wittenberg. 1580.) p. 73. & ex eo Jeniſius Annal. Annæb. Par. 11. p. 40. (*b*) Ap. Chytræum l. c. p. 82. (*c*) Vid. ejus Ep. ad Patriarch. ap. Hottinger. c. XVI. Hiſt. Eccl. Sect. 2. p. 51. & alia ad Bordingum ap. Kortholt. Hiſtor. Eccl. p 313. & conf. Danhauerus in ſtylo vindice p. 2. (*d*) Vid. Acta & Scripta Theolog. Wittenb. & Patriarch. CPtani D. Hieremiæ ab anno 1576. ad 1581. de A. C. miſſis Tubingæ 1584. ubi habentur (1) Præfatio Theologorum. (2) Epiſtolæ 2. de A. C. ad Patriarcham. (3) A. Confeſſio Gr. Lat. (4) Primum Patriarchæ reſponſum. (5) Reſp. Theol. Wirtenb. (6) Patriarchæ ſecundum Reſp. (7) Reſp. huic oppoſita. (8) Tertium Patr. reſp. (9) Reſp. huic oppoſita. (10) Epiſtolæ aliquot. (*e*) Hiſt. Eccl. Goth. l. 11. c. 5. ſect. 2. 8. 22. (*f*) Kortholt. l. c. p. 833. (*g*) Ap. Cruſium Annal. Suev. l. c. p. 775. (*h*) Ap. Kortholt. l. c. Conf. Joh. Lætus Hiſtor. Univer. p. 463.

Jaar MDC. tot MDC.

geschreeven, en deeze handelingen al vry wel doorgestreeken heeft, dog van de Lutheraanen in de voorreede over de gedagte *Acten*, weeder beantwoord is. (*i*) Verders heeft men hier bevonden; wat de Grieken nu nog voor meeningen, ontrent den Godsdienst, mogten hebben, en die Godgeleerde zeggen, *dat zy buiten de reedsgedagte punten, wel meest met de* Augsburgze Confessie *overeengestemt hebben, alleen dat zy hier en daar haare oude bygeloovigheid meede wat ondergemengt hadden, en niet wilden laten vaaren.* Ten minsten mogt 'er in het mond- en waan-geloove wel eene taamelyke overeenkoominge zyn, gelyk ook met de Papisten, welke zig niet minder over de *Harmonie*, of overeenstemminge, met die geroemt, en met andere diesweegen gestreeden hebben. (*k*) Ontrent het einde der *zestiende Eeuwe*, zoude ook de Patriarch van *Alexandrie*, *Meletius*, met de Euangelische te *Vilna* of *Wildau*, in *Littauwen*, eene brieven-wisselinge begonnen hebben, maar ook al zonder eenige byzondere uytwerkinge, gelyk als het 'er in zulk een bedryf in 't gemeen pleegt toe te gaan, waar in op bloote meeningen, en *Sectische* gronden, met achterstellinge van het leevendige weezen in *Christus* gezien word. (*l*) In *Sweeden* heeft den Kooning *Johannes de derde*, insgelyks de wil gehad, om een gezantschap na *Constantinopolen* te zenden, om de plegtigheeden der *Griekscbe* en *Sweedsche Kerken*, met elkander te vergelyken. Maar door dien 'er in de leere zelfs geene vereeniginge te verhoopen was, zoo is het desgelyks onderweege gebleeven. (*m*)

Eenstemming der Grieken met anderen.

Brieven-wisseling na Poolen.

In Sweeden.

Toestand der Godsdienst in Moscovien.

12. Door dien nu de *Moscoviters* de *Griekze* Godsdienst ook beleeden, zoo zal ik een weinig van haar hier byvoegen. De Schryvers verzeekeren in 't algemeen, dat zy in zeer veele en de gewigtigste punten, met de zoo genaamde *Euangelische*, zouden overeen stemmen. (*n*) Maar in de andere zouden ze het met de *Grieken* houden, waar van tot nu toe overvloedig bericht, zelfs ook in de *Duytsche taale*, te vinden is. (*o*) Van haare Kerkelyke gewoontens is in 't byzonder aan te merken, wat een zeeker geleerd en verstandig man, in de voorgaande Eeuwe, van haar schryft, naamelyk: „Dat zy de schriften der Euangelisten en Apo-„stelen maar slegt heen in hunne Kerken gewoon zyn te leezen, en als „dan eenige Homilien van zommige Oudvaders. Hier teegen gedoog-„den ze geene zulke Predikers met lange rokken, die het volk op zee-„kere tyden te zaamen lieten koomen, en die uyt enkele eergierigheid, „heel scherpzinnig, van Goddelyke zaaken, gewoon zyn op te snyen, „maar zy hielden het voor best, dat de eenvoudige herten, veel meer, „door eene eenvoudige leere, als door diepzinnige uytleggingen, tot „Heiligheid en Godzaaligheid gebragt wierden. Zy hadden ook lieden „van tweederleye aart onder haar, die wel beyde de weereldlyke lusten ver-„zaakt, en haar op de beschouwelykheid van heemelsche dingen begee-„ven hadden, dog waar onder de eene aart wat vryer leefde, en de an-„dere zig in de afgeleegendste plaatzen begaaven, en een byzondere „heyligheid van zig lieten zien. (*p*)

De Kerkegebruiken van de zelve.

Haare Predikers.

13. De

(*i*) Conf. & Spondanus Annal. Eccl. contin. p. 86. (*k*) Vid. David Chytræus l. c. & in Responf. ad Criminationes Ant. Possevini. Leo Allatius de Eccl. Occid. & Orient. perpetuo consensu l. 111, Colon. 1648. & contra eum Quenstedius aliique, speciatim Kromayerus Scrutin. Relig. p. 263. seqq. Geilfusius Orat. de Statu Eccles. in orbe p. 6. seqq. Joh. Henr. Ursinus vom unterscheid der Relig. p. 51. seqq. Eduardus Brerewood Scrutin. Relig. c. 6. Gerlachius in Itinerario passim & Acta Tubingensia. G. Thelavius Annot. ad Chr. Angeli Statum & ritus Eccl. Gr. Hornbekius summa Controv. l. XI. toto. Elias Veil aliique recentiores. (*l*) Hist. Eccl. Gotth. l. c. (*m*) Bazius in Invent. & ex eo Benzelius Historia Ecclesiastica p. 370. (*n*) Regenvolsc. Hist. Eccl. Slavon. l. IV. p. 459. seqq. (*o*) Vid. Hornbekius summa Controv. l. XI. p. 953. seqq. Chytræus de Statu Eccl. Gr. Alexand. Gragninus de Relig. Moscov. Joh. Latitius in Theol. Moscov. Joh. Faber de Russor. Mosc. & Tartaror. Relig. Sacrificiis nup. & fun. & plures, novissime Joh. G. Pritius im Moscow. Kirchenstaat. (*p*) Paulus Jovius de legatione Moscov. p. 493. Novi in Hist. Orbis Scriptoribus.

Jaar MD tot MDC.

Trouw en ernst van een Patriarch.

13. De Baron, *Sigismund van Herberstein*, gedenkt van een Muscovitische Patriarch, met naame *Bartholomæus*, ten tyde van den Keyzer *Maximilianus de tweede*, dat hy, in 't bestraffen van den Groot Vorst eene byzondere kloekmoedigheid betoont heeft. Want als deeze iets strafbaars begaan hadde, was hy by hem gegaan, hadde hem dat verweeten, en te gelyk zyn ampt needergeleyd. Maar de Vorst hadde hem laaten in yzers smeeden, en in ballingschap gezonden: dog hy was eindelyk weeder los geraakt, en in een klooster gebleeven. Zyn navolger was een sterk vet man geweest, en hy hadde daarom, op dat men hem ook daar voor aanzag, als of hy vaste en bad, zyn aangezigt met zwaavel berookt, zoo dat hy heel bleek en ellendig voor de menschen daar uyt gezien hadde. (*q*)

Ellendige Godsdienst.

Het is gewis, en uyt zeer veele beschryvingen te zien, dat deeze lieden zoo wel als de andere Grieken, in de ellendigste onweetenheid, waangeloove, en dwaasheid steeken, ja, dewyle zy zoo veel Barbaarisch aan zig gehad hebben, nog al ellendiger in haare leere, en grof en beestig in haar leeven, altyd geweest zyn.

Bezogte bekeering door de Papisten.

De Papisten hebben haar ook in de XVI. Eeuwe aangeweest, en op haare wyze willen bekeeren; gelyk als dan de Paus, *Gregorius de dertiende*, ontrent het eynde van de zelve Eeuwe een eyge Gezant, den Jesuit *Antonius Possevinus*, aan den Groot Vorst *Johannes Basilius*, heeft gezonden, die zich ook een wyl tyds gehouden heeft, als of hy zich aan den Paus wilde onderwerpen, maar wel haast opentlyk heeft doen zien, dat de vreugde der Papisten te vergeefs was, als welke van die zaak al te zeer geroemt hadden, dat de Russen, inzonderheyd onder het Poolze gebied, in 't Jaar 1595, eene *unie* met haar gemaakt hadden. (*r*)

Secten der Grieken.

14. Uyt de scheuringen, in de voorige eeuwen ontstaan, zyn de *Secten* onder de Grieken ook in deeze beyde laatste eeuwen nog altyd in weezen gebleeven, daar onder de bekendste waaren, de *Cophtiten*, *Abyssinen*, *Melchiten of Syriers*, *Maroniten*, *Nestoriaanen of Chaldeen*, *Armeniers en Georgiaanen*. Van deeze alle zyn de oude en nieuwe reys-beschryvingen, Chronyken, en andere Historien vol.

Vyandschap teegens elkander.

Hoe heftig nu deeze *Secten* elkanderen vyandig geweest zyn, heeft men ook al lang gemerkt, als een ellendig getuygenis van haaren erbarmelyken geloofs-grond; tot een voorbeeld: Men verzeekert, *dat 'er tusschen de Armeniers, en andere Grieken, zulk eene dood-vyandschap is, dat ze met malkanderen, nog eeten, nog drinken moogen.* (*s*)

De Gregoriaanen teegens de Armeniers.

De *Gregoriaanen* zouden de doolende, teegen de *Armeniers*, de volgende instellinge voorgeschreeven hebben: *Wanneer iemand onder u al een doorn in de voet hadde, en hy ging voor by eene Armenische Kerke, zoo mag hy aldaar niet bukken, om den doorn daar uyt te trekken, op dat het niet schyne, als boog hy zig voor de Armeenische Kerke, dewyle deeze, met reede van alle veragt moet zyn.* (*t*) Zoo dat alzoo deeze arme lieden haar oude waan der eyge *sectische* hoogachtinge en verwerpinge van alle andere zoo veele hondert jaaren lang behouden, en by de allerscherpste verneederingen, onder haare vyanden, ook nog niet afgelegt hebben. Waar uyt men met droefheid zien kan, hoe de Satan geduurig de valsche Christenen, met vergeefsche inbeeldinge van een schynen mond-geloove verblind, en daar door eene by na eeuwige vyandschap onder het menschelyke geslachte, op den gantschen Aardboodem, verwekt heeft. In 't overige zouden deeze genoemde *Secten* wel meest met

Cccc c 3 de

(*q*) Beschreibung der Moscowiter p. 33. (Frankf. 1579.) (*r*) Vid. Possevinus de Rebus Moscoviticis. Baronius Append. Tomi VI. & VII. Ann. Eccl. Thuanus l. LXXIII. To. III. p. 66. seqq. Regenvolscius l. IV. p. 465. Horatius Tursellinus l. X. Epist. Hist. p. 319. (*s*) Varenius ap. Hottinger. Hist. Eccl. c. XVI. sect. 2. p. 41. & Hist. Orient. l. II. p. 234. (*t*) Thomas à Jesu ap. eund. & Hornbek. l. c. p. 971.

Jaar MD. tot MDC.

de algemeene Griekſche Godsdienſt over een ſtemmen, ſchoon zy, ontrent eenige nieuwe gevoelens, plechtigheeden, Kerkelyke regeeringen, en diergelyke, met den ander het niet volkoomen eens zyn: maar de *Maroniten* hebben zich, ouder Paus *Clemens de achtſte*, aan de Roomſche Kerke onderworpen. (*u*)

Bekeering der Heydenen of zy van Proteſtanten geſchied is.

15. Wanneer wy ons tot de overige volkeren des weerelds wenden, en zien, of, en wie, by haar indeeze eeuwe, de Chriſtelyke Godsdienſt heeft bekent, of hoe die is geſteld geweeſt, zoo zal ons de toeſtand daar van niet een hair beeter of aangenaamer voor oogen koomen, als wy haar tot nu toe in *Europa* gezien hebben. De ſtaat der zoo genaamde *Chriſtenen* in *Europa* zal iemand wel een ſlechte hoop geeven, dat het by andere, door deeze bekeert genaamde volkeren, beeter geſtaan heeft, als onder de gewaande bekeerde zelfs. De *Proteſtanten* trokken haar deeze ook niet aan, dewyle zy haar, byzonder in de zeſtiende eeuwe, nooit heel zeer daar meede bekommert of moede gemaakt hebben, om haare leere onder vreemde volkeren voort te planten, die, behalven dat, door een verkeert Euangelium zoo wel als geene, maar zorgeloozer, roekeloozer, en lichtvaardiger mochten geworden zyn. Men heeft ook, voor de *Heydenen*, die 'er nog dichte by overgebleeven waaren, weynig of niet gezorgt, ik zwyge dat 'er eenige verre reyzen diesweegen aangeſtelt wierden. De *Neederlanders*, wanneer zy, ontrent het eynde der zeſtiende eeuwe, en verder heen, haare ſcheepsvaarten aanſtelden, dachten daar by aan niets minder, als aan de aanwinninge der arme *Barbaaren* en *Heydenen*, in *Indiën*, en elders. In *Lyſland*, *Koerland*, *Fin-* en *Lapland* zyn tot nu toe noch blinde en afgoodiſche *Heydenen* over gelaaten, van welke de ſchrikkelykſte tooveryen, afgoodendienſt, en onmenſchelykſte daaden, geleezen werden. (*x*)

Overige Heydenen onder de Lutheraanen.

Vlyt van eenige perzoonen.

16. Doch van deeze vlyt, om de uytlandſche natien op te wekken, is in 't byzonder de gedachte Keyzerlyke Gezant, *Johan Ungnad*, Baron van Sonnek, zeer beroemt geweeſt, als welke, by zyn Gezantſchap den Bybel, en eenige andere Godgeleerde boeken in de *Turkſche*, *Croatiſche*, en andere taalen, liet overzetten, daar hy voornaamentlyk een Prediker, genaamt *Primus Truberus*, toe gebruykt heeft. (*y*) De *Catholyken* hier teegen zyn hier in te vlytiger geweeſt, alhoewel meeſt uyt een onzuyveren en valſchen yver. De *Jeſuiten* hebben, inzonderheyd in de zeſtiende eeuwe, veel geroemt, hoe veele *Collegia*, Kerken, en diergelyke, zy in *Ooſt-Indië* hadden. Tot een voorbeeld, zy hebben in het Landſchap van *Goa* 15 *Collegia*, en daar in 280 *Jeſuiten* getelt, in *Malabar* 14, en 150 *Jeſuiten*, enz. (*z*) In *China* is den arbeyd van den beroemden *Franciſcus Xaverius* byzonder hoog geroemt, welke wel niet heel daar in gekoomen is, om dat hy, op de reys, in 't Jaar 1552, is geſturven, doch door zyn voorbeeld ook andere daar toe opgewekt heeft. Want door dien de *Portugeezen* aldaar ſterken handel dreeven, hebben zig de *Jeſuiten* voor eerſt in de ſtad *Amaco* ter needer gezet, hier na zyn ze, ontrent het Jaar 1582, dieper het land ingetrokken. Voornaamentlyk heeft een Pater onder haar *Matthæus Riccius* genaamt, zich tot den *Chineeſchen Keyzer* zelfs begeeven, hem met allerhande konſtige uurwerken, en diergelyke vermaakt, en allerhande vryheeden daar door verkreegen, waar op hy eerſt in 't Jaar 1610 geſturven is. (*a*)

Van Catholyken.

Jeſuiten.

In China.

17.

(*u*) Vid. Brerewood. c. IX. X. ſeqq. Kromayer. l. c. Aubert. Miræus de ſtatu Relig. Lib. II. à cap. I. ad X. aliique. (*x*) Vid. Olaus Magnus Lib. XIIX. Hiſt. c. 45. Peucerus de Divinat. Wierus de Præſtig. Brodinus aliique. (*y*) Schardius To. IV. Rer. Germ. p. 44. Thuanus Lib. XXXIIX. Hiſt. p. 351. Melch. Adami Vit. Theol. p. 574. (*z*) Miræus l. c. L. II. c. 21. p. 166. (*a*) Id. c. 27. p. 171. Hiſt. Relatio de ortu & progr. fidei in China. Nic. Trigautius de Rel. Chriſt. in Sinam introd. L. II. c. 1. ſeq. Add. omnino Spondanus Annal. Contin. p. 56. Heideggerus Hiſt. Pap. Per. VII. n. 243. p. 376.

17. In *Japan* zouden, teegen het eynde der XVI[de] Eeuwe, eenige Kooningen of Vorsten, door de *Jesuiten*, tot het Christendom zyn gebragt geworden, die ook, in 't Jaar 1582, haare Afgezanten tot den Paus, *Gregorius de XIII.* naar *Rome* gezonden, en haar op het Godsdienstigste betuygt hebben. (*b*) Eenige voegen daar by, dat daar drie jonge Princen by geweest zyn, die aan den Paus haare eerbied wilden bewyzen. (*c*) Men weet, hoe veel ydelen roem by zulke dingen, toen ter tyd daar meede ondergeloopen is, zoo dat ten minsten, op deeze verhaalinge een slechte grond gebouwt kan werden, met te gelooven, dat deeze arme lieden hier door Christus waarlyk hadden leeren kennen. In Africa is van de *Abyssinen* nu reeds al gedacht geworden, dat zy de Griekfche Godsdienst toegedaan geweest zyn. Men maakt nochmaals van deeze lieden een grooten roem, naamelyk, hoe dat zy, onder Paus *Clemens de zeevende*, een Gezantschap aan deezen, in 't Jaar 1533, gezonden hebben, het welke ook zeer begeerig aangenoomen, en niets verders weegens de ketterye onderzogt geworden is. De Gezant was *Franciscus Alvarez*, een Paaps Priester, by het Portugeeze Gezantschap, welke waarlyk den Paus, met zulk een boodschap, de ooren maar wat kittelde. De *Abyssinen* zyn wel den Paus hier na niet eeven zoo zeer teegen geweest, dog zy hebben zig nooit aan hem t'eenemaal onderworpen, ja de laatste Kooning, in de zelve eeuwe, heeft de Papisten aldaar wel uytdrukkelyk met den dood gedreygt, by aldien zy de Roomsche Godsdienst verder mochten koomen uyt te breyden. (*d*) Anders schryft men van een Africaans Prins, die, in 't Jaar 1593, van de Spanjaarts gevangen, en met de zyne daar na gedoopt is, den welken ook een Godgeleerde voor niet onzaalig kent, schoon hy Papist geworden was. (*e*)

Jaar MD. tot MDC.

In Japan.

18. De nieuwe aangevangene scheepsvaarten in West-Indie of America, behooren tot de voorgaande Eeuwe, en konnen in de Kerkelyke Historie zoo verre niet gezet werden, als voor zoo veel zy, eene voortplantinge des Christendoms, zullen beduyden. Aan wien de daar by gebruikte oogmerken der Spanjaarts, die onmenschelyke vervloekte boosheid, grouwelykheid, pynigen en moorden, van zoo veele millioenen van menschen, haare geldgierigheid, tyrannye, dieveryen en bedriegeryen, uyt de veelvuldige beschryvingen genoegzaam bekent zyn, die zal wel daar by geen goed begrip van eenige bekeeringe deezer arme lieden konnen krygen. Byzonder daar men zoo zeer veele voorbeelden vind, dat de wilde Indiaanen zelfs, zulken ondeugd van haare vyanden zwaarlyk bestraft, en haar daar over beschaamt gemaakt, ook daar door aangeweezen hebben, hoe dat de Indiaanen, niet zoo zeer van de Spanjaarts, maar deeze veel meer van die noodig hadden te leeren. Alhoewel de Jesuiten, en andere Pausselyke Paapen, ook hier ontrent, van 't ydel roemen geen eynde weeten, wat voor bekeeringen der Heidenen, wonderwerken en diergelyke, daar by al voorgegaan zyn. De valsche Kerke heeft zich waarlyk altyd maar alleen met ydele roem en fabelen moeten oppronken, door dien haare hoofden wel geweeten hebben, dat het rechte weezen der leere Christi van haar nooit gekent nog aangenoomen is geweest. Van waar zy dan bloot alleen op haare Kerke, rechtzinnigheid, outheid, inzettingen, en diergelyke zaaken, hoogmoedig zig booven andere verheffen, en die geene, welke zy voor Heydenen of Ketters gehouden hebben, met de grootste toestel, gebaar en pronkerye, altyd bekeeren willen.

In America.

(*b*) Hor. Tursellinus l. c. Miræus l. c. c. 29. Spondanus l. c. p. 61. 62. aliique. (*c*) Tursellinus l. c. (*d*) Spondanus p. 41. 59. Jobus Ludolfus L. III. Hist. Æthiop. c. 9. Heideggerus Hist. Pap. Per. VII. p. 368. Alvarez ipse &c. (*e*) Osiand. Hist. Eccl. p. 101. 102.

Jaar MD. tot MDC.

willen. Dog ik moet alhier afbreeken, om dat ik de paalen der Historie reeds al overtreede: maar ik zal noch een weinig, van den toestand der Jooden, in de voorige eeuwe, hier by voegen.

Van der Jooden toestant. Luthers goed oordeel. Raad tot wysheid, zachtmoedigheid en waarheid teegens haar.

19. Ik maake my hier indagtig de aanmerkelyke uytspraake, die *Luther*, te zyner tyd, aangaande deeze lieden, gedaan heeft, wanneer hy al in 't Jaar 1523. aldus schreef: *Ik hoope, wanneer men met de* Jooden *vriendelyk handelde, en uyt de Heilige Schrift, haar zuiver onderwees, dat 'er veele van haar wel regte* Christenen *zouden werden, en weeder tot haare Voorvaders, der* Propheeten *en* Patriarchen, *geloove treeden, daar ze nu van afgeschrikt werden, wanneer men haare zaaken verwerpt, en die niets acht, en maar alleen met hoogmoed en veragtinge teegens haar handelt. By aldien de Apostelen, die ook* Jooden *waaren, alzoo met ons* Heidenen *gehandelt hadden, als wy* Heidenen *nu met de* Jooden *doen, daar was niemand een* Christen *onder de* Heidenen *geworden. Hebben ze dan met ons* Heidenen *zoo broederlyk gehandelt, zoo behoorden wy weederom broederlyk met de* Jooden *te handelen, of wy 'er nog eenige bekeeren mochten, want wy zyn ook zelfs nog niet alle daar by, ik zwyge daar over, gekoomen. En wanneer wy ons al hoog willen roemen, zoo zyn wy doch* Heidenen, *en de* Jooden, *van het geslagte* Christi, *wy zyn swaagers en vreemdelingen, zy zyn bloedvrienden, oomen en broeders onzes Heeren.* (f) En op een andere plaats: *Mijne beede en raad zoude zyn, dat men opregt met haar omging, en uyt de Schrift haar onderregtte, zoo doende mogten eenige van haar naader koomen. Maar nu wy haar met geweld dryven, en met loogen-tydingen omgaan, haar de schuld geeven, dat zy Christen bloed moeten hebben, op dat zy niet stinken, en ik weet niet, wat van dat narren-werk al meer is, zoo dat men haar als voor honden houd, wat zullen wy dan dog goeds aan haar konnen maaken?* Item, *Dat men haar verbied, onder ons te arbeyden, te verkeeren, en andere menschelyke gemeenschap te hebben, waar meede men haar tot woeker dryft, hoe konnen zy dat gebeeteren? Wil men haar helpen, zoo moet men, niet des Paus, maar der Christelyke liefde inzettingen aan haar oeffenen, en haar vriendelyk aanneemen, meede laaten handelen en arbeiden, op dat ze oorzaak en ruimte moogen gewinnen, om by en ontrent ons te zyn, en om onze Christelyke leere en leeven te konnen hooren en zien, schoon daar eenige al halstarrig zyn, wat is daar aan geleegen? wy zyn dog ook alle geene goede Christenen.* (g)

Ergernissen der Christenen.

20. Uyt deeze woorden ziet men niet alleen de oorzaaken, waarom men met de Jooden wysselyk en meedelydend behoorde te handelen, in 't byzonder volgens de raad, die *Luther* zelfs, aan de zyne, in dit geval, gegeeven heeft: maar het is ook zeer aanmerkens waardig, dat hy geklaagt heeft, hoe de Jooden, van de valsche Christenen, met spot, lasteringe, geveinstheid, loogens, hoogmoedigheid, en verachtinge, wel meest geërgert en te rugge gestooten werden, het welke, gelyk het in alle tyden geschied is, alzoo ook, in deeze Eeuwe, daar wy den toestand der Christenen, eeven zoo slim als te vooren bevonden hebben. Een Keurvorstelyke Raad in *Saxen*, verhaalde, in 't Jaar 1523. dat een Jood teegen een zeeker man gezegt hadde: *De Christene Potentaaten zouden dog wel voor haar zien, en naauwer op haare Paapen letten, op dat zy niet, door haar schuld, haare Regeeringe kwaamen te verliezen, gelyk als de Jooden de haare, door de schuld van hunne Priesters, wel eer verlooren hadden.* (h) En deeze menschen hebben ook waarlyk heel naauw acht geslaagen op de maniere van het leeven der Christenen, haar doen en laaten, en in 't byzonder van haare gewaande Leeraars, en ze hebben zig, door haar

En haare Geestelykheid.

(f) To. II. Altenburg p. 314. (g) Ibidem p. 324. (h) Apud Seckend. lib. I. p. 260.

haar ergerlyk weezen, in haare ellende altyd vaster gezet en meer verhard. Jaar MD. tot MDC.

21. Daar toe heeft het slechte onthaal veel geholpen, waar meede men haar in 't gemeen gehandeld, en waar teegen *Luther*, in de bygebragte woorden, geyvert heeft. Echter is het te verwonderen, hoe hy naderhand deezen zeer heylzaamen raad, zelfs verandert, en herroepen heeft, om dat hy in de laatste jaaren, in het bekende boek, van de Jooden, en haare loogens, dit als eene scherpe barmhertigheid, geraaden heeft in 't werk te stellen: *Voor eerst, zoude men haare* Synagogen *verbranden, met de grond gelyk maaken, en geen eene steen daar van overlaaten.* (2) *Ook zoude men haare huyzen afbreeken en verwoesten, en haar maar in een stal dryven, gelyk als de handkykers en heydinnen.* (3) *Alle haare gebeede-boeken, en* Thalmudisten *moest men wegneemen.* (4) *Haare* Rabbynen, *op lyf en leevens straffe, verbieden te leeren.* (5) *Haar alle vryheid, handel en wandel, t'eenemaal afneemen.* (6) *De woeker verbieden, en alle haar vermoogen, kleinodien, en anders, beneemen*, enz. (*i*) Diergelyke voorslaagen zyn 'er ook waarelyk, t'zeedert dien tyd, meer als al te veel, aan de Jooden in 't werk gesteld geworden. Gelyk als dan de Keurvorst, *Johan Frederik*, zelfs, in 't Jaar 1541, haar alle uyt zyn Land gebannen, en aan de dit gebod niet nakoomende, haar lyf en leeven verbeurt gemaakt heeft, het geene andere Regenten daar na ook gedaan hebben. (*k*) Hoe het haar onder de Papisten, in deeze Eeuwe, vergaan is, zulks geeven haare Historien genoeg te kennen. In 't begin van die eeuwe, heeft men haar, in *Portugal*, alle met geweld gedoopt, en daar door tot het Christendom willen dwingen. En als deeze arme menschen daar na in 't heymelyk, aan haare oude Joodsche gewoontens bleeven hangen, zoo hitsten eenige Munnikken en Paapen, het volk teegens haar op, zoo dat 'er wel 600 van haar, op eenmaal ter needergehouwen, en op een plaats te zaamen verbrand wierden. Het oproer hadde eenige daagen lang geduurt, in het welke men 1930. verslaagene Jooden geteld heeft. Waar van de Kooning de stooke-branden daar na ernstig gestraft heeft. (*l*)

Haar slegt onthaal.

Luthers woorden.

Scherpe oordeelen over haar.

Grouwelykheid teegens haar onder de Papisten.

22. Te *Halle*, in *Saxen*, wierd een gedoopte Jood, met naame *Peperkooren*, in 't Jaar 1514. beschuldigt, als hadde hy het Sacrament gelastert, (daar hy, buiten alle twyffel, teegen de grouwelyke afgooderye, maar iets mag gesprooken hebben) waar over hy met gloeyende tangen verscheurt, en leevendig verbrand is geworden. (*m*) Noch te vooren, in 't Jaar 1510. hebben de Paapen, in de *Mark-Brandenburg*, ook zulk een *proces* met zommige Jooden aangevangen, om dat deeze, een *gezeegende Hostie* gestooken, en daar neevens gelastert hadden, waar op uyt de *Hostie* bloed gesprongen was. Op deeze, zonder twyffel verdigte, en tot verheffinge der afgooderye, uitgestrooide beschuldiginge, zyn 38. Jooden op eenmaal leevendig verbrand geworden. (*n*) De losheid van deeze beschuldigingen, en des voorgegeevene wonders, ziet men ook daar uyt, door dien de omstandigheeden desselfs zoo uyttermaate verscheiden verhaald werden, daar zommige nog al meer wonder uyt maaken, zeggende: *dat de* hostie, *op geen steek nog houw, in twee stukken geraakt is, dat de* Jooden *die hadden willen doorslikken, maar niet gekond, dat zy, booven op het waater gezwommen, en in het vuur niet*

Onmenschelyke straffen weegens bygeloovigheid.

(*i*) To. IIX. Altenb. p. 259. (*k*) Schmid Zwick. Chron. P. II. pag. 320. Meltzer Schneeb. Chron. p. 526. (*l*) Baselius supplem. Joh. Naucleri Jo. Funccius Chronol. p. 166. (*m*) Funccius l. c. Amersbach Magdeburg. Chron. p. 120. (*n*) Henr. Heshusius bericht von einem getaufften Juden p. 42. Spondanus Annal. contin. p. 42. Gilb. Genebrardus Chronograph. lib. IV. pag. 434.

Jaar MD. tot MDC.

niet verbrand hadde konnen werden, en de Jood en *in 't gezigt was gesprongen.* (o)

Ander voorbeeld daar van.

23. Diergelyken boozen handel is ook op veele andere plaatzen, op zulke valsche gronden, gepleegt geworden, daar de Paapen gemeenelyk deeze menschen meede by gekoomen zyn, wanneer ze haar, over eenige godslasteringe teegens haare afgooden, beschuldigt hebben. Te *Rostok* zoude ook een Jood iets diergelyks met eene *hostie* gedaan hebben, waar over dan 25 Jooden leevendig verbrand wierden, en een Priester van haar, met gloeijende tangen van een gescheurt, *(p)* andere voorbeelden meer ga ik nu voorby. Uyt dit geval is ook, van de voorige blinde tyden, deeze booze gewoonte, onder de *Protestanten* nog over gebleeven, dat men de gebreeken der Jooden veel scherper gestraft heeft, als van andere.

Onchristelyke lyfstraffen.

Men pleeg die geene, welke, als boosdoenders, zich niet voor Christenen bekennen wilden, by de voeten aan de galge te hangen, en op beide de zyden, twee honden, welke haar op het grouwelykste verscheuren, en tot in den dood toe kwellen moesten, waar van men een voorbeeld, in het leeven van *Dr. Jacobus Andreæ* leest. (q) En alzoo zyn deeze ellendige menschen, zelfs ook in deeze tyden, gelyk als in de voorige, van die geene, welke zig Christi, en zyner liefde, geroemt hebben, gehandelt geworden: voor af gestelt zynde], dat ook veele de ordentelyke straffen wel verdient hadden.

(p) Lindebergius L. III. Chron. Rostoch. c. 14. p. 102. seqq. (q) Jo. Val. Andreæ in Vita Jac. Andreæ p. 105. & 234. seqq. Item Melch. Adami in Vitis Theol. & ex eo Freher. Theat. v. 1. p. 277.

Eynde der zestiende Eeuwe.

NAADERE VERKLAARINGEN

OVER DE

HISTORIEN

DER

KERKEN EN KETTEREN,

BEHELZENDE

Veelerhande noodige Stukken, Oirkonden, Tractaaten, Getuygenissen, Acten en Geschiedenissen, noopende veele Twisten ter zaake van den Godsdienst.

Naadere Verklaaringen
OVER DE
HISTORIEN
DER
KERKEN EN KETTEREN.

BEHELZENDE

Veelerhande noodige Stukken, Oirkonden, Tractaaten, Getuygenissen, Acten en Geschiedenissen, noopende veele Twisten ter zaake van den Godsdienst.

---

§. 1.

Historica relatio de Johanne Friderico Electore, Mauritio & Augusto, Ducibus Saxoniæ, Luthero & Philippo.

Dat is:

Een oud en gedenkwaardig Historisch Verhaal, der Handelingen, welke in de Landen van Saxen, ter zaake van den Godsdienst, zijn voorgevallen; zoo onder den Keurvorst, Johan Frederik, als de Hartogen, Maurits en Augustus: gelyk meede, van Martyn Luther, en Philips Melanchthon.

MEn vint, *in het tweede deel deezer Historie*, ontrent de *Historie* van het zoo-genaamde *Interim*, van de *Crypto-Calvinisten*, (Heimelyke Calvinisten) en andere zaaken, een zeeker naaukeurig Geschrift, dat, tot noch toe, door de druk-pers, niet is gemeen gemaakt geweest, het geene aldaar, by onderscheide geleegentheeden, heel dikmaals word aangetrokken, onder den Tytel van *Relatio Historica de Johanne Friderico, & Mauritio &c.* of ook, *Ratzenbergers Relatio MSta*. Of nu eigentlijk de gemelte *Ratzenberger* de *Autheur* is van dit Geschrift, of niet, hier van kan men de *Observatie* van *Jacobus Thomasius* naader nazien, welke alhier, aan 't einde deezer byvoegzelen, meede is ingevoegt. Op dat nu het by gebrachte Schrift op die plaatzen des te beeter geloove en ingang by den Leezer mochte bekoomen, zoo heeft het ons goed gedacht, om dit geheele *Geschrift* hier ter plaatze van woord tot woord te laaten invloeijen, nademaal het veele zaaken in zich bevat, die ten uittersten aanmerkenswaardig, en van gewichte zijn, en die ook een groot licht aan de *Historien* van die tyden kunnen toebrengen, ook, van den Heer *Seckendorff*, meermaalen zijn gebruikt geworden. Weshalven het dan te beklaagen zoude zyn, dat dit voortreffelyke Geschrift zelfs niet eenmaal, door den druk, in een ieders handen zoude geraken, te meer, nadien het in veele zaaken, tot een hoognoodig Na-

recht kan verstrekken. Dit Geschrift luid dan, uit het handschrift zelve getrouwelyk vertaalt zynde, aldus, en zulks wel, volgens de maniere van schryven van dien tyd.

Na dat *Hartog Johan Frederik* de oude, Keurvorst van Saxen, na het afsterven van zynen Heer Oom, de leere des Euangeliums met alle vlyt in zyne Landen deed voortgang hebben, die de Paus, met alle zyne aanhangelingen gaarne verdelgd gezien hadde, bleef de geheele ongenade zoo wel der Geestelyke als Weereldlyke *Potentaaten*, en, by na, van het geheele *Roomsche Rijk*, voornaamentlyk op *Johan Frederik* alleen. Want by aldien hy den *Keurvorst van Saxen* als Beschut-heer van *Luther* hadde kunnen onder brengen, zoo zoude men als dan *Luthers* leere zelfs zoo veel te eerder hebben kunnen verdelgen en uitroeyen; onder de Geestelyke *Prelaaten* in *Duitsland* nu was wel de voornaamste, de *Cardinaal Albrecht*, *Aarts-Bisschop te Mentz*, en *Primaat* van geheel *Duitsland*, in het hoogste aanzien; hy nu hadde daar toe beneffens zyn Broeder, den *Keurvorst van Brandenburg*, *Markgraaf Joachim*, *Hartog Georg van Saxen*, en *Hartog Hendrik van Bronswyk*, als zynen naasten buurman, de beste geleegenheid om den Hartog *Johan Frederik* van alle kanten te omringen, en te overvallen, daar dan *Hartog Hendrik van Bronswijk* tot Veldheer en Krygs-overste toe gesteld en verkooren wierd. En alhoewel *Hertog Georgs van Saxen* Broeder, de Heer *Hendrik*, te *Fryburg*, zich ook tot de Belydenisse van 't *Euangelium* meede begeeven hadde, zoo onthielt hem *Hertog Georg* echter zyn aandeel van de Landen, zoo dat hy hem niets altoos wilde laaten toekoomen, als een Ketter zynde: hy wilde ook, in langen tyd niet toelaaten, dat hy mocht trouwen, tot dat *Hartog Johan*, *Keurvorst*, *Hartog Frederiks Vader*, met veel moeite, by *Hartog Georg* verkreeg, dat *Hartog Hendrik* met een *Hartoginne van Mekelenburg* trouwde, en de *Bergstad Freyburg*, beneffens het Ampt *Wolkenstein*, in de plaats van zyn aandeel in 't bezit mocht neemen. Wanneer nu *Hartog Hendrik van Saxen* by zyne Gemaalinne Erfgenaamen kreeg, als, de Heeren, *Maurits* en *Augustus*, en dat het *Ampt Freyburg*, toen ter tyd zoo vermoogende niet was, dat *Hartog Hendrik*, met zyne Gemalinne, en een iegelyken Erfgenaam, zynen Vorstenstand konde houden; want hy liet zich met zyn gewoonelyk inkoomen vergenoegen, en men wist toen ter tyd noch van geen schattingen of lasten: zoo nam *Hartog Johan Frederik*, uit broederlyke vriendschap, de oudste Zoon van *Hartog Hendrik*, *Hartog Maurits*, aan zyn Hof, en hy onderhield hem met groote onkosten, als een *Hartog van Saxen*, zeer treffelyk, als waare hy zyn eige vleeschelyke Zoon geweest. En, alhoewel de *Heer Georg* zelfs ook Erfgenaamen hadde, zoo was doch zyn oudste Zoon, *Heer Hans*, al te zeer tot den dronk geneegen, zoo dat hy niet eenen dag nuchteren was, hy hadde ook, by zyne Vrouwe geene Erfgenaamen; en zyn tweede Zoon, *Hartog Frederik*, was noch zoo onmondig en kindsch, dat hy tot geene regeering bequaam was; op dat nu *Hartog Hendrik* van zyn Land niets kwam te trekken, en om hem t'eenemaal daar van uit te sluiten, zoo gaf *Hartog Georg* zynen onmondigen Zoon eene *Gravinne van Mansveld* ten Huwelyk, in hoope om, door dat Huwelyk, van zynen Stam een Erfgenaam voor zyne Landen te verwekken, op dat zyn *Luthersche* Broeder, *Hartog Hendrik*, doch daar niet aan mocht geraaken. Maar alzoo *Hartog Hans*, weegens zyne dronkenschap tot de regeeringe t'eenemaal onbequaam was, en ook haast quam te sterven, en dat zyn Broeder, *Heer Frederik*, tot den echt noch al te jong was, zoo gebeurde het, dat beide de Zoonen van *Hartog Georg*, noch

noch voor haaren Vaader kwaamen te overlyden. Alschoon nu *Hertog Georg* hier over zeer bedrukt en treurig wierd, zoo was hy echter met ernst hier op bedacht, hoe hy de achtervolginge (*successie*) zyner Staaten, die, volgens de Wetten, op zynen Broeder *Hendrik* moest vervallen, best van hem af mocht wenden, en die, uit inzicht van den Godsdienst, op den *Koning Ferdinand* mocht doen koomen, door deeze zyne Staaten de *Kroone* van *Boheemen* in te lyven. Van alle deeze handelingen nu zyn 'er als noch, te *Leipzich*, eenige overgebleevene *Authentyke* stukken en getuigenissen in weezen, alhoewel ze aldaar zeer geheim werden gehouden.

Wanneer nu dit alles met de hoogste vlyt en ernst zoo gehandelt en gedreeven wierd, en dat nu de tyd en gelegentheid schoon stont, dat *Hartog Hendrik van Bronswyk* den Keurvorst overvallen, en met zyn Krygsvolk optrekken zoude, gelyk als dan ook zyne Bondgenooten, als, *Hartog Georg*, en de *Cardinaal van Mentz*, het geheele *Keurvorstendom* nu reeds al onder malkanderen hadden uitgedeelt, en wisten, wat een ieder, na de verovering van het zelve, tot zyn deel zoude geworden, zoo wierd *Hartog Georg* heel schielyk doodelyk krank, aan een zeer zeldzaam toeval, naamentlyk, dat hy niet natuurelyker wyze, van onderen, maar van booven, en, door den mond, zyn eigen drek, tot eene groote schrik en verdriet voor zyne eigene oppassers, heeft moeten opgeeven, zoo dat hy zyne ziele, met eenen verschrikkelyken stank, als zelfs heeft moeten uitbraaken. &c.

Zulk eene onvoorziene wegrukkinge nu verschrikte *Hartog Hendrik van Bronswyk* zoo heftig, dat hy zich verluiden liet, dat hy veel liever wilde, dat in de plaats van *Hartog Georg*, God zelfs in den Heemel was gestorven; want, door dit onverwachte afsterven van *Hartog Georg* wierd aanstonds de Veldtocht teegen den *Keurvorst*, en de vervreemdinge van het *Hartogdom Saxen*, zoo veel het deel, of Landschap, van *Hartog Georg* aanging, op een bot opgehouden en gestaakt. Op dat nu de Broeder van *Hartog Georg*, *Hartog Hendrik*, ontrent zulk een algemeene inval in, het *Keurvorstendom*, niet t'eenemaal over hoop geworpen, verrascht, en van den *Kooning Ferdinand* voorgekoomen mocht werden, nademaal den Adel des Lands in 't algemeen, beneevens de Steeden, meest alle teegens Hartog Hendrik aan-gekant, en op hem verbittert waaren, van weegen de nieuwe *Luthersche Leere*, om welke reede zy ook den aanslag van haaren verstorvenen Heere, *Hartog Georg*, veel liever zouden hebben willen helpen begunstigen en bevorderen; zoo stelde zich zoo aanstonds de *Keurvorst*, *Hartog Fredrik*, daar nochmaals tusschen beide, en hy trok zich de zaake van zynen Neeve, *Hartog Hendrik*, aan, en hy hielp hem, met zwaare onkosten, en eene krachtdaadige bystand, het Land, dat hem, van zynen Broeder, *Hartog Georg*, van rechtsweegen was aan-bestorven, in-neemen, en hy stelde hem alzoo met kracht in het volkoomen bezit van 't zelve, teegens den wille en dank der *Meissenaars*, en alle zyne andere teegenstreevers. Om welke reede *Hartog Hendrik* ook meenigmaalen gezegt zoude gehad hebben: *Ecce, juvenis pauper vixi, senex dives morior; ziet, jongeling zynde hebbe ik arm geleeft, maar een oud man geworden zynde sterve ik ryk.* Want de Heer *Georg*, als een goeden huishouder, hadde eenen grooten schat zoo uit zyne onbezwaarde ampten, als heerlyke Berg-werken, vergaadert, daar van men eenen voortreflyken voorraad ten Oorlog, teegens den *Keurvorst*, hadde kunnen gehad hebben, het welke nu t'eenemaal beneevens alle de Landen, op Hartog *Hendrik* verviel. Maar, doordien 'er te vooren gemeldt is, dat dezelve *Hartog Hendrik van Saxen* het

Evangelium geneegen en toegedaan was, zoo bevlytigde hy zich terstont om de bygeloovige en *Paapsche* misbruiken, zoo veel als het hem mogelyk was, af te schaffen, en het *Evangelium* daar teegen te laaten prediken. Zulk eene groote veranderinge nu was de Land-adel en 't Landschap zeer teegen de borst van weegen het heimelyke misnoegen, dat ze noch van haaren voorigen Heer, *Hartog Georg*, teegens haaren nieuwen Heer, *Hartog Hendrik van Saxen*, droegen.

Ontrent dezelve tyd was de *Universiteit* te *Wittenberg*, al t'zedert eenige jaaren in eenen grooten naam en aanzien, en waaren alle *Studien* zoo in de *Theologie*, als andere *Faculteiten* in haaren besten bloei; daar toe nu ondersteunde en vereerde *Hartog Frederik de Universiteit* met nieuwe bezoldingen. Als ook: *Koning Christiaan van Deenemarken*, en eenige *Zee-steeden* naamen het *Evangelium* ook met vreugde aan, zoo dat D^r^. *Pomeranus*, tot voortzettinge en voortplantinge des *Evangeliums* in *Denemarken*, een tyd lang beroepen wierd. *Item: Koning Hendrik de achtste in Engeland*, viel ook van den *Paus* af. Alzoo, dat *Philippus Melanckthon*, volgens het bericht van *Robert Barns* (die zich te *Wittenberg D. Amarius* noemde) bewoogen wierd, dien Koning zyne *Loci communes*, die hy kort te vooren weeder hadde overzien, toe te eigenen. Ook wierd *Phil. Melanchthon* van *François*, *Koning van Vrankryk*, ontboden, om zyn bedenken aangaande den Godsdienst te verneemen, doch welke reis niet voort ging, en alleen by een schriftelyk bedenken van de Heer *Philippus* naderhand bleef. Nu hadde *Philippus Melanchthon*, neevens zyne weekentlyke en gewoonlyke lessen, de gewoonte, dat hy weegens de vreemde en uitlandsche *Studenten*, gelyk als daar waaren *Hungaaren*, *Polakken*, *Boheemers*, en *Deenen*, die in de Duitsche Taale ongeoeffent waaren, alle Zondaagen vroeg voor de *Pfar-Predicatie*, in 't byzonder, in zyn kaamer, eene voorleezinge uit de *H. Schrift* deed; zulke *vroeg-uuren* nu deelde hy in 't gemeen aldus uit, dat hy, het eerste half uur *in enarratione*, *vel Geneseos*, *vel Danielis*, *vel Evangeliorum Dominicalium*, en het andere halve uur, *in explicatione Catecheseos* toebragt: Daar in hy gewoonlyk de *locos sacros vel theologicos*, *secundum methodum dialecticam* heel aardig, *per quæstiones methodicas* plagt aan te wyzen en te verhandelen.

Wanneer 'er nu onder andere *quæstien*, ook de *articulo justificationis*, (van de Rechtvaardigmaakinge) gehandeld wierd, zoo viel daar ook deeze vraage voor, *an bona opera essent ad salutem*, *seu justificationem*, *necessaria?* Dat is *of de goede werken*, *tot de zaaligheid*, *of Rechtvaardigmaakinge*, *noodig waaren*, *of niet?* Alhoewel nu, in deeze vraage, de *bona opera* (goede *werken*) niet wierden gestelt, *tanquam causa efficiens*, (als een uitwerkende oorzaak) zoo wierdenze daar echter by gevoegt, *tanquam causa*, *sine quâ non*. Dat is, *als eene oorzaake zonder welke de Zaaligheid*, *enz. niet verkreegen kan werden.*

Dit zelve *Formulier* nu, maakte, by *Conradus Cordatus*, een *Oostenryker*, die zich weegens het *Evangelium*, naar *Wittenberg* toe begeeven hadde, en die den Heere *Melanchthon* in 't byzonder, in zyne lessen over de *H: Schriftuure*, hoorde, eenige gedachten, hoe dat dit *Formulier* doch recht te verstaan mocht zijn, zoo dat deeze *Phrasis* of maniere van spreeken, ook voor den Heer *Luther* quam, maar deezen beviel het gantsch niet, om die in de Kerke alzoo te gebruiken, en hy wederleide ze hier na *in publicâ disputatione*, zoo dat ze wel haast verviel, en hier na ook verder vergeeten wierd. Schoon nu *Philippus* hier over in 't minste niets merken liet, dat zulke zyne *Phrasis* wederlegt wierd, zoo was hy echter daar over in 't heimelyk niet weinig t'onvreede en misnoegt; want hy dacht, dat *Conradus* hem

met

met opzet by *Luther* hadde willen lasteren, en in moeite brengen, op dat *Melanchthon* by *Luther* daar door verdacht mocht raaken, om welke reede hy hem voor *Cordatus*, *quadratus* noemde; maar echter wist hy deeze zyne heimelyke hertstocht en misnoegen op het aardigste en vlytigst te verbergen. Ook gebeurde het ontrent de zelve tyd, dat eenige *Overrhynse Steeden*, aan den *Rhynstroom*, *en Schwaaben*, weegens de *Leere des Hoogwaardigen Avondmaals*, haare Godgeleerde naar *Wittenberg* afzonden, om over dit *artykel* met *Dr. Luther* in gesprek te treeden, en zoo veel als het moogelyk was, malkanderen daar inne te verstaan; gelyk als dan ook *Bucerus* na eene gehoudene t'zaamenspraake met *Lutherus* in eene opentlyke *Phar-Predicatie*, te *Wittenberg*, in de *Pharkerke*, zyne openbaare belydenis deed, en hier na, niet alleen *Bucerus*, maar ook de andere overlandsche Godgeleerden, veel hier over schreeven, aan *Melanchthon*, tot *Wittenberg*; ook liet *Philippus* veele heimelyke schriften aan de Kerken-dienaars van Zurich afgaan, van welke *Dr. Luther* gantsch niets wist, zoo dat zich *Melanchthon* teegens zyne geheimste vrienden en *Discipelen* liet vermerken, dat hy het, in het *artykel* van het *Avondmaal des Heeren*, t'eenemaal en doorgaands met *Luther* niet hield. Doch hy liet zyne hertstochten zoo zeer in 't geheim en verboogen blyven, op dat zulks aan *Luther* niet bekent gemaakt wierd, maar eevenwel lieten die van *Zurich*, naamentlyk, *Conradus Pellicanus*, *Theodorus Bibliander*, *Leo Judæ*, en *Henricus Bullingerus*, alle te zaamen eenpaarig haar verluiden, dat zy in alle zaaken met den Heere *Melanchthon* wel konden onderschryven, en niet met *Luther*. Maar, of *Luther* de overeenkominge van *Melanchthon*, en zyn onderling verstand met die van *Zurich*, wel ooit grondelyk gewaar geworden is, of niet, zulks kan men zoo eigentlyk niet weeten; doch voor zoo veel als *Dr. Joachim Moerlin* van deezen handel weet, berecht hy, dat *Luther* gezegt zoude hebben, hy mochte wel gaarne wenschen, dat *Melanchthon* ontrent deeze punten, niets altoos by zich verborgen hield, maar zyne meeninge duidelyk en klaar uitsprak. Alhoewel nu *Luther*, *Melanchthon* zeer hoog en in waarde hield, zoo is het echter voorzeeker waar, dat *Philippus* geduurig in de gedachte hadde, en zich inbeelde, als of *Luther*, het heel en al alleen wilde zyn, en hem, *Melanchthon* niet gaarne wilde toelaaten *occasionem emergendi vel inclarescendi*, *de geleegenheid van op te koomen en vermaart te werden.* Maar hy liet zyne hertstochten in 't minste niet blyken. Daar en boven, alhoewel de Heer *Melanchthon*, in *Duitsland*, *omnium doctissimus & officiosissimus*, de geleerdste en beleefdste van alle menschen was, door dien hy gaarne ieder een met raad en daad diende, echter, wanneer hy iets, *vel publicè vel privatim*, in 't byzonder of in 't openbaar, verhandelde, waar aan noch iemand wilde twyffelen, of dat niet aanstonds voor geloofwaardig wierd aangenoomen, zoo wierd *Philippus* terstont moeyelyk, en diesweegen, by aldien hy als dan iemand te ondervraagen, of te overreeden hadde, zoo noemde hy hem aanstonds, *bonum cuculum vel asinum nihil intelligentem*, een flegt gezel, of Ezel, die niets verstont. Maar, was de zodaanige een aanzienlyk persoon, die eenigzins een twyffel, als booven gemelt is, gehad hadde, zoo liet hy zulk een verstoortheyd vaaren, en de zelve in 't minste teegens zulke menschen niet merken, doch zulke zyne heimelyke hertstochten toonde hy wel aan zyne geheimste vrienden, die dagelyks met hem omgingen, gelyk als daar waaren, *Vitus Winshemius*, *Marcellus*, *Jacobus Milichius*, en eenige weinige andere, en niet te min bewees hy aan die geene, teegens welke hy een heimelyk misnoegen hadde, *omnia genera officiorum*, allerleije zoorten van goede diensten. Zoo ge-

gebeurde het dan ook byna op dezelve tyd, dat *Mr. Georg. Æmilius*, als een *privatus discipulus Philippi*, over eenige punten, aangaande het *Avondmaal des Heeren*, hem als zynen Leermeester, vraagde, waar in hy het gevoelen van *Luther* teegen was, en wat hier in te houden was? Hier op antwoorde hem *Melanchthon*, dat *Luther* al te plomp van die zaak geschreeven hadde. Meent gy, zeide hy, dat *Christus* zich met de tanden verscheuren, en door het lyf weeder zal laaten uitgeeven?

Wanneer nu de gedachte *Æmilius* hier verder op aanhield, dat hy, om alle reede van twyffelinge voor altoos uit de gemoederen der nakoomelingen te weeren, zich, by manier van toestaaninge, over dit punt, met *Luther* doch ten vollen mocht vergelyken, terwylen zy nu noch alle beide in 't leeven, gezond, en, daar en booven, in het hoogste aanzien by de meeste waaren; ja, zeide *Melanchthon* daar op, gy *Hartslanders* (want *Æmilius* was *Luthers* landsman, en van zyn maagschap, geboortig zynde van *Mansveld*) hebt zulke grote styve koppen, dat gy niemand neevens u lyden wild. Waar uit wel eenigzins te vermoeden is, dat *Melanchthon*, moogelyk, de schriften van *Luther*, aangaande het *Artykel* van het *Avondmaal des Heeren*, wel niet doorgaands ooit heeft doorleezen, doordien *Luther*, beneevens de *Paapsche Transsubstantiatie*, ook het *Capernäitische eeten des Broods*, (waar van de *Zwinghaanen* echter aan *Luther* de schuld geeven) insgelyks meede t'eenemaal komt te verwerpen.

Want nademaal *Melanchthon* een man was, van een heel doordringend verstand en oordeel, zoo dat, wanneer hy maar ter loops, eenige weinige blaaderen van eenig boek door zag, hy aanstonds de meeninge en het oogwit van zoodaanig een Schryver daar uit wel konde vatten, en zich daarom ook voor liet staan, dat hy zulk een Geschrift niet geheel en al behoefde door te leezen; zoo mocht hy nu met *Luthers* Schriften ook wel zoo gedaan hebben, welke echter van zoodaanig een maakzel en trant zyn, dat ze niet zoo maar ter loop, of met eens in te zien, willen geoordeelt, maar wel heel aandachtiglyk geleezen zyn. Zoo konde dan, gelyk gezegt is, de Heer *Philippus* zyne hertstochten teegens *Luther* heel wel op het vlytigste verbergen, zoo dat het niemand weeten of merken konde, als alleen, gelyk gemeldt is, zyne vertroudste vrienden, als, *M. Marcellus*, *Vitus Weinsheim*, en eenige weinige andere, waar door ook deezen geheelen handel, geduurende het geheele leeven van *Luther*, verborgen, en alleen maar in de assche bleef smeulen. En *Melanchthon* hadde ook in 't heimelyk deezen waan, dat *Luther* zoo eer-gierig en twist-gierig was, dat hy aan niemand gaerne eenige geleegenheid vergunnen wilde, om, neevens hem, op te koomen, gelyk als hy dan zulks ook eenige reizen, teegens *Michaël Meienburg*, *Burgermeester te Northuizen*, en zommige andere van zyne vertroude vrienden, heeft laaten hooren. Of nu wel *Philippus* zulke gedachten hem al te vast hadde ingebeeld, welke dan zyne vleyers hem ook niet af rieden, maar meer hielpen opwekken, zoo was doch, in der waarheid dit geenzins de meeninge van *Luther*: nadien hy *Melanchthon* ongeveinsdelyk en uit de grond van zyn hert lief hadde, en de *Studenten* trouwelyk en ernstig beval hem ten hoogsten in eere te houden. By na ontrent de zelve tyd quam ook *Mr. Joannes Agricola* van *Eisleben* te *Wittenberg*, met Vrouwe en Kinderen, zocht vriendschap by de *Universiteit*, en *Doctor Luther*, als zynen landsman, welke hem ook, met zyn Vrouw en Kinderen vriendelyk in zyn huis nam, en met kost en drank een goeden tyd lang onderhield, tot dat hy naar zyne gelegenheid, eene goede ruime wooninge voor zich en zijn geheele Gezin, in 't huis van de

Schoon-

Schoonmoeder van *Melanchthon* bequam, tegen over de Pfarkerke. Deeze *Agricola* nu, wierd door de eergierigheid, weegens zyn verstand, in het korte zoo opgeblaazen, dat hy ook wel gaarne, beneevens *Luther* en *Melanchthon*, iets byzonders was geweest, en, doordien hy noch in *Luthers* kost en wooninge was, zoo strooide hy, in 't heimelyk, onder zommige *Studenten*, de *Antinomische* dwaalinge uit, en hy gaf voor, dat de Wet, eigentlyk en eenvoudiglyk, niet in de Kerk, maar op het Raadhuis en aan den Scherprechter, toebehoorde.

Deeze dwaalinge nu, hadde hy al langen tyd te vooren te *Eisleben* opgevat, maar, doordien dat een Bergstad was, en dat by die geringe lieden, zyn gevoelen niet met zoo veel toejuichinge of verwonderinge opgepronkt en aangenoomen konde worden, als op de *Universiteit*, by de geleerde lieden, zoo leide hy zich zeer op eene zuivere en behaagelyke wyze van zyne meeninge uit te drukken, en hy gebruikte allerhande beleeftheeden en cierlyke uitdrukkingen, om zich daar door by de *Studenten* in de *Universiteit* aangenaam te maaken, doch alles arglistig en ter sluik, zoo dat het de menschen niet zoo ras konden gewaar werden of merken: want *Doctor Luther* deezen *Magister van Eisleben* ook daar toe bevorderde, dat hy openbaare lessen in de *Theologie* vermocht te doen, enz.

Door dien hy nu deeze zyne nieuwe geboorte, of leerstukken, al heimelyk, in *Luthers* wooninge en kost zelve voortgebragt hadde, zoo brak zulks eindelyk uit, zoo dra als hy in zyne eigene herberge quam, en toen ter tyd waaren ook tafel-genooten van *Luther*, *Mr. Vitus Theodorus van Nurnberg*, *Mr. Hieronymus Weller van Frenberg*, en *Johan Schneidewein van Stolberg;* wanneer nu deeze *error Antinomicus* voor *Luther* quam, en, op dat die in de Kerke zelve niet verder mochte voortkruipen, zoo stelde *Luther* teegen die *Eislebische stellingen* eenige *disputatien* in, gelyk als die nu noch, *in Tomis Lutheri*, te zien zyn, en wierd deezen handel opentlyk, in het *collegie*, betwist en wederlegt, en, alhoewel hier op *Mr. Eisleben* eene opentlyke herroepinge van zyn gevoelen liet drukken, zoo dat *Luther* zelfs niet anders dacht, als dat dien handel nu grondelyk gestilt was, zoo droeg echter *Eisleben* eenen heimelyken haat teegens *Luther*, van wegens die verloorene *disputatie*, hy schrolde in 't heimelyk, by zyne aanhangers, met scherpe woorden, heftig op *Luther*, zoo dat zyne verbolgentheid teegens *Luther* zoo zeer uitbrak, dat eindelyk de gantsche zaake zelfs voor den *Keurvorst*, *H. Frederik*, ten Hoove quam; op dat nu hier uit geene verwyderinge mocht koomen te ontstaan, zoo nam de *Keurvorst* die zaaken zoo zeer ter herten, dat hy beneevens de *Rector* der *Universiteit* van *Wittenberg*, eenige afgezondene perzoonen verordineerde, welke deezen geheelen handel van beide de *partyen* zouden aanhooren, en, zoo veel als moogelyk was, by leggen en beslechten, het welke dan ook, zoo wel van *Luther* als *Eisleben*, op een zeekeren gezetten dag, met mond en hand, den *Keurvorst* en *Rector*, toegezegt wierd; wanneer nu op dien zelven dag, beide de partyen verscheenen, om haare klachten en antwoorden daar op voort te brengen, zoo trok *Eisleben*, 's morgens, by 't opgaan van de poort, stilzwygend, teegens zyn woord, dat hy aan den *Keurvorst* en *Rector* zelfs hadde gegeeven, weg, en hy liet beide de handelings-lieden, en *Luther* te vergeefs aldaar wachten, en begaf zich naar *Berlyn* tot den *Markgraave Joachim van Brandenburg*, en klaagde aldaar nochmaals heftig over *Luther*, hoe dat hy hem zoo veel leeds gedaan hadde, en zoo zeer teegen geweest was, welke reeden hy, als een welbespraakt man, met hoffelyke woorden wel konde oppronken. Ontrent dezelve tyd was ook

Mr.

Mr. Vitus Ammerbach, *Professor Philosophiæ* te *Wittenberg*, een geleerd *speculator* en *disputator*; deeze man nu hadde, in *Philosophiâ* en *Theologiâ* eenige byzondere eigene gedachten en zwaarigheeden, die hy, ten deele in zyn huis, en ten deele in openbaare *disputatien*, voorstelde, waar in hy teegens *Luther* en *Melanchthon* aan was.

Philippus nu placht hem wel zomtyds, volgens zyne achtbaarheid, wat ernstig toe te spreeken, zoo konden ook de vleyers van *Melanchthon*, zomtyds de meeninge van *Ammerbach* meer op een misverstand by *Philippus* aan brengen, als het moogelyk wel niet van noden, of hen bevoolen was; hier teegen nu had *Luther* altyd de gewoonte en maniere, zoo heftig als hy anders in zyne openbaare schriften was, zoo vriendelyk en zoo zachtmoedig was hy teegens een ieder, *vel in privatis colloquiis*, *vel publicis disputationibus in collegio*, alzoo, dat hy dikmaals, wanneer 'er al een *Opponens*, *in collegio*, eenig zwak *argument* voortbragt, zoo nam *Luther* zulk een slecht *argument* altyd zelve op, gaf het een heel cierlyke form en swier, beeter als het zelfs voortgebragt was, en hy bevestigde dat altyd met zulke gewichtige omstandigheeden, veel heerlyker als het den *Opponent* zelve hadde kunnen in vallen. Hier na zoo ontknoopte hy weeder dat *argument* met veele treffelyke gronden, alzoo, dat alle niet alleen heel wel daar meede te vreede waaren, maar zelfs veel meer daar uit leeren konden als zy zelfs wel gemeent hadden.

Aan de andere zyde, zoo zeedig als *Melanchthon* in zyne openbaare schriften was, zoo licht liet hy zich, in byzondere en openbaare *disputatien*, door toorne verrukken, zoo dat hy meenigen *Opponent*, wanneer hy zyn *argument* zoo cierlyk, of *in formâ*, niet konde voortbrengen, als het wel van nooden was geweest, niet eens wilde aanhooren, maar hem belaste stil te swygen, en plaats voor een ander te maaken; Alzoo ging dan ook *Luther*, met *Vitus Ammerbach* met veel meer zachtheid en vriendelykheid om, als *Melanchthon*, en hy hield dikmaals byzondere te zaamenspraaken met hem, dat zich *Ammerbach* over geene haastigheid van *Luther* altoos konde beklaagen. Maar door dien gedachten *Ammerbach*, zich, noch met *Luther*, noch met *Melanchthon*, konde vergelyken, zoo begaf hy zich van *Wittenberg* naar *Ingolstad*, liet zich aldaar van het *Lutherdom* ontslaan, en hy wierd aldaar *Professor Philosophiæ*.

Wanneer nu, door het afsterven van *Hartog Georg*, de voorgenoomen Oorlog teegen den *Keurvorst*, eenigermaaten verhindert was geworden, en dat echter, gelyk als nu reeds al is aangeweezen, zoo wel de nagelaatene Landen van *Hartog Georg* in 't gemeen, als deszelfs *Raaden* in 't byzonder, den *nieuwen Godsdienst des Heiligen Euangeliums*, in 't geheim, in hunne herten, vyandig waaren, en dat ze hen teegen de borst was, schoon dat ze, door het recht der Erffenisse, onder de Heerschappye van *Hartog Hendrik van Saxen* waaren vervallen, in welke bezitting de *Keurvorst Hartog Hendrik* ook om deeze reeden hadde gehanthaaft, om dat die Landen niet aan de *Kroone van Boheemen* zouden koomen te vervallen: zoo konden, *de Keurvorst van Saxen*, en *de Landgraave van Hessen*, *Philips*, alle beide heel gemakkelyk uit dit alles besluiten, dat zy, van weegen de *Paapsche Potentaaten en Standen*, niets zeekerders, als eenen zwaaren Oorlog, van weegen het *Euangelium*, te verwachten hadden. Weshalven zy dan ook daar op bedacht moesten weezen, hoe ze zich onderling zouden kunnen beschermen en verweeren. Om welke reede dan eene te zaamenkomste te *Schmalkalden* wierd aangestelt, op welke zich alle die geene, welke het *Euangelium* toegedaan waaren, lieten vinden, zoo wel de Vor-

sten,

ten, als de Steeden. Nademaal dan *Christiaan*, *Koning van Denemarken*, eindelyk ook het *Euangelium* in zyn Koninkryk aangenoomen hadde, zoo begaf hy zich ook wel haaſt in deeze *Religions-verbintenisse* der voorgemelde Vorſten en Standen. Derhalven wierd'er dan, kort daar na, eene andere te zamenkomſte, of Vorſtendag, te *Bronſwyk* gehouden. Deeze onderhandelinge nu, was den *Papiſten*, en inzonderheid den *Hartog Hendrik van Bronſwyk*, als aangeſtelde Veldheer der *Papiſten*, ten uitterſten teegen de borſt, en hy trachte dierhalven ook met hulp van zyne vrienden, zoo veel te meerder, hoe zy met malkanderen den Oorlog teegen de *Religions-verwanten* zoo veel te eerder mochten bevorderen, en in 't werk ſtellen: en, op dat zulks des te meerder aanzien en geweld, door het gantſche *Roomſche Rijk*, hebben mochte, zoo reiſde *Hartog Hendrik van Bronswijk*, van weegen de *Paapſche Potentaaten*, zelfs na *Spanje*, tot den *Kaiſer Kaarel*, en hy bragt veele gewaande afkondingen en beveelen meede teegen de *Religions-verwanten*, op dat den Oorlog daar door des te krachtiger in 't werk geſtelt mochte werden; want *Kaiſer Karel*, toenmaals in droefheid zijnde, haaſte hem zoo zeer niet tot den Oorlog, als het de *Papiſten* wel gaarne gezien hadden, en ook daar op drongen. Waar door *Hartog Hendrik van Bronswijk* zelfs wel ettelyke maalen gezegt hadde, men moet met den naam van *Kaiſer Karel*, als met een dooden valk byten. Wanneer nu *Hartog Hendrik van Bronſwijk*, met alle deeze krijgsraadſlaagen en bloedhandelingen, met eenige weinige paarden heimelyk door 't *Land van Heſſen* reed, zoo wierd een van zyne dienaar, die deezen geheelen bloedhandel by zich, tuſſchen in de zadel voerde, gekreegen en gevangen, en alzoo wierden alle die krygshandelingen der *Papiſten* openbaar, waar na hier uit zoo veel ſtrydſchriften van *Hartog Hendrik van Bronſwijk* teegens den *Keurvorſt van Saxen*, en den *Landgraave van Heſſen*, in openbaaren druk uitgingen; zoo gebeurde het ook, dat'er by na ontrent dezelve tyd veele jammerlyke brandſtichtingen hier en daar gedaan wierden, waar door veele Steeden en Vlekken der *Religions-verwanten* jammerlyk verdorven wierden, en, van alle zulke brandſtichtingen, wierd, van veele lieden, de ſchuld alleen heel gemakkelyk aan *Hartog Hendrik van Bronſwijk* opentlyk gegeeven. Alhoewel nu uit dit alles te beſpeuren was, dat'er by de *Papiſten*, om des *Euangeliums* wille gantſch geen vreede te verhoopen was, zoo bemoeide zich *Kaiſer Kaarel* doch evenwel daar meede, dat'er, in deeze tweedrachtige zaaken des Godsdienſts, eene *Chriſtelyke* te zaamenſpraake gehouden mocht werden, eer dat men het ſwaard aantaſtte, op dat de lang voorgenoomene krygs- en veldtocht teegen de *Religions-verwanten* daar door nochmaals tot op een andere tyd en geleegenheid verſchooven mochte werden.

Nu was, ontrent deezen tyd, *Heer Maurits van Saxen* eerſt onlangs, na het affterven van zyn *Heer Oom Hartog Hendrik van Saxen*, nochmaals door de hulpe en byſtand van den *Keurvorſt Heer Frederik*, in zyn oud geërfde Land ingeſtelt, daar noch, gelyk te vooren gemeldt is, de gantſche Land- en Ridderſchap, het *Paapſche* deel aanhing, en de *Euangeliſche* vyandig was, en *Heer Georgens* verlaatene Raaden waaren daar ook noch alle, die zich gezaamentlyk, by haaren nieuwen aankoomenden Heere wel wiſten te ſchikken, en zy konden, weegens den Godsdienſt haaren heimelyken haat teegens den *Keurvorſt* voor eenen tyd, noch al vry loos verbergen. Zoo wierd dan deeze jonge bloeijende Heer, *Hartog Maurits*, by zynen Oom de *Keurvorſt*, op het heerlykſte onderhouden, en opgetrokken, en hy quam nu in een vol Landſchap, en treffelyken aangeërfden ſchat, en hy

ging nu in zyn eigen tuin, zonder eenige hindernis of teegenspraak &c. In deezen jongen en vroolyken Vorst verwekten dan de *Meissenaars* wel haast een misnoegen teegen zynen Oom den *Keurvorst*, die doch voor hem en zyn Vader, zyn Land hadde helpen beschutten, hem daar ingezet, behouden, en daar en booven in zyn jeugd, heerlyk en hoffelyk hadde opgetrokken, alzoo, dat hy, *Hartog Maurits*, de voorige ontfangene trouwe en weldaadene alle te zaamen vergat, en eenen Oorlog teegens zynen Oom, den *Keurvorst*, voor de Stad *Wurtzen* heel schielyk aanving, welke noch hedendaags de *Vlaaden-kryg* genaamt werd, om dat die op *Paschen* voorviel, en alhoewel, door Gods genaade deeze ellendige *allarm* haast gestilt, en de Vorsten weder te zaamen verzoent wierden, alzoo, dat *Hartog Frederik* niet anders wist, of hy hadde nu de trouwste en liefste Oom tot een buurman, zoo bleef'er noch, voor en na, eenen verborgenen haat en verontwaardiginge, in het herte van *Hartog Maurits* steeken, welken hy, eenen geruimen tyd lang meesterlyk wiste te verbergen, schoon hy door zyn *Meissensche Raaden*, altyd heimelyk als een glimmende tintel, aangestooken en opgeblaazen wierd. Van deeze ondankbaare vergeetelheid willen de *Meißenaars* nu gantsch niets meer weeten, en zy geeven voor, dat *Hartog Maurits* eeniger maaten, tot deeze onverwachte *Vlaaden-krijg*, eene goede oorzaak gehad heeft; en evenwel, by aldien men eene grondelyke vaste oorzaake van deezen Oorlog begeert te weeten, zoo konnen zy echter gantsch niets gewichtigs in der waarheid by brengen, het welke zy echter buiten alle twyffel, volgens haare aangeboorne, hovaardige en prachtige grootsheid, aart, en natuure, geenzins zouden nalaaten, met de hoogste schynbaarheid, uit te blaazen, of op te pronken, by aldien zy maar iets bestandigs of grondelyks daar van wisten aan den dag te brengen.

Ontrent de zelve tyd deed men ook een tocht teegens de *Turken* in *Hongaryen*, voor *Offen* en *Pest*; alhier hadde het van rechts weegen betaamd, dat men den *Keurvorst van Saxen*, *Hartog Frederik*, als een *Aarts-maarschalk des Ryks*, tot Veldheer gemaakt hadde; maar de *Cardinaal*, *Albregt van Mentz*, wist het zoo te bekuipen, dat'er in de plaats van den *Keurvorst van Saxen*, zyn eigen Oom, *Markgraaf Joachim van Brandenburg*, tot Veldheer verkooren wierd; in zulk een veldtocht begaf zich ook *Hartog Mauritz* in eigener perzoon, en hy hield zich voorwaar in den stryd zeer mannelyk en dapper; maar *Markgraaf Joachim* trok weeder, onverrichter zaake, van *Pest* en *Offen* af, en daar storven eensdeels veele Soldaaten, en veele wierden 'er van de zelve door de *Hungaaren* zelfs geplondert en verslaagen, en daar wierd toen ter tyd aan zeeker *Ongers Heer*, *Primi Petri* genaamt, de schuld daar van gegeeven, dat hy zich, in deezen kryg zeer verdacht gemaakt hadde; diesweegen hy ook, van den *Kooning Ferdinand*, een tyd lang te *Nieustad* gevangen gehouden wierd. Als nu *Hartog Maurits*, weegens zynen vroolyken imborst, zich in deezen veldtocht, een goede naam en gunst gemaakt hadde, zoo wierd 'er in 't jaar 1544, eenen *Ryksdag* te *Spiers* aangestelt, die *Keiser Karel*, na zyne geleedene schaade van *Algorei* zelfs bywoonde. Op deezen *Ryksdag* dan, terwylen de *Kaiser* nu zelfs weeder in *Duitsland* was, hielden de Geestelyke en Weereldlyke *Potentaaten* zeer yverig en heftig aan, dat doch de lang verzochte Oorlog nu eens in 't werk gestelt mocht worden; en, door dien ook de *Hartog Frederik van Saxen*, en de *Landgraaf Philips van Hessen* in eigener perzoon den *Ryksdag* te *Spiers* bywoonden, zoo wierden alle deeze *Krygspractyken*, en bloedhandel zoo heimelyk gedreeven, dat de *Keurvorst*

vorst die geenzins merken konde; want *Kaiser Karel* toonde zich op het allergenadigst teegens hem, en hy bood zich ook, uit byzondere genaade, aan, indien de *Keurvorst*, naar Gods wille, als een Heer van groot gewicht, door den dood uit deeze weereld gehaalt zoude worden, zoo wilde hy, de *Keiser*, *Hartog Frederiks* nagelaate jonge Heer Zoon, een getrouwe opziender en voogd zyn, en wierd alzoo de *Keurvorst*, in zyn gemoed zoo zeer gerust gestelt, dat hy zich, van den *Kaiser*, over geene ongenaade, of eenig overval weegens den Godsdienst, meer bekommerde. Maar niet te min wierd 'er op de zelve *Ryksdag*, door aanstookinge des *Cardinaals van Ments*, de jonge Heer *Hartog Maurits*, noch al verder teegen den *Keurvorst* opgehitst, en, door dien *Kaiser Karel*, juist toen ter tyd, eenen tocht teegen den Kooning *François* voor *Landshut*, voor hadde, zoo handeldemen met *Hartog Maurits*, dat hy zich, niet alleen in deezen tocht, maar ook in andere zaaken, in des *Kaisers* dienst zoude inlaaten; want, als hy zulks doen zoude, en zich gehoorzaamelyk, dienstwillig, en wilvaardig teegens zyne *Majesteyt* betoonen, zoo zoude hy hem dit niet alleen rykelyk vergelden, maar hem ook noch daar en booven tot een *Keurvorst van Saxen* maaken. Deeze handelinge nu wierd wel voornaamentlyk door den *Cardinaal Albregt*, en zyne Raaden, maar ook door *Christoffel van Carlowitz*, wel eer een *Mentze*, maar nu een *Saxische Meissensche* Hof-dienaar, met het hoogste geheim, in alle stilte, verhandelt, zoo dat, gelyk als gemeldt is, de *Keurvorst*, *Hartog Frederik*, niet anders merken konde, als daar was, met zynen Oom, *Hartog Maurits*, alleen maar over de Veldtocht in *Vrankryk* gehandelt geworden: maar *Hartog Maurits* voerde terstont, na dit heimelyke aangegaane verdrag, deeze 4 letteren in zyne *lieverye*, V. G. M. A. *Viel leicht Glukt Mirs Auch.* Zoo wierd ook, ontrent die zelve tyd, *Hartog Augustus*, *Hartog Maurits* Broeder tot een *Coadjutor* te *Merseburg* gemaakt, waar door dan die twee Gebroeders van *Hartog Frederik* t'eenemaal afgetrokken, en ook een heimelyk lokaas van den jongen Vorst wierden, en op de zyde der Geestelyke gebragt; zoo hadde ook de *Cardinaal*, *Albrecht van Mentz*, eenige jaaren te vooren, weegens zyne groote schulden het zeegel des Roomschen Ryks, welke hem als *Bisschop van Mentz*, en *Cancelier van't Ryk*, toevertrout was, aan *Granvelle*, voor eenige duizenden guldens, verkoft, zoo dat voortaan alle de handelingen, welke door het recht, aan 't *Kaiserlyke Hof* verrecht moesten werden, t'eenemaal door de handen van *Granvelle*, en die van zyn Zoon, de *Bisschop van Arras* moesten gaan.

Wanneer nu niet lange na de voleindinge van deezen *Ryksdag* des 44sten jaars de *Aarts-Bisschop van Mentz*, *Cardinaal Albrecht*, sturf, zoo begaf zich terstont zyn geheime Raad en *Cancelier*, *Dr. Turk*, een arglistige en bloeddorstige Vyand van 't *Euangelium*, in *Hartog Maurits* dienst, naar *Dresden*; deezen *Turk* nu haalde wederom de oude bloeddorstige *practyken* voor den dag, noch van *Hartog Georg*, en zyne oude Raaden afkoomende, teegens den *Keurvorst Frederik*, daar *Christoffel Carlowits* hem trouwelyk in hielp, beneevens *Dr. Kommerstad*, *Dr. Fachs* te *Leipzich*, en wat'er noch al meer eenen ouden haat en nyd teegens het *Euangelium* verborgen hadde. En doordien nu haaren jongen Heer, *Hartog Maurits*, weegens zyn vroolyk gemoed in Krygs-zaaken, een groote gunst en toezegginge by den *Kaiser* hadde, zoo wierd zyn hert en zin, hoe langer hoe meerder den *Keurvorst* teegen, en hadden daar over dezelve *Meissenaars* ook al eene heimelyke t'zaamenspanninge met des *Keurvorsts* geheime Raaden, en voornaamste van den Adel gemaakt, doch met zulk eene groote voorzichtigheid en list, dat hy, de *Keurvorst* in eige perzoon het niet merken

 konde;

konde; behalven *Dr. Luther* alleen, die het wel zag, waar heene alle deeze zaaken zouden draayen, en hy merkte deeze t'zaamenspanninge der *Meissenaars* voor alle andere menschen aan, hoe zy eindelyk den *Keurvorst* vertreeden, en land en lieden vernielen zouden; waar over hy dan ook dikmaals wel diep daar over zuchte, dat zyn genadige Heer, *de Keurvorst*, zyne *Raaden* zoo veel toe vertroude; want zy, des *Keurvorsts Raaden*, hadden met de *Meissenaars* eene honds-ketting over den *Keurvorst* gemaakt, zy zouden ook niet eerder ophouden, voor dat zy hem eerst op de vleesch-bank hadden gebragt: hy verhaalde ook, hoe dat des *Keurvorsts Vader*, *Heer Joannes*, hem, *Luther*, op een zeekeren tyd, alleen, te *Torgau*, in zyn kamertje, aan 't venster, verzocht, en met een bedroeft herte gezegt hadde: Ach, lieve *Heer Doctor*, myn zoon vertrouwt de menschen al te veel, want hy kent haar nog niet, maar hy zal haar wel eens leeren kennen, wanneer de schade geschied is.

Als nu alle deeze listen in vollen swang gingen, zoo vingen nochmaals de *Sacramenteerders*, en *Caspar Schwenkveld*, iets nieuws in *Silesien* aan, waar door ze veele lieden op den dool-weg hielpen, zoo dat ook een Edelman uit *Silesien*, *Dr. Luthers* swaager, eenen *van Bora*, naar *Wittenberg* quam, en van den *Doctor*, in deeze verwarde zaaken een grondelyk bericht begeerde, hoe hy zich, in deeze nieuwe handeling der *Sacramenteerders* en *Swenkvelders* richten en schikken zoude. Hier door wierd *Dr. Luther* dan bewoogen om zyn laatste en eindelyke belydenisse aangaande het *Avondmaal van Christus* in druk uit te geeven. Wanneer zulks nu voor de Godsgeleerden te *Zurich* quam, zoo gaaven ze een *Latyns* antwoord uit, daar in zy alle de meeningen en gevoelens des *Euangeliums* op een nieuw herhaalden en verdeedigden: van het gedrukte antwoord van haar wierden dan twee *exemplaaren* naar *Wittenberg* gebragt, daar 'er de *Keurvorst* een van kreeg, en het voor hem liet leezen; en doordien *Dr. Luther* hier vooren van den gantschen handel, in zyne laatste en gedrukte Belydenisse genoegzaam gezeid hadde, en dat het de Keurvorst echter voor noodzaakelyk hield, dat het *Zurichse geschrift*, met een genoegzaam antwoord wederlegt wierd, zoo liet hy dierhalven met *Philippus* handelen; dat hy het antwoord daar op wilde instellen, op dat *Dr. Luther*, als nu een oud en zwak man zynde, van alle verdere moeite verschoont mochte blyven; dit sloeg *Melanchthon* rond uit, en schier in moeyelykheid t'eenemaal af, en hy hield eenige verdacht, dat men deeze aanzoekinge, met voordacht, door *Luther*, van 't Hof hadde aangelegt aan hem te doen: gelyk als hy zich dan ook hier over, doch in der waarheid uit een valsch vermoeden, teegens *Marcellus*, en zyne vertroudste Vrienden, beklaagde; en *Melanchthon* vatte zelfs de gedachten op, als of *Luther*, door dit *argument*, maar eene geleegenheid en oorzaak wilde zoeken, om hem in eenig ongemak aan 't Hof te brengen, of te drukken, het welke echter in der daad en waarheid, de meeninge van *Luther* nooit, maar alleen een valsche gedachte was. Want *Luther* hadde *Melanchthon* uit de grond van zyn herte lief, en hy liet nooit na, van den Heere *Philippus* hooglyk te eeren, en de *Studenten* aan te beveelen, waar hy maar konde. Niet lange hier na wierd *Dr. Luther* van de *Graaven van Mansfeld* naar *Eisleben* verzocht te koomen, want zy hem, door veelvuldige verzoeken en aanhoudingen gebeeden hadden, dat hy de langduurige verwerringen en twist-zaaken, daar inne zy nu al t'zeedert eenige jaaren met malkanderen oneens geweest waaren, by der hand wilde neemen, en tot een goede vergelykinge en eenigheid helpen brengen. Maar als hy de handelinge recht ter deege aan wilde grypen,

zoo

zoo bevond hy terstont de zaaken, door de geldgierige Regtsgeleerde, op beide de zyden, in zulk eene verwerde wytloopigheid en verbitteringe in gewikkelt te weezen, dat, by aldien men hier in door Rechtsgeleerde de zaaken verder zoude willen voortzetten, dat 'er als dan noch eenige hulpe, noch raad in te verhoopen was; waarom hy ook *Dr. Melchior Klinge*, als een *Mansfeld* Rechtsgeleerde en *Procureur*, by de handelinge niet gedoogen wilde, en daarom liet afschaffen; en deze verdrietelyke handel gaf den dikmaals gemelte *Luther* zoo veel te doen, dat hy zich verluiden liet, by aldien onze Heere God hem eenmaal weederom te huis wilde helpen, zoo zoude hy zelfs een boek *teegen de zilvere en goude Rechtsgeleerde gaan schryven*, om dat zy de zaaken dikmaals tot haaren voordeele en gierigheid, teegen alle billykheid, meerder verwyderden en inwikkelden. Nu hadde *Dr. Luther* hier te voren een zinkinge in zyn eene been, het welke hem *Dr. Ratzenberger* om zyne geduurige zwindelinge, opende, 't geene de *Italiaanen* een *fontanel* noemen; zoo lang nu als *Dr. Luther* 't zelve open liet, bevond hy minder zwindeling, en andere lyfs-zwakheeden van zyn lichhaam, die hem anders vry dikmaals overquaamen; Wanneer hy nu, gelyk gemelt is, te *Eisleben*, met die verwarde *Mansveldsche* zaake veel moeite en arbeid te vergeefs aangewend hadde, en dat alle handelingen om niet waaren, zoo verdroot hem deeze wytloopigheid zoo geweldig, dat hy zyne eigene gezondheid daar door zelfs niet in acht neemen, en, met de gemelde raad, door de *Vitriool-steen*, zyn *fontanel* niet open houden konde, zoo dat hy vol van zwaarmoedigheid, in zulk een dagelykschen arbeid wierd, waar door hy dan de openinge aan 't been liet toeloopen, zoo dat het te vermoeden is, dat deeze geweldige onsteltenissen van gemoed, beneevens de opwerpinge van de quaadaardige vochtigheeden naar booven, door het toeloopen van de *fontanel*, gevoegt by zyne heftige daagelyksche quellingen, hem gezaamentlyk den dood aangedaan hebben: Den avond te vooren, eer hy sturf, was hy taamelyk vroolyk met zyne huis-genooten, en, eer hy zich, na het avondmaal, te bedde hadde willen leggen, heeft hy het volgende vers, met kryt, noch op de muur geschreeven.

Pestis eram vivus, moriens ero mors tua, Papa.

Dat is:

In 't leeven was ik u, o Paus, pest en fenyn,
En stervende zal u myn dood uw' dood ook zyn.

Melanchthon meent, dat de oorzaak van zyn dood een zeekere ziekte is geweest, die de Artzen *Cardiogmus*, in 't Grieks καρδιωγμὸν, dat is, maagpyn; of pyn voor 't hart, noemen; maar andere meenen, dat de eerste aangetoonde ongeleegenheid een oorzaak van zyn dood is geweest. Men *disputeere* nu over de oorzaak van zyn dood, zoo men wil, en men zegge, dat het zyn *annus clymactericus* of Moord-jaar, is geweest, zoo is doch dit te beklaagen, dat hy noch die korte tyd, die hy, behalven die *Eislebische* handelingen, in zyn huis te *Wittenberg*, noch overig hadde gehad te leeven, in de plaats van die heillooze en nietige *Mansveldsche* zaaken, veel hooger, gewichtiger, en voor de Kerken nuttelyker zaaken, in zyn eigen huis te *Wittenberg*, met beeter rust, hadde konnen verrichten, dan dat hem zyne Erf-Heeren, den van God verordineerden dood, noch vol van angst en onrust zuur genoeg gemaakt moesten hebben. Wanneer het lyk van *Dr. Luther*, in een tinne kist, op des *Keurvorsten* bevel, naar

Wittenberg gebragt wierd, zoo wierd het zelve eerlyk, in de Slot-kerke aldaar, naaſt den predikſtoel, ter aarde beſtelt, en *Dr. Pomeranus* hield eene *lyk-predicatie* daar over, en *Melanchthon* een lyk-vertoog. Kort voor *Dr. Luthers* reize naar *Eiſleben* hadden zyne huis- en diſch-genooten een ſlaande uurwerk op zyn ſlaapkamer vernieuwt en laaten oprechten; zoo gebeurde het dan eens in de middernacht, dat'er, by dat ſlaande uurwerk, een groote val gehoord wierd, als of het ſteene gewicht van de ſtrik af viel, maar 'smorgens was alles geheel en onbeſchadigt. Als *Dr. Luther* zulks hoorde, ſprak hy tot zyne diſch-genooten, dat ze haar hier over niet ontſtellen moeſten, want deze val beduidde zyn perzoon, dat hy wel haaſt zoude ſterven; ook begeerde hy op deze verbaſterde weereld niet langer te leeven, men zoude maar bidden, dat God hem een genadig uurtje geliefde te verleenen, zoo wilde hy zich in een dood-kiſt leggen, en aan de wormen een friſch lichaam te verteeren geeven; de weereld was hem een vyand, en die was hier teegen hem maar tot een verdriet en laſt.

Alhoewel nu een ieder, weegens het overlyden van *Dr. Luther* bekommert en treurig was, zoo dikmaals evenwel als *Melanchthon* alleen by zyne vertrouwde vrienden was, en men *de reſtauratione ſtudiorum Theologicorum*, en over eenige veranderinge des toeſtands in de *Academie*, weegens deeze ſchielyke afgang van *Luther* bezorgt was, zoo konde men wel merken en beſpeuren, hoe heer *Melanchthon* in 't heimelyk goed deed, dat men zich voortaan naar hem, als den opperſten, rechten moeſte; want hy altyd, gelyk als gemelt is, by *Luthers* leeven, hem zelven ingebeelt hadde, dat *Luther* zyn eige achtbaarheid maar alleen hadde bevordert, en daarneevens hem nooit hadde willen gunnen, dat hy ook in eenig aanzien mocht koomen; derhalven behaagde het *Philippus* in 't heimelyk ook wel, dat nu de voornaamſte *Theologi* te *Wittenberg*, als *Pomeranus*, *Kreutziger*, *Major*, en alle de andere *Profeſſores*, alleen maar by hem raad moeſten koomen haalen; gelyk als hy dan ook alleen, *in diſputationibus Theologicis*, in *Dr. Luthers* plaats, de voorzittinge hadde, en wat een ieder Godgeleerde, of in de kerk-predicatien, of in de ſchoolen, leeren zoude, zulks wierd aan een iegelyk van *Melanchthon* voorgeſchreeven, daar inne hy, zich ook geen moeite, noch arbeid altoos verdrieten liet, want hy eene byzondere vreugde hadde, wanneer hy iemand, die maar ſlechts zyn raad en hulpe begeerde, met raad en daad behulpzaam konde zyn, en goed bewyzen. Alhier kan men nu niet eigentlyk weeten, wat *Hartog Johan Frederik* voor gedachten heeft gehad, dat hy, kort na *Dr. Luthers* dood daar na getracht heeft, hoe hy aan *Melanchthon*, in de *Theologie*, noch een meedehelper, naamentlyk den Heere *Brentius*, toevoegen en ordineeren wilde, maar, na *Luthers* dood, vielen 'er wel haaſt andere gewichtige handelingen voor, zoo dat zulk voornemen van den *Keurvorſt* achter bleef, en hy zich in den Oorlog liet inwikkelen.

Want, als *Dr. Luther* in *Februarius* ſturf, zond *Kaiſer Karel* terſtont, ontrent *Paſchen*, *Nicolaas van Könneritz*, in een gezantſchap, tot den *Meiſſenſen*, en *Saxiſchen Adel*, en hy liet hen aanzeggen: Nademaal zyn *Majeſteit* in vermoeden was, als wilde hy zich vyandlyk, of teegen het *Euangelium* opmaaken, dat dit geenzins zyn meeninge was, maar na dat'er anders veele klachten voor zyne Majeſteit kwamen, dat men zoo averechts met de geeſtelyke goederen omſprong; zoo wierd hy hier over met rechtvaardig medelyden bewoogen. Deeze boodſchap was nu wederom een bequaame voorſtellinge voor de *Saxiſche* en *Meiſſenſche* Edellieden, die behalven dat, weegens de geeſtelyke goederen, de welke de Keurvorſt van Saxen

xen ten deele tot het oprechten der Hooge-ſchool, ten deele tot andere godvruchtige gebruiken der Kerke hadde aangewend, reeds afkeerig van den Keurvorſt, en daarom noch dies te meer op hem verbitterd en verſtoord waaren.

Als mede; nademaal *Chriſtiaan* Kooning van Deenemarken de voornaamſte in het verbond der Proteſtantſche Standen was, en Kaiſer *Karel* noch iets, van weegen den verdreevenen Kooning *Chriſtiern*, aan wien *Karels* Zuſter getrouwd was, op hem te eiſſchen hadde; zoo liet de Kaizer zoo ras als 't mogelyk was, ook met deezen Kooning *Chriſtiaan* handelen, om dit verſchil ten eenemaal by te leggen en weg te neemen, op dat de gemelde Kooning zich uit het Smalkaldiſche Proteſtantſche Verbond zou begeeven; gelyk dan dit alles met de uitterſte neerſtigheid wierd in 't werk geſteld, en hier door alzoo de hulpe des Koonings van Deenemarken den Proteſtanten gantſchelyk afgezneeden. Hier op volgde haaſt, dat de Keurvorſt van Saxen en de Landgraaf van Heſſen voor weederſpannige Vorſten des Ryks, en in den Ban verklaard wierden, en den Oorlog op den hals kwam; dienvolgens, of ſchoon *Jan Frederik* den Kooning van Deenemarken om hulpe en byſtand verzocht, en weegens de gemaakte verbintenis van *Bronſwyk* liet indachtig maaken, zoo wierd hem doch zoodaanige hulpe van den Kooning *Chriſtiaan* glad afgeſlaagen. Dit wiſt *D. Melchior Klinge* wel van te vooren, dat het den Keurvorſt zoo gaan zoude, derhalven hy ook voorheen de Gezanten des Keurvorſts van Saxen waarſchoude, dat zy niets by Deenemarken zouden uitrechten. Alhoewel nu de Keurvorſt, in dit krygs-gevaar, in geenen deele van zins was geweeſt, zich in eigener Perzoon in een Veldtogt teegens den Kaiſer te begeeven, maar te huis by de zyne het gantſche noodlot te verwachten en uit te ſtaan; zoo hield echter de Landgraaf *Philips* by den Keurvorſt zoo lang aan, en liet niet af van hem nacht en dag aan de ooren te lellen, tot dat hy daar in bewilligde. Wanneer nu zulks den Landgraave wierd aangezegt, behaagde hem deeze boodſchap zoo wel, dat hy den geenen, die hem deeze tyding bracht, een koſtelyk paard tot boodenbrood vereerde. Tot deezen Veldtocht des Keurvorſts, waaren ook de Wittenbergſche Godgeleerden een groote oorzaak. Want zoo ras de Keurvorſt van *Saxen* en de Landgraaf van *Heſſen* in den Ban en Weederban verklaard waaren, ſtelde *D. Joris Major* aanſtonts eenen anderen Ban en Weederban der hooge Goddelyke Majeſteit teegens den Kaiſer *Karel* en zynen Broeder *Ferdinand* daar teegen, laatende de zelve in openbaaren druk uitgaan. Deſgelyks liet *Filips Melanchthon*, *D. Luthers Waarſchouwinge aan zyne lieve Duitſchers* op 't nieu weeder drukken, waar in hy eenige weinige woorden van *Luther* veranderde. Zoo ſchreef ook *Jooſt Menius* een byzonder boek van de *Verweeringe in der nood*, het welke hy aan den Heer *Philips* na Wittenberg zond, om 't door te zien, eer het gedrukt wierd. Doch *Philips* ſchreef het geheel en al op 't nieuw, en hy liet het ook onder den naam van *Jooſt Menius* opentlyk op de pers leggen; ook zocht men over al eenige kladdige papieren of onvolmaakte ſtukken uit de hoeken, die *D. Luther* zoude geſchreeven hebben, om te bewyzen, dat hy tot zoo een noodweere voor den Godsdienſt teegens den Kaizer hadde geraaden; daar nochtans noch veele andere raadgeevingen van hem voor handen zyn, waar in hy een heel andere meening aan den ouden Keurvorſt *Joan* voorſteld, als het die van *Wittenberg* voordraagen. En in deezer voegen is miſſchien de Keurvorſt *Jan Frederik*, en door den Landgraaf, en door de Wittenbergſe Godgeleerden bewoogen geworden, om zich in den Oorlog teegens den Kaizer te begeeven. Als

hy

hy nu voor zyn vertrek uit zyn Land, de Stadt Wittenberg met Volk bezette, en zyn Land zynen Neef den Hartog *Mauritz* trouwhartig aanbeval, zoo verzeekerde hem ook den Hartog hier op, van zyn broederlyke vriendſchap en getrouwe nabuurſchap, en geen leevendig menſch vermoede eenige hinderlaagen of gevaar van den Hartog *Mauritz*. Nochtans hadde hy eenen dienaar aangenoomen, *Frans Kram* genaamd, die onder 't verreizen des Keurvorſts en 't bezetten van Wittenberg, zich jeegens een zyner vrienden, in het huis van *Ambroſius Ruiter* liet ontvallen: De Vorſt *Jan Frederik* mocht wel op zyn hoede zyn; want Hartog *Mauritz* hadde iets in 't zin, dat *Jan Frederik* noch niet wiſt. Deeze *Frans Kram*, was van een laage afkomſt uit Sileeſien, en hy hadde zich kort van te vooren in den dienſt van Hartog *Mauritz* begeeven, om zyn verſpieder te zyn, hy had voorheen goede kennis met alle de *Profeſſoren* van Wittenberg gehad, wiſt ook de gantſche geleegenheid der Stad ende der Inwoonders; 't was hem ook moogelyk wel na den zin, dat hy van een moeijelyke ſlaavernye (*famulaat*) tot Wittenberg, in den dienſt van zulken ryken Vorſt gekoomen was; hy droeg zich derhalven in alles wat men hem beval, en daar toe zich niemand wilde gebruiken laaten, willig en onverdrooten.

In de Stad Wittenberg wierd tot Bevelhebber geſteld eenen *Eraſmus*, een laatdunkend Meiſſenſch Edelman, en een recht vyand der Studenten, die ook een van die dienaars en Raaden van den Keurvorſt, *Jan Frederik* was, die een langen tyd te vooren met de dienaaren en Raaden van den Hartog *Mauritz* goede kenniſſe en verbinteniſſe hadden gehouden; zoo dat hy zich ook, zoo haaſt de Keurvorſt uit zyn Land verreiſd was, in de bezettinge zoo droeg, dat hy by veelen verdacht wierd. Als deeze bezetting geſchiede, pakte *Melanchthon* zich haaſt van Wittenberg weg, en begaf zich na Zerbſt, in het huis van *Doct. Wolfgang Fabricius*.

Als nu, gelykwe gehoord hebben, de Keurvorſt *Jan Frederik* door den Landgraaf *Filips* en zyne Godgeleerden zoo krachtig tot den Oorlog vermaand, en, om uit zyn Land te trekken bewoogen was; zoo kon men in den zelven Veldtocht, aan zyn Krygsvolk en Bevelhebbers, die hy al te veel vertrouwde, al vroeg ſpeuren, dat hy teegens den Kaizer weinig zoude uitrechten.

Want van zins zynde met zyn gantſche Leeger den Vyand aanſtonds onder de oogen te trekken, zoo leide zyn Overſte *Goldakker* hem met al zyn Volk door zulke onbekende en ongebaande weegen, dat het weinig geſcheeld hadde, of hy was door eenen haaſtigen oploop van waater, met alle de zyne om den hals geraakt, en overraſcht geworden.

Terwyl nu de Keurvorſt buiten zyn Land is, zoo komt de Hartog *Maurits*, teegens alle beloofde en toegezeide trouwe, en valt'er hem ſchielyk van achteren in; daar toe gebruikende een hoop *Huſſaren*, die hem de Koning *Ferdinand* had by gezet. Om echter de zaak een weinig ſchyns te geeven, en een verwtjen aan te ſtryken, zoo liet hy in openbaaren druk uit gaan, dat hy alles ten beſten van den Keurvorſt zynen Neeve deede; op dat het Keurvorſtendom van Saxen niet onverwachts van *Ferdinand* ingenoomen zoude worden, en hy ook zynen aanval of deel alzoo onvoorziens mogte verliezen. Dus liet de Landgraaf *Filips* ook eenen opentlyken brief uit zyn Veld-leeger aan den Hartog *Mauritz* afgaan, hem waarſchouwende, dat hy dit overvallen en inneemen des Keurvorſtelyken Lands zoude hebben na te laaten, en daar van geheelyk af te ſtaan, of dat hy anderzins genoodzaakt zoude zyn, den Keurvorſt met zyn gantſche macht teegens hem by te ſpringen.

Aan dit schryven van den Landgraaf, gaf ook meenig mensch geloof, en niemand dacht anders, of het was den Landgraaf oprechtelyk ernst.

Doch als beide de Vorsten voor de Stad Ingolstad teegens den Kaiser te Velde lagen, en de Landgraaf eens vervaarlyk schieten liet, zoo wierd nochtans al het geschut ter zyden afgekeerd, dat het aan het Keizerlyke Leeger geen schaade kon toevoegen: en als zulks een Keurvorstelyke Hooveling *D. Matth. R.* merkte, en daar van sprak, zoo is hy aanstonds onder een schrikkelyke verstoortheid en toorn des Landgraafs uit het Leeger weg gejaagd of aan een kant gezonden. Onder dit grouwelyk schieten begost de Kaiser zelfs schier aan de belofte des Landgraafs te twyffelen, zeggende: *Eygy quant, houw my, dat gy my toegezegt en belooft hebt.* Noch heeft ook de Landgraaf, terwyl het Leeger der twee Vorsten teegens den Kaiser stond, zyn Afgezant by den Kaiser gehad, en met alle moogelyke vlyt laaten handelen, dat hy by zyn Majesteit in genaaden mogt aangenoomen werden, als dan wilde hy met zyn Krygsvolk, al dat den Kaiser teegenstreefde, helpen t'onderbrengen. In het Leeger voor *Gengen* gebeurde een belagchelyk voorval; want als het Keurvorstelyke Krygsvolk, weegens beloofde betaalinge, een alarm of oploop met een groot geschreeuw voor de tent des Keurvorsts maakte, en geduurig *geld*, *geld*, *geld* riep en vloekte, en de Keurvorst hier over zynen Bevelhebber *Joan Metsch* (dien hy kortelyk het geld reeds had ter hand gesteld, het welk hy echter versweegen hadde) hard toesprak, maakte gemelde *Jan Metsch* aanstonds een jok en lagchery hier uit, zeggende: Ach genadigste Heer, het Volk roept niet om geld, maar hun klaagen is maar, *kelde*, *kelde*, *kelde*; want de arme duivels lyden koude. Doch om kort te gaan, alle zaaken waaren zoo gedraaid, dat men den Keurvorst wilde onder 't jok brengen; en overmits het harde weeder en de vorst begon aan te gaan, trokken de Keurvorst en de Landgraaf beide onverrichter zaake na huis.

In deezen aftogt, als de Landgraaf van de Stad Frankfort, als eene der Bond-genooten, aangesprooken en gevraagd wierd, hoe alle zaaken stonden, en wat men van zyn hulpe en bystand te verwachten hadde? antwoorde hy, een ieder vos mocht zyn eigen lyf in acht neemen, en het zelve zoo wel bewaaren als hy konde. Toen hy nu weeder te huis was gekoomen, verbood hy door zyn gantsche Vorstendom, aan alle zyne Onderdaanen, op de hoogste lyf-straffe, dat zich niemand onder den Keurvorst van Saxen zoude verhuuren of aanneemen laaten. Terwyl nu deeze Veldtocht duurde, hield zich *F. Melanchthon* tot Zerbst in het huis van *D. Wolfgang Fabricius* op. En als hy eens op een tyd bezocht en gevraagd wierd, hoe hem dit flinx overvallen der Keurvorstelyke Landen, door den *Hartog Maurits* aanstond, zoo laakte hy het zelve ten uitersten, en liet met eene eenige vaarzen zien, waar in hy als in een raadzel de ondankbaarheid des Hartogs, onder de beeltenis van een koekoek vertoond hadde:

Ingrato cuculus nutricem devorat ore &c.

Dat is:

De ondankbaare Koekoek verslind zyn eigen Voedster &c.

En noch een *opschrift* op Abzalon hangende aan een eyke-boom.

Degener immerito rapuisti sceptra parenti &c.
Ontaarde Zoon, gy hebt u onnoozele Vader van zyn Ryk beroofd.

Noemde ook daar beneevens de voornaamste stichters en aanstookers van deezen Oorlog onder *Hartog Maurits* Hof-Raaden, als naamelyk; *D. Fax*, *Kommerstad*, *Karlowitz*, *Turk*, *D. Offa*, *Julius Ploeg*, den *Bisschop van Naumborg* &c. En besloot eindelyk met diergelyk een rymzel.

Indien men deeze zes zag hangen aan een touw,
Zeer goed voor Saxen en voor Meissen weezen zouw.

Als nu de Keurvorst met zyne Soldaaten weeder in zyn Land quam, en een ieder de handelinge van den *Hartog Maurits* verfoeide, om dat hy zich zoo boosaardig teegens zynen Neeve beweezen hadde, zoo beleegerde de Keurvorst eerstelyk de Stadt Leipzig. Doch door dien de Keurvorstelyke Raadsheeren hunne Vrouwen daar binnen hadden, zoo wist men de zaak zoo te beleggen, dat men Leipzich met geenen ernstigen storm dorst aan tasten; gelyk wel de Heer *Joris van Rekrood* met zyn Volk willig daar toe was. Want een voornaam Officier onder des Keurvorsts Krygsraaden, *H. V. Ponica*, liet zich op eenen bestemden morgen, op een schoon wit paard hier en daar om de Stad zien, geevende daar door een teeken aan die van Leipzig, dat men voortaan niet meer van belang na binnen schieten zoude.

Aldus wierd de Keurvorst van de Beleegering van Leipzig afgevoerd, en nam zyn weg na Dresden, zoo dat ook de *Hartog Mauritz* by tyds de vlucht nam, en eindelyk ook by na zyn Land verlooren hadde: Doch des Keurvorsten Volk wierd zoo verdeeld, dat'er eenige op de Boheemsche Grenzen, eenige op andere plaatzen, tot hulpe van zommige ingenoomene Steeden en Vlekken, afgezonderd wierden, waar door het gantsche Leeger niet te zaamen kost blyven.

Ondertusschen was echter by na het gantsche Land van den *Hartog Mauritz*, door den Keurvorst van Saxen ingenoomen; want hy hadde reeds den Markgraaf *Albert* by Rochlitz geslaagen en gevangen genoomen; en *Mauritz* moest te rug wyken; en de Keiser was toen ter tyd noch niet van zins zich met zyne Benden in eigener Persoon na Meissen te begeeven: Doch de Hartog *Mauritz* hield door den Bisschop van Arras, zoo geweldig om hulpe en redding aan, dat hy ten laatsten zelfs, met zyn Broeder *Ferdinand*, den Hartog te hulp kwam. Doch op dat de Keurvorst te gemakkelyker mocht geslaagen werden; na dat men, gelyk verhaald is, het Volk hier en daar verdeeld hadde, en het niet by een was, zoo hielden zyne Opperste Krygs-Raaden alle de kondschappen voor hem verborgen, hoedaanig het ontrent den krygs-handel des Kaisers stond, hem wys maakende; dat'er nergens noch Kaiser noch Vyand te vinden was, die hem eenig leed doen konde; en troonden hem alzoo te gelyk van de Beleegering te rugge, en de Elve af, en dat in dier voegen, dat de Kaiser met zyn geheele Leeger in 't Land kwam; en men leide hem met voordacht aan zulk een ondiepe plaats, daar de gantsche Stroom overal doorwaadbaar was, het welk anders noch beneeden noch booven die plaats niet geschieden konde, &c.

Als zy nu den Keiser na genoeg gebragt hadden, en voor den Keurvorst alle tydingen en kennisse van zaaken verborgen gehouden, en hem zoo zorgeloos gemaakt hadden, als of'er geen Vyand in 't Land was; en op dat hy toch immers verraaden, en in 's Vyands handen geleeverd mogt werden, zoo draalden zy by die droogte der Rivier zoo lange, dat zy hem niet alleen eerst de Predikatie deeden hooren, maar ook goeds moeds maltyd houden.

houden. Ondertusschen waaren de Spanjaarden en des Keisers Volk door de Elve gekoomen, het Paardevolk en de Overften naamen de vlucht uit het Veld, en verlieten den Keurvorst, zoo dat het Voetvolk alleen by hem bleef: en schoon hy wel na Wittenberg had kunnen ontkoomen hebben, zo wilde hy echter van zyne Soldaaten niet wyken, houdende in deese schermutzeling en gevecht niemand van zyne Krygs-Overften, en Bevelhebbers by zich, als alleen den Hartog Ernst van Bronswyk, die ook tegelyk met hem gevangen wierd; de Overften, Hooftmannen en Ritmeesters vlooden meerendeels van hunnen Heer na Wittenberg, of daar een ieder docht het best veilig te zyn. Als nu *Jan Frederik* door het vluchten zyner Overften aldus gevangen was, en Wittenberg door den Keiser beleegerd wierd, zoo moest zich die Stad ook haast aan den Keiser overgeeven; en toen 'er nu weegens den gevangenen Keurvorst een Verdrag-schrift in 't Leeger opgesteld wierd, zoo moest hy alle de punten die daar in vervat waaren, ingaan, alleenlyk weigerde hy van de bekende en beleedene Waarheid af te wyken, of daar van af te staan; en dit wierd hem dies te eer vergund en toegelaaten, om dat de Kaiser noch gantsch uit den naam niet hebben wilde, dat hy om de Religie een Oorlog hadde aangevangen. Ook was de Keurvorst zoodaanig gezind, dat hy liever zyn hoofd wilde verliezen, dan van zynen Godsdienst afwyken. Dewyl nu des Keurvorsts Gemalin ter zelver tyd binnen Wittenberg was, en zy ook aan den Kaiser voor haaren gevangen Heer een voetval deede, zoo liet hy den Keurvorst toe, dat hy noch voor zyn vertrek met zyne Huisvrouw en Zoonen in de Stadt mocht spreeken, mits ter rechter tyd weeder koomende. Terwyl nu de Keurvorst binnen Wittenberg was, verzocht *Doct. Poomer* hem ook aan te spreeken, hy wierd ook aanstonds tot hem ingelaaten, want de Keurvorst beelde zich in, dat hy waarlyk d'een of d'andere vertroosting uit Gods Woord, in deeze zyne rampzaaligheid zoude van hem hooren: doch hy hoorde geenen anderen troost van *Pomer*, als dat hy om zyn achterstallig tractement sprak, noch daar wierd aan geen vertroosten, of betoonen van meededoogen gedacht: hier op liet hem de Keurvorst in 't kort de verzochte betaalinge ter hand stellen, en begaf zich ter bestemder tyd weeder na 't Leeger. Kaiser Karel reed ook zelfs in Perzoon binnen Wittenberg, en als hy zich *Doct. Luthers* graf in de Slot-kerk had laaten aanwyzen, en ook na de Luthersche Ceremonien en Kerken-ordeningen scherp verneemen laaten, zoo had hy in der daad ondervonden, dat het daar ontrent veel ordentelyker en beeter gesteld was, dan 't hem door de Vyanden des Euangeliums was aangediend geweest.

Toen nu, na deeze neederlaage, de Heer *Melanchthon* zich met zyn Vrouw en Kind na Bronswyk begaf, volgde hem D. *Joris Major* met zyn Huisgezin na. Insgelyks was *D. Chilian Goldsteen* van Halle meede daar heene geweeken; (want Hartog *Mauritz* stond hem als een *Syndicus* der Stad Hall na 't leeven.) Het gebeurde dan eens, als *D. Chilian* den Heer *Philips* in zyn woonplaats was koomen bezoeken, dat zy te zaamen in de praat raakten weegens de oorzaaken van deezen Oorlog: *Philips* was van gevoelen, dat de eerste oorsprong deezes Oorlogs ontstaan was uit de twist-schriften, die de Land-Graaf van Hessen en de Keurvorst van Saxen teegens den Hartog van Bronswyk hadden laaten uitgaan; en overmits de Keurvorst daar op geslaagen was geworden, zoo

zoude verders een rampzaalige omkeeringe van Kerk en Staat hier op volgen. Doch D. *Chilian* poogde *Melanchthon* hier oover te trooſten, zeggende: Ey *Domine Præceptor*, wy hebben tot dus verre in de Godsgeleerdheid dikmaals de plaats gehoord, *de cruce toleranda* [dat is van het Kruis geduldig te draagen,] en wy zyn hier ontrent maar *Theoretici* of diſputeerders en praaters geweeſt; maar teegenwoordig wil het ons God de Heere ook oeffenen en met der daad verzoeken leeren, om ons ter deege te beproeven, of wy hem willen getrouw blyven; Ja, antwoorde Philips daar op, dat laat zich wel licht zeggen, *Sed quid eris tandem finis præſentium calamitatum? Maar welk en wanneer zal het einde van deeze rampen zyn?* Ey lieve, hervatte *D. Chilian* weeder, laat ons daarom niet wanhoopen, want God kan immers uit de ſteenen zelfs Abrahams zaad verwekken. Dewyl nu *Philips* niet wel veilig van Bronſwyk na de Hanzeeſteeden reizen konde, wierd hy door eenige zyne goede vrienden van welke hy *alles goeds verhoopte* na den *Harts* genoodigd, en *D. Major* volgde hem met zyn Huisgezin; want zy konden ook in den *Harts* daagelyks beeter kenniſſe krygen, hoedaanig het in 't Leeger en tot Wittenberg ſtond, en *Michiel Meyenborg*, had by des Keizers *Secretaris Jan Oberburg*, zeer goede kondſchap; om daar meede den *Heer Melanchthon*, en de andere Geleerden, in het geene hun aanging, te dienen.

Als nu de Keizer met zyn Leeger na Halle vertrok, wierd eindelyk ook door tuſſchen-ſpraak van den Hartog *Mauritz*, de Land-Graaf by den Keizer verbeeden, dat hy na een gedaane voetval weeder zoude in genaaden aangenoomen werden, en van de gevangenis bevryd blyven. En hoewel zulks zeer plechtelyk door des Keizers Hof-raaden beloofd wierd, zoo gebruikte echter de Biſſchop van Arras deeze loosheid, dat hy uit het woord *eenig*, *eeuwig* maakte, verſtaande in plaats *eenige gevangenis*, *eeuwige gevangenis*, zoo dat de Land-Graaf door deeze liſt in een zoodaanige gevangenis vaſt gehouden wierd. Doch middelerwyl waaren de Heeren Profeſſoren en Geleerden in geweldige benauwdheid en gevaar hunner goederen, en zochten dienvolgens allerhande voorſpaak en voorbiddingen, om hun leeven en goederen veilig en zonder ballingſchap te moogen behouden. In deeze angſten nu hadden zy nergens geenen grooten trooſt of toevlucht, als alleen by den Heer *Melanchthon*: want die bad ſchriftelyk by den Biſſchop van Arras voor zyne Vrienden, de Profeſſoren van Wittenberg, dat zy toch by hunne goederen mogten blyven; daar beneevens verontſchuldigde hy ze alle te zaamen, dat zy nooit eenigen raad of aanleidinge tot den Oorlog gegeeven hadden; desgelyks deed ook *Michiel Meyenborg* by den Heer *Obernberger* met zyn uitterſte vermoogen.

Deeze voorbiddinge van *Melanchthon* jeegens den Biſſchop van Arras, genooten alle de Wittenbergſche Profeſſooren, zonder onderſcheid. Echter behalven dit alles, zoo hadde ook *Doct. Joris Major* goede kennis aan eenige Hof-Raaden van den Hartog Mauritz, aan welke hy ſchreef, verzoekende om vry geleide voor hem en de zyne. Dit wierd hem terſtond onder de eigen hand en zeegel van den Hartog *Auguſtus*, (die toen noch *Coadjutor* tot Merzeborg was) toegezonden, mitſgaaders noch een bygaande brief, waar in hy tot Hof-Predikant van den Hartog *Auguſtus* verzocht wierd. Voor en aleer nu noch de Keurvorſt *Jan Frederik* met den beknipten Land-Graave, van Halle uit het Land gevoerd wierd, was hy echter op alle middelen, hoewel in de gevangenis zynde, bedacht, hoe noch in het ooverige gedeelte

deelte zynes Vorstendoms, het welk den Keyzer uit genaade aan zyne Zoonen gelaaten hadde, weederom een Hoogeschool en de godvruchtige oeffeningen zouden konnen opgerecht werden. Hy beval derhalven aan zyne twee oudste Zoonen, dat zy voor alle zaaken den Heer *Philips* zouden tot zich neemen en onderhouden; dit lieten zy dan terstond met de uitterste vlyt, door mondelinge en schriftelyke verzoeken aan hem voorstellen, en wierd de Stad Jena voor goed en de geleegenste plaats tot zoo een Hooge-School aangezien. Deeze opgedraage voorwaarden en dit beroep behaagde aan *Philips* wel, hy schreef ook zulks aan de gemelde twee Vorstelyke Gebroeders, en reisde dienvolgens na Weymar, om weegens deezen voorslag van het oprechten eener Hooge-School tot Jena voor 't laatst met de Vorsten over een te koomen. Terwyl men nu in 't best van deeze onderhandelinge was en men op de punt stond, om de affspraak te voltrekken en te onderschryven, ontvangt *Melanchthon* eenige brieven van de Geleerden van Wittenberg, die hy te vooren by den Bisschop van Arras hadde verbeeden, hem krachtiglyk verzoekende, dat hy weederom by hen tot Wittenberg zou koomen. Of hier nu ook brieven van den Hartog *Mauritz* zyn by geweest, is my onbekent; doch, gelyk gezegd is, als hy zyne gedaane belofte, volgens volkoomene affspraak weegens de School van Jena nu zoude ten einde brengen en onderteekenen, keerd hy in een oogenblik om, en vertrekt eer daar iemand om denkt in der haast van Weimar na Wittenberg, niet teegenstaande hy voorheen anders geschreeven en met zyn eigen hand belooft hadde.

Als hy nu deeze reize van Weimar door Hall nam, zoo deeden hem de Kerkendienaars, mitsgaaders *Doct. Chilian Goldsteen* (want hy was weederom van Bronswyk tot Halle in zyn ampt getreden) aldaar uitgeleide, tot buiten de Steenpoort, op de Wittenbergse weg: terwyl zy nu voortgingen, verhaalde *Philips*, hoe dat zyn wille en voorneemen was, om weederom op nieuw tot Wittenberg eene Hooge-School te vinden; *En dat nu ook de tyd gebooren was, in welke hy ook eens onbeschroomd zyn meening zou konnen zeggen, het welke hy nooit, zoo lang Luther leefde, had doen derven.* Hier op antwoorde hem *Doct. Chilian Goldsteen* terstond aldus: *Ey lieve* Domine Præceptor, *zoo gy iets in uw boezem haddet, het welk van Luthers leere verschilde, zoo had gy het behooren voort te brengen terwyl hy noch leefde. Doch indien gy nu iets leerd, dat hem teegenstreefd, zoo zult gy zeekerlyk veel teegenspraak ontmoeten.* Op deeze taal van *Doct. Chilian* veranderde *Melanchthon* schielyk van verw in 't aangezicht, keerde zich van hem af, en sprak niet een woord meer tot hem.

Wanneer nu *Melanchthon* tot Wittenberg gekoomen was, en *Doct. Joris Major* (gelyk te vooren verhaald is) zich na Merseborg by den Hartog *Augustus* begeeven hadde, zoo betoonde de Hartog *Mauritz* zich ten uittersten gunstig jeegens de Geleerden te Wittenberg, hun aanbiedende zyne genaade, en daar beneevens treffelyke gaaven en geschenken. Want hy beschonk terstond *Doct. Pomer* en *Philips* ieder met een pomp-mutze (gelyk men 't in Saxen noemd) vol Daalders, en liet daar en booven hun alle gunst aanbieden: hier door verkreeg hy in 't kort een groote geneegendheid en gunst by alle Geleerden van Wittenberg: Want zy vergaaten hier door ras hunnen ouden gevangenen Heer ten eenemaal. Want als *Doct. Pomer* eens in 't besluit van het gewoone gebed op den Predikstoel ook voor de weereldlyke Overigheid belaste te bidden, zoo vermaande hy de Toehoorders, dat zy ook

ook voor hunnen genadigsten Heer den Keurvorst vlytig bidden zouden; Doch, zeide hy, ik meen niet den ouden Keurvorst, den Heer *Joan Frederik*, maar den teegenwoordigen, onzen genaadigsten Heer, den Hartog *Mauritz*, dat is een rechtschape, goeddaadig en mild Vorst, die heeft noch laatst aan den Heer *Philips* en my, aan een ieder, een pomp-mutze vol Daalders laaten vereeren. Daar was 'er ook niet een, onder alle de Wittenbergsche Geleerden, die den ouden gevangenen Keurvorst in zyn droefheid en ellende met een eenig troost-schrift of briefjen aansprak, uitgezondert alleen de vroome *Doct. Hieronymus Schurf*, een voortreffelyk Rechts-geleerde, dien veele menschen noch voor half Paapsch hielden: de ooverige Geleerden lieten het al te zaamen na.

Als nu de Keurvorst en Land-Graaf *Philips* door Keizer *Karel* uit het Land na Augsborg gevoerd waaren; zoo wende echter de Keizer alle moogelyke vlyt aan, om de twist-verwekkende Religie-zaaken door een gevoeglyk zacht middel, tot de uitspraak van een Christelyk *Concilium*; by te leggen: want hy die geene niet zyn wilde, die door geweld en het swaard den Godsdienst zoude trachten te onderdrukken, en uit te roejen; gelyk nochtans de Rooms-gezinde gaarn gezien hadden, en daarom gestaadig by hem aanhielden: Want zoo dikmaals als hy de Pausselyke met een vriendelyk bescheid van hunnen bloeddorstigen yver, op hield, placht de overleede Cardinaal van Mentz over den Keizer te klaagen, zeggende: Nu wyfd hy my al weederom een Italiaansche vyge.

Dewyl nu, gelyk verhaald is, de Keizer het verschil der Godsdienst graag door een zacht en gevoeglyk middel had bygelegt gezien, zoo belaste hy aan zyne voornaamste en geleerdste Raads-heeren een *Formulier* of *Voorschrift* op te stellen; het welk en de Roomsgezinde, en de Lutheranen in geloofs-zaaken konden aanneemen, tot op een toekoomend *Concilium*. Dit *Formulier* stelde, beneevens eenige Roomsche geleerde Theologanten, M. *Joan Agricola* op; (die zich voor eenige jaaren van Wittenberg na den Keurvorst van Brandenburg binnen Berlyn begeeven hadde) en wierd dit Boek het *INTERIM* genaamd, het welke door den Keizer aan alle de vergaaderde Ryks-Standen voorgesteld en aan te neemen, bevoolen wierd. Overmids 'er echter, volgens het getuigenis der Goddelyke Schrift, nooit tot aan den Jongsten dag toe, eenig middel zyn kan, om Christus en Belial met elkanderen te vereenigen; maar wel, dat zich de Duivel in een Engel des Lichts kan vermommen; Doch alzoo niet te min dit opgestelde Boek *Interim* dien schyn vertoonde, dat de Papisten ook eindelyk eens vroom wilden werden, en aan de Lutheraanen veele wichtige artikelen en puncten toegeeven; zoo zaagen echter de rechtschaapen en bedreevene Godgeleerden wel haast, wat voor schaade en afbreuk het Euangelium door dit Formulier van Eenigheid lyden zou. Derhalven begost ten eersten *M. Casp. Aquila*, Predikant tot Salfeld, al vroeg daar teegens te schryven, moest ook daarom een tyd lang van Salfeld ontwyken, doch hield zich nochtans heimelyk tot Smalkalde op.

Naademaal nu de Hartog *Mauritz* al veele jaaren te vooren den Keizer gehoorzaamheid hadde beloofd, eer hy noch den Keurvorst verjaagd en het Keurvorstendom van Saxen in 't bezit hadde, zoo moest hy dit Boek van 't *Interim* ook aanneemen. Hy liet derhalven met zyne God-geleerden spreeken, dat zy het van den Predik-stoel aan 't gemeene

meene Volk zouden voorhouden om het aan te neemen. Schoon nu wel *Melanchthon*, gelykerwys zommige andere Godgeleerden gedaan hadden, ook een *Bedenken* op het *Interim* schreef; (want nadien de grond van dit Boek niets docht, kon hy 't met stil te swygen, ook niet goed keuren.) Zoo was echter dit *Bedenken* van *Philips* zoo maager en koud opgesteld, dat men wel haast zien konde, dat hy den prys van gemaatigd- en ingetoogenheid daar af brengen, noch de zaak niet recht aangrypen wilde; want terwyl hy reeds in een brief zyn meening aan *Christof van Karlewitz* geheel en al ontdekt, en zoodaanig verklaard hadde, dat, alschoon hem iets door 't Hof belast wierd, dat hem niet volkoomen na den zin was, hy echter zich daar teegen niet stellen wilde; zoo hoopte de Hartog *Mauritz* zyn gedaane belofte aan den Keyzer, dies te gemakkelyker te zullen in 't werk stellen, overmits *Philips* by ieder een in groot aanzien was, en de gantsche Academie van Wittenberg, als ook alle de naabuurige Pastooren zich na hem voegden: Want alles, wat in deeze jammerlyke verbaastheid der gemoederen en veranderinge van Staat- en Kerk-zaaken, *Philips* voor raadzaam oordeelde, dat was geraaden en volgden de meeste. Dit was dan nu zyn beooginge, dat hy in deezen toestand der Kerkelyke zaaken, dien Lof en naam by elk een zocht te verkrygen, dat hy niet zoo twistzuchtig en eergierig was, als Luther: Want wanneer men alle zaaken in de Regeeringe niet zoo juist en net [als men wel zoude wenschen] hebben konde, zoo moest men om vreedens wille, en om Oorloogen en beroerten voor te koomen, een weinig toegeeven. Doch als zulks in de Landen van Meissen en Saxen niet zoo haast konde doorgedreeven werden (want veele godvruchtige Lieden stieten zich hier aan in hun geweeten) en echter de Keizer aan den Hartog *Mauritz* zyn gedaane belofte te gemoet voerde, zoo liet zich *Mauritz* door een Latynsch geschrift by Keizer *Karel* verontschuldigen, dat hy dit werk in zyn Vorstendom, zonder een groote beroerte onder den gemeenen man te verwekken, niet zoo plotzelyk konde volvoeren, doch hy wilde echter alle moogelyke vlyt aanwenden, dat het zelve met een goeden schyn en genoegen den Volke ingeprent en voorgedraagen wierd. Hy bad derhalven op de aller onderdaanigste wyze, dat zyn Keizerlyke Majesteit deeze ongeleegentheid ten genaadigsten geliefde te ooverweegen, noch dit draalen in geen ongenaade op te neemen.

Deeze Latynsche brief van Hartog *Mauritz* wierd, gelyk voorgemeld, van Dresden na Brussel aan Keizer *Karel* gezonden, en door eenen Hoogduitschen Cancellery-schryver aan *M. Jan Homelius* van Memmingen (als hy aan den Keizer *Karel* tot Brussel zyn konst-werk, om den loop der Dwaal-sterren te zien, overleeverde,) om eenige Latynsche woorden te leezen, en te vertaalen, getoond, die de Duitsche Secretaris niet wel verstond. Als nu de Raads-heeren van 't Hof den Heer *Melanchthon* zeer sterk verzochten, dat hy toch het *Interim* mocht een verwtjen aanstryken, om het alzoo met een goeden schyn den Volke van den Predikstoel voor te draagen; zoo vond men wel haast een *glosse* en dekmantel, naamelyk, dat men die puncten, dewelke men, om den Keizer onderdaanigst te gehoorzaamen, zoude opstellen laaten, *adiaphora*, dat is, onverschillige zaaken, zoude noemen, als welke men, om in goeden vreede en gunst by den Keizer te blyven, met een goed geweeten wel mocht aanneemen; zoo konde men ook, door dit

dit toegeeven der Ceremonien het gantſche punct van de Rechtvaardigmaakinge, welke tot dus verre altyd op 't felſte was beſtreeden geweeſt behouden.

Doch nadien deeze nieuwigheid in de Kerk by veele vroome Predikanten allerhande droevige en ſwaare gedachten veroorzaakte, en derhalven de Heer *Philips* met de andere Godgeleerden, in het werk, wel zaagen, dat deeze zaaken geenzins zoo ras en glad wilden afgaan, als men wel wenſchte, zoo hield men volgens bevel van het Vorſtelyke Hof, verſcheidene byeenkoomſten na malkanderen, als tot Juterbok, Pega, Zell en Leipzig; alleenlyk ten dien einde, dat men zonder moeyelykheid en opſchuddinge, deeze van het Hof voorgeſtelde nieuwigheid zierlyk optooyen, en zonder beroerte den gemeene man in preeken mogt. Nu gebeurde het eens, dat *Melanchthon* op een en dezelve tyd van eenige Predikanten uit Frankenland en uit de Saxiſche Steeden wierd om raad gevraagd, hoe zy zich in dit werk zouden draagen. Waar op *Philips* aan de Frankenlandſche Paſtooren ried, *dat zy toch om de algemeene vreede iets zouden inwilligen, op dat men niet weederom in beroerte of moeyelykheid raakte.* Doch aan de Saxiſche Godgeleerden antwoorde hy; *Dat hy hun ſtandvaſtigheid prees, dat zy een afſchrik hadden van alle veranderinge; waarom hy hen vermaande, dat zy ernſtig zouden trachten by deeze beſtendigheid hunner Voor-ouderen te blyven.*

Terwyl dit nu by den vroomen een verbeelding verwekte, dat aldus zachtjens het gantſche Pauſdom ſtuks-wyze en ſtil-zwygende na malkanderen in de Kerk zoude inſluipen, en daar door de eene Artykel voor en de andere na van ons Chriſtendom zoude verlooren werden, zoo was 'er echter niemand onder de Geleerden tot Wittenberg, die zoo veel vrymoedigheid hadde, dat hy den Heere *Philips* dorſt teegenſpreeken; want die zulks deede, dien noemde *Philips* aanſtonds een Stoïſchen Styf-kop, een onverzettelyk menſch, die geen verſtand van zaaken had. Dus, als aan *M. Gabriel*, Predikant tot Torgauw, deeze veranderinge en den Choor-rok door *Philips* en *Pomer* opgedrongen wierd, en hy, door zyn geweeten geperſt, eenige puncten van gewicht begoſt te betwiſten, zoo wierd *Philips* ſtraks zoo toornig, dat hy niet alleen teegens hem vloekte, maar ook hem in de gevangenis ſleepen liet. Als deeze handelingen in de meeſte heevigheid door malkanderen liepen, en, gelyk gezegt is, een ieder het hooge aanzien en de authoriteit van *Philips* ontzag, zoo was ook *M. Mathias Flacius Illyricus* eenige jaaren tot Wittenberg geweeſt, en Profeſſor in de Hebreeuwſche taal geworden, deeze kon de voorſchreeve verkeerde handelingen in zyn gemoed niet verdraagen, dat de Meeſters zich zoo grof vertoonden; en overmits hy de liſtige ſtreeken der Papiſten en Italiaanen veel beeter verſtond dan alle de Geleerden van Wittenberg, die meerendeels ten Hove gunſt verdienen, en hunnen Meeſter niet vertoornen wilden, zoo begon hy voor alle de andere Geleerden aldaar al vroeg den Heer *Melanchthon* te bidden, te ſmeeken, te vermaanen en te waarſchouwen, dat hy toch, als de voornaamſte na *Luther*, den Teegenpartyen niet te veel wilde toelaaten, daar door het Euangelium afbreuk konde geſchieden.

Doch nademaal *Illyricus* geen geboore Hoogduitſcher, maar van *Albona*, uit *Illyrie*, onder het Venetiaanſche gebied, afkomſtig was, en tot Wittenberg zich een tyd lang in armoede hadde behelpen en lyden moeten, en dienvolgens in geen zonderling aanzien onder de andere

dere Professoren was; ook hadde hy zyne gronden der Hebreeuwsche en Griekfche taalen niet tot Wittenberg noch van *Melanchthon* geleerd; derhalven wierd deeze zyne trouwhartige vermaaninge van *Melanchthon* niet veel geacht; daarbeneevens mogten hem zommige pluimstrykers ook noch wel verkleinen en verachtelyk maaken, als of deeze vreemdeling wyzer wilde zyn als de Heer *Præceptor*, en hem, die teegenwoordig alleen de gantfche Kerk rechtfchaapen konde voorftaan, in zyn ampt vallen. Want het is zeeker, dat *Philips* in zyn hart een groot genoegen fchepte, dat nu, na de dood van *Luther*, (wiens twiftgierigheid hy altyd gelaakt hadde) een ieder by hem kwam raad vraagen, en zich na hem fchikte; Doch *Illyricus* ftoorde zich, aan deeze voorfchreeve verachtinge van *Philips*, geenzins, noch liet zich van zyn vermaanen niet afhouden of affchrikken, tot dat al zyn bidden te vergeefs was, en hy eindelyk den Rector en den Raad der Academie dieshalven aanfprak, en tot ftandvaftigheid vermaande. Deeze meenigvuldige vermaaningen en waarfchouwingen nu, alzoo zy met de Hoffche raadflaagen niet over een kwaamen, en dienvolgens by *Philips* al te zaamen vruchteloos waaren, noopten hem zyne waarfchouwinge en vermaaninge, die hy tot dus verre mondeling gedaan hadde, in openbaaren druk, voor de gantfche Kerk te laaten uitgaan.

Dit verdroot de Wittenbergers en *Melanchthon* fchrikkelyk, en wierden hem opentlyk vyand, roepende al te zaamen het *kruift hem*, *kruift hem*, over hem; hy was een verftoorder der gemeene rufte; een verlaater van de Academie, een ondankbaare teegens zyn Meefter, een verraader der geheimeniffen van *Melanchthon* &c. Dit nu was niet zonder reede; want nadien alle zyne vermaaningen te vergeefs waaren, en hem de fchaade, die uit deeze hooffche loosheeden in de Kerk kwam in te breeken, voor alle anderen wel meeft ter harten ging; zoo ondervond hy by na dagelyks, hoe deeze handelingen onder den dekmantel van Ceremonien, van den Priefter-rok en onverfchillykheeden heimelyk onder elkanderen berokkend en gedreeven wierden; en hierom moeft hy ook voor een verfpieder en Verraader van zyns Meefters geheimeniffen by allen doorgaan en uitgekreeten werden. Derhalven vond hy zich genoodzaakt, eens rechtfchaape te ontfchuldigen, en aan de Weereld te toonen, wien men voor een Verlaater, Verraader of Overlooper van de Kerk houden moeft. Als nu een ieder op *Illyricus* gebeeten en verbitterd, en de meefte op de zyde der Wittenbergers waaren, zoo nam de Hartog *Joan Albert* van Meeklenborg zich deeze zaak met een oprechte trouwhartigheid aan, op dat'er uit deeze oneenigheid geen verdere onruft in de Kerk ontftaan mogt; hy verzocht derhalven aan beiden zyden, dat alle misverftand vergeeten, en de gemoederen weederom met elkanderen verzoend mogten werden: Daar wierd ook door zyn tuffchen-fpreeken een byeenkomft tot *Koswyk*, twee mylen van Wittenberg geleegen, aan beide partyen voor geflaagen en toegeftaan. Als nu de Afgezanten van den voorgedachten Hartog van Meeklenborg tot Wittenberg, weegens dit misverftand, in alle vriendelykheid met *Melanchthon* fpreeken wilden, werd *Melanchthon* fchielyk van zyn Schon-zoon *Kafpar Peucerus* of *Peuker*, in 't hoofd gehangen, als of de Meklenborgers teegens *Philips* allerhande gevaarlyke liften zochten, om hem van zyn eere, lyf en goed te berooven, en tot fchande en fpot te brengen, op dat *Illyricus* recht mocht behouden, en alzoo wierd de Heer *Melanchthon*, door

deeze laster-taal van *Peucerus*, van deeze handeling te rug gehouden; en op *Illyricus* moest al het ongelyk en onrecht blyven. Hier op kwaamen straks de jonge, hitzige en vroolyke Poëten tot Wittenberg, met veelerhande schimp-dichten, te voorschyn, waar in zy niet alleen *Illyricus*, maar ook noch andere Geleerde Mannen buiten Wittenberg, oopentlyk met vuile schand-taal bekladden; voornaamelyk door dien de Wittenbergers overtuigd waaren, dat zy in de Boeken van *Luther* veele puncten vervalscht en veranderd hadden: Doch als men ter zelver tyd eens recht grondig weeten wilde; *Wat doch Illyricus voor kwaad bedreeven hadde?* zoo konden zy al te zaamen geen ander antwoord geeven; als, hy is ondankbaar teegens zyn Meester, en verstoord de ruste van onze Hooge-school en Kerken; ook heeft hy een nieuwe *Dialectica* [of *Redeneer-konst*] willen schryven, als of de *Dialectica* van den Heer *Præceptor* voor de Studenten niet goed genoeg was.

Nu is hier vooren gemeld, dat *Doct. Major* van Noordhuizen na Merseborg tot een Hof-Prediker van den Hartog *Augustus*, en voorstander des Kerken-Raads aldaar, was beroepen, waar ontrent zyn wankelzinnig gemoed wel met recht mag aangemerkt werden; Want als hy tot Noordhuizen aan eenige boezem-vrienden in 't heimelyk zyn Vry-geleid-brief en Beroep toonde, waar in hy tot Hof-predikant van *Augustus* na Merseborg verzocht wierd, zoo waarschouwde hem iemand van die vrienden, hem biddende, dat hy toch den *Meissenaars* niet te veel vertrouwen wilde, en zich wel voorzien, dat zy hem niet een lokaasjen op de val bonden, dat hem daar na kwaalyk bekwam: Want zy waaren zeer listig; ook had hy wel door een droevige ondervindinge gezien, hoe zy met dien vroomen Keurvorst hadden omgesprongen; het welk *Luther* alles wel van te vooren gezien hadde, zoo dat hy dit wel in gedachten mocht houden, en hun niet te veel geloofs geeven &c. Hier op gaf hy tot antwoord: Ey, meend gy-lieden dan, dat ik my zoo lichtelyk van hun zal bepraaten laaten, zoo moest ik immers wel een schelm of booswicht zyn, by aldien ik zoo lichtvaardig mynen waarden vroomen Heer vergeeten, en my tot zyne vyanden wenden zoude &c. Deeze reedenen geschiedden tot Noordhuizen, in het huis van den Burgermeester *Brest*, in de Krannik-straat, ontrent vier-en-vyftig daagen na Heemelvaards-dag, by na ter zelver tyd, als, gelyk hier vooren verhaald is, *Melanchthon* aan des Keurvorsten Zoonen geschreeven, en zynen dienst tot het oprichten der Schoolen tot Jena toegezegt hadde. Aldus trok ook *Doct. Joris Major* in 't kort van Noordhuizen na Merseborg, werdende aldaar Hof-predikant van den Hartog *Augustus*, en voorstander van den Kerken-Raad. Kort daar na trouwde de Hartog *Augustus* met de Dochter van *Christiaan* Koning van Denemarken, en gaf zyn Bisdom aan *Michiel Sidonius*, Onder-Bisschop van Ments, over: deeze was een rechte beleefde en geleerde Vos, wist zich by een ieder aangenaam te maaken en in te dringen, twiste niet teegens het Euangelium, stelde zich ook aan, als of hy niet liever zien zoude als een rechtschape Reformatie in de Christelyke Kerk, en verkreeg door zyn vriendelykheid een groote geneegentheid by den Adel en by het Landschap. Na dat nu *Doct. Major* met de Raads-heeren van *Augustus* goede kennisse gemaakt hadde, en hem inzonderheid *Doct. Kommerstad* en andere Hof-Raaden zeer aanhaalden, zoo nam *Doct. Major*, als wat geldgierig zynde, zoodaanige weldaaden greetig aan, hy konde ook door dien meenigvuldigen ommegang by den gedachten *Kommerstad* gewaar werden; wat'er daage-

lyks

lyks aan 't Hof omging, en daar en booven door *Doct. Kommerstads* voorspraak verkrygen, wat hy begeerde; want hem was, in zyn afweezentheid van de Academie, zyn volle tractement van zyne Godgeleerde lessen tot Wittenberg goed gedaan. Nu is hier te vooren verhaald, wat het Hof met den Heer *Melanchthon* weegens de onverschillige dingen in 't byzonder gehandeld hadde: Insgelyks, dewyl *Doct. Major* ook een treffelyk geleerd man was, en ook gunst ten Hove hadde, zoo wierd hy ook eens van *Doct. Kommerstad* verzocht, by hem tot Kalkbroed op zyn woonplaats te koomen, aldaar wierd hem deeze voorstellinge: *Dat de goede werken noodzaakelyk waaren ter zaaligheid* zoodaanig beveftigd en goedgekeurd, dat hy de zelve naaderhand opentlyk op den Predikstoel voor droeg: En deeze voorstellinge was voor eerst den Hoovelingen en Pausgezinden daarom dies te aangenaamer, om dat ze tot dus verre altoos van *Luther* was teegengesprooken, doch nu echter van eenen hooggeleerden *Lutherschen Doctor* toegestaan. Nu was de vraage, op wiens zyde dit was; voor eerst was zy aan de Roomsche zyde ten uitterften aangenaam; want zy de grondslag des gantschen Pausdoms is: Indien ze nu van de Euangelische Leeraars mocht bestreeden werden, zoo konde men wel haast een uitlegginge of glosse vinden, waar door men ze eenigzins zou kunnen optooyen, en alzoo aan beide kanten gelyk behouden.

Als nu *Doctor Major* na het overlyden van *M. Joan Spangenberg* na Eisleben tot *Superintendent* beroepen was, zoo begon hy wel haast de voorgemelde voorstellinge: *Dat de goede werken noodzaakelyk ter zaligheid waaren*, op den stoel te preediken, verhoopende, nademaal hy *Superintendent* en opperste Predikant van de geheele Graafschap *Mansveld* was, dat hy met de andere Predikanten wel zoude over een koomen, en deeze voorstellinge door zyn gezag staande houden, ook zouden zy ze hem niet kunnen om ver stooten. Echter stieten zich *M. Michael Celius* en *M. Cyriacus Spangenberger* heel ras aan deeze leere, en wederleiden de zelve in openbaaren druk uit de H. Schrift. Doch *Doct. Major* liet zich dunken, de voorschreevene Predikanten waaren veel te gering en te slecht teegens hem; onthield zich derhalven met hen en anderen, die desgelyks dit voorstel teegenspraaken, te twisten, en wilde zich noch door gebeeden, noch door eenige vermaaninge en overtuiginge, van zyn voorneemen laaten afhouden: Hy steld dienvolgens eenige bewysreedenen van zyn gevoelen op, en brengt ze na Halle aan *Doct. Melchior Kling*, hem verzoekende, dat hy hem deeze puncten tot een zaamenhangend werk of verweer-schrift wilde maaken, nadien hy als een uitmuntend Rechtsgeleerde zeer sneedig was, om met stellingen in alle zaaken voor en teegen te disputeeren. Dit deed *Doct. Melchior Kling* gaarn, als die Raadsheer en Advocaat van de Graaven van *Mansveld*, in hunne onrechtvaardige zaaken was; ook trok hy noch bezoldinge van den Hartog *Mauritz*.

Als nu dit verschil hoe langer hoe grooter wierd, en de Mansveldsche Predikanten deeze Leere geenzins konden inschikken, en echter *Doct. Major* zich ook niet wilde laaten gezeggen; (want hy schold de andere Predikanten al te zaamen voor groove ongeleerde babokken,) zoo gaf hem de Graaf *Albert van Eisleben* zyn afscheid; waar door *Doct. Major* weeder na Wittenberg trok: en wilde noch het gerepte verschil verdeedigen, en voorrecht houden. Deeze styfkoppigheid, vermits ze zo grof was, mishaagde ook aan den Heer *Melanchthon*, die hem over zulks

vermaande, om van die gevaarlyke en ongebruikelyke uitdrukking in de Kerk af te ſtaan. Doch *Doct. Major* bleef by zyn ſtuk; of dit nu was uit eergierigheid, om geen ongelyk te hebben, dan of het was, om zyne tot Kalkbroedt gedaane belofte aan *Doct. Kommerſtad*, als een Raadsheer van 't Hof, te houden; ſtaat aan een iegelyk Chriſten, na zyn beſte verſtand, te overweegen. Om kort te gaan; als *Doct. Major* de *noodzaakelykheid der goede werken ter zaaligheid*, met de uitterſte hardnekkigheid invoerde en ſtaande hield, kwam ook kort daar na het Boek van *Victorinus Strigelius* van de *Vrye Will* en *Meede-werkinge* aan 't licht. Ook was *Juſtus Menius* van den jongen Hartog van Saxen, tot de *Meiſſenaars* over getreeden, en men kon wel haaſt ſpeuren, of ſchoon *Doct. Majors* ſtyfhoofdigheid al te handtaſtelyk grof was, dat hem dit Diſpuit van de *Vrye wil* en *Meede-werking*, zeer wel te ſtaade en te hulp was gekoomen, welk diſpuit nu weederom zynen oorſprong had genoomen van *de cauſa ſine qua non*, [of oorzaak zonder welke de zaak niet beſtaan kan,] die al over lang door *Luther* weederlegt was. Overmits nu *Victorinus Strigelius* een uitſteekend geleerd man was, en in zyne leſſen zich, na *Melanchthons* manieren van ſpreeken en leeren, zeer aardig wiſt te voegen, en daarenbooven in de Philoſophie en de Griekſche Schryvers uittermaten ervaaren en bedreeven was; zoo zag *Illyricus* wel terſtond, dat deeze Philoſophiſche ſtoffe van de *Meedewerking*, niets goeds in de Kerk zoude uitwerken; Derhalven zoo ſtak de Hartog *Frederik*, oudſte Zoon van den Keurvorſt, zich ook in deezen handel, en ſtelde dienvolgens een opentlyk diſpuit aan. *Victorinus* nam zyne meeſte bewys-reedenen uit de Philoſophie; doch *Illyricus* wilde zich aan de Philoſophie niet kreunen, noch van de H. Schrift laaten afleiden: en eindelyk begaf zich *Victorinus* van Jena na Leipzig. Na dat meede *Oſiander* noch een andere nieuwe meening in Pruiſſen hadde op gebracht, en *Illyricus* zich ook ten heevigſten daar teegen gekant hadde, zag men wel aan de Wittenbergers, dat, of ſchoon zy zich de zaaken wel eeniger maate aannaamen, (want *Philips* ſchreef ook teegens *Oſiander*,) zy echter voornaamelyk ſtilte en geruſtheid zochten, en een Kerk zonder kruis of moeyelykheid wilden hebben, roepende nochtans geſtaadig, dat zy nooit een hair breed van *Luthers* Leere waaren afgeweeken.

Wanneer zich nu de *Sacramentarizen* weederom begoſten te beweegen, zoo was'er in geheel Wittenberg niemand, die zich, met teegens hen te ſchryven wilde inlaaten; want ſchoon *Melanchthon* dit werk wel op zich had behooren te neemen, zoo roerde hy echter deeze zaak met het minſte woordje niet aan; nadien hy veele jaaren, en wel terwyl *Luther* noch leefde, zoo groote vriendſchap en kenniſſe met die van *Zurich* en met *Kalvyn* gehouden hadde, dat naderhand *Kalvyn* zich ſchier meer op de overeenſtemminge en 't gezag van *Melanchthon* verliet en ſtofte, dan op zyne eigene Godgeleerde bewys-reedenen. Dus wende ook M. *Caſpar Peucerus*, de Schoon-zoon van *Philips*, altoos zyn uitterſte vlyt aan, dat hy alles wat aan *Melanchthon* behaagde, als Godsſpraaken van Chriſtus verhefte; want hier door trok hy de grootſte gunſt van *Philips* tot zich, en kwam door deeze bevordering zyns Schoon-vaders in dies te hooger aanzien by de gantſche Hooge-ſchool: Ook was anderzins M. *Peucerus* geleerd in de Griekſche taal, in de Wiskunde en Philoſophie, daar *Philips* een groot gevallen in had. Dewyl nu in deeze verſchillen over 't hoog-waarde Nachtmaal, de Witten-

tenbergers t'eenemaal ſtil ſweegen, en alleenlyk *Illyricus*, *Weſtphalus* en *Chemnitius* inzonderheid over deezen Artykel met de *Zwinglianen* ſtreeden, zoo verwekten de Wittenbergers door hun ſtilzwygen by veele voorname Mannen, ook zelfs by groote Vorſten, verſcheidene kwaade gedachten.

Nu hadden ook die van Zurich laaten drukken, *Een Overeenſtemminge der Geneefſe met de Zurichſche Kerk*; zoo dat de Keurvorſt van Heidelberg, de *Paltz-Graaf Frederik* en andere Mannen, ook daaren booven het oordeel van *Melanchthon* hier ontrent wel wenſchten te weeten: Hier op gaf *Philips* aan den Keurvorſt van Heidelberg zyn ſchriftelyk Bericht, zoo als het zelve noch voor handen is; hoewel *Melanchthon* niet dacht noch gaarn gezien hadde, dat dit Geſchrift zoude aan den dag koomen, maar meende dat het in vertrouwelykheyt zoude geheim gehouden werden &c.

Dus ſchreeven ook hier ontrent de *Sileeſiers* aan hunnen Landsman *Caſpar Peucerus*, als aan den Boezem-vriend, of liever de ziel van *Melanchthon*, om een grondig bericht van het Avondmaal des Heeren. Deeze ried aan de Predikanten, die hem om raad vraagden, dat zy niet veel over de *Subſtantie* van des Heeren Avondmaal zouden diſputeeren, maar alleenlyk de nuttigheid en de kracht naarſtig aan het gemeene Volk voordraagen &c.

Onder dit voordachtig ſtilſwygen der Wittenbergers, aangaande het Hoogwaardige Sacrament, ontſtond ook het diſpuit en verſchil tuſſchen *Bullingerus* en *Brentius*; naamelyk, dat *Brentius* genoodzaakt wierd, aan *Bullingerus* te antwoorden, op zyne uitlegginge over die woorden van Chriſtus by Joannes: *In myns Vaders huis zyn veele wooningen.* Waar op dan haaſt een ander boek van *Brentius* volgde: *Van de perzoonlyke vereeniginge der Godheid en Menſchheid Chriſti*; en op 't laatſt, *Van de Majeſteit en Almachtigheid des Zoons Gods.*

Als nu weegens deeze boeken van den Heer *Brentius* begeerd wierd, dat die van Wittenberg hem hier in by ſtaan, en hunne meeninge insgelyks verklaaren zouden, zoo verklaarden zy zich ras hier ontrent, dat hun het ſchryven van *Brentius* niet al te wel geviel; ook was het hun geleegentheid niet, zich in een twiſt over deeze dingen in te laaten.

Hier uit volgde kort daar na, dat zy ook *een vaſte plaats der Menſchheid Chriſti, in een zeekere omkring des Heemels*, *opentlyk in de School beleeden*, *en dat de weezentlyke deelachtigmaakinge der eigenſchappen een valſche ſtelling was*: Gelykerwys zich *Peucerus* uitdrukkelyk in een toorn [teegens iemand] heeft laaten hooren; hy deede wat anders (*ſ.v.*) *in de Weezentlyke deelachtigmaakinge der eigenſchappen.*

Deezen *Peucerus* nu zyn ook ras nagevolgd *Doct. Crell*, *M. Pezelius* en de jonge *Doct. Caſpar Cruiciger*, welke alle volgens Melanchthons oude waan en ingebeeld oordeel zich dunken lieten, dat Luther al te grof en onbeſcheiden van het Nachtmaal des Heeren geſchreeven hadde; zy zochten ook alle de bewys-reedenen der Zwingliaanen uit de hoeken, die Luther met groote moeite door de Goddelyke Schrift, teegens *Zwinglius* en *Oecolampadius*, wel voor vyftig jaaren grondig weederlegt hadde; en echter wilden deeze Wittenbergſche wys-neuzen geenzins voor *Sacramentarizen* of *Kalviniſten* gehouden zyn. Dit alles zal moogelyk daar van daan gekoomen zyn, dat zy zich alleen aan die cierlyke manier van ſpreeken en leeren van Melanchthon vergaapt hadden;

den; want Luther achteden zy niet waardig te leezen: gelyk als zulks *Peucerus* jeegens een geleerd en Godvreezend man in vollen ernst en uit den grond zyns harten gezegt had: dat het gantsch niet goed was; noch in geenen deele aan te raaden, dat de Pastooren en Studenten in de Godgeleerdheid, de Schriften van Luther leezen zouden; maar men zoude hen alleenlyk de Schriften van Melanchthon voorstellen.

Dus brachten het ook D. Peucerus en de Wittenbergers aan het Hof van den Keurvorst *Augustus* zoo verre, dat men niemand in het gantsche Keurvorstendom van Saxen, om in de Kerk te leeren, mogt aanneemen, 't en zy hy van *Doct. Majors* Leere gantsch stil sweeg, *Doct. Luthers* Schriften achter de bank wierp, en alleenlyk Melanchthons *corpus doctrinæ* [of zaamen-stelzel der Leere] in alles voor de H. Schrift hield; Die nu hier in swaarigheid maakte, moest van stonden aan afgezet en weg gejaagd werden: en gelykerwys ten tyde van Christus, onzen Zaligmaaker, de Jooden alleen schreeuwden: *Den Tempel des Heeren, den Tempel des Heeren*; desgelyks hebben de Wittenbergers geenen anderen grond hunner Godgeleerdheid gehad, als de Meester, de Meester, de Meester heeft het gezegt. Die uit den naam niet zulk een beeld maakt, gelyk in 't Oude Testament den Afgod van den Koning *Nebucadnezar* was, die moet verdreeven en vervolgd werden.

God bewaare alle vroome Christenen, die door zynen H. Doop geteekend, en door zyn dierbaar blod gekocht zyn, dat zy zich alleen aan zyn zaaligmaakende woord houden, noch door de looze menschenleere niet verleiden laaten; Amen.

Aldus afgeschreeven binnen Ummendorp door *Benedictus Elenius* in 't Jaar 1582.

Men heeft tot Ummendorp gemeend, dat Wilhelm Reiffenstein van Stolberg deeze dingen hadde t'zaamen gesteld.

Het geen wy echter nu anders gevonden hebben.

NB. Van dit Geschrift, heeft de zaalige *Jacob Thomasius* achter zyn Exemplaar de volgende aanmerkingen gehangen.

Wie is dan de maaker van dit Geschied-schrift?

Ik giste dat het *Doctor Mathys Ratzenberger* geweest was: door dien *Frid. Hortled. Tom. II. Von der ursach des Teutschen Krieges L. II. c. 29. f.* 153. *edit. Goth.* 4°. 1645. uit deezes *Ratzenbergers* handschriften *van de Geschiedenissen zynes tyds*, by na de zelve woorden by brengt, die alhier pag. 18 van het Geschrift van *Justus Menius* verhaald werden: naamelyk deeze.

Na dit voorbeeld (van *Joris Major*) schreef ook *Joost Menius* een byzonder Boek van de *Verdeediging in der Nood*, daar in aan trekkende veele oude voorbeelden uit de Heidensche Geschiedenissen: Deeze *Verdeediging in der Nood* zond hy na Wittenberg aan *Philips*, om dezelve door te zien en te laaten drukken. Doch *Philips* schrapte dit Boek van *Menius* gantsch door, en schreef een nieuw, en liet het op den naam van *Menius* uitgaan en drukken.

Maar hier tegens streefd, dat in dit Historisch verhaal pag. 34. gewag werd gemaakt van de Uitlegginge van *Bullingerus*, op die woorden: *In myns Vaders huis zyn veele wooningen*, als meede, van het Boek het welk *Brentius* van de Persoonlyke vereeniging geschreeven heeft: Want dat deeze twee Schriften eerst in 't Jaar 1561. zyn uitgegaan, lees ik in *Hospinianus*, Hist. Sacrament. P. 1. fol. 228. welk jaar *Ratzenberger* niet beleeft heeft, als die gestorven is den derden van Louw-

maand

maand 1559. gelyk blykt uit *Andries Joachims Bericht*, van het vonnis van *Matthys Ratzenberger*: Ziet den titul en pag. 16. 27. Ook geschied hier pag. 20. meldinge van deezen zelven *Ratzenberger*, hoewel alleenlyk met de eerste letter van zyn toenaam.

Wie echter den Autheur van dit Geschrift geweest mag zyn, hy stemt altoos in zyn gevoelen, ontrent de zaaken der Godsdienst, met *Ratzenberger* volkoomen over een; als zynde een waarachtig Lutheraan geweest, en een vyand van die raadslaagen, door welke *Philips* en de Wittenbergers, na *Luthers* dood, de zaak van de openbaare en zuivere Belydenisse eenigzins beroerd hebben. By *Hortled. d.* 1. *Lib. I. c.* 13. werd een Schrift van *Ratzenberger* verhaald; als naamelyk, Waarschouwinge voor de averechtze weegen, om de zaak van de openbaaringe des Antichrists te handhaaven; na wiens korten inhoud fol. 39. ook dit noch by gevoegd werd: dat *Luthers* Leere en Boeken, ontrent het punt *van de Nood-weeringe*, door *Melanchthon*, *Bugenhagen*, *Pomer*, *Joris Major*, en andere verlaaten, verloochend, verworpen en vervalscht waaren geworden. En hierom heb ik 'er eenige dingen uitgetrokken *pag.* 339. *num.* 374. die met het geen gy hier leest pag. 18. §. *Dus zocht men ook* &c. over een stemmen. De Heer *Sekkendorf* echter noemt *Ratzenberger* den Maaker, en strykt hem door; *vid. Hist. Lutheran. passim imprim. Lib. III. pag.* 581.

§. II.

Tot het XVI. Boek, Hoofdst. III. §. 7.

ULRIK van HUTTENS zaake.

VAn des Hartogs van Wurtenbergs handelingen met *Ulrik van Hutten*, staat dit te weeten; dat deeze Hartog zynen geweezenen Hof-Marschalk *Jan van Hutten*, *Lodewyk van Huttens* Zoon, in 't Jaar 1515. in 't Beblingsche Woud heeft laaten vermoorden, en daar na zyn Huisvrouw, dewelke hy anders niet machtig konde werden, tot zich genoomen, en met haar echtbreuk gepleegd heeft. Deeze gruwelyke daad belyd zelfs des Hartogs Vriend, *Lodewyk van Passavant*, in zyne Verdeediging: naamelyk, dat *Hutten* doodelyk gewond, en dood in het Woud was blyven leggen; zegt ook daar beneevens, dat hy niet was gehangen geweest, gelyk *Joan. Agricola* in zyne Hoogduitsche Spreekwoorden vermeld hadde. De Neef van deeze *Hutten*, *Ulrick van Hutten*, schreef daar op een *Klaagdicht over het vermoorden van zyn Bloedverwant, aan Marquardus van Hatsteen, Dom-Heer tot Mentz, zyn nabestaande.* Als ook een *Troost-schrift aan* Lodewyk van Hutten *over het ombrengen van zyn Zoon*; *mitsgaders een brief aan* Jacob Fuchs, *Dom-Heer tot Bamberg en Wurtzberg.* Insgelyks, *Vyf Scheld-reeden op Ulrik van Wurtenberg*, en eindelyk een zaamenspraak teegens den Hartog, onder het Opschrift van *Phalarismus* [of Phalarische wreedheid] en een *Verantwoordinge van den* Phalarismus *aan Pieter van Auffas, Dom-Heer van dat gewest.* Het welk alles, neevens eenige brieven aan den Koning van Vrankryk en zommige Edellieden, op het Slot Stekelberg in het jaar 1519. is gedrukt geworden.

Voorts heeft hy ook, met het gantsche Huttensche Geslacht, den Har-

Hartog op den Ryks-dag aangeklaagd; en naderhand, als hy de Stad Reutlingen hadde ingenoomen, hem ook, met de Swabische Bondgenooten helpen beoorloogen, en van Land en Lieden berooven; zoo dat hy vyftien jaaren lang in ballingschap moest swerven, tot dat inzonderheid de Land-Graaf *Philips* zich eindelyk zyner aan nam. Te dier tyd liet het Huttensche Geslacht, het doode lichaam van den vermoorden *Jan van Hutten*, opgraaven, dat in een Dorp, niet verre van de plaats, daar de moord geschied was, begraaven lag, en in Frankenland voeren; het zelve zoude noch onverdorven en gantsch kenbaar geweest zyn, en ook noch gebloed hebben, zoo als *Ulrik van Hutten* in de gemelde Scheld-reede schryft.

Doch deeze *Hutten* was zelfs, zoo wel als de Hartog, en de meeste, die zich des Euangeliums beroemden, een gram-steurige en onrustige geest, waar aan *Luther* genoeg te weeren hadde, dat hy met vuur en zwaard niet op de Paapen los ging. Hy zou eindelyk in 't Jaar 1523. by Zurich aan de Venus-ziekte gestorven zyn, gelyk *Koenraad Gesnerus* uitdrukkelyk vermeld, andere noemen 't een weinig eerlyker, een scherpe krankheid. Ziet *Camerarius* in het leeven van *Melanchthon* pag. 99. die ook zyn gruwzaam vermeetel gemoed gaarne bekend.

§. III.

Articulen der oproerige Boeren.

TOt de Historie des Boeren-krygs, behooren noch deeze Articulen, die meede onder de Geschiedenissen van *Ulrik van Hutten*, gevonden werden: weshalven eenige wel vermoeden willen, dat hy ze zelfs opgesteld heeft, nadien de styl bykans met de zyne over een komt: dezelve luiden nu vervolgens aldus.

Dartig Articulen, die Jonker Helfferich, Ruiter Henriks, *en* Christiaan Jansz, *mitsgaders hun aanhang, vast en onverbreekelyk te houden, gezwooren hebben.* (ontrent het Jaar 1521.)

1. Dat zy de Paapen, zoo als zy teegenwoordig leeven, voortaan geen Geestelyke Vaders, maar vleeschelyke Boeven willen noemen.

2. Dat zy alle de Munniken voor huichelaars willen houden, en nooit meer iets goeds van die lang-rokken verwachten.

3. Dat zy in 't toekoomende den Ban der voorschreeve Paapen niet meer achten zullen, dan of hen een gans aanblies.

4. Dat zy voortaan tot geen Gesticht, Broederschap, Beedevaard, Kerkelyken-aflaat of diergelyke nimmermeer een penning zullen uitgeeven.

5. Dat zy den Paus te Rome voor den Antichrist willen houden, en hem in alles teegenstreeven.

6. Dat zy de *Kardinaalen, Pronotarizen, Officialen, Bisschoppen, Auditeuren*, en andere meer tot Rome 's Duivels Apostels noemen, en niet anders achten willen.

7. Dat

7. Dat zy het Roomſche Hof met des Paus aanhang, den naam van Voorburg der Helle willen geeven.

8. Dat zy den Heer *Ulrik van Hutten* getrouwelyk willen byſtaan teegens de Hovelingen en hunne aanhangers.

9. Dat zy alle Hovelingen gelyk dulle honden willen houden; geloovende, dat het hun vry ſtaat dezelve te ſlaan, gevangen te neemen, te worgen, en van kant te helpen.

10. Dat zy alle Pauzelyke Afgezanten voor Verraaders der Duitſche Land-aard, en algemeene Vyanden des Vaderlands willen houden.

11. Dat zy alle Geeſtelyken, eeven als andere menſchen, in 't toekoomende na hunne werken willen achten en oordeelen.

12. Dat zy geſlootene ooren willen hebben, als de Paapen, zoo als ze heedendaags zyn, van hunne vryheid en weyinge ſpreeken.

13. Voorts zweeren zy een eeuwige vyandſchap teegens alle Geeſtelyke Rechten, Pauzelyke Bullen en Brieven; mitſgaders aan alle die geene, die ze om draagen, uit deelen, handhaaven en beſchermen.

14. Dat zy voortaan in hun gemoed niet willen overweegen, of zy genoegzame reedenen hebben, om een Paap of Geeſtelyke te ſlaan of met een voet te ſchoppen.

15. Dat zy in 't toekoomende op Vier- of andere Vaſt-daagen, of geheel vaſten, of zonder onderſcheid vleeſch, viſch en wat hun voorkomt, gelyk op andere daagen, eeten willen.

16. Dat zy eenen iegelyken Beedel-Munnik, die hun een kaas af eyſcht, met een ſteen van vier pondt na de huit willen werpen.

17. Noch dat zy geen Munnik in hun huis willen laaten koomen, en zoo 'er een onvoorziens in kwam, dat zy 'er hem willen uitjaagen, en met den beezem tot over den dorpel achter na zyn.

18. Dat zy voortaan geen boete zullen geeven, noch ook, zoo veel hun moogelyk is, niet toelaaten, hunne Na-buuren, (gelyk tot dus verre) te ſtraffen: maar dat zy zich zelven broederlyk onder elkanderen willen beſtraffen, en ten beſten onderwyzen.

19. En indien'er een *Officiaal* of afgezonde Paap tot hen kwam, dat zy hem wilden met honden uit den huize laaten jaagen, en door de jongens met drek gooyen.

20. Dat zy alle Kerkelyke Gerichts-dienaars, die Daag- of Ban-brieven tot hen brengen, voor eerſt de ooren willen affnyden, en zoo ze daar na weêrom kwaamen, de oogen uitſteeken.

21. Dat zy geen Predikant by hen dulden willen; 't en zy dat hy bekwaam is om het Euangelium en de Chriſtelyke Wet te preediken, en daar beneevens onberiſpelyk en godvruchtig leefde.

22. Dat zy voortaan nooit meer gedoogen zullen, dat iemand een Paſtorye of Gemeente heeft, en die zelfs niet bediend.

23. Dat zy geene Beelden, zy moogen dan van ſteen, hout, goud, zilver of iets anders gemaakt zyn, maar God alleen in den Geeſt in 't toekoomende zullen aanbidden, en hem dienen.

24. Dat zy geenen dag meer, dan den eenigen Zondag zullen vieren, en zich onderruſſchen aan geene Paape-geboden ſtooren.

25. Dat zy geen brood, wyn, zout, water, kruid, waſch, noch eenig ander ding hier namaals zullen laaten wyen, maar alles, dat zy met dankzegginge nuttigen, voor gewyd en gezeegend houden.

26. Dat zy den Heilig-bezoekers, als zy hen op de weg ontmoeten, hunne paarden ontneemen, de beurzen plonderen, en met drooge ſlaagen, zoo veel als ze draagen kunnen, wakker toedekken zullen, en hun daar na met hun heiligdom loopen laaten.

27. Of iemand van hen eenen gierigen ongeeſtelyken Paap iets ontneemen of ontvreemden mocht, dat wilden zy eeven zoo groote zonde achten, als of zy met de voet op een dobbelſteen traaden.

28. Verders zweeren zy, dat zy Vyanden van alle Vyanden en benyders van *D. Luther* zullen zyn.

29. Dat zy weegens de heimelyke biecht, *Doctor Luther* en andere onpartydigen, zich de zaak verſtaande, zullen aanſpreeken; en met hen daar in raad pleegen; zich niet bekreunende, hoe de geldzuchtige Paapen de zelve tot dus verre gehouden hebben.

30. Dat zy in alle de voorſchreevene punten hun lyf en goed verbinden en zaamenvoegen willen: roepende God tot getuige, dat niet hun eige zaak, maar de Goddelyke waarheid, het Chriſtelyke Geloof, en het algemeene welvaaren des Vaderlands, hen hier toe bewoogen hadde: En dat alles, wat zy deeden, uit een Chriſtelyke, eerlyke en goede meeninge geſchiede.

§. IV.

Gedrag der Godgeleerden geduurende den Oorlog.

HEt geen van het gedrag der Godgeleerden onder de Oorloogen, in de ſeſtiende en zeventiende Eeuw, verhaald is, werd niet alleen door noch meer getuigeniſſen en klachten, maar ook door openbaare blyken en voorbeelden allezins beveſtigd. Onder anderen vind ik noch, in een *Antwoord van* Matthæus Flacius, *op eenige beſchuldigingen van* Doctor Major *en* Doctor Pomer, *p. C.* 3. het volgende bericht; hoe zich *Doctor Bugenhagen*, *Superintendent* van Wittenberg, ontrent den Oorlog van den Keurvorſt *Mauritz* teegens Maagdenborg aangeſteld heeft: het welk het verhaal van de Torgauwſche predikatie, die in de hiſtorie vermeldt is, beveſtigen kan.

„ *Pomer* heeft voor eenige maanden in een Predikatie gezegt, dat
„ de Schans-graavers, die voor Maagdenborg beſchaadigd wierden, als
„ Chriſtenen ſtorven, want zy waaren hunne Overigheid gehoorzaam
„ geweeſt. Is dat waar? waarom ried hy dan voor vyf jaaren, door
„ een opentlyk Geſchrift, aan die van Boheemen en Sileſien, dat zy
„ hunnen Koning, toen hy hen teegens den Keurvorſt op ontbood, niet
„ zouden gehoorzaamen. Want een van beiden moet waarachtig weezen;
„ hy moet bekennen, dat hy of te dier tyd een Oproer-ſtooker
„ geweeſt is, dewyl hy de Chriſtelyke gehoorzaamheid jeegens de O-
„ verigheid heeft afgeraaden; of dat hy teegenwoordig een vervolger
„ is, dewyl hy de onchriſtelyke gehoorzaamheid in 't vervolgen dee-
„ zer

„ zer Kerke pryſt. Want deezen Oorlog en de voorgaande, zyn im-
„ mers eene en de zelve zaak: 't en zy dan, dat gelyk de Weerwolf en
„ zyne Wolven in goede Harders, alzoo ook God en de gantſche Na-
„ tuur te gelyk met de *Adiaphoriſten*, [of Onverſchillige] in zoo korten
„ tyd veranderd waaren.

Insgelyks behoord ook hier heen, het geen *Niklaas van Amſdorp*, aangaande *Doctor Bugenhagens* gedrag, ſchryft, in zyn *Antwoord op Doctor Pomers ſcheld-woorden*, ſtraks na de tytel: *Doctor Martin Lu-*
„ *ther* zaaliger gedachtenis, heeft meenigmaal voor veele andere ge-
„ loofwaardige Mannen, en ook voor *Doctor Auguſtyn Schurf*, deeze
„ woorden geſprooken: *Na myn dood zal 'er niemand van deeze Theolo-*
„ *ganten beſtendig blyven.* Als nu Wittenberg overgegaan was, maakte *Doctor Auguſtyn Schurf*, zulks aan *Doctor Pomer*, indachtig, en vermaande hem, dat hy toch wilde beſtendig blyven en gedachtig zyn, het geene *Doctor Luther* gezegt hadde. Doch *Doctor Pomer* wierd verſtoord, loopende hier op toornig van hem weg.

In dit zelve Geſchrift, klaagt hy ook noch verder over de bloedgierigheid der Wittenbergſche Godgeleerden, dien zy, in het Maagdeborgſche werk, teegens hunne eigene Geloofs-genooten hebben blyken laaten: ſchoon ook *Amſdorf* zyn gevoelen daar by voegende, zegt, dat beide de partyen niet minder dan het vreedelievende Evangelium gehad hebben. Zyne woorden nu zyn de volgende: „ Ook laſterd gy
„ Wittebergſche die van Maagdeborg; zeggende met een ſchimpach-
„ tig lagchend aangezicht: (my dunkt dat ik het zie,) *De Maagde-*
„ *borgers willen met rooven het Euangelium verdeedigen:* hier in doet men
„ hun geweld en onrecht; want zy weeten wel, en het is hen door
„ het Euangelium genoegzaam geleerd, dat zy het Euangelium niet
„ kunnen noch zullen verdeedigen. Doch ik hoope echter met eene,
„ dat zy het om de Markenaars en Meiſſenaars ook niet zullen verloo-
„ chenen; daarom zoo rooven ze niet om het Euangelium, maar zy
„ trekken uit, om hunner goederen wille, die hunne Weduwen, Weezen,
„ en Burgeren door de Markenaars zyn ontnoomen, en geroofd gewor-
„ den, daar de Wittenbergſche Godgeleerden hun vreugd en vermaak in
„ ſcheppen. En alſchoon die van Maagdeburg om vreede ſmeeken en bid-
„ den, zoo wil men nochtans hun geenen vreede verleenen; 't en zy dat
„ zy het Euangelium verloochenen, en lyfeigene ſlaaven willen werden:
„ gelyk dat de Middelaars wel weeten, en de voorgeſlaagene onchriſte-
„ lyke en onmoogelyke Articulen uitwyzen; het welk hun zeekerlyk on-
„ bewuſt is, en dit niet teegenſtaande zoo laſteren en ſchenden zy den
„ onnoozelen. De Markenaars ontneemen en berooven hen, ſlaan
„ dood en moorden, en als nu de Maagdeborgers na krygs-recht uit-
„ trekken, om het hunne op de Wittenbergers te herhaalen, zoo zeg-
„ gen de Wittenbergſche al ſpottende en lagchende: *De Maagdeborgers*
„ *willen met rooven het Euangelium verdeedigen. O lieffelyke taal! maar dit*
„ *zyn moogelyk werken van liefde en den H. Geeſt.* De Markenaars had-
„ den eenen Droogſcheerder van Maagdeborg, een vroom en onſchul-
„ dig man, die zyn gantſche leeven van geen euveldaad beruchtig was,
„ eenige honderd guldens aan waardye, (ik durve niet zeggen hoe veel,
„ daar zyn onderhoud en welvaard, met zyn Vrouw en zeeven kleine
„ Kinderen in beſtond) ontroofd en afhandig gemaakt. Als hem nu
„ de Raad vergund had, dat hy het zyne van de Markenaars mogt
„ trachten weder te krygen; zoo wilde hy den arme lieden geen

„ schaade doen, noch aan iemand het zelve van zynent weegen toe- „ laaten, ook zich aan geen Christen-mensch vergrypen; maar hy ving „ den ryken *Michiel*, de Jood, die zoude hem zyne schaade vergoe- „ den, die, zonder dat het hem deerde, hem wel honderd duizend gul- „ dens had kunnen geeven; maar de Jood wierd dien vroomen man „ weederom af genoomen, en daarenbooven leyde men hem het hoofd „ voor de voeten.

Dat het nu in de zeeventiende Eeuw hier ontrent, inzonderheid in den Duitschen Oorlog, niet beeter is toegegaan, en dat de Godgeleerden meerendeels aan al het bloedvergieten zyn schuldig geweest; heeft de Maaker van 't Geschrift, de *Duitsche Planeet* genaamd, het welk in 't Jaar 1639. *in quarto* is uit gekoomen, die ook allezins baarblykelyk toond, dat hy een goed Lutheraan is geweest, aldus beklaagd. *p. N.* &c. „ In deezen teegenwoordigen Oorlog, zyn, en- „ kel op het wankelbaare geluk der Sweeden, eenige Geestelyke (die „ voorheene, na 't gemeene spreekwoord, achter den berg schuil- „ den,) voor den dag gekoomen, die by het leeven hunner Meesters „ niet eens kikken dorsten; en hebben zulke gronden openbaar op den „ Predik-stoel en anderzins aan 't licht gebracht, waar door de gemee- „ ne man maar wierd verward gemaakt, en tot oproer en andere on- „ behoorlykheeden opgerokkend: ondertusschen wierd 'er niets anders „ gezocht, dan een nieuw Ryk op te richten, het welk echter zeeker- „ lyk maar oproer en onrechtmaatig geweld is, het welk God geen- „ zins zeegend. En vervolgens: Eenige genaamde Euangelische wil- „ len heedendaags leeren, teegens het zuivere gebod Gods aan, dat „ men gantsch uit niet des Ryks beste zoude zoeken, waar toe men noch- „ tans met dieren eede en verplichtinge verbonden is; maar men zou- „ de de Roomsche Katholyken, als dienaaren des Antichrists vervol- „ gen en uitroejen. God beveeld zyn Volk, dat zy voor het Ryk en „ den Keizer zullen bidden: het welk de Geest Gods, door den H. A- „ postel Paulus, jeegens alle rechtschaapene Christelyke Leeraaren her- „ haald, zeggende: *Ik vermaane dan voor alle dingen, dat 'er gedaan wer-* „ *den smeekingen, gebeeden* &c. 1. Timoth. II. 1. Wat waaren 'er nu, „ ten tyde der Babylonische gevangenisse, voor Koningen? Het waa- „ ren Afgoodische Heidenen. Wie was 'er ten tyde des Apostels Pau- „ li, Keizer? Het was dat wanschepzel, die bloed-dorstige Tyran, „ Moeder- en Suster-moorder *Nero*, die ook ten laatsten dien H. A- „ postel door 't swaard van 't leeven beroofde.

„ Noch eischt Gods Geest van zyne Christenen, dat zy des niet tee- „ genstaande ook voor zoodanige Onchristelyke, Barbaarische en Godde- „ looze Overigheeden bidden zullen. En hy voegd de reeden daar by, en „ tot wat einde dit geschieden zoude: naamelyk, op dat wy een ge- „ rust en stil leeven moogen leiden, in alle Godzaaligheid en eerbaar- „ heid. Deeze getuigenis des H. Geestes, dat men onder een ande- „ re Overigheid, die niet [met ons] van het zelve geloove is, God- „ zaalig en eerbaar leeven kan, willen heedendaags eenige beroemde „ Luthersche Geestelyke gantsch niet gelooven; en zy zyn derhalven niet „ te overreeden, dat zy voor diergelyken Overheid bidden zouden: „ Ja zy leeren veel eer, dat hy, die voor hen bid, hen met tong, „ pen, of anderzints diend, een dienaar des Antichrists is, en der Ba- „ byloonische Hoere; en dat hy zyn deel te verwachten heeft, in den „ poel, die eeuwiglyk van pik en zwaavel brand. Zy beroemen zich

„ Chri-

„ Christi Leerlingen te zyn, die zyn woord voor alle anderen ten „ scherpsten in acht neemen: Doch de woorden van Christus, on„ zer aller Meester, zyn deeze: *Geeft den Keyzer wat des Keyzers is*: „ Maar diegemelde Geestelyke verbieden, den Keyzer iets te geeven, „ gebiedende daar en teegen, dat men hem alles wat hy heeft, zal „ ontneemen, en met stam en wortel uitroeijen, op dat het Antichri„ stische Pausdom om ver werde geworpen. Zy stoffen, dat zy de „ beste Augsborgsche Geloofs-genooten zyn; Nu leerd die Belyde„ nisse in het zestiende Articul uitdrukkelyk, dat het Euangelium de „ Weereldlyke heerschappye en Staats-regeering geenzins om stoot, „ maar dat veel meer de Christenen schuldig waaren, aan de Overig„ heid onderdaanig, en hunne gebooden gehoorzaam te zyn in alles, „ wat zonder zonde geschieden kan.

„ Doch de meergemelde Geestelyke leeren in teegendeel, dat men „ de Roomsche Katholyken in 't Ryk niet dulden zal: Hier door wer„ pen zy, zoo veel in hen is, het Weereldlyke Ryk en Burgerlyke „ Regeeringe over hoop: Dat men de gebooden der Overigheid (met „ welke men nochtans vrywillig is overeengekoomen, en heeft dezelve „ met daadelyke eeden gesvvooren) niet zal gehoorzaamen.

„ Maar dusdaanige Yveraars mogten wel eens gedachtig zyn, hoe „ meenigmaal zy de Jesuiten tot in den Afgrond der Hellen vervloe„ ken, om dat zy leeren zouden; een recht Christen was niet verplicht „ een Overigheid te gehoorzaamen, die niet van zyn geloof was, maar „ veel meer mogt hy die wel helpen uit de weeg ruimen en verdel„ gen.

„ Schelden zy dit nu voor een Duivelsche Leere, een oproermaaken„ de Muntzersche Ketterye, die, volgens het Ryks-Affcheid met al„ len ernst moet bestraft werden; waarom treeden zy dan in eeven die „ zelve voetstappen, spreekende een rechtvaardig oordeel over zich zel„ ven, en vergeeten hoedaanig God in dit zelve voorval, wanneer ie„ mand aan een ander, die niet van het zelve geloove is, een eed sweerd, „ en dien naderhand niet denkt te houden, om dat de ander der rech„ te Leere niet toegedaan is, in zyn Heilige woord zich verklaard, „ en met een dubbelden eede bevestigd: zeggende, Zoo spreekt de „ HEERE HEERE, zoo waarachtig als ik leeve; en noch eens; „ Zoo spreekt de HEERE HEERE, zoo waarachtig als ik lee„ ve, ik wil mynen eed, dien hy veracht heeft, op zynen kop bren„ gen, ende hy zal gewaar werden, dat ik gesprooken hebbe. Uit „ welke alles dan te besluiten is, dat zoodaanige Leeraars het Heilige „ Woord Gods teegenspreeken, de beëdigde verbintenissen krachteloos „ maaken, de Augsborgsche Belydenisse verloochenen, en zich onder „ de oproerige aanhang-zoeken geesten vermengen.

§. V.

Van het leeven des Land-Graafs Philips, zynen Echtenstaat, imborst en Godsdienst.

1. TOt ophelderinge der Historie van den Smalkaldischen Oorlog, zyn noch van den Landgraaf van Hessen, Philips, verscheidene zaaken aan te merken, behalven het geene reeds in de Historie van zyne

Oorloogen, gevangenisse en andere omstandigheeden verhaald is. Men ziet niet alleen uit alle des zelfs bedryven in 't algemeen, dat hy van een zeer vierigen, heevigen en onrustigen inborst is geweest, maar ook uit verscheidene byzondere omstandigheeden. Om 'er nu maar eenige op te haalen, zoo heeft hy zich in den voorschreevenen Pakkischen oproer zoo uittermaaten haastig aangesteld, dat *Luther* zelfs en *Melanchthon* hem op geenerhande wyze stillen of bevreedigen konden. Gelyk hy dan ook in een Brief aan den Hartog Joris van Saxen, van den zeventienden van Bloeymaand 1528, zich met ronde woorden uit drukte: Dat hy by zich beslooten hadde, *zyn kans niet te willen verzuimen*, maar veel liever die geene zelfs aantasten, die een quaad voorneemen teegens hem hadden. Ja hy verklaarde kort daar op, den twee-en-twintigsten van dezelve Maand, opentlyk in een verklaar-schrift, dat hy den eersten slag geenzins dacht te verwachten, maar door allerhande middelen en manieren voor te komen; gelyk *Seekendorff* uit *Hortleders* oorzaaken des Duitschen Oorlogs (*Part.* 1. *Lib.* 2. *Cap.* 1. *pag.* 780.) vermeld (L. II. *Lutheranismi Pag.* 95.) De Keurvost *Joan* zelfs was in deeze zaak zeer verleegen, zoo dat hy zynen eigenen Zoon tot hem zond, en daar na noch een Baron, die echter nauwlyks den Land-Graaf konden afhouden, dat hy de Bisschoppen van Bamberg en Wurtzburg niet in hun land viel, en daar door een groot Oorlogs-vuur ontstak.

2. Ook konnen de Schryvers, die des Land-Graafs eigene schriften hier ontrent geleezen hebben, niet genoegzaam uitdrukken, de heevigheid en vierigheid, die hy in dit werk betoonde; ja zelfs zoodanig, dat hy ook op Luther zelve verstoord wierd, hem verdacht houdende, als of hy den Keurvorst te rug hield, en vreedzaame gedachten inboezemde, gelyk de Heer *Seckendorf* nochmaals pag. 97. verhaald. Wat nu verder in deeze zaak is voorgevallen, kan men in het verhaal van deeze beroerte nazien. Ten minsten verschrikte de Land-Graaf zyne Naabuuren zoodaanig, vermits hy met zyn Leeger tot aan de Grenzen rukte, dat de Keurvorst van Mentz en de Bisschoppen van Wurtzberg en Bamberg te zaamen, aan hem honderd duizend gulden daadelyk uit telden, alleen op dat hy hen met vreede zoude laaten. De Roomsgezinde hebben zich waarschynlyk aan dusdaanige bedryven niet weinig geërgerd, als welke niet minder dan na het Euangelium, ja zelfs niet eens na een natuurlyk Recht smaakten. Gelyk ook by den Bronswykschen *Secretaris*, die door den Land-Graf opgevangen was, dit aan den Keurvorst van Mentz geschreeven wierd gevonden: „ De zaak was alreede half zoo goed als gedaan, nadien de Land-Graaf „ niet lang meer konde leeven, om dat hy zoo onrustig was, dat „ hy daar door niet slaapen konde, en zich ook door 't gestaadig „ jaagen zoodaanig afmatte, dat hy eindelyk bysterzinnig zoude „ werden. (*Vid. Seckendorf. Lib.* 3. *pag.* 204.)

Eeven eens ging het ook met de herstellinge van den Hartog *Ulrich* van Wirtenberg, om welke de Land-Graaf op zyn eigen ban en boete eenen Oorlog aanving, niet teegenstaande Luther en de andere het hem ernstig hadden afgeraaden. Hoe Euangelisch het hier ontrent ook is toegegaan, kan men behalven uit de Geschied-schryvers, ook uit de woorden van *Eobanus*, Poëet van die tyden, afneemen, wanneer hy daar van aldus schryft:

Poscere

Poscere jam videas votis ducantur in hostem,
Hostibus excidium, cædes, cladémque minantes,
Arma fremunt, jam tela novant fusura cruorem
Hostilem, insano sic fertur amore juventus
Martis in indomitam rabiem, nec in arma cohortes
Hassia sola equitum vocat, invictasque phalanges,
Millia tot peditum, sed ab omni exercitus ora.

Dat is ontrent;

De jeugd vol heete drift en vierigen gemoede,
Verlangd vol ongeduld in's Vyands Land te woeden:
Ze wet het wreede staal, dreigd enkel moord en brand,
En schreeuwd, wat dat we zien, zal alles strax van kant.
Doch Hessen niet alleen zyn dapper volk vergaaderd,
Men ziet hoe dat het ook uit and're Landen naaderd. &c.

En van den slag by Lauffen:

Nam quos ille tuus victor non hauserat ensis,
Hauserunt tua tela & proxima flumina Nicri,
Nicri, cujus aqua tum sanguinis unda fluebat,
Hæc clades docuit te vincere posse, Philippe &c.

(Pag. II. Poemat. Pag. 35. sequentia.)

Dit wil zeggen:

Want die nog waaren uw verwinnend swaard ontvlooden
Die quam het vinnig lood, of moest de Nicker dooden
De Nicker opgepropt van lyken, rood van bloed,
Toont, Philips, *dat gy kunt verwinnen, door uw moed.*

Conf. Dresserus Millenar. VI. P. II. pag. 553. Sleidan. L. IX. pag. 242. Chytræus L. XIV. pag. 353. Thuan. L. I. Crusius Annal. Suev. L. XI. pag. 625. &c.

3. Wat ook vervolgens de Land-Graaf, tot het ontsteeken des Smalkaldischen Oorlogs, voor vuur heeft aangedraagen, is meede uit die zelve Historie genoegzaam te zien. De *Lyf-Medicus* van de Keurvorst *Jan Frederik*, *Doctor Matthys Ratzenberger*, vermeld ook in zyn Historisch-verhaal onder anderen, dat de Land-Graaf den Keurvorst geen rust had gelaaten, voor al eer hy hem, om in Perzoon meede te Velde te trekken, overreed hadde. Hy was ook over deeze tyding zoo verblyd geworden, dat hy den geene, die ze hem gebracht hadde, aanstonds een schoon Paard had vereerd. En deeze zelve Schryver, die te dier tyd te Hoove op alles zeer nauwkeurig acht gaf, wil verzeekeren, dat het den Land-Graave in dien Oorlog geen ernst was, door dien hy, in het Leeger voor Ingolstad, al het grof Geschut zoodanig had laaten zetten, dat het aan den Keyzer geen schaade deed. Hy had ook gestaadig zyn Afgezant by den Keizer gehad; en alle de Bedienden,

den, die daar teegens hadde gesprooken, terstond met verstoordheid uit het Leeger weg gejaagd. Dit is altoos zeeker, dat hy een doortrapte en sneedige geest is geweest, doch met eene ook zeer driftig en haastig in 't geen hy voor hadde. *Scultetus* maakt gewag in zyne *Annal. Euangelii Renovati P. II. pag.* 251. dat, als een Roomsche Paap den Land-Graaf schimps-wyze hadde voor geworpen, waarom hy op de mouwen van zyne Dienaaren deeze letteren had borduuren laaten V.D.M.I.Æ. ende de zelve aldus hadde uitgelegd: *Verbum Domini manet inde Ermel.* [Het woord des Heeren blyft in de mouw;] zoo deeze op staande voet daar op hervat, zeggende: Neen, deeze letteren beduiden zoo veel, als, *Verbum diaboli manet in Episcopis*, dat is, het woord des Duivels blyft in de Bisschoppen. Uit het welke, als meede uit zyne andere bedryven en Schriften, zyn scherpzinnig vernuft overvloedig te zien is.

4. Wat voorts zyn Echte-staat aanbelangt; 't is genoegzaam bekend, dat hy, behalven zyne wettige Gemalin, zich noch aan een andere Hof-Juffer, *Margriet vander Saale* genaamd, met verstootinge van zyne Gemalin, heeft verbinden laaten, en dat wel op het goed-keuren van *Luther* en *Melanchthon*; welke laatste ook zelfs, neevens *Bucerus*, in 't jaar 1540. meede op die zelve Bruiloft, tot Rootenburg aan de Fulda, geweest is. Schoon nu wel de Saxische Godgeleerden, deeze zaak, als aanstootelyk, en voor de Papisten, om teegen te werpen dienstig, poogden verborgen te houden; zoo hielden echter de Hessische *Theologanten* dit niet voor zeer noodig. *Luther* wilde dat men het werk maar op hem zoude schuiven, en zeggen, dat hy een misslag had gehad, en wat buiten westen was geweest, op dat de Land-Graaf niet zoo zeer beschimpt mogt werden. Hy besloot ook eindelyk: Het was genoeg, dat de Land-Graaf het Meisjen met een goed geweeten konde hebben, volgens zyne biecht, en het antwoord der Theologanten daar op. De Land-Graaf zelf beriep zich op *Luthers* woorden, over *Genes.* XVI. waar in hy het veele Wyven hebben der Patriarchen niet voor zonde had gehouden, en daar noch by gevoegd: *Ik zoude het heedendaags wel niet kunnen beletten, maar ik wilde het ook niet aanraaden.* Waar op *Luther* zyn zeggen wel naderhand wat bepaalde; doch hy maakte echter in 't laatste dit besluit: Hy zoude deeze tweede Vrouw niet verlaaten, vermits hy ze onder een voorwendzel van noodzaakelykheid genoomen hadde. De zaak konde hier meede voor God wel gerechtvaardigd werden; maar voor de Weereld, en na de Rechten konde noch en wilde hy ze niet verdeedigen.

Ondertusschen naamen de Rooms-gezinde deeze dingen tot een groote oorzaak van verwyt op, zoo teegens den Land-Graaf, als inzonderheid teegens *Luther* zelfs; gelyk dit in zyne Schriften meenigmaal voorkomt; en als voornaamelyk den Hartog *Hendrik* van Bronswyk in zyne vinnige Schriften, den Land-Graaf eenen Ketter, Weederdooper en Man met twee Wyven noemde: zoo schoof *Luther* het antwoord op den Land-Graaf zelfs, en hing van de Vorsten in 't algemeen deeze erinnering daar achter aan; (*in het zeevende Altenburgsche Deel pag.* 465.) *Dat gy Vorsten ten deele den breeden weg gaat, daar door hebt gy 't lacy! door uwe kwaade voorbeelden, zoo verre gebracht, dat het bykans de Boeren niet meer voor zonde willen houden, en gy hebt ons werk gemaakt, dat wy met alle onze moeite bezwaarlyk den Echten-staat voor loffelyk en eerlyk hebben konnen bewaaren.* Waar neevens hy met eene den Hartog *Hen-*

drik

rik verwyt, dat hy het noch wel arger met een Byzit gemaakt hadde, die hy heimelyk op een Slot had laaten brengen, en middelerwyl uitgestrooid, dat zy gestorven was; ja hy had een Lyk-staatzie, Ziel-missen, en diergelyke voor haar aangesteld, en ondertusschen na als voor in Echt-breuk met haar geleefd. Gelyk deeze vuile Geschiedenisse meer als te veel bekend is. (*Vid. omnino Seckendorf. Lib. III. pag.* 277. *seqq.*)

5. Voorts dat zich anderzins veele oprechte gemoederen aan deeze handeling uittermaaten zeer hebben gestooten, ziet men ook uit de woorden van Keyzer *Ferdinand*, die hy in 't Jaar 1562. jeegens den Graaf *Gunther van Swartzborg* gebruikte: Het had niet veel gescheeld, of *Luther* hadde hem ook op zyn zyde gebragt: Maar als hy aan den Land-Graaf van Hessen twee Vrouwen had toegelaaten; zoo hadde hy hem niet meer gelooven willen. (*Vid. Chron. Manuscript. Pauli Jovii apud Weberum pag.* 77.) Wat eindelyk het gevoelen deezes Vorsts ontrent den Godsdienst aanbelangt, zoo kan men uit deeze voorverhaalde omstandigheeden, lichtelyk afneemen, hoedaanig het mooгelyk met zyn Christendom gestaan heeft.

Doch gelykerwys toen ter tyd en ook noch, die geene altoos voor rechtzinnig en goed Euangelisch gepreezen zyn, die zich maar tot eene zoo genaamde Gezindheid uitterlyk gehouden, en dezelve eenigzins met woorden, of ook wel geheel met Waapenen en bloedstorten hebben helpen verdeedigen, zonder eens nauw te onderzoeken, of men het Euangelium van Christus, door 't verloochenen zyns zelfs en der Weereld in der daad gehoorzaam was of niet; alzoo ging het in dien tyd inzonderheid met de Groote Heeren toe, die de Paapsche slavernye en malligheeden moede zynde, by de andere Partye meerder vryheid, of andere voor hen voordeelige zaaken vonden.

't Is buiten twyffel, dat deeze Land-Graaf een Vyand des Pausdoms is geweest; weshalven *Luther* in zyne Taafel-reeden (*Cap.* 45. *pag.* 335.) van hem roemd: Dat de Hartog *Joris* (zyn Schoon-vader) hem Erfgenaam van alle zyne Landen en Lieden had maaken willen, wanneer hy van zyne Religie had willen afwyken.

6. Ondertusschen geeven niet alleen zeer veele getuigenissen, maar ook andere omstandigheeden, te kennen; dat als de scheuring tusschen de *Lutherschen* en *Zwingliaanen* ontstaan was, de hard- en strafheid der eerste hem ten uittersten teegen de borst was, en dat hy daar en teegen altoos vriendelyk jeegens de andere geweest is, ook zyn uitterste vlyt heeft aangewend om beide de partyen te vereenigen. Weshalven ook reeds in 't Jaar 1543. *Sebastiaan Frank* in zyn Ketter-Chronyk pag. 147. uitdrukkelyk schreef: *Den Land-Graaf van Hessen weeten veele niet uit te vorschen, met wat voor een party hy 't houd. Eenige houden hem voor een goede-man en Middelaar in de zaak; eenige, meer op Zwinglius dan op Luthers zyde, andere weêrom anders.* In de *Consilia* van *Dedekennus* P. I. Lib. 3. Sect. 5. pag. 324. vind men een Brief van *Melanchthon* en *Brentius* aan den Land-Graaf, geschreeven den elfden van Zoomermaand 1530. waar in hem de Partye van *Zwinglius* krachtig teegen gemaakt, en hy om Gods wille gebeeden werd, dat hy zich in de zaak van 't Sacrament of Nachtmaal doch niet wil laaten afwenden; ook werd hem toegewenscht, dat hem God voor dwaalingen bewaaren wil. Hier op heeft hy aldus geantwoord: *De dwaalinge des Sacraments is zoo groote dwaaling niet, als de andere,* (naamentlyk van de Joodsche Besnydenisse)

nisse) *maar wy zyn al te zaamen een, en glooven en belyden eenen Christus, zoekende door hem zaalig te werden.*

Ook houden zy, die gy dwaalende noemd, Gods woord in allen waarachtig, maar zy zyn, ontrent den zin der woorden van het Nachtmaal, van een ander gevoelen dan gy lieden; derhalven dunkt my, nademaal zy met u in alles eens zyn, en Christus belyden op die zelve wyze, als gy hem belydt, ook dat men Christus in het Avondmaal door het geloove eet, welk eeten ter zaaligheid noodig is; en niet zeggen, dat God dit of dat doen kan, maar dat het, volgens het Geloove ende de Schrift, alzoo te verstaan is, gelyk zy het aanwyzen. Dewyl dan Christus niet wel anders kan gegeeten werden, als van Geloovigen, en door het Geloove, nadien Christus een verheerlykt ligchaam heeft, en een verheerlykt ligchaam den buik niet voedt, zoo dunkt my, zoodaanig gevoelen is zonder zwaarigheid, hoope ook van God Almachtig, dat gy u beeter zult bedenken. Want schoon gy 't om de Leere niet doen wildet, zoo zult gy ten minsten met die andere menschen meedelyden hebben, die in zoodaanige Steeden woonen, en, indien zy dwaalen, nochtans geen verdeedigers van zoodaanige dwaalingen zyn. Ook zult gy daar en booven wel overweegen, dat 'er noch veele Lieden in zulke Steeden zyn, die van uw gevoelen zyn. Wanneer nu een Land zal verdoemd werden, of in straffe vallen, zoo zoude de een met de ander moeten lyden. Ook hoop ik immers, gy zyt kinderen van dien Geest, waar van Christus spreekt: Des menschen Zoon is niet gekoomen om te verderven, maar om zaalig te maaken; *wanneer zyne Discipelen vuur van den Heemel wilden laaten vallen, gelyk* Elias. *Gy behoeft ze ook in dit hun gevoelen niet te verdeedigen, maar gy zoud ze maar verdraagen en onderwyzen, hen vermaanende by tyden en ontyden, gelyk* Paulus *zegt. Doch dit zyt gy echter verplicht, dat gy die geene helpt verdeedigen by de Leere, die gy zelfs voor recht houdt, om uw eigen Perzoons wille, doch ik meen niet met het swaard, maar door mondelinge reedenen en bystand. Ik mogt ook wel gaarn weeten, of Luther de Waldenzen broeders genoemd heeft, die van dat zelve gevoelen zouden zyn, gelyk de Schryver vermeldt.*

7. Hy brengt ook ter zelver plaats veele reedenen by, waarom de Zwingliaanen van de Lutherschen niet behoorden vervolgd te werden: En wel voornaamentlyk, vermits Christus verbooden had, het onkruid uit te roeijen, en *Luther* zelfs zulks in den beginne altoos teegens de Papisten beweerd heeft, als ook door dien de *Zwingliaanen* noch van geen doolinge overtuigd waaren. Waar na hy deeze na zyn beste vermoogen ontschuldigd, en de *Lutheraanen* van alle bloedvergieten en gewelddaadigheid, met nadrukkelyke woorden, afmaand. Wanneer men ook de Perzoonen zelfs aanmerkt, die de Land-Graaf aanvankelyk tot de *Reformatie* gebruikt heeft, zoo zyn de zelve meerendeels Zwitzers of ook Franschen en *Huguenooten* geweest, gelyk booven by die Historie te zien is. De voornaamste waaren *Franciscus Lambertus, Benedictus Aretius, Andreas Hyperius, Joannes Garnerius, Dionysius Melander* &c. die meest ook van de *Zwinglianen* hoog gehouden werden. Gelyk dan ook in die zelve *Reformatie*, en haare nieuwe Kerkelyke Inzettingen, zeer veel van de Saxische afgeweeken wierd. Op het Hambergsche *Synode*, des Jaars 1526. wierden niet alleen de spreek-wyzen van het Avondmaal, van den Doop, de Perzoon van Christus en diergelyke, alzoo gesteld en uitgedrukt, dat zich de Gereformeerden naaderhand gaarn daar toe beleeden: Maar men wierp ook alle de Beelden, uit de Kerken en van de Straaten, aan een kant, gelyk ook alle de Altaaren, en liet alleenlyk de zoo genaamde Taafelen tot het Nacht-

maal

maal overig, zoo als men dit noch in de Hessische Kerken zien kan. Wat nu behalven dit de Land-Graaf op de Marborgsche Zaamenspraak voor de Zwitzers in dit stuk gedaan heeft, kan men insgelyks uit die zelve Historie besluiten.

8. In de Hessische weederzydsche Wissel-schriften, die in 't Jaar 1632. tot Kassel, over het Keyzerlyke Gebod weegens de Geestelyke goederen, *in Folio*, zyn uitgekoomen, werden onder anderen oirkonden van den Godsdienst van *Philips*, ook zeer veele Naarichtingen, (*Instructiones*) bygebracht, waar door hy doorgaans de oneenigheeden der Zwitzersche en Hoogduitsche Kerken heeft trachten by te leggen. Waar in hy dan onder anderen in 't Jaar 1529. pag. 7. aldus schryft: *Het zoude dan immers te beklaagen zyn, dewyl zy* (de Geleerden) *in allen deelen, ons Christelyke Geloof, de Liefde des Naasten, en de zaaligheid aangaande, met ons eens gezind zyn, dat wy ons alzoo zouden van het scheiden.* En noch in 't Jaar 1530. pag. 8. beveeld hy, *dat de Raadsheeren in zynen naam niet meede zouden toestemmen, om eenig mensch, die teegenwoordig juist niet met de partye, die Lutersch genaamd werd, geloofde, dat Christus in dier voegen weezendlyk in 't Brood was, te verbannen, te veroordeelen, te rechten, of uit den weg te ruimen.* Ook werd in deeze Wissel-schriften, behalven een *Katechismus*, welke in 't Jaar 1545 tot Marborg was uitgegaan, en met de *Zwingelsche* zeer wel over een stemde, des Land-Graafs eigen Testament aangetrokken, waar in hy het Geschrift tot Eendracht van *Buterus* (*Concordiam Buteri*) weegens het Avondmaal, van het Jaar 1536. nochmaals goed gekeurd, en aan de Prinzen, zyne Zoonen, bevoolen heeft, dat zy de zoodaanige Predikanten, die na dit Schrift van Eendracht leerden, niet zouden verjaagen, noch eenige verdere moeyelykheid aan doen.

Desgelyks werden aldaar, als meede in het Boek, welk in het Jaar 1607. *van het oude Geloof der Hessen*, is aan 't licht gekoomen, de Kerkelyke Instellingen na elkander bygebracht, waar in onder anderen de Bezweering is uitgelaaten, en weegens het Avondmaal belast, dat het zelve in de huizen by de Kranken, ook met eene van de andere Personen zoude genoomen werden. (*Vid. t. VII pag.* 42.) En wat diergelyke aldaar aangetrokkene Bewyzen meer zyn, waar teegens de Antwoorden van de Daarmstadsche Partye (die insgelyks in de gemelde Wissel-Schriften begreepen zyn) kunnen gehouden werden, als die alhier al te wydloopig zouden vallen.

§. VI.

Van des Land-Graafs Philips gemaatigdheid ontrent de zaaken van den Godsdienst.

ALhier mag nu, tot verdere ontdekkinge der uitsteekende gemaatigdheid, die deeze Vorst ontrent de Religie-krakeelen en 't ingebrooke Ketter-maaken tot beschaaminge van veele anderen, betoond heeft, noch by staan zyn nadenkelyke Brief aan den Hartog *Jan Frederik*, zoo als de zelve tot dus verre is verborgen gehouden, doch eerst onlangs uit een Hand-schrift voor den dag gebracht. De zaak betreft de *Confutatie* of Weederlegginge, die in onze Historie meermaals is aangetrokken,

ken, en welke in 't Jaar 1559. van de Jenasche Godgeleerden, en in 't Latyn en Hoogduits is uitgegeeven, waar in de zoo genaamde *Swenkfelders*, *Antinomi* [of Wet-bevechters] *Weederdoopers*, *Sacramentarizen*, *Osiandristen*, *Majoristen*, en *Adiaphoristen* zeer vinnig aangetast werden. Op deeze punten heeft nu de Land-Graaf, straks in het zelve Jaar, het volgende na den anderen geantwoord, het welk de Geschiedenissen van die Gezindheeden grootelyks kan ophelderen. De Brief nu luidt van woord tot woord aldus:

Hooggeboore Vorst, vriendelyke lieve Neef, Zoon en Broeder.

„WY hebben U Lieden Brief, geschreeven op Grimstein, den „vier-en-twintigsten des laatst verloopenen Sprokkelmaands, „ontfangen, en daar na het Boek der *Confutatie*, weederlegginge en „verdoeminge van zommige *Secten*, met haar verderen aanhang, met „vlyt doorleezen. God de Heere weet, dat het ons uittermaaten smert, „dat wy eene zoodaanige verdeeldheid en scheuringe zouden zien moe„ten, tusschen die geene, die van alle kanten Christus bekennen, en „de Augsburgsche Belydenisse voor waarachtig, en met ons Christe„lyke Geloof overeenkoomende houden. Wy hadden wel gaarn ge„zien, en wenschen noch, dat alle de Augsburgsche Geloofs-genoo„ten, Vorsten, Standen en Steeden, mitsgaaders hunne Godgeleer„den eens te zaamen kwaamen, en met ernst de punten der scheurin„ge en verdeeldheid voornaamen, overwoogen en naspeurden, waar„om doch de eene Partye, teegens de andere was, en daar na alle vlyt „aanwendden, om deeze twist, oneenigheid en scheuringe, tot een „waarachtig Christelyk verstand, overeenstemmende met het Hei„lige Euangelium en de Schriften der Apostelen, te vergelyken. Want „alle de Teegenstreevers der Godsdienst, lagchen, helaas! hier over in de „vuist, dat men zich alzoo van een scheurd, om niet te zeggen, wat „voor een groote argernis aan meenig Christen-mensch, die gaarn tot „deeze Religie zoude koomen, gegeeven werd. Wy hebben in uw „Boek gezien, wat Uw Lieden in zyn Land voor *Secten* aanwysd, en „dat ook daar voor zyne Onderdaanen waarschoud, als die niet volgens „de Augsborgsche Belydenisse, de Verantwoordingen, en de Smalkal„dische Artikelen, leeren zouden.

„En dat Uw Liede eerstelyk *Servetus* verdoemd, kunnen wy niet „anders vinden, dan dat deeze *Servetus* teegens het waarachtige Chri„stelyke Geloof en de Heilige Schrift geleerd heeft; het was echter „veel beeter geweest, dat zulks door den gemeenen Raad der Geloofs„genooten geschied was, op dat hem dies te beeter den mond wierd ge„stopt, en zyne bewyzen genoegzaam weederlegt waaren, die ge„meenlyk uit het vernuft koomen; en ook alle waare Geloovige er„kennen konden, dat hem recht was geschied, en het zoo veel te meer „aanzien hadde.

„Ten tweeden, hebben wy geleezen, het geen teegens *Swenkfeld*, „in het Boek staat. Wy hebben *Swenkfelds* Boeken ook geleezen, en „voor eenige jaaren met hem zelfs gesprooken, en 't is niets minder: „Wy bevinden, dat *Swenkfeld* een kleinachtinge voor de Predikanten „heeft, het welk ons ten hoogsten in hem mishaagd. Hier neevens „echter

„ echter moeten wy de waarheid zeggen, dat *Swenkfeld* van de heerlyk-„ heid Christi, in zommige punten, taamelyk wel schryft, het welk „ ook ten deele met de Oude Kerk-Leeraaren over een stemd. En dee-„ ze *Swenkfeld* roerd ook te recht wel aan, dat eenige onverstandige „ Predikanten het uitterlyke Woord al te hoog verheffen, aan het zel-„ ve zoodanige kracht toeschryvende, dat het veele dingen zoude kun-„ nen uitrechten, zelfs zonder den Geest Gods; en zyne innerlyke dry-„ vinge en werkinge; of ten minsten dat zy zeer zelden iets van de wer-„ kinge en dryvinge Gods en zynes Geestes voor stellen; het welk noch-„ tans de Godzaalige Man *Luther* nooit geleerd, noch geschreeven heeft; „ maar hy heeft geleerd, dat men zich in het uitterlyke Woord bevly-„ tigen zoude, en God om zynen Geest bidden; dat die het zelve in „ ons mocht leevendig maaken. *Swenkfeld* merkt ook te recht aan, dat „ niet alle menschen van God, alleen door het uitwendige Woord, tot „ de kennisse der Waarheid koomen, gelyk als *Joannes*, *Jeremias*, „ en andere, die reeds in hun Moeders buik zyn geheiligd geweest. „ Dat God zommige Perzoonen beriep, en hen recht-geloovig maak-„ te, niet alleen door het uitterlyke Woord, maar ook door andere „ weegen. Echter zoo was Gods gemeene manier, door het Preedi-„ ken des mondelyken Woords de Christenen te beroepen, en ze tot „ hem te voeren. Ook is *Swenkfeld* van gevoelen, dat een godloos „ mensch de gaaven Gods niet geeven kan, waar meede *Cyprianus* en „ andere oude Leeraars niet kwalyk over een koomen. Want Judas de „ verraader, Simon de Toovenaar en andere konden den Geest Gods „ niet geeven, gelyk *Swenkfeld* meend. Indien men, gelyk in de eer-„ ste Kerk geschied is, *Swenkfeld* en andere, die van zyn gevoelen zyn, „ liet voor koomen, en hun antwoord aan hoorde, zy zouden zich „ wel onderrechten laaten. *Swenkfeld* klaagd zeer hooglyk, dat veele „ zyne Boeken verdoemen, schelden en lasteren, die zy niet eens ge-„ zien hebben. Derhalven wenschten wy wel, dat alle die geene, die „ men voor Ketters wilde uitkreiten, voor een Kerkelyke Vergaaderin-„ ge gedaagd, genoegzaam verhoord, en, zoo zy dan noch by een „ verkeerde onchristelyke meeninge halstarrig bleeven, daar na uitge-„ slooten wierden, op dat zy niet zouden konnen zeggen, dat zy on-„ verhoord veroordeeld waaren.

„ De *Antinomers* weeten wy waarlyk niet wie ze zyn. Indien zy ech-„ ter alzoo zouden leeren, gelyk men hen beschuldigd, en de Wet ge-„ heel zouden willen affschaffen, die ons nochtans tot boete aandryft, „ en de zonde te kennen geeft, zoo was het, na onze gevoelen, kwa-„ lyk, by aldien men hen daar in wilde toevallen. Echter is het noo-„ dig, dat men hen en hunne antwoord ook hoore voor een *Synode*, het „ welk uit alle de Euangelische Geloofs-genooten verzaameld is. Want „ waarlyk de vroome Christelyke Oudvaders hebben nooit op een los-„ se voet iemand veroordeeld, zy hebben eerst alles genoegzaam door-„ zocht, en den doolenden onderweezen: Gelykerwys zy aldus met „ dien grooten Ketter *Arius*, *Macedonius* en andere gehandeld heb-„ ben.

„ Ten vierden; hebben wy geleezen, wat Uw Liefden heeft laa-„ ten uitgaan teegens de Weeder-doopers. 't Is zoo, veele der Wee-„ derdoopers hebben eene onchristelyke booze *Secte*: gelyk zy dit tot „ Münster en elders wel beweezen hebben. Doch zy zyn echter onge-„ lyk; zommige zyn eenvoudige vroome menschen: derhalven moet

„ men met hun met onderscheid te werk gaan; die met der daad handelen, en het swaard aangrypen, werden met recht daar meede gestraft; Maar met die geene, die in het Geloof dwaalen, behoord men gemaatigd te handelen, volgens de natuur der liefde met hen te spreeken, ook alle vlyt, onophoudelyk aan te wenden, ja hen ook te hooren, en zo zy niet willen by de waarheid blyven, maar doolingen en kwaad zaad onder de Christenen zaaijen; als dan mag men ze van zich afwyzen, en hunne Predikatie stooren. Doch hen aan het leeven te straffen, gelyk in zommige Vorstendommen en Landen geschied, die niet meer hebben gedaan, dan dat zy in het Geloof gedwaald, doch niets feitelyks bedreeven hebben; dat zelve zal men met het Euangelium bezwaarlyk konnen verantwoorden. Ook zyn de Christelyke Leeraars, *Augustinus*, *Chrysostomus* en andere op 't heevigst daar teegens.

„ Van de *Zwingliaanen* en *Sacramentarizen*, of hoe men ze noemen mag, hooren wy met leedweezen, dat die scheuring noch zoodaanig stand houd. Wy hoppen, indien de Luthersche, en zy, die men *Sacramentarizen* noemd, by het Formulier van Eendracht, 't welk *Luther*, *Melanchthon*, *Bucerus* en andere hebben op gesteld, gebleeven zyn, en noch blyven, zoo zal dit krakeelen niet noodig zyn. Wy gelooven ook, dat wanneer Uw Liefden ook eenige van hunne Boeken, zoo wel als van de andere Partye, las, Uw Liefde wel zien zoude, dat zy zoo verre niet van elkanderen zyn, zoo zy in allen deelen aan de waarheid wilden plaats geeven. En, gelyk wy te vooren geschreeven hebben, by aldien men ze voor bysterzinnige, Ketters, Sacrament-schenders houden wilde, zoo was het dienstig, dat men een Christelyk *Synode* van alle de Euangelische Standen en haare Godgeleerden der Duitsche Natie te zaamen riep, en hen daar voor liet koomen, om hunne antwoord te hooren. Want waarlyk zy hebben ook veelderhande uitsteekende Bewys-reedenen uit de Schrift, en inzonderheid uit de oude Leeraars der Kerken, als *Augustinus*, *Tertullianus*, *Cyprianus*, *Fulgentius* en andere. Wanneer men dan zoude bevinden, dat zy teegens de waarheid des Euangeliums en de Brieven van Paulus leerden, als ook teegens het gebruik der eerste Kerke; en zy zich daar van niet wilden laaten af wenden, zoo konden zy als dan in dat punt uitgeslooten werden.

„ Doch wy vreezen ondertusschen, dat door deeze Uwer Liefde veroordeelinge, der geenen, die men *Sacramentarizen* noemd, den Papisten de deur geopend zal werden, om veele vroome Christenen te martelizeeren, te dooden en op het grouwzaamst met hun om te springen, gelyk zy in Nederland, Vrankryk, Spanjen en Italie aan die geene gedaan hebben, die van ons Geloof zyn, en echter dat gevoelen hebben, dat Christus weezendlyk niet alzoo in 't Nachtmaal met de tanden gegeeten werd. Wy wilden die Godgeleerden, die dit Boekje opgesteld hebben, wel toewenschen, dat zy zich hier in wat beeter bedacht, en zulk een uitlegginge niet gegeeven hadden, waar door de poort geopend werd, om veele Godvreezende, waarachtige Christelyke Leeraaren te plaagen, te pynigen en van kant te helpen.

„ Uw Liefde gelieve deeze onze vermaaning niet ten argsten, maar in vriendschap op te neemen; want wy moeten niet alleen op ons zien, maar ook op andere Christenen, op dat het hun ook wel ga;

„ en,

„ en, schoon zy in 't een of ander punt al mógten dwaalen, zy daar-„ om niet op de slagt-bank geleeverd werden. In de eerste Kerk was „ een *Secte*, die noemde men de *Novatiaenen*, een groote dwaaling, die „ wilden iemand, die na den ontvangenen Doop zondigde, niet wee-„ der aan neemen, of vry spreeken, maar zy bevoolen hem Gode, die „ konde hem de zonde vergeeven.

„ Niettemin waaren de vroome oude Christelyke Leeraars zoo goed-„ aardig, dat zy hen niet uitslooten, lieten hunne Kerk met vreede, „ en mydeden ze niet, zeggende, dewyl zy in het punt teegens de „ Ariaanen met hun over een kwaamen, en anderzins vroome menschen „ waaren, zoo waren zy te dulden, schoon zy in dien Artykel „ dwaalden. Zouden nu de *Sacramentarizen*, (die nochtans nu veel „ anders van het *Sacrament*, als in voorige tyden spreeken,) of zy al „ in een punt misten, daar zy echter in alle de andere punten der „ Augsborgsche Belydenisse eens zyn, daarom terstond ten eenemaal uit-„ geslooten en verworpen werden? Zoude men om de Christelyke Lief-„ de willen, niet wat minzaamer met hun te werk gaan?

„ Van de Vrye wil hebben wy al over lang de Schriften en Teegen-„ schriften van *Luther* en *Erasmus van Rotterdam* geleezen. En hoewel „ zy in 't eerste teegens elkanderen waaren, zoo heeft echter *Luther* ee-„ nige jaaren daar na gezien, hoe het gemeene Volk gezint was. Wy „ gelooven nochtans, indien 'er een Kerkelyke Vergaaderinge gehou-„ den wierd, en de een den anderen hoorde, dat zy zich in dit punt „ lichtelyk vergelyken zouden.

„ Wat de inbeelding van *Osiander* belangd, dat hy Christus verdee-„ len wil, en zegt, dat wy alleenlyk door de Goddelyke natuure „ Christi, en niet door zyn Menschheid, rechtvaardig worden gemaakt, „ is een groote dwaaling. Men wil ons eevenwel zeggen, dat zyne Leer-„ lingen ons naader gekoomen, daar van af gestaan, en weeder tot de „ rechte Leere overgetreeden zyn: indien dit zoo was, zoo was het goed; „ doch indien niet, zoo is diergelyk een gevoelen niet te verdraagen. „ Gelyk ook *Stancars* kwaade meeningen meede niet te dulden zyn. „ Het was echter veel beeter, dat *Osianders* aanhang voor een Christe-„ lyk *Synode* geroepen wierd, gelyk booven van de andere Artykelen ge-„ schreeven is, dat men hun antwoord hoorde, en hen de Waarheid aan-„ wees; en, zoo zy dan noch in hun dwaaling hardnekkig bleeven, „ door het *Synode* gezaamentlyk uitgeslooten wierden.

„ Wat nu aangaat het gevoelen van *Doctor Major*, het was best ge-„ weest, dat zulks, met de Antwoorden der Teegen-partyen, al-„ leen in 't Latyn in de Schoolen door de Geleerden verhandeld en be-„ twist was geworden, en niet zoo terstond voor alle mans oogen uit-„ gegaan.

„ Hoewel wy *Majors* Boeken niet geleezen hebben, zoo speuren „ wy echter uit de Weederlegginge, die in dit Boek is, dat 'er moo-„ gelyk maar een misverstand is, en dat zy in hunne spreek-wyzen wel „ verschillen, doch in het weezen en den zin eens zyn. Want zy van „ alle Godgeleerden eyschen, dat het Geloof niet ydel moet zyn, maar „ met de Liefde, de Hoope, de Belydenisse en de goede werken ver-„ knocht, of dat ze daar uit moeten volgen. En waarlyk *Ma-„ jor* heeft in de Brief aan de Romeinen, Hoofd. X. een krachti-„ ge Bewys-reeden: Wanneer men van harten geloofd, zoo werd „ men rechtvaardig, en als men met den mond belyd, werd men zaa-

lig.

„ lig. En byzonderlyk, indien men de voorgaande en navolgen„ de woorden leest, bevind men, dat de zin eeven eens is als in het „ *Euangelium* staat: Die my belydt voor de menschen &c. Doch wy „ slaan 'er geen twyffel aan, dat, by aldien 'er, (gelyk gezegt is) een „ *Synode* gehouden wierd, zy zich lichtelyk in dit punt zouden ver„ draagen.

„ Den Artikel van de *Adiaphoristen* hebben wy ook met aandacht ge„ leezen, doch bevinden, lacy! dat de Liefde aan beide zyden zeer „ koud is: in plaats dat zy malkanderen zoo vriendelyk behoorden te „ vermaanen, te draagen en lief te hebben, gelyk *Paulus* en andere A„ postelen gedaan hebben, en hunne Schriften uitwyzen. Als het recht „ zoude zyn, zoo moest immers de eene Partye met de andere geduld „ hebben, en niemand den anderen schenden. Gelykerwys dan *Paulus* „ uitsteekend tot den *Romeynen* en *Corinthen* en op andere plaatzen aan„ wysd, dat men weegens de Kerk-gebruiken en *Ceremonien* zoo niet „ behoord te krakeelen; Want, een ieglyk valt of staat zynen Hee„ re. Ook zyn de *Ceremonien* middel-zaaken, om welke 't niet be„ taamd dat de een den anderen zoo veracht en lasterd. Hoe lang is by „ *Luthers* tyden de Opheffinge des Sacraments niet gelasterd geworden? „ Wy konnen ook met waarheid zeggen, dat *Luther* en de Predikant „ *Bugenhagen* zulks, op onze en anderen vermaaninge, heeft afgeschaft. „ De eene Party zoude met de andere geduld hebben, zich weederzyds „ vriendelyk en broederlyk draagen en verdraagen, te zaamen koomen, „ en met elkander Christelyk spreeken en zich vergelyken, niet uit eer„ zucht, noch hoogmoed, of om eenigzins aan anderen hunnen goeden „ naam af te snyden, of iets anders te beoogen: Dat zoude Christelyk, „ pryslyk en stichtelyk zyn: Dan zouden alle Volken zich des te lie„ ver tot deezen Godsdienst begeeven. Ach God! Wat is de liefde noch „ koud by hen, die wy ons Christenen noemen. Zy, die zulk een ar„ gernis aanrichten, zullen het voor God moeten verantwoorden, en „ een swaar oordeel draagen. De Almachtige God verleene genaade „ door zynen Heiligen Geest, dat zy uit alle Gewesten moogen te zaa„ men koomen, en zich Christelyk vergelyken, op dat, tot een goede „ eenigheid en opbouwinge des Christelyken geloofs, de naame Christi „ groot gemaakt, geërd, en zyne Kerk verder uitgestrekt werde, tot „ beeteringe des leevens van zyne beminde Christenen, om vervolgens „ voor Christus te verschynen, op dat vervuld mag werden, het geene „ Christus gesprooken heeft: *Waar ik ben, aldaar zult gy ook zyn.* Dit „ hebben wy Uw Liefden op dat zelve schryven vriendelyk willen ant„ woorden; En indien iets daar in mogt zyn, dat Uw Liefden mishaag„ de, zoo zullen wy het Uw Liefden niet kwaalyk afneemen. Want „ wat wy hier in geschreeven hebben, doen wy uit een goed geweeten; „ en hebben niet konnen nalaaten Uw Liefden, als een Vorst, uit een „ Christelyke Liefde en den grond onzes harten vriendelyk te vermaanen; „ gelyk wy bereid zyn, om Uw Liefden met alle geneegendheid te die„ nen. *Datum Cassel, den 7. Martii Anno* 1559.

§. VII.

§. VII.

Van dit zelve Boek der Weederleggingen, hebben de Leipzigsche en Wittenbergsche Godgeleerden in 't Jaar 1571. in hun eindelyke bericht en Verklaaringe dit volgende opentlyk geschreeven.

DOch hier meede was *Flacius* noch niet te vreede, dat hy de zaamenspraak, (*Colloquium*) belet en verstoord hadde; maar op dat hy alle weegen en middelen, die eenigzins tot vreede dienen konden, affneed en toesloot, en de Doorluchtige Hooggeboorene Vorsten en Heeren, de Hartogen van Saxen in zyne verwarde gevoelens meede invlocht, en de zelve, door hunne Vorstelyke naamen en gezag, voor het volk dies te aanzienlyker maakte, en ze te lichter inschuiven en opdringen konde, zoo laat hy die zelve in een boek te zaamen stellen, het welk *Liber Confutationum* (Boek der weederleggingen) genaamd wierd, waar in ook zommige Leeraren deezer Kerke veroordeeld waaren, en brengt zoo veel te weeg, dat dit boek niet alleen onder den naam en hand van haare Vorstelyke Genaaden gedrukt, maar ook aan de Kerken opgedrongen werd, met dit harde bevel, dat men het zelve, of immers een stuk daar uit, alle Zondaagen, voor en na de Predikatie van den Predikstoel voor de Gemeente zoude afleezen, op dat het toch immers aan elk een bekend wierd, en de Leeraars en Predikanten gestaadig en onophoudelyk voor hun volk verdacht en verdoemelyk gemaakt werden en blyven mogten. Ja noch is hy hier meede niet verzaadigd, dat hy zulks in Thuringen in 't werk steld; maar hy zoekt ook door zyne wonderlyke Italiaansche loosheeden, weegen en geleegenheid, om het zelve boek ook aan eenige Predikanten en Toehoorderen deezer Landen, zoo Edellieden als anderen, te doen hebben en toe te schuiven, daar neevens vermaanende, dat zy 't zelve, als een zuiver Christelyk boek, naarstig zouden leezen; om zich daar uit voor alle valsheeden en dwaalingen te leeren wachten, diergelyke 'er ook eenige in het *Corpus Doctrinæ* van *Melanchthon* gevonden wierden; weshalven zy zich ontrent dit zelve boek wel zouden voorzien, en het verdacht houden, en als ze immers noch daar in leezen wilden, zoo zouden zy het doch met een groote voorzichtigheid en bedachtzaamheid doen; op dat zy niet van de zuivere Leere, die alleen in dit Boek der Weederleggingen vervat en gegrondvest was, in de daar in wederleyde en veroordeelde doolingen raaken mogten.

Wat verders des Landgraafs gevoelen, weegens de Godgeleerde verschillen van dien tyd, aanbelangd, het zelve heeft ook *Hottingerus* uit veele Handschriften ontdekt *in Histor. Eccles. Sec. XVI. P. II. cap.* 3. *p.* 503. alwaar hy onder anderen een brief van zyn eigen hand aan *Zwinglius* voortbrengt, in welken de Landgraaf aldus schryft: „ Lieve Meester *Ulrick*, ik heb uw schryven wel verstaan, en het is „ waarlyk zoo, *Luther* en *Melanchthon* hebben te veel gedaan, in

„ zoo een verdeeldheid aan te rechten, en 't is my immers ook altoos „ teegens de borst geweest; Ik heb het ook genoegzaam getoond, en „ zoodaanige gronden uit de Schrift, en ook uit menschelyke reeden „ voorgesteld, dat men my met geen bestendig antwoord wist te wee- „ derleggen. Men heeft echter niet willen hooren, na 't geen ik zei- „ de, en ten uitersten verzocht, derhalven ik het Gode moet bevee- „ len. Gy behoefd nochtans aan my niet te twyffelen; want (met „ Gods hulpe) ik wil by de waarheid bestendig blyven, en dienvol- „ gens daar in noch Paus noch Keyzer, noch ook *Luther* of *Melanch-* „ *thon* aanzien; hoope ook de overige misbruiken tot verbeetering „ te brengen, dit heb ik u in een oprechte meeninge, om myn ge- „ moed dies te beeter te kennen, niet willen nalaaten te verklaaren. „ Myn begeeren is; schryft my de Predikatie, die gy tot Marborg „ deed, weegens de voorzienigheid Gods. Insgelyks, hoe gy die „ woorden van *Paulus* 1. *Cor. XI.* verstaat; naamelyk: *Daarom, om* „ *dat hy niet onderscheid het lichaam des Heeren;* en maakt het „ klaar.

§. VIII.

Vermaan-schrift van Julius Ploeg.

BElangende den Bisschop van Naumborg, *Julius Ploeg*, waar van in de Historie dikmaals gewaagd is, zyn gemoed en andere omstandigheeden zyn ook uit dit zyn volgende opentlyke schryven te erkennen, het welk hy zonder het jaar te noemen heeft drukken laaten; en waar in hy zoo wel de valsche vryheid der valsche Euangelische, mitsgaaders de ingebrookene algemeene verdorventheid, als ook veele misbruiken des Pausdoms bekent en beklaagd heeft. Ik zal alleen de Voorreede daar uit, tot een proef alhier ter neer stellen, die neevens den titul de volgende is:

Christelyke Erinneringe en Vermaaninge van den Heer Julius, Bisschop van Naumborg, aan zyn volk.

Wy *Julius*, door Gods genaade; bevestigd Bisschop van Naumborg, wenschen aan alle en een iegelyke Onderdaanen en goede Vrienden onzes Stichts genaade van God, door Jesus Christus onzen Zaligmaaker.

Welgeboorene, Eerenveste, Gestrenge, Hooggeleerde, Eerzaame, lieve Getrouwe en Byzondere.

HOewel wy verhoopt hadden, dat de zwaare ingebrookene beroerten zich nu voortaan by ons Duitsche volk zouden verminderd en de zaaken allezins zich tot een Christelyke beeteringe, ruste en vreede, geschikt hebben; daarom wy het ook by onze voorheen-gedaane Vermaaninge tot dus verre hebben berusten laaten.

Maar

Maar alzoo wy echter, niet zonder een zeer groote droefheid onzes gemoeds, ondervinden, dat de weereld van haar ongebonde, woeste en strafbaar leeven niet af staat, maar daar halsstarrig voortgaat, en daar door de Goddelyke straffe zich noch wyders komt op den hals te haalen, zoo kunnen wy, volgens het ampt dat wy draagen, niet nalaaten, de naavolgende erinneringe, waarschouwinge en vermaaninge aan u lieden te laaten afgaan; noch 't en zal ons niet afschrikken, dat 'er veele, by deeze ontstaane zeer nadeelige oneenigheeden over den Gods-dienst, niemand nooder hooren, dan juist hunne ordinarische Harders en Geestelyke Overheeden; want wy willen veel beetere gedachten van u hebben, en door Gods genaade hoopen, dat dit by ons voorgenome werk niet gantschelyk vruchteloos zal zyn: Byzonder dan, dewyl wy van voorneemen zyn, niet wat ons zelfs, maar 't geen onzen Heere Christus aangaat, te verrechten, en daar ontrent onzen getrouwen dienst, Gode tot Lof, u lieden tot zaaligheid, en onze aanbevoolene Kerken tot noodige stichtinge, aan te wenden. En naademaal het onze plicht is, het geen in onze Kerken krank is, door Gods vergunninge, te geneezen, het geen gewondt is te verbinden, en het geene dwaald, weeder op den rechten weg te leiden, zoo willen wy eerstelyk volgens een bequaame orde de zoodaanige gebreeken en overtreedingen, waar door men God heedendaags vertoornd, aanroeren en ontdekken; en zulx behoord u dies te minder te mishaagen, om dat het niemand tot leed of naadeel, maar alleen u allen ten besten en tot noodige waarschouwinge voorgenoomen werd. En om hier in voor ons dies te behoedzaamer te zyn, zoo willen wy de zaaken niet anders voorstellen noch aantrekken, dan zy haar zelven opdoen, en zich aan veele vertoonen. Want daar den Propheet *Hosea* te zyner tyd over geklaagd heeft: Daar is noch waarheid noch gerechtigheid op den aardboodem; lasteren, liegen en bedriegen heeft ganschelyk de overhand genoomen, en het bloed heeft het bloed getroffen. Zulx zien, ondervinden en beklaagen teegenwoordig alle goedhartige en vroome Christenen onder ons. En het laat zich aanzien, als of de tyd gekoomen was, waar in, gelyk onze lieve Heere Christus voorzegt heeft, de liefde by veelen verkoud en de boosheid toeneemt: Want wy ervaaren helaas! daagelyx, hoedaanig de vreeze Gods, en alles wat zeedig, eerbaar en deugdzaam is, afneemt en byna t'eenemaal uitgebluscht werd; en daar en teegen de beestachtige dronkenschap, onkuischheid des vleesches, woekeren, liegen en bedriegen, vermeetelheid en moedwil, geweld en ongerechtigheid, ongehoorzaamheid en troulooshheid, haat en nyd, steelen en rooven, moorden en vreedestooren, sweeren en God-lasteren, en andere groove godlooze ondeugden meer, allezins zeer zyn ingebrooken en ten uittersten gemeen geworden.

En schoon dat in zich zelven zeer beswaarlyk is, zoo is het nochtans daarom noch zoo veel te meer, om dat de ongebonde weereld niet alleen daar van niet af staat, maar ook Christus zoo verre misbruiken wil, dat hy noch daar toe behulpzaam zyn, en gelyk, als dit hun schandelyk weezen bedekken en bemantelen zoude. Daar van daan komt het, dat de kinderen der weereld niet naalaaten, zonden op zonden te hoopen; en of zy schoon in hun verdoemelyk leeven, daar ze eens in geraakt zyn, volharden, zoo durven zy zich echter op Christus onzen Zaaligmaaker niet te min beroemen, maaken zynen H. naam tot een dekkleed van haare schandelykheeden, ontzien zich niet zyn heilig bloed

 daar

daar door te hoonen en gelyk als met voeten te treeden, tot wat voor een schrikkelyke Gods-lasteringe, is lichtelyk af te neemen. Derhalven behoefd men zich geenzins te verwonderen, dat God, die de boosheid haat, nu ter tyd op ons vertoornd is, en de weereld felder straft als in de voorgaande tyden. De Heere neemt zyn roede in de hand, en zoekt ons ernstig te huis, nu eens met swaare dierte, dan eens met de gruwzaame pest. Doch hier beneevens is het swaard, 't welk ook eene der vreezelykste straffen Gods is, zeedert eenigen tyd onder onze Landaard geenzins in de schee geweest, maar heeft afgryzelyk gewoed, veel bloeds vergooten, en eenige schoone en aanzienlyke landen door moorden, branden en plonderen jammerlyk verwoest, ook zyn 'er kortelyks veele dappere en uitsteekende mannen, ook van hoogen stande, die het gemeene best uittermaaten hadden dienen kunnen, door omgekoomen. Welk aangestooke schrikkelyke vuur, tot op deezen dag, noch niet geheelyk is uitgebluscht. Behalven dit alles, is het aan een ieder bekent, hoedaanig de gruwzaame Turk, voorleede jaar, zynen voet gestaadig verder in het voortreffelyke en Christelyke Koningryk Hungaryen heeft voortgezet, en by aldien hy niet met meerder macht, dan tot dus verre geschied is, ontmoet en weederslaan kan werden, zoo hadden wy niets zeekerders te verwachten, dan dat hy ons dit Koningryk, als onze beste borstweering en bolwerk, ook ras zouw ontweldigen, en dan, met die eens opgevatte bloeddorstige grimmigheid, ons aandoen; ook zoude hy daar meede noch niet ophouden, maar al verder voortgaan, daar toe hy veel beeter, als wy tot tegenweer (door onze partydige verdeeldheid) in staat is. En vermits dan uit alle omstandigheeden te speuren is, dat de Turk, in onze tyden, niet minder Gods roede en geessel is over de boosaardige weereld, als eertyds de Assyriers onder de tyden des Ouden Testaments geweest zyn, zoo moogen wy met den vroomen David u lieden wel waarschouwen: 't En zy dat gy u bekeerd, heeft de Heere zyn swaard opgeheeven, zynen booge gespannen, en daar op de werktuigen des doods gelegt. Gelyk hy dan door verscheidene vervaarlyke teekenen, doch inzonderheid door bloed reegenen, en zommige aardbeevingen en andere verbindzels meer, niet verre van hier, ons zelven noch kortelings heeft gewaarschoud.

Waarlyk, waarlyk, alles schikt zich tot onzen laatsten ondergang. God toond zyn gramschap, de duivel is losgelaaten, en de wilde woeste weereld woedt en heerscht in de Kerken; in plaats dat men vreede, eendracht, liefde en Godzaaligheid zou planten, zoo richt men twist, scheuringe en verbitteringe aan, en komt eindelyk, door 't aanstooken des Satans, zoo verre, dat geduurig de eene dwaaling uit de andere spruit, waar door meenig mensch jammerlyk verleidt, en de vryheid des vleesches tot allen boozen gesterkt werd. Men laat ook niet na, in de weereldlyke Regeeringen zeer naadeelige partyschappen te verwekken, het recht en billikheid, op veele plaatzen, met den voet te treeden, de algemeene vreede en nuttigheid om ver te stooten, tot inwendige haatelyke oorloogen aan te bitzen, en de zelve aan de gang te helpen. Waar door dan ons loffelyk Vaderland, de Duitsche Landaard, ten spot van alle volkeren gemaakt werd; en ook zoodaanig verswakt, dat de Turk zyn gruwzaam tyrannys voorneemen dies te lichter aan ons volbrengen kan.

Dit alles behoord gy wel ernstig in uw gemoed te overweegen, en
een

een ieder mag voor zich op zyne zaaken wel goede acht slaan: Want God is vreeslyk vertoornd, zyn gramschap is over ons ontsteeken, en onze laatste ondergang staat voor de deur, gelyk uit de voorverhaalde en andere omstandigheeden is af te neemen. Dit nu behoord men daarom noch zoo veel te minder te verachten, om dat de Heere voor die geene, die zynen toorn door haare boosheeden verdienen, een verteerend vuur is, volgens den inhoud der Prophetische Schrift, en zich voor hem niemand verbergen kan; klimd ge ten Hemel, hy is daar; daald ge na beneeden in de diepten des Aardryks, hy is ook aldaar; en schoon gy al vliegen kondet, als de voogelen in de lucht, echter zoudt gy hem niet kunnen ontwyken. Nu hoort, hoedaanig de Heere met zyn eigen mond dreigd: Wanneer ik, zegt hy, gelyk een blixem des donders myn swaard wetten, en het Ordeel by de hand vatten zal, zoo wil ik mynen vyanden vergelden ende hen hunnen loon geeven: ik wil myne pylen in hun bloed drenken, en het swaard zal hun vleesch verslinden. Alleen onze overtreedinge, en niet anders, maakt zulken vyandschap tusschen God en ons, ja zy brengt Gods ernstigen toorn over ons, en doet ons zyne tydelyke en eeuwige straffe onderworpen zyn; want behalven de voorschreevene vreeslyke plaagen, zoo gebeurd het daar en boven, wanneer de menschen in hunne zonden en misdaaden van de weereld scheiden, dat haar worm niet sterfd, noch haar vuur niet uitgeblufcht werd, gelyk de Propheet Esaias waarschoud, maar zy moeten in 't helsche vuur eeuwige quellinge en pyn lyden. Derhalven gaat in u zelven, en proeft u wel; indien gy Gods gebooden en wil hebt overgetreeden, bekend uwe misdaaden, hebt'er een hartelyk berouw over, en verootmoedigd u; Gods ernstige kastydingen zyn voor onze oogen; verdeeld u niet, noch bedriegd u zelven, verdicht noch maakt u geenen vreede, daar 'er geene is: Waar zonde, verhardheid en onboetvaardigheid is, daar is ook zeekerlyk Gods toorn, en daar op volgd zyne straffe, dat mist niet. Wy hebben u van zulks alles, tot u lieden beste, niet willen ongewaarschoud laaten: want dit eischt uwe noodzaakelykheid, als ook ons ampt, dat ons opgelegt is; en daar en booven, op dat wy voor u allen en een iegelyk, met een Christelyke getrouwigheid, niet minder als voor ons zelven, het beste beoogen, zoo zyn wy verplicht, als uw Bisschop, zulke en diergelyke waarschouwingen te doen, op dat uw bloed van onze handen te minder gevorderd werde. Doch echter strekt deeze onze vermaaninge geenzins daar heen, dat gy daar om een droefheid tot vertwyffelinge zoudt opvatten; maar dit is alleen ons doelwit, dat, gy lieden van God afgeweeken zynde, door waare boete zoudt weeder keeren, van alle uwe zonden afstaan, u voor hem, den Heere, verootmoedigen; en u voor de vleeschelyke en verdoemelyke zorgeloosheid wachten: vertwyffeld derhalven toch niet, maar neemt uw toevlucht tot de barmhertigheid Gods, op dat gy genaade verkrygen moogt, en van alle aanstaande nooden en gevaaren verlost werden: Want zyn barmhartigheid zal u niet minder, maar noch meer vertroosten, als u teegenwoordig zyn rechtvaardige toorn verschrikken kan, aangezien deeze barmhartigheid grooter is, dan de gestrengheid zyns oordeels: hier heen doeld ook zyn allertroostelykste belofte, zeggende: Ik wil niet den dood des Zondaars, maar dat hy zich bekeere, en leeve: Van deeze toegezeide genaade Gods kunnen wy ons daarom noch dies te meer verzeekeren, om dat hy zynen eeniggebooren Zoon, onzen Heere Jesus Christus, tusschen hem en ons

rampzaalige zondaars, tot eenen Middelaar gegeeven en gesteld heeft, en ons met hem alles, wat tot onze heil van noode is, geschonken heeft; want hy heeft voor ons in zynen bloede den rechten genaaden stoel opgerecht, in diervoegen, dat zoo wanneer ons het strenge oordeel Gods weegens onze zonden en misdaaden, gelyk billyk is, verschrikt, en gelyk als tot wanhoop noopt; wy ons daar van af, tot gemelden genaaden stoel moogen wenden, en eenen zeekeren toegang tot de barmhertigheid Gods, mitsgaaders trooſt en verzeekertheid, erlangen. Want aldaar staat Christus, de eenige Middelaar onzer zaaligheid, roept ons tot hem, en bied ons zelfs zyne genade aan. Komt tot my, zegt hy, gy alle, die bedroefd en belaaden zyt, want ik wil u verquikken. Op dat wy nu alhier onzen ampte, het welk wy draagen, moogen nakomen, en doen wat wy schuldig zyn; zoo willen wy, voor zoo veel ons God genaade verleend, u lieden deezen Christus, den Zoone Gods voorstellen; en, *ten eersten*, grondig aanwyzen, hoe gy hem met alle zyne heerlyke weldaaden en verdiensten, kunt aanneemen, ontvangen, en u tot uwe zaaligheid te nutte maaken;

Ten tweeden, wanneer gy hem eens ontvangen hebt, en zyner weldaaden en verdiensten zyt deelachtig geworden, hoe gy hem behouden, en ten deele tot aan uw einde genieten kunt.

Ten derden, willen wy u weegen toonen, waar door gy de aanstaande tydelyke straffe Gods, door de hulpe zyner genaade, ontgaan kunt, &c.

§. IX.

Maagdenborgse verschillen.

TOt opheldering der Maagdeborgse beleegering, als ook, om den imborst en gedrag van *Niklaas van Amsdorp* wat breeder te beschryven, zoo zullen we alhier noch eenige omstandigheeden en verhaalen opteekenen, zoo uit *Bartholomæi Strekens wahrhaffige erzehlung des Christlichen bannes*, welk in 't jaar 1564. is uitgegaan, als uit het *Feil-urtheil Nicolai Amsdorff*, door *Matthæus Judex* het zelve jaar uitgegeeven. De eerste nu heeft den toestand van Maagdenborg in dien tyd aldus beschreeven p. A. 3. e. v.

In 't eerst was de Kerken-Raad, die het voorgaande jaar door den Eerbaaren Raad, met bewilliging der daar toe verkoorenen en des Kerkgenootschaps, Christelyk en wel was bevestigd en aangesteld, weederom heel schandelyk vervallen. En schoon men zeer dikmaals aangehouden en gebeeden heeft, dat de zelve, om veele hoogwichtige en noodige reedenen, weederom mogt hersteld en opgerecht werden, op dat alzoo alles in zyn voorgaande staat zyn en blyven mogt; zoo heeft men echter by den Eerbaaren Raad niets konnen te weeg brengen, noch verkrygen, en 't is alzoo, gelyk men zegt, in den drek of asche blyven leggen. Daar na is ook het Kerk-Genootschap zeer schandelyk van elkanderen gescheurd en verdeeld geweest; want die vyf verbande valsche Broeders hadden hen zelven moedwillig, en zonder eenige rechtmaatige oorzaaken, voor haar *Superintendent* en 't Kerk-Genoodschap afgezonderd, en zich by den Raad gevoegd; de twee huichelaars,

laars, oogen en buik dienaars, de Heer *Sebastiaan* en *David*, wierden tot *Neutralisten*, *Periculisten* en *Weerhaanen*; droegen den boom op beide de schouders, verwachtende het geluk, en uit wat voor een gat de wind waajen wilde, op dat zy den mantel daar na hangen mochten; als 'er geen gevaar te vreezen was, dan stonden zy ons by, maar zoo haast 'er de minste swaarigheid was, hielden ze zich te rugge, en bleeven te huis; zy wilden wel graag den naam hebben, gelyk alle huichelaars, dat zy rechtschaapene Predikanten waaren, echter in der daad en waarheid wees het zich heel anders uit. De achtbaare Heer *D. Tileman Heshuisen* onze *Superintendent* was van zyn ampt beroofd en daarenboven in hechtenis gezet. Den Heer *Wilhelm* wierd ook door den eerbaaren Raad, zyn bediening opgezegt, en binnen weinige daagen de stad te ruimen, gebooden: Wy andere waaren ook zoodaanig oneenig en van elkanderen gescheurd, dat wy al te zaamen onze ampt niet zoo bedienen konden, als wy wel behoord hadden en noodig was geweest. De Oudste (*Seniores*) en andere spraaken nies van belang daar teegen, dat den Eerbaaren Raad tegens alle recht en billikheid, belofte, bevestiging, ja tegen haare eigene Zeegels en brieven, den Heer *Superintendent* zoo gantsch onbehoorlyk, onverhoorder zaaken, zyn *Superintendentschap* en ampt hadde afgenoomen en opgezegt, en ons onze beloofde en toegezeide schuldige eerbiedigheid en gehoorzaamheid benoomen, en ons daar van vry en los hadde gesprooken.

Ik en de Heer *Jakob Bulderberg*, Kapellaan in de Kerk van den H. Geest spraaken daar teegen; baden, vermaanden en smeekten, dat men doch wat ordentlyker en Christelyker in zulke hooge en wichtige zaaken wilde te werk gaan, en niet zoo haastig daar meede voortvaaren, gelyk men begonnen had; op dat een' Eerbaare Raad zelfs by hunne onderdaanen en alle naakoomelingen geen smaad, schande, hoon en spot mocht behaalen; noch een onherstelbaare schaden veroorzaaken. Maar wat baate het, wie volgde dit op? Niemant ter weereld. Daarom staat en gaat het ook zoo, als men voor oogen ziet, en met droefheid ondervindt. Daar en booven, stond het zoo geschaapen, dat schier niemand zonder gevaar teegen dat geene kikken dorst, wat die Tyrannen en vervolgers voornaamen en in 't werk stelden; en het was ook, gelyk ik geloofwaardig berecht ben, des dingsdaags te vooren, eer de Christelyke Ban door my wierd uitgesprooken, over my beraadslaagd en beslooten, dat ik niet weeder op den stoel zoude komen, maar van myn ampt afgezet werden, om dat ik, des Maandaags na S. Michiel, de laatste vermaaninge, het *dic Ecclesiæ*, [zegt het aan de Gemeente] of de Boet-predikatie wat te scherp gemaakt, hun de bittere waarheid opentlyk gezegt, en daar door noch tot een Christelyke Boete vermaand hadde. En, in 't kort gezegt, 't ging allezins in de geestelyke heerschappye zoo jammerlyk toe, dat het te beklaagen was; en 't was nu zoo ver gekoomen, dat niemand meer konde op eenen anderen zien, wat dat die deede of hoe zich die droeg, of niet, maar een ieder was de wacht bevoolen, dat hy zyn ampt alzoo bekleede en bediende, dat hy zyn geweeten niet beswaaren, en zyne eeden en plichten, die hy aan God Almachtig en de Gemeente in de bevestiging gedaan, toezegt en beloofd hadde, op zyn eigen gevaar en schaade nakomen mocht, en alzoo te werk gaan, gelyk hy 't voor God en alle vroome Christenen wist te verantwoorden. Vervolgens zoo stond het ook in de weereldlyke Regeeringe niet al te wel; want al-

daar wilde zich nu niemand meer onderrichten, raaden, vermaanen, waarſchouwen, beriſpen of zeggen laaten, maar een ieder deed wat hem behaagde, en wee, zoo iemand een woord gerept hadde, dat hen teegen was; en aldus wierden de Overheeden hoe langer hoe arger, en hardnekkiger, begingen de eene zonde op de andere, ſloegen hunne handen aan de Gezalfden des Heeren, naamen zommige gevangen, zommige zetteden zy van hun ampt en bedieninge af, en beſlootenze daar en booven in de huizen, eenigen ontnaamen zy hun ampt en geboden hen ſtrengelyk, om de ſtad binnen weinige daagen te verlaaten, en dat alles onverhoorder zaaken, teegens alle recht en billykheid, zoo dat zy aldus den H. Geeſt eenen muilprang in den mond leiden, om zonder eenig ſchroom of verhinderinge hunne moedwilligheid te pleegen, en hun boos en godloos voorneemen uit te voeren. Dit nu geſchiede alles opentlyk, zoo dat daar uit een gantſch Stad-en Land-geruchte ontſtond, en bedroefde alle vroome Chriſtenen in Maagdenborg, verwekte ook groote argerniſſe by alle Godvreezende menſchen.

In het Schrift van *Matthæus Judex* vind men de volgende merkwaardige punten; alwaar de Schryver voor eerſt een Brief van *Amſdorp* voortbrengt, waar in hy klaagd, dat de Raad van Maagdeborg bykans alle haare Predikanten op eenmaal had afgezet, en zelfs onſchuldig; (gelyk zy dan de zelve, en voornaamentlyk *Doctor Heshuiſen*, op een vuilnis-karre hebben ter poorte laaten uitvoeren.) *Amſdorps* Brief luid aldus: Die vreemde daad van die van Maagdeborg, welke ook een zonderling teeken is van Godloosheid, kan ik geenzins pryzen; want daar ſtaat geſchreeven: De eerſte zullen de laatſte, en de laatſte de eerſte zyn. Daar by zal het ook wel blyven. Doch het is belagchelyk, dat zy ſchryven, dat ik hen tot zoo een godlooze gewelddaadigheid zoude oorzaak gegeeven hebben. Van *Illyricus* houde ik, voor zoo veel uit zyne Schriften te zien is, dat hy in de Leere rein en onberiſpelyk is. Hoe konnen zy nu uit zoodaanigen getuigeniſſe haare tyrannye goed maaken? Wanneer de Paſtoor [van de Kerk] van den Heiligen Geeſt mynen Brief alzoo uitlegt, zoo doet hy volgens zyn aard, als zynde een ongeleerd, en boovenmaate laatdunkend menſch, die nergens iets geſtudeerd heeft, maar uit de School van Maagdeborg aanſtonds tot het Predik-ampt is genoomen, en altoos iets booven anderen heeft willen zyn, waarom hy ook noch een eigen *Katechiſmus* maakte; want *Luthers Katechiſmus* is in geen achting by hem, hy weet het alles beeter. By aldien hy Godvruchtig en vroom was, zoo zoude hy zyn vonnis over myn getuigenis, dat ik aangaande *Illyricus* heb gegeeven, omkeeren, en aldus ſpreeken: Indien hy in zyne Leere zuiver is, zoo behoord hy niet veroordeeld, maar gepreezen en voortgeholpen te werden; Want het is onrecht, dat men vroome Dienaaren des Woords, in Leere en leeven rein zynde, verdoemen, en in den Ban doen zoude.

Myn ziel is bekommerd tot in der dood, dat die Stad, die in Chriſti Woord zoo wel hadde aangevangen, zoo ſchandelyk vallen zoude. Waant zy was altyd goedaardig en mild jeegens de Dienaaren Chriſti; Doch hoe zy nu tot zulk een tyrannye, teegens Chriſti Dienaaren, vervallen is, kan ik my niet genoegzaam verwonderen. Echter, dewyl doch het Euangelium van ons zal weg gaan, zoo moet men eerſtelyk des zelfs Dienaaren weg jaagen en veroordeelen. Wanneer

neer die nu weg zyn, zoo zal ydelheid en leugen de heerschappye voeren, op dat 'er voor dien dag, in welken de HEERE koomen zal, geen geloof op aarden gevonden werd. Hier op doelen alle de werken, aanslaagen en gedachten van den Vorst deezer weereld; doch inzonderheid bevlytigd zich *Major*, dat hy *Luther* onderdrukken, en onze werken weederom oprichten, en herstellen mag; op dat toch immers de barmhertigheid Gods niet alleen heersche en zaalig maake, maar dat ook de goede werken voor Gods Oordeel ons helpen moogen. Want dit is het oogmerk van de gantsche Leere onzer teegenstreevers. De Heere ontferme zich onzer, bestiere en bescherme zyne Kerke, dat zy niet van 't Geloove koome af te vallen.

De gemelde omstandigheeden nu beschryft de Autheur vervolgens, *pag. B.* 3. *&c.* aldus: Het feit der Uitvoerders van Maagdenborg, dat zy zonder verhoor of kennisse van zaaken te neemen, hunne Zielbezorgers, dien zy goede getuigenis geeven van hun leere en leeven, hebben uit de Stad gesleept, is openbaar, en van geene beleeden; en werd het zelve veroordeeld in het derde gebod, 1. *Timoth. V.* Die in het Woord arbeiden, zyn dubbelde eere waardig; *Hebr. XIII.* Hebbet vreede met hun, en noch in 't VII[de]. Gy zult de Kerken niet van haare Dienaaren, noch van haare keure berooven. Dienvolgens, zoo werden zy met recht van alle Christenen van zelfs (*de facto*) verdoemd en verbannen gehouden. Wil Amsdorp alhier een uitleegginge maaken, die kan hem hier niet helpen; want de daad is niet twyffelachtig, noch te betwisten, maar rechtdraads teegens Gods gebod, *Psalm CV.* Tast myne Gezalfden niet aan, en doet mynen Profeeten of Predikanten geen leed. Doch indien ze hem hier helpen zal in een daad, die in zich zelven boos is; waarom heeft hy ze in een twyffelachtige daad, en die in zich zelven goed is, niet in acht genoomen? Want dat een Predikant brieven schryft aan de Oudsten in de Kerk, of den Ban in 't werk steld, dat is eenvoudig in zich zelven geen quaad werk, wanneer 't zelve niet door de boose toevallen of omstandigheeden werd verdorven; hoedaanig dat is, dat men Gods dienaaren, dien men getuigenis van onnozelheid geeft, gevangen zet, en zonder kennisse van zaaken te neemen, terwyl ze zich voor 't Recht aanbieden, zoo schielyk weg zend; daar zoude hy naa vernoomen hebben. Ten tweeden, dat *Amsdorps* teegenwoordige *Apologie* en verweer-schrift eeveneens op valsche berichten en leugens staat, kan een iegelyk Christen lichtelyk merken, als hy myn voorgaande Schrift, en deeze Antwoord van *Amsdorp* teegens een houdt. Doch ik zal de zelve weederom kort na malkanderen ter neer zetten, op dat men zie, hoe *Amsdorp* zich met leugens behelpt, en geene der zelver, gelyk het betaamde, bewysd, maar de menschen alleenlyk poogd tot ganzen te maaken, [en te doen gelooven,] dat alles, op een bloot zeggen, dewyl 't *Amsdorp* in het leugenachtige Opstel der Vervolgers geleezen heeft, waaragtig is. De uitgevoerde Predikanten, en geplaagde Christenen met de geheele Gemeente moogen getuigen en het teegendeel bewyzen of niet, 't is al te vergeefs, *Amsdorp* heeft gelyk en spreekt de waarheid. Voor eerst, zoo zouden zy den Raad in den Ban gedaan hebben, zonder toestemming der Gemeente, alleenlyk om het verkiezen van een Predikant. Wie zegt het? *Amsdorp.* Wie bewyst het? Niemand. Doch dit wil *Bartholomeus*, en de rechte Kerk tot Maagdeborg, uitgenoomen de bokken, geenzins toestaan. Want zy brengen meer zonden

te berde; als inzonderheid, de openbaare vervolginge der knechten Gods, die aan een ieder bekend is; en zy hebben de toestemminge der Kerke, uitgezonderd de leedemaaten der Vervolgers, ook zeggen zy daar beneevens, dat de Raad de Kerke haare vrye keur heeft ontnoomen; want zy aan die van de Kerk van *St. Ulrich* verbooden heeft, den geenen te verkiezen, dien zy voor een recht Leraar hielden; gelyk die geene getuigen, die het verbod aangehoord hebben, en ook het zelve bewyzen met het vast zetten der Supplicanten, als meede dat zy *Wilhelm, Bartholomeus*, *Tileman* en *Jacob*, zonder een vrye bewilliging hunner Kerken van hun ampt berooft hebben. Want men heeft immers uit des Raads, en niet uit der Kerken naam hun oorlof gegeeven. Men heeft ook naderhand van des Raads weegen, zonder een rechtmaatige vrye verkiezinge der Kerke de anderen ingedrongen, en is de Heer *Sebastiaan* meer door 't toedoen van den Raad, dan door een vrye keur en overeenkoomende stemmen, Pastoor geworden. Heet dat niet den Kerken hunne vrye keur ontneemen? Hebben zy de zelve voorheenen by *Amsdorp* en in de volgende tyden niet vryer dan aldus gehad? Indien *Amsdorp* zulks loochend, zoo kunnen wy hem overtuigen: Want wy ook een taamelyke tyd aldaar in bedieninge zyn geweest, en de plechtigheid en wyze van zommigen, die aangenoomen zyn geworden, in de Kerk gezien en noch beschreeven hebben. Ten tweeden, zouden de uitgejaagde Predikanten *Wigandus*, teegens den wille des Raads en der Kerken, hebben willen indringen. Wie zegt het? *Amsdorp*. Heeft hy 't van hem zelven of van anderen? hy heeft het uit het Verdichtzel van den Raad, en uit het schrift van Monsr. *Niemand*. Is het daarom waar? wat zegt de andere party daar toe? zy zeggen neen; en bewyzen zulx daar meede, dat zy aan de Kerk haare vrye keur omtrent *Wigandus* gelaaten hebben. Ten derden; *Wilhelms* brief zoude de Burgers tot ongehoorzaamheid en oproer opgehitst en bewoogen hebben. Wie zegt het? *Amsdorp*: waarmeede bewysd hy 't? met deeze woorden: Is dat geloogen *Wigande*? Is dat een valsche grond myner vermaaninge, gelyk gy my schandelyk beliegt? Ja zeekerlyk, Myn Heer *Amsdorp*, is het een valsche grond. Want waar staat het geschreeven, dat, wanneer een Kerken-dienaar zyne Kerken-Vaders vermaand, dat zy de vryheid der verkiezinge van de Kerken-dienaaren, die zy van Christus verkreegen, en nu al eenen langen tyd in 't gebruik gehad hebben, zouden vast houden, hy daar door ongehoorzaamheid en oproer stookt? *Amsdorp* brenge Gods Woord by; zyn ja of neen zeggen, helpt in deeze zaaken niets. Ten vierden, zoude de Raad de verkiezinge alleen opgeschort hebben. Wie zegt het? *Amsdorp*. Wat zeggen de andere? Zy zeggen dat zy de verkiezinge geheel verbooden heeft, en beroepen zich op getuigen. Waarom hoord *Amsdorp* die niet, als hy niet wil bedroogen zyn? Ten vyfden, zouden de verdreevene door hunnen brief gepoogd hebben den Raad haare gerechtigheid te verbieden en te ontneemen, dat zy geen achting zou geeven, wat voor Pastooren en Predikanten de Kerken verkoozen. Wie zegt het? *Amsdorp*. Wie bewyst het? Niemand. O *Amsdorp*! heb ik u niet in het voorgaande geschrift erinnerd, dat zulx niet waar was? Waarom komt gy dan met de leugenen weeder, zonder ze te bewyzen? Wie wil u gelooven? want de Teegen-party zegt neen daar toe. Luidt de Reegel niet: *Actore non probante absolvitur reus;* Als de Aanklaager zyn klagte niet bewyst, zoo moet den Rechter den beklaagden vry spreeken? Hoe komt het dan, dat gy 't gantsch wild omgewend

wend hebben, en dat het luiden zal, *Actore non probante reus damnatur;* schoon d'Aanklaager zyn klagte niet bewyst teegens de Dienaaren Gods, niet te min moeten ze veroordeeld en gestraft werden? O, wat een schoone wyze van rechten! Ten zesden zou *Heshusen* den Raad in den Ban gedaan hebben, weegens het gevangen zetten der ongehoorzaame Borgers. *Tileman* daar en teegen loochend dit in zyn geschrift, en maakt een onderscheid tusschen den Ban en de Afscheidinge. Ook staat men niet toe, dat de Burgers teegens den Raad ongehoorzaam zyn geweest; zy hebben hunne Kerken-Vaders verzocht en gebeeden om een Ziel-zorger, en niets onbehoorlyks voorgenoomen. Nu heeft Christus zulx gebooden, *Matth. IX.* en in de eerste, tweede en derde beede; dat men om trouwe arbeiders bidden zoude.

Verders heeft de Raad, die de verkiezinge aanstonds verbooden had, de smeekende burgers daar over gevangen gezet, en *Wilhelm* lasterlyk voor een Munsterschen geest gescholden; om dat hy de Kerk vermaand hadde, dat zy op haare vrye verkiezinge zou staan blyven; en na de verkiezinge, gelyk gebruikelyk is, de bevestiging aan den Raad overgeeven. Hier na is ze voortgevaaren, tegens het smeeken en bidden der Kerken van *S. Ulrich*, *S. Jacob*, *S. Jan* en den Heiligen Geest (want zy in geenen deele bewilligd, maar daar teegens gesprooken hebben) en het heeft haar haare trouwe Ziel-zorgers, zonder een gewoonlyke Rechtpleeginge, daar de Kerken en de oude Raad om baden, zonder verhoor of kennis van zaaken, geroofd en weggevoerd, begaande al zoo opentlyk voor God en alle Christenen een aanstootelyk lasterstuk en Kerk-rooverye, en hier teegens heeft geen vermaanen haarer Ziel-zorgers moogen helpen. Derhalven zyn zy van God en den H. Paulus van zelfs (*de facto*) in den ban gedaan, al schoon hen *Bartholomeus* nooit daar in verklaard hadde. Hier uit ziet gy, myn waarde Heer en Vader *Amsdorp*, dat die vyf punten, daar over gy die arme onschuldige, en voor de Kerke Gods zeer nuttelyke dienaaren Gods, welke weegens hun Goddelyk ampt, zoo gruwelyk, zoo haastig, teegens alle gebruikelyke rechtspleeging (daar zy, en de rechte Kerk van Maagdenborg, die 't niet met de Vervolgers hield, altoos om gebeeden hebben) zyn uitgevoerd, en noch tot op deezen dag van hunne vervolgers met leugen en lasteringen aan alle kanten bedroefd en bykans vermoord werden, als die hen voor dwaalgeesten, rot-geesten, duivels-uitvaagzels en oproerstookers door de geheele Christenheid uitkryten, en beschryven; gantsch niet bestaan, noch voor God noch voor de Christenen, derhalven zult gy een zwaar oordeel te verwachten hebben, 't en zy gy de zaaken beeter onderzoekt, u met de beleedigde Party verzoend, uw ontydig en ongegrond oordeel by tyds herroept, en de Vervolgers, die gy in hunne zonden gesterkt hebt, die door deeze zaaken reeds onder den toorn en de straffe Gods gevoerd zyn, en in 't toekomende noch meer daar onder zullen gebracht werden, weeder te recht gebracht, en de arme Kerken en Stad van Maagdeborg in ruste en eenigheid hersteld werden. Dit zyt gy verplicht, en by aldien gy de zaaken recht en in de vreeze Gods aanvat, en tot een wettig gehoor en oordeel laat koomen, zoo zult gy wel zien en in der daad bevinden, wat het voor vergiftige adderen geweest zyn, en hoe groote boosheid haar bezeeten heeft, dien gy tot dus verre haare leugens, lasteringen en vervolginge door uwen heiligen mond en penne, met zwaare zonde en argernisse bemanteld en gerechtvaardigd hebt.

Hier beneevens hebben *D. Joan. Wigandus* en *Matthæus Judex* in dit

zelve jaar noch een Geschrift laaten uitgaan, waar in zy insgelyks over het boosaardige bedryf der Maagdeborgers klaagen. De titul deszelfs is: *Een Christelyke Vermaaninge en Waarschouwinge aan de Maagdeborgsche Karre-voerders knechten en helpers.* Hunne klagte nu luid onder anderen aldus: p. A. 2. Hier van hebben wy een aanmerkelyk voorbeeld, aan de Uitvoerders tot Maagdeborg, die hunne getrouwe Zielen-hoeders, zonder verhoor en kennisse van zaaken, teegens alle wet en gerechtigheid, by nachte uit gevoerd, en hunne onnoozele gehoorzaame Burgers bezwaard en ook ten deele verjaagd hebben. Want schoon de Raad van Maagdeborg en haar Paapendom van de St. Jans en andere Kerken, voor de aanneeminge des Euangeliums, ook het Heilige zuivere Woord Gods, en allen rechtschaapene Predikanten, Leeraaren en Belyderen des zelven, vyandig waaren, en daar teegens woededen; de Paapen met lasteren en verbannen, de Raad met Plakkaten, straffen en verjaagen; echter waaren zy zoo boos en grouwelyk niet, schoon zy meenden, Gode daar door eenen dienst te doen, dewyl zy de Leere des Euangeliums voor Ketterisch hielden, als zy teegenwoordig doen, nu zy de Waarheid kennen, en niet te min de zeeven booze Geesten weeder by hen hebben laaten huisvesten. Want zy zyn teegenwoordig noch niet vernoegd, dat zy *D. Tieleman* en de andere hunne trouwe Zielen-hoeders uitgevoerd, en eenige onschuldige Burgers, die aan de Kerken-Vaders van *St. Ulrich* een beede, om eenen trouwen Zielen-harder te beroepen, gedaan hadden, uit de Stad verdreeven hebben, en hen zoodaanige belofte afgevorderd, dat zy geen macht zouden hebben, hen noch voor het Geestelyke noch voor het Weereldlyke Gerechte te verklaagen; maar zy zyn noch wyders voort gevaaren, en hebben 't aan de gantsche Weereld geschreeven, en hunne zonde, gelyk als Sodom, geroemd, doch de Zielen-hoeders, als oproer-stookers en de argste guiten, door handtastelyke onwaarheeden, beschuldigd. Zy hebben ook aan andere plaatzen, daar de verjaagde, om te herbergen, waaren ingetrokken, geschreeven, en zoo veel te weeg gebracht, dat hen de alreeds toegestaane huisvestinge opgezegt en afgeslaagen is geworden. Zy hebben ook gelyk *Balak, Bileam,* den Heer *Niklaas van Amsdorp* door hunne leugens opgemaakt, om de Dienaaren Gods te hoonen, de onnoozelheid en waarheid te lasteren, en hunne eigene booze daaden te verdeedigen. En toen nu de Vervolgde, en die van hen met vervaarlyke lasteringen beschuldigd waaren, tot getuigenis der waarheid en onderrichting der menschen, die van de zaak geen kennis hadden, hun teegen-bericht hadden laaten uitgaan, zo vaaren zy verders voort, en verbieden van den Predik-stoel en het Raadhuis aan hunne Onderdaanen, op de hoogste boete en straffe, dat niemand zoodaanige Schriften noch hebben noch leezen zal; ja zy durven ook wel op andere plaatzen die geene, die deeze Schriften gedrukt of bevorderd hebben, verklaagen; en groote Heeren, daar over zy anderzins niets te gebieden hebben, opstooken, dat zy over hen, die hunne zaak niet pryzen willen, noch kunnen, en de onnoozelheid en waarheid toevallen, zouden straffe oeffenen, en, gelyk als hunne Scherp-richters en Beuls, hen na buiten voeren en richten; gelyk dan zoodaanige Hapschaaren en Beulen der Karre-voerders van Maagdeborg, zoo 't God belieft, en zy zich niet bekeeren, te zyner tyd voor de gantsche Weereld met naam en toenaam zullen bekend gemaakt werden. Doch dewyl nu, volgens Gods rechtvaardige toorn en oordeel, het zeggen van *Christus* aan de Uitvoerders van Maagdeborg, het welk hen hunne trouwe Zielen-hoeders meenigmaal hebben voorgehouden, maar zy echter veracht hebben, is waar
gewor-

geworden; en de zeeven booze geesten wyd en zyd om zich tasten, en door hen veele andere tot zich trekken, zo was het wel eens tyd om de menschen te waarschouwen, dat zy zich voor het gezelschap van die dolle en onzinnige Vervolgers moesten wachten. Doch het staat te vreezen, dat zoodaanige vermaaning moogelyk van veelen ten argsten zal opgenoomen en uitgelegt werden. Maar hoe zal men 't echter stellen? 't is eevenwel Gods bevel, dat men zynen naasten zal waarschouwen voor schaade. De Karre-voerders zyn wel genoegzaam gewaarschouwd, door de Schriften van *D. Tieleman* en andere; weshalven wy ze ook vaaren laaten. Doch hunne helpers en beulen, het welk eenige Geestelyke en Weereldlyke perzoonen zyn, moogen misschien de zaaken zoo verre niet naagedacht hebben, of zy wel of kwaalyk daar aan doen, dat zy hen in deeze vervolginge dienen: voor die zelve dan, willen wy kortelyk eenige reedenen by brengen, waar door zy, zoo ze willen, lichtelyk merken konnen, dat zy slechte eere en loon van deezen arbeid te verwachten hebben. God verleene ons zynen Geest en genaade tot dien einde, op dat onze goede meeninge niet vruchteloos mag zyn.

§. X.

Van de onvolmaaktheid der Reformatie.

HIer van mag uit eenen Neerlandschen Schryver, dien we laatst genoemd hebben, het navolgende staan: Hoe is't dan gegaan, na dat de Daageraad der Reformatie na de vervaarlyke nacht der Antichristische Tyrannye weederom heeft beginnen te scheemeren? Heeft men niet het krieken van den morgenstond voor den dag zelfs, en de morgen-starre voor de zonne gehouden? Verwonderen wy ons niet noch over de eerste Reformateurs, als *Luther*, *Melanchthon*, *Zwinglius*, *Oecolampadius*, *Martyr*, *Bucerus*, *Calvinus*, *Beza* en andere, die als de morgen-starre in de duisternisse van die Weereld, in welke de Antichrist over een boos en verkeerd Volk heerschte, gescheenen hebben; en blyven we niet zoodaanig op hunne uitspraaken staan, dat we schier daar over sterven; als of zy, gelyk de Zon, dit met een volkoomen licht schynd, alle duisterheeden der dwaalinge en onweetenheid geheel en al verdreeven hadden; en het gantsche licht der waarheid en weetenschappen zoodaanig hadden van zich laaten straalen, dat het voor onreedelyk te achten was, wanneer men iets daar toe of af doen wilde? Diergelyke reeden koomen ons dikwils ter ooren, en bedroeven ons, ja zy zouden den *Reformateuren* zelve doodelyk smarten, zoo zy noch in 't leeven waaren. Want indien zy dit, ook maar in den droom, te vooren gezien hadden, zy zouden van zorge en bekommering niet hebben konnen rusten, nadien zy bevreesd moesten zyn, dat hunne nakoomelingen, door de inbeeldinge van een volmaaktheid, die zy gelyk als van hen verkreegen hadden, zouden bedroogen werden, en het einde der waare volmaaktheid, of te laat of nimmermeer bereiken. Waarlyk, zy zouden openhartig bekend hebben, dat zy noch niet bekoomen hadden, daar zy na streefden, en tot huiden op deeze uur noch niet volmaakt waaren; maar, na dat zy het Pauzelyke Sodom achter de rugge gelaaten hadden, stapten zy met rasse schreeden na het doelwit en einde des Ryks ende der kennisse des Zoons Gods toe, met den Apostel *Phil.* III. 12--14. en duidden dat geene op zich, wanneer hy zegt: Onze weeten is stuk-werk, en onze propheteeren is stuk-werk: Doch wanneer het volmaakte

maakte zal gekoomen zyn, zoo zal het ſtuk-werk op houden, 1. *Cor.* XIII. 9. 10. Op welke plaats, wanneer de Apoſtel v. 11. zegt: Toen ik een kind was, ſprak ik als een kind, &c. het eeven zoo veel is, als of hy zeide: Gelyk het my gegaan is, alzoo zal het de Chriſtelyke Kerke ook gaan. Ik, toen ik een kind was, hadde ik met de kindſche onweetenheid en onbedachtzaamheid te ſtryden; doch, na dat ik tot den mannelyken ouderdom gekoomen ben, heb ik weetenſchap en voorzichtigheid: Eeven eens is 't ook met de Chriſtelyke Kerke, die teegenwoordig maar gelyk als een kind is, ſpreekt als een kind, is klein als een kind, en oordeeld als een kind; maar wanneer zy tot haare mannelyke rypheid zal gekoomen zyn, zoo zal zy ook met mannelyke wysheid en ervaarentheid begaaft zyn. Nu meenen wy dan, dat die Kerk, die ter zelver tyd, op welke de Apoſtel doeld, de kindsheid noch niet hadde af gelegt, in den tyd der *Reformatie* reeds den ouderdom van een volwaſſen man, en de maate der volmaakte geſtalte Chriſti *Eph.* IV. 13. verkreegen heeft? O waarlyk wy dwaalen, vermits wy ook noch teegenwoordig niet tot het einde van ons perk gekoomen zyn. De Myſtyke Jeſus neemt noch daagelyks toe in wysheid en grootte *Luc.* II. 52. Het ligchaam *Chriſti* waſt noch geduurig aan tot zyns zelfs opbouwinge in de liefde. *Epheſ.* IV. 16. En nadien het geſtaadig nieuwe verſterkinge van noode heeft, zoo werd het ook daagelyks met nieuw voedzel geſpyſd, het welk door alle de gewrichten der bedieninge uit het eene lid in het andere gevoerd werd, zoo dat een iegelyk lid, volgens zyn werking in zyn maate, het zelve deelachtig werd. *v.* 16. Die nu de Kerk dit voedzel miſgund, en het haar niet toeſtaat, die doodt de zelve en werd ſchuldig aan het ligchaam des Heeren, 1. *Cor.* XI. 27. Derhalven behoord men van diergelyke voedzaame nieuwigheeden geen walging te hebben, noch gelyk verzaadigde zielen den hoonigzeem te vertreeden, *Prov.* XXII. 27. *Pſ.* XIX. 11. noch het goede te verwerpen, *Hoſ.* VIII. 3. maar men moet rechtſchaapen zyn in de liefde, en in allen deelen op waſſen in hem, die het hoofd is *Eph.* IV. 15. en daagelyks met nieuwer en krachtiger ſpyze verſterkt en tot de volmaaktheit gebracht werden, dat is, opwaſſen, *Hebr.* VI. 1. V. 14. en onophoudelyk de krachten vernieuwen, op dat wy na het voorbeeld van *Elias*, loopen, en niet moede werden, voort vaaren, en niet mat werden *Jeſ.* LX. 31. 1. *Kon.* XIX. 5--8. Het betaamd ons niet, het nieuwe, daarom dat het nieuw is, te verwerpen of lief te hebben.

Stulta hæc invidia eſt, cui cuncta recentia ſordent,
Invida ſtultitia eſt, cui nova ſola placent.

Dat is,

't Is dwaaze nydigheid, het nieuwe altoos te myden;
En nyd'ge dwaasheid, niet, als nieuwe alleen, te lyden.

Maar als we alles onderzocht hebben, moeten we het goede behouden 1. *Theſſ.* V. 21. en de Geeſten beproeven of ze uit God zyn, 1. *Joh.* IV. 1. op dat we niet moogelyk, wanneer de zelve niet uit God zyn, en wy hen echter navolgen en beminnen, als φιλοψευδεῖς of vrienden der leugen zyn, of, zoo die uit God zyn, en wy ze verachten en teegenſtreeven, als θεόμαχοι, of die teegens God ſtryden, bevonden werden. *Hand.* V. 39. *Anonymus in demonſtratione Allegoriæ hiſtoricæ, ſeu, Hiſtoriæ allegoricæ V. & N. Teſt. P. I. L. I. §. 7. ſeqq. p. 5. ſeqq.* (*Groningæ* 1690. *ita editus.*)

Hier meede konnen ook de woorden van *Grotius* vergeleeken werden, die in het Byvoegzel der *Arminiaanſche* Hiſtorie ſtaan, en derhalven hier noodeloos zyn te herhaalen.

Insge-

Insgelyks die nadenkelyke Predikatie van een Gereformeerd Utrechts Predikant, aan welke, vermits ze kort, en niet over al te vinden is, alhier een kleine plaats mag vergunt werden.

§. XI.

PREDIKATIE

VAN

JODOCUS van LODESTEIN,

Die hy tot Utrecht gehouden heeft over Ezech. XXXVII. *v.* 7. 8. *wanneer de Franssen deeze Stad wederom verlieten.*

DE Propheet *Ezechiel* verhandelt in het eerste deel van dit Capittel, vers 1---14. den toestant van het Joodsche Volk, het welke ter dier tyd was als dood, en als geen Volk meer. Want de Koning van Babel, hadde *Jojachim* met veele Jooden, waar onder ook was *Ezechiel*, gevankelyk doen weg voeren na Babel; terwyle *Jeremia*, met andere Jooden noch was gebleeven in 't Joodsche Land, onder den Koning *Zedekia*. Doch zoo wel de weg-gevoerde als die noch gebleeven waaren, bleeven onder den dienst van de voornoemde Propheeten even hardnekkig.

Dies dan haaren staat aan den Propheet vertoont werd, door een valeye *vol beenderen*. vers 1. Zoo dor als de beenderen van verstorvene menschen, *zeer veele*, leggende *zeer dorre op den grond der valleye*. vers 2.

Over die dorre beenderen, vraagt de Heere aan den Propheet: vers 3. *Menschen Kind zullen deeze beenderen levendig werden?* en de Propheet zeide: *HEERE HEERE, gy weet [het.]* Hier op zegt Godt tot den Propheet: *Propheteert over deeze beenderen:* en na zyn last verkondigt hy haare leevendigmaaking, zoo ten opzicht van haare verlossing uit Babel, als ten opzicht van haare geestelyke verlossing uit de slavernye der zonden, door den *Geest*, en het *Bloed* van den *Messias*. vers 4, 5, 6, 7.

Op die Prophetie volgde een *geluit*, schudding, beeving, *beroering*, *ende de beenderen naderden elk been tot zyn been*. vers 7. Daar kwaamen ook over die vereenigde beenderen, *zenuwen*, *vleesch* en een *huid*. *Maar daar en was geen Geest in haar*. vers 7, 8.

Al het welke beduidde den slechten toe-stand van Gods volk en haar onmagt, om haar zelven leevendig te maaken, doch Gods macht om haar te verlossen; al waaren ze noch zoo doodig. Want weegens haare ligchaamelyke dienstbaarheid wist hy een *Cores* te verwekken, die haar zoude laaten weederkeeren na *Jeruzalem*. En dewyle de Babylonische gevangenisse was een voorbeeld van des menschen *Geestelyken dood*, door de zonden en misdaaden, zoo woude de Heere haar te gelyk leeren, dat hy was die Almachtige Godt, dewelke boven de macht, en booven het begrip des menschen, haar zoo gemakkelyk zoude verlossen door den dood zyns Zoons, en door den Geest, uitgezonden in haare herten, zoo licht als het hem was om de doods-beenderen te vergaaderen, te overtrekken, en leeven te geeven.

Ook doet ons dit geheele werk der doods-beenderen denken, om den *afval* der Kerke, van de zuiverheid der leere des Euangeliums: Waar van Christus en de Apostelen gesprooken hebben. 2 Thess. 2: 3. met Matth. 24. 23, 24. 1 Tim. 4: 1, 2 Pet. 2: 1. 1 Joh. 2: 18. Apoc. 11, 11--13. Welke *verborgendheid der ongerechtigheid* in Pauli tyden *alreede* wierd *gewrocht*.

2 Thess.

2 Theſſ. 2: 7. Ook zouden, ten opzicht van de zeeden, *zwaare tyden ontſtaan. Want de menſchen* zouden *zyn liefhebbers van haar-zelven, geldgierig, laatdunkende, hoovaardig, laſteraars, den ouderen ongehoorzaam, ondankbaar, onheilig* enz. 2. Tim. 3: 1---5.

Dit verval in de Leere en in de Zeeden noemen wy het *Babylon*, volgens Apoc. 14: 8. 16: 19. 17: 5. 18: 2, 10, 21. als zynde voorgebeeld door den ſtaat aan *Iſraël* in *Babel*, zoo ten opzicht van haaren doodelyken toe-ſtand; als ten opzicht van haare gewiſſe en krachtdaadige verloſſing.

En noopende die aanſtaande verloſſing: hebben wy tot ons oogmerk, om teegenwoordig te ſpreeken van zeekeren trap onzer leevendig-maaking, en hoe verre die gekoomen was, en waar het bleef ſtaan. Onſe text zegt, dat de beenderen waaren vereenigt tot een lichaam: *maar daar en was geen Geeſt in haar.* En zoo zien wy dan in den Text *twee Deelen.*

Want I. werd verhaalt hoe verre het met de doods-beenderen, op Ezechiels Prophetie, vorderde, en dan

II. Waar by het met de doods-beenderen ſtaan bleef. Zy bleeven een dood lichaam.

I. Van 't eerſte zegt de Propheet: vers 7. *Doe propheteerde ik, gelyk my bevoolen was.* Wat woorden de Propheet ſprak, werd hier niet verhaalt. Hy heeft zonder twyffel geſprooken na den wille Gods, en op zyn ſpreeken, heeft de Heere door een krachtig bevel zyner wille, de zaake, de welke geprophetеert wierde, doen komen na de wyze van de eerſte Schepping. Apoc. 4: 11. Gen. 1: 3. Pſ. 33. 9. *Hy ſpreekt en het is 'er, hy gebied en het ſtaat 'er.* Immers *Ezechiel* ſprak *over de Beenderen*; ende hy zeyde tot haar, *Gy dorre beenderen, hooret des Heeren woord.* enz. vers 4, 5. met vers 7.

Als hy nu zoo *propheteerde*, zoo wierd *daar een geluyt, ende ziet eene beroeringe! ende de beenderen naderden, elk been tot zyn been. Ende ik zag*, (ſeyd de Propheet: vers 8.) *ende ſiet, daar werden Zenuwen op de zelve, ende daar quam vleeſch op, en hy trok een huyd boven over haar.*

Dit beteekende voor het Joodſche volk, dat de Heere haar wederom zoude op de been brengen, en door *Cores* herſtellen tot een Republyk. Wil men dit toepaſſen op den ſtaat des volks, in die zeventig of tachtig jaaren, de welke gepaſſeerd zyn, zedert de vryheid, de welke *Cores* (dat is *Cyrus*) de Koning van *Perſen*, aan de Jooden gaf, Ezra 1: 1--5. Jeſ. 44: 28. en 45: 13. om Jeruzalem te bouwen, tot op den tyd van *Nehemia?* Cap. 5: 14.) ik mag het lyden. Want binnen dien tyd was het volk Iſraels als een doode, zy woonden wel te Jeruzalem, maar de Stad en Tempel lagen, door de boosheid haarer tegen-partyderen, onbebouwt. Anders kan men dit toepaſſen op den tyd; zedert haar komſte uyt Babel, tot de verſchyning van den *Meſſias* in den vleeſche.

Doch dit en was het niet al, dat wy by deze woorden hebben te denken. Want het uytgaan uyt het *geeſtelyk Babel*, was uyt veel ſlechter ſtaat, en vereyſchte al zoo veel kracht, als de verloſſinge uyt het *uyterlyke Babel.* De Heere heeft dan hier toe gebruykt den dienſt der eerſte Reformateurs, dewelke niet door kracht, of door geweld, maar door den Geeſt des monds, en door het Propheetiſche woord, de verloſſing uyt het geeſtelyke Babel begonnen, doch niet konden doorſetten; tot dat de Heere de Reformatie, door den dienſt van Lutherus, Calvinus, Zwinglius, enz. zoo verre te wege bracht, dat 'er een gedruyſch of een beroering quam in de beenderen, en dat men, na langen tegenſtand, konde zeggen: ſiet daar is het Lichaam der Reformatie.

II. Maar

II. Maar wat gebeurd 'er? en hoe ging het doe verder? Hier bleef het ſtaan, en wy hadden een *Lichaam zonder Geeſt*; zoo dat wy van onzen ſtaat moeſten zeggen, met het *tweede Deel* van onzen text: *Maar daar en was geen Geeſt in haar.*

Dit is waar geweeſt van den ſtaat van Iſrael, in haare wederkeering onder den Vorſt *Zerubabel.* Ezra. 2: 2. Neh. 7: 7. wegens die menigvuldige zwaarigheden, de welke haar voorquaamen in het bouwen van den Tempel, en ſtaat te Jeruſalem. Ezra 3: 12. en Cap. 4. en Cap. 5: 1--5. En ook wegens de ingebrookene zonden, Ezra 9: 1--15. met Cap. 10: 1--17.

Maar het is ook waar van den Staat der Kerke, in de Reformatie uyt Babel. Daar was wel een Lichaam van veele uytwendige Belyders der Religie; doch, daar en was geen *leven.* En wat 'er ook quam, daar en quam geen *Geeſt.* Daar en quam niet 't geen de Kerke zoo hoognoodig was. 't Welk de Apoſtel noemt, Rom. 8: 2. *De wet des Geeſts, des leevens in Chriſto Jeſu*, die *ons vry maakte van de wet der ſonde, en des doods.* Daar haperde die levendigmakende Geeſt, die in Chriſto Jeſu is: de welke in ons moeſt te niet doen de kracht der zonde, de welke te vooren in ons heeft geheerſcht. Och! waar is dat leven onder ons? Waar is men dood aan zich zelven? En waar leeft men Gode? Immers riep de Apoſtel tot ons, Rom. 6: 11. *Alzoo gy lieden houd het daar voor*, dat gy wel der zonde *dood zyt, maar Gode levende zyt in Chriſto Jeſu onzen Heere.* 12. *Dat dan de zonde niet en heerſche in uw ſterflyk lichaam, om haar te gehoorzaamen in de begeerlykheden des zelven lichaams.* Immers moeſt men, als wedergeboorene door Gods Geeſt, toonen, dat men verloſt was van de macht der zonden. Immers moeſt men leeven als zulke menſchen, die door Chriſti liefde werden gedrongen: *als die dit oordeelen*, *dat indien één voor alle geſtorven is, zy dan alle geſtorven zyn, op dat de geene die leeven, niet meer haar zelven zouden leeven: maar dien, die voor haar geſtorven en opgewekt is.* 2. Cor. 5: 14, 15.

Ik weet wel, dat men denkt en zegt: Wy zyn alle onvolmaakte menſchen, en men kan zoo niet leven. Maar die onze onvolmaaktheyd kent, kan onzen ſchuld niet verſchoonen, maar wel vergrooten; om dat wy door ons eygen ſchuld onvolmaakt zyn geworden. Doch ook des niet tegenſtaande, heb ik wel menſchen genoeg geſien, die deeze deugd meeſterlyk konden; en die het onze Gereformeerde af wonnen; menſchen, die zig zeer verſtorven toonden aan haar eygen zelven, om te leeven voor den Heere. En boven andere, moeſten zoo doen de Gereformeerde, de welke daar van Confeſſie doen, in de *eerſte Vrage*, als ze belyden dat haare gelukzaalige Trooſt daar in leid: *dat ze niet haar zelven, maar Gode en den Heere Chriſto eygen zyn.* Ja dat ze hem eygen zyn, na *lichaam* en na *ziele.* Gelukkig was onze Kerke, indien men dit zoo konde vinden in het leeven, en in den handel en wandel onzer Belyderen!

Maar hier hapert het ons. Daar is wel een Lichaam met handen en voeten: doch daar en is geen Geeſt in. Dit nu hebbe ik voorgenoomen voor tegenwoordig te toonen. En alhoewel ik my zelve weynig vrucht van doode lichaamen en menſchen belooven wil; zoo zal het nochtans konnen dienen tot nader opwekking, van de geene die reeds levende zyn: of het ook een middel wierde *om den dooden te doen zien, dat ze dood zyn!*

ONDERRICHTING.

Om nu dit met vrugt en ordre te doen begrypen, zal ik u eerst toonen dat wy gekomen zyn tot de gedaante van een Lichaam; en dan *ten tweeden*, dat 'er in dat Lichaam geen Geest is.

I. Vooraf zy dan gesteld, dat 'er door de Reformatie, een gedaante van een lichaam is voortgebracht, uyt een totale of algemeene dood, de welke in de Roomsche Kerke geweest is, in de jaaren 1300, 1400, en 1500. In die tyd kon de Kerke niet anders werden aangesien, als dood. Want (1) Jesus, die *ons leven is*, Col. 3: 4. was uyt de Roomsche Kerke, hoe seer hy ook aldaar mochte genoemd, en, als aan het kruys hangende, vertoont werden. Echter en was Jesus onder haar niet. Want zy hadden zoo veele Byvoegzelen, en zoo veele Zaligmaakers, buyten en behalven Jesum, datze, onder al die *Aflaten, Sancte Mariaas*, enz. den Zaligmaaker zelf hadden verlooren. En op dat ze egter een Jesus zouden schynen te zoeken, zoo verzon men de Transsubstantiatie; daarze dan een Jesus plaatselyk en lichaamelyk meenden te hebben, en ondertusschen een stukjen broods, in de plaatse van Jesus, in de mond steekende, den Heere Jesum zelver misten. (2) Ook was 'er de goede *Ordre* van het Lichaam Christi niet meer te vinden, en de beenderen lagen hier en daar verstrooyt. Men verzon dan daar tegen een andere Ordre; en aldus kreeg men onder haar *Pausen*, *Cardinaalen*, *Patriarchen*, *Aards-bisschoppen*, *Bisschoppen*, *Canoniken*, *Priesters*, en dan noch zeven minder Ordres. In diervoegen, dat de geheele weerelt daar over nog verwondert staat, en dat natuurlyke menschen dit uytterlyke lichaam, onder het Pausdom, zoo pryzen. Boven dit was 'er in het Pausdom (3) een groote *dorrigheid*, en die dorheid vertoonde zich in die superstitieuse uytwendige middelen, als in haar *Agnus Dei*, *Crucifix*, *Olysel*, *Wywater*, een *Man met uitgebreede armen*, *aan het Kruys*, en al die dorre dingen meer. Want de Geest was uyt de Roomsche Kerke weg. Ook vertoonde zich de dorrigheid in het Pausdom, door het opzoeken van een andere *Hoofd* der Kerke. Zoo was dan het leven weg, want gemaakte hoofden op den romp gezet, geven geen leven.

Maar wat gebeurt 'er, terwyle de Kerke in dien staat was? Daar komt een Reformatie, en men leert dat de Heere Jesus alleen de Zaligmaker is, volgens Act. 4: 12. Joh. 14: 6. 1 Tim. 2: 5. Men zegt dan: *De zaligheid is geen anderen*, en men leert met eene, dat 'er geen Transsubstantiatie is, uyt de welke voortkomt een lichamelyke vereeniging: maar dat de vereeninginge van Jesus met zyne Kinderen is geestelyk, en dat die bestaat in een mededeeling van den Heere Jesum, Godt en mensch aan onze ziele door het Geloove.

Aldus begonnen de Beenderen by een te komen: men verwierp dan de *Pausen*, *Cardinaalen*, en de gantsche Roomsche ordre, en men bracht in de Kerke *Herders* ende *Leeraars*, en zoo quam elk been by het zyne.

Daar quaamen ook *Zenuwen* aan het Lichaam, en *Aderen*, en dat was de leere van de allenthalvige genaade. Waar uyt alle de Rivieren van heyligheid voortquaamen, waar door ook de zwakke wierden versterkt, de bedroefde wierden getroost, en de weg ten leeven ontdekt. Daar wierd doe verkondigt, de *fonteyne geopent voor het huys Davids, en voor de Inwoonders van Jerusalem, tegen de zonde en tegen de onreynigheyd.* Zach. 13: 1. Daar wierd het volk genoodigt tot een vette *maaltyd*, *een maaltyd van*

reynen wyn, van vette vol mergs, van reyne wynen die gezuyvert zyn. Jes. 25: 6. Daar hoorde men van het Brood des Levens, Joh. 6: 35. en van het Levende Water, Joh. 4: 10. en 7: 37. 38. Maar het was altemaal slechts in de *Leere*. Dus was 'er dan een Lichaam met *Beenen*, *Zenuwen*, *Vleesch* en *Vel*; en wilde de Heere Jesus, die het Hoofd is, daar by komen, om leevendige Geesten te zenden in die Leeden, dan was de Kerke geholpen.

II. Doch hier staat het nu: en daar is geen Geest by de Leere. Dus kon de letter niet *leevendig* maaken, maar wel *dooden*. 2 Cor. 3: 6. En hier door zyn veele onder ons veel doodiger, als zommige Papisten.

Niet dat ik daar meede zeggen wil, dat dit zoo geweest is van den beginne der Reformatie, en dat men daar door het goede en groote werk der Reformateurs zou vernietigen. O neen, die hebben wel en het haare gedaan; maar het is Gods dispensatie, dat hy gelieft heeft te formeeren een Lichaam zonder Geest.

Ik wil ook niet zeggen, dat de eerste Reformateurs zouden geweest zyn zonder Geest. Dat ook niet. Maar men moet onder de Reformateurs d'eenen van den anderen leeren onderscheyden. Want daar waaren 'er in dien tyd, die door de Reformatie maar zochten ontslagen te werden van alle banden: en deeze verkreegen daar door haaren naam van *wilde Geuzen*. Andere zochten slechts door de Reformatie, hare klauwen te slaan in de Papen-goederen, om zig zelven alzoo te verryken. En als ik dit zegge, dan moet men de goede van dien tyd niet te na spreeken, of verdenken. Nademaal men uyt haare schriften genoeg zien kan, dat ze waarlyk des Geestes Christi zyn deelagtig geweest.

Ook en wil ik niet zeggen, dat 'er nu geen Geest in onze tegenwoordige Kerke zyn soude. Maar ik wil alleen toonen, dat 'er in onze Kerke, in 't gemeen aangemerkt na haar tegenwoordigen zwier, geen Geest te vinden is, en dat het nu tyd is om te roepen, uyt Ps. 12: 2. *Behoud, o HEERE! want de goedertieren ontbreekt: want de getrouwe zyn weynig geworden onder de menschen kinderen.*

1. En dat 'er onder ons gebrek van een leevendigmakenden Geest is, kan men zeer klaar bewyzen, uyt de algemeene bywooningen der menschen. Want, *waar vind men doch een mensch, dewelke verloochent* is aan zich zelven? waar zyn ook huysgezinnen, die enkelyk werken om maar Godt te verheerlyken? En ziet men op allerley, zelfs Kerkelyke, Vergaderingen en Collegien: Waar word 'er ergens van Jesus gesprooken? Waar leeft de Heere Jesus in de by-eenkomsten? Men kan in geen gezelschappen komen, of men moet verbaast staan, dat men het ziet; en men mag met verwondering vragen: *is dit het Volk*, daar de Heere Jesus onder woont? Want men eet en drinkt slechts, men vermaakt zich met *sot geklap en gekkerny*, Eph. 5: 4. Men is *weeldrig in* zyne *bedriegeryen.* 2 Petr. 2: 13. Men *acht de daaglyksche weelde* tot zyn *vermaak.* vers 13. Men drinkt gezontheeden tot eygen ongezontheid, en tot ontstichting van de tedere in den Lande. En is 'er een Predikant by, die doet ook zoo. Ja men houd zich vremd, als men niet mede-loopt, en men lastert de geene die ons niet volgen. 1 Petr. 4: 4. Een klaar bewys, dat 'er in het Lichaam van de Gereformeerde Kerke, geen Geest is.

2. Men kan het zelve ook afneemen, uit die groote *ongevoeligheid*, de welke in onze Gereformeerde Kerke bespeurt werd. Zoo dat men wel te regt mag vragen, of 'er wel ergens ongevoeliger Volk, als onder de Gereformeerde gevonden werd. Immers werd van het woord Gods ge-

tuygt, dat het zelze is *levendig ende kragtig, ende scherp-snydende dan eenig tweesnydende sweerd, ende gaat door tot de verdeelinge der ziele, ende des geests: ende der t'samenvoegselen, en des mergs, ende is een oordeelder der gedachten, en der overleggingen des herten.* Maar waar werden de Gereformeerde menschen, door dat krachtig woord bewoogen tot afstand van het quaade, en tot behertiging van het goede? Men ziet in den mensch meer beweeging, door een stuyver schade of profyt, als door het toepassen van de krachtigste Schriftuur-plaatzen.

Boven dit zyn de kastydingen Gods zeer scherp over ons geweest, en men mag dikwils denken, dat Gods hand zwaar op ons is nedergedaalt, als de bedreygingen niet magtig waren, om ons tot heyligheid te beweegen. Van binnen en van buyten, en in allerley bezoekingen heeft de Heere ons beproeft. Maar het en heeft niet konnen helpen. Ten laatsten zond de Heere, dien magtigen vyand in het herte van ons Land, zelfs tot in deze *Stad*, ja, tot in het herte van Holland. En daar door liet de Heere onder ons branden, moorden, vrouwenschenden, en wat al hebben onze oogen niet gezien? Het is waar, wy en zyn noch niet geheel uytgeroeyt. Doch dat is geschied op dat wy ons mochten bekeeren. Het is ook waar en ons noch wonderlyker, dat de *Kerke* noch bleef in haren staat. De zelve wierd nergens in verhindert, maar ook nergens in gebetert. Na 15 a 16 maanden sukkeling, kregen de vreemde machten patent, om wederom heen te gaan. En by die gelegentheid leiden wy ons uyt, om te verneemen wat 'er van des Volks bekeering geworden zoude: Maar *eylaas*! het bleef en is noch even ongevoelig. Daar en werd niet een kantje, niet een hayrtje, niet een steentje afgelaten. Daar en werd niet een deugd geestelyker, als te voren betracht, en elk blyft even ongevoelig: tot bewys van onze geesteloozen toestand. En, om dit noch wat nader te ontleeden.

(1) Daar is onder ons een geestelyke verstopping in onze ooren. Want wy hebben *ooren om te hooren.* Maar, al hoorende, *hooren wy niet*, en wy en verstaan de waarheid niet, zoo als men die moet verstaan. Matth. 13:9, 13, 14. Wy en vatten den geestelyken zin van de waarheid niet: zoo dat van ons is waar geworden, 't geene staat Jes. 6: 9, 10. *Hoorende hoort, maar en verstaat niet, en ziende ziet, maar en merkt niet.* 10. *Maakt het herte dezes Volks vet, en maakt hare oogen zwaar, en sluyt hare oogen, op dat het niet en zie met zyne oogen, noch met zyne ooren en hoore, noch met zyn herte versta, noch zich bekeere, en hy het geneeze.*

(2) Wy en hebben ook (volgens dien zelven text) geen *oogen* om te zien het licht van de Zaligmaakende waarheid, en de kracht die daar in steekt; om ons vry en vroom te maaken. Men leert wel by ons dat'er geen *Transsubstantiatie* is, men gelooft ook, dat Jesus de Zaligmaker is. En dan meent men dat men ziet, terwyle men is blind. Want (A) *wie ziet en kend zich zelven* wel, by het heilig Licht, dat God is? Ps. 27: 1. Joh. 1: 4--9. en 8: 12. en 12: 35, 36, 46. Wie spiegelt zich aan Christus, om te zien of men ook zoo wandelt, gelyk hy gewandelt heeft? 1 Joh. 2: 6. Is het niet te beklaagen, dat een Papist, om dat hy biechten moet, meer kennisse van zich zelven heeft, als onze Gereformeerde, die daagelyks voor Godt behoorden te biechten?

(B) Waar is ook de *rechte Kennisse van Godt?* Want indien onze Christenen Gods heerlykheid kenden, zy zouden dien God vreezen. En waar is doch de vreeze Gods? Indien zy voorts Gods wysheid kenden, zy zouden haar op Godt verlaaten. Indien zy zyne goedheid kenden, zy zouden hem

hem altyt pryzen en minnen. Indien zy zyn Bevel-magt kenden, zy zouden hem gehoorzaamen. Indien zy Gods Algenoegzaamheid zagen, zy zouden hem alleen minnen, en alle liefde tot de Schepzelen verminderen. Indien zy Gods Almagtige werkzaamheid zagen, zy zouden zich zelven van hem laaten bewerken.

(C) En wat kenniſſe zoud'er doch onder ons weezen? De menſchen weeten geen onderſcheid te maaken tuſſchen het goede, en tuſſchen het kwaade, tuſſchen het reine, en tuſſchen het onreine. Ezech. 44: 23. En hier door kieſt de menſch het eene voor het andere, het Aardſche voor het Hemelſche, het zienelyke voor het onzienelyke; tot een klaar bewys dat de menſchen onder ons geen oogen hebben, en als ongevoelige zonder Geeſt zyn.

(4) Ook blykt de verſtopping onzer geeſtelyke Deelen, om dat onze Chriſtenen geen geeſtelyken *Mond* betoonen te hebben. Daar werdt gezegt, Jeſ. 40: 9. *O Zion; gy verkondigſter van goede boodſchap, klimt op eenen hoogen berg: O Jeruzalem, gy verkondigſter van goede boodſchap: heft uwe ſtemme op met macht, heft ze op, en vreeſt niet, zegt den Steden Iuda, Ziet hier is uwe God.* En indien de Heere onder ons wrocht; hy zoude *ſcheppen de vrucht der lippen.* Jeſ. 57: 19. *De Heere gaf te ſpreeken: der boodſchappers van goede tydingen was een groote heirſchare.* Pſ. 68: 12. Maar waar toonen wy, dat wy monden hebben? Waar ſpreeken wy veel van Gods waarheeden? Waar en wanneer vertelt men wat Godt aan onze *ziele gedaan heeft?* Pſ. 66: 16. Wie doen zulks in haare binnen-kameren? Wie onder de ſchaare, en in de menigte. Waar doet men dit op de maaltyden, zoo dat men zynen huisweerd betaale zyne koſten, door een ſtichtelyk geſprek, na't voorbeeld van den Heere Jeſus. Luc. 14: 7--35. Waar komt men *tot beeter te zaamen.* 1 Cor. 11: 17. Waar zyn de Bruiloften gericht na Jud. 14. en Joh. 2. Waar zyn in onze gezelſchappen woorden, die *genade geven, dien die ze hooren.* Eph. 4: 29. Gy zelf zyt myn getuigen, en ik vraage u: is'er niet een diep ſtilzwygen van Godt in onze Vergaaderingen? Ja, ik zal meer zeggen. Men ſchaamt zich dat men van Godt en zyne zaake zoude ſpreeken. Zouden Princen, Graven, Staten, en Heeren, met malkanderen van Jeſus en zyne liefde ſpreeken, dat zoude het ſchande zyn. Zoo verre zyn wy al afgedwaalt van Davids voorbeeld. Pſ. 119: 46. En wat nood was't indien niet zelfs de Voorgangers der Kerke hier ontrent ſchuldig waaren?

(5) Wy hebben daar beneevens ook geen *Handen* die het goede werken. De Hand des Geloofs moeſt Jeſum aangrypen, Joh. 1: 12. Col. 2: 6. Jeſ. 27: 5. By dat aangrypen moeſten koomen de goede werken. Jac. 2. Het geloove moeſte werken door de Liefde. Gal. 5: 6. Maar waar zyn hier de handen werkzaam? Was het zoo, men zoude dan Weduwen en Weezen bezoeken, arme lieden helpen, zelfs in haare kwaalen verbedden, handreiking doen. enz. Ja zegt men: zy ſtinken zoo, het is voor haar ziekbedde zoo walgelyk. Maar hadden wy Chriſtelyke handen, wy zouden dat ongemak, dien ſtank, die walglykheid wel haaſt te booven koomen, en men zoude haar na Chriſti voorbeeld wel zelfs aanraaken, en helpen. Doch waar zyn zulke handen onder ons? Waar blyven ook alle onze andere handen tot alle liefde-werken? Wat doet men ten goede van Godt en zyne zaake, met de macht, met het gezach, met onze authoriteit, met onze gezondheid, die een ieder na zyn ſtaat van Godt heeft ontfangen? Wat voordeel krygt Jeſu zake daar door? Zoo hebben wy dan handelooze handen, en wy en grypen niet aan, 't geen aan te grypen was; men meent dat men Jeſum heeft aangegreepen, en men bedriegt zich zelven. Want in

Christo is den Geest des leevens, Rom. 8: 2. en die Geest maakt de rechte *Christenen leevendig*. Joh. 6: 63. 1 Cor. 15: 45. 2 Cor. 3: 6.

(6) En, noopende het *Herte*; men mag van ons heedendaagsch Christendom zeggen, dat men een *herte* zonder *herte* heeft. David zeide eens Ps. 119: 32. Ik zal *den weg uwer gebooden loopen, als gy myn herte verwydet zult hebben*. Hy zeide ook aldaar vers 10. *Ik zoeke u met myn geheel herte*. Maar waar doet men onder ons zyne plichten, met een ongeveinst, met een levendig, met een geheel herte? waar is'er een hertelyke liefde tot Jesum? Geeft gy Christenen wel een stuiver voor hem ten besten? wilt gy wel om zynent wille een eenige gunst van menschen derven? Immers werdt nu ons verkondigt de *Verwydding* des herten, door de vergeeving der zonden, door de overvloedige verrykking van zyne kennisse, door den overvloed van zyne vertroosting, Jes. 60: 5. en door het bekent maaken van zyne weergalooze liefde, met een uitgebreid herte. 2 Cor. 6: 11. Maar waar is ons herte verwyddet, in vreugd en blydschap? Wie *loopt* daar door te vlytiger in den weg van Gods gebooden? Waar doet men zulks booven de weederpartyen, die de rechtveerdigmaaking uit genaade bestryden? En wie toont doch dat onze Leere, booven haare Leere krachtiger is, om ons tot hooger deugden aan te zetten? Men heeft dan onder ons een herte, en geen herte.

(7) Verder blykt onze ongevoeligheid, uit ons leevenloos gedrach, ontrent de *dingen die onze natuur teegenstrydig* zyn. Paulus zeide eens Rom. 12: 2. Dat men moet *beproeven, welke de goede, en welbehaagende, en volmaakte wille Godes zy*: en Rom. 2: 18. Phil. 1: 10. Dat men ook moet beproeven *de dingen, die daar van verschillen*. Even gelyk een leevendig ligchaam bekent werd te leven, om dat het de koude gevoelt, de stank riekt, de slaagen ontwykt, enz. Daar in het teegendeel een dood mensch, geen vorst, geen lucht, geen stank, enz. toont te merken, brengt een dood ligchaam in de koude, op een stink-plaats het zal nergens van weeten. En zoo blykt ook onze geestelyke ongevoeligheid; om dat onze heedendaagsche Christenen, geen gevoel of walging betoonen van zulke dingen, de welke de waare genaade teegen zyn. Want wie is afkeerig van den stank der zonden? wie ontwykt zulke verlydende gezelschappen? wie haat den rok die met vleesch besmet is? wie heeft een walging van zich zelven? Men meent dat alle onze geestelyke stryd is teegen de verdoemenisse, en men en denkt niet dat men moest stryden en afkeerig zyn van de zonden, de oorzaak der verdoemenisse.

Hier van daan komt het ook, dat men zoo gemeen omgaat met allerley slag van menschen. Niemand schynt te weereldsch, te aardsch gezint, te ydel te zyn om met haar te verkeeren. Ja men trouwt zelfs, en gaat dat nauwe Verbond aan met de ongeloovige en met de weereldsche menschen: men verzwaagert zich aan zulke, welke God niet en vreezen, en die ter contrarie zelf zomtyts zyn afgoodisch van Religie. Magistraaten laaten de Afgodery ongevoelig toe. En zoo volgt een ieder den gemeenen loop. Ziet gy dan wel, dat men ongevoelig en daarom dood is, om dat men geen afkeerigheid toond van de dingen, de welke zoo zeer ons geestelyk leeven teegen zyn.

(8) En wat moogen wy veel spreeken van onze ongevoeligheid, ontrent dingen, de welke ons teegenstrydig zyn. Daar is in ons een Leeven in de zonden, de welke onze gelukzaaligheid, en ons geestelyk leeven, zoo zeer teegen of contrarie zyn. Want elk leeft hem zelve, of men leeft aan de pracht, en dat ziet men in die weereldsche kleeding, discourzen, bestellingen ontrent ons huis en ander huisraad. Men ziet het in dat vermaak, 't geen men betoont

te

te hebben in de weereldsche gezelschappen, men ziet het in het bezorgen van het vleesch, tot begeerlykheeden. Rom. 13: 14. Gal. 5: 16. Eph. 2: 3. 1 Thess. 4: 5. 2 Tim. 3: 6. Tit. 2: 12. en 3: 3. 2. Petr. 2: 10. en 3: 3. Jude 16. 18. Men ziet maar na onze gemakkelykheeden, vermaak, lekkerny, na eigen profyt, en na al wat dient tot de grootsheid des leevens. 1 Joh. 2: 16.

(9) Ja onze doodigheid is alzoo verre heen geraakt, dat wy al *stinken*, door een poel van honderden van ergerlyke daaden. Want wat is onder ons niet al stank van overdaad, van drinkery, van brassery; wat al stank van onkuisheid, en andere ongerechtigheeden onder ons: wat al stinkende uitwaazemingen riekt men niet al in onzen gantschen wandel? Hoe stinken niet wel die *vuile Reedenen*, de welke *uit* onzen *mond* gaan. En aldus zien wy aan alle kanten de doodigheid en het verderf in onze Kerke.

Voorkooming, van eenige Teegenwerpingen.

Ik weet wel, dat men zich flatteert, om dat 'er noch zoo veele levendige Christenen onder ons zyn. Maar (1) dat kan niet baaten de geene die ondertusschen dood zyn. Ende (2) die levende daar men op roemt, zyn meede door haaren ommegang onder de dooden, by na zoo dood, als de dooden zelf. Even gelyk de leevende, die by de dooden leggen, mede kout en den dooden gelyk werden. En eilaas! even alzoo werden wy in het geestelyke kout, in de liefde tot Godt en onzen naasten. (3) Boven dit, zoo werden de geene die noch leeven, door het groot getal der dooden, die ons geduurig in de weg leggen en ergeren, in haaren loop der Godzaligheid verhindert. En (4) de geene, daar noch eenig geestelyk leeven in is, die werden ziek van den stank der dooden. Zoo dat ze door al die schandaalen en ergernissen meede werden afgetrokken, en als heenen weg gesleept. Aldus werd men ydel met de ydele lieden. Men werd ziek en legt op het afsterven, door den stank der zieke en dooden. En dus verliezen wy het geestelyke leeven onder ons.

Voorts zegt men hier teegen: wy en zyn noch zoo dood niet als de Papisten, en wy hebben noch het ligchaam van een goede belydenisse, en beeter bestier der Kerke, als zy hebben.

Maar ik *antwoorde*, gelyk zeeker Paap eens zeide: „ Wacht, laat die pot „ ook eens zoo lang te vuur gaan als de onze, zy zal dan al zoo vuyl zijn „ en alzoo wel aanbranden als de onze. Soo zeg ik ook *eerst*, wy zijn al dood, wy zullen wel haast van een vallen; en zelf aan de leere zal het ons ook wel haast beginnen te haperen. Maar (voor het *tweede*) wy moeten ook weten, dat het *Antichristendom* ook is *in de Seeden*. Siet boven pag. 75. En dat verval in de Seeden is niet minder onder ons, als onder het Pausdom. En hoe zeer het onze Leeraars ook trachten by een te houden, zoo zal doch alles te vergeefs zijn: het goede vleesch zal zich zelven licht noch wel eens ten laatsten separeeren. (Dit seg ik niet om een onbehoorlijke afscheyding voor te spreeken.) En dan zal het ander verdorven vleesch wel haast dor en droog, en ten laatsten verworpen worden.

Maar waar komt dit quaad doch van daan?

Oorzaken van deze Doodigheid.

1. De opperste Oorzaak hier van is, de wijze en over-heylige Bestiering des Heeren, de welke na zijne souvraine wil, noch geen geest en leeven heeft gelieven te geven; ende die den zelven Geest zal uytstorten

ten en in zulken mate, als het zijn Goddelijke genade sal wel gevallen.

2. De onder-oorzaken zijn, (1) om dat de Reformatie van den vleeschelyken mensch qualyk is opgevat, voor een reformatie alleen in de *Leere*, en niet in de *Zeden*; en zoo als het doe is opgevat, zoo begrypt men het ook noch tot den huydigen tyd toe. En daar door behouden wy wel een lichaam der waarheyd in de leere: maar men staat niet genoeg na de verbetering in de Zeden, de welke zoo verre boven der Heydenen deugden moesten uytsteeken, als het Christen heerlijk licht verschilt van de Heydensche duisternisse. Dit nu was niet te begrijpen, zonder den levendigmakenden Geest.

En om dit noch wat nader uyt den grond op te halen, zal ik *eerst* aanwijzen, hoe het voor de Reformatie in het Pausdom toeging, doe men daar zag dat de Geest de Kerke hadde verlaten. En dan *ten tweede* aanwijzen, waar in de Reformatie om dat gebrek te herstellen, te kort is gebleven. *By voorbeeld*,

I. *A.* Wy leeren, dat de Heere Jesus zijne Kerke regeert, door zijn Woord en Geest. Als nu de Heere geen Geest beliefde te geven, zoo zag men wel dat de Kerke in duygen zoude vallen, en daar uit heeft men in het Pausdom verzonnen een *Paus*, enz. op dat'er eene *regeering* mochte weezen, de welke quam in de plaaatze van de regeering door zijn woord en Geest.

B. Wy verstonden dat een ieder zijn beroep moeste doen, met een geestelijk herte: volgens Phil. 3: 20. 1 Cor. 2: 15. Gal. 5: 25. maar men bespeurde dat die geestelijke betrachting van ons beroep, en in onzen gantschen wandel weg was. Men verzon dan eenige Kloosters, daar men leefde zonder beroep, op dat men het herte mochte hemelsch houden.

C. Men wiste dat de ware aanroepers den Heere moesten aanbidden in den Geest en waarheyd. Joh. 4: 24. Als men dan bevond, dat een mensch door veele verstroijingen van gedachten, en door eyndelooze aftrekkingen van zinnen wierd afgeleyd van de geestelijkheyd in het bidden, zoo verzon men in het Pausdom een man aan het kruis gehangen, voor welkers afteekening men zijne gebeeden tot God zoude zenden, om alzoo den mensch in aandagt te houden.

Dus begreep men het in 't Pausdom, doe men zag dat de Geest uyt de Kerke geweeken was. Laat ons nu verder eens inzien, waar in de Reformatie in dezen te kort schiet.

II. Als nu de Reformatie het voornoemde gebrek zoude herstellen, zoo heeft men wel den *Paus* en zijne andere Ordres verworpen. Men stelde Leeraars, Herders, enz. in des zelfs plaatse. Men verwierp ook wel het Klooster leven, en men zeyde: men moet Godt dienen elk in zijn beroep. Men verwierp ook wel en te recht, die uytwendige Beelden, 't zy geschildert, of gegooten, en men leerde dat men God in den Geest moest dienen. Alle deze dingen waren wel, maar echter niet *genoeg*. Want wy hadden daar door noch niet het geene het Pausdom hadde gezien, dat haar ontbrak, en in welkers plaats die eerste dingen waren ingevoert. Want

A. In de plaatze van den Paus, moeste gekomen zijn Christi Geest. Psalm 143. 10. Joh. 14: 16. en 15: 26. en 16. 7. Gal. 4: 6. Rom. 8: 9. en 8: 15. Act. 2: 17, 18, 39. Jes. 59: 21. Eph. 4: 30. Om dat alle order, zonder Geest maar disorder is.

B. In de plaatze van het Klooster leven, had men zijn licht moeten laten

ten schynen voor den mensche, op datze onzen goeden en geestelijken wandel zagen, en Godt die in den Hemel is verheerlijkten. Matth. 5: 16. Men moest malkanderen hebben aangemerkt, tot *opscherping der Liefde en der goede werken*. Hebr. 10: 24.

C. En in de plaatze van het geschildert Beeld van den gekruysehten, moeste gekomen zijn het beschouwen van de heerlijkheit des Heeren, om *na het zelve Beeld in gedaante verandert te werden, van heerlykheid tot heerlijkheyd, als van des Heeren Geest.* 2 Cor. 3: 18.

D. Zoo heeft men ook wel de Biecht verworpen, en men heeft vergeeten voor Godt te biechten, men laat na zich zelven nauw te onderzoeken; waar door dan komt een korst over onze conscientie. En een Gereformeerde met de naam *zonder Geest*, verschilt heel weynig van een *Atheist* in de praktyk.

(2) Behalven deze *oorzaken*, van onze geesteloozen staat in de Reformatie, is'er noch een andere geweest. Namelyk, het gevoelen van de *Geest-dryvers.* Hier was een *Jan van Leyden*, daar een *David Joris*, en gins een *Knipperdolling*. Welke spraaken van een licht van binnen, en van dat vonkje dat men moest opwekken en navolgen, zonder te zien of het met Gods woord over een quam of niet.

Het welk gevoelen, als dwaas, men heeft moeten tegen gaan, om dat wy geen ander Geest erkennen, als de welke over-een-komt en gepaart is met het woord: Jes. 59: 21. Gal. 1: 8. enz: Doch haare dwaling gaf occazie, dat men de geene, de welke van den Geest spraaken, (schoon men die bepaalde en beproefde aan Gods woord) voor *Geest-dryvers* uytmaakte: en dit heeft veroorzaakt dat men aan d'andere kant oversloeg, en maar aan een dienst zonder Geest is blyven hangen, en men heeft bedagt, dat al onzen dienst door den Geest moest werden verricht, zoud de zelze Gode konnen behagen.

(3) Een derde oorzaak is, dat men de letter-kennis aanziet voor den dienst in den Geest, en dat men voor ware Christenen aan ziet, de geene die maar wat van de Religie en Godzaligheid weeten te praaten. Maar de *Geleerste* zijn dikwils de *Verkeerste*. De *verborgentheyd* des *HEEREN, is voor degene die hem vreezen; en zyn verbond om hen* [die] *bekent te maken.* Ps. 25: 15. En Godt openbaart wel *den kinderkens*, het geene hy voor den *wyzen en verstandigen* verborgen heeft. Matth. 11: 25, 26.

(4) Ook doet in dezen veel quaad, dat men voor een geestelyken wandel aanziet, als men is een *negativ Christen*: dat is, als men geen vloekaart, geen sweerder, geen meyneedige, geen dronkaart, geen hoereerder, geen onrechtveerdige, geen leugenaar of lasteraar is. En men gaat zelfs zoo verre, dat men geen mensch acht quaad te zyn, of hy moet het zelve met veele quade daden, een tijd lang toonen. Maar, hoe kan iemand een goed Christen zyn, daar men in hem niet het minste teeken van een goed Christen ziet?

Dus gaat men regel recht tegen onze Religie aan. Want onze Leere is, dat wy alle verdorven en van natuure kinderen des toorns zyn. Zoo lang dan, als men in den mensch geen teekenen van verandering en van vernieuwing ziet, zoo lang moet zoo een blyven onder de suspicie van een quade. Want daar men geen quaad, en ook geen goed in iemand ziet, daar blyft het vast, dat zoo een mensch gewislyk quaad en verdorven is. Want als de verdorventheid was overwonnen, dan zoud men het goede noodzaaklyk moeten konnen zien.

Tegenwerping. Ik weet wel dat men hier tegen wil inbrengen, dat men al-

altyd na den aard der liefde moet oordeelen. Maar dat komt hier niet te pas. En dat geld alleen, als men tegen iemand een quaad herte heeft, of wraakgierig zoud zyn: maar dat en komt niet te pas in het ſtuk van geneezing. Want dan moet men het quaad inzien, in zyn rechte natuur, op dat het geneezen werde. En zoo is men hier ſchuldig (zal men het quaad van geeſteloosheid geneezen) na te ſpeuren, waar uyt ons gebrek van leven in het ſtuk des dienſts van daan komt. En daar van is, onder anderen, d'oorzaak dat men een menſch voor vroom houd, als hy geen ergerlyk zondaar is.

En dit quaad is te grooter geworden; wanneer de Leeraars ook zoo een oordeel geveld hebben, en daar op zulke menſchen tot Ledematen aannamen, als ze maar geen groote zondaars waren. Het geene dan een occazie gaf, om te denken, dat 'er aan zulke menſchen geen dingen ontbraaken, de welke in een levendig Lidmaat Chriſti vereyſcht wierden. En dat was de oorzaak, dat men naliet te zoeken na een recht geheyligt en geeſtelyk herte. Dit zyn de vruchten, als men iemand, de welke wereldsis in huyſen, in kleedig, in tafel, en in zyn gantſchen wandel, tot Ledematen anneemt. Want zoo een Lidmat denkt, indien de werelds-geſintheid, indien de gierigheid, enz. zulk een groote zonde ware, de Predikant zoude my geen Lidmaat maken; en aldus bedriegt de menſch zich zelven met valſche overleggingen.

't Is waar, men wil dit zoo wat bewimpelen, en men zeyd: men geeft ze de Sacramenten onder de conditie, dat ze van binnen Chriſtenen zyn, en dat ze inwendig zoo zyn, als ze haar uytwendig vertoonen.

Maar op die condition valt al vry veel te zeggen. Want, hoe kan iemand die uytwendig quaad, en zondig ſchynt, het Sacrament ontfangen op die voorwaarde: Indien gy inwendig zoo zyt, gelyk gy u uytwendig vertoont. Want hy vertoont zich uitwendig quaad. Zal men dan iemand het Sacrament geven, op die conditie, indien hy inwendig zoo quaad en zondig is, als hy zich uytwendig vertoont? Op zoo een conditie mag men niemand het Sacrament geven, die men ziet dat zondig van wandel is. Zoo lang men ziet, dat ze zyn wereltſche menſchen, dat ze zyn gierigaarts, dat ze hebben quaade maximen en gronden; of dat ze leven in twiſt enz. Ja datze opſtuyven tegen haren Beſtraffer.

Maar zegt men, dat is maar een voor-by-gaande daad, en zoud men daarom een menſch veroordeelen?

Doch hoe? Is werelds gezintheid, is de gierigheid een voorbygaande daad? Of moet ik oordeelen, dat de geene die niet en twiſt, daarom een Chriſten is? Het kan zyn, dat hy geen occaſie heeft om te twiſten, of om te rooven, te laſteren, enz. En moet men daarom oordeelen, dat zoo een menſch een goed Chriſten is, om dat hy in deze en geene quaden niet en leeft? Neen, neen, men kan geen Chriſten zyn, of men moet iets hebben, waar uyt een Chriſten te kennen is. Vind men dan een menſch, de welke in eenige zonden leeft, en die als hy beſtraft werd, toornig werd, en daar tegen opſtuyft, dan kan men van 't inwendige niet veel goeds oordeelen; en zulke daden kan men onder het voorſtel van een voorby-gaande zonde, zoo makkelyk niet verſchoonen.

Maar (zegt men verder) ik zie wat goeds in dezen of geenen menſche, om dat hy noch trek heeft tot de Kerke, en tot het gebruyk der Sacramenten.

Doch

Doch (zeg ik) gy en hebt des menschen herte noch niet gezien, ende en weet niet, uyt wat grond de Kerk en 't Avondmaal van hem gezogt werd. Gy zoud dat beter kennen, indien men gezien had, dat zulke menschen, om de Kerk en om het Avondmaal, haar werelds voordeel ooit of ooit vrolyk verlaaten hadden. En zelfs dan noch kond gy bedroogen werden: volgens 1 Cor. 13: 1---3. Ondertusschen blyft dit waar, dat onder de *Oorzaaken* van onze doodigheid is, onze gerustheid op het *negatief Christendom*, als men slechts geen bespraoken zondaar is.

(5) Hier komt by, dat men zich inbeeld, als of men na den Val noch raad wist, om door zyne eygene krachten zich zelven tot den Heere te schikken. Wy hebben gemeent, dat wy wat doen konden, en wy en overleiden niet; 't geen echter onze leere is; dat wy dood zyn door de zonden en misdaden. Eph. 2: 1, 2, 3, 5. En dat wy onmagtig zyn, om zelven levendig te maken. Joh: 15: 4, 5. enz.

En kon ik door deze Predikatie, dit gezicht van uwe eygen onmagt tot eenig geestelyk goed in uwe ziele te wege brengen, zoo verre dat gy zaagt, dat gy *dood* waart, dan zoude ik reekenen, dat ik veel van Godt verkreegen hadde.

VERMANING.

Maar wat zullen wy dan doen? zullen wy desperaat heenen gaan? Neen, daar toe hebbe ik dit niet gezegt.

Wat dan? I. Wy moeten God de eere geven, van al het goede dat'er noch in ons is, ofte noch mochte komen.

II. Wy moeten in nedrigheid zitten wachten, tot dat de Heere gelieve te komen, om ons den *Geest des levens* te geven. Even gelyk hier in de Text moeste gewacht werden, tot dat de Heere geliefde in die doode lichamen te blazen den Geest, zoo dat zy levendig wierden. vers 9, 10.

Aan dit uitzien na den Heere hapert het ons. En dat komt alles daar van daan, om dat wy veel te veel gewoels hebben in onze eygene krachten, zoo dat men zich dood woelt, en niet met al uitwerkt.

Hierom heeft de Heere Jesus in den Evangelio alles daar op toe-geleyd, om den mensche te doen zien, dat hy niets door zich zelven vermag. Dat riep hy eens, Joh. 9: 41. *Indien gy blind waart, zoo en zoudet gy geen zonde hebben: maar nu zegt gy wy zien: zoo blyft dan uwe zonde.* Dan predikte hy eens van de zaligheid van de *hongerige en dorstige*, en van *de arme van Geeste.* Matt. 5. 3, 6. En och of wy daar toe quamen, dat wy zagen dat wy *dood* waren! Konde ik u daar toe brengen, dat gy zaagt hoe gy zyt *ellendig, ende jammerlyk, en arm, en blind, en naakt.* Apoc. 3: 17. En dat wy dan eens t'zamen mochten roepen: Luc. 18: 38. *Jesu, gy Soone Davids, ontfermt u myner!* Komt in deze blinde weereld en geeft ons het gezichte! Dan zoude de Heere gewis komen en ons ziende maken.

Och! dat dan deze dag mocht zyn de dag, die van Godt geordineert was, om het leven te geven uyt den dooden! En dat het Babel van dien zondigen wandel mochte vallen! Amen.

§. XII.

Van de vervalschinge van Luthers *Schriften.*

NAademaal ook van de vervalsching van Luthers Schriften, zoo als de zelve door zyn gewaande Naavolgers, tot Wittenberg en elders, gepleegd is, ontrent die plaatzen, die hun in hunnen kraam niet en dienden, iets vermeld is; zoo willen we alhier, doch maar alleen uit zyn Kerk-Postille, de voornaamste plaatzen ter nêer zetten, als die maar in den ouden druk van 't jaar 1526. zyn te vinden, doch in de volgende drukken meerendeels boosaardiglyk uitgelaaten. Want schoon in de voorgaande Eeuw, *Flacius* en andere het zelve opentlyk beweezen hebben, en *D. Matthys Ratzenberger* een byzondere waarschouwinge van de vervalschte Schriften van *Luther* heeft uitgegeeven, (welke *M. Ammersbach* tot Halberstad weeder heeft laaten opleggen) zoo kan het echter, als men 't voor oogen ziet, noch klaarder blyken. De *paginaas* of bladzyden komen met den druk der Postille van 't jaar 1580. *in folio* over een. De plaatzen zyn, zoo als ze elkanderen volgen, voor welke ik eerstelyk *Luthers* eigene klagte zal stellen.

Voorreede en Vermaaninge aan de Drukkers:

Genaade en Vreede.

WAt zal dat doch zyn, myn lieve Heer Drukker, dat de een den anderen zoo opentlyk het zyne roofd en steeld, en u onder elkanderen verderfd? Zyt gy lieden nu ook struikroovers en dieven geworden? of waand gy, dat God u zeegenen en onderhouden zal door zulke booze treeken en streeken. Ik had de Postille aangevangen van den H. drie Koningen dag af tot aan Paaschen, ondertusschen tast een guit toe, de Zetter, die zich van onzen zweet spyzigd, steeld myn Handschrift, eer ik 't ter deegen gedaan heb, en loopt 'er meede weg, en laat het buitens lands drukken, om ons onze kosten en arbeid te doen verliezen. Maar, wel aan! God zal 't wel vinden; wat je daar aan wind, daar smeer de schoenen meede, gy zyt een dief voor God, en schuldig het gestoolene weder te brengen. Nu was de schaade noch eenigzins te draagen, by aldien ze myne boeken niet zoo vervalschden en schandelyk haavenden. Doch zy drukken de zelve, en haasten zich daar meede, zoodaanig, dat ik, wanneer ze weeder tot my koomen, ik myne eigene boeken niet kenne; hier is wat uit, daar is 't verzet, hier vervalscht, daar niet te recht gebracht; ook hebben zy de konst geleerd, dat zy Wittenberg boven op zommige boeken stellen, die tot Wittenberg nooit gemaakt noch geweest zyn; dat zyn immers fielte stukken, om den gemeenen man te bedriegen. Door dien wy, door Gods genaade, in den roep zyn, dat wy, zoo veel ons moogelyk is, alle vlyt aanwenden, om geen onnut boek uit te laten gaan, zoo dryft hen de gierigheid en nyd, om onder onzen naam de menschen te bedriegen, en de onzen te verderven. 't Is immers een onbehoorlyke zaak, dat wy moeyte en kosten zouden aanwenden, en andere zouden het voordeel daar af trekken, en wy de schaade hebben. Overzulx zy nu een iegelyk gewaarschoud voor de Postille van de zes Zondaagen, en laate de zel-

zelve ondergaan; ik erkenne ze ook niet voor myne; want in het naazien moet ik zelfs dikwils iets veranderen, het welk ik in myn handschrift overgezien en t'onrecht gesteld hadde; zoo dat op myn handschriftelyk *exemplaar* niet te vertrouwen is; doch wil het iemand immers hebben, om de anderen na dit exemplaar te verbeeteren en te recht te stellen; zoo kend men immers onze letters wel, waar na men zich richten, en de valsche boeken van de rechten onderscheiden kan. Hoewel ik my aangaande wel te vreede zoude zyn, dat ik nooit een boek behoefde te laaten uitgaan, want ik heb'er doch niet als enkel moeite en arbeid van. Derhalven weest gewaarschoud, lieve Drukkers, die zoo steeld en rooft; want gy weet, wat de H. Paulus zegt tot den *Thessal. IV.* Niemand en vernadeele zynen Naasten in zyne handelinge, want de Heere is een Wreeker over allen deezen. Deeze spreuk zal u ook eens treffen, ook zult gy door zulk een rooverye niet ryker werden, volgens het zeggen van Salomo: Ja het huis der Godlooze is enkel toesluiten, doch het huis des Rechtvaardigen werd gezeegend. En Esaias: Gy roofd, maar wat geld het, gy zult weeder berooft werden. Zoude niet een Drukker een maand of twee, uit Christelyke liefde, den anderen ten besten wachten, eer hy hem nadrukte? Doch als 'er dan immers altyd geschraapt moet werden, en wy Duitschers doch *beesten* zyn willen, zoo schraapt en raapt zoo lang als 't u lust, maar niet in Gods naame, het Oordeel zal zich wel openbaaren. God verleene beeteringe in tyds, Amen.

Nu volgen de uitgelaatene of anderzins vervalschte plaatzen in Luthers *Kerk-Postille.*

Euangel. I. *Adv. blad.* 12. *a. na de woorden* in 2. oder 3. Mund. &c.

Dat hy [Christus] echter de Stad Jerusalem maar een dorp noemd, en daar en boven haar naam verswygt, geschied daaromme, om dat de naam *Jerusalem* een heilige beteekenisse heeft, naamelyk, het Heemelryk en de zaaligheid is het geestelyke Jerusalem, daar Christus in ryd. Maar de Apostelen werden gezonden in de weereld, onder hunne vyanden, die geenen naam hebben; en de Heere troost en versterkt hier meede de Apostelen en alle Predikanten, dat hy die groote stad een dorp noemd, en zegt daar by, zy is tegen u. Als of hy zeggen wilde, gelyk by *Matth. X.* Ziet, ik zende u als schaapen midden onder de wolven. Ik zende u in de weereld, die teegen u is, en een groot ding schynd te zyn; want daar in zyn Koningen, Vorsten, Geleerden, Ryke, veel en alles, wat in de weereld groot en iets is, dat is al teegen u. En gelyk hy by *Matth. X.* zegt: Gy moet om myns naams wille allen menschen haatelyk zyn. Doch weest niet bevreest, gaat maar heen, het is naauwlyks een dorp, laat u al dat groote aanzien niet verschrikken, predikt maar wakker daar teegen; Want het is niet moogelyk, dat die geene de waarheid des Euangeliums zoude prediken kunnen, die voor de groote Hanzen bevreesd is, en niet klein en acht, alles wat de weereld groot acht. 't Is hier besloten, dat dit dorp teegen de Apostelen is. Hierom zullenze zich niet verwonderen, indien de groote, hooge, ryke, wyze en heilige standen hun woord niet aanneemen. Het moet zoo weezen, het dorp moet teegens hen zyn; daarom moeten de Apostelen hen niet verachten,

ten, maar tot hen intreeden. De Heere wil geene pluimstrykers tot Predikanten hebben. O hoe weinig vind men 'er heedensdaags, die alzoo ingaan in dat dorp, dat teegen hen is. Wy gaan gaarn in de steeden, die voor ons zyn. De Heere hadde hier ook wel zeggen kunnen: Gaat in de Stad, die voor u legt, 't was ook wel en gebruikelyk gesprooken; Doch hy wilde het Geheimenis des Predikampts te verstaan geeven, darom voerd hy zoo een ongebruikelyke taal: Gaat in dat dorp dat tegen u is, dat is; Predikt hen, die u vervolgen en dooden zullen: Zulken dank zult gy verdienen, en niet trachten, om hen te behaagen; want dat doen de Huichelaars, en geene Euangelisten.

Blad 14. *a Euang.* 1. *Adv. na de woorden:* Evangelium nicht melden.

Uit dit alles zien wy, hoedaanig een Christelyke Euangelische Predikatie, die het reine geloof en den rechten weg leerd, behoord gesteld te zyn: zy moet eerstelyk het woord van Christus hebben; want hy den Apostelen beveeld en spreekt: Gaat en ontbind ze &c. Daar na de geschiedenissen en voorbeelden der Apostelen daar by doen, als die met Christi woord en werken overeenstemmen; dat zyn de kleederen der Apostelen. Daar na zullen uit het O. Testament ook voorbeelden en spreuken bygebracht werden, dat zyn kleederen des volks en de takken; op dat alzoo uit beide de Testamenten spreuken en voorbeelden den volke ingeprent werden. Hierom zegt Christus *Matth. XIII.* Een geleerd Schryver in het Hemelryk is gelyk een huisvader, die oude en nieuwe dingen voordraagd &c. Dat beduiden de twee lippen des monds, en de twee spitze toppen aan den Bisschops hoed, de twee bandjes daar achter aan, en veel meer figuuren: Maar teegenwoordig is 'er geene meer te speuren; de duivel werpt door de Papisten swavel en pek in den weg, rydt zelfs op den eezel en heeft Christus verdreeven.

Dom. II. Adv. Epist. blad 18. *a. na de woorden: Doctores der* H. Schrift machen.

Of schoon tot noch toe niemand noch eenen regel van *Aristoteles* verstaan heeft, en of hy hem al verstond, echter niet meer daar in leerd, als een kind van vyf jaaren; en die grootste staapel-zotten wel weeten, dat *Aristoteles* honderd maal duisterder is als de H. Schrift. En wild gy weeten wat hy leerd, ik zal 't u kortelyk zeggen: Een Pottebakker kan uit leem een pot maaken, dat kan een Smit niet, 't en zy hy 't leere. Indien 'er iets hoogers in *Aristoteles* is, behoefd gy my niet een woord meer te gelooven, en ik biede my aan het zelve te bewyzen, waar men maar believd. Dit zeg ik daarom, op dat wy zien moogen, hoe rykelyk het Christus den Papisten betaald gezet heeft, om dat zy zyne Schrift voor duister en gevaarlyk schelden en uitgebannen hebben, dat zy moesten eenen dooden Heyden leezen, daar geen konst of weetenschap, maar niet dan duisterheid in is; en dat ik gezegt heb, is noch het allerbeste in *Aristoteles*, ik swyge, daar hy 't eenemaal vergiftig en doodelyk is. De *Hooge-schoolen* waaren waardig, dat men ze alle tot stof maakte. Niet helscher noch duivelscher is van 't begin der weereld op aarden gekoomen noch zal 'er ook niet opstaan.

Ter zelver plaats, blad 19. a. na de woorden: Lernet dich recht.

Wanneer gy nu op 't aanraaden van een Apostel vastet, of biecht in de Vasten, zoo doet gy daar niet quaalyk aan; weederom, doet het een ander niet, die doet ook niet quaalyk daar aan: die wil, mag vasten en biechten; en niemand zal eenen anderen hier over oordeelen, richten, verachten, noch eenigen twist in zyne gedachten aanvangen, maar de een zal gezint zyn als de ander, wat hy doet, moet hem wel behaagen en goed dunken, door dien het doch een vrye zaak is!

Ter zelver plaats: na de woorden: Der teuffel haben.

Daar na vaart de Paus voort, zoo haast hy deeze eendracht verdeeld, uw geweeten gevangen genoomen, en de vryheid ontweldigd heeft, neemd geld, en geeft u eenen brief, dat gy booter, vleesch, eyeren enz. moogt eeten; dat is die vryheid, die Christus in het Euangelium gegeeven, en de Paus u ontroofd heeft, die verkoopt hy u weeder; die vroome getrouwe harder! Daar argeren zich dan weederom de anderen aan, en met een woord, des Paus Heerschappye is zulk een vangen en weedervangen, argeren en weederargeren, verwisselen en bedisselen, dat men wel ziet, dat het niet anders, dan enkelyk een Regiment des moedwilligen duivels is, die zulk een verwarringe en mengelmoes der consciencien in de weereld aanricht, dat het geen mensch genoegzaam begrypen kan.

Op 't zelve blad b. na de woorden. Gottes dienst Seyn.

En wanneer schoon een Choor-zanger, alle Choor-zangers, alle Paapen een Paap, alle Munniken een Munnik, alle Kerken een Kerk, alle Klokken een klok, en kortelyk, wanneer schoon al die byster-zinnige Godsdienst in Stiften, en Kloosters noch honderd duizendmaal grooter en meer was, wat vraagd God na zulk een vastelavonds-spel en googchelwerk? Daarom klaagd God meest over de Jooden *Mich. II.* dat zy zyn Lof hadden gestild, hoewel zy echter geduurig peepen, en schreeuwden en huilden, gelyk als wy doen.

In de zelve Pred: bl. 20. na de woorden: Zu Gottes gnaden.

Ik geeve toe, dat zommige den dienst der Heiligen en der Moeder Gods recht gebruiken, hoewel het zeldzaam is; zoo is doch echter dat voorbeeld gevaarlyk, en geenzins in de Gemeente voor een gebruik te brengen. Maar [men behoord] volgens Christi en aller Apostelen leere, wakker tot God den Vader, alleen door Christus, te naaderen; want men kan zeer ras een vervaarlyken val doen, dat men meer vertrouwen op de Heiligen, dan op God, steld, en hunnen naam en hulpe eerder aanroept, dan God. Dit is dan een gantsch verkeerde en onchristelyke zaak gelyk ik teegenwoordig vreeze, terwyl de weereld vol, vol, vol, afgoodery is, en God toelaat, dat zommige van dusdaanige Heilige dienaaren hulpe en wonderteekenen ontmoeten, daar het nochtans door den duivel geschied; want God ook aan de duivels dienaaren lyf en leeven, ja ook goed en eere, door den duivel geeft, gelyk wy opentlyk zien: eeven

ven als een ryk Vorst door den eenen boef aan eenen anderen boef wel een kleed of juweel geeven kan; daarom is noch op wonder-teekenen, noch op dit voorbeeld te bouwen, maar alleen op de Leere van Christus of van zyne Apostelen, in deeze en alle andere geleegentheeden.

Na de Epist: *de IV. Zond. Adv.* Euang. *tot blad.* 49. *b.*

Daar staat geschreeven in 't boek *Nehem. IV.* als zy Jerusalem weeder opbouwden, dat zy met eene hand bouden, en in de andere hand een swaard hadden, om de vyanden wille, die het bouwen beletten wilden; dit legt de *H. Paulus Tit.* 1. aldus uit; dat een Bisschop, Pastoor of Predikant behoord de kracht te hebben om uit de H. Schrift te leeren, te vermaanen, en ook den teegenspreekeren den mond te stoppen; alzoo dat men Gods woord op tweederhande manieren gebruikt; naamelyk, het brood en het swaard, om te spyzigen en om te stryden, tot vreedens en oorlogs tyden; op dat men alzoo met eene hand de Christenheid verbeetere, stichte, leere en voede, en met de andere hand den duivel, den Ketters en weereld teegenstand doe: Want waar geen teegenweer is, daar heeft de duivel haast de weyde bedorven, daar hy een vreeslyk vyand van is. Dienvolgens willen wy, zoo God genaade verleend, zoodaanig te werk gaan, dat wy niet alleen onze zielen daagelyks daarin weyden, maar ook de zelve als een harnasch leeren aantrekken, om daar meede teegens alle onze vyanden te vechten, op dat wy alzoo met weide en wapenen verzien mogten weezen.

Op Kersdag Epist. *blad.* 65, *a. na de woord.* Gegenwärtigkeit beweist.

Ziet, daar van zegt David Pf. CXI. De werken Gods zyn groot en uitgezocht, na alle haaren wille; wie zyn deeze zyne werken? Wy zyn dezelve, in den doop gewrocht door zyne genaade; wy zyn groote werken, nieuwe werken, nieuw-gebooorene; want het is een groote zaak, dat een mensch zoo ras zalig werd, los van zonden, dood en helle eeuwiglyk. Daarom spreekt hy, zy zyn uitgezocht na alle haaren wille en begeeren; Want God daar door uitgevonden heeft en doet alles wat een mensch begeerd. Wat begeerd nu een mensch meer, als zaalig te werden, van zonden, dood en helle verlost te zyn.

Op Kersdag Euang. *bl.* 70. *a. na de woord.* Wie sie gern wolten.

Gelyk *Pf. XLV.* zegt: Myn hart rifpt geen goed woord uit. Als of hy zeggen wilde, ik wilde het wel gaarn uitspreeken, doch ik kan niet, 't is grooter als ik het zeggen kan; want myn zeggen naauwlyks een rispen is: daar van daan komt die reede *Pf. L.* en op andere plaatzen meer: Myn tonge zal uit huppelen uwe gerechtigheid; dat is, met blydschap en springen daar van spreeken, zingen en zeggen; en *Psalm CXIX.* Myne lippen zullen u een lof uit storten, gelyk als een ziedende pot op borreld en schuimd.

Na Kersmis Epist. *blad.* 110.*b.* Geregtigheit und leben ewiglich.

Hier waaren nu te vermaanen, de Cainische heiligen en geestelyke, of hen te raaden was in hun verstand; indien zy hunne orde, inzettingen, ceremonien, gebeeden, misse, kleedinge, spyze, en wat 'er van dit hun weezen meer is, ook gebruikten, gelyk Christus de Wet gedaan heeft, zoo konden zy behouden werden; naamelyk, wanneer zy het Christelyk geloof op een plaats alleen stelden, en aan 't zelve het Ryk des harten ingaaven; en bekenden dat zy niet door hun orden, stand of werk vroom of zaalig wierden, maar alleenlyk, door dit geloove Christi; En daar na zich voegden onder hunne inzettinge en werken, als vrywillige, die de zelve niet noodig hadden, alleen tot kastydinge en beteugeling des ligchaams, en om hunnen naasten te helpen. Doch nu zy in dien waan zyn, als waaren het noodige werken, die zy doen moesten, by aldien zy vroom en zaalig wilden werden, is het niet dan misleidinge en zonde, die hen maar ter hellen dryft; om met groote pynlykheid de eeuwige pyn te verdienen: want zy streeven teegen het kinderlyke vrye geloof door hunne slaafachtige gedwongene werken. Het geloove kan die smeerige afgooden der werken niet neffens zich lyden, het wil alleen vroom, zaalig en kinderen maaken; daar na alle werken vry hebben, vroolyk doen en lyden, alles wat God toeschikt, en zyn Naaste van noode heeft; dit zyn desselfs werken en geene andere; het vraagd niet na veele Missen, vastgestelde vastdaagen, byzondere kleederen, uitgekipte spyzen, uitgekoozene plaatzen, perzoonen of werken, ja het verwerpt dit alles, als hinderpaalen zyner vryheid.

Na Kersmis Euang. *bl.* 123.*a.* Sie liesset offenbaar.

Dat hy nu tot Jerusalem zoodaanig zeggen, hooren en wachten beschryft, daar van is dit de oorzaak: Jerusalem heet een gezicht des Vreedes, beduit de harten, die alleen na vreede trachten, en geen twisters zyn: Want Paulus schryft *Rom. XII.* dat zy, die twistgierig zyn, de waarheid niet kunnen vatten. De Goddelyke waarheid wil stille harten hebben, die toeluisteren en zich zeggen laaten. Maar die een groot geraas en gewoel maaken, zelfs gelyk willen hebben, of te voore teekenen en reedenen weeten, die vatten ze nooit; zy zyn in Babel, in het gewoel, en niet in Jerusalem, in het zien op den Vreede; daarom en wachten noch luisteren zy ook niet na dit zeggen van *Hanna*, en de verlossinge.

Op 't Feest der Besnyd. blad 131.*a.* Lauter holtz-wege.

En zoo 'er geen Oversten in de Kloosters zyn, die zulks leeren, was het veel beeter, dat 'er geen hout noch steen van zulk een klooster op elkanderen stond; want het zyn enkelyk poorten der helle, 't was ook beeter daar uit te loopen, en het geloof elders te leeren, als een uur daar in te blyven; men kan eevenwel zyn kuisheid wel bewaaren. O ontelbaare strikken en argernissen! hoe veele eedele zielen moeten hier zoo jammerlyk vergaan en verstikken, die zoo lichtelyk te helpen waaren. Wee, wee, wee, Paussen, Bisschoppen en allen, dien zulk een Gemeente aan bevoolen is te verzorgen. Hier op slaan

ook de woorden Christi *Matth. XXIV.* Wee den zoogenden en voedstern in die dagen.

Op't Feest der 3. Kon. bl. 144. Als die fabeln und lügen.

In 't laatst zyn aller eerst de rechte Helden voor den dag gekoomen, die hebben de oogen recht geopend, en niet met zulk een kinderwerk omgegaan; maar zy hebben beginnen de gantsche weereld, zoo als ze is, na te vorschen, waar ze van daan komt en waar ze heen wil, of ze een aanvang genoomen heeft, dan of ze van eeuwigheid geweest is en blyven zal; en of 'er ook een Opper-Heerscher is over de weereld, die alle dingen bestierd. Hier is dat eedele licht der Natuur, die Heidensche Meester, die Aards-Meester aller Natuurkundige Meesters, die heedensdaags alle Hooge-schoolen, in de plaats van Christus regeerd en leerd, die zeer vermaarde *Aristoteles*, die heeft geleerd en leerd haar ook noch, dat een steen swaar is, en een vêer licht is, dat het waater nat, en het vuur droog is. Als meede, een byzonder meesterstuk, dat de aarde hoog, en de Hemel laag is; het welk hy hier meede bewysd, om dat de wortelen van een boom en van alle gewassen in de aarde steeken, en de takken zich na den Hemel strekken. Nu is dat geene booven, daar men het voedzel meede tot zich trekt; en dat onder, daar het voedzel zich heen begeefd; gelyk wy aan de menschen zien; daarom is de mensch een verkeerde boom, en dienvolgens, als een vêer vliegt zoo vliegt ze na beneeden, en, wanneer een steen valt, zoo valt ze om hoog. Verders, als hy komt van den Opper-Heerscher te spreeken, zoo besluit hy, dat de weereld van eeuwigheid alzoo geweest is, en ook alzoo blyft; en dat alle zielen met het ligchaam sterven, en de Opperste booven den Hemel zit, en gantsch niet en ziet, wat ergens geschied; maar, gelyk men het blinde geluk afschilderd, alzoo husseld hy eeuwiglyk den Hemel rondom, alle dagen eens; daar komt dan elk ding, zoo als het komt, en heeft zyne oorzaak. Indien hy alles zien zoude, zoo zoude hy veel quaads en onrechtvaardigheids zien, daar zoude hy moeylyk over werden. Op dat hy nu goeds moeds mocht blyven, daarom zoude hy niet zien dan zich zelven, en de weereld alzoo blindelings bestieren, gelyk de vrouw het kind wiegd in de nacht.

Dit is de konst der Hooge-schoolen, wie die zelve kan of leerd, dien zet men een bruine muts op, zeggende: Waardige Heer *Magister Artium & Philosophiæ.* (Meester der konsten en der Philosophie.) Die deeze konst niet kan, die kan geen Theologant werden, noch de H. Schrift verstaan; ja hy moet een Ketter weezen, en kan nooit een Christen werden. Ey lieve, zeg my eens, hoe zullen we dat volk noemen? Zy zyn noch *Magi*, noch toovenaars, noch goochelaars, maar raazende, dol en bysterzinnig. Derhalven ziet eens, of het ons Christus niet reedelyk betaald zet, dat wy teegens zyne genaade ondankbaar geweest, en het Euangelium veracht hebben: want daar voor heeft hy ons zulke duivelsche aperyen tot een versmaadinge en schande toegezonden, en dat wy zulks niet alleen niet komen te erkennen, maar ook als groote wysheid, met groote kosten, moeite en arbeid zoeken.

Dit zelve heeft *Paulus* alles verkondigd, daar hy zegt, *Coll. II.* Ziet toe dat u niemand bedriege door de natuurlyke konst, en een ydel bedrog, het welk niet van Christus is. Als ook, 1. *Timoth. VI.* Bewaard, het geen u be-

u bevoolen is, en hebt een afkeer van de ongeestelyke ydele woorden, en de inzettingen der valsche beroemde konst, over welke zommige van het geloof zyn afgevallen. Alhier veroordeeld de Apostel baarblykelyk, en met uitgedrukte woorden, de leere der Hooge Schoolen, alzoo dat niets daar teegens kan ingebracht werden; nadien hy eischt, dat men van alles, dat niet van Christus is, zal een afkeer hebben. Derhalven zoo moet immers ieder een bekennen, dat *Aristoteles*, die opperste Meester aller Hooge-Schoolen, niet alleen gantsch niets van Christus leerd, maar ook niet anders dan zulke zotte dingen, gelyk gezegt is; weshalven de Apostel ons recht gebied, dat wy die Leere behouden zullen, die ons in acht te neemen bevoolen is, en noemd de natuurlyke konst van *Aristoteles* onchristelyke ydele woorden, daar niet achter steekt, daar en booven een teegenstellinge teegens Christus, welke maar een valsch-beroemde konst is. Hoe had hy de zelve duidelyker kunnen uitdrukken, als door ze een valsch beroemde konst te noemen? Daar is geen grooter roem, als van de konst van *Aristoteles* in de Hooge-Schoolen, en echter is die roem valsch; want die konst is nergens anders, dan om teegens Christus gesteld te werden en om hem te verdelgen opgekoomen. Daarom, lieve mensch, laat de natuurlyke konst varen, zoo ge niet en weet, wat kracht een iegelyk starre, steen, hout, dier of alle schepzelen hebben, daar de natuurkunde na tracht; en wanneer ze al op het beste tracht, zoo laat u vernoegen met dat geene, dat u de ervaarentheid, en de gemeene manier leerd. Daar is ook niet veel aan geleegen, of gy het alles weet, of niet en weet; 't is genoeg, dat gy weet, dat het vuur heet, het waater koud en vochtig is, en dat 'er in den zoomer ander werk, als in de winter, te doen is. Hebt maar de weetenschap, hoe ge u wakker, vee, huis en kinderen zult regeeren, dat is u genoeg in de natuur-kunde. Daar na bedenkt, hoe gy maar alleen Christus zult leeren [kennen,] die zal u zelven toonen, wie gy zyt, en wat gy in uw macht hebt. Op deeze wyze zult ge God en u zelven kennen, het welk nooit een natuurlyk Meester noch natuurlyke weetenschap ervaaren heeft, gelyk de *H. Paulus* 1. *Cor. II.* leerd.

Euangel. *op drie Koningen dag, na de woorden:* Lasset die Herodissen in ihrer falschen meinung der Schrift sich rühmen. *Een wydloopige verklaaringe der woorden van* 2. Tim. III. 1. 2. 3. &c. *welke in 9 blaaden bestaat, waar uit maar iets staat aan te merken.*

Hierom heeft de *H. Paulus* gezegt 2. *Tim. III.* De laatste tyden zullen gevaarlyk zyn; want daar zullen menschen komen, die van hen zelven veel houden, zynde geldgierig, hoogmoedig, hoovaardig, Gods-lasteraars, den ouderen ongehoorzaam, ondankbaar, ongeestelyk, onbarmhartig, stuursch, achterklappers, onkuisch, wreed, onachtzaam in goede werken, verraders, reukelooze, opgeblaazen, blind, meer liefhebbers der wellusten, dan Gods; die een schyn hebben van een Goddelyk leeven, maar de kracht des zelfs verloochenen zy; voor deeze wild u wachten. &c.

Ik meene, de *H. Paulus* heeft hier geen blad voor de mond genoomen, maar gelyk als met vingeren, op onze Geestelyke Heeren, en Herodes Heilig huisgezin, geweezen. Want alhier staat niet een woord, het welk niet een ieder ziet in den geestelyken stand opentlyk in zwang gaan. Doch zy hebben een onbeschaamd voorhoofd, en waanen, het

is gantsch niet op hen gezegt, laaten zich noch voorstaan, dat men hen grootelyks verongelykt, wanneer men dit van hen verstaan wilde. Derhalven moeten wy den rechten text van Paulus een weinig overweegen en ter deegen beschouwen, op dat wy dien Herodes te recht moogen kennen. Hy zegt naamelyk, dat'er zulk een volk in de laatste tyden zouw opstaan, welke nu al veele jaaren geloopen hebben, en zy zouden gevaarlyk zyn, om dat 'er weinige menschen zouden zaalig werden weegens zoodaanige verleiders, die het geloof verdelgen, en de zielen door menschen leeringen en hunne eigene verdichtzels vermoorden zouden.

De Apostel wil hier geenzins te verstaan geeven de gemee ne menschen, die wy heedensdaags de weereldlyke of Leeken noemen; maar zyne woorden zyn klaar, en dringen op het kruine- (paruikt-) en kappervolk, op het Ryk der Geestelykheid. Want onder andere haare eedele deugden, verklaard hy rond uit haare hoofd-deugden, [te weeten] dat zy eenen schyn hebben eens geestelyken leevens en Godsdiensts, welken zy echter metter daad verloochenen. Wie weet niet, wie de zelve zyn? Waar is een geestelyk leeven, Godsdienst, heilige standen, als by de Stiften en Kloosters?

Ten eersten zyn ze *philauti*, die veel van hen zelven houden, hen zelven welbehaagen; alles, wat zy doen, moet wel en recht gedaan zyn; zy willen alleen na den Hemel, en hebben alleen den rechten weg getroffen. De andere menschen, zyn, teegens hen te reekenen, arme zondaaren, in een gevaarlyken staat, en moeten van hun voorbiddingen, goede werken en verdiensten koopen. Eindelyk hebben zy het zoo verre gebracht, dat alle andere Christenen, *weereldlyk* genaamd werden, doch zy *Geestelyke*; en 't is niet wel uit te spreeken, hoe hun die tytel kitteld, en hoe goed zy zich, boven andere standen, inbeelden; zoo dat'er buiten twyffel geen volk op den Aardbodem geweest is, aan dien den naam van *Philauti* (eigenliefdige) eigentlyker gegeeven werd, als aan deeze. En de Apostel heeft ze recht wel daar meede getroffen, &c.

Ten tweeden zynze hoogmoedig; dit volgd uit het eerste eige welbehaagen, dat zy zich in haare harten booven alle anderen verheffen, en zich waanen beeter te zyn dan een ieder. Dit ziet men ook overvloediglyk en tot den uittersten graad aan de Geestelyken, dat zy zonder schaamte van haar zelven zeggen en roemen, dat de Geestelyke stand beeter is, als de Weereldlyke, schoon ook de Christenen daar in zyn, en immers de Christelyke stand maar alleen goed is, die ook zoodaanigen onderscheyd niet verdraagen kan zonder te grond te gaan. Ja deeze vergiftige laatdunkenheid is het grondvest, daar haar gantsche Heerschappye opsteund. Want, als ze niet beeter, [als anderen] zouden geacht werden, zoo moest al haar weezen en Regiment tot niet werden. Deeze twee gruwlyke, diepe en groote ondeugden zyn zoo fyn en t'eenemaal geestelyk, dat zy niet een titteltje daar van komen te zien; ja zy houden de zelve voor de waarheid en grondige gerechtigheid; vaaren dienvolgens maar onbeschroomd in hun duivelsch heilig leeven voort, en laaten zich weegens zulke vreeslyke ondeugden, heilige, geestelyke en zaalige menschen noemen, en daar voor eeren.

Ten derden, zyn ze hoovaardig, dit volgd uit het tweede, uit de hoogmoed. Want hoogmoedigheid laat haar niet vernoegen, dat ze zich by haar zelven verheft, maar breekt ook uit, en wil ook zoo hoog

vlie-

vliegen, als ze haar zelven acht, wil boven dryven, boven aanzitten, en immers zoo hoog uitterlyk vliegen, als ze innerlyk zit. Want tusschen hoogmoedigheid en hovaardye is dit verschil, dat de hoogmoed in 't harte zit, doch de hovaardye het uitwendige hoogdraavende weezen is, in gelaat en gebaarden. Nu zoude het noch eenigzins met geduld te verdraagen weezen, zoo zy maar voor haar zelven alleen daar meede ter hellen voeren. Maar nu verleid dit verdoemde volk (de Geestelyke) de gantsche weereld met zich ter verdoemenisse, dewelke ook van hun leerd de goede werken niet te achten, volgd en valt derhalven na hen op het stigten, queeken, en op diergelyke duivelsche goede werken.

Overzulks is het nu, dat zy goede luye daagen hebben, behoeven niemand goed te doen, maar laaten zich van een iegelyk geeven en goed doen; zoo dat teegenwoordig ieder een met hen welvaard in geestelyke goede werken. Het zyn in der daad geestelyke goede werken, echter niet van den Heiligen Geest, maar van den boozen geest opgebracht.

Ten vyftienden zyn ze verraders; Ay! St. Pauwel, waar wil je heen? wanneer wil je eens ophouden? hoe byt je, hoe steek je, hoe stoot je zoo gruwelyk op deezen teederen hoop, met haare weeke ooren? Zyn ze nu ook verraders en een Judas-geslachte die Christus verkoft hebben? waar meede hebben ze dat verdiend? Een verrader neemt geld en gunst, en met goede woorden leidt hy zynen Heer of Vriend na den dood of gevaar; gelykerwys Judas geld nam, en door eenen vriendelyken groet en kus den HEERE overleeverde in de handen zyner vyanden. Eeven zoo doen ook de Geestelyke onophoudelyk, zy neemen de schatten van de gantsche weereld, en geeven aflaat (*absolutie*) waar door het volk van Christus, in de strikken des duivels raakt; het welk op den geheelen aardklood, een groote en erbarmelyke verraderye der zielen is.

Ten 17den. zynze opgeblazen, hebben een groot opgezwollen hart. Dit moest ook op de eeven voorgaande ondeugd, de dorstige vermeetelheid volgen; om, wanneer ze allerhande verraderye en boosheid op het allervermeetelste gepleegd hebben, zich daar op verwaand aan te stellen en te pochen, zeggende: Wie wil ons daarom straffen? wie zal 't ons beletten? wie zal ons daar over oordeelen of kastyden, niemand zal ons richten of straffen. Dus zoo willen zy niet alleen vryheid hebben om alle guitery te bedryven, maar ook noch die geene trotzen, die 't hen beletten willen; daar en boven moet men ze ook niet oordeelen, maar daar van stilswygen, en hen Genaade-jonkers noemen; doch middelerwyl hen laaten schaade doen, zoo veel als 't hen belieft, aan ligchaam, ziele, goed en eere der ganschen weereld.

Van deeze ondeugd zegt ook de H. *Petrus 2 Pet.* II. dat zy zouden ongestraft willen zyn, en vol van opgeblaazene woorden, spreekende als of hen de keel gezwollen was; van deeze zoorte zyn 'er veele inzettingen in de Pauzelyke Rechten (Kerken-ordeningen) alwaar zich de Paus (de Geestelyke stand) opblaasd gelyk een adder, en trotst de gantsche Weereld, op dat men hem in zyn bedryf niet teegenspreeke, hem noch de zyne niet oordeele; en hier in volgen hem de Geestelyke na, zy zyn alle trots en opgeblaazen, willen van niemand geoordeeld zyn, en dreigen met blixem, donder en vierentwintig hellen, gelyk het de ervaarentheid toond. Want de H. *Paulus* zegt niets van hen, dat niet openbaarlyk in zwang by hen is; Ook en doen zy niet anders, dan dat zy *Pauli* woord rykelyk en ten uittersten vervullen.

Ten 18 zyn ze blind; heel treffelyk H. Apostel, heel treffelyk. Dit zyn die Geleerden en Lichten der Weereld, (*lumina mundi*) die macht hebben nieuwe Geloofs-artykelen te maaken, en buiten haar durfd niemand de Schrift uitleggen. Gy wilde gaarn oproer stooken, en de Leeken teegens de Geestelyken oprokkenen, dan zouw de Godsdienst omgekeerd werden, en den Heemel vallen, die alleenlyk op hen rustet: Gy zoudt de mond toe houden, of alleen op de Leeken schelden; want op de Geestelyken te schelden veroorzaakt niet goeds, het maakt muitery onder 't Volk en verachtinge der Geestelyke Overheid; ook koomen ze zich daar door niet te beeteren, maar werden toornig en slimmer, ze zouden u wel in den Ban doen, en als een Ketter verdoemen en verbranden. Doch waarom zyn ze blind? Om dat ze met zulke zotternyen omgaan, en de zelve voor den dag brengen; zoo dat zelfs kinderen en gekken zien kunnen, dat het alles niets is. Zy zien niet een vonkje van het waare licht des Geloofs en des Euangeliums: Egyptische duisternissen zyn om en in hen, die men met handen tasten kan; maar dat zyn enkel deugden by hen. Het is ook teegenwoordig de alleruitsteekenste deugd der Bisschoppen, dat zy maar groote, groove en ongeleerde eezelskoppen zyn, en 't een schande zouden achten, indien ze geleerd waaren.

Ten 19. zy hebben de wellusten liever, dan God. Hier komt den Apostel met het gemeene spreekwoord over een: De Geestelyke hebben goede daagen. Is 'er een wellustig leeven op den Aardboodem, zoo is het haar leeven: want zy voeden zich zonder arbeid, van een ander mans zweet en bloed, gaan leedig, eeten en drinken het beste, kleeden zich ook met het beste, hebben de beste landeryen en huizen, daar by ook de fraaiste meisjes, of een andere verlustiging en vermaakelykheid in de plaats; zoo dat men gemeenlyk zegt: Dit goed behoord tot de Geestelyke. Maar het heilige kruis, dat Christus allen den zynen heeft opgelegt, en de wellust niet kan dulden, hebben zy meesterlyk bedroogen; zy hebben 't in zilver laaten beslaan, aan balken gespykerd, aan de muuren geschilderd, en op doeken genaaid, daar is 't goed te draagen, en 't en doet niet zeer; ja het verkoopt zyne huizen en zeegeningen, en 't is hun een voordeelig dienaar ter wellust geworden. Maar in het hart mag dat lieve kruis niet koomen, 't moet zich ook met hun leeven niet bemoeyen; want hunne vryheid, stoutheid, trotsheid en opgeblaazenheid hebben voor het zelve de deure toegegrendeld. Echter draagen zy den Heere zyn kruis eerlyk in zilver ter eeren, en vaaren alzoo van mond ten Heemel. Als nu de Heere tot hen zeggen zal: Ik heb myn kruis zelfs gedraagen, en niet bevoolen, dat gy het draagen zoudt; maar een iegelyk zoude zyn eigen kruis draagen, en my navolgen; zoo zullen zy hem moogelyk noch eens te sneedig af zyn, en tweederhande kruis uit vinden, gelyk zy tweederhande werken van barmhartigheid hebben uit gevonden; en zeggen: Christi kruis was beeter dan hun eigen, daarom hadden zy zich zelven gespaard, en hun kruis leggen laaten, op dat zy het zyne immers eerlyk mochten draagen, ja ook eeren en aanbidden voor eenen Afgod. Doch zy zyn vyanden van het kruis Christi, dat is het einde met het slot.

Ten twintigsten en ten laatsten. Zy hebben den schyn van een Goddelyk leeven, maar des zelfs kracht verloochenen zy. Ziet, hoe rechtdraats gaat de Apostel toe, en komt een krachtige vraage en teegenwerping te vooren; of iemand misschien mogt zeggen, hoe kan dat weezen? zy bidden en zingen immers zoo veel, houden daagelyks Misse (beede-

stonden

ſtonden en Predikatien) en pleegen den Godsdienſt met groote cierlykheid en eerbewyzinge. Ook leeven de Geeſtelyke altoos in gehoorzaamheid, armoede, en kuisheid onder haare heilige Ordens en Reegelen. Hier op, en op alles wat men anders kan te berde brengen, geeft de Apoſtel een kort antwoord, en zegt: dat het niet dan enkel ſchyn, huichelarye en optooizel is, daar onder deeze voorſchreeve ondeugden, bedekt, opgepronkt en gemeſt werden; want alle haare zaaken zyn eige verkiezinge en menſchelyke vonden, noch God en heeft ze niet gebooden.

De Heere Chriſtus zelfs *Matth.* XXIV. als hy alle deeze ondeugden onder dusdaanigen ſchyn kortelyk noemen wilde, zoo heette hy ze eenen gruwel, en ſprak: Wanneer gy zien zult den gruwel in de heilige plaatze &c. Want het is een gruwel, daar wel met recht een iegelyk voor ſchrikken mag, dat onder zulken kleinen ſchyn zoo groote, vuile en ſtinkende ondeugden heerſchen zouden en gemeſt werden.

Hy zegt ook zeer aanmerkelyk, zy verloochenen de macht of kracht des Goddelyken leevens; het welk veel meer en harder gezegt is, als dat zy zonder kracht en werkinge des Goddelyken leevens zouden zyn. Het is verloochenen en teegenſtryden.

Hy zegt: Wacht u en mydt de zelve. Waar in hy ons waarſchoud, dat wy ons voor de Heerſchappye en den ſtand der Geeſtelykheid zouden voorzien, en geeft verlof, ja gebied 'er ons uit te loopen; Gelyk ook Chriſtus *Matth.* XXIV. leerd; dat men van hen vlieden, en ze myden zal. Verders ſchilderd hy 'er zommige op een byzondere wyze af; zeggende: Uit die geene zyn 'er, die door de huizen loopen; en neemen de vroukens gevangen, die met zonden belaaden zyn &c. Huizen noemd de H. *Paulus*, het welk wy teegenwoordig Kerken heeten; want in zynen tyd waaren 'er geene Kerken; maar de Chriſtenen kwaamen by een in een huis, als of 'er nu noch 10 of 20 nabuuren onder elkanderen mochten te zaamen koomen in een huis, en preedikten aldaar en baaden en ontvongen het Sacrament. — Het andere gedeelte is, dat ook zy by na alleen de biecht regeeren, die heeft hun de Paus ook gegeeven: aldaar heeft de Duivel zyn rechte ſpel, daar hangen zich de Vrouwlieden aan; inzonderheid die ſterke groote gebreeken heimelyk op haar hebben, en gelyk *Paulus* zegt, met zonden belaaden zyn. Want die zottinnen, als haar haar geweeten knaagd, en zy niet weeten, hoe ze daar van geholpen of ontſlaagen zullen werden, zoo loopen ze heen en ſchudden 't zelve in den Prieſter-rok, en meenen ze hebben 't gevonden, daar zyn ze dan gevangen, daar geeft en draagd men dan toe, wat men kan of mag. En die heilige Vaders treeden dan op den Stoel, en preediken van de zonden te biechten, verhaalen veele voorbeelden; hoe dat 'er eenige verdoemde Vrouwen, na haar dood verſcheenen zyn, en beleeden hebben, dat zy weegens het nalaaten der biechte verdoemd zyn geworden; en liegen de grootſte leugens zoo Pauzelyk daar heen, dat de ſteenen zelfs zitteren en beeven mogten. Neem 'er eens acht op, wanneer zy exempelen preediken, zoo zult gy indachtig werden, dat het doorgaans maar Vrouwen zyn geweeſt, en geen mannen, die om het verzuimen der biecht verdoemd zyn geworden. Zoo dat men met handen taſten kan, dat een guit aller guiten, die gaarn het hart en de verborgentheid der Vrouwen weeten wilde, die voorbeelden verzonnen heeft; want ziende, dat het Vrouwvolk door een natuurlyke kleinmoedigheid uit haar aard ſchaamachtiger is als het Manvolk, zoo heeft hy gedacht, ik zal 'er wel achter koomen, en zal door haar verſchrikt te maaken met de biecht, haar harten wel gewaar werden,

den, en 't is hem met 's Duivels hulp ook gelukt. Hy heeft echter daar beneevens ook veele conſcientien bedroogen en ter verdoemeniſſe geholpen, die uit een onverwinnelyke ſchaamte en bloodigheid niet gebiecht hebben, en nochtans teegens haar geweeten daar door gezondigt; om dat zy geloofden, dat het noodzaakelyk was te biechten, en het echter niet gedaan hebben. Want zoo als ge geloofd, zoo oordeeld u God: geloofd gy, dat gy iets verplicht zyt te doen, en het niet en doet, zoo zondigd gy. Ik voor my oordeele, dat zoo een boef, die met dusdaanige Hiſtoritjes de Conſcientien door zulk een valſch geloof in benauwtheid en verdoemeniſſe brengt, waardig was; dat niet alleen zyn ligchaam, maar ook zyn ziele, van alle de Duivelen in honderd duizend ſtukken geſcheurd en tot ſtof verbryzeld wierd. Wat voor afgryzelyke zielenmoorderyen bedryven die helſche Verraaders niet door de gantſche Weereld? O weene, die weenen kan, over zulk een jammerlyk verderven der arme zielen.

Doch indien men den rechten openen weg predikte, en aldus zeide: Lieve vrouwtjes, *heeft iemand van u zonde op zig, die kan de zelve biechten, zoo 't haar beliefd: ondertuſſchen biechtende, of niet biechtende* ze hebbe een vaſt geloof, dat Chriſtus haar de zonden vergeeft, en biechte de zelve voor hem in 't heimelyk, met een gantſch hartelyk vertrouwen op zyne genaade, die hy aan alle die geene beloofd heeft, die haar begeeren, en niet daar aan en twyffelen, zoo zyn de zonden zeekerlyk vergeeven: ze laate dan ook daar van af, en oeffene zich in de goede werken jeegens haaren Naaſten, die haar van noode hebben; ze diene arme lieden, waſſche haare voeten en diene haar met ootmoedigheid. Ziet, dit was de rechte manier, om een geweeten, met zonden belaaden, wederom te recht te brengen, en het zou zonder beangſtiging, met vroolikheid en een vrye wille, toegaan; het welk Gode inzonderheid behaaglyk is.

Maar wanneer dat gebeurde, zoo zouden de ziele-moordenaars en geeſtbeanſtigers van den *biecht-pennink* beroofd werden, de melk in de kerk vergooren, en de arme Conſcientien ontbonden weezen, ja zy zouden niet meer gedreeven werden tot haar oneindig leeren en prediken; dat zou dien heiligen geeſtelyken ſtand te na gaan, en daar door wel van honger moeten ſterven.

Zy zeggen meenigmaal, men moet de geeſtelyken verſchoonen, hen niet ſchelden noch beſtraffen, maar eeren en verontſchuldigen. Ja, indien zy maar voor hen zelven godloos waaren, en zich alleen ten verderve brachten, zoo wilde ik ook liever ſwygen. Doch hun heerſchappye verderfd de gantſche weereld. Wie daar ontrent ſwygt, en niet lyf en leeven daar aan waagd, die is geen recht Chriſten, heeft ook zyns Naaſtens zaaligheid niet lief, als zyne eigene. Koſt ik maar de zielen uit hunne helſche keelen rukken, ik zou wel gemaatigder op hen ſchelden. Zy ſteeken de Stad aan, en zeggen: Ik zoude geen brand roepen, noch uitbluſſchen. Vervloekt zy hy (ſpreekt *Jeremias*) die Godes werk bedrieglyk doet, en zyn ſwaard van het bloed te rugge houd. God wil, dat men 'er wakker met zyn ſwaard zal in hakken, dat 'er het bloed na volgd. Die dit werk niet getrouwelyk doet, is vervloekt. Zy zouden wel willen, dat men maar veeren op las, en hen met voſſe-ſtaarten wat over 't hoofd zwaayde: niet waar, lieve man?

Voorts zegt de H. *Paulus*: Gelykerwys *Jannes* en *Jambres Moſe* teegenſtonden, alzoo ſtaan ook deeze de waarheid teegen. Dit ſpreekt hy

hy van alle de voorgaande Geestelyken, dat die de waarheid teegenstreeven, en niet dulden willen; dat de menschen, uit hunne benauwde heerschappye, tot de kennisse van 't vrye geloof komen. Dit ziet een iegelyk heedendaags wel; zy vreezen dat hun Ryk en Tyrannye zal ondergaan. Wanneer de Kinderen Israels in Egypte van den Koning Pharao verdrukt wierden, en Moses van God gezonden was, om hen te verlossen; zoo deede hy in 't eerst twee wonder-teekenen, om te bewyzen dat hem God hadde uitgezonden. Toen deeden die twee toovenaars van den Koning Pharao, Jannes en Jambres; ook diergelyke wonder-teekenen, en hielden daar door den Koning op, en maakten Moses wonder-teekenen te niete; zoo dat het volk blyven moest tot aan het derde wonder-teeken; daar konden zy niet teegen; als toen wierd bekend, dat hunne zaak onrecht, en Moses zaake recht was. Dus gaat het altoos; de Tyrannen, (de Geestelyke) onder Gods volk hebben altyd den schyn, en gelyken den rechte Heiligen in hunne gebaarden, daar door verhinderen en beletten ze de eenvoudigen, dat ze niet los kunnen raaken. Want zy zyn swak van geweeten, en kunnen niet onbeschroomd tusschen schyn en grond, huichelarye en waarheid oordeelen. Dienvolgens zoo moet het arme hoopje gestaadig door dat schynen en huichelen gevangen, van de waarheid verhinderd, en te rug gehouden werden. Verders: Het zyn menschen van verwarde zinnen, en tot het geloove onnut. Daar hebt gy 't, wat zy in den grond zyn, haare meeninge en waan is verbysterd: want zy staan daar vast op, dat al dit hun bedryf recht is, en dat 'er ook niets anders is te doen, zy weeten niets van 't geloove. Het geloove alleen maakt onverbysterde zinnen en geestelyke Maagden, dat leerd een recht gevoelen en goede meeninge; dewelke daar op staat; dat Gods genaade alleen onze troost is. Die dit gevoelen niet en heeft, die is een Christen, gelyk een hoer een maagd is, schoon hy alle werken der Heiligen verrichtede. En alwaar zulk een verbysterde meeninge is, daar is weinig hoope, dat zy ooit tot het rechte geloove raaken zullen; inzonderheid, wanneer zy zoo verre komen, dat zy daar teegens vechten, en nochtans te voore door den Doop daar in gesteld zyn geweest, doch zich naderhand hebben verbysteren laaten. Vervolgens: Doch zy zullen door langheid van tyd niet bestaan, hunne uitzinnigheid zal aan allen openbaar werden. Aldus zal het den Paus en onzen Geestelyken ook gaan, de waarheid zal blyven en hen te sterk zyn, hunne huichelarye en guiterye moet openbaar werden, daar helpt geen woeden noch raazen tegen, alschoon zy vier duizend Turksche Keyzers op hun zyde hadden. Valsche schyn en leugens kunnen eindelyk niet bestaan: 't en is niet moogelyk; schoon ze al een tyd lang helpen en duuren moogen.

Ter zelver plaatze, Euang. 3. *Koon.*

De *Hooge-Schoolen*, die *Duivels-Schoolen*, raazen, en roemen niet alleen op het Natuurlyke Licht, maar verheffen het ook, als dat het goed, nuttelyk en noodig is om de Christelyke waarheid te kennen: op dat immers klaar zoude werden, *dat niemand als de duivel zelfs de Hooge-schoolen heeft uitgevonden*, om de Christelyke waarheid te verdelgen en te onderdrukken; gelykerwys ook geschied is en noch geschied, och lacy, och lacy!

Euang. I. Epiphan.

Uit de Hooge-Schoolen heeft men Doctoren en Predikanten gemaakt, *dat heeft hen de Duivel geleerd.* Dus is Gods woord met voeten getreeden. Want als dat voor den dag komt, zoo stoot het zulke Duivels Leeringen alle tot stof.

Euang. S. Stephan.

Waarlyk ik zegge u, gy zult my van nu aan niet zien, tot dat geloofd zy die daar komt in den naame des Heeren. Deeze woorden heeft Christus gesprooken na den Palmdag op Dingsdag, en ze zyn het besluit, en de laatste woorden zyner Predikinge op Aarden. Derhalven zynze noch niet vervuld, maar zy moeten vervuld werden. Zy hebben hem wel eens ontvangen, op Palmdag; doch daar meede is dit noch niet vervuld. Dienvolgens is het nu zeeker, dat de Jooden noch tot Christus zeggen zullen: Geloofd zy hy, die daar komt in den naame des Heeren. Dit zelve heeft Moses ook verkondigd *Deut. IV.* In de laatste tyd zult gy weederkeeren tot God uwen Heere, ende gy zult zyne stemme gehoorzaam zyn &c. En *Hose III.* De kinderen Israëls zullen eenen langen tyd zitten zonder Koning, zonder Vorsten, zonder Priester, zonder altaar, zonder Priester-kleed of gewaad; ende daarna zullen de kinderen van Israel weeder komen en zoeken God hunnen Heere, ende David hunnen Koning (dat is, Christus), en zy zullen Gode en zyne goeddaadigheid eere bewyzen in de laatste daagen. En ook Azarias 2. *Chron. XV.* Indien gy lieden God verlaat, zoo zal hy u ook verlaaten. Daar zullen veele daagen voor by gaan in Israel zonder den waaren God, zonder Priester, zonder Leeraar en zonder Wet; en wanneer zy in haare benaudheid weeder zullen keeren en roepen tot den God van Israel hunnen Heere, zoo zullen zy hem vinden.

Deeze Spreuken kunnen niet verstaan werden, als van de teegenwoordige Jooden. Zy zyn immers nooit te voore noch niet eens zonder Vorsten, zonder Propheeten, zonder Priesters, zonder Leeraars en zonder Wet geweest. De H. Paulus *Rom. XI.* stemd hier ook meede overeen, en zegt: Blindheid is eensdeels over Israel gekomen, tot dat de volheid der Heydenen zal ingaan, en alzoo zal het gantsche Israel zaalig werden. God geeve, dat die tyd mag na by zyn, gelyk wy hoopen. Amen.

Besluit na de uitlegginge des Euangeliums op H. drie Koningen dag.

Hier willen we een tyd lang stil houden, op dat het boek niet al te groot en te verdrietig werde om te leezen: hoewel ik hoope, dat in deeze twaalf *Epistelen* en *Euangelien* een Christelyk leeven zoo rykelyk is afgebeeld, dat een Christen mensch overvloedig genoeg daar uit verstaan kan, wat hem ter zaaligheid nodig is. Och of het God beliefde! dat alle de Uitleggingen van my en alle Leeraaren onder mogten gaan, en een iegelyk Christen, de bloote Schrift en het zuivere Woord Gods, mogt voor zich neemen.

Gy ziet uit dit myn gerabbel of gestaamel hoe onbepaald, en ongelyk Gods woorden zyn by alle menschelyke woorden, en hoe wei-

nig

nig dat een mensch een eenig Goddelyk woord genoegzaam bereiken en verklaaren kan, door alle zyne woorden. Het is een oneindig Woord, en 't wil met een stillen geest gevat en overwoogen zyn; gelykerwys de LXXXIV. Psalm zegt: Ik wil hooren, wat God zelve in my spreekt. Niemand anders kan het ook begrypen, dan zoo een stille en betrachtende Geest. Wie zoo verre zonder byvoegzelen en uitleggingen konde raaken, dien zouden myne en aller menschen glossen noodeloos zyn, ja zelfs maar schaadelyk. Daarom na binnen, na binnen, lieve Christenen; en laat myne en aller Leeraaren uitlegginge maar een hulp-middel zyn tot den rechten bouw, op dat wy het bloote zuivere Woord Gods zelfs vatten, smaaken en daar by blyven moogen: Want daar woont God alleen in Zion. Amen.

Dus veel zy tot een proef van de vervalschte Schriften van Luther *voor deeze reis genoeg.*

Het zal echter niet schaaden, wanneer wy, tot deeze zeer hardklinkende plaatzen van *Luther*, noch de zoodaanige voornaamste uit zyne Schriften hier heen trekken, dewelke van de algemeene ellende der Kerken-huizen en des diensts, die daar inne gepleegd werd, koomen te handelen. Op dat alzoo een iegelyk onpartydig Leezer bespeuren mag, wat van deeze twee voornaamste zuilen of steunzels der verbasterde Gemeenten, namelyk *der Kerken en Schoolen*, na *Luthers* gevoelen, te oordeelen en te hoopen is. Want gelyk wy te vooren de Hooge-Schoolen beschreeven gevonden hebben, zoo volgd nu verders ook

§. XIII.

Luthers eerste gevoelen ontrent de Kerken.

ALles is teegenwoordig ook noch vol van bygeloovige Ceremonien, alzoo dat de Priesters en Geestelyke Overheeden des Volks, die ze, als 't recht zoude zyn, hadden behooren te verminderen, dezelve voor alle anderen noch vermeerderen en grooter maaken. Niet, dat juist de gebeeden, gezangen, orgelen, kerk-vercierzelen, beelden, kleederen, gebaarden des ligchaams, kruinen en andere diergelyke dingen, die doorgaans in de Kerken te zien zyn, in haar zelven kwaad zyn; maar, om dat daar door, of weegens de zelve geen Volk, Gods Volk, noch iemand een Lidmaat van Christus is, maar het ook zonder die zelve weezen kan, en ook in der daad is. Tom. V. Altenb. f. 519. (b)

Verders is dit echter voor vast te houden; dat Gods Woord niet alleen de Tempelen maakt, maar ook de Kerk en den waarachtigen Godsdienst. In teegendeel de Tempel maakt noch de Kerk, noch den waaren Godsdienst, volgens deeze woorden: Ter welker plaats ik de gedachtenisse myns Naams zal oprichten, aldaar wil ik tot u koomen, en u zeegenen. Hier is 'er gantschelyk niet aan geleegen, of de Tempel van zilver of hout, of een Stal is gelyk tot Bethlehem, of een Konings Paleis tot Jeruzalem. Want die uitwendige dingen doen niets tot de zaak; werden ook van den Heere niet geacht, gelyk hy tot Nathan zeide: Waarom hebt gy voor my een Ceederen huis geboud? Dus maakte Jacob uit de steenen, die hy voor een hoofd-kussen gebruikt had, eenen Altaar, en noemde den zelven een huis Gods, om dat de HEERE zich aldaar geopenbaard hadde. Tom. VII. Altenb. f. 513. (a)

de. Dienvolgens is de Tempel Gods over al, daar zich God maar door zyn Word openbaard, de plaatze zelfs zy dan van goud of van leem gemaakt. Hoewel David dat huis, het welk Salomo naderhand geboud heeft, ook meede insluit, zoo handeld hy nochtans voornaamelyk van de vrucht en nuttigheid van dien Tempel op te bouwen, de welke bestaan zal uit die geene, die in de Kerke leeren, bidden, offeren, en de zelve heiligen zullen. Dit is die blydschap, dewelke wy te deezer plaatze zoo heerlyk zullen hooren verkondigen, dat zich David daar over verheugde: nademaal hy wel wist, dat het een onuitspreekelyke gaave Gods is, zyn woord te moogen hooren, wanneer hy zyn aanschyn openbaard, en wy daar door weeten moogen, wat zyn wille ontrent ons is. Wanneer deeze gaave zich vertoond, zoo zyn de vellen des Mosaischen Tabernaakels, daar de zelve meede bedekt was, veel kostelyker als eenig goud of eedel gesteente zyn mag. Daar en teegen, als deeze gaave niet openbaar is, zoo is 'er geen onderscheid tusschen den Tabernaakel van Mozes, en de andere Tempelen der Heidenen.

Tom. VII. Altenb. f. 515. b. Het schynd wel zoo, dat David niets zonderlings zegt, als hy spreekt, wy willen in het huis des Heeren gaan. Want wy denken alleen aan steen, hout, en goud; wanneer wy van een huis hooren gewag maaken. Doch het huis des Heeren beduid heel wat anders; naamelyk de gaave van het Woord Gods te bezitten. En dat de mensch aan zoodaanigen plaats is, daar men God teegenwoordig kan hooren, zien en vinden, vermits aldaar zyn woord en de waarachtige Godsdienst gevonden werd. Weshalven die beschryvinge, die de School-Leeraaren van den Tempel voor den dag brengen, valsch is, dat een Tempel een huis zoude zyn, het welk van hout en steen ter eeren van God is opgericht; want zy verstaan zelve ook niet, wat het is. Noch Salomons Tempel was daarom niet fraay, om dat zy met goud en zilver verzierd was, maar haar waarachtig cieraad was, God aldaar aangeroepen, dat hy aldaar genaadig bevonden wierd, als een Heiland, die vreede verleende en de zonden vergaf &c. Dit heet den Tempel recht aanschouwen; en niet, gelyk een koe een nieuwe poort aankykt, of de Gryns-Bisschoppen die Tempelen aanzien, welke zy komen te wyen.

Tom. VII. Altenb. f. 637. (a) Dewyl niemand de zonde en afgooderye ontvlieden zoud konnen, wanneer God niet een plaats en maniere van Godsdienst kwam aan te wyzen: daarom is de Godvreezenden in de Weereld altoos een plaats getoond geworden, aan welke een belofte gedaan was, dat God zelve aldaar zyn, hooren en spreeken wilde &c. Wy hebben heedendaags geen ligchaamelyke plaats, maar alles is in Christus, op dien alleen zullen onze oogen en harten gevestigd zyn: Want hy is een alleen, dien wy alleen als GOD eeren moeten, alzoo, dat men wel met waarheid zeggen mag, dat 'er buiten den mensche *Jesus*, geen GOD en is. Hieromme hebben alle die geene, die hem door het geloove aanneemen, eenen GOD; maar die hem niet aan neemt, die heeft ook geenen God, noch kan hem ook niet hebben.

Ons werd geleerd, dat het een zeer groote genaade is, een plaats te hebben, daar Gods Woord onderweezen werd: want aldaar is de Kerke, en zy werd aldaar ook onderhouden, dat is het Heemelryk. De plaats, zegt hy, hebben wy, daar de Tempel, na Gods belofte is geboud: Want aldaar hooren wy het Woord, dan spreekt God met ons, daar bidden wy, en doen alles, wat tot den Godsdienst behoord; Alhier werd de Duivel overwonnen, mitsgaaders alle zyn looze streeken, verwoedheeden

en

en leugens, waar door hy de Kerken en haare heerlykheid meend te verwoeften, en aan de Gemeente fchaade te doen.

Over zulks is nu Gods Huis of Tempel op alle plaatzen en in alle gewesten, ten allen tyden, en voor alle menfchen, als men maar God eerd ende hem diend. Want aldaar, zegt men, woond hy zeekerlyk, daar hy waarachtiglyk geëerd werd, inzonderheid, wanneer de Geloovigen op een plaats te zaamen koomen, om Gods Woord te hooren en daar in onderweezen te werden. Derhalven kan men geen plaats meer Gods Tempel noemen, of roemen, noch om haare groote koftelykheid; uitgeftrektheid, timmeragie, noch om de meenigte des Volks; maar alleenlyk gelyk ik gezegt hebbe, om dat men aldaar te zaamen komt, om te bidden, om God te dienen, en zyn Woord te hooren: Gelyk de CXX. Pfalm v. 20. en de volgende, zegt. Hierom nu behoord de plaats, om des Volks wille (het welk waarlyk het huis Gods is) Gods huis genaamd te werden, en niet het Volk om de plaats wille. Ondertusfchen heerfcht en praald echter fchier door de gantfche Weereld, het wangeloof zeer geweldig in zoodaanige Tempelen, om de zelve op te richten, te weyen, en te onderhouden, in welke men niet zoo zeer ter harten neemd en zorge draagd, dat het Volk daar inne Godvreezend en vroom zy, of dat een rechtfchaape Godsdienft aldaar in zwang mag gaan, en het Woord Gods zuiver gepreedikt werden; als wel, om te pogchen en hoovaardig te zyn op hunne heerfchappye, rykdommen, cieraaden, heerlyk, koftelyk gebouw, en diergelyke Weereldlyke ydelheeden meer. En op dat ik het kortelyk alhier met deezen Pfalm zeggen mag; men bedryft, helaas! meer allerhande godloosheeden in die plaatzen, daar men den Godsdienft behoorde te oeffenen; dan dat men daar in gaat, [met een vertrouwen] op de groote goedheid Gods, en bidt aldaar in godvruchtigheid, of dat men daar in leerd, hoe wy na binnen zullen gaan, en daar in aanbidden; fchoon ze alleenlyk tot zulk een gebruik zyn geboud en opgericht. Daarom is het geen wonder dat de donder en blixem meer in de Kerken en Tempelen flaat, als wel in andere huizen, dewyl nergens grooter en fchaadelyker misbruiken, boosheeden en bedriegeryen gefchieden, als in de Kerken, of, gelyk men ze noemd, in de Huizen Gods, die nochtans aan de allerzuiverfte en Goddelyke zaaken alleenlyk toegeëigend zyn. En fchoon in de andere huizen ook wel boosheid gepleegd werd, zoo werd echter de naame Gods aldaar noch niet zoo hoog gelafterd en verontheiligd, door dien ze tot zoodaanigen gebruik niet geboud zyn, om opentlyk daar in te leeren en God aan te roepen, gelyk de Kerken: hierom gefchied in de Heilige plaatzen altoos een dubbele zonde, daar elders maar een enkele gefchied.

Tom. II. f. 585. (b) 586. (a)

Alles wat teegen God, en voor de menfchen aan lichaam en ziele fchaadelyk is, heeft niet alleen een ieder Gemeente, Raad of Overheid macht om af te fchaffen en teegen te gaan, zonder wille en weeten des Paus en Bisfchops, maar zy zyn ook fchuldig, by haarer zielen zaaligheid, zich daar teegens te ftellen, of fchoon de Paus en Bisfchop het zelve niet wilden toelaaten, die nochtans de eerfte behoorden te zyn om het quaad uit de weg te ruimen. En voor eerft moet men de Kerk-wyingen geheelyk af fchaffen, vermits ze niet anders dan Kroegen, Jaarmarkten en Speel-plaatzen zyn, en alleenlyk tot Gods oneere en der zielen verderf komen te ftrekken. 't Is te vergeefs, dat men wil voorwenden, dat ze een goed begin hebben gehad, en geen quaad werk zyn geweeft: Want God vernietigde wel zyne eige Wet, die hy van den Hemel gegeeven hadde, als ze tot een misbruik verviel; en hy werpt ook

 noch

noch daagelyks om verre het geene hy ingesteld, en verbreekt het geene hy gemaakt heeft, weegens het averechtze misbruik, gelyk in den 18 Psalm staat: Gy verkeerd u met den verkeerden.

Kerk-Postil in het I. Deel over de Epistel op den Kersdag.

Want daar is geen andere reede om Kerken te bouwen, zoo 'er immers een reede is, als alleenlyk, op dat de Christenen mogen te zaamen komen, bidden, predikatien hooren, en het Sacrament ontvangen: En wanneer die reede ophoud, zal men die Kerken afbreeken, gelyk men andere huizen doet, als ze nergens toe nut zyn: Maar teegenwoordig wil door de geheele waereld een ieder mensch een byzondere Kapelle of Altaar, of ten minsten een Misse oprichten, uit geen ander oogmerk, als om dat hy zich inbeeld daar door zaalig te werden, en den Hemel te koopen. 't Was beeter, dat men alle Kerken en Stiften, die 'er in de weereld zyn, tot den grond toe uitroeide en tot assche verbrande, en 't was ook minder zonde, schoon 't ook al iemand uit moedwil deede, als dat eene eenige ziele in zulk een dwaalinge zou verleid werden, en te grond gaan. Want God heeft niets van Kerken, maar van Zielen gebooden, die zyne waarachtige eigentlyke Kerken zyn. Waar door de H. Paulus 1. *Cor.* III. zegt: Gy zyt Gods Tempelen of Kerken. Wie nu deeze Kerk beschadigd, dien zal God verdelgen. Ik zegge nog eens, het was goed, om zoodaanigen dwaalinge uit te roeyen, dat men door de gantsche weereld eens alle Kerken over hoop wierp, en in gemeene huizen, of onder den blaauwen Heemel predikte, bad, doopte, en alle Christelyke plichten oeffende. Naademaal ook de voorverhaalde reedenen om Kerken te bouwen, slechte reedenen zyn. Christus predikte meer als drie jaaren lang, maar alleen drie dagen in den Tempel tot Jerusalem, den overigen tyd predikte hy in de Schoolen der Jooden, in de Woestyne, op de bergen, in scheepen, over de tafel en in de huizen. Joannes de Dooper quam nimmermeer in den Tempel. hy predikte aan de Jordaan, en op alle plaatzen. De Apostelen predikten op Pinxter-dag tot Jerusalem op den markt en op de straaten. *Philippus* predikte den Besneedene op den waagen. De *H. Paulus* predikte tot *Philippus* aan 't waater, in de gevangenisse, en hier en daar in de huizen; gelykerwys ook Christus hen bevoolen hadde, *Matth. X.* dat zy in de huizen zouden prediken. Ik beelde my in, zy zyn alzoo goede Predikanten geweest, als 'er nu zyn. Doch dus zoude het gaan, dat voor de averechtze predikatien en duivels-leeringen kostelyke verwelfde huizen gehouden wierden; maar Gods woord kan in geheel Bethlehem geen herberge vinden, om gebooren te werden.

Op het Feest van Stephanus.

Hier uit kan nu een iegelyk afneemen, dat men God niet diend met Kerken te bouwen; en dat al de moeite, die men daar toe aanwend, verlooren is, als men daar door God waand te behaagen, en eenen genaadigen God te verkrygen; gelyk wy elders meer daar van gesprooken hebben. Dit ziet gy hier ook fraay en klaar in deeze geschiedenisse. Want indien de H. Geest, die alhier door Stephanus spreekt, zelfs dat huis verwerpt, het welk God bevoolen hadde te bouwen; wat zal hy ons dan doen, die geen gebod noch bevel hebben om Kerken op te richten? Daar is heedensdaags geen Kerke, waar van men zeggen kan, deeze plaats heeft God verkoozen en heeten bouwen. Wanneer wy zulk een voorrecht hadden, gelyk de Jooden, dat God tot ons gezegt hadde; bouwd my een huis, schoon 't ook maar een varkens kot was, zoo was het kostelyk; en wanneer dan God daar by voegde, ik wil u zeegenen, zoo zouden wy wel staan, en rykelyk begunstigd zyn. Niemand kan

zeg-

zeggen, dat het gebed in de Kerk beeter is, als dat op het veld, of op een ander plaats geschied. Ziet, zoo veel is 'er aangeleegen, wanneer God iets beveeld te bouwen of te verrichten. Heeft God die Kerk, die hy zelfs vercierd heeft en belaſt te bouwen, verworpen; wat zal hy van ons zeggen, als wy onze Kerken, daar hy niet van weet, zoo hoog verheffen, en waanen, Gode eenen grooten dienſt daar door te doen? Wy zullen dan ſtaan als zotten, en als of we op den mond waaren geſlaagen, wanneer hy tot ons zeggen zal: Gy dwaas, wie heeft het u bevoolen, dat gy my Kerken zoudt bouwen, en altaaren oprichten?

Kerken en Tempelen moet men hebben, om Gods Woord daar in te hooren, en de Sacramenten te gebruiken; Maar het is een zotte inbeeldinge, dat wy waanen Gode een huis geboud te hebben, om dat hy ons juiſt in dien Tempel wil verhooren, en niet op andere plaatzen ook. Wy moeten God danken, dat hy ons beloofd heeft, in alle hoeken der weereld te willen verhooren. Maar wy willen den wyden Tempel Gods in een enge plaats beſluiten, en God aan een kort einde vatten, dien Heemel en Aarde niet kan begrypen. Wee uwer o ſchandelyk ongeloof! Doch wat behoefd men zich daar zoo zeer over te verwonderen, dat de weereldlyke zaaken, en 't geene menſchen verzonnen hebben, zoo ſchoon voor de weereld ſchynen, en wat rechtſchaape en Chriſtelyk is, zoo leelyk en onaangenaam is, in onze oogen; nademaal de gantſche Schrift betuigd, dat de Goddelyke wysheid voor de weereld een dwaasheid is, en Chriſtus met zyn Woord voor haar een verworpe en verachte zaak moeten zyn? Derhalven zult gy niet oordeelen na het uitterlyk aanzien der zaaken, maar gy moet oordeelen met een rechtvaardig en waarachtig oordeel. Alzoo heeft het Gode behaagd, dat die leedige en onnutte Biſſchoppen, nooit iets goeds noch nuttelyks zouden uitrichten, en de Afgooden der weereld, hunne afgooderye behouden; echter met deeze voorzichtigheid, dat zy de geldmarkten duur genoeg verkochten, en het geld voor alle kerk-deuren laagen leiden, en op dat men doch immers niets zonder geld van hen bekoomen mogt, zoo heeft het ſweet des armen Volks moeten laſt lyden. Wanneer nu ergens iemand by uitterſte wille eenig geld aan de Kerk gemaakt hadde, dien ſchreeuwde men openbaar van den Predikſtoel af, en beval hem aan het Volk in haar aandachtig gebed, op dat andere daar toe ook beweegd mogten werden. Zoodaanig geld zoude men aan Gods leevendige Tempel uitgedeeld hebben; maar de buik-dienaars hebben zelfs niet genoeg, om van te vreeten en te zuipen. Tot een teſtament, dat den dooden Tempel aangaat, vermaand men de gantſche weereld, dat zy dien doch niet willen vergeeten, op dat immers hout en ſteen haare pronkerye behielden, en fraay geſchilderde beelden hadden. Maar van den leevendigen Tempel, werd niet een woord gerept; niemand maakt den Armen een teſtament, dien vergeeten wy, en laaten hem gebrek lyden; want aldaar is Gods gebod, en Gods werk, 't en heeft ook geen aanzien, voor de menſchen; doch daar en teegen wat menſchen verzinnen, dat houd en dryft men met ernſt, daar is men willig toe, en men geeft, terwyl men geeven kan. En wy keeren alzoo alles averechts om, het geene wy aan leevendige Tempelen behoorden te doen, dat doen wy aan doode Tempelen. Hierom is het geen wonder, dat de donder meer in de Kerken, als in de hoerhuizen ſlaat; ja men hoord zelden, dat de donder in die huizen ſchaade doet; want God wil zeekerlyk daar door aan toonen, dat hem zoodaanigen afgooden-dienſt booven maaten zeer mishaagd. Hoererye en echtbreuk zyn zoo groove zonden, dat ze ook een zwyn met zyn ſnuit zoude rieken;

Op den dag der Inweyinge pag. 71.

rieken kunnen; doch hoe gruwelyk en schrikkelyk deeze afgooderye is, die alzoo onder eenen schoonen schyn van een waarachtigen Godsdienst doorgaat, weet noch bezeft niemand, als die den Geest Gods heeft.

Tom. IX. f. 610. (a) In 't Nieuwe Testament legt de Sabbath ter needer, na de groove uitterlyke wyze: Want dit gebod heeft ook tweederley zin, gelyk ook de andere geboden, namelyk, eenen uitwendigen en eenen inwendigen of geestelyken. Onder 't Nieuwe Testament is het by de Christenen altoos heilige dag, en alle daagen zyn vry. Daarom zegt Christus, des Menschen Zoon is ook een Heer over den Sabbath. En Paulus vermaand derhalven ook allezins de Christenen, dat zy zich aan geenen dag zullen laaten binden: [zeggende] gy houdt daagen en maanden, Feesten en Jaar-tyden. Ik vreeze voor u, dat ik niet misschien te vergeefs aan u gearbeid hebbe. En tot den Colossenzen noch klaarder: zoo laate u dan niemand uw geweeten bezwaaren over spyze of drank, noch over een gedeelte der daagen, namelyk de Feestdaagen, of nieuwe maanden of Sabbathen, welke zyn een schaduwe van de toekoomende dingen.

Tom. III. f. 122. (a) Doch hier komt ons een argernis voor, daar wy teegens te stryden hebben; namelyk wy moeten ons daarom niet inbeelden, de rechte Kerk niet te zyn, om dat onze teegenpartyen ons met zulk een verzeekerdheid verdoemen, en op allerhande wyze gruwelyk vervolgen: maar in teegendeel, dit kruis en deeze veroordeelinge moeten we houden voor onbedriegelyke teekenen der rechte en waarachtige Kerke, gelykerwys ook de 10 *Psalm* aanwysd, en *Psalm* LXXI. staat: Haar bloed zal dierbaar geschat werden voor hem; en noch *Psalm* CXVI. De dood zyner Heiligen is waard gehouden voor den Heere. Alhier hoord gy, dat het 'er zoo verre van daan is, dat God die geene, die alzoo gedood werden, daarom niet zoude aanneemen, dat zelfs zoodaanige dood van hem kostelyk en waard werd gehouden. Daarom zyn zy zeekerlyk Gods volk, welke God zich aanneemt.

§. XIV.

Verdere getuigenissen van de gesteltenisse der Predikanten in de XVI^de. Eeuw.

Van de πολυπραγμοσύνη [zich bemoeyen met vreemde en onnoodige zaaken,] *der Predikanten*, vindt men de volgende klachte in het *Antwoord en teegenbericht op D. Krellens Lyk-predikatie p.* 37. „ Wat voor „ een Geest heeft *Hunnius* gedreeven, en wat noodzaakelykheid heeft „ hem gedwongen, dat hy in 't 94ste. jaar, op den Ryksdag tot Regens- „ borg, heeft voorgehad, die Keur-vorsten en Vorsten, dewelke el- „ kanderen in den bloede bestonden, en om weegens des heiligen Ryks „ hoogste en ten uittersten dringend gevaar te beraadslaagen, verzaameld „ waaren, van elkanderen te scheuren: ook hen van een gedeelte van hun- „ ne aal-oude Koninglyke Voorrechten, Waardigheeden en Heerlyk- „ heeden te berooven, en zoodaanige opschuddingen en beroertens te „ stooken, waar door alle vertrouwelykheid weggenoomen, en de „ Turk een Heer des Lands hadde kunnen werden, ja het gantsche „ Ryk verlooren en te gronde gaan? In Uittenbogaards Kerkelyke Historie P. II. p. 132. werd ingelyks hier van aldus gewaagd: De bitterheid der *Ubiquitisten* ging zelfs zoo verre, dat 'er eenige van haare Theologanten in 't jaar 1594. op den Ryksdag tot Reegensborg quamen,

men, en aldaar allerhand Schriften uitstrooiden, waar in zy den Keyzer en de Standen poogden te overreeden en wys te maaken, dat de Kalvinisten vyanden van de Augsborgsche Belydenissen, Luthers Catechismus en het Concordien-boek waaren, en dienvolgens moesten zy buiten de Religie-vreede gesloten werden. Dit zochten zy door twee Vorsten van haar Party, teegen den Paltz-Graaf *Frederik*, te weeg te brengen, gelykerwys zy het ook te voren teegens zyn Grootvader Fredrik den III verzocht hadden. Maar zy richteden ook deeze reize niets uit.

Van de *laatdunkendheid en pracht* van zommigen staat ter zelve plaats p. 152. aldus: „ Men vind'er nochtans wel onder u Papen, die „ onder hunne smeer-kappen goude keetenen, de vingeren vol „ ringen, en kostelyke kleederen, als meenig Raadsheer van een „ Keurvorst of Vorst draagen: Om te zwygen, dat eenige van u, de „ Adelyke leenen en goederen aan zich trekken, de zelve met aanzien„ lyke paarden beryden, en hunne hals-gerichten en andere heer„ lykheeden gelyk weereldlyke Heeren en Potentaaten hebben, en be„ stieren.

Tot een voorbeeld van *onbezonne heevigheid in het verketteren en schelden* kan ook het volgende dienen.

Van den Koning van Deenemarken Frederik den II. werd verhaald, dat, als hy in 't jaar 1586. van een Vorstelyke byeenkomst tot Luneborg weeder te rug, en door Hamborg reisde, hy in de Katharine Kerk aldaar een predikatie had willen hooren; weshalven de Raad den Predikant *Stamnichius* te vooren waarschoude, dat hy kort, en zonder schelden of veroordeelen, prediken zoude, vermits de Koning zulks ongaarn hoorde. Dit echter niet teegenstaande had de Predikant, uit den text van de valsche Propheeten *Matth. VII.* op de Kalvinisten vreeslyk los gegaan, en inzonderheid weegens de laatste Byeenkomst (of Zamenspraak) tot Mompelgard teegens *Beza* schrikkelyk gescholden; ondertusschen hadden dit de Hollandsche Afgezanten meede aanhooren moeten. Weshalven deeze ook een klachte aan den Raad en den Koning zelve overleeverden, en zich over de bitterheid en valscheid des Predikants geweldig beklaagden. De Koning antwoorde hier op door den Ryks-Kantselier: Dat hem zelven de onbeschoftheid des Predikants ten uittersten mishaagd hadde; en, indien hy zulx te voore hadde geweeten, hy zoude hem niet gehoord hebben gehad: Doch hy wilde, voor hem zelven, in dusdaanige verwarde tyden, zich het oordeel over de Leere niet aanmaatigen. Echter had hy naaderhand zich over Tafel jeegens den Raad ontvallen laaten; dat wanneer een Predikant in zyn Koningryk diergelyk een onbescheidenheid gepleegd hadde, hy den stoel niet meer zouw behoeven te betreeden. De Raad nu had aan den Predikant de klachten der Neederlanders bekent gemaakt; waar op hy niet alleen niet zeediger was geworden, maar zou ook noch veel heeviger als te vooren uitgevaaren en gescholden hebben.

Vid. Uytenbogaard Kerkel: Hist: P. II. p. 131.

Het geene van de goederen van *D. Polycarpus Leyzer* in de Kerkelyke Historie is gewaagd, kan uit zyne eigene Predikatien noch eenigermaa-

te opgehelderd werden; inzonderheid, daar hy in een Landdags predikatie, die tot Leipzig in 't jaar 1602. is uitgegaan, zeer veel van schoone daalders en de inkomsten der Predikanten spreekt, waar uit alleen tot een proefje dit navolgende alhier staan mag. p. 26. „ Waar „ blyven doch die schoone nieuwe daalders, die ons God noch uit de „ Bergwerken verleend, en van jaar tot jaar geslaagen werden, doch „ echter zoodaanig uit het Land raaken, dat men 'er nauwlyks eenige „ weinige weeder kan te zien krygen? Daar komen de kramers, die „ ons hunne diere waaren aanpraaten, dewelke doch binnen korten tyd „ enkel lompe vodden werden, en draagen voor de zelve die schoone „ heerlyke daalders weg. En noch; Daar moet alles voor vreemden „ drank, en kostelyke gerichten uitgegeeven werden. Alzoo, dat wy „ het alles aan de hals hangen of door de Keel jaagen. Een vorstelyk of Hooge Staats-Perzoon kan niet licht iets nieuws hebben, of „ den Eedelman wil hem daarin navolgen. *p.* 39. De arme Predikanten, „ (ik spreeke niet van die geene, die op zommige plaatzen treffelyke landbouwery hebben, maar van hen, die in de steeden niet als „ droog geld genieten) kunnen het haare niet vermeerderen. Ja in „ plaats dat de lieden in voorige tyden milddaadig en eedelmoedig waaren, en men in de steeden zomtyds goede profyten had, waar door „ iemand dies te beeter konde voortkoomen, zoo is men heedensdaags „ in teegendeel zeer kaarig en wrek, en een Predikant heeft zich daar „ over weinig te verheugen. Derhalven overweege men maar; wanneer een Predikant of *Superintendent* 150. of 200 guldens, met eenige weinige scheepelen koorns, (het welk noch dikwils by na half „ kaf is) inkoomen heeft, en daar beneevens met een tafel vol kinderen van God den Heeren gezeegend is, en nochtans ook zomwylen „ by gevaaderschappen, bruiloften of anderzins zyn eere zal bewaaren, „ ook daarenbooven noodzaakelyke boeken om te studeeren koopen; „ hoe is het doch moogelyk, dat hy zich daar van onderhouden kan? „ Noch veel slechter is het met de arme School-dienaaren geschaapen; „ die moeten van 's morgens vroeg tot 's avonds laat in de Schoolen, by „ de ongebonde jeugd, in stof en stank, den gantschen dag zich afmatten, en hebben nochtans maar een zeer kleine bezolding, ja zoo „ klein, dat zy bezwaarlyk hun brood daar van hebben kunnen, en „ 'er geen Jonker is, die maar een of twee zoonen heeft, die een *Pædagogus* met zoo geringe kosten houdt. En 't is aldaar waarlyk by „ hen, eezels arbeid en distelvinkjes loon. By aldien nu dit gebrek „ niet verbeeterd werd, zoo is het niet te vermoeden, dat de Kerkelyke staat, een goede bestendigheid kan hebben. Want een ieder „ overdenke by hem zelven, wanneer maar zulk een schaars loon gegeeven werd, en zulks werd van die geene gemerkt, die God met „ een goed verstand begaafd heeft, zoo begeeven ze zich niet tot het „ studeeren in de Godgeleerdheid: want een iegelyk denkt, wat zal ik my „ in de Theologie oeffenen? als ik het verre breng, zoo werd ik hier of „ daar een Superintendent, en dan heb ik in 't jaar niet meer als 200 „ guldens tractement, daar kan ik niet veel by overhouden, dies leere „ ik immers beeter wat anders, op dat ik my ook eerlyk onderhouden kan, God heeft immers my zoo wel een goed vernuft gegeeven, als anderen. En dit is het, het welk Luther in zynen tyd „ zeide, men zal het Euangelium uit Duitsland uithongeren. „ Ach! wat zoude hy nu wel zeggen, indien hy noch leef-

„ de,

„ de, en den teegenwoordigen toestand eens naauwkeurig ter herten „ nam?

§. XV.

Van de Formulier- of Artykel-boeken.

OF *en hoe verre men op de* Formulier- of Artykel-boeken *in de uitlegginge en toepassinge der Schrift, en bygevolg ook in de Geloofs-punten vertrouwen mag*, heeft noch onlangs een Godgeleerde door de navolgende voorbeelden kortelyk verklaard: Nademaal men eenige plaatzen vind, die niet volgens de waarheid, in de Artykel-boeken gesteld zyn; zoo moet men met *Augustinus* zeggen: *Pereat error cum hominum memoria:* (De dwaalinge blyve met hunne stichters in vergeetelheid.) De Vaders der Augsborgsche Belydenisse, die in hun tyd zich uitgedrukt hebben na de kennisse, die zy van de H. Schrift hadden, moeten zich ook, volgens den reegel des Apostels, *de Geesten der Propheeten zyn de Propheeten onderdaanig*, van de navolgende tyden, en van die geene, die in de navolgende tyden een grooter licht hebben, onderwyzen laaten; en geenzins zoo vermeetel zyn, dat zy niet meer van anderen willen geweeten hebben; als 't geene zy weeten; en alleen maar wat in de Belydenisse vervat is, en [daar door] verstaan werd, juist van een ander eischen; dat hy 't zoo verre maar verstaan zal, en verder niet; dit is baarblykelyk de Paapsche Geest, en een groote spooreloosheid, dat men den Reegel voor het namaakzel (*normam pro normato*) wil houden, en het namaakzel voor den Reegel; (*normatum pro norma*) dat is, dat men de Schrift na de Artykel-boeken wil verklaaren, en niet de Artykel-boeken na de Schrift; waar door men in waarheid niet anders doed, als dat men zoo veel van het gezag (of authoriteit) der H. Schrift aftrekt als men, in zoodaanige gesteltenis van zaaken, de Artykel-boeken verheft. Het was noch iets, als men met een Goddelyke bewysreede betoonen konde, dat onze Artykelboeken den rechten zin des H. Geests, in dien en dien text, altoos getroffen hadden, en dat alle dingen, de kleinste zoo wel als de grootste, met de H. Schrift in alle punten over een quamen; zoo zoude men wel van wêer zyden kunnen zeggen; gelyk het de Formulier-boeken verklaaren, alzoo is de zin der H. Schrift en gelyk de zin der H. Schrift is, alzoo verklaaren het de Artykel-boeken; want als dan was de meeninge in alle beide eens en Goddelyk, en men konde met alle billykheid op het *Quia* dringen; [d. i. zeggen het is zoo, *om dat* het in de Artykelboeken zoo staat;] doch men moest echter de meesterschap en de Opper-heerschappye aan de H. Schrift laaten, na dien dat geene, het welke de Formulierboeken volgens den Goddelyken zin uitgesprooken hadden, geenzins recht en aan te neemen zoude zyn, om dat zy het zeiden; maar daarom alleen moest het beleeden en aangenoomen werden, om dat het in de H. Schrift stond; als daar zy deeze of geene stellinge of verklaaringe van daan gehaald hadden. Doch nu in teegendeel werden in deeze boeken zommige plaatzen gevonden, die niet na den zin des H. Geests, maar tegens den zin des H. Geests verklaard zyn; dienvolgens moet men zoodaanigen verklaaringe geenzins aanneemen, maar verbeeteren; men moet van haar gevoelen in dat stuk afwyken, en niet daar in blyven: Gelykerwys ook de Augsburgsche Vaders zoo oprecht zyn geweest, dat zy zich en hun geschrift aan het oordeel der H. Schrift onderworpen hebben; teegens

gens deeze gematigdheid echter kanten zich heedensdaags eenige stuurssche en twistzuchtige Godgeleerde aan; en ik weet niet, wat zy uit de Artykel-boeken maaken willen. Ik zal teegenwoordig maar een of twee voorbeelden bybrengen, waar in de Artykel-boeken de meeninge des H. Geests niet hebben getroffen: In de Verantwoordinge der Augsborgsche Belydenisse staan deeze woorden: *Præterea contumelia afficiunt Christum (adversarii,) cum dicunt, homines per monasticam vitam mereri æternam.* Dat is, daar beneevens doen onze Teegenstreevers Christus smaad aan, als zy zeggen, dat men door het klooster-leeven het eeuwige leeven verdiend. Welke stellinge waarachtig, en in de H. Schrift gegrondvest is: Verders is dat geene, 't welk daar by gevoegd is, ook recht en waar, wanneer men spreekt: *Deus ne suæ quidem legi hunc honorem tribuit, quod mereatur vitam æternam.* Dat is, God heeft aan zyne wet zelfs deeze eer niet verleend, dat ze het eeuwige leeven verdienen zoude. Want indien 'er een Wet gegeeven was, die leevendig en zaalig konde maaken, en dienvolgens ook het eeuwige leeven verdienen en verkrygen, zoo zoude waarlyk de Geregtigheid door de Wet komen; daar toe God nochtans de Wet niet gemaakt heeft. Maar 't geene hier na volgd, is in de H. Schrift niet gegroad; als daar men uit het 20 Hoofdst. des Propheets Ezechiels bewyzen wil, dat de Wet des Allerheiligsten Gods niet goed en is; gelyk daar van de woorden aldus luiden: *Sicut clare dicit apud Ezechielem Cap.* 20. *Ego dedi eis præcepta non bona, & judicia, in quibus non vivent.* (Dat is: Gelyk hy duidelyk by Ezech: aan het XX. Hoofdst. zegt: Ik gaf hen inzettingen die niet goed en zyn, en rechten, in welke zy niet zullen leeven.) in welke woorden uitdrukkelyk teegens den Apostel Paulus *Rom. VII.* 12. geleerd werd, dat de Wet Gods niet goed en is; daar hy nochtans uitdrukkelyk het teegendeel leerd, zeggende: De Wet is heilig, en het gebod is heilig, recht en goed. Ja door zoodaanigen stellinge (daar men van de Wet Gods zegt, dat de mensch, die de zelve doet, daar in niet leeven zal) werd zoo wel Moses, als ook Ezechiel, of liever God in Ezechiel, insgelyks de Apostel Paulus in 't aangezicht teegen gesprooken, als die in den brief aan de *Gal. III.* 12. zegt: De wet is niet uit den geloove, maar de mensch, die de zelve doet, zal daar door leeven. Moses drukt dit aldus uit, *Deut. XXXII.* 46. 47. Neemt ter harten, alle de woorden, die ik aan u lieden heeden betuige, dat gy ze uwen kinderen beveeld, dat zy onderhouden en doen alle de woorden deezer Wet: Want het is geen vergeefs woord aan u lieden, maar het is uw leeven, en dit zal u lieder leeven verlangen. Doch God spreekt het noch klaarder uit by den Propheet *Ezechiel* juist in het zelve *XX. Hoofdst.* het welk de Apolog: der Augsb. Belydenisse aan trekt; aldaar luiden de woorden *v.* 11. aldus: Ik gaf hen myne gebooden, en leerde hen myne rechten, door welke de mensch zal leeven, die ze onderhoud. En *v.* 13. Maar het huis Israëls was my ongehoorzaam, ende zy leefden niet na myne gebooden, ende verachteden myne rechten, door de welke de mensch zal leeven, die ze houd. En nochmaals v. 18. 19. 21. Ik zeide tot haare kinderen in de woestyne: Gy zult na de Inzettingen uwer Vaderen niet leeven, en hunne rechten niet houden, en aan hunne afgooden u niet verontreinigen. Want ik ben de Heere uwe God, na myne inzettingen zult gy leeven, en myne rechten zult gy onderhouden, en daar na doen. Maar de kinderen waaren my ongehoorzaam, zy leefden niet na myne gebooden, onderhielden ook myne rechten niet om daar na te doen; door welke de mensch zal leeven, die ze onderhoud. In deeze woorden maakt de groote God

eenen

eenen klaaren onderscheid tusschen zyne geebooden, en haare inzettinge, zeggende; hy hadde den Israeliten verbooden, dat zy niet na de inzettingen hunner Vaderen leeven zouden, noch zich aan haare Gooden verontreinigen; maar zyne gebooden houden, en daar na doen, en in de zelve leeven. Vermits zy dit echter niet gedaan hebben, wat heeft derhalven God na zyn gerechtigheid gedaan? dit leerd hy in het 24. 25 en 26. *vers*: Om dat zy myne gebooden niet onderhouden, ende myne rechten veracht, ende myne Sabbathen ontheiligd hadden, en na de afgooden haarer vaderen zaagen; Daarom gaf ik ze over in de leere, die niet goed is, ende in de rechten, daar in zy geen leeven konden hebben, ende verwierpze met haaren offer, daar zy alle eerste geboorte met vuur verbrandden, op dat ik ze verstoorde, en zy leeren moesten dat ik de Heere ben. Waar uit men ziet, dat God in dit XX. Hoofdst. het welk de Verantwoordinge der Augsb: Belydenisse aantrekt, geenzins van zyne Heilige Wet zegt, dat ze niet goed zou zyn, en dat men daar in niet zou leeven kunnen; maar van die Wet, dien haare Vaderen, dewelke de Afgooden navolgden, opgericht hadden, en in welke het God volgens zyne rechtvaardige gerechtigheid overgegeeven hadde; om dat ze volgens zulk een wet alle haare eerste geboorte, dien zy anderzins voor andere kinderen lief hebben, met vuur verbrand ende den Afgooden geofferd hadden. Dit was de leere, die niet goed en was; deeze waaren de rechten, daar zy geen leeven in konden hebben; gelykerwys zulks de H. *Irenæus* ook meede te recht heeft ingezien.

En verders:

De andere plaats, die ik teegenwoordig uit de Artykelboeken bybrenge, en teegens den zin des H. Geests aangetrokken is, werd gevonden in de *Smalkaldische Artykelen Artic. IV. van het Pausdom*, alwaar de Paus de Engel zoude zyn, die in het X. Hoofdst. der H. Openbaaringe vers. 10. en de volg. beschreeven werd; waar van men *p. m.* 296. aldus spreekt: *Prostant omnes Papæ bullæ & libri, in quibus rugit ut Leo, ut Angelus Apoc. X. significat:* (d. i. Alle de Bullen en boeken des Paus zyn noch ooverig, in welke hy bruld gelyk een Leeuw, gelykerwys de Engel Openb. X. toond.) Het welk dan ook in de Kant-teekeninge van *Luther* by het 1. v. des X. Hoofdst: gesteld is, met de naavolgende woorden: Dit is de Roomsche Paus in de Geestelyke heerschappye. D. Nieuwman Hoog-Leeraar in de Godgeleerdheid tot Wittenberg heeft dit wel gezien, dat de voorgemelde Apocalyptische Engel geenzins den Paus konde beteekenen; hy heeft hem derhalven op Christus geduit (hoewel hy maar een Engel Christi is, gelyk ook die Engel, die by Daniel op 't XII. sweerd en van deeze zelve zaak en tyd verkondigd,) en aldus uitgelegt: *Ita Angelus ille fortis, Dei filius, qui leonina & tremente voce promulgabat verbum, cælo venisse perhibetur, Apoc. X.* 1. 2. 3. (d. i. Aldus werd van dien sterken Engel, Gods Zoon, die met een Leeuwe en vreezelyke stem het woord verkondigde, gezegt, dat hy uit den Heemel was gekoomen.) Gelyk hy zulks schryft in zyn *Dispuit de Regno Chiliastarum dudum præterlapso* §. *XIX. pag.* 37. Nu is het zeer strydig teegens den text der *Openbaar.* om den Paus voor den H. Engel te houden, die van den Heemel was afgedaald, en zulken heerlykheid, en ook die groote voorzegginge gedaan heeft, dat in de daagen der stemme des zeevenden Engels, wanneer hy bazuinen zal, de verborgentheid Gods zoude voleind werden; gelykerwys hy aan zyne dienaaren en Propheeten verkondigd heeft, *Openb: X.* 7. Wie zoude ooit den Paus grooter

eere kunnen geeven, als hier de Artykel-boeken doen? Wanneer ik nu deeze boeken, mitsgaaders het *Quia* [al wat zy zeggen] onderschryven zal, en daar door bekennen moet, dat zy allezins met den zin des H. Geests ooveree een koomen, en ik uit kracht van zulk een *Quia* (om dat zy 't zeggen) en den eed, dien ik dies weegen gedaan heb, den text volgens de Smalkaldische Artykelen moet uitleggen, zoo moet ik ook deeze van den Paus verklaaren, en heb daar door aan de Pauzelyke Kerke en den Paus zelve een groote eere beweezen, en zoodaanigen lof gegeeven, dat zy niet beeters kunnen wenschen.

Vid. D. J. W. Peterzen im Geist *Diotrephes p. 26. v. 29.*

§. XVI.

Van het Formulier van Eenigheid.

Meede heeft de Schryver van de grondig-naavorschende Zaamenspraak, of *Dialogus Catholico-Lutheranus* uit het 13de Hoofdstuk van *D. Joris Henrik Heberleins*, (eens Godgeleerden van Tubingen,) *weederlegginge van den zoogenaamden Ambrosius Zeeman*, uit het *Formulier van Eenigheid* vyf plaatzen aangeteekend, welke den Autheur zich zelven teegens die zelve [plaatzen] heeft teegengeworpen, en poogd goed te maaken. Waar neevens echter deeze Schryver verscheidene hier navolgende erinneringen hier ontrent p. 17. &c. heeft ter nêer gesteld.

I. Uit het *Formulier van Eenigheid. Conc. 1. Art. 12.*

Dit Artykel-boek houd het voor een Swenkfeldsch dwaal-punt, wanneer men leerd, dat het geen rechte Christelyke Gemeente is, daar geen oopentlyke uitsluitinge, of reegelmaatige handhaavinge des Bans gehouden werd; *p. 453.* daar nochtans het *Formulier van Eenigheid* en andere Theologanten elders bekennen, dat, waar een Christelyke Kerk is, ook aldaar het Sleutel-ampt volgens de inzettinge Christi oopentlyk moest onderhouden werden, en dat het geen Apostolische, maar Apostatische Kerke was, daar het rechte gebruik des Kerken-sleutels ontbrak, volgens 't getuigenisse van *Georgius Nigrinus* in zyn Sleutel-boekje, dien hy zelfs aantrekt. De Autheur poogd wel deezen misslag te rechtvaardigen, met te zeggen, dat deeze artykel teegens de Swenkfeldiaanen is opgesteld, de welke zeiden, dat 'er eene zoodanige Christelyke Gemeente te dier tyd in de Christenheid niet en was, daar de uitterlyke handhaavinge des Bans, volgens haare inbeeldinge, rechtmaatig gehouden wierd. Doch ik ben van gevoelen, dat dit eeven veel is, als of ik stellen wilde teegens de Papisten; wy houden het voor een Paapsch Dwaal-punt, wanneer men leerd, dat het geen waarachtig leevendig geloove is, daar geene goede werken van buiten uitvloeyen. Daar nochtans D. Luther in de Voorreede over den Brief aan de Romeinen rond uit zegt; dat men de goede werken van het geloove alzoo weinig scheiden kan, als de hitte van 't vuur. Doch ik echter wilde deeze averechtze stellinge daar meede verontschuldigen; dat ze teegens de bovengemelde dwaalingen opgesteld was, die het geloove en de goede werken in de Rechtvaardigmaakinge te zaamen voegen. Want het *Formulier van Eenigheid* of deszelfs Opsteller spreekt immers hier zelfs, en niet de Swenkfeldiaanen, maar de eerste stellen zich teegens deeze. Dienvolgens is het klaar, dat zy niet van een Ketterische Gemeente, maar, gelyk de woorden zelfs luiden, van een Christelyke, spreeken;

noch

noch dat ze ook geen Swenkfeldsche gewaande ongewoone, en onmiddelbaare Handhaavinge des Bans, maar eene reegelmaatige meenen; dat is, die volgens de instellinge van Christus geschikt is.

II. Werpt zich de Schryver p. 459. uit het *Formulier van Eenigheid*, en wel uit de *Verantwoordinge der Augsborgsche Belydenisse*, van de Klooster-beloften *fol.* 130. ook zelfs teegen, eenen text, dien de Godgeleerden uit *Ezech. XX.* van Gods eigene Wet aantrekken, en den zelven uitdrukkelyk in teegenstellinge van de menschelyke wetten verstaan; naamelyk hier ter plaatze teegens de Paapsche menschelyke inzettingen en Klooster-beloften, gelyk aldaar de Propheet [zoude doen] teegens de menschen-leere der Jooden weegens het verbranden haarer liefste kinderen door het offeren: (volgens de Kantteekening van Luther.) Want aldus luiden de woorden der *Apologie:* Hier door lasteren en hoonen zy Christus, dat zy zeggen, dat men door het klooster-leeven het eeuwige leeven verdienen kan. God doet zyn eige Wet die eer niet aan, dat men door de werken der wet het eeuwige leeven zoude verdienen kunnen, gelyk hy klaar (en niet maar na den mensche) zegt, *Ezech. XX.* Ik gaf hen een Wet; door welke zy het leeven niet hebben kunnen. De Schryver trekt deeze woorden der Verantwoordinge maar verminkt aan, en laat het noodwendige oogmerk achter, als of hy den misslag, dien hy wel schynt te merken, zoo veel hem moogelyk, zocht te verbergen; en hy wyst ook (schoon 't in de *Verantwoordinge* zelfs niet en staat) het *vers* aan, als of 't het 25ste. zou zyn; doch dit *vers* kan in de *Verantwoordinge* niet wel gemeend werden; vermits dat vers geenzins van Gods eige Wet, zoo als de zelve teegens de menschelyke Leere gesteld is, en alhier ook den menschelyke inzettingen teegen gesteld werd, spreekt; maar klaar en duidelyk van de menschen Leere. Doch indien men in teegendeel de woorden van het 11. 12. of 21. *vers* deezes XX. Hoofdst. van *Ezech.* wilde verstaan hebben, alwaar God van zyn eige Wet spreekt, zoo is de toepassinge recht-draads teegens den text, met welken zy hier niets bewyzen, maar veel eer tot het teegendeel geleegentheid geeven zouden; Dienvolgens dan zoo kan de *Verantwoordinge* in dit stuk in geenerley wyze gerechtvaardigd werden, men mag dan ook den Grond-text neemen, of enkelyk de *Vulgata* (Katholyke Latynsche overzettinge) waar meede de Autheur de zaak zoekt te verontschuldigen. Want de Katholyke Latynsche steld het 25. *vers.* immers niet teegen de menschelyke inzettingen; maar verstaat in dit *vers* de menschen-leere, aan welke God uit een rechtvaardig oordeel de Jooden had overgegeeven, gelykerwys by den *H. Paulus* de eigenwyze Heidenen tot de schandelyke lusten, Rom. I. 24. 25. 26. daar nochtans het *Formulier van Eenigheid* van Godes eige Wet, zoo als het den menschelyke inzettingen teegengesteld werd, spreekt, en wil verstaan zyn. Want het blyft immers waarachtig, dat het 25. *vers* van menschen leere, doch het 11. 13. en 21. van Gods eige Wet spreekt, en teegens elkanderen aan staan; zoo dat derhalven die Godgeleerden, of ontrent de uitlegginge, of ontrent de toepassinge waarlyk een misslag begaan hebben, en by gevolg noch de Schryver, noch een ander Theologant het zelve niet kan goed maaken. Gelyk dan de *Apologie l. c.* noch verder zich verklaard, dat zy deezen text niet van de menschen-leere, maar van de rechte Goddelyke Wet verstaat, en daar uit deeze sluitreede maakt: Nademaal wy dan ook door de werken der Goddelyke Wet geen vergiffenisse der zonden of het eeuwige leeven verdienen, maar de barmhartigheid moeten zoeken, die in Christus beloofd is, zoo verdienen wy 't zelve noch veel min

door

door 't Klooster-leeven en de Munnikerye, het welk niet dan menschelyke inzettingen zyn, en die eere moet veel minder aan de beedelachtige geboden gegeeven werden &c. 't Is alzoo noodzaakelyk, dat deeze toepassinge of uitlegginge deezes spreuks gantschelyk valsch is.

III. Werpt de Autheur zich teegen, uit het *III. Deel. n.* 8. de uitdrukkelyke woorden, die de Theologanten aldaar leeren, naamelyk, dat geen Propheet noch *Elias*, noch *Eliza* ooit buiten of zonder de 10 gebooden den Geest [Gods] verkreegen hebben. Het welk reegelrecht teegens de Euangelische Leere aangaat; ja het Formulier van Eenigheid spreekt zich zelven teegen, na dien f. 289. a. van het derde gebruik des Wets Gods klaar staat: Dat de H. Geest niet door de Wet, maar door het preediken des Euangeliums gegeeven en ontvangen werd: Gal. III. Dit poogd nu wel de Schryver te rechtvaardigen, met te zeggen, dat het teegens de *Enthusiasten*, of zoodaanige Geesten geschreeven is, die zich beroemen, zonder of voor het Woord den Geest te hebben, en na dien zelven de Schrift of het mondelinge Woord richten, duiden en buigen na hun welgevallen. Niettemin blyft die manier van spreeken zeer oneigentlyk, daar men nochtans om der Teegenstreevers wille immers klaar en onderscheidentlyk had behooren te spreeken: Dat men nu zeggen wil, zy verstaan daar door al eevenwel het geschreevene Woord Gods volgens het Euangelium; of ten minste, dat de H. Geest door het uitterlyke Woord, namelyk, door de Wet en het Euangelium, aldaar door verschrikkingen en boete werken, doch alhier door het geloof in te prenten, tot ons komt; dat is niet genoeg. Want by aldien zy het laatste, namelyk het Euangelium, hadden willen beduiden, zoo hadden zy de X. Gebooden niet alleen moeten ter needer stellen, door welke de Geest Gods angstig maakt en verschrikt, maar het voornaamste stuk, het Euangelium, had noodwendig meede behooren genoemd te zyn geweest. Want indien men door de X. Gebooden het Euangelium zoude willen verstaan, dit zoude even veel zyn, als of men Gods dreigingen en straffen voor vertroostingen en verquikkingen zouden willen neemen. Maar indien wy de Wet zelve door de X. Gebooden wilden verstaan hebben, zoo zouden zy de Euangelische Leere teegenspreeken; of indien zy het Euangelium meenden, zoo moest men deeze stellinge ten minste door een oneigentlyke spreekwyze ontschuldigen, als dat de X Gebooden of de Wet aldaar voor het geschreeve, en wel voor het Euangelische Woord (want immers dat uit de Wet is brengt den H. Geest niet toe) moeste genoomen werden. Doch wanneer men met een teegenstrydige manier van spreeken de zaak kan goed maaken, zoo kunnen wy daar door ook alle Ketteryen wel ontschuldigen. Daar en boven zoo wil men de Ampts-genooten ook genoodzaakt hebben, dat zy het Formulier van Eenigheid. NB. ook volgens de woorden en spreekwyzen ononderschryven zullen, als een onfeilbaar Rechtsnoer voor de Leerlingen, na welken zy de Goddelyke Leere verklaaren, en na des zelfs spreekwyzen zich richten moeten; Want immers het Formulier van Eenigheid is tot dien einde ingesteld, op dat ieder een verklaaringe mogt hebben, in wat voor een zin de Opstellers en Belyders der Euangelische waarheid de Goddelyke waarheid genoomen of gevat hadden. In welke geleegendheid voorwaar geen oneige-taal, en daar en boven in een teegenstellinge, kan plaats hebben; maar zy moet eigentlyk zyn, voornaamelyk zoo men volstrektelyk en strikt, alles na de woorden en spreekwysen onderschryven zal: En dienvolgens waart gy lieden dan gehouden eigentlyk en vol uit te zeggen, dat de Propheeten door de X. Gebooden eigentlyk genoomen, (want

gy

gy moet immers volkomentlyk en ſtrikt ook zelfs de ſpreekwyzen, als een zeekere rechtſnoer, en eigentlyke verklaaringe des zins van 't Woord, onderteekenen) door het Woord der Wet den H. Geeſt ontfangen hebben; of gy moet in deeze ongerymdheid vervallen, en zeggen, dat onze Voor-vaders des O. Teſtaments door de X. Gebooden, dat is, door het opleggen van het jok der Wet op haare halzen, dat is, door teegenſtellinge, (*per oppoſitionem*) door de genaade onzes Heeren Jeſu Chriſti waaren zaalig geworden, het welk niet beſtaan kan, *Hand. XV.* Of ik ſchoon voor de reſt wel niet twyffele, dat zy [Opſtellers door de X. Gebooden oneigentlyk alhier het uitterlyke Woord, teegens de *Enthuſiaſten* of Geeſtdryvers, verſtaan hebben; zoo kan ik echter daar door niet begrypen, in wat voor een zin die Heeren Godgeleerden der Augsb. Belyd. die Goddelyke Grond-waarheid verſtaan hebben; en overzulks kan deeze manier van ſpreeken geenzins een volſtrekte Recht-ſnoer zyn, waar na men zich altyd richten moet.

IV. Werpt zich de Autheur uit het Formulier van Eenigheid, en wel uit de *Verantwoording* [der A. Belyd.] van de Liefde en de vervullinge des Wets *p.* 47. *a.* teegen, den valſchelyk bygebrachten text Job. IX. 28. Ik ontzette my voor alle myne werken. Daar nochtans die zelve ſpreuk, zoo wel in den Grond-text, als in de Hoogduitſche Bybel, en de Kantteekening van Luther; niet van de werken des gemoeds, maar van de ſmerten des ligchaams ſpreekt; en overzulx teegens de gerechtigheid uit de werken 't onrecht bygebracht werd. De Autheur nu tracht wel deeze ſpreuk met de *Vulgata* (Katholyke Bibel) te rechtvaardigen, als of 'er om zich na den menſch [te voegen] geſprooken was. Doch het mag wel voor een verſchooning des miſſlags, uit liefde voortſpruitende, doorgaan, maar voor geen rechtvaardiging des zelven; die hy anderzins aan zyn Tegenparty, die hier ontrent niets onbehoorlyks bedreeven hadde, ook wel was ſchuldig geweeſt. Men heeft geen dwaalinge van noode, om de waarheid te verdeedigen. Ik kan ook niet zien, dat die zelve Godgeleerden den Papiſten zoo heel gunſtig zyn geweeſt, dat, daar zy den Hebreeuwſchen en Hoogduitſchen text hadden, zy juiſt ten gevalle der Papiſten zoo menſchelyker wyze zouden geſprooken hebben; want anderzins zouden zy, in 't Formulier van Eenigheid, in de *Voorreede* over de *Artykelen der Chriſtelyke Leere*, die aan het *Concilie* tot Mantua zouden overgeleeverd werden, de Pausgezinde Godgeleerden, voor geene licht-vliedende en dagſchuwende ſchelmen geſcholden hebben; en noch veel minder in het verſchilpunt *van de Erfzonde* geſchreeven hebben, dat men om woorde-twiſten voor te koomen, de dubbelzinnigheid der woorden naukeurig myden moeſt; ik ſwyge, dat zy de texten zelve der H. Schrift verkeerd aantrekken zouden, of zy hadden zich duidelyk en uitdrukkelyk verklaaren moeten, dat zy maar na den menſche zoo ſpreeken wilden; het welk immers hier niet geſchied is, en nochtans noodig was geweeſt. Want zoo verre de Heemel van de Aarde is, zoo verre zyn ook de werken des gemoeds en de ſmarten des ligchaams van elkanderen. En zelfs uwen Heer D. *Gerhard* heeft ook aan onzen *Bellarminus*, als hy deezen text voortbracht, een duidelyke verklaaringe gegeeven, dat dezelve van de ſmarten des ligchaams ſprak: Waarom heeft doch deeze Godgeleerde ook niet, inzonderheid om de achtinge van het Formulier van Eenigheid te bewaaren, deeze manier van ſpreeken gelyk als met oogluikinge na den menſche behouden, en het voorſz. Formulier niet zoo opentlyk teegengeſprooken? Heeft nu het Formulier van Eenigheid gelyk, zoo heeft D. Luther den Bibel onrecht vertaald, en D. *Gerhard* heeft meede ongelyk.

Belangende de V. Teegenwerpinge, die maar van een flechte aangelegendheid is, [naamelyk,] dat men, volgens het Formulier van eenigheid, en wel volgens de *Verantwoord: der Augsb. Belydenisse* p. 56. a. en b. 30. van het Koninglyk ampt niet beeters schryven of prediken konde, als *Aristoteles* &c. 't Is onnoodig dezelve hard teegen te spreeken, schoon het waarachtig is, dat ze met de waarheid niet over een komt; nadien niet alleen D. Luther zelfs, van dit boek, de *Zeedekunde van Aristoteles* genaamd, vermeld; dat het slimmer is als eenig boek ter weereld, en reegel recht teegens de genaade Gods en de Christelyke deugden strydende, het welk nochtans voor een van de beste gereekend werd, (*Ziet* D. Luthers *Tractaatje aan den Christelyken Adel der Duitsche* Natie.) Maar dewyl ook zulks alle Propheeten en Apostelen, mitsgaders de reine Euangelische Leeraaren te na is gesprooken, die immers alleen de Koningen en Overheeden, hoedaanig zy haar ampt in een Christelyk Geloove en tot haar eeuwige zaligheid nuttelyk bedienen zullen, leeren en aanwyzen kunnen, doch geenzins die blinde Heiden.

§. XVII.

Van de Veranderinge der Augsborgsche Belydenisse.

VAn de veranderinge en meenigvuldige verdraajinge der *Augsborgsche Belydenisse* merkt M. *Herman Raadman* in zyn *afgeperste Antwoord teegens* D. Corvinus, ontrent het punt van de Verlichtinge het volgende aan p. B. 1. Den Artykel luidt in het exemplaar *in 't Jaar* 1530. *in* 4to gedrukt aldus: Om dusdaanig een Geloof te verkrygen, heeft God het Predikampt ingesteld, het Euangelium en Sacramenten gegeeven, daar door hy, als door middelen, den H. Geest geeft, die het geloove werkt, waar en hoe hy wil, in die geene, die het Euangelium hooren. In 't Jaar 1531. in 4to. en 8vo. zyn de woorden een weinig veranderd; want in plaats van deeze woorden (*daar door hy, God, als door middelen den H. Geest geeft, die het geloove werkt*) staat aldus geschreeven: Daar door, als door middelen, de H. Geest werkt, en de harten vertroost, en het geloove geeft, waar en wanneer hy wil, in die geene, die het Euangelium hooren &c. In 't Jaar 1580. in het *Formulier van eenigheid* werden deeze woorden weederom eenigzins verzet, in deezer voegen: Daar door (namelyk door het Euangelium en de Sacramenten) Hy, God, als door middelen den H. Geest geeft, die het geloove, waar en wanneer hy wil, in die geene, die het Euangelium hooren, werkt.

De veranderinge, die Melanchthon [*in de Ausgb. Belyd.*] *gemaakt heeft, verontschuldigden de Godgeleerden van Leipzig en Wittenberg, in hun eindelyk Bericht en Verklaaringe, in 't Jaar* 1571. *met deeze woorden*: Zy (de Flacianen) hebben zich niet ontzien, ook de exemplaren en afdrukken der Augsborgsche Belydenisse verdacht te maaken. Want zy hebben beginnen, de menschen twyffelachtig, en onzeeker te maaken, welke de rechte en waarachtige Augsborgsche Belydenisse was; vermits in eenige naadrukken zeer weinige woorden, tot verklaaringe der meeninge, daar in gevoegd waaren; het welk allereerst door *Eccius* is op 't tapyt gebracht, en, in 't Jaar 1540. in de zaamenspraak tot Worms, Melanchthon voorgeworpen geworden; als wanneer hem Philips aldus heeft geantwoord, dat in de nieuwe exemplaaren even de zelve voorige Leere, begreepen was, alleen dat 'er wat lichter en verstaanbaarder gesprooken wierd, doordien haare, der Papisten, gezochte sophisterye of bedrieglykheid in 't disputeeren, de onzen geleerd en gedrongen hadde, van dezelve verschillende

zaa-

zaaken en punten een weinig voorzichtiger en onderscheidentlyker te spreeken; derhalven zoo was de Leere in de Belydenisse geenzins veranderd, of schoon eenige woorden in plaats van andere gesteld waaren: door welk antwoord *Eccius*, die toen ter tyd de voornaamste onder de Geleerden was, die de Leere onzer Kerken bestreeden, zoodaanig gestild en afgeweezen is, dat hy naderhand noch in de zelve noch in de volgende zaamenspraak, die tot Reegensborg gehouden wierd, van het verschil der exemplaaren niet meer gerept heeft. En deese Reformateurs mogten ten minsten den Heer Luther hier in wel verschoond hebben, als dien zy in dit uitschudden haares haats teegens *Melanchthon*, meede eeniger maate beschuldigen, naademaal 't openbaar, en hen zelven bewust is, dat deeze in eenige woorden verbeeterde Belydenisse noch voor het Jaar 1540, en over zulx niet alleen noch by het leeven van den Heer Luther, maar ook met zyn weeten, raad, vermaaninge en bewilliginge, is uitgegaan, zoo als ze teegenwoordig is, zynde naamaals nooit meer veranderd geworden. Doch hier meede laaten zich de *Flacianen* noch niet afwyzen of vernoegen, om die reede, dat zy wel wenschten en gaarn zaagen, dat de Augsb. Belyd. gantsch uit de weereld, en verlooren was, op dat haare nieuw-verzonne Leere in de Kerken mogt voortkoomen en plaats behouden. Gelyk dan ook zommige onder hen deeze Belydenisse een *Cothurnus* (of speel-schoen) hebben durven noemen, als bequaam en dienstig zynde om een ieders meeninge en Leere daar uit te verdeedigen enz.

§. XVIII.

Noch eenige voorbeelden van Voorzeggingen in de XVI. Eeuw.

TOt het getal der Voorzeggingen en andere buitengewoone zaaken, reeds in 't 16de Boek aangeteekend, zullen wy 'er alhier noch eenige by voegen, die ook insgelyks in de 16de Eeuwe zyn voorgevallen. Van den vermaarden Keur-Vorst van Brandenborg *Joachim* II. die in 't Jaar 1571. overleeden is, verzeekerd *Martinus Zeilerus* in het eerste deel zyner zendbrieven, brief. 13. p. 66. dat hy gemeenlyk door eene heimelyke beroeringe van wichtige zaaken, inzonderheid van het afsterven der Vorsten en zyner Hofgenooten, vermaand wierd, en zulks alles ook van te vooren wist, eer men 't hem bekend maakte. Dit alles betuigd meede de Brandenborgsche Geschicht-schryver Joan. Cernitius in zyn boek *de decem Electoribus Brandeburgicis p.* 64. *&* 76. Gelyk dan ook de History-schryvers doorgaans zeer fraaye proeven van het oprecht en vroom gemoed deezes Keur-Vorsts weeten te verhaalen. Onder anderen heeft hy ook het allereerst den Lutherschen Godsdienst in zyne landen ingevoerd, en, als 'er verschillen tusschen de Protestanten en Roomsgezinde opgestaan waaren, zich gestaadig bemoeid, om de zelve by te leggen: waar ontrent *Sekkendorff: L. III. Histor. Lutheranismi p.* 226. en *p.* 363. kan naagezien werden. Meede is noch niet in 't byzonder, by deeze stoffe, gewaagd geworden, van dien beroemden Franschen Waarzegger *Michaël Nostradamus*, die ook in de 16de Eeuw ontrent het Jaar 1555. gebloeid heeft, en een Doctor en Professor in de Geneeskonst tot *Montpellier* in Languedoc is geweest. Deeze was niet alleen in de Sterrekundige weetenschappen uittermaaten ervaaren; maar hy schreef ook in 't gemelde Jaar een geheel boek vol voorzeggingen, die naamaals ook alzoo gebeurd zyn. Zyn leeven, letter-oeffeningen en andere om-

omstandigheeden heeft een Geneesheer van Parys, *Petrus Petitus* Lib. III. *de Sybilla* c. IX. beschreeven, het welke alles uit een Fransche Verdeediging: genaamd *Eclairissement de veritables Quatraens de Maistre Nostradamy, Docteur & Professeur en Medicine* genoomen is, gelykerwys *Morhoffius in Polyhist: Lib. I. c. X. p.* 95. aanmerkt. Deeze Voorzeggingen van *Nostradamus* zyn ook in 't Jaar 1668. tot Amsterdam van nieuws, in 12mo. weeder uitgegaan, waar uit de Geleerden met verwonderinge doorgaans aanmerken; hoe nauw en omstandiglyk deeze man zoo veele voorvallen, die lang na zyn dood (die in 't Jaar 1566. was) eerst gevolgd zyn, uitgedrukt en naamkundig beschreeven heeft. By voorbeeld, hy heeft dien Munnik genoemd, die *Henrik* den III. Koning van Vrankryk zoude ombrengen, als ook den Scherprichter, die onder *Ludowyk* den XIII. den Hartog van Momerancy onthoofden zoude; meede vind men van de bedryven der twee weereld-ruchtige Kardinaalen, *Richelieu* en *Mazarin*, zeer duidelyke Voorspellingen by hem; en noch, van 't bespringen van 't Eiland *Malta* door de Turken, van de verheffinge van *Henrik* den IV. tot de Kroon van Vrankryk, insgelyks van het gewelddaadig ombrengen des Konings van Engeland, Karel de I., van den grooten en vreezelyken brand tot Londen, die in 't Jaar 1666. bykans de gantsche stad verteerde; en diergelyke meer. *Vid. Hoffmann. Lexic. Univ. P. II. p.* 35. *Feller. Notis ad Hornii Orb. Imp. p.* 334. *Bucherus Corv. Myst. Lib. IV. c.* 11. *Weberus Ant. Discurr. b.* 726. *Kœnigius Biblioth. p.* 580. *&c.*

Over deeze ongewoone zaaken, hebben nu veele Geleerden, volgens hun gewoonte, geweldig onder elkanderen gedisputeerd, of en hoedaanig diergelyks moogelyk was. Doch ik zal de verstandige en bescheide redeneeringe van den voorgemelden *Morhoff* maar alhier ter neer stellen, die ter voorzeider plaats aldus reedekaaveld. *Die dingen, die hy* [Nostradamus] *in zyne viervoudige veerzen voorzegt heeft, kunnen bezwaarlyk door eenige konst van waarzeggen uitgevorscht werden, en schynen zoodaanig gesteld te zyn, dat zy eenig aanblaazen of eenig ingeeven van een zeekeren Geest vereischen. De Geleerden hebben veel over deezen man gedisputeerd. Zommige hebben hem voor een Bedrieger, zommige voor een Toovenaar gehouden. Eenige daar en teegen hebben gemeend, dat zy by hem eenige Propheetische kracht hebben gevonden.* Julius Cæsar Scaliger *heeft in zyne* Hipponactea, of scheldvaerzen, scherp teegens hem geschreeven, daar hy nochtans te vooren zyn goede Vriend is geweest: de oorzaaken zyn juist niet bekent. *Echter heeft de waarheid zyner Voorzeggingen hem veel aanziens by Groote Heeren gegeeven, en die zelve schynt zoo groot en zeeker te zyn, dat ik geloove, dat de Duivel zelfs het zoodaanig niet zoude voorzeggen kunnen. Heeft deeze uit natuurlyke teekenen diergelyks kunnen weeten; waarom zoude 't deeze* Nostradamus *niet zoo veel meer hebben gekost? Want alle Schryvers bekennen, dat hy een Godvreezend en vroom man is geweest. Ook betuigd de Heer* de la Croix du Maine *in zyn* Bibliotheca Gallica, *dat een niet onvermaard Poeët*, Joannes Auratus, *de Voorspellingen van* Nostradamus *met zeekere aanmerkingen heeft opgehelderd, en dat met zulk een getrouwigheid, als of hy zelfs door den Geest* (genius) *van* Nostradamus *was aangeblaazen geweest.* ---Petit *verhaald veelerhande zaaken, die hy voorheen verkondigd heeft, dewelke alleen aan een Goddelyke ingeevinge zyn toe te schryven. Hy verhaald ook, dat de baatzuchtige Boekdrukkers veele dingen onder zyn naam hadden uitgestrooid: waar door men geleegendheid had genoomen om hem swart te maaken: door dien ze niet wel waaren uitgevallen. Hy zelfs heeft zoodaanige Voorouders gehad, die alle van de Starreloop-kunde en het waarzeggen hebben werk gemaakt. Hy heeft echter*

belee-

beleeden, dat hy zich de Starrekykerye alleen maar bediende; als van een middel, om de driften of beweegingen tot het voorzeggen op te wekken, als die hem onder de Starrekundige openbaaringen gewoonlyk overvielen. Hy heeft meede veele andere geneeskundige zaaken geschreeven, en veel in de Fransche taal overgezet. Van de Genees konst oordeelde hy, dat ze zonder de kennisse der Astrologie *van weinig belang was. De ongenoemde Fransche Schryver verhaald een vreemde geschiedenisse van hem: Als hy eens by een Eedelman* Vlorinvilla *was, zoo komen hun beiden, terwyl ze gaan wandelen, twee jonge koonen teegen, waar van het een wit en het ander swart was. De Eedelman vroeg aan* Nostradamus *uit jokkerye, wat deeze twee varkjens gebeuren zoude: deeze antwoordde: Het swarte zullen wy eeten, en het witte zal door een wolf verslonden werden: Den Eedelman poogd deeze voorzegginge te niet te maaken, en beveeld, dat men het witte tot de maaltyd zoude vaardig maaken. De kok doet het, maar terwyl hy beezig is met het zelve te vervaardigen, komt 'er een jonge wolf, die in het huis opgevoed wierd, en vreet van het biggetjen. Derhalven neemt de kok het swarte in deszelfs plaats, en bereid het tot de maaltyd. En aldus heeft den uitslag de voorspellinge van* Nostradamus *waarachtig gemaakt.*

Deeze Schryver handeld in de Voorreede voornaamelyk van de waarachtige *Tetrasticha* (of viervoudige vaerzen) des Autheurs, van haaren inhoud, aanvang en einde, van de ingesloopene fouten, mitsgaders van den waaren sleutel en zin der zelve. Doch het meeste van deeze Voorzeggingen zoude noch niet aan de weereld gemeen gemaakt zyn, maar in de Koninklyke Papier-kaamer verborgen gehouden werden, vermoedelyk om dat ze zoodaanige zaaken behelzen, die strydig teegens het belang van den Staat zyn. De Schryver wil daar beneevens verzeekeren, dat'er, onder duizenden van zyne Vier-vaerzen, geen eenig is, daar niet 2. of 3. voorzeggingen in besloten zyn; zoo wel ontrent zaaken, die in 't Oosten, als die in 't Westen gebeuren zouden. Hy trekt ook daar by het tweede Vier-vaars van het *XIII. Honderd* aan; waar in hy van een groot werk der Philosophen handeld, en van een groot Godgeleerde propheteerde, welken hy het Woord Gods noemd, die dat zelve werk zoude uitvoeren. --- Ook is dit merkwaardig, en alhier niet te vergeeten: namelyk, *Borrichius* heeft in zyn vierde Verhandelinge van de Poëeten ontrent het jaar 1681. uit deezen *Nostradamus* twee Voorzeggingen bygebracht, waar van de eene in deeze laatste jaaren vervuld is. De eerste nu luid aldus:

En grande cito, qui n'a pain qu'a dimy,
Encor un couple sainct Bartholemy.

De andere:

Beaucoup, beaucoup avant telles menées,
Ceux d'orient par la vertu Lunaire.
L'an mil sept cens, feront grands emmenées
Subjugons presque le coing Aquilonaire.

Hy heeft ook in den Brief aan Koning Henrik den II. veele voorzeggingen gedaan en groote wisselvalligheeden der Ryken voorspeld, tot aan het 7000. jaar der weereld, in 't welke een algemeene Vreede in de Kerken, en in alle Ryken zyn zoude. Insgelyks veel van de uitbreidinge des Franschen Ryks, en des zelfs overwinningen in 't Oosten; Dier-

gelyke dingen ook *Postellus* in zyn boek *de vera configuratione signorum cœlestium* schryft, waar in hy aan Vrankryk de *Monarchie* der geheele weereld beloofd. Ook werden veele dusdaanige Prophezyen van toekomende zaaken in Duitsland heimelyk begraaven, daar van echter alhier niet veel te zeggen is.

By deeze voorzegginge van *Nostradamus* en *Postellus* van de uitbreidinge en grootwerdinge des Franschen Ryks, komt my ook te binnen, het geen *Drabicius*, in zyne Openbaaringen, hier van verscheide maal gewaagd. Namelyk een Fransch Koning zoude in toekomende tyden, niet alleen Keyzer, maar ook de hoogste Alleen-Heerscher in Europa werden. *Vid. Revelat.* 409. 418. 518. 581. Hy zoude ook de afgoodische Paapen en Afgooden-dienaaren uit roeyen, *Relevat.* 438. en met eene de vryheid des geweetens op den geheelen Aardbodem bevestigen, *Revelat.* 546. & 550. Om van andere diergelyke gedenkteekenen; van zoodaanige wichtige en veruitziende zaaken, voor deeze reis niet te melden.

Dus veel van de zaaken van *Michaël Nostradamus.*

Voorzegginge van Brôer Klaas.

Ik weet niet; hoe 't zoo verzien is, dat onder de voorbeelden der waarachtige Propheeten der XVI. Eeuw, gantsch geen meldinge, van deezen beroemden man (die eevenwel noch in de XV. Eeuw geleeft heeft) geschied is. 't Zal den begeerigen Leezer [hoop ik] niet teegens de borst zyn, dat ik maar alleen eenigen voorsmaak van des zelfs Historie geeve, alzoo dit maal de noodige bewys-stukken hier toe niet alle by der hand zyn, gelyk ze anderzins by *Joan. Trithemius in Chron. ad ann.* 1480. *Stumpffius* in zyn Switscherische Chronyk *Lib. VII. c.* 4. en uit hem *Joan. Wolff. in Lection. memorab. T. I. ad An.* 1480. *p.* 898. en andere kan gevonden werden.

Dus veel diend dan ondertusschen maar tot naricht, dat hy in 't eerst, als een zoo genaamde Leek, in den huwelyken staat geleeft, en ook vyf zoonen en vyf dochters geteeld heeft: doch naderhand heeft hy zich (buiten twyffel uit Gods bevel) in de wildernissen (in de Switzersche Landstreek *Unterwale* of *Onderwoud*) begeeven, alwaar hy zich in de onthoudingen allenkskens alzoo geoeffend heeft, nadien hy [in 't eerst] in 2. 3. 4. tot 8. dagen niet at noch dronk, tot dat hy eindelyk 21. jaaren zonder spyze of drank geleeft, en onder een grooten toeloop van volk gepredikt heeft. Men heeft noch een boekje, *van de Afgescheidenheid*, dat hy zou geschreeven hebben, het welk een diep inzien en ervaarentheid in de verborge Godgeleerdheid vertoond. Luther heeft zoo wel zyn leeven als zyne Gezichten, die hy gehad heeft, voor Goddelyk gehouden, en waardig geacht, dat zy aan meer menschen bekend wierden. Overzulks, als hem *Paulus Speratus* het Gezichte van Klaas, van den Paus had toegezonden; maakte hy een uitlegginge daar over, en prees den Autheur den menschen aan, als *eengetuige Christi*, gelyk in het IV. Altenborgsche deel p. 412. te zien is. Uit welk ik het geschrift, om dat het kort is, mitsgaaders de vertaalde brieven van *Carolus Bovillus* en *Nicolaus Horius*, weegens dit gezichte, alhier zal ter nêerstellen.

Korte Voorreede van D. Martyn Luther, op het gezichte van Broer Klaas in Switzerland.

Martyn Luther *aan den waardigen Heer* D. Paulus Speratus *Predikant tot Koningsberg in Pruiſſen.*

Genaade en vreede in Chriſtus. Wy hebben het gezichte van Broeder Klaas in Switzerland, door u hier heen gezonden, ontfangen. En hoewel ik het zelve voor eenige jaaren, ook in *Carolus Bovillus* gezien en geleezen heb; zoo heeft het my nochtans toen ter tyd gantſch niet beweegd, als die met den Paus niets te doen hadde.

Maar teegenwoordig gaat my die ſtraal ter herten; want ik ben door ſlaagen geleerd, om de zaaken na te denken. Voorwaar Chriſtus geeft den Paus veele teekenen; doch zy hebben een metaale voorhoofd en een yzere nek verkreegen, zoo dat zy zich aan die al te zaamen niet kreunen, op dat zy zonder eenige genaade verderven zouden en ondergaan.

Gy hebt buiten twyffel het boekje, dat tot Nurenberg is uitgegaan, met de figuuren wel gezien, daar in het Pausdom immers niet vergeeten is. Het is met den Einde-Chriſt tot op den droeſſem gekoomen, en Chriſtus wil van haar een einde maaken: daar over zy God gepreezen in den eeuwigheid! Amen.

Dienvolgens zenden wy u broeder *Klaas* weederom, op dat gy hem by de anderen moogt voegen, die ook *Meede-Getuigen van Chriſtus* zyn, teegens den Einde-Chriſt. Gods genaade zy met u, Amen.

Aan den Eerzaamen en Wyzen Thomas Saghem *wenſcht* Paulus Speratus zynen groet.

Schoon niemand voortaan voor nut achten zal, het bedrog van 't Roomſche Beeſt (het welk ons genoegzaam is openbaar geworden) zoo dikmaals weeder aan te toonen; maar wel den tyd [gaade te ſlaan] waar in na verdienſte onzer ondankbaarheid zoo veele nieuwe en ſchaadelyke verkeerdheeden, de eene na de andere, opſtaan, dewelke wy meenen dat in de kracht Chriſti voor al moeten teegengeſtaan werden. Maar wat ſchaad het, gelyk gy ten hoogſten u inbeeld, dewyl wy nu in onzen tyd daar voor gehouden werden, als of wy alleen wilden wys zyn, dat men ook getuigeniſſen van zommige Ouden voor eenige Jaaren gedaan; van deeze zaak openbaar aan 't licht brengt, op dat door hun voorgaande gevoelen, het onze, het welk daar na gevolgd is, by den zwakken gelyk als beveſtigd werd. Want die ſterk zyn, pryzen of laaken buyten het Woord Gods, noch nieuw noch oud, maar zy gelooven alleenlyk het Woord zonder en teegens alles. Derhalven is het Gezichte van Broeder Klaas in 't Zwitzerland, na de Openbaaringe (*Apocalypſis*) de welke wy door uwe hulp uit Litthauwen erlangt hebben, ook uitgegaan, waar op ons onlangs by geval voor oogen quam, het geen Carolus Bovillus daar van geſchreeven heeft, zoo haaſt wy het boek hadden opgeſlaagen terwyl wy by Brisman waaren: die zich van hier na Lyfland op weg begeeft, alwaar hy, gelyk gy weet, door twee brieven uit *Riga*, van het gantſche volk met groote begeerte tot haar toekomende Predikant verkoozen en beroepen is; welken wy echter hier (dat ik, met alle Godvruchtige, betuige) met groot harte-leed verlooren hebben. Vaar wel, lieve Saghem, en weeſt ook uwes *Speraats* jeegens God in uw gebed gedachtig. Gegeeven op het Kaſteel der Stad Koningsberg in Pruiſſen, den 4. van Louwmaand 1528.

Carolus Bovillus *zend aan* Nicolaus Horius, *verkoore Biſſchop tot Reims in Vrankryk zynen groet.*

Gy ſchryft my, myn waarde Heer, dat gy van gevoelen zyt, dat 'er

'er in vyfhonderd Jaaren herwaarts niets diergelyks gebeurd is, als het geene u myn geschrift verhaald heeft, naamelyk, van die twee Ridders Christi, en wat ik eensdeels gezien en eensdeels gehoord hebbe. Ik zal u nu wyders laaten hooren van eenen anderen Heiligen en wonderbaarlyken Kluizenaar onzes tyds, die nu ontrent voor twintig jaaren in vreede gestorven is. Zyn naam is Klaas van Felzen. Hy was een geboore Hoogduitscher uit Switzerland; Switzers nu zyn Hooglandsche menschen, die men heedensdaags in 't gemeen Switzers noemd, en woonen in 't gebergte. Aldaar reisde ik door, in 't Jaar onzer zaaligheid 1503. en als ik hoorde van de deugden des overleedenen Kluizenaars sprecken, kreeg ik terstond een begeerte, om zulk een nu ongewoone zaak te verneemen. Ik trok derhalven van stonden aan na zyne Wildernisse. Aldaar wierd ik geherbergd by zynen oudsten zoon, die my zyn vaders kleed toonde. Daarna des anderen daags begaaven wy ons na de Kluis (of Celle) zyns vaders, waar in de vader, terwyl hy leefde, twee en twintig Jaaren zich opgehouden hadde, tot aan zyn dood, zonder eenige natuurlyke spyze of drank; daar door ons sterffelyke menschen leerende, hoe waarachtig en heilig deeze Goddelyke Spreuk is. De mensch en zal van 't brood alleen niet leeven, maar van alle woord dat door de mond Gods uitgaat. De Switzersche Overheeden, zoo Geestelyke als Weereldlyke, hebben ook dikwils op alle de toegangen en weegen na zyne wildernisse laaten oppassen, om te verneemen, of hem ook iemand heimelyk t' eeten bracht, doch zy hebben bevonden, gelyk het ook waarachtig was, dat die man nu iets hoogers was geworden, als een mensch, eenigermaate de menschelyke natuur overtrof, en gelyk de Engelen in deeze weereld, geen menschelyke noodwendigheeden van noode hadde, schoon hy noch met vleesch bekleed was.

Doch nu zal ik verders een gezichte verhaalen, het welk hem op een nacht, als de starren flikkerden, en hy in zyn gebed en aandacht was, aan den Hemel verscheenen is.

Hy zag een hoofd van een menschelyke gedaante, zyn aangezicht was verschrikkelyk, vol van toorn, en dreigementen. Dit hoofd droeg op zich een drievoudige of Pauzelyke Kroon, en recht daar booven op een ronde bol; waar in een kruis scheen te steeken. De baard hing onder aan, en was ook drievoudig.

Zes zwaarden zonder gevest, zag men uit zyn aangezicht gaan, doch op heel verschillende wyze. Het eene zwaard ging van het midden des voorhoofds om hoog na booven, en zette zyne breede zyde aan het voorhoofd, doch met de punt boorde het zelve in het Kruis of in den bol, op 't hoogste der kroonen staande.

Twee andere swaarden gingen uit de oogen, hielden echter haare punten aan de oogen, en het breedste gedeelte strekten zich na buiten; maar twee andere swaarden gingen uit de neusgaaten, en bleeven met de breedte aan de neusgaaten.

Het zesde swaard had zyne breedte beneede-waards, liet echter zyn punt in den mond gaan; en deeze zes swaarden wierden alle gelykformig, het eene als het andere, gezien.

Dit gezichte heeft den Kluizenaar voor zich in zyn kluis laaten afschilderen, het welk ik gezien heb, en in myn gemoed geprent, en alzoo ook by my in myn geheugenis behouden.

Dewyl ik nu niet weet, wat zulks beduid heeft, hoewel het zelve door zyn verschrikkelyk aangezicht my terstond te verstaan gaf, dat lichtelyk don-

donderslaagen over de weereld zoude koomen; zoo geloove ik echter, dat gy misschien wel zult bezessen kunnen, wat God hier door gemeend heeft; en gy my hier in weederom met u schryven verheugen zult, op dat ik een zeekere bevattinge, van zoo een groote zaak, door u erlangen mag.

Doch indien het u ook al te onbegrypelyk mogt zyn, om dat het zoo een nieuwe en swaare zaak is, zoo schryf my maar, zoo als gy kunt, weederom, op dat ik alzoo myn gevoelen, weegens dusdaanige gezichten schriftelyk verklaaren mag. Het gaa u wel. Gegeeven uit onze *Sancuria*, des avonds voor St. *Laurens*, in 't Jaar 1508.

Nicolaus Horius, doet Carolus Bovillus groeten.

UW Brief, die my uw eerzaame en goede Vriend heeft ter hand gesteld, is my zeer lief en aangenaam geweest; Want daar door hebt gy uwe groote liefde jeegens my beweezen; en schoon ik 'er noch eenigzins aan getwyffeld mogt hebben, zoo zoud gy voorwaar dat alles hebben weg geruimt.

Aangaande nu uw verzoek, dat ik u het Gezichte eens zonderlingen Kluizenaar, (die, na dat hy in de woestyne 22 jaaren een zeer heilig leeven had geleid, in den verlichten heemel was opgevaaren) zoude uitleggen, beloove ik u niet het zelve zoodaanig te kunnen doen, dat ik u den besten en waarachtigsten zin zoude oplossen en voort brengen.

Want dat is aan niemand moogelyk, 't en zy dan dat die zelve grootste Geest te vooren al zulke groote gaave verleene. Echter wil ik u wel kortelyk myne meeninge openbaaren: naamelyk, ik houde het daar voor, dat men het beeld, dat die zaalige man in de naare nacht, in de woestyne, terwyl hy bad, gezien heeft, alzoo moet uitleggen, dat door het menschelyke hoofd, met een drievoudige of Pauzelyke kroon gekroond, moogelyk een zeer hoog geestelyk Vorst beduid werd.

Dat nu het aangezicht deezes hoofds niet alleen rood was, maar ook dreiginge en grimmige toorn vertoonde, daar door werd genoegzaam aangeweezen de aanstaande gruwzaamheid des zelven Vorsts.

Wat vraag ge nu meer? Wil ge, dat ik ook het overige verklaare? Hoor dan; Het zwaard, wiens breedste deel aan het voorhoofd stond, met de punt om hoog gericht tot aan het heilige Kruis, zulks geeft te verstaan, dat die zelve geestelyke Vorst zoude een Teegen-Christ zyn. Doch het zwaard, dat niet alleen het eene oog aanroerd, maar ook verblind, beduid de duisternisse der geldgierigheid, daar door hy verblind zoude werden.

Het andere zwaard, het welke in het andere ooge stak, en insgelyks het zelve met zyn punt blind maakt, wyst aan zyn groote onkuisheid en geilheid.

Voorts, die twee zwaard-punten, wier breede zyden in de neusgaaten steeken, en dezelve verstoppen, wyzen aan, dat die Vorst een zoodaanig mensch zal zyn, die geenen lust aan heemelsche welriekende zaaken zal verkrygen noch hebben kunnen. Want zyne onmenschelyke verwoedheid, die door de zwaarden werd afgebeeld, zal hem hier ontrent naadeelig zyn.

Het laatste zwaard, het welk de lippen aan elkanderen stiet, en gelyk als door zyn punt te zaamen naayde, dat treft en schilderd hem noch het allermeest af, en beteekend, dat hy zoodaanig een luye schelm zoude werden, die voor zyn volk het Woord Gods zelfs niet prediken zoude.

Dat nu de handgevesten van de zwaarden afgenoomen waaren, ver-

beeld, dat gelykerwys, wanneer iemand waarlyk zulk en zoo veele zwaarden, die geen handvest hebben, uit zyns broeders aangezicht wilde rukken, zich daar in moest snyden en quetzen, alzoo ook niemand dien grooten Heer zou durven bestraffen. Want wie zich dit onderneemt, moet van zulk een schrikkelyken en gruwelyken Wreedaard gepynigd werden.

Ook was zyn baard drievoudig, lang en hard; hier uit mag men zulk een vermoeden neemen, dat hy een toekoomende oorzaak zal zyn van alle boosheeden, waar meede al het volk zich bezoedelen zoude.

Want schoon hy wel verplicht was, om een iegelyk te bestraffen; zoo heeft hy echter toegelaaten, dat men dikmaals Gods Wet overtreeden heeft.

Dit is myn meeninge, dien gy begeert hebt te weeten, ik heb ze derhalven u ook willen toe-zenden, uit die liefde en geneegentheid, die ik tot u draage. Vaar wel. Gegeeven tot Reims, in de Stad, den 28 van Oogstmaand 1508.

DOCT. MART. LUTHER.

Dit Gezichte beteekend, hoe dat het Pausdom voor de gantsche weereld zoude geopenbaart werden, wat het voor een ding is: Want by het aangezicht kent men alles.

Voor eerst is het rood en van een toornige gedaante; want het is een tyrannyke, moorddaadige en bloedige heerschappye, zoo wel over 't lichaam als de ziele, die niet dan met dreigen en dwang regeerd.

Ten tweeden gaan 'er drie zwaard-punten na buiten, als een van het voorhoofd om hoog, en twee van beide zyden uit de neus om laag: weederom gaan 'er drie punten der zwaarden na binnen; eene van onderen op in de mond, en twee by de oogen in; drie teegens drie. enz.

De eerste punt des zwaards is de menschen leere, die uit het hoofd [of vernuft] en de herzenen der menschen spruit en verdicht is, gelyk als de leere van het geestelyk leeven en de goede werken; die om hoog gaat, vecht teegens Christi leere en het geloove in de Christenheid, verstoorende het Woord des Kruizes.

De tweede punt in de rechte zyde der neuze is het geestelyke Recht, daar door hy de geestelyke zaaken richt en beheerscht, en 't is een toornige en strenge Wet. Want de neuze beduid toorn in de Schrift, *Ps.* 74.

De derde aan de linker zyde is een weereldlyke heerschappye, daar hy ook over het tydelyke heerscht. Deeze is ook toornig, en beide uit zyne neuze voort koomende, dat is, dat de zelve met dreigementen en toorn in de weereld geoeffend werden, zonder Gods bevel; gelyk het eerste uit het voorhoofd komt, dat is, uit de menschelyke wysheid.

De overige drie punten, hebben geen begin noch oorsprong, ze vallen gelyk als uit de lucht in zyn aangezicht; dit beteekend den Geest, die hem het Euangelium opentlyk in het aangezicht stoot, alzoo, dat hy zich niet kan verdeedigen, schoon hy daar over wel toornig werd en zuur ziet.

De eerste punt van onderen op in zyn mond, is het Woord Gods, dat hem van leugens overtuigd in zyne menschen leere, en richt het geloove weeder op, teegens zyne huichelarye.

De punt in het rechter oog gaande, is het Woord, dat alle zyne verstandigen en wyzen blind en tot schanden maakt in hun geestelyk Recht. Want het Euangelium veroordeeld zoodaanigen heerschappye en geestelyke pracht in alle dingen.

De

De derde punt in het linker ooge, is het zelve Woord, het welk zyne wyzen der weereld, en de weereldlyke heerschappye veroordeeld en straft: Want na het Euangelium is zulks niet recht, en aan de Apostelen van Christus verbooden.

Dat dit hoofd nu geen lichaam heeft, beteekend; dat de Christenen en de Kerke het met de Paus niet houden, zy erkennen hem ook niet voor haar Hoofd, schoon zy zich in lydzaamheid onder hem moeten te vreede houden.

De drievoudige baard zyn die geene, die hem in de drie Standen aanhangen; naamelyk de Werkheiligen, als Munniken, Paapen, Nonnen; de Rechtsgeleerden, Godgeleerden, Magisters; en de Geweldigen, als Koningen, Vorsten, Heeren; een ieder deel heeft zyne hairen, en die maaken zyne aanhang om zyne kin uit. Doch zy behooren ook niet in de Christelyke Kerke, zy hangen aan haar Hoofd alleen, en roeren noch hals noch lichaam aan.

Dat de punten der zwaarden zonder scherpte zyn, verbeeld, dat dit weezen zou geschieden door Spreuken uit de Schrift genoomen: Want de Paus gebruikt texten voor zich, en die zelve gebruikt men ook weeder teegens hem, en bykans die zelve Spreuken, in die zelve gestalte, en met dezelve woorden, als hy ze gebruikt; gelykerwys deeze punten bykans alle eeven eens zyn; uitgezonderd dat men ze omkeerd van haar valsche verstand, en daar door bewyst, dat hy blind en mis is in alle zyne stukken. Want hy plukt maar hier en daar wat uit de Schrift, breekt ze aan stukken en verderft ze, gelyk een zwaard verbrooken werd, om zyn meeninge goed te maaken. Als dan keert men zulke rompen en stukken om, en stoot de zelve weeder op hem in, zoo dat hy geene der drie stukken behoud.

§. XIX.

Noch meer Voorbeelden van zoodaanige, die zich aan geen Secte gebonden hebben, uit de 16de Eeuwe.

ONder de onzydige menschen der 16de Eeuwe, kan ook meede getelt werden *Andreas Dudithius*, een zeer verstandig en oprecht man. Deeze was in 't eerst Bisschop tot Vyf-Kerken in Hungarien, en had het *Concilie* van Trenten in den naam der Ongersche Geestelykheid by gewoond. Doch na dat hy aldaar zyn verlangen na de Reformatie der Kerken veelvuldig had getoont, en echter zag, dat alle hoope daar toe verlooren was, zoo leide hy zyn Bisdom vrywillig af, en trok na Poolen, alwaar hy met de Gereformeerden begon gemeenschap te houden. Doch hy bemerkte ook veele dingen onder hen, daar hy zich aan ergerde, en over zulks wilde hy zich niet zoo terstond tot hunne Partye belyden. De twyfelinge nu zyns gemoeds, maakte hy ontrent het Jaar 1569, in verscheidene handschriften bekent, waar in hy aan *Beza* en *Wolffius* onder anderen aldus schreef, gelyk dit geschrift in 't Jaar 1595, onder deezen tytel gedrukt is: *Epistola Andreæ Dudithii S. C. M. Consiliarii, ad Theodorum Bezam, in qua disputatur, an Eccesiæ nomen soli Reformatæ conveniat?* (dat is, Zendbrief van Andries Dudith, Raadsheer van zyn Keizerlyke Majesteit, aan Dirk Beza, waar in overwoogen werd: of de naam van Kerke, alleen aan de Gereformeerde Kerk toe komt.) *Hy zag onder de Gereformeerde een groote oneenigheid, ja een doodelyken haat om der*

Leere wille, zoo dat het ſcheen, dat zy de waarachtige Kerk niet waaren; om dat de een den anderen zoo ſchrikkelyk verbande, en uit de Gemeenſchap uit ſloot. Meede was'er onder hen een groote losheid van leeven. Daar en boven hadden zy ook geen oorzaake meer, om over de Pauzelyke tyranny te klaagen, noch om te zeggen, dat het geloove niet gedwongen moeſt zyn, maar dat men de conſcientien behoorde vryheid te laaten: Naadien zy Servetus *verbrand*, Gentilis *onthoofd*, *en* Ochinus *met vrouw en kinderen, midden in de winter, in zynen zeer hoogen ouderdom, weegens den Godsdienſt verdreeven hadden* enz. Of ſchoon nu wel deeze twee hem hier op wydloopig antwoorden, en inzonderheid den Roomſchen en Sociniaanſchen Godsdienſt by hem zochten ſwart te maaken; zoo ſchreef hy echter het navolgende hier op weederom:

Uw genees-middel heeft my niets geholpen: Ik legge noch in de zelve onzeekerheid verwart. Gy eiſcht van my, dat ik my tot u lieden zal begeeven, en zegt vermeetelyk, dat niemand in de waare Kerke is, die een ander geloof heeft als gy. Andere weederom ſchreeuwen luids-keels daar teegen, dat ik my voor u wachten zal, en weeten ook veel by te brengen, waarom ik geenzins gelooven kan, dat gy waarachtige Diſcipelen van Chriſtus en zyne Apoſtelen zyt. enz. Zy toonen met taamelyken naadruk, „ dat de Kerk niet alleen by u is, en dat gy die geene, die met u niet overeen ſtemmen, niet alleen buiten uw Gemeenſchap ſluit, maar ook om 't leeven brengt. Men leeſt van de Toehoorders der Apoſtelen, dat zy vruchten hebben voort gebracht, het Euangelium waardig: Maar zy verbranden niemand, brachten ook niemand met moedwil om hals, noch zy joegen niemand ten lande uit, om de eene of andere verſchillende meeninge wille. Zy lieten het volk ook niet om den Godsdienſt de waapenen aanvatten, om met zwaard en oorlog verwoeſtingen aan te richten. Ziet gy niet, hoe zeer de boosheid vermeerderd is, zeedert het licht des Euangeliums is op gegaan, dat gy meent in uwe Kerk alleen te ſchynen? Hoe veele velden zyn 'er door de bloedſtortingen met Lyken bedekt? Hoedaanig zyn de treffelykſte mannen in de heerſchappye vervoerd? Wat voor loon is aan den moordenaaren belooft? Hoe zyn zy door de hoope des eeuwigen leevens genoodt? Is niet het ſchoonſte land van Europa met oproer vervult? Zegt gy, dat deeze dingen uw volk niet raaken? Daar zyn 'er echter zeer veele, die het zelve met goede gronden bewyzen kunnen; wien uwe raadſlaagen en predikatien niet onbekent zyn. Waarlyk het is uw eige volk; want zy zeggen dat zy zulks doen om het Euangelium en den zuiveren Godsdienſt voort te planten. Gy bid voor hen, en houd ze voor Martelaaren die alzoo ſterven. Heeft Chriſtus, uw Meeſter, u deeze waapenen in handen gegeeven, om daar meede het Chriſtelyke geloove te verdeedigen? --- Dit roere ik maar kortelyk aan, op dat gy zien zoudet, dat ik niet zonder oorzaake na laate, my by uwe Gemeente te voegen. Gy zegt, zoekt in de Schrift; 't is zeer wel geſprooken. Maar gy lieden draaid de Schrift na uwen, en andere na haaren zin: Ondertuſſchen blyve ik in onzeekerheid; wie zal hier Rechter weezen?

Hier na komt hy, in dien zelven brief, na dat hy noch veelerhande zaaken vermaand had, op de handelingen der Hugenooten in Vrankryk, en ſchryft: „ Ik weet wel dat gy deeze dingen hier meede verontſchuldigt: Dat niet gy, maar uwe toehoorders alles in vuur en bloed zetten: dat niet gy, maar de Overigheid de Ketters ombrengt en pynigt. Maar, ey lieve! zegt my eens: Leert gy lieden dan niet, dat het pryzelyk en heilzaam is, den Godsdienſt en de vryheid des geweetens met de waapenen voor te ſtaan? Leert gy niet, dat men dien aan den Beul moet over-

„ overleeveren , die uwe Leere teegenstreefd , en zich alleenlyk aan de „ Schrift wil binden en houden ? Geen van beide kunt gy ontkennen. „ Van het laatste hebben wy uw boek, waar van ik wel zeggen mag, dat „ het zoo vol liefde en Christelyke zachtmoedigheid is , als ik ver- „ stand en welspreekentheid daar in vinde. Myn gevoelen is ; wan- „ neer men tot kryg , oproer en moord alarm blaast , wanneer men „ de Overigheid met vuur, galgen en zwaarden teegens hen, die 't met „ ons niet eens zyn, waapend ; dat zulks met Christi Leere niet overeen „ komt. Dienvolgens zie ik noch de rechte Kerke niet. Gy schelt dapper „ op *Stancarus* en andere Ketters : Maar wat zegt gy van hen en haare Ge- „ meenten , dat zy ook niet van de uwe zeggen ? Middelerwyl blyve „ ik in twyffelinge, en wie zal hier Rechter zyn ? -- Leeren wel *Zwinglius* „ en *Oecolampadius* eeveneens van 't Avondmaal, als *Calvinus* en gy lieden? „ Gy weet zelve, wat *Calvyn* voor een werk heeft gehad met die van *Bern*, „ korts na dat de *Geneefsche* Kerk de heerschappye onder u verkreegen „ hadde. Die van *Heydelberg* zullen my van geene leugens beschuldigen ; „ als ik zegge, dat gy zelve onder elkanderen oneens zyt: als die ook be- „ tuigen,dat gy lieden den twist onder haar gestookt hebt,en niet eer rusten „ zult , voor en al eer gy die bloeyende Hooge-School verstrooid en „ vernietigt zult hebben. Want gy hebt u overal zoo veel geweldige „ machts aangemaatigt, dat het schynt, als of gy over alle Kerken wil- „ det heerschen. Gy hebt het Pausdom uitgedreeven, op dat gy in des „ zelfs plaats kost treeden. Gy beroemt u, dat uw Belydenisse van veele „ volkeren is aangenoomen. Doch wy weeten wel, in wat voegen zy on- „ derschreeven hebben , en op wat wyze gy ze daar toe hebt weeten te „ brengen , enz. Het opbouwen op uwe Geloofs-gronden, gaat onder „ de Gereformeerden met groote verdeeltheid toe , ja met slaan en „ vechten teegens elkanderen , alzoo de een het werk van den anderen „ verwerpt. Ja men verbrand die geene in uwe Kerken, die iets leeren, „ dat men in uwe Kerken niet hoort. Stryt dat niet teegens uwe leere van „ de Verkiezinge (*of Prædestinatie?*) Gy zegt, dat gy de Ketters niet „ koomt te straffen , maar de Overigheid. My dunkt ik hoore deeze „ stemme : *Wy moogen niemand dooden.* Dit zeggen de Papisten ook. Maar „ wat zeggen de Rechtsgeleerden ? Het geen iemand door een anderen „ doet, dat is eeveneens als of hy het zelfs deede. Weet men niet, door „ wiens aandryven en opstooken *Servetus* verbrand is ? enz. Hier uit be- „ sluit hy dan eindelyk, dat men in betrachtinge van dit alles, noodzaa- „ kelyk in twyfel moet blyven, by wien van de Euangelische, de rechte „ waarachtige Kerke zy : of zy moesten onder elkanderen in eenigheid „ leeven , en betuigen kunnen , dat onder hen gantschelyk geen twist, „ ontrent den algemeenen inhoud en grond der Christelyke Godsdienst „ was.

In de Kerkelyke Historie van *Hottingerus T. IX. P. V. cap. 3. p. 522.* in een brief van *Oswald Myconius* aan *Rudolf Gualterus*, werd ook noch van eenen dusdaanigen onzydigen of *Neutralist* gewag gemaakt ; naamelyk van een *Deeken* van *Padua* , dien hy echter niet noemt ; De Brief luid in 't Duitsch aldus : Ik heb met korte woorden aan *Bullingerus* van den *Deeken* van *Padua* geschreeven, dat hy ontrent hem zou op zyn hoede zyn : Want hy heeft een reize na Bern, Lucern, en Zurig voor. Ik heb heeden een brief aan iemand tot Bazel van hem geleezen, in welken hy aldus schryft: Gy zyt met verstant begaaft en denkt de zaaken diep na, dat gy in veele Leer-punten , u noch aan *Luther*, noch aan *Zwinglius*, noch aan andere *Secten* bindt : maar alleen Jesus Christus van gantscher herten diend ; inzon-

derheid daar de Lutherſche en Zwingelſche leere, niet van u uitgevonden is, enz. Dit nu ſchryve ik daarom, op dat men dies te klaarder zien zoude, hoe dat deeze bedrieger zich inbeeld, dat 'er behalven hem en eenige weinige, niemand enkelyk op den eenigen Chriſtus, maar op een menſch ziet, en zich na hem ſchikt. Het is een ſchandelyke verwaantheid zich zelven zoo veel toe te eigenen, dat men alle menſchen van de genaade uit- en zich zelven alleen in-ſluit. Doch hoe kan iemand anders, die op zyne eigene openbaaringen zoo hoogmoedig roemt, gelyk deezen *Deeken* doet? Hy heeft my gezegt, een zoodaanige Leere was 'er noch nooit geweeſt. Derhalven hadde hy de Switzers, als een vry volk, daar toe uitgekoozen, van welke hy niet twyfelde, of zy zouden zonder vreeze de waarheid aannemen; en hy hoopte, dat hy gevonden hadde, daar de waarheid zoude een verblyf vinden.

In dit zelve boek *Sec. XVI. P. II. c.* 3. *p.* 474. werd een brief van dien beroemden Rechtsgeleerde van Vryborg aan *Zwinglius* gevonden, waar in de eerſte zich zoo verre uit laat, dat hy wel het Pausdom in de meeſte dingen verwerpt, en *Luthers* gevoelens in veele ſtukken goed keurt en pryſt, doch niet te min ook noch veele gebreeken in de Reformateurs aanmerkt. Hy dan ſchryft aldaar onder anderen aldus: „ Aan *Luther* is veel te pryzen „ en te verdeedigen; echter ſtoot hy ook in eenige dingen aan. Hy heeft „ zeer wel geleert, dat men alle goede werken Gode, en den eigen wille „ niets toeſchryven zoude. -- En ik wil de zaake van deezen man hier in „ gaarn helpen verdeedigen, voor zoo veel de Heere genaade daar toe „ belieft te verleenen. Van den Aflaat en de Vergeevinge der zonden, „ weet ik wel wat ik geloove, alleen ik durve het niet zeggen. -- Wat „ *Luther* van de Boete en het Geloove geſchreeven heeft, houde ik alles „ voor zeer heilzaam. Want onze gantſche leeven moet daar alleen op „ doelen, dat het quaade geſtaadig af, en het goede toe mag neemen, „ en wy onophoudelyk tot den ſtryd teegens den vyand moogen gewaapent zyn, het kruis draagen, het lichaam t'onder brengen, en dag op „ dag beeter werden; het welk de rechte oeffeninge van een Chriſten is. -- „ Hier in volge en pryze ik *Luther*. Doch daar loopen ook veele gebreeken by de Lutherſche Leeraaren meede onder, daar ik my over bedroeve. „ Want dat men zegt; wanneer iemand goed doet, zoo zondigt hy, is „ een boos gevoelen, als het niet wel verſtaan werd. -- Doch ik zie echter, dat de Wittenbergers deeze ſtellinge, in een t'zaam-gevoegden „ zin (*ſenſu compoſito*) verſtaan van een, die goed doet, en ter zelver „ tyd daar in zondigt, het welk ik niet bezeffe. Want dit ſchynt my al „ te ongerymt, en teegens zich zelve ſtrydig te zyn. Het was beeter, „ dat zy zoodaanige bedriegelyke ſtellinge, waar ontrent men zoo dubbelzinnig diſputeeren (of *Sophiſtiſeeren*) kan, achter weege lieten, „ en de waarachte Leere der wysheid voort zetteden. *Karelſtad* een anderzins geleert en oprecht man, zet in zyne ſluitreedenen (*Concluſiones*) van den zin der woorden ook iets zeldzaams. enz. -- De Wittenbergers poogen *Eccius* t'onder te brengen, ook zelfs daar hy gelyk „ in heeft, en ſtellen 'er zich maar een weinig minder teegen. Hoe gerust is het doch, ootmoedig of needrig te zyn, en niet hoog te willen „ vliegen, noch ook niet halſtarrig teegens te ſtreeven. Dat men liever toegaf, waar men meeſter konde werden, als dat men met ſchaade naar de „ overwinninge haaſte. Op wien ruſt doch anders de Geeſt des Heeren, „ als op een ootmoedig en vreedelievend menſch? Ach! dat het God „ beliefde, dat 'er een vroom menſch gevonden wierd, die *Luther* hier in „ wilde overreeden, dat hy niet zoo verre uit de weg liep, maar in de ge-

„ maa-

„ maatigtheid bleef, die hy zelfs allezins zoo zeer looft: Op dat hy alzoo „ geenen schuim onder 't gout mengde; zoo zouden we hem eenen *Elias*, „ of zoo 'er noch iets grooters is, noemen.

Voorts heeft *Erasmus* deezen man zeer hoog geacht, wiens lof-spreuken *Hottingerus* ter voorschreeve plaats ook bybrengt; gelyk ook die van den vermaarden *Budæus*. *Alciatus* heeft hem insgelyks, een *Rechtsgeleerde van een rechtschaape en grondige geleertheid*, genoemt, *T. III. Oper. p.* 402. Zyn wakker en verstandig gemoed, is uit den bygebrachten Brief en zyne andere schriften doorgaans te zien, schoon hy wel, dewyl hy noch midden in 't Pausdom leefde, aan het gezag des Paus en der Kerkelyke Rechten noch taamelyk gekleeft heeft.

Vervolgens is 'er ook een man tot Frankfort aan de Mayn bekend geworden, *Adam Ruisner* genaamt, die in 't Jaar 1563 overleeden is. Deeze heeft voor zich heen in stilheid geleeft, en onder anderen dat bekende Lied gemaakt: **In dich hab ich gehoffet Herr** enz. Verders heeft hy ook de Psalmen uit den grondtext in 't Hoogduits overgezet, die noch onlangs in 't Jaar 1683, in 12mo. zyn in 't licht gekoomen. Uit deeze vertaalinge ziet men eerst, dat hy zich aan de gemeene lofreedenen van *Luthers* Overzettinge niet gestoort, maar dezelve doorgaans gecorrigeert (of verbeetert,) en by na niets van *Luthers* woorden behouden heeft.

Daar en booven, zoo vind men in de bygevoegde uitleggingen en Bybelsche Spreuken, zoodaanige uitdrukkingen en gronden, die wel in zich zelven eeuwig, waarachtig en dierbaar zyn, doch echter by die geene, die zich in 't gemeen *Orthodox* of Rechtzinnig te zyn beroemen, onmoogelyk geloof konnen vinden; maar in teegendeel den naam van Geestdryverye en Ketterye zullen draagen moeten, zoo lang zy den H. Geest geen plaats koomen te verleenen.

Dienvolgens het gewis en zeeker is, dat deeze man zich aan geene Gezintheid vast gebonden heeft, of haare gevoelens en stellingen goed gekeurt; maar hy heeft Christus tot zynen eenigen Meester behouden, en is daar by in liefde en vreede gebleeven; zoo dat, dit niet teegenstaande, geheele Kerk-Gemeenten zyn Lied, als goed en onberispelyk, na zingen.

Eenige aanmerkingen, die tot de Historie van *Sebastiaan Castellio* behooren, en zyne liefde tot de vryheid des geweetens vertoonen, zyn in het punt van de Conscientie-dwang der Gereformeerden bygevoegt; waar van daan de zelve hier heen konnen gebracht werden.

§. XX.

Verdere Aanmerkingen van de Leere van Theophrastus Paracelsus.

1. BEhalven de plaatzen, die reeds uit *Theophrastus Paracelsus* in de Historie bygebracht zyn, konnen ook noch de volgende tot een nadere verklaaringe, van zyn meeninge en oogwit dienen; als waar uit zyne andere donkere, en voor de ongeoeffende, verdachte uitdrukkingen bequaamelyk konnen opgeheldert werden. Hy schryft dan in zyn boek van de Verborgentheeden der Scheppinge aller dingen, (onder zyne heel-konstige schriften) p. 102. van het Licht Gods, als den oorsprong aller Wysheid, aldus: „ Het is niet wel moogelyk, alhier in „ dit duistere dal der traahen iets recht te verstaan, tot op den tyd der ge-

„ naa-

„ naaden, voor de voorzienigheid des almachtigen Gods, die tot ons „ gekoomen is, het waarachtige licht Jesus Christus, het welk een iegelyk mensche verlicht, die in deeze weereld komt; in welken mensche „ God de almachtige het groote geheimnis aller geheimnissen, in „ ons zyne natuurlyke en begrypelyke schepzelen, gantschelyk en het „ allermeest verborgen geschaapen heeft. Dienvolgens is het voor ons „ Christe-menschen zeer wel moogelyk, om alle goddelyke geheimnissen „ te verstaan, by zoo verre wy onze begeerte daar toe willen schikken, „ en God om zyn genaade aanroepen; overmits hy als dan goedwillig en „ bereid is, om ons te geeven. Want daar toe heeft hy ons geschaapen, „ dat wy zyne eere en heerlykheid zouden vermeerderen, en t'allen tyden hem bidden en aanroepen, om deeze zyne genaade en wysheid. „ Want alle wysheid komt van God, en daar is by hem geen einde; „ want hy is het hoogste en diepste aller konsten en verborgentheeden; „ gelykerwys de oude Heidensche Meesters en Philosoophen in hunne harten bekent hebben, het welke zy ook in hunne schriften hebben geopenbaart, hoe dat zy hier aan alle menschelyke schepzelen zoodanige konst en wysheid meede deelen, die een iegelyk zelfs na zyn wensch „ en begryp van God konde begeeren: Daarom ook God, de Almoogende Vader, zyn goddelyk aanschyn altoos tot ons arme, onwaardige, zondige schepzelen, aan allen zyden barmhertiglyk neigt, en „ ons daar meede aanziet: want hy alleen kent de gedachten des herten, „ en weet alle dingen. Derhalven, ô! Almoogende God, danke ik u in „ uwe Heilige Drie-eenheid, vermits gy barmhertigheid en waarheid aan „ de menschen bewyst; want door de schepzelen uwer grootmachtigheid „ zie ik uwe macht; in haare schoonheid bespeure ik uwe wysheid; in de „ vruchtbaarheid bemerke ik uwe Godheid, en aldus volvoert gy uwe „ werken. -- Wie in deeze konst der inwendige verborgene geheimenissen „ meester begeert te zyn, die zette alle zyn vertrouwen, en oogmerk in „ den naame des Heeren. Want alzoo zal hy het loon zyner moeite, de „ weetenschap der geheimenissen vast en zeekerlyk ontfangen, door de „ hulpe der genaade Gods, en het navorschen zyns verstands, het welk „ hy krachtig daar aan moet zetten en dwingen zonder eenige verzuiminge; want hy moet het einde des fondaments van het gebouw uitgraaven; welk fondament des gebouws van den Lusthof aller wysheid en „ weetenschappen, de meesters van het navorschen openbaar maakt, dat „ ook schoonder en kostelyker is dan alle zilver en goud, peerlen en edelgesteente dat op den aardboodem is.

2. En *in Philosophia Sagaci* L. IV. c. 2. p. 475. „ Hier op staat aan te merken, indien God zyne hand aftrekt, zoo is het niet anders, als dat „ hy den H. Geest van den mensch neemt, laatende hem met zyn eige „ vernuft na zyn eige welgevallen handelen in het vernuft. Waar de H. „ Geest niet is, daar is de vrye wille: Want waar de H. Geest is, daar „ moeten alle dingen na den H. Geest geschikt werden, en daar is ook „ een vrye wille in: vermits die den H. Geest hebben, die hebben de „ goddelyke wysheid. Nu bemind gy die zelve wysheid, om dat hy „ met de vrye wille uit de Leere des H. Geests niet komt, en ze is echter „ een aangenoomene vrye wil ten goeden, en om de verkiezinge in „ 't goede te hebben, en niet in 't booze. Die nu van den H. Geest t'eenemaal berooft zyn, als de verdoemde, die hebben ook een vrye wille, „ doch in 't booze, om te doen wat zy willen, als moorden, steelen, „ bedriegen enz. Maar de rechte vrye wille is die geene, die in de beproevinge staat, in de verzoekinge, door 't eige vernuft, zonder den H. „ Geest.

3. Van

3. Van de Godheid en de waarachtige Drie-eenigheid verklaart hy zich aldus *in Secreto magico de lapide Philosophorum p.* 672. „ God is van eeuwig-„ heid geweest, en de tweede Perzoon der Godheid is van eeuwigheid „ gebooren, uit den Vader, en uit hen beide gaat van eeuwigheid de der-„ de Perzoon, de Geest Gods, alle drie [zyn ze] van gelyke macht, „ in een goddelyk onafscheidelyk weezen, door 't welke alle dingen ge-„ schaapen zyn en onderhouden werden.

4. Van Christus en zyn werk der Verlossinge schryft hy ter zelver plaats *p.* 676. dit volgende: „ Op dat echter de ziele ook weederom ge-„ reinigd wierd, en zich als dan het gereinigde lichaam ook weederom „ met de gereinigde ziel mocht vereenigen; zoo heeft God aan *Adam* be-„ looft, dat uit het zaad der vrouwe iemand gebooren zoude werden, „ die de slange, *Lucifer*, haaren verleider, den kop vermorzelen, haare „ ziele van hem verlossen, en weeder rein maaken zoude. Aldus is de „ tweede Perzoon der Godheid, de Zoon Gods, het Woord des Vaders „ de Middelaar en Verlosser onzer verdoemde zielen geworden, als die „ van den Vader belooft was, en door een onuitspreekelyke verborgent-„ heid van den heemel is needergedaald, en uit den H. Geest in de zuivere, „ kuische, van God voorheen daar toe verordineerde en uitverkoorene „ Maagd *Maria* ontfangen geworden; waar door zich God met de mensch-„ heid vereenigt, en een waare God en mensch op deeze weereld gebooren „ is. Deeze was de beloofde Messias en Slangen-treeder, die onze schulden „ betaalen wilde, die ook door meenigvuldig lyden en groote smerten, zich „ eindelyk aan het hout des heiligen kruices, voor onze zonden aan zynen „ heemelschen Vader opgeoffert, en zyn onschuldig bloed vrywillig voor „ de gansche natuur vergooten heeft, en daar door alle verdoemde zielen, „ die alreede in de Voor-Helle zaaten, en echter aan de belofte geloofden, „ zoo ook alle de andere zielen, die na deeze bloedige offerhande, op den „ Verlosser haar geloove vestigden, en zyn woord hielden, door zyn bloed „ heeft afgewassen en gezuivert, en door zyn opstandinge en Heemelvaart „ in het Paradys gevoert; door de welke hy ook ons weederom verryzende „ gemaakt, den Heemel geopend, en de menschelyke natuure met de God-„ heid vereenigt heeft; ja hy heeft ons voor den Stoel Gods behouden, „ zuiver en verklaart gemaakt, en met zich tot in den Heemel opgetrok-„ ken. Dus is die vervloekte menschelyke ziele, door het bloed Jesu „ Christi, van den eeuwigen dood en vloek weederom verlost, van alle „ onreinigheeden gezuivert, in haare onnoozelheid herstelt, en met „ den heemelschen Vader weeder verzoent geworden.

5. Van het rechte en valsche geloove, of bygeloove verklaart hy zich *Lib. de superstition. & ceremon. p.* 249. dusdaanig: „ In St. Jacob moet nie-„ mand gelooven, noch in St. Pieter; die nu echter in hen gelooft, die „ mag zich zelven gezont en lam gelooven. Dit is nochtans het rechte „ geloove niet, het geloove behoort alleen in eenen God gevestigt te zyn. „ Hierom is het gebod gegeeven, dat men gelooven zal in eenen God, „ en in zynen eenig-gebooren Zoon Jesus Christus, en daar meede is alles „ uit. Dewyl nu het geloove teekent [wat we zyn,] en anders niet, en „ het geloove in God is, zoo is het ook maar God alleen die teekent. Nu „ volgt, dat ik in geenen anderen behoore te gelooven, als in God. Dit „ is het gebod, door welk gebod wy alle andere bygeloovigheeden voor-koomen. Ter zelver plaats „ Nu komt het geloove uit God, en moet in „ God blyven, dat is, weederkeeren in hem, uit wien het zelve gesproo-ten is; indien niet, zoo is het verkeert enz. En noch aldaar p. 251. „ Christus „ heeft gezegt; Biddet niet in 't openbaar, maar gaat in uw slaapkaamert-

„ je: Uit wat reede? Indien gy opentlyk bidt, wat werd daar uit? Niets, „ als alleen een beginzel en oorzaak van Afgoderye: hierom heeft het „ Christus ook verbooden. Want wanneer gy opentlyk komt te bidden, „ zoo ziet het de gemeene man, die doet het u na, en gy beweegt hem „ dat hy ook eeven zoo doet, als gy; en valt in die inbeeldinge, dat hy „ 't moet doen, dat is, veel daar heen rabbelen, als gy: Als dan zyt „ gy zyn God, en hy volgt u, en niet Christus na, die hem gebood in „ 't verborgen te bidden. Over zulks alles, wat onze plicht is te doen, „ zal heimelyk en in 't verborge geschieden: Want wy moeten door ons „ zelven niemand beweegen, maar in Christus en in zyn lyden, daar „ heene moet een iegelyk eenvoudig mensch geweezen en geleert wer-„ den. Indien iemand anders doet, zoo is hy een bygeloovig mensch, „ die niet gelooft na het gebod en de leere Christi, maar zyn geloove „ rechtet na de menschen.

6. Van de Weedergeboorte zyn dit zyne gedachten: „ Gelyk in de „ weereld het beginzel aller dingen goed en Gode welbehaagelyk geweest „ is. Zoo heeft de tyd den goeden aart (of hoedaanigheid) verbroo-„ ken; en ze is in goed en quaad gescheurt, het goede is in quaad veran-„ derd geworden. Deeze aart moet onweedersspreekelyk zoo wel in den „ heemel, als op de weereld verstaan werden; overmits van de Engelen, „ die in 't eerst wonderlyk, schoon en wel gemaakt waaren, een gedeel-„ te zich verzondigt heeft, en een ander niet. Indien nu God zyn Ryk „ niet met bevlekte wil bewaaren, maar met die geene, die wachten op „ den Huisvader; zoo volgt, dat de anderen van het Ryk Gods zyn uit-„ gestooten geworden en de reine behouden. Hierom heeft het de godde-„ lyke voorzienigheid voorheen ontrent haar Ryk alzoo bestelt, dat de „ mensch, eer hy in 't Ryk Gods komt, eerst beproeft zou werden, ge-„ lyk het goud in het vuur: En booven alle proeve, moet hy het vleesch „ der nieuwe geboorte aantrekken, naamelyk, dat ontvangen werd van „ den H Geest, en zonder 't welke geen mensch ten heemel kan ingaan; „ en dat daarom, om dat het de goddelyke voorzienigheid behaagt „ heeft, aan geene van haare schepzelen te vertrouwen, 't en zy dan dat ze „ van den heemel en uit den heemel nieuw gebooren zyn. Insgelyks, is „ ook van de Engelen wel te verstaan, dat die geene, die geen helsche „ geesten zyn geworden, wel ter deegen van God beproeft zyn, en na „ een volmaakte beproevinge bestendig zyn gebleeven, en alzoo „ tot het Ryk Gods bevestigt zyn geworden. Gelyk dan alleen de „ menschen, die in de nieuwe geboorte bevestigt zyn, het Ryk Gods „ bezitten, en de anderen den afgrond der hellen.

7. Hier beneevens heeft hy ook op andere plaatzen, de waarachtige *Philosophie*, van de gemeene en valsche, gestaadig onderscheiden, als wanneer hy zegt *in fragmentis libri Philosophiæ de animabus mortuorum p.* 272. „ Want het menschelyk licht moet hier niet alleen gebruikt werden, maar „ ook het licht der Schriftuure, om den grondslag der *Philosophie* daar op te „ bouwen: Want ei lieve, wat is doch de *Philosophie*, die niet uit de Schrift „ haar begin neemt? Niets enz. *Lib. Philosophiæ de Superstitionibus & Ceremoniis p.* 251. „ Maar my als een *Philosooph*, die zyn *Philosophie* grondvest op „ den hoeksteen Christus, betaamt te spreeken en te ontdekken; op dat „ het geene in twyfel is, niet in twyfel blyven moet, maar het vast en „ zeeker zy, waar uit een iegelyk ding voort komt en zyn aanvang neemt. Noch in *Philosophia occulta p.* 286. „ Daarom moeten wy alle deezen ge-„ waanden grond verlaaten, en alleen onze herte en vertrouwen stellen „ op den rechten Rotssteen. Dat is, wat met de Schrift bestaan kan, en

wat

„wat uit het licht der natuure, en de Fonteine der waarheid ontspringt „en voortvloeid. Wy nu willen hier met slechte en korte woorden beschryven en voor ons neemen, de heimelyke verborgene dingen, die „voor my, noch *Henrik Cornelis Agrippa*, noch *Petrus de Abano*, noch „ook *Trithemius* niet verstaan noch beschreeven hebben. Niemand ergere zich aan dit myn schryven en *philosopheeren*, maar beproeve en „overweege alle de woorden wel: Als dan zal hy ondervinden en zien, „uit wien ik spreeke; en of ik uit den duivel, of uit het licht der natuur „zulks weete en ervaaren heb enz. *Fragm. l. Philosophiæ de animabus mortuorum.* „Iemand weet veel, en uit het weeten werden veele dingen openbaar; echter alles door de barmhertigheid Christi enz.

8. Van de waare en valsche Medicyns of Geneesmeesters heeft hy desgelyks zeer grondig geoordeeld, en voornaamelyk beweerd, dat het geen recht Genees-meester was, die der verlichtinge en bestieringe Gods niet genoot, hy mocht zoo lang op de Hooge-Schoolen geweest zyn, als hy wilde: want aldus schryft hy (*in Defensione Prima p.* 54.) „Dus wil ik „my verdeedigt hebben, dat ik met recht een nieuwe Genees konst, na „de heedendaagsche *Monarchie*, voorstelle, en aan 't licht brenge. En of „al eevenwel gezegt wierd, wie leert u dat doen? zoo vraag ik u weederom; wie leert heeden het loof en gras wassen? Want die zelve heeft „gezegt, komt tot my en leert van my, want ik ben weldaadig en ootmoedig van harten. Uit hem vloeit de grond der waarheid, en alles „wat uit hem niet uit gaat, is verleidinge. De Duivel is een duizent konstenaar, in wien veel valsche teekenen en wonderen steeken, die ook „niet nalaatig is, maar gelyk een brullende Leeuw ons nagaat, op dat hy „ons, met hem, tot leugenaars behoude. --- *In Defensione* 2. Overmits „vasten en bidden de booze geesten uitdryft, zoo ben ik van gevoelen, „dat een Genees-meester voor alle dingen verplicht is, eerst het Ryke „Gods te zoeken, die hem daar na geeven zal wat hem noodig is. In het 2de boek der groote Wond-heel-konst. *Tract.* 3. *p.* 109. „Dit is een groote „misleidinge in de Genees-konst, dat een Genees-meester waand, dat „hy niet meer behoeft te weeten, als alleen dat hy een Doctor is, en „dat hy genoeg heeft aan dat geene, dat in de Hooge-Schoolen geleert „werd: Daar nochtans het zelve niet met al is, als alleen een losse grond, „die niet ten einde is, ook niet in het licht der natuure vast staat, noch „met het zelve over een komt. En de andere, die Wond-heelers zyn, „beelden zich in, dat zy hun konst vast genoeg hebben, als zy bruine, „blaauwe,groene en witte zalven in een metaale doosjen kunnen maaken. „Die een recht Genees-heer, en voor de zieken nuttelyk wil zyn, moet „meer weeten, leezen en doen kunnen, als zy alle weeten kunnen daar hy „van geleert is, zo dat hunne leeringen en Hooge-Scholen maar jongenswerk by hem geschat werden. Zoo lang dit niet geschied,is het alles verlooren en te vergeefs. Doch zal het geschieden, zoo moet hy de onderwyzinge hebben, dat zyn bereiden en kooken der genees-middelen, „de Apotheeken te schande maakt; ja zoo t'eenemaal moet hy een andere wyze weeten en kennen, dat, daar teegens te reekenen, de Apotheek maar een morssery is. En dienvolgens moet hy ook veel meer „leeren, als *Avicenna* geweeten heeft, op dat de zelve zich teegens „zyn genees-kunde niet verweeren zou kunnen. Wanneer het zoo ver „komt, zoo zal het wel staan, in de genees-konst, en de zieken zullen „gezont gemaakt werden, die anderzins verdorven, beschaadigt, en „vermoord wierden. Zommige mochten misschien meenen, zoo verre „kan het niet koomen, dat uit de Apotheeken, mors-keukens, en van

„ de Sophisten wildschutten gemaakt werden : Doch die zelve hebben „ maar te overweegen , dat de konst geenen vyand heeft , als alleen den „ geenen , die ze waant te verstaan. Want die dit hen zelven wys maa-„ ken en inbeelden , dat zyn ze , waar uit de verdorvenheid haar oor-„ sprong neemt , en voort komt, en die de duisternisse liever hebben als het „ ligt, en liever willen verderven als gezont maaken. Want indien zy zulks „ niet in hun herte droegen , zoo zouden zy leeren en na wat beeters zoe-„ ken , en niet dat geene verachten , het welk de konst of diergelyks aan-„ gaat, maar zy zouden alles met vlyt leezen , overweegen , en liefhebben.

9. Vervolgens , wat ook aangaat de beschuldigingen , als by voorbeeld , dat hy een Toovenaar zou geweest zyn , en met den Duivel zyne zaaken uitgewerkt hebben , zulks kan zonne-klaar uit zyne eigene schriften weederlegt werden. Vermits hy zelfs zeer meenigvuldig en ernstig teegens de tooverye , besweeringen , swarte konstenaaren en diergelyke schryft ; ja hy vermaant ook de Overigheid zoodaanige gruwelen wel strengelyk te straffen. (*Vid. Philos. occulta de conjurationibus p.* 286. & 287.) Desgelyks beschryft hy ook de boosaardigheid der quaade Geesten , mitsgaaders haaren afval ; waarschouwende de menschen voor haare verleidinge en gemeenschap , alzoo zy hen ten verderve , en in de verdoemenisse trokken. *Vid. Fragment. Lib. Philosophiæ de dæmoniacis & obsessis p.* 261. *Secretum magicum de lapide Philosophorum p.* 672. 673. *Fragment. I. Philosophiæ de sagis & earum operibus p.* 253. & 259. *item de sanguine ultra mortem p.* 266. *De characteribus p.* 278.

10. Belangende nu de *magische Characters*, en andere buiten gewoone uitdrukkingen , die in zyne werken gevonden werden ; zoo heeft hem een onbekent Schryver in zyn *Klaare Ontdekking, wat van* Paracelsus *te houden is* , aldus ontschuldigt : Theophrastus *heeft zommige verborgentheeden der natuure, ten deele door vreemde teekenen* (Characters ,) *ten deele ook door diepzinnige en geheime woorden beschreeven* ; *zoo dat het aan elk een niet gegeeven is , zoodaanigen wysheid , die daar in verborgen legt te begrypen : zoude 't daarom uit den Duivel gesprooken en geschreeven zyn ? Dat zy verre* ; *en uit de voorheen-bygebrachte voorbeelden is genoegzaam te zien* ; *dat* Theophrastus *naarstige en godvruchtige leerlingen wil hebben , die met een aandachtig en onophoudelyk gebed , by God om wysheid en verstand aanhouden ; gelykerwys hy zelfs dat schoone gebed tot God den H. Geest gemaakt heeft.*

11. Doch wat aangaat zyn dronkenschap en los leeven , dat hem toegedicht werd ; het zelve komt eensdeels , met zoo veele in de Historie bygebrachte getuigenissen , niet overeen ; en anderdeels ook met zyne wonderlyke , hem van God verleende , gaaven , ongemeene geneezingen en andere omstandigheeden zyns leevens , gantsch niet. Wat hy zelfs van dusdaanige ondeugden gehouden heeft , en hoe hy in teegendeel , een godzaalig , heilig leeven heeft aan gepreezen , kan men onder anderen uit deeze zyne navolgende bekentenisse zien , (*in Philosophia occulta*) daar hy spreekt , op wat wyze de mensch bezeeten en ingenoomen werd van den boozen geest , *p.* 295. „ De dronkenschap is een „ oorsprong en fontein van allerhande boosheeden en ondeugden , die „ alle door 't ingeeven des duivels van zoodaanige dronkaarts geschieden. „ Derhalven , weest maatig in eeten en drinken , noch beswaart uwe her-„ ten niet : want de Duivel is altyd teegenwoordig , hoewel onzichtbaar, „ vermits hy een geest is. Ook heeft hy de konst , dat hy overal op den „ gantschen omkring der aarde kan zyn : Want hy is een vervuller en „ volbrenger van al het quaad , dat op den gantschen aardboodem , van „ alle menschen gepleegt werd , en hy loert op de menschen , als de

„ kat

„ kat op de muizen. Over zulks, zoo haast gy u met wyn vol maakt en „ dronken werd, vaart hy in u, brengt u tot zonden, en bedryft al- „ lerhande ondeugden en goddeloosheeden in u, voerende u aan zyn zeel „ rondom, gelyk een Beul den misdaadiger, tot dat hy een einde met „ hem maakt en hem van kant helpt. Want eeven zoo handeld de Duivel „ ook met een mensche, tot dat hy hem lichaamelyk komt te bezitten, „ in te neemen, of wel t'eenemaal in wanhoop te storten. Derhalven, „ ziet toe gy Epicuristen, Bacchus-kinderen en zoldaaten, die goede „ Zuip-broeders zyt, en dag en nacht by den wyn zit, noch u niet wilt „ bestraffen laaten, maar u gestaadig met het spreek-woord poogt daar uit „ te redden, zeggende:

Een Krygsman en een rechtschaape swyn
Behooren altoos vol te zyn.

„ Want de Krygslieden weeten niet, wanneer zy sterven zullen; noch „ een varken, wanneer men 't den keel zal af steeken. -- Voert een goed, „ oprecht en vroom leeven, zyt vroolyk, niet kleinmoedig, hebt geen „ booze gedachten of fantazyen, beeld u den Duivel niet in, verleent „ de inbeeldinge hier in geen ingang noch plaats by u. Want dus zyn 'er „ zeer veele van den Duivel bezeeten geworden, daar haare eigenzinni- „ ge booze gedachten en inbeeldinge de oorzaak van zyn geweest. Daar- „ om laat zulks na, en bid in de plaats; hebt God voor oogen en prent u „ dien in, zoo kont gy hem gelykformig, en Gods kinderen werden, „ en hy zal u zynen Geest toe zenden, met den zelven zal hy u bezitten „ en bestieren, en zyne wonder-werken en almachtigheid door u betoo- „ nen en uitwerken, gelykerwys door *Paulus* en alle de andere Apostelen „ geschied is, die alle in deezer voege, met den H. Geest Gods zyn be- „ zeeten geweest. Derhalven, volgt deezen raad na, en slaat ook den „ Duivel en alle quaade zinnen en gedachten uit uw hoofd: Want daar door „ konnen wy ons zelven misleiden, en zeer licht den Duivel aan en tot ons „ trekken, van hem lichaamelyk bezeeten werden, en in wanhoope „ raaken, alzoo dat wy in 't laatst ons zelven om 't leeven brengen, en „ een einde neemen, als *Judas*, *Achitophel*, en andere diergelyke meer.

12. Eindelyk zal het ook niet schaaden kunnen, zyne uitdrukkinge en ontdekte zin van de waare wysheid te verneemen: gelyk dan dezelve in 't II. Deel zyner Werken p. 318. in het boek *van de grond der Wysheid*, aldus luid: *Niets is uit ons;* wy zyn niet onzes zelfs, maar wy zyn Godes; daarom moeten wy uit hem beproeven, wat in ons is: Hem hoort het toe, niet ons; Hy heeft ons het lichaam gemaakt, en het leeven en de wysheid daar en booven gegeeven. Want uit hem neemt alles zyn oorsprong. Hier beneevens moeten wy nu verder weeten, waarom de mensch op der aarden is, waarom hy een ziele heeft, wat God met hem voor heeft, en wat hy zelfs behoort te doen. Hier uit werd nu gevonden, wat de mensch is, en waarom hy op aarden is: En hier uit weeder, waarom hy leeft, en waarom hy gebooren is: Waar uit nu verders verstaan werd de mensch in zyne wysheid, dat is, dat voor alle dingen behalven den mensche, noch moet verstaan werden de Vader der Wysheid, wie hy is, hoedaanig hy is, en wat hy is: Dat zelve is ook het kind, dat is de mensch. Want uit den mensche kunnen wy niet verstaan, waarom hy op aarden is, waarom hy geschaapen is, noch wat hy is. Maar uit den Maaker, Schepper enz. daar uit kunnen wy speuren, waarom de mensch geschapen is, en wat zyn eigenschap op de weereld is: Deeze eigenschap neemt zyn oorsprong uit den Vader der Wysheid. Die

nu den Vader kent, die kent ook den Zoone. Want de Zoon erft van den Vader, niet te dier plaatze, aangaande het [weereldlyk] goed, vermits de Vader der Wysheid, geen Vader des [weereldlyken] goeds is, maar alleenlyk der wysheid. Derhalven is de wysheid genoegzaam by alle menſchen. Want zy hebben alle de wysheid, en niemand kan zeggen, dat hy meer heeft als een ander, of minder als een ander. Want alzoo min, de eene menſch een lidmaat weiniger van God bekoomen heeft als een ander, alzoo min is hy misgedeeld van de wysheid: Want gelyk de Keizer is, alzoo is de Boer; gelyk Chriſtus, alzoo de menſch. Hierom zoo weet, gelykerwys het lichaam een ding is in alles, en niemand in het zelve arm of ryk, maar alles gelyk is; alwaar geen lid kan zeggen, dat hy in het lichaam meer een lid, als het ander is: Alzoo kan ook niemand, aangaande de Wysheid, zeggen, dat hy van de wysheid misdeeld, en eenvoudig en ellendig begaaft is, zynde van verſtand berooft, van vernuft berooft, en van weetenſchap berooft; alles niet met al. Want dit alles is wel aldaar. Maar dit is 'er van, dat wy grootelyks vergeeten, en niet achten en trachten na dat geene, dat ons tot de wysheid brengt en vermaant. Die ſlaapt, weet niet met al; want hy denkt nergens aan. Zoo ook die los leeft, zuipt en de luyaard ſpeelt, erinnert zich van dat geene niet, dat in hem is, maar door zyne luyheid, verzuimt hy het werk zyner wysheid.

Is het niet zoo? wanneer een Gemeente te zaamen komt, zoo weet niemand iets, en alle de menſchen zyn eenvoudig, behalven een, die geeft raad en wyſt den weg: en wanneer hy het zelve aan de Boeren heeft voorgeſtelt, zoo zeggen zy alle, ja, by God! hy heeft gelyk, en 't is zoo, als hy zegt. Indien nu deeze raad en aanwyzinge niet alzoo wel in u was geleegen, als in hem, hoe zoud gy hem getuigeniſſe konnen geeven, dat hy gelyk hadde? Gy betuigt, dat hy gelyk heeft, met u zelven. Dienvolgens, zoo hebt gy die zelve weetenſchap in u ook, alzoo wel als die geene; maar gy hebt gemiſt, en het u zelven niet erinnert; want dus zegt gy, ik heb zoo verre niet gedacht: Althans zyt gy een getuige uws zelfs, dat gy geſlaapen hebt in de erfſeniſſe, die gy bezit. Want alle menſchen hebben een erfſeniſſe, niemand heeft meer noch minder: de een vergraaft ze en laat ze leggen, en verwaarlooſt ze; de ander doet 'er winſt meede, de eene veel, de ander meer enz. en alzoo, na dat wy het erfgoed aanleggen, oeffenen en gebruiken, daar na hebben wy veel of weinig: en nochtans hebben wy 't alle; want het is in ons.

Nu is de grond deezes oogmerks, wat de wysheid des menſchen zy. Dezelve kan nu uit hem niet gehaalt werden; want indien hy ſlaapt, wie kan met hem ſpreeken, wie kan iets van hem leeren? Nu ſlaapt de allerwakkerſte menſch, alzoo, dat van geenen menſch iets te leeren is, wat in hem woont of is, om een leeringe van hem te ontfangen. Wie kan een onderwyzinge van eenen ſtommen neemen, wat in hem is? Niemand; overzulks ook niet van de menſche. Maar van den Vader des menſchen werd het geleert. Want daar is een onderſcheid tuſſchen Vader en Zoon; doordien de Vader bequaamer en nuttelyker om te onderwyzen is als de Zoon, en de Vader openbaar is, doch de Zoon niet; ook werden uit den Vader des Zoons weezen, leeven, aard, eigenſchappen en ampt enz. bekent. Nu is de menſch een Zoon en heeft de wysheid; echter niet van hem zelven, maar van den Vader der wysheid. Die nu de wysheid des menſchen leeren wil, die kan ze uit den Zoon niet leeren; maar hy moet ze uit den Vader leeren; vermits de Vader openbaar is

in

in de wysheid, en hy dezelve opentlyk voor den dag brengt en vertoont.

Op dat wy nu verders het voorneemen moogen zien van den Vader der Wysheid, en de Zoon met zyn wysheid verstaan werde: want het moet eindelyk eens openbaar werden, wat de wysheid des menschen is in alle dingen; vermits al het geene, wat zyn hoofd [of verstand] doet en uitwerkt, tot zyn Vader moet gebracht werden: zoo is noodzaakelyk te weeten, wie die zy. Want waar in de Vader den Zoon maakt, daar in moet men de wysheid leeren kennen: en wat de Vader is, dat is ook de Zoon; noch de Perzoon of gestalte brengt hier ontrent geen beletzel: Want ik spreek van de Wysheid, en niet van de Perzoon. Indien wy nu weeten wat wy zyn, en waarom wy tot kinderen aangestelt zyn; zoo weeten wy ook wat onze erffenisse is; die dan vervolgens by allen geheel is en geenzins gebrooken. Want alzoo weinig als het leeven in den mensche kan in stukken verdeeld, of aan iemand meer of minder gegeeven werden, als aan een ander; maar aan allen gelykmaatig moet gegeeven werden: Alzoo, gelyk het met het leeven is, moet gy 't ook verstaan van de wysheid, dat de meeste als de minste, en de minste als de meeste eene zaak is in de uitdeelinge, alzoo, dat geen weg noch maat gelykvormiger kan zyn, dan deeze uitdeelinge.

Alle wysheid is den mensch noodig om te erven, gelyk ze dan ook zyn erfdeel is. Want zoo groot en eedel is de mensch, dat hy het beeld Gods draagt, en een erfgenaam is van het Koninkryke Gods. Nu is het ontrent den mensch alzoo geschaapen, dat God den Duivel, den Satan, den Beelzebub tot een vyand heeft. Want de waarheid kan niet zonder vyanden zyn; zy moet haaren vyand hebben. Nu is God de hoogste Waarheid; en de Duivel de hoogste leugen: De Duivel bevecht God niet, hy kan hem niet teegen streeven, hy roerd hem niet aan, noch hy komt ook niet in zyne plaats; doch de mensch is geschaapen in Gods plaats op aarden, dien kan de Duivel aantasten en benyden; want deeze komt niet voor Gods aangezicht, maar wel de menschen. Nadien nu de mensch op aarden de zaake van God moet waarneemen, God looven en pryzen, en zyn werk verrichten; zoo is het ook noodwendig, dat hy Gods Wysheid hebbe, dewyl hy een erfgenaam zyns Ryks is; ook zal uit de menschen het getal, tot de vervullinge des Heemels, genoomen werden, naamelyk zoo veele, als 'er duivelen uit den Heemel, in den afgrond der hellen, verstooten zyn. Dit getal moet vervult werden, en na deeze vervullinge, zoo zal 'er geen heemel en aarde meer weezen, maar de heemel zal het alles zyn. En gelykerwys in eene zaal, danssen, droefheid, lagchen, schreyen, gezontheid, krankheid, dood enz. zyn kan; alzoo zullen ook de ruimten weezen des laatsten Ryks. Dus zal nu de mensch die plaats vervullen en daar in koomen, en ook het deel (of werk) Gods op der aarden waar neemen, teegens den Duivel; waarom ook de mensch is geschaapen geworden, en in het Paradys gebracht. En hoewel hy het gebod verbrooken heeft, niet uit verachtinge, [of eerloosheid] maar uit dwang; op dat de mensch uit het Paradys in de weereld zou koomen in de plaats van God, en dat hem, niet God, maar de Duivel noodzaakte om 'er uit te gaan, zoo heeft de slange *Eva* bedroogen. Hier uit volgt ons nu alleenlyk een afbeeldzel na, op dat wy in onze herte den Verleider niet zouden vergeeten, maar een erfvyand des Duivels zouden sterven en blyven tot in der eeuwigheid: En byaldien ons Christus niet had koomen te verlossen, wie zou 'er ooit zaalig geworden zyn, en alzoo zyn wy ook om ons zelfs wille, genoodzaakte

vy-

vyanden des Duivels; die dit vergeet, is rampzaalig, hebbende den erf-vyand lief in de plaats van God, in wiens naam wy alhier op aarden zyn. Hierom nu is het betaamelyk; (dewyl uit zulken treffelyken grond de wysheid des menschen haar oorsprong neemt) die zelve te ondervinden, hoedaanig zy in ons is; en dat wy alhier niet op der aarden zyn, om te beminnen en te trachten na dat geene, daar de Duivel in den heemel na getracht heeft; want, de Duivel beoogde zyn eige hoovaardye en heerlykheid enz. Dienvolgens, indien wy zulks op aarden ook beoogen, zoo kunnen wy nooit dat geene erlangen, daar wy toe bestemt waaren.

Verder dient geweeten, dat eeven zoo groote macht, als de Duivel in den heemel gehad heeft, aan den mensche gegeeven is; de Duivel mocht nu hoovaardig zyn of niet. Hy wierd hoovaardig, daarom wierd hy verstooten. Dus kan de mensch ook hoovaardig of niet hoovaardig zyn, hier in is hy den Duivel gelyk, toen hy noch een Engel was; en eeven als het hem gegaan is, alzoo zal het ook die menschen gaan, die zoo zyn als hy. Want wy zouden Engelen werden en geene duivelen, daar toe zyn wy geschaapen en in de weereld gebooren geworden.

De reede hier van is deeze, om dat God eenmaal van den Duivel aangetast is, willende hy Gode gelyk zyn: daarom verstiet hy hem. Nu wyders; God heeft den mensche in de weereld geschaapen, en hem daar in laaten gebooren werden, en heeft ook de weereld voor hem geschaapen: doch hy heeft hem niet willen in den heemel hebben, maar hem in de weereld, van den heemel gescheiden: echter wat hem noodig was, dat heeft hy hem, gelyk aan een Engel, op de weereld gegeeven; zoo dat hy een lichaamelyken Engel is. Komt hy nu te zondigen en hoovaardig te zyn, zoo werd hy niet van den heemel, maar van de weereld gestooten: Want uit den heemel stoot God niemand meer, dan eene reize, en daar na niet meer: Eenmaal werd hy gebooren, en nooit meer, eens sterft hy en nooit meer, alles geschied in 't getal van een; een Oordeel, een Ja, een Neen. Derhalven zoo heeft hy, opdat zyn Heemel vervult zou werden, de weereld geschaapen, en den mensch niet in den Heemel, maar in de weereld laaten koomen, op dat 'er verder geen onheil in den Heemel meer ontstaan mocht, en het peereld, uit het getal der menschen uitgekipt wierde. Daarom heeft hy voor hem (den mensche) een byzonder Ryk geschaapen, en hem daar in volkoomen gemaakt, niet grof, niet ongeschikt, niet onverstandig: maar de wysheid heeft hy den mensche klaar, rein en zuiver gegeeven. Doch, gelyk de eene mensch grof is van leeden en de ander teer van leeden, wie van die twee is te pryzen of te laaken? Geen van beiden; want zy hebben beide een maage, hart, rood bloed, rood vleesch, witte beenders, merg, hair: Dus is in 't verstand de kracht, en niet in de schranderheid of 't vernuft; 't vernuft is een vreemt dierlyk ding, na welks welstand men niet zal oordeelen, maar alle menschen in eere houden. Want by allen is, wat in u is: in een iegelyk legt, wat in u legt: Gelykerwys den Armen zoo wel het zyne in den tuin wast, als den Ryken: Alzoo is het ook met den mensche, in hem leggen alle hand-werken, alle konsten, echter niet alle openbaar; in deeze is dit, en van al de rest niets meer; in geenen wat anders, en verders ook niet meer; en nochtans zyn ze alle in hem, en hy heeft ze alle: het opwekken dat 'er geschied, brengt de weetenschappen aan 't licht voor zoo verre ze opgewekt werden. Leeren van menschen is geen leeren, het is voorheene al in den mensche, het is maar op te wekken en te erinneren. Want alzoo weinig als gy een stuk houts kunt leeren danssen, en een hond spreeken; alzoo min kunt gy een leerling

uit

uit u leeren : want het is in den hond, noch in 't hout niet, dat in den leerling is. Hierom is een kind een twyfelachtige zaak ; zoo als gy 't oeffent, zoo hebt gy 't. Wekt gy 't op door een Schoenmaaker, zoo is het een Schoenmaaker ; wekt gy 't op door een Metzelaar, zoo werd het een Metzelaar ; en komt gy 't op te wekken door eenen Geleerden, zoo werd het een Geleerde. Daarom werd het alzoo, om dat alle dingen in het zelve zyn ; en wat gy in het zelve opwekt, dat komt voor den dag, en al het andere blyft slaapen. Waaren de konsten niet met het vleesch en bloed gebooren, nooit zoud gy 't in de kinderen kunnen inbrengen, dat gy nu kunt. Derhalven zyt gy met haar een leerling, gy wekt de leerlingen op, en zy u : dat is, een ander kan u ook leeren en opwekken in een andere zaak, die by u slaapt ; eeveneens als omtrent de leerlingen en kinderen geschied.

§. 13. *Van de Zitplaats der Wysheid, het menschelyk gemoed, stelt hy p. 300 ter needer* : Het gemoed des menschen is zoo een groot zaak, dat het niemand moogelyk is uit te spreeken, en gelyk deeze drie, God zelfs, de eerste stoffe, en den heemel onvergankelyk zyn ; alzoo is ook het gemoed des menschen. Hierom werd de mensch zaalig door en met zyn gemoed ; dat is, hy leeft eeuwig en sterft nimmermeer ; alzoo min als *Enoch* en *Elias*, die ook haar gemoed recht gekent hebben. En indien wy menschen ons gemoed te recht kenden, zoo was ons niets onmoogelyk op aarden. Doch, om dit gemoed recht te kennen, wanneer het in zyn verheffinge is, zoo weet, dat het gemoed in zich zelven verzonken en verdronken is ; dat is, de mensch is met ziende oogen blind, met hoorende ooren doof, met zyn neus ruikt hy niets, met zyne handen tast noch vat hy niets, zyn lichaam gevoeld niets. Dit is nu aldus te verstaan : Hy ziet wel, maar hy weet niet wat hy ziet ; hy hoort wel spreeken, maar verstaat niets ; hy verneemt wel den klank en galm van een iegelyk ding ; doch hy weet echter niet wat het is, hy begrypt het niet. Insgelyks, hy smaakt wel, maar hy weet niet wat hy smaakt. Hy vat wel, maar hy weet niet, wat hy vat : Want hy heeft zich alleenlyk aan die zaak, die hem in 't gemoed legt, verzien en vergaapt, gelyk een aap in een spiegel, of als een kind, aan een mooye kraag of een gek aan een schildery. Want een mensch die in zoodaanige diepe gedachten, en in zyn gemoed aldus verdronken is, die is eeveneens als of hy zyne vyf zinnen had verlooren, en die voor de grootste zot gehouden werd ; doch hy is echter by God de allerwyste mensch, aan wien hy zyne geheimenissen bekent maakt, en in het verborgene laat inzien, meer dan aan alle de Wyze des weerelds.

Hierom moet gy ook weeten, dat de volmaakte inbeeldinge, die van de starren komt, in het gemoed haar oorsprong neemt, in het welke al het gestarnte verborgen legt. En het Gemoed, het Geloove en de Inbeeldinge, zyn drie dingen te reekenen : want de naamen zyn verschei-den ; zy hebben echter eeven gelyke kracht en macht, vermits het een uit het ander komt. En ik kan de zelve by niets anders vergelyken, als by de Drie-eenigheid Gods. Want door het Gemoed koomen wy tot God ; door het Geloove tot Christus, en door de Inbeeldinge (*imaginatie*) ontfangen wy den H. Geest : Weshalven ook voor deeze drie, gelyk voor de Drie-eenigheid Gods niets onmoogelyk is.

Indien wy nu aldus op der aarden door ons Gemoed tot God koomen, door het Geloove tot Christus, en door de Inbeeldinge den H. Geest ontfangen : zoo werden wy gelyk als de Apostelen, wy vreezen noch dood noch gevangenisse, noch pyn noch martelizeeringe, geen arbeid,

armoede, honger noch iets anders, dat diergelyk is. Daar en booven, wy kunnen den Duivel uitdryven, de zieken gezont, de dooden leevendig maaken, en de bergen verzetten, gelykerwys wy van de Drie-eenheid Gods schryven. Wy hebben een Voorbeeld in de Betrachtinge: want als wy iemand zien betrachten, die een bezef heeft van die dingen, daar hy in speculeerd, en hy laat daar van niet af, maar 'er hem ernstig aan geleegen zyn, zoo komt hy door zoodaanig speculeeren de practyk (of oeffening) te vinden. Want niemand kan op een andere wyze tot de oeffening raaken, 't en zy alleen door de bespiegelinge en betrachtinge; het moet eerst alles wel bespeculeerd zyn. Ja ook alle ambachten en konsten hebben haaren oorsprong uit de speculatie en de bespiegelinge. En dit staat hier ook te weeten, dat men altoos in der nacht, wanneer alle lichaamelyke dingen rusten, verslooten en stil zyn, op 't beste en nuttelykst (een zaak) bespiegelen, overpeinzen en zich verbeelden kan, en ook in heimelyke, byzondere en daar toe welgeleegene plaatzen, alwaar men van geene menschen overschreeuwt, verschrikt of verhindert kan werden; daar by ook met een nuchteren lichaam.

14. Verders schryft hy (*in fragment. de fundamento sapientiæ p. 192. enz.*) *van de Openbaaringe en de werkinge der Wysheid in de uitterlyke weereld; als van de openbaaringe en vindinge aller konsten.*

In 't eerst is de Genees-kunde by de Propheeten geweest; en zy wierden Propheeten genaamt, om dat zy meer wisten als het gemeene volk, en het welk het gemeene volk niet verstond. Alle de Propheeten heeft men Natuurlyke Voorzeggers genoemt.

De Natuur, die alle dingen leert, en wat zy niet kan, dat erlangt zy van den H. Geest: de H. Geest en de Natuur stemmen overeen, dat is, daagelyks is de Natuur een Licht uit den H. Geest, en zy leert van hem, en aldus komt het in de menschen, gelyk als slaapende.

Vermits nu het Licht der Natuur een Leerling is des H. Geestes, zoo bid de Leerling zynen Meester, leert my dit of dat, en hy leert het hem: Aldus komt het in den Leerling; als het nu in den Leerling is, zoo werd de Leerling tweevoudig, dat is, hy spreekt met hem zelven, en geeft ook zich zelve antwoord.

Een tweevoudige Leerling is, de perzoon en de droom: Desgelyks, de perzoon des Satans, en de perzoon des verzochten: De perzoon der Geesten, de perzoon der Raads-lieden: en al te zaamen is het een licht der Natuure, en het Licht der Natuur geeft antwoord aan zyn perzoon, dat is, aan zich zelven. Want gelyk een Schoolmeester voor zyne naarstige discipelen niets verbergt, maar hen onderwyst wat hem teegen de borst is: Alzoo ook en noch veel meer leert de H. Geest het Licht der Natuur, ontrent die dingen, die zyn perzoon nadeelig zyn: Want het waarachtige Licht der Natuure en de perzoon verdeelen zich niet.

Nu is wyders het Licht der Natuure een licht, het welke ontstooken is uit den H. Geest, noch 't en werd niet uitgebluscht; want het is wel ontstooken. Eeven zoo is het in de mensche; het wast teffens met hem, gelyk het leeven op, en het werd ook alzoo gebooren. Nu begeert het licht hoe langer hoe meer te schynen, en hoe langer hoe krachtiger: Gelykerwys het leeven door de Genees-kunde, begeert hoe langer hoe meer te leeven; alzoo is ook in het Licht der Natuur een heete begeerte tot de ontsteekinge.

Hoe spreekt de Genees-heer met zyn leeven? hy zegt tot het zelve:

Eet

Eet dat, drink dat, zoo zult gy leeven en niet ſterven. Eeven zoo ſpreekt ook de H. Geeſt met het Licht der Natuure, dit moet gy hebben, dat moet gy doen, dat enz. zoo komt gy ſchynzel te geeven of te ontvonken en geleerd te werden. Nu leert de H. Geeſt alleen maar dat geene, dat het begeert. Daarom zegt men, de Natuur heeft haar gezontheid begeert, en hy at, en genas: en in deezer voegen ſcherpt de Natuur zulks in.

Doch op dat wy tot de verdeelinge en onze voor genoomene ſtoffe koomen; zoo is dit onze oogmerk, dat wy den Schoolmeeſter aller wysheid, aller konſten, en van alle onze weetenſchap voor ſtellen, en wie die geene is, die ons alles geeft; vermits wy van ons zelven niets hebben, als, gelyk gy ziet, dat het lichaam ziek en dood is, mitsgaaders veelerhande ſwakheeden, eilendige gebreeken, en ongemakken onderworpen. Insgelyks is ook onze vernuft met dusdaanige gebreeken, op veelerhande wyze belaaden; dat is, in krankheid, die het zelve overvalt; zoo dat wy ook niet met gezonde herzenen het einde kunnen bereiken, dat wy wel zouden wenſchen; gelyk ons de ziekte ons voorneemen verhindert, door het afneemen onzer krachten; eeveneens kan ook het vernuft een ſwakheid overvallen, waar door des zelfs voorneemen verbrooken werd. Daar komt het nu van daan, dat de eene menſch dieper door-grond en meer ondervind, als een ander; na dat de hoedaanigheid der ſwakheid is, die in zyn vernuft legt.

Dewyl nu het lichaam met zyn ziekte belaaden is, zoo werd hy onzinnig en raazend enz. zoo weet ook met eene, dat dit een zeer goede raad is; dat men dien menſch behoort aan keetenen te ſluiten; vermits hy zelfs niet bequaam in zyn vernuft is. Nu legt het vernuft ook op de zelve wyze krank, en werd meede byſterzinnig, en door een ziekte aangetaſt; gelyk het nu noodig is, weetenſchap van de krankheeden des lichaams te hebben, alzoo is het ook noodig de krankheeden des vernufts te kennen. En gelykerwys ik voor genoomen hebbe, den grond van een Genees-meeſter, ontrent de ſwakheeden des lichaams te beſchryven, op dat hy dezelve mocht leeren kennen: alzoo is het vervolgens myn plicht, dat ik ook wyders van de ſwakheeden des vernufts ſchryve, waar zy uit voort koomen, dat is, uit wat grond dezelve te verſtaan zyn.

Dus hebt gy nu booven gehoort van het lichaam, dat het zelve in twee *ſphæren* of Rondten legt: En hoe dat heemel en aarde zyn Vader is, hoe de menſch uit den Vader den Zoon moet leeren kennen, en hoe alles wat in den menſche is, ook in de weereld is, en alles wat in de weereld is, ook in den menſche. Dit ſtaat nu in zulker voege geſchaapen, gelyk ik het getoont hebbe. Voorts zoo weet alhier, dat het hier ontrent de krankheeden des vernufts aldus geſtelt is, dat al het verſtand der gedierten, die op der aarden en in de lucht zyn, in den menſche is; daar en booven ook het verſtand der Engelen, van weegen de ziele.

Hier wilt wel op merken; alle liſtigheid, wysheid, aart, vernuft, voorzichtigheid enz. wat in alle de dieren des weerelds, ook in den gantſchen omkring des heemels, beſlooten is, dat is alles in den menſche. Daarom heeft de eene den aart van een Vos, de ander van een Wolf, de derde van een Papegaay, en zoo veele als 'er zyn, overal is het maar dierſche vernuft by de wysheid enz. en niets, dat den menſche raakt; maar alzoo de menſch ook een dier is, zoo is hy al het gedierte, dat is, het vernuft van alle dieren is ook in den menſche. Derhalven oordeeld te dier plaatze aldus, dat gy eerſtelyk het dierſche vernuft gron-

 dig

dig komt te kennen, het welk ik u door een byzonder tractaat hier na verklaaren zal, en naderhand het Engelsche vernuft, ook in een byzonder tractaat. Iemand die van konsten, van de Wysheid des Lichts, der Natuure, en wat daar in is, dat den mensche betreft, schryven wil, die behoort eerstelyk den Leermeester van zyn wysheid, konst en licht, uit wien hy 't heeft, voor te stellen, op dat die geene, die van hem aangestooken werden, weeten moogen, wat hy zegt, en wat hy hen geleert heeft.

Want een zoodaanige Leere is verkeert, die iemand geeft, zynde in haar eige oorsprong gebooren, en zeer verscheiden van haare eige afkomste, die ook veelerhande Leermeesters, veelerhande Schoolmeesters, en meede veelerhande Leerlingen gehad heeft. De een neemt dit voor, de ander dat, die geeft zich in het licht, deeze in het diersche vernuft, een ander in de dwaalinge. Thans is het noodig van alle dingen te weeten, van wat oorsprong zy zyn.

Men vind menschen, die van handwerken schryven, en zy haalen ze meer als uit drie oorsprongen. Men vind 'er die van *faculteiten* of weetenschappen schryven, en zy haalen ze meer als uit zeeven en vyftig oorsprongen. Men vind 'er die in Godgeleertheid schryven, en brengen meer als tien oorsprongen by, en zoo vervolgens in andere zaaken. Veele schryven, en niemand weet wie of wat zyn pen bestierd, noch slaat geen acht om het te weeten. Dat is een groote dwaasheid, dat iemand iets onderwyst, en hy weet niet van wien hy 't heeft, en nochtans moest hy 't weeten: want hy is van zyn eige geschrift geen Rechter, geen Oordeeler, 't is zyn werk niet, maar eens anders.

Hierom behoort hy te weeten, wat het is, [dat hy schryft,] en daar na oordeelen. Want iemand is verdoold en valsch, die den oorsprong van zyn schryven niet weet.

Doch op dat gy moogt weeten wat van de oorsprongen is, zoo zyn de zelve meenigerley; maar hoedaanig ze zyn, zult gy hier in 't begin weeten, en 't is daar ontrent aldus.

Dit moeten we eens voor al ons vast in prenten, dat het lichaam niet onzes is, maar Godes; dat het niet voor ons, maar voor God is gemaakt, niet tot onzen dienst, maar tot Godes dienst.

Indien nu het lichaam dusdaanig is, zoo moet het ook zyn gantsche Weezen van God hebben, dat is; van wien hy is; en wat hy aldus heeft, dat behoort dienvolgens ook alles aan hem, leeven, krankheid, wysheid, gezichte, gehoor, verstand.

Zoo nu hem, die het lichaam gemaakt heeft, alles toe komt; zoo moeten wy verder weeten, wat ons die zelve geeft, ook moeten we weeten, waarom hy ons dat geene geeft, het welk hy ons geeft; dat is, dat een mensch behoort volmaakt te zyn, als zyn leeven, dat is, volmaakt, hy zy dan schoon of mismaakt, zoo als hy wil, zoo leeft hy volkoomen, en het leeven is niet gebrooken. Voorts moet zyn wysheid, zyn konst ook alzoo geheel zyn, dat 'er niets gebrooken aan is.

Nu geeft God den mensche dit alles gantsch, en niet gebrooken: oorzaake; Want hy heeft den mensch geschaapen, om dat hy teegens den Duivel zou zyn, en hem niets laaten af winnen, gelyk iemand die een zwaard draagt teegens zynen vyand; in deezer voegen zyn wy gevangen in de hand Gods, en gelyk een vis in 't waater leeft, alzoo leeven wy in vyandschap teegen den Duivel. Hierom dient de mensch te weeten wie hy is? wat hy is, en waarom hy is? op dat hy trachte, uit God al zyn macht te neemen, waar van ik wyders schryve.

Op

Op dat ik dan tot de uiterlyke ontleedinge, van den oorsprong der Wysheid koome, zoo weet voor eerst; *dat de Wysheid niet anders is, dan een eenige eeuwige vreugde.*

Wie zal de Wysheid beschryven, volgens haare ontleedinge, als alleen die ze heeft, die kan ze weeten. De mensch weet daar uit dat hy de Wysheid zelfs is, om dat ze in hem is; daarom weet hy ze te beschryven.

Hoedaanig is nu de ontleedinge der Wysheid? Zy is zoodaanig, dat ze in haar zelven niet kan geoordeeld werden, alzoo weinig als God; doch nadien zy aan den sterffelyken gegeeven is, zoo volgt daar uit, dat ze door den sterffelyken moet ontleed werden: en byaldien het sterffelyke niet was, wie zoude kunnen spreeken of weeten van de wysheid? Maar nademaal zy in het sterffelyke gevallen is, zoo kan men van haar spreeken, en zy is gebooren geworden, heeft leeden verkreegen, en is zichtbaar geworden, die voorheen onzichtbaar was.

Alle konsten enz. zyn in de Wysheid, nu is de konst niet noodig geweest, voor al eer het schepzel was. Maar na dat het schepzel is aan 't licht gekoomen, zoo hebben de konsten moeten zichtbaar werden weegens het schepzel. Nu is de konst, de Wysheid en *Sapientia*, een en 't zelve, dat is, de Wysheid Gods is openbaar geworden; indien de mensch niet geschaapen was geworden, wie wist van Gods Wysheid, en ook van de andere dingen Gods? Niemand, ja zelfs de Engelen in den heemel hebben 't niet geweeten; maar in de scheppinge is de Wysheid Gods aan den dag gekoomen, als meede zyne kracht, zyn macht, en wie God is, en wat zyn Weezen is.

Nu volgt hier uit, dat de Vader der Wysheid in den Zoone genoomen werd, om dat van den Vader zelve alle wysheid en konsten uit gaan: Want de Creatuur heeft God in haar getal, daar uit volgt nu, dat zy openbaar zou werden. De konst en wysheid moet door den Zoon geschieden, en de Zoon behoud den aart zyns Vaders, en leert niet alleen hen beiden om geleert te werden; en de Leeraar is de H. Geest.

De mensch is bezeeten met een diersche hoedaanigheid, maar God niet; dienvolgens heeft hy twee wysheeden, eene diersche en eene Engelsche, de eene blyft, de andere niet.

Aldus is de Wysheid de Vader, in wien alle konsten zyn, en uit wien ze alle uit gaan.

De Vader is machtig tot alles, door zyne wysheid en konst. Alzoo behoorden wy ook alle dingen te vermoogen, en niets behoort ons teegen te staan; noch *Magia* (of Wonder-konst) noch besweeringen, noch bygeloovigheeden, noch konsten van voorzegginge uit geesten, handen of aangezicht: want alle deeze dingen zyn uit God, en ze zyn zyn konst, kunnen wy het niet, zoo zyn wy hier ontrent noch niet opgewekt, maar wy slaapen noch. Uit deezen slaap nu ontstaan de weetenschappen en Schoenmaaker konst enz.

Dit is daar ik van spreeke, van den Vader der Starre-kunde, die is gantsch en volkoomen; alzoo behooren wy ook te weezen. Want hy is volkoomen, en onze wysheid is zyne wysheid; en uit zyne wysheid moeten wy onze deuren en poorten des gemoeds open zetten, uit zyne wysheid behooren we schoenen te maaken, die niet breeken, en huizen die niet vergaan, noch de wormen op eeten. Indien wy dat niet doen kunnen, zoo bouwen wy in den slaap.

Derhalven zoo weet nu hier neevens, indien wy den Vader der Wysheid kennen: nademaal hy gantsch volkoomen, en zonder gebreeken is, in

in alle konsten: zoo behoort de Zoon ook alzoo te weezen, die in zyn plaats zit; en de Genees-meester moet waarachtig zyn en volmaakt in zyn konst. Want zy zyn Godes, de Rechtsgeleerde, de Godgeleerde, de Starre-kundige, de Philosooph, de Stook-kundige enz. en zoo alles vervolgens. Niet een *jota*, niet een titteltje zal van de zaaken afgaan, dat niet alles zal volkoomen werden, doordien het den Vader alleen toe komt.

Indien wy dit gelooven, zoo zullen wy 't hebben: want door het geloove zullen wy daar na streeven. Doch gelooven wy 't niet, zoo streeven wy niet daar na, en alzoo werd niet met al uit, en wy kunnen niet als liegen en bedriegen, dat zyn onze konsten. Maar indien wy echter onzen Vader gelooven, en vast stellen, dat hy de Wysheid is, en dat 'er niets anders van nooden is, dan dat alles opgewekt werde uit den slaap, zoo zullen wy het alleenlyk opwekken.

't Is eeveneens, als iemand die slaapt, die is als dood, schoon alles in hem legt, beide leeven en wysheid; doch het opwekken maakt, dat het openbaar werd. In dusdaanigen slaap werden wy nu gebooren, en wy wassen daar in op; doch daar uit moeten wy opgewekt werden, zoo spruit uit ons wysheid en weetenschap, gelyk alle groente uit het veld door den Zoomer, en op de bergen na den Winter.

Voorts dient geweeten van het Engelsche vernuft in ons. De mensch heeft een ziele, nu is de ziel verscheiden van het licham: het lichaam staat in het diersche vernuft, en dat gaat het lichaam aan. Althans weet gy, dat de dieren gulzig, nydig, moorddaadig enz. op malkanderen zyn; en dit is niet engelsch, maar beestachtig of diersch. Dienvolgens, de mensch die van deezen inborst is, die is diersch en niet engelsch.

Maar dit is engelsch in de dingen: De mensch zal zyn lichaam in zyn vernuft niet gebruiken, als alleen wat aangaat om zyn noodzaakelykheid te weeten. Wyders is de ziele in hem, die blyft eeuwiglyk: deeze ziele heeft het vee niet, die moet de mensch voor hem houden; noch zy werd ook niet krank, de diersche werd alleen krank, maar de engelsche niet: want een iegelyk mensch heeft twee wysheeden, eene engelsche en eene diersche; zyn wille staat, in welke hy wil.

Nu zal ik verders het diersche vernuft aanwyzen, naamelyk, van wien het is af gekoomen. Daar is een vernuft in alle dingen, het welk de voogelen, koeyen en menschen hebben. Desgelyks is het ook in de dwaal- en andere starren, in de lucht, de aarde en het waater; hierom komt uit haar de diersche natuur, en de liefde tot de dieren en tot het schepzel. Want een hond en een mensch, een koe en een mensch voegen zich te zaamen, gelyk by gelyk van natuure: Want daar zyn ze een gedierte, en eeven het zelve; gelykerwys een mensch, na de ziele, een en 't zelve met de Engelen is, en werd als de Engelen: Alzoo, na den lichaame, werden en zyn wy gelyk de dieren, en daarom leeven wy ook als de dieren, een iegelyk mensch heeft het zyne, dat met de dieren kan vergeleeken werden. Dit diersche vernuft is wel te kennen, en te verstaan: Want zy zyn den Slag of Beroerdheid onderworpen, zommige menschen ook; zy zyn de Vallende ziekte onderworpen, zommige menschen ook; zy zyn de Darm-pyn onderworpen, zommige menschen ook, enz. en aldus vervolgens vind gy in alle dingen, dieren en menschen te zaamen, met allerhande gebreeken der krankheeden, als meede van eeten en drinken, en ook diergelyks in het vernuft. Hierom is onze voorneemen om het diersche vernuft ter deege te ontdekken.

Het

Het Engelsche vernuft is in *Adam* ingestort, en komt door de geboorte aan ons. Desgelyks, zoo weet ook van het diersche vernuft dier dingen, die van geen diersche natuure zyn, als van de heemel, de lucht, het aardryk, vuur en water, wat in de zelve verstand en vernuft geheeten werd; naamelyk, dit is het vernuft in de aarde, dat ze haare boomen, loof en gras geeft. Doch, hoe komt echter het diersche verstand der vier Hoofdstoffen in ons? Aldus: In den heemel is het vernuft, en het diersche verstand: dat is, het leeven, het beleid, het voedzel enz. des dierschen verstands is in den heemel en komt uit den heemel, en het werd daar in onderhouden, gelyk het lichaam van het aardryk.

Indien gy nu den oorsprong des Engelschen en dierschen vernufts verstaan hebt, uit wien het de mensch heeft en wat hy heeft, dat is, op wat wyze het in hem is, en hy uitterlyk als in een spiegel kan zien, hoedaanig zy beide in den mensche leggen en zyn: zoo zyn we nu verders gehouden om te schryven, hoedaanig zy zich in den mensche openbaaren.

Dewyl nu de mensch zulk een engelsch en diersch vernuft heeft, zoo weet dan, dat zy beide met hem opwassen, een iegelyk met zyn weezen en aart; echter onweetende en ongevoelyk voor den mensche, tot dat zy opgewekt werden.

Doch nu zal ik vermelden; wat zich zelven komt op te wekken, dat is, hoedaanig de konsten tot ons koomen, hoe wy ze leeren, en door wat middelen.

Nu is die zelve kracht in dier voegen in 't gestarnte, als de hitte in de koolen; het zyn dieren, en zyn de boovenste dieren; want gelykerwys op aarden wolven en haazen loopen, alzoo ook in den heemel. Nu hebben zy macht over het diersche verstand, gelyk de H. Geest over het verstand der zielen. Want elk deel heeft zyn byzonder verstand, zynen byzonderen God en Geever: Dus heeft het vee haaren dierschen God, dat is, het *Firmament*, [of Uitspanzel des heemels.] De ziele den eeuwigen God, dat is, den H. Geest. Derhalven, door deeze twee weegen zult gy myn schryven verstaan, zoo van den oorsprong des dierschen verstands, als van den oorsprong des zaaligen verstands.

Want het diersche verstand moet eeven zo veele aanvoerders hebben, als de ziele: hierom ook den heemel en de H. Geest.

Nu hebben zy alle beide eenen verleider, den Duivel en de luyigheid; dat is, onervaarentheid, dat is domheid. De Duivel raakt de ziele, de luyigheid raakt het diersche verstand: een iegelyk heeft een goede ervaarentheid in zich zelven, ontrent beide die zaaken, van noode.

Tot dus verre gaat de eigene verklaaringe van *Paracelsus*, van de waare Wysheid en de vooraangetrokkene punten. Ik moet echter noch in twyfel staan, of wel eenen begeerigen en den grond navorschende Leezer, die des Mans schriften zelfs niet heeft noch bekoomen kan, door deeze weinige uittrekzelen een volkoomen genoegen is gegeeven. Derhalven zal ik liever, tot een proef der Paracelsische schriften, noch een geheele verhandelinge uit zyne werken hier by voegen, om daar uit eenigzins na believen, de volkoomene uitvloeyinge of gantschen zaamenhang zyner schriften, een weinig te kunnen af neemen. Deeze nu staat in het tweede stuk zyner werken.

§. XXI.

SECRETUM MAGICUM
Of
Wonder-konstig Geheimstuk van Theophrastus Paracelsus.

OF schoon de aloude Philosoophen door langduurige moeyte en navorschinge, den gouden Philosoophischen steen dikmaals gevonden, en daar door zomwylen zeer hooge kennisse verkreegen hebben; als naamelyk, dat 'er iets hoogers, dat de Natuur staande houd, zyn moet; gelykerwys ook deeze hunne meeninge van de Natuur, veelvoudig en wonderlyk beschreeven is; dewyl zy echter het hoogste Middelpunt (*centrum*,) daar alle de Omkringen uit gehaalt en gevonden moeten werden, niet gekent hebben; maar al hun schryven en werk twyfelachtig, en uit de omdraayingen der Hoofd-stoffen (*ex circulationibus elementorum*) uitgevorscht, en daar op gegrond is geweest; noch zy het Middel-punt, veel min den cierlyken Driehoek (*Trigonum*) die in den Cirkel zyn oorsprong neemt, niet bereikt hebben; en dat nochtans, God lof! dit eenige Middel-punt en oorsprong aller dingen, naderhand aan veele Christelyke Philosoophen, en Mannen Gods, als *Moses*, *Esdras*, *Salomo*, den goddelyken *Hermes*, *Morienus* en andere meer, zich zelven in den Driehoek des Middel-punts, of Drie-eenigheid der goddelyke waarheid, geopenbaart heeft, en te kennen gegeeven: zoo vinden wy uit die Middel-punten een veel verheevener, schoonder, en met de Schrift overeen-stemmende grond der waarachtige Philosophie; wat ze is, en waar op ze gegrond is, waar uit niet alleen de *Philosoophische steen*; maar ook noch twee *Magische* [of wonder-konstige] *steenen*, [als uit de Planten en de Dieren] uitgehaalt en beweezen werden. Derhalven behooren alle haare heidensche Schriften, die den grond of reegel der Natuure niet bereiken, voor niet geacht, en aan de vlammen opgeoffert te werden; en daar en teegen moest het verheevenste boek *Sapientia* (de *Wysheid*,) welke van den eenigen Geest Gods uitgaat, uit het Middelpunt der Natuure gezocht werden: Hier in is de Grond, de Waarheid ende de Kennisse aller dingen; doch ze moet alleen door een deemoedig gebed van God werden verkreegen; gelykerwys ons Christus zelfs leert: *Zoekt eerst het Ryke Gods*, en ook de H. Apostel *Jacobus*: *Ontbreekt iemand wysheid, hy zoek ze by God*, die de Fontein aller wysheid is. Dit boek toont ons voor eerst het groote boek der groote Natuure aan, het welk niet met inkt, maar waarachtiglyk door den vinger Gods beschreeven en ingeprent is; uit dit boek behoort een iegelyk de Natuur na te vorschen; maar daar in is zy niet letterlyk; op wat wyze echter dit groote boek te bezeffen is, leert ons het groote boek der Wysheid, dat ons, wanneer wy daarom bidden, van den Geest Gods werd ingegooten.

Dewyl wy nu eerstelyk aan de Natuur bevinden, dat een iegelyke zaak, wat ze is, uit haar beginzel zal en moet gekent werden, zoo moeten we ook ten eersten den grond der eerste scheppinge aller dingen zoeken, en den H. Geest om een goddelyk verstand aanroepen, op dat we daar uit het waare weezen, en de eigenschappen, van de voorschreevene drie Magische steenen vinden moogen: Over zulks zoo zal ik ten eersten de scheppinge, voor zoo veel ze my de H. Schrift of Openbaaringe aanwyst, na het verstand dat my gegeeven is, beschryven; en daar na op deeze grond-

grondvestinge, die drie wonder-konstige steenen ter needer zetten en bouwen.

TETRAGRAMMATON.

God is van eeuwigheid geweest, en de tweede Perzoon der Godheid is van eeuwigheid gebooren, uit den Vader; en uit hun beide gaat van eeuwigheid uit de derde Perzoon, de Geest Gods; alle drie zyn ze van gelyke macht, in een goddelyk onverdeelbaar weezen, door het welke alle dingen geschaapen zyn, en onderhouden werden.

Als nu de opperste Drievuldigheid Gods, in den goddelyken wyzen Raad besloten hadde, de weereld, de Engelen, de menschen, en in 't kort, de gantsche Natuur voort te brengen; zoo heeft God de Vader door het Woord, als de tweede Perzoon, de dingen geschaapen, niet in haar laatste weezen; maar alleenlyk *de eerste vermengde en verwarde stoffe*, dat is, de *matrix* of baarmoeder, daar in alle de natuuren of eigenschappen der geheele weereld te zaamen vermengt waaren. Weshalven het ook van de Philosoophen, en in de H. Schrift afgrond en aarde; als meede een ding, daar in alle dingen verborgen leggen, is genaamt geworden, en de eerste stoffe was het waater, waar op de Geest Gods gesweefd heeft.

In deeze Baarmoeder, waar in de weereld geschaapen is, zyn onder elkanderen vermengt geweest, de ziele der vier Hoofd-stoffen, rein en onrein, goud en zilver, licht en duisternisse: in en uit deeze Baarmoeder, dewelke door het licht Gods omvangen wierd, zyn heemel en aarde, lucht en waater, alleen door het *fiat* (*het werde*) geschaapen; en door den Geest Gods, die op de Baarmoeder sweefde, zyn in zes daagen alle dingen, met de bestendigste en wyste schikkinge, in haar laatste [of volmaakte] weezen gescheiden en verdeeld geworden, Licht en Duisternisse wierd van elkanderen afgezonderd; en aldus zyn de aller klaarste zelfstandigheeden, die in de eerste drie Beginzelen van de Quik, de Swaavel en 't Zout (*Mercurii, sulphuris & salis*) waaren, tot de Hoofdstoffe der zonne gezonden, en het Firmament, dat is de vastigheid (of 't Uitspanzel) genaamt geworden: om dat dit het vat en werktuig zoude weezen, het welk de andere drie Hoofdstoffen draagen zoude: Want van het Woord, en in het Woord komt de Eigenschap, ja met het Woord, het welke, mitsgaaders zyne t'zaamen-bindinge, ook de poorten der hellen niet overwinnen konnen.

Insgelyks ook met het woordje *Firmament*, komt de eigenschap, dat, booven alle begryp des vernufts, de heemel, die een dunne, lichte en vermengde stoffe of *Chaos* is, gelyk een rook, de overige zichtbaare ligchaamen der Hoofdstoffen draagen, en onverwrikbaar vast te zaamen houden moet: Het grofste, 't welk in de eerste stoffe der drie eerste Beginzelen was, is naderhand tot de Hoofdstoffe der aarde afgezonderd geworden.

Aldus is het ook van de Lucht te verstaan, zoo verre als de eerste stoffe tot de zelve bequaam was, zoo verre is dezelve daar toe afgescheiden. Dus zyn ten eersten alleenlyk de ligchaamen der Hoofdstoffen, met haare vruchten, daar zich de mensch door onderhouden zoude, gestelt: naderhand zyn de ligchaamen der Hoofdstoffen wyders, van elkanderen gescheiden en verdeeld geworden. En op deeze wyze is uit het alderhelderste weezen der Hoofdstoffe van de zonne, (*elementi solis*) de Zon voort gebracht, daar na de Maan, en alle de an-

dere Starren, als boomen en vruchten des heemels, waar door zich de mensch voeden zoude. Alzoo is ook de aarde, in 't eerst een verdragtig gemaatigt weezen, zonder vrucht geweest; doch ze is namaals gescheiden geworden, alzoo, dat 'er veelerhande gewassen tot voedzel der menschen zyn voor den dag gekoomen; desgelyks is meede van de andere twee Hoofdstoffen te verstaan; en een iegelyk gewas bracht zyn eige zaad, en natuurlyke lieffelyke vruchtbaarheid voort; dat is, alle de lichaamen der Hoofdstoffen waaren in 't eerst zonder leeven geschaapen: doch naderhand is haar de Natuur, dat is, die leevendige onzichtbaare Geest of *quint-essentie*, die de lichaamen der Hoofdstoffen te zaamen houden, en over haar heerschen zoude, door den Geest Gods ingegooten geworden.

Als nu alle dingen wel gescheiden, en om in eeuwigheid alzoo te staan, geschaapen waaren; heeft God lichtelyk den mensch in zyne Baarmoeder of *Matrix*, dat is, in de groote weereld, in 't veld *Damascona*, buiten het Paradys, uit den *limbus* der aarde, (dewelke het fynste weezen, en de *limbus* van het gantsche gestel des weerelds was, waarom hy ook *Microcosmus*, dat is, kleine weereld genaamt werd) na zyn Eevenbeeld geschaapen, om het getal der gevallene Engelen te vervullen; en hy heeft hem *Adam* genaamt, dewyl de *limbus* een roode klomp aarde noch in de H. Schrift, *Adam*, genoemt werd: want het woord *Adam*, heet niet *een mensch*, maar *rood*; om dat hy uit roode slyk der aarde is gemaakt. Dit lichaam was niet zonder leeven, noch ook de mensch zelve; maar alleenlyk de stoffe, in welke de mensch zal geplant werden: want de mensch is na het eevenbeeld gevormt; hierom is de ziel de [rechte] mensch, en het lichaam de wooninge, waar in de mensch eeuwiglyk zal woonen, en waar van hy in eeuwigheid niet zal gescheiden werden: De ziele nu is als een onzichtbaar goddelyk vuur uit God zelve, welke in het leeven-looze ligchaam, *Adam*, uit een ondoorgrondelyke liefde is ingestort, en gelyk als hooger als alle Engelen geschaapen geworden; uit oorzaake, op dat, zoo de mensch quam te vallen, hy daarom in zynen val teegens God niet mocht volharden, noch eeuwiglyk, gelyk *Lucifer*, verstooten werden; maar op dat hy door dit vonkjen der goddelyke liefde in de ziele, gelyk als door een Magneet na God, tot berouw, om daar door noch genaade te verwerven, getrokken en aangeprikkelt konde werden: Want indien *Lucifer* deeze goddelyke liefde of dit vuurige vonkje in zig gehad hadde, zo hadde hy ook berouw hebben, en daar door dan moogelyk genade erlangen konnen; zoo dat hy niet voor eeuwig had behoeven verstooten te zyn. Want God ontfermt zich alleen over het berouw, en inzonderheid het meeste van de geene, die hem het aller naast bestaan, gelyk dan deeze vuurige uit God uitgegaane geesten, of de menschelyke ziel, het beeld zelve des Allerhoogsten is. Dat echter de stoffe of de *limbus* van dit roode, waar uit het menschelyke ligchaam is gebootzeerd geworden, geenzins een slechte roode aarde, gelyk zommige alleen na de letter, verstaan willen, geweest is; maar dat dit lichaam uit het heerlykste mengzel, uit het aller fynste uittrekzel van het gantsche zaamenstelzel des weerelds, en uit het middel-punt van alle de vier omkringen is geschaapen, kan uit de Natuur genoegzaam beweezen werden: doch voornaamelyk hier uit, om dat God den mensch na zyn eevenbeeld, uit eenen goddelyken, vuurigen, zuiversten, onzichtbaaren, heiligen Geest gemaakt heeft, dewelke uit niet geschaapen, en in dien oogenblik van God door den aadem was uitgegaan: Want zo haast hy na zyn goddelyke beeltenisse gebootzeerd en gevormt was, zoo heeft

hy

hy den zelven rooden leem, den Geest des leevens in 't aangezicht geblaazen, en de mensch is tot een leevendige ziele geworden, welke menschelyke ziele naar God het hoogste is, in heemel en op aarden. Dienvolgens is 'er geen twyfel aan te slaan, of God de Bron aller genaade en barmhertigheid, heeft de woonplaats of het lichaam, voor dit aller uitneemenste menschelyk schepzel, uit het eedelste, zuivere en eeuwige zaamen-mengzel geschaapen; en niet uit een gemeen rood stukjen aarde, gelyk veele volgens de letter willen beweeren. Men mocht my echter teegen-werpen en zeggen, 't en was wel niet zonder reede, dat het menschelyke lichaam, onder de overige schepzelen, de heerlykste stoffe was; doch dit niet teegenstaande, zoo was hy in den beginne maar een kleen klompje aarde geweest, en het was Gode moogelyk geweest, een heerlyk lichaam uit slechte aarde voort te brengen; nadien hy immers de geheele weereld uit niets gemaakt hadde.

Hier op antwoorde ik aldus: Weegens de almachtigheid Gods moet ik bekennen, dat het Gode wel moogelyk was geweest, uit een gemeene aarde een heerlyk lichaam te scheppen; maar vermits echter God alle dingen, en om kort te gaan, de geheele Natuur na de allerwyste orde, en geenzins verward, teegens de orde der Natuur geschaapen heeft, en insgelyks noch de Natuur in een rechte orde onderhoud, ook door de zelve tot aan het einde der weereld, volgens de Natuur en niet teegens de Natuur, een Schepper en Vermeerderaar is; zoo is het ten minsten moogelyk, dat hy in de scheppinge des menschen, of zyns lichaams, eenigzins teegens de Natuur zou gehandeld, en dat eedele lichaam, uit de grofste Hoofdstoffe der aarden gemaakt hebben. Ik geeve wel toe, dat de gedaante en het aanzien der stoffe van den *limbus*, gelyk als een aarde uitgezien heeft; maar daarom is het geen gemeene aarde geweest; maar het aller fynste weezen van het gantsche gestel des weerelds, is tot een lichaam te zaamen gebracht, het welk 'er uit zag als aarde: Want de aarde is een moeder aller Hoofdstoffen, daarom moest ze voor alle de overige beswangert werden. Over zulks volgt dan hier uit noodwendig, dat haare geboorte *microcosmus*, dat is, een nieuwe of kleine weereld moet genaamt werden, gelyk zulks een geoeffend Philosooph bewyst.

Terra est mater elementorum; de terra procedunt, & ad terram revertuntur omnia. Item post separationem & impraegnationem ascendet in caelum, & revertetur in terram suam, & habebit vim superiorum & inferiorum &c. Tab. Smaragd. Herm.

Dat is: De aarde is de moeder der Hoofdstoffen; uit de aarde neemt alles zyn oorsprong, en tot haar keert alles weeder. Als meede, naar de affscheidinge en de beswangeringe zal het opklimmen ten Heemel, en zal tot zyn eigen aarde weeder keeren, en zal de kracht hebben van alles wat booven en beneeden is.

In 't korte; God heeft alles na de rechte orde in de Natuur geschaapen, en niets teegens de Natuur, uitgenoomen alleen *de eerste stoffe;* waar uit naamaals alles geformeerd is, die is uit *niet* gemaakt; waarom zy ook *abyssus*, (of afgrond) dat is de Baarmoeder der weereld is genaamd: of ook het vuur, de ziele, &c. daar uit naderhand alles geschaapen is, deeze, zeg ik, is uit *niet* geschaapen of gemaakt.

Wanneer nu God uit deeze stoffe, of uit het waater, daar de Geest Gods op zweefde, iets teegens de Natuur had willen scheppen, zoo zou hy geen zes daagen daar toe genoomen, noch het een naar 't ander, volgens de nette orde, aan de Natuure voorgeschreeven, gemaakt hebben;

maar hadde wel zonder het waater, in een oogenblik, alle schepzelen kunnen scheppen: doch God wilde geene Geesten, maar natuurlyke schepzelen maaken: hierom nam hy eerst de kasse voor hem, waar in de schat der gantsche Natuur in eenen klomp vermengd was en lag: Dit was het eeuwige vuur, het welk geen begin noch einde heeft, dat is door den booven-zweevenden Geest Gods gantsch wyslyk van elkanderen gescheiden, het groove van het fyne, het licht van de duysternisse, en alles is in zyn steede met de hoogste wysheid geplaatst, als daar het tot den einde toe, in zyne rechte ordentelyke natuurlyke werkinge blyven, en in alles, den mensche ten goede, en zynen Schepper tot verheerlykinge, zyn natuurlyke plicht verrichten moet.

Als nu Adam boovenmaate schoon, heerlyk en eeuwig, met het allerverheevenste gemoed der ziele vercierd, en geschaapen was; heeft God ook straks in den beginne, eer noch het aardryk was, voor hem eenen schoonen Lusthof, het Paradys in Eeden, teegens het Oosten, geplant; en heeft den mensche uit de weereld genoomen, en in het Paradys gesteld, doch niet in den hemel, op dat 'er, zoo de mensch moogelyk quam te vallen, geen beroerte in den Heemel ontstaan mogt. Want God wilde niet, dat 'er, na de verstootinge van *Lucifer*, verders een onvreede in den Heemel ontstaan zoude. Eenen heeft God uit den Heemel verstooten, en niemand meer; want hy stiet den mensche niet uit den Heemel, maar uit het Paradys weeder in de weereld, daar hy van gemaakt was.

Naademaal nu God ten zevenden daage alle dingen wel van elkanderen gescheiden, en van alle zyne scheppingen gerust heeft, en wyders niets meer geschaapen, maar de geschaape Natuur zelve heeft laaten werken; en ook Adam nu het getal der verstootene Engelen weeder vervullen zoude; zoo gaf God aan Adam de menschelyke Natuur en het zaad, in welke natuure hy eindelyk eenen *limbus* heeft aangesteld, en daar-en-booven heeft hy hem een Baarmoeder, waar in hy het zaad verhoopen zoude, uit zyn eigen ligchaam geschaapen. God hadde ook wel genoegzaame stoffe van den *limbus* overig gehad, om daar uit Eva te kunnen formeeren; doch op dat Adam zyn huisvrouw des te eerder en krachtiger lief zou hebben, en aanhangen, zoo heeft hy ze uit zyn eigen ligchaam geschaapen, op dat zy beide in liefde en eendragt, gelyk de Magneetsteen en 't Yzer zouden t'zaamen stemmen, noch d'een den anderen, als zynde zyn eige ligchaam, niet zou kunnen verlaaten. Dewyl nu God geene menschen meer schept, maar dat ampt, met alle de werktuigen daar toe, aan Adam heeft opgedraagen, zoo moet hy ook dit ampt volgens den reegel der Natuure verrichten; en wanneer hy een mensch teelen wil, zoo moet hy het zaad van den *limbus* daar toe neemen, en het zelve in de *microcosmus* (of kleine weereld) en de baarmoeder werpen, op dat het zaad daar in door den Geest Gods, die in de moeder zweefd, tot zyn laatste stoffe [dat is volkoomentheid] gebracht, en tot een bequaam mensch geformeerd werde. En gelykerwys God uit zyne Zitplaats gansch niet gekoomen is; maar alleenlyk door zyn hand, dat is, door zyne almachtigheid, den *limbus* der aarde genoomen, en daar uit den mensch in zyne Baarmoeder (welke de groote weereld was) gebootzeerd heeft, en hem echter in zyne Baarmoeder niet gelaaten, maar hem daar uit genoomen, en in het Paradys gestelt heeft: Alzoo komt ook de man, Adam, als hy een mensch teelen of voortbrengen wil, niet ganschelyk in de Baarmoeder, maar alleenlyk, zoo verre als zyne macht weegens het zaad reikt; en gelykals in de eerste scheppinge de Geest Gods op het waater sweefde, en alles van elkanderen scheide en formeerde: eeveneens werd deeze Geest ook gedraagen

gen in de Baarmoeder der kleine weereld; dat is, het heemelsche bloed, de leevendigmaakende vuurige Geest, die bootzeerd of veranderd den *limbus* of het zaad, in de vrouw, in zyn laatste weezen en tot een volkoomen mensch; die echter niet in de Baarmoeder der kleine weereld blyft, maar hy werd 'er uitgenoomen, en in de groote weereld gestelt. Alhier kan ik niet nalaaten, om die geene, die waanen dat alle zaad alleenlyk in de moeder door de natuurlyke blaaze (*vesica*) werd uitgeworpen, een weinig teegen te spreeken; vermits zulks in de Natuur geen vastigheid kan hebben. Want men speurt ook uit de eerste scheppinge, dat alles in 't eerst, aangaande zyn zelfstandigheid is dood geweest; maar dat 'er om de vereeniginge en vermeerderinge voort te zetten, in een iegelyk schepzel, na zyn aart en eigenschap, een lichaamelyke Geest, waar door de wasdom geschieden zoude, is ingestort. En nadien de mensch het eevenbeeld Gods is, en ook zyns gelyken voort brengen zoude, zoo is hem ook in zyne Baarmoeder een zyns gelyke Geest, dat is de Geest Gods, die uit God komt en tot God weederkeert, ingegooten geworden, op dat hy, en niet [die Geesten] alleen die van een slechter stoffe zyn (hoewel zy weegens het leeven, gelyk ook aan de groote weereld, noodzaakelyk zyn) den mensche in de moeder formeeren en beelden zoude; welke Geest in de moeder der kleine weereld sweefd, en aan geen ander schepzel meede gedeeld is: over zulks behoorden waarlyk de vrouwen tot geene onbetaamelyke onkuisheid misbruikt te werden, weegens den Geest Gods, die in de Baarmoeder sweefd. En dewyl deezen Formeerder en Geest des menschelyken zaads, anderzins het schepzel des kleinen weerelds alleen heeft; zoo zyn alle andere beeltenissen, die den mensche gelyk schynen te zyn, en echter niet in de kleine weereld gebooren werden, noch zyn zuiver *menstruum* (of kracht) hebben, schoon ze wel na het lichaam menschen gelyken, nochtans geheelyk zonder ziele: gelykerwys 'er dan eenige Reuzen zyn geweest, die wel uit een mannelyk zaad, maar in een vreemde moeder geteelt waaren. Want, wanneer een vreemde diersche Baarmoeder, het menschelyk zaad met lust ontfangt, zoo werd een menschelyk lichaam daar uit, het welk gemeenlyk een vreemt teeken aan zich heeft. Gelyk de scheppinge des heemels ende der aarden niets is geweest, als de eerste stoffe, een vermengde verwarde klomp, de waarachtige Baarmoeder der groote weereld, dewelke omringt was met het licht Gods; alzoo is ook de weereld, die uit deeze Baarmoeder des menschen, dat is, des kleinen weerelds is gesprooten, met het eeuwige omringt, dat is, met de eerste stoffe, of het waater booven het Firmament: Deeze vrouw nu is hier na de kleinste weereld, en de Baarmoeder van alle de volgende menschen, zynde omvangen met de groote weereld, en in haar eigen hand. Als nu de mensch in de hoogste gerechtigheid en onnoozelheid, met lichaam en ziele, eeuwig voor God leefde, en met een zeer verheeve wysheid en verstand, en het alleruitneemenste kleinood der ziele, booven alle andere schepzelen, lichaamelyke en geestelyke, van God begunstigt wierd, en hy tot een Opperheer over de geheele Natuur gestelt was geworden; behalven dat hy den boom der kennisse van goed en quaad, by eeuwige straffe myden moeste; zoo heeft *Lucifer*, als een eeuwig vyand Gods, onder de zyne den mensche dusdaanigen groote eere en geluk misgunt, en als een duizend-konstenaar op allerhande middelen gedacht, hoedaanig hy in weerwille van God, den mensche van de liefde Gods zoude afwenden, en hem in groote ongenaade en het eeuwige verderf storten; doch hy konde hier toe geen beeter middel vinden, dan dat

dat hy ze tot ongehoorzaamheid, en een eeuwige hoovaardye, (die hem ook zelven uit den Heemel in de Helle gestooten heeft) bracht, dorst echter in 't eerste zich in zyn eige geestelyke weezen zoo bloot niet vertoonen, uit vreeze, dat men hem kennen, en geen geloof geeven mocht: over zulks zocht hy een natuurlyk hulpmiddel, het welke uitter maaten listig was, om daar door zyn voorneemen uit te voeren, op dat de mensch meenen zoude, dat hem het natuurlyke middel plaatze verleende; en ook op dat dezelve hem in andere dingen dies te lichter geloof zou geeven, en hy hem alzoo ten laatsten bedriegen mocht: En als hy zag, dat de slange schoonder en listiger was, als alle andere dieren, en zy onder den verbooden boom haare woonplaats hadde; zoo is *Lucifer*, met bewilliginge der slange, in haar gesloopen, en heeft uit haar tot Eva, en niet tot Adam gesprooken, brengende haar door looze bedriegelyke woorden, tot den beet des appels, schoon zy hem echter teegen sprak. Maar dewyl zy zulks niet deede, zoo als haar in den grond bewust was, en het woordje *misschien*, fraay twyffelachtig, daar by voegde, [zeggende] misschen zult gy den dood sterven; zoo nam de Duivel verders geleegentheid tot zyn loosheid en bedrog, zeggende terstond daar op; dat zy altyd groote heerlykheid en macht zouden hebben, ende den Goden gelyk werden: Aldus geloofde zy de slange, als het verstandigste dier, haar inbeeldende, dat ze niet liegen konde: dewyl het nu die verstandige slange sprak, zoo stond het haare groote hoovaardye, dat zy Gode zoude gelyk zyn, en aan niemand behoefde onderdaanig te weezen, zeer wel aan; en in diervoegen, uit een eigene hoovaardye, waar toe zy van den duivel, door de slange, op een bedriegelyke wyze gebracht was, overtrad zy het gebod Gods en at van den appel: Zoo haast zy nu van den appel gegeeten hadde, heeft zy op staande voet kennisse des quaads verkreegen, Gods genaade verlooren, en in de liefde Gods beginnen te wankelen: Dus heeft ze ook naderhand op een bedrieglyke wyze, door valschheid en een boosaardig gemoed, Adam, haaren eigenen man, vervoerd, en tot den appel-beet, en 't verbreeken van Gods gebod bepraat: Want gelykerwys Eva bedroogen wierd, om dat zy meende dat de slange, als het verstandigste dier, tot haar sprak, en zy dezelve daarom opvolgde; eeven zoo wierd Adam weederom van Eva bedroogen, doordien hy waande, dat zy noch die voorgaande geneegenheid en liefde tot God en hem hadde, dat zy hem tot niets quaads zoude raaden; want hy noch geen quaad kende noch wist. Het bequam hem echter zeer slecht, en hy zag namaals wel, dat niet de eerste Eva, maar de door den Duivel vergiftigde Eva hem dit geraaden hadde.

Als nu Adam Gods gebod gebrooken hadde, en door hoovaardye in ongenaade gevallen was; zoo heeft hy aanstonds alle de gunsten Gods, mitsgaaders de onsterffelykheid verlooren, en zich des eeuwigen doods en gevaars deelachtig gemaakt; en die goddelyke groote wysheid en liefde is in zyne oogen verdonkert geworden; daar en booven heeft niet alleen hy, maar ook het gantsche gestel des weerelds, de eeuwigduurentheid en onsterffelykheid verlooren, en den doodelyken eeuwigen vloek op haar gehaalt, hoewel zulks geheel teegens de natuur was. Doch dewyl God, de Waarheid zelve geswooren hadde, dat dit alles tot een straffe geschieden zoude; zoo moest het aldus geschieden, niet uit een natuurlyke orde, maar om des Woords wille: en op dat moogelyk Adam niet zyne hand uitstrekken, en van den boom des leevens eeten mocht, waar door hy eeuwig had leeven kunnen, zoo stiet hem God uit het Paradys weeder in de weereld, daar hy van gemaakt was, leggende voor

het

het Paradys der Cherubim, en wel met vuurige blinkende ſwaarden, om den ingang tot den boom des leevens te bewaaren, op dat 'er niets dat bevlekt was, quam in te gaan, 't en waare dan, dat het voorheene wel gezuivert was, door die twee Cherubim, en haare vuurige zwaarden; dat is, door geloove en hoope, en een brandende liefde jeegens God den Allerhoogſten, dewelke ook met ſchoone vuur-vlammen, dat is, met Chriſtelyke werken moeten verciert zyn, en te vooren wel beproeft: Als dan is my uit enkel genaade geoorloft de vruchten van den boom des leevens in 't Paradys, dat is, het dierbaare bloed Jeſu Chriſti, waar meede de boom des H. Kruices verciert is, heilzaamelyk te genieten, en daar door vervolgens weeder met Chriſtus in 't Heemelſche Paradys (daar Adam en Eva in 't eerſt in geweeſt zyn) te koomen. De weg echter om daar toe te geraaken, is zoodaanig verward en duiſter, dat het niet moogelyk is, weegens haare hoogten en andere ongeleegentheeden, om daar by te koomen. En dat zommige waanen, nadien het niet te vinden is, zoo moeſt het door den Zondvloed verſtoort zyn, daar op zegge ik tot beide, neen: en voor eerſt zegge ik dat het Paradys noch in zynen ouden ſtaat, en geenzins verſtoort is: dit werd beweezen uit de H. Schrift, door dien Chriſtus, veele honderd jaaren na den Zondvloed, aan den ſtam des H. Kruices, tot den moordenaar gezegt heeft; Heeden zult gy by my in 't Paradys zyn: daar konde niet van het Heemelſche Paradys geſprooken werden, vermits Chriſtus de eerſte menſch in den Heemel is geweeſt, en de Heemel door hem aan de nakoomelingen geoopent is: Chriſtus voer ook eerſt veele daagen daar na ten Heemel; dienvolgens konde hier door geen heemelſch, maar een aardſch Paradys verſtaan werden. Daar en booven is noch een andere bewysreede; Chriſtus daalde ter hellen, en verloſte de lieve Oudvaders: Nu heeft hy dezelve, gelyk de Schrift vermeld, eerſt in zyn Heemelvaart met zich gevoert: *Et ſecum duxit captum captivitate captivos*, en heeft de gevangeniſſe met zich gevangen genoomen: Doch, waar zyn zy dien ganſchen tyd tot hun opvaart geweeſt? In den heemel niet, ook in de helle, voorhelle, noch op aarden niet: derhalven zullen zy in het aardſche Paradys, tot haar opvaart moeten gewacht hebben: waar uit dan bewysbaar is, dat het Paradys, ten tyde van het lyden Chriſti, noch is voor handen geweeſt. Doch indien echter nu noch iemand zeggen wilde: Het Paradys konde na de Heemelvaart wel verſtoort zyn geworden, zoo dat het althans niet meer in weezen was: Daar op vraage ik: waar zyn dan nu Enoch en Elias, die noch niet geſtorven, en eevenwel ook in de weereld niet zyn, doch echter zullen weeder koomen op der aarden, om den Antichriſt teegen te ſpreeken; gelykerwys dan eenige Kerk-Leeraaren het zelve van Johannes den Euangeliſt gevoelen. Vooreerſt kunnen zy niet loochenen, dat deeze Mannen lichaam en ziele noch by elkanderen hebben, en niet geſtorven zyn. Doch zy zullen teegenwerpen en zeggen: Daar ſtaat geſchreeven, dat zy met lyf en ziele zyn ten Heemel gevaaren; dienvolgens meenen zy niet, dat zy op een andere plaats zyn. Hier op antwoorde ik aldus: dat het woordje *heemel*, alhier niet na de bloote letter te neemen is, en dat niet het heemelſche Paradys, maar het aardſche moet verſtaan werden; oorzaake, om dat 'er niets bevlekts in het Ryke Gods kan noch zal ingaan, maar allenlyk zielen, die door het bloed Chriſti wel gereinigt zyn: En nademaal nu het lichaam zich door den tydelyken dood, en door de ſcheidinge der zielen ende des geeſtes reinigen moet; gelykerwys alle menſchelyke lichaamen opgelegt is, zoo kan niet toegeſtaan werden, dat zy in 't Heemelſche, maar wel,

dat

dat ze in 't aardsche Paradys moeten zyn, tot de bestemde tyd toe, in welke zy alhier zullen weeder keeren, en nademaal zy weeder zouden koomen, konden zy geenzins in den Heemel weezen; want uit die twee uitterste, den Heemel en de Helle, keert niemand weeder; maar wel uit de middel-plaatzen, als het aardsche Paradys, en het helsche Vagevuur. Hier uit volgt dan, dat het aardsche Paradys, noch heedensdaags in zyn oude staat is; doch, in wat plaatze het zelve zy; zulks behoeft niemand zich te onderneemen, om het in deeze weereld uit te vinden, want de H. Schrift zegt, gelyk by Esdras te vinden is: Gy hebt in het Paradys gestelt, welke Lusthof die geene is, dien uwe rechterhand geplant heeft, eer het aardryk was. En *Gen.* 2. staat aldus geschreeven: Ende God de Heere heeft in Eden teegen 't Oosten, aan 't Paradys, eenen lustigen Hof geplant van den beginne, en heeft den mensche daar in gestelt; uit deeze woorden blykt klaar, dat God in de scheppinge, het Paradys voor de scheppinge des aardryks, niet in den beginne, gelyk Heemel en Aarde, maar voor den beginne. Is het nu voor de aarde geweest, zoo kan het niet op aarden zyn; het zal derhalven een andere plaats, een middel-plaatze, tusschen ons, het Aardryk en den Heemel, en een schoon land (waarom het ook een Lusthof genoemt werd) moeten weezen: Voorts, indien het Paradys op onze aarde zoude zyn; waarom maakt dan God uitdrukkelyk een onderscheid tusschen het Paradys, en ons op aarden, ontrent zyn weezen (*substantie*) in het welke het geleegen was: [want aldus spreekt de H. Schrift] Ende God dreef Adam uit het Paradys, en liet hem op der aarden, daar hy uitgekoomen was, om dezelve te bouwen.

Indien nu het Paradys van de gemeene aarde is afgezondert, en een andere plaats, aangaande zyn stoffe; zoo kan zich niemand onderneemen, het aardsche Paradys te vinden; inzonderheid, dewyl het ook noch eeuwig is, en geenzins vervloekt. Want de aarde, waar uit de mensch gemaakt is, is vervloekt geworden.

Dewyl wy dan nu vervloekt, en weegens de zonden onrein en sterffelyk zyn; zoo werden ons onze oogen verdonkert, zoo dat wy noch de vreugde des Heemels, noch de pyn der Hellen, noch ook het aardsche Paradys zouden zien of gevoelen, veel min, de vrucht van den boom des leevens, genieten kunnen, 't en waare dan door toelaatinge der wachters des Paradys, dat is, der Cherubim, en de des eeuwig glinsterende zwaards; dat is, 't en zy wy te vooren wel gewaapent zyn, met het waarachtige geloove en de hoope op Christus, en daar beneevens met de brandende liefde, met vuurvlammen of goede werken verciert: En als dan konnen wy ook in dit leeven geestelyker wyze in onze gemoederen wel zien en bezeffen, hoe machtig het Ryk der Uitverkoorenen, hoe verschrikkelyk en ellendig het ryk der verdoemden, en hoe schoon en vermaakelyk het aardsche Paradys, en hoe zoet en lieffelyk de vrucht van den boom des leevens zyn moet.

Wanneer wy daar en teegen door onze zonden verdonkert, in de duisternis woonen, en zonder het waare licht wandelen, het welk een iegelyk mensche verlicht, en niet uit God weedergebooren werden, maar in onze doodelyke zonden voort vaaren, zoo konnen wy zeer beswaarlyk de vergankelyke, tydelyke en vervloekte dingen zien en onderscheiden; en dienvolgens noch veel minder, die schoone, vermakelyke en eeuwige plaatzen, waar in Gods Uitverkoorene hunne wooningen hebben. Hierom onderwinde zich niemand, na de gemelde sterkte des Paradys te zien, ik zwyge, om de plaatze zelfs te vinden, en

van

van de vruchten des eeuwigen leevens te eeten; maar veel liever doe hy voor eerst zyn best, om dusdaanigen wooninge van God te verwerven, en daar na zal hy het Paradys haast vinden.

Het is reeds vermeld, hoe dat Adam, onze lichaamelyke vader, zoo schrikkelyk de groote genaade Gods, mitsgaaders de goddelyke wysheid door ongehoorzaamheid uit hoovaardye verlooren heeft, en in teegendeel den kern aller boosheid in den appel heeft gegeeten; waar door de goddelyke wysheid en liefde voor hem verduistert is geworden, en hy daar en teegen den vloek des eeuwigen doods heeft op zich gehaalt.

Nu hadde Adam en zyne kinderen in deezen vloek ook eeuwiglyk blyven moeten: Doch, dewyl Adam noch een klein vonkje der goddelyke liefde in zich hadde verborgen leggen, zoo is hy daar door, gelyk als door een magnetische kracht aanstonds na den vloek tot erkentenisse zyner zonden, en tot een kinderlyke vreeze en berouw jeegens God aangeprikkeld geworden; waar door hy dan ook by God, den Bron der genaade, weederom barmhertigheid verkreeg; alzoo, dat zich God over den berouw-hebbenden mensche, weegens zyn eevenbeeld, de eedele ziele erbarmde, en 't allereerst de slange, als het middel tot den val, vervloekte, dat zy op haaren buik gaan en aarde eeten moest; hier na leide hy ook Adam en Eva op, dat zy aarde zouden werden, van welke zy genoomen waaren, in 't zweet haars aangezichts haar brood eeten, en met smarten haare kinderen baaren zouden; ook zoude de aarde om haarent wille vervloekt zyn, en zy eindelyk den bitteren en tydelyken dood sterven moeten, en weederom in haare moeder de aarde gebracht werden, op dat daar door haare bezoedelde lichaamen weeder verbeetert en gereinigt wierden. Op dat echter de ziele ook weeder gereinigt wierd, en als dan het gereinigde lichaam zich ook weederom met de gereinigde ziele vereenigen mocht; zoo heeft God aan Adam belooft, dat uit het zaad der vrouwe iemand zoude gebooren werden, die de slange *Lucifer*, haaren verleider, den kop vermorzelen, haare ziele uit zyne macht verlossen, en weeder reinigen zoude. Aldus is de tweede Perzoon der Godheid, de Zoon Gods, het Woord des Vaders, de Middelaar en Verlosser onzer verdoemde zielen geworden, als die van den Vader belooft was, en door een onuitspreekelyke verborgentheid van den Heemel is nedergedaald, en uit den H. Geest in de zuivere, kuische, van God daar toe verordineerde en uitverkoore maagd Maria ontfangen geworden; waar door God zich dan met de menschheid vereenigt heeft, en een waarachtig God en mensch op deeze weereld gebooren is. Deeze was de beloofde Messias en Slangen-treeder, die onze schulden betaalen wilde; die ook door een meenigvuldig lyden en groote smerten, zich eindelyk aan het hout des H. Kruices, voor onze zonden, aan zynen Heemelschen Vader opgeoffert, en zyn onschuldig bloed vrywillig voor de gantsche Natuur vergooten heeft; en hier door alle verdoemde zielen, die alreeds in de Voorhelle zaaten, en echter aan de belofte geloofden, als ook alle de andere zielen, die na deeze bloedige offerhande, op den Verlosser haar geloove vestigden, en zyn woord hielden, door zyn bloed heeft afgewassen en gezuivert, en door zyn opstandinge en Heemelvaart in het Paradys gevoert; door welke hy ook ons weederom verryzende gemaakt, den Heemel geoopent, en de menschelyke Natuure met de Godheid vereenigt heeft; ja hy heeft ons voor den stoel Gods behouden, zuiver en verklaart gemaakt, en met zich tot in den Heemel opgetrokken.

Aldus is die vervloekte menschelyke ziele, door het bloed Jesu Christi,

ſti, van den eeuwigen dood en vloek weederom verloſt, van alle onreinigheid gezuivert, in haare onnoozelheid herſtelt, en met den heemelſchen Vader weeder verzoent geworden.

Dewyl echter het ligchaam door den Geeſt ook ſterffelyk geworden, en van den vloek noch niet ontſlaagen was; derhalven, op dat de op nieuws geheiligde ziele niet eeuwig in een bevlekt onzuiver ligchaam behoefde te woonen, of van het zelve moeſt afgeſcheiden zyn; zoo gebruikt God dit middel, dat de eigene Hoofdſtoffen der menſchen, onder elkanderen zelve, in het lichaam van den *limbus*, teegens de Natuur eenen ſtryd aanheffen, en door haar geſtarnte aangeſteeken zynde, malkanderen zelfs moeten verſtooren; alzoo, dat de ziele, die in geen verbrooke ligchaam woonen kan, zich in het ligchaam des *limbus* weeder ſcheiden kan: De ziele nu, dewyl zy alreeds verloſt en gereinigt is, in het Vagevuur des bloeds Chriſti, en indien ze zich niet weeder bezoedeld heeft, werd opgenoomen in het heemelſche Paradys, en de bevlekten ook in haar behoorlyke plaats. En gelykerwys de ziele haar Vagevuur in het bloed Chriſti heeft, alzoo heeft het lichaam zyn Vagevuur in den *limbus* der aarde; daarom moet het tot zyn eerſte ſtoffe, dat is, tot den *limbus* der aarde, (daar het in den beginne uit gemaakt was,) door de verrottinge weeder gebracht werden; welke ſtoffe naderhand, ten jongſten daage, door het eeuwige vuur gereinigt zynde, weederom tot zyn eerſte vleeſchelyke, taſtelyke, Chriſtelyke en eeuwige lichaam, zoo als de Zoon Gods na de opſtandinge der menſchheid hadde, gebracht zal werden; gelyk Paulus zegt: *Seminatur corpus animale, ſurgit corpus ſpirituale*: dat is, Een dierſch ligchaam werd gezaaid, en een geeſtelyk ligchaam ſtaat weeder op. Als dan zal de gereinigde, verloſte, en eeuwige ziele, zich over haar ligchaam, dat ook gezuivert, verklaart en in zynen eerſten ſtaat herſtelt is, verheugen, en zich met het zelve weeder vereenigen, ook door het aanſchouwen Gods helder en verklaart gemaakt zynde, in het nieuwe heemelſche Jeruzalem ingaan, alwaar ze zich met God tot in der eeuwigheid vervroolyken zal; zulks echter werd alleenlyk van de uitverkoorene verſtaan: Want die in het Koningryke Gods poogt in te gaan, die moet te vooren met het ligchaam in zyne moeder weederkeeren, en daar in verſterven, waar door hy als dan eerſt een eeuwig leeven verkrygt. De ziele nu, die uit gegaan is, indien ze niet voor eeuwig wil dood zyn, moet weeder in haar Moeder, in God ingaan, haar alleen tot hem wenden, en met hem ſterven; als dan verkrygt de menſch daar door een eeuwig, dat is een zeegenpraalend leeven, om allerhande weereldſche en duivelſche aanvallen te overwinnen; alsdan werd ze door het bloed van Chriſtus gereinigt, en eindelyk weeder vry gemaakt, gelyk Chriſtus zelfs zegt: Wie met my leeven wil, die moet ook met my ſterven, op dat hy door het eeuwige vuur, ten jongſten daage gereinigt zynde, weederom eeuwig leeven mag.

Gelykerwys nu de menſch de onſterffelykheid, mitsgaaders de eeuwigheid weeder verkrygt, door 't middel van weederom in zyns moeders ligchaam in te gaan, en dat hy daar door weeder vernieuwt en weedergebooren werd, en zich van den vloek ontlaſt; alzoo moet ook het gantſche geſtel des weerelds, of de groote weereld, om de eeuwigduurentheid te erlangen, weederom in haare moeder, daar zy uit gemaakt is, in keeren, daar in verſterven, en tot haar eerſte ſtoffe, vermengden klomp, afgrond en aarde weeder gebracht, en daar door weedergebooren, en eeuwig gemaakt werden; alwaar dan alle natuurlyke geheimſtukken een einde hebben, en onze natuurlyke ſchat aan den Almoogen-

genden God, als den oorſprong en bron aller ſchatten, weederom werd opgedraagen, en de heemelſche zonne beginnen zal zyn ſchynzel van zich te geeven.

Nademaal nu op de ſcheppinge der gantſche Natuur, haar val, en daar op de vloek is gevolgt, doch eindelyk ook haare verloſſinge en weedergeboorte, voor zoo veel ons van den Allerhoogſten door de H. Schrift, *Moyſes* en *Eſdras* geopenbaart is, en tot noodzaakelykheid bekent gemaakt en geleert werd; zoo bevinden wy daar uit voor eerſt, dat God om des menſchen wille, alle dingen eeuwig heeft geſchaapen, en dat hy dezelve ook weederom, om des menſchen wille, de vergankelykheid onderworpen heeft, niet uit de Natuur, maar weegens het Woord, het welk de Almachtige God de Natuure tot een ſtraffe geſwooren en opgelegt hadde.

Dewyl dan God den menſche zoo uittermaaten heeft lief gehad, dat hy hem de twee hoogſte middelen, waar door de ziele en 't lighaam weederom tot de eeuwige, geeſtelyke en zuivere hoedaanigheeden koomen en gebracht werden, geſchonken heeft; zoo heeft hy ook het minſte geenzins willen vergeeten, dat is, het tydelyke rampzaalige leeven; (het welke de menſch tot ſtraffe, onder een geſtaadig worſtelen en ſtryden in het verderffelyk ligchaam, nu met deeze, dan met geene ziekte en zwaarigheid toe brengen moet;) maar heeft noch wel aan den menſche alle de andere natuurlyke ligchaamen onderwerpen, en de macht om dezelve beſtendig en volkoomen te maaken, vergunnen willen: (doch een iegelyk na zyn aard.) Want uit metallen kunnen wel vaſte metallen, doch geene menſchen gemaakt werden: maar een iegelyk kan wel verbeetert werden in zyn eige natuur, en daarom kan de menſch met alle natuuren vereenigt werden, door dien de gantſche volmaakte Natuur, en het weezen der geheele groote weereld in hem verborgen legt: en by aldien den menſche het ſterven, en een zeekere bepaalinge, weegens de zonde, niet opgelegt was; zoo was het moogelyk en natuurlyk, door het Hout des leevens (*lignum vitæ*) het lighaam der kleine weereld, in een eeuwige gezondheid te bewaaren; doch nu moet de Natuur voor het Woord en de Wet Gods, met recht wyken. Weshalven dit verheeve genees-middel, zyn kracht niet hooger of verder in den menſche toont, als alleen om alle ziekten, daar de menſch zelfs oorzaak van is, en waar door hy zelfs zyn beſtemde einde verkort, geheellyk en in den grond te geneezen, en verders het lichaam in de uitterſte gezontheid, tot aan zyn bepaalde tyd te houden. En dit genees-middel maakt niet alleen den menſche gezont en ryk, maar, (gelyk uit veele plaatzen der H. Schrift kan beweezen werden,) wanneer het in de waarachtige vreeze Gods gebruikt werd, komt het ook den menſche nog verheevener gaaven meede te deelen: als naamelyk, dat hy door zulken hoogen ſchat der *Quinteſſentie*, waar uit Heemel en Aarde geſchaapen is, God als in een ſpiegel aanſchouwt, en des zelfs Almoogentheid en eeuwige wysheid volkoomentlyk bevatten, en 't verſtand, vernuft en kenniſſe aller heemelſche geſchenken der gantſche Natuure erlangen kan; hierom is het een zoodaanig eeuwig vuur, waar door het verſtand en de wysheid der menſchen ontſteeken werd. Gelyk dan deeze hooge ſchat in alle geſchriften meerendeels een vuur genaamt werd. Ook werd ons een heerlyk voorbeeld van des zelfs deugden in het tweede boek Moſe voorgeſtelt; wanneer Aäron, Moſis broeder, in 't afweezen van Moſes voor den volke Iſraëls een gulden Kalf ten Afgod hadde opgericht, en als Moſes naderhand zulks quam te vinden, zoo wierd hy zoo geweldig

dig over het volk vertoornt, om dat zy eenen vreemden God aanbaaden, dat hy zelfs de eerste Taafelen, daar groote geheimenissen in waaren, aan stukken wierp, in betrachtinge, dat zy dezelve niet waardig waaren. Doch wat deede Mozes? Dewyl hy zag, dat het volk door *Lucifer* t'eenemaal verstokt, en met ziende oogen steeke blind was, zoo dat zy Gods weldaaden niet erkennen konden, en geheel bevreest zynde, dat God ze daar over niet ongestraft zoude laaten, zoo zocht hy echter een middel, om ze niet te min tot bekentenisse hunner zonden, en der Almachtigheid Gods in den Heemel te brengen. Dus liet hy het gulde Kalf voor hem brengen, en hy verbrande het zelve met vuur, verbryzelde het tot stof, strooide 't zelve in 't vuur, en gaf het den kinderen Israëls te drinken, waar door dan het volk weeder tot de kennisse Gods in den Heemel quam, en geene vreemde Goden meer aanbad. Dus vind men ook in het vierde boek Esdra, dat het vuur, verstand en wysheid meede deeld: Als, wanneer God aan Esdras de verborgentheeden wilde openbaaren, van wat 'er geschied was, en noch in 't toekoomende geschieden zoude; zoo gebruikte God eerst het middel des vuurs, gelyk Esdras zelfs bekent, zeggende: Ende hy gaf my een beeker vol vuurs, ende zyne gedaante zag als een vuur, en ik dronk het; doen wies in my wysheid: ende God gaf het vyfde verstand, en myn geest wierd vast houdende in de geheugenisse, ende myn mond wierd op gedaan en niet weeder geslooten: en als 'er veertig nachten om waaren, zoo zyn 'er vervaardigt geweest 204 boeken; 70 alleen voor de Wyste, en die zelve waaren waardig te leezen, op bosboom geschreeven.

Overmits dit dan zulk een verheeve schat is, die met wysheid, verstand, rykdom en de hoogste gezontheid verciert en vervult is, zoo behoorden wy immers met Gods hulpe, den zelven na te vorschen; wy willen derhalven uit de volgende bespiegelinge, (*Theoria*) de Oeffeninge, (of practyk) of het Oogmerk tot de oeffeninge, in het bereiden van den gezeegenden steen, voor ons neemen om te beschryven. Nademaal wy zien, dat de vergankelyke onvolmaakte berg-stoffen uit iets, dat een eeuwige baarende swaavel, (*sulphur*) en een geestelyke Tinctuur is, gebooren zyn, en dat zy echter zulks weeder hebben moeten verliezen, en aan de lucht opofferen, door haar brandende, stinkende, en onreine Lucifersche vuur, het welk haar door een scherpvochtige aanprikkelinge (*stimulo menstruali*) eenen *Mercurius* meede deeld, die door een slecht toevallig gestarnte aangesteeken zynde, zyn eige ligchaam verbrand; waar door dan ligchaam en ziel van elkanderen gescheiden werden. Hierom moet'er een middel gezogt werden, het welk haare schuld betaalt, haare ligchaamen, mitsgaaders de zielsche Tinctuur, van haare aangeerfde moederlyke onreinigheid, ontlast, zuivert en loutert, en daar na zich in het eeuwige weezen opheft en brengt. Dusdaanig een middel nu kan onder de metallen zelve niet gevonden werden, vermits zy alle zelfs onrein zyn, en geene van allen zich zelven van den vloek ontlasten kan.

Doch dewyl zy echter noch een klein vonkje des eeuwigen onzichtbaaren vuurs, der hooge *Quint-essentie*, van den Vader geërft hebben, en noch by zich draagen, zoo ontfermt zich de Vader over haar, weegens de zielsche Tinctuur, die hem na bestaande is, en geeft zynen eigenen Zoon, om haar Verlosser te zyn, voor haar over. Deeze Vader, mitsgaaders zyn Zoon en Geest; dat is, met den swaavel (*sulphur*) en de geest legt in zynen heemel; dat is, het ligchaam *Solis* (der zonne of des gouds) legt in alle verdorvene metallen verslooten, en nadien dan de gulde heemel door niets, dat onrein is, kan opgeslooten werden, zoo kan

kan noch veel minder zyn gulde Zoon in een bevlekt onzuiver ligchaam ingaan:. Nu moet hy zich echter met een metallisch lichaam, van 't vrouwelyk geslacht, vereenigen, indien hy de metallen verlossen wil. Derhalven, nademaal de gemeene metallische moeder van den *Mercurius*, weegens haare val, onrein is; zoo bereid de Grootvader aller metallen de *Sol*, de *Sulphur*, voor hem door de natuurlyke beweeginge en *circulatie* der hoofdstoffen, een rein *mercurialisch* waater, het welk van natuure geheel schoon, zuiver, en van alle onreinigheid, afgescheiden, door zyn eige natuurlyke *sublimeeringe* en *circuleeringe* fyn en dun gemaakt, en van de *menstrualische* besmettinge, die de gemeene metallische moeder van het gemeene Quikzilver (*Mercurius*) by zich draagt, ontlast en ontbonden is; ook is daar in de leevendigmaakende vruchtbaare geest der metallen ingegooten; als nu de eerste stoffe der Philosoophen in dit zoutachtige waater of schoone gezuiverde bron-waater [gestort] is, zoo moet de gulde heemel, het gulde boek, waar in de Vader, Zoon en Geest, dat is, *Sal*, *Sulphur* en *Mercurius* zyn, versflooten leggen, doordien hy niet meer met zynen aardschen heemel omvangen is, maar daar uit na beneeden is gedaald. Deeze Koning, schoon hy wel weegens de eevenmaatigheid der hoofdstoffen eeuwig en onsterffelyk is; nochtans om dat hy de onzuiverheid van andere metallen moet afwasschen, zoo stort hy vrywillig zyn bloed voor haar uit. Derhalven zoo moet gy zyn metallisch ligchaam, het welk hy van den *Mercurius* aangenoomen heeft, weederom dooden, dat is, gy moet hem in zyn *mercurialische* moeder weeder op lossen (of *solveeren*) in zyn ordentlyke waater-bad; of weegens zyn hooge Weezen, (*essentie*) doordien hy de waarachtige Philosophie van het goud en 't zout der tweede of middelste inwendige perzoon des gouds (*solis & salis secundæ seu mediæ personæ intimatæ solis*) zelfs is; zoo is hy in zyn kracht en deugd zoo machtig, dat hy zyn aangenoome *mercurialisch* ligchaam niet lang blyven laat; maar gelykerwys hy de ziele, tot haare verquikkinge, uit haare moeder, dat is, uit den Geest Gods, van booven is meede gedeeld, haar voed, verquikt, en onderhoud, tot de laatste overwinninge; gelyk Christus zelfs zegt, de mensch leeft niet alleen van den broode, maar van een iegelyk woord dat door den mond Gods uitgaat; alzoo geeft hy ook aan de woonplaats der ziele, dat is, aan het menschelyk ligchaam, overvloedig voedzel, waar door het zich daagelyks vernieuwen en onderhouden kan: want het ligchaam, het welk wy uit onze natuurlyke Vader der gerechtigheid hebben, zoude tot in eeuwigheid haast verteert en dood zyn, indien wy het zelve door het lichaam der barmhertigheid, het welke wy van de spyzen ontfangen, en dat tot onze ligchaam werd overgebracht, niet alle daagen vervulden; doch onder alle voedzel, is het brood, daar wy daagelyks om bidden, het voornaamste, en hoe 't nader by 't brood komt, hoe 't beeter is tot de gezontheid.

Maar God, om ons te beproeven en zyne mildaadige goedheid te toonen, geeft ons niet alleen het brood, daar wy om bidden, maar ook noch overvloedig meer andere dingen; niet dat wy het daarom alzoo in overdaadigheid zouden gebruiken; maar om dat hy daar uit zien wil, hoe vast en onwrikbaar wy by zyne gebooden willen blyven: want de ziel heeft aan 't natuurlyk ligchaam belooft, het zelve niet swaarder te willen belaaden, als zoo verre 't zyne nooddruft eischte, na 't verbreeken des gebods; aanmerkt hier uit de kleine overspeelersche, dat het geestelyke lichaam, door opstookinge des boozen Geests, dien hy door den appel-beet bekoomen heeft, niet houd, het geen hy belooft heeft.

 Daar

Daar door dan uit dusdaanigen overvloed, en ook uit de invloeyingen der vier Hoofdstoffen, die alle in het middel-punt des kleinen weerelds, haare werking volbrengen kunnen, veele en meenigerhande krankheeden, uit den Vader der barmhertigheid, dat is, uit het natuurlyk voedzel der vier Hoofdstoffen, in de kleine weereld ontstaan; gelykerwys ook in het brood, dat is de Vader, het ligchaam der barmhertigheid, de geilheid en overdaadigheid gebruikt werd; voor zoo verre zy ook insgelyks in de gaave der gerechtigheid, dat is in de plantinge of zaayinge, des menschen zaad misbruikt: Want in de lyfmoeder der vrouwe behoort het menschelyke zaad, en wel in een geweldige gemaatigheid, wat nu daar buiten is, dat geschied uit den boozen, en doet het goede geweld aan.

Aldus word in beide die deelen, in het ligchaam der barmhertigheid ende der gerechtigheid, door den boozen aanprikkelende geest, die onmaatige orde gebruikt; waar uit naderhand ziekten en diergelyke volgen, die dan daar in vergaat; want het Bronwaater (*Fontana*) sluit den Heemel met 'er haast open, en verbreekt of *solveert* hem. Zoo ras den Heemel, dat is, het groove ligchaam *Solis* is opgeslooten, zoo vind de geest van den *Mercurius* zulks als de derde Perzoon des *Solis* tot in den *Philosophischen Mercurius*, in het Bronwaater zyne eige Natuur, dat is de geest van den *Mercurius Solis*, een woonplaats van de tweede perzoon *Solis*, dat is, van de *quintessentie* van het vuurige of den *Mercurius*, zo voert hy den zelven op een heimelyke, verborgene, zoeteen onzichtbaare wyze, met zich na binnen, in den *Philosophischen Mercurius* het Bronwater, in de reine en onbevlekte moeder der metallen: aldaar geschied in een oogenblik de zaamen-komste en vereeniginge der hoogste *quintessentie* in het *mercurialische* tastbare ligchaam, door middel der ziele van het *Mercurialische* ligchaam. En op dat de *Mercurius* of de moeder alleen den middelaar van de *Sol*, [of] alleen het weezen *Solis* mocht ontfangen, en niet iets vreemts of vergankelyks; gelyk ook op dat hy den Heemel en haar opperste ligchaam alleen mocht ingaan, zoo ontsluit zy den Heemel, en toont aan hem alleen haare Godheid, dat is de hoogste *quintessentie*, uitterlyk; en het andere overtollige des Heemels *Solis*, het welk uit de Hoofdstoffen is, valt in het Bronwaater te gronde. Hierom moet gy dit Bronwaater zuiver putten en uit scheppen, tot op de overtollige vuiligheid, en alleenlyk met het reine deel uw werk volbrengen, alzoo dat gy niet den geheelen rooden Leeuw, maar alleenlyk zyn roos-verwig bloed, komt meede te neemen; niet den gantschen witten Arend, maar alleen het witte bloed des Arends; niet den gemeenen *Mercurius*, maar den *Philosophischen*; niet de onreine vrouw, maar de schoone zuivere Maria, onze Mineraal. Aldus hebt gy te zaamen twee *Mercurialische* weezens, en een wortel van den geest des *Mercurius Solis*, mitsgaaders den *Spiritus* der *Philosoophen*, het welke twee *Mercurialische* zelfstandigheeden zyn, en de eenige wortel is, de *quintessentie* of de ziele van *Sol*, dewelke een vader en oorsprong aller metallen is: Waarom dezelve met recht de eerste wortel genaamt werd. Aldus moet gy de twee natuuren, de Sulphurische en Mercurialische, de zielsche en geestelyke, in haar *Mercurialische* ligchaam, het welk tweevoudig, doch echter uit eenen oorsprong is, met elkanderen op een zeer wonderkonstige of magische wyze doen trouwen, en in haar natuurlyk waaterbad zoetjes verwarmen en weeder vereenigen; want zy moeten een werden, gelyk zy ook voorheen in haar eerste wortel alzoo geweest zyn: doch ziet toe, dat gy niet haastig zyt, noch het bad voor den Koning te heet maakt; want als dan mocht hy daar in verstikken, en niets gebooren

ren werden. In dit bad nu laat hem zitten, en wel uitzweeten, tot dat hy geheel zuiver en schoon gewasschen, en de warmte ter deegen gewoon is; alsdan laat hem met een behoorlyke ordentelyke vermeerderinge des vuurs blyven, ja zoo lange, tot dat hy de ligchaamelyke natuur heeft aan zich genoomen: alsdan is de Koning der metallen gebooren, hebbende van de moeder een metallisch, echter geestelyk rein ligchaam aangenoomen, het welk niet versloten, maar open is; het welk wy niet hebben zouden, indien wy de Wet en het gebed aankleefden; want het daagelyks brood is de nooddruft, daar wy om bidden; dit verwekt geen ziekte, maar wel de overvloed; want daar uit koomen krankheeden en de dood te volgen.

Doch aanmerkt nu, hoe barmhertig en goed dat God is: gelykerwys hy de ziele, wanneer zy buiten haar voedzel, het Woord Gods, treed en zondigt, waar door ze ziek en doodelyk gewond werd, met goede en zeekere genees-middelen verzien heeft, dat is, met het Sacrament der Wysheid; zoo dikmaals de zondaar maar zucht, om de heiliginge zyner ziele, en vergiffenisse der zonden te verwerven: Alzoo ziet God ook de overtreedinge, en het niet houden van zyn voorschrift en ordonnantie, (het ligchaam aangaande) dewelke hy zelve gegeeven heeft, zoo zeer niet aan, maar hy ontfermt zich zyner, om dat hy de wooninge der ziele is, en schept voor het zelve den Genees-meester en de hulp-middelen uit des ligchaams moeder, dat is, uit haare moeder, dat is, uit God. Dit genees-middel heeft nu de kracht en macht om alle ziekten te geneezen, en om het natuurlyke ligchaam in een eevenmaatigheid der Hoofdstoffen, tot aan zyn bestemde einde te bewaaren. En by aldien den mensche weegens de zonde, niet een vast perk of tyd zyns leevens bepaald was, of indien hem de dood niet tot een straffe was opgelegt, zoo was moogelyk het ligchaam in eeuwige gezontheid te behouden; zulks echter geenzins door gemeene byzondere genees-middelen; maar het rechte *universeele* of algemeene moet 'er weezen; want gelyk te vooren beweezen is, de mensch is de kleine weereld: daarom moet hem de groote weereld ook onderhouden, voeden en geneezen. Indien nu de vrucht der aarde van de kleine weereld (*fructus terræ Microcosmi*) krank word, en zy haar zelven niet helpen kan, zo moeten haar de vruchten der aarde van de groote weereld, en van een eeven gelyke zoorte te hulp koomen, en door haar genees-middel herstelt werden: want altoos moet zulks zyns gelyken geneezen.

Nadien nu de zoorten der ziekten des kleinen weerelds zoo veele zyn, als het getal der elementarische vruchten, die dan veel duizenderhande zyn: Waar door het ook den aller verstandigsten Natuur-kenner niet wel moogelyk is, de zoorte der ziekte te onderscheiden, om daar na de krachten van zyn genees-kunde in te spannen; waar door dan veele menschen hulpeloos en voor den bestemden tyd hun ligchaam daar onder opofferen moeten; zoo heeft God uit barmhertigheid aan den mensche eenige Geheimstukken der algemeene Natuure geopenbaart, als zommige die de Natuur des gantschen Heemels, zommige der gantsche Lucht, zommige des waaters, zommige der gantsche Aarde in haar verborgen hebben, daar door men dan lichtelyk de ziekte vinden en geneezen kan. Booven dit alles echter heeft God den mensch noch een verheevener algemeen Genees-middel meede gedeeld, waar in niet alleen de deugden en krachten van eene Hoofdstoffe, maar van alle Hoofdstoffen, en de *quinteßentie* van 't gevaarte des weerelds verborgen leggen, alzoo, dat 'er niets hoogers, ten besten van het menschelyke lig-

ligchaam, in de Natuur kan uitgevonden werden, noch daar is ook niets dat het menſchelyke ligchaam nader beſtaat, of dat deſtiger is als dit hulpmiddel; want wanneer hy het zelve inneemt, zoo neemt hy de *quinteſſentie* en de geheele weedergeboore nieuwe weereld in, dewelke de oude vergankelyke weereld, dat is, den menſche uit haare weedergeboorte weeder vernieuwt, het verbrookene herſtelt, het overvloedige verteert, het gebrekkelyke vervult, en de geheele kleine weereld in de rechte gemaatigtheid brengt, en daar in onderhoud, tot aan het beſchoore perk des doods, het welk haar weegens de zonde is opgelegt: en niet alleen de menſch, maar ook alle hem vermaagſchapte ligchaamen geneeſt, en heelt het van ziekte en melaatsheid, en brengt ze in haare rechte gemaatigtheid. Insgelyks, alle volkoomene metallen geneeſt het en veranderd ze in het aller beſtendigſte ligchaam des gouds. (*Solis*)

Dit gemelde geneesmiddel is in *Sol* (of 't goud) zoo hoog, van weegen de gemaatigtheid der *Tinctuur*, die in het ligchaam des gouds beſlooten legt, dat het niet moogelyk is, zonder een middel, het welk voor heen het ligchaam of de kas der *Tinctuur* verbreekt, het zelve daar uit te neemen, dat men het met voordeel zoude kunnen gebruiken.

Dit verheeve hulpmiddel of deeze *Tinctuur*, die in het lighaam der plaatze beſlooten legt, kan bequaamelyk met de Godheid, die in den Heemel, voor ons menſchen, na den val vergrendeld was, vergeleeken werden. Want gelykerwys God het beginzel zelfs is, en niets van nooden heeft, maar alle andere dingen zyner van noode hebben: Alzoo is ook de *Philoſophiſche Sol*, dat is, de *Tinctuur*, of *quinteſſentie Solis*, (of des gouds) het begin of de Vader aller metallen, hebbende geene van haar noodig, maar zy hebben hem alle noodig; want gelykerwys de menſch in 't eerſt uittermaate ſchoon en heerlyk is geſchaapen geweeſt, maar door den val verdonkert en ſterffelyk is geworden, waarom ook alle zyne kinderen ſterffelyk werden, en derhalven wel een Verloſſer van noode hadde: alzoo zyn ook alle metallen van haar eerſte begin af, door haaren Vader, dat is, de *Tinctuur*, die in *Sol* beſlooten is, booven maaten ſchoon en onverderffelyk geſchaapen geweeſt. Voeg hier by een voorbeeld uit den Ridderlyken oorlog.

Een Koning teelt by een Koningin eenige kinderen, zommige nu waaren ſchoon, en zommige waaren mismaakt, en dit was de oorzaak: Om dat haare moeder de Koningin vreemde liefde pleegde, dat is, om dat ze in haaren eerſten ſtand niet was gebleeven, maar door de beweeginge der Hoofdſtoffen zich verontreinigt hadde; hierom zoo zyn haare ligchaamen de verderffelykheid onderworpen geworden, doch echter het eene meer als het andere. Doch na dat zy de Baarmoeder zeer verontreinigt, en haare Hoofdſtoffen zich in een ongelykheid gegeeven hadden, waar door zy door een ſlecht toevallig waater aangeſteeken, haar eige ligchaam verbranden konden, alzoo dat de Luciferſche, onreine en vreemde *Sulphur*, die van de moeder aangenoomen is, zyn eige ligchaam ontſteekt en verbrand, en dienvolgens zyn ziele, die hem van den vader, der *Philoſophie*, alreede in de eerſte beweeginge was ingeſtort, van elkanderen komt te ſcheiden, en aan de lucht op te offeren. En gelykerwys God zich over den gevallen menſch ontfermt heeft, op dat het goddelyke deel, naamelyk de ziele, niet eeuwiglyk in het verdorve ligchaam behoefde te woonen en te zyn, noch eeuwig van elkanderen moeſten afgezonderd en verlooren blyven; maar geſtaadig by den anderen weezen en woonen mochten; weshalven hy hem zynen Zoon, als den Middelaar der Godheid belooft heeft, dat hy hem zoude uitkiezen en toebe-

rei-

reiden een onbevlekte huisvrouw, en hem aldaar door den H. Geest, als de derde Perzoon der Godheid, toe zenden den Zoone Gods, die zich met het vrouwelyke zaad der menschheid vereenigen, en daar na een waarachtig God en mensch gebooren werden zoude; die zich ook voor de zondige menschen opofferen, hen door den dood van den eeuwigen dood weeder verlossen, en met zich in het Heemelsche Koningryk opneemen zoude:

Alzoo is het ook alhier met de metallen te verstaan, op dat het eeuwige onsterffelyke enz. der *Tinctuur*, indien zy inwendig, onzichtbaarlyk ook iets bezoedeld hebben, niet eeuwiglyk in het onreine ligchaam behoefde te woonen, of zoo zy te zaamen door het *occidentalische* (of onderaardsche) vuur al verstoort waaren, niet verstoort, noch eeuwig van elkanderen afgezondert, blyven mochten; zoo ontfermt zich de Vader der Metallen, de Zoon der Philosophie, over zyn gevallen kind, en heeft hem uit het zaad der vrouwe, dat is, van den *Mercurius*, door de *circulatie* der elementen een zuivere onbevlekte moeder, den waarachtigen *Philosoophischen Mercurius*, (die met recht by de Maagd Maria vergeleeken werd, niet by Eva, maar by Maria, dien de gulde kroon van de Drievuldigheid is opgezet geworden,) in de ingewanden der aarde *gesublimeerd*, fyn gemaakt, en in een rein *Mercurialisch* vuur toe bereid, ook heeft hy haar de middel-ziel der geheele natuur, (dewelke noch aan de Zoon der *Philosophie* verwand is, gelyk de geest der vrouwe in de Baarmoeder, aan de menschelyke ziele,) meede gedeeld: deeze zuivere onbevlekte Maagd of *Mercurius*, en niet de gemeene, sluit voor de andere metallen den Heemel der Godheid oopen, op dat zy den glants van den Zoon der Philosophie ondervinden mochten; vermits het goud zyn hooge Weezen, ende de Zoon eeuwig in zyn heemelsch ligchaam versloten heeft, noch aan geen bergstoffe van zyn weezendlykheid meededeeld; 't en zy dan dat deeze zuivere onbevlekte Maagd teegenwoordig mocht zyn.

Gelykerwys nu Maria op een booven-natuurlyke, en onzichtbaare wyze den Zoone Gods, die van den Vader belooft was, door den H. Geest ontfangen heeft. Eeven zoo heeft onze reine Jonkvrouw, de Philosoophische *Mercurius* op een wonderbaarlyke wyze, door den H. Geest, dat is alhier, door den Geest van *Mercurius*, die in *Sol* woont, of zyn *Sulphur* is, als de Middelaar en het licht des Vaders de hooge *Quintessentie* aller dingen, weeder op het nieuw gebaard; doch op wat wyze deeze ontfankenisse is toe gegaan, dat aanmerkt aldus: Indien Maria niet gantsch zuiver van zonden was geweest, noch de ziele mitsgaders den Geest Gods, (die een iegelyke vrouw, gelyk in de scheppinge gemeld is, in de Lyfmoeder zweevende heeft,) niet gehad hadde, zoo had zy den Zoon Gods niet kunnen ontfangen: want door de ziele kende zy God, en geloofde in God; en door den Geest Gods wierd zy in de Baarmoeder, met bewilliginge der reine ziele overschaaduwt; waar door de Zoon Gods onzichtbaarlyk en magisch, met toelaatinge der ziele, in haar kuische ligchaam, door den Geest Gods wierd gebracht, alwaar zich dan de God- en menschheid met elkanderen vereenigden.

Alzoo ook wanneer onze *Mercurius* of Philosophische Maagd niet voor heen genoegzaam vereenigt, en naauwkeurig (*subtyl*) van den scheistoffelyken prikkel (*stimulo menstruali*) gezuivert was, en de middel-ziele aller metallen niet in zich hadde, zoo kon zy het weezen, de *Tinctuur* of den *Sulphur Solis*, [Swaavel des gouds] niet ontfangen; doch nademaal zy eene dusdaanige middel-ziele, dat is, die met den geest van de

Baarmoeder der vrouwen kan vergeleeken werden, by zich heeft, zoo reinigt zig de geest van de *Mercurius* tot *Sol* (of goud) als tot de derde Perzoon der Drievuldigheid, met zyns gelyke hem noch nabestaande weezen, den geest van de *Mercurius*, dewelke in onzen *Mercurius* of *Maria* der Philosoophen verborgen legt.

Nademaal nu de geest van den *Mercurius* een woonplaats is van de hooge *Quintessentie*, als de Middelaar, dat is *Sulphur*, zoo voert de geest van den *Mercurius Solis*, wanneer hy met den geest van onzen *Mercurius* vereenigt is, den Middelaar en den *Mercurius Solis*, de heemelsche zonne, op een verborgen wyze met zich in onze *Maria*: althans in een oogenblik geschied de ontvankenisse en inlyvinge des allerhoogsten weezens, en de hooge *Quintessentie Solis* vereenigt zich door een liefelyke omvattinge met het zuivere schoone ligchaam van den *Mercurius*, als de moeder aller metallen. En na dat zy zulks een tyd lang in haaren natuurlyken buik gedraagen heeft, zoo baart zy ons eindelyk den Verlosser en Heiland aller metallen, die ontfangen zynde, van het hoogste weezen in de zuivere moeder, buiten de Hoofdstoffe, daar hy ons open en niet verslooten was, gebooren is. Deeze Koning, schoon hy weegens de gelykmaatigheid der Hoofdstoffen eeuwig en onsterfelyk is, dewyl hy echter de schuld der andere metallen betaalen, en haare onzuiverheid van haar afwasschen wil, zoo offert hy zich vrywillig voor zyne vyanden op, vergiet zyn bloed, en verlost ze door zyne onnoozelen bloedigen dood, dat is, hy gaat weeder in zyne moeder, in zynen *Mercurius*, die scheid alle zyne leeden van elkanderen, stort zyn bloed en dood hem, dat is, hy *solveert* hem weeder, en voegt hem ook weederom te zaamen door zyn eigen almagtigheid; gelykerwys de vereenigde God en menschheid, die geleeden heeft en weederom opgestaan is, weeder ten Heemel gevaaren, en tot zynen heemelschen Vader, die hem gezonden hadde, is weeder gekeert, en zich met hem vereenigt heeft, en hy daar na aan zynen geloovigen den Geest zend, waar door hy ze ook ten laatsten in het Heemelryk opneemt, en de eeuwige vreugde deelachtig maakt.

Alzoo werd ook alhier de vereenigde en weeder-nieuw-gebooren natuur der hooger vyfde wysheid des gouds, en *Mercurialischen* weezens, weederom vereenigt met zynen Vader, in den gulden Heemel, van daar zy uit gegaan was, dat is, het ligchaam des gouds, daar is alsdan de Koning in de Natuur gebooren, gestorven en weederom zeegepraalende opgestaan, in zyn heemelsch ryk opgenoomen, en met zynen Vader vereenigt; alwaar hy eeuwig regeert, nimmermeer sterft, en alle arme kranke metallen, wanneer ze zich tot hem bekeeren en zich tot hem wenden, aan ziel en ligchaam geneest, en in het schoone gulde Ryk tot zich neemt.

Doet hy nu zulks althans in de gantsch verderffelyke metallen, en maakt daar door haare ligchaamen eeuwig en bestendig: hoe veel meer zal hy dan wel in 't menschelyke ligchaam doen, en het zelve na zynen aart ook eeuwig en bestendig maaken. Want het menschelyke ligchaam des kleinen weerelds, is deezen gouden Koning in zyn natuur en eigenschappen, het aller naast bestaande, uitgenoomen de gedaante, voor zoo veel men met de oogen zien kan, en dat hy niet alleen het menschelyk ligchaam in zyn grofheid blyven laat, maar in korten tyd, door een behoorlyke vermeerderinge des vuurs, zyn *Mercurialische*, echter weeder heerschende en verklaarde ligchaam, weeder aan zich neemt, zich met het zelve vereenigt en tot de opstandinge leevendig maakt. Alsdan

moet gy hem weeder vereenigen met zynen Vader in den Heemel, op dat de Drievuldigheid met een iegelyk weezen, met *Mercurialische* stoffe en weezen vereenigt zynde, te zaamen regeeren, en andere met zich in den gulden Heemel voeren konde, dat is, gy moet deezen *Lapis* of *Steen*, die de tweede en derde Perzoon des gouds in zich heeft en besluit, met het *Mercurialische* ligchaam en ziele, weederom in den gulden Heemel stellen, dat is, met of tot het ligchaam des gouds (*Solis*) verbranden en zuiveren, hem gelyk maaken met zynen Vader, dat is met *Sol* in *Sol* weeder vereenigen, alzoo dat de Drievuldigheid *Solis* (des gouds) *Sal*, *Sulphur* & *Mercurius*, (Zout, Zwaavel en Quik) weeder in den gulden Heemel te zaamen koomen. En nadien de Middelaar het aangenoomen *Mercurialische* ligchaam met zich na binnen gevoert, en met de Drievuldigheid *Solis* vereenigt, en daar door gezuivert heeft, zoo kunnen daar door de zwakke *Mercurialische* ligchaamen lichtelyk geholpen werden, dat zy al te zaamen in den gulden Heemel, zoo zy zich tot hem keeren konden, opgetrokken wierden. Want de Drievuldigheid *Solis*, een Philosophische steen, kan dat geene, het welk zy eens aangenoomen heeft, naamelyk het *Mercurialische* en zielsche ligchaam, nimmermeer verlaaten, maar komt het zelve altoos te hulpe. Doch wanneer deeze Steen tot het ligchaam des menschen zal gebruikt werden, zoo moet hy eerstelyk in een waater, of dunnen *spiritus*, op dat hy het gantsche ligchaam doordringen kan, gesmolten of opgelost, en in een zeer kleine gifte, met dankzegginge gebruikt werden.

Gelykerwys nu van den Steen des gouds, waar in de schat der geheele Natuur legt, gesprooken is; alzoo werd ook uit de voor verhaalde scheppinge verstaan, dat 'er een eeven-gelyke Steen in den *Limbus* der kleine weereld te vinden is; vermits dezelve immers alle natuuren en weezens, gelyk de gulde Steen in zich heeft, uitgenoomen alleen, wat het onderscheid betreft; gelyk in de scheppinge ('t welk onnoodig te herhaalen is,) is aangeweezen; dewyl dan een iegelyk schepzel door den dood weeder tot zyne stoffe gebracht werd, zoo is het immers moogelyk, eene nieuwe eedeler geboorte voor den dag te brengen; en dewyl de kleine weereld uit alle de vier Hoofdstoffen in een rechte gelykmaatigheid geschaapen is, schoon hy door den vloek tot ongelykmaatigheid en sterfelykheid gebracht is, zoo volgt echter daar uit, dat zyne stoffe weeder tot zyne beginzelen gebracht, en waarlyk opgelost zynde, ook alle de vier Hoofdstoffen, in gelyken gewichte ontrent haare deugden en weezens, in zich besluiten moet; en dewyl ook een ieder ding zyns gelyken teelt, zoo volgt daar uit, dat uit deezen vermengden *Limbus* of stoffe een nieuwe weereld gebooren werd: en gelykerwys een iegelyk ding naar de nieuwe geboorte alzoo zyn weezen, als in zyn eerste leeven heeft; want door den dood werd de vloek weg genoomen, alzoo kunnen uit deezen grond niet alleen de kleine weereld, maar ook de vruchten van alle de Hoofdstoffen, weeder in het nieuwe nuttelyke leeven gebracht werden, zoo dat ze naderhand haare deugden en krachten meer en beeter toonen kunnen, als toen zy noch met den vloek belaaden waaren. Ziet eens een kruid, beezie of rooze aan; terwyl ze noch in haar eerste leeven zyn, zoo zyn ze wel fraay voor de oogen, weegens haar reuk; doch zy kunnen echter, zoo raauw, zeer slechte werking betoonen; maar wanneer gy ze neemt, en ze oplost, dat is, verbreekt en dood, dat gy in haar eige natuur het reine van het onreine, door de *elementarische circulatie*, afzonderd, en de eerste beginzelen weeder te zaamen voegt, en de nieuwe geboorte aan 't licht brengt, zoo zult gy alsdan

V 2

dan eerst zien, hoe krachtig zy zich in haare werkinge ontrent het menschelyke ligchaam zullen betoonen, het welk zy in haar eerste leeven niet hadden doen kunnen. Aldus kunt gy, gelyk een Genees-meester betaamt, allerhande medicinaale ligchaamen vervaardigen, en haare *Tinctuuren* en geheimstukken tot de nieuwe geboorte brengen, en de oude en eerste geboorte vaaren laaten, en niet gebruiken; alleen moet gy de behoorlyke trappen van handelinge (van Proces) in de bereidinge wel in acht neemen: Vermits de verrottinge (*Putrefactio*) de voornaamste trap is, waar in alle leevendige ligchaamen verrotten en sterven, en alle doode dingen weeder leevendig werden; gelykerwys het tarwe-graantje, van Christus zelve vermeld, ons komt aan te wyzen, als het welke geen vrucht geeft, 't en zy het zoodaanig in de aarde geworpen werd, dat het verrot en sterft.

EINDE.

§. XXII.

Van de MAGIA of WONDERKONST.

NAdemaal by de Historie van den voorschreeven *Paracelsus*, van de Roozen-kruicers, en andere diergelyke schriften, de stoffe van de *Magia* zeer dikmaals voorkomt, en dezelve echter zonder onderscheid op de verdoemelyke Toover-konst pleegt geduid te werden; zoo kunnen ook hier ter plaatze eenige beschryvingen en aanmerkingen van deeze stoffe gevoeglyk ter needer gestelt werden, en wel uit een zoodaanig boek, het welk ontrent het begin der zeeventiende Eeuwe is aan 't licht gekoomen, onder dit opschrift: Magia Veterum, *of een boek van de aller verheevenste geheimstukken en verborgentheeden der* Magia, *die den mensche betaamen te weeten, en dewelke de mensch zonder zonde godvruchtiglyk voor zich gebruiken mag, en ook zonder God te vergrammen door Christelyke en geoorlofde middelen en den goddelyken bystand, in korten tyd leeren en bezeffen kan. Door* D. T. P. E. M. T. P. 1612.

In dit boek nu werden vervolgens de navolgende erinneringen gevonden. Voor eerst *p. 2. Aphorism. I.* „Een zoodaanige is en heet een *Magus*, „[of Wonder-konstenaar] dien door goddelyke genaade, de *essentien* en „weezens niet in een ligchaamelyke of tastbaare gedaante, maar alleenlyk op een weezentlyke wyze, echter oogenschynelyk en openbaarlyk „koomen te dienen, tot kennisse des schepzels, der weereld en een „iegelyke eigenschap, die daar in begreepen is, ze zyn dan zichtbaar of onzichtbaar, in gevoelige of ongevoelige, in vernuftige of onvernuftige dingen: Deeze beschryvinge van den *Magus* strekt zich verre uit, behelst veel en is algemeen; waar uit dan is af te neemen, dat „de *Magia* [of Wonder-konst] een wysheid is, die de verborgene weezens, de eigenschappen der schepzelen, en haare natuuren komt te „kennen, en zich van dezelve met nuttigheid kan en weet te bedienen: „Dusdaanige konst en deeze wysheid is tweevoudig; de eene gebruikt „ze ten goeden, de ander ten boozen: Hierom is de een wys en vernuftig in 't goede, de ander in 't booze en verkeerde. De goede (*Magia*) „hebben we althans beschreeven, de booze zullen we in de naastvolgende *Aphorismus* ook te kennen geeven. Doch voorheen willen we de „Weetenschap van goed en quaad onderscheiden, welke *Magia* goed, „en welke boos is; door dien ook de eerste mensch in 't Paradys deeze „beide, tot zyn schaade en verderf, begeert heeft te weeten; gelyk „Moses in de Schrift, en ook Hermes getuigt.

Scien-

1. *Scientia boni dividitur in*
- 2. *Theosophiam, quæ duplex est*
  - 3. *Notitia verbi DEI.*
  - 4. *Notitia regiminis DEI per Spiritus.*
- 5. *Anthroposophiam, quæ itidem duplex est,*
  - 6. *Scientia rerum naturalium.*
  - 7. *Prudentia rerum humanarum.*

Deeze zeeven woorden werden aldus verstaan.

Scientia boni is de Weetenschap van't goede in alles wat'er in 't gantsche leeven gedaan of gelaaten werd, en inzonderheid in de *Magia*: dezelve werd alhier verdeeld in twee deelen, naamelyk in *Theosophiam* en *Antroposophiam.*

Theosophia is de Goddelyke Wysheid, dat is de *Magia*, door welke de mensch God den Almachtigen in zynen wille komt te kennen, van hem weet te oordeelen en te spreeken, in de weetenschap van 't goede, doch niet van 't booze: Deeze goddelyke wysheid nu werd weederom gedeeld in twee deelen, naamelyk, *in Notitiam verbi Dei & Notitiam Dei per Spiritus.*

Notitia verbi Dei is de Kennisse des Woords Gods, dat is, een goed en waarachtig verstand (of begryp,) der Bybelsche schriften, zonder eenige arglistige uitlegginge of verdraayinge van Gods woorden; en dit deel der Goddelyke Wysheid verstaat alleen die geene, die by zich bewust is, dat hy zyn leeven niet na den wille der weereld noch des Duivels, maar volgens het Woord Gods gericht en aangestelt heeft; want die dat niet doet, heeft God niet verstaan, schoon hy waand, hem wel te verstaan.

Notitia regiminis Dei per Spiritus, is de kennisse van Gods regeeringe door de Engelen; die weet, dat de Almoogende de weereld bestiert door de Geesten of Engelen, die de H. Schrift Wachters of Bewaarders noemt; en die weet de bedieninge der Engelen, en verstaat, hoe de geesten ten besten van de menschen geschaapen en verordineert zyn, om hun te dienen; die ook een goed bezef heeft van die geesten, en door wat middelen zy met ons handelen, die is een goed *Theosophus*; (Kenner der Goddelyke Wysheid,) en dit is het rechte beginzel tot de *Magia*, zonder welke men in 't navolgende niets verstaan kan.

Anthroposophia is de menschelyke wysheid, niet op iets snoods of eige voordeel doelende, maar op het gemeene nut wyzende, en wat goed is voor alle menschen;deeze nu werd gedeeld *in scientiam rerum naturalium, & in providentiam rerum humanarum.*

Scientia rerum naturalium, is de Weetenschap van natuurlyke zaaken en de Natuur, dat is, wanneer iemand de natuurlyke gewassen, en de vruchten van alle de Hoofdstoffen, voor hem zelven of anderen nuttelyk kan gebruiken, zonder iemands schaade, die is een goed *Anthroposophus* (Kenner der menschelyke wysheid,) en wel gestelt tot de *Magia.*

Prudentia rerum humanarum, is de Voorzichtigheid in de menschelyke zaaken, dat is, die verstand en schranderheid heeft in allerhande goede konsten, tot opbouwinge en onderhoudinge des algemeenen nuts, zonder iemands nadeel.

Dit is nu de Weetenschap van 't goede, welke de rechte *Magi* zyn na gekoomen, die hun konst niet misbruikt, maar in de vreeze Gods wel aangewend hebben: gelyk als Enoch in zyn verwisselinge, in zyn leere en lang leeven; de groote Propheet Moses in zyn kennisse; de Oudvader Joseph in zyn waarzeggen, en droomen uit leggen; Simson in zyn sterkte; David in zyne overwinningen en byzondere Godvruchtigheid; Sa-

Salomon in zyn uitmuntenſte wysheid; Daniel met zyne gezichten en Engelen, en diergelyke ontelbaare meer, zoo wel onder de Heidenen, als onder Gods volk, die hier niet noodig zyn op te haalen.

Verders ſpreekt de Schryver van de *valſche Magie* aldus: *Aphor. II.* „Een *Cacomagus* of Duivels-konſtenaar is een zoodaanige, dien uit Gods „toelaatinge, de booze Geeſten, tot zyn eeuwig en tydlyk verderf en „nadeel koomen te dienen, om de menſchen te verblinden, te be„driegen en van God af te wenden: een dusdaanige *Magus* is geweeſt die „Simon, die allerſnoodſte *Magus*, (waar van vermelt werd *Hand. der* „*Ap. VIII.*) en inzonderheid in de Hoofdſtoffen, dien de H. Petrus van „booven needer op de aarde deed vallen, toen hy zich als een God van „de onreine geeſten in de lucht opneemen en draagen liet; en veel meer „diergelyke wonderwerken met het veranderen der gedaanten, en an„dere zeldzaame zaaken voor den Keyzer en al het volk deed, gelyk „ook andere toovenaars zyns gelyke gedaan hebben: Onder welke „rang ook behooren alle die geene, die door de Wet der twee taafelen „Moſis, weegens hunne misdaaden en ſchaadelyke tooverye gerecht, „geoordeeld en aangeweezen zyn: dewelke, op dat ze dies te beeter „onderſcheiden en verſtaan moogen werden, zoo willen we haare ver„deelinge ook in een afbeeldinge ter needer ſtellen, in welke een ieder „voor zich zelven zal kunnen afneemen, hoe verre de tooveryen „van de eerſte wonder-werken koomen te verſcheelen; en op dat alzoo „uit beide bekent werde, wat de *Magus* aanneemen en wat hy vlieden „zal, waar hy na poogen en hoe verre hy zich bemoeyen mag om het „rechte behoorlyke perk en einde des leevens te bereiken. Dit nu is de „afbeeldinge:

1. *Scientia mali dividitur in*	2. *Cacoſophiam, quæ duplex eſt*	3. *Contemptus verbi Dei.*
		4. *Ignorantia regiminis Dei per Angelos.*
	5. *Cacodæmoniam, quæ etiam duplex eſt*	6. *Veneficium.*
		7. *Maleficæ artes.*

Deeze werden in 't Duits aldus uit gelegt.

Scientia mali, dat is, de Weetenſchap des quaads, is de wysheid des menſchen, die tot een ſnoode en boosaardige liſt held, en by het eenvoudige verſtand niet blyven wil: dezelve werd verdeeld in twee andere deelen; naamelyk, *in Cacoſophiam & in Cacodæmoniam.*

Cacoſophia is het verkeerde en onreine vernuft en ſchranderheid met een verkeerde liſt, tot alle boosheid geneegen: welke vervloekte wysheid, die veel eer een zotheid mocht genaamt werden, weederom gedeeld werd in *Contemptum verbi Dei, & ignorantiam regiminis per ſpiritus Angelicos.*

Contemptus verbi Dei is de verachtinge van 't Woord Gods; naamelyk, wanneer de menſch zich niet na de Bybelſche ſchriften wil onderwyzen of leiden laaten, maar zyn leeven aanſtelt na den loop des weerelds en den wille des Duivels, blyvende in zyn eige welbehaagen, luſten en begeerlykheeden; het welk de grootſte Afgoderye is.

Ignorantia regiminis Dei per Angelos, is de onkunde der regeeringe en heerſchappye Gods, door de Engelſche Geeſten; naamelyk, wanneer de menſch niet weet of niet gelooft, dat God over een iegelyk land, een iegelyke heerſchappye, een iegelyks doen en laaten, in alle de Hoofdſtoffen, ja ook over den menſche zelve, zeekere Engelen geſtelt heeft, om te regeeren, te leiden, te bewaaren of te verſtooren: uit welke onweetenheid hy alsdan de beſcherminge en bewaaringe der Engelen veracht, verſmaat, of anderzins voor beuzelingen houd, en alzoo met den

den Duivel gemeenschap maakt. Onder deeze onkuide is ook begreepen de afgoderye, en het pleegen en oeffenen van allerhande goddelooshee-den.

Cacodæmonia of tooverye, behelst de geheele duivelsche konst, alle haare stukken en werken; en dezelve is meede in twee deelen verdeeld, naamelyk *in Veneficium & maleficas artes.*

Veneficium is de konst en wysheid van de vergiftingen en andere tooveryen met natuurlyke zaaken; naamelyk, als de mensch de gewassen en andere vruchten der Elementen tot alle nadeel en boosheid gebruikt, teegens God en zynen naasten.

Maleficæ artes, zyn zoodaanige weetenschappen en kennissen, die in alle booze konsten, om het menschelyke geslacht te beschaadigen en te verderven, zyn uitgevonden, als de mensch dezelve gebruikt tot Gods versmaadinge en lasteringe, en om zyn eeven-mensche schaade en leed toe te voegen.

Vervolgens beschryft hy *p. 7. Aphor. III. de voorbereidinge, waar door zich een ieder, die een goed* Magus *wil zyn, tot zyn konst vaardig en bequaam maaken moet.*

„Voor eerst is van nooden, dat hy, die een goed *Magus* begeert te „zyn, dag en nacht, vroeg en laat, na zyn uitterste vermoogen, ge-„staadig denke, overweege en trachte (gelyk *Cornelis Agrippa* in zyn „*Occulta Philosophia* ook belast) om tot de waarachtige kennisse Gods te „koomen; het welk een iegelyk mensch zeer wel kan en moet doen, „zoo door de betrachtinge van het onverganklyke Woord Gods, naa-„melyk de H. Schrift, die van het begin der weereld af door Gods goed-„heid aan den mensche in den Bybel geopenbaart is, als ook daar na „door de ladder der Scheppinge, dat is door de graaden en trappen der „schepzelen, hoedaanig het regiment der zelve van het minste ding tot „op den hoogsten top komt te raaken en zich uit te strekken enz. Daar „en booven ook door de wonderbaarlyke werkingen en krachten, die „de zichtbaare en onzichtbaare schepzelen Gods vertoonen, en baar-„blykelyk bewyzen, dat hy alleen de Heere is, en dat na zynen wille alle „dingen zyn en blyven.

„Ten tweeden, dat hy (gelyk doch ook een ieder mensch behoort te „doen) in zich zelven gaa, en alle naarstigheid aanwende, om zich „zelven wel te kennen wat hy zy, zyne klein-weereldsche macht wel „te overweegen, en zynen heemel en aarde, dat is, geest en ligchaam „van elkanderen te scheiden; om, naamelyk, te weeten, wat „sterffelyk en wat onsterffelyk aan hem is: Voorts dat hy ook t'allen ty-„den goede acht sla, wat die beide deelen in 't byzonder eigen is en toe-„behoort; daar en teegen ook, wat deezen of geenen deele teegen en „hinderlyk is; als by voorbeeld, de dag is lieffelyk en aangenaam voor „'t ligchaam, daar en teegen de nacht, voor den geest, die het ligchaam „machtig teegen de borst is; gelyk van den slaap der ligchaamen en der „zielen geschreeven is: desgelyks, veel eeten en wyn drinken behaagt „het aardsche deel uittermaaten wel, het welk egter het heemelsche zeer „schuwt. En ontallyke diergelyke dingen moet de mensch meer aanmer-„ken, op dat hy alles eevendrachtig voor beide deelen en rechtmaatig ge-„bruiken mag, noch geene te zeer koome te beswaaren. De mensch is een „groot werk Gods, en een gantsche weereld, die nu zich zelven recht „komt te kennen, is beide by God en de weereld groot geacht.

„Ten derden is het van nooden, wanneer hy zich nu wel kent, en recht „tot beide de deelen draagt, dat hy met het eene deel (het welk in hem on-

„ onsterffelyk is) naamelyk de ziele; mitsgaaders den geest, den een-
„ wigen God leeren dienen, hem lief hebben en vreezen, als meede in
„ geest en waarheid (gelyk Christus het Samaritaansche vrouwtje *Joh.*
„ IV. onderwyst) aan te bidden, en alzoo in alle werken op een geestelyke
„ wyze te aanroepen. Want God is een Geest, gelyk in het zelve Hoofd-
„ stuk geschreeven staat, dienvolgens eischt hy ook zoodaanige aanbid-
„ ders, die hem in geest en waarheid aanbidden: met het sterffelyke deel
„ ondertusschen, dat is, zoo wel met het heemelsche of Starre-deel,
„ (*Siderische*) als met het aardsche ligchaam, zal hy ook doen het
„ geene Gode behaaglyk is, naamelyk, hy zal, volgens 't gebod, zy-
„ nen eeven-mensche in broederlyke liefde nuttelyk zyn, en zich met
„ alle goede werken dienstvaardig betoonen.

En daar na erinnert hy ook *p.* 95. *Aphor.* 29. „ *De eenige en rechte weg*,
„ *tot alle verborgentheeden en geheimstukken*, is, dat gy dezelve (om niet
„ misschien door de listigheid en 't bedrog der geesten in afgoderye te
„ raaken) by den Almoogenden God, die de oorsprong alles goeds is,
„ zoekt en erlangt, naamelyk, door het ernstig gebed. De tweede lee-
„ ringe is, dat gy wel aanmerkt, en u ter deegen inboezemt, het geene
„ u Christus in 't Euangelium gezegt heeft: Zoekt eerst het Koninkryke
„ Gods en zyne gerechtigheid, zoo zal u het overige alles toe vallen,
„ *Matth.* VI. Het welk gy hier ter plaatze aldus verstaan zult, dat gy daa-
„ gelyks voor alle uwe werken na den Heemel behoort te trachten, ern-
„ stig begeerende daar in te koomen, door Christus en zyn H. Lyden,
„ wiens gy u door goede werken deelachtig maakt; en dat is Gods ge-
„ rechtigheid, dat gy zonder eenige huichelarye komt te wandelen, en
„ meer op het geestelyke, als op het ligchaamelyke denkt.

„ De derde leeringe is, dat gy ter deegen gaade slaat, wat gy in de tee-
„ genwoordigheid uwes Engels, u onderstaat voor te neemen, op dat gy
„ niet met ongewasschene handen, dat is, met een vollen buik, u ver-
„ meetelyk onderneemt met de reine geesten omme te gaan, met hen te
„ spreeken of te handelen; maar dat gy u, terwyl gy in 't zoeken na de
„ verborgentheeden zyt, gestaadig zoo vast houd, als 't immers mooge-
„ lyk is, aan de Leere Christi, daar hy zegt: *Luc.* XXI. Wacht u, dat
„ uwe herten niet beswaart werden met eeten en drinken, ende met de
„ zorguldigheeden deezes leevens enz. Welke woorden de *H. Paulus*,
„ *Rom.* XIII. aldus verklaart: Laat ons afleggen de werken der duisternisse,
„ ende aan doen de waapenen des lichts; laat ons eerlyk wandelen, als
„ in den dag, niet in vreeten en zuipen, in brasseryen of dronkenschap,
„ niet in slaapkaameren noch schaamtelooze ontuchtigheeden, niet in
„ twist noch vyandschap, niet in nyd noch gramschap, maar trekt aan
„ den Heere Jesus Christus, en wacht het ligchaam, dat het niet geil
„ werde, maar in den geest wandele; *Gal.* V. en volbrengt de begeerlyk-
„ heeden des vleesches niet enz. Onthoud u van alle vleeschelyke lusten,
„ die teegens de ziele stryden; 1 *Petr.* II. en andere diergelyke spreuken
„ meer. Voorts, wilt ook wel zorge draagen, dat gy in zoodaanigen
„ tyd niet veel op gastmaalen enz. gaat, maar uw doen en voorneemen
„ naarstig in acht neemt. Want hoe kan zulk een steeds op God denken,
„ wiens zuiverste geest door het wellustig leeven verstikt werd? Niemand
„ kan twee Heeren dienen, derhalven kunt gy den Engelen en den buik
„ niet teffens opvolgen: Hoe kan een ligchaam, dat vol spyze en drank
„ is, iets op een recht zuivere wyze betrachten, of zyn voorgenoome
„ werk zich wel inbeelden? of hoe zal ook zulk een zat ligchaam eenen
„ goeden droom kunnen oplossen? verdonkert niet de overtollige spyze

en

„ en drank, de reine geeſten en fyne vochten des hoofds, waar in de zin„nen leggen? wat voor een wyn-zuiper heeft ooit zyn gemoed in de *Ma„gie* tot de verheffinge brengen kunnen? Is het daar meede niet zoo ge„leegen, indien hy al wat goeds heeft geweeten en voorgenoomen uit te „voeren, het zelve heeft hy door den wyn vergeeten en verwaarlooſt? „Weshalven die geene alleen zich hier toe bequaamen, die zich in eeten „en drinken maatig houden, Chriſti Leere naarſtig betrachten, en in „geenen deele overtreeden.

„Ten vierden merk ook op deezen Reegel, die u de Koninglyke Pro„pheet David *Pſ.* XXXVI. voorſchryft, daar hy zegt: Openbaart en be„veelt den Heere uwe weegen, zoo zal hy 't zelfs maaken: en tot eenen „zeekeren trooſt hier ontrent, zoo overweeg daar beneevens wel, wat „God by *Eſaias* XLVIII. zegt: Ik ben de Heere uw God, die u leert, wat „u nut is, die u ook leid in den weg, dien gy wandeld.

„Voor 't vyfde weet ook, dat God willig is, om alle uwe begeerten te „vervullen, indien gy hem anders maar recht komt te zoeken, en op „dat gy hier ook van verzeekert zyt, zoo neem inzonderheid wel acht „op dien goddelyken Spreuk, welken hy zelfs door den Koning David „*Pſ.* XXXI. geſprooken heeft: Ik wil u verſtand geeven, en wil u onder„wyzen in den weg, dien gy gaan zult; met myn ooge wil ik u regeeren „en leiden, en het zelve niet van u afwenden. Waar door gy ook ver„trooſt werd, dat gy u weegens de geeſten niet hoeft te bekommeren; „want ze zullen u ten laatſten, om des Heeren oogs wille, in geen on„heil brengen.

„Ten zesden: Indien gy miſſchien mocht beginnen te twyfelen, wan„neer God vertoefd, zynen Engel tot u te zenden: zoo weet, dat hy u „nooden wil, om ernſtiger in het gebed aan te houden: Hierom dan „moet gy niet aflaaten; maar den Almoogenden wegens zyne veelvuldige „beloften erinneren, en dikmaals diesweegen vermaanen; volgens de „trooſtelyke toezegginge van Chriſtus, die hy in het Euangelium aan „zyne Chriſtelyke geloovigen *Luc.* XI. gedaan heeft, alwaar hy onder an„deren zegt: Gy, die boos zyt, weet uwen kinderen goede gaaven te „geeven; hoe veel te meer zal myn Vader den H. Geeſt geeven allen dien „geenen, die daarom bidden.

„Ten zeevenden, zoo laat 'er u ook niet weinig aan geleegen zyn, „om dikwils te betrachten, het geene u Chriſtus in 't Euangelium van „*Johannes* zegt: Hoofdſt. VIII. en XIV. Indien gy doen wilt den wille „myns Vaders in den Heemel, zoo zyt gy waarachtig myne Diſcipelen, „en wy zullen tot u koomen, en wooningen by u maaken.

„Deeze zeeven punten, uit de Schrift hier heen getrokken; indien „gy dezelve van de Letter in den Geeſt, van de doode woorden tot 'er „daad en de leevendige werkinge, dat is, tot de practyk zult bren„gen; zoo kunt gy ten laatſten niet dwaalen, noch tot afgoderye of in „andere onheilen raaken: maar gy zult uw begeeren ter rechter tyd erlan„gen, ook zal uw voorgeſtelde doelwit en einde niet ontvallen: ja God „zal u zelfs door zynen H. Geeſt leeren, en ontrent nuttelyke zaaken in „der waarheid onderrechten; niet alleen in den droom, maar ook waa„kende, in de beſchouwinge, in 't leezen, in de gedachten en de zin„nen, zoo wel onder 't werken, als onder 't verbeelden. enz. Hy zal u „ook zyne waarde H. Engelen geeven en toeſchikken, om u te dienen; „dewelke uwe Helpers, Leeraars en Leiders zullen zyn, niet alleen tot „uw voorgenoomen geheimſtuk, maar ook ontrent alle de verbor„gentheeden deezer weereld: Daar en booven, indien gy in de voorge-

„ melde oeffeninge blyft en volhard , zoo zal God niet alleen den „ geeften , maar ook eindelyk alle de fchepzelen gebieden , dat zy u „ gehoorzaam , onderdaanig en dienftbaar moeten zyn , alzoo , dat gy „ met een goed geweeten , en met de H. Apoftelen zult zeggen kunnen, „ dat u de Geeften gehoorzaam zyn , *Luc.* x. Ten laatften , het welk „ noch het aller grootfte en voornaamfte is , zult gy verzeekert zyn , „ dat uw naam in den Heemel gefchreeven is.

In 't befluit , vat hy zyn gevoelen aldus beknopt te zaamen. p. 148. „ Gelykerwys 'er een eenige God is , van wien alles goeds afvloeid : al- „ zoo is 'er ook maar eene zonde , naamelyk de ongehoorzaamheid tee- „ gens den wille Gods en zyne gebooden ; waar uit dan al het quaad zyn „ oorfprong neemt : Insgelyks is de vreeze des Heeren , het beginzel „ der wysheid , en des nuttelyken gebruiks der wonder-konft. (*Magiæ*) „ Want de vreeze des Heeren volgt naar de gehoorzaamheid en de wille „ Gods ; doch naar deeze vreeze Gods volgt alsdan de teegenwoordig- „ heid Gods en des H. Geefts , daar toe ook de dienftbaarheid der H. En- „ gelen , en alle goede zaaken uit de onuitputtelyke fchatten Gods : „ Want , gelyk in den 144 *Pfalm* gefchreeven ftaat , de Heere is na by „ allen , die God in der waarheid aanroepen ; den wille der geener , die „ hem vreezen, zal hy volbrengen, hun gebed verhooren,en hen ook daar „ beneevens zaalig maaken. Maar in teegendeel de fchaadelyke en ver- „ doemelyke *Magia* komt daar van daan ; wanneer wy de vreeze Gods „ uit onze harten verliezen , en de zonde over ons heerfchen laaten , „ als dan komt ons ftraks aan boort de God deezer weereld , en de Vorft „ der duifterniffe , die eenen zoodaanige menfche in zyn goddelooze „ heiligdom onderwyft , en wyed hem ten dienft zyns helfchen Ryks , „ na dat hy den geenen dan tot een der ampten zyns Koningryks voor „ hem dienftig en bequaam bevind. Hier op gelyk een fpinne-kop een „ vliege overvalt , die in haar net verwart is ; eeven zoo verftrikt ook „ de Duivel zyn gevange wildbraad , met de ftrikken der booze luften en „ begeerlykheeden , tot dat hy zoodaanigen menfch ten laatften geheel „ uitzuigt en droog maakt , tot ftoffe en brandhout des eeuwigen en hel- „ fchen vuurs. Hy doet echter zulken lieden een tyd lang goed , brengt „ ze tot eere , en verheft ze hoog , op dat ze naderhand dies te fwaarder „ en gruwelyker val doen , en na beneeden geftort werden. Derhalven , „ gunftige waarde Leezer , hef thans de oogen uws gemoeds op , indien „ gy dit boek nu eenige reizen met vlyt overleezen , en tot de oeffeninge „ uws verftands gebracht hebt ; hef uwe oogen op , zeg ik , en zie rond- „ om in allerhande hiftorien der goddelyke en heidenfche fchriften. Be- „ fchouw en betracht ook alle andere dingen in de weereld , en fla acht , „ volgens myn voorgefchreevene onderrechtinge , op al dat geene , wat „ 'er daagelyks gefchied en voor valt , zoo zult gy gewaar werden , dat „ alles vol *Magi* is , doch meer booze als goede , volgens de tweederley „ weetenfchap des goeds ende des quaads , gelyk in de twee eerfte *Apho-* „ *rifmi* vertoont is. Dus verre de gemelde Schryver van de *Magia Veterum*, „ of Wonder-konft der Ouden.

Van de MAGIA.

Nu zullen we verders van deeze ftoffe noch een of andere befchryvinge uit den voornaamften Autheur van dusdaanige zaaken zelve opteekenen , naamelyk uit *Theophraftus Paracelfus* , dien we in 't 16de boek befchreeven hebben , wiens eigene woorden de volgende zyn ; en wel

voor

voor eerst, daar hy de historie en den oorsprong der waare *Magia*, neevens haare beschryvinge en onderscheid van de valsche *Magia* aldus ontdekt, in zyn *Aurora Philosophorum*, in het Aanhangzel zyner Heel-konstige schriften, c. 1. 2. en 3. p. 78. enz. „Ten allen tyden hebben de „Chaldeën, Hebreën, Persiaanen en Egyptenaars, neevens de Godge-„leertheid en onderrechtinge in goddelyke zaaken, ook de vrye natuur-„lyke konsten, als de verheevenste *Philosophie* en Wysheid, aan hunne „Voorstanderen, Overheeren en Hooge-Priesteren, om te leeren voor „gedraagen. Eeveneens geschiede het ook by Moses tyden, als wanneer „men tot Priesters verkooren heeft, zoo wel de Medicyn-meesters en „die in de Genees-kunde ervaaren waaren, als *Magi* en Natuur-kundige, „deeze, als die van de gezontheid oordeelen konden, inzonderheid „van de teekenen der melaatsheid; en geene, om genees-middelen, „tot onderhoudinge des menschelyken verstands, voor te schryven. „Dus was ook Moses zelfs door de naarstige zorge, en 't aandryven van „Pharaos dochter, in de School der Egyptenaaren, in allerhande goe-„de konsten geleert en onderweezen, zoo dat hy uitmuntent wierd in „wysheid, gelyk uit *Hand. der Ap. VII.* 22. te zien is. Op dezelve wyze „heeft ook Daniel van zyn kindsheid aan op de konsten en leeringen der „Chaldeën gezien; nadien hy neevens zyne drie Meede-gezellen drie „jaaren lang in de Chaldeesche schriften en taalen is onderrecht geweest. „Gelykerwys zulks zyne voorzegginge en verklaaringe der woorden: „*Mene Mene, Tekel phares Dan. V.* 26. betuigt, welke geschiede 3429 „jaaren na de Scheppinge der weereld. Deeze woorden moesten door „eenen Prophetischen Geest en *Cabalistische* [aller verborgenste godde-„lyke] weetenschap verstaan en verklaart werden. Dienvolgens is nu „dusdaanige *Cabalistische* weetenschap en wysheid, door mondelinge on-„derrechtinge van den Vader aan den Zoon, [geleert werdende,] by „Moses en de Propheeten zeer gemeen en gebruikelyk geweest. En niet „alleen de kinderen Israels, maar ook de oude Wyzen, hebben uit dee-„ze natuurlyke, diepe en verborge konst God den Heere recht leeren „kennen, en daarom ook dies te beeter en standvastiger in zyne geboo-„den en inzettingen kunnen wandelen. Dus vind men ook in de boeken „Samuels, dat de Baals-dienaaren geenzins met den Duivel gemeen-„schap gehad, noch hem gevolgt hebben; maar dat zy door Gods toe-„laatinge waarachtige gezichten en verschyningen zyn deelachtig ge-„weest; gelyk wy daar van in 't boek van de Heemelsche dingen, bree-„der bericht zullen geeven.

„Derhalven is deeze heerlyke gaave alleen den Priesteren en godzaa-„ligen menschen, die in de Gebooden Gods booven-maate trouw ge-„wandeld hebben, gegeeven, en van God geschonken geweest. 't Was „ook een gebruik by de Persiaanen, dat niemand tot een Koning ver-„kooren, of tot zoodaanige waardigheid verheeven wierd, 't en zy dat „hy zulk een hoog, wys en geleert man, zoo in naam als in der daad „was: het welk daar uit beweezen werd, dat zy hunne Koningen *Sophi*, „dat is, Wyzen genoemt hebben. Eeven dusdaanige waaren ook de „drie Wyzen uit het Oosten, die Jesus Christus van den opgang der „Zonne quaamen bezoeken, en Natuur-kundige Priesters genaamt waa-„ren. Dus hebben de Egyptenaaren, na dat zy door de Chaldeën en „Persiaanen van deeze *Magie* en *Philosophie* kennisse hadden gekreegen, „ook gewilt, dat hunne Priesters en Oversten dusdaanige wysheid met „alle naarstigheid navorschen en leeren zouden. Waar uit zy dan ook „zulken voordeel getrokken hebben, dat onder alle nabuurige Landen,

„ tot een veranderinge geraakt zyn. Om welke oorzaak *Hermes* te recht „ en wel *Trismegistus*, dat is de aller grootste, machtigste en wyste is ge- „ naamt geworden: Nadien hy een Koning, Priester en Propheet, en „ een zeer wys en verstandig Heer is geweest, in alle natuurlyke zaaken; „ gelykerwys ook na hem *Zoroaster*.

Noch ter zelver plaats schryft *Paracelsus p.* 79. *Cap. II.* „ Vermits „ nu de zoon van Noach na de Zond-vloed, ontrent het jaar van „ de scheppinge der weereld 1680, en in 't 27ste na de Zondvloed, „ het derde deel der weereld bezat, zoo is deeze konst gelyk als met ge- „ weld in Chaldeën en Persiën aan 't licht gebrooken, en is namaals ook „ in Egypten uitgebreid geworden. Als nu zulks de Afgodische en Over- „ geloovige Grieken gewaar wierden; zyn 'er zommige van hen, die „ de voornaamste en verstandigste waaren, in Chaldeën en Egypten ge- „ trokken, om uit haare Schoolen deeze wysheid te hooren en te lee- „ ren. Doch alzoo hen de Leere des goddelyken Woords, uit de H. By- „ bel en de Wet Mose, niet smaakte, maar zy zich op hun vernuft en „ eige verstand verlieten, ook schranderer en wyzer wilden zyn als „ God zelve, zoo zyn ze van het fondament en den grondslag aller na- „ tuurlyke geheimenissen en verborgene konsten afgeweeken, en in hun „ eige waanwysheid vervallen; gelyk hunne boeken zulks uit wyzen, „ daar zy zeer verachtelyk, fabuleus en spotachtig van de leere Mosis „ schryven en gevoelen. Doch by de Egyptenaaren was die gewoonte, „ dat zy diergelyke uitsteekende Leeringen der Wysheid, niet slecht, „ rond en klaar, maar door figuuren en raadzels, met duistere woorden „ en vreemde ingelaste Historien voor stelden: Dewelke namaals die uit- „ muntende Dichter *Homerus*, wonder-konstig in zyn verzen verbloemd „ beschreeven heeft. Vervolgens quam *Pythagoras* hier by, die veel uit „ de Wet van Moses en het Oude Testament [onder zyne leeringen] „ mengde: Insgelyks *Hippocrates*, *Thales*, *Milesius*, *Anaxagoras*, *De-* „ *mocritus* en andere meer, die zich hier in geoeffent hebben, en hun „ verstand zien laaten, hoewel geene van allen de rechte Starre-kunde, „ Aard-kunde, Taal-kunde en Genees-kunde begreepen, noch de ei- „ gentlyke waare kennisse daar ontrent gehad hebben. Vermits hun eige „ hoogmoed en verwaandheid hen verhinderd, en in dwaalingen gestort „ heeft. Want zoo ras als zy maar een weinig van de Chaldeërs en Egyp- „ tenaren begreepen hadden, zyn ze hovaardig en opgeblaazen geworden, „ en hebben zich van hun verstand veel meer en hoogere dingen inge- „ beeld, als 't in der daad was: daar beneevens begosten zy de zaake met „ spitsvinnige, valsche verdichte uitvindingen op te pronken, en on- „ derstonden zich een eige Philosophie, die uit hunne herzens gantsch „ fyn gesponnen was, te schryven, die niet alleen by hen de overhand „ heeft genoomen, maar is ook naderhand van hen tot den Latynen „ overgebracht: dewelke niet min dan de Grieken, na dat zy daar van „ een weinig kennisse gekreegen hadden, hun verstand ook hebben wil- „ len toonen, en [deeze Philosophie] door hunne byvoegzelen helpen „ vermeerderen, vercieren en verbeeteren. Door deeze is nu de voorge- „ melde gewaande Philosophie in gantsch Europa verbreid, en heeft „ schier alle Academien en Hooge-Schoolen overstroomt, als om wiens „ wille dezelve zyn opgerecht geworden, op dat de jeugt daar in onder- „ weezen wierd; die ook noch heedensdaags zoo hartnekkig daar in on- „ derrecht werd, dat zy Moses en de Propheeten vergeetende, dezelve „ gelyk als God zelve aanhangen, verdeedigen en tot op het bloed be- „ schermen: Dit nu geschied niet alleen in Duitsland, maar ook bykans

„ by

„ by alle overige volkeren : Indien ook iemand iets , met de rechte , „ waarachtige en in Gods Woord gegronde Philosophie , overeen-stemmende , voort brengt , die moet niet alleen veracht , bespot en uitgelacht , maar ook wel geheel vervolgt werden. 't Blyft dienvolgens by „ 't oude spreek-woord : *Mundus vult decipi.* De weereld wil bedroogen „ zyn. Dus geschiede haar na haaren wille.

„ En verder p. 80. c. 4. De rechte waarachtige *Magie* is een zoodaanige „ konst en bequaamheid, waar door men tot de kennisse der Hoofdstoffen, „ der t' zaamen gevoegde ligchaamen, vruchten, eigenschappen, krachten en verborgene werkingen, komt te raaken : De *Cabala* daar en tegen, volgens den inhoud van haaren hoogen en verborgenen zin, wyst „ den mensche den rechten weg en 't pad aan, om tot God de Heere te „ naderen , hoedaanig men met hem handelen , en wat men uit zyn „ Woord oopenbaaren en verkondigen zal. Want de *Cabala* (die een „ verborge en heilige zamenspraak met God is) is vol van heemelsche geheimenissen , gelykerwys de *Magia* en wysheid van natuurlyke [verborgentheeden.] Vermits deeze leerd, hoedaanig men uit natuurlyke dingen de tegenwoordige en toekoomende zaaken voorspellen en voorzeggen zal. Want de werkinge geeft ons kennisse van alle schepzelen , zoo „ wel van hemelsche als van aardsche ligchaamen , zoo wel van inwendige als uitwendige , wat naamelyk in een iegelyk ding voor kragten en „ verborgene werkingen verslooten leggen , waar toe zy van den beginne „ gesteld en verordineerd zyn , en eindelyk met wat voor eigenschappen „ zy begaafd zyn. Dusdaanige en diergelyke [dingen] zyn de banden, „ waar door de hemelsche met de aardsche zaaken verknocht en verbonden zyn, gelyk zulks uit de uitwerkingen der zelver zomwylen oogenschynlyk en handtastelyk kan gespeurd werden. Deeze verbintenisse „ of invloejinge der heemelsche krachten in de andere aardsche hoofdstoffelyke ligchaamen wierd van de *Magi* en wyzen *Gamahea*, dat is, een verlooving e of huuwelyk der hemelsche kragten en eigenschappen met de „ laage aardsche krachten , gelyk als van man en vrouw genaamd. Daar „ uit ook de voortreffelykste vermengingen van alle de heemelsche en aardsche ligchaamen , als naamelyk van de Zonne en de Planeeten , met de „ kruiden , dieren en metallen ontstaan. Doch echter heeft de Duivel, „ met alle vlyt en ernst, dit licht gepoogd te bezwalken en te verdonkeren: „ En 't is hem ook niet t' eenemaal mislukt ; vermits hy byna gansch „ Griekenland daar van beroofd heeft, en in des zelfs plaats menschelyke „ meeningen, herzen-drochten, en godslasteringen teegens den Almachtigen God,en zynen eenig-geboren Zoon by de heydenen heeft ingevoerd. „ Want de rechte waaragtige *Magia* haald haaren oorsprong uit Goddelyke *Ternarius* en de Drievuldigheid Gods. Naadien God de Almoogende alle Creatuuren en schepzelen met deezen *Ternarius* of Drievoudig „ getal geteekend , en door zynen Goddelyken vinger haar deeze hoogverborge en geheime Drievuldigheid ingegraaven heeft ; zoo dat 'er „ niets , onder alle natuurlyke dingen in de geheele weereld , gevonden „ noch bygebracht kan werden , dat de verborgentheid van deeze goddelyke Drieheid ontbeerd of ontbreekt ; of waar in dezelve gelyk als „ zichtbaarlyk niet kan voor oogen gestelt werden. Want het schepzel „ den Schepper gelyk als aanwyst en te kennen geeft, volgens het getuigenisse van den Apostel Paulus *Rom.* 1. 20. De band nu van dit goddelyke „ Drietal , (*Ternarii*) die door de gantsche zelfstandigheid van alle weezendlyke zaaken is uitgestrekt, is onoplosselyk, door welken wy ook „ de geheimnissen der geheele Natuur uit de vier Hoofdstoffen koomen te

„ haalen. Want de *Ternarius* of het drievoudig getal, met den *Magischen* „ *Quaternarius*, dat is, het viervoudig getal, brengt voort den volmaak- „ ten *Septenarius*, dat is, het zeeven-getal, met veele verborgentheeden „ begaaft. En nadien het Viertal in het Drietal komt te rusten, zoo ont- „ staat het Licht der weereld in den *Horizon* der eeuwigheid, en vertoont „ ons den gantschen band met God onzen Heemelschen Vader. Hier toe „ behooren verders alle de krachten en werkingen aller schepzelen, „ mitsgaaders der zelver gebruik in haare verborgentheeden, teeke- „ nen, *Characters* en figuuren hier voor afgebeeld; ja zoodaanig, dat „ ook naauwelyks het minste titteltje daar in verhoolen blyft, dat niet „ door een naarstige onderzoekinge kan geopenbaart werden. Want wan- „ neer het Viertal en het Drietal in het Drietal opstygen, zoo geschied „ den ingang in de Eenheid; in welke alle geheime en verborge wysheid „ aller dingen, (dewelke God Almachtig, zoo wel in zyn Woord, als „ in de schepzelen, het werk zyner handen geopenbaart heeft,) bestaat; „ op dat de menschen een waarachtige kennisse mochten hebben van die „ dingen, die op een ander plaats wydloopig verklaart werden.

De beschryvinge der Magie (of *Wonder-konst*) geeft ons Paracelsus in Philosophia Occult. p. 298. aldus: Magica *is* in haar zelven *de verborgenste konst en grootste wysheid ontrent booven-natuurlyke zaaken op aarden: En 't geen voor 't menschelyk vernuft onmoogelyk is te vinden of door te gronden, dat kan door de konst* Magica *gevonden en doorgrondt werden.* „ Want zy is een groote ver- „ borge wysheid, welke voor 't vernuft een oopenbaare groote dwaasheid „ is. Hierom was 't ook wel goed en zeer noodig, dat de Godgeleerden „ ook iets daar van wisten te spreeken, en ook beproefden, wat *Magica* „ was, op dat ze op zoo een onbehoorlyke wyze en lossen grond haar „ straks geen tooverye noemden. Want *Magica* was hen zeer dienstig, „ vermits zy Doctooren en Meesters der Schrift willen zyn, zo als zy „ hun zelven inbeelden: hoewel ik niet van gevoelen ben, dat zy in *Ma-* „ *gica* zouden arbeiden, of iets daar van gebruiken: Maar dat zy daar van „ een goede kennisse (of ondervindinge) zouden hebben, en haare „ uitwerkinge en deugden weeten, om der groote geheimenissen wille, „ die in de H. Schrift verhoolen leggen, en door de Apostelen, Pro- „ pheeten en Christus zelve zyn uitgesprooken, en dewelke wy met „ onze vernuft noch verstaan, noch uitvorschen kunnen. Want wat voor „ een Godgeleerde (ook de *Magia* niet verstaande) heeft eenen Duivel „ uitgedreeven, of eenen anderen Geest verjaagd, of tot hem gebracht? „ Of, dat noch veel minder en geringer is, waar heeft hy eenen zieken „ gezond gemaakt, of eenige andere hulpe beweezen, alleen door zyn „ geloof? Ik zwyge, dat hy daar door eenen grooten berg verzet, of „ wel geheel in de zee geworpen heeft. Derhalven volgd, dat zy zelve „ van dit geloove, daar Christus van spreekt, noch veel noch weinig „ verstaan, en nochtans hebben zy het gestaadig in den mond, onderwy- „ zen en leeren veel daar van, kunnen het echter zelfs niet bewyzen, „ of daar meede een teeken doen, dat men zeggen zoude kunnen, „ dat zy het geloove verstonden, en het zelve wisten te gebruiken en goed „ te maaken. En als 'er nu een ander komt, die daar door een teeken doet, „ het mag dan goed of quaad zyn, zo heeten zy hem straks een toovenaar, „ om dat het boven hun vernuft en menschelyke wysheid is, en zy de „ *Magie* en tooverye niet weeten te onderscheiden. Want *Magia* is een „ schrandere zuivere konst, niet met ceremonien of besweeringen be- „ vlekt noch bezoedeld, gelykerwys de *Nigromantia* of swarte-konst. „ Want in dezelve werden geen Plechtigheden, besweeringen, verbindin-

„ gen,

„gen, zeegeningen noch vervloekingen gebruikt, noch in 't werk ge-„steld; maar alleen het geloove, daar Christus van spreekt; het welke „bergen verplaatst en in de zee werpt; het welke ook over alle geesten „en invloejingen der starren (*ascendenten*) gebieden, haar overheer-„schen en bedwingen kan: dit geloove, [zeg ik] werd daar in by der „hand gevat. Doch alhier is ten uitterste van nooden wel acht te geeven, „dat dit gelove in geen bygeloof en misbruik verandere, om den men-„sche te verderven of te beschaadigen: want op deeze wyze werd een „toovenaar daar uit, en deeze konst werd alsdan van veelen niet onbillyk „een toovery genaamd: Want aldus doen de toovere ssen, die haar in dee-„ze konst ingedrongen, en de zelve [bygeloovigheden] gebruikt heb-„ben, wentelende zich daarin als een zwyn in 't slyk. In deezer voegen „is zy [de *Magia*] door haar tot een toovery geworden, en 't en is niet „onbillyk noch onrechtvaardig, dat men haar en alle toovenaars door het „vuur van kant helpt: vermits zy de schaadelykste menschen, en argste „vyanden zyn, die wy hier op aarden hebben, als zy op iemand boos „zyn. Voor eenen oopenbaaren lighaamelyken vyand, die eenen ande-„ren met quaade waapenen, schiet- of werp-geweer naagaat, kan men zich „noch eenigzins wachten, en ook zich teegens hem weeder voorzien of „toerusten met pantzier, harnasch, wapens of schiet-geweer, of ook „wel stil in huis blyven, en niemand, als dien men wil, tot zich inlaa-„ten. Maar voor toovenaars kan men zich op zulk een wyze geenzins be-„schutten, voor hen helpt geen pantzier, geen harnasch, geen deur „noch slot, zy dringen door alles heen, en alles staat voor hen oopen: „En alschoon iemand in een yzere of staale kist was gesloten, hy was „echter voor hen niet veylig. Derhalven, hoewel zy zelve met hun ei-„ge ligchaam geen schaade doen, zo kunnen zy nochtans, door hun ge-„waande geloove, iemand de geesten en invloejingen der starren (*ascen-„denten*) op den hals zenden, en eenen mensche, schoon over hon-„derd mylen daar van daan zynde, aan zyn lichaam beleedigen en be-„schaadigen; of hoe 't hen beliefd, slaan, steeken, of wel geheel van „'t leeven berooven: hoewel men uitwendig geen quetzuure des ligchaams „kan zien of gewaar werden. Want zy konnen het vleesch of den uit-„wendige mensch niet quetzen of beleedigen, maar alleen den inwendi-„gen mensche, den geest des leevens. Hierom kan ook geen pantzier of „harnasch, 't mag zoo goed zyn als 't wil, hier teegens behulpelyk „zyn: Maar een ander harnasch moet hier teegens door 't geloove aange-„trokken werden: Dat is een hemd, of het binnenste linne-waad, zoo „'t zelve verkeerd aangetrokken werd, naa dat het dikwils rechts gedraa-„gen is, doet daar teegens meer voordeel, dan alle harnasschen, pantzie-„ren, elands-huiden, engelsche huiven of natte kleederen.

Van de MAGIA.

Eindelyk willen wy ook zien wat de bekende *Jacob Böhme* van deeze zaak heeft naagelaaten, en wel maar alleenlyk uit 2 of 3 plaatzen zyner schriften. Voor eerst dan schryft hy in 't *Mysterium Magnum cap. LXVIII. p.* 668. aldus. „De *Magus naturalis* (of Natuurlyke wonderkonstenaar) „heeft maar alleen macht in de Natuur, alleenlyk in dat geene, wat de „Natuur in haare werkinge bootzeerd; doch wat God vormd en boot-„zeerd, daar kan hy niet achter komen, noch daar in iets raaden: Maar „een Propheet heeft macht het zelve uit te leggen. Want hy is een God-„delyke *Magus*, gelyk Joseph. By de Egyptenaaren was de Magische konst

„ge-

,, gemeen : Maar toen ze misgebruikt en tot tooverye gebracht wierd, ,, wierd ze uitgeroeid : hoewel ze by de Heidenen bleef tot op het Ryke ,, Christi, tot dat de Goddelyke *Magia* opging ; toen ging de Natuurlyke ,, by de Christenen onder ; het welk in den beginne zeer goed was dat ze ,, onderging ; want het Heidensche geloof quam daar door te versterven, ,, en de *magische* beelden der Natuur, die zy voor Gooden eerden, wier- ,, den daar door uit de harten der menschen uitgeroeid. Doch als nu ,, het Christelyke geloove gemeen wierd, zoo stonden 'er andere *Magi* ,, in de Christenheid op, naamelyk de *Secten*, dewelke zich in de plaats ,, der Heidensche Afgods-beelden voor Gooden indrongen, bedryvende ,, grooter bedrog als de Heidenen met haare Magische beelden : Want de ,, Heidenen zaagen op den grond der Natuure, op haar vermoogen en ,, werkinge : Maar deeze daarenteegen stelden zich, booven den grond ,, der Natuure enkel in een historisch geloove, [naamelyk] dat men ge- ,, looven zoude, wat zy verzonnen. Gelykerwys ook noch hedendaags ,, de Naam-Christenheid vol is van diergelyke *Magi*, by welke geen na- ,, tuurlyke verstand, noch van God noch van de Natuur meer is, maar ,, alleen en ydel gerabbel van een boven-natuurlyken Magischen grond, ,, waarin zy zich tot Afgoden en Beelden hebben ingedrongen, en ver- ,, staan nochtans noch de Goddelyke noch de natuurlyke *Magia*; alzoo dat ,, door hen de weereld steeke blind is geworden. Daar uit ook de twist en ,, oneenigheid in 't geloove ontstaan is, dat men veel van 't Geloove op- ,, geeft, en het eene hier, het andere daar van daan haald, en een mee- ,, nigte gevoelens maakt, die al te zaamen slimmer zyn als de heiden- ,, sche Beelden, die ten minsten noch in de Natuur haaren grond hadden. ,, Deeze beelden daarenteegen hebben noch in de Natuur, noch in het ,, booven natuurlyke Goddelyke geloof, geenen grond, maar zyn stom- ,, me Afgoden, en hunne dienaaren zyn Baals-dienaaren. En gelyk het ,, hoog noodig en goed was, dat by de Christenen de naatuurlyke *Magia* ,, te vallen quam, toen het geloove van Christus openbaar wierd. Alzoo ,, is het te deezer tyd noch veel noodiger, dat de natuurlyke *Magia* wee- ,, der aan 't licht koome, op dat toch eens aan de Naam-Christenheyd haare ,, eigene gemaakte Afgoden door de Natuur openbaar en bekend werden, ,, en men in de Natuur het uitgesprooke gevormde woord Gods mag aan- ,, schouwen ; zoo wel de nieuwe Wedergeboorte, als ook den val en de ,, verdorventheid, op dat de stryd, mitsgaders de gemaakte booven na- ,, tuurlyke Afgods-beelden mochten uitgeroeid worden, en men ten ,, minsten door de Natuur leerde de Schrift verstaan, naardien men toch ,, immers den Geest Gods, in de Goddelyke *Magia* des waaren geloofs, ,, niet vertrouwen wil, maar vestigd alleen zynen grond op den tooren ,, van Babel in 't gekrakeel en de verzonnene afgods-meeningen, naame- ,, lyk, in de menschelyke inzettingen. Niet zegge ik, dat men de hey- ,, densche *Magia* zal wederzoeken en voorzeggingen doen, en de Hei- ,, densche Afgooden weeder aanneemen, maar dat het noodzaakelyk is, ,, den grond der Natuure te leeren onderzoeken, als het gevormde woord ,, Gods volgens liefde en toorn, mitsgaaders des zelfs [des woords] ,, weeder-uitspreeken, op dat men niet zoo blind ontrent het Weezen al- ,, ler Weezen zy. Want de Oudvaders des eersten geloofs zyn geenzins ,, zoo blind ontrent het Ryk der Natuur geweest, maar zy hebben aan (of ,, uit) de Natuur gezien, dat 'er een verborgene God was, die zich ,, door het woord zyner uit-aazeminge en invorminge met (of door) de ,, geschaape weereld had zichtbaar gemaakt, en hebben uit het Schepzel ,, kennisse van Gods woord gekreegen, het welk thans noch veel nood-

,, zaa-

„ zaakelyker is, op dat de Afgooden der meeningen mochten aan 't licht „ koomen en bekent werden, en men eindelyk eens zien mocht, wat „ het geloove is, dat het geenzins maar een enkele meeninge en waan, „ maar een goddelyke weezen is; welk weezen in de zichtbaare men- „ fche voor de uitterlyke oogen verborgen is, gelykerwys ook de on- „ zichtbaare God verborgen is voor het zichtbaare deezer weereld.

En verders fchryft hy van de geheimeniffen in de Scheppinge, hoe dat ze voor de geloovige noch altoos open ftaan, op de volgende wyze, in 't XI. Hoofdft. p. 61. § 5. enz. „ Het ooge Gods is in Mofes en in de „ kinderen der Heiligen geweeft, zy hebben in Gods Geeft gezien en „ gefprooken, en nochtans het gezicht der geeftelyke geboorte niet ge- „ had, als maar zomwylen, als God heeft willen wonderen werken, ge- „ lyk by Mofes, wanneer hy die wonderen in Egypten deed, als toen „ ftond de goddelyke *Magia* voor hem open, op die zelve manier en „ wyze, als ze in de Scheppinge ftond. En dit zelve is ook alleen de val „ van *Lucifer* geweeft, dat hy een God der Natuur wil zynde, en in de her- „ fcheppinge leeven. Insgelyks is dit zelve de Afgoderye der Heidenen „ geweeft; Want vermits zy de Magifche geboorte verftonden, vielen „ zy van den eenigen God op de Magifche geboorte der Natuur, en ver- „ koozen zich Afgooden uit de krachten der Natuur. Om haarent wille „ is de Scheppinge zoo duifter gebleeven, en God heeft zyne kinderen, „ in wien het waarachtige licht quam te fchynen, met rampzaaligheid „ bedekt, zoo dat zy aan hen zelven niet openbaar zyn geworden. De- „ wyl nu *Adam* ook na die zelve luft om de *Magia* te kennen en te be- „ proeven imagineerde, [of krachtig zyne gedachten ftelde,] en zyn „ wilde als God, zoo liet het hem God ook toe, dat hy zyn heemelfch „ beeld met de ydelheid der Natuur opvulde, en geheel duifter en aardfch „ maakte; gelyk *Lucifer* ook deede met het Middel-punt [of de inwen- „ digfte kracht] der Natuur, wanneer hy uit een Engel eenen Duivel „ maakte. Dienvolgens wil ik den Leezer hier ontrent gewaarfchouwt „ hebben; dat hy de *Magia* te recht gebruike, naamelyk in een oprecht „ geloove en ootmoedigheid voor God; noch de *Turba magna* [de groo- „ te verwarringe] op een Magifche wyze niet koome aan te raaken, 't en „ zy dan dat het tot Gods eere, en ten beften van des menfchen „ zaaligheid ftrekke. Want wy kunnen met waarheid zeggen; dat het „ *Verbum fiat* [woord, *het werde*] noch op heeden met fcheppen bezig „ is: fchoon het wel geen ftarren of aarde fchept, zoo werkt het noch- „ tans in de eigenfchappen der zelver, bootzeerd en bind te zaamen: „ Voor de Natuur is alles moogelyk, gelykerwys het haar in den begin- „ ne is moogelyk geweeft, fteenen en aarde te baaren, als meede de ftar- „ ren en de vier Hoofdftoffen, en zy zulks uit eenen eenigen grond heeft „ uitgevoert: alzoo is het huiden; door de fterke begeerte, (die de grond „ der *Magia* is) kan alles uitgevoert werden, zo men in een werk de Natuur „ in haar orde gebruikt. Alle de Weezens ftaan in de zeeven Eigenfchap- „ pen: Wie nu dit weezen kend, die kan het door dien zelven geeft, van „ dezelve hoedaanigheid, daar het een Weezen uit geworden is, in an- „ dere gedaante veranderen, ook in een ander Weezen invoeren, en alzoo „ uit iets goeds wat quaads, en uit iets quaads wat goeds maaken. Al- „ les wat veranderd zal werden, moet door de gelykheid (of overeen „ ftemminge,) als door iets dat aan het zelve eigen is, gefchieden: Want „ het vreemde is des zelfs vyand; gelyk als de menfchheid, moet door de „ gelykheid, in zyne verloore heiligheid der goddelyke weezendlykheid, „ weederom door de goddelyke weezendlykheid, in de gelykheid nieuw-

„ gebooren werden. En gelykerwys de valsche *Magus* den mensch door „de besweeringe met de gelykvormigheid beschaadigt, en hem quaad in „ zyn quaad (als in de gelykheid) door de begeerte invoerd: En gelyk „ het oprechte heilige geloove of de goddelyke begeerte, ook in de ge- „ lykheid ingaat, en den mensch daar voor beschermt, dat de valsche „ begeerte niet hechten kan: Alzoo staat alles in de gelykvormigheid, „ een iegelyk ding kan in zyne gelykheid ingevoert werden: En zoo ras „ het in zyn gelykheid komt, verheugt het zich in zyn gelykheid, het „ zy dan quaad of goed, en begint te *qualificeeren* (of zyn werkinge te „ verrichten:) Gelyk men het zelve aan quaad en goed komt te zien. „ Ik stel een voorbeeld: Wanner iemand een klein weinigje vergif in- „ neemt, zoo zal het vergif in 't ligchaam, het welk voor heen stil en „ onbeweeglyk was, het zelve terstond met een groote begeerte aannee- „ men, zich daar door versterken, en zyn werkinge beginnen te vol- „ gen, en zyn teegendeel, naamelyk het goede, verderven en verstoo- „ ren. En wat nu het quaade in zyn eigenschap doen kan, dat kan ook „ het goede in zyn eigenschap doen: want wanneer het zelve van de „ grimmigheid verlost (of ontbonden) werd, zoo kan het zyne gelyk- „ heid ook in de rechte waarachtige blydschap invoeren.

Eindelyk spreekt hy in zyn Grondige bericht van 't goddelyke en aard- sche *Mysterium* in den 8. Text p. 161. „ Aldus zien wy althans den oor- „ sprong der twee Godsdiensten; daar Babel eene Afgodin uit geboo- „ ren is, en dat aan Heidenen en Jooden. Want in beide is Babel, en zy „ zyn twee geslachten in een: Het eene, het welk uit zyn vernuft (als „ uit het leeven en den geest der Natuur) maar voort gaat, en zich zel- „ ven zoekt te verheffen, dat maakt zich eenen weg in zyn weezen: „ want zyn wille gaat uit zyn eigen zucht of verlangen, en zoekt zyne „ *Magia*, als een groot getal tot zyne heerschappye, een meenigvuldig- „ heid; en dit geschied maar uit zich zelven, voor zich heen; zyn wil- „ le blyft in zyn veelheid, en is de God en Leidsman van zyn veel- „ heid. En schoon de vrye wille Gods dit geslachte te gemoed treed en „ bestraft, zoo huicheld den Afgod maar met den mond voor de vrye „ wille, als voor den Geest Gods, en eert zyn eige wille in het getal der „ meenigvuldigheid: Want die zelve wille is uit zynen schat, en uit zy- „ ne *Magia* gebooren; zy begrypt den vryen wille Gods niet, en dien- „ volgens is ze uit vleesch en bloed, uit zyn eige Natuur gebooren, en is „ een kind deezer weereld, en houd zynen schat voor zyne liefde: alzoo „ is ze althans eene huichelaresse en eene verwarde Babel: want het getal „ der veelheid, als haar eige *Magia* verwarren haar, dat ze uit het eenig „ getal uit gaat in veele: Nu is de veelvuldigheid een verwarde Babel, en „ haar schynheilige mond, waar meede ze den Geest der eenigheid goede „ woorden geeft, en veel belooft, is een Antichrist en leugenaresse. Want „ anders spreekt ze en anders doet ze, haar herte is een begeerte, en „ haare geest des herten heeft zich in die begeerte ingegeeven. Alzoo is „ de *Magus* der veelvuldigheid althans een stout, hoovaardig, gierig en „ boosaardig verslinder, en een geest der baarende veelvuldigheid, en is „ een valsch afgooden-dienaar, hy hangt de vrye wille der Natuur niet „ aan, die de macht der wonderen in haar geweld heeft, en heeft geen „ verstand ontrent het goddelyke *Mysterium* (of geheimenis.) Want hy „ hangt dien zelven Geest met zynen wille niet aan; want indien zyn „ wille zich in de vryheid gekeert hadde, zoo zoude de Geest Gods zyn „ Magische *Mysterium* open sluiten, en alsdan stonden zyne wonderen en „ werken met zynen wille in God. Doch inden ze nu uit zich uitgaan,

„ zoo zoekt het begin het einde, en het middel is de *Turba* (of de ver-
„ warringe.) Want dit [alles] ſtaat niet in den vryen wille Gods,
„ maar het waſt uit zich zelven, en verheft zich als een ſtoute boom.
„ En indien dan God maar eenig in zyn wille is, en in zyn eeuwige be-
„ geerte, als in de eeuwige *Magia* eenig is, zoo dat zich het verlangen
„ der eeuwige *Magia* nu alzoo in de eeuwige wille over geeft, en daar in
„ zyn leeven ſchept, zoo is de wille, die uit die geboorte haar oorſprong
„ neemt, als een afvallige en meineedige hoer: want zy is een moeder
„ der valſchheid, ende hangt niet aan de vrye wille. En wy verſtaan al-
„ hier een afwykinge van God: zoo als *Lucifer* van dit alles een oorzaak
„ is, die de *Magia* der Natuure valſch-begeerende heeft gemaakt; en
„ werden aldus hier in twee eeuwige leevens gebooren, als het eene in
„ den wille Gods, en het andere in den wille des Duivels ende des toorns,
„ ende dit is Babel met den Antichriſt op der aarden. Alles wat uit Gods
„ wille uitgaat in zyn eige wille, dat zelve baard in Babel: dit ziet gy
„ aan de Jooden en Heidenen, gelyk ook aan alle volkeren. De Heide-
„ nen bleeven in haar eigene *Magia* ſtaan; doch die uit de begeerte der
„ verdorventheid uit gingen in het licht der Natuur, (dewyl zy God
„ niet kenden,) en leefden in reinigheid, die zelve Heidenen waaren
„ kinderen van de Vrye wille; en in die zelve heeft de Geeſt der vryheid
„ groote wonderen in haar *Myſterium* geopenbaart, gelyk men aan haare
„ nagelaatene wysheid ſpeuren kan. De ander daar en teegen, die maar
„ in een eige wille van haaren Magiſchen geeſt uit vleeſch en bloed leefden;
„ dien verdronk [of verſtikte] haar wille in de *Turba* [of verwarringe,]
„ en de *Turba* groeide in haaren wille op, en gaf haar eenen geeſt, volgens
„ de eigenſchappen des gierigheids en grimmigheids, die zochten maar
„ het getal der veelheid, als heerſchappyen en Koningryken. En toen de
„ *Turba* door geweld niet konde voort koomen, zoo wierd ze toornig
„ en ving oorlog en oneenigheid aan: en hier uit neemt den oorlog zy-
„ nen oorſprong, uit de hoovaardye en baatzucht der veelvuldigheid,
„ en zy behoort met haar getal in het *Myſterium* des toorns. Eeveneens
„ waaren ook de Jooden, God openbaarde zich aan hen; doch zy hin-
„ gen ook aan twee willen: als een deel hing met zynen wille aan het ge-
„ bod, en ſterkte zich na Gods wille, gelyk als de Aards-Vaders, en
„ alle vroome Hoopers (of hoope hebbende) in Iſraël. De andere dee-
„ den met de handen het werk des wets, en hingen met hunnen wille,
„ aan hunne vergifte *Magia*, als aan de baatzucht, en zochten maar hun
„ getal der veelvuldigheid: Hun mond was een Joode, en het herte een
„ Babelſche hoer, een huichelaar en een Antichriſt met goede woorden en
„ een valſch baatzuchtig herte. En aldus zit in de Chriſtenheid en by alle
„ volkeren de Babelſche hoere met den Antichriſt op den throon, daar
„ in een volk teffens twee Ryken woonen, die zich in den inwendigen
„ geeſt niet vermengen laaten, dat zy een zouden werden, gelyk leem
„ en yzer zich niet mengen wil: Zy vermengen zich wel na den lig-
„ chaame, doch hunne geeſten zyn twee geſlachten, volgens het zeg-
„ gen van den Propheet Daniel. Daarom wie den Antichriſt wil kennen,
„ die zoeke hem maar op deeze wyze, en hy zal hem in alle huizen vin-
„ den. Maar de ſlimſte is de gekroonde Hoer: en haare Gevaaders, die
„ haar uit den doop der hoerery heffen, zyn de ſchreeuwers, die de
„ menſchen uit den eenigen wille Gods in veele willen voeren, om
„ maar het getal der veelheid te moogen hebben, en kunnen aardſche
„ buiken meſten. En het andere gedeelte der vrye wille Gods gaat met
„ haaren Magiſchen wille uit, uit zich zelven in de vryheid, naamelyk,

,, in de eenige onvatbaare wille Gods; deeze ſtaan ruggelings teegens een
,, in de Magiſche figuur gekeert. Haar leeven zoekt brood, en gaat recht
,, uit, en haar wille is niet in 't brood; maar gaat uit zich, uit het verlan-
,, gen in God. En zy die met haaren wille in God, in het een getal, leeven,
,, zyn de kinderen van de eeuwige oprechte *Magia*. Want Gods Geeſt
,, woont in haaren wille, en openbaart haar de eeuwige wonderen Gods, en
,, aan haaren leevens-geeſt de wonderen deezer weereld. En deeze zyn vry
,, van Babel en den Antichriſt, ſchoon zy hem ook in zyn ſchoot zaaten.
,, Want het rechte afbeeldzel Gods ſtaat in den geeſt der wille, die uit den
,, geeſt der ziele gebooren werd. By aldien'er nu twee *Magien* in elkande-
,, ren zyn, zoo zyn 'er ook twee *Magi*, die ze voeren [of beſtieren] naa-
,, melyk twee Geeſten. De eene is Gods Geeſt; en de andere is de Geeſt
,, des Vernufts; daar de Duivel zich in verbergt; en in Gods Geeſt de
,, liefde der eenigheid. Nu kan hem de menſch niet beeter beproeven,
,, als dat hy met ernſt aanmerke; waar toe hem zyn begeerte en luſt dryft,
,, dien heeft hy tot een Leidsman; en des zelfs kind is hy ook. Echter
,, heeft hy alsnans noch macht, dien zelven wille te verbreeken en te ver-
,, anderen; want hy is Magiſch; en heeft de kracht. Maar het moet ernſt
,, zyn: want hy moet den Starre-geeſt temmen, die in hem heerſcht;
,, daar toe is van noode een maatig en ſtil leeven, mitsgaaders een gedu-
,, rige inwerpinge in den wille Gods. Want de krachten van 't geſtarnte
,, (Starre-quaal) te bedwingen is geen werk van wysheid noch konſt,
,, maar van maatigheid des leevens met eenen geſtaadigen uitgang uit de
,, invloeyingen. De Hoofdſtoffen werpen hem [den menſche] onop-
,, houdelyk de ſtarre-neigingen in den wille; hierom is het zoo een lichte
,, zaak niet, een kind Gods te werden, daar behoort veel arbeid met
,, veel moeite en lyden toe. En niet te min durft zich den Antichriſt een
,, kind Gods noemen; maar Chriſtus zegt, dat ze niet alle in 't Konink-
,, ryk der Heemelen zullen ingaan, die daar zeggen, Heere, Heere,
,, hebben we niet in uwen naame duivelen uitgeworpen en wonder-daa-
,, den gedaan? Maar hy zegt tot hen: Gaat van my weg gy ſtinkende
,, bokken, ik kenne u niet. Gy hebt het zelve uit de valſche *Magia* gedaan;
,, en zyt nooit in mynen Geeſt en wille bekent geweeſt. Gy zyt in uwe
,, geeſtelyke beelteniſſen bokken, tyrannen, baatzuchtige, hoovaardige
,, en wellustige menſchen: gy hebt mynen naam op uw tong gedraagen,
,, maar uw herte was aan de welluſt, de begeerlykheid des vleeſchs ge-
,, oflert; en bent in de *Turba* (Verwarringe) gebooren. Gy moet door
,, het vuur beproeft werden, en alsdan bekomt een ieder Ryk zyne rech-
,, te vruchten.

Hier neevens kan ook gevoeglyk die plaats uit Luther ſtaan, daar hy insgelyks zyn gevoelen van de *Magia* zeer wyslyk verklaard: in de Kerk-poſtil op H. Drie-Koning-dag. p. 190. *Die de Euangeliſt alhier* Magi *noemde, heeten wy op Duits waarzeggers, niet [dat zy zyn] gelyk als die men de wyze mannen en wyze vrouwen noemd, die den menſchen allerhande dingen kunnen zeggen, veele heimelyke konſten weeten, en avontuuren bedryven. En hunne konſt werd* Magia *genaamd, en werd zomwylen door de ſwarte konſt, en door hulpe des Duivels verricht, echter niet ten eenemaal gelyk de hexen en toovereſſen doen. Want een* Magus *ſweemd iets na de rechte Propheeten, doch niet uit Gods Geeſt, daarom koomen zy dikwils over een: want hunne zaaken zyn niet enkelyk duyvels-zaaken, gelyk die van de toovereſſen, maar zy zyn vermengd met het natuurlyke vernuft, en des duivels byſtand.*

Insgelyks ook hunne wonder-daaden, zyn geen bloote duivelſche ſpookeryen, gelyk de dingen der hexen zyn, maar ze zyn vermengd met natuurlyke werken,

en

en een Magus *tracht altoos na de rechte natuurlyke konst. Want daar zyn veele heimelyke werkingen in de Natuur, wie diezelve weet voort te brengen, die doet gelyke wonderwerken, voor anderen, die het niet weeten; gelyk de Alchimisten uit kooper goud maaken. Deeze heimelyke kennisse der Natuur heeft Salomo door den Geest Gods overvloedig gehad: en hy heeft ze ook op een uitsteekende wyze gebruykt,* I B. der Kon. III. *als hy die twee wyven oordeelde weegens het leevendige en doode kind, vindende uit den allerdiepsten grond der Natuur, wie van beiden de rechte moeder was. Desgelyks gebruikte ook Jacob* Genes. XXX. *die zelve konst, als hy door de bonte stokken te weeg bracht, dat 'er niet dan bonte schaapen gebooren werden. Deeze konst is een vrye oprechte natuurlyke konst, daar alles uit ontstaan is, wat de Geneesmeesters en hun's gelyke, van de krachten der kruiden, vruchten, bergstoffen, steenen en diergelyke weeten, beschryven en gebruiken. Ook werd ze in de Schrift dikwils aangetrokken, dat zy gelykenißen gebruikt van dieren, steenen, boomen en kruiden &c. Ja by de Persiaanen en Arabiers was deeze konst zeer in 't gebruik, en deeze zelve Mannen uit het Oosten hebben zich daar in geoeffend gehad; en zy is een eerlyke konst geweest, die ook verstandige menschen maakte. Maar naderhand zyn de swynen en onvernuftige botterikken daar ingevallen, gelyk in alle konsten en weetenschappen geschied, die zyn te verre uit de weg getreeden, en hebben deeze edele konst met goochelen en tooveren vermengd.*

§. XXIII.

Van SWENKFELDS *overlyden.*

HEt leeven van Swenkfeld is wel, in het XVI. Boek, volgens alle omstandigheeden uit geloofwaardige getuigenissen, overvloedig genoeg voorgesteld. Doch dewyl ondertusschen een merkwaardig geschrift van des zelfs overlyden is in 't licht gekomen, het welk dit deel der Ketter-Historie taamelyk kan ophelderen: zoo kan ik niet nalaaten, het zelve, door dien het buiten dat kort is, van woord tot woord hier by te voegen, en dan vervolgens ook noch eenige wichtige plaatzen uit des mans schriften uit te trekken, die de verschil-punten en zyn eigentlyke meeninge daar ontrent noch wat duidelyker verklaaren kunnen. Het gemelde Geschrift luid aldus:

Verscheiden van Kaspar Swenkfeld.

ALle die geene goede vrienden, die de waarheid lief hebben, willen zich doch door die flinxe taal niet misleiden laaten, die hem eenige boosaardig na-geeven, als of hy geen goed einde zoude genoomen hebben; nadien ze hem geweld en onrecht aandoen; het welke hen zelven tot het grootste naadeel strekken zal. Want de H. man Gods is troostelyk en met blydschap in de eeuwige ruste Gods ingegaan, heeft ook tyd en dag voorzegt, wanneer hy verscheiden zoude; het welke ook alzoo geschied is, gelyk alle die geene weeten en betuygen kunnen, die by zyn troostelyk overlyden zyn teegenwoordig geweest. Hy heeft ook, zoo te zeggen, geene groote pynen, noch byzondere ziekte gehad. Want de Heere Christus, dien hy altoos in zyn leeven heeft lief gehad, en waar op hy alleen zyn vertrouwen en hoop, doch op geen schepzel, gevestigd hadde (gelyk wy alle, die begeeren zaalig te werden, ook behoorden te doen,) heeft hem in den slaap zeer zacht en zoetjes laaten overlyden. Hy heeft ook voor zyn einde alle zyne leeringen zoodaanig bevestigd:

 dat

dat hy gezegt heeft, hy wist niet een stipje daar in te veranderen, maar wat hy geschreeven hadde, dat hadde hy met een goed getuygenisse zyns geweetens, door den H. Geest geschreeven, noch dat de leere niet zyne leere, maar die van den Heere Christus en zynen Geest was, die allen Meede-belyderen voorstaan en geleiden zoude, en eerst na zynen dood en overlyden zoude opgaan en openbaar werden, meer als in zyn leeven, om dat hem zyne tegenpartyders zo leelyk hadden uitgekreeten. Hy heeft ook wyders verklaard, dat hy door Gods genaade in zyn harte verzeekerd was, dat zyn naam in het Boek des leevens was ingeschreeven, gelyk hy dan ook, eer hy van deeze weereld scheide, een stemme heeft gehoord: *Op, op in den Heemel.* Welke stemme hy te vooren ook gehoord hadde, als hy uit zyn Vaderland reed, zeggende: *Op, op uit het vuur*: die zelve stemme heeft hy op zyn bed ook gehoord: *Op, op in den Heemel.* Waar in hy ook buiten twyffel door Gods Engelen met gejuich en blydschap is geleid geworden; het welke die geene, die by zyn einde geweest zyn, wel aan hem gemerkt hebben. Want een weinigje voor zyn verscheiden, richte hy zich met het halve deel zyns ligchaams op, maakte een vroolyk gebaar met de handen, lachte zeer ernstig en hartelyk in zich zelven, en riep een van zyne vrienden, die by hem stonden, by zyn naam, zo dat de omstanders niet anders geloofden als dat hem de Heere Christus verscheenen was, die aldus zyn ziele in de eeuwige ruste en zaaligheyd hadde opgenomen; want terstond ontsliep hy, en gaf zynen geest op. Gelyk hy zich daar en booven noch meermaalen, met zyn ligchaam in des Heeren handen bevoolen hadde. En wat voor heerlyke gebeeden en vermaaningen hy in zyn ziekbedde gedaan heeft, kan niet alles beschreeven werden. Meede heeft hy alles, wat hy hier quam te laaten, zo wyslyk en Christelyk besteld en te verstaan gegeeven, dat niemand geen krakkeel, ongenoegen noch klagte daar over betoonen kan; en alzoo is hy in de vreede Gods overleeden.

Aldus hebt gy een kort begrip van zyn zaalig afsterven: metter tyd, als 't God believd, mag iets meerders hier van aan den dag koomen. Wie nu anders daar van spreekt, als hier verhaald is, die doet den man onrecht, noch hy zal het met den grond der waarheid niet kunnen verzeekeren, dit kunt gy t' allen tyden allen teegenstreeveren antwoorden. De Heere Christus zy gepreezen in alle zyne werken; en verleene ons allen ook een dusdaanig afsterven en einde. Dit kort begryp van het overlyden van deezen dierbaaren en Godzaaligen Man, heeft de vroome en eerentveste Jacob Held met zyn eigen hand aan my geschreeven, die ook neevens andere van Adel en erfgenaamen, mans- en vrouws-persoonen by zyn zaalig en troostryk afsterven geweest is, wier naamen my wel bekend zyn, maar om der tyrannen en quaadaardigen wille noch ongenoemd blyven tot dat God eens een beeter tyd zal verleenen. Dat geeve God de Heere in genaade, Amen.

AFSTERVEN.

Laatste einde en verloßinge van den man Gods Kasper Swenkfeld van Oszing.

Openb: Joan. XIV.

Zaalig zyn de doode, die in den Heere sterven, van nu aan; want zy rusten in den Heere van hunnen arbeid, ende hunne werken volgen hen na.

Onze waarde Heer Jesus Christus vertrooste althans alle bedroefde harten met zynen H. Geest, en geeve ons zynen eeuwigen vreede, dien de weereld niet geeven kan, Amen. Ee-

Edele, Eerentveste, gunstige Jonker; Nademaal gy begeerd hebt, dat ik u de ziekte en het verscheiden uit dit jammerdal, van onzen in God geliefden man den Heer Kaspar Swenkfeld zoude opteekenen: zoo zal ik uw verzoek naakoomen, en van alles, wat my en anderen, (die ter zelver tyd ontrent hem zyn geweest, en het waarachtiglyk gezien en gehoord hebben,) bewust is, hier meede een grondig bericht geeven. Wat zyn ziekte aangaat, zo weet voor eerst, dat dezelve met een zinkinge, op de borst vallende, haar aanvang heeft genoomen; waar door hy, wanneer hy gegeeten en de warmte der spyze ontvangen hadde, een ongelyk dik speekzel en slym uitwierp, het welk hem echter in den beginne den lust tot eeten niet benam: Alleenlyk, dat hy een tyd lang beswaarlyk heeft kunnen drinken, weegens de longe-pyp, die in de keel een weinig gestopt en belemmerd was; Weshalven hy ook dikwils gezegt heeft, dat zulks en andere dingen meer, voorteekenen van zyn einde waren, en dat hy niet veel meer van het gewas des wynstoks drinken zoude, maar in 't kort sterven, om het nieuwe [gewas] by zynen waarden Heere Christus, dien hy hier erkend en beleeden hadde, in den Heemel, en allen Heyligen en Engelen Gods, zonder pyn of smarte, in alle vrolykheid en blydschap te drinken en te genieten. Nu weet gy ook, dat hy deezen zoomer eenen swaaren buik-loop heeft gehad, waar van hy lang is swak geweest, die hem echter weeder vergaan is, zoo dat hy ook weeder aan 't ligchaam heeft beginnen te groeijen, en met lust en honger zyn genoegen eeten en drinken kunnen: hoewel hem het drinken noch altoos wat swaar viel, en de zinkinge uit het hoofd haar loop behield, doch hy konde echter zonder pyn uitwerpen; waar door hem zyn hoofd swaar en swak wierd, zoo dat hy niet meer gelyk te vooren, zo lang aan malkanderen konde spreeken, schryven, of overdenken, noch des morgens zoo vroeg opstaan, noch des avonds zoo lang op blyven, als zyn gewoonte was geweest. Nochtans heeft hy zyn bidden, leezen en andere geestelyke beezigheeden niet naargelaaten; en schoon hy eindelyk weegens zyn swakheid het bedde moest houden, zoo heeft hy nochtans altoos het werk van den Heere Christus met grooten ernst verricht, zonder eenige verschooninge zyns ligchaams. Na zyn morgen- en avond-gebed heeft hy zeedert eenigen tyd, teegens zyn voorige gewoonte, tot den Heere Christus gebeeden en gezegt: Heere Jesus Christus, kan ik u wyders in uwe zaaken dienstig zyn, en iets nuttelyks uit-rechten, zoo versterk my myn oude swakke ligchaam, en help my weeder op van het krank-bedde, gelyk gy uwen lieven *Hiskias* gedaan hebt, hem zyn leeven 15 jaaren verlangende: want gy kunt alles, en niets is voor u onmoogelyk: Maar indien myn tyd gekoomen is, en ik u hier hebbe uytgediend, zoo geschiede uw wille, en neem my in uw eeuwige Ryk, Amen! Eenige daagen te vooren, eer hy zich gansch hadde te bed gelegt, als hy, om dat het eetens tyd was, de handen wilde wasschen, en daar op de neus uitsnoot, onder dit gebed: dat hem de Heere Jesus Christus met het waater der genaade wilde wasschen, en van alle aankleevende onreinigheeden des vleesches volkomen zuiveren; zoo zyn hem eenige droppelen bloeds uit de neus gevallen, waar over hy zich verwonderende zeide, dat, zeederd hem zyn gehoor vervallen was, toen hy van des Vorsten Hof quam, by de 40. jaaren geleeden, hem met zyn weeten niet een dropje bloeds was uit de neus gekoomen; over zulks moest dit iets beduiden. Doch het mogt zyn wat het wilde; hy bad den Heere met den Koning David, dat hy hem van alle zyne zonden en schulden vry maaken, en met het bloed des N. Testaments tot het eeuwige leeven besprengen wilde. Hier na hebben de hoofd-

hoofd-aaderen haare krachten beginnen te verliezen, onder te gaan en gebrooken te worden; de zinkinge nam ook hoe langer hoe meer toe, door welke rauwe koude vochtigheid zich ook de witte in de keel achter de leb vertoonde, die echter met Gods hulpe getrouwlyk van zyn Geneesmeester verdreeven wierd. Doch ondertusschen zeide hy teegens den Medicynmeester, dat hy noch gestaadig wel slaapen, ook zyne natuurlyken stoelgang, gelyk het behoorde, gehad hadde, zoo ook met het waater, het welk hem wit en zuiver afging; waarin men echter wel zag, dat de natuurlyke krachten uit het hoofd verteerd waaren, en de herzenen zich verminderden: echter aan het ligchaam en het geheele ingewand bleef hy altoos noch taamelyk gezond, volkomen en sterk; hadde ook altyd noch een goede pols, als meede een gezond sterk harte, zoo dat zich geen buiten gewoone koude, noch booven natuurlyke hitte by hem vertoonde, (gelyk ook nooit te vooren, in zyne andere krankheeden geschied is) maar hy heeft tot aan zyn einde eene natuurlyke gelykmatige warmte behouden, uitgenomen de handen en voeten, die zyn hem al vroeg maager geworden, ook eenigzins koud, zelfs terwyl hy noch gezond was. De herzenen en het gezicht zyn hem op 't laatste swak geworden, en vergaan, waarom hy, terwyl dit gebeurde, eens op een tyd zeide: Aldus moet het gansche huis breeken, en gestaadig het eene stuk naar het andere ter neêr vallen, tot dat het ten eenemaal ter aarden zakt en een nieuw in zyn plaatze in den heemel, dat onverganke-lyk is, gebouwd, en ten jongsten daage in Christi Ryke, opgericht werd. Den 7. van Slachtmaand heeft hy beginnen in zyn kaamer te blyven, en zich den meesten tyd te bed te houden, alwaar hy dan veele troostryke reedenen en meenige heilzaame leeringen heeft gesprooken, en ook geduurig tot God en den Heere Christus gebeeden. Onder anderen zeide hy: Indien my ook de Heere Christus wil ophelpen, en het leeven verlangen, dat hy wel doen kan, zoo wil ik hem, met de hulpe van Gods genaade na myn swakke vermoogen, trouwelyk dienen; en van myne geschreevene boekjes, die noch niet in 't licht zyn gekoomen, telkens het een naar 't ander, noch in myn leeven, tot den druk bevorderen, zoo 't my anderzins, onder den grooten tegenstand der Geleerden, door Gods toelaatinge moogelyk is: Doch is myn uurtje daar; ik ben wel te vreede, zoo als het God met my maaken wil: ik ben gansch niet bevreesd voor den dood, zoo myn tyd verscheenen is: en waarom zoude ik ook vreezen of ongaarn sterven, terwyl ik immers door den dood in het eeuwige leeven, tot mynen Heere Christus zal indringen, en in myn harte verzeekerd ben, dat myn naam by God in het boek des leevens is aangetekend, daar men alle myne vyanden en teegenstreevers, dat weet ik, God lof! niet zullen kunnen uitrukken, wat voor toenaamen zy ook my en myn oude afkomst geeven, hoe ze my ook lasteren, schelden, haaten en vuil-maaken moogen; maar: Zaalig zyt gy, als u de menschen smaaden, haaten, en uitsluiten, op u schelden, en uwen naam verwerpen als eenen boosaardigen, om des menschen Zoons wille, en liegende allerhande quaad tegens u spreeken; verblyd u als dan en zyt verheugd; Want uw loon is groot in den Heemel. Den 26 van Slagtmaand bezochten hem N. N. met wien hy veel sprak; geevende hen ook veele heilzaame leeringen, en vermaande hen ernstig dat zy zich toch in alles, als 't een Christen betaamd, draagen zouden. Den 4 van Wintermaand zeide hy tot die geene die by hem waaren: Ik heb heeden gewaakt, daar heeft iets aan myn bed drie kloppen gedaan, en gezegt: *Op, op, in den Heemel, op, op!* het welk my door de ooren ging en myn hoofd door-

klonk,

klonk, eeven als in Sileesien, toen ik 'er uit zoude trekken, voor dertig jaaren; wanneer diergelyke ſtemme tot my geſchiede, terwyl ik des morgens noch op 't bed lag; zeggende: *Op, op, uit het vuur.* Eeven zoo is 't my heeden ook weedervaaren, en daar op heeft de Geeſt des Heeren tot my geſprooken, ik zoude goeden moed hebben, myn verloſſinge naderde. En daar op heeft hy neevens andere, tot den Heere Chriſtus gebeeden, zeggende: Heere Jeſus Chriſtus, indien gy my althans in uw Ryk komt te roepen, zoo beveele ik u uw zaake, en mynen geeſt in uwe handen, gelykerwys ik my voor 30 jaaren aan u heb over gegeeven, toen ik op uw vermaaninge., uit myn Vaderland ben getrokken. Den 5 van Wintermaand, nam de zwakheid des hoofds, en de teering-achtige zinkinge uit de herzenen zeer toe, en hy gaf dienvolgens den zeegen aan alle de omſtanders in 't huis, en vermaande hen in de aangevange Leere te volharden, en beſtendig te blyven, bedankte hun ook voor alle getrouwigheid en weldaaden; teffens zeggende: Indien hy wiſt, dat hy iemand beleedigt hadde,zo wilde hy hem om vergiffeniſſe bidden.Hier na zeide hy: het werd alle daagen erger, tot dat ik t'eenemaal overweldigt blyve, en het ligchaam in de aarde,doch de ziele in 't Ryke Chriſti onder den altaar komt te ruſten.Den 6 van Wintermaand,ontrent tien uren voor den middag,ſliep hy over een half uur,en zeide daar na: Wat hebbe ik daar zoet geſlaapen en wel geruſt, de Heere Jeſus geeve my de eeuwig ruſte! Ontrent elf uuren at hy een vleeſch-zopje van een kapoen, en dronk 'er een mutsjen kapoenwaater op; daar na ſprak hy in 't Latyn de eerſte verzen in 't *Te Deum Laudamus*, welke in 't Duits aldus luiden. O God, wy looven u, erkennen u voor onzen Heere, het gantſche Aardryk pryſt u, ô! Almoogende, eeuwige Vader! insgelyks doen ook alle Engelen, en Krachten, de *Cherubim* en *Seraphim* zingen voor u met onophoudelyke ſtemmen: Heilig, heilig, heilig zyt gy, Heere God der heirſchaaren! Des namiddags ontrent drie uuren uitte hy deeze woorden: nu na huis, na huis, in 't rechte Vaderland! daar wy eeuwig ruſten, en by Chriſtus, die ons heeft lief gehad, eeuwig leeven zullen. Ontrent vier uuren bad hy met dusdaanige woorden: Heere Jeſus Chriſtus, gy Koning der genade, maak het met my na uw welbehaagen, ik heb lang genoeg geleeft, en een weinig daar na zeide hy: Ik verlange na 't einde van mynen loop, en hoope op de uure myns afſcheids uit deeze booze weereld; en ter zelver uure quam N. N. N. by hem: dien avond ſprak hy veel, en met een ieder in 't byzonder, gebood ons daar na dat wy zouden gaan ſlaapen, en dat maar een of twee perzoonen by hem zouden blyven, hy wilde ook ruſten, het mocht zich daar na ſchikken tot leeven of ſterven: ſprak daar op zyn gewoonlyk gebeedje: Heere Jeſus Chriſtus maak ons zaalig, als wy waaken; bewaar ons, als wy ſlaapen, op dat wy in u waaken en ruſten moogen in vreede, amen! Den 7 van Wintermand, ſprak hy van allerhande zaaken, en gaf een grondig bericht van zyn laatſte wille voor N. N. Daar na ſprak hy veel van de zaaken van de Heere Chriſtus, en nam ons daar na alle een voor een by der hand, zeegende ons, en ſprak trooſtelyk tot een ieder in 't byzonder; meede vermaande hy N. dat, vermits hy door Gods genade wel begonnen hadde, hy ook alzoo zoude voort vaaren, dat zoude God den Heere tot lof en hem tot zaaligheid ſtrekken. In de volgende nacht, als hy ons alle by hem had laaten roepen, ving hy een lang en deftig geſprek aan, met duidelyke woorden; waar van ik ook alhier den algemeenen inhoud, zoo als wy het deeze reis alles hebben opgeteekent, beknoptelyk verhaalen zal. Ten eerſten zeide hy veel van de genaade en barmhertigheid Gods jeegens hem, die hy hem aan ziel en lig-

ligchaam tot deezen tyd toe beweezen hadde, waar voor hy hem ook eeuwiglyk looven en danken zoude; en voornaamelyk prees hy den Heere Jesus Christus, die hem met zyn dierbaare bloed, uit den keel der hellen verlost hadde, uit de duisternis in 't licht gebracht, van de dwaalinge tot de waarheid geholpen, en van de wellusten des weerelds tot het Ryk des Heemels door den Geest zyner genaade beroepen hadde. Ten tweeden verhaalde hy, wat de Belydenisse zyns geloofs was, waar van men genoegzaame reekenschap in zyne boeken vind. Ten I. geloofde hy in eenen God en drie Perzoonen, Vader, Zoon en H. Geest; hield en bekende de 12 Artykelen des Christelyken Geloofs; hy geloofde ook alles, wat in 't O. en N. Testament geschreeven stond, dat het den uitverkoorenen nuttelyk was ter zaaligheid, en dienstig ten eeuwigen leeven door het geloove. II. Geloofde hy ook de oude geloofs-punten, mitsgaaders de oude goed-gekeurde Leeringen der Kerke, voor zoo verre ze met het geloove gelykformig, en met de H. Schrift overeen-stemmende waaren. III. Van zyn ampt, beroep, leere en schryven [zeide hy,] schoon hy zich nooit des verheevenen Ampts, noch der gaaven of Rykdommen der Apostelen beroemt hadde, alzo weinig als hy ooit voor een Apostel had willen gehouden zyn, en schoon hy ook geen gemaakt Doctor op de Hooge-Schoolen, om menschen te leeren gehuurt was geweest: Zoo hadde hy nochtans tot dat geene, wat hy tot dus verre in het werk Christi, (na het weinige, dat hem van God verleent was,) in needrigheid gedaan, geleert en geschreeven hadde; van God en den Heere Christus beroeps en bevels genoeg; waar van hem de H. Geest in zyn herte en geweeten goede getuigenisse gaf; als naamelyk, dat hy God ende zynen Heere Jesus Christus, die hem opgevat, en zich aan hem grondig geopenbaart hadde, als een Christen, door den bystand zyner genaade, zoude pryzen, van hem en zyne kennisse getuigen, en allen menschen den naasten weg tot Gods heiligdom, tot hem zelven, zonder eenige middelen aanwyzen; als meede, dat hy dezelve in zynen naame tot alle godzaaligheid, en een Christelyk boetvaardig leeven noodigen en vermaanen zoude; dit was ook het oogmerk van alle zyne boeken, en dat hy daar meede een iegelyk tot de kennisse der goddelyke waarheid, zoo veel als hem moogelyk was, hoopte behulpzaam te zyn, gelyk ook tot verklaaringe der H. Schrift, en ophelderinge der 12 Artykelen onzes Christelyken Geloofs; ook begeerde hy met zyn schryven in Christus niet anders te bevorderen, dan dat wy alle vroome, godvruchtige en zaalige menschen mochten werden. Ten IV. zeide hy: Hy hadde niets dat hem beswaarde in zyn herte, noch hem was ook geen dwaalinge bewust, ja niet eene; gelyk hy ook van alle die boeken, die hy voor 30 jaaren in druk hadde uitgegeeven, (zoo als de zelve in het laatst uitgekoome Register genoemt werden) niets wist te herroepen, ja zelfs niet eenig stipje of woordje daar in te veranderen; by deeze zyne gedrukte boeken wilde hy blyven en daar op sterven, dat alles, wat daar in was geschreeven, den grondslag zyner zaaligheid was: hy was ook daar van in zyn herte overtuigt en verzeekert, dat zyne boeken op de eenigheid des Christelyken geloofs doelden, en allezins met de H. Schrift overeen-stemden; wanneer ze maar met een geestelyk oordeel en onzydig gemoed, door een voorgaande gebed, te recht na den wille Gods aangezien, geleezen en betracht wierden. Dit konde hy ook ter eeren van God en verheerlykinge zyner genaade niet verzwygen, dat zyn Leere niet alleen uit de H. Schrift, maar noch meer uit de genaadige openbaaringe van God den Vader was opgenoomen, waar van daan ze [de H. Schrift zelve] haar oorsprong hadde: uit welke Leere hem God
de

de Vader ook zynen Zoon Jesus Christus in 't Ryk der genaade, (doch alles in den beginne met het getuigenisse der H. Schrift,) hadde leeren kennen, die zich ook genaadiglyk, volgens zyne twee Standen, aan hem in den H. Geest hadde geopenbaart, uit wiens drift, leere en aanwyzinge hy ook alles, tot zyner verheerlykinge geschreeven hadde, zonder schenden of lasteren, tot beeteringe, troost, en der zielen zaaligheid van alle menschen, als meede tot een lof Gods, tot meerder kennisse, Christelyke vreede, liefde en eenigheid. V. Daar hem de Predikanten meede beschuldigden, als dat hy niet te recht van Christus geloofde, zyne waare menschheid verloochende, den Predik-dienst verwierp, en niets van de Sacramenten hield, en wat diergelyks meer was, dat zelve was al te zaamen laster-taal, en baarblykelyke onwaarheeden, waar door zy zyne Christelyke Leere van de waarachtige kennisse Christi, en van het rechte beroep en gebruik des diensts ende der Sacramenten valschelyk verklaagt, en uittermaaten verdacht gemaakt hadden, gelyk het zelve alle zyne boeken, *Apologien*, en ook andere bestendige, waaragtige Verantwoordigingen en Verdeedigings-schriften genoegzaam getuigden, en wydloopig voorstelden; en hier op beriep hy zig, als die hem ook alhier voor alle God-geliefde en onpartydige menschen, en ten Jongsten daage, voor den rechtvaardigen Richterstoel, overvloedelyk getuigenisse geeven zouden. Ook sprak hy hier door allen oude en nieuwe Ketteren, *Eutychiaanen*, *Valentiniaanen*, *Donatisten* en allen valsche Leeraaren teegen; als meede alle dwaalingen, en al dat geene, wat teegens de waare godzaaligheid is, alles, wat teegen de H Schrift en de Artykelen stryd ;. Voorts hadde hy met den Sacramentschenderen (zoo als men ze noemt) noch met hen, die het rechte gebruik en bedieninge der Sacramenten lasteren, en een moedwillig godloos leeven leiden, of stooken, nooit deel of gemeenschap gehad. Ten VI. Dat hem nu zyne Teegenpartyders gehaat, vervolgt en verjaagt, beleedigt, en met veelerhande lastertaal besmet hadden, zulks wist hy was alles geschied om de goddelyke waarheid, en om dat hy hen daar en teegen met zyn pondje, (hem door de genaade Gods verleend,) hadde willen dienen; weshalven hy het Gode beval, dien hy ook voor zyne vyanden hadde gebeeden, gelyk hy hen meede alle die aan hem gepleegde ongerechtigheeden en boosheeden, van herten vergeeven en quyt gescholden hadde. Ten VII. Hadde hy nooit het licht geschuuwt, (gelyk men hem beschuldigt hadde) noch als een nacht-uil zyn werk in 't verborgen gedaan, maar hy hadde meer dan 20 jaaren in Hoog-Duitsland, in veele gewesten en plaatzen, opentlyk voor een ieder een zonder schroom gewandeld, en onbevreest van den Heere Christus, zyn luister en goddelyke heerlykheid getuigt, geschreeven, en geleert voor allen, die het van hem begeert hadden: gelykerwys hy ook tot Straatsburg in eenen Zendbrief, en daar na tot Wittenberg op het Kasteel, *Anthron*; als meede tot Ulm, voor een Raads-Vergaaderinge zyn geloove vrymoedig beleeden en verdeedigt hadde, ook daar en teegen den Predikanten hunne misslaagen en gebreeken mondelyk en schriftelyk, zonder schelden of schenden, met goede gronden hadde aangeweezen; tot dat hy eindelyk oud en zwak, en eenigzins onmachtig om door 't land te trekken geworden was; ja tot dat hem de Luthersche Predikanten zelve door hun schreeuwen, lasteren en valsche aanklachten van hen af, in de schuil-hoeken gedreeven hadden, zoo dat hy nu eenige jaaren herwaarts voor hen geen veilige plaats gehad hadde. Echter hadden de liefhebbers van Christus, en zyne

zyne zuivere goddelyke waarheid, voor hem allerhande middelen weeten te vinden, waar door hy tot op deezen tyd, zynen Heer, God en Genaade-Kooning Jesus Christus, met schryven, (voor zoo veel hy hem in genaade gezontheid en sterkte hadde verleend,) opentlyk door den druk gepreezen en beleeden hadde; weshalven men hem van geene schuil-hoeken, weegens zyn ouderdom en zwakheid, verwyten konde: en te minder, dewyl het ook eertyds wel dikwils en meermaalen geschied is, dat vroome geleerde Mannen, gelyk Jeremias en andere, zich van de weereld hebben afgezonderd, en in de schuil-hoeken vertrokken zyn; ook in die schuil-hoeken, kloosters en kluizen, boeken, tot nut der gantsche Christenheid geschreeven hebben. Nochtans, by aldien hy voor de tyrannye der Predikanten was veilig geweest, (gelyk zy hem dan aldus voorweetens met hunnen aanhang, niet weinige laagen hadden gelegt;) zoo hadden zy wel kunnen indachtig zyn, dat hy zich voor hen, hoe oud, zwak en krank hy ook geweest was, niet zoude ontzet noch geschroomt hebben; daar en booven hadde hy zich dikmaals op het verhooren in een vry *Synode*, of elders beroepen, ook daarom by Vorsten, Steeden en Geleerden aangehouden; doch zulks was t'elkens afgeslaagen geworden; en echter hadden hem de Geleerden enkelyk in hunne Concilien, of ook anderzins in schriften en op de Predik-stoelen, zonder verhoor of onderzoek van zaaken verdoemt, gelastert, gescholden, en onder de dwaal-geesten getelt, met wien hy nochtans nooit deel gehad hadde, noch ook niet hebben zoude. Ten VIII. Hadde hy altoos eenen iegelyken na zyne beste meeninge handelen, leeven en gelooven laaten, hoe en wat hem God gegeeven en toegelaaten hadde; hy hadde geene gaave Gods by iemand veracht, noch ook van deeze of geene Kerken, hoe ze ook mochten genaamt werden, eenige veroordeld; gelyk hy zich ook van niemand, met wandel of gemeenschap, wie hy ook was, die den Heere Christus maar lief hadde, en godvruchtig leefde, hadde afgezonderd. Doch, wat echter den uitterlyken Godsdienst en heedensdaagsche Predikanten of Gezintheeden aanbelangde, hy hadde zich maar alleen van dat geene afgezonderd, het welk hy gezien hadde dat verkeert, afgodisch en onrecht was, en hy met een goed geweeten niet hadde doen kunnen, waar van zyne boeken goede naricht gaaven: Hy hadde geen Kerke opgericht, noch voor hem zelven een aanhang gezocht, noch ook zich ooit ondernoomen de Sacramenten te bedienen. Want daar van hadde hy geen bevel van den Heere ontfangen: maar dit was het oogmerk van al zyn doen, oeffeninge, leeren en schryven geweest, dat Christus te recht mocht gekent werden, dat men alleen een recht oordeel hield en recht predikte, dat het waarachtige verstand der H. Schrift, van de bedieninge des Woords ende der Sacramenten bekent, aangenoomen en betracht wierde. Ten IX. Aangaande zyne boeken teegens de Lutheraanen en andere zyne Teegen-streeveren, zoo waaren dezelve van hem uit geen nydigheid, haat of gramschap geschreeven, gelyk men ze ook voor geen twist krakkeel- of laster-schriften moet aanzien; maar hy hadde die zelve en alle zyne overige boeken uit een overtuiginge des geloofs, met een goeden grond in alle bescheidenheid, en niet zonder het bevel Gods geschreeven; zoo om de dwaalingen, die hy gespeurt hadde, daar door te ontdekken, als om de goddelyke waarheid te verdeedigen, en zich en zyne Christelyke Leere van alle valsche laster-taal te zuiveren en te verantwoorden. Ten X. Verhoopte hy voor God, dat hy zyn leeven en wandel, door Christi genaade alzoo hadde aangestelt, dat hem zyne teegen-

par-

partyders met waarheid niet zouden schelden, of eene eenige onbehoorlyke daad voorwerpen of verwyten kunnen. Eindelyk, tot een besluit zeegende en vertrooste hy ons noch eens NB. en vermaande ons by de zuivere goddelyke waarheid, en by den Heere Christus, daar hy ons op wees, te blyven; zyne boeken zouden voortaan ons in zyn plaats verzorgen, en die zouden wy naar de H. Schrift, en eerst wel gebeeden hebbende, met opmerkinge en dikwils leezen, zoo zouden zy de zaligmaakende kennisse Christi, en den waarachtigen zin der H Schrift aanwyzen, en ook tot onderrichtinge, op wat wyze men Christelyk en godzaalig leeven zoude, zeer dienstig zyn. Meede was hy verzeekert, dat die Leere, die hy handhaafde, en in boeken geschreeven hadde, welke echter niet zyne, maar des Heeren Christi was, ook noch meer na zyn dood zoude verbreid werden, en dat God de Heere anderen zoude verwekken, die zyn aangevange werk noch verder zouden uitvoeren, noch meer ophelderen, en klaarder aan den dag brengen. Als hy dit en noch veele andere zaaken gesprooken hadde, zeide hy: Ik ligge thans hier zonder eenige pynen, wat God ook daar meede voor heeft; ik ben noch sterk, en kan noch wel vier daagen leeven, alsdan mocht my wel myn Heere Christus in den slaap teegens den dag opneemen, daar zal ik dan recht wel zyn. Een weinig tyds daar na bad hy tot den Heere Christus, als volgt: Almachtige God en Heere Jesus Christus, hoe zaalig is hy, dien gy leert, en aan wien gy u en uwe verborgentheeden door uwen Geest openbaart! Heere, gy die aan my genaade en barmhertigheid betoont hebt, help doch hen alle, die mynen armen dienst tot dus verre gebruikt hebben, of die de boeken, die ik uit uwe genaadige ingeevinge geschreeven hebbe, hier namaals gebruiken mochten, van alle dwaalingen ontlasten, en geef, dat zy u en uwe waarheid recht koomen te kennen, weest gy hun Leermeester, maak ze tot gehoorzaame en geleerde leerlingen, en schenk hen de volheid uwer ontelbaare weldaaden in een dankbaar herte, en vermeerder in hen het waare geloove, wiens einde de zaaligheid der zielen is; Amen, Amen. Den 8 van Wintermaand, sprak hy nochmaals veele troostryke woorden, zeggende daar beneevens; zyn herte was recht vroolyk, en hy wilde zeer gaarn sterven, hy bad ook ondertusschen met opgeheevene handen na den Heemel, en beval zich aan den Heere Christus: Daar na nam hy het slaaplaaken, en sloeg het over zyn hoofd en ligchaam, daar door aanwyzende, hoe men haast met hem zoude te werk gaan, en met zyn ligchaam ter aarden spoeden; gebood daar op dat men hem een doodkleed zoude brengen en aan trekken, het welk ook geschiede. Toen begon hy van alle zyne zaaken te spreeken, en hoe men 't met alle zyne boeken, en al het overige, dat hy verliet, maaken zoude; en zeegende ons nochmaals alle ende een iegelyk in 't byzonder; en als de N. weende, zeide hy, waarom schreid gy? God bewaar u, ik ga na den Heemel. Aan Jacob Held belaste hy zyne geschreevene boeken en opteekeningen. Tot N. N. sprak hy, God bewaare u lieden, ik bedanke u voor alle trouwhertigheid. Tot zyn Genees-meester zeide hy, hy hadde wel van God de gaave der gezontmaakinge verkreegen, en konde andere menschen helpen; doch hem konde hy voor ditmaal niet helpen, schoon hy niets aan hem gespaart noch verzuimt hadde, het was alzoo de wille Gods; doch God hadde hem aan de ziel geholpen, en hem op den Heere Christus geweezen. Tot de kleine dienstmaagt zeide hy, ze zoude doch immers vroom zyn, zoo zoude hy haar in 't eeuwige leeven weederom zien. Tot Barbara

bara zeide hy, zy zoude zich vroom en godzaalig houden, dat zoude haar tot haarder zielen zaaligheid ſtrekken. Tot Abel ſprak hy, zyn Vader hadde hem aan hem bevoolen; derhalven zoo beval hy hem nu aan den Heere Chriſtus, hy zoude ook een iegelyk daar na toe wyzen. N. zeegende hy, ja vertrooſte hem ook, en wees hem op Chriſtus, als meede, dat hy hem aan de onze trouwhertig hadde bevoolen, die zouden hem niet verlaaten, zyn Heer en Vrouw Anna zouden hem veel goeds doen; ook onze lieve . . . . die zoude hy alle uit zynen naame zeegenen, en hen voor alle getrouwigheid en weldaaden dank zeggen, zy zouden hem in den heemel weeder vinden, daar zy ook tot hem zouden koomen. Na een weinigje, als hy ons zag ſchreyen, zeide hy: Gy moet doch mynen dood niet beweenen, noch u over myn afſterven bedroeven: want de dood zal my ryk maaken, en ruſte verleenen, en zal my uit veele angſten, rampen, verdriet en vervolginge in vreugde en blydſchap, ja uit de boosaardige looze weereld, by Chriſtus in zyn Ryk brengen. Daar na zeide hy: In de laatſte opſtandinge des vleeſches zien wy elkanderen weeder; God geeve, dat gy lieden alsdan myn kroone, vreugde en cieraad voor den Heere Chriſtus zyn mocht. Des namiddaags om 2 uuren droegen wy hem in de achter-kamer, gelyk hy zelfs begeerde, alwaar eene beditede toebereid was, daar hy ook zynen geeſt op gaf. Ontrent 6 uuren des avonds, gaf men hem een zopje; daar op zeide hy: Gy woud my noch gaarn hier houden, maar het kan niet zyn; dit is het zop des doods, hier na heeft hy ook niets meer genooten. In de volgende nacht ſprak hy: Wy hebben meenigvoudig gezondigt, daarom koomen ook meenigerhande krankheeden over ons. Kort daar na ſprak hy: O Heere Jeſus Chriſtus, gy zyt alles, wat ik ben? Myn Heere Jeſus Chriſtus, woont in myn herte. Den 9 van Winter-maant, teegens 't aanbreeken van den dag, grimlachte hy, en zeide: hy was verwondert over de ruſte die hem de Heere gaf, en dat hy hem niet in den Heemel nam. Een weinig daar na belaſte hy, dat men zyn boekje, van de Verzeekertheid des Geloofs zoude drukken laaten. Daar na bad hy: O Heere Jeſus Chriſtus, laat u uwe zaake en het aangevange werk uwer openbaaringe bevoolen zyn, en wilt anderen verwekken, die uw Woord in alle zuiverheid voor draagen, tot uwer eere. Hier na gaf hy zynen geeſt weederom in de handen des Heeren Jeſu, gaf zich in eenen zachten ſlaap, waar in hy bleef tot aan den volgende morgen, een half vierdeel uur voor zyne verloſſinge, het welk was een weinigje voor 5 uuren, zoo als de wachter den dag aanblies, als doen overleed hy zeer zachtjes, zonder eenige veranderinge; hy bewoog op 't laatſt de lippen, en trok daar na de rechterhand na zich, en vertrok alzoo in zyne ruſte, gelyk hy voorheene gezegt hadde.

De Heere Jeſus Chriſtus, dien hy alhier gekent, beleeden en verheerlykt heeft, verleene hem een zachte ruſte en vroolyke opſtandinge; die wil ons vertrooſten, en by hem en by de leere van zynen getrouwen Dienaar bewaaren, Amen. In 't Jaar 1562. den 10 van Wintermaand, is hy overleeden.

§. XXIV.

Verder verklaaringe van Swenkfeld.

SChoon alreede in de Hiſtorie zelve onderſcheidene plaatzen en uitdrukkingen, uit Swenkfelds eigene ſchriften zyn aangetrokken, waar

waar uit zyne leeringen taamelyk zouden kunnen gezien werden: Zoo zal het echter niet overtollig zyn; wanneer de Leezer alhier uit den zelven noch iets meer kan vinden, op dat eeven het zelve uit de gantsche aan-een-schaakelinge, en een onafgebrooke zaamenhang mag gezien werden. Ik zal derhalven uit de aldaar vermelde schriften, en wel uit het tweede deel der zelve, zoodaanige stukken alhier opteekenen, dewelke die zelve verschillen het allermeest koomen te raaken. Dus schryft hy in 't eerste Boek p. 24.

1. *Van het onderscheid tusschen 't inwendige Woord des Geestes, en 't uitwendige Woord des dienstbaaren letters.*

Wy moeten aanmerken, dat 'er een tweederhande Woord is, zoo als men in 't gemeen daar van gewoon is te spreeken. Daar is een eeuwig natuurlyk Woord Gods des Almachtigen Vaders, en daar is een verganke-lyke reede en uitterlyk Woord, het welk ook, zoo veel als 't moogelyk is; in de H. Schrift of in de letter is vervat geworden. Deeze twee woorden, schoon zy wel dikmaals in een en dezelve geestelyke handelinge Gods, door Jesus Christus in den H. Geest, by de geloovige, weegens de twee natuuren des geloovigen menschen, te zaamen moogen koomen, zoo zyn zy echter volgens haar aart en Natuur niet eeven eens, het eene is ook niet in 't andere, het eerste komt noch werkt ook niet door middel van 't andere; maar zy zyn wel zoo verre onderscheiden, als het zilver-schuim van 't zilver, als het beeld en de waarheid, als geest en vleesch, 't eeuwige en verganke lyke, de Schepper en 't schepzel; ja zoo hoog als de Heemel van de Aarde is, zoo verre als Gods gedachten onderscheiden zyn van der menschen gedachten, *Esa.* 55. zoo hoog en verre zyn ook deeze twee Woorden, naamelyk het innerlyke Woord des Geestes, en het uitterlyke Woord des beschreevenen letters, in hun weezen en Natuur onderscheiden. Want het eene Woord staat in den rang der heemelsche, eeuwige en goddelyke dingen die van een eeuwig weezen zyn; het heeft zynen vryen gang voor zich zelven, en is Gods zelfstandigheid, God zelve. In 't kort, dit Woord is niet anders, als dat geene, waar van de Euangelist Johannes schryft, het welke om onzent wille is mensch geworden; naamelyk Christus onze Heere, die ook althans door des zelfs kracht alle dingen draagt, onderhoud en regeerd, zoo wel in Heemel, als op der Aarden.

Het andere Woord daar en teegen, staat in den rang der aardsche dingen, die alhier van dit tydelyk weezen zyn; dit Woord, dewyl het een werk des H. Geests is, heeft zyn byzonder ampt, gebruik, eere en waardigheid: En schoon het wel in goddelyke handelingen, in den dienst des Geests meede gebruikt werd (waarom het ook de H. Schrift genaamt werd) zoo is het echter niet God, noch de kracht Gods, Christus, noch de H. Geest zelve; maar het is volgens zyn aart en natuur beweeg-lyk, en een vergankelyk aardsch schepzel op aarden: Het ampt van dit uitterlyke Woord is, na dat het aan de zinnen des uitterlyken geloovigen mensches tot vermaaninge, leeringe en onderwyzinge zyns vleesches is voorgedraagen, dat het altoos hooger, dan het zelfs is, op het andere, naamelyk op het natuurlyke eeuwige Woord, Christus zelve, op zyne onzichtbaare weldaaden, werkingen en genaaden wyst, daar van getuigt en zulks verkondigt; gelyk het dan dit inwendige eeuwige Woord, gelyk als in een beeld, echter noch naauwelyks komt af te maalen, nadien ook alle aardsche schepzelen, naauwelyks beelden zyn der heemelsche goddelyke en eeuwige waarheid. *Hebr.* x. xi. *Rom.* i.

Dit

Dit ampt, gebruik en onderſcheid der twee woorden heeft de Heere Chriſtus *Joan.* 5. klaar aangeweezen, wanneer hy het misverſtand en de hardnekkigheid der Schriftgeleerden en Phariſeen beſtrafte, om dat zy het eeuwige leeven niet in hem, als in het Woord des leevens, maar in de Letter der H. Schrift waanden te hebben, en alzoo de zelve misbruikten; nadien ze aldus eenen Afgod uit de Schrift maakten, en het uitwendige getuigenis voor het Woord der inwendige Goddelyke Waarheid [zelve] (het welk alleenlyk Chriſtus is) hielden; Hierom ſpreekt hy aldus tot den Jooden: Gy door-zoekt de Schrift; want gy meend, gy hebt het eeuwige leeven daar in, en zy is 'et, die van my getuigd, en gy wild tot my niet koomen, op dat gy het eeuwige leeven moogt hebben. Waar uit wy nu duidelyk het verſchil deezer twee Woorden komen te zien; het eene is het Leeven, en het andere maar een getuygenis des leevens; en wy kunnen wyders daar uit wel afneemen, dat dusdaanig een uitterlyk Woord veel te ſwak is, om Jeſus Chriſtus, zyn leevendig heerlyk ligchaam, en zyn heilig bloed in zich te vervatten, ('t en waare dan maar alleen naar den aard en de kracht der letteren en zyllaben, het welk echter in den grond niet met allen is:) ik zwyge, dat door zulk een geſprooken Woord eerſt het ligchaam Chriſti zoude in het aardſche ſchepzel des broods koomen, of dit daar door in Chriſti ligchaam veranderd werden: Overzulks volgd dan, dat door dit Woord (het welk maar een uiterlyke getuygeniſſe is) het ligchaam en bloed Chriſti in geenerley wyze kan ontvangen werden, en dat ook weegens dit Woord noch den H. Geeſt in 't Doopwaater, (als eenige hebben voorgegeeven) noch het ligchaam en 't bloed Chriſti weezendlyk in het brood en den wyn zyn kunnen.

Nu gevoelen nochtans die geene (die het uitwendige Woord, meer dan behoorlyk is, verheffen, nadien zy het Goddelyke eere toeſchryven;) dat het ligchaam en bloed Chriſti in dit Woord is vervat geworden, en ook noch vervat werd: En dewyl de Heere Chriſtus in het Nachtmaal gezegt heeft, gelyk geſchreeven is: Dit is myn ligchaam &c. Zoo is het ligchaam Chriſti, wanneer men deeze woorden onder 't werk ſpreekt of leeſt, uit kracht van dusdaanige woorden, ook aanſtonds in het brood, en onder de gedaante des zelfs aldaar ligchaamelyk teegenwoordig. Dit gevoelen en voorgeeven heeft een zeer fraayen ſchyn en aanzien, by alle die geene, die de woorden van Chriſtus na haar vernuft alleen vleeſchelyk, als de woorden eens menſchen komen te oordeelen, als ook by hen, die zig niet hooger om de Goddelyke eeuwige waarheid, om den aart, eigenſchappen en de Natuur van Gods Woord, als na den letter, bekommeren, en alzo het Woord alleen opvatten. Want gelyk gezegt is, dewyl de Schrift overal Gods Woord zoo uittermaate pryſt, en het zelve alle Goddelyke werken, gelyk het ook recht is, toeëigend, zoo beelden zy zich in, dat desgelyks dit Woord in de Letter vervat, en aldus door den Dienaar voorgedraagen, in deeze geleegentheid ook zoo veel zoude vermoogen of uitrechten kunnen; inzonderheid nadien aldaar zoo duidelyke en klaare woorden, die ook een kind, volgens hun vleeſchelyk oordeel, vatten konde, voor oogen ſtonden.

Hier toe helpt dan treffelyk, dat hunner zommige zeggen; zoo ras men de woorden des Nagtmaals met de oogen komt te zien, of met de ooren te hooren, moet men dezelve, zoo als ze luiden, (te weeten naar hunne averegtze bezeſſinge en uitlegginge) in 't harte en de ziele inprenten, en vervolgens oogen en ooren toeſluiten, zich niet wyders bekommeren, noch vraagen; maar men zal daar ontrent gelyk als blind zyn, en alleen ſterk en vaſtelyk gelooven, dat men het ligchaam en bloed Chriſti, uit kragt van die

zelve

zelve woorden, in het brood en den wyn ontvangen heeft; of, zoo haast dezelve over het brood waaren uitgesprooken, was het brood verschept geworden, en men hadde onder des zelfs gedaante, het lichaam Christi ligchaamelyk genooten: en zulks noemen zy dan ook het ligchaam Christi, en ligchaamelyk met den monde, en geestelyk met de ziele, eeten. En dit is al de gansche grond, leere en voorwendzel, waar door zy zich onderstaan het opgaande licht der Goddelyke Waarheyd uit te blusschen, ook daar beneevens hunne dwaalingen ontrent de verborgentheid van Christi mensch-wordinge, door een verdicht geloove toe te dekken; gelyk zy dien gemelden zin en uitlegginge der woorden des Avondmaals, niet met het minste tittelrje der H. Schrift weeten te bewyzen. Doch het zoude wel betaamelyk zyn, en ook ten uitterften noodig, dat men wat meer acht sloeg, en in den geloove onderzocht, wat dit doch voor een Woord was, aan het welke de H. Schrift zoo veel toeschryft; of het geschreeve uitterlyke Woord een geluid is, dan of het niet veel eer een ander hooger en heerlyker Woord zyn moet, dan een iegelyk natuurlyke mensch kan bereiken, uitspreeken, verstaan, en na zyn welgevallen in zich neemen.

2. *Wat eigentlyk Gods Woord is, en wat zyn aart, natuur en eigenschap kan uitwerken.*

Hierom zoo is nu dit het kort begrip van Gods Woord, het natuurlyke waarachtige Woord Gods, waar in ook Heemel en Aarde, het ligchaam en bloed Jezu Christi, gedraagen, beslooten, gekend en ontvangen werden: dit zelve Woord is het eeuwige almoogende Woord; de Wysheid, de rechter hand, de Zoon Gods des Heemelschen Vaders; en gelyk te voore gezegt is, het is de Heere Christus, door wien, in wien en tot wien alle dingen geschaapen zyn. Dit Woord werd van niemand gesprooken, als alleen van God den Vader in Christus, en het kan niet anders zyn, als dat geene wat hy spreekt; het is Geest, Licht en het eeuwige leeven; verlicht en maakt leevendig al het geene, waarin het waarachtiglyk is, en weezendlyk woond: Het werd ook van niemand gehoord of verstaan, als van de Geestelyke nieuwe menschen en kinderen Gods; voor die alleen is het helder en klaar, die van booven, uit het waater der Goddelyke genaade, en uit den H. Geest, [weeder-] gebooren zyn geworden; en alleen uit het gehoor van dit Woord, is [of neemt zyn oorsprong] het waarachtige, oprechte en leevendige geloove. *Rom.* x. Van dit Woord, en van geen ander, spreekt God de Heere door den Propheet Esaias, als hy zegt: Het Woord, dat van mynen mond uitgaat; zal niet leedig weeder tot my keeren, maar het zal alles uitvoeren, wat my behaagd, en het zal hem zelve in alles gelukken, daar ik het toe hebbe uytgezonden: Want het is het Woord vol van kracht, brengende alle schatten en rykdommen met zich, die het beloofd en daar het van spreekt.

In dit Woord staat het rechte leevendige eeuwige Evangelium, de kracht Gods, de Christelyke vryheid, vreede en vreugde, de Goddelyke gerechtigheid, en alle geestelyke goederen des leevens gevestigd. Wie dit Woord met zyne harte aanneemt, daar in blyfd en daar op bouwd, werd by een verstandig man vergeleeken, die zyn huis op een rotsteen bouwd; hy is een oprecht discipel Christi, (dien men dan met recht een Euangelisch man mogt noemen) hy kend de waarheid, en de waarheid maakt hem vry, rein en heilig van alle zonden, en beschut hem voor alle aanvechtingen der weereld. Doch deeze Waarheid is niet anders, dan de Zoone Gods, onze Heere Jesus Christus, in den H. Geest. Maar die op

de Letter en op het andere uitterlyke Woord alleen bouwd, werd by een dwaas man vergeleeken, die zyn huis op het zand grondveſt, en de invallende waateren en dwarrel-winden, dat is de aanvechtingen der zonde, en alle de beſtrydingen deezer weereld zullen hem overweldigen, en zyn val zal zoo groot werden, dat hy eindelyk voor God niet zal kunnen ſtaande blyven. Het Woord, daar wy hier van ſpreeken (naamelyk dat voor ons menſch is geworden, onze Heere Jeſus) is de eenige grondſlag en de dierbaare hoekſteen (maar ach God! noch heedendaags van veele bouwlieden verworpen) op welken allerhande gebouw in elkanderen zaamengevoegd werd, het welk aangroeyd tot eenen heiligen Tempel in den Heere; op welken dan ook alleen de Gemeente van alle Chriſt-geloovige menſchen, dat is, de H. Chriſtelyke Kerke werd gebouwd, en daar door beſtierd en behouden in den H. Geeſt.

Dit leevendige Woord Gods hebben de Apoſtelen uitwendig verkondigd, en door hun predikampt alleen daar op geweezen; gelyk het dan noch heedensdaags in de geheele Chriſtenheid [alzoo] moeſt verkondigd, en alleen op het zelve geweezen werden: Want het is 't onvergankelyke zaad, daar de waarachtige Chriſtenen uit gebooren werden tot het eeuwige leeven, gelyk wy in 't begin uit Petrus gehoord hebben; nadien alle vleeſch gras is, en alle heerlykheid des menſchen, gelyk een bloeme des gras; Het gras is verdord, en de bloeme is afgevallen; Maar het Woord des Heeren blyft in der eeuwigheid. 1. *Petr.* I. Aan welk Woord ook alles alleen in de H. Schrift werd toegeſchreeven, en geenzins aan het ſchriftelyke, uitterlyke [Woord] het welke maar een getuigeniſſe van het eeuwige is; gelykerwys de Heere Chriſtus het Eeuwige Woord, zelfs zegt. *Joan.* v. En dus veel zy voor ditmaal van den aart, de natuure en eigenſchappen des Woords Gods gezegt: daar uit men dan lichtelyk verſtaan kan, dat zulk een Goddelyk Woord na het werk der Scheppinge met geen ander ſchepzel wil gemeenſchap hebben, als alleen met den menſche, om wiens wille het ook is menſch geworden, en in wien het alleen tot verheerlykinge des Vaders zich eene eeuwige wooninge, door den H. Geeſt, toebereid en opricht.

Want hoewel weegens dit Wootd voor de Geloovige alle ſchepzelen geheiligd werden 1. *Tim.* IV. en tot een recht gebruik van God verordineerd zyn: zoo is echter dit Woord niet in de andere ſchepzelen; maar alleen in een geloovig harte; (waar in het rykelyk woonen zoude, gelyk Paulus gewaagd. Col. III.) Door dit Woord kan ook het ligchaam Chriſti in geenen deele in het brood koomen, noch ligchaamelyk onder de gedaante des broods zyn: Want het brood en alle andere onzaalige ſchepzelen, kunnen alzoo min Godes eeuwige Woord in zich ontvangen, als den Geeſt en het eeuwige leeven die nochtans van het woord op geenerhande wyze, ooit kunnen afgezonderd of geſcheiden werden, gelyk 'er geſchreeven ſtaat *Joan.* I. en VI. Derhalven is het zeer ongerymd, het welk zommige tot ſmaadheid des heerlyken eeuwigen Woords leeren, dat, gelyk het Woord vleeſch is, alzoo ook het brood het ligchaam Chriſti. Hier uit werd nu wyder beſlooten; dat Gods natuurlyke leevendige Woord noch in het zichtbaare Sacrament, noch in eenige uitterlyke Hoofdſtoffe, noch in een zoodaanig ſchepzel weezen kan, noch daar in zyn tempel of woonplaats hebben wil; veel minder is het ook waar, dat zich de Heere Chriſtus aan deeze of geene uitwendige letter zoude willen verbinden, of ooit daar aan verbonden heeft, dat men daar meede zoude of konde handelen en omſpringen, zoo als het maar den menſchen wel geviel: Want dusdaanig een eeuwig en almachtig Woord, daar inne zoo

vee-

veele hemelsche goederen, vergeevinge der zonden, genaaden en rykdommen, beslooten zyn, is immers de menschelyke krachten en aardsche vermoogens of spraaken niet onderworpen; dat wy het zelve uit onze macht in 't harte zouden vatten, of iets daar door te weege brengen, of aan iemand toeëigenen kunnen: gelyk dan ook de Heere Christus het zelve nooit gezegt (zoo als het hem eenige willen toedichten) noch te doen bevoolen heeft: Maar na dat dit eeuwige Woord zonder middel uit den mond Gods uitgaat (doch niet uit de Letter, noch van den Dienaar, of door het middel der schepzelen) zo werd het alleen van God, door Christus in den H. Geest in de harten der geloovigen, gesprooken, en brengt dan vervolgens met zig alles, wat het heeft en is, het sterkt het geloove, opend zich in het harte en verlicht het zelve in den H. Geest, waar door wy na den aart des geloofs, de Heemelsche schatten, die ons Christus ten eeuwigen leeven verworven heeft, koomen te zien, te kennen, gevoelen en te begrypen.

3. *Dat het ligchaam en bloed Christi uit het Woord des leevens in des Heeren Nachtmaal ontvangen werd.*

Uit dit Woord alleen en uit geen ander ontvangen ook de geloovige waare Christenen in 't Nachtmaal des Heeren het lichaam en bloed Jesu Christi; Want gelykerwys als het Woord te vooren in zyne uitdeelinge is uit vleesch, of in de menschheid Christi is geweest in dit aardsche weezen; alzoo is nu ook wederom de mensch Christus, schoon in onvermengder natuure met vleesch en bloed, in gelyke heerlykheid, macht en eere met het Woord, in het Woord, buiten alle tyd en lighaamelyke plaatze in 't Heemelsche Weezen; werd weg geschonken en uitgedeeld van den Heemelschen Vader, door den H. Geest aan alle Geloovigen tot spyze en drank der eeuwige Zaaligheid, ja dit Woord deeld zich zelven uit, mitsgaaders zyn ligchaam en bloed, met de gemeenschap des H. Geests, en andere ontelbaare Goddelyke rykdommen meer, door dien het een voedzel is der kinderen Gods; waar door zy in het Weezen, het welk zy uit God hebben, gestaadig meer en meer opwassen, gevoedt en onderhouden werden, daaromme zy ook God hunnen Vader daagelyks in den H. Geest bidden: *Panem nostrum* τὸν ἐπιούσιον &c. [Geef ons onze daagelykze (of overweezendlyke) brood.] En over zulks is het ook hoognoodig, dat men Gods natuurlyke Woord van het gesprooke en geschreeve Woord des Letters behoorlyk weete te onderscheiden, een iegelyk in zyn rang stelle, en niet zoo voortaan het eene onder 't andere menge; by zoo verre men immers niet den schyn voor 't Weezen en het schuim voor 't zilver wil aaneemen, en indien men de eere, die Gode als den eeuwigen Schepper alleen toekomt, niet aan het verganklyk en swak schepzel wil toeëigenen. Want die voor Gods natuurlyke Woord komt te houden, het geene Gods natuurlyke Woord niet is, die houdt ook dat geene voor God, het welk God niet en is; wat dit nu voor een Afgooderye en Afval is, zullen 'er meenige door de goddelyke genaade wel verder kunnen nadenken. Waar uit dan nochmaals ten tweeden door den aart en de Natuur van het Woord Gods; insgelyks door het ondescheid des uitwendigen en inwendigen Woords, des letters ende des geests, genoegzaam beweezen is, dat het ligchaam en 't bloed Christi, noch om des woords wille, noch om andere reedenen, in het brood en den wyn niet weezen kan; maar dat het alleenlyk in het reine zuivere Woord des leevens, het welk God ook by het gebruik des zichtbaaren Sacraments in 't geloovige hart spreekt, genooten en ontvangen werd. Wat nu eenige Oud-vaders der Kerke, inzonderheid *Cyrillus* en *Augustinus* over *Joannes* en andere plaatzen, van Gods Woord en des zelfs onderscheid op deeze wy-

ze geschreeven hebben, zoude alles hier ontrent veel te lang zyn te verhaalen.

4. *Van 't Geloove.*

Ten derden hebben wy ons voorgenoomen, met Gods hulpe te bewyzen, dat de *opinio impanationis & transsubstantiationis* [de meeninge van de inbroodinge en weezendlyke veranderinge,] of op wat wyze men deeze dwaalinge anders noemen mocht, dat het ligchaam en 't bloed onzes Heeren Jesu Christi ligchaamelyk in of onder de schepzelen des broods en wyns teegenwoordig is, teegens het waarachtige Christelyke geloove strydig is. Dit is der geener, die dit gevoelen aankleeven, hun eenige toevlucht en laatste hulpmiddel; wanneer hun misverstand (of verkeert begryp) ontrent de verborgentheid des ligchaams en bloeds Christi, met grond en met reedenen der H. Schrift klaar is voor oogen gestelt, en dezelve door de rechte uitlegginge der woorden des Nachtmaals genoegzaam is aangeweezen, zoo dat zy nergens meer heen kunnen, en echter noch aan de goddelyke waarheid de eere niet willen geeven; zoo pleegen zy zich gemeenlyk op het geloove te beroepen, en te zeggen: dat dit een werk des geloofs was (gelyk het ook in zich zelven waarachtig is) waar ontrent de menschelyke wysheid en 't vernuft niets konde uitrechten, en besluiten dan aldus verder: Men moest hier ontrent niet veel vraagen, noch zich zeer bekommeren; maar alleenlyk vast en sterk gelooven, de oogen, ja alle de zinnen toesluiten, en blind zyn, ook niet weeten, hoe het daar meede toe ging, of welke de rechte grond en het verstand van deeze verborgentheid zyn mocht. Want het was de hoogste eenige deugd en eigenschap des Geloofs, niet te willen weeten, waar toe het nut of noodig is, het geene het gelooft.

5. *Wat zommige by 't H. Sacrament, het Geloove en het geestelyk eeten noemen.*

Dit nu noemen zy hier ontrent het Geloove, wanneer iemand maar deeze woorden: *Dit is myn ligchaam enz.* zoo als zy daar geschreeven staan, uitterlyk met de ooren hoort, en in diervoegen, zoo als zy (na hun verdwaald verstand) luiden, door de ooren in zyn herte of geheugenisse prent, daar aan kleeft, en zich uit ingebeelde omstandigheeden overreed, dat dat zelve brood het ligchaam Christi is enz. Kortelyk, dit vatten van de stemme en van het geklank des uiterlyken letters der woorden Christi in 't herte, zoo als zy 't uitleggen, noemen zy het geestelyk eeten en het geloove. Of schoon nu hun geweeten, deezen ingebeelden waan iets komt teegen te houden of voor te werpen, zoo slaan zy het zelve in den wind, verdompelen 't, en stryden met hun verdoold verstand des vernuft-geloofs gestaadig daar teegen; ja ook zoodaanig, dat zy de rechte opgaande kennisse Christi in 't herte, voor aanvechtinge, en het licht der goddelyke genaade, voor duisternisse houden. Met een woord, wat voor God, Geest en Geloove is, moet in deeze geleegentheid by hen niet anders als vernuft en dwaalgeestery heeten; en weederom in teegendeel, wat voor God vernuft en wysheid des vleesches is, dat moet voor hen Geloove en de H. Geest zyn. Zy beelden zich in, dit was het heldere klaare Woord, en over zulks moest men voor de rest de oogen toesluiten: Want Gode was noch wel meer moogelyk, als dat enz. Daar nochtans geen Christen-mensch Gods Woord, noch zyne Goddelyke Almachtigheid ooit heeft teegen gesprooken; maar men vraagt alleen naar den rechten zin der woorden, naar het werk, het bevel en de wille Gods, en of het ook alles op die wyze, als

zy

zy voor geeven, geschied zy, of noch geschieden moet; voornaamelyk, dewyl de Heere Christus niet gezegt heeft: dat brood is myn ligchaam: maar hy spreekt na het brood-breeken, (in een vergelykinge der eigenschappen der aardsche en heemelsche spyze:) dat is myn ligchaam enz. welke twee spreekwyzen wel zoo verre van elkanderen in zin verschillen, als het beeld van de waarheid, ja als de Heemel van de aarde.

6. Van inwendige zaaken: Van de kennisse en weetenschap des geloofs.

Nu is het echter ook waarachtig, het geen zy zeggen, dat het waarachtige geloove alleen hier het vonnis wyzen, het geheimnis oordeelen, en de Woorden des Heeren (die Geest en leeven zyn) recht onderscheiden en verstaan kan. Nochtans is hier ontrent noch dit gebrek, dat zy vervolgens, weegens hun aangenoome hardnekkigheid van gemoed, en weegens de aanvechtinge des vleesches niet kunnen bedenken, wat de weetenschap des waarachtigen geloofs voor macht heeft, welke haare aart, natuur en eigenschap is, hoe en op wat wyze de geestelyke geheimenissen, schatten en rykdommen onzer verlossinge ende des eeuwigen leevens door het licht des geloofs verstaan, gekent en ontfangen werden: Want schoon wel den aart des geloofs niet uitwendig te zien, en met de uitwendige zinnen te begrypen is; zoo is echter des zelfs aart (gelyk wy hier na zullen hooren) met verlichte oogen des herten inwendig te zien, het geene het ontrent de geestelyke kennisse weeten en verstaan moet. Hierom eischt ook Paulus *Col.* II. dat de Christenen zouden bevestigt zyn met den gantschen rykdom eens verzeekerden en zeekeren verstands, tot kennisse der verborgentheeden Gods ende des Vaders en Christi. Hoe zoude nu het geloove ontrent heemelsche zaaken de oogen toe doen, en zich niet bekommeren, daar in het nochtans, volgens zyn natuurlyke aart en eigenschap, alleen ziet, kent en oordeeld; ja daar in het in zyn hoogste graad is, leeft, werkt en voortgaat? Hier uit dan kunnen alle in God verstandige menschen lichtelyk speuren, dat men nu weeder (weegens de voorgemelde meeninge) van het waare Christelyke geloove, op de oude Sophistische [of bestrikkende] School-leere van 't Geloove, hoe langer hoe meer begint te vallen, en dat geene voor Geloove leert houden, het welk nochtans voor God gantsch geen geloove is: ja het welk maar een wegvallende gedachte, en een koude, doode en ingebeelde waan is.

7. Waar by men het valsche en verdichte vernuft-geloove zal kennen?

Want aldaar is geen Geloove, daar niet een veranderd gemoed, een vernieuwt gereinigt herte, imborst en zin is; ja daar de Heere Christus niet in 't herte woont, daar geen vreede in 't geweeten, inwendige vreugde en Gods gerechtigheid is, daar is noch geen geloove; en met een woord, waar zich niet veele goede werken in de afstervinge des vleesches, in de liefde Gods ende des naasten vertoonen; waar niet veele goede vruchten te voorschyn koomen, daar kan geen goede boom noch ook geen recht geloove weezen. Hierom is dit ook geen recht geloove, waar door men het ligchaam Christi in 't brood of onder des zelfs gedaante aldaar teegenwoordig waand te gelooven, of door het uitwendige Woord ligchaamelyk in 't herte te prenten: Want dit geloove heeft geen kennisse, geen vernieuwinge, geen kracht, noch licht, geen goede werken, het is den machten des vleesches onderworpen; gelykerwys zulk een verdicht vernuft-geloove, met zyn gevolg, allen goddelooze menschen kan gemeen zyn; daar uit dan volgt, dat het

ook geen vastigheid noch grond heeft, wanneer men hier ontrent van het geloove zoo hoog roemt; waar door men niet alleen de gemelde gruwelen en dwaalingen wil verdeedigen, maar ook het rechte, waarachtige en eenige Christelyke geloove, maar hoe langer hoe meer komt te verdonkeren, en te onderdrukken, gelyk ook een boos en onbestendig geweeten op te rechten.

Doch op dat men dit alles noch grondiger mag bezeffen, en het waarachtige Christelyke geloof, van zulk een verziert vernuft-geloove eigentlyker leere onderscheiden, ook reeden en aanleidinge kryge, om den H. Geest dies te ernstiger om het oprechte geloove te bidden, zoo zal 't van noode zyn noch een weinig meer daar van te spreeken. Hierom dan zullen we kortelyk aanmerken; gelykerwys men in goddelyke zaaken van tweederhande onderscheidene Woorden spreekt, (waar van wy zoo eeven geschreeven hebben) naamelyk van het inwendige Woord des Geests, en van het uiterlyke Woord des letters; alzoo spreekt men ook van tweederlei geloove, het welk uit dit tweederhande Woord onderscheidentlyk gebooren werd: Want uit het inwendige Woord des Geests komt een geestelyk, inwendig, leevendig geloove voort, waar door wy in Christus alleen met God handelen, in 't herte zyne goddelyke genaade en barmhartigheid erkennen en aanneemen; en met het uitwendige Woord des letters komt ook een uitwendig, letterlyk en Historisch geloove van God en Christus voort, mitsgaaders van alle de werken en uitterlyke geschiedenissen, zoo als dezelve verkondigt zyn, en in de H. Schrift geschreeven staan.

Het uitwendige Historische geloove in goddelyke dingen is dat geene, wanneer de mensch de letter leest of het uitterlyke Woord der predikatie hoort, dikmaals aan den Perzoon des Predikants hangt, en het zelve zich alleen door zyn naarstigheid en oeffeninge, wysheid en krachten inprent, daar uit hy dan van God en Christus een bevattinge of kennisse voor zich uitneemt, een geweeten maakt, en gelooft alzoo uitterlyk, dat de H. Schrift waarachtig, en deeze zyn ingebeelde bevattinge recht is; prent het verders in zyn geheugenisse, krygt lust en liefde daar toe, en kleeft daar aan; het welke alles dan een natuurlyk mensch zonder den Geest Gods, en door het licht des vernufts of de krachten der Natuur alzoo wel hier ontrent, als in andere menschelyke handelingen doen kan; ja ook zoo verre, dat hy hem zommige belofte na de letter kan inbeelden, zich daar meede kan troosten, daar op een tyd lang verlaaten, op Gods barmhartigheid hoopen, zich vertrouwen en waagen. Doch indien hy echter niet vernieuwt, noch vroomer in zyn herte werd; indien hy in de liefde Gods, en afstervinge zyns zelfs, niet daagelyks toe neemt; indien hy het Woord der genaade niet in 't herte gevoelt, en het zelve in gehoorzaamheid aankleeft; maar altoos houd in zyn oude weezen en in zyn vleeschelyke begeerten blyft, zoo is het zeeker, schoon hy ook den Bybel van buiten konde, schoon hy alle de beloften zig hadde ingeprent, ja schoon hy met Engelsche tongen van God spreeken of prediken konde, en alle daagen het H. Sacrament gebruikte; dat hy nogtans voor God geen oprecht geloove noch geweeten heeft, en niet anders als een geschildert beeld, een klinkend metaal of geluid-maakende schelle is, gelyk Paulus zegt 1 *Cor.* XIII.

De aart en eigenschap nu van dit natuurlyk vernuft-geloove, is, dat het God, Christus, en het eeuwige leeven, in de schepzelen en uitwendige ligchaamelyke dingen, in de tyd en plaatzen deezes weezens, hier en daar zoekt, doch buiten dit aardsche weezen, buiten de tyd en ligchaamelyke plaatzen, kan het God en Christus in Geest en waarheid niet be-

bereiken ; in 't kort, het moet op iets uitterlyks het oog hebben, daar aan kleeven, en de zaaligheid daar in zoeken, het mag dan ook weezen wat het wil; gelyk het dan ook vervolgens altoos in de Hoofdstoffen deezer weereld, brieven en zeegelen, uitwendige teekenen, de letter en diergelyke zyn sterkte, kracht en verzeekeringe komt te zoeken; aan het welke echter Christus door zyn oordeel de zaaligheid duidelyk heeft afgeslaagen, en dezelve aan het inwendige geestelyke geloove toe geweezen, wanneer hy tot Thomas zegt: Om dat gy my gezien hebt, Thomas, zoo gelooft gy; zaalig zyn ze, die niet en zien (verstaat met een zoodaanig uitwendig gezicht) en nochtans gelooven. En nochmaals by *Joh.* IV. bestraft hy zodaanigen geloof, het welk alleen op geschiedenissen en wonderwerken steunt, als hy tot den Koninklyken Hooveling spreekt: 't En zy dat gy lieden teekenen en wonderen ziet, zoo en gelooft gy niet enz. Alle die geene nu, die van dit geloove alleen zyn, zoeken altoos teekenen, dat is, zy willen op een andere uitterlyke manier in hun geweeten verzeekert werden, als alleen inwendig, door het leevendige Almachtige Woord Jesus Christus in den H. Geest.

De menschen, die in die daagen, in welke Christus in 't vleesch was, maar aan zyn perzoon, mirakelen en uitterlyk woord kleefden, en alleen daar op staroogden, doch die het eeuwige woord Gods, in 't vleesch woonende, niet kenden, noch hun geloove daar op vestigden, die hebben alle ten tyde van Christi lyden afvallen en zich ergeren moeten: Waarom? Zy hadden maar een vleeschelyken Christus, met wien hun vleeschelyke geloove moest ondergaan, en door de opstandinge moest 'er een gantsch geestelyke nieuwe Christus en geloove weeder verwekt en opgericht werden. Insgelyks by *Joan.* II. staat: wanneer hy te Jeruzalem op het Feest was, geloofden 'er veele in hem, als zy de teekenen zaagen die hy deede: Maar Jesus betrouwde zich op hen niet, vermits hy ze alle kende, en niet van nooden hadde, dat iemand getuigenisse gaf van den mensche; want hy wist wel wat in den mensche was. Dusdaanig een uitwendig geloove, hebben ook gemeenlyk de Pharizeen en Schriftgeleerden, die alleen op hunne letterlyke kennisse, op hunne menschelyke gerechtigheid en weetenschap, in hen zelven vermeetel en opgeblaazen zyn; en dit heet een schrift-geloove, het welk uit de Schrift zonder Christus is, en aan de uitterlyke letter kleeven blyft, waar uit het zynen grond en geweeten heeft gehaalt: Eeven zulk een geloove en geweeten heeft ook Paulus, noch in 't Joodendom zynde, gehad, 2 *Timoth.* I. Waar uit hy de Christenen vervolgde, meenende, dat hy God daar door eenen dienst deede, gelyk althans ook noch wel zommige doen kunnen. Doch gelykerwys de Heere tot zyne Discipelen zeide: 't en zy dan dat uwe gerechtigheid overvloediger zy, dan die der Schriftgeleerden en Pharizeen, zult gy in 't Heemelryk niet in gaan; alzoo moet ook het waarachtige Christelyke geloove overvloediger, beeter en meerder zyn, het moet niet enkel en alleen uit het uitterlyke Woord der goddelyke letter geleert zyn; maar veel meer uit het inwendige leevendige Woord, dat God zelve is, afvloeyen, van God gehoort, ontfangen en ten eeuwigen leeven begreepen werden. Derhalven is het heel wat anders met het herte aan Gods natuurlyke leevendige Woord te kleeven, dan aan het Woord der goddelyke letter alleen gevestigt te zyn, en daar aan te gelooven; gelyk wy nu ten deele gehoort hebben, en zoo 't God belieft, noch verder zullen hooren.

Dit uitterlyke Historiaale geloove, en het verhaal der 12 gemeene Artykelen des Geloofs, werd echter althans het gemeene Christelyke ge-

geloove; het welk nochtans veel billyker maar een kennisse der Artykelen des Christelyken geloofs, als het oprechte Christelyke geloove mag genoemt werden; vermits het zonder het inwendige, waarachtige, en eenige geloove des herten, waar door zich de mensch door Christus met Gode in getrouwigheid en liefde verbind, in diervoegen onnut is; dat het van Paulus 1 *Tim.* 1. een geschilderd of verdicht geloove, en van Jacobus een dood-geloove genaamt werd, het welk ook de booze geesten, gelyk hy in zyn Zendbrief zegt, hebben kunnen; en dit geloove werd elders overal in de H. Schrift maar verworpen en verdoemt. Hier van daan komt het, dat eenige uit onkunde van de Verborgentheid, en den aart des waaren geloofs, gemeent hebben, dat het geloove niet genoeg was ter zaaligheid; en het is alzoo ook waarachtig, dat dit uitterlyke, verdichte en geschilderde geloove, zonder het innerlyke geloove des herten, eeven zoo weinig als de huichelachtige menschelyke gerechtigheid, zonder de inwendige goddelyke gerechtigheid (die Christus zelve is) voor God iets kan uitrechten. Doch wanneer nu Paulus en de Apostelen, ja ook de Heere Christus zelve van het waare geloove spreeken, zoo werd het gantsche geheimenisse, de goddelyke inwerkende kracht, aart, natuure en gehoorzaamheid des geloofs, daar meede ingeslooten; waar van *Gal.* v. meld: In Christus Jesus heeft noch besnydenisse noch voorhuit plaats; maar het geloove door de liefde werkende: Dit meent ook Paulus, wanneer hy tot den Romeinen van de gerechtigheid des geloofs schryft, zeggende: Zoo besluiten wy dan, dat de mensch door het geloove gerechtvaardigt werd, zonder de werken des Wets; *Rom.* III. Dit is niet anders gezegt, als dat wy door het geloove in Christus Jesus (niet in de werken van Mosis wet) de waarachtige gerechtigheid, die van de Wet geeischt werd, dat is, de vervullinge des Wets Christi, 1 *Cor.* IX. en aller goede werken, de vreede des geweetens, het leeven en de eeuwige zaaligheid, zoeken, erlangen en in ons neemen moeten. Dienvolgens, zoo spreekt de Heere Christus zelfs: Wie in my gelooft, die heeft het eeuwige leeven, *Joh.* VI. welke Spreuk ook straks hier na, by 't rechte geloove, wyders werd voorgestelt en uitgelegt.

Dit onderscheid des uitwendigen menschelyken, en inwendigen goddelyken geloofs, werd by de Samaritaanen, in de Historie van de heidensche vrouw *Joh.* IV. klaarblykelyke aangeweezen; alwaar aldus geschreeven staat: Ende veele der Samaritaanen uit die stad geloofden in in hem, (naamelyk Jesus) om het woord der vrouwe, die getuigde, hy heeft my gezegt alles, wat ik gedaan hebbe; als nu de Samaritaanen tot hem quaamen, baaden zy hem, dat hy by hen mocht blyven, ende hy bleef aldaar twee daagen: ende veele meer geloofden 'er om zyns Woords wille; (merk wat dit voor een Woord geweest is, het welk by hen blyft, naamelyk het goddelyke zaad in 't herte) ende zeiden tot de vrouwe: Wy gelooven nu verders niet om uwes zeggens wille, (hier werd het uitwendige menschelyke geloove klaarlyk afgeslaagen, wanneer het goddelyke komt op te gaan) wy hebben zelve gehoort en gezien, dat gy zyt de Christus, de Zoon des leevendigen Gods: Desgelyks hebben ook de Discipelen Christi, na zyne opstandinge, niet alleen in de Schrift gelooft, maar ook in het Woord, het welke Jesus tot hen gesprooken hadde, *Joh.* II. Want Christus is het Woord zelfs, het welk vleesch is geworden, en heeft in hunne herten door het geloove gewoont. *Joh.* I. *Eph.* III. Hierom werd die uitterlyke kennisse van het Woord der H. Schrift, ja ook zelfs van Gods wille (zonder het geheime-

menis, zonder de inwendige kenniſſe in het Woord des leevens en zonder den Geeſt Gods, die de nieuwe geboorte in 't herte voort brengt, het zelve verlicht en reinigt) veel eer een waan, ſchyn en huichelary geacht, waar door zich het vleeſch met een verzierden ſchyn des geloofs bekleed, voor geloovig en kundig in Gods zaaken uit geeft; dan dat men het eenigzins een waarachtig Chriſtelyk geloove zoude noemen moogen.

Op dusdaanige hiſtoriale wyze heeft moogelyk ook de Koning Saul, en met hem veele andere meer, Gods Woord geloofd: Maar den uitſlag, het einde, en de ongehoorzaamheid teegens God betoond, (gelykerwys ook heedendaags ontrent veele, die uit onverſtand het Woord, het ligchaam Chriſti, in 't brood gelooven) dat het geen oprecht geloove geweeſt is. Want het eenvoudige geloove laat zich niet ſcheuren noch deelen, zoo dat het op eene plaats recht, op een andere valſch, ja, geloove en ongeloove aan God en Jeſus Chriſtus in een harte by elkanderen zoude zyn kunnen. Aldus heeft Simon de Toovenaar met eenen Phariſeeſchen ſchyn geloofd. *Handel.* VIII. want als hy de daaden en teekenen zag, die daar quaamen te geſchieden, verwonderde hy zich, geloofde en liet zich doopen. Doch de H. Geeſt beſtrafte hem door Petrus om der zonde wille, dat hy vol bittere galle was, gepaart met ongerechtigheid; met een woord, zyn herte was niet oprecht voor God: Hy wilde Gods gaaven voor gelt koopen, en door het uiterlyke den H. Geeſt verwerven, hieromme heeft hy ook geen recht geloove kunnen hebben. Op deeze zelve wyze gelooven 'er ook zommige, die het Woord, als het hun zoo wel geleegen komt, met vreugden aanneemen; van wien de Heere by Lucas zegt: zy gelooven voor een tyd, maar in den tyd der aanvechtinge vallen zy af: Waarom? Vermits zy geenen wortel hebben, ſpreekt de Heere; dat is, zy hebben het inwendige geloove des herten niet; en dit zyn ook juiſt die geene, die op de bruiloft des Heemelſchen Bruidegoms Chriſti, ja tot het Avondmaal des Heeren zonder bruilofts-kleed, dat is, zonder de beproevinge en voorbereidinge des geloofs, intreeden, zich inbeeldende, dat zy gelooven, en willen hun geloove beveſtigen of daar meede betuigen, hoewel zy inwendig gantſch geen oprecht geloove bezitten; aldaar werden zy dan in de uitterſte duiſterniſſe, in alle blindheid, vermeetelheid, en eindelyk in alle elende geworpen, waar van *Matth.* XXII.

Op zulk een verdichte wyze gelooven wy heedensdaags in 't gemeen al te zaamen, dat wy arme zondaars zyn; dat wy van natuuren niets goeds kunnen doen; dat de vloek en het handſchrift des Sathans in onze harte is ingeſchreeven; dit gelooven wy; naamelyk, zoo als wy het zelve uit den Letter gehoord, gevat en geleerd hebben. Ondertuſſchen voelen wy echter onze doodelyke krankheid, den ernſtigen toorn Gods en deeze ingeſchreeve vloek, niet weezentlyk in 't harte: Hierom willen wy ook den Geneesmeeſter der zielen, den eenigen Verzoener en Zaligmaaker Jeſus Chriſtus niet met ernſt zoeken noch liefhebben. En ſchoon wy nu al zomtyds een weinig van onze booze geweeten beginnen te voelen, waar door wy bewoogen zouden kunnen werden, om hulp en raad by Chriſtus te gaan zoeken, zoo rukt ons de booze geeſt, (dat wy voortaan weinig waarneemen) zulks ras weeder uit [het harte,] bedriegd ons met de letter, (waar meede hy ook Chriſtus zelve eens wilde bedriegen) en ſteld ons daar en teegen voor een verzierd waangeloove van de barmhartigheid Gods, van zyne genaadige toezegginge en belofte, als dat ons Chriſtus verloſt en alles [voor ons] uitgerecht heeft, als wy

maar op deeze wyze sterk en vast aan hem gelooven, [ondertusschen] in 't oude weezen blyven, en daar beneevens ook, om de weereld en onzen vleesche te behaagen, in 't wilde heen leeven &c. O wee, over deeze vreezelyke treeken des Sathans! waar door nu by de kennisse der voorige dwaalingen, ontallyke menschen van de linker zyde ter rechter misleidt werden; en de rechte Koninglyke middel-straate, welke Christus is, ontrent het geloove geheel misloopen. Zy scheppen uyt de Letter der Schrift eenen vleeschelyken troost en hoope, eeven als te vooren uit de Menschelyke inzettingen zonder eenigen ernst, zonder eenige boete of doodinge des vleesches, en zonder eenig beginzel van een nieuw leeven! In 't kort, zoo als de belydenisse der zonden is, zoo is ook by hen het geloove; letter en Menschen-leere is het allezins al te zaamen, en niet anders. Wee, noch eens allen den geenen! die ooit tot zuks oorzaak geeven, die de menschen niet alleen op Christus Jesus wyzen; maar het werk des Heeren bedriegelyk verrichten, *Jer.* XVII. Daar en teegen zaalig zyn deeze, die hongeren en dorsten na Gods gerechtigheid, die hen zelven verloochenen, en ingaan door de enge poorte, op dat zy het eevenbeeld des Zoons Gods gelykformig werden, en zyne voetstappen moogen navolgen, door een waarachtig geloove, het welk de weereld overwind, *Rom.* VIII. *Joan.* V. en ten eeeuwigen leeven leid: Want teegens die geene is de Wet niet met haare vervloekinge. Die in den Geest wandelen, en Christi zyn, hebben het vleesch gekruicigd, mitsgaders hunnen lusten en begeerlykheeden, *Gal.* V.

Hoewel nu de booven gemelde voorbeelden van die geene zyn, die ook het Woord uitterlyk recht na den letter verstaan hebben, of noch verstaan mogten; dat zy echter al eevenwel noch geen recht waarachtig geloove hebben: hoe veel te meer zal dan zulk een geloove voor valsch en onrecht gehouden werden, daar in niets dan een valsche ingebeelde waan, dwalinge en misverstand, ook zelfs ontrent de uitwendige goddelyke letter, voor oogen is: gelykerwys wy wel eer geloofd hebben, en ook noch heeden ten daage uit een misverstand van deezen Spreuk: *Tu es Petrus* (gy zyt een rotze, en op deezen Rotssteen zal ik myne Kerke bouwen) gelooven, dat Petrus, ja ook na hem de Paus van Rome, niet alleen een dienaar,maar ook het Hoofd der rechte waare Christelyke Kerke is. Desgelyks heeft men ook den Pausselyken Aflaat, de *indulgentien* en den Ban geloof gegeeven, en door het verkeerd verstaan der sleutelen ende der texten; alles wat gy op der aarden binden zult, zal ook in den Heemel gebonden zyn; en alles wat gy op aarden ontbinden zult, zal ook in den Heemel ontbonden weezen; heeft men gemeent, dat de Roomsche Aflaat niet alleen voor de doode nuttelyk en goed konde zyn: en dat daar en teegen de Pausselyke Ban aan een iegelyk [dien ze weedervoer] verdoemelyk was: En het zyn immers, na hunne inbeeldinge, ook heldere klaare woorden (waar ontrent ook zelfs eenige van de Oudvaders wel eer gestruikelt hebben) daar op by na het gantsche Pausdom, eeveneens als op het misverstand deezer woorden: *Dat is myn ligchaam, dat doet enz.* ook het misbruik des Heeren Nachtmaals, gevestigt en gegrond is. Voorts, zoo geloofde ook de Ketter *Arius* en zyne Navolgers, volgens den inhoud des letters, of liever volgens zyn misverstand ontrent deeze plaats by Johannes: De Vader is grooter als ik; dat Christus Jesus geen waarachtig God was: Hy wilde op de maagere heldere woorden staan blyven: Want Christus had ze gesprooken; noch hy wilde geene andere Schriftuure tot verklaaringe deezes Spreuks toe laaten; eeven gelyk zommige zich onderstaan hebben ontrent de woor-

woorden des Nachtmaals te doen, en op der zelver misduidinge hun waar geloove gevestigt hebben.

En op dat ik van dit verdichte vernuft-geloove noch meer voorbeelden geeve; zoo gelooven en waanen alle die geene, [die in 't Pausdom zyn] uit eene averrechtze opvattinge der woorden van Paulus 1 *Tim.* IV. daar hy zegt: dat (den geloovigen) alle Creatuuren geheiligt zyn door het Woord Gods en het gebed; dat het waater, zout, kaarzen, kruiden, klokken, spyze en drank door het uitterlyke gesprooke woord in haar zelven gewyed, geheiligt, en met een goddelyke kracht aangedaan werden, daar ze nochtans maar als dienstbaare teekenen van de Oudvaders gebruikt zyn; waar door het heiligdom en de meenigerhande geestelyke genaaden in Christus eeniger maate aan den geloovigen vertoont zyn geworden. Ja op deeze zelve wyze gelooven ook de Toveressen, en veele andere goddelooze menschen, die de letter der Schriftuure, of de heilige woorden, zoo als zy 't noemen, by haare booze en onchristelyke handelingen misbruiken, sterk en vast houden, dat het haar weedervaaren zal, zoo als zy gelooven. Doch wanneer haare besweeringe geen voortgang heeft, zoo leggen zy de schuld daar op, dat men het niet heeft geloost. Eeven alzoo mocht men ook zeggen van het valsche, verzonne vernuft-geloove van zommige menschen, daar men heedensdaags ontrent het eedele en dierbaare geheimnis des H. Sacraments meede om gaat, en waar door men de menschen poogt te overreeden, dat zy het ligchaam Christi ligchaamelyk zullen in 't brood gelooven, het welk echter, ook noch voor tien jaaren, geen mensche ooit geloost noch gedacht heeft; zulk een valsch waangeloove, het welk uit een misverstand des letters zyn oorsprong neemt, misbruikt alzoo wel als de andere, de woorden des Heeren, daar hy van den geestelyken aart des geloofs spreekt, zeggende: U geschiede, gelyk gy geloost; den geloovigen zyn alle dingen moogelyk enz. waar van wy op een kort wyders hooren zullen. En dit werd dan ook met waarheid een blind en duister geloove genaamt; voor het welke men met recht, gelyk zy zeggen, oogen en ooren behoorde toe te sluiten. Deeze verborgentheid van geweldige dwaalinge en verleidinge is over alle die geene, die het geloove der waarheid niet willen aanneemen; maar lust hebben aan de ongerechtigheid. 2 *Thess.* II. Waar voor de Heere, door zynen Geest, alle goedhertige menschen genaadiglyk behoeden wil! Amen.

En dus veel heb ik van het uitterlyke historische geloove, ja ook van het valsche verdichte waangeloove voor heen willen aanwyzen, op dat wy doch eindelyk de dronkenschap of bysterzinnigheid onzes herten mochten overweegen, onze vermeetele zorgeloosheid vaaren laaten, en uit genaade onze groote ongeloove, blindheid en onweetenheid kennen leeren, en niet dat geene voor geloove mochten houden, het welk voor God geen geloove is, maar veel liever bedenken, wat de Heere Christus voor een geloove meent, aan 't welke hy zoo veel toe schryft, en op dat wy ook met des kinds Vader *Marc.* IX. ernstig roepen mochten: O Heere, ik geloove; kom myn ongeloove te hulpe. Want wat is anders de oorzaak van al dien twist, vleeschelyken yver, hoogmoed, verachtinge, tweedracht en verwoedheid deezer eeuwe; als dat 'er nergens geen oprecht geloove, ja ook geen waare liefde of vreeze Gods te vinden is? Want anderzins zoude men zich ontrent veele stukken en voorneemens wel wat meer bedenken en omzien. Ook is het zeeker; dat, zoo lang de mensch zyne duisternisse voor een licht houd, en het ongeloove zyns herten niet met ernst te kennen komt, het hem onmoogelyk is ooit tot

het waarachtige rechte geloove te raaken; van 't welke wy nu verders ſpreeken zullen.

Het oprechte waarachtige geloove is eene heemelſche gaave, en goddelyke kracht van booven afgedaald, waar door wy herſchept, nieuwgebooren, verlicht, ende ter zaaligheid bewaart werden: Het geloove is een geeſtelyk verſtand, kenniſſe en genietinge der eeuwige waarheid (alhier by de uitverkoorene, na de maate der gaave Chriſti) waar in het gantſche leeven des rechtvaardigen voor God beſtaat. Van zulk een geeſtelyk geloove, en van geen ander, ſpreekt de Heere Chriſtus; dat alle dingen moogelyk zyn dien, die gelooft: En gelykerwys het geloove in den rang der geeſtelyke, onzichtbaare en heemelſche zaaken ſtaat, en van een goddelyke natuure is, zoo is des zelfs gantſche aart en eigenſchap ook geeſtelyk, en van de hoofdſtoffen deezer weereld ordentelyk onderſcheiden; derhalven kan het op geen uitterlyke ligchaamelyke zaak doelen, daar aan kleeven, of zich daar op verlaaten; veel min wil het de zaaligheid en het leeven daar in zoeken (gelyk het verdichte vernuft-geloove gewoon is) maar zyn voorwerp, doelwit of teegenwerp, hoe men 't noemen wil, dat is, het welke het waarlyk omhelzen, en daar het weezentlyk aankleeven zal, moet ook volgens zyn aart, goddelyk en geeſtelyk, (niet ligchaamelyk, noch met iets van des zelfs rang of weezen vermengt) zyn. Het doelwit en voorwerp des geloofs is alleen God; en dat geene, waar door het by God handeld, is de Heere Chriſtus, het eeuwige almachtige Woord des Vaders nu in den Heemel, aldaar moeten wy door den Geeſt des Geloofs alles by God zoeken, van daan haalen en ontfangen, wat ons ter zaaligheid noodig is, gelyk dan ook in Chriſtus alle ſchatten der kenniſſe, der goddelyke wysheid, geeſtelyke goederen ende des eeuwigen leevens verborgen leggen. Hierom zegt de Heere by Johannes, die in my gelooft, heeft het eeuwige leeven. Die in my gelooft, ſpreekt God in 't vleeſch, dat is zoo veel gezegt, als die my (ik die het eeuwige Woord des Heemelſchen Vaders, het Leeven, de Geeſt en God zelve ben) in myne woorden, en in der waarheid, door de goddelyke kracht, die het Geloove is, komt te omhelzen, die heeft de zaaligheid, den Heemel, en het eeuwige leeven omhelſt en aangenoomen. Aldus vermaant ook Paulus Timotheum, dat hy den goeden ſtryd des Geloofs ſtryden; en het eeuwige leeven omhelzen zoude.

Nu moet het waarachtige geloove Chriſtus Jeſus, onze leeven en zaaligheid, in den Heemel en nergens anders zoeken, en ook aldaar, zonder eenige uitwendige middelen, ook by het gebruik des H. Sacraments, omhelzen; aldaar leid het ons dan in diervoegen door Chriſtus verder tot God den Vader in 't Heemelſche weezen, doch niet na beneeden in 't zichtbaare brood, noch elders tot een ander ſchepzel op aarden: En dit is het ook, het welk de Heere getuigt van 't geloove, als hy ſpreekt: Die in my gelooft, gelooft niet in my, maar in hem, die my gezonden heeft. Hier meede wyſt de Heere Chriſtus altoos hooger op den Vader, van wien hy in 't vleeſch was uitgezonden, niet om dat hy niet waarachtig God, en met den Vader gelyk in weezen was; maar alleenlyk daarom, op dat hy het gemoed in 't geloove van het uitwendige zichtbaare weezen af, op een eeuwig onzichtbaar weezen hooger mocht voeren. Aldus ſpreekt ook Paulus in de tweede Brief aan die van Corinthen, als hy zegt: Wy zien niet op het zichtbaare, maar op die dingen die onzichtbaar zyn: Want wat zichtbaar is, is tydlyk, maar wat onzichtbaar is, is eeuwig. Wat is nu het zien hier anders? als de verlichte

oogen des inwendigen nieuwen menschen in den Geest des geloofs om hoog heffen, en alleen op Christus in den Heemel, en door hem op God den Vader, als het eeuwige goed, afgescheiden van alle uitwendige middelen, tyd, plaatze en toevallen deezes weezens, vestigen, en daar aan met het herte in der waarheid kleeven. Hier by bedenke nu een iegelyk verder, wat dit wel voor een geloove is, het welk Christus in het zichtbaare brood, of onder de gedaante des broods, hier en daar ligchaamelyk komt te zoeken, en zich alzoo met heemelschen troost, versterkinge en genaade in de schepzelen meent te vervullen; dan of niet veel meer by dusdaanigen geloove, den waarachtigen en rechten troost des geestelyken voedzels, de lieffelyke zoetigheid der goddelyke genaade, ja ook de zeegeninge des Vaders in het heemelsche weezen *Eph.* I. in deezer voege werden misgeloopen; nadien men zich onderwind, dat geene by de aardsche schepzelen in tyd en plaatze te zoeken, het welke nochtans alleen van God, buiten alle tyd en plaatze, door Jesus Christus in den H. Geest moest verwacht en ontfangen werden. Doch hier van mocht men verders wel met opmerkinge het eerste Hoofdstuk des eersten Briefs van Petrus leezen. Aldaar heeft de H. Petrus klaar genoeg aangeweezen, hoedaanig 't ontrent het rechte geloove, en een Christelyk herte jeegens Christus in 't geloove, staat en geleegen is.

Zulk een geloove, het welk met God handelen zoude, nadien het zonder middel uit God door het inwendige gehoor zyns eeuwigen Woords voort komt, (weshalven ook Gods Woord, Christus, een Woord des Geloofs in de Schrift genaamt werd) kan ook nergens elders zyn woonplaats hebben dan in het geestelyke herte eens nieuwgeboore menschen, het welk God ook dikmaals, door zyne voorheengaande genaade, in een oogenblik toebereid, zoo dat het de heemelsche gaave des rechten waarachtigen geloofs (daar wy den H. Geest daagelyks om bidden zullen) kan ontfangen en gevoelen. Daar uit dan nochmaals volgt, dat die dingen, die het geloove omhelzen, en aan welke het kleeven moet, geestelyk zyn, en in het herte koomen moeten; het welke echter noch het brood noch eenige uitterlyke Hoofdstoffe doen kan, daarom kan dit in geene deele in het geloove meede ingeslooten werden; 't en waare dan, dat men door het vernuft en met de gedachten, een schim voor de waarheid, en alzoo den schyn voor het weezen in 't herte wilde plaatzen en inprenten, en dat men het zelve voor een doelwit des geloofs, ja ook voor een geestelyk eeten meende te houden; en dan daar op een verdicht vernuft-geloove bouwen en grondvesten wilde: doch van wat voor waardy zulks by God kan zyn, is licht af te neemen. In teegendeel, door het rechte waarachtige geloove, waar van gesprooken is, heeft de H. Petrus, Christus voor een Zoon des leevendigen Gods bekent, *Matth.* XVI. Weshalven hem ook van den Heere Christus de zaaligheid is toegedeeld geworden. Vleesch en bloed, spreekt de Heere, en heeft u dit niet geopenbaart, dat is, alles wat uitterlyk is, wat menschelyke krachten of menschelyk verstand vermoogen, en heeft u dit geloove en deeze kennisse niet gegeeven, maar myn Vader in den Heemel; gelyk dan Petrus met deeze belydenisse des geloofs niet op iets uitterlyks staat gegrondvest, hy ziet ook met de oogen des herten geenzins op het vleesch, maar op den geenen, die in 't vleesch woonde, en door het vleesch sprak, dien hem God de Vader hadde in 't herte gegeeven, dien bekende hy uitterlyk, en gaf hem weeder door het geloove op aan den Vader, in zyne goddelyke heerlykheid en eere.

 Hier

Hier heen behooren nu de woorden van Paulus *Rom.* x. daar hy in een beknopte zaamen-vattinge, van deeze ſtukken aldus ſpreekt: Met het herte gelooft men ter rechtvaardigheid, maar met den monde geſchied de belydeniſſe ter zaaligheid. Aanmerk vroome menſch, dat hy zegt: Met het herte gelooft men; want het nieuwe geeſtelyke herte ziet op het geeſtelyke geloove, het welk de goddelyke eeuwige gerechtigheid, Chriſtus, en in hem de erffeniſſe des Heemels met zich brengt; weederom ſtemt het geloove over een, paart en vereenigt zich met het herte; daar uit dan, in alle gelaatenheid, vriendelykheid en blydſchap des geeſts, de belydeniſſe des monds, als een uitwendige getuigeniſſe, van het inwendige geloove komt te volgen, als meede van alle de ſchatten en goederen, die door het geloove van Chriſtus in 't herte gevoelt en gekent werden; gelyk de Propheet zegt: Ik heb gelooft, daarom heb ik geſprooken: door welke belydeniſſe dan de gerechtigheid, kracht en genaade Gods voor de weereld werd verkondigt, en Chriſtus gepreezen en verheerlykt in den H. Geeſt. Hierom heb ik te vooren gezegt, dat dit, het welk men nu in 't gemeen het geloove noemt, na des H. Pauli woorden veel rechtmaatiger een bekenteniſſe des geloofs konde genoemt werpen: nadien het geloove een goddelyke ſtroom uit den H. Geeſt, ja de H. Geeſt zelve, en de inwendige kracht Gods in 't herte is, waar door men de eeuwige goederen in Chriſtus tot zich neemt, daar in van daage tot daage ryker werd, opwaſt, toeneemt en voortgaat, van geloove tot geloove, van liefde tot liefde, en van klaarheid tot klaarheid: het welk echter aan een iegelyk, die zich thans van het Chriſtelyke geloove beroemt, niet zoo gemeen kan zyn. Dat nu nochtans zommige, om hun gevoelen ſtaande te houden, voor geeven; het geloove moeſt een uitwendig ligchaamelyk voorwerp hebben, waar onder het geeſtelyke zaaken verſtond en begreep; is een zeer verdoolde ſtellinge, en kan voor God in geenen deele beſtaan. Want voor eerſt oordeelen zy van de Natuur en het voorwerp des menſchelyken, hiſtoriſchen geloofs, en behalven dien, dat zy in goddelyke zaaken, de heemelſche dingen met de aardſche, de geeſtelyke met de ligchaamelyke, en den geeſt met het vleeſch vermengen; zoo maaken zy ook weinig onderſcheid tuſſchen den inwendigen en uitwendigen menſche, ja tuſſchen het geloove en geloovigen menſche. Want of ſchoon den geloovigen menſche, om des vleeſches wille, dikmaals een ligchaamelyk voorwerp, of creatuurlyk beeld werd voorgeſtelt, waar onder een geheimnis en de geeſtelyke waarheid, die in Chriſtus verborgen is, vertoont werd; zoo blyft echter het geloove, het welk zich op zoo een geheimnis veſtigt, daar op ſtaroogd, en de geeſtelyke waarheid alleen erkent, in den rang der geeſtelyke dingen (alzoo wel als het geheimnis, het welk het omhelſt, en daar het aan kleeft, in zyn natuur en ſtand blyft) onvermengt ſtaan; zoo dat gelykerwys als het vleeſch van den geeſtelyken menſche, in de geeſtelyke handelingen Gods, zyn ligchaamelyk voorwerp heeft: alzoo heeft ook de Geeſt des geloofs altoos zyn inwendige voorwerp onbeweeglyk en ordentlyk onderſcheiden.

8. *Van het Lutherſche geloove ontrent het Sacrament des Altaars*, *p.* 101.

Eenige noemen zulks *Impanatio*, dat is zoo veel, als dat het brood en het ligchaam Chriſti aldaar met elkanderen vereenigt werden, in zulker voege nochtans, dat het brood, brood blyft: echter na de uitſpraak der woorden heete het niet meer een ſtoffelyk, maar een geeſtelyk, goddelyk brood, ja een zoodaanig brood, het welk een brood Godes en het ligchaam

chaam Christi is, enz. als of Gods Woord, Christus, belooft hadde, ook het schepzel des aardschen broods, en niet alleen het zaad Abrahams te zullen aanneemen, of, als of het ligchaamelyk brood, het Woord, leeven en weezen Gods konde ontfangen, dat het daar in veranderd, of daar meede op eenigerhande maniere konde en mochte vereenigt werden: daar nochtans niet de minste reede van zulk een weezendlyke vereeniginge of veranderinge, noch uit Christi woorden, noch uit de gantsche H. Schrift kan getrokken werden. Anderzins zoude het in het Sacrament des Doops alzoo wel eeven eens moeten toe gaan: naamelyk, dat het ligchaamelyke waater met het geestelyke, ja met den H. Geest zelve, uit kracht van het Woord Gods, wierd vermengt, of wel in den H. Geest, volgens de voorgemelde weezendlyke veranderinge (of *transsubstantiatie*) veranderd: want daar by is niet minder Gods Woord en de H. Geest waarachtig teegenwoordig, als in het Nachtmaal des Heeren het Woord, het ligchaam en het bloed Christi teegenwoordig is.

9. *Wat de voornaamste oorzaak aller dwaalingen is by de Sacramenten? p.* 101.

Om kort te gaan, het ontbreekt den voorgemelde Leeraaren, en elders overal, aan een rechtschaape geestelyk oordeel en bezef, om daar door de verborgentheeden van de Sacramenten en andere geestelyke zaaken geestelyk te kunnen oordeelen, op dat zy alzoo het geestelyke deel (aldus te spreeken) aan 't geestelyke, dat is, aan de geloovige ziele door het leevendige Woord, (waar in alle heemelsche schatten beslooten leggen) toe-eygenden; insgelyks ook, dat ze het ligchaamelyke en uitterlyke, (het welk in den dienst gebruikt werd, en tot het geheele Sacrament behoort,) by den ligchaamelyken, uitwendigen mensche, als een hoogwaardig teeken, of zichtbaar Sacrament, onveranderd staan lieten: Op deeze wyze zouden zy in den Doop der genaade Gods, de vergeevinge der zonden en den H. Geest behouden; desgelyks ook in het Nachtmaal het waarachtige ligchaam en bloed onzes Heeren Jesu Christi: Hier door zouden ze ook de Sacramenten van Christus, tot Gods eere en hun zaaligheid, recht onderscheiden, recht verstaan en gebruiken leeren. Anderzins kunnen zy, na hunne gewoone maniere van doen, van geen Sacrament rechte onderrechtinge geeven, noch het zelve, dat het den menschen tot zaaligheid strekke, voordraagen; ik zwyge, dat zy maar voor hen zelven en andere, het oordeel en de straffe Gods, door hun gebruik koomen te vermeerderen, en het ampt des H. Geests ontrent de Sacramenten verhinderen. Hier beneevens dwaalen en zondigen die geene niet minder, die de Sacramenten, het zy dan den Doop of het Avondmaal, verdeelen; (dat is, de verborgentheid weezendlyk buiten sluiten, door dien dat zy het Christelyk Doopzel voor een slecht teeken, en het Avondmaal alleen voor een wonder gedachtenisse houden) als zy zondigen, die aan het uitwendige Sacramenteele wasschen, en het lichaamelyke Sacramenteele eeten, heiligheid, genaade en zaaligheid toeschryven. In het I. Boek van 't tweede deel. p. 70.

10. *Reekenschap of Belydenisse van het Nachtmaal en het brood des Heeren.*

Van de Verborgentheid van het Nachtmaal des Heeren.

Ten eersten geloove en houde ik voor vast, dat het Nachtmaal des Heeren, volgens zyn weezen voor God een geestelyke en goddelyke handelinge (of werk) des Ryks Christi is, dat het een heemelsche vroo-

vroolyke maaltyd, eeten en drinken is, het welk inwendig in den geeſt des geloofs geſchied, waar door wy gemeenſchap met God hebben, in welke maaltyd ook onze waarde Heere Chriſtus de Chriſt-geloovige ziele met zyn heilig ligchaam, vleeſch en bloed op een verborge, heimelyke, doch echter gevoellyke wyze ſpyſt, laaft, verquikt en voed ten eeuwigen leeven, zoo wanneer de menſch door het geloove betracht en erkent, ook waarlyk glooft en ondervind, dat het lichaam Chriſti voor hem in den dood opgeoffert, en zyn bloed tot vergeevinge der zonden vergooten is, ook door den dood des kruices een ſpyze en drank, om zyne ziele te verzaadigen, en het goddelyke leeven te ontfangen, geworden is: Gelykerwys dan de Heere Chriſtus van deeze ſpyze, dit eeten en drinken *Joh.* VI. duidelyk en klaar heeft geleert, als hy onder anderen ſpreekt: Het brood, dat ik zal geeven, is myn vleeſch, het welk ik geeven zal voor het leeven der weereld.

Hoedaanig }
Wanneer } men het brood der kinderen Gods komt te eeten.
Waar }

11. *Van de uitdeelinge der ſpyze en des dranks in het Nachtmaal des Heeren.*

Ten tweeden geloove en gevoele ik, dat Chriſtus Jeſus de Zoon Gods, als de heemelſche Hooge-Prieſter, de Disgenooten zyns Avondmaals in den H. Geeſt ook zelfs noodigt in het heiligdom Gods, alwaar hy ze zelfs met zyn ligchaam en bloed uit zyn leevendige Woord voed, hunnen inwendigen menſche verquikt, en eenen invloed zyner genaade, om in alle vroomigheid toe te neemen, in God op te waſſen, en vaſt van de eeuwige zaaligheid verzeekert te zyn, ſchenkt, ja ook zich zelven goeddaadiglyk aan hen meededeeld: waar van ook de Heere *Joh.* VI. leert, (gelykerwys hy ook ter zelver plaatze trouwhertig vermaant, dat men na zoodaanige geeſtelyke ſpyze en voedzel zoeken, zich daarom bemoeyen en bekommeren zal,) daar hy ſpreekt: Werkt om de ſpyze, die niet bederft, maar die blyft tot in het eeuwige leeven, welke de Zoone des menſchen u lieden geeven zal: Want deeze heeft God de Vader verzeegelt. Waar uit men wel haaſt beſpeuren kan, dat niemand anders, als de Zoon des menſchen, Chriſtus zelfs, van God den Vader kracht en macht ontfangen heeft, om de ſpyze des eeuwigen leevens uit te deelen, en dat hy alleen daar toe aangeſtelt en verzeegelt is. Die het Nachtmaal des Heeren recht houd, eet het brood Gods, en God in het brood, hy ontfangt met en in het brood, altoos het leeven en weezen des broods, hy eet van hem, in wien de gantſche volheid der Godheid woont, tot onderhoudinge der ziele, tot verſterkinge des geweetens en tot verquikkinge des herten in den geeſtelyken rykdom Gods. Die nu geen geeſtelyk oordeel hebben, verſtaan aldaar door het brood het Sacramenteele brood, als of 'er zoodaanige goederen in het zelve brood te vinden waaren, of ſchoon zy wel zien, dat ze niemand daar uit ontfangen heeft.

12. *Van de Disgenooten des Nachtmaals des Heeren.*

Ten derden volgd nu hier uit, dat dusdaanige Hemelſche gaave, Goddelyke ſpyzinge en verzaadiginge der zielen niet aan elk een te beurt valt, noch gemeen is; alzoo weinig als het waarachtige geloove een ieders werk is, 2. *Tim.* III. Maar dit werd alleen aan de uitverkoorene kinderen Gods gegeeven, aan de boetvaardige, en aan God overgegeevene menſchen, die door de genaade Gods den Duyvel met zyne aanvechtingen overwinnen; en de zonde in hen niet heerſchen laaten, maar dagelyks daar teegens
ſtry-

ſtryden. De zoodaanige ſpyzigd de Heere in het geheimenis des Geloofs gevoelyk en waarachtiglyk met zyn leevendige hemels brood, gelyk *Openbaar.* II. geſchreeven ſtaat: Die overwint, dien zal ik te eeten geeven van 't verborge Manna. Een weinig daar na in 't III Hoofdſt. ſpreekt de Heere: Zoo weeſt dan yverig en doet boete; Ziet, ik ben voor de deur getreeden en kloppe aan: indien iemand myne ſtemme zal hooren, en de deure (naamelyk, zyns harten) open doen, tot dien zal ik ingaan, en zal het Avondmaal met hem houden, en hy met my. Ziet, dit houde ik voor het rechte Nachtmaal des Heeren, het welk alhier geſchied volgens de waarheid des geloofs, met een vyerige aandacht des harten, doch hier namaals volkoomentlyk in een teegenwoordige beſchouwinge met eeuwige vroolykheid en vreugde zal genooten werden; tot het welke ook de Heere in 't Euangelium *Matth.* XXII. en *Luc.* XIV. alle menſchen roept en noodigd, alwaar het nieuwe, de nieuwe heemelſche drank met den Heere in het Ryk zyn Vaders werd gedronken; waar van hy *Matth.* XXVI. ſpreekt, en dusdaanigen drank van het gewas deezes wynſtoks duidelyk onderſcheid. Uit het welke alles dan lichtelyk te zien is, wie die geene zyn, die in der waarheid het Nachtmaal des Heeren voor God deelachtig werden: naamelyk, daar toe behooren eigentlyk rechtſchaapene Chriſtenen, dat is, gezalfde des Heeren, en nieuwe weeder geboorene menſchen, die teegens de zonde ridderlyk ſtryden, Chriſtus, mitsgaaders de weldaad zyns kruices en doods in hunne harten gevoelen, en ook gelooven, dat hen hunne zonden door Chriſti bloed afgewaſſchen en vergeeven zyn, die ook zulks in een ſchuldige gehoorzaamheid en dankbaarheid door hen Chriſtelyk leeven, ja alle goede werken bewyzen, en de liefde jeegens hunnen Naaſten oeffenen, &c.

13. *Van de Inſtellinge des H. Sacraments, of des broods des Heeren.*

Ten vierden, zoo is nu weegens deeze genaadige weldaad Chriſti, die zelve te betrachten, hem daar voor te danken en lof te zeggen; ook het breeken van het brood des Heeren, of het zichtbaare Sacrament des Nachtmaals, om den Heere dank te zeggen en weeder in gedachten te brengen, van den Heere Jeſus Chriſtus voor zyn afſcheid of ſterven ingeſteld geworden: op dat de Chriſtelyke geloovige, die aldus zyn ligchaam en bloed inwendig in hunne zielen in het Nachtmaal des Heeren deelachtig werden, den dood des Heeren (gelyk het Paulus duidelyk uytlegt) daar by zouden verkondigen, ende den Heere, om dat hy ons van den eeuwigen dood verloſt, geſpyzigd, leevendig gemaakt en alle weldaaden geſchonken heeft, uit een volkoomen harte en mond, lof, eere en dank zeggen.

14. *Van het onderſcheid des tweederley broods, dat is, tuſſchen het geeſtelyk eeten, en het weeder-gedachtig zyn by het Nachtmaal des Heeren.*

Ten vyfden, zoo is 'er nu tweederhande brood en drank in het gantſche Sacramenteele werk van het Nachtmaal des Heeren te betrachten, daar het met een recht verſtand, geloove en kenniſſe in den loop der genaade werd onderhouden, het eene [is] voor den inwendigen, het andere voor den uitwendigen geloovigen menſche. Het inwendige geeſtelyke brood of eeten, het welk de ziele ſpyzigd, kan niemand geeven (gelyk gehoord is) als alleenlyk Chriſtus zelfs in den H. Geeſt, het welk ook altoos moet voor aan gaan, en het legt daar aan, wanneer men in het houden van des Heeren Avondmaal, het brood-breeken des Heeren, mitsgaaders zyne volgende Leere van zyn ligchaam en bloed, recht be-

tracht en verstaat, in dier voegen, dat het weezen, de natuur en de kracht van het aldaar overgegeeve ligchaam en bloed Christi, voor heen uit het Woord des Heeren, *dat is myn ligchaam &c.* door het geloove gekent en begreepen werd; zoo heeft men Christi ligchaam gegeeten &c. en geproefd, hoe zoet en lieffelyk de Heere is. Daar op als dan het Sacramenteele uitterlyke eeten, tot verkondiginge van den dood des Heeren, en tot dankzegginge weegens zyne verlossinge en spyzinge, komt te volgen; op dat aldus alles met een behoorlyke betrachtinge, en, gelykerwys het de H. Schrift aanwyst, in ernst en vierigheid overdacht en gehouden werden; weshalven ook in een Psalm geschreeven staat: De ellendige (dat zyn de arme in den geest, die hongerig en dorstig zyn na de genaade en gerechtigheid Gods) zullen eeten, tot dat ze verzaadigd werden; ende zullen den Heere looven, en na hem vraagen. *Ps.* XXII. Dienvolgens zal het nu noodig zyn, dat by het houden van het Nachtmaal des Heeren, of by het gebruiken des Sacraments, het Goddelyke inwendige werk in de ziele, dat is, de geestelyke spyzinge, leevendigmaakinge, ja het innerlyke geestelyke eeten en drinken des ligchaams en bloeds Christi uit het Woord des Heeren, het welk in het geloove staat, van het uitwendige Sacramenteele eeten, of weder-gedachtig zyn (gelyk anderzins het ligchaamelyke eeten, van het uit genaade verleende *gratias*) door een geestelyk oordeel, met een rechtmaatig verstand behoorlyk onderscheiden werde: op dat een iegelyk in zyn orde of zoort, na den in- en uit-wendigen mensche, van elkanderen onvermengd blyve; noch dat ook het eene niet uit het andere, het geestelyke uit het Sacramenteele, noch met elkanderen gegeeven of uitgedeeld werde; vermits zulks in geenen deele moogelyk is; ja alzoo min, als de heerschende Heemels-Kooning Jesus Christus hier en daar, by uitterlyke dingen buiten zyn Heemelryk zoude kunnen gezocht of daar buiten ontvangen werden. Teegens het welke ook Paulus heeft geschreeven, daar hy de Christenen vermaand, zeggende: Indien gy nu met Christus zyt opgestaan, zoo zoekt het geene booven is, alwaar Christus is, zittende ter rechterhand Gods. *Col.* III. Waar meede Paulus ons zeer onderscheidentlyk aanwyst, waar wy voortaan Christus zoeken zullen. Waarom dan ook het *Sursum corda*, dat is, heft uwe harten na booven tot den Heere voor het gebruiken des Sacraments, van de Ouden is gesprooken, en het werk van des Heeren Avondmaal, *Mysterium fidei*, dat is, een geheimenis des geloofs, genaamd geworden; om daar door aan te wyzen, dat dit geestelyk voedzel des ligchaams en bloeds Christi alleen in en door het geloove werd genooten, gekent en verstaan, welk geloove zich niet op het Sacramenteele brood, noch op iets uitterlyks, maar hier booven op den heerschenden Heere Christus, en op zyn leevendige Woord, vestigd; daar het ook het ligchaam en bloed Christi van daan haald, ja Christus zelve met zyne heemelsche goederen en alle weldaaden, het geloovige harte te huis brengt.

15. *Van de teegenwoordigheid Christi by het houden van het Nachtmaal des Heeren.*

Ten zesden, is ook de teegenwoordigheid van den Heere Christus in zyn Avondmaal wel te onderscheiden, in dier voege dat de Heere, wanneer zyne instellinge en weeder erinneringe volgens zyn welbehaagen werd gehouden, waarachtig in den H. Geest teegenwoordig is; echter niet uitwendig op den Altaar, nog by het Sacramenteele brood, noch daar in of daar onder; het welk ook de Heere Christus nooit beloofd heeft,

ja

ja hy heeft veel eer in 't Euangelium ons daar voor gewaarschouwd, daar hy spreekt: Indien dan iemand tot u lieden zal zeggen: Ziet, hier is Christus, of daar is hy, zoo wild het niet gelooven: *Matth* xxiv. en *Luc.* xvii. De tyd zal koomen, dat gy zult begeeren eenen der daagen des menschen Zoons te zien, en gy en zult dien niet zien: ende zy zullen tot u zeggen; Ziet hier, ziet daar, en gaat niet heene, noch en volgd niet. Hier na zegt de Heere vorders: Want gelyk de blixem booven van den Heemel blixemd, en schynt over alles, dat onder den Heemel is, alzoo zal ook des menschen Zoone weezen in zynen dag. Waar uit men dan wel haast ziet, op wat wyze de toekomste en teegenwoordigheid Christi toegaat; en dat hy niet hier of daar by de doode Hoofdstoffen teegenwoordig, noch in 't brood is: (waarom de Engelen ook tot de vrouwen zeiden: Wat zoekt gy de leevendige by de dooden?) Maar dat Christus in de geloovige harten der waarachtige Disgenooten teegenwoordig, en ter rechterhand zyns Vaders met zyn lichaam en bloed gezocht moet werden, daar ook alle geloovige, door het opheffen hunner harten, hem waarlyk genieten; en van waar hy ook koomen zal om te oordeelen de leevendige en de doode.

Derhalven zoo wil Christus, de heerschende Koning der eeren, zynen ingenomenen Heemel niet verlaaten, noch ligchaamelyk in het zichtbaare brood en wyn weeder neederdaalen, om zich daar meede te vereenigen, of daar door ontvangen te werden: Maar in het geheimenis des geloofs is hy met zyn voedzel, inwooninge en leevendigmaakinge teegenwoordig in alle geloovige harten, naamelyk gelyk gezegt is, der geener die het brood des Heeren tot zyner gedachtenisse waardiglyk eeten en breeken, wier wandel ook in den Heemel is, gelykerwys Paulus spreekt *Phil*: iii. Zy blyven in Christus, en Christus blyft in hen, ja hy is alles in allen. *Col.* iii. Zoo dat dien volgens Christi teegenwoordigheid daarom in het Nachtmaal des Heeren niet geloochend werd, schoon men het juist niet in het brood, buiten zyn Ryke, komt te plaatzen, noch tot een metgezel van het vergankelyke brood steld. Men overweege maar recht, wat het Avondmaal des Heeren is, wat voor Disgenooten daar toe behooren, en op wat wyze en wanneer het zelve in der waarheid en oprechtelyk gehouden werd; zoo zal men wel haast zien, dat hy niet in, onder of met het brood aldaar teegenwoordig is; maar, gelyk alreede gehoord is, dat hy in de weedergeboorene, geest-begeerige en godlievende harten teegenwoordig is, die hy by het gebruik des Sacraments en elders spyzigd, en in wien hy ook door het geloove woond: *Eph.* iii. En zoo dikmaals als het Nachtmaal in den rechten zin, geloove en kennisse Christi werd gehouden, stort hy [Christus] zich in de zoodaanige, met zyn genaade, kracht, geest en gunsten gestaadig meer en meer, waar uit de geloovige mensch groeid en aanwast, en zich in de liefde jeegens God en zynen Naasten, doch voor al ontrent zyne meede broeders (die ook met hem een ligchaam en brood zyn) daadelyk bewyst, echter alles in de genaade des Heeren.

16. *Van den rechten zin der woorden*: Dat is myn ligchaam enz. *in het Nachtmaal des Heeren.*

Ten zeevenden, zo wil ik nu ook van de woorden der spyze ende des dranks, des ligchaams ende des bloeds Christi reekenschap geeven: Hierontrent gevoele en geloove ik, dat die woorden; wanneer de Heere spreekt: *Dat is myn ligchaam* enz. Gods leevendige woorden zyn, en dienvolgens geestelyk geoordeeld en Goddelyk verstaan moeten werden,

en gansch niet met het *hoc est* of *dat is*, op het Sacramenteele brood kunnen geduidt werden: Vermits de Heere Christus een veel verheevener en krachtiger brood, naamelyk een heemelsch leevendigmaakend brood, en een geestelyke spyze der zielen, daar meede gemeend heeft, als hy na het werk van het breeken des broods spreekt: Dat is myn ligchaam, het welk voor u gebrooken werd; ende na dat de Discipelen alle uit den beeker gedronken hadden, gelyk *Marcus* schryft: Ende zy dronken alle daar uit, zeide hy tot hen: Dat is myn bloed des N. Testaments, 't welk voor veele vergooten werd. Het brood-breeken des Heeren diend om te verstaan het weezen, de eigenschappen en kracht van het gebrookene overgegeeve ligchaam Christi. Daarom spreekt Christus ter zelver plaats: Dat is enz. *Is* vertoont het weezen en de eigenschap zyns ligchaams, het welk hy voor ons gegeeven hadde; desgelyks ook van den drinkbeeker of drank te verstaan is, en zy behooren beide tot het geloove, het welke, indien het het weezen en de kracht des ligchaams en bloeds Christi verstaat en omhelsd, zoo heeft het die beide gegeeten. De Heere Christus meend aldaar, met de gedachte woorden, noch met het toon-woordje *Dat*, niet den zichtbaaren drank of drink-beeker, noch het zichtbaare vergankelyke brood, als of die zelve het bloed en het ligchaam Christi waaren: Want zyne woorden van zyn ligchaam, vleesch en bloed zyn geest en leeven; gelyk hy zelfs zegt, daarom zy ook niet van het uitwendige brood en wyn verstaan werden, maar zy voeren uit [of door] het brood-breeken des Heeren het geloovige gemoed na booven, en spreeken van een geestelyk brood, en van eene leevendigmaakende spyze en drank der zielen, en brengen deezen zin (of verstand) meede; naamelyk, dat het ligchaam Christi, het welk hy voor ons gegeeven hadde, en zyn bloed, na dat hy het voor onze zonden vergooten zoude hebben, volgens zyn aart, ampt en eigenschap, dat geene voor de Christelyke geloovige ziele is, wat een gebrooken en gegeeten zichtbaar brood en drank, volgens zyn voedende aart en eigenschap, voor het natuurlyke ligchaam is; gelyk ook op andere plaatzen meer daar van geschreeven staat, en alle de Evangelisten daar meede overeenstemmen: Ook en stryd dusdaanigen zin teegens niet eenen artykel des geloofs, noch teegens eenig punt der H. Schriftuure. Hierom moet men door een geestelyk oordeel dit goddelyke werk van het Nachtmaal of de Taafel des Heeren wel onderscheiden, en het geestelyke met het geestelyke, gelyk Paulus leerd, vergelyken en daar aan toeeigenen, als meede het ligchaamelyke met en aan het ligchaamelyke, op dat wy weeten en bezeffen moogen, dat de spyze en drank onzer zielen ten eeuwigen leeven, ende de zelve te genieten in een waarachtig geloove, het eerste is [of zyn moet,] wanneer men 's Heeren Avondmaal houd; echter zoodaanig dat die spyze en drank geenzins aan het Sacrament gebonden werde, maar de zelve blyve aan des Heeren vrye welbehaagen: Hierom wanneer men het Nachtmaal des Heeren ordentlyk wil houden, zoo zal men inzonderheid ende ten eersten de spyze en drank zyns lichaams en bloeds, gelyk Paulus, en ook de Heere zelfs betuigd, verhandelen, betrachten en genieten, om verdere genaaden te moogen ontvangen.

Kortelyk, zoo wil de Heere met de gemelde woorden: Dat is myn ligchaam enz. leeren, dat zyn overgegeeve ligchaam en bloed aller waare geloovigen spyze, voedzel, eeuwige leeven, kracht, vreugde, vertroostinge, versterkinge en verquikkinge is, waar door zy de eeuwige zaligheid koomen te ontfangen en aan te neemen, ook in alle volheid Gods opwassen en daar meede vervult werden. Dit is de zin en meeninge van

van den Heere Christus, ontrent de woorden des Avondmaals van zyn ligchaam en bloed: Die nu zulks recht gelooft, heeft het ligchaam des Heeren gegeeten, en smaakt hoe zoet en lieffelyk de Heere is. Voorts staat aan te merken, dat de voorschreevene woorden, met de woorden Christi *Joh.* VI. daar hy zegt: Myn vleesch is de rechte spyze, en myn bloed is de rechte drank, eenen en den zelven zin behelzen, en dienvolgens met elkanderen behooren vergeleeken te werden, vermits men het mindere door het meerdere uitleggen en verstaan moet: gelykerwys ook de Heere Christus *Joh.* VI. van geen ander eeten en drinken zyns ligchaams, vleesches en bloeds spreekt en leert, als in 't Nachtmaal; naamelyk, van een eenig geestelyk eeten en drinken, het welk hy voorheen gebied te zoeken of te werken, en waar van hy ook aldaar veele zeekere, onweerroepelyke en bestendige dingen geleert heeft, dewelke hy naderhand in het Nachtmaal met de woorden: Dat is myn ligchaam enz. heeft vernieuwt, herhaalt, bekrachtigt en bevestigt.

17. *Van de woorden en het bevel des Heeren: Doet dat tot myner gedachtenisse.*

Ten achtsten volgt nu daar op het bevel, en de instellinge van het brood der dankzegginge, wanneer de Heere tot zyne Discipelen zegt: *Doet dat tot myner gedachtenisse*, welke woorden en bevel Paulus I *Cor.* XI. verder verklaart en uitlegt, als hy aldaar het Avondmaal des Heeren beschryft, en aldus begint: Ik hebbe het van den Heere ontfangen enz. tot: *Doet dat*, zoo dikwils als gy het zult drinken, tot myner gedachtenisse:. zoo volgt daar op de verklaaringe: Want zoo dikmaals als gy van dit brood eet, ende van deezen drinkbeeker drinkt, zult gy den dood des Heeren verkondigen, tot dat hy komt. By het eerste is het weezen des ligchaams Christi, uit de woorden: *Dat is enz.* te verstaan, en wat ons Christus door het kruis, tot onze zaaligheid geworden is: By het andere: *Doet dat enz.* komt zulks alles weederom met lof en dankzegginge in de gedachtenisse enz. Hier moet echter ook gelooft en verstaan werden, dat Christus zulks gesprooken heeft; als meede, wie daar de *myner* is, en wat tot de weeder-gedachtenisse behoort. Daar en booven eischt hy ook dat men het brood-breeken van Christus zal na doen. Alwaar men meede uit des Apostels uitlegginge duidelyk en klaar ziet, wat de Heere met het *Hoc facite*, of *Doet dat*, daar ter plaatze heeft gemeent; naamentlyk, dat de Christelyke geloovige te zaamen zouden koomen, en in de Gemeente Gods, het brood des Heeren tot zyner weeder-erinneringe met elkanderen breeken, eeten, ende des Heeren dood verkondigen, tot dat hy koomen zoude: zy zouden den Heere, om dat hy hun door zynen dood, tot verlossinge, spyze en eeuwige verzaadiginge geworden was, lof en dank zeggen. De Apostel zegt aldaar ('t welk ook wel is aan te merken) dat de Heere koomen zoude, men zoude zyne gedachtenisse houden, tot dat hy quam: Nu zeggen eenige althans, dat hy al voor heen, in of by het brood, aldaar teegenwoordig is, zonder eenigen grond of bewys, teegens de kracht der woorden van Christi inzettinge, ja teegens zyne eere en heerlykheid: want hy niet belooft heeft in 't brood, maar in een geloovig herte te woonen, in 't welke hy ook onder 't rechte gebruik des Sacraments in 't geloove, waar door het de geestelyke spyze uit het Woord des Heeren aangenoomen heeft, teegenwoordig is, gelyk we te vooren gehoort hebben. enz.

In 't kort, de inzettinge op 't bevel van Christus onzen Heere behelst niet meer in zich, dan dat de zyne, naamelyk alle waare Christenen en leeden van Christi ligchaam, in wiens herten, zielen en conscientien

Chriſtus leeft, heerſcht en woont, alle die geene, zeg ik, die zyn verloſſinge, weldaad en leevendigmaakinge of gerechtigheid zyn deelachtig geworden, die door zyn ligchaam en bloed in hunne zielen, ten eeuwigen leeven geſpyſt, gevoed en onderhouden werden; zouden te zaamen koomen, het Sacramenteele brood breeken, ende den wyn drinken tot des Heeren weeder-gedachteniſſe en dankzegginge; het welk ook wyders alles uit de Handelingen der Apoſtelen, alwaar de Diſcipelen te zaamen quaamen, om het brood te breeken, in diervoege beweezen werd. Gelykerwys ook de H. Paulus, die trouwe dienſtknecht van Chriſtus, aldus heeft geleert, en zulks met de Gemeente Chriſti gehouden, gedaan en beveſtigt; daar hy ſpreekt, gelyk zoo eeven gehoort is: men zoude het brood des Heeren eeten, zyne gedachteniſſe houden, ende zynen dood daar by verkondigen tot dat hy komt. Of ſchoon wel zommige althans het teegendeel zeggen; naamelyk, dat Chriſtus zyns zelfs weedergedachteniſſe is; wanneer zy [op zulken wyze] van hem leeren, als of hy in de handelinge des Sacraments buiten het geloovige herte, ja ook buiten den Heemel, in of binnen het brood aldaar teegenwoordig was: het welke alles teegens de inzettinge Chriſti aan loopt; gelyk ook het zelve voor God geenzins beſtaan kan, wanneer men het geeſtelyk eeten des ligchaams en bloeds Chriſti, dat door het geloove geſchied, met de ligchaamelyke weeder-gedachteniſſe of dankzegginge onder malkanderen onordentelyk vermengt, ja het heerlyke geeſtelyke Nachtmaal des Heeren, waar in de Chriſtelyke geloovige ziele verzaadigt werd, hoe langer hoe meer daar door verdonkert.

Hier uit komt nu verders onweederſpreekelyk te volgen, dat alle die geene de inzettinge Chriſti niet recht verſtaan noch bedenken, dewelke zeggen, dat, wanneer het Sacramenteele brood des Heeren ontfangen werd, men ook teffens het ligchaam Chriſti in het geheimenis ontfangt; gemerkt zy op een dwaalweg zyn: Ten eerſten, om dat alsdan de geeſtelyke ſpyze en drank des ligchaams en bloeds Chriſti, aan het Sacramenteele brood wierd gebonden: Ten tweeden, om dat daar uit zoude volgen, dat Judas en alle onwaardige, die het brood des Heeren of het Sacrament quaamen te ontfangen of te eeten, ook met het ligchaam en bloed Chriſti moeſten geſpyzigt werden; indien altoos het eene by het andere zyn zoude, het welk echter teegens de gantſche Schriftuure is: Want hoe kan Chriſtus met Belial overeen-ſtemmen? enz. 2 *Cor.* VI. Hy [Chriſtus] is afgezonderd van de zondaaren, en is hooger gewoorden, als den Heemel; *Hebr.* VII. daar hem zeekerlyk geen zondaar noch goddelooze kan bereiken. Ten derden, ſtryd het ook teegens den aart des waaren geloofs, het welke de geeſtelyke zielen ſpyze, niet hier beneeden by het Sacramenteele brood, maar hier booven by Chriſtus zelve, zittende ter rechterhand zyns Vaders, uit het leevendige Woord komt te haalen. Ten vierden, zoo is zulk een voorgeeven ook daaromme onrecht, om dat de heemelſche geeſtelyke dingen, geenzins de aardſche ligchaamelyke dingen na volgen, noch daar meede overgeleevert of ontfangen werden: vermits zulks zoo wel teegens den aart des H. Geeſts, als teegens het Ryke Chriſti is; ook zoude hier uit volgen, dat Chriſtus niet het Hoofd der Kerke, noch met zyn ligchaam door alle leeden en gewrichten ingelyft en vereenigt was, het welk men alles noch breeder zoude kunnen verklaaren. Ten vyfden ook, wanneer de dankzegginge en de weeder-gedachteniſſe voor het geeſtelyk eeten, of immers daar meede teffens zoude geſchieden, zoo wierd de orde Chriſti daar door gantſchelyk om verre geworpen, of ten minſten alles onder elkanderen

ver-

vermengt. Dienvolgens dan zoo ſtaat het geeſtelyk eeten en drinken des ligchaams en bloeds Chriſti voor zich zelven in 't geloove, en is niet aan het brood-breeken of de weeder-gedachteniſſe gebonden; maar veel eer in teegendeel is de weeder-gedachteniſſe aan 't geeſtelyk eeten, 't welk in 't geloove gegrondveſt is, verknocht: alzoo, dat 'er geene weeder-gedachteniſſe, brood-breeken, of Sacramenteel eeten en drinken des ligchaams en bloeds Chriſti recht waardiglyk, en zonder ſchuld of oordeel kan geſchieden of gehouden werden; gelykerwys ook niemand te recht zonder huichelarye dank zeggen kan, 't en zy dat hy voor heen gegeeten heeft, geſpyzigt, verquikt en verzaadigt is geworden. Hierom zoo moet het geeſtelyk eeten des ligchaams, vleeſches en bloeds Chriſti in 't geloove, na den rechten zin der woorden: *Dat is myn ligchaam enz.* altoos voort gaan, en alsdan, volgens des Heeren bevel, alles fraay na orde in de Chriſtelyke Gemeente volgen.

18. *Wat de waarachtige geeſtelyke ſtand is. p.* 415.

Wy willen betrachten, wat de waarachtige geeſtelyke ſtand in haar zelven voor God is, en wat het voor menſchen zyn, die daar toe behooren, of geteld moogen werden; als meede wat een recht geeſtelyk perzoon is; en dat alles beknoptelyk aldus: De geeſtelyke ſtand is een zoodaanige ſtand, dien de Heere Jeſus Chriſtus door den H. Geeſt, na dat hy hem van den heemel over alle vleeſch hadde uitgegooten, met alle menſchen, die in hem gelooven, tot een waare geeſtelykheid en gerechtigheid, die voor God geld, opgerecht en ingeſtelt heeft: gelyk hy ook den zelven door den H. Geeſt regeert, leid, en onderhoud, en de opperſte Heer van deezen ſtand is; alwaar geen Joode noch Griek, geen dienſtknecht noch vrye, geen man noch vrouw [plaats heeft,] maar alles een ligchaam in Jeſus Chriſtus is; gelyk Paulus *Gal.* III. *Col.* III. ſpreekt. Alwaar Chriſtus alles in alle de lidmaaten zyns geeſtelyken ſtands is, en alles in haar door den H. Geeſt werkt en vervult; I *Cor.* XII. *Eph.* I. daar noch beſnydeniſſe noch voorhuid van eenige waardy is; maar een nieuw ſchepzel, en het geloove, 't welk door de liefde werkende is. *Gal.* V. VI. Kortelyk, de geeſtelyke ſtand (indien men in den grond, en met de H. Schrift daar van ſpreeken zal) is niet anders, als het geeſtelyke ligchaam, het welk van Chriſtus het Hoofd, door den H. Geeſt in de volheid der tyd, uit den vleeſche of den menſche, geteeld en opgebouwt werd, tot eenen leevendigen Tempel Gods; zy is de H. Chriſtelyke Kerke, de gemeente der eerſte geboorene, die in den Heemel zyn opgeſchreeven; de Bruid Chriſti, die ook de Helper en Heiland zyns ligchaams is, wiens leeden de eedele ranken zyn, die uit den wynſtok, Chriſtus, groeyen, en in hem goede vruchten voort brengen, dit is eigentlyk alleen de geeſtelyke ſtand, als die door den H. Geeſt beſtaat, en door den zelven in Chriſtus geregeert werd, die ook haaren wasdom, voedzel en aangroeyinge uit Chriſtus trekt en ontfangt. *Col.* II.

Gemerkt nu de H. Geeſt (de Geeſt onzes Heeren Jeſu Chriſti) een Geeſt der vryheid is; en waar de Geeſt des Heeren is, ſpreekt Paulus, daar is vryheid; 2 *Cor.* III. Weshalven hy ook eenen onbedwongenen vryen ſtand, weezen en orde (wy meenen niet de vryheid des vleeſches, maar de vryheid des geeſtes en der conſcientie) met een vry en van zelven willig volk en Godsdienſt moet hand-haaven, beſtieren en oprechten, eenen zoodaanigen ſtand, die, aangaande het geweeten, alleenlyk op Chriſtus, Gods Woord is gegrondveſt, en daar door aan geen Wet, dwang, ceremonien, noch menſchelyke voorſchriften is gebon-

bonden, zoo volgt dan onteegen-ſpreekelyk, dat de Klooſter-ordens-perzoonen, Munnike- en Prieſter-ſtand, zoo als het heedens-daags daar meede geſtelt is, waar in men de Conſcientien der menſchen gekeetend en gevangen houd; daar in men ook zyn vertrouwen ſtelt, en aan de plechtigheeden buiten Gods Woord en het getuigeniſſe der H. Schrift zich verbind, of goede daagen daar in zoekt; niet door den H. Geeſt, of den Geeſt der vryheid geregeert werd, veel min van de zelve is voort gekoomen, noch dat ze ook geen waarachtige geeſtelyke ſtand voor God kan weezen, gelyk ze ook in geenen deele het geeſtelyke ligchaam van Chriſtus genaamt kan werden: Want zy waſt niet tot de volkoomentheid Gods, houd zich ook niet aan het Hoofd Chriſtus, uit wien anderzins het geheele ligchaam des geeſtelyken ſtands door alle zyne geleeden en gewrichten hulpe geniet. *Col.* II. Zy kan haar ook niet Chriſti vryen Geeſt, noch aan den uitvloed zyner genaade, Woord en Euangelium houden, maar houd haar veel meer aan haare Kerk-voogden, Overſten, Ordens-Hoofden, Wetten en menſchelyke inzettingen, die maar na het eige verkiezen des vernufts onderhouden werden. Hierom zoo mocht de gemelde ſtand veel liever een menſchelyke en ordens-ſtand, doch geen goddelyke en geeſtelyke, ja voor al geen ſtand Gods en zyns Geeſtes genaamt werden.

Waar in de waarachtige geeſtelyke ſtand beſtaat?

Nademaal nu de waarachtige geeſtelyke ſtand, of des zelfs grond en weezen, niet in inzettingen, kerkelyke ordonnantien, ceremonien of gebooden beſtaat, maar in het geeſtelyke weezen Gods, ende onzes Heeren Jeſu Chriſti, het welk alhier door het leevendig-maakende geloove bekoomen werd; en dat ze voorts ſtaat en gaat in (of door) een vrye neiginge, leere, oeffeninge, kracht en invloed des H. Geeſts, die zynen Geeſt blaaſt waar hy wil, het herte beweegt, ja ook mond en lippen, wanneer en hoe het hem belieft, enz. Zoo volgt wyders, dat een zoodaanige ſtand in geenen deele door menſchelyke inzettingen kan opgerecht, onderhouden, verbeetert of menſchelyker wyze gereformeerd werden: Ja zoo weinig, als het herte door dusdaanige uitwendige dingen werd vernieuwt, en de vleeſchelyke geneegentheeden der zonden daar door in geeſtelyke geneegentheeden der deugden kunnen veranderd werden; eeven zoo min werd voor God de geeſtelyke ſtand daar door verbeeterd. Ontrent de weereldlyke ſtanden, die in uitwendige ligchaamelyke dingen beſtaan, is het geheel anders geſtelt of geleegen; gelyk ook met de Wet van Moſes, die in de letter, in plechtigheeden en uitwendige inzettingen beſtond, die konde men uitterlyk, toen ze vervallen was, wel te hulp koomen; gelykerwys de Koning Joſias gedaan heeft, waar van het 2de Boek der *Koning.* XXIII. vermelt. Maar in het Chriſtendom en den geeſtelyken ſtand, alwaar niet de Letter, maar de Geeſt het voornaamſte is, moet het Euangelium vry [of onbedwongen] verkondigt, en het herte inwendig door den H. Geeſt vernieuwt en begeeſt [of beſtraalt] werden: het laat zich aldaar met geene oude dingen lappen of verſtellen; maar het moet alles nieuw zyn, Godsdienſt, herten en Conſcientien. Men doet geenen nieuwen wyn in oude leederzakken, ſpreekt de Heere; daar Paulus ook van ſpreekt 2 *Cor.* V. In Chriſtus is het oude vergaan, ziet, het is alles nieuw geworden; gelyk ook de rechte Godsdienſt in 't N. Teſtament in geeſt en waarheid geoeffent werd, ja in een vrye, fraaye, en goddelyke orde van vrywillige weedergeboorene herten beſtaat, waar van de ſchriften der Apoſtelen verders

ders getuigen: Wy zyn de besnydenisse, spreekt Paulus, wy die God in den Geest dienen.

Hier toe behoort ook noch verders, het geene hy 2 *Cor.* III. van het onderscheid der bedieninge des Geestes ende des Letters heeft geschreeven; insgelyks ook daar by de Galaten bestraft, dat zy in den Geest hadden aangevangen, en in den vleesche wilden voortvaaren en eindigen. Meede spreekt Christus zelve: *Luc.* XVII. Het Ryke Gods ('t welk alhier niet anders als de geestelyke stand is) en komt niet met opmerkinge, of uitwendige instellingen en gebaarden, maar het is inwendig in u lieden, spreekt de Heer. Alhier overweege nu eens een iegelyk Godvreezend mensch, of ontrent het gemeene Klooster-leeven deezer tyd, en den heedensdaagschen Priester-stand in diervoegen is te werk gegaan, gelyk de Heere en Paulus leeren; en of het zelve meerendeels niet veel eer een huichelarye is, als dat het in den grond der geestelyke stand voor God zoude kunnen genoemt werden. Niet dat ik daarom, (schoon ik uit de H. Schrift toone, wat de waarachtige geestelyke stand is) iemand wil veroordeelen of verachten, dat zy verre. Want God kan de zyne ook midden in Babylon wel bewaaren, ik zwyge in een Klooster, Priester- of Ordens-stand; echter beproeve zich een ieder zelfs, hy zy ook waar en wie hy wil, en streeve met ernst na de waarachtige geestelykheid, die voor God geld; voornaamelyk dat hy althans, in den tyd der Openbaaringe, den Heere Christus Jesus, ende den wille Gods recht leere kennen, zoo hy anders hoopt zaalig te werden.

Waar de Geestelyke stand van daan komt?

Hieromme staat verders wel aan te merken, dat de waarachtige geestelyke stand niet van Moses, noch van den Paus, noch ook ergens van eenen heiligen mensche, hy mag zoo geestelyk zyn als hy wil, van daan komt; maar zy daald af van Jesus Christus, den Zoone Gods, van zyn waarachtige Euangelium, zynen Geest en kennisse. Want Christus heeft door zyn lyden, sterven en bloed-vergieten, den H. Geest voor 't vleesch verworven; door welken [Geest] hy uit de zondaaren kinderen Gods maakt, en voor zich uit den vleesche, het welk hy heiligd, in alle gewesten der weereld, eene heerlyke en geestelyke gemeente verzaameld, die hy ook in een ligchaam of stand te zaamen voegd; [naamelyk] in eenen zoodaanigen stand, die den aart en de Natuur van Christus en den H. Geest aan zich heeft, of daar na geformeerd is, die voor God heylig, rechtvaardig, en onberispelyk is, die in de liefde gestaadig aanwast, tot eenen leevendigen Tempel en huisvestigen Gods, in welker harten Christus woond en regeerd, op dat de leeden van dusdaanigen stand niet alleen uitwendig eens-gezind en van eene Religie of Godsdienst, maar ook inwendig van een leevendigmaakend geloove mogten zyn, ja eenen Geest, een harte en eene ziele hebben: *Hand*: IV. Aan deezen geestelyken stand en aan geenen anderen, heeft God de Heere, door Christus zynen Zoone, het Koninkryke der Heemelen en het eeuwige leeven beloofd; van welken stand ook in 1 *Petr.* II. geschreeven staat: Maar gy zyt het uitverkoore geslachte, het Koninklyke Priesterdom, het heilige volk, het volk des eigendoms; op dat gy verkondigen zoud de deugden des geenen, die u uit de duisternisse beroepen heeft, tot zyn wonderbaare licht: Gy die eertyds geen volk waart, maar nu Gods volk zyt. En Paulus *Tit.* III. Dat zich onze Heiland Jesus Christus zelfs voor ons gegeeven heeft, op dat hy ons verlossen zoude van alle ongerechtigheid, en voor hem zelven een volk zoude reinigen tot zyn eigendom, dat yverig was in

goede werken. Een dusdaanige geestelyke Christelyke stand is in het Oude Testament door het Joodsche volk onder de Wet, door Israel na den vleesche afgebeeld; en heeft God Almachtig belooft, dat de zelve door den Messias, onzen Heere Jesus Christus, als de tyd vervult was, zoude opgerecht, by een verzaamelt, voor den dag gebracht, en aan 't licht gestelt werden, welken Paulus *Gal.* VI. Israel Gods noemt, wiens lof niet uit de menschen maar uit God is. *Rom.* II. Van deezen stand werd veel in de Propheeten en elders in de H. Schrift gesprooken, als onder anderen by *Ezech.* XI. daar aldus geschreeven staat: Alzoo zegt de Heere; Ik zal u lieden vergaaderen uit de volkeren, ende zal u te zaamen voegen uit de Landen, daar gy in verstrooit zyt, en ik zal u het Land Israels geeven; aldaar zullen zy koomen, ende alle ergernissen, afschuwelykheeden en gruwelen daar uit weg doen; ende ik zal hen een eendrachtig herte geeven, ende eenen nieuwen Geest in hun gemoed geeven; en ik zal het steenen herte uit hun ligchaam weg neemen, en zal hen een vleeschen herte geeven: op dat ze in myne inzettingen wandelen, ende myne rechten onderhouden, en na dezelve doen, op dat ze myn volk moogen weezen, en ik haar God mag zyn. Ziet, dit is den aanvang des regten geestelyken stands, welken God de Almachtige Vader belooft heeft, door Christus zynen geliefden Zoone in eenigheid des Geloofs, te verzaamelen en op te rechten, dien hy ook het Koninkryk der Heemelen genaadiglyk heeft toegezegt; waar van meede de Euangelist Johannes schryft, wanneer hy zegt: Want Jesus zoude sterven voor dit volk, en niet alleen voor dit volk; maar ook, op dat hy de kinderen Gods, die verstrooit waaren (welke de leeden van den geestelyken stand zyn) mocht te zaamen brengen.

Deeze stand is de waarachtige geestelyke opbouwinge des ligchaams Christi, alwaar men eendrachtiglyk in de liefde voort wandeld; daar het eene lid voor het andere zorgt, het eene met het andere lyd, het eene met het andere zich verheugt; en met een woord, daar geen verdeeldheid, maar waarachtige goddelyke eendracht, geloove, liefde en hoope is; waar van I *Cor.* XII. *Eph.* I. II. IV. V. I *Petr.* II. En onder anderen staat *Eph.* IV. van den geestelyken stand aldus geschreeven: Maar laat ons rechtschaapen zyn, spreekt Paulus, in de liefde, ende in allen deelen opwassen in hem, die het Hoofd (naamelyk, van deezen stand) is, dat is Christus, uit wien het gantsche ligchaam (des geestelyken stands) is t'zaamen gevoegt, en het eene lid aan het ander hangt, door alle de geleeden; daar door het eene aan het andere behulpzaam is, na de werkinge van een iegelyk lid in zyn maate, en maakt, dat het ligchaam wast, tot zyns zelfs opbouwinge; en dit alles in de liefde. Waar nu de waare kennisse Christi, mitsgaaders eenen nieuwen geestelyken wandel en opbouwinge door het Woord Gods niet is; waar niet de waarachtige onvalsche broederlyke liefde is; waar het eene lid niet voor het andere zorgt, het een niet met het andere blydschap en droefheid te zaamen heeft; ja waar niet een herte, een geest, en eene ziel in Christus is, daar kan ook geen geestelyke stand, noch ligchaam Christi, in der waarheid verzaamelt zyn: Het uitwendige doet niets tot den grond der zaaken, of de geheele H. Schrift moest valsch weezen. Of nu dit alles zoodaanig, als we zoo eeven verhaalt hebben, althans ontrent den Klooster- en Priester-stand in 't gemeen gevonden werd, laat ik een iegelyk zelve, dien het aangaat, uitcyferen en overweegen.

Immers moeten alle geestlyke Perzoonen, die onder deezen stand behooren, en een herte en eene ziele zullen hebben, uit een eenig leevendig Woord Gods, van booven uit den Heemel, van nieuws gebooren

wer-

werden : Indien zy nu nieuw-gebooren werden, en nieuwe menschen zyn, zoo zyn zy ook vry van de Hoofdstoffen deezer weereld. *Col.* III. Zy zyn met hun geweeten aan geene menschen gebonden, gelykerwys de Heere in 't Euangelium zegt: Wanneer u de Zoone vry maakt, zoo zyt gy recht vry : En Paulus vermaant, zeggende: Laat u niet gevangen neemen door inzettingen: 't welke alles eigentlyk van den geestelyken Christelyken stand, dien Christus voor hen verworven, vry gemaakt, verlost en uitgekocht heeft, moet verstaan werden. Hierom, nademaal het Klooster- en Priester-leeven, daar 't zich ook nochtans op 't allerbeste vertoont, meer een leeven na de Wet, dan een leeven na den Geest en in 't herte is, en dat ook de waare vroomigheid niet uit de Wet ontstaat, maar alleen uit het geloove Jesu Christi; *Gal.* III. zoo volgt, dat het Klooster- en Priester-leeven, zoo als het heedensdaags staat, de waarachtige geestelyke stand voor God niet zyn kan; niet teegenstaande, wat ook de weereld daar van spreeken, of het vleesch daar ontrent rechten en oordeelen mag. Kortelyk, waar dwang, inzettingen en menschen-leeren zyn, waar in 't N. Testament een uitterlyk dryven en benaauwen by den Godsdienst is, waar ook een vertrouwen op Ceremonien of menschelyke werken is, daar kan de H. Geest, de Geest der goddelyke vryheid, geenzins regeeren noch werken: want zulks stryd teegens zyn ampt, aart, natuure en eigenschappen: En weederom, waar de H. Geest is, werkt en heerscht, daar behoeft men geen wet, die de conscientien belemmert of gekeetent houd; de H. Geeest kan 't niet dulden; maar aldaar is [alles] een vrye liefde, die de herten inwendig dryft tot den vrywilligen ongedwongen Godsdienst, en die de Geest Gods dryft of leid, zyn kinderen Gods en lidmaaten van den geestelyken stand. zy zyn het uitverkoore geslachte, het Koninklyke Priesterdom, het heilige volk, een volk des eigendoms, dat van zich zelven yverig is tot alle goede werken. Anderzins werd de tucht, leeringe en vermaaninge ontrent den geestelyken stand, voor het vleesch en voor den uitwendigen mensche, ook voor de kinderen en beginnende leerlingen des geloofs, noch ook de straffe, de ban en uitsluitinge teegens de overtreeders, door den H. Geest daarom niet weg genoomen; of schoon, zeg ik, de H. Geest aldaar Meester is, en het geweeten, ontrent alle uitwendige dingen, (naamelyk, om de zaaligheid daar in te zoeken) aan een iegelyk werd vry gelaaten. Aldus leert ook Paulus, 2 *Cor.* IX. dat God eenen vrywilligen, blyden en ongedwongen geever eischt, en dat de Wet voor de gerechte, vroome en godzaalige (die alleen in den geestelyken stand behooren) niet gegeeven is; maar voor de ongerechtige, booze en ongehoorzaame, voor de goddelooze en zondaaren, voor de onheilige en onreine enz. 1 *Tim.* I. als meede tot den *Rom.* XIII.

Wat de geestelyke stand eischt, doet en vermag in Christus.

Verders moet aangemerkt werden, wat de geestelyke stand komt te eischen, en voor kracht heeft in onzen Heere Jesus Christus: naamelyk, dat de herten door den H. Geest daar in omgewend, verbeetert, van zonden gezuivert, gereinigt, in God zaalig gemaakt, van den boozen geest verlost en vertroost werden, dat de menschen van alle swarigheeden des geweetens bevryt en ontlast werden. Het welke alles uit het voorgaande licht is te bezeffen, gelyk het ook des zelfs aart is, en deeze stand zulks in dier voege, door de genaade Jesu Christi rykelyk meede brengt: doch de heedensdaagsche Priester- en Klooster-stand bewyst recht het teegendeel, daarom kan ook het Euangelium der genade Christi,

sti, het welke de conscientien vry maakt, het herte bevreedigt, en van alle menschelyke inzettingen, ontrent de geloofs-zaaken, ontslaat, nergens minder, dan in de heedensdaagsche Kloosters, (daar men de reegelen en inzettingen des ordens strikt in acht neemt) bemind, onderhouden of geleert werden; want de Wet en de genaade, de Geest der vryheid en de dwang, stryden rechts-draads teegen elkanderen. Maar wy, (spreekt Paulus van de lidmaaten des geestelyken stands) en zyn niet onder de Wet, maar onder de genaade. By voorbeeld: Moses, de Paus, de Philosophen, en alle Ordens-reegelen, zeggen met hunne werken der wet: Doet dit, of doet dat, zoo zult gy leeven; *Gal.* III. Christus daar en teegen spreekt: Een iegelyk die in my gelooft (dat is, die my door het geloove omhelst en in 't herte draagt) heeft het eeuwige leeven. Insgelyks staat 'er geschreeven: Vervloekt zy een iegelyk, die niet en blyft by al dat geene, het welk in 't boek des wets Mosis geschreeven staat, om het zelve te doen: Christus in teegendeel (wien de geestelyke stand toe behoort,) heeft den mensche van den vloek des Wets vry gekocht, wanneer hy voor ons een vervloekinge is geworden aan het kruis, op dat de zeegeninge Abrahams over alle menschen in Christus Jesus koomen zouden, en alzoo de beloofde Geest (en in hem het eeuwige leeven, het welk door geen werk des Wets konde verworven werden) door het geloove ontfangen wierd.

Daar van daan komt nu de gezeegende heilige stand, welken de H. Geest in Christus oprecht; en is alleen voor die geenige menschen, die in Jesus Christus waarachtiglyk gelooven, ende hem met hun herte voor hunnen Heer, Verlosser en Zaligmaaker aanneemen, en voor de weereld belyden; door wien zy ook den H. Geest (den Geest der genaade en des eeuwigen leevens) zaaliglyk ontfangen en bezitten. Hierom spreekt Paulus: Indien gy met uwen mond Jesus belyd, dat hy de Heere is, en in uw herte gelooft, dat hem God van den dooden heeft opgewekt, zoo werd gy zaalig; dat is, gy zyt in den waaren Gode welbehaaglyken stand en weezen, buiten welken stand niemand vroom noch zaalig kan werden: Want indien men van herten gelooft, werd men rechtvaardig, (merk, wat van herten te gelooven genoemt werd; en bezef dan, wie tot den geestelyken stand wel behoort) en indien men met den mond belyd, werd men zaalig. *Rom.* X. Wie nu in Christus van herten niet gelooft, en vrywillig goed doet, wie ook den Geest Christi met zachtmoedigheid, liefde, geduld, ootmoedigheid en vriendelykheid noch niet heeft ontfangen, die kan zeekerlyk, hy zy ook wie hy wil, tot den geestelyken stand noch geenzins behooren: met een woord, de geestelyke stand eischt en vermag door Christus, niet alleen uitwendige goede werken, maar ook de gerechtigheid, die by God geld, te betoonen in de kracht Gods; want hy bezit den H. Geest, die de herten verlicht, hy bezit Christus Jesus, den Zoone Gods, als het Hoofd, die in zynen ligchaame, het welk de Gemeente is, allerhande geestelyke goederen en gaaven door den H. Geest instort, zonder middel der vergankelyke schepzelen, schoon ze tot eene dusdaanige instortinge ontrent den uitwendigen mensche zomtyds dienstig (of behulpzaam) zyn; gelyk dan Christus ook de eenige Meester, de eenige Hooge-Priester, Middelaar en Ampt-man van het Huis Gods is, in wien de geestelyke stand staat gegrondvest. De weereldlyke standen, die uit menschelyke instellingen haaren oorsprong neemen, of de Philosophische wyzen en Secten, als ook het Joodsche geloove, de meenigerhande bygeloovigheeden of aangenaamheeden des vleesches, en diergelyke

onderhoudingen meer, kunnen wel eenen Godsdienst of vroomigheid voor de menschen vertoonen, zy kunnen wel een versierd schyn-geloove uitwerken, en een geschilderde liefde en huigelachtige heiligheid bewyzen; echter den rechten Godsdienst in geest en waarheid, de godvruchtigheid des harten, en de waarachtige rechtschaape heiligheid en liefde heeft de geestelyke stand Christi alleen, en alle des zelfs oprechte leedemaaten, 't is eeven veel, waar zy zyn, of hoeze genaamd werden. De plaats, het gewest, de naam of de kleedinge kan niemand verdoemen (wanneer 't maar anderzins ontrent het rechtschaape geestelyke weezen, de kennisse, den Godsdienst en het geloove, gelyk voorschreeven is, met den perzoon in 't harte wel gesteld is) alzoo min als ook diergelyke uitwendige dingen iemand voor God kunnen helpen of zaalig maaken.

Op wat wyze de geestelyke stand zal gekend of onderscheiden werden.

Voorts kan nu de geestelyke stand zeer fraay uit haare gaaven, vruchten en cieraad gekend werden, doch niet alleenlyk uit den cieraad, die uitwendig in *ceremonien* bestaat, maar uit den cieraad des H. Geestes, die in de genaade Gods indringt, die van binnen uit het harte voort breekt, en ook anderen tot hunner beeteringe voor oogen schynt en voorlicht: waar van de XXXXV. Psalm spreekt: des Konings dochter is gansch heerlyk inwendig enz. Deezen stand werd beproefd en gekent uit Gods krachtige inwendige werkinge, uit de bywooninge Christi, en de aanneeminge en gehoorzaamheid zyns Euangeliums; doch werd niet gemeend het historische uitterlyke Woord-Euangelium, maar dat geene, daar Paulus tot den Thessalonicenzen van spreekt, zeggende: Want onze Euangelium is by u niet alleen in woorden geweest, maar ook in kracht, en in den H. Geest, en in veele verzeekerdheid: 1 *Thessal.* I. Dat Euangelium, zegge ik, het welk een kracht Gods is *Rom.* I. en door het geloove de reiniginge des harten meede brengt. Deeze stand wort ook gekent uit de waare Liefde, uit de lydzaamheid, goedaardigheid en zachtmoedigheid, en uit de overige waare deugden des H. Geests; gelykerwys de Heere zegt: Dat men den boom uit zyne vruchten leerd kennen. Want overal waar God woond, werkt en leefd, waar Christus heerscht, zyne zeegeningen en leeringen geeft, en alwaar de H. Geest zich met zyne gaaven, sterkte en vruchten krachtig betoond, aldaar is de geestelyke stand, daar is de plaatze der gerechtigheid, het rechtschaape weezen, de waare godvruchtigheid, en Gods uitverkooren volk: de vruchten nu des Geestes zyn, liefde, vreugde, vreede, lydzaamheid, vriendelykheid, gerechtigheid, geloove, zachtmoedigheid, kuischheid; ende die aan Christus toebehooren (dat is, die van den Christelyken geestelyken stand zyn) kruicigen hun vleesch, mitsgaaders de lusten, zonden en beheerlykheeden: *Gal.* V. gelyk men hier van noch meer kan vinden, by 1. *Cor.* XII. *Ephes.* IV. Hierom zoo roemen wel eenige, dat zy van de geestelyken, ja ook van den Euangelischen stand, en de Christelyke verzaamelde Kerke zyn, als of zy zulks van de Apostelen geërfd, of teffens weederom door het Euangelium hersteld en opgericht hadden; echter wanneer men het by 't licht der waarheid beziet; en niet alleen den uitwendigen schyn of woord, maar veel meer de inwendige cieraaden, gaaven en geestelyke krachten, of ook den Geest Christi daar by komt te zoeken, ende den stand te beproeven, ja ook den zelven met den eersten Apostolyken geestelyken stand en den rykdom Gods wil vergelyken, zoo zal men haast bevinden, dat veeler beroeminge voor God gantsch ydel, nietig en ongegrond is; dat 'er ook weinig rechte verzeekerdheid, geest en genaade der Apostelen by hunnen

dienst in swang gaat, (of de heerschappy voerd:) gelyk dan het Ryke Gods niet in woorden, maar in kracht bestaat, 1 *Cor.* IV. en de gerechtigheyd, vreede en vreugde in den H. Geest is; wie Christus daar in komt dienen, spreekt Paulus, is Gode welbehaagelyk, en aangenaam aan de menschen. *Rom.* XIV.

Hoe men zich uitterlyk in den geestelyken stand houden zal.

Alhier zouden moogelyk zommige vraagen; zal men dan in den geestelyken stand niet uitterlyks, noch eenige ceremonien hebben, om het vleesch daar door te oeffenen, God den Heere ook uitwendig te verheerlyken en te dienen, als ook om den geestelyken stand daar by te kennen en te onderscheiden? Antwoord, Jaa; men zal en mach het uitterlyke wel daar by hebben; het welk ook voor de geloovige nuttelyk, troostelyk en goed is: echter moeten zoodaanige uitwendige zaaken, Godsdiensten, Ceremonien, Sacramenten e. z. v. uit Gods Woord eenen goeden vasten grond, zin en leeringe hebben; op dat men ook weete, dat alle uitwendige Godsdiensten of ceremonien van Christus en zynen H. Geest zyn vry gelaaten; doch alzoo, dat men het geweeten daar door niet benauwd of persse; noch geene zaaligheid daar aan gebonden of daar door gezocht werde; ook niet daar op geweezen, noch geen vertrouwen daarin gesteld werde: Maar dat de zaaligheyd, genaade en gerechtigheyd alleen in den heerschenden Koning Jesus Christus vry en onbeweeg'lyk staan blyven, en door het waare geloove, uit hem, in zyn Ryk daar hy is, en zit ter rechterhand zyn Vaders, gehaaldt werden.

De ceremonien, zegge ik, en alles wat tot oeffeninge, vermaaninge, herdenkinge en leeringe des uitterlyken menschen opgericht en ingesteld is, moeten alle uit een vrywillige drift des geestes, tot verheerlykinge van God onderhouden werden, doch men zal het harte daar van af, op Jesus Christus in zyn waarheid wyzen: gelykerwys ook aldus de H. Schrift, die eedele dierbaare gaave Gods doet, die van haar zelven af, opwaarts op Christus wyst, en alleen van hem, als van het eenige leevendige Woord Gods, 't welk nu vleesch is geworden, en ons verlost heeft, ook weeder-baard, onderhoudt en zaalig maakt, maar komt te getuigen. *Joan.* V. De H. Schrift, zegge ik, is den mensche Gods nuttelyk tot leeringe, tot bestraffinge, tot beeteringe, tot tuchtiginge die in de gerechtigheid is, gelykerwys zy ook door het geloove, dat in Christus Jesus is, wys en verstandig kan maaken tot zaaligheid, 2 *Tim.* III. Doch wanneer men Christus met zyne genaade, of het eeuwige leeven, zonder geloove daar in wilde zoeken, of indien men de H. Schrift voor dat geene, daar ze van getuigd en waarom zy geschreeven is, dat is, voor Christus, het leevendige Woord Gods zelve houden, en den H. Geest daar uit scheppen, dat zoude misgetast, en de Goddelyke eere ten uittersten te kort gedaan weezen; en 't zoude eeven zoo veel zyn, als of men het geestelyke leeven na uitwendige dingen wilde richten, of den geestelyken Christelyken stand alleen daar door, zonder ander toebehooren wilde leeren kennen; het welk echter onmoogelyk geschieden kan; doordien het geestelyke weezen zyn grond en inhoud (alzoo min als de zaaligheid der ziele) in geene uitwendige dingen bestaat: Weshalven de geestelyke stand op een veel verheevener wyze wil onderscheiden werden, naamelyk (gelyk zoo eeven getoond is) uit de vruchten, gaaven en Gods genaadige geschenken, als ook uit de inwerkinge des H. Geests: gelykerwys meede alles, wat recht geestelyk maaken of weezen zal, alleen by Christus Jesus, als den uitdeeler der heemelsche goederen, het Hoofd en den Aanvang aller geestelykheid, door het geloove,

moet

moet gezocht, en van hem zelven in den H. Geest ontvangen werden.

Hieromme, dewyl nu dusdaanige uitwendige Godsdienst, als naamelyk, de Sacramenten, ceremonien, gewoonten, Kerk-gebruiken, of wat het voor naam hebben mag, ja ook de H. Schrift en andere dingen meer, of wel, of qualyk gebruikt moogen werden; zoo is ook daarom niet zoo daadelyk de geestelyke stand aldaar, of schoon zulks gebruikt en onderhouden werd: gelyk dezelve daar uit ook niet alleen kan gekend werden; want, (zoo als we te vooren gezegt hebben) de geestelyke stand is iets verheeveners, iets heerlykers, en een zoodaanige zaak, die niet na het aanzien der weereld, of een geestelyke deftigheid (gelyk men 't noemd) maar alleen na Gods Geest en Christus moet geoordeeld werden: zy is alleen te dier plaatze, daar de kracht des geestes is; daar Christus heerscht, onderwyst en de voorrang heeft: Weshalven men ook de gemelde stand alleen aan de Goddelyke kracht, aan den Geest Christi, en zyne vruchten, dat is, een waarachtig geestelyk leeven te recht kennen kan; waar van daan ze ook een geestelyke stand genoemd werd. Anderzins zyn 'er in onze daagen zeer veele, die zich geestelyke noemen, en daar voor willen gehouden werden; die wel eenen schyn der Godzaaligheid of des geestelyken stands moogen hebben, die wel op het zuivere Euangelium Jesu Christi, in alle volheid kunnen roemen, maar des zelfs kracht zal men by hen niet vinden; van wien Paulus gebied, dat men zich zal afzonderen. Daar zyn 'er, die zeggen, zy kennen God; geeven zich ook voor die geene die kinderen zyns Geestes, en Gods volk zyn, uit; maar met hunne werken verloochenen zy hem; ja zy vervolgen den Geest Christi, en zyn kennisse, die na den H. Geest is, haatende het leevendige Woord Gods, en alle waare Godvruchtigheid. Zoo ras men zich ook maar een weinig (schoon dikwils tot hun eige besten) teegens hunne dwaalingen en onrechtmaatige bedryven, komt te stellen, hunne gebreeken aan te wyzen of te bestraffen, kunnen ze het niet verdraagen; en willen, men zal den stand, het Evangelium en de Kerk, dat is, hunne perzoonen naamelyk, daar ontrent verschoonen; gelyk overvloedig bekend is.

19. *CHARITAS DIVINA.* d. i. *De Goddelyke Liefde.* p. 494.

Ten eersten zal zich een mensch beproeven, of hy Christus lief heeft: Want de Liefde Christi geeft een geestelyke vryheid, ze dryft de vreeze uit, ze voeld geen arbeid, ze acht geen belooninge noch verdienste, de vermoeide helpt ze op, ze versterkt de zwakken, ze maakt de bedroefde vroolyk, verquikt de hongerige, en brengt den vreesachtigen goeden moed toe.

Uwe Liefde (myn waarde Christus! gy fontein der Liefde, en de liefde zelfs) verdraagd, verwacht en verschoond den misdaadiger, zy trekt hem vol van goedheid, voerd hem en leid hem, van den weg zyner dwaalinge.

O Christus! Uwe Liefde is de bron des leevens, daar kan geen ziele leeven die daar uit niet en schept: Ook kan zy daar uit niet scheppen, 't en zy dat ze by de bron is, dat is, by u als de fontein der gansche liefde.

De Liefde Christi is niet anders, als een krachtig en zoet verlangen, een aanprikkelinge en begeerte des harten ende der zielen, en eene t' zaamenvoeginge des gemoeds, om iets lief te hebben.

In de liefde is geen moeylykheid, ze trekt den liefhebbenden, en doet nochtans daar toe geenen arbeid: zy is onrustig, , tot dat ze vind, dat ze

ze begeert; zy denkt ook aan niet anders, als aan 't geene ze bemind.

De waare liefde is een lamp vol glans, die in 't gemoed door de begeerte brand, en door het voorbeeld zich in het aangezicht vertoont; de liefde trekt alle andere begeerten in zich, en omvat dezelve: want de liefde leeft en is krachtig, zoo haaſt dat geene teegenwoordig is, 't welk zy bemind; en werd krachteloos als haar het zelve ontbreekt, en niet teegenwoordig is.

Dit is de aart der liefde, altoos lief te hebben, zich zelven niet te achten, de vreedzaame te vereenigen, den toorn te ſtillen, en het algemeene voordeel en de vreede te bevorderen.

De liefde verſterkt de verbrookene, ze helpt de vervallene op, en maakt het waggelende gemoed ſtandvaſtig: De liefde leert en laat haar leeren, ze weet van geenen vyand, de liefde pryſt, de liefde beſtraft, de liefde is vry van allen quaaden argwaan: waar de liefde niet is, daar deugt het niet alles wat men doet: daar en teegen zyn alle dingen goed, die uit liefde geſchieden.

De band der liefde heeft Chriſtus aan het kruis gehouden, dien anderzins ook alle de touwen der gantſche weereld onmoogelyk hadden houden kunnen.

De liefde Chriſti maakt den menſch vroolyk, en trekt hem af van de aardſche dingen; zy is nooit leedig, maar werkt altoos iets goeds, ze waſt altoos en vermeerderd zich.

De liefde is het leeven der ziele, en die geen liefde heeft, is dood: De waare liefde eiſcht geen belooninge, ſchoon zy de zelve heeft verdiend; zonder de liefde kan geen werk voordeelig zyn ten eeuwigen leeven. *1 Cor.* III.

De liefde maakt den menſch volkoomen, ze lyd en draagt alles met geduld, ze bied haar aan veelen aan, ende ontrekt zich niemand.

Alle waarachtige liefde vloeid af van Chriſtus, zy ontſpringt uit de genaade Gods des Vaders, Chriſtus is het leeven der liefhebbende ziele, en het geloove behaagt Gode zoo wel, dat hy 'er meenige daar door zaalig maakt. Uw geloove heeft u zaalig gemaakt, zegt Chriſtus, en zonder het zelve kan niemand Gode behaagen.

O wat is het een zaalige, goede en zeer gewenſchte zaak, om de kracht en macht der liefde Chriſti te gevoelen! die het hoogſte tot het laagſte gemaakt heeft, die ons herte door haar glans daagelyks verlicht, de krankheeden des gemoeds geneeſt, en de zwakke ziele door haare vroolykheid verſterkt.

Chriſtus is de Geever der liefde, die dezelve genieten, die leeven; Chriſti liefde baard de liefde in onze zielen.

Chriſtus bied zich aan met zyne liefde allen den geenen, die hem zoeken. Hy komt hen te vooren met zyne genaade, en loopt hen te gemoet: Hy heeft hen lief, die hem lief hebben, en zyne oneindige liefde, ſtrekt zich ook zelfs tot aan zyne vyanden uit; hy weigert zich zelven aan niemand, hy veracht niemand; maar hy ontfangt ze alle met zyne minzaame hand, die tot hem naaderen.

Chriſtus met zyne liefde verquikt de zwakke gemoederen: De betrachtinge der liefde Chriſti en zyner weldaaden beſtaat daar in, dat zy de zinnen en het gemoed des betrachters gantſch inwendig tot Chriſtus trekt en uitwerkt, dat alle andere dingen zonder Chriſtus verſmaad en voor niet geacht werden.

De ziele, die Chriſtus waarlyk bemind, zoekt geen andere belooninge haa-

haarer liefde, als alleen Christus het vreugdenryke goed. En wanneer ze ook een andere belooninge beoogde, zoo hadde ze Christus niet lief.

De liefde Christi bereid onze liefde te vooren, en beloont ze; ze gaat goedaardiglyk voor en verwacht haar op een zoete wyze. O hoe ryk is die geene in alle dingen, die deeze liefde in zich gevoeld!

Christi liefde geeft zich tot een verdienst, en strekt tot betaalinge van de belooninge; zy komt haar zelven aanbieden, tot een verquikkinge der heilige zielen, en geeft zich over tot een verlossinge der gevangene.

De waarachtige liefde Christi kan niet zonder vrucht zyn, maar haare belooninge werd aan den beginnenden voorgestelt, den lief-hebbenden belooft, en aan den volhardenden volmaaktelyk geschonken.

God van gantscher herten lief te hebben, is;

Dat het herte geene andere dingen meer beoogt, als alleen God, en ook nergens meer vreugde noch lust in heeft, als in God. Want die geene bemind God niet van gantscher herten, die iets anders neevens God lief heeft, zoo hy 't niet lief heeft om zynen 't wille.

Van gantscher herten, dat is, met het verstand zonder eenige dwaalinge.

Van gantscher ziele, dat is, met een vrye wil, zonder teegen-spreeken, zoo dat wy ook de dood om Christi wille te lyden, niet vreezen. Die God uit gantscher ziele lief heeft, heeft alreede dien hy lief heeft; want hy konde hem waarlyk geen liefde toe draagen, indien hy hem niet bezat, dien hy lief heeft. De liefde Gods van gantscher zielen, kan met geen vreemde liefde vermengt werden; gelykerwys men ook het geestelyke met het ligchaamelyke niet vermengen kan.

De liefde is een zoete spyze, zonder de liefde is alles onsmaakelyk en bitter, en wat bitter is, werd door de liefde zoet gemaakt en gezuikert; neem een voorbeeld van de Kluizenaars en Martelaaren.

Van gantschen gemoede, dat is, met de geheugenisse, zonder vergeetelheid; zoo dat alle de zinnen des menschen, dat is, de wil, het verstand, de memorie en alle der zelver werkingen, God en den Heere Christus te dienste staan. Deeze liefde van gantschen gemoede is een band en taaye lym, die God aan den mensche onverbreekelyk verbind en aan een doet kleeven, zoo dat veel eer de hand van den arm, het hooft van de schouderen zoude kunnen genoomen werden, als dat de ziele, die door een zoodaanige liefde aan Christus vast gelymt is, op eenigerley wyze van Christus zoude kunnen gescheiden werden.

Die de dronkenschap of overvloedigheid der liefde Christi ondervind, verheugt zich in alle goede werken; hy lyd pyn en gevoeld ze niet; hy arbeid en werd niet moede; hy werd bespot maar acht het niet; zonder de liefde is de Ryke arm, en met de liefde de Arme ryk.

Dat de liefde een krachtig waapen der ziele is.

Indien de mensch het schild en 't waapen der liefde tot zyn beschermminge heeft, zoo stat hy vast in den stryd der aanvechtingen, is onverwinnelyk en moedig, en werd niet bevreest, schoon ook het gantsche leeger duivelen teegens hem quam te vechten. Want de Heere Christus, staat den mensche, die vol liefde is, als een goede helper, en sterke beschermer, trouwhertig by: Want hy is de liefde zelve, en een iegelyk die in zyne liefde staat, die staat ook by hem, gelyk 'er geschreeven is: De Heere beschermt alle die geene, die hem lief hebben; en alle zon-

daaren (dat is, de helsche, duivelsche en boosaardige menschen) verderst hy.

De liefde Christi moet alle misdaaden weg dryven, gelyk de warmte de koude verdryft. *Luc.* VII. Christus kan nooit te veel bemind werden: Want de liefde Christi is zonder eenige bepaalinge oneindig, anders kunnen alle zichtbaare deugden te veel gedaan werden, als wanneer ze in hoovaardye veranderen, en voor God te schande raaken.

De liefde brengt God in onze herte: die nu God in zyn gemoed heeft, kan niet arm zyn, gemerkt hy alles goeds is.

De waare liefde is de allerkortste en aller gelykste weg, om zonder eenige omweegen tot God te koomen, en men heeft verders geene andere deugden daar toe noodig: geen zaake ter weereld, noch konst noch wysheid, kan de ziele vervullen, noch het gemoed verzaadigen, behalven alleen de waare liefde: De genaade verquikt wel de ziele en brengt ze tot ruste, doch zy is niet zonder de waare liefde.

Die goud in zyn kist heeft, is daarom niet ryk: Maar die geene is ryk, die Christus in zyn gemoed heeft, waarom 'er geschreeven staat: In my zyn alle rykdommen en eere.

Ontrent alle andere goede werken kan zich de mensch ontschuldigen; ontrent het vasten, dat hy een swak hoofd heeft; ontrent het aalmoessen geeven, dat hy arm is enz. Doch ontrent het oeffenen der liefde kan geene ontschuldiginge plaats hebben: ook is het gantsch licht God lief te hebben, want daar door werd het ligchaam niet vermoeid, de voeten niet aan stukken gestooten, noch het hoofd verzwakt, noch de buik beschaadigt, noch de tonge bezwaart, noch de buidel geleedigt; vermits de liefde eigentlyk alleen in de ziele gevestigt is, (of haar woonplaats heeft.)

Het bruilofts-kleed *Matth.* XXII. is de liefde, die alle andere deugden te booven gaat, dit kleed werd van kostelyke draaden, dat is, ô Christus, van uwe weldaaden, die gy den mensche verleent hebt, geweeven, en door u meesterlyk gemaakt en verciert; het welk door den rok uwer leedemaaten beteekent was, die niet gescheurt noch verdeeld is geworden: en die den zelven verdeelen, zyn snooder te houden, als die Krygsknechten, die den Heere gekruicigt, doch zynen rok niet verdeeld hebben.

Dit bruiloft-kleed is zeer krachtig en vol van deugden; het beschermt den mensche voor de koude der begeerlykheeden, het doet hem branden in de liefde Gods, en verciert hem ook met veel schoonheid en fraayigheid.

Dit kleed alleen toont het onderscheid tusschen de kinderen des Ryks Gods ende der verdoemenisse; want die dit aan zich draagt, die gaat in 't Ryke Gods, en werd een Dis-genoot van den Heemels-Koning Christus, ja een Zoone Gods: maar die dit kleed ontbreekt, of schoon hy anderzins alle andere cieraaden en deugden bezit, werd afgeweezen.

Dit kleed bedekt de veelheid der zonden; want het is verguld, of zelfs wel gantsch van goud, na dien text: De Koningin staat aan uw rechterhand in een verguld kleed.

Dit bruiloft kleed beschermt en bewaart den mensche; want de liefde is zoo sterk als de dood: des zelfs kostelykheid blykt ook uit de stoffe: Want indien dat geene kostelyk is, 't welk uit metallen, gesteenten of dieren getrokken is, zoo is immers dat noch veel kostelyker, het welke uit God, het hoogste goed, getrokken werd: Want dit bruilofts-kleed komt uit God, en werd van Christus verworven, het welk ons ook bekleed,

kleed, zoo dat wy daar van leeven en ryk werden: Want die dit kleed heeft, dien ontbreekt niets, en zonder dit kleed kan den mensche niets baaten.

De liefde tot deeze weereldsche zaaken, is een zeer ellendige dwaaze liefde, ja veel meer een verdoemde uitzinnigheid: [naamelyk] dat een mensch, door 't verlaaten der liefde Gods, met een andere liefde de tydelyke dingen aanhangt.

Een recht Christen mensch werd door de liefde met Christus vereenigt, en moet zich voor 't verbreeken en afscheiden van zulk een eenigheid ten uitersten wachten, ja zulks meer vlieden, als zyn eigen hoofd te verliezen.

De rechtmaatige liefde is de waarachtige liefde tot God en zynen naasten; de liefde des menschen strekt zich rechtmaatig tot God, indien hy God om zyns zelfs wille lief heeft booven alles; maar indien hy God om het tydelyke bemind, zoo is zyn liefde niet rechtmaatig.

Hoewel 'er twee gebooden zyn, als God en zynen Naasten lief te hebben; zoo is dit nochtans maar eene liefde: want het is anderzins geen andere liefde, 't en waare dan dat het niet geschiede om Gods wille.

De liefde des Naasten bemind hem als zich zelven, dat is, de mensch moet zich wachten zynen Naasten quaad te doen, en hem alles goeds bewyzen, zoo als hy 't van hem [voor zich zelven] begeeren zoude.

Aanhangzel van eenen anderen Swenkvelder, Daniel Fredrik.

DEezen man tellen verscheidene Schryvers onder de vrienden van Swenkfeld, en beklaagen, dat des zelfs schriften ten deele ongedrukt en onbekent, ten deele na den druk aanstonds verdonkert of verborgen gehouden zyn. Van zyne gedrukte dingen is my niets ter hand gekoomen, als *het Geheimnis der beproevinge.* Van de boeken, die noch in de handschriften beslooten zyn, heeft my iemand de volgende lyst toegezonden, die ook den Autheur als een verlicht en wys man komt te roemen, berichtende daar beneevens, dat des zelfs schriften, onder de vervolginge der woedende Ketter-maakers, wel eer op een oud Kasteel gevlucht, en by Nurenberg in een vat bewaart waaren geweest. Diergelyken noodlot dusdaanige boeken meerendeels gehad hebben: Ik zal alhier de gemelde Lyst by voegen, en daar na eenige plaatzen tot een proef uit het voorschreeve tractaatje ter needer stellen. De Handschriften deezes Mans zyn de volgende:

1. Verklaaringe van 't 20ste Hoofdst. des 2den Boeks Mosis, waar onder de 10 Gebooden begreepen zyn, van 't 1 tot het 44 blad.
2. Verklaaringe van den 31 Psalm van 't 45 tot het 67 blad.
3. Verkl. van den 38 Psalm, van bl. 69 tot 86.
4. Verkl. van den 92 Psalm, van bl. 87 tot 108.
5. Verkl. van den 128 Psalm, van bl. 109 tot 132.
6. Verkl. van den 133 Psalm, van bl 133 tot 156.
7. Verkl. van 't IV. Hoofdst. Matth. van bl. 157 tot 180.
8. Verkl. van de 9 eerste Hoofdst. des Euangeliums Johannes, van bl. 181 tot 504.
9. Verkl. van den Zendbrief Pauli aan de Philippenzen, van bl. 505 tot 546.
10. Een betrachtinge van de Goddelyke Eenigheid, van bl. 547 tot 559.
11. Belydenisse en Verklaaringe van 't Apostolyke Geloove, van bl. 561 tot 607.
12. Een uitterlyk Bedenken [of betrachten] van 't Gebed, van bl. 609 tot 617.

13. Een Bedenken, dat alle Christenen van God moeten geleert werden, van bl. 618 tot 644.
14. Een Bedenken, hoe men den boom aan de vruchten zal kennen. Waar by eene aanleidinge is tot den zin van 't V. Hoofd. Matth. van bl. 645 tot 662.
15. Een Bedenken, van de kennisse en de vergeevinge der zonden, van bl. 663 tot 673.
16. Een Bedenken, van God en zyn eeuwige Weezen in drie Perzoonen, van bl. 674 tot 697.
17. Een Zaamen-spraak met een *Arriaan* en *Nestoriaan*, van Christi Godheid en zyn lyden. bl. 698.
18. Een Bedenken van Gods verborge en geopenbaarde wille, van bl. 701 tot 724.
19. Een Grondig en kort bericht van de Voor-bestemminge of Genaade-verkiezinge, van bl. 725 tot 734.
20. Een Bedenken van de Genaade-verkiezinge, mitsgaaders het Antwoord op den grond der teegenpartye, van bl. 735 tot 797.
21. Een korte Oplossinge van eenige vraagen weegens 't laatste Oordeel, van bl. 798 tot 806.
22. Een Vertoog of Aanwyzinge, dat de eige liefde heedensdaags heerscht onder den naam der Kerke, van bl. 807 tot 812.
23. Een Bedenken, van de Perzoon Christi en zyne teegenwoordigheid; mitsgaaders een korte Verklaaringe des Geloofs, ook een Antwoord op een Vraage, weegens de heedensdaagsche Partyen, van bl. 813 tot 831.
24. Een Bedenken, wat een Ketter en Ketterye is, van bl. 832 tot 836.
25. Een Vermaaninge teegens de aanbiedinge van vreede, van die uit den Palts, van bl. 837 tot 841.
26. De Huichelaar: dat is, een Bedenken, wat een Pharizeer en Huichelaar is, van bl. 842 tot 852.
27. Een ander schoon Bedenken, van de Voorzienigheid en de Kerken, van bl. 853 tot 869.
28. Een Bedenken, van het Eevenbeeld Gods en des zelfs openbaaringe, van bl. 871 tot 880.
29. Een Bedenken van het eeuwige Woord Gods, daar wy uit gebooren werden, van bl. 881 tot 885.
30. Een korte Zaamen-spraak van den waaren Wynstok, Christus, en zyne ranken, van bl. 886 tot 891.
31. Een schoon Bedenken, van de Liefde en haare verborgentheid, van bl. 892 tot 927.

De tytel des boeks luid aldus, *Sacrarium Philosophiæ Cælestis*: [Het Heiligdom der Heemelsche Philosophie.] *Grondige opteekeninge, en een getrouw wel nagezien Afschrift, van alle de geestelyke* [*Hand-*] *schriften der tractaaten van den verlichten Getuige der Goddelyke Waarheid*, Daniel Fredrik, *die noch nooit in openbaaren druk aan 't licht zyn gekoomen. Tot bevorderinge der waarheid, en oeffeninge in de rechtschaape godzaaligheid voor alle verlichte, geloovige en Godzoekende herten, aldus met alle naarstigheid en ernstige betrachtinge t'zaamen geschreeven, als ook ten besten voor haare Nakoomelingen tot haarer stichtinge in den Geest, als zynde een onzer getuigenissen, en een vrucht des zelven* [*Geests*] *nagelaaten.*

In dit Jaar 1699. is het voorschreeve Boekje weederom in 't Hoogduits, in Holland uitgekoomen, onder dit opschrift.

De tot dus verre achter de bank geleege zaalige Verborgentheid der Beproevin-

ge:

ge: of van het geduurig beproeven en grondig onderzoeken zyns zelfs, of en hoedaanig men in het geloove en in Christus staat of niet; enz. Eertyds beschreeven door Daniel Fredrik, *een getrouw Getuige Jesu Christi. Amsterd.* 1699. *in* 12mo.

Hier uit zyn de volgende woorden van den algemeenen jammerlyken toestand der Godloozen, der Huichelaaren en Schyn-vroomen, waardig aan te merken.

Als p. 22. en verder p. 51. enz. *Van de beproevinge zoo wel zyns zelfs, als der Leeraaren.*

Dus beproeft men ook onder het uitwendige zien en hooren, wat voor een onderscheid 'er is tusschen huurlingen en dienaaren des Geests: als wanneer men volgens de beproevinge (onder 't hooren en leezen) dat geene aanneemt, wat de Geest Christi in 't herte, volgens de toestemminge van binnen, bevestigt. Wat het licht van binnen aanneemt, dat komt van het licht en den H. Geest, als meede wat volgens des zelfs bewys inwendig brand en gloeyd, en dienvolgens een getuigenisse heeft van den Geest des Heeren Jesu, die in ons is, en alzoo van den Geest der Openbaaringe, die de Geest van Christus, het licht, ja als een zeekere en onbedriegelyke getuigenisse is. *Rom.* VIII. *v.* 9. 10. 1 *Cor.* XIV. *v.* 16. 25. 1 *Joh.* II. *v.* 70. *Apoc.* XIX. *v.* 10.

Dusdaanig een licht en getuigenisse is van binnen het meede-bewys der krachtende des Geests, en dienvolgens ook, de verzeekertheid des Geloofs, ja uit dit bewys spruit het waarachtige Geloove. 1 *Cor.* II. *v.* 5. 12. 1 *Thess.* I. *v.* 5.

Meede werd na de beproevinge het verbond Gods daagelyks vernieuwd, het goede voorneemen versterkt en vervuld, en de belofte des N. Testaments inwendig aangenoomen, en men is alzoo in 't Nieuwe Testament, waarachtiglyk en niet als de huighelaars.

Toen de beproevinge en onderscheidinge noch in swang was, was ook de inzaamelinge als een ryken Oogst, en vruchtbaare jaaren; maar zoo haast die zelve in vergeetelheid zyn geraakt, wierd al de voorraad verteerd, en als toen quaamen de zeeven diere jaaren, waar in de zeeven maagere ossen (die aan Christi jok niet en trokken) de zeeven vette opaaten, zoo dat men niets meer van hen zien konde; en echter bleeven de voorgaande zoo leelyk en afschuwelyk als men nooit gezien heeft. (*Genes.* XLI. *vers* 4. 20.) En dit is in 't geheimenis des Kerkelyken afvals vervult geworden, welke het geestelyke Egypte en Sodom is; *Openb.* V. *vers* 8. de geestelyke diere tyd; waar van *Amos* IV. *vers* 6. VI. *vers* 11. gepropheteerd heeft. Alles wat de Schriftgeleerden hebben, zyn maagere jaaren, en zy zyn wanschaapene ossen, die zich het ploegen wel onderneemen, maar in den vloek: zy zyn wanstalliger en mismaakter als de Schriftgeleerden ten tyde van Christus, ja afschuuwelyker voor Christus, den Koning van 't Ryke Gods.

Die nu geopenbaarde of openbaare kinderen Gods willen zyn (gelykerwys dan alle genaamde Kerken zich voor een opentlyk Christendom uitgeeven) moeten voor al van de beproevinge kennisse hebben: Want volgens de beproevinge is de openbaaringe, en die zich niet beproeven kunnen, zullen zich ook onder den rang der geopenbaarde [kinderen Gods] niet reekenen, noch zich voor God veel inbeelden in zyne Gemeente, daar een gemeenschap met den Vader en den Zoone blykt en zich vertoond, naamelyk de gemeenschap die in allen na den Geest Christi is, waar in ze ook alle volgens dien zelven geest van Christus gespyzigd en gedrenkt werden. 1 *Cor.* XII. *vers* 13.

De toorn en het oordeel quaamen aldaar over die geene, die zich niet be-

beproeven konden in Gods openbaare gemeente, in welke God was en zich vertoonde, naamelyk in en by de waarachtige Christenen; Christenen die met licht, leeven en vermeerderinge der genaade des Geestes begaafd waaren. In de anderen daarentegen openbaarde hy zich gantsch handtastelyk en baarblykelyk met zyn toorn en oordeelen. 1 *Cor.* XI. *vers* 30. 34. Doch heeden ten daage koomen over deeze gemeenschap der Hoere en algemeene bastaarden geene genaadige kastydingen, *Hebr.* XII. *v.* 5. 9. maar algemeene plaagen en oordeelen of teekenen van een algemeene verwerpinge. *Openb.* XIV. 2. 15. 16. 17. 18. &c. Gelykerwys ook geen bewys van kracht en Geest, na de gemeenschap, in hun is. Derhalven gaa niemand in dien tempel, die vol van oordeel en plaagen is. *Openbaar.* XV. maar [de mensch begeeve zich] daar uit. *Openb.* XVIII. Doch volgens de gemeenschap des H. Geestes in hem, bewyze hy zich door des zelfs vruchten, *Gal.* V. *v.* 22. en openbaare zich in den tyd deezer openbaaringe volgens het getuigenisse in hem, het welk de Geest der openbaaringe is; *Openb.* XIX. *v.* 10. echter na de beproevinge; noch hy en beroeme zich niet booven maate, op dat hy niet moogelyk, zoo wanneer hy met het Beest in 't getal zyns naams of met de Hoere zich verhoovaardigen wilde, onder der zelver oordeel koome, alwaar niet als verderf is. *Openb.* XIII. *v.* 14. 16. &c.

Overzulks is myne vermaaninge aan alle die geene, de welke zich der openbaaringe, of geopenbaarde kinderen Gods te zyn, beroemen, en die hier en elders moogelyk verstrooid, verborgen en onweetende zyn, ook die zich openbaaren willen; dat, indien zy iets beproeven, zy zich ook willen openbaaren, en niet moedwillig, onweetende noch traag zyn, tot hunner eige rechtvaardige verdoemenissen: 1 *Cor.* XIV. en dat zich een iegelyk na zyn maate beproeve en oeffene. Ook en behooren zich die geene, die noch niets van het hemelsche, eeuwige goed en den Geest in hen proeven [of gewaar werden,] niet te schaamen om uit te gaan noch om hunne naaktheid en schande openhartig te bekennen, en alzoo, zich niet te verbergen onder den mantel der Hoere. *Openb.* III. *v.* 15. 16. 17. 18. Want zy moet openbaar werden, en alle, die met en onder haar in een valsche aandacht en bygeloove geboeleerd hebben. Het Beest en de valsche Propheet werd vreeselyk geopenbaard en geoordeeld 2 *Thess.* II. *v.* 8. *Openbaar.* XVIII. *v.* 19. onder de twee hoornen in de gelykenisse des Lams, des zelfs schyn en beeld.

Een iegelyk zegge vry, ik ben blind en niets voor God, indien hy niets en proefd of gewaar werd: Echter geeve hy den moed niet verlooren; want wanneer de kranke zyn krankheid bekend, zoo heeft hy eenen genaadigen en almachtigen Geneesmeester; hy wachte maar op hem, noch en zy niet vermeetel teegens God, als willende sterker zyn als hy, en hem zyn alziende ooge verblinden, dat hy hem niet zien en zoude. Doch de Heere is op weg, om het voor oogen te stellen, gelyk in den X. en XII. Psalm geschreeven staat.

Deeze leere van de beproevinge moet nochtans niemand al te zeer verontrustigen; maar zy komt alleen die geene te vermaanen, die in een valsche ruste, onder de Pharisеen en Schriftgeleerden, zorgeloos zyn, en zich de genaade zonder grond alleen tot hun beletzel en eige verderf beroemen; zoo dat de tyd der genaade hen ondertusschen voorby gaat, zy in waan en een valsch geloove verouden, en zyn als iemand, die op eenen droom bouwd en vertrouwd, dat hy ryk en verzaadigd is: doch als hy ontwaakt en zich bezind, zoo is het niet. Het ontwaaken zal nu onder de plaagen aangaan, wanneer een haagel of oordeel als een centenaar

naar zoodaanige Godlooze treffen zal, die zeggen, dat zy Gode toebehooren, en echter zonder de gemeenschap des Geestes zyn, die uit God inwendig in hen is. *Openb. Joan.* XVI.

Nu is wel van beproevinge met de gemeene weereld te spreeken, eeven als of ik tot een volk zeide: beproef u. Doch dewyl de gansche weereld Christen wil zyn, zoo spreekt men ook van de beproevinge voor alle menschen, op dat ze alle hunne ongevoelykheid proeven [of ondervinden] moogen, en hoe dat 'er ten eenemaalen geen vreeze Gods in allen is. God wil zich hier over ontfermen, en veele harten van den slaap des doods, der zonden, en allerley dwaalingen opwekken, Amen! Meede ontstaat uit een naalaatige beproevinge, dat men de aardsche gaaven, die op de schoolen der Philosoophen geoeffend werden, voor heemelsche aanneemt, en alzoo huurlingen, Pharisëen en Schriftgeleerden onder veelerhande naamen komt te hooren, en zich onder hen verzaameld; alwaar zich dan de Satan niet alleen onder de aardsche wysheid verbergt, maar ook in andere gaaven der natuur, waar door hy de H. Schrift zoekt te ondermynen, (als ontzag, ootmoedigheid, maatigheid en diergelyke in schyn;) maar Gods verborgentheid en liefde is niet in haar. Voorts komt de ondankbaarheid ook uit gebrek van beproevinge, alzoo dat de een in den anderen de gaave niet erkend, noch [aanmerkt] waar toe hem zyn naasten gegeeven is, en dienen kan; of wat iemand voor openbaaringe, in een byzondere gaave ter openbaaringe, in deeze tyd der openbaaringe, mogt hebben; maar dat een ieder vermeetel op zich zelven staat, zeggende: Ik ben verzaadigd, ik heb niemand anders noodig: 1 *Cor.* XII. *Openb.* II. *v.* 3. Daar van daan is 'er geen aanwas, en weinig onderlinge behulpzaamheid en t'zaamenhoudinge in Christus; maar 't is een teeken, dat de Satan onder de plaagen der algemeene verstrikkinge, alles zoekt te verbreeken; en aldus doet hem de vermeetelheid te veel en te weinig.

Een iegelyk beproeve zich, of hy een nieuwe Creatuur in Christus is; 2 *Cor.* V. *v.* 17. en hy beproeve het volgens het nieuwe bewys in hem zelven: Of zy strekt tot een waarachtige Godvruchtigheid; tot het verborge of openbaare bewys? Want volgens het bewys van binnen, zal hy in de gemeenschap zyn van eenen goeden of quaaden Geest. Het Euangelium is een boodschap van de gemeenschap met God (den Vader en den Zoone) en dat het eeuwige goed zich aan allen, die het begeeren, wil meede deelen: Hier ontrent moeten wy ons alle beproeven, wat wy volgens deeze boodschap, belofte en verkondiginge zyn en bezitten? Naamelyk uit de kracht en den Geest; en niet, daar Gods Ryk niet in kracht en Geest is, dat niet in woorden en geveinstheid bestaat. *Rom.* XIV. *v.* 17. 1 *Cor.* I. *v.* 24. IV. *v.* 19. 20.

Die den naam des Heeren noemd, beproeve zich, of hy hem in den Geest noemd? Noemd hy hem in den Geest; zo zal hy afwyken van de ongerechtigheid; en de Heere zal hem volgens dien Geest kennen, waar in hy hem noemd: 2 *Tim.* II. *v.* 19. anderzins zal hy in de openbaaringe spreeken: gaat van my, ik en hebbe u noch niet gekend, *Matth.* VII. *v.* 23.

Althans is de tyd gekoomen, waar in het geheimenis der boosheid geopenbaard werd, 't welk de beproevinge achter de bank geworpen heeft. Derhalven is nu voor alle dingen noodig, de beproevinge weeder aan 't licht te zoeken; op dat men door de zelve erkennen mag, of men in een waarachtige of valsche Godzaaligheid staat; in een verborge of open-

openbaare boosheid? en na deeze beproevinge volgd dan de boete van weegen de huichelarye, van weegen de verborge of openbaare boosheid.

Alhier merkt op alle die geene, die zeggen; wanneer ik 't een of 't ander niet en weet, zo behoeve ik 't niet te verantwoorden. Voeg daar by, dat gy een Christen zyt, volgens uwe werken: Echter zal u de Heere na die zelve niet kennen, maar na de beproevinge.

De eene geloovige kan wel aan den anderen niet geeven, maar nochtans wel by het geeven Christi behulpzaam zyn, en volgens de beproevinge, hem tot erinneringe dienen, of hy iets heeft, of niets? En indien hy moogelyk niets [goeds] hadde, [kan hy hem aanmaanen] dat hy zich by tyds voorzie, en met de wyze maagden daar na trachte, en zich met de dwaaze, niet zo lang verzuime, dat de deure der genaade voor hem geslooten werd: *Matth.* xxv. *v.* 10. Doch indien hy iets heeft, dat hy daar meede woekere, en aanwasse; op dat hy zich volmaaktelyk met de uitverkoorene verheugen, en God danken mogt met een goed geweeten; 't welk is uit een waarachtige verzeekerdheid, en niet uit een waan-geloove, 't welk zonder beproevinge is, en dienvolgens ook geen dankzegginge voor God.

Door de beproevinge koomen niet alleen de geloovige elkanderen onderling, maar ook God, beter te kennen, insgelyks God of Christus hen; en alzoo werd het Koninkryke Gods, in hen met gerechtigheid, vreede en blydschap in den H. Geest meer en meer openbaar; zoo dat zy weeten, wat God hen in Christus gegeeven heeft, en dat zy Gode eigen zyn in Christus, aan wien zy zich ook, na een ernstige beproevinge daagelyks zullen overgeeven.

Hier volgt nu beknoptelyk, dat de beproevinge een bevel van Christus is.

De Natuur brengt niet alleen de beproevinge met zich; naamelyk de Natuur in alle leevendige schepzelen (terwyl niet een ieder zonder onderscheid alles aanneemt) en overzulks ook in de kinderen Gods, daar de nieuwe mensch in 't harte zyne liefde, lust, begeerte, wille en wysheid heeft &c. Maar de beproevinge is ook van God bevoolen, en de H. Geest vermaand in zyne dienaaren daar toe om veeler reedenen wille en haare grooten nuttigheid. Ten eersten, op dat Gods werk in ons bekend werde, en men hem daar voor looven en pryzen mogt. Verders om onze goede geweeten en verzeekeringe onzer zaaligheid op te bouwen. Ten derden om ons in alle deugden te oeffenen. Ten vierden voor al om ons zelven te kennen, en ons te roepen tot het gebed e. z. v. Jesus Christus de Heere spreekt tot de Phariseen en Schriftgeleerden *Matt.* xvi. *v.* 3. Gy geveinsde de gestalte des Heemels weet gy wel te onderscheiden, kunt gy dan ook de teekenen dezer tyden niet beproeven en onderscheiden. De Satan oeffend het vleesch na de beproevinge en verkiezinge der aardsche dingen en gaaven, om zyn lust en kortswyl daar in te bedryven, doch hy belet aan de beproevinge der geestelyke dingen, en verhinderd alzoo de lust, de wille en de geneugte in de handelingen van Gods Koningryk: Wy zouden uit de teeken onzes tyds, ook wel oordeelen kunnen, wat het voor een tyd was.

De Wyste in de weereld, en ook de Leeraars der Volkeren, zyn voor God de grootste zotten; (volgens het zeggen en bewys van den Heere Christus:) Want hun ontbreekt niet alleen de rechte wysheid, maar zy verachten ook haare oeffeninge en vermaakelykheid. Zy ziften muggen

gen in hunne oeffeninge , en flikken Kameelen door, door 't verwaarloozen der beproevinge. *Matth.* XXIII. *v.* 23. Zy beproeven niet wat goed voor hunne ziele , noch wat het goed des eeuwigen leevens is; maar gaan veel met het tydlyke om , daar zyn zy liſtig en ſchrander genoeg in , en gaan in hun aart de kinderen des lichts te booven. *Luc.* XVI. *v.* 8.

Indien de Leeraars en Toehoorders door de beproevinge waarnaamen, wat in en ontrent hen zich vertoonde, zy zouden zich niet zoo vermeetel voor Gods Ryk of Kerke uit geeven. Uit het gebrek van 't bewys der kracht ende des Geeſtes zouden zy hunne armoede gewaar werden, en dat zy niet het volk waaren,dat God in Geeſt en waarheid diend: doch de Egyptiſche duiſterniſſen zouden zy wel in en by hen verneemen, en dienvolgens ook het geeſtelyke Sodoma en Egypten. 2de Boek *Moſ.* X. *Openb.* XI. *v.* 8. Wie beproeft het licht in zich? Vernuft en aardſche geneegentheeden [vind men] genoeg. Wie ſmaakt het opwaaken? alles is doorgaans in ſlaap. Waar beproeft men , of het ryp tot den Oogſt is? 't Is winter weeder. Wie brengt waarachtige vruchten der boete voort? De byl is aan den wortel des booms gelegt. *Matth.* III. *v.* 10. Vloek en plaagen zyn by die geene, die genaade en zeegen uitroepen. *Malach.* II. *v.* 2. Wil men het dan niet beproeven?By Gods kinderen is over al een verborgen licht in haare herten , daar Chriſtus woont, zy in hem , en hy in haar.

De H. Paulus ſpreekt *Rom.* XII. *v.* 2. Dat wy veranderd zullen werden , door de vernieuwinge onzes gemoeds (naamelyk, volgens de verlichtinge des zelven) op dat wy beproeven moogen, welke de goede, welbehaagelyke en volmaakte wille Gods zy.

(1) Wy moeten beproeven,of onze gemoed vernieuwt is: Wy moeten 't niet maar ter loop beproeven, of alleen na-leezen in de H. Schrift, gelyk de Pharizeen en Schriftgeleerden; maar wy moeten 't door en door zoeken in den Geeſt Chriſti; het wel herkauwen , om met alle Heiligen te begrypen , welke de breete , langte, diepte en hoogte zy. *Eph.* III. *v.* 18. Gelyk dan de Geeſt, die uit God is, in de volmaakte Heiligen, ook de diepten der Godheid onderzoekt. 1 *Cor.* II. *v.* 10. Wy moeten onzen luſt hebben aan de Wet des Heeren: naamelyk in de Wet van den Geeſt des leevens, welke geen einde heeft, maar zich zeer wyd uitſtrekt; en zoo veel de luſt toeneemt in de zelve , zoo veel neemt men ook toe in Chriſtus. *Pſ.* CXIX. Doch hier ontrent zyn thans doorgaans de herten zoo dik als ſmeer, gelykerwys ter zelver plaatze ſtaat.

Beproeven
Herkauwen
Klieven der klaauwen } moet na den Geeſt en inwendige menſche geſchieden , en niet volgens de aardſche gedachten of zinnen.

Beproeven en onderſcheiden, het herkauwen en klaauwen ſplyten, is het teeken der reine dieren , en dit moet het te zaamen zyn. 3de Boek *Moſ.* XI. De Pharizeen en Schriftgeleerden geeven wel een beproevinge voor, en ook wel een oeffeninge na de uitwendige zinnen, volgens welker aanwyzinge een oordeel en onderſcheid by hen is: doch 't ſpruit niet uit een verlicht rein herte, noch uit een luſt in den Geeſt, daarom is het onrein. De H. Schrift hebben en bedenken zy wel,en betrachten ze,doch volgens de kracht der aardſche zinnen,hierom kunnen zy geeſtelyke zaaken geenzins geeſtelyk oordeelen; zy hangen met het onreine dier, dat van der aarden is, aan dat geene, dat in gelykeniſſe is.

By zommige is wel een wandel, die in ſchyn na eenen geeſtelyken ge-

lykt, door dien zy zich uitterlyk alzoo aanſtellen: maar ontrent de inwendige veranderinge, zyn ze zonder een rein herte en geeſt; en volgens de onreine dieren (terwyl ook eenige niet het minſte teeken noch van't herkauwen, noch van't klaauwen ſplyten hebben) zyn ze de naamen des Beeſts van der aarden, het welk twee hoornen heeft na de gelykeniſſe des Lams, naamelyk een vertooninge eens Chriſtendoms. *Openb.* XXI. *v.* 11. De Geeſt des Geloofs alleen heeft het beproeven en onderſcheiden te zaamen, als ook den wandel in den Geeſt. 1 *Cor.* XI. 9. en 29.

Tot de beproevinge vermaand de H. Geeſt in Paulus zeer ernſtig. 1 *Cor.* XI. *v.* 29. en 2 *Cor.* XIII. *v.* 5. en wil, dat men zonder dezelve met elkanderen het brood niet zal breeken, en betuigt ook aldaar aan die van Corinthe, dat zy het Nachtmaal des Heeren niet hadden gehouden, om dat zy het zonder beproevinge en onderſcheidinge hielden. Weshalven ook byzondere oordeelen Gods over zommige uitgevoert zyn, die een gemeenſchap met de heiligen en reinen, zonder de beproevinge van hen zelven voor gaaven, en alzoo in die Gemeenten inſloopen, in welke God Opziender (*) was, als binnen of in en onder de waarachtige Gemeenten, volgens de gemeenſchap zyns Geeſtes in haar. 1 *Cor.* XIV. *v.* 25. Betracht het voorbeeld (of de Figuur) in de Wet, alwaar de onreine en onbeſneedene het Paaſchlam niet meede eeten mochten. En 2 *Cor.* XIII. *v.* 5. drukt Paulus noch duidelyker uit, wat men daagelyks behoorde te beproeven, en in 't byzonder ontrent de gemeenſchap, alwaar hy ſpreekt: (†) onderzoekt u zelven, beproeft u zelven of gy in 't geloove zyt, of Jeſus Chriſtus in u is (als door het waarachtige geloove, 't welk in 't herte woonende en ingewortelt is) en by aldien gy u niet beproeven kondet, zoo waart gy verworpen, en dienvolgens onder 't oordeel, en geenzins onder de genaade, noch onder des zelfs bewys begreepen.

(*) Op wat wyze hy een ſcherp Opziender is, lees *Hebr.* II. *v.* 6. 12.
(†) *Eph.* III. *v.* 16. 17. Hy is in 't Geloove, het welk hy ook werkt. *Col.* II. *v.* 12.

Deeze zelve vlytige Apoſtel Gods vermaant den Galaaten, *Hoofdſt.* V. *v.* 5. 19. 21. dat een iegelyk zyn werk beproeven zoude; of hy naamelyk een goed werk in Chriſtus is tot goede werken? *Eph.* II. *v.* 8. Tot den Theſſalonicenzen ſpreekt de H. Paulus, 1 *Theſſ.* V. *v.* 19. dat zy de geeſten zouden beproeven en niet dempen. Deeze nu daar en teegen dempen en bluſſchen ze uit: Ten eerſten, die de gaave des H. Geeſts niet naarſtig in hun beproeven, en na de beproevinge, van de natuurlyke gaaven niet onderſcheiden, noch dezelve opwekken; 1 *Tim.* IV. *v.* 14. 2 *Tim.* I. *v.* 6. Voorts, ten II. ook die geene, die de gaaven en de genaade des Geeſtes in hen zelven gantſch uit niet willen kennen (zoo als zy gekent willen zyn, ook niet na de aller kleinſte maate) maar dezelve in zich door onachtzaamheid en ongeloove koomen te verſtooren. Ten III. die de gaave der genaade in anderen niet erkennen, de openbaaringe der zelve verhinderen, en haaren dienſt niet alleen verwerpen, maar ook anderen daar van afhouden, op dat zy dezelve niet aanneemen, noch erkennen zouden. En ten IV. inzonderheid die geene, die vervolginge teegens de zulke aanrechten, dewelke de genaade der openbaaringe voort brengen, naamelyk de openbaaringe des geheimniſſes der godzaaligheid ende der boosheid. De H. Johannes gebied ook, dat men de geeſten beproeven zal, 1 *Joh.* IV. *v.* 1. of zy uit God zyn of niet? het welk men nu beproeven kan uit de vruchten des Geeſtes, *Gal.* V. *v.* 22.

van welke de voornaamste is de liefde Christi, en daar na die der meedeleeden in Christus, ja ook der vyanden, en hier na ook, wanneer men Christus eert en verheerlykt, zyn Perzoon niet verdeeld, zoo als hy nu in de heerlykheid zyns Vaders is, de eerste geboorte uit den dooden voleindigt zynde, *Joh.* xv. 16. 1 *Joh.* iv. Aan den geest der openbaaringe kent men de kinderen des lichts, dien Paulus aan die van Ephesen toewenscht *Eph.* i. *v.* 17. en neevens de goddelyke wysheid der genaade. *Ps.* li. *v.* 12. 20. *

* Wandelen in { den geest / 't vleesch } toond { reinigheid. / onreinigheid.

De Geest des Zoons Gods in ons, die ons getuigenisse geeft, dat wy kinderen Gods zyn, *Rom.* v. *v.* 26. *Gal.* iv. *v.* 1. 3. 6. kan ons hier van ook getuigenisse geeven, als meede van die geene die uit God getuigen en spreeken. De geest der weereld daar en teegen, zoo als hy na zyn gemeenschap is, alzoo maakt hy afschuwelyk alles, wat na de gemeenschap des H. Geests is; hy maakt, dat men zyne Gemeenten of Leeden en Meede-genooten aanneemt, zoo als zy in zyn Ryk zyn, en zyn Ryk in haar is, en hy zich in haar vertoond. Hy dryft heeden ten daage onder veelerhande naamen, Pharizeen en Schriftgeleerden aan te neemen, die een beeld of schyn draagen, als of het van Christus was, volgens de twee hoornen na de gelykenisse des Lams Christi. *Openb.* xiii. *v.* 11.

Wy kunnen ons met de Jooden, weegens onze huichelarye geenzins verontschuldigen, dat zy alle het uitwendige gedaan hebben (of zy schoon niet alle, maar alleen weinige onder ons, geestelyk mochten zyn:) aangezien zy alleen een figuurlyk (of verbeeldend) Israel waaren, een uitterlyk volk, het welke dat geene in 't verborgen verbeelde, 't welk nu geopenbaart is, en noch daar noch elders, maar in geest en waarheid God dienen zoude en moeste, (*) gelykerwys de Heere, (uit en in wien zy alle zyn moeten) toen hy in den vleesche geopenbaart was, spreekt, *Joh.* iv. *v.* 23. en een scherp Opziender is ontrent zyn volk, dat zelve in hem is, als in den Waarachtigen. Hy ziet op de vruchten zyns geestes, en na hem die het licht is in allen. *Joh.* xv. *v.* 2. *Hebr.* ii. *v.* 4. xii. *v.* 14. aldaar moet in alles beproevinge zyn. 1 *Cor.* ii. *v.* 28. 2 *Cor.* xiii. *v.* 5.

(*) 't En geld heeden niet wat gisteren gegolden heeft, wanneer noch het geheimnis verslooten, en het de tyd der onweetenheid was. *Hand.* xvii. *v.* 30.

Alle, die kinderen der openbaaringe geweest zyn, kinderen, naamelyk, na de geest en na de waarheid, en die zich na den geest en na de waarheid (in den tyd der openbaaringe) openbaarden; die zelve zyn in de verborgentheid der liefde gebleeven, (*) als daar in, naamelyk in Christus, voorzien zynde; daar alles, wat in het voorbeeld te kennen is gegeeven, na den geest en na de waarheid in Christus is, en wat noch op heeden niet na den geest en de waarheid in Christus is, noch werd; dat is niets voor God, en geenzins na de verborgentheid zyns welbehaagens in Christus: en gemerkt het niets is na de verborgentheid zyns welbehaagens, zoo is het verworpen en onder het oordeel, als iets dat teegens zynen wille, en het geheimnis zyns welbehaagens is, en behoort tot het geheimnis der boosheid, welke onder eenen Christelyken schyn (of onder het Beest, 't welk twee hoornen na de gelykenisse des Lams heeft) lang verhoolen en verborgen geweest is. Doch dit zal nu uitgemonstert of uitgeworpen werden, als niet onder het meet-snoer

begreepen zynde, waar meede de Tempel Gods gemeeten is, en die daar in na geeſt en waarheid, of na de gemeenſchap des geeſts der waarheid, aanbidden in waarachtige heiliginge. *Openb.* x. *v.* 7. xi. *v.* 11. 13.

Hier zal men nu uit en niet in gaan, onder de plaagen; *Apoc.* xiii. *v.* 8. Dusdaanige huichel-Chriſtenen is men ſchuldig te openbaaren, wanneer de tyd der Openbaaringe verſcheenen is, en men zal ze geenzins voor Gods Tempel en Kerke erkennen, noch zich met hen vermengen; want zy zyn in den ban, een toegeſlooten huis vol melaatsheid: 3de Boek *Moſ.* c.xiii. *en* xvi. *v.* 38. En zulks zullen de kinderen Gods betuigen door haare afzonderinge, het zelve een tyd lang ſtaan laatende, op dat de huichelaars (†) bekent moogen werden: waar van zy deftige figuuren en voorbeelden in de Wet en de Propheeten hebben, en alzoo getuigeniſſen genoeg om zich 'er een tyd lang van af te houden.

(*) 't Is iets anders voor den tyd der Openbaaringe, en iets anders daar na; alhier geld het volk, dat na de Openbaaringe een volk is, niet dat het na de gelykeniſſe een volk zyn wil; want de oordeelen volgen de openbaaringe, en 't is alles onder het oordeel wat teegens de openbaaringe, en niet na den geeſt en der waarheid is. Wat zyn althans de Jooden, die den geeſt en de waarheid verworpen hebben, en niet volgens dezelve zyn, ſchoon zy ook wel eertyds een volk waaren enz. 't Is of 'er niets was, als aanwyzingen van Gods gramſchap, gelyk wel eer over de Jooden, in den afval over den Tempel en de uitwendige dienſten en handelingen; alwaar nochtans, (gelyk booven vermeld is) de openbaaringe niet alzoo was, en de openbaaringe eenen ernſtigen yver meede bracht. Alle de Chriſtenen, die alleen een gelykeniſſe zyn na de twee hoornen, zyn gelyk als de Sodomyten en Egyptenaaren. *Openb.* x. *v.* 7, xi. *v.* 11. 13. Van wien de Gezanten Gods, als Engelen, [de menſchen] zouden uit- en niet in-voeren, en dienvolgens niet in den Tempel onder de zeeven plaagen, niet in den Tempel, *Openb.* xv. 16. Zy zyn alle als Kain, Eſau en Iſmaël, daar zy op 't beſte zyn; ja gelyk als thans de verworpene Jooden, die zonder beproevinge zyn, zonder geeſtelyk oordeel en onderſcheid, en alles wat zy in gelykeniſſe doen of gebruiken, is voor God gelyk een Kains werk, zy moogen daar ontrent zoo yverig en naarſtig zyn, of daar aan vaſt kleeven als zy willen.

(†) 't Is den aart der huichelaaren, van den beginne der weereld, aan de huichelarye vaſt te kleeven, en zich volgens dezelve voort te trekken. Hoeren en Hoereerders zyn althans onder een en 't zelve oordeel, de Afgooden-dienaaren en de Afgoderye; of ſchoon men noch zoo veel ſpreekt, van 't geene God of de Heere Chriſtus en zyne Apoſtelen met onderſcheid bevoolen hebben, zonder 't welke niets bevoolen is; 't en zy dan dat het met onderſcheid, na de beproevinge, naamelyk volgens den geeſt en de waarheid geſchiede. Alles is heedensdaags gelyk als de Tempel, de Offerhanden, Beſnydeniſſe en Feeſtdaagen, onder het volk des Wets, dat verworpen is. God heeft in 't N. Teſtament geeſt en waarheid bevoolen, en de geeſt en waarheid is de Wet, en het noodigſte, ja het eenige noodige in 't N. Teſtament; een iegelyk die dit verwaarlooſt, ſlikt met de Pharizeen Kameelen door en zift de muggen uit. *Matth.* iii. *vers* 24.

De Jooden wilden zich met nabootzen verbeeteren, als hen hunne ſtraffe wierd aangekondigt ten tyde der Propheeten, en zich alzoo met lapperye rechtvaardigen. En dit zelve doen ook de heedensdaagſche Chri-

ſte-

ftenen doorgaans, daar nochtans God niet yvert om dat geene, 't welk uitwendig, na 't geene, dat maar in gelykenisse was, niet gedaan is; maar om dat men het zelve zonder beproevinge en zonder onderscheid gedaan heeft, en hem daar beneevens heeft verwaarlooft. Wy zouden noch wel een meenigte getuigen van de beproevinge kunnen vinden, doch 't is by deeze onze voorgenoome beknoptheid genoeg. De Pharizeen en Schriftgeleerden in 't O. Testament, hebben zoo zwaaren oordeel niet op hen gelaaden, als de heedensdaagsche; die wel dat geene, 't welk in gelykenisse was, verheften of daar toe vermaanden, en zich daar door op hielden, en ook zoo wel als deeze in den tyd der openbaaringe, daar door de zoodaanige quaamen te verwarren, die den geest en de waarheid alreeds erkend en aangenoomen hadden; waar van in de Brieven van Paulus en de Handelingen der Apostelen te leezen is; ja zy waaren maar dienaars van eenen figuurlyken Stoel [of voorbeelden Godsdienst] en ook daar uit ontsprooten. Doch deeze [heedensdaagsche] willen dienaaren des N. Testaments zyn, en zouden wel zoo veel uit de Letter des N. Testaments weeten kunnen, dat onze gebaarden en ceremonien den Christenen niet gebooden zyn, noch dat geene, 't welk maar gelykenissen en teekenen zyn, zoo zeer bevoolen is te onderhouden, als wel den geest en de waarheid, dat alleen het geloove geld, 't welk door de liefde werkende is; dat de besnydenisse is de voorhuid, zonder die in den geest geschied; dat Christus alles in allen is; en dat ze alle in hem volgens de beproevinge zyn moeten. enz.

Het geene, zeg ik, dat onze Pharizeen en Schriftgeleerden dryven [of beweeren] is een veel grooter zonde, en een veel zwaarder gerechte en oordeel [onderworpen] onder de zeeven plaagen. Zy zyn (*) met hunne Gemeenten de vyf dwaaze maagden, die zich verzuimen, ontrent de twee hoornen in de gelykenisse des Lams, en des zelfs zeeven oogen en hoornen des H. Geestes niet achten, dien nochtans de olie in de lampen en het verlichten toekomt. *Matth.* xxv. *v.* 8. *Openb.* iv. *v.* 5. v. *v.* 6. Zy zyn ook die dienstknecht, die niet en woekert met de gaave der H. Schrift, en die den Geest der openbaaringe verachten, door welken het woekeren geschied, als ook het voortbrengen van oude en nieuwe dingen uit den schat des herten, waar in Christus het Licht ende zyn Geest is; *Matth.* xiii. *v.* 25. en aldus na het woekeren is het oeffenen en beproeven, naamelyk wat men uit God is en heeft in Christus, en hoe veel men daar door heeft toegenoomen, van geloove tot geloove, van kennisse tot kennisse, en van liefde tot liefde. *Eph.* iii. *v.* 16--19. Zy waanen, dat zy iets hebben, om dat zy de H. Schrift weeten; doch zy hebben voor God niet met allen, en als zy dood zyn, zoo valt hun dood-geloove in duigen: en aldus werd hen, zoo wel hier noch in dit leeven, als hier namaals, ontnoomen, dat zy hebben. *Matth.* xxv. *v.* 29.

(*) O! wat een swaar geween en na berouw zal hen over koomen, en hunner aller weenen zal zyn, gelyk dat van Esau. *Hebr.* xii. *v.* 16. 17.

't Geene (†) zy meenen, dat zy hebben, zal niet met al weezen; schoon het wel iets was, indien zy woekerden of toenaamen in den Geest. Wy leezen in de Kerkelyke Historie: na dat de geweldige betooninge der kracht ende des Geestes wat geweeken was, en de aanvangende geloovige, die wel ten deele van waarachtige geloovige Ouders gebooren waaren, en de geestelyke oeffeningen reeds lief hadden, echter niet zoodaanige krachtige bewyzen in zich vonden, zoo dat zy van hun heemelsche beroep, of de nieuwe geboorte niet zeeker waaren, noch ook de dienaaren

des Geestes hen daar van verzeekeren konden, gelyk te vooren de Apostelen volgens het bewys in hunnen tyd, of dat zy zich alzoo in Christus niet beproeven konden, en in het geestelyk oordeel en onderscheid niet alzoo geoeffend waaren; dat die zelve voor God vreesachtig zyn geweest, en zich geschaamt hebben, zich onder de Gemeente Gods te mengen, met hen [de rechtgeloovige] de hooge geheimenissen te genieten of de Sacramenten te gebruiken; alzoo dat treffelyke perzoonen met den Doop hebben stil gestaan, en ook zich tot het brood breeken onwaardig geacht, * onder welke veele, zonder den uitwendigen Doop en 't Broodbreeken, martelaaren zyn geworden. Hier van zyn ook voorbeelden 1 *Cor.* xv. *v.* 29. die ongedoopt, en echter als liefhebbers Christi gestorven zyn. De Apostelen zyn geenzins zoo gereed geweest met het aanneemen. Hoe wel zy aan die geene, die volgens de byzondere betooninge der kracht ende des geestes in hunnen tyd zich openbaarden, het ongewoone geloove aannaamen, en de Sacramenten begeerden, de zelve niet af en sloegen; echter vermaanden zy hen daar beneevens wel ernstig, dat zy zich wel beproeven zouden, of zy ook in het waarachtige geloove stonden. *Handel.* VIII. *v.* 37. *.

(†). De Godvruchtige wachten zich voor huichelarye; doch de lichtvaardige dryven daar toe aan, en richten de zelve op met geweld.

*. Lees, op wat wyze Paulus vermaand, dat men zich beproeven zal, of men in 't geloove staat? Ook zyn de Kloosters opgekoomen onder de Godvreezende, om in een byzondere afgescheidenheid te zyn, als de gemeene Kerke van tyd tot tyd verdachtig (of verbasterd) was geworden, dewelke althans geopenbaard is. Wat zal men dan heedendaags doen? Niet daar in gaan. *Openb.* xv. *v.* 8. maar daar uit. *Openb.* XVIII. *v.* 4. Waar heen zal men zich nu begeeven, als men uit gaat? In de woestyne met de vrouwe, die gebaard heeft, klaagen (niet lichtvaardig zyn, maar niet met al willen weezen) de verwoestinge bekennen en beweenen. *Klaagl. Jerem. doorgaans. Openb.* XII. *v.* 6. Naademaal dan de eerste Christenen zoo zorgvuldig zyn geweest en de Oordeelen Gods, volgens welke hy zich in de Gemeente der Heyligen vertoonde, ontweeken hebben: waarom zouden wy dan in onzen tyd, onder de zeeven plaagen en de groote oordeelen, *. zoo vermeetel zyn van in den tempel te gaan; of met zulk een stout voorhoofd met de ingebeelde twee hoornen, die alleenlyk na de gelykenisse des Lams zyn, onze hoofd opsteeken; doordien immers al het uitterlyke werk, zonder de beproevinge in Christus niet dan huichelarye is.

*. Het toegeslooten huis, 't welk melaats is, doet men voor de zeeven daagen, noch onbezien niet open. De zeeven daagen beteekenen ook in 't gros de rechte en genoegzaame beproevinge in 't licht. 3 *B. Mos.* c. XIII. *v.* 14. *Openb.* XVIII. *v.* 15.

Wy hooren wel onder alle Secten van den Afval spreeken, en van den stryd ontrent deeze twee hoornen na de gelykenisse, (waar door echter den Afval meerendeels geschied en de huichelarye opgerecht is) dat de een den anderen daar by vonnist en oordeeld, doch zich zelven weinig onderzoekt, of zy in de gemeenschap der zeeven hoornen des Lams zyn? Een ieder wil onder het Beeld zyn, dat na zulk een inbeeldinge is, en wil macht hebben om te koopen en te verkoopen. Een ieder wil zynen naam behouden, of den naam eens Christens hebben, volgens het goeddunken zyner aardsche zinnen: en daar van daan zyn de naamen des Beests, naamelyk des aardschen vernufts, van der aarden, ontrent de

H. Schrif-

H. Schriften. *Openb.* XIII. *v.* 11. 't Is dienvolgens dan geen wonder, dat 'er zo veele onder de plaagen † van het geestelyk Egypten begreepen zyn, en met hen [de geestelyke Egyptenaaren] in de roode Zee koomen te verdrinken, naamelyk in den valschen yver teegens de zoodaanige, die van hen, of van de schynheiligheid zyn uitgegaan. De arbeid aller Secten is maar om geveinstheid te bedryven, en by haar te behouden; men mag dan in Christus zyn of niet. Ook willen zy de Vrouwe in de woestyne niet met vreede laaten. *Openb.* XII. *v.* 6. Israel, toen het uit Egypten trok, moest voor aan in de woestyne staan blyven, de Wet ontfangen en niet te haastig voort trekken; overweeg deeze verborgentheid. *

† De oorzaak van alle plaagen.

* Het geestelyk oordeel en onderscheid brengt daar door.

De Kinderen Israels, als zy uit Babel vertrokken, naamen zeer ernstig de beproevinge voor de hand, wilden met de Samaritaanen niet bouwen, en onderzochten welke vreemden waaren, en niet uit Israel hun oorsprong hadden. Zy zonderden de vreemde vrouwen en kinderen van zich af, enz. uit een zorge en goddelyke vreeze; op dat zy de misdaaden en onachtzaamheid hunner vaderen niet quaamen te vernieuwen, noch andermaal in de straffe en 't oordeel Gods mochten vallen: ziet hier van *Esra* en *Nehemia.* Wat doen echter de Babylonische Christenen, *Openb.* XIV. *v.* 15. 16. onder eenen afval, die zeer veel zwaarder is, als die in 't O. Testament was? Zy willen zich niet leeren schaamen, noch God vreezen, de vreemde plantingen, * kinderen en vrouwen, (Kerken en Gemeenten) niet laaten vaaren, noch zich niet ernstig beproeven, gelyk het N. Testament inzonderheid komt te eisschen; als het welk een vernieuwinge na den geest en in der waarheid vorderd. Jerusalem werd met lantaarnen gezocht; *Zeph.* I. *v.* 12. God wil kinderen des lichts hebben, doorzoek hier van de H. Schrift. Dat de Kerke, en alzoo onze tyd, Babel is, leest *Openb.* XIV. 15. 16.

* *Matth.* XV. Lees, van de vreemde planten der kinderen.

Paulus 1 *Cor.* I. *v.* 14. * dankt God, dat hy weinig menschen gedoopt heeft, en zegt, dat God hem niet gezonden hadde om te doopen, maar om het Euangelium te verkondigen, en wel, volgens het bewys der kracht ende des geestes, waar in ook het Koninkryke Gods, 't welk de Apostelen verkondigden, bestond, en niet in uitwendige woorden: 1 *Cor.* I. *v.* 18. IV. *v.* 20. Zoo uittermaaten voorzichtig en God-vreezende was Paulus, ook zelfs in dien tyd, die nochtans veel ryker van genaade was, als de onze is, naamelyk in de betooninge van den geest en de kracht der genaade. Hy besloot by zich, geene vreemden in het Huis Gods te brengen (het welk de verzaamelde Gemeente in den H. Geest was) maar wat in den geest besneeden en geheiligt was, wat zich zelven beproeven en onderscheiden, of geestelyke zaaken geestelyk oordeelen konde. Waar van hy in zyne Brieven dikwils gewag maakt, dewelke geschreeven zyn aan de gemeenschappen in den H. Geest, onder welke eenige traag geworden, eenige door den Satan bekroopen waaren, en ook anderzins de verborgentheid des Afvals zich vertoonde, inzonderheid meede ontrent den uitterlyken Doop en het Broodbreeken.

* Paulus was nochtans in zyn beroep niet minder, als de andere Apostelen; hy hadde eeven gelyke macht, in welke hy 'er ook zommige doopte.

† Hy hadde de zulke, die hy bestrafte, niet alzoo in den beginne ge-

gekent, maar volgens een andere vertooninge aangenoomen. Vreesde nu Paulus voor den afval, als meede voor het misbruik, en 't inbreeken van het geheimnis der boosheid; 't welk hy ook in den geest met Johannes klaarder als de andere Apostelen heeft gezien en daar voor gewaarschouwt: (gelyk hy ook zelve daar ontrent gewaarschouwt is geweest) wat behoorden wy dan te doen? terwyl den Afval nu in de openbaaringe en zoo handtastelyk is, dat men den gruwel met de oogen, ooren en uitterlyke zinnen kan gewaar werden, als men maar de H. Schrift met een weinig aandacht leest, en het eerste Christendom overweegt. Doch 't is voor een doof mans deur geklopt.

Weinige willen gewaarschouwt, een iegelyk wil een Christen zonder beproevinge zyn; daar is geen onderscheidinge na de geestelyke gaave; weshalven dusdaanige verwarringen en verwoestingen ook daagelyks toeneemen. 't Is alles vol plaagen van het geestelyk Egypten, * alwaar een ieder met geweld maar ingaan en weinige uitgaan willen. Een ieder wil met 'er haast weeder rein en zuiver zyn; 't is echter niet dan huichelarye, 't welk andere insgelyks tot huichelaaren maakt, en zulks is den Afval. Schaam u, gy dochter van Babel.

* De oorzaake aller plaagen is, dat men niet uitgaan wil, noch uitgaan wil laaten, ziet *Exod.* III. tot XIV.

Doch aan den Heere zyn de leevendige steenen in de verstrooyinge bevoolen, die dezelve nochtans in hem, of in de verborgentheid verzaamelt heeft, en ze ook in 't korte openbaaren wil, volgens een krachtige betooninge des geests der openbaaringe in hen, daar toe hy ook alreede eenen aanvang gemaakt heeft, en volgens de beproevinge eenen grond in zommige gelegt, naamelyk van den tempel, daar echter noch niemand onder de plaagen kan ingaan, voor al eer zy geeindigt zyn. *Openb.* XV. *v.* 8. Het zyn steenen des Tempels, echter voor ons noch niet te zaamen gedraagen, dat men daar zoude kunnen ingaan, of dat ze een huis zouden vertoonen enz. De Tempel van de Arke der getuigenisse, die in den Heemel reeds geopent is, * zyn de geloovige, in dewelke het getuigenisse Jesu, naamelyk de geest der openbaaringe, zich vertoont: doch zy moeten onder de plaagen geduld hebben, de bouw staat stil en werd verhindert, gelyk by de figuur des Tempels, die ten tweedenmaal opgebouwt wierd, (als in een voorbeeld) te zien is; alwaar de Jooden, die in den beginne uit Babel waaren uitgegaan, met de timmeringe niet konden voort koomen, echter ook niet weeder te rugge na Babel keerden, noch dezelve lichtvaardig steeken lieten: En gelykerwys de Satan aldaar allerhande quaad of beletzelen daar tusschen wierp, in de huichelaaren; alzoo ook noch heedensdaags, nu de huichelarye de overhand wil hebben, waar van booven gesprooken is. Maar wy moogen wel toe zien, dat wy niet strafwaardig werden, gelyk zommige van die geene, die hun eigen huis bouden, zich niets lieten ontbreeken, die zonder bekommeringe of onachtzaam waaren, schoon het Huis Gods noch woest lag, en alzoo hunne hand zinken lieten tot traagheid; waar van in de Propheeten, byzonderlyk *Haggai* I. geschreeven staat.

* Wanneer wy met Christus in het heemelsche weezen verandert zyn, als dan hebben wy een opene deure, zyn in den Heemel, en zyn de Arken, ook de Tempelen, en in ons is het getuigenisse des H. Geests (die de waarheid teegens de leugen betuigt) als in den Tempel des H. Geests, die een geest der openbaaringe is. Wy moeten ons zelven opbouwen tot een geestelyk Huis, tot eenen Tempel in den Heere, † namelyk door ons te oef-

oeffenen in de geeftelyke gaaven, of de gaaven die van booven afdaalen, 1 *Tim.* IV. 2 *Tim.* I. en ons alzoo fchikken en tot leevendige fteenen bereiden, tot een heilig Priefterdom, om geeftelyke offerhanden te offeren. *Pf.* CII. 1 *Petr.* II. Voorts zal de een den anderen behulpzaam zyn met zyne gaave, op dat die daagelykfche offerhande, daar Petrus van fpreekt, weeder opgerecht werde, die lang onder de huichelaaren heeft achter de bank geleegen. *Dan.* XI. *v.* 12. Nu de Heere wil dan †nochmaals zyne hand uitftrekken, gelyk hy in de Propheeten beloofc heeft, en de figuuren (of voorbeelden) aanwyzen. Zyne hand nu is het bewys en het meedebewys zyner kracht ende zynes Geeftes.

† De verborgentheid der geheimeniffe. 1 *Petr.* II.

O Heere Jefus Chriftus, betoon u ter rechterhand Gods, alwaar gy de weezendlyke Tempel van alle de fchatten der Godheid zyt, en bewys u alhier in de uwe, als in de leedemaaten des Tempels, * des ligchaams uwer Gemeente; als dan zal het Jeruzalem te voorfchyn koomen, de volkeren zullen toeloopen, en de weereld zal erkennen, dat gy Heere en God alles in allen bent: Amen, Hallelujah!

* De Leedemaaten alhier verfchynen niet altoos, als een ligchaam der Gemeente.

De Heere zy myn vreede ende gerechtigheid, hy laate my in hem overwinnen, door een ftandvaftig geloove, en door alle de plaagen en oordeelen moedig doordringen. Amen.

Einde van de Swenkfeldifche zaaken.

§. XXV.

Karelftads Lof, hem van Bucerus en Capito gegeeven.

HOe veel de Gereformeerden in den eerften aanvang van Karelftad gehouden hebben, is, behalven de oirkonden, die men in de Hiftorie vind, ook uit de volgende Brieven af te neemen, die *Hottingerus* uit de eigenhandige fchriften van *Bucerus* en *Capito* (die toenmaals binnen Straatsburg Leeraars waaren) heeft aangetrokken. *Tom. VIII. Hift. Eccl. P. IV. c. 5. p. 252. feqq.* Alzoo by ons geen hoope is, om deezen onzen broeder (Karelftad) te bezorgen, zoo hebben wy goed gevonden, om hem aan u te zenden, als die een overvloediger oogft bekoomen hebt: „Derhalven bidden „wy u, dat gy hem u laat aanbevoolen zyn, als eenen die niet „alleen door 't Kruis wel beproeft is; maar wiens leeden en zeeden „wy ook naauwkeurig onderzocht hebben, dat wy u onbefchroomt „durven verzeekeren, dat gy Chrifti eere uittermaaten zult bevorde-„ren, wanneer gy hem tot een Kerkelyke bedieninge komt te „helpen. Hy is voor deezen wel een weinig trots en hoogmoedig „geweeft, doordien hy met den allerfierften Luther om en aan taa-„fel ging, en ook zyne andere zaaken hem wel gelukten; het welk „dien befcheidenen menfche lichtelyk wat hoogmoedig konde maa-„ken. Thans is hy door de langduurige vervolgingen en het ver-„draagen van allerhande zwaare bejeegeningen zoo gedwee en tam

„ geworden , als meede de allerchristelykste gevoelens toegedaan ; „ dat wy zeekerlyk weeten , dat gy u over hem zult verwonderen „ moeten. Gy behoeft ook niet bevreest te zyn , dat hy vreem- „ de leeringen heeft ; want hy stemt met ons in alles over een , „ en leert eeven het zelve als wy , ook van den Doop. Dat hy „ van Zurig is weg gereist , zonder u aan te spreeken , schoon hy „ zich eenige jaaren aldaar hadde opgehouden , daar van zal hy u „ eene zoodaanige reede zeggen , uit welke gy genoegzaam zult „ zien kunnen , dat het niet uit eenigen afkeer van u geschied is ; „ noch ook , om dat hy het met een zeekere partye , die toen ter „ tyd zich poogde aan 't licht te geeven , quam te houden Nu twyffe- „ len wy niet , of hy zal niet weinig toegeneegentheid by u ontmoe- „ ten ; vermits hy den Beschermer van het nu nieuwlyks weeder op „ gegaane Euangelium niet alleen getrouwelyk bystaat , maar ook „ voornaamelyk ; (schoon niet met zoo groote bedachtzaamheid als „ moed ,) den grondslag van alle bygeloovige , naamelyk de dwaalin- „ ge ontrent het Avondmaal ; heeft beginnen te bestryden : En alleen „ hierom heeft hy tot dus verre zoodaanige dingen , en wel van „ zyne broederen , ('t welk hem het meest smerte) moeten lyden , „ dat ze niet genoegzaam met woorden kunnen uitgedrukt werden. „ Gewisselyk , indien wy iemand vriendelyk en met liefde , om Chri- „ sti wille , behooren op te neemen , zoo zyn wy het aan hem schul- „ dig , voornaamelyk te deezer tyd , en om dat hy van zoo een stand- „ vastige en ongeveinsde godvruchtigheid is , door zoo veel kruis en „ ellende is geoeffent ; om Christi wille by na overal verjaagt , en die „ ook van die geene zoo heevig vervolgt en gehaat werd , die an- „ derzins den naam hebben , als of zy zich het meest om Christus „ bemoeiden. Doch hier van hebben wy u al meer als te veel gesproo- „ ken ; vermits gy immers de allerminste dienstknechten des Christe- „ lyken heirleegers , ik zwyge eenen zoodaanigen , met ongemeene min- „ zaamheid opneemt en behulpzaam zyt. Van het onzinnig woe- „ den der Lutheraanen is het onnoodig u iets te schryven , vermits „ het de gedachten van alle menschen te booven gaat ; het zal van „ zich zelven in duigen vallen.

„ Die op Luthers goed-vinden verjaagde Karelstad , alzoo hy tot „ dus verre de waarheid ontrent het Avondmaal toegedaan is , heeft „ ons zeer wel gevallen , als hy zich eenige daagen by ons op hield. „ Het schynt , als of hy van een strenge natuur en inborst is , echter „ van een goed gemoed , het welk meer op de stichtinge als op de „ Secten ziet. Ziet , zoo veel kan het lieve kruis te weeg brengen ; „ als door het welke hy in zyn geloove zeer versterkt is. Alhier is „ geen hoope , om voor hem een bedieninge te bekoomen , dewyl wy „ reegenwoordig schier maar eerst eene stad in hebben ; want het „ overige gebied , het welk echter zeer klein is , hebben wy alreeds „ verzien. Nu is het zwaar een huisgezin te onderhouden , wanneer „ de Huisvader geene middelen heeft ; om voedzel en allerhande „ noodzaakelykheeden te verschaffen. Niets zoude men verders aan „ hem kunnen wenschen , als den aart en de zeeden van onze Va- „ derland ; welke hy zich bevlytigen moet om aan te neemen. In- „ dien hy op de een of andere Hofsteede konde verzorgt werden , „ zoo zoude hy aldaar fraay leeven kunnen. Hy is met weinig en een „ kleintje vergenoegt. Wy hebben grootelyks meedelyden met den

„ menſch, alleen weegens de onrechtvaardigheid der Lutheraanen, „ die hem van ſchrikkelyke ondeugden betichten ; na dien zy alle „ menſchelyke liefde, ik zwyge het geloove, waar op zy nochtans „ het meeſte roem-ſtoffen, uit hunne herte zetten : Doch zy zoeken „ niets minder te bekoomen als het geloove ; of dit moeſt een „ geloove heeten, wanneer men de onnoozele met boosaardige „ treeken komt te beleedigen. Ik weet, wat zy van u zonder „ ſchaamte gaan zeggen, en wat voor ſchandelyke dingen *Luther* van „ ons en *Oecolampadius* aan onzen Raad geſchreeven heeft, dewelke „ hy ook opentlyk tot Marborg van my met alle verzeekeringe be- „ tuigt heeft. Dit diend my tot een bewys; weshalven ik my door hunne „ beſchuldigingen geenzins laate beweegen.

E I N D E.

R E-

R E G I S T E R

Van alle de merkwaardige Naamen en zaaken van de XVI. Eeuwe

Het Eerste getal beteekend het Capittel, en het tweede den Paragraaph.

aan

C.

 sou-

D.

David

H.

M.

N.

Mich. Neen-

Sixtus

T.

Y.

Z.

EYNDE.

